İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ
TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA
VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
KURULAN BİR HEYET TARAFINDAN
LEYDEN TAB'I ESAS TUTULARAK
TELİF, TÂDİL, İKMÂL ve TERCÜME SURETİ İLE
NEŞREDİLMİŞTİR

2. CİLT

BEŞİNCİ BASKI

M.E.B.

DEVLET KİTAPLARI

İSTANBUL
MİLLİ EĞİTİM BASİMEVİ
1979

'ATBARA. [Bk. ATBERE.]

ATBERE. 'ATBARA (yahut Atbara), Nil nehrinin kollarından biridir. 'Atbara (eskilerde Astaboras) Nil'in mâvi (azraḳ) ve beyaz (abyaż) kolları birleştikten sonra, Nil'e akan tek mühim sudur. Tana (Tanasus) gölünden uzak olmayan bir noktadan çıkan bu kol, Habeşistan'dan gelir; 17° ve 18° şimâl arzları arasında, Berber'in az cenubunda, Nil'e kavuşur. 'Atbara, Nil'in feyezan mevsiminde, bol su getirirse de, nisandan hazirana kadar mecrası hemen hemen kurudur. Kitchener'in mehdîler reisi Emīr Maḥmūd'u yenmesi ve bu suretle Ḫarṭūm yolunu açmağa muvaffak olması ile neticelenen 'Atbara muharebesi (8 nisan 1898) meşhurdur. 'Atbara adı, şimdi ırmak ağzında (Vādī Ḥalfā'dan 385 ingiliz mili mesafede) kâin, küçük demir yolu istasyonuna da veriliyor. Suvakin (Suākin) ve Port Sūdān'a giden hat, burada Nil boyundan ayrılmaktadır.

Bibliyografya: Bädeker, *Egypt and the Sudân*, 6. tab., s. 409 v.d., W. I. Churchill, *The River War*, I, 416 v.dd.; II, 26 v.d.; Sir Samuel W. Baker, *The Nile Tributaries of Abyssinia* (London, 1861; alm. trc., Braunschweig, 1868), fihrist; Chavanne, *Afrikas Ströme und Flüsse* (Wien, 1883), s. 73; *Rules for Orthography for Native names of Places, Persons ect. in Egypt and Sudan* (Kahire, 1901). (C. H. BECKER.)

ATEK. [Bk. ETEK.]

ATEME. 'ATAMA (A.), üç ayrılan gecenin ilk kısmıdır; aynı zamanda bedevîler arasında yatsı namazına verilmiş olan isim ise de, bir hadîs ile bunun Kur'an'da zikrolunan *'işā'* tâbiri yerine kullanılmaması emredilmiştir (bk. *Lisān al-'arab*, XV, 275).

ĀTEŞ. [Bk. ATEŞ.]

ATEŞ. ĀTEŞ (F.), bâzı mürekkep kelimelerde bulunur, msl. *āteş-parast* „ateşe tapan, mecûsî"; *āteş-kada* „ateşe tapanların mâbedi" ve aynı zamanda Luṭf 'Alī Beg tarafından telif edilmiş farsça bir tezkirenin adıdır.

'ATEYBA. [Bk. UTEYBE.]

'AṬF. [Bk. ATIF.]

AṬFĪḤ. [Bk. ATFIH.]

ATFIH. AṬFĪḤ, orta Mısır'da bir şehir. Aṭfīḥ, Yāḳūt'a göre, İṭfīḥ (*ṭ* yerine *ṭ* yazıldığı da vâkidir), Fayyūm'un tepelik sahasında, Nil'in şark kıyısında, 4.300 nüfuslu küçük bir yerdir. Eski Mısır lisanında bu şehrin adı Tep-yeh yahut Per Hathor nebt Tep-yeh („Tep-yeh'in sâhibesi Hathor'un evi") olup, bunu kıptîler Petpeh, araplar Aṭfīḥ şekline koymuşlardır. Yunanlılar Hathor'u Aphrodite olarak aldıklarından, şehre Aphroditopolis yahut, kısaltarak, Aphrodito derlerdi. Vaktiyle bu şehirde 20'den fazla kilise bulunduğuna ve bunun 10'unun XIII. asırda hâlâ mevcut olduğuna bakılırsa, hıristiyanlık devrinde de ehemmiyetini muhafaza ettiği anlaşılır. Sonradan Kūrat Aṭfīḥ olan eski νομός, nehrin şark sâhilinde bulunduğu için, al-Şarḳiya de tesmiye olunmuştur. Fâtımî devrinin sonuna doğru, Mısır'ın eyaletlere taksimi sırasında, bütün bir eyalet, İṭfīḥiya ismi ile, bu şehre nisbet edildi. Ancak 1250 (1834/1835) yılında, Aṭfīḥ arazisi Cīze eyaleti ile birleştirilerek, bu eyaletin bir kazası (*markaz*) hâline konuldu. Bu son zamanlarda al-Ṣaff, kaza merkezi olarak, Aṭfīḥ'in yerine kaim olmuştur. Aṭfīḥ hakkında bildiklerimiz azdır. Daha memlûkler zamanında, bu şehrin inhitata yüz tutmuş olduğu kabûl edilebilir. Bedevîler ve memlûkler tarafından dâimî surette yapılan yağmaların önüne geçmek ve kanallar inşa etmek suretiyle, ancak Mısır hidivleri tarafından, Aṭfīḥ'te bâzı imarlar yapılmıştır. Aṭfīḥ bugün ancak mahallî bir ehemmiyeti hâiz ve ticareti az bir limandır.

Bibliyografya: Ḳalḳaşandī (trc. Wüstenfeld), s. 93, 104; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 73; 'Alī Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, VIII, 77; İbn Duḳmāḳ, IV, 133; Yāḳūt, *Ma'cam*, I, 311; Abū Ṣāliḥ, var. 56ª; İbn Ḫordāẕbeh (*Bibl. Geogr. Arab.*, VI), s. 81; Amélineau, *Géographie de l'Egypte à l'Epoque Copte*, s. 326; Boinet, *Dictionnaire géographique de l'Egypte*, s. 86; Bädeker, *Egypt and the Sudân*, 6. tab., s. 205. (C. H. BECKER.)

ATIF. 'AṬF („bağ, rabıt"), tekaddüm eden bir kelime ile rabıtayı gösteren bir gramer ıstılâhı. Bunun da, biri *'aṭf al-nasaḳ* yahut sâdece *'aṭf* ve diğeri *'aṭf al-bayān* olarak, iki nev'i ayırt edilir.

1. Alelâde atıf (*'aṭf al-nasaḳ*), bir kelimenin kendinden evvel gelen diğer bir kelimeye, 10 atıf edatından biri vasıtası ile, raptedilmesinden ibarettir; msl. *ḳāma Zayd va 'Amr*. Atıf edatları (*al-'avāṭif* yahut *ḥurūf al-'aṭf*), kuvvetlerinin derecesine göre, birbirinden ayrılır: *va*, sâde rabıt (*li-'l-cam'*); *fa*, *ṣumma* ve *ḥattā*, tertip ve tabi'iyyet (*li-'l-tartīb*); *av*, *immā* yahut *am*, iki hadd arasında bir tenavüp (*li-ta'līḳ al-ḥukm bi-aḥadi 'l-maẕkūrayn*) ve *lā*, *bal* ve *lākin*, bir mübayenet ve muhalefet (*li 'l-ḫilāf*) ifade etmek için kullanılır. Atıf iki tek kelimeyi (*mufrad 'alā mufrad*) olduğu gibi, iki cümleyi (*cumla 'alā cumla*) de birbirine raptedebilir. İbn Ya'īş'e göre, *nasaḳ* Kūfa ve *'aṭf* ise, Baṣra mektebinin *ṭ*âbiridir.

2. *'Aṭf al-bayān*, tavzihî rabıttır; şu kadar ki, bir sıfat olamaz ve *badal*'den farklı olarak, tekaddüm eden kelimeyi tavzih (*māẕiḥ li-matbū'ihi*) eder; msl. *cā'a aḫūka Zayd* yahut

aḳsama bi 'llāh Abā Ḥafṣ 'Omar; bu tarzda atıf *va huva* mânasını verir.

Her iki nevi atıfda ikinci kelimeye, *al-ma'ṭūf* ve birincisine, *al-ma'ṭūf 'alayhi* denilir.

Bibliyografya: Zamaḫşarī, *Mufaṣṣal*, s. 50, 2—51, 2; 140, 12—142, 11; *Diet. of techn. terms*, s. 1007—1010. (WEIL.)

'ĀTİKA. [Bk. ATİKE.]

ÂTİKE. 'ĀTİKA, kureyşî 'Adī b. Ka'b âilesinden ve hanefîlerden Zayd b. 'Amr 'ın ve Umm Kurz bint al-Ḥażramī 'nin kızı olup, mekkelidir. Daha hicretten evvel islâmiyeti kabûl etmiş ve Medine 'ye hicrete iştirâk etmiştir. Evvelâ Abū Bekr 'in oğlu ile evlenmiş ve göz kamaştırıcı güzelliği ile, kocasını o derece teshir etmişti ki, onun ile sürdüğü zevk ve sefa yüzünden, bu zat, dinî vecibelerinden olan cihad farîzasını bile îfada tekâsül gösterdiğinden, Abū Bekr boşanmaları için ısrar etmiştir. 'Abd Allāh, bir hayli zaman, babasının bu emrine itaat etmek istememiş ise de, nihayet buna güçlükle râzı olmuştur. Bilâhare, karısına karşı duyduğu tahassürden, o kadar erimiş ve bitmiş ki, Abū Bekr de, tekrar evlenmelerine muvafakat etmiştir. Ölüm döşeğinde 'Abd Allāh, vefatından sonra başka bir koca ile evlenmemesi için, kendisine yemin ettirmiş ve buna mukabil ona oldukça mühim bir servet bırakmıştır. Fakat vefatından bir sene sonra, 'Omar, 'Ātika ile izdivac etmek istemiş ve yemin kefareti olmak üzere, kocasından kalan serveti tekrar kocasının âilesine iade ettirmek suretiyle, 'Ātika 'nin yemininin hükmünü iskaltan sonra, kendisi ile evlenmiştir. Diğer bir rivâyete göre, iade keyfiyeti, izdivacdan sonra, 'Abd Allāh 'ın hemşiresi 'Ā'işa 'nin ısrarı ile, vâki olmuş ve diğer bir rivâyete göre, 'Omar, halife olduktan sonra, kendisi ile evlenmiştir. ('Omar 'in babası al-Ḫaṭṭāb ve 'Ātika 'nin büyük babası 'Amr kardeş idiler). 'Omar 'in vefatından sonra, 'Ātika, al-Zubayr b. al-'Avvām [b. bk.] ile evlenmiştir. Bunun vefatından sonra da, 'Alī 'nin oğlu Ḥusayn ile izdivac etmiştir. Bir rivâyete göre, 'Alī ve Marvān da kendisi ile evlenmek için boş yere çalışmışlardır. 'Ātika 'nin, daha evvel, 'Omar 'in kardeşi Zayd ile evlenmiş olduğu rivâyet olunur. 'Omar katledildiğinden ve 'Ātika 'nin iki zevci de muharebe meydanlarında yaralanarak öldüklerinden, halk arasında: — „kim kahramanca ölmek isterse, 'Ātika ile evlensin" — sözü çıkmıştır. 'Ātika 'nin, kocası al-Zubayr 'in ölümü dolayısiyle, söylemiş olduğu mersiye oldukça meşhurdur.

Bibliyografya: Caetani, *Annali dell' Islām*, XII, s. 428; İbn Sa'd, VIII, 193 v.d.; al-'Ayni, II, 278 v.d.; *Ḫizānat al-adab*, IV, 351 v.d.; *Aġānī* (2. tab.), 128 v.d. (RECKENDORF.)

ATJEH. [Bk. AÇE.]

ATLAS, şimâl-i garbî Afrika (küçük Afrika) 'nın çatısını teşkil eden ve Atlantik kıyılarından başlayıp, Fas, Tunus ve Cezayir 'i geçerek, Tunus körfezine kadar uzanan dağların tekmiline birden verilen umumî addır.

Daha yunanlılar tarafından kullanılmış olan bu isim, aslı berberce *adrār* („dağ") kelimesinden bozma olsa gerektir. Şimâlî Afrika 'nın romalılar tarafından işgâline rağmen, eskiler, Atlas hakkında ancak müphem mâlûmata mâlik görünüyorlar. Strabon (kitap XVII), yunanlıların Atlas 'ını, yerlilerin Dyrin (berberce Deren) dedikleri ve Mauritania 'nın garp müntehasında, Herkül sütunlarının (Cebelitarık) ötesinde kâin dağ olarak gösterir. Fakat Strabon, aynı zamanda, Mauritania 'dan Syrte 'ye kadar, Numidia dâhilinde uzanan bir silsileniu mevcudiyetini zikreder. Arap coğrafyacılarında da bu hususta daha ziyade sarahat yoktur. Al-Bakrī (trc. de Slane, s. 249), „Adlant" (Atlas) ismi ile, „Cezair-i halidât (Kanarya) adalarının karşısında bulunan" bir dağı kasteder; fakat bu ismi, şimâlî Afrika 'daki dağların heyet-i umumiyesine verir görünmez. Bu müellifin ve diğer bâzılarının verdiği mâlûmat iki türlüdür: bir taraftan, Merâkeş şehrinin cenubunda yükselen, bugünkü coğrafyacıların „yüksek Atlas" ve faslı berberîlerin Adrār-'n-Deren ismi verdikleri dağların oldukça sarih ve mufassal tasvirleri; diğer taraftan, bu dağların garba doğru imtidadı hakkında, bunun hudud ve istikameti sarih bir şekilde tesbit edilmeksizin verilen, oldukça karışık mâlûmat. Al-Bakrī — „Tamerurt 'tan itibaren Deren 'e tırmanılır. Çölün önüne, bir hudut gibi, yerleşmiş olan bu dağ, Şanhāca âilesine mensup halk ile meskûndur... Bu dağın Mısır 'daki, Muḳaṭṭam 'a kadar uzandığı söylenir" — diyor (bk. trc. de Slane, s. 353). Muḥammed b. Yūsuf 'a göre, Daren, arzın en yüksek dağı olup, Trablusgarp civarında Nefūsa dağına ve Avras 'a kadar devam eder (al-Bakrī, *göst. yer.*).— İdrīsī 'ye nazaran, Tarudant 'tan Aġmūt 'a gitmek için, eteğinden geçilen Cebel Daren al-A'dem, yüksekliği, toprağının münbitliği ve meskûn yerlerinin çokluğu itibarıyla mârûftur. „Okyanus sâhillerinde, Sūs 'tan itibaren, ismini aldığı Nefūsa dağ silsilelerine kadar uzanır. Mamafih bir çokları, bu dağların Akdeniz 'e kadar uzandığını ve Avgān tesmiye olunan mahâlde nihayet bulduğunu ileri sürerler" (İdrīsī, trc. Dozy ve de Goeje, s. 73 v.d.). İbn Ḫaldūn (trc. de Slane, *Histoire des Berbères*, I, 128), Daren dağlarının „Maġrib al-Akṣā 'yı, Aṣfī 'den Tarza 'ya kadar, kaplayan bir kuşak" teşkil ettiği mutalâasındadır. Başka bir fıkrada Daren 'i daha faz'a

tafsilât ile tasvir eder: „cihanın en büyük dağları arasında, Mağrib'in garp müntehasındaki Daren dağlarını zikretmek icabeder. Arzın derinliklerine kök salmış olan bu dağlar, zirvelerini göklere diker ve heybetli kütleleri ile sahayı doldururlar. Mağrib sâhili boyunca uzanan mütemâdi bir set teşkil ederler ve Aşfî boyunca, Atlas okyanusundan başlayarak, şarka doğru alabildiğine uzanırlar. Bâzı kimseler ise, silsilenin Barka memleketinde Berenike (Berenice)'nin cenubunda sona erdiğini söylemektedirler. Fas dâhilinde birbirleri üzerine, çölden Tell (sâhil bölgesi)'e kadar mütevâlî kademeler teşkil ederek, yığılmış görünürler. Temesna yahut Fas'ın sâhil havâlisinden hareket edip, Sūs veya Drā'a (Żirā')'ya gitmek için, bu dağları aşmak isteyen seyyahın, 8 günden fazla bir zamana ihtiyacı vardır". XVI. asırda, evvelki mâlûmatı hulâsa eden Leo Africanus'ta da bu hususta fazla mâlûmat yoktur. Bununla beraber, Rîf'ten Bône'a kadar Afrika sâhillerini takip eden Berberistan dağları ile Mısır hududu civarında Meîes dağından Sūs'taki Messa dağına kadar, Akdeniz'in cenubunda vasatî 100 mil mesafede asıl Atlas'ı birbirinden ayırt eder (*Description de l'Afrique*, I, 27). Marmol, bu iki silsilenin birincisini „Sierra Menor" ve ikincisini de „Sierra de Athalante Mayor" isimleri ile göstermiştir (*Africa*, I, fas. 5). Bu mâlûmata, XVII. ve XVIII. asırlarda, berber memleketlerini ziyaret eden bir kaç avrupalının, bilhassa Shaw (*Travels or observations relating to several parts of Barbary and the Levant*, London, 1740, 2. tab., 1757)'ın verdiği bâzı yeni bigiler de ilâve edilmiştir. XIX. asrın başlarında, Atlas sisteminin iki dağ silsilesinden biri Tanca'dan Cap Blanco'ya kadar, Akdeniz sâhilini takip eden küçük Atlas, diğeri de Sūs'tan Trablusgarp ülkesine kadar büyük Sahra'nın şimâli boyunca giden büyük Atlas'tan müteşekkil olduğu tasavvur ediliyordu. İkisi arasında, Fas'ta, orta Atlas tepeleri ile boydan boya kat'edilmiş, geniş bir yayla bulunuyordu (Ritter, *Erdkunde*, I, 889, 895). Cezayir'in fransızlar tarafından işgâli memleketin ilmî istikşafını mümkün kıldı. Bu mesaî bugün Cezayir ve Tunus için, aşağı yukarı tamamlanmış vaziyettedir. Fas için, XIX. asrın ikinci yarısında girişilen müteaddit araştırmalara rağmen, henüz bir takım noksanlar kalmıştır. Daha fazla tafsilât için Fas, Cezayir ve Tunus hakkındaki makalelere müracaatı tavsiye ederek, burada, umumî mâhiyette, bâzı mülâhazalar ile iktifa ediyoruz.

Atlas, Afrika'nın bütün şimâl-i garbîsini kaplayan vâsi bir iltiva sistemidir. Garptan şarka kadar, takriben 2300 km. boyundadır ve bir çok kolları ile 500.000 km², 'den fazla bir saha kaplar. Cenupta, Vād Drā'a'nın Vād Cedī yataklarının ve Cezayir-Tunus cenubundaki Şoṭṭ (göl) çanaklarının işgâl ettiği bir sıra çukurluk sahası ile hudutlanmıştır; şimâlde ise, Atlas dağları Akdeniz'e kadar varır. Jeologlar Atlas'ın teşekkülünü İtalya'daki Apenin dağları ile İber yarım adasındaki Betik silsilesinin zuhûru ile hemzaman addederler. Onlara göre, Atlas bu dağlardan, ancak nisbeten yeni bir devirde, ayrılmıştır. Bununla beraber, Cezayir-Tunus silsileleri üçüncü zamanda yükselmiş olduğu hâlde, asıl Fas silsilelerinin çoktan teşekkül etmiş olduğu zannediliyor. Dördüncü zaman zarfında, bu dağlar çok şiddetli bir itikâle uğramış, bu aşınmadan husûle gelen döküntüler, müteaddit noktalarda, silsilelerin iskeletini bile örtmüş ve sistemin ilk şeklini, hissolunur bir derecede, değiştirmiştir. Bu farkları nazar-ı itibara alarak, Atlas sistemini, oldukça sarih bir şekilde, 3 grupa ayırmak mümkündür: *a*. Fas silsileleri, *b*. şoṭṭlar yaylası ve *c*. sâhil silsileleri.

a. Fas silsileleri. Bunlar asıl Fas'ı kaplar ve şimâlî Afrika'nın en yüksek tepelerini ihtiva eder. Bunlar 4 sıra meydana getirirler: orta da yüksek Atlas, bunun şimâlinde orta Atlas ve cenubunda da, Anti-Atlas ve nihayet Sahra-ı Kebir hududunda, Cebel Bānī. Cenub-i garbîden şimâl-i şarkîye doğru uzanan bu muhtelif sıralar, birbirlerinden tûlânî vâdiler ile ayrılmış olup, her biri de eşikler veya arzânî silsileler ile parçalara bölünmüştür. Fas'ın başlıca akar suları, şimâlde Mulūya, Vād al-'Abīd, cenupta Vād Sūs ve Vād Drā'a, buradan geçer. Yüksek Atlas bu silsilelerin en mühimidir; Atlas okyanusunda Ġīr burnundan Şoṭṭ Tigrī'ye kadar, takriben 1000 km. bir mesafe üzerinde uzanır. Vasatî irtifaı 3000 m. kadar olup, bâzı tepeleri daha yüksektir: Tiza 3390, Miltsin 3479 ve nihayet takriben 150 km. genişlikte olan Cebel Ayyaşin 4500 m. kadar yükselir. Bununla beraber, hiç bir yerde, cumûdiye veya dâimî karlar mevcut değildir. Silsilenin en yüksek kısmı, Merâkeş şehrinin hemen cenubundadır; yerliler buna Adrār-'n-Deren ismini verirler. Yüksek Atlas, aynı zamanda, Fas ile Sahray-i Kebir mıntakası arasında, hakikî bir set teşkil eder. Boğazlar çok yüksek bir irtifâda bulunduğundan, geçilmesi güçtür; geçitlerin en işleği, Merrâkeş'ten Sūs'a giden yolun geçtiği Bibāvn boğazı 1750 m. irtifaındadır; diğerleri, dağların şark ucundakiler müstesna, 2000 m. 'den aşağıya düşmez ve hattâ Adrār-'n-Deren 'de 3090 m. 'ye yakın bir irtifaı muhafaza eder. Bundan dolayı, Sahara-yi Kebir 'in kurutucu rüzgârları, bu mâ-

niayı aşamazlar; hâlbuki şimâl mâilesinde Atlas okyanusunun rûtıp rüzgârları su buharını tekâsüf ettirir ve arap muharrirlerin, bilhassa İbn Ḫaldûn'un da işaret ettiği, gür bir orman örtüsünün mevcudiyetine sebep olur.

Bilhassa şark kısmında hâlâ iyi bilinmeyen orta Atlas, yüksek Atlas'ın şimâlinde, Demnat memleketinde Vêd Tessaut'tan itibaren, Mulûya'nin geçtiği gediğe kadar gider ve ilk önce, oldukça alçak ön tepeler ile muhat olup, Vêd al-'Abîd boğazının ötesinde yeniden yükselir ve Umm al-Rabî'a'nın menbâlarına doğru, ârızalı tek bir zirve hâlini alır (Cebel Amhâvş). Orta Atlas'ın irtifaı hemen yüksek Atlas'ınki kadardır; boğazların irtifaı hiç bir yerde 1700 m.'den aşağı düşmez.

Şu hâlde bu dağlar, aşılması güç bir set olup, her iki yamacını kaplayan ve içinde arslan ve panter gibi yırtıcı hayvanlar bulunan ormanlar, geçmeği büsbütün güçleştirir. Fas'ı Merakeş'e bağlayan ticaret yolları, garba doğru büyük bir münhanî çizerek, dağların etrafını dolaşmağa mecbur kalır. Umm al-Rabî'a menbâlarının ötesinde, silsile kollara ayrılır. Ayrıca muhtelif dallara ayrılan en mühim kolu, Cebel Tamarakuyt, Cebel Esukt ve Reggu isimleri ile anılan zirveleri hâvidir ve Mulûya vâdisi üzerinde, dik bir şekilde gelip, nihayet bulur; hemen hemen asıl silsile kadar yüksek olan Cebel Zayyân, Cebel Şiâta ve Cebel Varirets, şimâldeki kola âittirler. Garp ve şimâl-i garbîye doğru orta Atlas, bir takım basamaklar ile, Atlas okyanusunun yakınlarına kadar yayılarak, iner.

Anti-Atlas, Atlantik civarından başlar ve Cezayir hududunun yakınlarında Vêd Ġîr mıntakasına kadar (takriben 1000 km.) imtidat eder. Merâkeş nısfınneharının bir az garbında, Cebel Sirua (takriben 3300 m.)'nın hâkim olduğu bir dağ kolu ile, yüksek Atlas'a bağlanır. Anti-Atlas, kat'ettiği yolun en büyük kısmında, vasatî irtifaı 2000 m. olan ve oldukça düz bir sırta mâliktir. Boğazları çok ise de, irtifâları 1500—2000 m. arasında bulunmaktadır. Yamaçlar, Süs mıntakasında, şimâl mâilesi müstesna, umumiyetle çıplaktır. Anti-Atlas'ı 3 kısma ayırmak mümkünkür: 1. sâhilden Anti-Atlas'ı yüksek Atlas'a bağlayan dağ koluna kadar olan garbî kısım, 2. bu noktadan Vêd Drâ'a'nın, cenuba doğru akmak üzere, geçtiği yarmaya kadar olan merkezî kısım ve 3. Vêd Drâ'a'dan Vêd Ġîr'e kadar olan şarkî kısım. Garbî Anti-Atlas, Vêd Nûn mıntakasını kaplayan ve Atlas okyanusunun hemen kıyısında nihayet bularak, muhtelif kollar salan başlıca iki silsileden mürekkeptir. Merkezî Anti-Atlas daha çok basit bir yapıdadır. İki kere ka'im zâviye şeklinde bükülen ve cenupta çok sarp yamaçlar, şimâlde bilakis tatlı meyiller arzeden, yalnız bir tek pek dar dağ sırtından ibarettir. Şarkî Anti-Atlas Vêd Drâ'a'nın ötesinde, bütün silsilenin en yüksek tepesi olan Cebel Sağro'yu vücuda getirmek üzere, yükselir ve daha sonra alçalarak, ortasından Vêd Zîz'in geçtiği yarılmış geniş bir yayla hâlinde genişler.

Anti-Atlas'a muvâzi olarak, 600 km. uzunluğunda, al-Feyya isminde, bir ova ile ayrılmış olan Cebel Bânî, tamamiyle çıplak siyah kum taşından müteşekkil, 1—2 km. genişliğinde, kayadan bir duvar gibidir. Âzamî irtifaı, ortaz kısmında 924 m. 'dir. Fakat etrafındaki arâzideu ancak 300 m. yüksektir.

b. Şoṭṭlar yaylası. Atlas sistemi, Berberistan'ın garbında, dağınık silsilelere ayrıldığı hâlde, bu mıntakanın ortasında bilakis irtifâ ve genişliği, garptan şarka doğru azalan vâsi bir yayla hâlinde genişler. Yaylanın ortası biraz çukurlaşmış olup, sular burada kapalı havzalarda (*şoṭṭ, sebḫa*) birikir. Bunlar Cezayir yüksek yaylalarıdır. Şimâl ve cenupta bu yüksek ve kütlevî arâzi, kenar dağlar ile kuşatılmıştır: şimâlde, Tell-Atlasları, cenupta Sahra-Atlaslar. Her ikisi de, pek iyi bilinemeyen bir tarzda, Fas silsilelerine bağlanır. Tell-Atlası (yahut Akdeniz Atlası), Debdû yaylası üzerinden, Mulûy vâdisine kadar uzanır. Sahra Atlası, Kenadsa havâlisinde, Anti-Atlas'a bağlanır. Bu Cezayir silsileleri bir çok hususlarda Fas silsilelerinde farklıdırlar. Bunlar, en yüksek tepeleri şimâlde 2000 m. ve cenupta 2390 m.'yi geçmediğinden daha az yüksektir ve nisbeten daha çok geçit verir. Bu dağları teşkil eden kütleler, yüksek yaylalar ile hâricdeki mıntakalar veya bizzat bu yaylalar arasında irtibat temin eden geniş gediklerle, bölünmüştür. Cezayir'in hiç bir yerinde dağlar Fas'ın muhtelif mıntakalarını birbirinden ayıran setler ile kıyas edilebilecek mânialar teşkil etmez. Nihayet iki kenar silsilesi, muvâzi bir istikamet tâkip etmeyip, yavaş yavaş birbirlerine yaklaşır. Constantine eyaletinde nihayet birbirlerine karışır. Sahra Atlası'nın iltivaları Tell-Atlas iltivaları ile birleşir ve Cezayir'in bütün şimâl-i şarkîsini ve Tunus'un şimâlini kaplar. Bu son ülkede silsileler, bir kısmı şarka ve diğerleri de şimâl-i şarkîye doğmak üzere, iki istikamete ayrılır. Mecer de bu iki grup arasında hudut teşkil eder. Şimâl boyunca mantar ve zân meşelerinden mürekkep, heybetli ormanlar ile kaplı olan Ḫrumir dağları, sonra Mogod tepeleri uzanır. Cenupta Tunus'un bel kemiğini teşkil eden Zeugitane dağları, Tunus körfezi yakınlarına kadar, geniş taraçalı zirveler ve kubbeler tevâlisi hâlinde uzanır. Atlas'ın vasatî irtifaı git-gide azalır.

Ḫrumir dağları 1000 m.'den fazlaya çıkmaz ve Zeugitane silsilesinin en yüksek tepesi 1900 m.'yi aşmaz. [Bk. CEZAYİR ve TUNUS].

c. **Sâhil silsileleri.**— Bu dağlar yalnız parçalar hâlinde ve sâhil boyunca birbirinden ayrı massifler şeklinde görünürler ki, bunların heyet-i mecmuasına, bâzı coğrafyacılar Sahel (*sāḥil*) veya Rif (*rīf*) derler. Bu silsileler, sistemin mütebâkî kısmından, irtifaı 100 m.'nin fevkinde olmayan bir çukur saha ile ayrılmıştır ki, bunun Fas'ta garbî ve merkezî Cezayir'de nehir yatakları Vĕd İnnauen ve Mulūya, Şelif, Summam vâdileri v.s. bâriz bir şekilde göstermektedir. Sâhile muvâzi olan bu vâdiler Berberistan'ın şarktan garba olan muvasalasını kolaylaştırır; aynı zamanda ticaret ve istilâlara tabiî yol vazifesini görür. Fakat Cezayir'in şarkında Şoṭṭlar yaylasının üçüncü zaman arâzisi, sâhili dâhilden ayıran oluğu doldurmuş ve bâzan sâhil dağ kütleleri ile Şoṭṭlar yaylasını kenar silsilelerinden hemen hemen ayırt edilemeyecek bir hâle getirmiştir. Bu sâhil kütlelerinin başlıcaları, Rîf, Trāra, Cezayir Draha (ṣahra)'sı ve büyük Kabiliye massifleridir. Bunların irtifâları çok mütehavvildir ve 400 m. (Cezayir ve Oran sâhilleri) ile 2000 m. (Kabiliye) arasında değişir. [Bk. CEZAYİR ve FAS].

Atlas şimâlî Afrika'nın çatısını teşkil ederse de, muhtelif kısımları, sistemin heyet-i umumiyesine kâbil-i tatbik umumî vasıflar çıkarılamayacak kadar, birbirinden farklıdır. Saydığımız silsileler grubunun her birinin mümeyyiz vasfı ve hususî manzarası vardır. Yamaçlarını ormanların kapladığı yeşil mer'aların 1000. m. irtifaa kadar yükseldiği Fas Atlası'nın cesim kütleleri ile, Tell-Atlaslarının çıplak tepeleri ve sel yatakları ile yarılmış yamaçları yahut ayrı ayrı sıraları ancak seçilebilen Sahra Atlasları, birbirine hiç benzemez. Aynı grup dâhilinde de, bu derece göze çarpan tezatlar vardır; msl. Curcura'nın dişli zirveleri, Avrās'ın dar ve derin boğazlar ile yarılmış yaylaları yahut orta Tunus'taki kabartılar birbirine benzetilemez. Atlas'ın hidrografyası ve iklimî tesiri de, mıntakalara göre, değişir. Senenin 9 ayında tepeleri karlar ile örtülü Fas Atlası'ndan inen nehirler ile Tunus ve Cezayir vâdilerinin yalnız isimleri birbirine benzer. İklim bahis mevzuu olduğu takdirde, Fas Atlası'nın bu bakımdan oynadığı rolün merkez ve şark silsilelerindekinden çok daha mühim olduğu görülür. Yüksek Atlas, orta kısmında, Anti-Atlas ise, garp kısmında, şimâlde kalan memleketleri çöl rüzgârlarına kapar. Tell-Atlasları Sehra Atlasları gibi gedikler ile bölünmüş bulundukları ve irtifâları da daha az olduğu için, keyfiyet burada böyle değildir. Bunun için Fas'ın Tell (sâhil) bölgesinin karakterleri, Cezayir Telli'ndekilere nazaran, çok daha bârizdir; zirâ, Cezayir Telli'nde, büyük Sahra'nın iklimî tesirleri ile, bâzan sâhile kadar kendini hissettirerek, denizin tesirlerine az çok karşı koyar.

Bununla beraber Atlas'ın heyet-i umumiyesinde, belki iktisadî ve etnografik bakımdan, bâzı müşterek vasıflar bulmak mümkündür. Filhakika bir taraftan, Atlas'ta mühim mâdenler bulunduğu görülmektedir; diğer taraftan bu dağlar ekseriyeti berberî olan ahali ile meskûndur. Atlas'ın, mâdenden yana, zengin olduğunda şüphe edilemez. Cezayir ve Tunus'un bir çok noktalarında, demir, bakır, simli kurşun, çinko v.s. tabakalarının mevcudiyeti tesbit olunmuştur. Bu cevherlerin ve bütün şarkî ve merkezî Mağrib'e yayılmış olan fosfat mâdenlerinin işletilmesi artık dünyanın başlıca mâder memleketleri arasına girmiş olan Tunus ve Cezayir'e parlak bir istikbâl temin edecek gibi görülmektedir. Fas'ta da bu mâdenler eksik değildir. Daha XVI. asırda Lee Africanus burada demir, kurşun, gümüş ve antimon mâder ocaklarının mevcudiyetini kaydetmiştir. Bugünkü seyyahların ilk araştırmaları, Fas yer altı zenginliğinin şöhretini te'yit eder mâhiyette görünüyor.

Etnografya bakımından ilk ahali, yayla ve ovalar mıntakasından ziyâde, Atlas'ta daha iyi barınabilmiş gibi görünüyor. Fas'ta berberî unsur, sayı itibariyle, üstündür. Arap medeniyeti ve onunla birlikte Fas sultanlığının otoritesi dağların eteğinden öteye geçmemiştir. Atlas, Rîf ve Benî İznāşen massiflerindeki kabîleler, lisan ve âdetleri ile birlikte, Fas idaresine karşı hemen hemen tam bir istiklâl muhafaza etmişlerdir. Cezayir'de Trāra, büyük Kabiliye, Avrās ve bir dereceye kadar da Uarsenis (*Vānşerīş*), Zakkar, küçük Kabiliye, Cebel 'Amūr, Tunus'ta Ḫrumir, Hilālî (arap) istilâsının tesirlerinden masun kalmışlardır. Orada dağlar berberîler için, erap müstevlilerine karşı aşağı yukarı nufuzu imkânsız bir sığınak teşkil etmiş ve lehçelerini, hususî âdetlerini ve avrupalıların işgâline kadar olsun, siyasî istiklâl ve teşkilâtlarını muhafaza etmelerine imkân vermiştir.

Bibliyografya: L. Gentil, *Le Maroc physique* (Paris, 1912); G. Hardy ve J. Célérier, *Les grandes lignes de la géographie du Maroc* (Paris, 1933); ayn. mll., *Maroc* (Paris, 1931); E. F. Gautier, *Structure de l'Algérie* (Paris, 1922); P. Russo, *La structure du plateau de l'Afrique mineure* (*La géographie*, XL, 1923; XLI, 1926); R. Staub, *Über Gliederung und Deutung der Gebirge Marokkos* (*Eclogae geol. helvetica*, 1926);

A. Bernard, *Algérie* (Paris, 1929); aynı mll., *Afrique septentrionale et occidentale* (*Géog. Universelle*, XI, 1, Paris, 1937).— Diğer bibliyografya için bk. madd. FAS, CEZAYİR, TUNUS, BERBERİLER, AVRÂS. (G. YVER.)

AṬRĀBULUS. [Bk. TRABULUS.]

ATREK. [Bk. ETREK.]

ATSIZ. ATSIZ B. ABAḲ (AVAḲ), Malikşāh zamanında yaşamış bir türk emîridir. 463 (1071)'te, Ramla, Kudüs ve Askalan müstesna olmak üzere, bütün Filistin'i Fâtimîlerden almıştır. Evvelce Şam'ı muhasara etmiş ise de, muvaffak olamamış; fakat civarına her sene akınlar yapa yapa, nihayet 468 (1075)'de şehri ele geçirmiştir. 469 (1076)'da Mısır'a yaptığı sefer muvaffakiyetsizlikle neticelenmiş ve bir kaç sene sonra, kendisi de Şam'da Fâtimîler tarafından muhasara edilmiştir. Malikşāh'ın Suriye vâliliğine tâyin ettiği Tutuş, Şama'a yaklaşırken, Fâtımîler muhasarayı kaldırarak, çekilmişlerse de, Tutuş, emîrin vücudunu kendisi için zararlı görerek, onu idam ettirmiştir. Suriyeliler türkçe Atsız adını Aḳsız, hattâ başına harf-i târif koyarak, Alaḳsız şekline sokmuşlardır.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), X, 46, 68, 70, 72.

ATSIZ. ATSIZ B. MUḤAMMED B. ANŪŞ-TEGĪN (?—1156), Ḫvārizm (Ḫvārizmşāh) emîrlerindendir. Bu mevkii, selçukî sultanı Sancar'a tâbi olmak üzere, kendi babasından, 521 veya 522 (1127/1128) tarihinde, tevarüs etmiştir. Hüküm ve nufuzunu temin için, ilk iş olarak, Cand ve Mangışlaḳ (türk. Miñ-ḳışlaḳ „bin kışla"; Hazer denizi kıyısında) şehirlerini zaptetmiş ve Türkistan'ın içerlerine doğru bir sefer yapmıştır. Bir az sonra istiklâlini ilân etmiş, fakat 533 (1138)'te Sancar tarafından Hazārasp'te mağlûp edilmiş ve memleketten kovulmuştur. Sancar, kendi yeğeni Sulaymān b. Muḥammed'i Ḫvārizmşāh olarak ilân etmiştir. Fakat, ertesi sene, Ḫvārizm ahalisi Atsız'ı geri çağırmışlar ve Sulaymān'ı memleketten tardetmişlerdir. 535 senesi şevvâl ortasında (mayıs 1141) Atsız, Sultan Sancar'a mutavaat göstererek, sadakat yemini etmiş ise de, bir kaç ay sonra, Sancar'ın Kara-Hıtaylara karşı açtığı muharebede mağlûp olması (5 safer 536 = 9 eylûl 1141) ve nufuz ve iktidarının sarsılması üzerine Atsız yeminini bozmuştur. Aynı senenin son baharında Atsız kuvvetli bir ordunun başında, Horasan'a gitmiş ve Merv'i zaptetmiştir; ertesi senenin ilk baharında, Nişapur kendisine teslim olmuştur; fakat hemen akabinde, Sancar'ın karşısında, memleketi tahliyeye mecbur kalmıştır. 538 (1143/1144)'de Ḫvārizm dâhilinde bir hüeuma uğramış ve Sultan'ın metbuiyetini yeniden tanımağa mecbur olmuştur. Bir az sonra, Atsız üçüncü defa isyan etmiş ve sultanın elçisi şâir Adîb Ṣābir'i Āmū nehrine attırmıştır. 542 senesi cemaziyelâhırında (teşrin II. 1147), Sancar Ḫvārizm üzerine üçüncü seferini tertip etmiş, iki ay muhasaradan sonra Hazāraşp şehrini almış ve Gurgāne önüne gelmiştir; Atsız sultana mutavaat etmiş ve Sancar ile yaptığı bir mülâkatta (muharrem 543 = mayıs — haziran 1148) ona karşı küstahça idare-i kelâm etmiş olmasına rağmen, mevkiinde ipka edilmiştir. Sancar 548 (1153)'de, Ġuzz'lar tarafından esir edilmiştir. Atsız yeniden Horasan'ı istilâya hazırlanmış ise de, bu defa metbuunun sâdık tebaası ve müdafii gibi hareket etmiştir. Āmū (bugün Çārcūy) adını taşıyan mühim şehrin kendisine bırakılmasını istemiş, fakat isteği yerine getirilmemiştir. Esaretten kaçmağa muvaffak olan sultana, sadakatini te'yit için, 551 (1156)'de Nasā şehri önünde kendini göstermiş, fakat aynı senenin 9 cemaziyelahırında (30 temmuz) Ḫabūşān (bugün Küçān) kasabasında, 59 yaşında olduğu hâlde vefat etmiştir.

Bibliyografya: Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihān-guşāy* ve ondan iktibasen Mīrḫvānd (nşr Defrémery, Paris 1842); İbn al-Aṯīr (İbn al-Aṯīr ve Mīrḫvānd bugün mevcudu kalmamış olan Abu 'l-Ḥasan Bayhaḳī'nin *Maṣārib al-tacārib* adlı eserinden bilhassa istifade etmişlerdir); Rāvandī (*Nouveaux mélanges orientaux*, Paris 1886); *Recueil des textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II (nşr. Houtsma); Atsız ile Sancar arasındaki muharebeler hakkında iki muhasımın resmî vesikaları için bk Barthold *Turkestan down to the Mongol Invasion* London, 1928 (Petersburg şark dilleri enstitüsünde bir yazmadan naklen). (W. BARTHOLD)

'ATTĀBĪ. [Bk. ATTĀBĪ.]

ATTÂBÎ. 'ATTĀBĪ (A.), 'Attāb'dan müştak isim; bu isme izafeten Bagdad'ın bir mahallesine *al-'Attābīya* adı verilmiştir. Burada imâl olunan bir nevi eanfes (tafta) de 'attābī ismini almıştır. Bu isim, muhtelif şekiller altında, Avrupa lisanlarına geçmiştir (fransızca *tabis*, ingilizce *taby*, ispanyol, portekiz ve italyanca *tabi*, felemenkce *tabyn*. Krş. Dozy, *Supplément*s).

'AṬṬĀR. [Bk. ATTÂR.]

ATTÂR. AL-'AṬṬĀR (A.; < *'iṭr* „güzel koku"), itriyat ve ilâe gibi kullanılan maddeler satanlara verilen addır. Tıbbî yazılarda bu isim, *al-ṣaydalānī* gibi, umumiyetle ilâç satanlar hakkında kullanılır. Attâr („aktar") lık şarkta pek ziyâde yayılmıştır. Bundan dolayı âlimlerde, şâirlerde v.s., bu ke-

limeye, lâkap olarak, sık sık rastlanır. Attârlar, aynı zamanda bir az hekimlik de ederler ve el'an bâzı müslüman şark memleketlerinde hastalar için ilâc tertip ve ihzar ederler. Al-Bīrūnī [b. bk.], *Kitāb al-şaydala* 'de kadîm arap devrinde, attârın nasıl olup da yavaş yavaş eczacı ve hekim olduğunu etraflı suretle târif eder (bk. Max Meyerhof, *Quellen und Studien z. Gesch. d. Naturwiss. u. d. Medizin*, III / 111, Berlin, 1932, s. 29—34: *Das Vorwort zur Drogenkunde des Bērūnī*). (M. MEYERHOF.)

ATTÂR. 'AṬṬĀR Farīd al-Dīn Muḥammed b. Abī Bekr İbrāhīm, (1119?—1193?), iranlı **şâir** ve **mutasavvıf**. Doğum ve vefat tarihleri, kat'î olarak, tâyin edilememektedir. Davlatşāh (*Tazkirat al-şu'arā'*, nşr. E. J. Brown, s. 187)'a göre, 513 (1119)'te doğmuştur. Vefatı 589 ile 632 (1193—1234) seneleri arasında tehalüf etmektedir (bk. Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, *Tazkirat al-avliyā'*, mukaddime, s. يه). Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, bâzı mutalâalardan sonra, 'Aṭṭār'ın 618 (1221)'de henüz hayatta bulunduğunu istidlâl etmektedir ki, şu iki delile dayanmaktadır: 'Avfī, takriben 617 (1220)'de yazmış olduğu *Lubāb al-albāb*'da, 'Aṭṭār'dan bahsederken, ölmüş olduğuna dâir hiç bir îmada bulunmaz. Bundan maada 'Aṭṭār, *Maẓhar al-'acā'ib* adlı eserinde, 618 (1221)'de vefat etmiş olan Nacm al-Dīn al-Kubrā''dan bahsederken, „آنکه بوده در جهان از اولیاء" diyor. Buradaki *būde* kelimesi ise, mâzi ism-i fâili olduğundan, artık Nacm al-Dīn'in hayatta olmadığına delâlet etmektedir (bk. Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, *göst. yer.*, s. رز). Fakat bu iki delil de meseleyi kat'î bir tarzda halletmemektedir. 'Avfī'nin sözleri çok müphemdir ve 'Aṭṭār'ın *Maẓhar al-'acā'ib*'inde kullandığı *būde* kelimesinin, kendisinin, lisanı gelişi güzel kullanmak itiyadından dolayı, mutlaka mâziye âit olup olmadığı kestirilemez. Bundan başka *Maẓhar al-'acā'ib*'in bir nushasında (Nuruosmaniye kütüp., nr. 4199 mükerrer) iki beyit vardır ki, bunda 'Aṭṭār bu kitabı 584 (1188)'te te'lif ettiğini ve o vakit yaşının 100'den fazla olduğunu söyler. Şâir *Maẓhar al-'acā'ib*'i muhakkak ihtiyarlığında yazmış ve ondan sonra yalnız bir tek eser, yâni *Lisān al-ġayb*'ı kaleme almıştır. 100 yaşını geçtiğini söylemesi mübalâgadan hâlî değilse de, her hâlde yukarıdaki iki beyitten 'Aṭṭār'ın 584 (1188) senesinde çok ihtiyar olduğu anlaşılabilir. Eğer Davlatşāh'ın verdiği doğum tarihinin (513 = 1119) doğru olduğunu kabûl edersek, 'Aṭṭār'ın 584 (1188)'te 71 yaşında olduğu anlaşılır. Yine bu seneden sonra yalnız bir tek eser yazmış olduğu nazar-ı itibara alınırsa, rivâyet edilen muhtelif vefat tarihlerinden 589 (1193) senesi hakikate daha yakın görünür ki, bu hâlde 'Aṭṭār 76 yaşında ölmüş demektir. Hâlbuki Davlatşāh'ın hesabına göre, 'Aṭṭār 114 yaşında ölmüştür ki, bu rakam tamamiyle gayr-i mümkün olmamakla beraber, pek de tabiî değildir.

'Aṭṭār, kendi sözüne göre, Nişapur'da doğmuştur (bk. Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, s. ح); fakat şehrin içindemi, yoksa civardaki köylerindemi doğduğu belli olmayıp, bu hususta muhtelif rivâyetler vardır. Şâirin doğum yeri olarak, Davlatşāh, Nişapur'a tâbi Katkan'i, *Macālis al-'uşşāḳ* sahibi ise, 21. meclisinde, Nişapur civarındaki Kandīşnān'ı göstermektedir. Kendisi, *Maẓhar al-'acā'ib*'in bir kaç beyitinde, çocukluğunun Tūn (bk. Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, I, 900)'da geçtiğini tasrih etmekte, başka bir beyitte, çocuk iken, orada hastalanmış ve kendinden geçmişken, hazret-i 'Alī'nin, yanına gelerek, kendini okşadığını söylemektedir.

'Aṭṭār'ın nasıl yetiştiğinden bahseden Davlatşāh, şâirin babası İbrāhīm'in Ḳuṭb al-Dīn Ḥaydar'ın müridi olduğunu ve kendisinin de ondan feyiz aldığını ve onun için *Ḥaydar-nāme*'yi yazdığını söyler. Bu Ḳuṭb al-Dīn Ḥaydar, Davlatşāh'a göre, meczûb olup, **abdāl**'dan sayılırdı. Babası türk hanları neslinden Şahvar isminde bir zat imiş; 597 (1200) yahut 604 (1207)'te ölmüşmüş. Aḥmed Rāzī'nin *Haft iḳlīm* (Ethé, *Catalogue of the Persian Mss. in the India Office*, I, 447)'inde ise, Ḥaydar'ın moğolların istilâsını önceden haber verdikten sonra, 618 (1221)'de gâiplere karıştığı söylenmektedir. Ḳuṭb al-Dīn Ḥaydar eğer hakikaten zikredilen tarihlerin birinde vefat etmiş ise, 'Aṭṭār ile takriben aynı yaşta olması icap eder ki, buna nazaran 'Aṭṭār'ın babasının ona mürid olması bir az garip görünmektedir. 'Aṭṭār'ın bir *Ḥaydar-nāme* yazdığı, *Lisān al-ġayb*'ındaki bir sözü ile, te'yit edilmiş ise de, Ḳuṭb al-Dīn Ḥaydar'ın ismine, eserlerinde şimdiye kadar rast gelinmemiştir.

Başlıca eserlerinde 'Aṭṭār sünnî görünmekte ve **hulâfâ-i râşidîni** de methetmektedir. İhtiyarlıkta *Maẓhar al-'acā'ib*'den itibaren şi'îliğini izhar ediyor (bk. Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, s. ى v.d.) ve 'Alī'nin muhabbetini gençliğinden beri kalbinde tuttuğunu söylüyor. Şi'îliğe olan bu meyli, ihtiyarlığında başına gelen bir fâcieya sebep oldu. 'Aṭṭār'ın „Samarḳandī" diye andığı sünnî bir müfti, *Maẓhar al-'acā'ib* adlı kitabın intişarı üzerine, aleyhinde bir fetva vermiş ve bu kitabı yaktırmıştır. Bu hâdise esnasında 'Aṭṭār'ın evi yağma edildi ve kendisi Mekke'ye kaçmağa mecbûr oldu; son eseri olan *Lisān al-ġayb*'ı orada yazdı. 'Aṭṭār, bu fetvanın sebebinin şi'îliğe olan meylinden

ileri geldiğini iddia ediyorsa da, *Maẓhar al-'acâ'ib*'de ismi söylenmeyen bir müfti ve umumiyetle türkler aleyhinde parçalar vardır (bk. H. Ritter, *Der Islam*, XXV, 141 v.d.).

Eserlerinin muhtelif yerlerinden onun hakikaten bir 'aṭṭâr („eczacı") yahut tabip mesleğinde olduğu anlaşılmaktadır. Bir yerde dârü-ḫâne'sinden, bir yerde de bir hastaya çağrıldığından veya bir hastayı tedavi ettiğinden bahseder. Aynı zamanda gençliğinden beri sûfîlere karşı büyük bir muhabbeti vardı. Fakat sûfîlerden bahsetme tarzından, onun bir tarikate mensup olmayıp, bir tasavvuf muhibbi olduğu anlaşılıyor. Sûfîlerle sohbet etmeği çok sevdiğinden, onların esrarına vâkıf olmuştur. Fakat işittiği sözlerden ziyâde okuduğu eserlerin tesiri altında kalmıştır. Bizzat kendisi, enbiya ve evliya hakkında, 1000 kitap okunduğunu ve 39 sene kadar sûfî şiir ve hikâyelerini toplamakla meşgûl olduğunu iddia eder. Her ne kadar bu iddia mübalâğalı görülebilirse de, eserleri kısas-ı enbiya, sûfî hikâye ve teracim-i ahvâlini ziyadesiyle okumuş olduğunu gösterir. Eserlerinde bulunan hikâyelerin bir kısmı, sûfî vâizlerin va'z meclislerinde misâl olarak anlattıkları dokunaklı hikâyelerin nazm edilmiş şeklinden başka bir şey değildir. Aḥmed Ġazâlî'nin va'z hikâyelerinin hepsi 'Aṭṭâr'ın kitaplarından mevcuddur.

'Aṭṭâr'ın eserlerinden, geçirmiş olduğu rûhî istihaleler, vâzıh bir şekilde görülmektedir ki, bu, iran şâirlerinde çok nâdir bir hâldir. Bu noktadan eserleri, üslûp bakımından da birbirinden farklı olmak üzere, üç devreye ayrılabilir. Birinci devrede, bütün şiir ve edebî san'atlara hâkim, üstad bir hikâyeci olarak görünür. Çerçeve hikâyeli mesnevîlerinde sayısız mikdarda küçük hikâyeleri, vâzıh bir plâna göre, çerçeve hikâyesi içine yerleştirmekte, tasavvufî mânaları hikâye ile te'lif etmekte büyük bir maharet gösterir. İkinci devrede, plân ve tertip gevşemeğe başlıyor. Edebî san'atlardan biri, aynı kelimenin muttasılan beyit veya mısrâ başında tekrarı (*takrîr, anaphore*), birden bire zuhûr ediyor ve belki dünya edebiyatında hiç görülmemiş derecede çok sık kullanılıyor. Aynı sözler, sükûnet bulmayan bir heyecan ile, birbiri arkasından bâzan 100'den fazla beyitin başında tekrar edilir. Şâir bâzan panthéiste duygular ile mest ve bâzan ilâhî küll ile birleşmek iştiyakı ile dolu gibi görünür. Bu devreyi üçüncü, yâni ihtiyarlık devri, takip ediyor. Şâirin kuvveti sönmüştür; plân ve tertipten artık hiç bir iz görülmüyor. Bu devre âit eserlerden bâzılarının merkezinde, hemen hemen ilâhlaşmış bir hâlde, 'Alî'nin şahsiyeti görülür. Şâir kendisinden ve kendi eserlerinden çok fazla bahseder. Bu eserlerde görülen tertipsizlik ve itnap, okuyucu için, çok sıkıcı ve bıkkınlık vericidir.

'Aṭṭâr te'lif ettiği kitapların isimlerini bâzı eserlerinde zikrettiğinden, eserlerinin kronolojik tertibi, takribî bir tarzda, tesbit edilebilir. Üslûbun inkişafı da nazar-ı itibara alınırsa, eserlerini yukarıda bahsedilmiş olan üç devreye taksim etmek mümkündür. Bunların takribî kronolojik tertibi şudur: 1. *Ḫaydar-nâme* (bugün ortada yoktur), 2. *Dîvân*, 3. *Cevâhir-nâme*, 4. *Şarḥ al-ḳalb* (son iki kitap, şâir tarafından, sonradan imha edilmiştir), 5. *Ḫusrav-nâme* (ilk te'lif; bu eser elimizde yoktur), 6. *Asrâr-nâme*, 7. *Manṭıḳ al-ṭayr*, 8. *Muṣîbat-nâme*, 9. *Muḫtâr-nâme*, 10. *İlâhî-nâme*, 11. *Ḫusrav-nâme* (ikinci te'lif), 12. *Bulbul-nâme*, 13. *Pand-nâme*, 14. *Taẕkirat al-avliyâ'*, 15. *Mi'râc-nâme*, 16. *Cumcuma-nâme* (bu son beş eserin kronolojik sırası pek vâzıh değildir), 17. *Vaṣlat-nâme* (kronolojik sırası kat'î değildir), 18. *Uṣtur-nâme*, 19. *Cevher al-ẕât*, 20. *Haylâc-nâme*, 21. *Bîsar-nâme*, 22. *Maẓhar al-'acâ'ib*, 23. *Lisân al-ġayb*. Bunlardan maada bir takım şüphesiz eserler vardır ki, isimleri 'Aṭṭâr'ın eserlerinde zikredilmemektedir: *Haft vâdî, Ḫayyâṭ-nâme, Vaṣiyat-nâme, Kanz al-ḥaḳâ'iḳ, Kanz al-asrâr-İḫvân al-ṣafâ', Valad-nâme, Miftâḥ al-futûḥ*.

'Aṭṭâr'a âit olduğu şüphesiz olan eserler:

Ḫusrav-nâme yahut *Gul-u Ḫusrav*, mesnevî tarzında, dünyevî bir aşk romanıdır ki, mevzu milâdî ilk asırdaki hellenistik romanları andırıyor. Rum Kayserinin bir cârîyeden doğan oğlu Ḫusrav ile Ḫûzistân şahının kızı Gul'ün macerasını anlatır. Bu eser 1295'te Luknow'da bastırılmıştır. Münderecatı için bk. H. Ritter, *Der Islam*, XXV, 141 v.dd.

Dîvân, gazelleri ihtiva eder ve mesnevîlerindeki tasavvufî fikirleri, lirik bir tarzda, ifade eder.

Muḫtâr-nâme, mevzulara göre, tertip edilmiş bir rubâî mecmuasıdır. Bize kadar gelmiş olan rubâî mecmualarının da en eskisidir. Bu eser Sultan Selim II. (974—982 = 1566—1574) için, mechûl bir mütercim tarafından, türkçeye tercüme edilmiştir (bk. Flügel, *Die arab., pers. und türk. Handschr., zu Wien*, III, nr. 1934).

Asrâr-nâme, 'Aṭṭâr'ın tasavvufî mesnevîlerinin birincisi olmalıdır; 26 makaleden ibaret olup, bunlarda tasavvufî fikirler küçük hikâyeler ile izah edilmiştir. Çerçeve hikâye yoktur. Bu eser, Aḥmedî mahlâslı bir zat tarafından, türkçeye tercüme edilmiştir (bk. *İslâm ansiklopedisi*, s. 220).

Manṭıḳ al-ṭayr, 'Aṭṭâr'ın belki en meşhur mesnevîsidir. Bir çerçeve hikâye ile araya sokulan bir çok küçük hikâyelerden ibarettir. Çerçeve hikâyenin aslı, Muḥammed yahut Aḥ-

med Ġazālī'nin, hem arapça, hem farsça şekli bize kadar gelmiş olan, *Risāla al-ṭayr*'ıdır. Bu risâlede kuşlar, 'Anḳā'yı padişah seçer ve onun bulunduğu, uzak adaya gitmeğe karar verirler. Yolda çoğu helâk olur. Adanın merkezine kadar varanlar 'Anḳā'ya, kendisi için geldiklerini ve kendisini padişah seçtiklerini haber verince, 'Anḳā istiğna gösterir ve padişah olmak için, onlara muhtac olmadığını söyler ve geri dönmelerini emrederse de, nihayet onlara acıyarak, padişahlığı kabûl eder. 'Aṭṭār bu hikâyeyi bir çok teferruat ile zenginleştirmiştir. Hüdhüd ile muhtelif kuşlar arasındaki konuşmalarda, hüsn-i tâlîl san'atı ile, çok orijinal bir tarzda, tasavvufî fikirleri ifade etmeğe çalışır. Bundan maada 'Anḳā ismi yerine Sīmurġ ismini koymakla, tecnîs-i mürekkep san'atından da istifade ederek, من عرف نفسه فقد عرف ربه sözünün mânasını güzel bir tarzda anlatmıştır. Sīmurġ'u aramağa giden kuşlardan yalnız 30 tânesi gâyeye vâsıl olur ve orada aradıkları Sīmurġ'un kendileri (سی مرغ = 30 kuş) olduğunu anlarlar; yâni Allahı arayan, bütün kâinatı dolaştıktan sonra, nihayet onu kendi kalbinde bulur. *Manṭiḳ al-ṭayr*, Muḥammed al-Badaḫşānī tarafından, Bayezid II. için, ihtisar edilmiştir (müellifin hattı ile, 898'de yazılmış bir nusha Fatih kütüp., nr. 3678). Gülşehrî 717'de *Manṭiḳ al-ṭayr*'a bir nazîre yazmıştır ki, ondan şimdiye kadar bir kaç parça basılmıştır (bk. F. Taeschner, *Das Futuvvetkapitel in Gülşehrîs altosmanischer Bearbeitug von 'Aṭṭārs Manṭiq uṭ-ṭair*, *SB. Pr. Ak. W.*, XXVI, 1932; Hıfzı Tevfik, Hammamî-zâde ve Hasan Âli, *Türk edebiyatı nümuneleri*, İstanbul, 1926, s. 146 v.dd.; F. Köprülü, *Eski şâirlerimiz, dîvan edebiyatı antolojisi*, İstanbul, 1931, s. 24 v.d.). Ali Şîr Nevâî de, *Lisān al-ṭayr* ismi altında, bir diğer nazîre yazmıştır (bk. E. Berthels, *Nevāi i 'Aṭṭār, Mir-Ali-Şir*, *Sbornik k pyatisotletiyu so dnya rojdeniya*, Leningrad, 1928, s. 24--32 ve *İslâm ansiklopedisi*, mad. Ali Şîr). *İlāhî-nāme*'nin, Şams al-Dîn Sîvâsî tarafından yapılmış olan, tercümesinin mukaddimesine göre, aynı zat bu eseri de tercüme etmiştir. Yine bu eserin manzûm bir tercümesi 1045'te Fedaî tarafından yapılmış ve 1274'te İstanbul'da, taş basması ile, neşredilmiştir.

Muṣībat-nāme. Bu mesnevîde mutasavvıfın Allahı kâinatta arayıp, kendisinde bulması fikri, başka bir tarzda ifade ediliyor. Bir sâlik, pîrinin emri ile, Allahı aramak için, sıra ile, İsrafil, Mikâil, Azrâil, hamele-i arş, arş, kürsî, levh, kalem, cennet, cehennem, gök, güneş, ay, anasır-ı erbaa, dağ, deniz, mâden, nebatat, vahşî hayvanlar, kuşlar, ehlî hayvanlar, İblis, cin, insan, Âdem, Nûh, İbrahim, Mûsa, Davud, İsa, Muḥammed, his, hayâl, akıl, kalb ve canı ziyaret eder. Fakat hepsi birer birer, husn-i tâlîl mâhiyetinde cevaplar ile, sâlikin ümidini boşa çıkarır. Nihayet o, aradığını kendinde bulur. Bu, çerçeve hikâyenin mevzuudur. Bunun arasına bir çok küçük hikâyeler serpiştirilmiştir. Bu eser Pîr Muḥammed tarafından *Tarikatnâme* (bk. Bursalı Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 90) ismi altında, Murad II. için, türkçeye çevrilmiştir.

İlāhî-nāme. Bu mesnevî de bir çerçeve hikâye ile küçük hikâyelerden mürekkeptir. Buradaki çerçeve hikâyenin mevzuu şudur: bir padişah 6 oğluna, dünyada hangi şeyi daha çok sevdiklerini söylemelerini emreder. Birinci çocuk periler padişahının kızını, ikincisi sihirbazlık, üçüncüsü câm-i cem'i, dördüncüsü âb-ı hayatı, beşincisi Süleyman'ın yüzüğünü ve altıncısı elkimyayı ister. Babaları onları sıra ile bu dünyevî arzulardan vaz geçirmeğe ve kendilerine daha yüksek gâyeler göstermeğe çalışır. Bu çerçeveye sığdırılmış olan küçük hikâyelerde bir çok zühdî ve tasavvufî mevzûlardan bahsedilir. Bunlardan bâzısının tasavvuf ile alâkası çok azdır ve orada sûfî 'Aṭṭār'dan ziyade, hikâyeci 'Aṭṭār kendini gösterir. Bunlardan mesl. *zan-ı şāliḥa* hikâyesi vardır ki, bu hikâyede kocası hacca giden bir kadın, bir çok ıgvâ ve tehditlere rağmen, iffetini muhafaza eder. Bu nevîden bir başka hikâye de şâire *Rābi'a Zayn al-'Arab* hikâyesidir: bu kadın Bektaş isimindeki kölesine âşık olur ve bundan dolayı kardeşi tarafından, bilek damarları kesilerek, bir hamama hapsedilip, hazîn bir tarzda öldürülür (bu hikâyenin mevzuu *Macma' al-fuṣaḥā'* sahibi Rizā Ḳulî Ḫān tarafından, *Gulistān-i İram* isimli, ayrı bir mesnevî hâline konulmuştur; bk. *Grundriss der iranischen Philologie*, II, 221). Tasavvuf ile alâkadar hikâyeler arasında, İblis hakkındakiler bilhassa nazar-ı dikkati çekmektedir. İblis, bu hikâyelerde, hakikî âşık-ı sâdık olarak gösteriliyor. Âdem'e secde etmemesinin sebebi, Allahtan gayrısına secde etmeği istememesidir. O, Allahın lânetini, diğer melekler arasında bir temayüz nişanesi ve Allahın kendisine teveccühünün eseri olarak, kabûl eder. İblis hakkındaki bu telâkki, ilk defa olarak, Ḥacāc tarafından ortaya atılmış ve sonra Aḥmed Ġazālî tarafından inkişf ettirilmiştir ki, onun hem mevâizinde (bk. L. Massignon, *Recueil de Textes inédits concernant l'histoire de la mystique en pays d'Islam*, Paris, 1929, s. 96) hem *Savānih* (nşr. H. Ritter, s. 94 v.d.) 'inde bulunmaktadır. Yezidîlerin İblis'e gösterdikleri hürmetin aslının da bu tasavvufî telâkkî olduğu son zamanlarda anlaşılmışlır (bk. Roger Lescot, *Enquête sar les yezidis de Syrie et de Djebel*

Sindjar, Mémoirs de l'Institut français de Damas, V, Beyrut, 1938, s. 46—60). 'Aṭṭar'ın hikâyelerindeki divânelerin bâzıları Allahın takdirini tenkide kalkışır ve bu bakımdan bâzı bektaşî şiirleri ve bektaşîler hakkında söylenen fıkraları hatırlatır. Bu eser, ihtisaren, Şams al-Dîn Aḥmed al-Sîvâsî (ölm. 1006; bk. Bursalı Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 95) tarafından, Murad III. (932—1003 = 1574—1595) namına, türkçeye çevrilmiştir (Bayezid umumî kütüp., nr. 3315).

Bulbul-nâme, küçük bir mesnevîdir. Kuşlar Süleyman peygamberin huzurunda bülbülün mütemadiyen, gül için, şarkılar terennüm etmekle, kendilerini rahatsız ettiğinden şikâyet ederler. Süleyman, doğanı göndererek bülbülü çağırır ve o da Süleyman'ın huzurunda kendisini müdafaa eder. Nihayet Süleyman bülbülün rahat bırakılmasını emreder.

Pand-nâme, anlaşılması kolay bir ahlâk kitabıdır ki, eskiden türk mekteplerinde okutulurdu. Nisbeten az mühim olan bu eser çok rağbet görmüş ve türkçeden başka, fransızca, almanca, lâtince ve hindceyede tercüme edilmiştir (bk. *Grundriss der iran. Philologie*, II, 603). Bundan başka bir çok defalar da şerhedilmiştir. Manzûm bir türkçe tercümesi (Flügel, *Katalog d. Wiener Hss.*, III, 1937), 988'de vefat eden Emrî'ye isnad edilir. Türkçe şerhleri şunlardır: Şam'î (ölm. 1009) *Sa'âdat-nâme*; Abdurrahman Abdî Paşa (ölm. 1103; bk. *İslâm ansiklopedisi*, mad. Abdî; *Osmanlı müellifleri*, III, 98; Babinger, *GOW*, s. 227 v.d.), *al-Mufîd*; Bursalı İsmail Hakkı (ölm. 1137)'nın şerhi ki, 1250 ve 1267'de İstanbul'da basılmıştır; Mehmed Murad b. Abdurrahim (ölm. 1264; bk. *Osmanlı müellifleri*, I, 169)'in *Mâhażar*'ı ki, İstanbul'da 1274'te basılmıştır.

Tażkirat al-awliyâ', 'Aṭṭâr'ın yegâne menşûr eseri olup, evliya tercüme-i hâllerinden bâhis, büyük bir kitaptır. Tercüme-i hâli yazılmış olan son evliya, 'Aṭṭâr'ın çok hürmet gösterdiği, Ḥallâc'dır ve kitabın bir çok yazmaları onun tercüme-i hâli ile nihayet bulur. Sonradan 25 tercüme-i hâl daha ilâve edilmiştir. Bu eserin türkçeye bir kaç tercümesi vardır: 1. şark türkçesine tercümesi, uygur yazısı ile, Paris'te Bibl. Nat., nr. 100'de bulunmaktadır. Fransızcaya tercümesi ile beraber, Pavet de Courteille (*Tezkereh-i evliâ. Le mémorial des saints traduit sur le manuscrit ouigour de la Bibl. Nat.*, Paris, 1889—90) tarafından neşredilmiştir. Aynı metin arap harfleri ile Fatih kütüp. nr., 2848'de bulunmaktadır. 2. Aydın-oğlu Mehmed Bey (707—734) namına yapılmış, eski Anadolu türkçesine bir tercümedir ki, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1643'te kayıtlıdır. 3. Sinân al-Dîn Yûsuf b. Ḫiżr Hoca Paşa (ölm. 891; *Osmanlı müellifleri*, II, 223)'nın tercümesi. 4. Ali Rıza Karahisarî'nin tercümesi, Bursalı Tahir tarafından (*Osmanlı müellifleri*, III, 223, not 2) zikredilmektedir. İstanbul kütüphanelerindeki yazmaların hangi tercümeleri ihtiva ettikleri henüz tesbit edilmemiştir. Yukarıda zikredilen yazmalardan başka şunlar da vardır: Ayasofya 3137, 3138; Fatih 4260, 4262; Hakim-oğlu 729; Kılıç Ali 711; Lâleli 2030, 2031; Nuruosmaniye 2299; Halis Efendi 854, 2654, 2667; Rıza Paşa 1542.

Mi'râc-nâme; münderecatı isminden anlaşılmaktadır. İstanbul'da gördüğüm yegâne nushada (Rıza Paşa 214, var. 832b—833a) yalnız iki sahife işgâl etmektedir.

Cumcuma-nâme, küçük bir hikâyeden ibarettir ki, 'Aṭṭâr'ın her hangi bir mesnevîsinde bulunabilirdi. 'İsâ Peygamber çölde bir ölünün kafa tasını bulur, onu diriltir ve onunla konuşur. Bu kafa tasının sahibi 7 iklime hâkim bir padişah imiş. 'İsâ'ya hayatını, sergüzeştini, kabir azabını ve cehennemdeki ahvâlini anlatır; iman getirdikten sonra, bir müddet daha yaşar ve nihayet ölür. Bu küçük eser Jukovskiy tarafından neşir ve tercüme edilmiştir. 770'te *Cumcuma-nâme* Husam Kâtib tarafından, *Cumcuma Sultan* ismi altında, genişletilerek, kıpçakçaya tercüme edilmiş ve 1289'da Kazan darülfununu matbaasında *Ḥikâyat Cumcuma Sulṭân fî nubûvat İlyâs 'alayhi 'l-salâm* ismi altında, basılmıştır. Bu tercüme Anadolu türkçesine de çevrilmiş olup, zâten bu hikâyenin mevzuu türk edebiyatında mârûf ve mergûptur (bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1926, s. 362 v.dd.).

Uṣtur-nâme; bu eser ile 'Aṭṭâr'ın ikinci üslûp devri başlar. Bir çerçeve hikâye varsa da, anlatış tarzı, bundan evvelki mesnevîlere nazaran, daha çok dağınık ve uzundur. Bundan başka tekrir bol bol istimâl edilmiştir. Kitabın merkezinde, tasavvufî bir mâna verilmiş olan, bir türk hayâlbazı bulunur (krş. Sabri Esad Siyavuşgil, *Karagöz*, İstanbul, 1941, s. 27 v.d.). Burada Allahın mahlûklarına hayat verip, sonradan öldürmesi, hayâlbazın resimlerini bir müddet sahnede oynatıp, sonradan sandığa atmasına benzetilir. Hâdisât âlemi arkasında Allahı beyhude yere arayan mürid, sıra ile, yedi perdenin önüne geçer ve orada kendisine bir çok garip ve remzî bir tarzda anlaşılması icap eden şeyler gösterilir. Nihayet bir mezardan bir kitap çıkarmak için, kendisine emir verilir ve orada Allaha varmak yolunu gösteren bir tâlimat bulur. Bu yol, Ḥallâc'ın *fanâ'*, yâni cismî mevcudiyetin ortadan kalkması yoludur. Kitapta bulunan küçük hikâyeler, ondan sonra gelen

kitaplarda da olduğu gibi, ekseriya allegorique 'tir ve izahı bizzat şâir tarafından verilir (mâlûm olduğu vecihle bu tarz hikâye, ilk defa, İbn Sînâ tarafından yazılmış ve sonra Suhravardî al-Maktûl tarafından inkişaf ettirilmiştir).

Cavhar al-ẕât; bu eserde artık bir çerçeve hikâye yoktur. Esere hâkim olan duygu, mubalâğalı bir *fanâ'*, yâni mevcudiyetin mahvı ile insanın, damlanın denize karışması gibi, bir cüz'ü olduğu ilâhî küll ile birleşmeğe karşı duyduğu yakıcı iştiyaktır. Kitabın büyük bir kısmını kendisinin ilâh olduğunu anlayıp, tamamen ilâhî külle karışmak için, kendisini denize atan bir gencin hikâyesi işgâl eder. Bu *fanâ'* hususunda, nümûne olarak, dâimâ Ḥallâc gösterilir ve Mevlânâ 'nın „Ḥallâc 'daki nurun 500 sene sonra 'Aṭṭâr 'ın ruhunda tecelli ettiğini ve Ḥallâc 'ın onun mürşidi olduğunu" söylemesinin sebebi her hâlde bu olacaktır (bk. C. Huart, *Les saints des derviches tourneurs*, Paris, 1922, II, 89). Bu motifin yanında ikinci bir motif daha vardır ki, o da 'Aṭṭâr 'ın ruhunda yavaş yavaş 'Alî 'nin şahsiyetinin merkeze geçtiğini gösterir. İlâhî esrârın hâmili 'Alî 'dir ve ona bu esrâr Peygamber tarafından tevdi edilmiştir. Kitabın bir yerinde 'Alî 'nin Peygamberden aldığı bu esrârı bir kuyuya tevdî ettiği anlatılır. Orada biten bir kamış (*nay*) bu esrâra vâkıf olur ve kesilerek musiki âleti hâline getirildikten sonra, öğrendiklerini ifşa eder. Bir sırrın bir koyuya tevdî edilmesi ve onun orada biten bir kamış tarafından ifşa edilmesi, tasavvufî olmayan bir hikâye hâlinde, Nizâmî 'nin *İskandar-nâme-i baḥrî* 'sinde de bulunur ve bunun aslını ilk çağlarda aramak icap eder. 'Aṭṭar ilk çağlardan gelen bu hikâyeyi şi'îler arasında meşhur olan Ġadîr Ḫum vak'ası ile birleştirmiş gibi görünüyor. Mevlânâ 'nın *Mesnevî* 'sindeki meşhur 18 beyit de bunun bir in'ikâsı olsa gerektir (bk. H. Ritter, *Das Proœmium des Mathnawî-i maulawi*, *ZDMG*, XCIII, 169, 196). Göze çarpan üçüncü motif insanın üzerinde ilâhî cevheri taşıdığı ve bunun için, mevcudiyetinde olan perdeleri kaldırdıktan sonra, Allahı bulmağa ve görmeğe muktedir olacağı fikridir. 'Aṭṭâr, kendisinin bu suretle Allahı gördüğünü iddia etmektedir. Bununla alâkadar dördüncü bir motif daha görülür ki, o da mutasavvıfın, kozmos ve mâzinin büyük dinî şahsiyetleri ile bir olduğu fikridir. 'Aṭṭâr kendisinin güneş, peygamberler, Muḥammed, 'Alî, Bâyazîd, Cunayd, Ma'rûf Karḫî, Bişr ve Ḥâfî olduğunu söylüyor. Yine ona göre, Allah muhtelif şeyhlerde muhtelif kisveler ile tecelli etmiştir. Bu fikre benzer fikirler, gerek *Maṣnavî* 'de ve gerekse Sultan Veled 'in *İbtidâ-nâme* 'sinde mevcuttur. *Cavhar al-ẕât* kitabı 3 defterden ibarettir ki, söylediklerimiz yalnız birincisine âittir. Üçüncü defterine *Haylâc-nâme* ismi de verilmiştir. Bunun esas mevzuu Ḥallâc 'ın şahsiyetidir.

Vuṣlat-nâme, küçük bir mesnevîdir ki, orada artık vâzıh bir plân ve tertip görülmez. Vahdet-i vücut fikirleri, sûfî hikâyeleri ve allegorik hikâyeler ile tenavüp ve bunlarda dah Ḥallâc 'ın şahsiyeti bâriz bir mevki işgâl eder.

Bêsar-nâme, çok küçük bir mesnevîdir ki, orada da Ḥallâc tarzındaki *fanâ'* 'dan bahsedilir.

Maẓhar al-'acâ'ib. Bu eser ile şâirin 3 ünalûp devri başlar. Şâirdeki kudretin artık sönmüş olduğu meydandadır. Gerek kafiye, gerek vezinde bir çok hatalar görülür. Merkezde 'Alî 'nin şahsiyeti vardır. *Cavhar al-ẕât* 'ta görülen kuyu ve kamış hikâyesi, bu eserd tekrar edilmiştir. Bundan maada bâzı vakıflar suiistimâl eden ve yetimlerin malını yiyen müftilere hücumlar göze çarpıyor. Bu hücuma sebep her hâlde sonradan bu eser ve şâir aleyhind fetva veren semerkandlı müfti olacaktır. Bunu yanında şâirin şi'iliğe meylini gösteren hikâyeler, kendi tereüme-i hâlini ihtiva eden kısımlar okuyucuya, kendi eserlerini okuması için, tavsiyeler v.s. bulunmaktadır. Bir kaç defa Nacm al-Dîn al-Kubrâ' ve Nâṣir-i Ḫusrav 'in isimler geçer. Kitabın her tarafında ihtiyarlığın tesiri bâriz olarak, görülmektedir.

Lisân al-ġayb, 'Aṭṭâr 'ın bu son eseri, yukarıda zikredilen semerkandlı müftiye şiddetli hücumlar ihtiva ettiği gibi, orada şâir şi'iliğini de açıkça izhar eder. Bundan başka uzunca bir halvetten ve kendisinin bu halvette ilâhî mâşûkunu gördüğünden ve daha başka müteferrik şeylerden bahseder.

'Aṭṭâr 'a âit olduğu şüpheli veya sahte eserler: Lahor üniversitesi profesörlerinden Ḥâfiẓ Maḥmûd, Evrengâbâd 'da intişar eden *Urdu* mecmuasının 1927 yılı kânun II. sayısında (bk. Khân Bahâdur Shaikh 'Abdu 'l-Ḳâdir-i Sarafrâz, *A Descriptive catalogue of the arabic, persian and Urdu Manuscripts in the Library of the University of Bombay*, Bombay, 1935, s. 62), yalnız 'Aṭṭâr 'ın eserlerinde isimleri geçmeyen eserleri değil, belki *Asrâr-nâme*, *Vuṣlat-nâme*, *Haylâc-nâme*, *Bêsar-nâme*, *Maẓhar al-'acâ'ib* ve *Lisân al-ġayb* 'ın da sahte olduğunu isbata çalışmıştır. Bu iddia mubalâğalı olmakla beraber, 'Aṭṭâr 'a isnad olunan bâzı yazıların, hakikatte, ona âit olmadığı isbat olunabilir. 'Aṭṭâr 'a atfolunan eserlerden kendisine âit olduğu şüpheli olanlar şunlardır: 1. *Ḫayyât-nâme*. Bu kitabın münderecatını E. Berthels (bk. *Farîdaddîn 'Aṭṭâr 's Khayyât-Nâma*, Bull. de l'Ac. des Sc. de l'URSS, 1929, s.

201, 214) hulâsa etmiştir. Ona göre, bu eser hakikaten 'Aṭṭâr'ındır. Hâlbuki *Kaşf al-ẓunūn*'da, müellif olarak, Ḥayyât Kāşânî gösterilmektedir. 2. *Vaşlyat-nâme*; Ḥâfiẓ Maḥmûd'a göre, bu kitap 850'de yazılmış olduğundan, 'Aṭṭâr'a âidiyeti imkânsızdır. 3. *Kanz al-ḥaḳā'iḳ*. Bu kitabın 'Attâr'a âit olup olmadığını kestirmek mümkün değilse de, onun olması ihtimâli pek azdır. Mukaddimede, Nîkūğāzî isminde, bir emîr methedilmektedir (bk. H. Ritter, *Der Islam*, 1938, XXV, 58 v.d.). 4. *İḫvân al-ṣafā*, Davlatşāh ve Aḥmed Rāzî tarafından, 'Aṭṭâr'a isnat olunuyor. 5. *Valad-nâme*, yalnız Aḥmed Rāzî tarafından zikrolunuyor. 6. *Siyāh-nâme*, yalnız Davlatşāh'ta geçer. 7. *Asrār al-şuhūd*; Ḥâfiẓ Maḥmûd'a göre, bu kitabın müellifi Şayḫ Şams al-Dîn Nûrbaḫşî'dir. 8. *Haft vâdî, Manṭiḳ al-ṭayr*'dan müntahap bir fasıldır. 9. *Miftāḥ al-futūḥ*, zencanlı bir müellif tarafından, 688'de telif edilmiştir. 10. *Kanz al-asrār* yahut *Kanz al-baḥr*, 'Aṭṭâr adlı bir müellif tarafından yazılmış ise de, 699'da telif edilmiş olduğuna göre, Farîd al-Dîn 'Aṭṭâr'ın olamaz.

Şimdiye kadar 'Aṭṭâr'ın eserlerine âit filolojik tetkikler çok az yapılmıştır. *Pand-nâme*, evvelâ Londra'da, 1809'da J. H. Hindley tarafından neşredilmiş, sonradan de Sacy tarafından, fransızcaya tercümesi ile birlikte, basılmıştır (*Pandnâmeh ou Le Livre des conseils*, Paris, 1819). Bu neşir Stokholm'de, faksimile olarak yeniden tabedilmiştir. Almancaya tercümesi G. H. F. Nesselmann tarafından yapılmıştır. İngilizceye tercümesi E. F. Karani and Mahumed Gows Abdul Kadir Aga, *Pund-Nameh Faridoddin Attar* (Bombay, 1912), İsveç diline tercümesi: Shaikh Farîd-ud-din 'Attâr: *Boken Pand-Nâmah, öfversatt pa Svenskt sprak och öfverfört till Romenrsk skrift af Baron Erik Hermelin efter M. le baron S. de Sacy's text*, 2. cild, Stokholm, 1929 (tenkidi için bk. J. Rypka, *AO*, IV, nr. 1 (1932), s. 148 v.dd.). *Manṭiḳ al-ṭayr*'ın tercüme ve tetkikleri için bk. Garcin de Tassy, *Mantic uttair ou le langage des oiseaux... par Farid-uddin Attar* (Paris, 1857); ayn. mll., *Traduction française* (Paris, 1857); ayn. mll., *La Poésie philosophique et religieuse chez les Persans d'après le Mantic uttair, ou le langage des oiseaux de Farid-uddin Attar* (3. tab., Paris, 1860); Shaikh Farîd-ud-din 'Aṭṭâr, *Mantiq-ut-tayîr, Öfversatt af Baron E. Hermelin efter G. de Tassy's text*, Stokholm, 1929, I, II (bk. J. Rypka, *AO*, 4 (1932, 149—160). Fakat G. de Tassy'nin neşri maalesef oldukça kıymetsizdir ve bâzı şark basmalarında metinler daha sahihtir. *Taẕkirat al-avliyā'* için bk. R. Nicholson, *The Tadhkirata 'l-awliya of Shaykh Faridu'd-din 'Aṭṭâr* (*Persian historical texte*, 3 ve 5), London-Leyden, 1905—1907. Bu neşirde her ne kadar İstanbul'da bulunan eski yazmalardan istifade edilmemiş ise de, 'Aṭṭâr'ın tenkitli neşir ile basılmış ilk eseridir. *İlāhînâme* ise, tarafımdan neşredilmiştir (bk. *Bibliotheka Islamica*, XII, İstanbul-Leipzig, 1940).

Şark basmaları için bk. E. Edwards, *A Catalogue of the Persian Printed Books in the British Maseum* (London, 1922), s. 409—413 ve A. J. Arberry, *Cataloue of the Liberay of the India Office*, II, kısım VI, *Persian Books* (London, 1937), s. 76, 292, 390, 412, 506. Son zamandarda Tahran'da çıkan basmalar henüz elimize geçmemiştir.

Bibliyografya: Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî (*Taẕkirat al-avliyā'*'nın Nicholson tarafından yapılan neşrinin mukaddimesi); H. Ritter, *Philologika*, X (*Der Islam*, XXV, 134—173); Geiger-Kuhn, *Grundriss der iranichen Philologie* (Strassburg, 1895—1904), II, 284 v.dd; E. G. Browne, *A Literary history of Persia* (London, 1906), II, 507 v.dd.; Sachau-Ethé, *Catalogue of the Persian, Hindûstanî and Pushtû Menuscripts in the Bodleian Library*, I (Oxford, 1889), nr. 622—625; Ethé, *Catalogue of Persian MSS in the Library of the India office*, I (Oxford, 1904), nr. 1031—1054, II (Oxford, 1937), s. 1704; Blochet, *Catalogue des manuscripts persans de la Bibl. Nat.*, III (Paris, 1928), nr. 1291—1320; Iwanov, *Concise descriptive Catalogue of the persian Mss. in the collection of the Asiatic Society of Bengal*, (Calcutta, 1924), s. 827; ayn. mll., *Concise... in the Curzon Collection* (Calcutta, 1926), s. 503; Maulavi Abdul Muqtadir, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore*, I (Calcutta, 1908), nr. 48—52; Khân Bahâdur Shaikh 'Abdu 'l-Ḳâdir-e Sarfarâz, *A Descriptive Catalogue of the Arabic, Persian and Urdu Manuscripts in the Library of the University of Bom- bay* (Bombay, 1935), s. 394; E. G. Browne, *A descriptive Catalogue of the Oriental Mss. belonging to the late E. G. Browne* (Cambridge, 1932), s. 310; Pertsch, *Verzeichniss d. persischen Handschriften* (Berlin, 1888), s. 774 v.dd. ve diğer yazmalar katalogları.— Muḥammed 'Avfî, *Lubâb al-albâb* (nşr. E. G. Browne), London-Leyden, 1903, II, 337—339; Davlatşāh, *Taẕkirat al-şu'arā'* (nşr. E. G. Browne), London-Leyden, 1901, s. 187 v.dd.; Rizâ Ḳulî Ḫân, *Riyāż al-'ārifîn* (Tahran, 1316), 181—196. (HELMUTH RITTER.)

ATTÂR, AL-'AṬṬÂR, ḤASAN B. MUḤAMMED (1766—1838?), 1180 (1766)'de Kahire

le doğmuş arap edip ve kelâmcısı; evvelâ babasının yanında çalışmış, sonra Ezher de tahsil etmiştir. Daha sonraları Suriye ve Türkiye'ye gitti ve nihayet tekrar Kahire'ye dönüp, orada, Mehmed Ali Paşa tarafından tesis edilmiş olan, resmî *al-Vaḳā'i' al-Miṣrîya* gazetesinin muharriri oldu (1244=1828). Üç sene sonra al-Ahzar şeyhliğine tâyin edildi. 1250 (1834) yahut 1254 (1838)'te vefat etti. Kendisinin arap inşası rehberi (*İnşā' al-'Aṭṭār*) Kahire (1270, 1297, 1300) ve Bombay'da (1302) birçok defalar tabolundu. *Al-Muḳaddama al-zharîya fi 'ilm al-'arabîya* adlı eseri de hayli rağbet kazanmıştır (Bülâk, 1284, Kahire, 1291).

Bibliyografya: 'Alî Paşa Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda*, IV, 38 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, II, 473.

ATTOCK. [Bk. ATAK.]

AURES. [Bk. AVRAS.]

A'ŪẒU BİLLÂH. [Bk. A'ÛZÜ BİLLÂH.]

A'ÛZÜ BİLLÂH. A'ŪẒU BİLLÂH (A.), Kur'an'da "Kur'an okunduğu zaman, taşlanan şeytandan Allaha sığın" (XVI, 98) ve "Allaha sığın, çünkü o her şeyi işitir ve bilir" (XLI, 36) emrolunmaktedir. İmâm Şâfi'î, ilk âyette olduğu gibi, Kur'an okumağa başlarken, *Besmele*den önce, *a'ūẕu bi 'llāh min al-şayṭān al-raǧîm* ("taşlanmış olan şeytandan Allaha sığınırım") demenin vâcip olduğunu söylemiştir. Ebû Ḥanîfa'nin kanaati de bu yoldadır. Aḥmed b. Ḥanbal ve diğer bâzıları da, yine bu âyetlere dayanarak, *a'ūẕu bi 'llāh al-samî' al-'alîm min al-şayṭān al-racîm* ("taşlanan şeytandan, her şeyi işiten ve bilen Allaha sığınırım") demeği tensip etmişlerdir. Bayhaḳî, *Sunan*'inde, Peygamberin, geceleyin kalktığı vakit, üç defa tekbir getirdikten sonra, aynı cümleyi kullanmış olduğunu rivâyet etmektedir. Şafrî ve Avzā'î, *a'ūẕu bi'llāh min al-şayṭān al-racîm, inna Allāh huva 'l-samî' al-'alîm* ("taşlanan şeytandan Allaha sığınırım, çünkü her şeyi işiten ve bilen yalnız odur") tarzını tercih etmişlerdir. Namazda *Fatiha*'dan önce ve sûre aralarının başında da *a'ūẕu* okunması lüzûmu istiâflıdır. İmamlar, mihrabiye okurlarken, "taşlanan şeytandan her şeyi işiten ve bilen Allaha sığınırım" şeklini kullanırlar. *Besmele* ekilen yerlerde de önce *a'ūẕu* okunur. Krş. Ibn al-Cazarî, *al-Naşr al-kabîr* (Şam, 1345), I, 242—258; Dimyāṭî, *Iṭḥāf* (Mısır, 1117), s. 12.

(M. ŞEREFEDDİN YALTKAYA.)

AVÂLİK. 'AVÂLİḲ (müf. 'AVLAḲÎ, bedevî dilinde MAVVELEḲ veya MAVLEḲÎ), cenubî Arabistan'da bir kabîleler grubunun bir sülâleden gelme adıdır. Oturdukları yer cenupta 'Ummân denizi, garpta Dafîna (cenup kısmı), Avâdil arazisi (orta kısmı) ve Razâz arazisi (şimâl kısmı), şimâl-i garbîde Kaşâb (Gezâb), şimâl-i şarkîde ve şarkta, şimâl tarafında yukarı Vâḥidîler arazisi ve cenup kısmında da Ẓiâbi (Ẓiâbi)'ler arazisi ile hudutlanmıştır. Bütün 'Avâlik arazisi iki kısma ayrılır: 1. yukarı 'Avâlik ve 2. aşağı 'Avâlik arazisi.

1. Yukarı 'Avâlik arazisi, başlıca üç büyük yayladan terekküp eder: cenupta Marḥa (yalnız şark kısmı), bunun şimâl-i şarkîsinde Nişâb (Anşâb) ve şimâl-i garbîde Ḥabt (tuzlaları ile beraber). En büyük vâdi, Vâdî 'Abadân'dır. İklimi medarî ve toprağı münbit olup, buğday, mısır, tütün ve çivit yetiştirir. Payitahtı Nişâb (Anşâb) olup, 2000 kadar nüfusu vardır. Şehrin bir çok hisarları, kale gibi evleri ve büyük bir câmii vardır. Yukarı 'Avâlik'ın cenub-i şarkî kısmı kendi emîrlerinin idaresinde olup, bu emîr, yalnız hâricî politika bakımından, yukarı 'Avâlik sultanına tâbidir. Emîrin makarrı takriben 1000 nüfusu (bu arada bir kaç yahudi âilesi) olan Yaşbum (Yeşbom)'dur. Bu şehirde bir kaç câmi ve küçük kaleler şeklinde evler vardır. Yukarı 'Avâlik ahalisinin büyük kısmı şimâlde Mahâcir kabîleleri grubuna (bu sebepten yukarı 'Avâlik'ın şimâl kısmı için, Arż al-mahâcir ismi verilmiştir) ve cenupta (Yeşbom), Ma'n kabîlelerine (bunlar arasında Hamdânî'nin zikrettiği Madḥicler) mensupturlar; bu kabîleler ekseriya müstakildirler (Ḳabâ'il); bunlar askerliği severler ve bir çoğu Hindistan ordusuna asker yazılırlar.

2. Aşağı 'Avâlik arazisi, şarkta büyük Monḳa' yaylasını ihtiva edip, mütebâkî kısmı tepe ve ovalardan ibarettir. Bu çorak sâhil mıntakasının başlıca vâdisi, hemen dâimâ kupkuru olan Vâdî Aḥvar (Ḥauvar)'dır. Bu vâdide Bâ Kâzim kabîleleri yaşar; bunların büyük bir kısmı sultana tâbidir; sultan bunlardan vergi alır ve onlar üzerinde kaza hakkına da mâliktir. Bunlardan büsbütün başka diğer bir kabîle grubu Ḳumûş olup, Monḳa' yaylasında yaşar ve müstakildir (Ḳabâ'il). Sultanın merkezi ve makarrı Aḥvar (Ḥauvar)'dır. Krş. Maltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig 1873), s. 239—251 ve Landberg, *Notes préliminaires sur les tribus du pays libre de Dafîna et du sultanat des 'Awâliq supérieurs* v.s. (*Arabica*, IV, Leyden, 1897), s. 39—54. (J. SCHLEIFER.)

'AVÂRİẒ. [Bk. AVÂRIZ.]

AVÂRIZ. 'AVÂRİẒ veya 'AVÂRİẒ-İ DİVÂNİYA, Osmanlı imparatorluğunda, tanzimatın ilânı tarihine kadar, fevkalâde hâllerde ve bilhassa harp masraflarını karşılamak üzere, hükümdarın emri ile, halkın doğrudan doğruya devlete vermeğe mecbur tutulduğu her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki tekâlîfe verilen isimdir. Zamanla muhtelif şekiller almış ve

hakikî mâhiyetleri ile tarh ve cibayetleri usûlleri çok değişmiş olmakla beraber, bu nevi vergilerin esas vasfını şu suretle izah etmek mümkündür: Osmanlı imparatorluğunda tanzimata kadar, her türlü devlet varidatını hazine namına toplayıp, umumî devlet hizmetlerini ifa için lüzumlu masrafları, bir merkezden idare etmeği icabettiren, bugünkü mânası ile, bir devlet bütçesi ve bu masrafların, muayyen bir takım prensiplere göre, halka tevzî ve taksimi suretiyle meydana çıkan bir vergi telâkkisi mevcut değildi. Bu devirde devlet, teşkilât ve mâliye sisteminin icaplarına uyarak, vergi toplamak hak ve salâhiyetlerinden mühim bir kısmını, dirlik, mâlikâne veya vakıf şeklinde, muhtelif hizmet ve vazife sâhiplerine terketmiş bulunmakta idi. Bu vaziyette, padişah da dâhil, umumiyetle her kes, kendisine tahsis edilmiş olan arazi ve re'ayanın sâhibi sıfatı ile, tarh ve cibayet usûlleri, nevi ve mikdarları bütün teferruatı ile kanunlar tarafından tesbit edilmiş bulunan şer'î veya örfî bir çok hare ve resimleri kendi nam ve hesaplarına toplarlar ve onların gelirleri ile memuriyetlerine âit vazifelerin ifasını temin ederlerdi. Bununla beraber, bu umumî kaidenin bâzı istisnaları da yok değildi. Devlet, nerede olursa olsun, tahsilini kendisine inhisar ettirmiş olduğu için, ağnam resmi ve cizye gibi bâzı vergileri toplamak üzere, mâlî bakımdan tam bir muhtariyete mâlik gözüken vakıflar veya dirliklere müdahale eder ve mevkufat eminleri vasıtası ile, her tarafı teftiş ettirerek, zuhûr edecek defter fazlası varidatı da yine kendisi için alıkoydururdu. Bunların hâricinde, devletin daha büyük bir salâhiyeti de vardır ki, o da, zaruret hâsıl olduğu takdirde, bütün tabaasından her türlü hizmet veya yardımı istemek hakkını kendisi için muhafaza etmiş olmasıdır. İşte bu suretle, her türlü dirlik tahsisatı şeklinde kendi nam ve hesaplarına tahsili vazife veya hizmet sâhiplerine terkedilmiş bulunan vergiler hâricinde, fevkalâde olarak ve münhasıran devlet elinde kalan bir salâhiyet teşkil ettiği için, ancak divanın teklif ve kararı ve padişahın emri ile toplanabilen vergilere, umumî bir tâbir ile, „avarız-ı divâniye" tesmiye edilmekte idi.

Bu devire âit vesikalarda „avarız-ı divaniye" ve „tekâlif-i örfiye" namı altında zikredilen vergiler pek mütenevvî ve çoktu. Askerin geçeceği yollar boyunca tesis edilen menzil teşkilâtına evsaf ve mikdarı muayyen zahîreyi götürüp satmak (sür-sat), ordunun ihtiyacı için lâzım gelen harp mâlzemesini, arpa ve samanı tedarik ve nakletmek, icabında amele, araba ve hayvan bulmak, kürekçi, azap, cerecor, kavas v.s. namlar altında, orduya yardımcı sınıflar temin etmek, hisar yapmak ve nihayet „avârız akçesi" yahut „avârız bedeli akçe" namı altında, muayyen bir mikdar para ile, devletin veya seferin idare masraflarına iştirâk etmek, avârız-ı divâniye denilen vergilerin belli başlılarından idi.

Toplanması divana âit bulunan avârız ve tekâlifin, daha ilk zamanlardan itibaren, Osmanlı imparatorluğunda mevcut bulunduğu, bu devirlere âit temliknâme ve vakfiyelerde mülk veya vakıf sâhibine bahşedilen muafiyetler arasında isimlerinin uzun uzadıya sayılmış olması ile sâbittir. Avârız-ı divâniye yahut avârızat tâbirlerine, Anadolu beyliklerine âit vesikalar ile İlhanlılardan bahseden tarihî kaynaklarda tesadüf edilmesi de, onların eskiliğini isbat etmektedir (krş. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhâl*, İstanbul, 1941, s. 162, 247, 261). Esasen, derebeylik devirlerinde, Avrupa memleketlerinde de kıralların kendilerine tâbi derebeylerin mâlikâneleri halkını, fevkalâde zamanlarda, bir takım yardımlar yapmağa mecbur addetmesi de, onların kırallık hak ve salâhiyetlerinin bir ifadesi idi. Aynı suretle osmanlı devrinde de Macaristan'da tatbik edilen kanunnâmelerden anladığımıza göre, macar kıralları da, sefer vukuunda, vilâyetleri halkından „sefer filorisi" namı ile, hâne başına bir harac toplamakta idiler. Bu kaynaklara göre, osmanlı padişahları da sefer zamanında macar vilâyetlerinden „sefer harcı" olarak, her hâneden topladıkları 60'ar akçe, kıralların „sefer filorisi"ne tekabül edip, avârız mukabelesinde alınmakta idi (krş. Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda sınaî ekonominin hukukî ve mâlî esasları*, İstanbul, 1942, I, 304 v.dd.).

Bu nevi vergilerin ne şekilde tarh ve cibayet edilmiş olduğu meselesine gelince, Osmanlı devleti, her hangi bir fevkalâde vaziyetin icabettirdiği masraflar ile muayyen vasıfları hâiz yiyecek maddelerini ve harp levazım ve hizmetlerini, eli altında bulunan kaynakların mûtad ve muayyen olan verimi ile, karşılayamayacağını anlayınca, fevkalâde tedbirler ile memleketin bütün imkân ve kudretlerini seferber etmeğe karar verirdi. Bu karar mucibince, vaziyetin icaplarına göre, kendisine lâzım gelen para, hizmet, eşya ve mahsûl mikdarının umumî tutarı tesbit edilir ve bu yekûnlar, divanın eli altında bulunan bir takım defterlere göre, muhtelif mıntakalara tevzî ve taksim olunurdu. Memleket nüfusu, daha evvel, bu nevi tekâlifin tevzî ve taksimine esas teşkil edecek bir takım vergi birliklerine, zamanında kullanılan tâbir ile, „avârız hânelerine" bölünmüş bulunuyordu. Bu hânelerden her birinin tâyini için, muhtelif esaslar göz önünde bulundurulmuştu. Mıntakanın zen-

ginliğine, halkın şehirli, köylü, göçebe ve muhacir olup olmadığına, dükkân, ev ve tarla mikdarına ve nihayet zamanın ve vaziyetin icaplarına göre, vergi tarh ve tevzii işinde esas teşkil etmek üzere, birer vergi birliği hâlinde, teşkil edilen itibarî avârız hâneleri içinde, 3, 5, 10 veya 15 evli kimse bulunabilirdi. Defterlerde her mahalle ve köyün nüfusu kaydedildikten sonra, hususî kaidelere göre, bir de ayrıca bu nüfusun kaç avârız hânesi addedileceği tâyin ve tesbit edilirdi. Bu sebeple, bâzı mahalle ve köylerin avârız hânelerinin, ½, ¼ veya ⅛ gibi, kesirli olarak tesbit edilmiş olduğu da görülmektedir (bk. Mevkufat defterleri). Devlet dâireleri, tesbit edilen ihtiyac yekûnunun mamleketin umum avârız hânesi adedine taksimi suretiyle, elde edilen rakamı bir defa tâyin ettikten sonra, her mıntakanın kadısına hükümler göndererek, o mıntakadaki avârız hânelerine göre hesaplanmış mikdarlarda, avârız-ı divaniyeyi toplamağı emrederdi. Bu şekilde vergi tarhı keyfiyetine *salmak* veya *salgun* denilirdi. Neticede, bu suretle üzerine para, arpa, saman veya her hangi bir hizmet salınmış olan köy veya mahalle halkı toplanır ve aralarında her birinin, iktidar ve hâline göre, s a l g u n a iştirâk hissesini tâyin ederlerdi. Halk, iktidarı nisbetinde, â l â, e v s a t ve e d n â olarak, muhtelif derecelerden teklife iştirâk ettirilmekte ve iktidarı olmayanların hissesi ise, zenginler tarafından temin edilmekte idi. Devlet, her hangi bir mıntakadaki avârız hâneleri adedini azaltarak veya çoğaltarak, vergi yükünü ayarlardı. Bu ayarlama neticesinde avârız hânesi azalırsa, kaza halkı, bu azalma nisbetinde, tenzilâttan istifade ederdi. Msl. padişah, hudut boyunda olan veya harap olmağa yüz tutan bir mıntakanın avârız hânelerinin tenzilini ve bu suretle vergi yükünün tahfifini emrederdi.

Askerî sınıflarla ilmî ve dinî bâzı mansıbların sâhipleri ve derbendci, tuzcu, çeltükçü, ortakçı, katrancı ve doğancılar ile, bâzı vakıfların re'âyâsı gibi, esasen avârızdan affedilmek mukabelesinde, ağır hizmet ve mükellefiyetleri olan sınıflar müstesna, her kes, kendi kudreti nisbetinde, bu nevi vergiler ile mükellef tutulmuştu. Örfî tekâlife ve avârız vergilerine iştirâki icap eden halkın memleket nüfusu içindeki mevkii ve her hangi bir şekilde avârızdan muaf olanların sayısı hakkında, aşağıdaki rakamlar bir fikir verebilir. Anadolu vilâyetinde, XVI. asrın başında, kayıtlı bulunan 550.139 avârız hânesi üzerinden, 79.105 'i, çeltükçü, mâdenci, derbenci, vakıf hademesi ve askerî tâifeye mensubiyet gibi sebepler ile, avârızdan muaf idiler; aynı şekilde Rumeli 'nin sağ koluna âit kazalarda mevcut 96.329 hâneden 12.464 'ü muhtelif sıfatlar ile avârızdan muaf sayılmışlardı. Bununla beraber, bâzı istisnaî vaziyetlerde devlet sıkışınca bu muafiyetlerin çoğunu dinlemeyip, her kese „bitilü, bitisiz demeyip, avârız salmakta" ve bâzan da zamanla alâkadar mükellefler birer berat tedarik edip, muaflar arasına geçmek suretiyle, diğerlerinin yükünün artmasına sebep olmakta idi.

Memleketin, avârız hânesi şeklinde, vergi mes'ûliyeti bakımından, bir takım birlikler hâlinde, teşkilâtlanmış olması, yalnız avârız akçesinin değil, belki de her türlü avârız-ı divâniyenin tarh ve eibayetinde bir esas teşkil etmektedir. Bu hususta bir fikir vermek için, evvelâ avârız akçesinin muayyen bir tarihteki mikdarı hakkında, bâzı misâller zikredelim: Başvekâlet arşivinde bulunan bâzı hüküm suretlerine ve mevkufat defterlerine göre, 1572 (980) 'de Diyarbekir, Mardin, Cebele ve Lâzkiye kadılıklarından her avârız hânesi başına birer „sikke filori", Halep türkmenlerinden de, 1569 (977) ve 1570 (978) yıllarında, birer sikke alınmıştır. Hâlbuki 1564 (972) yılında Maraş 'a avârız salınmamış, 1577 (985) yılında ise, hâne başına ancak 50 'şer akçe avârız toplanmıştır. 1606 (1015) yılında Kıbrıs 'a gidip yerleşen müslümanların 5 neferi bir avârız hânesi hesap edilmiş ve o sene için, bedel-i avârız olarak, her hâneden 300 'er akçe toplanmıştır. Diğer kayıtlara göre, umumiyetle avârız hânesi başına isabet eden akçe mikdarı, 1638 (1048) senesinde 1000, 1639 (1049) 'da 950 ve 1640 (1050) 'ta 1100 olarak değişmiştir. Aynı surette 1646 (1056) yılında Rumeli 'den, Girid seferi için, „bedel-i nüzül" diye her hâneden 5 kuruş (1 kuruş = 80 akçe) alınmıştır. 1643 (1053) yılında ise, Paşa livasından, avârız hânesi başına, 8 „İstanbul kilesi" arpa ve 2 'şer çit saman „ihrac" edilmiştir. Kürekçi, azap, cerehor ve kavas gibi yardımcı askerî sınıfların tedariki hususunda da, avârız hânesi tertibatı, hesapların dâimâ esasını teşkil etmiştir. Bu hususta bir fikir vermek için, memleket halkına yükletilen avârız-ı divâniye arasında mühim bir mevkii olan ve umumiyetle „avârız akçesi" ile karıştırılan „kürekçi bedellerinin", daha doğrusu kürekçilerin, nasıl toplanılmakta olduğunu hatırlatabiliriz. Osmanlı imparatorluğunda gemilerde kürek çekecek olanları devlet, esirler veya mahkûmlar arasından tedarik ettiği gibi, bâzan ücretle de temin ettiği olurdu. Bununla beraber, büyük deniz seferlerinin icabettirdiği nisbette, kürekçi temin etmek ve bu kürekçileri beslemek lâzım geldiği zaman, muracaat edilen usûllerden birisi de, kürekçileri, memleket dâhilinde mecburî bir hizmet mükellefiyetine tâbî tutarak, toplamak idi.

Meselâ Kıbrıs seferi hazırlandığı sırada, devlet, her tarafa emirler göndererek, her 15 avârız hânesi için bir kürekçinin ihracını istemiş ve ayrıca bu kürekçilere hizmetleri müddetince, aylık verebilmek hususunda lüzumlu olan parayı da temin için, her hâneden 80 akçe olmak üzere, kürekçi başına 1200 akçe „kürekçi bedeli" toplatmıştı. Sefer vakti donanmada kullanılan kürekçilerin mühim bir kısmının bu suretle tedarik edilmekte olduğunu göstermiş olmak için, ayrıca şu misâli de zikredebiliriz: 1640 (1056) yılına âit bir kayda nazaran, donanmaya lâzım olan 16.407 kürekçiden 13.290 (9000 Anadolu'dan ve 4290 Rumeli'den)'i bu suretle toplanmıştır. Azap ve kavas toplanmak hususunda da buna benzer usûller kullanılmakta idi. Mahalle halkı toplanır, içlerinden askerliğe yarayacak vaziyette olanları seçerler ve aralarında topladıkları parayı, harçlık olarak, seçtikleri kimselere veya sefer devam ettiği müddetçe her ay verilmek üzere, onları sevkedecek olan eminlere teslim ederlerdi. 1572 (980) tarihli bir hükme nazaran, o sene bir kısım şark vilâyetleri şehir halkından avârız hânesi başına birer sikke filori toplanmış ve geriye kalan halk avârızdan affedilerek, onun yerine her 7 hâneden bir k a v a s ve 8 hâneden bir m ü d (= 20 kile) nüzûl (zahîre) ihrac olunmuştur. 1656 (1067)'da, yalnız Üsküdar kazası halkından, 5000 kile arpa, 30.000 akçelik ekmek, 500 koyun, 500 okka sâde yağ, 150 okka bal, 150 çeki odun ve 1200 kantar saman istenildiği zaman da, kaza halkı bu mükellefiyetleri aralarında, avârız hânelerine göre, tevzi etmişlerdir. Avârızdan affedilmek mukabilinde, tersâne için, kereste, zift, yelken bezi, kürek, ok ve yay, barut ve demir tedarik eden ve „tersâne ocaklığı" ismini alan köylerle, padişah mutbağı için, âlâ cinsten yağ, bal, tavuk, fasulye, pirinç, nar, avcı kuşlar ve hattâ çiçek ve yeniçeriler için kumaş temin etmekte olan diğer ocaklık köylerde, bu nevi ayniyât şeklindeki mükellefiyetlerini veya onların bedellerini, hep avârız hânesi tertibi üzerine, aralarında paylaşmakta ve „avârız mukabelesinde" vermekte idiler.

I. A v â v r ı z a k ç e s i. Avârız-ı divâniye namı altında anılan tekâlif arasında, avârız akçesi şeklinde, para hâlinde tarh ve cibayet edilen ve kanaatimizce, devlet masraflarının memleket nüfusuna tevzî ve taksimi ile meydana çıkan bugünkü vergilerin esasını teşkil eden t e k l i f, ayrıca tetkike değecek kadar ehemmiyetlidir. Bununla beraber, itiraf etmek lâzımgelir ki, bu evrginin diğer avârız-ı divâniye arasında ortaya çıkmasının zamanı ve sebepleri ile, zamanla diğer tekliflerle arasında işgâl ettiği mevkiin ehemmiyetiyle vukua gelmesi zarûrî olan tahavvüllerin mâna ve mâhiyeti hakkında ortaya sarih fikirler koymak güçtür.

Hizmet etmek veya aynen eşya ve zahîre vermek şeklindeki örfî tekâlifin Türkiye'de en eski zamanlardan beri tatbik edilmekte olduğu muhakkak ise de, ne zamandan beri ve nerelerde „avârız akçesi" şeklinde, para olarak, toplandığı meselesi ile toplanan paranın mikdarı, tarh ve cibayeti usûllerinin zamanla mârûz bulundukları değişiklikler ve bu paranın, „avârız bedeli" olarak, diğer hizmet ve mükellefiyetlerden affedilmek mukabilindemi, yoksa diğer hizmetler ile birlikte ve ayrıcamı alındığı hususları henüz lâyıkiyle tenvir edilmiş değildir. Kanunî Süleyman devri sadrâzamlarından Lûtfi Paşa, *Âsaf-nâme* (s. 24)'sinde, avârız akçesinin, ordu için tedariki lâzım peksimet bahası mukabilinde, her 4 veya 5 senede bir, 20 'şer akçe olarak, tahsil edilmek üzere, ihdas edildiğini ve Selim I. zamanında bir defa toplandığını yazmış ve ona istinaden diğer müellifler (krş. M. Belin, *Türkiye iktisadî tarihi hakkında tetkikler*, türk. trc. M. Ziya, İstanbul, 1931, s. 133, 302) de bu hususu kayıt ve tekrar etmişlerse de, avârız akçesi şeklinde para toplamanın padişahlar için her zaman müracaat edilmesi mümkün bir usûl teşkil edeceği ve bu sebeple mutlaka birisi tarafından ihdas edilmiş olması lâzım gelmeyeceği âşikârdır. Nitekim Bayezid II. devrine âit 903 tarihli bir hükümde, „sefer-i humayun masalihi için memlekete avârız salındığı" kaydedilmiş olduğu gibi, Solak-zâde (*Tarih*, s. 321)'nin naklettiği şekilde, yine bu devirde, İstanbul'da vukûbulan büyük zelzelenin kale duvarlarında yaptığı tahribatı tâmir için, bütün memleketten ev başına 20 'şer akçe ve her 20 evden bir adam istenilmiştir. Nitekim Mustafa Paşa'nın *Natâ'ic al-vukû'ât* (I, 66)'te yazdığına göre, Bayezid II.'in memleketten para toplattırması, bu İstanbul zelzelesinden evvele âittir ve donanma tedariki için baş vurulmuş bir çaredir. Hattâ zelzele bu suretle ikâ edilen mezalimin şe'ametine atfedildiği için, para toplanması tehir edilmiştir. Bu padişah, 913 'teki zelzele dolayısı ile, bir defa para ve işçi toplattığı gibi, bizim tetkik ettiğimiz bir vesikaya göre, 922 tarihinde de ayrıca İstanbul hisarlarının tâmiri için, Rumeli'den hâne başına 15—30 'ar ve Anadolu'dan 10—20 'şer akçe olmak üzere, para toplanmıştır. Tarihçilerin bu vergiyi Bayezid II. devrinde ihdas veya icat edilmiş göstermelerine rağmen (bk. Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mürî al-tavârîh*, İstanbul, 1338, s. 481), avârız akçesi şeklinde, memleket halkından para toplamanın çok daha evvel de mevcut bulunduğu ve bu usûle zannedildiğinden daha sık bir şekilde müracaat edildiği tahmin edilebilir.

Burada tetkiki lâzım gelen mühim meselelerden biri de, avârız-ı divâniyeye dâhil diğer hizmet ve mükellefiyetler ile, avârız akçesi şeklinde, para olarak toplanan vergiler arasındaki münasebetlerdir. Bu hususta kat'î hükümler vermek güçtür. Çünkü, bir taraftan bu neviden harp levazımı, zahîre ve menzil hizmetleri ile yardımcı askerî sınıflar temini gibi mükellefiyetler asıl ve esas gözükmekte ve ancak bunlara lüzûm veya imkân olmadığı takdirde, hizmetlere bedel „avârız akçesi" veya „bedel-i avârız akçe" toplanmış gibi görünmektedir. Aynî hizmet veya eşya temini gibi mükellefiyetlerin, zamanla paraya tahvil edilerek, dâimî bir vergi şekline girmesi kaidesine göre, bu tefsir tarzı doğru olabilir. Bununla beraber, çok defa esas olan mükellefiyetin avârız akçesi olduğu da kabûl edilmektedir. Bu suretle avârız akçesi yerine hizmet teklif edildiği de görülmektedir. Meselâ 1572 (980) tarihli bir hükümde, Halep ve Trabulus tarafları halkına, o diyarda toplanan avârızdan feragat edildiği ve avârız mukabelesinde Mısır'dan gelen zahîreye deve ve çuval tedarik edip, Erzurum'a götürmeleri bildirilmiştir. Bâzan avârız affolunup, kavas ihracı emrolunduğu görülüyor. Ekseriya kürekçiler, mukabele-i avârız, yâni avârız akçesi verme mükellefiyeti yerine toplanmaktadır. Avârız akçesi yerine zahîre toplandığı gibi, bâzan zahîre vermesi lâzım geldiği hâlde, bunu verip nakledebilecek vaziyette olmayanların, zahîre yerine, bedel olarak, para vermeleri de câiz görülmektedir. Çok defa, bu muhtelif nevi tekâlifin aynı zamanda birbiri üzerine toplanması da mümkündür ve belki de bâzıları için bu hâl mûtad ve tabiîdir. Bidayette fevkalâde vaziyetler karşısında, muvakkat olarak, konmuş olması lâzım gelen bu nevi mükellefiyetlerin yavaş yavaş dâimî bir şekle girmiş ve gittikçe daha fazla suiistimâle uğrayarak, muhtelif vesileler ile, muhtelif şekillerde ve muhtelif kimseler tarafından avârız akçesi toplanmıştır. Bu nevi örfî tekâlifin tarh ve cibayeti tanzimat fermanının neşrine kadar devam etmiş ve o tarihten itibaren muntazam bir vergi sistemi tesisi için tedbirler alınmağa başlanmıştır.

Tanzimata tekaddüm eden senelerde, avârız vergilerinin, dikkate şâyân bir tarzda, tarh ve cibayetine başlanılmıştı. Bu nevi vergiler, inkişaflarına hâkim olan zaruretler neticesi olarak, fevkalâde hâllere mahsus muvakkat bir takım teklifler hâlinden çıkarak, dâimîleşmiş, aslında gayr-ı muayyen olması lâzım gelirken, zamanla mukannen bir vergi şekline girmiştir. Bidayette aynen eşya veya hizmet şeklinde ödenmek üzere vaz'edilmiş olan tekliflerin de sonraları bedeli para olarak tediye edilmekte olduğu görülmüştür. Bu sebeple bu devirde eski vergiler, avârız, bedel-i nüzül, bedel-i asâkîr-i bahriye namları altında, mevcut olmakta devam ettikleri gibi, eskiden aynen güherçile, kömür ve kereste veren yerlerden, son zamanlarda bunların bedelleri alınmakta idi. Ayrıca eski timar teşkilâtının bozulması ve mâlî sıkıntılar ve dâimî bir hâl alan dâhilî karışıklıklar yüzünden, devlet harp masraflarını karşılamak üzere, resmî yeni âine şekilleri ihdas etmeğe mecbur kalındığı gibi, ayrıca „imdadiye-i seferiye" namı altında, bir memleketten geçecek veya konaklayacak her paşanın fermanında, maiyeti halkı ile birlikte, göreceği yardımın nevi ve mikdarı tasrih edilerek, askerin iaşesi işi memleket halkına yükletilmiştir. Nân-baha, katık-baha, taamiye, kudûmiye, menzil malı, hediye-baha namları altında, tesadüf edilen çeşitli teklifler, bu hususu teyit etmektedir. Halk, ayrıca devlet tarafından gönderilen mübâşirlerin harcırahlarını, yol ve köprü tâmiri gibi, vilâyet işlerine sarfedilecek paraları ve büyük memurları karşılamak ve ağırlamak masraflarını da yüklenmeğe mecbûr idi. Bu suretle kaza halkının, muhtelif vesileler ile, ödemek mecbûriyetinde kaldığı paralar, bir deftere geçirilir ve senede iki defa bu defterdeki yekûnlar memleket nüfusuna tevzî ve taksim edilirdi (*Tekâlif kavaidi*, s. 72). Bu nevi masrafların tutarı evvelden mâlûm olmayıp, zuhûrata tâbi ve binaenaleyh â r ı z oluyordu. Bu sebeple onlara a v â r ı z deniliyordu. Şüphesiz, bu ismin verilmesinde onların eski avârız vergileri ile olan münasebetlerinin bir tesiri vardır. Fakat bunların bir çoğu eski avârız vergileri şeklinde devlet nam ve hesabına toplanmakta idi. Bunlar mahallî bâzı ihtiyaclara sarfedilmek üzere, bir nevi hususî muhasebe büdcesi teşkil etmektedir. İhtimâl ki, bu son şekilleri göz önünde bulundurarak, bâzı tarihçiler (krş. *Natâ'ic al-vuḳū'āt*, II, 101), avârız vergilerinden bahsederken, onların kısmen „şehir ve kasabalar ahalisinin tâmir ve inşasına mecbur oldukları köprü ve tarik misillü şeylerin ve menzil boygiri ve sâir bunun gibi masarif-i belediyenin tesviyesine mahsus" varidattan olduğunu söylemişlerdir. Kanaatimizce, tahsil edilen avârız vergilerinden bir kısmının, mahalli ihtiyaçları karşılamak için, mahallinde sarfedildiği iddiası, böylece muahhar devirlerde merkeze gönderilecek avârız vergileri ile diğer nevi tekâlifin, bir arada toplanarak, tevzi defterlerine öylece geçirilmiş olmasından ileri gelmektedir. Asıl medlûllerinde onlar, isimlerinin de gösterdiği vecihle, divâna, yâni devlet hazinesine, âit vergilerdir ve umumî devlet masraflarını karşılamaktadırlar.

II. Avârız vakfı. Avârız-ı divâniyenin ve bunlar arasında bilhassa avârız akçesi ve kürekçi bedeli gibi para hâlinde tarh ve cibayet edilmekte olanların ve son zamanlarda onlarla birlikte her türlü hizmet ve mükellefiyetlerin bir mahalle veya köy halkının müşterek mes'ûliyetleri altında bulunması, halk arasındaki tesanüt hislerini arttırmış ve bâzı hayır sevenleri, mensup oldukları cemaat âzalarının köy veya mahalleleri halkının ödemede müşkülât çektikleri avârız borçlarını temin edecek şekilde, akar veya para vakfetmelerine sebep olmuştur. Bu neviden tesislerin meydana çıkmasını, örfî tekâlifin, bilhassa son zamanlarda, halk için büyük müşkülât ve ıstırabı mucip olacak tarzda, sık-sık ve gelişi-güzel toplanmağa başlanmış olması ile izah etmek mümkündür. Bu kabil vakfî tesislerde vakıf paranın fâizi veya akarın geliri ile bütün bir mahalle halkının yahut içlerinden sâdece fakir bulunanların avârız vergilerine âit borçları ödenirdi. Yukarıda ismi geçen vergiler karşısında müşterek mes'ûliyet sâhibi olan bütün bir köy veya mahalle halkını alâkadar eden bu gibi tesislerde, vakfın mütevellisi, çok defa, köy veya mahalle halkının bizzat kendisi idi. Bu sâyede, vergi borçlarının ifası hususunda, vakfın gelirini kendi aralarında istedikleri gibi, sarf ve tevzi hususunda serbest bulunuyorlardı.

Bu vaziyette vakfın geliri fazlasının, yine aynı mahallenin zuhûr edecek fevkalâde masraflarına veya diğer müşterek ihtiyaclarına ve fakirlere yapılması gereken yardım hususlarına sarfı da vâki idi. Devlet vergilerinin, örfî tekâlif ve avârız şeklinde, mahallelere tevzii sistemi ehemmiyetini kaybedip, yavaş yavaş ortadan kalkmağa yüz tutması ve vâkıfların şartlarının unutulması üzerine, mahalle ihtiyar heyetleri elinde bulunan avârız vakıflarının veya bundan böyle tesis edilecek olanların, doğrudan doğruya köy veya mahalle heyetinin kararı ile, su yolu ve kaldırım inşası, fakir kimselerin iaşesi, evlendirilmesi, esnaftan olanlara sermâye tedariki veya cenaze masrafları gibi, zuhûr edecek ihtiyaclara hasr ve tahsisi âdet olmuştur. Son zamanlardaki avârız vakıflarının bu şekilde idare ve sarfedilmesi, ancak böyle izah edilebilir. Eski tarihli vakıf kayıtları arasında bulduğumuz avârız vakıfları, sarih bir şekilde ve münhasıran örfî tekâlif ile avârız vergisi borçlarının karşılanması için tesis edilmiştir.

Avârız vakıflarını, tesis tarzları ve maksatları itibariyle, pek muhtelif şekiller arzeden diğer nevi vakıflardan ayırması lâzım gelen hususiyet, fikrimizce, onların bu suretle ilk tesis edildikleri zaman avârız vergilerini karşılamak gibi, hususî bir maksadı kendilerine gâye edinmiş olmaları ile izah edilebilir. Son zamanlarda bâzı köy veya mahalle ihtiyar heyetlerinin ellerinde bulunup, muayyen bir sarf ciheti mevcut olmaksızın, mahallede ârızî olarak zuhûr edecek olan ihtiyacları karşılamak amme hizmetlerine veya ictimaî yardım işlerine tahsis edilmek üzere, fâiz ile işletilen ve „avârız akçesi" de denilen vakıf paralara gelince, bunların büyük bir kısmının eski avârız vakıflarının, bakayâsı olduğunda şüphe yoktur. Bunların, yeni şekillerinde kullanıldığı yerler hakkında, bâzı müelliflerin kabûl etmiş gözüktükleri kanaatlere rağmen (krş. Osman Ergin, *Türkiyede şehirciliğin tarihî inkişafı*, İstanbul, 1937, s. 27, 108), fikrimizce, ehemmiyetini îzam etmemek lâzım gelir. Çünkü bu nevi vakıfların büyük bir devletin hayatında bir rol oynayacak kadar ehemmiyetli bir yekûn teşkil etmiş bulunduklarını tahmin etmek pek güçtür. Bu paralardan bir kısmının, icap edenlere, ucuz fâiz ile sermâye tedariki gibi tarzlarda istimâl meselesini de, istisnaî bir kaç misâl gibi telâkki etmek lâzım gelir. Bu suretle, bâzı nâdir misâlleri ile, mevcudiyetleri istidlâl edilen, fakat bulundukları yerler ile hâkikî mikdarları henüz lâyıkı ile mâlûm olmayan avârız vakıflarının ve bunlar arasında „avârız akçeçsi" şeklinde vakıf paraların, 1286 (1870) tarihli maarif nizamnâmesi ile, sıbyan mekteplerine varidat temini için, kullanılmak istenilmiş olduğunu biliyoruz (bk. Osman Ergin, *Türkiye maarif tarihi*, İstanbul, 1941, III, 726). Daha sonra bu kabil vakıf paraların âidiyeti meselesi vakıflar idaresi ile belediyeler arasında, uzun bir dâva mevzuu olmuş ve neticede 3 nisan 1930 tarihli ve 1580 sayılı belediye kanununun 110. maddesinin 6. fıkrası avârız ve hasılâtını belediyeler vâridatı gibi kabûl etmiştir. Bununla beraber, İstanbul belediyesinin 1934—1941 senelerine âit büdcelerinde bu nevi gelirlere âit hiç bir rakam konulmamıştır. İstanbul şehri gibi, vakıflar bakımından, çok zengin olan bir şehirde, bu nevi vakıfların şimdiye kadar belediye tarafından tesbit edilmeyecek kadar az bulunması dikkate şâyândır. Bu vakıfların en güzel nümûnelerine Edremit'te rastlandığı söylenmektedir.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. Lûtfi Paşa, *Âsaf-nâme* (İstanbul, 1326), s. 24; Mustafa Paşa, *Natā'ic al-vuḳū'āt* (2. tab., İstanbul, 1327), I, 66; II, 101. Abdürrahman Vefik, *Tekâlif kavaidi* (İstanbul, 1328) s. 69—99, 182, 295; Süleyman Sûdî, *Defter-i maktesid* (2. tab., İstanbul, 1307), I, 78; Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire ottoman* (frns. trc. J. J. Hellert), VIII, s. 47; ayn. mll., *Des osmanischen Reichs-Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (Viyana, 1815/1816), 1. kısım,

180, 257, 295, 304; M. D'Ohsson, *Tableau général de l'empire ottoman* (Paris, 1791), VII, 239; Ö. L. Barkan, *İmparatorluk devrinde toprak, mülk ve vakıflarının hususiyeti* (Hukuk fakültesi mecm., VII), İstanbul, 1942 § XX. 1 İstanbul Üniversite kütüp., yazma mecmua, nr. 1807 (bk. a. 1: avârız v.s. örfî tekâlifin ne suretle taksim edilmesi icap ettiğine dâir, bir fetva sureti); Başvekâlet arşivi, mevkufat defterleri ve 980 tarihli ahkâm defteri; Ömer Hilmi, *İtḥâf al-aḫlâf fî aḥkâm al-avḳâf* (İstanbul, 1307), s. 36; Halim Bâki Kunter, *Türk vakıfları ve vakfiyeleri üzerine mücmel bir etüt* (*Vakıflar dergisi*, I, nr. 3,4 ve 9), Ankara, 1938; Ömer Lûtfî Barkan, *Kolonizatör türk dervişleri ve zâviyeler* (*Vakıflar dergisi*, II nr. 43 ve 65), Ankara, 1942. (ÖMER LÛTFÎ BARKAN.)

'AVĀŞİM. [Bk. AVÂSIM.]

AVĀSIM. AL-'AVĀŞİM (A., „koruyanlar, tahkâmlar"), 'Omar devrinden itibaren, halifelerin ülkesi ile Bizans arazisini birbirinden ayıran Suriye-küçük Asya askerî hudud ve m ü l a f a a s a h a l a r ı n a, verilmiş isimdir. Bidâyette her iki düşman devlet, oldukça geniş bir arazi kısmını issiz bırakmak suretiyle, birbirlerinden tecerrüt etmeğe çalışmışlardı. Bu metrûk ve issiz mıntakaya *al-ṯavāḫil* (dış kısımlar, dış arazi) denilirdi (krş. Ṭabarî, nşr. de Goeje, I, 1317; İbn al-Aṯîr, nşr. Tornberg, IV, 250). Sonraları, daha Emevîler zamanında, araplar oraya yerleşerek, rumlar tarafından tahrip ve terkedilmiş olan muhtelif şehirleri tahkim etmeğe ve bunları takviye için, ayrıca ahşap tesisat vücuda getirmeğe başlamışlardır. Strateji bakımından, mühim olan noktalar Tarsus, Adana, al-Maṣṣîṣa (Mopsuestia, Misis, Ceyhan), Maraş ve Malatya idi ki, bunların hepsi askerî yolların birleştikleri noktalarda yahut dağ geçitlerinin nethâlinde bulunuyorlardı. Bu hudut arazisi ilk Abbâsîler devrine kadar, arapların, fetihten sonra, Suriye'de teşkil ettikleri 5 cund (askerî mıntaka)'dan en şimâldekine, yâni Cund Ḳinnasrîn'e, bağlı kaldı. Ancak bu cund, al-Manṣûr zamanından beri, ülkenin ehemmiyetli bir surette genişlemesinden dolayı, pek büyümüş olduğundan, Hârûn al-Raşîd, 170 (786)'te, Cund Ḳinnasrîn'i, Cund al-Avāşim veya kısaca al-'Avāşim adı altında, müstakil bir idare bölgesi hâline getirdi. Bu tedbir, o zamanlar ve daha sonraları, devlet hududunun müessir bir surette muhafazası bakımından, pek ziyade işe yaramıştır. Bu yeni eyalet, bütün Antakya mıntakasından, takriben cenub-i garbîde 'Āşî nehri munsabına ve cenub-i şarkîde Halep ve Manbic'e ve bunun şimâlinde Bizans hududuna kadar, bütün araziyi kaplıyordu.

Daha ilk zamanlardan beri bu askerî bölge iki kısma ayrılmıştı: 1. cenuptaki iç mıntaka, yâni asıl al-'Avāşim; 2. şimâl ile şimâl-i şarkîde Ş u ġ ū r = Σωσοῦρα (*ṣuġūr*, mfr. *ṣaġr* „yarık" ve „hudut") veya ṣuġūr al-islām denilen hakikî müstahkem kuşak. Al-İṣṭaḫrî'ye göre, bu dış kuşak X. asrın ortasında Akdeniz sâhilindeki Avlâs'tan Tarsus, Adana, Mesis (Messisa), Zibaṭra, Maraş, Malatya ve Ḥişn Manṣûr'dan geçerek, Fırat üzerinde Sumaysaṭ (Samosata)'a gelir ve oradan, Fırat'ın garp sâhili boyunca cenuba doğru Bâlis (Barbalissus)'e kadar uzanırdı. Demek ki, hudut, umumiyetle, Toros ve Antitoros silsilelerini tâkip ediyordu. Ekseriya ṣuġūr, biri Suriye'ye ve diğeri Irak'a âit olmak üzere, iki kısım imiş gibi sayılır. Birincisi, merkezi Maraş olmak üzere, Suriye ile Kilikya arasındaki mühim geçitleri ihtiva eden müstahkem kuşağın bütün garp kısmını ihata eder; ikinci kısma ise, Maraş'ın şarkındaki hat üzerinde bulunan mevkiler dâhildir. Fakat esas itibariyle bütün bu Ṣuġūr ülkesi, Suriye arazisi dâhilinde bulunmaktadır. Bunlardan bâzılarının Irak'a mensup sayılmasının yegâne sebebi, arap müelliflerine göre, oradaki garnizonların ıraklı gönüllülerden mürekkep olmasıdır.

Ṣuġūr ülkesinin müşterek bir merkezi yoktu; en mühim şehri Malatya idi. 'Avāşim eyaletinin merkezi olarak, evvelâ Manbic ve daha sonraları bir islâm vâlinin karargâhı olan Antakya tanınıyordu; arap coğrafyacıları tarafından ayrıca, kâh tamamiyle müstakil bir sancak, kâh Cund al-'Avāşim'a bağlı, ikinci derecede bir idare bölgesi olarak sayılan ṣuġūr arazisi de ekseriye bu vâlinin emri altında bulunurdu. Burada zikredilenlerden başka, Baġrās, Bayyās, Dulūk (Doliche), İskenderun (İskandarîya), Ḳūrus (Cyrrhus), Ra'bān ve Tîzîn şehirlerinin de askerî hududa dâhil olarak sayılması uygun düşer. 'Avāşim eyaleti, Hârûn al-Raşîd tarafından, tamamiyle askerî teşkilâta bağlandı, bütün mühim noktalara dâimî garnizonlar yerleştirildi ve yeniden müteaddit hudut kaleleri ve hisarlar bina edildi.

Bu arap serhaddinin tarihinde, şarkî ve cenubî küçük Asya'ya hâkim olmak için, şarkî Roma ile halifeler arasındaki muazzam mücadelenin pek mütehavvil olan safhaları görülür. Her karışı için, üzerinde bu kadar müthiş mücadeleler vukua gelen, bu derece kan içen başka biç bir toprak yoktur. İlk Abbâsîler zamanında, her yaz, 'Avāşim tarafındaki mevkilerin çoğundan ekseriya ehemmiyetlice askerî kuvvetler ile düşman Bizans arazisine akınlar (yaz seferleri) yapılır ve her defasında külliyetli ganimetler ve büyük esir kafileleri ile geri dönülürdü.

Dâimî soygun ve yağmacılık yüzündea, hudut mıntakasında nüfus çok azalırdı. Halifeler, bu hudut sahasını muhafaza ve orada oturan müslüman ahaliyi takviye için, çok defa, ülkenin uzak eyaletleri ahalisini buralara nakletlerlerdi. Bu tedbirin neticesi olmak üzere, yavaş yavaş memleketin ilk ahalisinin yerine gelen veya kütle hâlinde buralara sevkedilen unsurlardan müteşekkil, bir halk kalabalığı kaim olmuştur. Bunlar arasında hıristiyan arap kabîleleri (*mustaʿriba*; bk. Ṭabarī, II, 1185—1194), islavlar, iranlılar, merdeîler, sayâbica ve zuṭṭlar vardı. Menşei mâlûm olmayan bu hıristiyan m e r d e î l e r, ilk önce Bizans hizmetinde idiler; fakat Valîd I. zamanında, hudut bekçisi olarak, arapların hizmetine geçtiler. Türk olması muhtemel olan sayâbica [b. bk.], Antakya ve Kilikya geçitlerine yerleştirilmişti. Hindli bir cemaat olup, Hindistan fatihi Muḥammed b. Ḳāsim tarafından büyük manda sürüleri ile birlikte, cenubî Babilonya'ya gönderilmiş olan zuṭṭlar (hindçe Catt), halife Yazîd II.'in emri üzerine, büyük kafileler hâlinde, Kilikya hududuna ve bilhassa al-Maṣṣīṣa'ya sevkedilmişti. Zuṭṭlar ile birlikte binlerce mandayı memlekete sokmak suretiyle, Valîd I. Antakya mıntakasının ıssız ovalarında gittikçe çoğalmakta olan arslanlara karşı koymak istemişti; o zamandan itibaren bu mıntakalarda mandaların arttığı görülür (krş. M. Hartmann, *Das Livā Halab*, 1894, s. 71). Nihayet al-Mu'taṣim büyük bir Zuṭṭ kolonisini 'Ayn Zarbā [b. bk.]'ya nakletmiştir; krş. İbn al-Aṯīr, VI, 311; *Fragm. hist. Arab.* (nşr. de Goeje), II, 473, 482.

Al-Vāṯiḳ (842—847)'tan itibaren, bizanslılar arapları tekrar yavaş yavaş geriye sürdüler. Hamdânîlerden Sayf al-Davla, X. asrın ortasında, ancak muvakkat olarak, askerî hududu, kadîm düşmana karşı muvaffakiyetle müdafaa edebildi. 353 (964) ve 354 (965)'te uzun zaman müdafaa mıntakasının en kuvvetli burçlarını teşkil etmiş olan Maṣṣīṣa, Adana ve Tarsus, rumların eline düştü ve onlar tarafından, müslümanlara karşı, müstahkem mevkiler hâline kalbedildi. 'Avâṣim mıntakası, bunu müteâkip, haçlıların yardımı ile meydana gelen Antakya hıristiyan beyliği arazisine geçti; bunun bâzı kısımları da merkezi Sīs'te bulunan küçük Ermenistan (*Bilād al-Sis*) kırallığının idaresine girdi. Şimâlî Suriye ile küçük Asya hududu arazisinin o zamana kadarki idarî ve siyasî mümtaz vaziyeti, bu arazi tahavvülleri neticesinde, keodiliğinden sönüp gitti.

B i b l i y o g r a f y a: Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 132, 144—152, 162—171, 193; *Bibl. Geogr. arab.* (nşr. de Goeje), *tür. yer.*; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 927 v.dd.; III, 741 v.dd.; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 226, 233 v.d.; al-Dimiṣḳī (nşr. Mehren), s. 192, 214; le Strange, *Palestine under the Moslems* (1890), s. 25 v.dd., 36 v.dd., 42, 45 v.d.; ayn. mil., *The lands of the Eastern caliphate* (Cambridge, 1905), s. 128; K. Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1024 v.d., 1636; G. Freytag, *Selecta ex hist. Halebi* (Paris, 1819), s. 49; A. v. Kremer, *Kulturgesch. des Orients unter den Chalifen*, I, 239—245, 348—351; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 488, 539, 574; Sachau, *SB Pr. Ak. W.*, 1892, s. 319, 325, 327; J. Wellhausen, *NGW Gött.*, 1901, s. 415, 429 v.dd. (STRECK.)

AVAẔ. [Bk. OUDH.]

ʿAVĀẔĪLA. [Bk. AVZİLA.]

AVC. [Bk. EVC.]

AVCİLA. [Bk. AVCİLE.]

AVCİLE. AVCİLA, T r a b l u s g a r p ülkesinin şark kısmında, büyük Sirte (Syrtes) körfezi sâhilinin 220 km. cenup-cenub-i şarkîsinde bulunan bir v â h a d ı r. Bingazi'den, yaya olarak, takriben 60 saatlik mesafededir. İbn Ḥavḳal (trc. Slane, *JA*, 3. ser., XIII, 163) buradan Barka vilâyetine yakın zamanlarda ilhak edilmiş küçük bir şehir olarak, bahseder ve pek çok hurma ağacı bulunduğunu da söyler. Bir asır sonra al-Bakrī (trc., *Descr. de l'Afrique septentr.*, s. 32), burayı pek kalabalık, pazar ve câmileri olan bir şehir gibi zikrederek Avcila'nin bölge ismi olduğunu, hâlbuki asıl şehre Arzāḳiya dendiğini ilâve eder. Bakrī'nin zamanında olduğu gibi, bugün de Avcila ismi, şu vâhalardan mürekkep bir gruba şâmil bulunmaktadır: Avcila (uzunluğu 20 km. ve genişliği 1 km.), Cālo (hurmalıklar arasındaki bol sahalar ve kum tepeleri; uzunluğu 20 km. ve genişliği 12 km.), Batofl yahut Battifal ve nihayet şarka doğru bir günlük mesafede Leşkerreş. Bu muhtelif vâhalarda 40.000'i Avcila'ya 100.000'i Cālo'ya âit olmak üzere, takriben 200.000 hurma ağacı bulunur. Nüfusu 1000 kadar olup, bunun 400'ü Avcila'de ve 600'ü de Cālo'da bulunmaktadır. Ahali 3 kısma ayrılır: 1. lisan ve ırkça berberî olan aveililer bilhassa Avcila'de ve Cālo vâhasındaki Lebbo köyünde otururlar. Çiftçi, bahçıvan, tuzcu ve kervancıdırlar; 2. arapça konuşan Mocabra berberîleri; Cālo vâhasında al-Areg'in etrafında otururlar, ticaret ile geçinirler ve namuskârlıkları ile pek meşhurdurlar; 3. Leşkerreş'te yerleşmiş olan, Züyya arap kabîlesi. Bunların hepsinin kanlarına zenci kanı karışmıştır. Dinî bakımdan, vâha, sensûsiye tarikatinin nufuzu altındadır. Bu hâl belki, avrupalıların Avcila'ye nufuz etmelerini güçleştirmiştir. XX. asır-

dan evvel yalnız 4 seyyah burayı ziyaret etmiştir: Hornemann (1798), Pacho (1825), J. Hamilton (1852) ve Beurmann (1862). [Aveila, osmanlı hâkimiyeti sırasında, Bingazi sancağına bağlı bir kaza (Avcila ve Câlo kazası) teşkil etmişti. 1912 'den itibaren bu mıntaka İtalya 'ya geçmiştir].

Bibliyografya: Pacho, *Relation d'un voyage dans la Marmarique et la Cyrénaïque, et les Oasis d'Audjila et Maradèh* (Paris, 1827); Rohlfs, *Von Tripolis nach Alexandrien*, II; Beurmann, *Petermann's Mitteilungen* (*Ergänzungsheft*, 8, s. 68); Reclus, *Géogr. univ.*, XI, 33 v.dd. (G. YVER.)

AVDAGOST. AVDAĞOST (yahut AVDAĞOŞT), Afrika 'nın şimâl-i garbîsinde bir şehir iken, bugün yer yüzünden kaybolmuştur. Bakrî 'ye göre, bu şehir, zenciler memleketi ile Sicilmâssa arasında, bu vâhadan takriben 51 günlük ve Ġâna 'den 15 günlük mesafede bulunuyordu. Barth 'ın tahminine göre, 10° ve 11° garp tûlü (Greenwich) ve 18° ve 19° şimâl arzı arasında, Ḳṣar ve Barka 'den çok uzak olmayıp, fransız Mauritanyası 'nda Ticika askerî mevkiinin cenub-i garbîsinde bulunmakta idi.

Bu şehir hakkında pek az mâlûmat meveuttur. Bidayette bunun, Ġâna kırallığının şimâl hududunda, Zenâga (Şanhâca) 'lar tarafından kurulmuş bir ticaret kolonisi olması muhtemeldir. X. asrın sonuna doğru, Ġâna 'nın büyük bir kısmı Zenâga 'lar tarafından zaptedilince, Avdağost kudretli bir devletin merkezi oldu. 350—360 (961—971)'ta bu şehirde, Tîn Yerutan adında, bir Şaohâca hükümdarı bulunuyordu ki, bunun maiyetinde yirmiden fazla zenci kıralı vardı ve hükûmeti, uzunluğuna ve genişliğine, 60 günlük mesafe üzerinde imtidad ediyordu. Sonraki asırda, murabıtlar hânedanının bânisi İbn Yâsîn, Avdağost şehrini zaptetti, şehri yağma edip, halkını kılıçtan geçirdi (446 =1054/1055). O zamandan beri, Zenâga 'ların kudreti günden güne geriledi. XIII. asrın başlarında ülke Susau 'lar tarafından istilâ edildi. Zenâga 'ların bir kısmı memleketi terk etti, bir kısmı da cizye vermeğe mecbur kaldılar.

Coğrafyacı Bakrî zamanında Avdağost henüz mâmûr bir şehir idi. Kalabalık olan nüfusu Mağrib ve İfrîḳiya 'den gelme araplardan, berberîlerden (Berkaccuna, Lovâṭa, Zenâta, Nefûsa ve bilhassa Nefzâva) ve bir de zencilerden terekküp ediyordu. Bahçe ve hurmalıklardan mürekkep dış mahalleler ile çevrilmiş olan şehrin câmileri, mektepleri, muhteşem umumî binaları, zarif evleri ve işlek pazarları vardı. Müslüman memleketlerinden gelen hububat ve meyvalar, Atlas sâhillerinden gelen anber, ayrıca elbiselik kumaş, bakırdan mâmûl eşya ve altın teller, mühim mikdarda alınıp satılıyordu. Altın tozu, burada geçer akçe olarak kullanılırdı. Fakat şehrin inhitatı daha İdrîsî zamanında açıkça görünüyordu. Nüfus azalmış, ticaret ehemmiyetten düşmüş ve halk ancak deve yetiştirmekle kazancını temin eder olmuştu. Şehrin ortadan kalkması, şüphesiz, Zenâta 'lar hâkimiyetinin kat'î izmihlâli neticesidir

Bibliyografya: Bakrî, *Descr. de l'Afrique septentr.* (trc. de Slane), s. 349 v.dd.; İdrîsî (nşr. Dozy ve de Goeje), trc. s. 34; Barth, *Reisen und Entdeckungen*, IV, zeyl IX (Sa'dî, *Târîḫ al-Sûdân* 'a göre).

(G. YVER.)

AVEN. [Bk. ABEN.]

AVENPACE. [Bk. İBN BÂCCE.]

AVENZOAR. [Bk. İBN ZUHR.]

AVERROES. [Bk. İBN RÜŞD.]

'AVFÎ. [Bk. AVFÎ.]

AVFÎ, 'AVFÎ, NÛR AL-DÎN (veya SADÎD AL-DÎN) MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. YAḤYÂ B. ṬÂHİR B. 'OŞMÂN AL-'AVFÎ AL-BUḤÂRÎ AL-ḤANAFÎ (1171?—1233?), XIII. asrın ilk on yıllarında şöhret kazanmış bir İran edibidir. Asıllarını 'Abd al-Raḥmân b. 'Avf [b. bk.]'e isnad eden buharalı bir ulema âilesine mensup olduğu için, daha ziyade 'Avfî diye tanınmıştır. Nerede doğduğu bilinmemekle beraber, gençlik yıllarının mühim bir kısmını Buhara 'da geçirdiği ve ilk tahsilini orada gördüğü muhakkak olan 'Avfî 'nin, 567—572 (1171/1172—1176/1177) yılları arasında doğduğu tahmin olunabilir. Hayatı hakkındaki başlıca kaynağımız, bilhassa, kendi eserleridir. İfadesine göre, 597'de Buhara 'da bulunan 'Avfî, pek az sonra Semerkand 'e giderek, garp karahanlılarından Kılıç Tamga-Han İbrâhîm 'in hekimliği hizmetinde bulunan akrabasından Macd al-Dîn Muḥammed b. 'Adnân 'ın yardımı ile, o sırada veliahd olan Kılıç Aralan Hakan 'Oşmân b. İbrâhîm 'in teveccühünü kazandı ve onun münşîliği vazifesine tâyin edildi. Lâkin bunun uzun sürmediğini, 600'de Nesâ 'da bulunmasından, anlıyoruz. 'Avfî, bundan sonra, Horasan, Sistân ve Ḫvârizm 'in muhtelif şehirlerinde bulundu ve nihayet, moğul tehlikesinin doğurduğu umumî korku sebebiyle olacak, Sind 'e hicret etti. Biz onu, 617 'de Mu'izz al-Dîn Gûrî memlûklerinden olup, Siou ve Multan 'da saltanat süren meşhur Nâṣir al-Dîn Kabaca [b. bk.]'ın maiyetinde görüyoruz. 'Avfî, *Lubâb al-albâb* adlı tezkire-i şu'arasını 618 'de, onun veziri 'Ayn al-Mulk Faḫr al-Dîn al-Ḥusayn namına, tasnif etti. Nâṣir al-Dîn Kabaca, 19 cemaziyelâhır 625 'te Dehli sultanı meşhur Şama al-Dîn İltutmış [b. bk.]'ın eline düşmemek için, intihar ettikten sonra, 'Avfî, yeni hükümdara intisap ederek, Dehli 'de yaşa-

mağa başladı ve Nāṣir al-Dīn 'in emri ile yazmağa başlamış olduğu *Cavāmiʿ al-ḥikāyāt va lavāmiʿ al-ṙivāyāt* adlı eserini orada bitirerek, İltutmış 'ın veziri Niẓām al-Mulk Cunaydī 'ye takdim etti ki, bunun 630 'dan bir az evvel olduğu tahmin olunabilir. Bu iki meşhur ve mühim eserinden başka, kadı Tanūḫī [b. bk.] 'nin *al-Farac baʿd al-şidda* 'sini farsçaya tercüme etmiş olan 'Avfī, 630 (1232/1233)'dan bir az sonra, Dehli 'de öldü.

'Avfī 'nin eskiden beri en çok şöhret kazanmış olan eseri *Cavāmiʿ al-ḥikāyāt va lavāmiʿ al-rivāyāt* 'tır ki, her kısmı 25 bâba ayrılmış 4 kısımdan mürekkeptir. 1. kısımda peygamberlere, evliyaya, hükümdarlara, vezirlere, münşîlere, muhtelif zümre ve meslekler erbabına (âlim, kâtip, nedim, tabip, mu'abbir, münecciim, şâir, muganni v.s.) âit rivâyetler vardır; 2. kısımda iyi huylardan, 3. kısımda fena huylardan bahsedilerek, bunlarla alâkalı bir takım hikâyeler nakledilir; 4. kısımda ise, denizlerde ve karalarda mevcut garip şeylerden, tılsımlardan, eşyanın hassalarından ve hayvanların tabiatlarından bahsolunur. Âdetâ bir nevi muhadarat kitabı olmakla beraber, bilhassa tarih bakımından, çok mühim olan bu büyük eseri vücuda getirmek için, müellif yüze yakın muhtelif kaynaktan istifade etmiştir ki, bunlardan bâzıları mechûl, bâzıları ise, mevcudiyetleri mâlûm olmakla beraber, bugün mefkut bulunduğundan, 'Avfī 'nin — bâzan tasrih ederek, bâzan da etmeyerek — bunlardan yaptığı nakiller, bilhassa ehemmiyet kazanmaktadır. Msl. Macd al-Dīn b. 'Aduān 'ın *Ṭārīḫ-i mulūk-i Turkistān* 'ı ile Şaraf al-Zamān Ṭāhir Marvazī 'nin *Ṭabāʾiʿ al-ḥayavān* 'ı bunlardandır. Bu son eserin sonu eksik bir nushası son zamanlarda India Office kütüphanesinde, Dr. Arberry tarafından, bulunmuş ve bu sâyede başı eksik diğer bir nushanın da British Museum 'da bulunduğu anlaşılmıştır (türk tarihi için fevkalâde mühim olan bu eser hakkında mâlûmat almak için bk. M. V. Minorsky, *Une nouvelle source musulmane sur l'Asie Centrale au XI. siècle*, Comptes rendus des séances de l'année 1937, d. l'Acad. des Inscr. et Belles-lettres, Paris, 1937, s. 317—324). Bu eserin meydana çıkması ile, 'Avfī 'nin bu eserden yaptığı nakillerin, şimdiye kadar bilindiğinden, daha fazla olduğu anlaşılmıştır. Meselâ bir takım orta Asya türk kabîlelerinin XI. asır başlarındaki muhaceretleri hakkında, 'Avfī 'de mevcut olup, XV. asırda *Bahcat al-tavārīḫ* müellifi Şukr Allāh tarafından iktibas edilen ve son zamanlarda Marquart 'ın kumanlar hakkındaki meşhur eseri ile Pelliot, Barthold ve şâir bâzı âlimlerin yazılarında uzun tetkik ve münakaşalara sebebiyet veren parçanın da bu eserden iktibas edildiği görülüyor. Mamafih *Cavāmiʿ al-ḥikāyāt*, bir iltikatlar mecmuasından ibaret değildir; gençliğinde kuvvetli bir tahsil gördükten sonra, Mâverâünnehr, Horasan, Ḫvārizm, Sîstān, Gazne ve Sind sahalarındaki seyahat ve ikametleri esnasında, devrinin bir çok şâir, âlim, sûfî ve devlet adamları ve hattâ hükümdarları ile tanışan 'Avfī, gördüğü ve duyduğu bir çok şeyleri de eserine koymak suretiyle, ona ilk elden bir kaynak mâhiyetini de vermiştir. Bu sahaların ictimaî tarihi ve bilhassa Semerkand karahanlıları hakkında verdiği mâlûmat — bu devre âit vesikaların azlığında dolayı — pek mühim olup, Barthold tarafından, türk kabîlelerinin muhaceretine âit parça ile beraber, *Turkestan* adlı eserinin rusça tab'ına zeyil olarak çıkarılan İslâm metinleri mecmuasında neşrolunmuştur (Petersburg 1898, s. 83—101). Müellifin gördüklerine ve bilhassa işittiklerine dayanan bütün bu mâlûmattan tenkitsizce istifade edilmesi doğru olmamakla beraber, *Cavāmiʿ al-ḥikāyāt* 'ın, her bakımdan, çok mühim ve zengin bir kaynak olduğu muhakkaktır. Mirzā Muḥammed Ḳazvînî 'ye göre, islâm müellifleri arasında puslay ilk defa gördüğünü zikreden müellif, 'Avfī 'dir (*Cavāmiʿ al-ḥikāyāt*, 4. ksm., 20. bab).

Bu eser, XIII. asırdan başlayarak, şark İslâm dünyasında o kadar şöhret kazanmıştır ki, hemen XVII. asır başlarına kadar, 'Avfī, bilhassa *Cavāmiʿ al-ḥikāyāt* müellifi olarak, tanınmış ve Minhāc b. Sirāc 'ın *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* 'sinden başlayarak, Ḳazvînî 'nin *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt* 'ında Hindūşāh Naḫcivānî 'nin *Taʿārib al-salaf* (Tahran, 1934, s. 73, 269) 'inde, Ḥamd Allāh Ḳazvînî 'nin *Nuzhat al-ḳulūb* 'unda ve diğer bir çok mühim eserlerde ondan istifade edilmiş, nakillerde bulunulmuş ve ayrıca bunun hulâsası mâhiyetinde, bâzı eserler de yazılmıştır (Muḥammed Niẓām al-Dīn 'de bu hususta uzun mâlûmat vardır). Anadolu 'da da şöhret kazanmış olan bu eserin, iptida İbn 'Arabşāh [b. bk.] tarafından, Murad II. 'ın emri ile, türkçeye tercüme edildiği ve sonra, şehzâde Mehmed namına, şâir Necatî [b. bk.] tarafından ikinci bir tercümesi yapıldığı, eski kaynaklarda ve onlardan naklen *Kaşf al-ẓunān* 'da zikredilirse de, bu tercümeler meydanda yoktur. Yalnız XVI. asrın tanınmış müellif ve şâirlerinden Şâliḥ b. Calāl [b. bk.] 'in, 957 (1550) 'de şehzâde Bayezid b. Süleyman namına yaptığı tercümenin muhtelif nushaları Avrupa ve İstanbul kütüphanelerinde mevcuttur. Şukr Allāh 'ın *Bahcat al-tavārīḫ* 'inde, Feridun Bey 'in *Münşaat* (II, 577) 'ında, Kefevî [b. bk.] 'nin *Rāz-nāma* 'sinde ve diğer osmanlı eserlerinde bundan istifade edilmiş olması, bu eserin XV.—XVI. asırlarda

Osmânlı edebî muhitlerinde de büyük bir şöhret kazandığını gösterebilir.

'Avfî'nin *Lubāb al-albāb* adlı diğer eseri, İslâmiyetten sonraki İran şâirlerine âit ilk tezkire-i şuarâ olmak bakımından, büyük bir ehemmiyeti hâiz olduğu hâlde, Aḥmed Emin Rāzî'nin 1002 (1594) 'de yazılmış *Haft iḳlîm*'ine gelinceye kadar, hiç bir yerde zikredilmemiş, hattâ meşhur tezkireci Devlatşāh Samarḳandî [b. bk.] böyle bir eserin mevcudiyetini bile haber almamıştır. Yalnız 1000 (1592) 'de Sayyid Alî b. Maḥmūd al-Ḥusaynî tarafından yazılan *Bazm-ārāy* adlı şâirler tezkiresi, baştan sona kadar, *Lubāb al-albāb*'ın, bâzı yerlerde ehemniyetsiz ihtisarlarla, hemen aynen nakl ve tekrarından ibaret olduğu hâlde, müellif, 'Avfî'ain adını hiç anmayarak, onun eserini kendine mâl etmek istemiştir. Şâirlerin hâl tercümeleri hakkında bâzan çok az mâlûmat vermeğine, ölüm tarihlerini bile kaydetmemesine, üslûbunun ağırlığına, intihap ettiği parçaların evkle seçilmiş olmamasına rağmen, *Lubāb al-albāb*, yeni fârisî şiirin ilk asırları hakkında mühim mâlûmat vermektedir. Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular devrinde yetişen bir çok şâir ve âlimler hakkında hemen tek kaynaktır. Müellif, muasırı olan şâirlerden bir çoğu ile görüşüp tanıştığı cihetle, bu devre âit verdiği mâlûmat son derecede mühimdir. Bir mukaddime ile 12 bahdan ibaret olan bu eserde, sırası ile, şiirin ve şâirlikin faziletinden, şiirin mâna ve mefhumundan, ehemmiyetle şiirin ve iran şiirinin başlangıcından bahsedildikten sonra, şiirle iştigâl eden hükümdarlar, devlet adamları ve âlimler hakkında mâlûmat veriliyor; ondan sonra da 8. bahdan başlayarak, sırası ile, Tâhirîler, Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular devirlerinden, on iki bahda iae, Sancar devri sonundan müellifin zamanına kadar, şöhret kazanmış şâirlerden bahsolunuyor. 1902—1906 'da, E. Browne ve Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî tarafından mühim âşiyeler ve mukaddimeler ile neşredildikten sonra (*Persian Historical Texts*, II, IV), İran edebiyatına âit tetkiklerde, birinci derecede bir kaynak olarak, dâimâ istifade edilmektedir. Orta çağ islâm-türk tarihine âit çok mühim rayıtları ihtiva eden bu eserden, medeniyet tarihi ile hiç alâkalanmayan tarihçilerin şimdiye kadar hemen hiç istifade etmemiş olmaları, hayreti mûcip olmamalıdır.

Bibliyografya: 'Avfî ve eserleri hakkında yapılan ilk mühim tetkik, *Lubāb al-albāb*'ın birinci ve ikinci ciltlerine Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî tarafından ilâve edilmiş olan mukaddimelerdir. Henüz basılamamış olan *Cavāmi' al-ḥikāyāt*'ın tenkitli tab'ına bir hazırlık olmak üzere, Muḥammed Niẓām al-Dîn tarafından yazılan *Introduction to the Jawāmi' al-Ḥikāyāt wa Lawāmi' ur Riwāyāt* (*GMNS*, VIII, London, 1929) adlı büyük eserde, mâhiyeti, kaynakları ve tesiri uzun uzun izah edildiği gibi, müellifin hayatı hakkında Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî'nin verdiği mâlûmatı tamamlayacak yeni izahat da verilmiştir. Yine burada, garp âlimlerinin şimdiye kadar bundan ne derece istifade ettikleri de gösterilmiştir. E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, II, 477 v.d. 'da verilen mâlûmat, bu bakımdan, tamamlanmağa muhtacdır. İran ve Avrupa 'da şu son 25 seneden beri iran edebiyatına âit neşredilen eserlerin bâzısında da 'Avfî 'ye dâir verilen izahat, sâdece, Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî'nin mukaddimelerindeki mâlûmatın tekrarından ibarettir.— Makalede, Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî ve Niẓām al-Dîn 'de bulunmayan yeni mâlûmatın me'hazları ayrıca gösterilmiştir.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

AVḤAD. AL-AVḤAD [Bk. EVḤAD.]

AVḤADÎ. [Bk. EVḤADÎ.]

AVİCENNA. [Bk. İBN SİNA.]

AVḲĀF. [Bk. EVḲAF.]

AVḲĀT. [Bk. EVḲÂT.]

'AVL. [Bk. AVL.]

AVL. 'AVL (A.), ferâizde **miras hisselerinde yapılan tenzilât.** Bâzan, Kur'an'ın mirasa iştirâk hakkını verdiği, miraseıların adedi o kadar çok olur ki, meşrû ve kanunî bir surette elde edecekleri hisselerin mecmuu mirasın mecmuunu geçer; msl. ölen bir adamın anası ile babası, karısı ve 2 veya daha çok kız çocuğu varsa, **kızlar** 2/3 (16/24), **baba** 1/6 (4/24), **ana** 1/6 (4/24) ve mirastan zevce 1/8 (3/24) hisseye hak kazanmış olur ve bunların da mecmuu 27/24 eder. Böyle bir hâlde, hisselerde mütenasiben bir tenzilât yapmak zarurîdir. Binnetice miras 24 yerine 27 'ye taksim olunur. Kızlar 16, baba 4, ana 4 ve zevce de 3 hisse alır. İşte miras hisselerinin bu tenziline *'avl* derler.

Bibliyografya: Neil B. E. Baillie, *The Mohammedan law of inheritance* (London, 1874), s. 61—64; E. Sachau, *Muhamm. Recht nach schafiitischer Lehre*, s. 214; *Minhāc al-ṭālibîn* (ngr. v. d. Berg), II, 240 v.d.

(TH. W. JUYNBOLL.)

AVLĀD. [Bk. EVLÂD.]

AVLİYĀ'. [Bk. EVLİYÂ.]

'AVN. [Bk. AVN.]

AVN. 'AVN (A.), yardım, yardımcı. *'Avnaka* („emriñe âmâdeyim"), bu son mânadan gelir. Lâkaplarda da kullanılır, msl. 'Avn al-Dîn [bk. İbn Ḥubayra].

'AVNÎ. [Bk. AVNÎ.]

AVNÎ. 'AVNÎ, Fatih Mehmed II.'in şiirdeki mahlâsı.

'AVRA. [Bk. AVRET.]

AVRANGĀBĀD. [Bk. EVRENGÂBÂD.]

AVRANGZĒB. [Bk. EVRENGZİB.]

AVRĀS. [Bk. ARAS.]

AVRAS. AVRĀS (Avrupa eserlerinde AURÈS; VI. asırda Procopius'ta Αὐράσιον ὄρος, *De bell. Vandal.* I, 8, II, 12—13, 19—20), Cezayir ülkesinde, Sahra Atlası'na dâhil, bir dağ kütlesidir [bk. CEZAYİR, ATLAS]. *Avrās* kelimesinin mânası henüz tamamiyle tesbit edilememiştir. Bir çok dağ isimlerinde görülen bu kelimenin aslının berberce olması muhtemeldir. Ḥenşela'nın cenub-i şarkîsinde bir Cebel Avrāa vardır ki, bu ismin bütün silsileye verilmiş olması mümkündür.

Avrās, şimâlden cenuba ve şarktan garba, takriben 100 km. uzunluğunda, yayılan ve Constantine vilâyetinin cenubunda aş. yk. 11.000 km². yer kaplıyan bir murabbâ teşkil eder. Garpta, romalılar zamanında Lambiridi'den Vescera'ya giden yolun, bugün ise, Batna — Biskra demir yolunun, geçtiği çukur bir saha, Avrās'ı Zāb dağlarından ayırır; şarkta da Vēd al-'Arab bu kütleyi Cebel Şerşar'dan ayırır. Şimâlde Sbāḥ ovası ile Ṭarf havzası üzerinde yükselmekte ve cenupta ise, Sahra ile temasa gelmektedir. Avrās'ın şimâl mâilesi, en alçak yeri 900 m. olan ve bâzı yerlerde 1000 m.'yi geçen (Batna 1033 m.) yaylalara dayanmakta ve bu yaylalara doğru güç geçilen kollar ile (Cebel Zella, Bū Amrūn, Bū 'Aziz) birleşmektedir. Avrās'ın cenup yamacı birden bire sahra hufresine inmektedir (Biskra'da 126 m. — Şoṭṭ Melġir'de 30 m.). Sahra'dan bakılınca, bu yamaçların 1400—1500 m. irtifaında hemen hemen şakulî duvarlar gibi yükseldikleri görülür.

Esasen, neokomiyen devrinin kireç taşlarından ve tebeşirden müteşekkil olan Avrās, çok şiddetli ĭtikâle mârûz kalmıştır. Sular, bir çok toprak tabakalarını takımı ile alıp götürmüştür. Bâzı yerlerde bütün gevşek kısımlar tamamiyle götürülmüş ve dağ, kayalık bir iskelet olarak, kalmıştır. Bir balçık hâline giren döküntüler vâdileri doldurmuş yahut dağın cenup yamacının eteğinde kalın tabakalar teşkil etmiştir. Eskisine nisbetle şiddeti çok azalmış olmakla beraber, ĭtikâl bugün de devam etmektedir. Akar sular araziyi oymakta ve vâdileri kazmakta olup, muhtelif yerlerde, msl. Banyān ile Meşüneş arasındaki Tiġānimīn'de v.s. yerlerde, yüzlerce metre yüksekliğinde dik duvarlar arasında kilometrelerce uzanıp giden, dar geçitler ve boğazlar açmıştır. Diğer bâzı mahâllerde, vâdiler içerisinde, çepe çevre sular tarafından ihata olunarak, tek başlarına kalmış olan kayalar, arazinin eski hâli hakkında bize bir fikir vermektedir.

Bünyesi, daha muntazam ve vâzıh olmakla beraber, Avrās da, Sahra Atlası'nın diğer dağ gruplarına benzemektedir. Avrās, cenub-i garbîden şimal-i şarkîye doğru uzanan, birbirine muvâzi, muazzam bir sıra iltivalardan ibarettir. Bu iltivalar, „bir elbisenin kıvrımları gibi yanyana uzanır ve birbirlerinden derin vâdiler ile ayrılmış düz sırtlar teşkil ederler" (Niox). En mühim zirveler: şimâl mâilesinde Keff Maḥmel (2321 m.), Cezayir ülkesinin en yüksek zirvesi olan Şelia (2327 m.), Cebel Far'avn (2094 m.) ve al-Azreg (1937 m.); cenup mâilesinde Aḥmar Ḫaddu (2080 m.)'nun uzun sırtı ki, bunun cenub-i garbî ucu, bir burun gibi, çöle doğru uzanmaktadır.

Bu muhtelif sıraları ayıran ve birinden diğerine güçlükle geçilen vâdilerin sayısı 4 olup, yukarı kısımlarında ikiye ayrılırlar. Bu vâdiler, şimâlden cenuba doğru Vēd Feżāla'nın, Vēd al-Aḥmar ile birleşmesinden meydana gelen Vēd Ḳanṭara; Vēd Buzīna'nın katıldığı Vēd 'Abdī; Vēd al-Abyaż vâdisi ve bunun kolu Vēd Şennāvra; son olarak da Şelia bölgesindeki bir çok vâdilerin birleşmesinden hâsıl olan Vēd al-'Arab. Bu 4 su şimâl-i şarkîden cenub-i garbîye doğru akarak, dağlık araziden kurtulur kurtulmaz, Sahra'nın düzlükleri içinde hemen kayboluverir. Avrās'ın şimâl mâilesinde ise, daha az ehemmiyetli bâzı akar sular bulunur. Bunlar: Vēd al-Maḥżer, Vēd Şemora, Vēd Bū Freiss, Vēd Ma'rūf ve Vēd Bağai olup, suları Sebḫa ovasında ve Gara al-Ṭarf'ta kaybolup gider. Bütün bu akar sular, Avrās'ın ön sıralarını, *fūm* (ağız) tesmiye edilen, derin boğazlar ile, yarıp geçer.

Avrās, Cezayir yaylaları ile sahra arasında bulunduğu için, bu iki mıntakanın, hem nebatatını, hem de iklim vasıflarını kendisinde toplamıştır. Aynı zamanda da, yüksekliği dolayısiyle, Tell Atlası'nın muhtelif bavâlisinin bâzı bölgelerinin mümeyyiz vasıflarını da hâizdir. En yüksek zirveleri kışın ve ilk baharda kar ile örtülüdür. Şimâl mâilesindeki yaylalar, şimâlden esen soğuk rüzgârlara mârûz bulunmakta ve cenuptaki yüksek vâdilerde bile sübûnet bâzan —7°, —8°'ye düşmektedir. Buna mukabil, Sahra'dan esen sıcak rüzgârlara vé kurutucu Şebili rüzgârına mârûz bulunan aynı vâdilerde, termometre yazın +38° ve +40°'ye yükselir ve uzun zaman bu derecede kalır. Aynı tezat buranın nebatatı ile zer'iyatında da görülmektedir. Tedricen bozkırdan ormana geçilir. Bu geçiş, cenup yamaçlarında bilhassa göze çarpar. Vēd 'Abdī ile Vēd Abyaż'ın, hurma, portakal ve nar bahçeleri ile, aşağı kısım-

larındaki iskân sahaları, bâlâ, Sahra vâhaları manzarasını arzeder. Hurma ağacı 400 m. irtifâda artık meyve vermez, fakat 900 m.'ye kadar dayanır ve bahçelerde zeytin ağaçları ile, yaprak dökmeyen ağaçlar ve mûtedil iklimlerin meyve ağaçları (kayısı, kiraz ve armut ağaçları ile üzüm bağları v.s.) arasında yer alır. Daha yukarıya çıkılacak olursa, ceviz ve meşe ağaçları gibi, kışın yaprak döken ağaçlara ve nihayet, 1400 m. irtifada da, Lübnan çamlarına tesadüf olunur. Bu ağaç, anlaşıldığına göre, bir vakitler Avrâs'ın yamaçlarında geniş sahalar kaplamış ise de, hâlen henüz pek mâlûm olmayan bir sebepten dolayı, yavaş yavaş kaybolmaktadır. Bu gün mevcut bir kaç çam koruluğu — bunlardan en mühimi Şelia yamaçlarındaki Benî Ucana ormanıdır — pek fena bir vaziyettedir. Avrâs'ta ziraate yarayabilecek arazi az olup, vâdilerin yataklarında bulunmaktadır. Yerliler bu arazide bahçeler meydana getirdikleri gibi, bu vâdilerin yamaçlarında, toprakları kuru duvarla tutturarak, bir sıra taraça vücuda getirmişlerdir. Yüksek tepelerden yalnız hayvan otlatmak suretiyle istifade edilir. Tam mânası ile ekime elverişli yerler, hemen yalnız şimâl taraflarına münhasırdır. Avrâs'ın tabiî menbâlarının böyle müsavatsız dağılmış olması, yerlilerinin hayat tarzlarına da tesir etmiştir. Bunlar hiç bir yerde bütün ihtiyaclarını bir arada tatmin edemezler ve bu yüzden, göçebe hayatı yaşamağa mecbur kalırlar. Avrâs'ın cenubunda yerleşmiş olan kabîleler, şimâl tarafındaki tarlalarını kışın ekerler ve yazın mahsûlü kaldırmak için, tekrar buraya gelirler. Son baharda da, hurma satın almak için, Sahra'ya inerler. Orada vâdilerdeki bahçeleri ile meşgûl olurlar. Bu suretle, hasıl Avrâs teli (sâhil) ve çöl nebatat ve klimini kendisinde toplamışsa, Avrâs sâkinlerinin hayatları da, bu iki mıntakaya göre, iki şekil almaktadır. Göçtükleri zaman çadır altında yaşarlar. Bir yere yerleştikleri zaman da, dallar ile birbirinden ayrılan, çakıl ve kilden inşa edilmiş, toprak ile örtülü evlerde otururlar. En dar vâdilerin bâzılarında, araziden âzamî istifade etmek ve düşmanlardan korunmak maksadiyle, mağaralarda veya kaya kovuklarında (*afrî*) otururlar. Vêd al-Abyaż'da, bu nevi (troglodyte) meskenlerden bir çoğuna tesadüf edilmektedir. Evler, vâdilerin yamaçlarında veya sarp tepelerin üzerlerinde, erişilmesi müşkül yerlerde, gela'a (*kal'a*; Şâvîya'de *ġaḳliāṣ*) denilen, bir kaç katlı büyük taş binaların etrafında, köyler teşkil edecek surette, dizilmiştir. Bu binaların içerisinden dönemeçli merdivenler ile katlarına ve, muhtelif âilelerin mahsûllerini içerisinde muhafaza ettikleri, odalara çıkılır. Köy sâkinleri bulunmadıkları zamaa, gelaalar bekçiler tarafından, muhafaza olunur. Şaḳliāġ ismi, daha geniş bir mânada, bütün köye verilen ad olmuştur.

Nisbeten kalabalık olan Avrâs'ın ahalisi, cem'an 88.100 kişidir. Bunlar da 36 *duar*'a ayrılmış, 11 kabîle teşkil eder. Nüfus kesafeti, yerine göre, değişir. Garptan şarka doğru azalır ve yüksek yerlerden ziyade, vâdilerde çoğalır. Kilometre murabbaına, Aḥmar Ḥaddu'da 4, Ūlād Dā'ūd arazisinde 12,5, Ūlād 'Abdî'de 13, Benî Fera'da 16, 'Amamra arazisinde 16 ve Benî Bū Sliman topraklarında ise, 17'yi bulur.

Avrâs halkı mütecanis değildir. Ana unsuru teşkil eden berberîlere, bilâhare diğer unsurlar da karışmıştır: evvelâ romalı ve bizanslı kolonların ahfadı, ondan sonra Vandal müstevlileri, en nihayet de araplar. Berberî unsur hâlen de, bilhassa dağlık ve zor erişilebilir havâlide, ekseriyeti teşkil etmeleri itibariyle, içlerinde en mühimidir. Diğer taraftan, vâdilerde ve Sahra yakınlarında arap unsuru dikkate şâyândır. Arap veya araplık iddia eden — ki, bunlar ekseriyet itibariyle berberîler ile karışmışlardır — kabîleler meyanında şunlar zikredilebilir: Biskra havâlisinden muhaceret etmiş olan veya oradakilerin başka bir şûbesi bulunan al-Aḫżar Ḥalfuya, Bîbân havâlisinden gelmiş olan Ūlād Fedahla, Beaî-Suik vâhalarına yerleşmiş olan Ūlād Ziyân, XVI. asırda Sâḳiyat al-Ḥamrā'dan hicret etmiş oldukları rivâyet olunursa da, hakikatte arapça konuşan berberîlerden ibaret olan ve Vêd 'Abdî'nin aşağı taraflarında oturan Cemora ve Branes, Hilâlî neslinden geldiklerini iddia eden Ūlād 'Abdî ve Ūlād Dā'ūd. Rivâyete göre, bu son iki gruba Roma kolonlarının ahfadı da katılmış olduğundan, kendilerine Rūmāniya adını verirler. Bunlardan ilki, Vêd 'Abdî'nin yukarı kısmına, ikincisi de, Ucâna berberîlerini yerlerinden çıkardıktan sonra, Vêd al-Abyaż vâdisine yerleşmişlerdir. Bunlardan başka, 'Amamra'nın bir kolu olan Benî Slîmān ile, Aḥmar Ḥaddu'daki Şörfa ve Serāḫna'lar da arap ahfadından olduklarını iddia ederler.

Bununla beraber berberîler ekseriyeti teşkil ettiklerinden, Avrâs ahalisi, çehreleri bakımından, umumiyetle berberîlere benzer. Bu berberîler, kendilerine *Ḳebā'il* (ḳâbilîler) ismini vermekte iseler de, araplar bunlara, koyun (*ṣā'*) kelimesinden alarak, *Ṣāvîya* demektedirler; bu tâbir arap darb-ı meselinde, istihfaf için kullanılmış olsa gerektir, çünkü bo arap meseli ile, Şâvîya'lerin kafalarında beyin yerine et olduğuna işaret edilmektedir. Beden itibariyle bunlar, şüphesiz, muhtelif ırklara mensup efradın kendi aralarında çok karışmış olmalarından dolayı, yeknasak bir tip arzetmezler. Bununla

beraber, avrâslılar arasında sarı saçlı ve mâvi gözlü kimseler, diğer berber memleketlerindekinden daha fazladır ve nüfusun sekizde birini teşkil etmektedir. Şâvîya, *„ḥaḳba'illiş"* (kabîle dili) tesmiye ettikleri bir berberî lehcesi kullanmaktadır. Büyük Ḳâbilîye halkının kullandığı lehcelere mensup olmakla beraber, bu dil, diğerlerinden o kadar farklıdır ki, bir şâvîyalı, msl. zavâvalı ile anlaşamaz. G. Mercier 'ye göre, Şâvîya dili, daha ziyade, avrâslılar gibi zenâtalardan olan, Varseni (Vânşerîş) lehcesine yaklaşır. Avrâs lehcesine girmiş olan bir çok kelimelerin, lâtin aslından gelmekte oldukları kolayca görülebilir, msl. *urşo* (hortus) „bahçe", *kerruş* (quercus) „meşe" v.s. Muhtelif vâdi sâkinlerinin lehceleri arasında da, telâffuz ve lûgat itibariyle, çok bârlz farklar mevcut olduğundan, bunlar iki gruba ayrılabilir: 1. Avrâs 'ın şark kısmında Zenâtîya lehcesi, 2. diğer kısımlarında da Tamazîġt lehcesi.

Şâvîyalılar, her ne kadar arap istilâsının ilk zamanlarından itibaren ihtida etmişlerse de, Avrâs sâkinlerinin, sıra ile, kabûl etmiş oldukları dinlerin (putperestlik, yahudilik, katoliklik, donatism = râfızî bir hıristiyan mezhebi) izlerini hâlâ muhafaza etmektedirler. Meselâ haç veya α ve ω harfleri şeklinde döğme yapmak, mukaddes bilinen yerlerde kurban kesmek, yekpâre taşlardan yapılmış âbideler (megalitik âbideler) karşısında yemin etmek ve senenin muayyen bâzı mevsimlerinde bayramlar yapmak âdetleri, bu suretle izah edilebilir. Bu cümleden olarak, Ūlād 'Abdî kabîlesinde, ilk baharda, hıristiyanların b e r e k e t duası alayını andıran, bir âyîn alayı yapılır ve bunu tâkiben de, iki gün şenlikler ve danslar tertip olunur. Bunun gibi, son baharın başlangıcında, hasat ve harman vesilesi ile, büyük şenlik yapılır ve nihayet yılbaşı günü (*bū ini*), şarkılar, danslar ve dinî törenler ile tes'id olunur. Bundan başka şâvîyalar, müslüman takvimi yerine, julian takvimini kullanmakta berdevamdır. Seneleri 365 günlüktür; ayların isimleri (*zhennār* — teşrin II., *furār* — şubat v.s.) eski lâtince isimlere tekabül eder. Yalnız hafta günlerinin isimleri araptan alınmadır. Mâzinin bu kalıntıları şâvîya 'ları islâmiyete sımsıkı bağlanmaktan ve ḳâbilîler gibi, dinî tarikatlere girmekten alıkoymamıştır. Merkezi Aḥmar Ḥaddu 'nun eteğinde kâin Timermāsîn zâviyesi olan Raḥmānîya tarikatinin âzası 2500, Avrâs 'taki Şāzilîya 'nınkiler aş. yk. 2000, Ḥabbāb 'ınkiler de 500 veya 600 kişidirler. Menā'a zâviyesinin sâhipleri olan Bū 'Abbās âilesine bağlı Ḳādirî 'lere her yerde rastgelinir. Fransız istilâsından sonra, Avrâs 'ta vuku'a gelen isyanlar hep bu tarikatların tahrikâtı neticesidir. Buna mukabil bu tasavvufî tarikatlar, müntesiplerinin ahlâkını hiç bir vecihle yükseltmiş değildir. Avrâs 'ta hüküm süren ahlâk telâkkisi pek gevşektir. Boşanmalar pek sıktır (Vād al-'Abdī havâlisinde senede 500 ilâ 600 vâkıa). Fahişeler ve 'azrialar (boşanmış kadın) pek boldur. Bâzı mahâller, bilhassa Menā'a, zevk ve sefa yeri olarak, bütün havâlide, şöhret bulmuştur.

Arap istilâsı sırasında Avrâs 'ta büyük Zenâta âilesine mensup olan berberî kabîleleri (Avraba, Cerāva) oturmakta idi. Bütün bu kabîleler dağlarda istiklâllerini muhafaza etmişlerdir. Romalılardan ve vandallardan sonra, bizanslılar, berberîler, Avrâs 'ın cenup yamaçlarına bir sıra istihkâm (Lambaesis, Bağaï, Mascula) yaptırarak, onları imparatorluk topraklarından uzakta tutmakla iktifa eylemişlerdir. Fakat arapların ilerlemeleri, berberîler ile eski hasımları arasında bir yaklaşma husûle getirmiş gibi gözüküyor. 'Oḳba Maġrib 'e girdiği sırada, berberîler, bizanslılar ile birleşerek, kendisine Bağaï ve Lambaesis önlerinde o kadar zayiat verdirmişlerdir ki, 'Oḳba bunların memleketinde daha ziyade ilerlemekten vaz geçmek mecburiyetinde kalmıştır. Büyük seferinden garba avdeti esnasında, Avrâs 'a bir keşif yürüyüşü yapmakla iktifa eylemiş ise de, Avrâs yakınlarındaki Tehūda 'da ölmüştür. Anlaşıldığına göre, Avrâs kabîleleri, bu münasebetle Kusayla 'nın kumandası altında bulunan diğer berberî kabîlelerle, çıkaracakları isyanda müştereken hareket etmek üzere, birleşerek, Kusayla 'yı kendilerine baş tâyin eylemişlerdir. Kusayla kırallığı Zuhayr b. Ḳays tarafından yıkıldıktan sonra, Avrâs, mağlûplara sığınak ve müslümanlara karşı gösterilen mukavemete merkez olmuştur. Ancak VIII. asrın başlangıcında, Ḥassān b. al-Nu'mān 'ın vâliliği esnasında, Cerāva kıraliçesi Kāhina [b. bk.] efsanelerinde bahsedilen kanlı harplerden sonra, halkın mukavemeti kat'î olarak kırılabilmiştir. Bu harplerde Avraba 'lar ile Cerāva 'lar hemen tamamiyle imhâ edilmiş, bunların yerlerine, Trabulus 'tan ve cenubî İfrīḳiya 'den gelen Ḥovāra ve Lovāṭa berberîleri Avrâs 'a yerleşmişlerdir. Bütün bu yerli kabîleler, arzuları ile veya zorla, ihtida ettirilmişler, fakat dâimâ VIII. asırdaki ibāżîlik ve X. asırdaki nakkārîlik gibi, ehl-i sünnet akîdelerine muhalif olan mezhepleri kabûlde gösterdikleri hâhişle, kanaat ve istiklâllerini muhafaza eylemişlerdir. 'Ubayd Allāh tarafından tesis edilmiş olan Fâtimî [b. bk.] hânedanını muvakkaten tehlikeye düşüren isyanın (934—947) müşevviki Abū Yazīd Muḫlad b. Kaydād [b. bk.], „eşekli adam", dahi Avrâs 'tan çıkmıştır. XI. asırdaki hilâlî istilâsı, Avrâs 'ın etnografik manzarasını değiştirmiştir. Aġbec 'lerin bir kolu

olan Durayd 'ler, şimâldeki yamaçlara yerleşmişler, sonra cenuba doğru ilerleyerek, Ḥovâra 'nın bir kısmını araplaştırmışlardır. Mamafih müstevlilerin büyük bir kısmı dağların içersine giremeyerek kenarda kalmış ve arapların bir mikdarı, yerliler ile karışarak, berberileşmişlerdir. İstiklâllerini korumağa ve Constantine eyaletinin yeni sâhipleri olan Ḥafṣî 'lerin hâkimiyetinden masun kalmağa muvaffak olmakla beraber, Avrâs ahalisi, müteakip asırlarda Mağrib tarihinde bir rol oynamamışlardır. Daha sonraki türk hâkimiyeti de bu vaziyette bir değişiklik yapmamıştır. XVI. asırdan itibaren türkler Biskra 'da bir garnizon bulundurmuşlarsa da, ancak XVIII. asırdan itibaren, Avrâs havâlisinde kendi siyasetlerini güdecek reisler intihabı hususunda, teşebbüse geçmişlerdir. Bu reislerin birincisi, seyyah Peyssonnel 'in ifadesine nazaran, 1725 'te bütün kabileler tarafından tanınan ve Avrâs şeyhi unvanını alan Zedîra b. Muḥammed Bû Ziyâf 'tır. Mamafih bu reislerin ve bunların istinatgâhı olan Constantine beylerinin nufuzu dâimâ kararsız kalmıştır. Msl. Ūlâd Dā'ūd dâimî surette, vergi toplamakla mükellef olan türk askerlerinin memleketlerine girmelerine mümanaat, Ūlâd 'Abdî ise, yalnız Biskra garnizonunu tebdile giden kıt'aların topraklarından geçmelerine muvafakat etmekte idiler. Benî Ucâna ile 'Amamra, hiç durmadan, Constantine beylerine karşı isyanlar çıkarmakta idiler. Beylerden sonuncusu olan Aḥmed, 1834 'te, bunlara karşı bir sefer açmağa mecbûr kalmıştı.

Fransız istilâsına kadar Avrâs kabileleri, istiklâlleri ile beraber, Ḳâbilîye balkınınkini andıran, siyasî teşkilâtlarını muhafaza etmişlerdir. Bu kabileler, hiç bir zaman büyük bir devlet kurmağa muvaffak olamamışlardır. Bunun sebebi ise, Curcura 'daki berber kabilelerinin yaptıkları gibi, muhtelif kabileleri birbirlerine bağlayarak bir federasyon kurmağa hiç bir zaman muvaffak olamamalarıdır. Teşkilâtlarının esasını, dâimâ cemaatler (*camâ'a*) vasıtası ile idare olunan, köyler teşkil ediyordu. Mamafih bu köylerin teşkilâtı ḳâbillerde olduğundan daha iptidaî idi. Çünkü, ḳâbillerde cemâ'a, verilen kararları icra için salâhiyet sâhibi bir reis (*amîn*) seçtiği hâlde, Avrâs 'taki camâ'a, kararların icrasını, cesareti ve kuvveti ile temayüz eden her hangi bir şahsa (*kobet*) bırakmakla iktifa eylemekte idi. Teşri işleri çok daha az tekâmül etmiş ve kanun (*ḳânûn*), yâni muhtelif suçlara verilecek cezaların cedveli, daha muhtasar bir şekilde tertip edilmişti. Bu farklarla beraber, Ḳâbilî ve Avrâs müesseseleri arasında, bir çok benzerlikler vardır: aynı ayrılık ruhu, köyler ve köylor içerisindeki hizibler (*ṣof*) arasında aynı düşmanlık ve bundan çıkan kanlı mücadeleler her iki tarafta da görülmektedir. Msl. Ūlâd 'Abdî ile Ūlâd Dā'ūd kabîlelerinde her köy, her birinin başında bir reisi (*amoḳrân, amḳâr*) bulunan, 4 hasım hizbe ayrılmıştı. Hattâ meskûn yerlerin topografik vaziyetleri ve bunların müdafaası için alınan tedbirler, her kabîlenin en yakın komşusuna en kötü düşmanı gözü ile baktığını isbata kâfidir. Avrâs tarihi hakkında öğrenilebilecek diğer tafsilât, kabîleler arasındaki dâimî kanlı çarpışmalar ile, köylerdeki sonsuz kavgalara inhisar etmektedir. Zühd ve tekvaları veya cengâverlikleri dolayısiyle, nufuz kazanmış olan bir takım âileler, bu rekabetlerden istifade etmişlerdir; msl. Bû Aokkaz ('Okkâz) 'lar, Benî Ganah (Gâna) 'lar ile Timermâsîn, Ḥanga Sîdi 'l-Nâcî ve Mesâ'a 'daki büyük zâviyelerin şeyhleri bunlardır.

Fransız işgâli bu vaziyete nihayet vermiştir. Constantine zaptedilir edilmez (1837), sabık beylik ile diğer gayr-i memnunlara ilticagâh bir metini gören Avrâs mıntakasının da ele geçirilmesi lüzumu duyulmuştu. Batna ile Biskra 184. 'te işgâl olundu. Ertesi sene Due d'Aumale cenuptan Avrâs 'a doğru ilerleyerek, Meşûneş 'i zaptetti. Bedeau, Vâd al-Abyaż, Vâd 'Abdî ve Şelia etrafındaki havâliye yürüyerek, fransız hâkimiyetini belli başlı kabîlelere kabûl ettirdi. Mamafih bu inkiyat muvakkat oldu. Aḥmed Bey 'in tahriki ile, yerliler vergi vermekten ve fransız hükûmeti tarafından nasbedilmiş olan ḳâ'idleri tanımaktan imtina ettiler. Canrobert ve Carbuccia 'nın kumandaları altında, Vâd 'Abdî 'ye, 1848 ve 1849 'da, yeniden seferler açıldı. Bu seferlerin hemen akabinde, Zîbân 'daki Bû Ziyân ayaklanması üzerine, Avrâs yeni bir isyân harekektine sahne oldu. Bu isyân 6 kânun II. 1850 'de Vâd 'Abdî vâdisinin içerisindeki Nara köyünü zapt ve tahrip eden Canrobert ile, aynı senenin mayıs ve haziran ayları zarfında, bir müfrezenin başında olarak, dağlık havâliye giren St. Arnaud tarafından bastırılmıştır. Bundan 1859 senesine kadar tam bir sükûnet hüküm sürmüştür. 185. 'da, miralay Desvaux tarafından bastırılmış olan murabıtlardan Sî Şaddoḳ (Ṣâdiḳ) b. al-Ḥâcc 'ın reisliğinde, isyân çıktı. 1871 'de Ḳâbiller isyan ettikleri sırada, Şâvîya 'lar, reisleri Sî Ben Ziyân ile Sî Muḥammed b. 'Abbâs 'ın nufuzları eser olarak, sadakatlerini muhafaza eylemişlerdir. Mamafih 1879 'da Şarîf Sî Aḥmed Amziyân 'ın dâveti üzerine, Ūlâd Dā'ūd kabîlesi isyan etmiş ve bu hareketlerinde, arap aslından gelme bir murabıt kabîlesi olan Şâvîya 'lar ile hıristiyanlar arasındaki münasebetin gittikçe artmasından kendi nufuzlarının haleldar olacağına kanaat getiren, Lehalâ 'lar tarafından yardım görmüştür. Fransız tarafdarı olan bütün ḳâ'id-

lerin katli ile başlayan bu isyan, Constantine fırkasına mensup kıt'a tarafından bastırılmıştır (2 — 20 haziran 1879). Şerîfin askerlerleri, 9 haziranda vukua gelen Rebā'a muharebesinde bozguna uğratılmıştır. Kurtulabilenler, cenubî Tunus'a kaçarlarken, açlıktan ve susuzluktan ölmüşlerdir. Cerîd adasına kaçmış olan Sî Amziyān, fransızlara teslim edilmiştir.

O zamandan beri Avrās'ta, isyan çıkmamış olduğundan, sulh ve sükûnet tamamiyle avdet etmiş sayılabilir. Buna rağmen Avrās, belki şimâl kenarı müstesna, avrupalı kolonlar için, arazinin şeklinden ve tabiî servet kaynaklarının fakirliğinden dolayı, istikbâli paklak bir saha değildir; bu sebepten, münhasıran yerliler ile meskûn kalacak gibi görünüyor. İdare bakımından, bu havâli 3 muhtelit nâhiyeyi (cummunes mixtes) ihtiva eder: 'Ayn Tūta, Avrās (merkezi Lambèse) ve Ḫenşela. Bundan başka bir de, merkezi Tkūt olan askerî bir mıntaka mevcuttur.

Bibliyografya: Reclus, *Géographie Universelle*, XI: *l'Afrique septentrionale*; Fallot, *Etude sur les Monts Aurès* (*Bulletin de la Soc. de Géogr. de Marseille*, 1886); Lartigue, *Monographie de l'Aurès* (Constantine, 1904); Busson, *Les Vallées de l'Aurès* (*Annales de Géogr.*, 15 kânun II., 1900); Masqueray, *De Aarasio monte* (Paris, 1886); ayn. mll., *Formation des cités chez les populations sédentaires de l'Afrique septentrionale* (Paris, 1886); ayn. mll., *Documents historiques sur l'Aurès* (*Rev. Afric.*, 1884); ayn. mll., *Voyage dans l'Aurès* (*Bulletin de la Soc. de Géogr. de Paris*, 1876); ayn. mll., *Tradition de l'Aurès oriental* (*Bulletin de correspondance africaine*, III, 1885); Sierakowski, *Das Schawi* (Dresden, 1871); Basset, *Note sur le Chaouia de la province de Constantine* (Paris, 1897); G. Mercier, *Le Chaouia de l'Aurès* (*Publ. de l'Ecole d. Lettres d'Alger*, XVII, Paris, 1896). (G. Yver.)

AVRET. 'AVRA, 'AVRAT (A.), aslında „budutlarda ve geçitlerde bulunan gedik" demektir. Mecazî olarak, „tehlikeli mahâl", „pusu" ve bir de „vücudda örtülmesi lâzım gelen yerler" mânasına da gelir; bu son mânada, sonraları, örtünme islâm kadının bir vasfı olmak dolayısiyle, *'avrat*, „kadın" mânasında da kullanılmıştır.

AVS. [Bk. EVS.]

AVŞAR (T.), eski metinlerde *afşar* veya *avşr* şekillerinde de yazılan bu isim, oğuzların 24 boyu arasında, gerek sayıca çokluk, gerek oynadığı tarihî rol bakımlarından, çok mühim bir aşîretin (il) adıdır. Türlü isimler taşıyan muhtelif şûbe (oymak) lerine bugün İran ve Türkiye'nin bir çok sahalarında ve küçük azlıklar hâlinde Efganistan ve Sovyet Azerbaycanı'nda hâlâ tesadüf olunan, orta çağda Zengîler ve Karaman-oğulları gibi, mühim sülâleler çıkardıktan sonra, XVIII. asırda da Nâdir Şah gibi bir kahraman yetiştiren bu eski ve kuvvetli türk aşîretinin tarihini, eldeki vesikaların verdiği imkân dahilinde, ana çizgileri ile belirtmeğe çalışacağız. Asırlardan beri çok geniş bir coğrafî sahaya yayılan ve muhtelif âmillerin tesiri ile bâzı muhitlerde henüz yarı göçebe şeklini muhafaza eden, bâzı sahalarda yakın zamandan beri toprağa bağlanmakla beraber, henüz aşîret an'anelerini saklayan, bâzı sahalarda ise, epeyce eski zamanlardan beri iskân edilmiş oldukları, aşîretin veya şûbelerinin ismini taşıyan köy adlarından anlaşılan Avşarların bu kısa tarihi, büyük Selçuk imparatorluğunun kuruluşu ile bağlı olan „yakın şarkın türkleşmesi" hâdisesini de oldukça aydınlatabilecek bir mâhiyettedir.

I. Kavmiyet meselesi: Avşarların muhaceret ve iskânı meselesini ve onunla alâkalı tarihî hâdiseleri kronolojik bir surette ve muhtelif coğrafî sahalarda tetkike girişmezden evvel, bunların türk değil, moğul oldukları bakkında son asırlardaki bâzı tarih eserlerinde ve onlara dayanan bâzı garp müelliflerinde tesadüf edilen bir iddianın mâhiyetini anlatmak istiyoruz. Bâzı yeni iran eserlerinde, Avşar kabîlesinin iptida Hulagu ile, sonra da diğer bir kısım Avşarların Timur ile İran'a geldikleri ve bunların bir moğul kabîlesi oldukları zikredilir (mes. B. Nikitine, *Les Avşār d'Urumiyeh*, *JA*, 1929, CCXIV, s. 71); L. Lockart, Nâdir Şah'a âit monografisinde (*Nadir Şah*, *A Critical Stady Mainly upon Contemporary Sources*, London, 1938, s. 17), Avşarların moğulmu türkmü oldukları meselesini münakaşa ederek, türk olmaları ihtimâlini daha kuvvetli bulmaktadır. Hâlbuki, XVIII.—XIX. asırlarda, Avşar muhacereti hakkında sarih mâlûmat sahibi olmayan ve onları moğul istilâsı sıralarında İran'a gelmiş zanneden bâzı müelliflere dayanılarak, ileri sürülen bu moğulluk iddiasının, XIII.—XIV. asırlara âit ilk kaynakların hiç birinde bulunmadığını söylersek, böyle bir münakaşaya yer kalmadığı kendiliğinden anlaşılır. Nâdir Şah devri tarihçilerinden Mîrzā Mahdî Ḫān Astarābādî, Avşarların, moğulların istilâsı üzerine iptidâ Azerbaycan'a gelip yerleştiklerini söylemekle beraber, bunların türkmen olduklarını tasrih eder ki, bu, Nâdir Şah devrinde bile böyle bir moğulluk rivâyetinin ortada dolaşmadığını göstermeğe kâfidir.

İran, Irak ve Türkiye'nin muhtelif sahalarında asırlarca türk aşîretleri ile beraber yaşayan ve

hattâ çok defa türk neslinden bir takım reislerin idaresi altında yeni aşîret teşekkülleri vücuda getiren (mesl. Ustaçlu kabîlesinden Abbas Aka tarafından teşkil edilen Gelbâğî aşîreti; bk. Bidlîsî, *Şeref-nâme* tab., Mısır, s. 416) kürtler arasında da Avşar adlı bâzı külçük oymakların bulunduğunu biliyoruz; A. Jaba, *Recueil de notices et récits kourdes*, Petersburg, 1860, s. 7'de Kayseri civarındaki Avşarların kürt olarak gösterilmesi, V. Cuinet *La Turquie d'Asie* (Paris, 1890), I, 299'da Yozgat civarında Avşar adlı kürt aşîretlerinden bahsedilmesi, bunların aslen türk oldukları hakikatini değiştiremez. Esasen türk oldukları hâlde, muhtelif sebeplerle kürt kabîleleri arasına karışarak, zamanla dillerini unutmuş — lâkin, asıllarının türk olduğu hâtırasını muhafaza etmiş — bir takım türk oymaklarının mevcudiyetini bildiğimiz için [bk. DERSİM, TUNCELİ], bunun münferit bir hâdise olmadığını söyleyebiliriz.

II. Tarihî an'aneler. Avşar ismini, islâm kaynaklarında, ilk olarak, Makdîsî (*BGA*, III, 282)'de, türk toprakları hududunda bir köy adı olarak, görmekteyiz (buna iptida Barthold dikkat etmiştir: *Turkestan, GMNS*, 1928, s. 120). Kabîle adı olarak, iptida Maḥmûd Kâşgarî'de 22 oğuz boyundan 6. olarak Afşâr şeklinde zikredilir ve damgasının şekli gösterilir (*Dîvân lugât al-turk*, I, 56, 12). Maḥmûd'a göre, Afşâr, bu oğuz şûbesinin ilk babalarının adıdır. Bundan sonra, yâni XI. asırda, Selçuk imparatorluğunun kuruluşundan başlayarak, tarihî kaynaklarda bu kabîleden bahsedildiğini, aşağıda, onların göçlerini ve muhtelif sahalarda yerleşmelerini izah ederken, göreceğiz. Oğuzların kabîle an'anelerinden bahseden Raşîd al-Dîn (*Câmi' al-tavârîḫ*, nşr. Bérézine, I, 32, Avuşar şeklinde, bâzı yazmalarda Avşar ve Avşr şekillerinde) ile, ondan istifade eden Yazıcı-oğlu 'Alî (*Selçuk-nâme*, muhtelif yazmaları vardır) ve Abu 'l-Ġâzî Bahâdur Ḫân (*Şecere-i turkî*, nşr. Desmaisons, s. 27; ayn. mll., *Şecere-i terâkime*, İstanbul, 1937, s. 42)'ın ifadelerine göre, Avşar, Oğuz Han'ın 3. oğlu Yıldız Han'ın büyük oğludur ve kelime, „işlerini çabuk yapan" mânasına gelmektedir. Vâmbéry (*Das Türkenvolk*, s. 402, 576) bu isme bir yerde „toplayıcı", diğer bir yerde de „zaptiye neferi, mübaşir" mânalarını veriyorsa da, bunun doğru olmadığını ve kelimenin, bugün Kazan ve Kırım lehçelerinde „müsaade etmek, itaat etmek" mânasına gelen *avş-* fiilinden geldiğini ve binaenaleyh *avşar* isminin „itaatli" demek olduğunu G. Németh söylemektedir (*A. Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest, 1930, s. 38). Yine Raşîd al-Dîn, eserinin oğuz an'anelerini ihtivâ eden kısmında, Avşarlar hakkında aynı mâlûmatı tekrar ederek, tamgaları ve ongunları hakkında da izahat verdikten sonra, oğuz neslinden muhtelif sülâleler yetiştiren boylar arasında bunları da zikrediyor ki, böylece Avşarların daha XIV. asırdan evvel hükümdar sülâlesi çıkardıklarını bildiğini göstermektedir.

III. İlk yurtları ve göçleri. Avşar isminin islâmiyetten evvelki kaynaklarda tesadüf edilmemekle beraber, bunun, diğer 22 (veya 24) oğuz boyunun adları gibi, daha X. asırdan evvel mevcut olduğuna hükmedilebilir. Avşarlar, Selçuk devletinin kuruluşundan evvel diğer oğuz boyları ile beraber, Seyhun yukarılarında ve islâm coğrafyacılarının iptida *Mafâzât al-ġuzziyya* adını verdikleri Kıpçak çölünde (Deşt-i Kıpçak) yaşıyorlardı. Bunlardan bâzı zümrelerin o sıralarda Mâverâünnehr ve Horasan'a gelmiş olmaları imkânsız değildir. Lâkin bunların eski yurtlarını bırakarak, kesif kitleler hâlinde, İran sahasına muhaceretlerinin, Selçuk imparatorluğunun kuruluşundan sonraki yıllarda, yâni XI. asırda, olduğunu kabûl etmek daha doğrudur.

Bu devirlere âit tarihî kaynaklarda umumiyetle türkmen ismi altında toplanan veya sâdece *ġuzz* (oğuz) diye anılan bu kabîlelerin muhtelif hareketlerinden bahsedilirken, bunların hususî isimleri çok defa zikredilmediğinden, Avşarların ilk muhaceretleri, göç yolları ve iskân (veya iḳtâ') sâhaları hakkında sarih bir şey söylemeğe imkân yoktur. Yalnız, Avşarlardan olan Aksungur'un ve oğlu 'İmâd al-Dîn Zangî'nin maiyetlerinde kuvvetli Avşar kütlelerinin XI. asır sonlarında ve XII. asırda bugünkü şimâlî Suriye sahasına geldikleri ve bu sülâlenin hizmetinde mühim hareketlerde bulundukları tahmin olunabilir. Gerek büyük Selçuklular ve gerek onların yerine geçen muhtelif sülâleler devrinde, İran, Suriye ve Anadolu sahalarına gelen muhtelif türkmen boyları arasında, kuvvetli ve kalabalık bir kabîle olan Avşarların mühim bir mevkii olduğu şüphesizdir.

Avşarlardan büyük bir kütlenin, XI. asrın son veya XII. asrın ilk yıllarında, reisleri Arslan'ın idaresinde, Huzistan sahasına gelip yerleştiğini görüyoruz: Sultan Mahmud b. Muhammed devrinin nufuzlu emîrlerinden olan ve Sultan Muhammed b. Mahmud ile beraber, Hemedan'a gelip, Ḫâṣṣ Bey'in katli üzerine, gizlice tekrar Huzistan'a kaçan ve Huzistan'a hâkim olan Sultan Melikşah b. Mahmud'un rebiülevvel 555 (1160)'te ölümünden sonra, Huzistan'ı, onun küçük oğlu namına, fakat müstakil hükümdar gibi, idare eden atabeg Şumla, Avşar kabîlesinin reisi idi. Bu kuvvetli türkmen emîrinin adı,

Bondārī (nşr. Houtsma, s. 230, 287; burada Şumla adı ile mârûf olduğu da zikredilir) 'de Aydoğdu b. Küşdoğan, Rāvandī (*Rāḥat al-ṣudūr*, II, *GMNS*, s. 260 v.d.) 'de sâdece Şumla, İbn al-Aṯīr (Mısır, XI) 'de ve Raşīd al-Dīn (*Cāmi' al-tavārīḫ*) Aydoğdu ve Vaşşāf 'ta (Bombay, II, 149) Yāḳūb b. Arslan al-Afşarī diye yazılıdır. Ḥamd Allāh Mustavfī (*Tārīḫ-i gazīda*, *GMS*, XIV, I, 547 v.d.) 'de ve ona istinat eden *Şaraf-nāme-i Bidlīsī* (nşr. Velyaminov Zernov, I, 33; nşr. Muhammed 'Alī Avnī, Kahire, e. 58; bu neşir, evvelki neşrin yalnız kürtlere âit kısmının yeni tab'ından ibarettir) 'de, şüphesiz bir istinsah hatası olarak, Ḥusām al-Dīn Şūhlī şeklinde yazılan ve Avşarlardan olduğu tasrih edilen bu ismin Şumla olacağı pek sarihtir (V. Minorsky, *EI* 'deki LUR-I KŪÇIK maddesinde bu ismi „Şūlī veya Şuhla türk kabîlesine mensup Ḥusām al-Dīn" diye izah ettiği gibi, onun 500—580 (?) senelerinde Lûristan ve Huzistan 'ı idare ettiğini ve 570 yahut 580 'de öldüğünü yazarsa da, gerek bu okuyuş ve izah, gerek yıllar, doğru değildir. *Tārīḫ-i baḫtyārī* (Tahran, s. 117) 'de de bu isim *Şaraf-nāme* 'den bu suretle alınmıştır (*Tārīḫ-i gazīda* 'nin ingilizce hulâsasını yapan E. Browne (*GMNS* XIV, II, 137) da bu ismi Suhilī ve Avşarī kelimesini de Aḳ-Sarı şeklinde okumuş ve Minorsky, *EI* 'deki LŪR maddesinde, bu sonuncu yanlışı tekrarlamıştır. Hasan Fasâî, *Fārs-nāme-i Nāṣirī*, I, 29 v.dd. 'da Vaşşāf 'ın ifadesini tekrar etmektedir). 543 'ten başlayarak, 570 'te harp meydanında ölünceye kadar, bir çok mühim vak'alara karışan, harplerde bulunan ve Huzistan ile Lûristan 'ı 15 sene müstakil surette idare eden (Küçük Lûristan 'ı Şāh 'Abbās I. zamanına kadar idare eden Hurşîdîlerin müessisi, ancak onun ölümünden sonra istiklâlini kazanmıştır) bu büyük Avşar reisinden sonra, oğlu Ġars al-Dīn (yahut 'Izz al-Dīn) yerine geçti ve Irak selçuk sultanı Tuğrul 'un hizmetinde bulundu (*Rāḥat al-ṣudūr*, s. 347); lâkin 590 'da ölümü üzerine çocukları arasında çıkan mücadeleler neticesinde, Abbâsî halifesinin de bu işlere karışması üzerine, bu ilk Avşar sülâlesi ortadan kalktı.

Oldukça karışık olan bütün bu tarihî kayıtlardan çıkarılacak netice, büyük Oğuz muhacereti esnasında kuvvetli bir Avşar kütlesinin İran 'dan geçerek, şimâlî Suriye 'de Zengîler devleti sahasında yerleştiği ve yine diğer büyük bir zümrenin de, sıklet merkezini Huzistan teşkil etmek üzere, Küh-Gīlūya, Küçük Lûristan ve Fars mıntakalarına dağıldığıdır (XII. asır). Bunların, iptida Şumla maiyetinde olarak, buraya geldikleri hakkındaki Vaşşāf 'ın ifadesini doğru bulmuyoruz; tarihî hâdiselerden istidlâl edilebildiğine göre, bunlar Şumla 'nın babası Küştogan 'ın ve belki de büyük babası Arslan 'ın riyaseti altında, buraya gelmiş olmalıdırlar. Bayatlar, Salurlar, Kayılar [bk. madd.] gibi büyük oğuz boylarının muhaceretleri ile aynı zamanda vukua gelen bu ilk göçleri tesbitten sonra, Avşarların İran, Suriye ve Anadolu 'nun muhtelif mıntakalarındaki hareketlerini ayrı ayrı tetkik edelim.

IV. İran Avşarları. XII. asırdan sonra, iki asır kadar İran 'daki Avşarlar hakkında hiç bir tarihî kayda tesadüf edemiyoruz. Yalnız bu asrın sonunda Faḫr al-Dīn Mubārakşāh Ġōrī [b. bk.], *Tarih* (nşr. Ross, London, 1927, s. 47) 'inde, muhtelif türk şûbelerinin isimlerini sıralarken, Avşarları da zikrediyorsa da, başka hiç bir mâlûmat vermiyor. Kaynaklarda hususî kabîle isimlerinin çok az kaydedilmesi buna bir sebep olarak gösterilebilir. Mes. XIV. asırda garbî İran 'daki türkmenlerin reisi olduğu zikredilen emîr Calâl al-Dīn Ṭayyib Şāh (*Rawżat al-ṣafā'*, IV, 196) belki de avşar oymaklarının başında bulunuyordu. Her hâlde XII—XIV. asırlarda orta ve garbî İran 'daki muhtelif sülâlelerin hâkimiyeti altında, Avşarların yalnız Huzistan ve Fars sahalarında kalmayarak, daha küçük zümreler hâlinde, muhtelif mıntakalara dağıldıkları tahmin olunabilir. Ortaçağ türk tarihinde umumiyetle tesadüf edilen bir hâdise, bize bu hususta daha iyi bir fikir verebilir: her hangi bir sahanın idare ve muhafazası kendisine iktâ (*tuyul, soyurġal*) tarikiyle verilen bir aşîret reisi, aşîreti ile beraber, oraya giderek yerleşiyor ve bu vazife çok defa babadan oğula yahut kardeş çocuklarına intikâl ediyordu. Aşağıda göreceğimiz gibi Şuşter 'de, Kâzerûn 'da, Küh-Gīlūya 'de, Lûristan 'da, Urmiye 'de, bâzıları âdetâ küçük birer sülâle hâlinde, asırlarca devam eden Avşar hanlarına tesadüf edilmesi işte bundan dolayıdır.

XV. asra âit tarihî kaynaklarda Avşar kabîlesine mensup emîrlerin adına, ilk defa, Akkoyunlulardan bahsedilirken rastlıyoruz; mes. 87; yılı hâdiseleri esnasında büyük emîrlerden Manşūr Beg Avşar 'ın adı geçer (Hasan Rumlu, *Aḥsan al-tavārīḫ*, Akkoyunlulara âit yazma kısmında; ayrıca, Celâl Devvânî *'Arż-nāme*, türk trc., *MTM*, V, s. 298). Şiraz havâlisindeki Avşarların reisi olduğu anlaşılan Manşūr Beg 'in daha sonra, 904 ve 906 yıllarındaki vak'alarda da ismi geçer (*ayn. esr.*, nşr. Seddon, Baroda, 1931, s. 21 v.d., 69). Yine 904 'te Şiraz 'da Pîrî Beg adlı bir avşar reisini de biliyoruz (*ayn. esr.*, s. 24). Bu sırada, buradaki Avşarlar ile yine mühim bir türkmen kabîlesi olan Pernaklar arasında mücadeleler eksik olmuyordu (*ayn. esr.*, s. 22).

Bundan sonra, Safevîlerin kuruluşundan başlayarak, tâ son zamanlara kadar, İran'daki Avşarların tarihini az çok vuzûh ve sarahatle tâyin imkânına mâlik bulunuyoruz. Bunun sebebi pek açıktır: İlhanlılar ve Celâyirler zamanında, türkmen aşîret beylerinin idarede ve orduda büyük bir rolleri olmadığı ve rolleri mahallî ve mahdut kaldığı hâlde, muhtelif türkmen aşîretlerinin Baharlu (Baranlu) boyuna mensup bir reisin etrafında toplanmasından vücuda gelen Karakoyunlu devletinde ve yine bir takım aşîretlerin Bayındır boyuna mensup bir reis etrafında birleşmesi ile kurulan Akkoyunlu devletinde bunların çok mühim bir mevkii vardı. Avşarlar, Akkoyunlu ittihadına dahil olduklarından, onlara âit kaynaklarda bu aşîrete mensup büyük beylerin adı geçeceği pek tabiîdir. Safevîlere gelince, *heterodoks* türkmen aşîretlerinin bir mürşid, yâni dinî bir şef, etrafında toplanmaları ile vücuda gelen askerî kuvvete dayanılarak kurulan bu devlet, yıkılıncaya kadar, İran sahasının coğrafî ve ictimaî şartların da tesiri ile, bu *tribal* mâhiyetini muhafaza ettiğinden, Avşarların bu devredeki faâliyeti hakkında oldukça geniş bilgilere mâlik bulunuyoruz. Nâdir Şah'tan Kaçar sülâlesinin yıkılışına kadar devam eden devre için de bu mutalâayı tekrarlayabiliriz. İşte bu sebeple, XV.—XIX. asırlarda İran Avşarlarının tarihî rolleri hakkında mâlûmat verdikten sonra, Avşarların geniş bir kütle teşkil ettikleri bir takım sahalarda, bâzan bir kaç asır devam eden mahallî Avşar sülâlelerinden kısaca bahsedeceğiz.

Safevî devletinin kuruluşunda, sâir bir takım türk aşîretleri ile beraber, Avşarların da mühim bir rolü olmuştur. Şah İsmail [b. bk.]'in 906'daki ilk devlet kurma hareketlerinde, onun yanında Ustaçlu, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Dulkadır, Avşar, Kaçar ve Varsak [bk. madd.] türkmenleri ile Karaca-dağ sûfîleri [bk. SÛFÎ]'nin bulunduğunu biliyoruz (Yaḥyā Ḳazvînî'nin *Lub al-tavārīḫ*'i gibi ilk kaynaklardan başlayarak, *Aḥsan al-tavārīḫ* ve daha sâir bütün Safevî tarihlerine göre). Bu kayıtlar, Şeyḫ Şafy al-Dîn Ardabîlî [b. bk.] zamanında başlayan Safevî propagandası tesiri ile Safevî sülâlesini kendilerine mürşid tanıyan çöçebe türk kabîleleri arasında bir kısım Avşarların da bulunduğunu göstermektedir. Esasen İbn Bezzāz'ın Şeyḫ Şafy al-Dîn hakkındaki meşhur *Ṣafvat al-Ṣafā*'sı tetkik edilecek olursa, onun, köylü veya göçebe, muhtelif türk zümreleri üzerindeki kuvvetli ve geniş nüfuzu açıkça görülür. Ehl-i sünnet akîdelerine bağlı olduğu muhakkak olan Şafy al-Dîn'in ölümünden sonra, ona isnad edilen kudsiyet, sülâlesine de intikâl etmiş ve türlü türlü dinî, siyasî ve ruhî âmiller, safevîliğin ilk hüviyetini değiştirerek, XV. asrın son yarısında, ona tamamiyle *heteredoks* bir mâhiyet vermiştir. İşte Şah İsmail'in yanında gördüğümüz Avşarlar, onu mürşid olarak tanıyan bir mufrit şi'î zümresi idi. Hâlbuki o sırada İran'daki muhtelif Avşar oymakları henüz sünnî akîdelerini bırakmış değillerdi. Onların şi'ileşmesi, XVI. asırda İsmail'in ve haleflerinin imâmiye şiîliğini, resmî din olarak, bütün İran'a hâkim kılmalarından sonra olmuştur.

İsmail I. devrinde Fars vâliliğinin bir müddet Dulkadırlulardan İlyās Bey'e ve onun katli üzerine tekrar Manşūr Beg Avşar'a verildiğini ve ondan sonra ise, Dulkadırlulara mensup emîrlerin 1003 senesine kadar Fars vâliliğinde bulunduklarını biliyoruz. 937'de Ṭahmāsp I. zamanında Tekelular ile Şamlulardan iki büyük reis arasındaki şahsî münazaadan çıkan büyük ihtilâfta, Avşarlar, Dulkadırlular, Ustaçlular ve Rumlular ile beraber, Tekelüler aleyhinde hareket ettiler (*Aḥsan al-tavārīḫ*, s. 236). Bu devirdeki Avşar emîrleri hakkında İskandar Munşi'nin verdiği mâlûmat, Avşar oymaklarının nerelerde yaşadığını göstermek bakımından da mühimdir: Ṭahmāsp I.'ın maiyetinde, msl. 975 Gîlân seferine iştirâk eden (*ayn. esr.*, s. 438) emîr Arslan Sultan Araşlu ve Lala Sultan Ahmed Mirza'dan başka, Sāve hâkimi Mahmud Sultan ile Kirman hâkimi Yusuf Kuli Sultan'ın da Avşarlardan olduğunu ve Yegân Sultan ile Husrav Sultan Kör-oğlu'nun Horasan'daki Avşar kabîlelerinin başında bulunduğunu öğreniyoruz (*Tārīḫ-i ʿālam ārā-yi ʿAbbāsī*, I, 155). Bâzı Avşar emîrleri, hattâ bâzan muayyen bir vilâyetin idaresine memur olanlar da, doğrudan doğruya merkezde bulunuyorlar ve bu sonuncular kendilerine verilen vilâyeti bir vekil ile idare ediyorlardı. Şāh Muḥammed Ḫudābende zamanında da Kirman hâkimi Veli Sultan Avşar'ı (*ayn. esr.*, s. 190) ve kurcı-başılık mevkiine kadar yükselen Ḳuli Bey Avşar'ı (*ayn. esr.*, s. 185), Farāh'taki Avşarların reisi Hüseyin Sultan ile, onun ölümü üzerine bu vazifeye tâyin edilen kardeşi — payitahtta Avşar kurcılarının yüz beşisi — Ali Han Sultan (*ayn. esr.*, s. 251)'ı tanıyoruz. Ṭahmāsp I. devrinde Avşar reislerinden Araşlu oymağına mensup olup, Küh-Gîlûya'de hâkim bulunan Halil Han'ın 10.000 çadırlık bir kuvvetin başında bulunması, bunların kuvvetleri hakkında bir fikir verebilir.

ʿAbbās I. zamanında Urmiye hâkimi olan Kelb-i Ali Sultan b. Kasım Han, İnanlu (İmanlu, Inallu) oymağından, Farāh ve İsfizār hâkimi Erdoğdu Han Alplulardan idi; İmam Kuli Sul-

tan Usalu da bu devrin tanınmış emîrlerinden idi. Kirman Avşarlarının reisleri olup, 1001'de Horasan'da Özbegler ile harbeden orduda bulunan Veli Han ve İsmā'îl Han da avşarlardandı (*ayn. esr.*, s. 309 v. dd.). Âbîvard'deki Imırlu oymağının başına, 'Abbās I. kendi kölelerinden Cemşid Sultan Gürcî'yi geçirmişti (*ayn. esr.*, III, 763 v.d.). Yine bu devirde Lûristan, Küh-Gîlûya'de Araşlu, Şuşter'de Gündüzlü, Yezd, Kirmanşah, Musul ve Rumiye'de Inallu, Horasan'da Alplu, Köse-ahmedlü ve Kırklu oymaklarına mensup aşîret reislerinin hâkim olduğunu görüyoruz. Her hâlde 'Abbās I. zamanına kadar kuvvetli avşar kabîlelerinin bilhassa Huzistan, Fars, Lûristan, Küh-Gîlûya, Kâzerûn, Kirman, İsfahan, Yezd, Sâve ve Horasan (Âbîvard, Farāḥ, İsfizār) havâlisinde yaşadıkları ve buralardaki Avşar reislerinin, Safevî devleti tarafından ekseriyetle mahallî idarelerin başına geçirildiği anlaşılıyor. İrsî reislerinin maiyetinde küçük kabileler hâlinde yaşayan, bâzan birbirleri ile yahut başka kabileler ile mücadelede bulunan, ara sıra Safevî devletine karşı isyanlar çıkarmakla beraber, umumiyetle Safevî ordularının hareketlerine (Özbeglere ve Osmanlılara karşı) iştirâk eden Avşarlar, bu devletin başlıca kuvvet kaynaklarından biri idi. Mamafih 'Abbās I. devrinde Yezd, Şuşter ve Küh-Gîlûya Avşarlarına karşı yapılan bâzı te'dip hareketleri buralardaki Avşar kuvvetlerini kırdığı gibi, aynı hükümdarın, kabîle asabiyetini kırmak ve merkezî idarenin kabîle reisleri üzerindeki kudret ve salâhiyetini artırmak hususundaki umumî siyaseti de, Avşar emîrlerinin eski ehemmiyetini azaltmıştır. Buna rağmen, bu devirde devlet merkezinde bir takım Avşar emîrleri bulunduğu gibi, bunların bâzı mühim vâliliklerde kullanıldıklarını, mes. Asarrābād vâliliğinde — Muḥammed Ḥudābende'nin son ve 'Abbās I.'ın ilk zamanlarında — Bedr Han Avşar'ın bulunmasından anlıyoruz (*ayn. esr.*, s. 400). Safevîler devrinde, Fars ve Huzistan'taki Avşar oymaklarından bir kısmının Azerbaycan ve bilhassa Urmiye havâlisine gelip yerleştikleri tahmin olunabilir: daha XVI. asırda Safevî ordularının Azerbaycan taraflarındaki hareketlerinde isimleri geçen Şah Kuli Sultan, Pîr Ḳuli Beg, Rüstem Beg gibi avşar reisleri (*Aḥsan al-tavārīḫ*, s. 332, 339, 345), buralara yerleşmiş olan Avşar oymaklarına mensup olmalıdırlar.

Daha XVI. asrın ilk yarısında Horasan'da gördüğümüz Avşar oymaklarından Kırklulara mensup olan Nâdir Şah [b. bk.] zamanında, Avşar emîrlerinin yeniden ehemmiyet kazandıkları göze çarpıyor: Kırklulardan Fars vâlisi Emîr Han ile yine Fars serdarlığında bulunan Kelb-i Alî Han ve Fatḥ 'Alî Han, Saru Han, Kırklulardan Allah Verdi Beg ve Kasım, hep Avşarlardandı. Hattâ bu sebepledir ki Nâdir'i öldüren büyük emîrler arasında, Avşarların Kırklu, Imırlu, Gündüzlü oymaklarına mensup şahsiyetler bilhassa göze çarpmaktadır (krş. Mîrzā Mahdî Ḫān, *Tārîḫ* ve *Fars-nāme-i Nāṣirî*; bk. bir de Oskar Mann, *Das Mujmil et Tārikh-i ba'd Nādirije*, Leyden, 1896, s. 15). Nâdir devrinin en kıymetli tarihini yazmış olan Merv-i Şahcan vezîri Muḥammed Kāẓim, onun seferlerinden bahsederken, orduyu teşkil eden unsurların başında dâimâ Avşarları zikretmektedir (tek yazma nushası, Sovyet ilimler akademesinin Asya müzesi yazmaları arasındadır). Nâdir Şah'ın katlini tâkip eden karışık zamanlarda, Fars vâli ve serdarlığında bulunup, sonradan Urmiye havâlisinde büyük nufuz kazanan Fatḥ 'Alî Han (Araşlulardan), onun kardeşi olup, Fars vâlisi 'Alî Mardān Ḫān Baḫtyārî'nin serdarı bulunan Ma'ṣūm 'Alî Ḫān, İsfahan hâkimi Emîrgûne Han (Imırlulardan), merkezi Zencan olan Ḫamse sahasında, Zulfiḳar Han gibi, Avşar reisleri mühim roller ifa etmişlerdir. Avşarlar, Kaçar sülâlesi zamanında da, devlete karşı sadakat ve bağlılıklarını göstermekten geri durmamışlar ve Kaçar ordusunun mühim bir unsuru olarak, gerek dâhilî isyanların bastırılmasında, gerek hâricî düşmanlar ile harpte mühim vazifeler görmüşlerdir.

A. Huzistan Avşarları. Selçuklular devrinden Safevî devletinin kuruluşuna kadar Huzistan'da gördüğümüz Avşarlar ve bilhassa bunların Gündüzlü ve Araşlu oymakları, Safevî devrinde, burada büyük kuvvet teşkil ediyorlardı. XVI. asrın ilk yarısında, Şuşter ve Dîzfûl'de Avşar kabîlesine mensup, Mehdî Kuli Sultan ve Haydar Sultan gibi, vâliler görüyoruz. 932'de buraya hâkim olan Mehdî Kuli, 946'da bir isyan hareketine teşebbüs ettiği zaman, yine Avşarlardan Haydar Kuli onun te'dibine memur olmuştu (*Aḥsan al-tavārīḫ*, s. 294 v.d.). Şuşter şehrine âit hususî bir tarihte, buradaki Avşar hâkimleri şöyle sıralanmaktadır: Mehdî Kuli Sultan, kardeşi Sevindür Beg, Keçel Avşar, Haydar Kuli Sultan, Abülfeth Sultan (Peçevî, *Tarih*, I, 515'te adı geçen avşar emîri), Hasan Beg, Seyyid Beg, Rüstem Sultan Araşlu, Seyf Beg, Muhammed Sultan, Şahverdi Sultan, Ali Sultan, Ahmed Sultan, Husrev Sultan, Şehverdi Han Gündüzlü. 'Abbās I.'ın emri ile öldürülen bu son hâkimden sonra, Şuşter'de uzun müddet Avşar kabîlesinden hâkimlere tesadüf etmiyoruz (*Tazkira-i Şuştar*, Calcutta, *Bibl. Indica*, 1914—1924, s. 42 v.d.). Nâdir Şah zamanında, 1155'te, Tayyib Han Avşar'ın ve 1158'de de Muḥammed Riżā

Han Kırklu 'nun buraya hâkim tâyin edildiklerini görüyoruz. Nâdir Şah 'ın ölümünü tâkip eden karışıklık yıllarında, İsmail Beg b. Mihr Ali Han, Şuşter 'de, Gündüzlüler tarafından, kendilerine hâkim intihap edilmişti (*ayn. esr.*, s. 96—100). Mamafih, Huzistan Avşarları, 1003 senesinde, Şuşter hâkimi Şehverdi Sultan Gündüzlü 'nün 'Abbâs I. tarafından öldürülmesi üzerine, Ḫuvayza arapları ile beraber, yaptıkları isyan neticesinde şiddetle te'dip edildikten sonra, bir daha eski kudretlerini kazanamamışlardır (*'Âlam ârâ-yi 'Abbâsî*, s. 341—343). Nâdir Şah 'ın ölümünden sonraki yıllarda ise, o havâlideki arap kabîlelerinin mütemadi hücumları karşısında, zayıflamışlar ve başka yerlere dağılmışlardır. 1840 'ta Huzistan 'dan geçmiş olan de Bode (*Travels in Luristan and Arabistan*, London, 1845, I—II), Doruk 'tan çıkarılan bir takım Avşarların Kengâver, Asad-âbâd ve Urmiye taraflarına dağıldıklarını ve küçük bir kısmının da Şuşter ve Dizfûl 'da yerleştiklerini söylüyor.

b. Küh-Gîlûya Avşarları. Selçuklulardan beri Küh-Gîlûya 'de yerleşmiş olan Avşarlar, Huzistan 'dakiler gibi, bilhassa Gündüzlü ve Araşlu oymaklarına mensuptular (*'Âlam ârâ-yi 'Abbâsî*, s. 358). Safevî devleti, bunlara mensup reislere Küh-Gîlûya hâkimliğini vermek mecburiyetinde kalıyordu. Huzistan ve Lûristan Avşarları ile birleşerek, çok defa merkezî idarenin emirlerine itaat etmeyen bu Küh-Gîlûya Avşarlarına karşı ara-sıra te'dip hareketleri icra etmek lüzumu hâsıl oluyordu. Bunlardan Elvend Sultan 941 'de katledilerek, yerine Hasan Sultan oğlu Muhammed Beg tâyin edildi; 948 'de Şahrukh Sultan 'ı, 955 'te Mahmud Han 'ı ve sonra Hlail Han 'ı burada hâkim görüyoruz. 984 'ten beri merkezde hükümdarın maiyetinde bulunan Halil Han 988 'de, İsmâ'îl II. olduğunu iddia eden ve etrafına Lûr aşîretlerini toplayarak, Avşarlar ile yaptığı harpte Halil 'in oğlu Rüstem Han 'ı öldüren serseri bir „kalender" 'in isyanını bastırmak üzere, hükümdarın emri ile, Küh-Gîlûya 'ya geldi ise de, bir müsademede vefatı üzerine, kardeşinin oğlu İskender Han buranın hâkimliğine tâyin edildi ve gönderilen başka kuvvetlerin de yardımı ile, Avşarlar, Lûrları mağlûp ederek, kalenderi öldürdüler. Bir müddet sonra Halil 'in diğer oğlu Şah Kuli Beg, İskender 'i öldürerek, kendisini han ilân etti. Lâkin, yine aynı âileden Hasan b. Abdüllatif, han unvanını takınarak, kendisini Küh-Gîlûya Avşarlarının reisi ilân etti. Her ikisi de Şiraz 'da Muhammed Hudâbende 'nin yanına geldikleri esnada Hasan Han, Şeh Kuli 'yi öldürerek, maksadına nâil oldu (*'Âlam ârâ-yi 'Abbâsî*, s. 199 v.d.; bu hususta *Fars-nâme-i Nâṣirî*, s. 102—128 'de verilen mâlûmat, bundan çok farklı olup, yanlıştır). 1003 'te Hasan Han azil ve hapsedilerek, yerine Kâzerûn hâkimi Emîr Han, Küh-Gîlûya ve Şûlistân hâkimi oldu (*'Âlam ârâ-yi 'Abbâsî*, s. 340—344). 1005 'te Araşlu ve Gündüzlü kabîleleri Râmhurmuz 'da toplanarak, Emîr Han 'ın yerine Abu 'l-Fatḥ Beg 'i kendilerine han seçtiler. Lûr kabîlelerinin ve Ḫuvayza araplarının iştirâki ile çıkan bu mühim isyan, Fars vâlisi Allahverdi Han tarafından, kanlı bir surette bastırıldı ve Küh-Gîlûya hâkimliği onun gulâmlarından birine verilmek suretiyle, Avşar reislerinin buradaki hâkimiyetine son verildi (*ayn. esr.*, s. 358 v.d.). Bu hâdiseden sonra, artık burada Avşarların hiç ehemmiyeti kalmamış, te'diplen kurtulan oymakların büyük bir kısmı da başka sahalarda dağılmıştır. XIX. asır başlarında burada pek az ve ehemmiyetsiz Avşar bakiyelerine tesadüf edilmesi bunu gösteriyor.

c. Kâzerûn Avşarları. Fars sahasında, Şîraz, İsfahan, Kâzerûn havâlisinde, dahi Safevîlerden evvel mevcut olan Avşar oymaklarına mensup reislerin, 'Abbâs I. devrinde başlayarak, iki buçuk asra yakın bir müddet Kâzerûn hâkimliğinde bulunduklarını tarihî kaynaklardan öğreniyoruz: 1003 'ten evvel Kâzerûn hâkimi bulunan Emîr Han 'ın bu yıl Küh-Gîlûya 'ya tâyini üzerine, Alplu oymağına mensup İsmail Han buraya hâkim oldu (*ayn. esr.*, s. 344). *Fars-nâme-i Nâṣirî* müellifi, 1002 'de başlayarak, Kâzerûn hanlarının 250 yıllık bir silsilesini vermekte ise de, burada 'Abbâs I devrine âit isimler ile *'Âlam ârâ-yi 'Abbâsî* 'de verilen — tabiî daha mevsuk olan — isimler birbirini tutmamaktadır. *Fars-nâme* 'de 1000-1250 yılları arasındaki Kâzerûn hanlarının isimleri şu suretle kaydedilmiştir: Ḫvâca Pîr Bedak, Ḫvâca Pîr Valî, Ḫvâca Ḥasan 'Alî, Ḫvâ Ḥusayn 'Alî, Ḥusâm al-Dîn, Ḫvâca Ḥusayn 'Alî Ṣânî, Ḫvâca Muḥammed Riżâ, Ḫvâca Abu 'l-Ḥasan, Ḫvâca 'Alî Ḳuli, Riżâ Ḳulî, Muḥammed Ḳulî, Kelb-i 'Alî, 'Abbâs Ḳulî. Avşarlardan olan bu âilenin Alplu oymağına mensup olduğu tahmin edilebilir (*Fars-nâme-i Nâṣir*. II, 251 v.d.).

d. Urmiye Avşarları. Urmiye havalisiode Avşarların yerleşmesi, gâlibâ 'Abbâs zamanına tesadüf ediyor. Gerçi 1917 'de Ha Pervîz Han Kasimlu tarafından te'lif edilere Nikitine tarafından bâzı ilâveler ile hulâsete tercüme edilmiş olan eserde [*yk. bk.*] Avşarların buraya, Timur ile beraber, 802 'de gedikleri iddia olunursa da, bunun hiç bir tarihî esası yoktur. Bizim bildiğimize göre, ilk defa 'Abbâs I. 'ın büyük emîrleri arasında Urmiye hâkimi Kelb-i Ali Sultan 'ın adı geçmektedir ki,

bu, İnanlu oymağına mensup Kasım Han'ın oğludur (*'Âlam ârâ-yi 'Abbâsî*, s. 763). Bu Kasım Han, 'Abbâs'ın ilk saltanat yıllarında Kirmanşah havâlisinde Osmanlılara karşı hudut muhafazası hizmetinde bulunan İnanlu avşarlarının reisi olup, 1012'de, Osmanlılar ile harpte, büyük yararlıklar göstermiş, 1032'de h a n unvanı ile Musul vâliliğine tâyin edilmiş ve bir az sonra, burada baş gösteren tâ'ûn sebebi ile, aşîreti ile beraber, Urmiye, Sayın-kale ve Sulduz taraflarına yerleşmişti (*ayn. esr.*). 1037'de Urmiye hâkimi bulunan Kelb-i Ali Han'dan sonra, burada avşarlardan muhtelif vâlilere tesadüf ediyoruz. Bunlardan Hudâdâd Beg Kasımlu, 1119'da ilk defa beylerbeyi unvanını aldı. Nâdir Şah emîrlerinden olup, sonradan 1161—1162 yıllarında Fars vâli ve serdarlığında bulunan Feth Ali Han Araşlu, Urmiye civarına yerleşerek, 1173'te Tebriz ve Marâga havâlisini de hükmü altına aldı ise de, 1177'de katledildi (*Fars-nâme-i Nâşirî*, I, 204—215; bunun Cihangir Han ve Muhammed Reşid Beg adlı iki oğlunu 1193'te Isfahan'da görüyoruz: E. Beer, *Das Târîkh-i Zendîye*, Leyden, 1888, s. 7). Nikitine'in tercüme ettiği vakayinâme, bundan sonraki hanların isimlerini sıralamakta (s. 105 v.d.) ve devirlerindeki hâdiseler hakkında kısa mâlûmat vermektedir (bu mâlûmatın hulâsası, bâzı ilâvelerle beraber, Minorsky tarafından yazılan *EI*'de URMİYA maddesinde verilmektedir). Bu hanların Kasımlu oymağına mensup olduğunu ilâve ederken, bu oymağın, yukarıda adı geçen Kasım Han İnanlu'nun ismini almış yeni bir teşekkül olduğunu da söyleyelim. Urmiye Avşarları, o civardaki kürt aşîretleri ile dâimî mücadelelerde bulunmuşlar ve sünnî Osmanlılara karşı şî'î İran sülâlelerinin hudut bekçiliği vazifesini görmüşlerdir.

e. N e t i c e. İran Avşarları hakkındaki bu tarihî izahattan sonra, eski ve yeni şark ve garp seyyahlarının bunlar hakkındaki müşahadelerinin hulâsasını, onların bugünkü coğrafî vaziyetlerini ve ne gibi oymaklara bölündüklerini en umumî çizgileri ile tesbit edelim. İptidâ Selçuklular zamanında İran'a gelmeğe başlayarak, kısmen burada yerleşen ve kısmen de İran garbındaki memleketlere giden Avşar oymaklarının İran içinde nerelere yerleştiklerini yukarıda görmüştük. Bugünkü Efganistan sahasında tesadüf edilen Avşarlardan bir kısmının 'Abbâs I. tarafından Horasan'dan Andḫû'ya nakledildiğini ('Abd al-Karîm Buḫârî'ye istinaden, Gunner Jarring, *On the distribution of Turk tribes in Afghanistan*, Lund, 1939, s. 61), diğer bir kısmının da, Nâdir Şah zamanındaki hareketler esnasında, sâir bâzı kızılbaş zümreleri ile beraber, buraya geldiğini ve (*ayn. esr.*, s. 77) buna ilâve edebiliriz.

Chevalier Chardin'in meşhur seyahatnâmesinin yeni bir tab'ını yapan L. Langlès (*Voyages du Chevalier Chardin en Perse*, Paris, 1811, X, 243), uzun müddet Tebriz'de oturmuş olan Joannin'in verdiği mâlûmata dayanarak, XIX. asır başlarında İran'daki göçebe türk kabîlelerinin 416.000 nüfuslu 41 oymağa ayrılmış olduğunu, bunlardan Kaçarların 40.000, Avşarların ise, 88.000 nüfusa mâlik olduklarını söylemektedir. Bu istatistik mâlûmatı Ritter (*Asien*, VIII, 400—405), Reclus (*La Géogr. universelle*, IX, 200) ve Fr. Spiegel (*Erânische Alterthumskunde*, I, Leipzig, 1871, s. 744) taraflarından tekrar edilmişse de, bu rakamı daha doğru olarak, âile, yâni çadır sayısı gibi göstermişlerdir. Aynı kaynağa dayanılarak, bunların dağılışı hakkında da şu mâlûmat vardır: Urmiye'de 25.000, Hamse'de (Zengân'dan Sultaniye ve Sayın-kale'ye kadar) 10.000, Kazvin'de de 5.000, Hemedan'da 7.000, Rey ve Tahran'da 7.000, Huzistan'da 10.000, Kirman'da 6.000, Horasan'da 8.000, Fars'ta 5.000 ve Mâzenderân'da 5.000 çadır. Yine bu devirde P. Am. Jaubert (*Voyages en Arménie et en Perse*, s. 225), Avşarların Selmas, Urmiye, Tebriz'de, Kazvin, Sultaniye, Zengân, Kum ve Kâşân civarlarında, Irak-ı Acem'de, Horasan'da Dâmgan ve Meşhed havâlisinde yaşadıklarını söylemektedir. XIX. asır başında meşhur bir şark seyyahı, Avşarların muhtelif oymaklara ayrılmış büyük bir türkmen şûbesi olduğunu ve Anadolu'dakilerin sünnî olup, 30.000 hâne kadar bulunduğunu söyledikten sonra, Azerbaycan, Fars, Irak, Kirman, Horasan, Huzistan, Irak-ı Arap havâlisinde, şî'a-i imâmîye mezhebine mensup, 200.000 çadır halkı „Tabaristan, Zâbulistan, Kâbil, Kişmir, Hindistan ve Turan'da 100.000 çadır halkı" Avşar bulunduğunu kaydediyorsa da (Zayn al-'Âbidîn Şirvânî, *Bustân al-siyâḥa*, 2. teb., Tahran, s. 106) bunun mubalâğalı bulunduğu ve tırnak içine aldığımız kısmın da tamamiyle uydurma olduğu meydandadır.

XII.—XIX. asırlar zarfında İran'da Avşarların faâliyetine sahne olan yerlerin bir çoğunda, bugün de onların bakiyelerine tesadüf edilmektedir; msl. Fars'taki İlât-ı Hamse arasında 5.000 âileden mürekkep İnanlular, bir Avşar oymağı olup, 1295'ten beri göçebeliği bırakmışlar ve ziraatle iştigâle başlamışlardır. Bunların muhtelif şûbeleri (ocakları) arasında bir de Avşar-uşağı oymağı bulunmaktadır (*Fars-nâme-i Nâşirî*, II, 310; Mas'ûd Kayhân, *Coğrâfyâ-yi mufaṣṣal-i Îrân*, Tahran, 1310/1311 (hicrî-şemsî), II, 86; bu İnanlulardan bir kısmına bugün Erdebil, Mişkin ve bilhassa Sâve ve Kazvin etrafında tesadüf olunur; *ayn. esr.*, s. 106 v.d., 112, 363 v.d.). Kûh-Gîlûya'de bugün Akaceri namı

altında toplanan oymaklar arasında Avşar oymağına tesadüf edildiği gibi (*ayn. esr.*, s. 90; *Fars-nāme-i Nāṣirī*, II, 270), yine bugün Mamāsanī'de yaşayan iller arasındaki Begeş tâifesi de bir Avşar oymağının bakiyesidir. Huzistan'da, eski Avşar hâkimiyetinin bir hâtırası olarak, yalnız Gündüzlülerin küçük bir parçası kalmıştır ki, Şuşter'de ve Dizfūl ırmağı kenarında yaşarlar (Mas'ūd Kayhān, *ayn. esr.*, s. 92). Asıllarının türk olduğunu unutmayan ve gerek antropolojik vasıfları, gerek bâzı âdetleri ile, diğer Huzistan halkından tamamiyle ayrılan bu Gündüzlülerden bir kısmı başka taraflara muhaceret etmiş olup, 1286'da yalnız 140 çadırdan ibaret bulunuyorlardı. Kirman'daki iller arasında 5.000 çadırlık bir Avşar kabilesi bulunduğu gibi (*ayn. esr.*, s. 92, 253 v.d.; burada hâlâ türkçe konuşan bâzı küçük türk zümreleri daha vardır), Sâve, Zarand ve Kazvin etrafında da göçebe Avşarlara tesadüf olunur (*ayn. esr.*, s. 112). Urmiye ve havâlisi ise, hâlâ kesif Avşar oymaklarının bakiyeleri ile meskûn bulunmaktadır. Vaktiyle İran'a tâbi olan bugünkü Azerbaycan cümhuriyetinde Şuşa kazasına tâbi Avşar-kendi, vaktiyle burada Avşarların yerleştiğini göstermektedir (Mehmed Hasan Baharlu, *Azerbaycan*, Bakû, 1921, s. 73; müellifin Avşarları Kayılardan sayması ve Nâdir Şah zamanında buraya gelmiş göstermesi tamamiyle asassızdır). Bugünkü İran'da türkçe *bölük* adını taşıyan idarî taksimattan bâzıları hâlâ Avşar adını sakladığı gibi (Mas'ūd Kayhān, *ayn. esr.*, s. 371 v. dd.), Hamse'nin cenub-i garbîsindeki Avşar dağları da bu büyük ilin ismini taşımaktadır (*ayn. esr.*, s. 75).

Tarihî kaynaklara nazaran, İran Avşarlarının yrılmış oldukları muhtelif oymaklar şunlardır: Kırklu (Kırḫlu), Papalu, Celâyir, Köse-ahmedlü, Gündüzlü, Inanlu, Araşlu, Alplu, İmirlü, Begeşlü (Aḥmed Kasravī'ye göre; bk. *bibliyografya*). Nikitine'in makalesinde ise, şu isimler verilmektedir: Şamlu, Usalu, Kasımlu, Imanlu (Inanlu, Inallu), Araşlu, Gündüzlü, Begeşln, Kühgîlûlu. Burada adı geçen Şalumlular [b. bk.], Safevî devrinde büyük rol oynamış, mühim bir kızılbaş kabîlesinin adı olduğu cihetle, bunları esasen avşarlardan saymak doğru değildir; ancak, muahhar devirlerde, Şamlulara mensup bir zümrenin Avşar oymakları arasına katılmış olduğunu kabûl etmek daha doğrudur. Celâyirler için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Türk kabîle teşkilâtında buna benzer bir çok misâller gösterilebilir. Nitekim bir ez evvel bâzı Avşar bakiyelerinin başka kabîle teşkilâtı içine girdiğini görmüştük. *Mir'āt al-buldān al-Nāṣirī*'de, bir de Zencan civarındaki Avşar şahsevenlerinden [b. bk.] Bedirlü (IV, 212), Körhasanlu (s. 304) ve Tevhidlülerden bahsedilmektedir (s. 290). Oskar Mann, Avşar oymakları olarak, Kasımlu, Araşlu, Köse-ahmedlü, Kutulu (?), Tekelü, Inanlu, Begeşlü, Kırklu, Imırlu (İrlü şeklinde yazılan bu ismi bu yolda tashih etmelidir), Gündüzlü (*ayn. esr.*, s. 31). Bunlardan Tekelüler [b. bk.], tıpkı Şamlular gibi, Safevîler devrinde büyük rol oynamış bir kabîlenin adıdır; Imırlar [b. bk.] 24 oğuz boyundan birinin adı olup, muhtelif parçaları Horasan'dan Anadolu'ya kadar geniş sahalara yayılmıştır; bu iki büyük kabîleye mensup bâzı zümrelerin Avşar ili içine girdikleri, bu isimlerden anlaşılıyor. Bugün Hazar cenubundaki memleketlerde rastladığımız Usanlular ise (H. M. Rabino, *Māzandarān and Astarābād*, *GMNS*, VII, s. 11 v.d.), Usallu < Usalu'lardan başka bir şey değildir ve Avşar oymaklarındandır. İran Azerbaycanı'ndaki Avşarlar hakkında Evliya Çelebi bir az mâlûmat vermekte ve Erdebil hâkimi avşarlı Abu'l-Fatḥ Ḫān ile, kuvvetli bir Avşar kabîlesinin başında bulunan avşarlı sultandan bahsetmektedir (*Seyahat-nâme*, IV, 284, 337); yine o, bir kısım Avşarların yazın Demâvend yaylasına çıktıklarını ve vergilerini Rey hâkimine verdiklerini söyler (*ayn. esr.*, s. 384).

İran Avşarları, bugün kısmen yarı göçebe, yâni yaylak ve kışlaklara mâlik, iller bâlinde yaşamakta, kısmen de toprağa yerleşmiş bulunmaktadır. Evliya Çelebi (*Seyahat-nâme*, II, 859), daha XVII. asırda, Tebriz civarında bir Avşar-kendi'nden bahsettiği gibi, Tebriz halkı arasında da şehirde yerleşmiş Avşarlar bulunduğunu söyler (*ayn. esr.*, s. 259). Mamafih, yalnız Tebriz'de değil, Avşarların yaşadıkları sahalardaki sâir şehirler halkı arasında da Avşarların bulunduğu kat'iyetle söylenebilir. Bugün ziraat, hayvan yetiştirmek ve halıcılık ile geçinen ve umumiyetle şî'î mezhebinde bulunan İran Avşarları, eskiden beri cür'et ve cesaretleri ile şöhret kazanmışlardır. Bunların içinden yalnız kumandanlar ve idare adamları değil, 'Abbās I.'ın kitapçısı şâir ve müellif Şādiḳī [b. bk.], XVIII. asrın tanınmış şâiri Ṭarzī [b. bk.] gibi, yalnız farsça değil, türkçe de yazmış müellifler ve san'atkârlar da yetişmiştir. Bugünkü iran musikisinde *afṣārī* (*avṣārī*) adını taşıyan hususî bir makam vardır ki ('Alī Naḳī Ḫān Vaziri, *Dustūr-i tār*, Berlin, s. 120; Rașid Yāsamī, *Edebiyāt-ı mu'āṣir*, Tabran, 1316, s. 104), isminden de anlaşıldığı gibi, Avşarların hususî musikisinden alınmıştır. İran Avşarlarının örf ve âdetleri, İran'daki sâir göçebe türk illerinden pek farklı olmadığından, bu hususta I. Malcolm'un verdiği umumî mâlûmattan istifade olunabilir (*Histoire de la Perse*, IV, Paris, 1821, s. 411—444).

V. Suriye ve Anadolu Avşarları. İran'ı geçerek, Elcezîre, Suriye ve Anadolu sâhalarını fetheden selçuk orduları ile beraber, muhtelif boylara mensup, kesif oğuz aşîretlerinin geldikleri ve bunların bilhassa hudut mıntakalarını muhafazaya memûr edildiği şüphesizdir. Daha XI. asırdan başlayarak, bilhassa Zangî âilesinin saltanatı esnasında, XII. asırda büyük bir mücadele sahası olan Suriye ve Halep'te bir çok türkmen aşîretleri yerleşti. Gerek onların maiyetlerinde, gerek vârisleri olan Eyyûbîler ve Memlûkler zamanında (XIII. — XV. asırlarda) bu türkmenlerin mühim askerî hizmetlerde bulunduklarını, haçlılara, Kıbrıs ve küçük Ermenistan krallıklarına ve moğullara karşı harplerde ordu için büyük bir kuvvet kaynağı teşkil ettiklerini biliyoruz. Bu memleketler muahharen Osmanlı imparatorluğuna ilhak edildikten sonra da, bu âşiretlerin, „Halep türkmenleri" ve „Yeni-il türkmenleri" gibi isimler altında, hemen hemen eski yerlerinde görmekteyiz. XII.— XV. asırlara âit zengin tarihî kaynaklar sâyesinde, „Şam türkmenleri" ve „Halep türkmenleri" gibi umumî isimler altında bahsedilen bu aşîretlerin adları, muhtelif devirlerdeki reisleri, bunların tesis ettikleri bâzı yeni kasaba ve köyler, eski merkezlerde kurulan yeni türkmen mahalleleri hakkında, oldukça mâlûmatımız vardır [bk. TÜRKMEN, OĞUZ]. Arap ekseriyeti arasına yerleştirilmiş bâzı türk zümrelerinin, muhtelif âmiller tesiri ile, daha XIII. asır başlarında bile araplaşmış ve dillerini unutmuş olduklarını biliyoruz (Yâḳût al-Ḥamavî, *Mu'cam al-buldân*, II, 185; Memlûk devleti teşkilâtında Suriye türkmenlerinin ehemmiyeti ve mevkii hakkında tafsilât için bk G. de Mombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, Paris, 1923). XIV. asır Mısır kaynaklarında, msl. Ḳalḳaşandî'de, Avşarlardan, Halep türkmenleri arasında, bahsedildiğini görüyoruz (bk. *Ṣubḥ al-a'şâ*). XV. asırda Gazze'den Diyarbekir'e kadar yayılmış olan ve bâzıları Suriye sâhillerinde hudut bekçiliği vazifesi gören muhtelif türk kabîleleri arasında, Avaşlardan başka Inallu (Inanlu) ve Gündüzlülerin de adları geçmektedir (tarihî kaynaklarda, bâzan yanlış bir şekilde yazılan bu kabîle isimlerinin doğru şekillerini tesbit etmek, hususî bir tetkike muhtaçdır. Msl. Ch. Schefer, bir makalesinde, bu isimleri yanlış olarak kaydetmiştir; bk. *Archives de l'Orient latin*, II, Paris, 1884, s. 92). XVI. asırda meşhur Ḳuṭb-ı Mekkî [b. bk.], Tîzîn kasabasından sonra, Gündüzlü isminde bir türkmen köyüne uğradığını kaydeder ki, burası, Avşar kabîlesinin oymaklarından olan Gündüzlüler tarafından iskân edildiği cihetle, bu ismi almıştır. Abu 'l-Maḥâsin b. Taġribirdî, 812 vak'alarından bahsederken, emîr Muḥammed b. Ḳuṭbegi isminde bir avşar reisinden bahsettiği gibi, 820, 821 ve 825 yıllarında da bunlar ile Inalluların ve Bayatların bâzı hareketlerini anlatmaktadır (*al-Nucûm al-zâhira*, nşr. W. Popper, VI, 225, 364, 386, 557).

Büyük bir ihtimâl ile Suriye'den Anadolu'nun cenup sâhalarına gelip yerleşen bir takım Avşar aşîretlerinin, XIII. asırda, sâir bâzı türkmen oymaklarının da yardımı ile, Karaman beyliğini kurdukları tahmin olunabilir [bk. KARAMANOĞULLARI]. Daha 1254'te Pamphilia'daki Krakka (gâliba Korikos, yânî bugünkü Cökören olacak) kasabasının, Avşarlardan İslâm Beg isminde bir türkmen emîri tarafından, yağma edildiğini ve İslâm Beg'in de bundan bir az sonra öldüğünü, ve yine aynı kasabanın 1258'de Sarum Beg adlı bir türkmen (büyük bir ihtimâl ile avşar) reisi tarafından tekrar yağmalandığını biliyoruz (Alishan, *Sissouan*, Venise, 1892, s. 377; Cl. Cahen, *Les Turcomans de Rûm*, *Byzantion*, 1939, XIV, 133). İşte, İran sâhası hâricinde, yânî Suriye ve Anadolu'da, Avşar adının zikredildiği ilk kayıt, bizim bildiğimize göre, budur.

Kâtib Çelebi, Halep türkmenlerinden bahsederken, bunların eskiden 8 tâife olduğunu, Avşarların da bu zümreye dâhil olup, Ca'ber [b. bk.] civarında oturduklarını söyledikten sonra, o devirde Avşarların Receb-oğulları diye anıldığını tasrih eder (*Cihannümâ*, s. 593). Hakikaten, XVI. — XVIII. asırlara âit resmî vesikalarda, Receblü-avşarı ismine sık sık tesadüf edilmektedir (Ahmed Refik, *Anadolu'da türk aşîretleri*, İstanbul, 1930, s. 145, 165—176, 186, 209, 239). Yine bu vesikalardan, Avşarların o sırada, Kara-avşar, Kara-gündüzlü-avşarı, Bahrili-avşarı gibi, bir takım oymaklara ayrıldığı da görülüyor (*ayn. esr.*, s. 106, 112). XVI. asırda Yeni-il namı altında toplanan ve vesikalarda Halep türkmenler idiye de zikrolunan bu Avşarlar, kışın Şam etrafına giderler, yazın da Anadolu'ya gelerek, Zamantı taraflarında yaylalara çıkarlardı. Bilhassa bu göçler esnasında, yerleşik halkın malına ve ekimlerine tecavüz eden, yollarda şakavet yapan, başka aşîretler ile mücadelelerde bulunan bu avşarları, sâir bu gibi göçebe türk kabîleleri ile beraber, Hama, Humus, Rakka havâlisine yerleştirmek için, XVII.—XVIII. asırlarda sarfedilen gayretler neticesiz kalmış ve diğer aşîretler gibi, Avşarlar da fırsat bulur bulmaz, zorla yerleştirilmek istenildikleri sâhaları bırakıp, tekrar eski yerlerine ve hayat tarzlarına dönmüşlerdir. Bunların dâhilî bünyeleri, devletle münasebetleri ve yaşayış şekilleri, diğer göçebe türkmen kabîlelerinden farksızdı [bk. TÜRKMEN, YÖRÜK]. Bu vesikaların verdiği

mâlûmata göre, Avşarlar ile komşu yaşayan sâir türkmenler arasında Bayatlar, İnallular ve İmirların [bk. madd.] muhtelif şûbeleri vardı ki, bu, XIV. asır sonlarına âit olarak, İbn Taġribirdî'nin verdiği mâlûmat ile de tamamiyle uygun gelmektedir. 1141'de İnallulardan Ali Beg'in İnallu ve Avşar aşîretlerine mütesellim tâyin edilmesi, bunların Avşarlar ile münasebetlerini gösteren diğer bir delildir. Osmanlı imparatorluğunun, göçebeleri icabeden yerlere zorla nakl ve iskân etmek hususunda — Selçukluların bu hususta kullandıkları an'anelerini tâkip ile — XIV. asırdan beri sarfettiği gayret neticesi olarak (Ḳuṭb-ı Mekkî, Kanunî devrinde Adana-Halep arasındaki sâhaya zorla göçebe türkmenlerin iskânına çalışıldığından bahseder), daha XVII. asırda, Isparta'nın bir mahalle şimâlinde, Avşar köylerini görüyoruz (Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 640). Meselâ Tekirdağı'nda mevcut Avşar köyü, ismini, her hâlde, buraya iskân edilmiş avşarlardan almış olacaktır.

XIX. asırda Çukurova [bk.] aşîretlerinin iskânı için, Derviş Paşa tarafından yapılan askerî hareketler esnasında, oradaki sâir türkmen aşîretleri gibi, avşarlar da büyük felâketlere uğramışlar ve kısmen Göksun ve Kayseri taraflarına, kısmen de başka yerlere iskân edilmişlerdir ki, avşar halk şâirlerinin buna âit tertip ettikleri çok hazin manzûmeler oralarda hâlâ terennüm edilmektedir (Besim Atalay, *Maraş tarihi*, İstanbul, 1340, s. 70 v.d.; bu iskân heyeti içinde bulunan müverrih Ahmed Cevdet Paşa'nın *Ma'rûzât*'ında bu hususdaki çok mühim müşahede ve mutalâaları, *TTEM*'de neşredilmiştir; bk. bu mecmuanın Halil Edhem tarafından tertip ve neşredilen *Fihrist-i umûmî*; sayı 88, s. 348'de bilhassa Avşarlardan bahsedilmektedir). Bugün hâlâ Çukurova, Maraş, İçel ve Kayseri sâhalarında yarı göçebe avşar oymaklarına tesadüf edildiği gibi, Suriye'de, Rakka'da da Avşar-bucağı adını taşıyan küçük bir oymağın yaşadığı rivâyet edilir (Ali Rıza Yalman, *Cenupta türkmen oymakları*, 5. kısım., Adana, 1939, s. 11, 105 v.d.).

Anadolu'nun muhtelif sahalarında, muhtelif zamanlarda Avşar zümrelerinin yerleşmiş veya yerleştirilmiş olduğu, bugün hâlâ Avşar, Avşarlı v.s. gibi isimler taşıyan köylerin mevcudiyetinden anlaşılıyor. Dâhiliye vekilliği tarafından tertip ettirilen *Köy adları* kitabında, 44 avşar köyüne rastlanıyor: buna göre, Sıvas, Ankara ve Bolu vilâyetlerinde 5'er, Kastamonu'da 4, Manisa ve Konya'da 3'er, Kayseriye'de 2, Avşar köyü bulunuyor; diğer köyler Safranbolu, Isparta, Antalya, Bursa, Çankırı, Afyon, Kütahya, Yozgad, Maraş, Balıkesir, Çorum, Aydın, Denizli, Muğla, Tokat ve Malatya'da dağınık bir hâldedir. Türkiye'deki avşarlar, hemen umumiyetle sünnî mezhebindedirler. Yalnız bugün Kars vilâyetinde Taşburnu nâhiyesine tâbi küçük bir köyde, şî'î mezhebine mensup, ufak bir avşar zümresi yaşamaktadır ki (Ahmed Caferoğlu, *Çınaraltı* mecm., İstanbul 1942, s. 36), bunların İran'da Urmiye havâlisinde yaşayan şî'î avşarlardan ayrılıp, buraya gelmiş olduğu kolayca tahmin olunabilir. Son bir mutalâa olarak, Selçuk devrindeki ilk muhaceretler esnasında avşar oymaklarının büyük ekseriyetinin İran sâhasında kaldığını, şimâli Suriye'ye gelen bir kısım avşarların da, sonradan, kısmen Şah İsmail'e iltihak ederek ve kısmen de Anadolu'nun muhtelif yerlerine dağılarak, yavaş yavaş azaldıklarını ve Osmanlı imparatorluğunun merkeziyetçi sistemi içinde, İran'da olduğu gibi, mühim roller oynayamadıklarını söyleyelim.

Bibliyografya: Avşarlar hakkında bugüne kadar, umumî mâhiyetle, hiç bir ciddî tetkik yapılmamıştır. A. Vámbéry, *Das Türkenvolk* (s. 402, 576, 602)'ta Aristov, *Türk kavimlerinin etnik teşekkülü*, s. 139 (rusça)'da verilen mâlûmat, Th. Houtsma, *Die Ghuzenstämme*'de, Avşarlara tahsis edilen satırlar (*WZKDM*, II, 1888, s. 223 v.d.) ve Cl. Huart'ın *EI*'daki küçük makalesi, kifayetsizdir. XIX. asır başlarında, Avşarların vaziyeti hakkında, Avrupa seyyahlarının müşahedeleri, Zayn al-'Âbidîn Şirvânî gibi şark seyyahlarınınkinden çok daha mühimdir. Huzistan Avşarları hakkında, Sayyid Aḥmed Kasravî-i Tabrîzî'nin şu iki makalesi, birbirini tamamlayan ve bu hususta ilk yapılan tarihî tetkik sayılabilir: *Âyende* mecm., Tahran, ar. 4/5 (s. 241—247) ve 20/21 (s. 596—603). Bu hususta, aynı müellifin şu eserinde de bir az mâlûmat vardır: *Târîḫ-i pânṣad ṣâla-i Ḫûzistân* (Tahran, 1312; bu eserin hulâsası için bk. V. Minorsky, *BSOS*, VIII/4, 1936). Mamafih, yalnız bir kısım İran Avşarlarına âit olan bu tetkikin bâzı eksiklikleri ve yanlışlıkları vardır ki, burada ikmâl ve tashih edilmiştir. Küh-Gîlûya, Kâzorûn ve Urmiye Avşarları hakkındaki tetkikler ve kaynaklar, makalede tenkidî bir surette gösterilmiştir.— Anadolu Avşarları hakkında Avrupa seyyahlarının ve bilhassa XIX. asırda Kotschy, Tchihatchef, Langlois ve Texier gibi seyyahların eserlerinde mühim mâlûmata tesadüf olunur; Alishan'ın yukarıda adı geçen eserinde de, Avşarlar hakkında bâzı mâlûmat vardır (s. 27, 177 v.d.). Anadolu Avşarlarının âdet ve an'anelerine, edebiyat ve musikilerine âit, makale içinde adı geçenlerden başka, ehemmiyetli olmamakla beraber, şu yazılara da ba-

kılabilir: İzzet Ulvi, *Türkmen düğününde* (bk. *İlham* gazetesi, İstanbul, 22 eylûl 1920 tarihli edebî ilâve); Hâmid Zübeyr Koşay, *En ihtiyar avşar türkü nezdinde* (*Türk yurdu*, sayı 196, s. 29 v. dd.); aynı mll., *Avşar türk ağıtlarına dâir* (*Türk yurdu*, 1928, sayı 199, s. 21—24); Mahmud Ragıp, *Anadolu türküleri ve musiki istikbalimiz* (İstanbul, 1928); Yusuf Ziya Demircioğlu, *Anadolu köylerinin türküleri* (İstanbul, 1939). Isparta civarındaki Avşarlara dâir *Ün* mecmuasında (Isparta, nr. 84/86) neşredilen bâzı vesikalar dikkate lâyıktır. Bu makalemiz, avşarlara âit ilk umumî tetkik tüerübesi olduğundan, istifâde ettiğimiz bütün kaynakları ve tetkikleri yerli yerinde göstermeği zarûrî gördük.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

AVTĀD. [Bk. EVTÂD.]

'AVVĀ'. [Bk. AVVÂ.]

AVVÂ. 'AVVĀ' (A.), „çok ürüyen, uluyan" (köpek yahut kurt), hey'et ilminde hem ay menzillerinden 13. menzile, hem de *al-ṣayyāḥ* tesmiye edilen yıldız kümesine denir. Krş. Ḳazvînî (nşr. Wüstenf.), II, 32, 46.

AVVAL. [Bk. EVVEL.]

AVZĀ'Î. [Bk. EVZÂ'Î.]

'AVZİLLA. [Bk. AVZİLLE.]

AVZİLLE. 'AVZİLLA (mfr. 'Avzalî, cm. 'Avāzila, Hamdānî'de Banū Avd; Sprenger, *Die alte Geogr. Arabiens*, s. 206, 269'a göre, Batlamyus'ta Οὐδηνοι ve Plinius'ta Autaridae şeklinde zikredilir), cenubî Arabistan'da bir aşîretin adıdır. Yāfi'a aşireti memleketi ile 'Avālik aşîreti arasında olan arazinin ekseri kısmı dağlıktır. Bu arazi ekseriya Ẓâbir (Żaher) de denilen Cebel Kavr (Kor) silsilesi ile katedilmiştir. Menbaını Cebel Kavr'den alan vâdiler arasında Vâdî Yerâmis (Jerames), en çok suyu olanıdır. Buranın iklimi medârî olup, toprak çok münbittir; başlıca mahsûlü baldır. Merkezi olan Ġudr (Lōder) şehri bir kaç yüz nüfusludur (bu arada yahudi âileleri de). Büyük bir pazar ve sultanın ikametgâhı olan bir kasır vardır. En büyük şehir Ẓâhir (Żaher) olup, 1000 kadar nüfusu olup, ticareti çok inkişaf etmiştir. 'Avāzilla memleketi bilhassa hür ve müstakil kabîleler ile meskûndur. Bu kabîleler ancak harp hâlinde sultana itaat ederler. Krş. bilhassa Meltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig, 1873), s. 275—282; Landberg, *Notes Préliminaires sur les tribus du pays libre de Daṭina et du Sultanat des 'Avâlik supérieurs* v.s. (*Arabica*, IV, Leyden, 1897), s. 54, not.

(J. SCHLEIFER.)

AY (arap. AL-ḲAMAR), arzın peyki, arza en yakın feleki (*falak al-ḳamar*) dolaşan bir cirmdir ki, en eski zamanlardan beri güneşten sonra başlıca semavî bir cirm addolunur. Fîsagors bile, ayı, güneşin aydınlattığı esasen karanlık bir cisim olarak, tanımakta idi. Ona göre, bu semavî cismin **safhaları**, güneşe nazaran vaziyet nisbetlerinden istintac olunduğu gibi, güneş ve ayın arz ile mütekabil vaziyete vâsıl olduğu safhanın tekrar avdeti de bir ictimaî (synodique) ay (29 ½ gün) mefhumunu ifade eder. Müslümanlar 12 kamer ayını bir sene itibar ederler. Bu aylar, biri 30 ve diğeri 29 olmak üzere, sıralanır. Bu suretle kamerî sene 354 günden ibaret olur. Birûnî, *al-Ḳānūn al-Mas'ūdī* (makale 3, bahis 7)'de, dâire taksimatında 360 adedinin intihap edilmiş olması, bunun şemsî sene ile kamerî sene ortasında bulunmasından ileri geldiği fikrini ortaya atmıştır. Fakat kamerî ay 29,5306 gün olduğundan, müslümanların itibar ettikleri ay, 0,0306 gün ve kamerî sene ise, 0,367 gün daha kısadır ve 30 senede 11,01 günlük bir fark gösterir. Bu sebepten, islâm takviminde [b. bk.] 30 seneden mürekkep kebîsî devreler kullanılmak mecburiyeti hâsıl olmuştur. Bu 30 senelik devreye *al-macmū'a* adı verilir. Fazla günü olan seneye de, sene-i kebîse (*al-sana al-kabīsa*) denir. 30 senelik bir devre içinde, 11 kebîse senesi vardır.

İslâmda kamerî sene, muharrem ayının birinci günü, ayın görülmesini müteakip, güneş battıktan sonra başlar (daha doğrusu başlaması lâzım gelir). Hicrî tarihin başlangıcı, Peygamberin Mekke'den Medine'ye hicret ettiği sene muharreminin ilk gününe müsadiftir (milâdî 15 temmûz 622). 29 şâbân akşam üzeri ay görülmesinin (*ru'yat al-hilāl*) hususî bir ehemmiyeti vardır; zira oruç ayı olan ramazan o andan itibaren başlar (krş. Ḥabaş al-Ḥāsib, *Zîc*, yazm., Berlin, Ahlwardt, *Verz.*, nr. 5750 v.d., 151r). Eğer hava doğrudan doğruya ayın görülmesine müsait olmazsa, bu ayın başlangıcını hesap ile tesbit etmek lâzımdır. Bunun tâyini islâm hey'etinin en müşkül işlerinden biri olmuştur. H. Suter bu müşkülâtı, hicrî tarihin 540 senesi şâbân ayının 29. günü akşamı ayın görünüp görünmediği meselesi ile izah eder (krş. *Die astronomischen Tafeln des Muḥ. Ibn Mūsā al-Khwārizmī*, Kopenhagen, 1914, s. 67 v.dd.) ve C. A. Nallino ise, ayın en küçük safhasının hesabını bulmağa yarar bir düstûr verir (krş. *al-Battānī sive Albatenii Opus astronomicum*, Milano, 1903, I, 269).

Zâten, kamerin hareketi hakkında, Hipparchus ve Batlamyus tarafından ortaya atılan en eski nazariyede kamerin bir ay zarfındaki intizamsız ve karışık hareketi, bâriz bir surette, meydana çıkmaktadır. Hakikatte bu hareket, ay üzerine güneş ile arzın muzaaf câzibesinin bir neticesidir (bugünkü hey'et ilminin „üç cisim

meselesi" dediği budur). Ayın mahreki üzerinde tülünü tesbit ile uğraşmak, kamerin hareket nazariyesinin en mühim meselelerinden biridir ve Batlamyus bunu, bir dereceye kadar, halledebilmek için, kamer mahrekinin dış merkezli dâiresi (*al-falak al-ḫārie al-markaz*) yerine *al-falak al-tadvīr* (épicycle) denilen ve kamerin ihtilâfî ay[1] zarfında (27 gün, 13 saat, 18 dakika, 33,1 saniye) muntazam bir suretle resmetmesi lâzım gelen farazî bir dâire ikame etmek mecburiyetinde kalmıştır. Hâlbuki, ukdevî ay[2] (drakonitiqne) zarfında (27 gün, 5 saat, 5 dakika, 35,8 saniye), bu tedvir dâiresinin (épicycle) merkezi, arz etrafında *al-falak al-ḥāmil* (déférent) denilen ikinci bir dâire üzerinde muntazam bir hareket icra ederek, movkiini tebdil etmesi icap ediyordu. Diğer taraftan, Batlamyus'a göre, hâmil dâire müstevîsi, husûf dâiresi (*al-falak al-burūc*) üzerine 5° (5° 8′ 40″) bir zâviye tahtında meyilli bulunmaktadır. Aynı zamanda Batlamyus, husûf dâiresi ile ay mahrekinin birbirini kestiği iki noktayı (*'uḳdatayn*) vasleden hatta ric'î bir hareket resmettiriyor ve hâmil dâirenin merkezini evce (*bu'd al-ab'ad*) doğru 10° 30′ geriletiyordu.[3]

Bu suretle ayın hakikî tûlü (hey'î tûl), aşağıdaki 4 büyük intizamsızlığa (ihtilâf) göre, âyin edilmiş bulunuyordu: merkez tâdili, idâl-i kamer, tahavvül (muḥaẓāt) ve zenelik tâdil. Birincisi dâirenin kat'ı nâkısa inkilâbını, ikincisi yukarıda bahsi geçen hâmil dâire merkezinin ric'î hareketini gösterir; hâlbuki dördüncü ihtilâf Kepler tarafından tâyin ve tesbit edilmiştir. Tahavvül ihtilâfına gelince, bu da aşağıdaki düstûr ile ifade edilmiş bulunmaktadır:

$$-z' = \sin(l-\lambda) + 39'.5 \sin 2(l-\lambda).$$

Burada l ve λ güneş ile ayın vasatî tûllerini gösterir. Bu düstûra göre, ictimâ ve istikbâl (imtilâ') zamanları ($l-\lambda = 0°$) ile terbî zamanlarında ($l-\lambda = 90°$), yâni $2(l-\lambda) = 180°$ olduğu vakit; tahavvül ortadan kalkmakta veya son derece küçük bir kıymet iktisap etmektedir; hâlbuki oktant zamanlarında ise, tahavvül bâriz bir kıymet arzeder. Filhakika, nazariye ile müşahede arasındaki küçük farkı ortadan kaldırmak için, Batlamyus evceyn hattının (προόνευσις) bir nevi raksî hareket icra ettiğini ortaya koymuştur. Uzun müddet kamerin hareketindeki tahavvülün, Tycho Brache tarafından, keşfedilmiş olduğu kabûl edildiği hâlde, müsteşrik ve hey'etçi L. Am. Sédillot, *Sur un manuscrit arabe dans lequel la variation de la lune est signalée* (*Compt. rendus*, 1836) adlı yazısında, bu tahavvülün riyaziyeci ve hey'etçi Abu 'l-Vafâ' al-Būzcānî (328—388=940—998)'nin *al-Macasṭî*'sinde ifade edilmiş olduğunu ve *iḫtilāf al-muḥāẓāt* adını verdiği bu tahavvülün hakikî kâşifi bu âlim bulunduğunu söylemektedir. Sédillot'nun bu iddiasının doğru olup olmadığına dâir, Paris ilim akademisinin *Compt. rendus*'ünde senelerce devam eden uzun bir münakaşa zemini açılmıştır; Sédillot, Mathieu, Chasles v.b. bu iddianın tarafdarları, Biot, Binet, Bertrand, v.b. da aleyhdarları idi. Bunlara göre, Abu 'l-Vafâ' yeni hiç bir şey keşfetmemiş ve sâdece Batlamyus'un evceyn hattına (prosneusis) kendi *muḥāẓāt*'ını ikame etmiştir. Filhakika Carra da Vaux, bahis mevzuu olan arapça metni dikkatle tahlil edip, diğer arapça, hattâ ibranîce ve farsça yazılmış kaynakları da göz önünde bulundurarak, Sédillot'nun ileri sürdüğü delillerin pek sağlam olmadığını isbat etmiştir.[1]

Müslüman hey'etçiler, Batlamyus'un kamer nazariyesini ele aldılar ve onu inkişaf ettirdiler; yeniden muhtelif adedî kıymetler de tesbit ettiler ki, bugün elimiz altında bulunan zîclerin (*al-zīcāt*) tetkikinden ve bilhassa Ḫvārizmî, Farġānî, Battānî ve Çaġmînî'nin zîcleri bize bu hususta istenilen mâlûmatı vermektedir.

Ayın ihtilâf-ı manzarını (*iḫtilāf manẓar al-ḳamar*) tâyin ve bu peykin arzdan uzaklığını tesbit hususunda, islâm âlimleri, Batlamyus'tan daha ileri gidemediler. Bîrûnî'nin *Ḳānūn al-Mas'ūdî* adlı kitabının 8. bâb, bahis 3'te, mehtap zamanlarında *miḳyās* denilen bir âlet vasıtası ile husûle getirilen gölge hakkında yaptığı, dikkatı celâlip müşahedelere dâir, mâlûmat vardır. Zira arz kutrunun büyüklüğü, arzın güneşe olan mesafesine nazaran, ihmâli kabil bir kemiyet olduğu hâlde, aya olan mesafesine nazaran keyfiyet böyle değildir. Ay ve güneşin aynı zâhirî irtifaı için âletin mirkamı (çubuk), kamer bahis

1 Ayın arz etrafındaki harekatında *ḥaḍîḍ* (*bu'd al-ḳrab*) noktasından mütecakip *ḥaḍîḍ* noktasına vâsıl olmak için geçen zaman (27,55469 gün).

2 Kamerin, mahreki üzerinde, mütecakip iki ukdesi arasında geçen zaman (27,21222 gün).

3 Ayın arza pek yakın olması, güneş ve seyyâre gibi diğer semavî cisimlerin muhtelif mertebeden câzibe tesirleri altında bulunması dolayısiyle, kamerin hakikî mahreki, mihrak noktalarından birinde arz bulunan basit bir kat'ı nâkıs olmayıp, kısmen husûf dâiresinde içine giren, kısmen de dışında kalan ve muka'ar tarafı dâimâ güneşe bakan bir episikloîddir. (İ. H. A.)

1 1836'dan 1871 senesine kadar, bu hususta fransız ilim akademisinde yapılan münakaşaların bâzı hey'et tarihi mutahassıslarınca, ilmî faydası olmaktan ziyade, dâvada üstün çıkmak iddiası güdüldüğüne ve islâm hey'etçileri meseleinin sikl et merkezini, amelî hey'et teşkil etmiş olduğu noktasının unutulduğuna işaret ediliyor (bk. R. Wolf, *Geschichte der Astronomie*, München, 1877, s. 53 v.dd.). Zâten Carra de Vaux da makalesinde (bk. *aynı esr.*, s. 409) bunun, sona ermiş ilmî bir dâva olmaktan ziyade, açık bırakılmış akîm bir münakaşa olduğunu yazmaktadır. (İ. H. A.)

mevzuu olunca, daha uzun bir gölge irtisam ettirir. Bîrûnî, 45° 'lik bir irtifa zâviyesi için, bu iki gölgenin arasındaki farkı hesap etmiştir.

Husûfun (*kusûf al-ḳamar*) başladığı zamanın, sahih olarak, tesbitine dâir, islâm heyʾetçilerinin hususî bir gayreti sebketmiştir. Zira bu âlimler, o devirde iki nokta arasında (coğrafî mevki) nısfınnehar farkını hesap etmek için, bundan istifade ediyorlardı. İslâm âlimleri, Batlamyus prensiplerine istinat ederek, muhtelif coğrafî mevkilerde husûfun katʾî surette başladığı ve bittiği zamanları bildirir cedveller vücuda getirmişler ve kamerin kursu üzerindeki cbʾadını tâyin ile uğraşmışlardır. Fakat müşahede yardımı ile bu zamanları, katʾî olarak, tesbit etmek imkân haricinde bulunmuştur. Bîrûnî'ye göre, güçlük, kursun kenarında husûfun başladığı yeri katʾî olarak bulmaktır. Bu âlim bir de gölge çevresinin sarih olmadığı ve iki ayrı râsıdın kullandıkları heyʾet âletlerinin tamamen birbirinin aynı bulunmadığı noktaları üzerinde de durmakta ve bu suretle husûf yolu ile, tâyin ve tesbit edilen coğrafî tûllerin, ekseriya, hatalı olduklarını söylemektedir. Her ne kadar Ḫʷârizmî'nin zîclerinde, husûf başlangıcı hesap edilerek, evvelden tâyin olunan zamanlara tamamen tetabuk ettiğini gösterir bir misâl var ise de (H. Suter, *ayn. esr.*, s. 85), evvelden yapılan hesapların hepsi de o kadar katʾî ve sahih değildir. Bir husûf esnasında 5 safhayı da tefrik eden, Fâtımî astronomlarından İbn Yûnus (ölm. 399 = 1009; Kahire), bu farkın 23 dakikaya bâlig olduğu hâllerden bahsetmiştir (krş. Caussin, *Le Livre de la Grande Table Hakémite observée par ... Aboul-Hassan Ali ... ebn Ioanis*, *NE*, VII, 92).

İslâm riyaziyeci, fizikçi ve heyʾetçilerinden en çok velûd ve faydalı olan İbn al-Haysam (ölm. 430 = 1039), ay hakkında, bize pek çok tetkikler bırakmıştır; fakat bu yazıların hiç biri neşredilmiş değildir. Bu meyanda 1. büyük *Maḳāla fî ẖav' al-ḳamar* (India Office, Loth, *Cat.*, nr. 734, IX); 2. *Mas'ala fi 'iḫtilâf manẓar al-ḳamar* (*ayn. esr.*, nr. 734, XIX), yalnız hususî bir ihtilâf-ı manzar dâvasından bahseder (*ayn. esr.*, nr. 734, XXI; „kamerin irtifaı 30° 'den büyük ve tûlü garbî, arzı da husûf dâiresinin cenubunda olduğu ve seretan burcunun reʾsi cenuptan nısfınnehara erişemeyecek bir hâlde, garbî ufkun altında bulunduğu zaman — rasad mevkiinin azamî 30° veya buna yakın farzedildiği takdirde — kamerin ihtilâf-ı manzarı, tûl bakımından, mıntakatülbürûc sırasının aksi istikametinde olur"); 3. İskenderiye belediye (*maclis baladî*) kütüphanesinde *Fî mâhiyat al-aṣar allaẕî fî vach al-ḳamar* („ayın sathındaki şekiller dikkatle rasad ve tetkik edilecek olursa, bunların dâimâ aynı vasıfta oldukları, ne şekillerinde ve ne de vaziyet ve büyüklüklerinde veya onların siyahlık derecesinde hiç bir değişiklik görülmez").

Bibliyografya: Kamer ve hareketlerine âit meseleler için bk. C. A. Nallino, *ayn. esr.*, I, 59 v.d., 76—84, 85—92, 96—113, 265 v.s.; H. Suter, *ayn. esr.*, s. 81—94; ayın menzilleri için bk. C. A. Nallino, *'Ilm al-falak. Ta'rîḫuha 'inda 'l-'arab fi 'l-ḳarân al-vasṭâ* (Roma, 1911), s. 117 v.dd.; hilâlin rûʾyeti için bk. K. von Littrow, *Zur Kenntniss der kleinsten Mondphasen* (*SB Ak. Wien*, mnth.-naturw. Kl., 1872, s. 459—480; İbn Maymûn, *Constitutiones de Sacrificatione Noviluni*'ye göre). Husûfa dâir tafsilât için bk. C. Schoy, *Aus der astronomischen Geographie der Araber* (*Isis*, XIII, 1922, s. 63 v.dd.); ayn. mll., *Moslem Geography of the Middle Ages* (*The Geograp hical Review*, New-York, 1924 s. 265, burada İbn Yûnus, *Zîc al-ḥâkimî*'deki orijinal fıkralar vardır); *maḫâzât* için bl Carra de Vaux, *L' Almageste d' Abû 'l-Wéfa al-Bûzdjâni* (*JA*, 8. ser., XIX, 1892, s 440 v.dd.); husûf esnasında optik hâdiseler için bk. E. Wiedemann, *Über die verschiedenen bei der Mondfinsternis aaftreten den Farben nach Birûnî* (*Jahrbuch f. Photographie und Reprodaktionstechnik*, 191 s. 1—9). (C. Schoy.)

[İslâm ve türk tarihinde ay timsâli için bl zeyl, mad. AY.]

ÂYA. [Bk. Âyet.]

ÂYÂ SULŪĞ. [Bk. Ayasuluk.]

AʿYĀN. [Bk. Âyân.]

ÂYÂN. AʿYĀN (A.; mfr. *'ayn*), arapça v farsça edebî ve tarihî metinlerde, her hang bir şehir, bir zümre veya bir devrin „ileri ge lenleri, belli başlıları ve büyükleri" mânasınd olarak, dâimâ kullanılır. Yine aynı mânada kullanılan *vucûh*, *amâṣil*, *aşrâf*, *arkân*, *'uẕamâ'*, *ma'ârif* (mârûflar) ve *akâbir* kelimelerinin tamamiyle müteradifidir. Msl. 'Utbî'nin, „Horasan âyânı" tâbirini kullanırken (Barthold *Turkestan*, *DMNS*, V, 282), kastettiği mânâ ile, bir şiirinde kendinin â y â n neslinden olduğunu söyleyen Rûḥî Valvâlicî'nin bu kelime ile anlatmak istediği mefhum aynıdır (bk. 'Avfî, *Lubâb al-albâb*, nşr. G. Browne, II, 168). Yine oradaki „Mâverâünnehr âyânı" (*ayn. esr.*, s. 208) yahut „Horasan fazıllarının âyânı" veya „cihan âyânı" (I, 151, 159) gibi tâbirler de bunu teyit eder. İbn al-Ḳalânisî'de tesadüf edilen „aʿyân al-raʿîya" veya „aʿyân al-balad" gibi tâbirler (*Ẕayl târîḫ Dimaşḳ*, nşr. H. F. Amedroz, Leyden, 1908, s. 189, 193) de aynı mânada kullanılmıştır. Bu müellif, ordudan yahut ordu-

nın yardımcı kuvveti olan türkmenlerden bahs ederken, „âyân" tâbirini, emîrlerden ve mukaddemlerden sonra zikretmek suretiyle (*ayn. eser.*, s. 213, 232), bunun mâhiyet ve şümûlünü daha iyi anlatıyor. Bu kelimenin eski osmanlı metinlerinde de tamamiyle bu mânada kullanıldığını görüyoruz. Müverrih Âlî, *Naṣîḥat os-salâṭîn* (muhtelif yazmaları vardır; bk. ÂLÎ) 'inde o devirde halk ile devlet teşkilâtı arasında peyda olan ve maslahat-güzar yahut iş-eri ismi ile anılan tufeylî zümreyi de „memâlik-i mahrusa âyânından" olarak gösteriyor ki, resmî dâirelerde iş tâkibi ile meşgûl olan bu sınıfın, şehirlerde belli başlı bir zümre teşkil ettiği düşünülürse, bunların da âyândan addedilmesi doğru sayılabilir. Mamafih bu kelimenin, osmanlı imparatorluğunda, muayyen bir mefhumu ifâde eden idarî bir ıstılah mâhiyeti alması, XVIII. asrın ikinci ve XIX. asrın ilk yarılarındadır. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

Osmanlılarda, XVIII. asra gelinceye kadar, her şehir ve kasabada, oranın bir takım nufuzlu ailelerine e ş r â f ve â y â n denilirdi. Hükûmetçe görülecek işlerde, bunların evvelce devlet üzerinde hiç bir tesir ve nufuzları yoktu; fakat bulundukları mahâllin ileri gelenlerinden oldukları için, icabında kendilerinden istifade olunurdu. 1682 'de Osmanlı devleti ile Avusturya arasında başlayan seferin, Lehistan, Venedik ve Rusya 'nın da düşmana iltihakı ile, 16 sene sürmesi, hazinenin ihtiyacından dolayı mâlî mukataatın mâlikâne usûlü ve kayd-ı hayat şartı ile, 1694 (1106) tarihinden itibaren, mahâllî eşrâf ve âyânlar tarafından alınarak, idare edilmesi, has ve mukataat voyvodalıkları ile bu gibilerin zengin olmaları, tedricî surette nufuz ve kudretlerini arttırmıştı; fakat bunların o tarihlerde, hükûmet üzerine müessir olabilecek derecede, nufuz sâhibi oldukları görülmez. 1768 rus seferinin devamı, para ve askere ihtiyacdan dolayı, hükûmetin kaza idaresini ellerine alan âyânlara müracaatı ve bizzat kazalar üzerinden hükûmet kontrolünün kalkması, bunları şımartmağa başlamıştı; Kaynarca muahedesi ile aeticelenen harpten sonra, henüz bir islâhata girişilemedi ve muharebe yüzünden bozulan idare yeniden tanzim edilemedi. 1787 seferinin zuhûru, vilâyet ve kazaların idarelerinde âyânların iyiden iyiye hâkim ve nâfiz olmalarına sebep oldu ve bundan sonra artık âyân tagallübü, önüne geçilmez bir hâl alıp, Mahmud II. 'un kuvvetli ve azimli icraatına kadar sürüp gitti.

Âyân, kazalarda, o mahâllin idaresi ile alâkadar olarak, halk ile hükûmet arasındaki işlerde vesatette bulunup, kazanın âsâyişi, vergilerinin tahsili, asker terbiye ve sevki, erzak ve levazım tedariki gibi işleri görürlerdi. Bu işler daha evvel kaza kadıları tarafından görülmekte idi. Âyânlık kasaba halkının intihabı ile olup, hükûmet buna karışmazdı; intihap edilen âyâna, vâli tarafından, „âyânlık buyurultusu" verilir ve â y â n i y e denilen bir para alınırdı; fakat vâliler, kasabalardaki nufuzlu şahısların, yâni ogrâfın, aralarındaki münaferetten istifade ederek, para mukabilinde ve tesir icrası ile, âyânlık buyurultusu vermeğe başlayınca, ilk defa Muhsin-zâde Mehmed Paşa 'nın sadareti zamanında ve daha sonra 1779 (1193) tarihinde âyânlara vâliler tarafından buyurultu verilmesi ve âyânlıklarının tasdik edilmesi usûlü kaldırılarak, bu işe bizzat sadrâzamın bakması tarzı kabûl edildi. Bu yeni usûl mucibince, âyân olacak şahsın iyi ahlâklı ve hükûmetçe itimada lâyık olması lâzımdı; bunun için halk âyân yapacakları adamın kim olduğunu vâlilere bildirecek, onlar da bu şahsın intihabını muvafık görürlerse, hükûmete arzedecekler ve bunun üzerine sadrâzam tahkikat yapacak, münasip görürse, âyânlığı muvafık olduğuna dâir izin mektubu verecekti. Bir müddet devam eden bu usûl bozularak, yine vâliler tarafından âyânlık buyurultusu verilmeğe başlanmış ise de, hükûmet, 1784 (1198) tarihli yeni bir tamim ile, bunun önüne geçmek istemişti. Fakat bu takyidat da âyânların halk ve hükûmet üzerindeki zararlı vaziyetini önleyemediğinden, hükûmet, 1786 (1200) tarihinde âyânlığı kaldırarak, yerine „şehir kethüdası" ismi altında ve âyânlar haric tutulmak sureti ile, kasabanın orta tabakasından intihap ettirmeğe başladı. Şehir kethüdaları kasabanın ikinci ve üçüncü derecedeki halkından olup, ahali üzerinde âyânların tesirleri hâlâ mevcut olduğundan, âyânlar ile anlaşmadan, iş göremediler ve hükûmet işleri yürümedi. Beş sene süren şehir kethüdalığı kaldırılarak, tekrar âyânlığın ihyası zarûrî görüldü ve teşrin II. 1790 (rebiyülevvel 1205) tarihli bir hüküm ile, âyân intihabı usûlünün devamına müsaade edildi. Âyânlığın iadesi hükûmetin âyânsız iş göremeyeceğini göstermiş olduğundan, bundan sonra bilhassa büyük âyânların „bıyıklarını balta kesmez" oldu; tagallüp ve serkeşlikleri, âyânlığın ilgasına kadar, devam etti. XVIII. asrın sonları ile XIX. asrın başlarındaki meşhur âyânlar şunlar idi: Anadolu 'daki b ü y ü k âyânlar: Yozgat, Çorum ve havâlisinde Çapan-oğulları (nufuzları bir aralık, bilhassa nizam-ı cedit devrinde, Kayseri, Sivas, Amasya, Tokat, Ankara, Konya, Niğde ve etrafına kadar yayılmıştı); Manisa 'da Kara Osman-oğulları (bunlar da bir aralık İzmir 'e, etraf kazalara ve Aydın iline kadar tesir yapmışlardı); Antalya 'da Tekeli İbrahim; Payas 'ta Küçük Ali-oğulları. İkinci derecedeki âyânlar:

Rize 'de Tuzcu-oğulları; Trabzon 'da Cemşit-oğlu; Gediz 'de Nasuh-oğlu; Bilecik 'te Kalyoncu-oğulları; Uşak 'ta Acem-oğlu; İsparta 'da Yılanlı-oğulları; İzmir 'de Kâtip-oğulları ve Milâs taraflarında İlyas-oğulları v.s.

Âyânların en kuvvetli ve en „dişlileri" Rumeli 'de idiler; ikinci ve üçüncü derecedeki âyânlar da bunların emir ve nufuzları altında idi; msl. 15—20.000 kişilik kuvveti olan Gümülcüne âyânı Tokatçıklı Süleyman ile Rusçuk âyânı Trisnikli-oğulları Ömer ile kardeşi İsmail (bu ikincisi âyânlık sahasını, diğer âyânları da emri altına alarak, Ahyolu ve Edirne civarına, Deliorman taraflarına kadar genişletmişti), Silistre ve Deliorman âyân ve mütesellimi Yılık-oğlu Süleyman ve Serez âyânı İsmail Bey. Bu âyânlardan, fenalıkları ile beraber, hükûmeti memnun edecek hizmette bulunanlar da vardı ki, Çapan-oğulları ile Kara Osman-oğulları ve Serez âyânı İsmail Bey bunlardan idi. Bilhassa Çapan-oğlu Süleyman Bey, Selim III.'ün nizam-ı cedidi tatbikinde, Anadolu 'da büyük hizmetler etmişti.

Mahmud II., memlekette esaslı ıslahat yaparken, bir kısım âyânları idam etmiş ve ehven olanlarının vefatını müteakip, yerlerini oğullarına vermeyerek, oralara başka memurlar tâyin etmek suretiyle, bilhassa yarım asırdan fazla bir müddet devletin emir ve icraatına engel olan âyânlığı sona erdirmiştir.

Osmanlı devleti meşrutî idareyi kabûl ettiği zaman, halkın intihap etliği meclis-i meb'usana mukabil, padişahın ayrı bir meclis için seçtiği zevata *âyân* ve bunların meclislerine de *meclis-i âyân* denilmiştir.

Bibliyografya: Defterdar Mehmed Paşa, *Zubdat al-vaḳā'i'* (Esad Efendi kütüp., nr. 2382, var. 279); Başvekâlet arşivi, Emirî tasnifi, nr. 3272 (Abdülhamid I. devrine âit vesika); Cevdet tasnifi, dâhiliye kısmı, nr. 1409 ve 2265; Abdülhamid I. dosyası, Emirî tasnifi, nr. 1691, dâhiliye vesikaları, nr. 832; Abdülhamid I. hatt-ı humâyunları, nr. 43 ve 417; Mübimme defteri, nr. 182, var. 34; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Rumeli âyânlarından Trisnikli İsmail ve Yılık-oğlu Süleyman ile Alemdar Mustafa Paşa* (basılmaktadır); Cevdet, *Tarih*; Lûtfi, *Tarih*.

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

AYAS. AYÂS, İskenderun körfezinin garp kıyısında, Ceyhan nehri ağzının vücuda getirdiği Yumurtalık limanı veya Ayas koyunun şimâl-i şarkî kenarında, Seyhan (Adana) vilâyetinin Ceyhan kazasına bağlı Yumurtalık nâhiyesinin idare merkezi olup, 1935 sayımına göre, 667 nüfuslu bir mevkidir (nâhiyenin nüfusu 11.024). Ayas 'ın mâzisi pek uzaklara kadar çıkar. Eski çağlarda burada Aegnî (Aigai, Aegae) adlı bir belde ve liman bulunuyordu (bk. W. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, s. 358 v.d. ve Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, I, 945); orta çağda ise, Ayas, garp âleminde, ona italyalı gemici ve tüccar tarafından verilen Lagazzo (Ajazzo) adı ile tanılırdı. Ayas, XIII. asrın ikinci yarısı ile XIV. asrın ilk yarısında, yâni şarkî Akdeniz kıyılarında haçlılar tarafından tesis edilmiş prensliklerin inhitata yüz tuttuğu sıralarda, inkişaf etmiştir. Abbâsî halifeleri zamanında, Basra körfezi yolu ile veya karadan, Bagdad 'a ve XIV. asır başlarından itibaren, moğul hâkimiyeti sırasında, Tebriz 'e gelip toplanan şark emtiası bilhassa baharat, bu merkezlerden şarkî Akdeniz iskelelerine indirilir ve oradan Venedik 'e veya Cenova 'ya sevkolunurdu. İşte bir taraftan Antakya prensliğinin, Mısır devleti tarafından ortadan kaldırılması, diğer taraftan 'Alā' al-Dîn Kayḳubād 'ın cenubî Anadolu sâhillerine yerleşmesi [bk. ALÂİYE, ANTALYA] sırasında şarkî Akdeniz limanları birer birer garp ticaretine kapanırken, bunların yerine kaim olabilecek mahrecler, Mısır memlûk devleti ile Konya selçuk devleti arazisi arasında bir müddet daha tutunabilen küçük Ermeniye toprakları üzerinde idi. Tarsus limanının, kumla dolmağa başlayıp, görünüşe nazaran, artık deniz ile irtibatı kesildiği bir sırada, bütün bu havâlide büyük bir filoyu alabilecek derecede geniş ve muhafazalı olan Ayas limanının ehemmiyeti birden bire arttı. Bilhassa Ayas, Anadolu 'yu Suriye 'ye ve bütün şark memleketlerine bağlayan yol ile, doğrudan doğruya, temasa gelebildiği gibi, kendisine yakın bir yerde denize dökülen Ceyhan (Pyramus) nehri de, mecrasının oldukça uzun bir kısmı üzerinde, nakliyata elverişli bulunuyordu. Bundan başka, birisi kıyıya pek yakın bir ada üzerinde bulunan, iki kale sâyesinde, şehir çok iyi tahkim olunmuştu. Dahâ Akkâ kalesi müslümanların eline düşmeden 2 sene evvel, Ayas 'ın mühim bir ticarî faâliyet sahne olduğunu, o sırada (1271), buradan geçmiş olan Marco Polo söyler. Bu faâliyetin sonuçları çok daha arttığı, bilhassa floransalı tâcir Pegolotti (*La pratica della mercatura scritta da Francesco Balducci Pegolotti*; krş. Heyd, *Gesch. d. Levantehandels*) tarafından verilen malûmat ile de anlaşılmaktadır. Kervan yolları ile Ayas 'a her türlü baharat, çivit ve ipekli kumaş gelir, bu türlü kıymetli emtia, deri, ince keçi kılı, pamuk, canlı hayvan, esirler v.s. ile beraber, gemilere yüklenirdi. Bu gemiler de, dâhile sevkedilmek üzere, Ayas 'a şarap, zeytin yağı, dokumalar ve diğer eşya getirirler, Ayas-Kıbrıs, Suriye-Mısır sâhilleri arasında, işlek bir

ticaret temin ederlerdi. Selçuk devletinin payitahtı olan Konya'ya gidecek Avrupa emtiasının bir kısmı da Ayas'tan geçerdi. Bu faâl devirde Ayas limanına Akdeniz'in her tarafından gelen gemiler uğradığı gibi, moğul hanlarının teb'ası ile suriyeli ve ıraklılar da buraya ticaret için gelirlerdi. Papaların şiddetle men'etmiş olmalarına rağmen, hıristiyan gemicileri ve tüccarları, Ayas'ta müslümanlar ile doğrudan doğruya temasa geçerlerdi. Bunlar arasında en faâl rolü oynayan venediklilerin Ayas'ta, bir balyos tarafından idare edilen, bir kolonileri vardı; venedikliler, memlektin iç taraflarından gelen derileri işlemek ve ince keçi kılı ve ipekten — Avrupa'da *Camelot* adı ile tanınmış — kumaşlar dokumak üzere, Ayas'ta faâl bir sanayi hayatı da kurmuşlardı. Cenevizler de onlardan geri kalmıyorlardı; hattâ bu iki gemici kavim arasındaki rekabet, 1294'te Ayas'ta kanlı bir muharebeye sebep olmuştu. İtalya'nın diğer ticaret şehirlerinden, Marsilya ve Katalonya (Barcelona)'dan gelen tüccarlara da Ayas'ta sık sık rastlanırdı. Ayas'ın gümrük hâsılatını başlıca vâridat kaynakları arasında sayan ermeni hükümdarları, bu ticareti teşvik için, ellerinden geleni yapıyorlardı. Esasen her tarafı islâm memleketleri ile kuşatılmış bulunan bu küçük hıristiyan devleti, işlek ticaretin getirdiği servete göz diken komşularının tecavüzüne ancak avrupalılardan gelecek yardım sâyesinde karşı durabilirdi. En büyük tehlike Suriye ve Anadolu'nun cenub-i şarkîsine doğru genişleyen Mısır memlûklerinden geliyordu; bunlar 1285'te ağır bir vergi istedikleri gibi 1323 senesinde, Ayas'ın gümrük ve tuzla hâsılâtının yarısını aldılar. Bu yükün altından kalkabilmek için, hükümdarlar, tüccardan fazla vergi istediklerinden, bir takım hoşnutsuzluklar çıktı; hattâ bir defasında (1303 senesine doğru) Venedik balyosu, şehrin bir burcunu zaptederek, oradaki malları yağma etti. İslâm orduları, ilk önce 665 (1266)'te, daha sonra 674 (1275)'te, Ayas'a tecavüz ederek, şehri talan ettiler. 722 (1322)'de memlûk sultanı al-Nāṣir Muḥammed, Ayas'ı zapt ve tehrip etti. 1323 musalâhasından sonra, şehir yenidon inşa edildi ise de, kalelerden yalnız kara tarafındaki tâmir olundu. Ayas surlarının papanın maddî yardımı sâyesinde tâmir edilmiş olması, Mısır hükümdarlarını, yeni bir haçlı seferine üs olabilecek bir hıristiyan ülkesine karşı, tedbirli bulunmağa sevkediyordu. Ayas, 738 (1337)'de tekrar hücuma uğradığı zaman, ancak surların yıkılması taahhüdü ile, yeni bir tahripten kurtuldu ise de, 748 (1347)'de, kat'î olarak, Mısır devletinin eline düştü ve artık ne venediklilerin tavassutu, ne de ermeni ve Kıbrıs kırallarının müşterek hareketi, mukadderatını değiştiremedi. Bir kaç sene sonra (776=1374), ermeni hükümdarlarının elinde kalan son arazi parçası da Mısır devletinin hükmü altına geçiyordu. İşte bu suretle, uzun hayatının mahdut bir devresinde, muayyen siyasî hâdiselerin tesiri altında, ziyadesiyle inkişaf etmiş olan Ayas, yavaş yavaş söndü. XVI. asır başında Yavuz Selim, Memlûkler devletinin bütün topraklarına sâhip olunca, Ayas, Adana eyâletine tâbi bir kaza hâline getirildi. Kâtib Çelebi burayı, tüccar uğrağı bir yer olarak, zikreder ve tuzlası bulunduğunu söyler. İhtimâl ki, kısmen Ceyhan nehrinin, İskenderun körfezinde, deltasını mütemadiyen genişletmesi neticesinde, bataklıkların çoğalması ile husûle gelen malarya yüzünden, kısmen de Akdeniz ticaretinin umumî inhitatı sebebiyle, Ayas müteakip asırlarda büsbütün körleşti. XIX. asır başında burada — mevkiin eski ehemmiyetini hatırlatan bina hârâbeleri yanında — bir köyden başka bir şey yoktu ve vakit vakit buradan yelkenli gemilere Adana ovasının bâzı mahsûlleri yüklenirdi. Bu asrın sonlarında ovanın iktisadî ehemmiyeti arttığı zaman, bir kenarına Ayas'ın yerleşmiş bulunduğu geniş, derin ve her türlü rüzgâra karşı muhafazalı koyun, bu civarda bir eşi daha görülmeyen, mükemmel bir tabiî liman olduğu anlaşılmış ise de, bir taraftan havasının çok ağır oluşu, diğer taraftan, sâhil ile Adana ovası arasında uzanan Misis tepelerinin nakliyata engel teşkil etmesi, Ayas'ın Adana mıntakasına mahrec olarak intihabına mâni olmuştur. Böylece, ovanın öteki ucunda, açık deniz kenarındaki Mersin sür'atle inkişaf ederken, Yumurtalık limanı kenarındaki eski belde, asırlardan beri mukadderatı üzerine çöken metrûkiyetten kurtulamamıştır.

Bibliyografya: Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 214; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 249; Ḳalḳaşandī, *Muḥtaṣar subḥ al-aʿšā* (Kahire, 1906), I, 297; K. Ritter, *Erdkunde*, XIX, 115, 126; W. Hey, *Geschichte des Levantehandels*, II, 79 v.dd.; F. X. Schaffer, *Cilicia* (*Petermanns Mitteilungen*, Ergzh. 141), s. 97; Kâtib Çelebi, *Cihān-numā*, s. 602 v.d.; Ch. Texier, *Asie Mineure*, 729; *Adana vilâyeti sâlnâmesi* (12. sene, 1319=1903); V. Cuinet, *Turquie d'Asie*, II, 17 v.d.

(BESİM DARKOT.)

AYAS PAŞA (1482 ?—1539), osmanlı sadrâzamlarındandır. Me'hazlara nazaran, arnavut olduğu ve Avlonya taraflarında doğduğu anlaşılıyor. Celâl-zâde Nişancı Mustafa Çelebi (*Ṭabaḳāt al-mamālik va daraǧāt al-masālik*, Fatih kütüp., nr. 4423), arnavutlardan bahsederken, „vezîr-i âzam Ayas Paşa ol tâifeden olup, aslı da Avlonya bâkinden imiş" dediği gibi, o de-

virde İstanbul'da Venedik balyosu bulunan Piero Bragadin de Ayas Paşa'nın arnavut olduğunu ve Cimera (Himara) civarında doğduğunu söylüyor (Bragadin'in 9 haziran 1526 tarihli muhtırasının hulâsası için bk. *I diarii di Marino Sanuto*, Venedik, 1894, XLI, st. 528; bunu teyit eden diğer bir kayıt için bk. Jean Chesnau, *Le voyage de M. d'Aramon*, Paris, 1887, krş. ilâve XI; F. Antoine Geuffroy, *Briefve description de la Court du grant Turc*, s. 238). Muahhar müellifler de Ayas Paşa'nın arnavut olduğunu tekrar ediyorlar (mesl. bk. Âli, *Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısmı, Üniversite kütüp., 23/2290, var. 342). Me'hazlarda doğum tarihi bulunmamakla beraber, Bragadin'in, 1526 tarihli muhtırasında Ayas Paşa 44 yaşında gösterildiğine göre, 1482'de dünyaya geldiği tahmin olunabilir. Ayas Paşa'nın mezar taşı kitâbesi ile pençesindeki (İ. H. Uzunçarşılı, *Tugra ve pençeler ile ferman ve buyuruldulara dâir*, *Belleten*, Ankara, 1941, V, sayı, 17/18, s. 137) *Ayas b. Muḥammed* kelimelerinden, babasının adı Muḥammed olduğu anlaşılır. Yine Bragadin'in muhtırasında Ayas Paşa'nın annesinin o esnada Avlonya'da bulunduğu ve kendisine oğlu tarafından senede 100 duka altını gönderildiği zikredilmektedir. Ayas, Bayezid II. devrinde, genç yaşında devşirme olarak, saraya alınıp, Enderun'da terbiye gördükten sonra, ağalıkla çırağ edildi. Mehmed Atâ Bey (*Tarih*, II, 18) me'haz göstermeyerek, Ayas'ın saraydan „serdengeçti ağalığı" ile çıktığını söylüyor. Yavuz'un, Safevî hükümdarı Şah İsmail'e karşı, yaptığı Çaldıran muharebesine (1514) Ayas Ağa'nın, yeniçeri ağası olarak, iştirâkini, Şükrî'nin manzûm *Selimnâme*'sinden (hususî kütüphanemdeki nusha) öğreniyoruz. Bundan başka Şükrî, muharebenin çetin bir safhasında, padişah tarfından yeniçeri ağasına, hücum emri gönderildiğini ve ağanın da, maiyeti ile beraber, düşmanın üzerine atıldığını *„padişah emriyle yürüdü Ayas"* mısraı ile ifade eder. Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1938, X, 676), bu muharebede osmanlı ordusundaki topları ateşleyenin yeniçeri ağası Ayas (Paşa) olduğunu söyler. Aynı müellif (1314, III, 175), sadrâzam Sinan Paşa'nın Dulkadır-oğlu 'Alâ' al-Davla'yi mağlûp ettiği Göksün muharebesinde (1515) yeniçeri ağası Ayas Ağa'nın da bulunduğunu yazar. Bu muharebeye yeniçerilerin iştirâk ettiğine bakılırsa, Evliya Çelebi'nin rivâyeti muhtemel görülür.

Ayas Ağa'nın, yine aynı memuriyet uhdesinde olarak, Mısır seferinde (1516) hizmet ettiğini muhtelif me'hazlardan anlıyoruz. Rüstem Paşa (*Tavārīḫ-i āl-i 'Oṣmān*, Üniversite kütüp., 2438, var. 170), padişahın „vezir Sinan Paşa'yı serasker tâyin edip, yeniçeri ağası Ayas Ağa umumen yeniçeri ile konuşup gidilmek emrettiğini" kaydeder. Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1935, IX, 388)'ye göre Lazkiye (Latikiye)'nin anahtarları, Ayas Ağa vasıtasiyle, Sultan Selim I.'e teslim edilmiştir. Mısır'da Raydānīya'de vukubulan meşhur muharebeden sonra, osmanlıların eline geçen, fakat sonra Mısır sultanı Tumanbay tarafından baskına uğratılan Kahire şehrinin istirdadına memur kumandanlar arasında Ayas Ağa da bulunmuştur. Tumanbay mağlûp olarak, Cize'ye çekildiği vakit, üzerine kölemen ümerasından iken osmanlı hizmetine giren Fayyûm kâşifi Canım Seyfi ile Ayas Ağa'nın kumandasında kuvvet gönderilmişti. Yapılan muharebede mısırlılar, Nil'deki türk gemilerinin büyük bir kısmını ele geçirdikleri gibi, karada bulunan askerin de etrafını sarmışlardı. Başlarında Ayas Ağa bulunan bu asker, şiddetle dövüşerek, sâhile inmeğe ve düşman eline düşmeyen gemilere binip dönmeğe muvaffak oldu. Selim I.'in anlaşma için yaptığı teklifi Tumanbay reddedince, türk ordusu aşağı Mısır'da Dahşûr'daki kölemen sultanına karşı yürümeğe başladı. Ayas Ağa yürüyüşte ordunun bir koluna kumanda ediyordu. Dört koldan vâki olan bu hücum, Tumanbay'ın esareti ile neticelenen ve Mısır'ı Osmanlı hâkimiyeti altına alan son hücum oldu.

Tumanbay'ın esareti, Ayas Ağa'yı alâkadar eden bir mesele olduğundan, bunu bir az aydınlatmak lâzım gelmektedir. Tumanbay'ın esir düşmesini nakleden me'hazlarda iki rivâyet göze çarpar: 1. Tumanbay, Urban şeyhlerinin mensup sâhiplerinden olup, Ġarbîya ve Samnūt nâhiyelerinde hüküm süren Ḥasan b. Mar'ī'ye iltica etmiş ve onun ihaneti ile osmanlılara teslim edilmiştir (İbn Ayās, *Badā'i' al-ẓuhūr*, Bulak, 1312, s. 114; Suhaylī, *Tārīḫ-i Miṣr al-cadīd*, Müteferrika tab., 1142, var. 39 v.d.; Suhaylī bu rivâyeti Şeyḫ Aḥmed b. Zanbil'den nakleder). Tumanbay'ı çekildiği mağarada esir alarak, ellerini bağlayıp, Yavuz Sultan Selim'in huzuruna getiren ve onu, idamına kadar, çadırında misafir eden Ayas Ağa'dır (bk. Suhaylī, *ayn. esr.*, var. 42 v.d.); 2. Tumanbay'ın takibine Şehsuvar-oğlu Ali Bey gönderilmiş ve Buḥayra mevkiinde sıkıştırılan Mısır sultanı, kaçmak üzere atıldığı Nil'den çıkarılmak suretiyle, esir edilmiştir (Rüstem Paşa, var. 178; Feridun Bey, *Munşa'āt al-salāṭīn*, İstanbul, 1284, I, 488 v.d.; Yavuz Sultan Selim devri vekayii; Hoca Sâdeddin Efendi, *Tāc al-tavārīḫ*, İstanbul, 1280, II, 388 v.d.; Edâ'î, *Selim-nâme*, Üniversite kütüp., fars. yazm., nr. 51). Daha sonraki müelliflerin ekseriyeti bu ikinci rivâyeti tekrar ederler. Yabancı eserlerden Thomas Artus

(*Hist. générale des Turcs, Contenant l'Hist. de Chalcondyle et Continuée jusques en l'an* 1612, Paris, 1662, I, 421), Tumanbay 'ın esaretinde iki rivâyet olduğunu söyler; de Hammer (*Hist. de l'Empire Ottoman*, trc. Hellert, Paris, 1836, IV, 318)'de yalnız birinci rivâyet tafsil edilmiştir.

925 (1519) senesi başında yençeri ağalığına Yedikule dizdarı Kemâl Ağa tâyin olunduğuna göre (bk. Solak-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1297, s. 414), Ayas Ağa'nın yeniçeri ağalığından ayrıldığı anlaşılıyorsa da, nereye memur edildiği kestirilemiyor. Bâzı müellifler de, me'haz göstermeden, onun bir müddet sancak beyliği yaptığını yazmaktadırlar (msl. bk. Farâ'izî-zâde Mehmed Sa'îd, *Gülşen-i maarif*, İstanbul, 1222, I, 548; Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmânî*, I, 449). Ayas Paşa'nın, Kanunî Süleyman cülûs ettiği esnada, Anadolu beylerbeyiliğinde bulunduğu muhakkaktır (bk. *Ṭabaḳāt al-mamālik*). Selim I. tarafından Şam eyaletine tâyin edilmiş olan Canberdi Ġazālī'nin isyanında, üzerine Ferhat Paşa kumandasında gönderilen kuvvete Anadolu beylerbeyi Ayas Paşa yardıma memur ve âsînin idamından sonra, Şam eyaletine tâyin edildi. Rodos seferinde (1522), Rumeli beylerbeyi olarak, Kütahya'da padişahın maiyetine iltihak ile Rodos muhasarasında bulundu. Muhasarada gösterdiği yararlık padişahın memnuniyetini celbederek, bir kaftan ile taltif olundu. Fakat 24 eylûl 1522 (3 zilkade 928) günü sabahleyin başlayan umumî hücumun akamete uğraması, Sultan Süleyman'ı pek ziyade müteessir etmişti. Bundan istifade eden Ahmed Paşa (bilâhare hâin lâkabı ile şöhret almıştır), muvaffakıyetsizliğe Ayas Paşa'nın ihmâlini sebep gösterip (*Ṭabaḳāt al-mamālik*) onu padişahın gözünden düşürdü. Kanunî Süleyman „yürüyüş günü sonradan yürüdüğü için" Ayas Paşa'yı azil ve hapsetti ise de, ertesi gün affederek, memuriyetini iade eyledi (Feridun Bey, *Munşa'āt*, I, 533). Bu hâdiseden bir az sonra, rahasızlığından dolayı, istirahate mecbûr olan sadrâzam Pîrî Paşa'nın idare ettiği hücum kolunun başına getirildi. Ayas Paşa, bir hafta kadar, bu kolun kumandanlığını yaptıktan sora, sadrâzamın işe başlaması üzerine, kendi yerine dönerek muhasaranın sonuna kadar hizmette kusur etmedi.

Rodos'un fethini müteakip, İstanbul'a dönen padişah, Pîrî Paşa'nın yerine, sadarete has oda başı pargalı İbrahim Ağa'yı getirtmişti. Vezir-i sânî Ahmed Paşa, buna gücenerk, kendisini Mısır vâliliğine naklettirdi ve oraya gider gitmez isyan etti. O aralık vezir-i sânî olan Ayas Paşa, bir mikdar yeniceri ile, Ahmed Paşa isyanını bastırmak için, yola çıkarıldı; fakat Kütahya'ya muvasalatında, âsînin öldürüldüğü haberi geldiğinden, İstanbul'a döndü. İbrahim Paşa'nın, mülkî ıslahat yapmak üzere, Mısır'a azimetinde, Ayas Paşa sadaret kaymakamı tâyin edilmiş ve İstanbul'da çıkan bir yeniçeri isyanında bâzı konaklar ile Ayas Paşa'nınki de yağmaya uğramıştı.

Ayas Paşa, vefatına kadar, Kanunî Süleyman tarafında yapılan bütün seferlerde bulundu ve o devrin büyük muzafferiyetlerine şâhit oldu. Macaristan seferi (1526) esnasında vezir-i sâlis idi. Bundan sonra tekrar vezir-i sânî olduğu görülüyor. Me'hazlarda sarahat olmamakla beraber, Rodos muhasarası esnasında, vezir-i sânî iken, Mısır vâliliğine gönderilen Mustafa Paşa'nın yerine, Ayas Paşa'nın tâyin olunduğu, fakat Mustafa Paşa Mısır'dan avdetinde eski mevkiine iade edilince, Ayas Paşa'nın yine vezir-i sâlisliğe naklolunduğu anlaşılıyor. Mustafa Paşa vefat ettikten (29 nisan 1529 = 18 şâban 935) sonra ise, yerine Kāsım Paşa'nın vezir-i sâni olduğu söylenmekle beraber (*Ṭabaḳāt al-mamālik*; Peçevî, *Tarih*, I, 132) müteakip hâdiselerde, msl. Viyana seferi esnasında, Muhac ovasında 19 ağustos 1529 (14 zilhicce 935) günü Macaristan kıralı Zapólyai János'un padişah tarafından kabûlü merasiminde, Ayas Paşa'nın Kasım Paşa'ya tekaddüm ettiği görülür (*Munşa'āt al-salāṭīn*, Viyana seferi menazili, s. 529; v. Hammer, I, 115, bu merasimin tarihini 20 temmuz olarak gösteriyor). Ertesi senenin vekayiinden bahsolunurken, şehzadelerin sünnet düğününde Ayas Paşa'nın vezir-i sâni bulunduğu açıkça zikrediliyor (*Ṭabaḳāt al-mamālik*; Solak-zâde, *Tarih*, s. 475). Kendisinin alman seferine (1532) iştirâk ettiğini (*Ṭabaḳāt al-mamālik* „sefer-i alaman beyanındadır" başlıklı bahis), 'Irāḳayn seferinde padişah ile beraber Bagdad'a gittiğini biliyoruz (*Munşa'āt al-salāṭīn*, I, 592).

Sadrâzam İbrahim Paşa, 15 mart 1536 (22 ramazan 942) gecesi, sarayda boğdurulduktan sonra, Kanunî Süleyman Ayas Paşa'yı sadaret mevkiine getirdi. Ayas Paşa, ölünceye kadar, bu mevkii muhafaza etti. Üç sene ve bir kaç ay süren sadareti esnasında, onun iştirâk ettiği harekât, Arnavutluk ve Korfu (osmanlı tarihçelerinde Körföz ve Körfes) harekâtı ile Boğdan seferidir.

Osmanlı devleti ile Venedik cumhuriyeti arasında uzun zamandan beri devam etmekte olan sulh hâlini, yeni sadrâzam da muhafaza etmek istiyor, fakat iki tarafı harbe sürükleyecek çarpışmalar eksik olmuyordu. Ayas Paşa, İstanbul'da bir Venedik elçisine bu müşkül vaziyetin bir çaresini bulacağını vaad etmişti. Bir az sonra kendisi, padişah ile Avlonya'ya gitti. Barbaros Hayreddin Paşa'da, cenubî İtalya'da

Puglia sâhillerine gönderilmişti. Türk kuvvetleri Otranto civarında Castro ve Ugento ile diğer bâzı kaleleri zaptla meşgûl iken, osmanlı elçisi Yunus Bey'i götüren bir geminin venedikliler tarafından tecavüze uğratılması ve Venedik ile Şarlken (Charles Quint) arasında bir anlaşma vukuundan şüphe edilmesi üzerine, padişah İtalya'daki kuvvetleri geri çağırıp, Venedik'e âit Korfu adasının zaptını emretti. Barbaros donanma ile, Korfu'ya geldiği gibi, Lutfi Paşa kumandasında adaya 25.000 kişilik bir kuvvet çıkarıldı (5 ağustos 1537). Sadrâzam Ayas Paşa'da, bu harekâta iştirâk etmeğe geldiğinden, Korfu kalesi hemen muhasara edildi ise de, osmanlı kuvvetlerinin bütün gayretine rağmen, netice alınamadı. O aralık çıkan fırtına vaziyeti büsbütün güçleştirmiş, fakat Ayas Paşa, şehrin hendeklerine kadar sokularak, istikşafta bulunmaktan çekinmemiştir. Teslim olma teklifini reddeden Korfu muhafızları, topçu ateşi ile, osmanlı ordusunu fazla zayiata uğratıyorlardı. Nihayet kışın yaklaştığı bir zamanda, bu kalenin zaptından ümit kesildi ve eylülün haftasında avdete başlandı.

Korfu'nun fethi temin edilememekle beraber, Sultan Süleyman'ın Arnavutluk tarafına gitmesinden, bâzı faydalı neticeler hâsıl olmuştur. Arnavutluk'un bir kısım ahalisi „temerrüd ve inad üzere musır olup, şecaatlerine îtimaden ehl-i islâma mutî ve münkat olmayup fesad ve şeanette" idiler (*Ṭabaḳāt al-mamālik*). Avlonya havâlisinde oturup, etrafı mütemadiyen yağma eden arnavutları itaat ettirmek, aynı zamanda sâhilleri korsanlara ilticagâh hizmetini gören bu memleketi devletin hükmü altına almak için, Ayas Paşa padişahı teşvik etti. Onun gayreti ile Delvine sancağı fetholunarak, mîrliva, kadı ve dizdar tâyin edildi. Müverrih Âli, Avlonya civarındaki arnavutların, kendi cinslerinden olan Ayas Paşa tarafından, himaye olunduklarını ve serhad ümerası bunların şekavetinden bahsettikçe, paşanın örtbas ettiğini söylüyor (*Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısım, var. 242). Venedik seferinin başlarında, Bosna beyi Husrev Bey, diğer beyler ile Venedik'e karşı kara tarafında muharebeler yaparak, muhtelif yerleri ve bunlar arasında Kilis kalesini almışlardı.

Kanunî Süleyman Korfu şehrine gitmeden evvel, Ayas Paşa, Avusturya hükümdarı Ferdinand'a, 1536 (943) senesinde, bir mektup gönderdi (bk. Dr. Fekete Lajos, *Beveztes a hódoltság török diplomatikájaba*, levha I, Budapest, 1326. Ayas Paşa'nın bu mektuptaki mührü ve pençesi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti zamanında kullanılmış bâzı mühürler hakkında bir tetkik*, *Belleten*, IV, sayı 16, Ankara, 1940, levha XC). Bu mektupta iki devlet arasında dostâne münasebatın devam etmekte olduğu ifade ediliyordu. Fakat hudut boylarında akıncı kollarının karşılıklı hücumları da eksik olmuyordu. Korfu harekâtı esnasında, serhat beyleri, Avusturya topraklarına girmişlerdi. Ferdinand'ın kumandanlarından Katzianer de, büyük bir kuvvet ile, Essek kalesini muhasaraya kalkışmış ise de, Semendere beyi Yahya Paşa-zâde Mehmed Bey tarafından ricate mecbur bırakıldıktan sonra, diğer serhat beylerinin yardımı ile, büsbütün perişan edilmişti. Aynı zamanda Venedik ile denizde de muharebeler oluyordu. Kasım Paşa, Mora'da Venedik'e âit Anapoli (Napoli di Romania)'yi kuşatıyor, Barbaros, Ege denizinde, venedikililere tâbi 10 adayı osmanlı devletine bağlıyordu. Barbaros Hayreddin Paşa'nın meşhur Preveze gâlibiyeti ile Mısır beylerbeyi Süleyman Paşa'nın Hind seferi, Ayas Paşa'nın sadaretine tesadüf eden hâdiselerdendir.

Boğdan seferine gelince, bu memleketin prensi Petru Rareş osmanlı devletinin siyasetine uymayan bir vaziyet aldığından, Boğdan'a yürümek kararı verildiği zaman, padişah ile beraber, Ayas Paşa da yola çıktı (temmuz 1538). Yaş (Jassy) ve Suceava şehirlerinin zaptı ile Boğdan'ın devlete bağlanması gibi vak'aların şâhidi oldu (bk. Sā'î, *Taẕkirat al-bunyān*, İstanbul, 1315, s. 25, Sinan tarafından Prut üzerine kurulan köprü münasebeti ile).

Ayas Paşa'nın son zamanlarında, temmuz 1539 (17 safer 946) İstanbul'da, Yemiş'te, bir dükkândan yangın çıkarak, etrafa sirayet ile ertesi akşama kadar devam edip, büyük hasara sebebiyet verdi (Rüstem Paşa, *Tarih*, var. 217; Lûtfi Paşa, *Tavārīḫ āl-i 'oṣmān*, İstanbul, 1341, s. 370). Bu sırada şiddetli bir veba da hüküm sürmekte idi. Sadrâzam Ayas Paşa, bu hastalığa tutularak, 13 temmuz 1539 (26 safer 946) tarihinde vefat etti (vefat tarihi hakkındaki yanlışlıklar için bk. Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Lûtfî Paşa, Türkiyat* mecm., I, İstanbul, 1925, s. 125, not 1; Ayas Paşa'nın mezar taşında, vefat tarihi 946 safer sonları olarak gösterilir).

Ayas Paşa İstanbul'da, Eyyub türbesi civarında, medrese pencereleri önünde medfundur. Mezarının inşası için mimar aranırken, sadrâzam Lûtfi Paşa'nın tavsiyesi ile mimar Sinan'ın ser-mîmaran-ı dergâh-ı âlî mevkiine getirildiği düşünülürse (*Taẕkirat al-banyān*, s. 26), etrafı açık türbesi ile mezarının Sinan tarafından yapılmış olması muhtemel görülür.

Ayas Paşa, osmanlı devletinin en parlak bir devrinde yaşamış ve ölünceye kadar yüksek mevkilerde bulunmuş bir insan olmakla bera-

ber, selefleri gibi muktedir bir sadrâzam değildir. Bâzı muasırları onu, daha ziyade, bir harp adamı olarak görmekte, ne okuyup yazmasını, ne de söz söylemesini bilmediğini ve çok akıllı bir adam sayılmadığını kaydetmektedir (Bragadin, *göst. yer.*). Celâl-zâde Mustafa, *Ṭabaḳāt al-mamālik*'te, Ayas Paşa hakkındaki manzûmesinde onun meziyetlerini sayarken, „erliğiyle asr içinde nâmdâr" olduğunun söyler. Âlî, Ayas Paşa'nın, devlet adamı olmak itibariyle, fazla bir şey yapmadığını, işleri nasıl buldu ise, öyle, yâni olduruna idare ettiğini bildirmekle beraber, onun zâlim, haris ve servet toplamağa düşkün bir adam olmadığına ve „devletin tezelzülüne bâdî evzaı" irtikâp etmediğine işaret eder (*Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısmı). Ayas Paşa'nın büyük bir servete mâlik olduğunu gösteren deliller vardır. Bragadin, onun vezir-i sâlisliği zamanında, 50.000 duka altını geliri ve 600 kölesi olduğunu kaydeder. Bundan başka, İstanbul civarında, Fındıklı üzerinde, hâlâ Ayas Paşa adı ile mârûf semtte, bir takım binaları ihtiva eden havuzlu bir bahçesi bulunduğu ve bunları evlâd ve ahfadına âit olarak, vakfettiğini vakfiyesinden anlıyoruz (krş. bir de Bragadin *ayn. esr.*; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, İstanbul, 1314, I, 443). Keza Rumeli'de Vize havâlisinde geniş arâzi ve emlâke sâhip olduğu ve bunları da aynı şekilde vakıf hâline koyduğunu öğreniyoruz (Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, nr. 370). Muahhar devirlere âit evkaf vesikalarına göre, Ayas Paşa'nın torunları, Balıkesir'de Hoca Sinan Çelebi'nin vakıflarına, bu zâtın ahfadı sıfatiyle, mütevelli olmuşlardır.

Ayas Paşa'nın vezir-i sâniliğinde debdebesi ancak bir mîrliva derecesinde idi ve „sadrâzam İbrahim Paşa 400'e karip üsküflü ile" gelirken, „Ayas Paşa 70—80 üsküflüye mâlik olup, andan ziyadeye cür'et" edememiştir (Solak-zâde, *Tarih*, s. 489). Ayas Paşa'nın kadınlara fazla temayülü olduğu ve evinde bir defa da 40 beşik sallandığı vefatında 20'den ziyade evlâdı kaldığı rivâyet edilmektedir (Âlî, *göst. yer.*; Âlî'den naklen Osman-zâde Tâ'ib, *Ḥadiḳat ol-vuzarā'*, İstanbul, 1271, s. 27; krş. Hammer, V, 304). Ayas Paşa'nın kızı, Budin beylerbeyliğinde bulunmuş olan Güzelce Rüstem Paşa'nın zevcesi olup, bunların kızı da *Hilye* sâhibi Ḥāḳānî Mehmed Bey'in annesidir.

Ayas Paşa en mühim hayratını Vize civarında Saray kasabasında yaptırmış ve orada, câmi, medrese, mektep ve imaret gibi, tesisat vücuda getirmiştir. Evliya Çelebi (*Seyahat-nâme* VI, 135 v.d.) bu kasabada Ayas Paşa'nın bir de sarayı bulunduğunu yazar. İstanbul'un nüfusu arttığı zaman, Kanunî Süleyman'ın emri ile, diğer bâzı vezirlerle Ayas Paşa'nın, bugün Kasımpaşa denilen semti imara memûr edildiğini, yine aynı müellif (*Seyahatnâme*, I, 416) kaydeder. Ayas Paşa'nın beylerbeyiliği zamanında Şam'da Bāb al-Ṣaġīr civarında câmi ve medrese gibi hayrat yaptığı söyleniyorsa da (krş. *Suriye sâlnâmesi*, 1311/1312, Şam'ın tarihçe-i meberrâtı, s. 10), şimdilik bunun tahkikine imkân bulunamamıştır.

Bibliyografya: Başlıca mehazlar metin içinde gösterilmiştir. Ayas Paşa'nın hâl tercümesini yazanlardan Âlî ve ondan nakleden Osman-zâde Tâ'ib, mühim mâlûmat vermekle beraber, bunlar çok muhtasardır. Ata, *Tarih*, II, 18 v.d., *Sicill-i osmānī* ve *Ḳāmūs al-a'lām*, I, 504 v.d.'daki yazılar esasen birer tetkik sayılmaktan uzak olup, verdikleri bâzı izahat itimada şâyân değildir. Ayas Paşa'nın hayatı ve devri hakkında daha derin bir tetkik için, gösterilen eserlerde mâlûmat mevcut olduğu gibi, bu hususta Selim I. ve Kanunî Süleyman devirlerini alan türk ve ecneb eserlerine de bakılabilir. *Arşiv kılavuzu* (İstanbul, 1938, fas. I, s. 48)'nda, Ayas Paşa'yı âit, bâzı evrakın numaraları vardır; imzasız hâvî olan ve Kanunî Süleyman'a hitap ede bir arizası için bk. levha IX.

(M. CAVİD BAYSUN.)

AYASOFYA. ĀYĀ ŞOFYA, vakliyle şeh kın ilk hıristiyan metropolitlik kilisesi ve [193 senesinde Bizans eserlerine mahsus müze hâlin konuluncaya kadar] bütün islâm âleminin üstü kapalı en büyük câmisi olan Ayasofya'ya 145 'ten evvel daha ziyâde Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία (büyük kilise) ve 400 (m. s.) senesine doğr harf-i târifsiz Σοφία ismi verilirdi. Bugün rum lar, daha Bizans devrinde olduğu gibi, ekseriy Ἡ Ἁγία Σοφία derler.

Bu âbidevî bina, daha eski zamanlarda Mezopotamya ovalarını tezyin eden muhteşem kubbelerin inşasına âit usûlün sâdık bir ifadesi olmak itibariyle, san'at tarihi bakımından ehemmiyetlidir. Oralardan Ege denizinin şarkî sâhillerine yayılmış olan bu usûlü garbî Anadolu'dan gelen mimarlar, Bizans payitahtını getirerek, imparator Justinianus'un emri ile yapılan Ayasofya kilisesine tatbik etmişlerdir. Bütün rum ortodoks şark memleketlerindeki binalara hâkim olan bu tip inşaat, nihayet eski yunan b a s i l i k a tipinin yerine geçmiştir. Ayasofya'nın tezyinatının büyük kısmı Suriye ilhamı gibi görünür. Bu katedralin mümeyyiz vasıflarından biri de, hemen kâmilen tuğladan inşa edilmiş olmasıdır ki, o zamanki büyük binalarda buna nâdiren tesadüf edilir. Garbî Anadolu'da bol mikdarda en güzel yapı taşları bulunduğu hâlde, bu binanın tuğla ile yapılmış

olması dikkate değer bir keyfiyettir. Ayasofya bugüne kadar bütün ortodoks memleketlerinde, bilhassa Rusya'da, kilise mimarisinde henüz fevkine çıkılamayan bir örnek olmuştur. Garbî Avrupa kiliselerinden bir çoğunun inşasında Ayasofya nümûne tutulmuştur; bilhassa Venedik'teki San Marco bunlar arasında zikredilebilir.[1] Rumeli'de türkler tarafından inşa edilen câmilere gelince, bunların en güzelleri bile, ihtiva ettikleri mimarî yeniliklere rağmen, payitahtın emsâlsiz şâheserinin, daha basit ve daha küçük olarak, tekrarından başka bir şey değildir.[2]

Ayasofya'nın ilk şeklindeki binası, uzun müddet farzedildiği gibi, büyük Konstantin tarafından inşa ettirilmemiştir. Son zamanlarda yapılan tetkikat, ilk Ayasofya'nın, büyük Konstantin'in oğlu Konstantin tarafından, babasının vasiyeti mûcibince, babasının kayın biraderi Licinius'a galebesi şerefine, bir basilika şeklinde inşa ettirildiğini isbat etmiştir [krş. A. M. Schneider, *Die vorjustinianische Sophienkirche*, *BZ*, 1936, s. 36].

Bu ilk kilisenin küşâd resmi 12.V.360 tarihinde yapılmıştır. O zaman buna „Büyük kilise" ismini vermişlerdi. Sonra kısa fasılalar ile epeyce değişikliklere uğramış ve 20.VI.404'te, bir yangın neticesinde, harap olmuşlur. 8.X.415'te yeniden inşa olunmuş ve bir asır kadar iyi bir hâlde kalmıştır (bk. ilâve I). Fakat 532 senesi kânun II.'un 13/14. gecesi, sirk fırkalarının ayaklanmaları esnasında, çıkan, ve şehrin büyük bir kısmını, hattâ imparatorluğun arşivlerini bile yakan bir yangın esnasında, bina da kâmilen yanmıştır. O vakit imparator Justinianus, bu binayı, hiç görülmemiş derecede muhteşem bir hâlde, yeniden yaptırmağa karar vermişti. Ondan evvel de imparatorluğun her vilâyetinde mahsus metrûk bırakılan ve harâbiye mârûz olan eski putperest binaların kıymetli inşa mâlzemelerini payitahta getirmek ihtiyatında bulunmuştu. Katedralin yanmasından sonra yeni yapılan binada bu mâlzeme işe yaradı. Bütün tarihin büyük mimarlarından olan Antemius (Tralles = Aydın) ile İsidoros (Milet) namındaki iki mimar yeni binanın inşasına memûr edildiler. İmparator binanın ateşe ve zelzeleye karşı mukavim olmasını emretti. Bu maksadın te'mini ise, ancak binayı kemer ve kubbelerle örtmek suretiyle kâbil olacaktı. 27 kânun I. 537'de binanın resm-i küşâdı, fevkalâde mutantan merasim ile, icra olundu. Muahhar kaynaklara göre, Justinianus bundan, hakk olarak, duyduğu bir gurur ile: „Süleyman, ben seni geçtim!" diye nidâ etti. Bununla beraber, kendi saltanatı zamanında, bir zelzelenin te'siri ile, kubbenin şark tarafındaki kısmı yıkıldı ve düşen kısımlar vâiz kürsüsünü, mukaddes ekmek ve şarap dolabının durduğu yeri ve mukaddes âyîn masasını harap etti. Evvelce fazla basık olarak inşa edilen kubbe, 20 kadem kadar daha kaldırıldı; esas fil ayaklarının dayanakları, yâni istinat ayakları, ile ehemmiyetli surette tahkim edildi [basık ve beyzî olan ilk kubbe için krş. G. Millet, *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1923.— H. Prost, *Comptes-rendus de l'Acad. des Instr. et Belles-lettres*, 1909]. Bunun üzerine 2 kânun I. 562'de yeni bir küşâd resmi yapıldı. Kilise çok güzel ve münasip bir mevkide idi: cenubunda Augusteum denilen ve Justinianus'un atlı bir heykelini ihtiva eden ve millî toplantılara ve alaylara mahsus bir meydan vardı; şimâlinde şimdiki Topkapı sarayının kale duvarlarından bir az içeride imparatora mahsus kiliseler, meşhur manastırlar ve saray erkânının konakları bulunuyordu; şarkında da imparatorun sarayı vardı.

Katedralin garp tarafında evvelâ atrium denilen ve sağında, solunda açık sofalar bulunan büyük avluya girilirdi (bk. ilâve II). Oradan 3 kapı ile dış *narthex* (*exonarthex*)'e geçilirdi; fakat burası atrium'un bir kısmı sayılırdı. Bu dış narthex kısmından 5 kapı ile iç narthex (*esonarthex*) denilen kısma girilirdi. İç narthex'in şimâl ve cenup taraflarında, birbirinden oldukça uzak olan, her iki nihayetinde de birer kapı vardı. Burada kilisenin iç kapıları başlar ve içeriye mustatil şekildeki 9 kapıdan girilir. Bunların en büyüğü ve en süslüsü ortadaki kapı olup, bu kapı kıral kapısı idi.

Kilisenin işgâl ettiği saha, murabbaa yakın şekildedir. Şark cihetindeki büyük mihrap ile beraber, dâhilî sâhası 80,9 m. (mihrapsız 74,8 m.) boy ve 70 m. enindedir. Hemen hemen yarım küre şeklinde bingiler (pendantif) üzerine oturan kubbenin zeminden irtifaı, 55,6 m., kutru 33 m. ve asıl yüksekliği 13,8 metredir. Kubbe kasnağının içinde 40 pencere vardır (bk. ilâve III). Binanın sıkletini taşıyan sütûnların adedi 107 olup, bunların 40'ı aşağıda, ve 67'si yukarıdadır. Bu sütûnların ekserisi „verde antico" denilen yekpâre ve renkli mermerdendir. Bâzıları da kırmızı porfirdendir

1 Ayasofya değil, San Marco, plân bakımından, İstanbul'daki eski Aios Apostoloi (aziz havârîler) ve Efes'teki Aios Joannis kilisesi ile aynı sınıftandır.

2 Bu ifade tâdile mahtaçdır. Fetihten sonra, hususiyle XVI. asırdan başlayarak, İstanbul'da ve Edirne'de yapılan câmilerin, bâzı mimarî unsurlar, msl. kubbe bakımından, Ayasofya'nın tesirinden kurtulamadıkları doğru ise de, başta Sinan olmak üzere, büyük türk mimarlarının, gerek kubbelerde ve gerek diğer yapı unsurlarında, tamamiyle yeni şekillere vücut verdikleri ve câmileri, medreseleri, türbeleri, hanları ve köprüleri ile muayyen karaktere mâlik, müstakil bir osmanlı-türk mimarîsi tesis ettikleri isbatı güç olmayan bir hakikattır.

(bk. ilâve IV). Etraf duvarları ve ilk binanın temelleri hep tuğladan inşa olunmuştur

Papasların bulunduğu kısım (βῆμα), kilisenin orta kısmından, yüksek bir parmaklık ile ayrılmıştır. Bu parmaklık müşebbek sütûnlar ve tasvirler ile müzeyyendi. Şarka gelen bu kısım âyîn kürsüsü (autel) ile mukaddes eşya dolabını muhtevî olup, buradan asıl mihraba (absid) geçiliyordu (bk. ilâve V). Diğer 3 kilisede de âyîn yapmak vazifesi ile mükellef olan papaslar, Justinianus zamanında, 425 kişi idi. Bunlardan başka 100 kapıcı vardı. Bizans imparatorluğunun sukutundan evvel, bu kilisenin hizmetinde bulunanların adedi 800 idi.

Ayasofya'da ilk mühim tâmirat Basil I. Macedo zamanında yapıldı (869) ve kubbedeki çatlaklar izâle edildi. Garp cephesindeki 4 büyük istinat ayağının bu devirde yapılmış olması muhtemeldir. [Bk. A. M. Schneider, *Die Grabung im Westhof der Sophienkirche*, Berlin, 1941, s. 32 v.d.]. 986'da vukua gelen bir zelzele, kubbenin bir kısmının yıkılmasına sebebiyet verdi. 1504'te lâtinler binayı ağır tahribata uğrattılar ve yağma ettiler. Dinî ve mukaddes eşyayı atlarına sûs olarak taktılar ve mukaddes kapları ile hayvanları suladılar. Bizans devrine âit en büyük değişiklikler XVI. asırda, Andronik II. zamanında oldu. 1317 senesinde, kilisenin etraf duvarları, bilhassa zarif inşa edilmiş olan şark cenahı, dışarıdan ehram şeklinde istinat duvarları ile takviye olundu. Fakat buna rağmen, 31 sene sonra, şark tarafındaki esas temel ve kubbenin bir parçası yıkıldı ve bina ancak halktan toplanan iâne ile tâmir edilebildi.

Müslümanlardan hiç kimse Ayasofya'nın Bizans devrindeki içini tasvir etmemiştir. Ayasofya'ya dâir tafsilât veren ilk müslüman, Aḥmed b. Rosta'dır (bk. *Kitāb al-aʿlāḳ al-nafīsa*; *Bibl. geogr. arab.*, nşr. de Goeje, VII); bu müellif (290=902/903 senelerine doğru hayatta idi), *al-Kanīsa al-ʿuẓmā* (büyük kilise) tesmiye ettiği bu kilisenin bizzat tasvirine girişmeyerek, imparatorun bir yortu günü nasıl bir alay ve merasim ile buraya geldiğini ve müslüman harp esirlerinin orada (gâliba kilisenin atrlumunda) bulundurularak, hükümdarı „çok yaşa!" nidâları ile selâmladıklarını, mükemmel ve canlı bir şekilde, anlatmaktadır (s. 125). Müellifin görüp kaydettiği şeylerden birinin hususî ehemmiyeti vardır ki, o da garp tarafındaki medhâlde bir *maclis* (sıralar demek olacak)'ten başka, diğer hiç bir müellifin zikretmediği, bir karış murabbaı büyüklüğünde, 24 adet küçük kapının mevcudiyetinden bahsetmesidir. Her saat başında bu küçük kapılardan biri kendiliğinden açılır ve kapanırmış (b. ilâve VI). Hilâfetin inhitat devrinde Aḥmed b. Rosta'dan sonra gelen müelifler, islâmın merkezinden çok uzakta bulunan İstanbul hakkında, gittikçe daha az mâlûmat vermektedirler. Ancak 4 asır sonra, türkmen aşîretleri Anadolu'yu işgâl ettikleri vakit, Şams al-Dīn Muḥammed al-Dimaşḳī (nşr. Frähn ve Mehren, Petersburg, 1865, s. 227) Ayasofya hakkında kısaca mâlûmat vermektedir. Bu mâlûmatın, kendisine bir az tekaddüm eden, müstensih ve hattat Aḥmed'in eserinden (*ayn. esr.*, s. VIII) alındığı anlaşılmaktadır. Bunda da yegâne zikre şâyân olan şey, kilisede bir meleğin sâkin olması ve onun bulunduğu makamın etrafı bir parmaklık (*darābazīn*) ile çevrilmiş bulunmasıdır. Hiç şüphesiz ki, bu yer âyîn kürsüsü (autel) ile mukaddes eşyanın muhafaza edildiği dolabı (ciborium) ihtiva eden parmaklık ile ayrılmış mahâldir.

20—30 sene sonra gelen İbn Baṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, II, 434) Ayasofya'nın inşasını, Süleyman'ın amcazâdesi olduğu rivâyet olunan, Āṣaf b. Baraḫyā [b. bk.]'ya atfetmiştir. İbn Baṭūṭa, atrium hakkında, gâyet doğru tafsilât vermiştir. Fakat kendisinin naklettiğine göre, âdet olduğu vechile, medhâldeki haç önünde eğilmek istemediği için, kilisenin içine girememiştir.

Türkler İstanbul'u zaptettikleri zaman (29 mayıs 1453) müdafaasız halk kiliseye sığındı. Rivâyete göre, türkler büyük Konstantin sütûnunun yanına kadar geldikleri zaman, gökte bir melek zuhûr edecek ve bunu gören türkler, bir daha dönmemek üzere, Asya'daki vatanlarına çekileceklerdi. Fakat türkler gelmişler ve harîm-i mukaddes olan mâbedin kapılarını açarak, içeri girmişler ve orada korkudan birbiri üstüne yığılmış olan erkek ve kadınları kolayca yakalayıp esir etmişlerdir. Türklerin Ayasofya'ya girişlerine şâhit olanlardan hiç biri, sonraları çıkan rivâyetlerde olduğu gibi, o vakit bir katl-i âmdan ve mâbede karşı bir hürmetsizlik ve tecavüz yapıldığından bahsetmezler. Bir az sonra Mehmed II., umumiyetle rivâyet olunduğu gibi, at üzerinde değil, fakat yaya olarak, kiliseye girmiş ve müezzine ezan okutarak, maiyeti ile beraber, namaz kılmıştır. O vakitten itbaren tâ 1934 senesine kadar, Konstantius ve Justinianus'un mâbedi artık islâm mâbedi olmuştur.

Tasvirlerin islâm dininde yasak olmasından dolayı, dâhilde türkler tarafından mühim tâdilât yapılmıştır. Evvelce duvar ve tonozlar üzerine, rumların mâhir elleri ile, ebediyete kadar dayanacak zannederek, koydukları mozayiklar badana ile örtüldü [Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I'de bu mozayıklardan bahsedildiğine göre, bir kısmı daha sonraları kapatılmış olacaktır]. Papaslar ile halkı ayıran parmaklıklı bölme kaldırıldı. Şark kısmı,

yâni Bēma 'daki bütün o zengin tezyinat söküldü. Eski Bizans kiliseleri hep Kudüs 'e müteveccih olduğu ve namaz ise, Kâbe 'ye mütevecciheh kılınması icabettiği için, türkler, fetih gününden beri, Ayasofya içinde binanın şark kısmına doğru namaz kılmayıp, bu istikametten bir az cenuba inhiraflı, yâni kıbleye mütevecciih olarak namaza dururlardı. Minberin ilk iki yanında yazılı birer sancak bulunurdu. [Güzel çiniler ile süslenmiş olan şimdiki mihrabın iki tarafındaki iki büyük şamdan Kanunî Süleyman tarafından Macaristan 'dan getirilmiş ve câmiye vakfolunmuştur (krş. E. Karacson, *Echos d'Orient*, 1908, XI, 69 v.d.)]. Mâlûmdur ki, Mehmed II. cenûb-i şarkî duvarlarını muazzam dayanaklar ile (istinat ayakları = contre-forts) tahkim etmiştir (bk. ilâve VII). Murad III., zamanla husûle gelmiş olan cüz'î arızaları izale etmek için, umumî tâmirat yaptırmıştır. Fakat bu tâmirat aynı zamanda dâhilde çıplak kalan kısımların da tezyinine yaramıştı. Bu münasebetle padişah içeride esas medhâlin yakınlarına [Bergama 'dan getirilen ve hellenistik devrine âit] iki büyük küp vazettirmiştir ki, bu küplerin her biri 1250 litre su alır. [Murad III. bugün esas kubbeyi tutan fil ayaklarının önünde duran 4 mahfil inşa ettirmiştir ki, bunların en büyüğü müezzinler mahfili olarak kullanılırdı]. Murad III. kubbenin üstündeki haçın yerine konulmuş olan ve kutru 50 arşın bulunan alemi altınla yaldızlamak için, büyük meblâğlar sarfetmiştir. Bu suretle islâmın remzi olan bu yaldızlı hilâlin parıltısını tâ Uludağ (Bursa) 'dan görmek kabildi.

XVI. asrın ikinci yarısında câmiin cenup tarafında ve câmiye muttasıl olan mezarlıkta, padişahlar için türbeler inşa edilmeğe başlandı. Bu türbelerin en eskisi Selim II. 'in türbesidir. Bundan sonra onun oğlu Murad III. ve torunu Mehmed III. türbeleri gelmektedir. Mehmed III. 'in, tahta cülûs eder etmez, katlettirdiği kardeşleri, Murad III. türbesi yanındaki küçük bir binada medfundurlar. 20—30 sene sonra, haylı zamandan beri mahlû bulunan Mustafa I. birden bire ölmüş ve burada onu defnedecek hemen daha münasip bir yer bulunamadığından, türklerin fethinden beri zeytin yağı mahzeni olarak kullandıkları eski vaftizhâne (baptistère, narthexin cenup cihetinde) 'ye gömülmüştür. Mustafa I. 'nın yeğeni Sultan İbrahim de bu vaftizhâne binasına defnolunmuştur. Yağ mahzeni ise, vaftizhânenin şimâlinde inşa edilen bir binaya naklolunmuştur.[1]

1 Bu binalardan bilhassa Selim II. ve Murad III. türbeleri gâyet kıymetli çiniler ihtiva etmekte ve türk mimarîsinin şaheserlerini teşkil eylemektedir. Bunların içinde yatanlar hakkında bk. *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 6 v.d.

Murad IV. duvarlara ve duvarlardaki boş yerlerin tezyinine çok ihtimam etmiştir. Duvarlada meşhur hattat Bıçakçı-zâde Mustafa Çelebi tarafından yazılmış olan cesim âyetler, imparatorluğun bir çok cihetlerden yükseldiğini gösteren bu devirden kalmadır. Türklerin sökmeğe çalışarak okumaktan büyük bir zevk aldıkları bu menkuş ve girift âyetler üstünde celî harfler ile, gâyet büyük olarak ilk dört halifenin isimleri yazılı levhalar asılmıştır. [Bu levhaların hattat Tekneci-zâde İbrahim Efendi tarafından yazılmış olduklarını *Ḥadîḳat al-cevâmi'* (I, 4) 'de görüyoruz ; krş. *Tuḥfa-i ḫaṭṭâtîn*, s. 48 ; bunlar, Sultan Mecid devrinde, hattat kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından yazılmış, yuvarlak levhalar ile tebdil olunmuştur]. Bugün hâlâ mevcut olup, hakikî bir san'at eseri bulunan, inci gibi minber de Murad IV. zamanına âittir. [Aynı padişah, solda iki mahfil arasında duran taş kürsüyü bina ettirmiştir. *Ḥadîḳat al-cevâmi'* (s. 4) 'de „mahfil-i humâyun, duvar dahilinde idi ; sultan Ahmed Han-ı sâlisin emr-i humâyunu ile şehneşin olmuştur" denilmektedir. Demek ki, mahfil eskiden mihrap yeri ile sol yan sahn arasındaki geçitte idi]. Ahmed III. bunu tevsi ve ön tarafına kapalı bir balkon ilâve etmiştir. Mahmud I. birinci kattaki hünkâr mahfilini [bk. *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, s. 5 : „tabaka-i ulyâda vâkî mahfil-i humâyun Sultan Murad Han 'ındır" demesinden, mahfilin birinci katta olmayıp, esasında iki katlı olduğu ve direkler ile teşkil edilen bir birinci kat üzerinde bulunduğu istidlâl edilebilir] ve şarkta ber câmiin yanında bulunması lâzım gelen müessesatı inşa ettirmiştir ki, bunlar da cenup tarafında avluda bulunan güzel şadırvan ve mektep [bu mektebin ilk tesisi, Fatih vakfiyesinden anlaşıldığı vecihle, Mehmed II. zamanına kadar çıkmaktadır], şimâl cihetindeki imâret ve câmiin içinde bulunan kıymetli kütüphânedir. Şunu da ilâve edelim ki, bâzı alâmetlerden bu kütüphânenin câmi dâhilinde muhafaza edilmiş daha eski bir temele istinat ettiği anlaşılmaktadır.

Murad IV. 'dan itibaren, memleketin umumi inhitatı ile birlikte, câmiin bakımı da ihmâl edilmiştir. Binanın inhidama mâil olan bâzı kısımlarını kurtarmak ve dâhilî manzarasının vakarını arttırmak üzere, Abdülmecid, 1847 'de, mimar Fossati kardeşleri binanın tâmirine memûr etmiş ve tâmirat 2 sene sürmüştür. [Fossati kardeşler kubbeyi demir kirişler ile takviye etmişler ve şâkulden inhiraf eden 13 kadar sütûnu düzeltmişlerdir]. Ancak insan tasvirlerini örten kireç sıvalar bırakılmış, fakat diğer kısımlardaki bütün duvar temizlenerek, Ayasofya 'nın altın yaldızlar ve renkler ile parıldayan

tezyinatı meydana çıkarılmıştır. Bugünkü şekli ile, hunkâr mahfili ve haricî duvarların üzerindeki kırmızı yollu sarı boyalar da bu zamana âittir. Câmiin, diğer bütün kısımları gibi, minâreleri de tâmir olunmuştur. Yalnız Bizans imparatorluğuna son darbeyi vuran Mehmed II. 'in yaptırmış olduğu minâreye dokunulmamıştı. Bununla beraber, nihayet bu minâreyi diğerleri kadar yükseltmek için, italyan mîmarına müsaade verilmiştir.

X. asırdan beri zelzelelerden pek az müteessir olması, câmiin bir tâlii eseridir. Şunu da zikretmek icabeder ki, Ayasofya 'nın bu sağlamlığı üç cihetindeki duvarların son bizanslılar ve türkler tarafından inşa edilen istinat ayakları sâyesindedir. Zelzeleye müsait bir arazi üzerine inşa edilmiş olmasına rağmen, bu büyük bina, bu tedbirler sâyesinde, Avrupa 'nın her hangi bir binasından daha uzun bir zaman dayanabilmiştir.[1]

Fetihten itibaren türkler, bizans hâkimiyetinin son zamanlarında Ayasofya 'nın menşe ve meziyetleri hakkında deveran eden sayısız efsâneleri, islâmîleştirerek, kendilerine mâl etmişlerdir. Mehmed II. 'in İstanbul 'a muzafferâne girmesini müteakip, Aḥmed b. Aḥmed al-Gîlânî 'ye, rumca nümûnelerine göre, kilisenin farsça bir tarihini yazdırmıştır ki, bu tarih bilâhare Ni'mat Allâh (ölm. 969 = 1561/1562) tarafından türkçeye çevrilmiştir ve Ayasofya kütüphanesinde nr. 3025 'te mukayyettir. Kâtib Çelebi (nşr. Flügel, II, 116) 'ye göre, astronom Ali Kuşçu [b. bk.] Mehmed II. için, aynı mevzû üzerine, farsça ikinci bir eser yazmıştır; fakat bugün bu eserin hangisi olduğunu tâyin etmek mümkün olamamaktadır. 888 (1483/1484) 'de yazılmış, fakat müellifi mâlûm olmayan ve bir osmanlı tarihine zeyl olarak, terkip edilmiş bulunan bir eser de, Berlin devlet kütüphanesindedir (*Ms. Orient.* 8°. 821); bu risâleden 3 sene sonraya âit olan *Tavârîḫ-i Ḳosṭanṭîniyya* (Fleischer, *Kat. Dresden*, nr. 113; Pertsch, *Türkische Hss. zu Berlin*, nr. 231), her ne kadar aynı menbâlardan alınmış ve aynı fikirleri ihtiva ederlerse de, daha mühimdir. Bunlara göre, büyük Ḳosṭanṭîn b. 'Alâniya 'nin gâyet zengin olan zevcesi Âşafiya, genç yaşında ölmüş ve dünyadaki binaların hepsinden daha yüksek bir kilise inşasını vasiyet etmiş. Avrupa 'dan bir mîmar gelmiş; zemini 40 arşın kadar kazınca, suya rastlamış; kiliseyi inşa edip, kubbesini yapmadan, kaçmış. Bina 10 sene yarım kalmış. Bilâhare mîmar, tekrâr İstanbul 'a gelerek kubbeyi de inşa eylemiş. Her taraftan mermerler çıkarılmış ki, o vakte kadar bunların yerini yalnız devler bilirlermiş. Dâhili tezyin eden 4 büyük somaki sütûn „Kaf" dağından çıkarılan „mâdenden" imiş. Hâlbuki bu sütûnlar sert mermerden yapılmıştır. Büyük kapıların kanatlarında kullanılan kereste, Nuh 'un gemisinden kalma tahtalar imiş ki, bunlar Kudüs 'te Süleyman 'ın mâbedinde ve Kyzikos (Aydıncık) 'ta kullanılmış. İnşa masrafı, her biri 360.000 florilik, 360.000 altın külçesine mâl olmuş. Konstantin 'in küçük oğlu, Peygamberin muâsırı ve gizli müslüman olan imparator Heraklius zamanında, kubbe yıkılmış ve dindar hükümdar hemen bunun tâmirine teşebbüs etmiş. — En eski yazılışı 970 (1562/1563) senesine çıkan 'Alî al-'Arabî İlyâs 'ın *Tavârîḫ-i Ḳosṭanṭîniyya va Âyâ Ṣôfiya* adındaki eseri, Kanunî Süleyman devrine âittir. 'Alî al-'Arabî İlyâs, 28 haziran 1565 'te ölen Semiz Ali Paşa zamanında, müderris idi (bu müellifin tarihi için bk. Flügel, *Kotal. der Kaiserl. Hofbibl. zu Wien*, III, 97). İki sene sonra eserinin ismini kısmen değiştirdi ve bâzı ilâveler yaptı (*Tavârîḫ-i binâ-i Âyâ Ṣôfiya*, Paris, Bibl. Nat., Supp. Fonds turcs., nr. 1546: *Tavârîḫ-i Ḳosṭantîniyya va Âyâ Ṣôfiya va ba'ż ḥikâyât*; Pertsch, *Vers. d. türk. Hss. der Kgl. Bibl. zu Berlin*, nr. 232). 'Alî al-'Arabî İlyâs 'a göre, Ayasofya, imparator Üstüniyânü zamanında mîmar İgnâdiüs tarafından inşa edilmiştir. Bu muharrir umumiyetle XV. asırdaki selefinden daha ziyâde şayân-ı itimattır. Eser, muhtelif rivâyetleri ihtiva etmesi dolayısiyle, daha tamamdır. Bugünkü nokta-i nazardan hiç de kâfî olmamakla beraber, müellif, şarkta bu en büyük câmiin tarihi hakkında salâhiyet sâhibi olan ilk türktür.

Ayasofya 'ya dâir dallanıp budaklanan **efsâneler**, asırlar geçtikçe, şeklini değiştirmiştir. XVII. asırda bu efsâneler en yüksek ruhânî kıymetini kazanmıştır; esasen bu devirde türkler cismânî olan her şeyi hakir görür olmuşlardı. Yine o zamanın rivâyetlerinden olarak, islâmiyetin ilk asırlarında, İstanbul 'u muhasara eden arap mücahitlerinin namaz kıldıkları yerler ile câmiin sahnı ortasında Hızır 'ın inşaata nezaret ettiği mahâlli gösterirlerdi.

1 Cenup yan sahnın görisinde, güzel bir lunç parmaklık ile ayrılan ve pek kıymetli yazma kitaplar ihtiva eden bir kütüphâne vardır. Duvarları İznik ve Kütahya çinileri ile süslenmiş olan bu kütüphâne, 1906 senesinde esaslı bir tâmir görmüştür. Cenup sahnın ortasında, Bizans devrinde imparator mahfili vardı.

Ramazanda câmi çok güzel bir manzara alırdı; şehzâdeler ile ricâl ikindi namazına gelirlerdi. Teravih namazı hiç bir yerde bu kadar ihtişamlı olmazdı. Kubbe, dâire şeklinde dizilmiş bir çok kandiller ile tenvir olunurdu. Ramazanın 26/27. (kadir) gecesi Kur'an 'ın indiği gece olduğundan, bu gece, câmide büyük ihtişamla tes'id edilirdi. Eskiden padişahlar bu gibi mübarek günlerde sık sık câmiye geldikleri hâlde, Abdülhamid II. ancak her sene ramazan ayında eski Topkapı sarayındaki Hırka-i saadete denizyolu ile geldiği vakit, bâzan bu câmiye de uğrardı.

Cenup tarafındaki dehlizlerde bulunan oyuk bir taşa İsa'nın beşiği nazarı ile bakılırdı. Evvelce genç softalar tarafından nakledilmekte bulunan bir rivâyet daha vardır ki, o da Ḥusayn Tabrîzî'nin bu câmide ne suretle bir tedris kürsüsüne nâil olduğuna dâirdir. Sultan Mehmed II., mutasavvıflardan olan bu zâte, elini öptürmek için, elinin üstünü uzatmayıp, elinin ayasını çevirmiş, Ḥusayn Tabrîzî de hemen padişahtan Ayasofya'da müderrislik almıştır. Abdülhamid II. zamanında mâbedde halkın en çok ziyaret ettiği yer terler direk ile mihrabın yakınındaki serin pencere idi. Sözleri bütün muasırları ve bilhassa Sultan Mehmed II. tarafından çok mûteber tutulan Şeyh Ak Şemseddin ilk tefsir dersini bu pencere önünde vermiş. Yakın vakte kadar pencereden gelen serin havanın ilâhiyat tahsil etmek isteyen talebeye zihin açıklığı verdiğine îtikat edilirdi. [Câmi, 1934'te, bir müze hâline konmuş ve İstanbul arkeoloji müzeleri idaresine raptedilmiştir. Halılar ve fil ayaklarına asılı yuvarlak levhalar, şubat 1935'te kaldırılmıştır. Bu tarihten itibaren, bina bâzı tâmirat görmüş ve bahçede, Bizans mimarî eserlerinden müteşekkil, bir açık hava müzesi vücuda getirilmiştir. Krş. *Ayasofya kılavuzu*, İstanbul, 1935.]

Bibliyografya: Procopios, Agathias ve Paulus Silentiarios gibi, en ziyâde şâyân-ı itimat bizanslı müellifler Justinianus'un muasırlarıdır. — Yeni muharrirler arasında şunlar zikredilebilir: P. Gyllius, *De topographia Constantinopoleos libri IV* (Lyon, 1561 ve müteakip seneler); ayn. mll., *De Bosphoro Thracio libri tres* (Lyon, 1561 ve müteakip seneler); Grelot, *Relation d'un voyage de Constantinople* (Paris, 1680); Charles du Fresne, sieur du Cange, *Constantinopolis christiana seu descriptio urbis Constantinopolitanae* (Venedik, 1729); ayn. mll., *Historia Byzantina* (Paris, 1680); J. v. Hammer, *Constantinopolis und der Bosporus*, I (Peşte, 1822); Skarlatos D. Byzantios, Κωνσταντινούπολις, I (Atina, 1851); C. Fossati, *Aya Sophia of Constantinople as recently restored* (London, 1852); Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, II (London, 1854); W. Salzenberg, *Altchristliche Baudenkmäler von Konstantinopel* (Berlin, 1854); Ayvansarâî Hüseyn, *Ḥadîḳat al-cevâmi'* (İstanbul, 1281 = 1864); G. Kinkel, *Mosaik zur Kunstgeschichte* (VII. *Die Sophienkirche von Konstantinopel*), Berlin, 1876; A. G. Paspatis, Βυζαντιναί μελέται (İstanbul, 1877); A. Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins* (Paris, 1883); J. P. Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte* (Eitelberger von Edelberg und Ilg, *Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters*, Viyana, 1897); N. Kondakof, *Bizantiskiye tserkvi i pamyatniki Konstantinopoli* (Odessa, 1887); G. Fossati, *Rilievi storico-artistici sulla architettura bizantina dal IV al XVe fino al XIX sec., ovvero notizie intorno alle scoperte fatte in S. Sofia a Costantinopoli* (Milano, 1891); D. F. Belyayef, *Byzantina*, II (*Zap. imper. rus. arch. obşç.*, VI, Petersburg, 1893); W. R. Lethaby ve H. Swainson, *The Church of Sancta Sophia, Constantinople; a study of Byzantine building* (London ve New-York, 1894); H. Holtzinger, *Die Sophienkirche und verwandte Bauten der byzantinischen Architektur* (R. Borrmann ve R. Graul tarafından neşredilen, *Die Baukunst*, 10. cüz, Berlin ve Stuttgart, 1898); Evliya Celebi, *Sayahat-nâme*, I (İstanbul, 1316 = 1900); E. M. Antoniadis, Ἀγιολογικοὶ πίνακες τῆς Ἁγίας Σοφίας (İstanbul, 1905); Celâl Esad, *Eski İstanbul* (İstanbul, 1323 = 1907); E. M. Antoniadis, Ἔκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας (Atina ve Leipzig, 1907—1909); J. Ebersolt, *Sainte Sophie de Constantinople* (*Étude de topographie d'après le livre dès cérémonies*, Paris, 1910); O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology* (Oxford, 1911); C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels* (Berlin, 1912); G. A. Sotiriu, Ἡ Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως (Atina, *ts.*); O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, II (Potsdam, 1914); ayn. mll., *Bibliographisch-kritischer Nachtrag zur altchr. u. byzant. Kunst* (Potsdam, 1939, bk. bir de zeyil); L. Bréhier, *Saint Sophia and the history of the church* (*The Constractive Quarterly*, 7, 1919); J. A. Douglas, *The importance of S. Sophia* (*The Christian East*, I, XX, 1920); M. D. Volonakis, *Saint Sophia and Constantinople* (*History and Art*, London, 1920); A. Fabre, *Autour des deux architectes du Parthénon et de Sainte-Sophie* (*Echos d'Orient*, 22, 1913); H. Prost, *Monuments antiques relevés et restaurés par les architectes pensionnaires de l'Académie de France à Rome. Supplément* (Paris, 1924); Ch. Diehl, *Manuel d'Art Byzantin*, I (Paris, 1925); M. A. Charles, *Hagia Sophia and the Great Imperial Mosques* (*The Art Bulletin*, XII, 1930, nr. 4); Andreades, *Die Sophienkathedrale von Konstantinopel* (*Kunstwissenschaftliche Forschungen*, I, 1921; krş. Guyer, *BZ*, 32, 1932, s. 137 v.dd.); U. Christoffel, *Die Hagia Sophia in Konstantinopel* (*Deutsche Zeitschrift*, 46, 1933); H. Sedelmayr, *Das erste mittelalterliche Architektursystem* (*Kunst-*

wissenschaftliche Forschungen, II, 1933); E. H. Swift, *The Latins at H. Sophia* (*Amer. Jour. of Archaeology*, 39, 1935); A. M. Schneider, *Byzans* (*Istanbuler Forschungen*, 8, Berlin, 1936); W. R. Zaloziecky, *Die Sophienkirche in Konstantinopel and ihre Stellung in der Geschichte der abendländischen Architectar* (*Stadi di antichità christiana*, 12, Roma, 1936); A. M. Schneider, *Die Hagia Sophia zu Konstantinopel* (*Bilderhefte antiker Architektar*, Berlin, 1938); ayn. mll., *Das Architektursystem des Hagia Sophia zu Konstantinopel* (*Oriens Christianus*, 36, 1939); ayn. mll., *Die Hagia Sophia in der politisch religiösen Gedankenwelt der Byzantiner* (*Das Werk des Künstlers*, 2, 1941).

Ayasofya'nın garp avlusunda yapılan **hafriyata** dâir: A. M. Schneider, *Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu Istanbal* (*Istanbuler Forschungen*, 12, Berlin, 1941).

Mozayiklere dâir: L. Bréhier, *Journal des Savants* (*N. S.* 10, Paris, 1912); A. Heisenberg, Ξένια, 1912; Th. Whittmore, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul. Preliminary report on the first year's work, 1931—1932* (*The Byzantin Institute*, Paris-Oxford, 1933); ayn. mll., *The Mosaics of St. Sophia at Istanbal. I. The Mosaics of the Narthex. II. The Mosaics of the southern Vestibale* (*The Byzantine Institute*, Oxford, 1936); C. Osieczkowska, IX; I. D. Stefanescu ve F. Dölger (*Byzantion*, IX ve X, 1934 ve 1935); Ch. Martin, *Nouvelle Revue théologique*, 62 (Paris, 1935); A. M. Schneider, *Oriens Christianus*, III, 10. ser., 1935; I. D. Stefanescu, *Actes du IV. Congrès Intern. des Études byzantines à Sophia*, I (*Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare*, 9, 1935); A. M. Schneider, *Byzans* (Berlin, 1936, s. 32 v.d.); Misn (M. Is. Nomidis), Τὰ μωσαικὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας (İstanbul, 1937); H. E. Del Medico, *Revue archéologique*, 12, 1938; S. Battini, *Felix Ravenna*, 1939.

Ayasofya'ya dâir **efsâneler**: Carnoy ve Nicolaides, *Folklore de Constantinople* (Paris, 1894); Preger, *Scriptires Originam Constantinopolitarum* (1901—1927); M. Speranski, *Festschrift für V. Zlatarski* (Sofia, 1925); H. H. Russack, *Byzans und Stanbul. Sagen und Legenden vom Goldenen Horn* (Berlin, 1941).

Kitâbeler: S. G. Mercati, *Sulle iscrizioni di Santa Sofia* (Bessarione, 1922—1923).

Kurşun **mühürler**: G. Schlumberger, *Sigillogra phiede l'Empire Byzantin* (Paris, 1884).

Küçük Ayasofya. Büyük Ayasofya'nın yakınında, Cinci meydanı yanında, küçük Ayasofya câmii vardır. Bu bina eski bir kilise olup, Justinianus ve Theodora tarafından 527—536 seneleri arasında inşa edilmiş ve azizlerden Sergios ve Bakhos'a ithaf edilmiştir. Bu kilise gayr-ı muntazam bir dört köşe içine resmedilmiş bir oktogondan terekküp etmekte ve oktogonun 8 köşesine tesadüf eden 8 fil ayağı kubbeyi taşımaktadır. Plân bakımından, bu bina büyük Ayasofya'nın prototipi sayılabilir. Fetihten az sonra, bu kilise, bâbüssaade ağası Hüseyin Ağa tarafından, câmiye tahvil olunmuştur. Binanın garbına 5 kubbeli bir revak eklenmiş, yanına ve civarına medrese, zâviye, imâret ve mektep gibi, hayır müesseseleri ilâve olunmuştur. Bunlardan bugün yalnız medrese mevcut olup, harap bir hâldedir. Câmiye bitişik olmayan ve bugün yıkılmış bulunan minâreyi, sadrazâm Mustafa Paşa yaptırmıştı. (K. Sösseheim.)

[Bu maddedeki ilâveler Arif Müfid Mansel tarafından yapılmıştır.]

İlâveler.

I. İlk kiliseye dâir, son zamanlara kadar, hemen hiç bir şey bilinmiyordu. Toprak üzerinde bu bina ile alâkalı bakiyeler mevcut değildi. Bizans me'bazlarının δρομικὸς νάος, yâni içinde yollar yahut sahnlar (nef) ihtiva eden bir kilise, olarak gösterdikleri bu binanın **basilika** şeklinde ve bugünkü binadan küçük olduğu anlaşılıyordu. 1935 senesinde İstanbul alman arkeoloji enstitüsünün, müzeler idaresi ile birlikte, Ayasofya'nın garp avlusunda yaptığı hafriyatta, bu binanın bâzı kısımlarını meydana çıkarmak kabil olmuştur. Bu hafriyatta bugünkü Ayasofya zemininden 2 m. aşağıda, mâbedin garp cephesini tezyin eden 5,5 m. genişliğinde direkli bir portik (galeri) ile narthex duvarlarının bir kısmı bulunmuştur. Bir mermer merdiven ile bu portike girilmekte ve buradan müteaddit kapılarla (bugün ikisi mevcuttur) mâbedin narthexine geçilmekte idi. Narthexin arkasında ise, 5 sahnlı olması muhtemel bulunan asıl basilika bulunuyordu. Hafriyat esnasında bulunmuş olan direkler, Korint nizamında başlıklar, kabartmalar ile süslü epistil hatılları ve diğer bir takım mimarî parçalar narthexin orta kapısının önündeki portikin yan portiklerden daha yüksek olduğunu ve cephesinde büyük bir alınlık (fronton) ihtivâ eden bir propylon şeklinde bulunduğunu göstermiştir. Bütün bu mimarî parçalar, Theodos II. devri üslûbunu göstermekte, binaenaleyh 415'te açılış merasimi yapılmış olan binaya âit bulunmaktadır.

II. Ayasofya'nın garbında bulunan ve „atrium" adını taşıyan avlunun şeklini de, yukarıda bahsettiğimiz hafriyatta, tesbit etmek kabil olmuştur. 47,6 m. uzunluğunda ve. 32,5 m. genişliğinde olan bu avlunun 3 tarafı revaklar ile çevrilmiş idi. Bunlar 4 köşe kalın pâyendeler ve bunların arasına vaz'edilmiş yüksek direklerden terekküp ediyordu. Wulff (*Altchristliche u. byzantinsche Kunst*, II, res. 327) tarafından dercedilmiş eski bir fotoğrafta bir kaç tânesi görülen bu direkler, 1873 'ten sonra kaldırılmıştır (krş. Curtiswalker, *Restes de la reine des villes*, II, 1891, nr. 2). Bu avlunun ortasında fıskıyeli bir havuz (kantharos) vardı. Fakat hafriyatta buna âit en küçük bir iz dahi bulunmamıştır.

III. Binanın esas plânı, müstatil içinde, ince uzun bir şekil almış bir sekiz köşe (oktogon)'nin yerleştirilmesi ile, husûle gelmiştir. Bu oktogon, büyük kubbeyi taşıyan 24,3 m. yüksekliğinde 4 büyük fil ayağı ve şarkta mihrabın, garpta ise, kıral kapısının sağında ve solunda bulunan ikişer aded daha küçük fil ayakları tarafından teşkil olunmakta ve bu ayaklar, inşaat için ehemmiyetli olan küçük kemerler ile, bir birine birleştirilmiş sütûnlara raptedilmiş bulunmaktadırlar. Bu binada mimarlar kemer ve kubbelerin muhtelif istikametlerde icra ettikleri tazyıkları, bunları birbirine çarpıştırmak suretiyle, tahfif etmekte yahut, bâzı hâllerde, tamamiyle ortadan kaldırmakta büyük maharet göstermişlerdir. Orta kubbenin şark ve cenup istikametlerinde icra ettiği tazyık, muazzam birer yarım kubbe tarafından karşılanmakta ve tekrar daha küçük üç yarım kubbeye taksim olunmaktadır. Bu yarım kubbelerden biri şarkta, mihrabın üzerini örtmektedir. Şimâl ve cenup tazyıkı ise, başlı başına bir âlem teşkil eden iki katlı yan galeriler tarafından karşılanmaktadır. Bu yan kısımlar saray plânlarını hatırlatan ve arka arkaya dizilmiş bir takım dâirelerden müteşekkildir. Garptan gelen tazyıkı karşılayan büyük yarım kubbe ise, üst katı başlı başına bir galeri teşkil eden iki katlı narthex tarafından desteklenmektedir ki, sâir bizans kiliselerinde olduğu gibi, kadınlara tahsis edilmiştir.

IV. Binanın içi fevkalâde süslüdür. Duvarlar, yerden kemerlerin başlangıcına kadar, yeşil Tesalya mermerinden yapılmış uzun şeritler ve bunların arasında bulunan Mısır porfiri, Numidye mermeri, krem renginde su mermeri, penbe damarlı Frigya mermeri, açık yeşil damarlı Karystya mermerinden levhalar ile kaplıdır. Bu kaplama, üst kısımda, „opus sectile" tekniğinde yapılmış bir şerit ve alçı bir konsol ile sona ermektedir. Muhtelif mermer levhaların hepsi, vaktiyle altın yaldızlı olan dendâneli çıtalar ile çerçevelenmiştir. Binanın zemini ise, Marmara adasından getirilmiş, geniş mermer levhalar ile döşenmiştir.

Bu mermer kaplamadan sonra, duvarlarda mozayikler başlıyordu. Figürlü kısımları sıva ile örtülmüş olan bu mozayikler, 1932 senesinden beri, hükûmetin müsaadesi ile, Amerikan Bizans enstitüsü müdürü Th. Whittemore tarafından temizlenerek, meydana çıkarılmaktadır. Justinianus devrine âit mozayikleri hâlen narthex ve yan sahnların tavanlarında ve üst galeride ve cephe direklerinin üzerindeki kemerlerin iç kısımlarında görmek mümkündür. Bunlar hendesî tezyinat ile kemerlerin tam ortalarına vazedilmiş haçları ihtiva etmekte ve geniş saha kaplayan altın yaldızların şa'şaası ile göz almaktadır. Bu devire âit figürlü tasvirler, zamanımıza kadar gelememiştir. Ayasofya 'da meydana çıkarılmış olan insan tasvirlerinin hepsi ikonoklast devrinden sonra yapılmıştır. Narthexin cenup kapısının üzerinde, altın yaldızlı bir zemin üzerinde, Meryem ile oğlunu ve İstanbul'un müessisi Konstantin ile Justinianus'u tasvir eden büyük mozayik levha (X. asır) bizans san'atının bir şaheseridir. Kıral kapısının üzerindeki mozayik ise, Basil I. yahut Leon VI.'u bir taht üzerinde oturmuş olan İsa'nın huzurunda ibadet eder bir vaziyette göstermektedir. Mihrap yarım kubbesinin içindeki mozayik, kucağında oğlunu tutan Meryem'i muşavvirdir (IX. asır). Üst kat galerilerinin cenup kısmındaki duvarları üzerinde, XI. ve XII. asırlara âit, büyük mozayik levhalar bulunmuştur. Bunlar İsa'nın sağında ve solunda muhtelif imparator ve imparatoriçeleri tasvir etmektedir.

Esas kubbenin içinde, taht üzerinde oturan bir İsa tasviri vardır. Bu mozayik, Abdülmecid zamanında, kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından yazılmış bir âyet ile örtülmüştür. Kubbedeki mozayiklerin bir kısmı bingilerde (pendantif) boya ile kopya edilmiştir (kanatlı melek tasvirleri).

V. Orta sahnın şark kısmında bulunan ve „bêma" adı verilen papazlara mahsus kısım, işlemeli sütûnlar ve muhtelif tasvirler ile süslü, yüksek bir bölme kafes ile, kilisenin mütebâki kısımlarından ayrılmıştı. Burada mukaddes eşya dolabı ve bir ibadet kürsüsü bulunuyordu. Mihrabın önünde ise, patriğin tahtı ve yarım dâire şeklinde kademelerden ibaret, papas peykeleri vardı. Orta sahnda, büyük kubbeyi taşıyan şark yarım kubbesinin altında, meşhur bir va'z kürsüsü (ambon) bulunuyordu. Bu kürsü, üzerine şark ve garptan iki merdiven ile çıkılan, direkli bir kâide üstünde yükselen ve yine direklere müştenit bir yarım kubbeden ibaret bir sâye-

bân şeklinde idi (krş. P. Friedländer, *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius*, 1912). Ambonun durduğu yerin civarında bugün „opus sectile“ tekniğinde yapılmış bir yer mozayiki görmek kabildir. Muahhar devire âit olan ve omfalion adını taşıyan bu mahalde „büyük Eisodos“ merasimi icra edildiği anlaşılıyor (A. M. Schneider, *Byzanz*, s. 34 v.d.). Rus seyyahı Anton'un (XII. asır) ifadesine göre, burada imparatorlara taç giydirirlermiş.

VI. Bizans kaynakları binanın garbında, atrium civarında „horologion“ adını taşıyan ve gâyet san'atkârane yapılmış bir su saatı ihtiva eden bir muvakkithâneden bahsetmektedirler. Schneider (*Die Grabung im Westhof der Sophienkirche*, s. 39 v.d.), bugünkü medhalin garbında, atrium duvarına bitişik ve üzeri bir beşik kemer ile örtülü olan dâirenin horologion olduğunu kabûl ediyor. Su saatinin Hârûn İbn Yaḥyâ tarafından târif edildiğini ve buna benzer bir saatin Gaza'da bulunduğunu zikrediyor (krş. H. Diels, *Über die von Prokop beschriebene Kunstuhr von Gaza*, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1917, nr. 7 ve *Antike Technik* (1920), s. 219 v.d.).

VII. Ayasofya'nın 4 minâresinden biri Fatih zamanında, şimâl-i garbî köşesindeki minâre, Bayezid II. devrinde ve garp cephesindeki kalın iki minâre ise, Selim II. devrinde, Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. Selim II. şimâl cihetindeki iki tâkpâyeyi (arc-boutants) bina ettirmiş ve Murad III. devrinde Sinan, Andronik tarafından yapılmış olan payandaları yeniden örmek ve yeni istinat duvarları ilâve etmek suretiyle, binayı inhidamdan kurtarmıştır.

(ARİF MÜFİD MANSEL.)

AYASTAFANOS. ĀYĀ STEFANOS, Marmara sâhilinde ve İstanbul'un 17 km. garbında, küçük bir mevkidir. Bu isim eski bir kiliseden geliyorsa da (v. Hammer), Ayastafanos'un İstanbul muhasarası sıralarında Fatih Sultan Mehmed'in ilk işgâl ettiği yerlerden, kadîm Hagios Stephanos olduğu kat'î surette isbat edilmiş değildir (Ducas, nşr. Bekker, Bonn, 1834, s. 258'de πύργια τοῦ Ἁγίου Στεφάνου σύν πολέμῳ'dan bahsetmektedir). İstanbul'un lâtinler tarafından zaptından evvel, haçlılar 23 haziran 1203'te bu civarda karargâh kurmuşlardı. İstanbul'dan Edirne'ye giden büyük yol Küçükçekmece (Ponte Piccolo)'den geçmekte ve Ayastafanos bu yolun 4 km. garbında kalmaktadır. Bu mevkiin, ne strateji ve ne de ticaret bakımından, ehemmiyeti yok idi; Evliyâ Çelebi de onu zikretmemektedir. [Mamafih osmanlı müverrihlerinin Ayastafanos'tan bahsettiği görülür. Meselâ Selânikî Mustafa Efendi (*Tarih*, İstanbul, 1281, s. 8 v.d.), Ayastafanos civarında İskender Çelebi bahçesi bulunduğunu ve Kanunî Süleyman'ın, bir gün Halkalı deresi etrafında avlanırken, fırtınaya tutularak mezkûr bahçedeki köşke iltica ettiğini söylüyor. Murad IV. tarafından idam ettirilen şeyhülislâm Ahî-zâde Hüseyin Efendi'nin gömüldüğü yer bakkında, Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, I, 26) „İskender Çelebi bahçesi“ ve Müstakim-zâde Sâdeddin Efendinin (*Devḥat al-maşā'iḥ*, nezdimdeki yazma nusha) „Florya“ dediğine bakılırsa, bu iki mevkiin aynı olduğuna hükmedilebilir.] XIX. asrın başından itibaren, İstanbul zenginleri tarafından, Ayastafanos'ta o kadar çok sayfiye yaptırılmıştır ki, bugün orası istanbullular için, şimendifer vasıtasiyle, pek kolay gidilebilen bir tenezzüh mahâlli hâline gelmiştir.

Ayastafanos, Osmanlı devleti ile Rusya arasında vukûbulan harbin sonunda, 31 kânun II. 1878 tarihinde, Edirne'de yapılan mütarekeyi müteakip, ingiliz donanmasının Marmara'ya girmesi üzerine, ruslar tarafından işgâl edilerek, karargâh ittihaz edildi. Osmanlı murahhasları hâriciye nâzırı Saffet Paşa ve Berlin sefiri Sâdullah Bey (Paşa) ile rus murahhasları kont İgnatiev ve Nelidov orada ictimâ ile müzakeratta bulunup, 3 mart 1878'de „Ayastafanos muahedesi“ adını taşıyan vesikayı imza ettiler. İmza merasiminin yapıldığı bina, bir zelzele esnasında, yıkılmıştır. Muahede şartları yeni teşkil olunan Bulgaristan'ın pek çok genişlemesinden ve ruslerın istediği harp tazminatından dolayı, pek ağırdı (muahedenin metni için bk. *Muahedât-ı umûmiye mecmuası*, İstanbul, 1298, IV; G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris, 1902, III, 509 v.d.). İngiltere'nin teşebbüsü ile toplanan Berlin kongresi, daha hafif şartlarla, yeni bir muahede tanzim etmiş (13 temmuz 1878) ve Rusya ile kat'î musalâha ise, 8 şubat 1879'da, İstanbul'da akdolunmuştur.

Ayastafanos'un, ikinci meşrutiyeti müteakip, yeni bir tarihî hâdiseye sahne olduğunu görüyoruz. 13 nisan 1909 (31 mart 1325)'da, İstanbul'da başlayan irtica hareketini bastırmak üzere, Selânik'ten gelen „hareket ordusuna“ mensup kuvvetler 19 nisanda Ayastafanos'a girdiler. Daha sonra „hareket ordusu“ İstanbul'u işgâl ederken, meb'usân ve âyân âzâları Ayastafanos'ta Yacht-clup'te âyân reisi Said Paşa'nın riyasetinde, meclis-i millî hâlinde toplanarak, Abdülhamid II.'in hal'i müzakere edildi. [İstanbul'un işgâlini müteakip, âyân ve meb'ûsân âzaları Ayasofya'daki dâirelerine avdet ile, mebusân salonunda ictimâ ederek, Abdülhamid II.'in hal'ine karar verdi (27 nisan 1909; bk. Abdurrahman Şeref ve Ahmed Refik, *Sultan Abdülhamid-i sâniye dâir*, İstanbul,

1918)]. Bu vak'a cereyan ederken, türk donanması da, „hareket ordusuna" iltihak ederek, Ayastafanos önüne gelmişti.

[Ayastafanos ismi 1930 'da, İstanbul 'da yeniden kaza teşkilâtı yapıldığı sırada, Yeşilköy 'e tebdil edilmiştir. Yeşilköy 'ün, son tahrire göre (1940), nüfusu 6.971 'dir. Rusların Ayastafanos 'a geldiklerinin hâtırası olarak inşa ettikleri âbide, 1914 'te, Türkiye ile Rusya arasında başlayan harp üzerine, abalı tarafından, yıkılmıştır].

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. von Hammer, *Constantinopolis und Bosporus* (Peşte, 1822), II, 9 v.d.; F. Schrader, *Konstantinopel* (Tübingen, 1917), s. 115; de la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1914), II, 242 v.d.; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı ḥaḳîḳat* (İstanbul, 1326), III; Ahmed Refik, *Abdülhamid-i sânî ve devr-i saltanatı* (İstanbul, 1327), III; Said Paşa, *Hâtırât* (İstanbul, 1328), III, kısm. 2, s. 475 v.d. (J. H. KRAMERS.)

[Bu maddedeki ilâveler M. CAVİD BAYSUN tarafından yapılmıştır.]

AYASULUK. ĀYĀ SŪLŪĠ, garbî Anadolu 'da, Küçük-Menderes nehrinin Ege denizine dökülmeden önce geçtiği ovanın cenub-i şarkî kenarı yakınında bulunan ve düz ova zemini üzerinde, ada gibi, yükselen bir tepenin yamaçlarına yerleşmiş, sâhilden 9 km. kadar içeride, İzmir-Aydın demir yolunun 77. kilometresinde, İzmir vilâyetinin Kuşadası kazasına bağlı bir nâhiyenin merkezi olan küçük bir kasabadır. Bugün buraya, nâhiyenin adı ile, Akıncılar yahut, daha önceden kasabaya verilmiş ad ile, Selçuk denilmekte ise de, orta çağdan kalma Ayasuluk adı unutulmamıştır. 1935 sayımına göre, ancak 4025 nüfuslu olan Ayasuluk, orta çağda mühim bir ticarî belde idi ve eski çağların meşhur Efes (Ephesus) şehri de ilk önce burada kurulmuştu. Bugün Ayasuluk 'un yerleşmiş olduğu tepe, milâttan 6 asır evvel, deniz kıyısında bulunuyordu. Eskilerin Kaystros (Caystrus) dedikleri Küçük-Menderes 'in getirdiği çok mikdarda çamur ve kum kütlesi, şimdiki ovanın yerini işgâl eden sığ körfezi tedricen doldurduğundan, Efes şehrini milâttan iki buçuk asır evvel bir az daha garpta şimdiki harâbelerin bulunduğu yere nakletmek lâzım gelmiş, fakat buradaki limanda bir müddet sonra kumlar ile tıkandığı için, milâdın ilk asrında, daha garpta bir yeni liman tesisine zarûret hâsıl olmuştu. Nihayet karanın mütemadiyen denizden yer kazanması karşısında böyle muvakkat tedbirler de fayda vermemiş ve eski Efes büsbütün sönmüştür. Küçük-Menderes nehri ağzında, sâhil hattının tarih devirlerinde uğradığı değişiklikler üzerinde durmağa yerimiz müsait değildir. Yalnız şunu kaydedelim ki, deltanın III. (m. ö.) asır ortasından I. (m. s.) asra kadar 4—5 km. ve bundan imparator Hadrianus zamanına (II. asır ortası) kadar, 3 km. yer kazanmasına mukabil, o devirden bugüne kadar olan kazancın 1 km. 'yi geçmemesi, nehir alüvyonlarının git-gide daha derin ve daha açık bir deniz sahasına rastlaması ile izah olunabilir. Ne olursa olsun, burada hatırlanacak nokta, islâm tarihini alâkadar eden yakın devrelerde, Ayasuluk civarında sâhil hattının pek bâriz değişikliklere uğramadığıdır. *İslâm ansiklopedisi* 'nin Leyden nushasındaki AYA ŞOLŪḴ maddesinde, arap coğrafyacılarının Efes adını, Afsūs veya Ufsūs şeklinde tanımakta ve aşḥāb-ı kahf mağarasının burada olduğunu zikretmekte bulundukları söylenmektedir. Bununla Elbistan civarındaki Efsūs 'un kasdedilmiş olması daha muhtemel görünüyor.

Eski çağların Efes 'i, tedricen kendisinden uzaklaşan denizi tekrar bulmak için, bir kaç defa yer değiştirdikten ve limanının kumlanmasını müteakip, tamamiyle söndükten sonra, orta çağda Bizans devrinde, şehrin tekrar eski yerine, Ayasuluk tepesi eteğine, geldiği ve bu defa daha ziyade bir kara şehri olarak, yeniden canlandığı görülmektedir. Araplar bu havâliye kadar gelmişler ise de, şehrin ancak yakınından geçmişlerdir (182 = 798). Anadolu 'unu selçuk türkleri tarafından fethini müteakip, Ayasuluk bir kaç defa elden ele geçti ve Konya Selçukî saltanatının sukutundan sonra, Aydınoğlu Hızır Bey elinde iken, İbn Baṭūṭā tarafından ziyaret olundu (733 = 1333). Bu seyyah, 15 kapısı olduğunu söylediği şehri, Āyāsulūġ adı ile, zikreder ve buranın eski, büyük bir şehir ve mühim bir ticaret merkezi olduğunu anlatır. Orta çağ garp kaynaklarında Ayasuluk, kendisine italyanlar tarafından verilmiş olan Altoluogo, Altologo, Haulte-loge, Altolloch ve Latologo adı ile zikredilmektedir. Türk devrindeki Ayasuluk bir tepe üzerinde kurulmuş olduğuna göre, şehrin adının, italyancada „yüksek yer" mânasına olarak, *alto-luogo* 'dan geldiği farzedilebilirse de, hakikatte, gerek bu italyanca ad, gerekse Ayasuluk adı, şehrin topografya vaziyeti dolayısiyle, verilmiş değildir. Daha evvelden, bizanslılar Efes 'e, mezarı burada bulunan havârî ἅγιος Ἰωάννης 'ın lâkabı olan ἅγιος Θεολόγος adını vermişlerdi; halk dilinde ἅγιος kısaltılarak, *âï* şeklini aldığı gibi, bu isimler de daha sonra değişerek, türkçede Ayasuluğ veya Ayasuluk, italyancada Altolugo olmuştur. Türk devrinin başlarında, havârînin mezarını ihtiva eden kilise, câmiye tahvil edilmiş idi. Bu sırada denizden uzakta kâin asıl şehirden başka, deniz kıyısında XIV. asır başında kurulup, yine Al

tolüogo adını taşıyan ve siyasî sebepler ile memleketlerini terketmiş italyanlar ile meskûn bir şehir bulunduğunu ve bu italyanların, hıristiyanlara karşı, türkler ile bir olduklarını seyyah Ludolphe zikreylemektedir; mamafih şarkî Akdeniz'in ticaret beldeleri hakkında etraflı mâlûmat veren Pegolotti'nin bu ikinci şehirden bahsetmediğine bakılırsa, buranın pek faâl olmadığına hükmedilebilir. Buna mukabil, dâhilideki türk Ayasuluk ehemmiyetli bir ticaret mevkii olmuştu. Buraya baricdon kumaşlar, gümüş takımları, şarap, sabun v.s. getirilir; Kütahya şapı, buğday, bal mumu, pirinç ve keten elyafı alınırdı. Korsanların ve adalar ile İzmir'deki hıristiyanların türklere karşı yaptıkları müşterek hareketler, bu ticareti bâzan inkıtaa uğratırdı. Hızır Bey zamanında Ayasuluk'ta Venedik ve Cenova konsolosları bulunmakta idi. XIV. asrın sonuna doğru (1391) Yıldırım Bayezid, şehri ele geçirdiği vakit, Venedik tab'asına, evvelce Aydın beyleri tarafından verilmiş olan, imtiyazların bâkî kalacağını vaad etmişti. Timur 1402'de Ayasuluk'ta karargâh kurdu ve türk beylerini buraya çağırdı. Az zaman sonra memleket, Çelebi Mehmed I. tarafından, yeniden osmanlı devletinin hükmü altına alındı; oğlu Murad II., mahallî sergerdelerin tâzimatını kabûl etmek üzere, Ayasuluk'a geldiği sırada, şehir tâmir edildi. Osmanlı devrinin ilk zamanlarında Ayasuluk şehri, Anadolu eyaletinin Aydın sancağına bağlı bir kaza hâlinde idi. Bununla beraber kalesi, Kaptan Paşa'ya âit olan, İzmir sancağına tâbî bulunuyordu. Bu devirde İzmir'in gittikçe inkişaf etmesi ve sâhilde Kuşadası'nın, Ayasuluk'a âit mahallî faâliyeti kendine çekmesi, kadîm şehri git-gide geriletti ve burası, sıtmalık bir muhit içinde, tedricen köy hâline geldi. XVII. asrın ikinci yarısında buradan geçen Evliya Çelebi, gerek Ayasuluk'ta ve gerek buna yarım saat mesafede olduğunu söylediği harâbe hâlinde bir şehirde (Efes harâbeleri olacak) gördüğü kadîm eserleri hayranlık ile zikretmekle beraber, Ayasuluk'ta tepe üzerindeki kale içinde 20 ve kale dışında ise, ancak 100 kadar toprak örtülü ev bulunduğunu söyler ve kapısı üzerinde Aydın-oğullarından İsa Bey'e âit bir kitâbe taşıyan büyük câmiden bahseder. Ayasuluk'un gerilemesi daha sonraki asırlarda da devam etmiş olmalıdır. XIX. asrın başlarında buradan geçen seyyahlar, Ayasuluk'u, bir kaç türk âilesinin oturduğu kulûbelerden mürekkep, küçük bir köy olarak kayıt ile, tepe üzerindeki hisardan ve bunun karşısındaki mermer cepheli büyük câmiden bahsederler. Vilâyet teşkilâtı sırasında, burası, Aydın vilâyeti dâhilinde, İzmir sancağının Kuşadası kazasına bağlı bir nâhiye teşkil ediyor ve nâhiye merkezi Ayasuluk'un şarkında, Çirkince adlı, büyük bir rum köyünde bulunuyor. İzmir-Aydın demir yolunun inşası, Ayasuluk'un durgun hayatında az çok bir değişikliğe sebep oldu; istasyon civarında, tepenin şark eteğinde, bir kaç yeni bina kuruldu. Bugün ovanın şark taraflarında incirlikler, hububat, pamuk ve tütün tarlaları vardır.

Bibliyografya: G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 155; W. Heyd, *Geschichte des Levantehandels*; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 137 v.d.; *Aydın vilâyeti salnâmesi* (1324=1908); Ch. Texier, *Asie Mineure*, 310 v.d.; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, III, 87 v.d.; A. Grund, *Vorläufiger Bericht über physiogeographische Untersuchungen im Deltagebiet des kleinen Mäander bei Ajasolug* (*Ephesus*) (*SBAk. Wien*, 1906, CXV, 241—262, 1757 v.d.); Besim Darkot, *Coğrafî araştırmalar*, I, 39 v.d. (BESİM DARKOT.)

ĀYĀT. (A.), *āya* kelimesinin cemidir; bk. AYET.

AYAZ. AYĀZ (?—1105), emîr, Hemedan beyi olup, birbirleri ile saltanat için çarpışan selçukîlerden Berkyaruk ile Muḥammed I. adındaki iki kardeşin mücadelesinde mühim rol oynamıştır. Muḥammed'in dâvasına hizmet ettikten sonra, 494 (1100)'te Berkyaruk'un tarafına geçmiş ve onun vefatından sonra, küçük yaştaki oğlu Malikşāh'ın atabegi sıfatı ile, Muḥammed ile mücadeleye devam etmiş ise de, Muḥammed tarafından, hiyle ile katledilmiştir (499=1105).

Bibliyografya: İbn al-Asîr (nşr. Tornb.), X, 199 v.dd.; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'hist. des Seldjouc.*, II, 90.

AYBEG (arap. telâffuzu AYBAK) (?—1249), asıl adı 'Izz al-Dīn Abu 'l-Manṣūr Aybeg al-Mu'azzamī olup, 597—615 (1200—1218)'e kadar Şam vâlisi iken, babası al-Malik al-'Ādil'in ölümü ile 615'ten 624 (1218—1227)'e kadar, Şam sultanlığına geçen al-Malik al-Mu'azzam Şaraf al-Dīn 'Īsā'nın kölesi idi. Ḥavrān'da Ṣalḫad şehri ile etrafı, 608 (1211/1212)'de, timar olarak, ona verilmişti. Aynı zamanda saray kâhyası (*ustāẕ-dār*) tâyin edilmişti. 624 (1227)'te al-Malik al-Nāṣir Dāvūd, babası 'Īsā'nın yerine, Şam tahtına geçince, Aybeg aynı zamanda Şam nâibliğine terfî edilmiş ve bu suretle bütün siyasî nufuzu eline almıştır. Mamafih bundan bir müddet sonra, Dāvūd'un amcası al-Malik al-Aşraf Şam'ı alınca, Aybeg nâiblikten uzaklaştı ise de, Ḥavrān'daki timarını muhafaza etti. 636 (1238)'da hâlâ kendisine „Ṣalḫad ile Zur'a emîri" deniliyordu. Fakat bundan sonra, kendisinin hiyanetinden şüphe edildiği için, siyasî mevkiini kaybetmiştir. 646

(1248/1249) 'da Kahire 'de vefat etmiştir. Cenazesi Şam 'a nakledilmiş ve türbesine gömülmüştür. — Aybeg idare ettiği memlekete, bir çok mîmarî eserler vücuda getirmek suretiyle, hizmet etmiştir. Şam 'da, üç hanefî medresesi vücuda getirmiş, bir dördüncüsünü de Kudüs 'te tesis etmiştir. Ustāz-dār sıfatı ile hanların inşası ile bilhassa alâkadar olmuştu. Şalḥad vâlisi sıfatı ile de, şimâlî Arabistan ve Bābil 'den Şam 'a giden ticaret yolunun kendi ülkesinden geçen kısmının inkişafına çalıştı. Çölde Ḳal'at al-Azraḳ 'ı yaptırmış ve 'Ināk 'teki Maṭḥ yabut Birka denilen büyük bir sarnıcı tâmir ettirmiş, Sāla 'de de büyük bir han yaptırmıştı. Onun bu inşaat merakı maiyetindekilere ve bilhassa kölesi 'Alam al-Dīn Ḳayṣar 'a sirayet etmiştir. Kendi timarı dâhilinde yaptırmış olduğu şu binalar bilhassa söylenmeğe değer: Şalḥad 'da bir han (611 = 1214/1215); Şalḥad kalesinde bir kule (617 = 1220/1221); şehrin câmiinde revak ve bir minâre (630 = 1232/1233); Zur'a 'da bir han (636 = 1238); 'Ināk 'te bir sarnıç (636/637 = 1238—1240); al-'Āyin 'de bir câmi (638 = 1240/1241); 630 (1232/1233) senesine doğru Sāla 'de câmi ile han. Bu sonuncuların kitâbeleri parçalanmış olduğu için, hakikî tarihi belli değildir. —Gerek Şaraf al-Dīn 'Īsā ve gerek memlûkü Aybeg haçlı seferlerinde isimleri geçen zevattandır.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, mad. *al-Mu'aẓẓam 'Īsā*; van Berchem, *ZDPV*, XVI, 84 v.dd.; Littmann, *Semitic Inscriptions*, s. 204 v.dd.; Dussaud-Macler, *Mission dans les régions désertiques de la Syrie Moyenne*, s. 326 v.dd., 335 v.d. (LITTMANN.)

AYBEG, ḲUTB AL-DĪN (? —1210), Hindistan 'da islâm hâkimiyetinin kökleşmesinde ve genişlemesinde çok mühim rolü olan sultan Mu'izz al-Dīn (Şihāb al-Dīn) Muḥammed Gōrī 'nin memlûklerinden olup, Hind fütûhatında büyük hizmetlerde bulunmuş bir kumandan ve Dehli 'deki türk memlûkleri devletinin kurucusudur. Eski Hind tarihçileri (msl. Minhāc al-Sirāc), Dehli 'deki bu türk memlûkleri saltanatının ilk tabakasına Salāṭīn-i Mu'izziya adını verirler. Gazneliler ve Selçuklulardan, hattâ daha doğrusu, Abbâsîlerden beri devam edip gelen siyasî-idarî bir an'aneyi tâkip ederek, bir çok türk köleleri satın alan ve büyük kumandanlarını onların arasından seçen Mu'izz al-Dīn, onu Gazne 'de bir esir tâcirinden aldı. Aybeg, daha evvel, Nīşābūr kadısı olan Faḫr al-Dīn 'Abd al-'Azīz Kūfī tarafından satın alınarak, hem dinî bir terbiye görmüş ve okuyup yazma öğrenmiş, hem de mükemmel bir suvari ve okçu olarak yetiştirilmişti. Siması güzel olmamakla beraber, zekâsı ve ahlâkî meziyetleri ile temayüz etmişti. *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* mütercimi Raverty, küçük parmağı kırık olduğu için, kendisine İbāk denildiğini ve bunun bir isim değil bir lâkap olduğunu, uzun bir hâşiyede, izah etmekte ise de, hem *Aybeg* kelimesinin bu şekilde okunuşu, hem de bu izah tarzı, tamamiyle yanlıştır. Eserin asıl farsça metninde, bu sakatlıktan dolayı, ona Aybeg-şell denildiği yazılıdır (yalnız *Ma'āṣir-i Raḥīmī* 'de, bu kusur sebebiyle, Aybeg denildiği yazılı ise de, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* 'nin hulâsasından ibaret olan bu fıkrada *şell* kelimesinin unutulmuş olduğu anlaşılıyor). Bir eğlence meclisinde kendisine verdiği ihsanları saray hademe ve muhafızlarına tamamiyle dağıttığını duyan Mu'izz al-Dīn, fıtratındaki bu necabeti takdir ederek, onu derece derece en mühim memuriyetlere tâyin etti ve emîr âhûrluk mevkiine kadar yükseltti. Ḫwārizmşāhlar ile yaptığı harplerde ve bilhassa Hind seferlerinde fedakârlığını ve kabiliyetini gören Mu'izz al-Dīn, 580 'de onu Kohrām sipehsâlârlığına tâyin etmek suretiyle, ilerideki büyük muvaffakiyetlerine bir zemin hazırlamış oldu. Ginniş imparatorluğunun muhtelif sahalarını idare ve bilhassa gittikçe nâzikleşen Horasan vaziyetine yakından nezaret için, Gazne 'de oturmağa mecbur olan Mu'izz al-Dīn, Hindistan 'daki memleketlerinin idaresini, git-gide daha büyük bir salâhiyet ve nufuz kazanan bu kudretli ve sâdık kumandanına bıraktı. Gerçi, bâzı büyük askerî hareketler için, ara sıra, ordusu ile Hindistan 'a geliyordu; lâkin Hindistan 'ın bütün askerî ve idarî işleri, Ḳuṭb al-Dīn Aybeg 'in elinde idi. Hükümdar, onun kudretli idaresinden ve Gazne hazinesine sonsuz ganimetler temin eden zaferlerinden o kadar memnun idi ki, 602 'de ona melik unvanını verdiği gibi, imparatorluğunun Hindistan 'daki toprakları için, veliaht olarak da seçti.

Hakikaten Ḳuṭb al-Dīn Aybeg 'in şimâlî Hind 'deki mütemâdi zaferleri, ona büyük bir şöhret ve nufuz kazandırdığı gibi, islâm dininin ve kültürünün bu büyük sahada iyice yerleşmesinde ve genişlemesinde de kuvvetle âmil olmuş ve Gaznelilerin, Lâhor merkez olmak üzere, kurdukları müslüman Hind ülkesini muazzam bir imparatorluk hâline getirmiştir. 580—602 yılları arasında, Hansi, Mirat, Kol, Dehli, Biyana, Badaon, Nehrvala, Gvalyor ve nihayet Kalincar gibi şehirleri ve kaleleri zaptederek, racputların mukavemetini kıran ve 602 'de, Mu'izz al-Dīn ile beraber, âsî kabîlelere karşı büyük bir temizleme hareketi yapan Aybeg, her hareketinde muvaffakiyet kazanmıştı. Kumandanlarından olup, türklerin Halaç [b. bk.] kabîlesine mensup bulunan Muḥammed b. Baḫtiyār tarafından Bingale ve Bihār zaptolunmuş

tu. Bütün bu zaferler, nihayetsiz ganimetlerin müslümanlar ve bilhassa türkler eline geçmesine sebep olmuş, Dehli'den Kalinca ve Gucarat'a ve Labnauti'den Lâhor'a kadar, bütün şimâlî Hind onun hâkimiyetini tanımıştı. Muasır bir tarihçi, yalnız 602 yılındaki te'dip hareketlerinde ele geçen ganimetlerin, ondan evvelki iki asır zarfında alınan ganimetlerden çok fazla olduğunu yazıyor. Yine aynı müellif, onun her yıl, kadın ve erkek, binlerce kâfiri müslüman ettiğini, bir çok kâfir şehirlerinin müslüman memleketi olup, mescitler, medreseler ve tekkeler ile süslendiğini kaydetmektedir. Dehli'yi kendisine merkez yapan Aybeg, türk memlûkleri arasından seçtiği ve bâzılarına nöbet, serâperde, kûs ve alem [b. bk.] gibi alâmetler ile birlikte, sipehsâlârlık verdiği büyük kumandanları vasıtası ile, her tarafta nufuzunu tanıtmış ve kuvvetli bir idare kurmuştu.

602 (1202)'de sultan Mu'izz al-Dīn'in, Gazne'ye dönerken, yolda bir hindli tarafından öldürüldüğü haberi gelince, Ḳuṭb al-Dīn Aybeg, hiç tereddüt etmeden, yanındaki asker ile, Lâhor'a doğru yola çıktı ve âdetâ cebrî bir yürüyüş ile, 11 zilkâde salı günü şehir dışına vardı. Gaznelilor devrinden beri hind müslümanlığının merkezi olan bu büyük şehrin bütün ileri gelenleri, kadılar, imamlar, seyyidler, askerî ve mülkî memurlar, bütün askerler ve şehir halkı onu istikbâle çıktılar ve ertesi salı (18 zilkâde) Lâhor sarayında cülûs merasimi icra edilerek, her kes yeni hükümdara bi'at etti. Erkek çocuğu olmayan Mu'izz al-Dīn Muḥammed'in onu, melik unvanı ile, Hind'deki imparatorluğuna veliaht tâyin ettiği hakkında, muasırı Faḫr al-Dīn Mubārakşāh'ın ifadesi (*Tārīḫ*, s. 28, 33), daha sonraki kaynaklarda mevcut olmamakla beraber, her hâlde doğru olmalıdır. Esasen şimâlî Hind hâkimiyeti, o sırada fi'len onun elinde bulunuyordu. Fīrūzkūh'ta hükümran olan Ġiyāṯ al-Dīn Maḥmūd Gōrī, bu fi'lî vaziyeti tasdik ederek, Ḳuṭb al-Dīn'e sultan unvanını verdi ve saltanat alâmeti olarak, çetr [b. bk.] gönderdi. Lâhor halkını kendisine bağlamak için, müslüman emlâkinden alınan ḫ nisbetindeki vergiyi, şeriat esaslarına uymak için, yerine göre, ۱/۱۰ ve ۱/۲۰'ye indirdi ve mal sâhiplerine kendi nişanı ile tevsik edilmiş vesikalar verdi; din âlimlerine ve beytülmâlden istihkakı olan muhtaclara maaşlar tahsis etti; dervişlere, fakirlere, dullara ve yetimlere ihsanlarda bulundu. Sultan Mu'izz al-Dīn'in kölelerinden ve büyük kumandanlarından olup, onun ölümünden sonra Gazne'de, sultan unvanı ile, saltanat süren ve bir kızını — daha Mu'izz al-Dīn'in hayatında ve onun emri ile — Aybeg'e vermiş olan Tāc al-Dīn Yulduz ile Pencâb hududunda yaptığı bir muharebede onu mağlûp ederek, Gazne'ye girdi; fakat 40 günlük bir ikametten sonra, kuvvetlerini toplamış olan Yulduz'un tazyiki karşısında, tekrar Hindistan'a çekilmeğe mecbur oldu. 607 (1210)'de kûy-u çevgân [b. bk.] oynadığı sırada attan düşerek, öldü. Yerine geçen oğlu Ārāmşāh, bir sene saltanat sürdükten sonra, Aybeg'in damadı ve sevgili kumandanı olan Badaon vâlisi İltutmış [b. bk.] tarafından mağlûp edilerek, tahttan indirildi. Ḳuṭb al-Dīn'in demir elinde toplanmış olan müslüman-hind hâkimiyeti, bu suretle, kısa bir zaman için, dört rakip kuvvet elinde parçalanmış oluyordu: Sind'de Nāṣir al-Dīn Kabaca [b. bk.]; Dehli havâlisinde İltutmış; Lahnauti'de, en nufuzluları 'Alī Mardān olan melik unvanlı Halaç emîrleri; zaman zaman bu iki emîrin, bâzan da Gazne hâkimi Yulduz'un eline geçen Lâhor ve havâlisi. Mamafih Dehli türk sultanlarının en büyüğü olan İltutmış, rakiplerini ezerek ve yerli prenslerin isyan teşebbüslerini bastırarak, Ḳuṭb al-Dīn'in temellerini attığı türk saltanatını daha kuvvetli ve azametli bir şekilde devâm ettirmek suretiyle, şimâlî Hind'deki türk hâkimiyetini sağlamlaştırmakta zorluk çekmedi.

Zaferler ile dolu askerî ve siyasî hayatını kısaca anlattığımız Ḳuṭb al-Dīn Aybeg, orta çağ islâm-türk tarihinin büyük mücahit simalarından biridir. Sultan Mu'izz al-Dīn Muḥammed ile beraber, şimâlî Hindistan'da islâmiyetin kuvvetle yerleşmesinde, islâm medeniyetinin Hindistan'a yayılmasında birinci derecede âmil olmuş ve Dehli'deki muhteşem türk sultanlığını kurmak suretiyle, sonradan daha büyük tarihî neticeler doğuran muazzam bir vakıanın kahramanı sıfatı ile, tarihte yer almıştır. Aybeg, sarsılmaz iradeye mâlik kudretli bir kumandan, ordusuna ve tebaasına kendisini çok sevdirmeğ bilen büyük bir devlet adamı idi. Muhtelif şûbelere mensup türklerden, Halaç kabilelerinden, gorlulardan, horasanlılardan ve muhtelif hindli unsurlardan mürekkep olan ordusunu çok sıkı bir inzibat altında tutuyor, askerlerin halka karşı fena hareketlerde bulunmasına meydan vermiyordu. Kurduğu idare sistemi, muntazam, âdil, halkın ve bilhassa müslüman unsurun menfaatini düşünen bir sistem idi. Hindlileri islâmlaştırmak hususunda pek muvaffakiyetli neticeler veren büyük gayretleri, yalnız siyasî değil, dinî temayüllerine ve gâyelerine de uygun idi. Gençliğinde almış olduğu dinî terbiye, bütün hayatı müddetince, hareketlerinde müessir olmuştu. Bir taraftan şerî'at hükümlerine çok bağlı olması, diğer taraftan müslümanların menfaatini korumak ve müslümanlığı yaymak husu-

sundaki gayreti ve ayrıca da islâm cemaatinin ileri gelen unsurlarını maddî menfaatler ile kendisine bağlaması, kendisine balk kütlesi arasında büyük bir sevgi ve saygı kazandırmıştı. Etrafındakileri ve ordusunu kendisine bağlamak için, hiç bir maddî fedakârlıktan çekinmez ve kendi hissesine düşen ganimetleri cömertçe onlara bağışlardı. Fıtratan insanları idare etmek ve onlara hâkim olmak meziyetlerine mâlikti; adam tanımak hususundaki büyük kabiliyeti, siyasî inceliği, kızlarından ikisini Nâṣir al-Dîn Kabaca 'ya ve birini de İltutmış 'a vermesi ile ve kumandanlarını en ehliyetli insanlardan seçmesi ile sâbittir. Ḳuṭb al-Dîn Aybeg hakkında en mühim mâlûmat veren Faḫr al-Dîn Mubārakşāh, onun „mubāriz al-davla va 'l-dîn uluġ dād beg tigin" lâkaplarını taşıyan 'Alî Ḥasan ve „ḥusām al-davla va 'l-dîn zayn al-umarā'" lâkaplı Aḥmed 'Alî Şāh adlı iki büyük sipehsâlârından sitayişle bahsettiği gibi, Bahā' al-Dîn Üşî ve Ḥamîd al-Dîn 'Alî adlı şâir ve münşîlerini 'Avfî (*Lubāb al-albāb*, I, 188, 203) 'den öğreniyoruz. Âlimleri himâye ettiğini, zengin bir kütüphanesi olduğunu, hattâ Faḫr al-Dîn Mubārakşāh 'ın islâm tarihine âit tertip ettiği *Nasab-nāme* 'yi beğenerek, kütüphanesi için, bir nusha yazılmasını emrettiğini düşünürsek, Aybeg 'in medenî tezahürlere karşı da alâkasız kalmadığını anlarız. Dehli ve Acmer 'de, yıktırmış olduğu hind mâbedlerinin enkazını kullanarak, yaptırdığı eâmiler ve vucuda getirdiği sâir dinî müesseseler, yalnız dinî gayretini değil, îmar faâliyetini de gösterebilir. Dehli civarında eşsiz bir mimarî âbidesi olan Ḳuṭb-manār 'ın Ḳuṭb al-Dîn Aybeg tarafından yaptırıldığı, bir çok âlimler tarafından, iddia olunmuşsa da, Aybeg tarafından başlanılan bu inşaatın İltutmış tarafından tamamlandığını kabûl etmek daha doğrudur.

Ḳuṭb al-Dîn Aybeg 'in, şimdiye kadar şark ve garp tarihçileri tarafından hiç dikkat edilmeyen, fakat, bizce, en dikkate lâyık olan hususiyeti, tabiî orta çağ zihniyetinin çerçevesi içinde, kuvvetli milliyetçiliğidir. Onu ve muhitini yakından tanıyan Faḫr al-Dîn Mubārakşāh 'ın çok mühim izahatına göre, emîrlerin ve sipehsâlârların çoğu türk nesline mensup idiler ve hepsinin saraylarında türkçe konuşuluyordu; türk olmayanlar bile türkçe öğrenmeğe çalışıyorlardı; eserini Ḳuṭb al-Dîn Aybeg 'e ve onun büyük ricâline hoş görünmek için yazan Mubārakşāh 'ın, türkler ve türk dili hakkındaki çok hararetli ifadeleri (tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *Faḫr al-Dîn Mubārakşāh ve eseri, Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, 1934, s. 123—154), kolaylık ile anlaşılıyor ki, Ḳuṭb al-Dîn Aybeg 'in yarattığı bu türk milliyetçiliği çerçevesinin teşiri altında yazılmıştır. Eğer Ḳuṭb al-Dîn Aybeg ve maiyetindeki türk emîrleri böyle kuvvetli ve şuurlu bir milliyet hissine sâhip olmasa idiler, Faḫr al-Dîn Mubārakşāh 'ın bu tarzda bir eser yazmasına imkân olmazdı. Esasen bu büyük kahramanın hayatı ve işleri tetkik edilince, orta çağ tarihinde gördüğümüz sâir büyük türk devlet adamları ile müşterek bir çok vasıfları derhâl göze çarpmaktadır.

Bibliyografya: Ḳuṭb al-Dîn Aybeg hakkında istifade edilmiş olan başlıca kaynaklar şunlardır: Minhāc al-Sirāc Cuzcānî, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirî* (Calcutta, 1864), s. 135—141 (ingl. trc. Raverty, s. 512 v.d.); İbn al-Aṯîr, XII; Badāonî, *Muntaḫab al-tavārīḫ*, I; Târîḫ-i Fariştah, I; *Ma'āṯir-i Raḥîmî*, I; *Tāc al-ma'āṯir* (Elliot, II); Hind tarihine âit umumî ve hususî eserlerde de ona ve zamanına âit mâlûmat mevcuttur; bk. Thomas, *The Chronicles of Pathan kings of Dehli*; Elphiston, *The History of India*; Elliot ve Dowson, *The History of India*; Lane-Poole, *Mediavel India*; Carr Stephen, *Archeology of Dehli*; Sayyid Aḥmed, *Āṯār al-ṣanādîd*; V.A. Smith, *Oxford History of India*, 1923; W. Haig, *Gambridge history of India*, 1928; Canningham, *Archeological report*, 1862—1863; *Epigraphia indo-moslemica*, 1911—1912; Ishwari Prasad, *L'Inde du VIIe au XVIe siècle* (Paris, 1930). Mamafih Ḳuṭb al-Dîn Aybeg hakkındaki en mühim kaynak, onun muasırı olan Faḫr al-Dîn Mubārakşāh 'ın tarihidir (nşr. Denison Ross, London, 1927); ingl. trc. için bk. Denison Ross, E. G. Browne şerefine neşredilen *'Acab Nāme* adlı makaleler mecmuası (1922). 'Avfî 'nin *Cavāmi' al-ḥikāyāt* 'ında da Aybeg 'e âit mâlûmata tesadüf edilir (krş. M. Nizâmuddin, *Introdiction of the Jawami'u'l Ḥikāyāt*, *GMNS*, VIII, 1929). (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

AYDARÛSÎ. [Bk. AYDERÛSÎ.]

AYDERÛSÎ. AL-'AYDARÛSÎ, 'ABD AL-RAḤMĀN B. MUṢṬAFĀ (1722—1778), cenubî Arabistan 'ın eski ve tanınmış bir derviş âilesinden olup, 1135 (1722) 'te doğmuş bir mutasavvıftır. Gençliğinde, babası ile birlikte, Hindistan 'a gitmiş, bir kaç sene sonra yurduna dönmüş ve diğer bâzı seyahatlerden sonra Ṭā'if 'e yerleşmiştir. 1174 (1760) 'te, daha önce üç defa ziyaret ettiği Kahire 'ye, yerleşti; buradan da Suriye 'ye bir çok seyahat yaptı. 1192 (1778) 'de, yânî İstanbul 'u ziyaretinden bir yıl sonra, öldü.

Nakşibendî tarikatinin an'anesine uygun olarak, tasavvuf ilimlerine dâir muhtelif yazılarından başka manzûmeleri de, *Tanmîḳ al-asfār* adı ile, 1887 'de Kahire 'de basılmıştır. Bu eserin iki de eki vardır: *Tanmîḳ al-safar* (Mısır 'da

görüp geçirdiklerine dâir) ve *Ẕayl al-tanmîḳ* (Mısır mektuplarını hâvi).

Bibliyografya: Murâdî, *Silk al-dürar* (Bülâḳ, 1291—1301), II, 328; Cabartî, *'Aca'ib al-âṯâr* (Kahire, 1297), II, 27—34; 'Alî Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-ǧadîda*, V, 11 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, II, 352. (BROCKELMANN.)

AYDIN, garbî Anadolu'da, Büyük-Menderes vâdisinin şimâl kenarında, eskilerin Messogis dedikleri dağlar (= Aydın dağları) eteğinde kurulmuş bulunan ve kendi adındaki vilâyetin merkezi olan şehirdir. Aydın, türklerden evvelki devirlerin — eski ve orta çağların — Tralles şehrine vâris olmuş ve hemen hemen onun yerinde kurulmuştur. Yakın zamana kadar Aydın'a Aydın Güzel-Hisarı yahut sâdece Güzel-Hisar denirdi. Bugün bile şehrin „güzel Aydın" (yahut yeşil Aydın) diye methedildiği vâkidir; eski çağın Tralles'i için de „mâmûr", „çiçekli" veya „kuvvetli" sıfatları kullanılırdı. Bugünkü Aydın, burada 10 km. kadar genişleyen ve irtifaı deniz seviyesinden takriben 40 m. olan, Büyük-Menderes ovasının kenarında, dağların eteğini dar bir vâdi ile yaran, Tabakhâne deresinin (eski adı: Eudon) vaktiyle ova kenarına getirmiş olduğu alüvyonların takriben 60—80 m. irtifaındaki meyilli sathı üzerine yerleşmiştir. Demir yolu şehrin aşağı kısmından geçer ve evler, eski mahallelerin bulunduğu kısımlarda, dar ve kıvrımlı yokuşlar boyunca, gerideki tepelerin önüne kadar yükselir. Aydın, ovanın feyezanlara mârûz veya bataklık olan çukur kısmından uzakta, sıhhî şartlar bakımından, oldukça müsait bir yerde kurulmuştur; diğer taraftan Aydın'ın mevkii, garbî Anadolu'nun en mühim tabiî yollarından birini teşkil eden Büyük-Menderes vâdisinde, bu nehrin soldan aldığı en mühim kol olan ve Menteşe bölgesinin içine sokulup, ikinci bir tabiî yol meydana getiren Çine çayının kavuşma noktası karşısında bulunması ile de göze çarpar. İşte ba suretle Aydın, Ege denizi kıyılarını Anadolu içlerine bağlayan ana yol (bugün ayrıca demir yolu) üzerinde, mühim Menteşe yolunun (Muğla şosesi) bu yola ulaştığı yerde kurulmuştur. Bundan başka bir dağ yolu da şehri, Aydın dağlarının öteki yamacı önünde uzanan Küçük-Menderes vâdisinde, Tire'ye bağlar. Bu tabiî şartların tesiri, şehri böyle bir yere tesbit etmek bakımından, mâzide de hissedilmiş olmakla beraber, o zamanlar için müdafaa imkânlarının, muvasala kolaylıkları kadar ehemmiyetle, göz önüne alınması icap ettiğinden, eski Tralles, şimdi olduğu gibi, ovada değil, fakat ovaya ve yollara dik yamaçlarla hâkim, etrafından derin vâdilerle ayrılmış, takriben 160—170 m. irtifada, 4 köşeli bir düzlük üzerine yerleşmiş bulunuyordu; şehrin iç kalesi de, gerideki dağlardan hemen tamamiyle ayrılmış bir tepe üzerinde inşa edilmişti. Tralles, eski çağda, Ege bölgesinin mâmûr şehirlerinden biri sayılırdı. Etrafındaki arazinin verimliliğinden başka, Efes ve Milet limanları ile iç kısımlar arasında bir transit yeri olarak inkişaf etmiş ve halkı haylı zenginleşmişti. Şehrin bir çok defa istilâya ve sık sık zelzelelerle tahribata uğradığı, buna rağmen her defasında yeniden ihya edildiği kaydedilmektedir. Gerek istilâlar ve gerek zelzeleler neticesinde binaları harap olmuş bulunan Tralles'ten bugün büyük bir şey kalmamıştır. Mûtad olduğu gibi, yeni şehrin bir çok büyük binalarının Tralles harâbelerinden alınan taşlar ile yapılmış olması da, buna bir sebep olarak gösterilebilir. Osmanlı hâkimiyeti altında, ilk devirlerde, Aydın Anadolu eyaletine bağlı bir sancağın merkezi olup, bu sancak, bugünkü Aydın vilâyeti hudutları içindeki arazi ile beraber, Küçük-Menderes vâdisine (Ayasuluk, Tire ve Ödemiş) hattâ Gediz vâdisinin yukarı kısmına (Sarıgöl = İnegöl ve Alaşehir) da yayılmış bulunuyordu. Kâtib Çelebi, Güzel-Hisar'ı etrafı sûr ile çevrili mâmûr bir şehir olarak zikreder. O sırada Tire [b. bk.] şehrinin, Aydın'a rakip olacak derecede, ehemmiyet kazanmış olduğunu farzettirecek sebepler vardır. XVII. asrın ikinci yarısında Aydın'a uğramış bulunan Evliya Çelebi'nin verdiği mâlûmattan, Aydın'ın orta büyüklükte bir şehir olduğu anlaşılmaktadır (müellifin ifadesine göre, büyük ve küçük, kiremitli 6.770 evden mürekkep, 26 mahalle, 600 dükkân). Kâtib Çelebi'nin Aydın ovasını kumlu ve bu yüzden hububat ekimine elverişsiz, fakat inciri bol olarak kaydetmesine mukabil, Evliya burayı, 26 türlü mahsûl yetiştiren feyizli bir saha gibi gösterir ve başlıca ziraî mahsûller arasında pamuk, bâdem ve susamı sayar. Aydın'ın ortasından,daha doğrusu şehrin merkezine nazaran şarkından, geçen derecye adını vermiş olan tabakhânelerin 200 dükkânından mürekkep, âdetâ başlı başına bir kasaba olduğunu söyler; bundan başka Aydın'da 70 boyahâne bulunduğunu, Denizli şehrinden ve diğer yerlerden çok mikdarda bez getirilip, burada boyandığını kaydeder. Şehrin yukarı kısmında bulunan iç kaleden başka, daha yakın bir devirde, halkın, Celâlî korkusu ile, padişahtan izin alıp, şehir etrafında inşa ettirdikleri sûrdan bahseder ki, *Cihan-nümâ*'da adı geçen hâricî sûr bu olmak lâzım gelir.

Geçen asırlar zarfında, Aydın'ın bâriz şekilde türk beldesi oluşu, yalnız nüfusunun büyük kısmının türk olmasında değil (Cuinet'ye göre, XIX. asır sonunda 36.000 nüfusun 26.000'i türk, 8.500 kadarı rum, 1000 küsuru yahudi; Philippson'a

göre, XX. asır başında şehrin 40.000 nüfusunun yalnız 7.000 kadarı rum ve ayrıca bir az ermeni ve yahudî), şehrin görünüşünde de hissolunurdu: zelzele korkusundan (son büyük zelzele, 19 ve 20 ağustos 1895'tedir), ahşap olarak yapılan ve bu yüzden sık sık yangın tehlikesine mârûz kalan evler, câmiler, dar sokaklı, yokuşlu ve sessiz mahâlleler içine kadar sokulmuş bir çok mescidler v.s. XIX. asır seyyahları Aydın'ı, civarındaki ovada darı, susam, pamuk, mısır yetişen, incirlikleri çok yer kaplayan, bağlık ve bahçelik bir şehir olarak, tasvir ederler. Başlıca ihracat maddesi incir olmak üzere, Aydın'dan İzmir'e zeytin, üzüm, palamut, miyan kökü v.s. sevkedilirdi. Demir yolunun inşasından evvel nakliyat bilhassa develer ve iki tekerlekli öküz veya manda arabaları ile yapılır; şehirler arasında katırlar ile posta ve eşya nakledilir; ovada ise, dört tekerlekli at arabaları (talika) işlerdi. İngiliz sermayesi ile 1857'de inşasına başlanan ve Anadolu'nun en eski demir yolu olan 130 km. uzunluğunda İzmir-Aydın hattı, 1866 senesinden beri işlemeğe açılmıştır. Sonradan Eğridir'e kadar uzatılan bu hat, son senelerde Karakuyu-Afyonkarahisar şûbesinin inşası ile ana hat şebekesine bağlanmış bulunuyor.

Aydın şehri, Anadolu'nun eski bir türk-islâm beldesi olmakla beraber, mühim âbideler ihtiva etmemektedir. Başlıca göze çarpan eserler X. (XVI.) asırdan sonraki devre âit bulunmaktadır. Aydın câmilerinin en mühimmi, kitâbesine göre, 1170 (1756) tarihinde, eşraftan Cihan-zâde 'Abd al-'Azîz Efendi tarafından, inşa ettirilmiş olan Cihan-zâde câmiidir. Diğer Aydın câmileri gibi, murabbâ bir plân üzerine kubbeli olarak inşa edilen bu câmi, sivri kemerleri, dahilî kabartmaları ve çiçekli tezyinatı ile, Riefstahl'e göre, *baroque* mîmarî üslûbunu temsil eden şâyân-ı dikkat bir eserdir. Bundan başka Üveys câmii (998=1589'dan evvel inşa edilmiştir), Ramazan Paşa câmii (1000=1594/1595) ve Süleyman Bey câmii (Bey câmii, 1005=1683) de sayılabilir. Aydın'ın 1914—1918 harbinden evvelki nüfusu, kat'î olarak, bilinmemekle beraber, umumiyetle 35—40.000 olarak tahmin edilmektedir. Hâlbuki 1927 sayımı Aydın nüfusunu 11.978 olarak gösteriyordu. O zamandan beri bu nüfus yavaş yavaş artmaktadır (1935'te 15.036 ve 1940'ta 17.600). Bu nüfus, hemen tamamiyle türklerden mürekkeptir. Şehirde miyan kökü işleyen, pamuk liflerini çekirdeğinden ayıran, zeytin yağı ve sabun yapan bir kaç fabrika ve imalâthâne vardır. Aydın vilâyeti, Büyük-Menderes vâdisinin, Sarayköy garbından itibaren, bütün orta ve aşağı kısmını, şimâlde Aydın dağlarının bu vâdiye bakan tekmil sath-ı mâilini, cenupta ise, Vandalas, Akçay ve Çine suyu vâdilerinin aşağı kısımları ile bunlar arasındaki dağlık kütleleri (Karıncalı dağ, Madran dağı, Beşparmak dağı), Dip burnu ile Akbük körfezi arasındaki Ege denizi sâhillerini ihtiva eder. Aydın vilâyetinin 7.580 km². sahası üzerinde, 261.000 nüfusu ve 6 kazası vardır: Aydın, Nâzilli, Karacasu, Bozdoğan, Çine ve Söke.

Bibliyografya: A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, II, 78 v.d.; E. Chaput, *Voyages d'Etudes géologiqans et géomorphogéniqaes en Turquie*, 214—218; Ch. Texier, *Asie Mineure*, 279 v.d.; E. Banse, *Die Türkei*, 139 v.d.; V. Cuinet, *Turquie d'Asie*, III, 593 v.d.; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor*, I, 535; W. Heyd, *Geschichte des Levantehandels*, *tür. yer.*; R. M. Riefstahl, *Turkish Architecture in Southwestern Anatolia* (Cambridge, 1931; türk. trc. *Cenub-i garbî Anadolu'da türk mîmarisi*, 1941, s. 29—32; kitâbeler; Paul Wittek, s. 84). Kâtib Çelebi, *Cihan-nümâ*; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, IX, 150—159; *Aydın vilâyeti sâlnâmesi*, 1908 (1326); *1935 genel nüfus sayımı*, 75 (Aydın vilâyeti).

(BESİM DARKOT.)

Tarih. Anadolu'nun ilk fethinde türklerin eline geçmiş olan ve bilâhare 1. haçlı muharebesinden bir az sonra, XII. asrın başında, tekrar bizanslıların eline düşen Tralles, türk ucuna yakın olmak dolayısiyle, ara sıra akınlara mârûz kalmakta idi. 1148 senesinde Fransa kıralı Louis VII. kumandasında yapılan 2. haçlı yürüyüşünün ikinci kuvve-i seferiyesi, türk ülkesine girmek için, Menderes vâdisini tâkip etmiş, bu şehre uğrayıp yoluna devam etmiş ve Laodikya'yı geçtikten sonra, sultan Mas'ûd I. kuvvetlerinin hücumuna dayanamayarak, perişan olmuştu.

Kılıç Arslan II.'ın imparator Manuel ile çarpışıp kazandığı 1176 zaferinin ertesi sene, sultanın gönderdiği kuvvetler, Menderes sâhillerini boydan boya yağma ve tahrip etti. Menderes Antakya'sı ile Tralles başta olmak üzere, bu havâlideki şehirler türklerin eline geçti ise de, imparator Manuel bu fütuhatı durdurmağa ve bu şehirleri geri almağa muvaffak oldu. Kılıç Arslan II.'ın halefleri zamanında, etraf ve civarı arada sırada türk akınlarına mârûz kalan bu şehir, nihayet Ġiyâs al-Dîn Kayḫusrav III.'ün saltanatı zamanında, „sâhil beyi" unvanını taşıyan emîr Menteşe tarafından, uzun ve şiddetli bir muhasara ve hücumu müteakip, 1280 senesinde zaptedilmiştir. Selçuk hanedânının son günlerinde, Menderes havzası emîr Menteşe'nin damadı ve garbî Anadolu'nun Ionia sâhillerinin bir kısmının fâtihi olan

Saba Bey'in nufuzu altına girmiş, bu beyin 1310'da Aydın-oğlu Mehmed Bey tarafından katlinden sonra, fethini müteakip Güzel-Hisar adını alan bu şehire, bu Mehmed Bey'in âile ve belki de soy ismine nisbetle, Aydın Güzel-Hisar'ı denmiş ve nihayet son zamanlarda, sâdece, Aydın adını almıştır.

Cüneyd Bey'in Aydıdın-oğulları ve Osmanlılar ile ve oğlu Kurt Hasan Bey'in ise, osmanlılar ile mücadelelerine sahne olan ve Simavnalı Şeyḫ Badr al-Dīn müridlerinin ihtilâlinde bir çok zararlar gören Aydın ve havâlisi, ilk defa Yıldırım Bayezid ve sonra, kat'î olarak, Murad II. tarafından 830 (1426)'da Osmanlı mülküne ilhak edilmiş ve Anadolu vilâyetine bağlı sancaklar meyanına girerek, sancağın merkezi olmuştur. Osmanlı devleti zamanında, bâzan sancak beyleri ve bâzan muhassiller ve bâzan da mütesellimler tarafından idare edilen Aydın, XVII. asrın başında vuku'a gelen büyük Anadolu kıyamlarında bir takım acıklı vak'alara sahne olmuş ve burada sancak beyi olan aydınlı Yusuf Paşa kıyamcılar ile birleşmiş ise de, diğer kıyam reisleri ile birlikte, Yusuf Paşa da Kuyucu Murad Paşa tarafından, ortadan kaldırılmıştır. 1660, 1738 ve 1818 senelerinde Aydın havâlisinde bâzı eşkıya türemiş ise de, tenkil edilmiştir. XVIII. asrın sonlarında Ege bölgesinin geniş bir kısmında fi'lî hâkimiyet Kara Osmao-oğullarının eline geçmiş bulunuyordu; bunlar kendi adlarına vergi toplar, başı bozuk ve zeybeklerden mürekkep kuvvetlere dayanırlardı. Bu derebeyliğin önüne ancak Mahmud II. zamanında geçilmiştir (1833). Yeniçeriliğin kaldırılmasını müteakip, 1826 senesinden sonra bu havâlide yüz gösteren şekavet vak'aları da, Çengel-oğlu Tahir Paşa tarafından bastırılmıştır. Aydın şehri, 1811 teşkilâtında, bu isimle vücuda getirilen eyalete merkez ittihaz edilmiş ve Saruhan, Menteşe ve İzmir sancakları ona bağlanmıştır. 1826'da İsparta ve Antalya sancaakları da Aydın vâlisinin emrine verildi ise de, 1847'de eşki vaziyete dönülmüştür. 1850 senesinde Aydın vâlisi olan Damad Halil Paşa vilâyet merkezini Aydın'dan İzmir'e kaldırmış, fakat vilâyetin adı, evvelki gibi, yine Aydın olarak kalmıştır. Aydın şehri, kendi adını taşıyan bir sancağın merkezi olmak üzere, yeni vilâyetin bir tâbii hâline geldi. 27 mayıs 1919'da Aydın'ın İzmir'den gelen yunan kuvvetleri tarafından işgâl edilmesi, memlekette derhâl bir aksülâmel uyandırdı; millî kuvvetler ilk defa 16 haziranda, düşmana taarruz ettiler ve 27 haziranda Aydın'a hücuma geçerek, 30 haziranda yunanlıları şehirden çıkardılar. Her ne kadar yunan kuvvetleri sonradan, takviye alarak, tekrar Aydın'a girdiler ise de, ilk defa Umurlu'da ve sonra Köşk'te bir millî mukavemet cephesi teessüs etmiş oldu. Aydın 7 eylûl 1922'de, kısmen yanmış ve nüfusu pek ziyade azalmış olarak, düşman elinden kurtarıldı.

Aydın-oğulları merkezlerini Birgi, İzmir ve daha sonra Ayasuluk'ta tesis etmiş oldukları'ndan, onların zamanında Aydın, adı geçen şehirler derecesinde ehemmiyet kazanamamıştı. Bu şehir osmanlılar zamanında, Birgi ile Ayasuluk'un inhitatına mukabil, hayli inkişaf etmiş ve batı Anadolu'da mühim bir kültür merkezi olmuştur. XV. asrın birinci yarısında zamanının en büyük âlimlerinden biri olup, Molla Yegân unvanını taşıyan Muḥammed b. Armağān ile oğulları, Fâtih devrinin meşhur âlimlerinden Muslihiddin Mustafa, XVIII. asrın başlarında vefat eden ve İshak Hocası namı ile şöhret alan Ahmed Efendi ile, XIX. asrın âlimlerinden Kuyucaklı-zâde Âtıf Mehmed Efendi Aydın ve mülhakatından yetişen meşhur âlimler arasında zikrolunmağa lâyıktır. XIV. asrın ikinci yarısında felsefe ve bilhassa tababete dâir eserleri ile meşhur olan Hacı Paşa da, eserlerinin bir kısmını Aydın ve mülhakatında vücuda getirmiştir. Aydın'daki, câmi, han ve hamam gibi, türk eserleri, bilhassa Cihan-zâde camii, hakkında, R. M. Riefstahl, *Cenub-î garbî Anadolu'da türk mimarisi* (İstanbul, 1941, s. 29—32)'ode kısa mâlûmat verdir.

Bibliyografya: Niketas Khonyates, s. 187 ve Pakhymeres, s. 403 v.d. (krş. Causin, *Histoire de Constantinople*, V ve VI, Paris, 1773); Lebeau, *Hist. du Bas-Empire* (Paris, 1884), XVI, 285 v.d., XVIII, 151, 174; de Muralt, *Chronogr. Byzantine* (Petersburg, 1870), II, 438, 444; Mükrimin Halil, *Düstûrnâme-i Enverî şerhi* (İstanbul, 1930), s. 18—22; Âsaf Gökbel ve Hikmet Şölen, *Aydın tili tarihi* (İstanbul, 1936). XIX. asrın başında Aydın şehrini görmüş olan Kadı Ebû Bekir Feyzi Efendi, *Ḫulāṣat aḥvāl al-buldān fi mamālik dawlat āl 'Oṣmān* adlı coğrafyasında, Aydın şehri hakkında, oldukça mühim ve şâyân-ı dikkat mâlûmat vermiştir (hususî kütüp., yazm., s. 249, 252).

(MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

ÂYET. ĀYA (A.; cem. *āy*, *āyāy* ve *āyāt*), muhtelif fikirlere göre, *fa'ila*, *fa'ala* yahut *fā'ila* vezinlerinde olup, açık alâmet ve nişâne mânasındadır; bir şeyin tanınmasına sebep olan emmâre mânasına da kullanılır. Bu alâmet çeşit çeşit olabilir; msl. Allahın varlığını ve birliğini anlamak için, bütün kâinat bir âyet olabileceği gibi, insanları korkutan felâketler de, bâzıları için, Allahı hatırlatan bir âyet olabilir yahut da bir peygamberin mûcizeleri, kendisinin doğruluğunu göste-

ren bir âyettir. Bundan başka âyet, i b r e t mânasına gelir. İşte bu kelime, Kur'an'da, bu muhtelif mânaları ile kullanılmıştır (bk. *Lisân al-'arab*, XVIII, 166 v.d.; Âsım, *Ḳāmūs tercümesi*, mad. AL-ĀYA). Kur'an'ın âyetlerine gelince, ıstılah olarak, „Kur'an'da, ister hakikî, ister takdirî olsun, bir başlangıcı ve bir maktaı olan ve bir sûre içinde bulunan bir cümledir" veya daha umumî başka bir târife göre, „Kur'an'ın içinde evvelinden ve sonundan munkatî olan bir kısımdır" (bk. Taşköprü-zâde, *Miftāḥ al-sa'āda*, II, Haydarâbâd, 1329, s. 253; *Mavżū'āt al-'ulūm*, İstanbul, 1313, II, 38). Fakat âyetleri tâyin etmek, tevkifîdir, yânî kıyas ile yapılamaz. Bundan dolayıdır ki, mesl. الٓمٓ (II, 1), المٓصٓ (VII, 1) birer âyet addolunduğu hâlde, الٓرٰ (XII, 1) bir âyet addolunmaz. Bundan başka bâzı âyetler kendi başlarına bir hüküm ifade etmeseler de, yine bir âyet sayılır (mesl. Fâtiha: *al-raḥmān al-rāḥīm*; *madhāmmatān*, LV, 63); bâzı âyetler de yarım sahife (mesl. IV, 11) ve hattâ bir sahife uzunluğundadır (Hamdi Yazır, *Hak dini Kur'an dili*, I, İstanbul, 1931, mukaddime, s. 23 v.d.). Âyetler birbirlerinden *fāṣila* (cem. *favāṣil*) ile ayrılır ki, bu âyetin son kelimesidir; bunun son harfine de „fasıla harfi" denir (mesl. Fâtiha sûresinde fasıla harfleri *m* ve *n* olup, Bakara sûresinde *m, n, d, b, r, ḳ* ve *l* harfleridir). Bu, şiirdeki kafiyeye ve secîdeki k a r i n e y e benzer; hattâ secîin karinesinden farksızdır ve bundan dolayı bâzıları Kur'an'da s e c î bulunduğunu söylemişlerdir. Fakat secîde gâye karine olmasına mukabil, fâsılanın mânaya tâbî olup, asıl gâye olmadığı söylenerek, bu fikir reddedilmiştir ve eş'arîler de Kur'an'da secî vardır denilemeyeceğini iddia ederler. Ne olursa olsun, her hâlde Kur'an'ın itibarını yükseltmek ve bilhassa c â h i l i y e devri k â h i n l e r i n i n sözlerinde bulunan secîden tenzih etmek için, ona ayrı bir isim vermişlerdir. Şeyh Şems al-Dîn İbn al-Ṣā'iġ al-Ḥanafî (ölm. 776; bk. *Kaşf al-ẓunūn*, İstanbul, 1941, I, 18; Brockelmann, *GAL*'de bu şahıs zikredilmiyor), bu fâsılaların ahkâmını tetkik etmiş ve bunun hakkında, *Iḥkām al-ra'y fī aḥkām al-āy* adlı, bir eser yazmıştır (hulâsası için bk. Suyūṭī, *al-Itḳān fī tafsīr al-Ḳur'ān*, Kahire, 1287, II, 110 v.dd.; ondan naklen, *Miftāḥ al-sa'āda*, II, 345 ve *Mavżū'āt al-'ulām*, II, 159).

Kur'an'ın âyetleri, nüzûllerine göre, şu zümrelere ayrılır: m a k k î, m a d a n î, (bu iki ıstılah umumiyetle 3 ayrı mânada kullanılır: 1. m e k k î, gerek hicretten evvel, gerek hicretten sonra Mekke'nin fethinde veyahut ḥiccat al-vadā'da nâzil olan âyetlerdir; bir sefer esnasında nâzil olanlar ise ne mekkî, ne de medenîdir; 2. m e k k î, mekkelilere hitaben nâzil olanlar, ve m e d e n i ise, medinelilere hitaben nâzil olanlardır; 3. hicretten evvel nüzûl etmiş olanlar m e k k î, hicretten sonrakiler ise, Mekke'de de nüzûl etmiş olsa, m e d e n î d i r), *ḥażarî, safarî, ṣayfî, ṣitā'î, firāşî* (yatakta nâzil olanlar), *navmî* (uykuda nâzil olanlar; mesl. Kevser sûresi), *arżî, samāvî* (bk. *al-Itḳān*, I, 10 v.d.; Tahânevî, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, Calcutta, 1862, I, s. 105 v.d.; *Miftāḥ al-sa'āda*, II, 238; *Mavżū'āt al-'ulām*, II, 16 v.dd.). Âyetler, ihtiva ettikleri hükümlerin mâhiyetlerine göre, *muḥkamāt* ve *mutaşābihāt* diye, ikiye ayrılır ki, bu tasnif bizzat Kur'an'da da bulunmaktadır (bk. IV, 7). *Maḥkamāt*, mânası beyan edilmeğe muhtac olmayan yahut yalnız bir şekilde mâna verilebilecek olan âyetlerdir; *mutaşābihāt* ise, sûrelerin başında bulunan m u k a t t a ' â t gibi, mânası anlaşılamayanlar yahut türlü türlü te'vile müsait olanlerdır (bk. *al-Itḳān*, II, 1 v.dd.; *Miftāḥ al-sa'āda*, II, 291 v.dd. ve *Mavżū'āt al-'ulām*, II, 91 v.dd.). (AHMED ATEŞ.)

AYINTAB. 'AYNTĀB (1921 senesinde verilen adı ile GAZİ-AYINTAB; bugün ANTEP ve GAZİANTEP), cenub-i şarkî Anadolu mıntakasının en büyük şehri ve vilâyet merkezi olup, Fırat nehrine karışan Sacur çayının yukarı kollarından biri üzerinde, Fırat'a (Birecik) 55 km., bugünkü Suriye hududuna, müstakim hat ile, 45 ve bu hududun ötesindeki Halep şehrine de 100 km. mesafede bulunur. Ayıntab, Fırat nehrinin, bu mıntakada şimâl-cenup istikametini takip eden vâdisinden itibaren garp-şimâl-i garbîye doğru tedricen yükselen ve gittikçe daha dalgalı bir manzara alan yaylaların (bugünkü coğrafyacıların Gaziantep yaylası dedikleri sâha) merkezî bir noktasında, deniz seviyesinden takriben 800 m. irtifada, oldukça arızalı bir zemin üzerine kurulmuştur. Şimdi şehrin şimâl kenarında kalmış olan Ayıntab kalesinin bulunduğu tepe, mahallelerin serpildiği diğer tepecikler üzerinde yükselir ve şehrin umumî görünüşünde başlıca bâriz unsuru meydana getirir. Bu tepe, menşe bakımından, tabiî olmakla beraber, asırlardan beri üzerinde insan eli çalışarak, bunu âdetâ sun'î bir höyük telâkki edilecek hâle getirmiş ve değiştirmiştir. Her ne olursa olsun, bu tepe, mevkiin müdafaa kabiliyetini arttırdığı için, eski devirlerden beri insanların nazar-ı dikkatini celbetmiş olmalıdır. Nasıl ki istiklâl harbinde de Ayıntab kalesi, şehrin dâsitânî müdafaasında büyük bir rol oynamıştır.

Şehrin mevkii eski devirlerde iskâna çok elverişli bulunduğu gibi, esasen bu bölge tarihin ilk çağında Hitit şehirlerinin sık sık rastlandığı bir sâha olduğu ve işlek yollar üzerinde yer aldığı hâlde, bugünkü Ayıntab'ın yerinde kurulmuş olması muhtemel bulunan eski şehir

hakkında, sarih mâlûmatımız yoktur. Ayıntab kalesinde bulunan ve bir kısmı kalkolitik medeniyet safhasına atfedilen çanak ve çömlek parçalarının mevcudiyeti, bu bakımdan bizi tenvir etmeğe kâfi gelmemektedir. Eski ve orta çağda Fırat nehri yolu ile Mezopotamya'dan gelen kervanların bu nehri terkettikleri Apamea-Zeugma ile Germaniciya (Maraş) arasında, mühim bir kavuşak noktası olarak, kaydettikleri Doliche'nin şimdiki Ayıntab civarında olduğu biliniyor (Batlamyus, V, 10, 15); bu şehrin Ba'al mâbuduna, yunanlılar ve romalılar tarafından, Jupiter Dolichenus adı verilirdi (bk. *Realencyclopedie f. Altertumswiss.*, V, 1276). Diğer taraftan yine eski kaynaklarda (ezcümle Batlamyus'ta) geçen Δῆβα (Diba, Diva)'nın yine bu şehir olması kuvvetle muhtemel olduğu gibi, Antiochia ad Taurum şehrinin de yine burada bulunduğu söylenebilir (burada adı geçen Toros dağları, o silsilenin bir parçası telâkki edilen ve geniş mânası ile alınan Amanos dağları olacaktır). Doliche şehrinin adı orta çağda, bizans kaynaklarına türlü şekillerde geçmiş (Teluk, Tulupa) ve nihayet arap kaynaklarında buna Dalûk [türk. Dulûk] denilmiştir. Aşağıda verilen tarihî mâlûmattan da anlaşılacağı gibi, orta çağda, mahallî bir ehemmiyet kazanmış olan bu şehir, bugün tamamiyle ortadan kalkmış ve yalnız yerinde evvelce Tell-Dalûk ve şimdi de Dulûk (harita umum müdürlüğünün son neşrettiği haritalarda Dülükbaba) adı verilen bir köy (nüfusu 1935'te 766 idi) kalmıştır ki, Ayıntab'ın 10 km. kadar şimâl-i garbîsinde, Nizib çayının yukarı mecrası yakınında bulunmaktadır.

Ayıntab'a gelince, bu adın en eski arap coğrafyacıları tarafından zikredilmemiş olduğuna bakılırsa, ilk sıralarda, bunun mühim bir şehir olmadığı ve asıl ehemmiyetin Dulûk'e âit bulunduğu söylenilebilir. Yâḳût'a göre de Ayıntab'a Dalûk denilir idi; fakat yine onun ifadesine göre, bu son isim daha ziyade vilâyetin adı olmalıdır (*Mu'cam*, IV, 759). Haçlı seferleri vakâyinâmelerinde bu isim Hamtab şeklini almış ve ermeni kaynakları da burayı Anthaph şeklinde kaydetmişlerdir. Ayıntab'ın, bir çok emsâlinde olduğu gibi, büyük bir şehir civarında mevcut bir köyün — komşu şehir inhitata uğradıktan sonra, onun yerini alması nevinden — inkişaf ederek ehemmiyet kazanmış olduğu söylenebilir; fakat Ayıntab'ın bu ehemmiyet kazanma zamanını, kat'îyetle tesbite imkân yoktur. Malatya, Harput ve Arapkir gibi şehirlerde de görülen yer değiştirmelerin Ayıntab'da epeyce eski bir zamanda vukûbulduğu tahmin edilebilir. Halep vilâyeti sâlnâmesinde (1324 = 1908), vaktiyle bu havâlinin merkezi olan ve şehre bir saat mesafede bulunan Dulûk şehrinin 800 (1397/1398) tarihine doğru terk edilerek, merkezin Ayıntab'a naklolunduğu, mahallî mahkeme-i şer'iye sicillerine atfen, yazılmaktadır. Âsûr, Roma ve Bizans idareleri altında bulunmuş olan Ayıntab bölgesi, orta çağda bir çok mücadelelere sahne olmuştur. Ayıntab ve Dulûk'ü bizanslılardan, ilk defa 'Iyâż b. Ġanam'in idaresi altında, Suriye'nin şimâline doğru ilerleyen arap ordusu almıştır. İslâm idaresinden tekrar bizanslılara geçen bu bölgeyi Hârûn al-Raşîd istirdat etmiş ve burasını, Munbiç, Ra'bân ve Antakya ile birlikte, hudut bölgesine ('avâşim) ithâl etmiştir (171 = 782). Sayf al-Davla zamanında burada bizanslılar ile tekrar muharebeler olmuştur (962). Türkler buraya XI. asrın sonlarına doğru, esaslı ve devamlı olarak, yerleşmeğe başlamışlardır. Alp Arslan'ın kumandanlarından Afşin'in zaptettiği yerler meyanında Dulûk kalesi de bulunduğu gibi, Anadolu selçuk sultanı Süleyman Şah'ın, 1084 tarihinde Antakya'yı fethettiği sırada, aldığı mahaller arasında yine bu Dulûk kalesi vardı. Haçlılar Suriye'ye geldikleri zaman, bu bölge Halep selçukîlerinin elinde bulunuyordu. Türklerin elinden çıkan Dulûk, evvelâ Edessa (Urfa) kontluğuna (1098) sonra Josselin de Courtenai tarafından Maraş'ta kurulan senyörlüğe tâbi olmuştur. Haçlılar zamanında, Dulûk ve Tell-Bâşar mühim birer müstahkem mevkî idi. Bu kaleler, Halep, Urfa ve Maraş yollarının birleştiği noktada ve kervanların uğrak yerinde bulunuyordu. Konya selçuk sultanı Mas'ûd tarafından 1149'da Tel-Bâşar'ın muhasarası ve damadı Nûr al-Dîn Maḥmûd ile dâimî bir surette mücadele eden S. Josselin II.'in 1150 tarihinde türkmenler tarafından esir edilmesi üzerine, franklar ile türkler arasında Ayıntab önlerinde büyük bir muharebe vukua geldi. Şehre sığınmış olan Kudüs kıralı Baudouin, Antakya'ya serbestçe gitmek şartı ile, burayı Nûr al-Dîn'e teslim etti. Nûr al-Dîn, Ayıntab'ı, Humus şehrine bedel olarak, Naṣr al-Dîn Muḥammed b. Asad al-Dîn Şîrkûh'e iktâ etti. Ayıntab, bir müddet sonra, melik Nâṣir Ṣalâḥ al-Dîn'in eline geçti. Şehir melik Ṣâliḥ Aḥmed b. Malik Ẓâhir Ġâzî zamanında çok ilerledi. Bu zat Ayıntab kalesinde köşkler, istihkâmlar ve câmiler yaptırdığı gibi, şehirde bahçeler ve bağlar tesis etti ve şehre hariçten bir çok ahali getirdi. Ayıntab 1270 tarihinde, moğulların istilâsına uğrayarak, harap oldu. Mısır hükümdarı Baybars, 1273 tarihinde, burayı tekrar kurtardı. Ayıntab, 791 (1388)'de türkmenlerden emîr Suli ile Mintaş'ın, 803 (1400)'te Timur'un, 823 (1420) tarihinde ise, 'Irâḳayn sâhibi Kara Yusuf'un hücumlarına uğradı. Şehir, bundan sonra, Dulkadır-oğullarının eline geçmiş ve bu beneden

menşup prenslerden birinin karargâhı olmuştur. Bu suretle Ayıntab 1515 'te Dulkadır-oğulları hükûmetinin Osmanlılar tarafından ilgasına kadar, hemen yarım asırdan fazla bir müddet Dulkadırlı hükûmeti elinde kaldı ve 1515 'te, 'Alā' al-Dəvla zamanında, ülkesinin şimâl kısımları, osmanlılar namına, bu maktûl emîrin kardeşinin oğlu 'Alī Bey b. Şehsuvar Bey 'in eline geçerken, memlûkler de fırsat bularak Ayıntab 'ı tekrar işgâl etmişlerdir. Bu suretle muhtelif devletlerin elinde kalan Ayıntab, 21 receb 922 (1516) yılı, çarşamba günü, Yunus Bey 'in Selim I. 'e itaati üzerine, Mısır hâkimiyetinden osmanlı idaresine intikâl etti. Osmanlılar idaresinde Ayıntab, evvelâ Zu 'l-Ḳadrîya (Maraş) eyaletine bağlı bir sancak merkezi hâlinde, teşkilâtlandırıldı. 1233 (1818) senesine doğru, Hurşid Ahmed Paşa 'nın Halep vâliliği sırasında, Maraş eyaletinden ayrılarak, kaza hâlinde, Halep eyaletine ilhak edildi. 1913 senesinde ise, müstakil sancağa tahvil olundu ve 1924 'te vilâyet hâline ifrag edilinceye kadar, bu hâlde kaldı.

Eski devirlerde Ayıntab 'ın hayatı hakkında elimizde bir takım kaynaklar bulunmaktadır. Bunlar arasında, Ayıntablı Aynî 'nin tasvirini hatırlamak icap eder. Aynî 'ye göre, Ayıntab bağ ve bostanlı, mükellef çarşılı, güzel bir şehir olup, 9 câmi ile 120 mescidi, 20 hamam ile 15 medresesi vardı. Aynî, bir çok ilim adamlarının toplanmış olması dolayısiyle, Ayıntab 'a „küçük Buhara" denildiğini kaydeder. *Cihannüma* 'da ve bilhassa Evliya Çelebi *Seyahatnâme* 'sinde Ayıntab hakkında mâlûmat verilmektedir. Kâtib Çelebi şehrin güzelliğinden ve bostanlarından bahseder ve burada Dulûk kalesi harâbesi bulunduğunu söyler. 1058 'de ve daha sonra 1082 (1671/1672) 'de Ayıntab 'ı ziyaret etmiş olan ve ikinci seyahatinde şehri çok daha büyümüş bulan Evliya Çelebi 'ye göre, şehrin 32 mahalleye ayrılmış 8000 'den fazla evi, 140 câmi ve mescidi (başlıcaları Boyacı-oğlu ve Tahtalı câmileri), bir çok medresesi, üstü örtülü kâgir bir çarşısı vardır. Binalarının çoğunun Halep tarzında olduğunu kaydeden müellif, Ayıntab 'ın ortasında bir „kudret kayası" üzerinde bina edilmiş olduğunu söylediği 3100 adım muhitinde ve 36 kuleli bir kalenin mevcudiyetini bildirir ve kalenin eteğinde uzanan şehrin kârgir binalar dizili ve geceleri kandiller ile tenvir edilmiş sokaklarının birer kapı ile mücehhez bulunduğunu ve bu kapıların bekçiler tarafından muhafaza edildiğini ilâve eder.

Osmanlı imparatorluğunun inbitat devrinde Ayıntab 'ın da, diğer Anadolu şehirleri gibi, umumî âsâyişsizlikten müteessir olduğunu, zaman zaman Celâlîlerin taarruzuna ve mütegallibenin şerrine (1790 = 1205 'te Battal-oğlu Nuri Mehmed Paşa vak'ası) uğradığını ve 1839 haziranında, Nizib muharebesinden sonra, bir müddet Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa 'nın elinde geçtiğini görüyoruz.

15 kânun II. 1919 'da Ayıntab evvelâ ingilizler, 5 teşrin II. 1919 tarihinde de fransızlar tarafından işgâl edildi. İstiklâl savaşında Ayıntab, 1 nisan 1920 tarihinden 7 şubat 1921 tarihine kadar, fransızlar ile harbederek, büyük bir şöhret kazandı. Büyük millet meclisi, 6 şubat 133; (1921) tarihinde ve 93 sayılı kanun ile, Ayıntal 'ın adını Gazi-'Ayıntab 'a çevirdi. 20 teşrin I 1920 'de fransızlar ile yapılan Ankara itilâfnâmesi ahkâmından olarak, Ayıntab, 25 kânun I 1921 'de, tekrar ana vatana kavuştu. Bugünk Ayıntab 'ın çehresinde eski müellifler tarafından tasvir edilen hususiyetlerden bir kısm henüz bâkidir. Evlerinin hemen hepsi taşta yapılmış olup, üzeri kısmen kiremitle örtülü kısmen de düz damlıdır. Bu binalardan bâzıları, msl. yontma taştan inşa edilmiş, büyü ve üzerleri kemerli ve kapılı hanlardan bi kısmı, haylı eski yapılardır. Bugün harap olma ğa yüz tutmuş bir hâlde bulunan Ayıntab kalesi Justinianus binası olup, sonradan müteadd dit defalar, ezcümle Mısır sultanı Kaytabay v daha sonra Kanunî Süleyman tarafından tâmi edilmiştir. Ayıntab etrafında Sacur kollarını suladığı bostan ve bahçeler hâlâ büyük yc tutuyor. Ayıntablılar, asırlarca evvel Aynî 'ni kaydettiği şekilde, bağlarında yetişen üzüm lerin kırktan fazla çeşidini sayarak, iftihe ederler. Şam fıstığının başlıca yetişme saha Ayıntab (bugün Gaziantep) vilâyetidir. Ayıntab, mahallî sanayi bakımından da ehemmiyetl idi. Kâtib Çelebi ve Evliya Çelebi 'nin kaydettikleri gibi, yay, eğer ve koşum takımları imâl meşhurdu. Ayıntab 'ın pekmez istihsâli de, mikdar ve nefaset bakımından, haylı ileri gitmişti Pamuklu dokumacılığı, XIX. asır sonlarında hâl ehemmiyetini muhafaza ediyordu. Cuinet; bı sırada Ayıntab 'da 3.815 pamuklu tezgâhı ve 70 boyahâne bulunduğunu kaydeder. Banse 'ın kaydına göre, bu tezgâh işlerinde 4.000 kadar kadın çalışırdı. Hamam takımları, döşemelik dokumalar, halı, kilim, alaca imâl edilir ve işlemecilik yapılırdı. Bağlarının çokluğu, Ayıntab 'da çok mikdarda ispirtolu içki, bilhassa rakı imâlini teşvik etmişti; zeytinliklerinin mahsûlü de yağ ve sabun imâlini te'min etmişti. Bununla beraber Ayıntab 'ın ziraat ve sanayiden daha aşağı kalmayan bir ehemmiyeti, işlek kervan yollarının kavuşak noktasında bulunmaktan mütevellit, transit ticaretinden ileri geliyordu; Maraş 'tan Halep 'e, Birecik 'ten Akdeniz kıyılarına, Diyarbekir 'den İskenderun 'a giden yollar Ayıntab 'dan geçerdi. Bunlar

sâyesinde Ayıntab, XX. asrın ilk senelerine doğru, çok inkişaf etmiş ve eski Halep vilâyetinin ikinci büyük şehri olmuştur. Şehrin nüfusu 1305 (1887/1888) sâlnâmesinde, 26.000'den fazlası mülüman olmak üzere, 42.000 olarak gösteriliyor (Cuinet: 43.000 nüfus; 30.000 müslüman, bilhassa türk; hıristiyanların çoğu ermeni).

XIX. asırda Ayıntab şehrinde, XVII. asır müelliflerinin kaydettiği sayı ve ehemmiyette, medrese bulunmadığı söylenebilir. Bu suretle şark ilimleri an'anesinin eski parlaklığını muhafaza etmemekle beraber, cenubî Anadolu'da yine bir ilim ve tahsil merkezi hâlinde kalmıştır. Orta çağlarda, başta Ayni lâkabını taşıyan Badr al-Dîn Muḥammed olmak üzere, bir çok büyük adamlar yetiştiği gibi, İbn Bâlî adındaki XV. asır türk şâiri ve geçen asırda da Âsım [b. bk.] ve Münib Efendi'ler ve maarif nâzırı Münif Paşa zikrolunabilir. Diger taraftan hıristiyanlık, orta çağın ruhânî bir merkez olarak gösterdiği Tulupa-Doliche'nin ehemmiyetini tevarüs eden Ayıntab'ı, muhtelif misyonerlerin faâliyet merkezi addetmişti (Fransisken manastırı ve amerikalı protestan misyonerlerin meşhur kolleǰleri). Geçen cihan harbine tekaddüm eden senelerde, Ayıntab şehri nüfusunun, daha ziyade artarak, 50.000 ve hattâ 60.000'e varmış bulunması mümkündür. Fakat cihan ve istiklâl harbi senelerinde şehir çok sarsıldı, nüfusu azaldı, ticarî ve sınaî faâliyetleri büyük zararlara uğradı. Fakat sulha kavuştuktan sonra, Ayıntab'ın evvelki zayiatını telâfiye ciddî bir gayretle giriştiği görülmektedir. Bu inkişafı, son nüfus sayımlarında kaydedilen bâriz artmalar da isbat eder (1927'de 40.000, 1935'te 51.000 ve 1940'ta ise, 57.000. — Tafsilâtı ile neşredilen en son sayıma (1935) göre, şehrin 50.965 nüfusunun 50.660 kadarı müslüman olup, ene dil bakımından, 49.509'u türkçe konuşmakta, ana dili kürtçe ve arapça olanların sayısı 1000'i pek az geçmektedir).

Gaziantep vilâyeti bugünkü hudutları içinde 11.375 km², araziye sâhip bulunmakta ve bu arazi, şarkta Fırat nehrinin Karasu kavuşağı ile Carablus arasındaki geniş mecrasına, cenupta Türkiye-Suriye hududuna dayanmakta ve garpta ise, hemen hemen Amanos dağlarını tâkip etmektedir. Bu suretle Gaziantep yaylasının büyük bir kısmını ve bu yaylanın Amanos dağlarına bakan ve 1.400 m. irtifaına kadar yükselen dağlık kenarını ve her iki dağlık saha arasında Maraş'tan Antakya'ya doğru, geniş bir oluk gibi, uzanan ovanın şimâl kısmını da ihtiva eylemektedir. Adana istikametinden gelen demir yolu büyük Amanos tunellerinden geçip, Gaziantep vilâyeti dâhilinde iki kola ayrılmaktadır; kollardan biri şimâl-i şarkîde Malatya istikametinde, diğeri cenupta Halep istikametinde uzanarak, sonunda Carablus-Çobanbey arasında, Suriye hududu boyunca devam etmektedir. Ayıntab şehrinin bugünkü başlıca ticareti, kendisini Fevzipaşa-Malatya demir yolunun Narlı istasyonuna bağlayan 50 km.'dan bir az daha uzun bir şose vasıtası ile yapılmaktadır. Gaziantep vilâyetinin nüfusu 283.500 (1935) olup, vilâyet 5 kazaya ayrılmıştır: Gaziantep, Kilis, Nizip, İslâhiye ve Pazarcık.

Bibliyografya: Aynî, *'Iḳd al-cumān fî tārīḫ ahl al-zamān* (Topkapı sarayı müzesi kütüp., Bagdad köşkü kısmı, nr. 274, s. 226 v.d.; arapça nushalarda Ayıntab maddesi I. ciltte dir); 'Izz al-Dîn Muḥammed İbn Şaddād Ḥalabî, *A'lāḳ al-ḫaṭīra fî 'l-amarā' al-Šām va 'l-Ǧazīra* (Topkapı sarayı, Revan köşkü, nr. 1564), var. 142 v.d.; İbn al-'Adîm, *Buġyat al-ṭalab fî tārīḫ Ḥalab* (Ayasofya kütüp., nr. 3036, s. 333); Abu 'l-Ḥasan 'Alā' al-Dîn, *Takmila tārīḫ Ḥalab* (Lâleli kütüp., nr. 2036, s. 76 v.d.); Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān*; İbn Bâlî, *Hikmet-nâme* (Üniversite kütüp., türk. yaz., nr. 3290); Âsım, *Tarih* (İstanbul), II, 228; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1935), IX, 352 v.d.; Bahrām Dimaşḳī, *Coğrafya-i kebîr* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 2995, s. 172); Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 566; Mükrimin Halil, *Türkiye tarihi* (Anadolu'nun fethi, İslanbul, 1934); H. T. Dağlıoğlu, *Antep ve Antep kalesi* (Gaziantep, 1930); ayn. mll., *Antep meşahiri* (Gaziantep, 1939); *Genel nüfus sayımı* (Gaziantep vilâyeti), 1935, 75, 24; George Macdonald, *Catalogue of Greek Coin Syria of the British Museum*, s. 114, 185; G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient Latin* (Paris, 1878), s. 10 v.d.; Babelon, *Les Rois de Syrie, d'Armenie et de Commagène* (Paris, 1890), s. 185; Ernest Honigmann, *Historische Topographie von Nordsyrien im Altertum* (Leipzig, 1933); R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médievale* (Paris, 1927), s. 472 v.d.; E. G. Rey, *Les colonies Franques en Syrie aux XII. et XIII. siècles* (Paris, 1883), s. 315; René Grousset, *Histoire des Croisades* (Paris, 1934), II, 392; Humann Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nord-Syrien* (Berlin, 1890); V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), II, 188 v.d.; M. D. Anville, *Géographie ancienne* (Paris, 1739), s. 166; Poujolat, *Voyage dans l'Asie Mineure* (Paris, 1841), II, 2 v.d. (T. H.)

[Bu makale için BESİM DARKOT ve HİKMET TURHAN DAĞLIOĞLU'nun notlarından istifade edilmiştir.]

Â'ÎN. [Bk. AYÎN.]

ÂYÎN. Â'ÎN (P.), „kanun, âyîn". Hükümdar Ekber Şah'ın „âyînleri" meşhurdur ki, veziri Abu 'l-Faḍl [b. bk.] tarafından *Akbar nāme*'nin 3. cildinde *Â'în-i Akbarî* namı ile toplanmıştır.

AYLA. [Bk. EYLE.]

AYLŪL. [Bk. EYLÛL.]

AYMAK. [Bk. OYMAK.]

'AYN. [Bk. AYN.]

AYN. 'AYN (A.) „göz, kaynak, cevher" v.s. İlk mânasında, bu söz bâzan unvanlarda bulunur; mes. 'ayn al-dawla (devletin gözü), 'ayn al-mulk (memleketin gözü); „kaynak" mânasında bir çok coğrafya isimlerinde görülür; bunların meşhurlarından aşağıda bahsedilecektir. — Arapça bir harfin ismi olan *'ayn* için aş. bk.

AYN. 'AYN (A.), arap alfabesinin 18. harfi olup, ebced hesabında 70 sayısına delâlet eder. İlk şeklinin şimâl sâmî kitâbelerinde küçük bir dâire (= bizdeki o) olması, harfe *'ayn* (göz) isminin verilmesine sebep olmuştur. Sesli (*machāra* = sonore) bir boğaz harfi olup, gırtlağın derinliğinden çıkar (*Lisān*, IX, 349, 9: *ya akṣa 'l-ḥurūfi kulliha 'l-'aynu*). Mahreç itibarı ile ḫ'a en yakın harf ع'dır; aralarında benzeşme vardır (Zamaḫşarî, *al-Mufaṣṣal*, s. 192, 13 v.d.) ve ع, sükûn hâlinde iken, gırtlaktan ḫ gibi çıkar (*ayn. esr.*, s. 190, 4 v.d.). Al-Ḫalîl de ḫ'ı en derin boğaz harfi saydığı için lûgatine bununla başlamıştır; daha sonraki gramercîler ise (mes. Sîbavayh'e göre, Zamaḫşarî, *Mufaṣṣal*, s. 188, 13), yanlış olarak, *hemze* ve *ḥ*'ya bu vasfı izafe etmişlerdir. *'Ayn*, tam mânası ile boğaz sesi olduğu için, araplarca en temiz ve güzel ses sayılır (*Lisān al-'arab, göst. yer.*: *anṣa'u 'l-ḥurūfi carsan vaalazguhā samā'an*). Bir çok sâmî dillerde, mes. âsûrcada, fakat bilhassa daha yeni arâmî ve arap lehçelerinde *'ayn*, elif olmuştur. Gramerde *'ayn*, tasrif köklerinin ikinci harfini gösterir: *'ayn al-fi'l*.

Bibliyografya: Lane, *Lexicon*, s. 1931, st. 1; *Tāc al-'arūs*, V, 267, 2 v.dd.; Wright, *Comp. Grammar*, s. 42 v.d., 48 v.d.; Zimmern, *Vergl. Grammatik*, § 6, I.; Lindberg, *Vergl. Grammatik*, s. 19—23. (WEIL.)

AYN. 'AYN, zıddı *ġayr* veya *ġayriyya*, Eflâtun'un *ayniyyet* (ταυτόν) ve *gayriyet* (θάτερον) makulelerine delâlet etmek üzere, kullanılmıştır [bk. ANNİYA]. Ayniyet mefhumu zayıfladıkça, cüz'î eşyaya nazaran, *iştirāk* veya *ittifāḳ* (benzerlik, uygunluk) ve keza *iftirāḳ* (ayrılık) mevzuubahs olur. *Metafiziğin* 5. kitabında bu „makuleler" hakkında Aristo'nun telâkkisi için krş. S. van den Bergh, *Die Epitome der Metaphysik des Averroes*, Leyden, 1924, s. 18 v.dd., 168 v.d. (ταυτά, ἕτερα v.s.).

Aristo'ya atfedilen *Kitāb al-uṣūliğiyā*[1] (*kitāb al-rubūbiyāt*; nşr. Dieterici, s. 108 v.d.)'de tefekkürünün hareketine rağmen, değişmez bir surette kendi kendisinin aynı kalan *'aḳl*'ın *huvīya*'sinden bahsedilir (*huva huva bi-'aynihi*). *Şay' bi-'aynihi* (*bi-ẕātihi* ve *bi-nafsihi*'nin müradifi) yerine, mutlak olarak, *'ayn* kullanılabilir. Bunun içindir ki, 'ayn'a delâlet etmek üzere, bâzan *al-'ayn*, bâzan *al-huva-huva* kullanılmaktadır.

Kelimenin mutlak mânası ile, *'ayn* yalnız Allah'tır (*Iḫvān al-ṣafā'*, *Rasā'il*, Bombay tab., III, 544 v.d.; mutasavvıflar hakkında bk. Nicholson, *Studies*). Fakat bütün varlıklarda ve bütün eşyada ondan bir şey vardır. Bu sebeptendir ki, *'ayn* (cem. *a'yān*) kelimesi muhtelif mânalara gelir. Eflâtuncu ve yeni eflâtunculârın ifade tarzına göre, bizzat eşya (yâni *a'yān*) tâbiri ile Allahın ilminden devamlı bir surette taaddüt ve tekessür yolunda meveut olup, akıldan sâdır olan fikirler anlaşılır. Onlar mânevî bir fi'liyete, yâni şe'niyete, sâhiptirler (bu mânada olmak üzere, *ṣūra* ve *ma'nā* kelimeleri de kullanılır); nitekim mes. Ġazālî, *Ilcām al-'avāmm 'an 'ilm al-kalām* (s. 32 v.dd.) adlı eserinde, her şeyin dörtlü vücudu olduğunu izah ediyor: 1. *fi 'l-a'yān*, 2. *fi 'l-aẕhān*, 3. *fi 'l-lisān*, 4. *fi 'l-bayāż al-maktūb*. Kur'an, bu suretle mânevî şe'niyetle Allahın ezelî kelâmıdır; fakat bizim tasavvurumuzda, kıraatte ve yazıda, ayrı bir mevcudiyeti vardır (krş. Aristo'ya atfedilen *Hermeneatik*).

Maddî âlem mevzuubahs olduğu zaman *'ayn*, evvel emirde ferde (şahıs, ferd v.s.) değil, cinse ve nev'e âittir. *İsm 'ayn* (krş. İSM) muayyen bir ferde değil, alelumûm insana delâlet eder. *Farż 'ayn* (*'ala 'l-'ayn* ve *'ala 'l-a'yān*) ile, evvel emirde bütün müslümanların umumî mükellefiyetini anlamak lâzımdır. Küll için mûteber olan, tabiatiyle, cüzler (*a'yān*) için de mûteberdir.

Diğer taraftan *'ayn*, ferdî cevher mânasını da hâizdir. Porphyrius'un ve Aristo'nun mantıka dâir eserlerinin arapçaya en eski nakillerinde (*Medhâl*, *Makulât*, *Barminyas*, *Hermeneutik* ve kısmen *Analytik*), Aristo'nun esas makulesi (ferdî cevher = οὐσία), *'ayn* kelimesi ile tercüme edilmiştir. Sonraki tercümelerde filosoflar bunun için, kelimenin daha dar mânası ile, farsça *cavhar* kelimesini kullanıyorlardı. Fakat bâzı kelâm ve tasavvuf mezheplerinde de *'ayn* kelimesi,

1 Bu kitap hakkında en yeni araştırmalar için bk. Paul Kraus, *Plotin chez les arabes*; *Bulletin de l'Institut d'Egypte*, XXIII, 1940—1941). (T. H.)

cevherin müterâdifi olarak, bulunur (en eski tercüme, yâni nakl, şimdiye kadar 'Abd Allāh ibn al-Muḳaffa' 'a isnad olunmakta idi; daha *Mafātīḥ al-'ulūm* [nşr. v. Vloten, s. 143]'de bile *'ayn* kelimesinin dâimâ c e v h e r yerine kullanılmış olduğu işaret edilmişti. P. Kraus 'un en yeni makalesine göre [*Zu Ibn al-Muqaffa', RSO*, XIV, 1933, s. 1—20], Ma'mūn devrinde yapılmış olan bu nakil 'Abd Allāh 'a değil, oğlu Muḥammed 'e âittir).

Ġayr 'dan başka *'ayn* 'ın bir zıddı daha vardır: *ẕihn* (cem. *aẕhān*). Kelâmcıların bir çoğu, düşüncelerin, kelimenin tam mânası ile, hiç bir şe'niyete sâhip olmadığını kabûl eden revâkilerin tesiri altında, şe'niyetteki eşya (*fi 'l-a'yān*) ile düşüncedeki eşya (*fi 'l-aẕhān*) arasındaki farkı çok kuvvetle tebârüz ettirmişlerdir. Düşüncelerin, hususiyle eşya ile münasebetleri nokta-i nazarından, ancak enfüsî olmaları icap eder. Ġazālī bizzat *Tahāfut* 'ünde (krş. Bouyges, index), kat'iyen varlığı olmayan ve sırf bir felsefî tahayyülden ibaret olan şey için, *fi 'l-oẕhān* ifadesini kullandığı zaman bu isimciliğe (nominalisme) yaklaşır. İbn Ruşd (*Tahāfut al-tahāfut*, Bouyges, index), rolleri değiştirerek, ona cevap verir: *aẕhān* 'da küllî varlığın şe'niyeti, fi'lî olduğu zaman bile, *a'yān* 'da, yâni ferdî eşyada, o yalnızca bilkuvvedir.

B i b l i y o g r a f y a: Krş. S. Horovitz, *Über den Einfluss der griechischen Philosophie auf die Entwicklung des Kalām*, Breslau, 1909; bk. bir de madd. ALLAH, KALĀM ve MANTIK. (Tj. DE BOER.)

AYN CÂLÛT. 'AYN CĀLŪT, „Câlût (Goliath) kuyusu". Filistin 'de, Zer'în 'in doğusunda, Cālūt çayı üzerinde küçük bir mevkidir. Rivâyete göre, Dāvūd ile Cālūt arasında olan muharebe dolayısiyle, buraya Tubanéa demişlerdir. 26 ramazan 658 (3 eylûl 1260) 'de Ḳuṭuz kumandasındaki mısırlılar, burada moğulları bozmuşlardı. Krş. Weil, *Gesch. d. Chalifen*, IV, 16.

AYN DİLFE. 'AYN DİLFE, Antakya ve Halep arasında, Suriye 'nin Türkiye (Hatay vilâyeti) hududundan pek az mesafede ve büyük Ḳaṣr al-Banāt manastırı harâbelerinin bir az garbında, mevkii dolayısiyle, oldukça mühim bir kaynaktır. Cebel Bārīṣā 'nın şimâl yamacından çıkar ve kaya içinde oyulmuş dar bir su yolundan küçük bir *sabīl* (hazne) 'e girer. Kitâbeye göre, bu *sabīl* 877 (1472/1473) 'de, civardaki köyde yaşamış olan Maḥmūd b. Aḥmed tarafından inşa edilmiştir. Bu kaynak yüzünden burada, eski çağda da bir koloni bulunduğu anlaşılmaktadır. Hıristiyanlık ve bilhassa islâmiyet devrinden bir çok bina döküntüleri kalmıştır; müslümanlara âit bâzı mezar taşları da vardır. Son yıllarda burası boş olup, Sermedā ahalisinin malı idi; ara sıra türkmen veya kürt göçebeleri burada konaklardı. Kaynağın asıl ehemmiyeti, Antakya 'dan Halep 'e giden kervanların durağı olmasında idi. (LITTMANN.)

AYN DRAHAM. 'AYN DRAHAM, şimâlî Tunus 'ta bir mevkidir. Cebel Fersig (914 m.) 'i, Cebel Bir (1019 m.) 'den ayıran ve üstünden Mecerda vâdisinden (Soukh el-Arba) Akdeniz (Tabarka) 'e giden yolun geçtiği geçit üzerinde kâin ve 805 m. yüksekliğinde olan 'Ayn Draham, Ḥümīriye 'nin en mühim stratejik noktasıdır ve bütün bu dağlık araziye hâkimdir. 1881 fransız seferi esnasında, general Delebecque 'in kıtaatı tarafından, işgâl edilmiştir. Bundan sonra orada dâimî bir ordugâh kurulmuştur. Bunun etrafında avrupaî bir kasabacık inkişaf etti. Burada, ekserisi mantar meşesi istihsâli ile geçinen, takriben 500 nüfus vardır.

B i b l i y o g r a f y a: A. Winkler, *Les principaux points stratégiques de la Khoumirie* (*Revue Tunisienne*, 1899); E. Violard, *La Tunisie du Nord* (Tunus, 1906). (G. YVER.)

AYN MŪSA. 'AYN MŪSĀ (Mūsa kaynağı), Edom bölgesinde, Petra 'nın şarkındadır; Kur'an 'da (II, 57) geçmesinden dolayı, islâm an'anesi ile de münasebetdardır; bk. Brünnow ve Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, I, 431; Musil, *Arabia Petraea*, II, *Edom*, 1907, I, 42 ve mad. VĀDĪ MŪSĀ.— Başka Ayn Musa 'lar: Moab bölgesinde, Nebo dağının eteğinde (krş. *Survey of Eastern Palestine*, s. 89); al-Kafr yakınında, Ḥavrān dağının garp eteğinde (bk. *ZDPV*, XII, Cebel Ḥavrān haritası, D 5) ve Süveyş körfezinin şark kıyısında, Süveyş 'in cenub-i şarkîsinde. Kahire yakınındaki 'Ayn Mūsā, hakikatte bir kaynak değildir. (F. BUHL.)

AYN ŞEMS. 'AYN ŞAMS, Mısır 'da bir kasabadır; yunanlılarca, meşhur güneş mâbedi sebebiyle, Heliopolis adı verilen, Ōn adlı eski Mısır şehrinin arapça ismi. Bu arapça isim (güneş kaynağı veya gözü), güneşe ibadeti de hatırlatır ki, bu daha eski bir ismin, halk etimolojisi ile yapılmış, arapça şeklinden ibarettir. İslâmın ilk devrinde, 'Ayn Şams, bâzılarına göre, mühim bir şehir, hattâ bölge merkezi (*kurā*), bâzılarına göre de, taşından her kesin istifade ettiği bir harâbe idi. Fâtımîlerden 'Azīz, burada hisarlar yaptırdı. Daha sonra burası tamamiyle harap oldu. Harâbelerin büyük bakıyeleri ve bilhassa mâbedin iki dikili taşı (*misallatān*), arap muhayyilesini çok işgâl etmiştir. Bu dikili taşlardan bir tânesi bugün dahi yerindedir; diğeri 656 (1258) 'da devrilmiştir. 200 kantar (*ḳinṭār*) 'dan fazla mâden ihtiva ettiği söylenir. İki dikili taş arasında, daha araplar devrinde, üzerinde binicisi bulunan bir beygir vardı.

'Ayn Şams 'in ikinci şöhret vesilesi, hükûmet tarafından idare edilen, pelesenk bahçesidir. Vaktiyle Suriye 'de de yetişen pelesengin orta çağda, yalnız 'Ayn Şams 'te yetiştiği anlaşılıyor. Müslümanlarca da mûteber olan bir kıptî efsanesine göre, Meryem, Mısır 'dan Filistin 'e dönmekte iken, İsa 'nın çamaşırlarını bu kaynakta yıkamıştır. Bu andan itibaren bu kaynak şifalı olmuş ve orta çağda ancak onun suladığı sahada pelesenk ağaçları mahsûl vermiştir.

Bibliyografya: Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 228 v.dd.; de Sacy, *Relation de l'Egypte*, s. 20 v.dd., 86 v.dd.; İdrîsî, s. 145; *Bibl. géogr. arab.* (nşr. de Goeje), I, 54; VIII, 22; Ḳalḳaşandî (trc. Wüstenfeld), s. 13, 96; Yâḳût, *Mu'cam*, III, 763; IV, 564; İbn Duḳmâḳ, V, 44; Bädeker, *Egypt*; Casanova, *Les Noms Coptes du Caire et localités voisines*, s. 40 v.dd.; Heyd, *Levantehandel*, II, 566 v.dd.

(C. H. BECKER.)

'AYN AL-TAMR. [Bk. AYNÜTTEMR.]

AYN TEMUŞENT. 'AYN TEMUŞENT (resmî fransız imlâsına göre, Aïn Temouchent), Vâd Temuşent ile Vâd Senan 'ın birleştiği yerde, Oran 'ın 72 km. cenub-i şarkîsinde ve Tlemcen 'in 58 km. şimâl ve şimâl-i garbîsinde (Oran vilâyetinde) bir Cezayir kasabasıdır. 7000 nüfusunun 4000 'i avrupalıdır. Albula adlı Roma şehrinin yerinde olan bu kasabanın civarında, coğrafyacı Bekrî devrinde, Ḳaṣr İbn Sinan adında bir yer vardı. Bu yer Aslen dındaki berberî kasabasının şarkında, bir günlük yolda ve Ubaydün b. Sinan al-Azdaci 'nin kurduğu Cerâva Lazîzû pazarının garbında, yine bir günlük masafede idi. Bu pazarın harâbeleri bugün lahi Rio Salado 'nun sol kıyısında, „Medînat Ârûn" adlı yerde görülür. 'Ayn Temuşent 'i işgâl eden fransızlar burada bir tabya inşa etmişler ve 1845 'te burada 79 kişi 'Abd al-Ḳâdir 'in 1500 askerine karşı koyabilmiştir; 1851 'de burası nâhiye olmuştur. Bugün inkişaf etmekte olan bir isti'mar merkezidir.

Bibliyografya: Al-Bekrî, *Descript. de l'Afrique septentrionale* (trc. de Slane), s. 168, 184. (G. YVER.)

AYN AL-VARDA. [Bk. AYNÜLVERDE.]

AYNÎ. [Bk. AYNÎ.]

AYNÎ. AL-'AYNÎ, Abû Muḥammed Maḥmûd b. Aḥmed b. Mûsâ b. Aḥmed b. Ḥusayn b. Yûsuf b. Maḥmûd Bedr al-Dîn (1360—1451), müverrih ve fakih, 17 (veya 26) ramazan 762 (22 temmuz 1360) 'de Ayıntab şehrinde doğmuştur. [Aynî 'nin büyük dedesi Aḥmed b. Ḥusayn, oğlu Mûsâ ile, XIV. asrın başında, Ankara 'dan hicret ederek, Ḥalep 'te tavattun etmiş ve babası orada doğmuştur. Bilâhare âile Ayıntab 'a gelmiş ve yerleşmiştir]. Bir ulema âilesine mensup olup (babası kadı idi), küçük yaşında başladığı tahsiline, evvelâ doğduğu şehirde, sonra Bihisnî, Kâhte, Malatya ve Halep 'te devam etmiştir. Sonra Şam, Kudüs ve Kahire 'ye gitmiştir. Kahire 'de tasavvufa intisap ederek, henüz tesis edilmiş bulunan Barḳûḳiya tekkesinde bir müddet kalmıştır. Şam 'a ve doğduğu şehre müteaddit ziyaretlerde bulundu. [791—792 (1389—1390) senelerinde, Ayıntab 'da bulunduğu esnada, büyük bir tehlike atlattı: Sultan Malik a-Ẓâbir Barḳûḳ 'a karşı isyan ve mücadele hâlinde bulunan emîr Mintaş ile onun müttefiki Dulkadır-oğlu Suli Bey, Ayıntab 'ı zapt ve kalesini muhasara ettiler. Aynî de, kardeşi Şihâb al-Dîn Aḥmed ile, kalede mahsur kaldı. Barḳûḳ tarafdarı ve Mintaş aleyhdarı olan Aynî, bu vak'ada çok büyük korku geçirmiş, bir müddet sonra, muhasırların çekilmesi üzerine, Ayıntab 'dan çıkarak, Şam 'a, Mısır 'a ve 800 'de hacca gitmiştir]. Nihayet Kahire 'de yerleşerek, 801 (1398/1399) 'de, sultan Malik al-Ẓâhir Barḳûḳ zamanında, mezkûr şehre, müverrih Taḳi 'l-Dîn Maḳrîzî 'nin yerine, muhtesip tâyin olunmuştur. Bir kaç kere azl ve yeniden nasbedildikten sonra, pek mühim bir mevkî olan evkaf nâzırlığına (nâẓir al-aḥbâs) tâyin edilmiştir. Sultan Malik al-Mu'ayyad Şeyḫ 'in cülûsunda (815 = 1412) menkûp olmuş ise de, çok geçmeden, yeniden büyük iltibar kazanarak, 1416 (819) 'da tekrar muhtesipliğe tâyin edilmiştir. [820 (1417) 'de sultan Malik al-Mu'ayyad ile beraber, Kudüs şehrine giden ve onun bir kat daha itimadını kazanmağa muvaffak olan Aynî, 623 'te, sultanın emri ile, bir az evvel Dulkadır-oğlu Nâṣır al-Dîn Muḥammed Bey tarafından esir edilerek, Kabire 'ye gönderilmiş olan Karaman-oğlu Mehmed Bey 'in yerine geçen kardeşi Ali Bey 'e hükümdarlık hil'atini götürmeğe ve Karaman ilini keşfe, yâni tahrire, memûr olmuş ümeradan Esen Boga ile birlikte, Konya 'ya gelmiş ve esir hükümdar Mehmed Bey 'in memlûkü Sungur elinde bulunan Konya Ahmedek 'ini, yâni iç kalesini, muhasara etmekte olan Ali Bey 'i bularak, getirdiği hükümdarlık hil'atini vermiştir. Kaleyi ona teslim etmemekte ısrar eden Sungur ile görüşmüş ve bir az sonra Osmanlı hükümdarı Sultan Mehmed I. 'in yanına iltica ile, ondan kuvvetler alan İbrahim Bey b. Mehmed Bey 'in kendi üzerine yürümekte olduğunu duyan Ali Bey 'in Lârende 'ye çekilmesini meteakip, Konya 'ya gelmiş olan İbrahim Bey ile görüştükten sonra, geri dönmüş ve dönüşte Lârende 'ye kaçan Ali Bey 'in yanına uğrayarak, 10 gün kadar da onun yanında kalıp, bu memuriyetinden hiç bir muvaffakiyetli netice kazanmayarak, Kahire 'ye gitmiştir].

Türk dilini bilmesi, sultan Mu'ayyad, sultan Malik al-Ẓāhir Tatar ve sultan Malik al-Aşraf Parsbay'ın tevecciihlerini celbetmesine yardım etmiştir. Aynî, sultan Malik al-Ẓāhir Tatar için, Ḳudūrî'nin fıkha dâir eserini türkçeye tercüme etmiştir. [Bundan başka, *Tārīḫ al-akāsira* adı ile, eski İran şahlarının tarihini de, türkçe olarak, yazmıştır]. Sultan Malik al-Aşraf ile sık sık görüşmelerinde, ona, arapça yazmış olduğu tarihi, metne bakarak, türkçe okurdu. Barḳūḳiyya tekkesinin bu eski dervişi, mükemmel bir nedîm kesilerek, başka eserlerinde ayrıca efendilerini metheder kasîdeler (Mu'ayyad, Malik al-Ẓāhir Tatar ve Malik al-Aşraf'in hayatlarına dâir) yazmıştır. 829 (1425/1426)'da hanefî baş kadılığına tâyin edilmiştir. [833 senesine kadar bu makamda kalmış ve o sene azledilip tekrar muhtesipliğe tâyin olunmuş ise de, 835'te tekrar baş kadılığa getirilmiştir]. Böylece 73 yaşında, tercüme-i hâlini yazanların dediklerine göre, hiç emsâli mesbuk değil iken, muhtesiplik, evkaf nâzırlığı ve baş kadılık mansıplarını nefsinde toplamıştır. Aynı zamanda Madrasa al-Mu'ayyadiyya'de de müderris idi. [Sultan Malik al-Aşraf Parsbay'ın Diyarbekir hükümdarı Karayülük Osman Bey üzerine yapmış olduğu Âmid seferine (836 = 1435), diğer 3 baş kadı ile birlikte, iştirâk eden Aynî memleketi olan Ayıntab'ı, son defa olarak, ziyaret etmiş ve sultan ile Birecik'e kadar gitmiştir. Bir müddet sonra muhtesiplik vazifesi üzerinden alınmıştır. Parsbay'ın ölümüne kadar ikbâl mevkiinde kalan Aynî, sultan Malik al-'Azîz Yūsuf'un zamanında, devletin hakikî âmiri olan atabeg Çakmak tarafından, 842 senesinde baş kadılıktan azledilmiş ve yalnız evkaf nâzırlığı ile müderrislikte kalmıştır. Aynî bu tarihten sonra evine çekilmiş ve eserlerini yazmakla meşgûl olmuştur. Emîr Çakmak, saltanat mevkiine geçtikten sonra, Aynî'yi tekrar muhtesiplik vazifesine getirdi. 853 (1449/1450)'te sultan Malik al-Ẓāhir Çakmak'ın gözünden düştü ve bütün vazifeleri elinden alındı. Parası olmadığı için, çok sıkıntıya düşen Aynî, emlâkini ve kitaplarını satmak ve bu suretle maişetini temin etmek ıztırarında kaldı]. Nihayet iki sene sonra, 91 yaşında öldü (4 zilhicce 855 = 28 kânun I. 1451). Kendisinin tesis etmiş olduğu Madrasa al-'Aynîyya'ye gömülmüştür.

Aynî'nin hayatı, memlûk sultanlarının âlim ve edip zümreleri ile münasebetleri için mühim bir nümûnedir. Aynî asrının fikrî hayatına faâl bir surette iştirâk etmiş ve o devrin iki büyük müslüman âlimi Maḳrîzî ve şeyhülislâm İbn Ḥacar al-'Aşḳalānî ile, dostâne olmamakla beraber, münasebetlerde bulunmuştur. Muhtesiplik mansıbında Maḳrîzî'nin yerine geçtiği için, onun garazına uğramış ve 'Aşḳalānî ile, *Ṣaḥîḥ al-Buḫārî*'ye yazdığı şerh münasebeti ile, şiddetli bir münakaşaya girişmiştir. [Aynî'nin tercüme-i hâlini yazan muasırlarından ve talebesinden büyük müverrih Abu 'l-Maḥāsin Yūsuf b. Taġriberdi, onun fıkıh, hadîs, usûl, sarf ve lûgat ilimlerinde ihtisası bulunduğunu, bilhassa tarih ve muhadarata çok vâkıf olduğunu, terbiyeli ve kibar bir zat olup, ana dili olan türkçeyi çok fasih kullandığını, güzel ve sür'atli yazısı olduğunu söyledikten sonra, onu, esmer renkli, kısa boylu ve uzun sakallı olarak, tavsif eder. Yine Aynî ile muasır olan ve ondan pek çok istifade eden tarihçi Şams al-Dîn Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān al-Saḫāvî, onun ilmi hakkında aynı mütalâaları serdettikten sonra, kalemi takririnden daha lâtif, muaşereti çok tatlı ve mütevâzi bir zat olduğunu yazıp pek çok medhederse de, asıl üstadı olan İbn Ḥacar al-'Aşḳalānî'yi, gerek eserlerinin mikdarı ve gerek ilminin derinliği bakımından, ona üstü nbulur.]

Aynî'nin eserleri pek çoktur: *Ḳudūrî tercümesi* ile *Tārīḫ al-akāsira* gibi, bir kısmını türkçe ve eksersini arapça yazmıştır. En meşhur 3 eseri şunlardır: 1. *'Iḳd al-cumān fī tārīḫ ahl al-zamān* (bir hulâsası için bk. *Recueil des historiens de croisades, Hist. or.*, II, 183—254); 2. İbn al-Mālik'in *Alfiyya*'sinin 4 şerhinden alınmış şiir misâllerine dâir, *al-Maḳāṣid al-naḥviyya fī şarḥ şawāhid şarūḥ al-alfiyya* unvanlı şerhi (Bağdâdî, *Ḫizāna al-adab*'in kenarında basılmıştır, Bulak, 1299, 4 cild); 3. Buḫārî'nin *Ṣaḥîḥ*'ine *'Umdat al-ḳārî fī şarḥ al-Buḫārî* unvanı ile, yazmış olduğu mufassal şerh (1308'de Kahire'de ve 1309/1310'da İstanbul'da, 11 cilt olarak, basılmıştır). Aynî'nin bu son eseri, diğer şârihlerin karma karışık yazmalarına mukabil, bir usûl dâiresinde yazılmıştır. Hadîsleri ayrı ayrı tetkik ederken, şöyle bir usûl tâkip eder; hadîs ile fasılların unvanları arasında münasebeti ve *isnād*'lar bahsinde onların hususiyetlerini ve kimlere atfedildiğini araştırır, hadîsin zikri geçtiği diğer eserleri yahut *Ṣaḥîḥ*'in fasıllarını gösterir, lûgat mânalarını ve nihayet hadîsten çıkarılabilecek şer'î ve ahlâkî hükümleri tetkik eder. [Bununla beraber Aynî'nin Buḫārî'ye yazmış olduğu bu şerh, İbn Ḥacar'inki kadar, şöhret ve rağbet kazanamamıştır. Aynî'nin henüz basılmamış olan eserlerinin başlıcaları şunlardır: 1. *Mabānī 'l-aḫbār* (Ṭaḥāvî'nin *Ma'ānī 'l-āṯār*'ının şerhi; hadîs hakkında, 10 cild), 2. *Nuḫbat al-afkār fī tanḳīḥ mabānī 'l-aḫbār* (hadîs hakkında, 8 cild), 3. *Şarḥ al-manār* (usûl-i fıkıh hakkında), 4. *Zayn al-macālis* (muḥāżarā ve navâdir hakkında, 8 cild). Bundan başka iri-li-ufaklı muhtelif risâleler yazan,

bir çok manzûmeler ve kasîdeler vücuda getiren, Kaşşâf Abu 'l-Leyṯ Samarḳandî ve Baġavî tefsîrlerine ta'lîkat yapan Aynî, din ve dil sahasında âlim olduğu gibi, en büyük islâm müverrihlerinden biridir ve bu mevzua dâir pek çok eser yazmıştır. Türkçe yazdığı *Târîḫ al-aḫâsira* başta olmak üzere, yukarıda adı geçen arapça *'Iḳd al-cemân fî târîḫ ahl al-zamân* adlı 20 ciltlik tarih-i umumîyi bilâhare, kardeşi Şihâb al-Dîn Aḥmed ile birlikte, 8 ciltte ihtisar etmiştir. Bu mufassal eser, Aynî 'nin lâkabına nisbetle, *Târîḫ al-Badrî* namı ile mârûf olmuş ve muhtasarı ise, mesainin çoğu kardeşine âit olmak dolayısiyle, *Târîḫ al-Şihâbî* unvanı ile tanınmıştır. Aynî büyük eserini, 3 cilt üzerine, bir kere daha ihtisar etmiş ve ona *Târîḫ al-Badr fî avṣâf ahl al-'aṣr* adını vermiştir. Mamafih bu muhtasarlarda mufassal eserde bulunmayan bâzı mühim mâlûmat mevcuttur. Eserinin birinci kısmını mebhas-ı tekvine tahsis eden müellif ikinci kısımda — ki, Peygamberin hicretine kadar olan eski tarihten bahseder — bilhassa coğrafya ve etnografyaya ehemmiyet vermiş, arzın tabiî ve beşerî ahvâlini uzunca anlatmış ve bu arada bir kısmını gezip gördüğü Anadolu kıt'asının oldukça mufassal bir coğrafyasını yazmış, akvam bahsinde de, bilhassa türk etnografyası hakkında, eski islâm coğrafyacılarının mâlûmatına ilâveten, Maḥmûd Kâşġarî 'nin *Dîvân luġât al-turk* 'ünden epeyce istifade etmiştir ki, eski müellifler içinde yalnız Aynî 'nin onu mehaz olarak kullandığı görülür. Aynî 'nin coğrafya ve etnografya kısmı bu kadar kıymetli olan tarihi, diğer islâm tarihlerinin ekserisi gibi, hicretten itibaren sene sene yazılmıştır. Eserini 850 (1446) senesine kadar getirmeğe muvaffak olan müellif, mevki ve vaziyetinden istifade ederek, ensâb, coğrafya, tabakat, teracüm, hadîs, siyer, muhadarat ve diğer edebî mevzûlar hakkında yazılan eserleri gözden geçirmiş, bilhassa vakayinâmelerin hemen kâffesini görmüş ve bu suretle islâm tarihine dâir yazılan umumî vakayinâmelerin en büyüğünü kaleme almıştır.

Aynî eserini, Ṭabarî, İbn Maskavayh ve İbn al-Aṯîr gibi, yalnız siyasî vak'alara tahsis etmemiş ve Abu 'l-Farac al-Cavzî 'nin çığırını tâkip eden Abû Şâma, Abu 'l-Fidâ', Ẕahabî ve İbn Kaṯîr gibi, her sene içinde ölen meşhur adamların hâl tercümelerini de yazmak usûlüne ittibâ etmiştir. İstifade ettiği kitaplar arasında bugün bir kısmı hâlâ elime geçmemiş olan eserler mevcut olduğu gibi, ancak zamanımızda tek nusha olarak keşfedilenleri de vardır (msl. 'Aẓimî tarihi). Mamafih Aynî mehaz gösterdiği eserlerden bir kısmının tamamını görmemiş yahut o eserlere şahsen temellük edememek gibi bâzı sebeplerden, onlardan tamamiyle istifade edemeyerek, ancak bâzı notlar almakla iktifa etmiş ve bâzan da kendi göremediği hâlde, mehazlarındaki menbâları görmüş gibi davranmıştır. Aynî, umumî islâm tarihi yazmış olmakla beraber, eserinde daha ziyade yakın ve orta şark tarihlerine ve bilhassa Irak, Suriye ve Mısır kıt'alarına ehemmiyet vermiş, Endülüs ve Magrib ülkeleri ile Yemen ve Hindistan vukuatını ihmâl etmiş veya pek az zikreylemiştir. Anadolu vakayiine elindeki mehazların müsaadesi nisbetinde, fazla yer vermeğe uğraşmıştır. Bu kitabın en ehemmiyetli ciheti, bilhassa kendinin yaşadığı, XIV. ve XV. asırların vukuatıdır. Mamafih son seneler vakayii, yaşının ilerlemesinden dolayı, o kadar itimada şâyân değildir. Aynî, muhaddis olmaktan ziyade, fakih olduğu için, tarihçilikte, incelemek, tevsik ve tenkit etmek bakımından, muhaddis tarihçilere, meselâ rakibi olan Maḳrîzî 'ye nazaran, zayıf kalmıştır. İbn Ḫaldûn 'un tarihini, şark ülkelerine dâir verdiği mâlûmatı eksik ve sathî görerek, tetkik etmemiş ve bilhassa *Mukaddime* 'deki yüksek görüşlerinden istifade eylememiş olmaması da, kendisi için ayrıca bir kusur sayılabilir. Bundan başka Ṭahâvî 'nin meşhur eserindeki ricâlin tercüme-i hâllerinden istifade ettiği zevatın biyografilerini yazmış, şâirler ile hanefî fakihleri için, birer *Ṭabaḳât* vücuda getirmiş, peygamberlerin hayatına dâir bir eser ile bir *Âl-i 'Abbâs tarihi* te'lîf etmiş ve ayrıca da İbn Ḫallikân ve İbn 'Asâkir tarihlerini ihtisar eylemiştir.

Bibliyografya: [Müellifin kendi eseri olan *'Iḳd al-cumân* 'da 731—847 senelerî arasında, 31 seneye âit vukuat; Saḫâvî, *al-Tibr al-masbûk fî ẕayl al-sulûk* (Bûlâḳ, 1896), s. 375—380; ayn. mil., *al-Żav' al-lâmi'* (Mısır, 1355), s. 131 v.dd.; ayn. mil., *Ẕayl raf' al-iṣr 'an ḳużât Miṣr* (Paris, Bibl. nat., fonds arab., nr. 2150, vnr. 99—101); Abu 'l-Maḥâsin Yûsuf b. Taġriberdi, *Ḥavâdiṯ al-dahûr* (Ayasofya kütüp., nr. 3185; 855 senesi vefeyatı); ayn. mil., *al-Manhal al-ṣâfî* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3428—3429 (bk. mad. Maḥmûd b. Aḥmed b. Mûsâ); Âdile Âbidin, *'Aynî 'nin hayatı ve 'Iḳd al-cumân 'ında osmanlılara dâir olan mâlûmatın tetkiki* (*Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1938, II)]; Quatremère, *Histoire des Mamlouks*, I[b], 219 v.dd.; Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, s. 489; Brockelmann, *GAL*, II, 52 v.d.; Aynî 'nin İbn Ḥacar ile münakaşasına dâir bk. Goldziher, *Abhandlungen zur arabischen Philologie*, II, XXIV. (MARÇAIS.)

[Bu maddedeki ilâveler MÜKRİMİN HALİL YINANÇ tarafından yapılmıştır.]

AYNÎ. 'AYNÎ, ḤASAN EFENDİ AL-SAYYİD ḤASAN B. ḤASAN AL-'AYNTÂBÎ (1766—1837), Ayıntab'da doğmuş ve Mahmud II. devrinde şöhret kazanmış bir osmanlı şâiridir. Memleketinde kunduracılık eden Aynî, Ayıntab isyanında (1780) oradan ayrılarak, bir kaç sene Maraş ve Elbistan'da kaldıktan sonra, Anadolu'da yer yer beliren ayaklanmalar sırasında, Dârende'de bir sene kalmış, nihayet 1790'da İstanbul'a gelmiş ve Sultan Ahmed medresesinde mantık ve riyaziye tahsil etmiştir (bk. Cevdet, *Tarih*, V, 260). 1791'de, şeyhülislâm Dürrî-zâde Ârif Efendi zamanında, mülâzemet ru'ûsu aldı.

Rumeli kazaskeri Veliyüddin-zâde Mehmed Emin Efendi zamanında kazaskerlik dâiresine ve Selim III. zamanında, matbaa musahhihliğine tâyin edildi (1801); aynı sene, Tayyar Mahmud Paşa'nın sadaret kaymakamlığında, ona ve 1808'de kapudân-ı derya Abdullah Râmiz Paşa'ya kitapçı oldu (bu tâyinler için bk. *Divân*, kasîde ve medhiyeler ve Cevdet, *Tarih*, VI, 291; VII, 95, 219). Tayyar ve Râmiz Paşa'lara intisapla hayatını temin edince, kazasker dâiresinden çekilip, kendisine, Ârif Hikmet Bey'e göre, Çine ve Esed Efendi'ye göre, Akhisar-ı Kebîr kasabası gelirinden tekaüdiye bağlandı. 1831'de Bâbıâli arapça ve fârisî muallimliğine tâyin edilen Aynî, Muhmud II.'un iltifatlarına, bilhassa bu memuriyetinde, mazhar olmuş ve bu padişaha intisabını ve gördüğü iltifatı bir çok kasîdeleri ile anlatmıştır (bk. *Divân*). Hattâ 1836'da bu kasîdelerden birine mükâfaten, Aynî'ye bir mücevher nişan (nişan-ı iftihar?) verilmiş olduğu gibi, bir muharrem münasebeti ile (1252) yazdığı kasîde, diğer muharremiyeler arasında, birinciliği kazanmıştır (bu kazanışta evvelki medhiyelerinin dahli olduğu söylenir). Aynî, Esat Efendi'ye ve Sürûrî'nin tarihine (عيش به عمرى كلدى لبع بصر قدر) göre, 1253 vefat'te (1837) etmiş ve Galata mevlevîhânesine defnedilmiştir.

Aynî'nin mahbûb-perestliği yüzünden, medreseden koğulduğunu ve ulemâ meclislerinden uzaklaştırıldığını ve onun dalkavuk mizacı (divandaki medhiyelerin bolluğuna dikkat!), ayyaş ve mala harîs olduğunu, saçını, sakalını boyamak ve fes giymek gibi, mevkiine uymayan hareketleri bulunduğunu, Esad Efendi (*Bahçe-i safa-endûz*) yazar. Şâir Sürûrî de *Hezliyât* (s. 138—152)'ında, Aynî'nin soysuzluğundan ve bodbinliğinden bahseder. Aynî'nin, mevlevî olmakla beraber, daha ziyâde Nakşbendiye'nin Hâlidiye şûbesine mensup bulunduğu, mürşidinin Şeyh Hâlid olduğu tekrarlanmasından ve ona nezîreler yazmasından anlaşılır (bk. *Divân*, *tür. yer.*). Şahsiyetinin teşekkülünde tesirleri dokunan dârendeli Hayret Efendi ile Abdullah Râmiz Paşa nakşbendî tarikatinden olduğu gibi, kendisinin de bu tarikate mensup olduğunu Aynî, *Naçm al-cavâhir*'de bizzat kaydeder.

Eserleri. İsmi telif tarihine (1236) delâlet eden *Naçm al-cavâhir*, türkçe, arapça ve farsça (1300 beyitlik) bir lûgat kitabıdır ki, sonradan Ahmed Sâfî tarafından, *'İzz-i ẓafer* adı ile, şerhedilmiştir (bk. Fatin, *Tezkire*, s. 230). Ârif Hikmet Bey'e nazaran, 1000 ve Sâdeddin Nüzhet'e göre, 431 beyitten ibaret, *Nuṣrat-nâme* isimli, yeniçeriliğin ilgasına dâir, bir mesnevî. *Küllîyat* (İstanbul, 1258=1842), *Divan* ve *Sâki-nâme* olmak üzere, iki kısımdır. *Divan*'da na'tler, Selim III. ile Mahmud II. ve diğer büyüklere yazılan kasîdeler ile farsça kasîdelerden başka, gazeller, tahmisler, tarihler ve mesnevîler vardır. Bu mesnevîlerden biri bilhassa içkide meze nevîleri, sâki ve nedim tasvirleri, saz nevileri ve bu gibi zevkiyattan ve diğeri ise, arap, acem ve osmanlı şâirlerinden bâhistir. *Divan*'da en çok yeri, 1203—1252 seneleri arasındeki vak'alara dâir düşürdüğü tarihleri muhtevi manzûmeler tutar (bu kısımda tertip hataları vardır; mes. şâirin ölümünden 3 sene sonrayı gösteren bir mısrâ tarihi bile vardır). *Sâki-nâme*, şark şâirlerinin anlayışına göre, insanın yaradılışını ve ruhun 9 gökten ve ateş, hava ve su küresinden geçerek, yere inişini tasvir ile başlar. Burada uzun ve yekdiğeri ile alâkalı muhtelif hikâyeler ve bahisler birbirine kıt'alar ve tardiyeler ile bağlanmıştır. Eserin başına ilâve edilen takrizlerde (Pertev Paşa, şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey, Tahir Selâm ve vak'anüvis Ahmed İzzet) sâkinâme mevzuundaki şiirlerde Aynî'nin muvaffakiyeti medhedilmiştir.

Elbistan'da Hayatî, Dârende'de Hayretî ve İstanbul'da bacanağı kütahyalı Mehmed ve Palabıyık Hoca Mehmed Efendi'lerden istifade ettiğini bildiğimiz Aynî, İstanbul'da Sürûrî ve Şeyh Gâlib ile münasebete girişmiştir (bk. *Divan*, Şeyh Gâlib'in mevlevihânesinin tâmirine dâir tarih). Şeyh Gâlib'i nazîrelerde tâkip ettiği gibi, türki-i basit yolundaki şiirini takliden yazdığı bir manzûmesi de vardır. Zamanın en çok tanınmış şâiri olan İzzet Molla ile müşaarede bulunmuş ve bu münasebetle söylediği 22 gazel, *Divan*'ına derecedilmiştir. Aynî'nin edebî olgunluğunu tâyin etmek güçtür. Çünkü kendisi de arap, acem ve türk şâirlerinden bahsederken, bunların edebî değerleri hakkında hiç bir mutalâa serdetmez, hattâ bağdadlı Rûhî'yi Anadolu ve Fuzulî'yi Rumeli şâirleri arasında gösterdiği de olur. Aynî'nin alelâde şiirleri gelişi güzel yazılmış şeylerdir (krş. Sürûrî: *mesmû olur âvâzı, görünmez göze bir şey*); fakat İzzet Molla (*Divan*, Bulak, s. 169)'nın onu asrın

„Bâkî" 'si addetmesi dikkate şâyândır. Neticede şunu söyleyebiliriz ki, Aynî, edebî şahsiyetini, gazelleri ile değil, ancak tarihleri ve *Sâki-nâmesi* ile göstermiştir. Hakikatte de tarih mısrâları pek san'atkârane, sâki ve şarap mevzûlarının tasvirindeki mısrâları, hayâl bakımından, pek zengindir.

Bibliyografya: Makale içinde zikredilenlerden başka, İstanbul'dan evvelki ve oradaki hayat ve tahsili ile *Nuṣrat-nâme*'si hakkında bk. şeyhülislâm Ârif Hikmet, *Tezkire*; hususî hayatı için: Esad Efendi, *Bâğçe-i ṣafâ andûz* (tezkire, yazma); Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1282, s. 118, 235). Mamafih şunu da söylemek lâzımdır ki, bu kaynakların verdiği mâlûmat, kısmen yanlış, tertipsiz ve noksandır. Makalede bunlardan Aynî'nin ve devrindeki şâirlerin divanları ve tarih kitaplarından, kontrol suretiyle, istifade edilmiştir. — Âsım, *Tarih*, I, 121; Lûtfi, *Tarih* (İstanbul, 1292), I, 173; V, 27, 42; 'Aṭâ', *Tarih* (1293), s. 293 v.d.; Cevdet, *Tarih* (1309), V, 19, 23, 124, 141, 156, 323; VI, 211, 273; IX, 39, 71. — Nisbeten yeni eserlerde (*Sicill-i osmanî*, Muallim Nâci, *Esâmî* ve Şemseddin Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm*) Fatin tezkiresinden alınan mâlûmat, yanlışları ile tekrar olunmuştur. Gibb, *A History of the Ottoman Poetry*'de Aynî'nin *Sâki-nâme*'sinin tahlili ve bâzı parçalarının tercümesi vardır. Sadeddin Nüzhet (*Türk şâirleri*, II, 602 v.d.) de, Ârif Hikmet, Esad ve Fatin'in ifadelerini aynen nakletmiş, vefat tarihi hakkındaki ihtilâfları nazar-ı dikkate almamıştır ve divandan ciddî surette istifade etmemiştir. (FEVZİYE ABDULLAH.)

AYNTĀB. [Bk. AYINTAB.]

AYNÜLVERDE. 'AYN AL-VARDA. Yâḳût-u Ḥamavî (*Mu'cam al-buldân*, Mısır, 1906, VI, 258), buranın Ra's al-'ayn [b. bk.] ile aynı yer olduğunu söyler. Yazîd I.'in hilâfetini red ile, İmâm Ḥusayn'i, halife yapmak üzere, Irak'a dâvet edip, fakat ona yardım edemeyerek, ölümüne sebep olduklarından dolayı, derin vicdan azapları duyan ve onun kâtillerine karşı mücadele edip, bu uğurda telef olmadıkça kendilerinin boynunda ağır bir günah ve büyük bir tōhmet bulunduğunu kabûl eden Irak'taki şî'îlerden bir kısmı — ki, bunlar tövbe ettiklerinden dolayı *tavvabîn* adını almışlardır — Sulaymân b. Ṣurad al-Ḫuzā'î, Musayyab b. Nacabat al-Fazarî, 'Abd Allāh b. Sa'd al-Azdî, 'Abd Allāh b. Vāl al-Taymî ve Rifā'a b. Şaddād al-Bacalî gibi, Kûfa'deki reislerinin etrafında toplanmışlar ve Emevîler tarafından, Irak'ı zaptetmek üzere, gönderilen 'Abd Allāh b. Zayyād [b. bk.]'ın kumandasındaki Şam ordusu ile bu mevkide harp etmişlerdir. 22 cemaziyelevvel 65 (4 kânun II. 685)'te vukua gelen ve iki gün süren, başta ilk 4 reis olmak üzere, tevvâbinden hemen kâffesinin ölümleri ile neticelenen bu vak'a islâm tarih ve edebiyatında büyük bir hâtıra bırakmıştır. Bu zamanın meşhur şâiri A'şā Hamdān, en güzel şiirlerinden birine bu savaşı mevzû yapmıştır.

Bibliyografya: Ṭabarî, *Târîḫ al-imam va 'l-mulûk*, Mısır, VII, 66—83; Belâẕorî, *Ansāb al-aşrāf* (tab. Kudüs); Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 360 v.d.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 374.

(MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

AYNÜTTEMR. 'AYN AL-TAMR („burma menbâı"), Fırat'ın garp cihetinde, Anbār'dan çok uzak olmayan ve belki de bunun şimâl-i garbîsinde kâin olan bir yerdir. Mevkiinin Suriye çölü ile Arabistan çölünün birleştiği yerde olması dolayısıyle, hassatan kervanların menzilidir. [Abü Bekr zamanında Irak'ı fethe memur olan Ḫālid b. Valîd'in yaptığı muharebelerde ismi geçer. Burası 12 (634) senesinde zaptedilmiştir (krş. Yāḳût, *Mu'cam al-buldān*, tab. Mısır, 1906, VI, 253].

Bibliyografya: Weil, *Gesch. der Chalifen*, I, 35; Nöldeke, *Gesch. d. Perser u. Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leyden, 1879), s. 39; G. Rothstein, *Die Dynastie der Lachmiden in al-Hira* (Berlin, 1899), s. 119 ve bilhassa Blau, *ZDMG*, XXVII, 339.

(STRECK.)

AYNZARBA. 'AYN ZARBA (ANAZARBA, ANAZARBUS), cenubî Anadolu'da, Adana ovası dâhilinde, Misis'in (Maṣṣîṣa, eski Mopsuestia) şimâlinde, daha sarih olarak, Sombaz çayının sağ kıyısında ve bu çayın Ceyhan (eski Pyramus)'a karıştığı yerin 8 km. kadar şimâlinde bulunan eski bir şehirdir. Bu şehir, eski çağlarda bile, Anazarbus adı ile mevcuttu; krş. Hirschfeld, Pauly-Wissowa, *Realenc. der klass. Altertumswiss.*, I, süt. 2101. Araplar bu adın ilk unsuru *ana*'yı *'ayn* = „kaynak" olarak anlamışlardır; krş. Sachau, *Zeitschr. für Assyriologie*, VIII, 98, 180 (796)'de 'Ayn Zarba, Hārūn al-Raşîd tarafından iyice tahkim edildi. Şehir bilâhare, X. asırda, Ḥamdānî hükümdarı Sayf al-Davla'nın, istihkâmları mükemmel bir hâle getirmesi yüzünden, çok inkişaf etti. Buna rağmen bir kaç kere ve bilhassa 962'de bizanslıların eline düştü; krş. Freytag, *ZDMG*, XI, 98; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 17. Haçlılar Anazarbus adını verdikleri bu şehri, ele geçirip, tahrip etmişlerdir. Daha sonra 'Ayn Zarba, XI. asırda küçük Ermeniye'nin bir parçası olmuştur. Adı, XIV. asırda Nāvarzā şeklinde tahrife uğramıştır; bugün tamamiyle harâbe hâlinde olan bu mevkiin adı Anavarza'dır. — Krş. bilhassa G. le Strange,

The Lands of the Eastern Caliphate (Cambridge, 1905), s. 129; Ritter, *Erdkunde*, XIX, 56; diğer bibliyografya için bk. Hirschfeld, *göst. yer.* (STRECK.)

AYR (veya Asben), Sahra-i Kebîr'de ve 16° ile 20° şimâl arzı arasında bir mıntaka. Burası, şimâlden cenuba, takriben 450 km. uzunlukta ve orta kısmında, şarktan garba, 100 km. genişliktedir. Sathı 15.000 km². tahmin ediliyor; nüfusu 60—100.000 arasındadır. Bu memleket Afrika'nın en az tanınmış bölgelerinden biri idi. 1850'de Barth tarafından gezildikten sonra, E. de Bary ve 1899'da Foureau-Lamy Sahra sefer heyeti tarafından gezilmiştir. Nihayet 1905/1906'da fransız geologu Chudeau burada tetkiklerde bulunmuştur. Sahra sefer heyeti tarafından elde edilen mâlûmat, Barth'ın Ayr'ın geologi, klimatologi ve topografyası hakkında verdiği mâlûmatı düzeltir ve tamamlar. Bununla beraber, uzun zaman kalarak, yerlilerden vesikalar toplayabilmiş olan bu alman âliminin eseri, bu havâlinin etnografyası ve tarihi için, hâlâ en mühim kaynaktır.

Ayr, birbirinden farklı, 3 bölgeye ayrılır (Foureau):

1. Sahra-Hamada ile asıl Ayr'ı birleştiren şimâl kısmı ki, 700 m. yüksek olmak üzere, yayla ile ovalardan müteşekkildir.

2. Şimâlde Tağazi kütlesinden, cenupta Avderas kütlesine kadar uzanan orta Ayr. 300 km. kadar uzunluğu olup, takriben 180 km.'lik kesif ve mütecanis bir bütün teşkil eder. Düz ve erişilmez duvarlara benzeyen sarp yamaçlı bu yüksekliklerde sivri kayalar, kırkık ve tırtıllı zirveler vardır. Bu kütlelerin önünde, itikâllerden hâsıl olma molozlardan, birbiri üzerine yığılmış bloklar üstünde, iki kat taraça teşekkül etmiştir. Derin ve gömük vâdiler dağların içine kadar girer. Bu arızalı manzaraya rağmen, Barth'ın söylendiği gibi, Ayr'a „Alpenland" denilemez. Hakikaten hiç bir zirvenin mutlak irtifaı 1600 m.'yi geçmediği gibi, vâdilerin dibinden itibaren, yükseklikleri de 700—800 m.'den fazla değildir.

3. Cenup Ayr'ı, Sudan'a doğru meyil ile temadî eden kayalık bir yayladır. Yalnız Tilisdek tepesi 1000 m.'yi bulur.

Ayr, Sahra mıntakasından olmakla beraber, asıl çöle nisbetle, sulaktır. Haziran sonundan ağustos sonuna kadar yağmur mevsimidir. Fakat buradaki yağmurlar, medârî mıntaka yağmurları kadar, muntazam değildir. Yağmurlar kütlenin ancak bâzı yerlerine yağar ve buralarda da şiddetli, fakat kısa sağnaklar hâlinde düşerek, *Udian* (vâdiler)'ın kuru yataklarını taşkın ve fasılalı sellere çevirir. Bunların başlıca faydası *ğadîr*'ler ile yer-altı sularını beslemektir. Bu yağmurların sıklığı ve bolluğu, yılına göre, değişir. Dağlık havâliden çıkılınca, vâdiler geniş ler ve dereler (*wēd*) çölde kaybolur. Bununla beraber, şimâl kütlelerinden inen suların batıya, orta Ayr sularının da, garp ve şimâl-i garbîye ve cenubî Ayr sularının ise, cenup ve cenub-i garbîye aktığı anlaşılmaktadır; mamafih bunları toplayan başlıca ırmaklar hakkında kat'î bir şey bilinmiyor.

Ayr'ın nisbî rutûbeti, Sahra'dakinden daha zengin, fakat Sudan'dakinden daha az çeşitli bir nebat mecmuası yaşatmağa elverişlidir. Bunların çoğu „zamklılar" âilesindendir. Başlıca hayvanları arslan, yaban domuzu, çakal, ceylan, yaban öküzü v.s.'den ibarettir. Bâzı vâdi yatakları münbit olmakla beraber, Ayr'a „çöl cenneti" denilemez. Burada ziraat az inkişaf etmiştir. Ayr ahalisi, gıdalarının esasını teşkil eden darıyı Damerğū ve Sudan'dan tedarik ederler. Ayr'ın Sahra'nın iktisadî hayatındaki ehemmiyeti, bir yandan Sokoto ile Niger mıntakası, diğer yandan Touat, Ğat, Ğadâmes ve Bilma tuzlaları arasındaki kervan yolları üstünde olmasındandır. Bu sebepledir ki, kuvvetli bir devletin teessüsüne pek elverişli olmamakla beraber, Ayr muhtelif afrikalı kavimler arasında çetin mücadelelere sebep olmuştur.

Ayr adı, ilk olarak, XVI. asırda Leo Africanus (I, 6) tarafından zikrolunmuştur. Mamafih memleketin ilk adı, zencilerin hâlâ kullandığı, A s b e n olsa gerektir. Buranın ilk ahalisi, belki kıptîler ile akraba olan Haussa kavminin bir kolu, göberavalar olup, bunlar, Muḥammed Bello'ya göre, şimâl-i şarkîden buraya gelmişlerdir. XI. asıra doğru bu memlekete berberîler yerleşerek, bugün Avderas—Agades yolu üstünde, Agades'in takriben 20 mil şimâlinde, şimdi harap olan Tîn-Şamūn (veya Ansaman) şehrini kurmuşlardır; bu şehir kuvvetli bir devletin merkezi olmuş ve oldukça yüksek bir kültür derecesine erişmiştir. Fakat memleketin siyasî vaziyeti, Kēl-Ōvî'ler denilen diğer berberlerin gelip yerleşmesi ile (Barth'a göre, 1740'ta) çok değişmiştir. Barth'ın edindiği mâlûmata göre, Kēl-Ōvî'ler şimâl-i garbîden gelmişlerdir; en nufuzlu âileleri, Avrēğen kabîleleri birliğindendirler. Bunların ahfadı hâlâ ecdadlarının dilini kullanırlar. De Bary'nin edindiği mâlûmata göre ise, Kēl-Ōvî'ler Zinder ile Kuka arasındaki Allakos memleketindendirler; fakat bu fikir, pek doğru olmasa gerektir. Kēl-Ōvî'ler, Ayr halkının bir kısmını öldürmüşler, kalanını da köle yapmışlardır; yalnız ne köleler ve ne de çocuklar hârice satılabiliyordu. Memleketi ellerine geçirirken, âdetlerinin bir kısmını (msl. iktidarın bir elden diğer ele geçişindeki âdetler) ihtimamla muhafaza etmekle beraber, erkenden

Haussa unsurunun tesiri altına girmişlerdir. Bu suretle reisler, berberî kadınlar ile değil, zenci kadınlar ile evlenmişlerdir. Neticede Kēl-Övî 'ler şimâl Tuaregîerinden daha ziyade melezleşmişlerdir. Dillerine pek çok Haussa tâbiri girmiştir. Az zamanda bu dil, yâni avrağ dili, halk dili olmaktan çıkarak, reislerle yapılan müzakerelerde ve diplomatik işlerde kullanılan dil olmuştur. Agades mıntakasında, Niger sonğaylarının, daha orta çağda, bâzı müesseseler kurduklarını ilâve edelim. XVI. asırda, Muḥammed Askia 'nın fütuhatı neticesinde, bunlar kalabalık olarak bu memlekete yerleştiler. Bu sebepten, bugün sonğay dili, Agades civarında ve hattâ, berberîler ile sonğayların karışmasından meydana gelen iğdalenler tarafından, şehirde konuşulmaktadır.

Ayr 'da başlıca iki unsur vardır: zencî ve tuaregler. Ayr tuaregleri iki grupa ayrılır: şimâlde Kēl-Övî 'ler, cenupta Kēl-Geres ve İtîsan 'lar. Kēl-Övî 'ler de bir çok kollara ayrılırlar; bunların başlıcaları, Barth 'a göre, İğolang, Kēl-Fervān - (Tiutellust), Kēl-Asanēre (Bilma yolu üstünde), İkaskesan, Kēl-Tafidet, Kēl-Fares, Kēl-Fadē v.s. 'lerdir. Bunlar 10.000 muharip çıkarabilir (Barth).

Anlaşılan, çoktan beri Bağsen kütlesi civarında yaşamakta olan Kēl-Geres ve İtîsan, buradan Kēl-Övî 'ler tarafından çıkarılarak, Agades 'in cenubunda ve garbinde yerleştiler. Bunların berberîlere mahsus bedenî evsafı Kēl-Övî 'den daha çok muhafaza ettikleri görülür. Kuvvetleri takriben 5000 muharipten ibarettir. Çok iyi binicidirler; Kēl-Övî 'ler ise, yalnız deveye binerler.

Bu Ayr tuaregleri, bir çok bakımlardan, şimâl tuaregîerinden farklıdırlar; yarı yerleşmiş olup, ancak hayvanlarına yayla bulmak için göç ederler. Bunlar, şimâl Tuareg kollarından daha ehemmiyetli kollar hâlinde toplanırlar; bununla beraber, tam mânasıyla bir halk camiası vücuda getirecek kadar kalabalık ve mütecanis değildirler. Siyasî teşkilâtları iptidaîdir. İstiklâllerine ifrat derecede bağlı oldukları için, aralarındaki kavgaların sonu gelmez. Muhtelif konfederasyonların reisleri (*amenokal*) 'nin ancak lafzan nufuzları vardır. Bunların en ileri geleni Agades amenokalı veya sultanı, çok defa Ayr hükümdarı sayılmakla beraber, bir gölgeden başka bir şey değildir. Memleketinin diğer kısımlarından ayrılmış olması yüzünden, Kēl-Fervān 'ların elinde kalmıştır. Varidatı, ancak şimâlden gelen yolculardan aldığı vergilerle toplanır. Ayr 'daki meskûn yerlerin çoğu kulübelerden müteşekkil köyler, bi'ttâ basit konma yerleridir. Bunlar Fervān, Tintellust, Tafidet ve Asōdi 'den ibarettir. Bir zamanlar Asōdi 'de 1000 ev ve 7 câmi vardı. Şehir adı verilebilecek yegâne yer, Agades (veya Egedeş) idi. Barth 'a göre, XV. asrın ortasına doğru Ayr mıntakasını aralarında bölüşen 5 büyük berberî kabîle tarafından kurulmuş olan şehir, mâmûr bir kırallık merkezi olup, şimâlden gelen tacirler ile sudanlı kabîleler arasındaki ticarette antrepoluk etmekte idi. 1519 'a doğru en parlak devrini yaşayan şehir bu tarihte Sonğay sultanı Ḥâcc Muḥammed Askia tarafından zaptedildi. Berberî halkın bir kısmı hicret etti, geri kalanı boyun eğerek, git-gide müstevliler ile karıştı. Eskisi kadar mâmûr olmamakla beraber, Agades, XVIII. asrın sonuna kadar, oldukça mühim bir merkez olarak kaldı. Fakat Sahra 'ya girmeden önce, kervanların konakladığı Niger üstündeki Gogo 'nun harap olması ve Fulbe kırallıklarının kuruluşu esnasında balkın göçmesi, şehrin çökmesini hızlandırdı. Barth 'a göre, XVI. asırda 50.000 kişi barındırabilen şehirde 1850 'de yalnız 6—7000 ev vardı. Foureau, şimdiki nüfusun 5000 kişi olduğunu tahmin ediyor. Ahali çok sefildir ve yağmur mevsiminde açlıktan ölme tehlikesine mâruz kalır.

Ayr ahalisi müslümandır. Çok defa çatısı ufak kazıklara yahut taştan duvarlara istinad eden câmilerin yanında yalnız mezarlık bulunur. Yalnız Agades 'te âbide tesiri veren ehram şeklinde, minâreli bir câmi görülür. Bundan başka, büyük küçük mustatil biçiminde duvarlardan ibaret muhtelif yerlerde namazgâhlara (*msalla*) rastlanır. Bu ibadet yerlerinin en mârufu, Avderas 'a çıkan dar boğazların nihayet bulduğu yerde Meḳām al-Şayḫ Sī 'Abd al-Karīm (Foureau 'da Makam Cheikh-el-Bagdadi) adını taşıyandır. Bu isim Haussa 'ları müslüman eden bir din nâşirini hatırlatıyor. Ayr halkı, *kuffār* adını verdiği ecnebilere karşı, çok başındır. Mamafih de Bary ve Foureau, dinlerinin, putperestlik âyînleri ve bâtıl itikatları ile karışarak, bozulduğunu söyler. Müslümanlığın buralarda da, bir çok ateşli müdafileri ve yorulmaz propagandacıları vardır. Yerliler arasında, Sudan 'da olduğu gibi, Ayr 'da da demirciler bunusî bir hürmete mazhardır. Bunlar şimâl murabıtlarının en sâdık yardımcıları ve tarikatların en ateşli müridleridir. Filhakika Ticāniya 'lerin oldukça kalabalık ḫwān 'ları vardır. Fakat bunlar, ehemmiyetçe, Trablus veya Tuatlı gizli veya açık senūsî dervişlerinden sonra gelirler. Memlekete islâmiyetin girmiş olmasına rağmen, arap dili burada az yayılmıştır; ancak medreselerde okutulur (Barth zamanında, Agades 'te 300 talebe vardı); okumuşlardan başka arapça bilen yoktur.

Bibliyografya: Barth, *Reisen und Entdeckangen in Nord- und Central-Africa*

(Gotha, 1857); E. de Bary, *Journal de route* [*Zeitschr. d. geogr. Gesellsch.*, XV, Berlin, 1880); *Journal de voyage d'Erwin de Bary* (trc. ve îzah, Schirmer, Paris, 1898); Schirmer, *On the Ethnography of Aïr* (*Scott. geogr. Mag.*, XV, 1899, s. 538 v.dd.); E. Foureau, *D'Alger au Congo par le Tchad* (Paris, 1902); ayn. mll., *Documents scientifiques de la Mission Saharienne* (Paris, 1905).

(G. YVER.)

AYRAN (EYREN, EYRAN ve ARYAN), bugün umumiyetle yoğurttan, an ile karıştırmak suretiyle, yapılan bir nevi serinletici mâyîye verilen isimdir. Türkler arasında, bilhassa hayvan yetiştirmeğe elverişli olan mıntakalarde, muhtelif usûllerle yapıldığı anlaşılan ve türklerle teması olan yabancı milletlerin (krş. russ. *ayran*, moğul. *ayrak*) dillerine de geçmiş bulunan ayran hakkında, tesadüfî kayıtlardan başka, toplu bir tetkik mevcut değildir (A. V. Adrianov tarafından yapılan tecrübe için *aş. bk.*). Türklerin içki ve yemeklerinin eskiden beri ictimaî hayatta oynadığı rol göz önünde tutulursa, bir çok türk kavimlerinin ata sözlerine geçmiş ve etrafında bir çok mecazî mânalar toplamış olan ayranın da, kımız [b. bk.] ile yan-yana, türklere has gıdalar arasında mühim bir yer almış olduğu tahmin edilebilir.

Maḥmûd Kâşgarî (nşr. Kilisli Rif'at, *Dîvân luġât al-turk*, İstanbul, 1333, I, 109, 9; türk. trc. B. Atalay, I, 120), *ayran* kelimesini arapça *al-māḥiż* kelimesi ile tercüme etmekle iktifa etmiş ve kendisinin de çok içmiş olması icap eden ayranın gerek ismi ve gerek yapılışı hakkında, biç mâlûmat vermemiştir. *Al-māḥiż* (krş. Âsım, *Kāmûs tercümesi*, III: *al-maḥż* „sütün, yayıkta yayıp çalkayarak, yağını almak" ve *al-maḥîż* „yağı alınmış hâlis süt") ile burada, ayranın, eski yaşayış tarzlarını muhafaza etmiş olan bir çok türk kavimlerinde, bugün hâlâ yaygın olan mânası, yânî „yoğurdun dövülerek yağı ayrıldıktan sonra, geride kalan kısmı" kasdedilmiş olması muhtemeldir. İbn Muhannâ lûgatini türkçeye çeviren A. Battal (*İbn-Mühennâ lûgati*, İstanbul, 1934, s. 14), bu kelimenin arapça karşılığı olan *al-maḥîz* sözünü „sütün yağı ayrıldıktan sonra kalan mâyî ekşi kısmı" şeklinde tercüme eylemekte ve Abû Ḥayyân (krş. nşr. A. Caferoğlu, *Kitāb al-idrāk li-lisān al-atrāk*, İstanbul, 1331, s. 27)'daki karşılığı olan *al-ḳāriṣ* sözünün „ekşi süt" ve Rabġüzî'de *ayran*'ın sâdece „yoğurt" mânasına kullanıldığını kaydetmektedir.

Ayranın bugünkü türk kavimleri arasında delâlet ettiği mânaya ve yapılma tarzına gelince, Anadolu, Türkistan (şifâhî mâlûmata göre) ve Azerbaycan (krş. *Azerbaycan türk ḫalḳ şiveleri lûġati*, Baki, 1930, I, süt. 118)'da ilk önce süt kaynatılarak yoğurt (Azer. *ḳatıḳ*, *ḳatıḫ*) yapılır; sonra bu yoğurt, bir mikdar su ilâve edilerek, bir yayık (veya tulum) içinde dövülmek suretiyle, yağ ve ayran olmak üzere, iki kısma ayrılır. Bâzı türk kavimlerinde sütün üstünde toplanan kaymak alınır ve çiğ olarak yayıkta dövülmek suretiyle, yağ yapılır; böylece kaymağı alınan süt kaynatılarak, yoğurt (*ḳatıḳ*) yapılır.

Ayran (bu mânada yoğurt ile birleşmektedir), türk kabîlelerinin, bilhassa göçebelerin, en mühim gıda maddelerinden birini teşkil eder; sıcak mevsimlerde serinletici ve aynı zamanda besleyici bir gıdadır; her türlü sebze ile karıştırılarak, sıcak veya soğuk, muġaddî bir yemek yapılır (krş. Kaz. *ḳatıḳ şulpası*, *ḳatıḳlı şulpa*; azer. *ayrançilo*, *doğa* v.s.); suyu ayrılarak, torba yoğurdu (Kaz. *süzme*; kurusu Anadol. *çökelek*), sonra güneşte veya gölgede kurutularak, bir nevi peynir (Anadol. *keş*, diğer şivelerde *ḳarat* veya *ḳurt*) yapılır. Bu peynir, uzun müddet bozulmadan saklanabildiği için, yaz ve kış, evde ve seferde muhafazası ve nakli kolay ve dâimâ el altında bulunan bir yiyecek teşkil eder. Bâzı türk kavimlerinde (mes. altaylılarda), ayran aslî hâlinde kullanıldığı gibi, bir de sâdece ayrandan veya kımız ile karıştırılarak, taktîr usûlü ile, oldukça lezzetli ve alkolü 3—10° (taktîrin tekrarlanması ile bu nisbet 20°'ye kadar çıkarılabilmektedir) arasında bulunan rakı (*araġa* veya *ayran araġası*) yapılmaktadır. Ayran rakısının yapılış ve kullanılışı hakkında bk. A. V. Adrianov, *Ayran v jizni minusinskago inorodtsa* (*Zap imp. russ. geogr. obşç.*, otd. etnografii, XXIV = *Sbornik v çest 70 letiya G. N. Potanina*, Petersburg, 1909, s. 489—524). Krş. bir de W. Radloff, *Aus Sibirien* (Leipzig, 1884), s. 297 v. dd.; H. Vámbéry, *Das Türkenvolk* (Leipzig, 1885), s. 208 v.d.; *Sibirsk. sov. entsiklop.* (Novosibirsk, 1929), I, 33 ve muhtelif lûgat kitapları.

(R. RAHMETİ ARAT.)

'AYT. [Bk. AYT.]

AYT (diğer şekilleri *ayş*, *aş*, *at*), berberce „...-oğulları" mânasında bir söz olup, ancak mürekkep has isimlerde kullanılır — arapçadaki *banû* ve *avlâd* gibi. Bununla beraber, bunu berberîlerden yalnız 3 gurup kullanmaktadır; mes. Cezayir'de Curcura kabîleleri (Ayş Yenni, Ayş İraten), Fas'ta orta Atlas berberîleri (Ayt Alta, Ayt 'Ayâş), Sûs ve Vâd Dra'a berberîleri ('Ayt Bû 'Amran). Diğer yerlerde (garbî Sahra'da) *ida* (Ida Bû Akil) veya *kāl* (Tuareg), yahut da arapça *beni* (= *banî*) veya *ulad* (= *avlâd*) sözü kullanılır.

(R. BASSET.)

AYVALIK, Anadolu'nun garbında, Midilli boğazı kenarında, karşısında Yund adalarının (en büyüğü Ali-Bey adası olmak üzere, eski çağda Hekatonnesoi denilen ve yeni yunancada Μοσχονήσια adı verilen adalar) serpili bulunduğu tepelik sâhile yerleşmiş bir kasaba olup, Balıkesir vilâyetine bağlı kaza merkezidir. Eski çağda, bilhassa, Yund adaları üzerinde müteaddit yunan kolonileri bulunduğu ve şimdiki Ayvalık'ın, çok daha sonradan, buraya nakledildiği rivâyet edilmektedir. Burası hemen tamamiyle rumlar tarafından iskân edilmiş olmakla beraber, mevkiin türkçe adı rumeaya Kidonia (Κιδωνια) şeklinde tercüme edilmişse de, türkçe ismin vaktiyle rumlar arasında da, bâzan Ayvali şeklinde daha fazla yer tutmuş bulunduğu söylenebilir. XIX. asır başlarına kadar, zeytin yağı ve sabun imâli, şarapçılık, dericilik, tuz istihsâli gibi, çeşitli iktisadî faâliyetler ile zenginleşen ve mektepleri ile, bu civar rumluğunun başlıca kültür merkezini teşkil eden Ayvalık, yunan istiklâl hareketi baş gösterince, bu harekete iştirâkte gecikmedi; o andan beri, civardaki türk kasabaları (msl. Çandarlı) halkı ile Ayvalık rumları ve bunlara yardıma gelen Ege denizi korsanları arasında, sonu gelmeyen çarpışmalar başladı. Ayvalık'ın Heteiria cemiyeti ile sıkı temasta bulunulduğu anlaşılınca, 1821 'de buraya kuvvet gönderilerek, halktan silâhlarını teslim etmeleri istendi ise de, rumlar bu teklifi şiddetli bir muhalefetle karşıladılar ve neticede, Ayvalık'ın 25.000 kadar tahmin edilen nüfusu şehri yakıp, adalara kaçtılar. Bununla beraber, Texier tarafından ziyaret edildiği sırada, „bir kaç âilenin barındığı bir harâbe yığınından ibaret" olan Ayvalık, hükûmetin, daha 1832 'den itibaren, firarilerin avdetine müsaade etmesi üzerine, yeniden sür'atle inkişaf etti ve Midilli'de basılmış rumca bir Kidonia tarihine göre, nüfusu 1842 'de, 18.000 'e vardı. 1880 'e doğru şehrin faâliyeti eski derecesini buldu ve bu tarihten az sonra liman taranarak, gemilerin yaklaşmasına elverişli bir hâle konuldu. XX. asrın ilk senelerinde Ayvalık'ın nüfusu 30.000 kadar tahmin ediliyordu ki, bunlar arasında türkler hemen hemen memur âilelerine inhisar etmekte olup, bir kaç yüz ermeni bir tarafa bırakılacak olursa, geri kalan kısım ortodoks rumlardan mürekkep bulunuyordu. Bu halkın çeşitli geçim kaynaklarına bir de, yunan adaları vasıtası ile, Anadolu'ya yapılan kaçakçılık inzimam ediyordu. Meşrutiyetin ilânından sonra, Ayvalık yeniden yunanlılık lehine siyasî faâliyetlere sahne olmuş (1908—1909), Balkan harbi ve 1914—1918 cihan harbi sırasında Ayvalık rumlarının hareketleri hükûmeti endişeye düşürmüştür. 1920 senesinde İzmir'den gelen yunan kuvvetlerinin işgâl ettiği Ayvalık, 15 eylûl 1922 'de istirdat olundu. Türkiye ile Yunanistan arasında nüfus mübadelesi mukavelesi hükümlerine göre, şehir rumlardan tamamiyle tahliye edilerek, bunların yerine Midilli adası, Girit ve Makedonya'dan gelen muhacirler iskân olundu. Balkan harbinden beri devam eden intikâl devresinin zararlarına, zeytinliklerde ve bağlarda olan büyük tahribata ve nihayet muhacirlerin yeni muhite derhâl intibak edememelerine rağmen, Ayvalık, bu yeni safhadaki sarsıntılara dayandı. Bugün Ayvalık, Türkiye'nin en mühim zeytin yağı ve sabun sanayiinin merkezi olarak kalmaktadır. 1938'de şehirde 18 kadar zeytin yağı fabrikası ve 13 sabunhâne vardı ve şehrin ihracatı arasında zeytin yağı (senede 5—6 milyon klg.) ve sabun başta gelmekte idi. Bu esaslı geçim menbâına katılacak diğer kaynaklar (bağcılık, şarapçılık, deri ve değirmencilik sanayii, balıkçılık, taş ve kireç ocaklarının işletilmesi v.s.) da ele alınacak olursa, Ayvalık'ın istikbâline emniyetle bakılabilir. Kasabanın nüfusu 1935 sayımına göre, hepsi türk ve müslüman olmak üzere, 13.088 olup, bunlardan 8.000 'den fazlasını Türkiye dışında doğmuş muhacirler teşkil etmekte idi. — Aynı sayıma göre, Ayvalık kazasının 425 km². arazisi üzerinde (kasaba ile beraber 11 köyde) 22.539 nüfus yaşamaktadır.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclop.*, VII, 2799 (Hekatonnesoi); XI, 2307 (Kidonia); A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, I, 31, 86 v.d.; Ch. Texier, *Asie Mineure*, 207; Mehmed Cemal, *Anadolu*, I, 56; *Genel nüfus sayımı* (1935), nşr. nr. 75 (Balıkesir vilâyeti).

(BESİM DARKOT.)

AYVĀN. [Bk. EYVĀN.]

AYVAZ, lûgatlerde ekseriya *'ayvāż* yazılıdır. 1. Eskiden kibar konaklarında tablakârlık (mutbaktan harem ve selâmlığa, başında yemek tablası taşımak) ve sokak işlerinde kullanılan vanlı ermenilere verilen isimdir. Nereden geldiğini kat'îyetle kestirmek mümkün değilse de, arapça *'iważ* (bedel) kelimesinin bozulmuş bir şekli olduğu kabûl edilebilir.

Aralarında şark vilâyetleri ahalisinden olan müslümanların da bulunduğu ayvazlar, ekseriya, üstlerine mor renkte salta, yelek ve şalvar, ayaklarına da mor veya muhtelif renkli ve çizgili yün çorapla siyah yemeni giyerlerdi. Bellerine sardıkları kuşağın üstüne geniş yollu bir futa takarlar ve boyunlarına da beyaz bir havlu dolarlardı. Bütün ayvazlar, müslüman olsun olmasın, eskiden feslerine renkli bir sarık sararlardı.

Ayvazların başlıca vazifeleri, eski konaklarda, ekseriya haremden ve selâmlıktan ayrı bir

yerde inşa edilmiş olan mutfaktan yemek tablalarını selâmlığa ve haremin dönme dolabına götürmek, çarşı hamamına giden hanımların bohçasını başına koyup taşımak, vekilharcın emri ile çarşı ve pazardan yiyecek satın almak, mangallara kömür koyup yakmak ve yerlerine tevzi etmek, lâmbaları doldurmak, temizlemek v.s.'den ibaretti. Bâzan, eebze ayıklamek suretiyle, aşçılara yardım ettikleri de olurdu. Vekilharcı bulunmayan konaklarda emekdar ermeni ayvazların „ayvaz kahyâ" namı ile, vekilharçlık yaptıkları da görülürdü. Kibar konaklarında ne zamandan beri, ayvaz namı altında, ermeni uşak istihdam edildiğini bilmiyoruz. Ancak 1164 tarihinde çavuş başıya yazılan bir hükümde (krş. Ahmed Refik, *Hicrî on ikinci asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1930, s. 170 v.d.), kısa bir müddetten beri devlet ricâlinin konaklarına „ehl-i zimmet ermeni taifesinden" bâzı kimselerin, „hizmetkâr, serabdâr ve pazara giden" namı ile, kullanılmakta olduğunu görmekteyiz. Hükümde bu gayr-ı müslim hizmetkârların müslüman mahallelerinde içki içmek, hırsızlığa kalkışmak gibi hâllerinden başka, bir de, efendilerinin şefaati ile cizyeden kurtulmalarından bahsedilmekte ve bâdemâ bunların defedilerek, yerlerine müslüman hizmetkârlar kullanılması emrolunmaktadır. Hakikaten ayvazlıkla işe başlayıp, git-gide haylı para toplayarak, efendilerinden daha zengin olanlar görülmüştür. Nitekim halk arasındaki „ayvaz kasap, hep bir hesap" darb-ı meseli, ayvazların esnafla anlaşıp, efendileri zararına, para kazandıklarına dâir umumî bir kanaate delâlet eder. Abdülhamid II. devrinde son parlak devrini geçiren eski konak hayatı, 1908 inkılâbını müteakip, inhitata başlayınca, ayvazlık da tamamen ortadan kalkmıştır.

2. Ayvaz, *Karagöz* perdesinin belli başlı tiplerinden biridir. Perdeye hususî kıyafeti ile çıkarılan ayvazın, ya kolunda bir sepet, ya arkasında bir zenbil bulunur. Adı dâimâ Sergis'tir ve vanlı ermeni şivesi ile konuşur. Arnavudun *more*'si ve rumun *vre*'si gibi, her sözüne bir *foşgeya* ekler. İşine bağlı bir hizmetkâr ciddiyeti ile Karagöz'e karşı koyan ayvazda, ne cinaslı söz söylemek, ne de nükteden anlamak kabiliyeti vardır. Kânî (*Hezeliyat*, Üniversite kütüp., s. 37)'nin bir kaydından, XVIII. asırda da Karagöz'ün belli başlı eşhasından biri olduğunu anladığımız ayvaz Sergis tipi, yerini, Abdülhamid II. devrinde, kuyumcu ermeni tipine bırakmağa başlar (bk. Sabri Esat Siyavuşgil, *Karagöz, psikolojik-sosyolojik bir deneme*, İstanbul, 1941, s. 182 v.d.).

3. Ayvaz (yahut 'Ayvâż veya 'İvaż Ḫān), Köroğlu (b. bk.) hikâye veya destanlarının belli başlı tiplerinden biridir; hikâyenin muhtelif rivâyetlerinde gürcistanlı, urfalı veya üsküdarlı bir kasabın oğlu olarak gösterilir. Köroğlu'nun gönül verdiği ve desise ile âilesinden alıp kaçırdığı genç Ayvaz, Çamlıbel'de sâdece güzelliği ile değil, yiğitliği ile de nâm verir ve böylece Köroğlu'nun en kahraman yoldaşı olur. Destanın bâzı rivâyetlerinde Köroğlu'nun Ayvaz'a „oğlum!" veya „kardeşim!" diye hitap etmesi, ona karşı tam bir baba sevgi ve şefkati göstermesi, hattâ onu, sırf kendisine halef yapmak için, kaçırmış olması gibi motifler, diğer rivâyetlerde görülen Ayvaz'ın mahbubluğu ile tezat teşkil etmektedir. Bütün rivâyetlerde Ayvaz, gösterdiği sonsuz kahramanlık ve atılganlığı ile, orta çağın genç ve idealist şövalyelerini andırır (krş. Pertev Nâili, *Köroğlu destanı*, İstanbul, 1931, *tür. yer.*).

(Sabri Esat Siyavuşgil.)

AYYĀM. [Bk. EYYÂM.]

'AYYĀŞÎ. [Bk. AYYÂŞÎ.]

AYYĀŞÎ. AL-'AYYĀŞÎ, ABŪ SĀLIM 'ABD ALLĀH B. MUḤAMMED ABİ BEKR (1628—1679) magribli edip, fakih, âlim ve mutasavvıf bir zat olup, şâban 1037 (nisan/mayıs 1628) sonlarında, yukarı ve orta Atlas arasında, Mulūy kaynakları civarında Ayt 'Ayyāš berberî kabilesi arasında doğmuştur. Babasından ve Dar'a'da Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Nāşir ad-Dar'î'den ders gördükten sonra, Fas'ın başlıca şehirlerini dolaştı. Hocaları al-'Abbār, Mayyāra, Abū Zayd, İbn al-Ḳāżî ve bilhassa kendisine icazet vermiş olan Abū Muḥammed 'Abd al-Ḳādir al-Fāsî idi.

1059 (1649)'da ve 1064 (1683/1684)'te iki defa hacca gitti. Bir müddet Mekke ve Medine'de kaldı ve Medine'de Sîdî Ḫalîl'in *Muḫtaṣar*'ı, Tirmizî'nin *Şamā'il*'i, Sanūsî'nin *Muḳaddima*'si, Suyūṭî'nin *Nuḳāya*'si, İbn Mālik'in *Ḳurṭubiya fi fiḳh al-mālikiya*'si üzerinde dersler okutmuştur. Bundan sonra Kudüs'e gitmiş de, ancak bir kaç gün kalabilmiştir.

Kahire'den geçerken, 'Alî al-Uchūrî, Şihāb al-Dîn Maḥmūd al-Ḫafâcî ve 'Abd al-Ḳādir al-Maḥallî'nin derslerine devam etti. Mekke ve Medine'de hocaları cezayirli Abū Mahdî 'Îsâ 'l-Ṣa'ālibî ile bilhassa büyük mutasavvıf Abū İsḥāḳ Mullā İbrāhîm b. Ḥasan al-Kūrānî al-Şarhazūrî idi.

10 zilkâde 1090 (13 kânun I. 1679) cuma sabahı vebadan öldü.

Eserleri şunlardır: 1. fıkıhtan *bay'* hakkında daha sonra tefsir ettiği, manzûm bir risâle; 2. şart edatı olan *lav*'e dâir bir araştırma; 3. *Tanbîh al-himam al-'āliya 'ala 'l-zuhd fi 'l-dunya 'l-fāniya* adında, tasavvuf hakkında bir risâle; 4. *al-Ḥukm bi 'l-'adl va 'l-inṣāf al-*

fî lt 'l-ḫilâf fî mâ vaḳa' bayna fuḳahâ' Sicilmâsa min al-iḫtilâf, al-Sanūsī'nin, kelime-i şehadeti anlamadan, daha doğrusu, mânasına vukuf hâsıl etmeden, tam bir müslüman olunamayacağına dâir, fikrine inanılıp inanılamayacağı hakkında bir eser; 5. sonradan oğlu Ḥamza tarafından toplanan, *al-Nūr al-bāsim fî kalâm al-şayḫ Abî Sâlim* adında, şiir mecmuası; 6. *İḳtifâ' al-âṯâr ba'd ẕahâb ahl al-âṯâr* adında, tercüme-i hâller mecmuası; 7. *Tuḥfat al-aḫillâ' bi-asânîd al-acillâ'*, hocalarının tercüme-i hâlleri; son iki eser, gâliba, aynı eserin iki ayrı isimleridir; 8. *Mâ' al-mavâ'id*, 1306'da Fas'ta, 2 büyük cild hâlinde, basılmış olan bu eser, *Riḥla* adı ile meşhurdur. Magrib ile Mekke arasındaki kervan yolu hakkında, mühim bir eserdir. Al-'Ayyāşī, yolları bütün teferruatı ile anlatırken, geçtiği yerler ahalisinin âdetlerini de kısaca tasvir eder; rastladığı âlimlerin tercüme-i hâllerini verir. *Riḥla*'nin üslûbu, tasavvuftan bahsetmediği yerlerde, oldukça sâdedir.

Bibliyografya: al-Vafrānī, *Şafvat man intaşar*, s. 191; al-'Ayyāşī, *Riḥla*; al-Ḳādirī, *Naşr al-maşânî*, II, 45; al-Yūsī, *Muḥâżarât*, s. 15, 76; Cabartī, *'Acâ'ib al-âṯâr* (Būlāḳ, 1297), I, 65 (nşr. Kahire, 1322, I, 68); İbn Zâkūr al-Fāsī, *Naşr azhâr al-bustân* (Cezayir, 1902), s. 60; Berbrugger, *Exploration scientifique de l'Algérie*, IX; Fagnan, *Catalogue des mss. de la Bibliot. Nat. d'Alger*, nr. 1670 ve 1902; Brockelmann, *GAL*, II, 464; Cl. Huart, *Litterature arabe* (Paris, 1902), s. 384; Motylinski, *Itineraires entre Tripoli et l'Egypte* (*Riḥla*'dan hulâsalar), Cezayir, 1900. (MOHAMMED BEN CHENEB.)

AYYİL. [Bk. EYYİL.]

AYYŪB. [Bk. EYYÛB.]

'AYẒĀB. [Bk. AYZÂB.]

AYZÂB. 'AYẒĀB, Kızıldeniz'in Afrika sâhilinde bulunan bir limandır. 'Ayẓāb, orta çağda, hacca gidenlerin çıktıkları ve Aden üzerinden gelen Hind ve orta Afrika emtiasının girdiği liman olarak, meşhurdu. Arap coğrafyacıları burasını, Cidda'nin tam karşısında ve kervan gidişi ile, Asvan'dan 15, Ḳūṣ'tan 17 günlük mesafede olarak gösterirler. Burası Batlamyus'ta geçen meşhur limanlardan biri olmayıp, daha cenupta zamanımızdaki haritalarda 20° şimâl arzından bir az aşağıda, gösterilen Aydip olacaktır. 'Ayẓāb-Aydib'in asıl ikbâl devri 450—770 (1058—1368) seneleri arasındadır. Mamafih daha islâmiyetin ilk asırlarında da hacılar ile bunların, en eskisi olmalıdır; Ḳūṣ ise, sonraları tâcirlerin sık sık uğradığı bir mevki idi. 'Ayẓāb'dan Nil vâdisine giden kervan yolu, orada 3 kola ayrılırdı: Asvan, Edfū ve Ḳūṣ. Asvan, en işlek bir münakale merkezi olmuştu. 'Ayẓāb çoğu sazdan yapılmış, 500 kadar kulûbeden ibaret, ehemmiyetsiz bir kasaba idi. Burada Boca'lar otururdu ki, bunlar arap kabîleleri ile iḫtilât etmişlerdi. Bunlar kendilerine mahsus bir idareye mâlik olmakla beraber, Mısır kontrolü altında idiler. Su da dâhil olmak üzere, bütün gıda maddelerinin dışarıdan ithâli lâzımdı. Halk balıkçılık, inci avcılığı ve bilhassa deniz ve kara yolundan hacı ve mal nakletmekle geçinirdi. VIII. (XIV.) asrın nihayetinde, Hindistan ticaret yolu Kızıldeniz'in şimâline intikâl edince, 'Ayẓāb da geriledi ve tamamiyle unutuldu.

'Ayẓāb, harâbeleri son zamanlarda G. W. Murray tarafından keşfedilmiş ve hafriyatı yapılmıştır. Bu harâbeler şimâl 22° 20′ ve şark 36° 29′'da, Halayb'den şimâle doğru 22 mil mesafede, deniz kenarında düz ve susuz bir tepe üzerinde kâindir. Şehir 1422'de tahrip edilmiştir.

Bibliyografya: Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 202 v.d.; Nāşir-i Ḫusrav, s. 176 v.dd. (62 v.dd.); İbn Baṭūṭa, I, 109; İbn Cubayr (nşr. de Goeje), s. 65 v.dd.; Abu 'l-Fidâ' (nşr. Michaelis), s. 36; *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), III, 78; VII, 335; Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 82; IV, 127, 548; İbn Duḳmāḳ, V, 35; 'Omarī, *Ta'rîf*, s. 174; Ḳalḳaşandī (trc. Wüstenfeld), s. 169; Quatremère, *Mémoires*, II, 162 v.dd.; C. H. Becker, *Beiträge*, III; *GJ*, LXVIII (1926), s. 235—240. (C. H. BECKER.)

'AẒĀB. [Bk. AZÂB.]

AZÂB. 'AẒĀB (A.), Allah yahut iktidar sâhibi bir kimse tarafından yapılan „işkence, ezâ ve cefâ" demek olup, bu, yalnız kuvvetin icrası değil, aynı zamanda adâlet arzusu da mündemic olduğundan, „ceza, ukûbet" mânasına da gelir.

Yalnız şahıslar değil, aynı zamanda bütün bir kavim de, gerek dünyada ve gerek ahrette, Kur'an'da sık sık bahsedilen ilâhî ukûbetlere uğrayabilir. İmansızlık, nebi ve resûllerin peygamberliklerinden şüphe etmek ve Allaha isyan eylemek gibi suçlar, böyle ukûbetleri celbeder [bk. NÛḤ, 'ÂD, ŞAMÛD, FİR'AVN, LÛṬ v.s.]. Ahretteki ukûbetlere gelince, bunlar daha kabirde başlar (*'aẕâb al-ḳabr*); bk. mad. CEHENNEM, MÜNKER NEKÎR.

Şeriatin emrettiği cezalar 4 kısma ayrılır:

1. Ḳiṣâṣ, yâni suçluyu işlediği suçun aynı ile cezalandırmak. Kısas mûcibince, suçlu öldürülebilir, cerholunabilir ve bir uzvundan mahrum edilebilir [bk. KISÂS].

2. Diya, yâni kan parası. Kısas bahis mevzuu olmadığı (mesl. maktûlün veresesi kısas talep etmezlerse) yahut kısasın tatbikına imkân bulunmadığı veya buna cevaz verilmediği takdirde, tatbik olunur [bk. DİYET].

3. Ḥadd, yâni şeriatin sarih bir surette tâyin ettiği bir cezadır ki, bunu ne azaltmağa

ve ne de çoğaltmağa imkân vardır; meselâ recmetmek, muayyen sayıda kamçı vurmak, işkence etmek ve el veya ayak kesmek v.s. gibi cezalar [bk. HADD].

4. Ta'zîr, yâni hâkimin rey ve takdirine bağlı olan cezadır; msl. hapis, nefi, dayak atmak, tokatlamak, azarlamak. Bundan başka her hangi bir şekilde tezlîl etmek: hâkim, bir adamın yüzünün karalanması, saçlarının kesilmesi veya sokaklarda gezdirilerek, teşhir edilmesi v.s. gibi hükümler verebilir [bk. TÂZİR].

İslâm şeriatinde ceza, *ḥaḳḳ Allāh* veya *ḥaḳḳ ādamî* (kul hakkı) telâkki olunur. İkinci takdirde ceza, yalnız şikâyetçinin (veya akrabası ve dâva hakkı olanların) talebi üzerine, tatbik olunabilir. Ceza, msl. kısas, bu takdirde suçluya, şahsî bir hak olarak, tatbik olunur.

Allaha karşı yapılan bir suç bahis mevzuu olursa ve keyfiyet *ḥaḳḳ Allāh*'a taallûk ederse, Allahın rahîm olduğu ve günah işleyenin cezalanmasını istemediği düşüncesi ile hareket edilir.

Gerek islâmın bidayetinde ve gerek müşrik araplar nazarında ceza, suçlunun günahından temizlenmesi gibi telâkki olunur. Mâ'iz b. Mâlik isminde biri Peygambere gelerek, *ṭahhirnî* („beni temizle, yâni beni cezalandır") demiştir. — Krş. I. Goldziher, *Muhamm. Stud.*, I, 27, not 1; ayn. mll., *Das Strafrecht im Islam* (*Fragen zur Rechtsvergleihung, gestellt von Th. Mommsen, beantwortet von H. Brunner, c.s.*), s. 101, 104, not 2.

Fakat, iddia olunduğuna göre, Peygamber: — „Allah her mü'minin günahlarını affeder, lâkin günah sâhibinin, günahını açığa vurmaması şarttır. Allah, kullarından günahlarını gizleyen leri sever" — demiştir.

Bu hadis mucibince, islâm fıkıh kitapları, cezanın *ḥaḳḳ Allāh*'a taallûk ettiği takdirde, suçluya mümkün olduğu kadar suçunu gizlemeği ve ikrar etmemeği ve hattâ ikrar etmiş ise bile, inkâr etmesini tavsiye eder. Suçlu Allaha, sükût ederek, teveccüh etmelidir; zira Allah onun, niyeti iyi oldukça, tövbesini kabûl eder.

Şahitlere de suçlunun zararına şehadet etmemeleri tavsiye olunur ve hâkimin suçlnya bütün cezayı hafifletici sebepleri ve inkârının meşrû olduğunu anlatması muvafık addedilir. [Hukukta edâ-i şehadet, ketm-i şehadetten ve hududda ketm-i şehadet, edâ-i şehadetten evlâdır]. Bir şahsî hakkın ziyaı ve hak sâhibinin, suçlunun cezalandırılmasını istemesi gibi hâller müstesna olmak üzere, hâkim cezadan sarf-ı nazar edebilir.

Yalnız „şer'an tâyin edilmiş bir ceza" (*ḥadd*) karşısında, hâkim artık bunu aynen tatbik etmekten başka bir şey yapamaz. Bu gibi hâllerde suçlunun lehine şefaatte bulunulması bile câiz değildir. Hâlbuki diğer hâllerde suçluya müzaharet edilmesi tavsiye olunur. Mamafih, suçlunun kabahatli olduğunu tesbit için, müddeiden tedariki güç deliller istenilir. Binaenaleyh hakikatte, fıkıh ahkâmına göre, her kes için cezadan kurtulmak imkânları vardır. Tatbikatta suçlunun ikrarı, muayyen cezanın tatbikinde yegâne mesnet olur. Bu itibarla muayyen cezalar, suçlu için, bir nevi kefaret mâhiyetindedir.

Şarktaki mutlak hükümdarların bu şer'î cezalar ile aslâ iktifa etmemiş olduklarını söylemeğe lüzum yoktur. Bunlar pek çok hâllerde hakikî veya mefruz suçlar için, indî bir surette, zâlimâne ve barbarcasına cezalar vermişlerdir; msl. hükümdarın gazabına uğrayan vezirlerin veya erkânın, idam edilmeden evvel, servetlerini meydana çıkarmak için, işkencelere uğratıldıkları sık sık vâkî idi.

Bibliyografya: Muhtelif mezheplere âit fıkıh kitaplarından başka, bk. şâfi'î mezhebi için: E. Sachau, *Muhamm. Recht nach schafiitischer Lehre* (Berlin, 1897), s. 757—849; Snouck Hurgronje (*ZDMG*, LIII, 161—167); ayn. mll., *Mr. L. W. C. van den Berg's beoefening van het Mohamm. recht*, II, 49—61 (*De Indische Gids*, 1884, I, 785—797); hanefî mezhebi için: J. Kresmârik (*ZDMG*, LVIII, 69—113, 316—360, 539—581); A. von Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, I, 459—469, 540 v. dd.; mâlikî mezhebi için: M. B. Vincent, *Etudes sur la loi musulmane* (*Rite de Malek*); *Legislation criminelle*, Paris, 1842. — *„Zum ältesten Strafrecht der Kulturvölker". Fragen zur Rechtsvergleichung, gestellt van Th. Mommsen, beantwortet von H. Brunner, c. s.* (s. 101—112: I. Goldziher, *Das Strafrecht im Islam*), Leipzig, 1905; J. Kohler (*Zeitschr. für vergl. Rechts-Wissensch.*, VIII, 238—261); O. Procksch, *Über die Blutrache bei den vorislamischen Arabern und Muhammeds Stellung zu* (*ihr* Leipzig, 1899); J. Wellhausen, *Reste orabischen Heidentams* (2. tab., Berlin, 1897), s. 186 v.dd.

(TH. W. JUYNBOLL.)

'AZAB. [Bk. AZAB.]

AZAB. 'AZAB (A.), „bekâr, evli olmayan erkek veya kadın" mânasına gelen bu kelime ile, yine aynı kökten çıkıp, aynı mânayı ifade eden diğer kelimeler hakkında R. Dozy, şarkta ve garpta yazılmış başlıca arap kamuslarına dayanarak, izahat vermekte ve Niebuhr (XVIII. asır)'un Arabistan seyahatnâmesinde bu kelimenin „şehirlerdeki yerli asker" tarzında izah edildiğini söylemektedir. E. Fagnan (*Additions aux dictionnaires arabes*, Paris, 1923),

buna ilâve olarak, Dasūḳī (IV, 259)'ye ve Bianchi lûgatine istinaden, Mısır'daki askerî kuvveti teşkil eden 7 tâifeden birine bu adın verildiğini, bunların bilhassa şehir muhafazasında kullanıldığını ve evlenemeyeceklerini söyler. Kelimenin bu eserlerde zikredilen ıstılah mânası, osmanlı hâkimiyeti devrine âit olup, bu hususta bir az aşağıda izahat verilmiştir (ayrıca bk. Jean Deny, *Sommaire des Archive Tarques du Caire*, Kahire, 1930, s. 23, 224; burada, Kahire'deki Azablar kapısından da bahsedilir). Kelimenin „bekâr erkek ve kadın" mânasında farsçada da kullanıldığı *Bahār-i 'acam*'de tasrih edilerek, heratlı derviş Vālib'in bir beyiti misâl getirilmektedir.

XIV.—XVI. asır bizans, lâtin ve italyan kroniklerinde *adapi, asapi, azapi, axapi* kelimelerinin çok defa „korsan, deniz haydudu", bâzan da — osmanlılardan bahsedilirken yeniçeri kelimesi ile beraber kullanıldığına göre — „bir sınıf osmanlı askeri" mânasına kullanıldığı görülüyor (N. Iorga, *La politiqae vénitienne dans les eaux de la Mer Noire*; *Bulletin de la Section historique de l'Académie roumaine*, II. *année*, nr. 2—4, Bucarest, 1914, s. 319; Mas Latrie, *Histoire de Chypre*, II, 299 ve III). Mas Latrie, *adapides* kelimesinin rumca Ἀλαπάζω kelimesinden çıkmış olmasını, bir ihtimâl olarak, ileri sürmektedir.

Bizans kahramanlık destanlarında *atzypades* veya *atzoupades* şekillerinde geçen kelime ile lâtin kaynaklarındaki *adapides*'in aynı şey, yâni *azab* kelimesinin yunan ve lâtin metinlerinde zikredilen iki bozuk şekli, olduğu akla gelebilirse de, Henri Grégoire (*L'Epopée byzantine et ses rapports avec l'épopée tarque et l'épopée romane*; *Bulletin de la classe des letters et des sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique*, 1931, XVII, 436—493) yunancadaki bu kelimenin X.—XI. asırlarda tesadüf edilen *atzypas*, yâni *ḥācib* [b. bk.], kelimesinden alındığını, hattâ bizans destanındaki *açopar* veya *achopar* kelimesinin de aynı şey olduğunu iddia etmektedir.

Görülüyor ki, tarihî bir ıstılah olan *azab* kelimesinin menşe'i ve ne zamandan beri kullanıldığı meselesi, halledilmiş olmaktan uzaktır. Şimdilik kat'î olarak bildiğimiz şey, bu kelimenin daha XIV. asır kaynaklarında muhtelif şekillerde kullanılmış olmasıdır. Buna göre, *azab* kelimesinin, donanmada hizmet eden muayyen bir askerî sınıfın adı olarak, hiç olmazsa, XIII. hattâ XIV. asırdan beri mevcut olduğu söylenebilir. Hakikaten elimizdeki şark kaynakları da, daha Osmanlılardan evvel, Aydın-oğulları beyliğinde azabların bulunduğunu gösteriyor. Enverî'nin *Düstūrnāme* (nşr. Mükrimin Halil, İstanbul, 1925, metin, s. 20—27, 31—34)'sine göre, Umur Bey'in filosunda, başlarına çubuk börk [b. bk.] giyen azablar, yâni bir sınıf bahriye askeri, mevcuttu ki, bunlar deniz kıyılarındaki köylüler arasından toplanırdı. Büyük bir ihtimâlle bu kelimenin, daha XIII. asırda, deniz kuvvetlerine mâlik olan sâhil beyliklerinde ve Anadolu selçukîlerinin filolarında, aynı mânada kullanıldığı ve Aydın-oğullarının da bu an'aneyi devam ettirdikleri söylenebilir. XV. asırda Akkoyunlu devletinde, hassa nöker [b. bk.]'leri arasında azab ismini taşıyan bir sınıfın bulunduğu görülüyorsa da, bunların vazifeleri ve mâhiyetleri hakkında şimdilik mâlûmatımız yoktur (Calāl Davvānī, *'Arż-nāme*, türk. trc. için bk. *MTM*, V, 302). Akkoyunluların, bu tâbiri, osmanlılardan almış oldukları tahmin edilebilir; osmanlılara gelince, onlar bu hususta XII.—XIV. asırlardaki sâhil beyliklerinde esasen mevcut bir teşkilâtı taklit ve iktibas etmiş ve bunu sonradan genişletmiş ve tanzim etmiş olmalıdırlar. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

Azab, Osmanlı ordusunda hafif piyade kuvvetlerini teşkil eden bir sınıf askere verilen isimdir. Bunlar aslen türk olup, ekserisi anadolulu idiler. Azablar, ilk devirlerde yaya azabları ve deniz azabları olarak, iki sınıf idiler; sonra yaya azabları içinde, maaşlı kale azabları meydana çıktı. XVI. asır ortalarına doğru, yaya azabları kaldırılmıştır.

Osmanlıların ilk devirlerinden itibaren, XVI. asrın hemen yarısına kadar, bir harp vukuunda hafif okçu kuvvetlerine lüzum olduğundan, sefer için ne kadar azaba ihtiyac varsa, bu miktar tesbit edilerek, sancaklara taksim edilir ve toplanmaları için emir verilir ve o suretle ihtiyaca göre, 20 veya 30 evden bir azab istenirdi. İstenilen azabın bekâr, güçlü ve kuvvetli olması lâzımdı. Sancağa mensup kazalardan seçilen her azabın masraf ve ücreti onu seçen yere âit olup, XV. asır sonu ile XVI. asırda her bir azab için 300 akçe tutmakta idi. Her azabın, askerden kaçmaması için, kefili vardı; kaçtığı takdirde masraf, bu kefilden alınırdı. Azablara verilecek para, azab alınan yer ile halkının servetine göre tahsil edilirdi, yâni zengin olan çok, fakir olan az verir veya hiç vermezdi. İşte her hangi bir sefere hazırlanılırken, azabların böyle toplanmasına azab çağırtmak denilirdi. Bunlar, maaşları olmadığından, harp zamanında bütün vergilerden muaf idiler. Azablar toplandıkları sırada, her sancakta iki defter tutulur; bunlardan biri şer'î mahkemelerde ve diğeri, devlet merkezinde hıfzedilirdi.

Yaya azabları muharebe zamanında, ordu saf-ı harp nizamında iken, merkez ile cenahların (sağ kol ve şol kol) en önünde bulunurlar

ve düşman üzerine ok yağdırırlardı. Ordu merkezinde yeniçerinin önünde topçular ve onların önünde de azablar yer alırlardı. Tabiî büyük kısım ile düşman arasındaki muharebede ilk hücuma azablar mârûz bulunduklarından, vaziyetleri tehlikeli ve hizmetleri büyüktü. Azabların, muharebe esnasında, mevcutları muayyen olmayıp, karşı taraftaki düşmanın ehemmiyetine göre, çok veya az olurdu; mes. Ankara muharebesinde olduğu gibi, İstanbul fethinde de 20.000 azab vardı; Otluk-Beli (Baş-Kent) muharebesinde Anadolu azabları 20.000 ve Rumeli azabları 10.000 kişi idi. Kanunî Süleyman devrinde, Rodos seferi için, Anadolu'dan 20.000, Belgrad seferinde ise, 10.000 azab yazılması emrolunmuştu (bk. *Ṭabaḳāt al-mamālik*). Azablar başlarına kırmızı börk giyerlerdi. Silâhları ise, ok, yay ve omuzdan asılı pala ile kalkandan ibaretti; bâzan kargı da taşırlardı.

Löwenclavius'tan naklen Chalcondyle zeyli (krş. teşkilât kısmı, s. 309), azabların, yerli kulu sınıfına idhâl edilerek, dâimî surette orduya alınıp, yevmiye ile kale hizmetlerinde kullanma usûlünün, 1501 senesinde, venedikliler ile müttefiklerinin Midilli'yi muhasara ettikleri sırada, ihdas edildiğini yazıyorsa da, 864 (1460)'te, Semendere'nin zaptından sonra, buranın muhafazası için, azab tâyin edilmiş olduğu mâlûm (bk. Dursun, *Tarih*, s. 96) ve 893 (1487)'te de bu kalede 20 bölük azab bulunduğu kale defterinde kayıtlı olduğundan (büyük kale defteri, nr. 4725), azabların kale hizmetlerinde daha evvel kullanılmış oldukları anlaşılır. Kale azabları, kalelerin büyük veya küçüklüğüne ve hudûttaki ehemmiyetine göre, müteaddit ocaklara ve her ocak da bir takım bölüklere ayrılmıştı. Kale azablarına âit eski defterlerde *'azabān-i avval*, *'azabān-i ṣānī* v.s. isimlerindeki azab kısımları, ayrı ayrı esmaat olup, her cemaatin ağa, kâtip, kethüda, bölük başı veya reis, bayrakdar ve serdeh, yâni onbaşıları vardı. Bölüklere oda denir ve her oda 18 nefer ile 1 oda başından mürekkep olurdu. Kale azablarından biri vefat edince, yetişmiş oğlu varsa, babasının dirliği ona verilirdi; kale azablarının yevmiyeleri 3 ve 5 akçe olup, XVI. asırdan sonra, paranın râyiçine göre, artmıştır. Azabların muhafızlıktan başka, köprücülük ve îğamcılık gibi, hizmetlerde de kullanıldıkları görülüyor.

Deniz azablarına gelince, bunlar, reislerin emrinde, tüfenk-endaz bir sınıf idiler. Azabların gemi hizmetinde kullanıldıklarını, XV. asrın ilk yarısında görmekteyiz (bk. Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, s. 97). Reis, deniz azablarının başı demek olup, terfi ederse, kaptan, yâni kadırga kumandanı olurdu; her reisin emri altında, mevcutları 7—8 kişilik, bölükler vardı. Azabların yevmiyeleri, XVII. asır ortalarında, 4 akçeden 7 akçeye kadar idi; tersanenin kethudâ, vardiyan başı ve hünkâr gemisi reisi, hep azab sınıfından çıkardı. Reis olan bir azab, kaptan olmazsa, sırası ile terfi ede ede kethudâlığa kadar yükselir idi. Bâzı eserlerde kalafatçı, kumbaracı ve marangoz gibi, tersâne müstahdemlerinin azablardan olduğu yazılı ise de, doğru olmayıp, bunlar devşirmeden gelme idiler. İstanbul'da, tersane yanında, azabların kışlası vardı; bundan dolayı hâlâ o mevkie Azapkapısı denilmektedir. Kale ve deniz azabları teşkilâtı, Mahmud II. zamanındaki ıslâhata kadar devam etmiştir.

Bibliyografya: Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1332), s. 97; Neşrî, *Tarih* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2351, *tür. yer.*); Dursun, *Târîḫ-i Ebu'l-Fatḥ* (İstanbul, 1330, nşr. *TOEM*, *tür. yer.*); İbn Kemâl, *Tarih* (Fatih kütüp., nr. 4205, *tür. yer.*); *Ṭabaḳāt al-mamālik* (Üniversite kütüp., nr. T. 1584); *Kanunnâme* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1969); *Kanunnâme* (Esad Efendi kütüp., nr. 2362); *Büyük ve küçük kale defterleri* (Başvekâlet arşivi, Kâmil Bey tasnifi, nr. 4725); *Kanunnâme-i Eyyûb Efendi* (Hususî kütüp.); *Kanunnâme* (nşr. *TOEM*, ilâve kısmı, s. 60); Chalcondyle, *Histoire de la décadence de l'Empire grec et l'Etablissement de Celuy des Turcs* (1632), s. 309; Lûtfi Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1341), s. 76, not 8, 161; *Tāc al-tavārîḫ*, I, 308; *Kanunnâme* (Üniversite kütüp., türk. yzm. 1807) var. 21 a—22 b; Theodore Spanduyn Cantacassin, *L'Origine des Turcqz* (nşr. Scheffer), 1896.

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

ĀZĀD. [Bk. ÂZÂD.]

ĀZÂD. ĀZĀD veya ĀZĀDA (F.; cm. *āzādān*, *āzādagān*), eski şekli *āzāta* olup, islâm devri târihinde hür, serbest, esir olmayan mânâlarına gelir; tarihî metinlerde ise, muayyen bir ictimaî sınıfı ifade eder. İran'da daha Partlar devrinde mevcut olup, sâsânîlerin ilk devirlerinde de devam eden ictimaî bir taksime göre, *āzādān*, yâni hür adamlar, cemiyetin mühim bir tabakasını teşkil ediyordu. Şâpûr I.'a âit olan meşhur Hacıâbâd kitâbesinde *şahrdārān* (küçük hükümdarlar, prensler), *vaspuhrān* (büyük âilelerin reisleri ve belki de bütün fertleri; arap metinlerinde *ahl al-buyūtāt*) ve *vuzurgān* (büyükler, ileri gelenler; arap metinlerinde *aṣrāf*, *al-'uẓamā'*) 'dan sonra *āzādān* (hür kimseler, asilzâdeler) zikredilmektedir.

Bu ıstılahın mâhiyeti ve şumûlü tamamiyle kat'î bir surette tesbit edilemiyor. A. Christea-

sen, bu ıstılahın, iptida, İran'ı istilâ eden ârî ırktan fâtihlerin âilelerine verildiğini, lâkin sonradan bu fâtihlerden mühim bir kısmının, türlü âmiller tesiri ile, bu asilzâdelik sıfatını kaybederek, diğer halk sınıfları arasına karıştığını, bir kısmının da yüksek aristokrasiyi teşkil eden v a s p u h r ā n sınıfına geçtiğini söylüyor. Her hâlde bu ā z ā d ā n veya ā z ā d a g ā n tâbirinin köy asilzâdelerine verildiği ve Sâsânî ordusunun en mühim kuvvetini teşkil eden süvâri sınıfının bu köy şövalyelerinden teşekkül ettiği tahmin olunabilir. Sâsânîler devrinin sonlarına doğru umumîleşen ve islâm fütuhatından sonra da devam eden *dēhḳān* (*dihḳān*) tâbirinin ifade ettiği köy ağaları da, her hâlde, bu ā z ā d ā n sınıfına mensup idiler.

A. Christensen, bu ıstılahın islâm futuhatından sonra devamı hakkında, hiç bir şey söylemiyorsa da, bu devre âit eski edebî ve tarihî metinlerde buna tesadüf edildiği görülmektedir; Firdevsî, *āzād, āzāda, āzādagī* kelimeleri gibi, *āzādān* ve *āzādagān* (bâzan *āzādagānān*) ıstılahlarını da dâimâ kullanır; ara sıra *buzurgān* (*vuzurgān*)'dan sonra *āzādagān*'ı zikretmesi, yukarıda bahsettiğimiz ictimaî tasnifi pek iyi bildiğini göstermektedir. *Tārīḫ-i Sīstān* müellifi, 311 (923)'de emîr Bū Ca'far'e bi'at edildiğini anlatırken, ordunun *mavālī* (köleler), *sarhangān* (asıl askerler) ve *āzādagān*'dan mürekkep olduğunu söylemektedir ki, bu sonuncuların, Sâsânîlerin son devirlerinde olduğu gibi, köylerdeki küçük asilzâdeler olduğu tahmin olunabilir. Şâir Rūdakī yine bu emîre takdim ettiği bir kasîdede, onu *mih-i āzādagān* diye tavsif etmektedir ki, bu kullanış tarzı, yukarıdan beri verdiğimiz izahatı teyit ediyor. Köylü ile hükûmet teşkilâtı arasında bir nevi mutavassıt vazifesi gören, yâni halka karşı hükûmeti, hükûmete karşı halkı temsil eden bu sınıf, islâm devrinde de devam etmiş, fakat sonraki tarihî metinlerde daha ziyade *dehkan* [b. bk.] ismi altında zikrolunmuştur.

Āzād kelimesini, yalnız olarak, yahut tarihî kaynaklarda veya eski İran romanlarındaki bir takım kahramanların isimlerinde olduğu gibi (msl. *Āzādbaḫt, Āzādsarv, Āzādçihr, Āzādmard* şekillerinde), mürekkep olarak görüyoruz (Ethé-Geiger, *Grund. d. Iran. Philol.*, II, 145, 322 v.d.; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb*, *GMS*, s. 125: Ḥaccāc zamanında Nesa şehrinin âmili Āzādmard ismini taşıyordu; bk. bir de F. Justi, *Iran. Namenbuch*). Av ve musikiye iptilâsı ile meşhur olup, Hindistan'dan çingene çalgıcı ve şarkıcıları getirten (F. Spiegel, *Eranische Alterthumskunde*, III, 550, 833) Sâsânî hükümdarı Behram Gûr'un cāriyesi ve çalgıcısı Āzādvār'ın mâcerası meşhurdur (al-Ṯa'ālibī, *Histoire des rois des Perses*, trc. Zotenberg, Paris, 1900, s. 542 v.d.). İran'ın muhtelif sahalarında bu türlü yer adlarına da tesadüf ediliyor: Azerbaycan'da pamuk ve şarabı ile meşhur Āzād kasabası (*Nuzhat al-ḳulūb*, s. 89), Horasan'da, German yolu üzerinde, güzel ve mâmûr Āzādvār kasabası (*Ḥudūd al-'ālam*, trc. Minorsky, *GMNS*, s. 102), Sebzvâr civarında mâmûr bir köy olan Āzād Mancīr (*Tārīḫ-i Bayḥaḳ*, Tahran, 1317)'den başka, Mâzenderân ve Esterâbâd'da bu gibi isimler taşıyan yerlerin hâlâ bulunduğunu biliyoruz (bk. Rabineau, *Mâzenderân ve Esterābād*, *GMS*, fihrist).

İran musikisinde *āzādvār* adlı hususî bir beste veya makam bulunduğunu *Burhān-i ḳāṭi'*'da görüyoruz. Acabâ bu makam, yukarıda ismi geçen coğrafî mevkilerden birine nisbetle mi bu adı almıştır, yoksa, Behram'ın çalgıcı cāriyesinin ismi ile mi alâkalıdır? Bunu tâyin için, elimizde hiç bir şey bulunmuyor. Yalnız Ali Şîr Nevâî'nin Irak türkmenleri arasında yayılmış olduğunu söylediği *āzādvārī* (bâzı yazmalara göre, *arzvārī*; Hüseyin Kâzım lûgatindeki büsbütün yanlış şekli ile *erzvādī*) ile *Burhān-i ḳāṭi'*'daki bu ismin aynı şey olduğunu zannediyoruz [bk. ARÛZ (türk)]. Bugün Türkiye'nin cenub-i şarkî vilâyetlerindeki türkmenler arasında kullanılan v u z v a adlı saz ile (bk. Ali Rıza, *Türkmen çalgıları*), Nevâî'nin bahsettiği beste ismi arasında bir münasebet varsa, o vakit bunun *arzvārī* şeklinde okunması daha doğru olur ve bunun *āzādvār* adlı beste ile münasebeti olmadığı anlaşılır.

Edebiyat ıstılahı olarak, *āzād* veya *āzāda*, başı ve sonu olmayan tek mısraa veya beyite verilen isimdir. Kelime, tasavvuf ıstılahı olarak da kullanılır; tasavvuf akîdeleri İran'da yayıldıktan sonra, dünya ile alâkalarını kesmiş, yâni mânevî hürriyetlerini kazanmış olanlara da bu sıfatın verildiğini görüyoruz. Tasavvuf edebiyatında tesadüf edilen ā z ā d ā n, ā z ā d a g ā n'dan maksat, hakikî sufîler ve dervişlerdir. Kelime bu mânası ile, bilhassa, XV. asırdan sonra, bâzı İran ve Hind şâirleri tarafından da, mahlâs olarak, kullanılmıştır; msl. Ġulām 'Alī Bilgrāmī [b. bk.] daha ziyade mahlâsı ile Āzād Bilgrāmī diye tanınmış olduğu gibi, bugün hind millî kongresi riyasetinde bulunan Abū Kalām Āzād da bu mahlâsla tanınmaktadır.

B i b l i y o g r a f y a: Makale içinde gösterilenlerden başka bk. A. Christensen, *L'Iran sous les Sasanides* (Copenhague, 1936), s. 95, 105 v.d. ayn. mll., *l'Empire des sasanides* (Copenhague 1907), s. 44, v.d.; Fritz Wolff, *Glossar zu Firdosis Schahname* (Berlin, 1935); F. Justi, *Iranisches Namenbuch*

(Marburg, 1895); *Tārīḫ-i Sīstān*, nşr. Malik al-Şu'arā Bahār (Tahran, 1314), s. 312, 319.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ)

AZAK, yunanlıların Tanaïs, türklerin Ten adını verdikleri Don nehrinin munsabında bir şehir olup, miletliler tarafından tesis edilen, Tanaïs namındaki yunan kolonisi civarındadır. Bu koloni, Karadeniz ile Azak denizinin (Maeotis palus = Μαιῶτις λίμνη) mühim bir ticaret iskelesi idi. Bu şehrin yerinde daha evvel iskitlere (scythes) âit bir ticaret mevkii bulunduğundan, Tanaïs kelimesinin, iskit dilinde, ihtimâl, su mânasına gelen ve bu mevkiin adı olan, Tana'dan geldiği tahmin olunuyor. Zengin bir şehir olan eski Tanaïs'in, Bosphore kırallarının bükmü altına geçtiği, milâdın ilk asrında bu kırallardan Polemon'un isyan ederek şehri tahrip ettiği ve nihayet bu tahripten bir asır sonra, eskisine yakın bir yerde yeni Tanaïs kurulmuş ise de, büyük bir ehemmiyet kazanamayan bu şehrin, ihtimâl hunlar tarafından yıkılmış olduğu anlaşılıyor (krş. Pauly-Wissowa, *Real Enzyklopädie*, Stuttgart, 1932, IV, A 2, Tanaïs). Daha sonraları, şarktan garba doğru muhaceret eden kavimlerin yola üstüne tesadüf ettiğinden, hazarların ve peçeneklerin nufuz sahası içinde kalmış, XI. asrın ikinci yarısında kumanlar tarafından zaptedilmiş ve nihayet moğul imparatorluğunun Altın Ordu bölgesine tâbi olmuştur. Orta çağda Tanaïs'in tamamen metrûk bir hâle geldiği, buna mukabil o civarda ve Don nehrinin cenup ayağının sol sâhilinde ve munsaptan 15 km. içeride bulunan Tana şehrinin, ehemmiyet kazandığı anlaşılmaktadır.

XII. asırda İdrîsî, Tana şehrini Batlamyus'taki Τυράμβη'nın Ḫvârizmî'de طرى şeklinde yazılan ismi ile birleştirip, bunu ihtimâl طرى = Tuma okuyarak, طوما şeklinde yazmış ve sonra bu isim, İbn Sa'îd al-Mağribî ile Abu 'l-Fidā' 'ya, başka bir şehrin adı imiş gibi geçmiştir (Zeki Velidi Togan'ın verdiği izahata göre). Abu 'l-Fidā' (*Taḳvīm al-buldān*, nşr. Ch. Schier, Dresden, 1845, s. 288), bu şehirden bahsederken, Tuma denizinin kenarında bir çok şehirler ile mâmûrelerin mevcudiyetini, bunların sekenesinden çoğunun bulgar olup, aralarında hıristiyanlar varsa da, ekseriyetin müslüman bulunduğunu söyledikten sonra, bu havâlideki başlıca şehrin Tuma olduğunu kaydeder. Orta çağda Tana Karadeniz ticaretinin mühim mevkilerinden biri olarak görülüyor. İkbâl devrinde bu ticareti elinde tutan Bizans devleti zayıflamağa başladıktan sonra, Venedik ve Ceneve gibi italyan cumhuriyetlerinin şark ticaretini ele geçirmeğe başladıkları, hattâ Komnen sülâlesi zamanında cenevizlerin İstanbul'da Galata'da bir koloni vücuda getirdiklerini biliyoruz. XIII. asırda bu koloni, Kırım sâhillerindeki şehirler, mes. Kefe (Caffa) ile münasebette olduğu gibi, haçlı seferleri esnasında, Venedik ve Ceneve menfaatleri birbirine zıd bir mâhiyet almış ve 4. haçlı seferlerinde, İstanbul'da lâtin imparatorluğunun kuruluşu, şarkta venediklileri müstesna bir mevkie yükseltmiş ise de, Bizans imparatorluğunu ihyâ eden imparator Mihael Paleolog, 1261'de cenevizler ile Nymphaeum muahedesini akdederek, venediklilerin hâiz olduğu üstünlüğü onlara vermiştir (A. A. Vasiliev, *Hist. de l'Empire byzantin*, Paris, 1932, II, 215).

XII. asrın sonlarında Suriye'deki lâtin prensliklerinin kaldırılması üzerine çok zarar gören venedikliler, Karadeniz ticaretini inhisarları altında tutmak isteyen cenevizler ile mücadeleye başlayarak, iki devlet arasında Kefe ve Tana'da şiddetli bir rekabet yüz gösterdi. Tana, balık, havyar ile buğday ihraç, buna mukabil kumaş ve şarap ithâl eden ve esir ticareti de yapılan mühim bir mevki olduğundan başka, biri Astırhan, Ürgenç ve Kâbil'den, diğeri İran'dan geçen iki kervân yolunun başı idi. İskenderiye gibi Azak da Hind ve Hind-i Çini mahsûlleri (baharat) ile, Hazer sâhillerinden ve bilhassa Gilan'dan gelen ipek ticareti için elverişli bir yer olduğundan (W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Âge*, Leipzig, 1936, II, 188 v.d.), italyanlar Tana vasıtasiyle bu yollara nufuz etmek isterlerdi. Lâkin XIII. asrın ortalarında Tana, garplıların ticarî münasebette bulundukları bir mahâl olmakla beraber, orada henüz bir kolonileri mevcut değildi. Azak'tan Pekin'e kadar uzanan ticaret yolunu, avrupalılardan ilk tavsif eden floransalı Pegolotti olmuştur. Mes. Saint Louis'nin Mengü Kağan nezdine sefir olarak gönderdiği Guillaume de Rubrouck (*Récit de son Voyage*, Paris, 1877) o havâliden geçtiği hâlde, Tana'dan bahsetmiyor ve İstanbul'dan gelen tâcirlerin Matrigo (Taman)'ya çıkarak, oradan Don nehri ağzına kayıklar gönderip balık getirttiklerini söylüyor (*ayn. esr.*, s. 5). Tana ismine, avrupalıların haritalarında, 1306'dan itibaren, tesadüf olunmaktadır (bk. W. Heyd, *ayn. esr.*, II, 178 v.d.); hattâ XIV. asrın başlarında, Ceneve'de de müstemlekeler ile deniz ticareti işlerinin tedviri için ihdas edilen ve bilâhare Officium Gazariae adını alan devlet müessesesinin Ceneve ile Tana arasındaki ticareti kontrol ettiği ve bu şehir ile olan münasebetleri tanzim eylediği görülmekle beraber, 1316 senesinde cenevizlerin Tana'da kışlamaları ve ev edinmeleri memnu olduğuna bakılırsa, bu sıralarda orada bir kolonînin mevcut bulunmadığı anlaşılır

(W. Heyd, *ayn. esr.*, II, 181; G. I. Bratianu, *Recherches sur le Commerce des genois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929). 1317 senesinden itibaren sikkelerin üstünde Tana'nın türkçe adı olan ve nehre izafetle „ayak" mânasına gelen Azak ismine tesadüf edildiği gibi, bu isim, ilk defa olmak üzere, XIV. asrın islâm âlimlerinden İbn Faḍl Allāh al-'Umarī'de (bk. W. Tiesenhausen, *Altın Ordu devleti tarihine âit metinler*, türk. trc. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, al-'Umarī'nin *Masālik al-abṣār*'ından naklolunan metin ve tercümesi, s. 378, 381) ve ondan sonra da Abu'l-Fidā'da (*Taḳvīm al-buldān*, s. 29, 216, 292, 296) ve İbn Baṭṭūṭa'da görülmektedir.

Cenevizler gibi, Tana ile münasebete girişmiş olan venediklilerin de XIV. asrın ilk yarısında, bu şehirde bâzı ticaret müesseseleri açmağa başladıkları ve orada bir konsolos bulundurdukları anlaşılıyor. 1332 senesinde Altın Ordu hanı Özbek Han nezdindeki Venedik elçisinin, o sırada Altın Ordu devletinin bir şehri olan, Azak'ta venediklilere mahsus bir mahalle tesisi için vâki olan talebini kabûl ederek, yüzde üç vergi vermek şartiyle bu müsaadeyi bahşetmiştir. Venediklilere tahsis olunan yer, Don nehri kenarında bataklık bir saha olduğundan, buradaki binalar kazıklar üstüne kurulmuştur. Bu mahalle yapılırken, Azak'ta bir de Ceneviz mahallesinin mevcudiyetini gösteren deliller bulunduğuna göre (bk. W. Heyd, *ayn. esr.*, II, 181 v.d.), bu ceneviz mahallesinin 1316 ile 1332 seneleri arasında kurulmuş olması iktiza eder. Bu sıralarda Azak'ta venedikliler gibi cenevizlerin de bir konsolosu vardı. İslâm seyyahı İbn Baṭṭūṭa'nın bu zamanlara (şaban, 734) rastlayan ziyaretinde, bütün havâli Tülüktemür adlı bir emîrin hükmü altında bulunduğu gibi, bizzat Azak'ın büyük emîrlerinden ḫvārizmli Mehmed Hoca tarafından idare edildiği görülüyor. İbn Baṭṭūṭa, şehri, deniz kenarında güzel bir belde olarak târif eder ve cenevizler ile diğer kavimlerin oraya mal getirdiklerini ve kendisinin Hızır ve İlyas'a nisbet edilen bir ibadetgâh civarında ikamet ettiğini söyler (İbn Baṭṭūṭa, *Seyahat-nâme*, trc. Mehmed Şerif Paşa, İstanbul, 1333—1335, I, 364 v.d.).

Her iki İtalyan cumhuriyeti, Altın Ordu devletinden Azak'a yerleşmek müsaadesini temin ettikten sonra da, aralarındaki rekabet sona ermemiş, hattâ cenevizlerin tesiri ile Özbek Han, venediklileri tazyik etmiş ise de, halefi Cānī Bey Han, onlara yeni müsaadelerde bulunmuştur.

Azak'ta oturan yabancı tâcirler için felâketli bir yıl olan 1343 senesinde, Venedik gemicileri ile halk arasında çıkan bir kavgada, Hoca Ömer adlı birinin öldürülmesi üzerine, venedikli, ceneveli ve floransalılar taarruza uğrayarak malları yağma ve evleri tahrip edildiği sırada, cenevizlerin 350.000, venediklilerin de 300.000 altın (écu) zarara uğradığı düşünülürse, buradaki yabancıların serveti hakkında bir fikir elde edilebilir. Bu kavgalardan fena hâlde hiddetlenen Cānī Bey, garblı tâcirlerin bir daha Azak'ta görünmemelerini emretmiş ve en mühim ceneviz müstemlekesi olan Kefe'ye saldırmışsa da muvaffak olamamış, fakat Azak'ın haricî ticarete kapatılması, bizansta balık ve buğday kıtlığına sebebiyet vermiştir. Mamafih az zaman sonra Venedik ve Ceneve, Han'ın nezdine sefir gönderip, sulh akdini temin ettikleri gibi, venedikliler, verdikleri gümrük resminin yüzde beşe çıkarılması müstesnâ olmak üzere, evvelki imtiyazlarını aynen elde etmiş ve kendilerine, Don nehri sâhilinde yüz kadem uzunluğunda, altmış kadem genişliğinde bir mahâl de tahsis olunmuştur.

Fakat bu vaziyet Venedik ile Ceneve'nin arasını tekrar açıp, harbe sebebiyet vermiş, 1352'de iki cumhuriyet, Boğaziçi'nde, neticesi pek kat'î olmayan bir deniz muharebesinden bir kaç sene sonra, barışarak, üç sene müddetle, Azak'a ticaret gemisi göndermemeği kararlaştırmış ve bu müddetin hitamında Azak limanı ile yine ticarî münasebet başlamıştır.

Cenevizlerin Azak'taki imtiyazlı mıntakalarını idare tarzları hakkında, 1449 tarihinden itibaren esaslı mâlûmat elde edilmiştir. Bu devletin Karadeniz'deki kolonileri meyanında Kefe, hâkim bir vaziyette olup, oradaki mahkeme, Kefe konsolosu müstesna, bütün memurları muhakeme salâhiyetine mâlik bulunduğu gibi, Tana muhafızları ve istihkâmları, Kefe konsolosu tarafından teftiş edilirdi. Yalnız burası nisbeten uzakça olduğundan, bir dereceye kadar daha müstakil bir vaziyette idi. XIV. asrın sonlarında tekrar bozulan Venedik-Ceneve münasebetleri, bir çok çarpışmalardan sonra akdolunan 1381 Torino muahedesi ile, yeniden düzelmiş, fakat Azak ticareti bu defa iki sene için terk edilmiştir.

Timur'un Altın Ordu devletine hücum etmesi de Azak tarihine müessir olan hâdiselerdendir. 1391'de Timur'un kuvvetleri Azak kapılarına kadar dayandığı gibi, bu hükümdar 1396 seferinden dönerken Azak'a hücum edip, imtiyazlı mahalleleri yağma ve tahrib etmiş ve avdetinden sonra venedikliler ve, belki, cenevizler tahribatı tâmir için büyük gayretler sarfederek, kiliselerini, konsolosluk binalarını, surlarını ve kalelerini yeniden yapmışlardır. O tarihte venedikliler mahallesini çevirep surdan başka, onların şehir hariçinde bir tepe üstün-

de iki kuleli bir kalekʿri vardı ki, düşmanlarına karşı mallarını burada saklarlardı (W. Heyd, II, 376). Timur istilâsının Azak ticaretine verdiği zarar bu kadarla kalmamış, Çin'e giden kârvan yolu üzerindeki Astırhan ve Saray şehirlerinin tahribi, Azak'ı bu yoldan gelen emtiadan epeyi mahrum bırakmıştı. Hind'in baharatı ve İran'ın ipeği Azak yolu ile değil, tekrar Suriye tariki ile nakledilmeğe başlamakla beraber, venedikliler ile cenevizler, gerek şark ticaretinin az çok devam ve gerek şimâl memleketleri mahsûlü ile balık ve esir alım satımından yine Tana'da oturmağı kârlı bularak, bu şehirden ayrılamamışlardır. XV. asrın başlarında, Azak'ın yeni taarruzlara uğradığı görülüyor. 1410'da Kıpçak hanı Pulad Beg, Azak'a hücum ederek, venedikllileri katliâm ve evlerini yağma etmiştir. Halefi Timur Han zamanında yalnız cenevizlere ticaret yapmak hakkı verilmiştir. 1418'de Kerimberdi Han'ın büyük bir ordu ile Azak'a yürümesi, şehirde yeni baştan tahribat vukuuna sebep olmuş ise de, her tahripten sonra surlar ve mahalleler yeni baştan tâmir edilmiştir.

Karadeniz'deki italyan kolonilerinin hayatına nihayet veren Fatih Sultan Mehmed'dir. İstanbul'un fethini müteakip, osmanlı padişahı, Kırım hanı Hacı Giray ile anlaşarak Kefe'yi tazyik ile vergiye bağladığı esnada Aragon, Napoli ve Sicilya kıralı Alphonse V. ile yaptığı harplerden bitkin bulunan Ceneve'nin mâlî vaziyeti son derece sarsıldığından, Karadeniz'deki kolonilerini önce Uffizio di S. Giorgio, bilâhare Banca di S. Giorgio denilen zengin bir mâlî müesseseye devretmişti ki, Tana'da bunlar arasında idi (15 teşrin II. 1453). Bu müessese, İstanbul'un fethinden sonra, Karadeniz kolonileri ile iyi kötü teması muhafaza ediyor, Kırım hanlığının dahilî karışıklığından bilistifade onunla anlaşarak Mehmed II.'e mukavemet tasavvurunda bulunuyordu. Kırım işlerine karışan ve orada kendilerine tarafdar da bulan cenevizlere karşı, bir kısım kırımlıların osmanlı hükümdarına müracaatı üzerine, esasen Karadeniz'i türk gölü hâline koymak isteyen padişah, 1475'te Gedik Ahmed Paşa kumandasında donanma ve asker gönderip, başta Kefe olmak üzere, ceneviz müstemlekelerini fethettirdi. Bunlardan Tana (Azak)'nın zaptı ile de bu müstemlekelere son verilmiş oldu (W. Heyd, *ayn. esr.*, II, 402—407; Âşık Paşa-zâde, *Tavârîḫ-i âl-i ʿOsmân*, İstanbul, 1332, s. 183).

Deniz keşifleri dolayısı ile ticaret yollarının değişmesi yüzünden, Azak, uzak Şark ticaretinin iskelesi olmaktan çıkarak, XV. asırdan itibaren Osmanlı devletinin bir serhad kalesi hâline gelmiştir. Müstahkem bir mevki olan Azak kalesi osmanlıların elinde kaldığı müddetçe, Don kazaklarının ve rusların denize çıkmak için yaptıkları teşebbüslere mâni olan ve Azak denizi ile Karadeniz'in emniyetini temine yarayan pek mühim bir mevki olmuş ve Azak muhafızları, Kefe eyâleti beyleri ile beraber, burada asırlarca büyük gayretler sarfetmiştir.

Etrafında yaşayan kavimler ile mücadelesi eksik olmayan Azak kalesine XVI. asırda rus çarı Korkunç İvan tarafından taarruz edildiği ve bu yüzden kalenin tehlikeye uğradığı anlaşılıyor. Kanunî Sultan Süleyman zamanında (1558/966)'de muhafızı Ali Reis'in müdafaa ettiği Azak'a rus kuvvetlerinin hücumu, türk donanmasının yetişmesi üzerine akim kalmakla beraber, kalede açlık ve korku hüküm sürdüğünden, ahalinin başka taraflara muhacereti ve rusların yeni bir taarruz için fırsat kollamaları, ertesi sene esaslı tedbirler alınmasını intac etmiş ve kaledeki vurguncular Akdeniz adalarına sürüldüğü ve bir çok sancak beyleri bu tarafa memur edildiği gibi, İvan'ın ikinci hücumu Kefe beyi Sinan Bey'in cesareti karşısında temamen akim kalmıştır (Ahmed Refik, *Açık deniz meselesi ve Azak muhasarası*, *TTEM*, sene 16, s. 261—275; bu yazıda hazine-i evraktan çıkarılmış 12 vesika sureti vardır).

Murad IV. zamanında (1637 = 1047) Kırım hanlığında zuhûr eden dahilî mücadele esnasında Kalgay Hüsam Giray'ın Azak havâlisiode oturan nogayları Akkirman tarafına götürmesi yüzünden fırsat bulan ve *şayḳa* dedikleri deniz vasıtaları ile Don nehrinden çıkıp Karadeniz, hattâ Boğaziçi sâhillerine kadar tecavüz etmek cesaretini gösteren Kazaklar, bu defa rusların yardımı ile, Azak kalesini zapt ve içindeki müslümanların ekserisini şehit ve bâzılarını esir ettiler (Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 61, 190; Nâʿimâ, *Târîḫ*, İstanbul, 1280, III, 304). Murad IV.'ın Bagdad seferine çıkarken, Karadeniz'de „Azak ahvâlinin tecessüsü için" donanma ile o tarafa gönderdiği Piyale Kethüda ile Azak'ı kurtarmağa memur olanlardan Kefe beylerbeyi Yusuf Paşa kazaklara karşı bâzı muvaffakıyetler kazanarak geri döndüler (Nâʿimâ, *Târîḫ*, III, 374, 376). Sultan İbrahim zamanında Özi muhafızı Deli Hüseyin Paşa, Azak'ın istirdadı için hazırlanan kuvvetlere serasker olup, Kırım hanı Bahadur Giray, kapudan-ı derya Siyavuş Paşa ve daha başka kumandanlar ile birlikte, kaleyi şiddetle muhasara ettilerse de (1051 = 1661), karşılaştıkları müdafaânın şiddeti ve kışın yaklaşması yüzünden muvaffakiyet kazanamadılar. Mamafih Hüseyin Paşa, kazaklara pek çok zayiat verdirdiği gibi, kalenin varoşunda, *şayḳa* yapmak için, iddiahar edilmiş olan keresteyi yakmak su-

reti ile, ileride kazakların akınlarına yarayacak gemi inşasının önüne geçmiş oluyordu (Kâtib Çelebi, *ayn. esr.*, II, 223; Nâ'imâ, *ayn. esr.*, IV, 6; bu sefere iştirâk eden Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, İstanbul, 1314, II, 113—122'de bu muhasara tafsilâtlı olarak anlatılmaktadır; aynı eserde (İstanbul, 1928, VII, 886) bu muhasaranın 70 gün 70 gece sürdüğü görülürse de, J. de Hammer (*Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1837, X, 18 v.d.) bu müddetin 3 ay olduğunu kaydeder; (keza bk. Ricaut, *Hist. des Trots derniers Empereurs des Turcs depuis 1623 jusqu'a 1677, suivant la copie imprimée à Paris*, 1673, ingilizceden tercüme, II, 177 v.d.). Muvaffakiyetsizlikle neticelenen bu muhasaradan sonra, 1642 (zilhicce 1051)'de Azak seferine memur olan Sultan-zâde Mehmed Paşa (bk. *Munşa'āt al-salāṭīn*, İstanbul, 1275, II, 232 v.dd.), Kefe hududunu geçip, Kırım hanı Mehmed Giray IV. ile Azak üzerine vardığı zaman, kazakların, böyle büyük bir kuvvetin gelişinden ürküp, kaleyi ateşledikten ve bir kısmını da su altında bıraktıktan sonra, çekilip gitmiş olduklarını gördü (Kâtib Çelebi, *ayn. esr.*, II, 224 v.d.; Nâ'imâ, *ayn. esr.*, IV, 14 v.d.; Hammer, *ayn. esr.*, X, 20 v. d.). Sultan-zâde Mehmed Paşa, pek harap bir hâlde bulduğu Azak'ın tâmir ve muhafazasına Kefe beylerbeyi İslâm Paşa'yı memûr edip (Nâ'imâ, *ayn. esr.*, *göst. yer.*), kalenin imarını ve yeniden iskânını temin eylemiş (bk. Ricaut, *ayn. esr.*, II, 182), İslâm Paşa da kazakların karargâhı olan sahaları istilâ ile 5.000 kadar müslüman esirini kurtarmağa muvaffak olmuştur (Kâtib Çelebi, *ayn. esr.*, II, 228). Azak'ın istirdat ve tâmirinden sonra ve 1666 (1077) senesi başında burayı ziyaret eden Evliya Çelebi bize kale ve civarı hakkında, mufassal mâlûmat vermektedir (*Seyahat-nâme*, II, 885—898). Don nehrinin sol sâhilinde bulunan Azak, Evliya Çelebi'nin anlattığına göre, 4.000 adım çevresinde, dört köşeli bir kale olup, şimâl tarafı müstesna, etrafı hendek ile çevrili 70 kulesi bulunan ve, aynı sur dâhilinde bulunmak üzere, Frenk-Hisarı, Orta-Hisar ve Toprak-Kale adlı üç kısımdan mürekkep olan bir kale idi. Bu kulelerin 40'ı kalenin en ziyade tehlikeli olan şark ve garp kısımlarında bulunuyordu. Her hisarda bir câmi vardı, bunlardan biri Bayezid II.'e âit olup, Gedik Paşa'nın fethettiği Frenk-Hisarı'nda idi; Orta-Hisar'da, iç kale mâhiyetinde olan, Şahin Paşa kulesi bulunuyordu. Evliya Çelebi'nin verdiği tafsilâta göre şehirde hasır ve kamıştan duvarlı ve toprak örtülü 2650 evden maada, paşa sarayları, yeniçeri ağalarına, cebeci başı ve dizdara mahsus konaklar da bulunmakta idi, Orta-Hisar'da, Ak Mehmed Paşa tarafından, sur üzerine ve Don nehrine karşı yaptırılan köşk „bir teferrücgâh ve bir kasr-ı zîba" olmuştu. Frenkhisarı'nda yine nehre nâzır olup, Arslan Kulesi adı verilen kulede, Evliya Çelebi, mermerden, kanatlı bir arslan tasvirinin bulunduğunu ve bunun, venediklilerin San Marco arslanı olduğunu kaydetmektedir (*Seyahat-nâme*, VII, 889). Toprak-Kale, vaktiyle شرق ترە طياق adında, etrafı açık bir varoş iken, kazakların mütemadî hücumları karşısında harap olmuş ve nihayet 1616 (1025)'da sûr içine alınmıştı.

Azak'ın etrafında üç varoş bulunuyordu: şark tarafında, nogayların oturduğu شرق ترە طياق garp tarafında tatarlar ile meskûn بكى ترە طياق ve şehrin dört kapısının bulunduğu cephenin dışında „Ten nehri kenarı varoşu". Bunlardan ilk ikisi hendek ile çevrilmişti. Evliya Çelebi, Azak'ta muhtelif sınıflardan 13.000 yarar asker ile pek çok top mevcut olduğunu ve bu askerin kumandanlarından başka, kalede kadı, gümrük emini, baedar, mimar başı ve „firkateler ile gezer" kapudanı bulunduğunu söylediği gibi, gümrüğü, ihtisabı ve bac-ı bazarı paşalara hass-ı humâyun olarak 4 yük akça tuttuğunu kaydeder (*Seyahat-nâme*, VII, 888). Azak'ın hususiyetlerini anlatırken, orada balıktan başka yiyecek kıtlığına, siyah havyarı ile bozasının ve bozahânelerinin bolluğuna, kaleye deniz tarafından başka imdat gelecek yer bulunmadığına ve muhafızların gece gündüz kazaklar ve kalmuklar ile çarpıştığına işaret ettikten sonra, Azak'ın „Paşası sahra-i heyhatın padişahıdır... İşleri Allah'a kalmıştır" der (*ayn. yer*). Her zaman taarruza açık bir vaziyette bulunan bu kalenin muhafazası hususunda Kırım hanlarının da büyük yardımı görülmüş, 1656 (1066)'da kazakların hücumuna uğradığı vakit Mehmed Giray IV. tarafından kurtarıldığı gibi, 1659 (1069)'da rusların Konotop'u muhasarası sırasında çar Aleksey Mihayloviç'in gönderdiği bir kazak kuvvetini de Kırım hanzâdesi Ahmed Giray Sultan firara mecbur etmiştir (Silâhdar fındıklılı Mehmed Ağa, *Târîḫ*, İstanbul, 1928, I, 61, 169). Kazakların, Don nehrinden çıkarak, Karadeniz sâhillerinde baskın yapmalarının tehlikeli bir hâl aldığı ve buna yalnız Azak kalesi ile karşı koymanın mümkün olmadığını gören Osmanlı devleti, Don nehri üzerinde başka müstahkem mevkiler yaptırmış ve bunların en kuvvetlisi olan Sedd-i İslâm kalesi ve Kule-i Şâhi ile, Galata kulesi biçiminde bulunan, Kule-i Sultaniye 1660—1662 senelerinde inşa edildiği gibi (Silâhdar fındıklılı Mehmed Ağa, I, 208; Evliya Çelebi, VIII, 898 v.dd.), daha muahhar zamanlarda, Azak civarında başka kuleler, meselâ Paşa kulesi ile Yeni-

çeri kulesi bina olunmuştur (Suphi, *Tarih*, İstanbul, 1198, var. 78).

XVII. asrın sonlarında Osmanlı devleti Avusturya, Lehistan ve Venedik ile muharebe hâlinde iken, Rusya'yı Karadeniz'e çıkarmak siyasetini tâkip eden çar Petro I. Azak'ı büyük bir ordu ile muhasara etmiş ise de, gerek kale müdafilerinin, gerek imdada yetişen Kefe beylerbeyi Murtaza Paşa ile Kırım hanzâdelerinden Kaplan Giray'ın gayretleri sâyesinde, 96 gün muhasaradan sonra, büyük zayiat vererek ric'ate mecbur olmuştur (15 teşrin I. 1695 = 4 rebiülevvel 1107). Fakat ilk muhasarada müdafilerinin çoğu şehit ve surları harap olan Azak kalesinin henüz tâmir edilmediği ve gönderilen kumandanların henüz yetişemediği bir sırada (4 haziran 1696, zilkrde 1107), ilk muvaffakıyetsizliğin sebeplerinden birinin donanmasızlık olduğunu gören ve Don nehrinde alelacele bir donanma vücuda getiren Petro I., Azak'ı karadan ve nehirden muhasara etti. Kalenin 4—500 kişiden mürekkep olan muhafızları elden geldiği kadar müdafaa ettikten sonra teslim oldular (6 ağustos 1696 = 7 muharrem 1108; Raşit, *Tarih*, İstanbul, 1282, II, 352 v.dd. 384 v.d.; Alferd Rambaud, *Histoire de Russie*, Paris, 1878, s. 352 v.d.; K. Waliszewski, *Pierre le Grand*, Paris, 1897, s. 73 v.d.). Osmanlı devleti ile ruslar arasında 1700 tarihinde akdolunan muahedenin 4. maddesi mucibince, Azak kalesi ile ona tâbi alan eski ve yeni bütün hisarlar ruslara bırakıldı ise de (Raşid, *Tarih*, II, 496; Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897, I, 198), 1711'de Baltacı Mehmed Paşa'nın Petro I.'yu Prut'ta fena hâlde sıkıştırtığı sırada akdolunan muahede ile (Raşid, *Târîḫ*, III, 262), Azak kalesi arâzi ve mülhakatı ile Osmanlı devletine iade edilecekti. Fakat rusların muahede şartına riayet etmemesi yüzünden çıkan ihtilâf yeni bir sefere müncer olacak gibi görünürken, çarın sulha temayülü üzerine, sadrazam Damad Ali Paşa zamanında, 1713'te, Edirne'de akdolunan muahedenin 4. maddesi mucibince Azak kalesi geri alındı (Noradounghian, *ayn. esr.*, I, 205). 1736 tarihinde rusların harp ilân etmeden Azak'a tecavüzü ile başlayan muharebede, mareşal Munich tarafından muhasara edilen ve pek bakımsız ve harap bir hâlde bulunan Azak kalesini, muhafızı Mustafa Paşa 3 aydan fazla müdafaa ettikten sonra ruslara bırakmağa mecbur oldu (Subhi, *Târîḫ*, var. 78, 81; A. Rambaud, *ayn. esr.*, 434; Albert Vandal, *Une ambassade française en Orient sous Luis XV, La Mission du Marquis de Villeneuve*, Paris, 1887, s. 255 v.d.; burada Azak'ın askerî vaziyet ve ehemmiyeti hakkında mâlûmat vardır). 1739 Belgrad muahedesinin 3. maddesi mucibince, Azak, istihkâmları yıkılmak ve bir daha tahkim edilmemek şartı ile, Rusya'ya bırakıldığı gibi (Noradounghian, *ayn. esr.*, I, 259 v.d.), 1774 Kaynarca muahedesinin 4. maddesine göre, gerek Osmanlı devletinin, gerek Rusya'nın istedikleri yerlerde tahkimat yapmaları kabûl olunmuş ve aynı muahedenin 20. maddesine göre de, Azak'ın Rusya'ya terki teyid edilmiştir (*ayn. esr.*, I, 322, 328). XVIII. asrın son senesinde Azak'ı ziyaret eden ingiliz seyyahı Édouard Daniel Clarcke (*Voyages en Russie, et en Turquie*, Paris, 1813, II, 93 v.d.), türkler ile ruslar arasındaki muharebelerde şöhret kazanan bu mevkii görünce, uğradığı inkisarı anlattıktan sonra, orada, türk kalesinden ancak harap surlar ile nehrin karşı sahilinde Petro I.'nun yaptırdığı tabyadan başka bir şey kalmadığını, içinde ihtiyar askerler ile pek az ahaliden ve ancak 50 kadar evden başka bir şey bulunmayan Azak'ın artık hiç bir kıymeti olmadığını kaydetmektedir. Mamafih Azak daha sonraları imâr edilmiş ise de, Rostov'un inkişafından sonra eski ehemmiyetini tamamen kaybetmiştir.

(M. CAVİD BAYSUN.)

AZAL. [Bk. EZEL.]

'AŻALA (A.; türk. ADALE), İbn Sînâ, tarafından, *Ḳânûn* (Bülâḳ, 1897, I, 39)'da şöyle târif edilmektedir: „uzuvların irâdî hareketleri, ancak onlara sinirler vasıtası ile dimağdan gelen bir kuvvet ile vukubulur. Sinirlerin, hareket eden uzuvların en esaslı unsurları olan, kemiklere doğrudan doğruya yapışmaları, kemikler sert ve sinirler yumuşak oldukları için, mümkün değildir. Bundan dolayı, Hâlik lûtfedip, kemiklerin üstünde sinire benzeyen ve veter denilen bir madde bitirerek, onu sinirler ile birleştirip, tek bir madde hâline getirmiştir. Sinir ve ribattan mürekkep olan bu madde, gâyet rakiktir; zira sinir uzak yerlerdeki uzuvlara eriştiği vakit, hacmi ve gılzatı, menşe'indeki hacım ve gılzata nazaran, artmaz. Sinirlerin kalınlığı, menşe'lerinde dimağ ve murdar iliğin (*nuḫâ' al-şavkî*) cevherine, başın hacmine ve sinirlerin mahreklerine göredir. Uzuvların harekete getirilmesi yalnız sinirlere kalsaydı, hususiyle uzuvlara dağıldığı ve bir takım kollara bölünerek, menşe'inden uzaklaştığı nisbette inceldiği için, âşikâr tegayyürleri mûcip olabilirdi.

Bundan dolayı, Hâlik, kemâl-i hikmetinden, sinirden ve veterden mürekkep olan maddeye gılzat vermek için, onu tarazlayarak, bu suretle husûle gelen liflerin arasını et ile doldurmuş ve hepsini bir zar (*ġişâ'*) ile sardıktan sonra, ortasına sinir gibi maddelerden yapılmış, bir

mihver koymuştur. Adale, işte bu suretle sinirden, veterden ve onların lifleri ile aralarını dolduran etten ve hepsini saran zardan mürekkep bir uzuvdur.

Bu uzuv tekallüs ettiği vakit ribât ve âsaptan mürekkep olan ve adaleden kemiklere kadar giden veteri çeker ve bu suretle adalenin yapıştığı uzuv çekilmiş olur. Adale gevşediği vakit, veteri bırakır ve çekilmiş olan uzuv eski vaziyetini bulur".

Adalelerin teşrihi, sayıları yüzün hareket eden kısımlarına tekabül eden, y ü z (*vach*) adaleleri ile başlar (s. 40—53):

1. *al-cabha* (alın) adaleleri.
2. *al-muḳla* (göz küresi) adaleleri.
3. *al-cafn* (üst göz kapağı) adaleleri.
4. *al-ḥadd* (yanak adaleleri ile birlikte dudak) adaleleri.
5. *al-şafa* (dudak) adaleleri.
6. *al-minḫar* (burun kanatları) adaleleri.
7. *al-fakk al-asfal* (alt çene, eğek) adaleleri. Bunlardan sonra:
8. *al-ra's* (baş) adaleleri.
9. *al-ḥancara* (hançere) adaleleri.
10. *al-ḥulḳūm* (boğaz) adaleleri.
11. *al-'aẓm al-lāmī* (lâmî kemik) adaleleri.
12. *al-lisān* (dil) adaleleri.
13. *al-'unḳ va 'l-raḳaba* (boyun) adaleleri.
14. *al-ṣadr* (göğüs) adaleleri.
15. *al-'aẓūd* (kol) adaleleri.
16. *al-sā'id* (ön kol) adaleleri.
17. *al-rusġ* (bilek) adaleleri.
18. *al-aṣābi'* (parmak) adaleleri.
19. *al-ṣalab* (bel kemiği) adaleleri.
20. *al-baṭn* (karın) adaleleri.
21. *al-unṯiyayn* (husye) adaleleri.
22. *al-maṯāna* (mesâne) adaleleri.
23. *al-ẕakar* (kadîb) adaleleri.
24. *al-maḳ'ada* (şerc) adaleleri.
25. *al-faḫẕ* (uyluk) adaleleri.
26. *al-sāḳ va 'l-rikba* (bacak ve diz) adaleleri.
27. *al-mafṣal al-ḳadam* (ayak bileği) adaleleri.
28. *al-aṣābi' al-ricl* (ayak parmağı) adaleleri.

Misâl olarak, lâmî kemik adalelerinin teşrihini zikredelim: „bu kemik adalelerinin bâzıları lâmî kemiğe mahsus ve bâzıları da diğer uzuvlar ile müşterektir. Lâmî kemiğe mahsus adaleler 3 çifttir: bir çift, alt çene tarafından gelip, lâmî kemik üzerinde bulunan müstakim bir hatta yapışır. Bunlar bu kemiği çeneye doğru çekerler. Başka bir çift, çenenin altından çıkıp, dilin altından geçerek, bu kemiğin üst tarafına gelir. Bunlar da kemiği alt çeneye doğru çekerler. Üçüncü çift ise, kulağın yanında bulunan ibrevî nütülerden (*zavā'id al-ṣahmiya*) neş'et ederek, lâmî kemiğin üzerinde hatt-ı müstakimin alt tarafına yapışırlar". (J. LIPPERT.)

AẔĀN. [Bk. EZAN.]

AẔAP. [Bk. AZAB.]

ĀẔAR. [Bk. ÂZER.]

ĀẔĀR yahut **ĀDAR.** [Bk. ÂZÂR.]

ÂZÂR. ĀẔĀR (yahut ĀDAR), fars takviminde 9. ayın ve aynı zamanda her fars ayının 9. gününün adıdır. Bundan dolayı, Āẕār-māh („Âzer ayı") ve Āẕār-rüz („Âzer günü") tâbirleri ile bu iki mânayı tefrik ederler. (E. MAHLER.)

ĀẔARBAYCĀN. [Bk. AZERBAYCAN.]

AẔARGŪN. [Bk. AZERGÛN.]

ĀẔARÎ. [Bk. ÂZERÎ.]

'AẔAYM. [Bk. EDHEM ÇAYI.]

'AZĀZİL. [Bk. AZÂZİL.]

AZÂZÎL. 'AZĀZİL (A.), Kitab-ı mukaddes'te, yalnız „kefaret günü" münasebeti ile (Levililer, XVI, 8 v.d.) ismi (Azazel) geçen fevkattabia bir mahlûkun adıdır. Kitab-ı mukaddes'te, şeytandan sonra en esrarengiz fevkalbeşer bir şahsiyettir. „Kefaret günü" baş rahip, kavmin günahları için, iki genç erkek keçiden kur'a ile birini Yahova'ya ve diğerini Azâzîl'e kurban eder. Yahova'nınki hemen kesildiği hâlde, Azâzîl'inki, kavmin günahları ile yüklü olarak, bir adam ile çöle gönderilir (Avrupa lisanlarındaki *scapegoat, bouc-émissaire* ve *Sündenbock* tâbirleri buradan gelir).

Azâzîl hakkında en eski rivâyet, apokrif (mevsuk sayılmayan) yahudi kitaplarından, Enoch'un kitabındadır. İnsan kızlarının güzelliğine kapılarak, Hermon dağı üzerinde yere inmiş olan 200 meleğin reisleri arasında idi, 11. olarak, Azael (bab 6: 7) ve başka yerde (bab 69: 2—4), 10. olarak, Azazel suretinde yazılıdır. İnsan kızları ile birleşen melekler (Allah oğulları) kıssası (bk. Tekvin 6), Eno-ch'un kitabında, en eski şeklinde, görülüyor. Bu birleşmeden peyda olan devlerin dünyaya yaydıkları kötülükler yüzünden, tufan suları yeri basmadan önce, Allah bu melekleri cezalandırıyor ve bu arada Azâzîl'in de ellerini ve ayaklarını büyük meleklerden Rafael'e bağlatarak, Dundael'deki çölde bir çukura attırıyor (bab 10: 6—4) ve: — „hüküm günü ateş batağına atılacağı vakite kadar yüzünü karanlık örtsün de ışık görmesin"— diyor. Issız çöllerin karanlığı içinde son güne kadar bağlı kalmağa mahkûm olan mel'un melek efsânesinin yahudilerden araplara yahut daha eski müşterek bir menbâdan bu iki kavme geçmiş olması muhtemeldir. Karanlık gecelerde, yolculara türlü ezalar edensayısız çöl cinlerine inanan araplar indinde, Azâzîl de başlı başına şahsiyet sâhibi bir cindir. Krş. bir de *The Jewish Encyclopaedia.* (A. CÂMİ BAYKURT.)

AẔD. [Bk. EZD.]

AẔDĀD. [Bk. EZDÂD.]

AZEMMŪR. [Bk. AZEMMUR.]

AZEMMUR. AZEMMÛR (frns. AZEMMOUR), Fas'ın Atlas sâhilinde, Casablanca'nın 76 km. cenub-i garbîsinde ve Mazagan'ın 11 km. şimâl-i şarkîsinde kâin bir şehirdir. Umm al-Rebî'a'nın munsabına yakın bir yerde, sol sâhil üzerindedir. Fakat bu nehir, methâlini tıkayan rusup dolayısı ile, su kesimi küçük olan gemiler için bile, seyr-ü sefere müsait değildir. Bu sebepten Azemmûr, Doukkala havzasının tabiî pazar yeri olmasına rağmen, ticarî ehemmiyetçe, Mazagan'dan çok geride kalır. Şehrin nüfusu takriben 5000 olup, bunlar arasında bir çok yabudi vardır; avrupalı yoktur. İşte bundan dolayı şehir yerli karakterini, diğer sâhil şehirlerinden daha iyi, muhafaza etmiştir; şehir ahalisi bilhass hıristiyanlara karşı düşmanlık beslerler. XVI. ve XVII. asırlarda Azemmûr mıntakası mücahidlerin (*mucāhidîn*) kahramanlıklarına sahne olmuştur. Civarda bir çok evliya türbelerinin kubbeleri görülür. Bunların meşhur ve en çok ziyaret edileni, şehrin velisi olan, Sîdî b. Şa'ûb türbesidir.

Azemmûr, yabani zeytin ağaçları (*azemmûr*) bol olan bir yerde, berberîler tarafından tesis edilmiştir. Tarihi, XVI. asır başlarına kadar, oldukça karanlıktır. Bu asır başlarında, daha evvelden Tanca, Arzila ve Mazagan şehirlerini işgâl etmiş olan portekizlilerin ihtiraslarını uyandırdı. Leo Africanus (trc. Schefer, I, 292)'a göre, o vakitler 2000 evli bir şehir idi ve refahını, bilhassa Umm al-Rebî'a'da tutulan ve senevî 600—700 dukaya iltizama verilen kara-göz balığı avına medyundu. Burada müstakil bir idare kurmak isteyen Marînî emîri Zayyân, 914 (1508) senesinde, Portekiz kıralına Azemmûr'u teslim etmeği teklif etti ise de, hıristiyanlar şehrin önüne geldikleri zaman, müslümanları tam bir müdafaa vaziyetinde buldular ve gemilerinden bir çoğunu kaybettikten sonra, geri çekilmeğe mecbur oldular. Zayyân, filhakika, ahalinin itimadını kazanmak için, kendi çağırdığı kâfirlere karşı dini müdafaa eder görünmek istemişti. Daha 1513'te, Don Jayme de Braganza ve Don Juan de Meneses idaresi altında, yeni bir seferî kuvvet Azemmûr'u portekizlilerin hâkimiyeti altına aldı ve şehir 28 sene Portekiz idaresinde kaldı. Bunlar Azemmûr'da bir çok inşaat ve bu meyanda bir kilise (sonra câmiye tahvil edilmiştir) ile bugün bile şehri ihata eden sağlam surlar yaptılar. Fakat şehrin idare masrafları gittikçe ağırlaştığı için, 1541'de burayı tahliyeye karar verdiler. Şerîf Muḥammed al-Mahdî, üç murabıtın, şehrin bundan sonra bir daha kâfir eline düşmeyeceğini tekeffül ve kendisini teşvik etmeleri üzerine, buraya yeniden ahali iskân etti. Mamafih bu tekeffül Mazagan vâlisi Luis de Lorero'nun şehri 1545'te, ansızın basarak, zaptetmesine ve murabıtları, esir olarak, götürmesine mâni olamadı. Murabıtlar kendilerini kurtarmak için, 22.000 duka fidye vermeğe mecbur oldular. Bununla beraber Azemmûr, o vakitten beri, müslümanların hâkimiyeti altında kaldı ve her ne kadar portekizliler bu sâhil boyunda haylı dolaştılar ve hattâ nehir munsabında balıkçılık müsaadesi istihsâl ettilerse de, bunların gemilerden dışarı çıkmalarına ve şehre ayak basmalarına hiç bir zaman müsaade edilmemiştir.

Bibliyografya: Leo Africanus (alm. trc. Schefer), I, 292 ve zeyil, s. 360; Budgett-Meakin, *The Land of the Moors*; Castellanos, *Historia de Marrueccos*, IX. ksm.; Doutté, *Marrakech*, I, 116. v.d. [Bibliyografya için bk. bir de mad. FAS]. (G. YVER.)

ÂZER. ĀZAR, Kur'an'da (VI, 74), İbrahim'in babasının adı olarak, geçer.[1] Burada bir iltibas vukû bulmuş gibi görünüyor; zira başka hiç bir yerde İbrahim'in babası bu ad ile zikredilmez. Müslüman müfessirler ve müverrihler de onun Târaḥ (Târaḫ) tesmiye edildiğini söylerler. Müslüman akâid âlimleri, iki rivâyeti te'lif gayreti ile, bir takım inceliklere baş vururlar. Maracci (*Prodromi*, IV, 90)'ye göre, *Āzar* şekli Eusebius'un kilise tarihindeki 'Αθαρ'ın yanlış okunmasından ileri gelmiştir. Fakat ne Maracci, ne de onu zikreden müellifler Eusebius'ta bu kelimenin nerede bulunduğunu bildirmemişlerdir. Eusebius, umumiyetle Θαρρα yazar. Her hâlde bu pek az muhtemeldir.

Āzar'in, oğlu İbrahim ile sergüzeştleri ve bibliyografya için bk. md. IBRĀHĪM

(A. J. WENSINCK.)

AZERBAYCAN. ĀẒARBĀYCĀN.

I. Bugünkü coğrafya ve etnografya vaziyeti. Önce İran'ın şimâl-i garbî vilâyetlerine ve nâdiren Arrân ile Şirvan'a ve 28 mayıs 1918'den itibaren, Kafkasya Azerbaycanı'na da resmen Azerbaycan denilmiş ise de, Azerbaycan umumî adı, etnografya bakımından, „âzerî lehcesi ile konuşan türklerin ülkesi" mânasını hâizdir. İran'a tâbi kısmının (cenubî A.) mesahası 104.000 km². olup, nüfusu 2.000.000 'dan bir az fazla tahmin edilmektedir (bk. Mas'ûd Kayḥân, *Coğrâfiyâ-i mufaṣṣal-i Îrân*, Tahran, 1311=1932, III, 151). Kafkasya (şimâlî) Azerbaycanı'nın mesahası ise, Azerbaycan cumhuriyetinin 1919'da verdiği resmî istatistiğe göre, 94.137 km². olup, nüfusu 4.617.671 idi (bk.

1 Bu âyet ile, İbrahim'in babasının adı Kur'an'da Azar olarak geçtiğine dâir, istidlâl, bugün ellerdeki musheflerin yazılış ve kıraatine ve meşhur olan tefsirine göredir. *Azar* kelimesinin başka türlü kıraatleri de vardır. Bu şâz kıraatlere göre, kelimenin i'rabı ve mânası da değişebileceğinden, o kıraatler ile istidlâl yerinde olmayabilir.

La Républiqae de l'Azerbaydjan du Caucase, nşr. Légation de l'Azerbaydjan, Paris, 1919, s. 30 v.d.); sonra bu nüfus, sınırların daraltılması yüzünden, 1921 'de 2.861.862 (krş. Mehmed Hasan Baharlu, *Azerbaycan*, Bakû, 1921, s. 30) ve 1926 'da ise 2.314.571 (krş. *Narodnosti rodnoy yazık naselenya SSSR*, Moskova, 1928, s. 126) olarak gösterilmiştir.

Cenubî Azerbaycan, ortasında ve etrafında yüksek dağlar bulunan, geniş bir yayladan ibarettir. En büyük gölü olan Urmiye 'nin sathı denizden 1225 m. yüksektir. Dağlara gelince, Tebriz 'in cenubundaki Sehend 3.700, Erdebil 'in garbındaki Sebelân 3.820 m. irtifaındadır. Bu dağlar, Hazer denizine dökülen Kızıl-Özen (arap menbâlarında Safîd-Rūẕ), Urmiye gölüne dökülen Acı-Çay (Şāfî-Rūd) ve Cıgalu (Zarrîna-Rüd) gibi nehirler ile dilinmiştir. Cenubî ve şimâlî Azerbaycan 'ları ayıran Aras [b. bk.] nehri, Mugan sahrasına gelinceye kadar, cenupta Karaca-Dağ (araplarda: Cibāl-Āḫar ve Varzaḳān) ve şimâlde Kara-Dağ (araplarda: Cibāl-Arrān ve Sīsacān) olmak üzere, iki dağlık mıntakanın arasından akar. Şimâlî Azerbaycan ise, Karabağ havâlisi ile (Talu-Dağ 3622 m.; Orashin-Dağ 3219 m.; Kers-Dağ 2739 m.) Kafkas silsilesinin bu ülkeye düşen kısmındaki bir sıra yüksek dağlar (Pazar-Düzü, 4484 m.; Şâh-Dağ, 4255 m.; Baba-Dağ 3643; Dibrar 3934 m.) müstesna olmak üzere, bu iki sıra dağa dayanan aşağıki Kür (araplarca: Nahr al-Kur) ile Aras 'ın ova ve delta steplerinden ibarettir. Bu itibarla türklerin hâkimiyeti devrinde, cenubî Azerbaycan dâimâ yaylak; şimâlî Azerbaycan ise, Mugan ovası ve cenupta Kızıl-Özen 'in Zencân, Sultaniye ve Hamsa kısmını vücuda getiren kavsi — ki, bermûtad Irak-ı Acem 'den sayılmıştır — kışlak olmak üzere, bir kül teşkil etmiştir. Kavmiyet bakımından her iki Azerbaycan 'ın ahalisi türktür. Şimâlî Azerbaycan 'da, 1926 istatistiğine göre, 220.000 kadar rus, 282.000 ermeni, 77.000 kadar da iran kavimlerinden ve Hazer sâhilinin yerli ahalisinden talış, 41.000 kadar kürt, 37.000 lezgi ve 28.000 de tat vardır. Cenubî Azerbaycan 'da türkten gayrı milletlerin sayısına âit mâlûmata mâlik değiliz. Burada da büyük şehirlerde bir mikdar fars, bâzı mıntakalarda ermeni bulunur. Köylü halktan ve türkler den başka, kürtler de vardır. Urmiye ile Selmas arasında ve Tebriz civarında bir kaç ermeni köyü bulunur. Meyâne ve Tazekend 'in cenubunda farsça konuşan köylere tesadüf edilirse de, bu hattın şimâlinde bunlar pek nâdir görülür (msl. Merend ile Alemdar arasında, Karabağ 'da Kökemer yanında, Harzand-i 'Atîḳ adında bir köy). Son yıllarda Pehlevî rejimi, Azerbaycan 'ı farslaştırmak maksadı ile, buraya İran 'ın diğer mıntakalarından fars nüfusu getirip yerleştirmek siyasetini tâkip etti ise de, bu suretle nerelerde ve ne kadar fars yerleştirildiğine dâir, mâlûmata tesadüf etmedik. Her iki Azerbaycan 'da türk ve kürt ahaliden aşîret hayatını, hiç olmazsa kabîle isimlerini, zamanımıza kadar muhafaza edenlere dâir mühim kayıtlara rastgelmekteyiz. M. Hasan Baharlu (s. 61—96) şimâlî Azerbaycan 'a âit olmak üzere, şunları kaydetmiştir: Keŋgeli (Gökçay, Cavanşir ve Şuşa tm. = tümen), Kumanlu (Bakû tm.), Cegirli (Şamahı tm.), Karapapak (Kazak tm.), Cavanşir (bu isimdeki tm.), Halaç (Gökçay, Cevad ve Zengezur tm.), Şamlu (Gökçay ve Agdaş tm.), Karamanlu (Cevad tm.), Aydın (Kuba tm.), Yuva (yâni eski Ayva, Nahçivan tm.), İmreli (Cevad, Cavanşir, Şuşa ve Cebrail tm.), Döger (Gence tm.), Bayat (Gökçay, Cevad, Kuba, Şamahı ve Şuşa tm.), Kacarlar (Gökçay, Kuba, Şuşa ve Cevad tm.), Baharlu (Şuşa ve Zengezur tm.), Dulkadır (Gence ve Şemşedil tm.), Ustaelu (Kuba tm.), Padar (Kuba, Gökçay, Ağdaş ve Şamahı tm.; bunlar bilhassa Şamahı 'nın şimâl-i garbîsindeki dağlarda kalabalıktırlar. Bir de Zakatala ve Nuha tümenlerinde, Kürdemir yanında ve şimâlde Derbend yanında bir çok köyler teşkil ederler), Halillü (Şamahı, Kuba, Gökçay, Cevad, Ağdaş ve Nahçivan tm.), Sursur (Gökçay, Şamahı ve Kuba tm.), Çuban (Şamahı ve Cevad tm.), Tatar (Gence ve Cavanşir tm.), Karakoyunlu (Cavanşir, Gökçay, Gence, Zengezur, Nuha ve Kuba tm.) ve Bocak nogayları (Gökçay, Cevad, Ağdaş ve Nuha tm.). 1856 senesine âit Kafkas yıllığında şimâlî Azerbaycan 'ın muhtelif yerlerinde oturan şu kabîlelerin isimleri geçer: Halaç (s. 279, 289, 390), Alpavut (284, 290, 350), Karabörük (289), Çepini (302), Karadekin (yâni Kara-Tegin, s. 316, 328, 352), Dizahlu (328), Bayandır (366), Karayund (352, 392, 427, 437), Kuzanlu Terakime (427, 430, 431), Kazak (436), Kuman ve Kumanlu (464, 470), Börcan (468), Karamanlu (480) ve Türkân (498). Şimâlî Azerbaycan 'daki kürtler türkleşmiştir; bunlardan ancak Zengezur, Nahçivan ve Cebrail tümenlerindeki Celâlî ve Kürd Mefruz kabîleleri ile Şuşa tümenindeki Şilanlu aşîreti (1000 kadar âile) kürtçe konuşur.

Türk kabîlelerinden, daha geçen asrın ortalarında göçebe olarak yaşayanlar, bugün artık toprağa yerleşmiş olup, kabîle isimleri de köy ismi olarak kalmıştır. Az çok göçebe hâlinde olanlar şahsevenler [b. bk.] 'dir. 1814 senesinde bunlardan, yalnız Tebriz-Zencân hattında Haştārūd, Garmrūd ve Miyâne mıntakasında göçüp konanlar 50.000 çadır kadar idi (bk. Morier,

Some Account of the Iliyats, *JRAS*, 1834, VII, 230 v.d.). 1831 senesine âit kayıtlarda (krş. Zayn al-'Âbidîn Şirvânî, *Büstân al-siyâ-sa*, Tahran, 1315, s. 317). Tebriz ile Erdebil arasında yaşayan Şakakı türkmenleri 60.000 âile kadardı. Bunların aşîret taksimatı ve hayattarzları hakkında, Markov (*Şahseveni na Mugani*, *Zapiski kavkazsk. Otdelenya russk. geogr. obşçestva*, XVI, 1—61) 1890'da hayli mâlûmat vermiştir. Şakakıların mühim bir kısmının Timur tarafından buralara getirilip yerleştirilmiş olduğu rivâyet edilir (bk. *Varlık* gazetesi, Sarıkamış, 1920, nr. 30). Bunlardan Sebelân Şahsevenleri 20.000 çadır ve 32 kabîleden ibaret olup, yazın Karasu vâdilerinde (Karadağ müstesna), kışın da Mugan'da otururlar. Bunların başlıca urugları şunlardır: Delikanlu, Tekle, Kuzatlu, Yurtçu, Pulatlu, Şeyhlü v. s. Mişkin-ili Şahsevenleri arasında mârûfları şunlardır: Kocabeglü, Hacıhocalu (Olearius'ta: Hatschi Kasilü), Begdili, Aacerlü (gâlibâ Agaçerili), Yedi-Oymak, Zergerlü, Çakırlu, İlhıçı, İnallu, Karamanbegü v.s. Kari Ritter (*Asien*, VI, 400—405) cenubî Azerbaycan'daki türk aşîretlerine dâir şu mâlûmatı verir: Ayı koyunlu ve Karakoyunlu Hoy ve Erivan hududunda 8.000 hâne ve bütün cenubî Azerbaycan'da 10.000 hâne; Ustaclu, Sariçalu, Kara-Ḫubanlu, 8.000; Cavanşir, 12.000; Şahsevenler, Erdebil civarında, 8.000 ve Haştârüd, Garmrüd ve Miyâne taraflarında 50.000; Maraga ve Urmiye civarında Mukaddem türkmenleri 5.000; Aras şimâlinde, Ermenistan hududunda Kengerlüler 5.000; Karabağ'da Karaçarlular 12.000; Erivan civarında Şahdullular 8.000; Beğdililer, muhtelif yerlerde, 3.000; Halhal'da Seyyidlüler 5.000; Kazvin civarında, Emvarlılar 5.000 hânedir.

K. Ritter'in verdiği bu mâlûmat, geçen asrın başlarına âittir. Bu tarihten sonra vaziyet çok değişmiş ve aşîretler toprağa bağlanmıştır. Cenubî Azerbaycan'da bugün, artık yerleşmiş olmakla beraber, kabîle isimlerini muhafaza edenler şunlardır: Urmiye taraflarında Sulduzlar [b. bk.]; Karabağ ve Maraga'da uzun zaman hâkim tabaka olan „Otuz iki Cavanşir" kabîlesi; Maku taraflarında Karakoyun; Kazvin-Sultaniye mıntakasında Şahseven, İnanlu; Kazvin'in garbında Avşarlar, İnanlular; Kazvin'in cenubunda Kurt-Beglü; Hamse'de Çekniler; Zenva'nın cenubunda Yılmaç, Tırpahlu, Usanlu-Mukaddem, Bayat ve Hudabendelü. Bunlardan başka yine muhtelif yerlerde Karakoyunlu, Akkoyunlu, İlhanlu, Kızılayak, Başoğuz, Karadulaklu, Karababaḫlu, Kalaçlu, Kızılkeçilü, Karadağlu, Usanlu, Karaçorlu, İlbeklü, Çarıklu, Pursunlu ve Develü gibi kabîleler, köyler teşkil ettikleri hâlde, kabîle isimlerini muhafaza etmişlerdir. Göçebe hayatını muhafaza eden türk ve kürt ahali, şimdi pek az kalmıştır. Mes'ûd Kayḫân, (*ayn. esr.*, II, 106—112) Azerbaycan'da bugün „ilât" hâlinde yaşayanlar hakkında, şu mâlûmatı vermektedir: Erdebil civarındaki türk ilâtı — Yurtçu 1000, Fuladlu 1000, Hamıslu 300, Kuzatlu 100, Tekle 300, Rizabeklü 500, Cihanhatuulu 300, Talışmikailü 500, Dursunhocalu 300, Şeyihlü Kadim 100, Bekbağlu Kadim 300, İnanlu (yâni İnallu) 300 ve Mestâlibeklü 300 hâne. Acarüd ilâtı — Nevruz Alibeklü 300, Balabeklü 300, Daragarva 200 ve Alarlu 400 hâne. Mişkin ilâtından bugün göçebe hayatı geçirenler — Kocabeklü 1500, Kacabeklü ve Nasanlu (Naşanlu, ihtimâl Kazatlu) 150, Talışmikailü ve Kocabeklü 1000, Seyyidlü 100, Sarıcaferlü 200, Giyiklü 500, İnanlu ve Kocabeklü 300, Hacıhocalu 1000, Acerlü 300, Kürabazlu 200, Demirçilü 1000, Yekkedelü 200, Gönpapaḫ 2000, Zergerlü 500 ve Adatlu 200 çadır. Savuçbulağ tümeninin kürt ve türk ilâtları — Mamış 1500, Dehköy 3000, Bekzâde Hayderi 1500, Bekzâde Feyzullah Beki 1500, Mengür 1500, Gürg 2000, Süseni 1000, Pirâu 300 ve Kara papak 3000 hâne. Selmas taraflarındaki ilât — Kühesti 1000 ve Şekâk 1500 hâne. Urmiye civarındaki kürt ilâtı — Herki Meydan 600, Bekzâde Şemerniyan 400 ve Zerza 4000 hâne. Halhal'da kürtçe konuşan ilât — Şatranlu 1000, Kelişanbu 200 ve Delikanlu 400 hâne.

Şimâlî ve cenubî Azerbaycan'da bugün kâmilen türkleşmiş araplar da vardır ki, her yerde seyyid ve ulema sınıfına girerler (bk. Baharlu, s. 82 v.dd.). Bunların, köylü olarak, toplu hâlde yaşayanları da görülür; msl. Maku civarında ve Çay-Basar bölgesinde sayıları 10.000 hâne kadardır.

II. Azerbaycan'ın ismi ve tarihî hudutları. „Azerbaycan" ismi, büyük İskender'e iltihak edip, 328 (m. ö.)'de onun namına Media'nın bâzı vilâyetlerini idare eden Ahemenî (Kiyâniyân) generali Atrapates'in isminden gelmektedir. Media'nın Hemedan'ı ihtiva eden kısmından (Media major) ayırt edilmek üzere, buraya Media Atropatanae (yahut Media micor) veya sâdece Atropaten (Ἀτροπατηνόν, Strabon, XI, 523) denilmiş, III. asırdan itibaren Āẕurbaẕagān ve bizanslılarda ise, Ἀδραβιγάνων şekilleri görülmeğe başlamıştır. Araplar, *g*'yi *c* ile karşılayarak, Āẕarbaycān demişler ve ismin bu şekli bilâhare iranlılara ve türklere geçmiştir. İranlılarda bu kelime hakkında muhtelif halk etimolojilerine rastgelinir ki, bunlar kısmen bize de intikâl etmiştir (msl. *āẕar*, pehlevî dilinde „ateş" ve *baygān*, „muhafız", bk. Yâḳût ve Ṭabarî, I, 494; diğer bir rivâyete göre, bu isim Azerbâd b. Biurasf'tan alınmış imiş, bk. İbn al-

Fakīh, s. 284 ; Muḳaddasī, s. 375). Araplar zamanında, Azerbaycan 'ın cenup hududu, Sîser bölgesi dâhil olmak üzere, Kızıl-özen (Safīd-Rūz, eski Amardos) ve Beşparmak dağları ve şimâl hududu ise, Mugan dahil, Aras nehri olmuştur; fakat şimâl hududu bâzan Derbend (Bāb al-abvāb) 'e kadar uzanmıştır. Aras 'ın Mugan tarafında bulunan Varasan şehri, dâimâ Azerbaycan 'dan sayıldığı hâlde, bu nehrin sol sâhilindeki Baylaḳān ve Nahçivan şehirleri, ancak zaman zaman bu ülkeye dâhil olmuş, bâzan da Zencân 'dan Barda'a 'ya kadar olan saha Azerbaycan addedilmiştir (İbn al-Fakīh, 285). Bu suretle bütün Arrân, Azerbaycan 'a dâhil olup, Barda'a şehri „yukarı Azerbaycan" (Āzarbaycān al-'ulyā, bk. Ya'ḳūbī, *Buldān*, 271) sayılmıştır. Eski Sâsânîler devrinde, Aras 'ın ve bilhassa Kür 'ün şimâli hazarların elinde olduğuna göre, hudut Aras 'tan geçtiği hâlde, hazarların daha şimâle sürüldükleri zamanlarda hududun da şimâle kaydığı anlaşılmaktadır. Meselâ Nuşirvân zamanında Derbend 'in kalelerini bina eden İran muhassili Barzius, 1929 'da bulunup okunan pehlevî kitâbesinde, „Azerbaycan mâliye müdürü" unvanı ile anılmıştır (Paḫomov-Nyberg, *Pehleviyskie nadpisi Derbenda, Izvestiya obṣçestva obsledovanya i izuçenya Azerbaycana*, Bakû, 1929, VIII, 29). Araplar da Azerbaycan ile Ermeniye, Şirvan ve Arrân 'ın idaresini birleştirip, bir vâliye tevdi ettikleri zaman, bu ülkenin heyet-i umumiyesine „Ermeniye", bâzan da „Azerbaycan" adını vermişlerdir. Bu zamanlarda Azerbaycan, cenupta Hemedan mıntakasından şimâlde Derbend 'e kadar uzanan büyük bir ülke olarak gösterilmiştir (bk. Ṭabarī, Zotenberg, *Chronique de Tabari*, Paris, 1871, III, 494). İbn Ḥavḳal, bizzat gezdiği Azerbaycan 'ın haritasını çizerek, İṣṭaḫrī 'yi ikmâl etmiş; İṣṭaḫrī ise (yeni tab., s. 332) Ermeniye ile Arrân ve Azerbaycan 'ın toplu bir haritasını vücuda getirerek, buna „Azerbaycan haritası" (s. 329) demiştir. Bu zat Hazer denizi haritasını çizerken de, (s. 387) Derbend 'e kadar uzanan bütün sahayı „Azerbaycan" olarak göstermiştir. Azerbaycan mıntakasını pek iyi bilen *Ḥudūd al-'ālam* müellifi de (var. 32 a), Ermeniye, Azerbaycan ve Arrân 'ı bir mıntaka olarak tevsim ettiği gibi, Muḳaddasī de 'aḳur, yânî munhat arazi dediği Mezopotamya 'ya ve kâmilen dağlık bir bölge olan Cibāl 'e mukabil olmak üzere, Ermeniye, Arrân ve Azerbaycan 'ı bir bölge saymış ve bu üç memleketi „İḳlīm al-riḥāb" tesmiye etmiştir. İlhanlılardan sonra Azerbaycan 'ın tamamiyle türkleşmesini ve her yerde aynı lehcenin konuşulması üzerine, Arrân ve Şirvan taraflarındaki türklere Azerbaycan türkleri yahut âzerî türkler denilmeğe başlanmıştır (bk. Jäschke, *Aserbeidschaner und Tataren*, *MSOS*, XL, 121 v.d.). Evliya Çelebi (II, 240) Karabağ 'a „küçük Azerbaycan" dediği gibi, Kafkasya tarihçisi P. Butkov (*Materyalı dlya novoy istorii Kavkazu*, Petersburg, 1869, II, 403, 412, 434) da, Şeki, Gence, Şuşa, Şamahı, Bakû ve Ḳuba hanlıklarına „Azerbaycan hanlıkları" adını vermiştir. Arrân ve Şirvan ayrı maddelerde izah edildiği cihetle, Azerbaycan 'ın Selçuklulardan ve İlhanlılardan evvelki tarihinde, daha ziyâde „İran Azerbaycanı" 'ndan bahsedeceğiz. Mamafih türklerin buraya yerleşerek, aynı lehceyi kullanan bir zümre teşkil etmelerinden sonraki devirde „Azerbaycan" tâbiri artık, cenubî ve şimâlî Azerbaycan 'ın ismi olmuştur.

III. Arap devri. Araplar geldiği zaman, ülkenin şimâlî kısımları Arrân ve Ermeniye 'nin Sisacān tarafı ile Gürcüstan, hazarlara âit idi (İbn al-Fakīh, s. 287; İbn Ḫurdaẕbeh, s. 122 ve Abū Dulaf, İbn al-Fakīh 'in Meşhed nushasında, var. 185a). Ülke, araplar tarafından, 642 'de fethedildi. Chazariyan ve R. Fasmer, arapların Azerbaycan 'ı da idare eden „Ermeniye vâlileri" 'ni ve Zambaur (*Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover, 1927, s. 177 v.d.) ise, 889 'da Muḥammed İbn Abi 'l-Sāc tarafından Āl-Sāc hânedanı kuruluncaya kadar geçen Azerbaycan vâlilerini sayar. Bunlar arasında, sonraları Şirvan 'ın, gûya Sâsânîler neslinden gelme, yerli sülâlesi telâkki olunan arap Şaybān kabîlesi emîrleri (Şirvanşahlar) ile, mâlikâneleri bilhassa kürtler arasında bulunduğu cihetle kürtleşerek, kürt kabîlelerinden sayılan arap Azd kabîlesinden Ravvād emîrleri mühim rol oynamışlardır. Muhtelif zamanlarda, Deysem (kürt) ve Deylem (Banī Musāfir) emîrleri, hâkimiyeti arap emîrleri elinden almak için çalışmışlar; bâzan muvaffak da olmuşlardır. Nihayet ülke Ravvād emîlerinden Vahsūdān b. Mamlān devrinde Selçuklular geçmiştir.

Türklerden evvelki devirde Azerbaycan 'ın merkezi olup, daha Atropatlar zamanında mâlûm bulunan Gazaka (Γάζακα; ermeni ve süryânîlerde Ganzaka, iranlılarda Gazna [گزنه] ve araplarda Canza [جنزه]) bugün Taht-ı Süleyman 'ın yerinde bulunan Şiz ile bir tutuluyorsa da (bk. Marquart, *Eranşahr*, 108; Le Strange, *Caliphate*, 223 v.d.), bu doğru olmasa gerektir. Arap menbâlarına göre, Canza, şimdiki Maraga 'nın cenubunda, İbn Ḫurdaẕbeh 'e göre, Maraga 'dan Urmiye 'ye giden yolda, Maraga 'dan 6 fersah mesafede bulunmakta idi (bk. P. Schwarz, *Iran im Mittelalter, nach den arabischen Geographen*, 1934, VIII, 1098, 1309). Yāḳūt 'a göre, burada büyük bir ateşgede ve

kisraların büyük bir „eyvanı" vardı. İbn Ḫurdaẕbeh, düz bir sahada kurulmuş bir şehir olarak gösterdiği Canza'yı (s. 19), Bagdad'dan, Şebr-i Zûr'a uğrayarak, Siser'e varan ve Maraga'dan da, Barze'den geçerek, Dînaver'e ulaşan yolda, Siser'den sonra ilk şehir olarak zikrettiği al-Şîz'den ayırmaktadır. Abü Dulaf (Yâḳût), al-Şîz'i dağlık arâzide kurulmuş bir şehir olarak göstermiştir. Gazaka, Strabon (XI, 523)'da da düzlükte kâin bir şehir olarak geçer. İbn al-Faḳîh (246), evvelâ Azerbaycan'da (gâliba Ganza'da) bulunan bir zerdüşt mâbedinin Nuşirvan zamanında al-Şîz'e nakledildiğini kaydeder. Her hâlde gerek Şîz, gerek Ganza, zerdüşt mezhebinden olanların nazarında mukaddes birer şehir olduğundan, bir biri ile karıştırılmıştır. İbn Ḥavḳal'de (s. 352) bura tâcirlerinden birinin nisbeti „al-Şîzî al-Maraġî" olarak geçtiğine göre, acaba Ganza'ya da mı „al-Şîz" denilirdi, anali hatıra gelmektedir. Esasen al-Şîz'in, Taht-ı Süleyman'ın değil, Maraga civarındaki Laylan'ın bulunduğu yerde kâin olduğunu söyleyenler de vardır [bk. mad. UR-MIYE]. Her hâlde Ganza'nın Taht-ı Süleyman ile hiç münasebeti yoktur ve bu şehrin Maraga'dan ancak 6 fersah cenupta kâin olduğu hakkında İbn Ḫurdaẕbeh'in verdiği mâlûmat doğru olsa gerektir.

Araplar geldiği sıralarda Azerbaycan'ın merkezi Erdebil idi ve burada Sâsânîlerin merzubanı oturmakta idi (bk. Belâẕurî, s. 325); araplar Maraga'yı merkez edindiler. Fakat X. asırda Yûsuf b. Abi 'l-Sâc al-Davdâẕ, idare merkezini tekrar Erdebil'e nakletti (İbn Ḥavḳal, 334). Selçukîler devrind eise, merkez Tebriz oldu (bk. İbn Ḥavḳal, 580, 1184'te yapılan ilâveler; ngr. Kramers, s. 335). Hulagu zamanında Maraga, Abaka Han zamanında ise, Tebriz yeniden merkez oldu. İlk Safevîler devrinde merkez, bir aralık, yine Erdebil'e nakledildi ise de, bir müddet sonra Tebriz'de karar kıldı. Araplar hâkimiyeti zamanında Azerbaycan'ın başlıca şehirleri şunlardı (İbn Ḫurdaẕbeh, 119; İbn al-Faḳîh, 285; İṣṭaḫrî, 181 v.d.; İbn Ḥavḳal, 333—355.): Maraga, Ḫunac, Miyanic (Meyâne) Erdebil, Varaşân, Siser (şimdi Sanna), Berze (Urmiye gölü cenubunda; bk. Schwarz 1052/1053), Sabir-Host (Maraga'nın cenubunda 8 fersah; Schwarz, 1055), Câbirvân (Urmiye gölü cenubunda; Schwarz, 1100), Tebriz, Merend, Huvayy (Ḫoy), Kulsere (Maraga'nın 53 km. şarkında Kül-Tepe; bk. MARAGA), Muḳan (Mugan), Berzend (bugün Erdebil'in şimâlinde aynı ismi taşıyor), Genze (Ganzak), Neriz (Urmiye şehrinin şarkında; Schwarz, 1102), Urmiye şehri, Selmas, al-Şîz, al-Silḳ (Schwarz, 1123), Sindbâya (Schwarz, 1126), Beldankre (Schwarz, 1136), Mayinhere (Dinâver ve Siser arasında; bk. Marquart, *Eranşahr*, s. 111; Schwarz, 1139).

Araplar zamanında Azerbaycan'da, mebdeleri Maraga, Erdebil ve Barda'a olan, başlıca ticaret ve muvasala yolları şunlardı: **Maraga-Dinâver yolu**: Maraga-Musa Âbâd-Berze-Baylakan-Enderâb-Siser-Dinâver. **Maraga-Urmiye yolu**: Maraga-Berze-Câbervân-Neriz-Urmiye. **Maraga-Erdebil yolu**: Maraga-Külsere-Serâv (bugün Serâb)-Neyyir-Erdebil. **Maraga-Tebriz-Debil yolu**: Maraga-Dih Ḫarrâḳan-Tebriz-Merend-al-Vâdî (yâni Aras)-Naşavâ (Naḫçivân)-Debîl (Dvin). **Erdebîl-Zencan yolu**: Erdebil-Miyâne (yahut Kanṭarat-i Sefîd Rud: Kızıl Özen köprüsü)-Serâh (Serâb)-Nuî (yahut Nuviy, Schwarz, 1302; 1586)-Zencan. **Erdebil-Barda'a yolu**: Erdebil-Ḫuş (şimdiki Erşek civarı; Ḳudâme, 213: Ḫân Bâbek; Schwarz, 1160)-Berzend-Balhâb (yahut Bahlâb, bk. Schwarz, 1136, 1305; Şaḫra-i Balâsagân'da, yâni cenubî Mugan'dadır)-Varaşâa-Darmâm (Ḳudâme, 213: Ḳumâm, Aras'ın sol sâhilinde)-Baylakân-Yunân (Balâẕorî, 216, şimdiki Tayra Korgan'a tekabül eder)-Barda'a. **Barda'a-Bâb al-Abvâb yolu**: Barda'a-Berzenc (Cevad'dan biraz yukarıdadır)-Şamaḫı-Şirvân (=Şaberân)-Laycân (Kuba, bk. ALLAN)-Cisr-i Samür-Bâb al-Abvâb. **Barda'a-Tiflis yolu**: Barda'a-Genzeh (Gence)-Şamḫur-Ḫunan (Mteiaris-Taikhe şimdiki Burçalı'da Harm'ın Kür'e munsab olduğu yerde; bk. Ghazariao, s, 80; Muḳaddasî'de Kal'ât al-Turâb)-Kal'ât ibn Kndmân-Tiflis.

İbn Ḥavḳal büyük şehirlerden (s. 351) maada, gençliğinde ziyaret ettiğini söylediği Kursarah (yâni yukarıda adı geçen Kulsere = Kültepe) (s. 323)'tan, bir de Ḫunac ile Miyanç arasında işlek ve geliri çok bir gümrük mevkiinden (marşad) bahseder (s. 353). Muḳaddasî'ye göre (s. 378) ülkenin en güzel şehirleri Tebriz ile Muḳân (=Bacervân, Mugan'ın hükûmet merkezi) idi; her iki şehir de, etraflarını saran bahçeler ile, ülkenin birer cenneti ve islâm devrinde „şimâi iklimi" (riḥâb)'nin birer incisi idi.

Arap fütuhatını müteakip ülkeye pek çok arap getirildi. Bunlar bilhassa Kûfe, Basra ve Şam ahalisinden idi. Daha 649—650 (h. 29)'de kûfelilerden 6.000 (Ṭabarî, I, 2805), Banî Taġlib'den, Şu'ayb b. Malîl'in idaresinde, 2.000 âile (*Aġânî*, XI, 59) iskân edilmişti. Bilhassa II. asırda çok arap geldi. Halife Abü Ca'far al-'Abbâsî, Yazîd b. Ḥâtam al-Sulâmî'yi Azerbaycan vâlisi tâyin edince, bu zat bâzı Yemen aşîretlerini Basra'dan buraya getirdi; Karacadağ mıntakasının bütün şehirleri ve Tebriz, bunların mülkü oldu. Urmiye gölü cenubundaki

Nerzi ise, Ṭayy kabîlesinden Murr b. 'Alî 'nin idaresine verildi; Miyanç 'ta Hemdanîler hâkim oldu. Bu yeni gelen arap kolonlarına yerlilerin arazisi verildiğinden yerliler, toprağa bağlı „serf" hâline geldiler. Arapların geldiği devirde harap bir hâlde bulunan Varaṣān 'ı Emevîlerden Marvān b. Muḥammed b. Marvān b. al-Ḥakam ihya etti ve bir kale inşası ile burasını kendisine mâlikâne (*ḳaṭ'a*) yaptı. Varaṣān, sonradan, Abbâsîlerden Zubayda bint Ca'far b. al-Manṣūr 'un mâlikânesi oldu. Bir köy hâlinde olan Berzend 'i, türklerden Afşin imar ve tahkim etti. Maraga (Afrahrūẕ), Ermeniye vâlisi Marvān b. Muḥammed 'in mâlikânesi iken, Abbâsîler devrinde, Hārūn al-Raşīd 'in kızlarından birinin mülkü oldu ve Azd kabîlesine mensup emîrlerin idaresi altında idi. Ḥuzayma b. Ḥāzim 'in Ermeniye vâlisi olduğu sırada, Maraga ya pek çok arap askeri yerleştirildi ve Bābek isyanında araplar Azerbaycan 'ın her tarafından gelerek, buraya toplandılar. Böylece Maraga, arap unsurunun en kalabalık bulunduğu bir nokta oldu. Evvelce bir köy olan Merend 'i, Nazār kabîlesinden Bu'ayṣ b. Calîs (Ya'ḳūbî, *Tārîḫ*, II, 446) ve sonra oğlu Muḥammed Abu 'l-Bu'ayṣ imâr ederek, büyük bir şehir hâline getirdi (Belāẕorî). Urmiye 'nin şarkında bir yarım ada teşkil eden Şāhî de onlara geçti (Ṭabarî, III, 1386). Urmiye 'yi Azd kabîlesinden Şadaḳa b. 'Alî ve torunları idare ettiler. Tebriz, Āhar ve Varzaḳān 'dan Buẕẕ 'e kadar uzanan bölge, yukarıda adı geçen Yazīd b. Ḥātam al-Sulāmî tarafından getirilen Azd kabîlesinin reisi Ravvād b. Maṣnā 'nın ve torunlarının hükmü altına geçti. Sonraları Azerbaycan tarihinde en mühim rolü oynayan bu Revvâdîlerin, Musa Peygamber kıssasında zikri geçen gemici Culaydā 'nın soyundan olduğu (bk. Minorsky, *Ḥudūd al-'ālam*, 39, 143, 396: Culaydā b. Karkar; İbn Ḥavḳal, 272: Culandā b. Kan'ān), yânî Azd kabîlesinin en eski eşrafından sayıldığı, mâlûmdur. Bunların idaresinde bulunan Āhar ve Varzaḳān şehirleri ile, bu şehirlerin teşkil ettiği Maymad vilâyeti, Ravvādilere âit geniş malikânelerin merkezini teşkil etmiştir. Ravvād al-Azdî 'den sonra oğullarından Vacnā ve torunlarından Abu 'l-Haycā, Mamlān ve Vahsudān zikre değer. Vacnā, Tebriz 'i büyüterek şehri bir kale ile çevirmiştir. Bunlardan İbn Abi 'l-Haycā al-Ravvādî 'nin, *Tārîḫ-i Āẕarbaycān* ismi ile, bir eser de yazmış olduğu mâlûm ise de, henüz ele geçmemiştir. Serāv (Serāb), Kinde kabîlesi emîrlerinin elinde kalmış ve Azd kabîlesinden Şibl b. Muttaḳî ile, 'Alî Zanburr adında diğer bir arap âilesi de bu şehri idare etmiştir (krş. İbn Ḥavḳal, s. 353). Erdebil 'in şimâlinde, Mugan havâlisindeki Bācervān 'a, Ṭayy kabîlesine mensup arap emîrleri (bk. Belāẕorî, 331), Berz 'e de Evd aşîretine mensup emîrler hâkim olmuştur. Şirvan, Hārūn al-Raşīd zamanında Ermeniye vâlisi olan Yazīd b. Mazyad al-Şaybānî 'nin evlâdı eline geçti; Daḥarḳān 'da ve Uşna al-Azeriye (Uşnnye) 'de Bani 'l-Rudaynî adında bir arap âilesinin hükmü altında kaldı. Şirvan 'daki Şamāḫî şehri de, buralarda bulunduğu sabit olan (bk. Şamāḫ b. Żarîr al-Şaybānî, Belāẕorî, 329) arap emîri Şammāḫ 'a nisbet edilmiştir. Bütün bu arap emîrleri bu ülkede sülâle tesis ederek, yaşamışlar ve her yerde, yavaş yavaş, kendi tebaaları olan yerli kavimler ile kaynaşarak, onların eşrafı olmuşlardır.

Araplar gelmeden önce Azerbaycan, diğer bâzı İran vilâyetlerine nisbetle, haylı geri kalmış, az nüfuslu bir ülke idi (bk. *ZVO*, XVIII. 093), Araplar bura ahalisi ile, ancak 800.000 dirhem vergi mukabilinde, sulh akdetmişlerdi (Ṭabarî, I, 2805). Ülkenin müşterek bir dili, müşterek bir din ve medeniyeti de yoktu. Bir çok şehirlerde âzerî farsçası konuşuluyordu. Sonraları Bābek 'in ihya etmek istediği Cāvidânîler mezhebinin tarafdarları her tarafa yayılmıştı. Buẕẕ ahalisi bu mezhepten idi (Ya'ḳūbî, s.272), fakat bu da tam mânasiyle yayılmış değildi. Muḳaddasî 'ye göre (s. 375), bugün yalnız türkçe konuşulan Sebelân dağları mıntakasında, o zaman 70 'ten fazla dil konuşulurdu; İbn Ḥavḳal ise (s. 347), Sebelân dağlarında her köyün dili ayrı olduğunu ve bu dillerin ne âzerî farsçası, ne de hâlis farsça olmadığını söyler. Arrān 'da arrān dili, Naşavva (Naḫçivān) 'da ermenice, Mugan 'da kürtçe konuşulduğu kaydediliyor. Aras havzasında Baylaḳān ve Varaṣān 'da hazarcanın yaygın olduğu, hâtta fars aslından olanların bile fasih hazarca konuştukları, İbn A'ṣam al-Kūfî (*al-Futūḥ*, Topkapı nushası, 2956, II, var. 185 b) 'de nakledilen bir rivâyetten anlaşılmaktadır. Arapların gelmesinden sonra, arapça her yerde yayılmağa başladı. Azerbaycan araplar devrinde, din ve medeniyet bakımından, vahdet kazandığı gibi, medeniyet sahasında da büyük bir inkişâfa mazhar oldu; Yāḳūt ve Sam'ānî, Azerbaycan 'ın ayrı ayrı şehirlerine mensup müteaddit âlim ve bilhassa muhaddislerin isimlerini sayarlar. Muḳaddasî (s. 379) 'ye göre azerbaycanlılar o zaman şi'ilikten uzak, koyu sünnî olup, çoğu da hanbelî idi. Kendilerinde mezhep taassubu görülmezdi. Bunlar, daha ziyade, badis ilmine ehemmiyet verirlerdi. İbn Ḥavḳal 'in ifadesine göre, münevver azerbaycanlılar, kelâm ve mantık gibi ilimlere istihkar ile bakmışlar, fakat tıp sahasında mühim şahsiyetler yetiştirmişlerdi. Bu müsbet faâliyet ile beraber, araplar

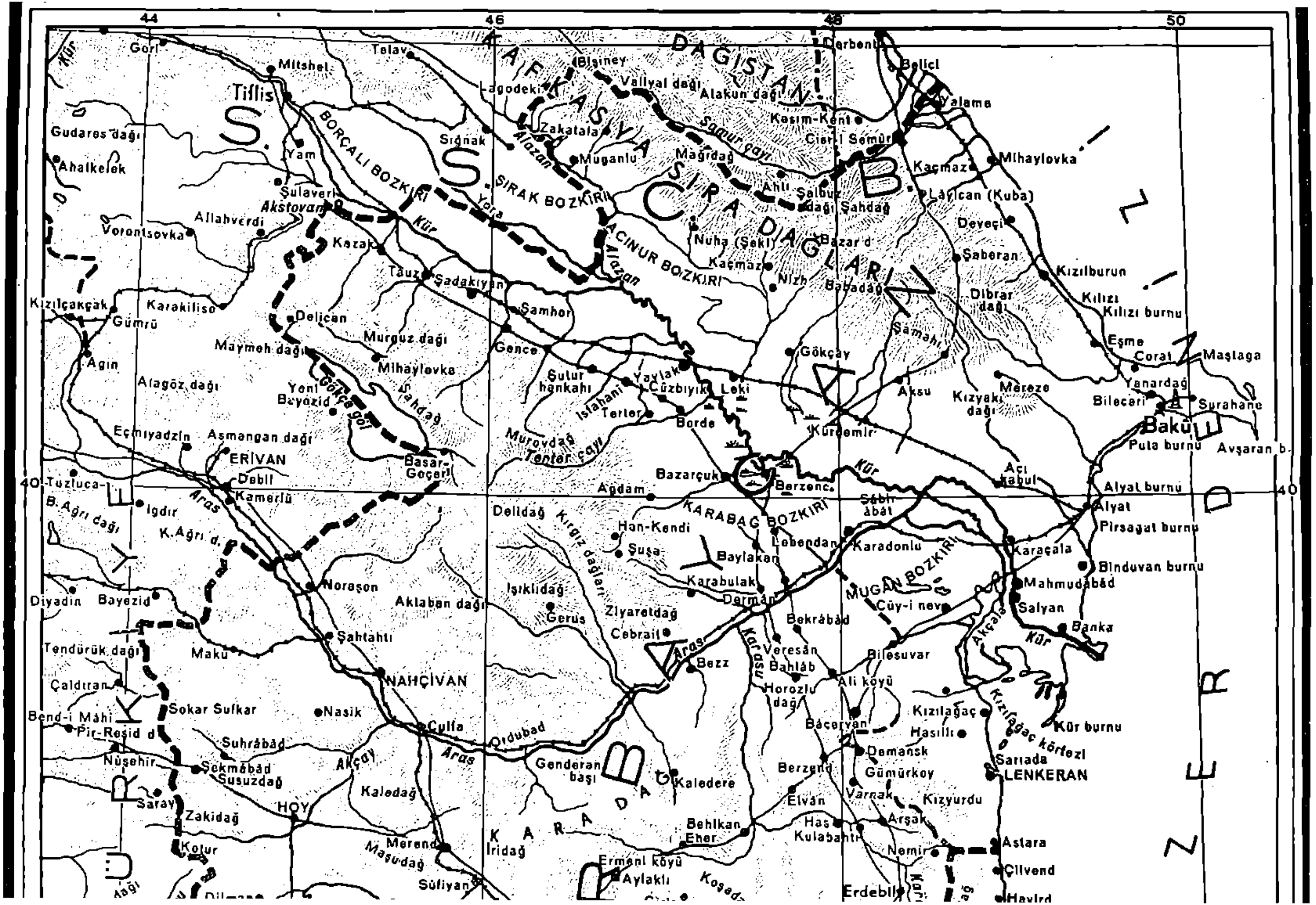
44
46
48
50
40
KAFKASYA SIRA DAĞLARI
DAĞISTAN
HAZAR DENİZİ
Derbent
Belici
Yalama
Mihaylovka
Kaçmaz
Laycan (Kuba)
Deveçi
Şaberan
Kızılburun
Kılızı
Kılızı burnu
Eşme
Corat
Maştaga
Yanardağ
Bileceri
Surahane
Bakü
Pula burnu
Avşaran b.
Alyat burnu
Alyat
Pirsagat burnu
Binduvan burnu
Karaçala
Mahmudabad
Salyan
Banka
Kür
Akçala
Kür burnu
Kızılağaç körfezi
Kızılağaç
Hasıllı
Sarıada
LENKERAN
Astara
Çilvend
Havird
Tiflis
Gori
Mitshet
Telav
Bişiney
Vallyal dağı
Alakun dağı
Kasım-Kent
Ciçil Semür
Lagodeki
Zakatala
Muganlu
Mağrdağ
Samur çayı
Ahti
Şalbuz dağı
Şahdağ
Bazar'd
Nuha (Şeki)
Kaçmaz
Nizh
Babadağ
Dibrar dağı
Şamahı
Mereze
Kızyakı dağı
Aksu
Gökçay
Kürdemir
Acı kabul
Gudares dağı
Ahalkelek
Yam
Sığnak
BORÇALI BOZKIRI
SIRAK BOZKIRI
ACINUR BOZKIRI
Alazan
Yora
Şulaveri
Akstovan
Allahverdi
Vorontsovka
Kazak
Tauz
Şadakiyan
Şamhor
Gence
Şulur hankahı
Yaylak
Cüzbıyık
Leki
Islahani
Terter
Borde
Murovdağ
Terter çayı
Kızılçakçak
Karakiliso
Gümrü
Agın
Delican
Murguz dağı
Maymeh dağı
Mihaylovka
Alagöz dağı
Yeni Bayezid
Gökçe göl
Şahdağ
Eçmiyadzin
Aşmangan dağı
ERİVAN
Basar-Goçeri
Tuzluca
Debil
Kamerlü
Aras
Iğdır
B. Ağrı dağı
K. Ağrı d.
Bazarçuk
Berzenc
Ağdam
KARABAĞ BOZKIRI
Sabir abad
Delidağ
Kırgız dağları
Han-Kendi
Şuşa
Baylakan
Lebendan
Karadonlu
MUGAN BOZKIRI
Karabulak
Derman
Cüy-i nev
Işıklıdağ
Gerus
Ziyaretdağ
Cebrail
Bekrabad
Diyadin
Bayezid
Noraşon
Aklaban dağı
Şahtahtı
Karasu
Veresan
Bahlab
Bilesuvar
Tendürük dağı
Maku
NAHÇİVAN
Bezz
Horozlu dağı
Ali köyü
Çaldıran
Bend-i Mahi
Pir-Reşid d
Sokar Sufkar
Nasik
Culfa
Ordubad
Baçeryan
Demansk
Suhrabad
Nuşehir
Şekmabad
Susuzdağ
Akçay
Genderan başı
Kaledere
Berzend
Gümürköy
Elvan
Varnak
Kızyurdu
Saray
Zakidağ
HOY
Kaledağ
KARADAĞ
Behlkan
Eher
Has Kulabahtı
Arşak
Nemir
Kotur
Merend
Masudağ
İridağ
Ermeni köyü
Aylaklı
Koşedağ
Erdebil
Süliyan
Dilman
dağı

AZERBAYCAN
0
50
100
200
300 Km.
Bugünkü devlet hudutları
Şimalî ve cenubî Azerbaycan hududu
Arap devrinde cenup hududu
(İbn Rusta ve İbn Fakih'e göre)
Demiryolları
Ticaret yolları
Tebriz
Saldâbâd
Uncalık
Selmas
Şerefhane
Başkale
Kokubülent dağı
Mar dağı
Dize
URMİYE
Geliye dağı
Nervazor
Nehri
Abış
Norîz
Uşnu
Girdi
Piris dağı
Agra
Zibar
Revandiz
Handren
Şaklava
Sefin dağı
Raniye
Erbil
Köysancak
Dibega
Taktak
Mahmur
Altın-Köprü
B. Zap
Küçük Zap
Kalo-i Pasva
Câbervan
Şahl adası
URMİYE GÖLÜ
At ad.
Koyun ad.
İspir ad.
Eşek ad.
Dehharkan
Gugan
Sehend dağı
Bunab
Marağa
Karakaya
Miyandâb
Musaâbâd
Berze
Soğukbulak
Gerke
Baylakan
Sayınkale
Enderâb
Sakız
Serdeşt
Bane
Mayid
Başbarmak d.
Hacıseyid dağı
Sise
Kızılözen
Bicar
Darr Silla
Tiken tepe
Akçagümbed
Sipehsalar dağı
Karaca dağ
Cağatuçay
Mehrevan
Serab
Sebelan
Nir
Ucan
Sengâbâd
Külsere
Türkmen-Kendi
Serskend
Miyane
Karaurgân
BOZKUŞ DAĞI
Maş
Hirovâbâd
Kabak
Sencide
Holhol
Akdağ
Rovra
Şal
Ka'adkugan
Sercem
Akhane
Karavul dağı
Tul-Suvari
Mihrâbâd
Nikbay
ZENCAN
Zencan çayı
Cehilhane
Akgedik
Angur dağı
Masuliye gediği
Masuliye
PUŞT-I-KÜH
Lisar
Kerganrud
Şefarud
Mürdâb
Enzeli
Pirbazar
Reşt
Sefidned
Lenkerud
Rudser
Lahican
Darpah dağı
Deyleman
Rüstemâbâd
Rudbar
Mencil
Anbu
Şahrud
Şehristan
ALAMUT
Kazvin
Molla Ali
Uvan dağı
Hain
Sultaniye
Ebher
Topraklu
Kucun
Nahvend
Siyadeh
Hisar
İştahard
Araseng
Selmelâbâd
Ave
Kalecik
Manyan
Noberan
Küşkek
Sarı
Kordsu
Save
Subaşi
Kürven
Surabay
Meran
Pençe dağı
Hemedan
Esedâbâd
Elvend dağı
Kumasun
Palanduz
Hasanâbâd
Sungur
Giray
Kenkâver
Zamanâbâd
Dizâbâd
Cemilâbâd
Sehne
Tuzlu göl
38
36
48
50

araptan ziyâde fars unsuru getirmekle, Azerbaycan'da nihayet fars dilini ve câmiasını kuvvetlendirmiş oldular. İbn Ḥavḳal (s. 348 v.d.)'e göre, kendi zamanında, farsça Azerbaycan'ın umûmî dili olmuştu; farsça konuşanlar arasında arapça bilmeyenler az bulunur, fakat tüccar sınıfı ile toprak aristokrasisi (arbāb al-ziyā') fasih arapça konuşurdu. Sonradan fars unsuru git-gide kuvvetlenerek, hem mahallî dilleri, hem de arapçayı tazyika başladı. Bu bakımdan araplık, Azerbaycan'da, Mâverâünnehr'de olduğu gibi, farsçanın ve iran medeniyetinin yayılmasına sebep olmuştur. Zâten bura ahalisinin farsçası da, tıpkı Mâverâünnehr'de olduğu gibi, Horasan farsçası idi (Muḳaddasî, 378). Neticede yerli ahali içine eşraf sıfatı ile yerleşen araplar, bunlar ile kaynaşarak, fars yahut kürt oldular. Tebriz — Eber taraflarını idare eden Revvâdîler, yukarıda söylediğimiz gibi, Yemen araplarının en eski âilelerinden neş'et ettikleri hâlde, sonradan kürtleştiler; isimlerine nazaran aynı asıldan geldiklerine hükmetmek icabeden Eyyûbîler, yarı türkleşmiş bir kürt hânedanı hâlinde meydana çıktılar. Kezâ Selçukluların hizmetinde bulunan Ahmediller de türkleşmiş kürt eşrafındandır (Eyyûbîler ile Ahmedîlerin Revvâdîlerden neş'et etmiş olduğunu, ilk defa Kasravî Tebrizî, *Şahriyārān-ı Gumnām*, II, 22, 110, söylemiştir). Yazîd İbn Mazyad al-Şaybānî'nin Şirvan ve Arrân ile Derbend taraflarını idare eden ahfadı, kendilerinin eski Sâsânîlerden gelme bir hânedan olduğunu iddia ederek, bir de şecere uydurmuşlardır. Mâverâünnehr'de Sâmânîlerin sahte şecereleri gibi, bu Şaybānî şirvanşahların şeceresini de, Mas'ūdî ve al-Bīrūnî gibi büyük âlimler en mevsuk bir hakikat gibi telâkki etmişlerdir (bk. Mas'ūdî, *Murūc*, II, 24; Bīrūnî, *al-Āṯār al-bāḳiya*, 39).

IV. **Azerbaycan'a gelen ilk türkler.** Azerbaycan'ın asıl imar ve iskânı, XI. asırda, Selçukluların ve XIII. asırda İlhanlıların hâkimiyeti devrinde vukûbulmuştur. Selçuklulardan evvel burada mühimce bir türk kütlesi görülmüyorsa da, muhtelif devirlerde yerli ahaliye o kadar türk unsuru karışmıştır ki, Selçuklulardan evvel türkçe konuşmayan bâzı vilâyetler ahalisinin, ekseriyetle, menşe bakımından, muhakkak türk olduklarına hükmetmek icabeder. Türkler evvelâ, belki VII. (m. ö.) asırda, sakaların seferi esnasında, buraya gelip, hâkim zümreyi teşkil etmişlerdir (bunların iranlı sakalar üzerindeki nufuz ve hâkimiyeti hakkında bk. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan ve yakın mâzisi*, 2. tab., İstanbul, 1942, s. 87 v.dd.). Bunların Sakasan ismindeki merkezleri (bk. Strabon, XI, 509, 511) ki, harâbesi Şamhor-çay da (bk. *Ghazaryan*, s. 37) Gerdiman civarında Sakasan ismi ile son asırlara kadar mâlûm ve Uti vilâyetine tâbi idi (bk. Merquart, *Eranşahr*, 121). Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde Efrasyab'a nisbet edilen mevkiler, eski sakalar zamanına âit hâtıraları arzeder (Şābarān'ın Efrasyab'ın payitahtı olduğu, Zakariyā Ḳazvînî, *Āṯār al-bilād*, s. 403'te; Arrân'da Sang-i Surah'ın Efrasyab'ın son sığınağı olduğu, Nasavî, *Sīrat Calāl al-Dīn*, nşr. Houdas, s. 225'te gösterilmiştir. Tebriz'in kapılarından birinin, Efrasyab'ın başı defnedilmiş olması sebebinden, „Darvāza-i sar" ismini aldığı söylenir). Bugünkü Gence mıntakasına ve bunun garbına düşen sahaya kendi isimlerini veren Utîlerin adı Strabon'da bile geçer. Eski menbâların bunlar ile karıştırdıkları Utîlerin, ırk bakımından, türk oldukları zannedilmektedir (bk. Klaproth, *Tableaux historique de l'Asie*, s. 234, 260; İnostrantsev, *Ḫunni i Ḫiungnu*, 1925, s. 68, 137). Araplar zamanında bunlar, Bābek'e yardım etmeleri dolayısı ile, Uzz ve Uvazin adı ile zikredilir. O zamanlar bunların, türklerde görüldüğü gibi, tarhanları da vardı (bk. Ṭabarî, III, 1179, 1192 v.d.; İbn al-Faḳîh, 293; Balāzurî, 203); Uti vilâyetinde, Ḫalḫal isminde, bir de kaleleri bulunuyordu [bk. TARUM]. Bu *ḫalḫal* kelimesi, türk ve moğullarda „kale" mânasında kullanılan *ḳalğan* (bk. mad. DERBEND) kelimesinden gelse gerektir. Nuḫa tümeninde bugün Kafkas kürin dil grupundan ayrı bir lehce konuşan Udinlerin eski Uzlar ile münasebeti meselesi henüz hallolunmuş değildir (bk. Marquart, *Streifzüge*, s. 49 v.d.). Fakat Hazar bakanı Hārūn'un mektubunda bir hazar kabîlesi olarak adı geçen Avazlar (bk. Harkawy, *Russiche Revue*, 1875, VI, 303) ile, moğullar zamanında İlhanlıların hizmetinde görülen Uzlar (bk. Raşîd al-Dîn, *Cāmi' al-tavārîḫ*, Topkapı, 1518, var. 258 a: Kazvin tarafında Argun Han'ın en yakın mensuplarından 300 hâne Uz), bu eski Uzların bakiyesi olsa gerektir. Uzların, Kafkas dağlarında oturan bir kısmı oralı kavimler ile karışmış ise de, bunların Arrân ve Haştādser taraflarında (Bābek'in ülkesinde) oturanları türklüklerini muhafaza etmiş olabilir. Argun Han zamanında bir türk aşîreti olarak görülen Uzlar her hâlde şarktan gelmiş değillerdir. Artık IV. ve V. (m.s.) asırlarda cenubî Kafkasya ve Azerbaycan'a, Hun ismini taşıyan kabîleler gelmiştir. Bunladan 446'da, ermeni menbâlarında Ḫaylendurk ismi ile geçen, Ak-hunları görüyoruz (bk. Marquart, *Eranşahr*, s. 96). Cenubî Mngan'da Balāsagān, Ak-hunların şehri olarak, zikredilir (*ayn. esr.*, 119 v.d.); Balāsagān ismi, türkçe Balasagun kelimesi ile bir olsa gerektir (bk. Zeki Velidi Togan, *İbn*

Fadlān, s. 193). Daha V. asırda bu şehrin garbında, Aras'a daha yakın bir yerde, bulunan Varasan, Ak-hunların „elteberlerinin" (bk. *Ibn Fadlān*, s. 106) oturduğu bir şehir olarak gösterilir (bk. Marquart, *Chronologie der alttürkischen Inschriften*, s. 84). Marquart gerek bu, gerek Dağıstan'daki Varasan şehrine isim veren kavmin Avarlar olacağını ileri sürmüştür (*Komanen*, s. 74). Araplar geldiği zaman, Balāsagūn sahrasındaki ahaliye *akrād* yâni „kürtler" denilmiştir (Balāẕorī, s. 203, 326); fakat bu *kurd* kelimesi, o zaman daha ziyâde „hayvan sürülerine mâlik göçebeler" (*aṣḥāb savā'im*) mânasında kullanılmış olup, milliyet ifade etmezdi. Horasan'daki halaçlara da araplar *akrād* demişlerdir. Mamafih, daha o zamanlarda bugünkü Mugan şahsevenleri gibi, ahalinin kürt ve türk halitası hâline gelmiş olması pek mümkündür. Oğuzların daha XI. asırda Türkistan'dan beraber getirdikleri destanlarında, türklerin bu taraflardaki en eski fütuhatlarına dâir hâtıralar vardır (bk. *Ibn Fadlān*, mukaddime, XXXI); bu rivâyetlerin Raşīd al-Dīn tarafından nakledilen şeklinde, eski türklerin Tebriz cenubundaki Ucan'da, Arrân ve Mugan ovalarında, Sebelân mıntakasında isimleri اوجان ve اعد سوری şeklinde yazılan ve Alatak umumî ismini alan dağlarda yerleştikleri görülür (Raşīd al-Dīn, *ayn. esr.*, Paris, Bibl. Nat., *Supp. pers.*, nr. 1364, var. 140; Damad İbrahim Paşa kütüp., nr. 916, var. 4 a). Ermeni menbâlarında Ḫaylendurk şeklinde yazılan ismin nereden geldiği anlaşılmıyorsa da, kelimenin sonundaki *-durk* parçasının „türk" olması muhtemeldir (vaktiyle ermenilere hâkim olan „Türk" isminde bir kavim hakkında bk. Marr, *ZOV*, XXI, XXXVI). Moğulların ilk gelişlerinde Cebe ve Subutay'ın Rey civarında Ḫīl-Türk'e indikleri Raşīd al-Dīn'de (Berezin, III, metin, s. 136) mukayyettir. Bu Ḫīl-Türk, farsça bir terkip olmayıp, has isimdir. Her hâlde 446 senesinde Azerbaycan'a gelen hunlar, bu ülkenin tarihinde, ilk defa türk ismi ile geçen bir kavim olarak görünür.

Şarkî Avrupa'nın en eski türk unsuru olan Bulgar, Hazar, Ağaçeri ve Sabirler grupundan gelen zümreler, Azerbaycan'a yerleşen en esaslı unsurlar olmuştur. Ermeni müellif Abbâs Katina, bunlardan Bulgarların daha 120 (m. ö.)'de conubî Kafkasya'ya geçip, Kars civarında yerleştiklerini kaydeder. Bu kaydı nakleden Mūsā Ḫoren, bu Bulgarların 460 (m. s.) senelerinde de orada yaşamış olduklarını söyler (bk. K. Kunik, *Melanges Asiatiques*, V, 150; bu kaydın tenkidi için bk. Zeki Velidi Togan, *Ibn Fadlān*, XXVIII). Aynı Musa Ḫoren, daha 197—216 senelerinde, Hazar ve Barsulaların Kür nehrini geçmiş olduklarını zikreder (bk. Marquart, *Chronologie*, s. 92); arapların henüz geldiği sıralarda bu Barsula (Boaçoli, Borçalı)'ların, Dağıstan'da oturdukları görülür. Bugün bunlar Gence ile Tiflis arasında, Kür nehrinin cenubunda, ayrı bir sancak teşkil etmektedirler (bk. *Ibn Fadlān*, s. 156 v.d.). 460'ta Hazarların bir zümresi veya onlara akraba bir kavim olan Ağaçerileri, 468'de Saragur (yâni Sarı-Uygur, yahut Ugur)'lar, Kafkasya'nın cenubuna geçtiler. Bunların 488'de Sâsânîler ile mücadeleleri mâlûmdur (Spiegel, *Iranische Altertumskunde*, III, 374). Sâsânîler devrine âit Paykuli kitâbesinde „Ak Akaçerilerin hakanı" mânasına gelebilen bir cümle vardır (E. Herzfeld, *Paikuli*, Berlin, 1924, I, 17, 133). Bunlar oğuz destanında ve türkmen rivâyetlerinde efsânevî Oğuz Han ile beraber gelip yerleşen bir kavim olarak gösterilir (bk. Raşīd al-Dīn, *ayn. esr.*, trc. Berezin, I, 17, 20; Türkmen rivâyetleri için bk. Bar. Bode, *Oçerki Türkmenii*, s. 151; B. Dorn, *Reise nach Mazenderan*, Petersburg, 1895, s. 90 v.d.). Selçuklular devrinde, 1195 senesi hâdiseleri münasebeti ile, Elbistan ve Maraş'ta eşkiyalıkla geçinen bir kavim olarak, adı geçen bu Ağaçeriler (bk. Houtsma, *Recueil*, III, 57; IV, 284 v.d.; Mükrimin Halil, *Maraş emîrleri*, *TTEM*, XV, 94 v. dd.), türkmenlerin Üçok zümresi ile bir arada zikredilmiştir (bk. Makrīzī, *Salāk*'ten naklen Quatremère, *Histoire des Mongols*, s. 53). Bunlar 1246'da Maraş dağlarında, Bayat, Avşar ve Ağaçeri isminde, üç kavmin biri olarak, Baycu Noyan'a karşı harbettiler. Ağaçerilerin diğer bir şarkî kolu Miscin (Mişgin)'de, Ḫalḫāl (= eski Fīrūzābād)'da hâkim bir kavim idiler (bk. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, *Nuzhat*, nşr. Le Strange, s. 81: Akaceryan; Fatih kütüp., nr. 4518 ve Nuruosmaniye, nr. 2992: Kaceryan) ve Hulagu'nun Alamut kalesini zaptında moğullar ile beraber hareket ettiler (İ'tiżād al-Salṭana, *İksīr al-tavārīḫ*'ten naklen Muḥammed Ḥasan Ṣanī' al-Davla, *Mir'āt al-buldān-i Nāṣirī*, I, 31; burada bu rivâyet Kacarlara âit olarak nakledilmiştir). Bütün bu rivâyetlerde bu kavim, bâzan Ağaçeri ve bâzan da Kaçar ismi altında, zikredilir[1] ki, bu,

1 Maraş ve Elbistan Ağaçerilerinin ismi Selçuk tarihlerinde ve *Bazm-u razm*, s. 530'da, آغاچری ve آغاچ ری şeklinde, geçtiği hâlde, ermeni müverrihi Kirakos'ta Kacar (bk. trc. Batkanov, s. 100: Kadjar; trc. Brosset, s. 189: Gadjars; ermenice aslında: Գաճարք), Osmanlılar devrinde yaşayan bakiyesi de Kâtib Çelebi (*Cihan-nümâ*, s. 592)'de قاجر olarak yazılıdır. Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ*'in Petersburg nushasında, Ağaçerilerden bahs eden bâbın kenarında, şu mealde farsça bir kayıt bulunmuştur: „Ağaçeri ismi, bugün türklerin ve diğerlerinin telâffuzunda, Kacar şeklini almıştır; zîra Kacarlara eskiden Ağaçeri denilirdi (bk. Berezin, Raşīd al-Dīn, I, metin kısmına ilâveler, s. 222 v.d.). Maraş

sâdece bir tesadüf eseri olmasa gerektir. Gâliba bu iki isim, aynı kavmin iki kolu bulunması yüzünden husûle gelen iki telâffuz şeklidir (krş. İçgil—Çigil, Yazger—Yazer; Salger—Salur, Uygur—Yugur ve Gur; daha XIV. asırda Deşt-i Kıpçak'ta, Altın Ordu hanlarına tâbi, aşîret reislerinin isimleri yanında Haçeri (خاچرى) adına rastgeliniyor ki, „Ağaçeri" demek olacaktır; bk. Tiesenhausen, *Altın Orda*, trc.. İzmirli İsmail Hakkı, I, 196, 273). İslâm tarihlerinde „deylemî" kelimesi bir çok yerlerde „türk" kelimesi ile birlikte görülür; bu hâle daha Emeviler zamanında bile rastgelinmektedir (bk. Ṭabarî, III, 2175 ve Yâḳût, mad. *Barşam*, 'Omar b. 'Abd al-'Aziz'in oğlu Âdam'in şiiri). Bu *al-turk wa 'l-daylam* tâbirindeki *turk* kelimesi ile, her hâlde Ḫalḫāl'da Deylemîlere komşu olan Ağaçeriler kastedilmiş olmalıdır.

Hazarların diğer bir kolu demek olan Sabirler yahut Saberler 503'te Kafkasya'nın cenubuna geçtiler; fakat hanlarının karargâhı ekseriya Daryal (=Daryol) ve Derbend geçitlerinin şimâlinde bulunuyordu. Bizanslıların Sabir dedikleri bu kavmi, ermeni menbâları sâdece Hun tesmiye ederler. Hâlbuki Kuban tarafında ve Kerç—Taman mıntakasında ayrı bir Hun câmiası vardı ve bunlar Sabirlerin rakibi idiler. Sabirlerin reisi Ambazuk, 508'de Azerbaycan'da, Sâsânîlerden Kubad (488—531) ile çarpıştı; oğulları ise, Kubad ile anlaşarak, Bizans'a karşı harbettiler. Bunlar 515/516'da bütün Ermeniye'yi işgâl edip, Anadolu'ya geçtiler; Pontus, Galatia ve Kappadokia'ya girerek, Konya'yı bile işgâl etmişti. (bk. H. Howorth, *JRAS*, 1892, s. 616). 522'de Sabirlerin reisi Zigibi (gâliba Cılkı Biy) idi. 527'ye kadar Arrân ve Şirvan, bunların elinde kaldı (bk. Kulakovskiy, *Istoriya Bizantii*, II, 28). Sabirlerin nüfusu o devirde 100.000 hâne olarak tahmin edilmiştir. Aynı senelerde Kuban hunları da, Kafkasya'nın cenubuna geçmek istediler ise de, Sabirler onlara yol vermediler ve Sâsânîler ile birleşerek, harekete geçtiler (*ayn. esr.*, s. 59). 531'de Sabirler, Sabir Hunları ismi ile, bizanslıların müttefiki olarak görülürler (*ayn. esr.*, I, 133); 555'te ise, tekrar İran'a karşı harbetmişlerdir (Spiegel, *ayn. esr.*, III, 446). 558'de Avar (Varchuni)'lar ile kavgaya tutuşmuşlar ve aynı sene bütün Sabirler Derbend'in cenubuna geçmişlerdir (*WZKM*, XII, 193). Umumiyetle Sâsânîlerden Kubad devrinin son senelerine kadar Arrân, Gürcüstan, Vaspurakan ve Sisecan hazarların ve onlara akraba olan kavimlerin elinde kalmış (bk. Balāẕurī, s. 194, İbn al-Faḳîh, s. 287; İbn Ḫurdāẕbeh, s. 122; Ya'ḳūbî, *Tārîḫ*, I, 203) ve Ḳabāla bunların merkezi olmuştur (Balāẕurī, 194). Bundan dolayı, bu ülkelerle beraber Azerbaycan'a da, „Hazarlar memleketi" denilmiştir (bk. Ṭabarî, I, 884). Bütün Azerbaycan'ı ve cenubî Kafkasya'yı türklerin elinden alan ve Azerbaycan Hududunu Derbend'e kadar genişletmeğe muvaffak olan Nuşirvan ise, ülkeyi, türkleri ekalliyete düşürmek maksadı ile, iranlılar ile iskân eylemek siyasetini tâkip etti (İṣṭaḫrî, s. 185, hâşiye) ve buralara Siyâsice adındaki bir fars câmiasını (Balāẕurī, s. 195 v.d.; İbn al-Faḳîh, s. 288; İbn Ḫurdāẕbeh, s. 123; Ḳudāma, s. 259). Tiflis havâlisine de Sogdlardan bir zümreyi yerleştirdi (Balāẕurī, s. 195); buradaki türkleri ve kendi zamanında buraya gelip yerleşen ve Sâsânîlerin eline düşen türk zümrelerini daha içerilere nakletti. Ṭabarî (I, 891), Bazr ve Sol türklerinin, Nuşirvan tarafından, Şahrām Fîrūz'a yerleştirildiklerini zikreder. Bu şehri, Marquart, Hazer denizinin şarkındaki Ebiverd ile bir tutarsa da, Ṭabarî (I, 874)'de Azerbaycan'da bir şehir olarak gösterilir. Buradaki بازر kelimesini *yazar* okumak icap etse gerektir, yâni Hazer'in şarkındaki Yazarlar ile Sol türklerinden bir kısmı Nuşirvan zamanında Azerbaycan'a yerleştirilmiş oluyorlar. Şahrām, Fîrūz ile Ḫalḫāl'ın bir fersah ötesinde olan Fîrūzābād (bk. mad. TĀRUM) olsa gerektir. Yine Nuşirvan zamanında bir kısım Bulgar ve Belencer türklerinin Azerbaycan'a yerleştirildiği de Ṭabarî'deki bir kayıttan anlaşılmaktadır (Ṭabarî, I, 595 v.d.; buradaki برجر kelimesi bir az aşağıda (s. 900) برجان şeklini de almış olduğundan, bunu بلجر, yâni „bulgar" olması ihtimâli de vardır; bk. Marquart, *Streifzüge*, s. 16; *Südarmenien*, s. 271; *Chronologie*, s. 96; *WZKM*, XII, 169). Bunlar Göktürklere, yâni İstemi Kagan'ın ordusuna, mensup idiler. Sâsânîler ile olan muharebede mağlûp olunca, bunlardan arta kalan 10.000 âile Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Cenubî Kafkasya ve Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde, Azerbaycan'a islâmiyetten evvel gelen bu türk kavimlerinden kalma, bir çok coğrafî mevkî ismine rastgelinir (msl. rusların 1:210.000 mikyaslı haritalarında Sabir ve Suvarlardan kalma, Sibir Don, Sebir Oba, Sevare, Siver Dun ve Savir isimleri görülmektedir. Tarihî eserlerde Saberan ve ondan alınarak, Şaberan ve ihtimâl Şir-

---

Ağaçeriler: XIII.—XV. asır arap menbâlarında تركان عجر اعشر عشريان şeklinde yazıldığı gibi, Kanunî Süleyman zamanına âit emlâk ve nüfus defterlerinde آجارلى adı ile geçer; bugün Moraş ile Elbistan arasında Allıser köyünün ahalisine de Acarlı denilmektedir. İsfahan civarında görülen Acerli (bk. Schlegel, *Iran. Altertam.*, I, 745) ve Erdebil Şahsevenleri kabilesi olan آجيرلى'ler (İskender Münşî, *'Alam ārāy-i 'Abbāsî*, s. 60: اغجرلو, yâni آغجرلو), hep aynı kavme âit ismin muhtelif şekillerde yazılışından ibaret olsa gerektir.

vān, Savir, Suvarik, Şabir Ḫost). Bundan maada, bâzan iki-üç yerde aynı olan mevki isimleri: Varaṣān (Dağıstan'da ve Aras'ta), Baylaḳān (Aras'ta ve Urmiye cenubunda), Bacervan (Mugan'da ve Cabervan şeklinde Urmiye cenubunda), Ḫizān (Dağıstan'da ve Karabağ'da), Ḫalḫāl (Uti'de ve Târum'da), keza Bulgar ve Ḫazar isimleri ile alâkalı isimler, bu kavimlerin, islâmiyetten önceki devirlerde, Kafkasya cenubuna ve Azerbaycan'a yayılma yollarını gösteren izlerdir. Her ne kadar araplar geldiği zaman, bu türk kütlelerinden Şirvan, Burçalı, Ḳazaḫ (araplarda كسالك; bk. *İbn Faḍlān*, *s.* 296 ve Minorsky, *Transcaucasica I*, *JA*, 1930, II, 79—82; ermeni menbâlarında, 905 vakayiinde Ḫazık, 1165 vakayiinde Ḫasagian), Şamḫūr, Ḳabala, Muğan ve Ḫalḫāl taraflarında yaşayanlardan maadası artık yerli ahaliye karışarak, milliyetlerini kaybetmiş bulunuyorlardı ise de, bütün cenubî Kafkasya ve Azerbaycan'ın vaktiyle türkler tarafından idare edilmiş bir ülke olduğuna dâir rivâyetler, arapların geldiği zamanlarda bile, deveran etmekte idi. Bunların en sarihi, Vahb b. Munabbih tarafından naklolunan rivâyettir ki, İbn Hişām'ın *Kitāb al-Tîcān* (tab. Ḥaydarābād, s. 402, 436)'ında bulunur; buna göre, Mu'āviya'nın: — „Azerbaycan nedir?" — sualine, 'Ubayd b. Sariya isminde biri: — „bu, eskiden türklere âit bir memleket idi" — cevabını vermiştir. Bu rivâyetlerde (*s.* 80, 433), efsânevî devirlerde, Ḥimyar kıratlarının Azerbaycan'da ve Musul taraflarında Hazarlar ve türkler ile muharebelerde bulundukları da görülür. Bu rivâyetlerde İskender'in ve himyerîlerin orta Asya'da türkler, sogd ve tibetliler ile olan münasebetlerine âit teferruat, hep Azerbaycan'da vukûbulmuş hâdiseler gibi anlatılmıştır.

V. Araplar devrinde türkler. Araplar zamanında da cenubî Kafkasya ve Azerbaycan taraflarına türk unsuru gelmekte devam etti. Abbâsî halifelerinin hizmetinde bulunan türk emîrlerinin de buraya, kendi maiyetlerindeki türkleri getirdikleri anlaşılıyor. Mubārak al-Turkī, Kazvin'in iç kalesini bina etmiş ve ona kendi adını vermiştir (İbn al-Faḳīh, s. 282). 234 (848)'te Banī Bu'ays emîrlerinin Merend'de isyan etmesi üzerine, halife Mutavakkil, Zīrak al-Turkī'yi, kuvvetli bir ordu ile, oraya göndermişti (Ṭabarī, III, 1381'deki 200.000, gâliba 2.000 okunacak). Sonra Ermeniye ve Azerbaycan'a türklerden Muḥammed b. Şūl vâli oldu. Daha sonra gelen Buğa'nın maiyetinde 4.000 kadar türk askeri olduğu ve bu zatın Şamhur'u Hazar türkleri ile iskân ettiği görülmektedir. Bābek isyanını bastıran Afşīn, Esruşana beyi Kara Buğra (قرابغرا)'nın torunu idi; bu zatın Erdebil ile Buz arasındaki Berzend'i imâr ettiği mâlûmdur. Afşīn'in emîrlerinden Mençur (منجور; gâliba Miñ Çor yahut Moyun Çor olacak), Muḥammed b. Ḫālid Buḫār Ḫudah (ki, Buhara türk emîri Tuḳşād'ın torunu olan Ḫālid'in oğlu idi. Ḫālid için bk. Narşaḫī, *Tārīḫ-i Buḫārā*, nşr. Schefer, s. 9; Tuḳşād için bk. Marquart, *Erānşahr*, s. 309), Azerbaycan vâlisi oldu. Ermeniye vâliliğinde, Esruşana'nın Cingakent ve Süydük adlı köylerinden neş'et etmiş olduğunu İbn Ḥavḳal (*s.* 506)'den öğrendiğimiz Yūsuf b. Abi 'l-Sāc'ı, sırası ile oğlu Muḥammed Afşīn, biraderi Yūsuf ve daha sonra Muḥammed Afşīn'in oğlu Abu 'l-Musāfir (318 = 930) tâkip etti. Bani 'l-Sāc'ın yerine geçen Revvâdîler (bunların eski Revvâdîlerden geldiği hakkında bk. Kasravī Tabrīzī, *Şahryārān-i Gumnām*, I, 121; II, 37, 40) zamanında da türkler Azerbaycan'a gelmekte devam etti. Schwarz (s. 1178—1256) Azerbaycan'ın araplar hâkimiyeti zamanındaki ahalisi meselesini mufassalan bahis mevzuu etmişse de, orada, Selçuklulardan ve oğuzlardan önce, bu ülkede türk zümreleri bulunduğuna dâir kayıtları görmemiş yahut ihmâl etmiştir.

VI. Selçuklular devrinde türkler. Selçuklular geldiği sırada Azerbaycan'ın cenub-i şarkîsinde, türk unsuru olmak üzere, Deylemîlerin komşusu Ağaçerilerin ve belki de Kengerlerin yaşamış olduğunu biliyoruz. Bu Kengerlerin de, Agaçeriler gibi, Selçuklular zamanında adı geçer; bunlardan emîr Ẓāhir al-Dīn b. Buğdān Kangarī (bk. Raşīd Vaṭvāṭ, *'Arā'is*, Ayasofya kütüp., nr. 4015), Sultan Sencer devrinin türk emîrleri meyanında zikredilir. Şamīrān-ı Ṭārim'de hükûmet süren Kengerlülerin hakikî bir İran sülâlesi sayılmasına (bk. Kasravī Tabrīzī, *ayn. esr.*, I, 39) rağmen, menşe' itibarı ile, Peçenek Kengerlerinden (bk. A.N. Kurat, *Peçenek tarihi*, 58 v.d.) gelmiş olmaları muhtemeldir (Peçenek köleleri, daha Selçuklulardan önce, Azerbaycan ve Ermeniye'den diğer islâm ülkelerine celbolunan emtia meyanında, zikroluumuyor; bk. *Ḥudūd al-'ālam*, vr. 32b). Selçuklular zamanındaki Kengerlülerin bugün Gökçe, Kuba, bilhassa Şuşa ve Cavanşir tümenlerinde ve Selmas civarında yaşayan Kengerlü kabîlesi (bk. Mehmed Hasan Baharlu, *Azerbaycan*, s. 60 v.d.) ile aynı esıldan olmaları daha kuvvetli bir ihtimâl dâhilindedir. Bu takdirde Kengerlüler de Azerbaycan'da Selçuklulardan daha evvel bulunmuş olacaktır. Hazarlar ve Bulgarlara yakın kabîlelerden Burçalılar da, Ağaçeriler gibi, dillerini arap hâkimiyeti devrinde de muhafaza eden bir zümre olarak kabûl edilebilir. Bugün bunlara komşu olan Ḳazaḳ ülkesi ile Şamḫūr'da da Selçuklular-

dan evvel türkçe konuşulmuş olduğunu kuvvetle zannetmekteyiz. Hazarların bir kolu olan Belenger ler (bk. Zeki Velidi Togan, *İbn Faḍlān*, s. 191) 'in bir kısmı, Selçuklular geldiği zaman, Azerbaycan taraflarında bulunmuş olsa gerektir. Selçuklu emîrlerinden Ḥāşbek Belengerî (bk. Rāvandî, *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 233, 244), Barda'a ve Şamḫūr taraflarında bir de ermenileşmiş bir kısım Ogurlar (araplarda: ـاورد, ermeni menbâlarında: Sevordik) zikrolunuyor ki, Marquart (*Streifzüge*, 38 v.d.) bunların Kara-Hazar yahut Macar olması ihtimâlini ileri sürmüştür. Her hâlde Selçuklulardan önce, türk unsuru olarak, Azerbaycan ve cenubî Kafkasya 'da daha ziyâde Hazar unsuru görülmektedir. Bunlar en ziyâde Ḳabala, Burcah, Ḳazaḳ, Asasoğı, Aras kıyıları ve Mugan taraflarında toplu bulunuyorlardı.

Orta Asya 'dan gelen türk kavimlerinin Azerbaycan 'da yerleşmesi, Balḫan türkmenleri ile başlar. Bunlar, Revvâdîlerden Vahsūdān b. Mamlān b. Abi 'l-Hayca' 'nın zamanında (1036) gelerek, önce Āhar taraflarında yerleştiler (ancak 4—5.000 hâne). Selçuklular ile ilk defa 1035 senesinde Horasan 'a ancak 10.000 hâne türkmen gelmişti; Tugrul Beg, Ray 'e yerleştikten sonra, Arslan Yabġu 'nun oğlu Kutulmuş, Yûsuf Yabġu 'nun oğlu İbrāhîm Inal, Musā Yabġu 'nun oğlu Ḥasan ve Çaġrı Beg 'in oğlu Yāḳūtî, Azerbaycan taraflarına gönderilmiş idi. Bunlara Horasan 'da iltihak eden türk kütlelerinin sayısı pek çabuk çoğaldı. Kutulmuş 1063 'te isyan ederken, yanında 50.000 türkmen vardı. 1064 'te Alp Arslan, Arrân ve Güreüstan taraflarını fethetti. Türkmenler, Melikşah I. zamanında, Azerbaycan 'a yerleştiler. *Tārīḫ al-bāb va 'l-abvāb* 'ın verdiği mâlûmata göre (Müneccimbaşı, Esad Efendi kütüp., nr. 2102, var. 646b), 1066 'da hazarların bakiyesi, Derbend 'i geçerek, Selçuklulara dehalet etmiş, Derbend 'e yakın Ḳaḫṭān kasabasında yerleştirilmiştir. Türkmenlerin kat'î surette yerleşmeleri 1076 'da vukûbulmuştur. Aynı sene Melikşah 'ın Şavtigin idaresinde gönderdiği türkler, „Arrân ülkesinin bütün ova, dağ, nahiye ve kelelerine yerleştiler" (bk. *ayn. esr.*, Esad Efendi kütüp., nr. 2103, var. 338 a: *fa'staḳarrat al-atrāku 'alā bilādi Arrān, saḥūlihā va cibālihā va camī'i kuvarihā va ḳilā'ihā*). Filhakika bundan sonra Gence „bir türkmen şehri" tesmiye edildiği (bk. İbn Azrāḳ, *Tārīḫ-i Mayyā-fāriḳīn*, 1175 senesi vakayii; Mükrimin Halil 'in hususî kütüp., s. 110) ve bunların girdiği ordunun „sayılmaz bir kalabalık" (*ḫalḳ lā yuḥṣā*) olduğu kaydedilmektedir. Ḫvārizmşahlar devrinde Arrân vilâyetine, „türkmen yığınağı" (Nasavî, *Sîra Calāl al-Dīn*, s. 159: *Arrān maḥṭaṣad al-turkmān*) adı verilmişti. Bu tarihte türkmenler „Arrân ve Mugan 'da karınca gibi kalabalık" idiler (Nasavî, s. 225). Bunların XII. ve XIII. asırlarda ziraat ve hayvan beslemekle geçindikleri kaydolunuyor. Ovalarda, orman ve dağlıklardaki bütün arâzi, bunlar tarafından işgâl edilmiş ve kabîle reisleri siyasî hayatta hâkim bir rol oynamıştır (bk. Nasavî, s. 225: Ḥisām al-Dīn Ḳılıc Arslan ve s. 231: Cāriperd 'de Semlan Selek Beg). Vilâyetteki bir çok kalelerin de bu türkmenlere âit olduğu tasrih ediliyor; msl. Gence, Barda'a, Sang-i Surāḫ, Hezel, Cāriberd, Ḳuṭur, Baylaḳān, Gustāşfî, Mardanḳîm (Ḥamd Allāh: Mardan'îm; Nasavî: Mardanḳîn) ve Ḳaban, Ḫvārizmşahlar zamanında, Arrân ve Mugan türkmenlerinin elinde idi. İldeñizler zamanında, Nahçivan 'a yakın Bacnî ismindeki kale, bunlara âit olarak, zikredilir. Selçuklular devrinde Azerbaycan 'da ve Kafkasya cenubunda bâzı yeni şehirler kuruldu yahut bir çok eski şehir ve kasabalar bâzı türk uruglarının hükmü altına girdi. Kazvin 'den 2 fersah ötede Arslan Kuşād kalesi (Z. Ḳazvînî, *Āṣār al-bilād*, s. 195; Rāvandî, *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 290), türk aristokrasisinin çok mâmûr ve zengin bir şehri olan Tarūz (*ayn. esr.*, s. 275), Selçuklular zamanında, meydana gelen şehirlerdendir. 1133 senesi vakayiinde Sultan Seneer 'in, Maraga 'ya yakın Beşbalık 'ta konakladığı zikredilir (*Macmū'a-i Ḥāfiẓ Abrū*, Damad İbrahim Paşa kütüp., nr. 919, Selçuk tarihi kısmı, var. 239). Şehrizur 'da Salgurlardan Ḳarayulı yaşıyordu (İbn al-Aṯīr, Bulak, X, 121: القراولي); Maraga yakınında bir derbend de bu kabîleye âit olarak gösterilir (*'İmād al-Dīn al-İṣbahānî, Zubdat al-nuṣra*, s. 200; Rāvandî, *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 233: دربند قراولي). Nasavî (s. 167 ve 221) 'de Zencan ile Ḫalḫāl arasında, Bülek (بلك) şeklinde türkçe bir isim taşıyan, bir şehir ile bu şehri idare eden yerli türk kabîle reisinin adı geçer. Hemedan ile Uştur ve Urmiye arasında, Ḫoy ve Aḫlāṭ taraflarında, Yiva yahut İva türkmenleri yaşıyordu; yalnız Ḫoy tarafında, bunların 10.000 kadar asker çıkardığı kayıtlıdır (İbu al-Aṯīr, XII, 178 v.d., 195). Bu türkmenlerin ismi, Nasavî, Cuzecānî ve Ẕahabî 'de ايوه, ايوا, ايوان, ايوه, ايوانيه, ايوانى v.s. şekillerinde de yazıldığından, o zamanki güreü hükümdarı Georgi Laşi 'nin halefi olan İvane (bk. İbn al-Aṯīr, XII, 160, 167) ile karıştırılmaktadır (bk. bir de mad. LÛR-I KÛÇÛK ve Rāvandî, s. 346). Afşar aşîreti Ḫvārizmşahlar zamanında da, gâyet kalabalık ve zengin bir kabîle olarak, Hemedan ve Aḫlāṭ civarında yaşamakta idi. Calāl al-Dīn 'in bunlardan aldığı ganimetlerin yalnız „humus" 'u, 30.000 koyun tutuyordu. Yāḳūt Ḥamavî bir yerde (Muḳān bahsinde), Erdebil ile Tebriz arasındaki bütün dağ yolunun türkmen-

ler ile meskûn olduğunu, diğer bir yerde de (Varâvî bahsinde), buralarının İbn Bişkin isminde bir emîre tâbi bulunduğunu anlatır. Buralarda yaşayan Mişkin türkmenleri hakkında ilk mevsuk kayıt budur. Mişkin eli bugüo, yukarıda zikredildiği gibi, bir çok kabîleden ibarettir. Bunların içinde, Beğdili ve Inallı gibi, oğuz aşîretleri ile beraber, bir de Aacerli (yâni Ağaçerili) ismini taşıyanlar vardır. İlhanlılar devrinde bu vilâyet, 7 şehirden ibaret olup, bunlardan Kelenber'in ahalisi, türk ve talıştan mürekkepti ve Urcalı (اورجالی yahut وارجالی) ismini taşıyan bir de kazası vardı. Bu kabîlelere vaktiyle riyaset eden beylerin, ceddinin ismi Ḥamd Allāh'ta بشکین کربتی şeklinde yazılmıştır (*Nuzhat*, metin, s. 82). Bu da Nasavî (s. 17 v.d.) 'deki Bişteki n'in „Bişkin Gürci" ile bir olduğunu gösterir. Bişkin ve Balalı, Sultan Mes'ûd zamanında, Erdebil taraflarını idare etmişlerdir (bk. Bundārî, *Zubdat al-nuṣra*, s. 65).

VII. Azerbaycan'da Kıpçak unsuru. Rubruquis, Gürcistan'ın şark tarafında, „Crosmin", yâni Ḫvārizmlilerin yaşamış olduğundan bahsediyor (Maleyn, s. 170). Bunlar, Ḫvārizmşahlar devrinde burada bulunan Kangılı kıpçaklar olsa gerektir. Azerbaycan'a şimâlden de Kıpçak unsuru gelmiştir. Bunların bir kısmı doğrudan doğruya Derbend'den geçerek, Selçuklulara iltihak etmiş ve islâmiyeti kabûl edip, onların hizmetine girmiştir. Diğerleri ise, hıristiyan olup, Daryal tarikı ile gelmiş ve gürcülere katılmıştır. Kür ve Aras nehirleri arasının türkleşmekte olduğunu gören gürcü kıralı David II., kendi ülkesine 1121'de, şimâlî Kafkasya'dan hıristiyan kıpçakların hanı Otrak'ın idaresinde, külliyetli kıpçak unsuru celbetti ve 40.000 kişiden ibaret bir ordu teşkil ederek, Kür nehri şimâlinde ve Şirvan'da yerleşen türkmenlere hücum etti (Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 362 v.dd.; İbn al-Aşīr, Bulak, X, 200). Selçuklulardan Muḥammed oğlu Tuğrul, Arrân ve Nahçıvan taraflarında otururdu. Gürcülerin 1195'te atabeg İldeñiz ile olan muharebelerinde, hıristiyan kıpçaklar hanı Vsivolod'un biraderi Sevinç'in idaresi altında, kuvvetli bir kıpçak ordusu yardıma gelmişti (Brosset, *agn. esr.*, I, 437). Gürcüler bu kıpçaklarıkendi vatanlarında alıkoydular. Bu suretle burada, kıpçakların muhtelif çağlarda gelip yerleşen gruplarından, e s k i ve y e n i kıpçak zümreleri teşekkül etmiş oldu (Brosset, *agn. esr.*, s. 363). Atabeg İldeñiz'in oğlu Kızıl Arslan, 1174'te, Tebriz'i işgâl ederken, ordusunda haylı kıpçak askeri vardı. Kızıl Arslan'ın düşmanı olan Selçuklulardan Arslan oğlu Tuğrul ise, Arrân ve Nahçıvan'da yaşadığı zaman, ismi يزدان şeklinde geçen (bk. Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 339, 356) bir kabîleye istinad etmişti. Bu kelime ihtimâl İbn al-Aşīr (XI, 97)'deki الاكراد البزدية ile aynı olup, يزدان (*Yazarān* „Yazarlar") okumak icabeder. Davlatşāh (nşr. Browne, s. 195)'ta, Cāmī'ye atfen, Şams Tabrīzī'nin, Horasan'da Yazar (يازر) vilâyetinden gelerek, Tebriz'de yerleşen bir bezzazın çocuğu olduğu zikredilir. Bu kelime elbette Horasan'daki türkmen kasabası Yazar (şimdiki Durun, bk. *ZVO*, IX, 302 ve Barthold, *Oroşenie Turkestana*, s. 41).'dır. Hâlbuki Şams Tabrīzī'ye, Calāl al-Dīn Rūmī'nin *Dīvān*'ında, „şah-i ḳifçāḳ-i dīvāna" denmiştir (bk. *Dīvān-i kabīr*, Viyana, Mext, 155, var. 554b). Filhakika Yazarlar hem türkmen, hem de kıpçaklı sayılan bir kabîledir. Tebriz ahalisinin türk kısmında her hâlde Kıpçak unsuru mühim bir yer tutmuş olacaktır. Tuğrul'un sâdık adamı olan Şehrizur hâkimi 'İzz al-Dīn Ya'ḳūb Kıpçak (bk. Kātib al-Işfahānī, *al-Fatḥ al-ḳussī*, nşr. Landberg, s. 234)'ın maiyeti de kıpçaklardan ibare tidi. Ḫvārizmşahlar devrinde, kıpçaklardan 50.000 hâne Derbend'in cenubuna geçmişti. Bunların Kürke isimdeki hanlarını Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh, Mugan'da iken, huzuruna kabûl etti (Nasavī, s. 172). Selçuklular devrinde Şirvan tamamiyle türkleşti. Asılları arap Şaybān aşîretinden olan Yazīd b. Mazyād evlâdı, Şirvan taraflarını idare ederken, kendilerini İran an'anelerine bağlı olan yerli ahaliye yakın göstermek için, eski Sâsânîler neslinden geldiklerini iddia etmişlerdi; Selçuklular zamanında bu memleket artık türk ülkesi olduğundan, bu arap ümerâsı kendilerini, belki Şirvan'da kadîm Hazar hakanlarının hükümranlık hukukuna âit yaşayan hatıralara dayanabilmek için, „ḫāḳān" tesmiye ettiler; hattâ bu yüzden bu sülâle bir aralık „ḫavāḳīn-i Şirvān" sülâlesi adı ile anıldı (Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, *Nuzhat*, s. 92). Bunların kaside-hanı olan Ḫāḳānī'nin şiirlerinde Hazarların ismi çok geçer.

Cenubî Kafkasya ve Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde Türkistan'ın mârûf şehirlerinin isimlerini taşıyan köy ve kasabalar, eskiden olduğu gibi, bugün de mevcuttur. Bu şehir ve kasabaları kuranların Selçuklular ve Ḫvārizmşahlar zamanında Türkistan şehirlerinden göçüp gelen türkler olması muhtemeldir. Msl. eski Ḳabāla civarında Dizaḫlu (krş. Dizaḫ, Cizaḫ, Semerkand'ın şimâlinde), Cebrail (Cabrā'īl) tümeninde ve Alazan havzasında Sığnaḫ (krş. Sığnaḳ, Sır-Derya havzasında), Erivan tarafında Aḳsı-Kent (krş. Aḫsı-Kent, Fergane vilâyetinde), Sultaniye'nin garbında ve Ḫoy ile Mâkû arasında Taşkent. Bu isimler Azerbaycan'a gelip yerleşen türklerin bir kısmının Sır-Derya havzasından gelmiş olduklarını gösterir. Şimdiki Türkmen-Çay da, daha Ḥamd Allāh Ḳaz-

vînî (*Nuzhat*, s. 183: Dih Türkmen yahut Türkman-Kendi) 'de zikredildiğinden, Selçuklular zamanında kurulmuş bir kasaba olsa gerektir.

VIII. **İlhanlılar devrinde Azerbaycan'ın türkleşmesi.** Azerbaycan'ın kat'î olarak türklerle iskânı, İlhanlılar devrinde vukûbulmuştur. Ucan, Maraga, Van şimâlindeki Büyük Aladağ ve Kökçe-Deniz mıntakasındaki Aladağ gibi, yüksek dağlık yerler yaylak ve Aras nehri havzası, Karabağ, Mugan ve cenupta şimdiki Hamsa mıntekası kışlak olmak üzere, bu iskânın merkezi oldular. Mengü Kağan 1253 'te İran tarafına gönderdiği Hulagu 'ya, her ulusun mevcut ordusundan 1/5 'inin alınmasını emretmiş (bk. Cuvaynî, *Cihân Kuşâ*, III, 90; Raşîd al-Dîn — Quatremère, s. 128, 130 ve d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 135). Bu emir yerine getirildi. Cuci, Batu, Çagatay oğulları ve hattâ Cengiz 'in kız kardeşleri ve damadlarının uluslarından 1/5 'i gönderildi. Ögedey zamanında, İlhanlılar ordusunun seferî kuvveti, 1.500.000 tahmin edildiğinden (bk. al-Mufaḍḍal, *Histoire des Sultans Mamlouks*, III, 12; Blochet 'nin notu), bunun 1/5 'i 280.000 nefer eder ki, bu da, âileleri ile birlikte, 1.500.000 tutar. Evvelce Bayeu Noyan, Curmagun ve halefleri zamanında İran 'a gelmiş olan ilk moğul ordusu ile beraber, İran 'da moğullar ile gelen yeni unsurun sayısı Hulagu zamanında 2.000.000 'a varmış olduğu görülmektedir. İlhanlılardan son büyük hükümdar Abū Sa'îd 'in zamanına âit olmak üzere, İbn Faḍl Allāh al-'Umarî tarafından verileu mâlûmata göre, bu hanların dâimî ordusu 20—30 tümen sayılmıştır (*Türk hukuk ve iktisat tarihi* mecm., I, 35). Her tümende 10.000 kişi bulunduğundan, bu ordunun 200.000—300.000 kişilik bir mevcudu olduğu, yâni İlhanlıların dayandığı moğul ve doğu türk oymakları nüfusunun 1.500.000 tuttuğu anlaşılıyor. İlhanlılar zamanında şarktan hangi türk ve moğul oymaklarının geldiğini, her oymağun ne derecede kuvvetle temsil olunduğunu, bunların nasıl bir rol oynadıklarını Raşîd al-Dîn, Vaṣṣâf ve 'Abd Allāh Kāşānî 'nin eserlerinden öğrenmekteyiz. Bu mâlûmatı, Raşîd al-Dîn 'in yegâne nushası Topkapı sarayında nr. 2937 'de bulunan *Şu'b-i pancgâne* 'sinde ilhanlı hükümdarlarından her birinin şeceresini tamamlayan ümerâ listeleri te'yit ediyor. Bu ümerânın en büyükleri bir kaç tümenden ibaret "leşker" grubuna hükmediyor ve noyanları ise, "emîr-i leşker" oluyordu; "uluğ noyanlık" (beylerbeyilik) da ekseriya bunların elinde bulunuyordu. Hanların tahta çıkma merasiminde oturduğu keçenin dört ucunu tutan ve hanların sarayda dayandığı dört "keşik" (devlotin rüknü ve hükümdarın baş muhafızı) 'i teşkil eden kabileler de, bunlardan geliyordu. Bu oymaklar şunlardı: Uyrat (moğullaşmış uygurlar; Hulagu devrinden önce İran vâlisi olan Arğun Aḳa bunlardandır), Bisuut (Hulagu devrinden önce İran vâlisi olan Bayeu Noyan bunlardandı), Suunit (bu kabîleye kıpçaklar arasında da tesadüf olunur: *Saun*; Hulagu devrinden önce İran vâlisi olan Curmagun Noyan bunlardandı), Sulduz (bir çok tümenlerden mürekkep olup, ordunun sağ cenahının ekseriyetini teşkil ederlerdi), Celâyir (Sulduzlar gibi, bir çok tümenlerden mürekkep bir oymaktır), Suganut, Mangut (yâni Mangıt; bunlar da bir çok tümenden mürekkeptir; ulug noyanlık ve hükümet reisliği ekseriya bu son dört oymağun beyleri elinde kalmıştır. Keyhatu zamanında, uluğ noyan Aḳbuğa Celâyir ile Tagacar Suganut, devletin iki divanının yâni "ordu işleri" ile "mâlî ve dahilî işler" divanlarının beyleri idiler; Arğun Han zamanında uluğ noyan Muḳa Celâyir idi), Tatar, Nayman, Kirayit (bunlar da bir kaç tümen teşkil etmişlerdir; tatarların başlıca kısımları Anadolu 'da ve Efganistan hududunda bulunurdu). Birer tümen teşkil ettikleri kayıtlı olan oymaklar: Kurulas, Ḳonğrat ve Dürben 'dir. Teşkil ettikleri kıt'aların ne gibi bir birlik olduğu tasrih edilmediği hâlde, kendilerinden orduya mensup "büyük beyler" (emîr-i buzurg) çıktığı kayıtlı olanlar ise, Uygur, Ḳıyat, Bayaut (Moğulistan Bayatları), Barın ve Ḳoñḳıt oymaklarıdır. Bunlardan Uygur ve Bayaut oymaklarından, daha ziyâde, "bitikçi", yâni devletin büyük divan memurları çıkmıştır ki, bunlar eski moğul ve türk an'anelerinin asıl hâmilleri olmuşlardır. Hulagu 'dan evvel bütün Ḫvârizm, Horasan ve İran 'ı idare eden büyük emîr Körküz 'ün, uygurlardan olmasına ve Anadolu 'da bunlardan Ertene (Eretne) oğulları sülâlesinin türemiş bulunmasına bakılırsa, bunların çıkardığı askerin de bir ve hattâ bir çok tümen teşkil ettiği anlaşılır; fakat buna dâir her hangi bir kayda rastgelmiyoruz. Kıyatlar, Cengiz 'in oymağu olduğundan, hayli itibarda idiler; hattâ bunlardan Nurın Aḳa, Gazan Han zamanında, uluğ noyan olmuştur. Ḳonğratlar ile Kıyatlar daha Körküz zamanında Ḫvârizm 'den, yâni Cuci ulusundan, gelmiş idiler. Adı geçen büyük oymaklardan Sulduz ile Mañğıtların emîrleri, muhtelif kabîlelerden toplanma asker demek olan, Ḳaraunas tümen ve hezarelerine de kumanda etmişlerdir Ḳaraunasları teşkil eden küçük kabîlelerin de isimleri tesbit edilebilmektedir. İlhanlılara, Cuci ulusundan başka, kıpçakların ve başkırtların iltihak etmiş olduğu, bu iki kabîlenin ismini taşıyan emîrlerin bulunmasından anlaşılıyor. Moğullar zamanında Horasan türkmenleri de buralara kütle hâlinde gelmiştir. Büyük oymaklardan Cuvanşirlerin (bk.

Klaproth, *Mémoires relatifs à l'Asie*, I, 295) Akkoyunlu ve Karakoyunluların (bk. Aḥmed Dimaşḳī al-Ḳaramānī, *Aḫbār al-duwal*, İbn al-Aşīr, Bulak, IV, 87—96, kenarda), İlhanlılar zamanında, Türkistan'dan gelmiş oldukları rivâyet olunuyor. Bu devirde şarktan gelen moğul ve türk aşîretleri, yerleşecekleri mıntakalardaki ahaliyi bâzan yerinden çıkararak, arazi, mal ve mülklerini müsadere eylemişlerdir (bk. Şams al-Dīn al-Dimaşḳī, *Nuḫbat al-dahr*, s. 265: *aḫracū camī'a mā malakūku cv ḳatalū ahlahā*). Cuvaynī, moğullardan bahsederken, İran'da 100.000 nüfusu olan yerlerde, bunların tasallutu yüzünden, ancak 100 adam kaldığını söylemektedir (*Cihān-guşā*, I, 17) ki, bu Azerbaycan için de vâkîdir. Zakariyā Ḳazvīnī (*Āṯār al-bilād*, s. 227)'ye göre, Azerbaycan'da Tebriz'den başka hiç bir şehir hârâbîben masun kalmamıştır. Erdebil ve Sarāv (Sarāb) şehirlerinin ahalisi katledilmiş ve kaçanlar da tekrar dönünce öldürülmüştür (krş. Yāḳūt, madd. *Ardabīl* ve *Sarāv*). Şâir Aḥmedî, —: „niçin şehirleri harap ve ahâlisini katl-i âm ediyorsun?" — sualine Hulagu Han'ın —: „kendinden evvelki kavimlerin yaptıklarını yıkarak, ülkeyi yeni baştan kurmalı, tâ ki onlar bu ülke bizim idi demesinler" — diye cevap verdiğine dâir, bir rivâyeti nakleder (*İskendernâme*, Üniversite kütüp., Edebiyat, nr. 778, var. 252). Hakikaten moğullar, Azerbaycan'da bu prensibi tamamiyle tatbik etmişlerdir. Azerbaycan ahalisinin bu ülkeden firarı hakkında, Ẓahabī ve al-Faḫrī'de de kayıtlar vardır. Azerbaycan ve Irak-ı Acem sahasında moğullar tarafından koğulan ahalinin Irak'taki yeni iskân sahalarına sevkedilmiş olmaları pek mümkündür. Abaka Han ve veziri Cuvaynī ve sonra Gazan Han tarafından, Fırat'tan muazzam kanallar açılmıştır. Bunlardan Ambar kanalı — bu şehri Kûfe ve Necef ile, Hille'nin yanındaki kanal ise, Meşhed-i Abu 'l-Vafā'yı Sīb ve Vāsiṭ ile bağlamıştır. Kerbelâ civarındaki büyük Gazan kanallarına gelince, bunlar bu havâlideki çölleri sulamış ve canlandırmıştır (bk. Cuvaynī, mukaddime, s. ٧ ve لب; Raşīd al-Dīn, Topkapı sarayı kütüp., nr. 1518, var. 303 ve 325 a). XIII. — XIV. asırlarda Irak-ı Arap'ta nüfusun iranlı ahali hesabına çoğalması, Azerbaycan ile Irak-ı Acem'den vâkî olan muhaceretler ile izah edilmelidir (tafsilât için bk. mad. IRAK). Azerbaycan ve Irak-ı Acem, buralara hâkim olan 2.000.000 göçebeye yaylak ve kışlak hâline geldi; böylece memleketin ve ordunun iaşesi için lâzım olan ziraat sahaları da, Dicle ve Fırat kıyılarına intikal etmiş oldu. Her halde Azerbaycan'ın türk ve moğullarla iskânı ve oradaki taciklerin ihrac ve tahliyesi yalnız gelişi güzel yapılmış bir iş olmayıp, İlhanlı devletinin geniş tedbirlerle sistemli bir şekilde yaptığı ıcraat neticesinde husûle gelmiştir. Moğulların yerleştiği sahalardan, bilhassa Azerbaycan'dan, iranlı ahalinin çıkıp gitmesine sebep olan diğer âmiller de şunlardır: 1. Yerli türk, ermeni ve gürcüler askere alındıkları hâlde, taciklerden kimse alınmamış ve alınsa bile, ayrı alâmetler takılarak (Raşīd al-Dīn, var. 329), aşağı tabakadan sayılmıştır. 2. Moğulların kalabalık olduğu yerlerde vergi sistemlerinin ağırlığı, diğer memleketlere nisbetle, daha çok hissedilmiştir. Bunu İlhanlılardan Abū Sa'īd'in Ani mescidindeki kitâbesinde okuduğumuz gibi (*Türk hukuk tarihi* mecm., I, 135), Raşīd al-Dīn (var. 314 a) de, Tebriz kabîlinden merkezî şehirler ahalisinin b a ş k a k l a r d a n (muhassıl) kaçtıklarını, şehirde kalanlar bile evlerini kapatarak, kapı yerine, pencereden girip çıkmak gibi, hilelere tevessül ettiklerini söyler. 3. Diğer taraftan, moğul ve uygurların Azerbaycan'da geniş mikyasta tatbik ettikleri monopol ve kredi sistemi de, tüccar sınıfının büyük bir kısmının iflâsına ve ülkeden kaçmasına sebep olmuştur. „Ortaḳ" tesmiye olunan ticaret şirketlerinde moğul şehzâdeleri, hatunlar ve uygurlar başlıca hissedar olduklarından, bu müesseseler, her hususta, hükümete dayanmıştır. Bunlar devlet postalarından bile istifade etmişler (Cuvaynī, III, 87) ve kredi usûlü ile ele geçirdikleri kimseleri, borçlarını ödeyemeyince, kadın ve çocukları ile birlikte, köle hâline getirmişlerdi. Hulâsa bu devir moğul ve uygur aristokrasisinin tefeciliği son haddine götürdüğü bir devir idi (bk. Raşīd al-Dīn, var. 330 b). 4. Bir de türk ve moğulların kalabalık olarak bulundukları yerlerde ziraat sahaları askerlere iktâ olunurdu. Hepsi tacik olan bu köylüler de, moğulların zulmüne dayanamayarak, vatanlarını bırakıp, başka taraflara kaçmışlardı. Gazan Han, bunların vaziyetini ıslâh maksadı ile, neşrettiği fermanlarda: — „Bundan sonra askerlerimiz, taciklerden bize iktâ olarak verilmiştir ve bizim kölemizdir, demelidir (*ayn. esr.*, 329 a), taciklerin hayatını da Allah bize tevdî etmiştir ve onlara da insan nazarı ile bakılmalıdır; yoksa Allah bizi mes'ul eder" — (var. 319 b) demiştir. İşte Azerbaycan'daki eski tacik ahalinin yerlerini moğul ve türklere terketmesi, bu gibi şartlar içinde vukû bulmuştur. Bu ülkelerdeki eski türk ahaliye gelince, moğullar onları kendilerinden sayarak, yerlerinde bırakmışlardır. Gerçi yerli türk ve kürtlerin Mugan'daki yaylalarından çıkarıldıklarına dâir, Zakariyā Ḳazvīnī (*Āṯār al-bilād*, s. 379)'de bir kayıt varsa da, Şeyḫ Şafī al-Dīn Ardabīlī'nin menakıbinden, bu ülkedeki türkmen ve kürtlerin yine eski yerlerinde kalmış oldukları anlaşılmaktadır. (Te-

vekkulî, *Ṣafvat al-ṣafā*, Ayasofya kütüp. nr. 2123, var. 25 a, 31 a, 37 b, 192). Her hâlde bu türkler, topraklarının en iyi kısmını moğullara terkederek, ülkenin başka taraflarına çekilmiş olmalıdırlar. Diğer mıntakalarda türk ve türkmenler, hep kendi yerlerinde kaldılar. Moğulların daha ilk gelişlerinde, Atabeglerin büyük emîrlerinden Akkuş, Azerbaycan'ın ova ve dağlarında oturan türkmen ve kürtlerin başına geçerek, moğullara iltihak etti. Bu hâdiseyi anlatan İbn al-Aṯîr: — „Bu türkler, milliyet ve cinsiyet dolayısiyle, tatarlara temayül ettiler" — der (bk. Mısır tabı, XII, 144). Hakikaten Cengiz ordusunun yarısından çoğu, Cuvaynî'nin (I, 76, 91) de dediği gibi, türk idi. Irk birliği, propaganda hususunda işe yarardı (Kıpçak Ḳarasunḳur, Bagdad muhafızı Ḫvârizmli, yâni Ḳaāğlılardan, Sultançuk'u, ırk birliğini ileri sürerek, Hulagu'ya iltihaka dâvet etmişti; Raşîd al-Dîn — Quatremère, s. 269). Azerbaycan'daki türk ve türkmenlerin moğullara hemen iltihak ettiklerine dâir, diğer kayıtlar da vardır: moğullar Nahçivan'da ermenilerin ve Tiflis'te güreülerin üzerine yürürken, Azerbaycan'ın müslüman türk ahalisi moğullara iltihak ederek, hıristiyan ahaliyi sindirdiler. Bu vak'adan 35 sene sonra, buralarını ziyaret eden Rubruquis (neşr. Maleyin, s. 171), Nahçivan (vilâyet olsa gerektir)'ın 800 kadar kilisesinden ancak ikisinin sağlam kalmış olduğunu, kalanlarının moğullara iltihak eden „sarasinler", yâni islâmlar, tarafından, tamamen tahrip edilmiş bulunduğunu zikreder. Türklerdan Kıpçak zümresinin yaşadığı Tebriz ve Maraga şehirleri de, moğullara kendiliklerinden iltihak etmişler ve onlardan hiç bir zarar görmemişlerdir. Bunun gibi, Ḫalḫāl'daki Ağaçerilerin de, moğullara iltihak ederek, Bâtınileri tenkil harekâtına iştirâk etmiş oldukları hakkında, İ'tidâd al-Salṭana tarafından, nakledilen bir rivâyetten yukarıda bahsedilmişti. Azerbaycan'daki Ağaçerilerin moğullara iltihak ederek, onların ordularına intisap ettiğini gösteren diğer deliller de vardır. Anadolu'ya gönderilen Lâkuşî'nin yanına, moğul emîri sıfatı ile, bir ağaçeri verilmişti (bk. Aksarâyî, *Târîḫ*, Yenicâmi kütüp., nr. 827, var. 335). Tacik ahalinin moğullar tarafından bertaraf edilmesi ve eski türk unsurlara dokunulmaması, üstelik 2.000.000 kadar yeni türk ve moğul unsurunun Azerbaycan'a gelerek, yerleşmesi sâyesinde, bu ülke az bir zaman içinde daha ziyâde türkleşti. Arrân'da, Ḫaçin-Çay üzerinde, bulunan ermeni Ḫaçin krallığı, Selçuklular devrinde varlığını muhafaza etti ve koyu bir hıristiyanlık merkezi olarak kaldı. Bu krallık ilk moğullar devrinde de mevcut olup, kralları Ḥasan Calâl al-Dawla (1216—1261; „Davla" ile biten unvanlar hıristiyanlara da verilirdi), Karakurum'a kadar gidip gelmişti. Fakat moğul hâkimiyetinin sonlarına doğru bu krallık ortadan kalktı (bk. *Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie*, 1909, s. 405—435). Azerbaycan'ın mıntaka, şehir ve kasabalarının, ayrı ayrı, İlhanlılar devrinde türkleşmesini gösteren kayıtlara da mâlikiz. İlhanlılara payitaht olan Tebriz ile Meraga'nın iki büyük türk şehri hâline gelmesi, üçüncü payitaht olarak, Sultaniye'nin inşası ile muvazi, Karadağ'da Sarây-i Muẓaffariya (Raşîd al-Dîn, var. 265) Arrân'da Sarây-i Manṣûriye (var. 303 a), Aladağ'da Argun Han'ın sarayı, Keyahatu'nun Kür nehri üzerinde bina ettiği büyük Ḳutluğ Balığ şehri (var. 268 b) ve Ucan ile Maraga arasındaki Navurdul'da Gazan Han'ın sarayları (var. 280 b) bu meyanda zikredilebilir. Vezirlerden bir çokları da yeni kasaba, köy, kervansaray, hankah ve saraylar kurarak, ülkenin iskân ve imârı yolunda çalışmakla türkleşmesine yardım ettiler. Bu cümleden Raşîd al-Dîn'in Tebriz yanında Rub' Raşîdî adındaki mahallesi, vezir Ḫoca Sa'd al-Dîn'in ve emîr Niẓâm al-Dîn Sâvaeî'nın Gökçebel'de, vezir Tâc al-Dîn 'Alî Şâh'ın Baeervan garbında tesis ettiği köyler, vezir Şama al-Dîn Cüvaynî'nin yine orada kurduğu Bahîtan (Ḥamd Allâh, s. 182, 223) köyü, vezir 'Alî Şâh'ın Zencan — Tebriz yolunda yaptırdığı Nik-Bay (Ḥamd Allâh, s. 182), Raşîd al-Dîn'in oğulları tarafından, yine o yol üzerinde Serçem'de bina olunan ribatlar ve vezir Tâe al-Dîn 'Alî Şâh'ın Karabağ — Tebriz yolu üzerinde kurduğu Yalduk ribatı (*ayn. esr.*, s. 182) kayda değer. Ḫamse-Zancân-İcrûd mıntakası, İlhanlılar zamanında türk ve moğulların iskân merkezlerinden biri hâline geldiği için, burasını Azerbaycan'dan ayırmak doğru olmaz. Burada sonraları bina olunan Sultaniye'nin şimâlinde Kâ'ğaz Kunân kasabasına tâbî, 35 kadar tacik köyü tahrip edilip, her yere moğuller yerleştirildi ve Moğûliya ismi ile, yeni bir şehir kuruldu. Bu şehrin etrafında teşekkül eden moğul ve türk köyleri, XIV. asırda ziraat ile meşgûl idiler (s. 64). Sultaniye'nin kurulduğu yerin cenubunda Sicâs ve Şahrûd şehirleri yıkılıp, burada ve İcrûd vilâyetinde yüze yakın moğul-türk köy ve kasabası tesis edildi (s. 64). Sultaniye'nin şarkında, 5 fersah mesafede, Sar Cihân'a tâbî 50 kadar tacik köyü de, tamamen yıkılmış ve burada eskiden Dah-i Ḳahûd ismini taşıyan kasabanın yerinde, moğullar Sayın Kala şehrini kurmuşlardı (s. 64). Burası sonradan çok mâmûr bir hâle geldi. İcrûd nehri do türkçe Suğurluḳ ismini aldı (Raşîd al-Dîn, var. 257a, 260a, 262b, 263a, 292a; Ḥamd Allâh, *Nuzhat*'in matbû nushasında سرّوز, ingl. trc.: Sata-

rik; bu eserin yazma nushalarında ise, سغورىق ve سغورلق). Suğurluḳ, bu havâlide hanların çok beğendiği bir yaylağın ismidir ki, bugünkü Taḫt-i Sulaymān burada bulunur. Bu civarda Köy-Buldak (Raşīd al-Dīn, var. 267a), Yüz-Yıgaç (*ayn. esr.*, var. 260b, 262a) ve Ḳoğur-Öleñ, moğul tarihinde adı geçen moğul kışlak ve kasabaları idi. Bunlardan Ḳonğur-Öleñ'in bulunduğu sahaya da sonradan Sultaniye şehri kuruldu. Kazvin'in şarkında Paşkīl sancağı evvelce 40 kadar köyden ibaretti; bunlar da, „zamanın inkilâbı" sâyesinde, moğul köyü oldular (Ḥamd Allāh, s. 67). Selçuklulardan sonra, tamamiyle türk ve moğullar tarafından iskân edilen orta Safīd-Rūd, türkçede Kızıl-Özen ve moğulca, aynı mânada olmak üzere, Hulan-Muran adını aldı; Safīd-Rūd ismi, nehrin ancak iranlıların oturduğu aşağı mecrasına münhasır kaldı. Bu Kızıl-Özen üzerinde, Ulcaytu-Buynuk (Raşīd al-Dīn, var. 291a, 292b) ve Kavzin'in garbında Aḳ-Hoca (Ḥamd Allāh, 173) kasabaları kuruldu. Kavzin civarındaki Kurh-Rūd, moğullar zamanında, Türkān-Muran ismini aldı (Raşīd al-Dīn, var. 277 b, 280 a; Ḥamd Allāh, 222: Āb-i Turkān). Garbî ve şimâlî Azerbaycan'daki moğul iskân mıntakalarından, Urmiye gölü civarında, Sulduz aşîretinin ismini alan mıntaka ve muhtelif yerlerdeki Padar aşîreti müstâmereleri dikkati çeker. Her iki kabîle, gelir gelmez, toprağa bağlanmış olsa gerektir. Padar, On-uygur aşîretinden biridir (bk. Marquart, *Komanen*, 58, Raşīd al-Dīn'den naklen). Maraga civarında moğulların iskân sahası olan Zarīna-Rūd, Cıgatu, bu nehrin bir kolu da, Nagatu ismini aldı (Ḥamd Allāh, 223 v.d.). Mugan'da bugünkü Saliyan, o zaman Dalan-Navur ismini taşıyordu (Raşīd al-Dīn, var. 242b). Şamaḫi yanındaki Aksu nehrine, moğulca olarak, Çıgan Muran da denilirdi (Raşīd al-Dīn, var. 241b). Şamaḫi taraflarına moğullardan Uyrat kabîlesi yerleşmişti; bunlar Timur zamanında da orada idiler. Moğulların toplu olarak oturdukları yerlerden biri, Erdebil ile Tebriz arasında Mişkīn'de Deraverd mıntakası (Ḥamd Allāh, s. 84), diğeri ise, Erdebil ile Sarab arasındaki Sayın yaylaları (Raşīd al-Dīn, var. 280b) idi. Mahmud Gazan Han'ın Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerinde vücuda getirdiği iskân sahalarında, yer yer Maḥmūd-Ābād isminde kasabalar bulunmaktadır. „Ahalisi hâlis türk ve simaları çinlilere benzeyen" bir vilâyet de Ḫoy tümeni idi; burasına, bu yüzden, „İran'ın Türkistanı" derlerdi (Ḥamd Allāh, s. 85). İlhanlılar tarafından ülkenin türkleştirilmesi yolunda alınan tedbirlerin bu kadar şiddetli ve cezrî olmasına rağmen, iranlı ahali, XIV. asırda bile ötede beride barınmış olarak, yaşamakta idi. Tebriz ile Maraga muharebesiz teslim olduklarından, bu şehirlerde iranlı ahali epey zaman tutunabilmiş olsa gerektir. Ḥamd Allāh'ın kaydı kendisinden önceki bir menbâdan alınmış değilse, onun zamanında maragalılar, sima itibariyle, türk oldukları hâlde, dilleri „arapça ile karışık pehlevî", yâni bir iran dili idi (*Nuzhat*, s. 87). Tebriz'i İbn Baṭūṭa (türk. trc. I, 254) ve İbn Faḍl Allāh al-'Umarī, bir türk şehri olarak, târif ederler. XIV. asırda burası kâmilen türkçe konuşan bir şehir idi. Marco Polo, bu şehirde moğul ve türklerden bahsetmeyip, asıl ahalinin „Taurizi" ismini taşıyan bir kavim olduğunu söyler. O hâlde onun zamanında „tebrizli" deyince, hâkim türk ve moğulların aynı olan tüccar bir kavim anlaşılıyordu. Mamafih bu seyyah şehirde, yerli ahali ile beraber, ermeniler, gürcüler ve „iranlılar" bulunduğundan da ayrıca bahseder (ngr. Yule, 3. tab., I, 75). Muḥammed b. Aḥmed al-Sarrāc adında tebrizli bir zat tarafından yazılan, 1330 temmuz (730 şevval) tarihli ve bir nushası Ayasofya kütüp. nr. 2051'de mahfuz bulunan bir mecmuada (var. 303b—307a) bizce anlaşılmayan bir iran dilinde, fakat tebrizli olduklarını bildiğimiz zevattan da bahsederek, yazılan bir takım kasideler vardır; bunlar Tebriz'in iranlı ahalisi tarafından yazılmış parçalar olabilir. Bunun gibi Erdebil'de de şimdiki Gilân şivesine benzeyen bir şive konuşulduğu, Şayḫ Ṣafī al-Dīn Ardabīlī'nin menâkibinde geçen cümlelerden anlaşılmaktadır (bk. Kasravī Tabrīzī, *Āẕarī yā zabān bāstān-i Āẕarbaygān*, Tahran, 1304). Fakat XVI.—XVII. asırlarda bu şehrin ahalisi kâmilen türkçe konuşurdu (Olearius, rus. trc., 681). İranlı ahali kendi dillerine bu kadar merbut ve medeniyetçe kuvvetli oldukları hâlde, meselâ Mâverâünnehr'de, Semerkand, Hocend ve Buhara gibi şehirlerde yaptıklarını burada yapamamışlar, yâni kendi dillerini hâkim türk ve moğullara kabûl ettirememişlerdir. Bunun sebebi ise, Azerbaycan şehirlerine yerleşen türk ve moğul unsurunun, iranlı ahalinin bakiyesine nisbeten, daha kesif olması ve moğulların, yerliler arasında kaybolmamak için, Çin'de tutmuş oldukları korunma usûlüne burada da sımsıkı sarılmalarıdır. Bu usûl, Cengiz'in baş kadının ancak türk veya moğuldan olacağı hakkındaki kanununa istinat eder (bk. Cuvaynī, III, 42). „Toḳal" denilen ikinci ve müteakip kadınların ve „kuma", yâni odalıkların çocukları baş kadının çocukları sayıldığından, onun dilini konuşmak mecburiyetinde idiler. İlhanlılar ülkesinde buna yalnız prensler değil, aynı zamanda emîrler de riayet etmişlerdir.

IX. Âzerî türk etnik grubunun teşekkülü. İlhanlılar moğulcayı çabuk unut-

madılar; oau bâzı resmî muhaberelerinde kullandılar. Hânedan efradına uygurca ila beraber moğulca da okutuluyordu (Raşîd al-Dîn, var. 271 a). Gazan ve Ulcaytu hanların emirleri ila telif olunan *Câmi' al-tavârîḫ* de moğulca yazılarak, Ulcaytu'ya takdim olunmuştu (bk. Zeki Velidi, *Umumî türk tarihine medhâl*, s. 35); mamafih „türkî" ve „moğulî" tâbirleri müteradif telâkki olunmuştur (menbâlar için bk. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, s. 457, not). Moğul hükümdarları ve emîrleri ile temasta bulunan şeyhlerin hem türkçe ve hem de moğulca bildikleri, Şeyh Şafî al-Dîn Ardabîlî'nin tercüme-i hâlinden anlaşılıyor. Bu şeyhin menakıbında türk ile moğul aynı kavim olarak gösterilmektedir (*Şafvat al-ṣafā*, Ayasofya kütüp., nr. 2123, var. 25 a). Hanların konuşma dili türkçe idi (krş. *Selçak tarihi*, Paris, Bibl. Nat. Suppl. Pers., 1553, s. 79: Kayhatu'nun bir köylüye bitabı: *yükü beş akçaya*; İbn Baṭṭūṭa, I, 210: Abū Sa'îd Han'ın, Lûristan atabeği ile konuşurken, söylediği türkçe sözler). Daha Celâyirliler zamanında „türk ve moğul ahaliye yazılan emirlerin uygur harfleri ile türkçe" yazılması âdet olduğu hakkında, Muḥammed b. Hindūşāh'ın ifadelerini bahis mevzuu eden Barthold (*Jivaya starina*, XVIII, 46), İlhanlılar zamanında şimâlî İran (Azerbaycan) türk ve moğulları arasında uygur harflerinin, arap harflerine nisbeten, daha ziyâde intişar etmiş olduğunu söyler. İlhanlılar devrindeki uygur harfli şark türkçesinin bir nümûnesi, Gazan Han zamanından kalan bir mezar taşındaki yazıdır (bk. *Mélanges Asiatiques*, X, 389 v.d.: *Ḫıżır İlyasıng ḳavveti alḳışı ilhanġa, beglerge, ḳadanlarġa ḳonsun, arunsan*). Diğer nümûneler, meselâ Raşîd al-Dîn'in eserlerindeki bâzı parçalardır (krş. *Miftāḥ al-tafāsîr*, Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 304, var. 122 a ile *Favā'id-i sulṭānîya*'de görülen şu parça: *er oğlanġa ḳazġanmaḳ asan tarar, velikin küdanmaḳtan ḥayran tarur*; *Câmi' al-tavârîḫ*, Topkapı, nr. 1518, var. 272 b'deki resmî fermanın başlığı: *Hulâcū yarlığındın ve Kitsū bayrḳuundın*; *ayn. esr.*, var. 282 a'da Gazan Han'ın Tebriz'deki büyük meydana verdiği türkçe isim: *Ḳutluġ-Maydān* ve yukarıda adı geçen *Ḳutluġ-Balıḳ*). Fakat Azerbaycan'da Selçuklular ve Ḫvārizmşahlar zamanından kalan ve İlhanlılar devrinde gelen türkmen unsuru o kadar kuvvetli idi ki, bu şark türkçesi pek çabuk türkmenceleşmeğe yüz tuttu. Buna elbette saraya sokulan türkmen şeyhleri (msl. Ahmed Teküder üzerine büyük te'sir icra eden Şeyh 'Abd al-Raḥmān — bk. Raşîd al-Dîn, var. 257 a — ve Abū Sa'îd Han'ın pek sevip takdir ettiği kasîdehanı Barak Baba) de sebep olmuşlardır. Bu tesir türkmence ile kıpçakça ve şark türkçesinin bu ülkede muhtelit bir şekil alması ile neticelenmiş ve bundan şimdiki „azerî" lehcesi meydana gelmiştir. Daha XIV. asrın ilk yarısında İbn Muhannā, İlhanlılar ülkesinde konuşulan türkçe ve moğulca lûgat kitabını tertip ederken, „türkmence" ve „Türkistan türkçesi" ile beraber, „bizim toprağın türkçesi" (*turk arżinā*) dediği türkçeyi de bahis mevzuu etmiş ve nümûnelerini vermiştir (İbn Muhannā, nşr. Melyoranski, s. 43, 613, 76, 103 2016). O zamanın âzerî türkçesi ile yazılan eserler de bize kadar gelmiştir (msl. Abū Sa'îd Han zamanında yazılan *al-Nuḳaṭ min al-ḳavarî'*, Ayasofya kütüp., nr. 3135). İlhanlılar devrinde Azerbaycan'da kullanılan şark türkçesinin oğuz edebî dili üzerinde te'siri olmuştur. Bunu, şark türkçesine mahsus bâzı şive hususiyetlerinin Azerbaycan'ın bir çok türkmen şâirlerinde görülmesinden anlıyoruz. Bâzı moğulca kelimelerin („göl" yerine „navur" denilmesi gibi) ötede beride kullanılması da, moğullar devrinden kalma bir itiyattır.

Cenubî Azerbaycan'ın türk şiveleri tetkik edilecek olursa, bu tesirin ne kadar geniş olduğu da görülebilir. Fakat Kafkas ve İran Azerbaycanı'ndaki türkçenin, esas itibariyle, türkmence olması, Selçuklulardan önceki Agaçeri ve Borçalı gibi, Hazar zümresine mensup türklerin de bu „türkmen" muhitinde erimiş olmaları, Azerbaycan'ın türkleşmesi tarihinde kaydedilmesi icap eden bir vâkıadır. İlhanlılar devrinin devamı olan Timurîler devrinde Azerbaycan'a garptan bâzı türkmen aşîretleri getirilmek suretiyle, oğuz unsurları bir az daha artmıştır. Şamlı, Musullu ve Rumlu (İskender Münşi, *'Ālam ārā-i 'Abbāsî*, s. 12) kabîlelerin Timur tarafından getirildiği rivâyet edilir. İlk moğullar devrinde Şam ve Halep taraflarından nakledilmiş olan Kaçarlar da, Timur ve Karakoyunlular devrinde, Azerbaycan'a getirilmişlerdir (Baron Bude, *Oçerki Tarkmenii*, s. 151 ve İ'tidżād al-Salṭana'dan naklen, M. Hasan Han, *Mir'āt al-buldān*, I, 31). Şahruh zamanında Gence ve Barda'a civarında Yar Ahmed Karaman isminde birinin bâzı hareketleri zikredildiğine göre (Ḫvāndmīr, *Ḥabîb al-siyar*, III, 123), Karamanlıların bir kısmı o zaman Azerbaycan'a gelmiş bulunuyordu.

X. **İlhanlılar devrinde ticaret yolları.** Bu devirde Azerbaycan'ı bir ucundan diğer ucuna bağlayan posta ve ticaret yolları, Sultaniye merkez olmak üzere, aşağıdaki istikametleri takip eder ki, araplar devrindekilere nisbetle farklıdır; Sultaniye — Bakû yolu: Sultaniye—Zancān—Tütsuvārî köyü—Kāgad—Kunān—Sancīda—Ḥalḫāl (burada Ḳızıl-Özen'den geçilir)—Ṭalış köyü—Erdebil—Ribāṭ-i Ar-

şad—Varnāḳ köyü (Berzend, bunun sol tarafında bir fersaḥ içeride kalmıştır)—Bācarvān—Bilasuvār—Cüy-i Nav—Maḥmūd Ābād Kāvbārī—Bakû. Erdebil—Tiflis yolu: Erdebil—Bacarvān—Dih ʿAlī—Bekr Ābād—Aras nehri kenarı—Dih Herḳudaḳ—Layzān (لَيزان ve لَيذان şekillerinde yazılmıştır)—Bazarçık—Barda'a—Cüz Bıyıḳ—İsfahānī—Ḫanḳah-i Şutur—Gence—Şamḫūr (o zaman harap idi)—Şadaklar'ın yurdu—Aftuān nehri—Yam—Tiflis. Tebriz—Karabaġ yolu: Tebriz—Ermeni köyü—Aher—Babiltan—Ribat-i Alvān—Berzend—Bācervān—Aras nehri kenarı (Karabaġ hududu). Tebriz—Sultaniye yolu: Tebriz—Geçid—Sa'īd Ābād—Ucān—Sangalābād—Türkmen Kendi (Türkmen Çay)—Miyanç (burada Pul-i Duḫtar = Kız Köprüsü geçilir)—Serçem—Ribāṭ-i Nikbāy—Zancān—Sulṭaniya. Tebriz—Erzurum yolu: Tebriz—Merend—Ḫoy—Şakmābād—Nevşehir—Bend-i Māhī—Erciş—Malazgird—Ḫanus—Ak Eftен geçidi—Pasin—Erzurum.

XI. Arap ve türk hâkimiyeti devrinde Azerbaycan'ın iktisadî ve malî vaziyeti. Azerbaycan'ın arap ve türk hâkimiyeti devirlerindeki iktisadî inkişaf safhalarını, bilhassa, bu ülkenin her iki devirde vergi vermek kudretini gösteren kayıtlardan öğrenebiliyoruz. Buna dâir hesapların pek eksik olanları (msl. 120.000 yahut 200.000 dinar, bk. Schwarz, s. 1329, 1331), Azerbaycan'ın bâzı vilâyetlerine âit rakamların tekmil ülkeye tâmimi demek olacağından, pek mubalâgalı olanları da (Ya'ḳūbī, *Tārīḫ*, II, 227 den 30 milyon dirhem), Sâsânîler zamanına âit efsânevî rakamlar (bk. İbn Ḫurdāẕbeh, s. 20 ve Schwarz, s. 942, 1318; Sâsânîler devrine âit rakamlardaki mubalâgalar için bk. *Türk hukuk ve iktisat tarihi* mecm., I, 146) ile karıştırılmış bulunduğundan, itimada şâyân değildir. Müsbet olan kayıtlar şunlardır: Ḫuẕayfa al-Yamānī, bu ülkeyi işgâl ettiği senede (624), Azerbaycan ahalisinin, yılda 800.000 dirhem (*dirham-i vazn-i şamāniya* = 3,411 gram gümüş; Schwarz, s. 1314, bu ölçüyü yanlış anlamıştır) tutarında vergi vermesi şartı ile sulh aktetmişti (Balāẕurī, s. 326). Hangi seneye âit olduğu tasrih edilmeyerek, Azerbaycan'ın hâsılâtı İbn Ḫurdāẕbeh (s. 121, *Ibn al-Faḳīh*, s. 286)'de 2.000.000, Ya'ḳūbī (*Buldān*, s. 272)'de 4.000.000 olarak göstermiştir. Ḳudāma (s. 244) 204 (819) senesinde Azerbaycan'ın hâsılâtını 4.500.000 dirhem göstermiştir; bu müellif Barda'a'yı Azerbaycan'ın payitahtı saydığı için, buna Arrân da dâhil demektir. Ermeniye'nin haracı ise (s. 246), 4.000.000 dirhem gösterilmiş ki, buna „dört Ermeniye" ve Gürcüstan dâhildir. Bu hesap *dirhem vazn-i sab'a*, yâni 2,97 gr. lık dirhem üzerindendir. Demek 819 senesinde Azerbaycan ve Ermeniye ve Gürcüstan'ın vergisi toptan 8.500.000 dirhem tutmuştur. Halife al-Muḳtadir zamanına, 918 (306) yılına âit vergi listesinde (Vaṣṣāf, tab. Bombay, s. 444; Kremer, *Einnahmebudget des Abbasidenreiches*, Wien, 1882 s. 312) verilen mâlûmat eksikliği Azerbaycan ile Ermeniye için müşterektir. İbn Ḥavḳal (s. 354 v.d.) 344 (955) senesinde Yūsuf b. Abū al-Sāc'ın mûtemedi Abu 'l-Ḳāsim 'Alī b. Ca'far (Kasravī-Tabrīzī, *Şahr-i yārān-i Gumnām* I, 64) tarafından, Yūsuf'un veziri Marzban b. Muḥammed namına toplanan vergi hesabını naklediyor. Buna göre, Şirvānşāh Muḥammed b. Aḥmed al-Azdī'den 1.000.000 dirhem (buna Şeki de dâhil); „al-Rabʿ meliki Sanḫārib (yâni „Senek'erim", bk. Marquart, *Südarmenien* s. 464) al-Maruf bi-İbn Suvāda'den 300.000 dirhem ve bâzı hediyeler; Gürcüstan kıralı Vaskān b. Mūsā'dan 100.000 dirhem; Vīzūr (= Wayoz-Dsor, şimdiki Veysal Kala harâbeleri, Nabçivan'a yakın Arpa-Çay'da, bk. Ghazarian, s. 78) meliki Abu 'l-Ḳāsim al-Vīzūrī'den 50.000 dinar (yâni 500.000 dirhem); Āhar ve Varzaḳān meliki Abu 'l-Haycā b. Ravvād'dan 50.000 dinar (= 500.000 dirhem); Ḥizān nevahisi meliki Abu 'l-Ḳāsim al-Ḥizānī'den 300.000 dirhem, Bani 'l-Dirānī'den (yâni Vaspurakan kıralı Grigor Diranik'in oğullarından, bk. Marquart, *ayn. esr.*, 358, 512) 100.000 dirhem; „iç Ermeniye"den ve Banī Sunbāṭ'tan, yâni Bagratiyan hanedânının idare ettiği ülkelerden) 1.200.000 dirhem; Ḫaçīn kıralından 150.000 dirhem. Vīzūr ve Ḫaçin gibi Ḥizān ile Rab'da bugünkü „Dağlık Karabaġ"da bulunan ermeni kırallıkları vardı.[1] Bunlar senede cem'an 1.250.000 dirhem vergi vermişler ve Karabaġ da dâhil olmak üzere, o zamanki „Ermeniye" kırallıklarının vergileri 4.100.000 dirheme bâliġ olmuştur. Demek 955 senesinde Azerbaycan ve Ermeniye'nin vergisi cem'an

1 Bu husus bilhassa Abū Dulaf'ın, Bakû'dan Arrān üzerinden Erdebil'e giftiğini anlatırken, verdiği şu kayıtta görülüyor: فركبت جبال الورزور وقبان وخاجين والربع وخيذان والبلين (bk. İbn al-Faḳīh'in Meşhed nushası, var. 184 b). ورزور Balāẕurī, s. 195, 200 حصن دارس yazılmıştır. Kaban ile „Ḥizān" Nasavī'de s. 164, 225 Karabaġ'da iki mevki olarak zikrediliyor. Abū Dulaf'e göre (var. 185 b), Ḥizān, yâni Ḥisān'da bakır ve tuz mâdeni vardı. „Kohistan-i Kabān" Cuvaynī'de (II, 184) mezkûrdur; İskender Münşī Aras'ın sahilindeki Ordubad'ı bu dağın eteğinde kâin olarak gösterir (*ʿAlamārā*, s. 605) kî, bu günkü Kafan Dağı bakır mâdenleri demek oluyor. Hizan da o civarda, Kafan dağının şimâlinde bulunuyordu. „Al-Rbʿ"ın neresi olduğu ve bu kelimenin nasıl okunduğu meçhul ise de, Vīzur, Hizan ve Haçin ile birlikte zikredildiğinden, onun da şimdiki Şuşe tümeninde ve Gökçe-göl taraflarında bir yer olduğu anlaşılmaktadır.

9.150.000 dirhem tutmuş oluyor ki, hediyeler ile beraber, toptan 10.000.000 dirhem sayılabilir[1]. İlhanlılar zamanında Azerbaycan ve Ermeniye 'nin vâridatına âit mâlûmat, İlhanlılar zamanının yüksek mâliye memurlarından Ḥamd Allāh Ḳazvīnī 'nin eserinde (*Nuzhat*, metin, s. 75—94, 100 v.d.; ingl. trc., s. 78—94, 101) vardır. 1335 (Tebriz şehri için ise, 1340) senesinin resmî devlet — Azerbaycan 'ın 31 tümeni teker teker sayılarak gösterilen — vergisi 2.384.200 dinardan ibaretti[2]. Arrān ve Mugan 'ın vergisi, 303.000 dinar, Şirvan ile Güstāşfīn 'inki, 118.5 dinar,[3] „büyük Ermeniye" ile Gürcüstan ve Abḫāz 'ın vergisi ise, 2.592.000 dinar; demek Azerbaycan ve eski araplar zamanındaki tâbirle, Ermeniye 'nin vergisi, İlhanlılar zamanında, cem'an 5.397.7000 dinar tutmaktadır. Azerbaycan ve Ermeniye 'nin 819 senesinde, yâni araplar devrindeki vergisi 8.500.000 dirhem, yâni 2,97 gramlık gümüş dirhem olmak üzere, 25.000 kg. gümüş ve bn iki ülkenin 955 senesinde, yâni Selçukluların gelmesinden yüz sene önceki vergisi, 9.150.000 dirhem, yâni 27.000 kg. gümüş; moğullar devrinde, 1335 senesindeki vergisi ise, 5.397.700 dinar, yâni (bu ilhanlı „dinar" 'ı da 12,9 gram gümüş demek olduğuna göre) 59.000 *kg.* gümüş olmuştur. Selçuklular zamanında başlayan vaziyetin devamı demek olan İlhanlılar devrinde bu iki ülkenin vergi vermek kudreti, araplar zamanına nazaran, bir mislinden fazla artmıştır. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī 'nin resmî mal divânı „defterinden" aldığını tasrîh ettiği (bk. 47: *Cāmi'-i ḥisāb*, s. 92: *bar rūy-i daftar*) bu ilhanî devlet „bütçe" 'sinin sıhhati, bunun „vâridat" kısmından 1349/1350 mâlî senesine âit parçaları 'Abd Allāh b. Muḥammed 'in *Risāla-i falakiya* 'sinde ve tarihsiz olan bâzı parçalar da 'Alā-i Tebrīzī 'nin, *Sa'ādat-nāme* 'sinde (bk. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, s. 319), „maârif" kısmından parçalar da İbn Faḍl Allāh al-'Umarī (*Masālik*, Topkapı sarayı, nr., 2797, *II*, 279 v.dd.) 'de münderic bulunması ile sâbittir.

XII. Selçuklular ve İlhanlılar devrinin Azerbaycan 'ın medenî hayatına tesiri. Türk-moğul devrinde Azerbaycan vâridatının artması, yalnız ülkenin zenginleşmiş olmasını değil, aynı zamanda nüfusun da araplar zamanındakine nisbeten, 2—3 misli artmış olduğuna delâlet eder. Türkler ve moğullar, Azerbaycan vilâyetlerinde yerleşirken, ülkenin eski sekenesini bertaraf etmek hususunda, çok şiddet göstermişlerse de, bu tedbir neticesinde şehir hayatı mutazarrır olmamış, bilâkis kendileri şehir ve kasabalarda yerleştiklerinden, şehirlerde hayat yeni bir hız almıştır. İlhanlılar zamanında, Tebriz ve Maraga gibi, şehirlerin pek ziyâde büyümüş oldukları hakkında, tarihî kaynaklarda verilen mâlûmatın doğruluğuna, bu şehirlerin bugün hâlî ve harâbeler ile dolu kenar mahalleleri şehadet etmektedir. Gerek bu şehirler ve gerek Sultaniye, Ordubad (Orduābād) gibi, İlhanlılar zamanında meydana gelen şehirlerde, henüz etraflı arkeoloji tetkikleri yapılmamıştır. Yukarıda zikri geçen türk ve moğul devri posta yolları boyunca yapılan banlar, posta menzilleri (*yam*) ve köprüleri, geniş ve plânlı inşaat nümûnelerini teşkil eder. Bunlardan başka Selçuklular ve İlhanlılar devrinde kale, câmi, medrese ve hankahlar ile darüssiyade, darüşşifa ve darülhadisler de bina edilmiştir. Yapı işlerine Gazan, Ulcaytu ve Abū Sa'īd en ziyâde ehemmiyet vermişlerdir. Fakat Azerbaycan merkezî mıntakalarının mâruz kaldığı şiddetli zelzeleler ve muahhar harpler bu âsârın harap olmasına sebep olmuştur. Sağlam olarak veya harâbe hâlinde, zamanımıza kadar bâkî kalan ve mâhiyetleri az çok tesbit edilen eserlerin başlıcaları şunlardır: Tebriz 'de Şanb-i Ġāzān ve Rub' Raşīdī mahallelerinin harâbeleri, şehirdeki müteaddit su yolları, vezir Tāc al-Dīn 'Alī Şāh câmii (Ṭāḳ-i 'Alīşāh, bk. *ZVO*, I,

1 İbn Ḥavḳal 'ın elimizde bulunan nushalarında bu „on milyon" rakamı gûyâ Ermeniye 'ye „500.000 dinar, yâni beş milyon dirhem" ve Azerbaycan, Ermeniye ve „İki Arrān" 'a (bu tâbir için bk. ARRAN) âit imiş gibi gösterilmiştir ki, şüphesiz müstensiklerin hatasıdır. Burada Azerbaycan 'ın hâsılâtı 5.000.000 dirhem, Ermeniye 4.150.000 dirhem, cem'an 9.150.000 dirhem olarak alınmış ve hediyelerle beraber, yekûn „on milyon" sayılmıştır. (bk. Ghazarian, s. 67; Kasravī, I, 101, 136); Schwarz (1395) ve Minorski, MUSAFİRİDS maddesinde, İbn Ḥavḳal 'in verdiği bu mâlûmatı bahis mevzuu etmişler ise de, lâyıkiyle izah edememişlerdir.

2 Ḥamd Allāh 'ın yukarıda ismi geçen eserinin nâşiri olan Le Strange bu mâlûmatı hulâsa eylemek tecrübesinde bulunmuş ise de (*Mesopotamia and Persia under the Mongols*, London 1903, s. 6 v.d.) „dinar" 'ın 2 gramlık 6 küçük gümüş dirhemden ibaret olduğunun farkına varmayarak, bunu altın para zan ettiğinden hesaplarında mübalagaya düşmüştür. Bizim *Türk hukuk ve iktisad tarihi* mecmuası, I, s. 22 'de saydığımız İstanbul nushalarına göre Azerbaycan 'ın ayrı şehir ve tümenlerinin vergisi „dinar" hesabı ile şöyledir: Tebriz şehrinin „tamga" 'sı 870.500; onun yedi nâhiyesi 100.000; bu vilâyetteki „inaü", yâni hânedana âit emlâkin vergisi, 175.000; Ucān 10.000; Tasūc, 5.000; Erdebil, 65.000; Halḫāl, 30.000; Darmarzīn, 29.000; Şehrūd, 10.000; Pişkīn, 10.000; Anad ve Arçak, 7.000; Ahar, 150.000; Hiyāv, 2.000; Kolenber, 3.000; Merdankin, 8.700; Navdīz 11.000; Yāṭ, 4.000; Hoy, 53.000; Salmās, 39.200; Urmiye, 74.000; Uşnūya, 19.300; Sarāb 61.000; Miyāna, 25.800; Marāğa şehri, 70.000; Marāğa vilâyeti 185.00; Basāve, 25.000; Dehḫārḳān, 23.600; Milān, 1.000; Merend; 24 000; Dizmār 48,000; Zayivā (Le Strange; Rivaz); 3.000; Naḫçivān 113.000 (Fatih, nr. 4518 'e göre 118.000); Azād; 18.300.

3 Şirvan ve Gustāşfīn 'inki de İlhanlılar devrinde orduya iktā' olarak verilen mıntakalardan olduğu için, vergisi, eski Şirvan hakanları devrine nisbeten, oksik gösterildiği Ḥamd Allāh 'la tasrîh edilmiştir.

114—118 ve mad. TEBRİZ) ve Sultan Üveys Calâyir 'in bina ettiği Devlet Hâne (bk. *BSOS*, IX, 634) ki, her ikisi Tebriz 'in şimdiki iç kalesinin (*erk*) yerine tesadüf ettiği zannedilmektedir. Sultaniye 'de âsâr, bilhassa Ulcaytu ve Abū Sa'īd 'in türbeleri, Maraga 'nın 5 km. garbında Hulagu zamanında Naṣīr al-Dīn Ṭūsī 'nin bina ettirdiği rasadhânenin bakiyesi ve şehir içinde, Selçuklular zamanına âit, beş bina (bk. *Āthār-e Irān*, 1/2, 1936, s. 125—156), Merend 'de Abū Sa'īd 'in 1331 'de yaptırdığı câmi (Sarre, *Denkmäler d. persischen Baukunst*, Berlin, 1910, s. 24 v.d.), Urmiye 'de, Abaka Han zamanında 1277 'de yapılan câmi; Dehḫarḳān, Miyâne ve Zencân 'daki, Ulcaytu ve Abū Sa'īd zamanlarına âit binalar; Nabçivan 'da Atabek Pehlivan 'ın yaptırdığı kale ve tâkın enkazı, Tuğrul II. 'un zevcesi Mü'mine Hatun 'un ve Şeyh Yusuf 'un türbeleri; Barda'a 'da, Abū Sa'īd zamanında, 1322 'de bina olunan kule; Bakû 'da selçuklu Mas'ūd b. Dāvūd tarafından bine olunan kule (Kız kulesi), 1300 tarihinde Ulcaytu tarafından bina edilmiş bir mescid, Şirvanşah Ḫalīl Allāh tarafından yapılan han sarayı ve divanhâne. Selçuklular zamanından kalan eserler arasında Sınık-Kale câmii (1077), Lezgi mescidi (1169), İlhanlılar devrinden Gilek mescidi (1309) ve Mirza Ahmed mescidi (1300) zikrolunmalıdır. Kabala şehri civarında kadîm Karzol mahallinde, 1194 ve 1252 senelerine âit, Şirvan hakanları eserleri de mühimdir (*Azerbaycan yurt bilgisi*, I, 48, 74 v.d., 131). Bütün bu eserler, mîmarî itibarı ile, diğer islâm-selçuk eserleri tipinde olmakla beraber, Azerbaycan 'ın mahallî hususiyetlerini tebarüz ettirmektedir. Bunula beraber moğul devri eserlerinin ziyneti ve çinileri, orta Asya 'dao getirilen türk hususiyetlerini arzetmektedirler ki, bu üslûp şarkî Anadolu 'ya ve İran 'ın diğer yerlerine de tesir etmiştir. Gazan Han 'dan önce, bilhassa Abaka ve Argun Han 'lar devrinde, Azerbaycan 'ın moğullar ve türkler ile meskûn olan mıntakalarında, Maraga, Tebriz ve Mugan 'da, islâmdan gayrı dinlere âit eserler ile, Buddha mâbedlerinin orta Asya mîmarîsi esasına göre, vücuda getirilmiş olduğunu menbâlar gösteriyor; fakat Gazan Han islâmiyeti kabûl ettikten sonra, bu gibi eserler tahrip edilmiştir. Bu eserleri yaratan ustalar da şarktan getirilmişti. Orta Asya ve uzak şark san'atkârlarının daha 1263 'te vücuda getirdikleri çinilerde islâmî yazılar görülüyor; bundan başka moğullar ve uygurlar islâm olduktan sonra, meselâ 1337 senesinde, yapılan eserler de bâzan hâlis şark ve uzak şark hususiyetini muhafaza etmişlerdir. Kâşân ve Sultaniye 'de imâl olunan çiniler ve vazoların üzerindeki resimler tıpkı Çin 'de yahut şarkî Türkistan 'da yapılmış gibi, hâlis şark üslûbunda olduğu hâlde, kenarlarında arapça veya farsça şiir ve vecizeler yazılmıştır (bk. Arthur U. Poppe, *A Survey of Persian Art*, Oxford, 1939, IV, V; *Bulletin of the American Institut of Iranian Art and Archaeology*, V, 1937, s. 159). İlk İlhanlılar devrinde şarktan getirilen çin ve uygur san'atı Azerbaycan 'da inkişaf ettirilen minyatürcülükte muhtelif tekâmül safhaları geçirmiştir. Bunların en orijinal tipleri Topkapı sarayındaki albümlerde (bk. *JA*, 226, 1935, s. 129 v.s.), Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ* 'inin ve Firdavsī *Şāh-nāme* 'sinin Ulcaytu ve Abū Sa'īd zamanında Tebriz ve Sultaniye 'de vücuda getirilen nushalarında görülmektedir (bk. Binyon, *Persian miniature Painting*, Oxford, 1832, s. 29—48). Resim ve san'at ile çok yakından alâkadar olan Abū Sa'īd 'in hassa musavvirlerinden tebrizli Ahmed Musa ve onun talebesi Emîr Devlet Yar, keza Ahmed Musa 'nın talebelerinden Şams al-Dīn ve 'Abd al-Ḥayy Muṣavvir, Şams al-Dīn 'in talebesi olan Pīr Ahmed Bag-i Şimâlî, Seyyid Ahmed Nakkâş o zamanın en büyük san'atkârları idiler (bk. Binyon, *ayn. esr.*, s. 183). Sultan Üveys Celâyir ve oğlu Sultan Ahmed Celâyir de, zamanının güzide musavvirlerinden sayılırlar (Devlatşāh, *Taẕkira*, nşr. Browne, s. 262; Dr. Martin, *Miniatures of the period of Timur*, Viyana, 1926). Tebrizli 'Abd el-Ḥayy Musavvir, Sultan Üveys 'in talebesi ve oğlu Ahmed 'in üstadıdır ki, sonradan Timur tarafından Semerkand 'a götürülmüştür. Bundan başka Şahrokh Mirza zamanında, oğulları Baysungur ve 'Alā' al-Davla tarafından Herat 'a celbedilerek, çalıştırılan san'atkârlardan azerbaycanlı olanlar şunlardır: Tebrizli Pīr Sayyid Aḥmed (meşhur Bihzād 'ın üstadı), Aga Mīrak, Hoca Ġiyāṯ al-Dīn Naḳḳāş, Kamāl Musavvir, Mīrzā 'Alī, 'Alī Şīr Navā'ī zamanında de, Sultan Muḥammed Tabrizī isminde, bir türk ressamı Herat 'ta çalışmış, sonra, oğlu Muḥammed Beg ile beraber, Safevîlerin hizmetine intisap etmiştir. Ahalisi türk olan Tebriz ile Sultaniye 'den yetişen bu san'atkârların eserlerinin „İran san'atı" kadrosu içinde sayılması, son İlhanlılar ve Celâyirliler zamanında Azerbaycan 'ın etnik vaziyetinin bilinmemesinden, bir de bu ülkede türk san'atkârları hakkındaki kayıtların bugüne kadar toplanmamış olmasından ileri gelmektedir. İranlı unsur, İlhanlılar devri eserlerinde, mîmârîde ve hattatlıkta mühim rol oynamıştır; evvelce daha ziyâde çinliler ile uygurların işi olan nakış ve tasvir ise, azerbaycanlı türklerin elinde kalmıştır.

İlim ve edebiyet sahasına gelince, Selçuklular ve İlhanlılar zamanında da Azerbaycan 'ın muhtelif şehirlerinde islâm ilimlerinin muhtelif

şûbelerine mensûp büyük âlimler yetişmiştir. İlhanlılar zamanında ise, tarih telâkkisi, kat'î olarak, türk ve moğul ruhuna uygun bir surette inkişaf ettirilmiştir. Gazan ve Ulcaytu hanlar zamanında bir ilim akademisi vücuda getirilerek, moğul emîri Polat Cinsang'ın ve vezir Raşîd al-Dîn'in idaresinde, türk ve moğul tarihi tedvin edilmiş, oğuz ve uygurların tarihî an'aneleri toplanmış ve han ve emîrlerin ensabı tesbit edilmiştir. Bir de çinli, arap, yahudi, frenk ve kişmirli zevatın iştirâki ile, bir cihan tarihi tedvin edilmiştir. Bundan başka frenk âlimleri ile, felsefî meselelere âit, mükâtebeler ile tıbba âit, çinceden tercüme edilmiş *Tansuḫnâme-i İlhanî* adlı bir eser de elimizde bulunmaktadır. Bu gibi eserler moğul dilinde yazılarak, Ulcaytu Han'a takdim olunmuş, aynı zamanda arapça ve farsça olarak da tekšir edilmiş ve memleketin her tarafına dağıtılmıştır. Gazan zamanında, bilhassa dünyevî ilimlere, Ulcaytu zamanında dinî ve felsefî eserlere, Abū Sa'îd zamanında ise, şiir ve edebiyata ehemmiyet verilmiştir (bk. AZERÎ). Felsefî ve fikrî hayata gelince, biz bunu başlıca Raşîd al-Dîn'in eserlerinden öğreniyoruz; bu zâtın, bir nushası Londra'da Browne kütüphanesinde bulunan *Manşa'āt*'ındaki mektuplarından ve nushaları İstanbul kütüphanelerinde de bulunan *Tavzîḥat*'ındaki takrizler silsilesinden, o zaman Azerbaycan'ın muhtelif şehirlerinde daha evvel hiç görülmemiş derecede, çok âlim ve mütefekkir yaşamış olduğunu görüyoruz. Bu müellifin *As'ila va Acviba* nam eserinde, bir „frenk hâkimi" ile felsefî meselelere âit, mükâtebeleri olduğunu ve bunların İstanbul'da rumcaya tercüme edilmiş bulunduğunu öğrenmekteyiz (bu meseleye âit tafsilât, bizim *Raşîd al-Dîn, hayatı ve eserleri* adı ile neşredilmek üzere olan eserimizde bulunmaktadır). İlhanlılar devrinde Anadolu ile Azerbaycan aynı devletin ülkesini teşkil ediyordu; bâzı hanlar, msl. Keyhatu, ekseriyâ Anadolu'da yaşamış, bâzıları da yazı Aladağ (Van)'da geçirmişlerdir. Bu devirde, her iki ülke türklerin millî devlet teşkilâtının tatbik sahası olmuş ve bu usûl hanlardan sonra da epeyi zaman yaşatılmıştır.

Azerbaycan'ın, bu devirde, medenî sahada milletler arası iş birliğine sahne olması, Cengiz oğulları devletinin cihan ticareti için, şarkta Hanbalık, garpta Tebriz ile Saray ve orta Asya'da Ürgenç gibi, büyük merkezlerin husûle gelmesine sebep olması ile alâkadardır. Tebriz, Lajazzo ve Trabzon'dan geçerek garptan, Nisabur ve Ürgenç'ten geçerek orta Asya ile Çin'den, Kirman ve Bagdad'dan geçerek Hind'den ve denizlerden, Derbend tarikı ile de şimâlden gelen büyük ticaret yollarının iltisak noktası olmuştur (bk. Heyd, *Histoire du commerce de Levant*, II, 135). Buna muvazi olarak, İlhanlılar devrinde Azerbaycan hanları büyük kağana tâbi olmaları ve budizm dolayısı ile Çin ve Hind, diğer müsait şartlar neticesinde de Avrupa ilim ve kültür adamlarının buluştukları bir ülke olmuştur. Tebriz'de bizans ve frenklerin ve daha mühim olarak da (1304'ten başlayarak) cenevizlerin kolonileri vardı. Bu cenevizler, İlhanlıların garp ile diplomatik münasebetlerinde de mühim rol oynamışlardır. İlhanlıların büyük ehemmiyetle ideme ettirdikleri Maraga rasathânesinde toplanmış olan islâm âlimlerinin mesaisi, bu rum ve cenevizler vasıtası ile, Avrupa'ya intikâl etmiştir. Burada yazılan bir hey'et eseri, Bizans'ta rumcaya tercüme edilmişti. Argun Han'ın hizmetinde bulunan cenevizlerden Domenichino d'Oria ile Bellan, muhtemelen denizcilere rehber olan ilk deniz haritalarından birinin müellifi idiler. XIII. asrın sonunda cenevizlerin tertip ettikleri haritaların, İlhanların sarayında ve Maraga'da çalışan şark âlimlerinin coğrafî bilgilerinden mülhem olarak, vücuda getirilmiş olduğu mâlûmdur. Argun Han'ın 1292'de Tebriz'deki cenevizlerden Buscarello di Chizalfi'yi Roma, Paris ve Londra'ya elçi olarak gönderdiği zaman, onun seyahat yolunu ve Roma şehrinin bulunduğu mevkii yanındaki bir haritadan tetkik ettiğini anlatan Ceneviz kayıdı, bu haritanın „garp denizi haritası" olduğunun ve içinde bu denizin adaları ve sâhilleri ile garp ve şimâlindeki ülkeler gösterilmiş bulunduğunu söyler. G. Bratianu, bu haritanın Naşr al-Dîn Ṭūsî'nin haritası olacağını düşünmüştür (*Recherches sur le commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, s. 188); fakat muhakkaktır ki, bu harita, Argun tarafından gönderilip, Kastamonu merkez olmak üzere, Anadolu sâhillerinde Akdeniz kıyılarını tetkik ve bunun neticesini 1290'da Van'da bu hana „garp denizi haritası" şeklinde takdim etmiş ve çok itibar kazanmış olduğunu diğer menbâlardan öğrendiğimiz Ḳuṭb al-Dîn Şîrāzî'nin eseridir (bk. *Türk yurdu*, XXVI, sayı 2).

XIII. XVI.—XVIII. asırlarda Azerbaycan. İlhanlılardan sonraki zamana gelince, bu devir Azerbaycan'da türk hâkimiyetinin bir az daha artması ve türklerin İran ülkelerine yayılmaları ile temayüz eder. Karakoyunlular Halep ve Şam tarafından geldikleri sırada Avşar uruğu da Azerbaycan'a geldi ('Aynî, *Iḳd al-camān*, 821 vakayii). Akkoyunlu ve Karakoyunlu uruğlarının Azerbaycan'da hâkimiyetleri devri, bu ülkenin en parlak ve türk nüfusunun en çok bulunduğu devir idi. Karakoyunlu aşîreti, Akkoyunlulara maglûp olduktan sonra, Abū Sa'îd Mirza zamanında, Horasan'a geçti (bk. *Babur-nâme*, Kazan tab., s. 35). Akko-

yunlular Azerbaycan'ın orta kısımlarında, bilhassa Hoy ve Alıncak mıntakalarında, yerleştiler. Diğer aşîretler yerlerini değiştirmediler. Meselâ Avşar aşîreti, Akkoyunlular devrinde, dâimâ merkezî ve garbî Azerbaycan'da kaldı. Akkoyunlulardan Uzun Hasan (1453—1478), Azerbaycan'ın moğullar devrindeki şevketli hayatını idâme ettirmek için, muvaffakiyetle çalıştı. Avrupalılardan Venedik elçileri Barbaro ve Contarini ile ruslar tarafından gönderilen Marcus Rufus, 1475 senesinde Tebriz'de Uzun Hasan'ın nezdinde bulundular. Yine bu zamanlarda Şirvanşahlardan Ḫalîl Allâh (1417—1462) ve oğlu Ferruh Yasar (1462—1501) idaresinde, şimâlî Azerbaycan en parlak ve nüfuslça en kalabalık devrini yaşadı. Safevîlerin ilk zamanlarında, Azerbaycan'da vaziyete hâkim olan türk ve türkmen aşîretleri hakkında elimizde mâlûmat vardır. Timur tarafından Erdebil şeyhi Hoca 'Alî'ye vergileri Şeyh Safî müesseselerine, türbe ve hankabına tahsis edildiği söylenen türkmen kabîleleri Rumlu, Şamlu, Musullu, Kuzanlu, Kavanlu, Dulkadır ve Kacarlar olup, Erdebil ve Mugan taraflarında, şeyhlerin „kızılbaş" ordusunu teşkil edenler de Ustaclu, Şamlu, Tekkelü, Baharlu, Dulkadır, Avşar, Kacar ve Varsaklar idi. Safevîler devrinde „Otuz iki Cavanşir" ismi ile adlanan Cavanşir kabîlesi Şirvan'da Karabağ'da görülüyor. Derbend'de de oranın muhafazasına memur safevî kuvvetleri arasında Hamaslı, Musullu, Kırhlu (Avşarların bu kolu) ve Bayatlar zikrediliyor. Erdebil ve Serâb mıntakasında Esperlü, Ahıska'da Kazaklar, Şirvan'da Alpavut aşîretleri „Aşā'ir-i tarākime-i Şîrvān" ismi ile zikredilirler. Bu zikredilen kabîle isimleri, şimâlî ve cenubî Azerbaycan'da türk nüfus vaziyetinin, XVI. asırda, hâkimiyet Safavîlerin eline geçtiği sıralarda, eski İlhanlılar devrindekine nisbetle, hayli değişerek, türkmen kabîlelerinin her yerde hâkim olduğunu göstermektedir. Bu netice Timur'un ve Akkoyunluların eseridir. Gerek Timur, gerek Akkoyunlular, kendilerine itaat etmeyen Karakoyunlu ve başka bir çok türkmen kabîleleri ile bunları kendi siyasetleri yolunda istihdam eden Celâyirlileri etrafa dağıttılar. İlhanlılar zamanındaki büyük türk ve moğul uruğlarının isimleri olduğu gibi kalmış ise de, bunlar Timurîler ve Akkoyunlular devrinde dağıtılarak, türkmen topluluklarına ilhak edilmiş ve pek çoğu da kendilerine kumanda eden reislerinin yahut oturdukları yerlerin isimleri ile, yeni yeni adlar almış olacaklar. Eski moğul ve türk uruğlarının isimlerine bugün de muhtelif Türkmen ve Şahseven topluluklarının ufak şûbelerinde, ötede beride dağınık hâlde, rastgeliniyor ki, bu bize Timur ile oğulları ve Akkoyunluların bu ülkeyi türkleştirmek için, muttarit bir siyaset tâkip ettiklerini gösterir. Bu ülkeleri, üç asra yakın bir zaman, hâkimiyeti altında tutmuş olan bu uruğları iktidar sahasından uzaklaştırmak, ancak böyle sistemli bir siyaset ile mümkün olabilirdi.

Safevîler, Nâdir Şah ve Kaçarlar devirleri, Azerbaycan'daki türk topluluğu için, bir felâket olmuştur. Şeyhler, payitahtlarını İsfahan'a naklettikten sonra, istinadgâhları olan kızılbaş türkmenlerinin küllî kısmını merkezî ve cenubî İran'a ve özbeklere karşı koymak maksadı ile, Horasan'a naklettiler. Bunlardan Şāh 'Abbās ise, vaktiyle Selçuklulardan Melik Şah'ın yaptığı gibi, türkmen topluluklarını dağıtarak ve devşirme orduya dayanarak, idareyi merkezîleştirmek siyasetini tâkip etti. Kaçar sülâlesi teessüs ettikten sonra, bunların şahları da payitahtlarını Tahran'a nakletmiş ve memleketin her tarafında kendi hâkimiyetlerini korumak için, mensup oldukları Kaçar uruğunu etrafa yaymışlardır. Gerek Avşar ve gerek Kaçarlar bütün halkın kabûl ettiği, mes. eski İlhanlılar gibi, bir hükümdar sülâlesini teşkil etmeyip, kabîle reislerinden türemiş mütegallibe olduklarından, hâkimiyetlerini, hukukta müsâvi olan diğer kabîlelere, çok kanlı mücadeleler pahasına, tanıtabilmişler ve bu kudretli kabîleleri toplu olarak bulundukları Azerbaycan mıntakasından dağıtmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu hususta Aga Muhammed Han Kaçar'ın gösterdiği şiddet, İran türkleri tarihinde görülen en büyük felâketlerden biri olmuştur. Cedlerinin dili âzerî farsçası olup, İlhanlılar devrinde türkleşmiş ve türkmenler arasına, şeyh ve mürşit sıfatı ile, sokulmuş, fakat iddialarına göre, bir arap âilesi olan Safevîler ise, şi'î türkler arasında „evlâd-i nebî", İran unsuru arasında da „İran milliyetinin müceddidi" rolünü oynadıklarından, Osmanlı işgâli zamanlarında bunların hakikî maksatları açığa vurularak, aleyhlerinde müessir propaganda yapmak kolay olmuş ve bu suretle her işgâl, onlara pek çok mürid kaybettirmiştir. Bu yüzden Osmanlı işgâllerini tâkip eden Safevî hâkimiyeti, siyasî temayülleri itibarı ile, itimada şâyân olmayan unsurları bu ülkeden uzaklaştırmak siyasetini tatbik etmiştir. Bu siyaset, bilhassa Şāh Ṭahmāsp ve Şāh 'Abbās devrinde, pek ziyâde kuvvet kesbetmiştir. Karakoyunlu ve Akkoyunlular ve Safevîler devrinde san'at ve ilim ancak tedricen sukut etti. Bu devrin eserlerinden Cihan Şah'ın Tebriz'de bina ettiği Gök-Mescid (1468) ve Ṣāḥib-Ābād mahallesinde Uzun Hasan mescidi, Safevîlerin Sultaniye'de ve Kazvin'de yaptıkları ve san'at eseri sayılabilecek bâzı türbeler vardır (bk. *ZDMG*, 91, s. 59, 64 v.d.). Şeyh Safî'nin hankahında Sa-

fevîler 'in tesis ettiği çok kıymetdar kütüphâne, 1828 'de rus işgâli esnasında, Petersburg 'da Asya müzesine nakledilmiştir. Bu devirde Şirvan 'ın muhtelif mahallerinde Şirvanşahlar tarafından da bir çok eserler vücuda getirilmiştir.

XIV. Azerbayean'a Osmanlı seferleri. Azerbaycan 'ın XVI. asırdan sonra, zaman zaman osmanlı işgâli altında kalmış olması, bu ülkenin hayatında mühim yer tutmaktadır. 1514 eylûlünde Selim I. Tebriz 'i işgâl etti ve şehirdeki safevî hazineleri ile (Angiolello 'nun şehadetine göre; bk. BSOS, IX, 637) 700 hâne kadar güzide san'atkârı İstanbul 'a sevkettikten sonra, buradan çekildi. 1534 senesinde, osmanlı ordusu, İbrahim Paşa idaresi altında, bir daha Tebriz 'i işgâl etti; aynı senede Irakayn seferine çıkmış olan Kanunî Süleyman 27 eylûlde bu şehre geldikten sonra, Bagdad üzerine yürüyüşte Sultaniye yolunu tâkip ettiğinden, tekmil Azerbaycan osmanlı ordusunun istilâsına uğradı. Kanunî, dönüşünde de Tebriz 'e uğrayarak, burada bir kaç gün kaldı. Daha sonra 1548'de padişah, safevî Alkas Mirza 'nın teşviki ile, bir daha Azerbaycan 'a giderek, Tebriz 'e girdi. Safevîler tarafından gasbolunan Şirvan 'ı Şirvanşah Halil 'in oğlu Ali Sultan 'a iade etmek, yâni oralarını kendi idaresi altına geçirmek için, tedbirler almıştı; fakat işe müşkilâtı yüzünden osmanlı ordusunun kışın Azerbaycan 'da kalmasını münasip görmeyerek, geri çekildi. 1549 eylûlünde Kanunî Süleyman bir daha Erzurum 'a kadar giderek, vezirlerinden Ahmed Paşa 'yı Gürcüstan 'a gönderdi ve oralarını işgâl ettirdi (Hammer, türk. trc., VI, 8). 1551'de osmanlı orduları Macaristan 'da meşgûl iken, Şâh Ṭahmâsp şarkî Anadolu 'ya taarruz etti (*ayn. esr.*, VI, 36). Kanunî de, Ṭahmâsp 'ı tecziye maksadı ile, 1554 temmuzunda Azerbaycan 'a girerek, Nahçıvan, Revan (Erivan) ve Karabağ 'ı tahrip etti (*ayn. esr.*, VI, 45—48); fakat bu defa da Erzurum 'a çekildi. Ertesi sene (29 mayıs, 1555) Amasya 'da safevî mümessillerini kabûl ederek, sulh akdetti ve bu suretle safevîlerin Azerbaycan üzerindeki hükümranlık hakları, ilk defa olarak, osmanlı padişahı tarafından, resmen tanınmış oldu. Murad III. zamanında, Şirvan, Dağıstan ve Tiflis hanlıkları Safevîlere karşı ayaklanıp yardım isteyince, Lala Mustafa Paşa 1578 'de Gürcüstan 'a gönderilerek, Şirvan ve Derbend 'e kadar bütün cenubî Kafkasya işgâl edildi (Hammer, VII, 59—70; *'Âlam-ârâ*, s. 166 v.s.). Safevîlerin Azerbaycan 'ı Türkiye aleyhine bir propoganda merkezi hâline getirmelerine bir nihayet vermek isteyen Osmanlı hükûmeti, bu defa bu ülkede temelli olarak kalmak azminde idi. Bu seferlerde Kırım hanları ve Nogaylar mühim rol oynamışlardır. O aralık Şirvan vâlisi tâyin olunan Özdemir-oğlu Osman Paşa 'nın Kırım hanı Mehmed Giray II. ve biraderleri Gazi Giray ve Âdil Giray ile birlikte, Kür nehrinin şimâl ve cenubunda (Ereş ve Mugan) safevî beylerine karşı muharebeleri Kırım 'da ve İstanbul 'da iyi tesir etmiş ve Özdemir-oğlu bu sâyede, sadrâzam olmuştur. Özdemir-oğlu 'nun ayrıldığı sıralarda, buraları idare eden Ferhad Paşa Erivan 'ı işgâl edinceye kadar, Gence dâhil olmak üzere, Karabağ safevîlerin elinde idi; 1585 'te Özdemir-oğlu, 200.000 kişilik bir ordu ile, Erzurum üzerinden yürüyerek, cenubî Azerbaycan 'a girdi ve 21 eylûlde Tebriz 'i işgâl etti; böylece, cenubî ve şimâlî Azerbaycan, Murad III. zamanında tamamen osmanlı işgâli altına alınmış oldu (Hammer, VII, 144—152; *'Âlam-ârâ*, 223—253; *OTEM*, IV, V). Osmanlılar Şirvan 'ın sünnî ahalisinden başka, asıl kızılbaş aşîretlerinden de Tekelü (Tekkelü) 'leri ve Türkmenleri kazanmış oldular (*'Âlam-ârâ*, s. 235); Şah Abbâs da osmanlılar ile sulh akdederek, cenubî Kafkasya ve Azerbaycan 'da osmanlı hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kaldı (Hammer, VII, 152; *'Âlam-ârâ*, s. 296). Fakat 1603 'te Türkiye 'de vâki olan kargaşalıklardan istifade eden Şah Abbâs Azerbaycan 'ı tekrar işgâl etti; Tebriz 'de bir çok sünnîleri öldürdüğü gibi Nahçıvan, Erivan ve Karabağ 'ı zaptetti (Hammer, VIII, 33 v.dd.; *'Âlam-ârâ*, s. 440—449, 453—458, 481—484). 1605'te Celâliler ile meşgûl olan şark serdarı Cağala-zâde Sinan Paşa, Azerbaycan 'a girerek, Tebriz 'e taarruz etti (*'Âlam-ârâ*, 486—494), fakat Şah Abbâs yanız bunu geri çevirmekle kalmayıp, Erdebil ve Gence (*ayn. esr.*, 499, 500, 502) 'yi, sonra Şirvan (*ayn. esr.*, s. 505—517) 'ı işgâl ve hattâ Celâlî mültecilerine alenen yardım etti (*ayn. esr.*, s. 539—548). 1610 'da Ahmed I. devrinde, Murad Paşa kumandasındaki osmanlı ordusu cenubî Azerbaycan 'a girerek, Tebriz 'i ve ülkenin orta ve şimâl kısımlarını işgâl etti (Hammer, VIII, 129 v.dd.; *'Âlam-ârâ*, s. 580—584); fakat safevî beyleri Azerbaycan 'daki ziraat sabalarını yakıp harap etmekle, hem ordunun iaşesini müşkülleştirmiş ve hem de ahaliyi açlığa mâruz bırakmış olduklarından, Murad Paşa, Şah Abbas 'ı senevî bir mikdar vergiye bağlayarak, sulh akdedip geri çekilmeği münasip gördü (*'Âlam-ârâ*, s. 587). Halefi, Diyarbekir vâlisi Nasuh Paşa, safevî hükümdarı, işgâl edilen ülkeler mukabilinde, osmanlı devletine senevî 200 yük ipek tediyesine mecbur tutulmak şartı ile, sulh aktederek, ordusunu geri çekti (Hammer, VIII, 131; *'Âlam-ârâ*, s. 600). Osman II. zamanında, 1617'de, Kırım hanının teşviki ve Dağıstan ile Şirvan ahalisinin şikâyetleri üzerine, büyük bir osmanlı ordusu Azerbaycan 'a

girdi; Safevîler bu ordunun kumandanı olan Halil Paşa'nın tazyiki üzerine, Tebriz'i ve Kırım hanı Cani Bey Giray'ın tazyiki ile de Erdebil'i tahliye ettiler; fakat Serâb yanında Sakınsaray'da Safevîlerin kumandanları Karçıgay Han ile Zeynal Bey Beğdeli, Kırım hanının 15.000, osmanlıların 45.000 kişilik ordularını mağlûp ederek, kumandan Hasan ve Mehmed paşaları esir ettiklerinden, sefer akamete uğramış oldu ve osmanlılar ile İran arasında, Nasuh Paşa muahedesi esaslarına göre, Serâb (Serav)'da bir muahede akdolundu (26 eylûl 1618; Hammer, VIII, 178 v.d.; *ʿĀlam-ārā*, s. 656—662). Murad IV. 1635'te, büyük bir ordunun başında, Azerbaycan'a girerek, Arrân'ın merkezi Revan (Erivan)'ı Karçıgay Han'ın oğlu Emîr Güne'nin elinden aldı (8 ağustos); sonra 12 eylülde Tebriz'i zaptederek, bir çok tahribat yaptı ve hattâ eski İlhanlılar zamanından kalan Şenb-i Gazan ve Rubʿ Raşîdî'deki âsârı bile esirgemedi (Hammer, IX, 200—215; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 381; Evliya Çelebi, II, 248). Bu seferde, esaslı bir fetih emeli değil, daha ziyâde, Abaza isyanına müzaheret etmelerine karşı, Safevîleri tecziye eylemek gâyesi tâkip olundu; Murad IV. Tebriz'de 3 gün kaldıktan sonra, geri çekildi ve 1639'da sulh akdedilerek, ülke yine Safevîlerin eline bırakıldı (Hammer, IX, 265). Ahmed III. zamanında, 1714'te, yine Dağıstan ve Şirvan hanlarının ricaları üzerine, Safevîlerin islâmlar arasında mezhep ihtilâflarını besleyerek yaşamak siyasetlerine bir nihayet vermek kararı alındı; Erivan ve Karabağ tekrar Türkiye'ye ilhak edildi. Tiflis ve Şamahı'ya vâliler tâyin olundu. Ruslar, son safevî hükümdarı Ṭahmāsp II.'ın zâfından istifade ederek, 1722'de, Hazer denizi sâhillerini işgâl edince, osmanlı ordusu da cenubî Azerbaycan'a girdi; Köprülü Abdullah Paşa Nahçıvan ile Merend'i, 1724'te de Tebriz'i işgâl etti. Kış başlayınca çekilerek, ilk baharda daha büyük kuvvetle bir daha geldi ve şehri, büyük telefat vererek, aldı. 1724'te Erdebil ve Karabağ işgâl edildi ve aynı senede, efganlı Eşref Han ile akdolunan muahede mucibince Sultaniye'ye kadar tekmil Azerbaycan Türkiye'nin eline geçti. Rusya ile daha 1724'te yapılan anlaşma mucibince, Hazer denizi sâhilleri ruslara geçtiği gibi, Tiflis, Tebriz, Revan (Erivan), Gence ve Karabağ'ın Türkiye'ye ilhakı ve Şamahı'nın da istiklâli kabûl edildi. Fakat Nâdir Şah 3 ağustos 1729'da Mustafa Paşa'nın ordusunu Tebriz ile Sufiyan arasındaki Süheylân'da mağlûp ve Heştarud vâlisi Rüstem Paşa'yı da esir edince, osmanlı ordusunun bakiyesi çekilmek mecburiyetinde kaldı (Mahdî Ḫān, *Tārîḫ-i Nādirî*, s. 80; Lockhart, *Nādir Shah*, London, 1938, s. 49 v.d.). Hekim-oğlu Âlî Paşa 1731'de, tekrar Azerbaycan'a girerek, Tebriz'i aldı ve 16 kânun II. 1732 sulhu ile Aras şimâlindeki arazinin osmanlılara âit olmasına İran tarafından muvafakat edilmiş oldu; bunun üzerine, osmanlı ordusu Tebriz'den çekildi. Nâdir Şah'ın Bagdad yakınındaki mağlûbiyetini müteakip, Van vâlisi Rüstem Paşa Tebriz'i tekrar aldı; fakat 1734'te Nâdir Şah bir daha Azerbaycan'a girdi ve Şirvan'ı bile ele geçirmeğe muvaffak oldu (bk. Lockhart, s. 86—89). Murad III. zamanında olduğu gibi, Ahmed III. ve Mahmud I. zamanlarında dahi cenubî Kafkasya'nın ve Azerbaycan'ın, katʿî olarak, Türkiye'ye ilhakı, şarkta tâkip olunan osmanlı siyasetinin esası olmuştur. Yalnız Petro I.'dan sonraki Rusya ve Nâdir Şah, Türkiye'nin bu siyasetine mâni olmuşlardır (1747). Mamafih iki ilhak devrinde bu ülkelerin takriben 66 sene kadar bir zaman, keza ayrı seferler esnasında da kısa müddet Türkiye idaresinde kalmış olmaları osmanlı devleti ile bu kıtʿa arasında medenî râbıtaların kuvvetlenmesine sebep olmuş ve osmanlılar burada bir çok imâr eserleri de meydana getirmişlerdir. Ezcümle Kanunî zamanında İbrahim Paşa Tebriz'de Şenb-i Gazan'da bir kale bina etmişti. Özdemir-oğlu Osman Paşa da Tebriz'in merkezî kısmını ihata eden 12.700 zirâ dâiresinde bir kale bina etti (Hammer, VII, 146). Ferhad Paşa da Erivan kalesini tâmir ederek, büyüttü (*ayn. esr.*, VII, 71). 1725'te Köprülü Abdullah Paşa Tebriz'i zaptettiği zaman, burada Özdemir-oğlu Osman Paşa zamanında olduğu gibi, çevresi 12.800 zirâ olan bir kale bina edip, Uzun Hasan ve Sâhib Zaman câmileri de bunun içine alınmıştı (Küçük Çelebi-zâde, *Tarih*, s. 284). Bundan maada osmanlıların bu ülkeye temelli olarak yerleşmek kararını göstermek üzere, bu şehirde bir darbhâne tesis edildi (*ayn. esr.*, s. 306 v.d.). Burada darbolunan sikkeler vardır. 1731'de Hekim-oğlu Ali Paşa da Tebriz'de bir câmi ve bir medrese bina ederek, buna vakıflar tahsis etti (Hammer, frns. trc., XIV, 282). Murad IV. Erivan kalesini yeniden bina etti. Lala Mustafa Paşa, Ferhad Paşa ve Osman Paşa tarafından, Nahçıvan, Şeki ve Derbend gibi şehirlerde câmiler bina ettirilmişti. Nahçıvan'da Ahmed Paşa, Cağala-zâde ve Cafer Paşa tarafından yaptırılmış mükellef, çinili câmiler vardı. Şamahı şehrinin kâin bulunduğu iki tepenin her ikisinde Osmanlılar kale bina etmişler ve hepsini umumî bir sur ile ihata eylemişlerdi; Şah Abbâs bunları yıktı ve yalnız şimâlî tepedeki kaleyi muhafaza etti (*ʿĀlam-ārā*, s. 514). Ereş'te Kür nehri üzerindeki köprü, Özdemir-oğlu Osman Paşa tarafından, yeniden tâmir edildi.

Bu şehrin kalesi de osmanlı eseri idi (*Azerbaycan yurt bilgisi*, I, 124 v.d.). Bu şehirde ve Şeki'de Murad III. namını taşıyan câmiler vardı. Bakû şehrinin zamanımıza kadar muhafaza edilen kalesi tamamiyle osmanlı eseridir. Bunu Osmanlılar 1586'da bina etmişlerdir (Âsafî Paşa, *Şeca'at-nâme*, Yıldız kütüp., nr. 2385, var. 123a; *Azerb. yurt bilgisi*, I, 73). Karasu (Turyan-Çay)'da vaktiyle hazarlar zamanında Arrân'ın merkezi olan Kabala şehri, arap istilâsından sonra, harâbe hâlinde idi; Osmanlılar bunu ihya ettiler. 1580'de Özdemir-oğlu burada kale binasına ve onun müdafaasına Kaykı Bey'i ve Âsafî Paşa'yı memur etmişti (*Azerb. yurt bilgisi*, I, 127). Fakat safevîler bu ülkeleri tekrar işgâl edince, bu gibi osmanlı eserleri muntazaman tahrip ediliyor ve hiç olmazsa, kitâbeleri siliniyordu. Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın maiyetinde Azerbaycan ve Şirvan'da bulunan müverrih Âlî ve tezkireci Dal Mehmed, Âsafî Paşa ile Âşık Çelebi, keza Murad IV.'ın seferinde, 1635'te, Azerbaycan'da bulunan Kâtib Çelebi, 1647 ve 1654'te buraları gezen Evliya Çelebi ve diğer bir çok zevat Azerbaycan ve Şirvan taraflarını tavsif eden yazılar bırakmışlardır. Aynı senelerde bu ülkeyi ziyaret eden alman elçisi, Leipzig üniversitesi profesörlerinden Olearius (1635—1639), ve fransız seyyahlarından Tavernier (1636—1663) ve Chardin'in verdikleri mâlûmat ile osmanlı mülelliflerinin mâlûmatı birbirini tamamlamaktadır. Azerbaycan'da osmanlı hâkimiyeti, Safevîlerin bütün gayretlerine rağmen, mezhep ihtilâflarının gevşemesine de sebep oldu. Nâdir Şah'ın, Muğan'da topladığı kurultaydan sonra, mezhep ihtilâflarını ortadan kaldırmak hususunda İstanbul'a teklifte bulunması, daha ziyâde şimâlî Azerbaycan'daki temayüllere uymak demekti.

XV. Nâdir Şah'tan sonraki vaziyet ve rus istilâsı. Nâdir Şah'ın vefatından sonra, Azerbaycan küçük hanlıklara bölündü. Tebriz vâlisi Rıza Han, osmanlı hükûmetine müracaat ederek, Azerbaycan'da müstakil bir saltanat tesisi için, bir şehzâde istemişse de, İstanbul bu fırsattan istifade edemedi. Neticede Azerbaycan işlerine ruslar karışmağa başladı. Şimâlî Azerbaycan'da yarım asır kadar bir müddet, birbiri ile rekabet eden hanlıklar, sıra ile, rus idaresine girmek mecburiyetinde kaldılar. Böylece 1805'te Gence hanlığı (Ziyad-oğulları), 1806'da Kuba ve Bakû hanlıkları, 1815'te Şeki hanlığı (Hacı Çelebi-oğulları), 1820'de Şirvan hanlığı (Mustafa Han-oğulları) ve 1822'de Karabağ hanlığı (Cavanşir beyleri) rus tabiiyetine girdiler. Cenubî Azerbaycan'da da Hoy ve Tebriz'de Dümbüllü hanları, Erdebil'de şeyhler, Makû hanlığı, Halhal hanlığı ile diğer küçük derebeyler hükûmet sürdüler. Kaçarlar ile bu hanlıkların arasında sürüp giden dâhilî muharebeler yüzünden, memleket son derece fakir düştü. Daha XVII. asrın ikinci nısfında 500.000'den fazla ahaliye mâlik olan Tebriz (1673'te burada bulunan Chardin'e — *Voyages*, II, 328 — göre bu şehrin nüfusu 550.000 kadar idi), 1809'da, ingiliz J. P. Morier (*A Journey through Persia*, London, 1912, s. 275)'in tesbit ettiğine göre, ancak 30.000 kadar ahaliye mâlik bulunuyordu. Kaçar veliahdleri Azerbaycan vâli-i umûmîsi oluyordu. Ağa Mohmed Han zamanında, veliahdi Baba Han (Fatḥ 'Alî Şâh), sonra bunun oğlu Abbâs Mirza, Azerbaycan vâli-i umûmîsi oldular. Abbâs Mirza teceddüt tarafdarı ve ingiliz dostu olmakla mârûftu. Kendisine *nâ'ib al-salṭana va farmân farmâ-i kull-i mamâlik-i âzarbâycân* lâkabı verilmişti. Ülkeyi, 1799—1833 arasında, yarı müstakil bir hükümdar sıfatı ile, idare etti. 1805/1806'da Gence ile Gürcüstan'da yerleşen ruslar İran Azerbaycanı'nın işlerine de müdahale etmeğe başladılar. 1813'te akdolunun Gülistan muahedesi mucibince, İran, Gence, Şeki, Bakû, Derbend ve Talış vilâyetlerinde rus nufuzunu kabûl etmek mecburiyetinde kaldı. İran 1822'de osmanlı devleti ile Erzurum'da bir dostluk muahedenamesi akdetti ve 1824'te, Azerbaycan'ın bir kısmı olan Erivan hanlığına ruslar taarruz edince, Abbâs Mirza, Şirvan ile Bakû'yu aldıktan sonra, Tiflis'i muhasara etti. Bu harekete ruslar şiddetle mukabele ettiler. 1827'de general Paskeviç idaresinde, bir rus ordusu Tebriz, Maraga, Urmiye ve Erdebil'i işgâl etti ve bu suretle ruslar Abbâs Mirza'yı, 22 şubat 1828'de Türkmen-Çay (eski Türkmen-Kendi) mevkiinde, Aras'ın şimâlindeki arazinin Rusya'ya âit olduğunu tasdik eden bir sulhnâme imzalamağa mecbûr ettiler (krş. Muhammed Hasan Han, *Mir'ât al-baldân*, I, 404—410). Bu hâdiseler Azerbaycan türk kabîleleri arasında büyük heyecanlar doğurdu. Ruslar ile en şiddetli mücadelede bulunanlar, bu ülkede Kaçar, Avşar, Kengerli ve Şahsevenlerden Begdililer ve Cavanşir kabîleleri oldu. Gence müdafii Cevad Han'ın kahramanlığı, sonraları halk destanlarına mevzû olmuştur. Erivan'da bulunan Kengerli ve Kaçar kabîleleri 1803—1806 arasında Kars tarafına muhaceret ettiler ise de, tekrar Erivan'a nakledildiler. Gence civarından Ḳazaḫ Şamseddinlü ve İmrelü, Karabagdan Emirlü (Eymirlü) uruğları cenubî Azerbaycan'a göçtüler. Karabağ kabîleleri ise, İran'a hicret ettikleri hâlde, buradaki Cebrail uruğu beyleri, kendi arâzilerinde kalarak, rus tarafına geçtiler; fakat bunlardan da Çelebiyanlu ve Yusfanlu kolları, Kengerli

kabîlesinin gayreti ile, Aras'ın cenubuna gitti. Gidenlerin bir çoğu bir müddet sonra geri döndüler, ruslar da bu geri dönenlere karşı çok mülâyim davranıyorlardı. Mamafih o zaman İran'a hicret eden kabîlelerden Tebriz, Makû ve Erdebil mıntakalarında kalanlar da olmuştur. Tebriz'de bunlardan Karabağlılar, Şirvanlılar ve Ordubadlıların mahalleleri hâlâ vardır.

XVI. Azerbaycan'da son devir fikir ve siyaset cereyanları. Yukarıdaki hâdiselerden sonra, XIX. asırda cenupta İran ve şimâlde Rusya idaresinde hayat sükûnetle geçti. Şimâlî Azerbaycan'da türkler, rus mektepleri vasıtası ile, Avrupa medeniyetine girmeğe başladılar ve bu asrın ilk yarısında, millî tarihçi sıfatı ile ortaya atılan Abbâs Kulı Ağa Bakihanlı ve asrın ikinci yarısında da edip Mîrzâ Fatḥ 'Alî Ahund-zâde ve Azerbaycan'da ilk türkçe gazeteyi (*Ekinçi*) tesis eden Hasan Melikzâde Zerdâbî, Borçalı beylerinden Petersburg üniversitesinde profesörlük eden Mirza Câfer Topçıbaşı ve derbendli Mirza Kâzim Bey ve diğerleri zuhûr ettiler. Petrol ve pamuk istihsâli ve sanayiin inkişafı sâyesinde, Azerbaycan türkleri arasında büyük sermâyedarlar peyda oldu. 1905 rus inkılâbını müteakip, şimâlî Azerbaycan türk milliyet cereyanının merkezi hâline geldi. 1917 inkılâbında ise, Azerbaycan türklüğü Rusya'ya tâbi türklerin siyasî istiklâl dâvasında pişdarlık vazifesi yaptı. 28 mayıs 1918'de Emin Resul-zâde'nin riyaset etliği „Azerbaycan millî şurası", „Kafkasya Azerbaycanı" 'nın istiklâlini ilân ve Fath Ali Hanhoyski'nin idaresinde, millî bir hükûmet teşkil etti. Hükûmet merkezi, başlangıçta Gence idi. Bu hükûmet, kendisinin tanınmasını ve askerî yardım gönderilmesini Türkiye'den istedi; İstanbul hükûmeti bunu hemen kabûl ederek, Gence'ye asker gönderdi ve o zaman Azerbaycan'da bulunan Nuri Paşa'yı buradaki orduların kumandanı tâyin etti (2 haziran 1918). Memleketin payitahtı olacak olan Bakû, hâlâ mahallî sovyet hükûmetinin elinde idi. Nuri Paşa ile Mürsel Paşa, „Kafkasya islâm ordusu" ismini alan milli ordunun başında, 2 temmuzda Bakû'nun muhasarasına başladılar. Karpatlardan 15. türk fırkası da geldikten sonra, 15 eylûlde, şehir zaptedildi. Fakat mütarekeyi müteakip, beyaz ruslar ile birlikte, Hazerin ötesinden ve Batum'dan gelen ingilizler, 17 teşrin II.'de Bakû'yu işgâl ettiler. Türk ordusu Gence'ye çekildi. Millî hükûmet, ingilizler ile anlaşarak, Azerbaycan'ın istiklâlini tanıtmak gâyesini tâkip etti. 19 nisan 1919'da kabinede değişiklik oldu ve hükûmet reisi Fath Ali Hanhoyski hâriciye nazırı vazifesini alarak, Nasib Bey Yusufbeyli hükûmet reisliğine geçti. Bu sırada yeniden intihap edilen meclis-i mebusân reisliğine seçilen Ali Merdan Topçıbaşı, bir heyet-i murahhasa başında, Avrupa'ya gönderildi. Azerbaycan, müttefikler tarafından, müstakil bir devlet olarak, tanındı. Fakat bu devlet uzun müddet yaşamadı ve 27 nisan 1920'de Azerbaycan bolşeviklerin işgâline mârûz kaldı. Daha sonra, hudutlarda bâzı tâdilât yapılarak, ülkeye „Azerbaycan sovyet cumhuriyeti" adı verildi.

Şimâlî Azerbaycan'daki türkler, İran'dakilere nisbetle, daha toplu bir hâlde yaşamaları ve siyasî işlere karşı öteden beri alâka göstermeleri sâyesinde, cenubî Azerbaycan'da vuku'a gelen inkılâplarda da mühim rol oynadılar. 1905'te Rusya'daki, bilhassa şimâlî Azerbaycan'daki fikir cereyanları, hemen cenubî Azerbaycan'a da intikâl etti. 2 ağustos 1906'da Tahran'da meşrutiyetin ilânında başlıca rolü azerbaycanlılar oynadığı gibi, 23 haziran 1908'de Tahran'da meclis-i mebusân rus kuvvetlerine dayanan Mehmed Ali Şah tarafından dağıtıldığı gün, Azerbaycan hemen ayaklandı. Meşrutiyetçi Raşîd al-Mulk, bir miktar asker ile, Tahran'a karşı yürüdüğü sırada, Tebriz'de bir at tâciri olan Settar Han ve arkadaşı Bakır Han, isyan hareketine başladılar. Mehmed Ali Şah'ın gönderdiği ordu, 1908 senesi bidayetinde şehri muhasara etti ise de, isyanı bastıramadı. İngiltere'nin rızası ile, general Snarski kumandasında, gönderilen rus kıt'ası şehri zaptetti (3 nisan 1908). Bir kaç ay sonra Türkiye'de vukû bulan inkılâp azerbaycanlılar üzerinde büyük bir tesir yaptı ve „ittihad-ı islâm" fırkası tesis edildi. Bu fırka da, rus ve ingilizlerin alevlendirmek istediği, sünnî-şi'î ihtilâfına karşı mücadele etti. Tebrizlilerin, oradaki rus-kazak fırkasını atmak için, baş vurdukları çareler netice vermeyince, teşekkül eden „fedaîler" zümresi 21 kânun II. 1911'de rus askerine taarruz etti. Rusya 1912 başlarında, general Voropanov kumandasında, takviye gönderdi. Ruslar „fedaîlerden" bâzılarını ve bu meyanda İmâm-ı Cum'a ile şeyh Şikat al-İslâm'ı idam ve bir çok mahalleleri yağma ettiler. Rus-kazak kıt'aları, Cihan harbine kadar, Tebriz'de kaldılar. Harp başladıktan sonra, osmanlı ordusuna mensûp bâzı gönüllü kıt'aları Savuçbulag'a ve Maraga'ya girdi. Osmanlı ordusu Sarıkamış mıntakasında geniş mıkyasta harekâta geçtiği sırada, ruslar Azerbaycan'dan çekilmeğe başladılar ve Ermeniler ile birlikte bu ülkeyi terkettiler (2 kânun II. 1914—6 kânun II. 1915 arasında). Fakat 8 kânun II.'da Ahmed Muhtar Bey idaresinde, bir gönüllü kürt kıt'ası, Tebriz'e taarruz edince, ruslar tekrar Azerbaycan'a girdiler ve 130 km. Culfa—Tebriz demiryolunun inşasına başlayıp, 1915 mayıs başında bitirdiler. 1917 rus ihtilâli başlayınca, Azerbaycan'daki rus kuvvetleri dağıldı ve 28

şubat 1918'de hepsi de çekilip gitti. Tebriz'de idare, İsmā'īl Navbarī'nin reisliği altında, Azerbaycan demokrat fırkası mensupları eline geçti. Osmanlı ordusu, bu vaziyetten istifade ederek, 18 haziranda Tebriz'e girdi. Kaçar prenslerinden Macd al-Salṭana, Azerbaycan umûmî vâlisi tâyin olundu. 1919 haziranında Tahran'dan ingiliz tarafdarı olan Sipehsalar gönderilince, ülkede tekrar ingiliz kuvvetlerine istinat eden İran hâkimiyeti yerleşti.

1917 senesinde şimâlî Azerbaycan'da başlayanmillî türk istiklâl hareketi, cenubî Azerbaycan'a da sirayet etti. Bu hareketin başında Şayḫ Muḥammed Ḫiyābānī bulunuyordu. 1917—1918'de, Hicaz ve İstanbul seyahatinden dönüşünde, Bakû'da bulunan bu zât, şimâlî Azerbaycan'daki türk millî istiklâl hareketine yakından şâhit olmuştu. Tebriz'e dönerek, siyasî faâliyete geçti ise de, oradaki osmanlı zabitleri ile anlaşamayınca, Kars'a sevkedildi; osmanlı kıt'aları çekilince, Tebriz'e dönerek, tekrar faâliyete başladı ve Azerbaycan sosyal-demokrat fırkasını tesis etti; 1920 senesi başında Vuṯūḳ al-Davla hükûmetine ve ingilizlere karşı koyarak, kânun I. sonlarında Tebriz'de „Âzâdistan" cumhuriyetini ilân etti ve türkçe neşriyata başladı. Bu aralık Tahran'da harbiye nâzırı olan Rıza Han (Pehlevî), Azerbaycan millî hareketini ortadan kaldırmak emeli ile, Tebriz'e ordu göndererek, Hacı Mahdī Ḳulī Muḫbir al-Salṭana'yı vâli tâyin etti. Bu ordu ve Rıza Han'ın maiyetindeki rus kazakları, kanlı mücadelelerden sonra, Tebriz'i zaptederek, Şayḫ Muḥammed Ḫiyābānī'yi yakalayıp, idam ettiler (5 eylûl 1921). „Âzâdistan'ın" diğer hükûmet âzaları da idam veya nefyedildiler (bk. Rıza Şafak, *Dīvān-i 'ārif*, s. 221). Şayḫ Muḥammed Ḫiyābānī ancak 9 ay hükûmet sürdü ise de, bayii işler yaptı. Tebriz'de bir yüksek ticaret mektebi açtı, Türkiye'den ve şimâlî Azerbaycan'dan muallimler getirtti, Ḫayriye nâmında bir tiyatro vücuda getirdi ve Tebriz'de bir umumî kütüphane tesis etti. Şayḫ Muḥammed Ḫiyābānī azerbaycanlılarda en iyi bir hâtıra bırakan tarihî bir simâdır. 1922 senesi şubatında bir iranlı komünist olan Lāhūtī, Azerbaycan'da idareyi ele geçirmeğe yeltenmiş ve Şayḫ Muḥammed'in tarafdarlarının kendisi ile birlikte çalışmaları için uğraşmış ise de, muvaffak olmamış ve hükûmet kuvvetleri gelince, 150 kadar arkadaşı ile birlikte, Rusya'ya kaçmıştır (7 şubat 1922; bk. A. Vignegradov, *Revolütsionnoe dvijenie v persidskom Azerbaycan e*, *Novıy Vostok*, 1922, II, 249—254; Muḥammed İsḥaḳ, *Sawānḥ-i Īrān dar 'aṣr-i ḥāḍır*, Calcutta, 1938, II, 309, 316).

İran fars milliyetperverleri, Azerbaycan türklerini farslaştırmak için, daha Kaçar sülâlesi zamanında bile, için için çalışıyorlar ve bu yolda şi'î-sünnî ihtilâflarını yaşatmağı kendilerine başlıca iş sayıyorlardı. 1923—1924 senelerinde Berlin'de bâzı iranlılar tarafından, farsça ve türkçe olarak, neşrolunan risâlelerde (Husayn Kâzım-zâde, *Tecelliyât-ı rūḥ-i Īrānī*; Rıza-zâde Şafak, *Türk mütefekkirlerinin nazar-i intibahına*) ve Tahran'da çıkan *Meyhen-i yevmiye* gazetesinde ileri sürülen bu fikirlere göre, „milliyet, ırk ile ve dil ile değil, müşterek vatan an'aneleri ile taayyün eder; şimdiki azerbaycanlılar eski medyalıların bakıyesi olup, ancak türk ve moğulların zoru ile, zerdüşt dininden ve iranî olan dillerinden ayrılmışlardır; azerbaycanlılara türkçe nasıl zorla sokulmuş ise, onların millî dilleri farsça da ancak zorla eski mevkiini kazanabilir". Rıza Han 1925'te diktatör olunca, bu fikri kendisine düstûr edinerek, Azerbaycan ahalisinin cebren farslaştırılması siyasetini tâkibe koyuldu. Tatbikatında her sene bir az daha şiddet kesbeden bu siyaset neticesinde, mekteplerden türkçe kaldırıldı ve mümkün olduğu nisbette, türkçe bilen memurların kullanılmaması emredildi. Nihayet Azerbaycan vâlisi olan erdebilli 'Abd Allāh Ḫān Ṭahmāsp, türk olduğu için, azledilerek, Tahran'a getirilip, öldürüldü. Bu hâdise mühim şehirlerde büyük bir infiâl uyandırdı. Buna karşı protesto olmak üzere, çarşılar kapanıp, câmilerde mersiyeler okundu. Yerine tâyin olunan vâli 'Alī Manṣūr, bir fars milliyetçisi olduğundan, farslaştırma siyâsetinin tatbikatında çok şiddet gösterdi. Bu vaziyetten reneîde olan tebrizliler arasında 1928 senesi şubatında, zâhiren dinî terbiye gâyesini güden birlikler şeklinde, Maclis-i taẕakkurāt-i diyānatī ve Maclis al-dīn va 'l-ḥayāt nâmı altında, iki cemiyet kuruldu. Bunlar sünnî-şi'î ihtilâflarını kaldırmak, islâmiyeti ilk sâfiyetine irca etmek gâyesini güder ve bilhassa İran'ın nevrûz bayramına karşı propaganda yaparak, bunun yerine şeker bayramını tes'it eylemeği tavsiye ederdi. Diğer taraftan, Vahhâbîlere temayül gösteren birlikler sıfatı ile, Hicaz ile temasta bulunurlardı. Her iki cemiyet mecmualar da neşrettiler, fakat türkçe neşriyat menedildikten sonra, *Al-Dīn va 'l-ḥayāt* mecmuası, farsça çıkarılmamak için, arapça neşredildi. Yine 1928 senesi teşrin I.'de Rıza Han'ın tebrizlileri mecburî askerî hizmete tâbî tutmak hususundaki emri, kendisine karşı beslenen menfi duyguların açığa çıkmasına sâik oldu. Azerbaycanlılar yer yer toplanarak, isyan çıkardılar. On gün süren isyan bastırılınca, 400 kadar münevver, ulemâ ve tüccar tevkif edilerek, Kâşân, Kum ve Yezd

gibi, içeri İran şehirlerine nefyedildi. İsyanın başında bulunan Şeyḫ Ġulām Ḥusayn ile Şeyḫ Ḥasan Kamacı, Irak'a kaçtılar. Ülkeyi farslaştırmak siyasetine bundan sonra da devam edildi. Câmilerde türkçe vâzetmek, mersiye okumak ve mekteplerde ise, yalnız türkçe tedrisat değil, türk talebe arasında, türkçe konuşmak bile men'edildi. Bu siyasetin tam tatbiki esnasında, 25 ağustos 1941'de rus-ingiliz kuvvetleri İran'a girdiler ve 11 eylülde de rus kıt'aları Tebriz'i işgâl ettiler.

Bibliyografya: Pauly Wissowa, *Realencyklopedie der Altertamswissenschaften*, I, 345 v.dd. mad. *Adarbigana*; II, 2149 mad. *Atropatene*; Th. Nöldeke, *Atropatene* (*ZDMG*, XXXIV); *Eranşahr*, s. 108—114.— İslâm devrindeki tarihî coğrafya için bk. Paul Schwarz, *Iran im Mittelalter, nach den arabischen Geographen*, VIII, 1934, IX, 1936, kitabın bu iki cildi münhasıran Azerbaycan'dan bahseder; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (London, 1905), s. 159—172; V. Minorsky, *Ḥudūd al-'ālam* (Oxford, 1937), s. 142—145, 393—411. Avrupalı seyyahların ve Avrupa kaynakların verdiği mâlûmat için bk. K. Ritter, *Erdkunde*, IX, 763—1048 ve Curzon, *Persia* (London, 1892), s. 518 v.s.— Sülâleler tarihi için bk. M. Ghazarian, *Armenien unter der arabischen Herrschaft* (Marburg, 1903); R. Vasmer, *Chronologie der arabischen Statthalter von Armenien unter den Abbasiden* (Viyana, 1631); Kasravî-Tabrîzî, *Şahriyārān-i gümnām* (Tahran, 1928—1930), I—III; Denison Ross, *On three Muhammedan dynasties in northern Iran* (*Asia Major*, 1925), II, 205—226. Mirza Camāl, *Ḳarabāġ-nāme* (Arrān, şimālî ve cenubî Azerbaycan'ın ve Gürcüstan'ın mufassal vakayiini ihtiva eden bu eser, yazma hâlinde müellifin torunu Husayn Beg Mirza Camāl'in elinde bulunmaktadır), Abbas Kulı Bakıhanlı, *Gülistan-ı İrem* (Bakû, 1926); son zamanlar için bk. Kasravî Tabrîzî, *Tārīḫ-i hejdehsāle-i Āẕarbāycān* (Tahran, 1313). Bugünkü vaziyet için bk. Muḥammed Ḥasan Valîlî (Baharlu), *Azerbaycan, cografî, tabiî, etnografî ve iktisadî mülâhazât* (Bakû, 1921); Mas'ûd Kayhān, *Coğrāfyā-i mufaṣṣal-i Īrān*, II, 150—178; M. Emin Resul-zâde, *Azerbaycan cumhuriyeti* (İstanbul, 1925) Mehmed-zâde Mirza Bala, *Millî Azerbaycan hareketi* (Berlin, 1938); *D.Z.T. La première république musulmane: l'Azerbaïdjan* (Paris, 1919); G. Jäschke, *Die Republik Azerbeidschan, Geschichtskalender* (*Die Welt des Islams*, 1941, XXII, s. 55—69).

(A. Zeki Velidi Togan.)

AZERGÛN. AẒARGŪN (F.; „alev renginde", arap. *azrîyūn*), takriben bir arşın boyunda, parmak uzunluğunda tülânî yapraklı, kırmızımtırak sarı renkte ve pis kokan çiçekli ve kara çekirdekli bir nebat. Bunun hangi nebat olduğu tamamiyle tesbit edilememiştir; yunancada bulunan χερὰ ἄξιον, *senecio vulgaris* (kanarya otu) 'in müteradifi olarak görülmektedir (B. Langkavel, *Botanik der spaetern Griechen*, 1866, s. 74, 22; L. Löw, *Aramäische Pflanzennamen*, 1879, s. 47). Arap müelliflerinin tasvirine göre, bu nebatın ya, Clément-Mullet'nin de kabûl ettiği gibi, koyu sarı renkteki *Buphtalmos* ve yahut da, gerek şekil, gerek renk ve koku bakımından mümeyyiz vasıfları câmi bulunan ve evvelce tıpta kullanılan, *Calendula officinalis* (altınçık veya ayu-ı safa çiçeği) olması muhtemeldir. Arap tıbbında *azrigūn*, kordiyal (mukavviyülkalb), panzehir v.s. olarak, kullanılmakta idi. Bu nebat, tıptan ziyâde, halk itikadatında mühim bir yer işgâl ediyordu. Kokusunun bile doğuma sebep olmağa veya doğumu kolaylaştırmağa, sinekleri, fareleri ve kertenkeleleri uzaklaştırmağa kâfi geleceğine inanılıyordu.

Bibliyografya: İbn al-Beyṭār, *al-Cāmi'* (Būlāḳ, 1291), I, 16; İbn al-'Avvām, *Kitāb al-falāḥa* (trc. Clément-Mullet, Paris, 1866), I, 269; Ḳazvînî (nşr. Wüstenfeld), I, 271; L. Leclerc, *Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, XXIII, s. 38. (Hell.)

ÂZERÎ. ĀẒARÎ, umumiyetle „Azerbaycan'a mensup" mânasına gelen bu kelime, ıstılah olarak, birbirinden tamamiyle ayrı iki mânada kullanılır:

a. Azerbaycan'da eskiden beri kullanılan yerli lehceye, X.—XIII. asır islâm müellifleri, Mas'ûdî'den Yaḳût Ḥamavî'ye kadar, **âzerî** adını verirler ki, bu lehcenin fârisî lehcelerinden olduğu muhakkaktır. Yalnız Ya'ḳūbî, IX. asırda, **âzerî** tâbirini, Azerbaycan'da yaşayan iranlı halkın adı olarak, kullanır (*Kitāb al-buldān*, Leyden, s. 273). Mamafih sonraki müelliflerde kelimenin bu mânada kullanıldığını görmüyoruz. Buna göre, *âzerî* kelimesinin iptidâ etnik bir tâbir iken, sonradan lisanî bir ıstılah mâhiyeti aldığı tahmin olunabilir.

b. Cenubî ve şimâlî Azerbaycan (Arrân ve Şirvan) sahaları, XII.—XV. asırlar esnasında, tamamiyle türkleştikten sonra, **âzerî** tâbiri ile, buralarda yaşayan türklerin lehcesi ifade edilmek istenmiştir. XIX. asır İran ve Avrupa müelliflerinden bâzıları, kelimenin eski mefhumuu bilmedikleri için, **âzerî** tâbirini sâdece „Azerbaycan'ın eski türk lehcesi" mânasına aldılar: Nāṣir al-Dîn Şāh Kaçar zamanında bir heyet tarafından telif edilen *Nāma-i dānişva-*

rān adlı eserde, eski metinlerden naklen, Ḫaṭîb-i Tabrîzî ile Abu 'l-'Alā' Ma'arrî arasındaki bir hikâyede geçen *âzerî* kelimesi, şüphesiz yanlış olarak, „zabān-i turkān", yâni „türkçe" diye tercüme edildiği gibi, ingiliz müsteşriki G. le Strange de aynı hatadan kurtulamayarak, *âzerî*'yi „Azerbaycan'ın eski türk lehcesi" sanmıştır (*Nuzhat al-ḳulūb*, ingl. trc., *GMS*, 1919, XXIII, 2, s. 87). İşte, belki de bir dereceye kadar, bu yanlışlığın neticesi olarak, müsteşrikler arasında, İran Azerbaycanı ve cenubî Kafkas sahalarında yaşayan türklerin ve hattâ bütün İran türklerinin lehcelerine â z e r î adı verilmeğe başlanmıştır. İlk defa derbendli Mirza Kâzım Beg, *Obşçaya grammatika taretsko-tatarskago yazıka* adı ile, 1839'da Kazan'da rusça neşredilen eserinde (alm. trc., J. Th. Zenker, *Allgem. Gram. der türkisch-tatarischen Sprache*, Leipzig, 1848) â z e r î adını verdiği bu lehceyi, ilk defa olarak, şimâlî (yâni Kafkasya'da söylenen) ve cenubî (yâni İran Azerbaycanı'nda söylenen) olmak üzere, ikiye ayırmıştır. Ondan sonra gelen bir çok âlim ve müellifler, msl. F. Giese, Karl Foy, H. Vambéry, Adolph Bergé, Adolph Dirr, W. Barthold ve Jirkov, bu tâbiri aynı mânada kullandılar. 1917'de, rus çarlığının inhilâlinden sonra, cenubî Kafkasya'da kurulan türk cumhuriyetinin resmen „Azerbaycan cumhuriyeti" adını alması, â z e r î tâbirinin, buradaki türkleri ve onların dillerini ifade için, kullanılmasını intac etmiştir.

Ancak, mevzuumuza girmeden evvel, şu cihetî bilhassa tasrih edelim ki, biz burada â z e r î ıstılahını, adlarını saydığımız müelliflerden tamamiyle farklı bir mânada kullanıyoruz. Bizim fikrimize göre, bu ıstılah, yalnız bugünkü İran Azerbaycanı ve cenubî Kafkasya türklerinin konuştukları türk dili şûbesine veya şûbelerine değil, daha geniş olarak, „umumiyetle İran, Kafkasya, hattâ şarkî Anadolu ve Irak türkleri arasında uzun asırlardan beri zengin bir edebiyat vücuda getiren „e d e b î l e h c e y o" ıtlak olunmak icabeder. İleride yapılacak hususî tetkikler ve mukayeseler neticesinde, bütün bu geniş sahada birbirinden, az veya çok farklar ile, ayrılan bir çok şivelerin, ağızların mevcudiyeti elbette tesbit olunacaktır. Lâkin türkçenin iki büyük edebî lehcesi olan ç a ğ a t a y ve o s m a n l ı lehceleri yanında, Horasan'dan Anadolu'ya ve Kafkasya'dan Bagdad'a kadar, geniş bir sahada XIV. asırdan beri hâkim olup, kuvvetli bir edebî inkişaf göstermiş bulunan üçüncü bir edebî lehce daha vardır ki, işte biz â z e r î ıstılahı ile bilhassa bunu kaydediyoruz. Osmanlıca denilen g a r b î o ğ u z edebî lehcesi ile çok yakın ve çok sıkı münasebetleri bulunan bu âzerî edebî lehcesi, hakikatte ş a r k î o ğ u z edebî lehcesinden başka bir şey değildir. Aşağıda, bu edebî lehcenin teşekkülündeki başlıca etnik ve tarihî âmiller izah edilirken, bu cihet daha iyi anlaşılacaktır.

A. Â Z E R Î - F Â R Î S Î L E H C E S İ.

Eski islâm müellifleri, Belāẕorî, Ya'ḳūbî, İbn Ḥavḳal, Mas'ūdî ve Muḳaddasî, Azerbaycan'ın iranlı halkının hususî bir lehceleri olduğunu kaydederek, buna â z e r î adını verirler. Hattâ Yāḳūt, bu lehceyi ora halkından başka kimsenin anlamadığını tasrih eder. J. Marquart'ın mutalâasına göre, Eşkâniyan devresinin edebî dili olan asıl p e h l e v î dili, esas itibariyle, Azerbaycan lisanından başka bir şey değildir (*Erānşahr nach der Geographie des Ps. Moses Xoremac'i, Abh. G. W. Gött.*, Berlin, 1901, s. 123). İbn al-Muḳaffa', Ḥamza-i İsfahānî ve Ḫvārizmî gibi müelliflerin, Azerbaycan halkının dilini p e h l e v î diye adlandırmaları da, Marquart'ın bu mutalâasını teyit etmektedir.

Azerbaycan'daki yerli konuşma dilinin, yâni âzerî lehcesinin, İran'daki diğer lehcelerden ve bilhassa yeni farsça dediğimiz umumî edebî dilden çok farklı olduğunu gösteren muhtelif şahadetlere mâlikiz: Ḥakīm Nāṣir-i Ḫusrav 438 (1046/1047)'de Tebriz'de meşhur şâir Ḳaṭrān [b. bk.] ile görüştüğünü anlatırken, onun iyi fârisî bilmediğini, hattâ Mancîk ve Daḳîḳî gibi bâzı şâirlerin divanlarında anlayamadığı yerleri kendisine sorup öğrendiğini kaydeder (Nāṣir-i Ḫusrav, *Safar-nāma*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1881, s. 6; nşr. Ġanî-zāde, Berlin, 1341, s. 8). Hayatının büyük bir kısmını Azerbaycan'da geçiren ve konuşma dili olarak, âzerî lehcesini kullanan Ḳaṭrān hakkındaki bu ifadeyi, bu lehcenin edebî farsçadan çok farklı olması ile izah etmek lâzım geliyor; yoksa, Ḳaṭrān'ın bize kadar gelen bir çok manzûmeleri, onun edebî farsçayı, büyük bir kudretle, kullandığını açıkça göstermektedir. Yine bu devir adamlarından Ḫaṭîb Tabrîzî lâkabı ile mârûf Abū Zakariyā Yaḥyā b. 'Alî'ye âit bir hikâyede, Tebriz halkının konuşma dilini â z e r î diye sıfatlandırıyor (*Ansāb-i sam'ānî*, *GMS*, s. 110 b; *Mu'cam al-udabā'*, I, 173).

Azerbaycan sahasına, daha Selçuk imparatorluğunun kuruluşundan evvel, bir takım türk zümrelerinin geldiğini biliyoruz; lâkin, şarktan gelen mahdut ve geçici muhaceret dalgalarından ziyâde, şimâlden vâkî olan muhaceretler daha devamlı ve etnik bakımdan, daha ehemmiyetli idi. Mamafih, bütün İran dahilinde olduğu gibi, Azerbaycan'da da türk unsurunun ehemmiyet ve kesafet kazanması, Selçuk imparatorluğu devrinde oldu ve bu vaziyet, âzerî lehcesinin sahasını daralttı. Fakat buna rağmen, XIII. asır

başlarında Azerbaycan'da âzerî lehcesinin hâlâ yaşadığı, Yâḳût'un ifadesinden, anlaşılıyor. Moğul istilâsı ve İlhanlıların hâkimiyeti, bütün İran'da olduğu gibi, Azerbaycan'daki yerli İran unsurunu da büyük nisbette azalttı ve bunların bıraktıkları boşluk, yeni türk muhaceretleri sâyesinde, dolduruldu. Azerbaycan'ın İlhanî hükümdarları tarafından siyasî ve idarî merkez ittihaz edilmesi, muhtelif askerî kıt'atlarının münasip yerlerde yerleştirilmeleri, türk ve moğul unsurunun bu sahada sü'ratle kesafet kazanmasında çok mühim âmil olmuştur. XIV. asır başlarında göçebe veya yarı göçebe türklerden başka, köylerde, küçük kasabalarda ve büyük şehirlerde de türk unsuru kuvvetli bir ekseriyet kazanmış, XV. asırda ise, bir takım tarihî ve etnik âmiller tesiri ile, Azerbaycan artık tamamiyle türkleşmişti.

Azerbaycan'ın etnik hüviyetindeki bu derin değişiklik, XV. asırdan sonra, **âzerî** dediğimiz, eski yerli lehcenin ortadan kalkmasını intac etti. İlhanlıların son devirlerinde Maraga, Zencân gibi şehirlerde **pehlevî** lehcesinin konuşulduğunu kaydeden Ḥamd Allâh Mustavfî, bu tâbir ile, şüphesiz, yerli konuşma dili olan âzerîyi kasdetmiştir ki, bu lehceye âit olarak, bize kadar intikâl edebilmiş mahdut örnekler de bilhassa bu devirden kalmıştır. Safevîlerin ceddi meşhur sûfî Şeyḫ Şafî al-Dîn Ardabîlî (650—735=1252—1334) hakkında, onun oğlu Şeyḫ Şadr al-Dîn müridlerinden, İbn Bazzâz tarafından yazılmış olan *Ṣafvat al-ṣafâ* adlı mühim eserdeki bir kaç mensur cümle ile, şeyhin söylediği rivâyet edilen üç manzûm parça ve bir de Şeyḫ Ḥusayn Gaylânî'nin *Silsila al-nasab-i Ṣafaviya* adlı eserinde yine Şafî al-Dîn'e nisbet edilen 11 manzûme, o devirdeki Erdebil lehcesinin mahsûlü olarak telâkki edilebilir. İran'ın mahallî lehceleri ile söylenen ve **fehlevî** adı verilen dörtlüklerden [bk. ARÛZ, İRAN] farksız olan bu manzûmelere İbn Bazzâz dahi **pehlevî** adını vermektedir (*Ṣafvat al-ṣafâ*' s. 220). İçinde *çaḫmaḳ*, *çaḳmaḳ* gibi türkçe bir kelimeye de rastladığımız bu manzûmelere iptidâ Sayyid Aḥmed Kisravî ilim âleminin dikkatini çekmiş ve bunların, **âzerî** lehcesinin mahdut örnekleri olmak bakımından, ehemmiyetini göstermiştir. İran'ın meşhur şâir ve aûfîlerinden tebrizli Şâh Ḳâsim al-Anvâr [b. bk.]'ın *Dîvân*'ında da âzerî lehcesi ile yazılmış bâzı nâdir örnekler mevcut ise de, bunlar şimdiye kadar hiç kimsenin gözüne çarpmamış ve henüz biç bir tetkike mazhar olmamıştır.

Bibliyografya: Âzerî lehcesi hakkında, şimdiye kadar yapılan yegâne tetkik şudur: Sayyid Aḥmad Kisravî, *Āẕarî yā zabān-i bāstān-i Āẕarbāyǧān* (Tahran, 1304; bu risâlenin ingilizce hulâsası, bâzı izahlar ile, E. Denison Ross tarafından neşredilmiştir, bk. *JRAS*, kânun II., 1927, s. 148—157); buna ilâve olarak, Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî, *Bîst maḳâla-i Ḳazvînî* (Bombay, 1928), I, 141—148.— Şeyḫ Şafî el-Dîn'e âit malûmat için bk. İbn Bezzâz, *Ṣafvat al-ṣafâ*, taş basm., Kalkutta, 1329 (1911); Şeyḫ Ḥusayn Ẕâhidî, *Silsila al-nasab-i Ṣafaviya* (Berlin, 1343); bu eserin ingilizce hulâsası için bk. E. G. Browne, *Note on an apparently unique manuscript, History of the Safawî Dynasty of Persia* (*JRAS*, haziran, 1921, s. 395—418).

B. ÂZERÎ-TÜRK LEHCESİ.

I. İran ve şimâlî Azerbaycan'da türkçe. Yukarıda kısaca bahsettiğimiz gibi, bugün İran'ın bir çok yerlerinde, Horasan, Esterâbâd, Fars, Hemedan, Hûzistan ve Tahran sahalarında, asırlardan beri yaşayan ve bilhassa İran Azerbaycanı ile cenubî Kafkasya'da çok büyük bir ekseriyet teşkil eden türklerin dillerine, XIX.—XX. asır garp müellifleri hemen umumiyetle **âzerî** adını vermişlerdir (yalnız Horasan ve Esterâbâd türkmenlerininki **türkmence** diye adlanır). İran'daki en büyük türk kesafetinin Azerbaycan'da bulunması ve sonradan rus hâkimiyeti altına düşen cenubî Kafkasya'nın da, muhtelif bakımlardan, Azerbaycan'ın bir parçası gibi telâkki edilmesi, bu ıstılahın kullanılmasında âmil olmuştur. Aşağıda izah edileceği vecihle, bir çok büyük tarihî âmillerin tesiri ile, uzun asırlar esnasında vücuda gelen bu vaziyet, hemen hemen XVI. asırdan beri, etnik bakımdan hiç bir ehemmiyetli değişiklik göstermeksizin, devam edip gelmektedir. Fransız seyyahı Chardin, daha asırlarca evvel, Safevî İran'ında türkçenin saray ve ordu dili olduğunu ve İran'ın büyük bir kısmında, garp ve cenup hudutlarından başlayarak, eski **Partlar** memleketinin daha ötelerine kadar, farsçadan daha çok türkçe konuşulduğunu müşahede etmişti. Gaznelilerden başlayarak, XX. asırda Kaçarların aukutunn kadar, hemen umumiyetle türk sülâleleri tarafından idare edilen İran'da ve cenubî Kafkasya'da türkçenin böyle bir ehemmiyet kazanması pek tabiî idi. Hükümdarların, büyük askerî ricâlin ve ordunun ana dili olan, memleketin bir çok yerlerinde, büyük şehirlerde, kasabalarda, köylerde ve göçebeler arasında söylenen türkçe, büyük ve kuvvetli bir ilim ve edebiyat dili olan, mektep ve medreselerde ve devlet dâirelerinde hâkimiyetini dâimâ muhafaza eden farsçanın nufuzuna rağmen, ehemmiyetini aslâ kaybetmedi ve yalnız konuşma dili olarak değil,

yüksek bir edebiyat dili olarak da, farsçanın yanında ikinci mevkii aldı.

Âzerî lehcesinin edebî inkişaf ve tekâmülünden ayrıca bahsedeceğimiz için, burada yalnız halk dili sıfatı ile, İran'da türkçenin ehemmiyetini göstereceğiz. Bu hususta, muhtelif asırlara mensup bir takım seyyahların şahadetlerine dayanabiliyoruz. XVII. asırda Raphael du Mans, türkçenin yalnız İran içinde ve türk memleketlerinde değil, Gürcüstan ve Rusya'da da, ticarî mübadeleler için, mühim bir vasıta olduğunu tebarüz ettirdiği gibi (*Estat de la Perse en 1660*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1890, s. 136), Olearius da, XVIII. asır başlarında, Şirvan'da türkçenin umumî dil olduğunu ve yalnız türklerin değil, acemlerin, ermenilerin ve gürcülerin de aralarında türkçe konuştuklarını tesbit etmektedir (*Relation du voyage de Moscovie, Tartarie, et de Perse*, Paris, 1656, s. 271). İran'ın şark ve garp hudutlarının hemen tamamiyle türk devletleri ile çevrilmiş olduğu ve rus çarlığında türkçenin mevkii düşünülürse, bu cihet kendiliğinden anlaşılabilir. Türk dilinin bugün bile Kafkasya'daki muhtelif kavimler arasında âdetâ umumî bir anlaşma vasıtası olduğunu, rus lisancılarından Jirkov söylüyor; onun ifadesine göre, cenub-i şarkî Kafkasya'da Derbend şimâlindeki sahalarda kumuk türkçesi, Derbend cenubundaki yerlerde ise, âzerî türkçesi bu vazifeyi yapmaktadır (*Şimâlî Kafkas dilleri*, *Mecelle-i Âyende*, Tahran, 1928, nr. 20/21, s. 636). E. Reclus cenubî Kafkasya türklerinin, dilleri vasıtası ile, Kafkasya'da medenileştirici unsur vazifesi gördüklerini daha yarım asır evvel söylemişti (*Nouvelle géographie universelle*, Paris, 1881, VI, 221; bk. bir de *RMM*, XXIV, s. 181). Türkçenin siyaseten hâkim ve medenî seviyesi yüksek sınıfın dili olması, az çok değişiklikler ile, çok geniş bir sahada ve sayıca çok zümreler tarafından kullanılması türk halk kültürünün zenginliği ve temsilciliği gibi âmiller yanında, dilin morfolojik hususiyetlerine dayanan yayılma kudreti de bu hususta şüphesiz müessir olmuştur.

X. asırdan XVI. asra kadar İran ve cenubî Kafkasya'da, türk dilinin yayılma ve yerleşmesini temin eden türk muhacereti ve iskânları, bu uzun asırlar esnasında tedricî bir surette ve tabaka tabaka vukua geldiği için, muhtelif türk şûbelerine mensup cemaatlerin bâzan birbirleri ile, bâzan muhtelif yerli unsurlar ile ihtilât ve tesâlübü neticesinde, muhit şartlarının da tesiri ile, birbirinden az çok farklı şive ve ağızlar teşekkül etmiştir. Bugün cenubî ve şimâlî Azerbaycan'da meselâ Şeki, Nuha, Bakû, Gence, Karabağ, Tebriz, Erdebil, Urmiye v.s. şiveleri birbirinden az çok farklar ile ayrıldıkları gibi, İran içindeki sâir türk sahalarının ve meselâ Kaşkaîler [b. bk.] gibi, henüz aşîret şeklini muhafaza eden türk zümrelerinin konuşma dilleri de birbirlerinden, tabiatiyle, ayrıdır. Esasen aynı kabîleye mensup oldukları hâlde, muhtelif sebepler ile, asırlardan beri ayrı yerlerde ve ayrı hayat şartları altında yaşamış zümrelerin dilleri arasında dahi bâriz ayrılıklar hâsıl olmuştur. Bundan başka, yabancı çokluklar arasında dillerini unutmuş bâzı küçük türk zümrelerine mukabil [bk. AVŞAR], türk ekseriyeti arasında, eski dillerini bırakarak, türkleşmiş farslara, araplara ve kürtlere de tesadüf olunuyor. Yine bir takım sahalarda, müşterek hayatın tesiri ile, iki dillilik hâdisesine de sık sık rastlanmaktadır. İran türk şivelerinde yer yer arap, kürt ve bilhassa acem (edebî farsça) tesirleri çok bâriz olduğu gibi, buna karşı, bir takım mahallî iran lehcelerinde de, hattâ edebî farsçada, türk tesiri göze çarpmaktadır.

Bugünkü İran ve şimâlî Azerbaycan türkleri, etnik menşe'leri bakımından, muhtelif türk zümrelerine mensup olmakla beraber, en büyük ekseriyeti muhtelif oğuz boyları teşkil ettiğinden, dil hususiyetleri itibariyle, bütün o muhtelif şivelerin esasını — pek az istisna ile — oğuzca teşkil etmektedir. Cenub-ı şarkî ve şark sahalarında Karluk-Kalaç, Özbek, şimâl-i garbî sahasında Kıpçak tesirleri ve moğul hâkimiyeti devrinin yâdigârı olarak da, hemen her tarafta pek mahdut moğulca bakiyeleri, asıl oğuzca esas üzerine inzimam etmiş ve muhtelif yerlerde hususî muhit şartlarına göre az veya çok arap, kürt ve acem tesirleri de buna ilâve olunmak suretiyle, bugünkü birbirinden farklı türk şiveleri vucuda gelmiştir. Muhtelif asırlarda, bâzan İran'daki türk sülâlelerinin, bâzan da Osmanlı imparatorluğunun idaresi altında kalan Irak ve şarkî Anadolu sahalarında da, hemen aynı etnik ve tarihî âmillerin tesiri ile, bugünkü Azerbaycan ve cenubî Kafkasya türk şivelerine çok yakın mahallî şivelerin teşekkül etmiş olduğunu hâlâ görüyoruz.

Anadolu ve Rumeli türk şiveleri ile birlikte, garp veya cenup türkçesi ismi altında, büyük bir grup teşkil eden bu şarkî şiveleri, umumî olarak âzerî veya şarkî oğuz lehcesi diye adlandırmak kabildir. Vaktiyle cenubî Kafkas türkçesini tetkik eden F. Bodenstedt (*Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Rassen*, Berlin, s. 333), bununla osmanlı türkçesi arasındaki yakınlığı ehemmiyetle kaydetmişti. İran ve cenubî Kafkasya'da olduğu gibi, Anadolu ve Rumeli'nin türkleşmesinde de en mühim unsurun Oğuzlar olduğu ve bir çok büyük oğuz boylarının kısmen

İran'da ve kısmen Anadolu'da yerleşmiş bulunduğu düşünülecek olursa, bu yakınlığın etnik sebebi kendiliğinden anlaşılır. Esasen İran ve şimâlî Azerbaycan türklerinin etnik menşe'leri, siyasî ve medenî hayatları, halk edebiyatları, tarihî bakımdan ve türk medeniyet tarihinin umumî çerçevesi içinde, tetkik edilince, bugünkü lisanî vaziyeti daha açık bir şekilde anlamak kabil olacaktır. Âzerî ismi altında toplamak istediğimiz bu muhtelif mahallî türk şiveleri hakkında, bundan sonra vücuda getirilecek tetkiklerin, şimdiye kadar olduğu gibi, sâdece tavsifî mâhiyette kalmayarak, etnolojik ve tarihî bir anlayışla yapılmasına şiddetle lüzum olduğu gibi, 6 asırlıktan fazla zengin bir mâziye mâlik olan âzerî edebiyatının esaslarını ve tarihî tekâmülünü anlayabilmek için de, bu mâlûmata da ihtiyac vardır.

II. Etnik âmiller: istilâ ve iskânlar. Daha ilk çağlardan başlayarak, türkler ile iranlılar arasında mevcut siyasî ve medenî alâkaların karanlık tarihini araştırmak değil, sonraki devirlerde Sâsânî İran'ının Gök-türkler, Hazarlar ve Eftalitler gibi, muhtelif türk devletleri ile olan çok sıkı münasebetleri hakkında kısa mâlûmat vermek bile, bizi asıl mevzuun dışına çıkarabilir. Muhtelif tarihî kaynaklar sâyesinde, hiç olmazsa umumî çizgileri ile, mâlûm olan bu münasebetler, İran'ın hudut sahalarında yaşayan bâzı türk zümrelerinin daha o sıralarda Horasan ve Sîstân içine girip yerleşmelerini izah edebilir. Sâsânî imparatorluğunun yıkılması, türklerin İran içerilerine girmelerini ve göçebe kabîlelerin kendi hayat şartlarına uygun sahalarda yerleşmelerini büsbütün kolaylaştırdı. Mas'ûdî'nin rivâyetine göre, I. (VII.) asırda Emevî orduları, Ğarg, Büst, Bistâm ve Sîstân sahalarında, O ğ u z ve H a l a ç kabîlelerine rastgelmişlerdi. Halaçlardan bir zümrenin, hicretin ilk asırlarında, Kuhistân ile Fars arasında bulunduğu, İştahrî'nin bir kaydından anlaşılmaktadır (bk. Zeki Velidi, *Umumî türk tarihine medhâl*, s. 91). Abbâsîler zamanında Herât, Bâdğîs, Gance-i Rustâk ve Sîstân oğuzlarından 300.000 kişiyi başına toplayan yalancı bir peygamberin kıyam hareketini biliyoruz. Abbâsîler devrinde türk kölemenlerinden mürekkep askerî kuvvetler ve muhafız kıt'alar, yalnız Irak'ta değil, islâm imparatorluğunun muhtelif sahalarında çoğalmağa başladı. 760 (m. s.)'ta Ermenistan'daki Abbâsî vâlisinin ordusu tekmil türklerden mürekkepti; 772'de, burada çıkan bir ihtilâli bastırmak için, Suriye'den gelen 30.000 kişilik ordu da türklerden teşkil edilmişti. Hulâsa, al-Manşûr'dan al-Mu'taşim zamanına kadar ve bilhassa ondan sonra, türklerin askerî bir kuvvet olarak, islâm şahasında mütemadî çoğaldıklarını, büyük küçük bütün islâm sülâlelerinin ve devlet adamlarının, türk kölemenlerinden mürekkep, muhafız kıt'aları teşkil ettiklerini, büyük kumandanların bunlar arasından yetiştiklerini görüyoruz.

Sâmân-oğullarının son devirlerinde ve Gazneliler zamanında, İran'ın bilhassa şark mıntakalarında, esasen oldukça kalabalık olan türk unsuru bir kat daha çoğaldı. Bugünkü Efganistan'da, Sîstan'da ve Horasan sahalarında daha islâm istilâsından evvel mevcut olan, Halaç, Karluk, Oğuz ve Kümiçi gibi, muhtelif türk unsurları, Eftalitlerin hâkimiyeti zamanından beri buralarda yaşamakta idiler; daha Gaznelilerden evvel buralardaki bir çok askerî hareketlere iştirâk eden bu türk kabîlelerinin daha sonraki faâliyetleri hakkında da, tarihî kaynaklarda bir takım tafsilâta tesadüf edilmektedir. Etrafı kesif türk kabîleleri ile meskûn olan Büst şehrinin Toğan, Baytüz gibi, türk emîrlerini bildiğimiz gibi, Sâmânîlere tâbi olan, türk beyleri Simeğrîlerin (bk. Barthold, *Turkestan*, s. 239) asıl iktâları Halaçların vatanı olan Kuhistân olup, türk kuvvetine istinat ettiğini görüyoruz. Gazneliler devrinde Horasan'a yeni ve kuvvetli oğuz kabîlelerinin geldiği ve bunlardan bir kısmının Kirman, Fars, Irak ve Azerbaycan taraflarına yayıldıkları da mâlûmdur. İşte bu suretle, daha Selçuk imparatorluğunun kuruluşundan evvel, bugünkü Efganistan ve İran'ın bâzı mıntakalarında, daha ziyâde göçebe ve kısmen yerleşik, oldukça kesif türk kütlelerinin varlığı görülüyor. Ordu ve saray dili olarak, türkçenin bu devirde kazandığı ehemmiyet ve edebî farsçaya bir takım türk kelimelerinin geçmesi de, bunu isbat eden diğer bir delildir.

Mâverâünnehr'den gelen kuvvetli oğuz kütlelerinin Horasan'ı istilâları ile müterafik olarak, büyük Selçuk imparatorluğunun teşekkülü, Irak, Elcezire, Suriye ve Anadolu sahalarının eski etnik hüviyetini değiştirmek bakımından, ne kadar mühim olmuş ise, büyük imparatorluğun asıl kuvvet merkezi olan İran için de aynı derecede mühim ve devamlı neticeler doğurdu. XI. asırdan başlayarak XIII. asırdaki moğul istilâsına kadar geçen kısa zaman içinde, Selçuklular ve onların istitaleleri olan diğer türk sülâleleri, İran'ın muhtelif sahalarına yeni türk kabîlelerinin yerleşmesine sebep oldular. Bunların büyük bir kısmı o ğ u z boylarına mensup olmakla beraber, Halaçlar, Karluklar, Kanklılar, Uğraklar, Ağaçeriler ve Kıpçaklar gibi, diğer türk şûbelerine mensup zümrelerin de mevcudiyetini görmekteyiz. Kuvvetli oğuz boyları arasında bilhassa Avşarlar, Bayatlar, Salurlar, Ivalar, Imırlar, Bayındırlar, Yazırlar ve Baharlılar zikre şâyândır. Bütün bu türk

zümreleri, İran'ın cenup ve şark mıntakalarında daha evvelce yaşayan türk zümreleri ile birleşerek, İran'da türk unsurunun kesafetini arttırdılar. İran garbındaki memleketlere geçen muhtelif türk kabîleleri, muhaceret yolları üzerinde bir takım bakiyeler bırakmışlardır ki, bunların bâzı izlerini bugünkü İran kabîleleri arasında yahut yer isimlerinde bâlâ bulmak kabildir. Selçuk imparatorluğunun kuruluşu ile başlayan bu ikinci devrede, türk kesafetinin, bilhassa Horasan, Kirman, Fars, Irak ve Azerbaycan sahalarında — eski yerli unsuru kısmen imha etmek suretiyle — yerleşip temerküz ettiğini görmekteyiz. İran Selçuk hükümdarlarının, geniş otlaklara ve boş ziraat sahalarına muhtac olan ve İran'ın yerleşik halkına zarar vermek suretiyle, iç âsâyişi ve devlet vâridatını bozan bu kavgacı türkmen aşîretlerinin İran dışındaki yeni mücadele sahalarına ve bilhassa Bizans hudutlarına sevketmek hususundaki siyasetleri, türklerin bu devirde İran'da daha kesif bir ekseriyet temin etmelerine mânî olmuştur. Hakikaten Horasan oğuzlarının, sultan Sencer zamanındaki, büyük isyan hareketleri, doğrudan doğruya irsî reislerine tâbi olan bu göçebe kabîlelerin, orta çağ devletleri için, korkulacak bir kuvvet olduğunu ve selçuk idaresinin bunları küçük parçalara ayırarak, iskân etmek ve mümkün olduğu kadar yeni fütuhat sahalarına göndermek hususundaki siyasetinin doğruluğunu göstermeğe kâfidir.

Bu devirde İran içinde göçebelik veya yarı köçebelik şeklini muhafaza eden kabîlelerden başka, toprağa yerleşerek, köyler kurmuş yahut eski kasabalarda ve Merv, Nişabur, Bayhak, Rey, İsfahan, Şiraz ve Kirman gibi, büyük şehirlerde, yeni yeni mahalleler vücuda getirerek, şehir hayatına geçmiş türkler de vardı. Askerî idarenin, doğrudan doğruya, türk ricâlinin elinde olması, büyük-küçük bütün ricâlin türk kölelerinden mürekkep şahsî muhafız kuvvetlerine mâlik bulunması, muayyen sahaların kudretli kabîle reislerine iktâ edilmesi gibi âmiller de, askerî ve idarî merkezlerde türklerin çoğalmasını intac ediyordu. Büyük İran şehirlerinin mahallî tarihine âit eski kaynaklarda, Selçuklular devrinde oralarda yaşayan türk âilelerinden ve bunlar arasından yetişen âlim, şâir ve idare adamlarından bahsedilmektedir. Türkçenin bu sırada İran'da kazandığı ehemmiyet neticesinde, yalnız mahallî lehceler üzerinde değil, edebî farsçada da türkçe kelime ve tâbirler çoğalmış, türk ve fars unsurlarının beraber yaşadıkları şehir ve kasabalarda, her iki unsur birbirinin dillerini öğrenmeğe mecbur olmuşlardı.

XIII. asırdaki moğul istilâsı ile İran tarihinde, yalnız etnik bakımdan değil, umumiyetle medeniyet bakımından, yeni bir devre açılmış oldu. Bâzı sahalarda, msl. Horasan'da, yerli halkın ve türkmen kabîlelerinin mühim bir kısmı mahvedildi; Merv, Nişabur, Herat gibi selçuk devrinin büyük ve kalabalık medenî merkezleri ıssız birer harâbe hâline getirildi. Büyük ticaret yolları üzerindeki bâzı şehirler sonradan tekrar kurulmuş, bâzı sahalardaki sulama tesisleri ihya edilmiş ve bilhassa Gazan devrinden başlayarak, muhtelif sahalarda ve en ziyâde imparatorluğun idarî ve askerî merkezi olan Azerbaycan'ın Tebriz ve Sultaniye şehirlerinde büyük îmar faâliyetleri sarfolunmuşsa da, İran, zenginlik ve mamurluk bakımlarından, bir daha selçuk devri seviyesine yükselememiştir. Etnik bakımdan, bu devirde, imha edilen yerli iranî unsurun yerine, İran sahasına yeniden mühim miktarda türk ve bir az da moğul unsurunun gelip yerleştiğini görüyoruz; hanların ve büyük kumandanların hususî askerî kuvvetlerini teşkil eden ve İlhanlılara tâbi şarkî İran sahalarından orta Anadolu'ya kadar yayılan bu moğul unsuru, islâm dininin resmî din olarak kabûlünden sonra, türk ekseriyeti içinde az zamanda türkleşmiştir. Efganistan'daki Hezâreler gibi, dillerini kaybedip, yavaş yavaş faralaşan moğul zümreleri çok nâdirdir. Bu zümrelerden bir kısmı, evvelce hangi şehzâdenin veya kumandanın maiyetinde bulunmuşsa, onun ismi ile şöhret kazanmış sun'î ve muahhar teşekküllerdir; msl. Yasavurîler ve Nagüderîler gibi, XIV. asır sonundaki Timur fütuhatı esnasında, bunlardan bâzılarının — msl. Anadolu'daki Karatatarlar ile Azerbaycan'daki Hulagu ulusu'ndan bir kısmının — siyasî sebeplerle Mâverâünnehr'e nakledildiklerini görüyoruz.

Bu devre âit zengin tarihî kaynaklar sâyesinde, İran'ın XIV. asırdaki etnik vaziyeti hakkında sarih bir fikir edinmek kabil oluyor. Bu devirde Horasan, Fars, Irak ve bilhassa Azerbaycan ve cenubî Kafkasya, Selçuk devrindekinden daha kuvvetli bir türkleşme manzarası göstermektedir. Efganistan ve İran'a, Ceyhun şarkındaki sâhalardan, Hvârizm'den, Kıpçak bozkırından, Kafkas yukarılarından yeni yeni moğul ve türk unsurları getirilmiştir; Yasavurîler, Negüderîler, Cungurbânîler, Celâyirliler, Oyratlar, Sulduzlar, Argunlar ve daha sâir bu gibi zümreler, moğul istilâsının yeni getirdiği unsurlardır. İlk istilâ akınlarının tahriplerine rağmen, türkmenler, XIV. asırda Herât, Bâdğîs, Merv ve Mâhân havâlisinde büyük bir kesafet teşkil ediyorlardı; Timur devrinde Mâhân'de bir türkmen emîri vardı; buralardan başlayarak, garb-i şimâliye doğru Hazer cenubundaki vilâyetlere, cenubî ve şimâlî Azer-

baycan'a kadar türkmen zümrelerine ve türkmen köylerine tesadüf olunuyordu. XIV.—XV. asırlarda, selçuklular devrinde gelmiş olan oğuz kabîlelerinden bâzılarının, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi, büyük konfederasyonlar teşkil ederek, kuvvetli devletler kurduklarını görüyoruz ki, bunlardan birincisi Baranlu ikincisi de Bayındır boyuna mensûp reislerin etrafında teşekkül etmişti. Avşarlar, Salurlar gibi, büyük oğuz boyları da, bâzı parçalanmalara ve yer değiştirilmelerine mârûz kalmakla beraber, eski ehemmiyetlerini muhafaza etmekte idiler. Hazar cenubundaki vilâyetlerde, bâzı sahalar müstesna olmak üzere, kısmen şarktan ve kısmen de garptan gelen yahut askerî ve idarî sebepler ile getirilen türk ve moğul unsurları çoğalmıştı; Astarābād, Māzandarān, Ṭabaristān ve Gilān sahalarına âit mahallî tarihlerde bu hususta mühim kayıtlara tesadüf olunmaktadır.

Mamafih bu türkleşme hâdisesini, en kuvvetli olarak, bilhassa cenubî ve şimâlî Azerbaycan'da görüyoruz; Ḥamd Allāh Ḳazvînî buradaki türk kasabalarından bahsettiği gibi, İbn Baṭūṭā da Tebriz'de türklerin ehemmiyetini anlatmaktadır. Daha moğullardan evvel bir takım türk kabîlelerinin yaşadıklarını bildiğimiz Mugan sahrasına Gazan zamanında yeni bir takım türk ve moğul kabîleleri daha iskân edilmişti ki, bunların bakiyelerini Olearius XVII. asırda yine orada görmüştü. Ḫalḫāl'da Kaçarlar, Maraga'da Hulagu ulusundan Turgaylar, Erdebil'de Kıpçaklar ve Oyratlar ve Hoy'da Ivalar bulunuyordu; Erdebil-Gilân arasındaki Kızıl-Özen havâlisinde Imır (sonraki şekli ile Amarlu)'lar vardı; Timur istilâsından sonra dahi Hulagu-ulusu'nun bir kısmı hâlâ Marāga'da idi. Şiraz'da ve Kazvin'de türkler ve moğullar şehir içinde de mühim bir kemiyet teşkil ediyorlardı. Hemedân havâlisinde ve şehir içinde Karakoyunlular, bilhassa bunların Baharlu boyu, mühim bir türk kesafeti vücuda getirmişlerdi. Rey civarında türkler tarafından teşkil edilen ve türkçe isim taşıyan kasabalar çoğalmıştı. İlhanlıları tâkip eden Celâyirliler ve Timurlular devrinde, sonra Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanında moğul unsurlarının tamamiyle türkleştiğini, türk kesafetinin Irak, cenubî ve şimâlî Azerbaycan'da büsbütün arttığını, Mâverâünnehr'den bâzı yeni türk unsurlarının Horasan ve Efganistan'a ve ayrıca İran'daki bâzı türk zümrelerinin de — msl. bir kısım Baharlular, Argunlar ve Tarhanların — Sind mıntakasına geçtiklerini, şarkî Anadolu ve şimâlî Suriye'den bâzı oğuz kabîlelerinin İran'a geldiklerini görüyoruz. Mamafih burada tafsiline imkân olmayan bu gibi bir takım etnik hareketlere ve küçük değişikliklere rağmen, İran'daki türkleşme hareketinin umumiyetle eski coğrafî sahalarında, hemen aynı ahenk ile devam ettiği söylenebilir. Saray ve ordu dili türkçe olan bu muhtelif türk sülâlelerinin hâkimiyetleri zamanında, İran içinde, konuşma dili olarak, türkçenin ehemmiyeti büsbütün artmış, türk neslinden olup farsça yazan bir çok şâir ve müelliflerin de tesiri ile, edebî farsçada moğulca ve bilhassa türkçe unsurlar çoğalmış ve nihayet çağatay (şark türkçesi) ve osmanlı (garbî oğuz türkçesi) edebiyatlarının XIII.—XV. asırlardaki kuvvetli inkişafları ile alâkalı olarak, aşağıda bütün tarihî âmilleriyle izah edeceğimiz gibi, âzerî (şarkî oğuz) türkçesi de yüksek bir edebiyat dili hâline gelmiştir.

XVI. asırdan, yâni Safevî devletinin kuruluşundan başlayarak, son zamanlara kadar, İran ve şimâlî Azerbaycan'ın etnik vaziyetinde büyük bir değişiklik hâsıl olmamıştır. Gerçi şimâlî Azerbaycan rus hâkimiyeti altına düştükten sonra, siyasî ve iktisadî âmillerin tesiriyle burada rus unsurunun artması hâdisesine şâhit oluyoruz; lâkin İran'da buna benzer her hangi mühim bir değişiklik vücuda gelmemiştir. Vâkıa gerek Safevîler gerekse Avşarlar ve Kaçarlar zamanında, bâzan büyük ve kanlı isyan ve te'dip hareketleri, bâzan siyasî ve idarî mülâhazalar, bâzan askerî sebepler, yer yer bir takım kabîlelerin toptan başka sahalara iskânını yahut küçük parçalara bölünerek, ayrı yerlere nakillerini yahut da, muhtelif kabîlelerden ayrılan zümreler ile, yeni ve sun'î iller teşkilini intac etmiştir. İşte bir taraftan bu gibi haricî âmiller ile, diğer taraftan kabîle hayatının iç zaruretleri ile (kabîleler arasında mücadeleler, bir kabîlenin oymakları arasındaki rekabetler ve aynı oymak içinde âile ihtilâfları gibi) bir takım eski büyük kabîleler parçalanıp, yeni isimler altında kurulan yeni illere, küçük oymaklar hâlinde, katılmışlar ve böyleee, eski asırlarda gördüğümüz kabîleler yerine, yeni adlar taşıyan yeni teşekküller kaim olmuş yahut her hangi büyük bir ilin oymakları arasında değişiklikler vücuda gelmiştir. Bugün her hangi bir sahada mevcut olan yahut şimdi mevcut olmayıp da evvelce mevcut olduğu bilinen bir kabîlenin adına, bugün muhtelif sahalarda yaşayan muhtelif illerin oymakları arasında tesadüf edilmesi bundan dolayıdır. İdarî ve askerî sebepler ile sun'î olarak kurulan muhtelit teşekküller de, unsurlarını eski kabîlelerden almışlardır: msl. 'Abbās I.'ın teşkil ettiği Şahsevenler [b. bk.] yahut yine Safevîler devrinde hudutlarda akıncılık

için vücuda getirilen **Silsüpürler**. Daha Selçuklular ve İlhanlılar devirlerinde de şâhit olduğumuz bu gibi hâdiseler, türk kabîle teşekküllerinin mâhiyetini bilmeyenleri, ilk bakışta şaşırtabilir ve „eski kabîlelerin mahvolup, yerlerine yeni kabîlelerin geldiğini" zannettirebilir. Fakat hakikatte yeni adlar taşıyan bu teşekküller, yeni muhaceret dalgalarının getirdiği yeni unsurlar değil, sâdece eski unsurlardan vücuda gelen yeni teşekküllerdir. Bundan başka, Safevîler devrinde eski kabîle isimlerinin büsbütün ortadan kalktığını da zannetmemelidir; çünkü Selçuklular ve İlhanlılar devirlerinde gördüğümüz bir çok kabîleleri, sonra meselâ Akkoyunlular devrindeki illeri, Safevîlerden Kaçarlara, hattâ bugüne kadar asırlarca müddet yine eski isimler altında görmekteyiz. Safevîlerin ilk kuruluşunda mühim rolleri olan ve evveleo bulundukları coğrafî sahalara göre adlanan **Rumlular**, **Şamlular**, **Kozanlular**, **Varsaklar** gibi, bâzı kabîlelerin Anadolu ve şimâlî Suriye'den İran'a gelmeleri, şarktan da bir takım kabîlelerin Horasan'a ve Hazar cenubu memleketlerine sokulmaları gibi, bâzı hâdiseler istisna edilecek olursa, dört asırlık bir zaman zarfında, İran türklerinin etnik bünyesinde mühim bir değişiklik olmamış ve bütün tahavvüller, yukarıda hulâsa ettiğimiz şekilde hâdiselere münhasır kalmıştır. İlhanlılar ve Akkoyunlular devirlerinde olduğu gibi Safevîler zamanında da, Azerbaycan, siyasî ve askerî bakımlardan, devletin başlıca istinadgâhı olmakta devam etmiş ve bu vaziyet, buradaki türk kesafetini mütemâdî surette arttırmıştır. Bir İran tarihçisinin, XVI. asırdan bahsederken, Azerbaycan'ı „bütün İran'ın hulâsası ve askerî kuvvetinin kaynağı" addetmesi, bunun açık bir ifadesidir. Hulâsa bugün, İran idare ıstılâhında *ilât* veya *iliyât* (iller) nâmı altında zikredilen göçebe (daha doğrusu yarı göçebe) aşiretler hâlinde yaşayan türklerden başka, eskiden beri köyler ve kasabalar kurarak yahut halkı, muhtelit kasabalarda ve büyük şehirlerde hususî mahalleler teşkil ederek, yerleşmiş ve eski kabîle an'anelerini az çok saklamış türklere tesadüf olunmaktadır ki, bunlar, İran'da ve cenubî Kafkasya'da kuvvetli bir unsur hâlinde yaşamakta ve ana dillerini muhafaza etmektedirler. Safevîler devrinden başlayarak bugüne kadar, türkçenin, yalnız konuşma dili değil, yüksek edebiyat dili olarak da geçirdiği tekâmül safhalarını bir az aşağıda göreceğiz. Eski tarihî kaynaklarda tesadüf edilen ve bugünkü İran yer adları arasında göze çarpan pek az moğulca ve mebzûl türkçe isimler, bu memleketin etnik tarihi bakımından, çok dikkate değer.

III. **Tarihî âmiller**. İran ve şimâlî Azerbaycan'da, en büyük kısmını **oğuzlar** teşkil etmek üzere, kesif türk zümrelerinin yerleşmesinden hâsıl olan etnik vaziyeti, bu büyük hâdisenin tarihî seyrindeki başlıca safhaları, sırası ile aydınlatmak suretiyle, en umumî çizgileri ile tesbit ve izaha çalıştık. Bu mâlûmat, türklerin ve türk dilinin bu geniş coğrafî sahalarda nasıl ve ne zaman yerleştiğini ve buralarda neden „ekseriyetle oğuz (türkmen) grubuna dâhil" muhtelif konuşma şivelerinin teşekkül ettiğini ve ayrı coğrafî sahalardaki bu şivelerin teşekkülünde başka ne gibi etnik unsurların işe karıştığını anlatmağa kâfidir. İran türklerinin ekseriyetle oğuzlardan mürekkep olması, kabîlelerin „dağılıp toplanma" vetiresini izah ederken anlattığımız gibi, diğer türk unsurlarının asırlardan beri birbirleri ile ve oğuzlar ile çok karışmış bulunması, büyük oğuz kabîlelerinin de, zaman zaman iskân sahalarının değişmesi ve yeni teşekküller vücuda getirmeleri dolayısı ile, gerek kendi aralarında, gerek başka kabîleler ile çok kaynaşmış olmaları ve nihayet edebî farsçanın ve müslüman İran kültürünün her sahadaki umumî tesiri gibi, **birleştirici** âmiller, sâir her türlü **ayırıcı** âmillere rağmen, bu şivelerin birbirlerinden fazla ayrılmamalarında ve aşağı yukarı bir takım müşterek vasıflara mâlik bir şiveler grubu teşkil etmelerinde müessir olmuştur. Etnik sebeplerden dolayı şarkî Anadolu ve Irak'taki türk şiveleri ile hemen aynı karakterleri hâiz olan bu şiveler grubuna, cenubî ve şimâlî Azerbaycan halkının çok büyük bir ekseriyetinin dili olmak münasebeti ile, **azerî türkçesi** denildiğini yukarıda görmüştük. Ancak bütün bu sahalardaki türk şivelerinin üstünde umumî bir **edebî** leheenin vücuda gelişini izah için, bu hususiaki muhtelif tarihî âmilleri araştırma ğa ihtiyac vardır. Türkistan ve Ḫvārizm'de — XVI. asırda Altın-Ordu sahasına da yayılan — edebî bir şark türkçesi (**çagatayca**), Anadolu'da da XIII. asırda inkişaf eden edebî bir oğuz türkçesi (**osmanlıca**) mevcut iken, „İran, cenubî Kafkasya, Irak ve şarkî Anadolu" sahalarındaki oğuz şivelerine dayanan yeni bir edebî leheenin, yâni **âzerî** (şarkî oğuz) leheesinin, teşekkül ve tekâmülü, yalnız etnik âmiller ile izah olunamayacak kadar, büyük ve karışık bir vakıadır.

Aşağıda, âzerî edebiyatının tarihî tekâmülü tâkip edilirken, mâhiyeti daha iyi anlaşılacak olan bu vâkıanın başlıca tarihî sebeplerini, bir kaç nokta etrafına toplamak kabildir: 1. Âzerî (şarkî oğuz) sahasının, osmanlı (garbî oğuz) sahasından ayrı bir siyasî tekâmül tâkip etmesi, yâni bilhassa İlhanlılar devrinden başlayarak

bugüne kadar, aynı sahalarda kurulmuş, Tebriz, Bagdad, Kazvin, İsfahan, Şîraz ve Tahran gibi, siyasî ve medenî merkezlere mâlik olması. Yüksek sınıflara mahsus olan klâsik edebiyat dilinin geniş nisbette yapma bir dil olduğu ve bu dilin bilhassa büyük şehirlerde yâni fikrî ve medenî büyük merkezlerde ve saraylar etrafında yaratıldığı düşünülürse, bu mes'ele daha iyi anlaşılır. Irak ve şarkî Anadolu'nun edebî dili, bu sahalar Osmanlı devleti tarafından fetbedilinceye kadar, âzerî lehcesi idi; lâkin osmanlı hâkimiyetinden sonra, konuşma dilleri âzerî şiveleri dâiresine dâhil olmakla beraber, buralardan yetişen şâirler siyasî merkezin maddî ve mânevî cazibeleri tesiri ile, esasen âzerî lehcesinden pek az farklı olan osmanlı edebî lehcesini kullanmağa başladılar. 2. Gerek âzerî ve gerek osmanlı sahalarındaki halk, ekseriyet itibariyle oğuzlardan mürekkep olmakla beraber, İran'da sâir türk unsurlarının ve moğulların Anadolu'dakinden daha fazla olması, yerli kültür an'anelerinin, tabiî ve ictimaî şartların birbirinden farklı bulunması, İran dil ve medeniyetinin âzerî sahasındaki kuvvetli nufuzu, osmanlı imparatorluğundaki sünnîliğe mukabil, Safevîlerden başlayarak, şî'îliğin İran'da, devlet dini olarak, kabûlü, İran türklerinin Osmanlı imparatorluğu türklerinden ayrı bir edebiyat vücuda getirmelerine ve bunun müstakil bir tekâmül yolu tâkip etmesine sebep olmuştur. Aşağıda göreceğimiz gibi, ilk asırlarda birbirine çok yakın hattâ bâzan müşterek bir tekâmül tâkip eden osmanlı ve âzerî edebiyatları, işte bu sebepler ile, git-gide birbirlerinden ayrılmışlar ve ayrı hüviyetler almışlardır. İran'da türklerin siyasî hâkimiyetlerine rağmen, farsçanın kültür dili ve resmî dil gibi, dâimâ birinci plânda gelmesine mukabil, Osmanlı imparatorluğunda türkçe, rakipsiz olarak, imparatorluğun devlet ve kültür dili olmuş ve İran'daki ile kıyas edilmeyecek kadar, büyük bir inkişaf göstermiştir. Osmanlı türkçesi ile her türlü ilmî ve edebî eserler yazılıp tercüme edildiği hâlde, İran sahasında âzerî lehcesi daha ziyâde manzûm eserler vermiş, hâlbuki sâir her türlü ilmî mevzûlara âit eserler gibi hâkim türk sülâlelerinin tarihleri de farsça yazılmış, devlet dâirelerinde Gaznelilerden ve büyük Selçuk imparatorluğundan beri devam eden an'aneye riayet olunarak, hemen hemen yalnız farsça kullanılmıştır. İran'daki türk münevverlerinin, islâm dünyasının eski ve zengin bir kültür dili olan farsçayı, konuşma dili ve yazı dili olarak, hiç olmazsa türkçe kadar bilmeleri de, bu hususta büyük bir âmil olmuştur.

Âzerî edebiyatının, osmanlı edebiyatına nazaran, en zengin ve kuvvetli tarafı, halk edebiyatıdır. Eski devirlerde *ozan*, sonradan uygur-moğul te'siri ile *bahşı* ve nihayet islâm kültürü nufuzu altında *aşığ*, *aşağ* (*'āşik*) ismini alan halk şâir-çalgıcıları, göçebe oğuzlar arasında, eskiden beri zengin bir halk edebiyatı an'anesi yaşatıyorlardı. Moğul istilâsından sonra İran ve cenubî Kafkasya sahalarına yeni oğuz kabîlelerinin gelmesi, bu an'anelerin daha kuvvetlenmesine sebep oldu. Göçebe hayatının, Horasan ve Astarâbâd türkmenleri arasında olduğu gibi, bütün İran, Irak ve şarkî Anadolu oğuzları arasında da merkezî ve garbî Anadolu'dakinden daha kuvvetli ve daha devamlı olması, eski rivâyetlerin ve an'anelerin daha canlı ve temiz kalmasında geniş nisbette müessir olmuştur. Bu göçebeler, İran kültürünün kuvvetle hâkim olduğu sahalara yerleştikten sonra bile, millî an'anelerini ve halk edebiyatlarını sadakat ile muhafaza ettiler. Gerçi bu edebiyat, uzun asırlar esnasında, eski saflığını yavaş yavaş kaybederek, islâmî İran kültürüyün ve klâsik edebiyatın nufuzu altında, yeni şekiller almıştır; türkmen bahşıları ve âzerî âşıkları paganizm devrinin kamlarını hatırlatan ozanlardan nasıl büyük farklar ile ayrılıyorlar ise, eski oğuz destanlarının bakiyesi olan ve göçebe hayatın kuvvetli izlerini taşıyan *Dede Korkut* hikâyeleri ile msl. *Şah İsmail* ve *Âşık Kerem*, *Âşık Garip*, *Âşık Kurbanî* ve *Köroğlu* gibi, Safevîler devrinde teşekkül etmiş ve sonradan osmanlı ve özbek sahalarına da yayılmış hikâyeler arasında da aynı farklar vardır. Yerleşik hayatın, islâm dervişliği ideolojisinin klâsik şiir telâkkilerinin kvvvetli tesiri bu sonuncularda pek bârizdir. Bugün elimizde mevcut *Dede Korkut* rivâyetlerini muhtevî nusha, dil bakımından, âzerî hususiyetlerini gösterdiği gibi, bu hikâyelerdeki etnik ve coğrafî isimler de tamamiyle âzerî sahasına âittir. İran türklüğünün büyük siması Şâh 'Abbâs I.'ın şahsiyeti etrafında vücuda gelen ve şî'îlik ideolojisini yaşatan bir takım halk hikâyeleri de hep âzerî mahsûlleridir. XVII. asrın ilk yarısında seyyah Olearius'un Derbend'de *Dede Korkut* hikâyelerini duymuş olması, XIX. asırda A. Chodzko'nun İran sarayında *Köroğlu* hikâyesinin okunduğundan bahsetmesi, bu mütalâamızı kuvvetlendiren delillerdir. Aşağıda göreceğimiz gibi, XV. asırdan Kaçarlar devrine kadar, halk şâir-çalgıcıları bu sahada dâimâ büyük bir rağbet görmüşlerdir; yalnız göçebeler ve köylüler arasında değil, İran kültürü tesirinde kalan feodaller, yâni hanlar ve beyler, ile şehirli türkler arasında da millî an'aneleri yaşatanlar ve klâsik acem edebiyatı ile rekabet edenler, onlardır. Türk saz-şâirlerinin ermeni ve gürçü halk edebiyatları üzerindeki en büyük tesiri de yine

bu âzerî sahasında olmuş ve bilhassa ermenilerden türkçe şiirler söylemekle mârûf bir çok âşıklar en ziyâde buralarda yetişmiştir. Halk edebiyatının ve halk an'anelerinin bu canlılığı sâyesindedir ki, klâsik âzerî edebiyatı teşekkül ettikten sonra bile, klâsik şâirler, hece veznini ve halk edebiyatı şekillerini ihmâl edemeyerek, ara-sıra o tarzda da şiirler yazmağa mecbur olmuşlardır. Klâsik türk edebiyatına mahsus olan *tayuğ* namındaki dörtlüklerin meydana gelmesi de, iptidâ âzerî sahasında halk edebiyatının tesiri altında olmuş ve sonradan çagatay ve osmanlı edebiyatlarına geçmiştir (bk. Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 204—257). Avşerî, Bayatî, Gereyli gibi, aynı isimdeki türk kabilelerinin hak musikilerinden adlarını almış bâzı musiki-nazım şekilleri ile Varsak kabîlesine nisbetle, varsağî adı ile anılan ve Anadolu'da da eskiden beri meşhur olan şekil, âzerî sahasında hece vezninin ve halka mahsus musiki-nazım şekillerinin ne kadar ehemmiyet kazanmış olduğunu gösterebilir. Âzerî türkleri arasındaki Kızılbaş ve Ali-allahî gibi zümrelere mahsus, hece vezni ve halk nazım şekilleri ile, yazılmış hususî zümre edebiyatları da mevcuttur ki, umumiyetle, âşık edebiyatı kadrosu içinde tetkiki icap eden bu eins mahsûllere Anadolu türkleri arasında da tesadüf edilmektedir. İşte klâsik âzerî edebiyatının dâimâ münasebette bulunduğu ve kuvvetli tesirleri altında kaldığı çagatay ve osmanlı klâsik edebiyatlarına nisbetle, daha mahdut bir inkişaf göstermesine mukabil, âşık edebiyatının bu sahada çok kuvvetli olması ve bir taraftan şarktaki Özbek ve Türkmenler, diğer taraftan da orta ve garbî Anadolu türkleri üzerinde tesirini devam ettirmesi, bu îzahattan sonra daha kolay anlaşılabilecek bir hâdisedir. Âzerî edebiyatının tarihî tekâmülünü tetkik ederken, bütün bu meseleleri daha açık ve etraflı bir surette izaha imkân bulabileceğiz.

Bibliyografya: İran ve şimâlî Azerbaycan'daki türkler ve türkçe hakkında bilhassa coğrafî eserlerde ve seyahat-nâmelerde bâzı kayıtlara tesadüf olunur ki, bunların en mühimleri makale içinde gösterilmiştir. XIX. asır sonundaki bâzı istatistiklere ve bir takım tahminlere dayanılarak, şimâlî Azerbaycan türklerinin sayısı 1.500.000 ve cenubî Azerbaycan türklerinin ise, 2.000.000 olarak gösterilmekte ise de (J. Deny, *Grammaire de la langue turque*, Paris, 1920; A. Meillet ve M. Cohen, *Les Langues du Monde* — Paris, 1924 — adlı eserde, türk dili hakkında, yine J. Deny tarafından yazılan kısım; Oberhummer, *Die Türken und das Osmanische Reich*, 1917; Massignon, *L' Annuaire du monde musulman*, III, Paris, 1929), bu tahminlerin bugün için hakikatin altında olduğu söylenebilir. İran'ın sâir sahalarındaki türk unsurunun mikdarı hakkında umumî bir şey söylemeğe imkân yoktur; yalnız, bâzı türk kabîlelerinin sayısı hakkında, şark ve garp eserlerinde takribî rakamlara tesadüf olunmaktadır [bk. İRAN]. Mas'ûd Kayhân, *Coğrâfyâ-i mufaṣṣal-i Îrân*, III (Tahran)'de İran türk kabîleleri ve türkçe yer adları hakkında bir az mâlûmat vardır ki, bu kabîle isimlerine Massignon'ın adı geçen eserinde de tesadüf olunuyor. Şimâlî Azerbaycan hakkında Mehmed Hasan Babarlu'nun, bilhassa rus kaynaklarından istifade edilerek yazılan, *Azerbaycan* (Bakû, 1921) adlı eseri, tarihî bakımden, çok zayıf ve hatalı olmakla beraber, iktisadî vaziyet, köy adları ve nüfus hakkında, toplu mâlûmatı ihtiva eder. XVII. asır hakkında Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, XIX. asır için de Zayn al-'Abidîn Şirvânî, *Bustân al-siyâḥa* (Tahran, 1342)'tan istifade olunabilir.

İran ve şimâlî Azerbaycan türklerinin etnik menşe'leri hakkında tarihî tetkikler, yok denecek kadar, azdır. İran etnografyası hakkında N. de Khanikoff'un *Mémoire sur l'ethnographie de la Perse* (Paris, 1866) ve Kafkasya hakkında da, I. de Morgan, *Mission Scientifique au Caucase*, II (Paris, 1889; Kafkas kavimlerinin menşe'lerine âit)'den başlayarak, yapılan bir takım tetkikler (bunlar hakkında bk. A.T. Wilson, *A Bibliography of Persia*, Oxford, 1930), bunlara istinaden yazılan, J. Deniker, *Les Races et les Peuples* (Paris, 1926) ve E. Pittard, *Les Races et l'Histoire* (Paris 1924) gibi umumî kitaplar, çok az ve ekseriyetle yanlış mâlûmat vermektedirler (msl. Deoiker, bir taraftan azerbaycanlıları İran ve Kafkasya'nın türkleşmiş iranlıları saymakta ve eserinin diğer bir yerinde ise, Kafkasya türklerinin buraya XVII. asırda, İran hükümdarları tarafından, iskân edildiğini söylemek suretiyle, tenakusa düşmektedir (s. 458 ve 506) ki, makalemizdeki izahat, bu iddiaların yanlışlığını kat'î surette göstermektedir). Pietro della Valle ve Chardin gibi, eski seyyahların ifadelerine ve daha sonra A. Dupré (*Voyage en Perse*, Paris, 1819)'nin, Kaçarlar devrindeki resmî kayıtlara inanarak, verdikleri yanlış mâlûmata dayanan bu tetkikler, bilhassa tarihî bakımdan, büyük yanlışlıklar ile doludur. Hâlbuki A. Dupré'nin türk kabîleleri hakkında verdiği mâlûmatın yanlışlığını Khanikoff bilhassa kaydetmişti. Kabîleler arasındaki tarihî rivâyetleri toplayarak, onlara teokitsizce inanan avru-

palı ve iranlı müellifler, asıl tarihî kaynaklardan istifade edebilse ve türklerin kabîle teşkilâtı hakkında doğru mâlûmata sâhip bulunsa idiler, naklettikleri kabîle an'anelerinin tarihî vesikalar ile te'lif edilemeyeceğini kokalayca anlarlardı (bütün bu noktalar hakkında daha vâzıh mâlûmat almak için, bk. mad. AVŞAR ve ayrıca Fuad Köprülü, *Oğuz etnolojisi hakkında tarihî notlar*, *TM*, I, 1925). G. Demorgny 'nin *Les Réformes administratives en Perse, les tribus da Fars* (*RMM*, 1913, XXII) makalesi ile B. v. Miller 'in fars kabîleleri hakkındaki bir tetkiki (bk. *Vostoçnıy sbornik*, 1916, II, 213—218) zikre değer; bk. bir de madd. ḲAŞḲAI ve ŞÂHSEVAN (*EI*). Gordlevskiy 'nin, hâlâ Azerbaycan 'da küçük bir zümre hâlinde ve şi'î-bâtınî temayülleri dolayısı ile din tarihi bakımından dikkate lâyık olan Karakoyunlular hakkındaki tetkiki ile, Sisayef 'in şork kaynaklarından istifade etmeyerek yazdığı Patarlar hakkındaki makalesi, Ayrum 'lar hakkında K. Karakaşlı 'nın küçük makalesi Azerbaycan 'ı tetkik ve tetebbû cemiyeti tarafından 1925—1929 yılları arasında neşrolunmuştur. Malcolm 'dan Siyks 'a kadar İran tarihine âit yazılan umûmî eserlerde, İran 'a türk unsurunun muhacereti ve iskânı meselesi toplu ve ciddî bir şekilde, tetkik edilmemiştir. Yalnız W. Barthold 'un İran 'ın tarihî coğrafyasına dâir kitabında, dağınık olmakla beraber, doğru mâlûmata tesadüf edilir (fars. trc. Hamza Serdâdver, Tahran, 1308); moğul istilâsının Ceyhun garbındaki memleketlere getirdiği moğul unsurları hakkında, Efganistan 'daki Hezarelere dâir yapılan tetkikler müstesnâ hiç bir şey yazılmamıştır. İran 'da türk-moğul unsurları hakkında yukarıda verilen tarihî mâlûmat, İran 'daki türk ve moğul kabîleleri hakkında yakında neşredilecek olan bir monografimizden hulâsa edildiği cihetle, istifade edilen bir çok kaynaklardan burada bahsedilmemiştir. Türkçe ve mogulcanın yeni fârisî üzerindeki tesiri hakkında, tarihî mâhiyette ilk tetkik tecrübesi olarak, *Yeni fârisîde türk unsurları* adlı makalemizi gösterebiliriz (*TM*, VII—VIII, 1, s. 1—16).

Mirza Kâzım Bey (*Derbend-Nâmeh or the History of Derbend*, Petersburg, 1851) ve Vâmbéry (*Alt-osmanische Sprachstudien, mit einem azerbaiğanischen Texte als Appendix* Leyden, 1901) 'nin neşrettikleri edebî metinler ile Adolph Bergé (*Dichtungen trankaakasischer Sänger des XVIII. and XIX. Jahrhunderts in azerbaidschanischer Mundart* Leipzig, 1868) aldı küçük eseri ve Bodenstedt (*Beiträge zum kaukasischen Türkisch*, *ZDMG*, V, 245) 'in makalesi ve Barbier de Meynard ile Lucien Bouvat 'nın ve son yıllarda A. Bricteux 'nün Mirza Feth Ali Ahundzâde 'ye âit neşrettikleri metinler, âzerî şivelerini tetkik bakımından, ehemmiyetli sayılamaz. Mamafih bu şiveler hakkında şimdiye kadar yapılan tetkiklerin de henüz pek mahdut olduğunu şu küçük liste göstermeğe kâfidir: Karl Foy, *Azerbaiğanische Studien mit einem Charakteristik des Südtürkischen* (*MSOS*, 1903, II, VI, 126—193; 1904, VII, 196—265); H. Ritter, *Azerbaidschanische Texte zur nordpersischen Volkskunde* (*Isl.*, 1921, XI, 181—212; 192); K. N. Dimitrievo-Chatskaya, *Qaatrains populaires de l'Azerbaïdjan* (*JA*, 1928, CCXII, 228—265); A. Dzaferoğlu, *Azerbajğanische Lieder „Bajatγ" in der Mundart von Gänğä* (*MSOS*, 1929, II; XXX; 1930, XXXIII). Djeyhoun Bey Hadjibeyli, *Le Dialecte et le folklore du Karabagh* (*JA*, 1933, CCXXII, 31—144); Seraja Szapszal (Süreyya Şapşal), *Proben der Volksliteratur der Türken aus dem persischen Azerbaidschan* (Krakow, 1935, leh dilinde). Cenubî ve şimâlî Azerbaycan 'ın, Tebriz, Urmiye, Gence ve Karabağ gibi, bâzı sahalarına âit olan bu tetkiklerden başka, A. A. Romaskeviç (bk. rus ilimler akademisi antropoloji ve etnografi müzesi neşriyatı, Leningrad, 1925, V, 2, s. 573—610), fars sahasındaki Kaşkaîlerin halk edebiyatına âit bâzı örnekleri bu kabileye âit tarihî ve etnografik oldukça geniş mâlûmat ile birlikte, neşretmiştir ki, bu sâyede, bu lehcenin türkmen ve âzerî şiveleri grubuna dâhil olduğu anlaşılmaktadır. T. Kowalsky (*Sir Aurel Stein's Sprachaafzeichnungen in Ainallu-Dialekt aus Südpersien*, Krakow, 1937) de, cenubî İran 'daki Inallular 'ın lehcelerine âit, A. Stein tarafından kendisine verilen mâlzeme üzerinde çalışmıştır; mamafih bu mühim tetkikte Inallular hakkındaki tarihî mâlûmat sathî olup, asıl kaynaklardan istifade edilmemiştir. Ali-ilâhî (ehl-i hakk) zümresine mensup, Sā'il mahlâslı ve zamanı meçhûl bir şâirin daha çok arûz ile yazılmış bir takım şiirleri, V. Minorsky (*Matériaux pour servir à l'étude des croyances de la secte persane dite „les Ahlé-Haqq" ou Ali-ilâhi*, Moskou, 1911) tarafından, neşredilmiş ise de, bozuk bir metne istinaden yazılan bu manzûmelerin, her hangi bir mahallî şiveye değil, sâdece âzerî gurubuna âit olduğu söylenebilir. Yine aynı müellif (*JA*, 1921, 11 ser., t. XVII, nr. 1), bu zümre şâirlerinden Kuşçı-oğlı 'nın türkçe şiirlerinin dil hususiyet-

leri hakkında küçük bir hulâsa neşretmiştir. Vaktiyle, müellifin müsaadesi ile, tetkik etmiş olduğum bu manzûmelerin metinleri çok bozuktur. Minorsky bu şâirin Karakoyunlu hükümdârı Cihân Şâh ile muâsır olduğunu (Ali-ilâhîlerin rivâyetine göre) ifade etmiş ise de, bu hususta hiç bir tarihî vesika yoktur. Şimâlî Azerbaycan âzerî şivelerine âit olarak, son zamanlarda neşredilen en mühim tetkik için bk. Aşmarin, *Obşçiy obzor narodnıh tarkskih govorov goroda Nuhi*, (Bakû, 1926); Ṭâlib Ḥân Begli Surayyâ, *Karabağ-İstanbul şivelerinin mukayesesi* (*Azerbaycan yurt bilgisi*, İstanbul, 1933, II); Ahmed Caferoğlu, *Âzerî lehcesinde moğul unsurları* (*göst. yer*, 1932, I, 1934, III; ayn. mll., *Şarkta ve garpta âzerî lehcesi tetkikleri* (*ayn. yer.*, İstanbul, 1934, III).

C. Âzerî edebiyatının tekâmülü.

1. İlhanlılar ve Celâyirliler devri. XIII. — XIV. asırlar.

Türkistan ve Ḫvârizm'de XI. — XII. asırlarda, iran edebiyatı ve islâm medeniyeti tesirleri ile, kuvvetli bir edebî inkişaf gösteren şark türkçesine mukabil, İran'da oğuz türkçesinin klâsik bir edebiyat dili hâline gelmesi pekkolay olmadı. Selçuklular devrinde, İran'ın büyük medenî merkezlerinde, ilim ve san'at dili ve resmî dil olarak arapça ve bilhassa farsça hâkimdi; yüksek tahsil gören bâzı türk hükümdar ve şehzâdeleri gibi, türk neslinden bir çok şâirler de faâliyetlerini farsçanın inkişafına hasrettiler. Moğol istilâsı, kısa bir zaman, farsçanın bu tahakkümünü azaltacak gibi göründü ise de, İlhanlıların islâmiyeti kabûlünden sonra, tekrar, bu dil sarayın kuvvetli himayesine mazhar oldu; hattâ, din ve ilim lisanı sıfatı ile, kendisine rekabet eden arapçanın kullanılışını da daha tahdit etti. Yalnız türkçe, konuşma dili olarak, sâde türk köylerinde ve kabîleleri arasında değil, Tebriz, Şiraz ve Hemedan gibi büyük şehirlerde de farsça ile rekabet ediyor ve onun yerini tutuyordu. Moğul istilâsı, uygur bahşıları ile beraber, İran'a edebî türk an'anelerini, uygur alfabesini ve Türkistan'da yazılmış eski türk edebî eserlerini de getirdi; şehirlerde iran edebiyatı ile çok istînas etmiş olan münevver türkler, esasen aynı edebiyatın kuvvetli tesiri altında vücuda gelen, aynı tekniğin ve aynı ideolojinin mahsûlü olan, şark türkçesi ile yazılmış eserleri taklide başladılar. İlhanlı idaresinin, moğul imparatorluğunun sâir şûbelerinde olduğu gibi, devlet dâirelerinde, moğulca ile beraber, bütün yerli dilleri de kullanması, türkçenin, resmî dil olarak da, ehemmiyetini arttırdı; esasen türkçe, moğul idâresinde, uygur bahşılarının tesiri ile, mühim bir mevkie sâhip idi. Cuvaynî ve Raşîd al-Dîn gibi kaynaklar, İlhanlılar divânında uygur harfleri ile türkçe yazan kâtiplerin bulunduğunu söyledikleri gibi, aynı idare an'anelerini tâkip eden Celâyirlilerde de bu vaziyetin devam ettiğini *Dustûr al-kâtib* gibi, başlıca bir kaynaktan da öğreniyoruz. Mamafih İlhanlılar divânında kullanılan türkçenin oğuzca değil, daha eski bir edebî mâziye mâlik olan şark türkçesi olduğu söylenebilir. Mengü Kağan devrinde, Kazvin şehrinin meşhur bir âilesine mensup, Malik Sa'îd İftiḫâr al-Dîn Muḥammed b. Abû Naṣr'ın *Kalîla va Dimne*'yi moğulcaya ve *Sindbâd-nâme*'yi de türkçeye tercüme ettiğini biliyorsak da, elde bulunmayan bu sonuncusunun şark türkçesi ile yazıldığı kuvvetle tahmin olunabilir (bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, 1928, XI. bahis). Her hâlde bu devirde, gerek türkçe ve gerek moğulcanın edebî dil ve konuşma dili olarak, İran'da ehemmiyet kazandığı ve edebî farsçaya bir çek türk ve moğul kelimelerinin girdiği görülüyor: İlhan Argun devrinde türkçe, moğulca ve farsça kelimeler ile karışık bir kaside yazan Pür Bahâr-i Câmî'nin bu eserinden başka, meşhur müverrih Vaṣṣâf'ın da yine bu tarzda, bir gazelini görüyoruz. Gerek Vaṣṣâf'ın tarihinde, gerek Raşîd al-Dîn'in bâzı eserlerinde tesadüf edilen bir takım türkçe şiir parçaları ise, daha ziyâde, şark türkçesi iledir. Mamafih bütün bunlara rağmen, bu devirde İran'da, bilhassa Horasan sahasında, oğuz lehcesi ile yazılmış şiirlerin mevcut olduğu, hattâ İbn Muhannâ'nın meşhur lûgatinde de, S. Malov (*Zapiski kollegii vostokovedov*, Leningrad, 1928, III, 2, s. 221—248)'un iddiasına rağmen, bu lehceye âit mâlzeme bulunduğu söylenebilir.

Şimdilik âzerî (şarkî oğuz) lehcesinin en eski şâiri olarak, Hasan-oğlu mahlâsı ile, türkçe ve Pür Ḥasan mahlası ile, farsça şiirler yazmış olan Şayḫ 'İzz al-Dîn Asfarâyînî'yi biliyoruz. Meşhur sûfî Raẓî al-Dîn 'Alî Lâlâ (ölm. 642=1244/1245) müridi Camâl al-Dîn Ẕâkir müridlerinden olan Hasan-oğlu, takriben XIII. asır sonlarında ve XIV. asır başlarında yaşamıştır. Divanının XV. asırda Azerbaycan ve Anadolu'da pek mârûf olduğu, *Devletşah tezkiresi*'nde zikredilir. Şiirlerinin daha XIV. asırda Ḫvârizm, Kıpçak ve Mısır sahalarında da okunduğunu bildiğimiz bu şâirin elimizde ancak bir türkçe gazeli vardır (tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *Âzerî edebiyatına âit notlar*, *Edebiyat fakültesi mecm.*, 1925, sayı 1). Şimdiye kadar bildiğimiz ilk âzerî klâsik şâirinin, eskiden beri şehir hayatına geçmiş ve kuvvetli iran kültürü tesiri altında kalmakla beraber, Türkistan ve Ḫvârizm'deki türk edebî inkişafına da yabancı kalma-

mış olan Horasan oğuzları arasından yetişmesi pek tabiîdir. XIII. asrın son yarısında, Anadolu Selçuklu sarayında türkçe ve farsça şiirler yazan en kudretli türk şâiri olarak tanıdığımız Ḫvâca Dabbânî'nin de horasanlı olduğunu düşünürsek, oğuz lehcesi ile, klâsik edebiyatın iptidâ Horasan merkezlerinde inkişaf ettiğini, yâni osmanlı ve âzerî edebiyatlarının aynı müşterek menşe'den geldiğini daha iyi anlarız.

XIII. ve bilhassa XIV. asırlarda Anadolu'da türk edebiyatının büyük bir inkişaf göstermesine mukabil, Horasan ve İran sahalarında oğuz lehcesinin edebî mahsûllerine tesadüf edemiyoruz. Çağataca dediğimiz edebî şark türkçesinin inkişafı, bu hususta her hâlde müessir olmuştur. Yalnız XIV. asırda şarkî Anadolu'da ve Irak'ta yetişmiş bâzı şâir ve müelliflerin, yalnız kendi sahalarında değil, bütün Anadolu'da, hattâ Mısır ve Suriye türkleri arasında, şöhret kazandıklarını görüyoruz. Fıkha âit arapça mühim eserlerinden başka, türkçe divanı bugün elde bulunan Sıvas sultanı meşhur Kadı Burhaneddin (745—801) ve erzurumlu Żarîr Muṣṭafā gibi, oğuzların Salur boyuna mensup olup, müverrih Aynî'nin ifadesine göre, arapça ve farsça şiirler de yazan Kadı Burhaneddin'in gazeller, rubaîler ve tuyuglardan mürekkep, türkçe divânı, âzerî lehcesinin bütün hususiyetlerini gösterir. Eserlerinde, dil ve teknik bakımından, göze çarpan ihmâllere rağmen, samimî, canlı ve hususî bir eda vardır. Buna rağmen, ne osmanlı, ne de âzerî edebiyatının tekâmülleri üzerinde hemen hiç bir tesiri olmamış, siyasî ve ilmî şöhreti şâirliğini tamamiyle gölgede bırakmıştır. Erzurumlu Mustafa b. Yusuf'a gelince, anadan doğma kör olduğu için şiirlerinde Żarîr mahlâsını kullanan bu adam, 790 (1388)'da manzûm ve mensûr büyük bir siyer kitabı, 795/796'da, Halep nâibi Emîr Çulpan namına, bir *Futūḥ al-Şām* tercümesi ve ayrıca bir de *Yūsuf wa Zulayḫā* mesnevisi (şimdiye kadar bilinmeyen bu eser için bk. İstanbul üniversitesi kütüp., Edebiyat fakültesi yazm., nr. 311) yazmıştır. Suriye-Mısır türk imparatorluğu sahasında vücuda gelen bu eserler, dil bakımından, âzerî dâiresi mahsûlleri arasında sayılabilir. Żarîr'in bu ilk iki eseri, mevzûlarının ehemmiyeti dolayısiyle, Anadolu türkleri arasında çok okunmuş olmakla beraber, müellifine, şâir ve san'atkâr olarak, hiç bir şöhret kazandıramamıştır.

Âzerî edebiyatının XIV. asırdaki en büyük şahsiyeti, tesirinin genişliği ve devamlılığı bakımlarından, türk edebiyatının en yüksek mümessillerinden sayabileceğimiz Nesîmî [b. bk.]'dir. Bu asrın son yıllarında Irak, Azerbaycan, şimâlî İran ve Anadolu sahalarında sür'atle yayılan hurûfîlik [b. bk.] mesleğinin en mühim erkânından — yâni bu mesleğin kurucusu Faḍl Allāh Ḥurūfî'nin halifelerinden — olan bu şâir, samimî bir vecd ile, farsça ve bilhassa türkçe şiirler yazmış, hurûfîliğin İran ve Anadolu türkleri arasına yayılışında büyük bir rol oynamak sureti ile, Anadolu'da da, XV. asırdan başlayarak, Rafî'î gibi, mühim halifeler ve şakirdler yetiştirmiştir. 807 (1404)'de Halep'te, derisi yüzülmek suretiyle, öldürülen bu şâir, dil ve hattâ bâzı nazım hususiyetleri bakımından daha ziyâde âzerî dâiresine mensup olduğu hâlde, osmanlı şiiri üzerinde de derin izler bırakmıştır. Ḥabîbî, Ḥaṭā'î ve hattâ Fużūlî de dâhil olmak üzere, bütün âzerî şâirleri iki asra yakın o tesir altında kalmışlardır. XV.—XVI. asırlarda bir çok âzerî ve osmanlı şâirlerinin hurûfîliği kabûl etmelerinde Nesîmî'nin büyük tesiri olduğu gibi, Fuzûlî'de bile duygu ve ifade bakımlarından, onun nufûzu derhâl göze çarpar. 'Alî Şîr Navā'î, şöhreti ve eserleri Horasan ve Mâverâünnehr'deki çağatay şâirleri arasında da yayılmış olan Nesîmî'den bahsederken, Irak ve Rûm halkının onu eşsiz bir şâir saydıklarını zikrederek, „türkmanî ve rûmî dillerinde şiir söylediğini" bildiriyor (*Nasā'im al-maḥabba*, Paris, Bibl. Nat., F. T. Cod., nr. 316/317). Bu ifade, Nesîmî'nin, Anadolu lehcesine yabancı olmamakla beraber, daha ziyâde âzerî lehcesini kullanmış olduğunu anlatmaktadır.

Şiir ve san'atı himâye hususunda büyük gayretler gösteren Celâyir hânedanının (1336—1410) idaresi altında, Azerbaycan'da ve Bagdad'da yalnız farsça değil, türkçe de ehemmiyet kazanmıştı. Irak havâlisinde esasen kuvvetli olan türkmenler (Ivalar, Bayatlar v.s.), XIII.—XIV. asırlarda buralara gelen Celâyirliler Oyratlar, Baharlular gibi, moğul ve türk zümreleri sâyesinde büsbütün çoğalmışlardı. İlhanlıların medenî ve siyasî an'anelerini tâkip eden bu sülâle zamanında Azerbaycan ve Irak'ta uygur bahşılarının devam ettirdikleri edebî an'anelerden başka, âzerî lehcesi ile yeni bir edebiyat daha inkişaf etmişti ki, Nesîmî'nin kudret ile temsil ettiği bu yeni cereyan mensupları arasında, bu sülâle hükümdarlarından Sultan Ahmed b. Veys'i de sayabiliriz. 1382—1410 yılları arasında, hüküm rân olan Sultan Ahmed, yalnız edebiyat ve musikide değil, güzel san'atların her şûbesinde mâhirdi. Babası gibi, farsça ve arapça şiirler yazan, besteler vücuda getiren ve meşhur musiki âlimi 'Abd al-Ḳādir Marāġī'yi çok takdir eden Sultan Ahmed'in türkçe şiirler de yazdığı, vaktiyle bulup, neşretmiş olduğum (Fuad Köprülü, *XIV. asırda bir âzerî şâiri*, *Hayat* mecm., nr. 82) bir gazelinden anlaşılıyor. *Al-Nucūm al-zāhi-*

ra'sinde onun türkçe şiirler de yazdığını söyleyen müverrih Abu 'l-Maḥāsin Yusūf b. Taġrıbirdi'nin ifadesi, bu suretle teeyyüt etmiş oluyor. Oğuz lehcesi ile yazılmış olan bu gazel, Celâyirli saraylarında mahallî âzerî türkçesinin edebî dil olarak kullanıldığını göstermektedir. Bunu kuvvetlendiren diğer bir delil Ḫvāca 'Abd al-Ḳādir Marāġī'nin yine kendi tarafından bestelenen iki küçük dörtlüğüdür ki, bunlara *tuyuġ* ve *koşuk* [bk. madd.] adları verilmektedir (*Millî tetebbûlar mecm.*, III, 461; bir methiyeden ibaret olan bu koşuk, rivâyete göre, Timur için tanzim edilmiş olup, huzurunda okunmuştur). Maragalı musikişinasın âzerî lehcesi ile yazdığı bu küçük manzûmeler, türkçenin musiki meclislerindeki ehemmiyetini de anlatıyor. XV. asrın başlarında İran'da büyük şöhret kazanan ve hurûfîler ile münasebeti de mâlûm olan Şāh Ḳāsim al-Anvār Tabrīzī'nin, âzerî lehcesi ile bâzı şiirleri ve mülemmâları [b. bk.] vardır. Âzerî edebiyatının XIV. asırda bu saydıklarımızdan çok daha fazla eser vücuda getirdiği, lâkin türlü sebepler ile bunların zamanımıza kadar gelmediği ve bundan sonraki araştırmalar neticesinde, bu hususta daha fazla mâlûmat edinilebileceği kuvvetle tahmin olunabilir.

II. Karakoyunlular ve Akkoyunlular devri. XV. asır.

Celâyirliler devrinin medenî ve siyasî an'anelerini tâkip eden bu iki türkmen sülâlesi zamanında, Irak, Azerbaycan ve şarkî Anadolu sahalarında, klâsik âzerî edebiyatının inkişaf yolunda devamı tabiîdir. Başlıca kuvvetini göçebe türkmen kabilelerinin teşkil ettiği orduda ve saraylarda, türkçenin ehemmiyeti artmıştı; lâkin devlet işlerinde ve siyasî münasebetlerde, resmî dil olarak, farsça kullanılıyordu. Bu devirden kalan farsça bir takım resmî vesikalar, İlhanlılar ve Celâyirlilerdeki divan an'anelerinin bunlarda da devam ettiğini göstermektedir. İptidâ birer göçebe kabilesinin reisi iken, sonradan muntazam saray ve idâre teşkilâtına mâlik, yarı feodal birer büyük devletin hükümdarı mevkiine geçen Karakoyunlu ve Akkoyunlu padişahları, iran edebiyatının inkişafına hizmet ettikleri kadar, türkçe eserler yazılmasını da teşvik etmişlerdir. Ancak bu devirden kalan türkçe eserler gâyet mahdut olduğu gibi, tarihî kaynaklarda da, bizim bildiğimize göre, bu hususta pek az mâlûmat vardır. Yalnız Karakoyunlu hükümdarı Cihānşāh b. Ḳara Yūsuf [b. bk.]'un şiire meraklı olup, Ḥaḳīḳī mahlâsı ile, farsça şiirler yazdığı, hattâ divanını büyük iran şâiri Câmî'ye gönderdiği ve onun takdirini kazandığı, tarihî kaynaklarda zikredilir. Ḥaḳīḳī divanında, yalnız farsça değil, türkçe şiirler de bulunduğu ve bu divanın, merhum Hâlis Efendi'nin bâzı kitapları ile birlikte, 18 sene kadar evvel British Museum tarafından satın alındığı rivâyet edilmektedir (bk. W. Minorsky, *La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise*, Paris, 1933, s. 4). Cihanşah'ın Kürdistan ve Lüristan'ı zapta memur ettiği Arslan Bey'in bu müşkül vazifeden istinkâfı üzerine, Hemedan ve havâlisi hâkimi olan Baharlu türkmenlerinin reisi Ali Şeker Bey'in bu işi deruhte ettiği ve bundan çok keyiflenen Cihanşah'ın —hece vezninin yedilisi ile — bilbedâhe türkçe iki mısrâ söylediği, tarihî kaynaklarda zikredilir (bk. Molla 'Abd al-Bāḳī Nihāvandī, *Ma'āṣir-i Raḥīmī*, Calcutta, 1910, I, 47). Müfrit şi'î akîdelerine bağlı olup, farsça sûfiyâne şiirler yazan bu türkmen hükümdarının, dinî akîdelerini türkmenler arasında yaymak için, türkçe şiirler de yazması ve bunlarda hece vezinini de kullanması, hiç de ihtimâlden uzak değildir. Nitekim bunun ikinci bir misâlini Şah İsmail Safevî'den bahsederken, göreceğiz. Buna göre, *Ma'āṣir-i Raḥīmī*'deki rivâyetin tarihî bir hakaikati ifade ettiği pek âlâ kabûl olunabilir. Alilâhî zümresine mensup, Kuşçu-oğlu adlı, bir türk şâirinin, hiç bir tarihî esasa dayanmamakla beraber, Cihanşah ile muasır addedildiğini yukarıda söylemiştik. Mamafih Cihanşah devrinde büyük bir medenî faaliyet gösteren Karakoyunlu sarayı etrafında, türkçe yazan bir takım şâirlerin toplandığı kolayca tahmin olunabilir.

Akkoyunlular devrinde, bilhassa kuvvetli bir edebî kültüre mâlik olan Sultan Yâkub zamanında, âlimlere ve şâirlere karşı büyük bir alâka ve himâye gösterildiğini, bir çok müelliflerin ve şâirlerin Akkoyunlu preosleri nâmına, eserler vücuda getirdiklerini biliyoruz. Allâme Celâl Devvânî başta olmak üzere, bir çok isimleri sıralamak mümkündür (tafsilât için bk. Mehmed Ali Terbiyet, *Dānişmandān-i Āẕarbāycān*, Tahran, 1314, s. 402). Lâkin bu bir çok isimler arasında, türkçe yazdıkları tasrih edilen müellif ve şâirler yahut türkçe yazılmış eserler pek azdır: Uzun Hasan nâmına, onun emri ile, yapılmış bir *Ḫirān-i Ḥabāşī* hikâyesi tercümesinin Paris'te Bibi. Nat.'de ve British Museum'da bulunduğunu biliyoruz (bk. Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts*, 1880, s. 219; E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, Paris, 1932, I, 141 v.d.). İran-turan mücadelesine âit, farsça bir halk romanının tercümesinden ibaret olan bu eserden başka, Uzun Hasan devrine âit, diğer türkçe bir eser bilmiyoruz. Farsça şiirler yazdığı bütün kaynaklarda tasrih edilen Sultan Yâkub'un türkçe şiirleri de olduğunu müverrih Âlî söylerse de, biz şimdiye kadar bunlara tesadüf edemedik. Şimdilik Sultan Yâkub devrine

mensûp olarak, eserleri henüz elimize geçmeyen tebrizli Bîḫodî ile, muahharen İsmail Safevî'ye intisap eden ve daha sonra İstanbul'a gelen Ḥabîbî'yi, Tebriz'deki tekkesi o devirde büyük bir ehemmiyet kazanan aydınlı Şeyh Ömer Rûşenî'yi ve Sultan Yâkub nâmına türkçe bir *Yūsuf ve Ẕulayḫā* mesnevîsi yazmış olan Ḥaṭā'î'yi zikredebiliriz. Aslen aydınlı olmakla beraber, divanı ve muhtelif mesnevîleri, yaşadığı sahanın âzerî lehcesi hususiyetlerini gösteren Rûşenî, yalnız Akkoyunlu sarayındaki mânevî nufuzunun yüksekliği itibarı ile değil, sûfiyâne lirizmindeki coşkunluk ve samimîlik bakımından da, mümtaz bir şahsiyettir; Azerbaycan'daki şi'îlik cereyanlarına karşı sünnîliği müdafaa eden bu sûfî şâirin eserleri, şi'î âzerî sahasından ziyâde, sünnî Anadolu'da şöhret kazandığı için, onu osmanlı edebiyatının tekâmülü çerçevesi içinde tetkik etmek daha doğrudur; Safevî istilâsı önünde Tebriz'i bırakarak, sünnîlik sahasına sığınmak mecburiyetinde kalan, gerek Mısır'da ve gerek osmanlı imparatorluğunun muhtelif yerlerinde, kuvvetli tarafdarlara mâlik olan İbrahim Gülşenî [b. bk.]'nin şeyhi olmak bakımından da, onun rolü çok mühimdir. Sultan Yâkub nâmına yazılan türkçe *Yūsuf ve Ẕulayḫā* mesnevîsinin sâhibi Ḥaṭā'î hakkında fazla bir şey bilmiyoruz (Mehmed Ali Terbiyet, *ayn. esr.*, s. 137; müellif bu nushanın kendisinde bulunduğunu söylüyor).

XV. asır âzerî edebiyatının en mühim şâiri, şüphesiz, Ḥabîbî'dir. Azerbaycan'daki Gök-Çay havâlisinde Barkuşâṭ kasabasında doğarak, iptidâ çobanlıkla geçinirken, garip bir tesadüf ile, Sultan Yâkub'un himâyesine mazhar olan ve Safevî devletinin kuruluşundan sonra, Şah İsmail'in teveccühü ile „Malik al-şu'arâ'" unvanını alan bu kudretli şâir, bilmediğimiz bir sebeple, Bayezid I. devri sonlarında, İstanbul'a gelmiş ve Selim I. devrinde ölerek, Sütlüce'de Ca'fer-âbâd tekkesi civarına gömülmüştür. Şi'î ve hurûfî olan bu şâir Nesîmî ile Şah İsmail (Ḥaṭā'î) ve Fuzûlî arasında bir merhale teşkil eder. Nesîmî'nin kuvvetli tesiri altında, âzerî lehcesi ile, sûfiyâne ve samimî aşk şiirleri yazdığı için, osmanlı tezkirecileri edasını acemâne ve muasırı osmanlı şâirlerinin üslûbuna aykırı bulmuşlarsa da, „kendine has bir tarzı olup, bu vâdide eşsiz olduğunu" da teslim etmişlerdir. Osmanlı şiirinin o devirde tâkip ettiği istikametten uzak kalan Ḥabîbî'nin bu hususiyeti, yalnız kendisine âit olmayıp, o devirde yetişen bütün âzerî şâirlerinde müşterektir; msl. Selim I. devrinde Safevî sarayından kaçıp, İstanbul'a gelen Şâhî-i Şarkî gibi şâirlerde de aynı hususiyetler göze çarpmaktadır. Hurûfî büyüklerinden Şams al-Dîn veya Şams Allâh adlı birine mensûp olduğu ve hurûfî akîdeleri beslediği şiirlerinden açıkça anlaşılan Ḥabîbî üzerinde, Şeyhî ve Ahmed Paşa ile, Halilî gibi — âzerî sahasına yabancı sayılamayacak — osmanlı şâirlerinin tesiri az çok görünmekte ise de, onu, gerek san'at ve gerek ideoloji bakımlarından, Nesîmî'nin şâkirt ve muakkibi saymak daha doğrudur. Fuzûlî'ye hocalık ettiği hakkındaki iddia hiç bir tarihî vesikaya dayanmamakla beraber, şiirlerinin onun üzerinde müessir olduğu muhakkaktır. Nesîmî'deki sûfiyâne ve ilâhî vecdi, Fuzûlî'deki coşkun ve yüksek lirizmi Ḥabîbî'de aramak mânasız olur; böyle olmakla beraber, şöhreti Fuzûlî devrine kadar devam eden bu şâirin, âzerî şiirinin umûmî tekâmülünde, unutulmaz bir mevkii vardır. (Ḥabîbî'nin bayatı ve şahsiyeti hakkında bk. Fuad Köprülü, *Ḥabîbî, Edeb. fakül. mecm.*, İstanbul, 1932, VIII, sayı 5, 86—133; burada şâirin 42 parça manzûmesi de neşredilmiştir).

XV. asır âzerî edebiyatına âit hulâsamızı tamamlamak için, türkçe küçük bir *Dîvân*'ı mâlûm olmakla beraber, şimdiye kadar hiç bir şiiri neşredilmeyen ve esasen şâir sıfatı ile de şöhret kazanmamış olan Ḥişn-i Kayfā Eyyubî hükümdarı Malik al-Kāmil Ḥalîl (cülûsu 1432)'i de zikredelim (bk. Brockelmann, *Ein neues südtürkisches Sprachdenkmal, Islamica*, IV, 2). Yine bu asırda Şirvanşahlar sarayında farsça ve türkçe yazan klâsik şâirlerden başka, *ozan* veya *ozancı* denilen halk şâir-çalgıcılarının mevcut olduğunu da kaydetmek icabeder (Anadolu'ya Şirvan sahasından geldiği ve farsça şiirler de yazdığı için, Acem Hâmidî diye şöhret kazanan bir şâirin *Dîvân*'ı bize anlatıyor; bu *Dîvân*'ın bir nushası İstanbul arkeoloji müzesi ve diğeri de Türk tarih kurumu kütüphanelerindedir; 'Aṭā'nın *Enderun tarihi*'nde de bâzı manzûmeleri mevcuttur). Farsça ve âzerîce şiirler yazan Şirvanlı Mûnis adlı bir şâirin oğlu olan Hâmidî, önce Şirvanşahlar sarayı şâirlerinden iken, sonradan Kastamonu emîri İsmail Bey'in yanına gelmiş ve 864'te Fatih'in sarayına intisap ederek, büyük iltifatlar görmüş, şiirler ve kitaplar yazmış ve nihayet kendisini çekemeyenlerin entrikaları neticesinde, Bursa'da yerleşerek, Bayezid II. devrinde orada ölmüştür. Edebî kıymetinden ziyâde, bu devrin siyasî ve ictimaî tarihi bakımından çok mühim bir vesika olan bu *Dîvân*, Şirvanşahlar sahasında, XV. asır esnasında bir takım türk şâirlerinin yetiştiğini ve türk halk edebiyatı ve musikisinin saraylarda da ehemmiyetini kaybetmediğini göstermek suretiyle, âzerî edebiyatının inkişafı hakkında bize yeni mâlûmat vermiş oluyor.

III. Safevîler devri. XVI. — XVIII. asırlar.

En son tarihî eserlerde bile, tamamiyle yanlış olarak, „İran'da aryanizmin galebesi" tarzında tefsir edilen (msl. H. Hauser et A. Renaudet, *Les Débuts de l'Âge moderne*, 1929; R. Grousset, *Histoire de l'Asie*, 1922) Safevîler devri, hakikatte müfrit şi'î akîdelerine sâhip, yarı göçebe türk âşiretlerine dayanarak, İran'ın Sâsânîler devrindeki siyasî vahdetini yeniden kuran bir türk sülâlesinin hâkimiyeti devresidir. İran'ın asıl Fars ve kürt ekseriyeti ile meskûn muhtelif sahalarındaki sünnîliği kan ve ateş ile kaldırarak, *işnâ 'aşarîya* şi'îliğini, devlet dini olarak, kabûl ettiren Safeviler, bu suretle, Mâverâünnehr ve Anadolu'daki sünnî türk devletlerine karşı, pek tabiî, bir cephe almış oluyorlardı. Şeyḫ Şafî al-Dîn Ardabîlî gibi, büyük ve nufuzlu bir sünnî şeyhe mensup olduğu hâlde, sonradan XV. asırda garbî İran'da şi'îlik cereyanlarının kuvvetlenmesi üzerine, şi'îliği kabûl eden bu âile, müsbet bir netice vermeyen bâzı teşebbüslerden sonra, nihayet Şah İsmail zamanında, şi'î türk kabîlelerinin yardımı sâyesinde, bir devlet kurmağa muvaffak oldu. Selçuklular ve İlhanlılar zamanında İran'a yerleşen türk kabîlelerinin şi'îliğin İran'a yayılmasındaki büyük rolleri ve böylece İran'da bir şi'î devletinin kuruluşunu nasıl hazırladıkları Safevîlerden evvel İran'daki muhtelif dinî cereyanların mücadele safhaları vaktiyle izah edilmişti (bk. Fuad Köprülü, *Anadolu'da islâmiyet*, *Edebiyat fakültesi mecm.*, 1922, II). Müfrit şi'î, daha doğrusu hurûfî, akîdelerine bağlı olan İsmail, devlet dini olarak, *işnâ 'aşarîya* şi'îliğini, yâni şi'î mezheplerinin en ortodoks şeklini, kabûl etmekle, siyasî menfaati namına fikrî akîdelerinden fedakârlık etmiş oluyordu. Lâkin yerleşik halkının ve bilhassa fars unsurunun ekseriyeti sünnî (hanefî veya şâfiî), diğer bir kısmı da *işnâ 'aşarîya* şi'îliğine mensûp olan İran'da, müfrit şi'î akîdelerini, devlet dini olarak, kabûle maddeten imkân yoktu. Şehir halkı ve zengin toprak sâhipleri üzerinde büyük bir nufuza mâlik olan ulema sınıfı böyle bir hareketin şiddetle aleyhinde bulunacaklardı. İşte bu gibi zaruretler karşısında Safevîler, ortodoks şi'îliği, İran'ın muhtelif unsurlarını toplayıp birleştirmek için, bir vasıta makamında kullandılar. Eski Safevîye tarikatinin irsî şeyhi olan Şah İsmail, yalnız cismanî sıfat ve salâhiyeti hâiz bir hükümdar değil, aynı zamanda ruhanî bir reis, diğer bir ifade ile, bütün müfrit şi'î türk kabîlelerini sinesinde toplayan tarikatin başında bulunan bir mürşid idi; devlet teşkilâtında, daha evvelki idarelerden kalan müesseseler ile beraber, kuvvetli tribal müesseseler de vardı ve devlet, açıktan açığa feodâl bir mâhiyet gösteriyordu ki, bu vaziyet ancak 'Abbâs I'ın — Osmanlı imparatorluğundan mülhem olan — yeni ıslâhatından sonra, az çok merkeziyetçi bir hâl almıştır.

İran'da iki buçuk asır kadar hâkimiyet süren Safevî sülâlesi zamanında, türkçenin ve türklerin büyük ehemmiyetine rağmen, fars dili ve edebiyatı inkişafında devam etti ve hükümdarlardan ve saltanat âilesinden bir çoğunun şiir ve edebiyatla doğrudan doğruya meşgûl olmaları, şâir ve âlimleri himâye etmeleri, bir çoğu da türk neslinden olmak üzere, yüzlerce şâirin yetişmesine sebep oldu. XVI.—XVIII. asırlarda yazılmış bir çok şu'arâ tezkireleri, İran'ın her sahasında yetişen bu şâirlerin isimlerini ve eserlerini saymaktadır ki, bu eserlerin büyük bir kısmı zamanımıza kadar gelmiştir. Lâkin bütün bu şâir bolluğuna rağmen, Safevî devrinin, san'at bakımından, çok kısır olduğu umumiyetle kabûl edilmektedir. Urfî, Kelîm, Sâ'ib, Şevket, Nazîrî, Tâlib, Zuhûrî ve Feyzî gibi, bâzıları osmanlı şiirinin tekâmülü üzerinde müessir olmuş bir kaç mühim şâir istisna edilecek olursa, bu iki buçuk asır esnasında, İran'ın eski büyük san'atkârları ile boy ölçüşecek kimse çıkmamıştır. Farsçanın bu asırlarda Mâverâünnehr'deki türk muhitlerinde ve Hindistan'da Hind-türk imparatorluğu sarayı etrafında büyük bir rağbet kazandığını görüyoruz. Bilhassa Hindistan saraylarına İran'dan bir çok âlim ve şâirlerin bir sel gibi aktığına şâhit oluyoruz. İran şiiri, hind muhitinde, garip ve ince teşbihler ve karanlık istiâreler ile, lafzî ve mânevî san'atların çokluğu ile temayüz eden yeni bir edâ alıyor. Edebiyatçılar arasında Hindistan üslûbu (sebk-i hindî) diye adlanan bu yeni mektep, İran'dan ziyâde Mâverâünnehr'de ve bilhassa XVII. asırdan başlayarak, Türkiye'de büyük bir rağbet kazanıyor. Lâkin acem şiirinin inhitatı çok bârizdir: eski vâdide sûfiyâne şiirler, kasîdeler ve gazeller artık rağbetten düşmüş; onun yerine, bir taraftan şi'îlik ideolojisini terennüm eden na'atler, Ali ve Fâtime'ye ve onların çocuklarına (yâni imamlara) âit medhiyeler, mersiyeler dinî şiirler, diğer taraftan da çok açık ve âdeta müstehcen aşk ve şehvet şiirleri, sâkînâmeler, şehrengizler (veya şehrâşublar), hiciv ve hezl vâdisinde manzûmeler meydan almıştır. Gerçi eski mevzûları tekrarlayan mesnevîler, yahut hükümdarlara mahsus şehnâmeler (manzûm tarihler) büsbütün yok değildir; lâkin hem az, hem de kıymetsizdir. Nesir sahası genişlemiş, eskiden umumiyetle arap dili ile yazılan kelâm, fıkıh ve hadis

kitapları artık farsça yazılmağa başlanmıştır; tarihî mahsûller ve münşeatlar çoğalmıştır. Lâkin edebî tesir bakımından, eski asırların mahsûlleri ile ölçülebilecek kıymetli eserler yok gibidir. Nâsirler ve münşîler, eski devirlerin üstadlarını beceriksizce taklit etmekte ve daha ziyâde kelime oyuncaklarına, yapmacıklı edâlara müracaat eylemektedirler. Hulâsa, gerek nazımda ve gerek nesirde, fikir ve üslûp bakımlarından, çok açık bir gerileme göze çarpmaktadır.

Safevîler devrinin şimdiye kadar hiç ehemmiyet verilmeyen ve tetkik edilmeyen hususiyetlerinden biri, türkçenin ve türk edebiyatının bu asırlar esnasında büyük bir mevki kazanmasıdır. Hükümdar âilesinin ve bütün askerî aristokrasinin ve ordunun ana dili olan türkçe, yâni âzerî lehcesi, resmî dil ve edebiyat dili olarak, sarayda ve divanda — tabiî farsçadan sonra — bir yer almıştı. İran kültürünün ve farsçanın hiç eksilmeyen tahakkümüne rağmen, sarayda, orduda, aristokrat muhitlerinde, türk şehir ve köylerinde ve türk kabîleleri arasında, konuşma dili olarak, türkçe hâkim idi: *Târîḫ-i ʿâlam ârâ-i ʿAbbâsî*, Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* ve İran'a sefaretle giden osmanlı sefirlerinin raporları kabîlinden, şark kaynakları bunu açıkça gösterdiği gibi, Pietro della Vallé, Chardin, Tavernier, Sanson, R. du Mans, Olearius ve Gracias de Silva Figveroden gibi, garp sefir ve seyyahlarının ifadeleri de bunu teʾyit etmektedir. Mamafih P. della Vallé (*Voyages de Pietro della Vallé*, yeni tabı, Rouen, 1745, III, 43 v.d.), Şâh ʿAbbâs I. devrinde, resmî olarak, farsçanın ehemmiyetini de ayrıca tebarüz ettirmektedir. Devletin dâhilî işlerinde, resmî dil olarak, farsçanın kullanılmasına mukabil, diğer devletlerle siyasî muhaberelerde, farsça ile beraber, türkçe de kullanılıyordu. Şarktaki hükümdarlara, Kırım hanlarına ve rus çarlarına daha ziyâde çağataca, Avusturya ve Lehistan kıralına ve Osmanlı sarayına ise, osmanlıca yazılıyordu. Kalmuk vâlilerine de bâzan çağataca, bâzan osmanlıca yazılmakta idi (bu hususta XVII. asra âit bâzı resmî mektupların kopyaları hususî kütüphanemizdedir. Ayrıca Şah Safî zamanında İstanbul'a gönderilmiş bir mektup: *Târîḫ-i Tabrîzî*, Ragıp Paşa kütüp., nr. 211; Murad IV. devrine âit bâzı türkçe mektuplar için bk. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, IX, 306; bk. bir de Feridun Bey münşeatına ve osmanlı münşeat mecmuaları ve L. Fekete'in neşrettiği türkçe iki mektup: *İran şahlarının iki türkçe mektabu*, *TM*, V). XIII. asırdan beri kuvvetli bir inkişaf göstermiş ve edebî mahsûlleri İran türkleri arasında da daha XIV. asırdan beri yayılmağa başlamış olan osmanlı edebiyatının ve osmanlı edebî lehcesinin, Safevîler devri İran'ında âzerî türkleri arasında aslâ mechûl olmadığını, aynı kökten gelen ve hiç bir zaman büyük ayrılıklar göstermeyen bu iki kardeş lehce mahsûllerinin İran ve Türkiye arasındaki sıkı münasebetler dolayısiyle, sür'atle her iki memlekette de yayıldığını düşünürsek, Safevî divanında osmanlı lehcesinin kullanılması sebeplerini kolayca anlarız. Şâh Ṭahmâsp'ın osmanlı şâirlerinden Hayâlî ve Rahmî'nin gazellerini takdir ettiğini, Safevî tezkirecisi Sâdikî'nin büyük şâir Bâkî ile şahsan tanıştığı gibi, daha evvelki osmanlı şâirlerinin eserlerine de yabancı olmadığını, Hind denizindeki muvaffakiyetsiz teşebbüsünden sonra, kara yolu ile Türkiye'ye dönen, Kâtibî mahlâslı, Seydî Ali Reis [b. bk.]'in osmanlı lehcesi ile yazdığı şiirlerin Safevî sarayında zevk ile okunduğunu da ilâve edelim. Çağataycaya gelince, bilhassa Navâî'den sonra, bütün türk memleketlerinde büyük bir ehemmiyet kazanan bu lehce edebiyatı, yalnız Timurîler devrinde kuvvetle yerleştiği Horasan'da değil, İran'ın her tarafındaki türk münevverleri arasında da bilinmekte ve sevilmekte idi; çağataycaya yazmak modası, Hind ve Osmanlı sarayları etrafındaki türk şâirleri gibi, İran türkleri arasında da çok kuvvetli idi. Şâh Ṭahmâsp zamanında Neşâtî'nin, İbn Bazzâz'ın meşhur *Ṣafvat al-ṣafâ*'sını çağatay lehcesi ile tercüme etmesi (Rieu, *Cat. of the turk. Mss.*, s. 281), şark türkleri arasında Safevî propagandası yapmak maksadından ziyâde, bu modanın tesiri ile olmuştur. Nitekim Şâh ʿAbbâs I.'ın kitapçısı Sâdikî'nin *Macmaʿ al-ḫavâṣṣ* adlı şâirler tezkiresini çağataca yazması, yine bu devirde şirvanlı ʿAtîḳî'nin çağataca şiirleri de bu modanın kuvvetini göstermektedir. Osmanlı ve çağatay edebiyatlarının İran türkleri üzerindeki bu nufuzunu, Safevîlerden sonraki devirlerde de göreceğiz.

Bütün bu umumî mütalâalardan sonra, âzerî edebiyatının Safevîler devrindeki tekâmülünü, kronolojik bir surette, hulâsaya çalışalım. Bu devrin ilk şâiri olarak, devletin büyük kurucusu Şah İsmail I.'i zikretmek lâzımdır. Ḫaṭâʾî [b. bk.] mahlâsı ile, farsça şiirlerinden başka, türkçe gazel, mesnevî, rübâîlerden mürekkep bir *Dîvân*'ı ve ayrıca *Dehnâme* adlı bir mesnevîsi olan bu şâir, tıpkı Nesîmî ve Habîbî gibi, koyu bir hurûfî idi. Bir az Habîbî'nin ve daha ziyâde Nesîmî'nin tesiri altında, acem arûzu ile yazdığı manzûmelerden başka, sırf dinî propaganda maksadı ile, hece vezni ile koşma şeklinde dörtlükler de vücuda getirmiştir ki, bunlar Anadolu kızılbaşları ve bektaşi-hurûfîler arasında, son zamanlara kadar, okunmuştur (bunlardan örnekler için bk. Sadeddin

Nüzhet, *Bektaşî şâirleri*, 1930, s. 135—169). Mamafih dinî şöhretinin büyüklüğünden dolayı, sâir kızılbaş şâirlerine âit bir takım manzûmelerin de ona isnat edildiği unutulmamalıdır. Asıl ona âit metinleri ayırmak için, yeni cönklerden ziyâde, Ḫaṭâ'î *Dîvân*'ının eski nushalarına müracaat mecburiyeti vardır. Eski bir nushadan alınarak, bâzı kısımları 1923'te Bakû'da çıkan *Maarif ve medeniyet* mecmuasında neşredilen *Dehnâme*'nin tam bir nushası, Leningrad'da Asya müzesi yazmaları arasında 297 numarada kayıtlı ve 1039'da yazılmış bir mecmua içindedir. 1400 beyitten fazla olan ve *mef'ûlu mefâ'îlun fa'ûlun* vezni ile yazılan bu mesnevîde, kısa bir na'tten sonra, Şâh-i-Mardân ('Alî) hakkında medhiyeler ve ayrıca „Allâh-Muḥammed-'Alî" teslisini açıktan açığa terennüm eden bir murabbâ vardır. Ara sıra aynı vezinde gazeller ile de süslenen bu güzel mesnevî, lisanının ve nazım tekniğinin kuvvetli olmasına rağmen, yer yer sâde ve canlı tabiat tasvirlerini ihtiva etmektedir. Avrupa kütüphanelerinde iyi nushalarına tesadüf edilen divanının XVI. asırda yazılmış bir nushası Erdebil kütüphanesinde olup, şâirimizin edebî ve rûhî şahsiyetini gösteren en güzel parçaları, buradadır (Mehmed Ali Terbiyet, *Dânişmandân-i Âẕarbâycân*'da bahsedilen *Nasihat-nâme* divan içindedir; *Manâḳıb al-asrâr va bahcat al-aḥrâr* ise, bir mesnevî olmadığı gibi, Ḫaṭâ'î'ye isnadı da yanlıştır; bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, ilâve ve tashih kısmı). Önceleri şiire ve şâirlere karşı fazla alâka gösterirken, sonradan zâhidâne telâkkileriu tesiri altında, yalnız dinî şiirlere kıymet veren Ṭahmâsp I.'ın sırf farsça değil, ara-sıra türkçe şiirler de yazdığını, elimizdeki bâzı nâdir nümûnelerden öğreniyoruz (hususî kütüphanemizdeki bir mecmuada, Kanunî Süleyman ile bir müşâaresi mevcuttur). Bu yıllara âit olarak 931'de yazılmış ve müellifi mechûl bir *Leylâ ve Mecnun* (Rieu, *ayn. esr.*, s. 258) mesnevîsi ile Fuzûlî'nin *Beng-ü bâde* mesnevîsini zikredebiliriz. Azerî edebiyatı kadar osmanlı edebiyatının tekâmülünde de büyük bir nufuzu olan eşsiz şâir Fuzûlî'den burada bahsedecek değiliz. *Dîvân*'ı ve *Leylâ ve Mecnun*'u Tebriz'de de bir çok defalar basılmış olan bu ilâhî şâir, İran türklerinin âdetâ mukaddes kitabı sayılan külliyatı ile, türk dilini yüzlerce yıl yabancı tesirlere karşı korumağa muvaffak olmuştur.

Âzerî edebiyatının XVI. asırda yetiştirdiği bir çek şâirler daha vardır ki, bunlardan Bîdârî, Sahâbî, Mesîhî, Penâhî, Meşrebî, 'Aukā ve Şâhî gibi, Anadolu'ya gelenler hakkında osmanlı tezkirelerinde oldukça mâlûmat vardır ve eski mecmualarda eserlerine tesadüf edilir. Bilhassa bagdadlı Ahdî'nin meşhur tezkiresinde, bu asır Bagdad şâirleri hakkında, mühim tafsilâta rastlanır ki, bunların bâzılarında âzerî lehcesininn hususiyetleri derhâl göze çarpar. Bunlardan başka, bu devir hakkında, başlıca iki mühim edebî kaynağa mâlikiz ki, birincisi Safevî şehzâdesi Sâm-Mirza [b. bk.]'nın XVI. asrın ilk yarısına âit *Tuḥfa-i Sâmî*'si, ikincisi ve en mühimmi do Şâdiḳî'nin Sâm Mirza'yı tâkip eden *Macma' al-ḫavâṣṣ* adlı tezkiresidir. Tercüme ve hulâsaları ile, bir asırdan fazla bir zamandan beri, garp müsteşriklerince mâlûm olan *Tuḥfa-i Sâmî*, şu son yıllarda Vahîd-i Destgerdî tarafından, çok kusurlu ve tenkitsiz olarak, bastırılmıştır (Tahran, 1314). Yalnız İran san'atı ve edebiyatı için değil, âzerî edebiyatı için de çok mühim bir kaynak olan *Macma' al-ḫavâṣṣ*'tan ise, hemen hiç istifade edilmemiştir (E. Brown, İran edebiyatı tarihinde, bundan hiç bahsetmez; *Grand. d. iran. Philol.*'de ise, yalnız Gotha nushası, tek olarak, zikredilir. Hâlbuki Leningrad'da diğer bir nushası mâlûm olduğu gibi (bk. Smirnov, *Manuscrits turcs de l'institut des langues orientales*, Petersburg, 1897, s. 139), üçüncü bir nusha da Paris'tedir (Bibi. Nat., S. T., nr. 1002 ve Blochet, *ayn. esr.*, II, 126; eseri tetkik etmediği anlaşılan Blochet, bunun farsça ve şark türkçesi, yâni çağatayca, yazan şâirlerden bahsettiğini söylemektedir); bu kitabın İstanbul'da da muhtelif nushaları vardır (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3720; Üniversite kütüp., Hâlis Efendi yazm., nr. 1844 ve 6781; bir nusha da hususî kütüphanemizdedir; bu eserden bâzı hulâsalar için bk. Ḫvâca Fahîm, *Safîna al-şu'arâ'*, İstanbul, 1259; Labîb, *Cavâhir-i multaḳaṭa*, İstanbul, 1286).

Tuḥfa-i Sâmî'de türkçe yazdıkları tasrih edilen âzerî şâirleri şunlardır: Ayḳut Sulṭân (ölm. 956=1549); Sâm Mirza'nın bilhassa takdir ettiği Yûsuf Beg; türkçe mürettep divanı olan ve *Kûy-a çevkân*'a nazîre olarak, türkçe bir mesnevî yazan Ḫayâlî (ölm. 951=1544, Kazvin); Nârancî Sulṭân; Yûsuf Beg Tûşîmâl; Horasan türklerinden olup, şiirlerinde ali-ilâhî ve hurûfî akîdeleri pek açık olan Ṭufaylî; Amnî (ölm. 955 = 1548); serbest ve dinsizce şiirler yazdığı söylenen çemişkezekli Yerilmiş Beg; Cadîdî (ölm. 939 = 1532/1533); intihâlleri ile mârûf Sûsani ve tebrizli Kalîmî. Mamafih elimizde türkçe şiirleri bulunan bir takım şâirler var ki, Sâm Mirza, onlardan bahsetmekle beraber, türkçe yazdıklarını tasrih etmemiştir; msl. kazvinli hattât Kişvarî (hâlbuki bu şâirin bâzı gazelleri, muasırlarından Ṭufaylî, Ḫaṭâ'î, İlâhî'nin bâzı şiirleri ile birlikte, yukarıda zikrettiğimiz

Dehnâme-i Ḫaṭâ'î'yi muhtevi mecmuadadır). Bu açık delile dayanarak, *Tuḥfa-i Sâmî*'de adı geçen türk neslinden bir çok şâirin daha âzerî lehcesi ile şiirler yazdıkları ihtimâlini düşünebiliriz. Bâzılarının eserlerinde Anadolu, bâzılarında ise, çağatay lehcelerinin tesiri göze çarpan bu şâirlerden, ölüm yılları zikredilmeyenler, 957 (1550)'de henüz hayatta idiler. Çok tanınmış bâzı osmanlı ve çagatay şâirlerinden de bahseden Şâdiḳî'nin bize tanıttığı âzerî şâirleri de şunlardır: Fikârî mahlâslı Murâd Han b. Timur Han; Âmânî mahlâslı bayburtlu Muḥammed Beg (bâzı türkçe şiirleri Brit. Mus.'da bulunan Amânî — doğ. 945, ölm. 1016'dan sonra — 'nin bu adam olması muhakkak gibidir); Şâdiḳ mahlâslı 'Alî Han Mirza; oğlu Muḥammed Şâliḥ Mirza; İskender Munşî'nin türkçe güzel bir rübâisini kaydettiği Şâh Ḳulî Beg Rumlu; Pîrî Beg; Kirâmî; Hoy civarında İvaglı bölüğüne mensup Mirza Muḥammed; bagdadlı Ḳılıç Beg; divan sâhibi Pîr Ḳulî Beg; varsagîleri ile mârûf Şaınsî mahlâslı Muḥammed Beg; Mevlânâ Türkmen; Tanhâ'î Beg; tebrizli Ḥakîm Badî'î; divan sâhibi tebrizli Şarîf (ölm. 906=1500/1501, *Aḥsan al-tavârîḫ*, s. 339; divanı India Office kütüphanesindedir); şirazlı Mevlânâ Şahîfi; nükteleri ve hicivleri ile meşhur Mevlânâ Hüşî; maragalı kadı A'racî (topal olduğu için, bu mahlâsı almıştı); Erdebil kadılarından Baḳâ'î. Şâdiḳî, yukarıda adı geçen Süsanî Beg'den bahsederken, Hemedan'da öldüğünü ve kendisinin onun *Dîvân*'ını tamamladığını söylüyor. Avşar kabîlesine mensûp olup, Şâh 'Abbâs I. devri hakkında, *'Abbâsnâme* adlı farsça bir mesnevî ve daha bir çok farsça mesnevîler ve şiirler yazan, türkçe ve farsça bir münşeât mecmuası tertip eden Şâdiḳî, zamanının cidden müstesna bir şahsiyetidir. Meşhur nakkaş Muẓaffar 'Alî'nin en tanınmış şâkirdlerinden olup, maceralar ile dolu bir hayat sürdükten sonra, Şâh 'Abbâs I.'a kütüphâne müdürü olmuş, lâkin huysuzluğundan ve titizlikten dolayı, tahsisatını almak üzere, vazifesinden affedilmişti (bk. *'Âlam ârâ-i 'Abbâsî*, *Ṭâhir-i Naṣrâbâdî tezkiresi* ve bilhassa *Mucma' al-ḫavâṣṣ*'ta, hayatına ve eserlerine âit, tafsilât vardır. Şimdilik ona âit en etraflı tetkik şudur: Mehmed Ali Terbiyet, *Şâdiḳî-i Afşâr, Macalla-i armağân*, Tahran, XVI, 15). Türkçe şiirlerinden ve nesirlerinden başka, çagatay lehcesi ile, şuarâ tezkiresi yazması, âzerî şâirleri ile beraber, belli başlı osmanlı ve çagatay şâirlerinden de bahsetmesi, türkçenin muhtelif edebî lehcelerini çok iyi bildiğine ve geniş mânası ile türk kültürüne kıymet verdiğine delâlet eder.

Bu isimlere ilâve olarak, türkçe şiir söylediklerini sâir edebî ve tarihî kaynaklardan öğrendiğimiz bâzı şâirleri de zikredelim. Şâh Ṭahmâsp'ın kardeşi şâir Bahrâm Mirza'nın ikinci oğlu İbrâhîm Mirza'nın muhtelif san'at şûbelerinde mâhir olup, san'atkârları himâye ettiği, zengin bir kütüphanesi olduğu ve Câhî mahlâsı ile farsça ve türkçe güzel şiirler de yazdığı ve 984 (1576)'te, İsmâ'îl II. tarafından katledildiği mâlûmdur (bk. *'Âlam ârâ-i 'Abbâsî*, I, 149; bu şehzâde hakkında ve umumiyetle Safevî sülâlesine dâir, Zambaur, *Manuel de généal. et de chronol. pour l'histoire de l'Islam*'da verilen mâlûmat eksik ve yanlıştır). Ṭahmâsp I. zamanında, Tebriz vâliliğinde bulunan Yûsuf adlı ve mahlaslı bir âzerî şâirinin türkçe *Dîvân* (Üniversite kütüp., Hâlis Efendi yazm., nr. 90; Muḥyî-i Gulşanî'nin *Ḳâfiya* risâlesinde) tertip etmiş olduğunu da biliyoruz ki, bunun, Sâm Mirza'nın bahsettiği Yûsuf adlı iki şâirden biri olduğu muhakkaktır. *'Âlam ârâ-i 'Abbâsî* (II, 652) müellifi, Şâh Muḥammed Ḫudâbanda devrinde, ileri gelen ricâlden Musayyab Han'ın yazdığı türkçe bir şiiri naklettiği gibi, 1020 vukuatı sırasında, Asadâbâd melik-zâdelerinden olup, gençliğinde idare işlerine intisap eden ve Kurçılar veziri iken ölüp, naaşı Meşhed'e götürülen Melik Beg'in de farsça ve türkçe şiirleri olduğunu kaydediyor. Bu asır sonlarında yaşayan ve Fuzûlî'nin oğlu Faẓlî'nin kızılbaşlar aleyhindeki bir kıt'asına cevap yazan Tekelü kabîlesine mensûp Şâhî'yi de unutmamak lâzımdır (bk. *Dânişmandân-i Âzarbâycân*, s. 300). Hoy ve Selmas kadısı Sa'dAllâh'ın oğlu olup, babasından sonra bu vazife de kendisine intikâl eden kadı 'Abd Allâh Ḫoyî (ölm. 991, Sebzvâr) farsça ve türkçe şiirleri ile şöhret kazanmıştı; bir aralık Safevî divanında türkçe muhabereleri idare vazifesini de yaptığına göre, yalnız şâir değil, münşi de olduğu anlaşılıyor (*ayn. esr.*, s. 266, *Gulistân-i hunar*'den naklen). Osmanlı ordusunun Tebriz'i işgâli sırasında Gîlân hükümdarı Aḥmed Han'ın yanına gideu, fakat umduğu hürmet ve ikramı göremediği için, gîlânlıları hicveden Râġib mahlâslı tebrizli Kalb-i 'Alî (ölm. 1002 = 1593/1594) de farsça ve türkçe şiirleri ile şöhret kazanmıştı (*ayn. esr.*, s. 157, 315). Gîlân'da iki buçuk asır kadar hükümet süren Karkiyâ'iya sülâlesine mensûp olan bu Aḥmed Han, Safevîler ile uzun mücadeleler neticesinde, Osmanlı imparatorluğuna ilticaya mecbur kalmış ve bir zamanlar Osmanlı-Safevî münasebetlerinin bozulmasına sebebiyet vermişti. Şiir ve musiki ile uğraştığından, yalnız farsça değil, âzerî lehcesi ile, türkçe şiirler de yazmıştır (Sâdeddin Nüzhet, *Türk şâirleri*, I, 284; bu yazıda Aḥmed Han'ın siyasî hayatı hakkında, Halil Edhem'in *TTEM*, nr. 88'deki

makalesine müracaat edilmişse de, İran kaynaklarından hiç istifade edilmeyerek yazılan bu makale tamamlanmağa ve düzeltilmeğe muhtaçtır). *Heft iḳlîm*'de türkçe bir rübaisi kaydolunan ve bir kaç dilde şiir söylediği tasrih edilen Ya'ḳûb Ardabîlî de bu asra mensûp olmalıdır. Hind'de Baburlular devrinde, Ḫân-ı Ḫânân lâkablı Raḥîm Han maiyetindeki şâirlerden hemedanlı Siyâḥî de bu asır âzerî şâirlerindendir (*Ma'âṯir-i Raḥîmî*, 1391, III). İşte çok eksik olan bu küçük hulâsa da gösteriyor ki, âzerî edebiyatı, bilhassa nazım sahasında, kuvvetli bir inkişafa mazhar olmuş ve muasır iran şiirinin tekâmülü ile ahenkdar olarak, onun kuvvetli nufûzu altında, bir taraftan Nasîmî, Fużûlî ve Navâ'î gibi, âzerî ve çagatay şâirlerinin, diğer taraftan osmanlı edebiyatının tesirleri altında, oldukça zengin mahsûller vermiştir.

XVII.—XVIII. asırlarda bu inkişafın daha kuvvetle devam ettiğini görüyoruz. İran'daki muhtelif dilleri ve lehceleri bilen (*Ma'âṯir-i Raḥîmî*, II, 592: gîlânî, mâzenderânî, şirvânî, güreü, kumuk, çerkez ve türkmen) ve musikideki büyük vukûfu, çok san'atlı tasniflerinden anlaşılan (*ayn. esr.*, 1689, III) 'Abbâs I.'ın son zamanlarında şöhret kazanan Masîḥî, *Dâm-u dâne, Zanbûr-u 'asal, Varḳa va Gulşâh* adlı üç mesnevî yazmıştır ki, 1038'de tamamlanarak, Şâh Şafî I. adına itbaf olunan bu eserin bir nushası British Museum'dadır (Rieu, s. 209). Bâzı mecmualarda meşhur Şeyḫ Şafî Ardabîlî'ye isnad edilen bâzı türkçe gazellerin (Sayyid Aḥmed Kasravî, *Âẕarî yâ zabân-ı bâsitân-ı Âẕarbâygân*, s. 24 v.d.) aşağıda da ismi geçen bu asır şâirlerinden Şafi Ḳuli Beg'e âit olduğu söylenebilir (bu kıymetli şâir hakkında bk. *Ma'ârif ve medeniyet* mecm., Bakû, 1925, sayı 1 (21), s. 32). Acem ve türk edebiyatları ve bilhassa Hindistan'daki iran şâirleri üzerinde çok kuvvetli tesiri olan ve Şiblî Nu'mânî gibi, bâzı mutahassıslar tarafından, üslûbunun ve fikirlerinin yeniliği ve tâzeliği bakımından, gazel tarzında iran şiirlerinin son büyük üstadı sayılan tebrizli Şâ'ib [b. bk.]'in 17 türkçe gazeli ve farsça-türkçe bâzı mülâmmâları mevcuttur ki, bu asırdan başlayarak, bir çok âzerî ve osmanlı şâirleri tarafından, onlara muhtelif nazîreler yazılmıştır; 1081'de İsfahan'da ölen bu şâir, daha hayatında, Hindistan, İran ve Türkiye'de büyük şöhret kazanmış ve Şâh 'Abbâs II.'ın sarayında *malik al-şa'arâ*'lık ile tekrim olunmuştu (bk. *Dânişmandân-i Âẕarbâyecân*, s. 217—226; E. Browne, *Persian litterature in modern times*, Cambridge, 1924, s. 265—277). 1642—1677 yılları arasında saltanat süren ve İsfahan'da yaptırdığı bir çok âbidelerden başka, himâye ettiği şâir ve âlimlerin kendine ithaf ettikleri eserler ile fikir ve san'at hayatını canlandıran bu hükümdar, Sânî mahlâsı ile yazdığı türkçe ve farsça şiirleri ile de tanınmıştır (bk. *Taẕkira-i Ṭâhir-i Naṣrâbâdî*, nşr. Vahîd Destgerdî, s. 10). Bu devir şâirleri arasında, Urmiye Avşarlarından olup, bugün hâlâ Tarzî adını taşıyan kariyede doğan Ṭarzî, bilhassa dikkate lâyıktır. Son yıllarda tebedilen küçük *Dîvân*'ı sâyesinde (*Dîvân-i Ṭarzî-i Afşâr*, nşr. Tamaddun Riża'iya), eserleri hakkında doğru bir fikir edinmek kabildir. Farsça ve âzerî lehcesi ile yazdığı manzûmelerden başka, pek çok türkçe kelimeler kullanarak ve onları fars gramerine göre, tasrif ederek, bir çok şiirler yazmış ve icat ettiği bu yeni ve garip tarzdan dolayı, duyduğu gururu ifadeden çekinmemiştir. 'Abbâs II. ve Şafî'nin türkçe konuşulan saraylarında pek hoşa giden ve bilhassa Şah Şafî tarafından teşvik edildiği anlaşılan bu uydurma edebî dil, Molla Fevḳî gibi, bâzı muasırları tarafından da taklit edilmek istenmişse de, klâsik farsça karşısında fazla rağbet görememiştir (Ṭâhir-i Naṣrâbâdî, Ṭarzî'nin onu taklit ettiğini söylemektedir: bk. *Taẕkira*, s. 408). Ancak bu tarz şiirler esasen eğlence ve alay maksadı ile yazılan şeylerdir ki, bunlara eski edebiyat ıstılahında *tarzîḳ* adı verilir. Safevîler devrinde fazla rağbet bulan bu *tarzîḳ* mahsûllerinde, mülâmmâ usûlüne çok müracaat edildiği görülür. Safevî hükümdarı Ḥusayn I. (1694—1722) devrinin *malik al-şa'arâ*'sı hoylu Mihrî 'Arab, arap, türk ve fars kelimelerini arap gramerine göre kullanarak, bir çok gazeller yazmıştı (bu şâir hakkında bk. Hidâyat, *Maǧma' al-fuṣaḥâ'*). Hiciv ve hezele çok mütemayil olan Ṭarzî'nin doğrudan doğruya âzerî türkçesi ile yazdığı şiirler, bu edebiyatın güzel mahsûlleri arasında sayılabilir (bu şâir hakkında bk. *İrânşahr*, nr. 12; *Âyanda*, nr. 8/9; *Maǧalla-i armaǧân*, XIII, mecmualarındaki makaleler).

Yine bu asırda, Azerbaycan'ın tanınmış şâirlerinden olup, Şâ'ib'in de takdirini kazanan Darûnî (*Dânişmandân-ı Âẕarbâycân*, s. 146)'yi, aslen tebrizli olup, 'Abbâs I. devrinde İsfahan'da yerleşmiş bir türk âilesine mensûp olan ve bu asır sonları ile XVIII. asır iptidalarında, *Dîvân*'ı ve müteaddit mesnevîleri ile, İran ve Hindistan'da büyük bir şöhret kazanarak, âdetâ Şâ'ib'e halef sayılan ve ara sıra türkçe gazeller de yazan T a' ş î r mahlâslı Mirza Muḥsin (*ayn. esr.*, s. 77—81)'i, 1078'de Bandar 'Abbâs vâlisi olan Rizâ Ḳulî Han (*Taẕkira-i Naṣrâbâdî*, s. 31)'ı, farsça şiirleri ile tanınmış olmakla beraber, türkçe manzûmeler de yazan Mirza Calâl Şahristânî (*ayn. esr.*, s. 33)'yi ve Tebriz şeyhülislâmı Mirza Şâliḥ Tab-

rîzî (*ayn. esr.*, s. 103)'yi de sayabiliriz. Şafî II., yâni Şah Sulayman-i Şafavî devri (1077—1105) adamlarından olup, Avcı iline mensûp olan, zekâ ve kâbiliyeti itibariyle kendisine bir çok işler havâle edilen Malik Beg Avcı'nın, 63 gazelden mürekkep, küçük bir *Dîvân*'ı Berlin kütüphanesi fârisî yazmaları arasında *Ganclna* adlı bir mecmuada mevcuttur (bk. W. Pertsch, *Katal. d. pers. Hss.*, Berlin, nr. 209; bu küçük *Dîvân*, Ahmed Caferoğlu tarafından tashihsiz bir şekilde bastırılmıştır; bk. *Azerbaycan yurt bilgisi*, İstanbul, 1933, nr. 13, 14, 15); bu değerli şâir üzerinde bir taraftan Fuzûlî'nin, bir taraftan da Şâ'ib'in tesirleri açıktan açığa güzüküyor. Yine bu asırda şöhret kazanan Ḳavsî Tabrîzî'nin türkçe şiirleri de, edebî kıymet bakımından, ihmâl edilemez (Rieu, s. 209; Üniversite kütüp., Yıldız türkçe yazm., nr. 44; *Dânişmandân-i Âẕârbaycân* müellifi, 6.000 beyitlik farsça ve türkçe bir *Dîvân* nushasının kendisinde bulunduğunu yazıyor (Salmân Mumtâz tarafından 1925'te Bakû'da bastırılan *Dîvân-i Ḳavsî*, çok eksiktir. *Dânişmandân-i Âẕarbâycân* müellifi, bu Ḳavsî ile *Taḥfa-i Sâmî*'de bahsedilen aynı mahlâslı bir şâiri birbirine karıştırmıştır). Kaside, gazel ve rubâîlerinde Fuzûlî ve Şâ'ib tesiri görülen ve güzel bir mısraını Çalabî-zâde 'Âşim'ın tazmin etmesine bakılırsa, XVIII. asır osmanlı şâirlerince de mechûl olmadığı anlaşılan Ḳavsî, Mirzâ Ṭâhir Vaḥîd'in bahçesi tavsifinde bir tercî-i bend yazmıştır ki, bu sâyede zamanını sarahatle anlayabiliyoruz. Çünkü Mirzâ Ṭâhir Vaḥîd Tabrîzî, 'Abbâs II.'ın müverrihi ve 1101'de Şafî II.'nin vezîri sıfatı ile, devrinde büyük şöhret ve nufuz kazanmış bir edip ve devlet adamıdır; babası Muḥammed Taḳî al-Dîn Ḫân, 'Abbâs II.'ın sadrâzamı olup, 1055'te oğlunu vak'anüvisliğe tâyin etmişti. 1120'de ölen Vaḥîd'in tarihinden ve farsça türkçe divanından başka, pek meşhur bir de münşeâtı vardır ki, 1826'da, Kalkütta'da ve 1844'te Luknov'da basılmıştır (tafsilât için bk. Rieu). Bu asra âit bir mecmuada, Mavhûb, Nâẓım, Baba Fiġânî, Nabî, Şihhat, Mavcî, Laşkarî, Amîn, Mihr 'Alî Tabrîzî, Nuşrat, Maḥzûb, Vişâlî, Zâyirî, Şafi Ḳulî Beg, Ḳavsî mahlâslı, bir takım âzerî şâirlerinin şiirleri mevcuttur ki, XVII. asra mensûp olduğunu bildiğimiz son iki şâirin eserleri ile bir arada toplanmış olmasına göre, isimleri geçen diğer şâirlerin de bu asra mensup olduğunu tahmin edebiliriz. Bunlardan Şayḫ al-islâm Tabrîzî lâkabını da hâiz olan Mavcî'nin 26 gazeli, onun edebî ehemmiyet ve kıymetini açıkça göstermektedir (Hâlis Efendi kütüphanesindeki bir mecmuada[1]. Leningrad'da Asya müzesi yazmaları arasında bir mecmuada (nr. 311) Mavcî, Mirî Beg, Âvâre Beg adlı üç âzerî şâirinin manzûmelerine tesadüf etmiştim; bu Mavcî'nin bizim bahsettiğimiz şâir olduğu ve diğer ikisinin de yine bu asra mensûp bulunduğu tahmin olunabilir. *Dânişmandân-i Âẕarbâycân*'da hiç bir me'haz gösterilmeyerek ve zamanı tâyin edilmeyerek, sâdece iki türkçe beyiti naklolunan, Eber şehrinden şeyhülislâm Mavcî'nin de, bizim bahsettiğimiz şâir olması muhtemeldir. Bu asırda Hindistan türk saraylarına giden iran şâirleri arasında da âzerî türkçesi ile şiir yazanlara tesadüf ediliyor. Baharlu oymağına mensûp olup, Ekber Şah devrinde büyük bir nufuz kazanan, farsça ve çağatayca şiirleri ile de mârûf olan Bayram Han'ın torunu Mirza Şâhpasand maiyetinde bulunan ve onun ölümüne türkçe bir rubâî söyleyen Kalb-i 'Alî Beg Baharlu (bk. *Ma'âṯir-i Raḥîmî*, II, s. 653) bunlardandır. Yine bu asırda, muhtelif sebepler ile, Türkiye'ye gelen şirazlı 'Anḳâ ve 'İṯrî, gîlânlı Ḥalîmî, isfahanlı Yaḳînâ, Ṭâ'ib gibi, bir takım âzerî şâirleri hakkında osmanlı kaynaklarında mâlûmat vardır. Evliya Çelebi (*Seyâḥat-nâme*, II, 253), Tebriz'de 78 şâir bulunduğunu söyleyerek, bunlardan bâzılarının isimlerini kaydettiği gibi, Diyarbekir'de halk dili ile, yâni âzerî şivesi ile, hezl vâdisinde koşmalar yazan ve Murad IV.'ın takdirini kazanan Kahveci-zâde'den bahsediyor (*ayn. esr.*, II, 50).

XVIII. asrın ilk yarısında yetişen âzerî şâirlerinden bir kaçı hakkında mâlûmata sâhibiz. 1094'te Isfahan'da doğan Mirza Muḥammed Munşî Tabrîzî, yalnız şer'î ve edebî ilimlerde değil, riyâziye, hey'et ve musikî gibi, muhtelif bilgi şûbelerinde de ihâtası olan bir adam idi; türk, arap, fars, efgan, hind dillerini ve eski yazıları biliyordu. İnşası ile meşhur olduğundan Munşî mahlâsını almıştı. Elimizdeki kaynaklar, türkçe şiir yazdığından bahsetmiyorlarsa da, devrin umumî temayülüne göre, her hâlde şiirlerinde ara sıra âzerî dilini de kullandığı tahmin olunabilir (*Dânişmandân-i Âẕarbâycân*, s. 362). Naṣ'a mahlâsı ile yazdığı farsça ve türkçe şiirleri 2000 beyitlik küçük bir *Dîvân* teşkil eden tebrizli Mirza 'Abd al-Razzâḳ (*Dânişmandân-i Âẕarbâycân*'daki 'Abd al-Bâḳî yanlıştır), Şâ'ib te'siri altında kalmış bir şâirdir; Karakoyunlu hükümdarı Cihânşâh torunlarından olup, riyâziyede ve siyakatte mahareti olduğu için, Mâzenderân'da mâliye işlerinde hizmet ediyordu; Nâdir Şah zamanında Tebriz'de büyük bir şöhret kazanmış ve 1158'de orada ölmüştür (Lûtf 'Alî Beg Âẕar, *Âteşkede*, tab. İran, 1277, muasırlar kısmı; tab. Bombay, 1299, s. 430; *Ṣuḥ-i gulşan*, tab. Hind, 1295, s. 517; Selman Mümtaz, *Fukara füyûzâtı* mecm., I, Bakû, 1920). 1134'te, Safevî sefiri

sıfatı ile, İstanbul'a gelerek, parlak bir kabûl gören Murtażā Ḳulī Ḫān'ın da, Nāmī mahlâsı ile, türkçe güzel şiirler yazdığını, kendisini çok takdir eden osmanlı şâirleri ile müşaare ve mülâtefetlerde bulunduğunu biliyoruz (bk. F. Köprülü, *Âzerî edebiyatına âit tetkikler*, Bakû, 1926, s. 46—56). 1140 veyn 1150'de ölen Naşāṭ Şirvānī de bu devir şâirlerindendir (Selman Mümtaz, *Naşāṭ-ı Şirvānī dîvānı*, Bakû, 1925).

IV. Avşarlar, Zendler ve Kaçarlar devri. XVIII—XIX. asırlar.

Safevîlerin sukutundan sonra, âzerî türkçesi, Avşar ve hattâ türk olmayan Zend hânedanları zamanında, saray ve ordu lisanı olmakta devam etti ise de, âzerî edebiyatının inkişafı yavaşladı. Yalnız türk diline âit tetkikleri bundan istisna etmek lâzımdır. Nâdir Şah'ın kâtibi ve vak'anüvisi Astarābād'lı Mirzā Muḥammed Mahdī Ḫān'ın *Sanglāḫ* adlı, büyük türkfars lûgati, bu devirde türkçenin ehemmiyetini gösteren bir eserdir ki, bunun *Mabānī 'l-luġa* adlı ilk kısmı, muhtelif edebî türk lehçeleri (çagatay, âzerî ve osmanlı) hakkında mukayeseli mâlûmatı hâvî bir gramerdir (Denison Ross tarafından, 1910'da *Bibliotheca Indica* külliyatı arasında baslırılmıştır). Anlaşılıyor ki, İran'ın şark memleketlerinde çagatay edebiyatının ve Navā'ī'nin, garp taraflarında da osmanlı edebiyatının nufuzu, safevîler devrinde olduğu gibi, bu devirde de devam etmektedir. Müellif türkmen ve özbek lehçelerinin, farklı olmakla beraber, aynı esastan geldiklerini, osmanlı ve çagatay lehçeleri arasındaki bâzı benzeyişlerin sebeplerini, çagataycaya mukabil, Rum ve İran türkçelerinin (yâni osmanlı ve âzerî lehçelerinin) aynı gramer hususiyetlerini göstérdiklerini anlatmak suretiyle, filolojik müşahede kabiliyetine mâlik olduğunu isbat etmektedir. İran edebiyatında olduğu kadar, türk filolojisi tarihinde de unutulmayacak bir sima olan Mahdī Ḫān'ın resmi, Tiflis müzesindeki bir *Cihānguşā-i Nādirî* nushasındadır (bk. *Macalla-i mihr*, Tahran, II. sayı 7, s. 748). H. Massé'nin, yalnız tarihçi olarak, bahsettiği Mahdī Ḫān'ın türk dili üzerindeki bu çalışmaları, son yıllarda A. N. Samoyloviç'in dikkatini çekmiştir (*Mirza Mehdi-Han, XVIII. asır iran türkoloğu*, Bakû, 1927).

Bu devir âzerî şâirlerinden 1170'te Tebriz civarında Dehḫārḳān (halk dilinde Tufargan) kasabasında ölen ve ehl-i beyte âit muhammes şeklinde mersiyeleri ile şöhret kazanan Niẓām al-Dīn Muḥammed Dehḫārḳānī'yi, 1175'te, Marāġa şeyhülislâmı iken, ölen ve İşrāḳ mahlâsı ile yazdığı farsça şiirleri ile *Riyāż al-futūḥ* adlı mesnevîsinden başka, türkçe şiirleri, mesnevîleri ve mersiyeleri ile de mârûf olan Sayyid Fattāḥ Marāġī'yi, Tā'ib mahlâsı ile türkçe ve farsça şiirler ve bilhassa türkçe mersiyeler yazan ve 1201'de ölen Hoylu Ḥācī Ḫudāverdi'yi zikredebiliriz (bk. *Riyāż al-cannāt*, Üniversite kütüp., fârisî yazmalar arasında). Müellif bilhassa bu ilk iki şâirin türkçe mersiyelerinin büyük bir edebî kıymeti hâiz olduğunu ehemmiyetle kaydetmektedir. Bu devirde, Nâdir Şah'ın ordusunda topçuluk ettiği cihetle, Topçı mahlâsı ile şiirler yazan azerbaycanlı bir şâiri bildiğimiz gibi (*Dānişmandān-i Āẕarbāycān*, s. 87), Zulālī, Aḳa Masīḥ Şirvānī (ölm. 1180), Muştāḳ mahlâslı Muḥammed Ḥusayn Ḫān (ölm. 1194) da yine bu devirde, şöhret kazanmışlardır (bu son iki şâirin bâzı şiirleri, Selman Mümtaz tarafından Bakû'da tab'edilmiştir). Mamafih Nâdir Şah devrinin en şöhretli türk şâiri, Safevîlerin son devrinde yetişmiş olduğunu söylediğimiz Naṣ'a-i Tabrizī'dir; Nâdir Şah 1153—1155 senelerinde Necef'teki meşhur kümbeti tâmir ve tezyin ettirdiği zaman, Naṣ'a-i Tabrīzī buna türkçe tarihler söylemişti (Nâdir devrinde Marv-i Şāhcān vezîri olan Muḥammed Kāẓim'ın, tek nushası Leningrad'da Aysa müzesi kütüphanesinde bulunan *Nādir-nāma*'sinde bu manzûmelere tesadüf olunur). Bu devir türk şâirleri hakkındaki hülâsamızı tamamlamak için, *Âteşkede* adlı şâirler tezkiresi ve farsça şiirleri ile iran edebiyatında mühim bir mevki kazanmış olan Āẕar mahlâslı Luṭf 'Alī Beg'i unutmamak lâzımdır. Begdili kabîlesine mensup olup, 1123 (1711)'te İsfahan'da doğan ve 1781'de ölen Luṭf 'Alī Beg'in, âzerî lehcesi ile de şiirler yazmış olduğu, şimdiye kadar hiç bir kaynakta tesbit edilmemiştir. Tabran'da İran'ın genç ve kıymetli araştırıcılarından Sa'īd Nafīsī'nin kütüphanesindeki bir mecmuada, bu tanınmış edibin türkçe şiirlerine tesadüf ettim. Esasen XVI.—XIX. asırlarda İran'da türk neslinden yetişmiş olan şâirlerin, kaynaklarda tasrih edilmiş olmasa da, mutlaka türkçe şiirler yazdıkları hakkında, yalnız mantıkî bir istidlâle değil, bir çok misâllere de istinat eden kanaatim, bununla tekrar kuvvetlenmiş oldu. Her hâlde, Avşarlar ve Zendler devri, daha doğrusu Safevîlerin son yıkılış yıllarından başlayarak, XVIII. asrın sonuna kadar geçen zaman, iran edebiyatı için olduğu gibi, âzerî edebiyatı için de durgunluk devridir; tezkireleri dolduran yüzlerce İran şâirleri arasında Hātif İsfahānī (ölm. 1198)'den başka kuvvetli bir şâir göze çarpmadığı gibi, âzerî şâirleri arasında da, dinî şiirler yazan bir kaç mersiyeciden başka, mühim bir şahsiyet görülmemektedir.

XVIII. asrın son on yıllarında, askerî ve siyasî muvaffakiyetler ile, mevkiini sağlamlayan Kaçar sülâlesi devrinde, XIX. asırda, fikrî ve edebî bir inkişaf oldu. Fatḥ ʿAlî Şâh'tan başlayarak, bu sülâleye mensup bir takım hükümdarların ve şehzadelerin edebiyat ve ilim ile uğraştıklarını, âlim ve şâirleri himâye ettiklerini, tarihî ve edebî büyük iltikat eserleri vücuda getirttiklerini biliyoruz. Avrupa medeniyeti ile, gerek doğrudan doğruya, gerek osmanlı imparatorluğu ve Rusya vasıtası ile, temas, Tahran ve Tebriz gibi büyük merkezlerde taş basması matbaacılığının kurulması, resmî mecmualar ve yıllıklar ihdası, bu faâliyeti kuvvetlendiriyordu. Daha XVIII. asrın sonlarında, Safevîler devrinde hâkim olan h i n d ü s l û b u dediğimiz tarzın artık iptizâle uğraması, bilhassa Isfahan'daki bir takım şâirleri, san'atta bir yenilik yapabilmek için, moğul istilâsından evvelki bâyük san'atkârları, yâni Selçuklular ve Gazneliler zamanının şiirlerini taklide sevketmişti; bütün XIX. asırda bu cereyanın kuvvetlendiğini görüyoruz. Naṣrāt İsfahānî (ölm. 1244), Şabā (ölm. 1238), Vişāl Şîrāzî (ölm. 1262), Surûş (ölm. 1285), nesirde de büyük bir kudreti olan Ḳā'im Maḳām (ölm. 1251) ve bilhassa bu asrın en büyük şâiri sayılan şirazlı Ḳā'ānî (ölm. 1270), bu yeni cereyanın mümessilleridir. Mamafih bu yeniliğin, daha ziyâde, üslûba münhasır kaldığını, ideoloji bakımından eski hayat görüşünün, eski mevzuların, eski şekillerin XIX. asır sonlarına, hattâ XX. asra kadar devam ettiğini söyleyebiliriz; kasîde ve gazeller, musammatlar, mesnevîler, hiciv ve hezl tarzında eserler, ʿAlî'nin ve imamların menakibi hakkında büyük mesnevîler, muharremde ve tâziye meclislerinde, yâni şiʿî âyinlerinde, okunacak mersiyeler gibi. Ḳā'ānî'nin rakibi olup, nesirde ferisî-i basit adını verdiği sâde dil ile bir takım örnekler yazan meşhur şâir Yaġmā, iran ve türk halk şiirlerinin şekillerine benzeyen bir takım yeni nazım şekilleri icat ederek, bunlar ile muharrem âyinlerinde okunmağa mahsus n e v h a l a r vucuda getirmiştir ki, XIX. asır âzerî şâirleri de mersiyelerinde bu şekilleri taklitten geri durmamışlardır.

Kaçarlar devrinde iran edebiyatının tekâmülü hakkındaki bu umumî mütalâalardan sonra, bu devirde türkçenin ve âzerî edebiyatının inkişafını izaha çalışalım. Kaçar sülâlesi, asırlardan beri İran'da yerleşmiş ve mühim roller oynamış büyük bir türk kabîlesine mensup olmek itibariyle, saraylarında ve orduda türkçe, birinci mevkii işgâl ediyordu. Tarihî kaynaklarda, Kaçar ordusunda farsça bilmeyen türklerden bahsedildiği gibi (bk. *Farsnāme-i Nāṣirî*, II, 289), bu devre âit bir çok garp seyahatnâmelerinde ve osmanlı sefirlerinin raporlarında hükümdarların ve saray halkının türkçe konuştukları tesbit olunur (insl. M. de Kotzebuë *Voyage en Perse à la suite de l'ambassade russe, en 1817*, Paris, 1819, s. 213; A. Saltykoff'un seyahatnâmesi, *Macalla-i mihr*, I, 599). İran edebiyatını himâye eden Kaçar hükümdarları, ana dilleri olan âzerî türkçesi ile eserler yazılmasını da teşvik ettiler. Gerek eskî edebî an'ane, gerek şarkta Ḫîve ve Buhara hanlıkları ve garpta osmanlı imparatorluğu ile mevcut olan siyasî ve medenî münasebetler, osmanlı ve çagatay edebiyatları hakkındaki alâkayı kuvvetlendirmişti. XVIII. asırdan beri askerî teknikte, mimârîde ve tezyinî san'atlarda garp tesiri altında kalmağa başlayan osmanlı cemiyetinin, daha Safevîlerin son devirlerinde iran san'atı üzerinde müessir olmağa başladığını düşünürsek, Kaçarlar devrinde, garplılaşan Türkiye'nin, İran için, muhtelif sahalarda bir örnek olmasının sebeplerini daha iyi anlarız. Kaçarlar devrinin meşhur müelliflerinden olup, Maftûn mahlâsı ile yazdığı eserlerden başka, tarihî eserleri ile de şöhret kazanan ʿAbd al-Razzāḳ Beg Dunbulî (1176—1243), Safevîlerin inkiraz yıllarına âit olarak, lâtinceden türkçeye tercüme ve İbrahim Müteferrika tarafından tab'edilen *Târîḫ-i sayyāḥ*'ı türkçeden farsçaya çevirmiştir (bk. *Dānişmandān-i Āzarbāycān*, s. 353—357). Garp ilimlerini İran'a tanıtmak için, Tahran'da 1852'de bir darülfünun açılması ve ilk müdür olarak, XIX. asır İran'ının büyük mütebahhir ve müellifi H i d ā y a t mahlâslı Riżā Ḳulî Ḫān'ın getirilmesi, Avrupa ilmine ve tekniğine âit, oldukça zengin bir tercüme edebiyatına mâlik olan osmanlıcanın, yüksek sınıflar arasında, daha büyük bir ehemmiyet kazanmasına sebep oldu. Esasen Kaçarların askerî ve idarî teşkilâtlarında ve saray âdetlerinde de osmanlı imparatorluğunun tesiri çok bârizdir.

İran münevverleriuin çagatay edebiyatına ve Navāʾî'nin eserlerine karşı eskiden beri duydukları büyük alâka, XIX. asırda da devam etti. Ancak osmanlı eserlerini kolayca anlayan âzerî türkleri, çagatay edebiyatını anlamak için, bu edebî dilin gramerini ve lûgatini öğrenmeğe muhtaeclılar. İşte bu maksat ile XVIII. asırda başlamış olan filolojik çalışmalara bu asırda da devam edildi. Muḥammed Ḫoyî'nin veliaht ʿAbbās Mirza'ya takdim ettiği *Ḫulāṣa-i ʿAbbāsî*'si, Muḥammed Şâliḥ İsfahānî'nin Nāşir al-Dîn Şâh'a ithaf ettiği *Al-tamīġa-i Nāṣirî*'si, bu cereyanın mahsûlleridir (Thury Josef, *A Közep-Azsiai Török Nyelv Ismertétesel*, Budapest, 1906, türk trc. için bk. *MTM*, II, 207—233). Mamafih bu asırda çagatay diline âit yazılan en mühim eser, kazvinli Fatḥ ʿAlî Ḳaçar adlı bir

müellifin, uzun mesaiden sonra, 1841'de tamamlayıp, Nāṣir al-Dīn Şāh'a ithaf ettiği *Bahcat al-luġāt* yahut *Laġāt-i atrākīya* adlı büyük lûgat kitabıdır. İptidâ T. Josef'in ilim âlemine tanıttığı bu eserin (*A „Behdset-ül-lagat"*, Budapest, 1903) yeni ve gâlibâ daha iyi bir nushasını bulan A. Romaskeviç buna dâir „Yeni bir çagatay-fars lûgatı" adı ile bir makale neşretmiştir ki (*Ali Şîr Nevâî*, Leningrad, 1928, s. 83—100; türk. trc., *TM*, IV, s. 281—293), bu sâyede de Kaçarlar devrinde çagatayca'ya karşı gösterilen büyük alâka hakkında mühim mâlûmat edinebiliyoruz. Evvelâ anlıyoruz ki, şarkî İran'da çagatay dil ve edebiyatını iyi bilenler mevcuttur; mamafih İran'ın muhtelif yerlerindeki şâirler ve münevverler arasında, Nāşir al-Dīn Şāh başta olmak üzere, bu hususta büyük bir alâka vardır. Ḥueeat mahlâsı ile, farsça şiirler yazan erivanlı şâir ve âlim Mirzā Muḥammed, bu devirde çagatayca şiirler yazdığı gibi, meşhur şâir Ḳā'ānī de iyi çağatayca biliyordu ve müellifimiz, eseri için, bu ikisinden de çok istifade etmişti. Bu devrin meşhur şâiri Naşāṭ da, yetmiş yaşında olduğu hâlde, çagatayca'daki bilgisini arttırmak için çalışmış ve bu lehce ile, manzûm ve mensûr, bâzı Parçalar yazmıştı (*Gancîna-i Naşāṭ* adlı mecmuasında; bu hususta bk. Rieu). Görülüyor ki, Kaçarlar devrinde İran türk şâir ve münevverleri, yalnız âzerî edebiyatına değil, osmanlı ve çagatay dil ve edebiyatlarına karşı da, kuvvetli bir alâka beslemekte devam ediyorlardı.

Bu umumî izahattan sonra, Kaçarlar devrinde yetişen âzerî şâirleri hakkında, etraflı bir hulâsa yapabiliriz. Bu asra âit olarak, 'Abd al-Razzāḳ Dunbulī'nin *Nigāristān-i Dārā*'sı, Asrar'ın *Ḥadīḳat al-şu'arā*'sı gibi, bir takım şu'arâ tezkireleri ve daha sonraları yazılmış bâzı tezkireler ve tercüme-i hâl kitapları elde bulunduğu gibi, bir takım şâirlerin divanları da tabedilmiş olduğundan, elimizde kâfi derecede mâlzeme bulunuyor. Yalnız türkçe değil, farsça da yazan bu iki dilli şâirler arasında, kaynaklarda türkçe yazdıkları tasrih edilmeyenlerden bir çoklarının türkçe eserlerine tesadüf edildiğini unutmamak icap eder. Mamafih biz daha ziyâde türkçe yazmakla şöhret kazanmış olanların başlıcalarını zikredeceğiz. Kaçar sarayı mensupları arasında, babası Nâdir Şah devrinde Azerbaycan vezirliğinde bulunmuş olan Banda mahlâslı Mirzā Muḥammed Rāzī, bilhassa mühimdir: üç dilde şiir ve kitâbete muktedir olan, Fatḥ 'Alī Şāh'ın Napolyon'a yolladığı meşhur mektubu yazan, tarihî ve edebî muhtelif eserleri olan ve türkçe bâzı risâleleri farsçaya tercüme eden bu tebrizli edipten başka, Çākar mahlâslı Ḥusayn Ḳulī Ḫān'ı, 'Abbās Mirza şâirlerinden matbû divan sâhibi 'Âciz mahlâslı, Ḫalīfa Muḥammed'i ve bilhassa Muḥammed Şah'ın medhiyecisi ve matbû divan sâhibi Abu'l-Ḳāsim Nabātī (ölm. 1262)'yi unutmamalıdır; Macnūn Şāh ve Ḫān Çobānī mahlâslarını da kullanan bu mutasavvıf şâir Ḥāfiẓ Şîrāzî'nin hayranı idi; klâsik şiirlerinden başka, mahallî besteler ile okunmağa mahsus, *kereml*, *gereylî* gibi, halk şiirleri tarzında manzûmeler de yazmıştır. Fatḥ 'Alī Şāh devrinde Marāġa şeyhülislâmı olup, muhtelif eserlerinden başka, türkçe bir çok şiirleri olan Âtaşî, Mabhūt ve Dîvâne, 'Abbās Mirza devrinde umumî ictimalarda *Ravżat al-şuhadā'* okumakla ve bilbedâhe şiirler söylemekle şöhret kazanan Çartāb (Çarḫ-tāb) mahlâslı Ṣādiḳ, 'Ārif (ölm. 1220, Karabağ) Muḥammed Şāh devrinde Afsar mahlâslı Mirza 'Abd Allāb Ordūbādī, hoylu Molla Mihr 'Alī ileri gelen şâirlerdendi. Dunbulī kabilesine mensup, tebrizli Ḫayrān Hanım, 'Abbās Mirza'nın annesine ve kız kardeşine yazdığı methiyeleri de ihtiva eden 4.500 beyitlik farsça-türkçe divanı ile şöhret kazanmıştı (bk. *Macalla-i armaġān*, IX, 307). XIX. asırda, çoğu farsça ve türkçe, bir kısmı da yalnız türkçe şiirler yazmış, bâzıları divan tertip etmiş daha bir yığın isimlere tesadüf olunur ki, bunların en meşhurları, imâmlar için methiye ve mersiyeler tertip etmiş olanlardır. *Kanz al-maṣā'ib* adlı matbû eseri ile mârûf Ḳumrī mahlâslı derbendli Mirza Muḥammed Taḳī (1235—1309), matbû divan sâhibi Rācī (1247—1293), mersiyeci Purġam (divanını 1280'de tamamlamıştır), Kerbelâ fâciasına âit altı ciltlik eseri Tebriz'de muhtelif defalar basılmış olan Dahīl mahlâslı maragalı Molla Ḥusayn, farsça-türkçe divanı Tebriz'de müteaddit defalar basılan Dilsüz mahlâslı Muḥammed Amīn Tabrīzī (ölm. 1250'den bir az sonra) ve farsça-türkçe divanı Tebriz'de 2 defa tabedilen ve lâtifeleri ile meşhur olan La'lī mahlâslı Mirza 'Alī Han (1261—1325) gibi. Ḳumrī, *Kanz al-maṣā'ib*'inde, kendisinden evvel manzûm ve mensûr olarak, Kerbelâ fâciasına dâir eserler yazmış, Mīr Fattāḥ Marāġī, Muḳbil, Maḥzūn, Aḳa Bāḳir, Cavharī, Ḥākī, Sarbāz gibi, nâsir ve şâirleri zikrediyor ki, bunlar XVIII.—XIX. asırlarda şöhret kazanan mersiyeci (yahut nevhacı)'lerdir; bunlardan bâzıları bu eserleri tāziye [b. bk.] meclislerinde okumakla da mârûf oldukları için, onlara *ḳıssa-ḫᵛān* yahut *ravża-ḫᵛān* adı da verilir. Bunlardan başka, hezl ve hiciv vâdisinde şiirler yazmakla şöhret kazanmış bir takım şâirler daha vardır ki, Cānī mahlâslı Mirza Aḳa-Cān Ḳaracadāġī, Molla

Cabbār Tabrîzî, Şukūhî mahlâslı Ḥâcî Mahdî Tabrîzî (ölm. 1314) ve bilhassa Nāşir al-Dîn Şāh devrinde çok şöhret kazanarak, müteaddit defalar tabolunan *Şa'labîya* (son tabı Tebriz, 1348, İlmiye matbaası) adlı, hezl-âmiz mesnevî sâhibi Muḥammed Bāḳir Ḥalḫālî bunlardandır. Bir tilkinin mâcerasını tasvir eden bu temsilî manzûmede, tilki, ahundlar sınıfının yalancı dindarlığını temsil etmektedir. İşte İran devleti sahasındaki âzerî türkleri, son zamanlara kadar, bir edebî teceddüt vucuda getiremeyerek, bu eserler ile iktifa ettiler; XX. asırda İran'daki ilk meşrutiyet hareketlerinde bâzı şâirler, bu yeni ideolojiyi terennüm eden, bâzı şiirler yazmışlarsa da, bu cereyan mahdut kalmış ve âzerî edebiyatında teceddüt, ancak rus hâkimiyeti altına geçtikten sonra, garp medeniyeti ile temas edebilen ve osmanlı türkleri ile sıkı medenî münasebetlerde bulunan Kafkasya türkleri arasında vucuda gelebilmiştir. Rizā Şāh Pahlavî devrinin müfrit nasyonalist idâresi, İran türkleri arasında âzerî türkçesinin, edebî bir dil olarak, mekteplerde, tiyatroda ve matbuatta istimâlini kat'î surette men'etmiş olduğu gibi, mühim bir kısmı türk olan, bâzı müfrit acem milliyetçileri de „İran türklerinin esasen acem aslından olup, moğul istilâsından sonra, zorla türkleştirildikleri" gibi, tarihî hakikatlara tamamiyle aykırı bir iddiâda da bulunmaktadırlar. (Mamafih Mirza Muḥammed Ḳazvînî gibi, bu türlü asılsız iddiâları tervic etmeyen bir takım ciddî âlimlerin mevcudiyeti de unutulmamalıdır).

XIX. asır âzerî şâirlerinden bir kısmı, Nâdir Şah'ın ölümünden sonra âdetâ müstakil bir hayat süren küçük Kafkasya hanlıklarında yetişmişlerdir. Tıpkı cenubî Azerbaycan'da olduğu gibi, yerli halkın ezici ekseriyeti türklerden mürekkep olduğu için, burada türk edebiyatının, bilhassa halk arasında, büyük bir ehemmiyeti vardı. Mamafih burada yetişen âzerî şâirleri ile İran'ın sâir sahalarındaki şâirler arasında, ne dil, ne nazım şekilleri, ne de ideoloji itibariyle, hiç bir fark yoktur. Derbend'den başlayarak Tebriz'e kadar, bütün âzerî sahasında, türk edebiyatı, XIX. asır ortalarına kadar, aynı vasıfları göstermiş, yâni müşterek ve umûmî bir tekâmül seyri tâkip etmiştir. 1813 Gülistan ve bilhassa 1828 Türkmen-Çay muahedeleri ile Kafkas türkleri rus hâkimiyeti altına girdikten sonra bile, maddî ve mânevî kültür bakımından, İran ve rus hâkimiyetleri altındaki bu türk sahasının vahdeti uzun müddet sürmüş, hattâ daha sonraları da, İran ve Kafkas türkleri arasındaki mânevî münasebetler kuvvetle devam etmiştir. Bu devir Kafkas şâirleri arasında, **Vāḳif** mahlâslı, Molla Panāh (ölm. 1210 veya 1212 = 1795/1796 veya 1797/1798), İran türkleri arasında az çok unutulmuş olmasına rağmen, Kafkas türklerinin en meşhur şâiridir ve muasırları olan Vadādî (ölm. 1223 veya 1224), 'Ārif (ölm. 1220) gibi şâirlerden başka, XIX. asırda yetişen bir çok Kafkas şâirleri üzerinde de müessir olmuştur. İran türk şâirlerinin eserlerinden tamamiyle farksız mahsûller veren bu yüzlerce şâir arasında Sālik (1195—1258), *Galistān-i İram* adlı farsça mühim bir tarihî eseri ve daha sâir te'lifleri olan **Ḳudsî** mahlâslı 'Abbās Ḳulî Ağa (1208—1261; tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *Türk halk edebiyatı ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1935; *JA*, CCVII, s. 149—157), Karbalā'î 'Abd Allāh (1196—1255) ve muasırlarından Vālih zikrolunabilir. Fakat Vāḳif'ın en mühim ve en orijinal muakkibi olarak, **Ẕākir** mahlâslı Ḳāsim Beg (1194—1274; diğer bir rivâyete göre, 1205—1271)'i göstermek lâzımdır. Ẕākir'in muakkipleri arasında da bilhassa Sayyid 'Aẓîm Şîrvānî (1251—1308) büyük bir şöhret kazanmıştır ki, külliyatı (divan ve mesnevîler) 1313 ve 1315'te Tebriz'de, 2 cilt olarak, neşredilmiştir. Bu esnada Kafkasya'da edebî hayatın kuvvetli bir inkişafa mazhar olduğunu görüyoruz. O sırada biri Karabağ'da *Maclis-i ḫāmūşān* nâmında, diğeri de Şamahı'da *Bayt al-şafā* ismi altında, iki edebî mahfel vardı ki, buralarda toplanan şâirler (Sayyid 'Aẓîm, 'Āşî, Navras, Ḳudsî, Şafā, Sālik v.s.) birbirleri ile müşaare ederler, mektuplaşırlar, zarîf ve nükteli şakalarda bulunurlardı. Bu devir Şirvan şâirlerinden **Bahār** mahlâslı Mirza Naṣr Allāh (1247—1300), farsça-türkçe divanı ve farsça mesnevîleri ile, İran'da şöhret kazanmıştı (bk. Hidâyet, *Macma' al-fuṣaḥā'*). F. Bodenstedt'in *Die Lieder des Mirza Schaffy* (1881) adlı eseri ile, garpta da şöhret kazanan Mirza Şafî' (takriben 1792—1852)'in **Vāżiḥ** mahlâsı ile yazdığı bâzı şiirler âhiren neşrolunmuşsa da, XIX. asır âzerî edebiyatında bu şâirin mühim bir rolü olmadığı görülüyor (Ahmed Caferoğlu, *Mirza Şafi'*, *TM*, II, 261 v.dd.).

Altı asırlık bir hayata mâlik olan âzerî edebiyatının tarihî tekâmülünü, en umumî hatları ile, hulâsa ettikten sonra, bunun umumî karakterlerini de kısaca izah edebiliriz. İran kültürünün ve fars edebiyatının şiddetle müessir ve hâkim olduğu coğrafî-etnik bir muhitte vucuda gelen ve ilk asırlarında Anadolu türk edebiyatı ile âdetâ müşterek ve muvazî bir tekâmül yolu tâkip ettikten sonra, XVI. asırdan başlayarak, müstakil bir hayat geçiren bu edebiyat, fars edebiyatı ile rekabete çalışmakla beraber, bir türlü onun eski hâkimiyetini kıramamış ve onun yanında dâimâ ikinci plânda kalmıştır. Bundan dolayı bu edebiyatta **nesir**

nevilerinin — msl. osmanlılarda olduğu gibi — inkişaf edemediğini görüyoruz. Gerçi bâzı didaktik eserler, tercümeler ve inşa parçaları, Fuzûlî'nin *Ḥadîḳat al-su'adā*'sı tarzında Kerbelâ vak'asına âit, şi'î türk halkının tâziye meclislerinde okunmağa mahsus, eserler yok değildir; lâkin bunlar dâimâ mahdut kalmış, türkçe kadar farsçaya da vâkıf olan iki dilli âzerî şâir ve müellifleri, geniş halk kütlesini alâkalandıran dinî mevzûlar dışında, eserlerini dâimâ farsça yazmışlardır. İşte bu vaziyet, çağatay ve bilhassa osmanlı edebiyatlarına nisbetle, âzerî edebiyatını daha ziyâde bir n a z ı m edebiyatı mâhiyetinde bırakmış ve n e s i r nevilerini de ihtivâ eden geniş bir edebiyat şekline girmekten men'etmiştir. İran edebiyatının, yalnız âzerî değil, daha ondan evvel çağatay ve osmanlı edebiyatlarının teşekkülü üzerinde icra ettiği büyük ve umûmî te'sir, türk edebiyatının bu üç büyük şûbesinin de aynı kadro içinde inkişaflarına ve müşterek vasıflar taşımalarına sebep olmuştu. Lâkin, diğer iki lehce edebiyatından farklı olarak, âzerî edebiyatında, İran te'siri altında vücuda gelmiş bâzı hususiyetler vardır ki, bunlar kısmen dile, kısmen ideolojiye âittir. D i l bakımından, daha Ḥabîbî'den — hattâ daha evvelkilerden — başlayarak, farsçanın âzerî lehcesi üzerinde bozucu te'sirler yaptığını, fars dilinin bünyesine mahsus bir takım şekillerin âzerî şâirleri tarafından, olduğu gibi, kullanıldığını görüyoruz. XVI. asra kadar garbî oğuz lehcesi ile müşterek bir çok hususiyetler gösteren edebî âzerî lehcesi, sonradan gittikçe artan bir tarzda, ondan ayrılmağa başlamış, iranlı unsur ile ihtilât neticesinde, halkın konuşma dilinde de çoğalan fars te'siri, yazı dili üzerinde kendini daha çok göstermiştir. Şüphe yok ki, Şâh İsmâ'îl'in kullandığı edebî dil, msl. XIX. asır mersiyecilerinin dillerine nisbetle, halk dilinden daha uzak, daha sun'î ve osmanlı lehcesine daha yakın olmakla beraber, acem te'sirine daha az mârûz kalmıştı. İ d e o l o j i bakımından, âzerî edebiyatı, şi'î iran muhitinin dinî hislerini git-gide daha kuvvetli bir şekilde aksettirmiş ve Kaçarlar devrinde, iran şiirinin o sırada tâkip ettiği cereyana uygun olarak, umûmî manzarası ile, tâziye meclislerine, mahsus dinî bir edebiyat şekli göstermiştir. İşte bu suretle, sünnî türkmenlerin, özbeklerin ve osmanlıların edebiyatı ile âzerî edebiyatı arasında büyük ayrılıklar hâsıl olduğunu görüyoruz. Gerçi bu edebiyatta lâdinî mevzûlar, hezl ve hiciv nevileri, aşk ve şarap şiirleri, hattâ Bâḳir Ḥalḥālî'nin *Ṣa'labîya*'sında olduğu gibi, ruhânîler sınıfının mürâilîği ile eğlenen, ictimaî tenkit mâhiyetinde eserler yok değildir; lâkin dinî mevzûlara nisbetle, bunlar çok mahdut kalıyor; âzerî sahasındaki sünnî azlıkları arasından yetişen şâirler de bu edebiyatın bu umûmî manzarasını değiştiremiyorlar. İşte bir taraftan bu ideoloji ayrılığı, diğer taraftan çağatay ve osmanlı edebî lehcelerinin tazyiki ve nihayet acem edebiyatının gittikçe artan tahakkümü, âzerî edebiyatının nufuz sahasını gittikçe daraltmış, cenubî ve şimâlî Azerbaycan'a inhisar ettirmiş ve bu edebiyat böylece, XVIII. ve XIX. asırlarda, âdetâ m a h a l l î bir mâhiyet almıştır. Son asırlarda yetişen şâirlerden bir çoğu, yalnız yetiştikleri muhitte kısa bir zaman şöhret kazanmışlar ve osmanlı yahut çağatay sahalarına nufuz edebilmek şöyle dursun, eserlerini bütün âzerî dâiresine yaymağa bile muvaffak olamamışlardır.

Âzerî edebiyatının başlıca hususiyeti, daha XV. asırdan başlayarak, türk halk edebiyatı an'anelerinin kuvvetli te'siri altında kalmasıdır. Âzerî sahasında oğuz an'anelerinin niçin kuvvetli ve canlı kaldığını, yukarıda tarihî ve etnik sebepler ile izah etmiştik. Bir taraftan şi'î iran kültürünün ve diğer taraftan klâsik edebiyatın yukarı tabakalardan geniş halk kütleleri arasına kadar inmesi, bu an'anelere yeni bir şekil vermekle beraber, onun kuvvetini sarsamadı. Ozanların yerine geçen âşıklar (saz şâirleri), yarı göçebe kabîlelerden beylerin ve hanların saraylarına kadar, her yerde seviliyordu. İran'ın her tarafında olduğu gibi, türk sahalarında da feodâl müesseselerin devamı ve bunun doğurduğu hayat şartları, bu hususta şüphesiz müessir oluyordu. İşte bu vaziyet sebebi ile, klâsik iran şiirini taklit ederek, arûz vezni ile kasîdeler, gazeller ve mesneviler yazan âzerî şâirleri bile, halk âşıkları tarzında, yâni hece veznini ve halk nazım şekillerini kullanarak, *türkü*, *türkmânî*, *varsagı*, *bayatî*, *avşarî*, *keremî*, *şikeste*, *gereylî*, *hayderî* gibi, yerli besteler ile söylenmeğe mahsus, manzûmeler yazıyorlardı. XVI. asır şâirlerinden bayburtlu Muḥammed Beg varsagılar yazmakla şöhret kazanmış olduğu gibi, yine bu asrın ikinci yarısında, Rey ve Şahriyâr havâlisindeki Varsak kabîlesine mensûp Ṭahmāsp Ḳulî Gul (ölm. 1024)'ün, önce Kandahar'da ve sonra da Hindistan türk saraylarında, varsagı ve türkü okumakla şöhret kazandığını ve başka türkücülere tefevvuk ettiğini biliyoruz (bk. *Ma'āṣir-i Raḥîmî*, III, 1696). Yine bu asırda, Aḳa Muḥammed Nāmî'nin ı r a k ahenginde ve t ü r k î usûlündeki tasniflerinin İran ve Hindistan'da büyük rağbet kazandığını aynı kaynaktan öğrenmekteyiz (III, 1689). Bir takım âzerî şâirlerinin ve bilhassa Nabātî'nin divanlarında tesadüf ettiğimiz g e r e y l i l e r d e n bir numûneyi de Nāṣir al-Dīn Şah'ın Ṭûs sefernâmesin-

de (s. 112) görmekteyiz. Hulâsa osmanlı ve âzerî saz şâirlerinin kullandıkları, koşma, destan, tecnis ve münazara gibi, hece vezni ile yazılan her türlü şekil ve neviler, arûz veznini ve klâsik şekilleri âzamî muvaffakiyetle kullanan âzerî şâirleri tarafından eskiden beri ihmâl edilmemiştir. Hâlbuki çagatay ve osmanlı şâirleri, halk edebiyatına ve âşık şiirlerine mahsus olan hece veznini ve nazım şekillerini dâimâ istihfaf etmişler ve klâsik şiiri halk edebiyatı an'anelerinden, kabil olduğu kadar, uzak tutmağa çalışmışlardır.

V. Âzerî edebiyatında teeddüd devri.

XIX. — XX. asırlar.

1. Birinci devir (1905'e kadar). Nâdir Şah'ın zuhûru, rusların Kafkasya ve İran hakkında besledikleri istilâ niyetlerini ve bu husûsta giriştikleri bâzı hareketleri durdurmuştu. Safevîlerin son dağılma yıllarında, hem rusların büsbütün cenuba inmelerine mâni olmak, hem de kolay zaferler ile halkı oyalamak için, Bâbıâli tarafından tâkip edilen futuhat siyaseti de, Nâdir Şah'ın askerî kudreti karşısında, iflâs etmişti. Lâkin, onun katlinden (1747) Kaçar sülâlesinin İran'da kuvvetle yerleşmesine kadar geçen karışıklık yıllarında, şimâlî Azerbaycan'daki âzerî türkleri, birbirine rakip küçük hanlıklara ayrılmak suretiyle, büyük bir siyasî zaafa uğradılar. Rus imparatorluğu Kafkasya'daki bu buhranlı vaziyetten istifade ederek, siyasî ve askerî her türlü vasıtalar ile, nufuz ve hâkimiyetini yavaş yavaş cenuba doğru genişletmeğe başladı. Bu harekete mâni olmak isteyen Kaçar devleti, başlangıçta bâzı muvaffakiyetler kazandı ise de, sonradan bu mukavemet kırıldı. Gülistan (1813) ve bilhassa Türkmen-Çay (1828) muahedeleri şimâlî Azerbaycan türklerinin artık İran ile hiç bir alâkaları kalmadığını ve cenubî Azerbaycan'daki türklerden tamamiyle ayrı bir mukadderata tâbi olacaklarını gösteren vesikalardır. Rus idaresi, küçük hanlıkları kaldırarak, eski dâhilî harplere son vermek ve memleketin ham maddelerini alarak, karşılığında rus mallarını sürmek suretiyle, eski feodal hayata, onun bağlı olduğu iktisadî sisteme ve İran'ın medenî tesirlerine kuvvetli darbeler vurdu. Çarlık idaresi, türk köylüsünü topraksız bırakmak, şî'î-sünnî münaferetini körüklemek, münbit sahalara rus köylülerini yerleştirmek, hıristiyan azlıklara bir takım faydalar temin etmek gibi, idârî ve iktisadî muhtelif tedbirler ile, âzerî türklüğünü tazyika çalışıyordu. Fakat buna rağmen, muntazam ve merkeziyetçi bir idârenin temin ettiği âsâyiş, iptidâ sırf maksatlar ile yapılan demir yolları, limanlar, yollar, sonra, mâden işletme tesisatı, bilhassa Bakû petrol ocaklarının büyük Avrupa sermâyesinin yardımı ile işletilmesi, bir taraftan nüfusun çoğalmasına, diğer taraftan da hayat şartlarında büyük değişiklikler vucuda gelmesine sebep oldu. Genişleyen ve medenî vasıtalar ile techiz edilen şehir ve kasabalarda, rus ve Avrupa fabrikalarının mâmulâtını köylere kadar dağıtan bir tâcir sınıfı peydâ oldu. Çarlık idâresinin bir takım imtiyazlar ile kendisine bağladığı büyük toprak sâhibi han ve bey çocukları gibi, bu tâcir sınıfının çocukları da Kafkasya'daki rus mekteplerinde yahut büyük rus şehirlerindeki müesseselerde okuyarak, garp medeniyetini ve tekniğini öğreniyorlardı. Rus dili ve edebiyatı âzerî münevverleri arasında yayılıyor ve bunun neticesi olarak, aristokrasi ve burjuvazi sınıflarında yavaş yavaş yeni bir dünya görüşü hâkim olmağa başlıyordu. Ruhânî sınıfın, temsil ettiği eski şi'î ideolojisi, geniş halk tabakası arasında henüz kuvvetini kaybetmiş değildi; mânevî nufuz ve mevkîlerini ve buna sıkı-sıkıya bağlı olan maddî menfaatlerini elden kaçırmamak için, ruhânî sınıf mensupları, bu yenilik hareketlerine karşı şiddetle mücadeleden geri durmuyorlardı; eski ideolojiye sâdık bir kısım beyler ve hanlar da onlara yardım etmekte idiler. Lâkin cemiyetin bütün hayat şartlarını değiştiren ictimaî zaruretler karşısında, artık mukavemete imkân yoktu.

Rus hâkimiyeti altına düşen şimalî Azerbaycan türk cemiyetinin geçirdiği bu ictimaî ve iktisadî inkişaf, fikir ve edebiyat sahalarında da büyük neticeler verdi; rus lisan ve edebiyatını pek iyi bilen ve âzerî edebiyatının eski an'anelerine de yabancı olmayan Mirza Feth Ali Ahund-zâde (Aḫundov), mevzûları yerli hayattan alınmış ve halk dili ile yazılmış muhtelif piyesleri ve *Yūsuf Şāh* adlı hikâyesi ile, yeni âzerî edebiyatının esaslarını kurdu. Feodâl âzerî cemiyetinin kusurlarını, çürüklüklerini, fena an'anelerini, bu cemiyetin mânevî rehberi olan müctehitler ve ahundlar sınıfının müraiiliğini, câhilliğini ve menfaat düşkünlüğünü tehzil ve tenkit eden bu eserler, yeni teşekkül eden ve rus edebiyatı vasıtası ile aldığı garp fikirleri te'siri altında bulunan münevver sınıfın ideolojisini göstermektedir. Mirza Feth Ali'nin esasını kurduğu yeni âzerî edebiyatı, san'at bakımından ziyâde, ideoloji bakımından mühimdir. Gerçi ruhânî sınıfın müraiiliğini tezyif ve teşhir etmek, ictimaî hayatın bâzı gülünçlükleri ile eğlenmek, âzerî edebiyatı için büyük bir yenilik sayılamazdı; eski edebiyat mahsûlleri arasında bu yolda yazılmış hezl ve hiciv vâdisinde bir çok şiirler mevcuttur. Lâkin Mirza

Feth Ali bunu, roman ve piyes gibi, şark edebiyatlarında o zamana kadar bilinmeyen, yeni şekillere müracaat ederek yaptı ve bu suretle, o zamana kadar çok iptidaî bir hâlde bulunan âzerî nesrini, yeni ideolojinin yayılması için, bir vasıta olarak kullandı. Molière'i ve rus edibi Gogol'ü pek iyi bilen Feth Ali, doğrudan doğruya içinde yaşadığı türk cemiyetinden aldığı tipleri cidden muvaffakiyetli bir surette yaşatmağa muktedir olmuş ve gâyesine ulaşmak için, kabil olduğu kadar, halk diline yakın bir lisan kullanmıştır. Arap alfabesinin ıslâhı için ciddî surette çalışan ve tasavvurlarını İran'da ve Türkiye'de tatbik sahasına koydurmak için, büyük gayretler sarfeden Feth Ali ayrıca bir takım şiirler de yazmışsa da, bu hususta hiç bir yenilik gösteremeyerek, eski edebî an'anelere sâdık kalmıştır. Mamafih mensûr eserleri ve mektupları âzerî cemiyetini garplılaştırmak için sarfettiği faâliyetin derecesini gösterebilir. O sıralarda Kafkasya türklerini kültür bakımından, asırlarca bağlı oldukları şi'î-iran nufuzu dâiresinden kurtarmak isteyen ve bunda siyasî bir menfaat de gören çarlık idaresi, iptidâ bu cereyanı müdafaa ve teşvik etti. Rus umûmî vâlisi Vorontsov, Mirza Feth Ali'nin piyeslerini ilk defa Tiflis'teki sarayında oynattığı gibi, bunlar 1859'da mareşal Baryatinskiy'ye ithaf edilerek, neşrolundu. Mirza Feth Ali'nin en kuvvetli eserlerinden olan *Hacı-Kara* adlı komedyası 1873'te Bakü'da oynandı. Onun piyeslerinden bir çoğu muhtelif Avrupa dillerine tercüme edildiği gibi, farsçaya da tercüme edilmiş ve yeni iran edebiyatında tiyatro nev'inin inkişafında, âdetâ ilk örneklerden birini teşkil etmiştir. Çarlık idaresinin yeni âzerî edebiyatının bu ilk garplılaşma hareketini himâye etmesinde bir takım siyasî sebepler bulunduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Sâdık bir rus memuru olan Feth Ali'nin müdafaa ettiği yeni ideoloji, âzerî türkleri arasında rus kültürünün yayılmasını isteyen bir kısım aristokrat ve burjuva sınıflarının kanaatlerini temsil ediyordu. Orta çağ telâkkilerine bağlı kalan şi'î müctehidleri, sünnî mollaları ve dervişler ise, bu garplılaşmak hareketini ruslaşmak şeklinde tefsir ederek, şi'î-iran veya sünnî-osmanlı kültürlerine bağlı kalmak, yâni orta çağ islâm medeniyeti çerçivesinden dışarı çıkmamak istiyorlardı.

Feth Ali'nin açtığı bu yeni cereyan, umûmî hayatın inkişafı ile müterafik olarak, yavaş fakat kat'î adımlar ile ilerledi; msl. 1862'den itibâren, tiyatro hayatında kuvvetli bir inkişaf başladı. Başta Feth Ali Ahund-zâde'nin en kuvvetli muakkibi Necef Bey Vezirli olduğu hâlde, Haşim Bey Vezirli, Abdürrahim Bey Hakverdi, Sultan Mecid Gani-zâde, doktor Neriman Nerimanof, Süleyman Bey Ahund-zâde gibi muharrirler, 1905 rus inkilâbına kadar, büyük zorluklar ile çarpışarak, türk tiyatrosunun terakkisine çalıştılar. Bedî'î kıymet itibariyle, bu eserlerin pek ehemmiyeti olmamakla berâber, Kafkasya türk cemiyetinin eski hayattan çıkması ve yeni ideolojinin yayılması bakımından, ictimaî ehemmiyetleri büyüktür. Bu hareketle müterafik olarak, gazeteciliğin de başladığını görüyoruz. 22 temmûz 1875'te *Ekinçi* nâmı ile, ilk âzerî-türk gazetesi neşrolunmağa başladı. Hasan Bey Zardâbî (1841—1907) tarafından, ayda iki defa, neşredilen gazete, üç sene devam ettikten sonra, çarlık idâresi tarafından kapatıldı. Her hâlde, Feth Ali'nin başladığı teceddüd hareketinde Hasan Bey'in de büyük bir rolü vardır. 1879—1884 yıllarında, Tiflis'te, Ünsî-zâdeler tarafından neşredilen *Ziyâ* ve *Ziyâ-i Kafkâs* gazeteleri ile 1883—1891 yılları arasında, yine Tiflis'te, çıkan ve arapça-farsça kısımları da mevcut olan *Keşkül* ve 1903—1905 yıllarında çıkan *Şark-i rûs* gazeteleri, 1905 rus inkilâbına kadar neşredilen türk gazeteleridir. Çarlık idaresinin şiddetli sansürüne, ruhânî sınıfın ekseriyetle irticaî temayüllerine, halk kütlesinin câhilliğine ve lakaytlığına rağmen, bin bir zorluk ile çıkan bu gazetelerde, ictimaî meseleler, yeni usûl mektep ve maarif ihtiyacı, kadın hürriyeti, dil ve alfabe meseleleri mühim bir mevkî tutuyordu. Rus mekteplerinde okumuş, rus dili ve edebiyatını ve o vasıta ile garp medeniyetini öğrenmiş olan bu muharrirler, san'at düşüncesinden ziyâde, 1860'tan beri bütün Rusya'da kuvvetli bir cereyan hâlini alan halkçılık fikirleri ile meşbû idiler; milliyet düşüncesinden ziyâde, müslümanlık tesanüdü telâkkisi onlarda daha hâkimdi. Bu eserlerdeki nesir nevîlerinin gösterdiği bu inkişafa mukabil, nazım sahasında henüz hiç bir yenilik görünmüyor, kasîde, gazel, mersiye, koşma şekilleri ve nevîleri, eskisi gibi, devam ediyordu. Gerçi Sayyid 'Azîm Şirvânî gibi bâzı şâirler, eski şekiller altında yeni ve ileri fikirler neşrine çalışıyorlardı; lâkin bu sahada, eski edebî an'aneler henüz çok kuvvetli idi ve bunu kırabilecek, şiire yeni bir şekil ve ruh getirebilecek san'atkârlar henüz ortada görünmüyordu. İran'daki âzerî türkleri ise, bu yenilikleri ancak uzaktan takip ediyorlardı. Yeni âzerî edebiyatının bu ilk garplılaşma hazırlık devresine Mirza Feth Ali Ahund-zâde devri adını vermek kabildir.

II. İkinci devir (1905—1920). Rus-Japon harbinin mağlûbiyet ile neticelenmesi üzerine, Rusya'da vukû'a gelen ihtilâl hareketi (1905), çarlık idaresinin Azerbaycan türklerine karşı daha mülâyim hareket etmesini ve onların bir

kım millî haklarını tanımasını intac etti. XIX. asır sonlarında, türklerin, mektep açmak, hayır cemiyetleri kurmak, gazete ve mecmua çıkarmak gibi, en iptidaî haklarını bile tanımak istemeyen, buna karşı bin bir zorluk çıkaran, yenilik taraftarlarına karşı muhafazakâr ve mürteciler himâyeye başlayan rus idâresi, 1905 'ten sonra, bir müddet için olsun, bu tazyıkı hafifletmek mecburiyetinde kaldı. Esasen bu sırada âzerî türk cemiyetinin ictimaî ve iktisadî bünyesinde bir takım inkişaflar olmuş, şehir ve kasabalarda burjuvazi kuvvetlenmiş, yalnız ticaret değil, sanayi kapitalizmi de inkişaf etmiş ve Bakû petrol sanayiinde türk sermâyesi mühim bir mevkî kazanmıştı. Büyük bir kısmı rus mekteplerinde ve bir kısmı da İstanbul 'da tahsil etmiş ve böylece garp fikirleri ile istinasa muvaffak olmuş olan münevver ve terakkisever bir gençlik, türk burjuvazisinin ve büyük türk zenginlerinin maddî ve mânevî yardımları ile, âzerî türk cemiyetinin başına geçti; onu az zamanda teşkilâtlandırdı; hayır cemiyetleri, tedris dili türkçe olmak üzere, yeni mektepler kuruldu; matbaalar, gazeteler ve mecmualar tesis edildi. Bu hummalı faâliyetin merkezi, türk sanayi sermâyesinin başlıca temerküz sahası olan Bakû idi. Büyük türk sermâyedarı Hacı Zayn al-'Âbidin Takiyef başta olmak üzere, bütün türk zenginleri, bu mânevî faâliyetin dayandığı maddî vasıtaları temin etmekte idiler. Bir taraftan rus tahakkümü, diğer taraftan çarlık idaresinin himâye ettiği diğer hıristiyan ekalliyetleri arasındaki inkişaflar ve bu vaziyetin türk menfaatlerini tehdit etmeğe başlaması, bu cemiyetin bütün sınıfları arasında derin bir intibah vüeuda getirmişti. XIX. asırda Feth Ali ve muakkipleri, rus dil ve edebiyatı vasıtası ile öğrendikleri garp medeniyetinin tesiri altında, sâdece eski hayat telâkkisini ve müslüman (şî'î) iran kültürünün nufuzunu kırmağa çalışmışlardı. Hâlbuki bu ikinci devirde, yalnız irticâ unsurlarına ve iran tesirlerine karşı değil, rus kültürünün ve rus kapitalizminin tahakkümüne ve diğer hıristiyan unsurların rekabetine karşı da, âzerî türklüğünü teşkilâtlanmış bir kuvvet hâline koymak, türk dünyasının başka sahalarındaki türkler ile müşterek müstakil bir türk kültürü yaratmak isteyen şuurlu bir burjuvazinin faâliyeti göze çarpıyordu. Kırım 'da İsmail Bey Gaspıralı 'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesinin şiarı olan *dilde, fikirde, işte birlik* düstûru, bütün türk memleketlerinde olduğu gibi, Azerbaycan 'da da derin akisler yapmış ve âzerî gençliğinin gözlerini Türkiye 'ye çevirmişti. Fakat âzerî türkleri üzerinde asırlarca hâkim olan şî'î-iran kültürünün tesiri ile, İran 'a karşı duyulan alâka daha büsbütün ortadan kalkmış değildi; islâm tesanüdü fikri islâm dünyasında Camāl al-Dīn-i Afğānī [b. bk.] tarafından uyandırılan islahatçı cereyanların da tesiri altında, bu yeni nesilde de mevcuttu. Lâkin bu temayüllere rağmen, İran 'da Kaçarların, Türkiye 'de Abdülhamid 'in müstebit ve mürteci idareleri, âzerî gençliği için ümit verici bir manzara göstermiyordu. Nihayet 1908 türk ihtilâli ve bilhassa Balkan harbinden sonra, Türkiye 'de birdenbire kuvvetlenen milliyetçilik cereyanı, Azerbaycan türklerinin gözlerini yeni ve büyük bir ümitle tekrar Türkiye 'ye çevirmelerine sebep oldu.

Vaziyetin bu şekilde inkişafında, *Hayat*, *İrşad* ve *Terakkî* gazetelerini çıkaran ve tahsilini Fransa 'da tamamladığı esnada „jön türkler" denilen osmanlı inkılâpçıları ile tanışan Ahmed Bey Ağa-oğlu (Agayef) ile, İstanbul tıbbiye-i askeriyesinden mezun olup, türk-yunan harbi esnasında osmanlı ordusunda hizmet etmiş olan Ali Bey Hüseyin-zâde (1864—1940) 'nin rolleri pek mühimdir (bunların türk milliyetçiliğinin inkişafındaki hizmetleri hakkında tafsilât için bk. Yusuf Akçura, *Türk yılı*, İstanbul, 1928, s. 412—434). Yalnız rus ve garp edebiyatlarını değil, iran ve osmanlı edebiyatlarını da çok iyi bilen ve bilhassa osmanlı edebiyatının Şinasi ve Kemal 'den Hâmid, Ekrem ve Tevfik Fikret 'e kadar gelen, teeeddüt safhalarına tamamiyle vâkıf olan Ali Bey Hüseyin-zâde, 1906/1907 yıllarında neşrettiği *Füyûzât* mecmuası ile, âzerî edebiyatının tekâmül tarihinde çok derin bir iz bırakmıştır. Yazıları, dersleri ve müsahabeleri ile yeni âzerî neslinin edebî terbiyesi ve fikrî tekâmülü üzerinde şiddetle müessir olan Ali Bey Hüseyin-zâde, büyük bir şâir olmamakla beraber, hakikî bir san'atkâr ruhuna mâlikti; Hâmid ile Fikret 'e ve onların ellerinde kudretli ve ahenkli bir ifade vasıtası şekline giren edebî İstanbul lehcesine hayrandı. Yeni açılacak türk mektepleri ve matbuatı vasıtası ile, bu lehceyi Kafkasya türkleri arasında edebî lehce olarak yaymak ve yeni âzerî edebiyatını bu lehce üzerine kurmak istiyordu. 1908 'de Ağaoğlu 'nun ve 1910 'da da Hüseyin-zâde 'nin Türkiye 'ye gitmelerinden sonra da, Kafkasya türkleri arasındaki bu edebî ve fikrî faâliyet durmadı; bir takım siyasî gazeteler, edebî mecmualar ve kitaplar neşredildi. Çarlığın tekrar başlayan ağır tazyıklarına rağmen, maarif teşkilâtı ve neşriyat gittikçe kuvvetlendi; millî tiyatro ve millî musikî yeni bir inkişaf göstermeğe başladı. Mamafih, bir az evvel de söylediğimiz gibi, iptida i s l â m c ı l ı k rengi altında görünen bu fikrî faâliyetler, Türkiye 'de milliyetçilik cereyanının kuvvetlenmesi üzerine, yavaş yavaş m i l l i y e t ç i bir renk almış ve

âzerî burjuvazisi, artık şuurlu bir şekilde, milliyetçilik etrafında birleşmiştir. 1915 'te Mehmed Emin Resul-zâde tarafından Bakû 'da tesis edilen *Açık söz* gazetesi bu cereyanın organı idi. 1917 'de çarlığın yıkılması, milliyetçilik fikrini büsbütün kuvvetlendirdi ve bunu yalnız fikrî ve medenî sâhada değil, siyasî sâhada da, bir ana prensip olarak, kabûl ettirdi. Siyasî fırka olan **Müsavat** fırkası, tamamiyle milliyetçilik esası üzerine kuruldu. 28 mayıs 1918 'de istiklâl beyannâmesini neşreden Azerbaycan cumhuriyetinin en kuvvetli siyasî fırkası bu idi. Türkiye 'de Ziya Gök-Alp 'ın sistemleştirmiş olduğu türkçülük esaslarının, Müsavat fırkasının programı üzerinde çok derin bir tesiri olduğu, bu programın sathî bir tetkiki ile de anlaşılabilir. Bu milliyetçi fırka, orta ve yüksek tahsilde İstanbul türkçesinin kullanılmasını istemek suretiyle, vaktiyle Ali Bey Hüseyin-zâde tarafından ileri sürülen fikirleri tatbikat sahasına geçirmek kararında olduğunu göstermişti.

1905 rus inkılâbından milliyetçi ve müstakil Azerbaycan cumhuriyetinin yıkılış tarihi olan 1920 'ye kadar, 15 yıl süren ve yeni âzerî edebiyatının ikinci inkişaf safhası olan bu devrede, ilk devirdeki **r u s** tesirine mukabil, **o s m a n l ı** dil ve edebiyatının büyük tesirlerini görmemek imkânsızdır. Ali Bey Hüseyin-zâde ve muakkipleri, doğrudan doğruya osmanlı edebî lehcesi ile yazdıkları gibi, san'at ve hayat telâkkîsi bakımlarından da, Nâmık Kemâl, Hâmid ve Ekrem gibi tanzimat edebiyatçılarının ve hattâ Tevfik Fikret — Hâlid Ziya mektebinin kuvvetli tesiri altında kaldılar. Bu tesir o kadar kuvvetlidir ki, aşağıda bahsedeceğimiz Ali Ekber Sâbir gibi, mahallî rengi ve mahallî şiveyi taassupla muhafaza eden bir şâirde bile ara sıra göze çarpar. Tanzimattan beri, gerek edebî nevîler, gerek ideoloji bakımlarından, mütemadî garplılaşmağa çalışan, Hâmid ve Fikret gibi büyük san'atkârlar yetiştiren osmanlı edebiyatının, avrupalılaşmak isteyen yeni âzerî edebiyatına bir örnek hizmeti görmesi gâyet tabiîdir. Orta çağ hayat ve san'at telâkkilerine sıkı sıkıya bağlı olan şi'îiran tesiri, rus medeniyetinin nufuzu altında kalan Ahund-zâde ve muakkipleri tarafından zayıflatılmış, lâkin bu yeni mektep bedi'î kıymet bakımından, ne nazımda ve ne de nesirde, yüksek san'at eserleri meydana koyamamıştır. İşte *Füyûzât* mecmuası ile başlayan ve bilhassa yeni âzerî nazmını yaratmak hususunda büyük muvaffakiyet gösteren yeni cereyan, Avrupa edebiyatlarının yüksek san'at eserlerine benzeyen örnekleri, yeni osmanlı edebiyatında buldu; önce Mehmed Hâdi, bir az sonra Hüseyin Câvid, bu temayülü muvaffakıyetle temsil etmişlerdir. Parasızlık ve sefaletle geçen mâceralı bir hayattan sonra esrarlı bir surette yok olup giden Mehmed Hâdi 'nin vatan ve hürriyet şiirleri ile dolu *Firdavs-i ilhâmât* adlı şiir mecmuası, bu şâirin, Nâmık Kemâl 'den Hâmid ve Fikret 'e kadar, büyük osmanlı şâirlerini oldukça muvaffakiyetle taklit ettiğini gösterir. Edebî kültürünün zayıf olmasına rağmen, eserlerinde coşkun ve samimî bir lirizm hissedilir. Hüseyin Câvid 'e gelince, bu devir âzerî edebiyatının en kudretli san'atkârı şüphesiz odur. 1882 'de Nahçıvan 'da doğan, orada ve Tebriz 'de tahsilde bulunduktan sonra, 1905—1909 yılları arasında İstanbul 'da yaşayan ve memleketine dönüşünde muallimlik mesleğine giren bu şâir, Hâmid 'in kuvvetli tesiri altında kalmakla beraber, doğrudan doğruya Tevfik Fikret 'in bir mukallidi ve muakkibidir. *Geçmiş günler* ve *Bahar şebnemleri* adlı iki küçük şiir mecmuası ile *Şeyh San'ân*, *Şeydâ'*, *Peygâmbar*, *Uçurum* ve *İblis* gibi bâzı manzûm piyesler yazan Hüseyin Câvid, yalnız dil bakımından değil, umumiyetle fikir ve san'at bakımlarından da, Hâmid ve Fikret tesirlerinin bir halitası gibi telâkki olunabilir. Bâzı piyeslerinde, arûz ile beraber, hece veznini de kullanması ve doğrudan doğruya hece ile ve sâde dil ile, bir takım küçük ve güzel manzûmeler yazması, kısmen Hâmid 'in tesiri ile, kısmen de Türkiye 'de hece veznînin 1912 'den sonra genç şâirler arasında ehemmiyet kazanması hâdisesi ile alâkalıdır. Mamafih âzerî edebiyatında ilk manzûm piyesleri yazması, sahnede İstanbul türkçesini kullanması ve nazım tekniği bakımından, bâzı ihmâllerine rağmen, temiz ve işlenmiş bir üslûba mâlik olması, eserleri üzerinde hakikî bir san'atkâr titizliği ile çalışması, âzerî şiirinin tekâmülü tarihinde, ona mühim bir mevkî temin etmiştir; bilhassa *İblis* piyesi, âzerî edebiyatında, edebî kıymet itibariyle, hiç ihmâl edilmeyecek bir eserdir. Onu tâkip eden genç şâir Ahmed Cevad ise, doğrudan doğruya Füyûzât cereyanına mensup olmaktan ziyâde, Türkiye 'deki millî edebiyat cereyanının tesiri altında kalarak, hece vezni ve millî nazım şekillerini kullanan ve ideoloji bakımından da, milliyetçi bir şâirdir; *Koşma* ve *Dalga* adlı şiir mecmualarında mahallî hayattan alınmış zarîf şiirler ve tabiat tasvirleri ile birlikte, âzerî milliyetçiliğini terennüm eden lirik parçalar da mebzûldür. Bunlardan başka, garp şâirlerinden muvaffakiyetli manzûm tercümeler yapmış olan *Magrib güneşleri* şâiri Abbas Sıhhat, edebiyat muallimi ve terbiyeci sıfatları ile, Füyûzât cereyanının nazariyelerini yaymakta büyük hizmeti olan Abdullah Şâ'ik, şâir ve muharrir Ali Abbâs Müznib de bu devrin unutulmayacak simalarındandır.

Füyûzât cereyanının, osmanlı edebiyatının tesiri ile, bilhassa nazımda vücuda getirdiği yenilikler, orta çağ islâm edebiyatlarının hemen XIX. asır sonuna kadar devam eden nufuzuna kat'î bir darbe indirmişti; ideoloji bakımından, müphem bir vatan ve islâm tesanüdü telâkkileri ile, garplılaşmak prensipine bağlı kalan bu zümre mensuplarından bâzıları, yavaş yavaş, daha vâzıh ve daha müsbet telâkkilere doğru ilerlediler; geniş mânası ile, bir türk milliyetçiliğinden başlayarak, dar bir âzerî milliyetçiliğine doğru gidenler oldu. 1914—1918 cihan harbi sonunda Osmanlı imparatorluğunun parçalanması ve müstakil Azerbaycan cumhuriyetinin kuruluşu, bu fikrî tekâmül üzerinde şüphesiz müessir olmuştur. Mamafih âzerî edebiyatına yeni bir şiir telâkkisi, yeni bir ideoloji ve yeni bir edebî dil getiren Füyûzât cereyanının bu faâliyeti, münevver sınıfın mahdut bir zümresine münhasır kalarak, geniş halk tabakaları arasına yayılamadı. Rus mekteplerinde okumak dolayısiyle, rus kültürünün kuvvetli nufuzu altında bulunan ve, Feth Ali Ahund-zâde muakkipleri ile başladığını gördüğümüz, halkçılı kcereyanına sâdık kalan mühim bir zümre, bilhassa nesir nevîlerinde, yâni tiyatroda, romanda ve küçük hikâyede XIX. asırdan beri gelen an'aneyi tâkip ettiler; halk hayatından alınmış mevzûları halk dili ile yazmakta ısrar eylediler. Yeni osmanlı dil ve edebiyatını pek az bilen ve büyük rus san'atkârlarına karşı hissettikleri derin hayranlık dolayısiyle, osmanlı edebiyatına fazla bir kıymet vermeyen bu zümre, füyûzâtçıların bilhassa dil meselesindeki fikirlerine şiddetle hücum ediyorlardı; osmanlı edebî dili, onlara göre, yabancı unsurlar ile dolu, sun'î, ağır bir dildi ve âzerî halkı bu dil ile yazılacak şeyleri anlayamazdı; bunun için Ahund-zâde'nin açtığı çığırda devam etmek, yeni âzerî edebiyatını h a l k dili üzerine kurmak lâzımdı. Bu tenkitlerin bir dereceye kadar doğruluğu kolayca teslim olunabilir; lâkin âzerî halk dili, asırlarca süren iran tesiri altında, farsçadan bir çok unsurlar almış, eski temizliğini kaybetmişti; halk dili ile yazdıklarını iddia eden bu müellifler ise, az çok farsça da bildiklerinden, ekseriyetle bozuk ve eümle teşkilâtı türkçeden ziyâde farsçaya benzeyen karışık bir dil kullanıyorlardı. Hâlbuki, meselâ Câvid'in sonraki eserlerinde ve Cevad'ın şiirlerinde kullanılan dil, onlarınkinden daha sâde, daha temiz ve farsça tesirinden hemen tamamiyle kurtulmuş bir türkçe idi. Füyûzâtçıların git-gide daha sâde ve temiz bir dil ile yazmalarında, Türkiye'de 1912—1918 yılları arasında sür'atli bir inkişaf gösteren „dili ve edebiyatı millileştirme" cereyanının büyük bir tesiri olmuştur. Fakat buna rağmen, Ahund-zâde muakkibleri, dil hususunda, eski fikirlerinden vazgeçmemişler ve 1905'ten sonra da eski faâliyetlerine devam etmişlerdir. Bunlar arasında, muhtelif piyeslerinden başka, *Bahadır ve Sana* adlı eseri ile, âzerî edebiyatının ilk mühim romanını yazan Neriman Nerimanof, *Molla Naṣr al-Dîn* adlı mizah ve karikatür mecmuasını tesis ederek, Azerbaycan'ın ictimaî hayatı üzerinde kuvvetle müessir olan ve *Ölüler* adlı piyesi ile, âzerî tiyatrosunun belki en mühim hicvî ve tenkidî eserlerinden birini yazan Celil Mehmed Kulizâde, *Maktûbât-ı Şaydâ Beg Şirvânî* adlı eseri ile şöhret kazanan Sultan Mecid Ganî-zâde, unutulmayacak simalardır. Tiyatro edebiyatı sahasında Necef Bey Vezirli ve 'Abd al-Raḥim Bey Hakverdi, bu devirde de eski faâliyetlerine devam etmişler ve âzerî cemiyeti üzerinde füyûzâtçılardan daha çok müessir olmuşlardır. Yine bu devirde âzerî sahnesi oldukça kıymetli artistler kazandığı gibi, Uzeyir Bey Haci-Beyli'nin, şark mevzûlarına âit olarak, şark ve âzerî motifleri ile bestelediği bâzı operalar ve bilhassa *Arşın mal alan* ve *O olmasın, bu olsun* gibi operetler de yalnız âzerî türkleri arasında değil, sâir Kafkasya milletleri ve ruslar arasında da büyük rağbet kazanmış ve böylece yeni bir millî musikinin ilk temelleri atılmıştır.

Âzerî edebiyatının 1905—1920 yılları arasındaki bu küçük tablosunu tamamlamak için, nev'i şahsına münhasır bir şâirden, Şâbir'den, bahsetmek zarûrîdir. Yukarıda adı geçen Sayyid Azim Şirvâni'nin şakirdi olan Şâbir, 1278'de doğmuş, çok defa fakr ve sefaletle geçen sıkıntılı yıllardan sonra, 1329 (1911)'da ölmüştür. İlkin tıpkı, üstadı gibi, eski tarzda gazeller, mersiyeler yazmakla edebî faâliyetine başlayan Şâbir, *Molla Naṣr al-Dîn* mecmuasında, iptidâ Hop-hop müstear adı ile, neşre başladığı manzûmeler ile, kendi istidadına ve ilhamına uygun bir yol bulmuş oldu. Küçük ve neş'eli manzûmeler ile, muhtelif ictimaî sınıfların zayıf ve gülünç taraflarını, hiciv ve mizah vâdisinde, teşhir ve tenkide başladı. Mutaassıp, müraî ve menfaatperest ahundlar, tâlim cevki ile yâhut karışık yollar ile zengin olan câhil ve ahmak sonradan görmeler, çocuklarını gâvur olacak diye yeni mekteplere göndermekten korkan câhil ve mutaassıp âilcler, rus kadınları ile evlenmeği ve ruslaşmağı medenîlik ve ilerilik sayan züppeler, şi'î mezhebinin tervic ettiği muvakkat nikâhların ve küçücük kızlarını büyük babaları yaşında zenginlere ve ahundlara vermek âdetinin âzerî cemiyetinin bünyesinde açtığı yaralar, Şâbir'in şiirlerinde, kuvvetli bir ressam fırçası ile, gülünçlükleri ve maskaralıkları kuvvetle tebarüz ettirilerek, tasvir edilir ve

canlandırılır. Bunlardan başka, birden fazla kadın almak meselesi, kadınların okutulması ve hürriyetleri dâvası, amele ve köylü meseleleri, hulâsa orta çağ islâm medeniyetinden gelen ve yalnız şimâlî Azerbaycan muhitinde değil, garp medeniyeti ile temas eden bütün islâm cemiyetlerinde XIX. asırdan beri meydana çıkan bütün bu meseleler, Şâbir'in şiirlerinde yer almıştır. İslâm cemiyetlerinin, Avrupa'ya nisbetle, çok gerî, mâddeten ve mânen çok düşkün bir vaziyette olması, kuvvetli bir idealizm yerine, fordî ve küçük menfaatlerin hâkim bulunması, sünnî-şiî mücadeleleri onu çok müteessir eder ve bu teessürünü, bâzan hezl, bâzan da çok acı bir hiciv şeklinde, ifadeden çekinmez. Türkiye ve İran'daki siyasî hâdiselere, inkılâplara ve irticâlara karşı da büyük bir alâka duyar. Bilhassa Kaçar sülâlesinin son müstebit hükümdarı Muhammed 'Ali Şâh hakkında kuvvetli hicviyeleri vardır. Hulâsa Ahund-zâde ve muakkiplerinin, piyesler, hikâyeler ve makaleler ile, yaptıkları ictimaî tenkit vazifesini, Şâbir küçük ve zarîf manzûmeleri ile, hattâ daha kuvvetli ve daha tesirli bir şekilde, yapmıştır. Şâbir'in şiirlerinde osmanlı edebiyatının, başlıca Nâmık Kemâl ile Recâî-zâde Ekrem'in, tesirleri ara sıra göze çarpmakla beraber, o, gerek dil ve gerek nazım şekilleri itibariyle, klâsik âzerî şiirinin an'anelerine sâdık kalmış ve en şahsî şiirlerinde dâimâ mahallî rengi muhafaza etmiştir. Kullandığı *dil*, halk *dilino* oldukça yakındır; nazım şekilleri, başlıca klâsik âzerî edebiyatına mahsus şekillerdir; bununla beraber, osmanlı tanzimat şâirlerinin kullandıkları şekillere de ara sıra tesadüf olunur. Şâir Yağmâ'dan beri fârisî ve âzerî şiirlerinde, iptidâ ta'ziye meclisleri için, yazılan mersiye ve nevhalarda kullanılan ve İran'da meşrutiyetin ilânından sonra, siyasî ve ictimaî mâhiyette mevzûlar için de moda olan bâzı yeni şekillere Şâbir'de de tesadüf olunur ki, bu, onun mersiyecilik devrinden kalan bir hâtıra, bir bakiyedir. İşte bir taraftan mersiyecilik edebiyatının bu gibi hâricî an'anelerini devam ettirmesi, diğer taraftan bu eski kalıplar içinde muasır âzerî — hattâ umûmiyetle islâm — cemiyetinin en canlı meselelerini ince bir mizah perdesine bürünmüş kuvvetli *bir hicivci* ruhu ile teşhir, tenkit ve tehzile muvaffak olması, şiirlerini bütün halk tabakaları arasında yaymış ve evvelce Bakû'da adına umumî bir kütüphane mevcut olduğu gibi, bolşevik inkılabından sonra da heykeli dikilmiştir. (*Hop-hop-nâme* ismi altında toplanan şiirleri, Bakû'da 1912, 1914, 1922 yıllarında, üç defa, basılmıştır. Şâbir'e âit kıymetli mâlûmatı da ihtiva eden 2. ve 3. basımlar bilhassa mühimdir).

Şâbir'den sonra o tarzda ictimaî hezl ve hicivler yazmak âdetâ moda olmuş ve 'Abbâs Muznib, Sa'id Ordubâdî gibi, şâirler bu tarzda eserler yazmışlarsa da, bütün bunlar Şâbir'in büyük şöhretini gölgeleyememiştir.

III. Son devir. 27 nisan 1920'de, milliyetçi Müsavat hükûmetinin sukutu ile, Azerbaycan sosyalist sovyet cumhuriyetinin teşekkülü ve bu yeni teşekkülün Sovyet cumhuriyetleri birliğine girmesi, şimâlî Azerbaycan türklerinin bütün siyasî ve ictimaî müesseselerinde olduğu gibi, âzerî edebiyatında da yeni bir istikametin inkişafında âmil oldu. Amele ve köylü sınıflarına dayanan yeni idâre, memlekette *siyasî ve iktisadî nizamı yeni baştan* ve yeni esaslar üzerine kurmak için çalışırken, bilhassa 1922'den sonra, maarif işlerinde de büyük bir faâliyet göstermeğe başladı. Âzerî türkçesi ile tedrisat yapan bir çok ilk mektepler, orta ve yüksek tahsil için muhtelif müessesecler açıldığı gibi, müsavatçılar zamanında açılmış olan Bakû üniversitesi de yeniden kuvvetlendirilmeğe başlandı. Şimâlî Azerbaycan'ın ve âzerî türklerinin maddî ve mânevî kültürlerini tetkik için, rus âlimlerinin geniş mikyasta yardımı ile, „Azerbaycan'ı tetkik ve telebbû cemiyeti" gibi, araştırma merkezleri vücuda getirildi. Evvelce açılmış olan müze, kütüphane, devlet tiyatrosu, konservatuar, tiyatro mektebi ve muhtelif edebiyat cemiyetleri teşkil ve tevsî edildi. Azerbaycan arkeolojisine, etnografyasına, tarihine ve edebiyatına âit tetkikler, mâlzemeler, metinler neşrolundu. 1926'da, Bakû'da, ilk defa olarak bir türkoloji kurultayı ictimaa dâvet edildi (bu kongranın ilmî ve amelî bir çok meseleler üzerindeki çalışmaları hakkında tafsilât için bk. Th. Menzel, *Der I. türkologische Kongress in Baku*, *DI*, XVI); kurultayın kararı ile, Azerbaycan'da lâtin harfleri kabûl edilerek, Türkiye'deki alfabeden çok farklı bir alfabe tertip edilmiş ve arap alfabesi kaldırılmıştır. Azerbaycan'da görülen bu kültür faâliyeti ve bundan ilk elde edilen neticeler, cidden dikkate lâyıktır. Fakat edebiyat ve san'at sahasında eski edebiyat an'aneleri ile mücadele ve buhran uzun yıllar devam etti. Kömünist âzerî gençleri, bolşevizmin Rusya'da hâkimiyetinden sonra, rus edebiyatında meydana çıkan yeni cereyanların nufuzu altında, bir *proletarya* edebiyatı yaratmak istiyorlar: buna âit bir çok nazariyeler ortaya sürülüyor, oldukça mebzûl eserler yazılıyor, edebî cemiyetler ve mecmualar kuruluyor; fakat ortaya çıkan mahsûller arasında hakikî bir kıymeti hâiz eserler henüz görünmüyor. Daha Hüseyin Câvid ve Cevad gibi, eski devrin milliyetçilik ile itham edilen şâirleri ile ölçülebilecek yeni kıymetler yetişme-

miştir. İdeoloji mücadelelerinin harareti artmakla beraber, hakikî san'at eserlerinin meydana çıkması için icabeden hazırlık devresi, gâliba, henüz tamamlanmamıştır. Lâtin harflerinin kabûlünden sonra, bilhassa ilmî ve edebî mâhiyette eserlerin ve eski tarihî ve edebî metinlerin neşrinde büyük bir durgunluk göze çarpıyor. Lâtin harflerinin kabûlü, daha şimdiden,âzerî gençliğini eski edebî an'anelerden tamamiyle ayırdığı için, yeni bir proletarya edebiyatı yaratmak isteyenler, milliyetçi edebiyat cereyanlarına karşı açtıkları mücadelenin tam bir muvaffakiyet ile neticeleneceğinden emin bulunuyorlar. Her hâlde âzerî edebiyatının, 1920'den ve bilhassa 1926 alfabe inkılâbından beri, tâkip ettiği istikamete göre, bu edebiyatın şimdiden Türkiye'deki edebî cereyanların te'sirinden mütemâdî uzaklaştığı ve sovyet cumhuriyetleri birliğine dâhil sâir milletlerin edebiyatları gibi, rus edebiyatının câzibesinden kurtulamayarak, onu tâkip ettiği açıkça görünmektedir. Rıza Şah Pehlevî devrinde türkçenin mektepte, matbuatta ve tiyatroda kullanılması şiddetle yasak edildiği için, ana dillerini ancak konuşma dili olarak kullanmak imkânını bulan İran Azerbaycanı'ndaki türkler üzerinde, şimâlî Azerbaycan'daki bu yeni edebiyatın ne gibi tesirleri olacağını ancak istikbâl gösterecektir. (Âzerî edebiyatının son devri hakkındaki mütalaâların ancak 1930 yılına kadar tâkip edebildiğimiz neşriyata istinaden verildiğini tasrih etmek lâzımdır. Çünkü o zamandan beri Azerbaycan neşriyatını muntazam bir surette tâkip etmek, elimizde olmayan sebeplerden dolayı, bizee kabil olamamıştır).

Bibliyografya: Âzerî edebiyatı tarihi hakkında, umumî mâhiyette ciddî bir tetkik eseri henüz mevcut değildir. Yusuf Vezirof, *Azerbaycan edebiyatına bir nazar* (İstanbul, 1337), küçük ve sathî bir risâledir. İsmail Hikmet, *Azerbaycan edebiyatı tarihi* (XVIII. asra kadar), 2 cilt (Bakû, 1928), Ahdî, Sâm Mirza ve Sâdıkî tezkirelerine dayanan basit tercüme-i hâllerden mürekkep olup, bu edebiyatın umumî tekâmülü hakkında hiç bir fikir vermez. Esasen bu edebiyatın XIX. asra kadar geçirdiği safhalar şimdiye kadar âdetâ mechûl kalmış ve yalnız osmanlı tezkirelerinde tesbit edilen bir kaç meşhur şâir ile Rieu katalogundaki bâzı eserlerden başkası, ilim dünyasına mâlûm olmamıştır. XVIII. asır sonlarında ve XIX. asırda şimâlî Azerbaycan'da şöhret kazanmış bâzı şâirlerin eserleri, iptidâ Mirza Yusuf Karabagî tarafından toplanıp, 1856'da Temur-Han-Şûra'da tabolundu. Lâkin şimâlî Azerbaycan şâirleri hakkında, ilim âleminee mârûf olan ilk eser, Adolph Bergé'nin yukarıda adı geçen kitabıdır. Vâkıf'tan başlayarak, şimâlî ve cenubî Azerbaycan'da şöhret kazanmış şâirler hakkında en etraflı biyografik mâlûmat ve şiir örnekleri, Feridun Bey Köçerli (1863—1920)'nin, 1925—1926 yılları arasında, Bakû'da basılan *Azerbaycan edebiyatı tarihi materiyalları* (2 cild) adlı eserindedir. Feridun Bey'in 1903'te, Tiflis'te, neşrettiği *Azerbaycan türklerinin edebiyatı* (rusça) adlı küçük risâle, rus müsteşriki Krimskiy'in Osmanlı edebiyatı tarihindeki (Moskova, 1916) âzerî edebiyatına âit küçük bahsin başlıca mehazlerinden biri olmuşsa da, ehemmiyetli değildir. Bunlardan başka, Karabağ şâirleri hakkında Mirza Muhsin Karabağî'nin *Tazkira-i navvāb* (Bakû, 1913) adlı farsça tezkiresi ile karabağlı Mehmed Aka Müctehid-zâde'nin yalnız ilk cildi neşredilen *Riyāż al-'āşiḳin* (İstanbul, 1328) adlı tezkireleri zikre şâyândır. XV.—XIX. asır şâirleri hakkında istifade edebilmiş olduğumuz başlıca osmanlı ve iran tezkireleri ve sâir her türlü tarihî ve edebî yazma ve basma kaynaklar hakkında makale içinde mâlûmat verilmiştir. XVII.—XIX. asırlara âit İran şu'arâ tezkirelerinden bir çoğu yazma hâlinde olup, İstanbul kütüphânelerinde nushalarına tesadüf olunmadığından, bunlardan istifade edemediğimizi teessürle söyleyelim. Yalnız Mehmed Ali Terbiyet, *Dāniş-mandān-i Āẕarbāycān* (Tahran, 1314) adlı mühim eserinde, bu tezkirelerin bir çoğuna müracaat ederek, oralarda adı geçen âzerî türk şâirlerini eserine almış olduğu için, bu noksanı bir dereceye kadar telâfi edebildik. Selman Mümtaz tarafından, *Azerbaycan edebiyatı* (Bakû, 1925—1927) nâmı altında neşredilen metinler, şâirlerin tercüme-i hâline âit mukaddimelerdeki bir çok yanlışlıklara, eksiklere ve tamamiyle tenkitsiz bir tab'olmasına rağmen, istifade edilebilecek mâhiyettedir: 1. *Aḳa Masīḥ-i Şirvānī* (XII. asır), 2. *Molla Panāh Vāḳif* (XII. asır), 3. *Naṣāt-i Şirvānī* (XII. asır), 4. *Muḥammed Ḥusayn Ḫān Muştāḳ* (XII. asır), 5. *Ḳavsī* (XI. asır), 6. *Karbalā-i 'Ārif* (XIII. asır), 7. *Nuṭḳī-i Şirvānī* (X. asır; bu şâir tanınmış bir osmanlı şâiridir), 8. *Ḳāsim Bey Ẕākir* (XIII. asır), 9. *Mīrzā Şafī' Vāżiḥ* (XIII. asır), 10. *Sayyid Nasīmī* (çok eksik ve fena bir metne istinaden yapılmıştır; nâşir, bu divanının evvelce tab'olunduğundan bile habersizdir), 11. *Baba Bey Şākir* (XIII. asır), 12. *'Āşiḳ 'Abd Allāh* (XI. asır; lâkin mukaddemedeki izahat, bu âşıkın bu asra âit olduğuna dâir, asla kanaat vermiyor), 13.—14. *İl şâirleri* (muhtelif âzerî saz şâirlerinin eserlerini ihtiva eden bu iki ciltte, onların zamanları hakkında kanaat ve-

rici hiç bir mâlûmat yoktur; hattâ bunlar arasında, Gavharî gibi, meşhur Anadolu saz şâirlerinin eserleri dahi mevcuttur). Son yıllarda yaşayan âzerî âşıkları hakkında, Vali Huluflu, *İl 'āşikları* (Bakû, 1927); eski âşıklardan 'Âşiḳ Parî hakkında, 'Ali 'Abbās Muznib, *'Āşiḳ Parî ve muasırları* (Bakû, 1928); âzerî halk hikâyeleri hakkında, H. 'Alî-zāde, *Azerbaycan il edebiyatı* (*noğullar*), 2 cilt (Bakû, 1929) gibi eserler vardır. Eski ve yeni âzerî şâir ve muharrirleri ve âzerî halk edebiyatı hakkında, Azerbaycan, İran, Türkiye gazete ve mecmualarında bir çok makaleler mevcut ise de, burada onların zikrine imkân yoktur. 1932—1934 yılları arasında Caferoğlu Ahmed tarafından çıkarılan *Azerbaycan yurt bilgisi* (36 sayı çıkmıştır) mecmuasında, Azerbaycan'a âit muhtelif yazılar arasında, âzerî edebiyatına dâir bir takım yazılar mevcut olduğu gibi, *RMM* ve *JA* mecmualarında da âzerî edebiyatının teceddüd devrine âit, bâzı küçük makaleler varsa da, ehemmiyetli değildir. Âzerî matbuatı hakkında bk. Mirza Bala, *Azerbaycan türk matbuatı* (Bakû, 1922) ve *Azerbaycan matbuatının elli yıllığı ve Ekinçi* (Bakû, 1926); âzerî tiyatrosu hakkında bk. *Azerbaycan türk tiyatrosunun muhtasar tarihçesi* (Bakû, 1923). Âzerî edebiyatının teceddüd devri ve umumiyetle bolşevik inkılâbından sonraki vaziyeti hakkında şunlardan istifade olunabilir: 'A. Nāẓim, *Yeni âzerî edebiyatı hakkında* (*Türk yurdu*, cilt 71, nr. 31 ve 32, 1927), Emin 'Âbid, *Bolşevik inkılâbının Azerbaycan edebiyatına tesiri* (*Maarif işçisi*, III, nr. 10/11, Bakû, 1927); B. Çobanzâde, *Azerî edebiyatının yeni devri* (nasyonalizmden enternasyonalizme; Bakû, 1930). Mamafih gerek bu yazıların ve gerek *Maarif ve Medeniyet*, *Kızıl kalemler* gibi edebî âzerî mecmualarında tesadüf edilen bu gibi yazıların, bitaraf ve ilmî bir görüş mahsûlü olmaktan ziyâde, muayyen bir ideolojinin müdafaa ve telkini için yazılmış olduğunu aslâ unutmamalıdır. Âzerî edebiyatı ile alâkalı edebî ve tarihî şâir başlıca kaynaklar, basılmış veya basılmamış metinler ve ciddî tetkikler, makale içinde, sırası geldikçe, gösterilmiştir. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

AẒHĀ. [Bk. EDHÂ.]

AZHAR. [Bk. EZHER.]

AZHARÎ. [Bk. EZHERÎ.]

'ĀẒİD. [Bk. ADID.]

AZİL. 'AZL (A.), bir adamı v a z i f e s i n d e n ç ı k a r m a veya bir şeyini e l i n d e n a l m a. Eskiden Cezayir'de devlet reisine veya cemaate âit olan araziye *'azl* denirdi. Fransız işgâlinden sonra, bu arazi, millî emlâk sayılarak, hükümetin idaresine geçti ve hükûmet de bunları *ḥakr* (çem. *ḥukār*) denilen, ya bir vergi mukabilinde menafiinden istifade yahut bâzı şartlar ile temellük edilmek suretiyle, eşhasa devretti.

'AẒİM. [Bk. AZİM.]

AZİM. 'AẒĪM (A.), b ü y ü k; *al-'Aẓīm*, Allahın isimlerinden biridir.

'AZİMA. [Bk. AZİMET.]

AZİMECH. [Bk. AZİMEK.]

AZİMEK. [Bk. SİMĀK AL-A'ZAL.]

AZİMET. 'AZİMA (A.; çem. *'azā'im*), kuvvetli bir iradeye dayanan karar mânasındaki *'azm* kökünden müştak bir isimdir ve Kur'an'da (XX, 115; XLVI, 35) bu mânada kullanılmıştır. Bundan daha kuvvetli bir karar tasavvur edilemediği için, *'azm* — *'azīma* hanefîlerce yemin telâkki olunur. Şâfiîlerce, mânasındaki kuvvet kabûl edilmekle beraber, Allahın adı veya sıfatlarından biri ile te'yit olunmadıkça, yemin sayılmaz.

1. Lûgat mânasında yemin olabilecek kadar kuvvetli görülen *'azīma* kelimesi, usûl-i fıkıhta, bir mâzeret dolayısı ile, kolaylaştırılmayarak, dayandığı delilinin bütün icaplarına göre, sıkı bir irade ile, bir işin yapılması ve yahut yapılmamasını bildiren hükümlerin adıdır. Azimetin aksi de, delilinin ifade ettiği normal hükümden ayrılarak, bir mâzeret (*'ārıḍ*) dolayısiyle, kolaylaştırılmış olan hâle dönmek demektir. Bu gibi hükümlere r u h s a t hükümleri denir. Mealleri itibariyle birbirine az çok yakın olduğu hâlde, hükümler hakkındaki muhtelif doktrinlere göre, *'azīma* için şöyle târifler yapılmıştır: *a.* sonradan ârız olan her hangi bir mâzeret dolayısiyle değişmeyerek aslı gibi kalan hükümlere verilen ad; *b.* emrolunduğu vecihle yapılması gerekli görülen ḫuḳûḳ Allāh. Şâfiî usûl-i fıkıh âlimlerinin târifleri de, aşağı yukarı, bunlara benzer. Şu hâlde *'azīma*, her hangi bir kolaylık görmeksizin, bütün güçlüklerin irade kuvveti ile yenilerek, yapılması gerekli olan dinî vazifeler demektir.

2. Kuvvetli bir iradenin muayyen bir noktada temerküz ettirilmesi ile, ruh, melek ve cinlerin teshir edilmesi ve emir altına alınmasına yardım edeceği iddia olunan bilgilere, „*'ilm al-'azā'im*“ denildiği söylenmektedir. Temerküz ettirilmiş iradenin muayyen bir gâyeye tevcihi için yapılan ibadet ve dualara da, cemi hâlinde olarak, *'azā'im* adı verilmektedir.

B i b l i y o g r a f y a: 'Abd al-'Azīz Buḫārī, *Kaşf al-asrār* (İstanbul), II, 616; Abu'l-Ḥasan Pazdavī, *Kanz al-vuṣūl ilā ma'rifat al-uṣūl* (İstanbul), II, 619; Abū Bakr al-Nasafī, *Kifāyat al-fuḫūl fī 'ilm al-uṣūl*, yazm.; Şadr al-Şarī'a 'Ubayd Allāh, *Tanḳīḥ ma'a 'l-tavżīḥ*

(İstanbul), II, 650; Taftāzānī, *Talvīḥ* (İstanbul), II, 658; Taşköprü-zâde, *Mevżū'āt al-'ulūm* (İstanbul), I, 398; Abu 'l-Barakāt Nasafī, *al-Manār* (azîmet ve ruhsat bahsi); Faḫr al-Rāzī, *al-Maḥṣūl*, Feyzullah kütüp., yazm., nr. 634, var. 8. (HALİM SABİT ŞİBAY.)

AZİMUT. [Bk. SEMT.]

'ĀZİR. [Bk. ĀZİR.]

ÂZİR. 'ĀZİR (Kitab-ı Mukaddes'te Lazarus = La'āzar), İncillerde 1. dünyada çektiği mihnetlere mukabil, âhirette İbrāhîm peygamberin nezdinde mükâfat gören dilencinin (Luka, XVI, 19—31) ve 2. 'İsā'nın dirilttiği ölünün (Yuhanna, XI) adı olmak üzere, geçer. Kur'an'da bu makamlarda zikredilmez; ölülerin diriltilmesi keyfiyetine gelince (Kur'an, III, 43), bu da, 'İsā'dan bahsedilirken, onun mûcizeleri meyanında anlatılır. Diriltme mûcizesinin mühim bir mevkî işgâl ettiği enbiya kıssalarında, 'İsā'nın dirilttiği ölülerden sık sık bahsedildiği hâlde, 'Āzir'ın adı nâdiren geçmektedir. Ṭabarī bu mûcizelerden, umumî olarak, bahseder. Kisā'ī, 'İsā'nın dirilttikleri meyanında, yalnız Nūḥ'un oğlu Sām'ı zikreder. Ṣa'labī'nin anlattığı şu fıkra, Yuhanna İnciline daha uygundur: 'Āzir ölür ve kız kardeşi bu haberi 'İsā'ya gönderir; 'İsā, 'Āzir'ın ölümünden 3 (İncil'e göre 4) gün sonra gelir, 'Āzir'ın kız kardeşi ile birlikte, bir kaya içine oyulmuş olan mezara gider ve 'Āzir'ı diriltir. Böylece yeniden hayata kavuşan 'Āzir, çoluk çocuk sâhibi bile olur. İbn al-Aṯīr'de dirilenin adı 'Āzir'dır. El'azar'daki *el*, Elisa (al-Yasa'), İskender (al-Skender) veya Kur'an'da İbrāhîm peygamberin babası olarak zikredilen ve Fraenkel'e göre, Eliezer'den gelen 'Āzar'daki *el*'ler kabilinden, bir harf-i târif addedilmiştir. İslâm enbiya kıssalarında görülen bu diriltme mûcizesini mübalâgalandırmak temayülüne daha İbn al-Aṯīr'de bile rastgelinmektedir: ona göre, 'İsā, yalnız 'Āzir (Lazarus)'ı değil, 'Āzir'ın karısını (çocukları da vardır) ve bundan başka Sām (Nūḥ'un oğlu)'ı, 'Uzayr ve Yaḥyā b. Zakarîya'yı da diriltmiştir.

Bibliyografya: Ṭabarī, *Annales*, I, 731, 739; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, I, 122 v.d.; Ṣa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1325), II, 307; El'azar, Eliezer ve 'Āzar isimleri için bk. S. Fränkel, *ZDMG*, LVI (1902), 71 v.dd.; J. Horovitz, *Hebrew Union College Annual*, II (1925), 157, 161; ayn. mll., *Koranische Untersuchungen* (Berlin, 1926,) s. 12, 85, 86.

(BERNHARD HELLER.)

'AZİZ. [Bk. AZİZ.]

AZÎZ. 'AZİZ (A.), kıymetli; kudretli; *al-'Azīz*, Allahın 99 isminden biridir ve müslüman an'anesinde Ḳiṭfîr adı verilen Mısır vezirinin Kur'an (XII, 30)'daki lâkabıdır [bk. ḲIṬFÎR].

AZÎZ. AL-'AZİZ, AL-MALİK AL-'AZİZ 'İMĀD AL-DİN ABU 'L-FATḤ 'OṢMĀN (1172—1198), Eyyûbîlerden olup, Ṣalāḥ al-Dîn'in oğludur. 8 cemaziyelevvel 567 (6 şubat 1172)'de Kahire'de doğmuştur. 582 (1186/1187)'de, 15 yaşında iken, Mısır vâlisi oldu. Babasının ölümünde Mısır'a tevarüs etti ve burada, 589 (1193)'dan 27 muharrem 595 (29 teşrin I. 1198)'te vukubulan vakitsiz ölümüne kadar, hüküm sürdü. Devrinin vakâyiinden, 'ĀDİL I. ve AFŻAL maddelerinde bahsedilmektedir. 'Azîz, sevimli, fakat âciz bir hükümdardı. Âdil olabilmek için, elinden geleni yaptı ise de, Mısır'ın o zaman içinde bulunduğu müşkül iktisadî vaziyete hâkim olamamıştı. Mamafih tebaası kendisini severdi. Gençliğinde esaslı bir surette hadis tahsil etmiştir. İmām al-Ṣāfi'ī'nin yanına gömülmüştür.

Bibliyografya: E. Blochet, *Histoire d'Egypte de Makrizi*, s. 216—250; bk. bir de madd. 'ĀDİL I. ve AFŻAL bibliyografyaları.

(C. H. BECKER.)

'AZİZ BİLLÂH. [Bk. AZİZ BİLLÂH.]

AZÎZ BİLLÂH. AL-AZİZ BİLLÂH, ABŪ MANṢŪR (955—996), Fâtimî halifelerinden olup, 14 muharrem 344 (11 mayıs 955)'te doğmuştur. Mısır fâtihi al-'Azîz'in ikinci oğludur. Ağabeyi 'Abd Allāh, 364 (974)'te öldüğünden, al-'Azîz, 365 senesi rebiyülevvelinde (975 kânun I.) vefat eden babasının yerine geçti. Resmen halife ilân edilmesi 10 zilhicce 365 (9 ağustos 976)'tedir. Al-'Azîz bu suretle Fâtimî sülâlesinin 5. halifesi olmuştur. Saltanatına Mısır'da başlayan ilk halife de odur. Al-'Azîz çok müsrif idi. Pek büyük meblâğlar sarfederek satın aldığı elbiselerin zerafeti ve ihtişamı, o zamana kadar, Mısır'da görülmüş şeylerden değildi. Sofrasında türlü türlü yeni yemekler bulunurdu. Nâdir şeylere karşı olan meclûbiyetini tatmin için, Kahire'ye bir sürü garip kuşlar ve hayvanlar getirtildi. Saltanatı zamanında, hükûmet merkezinde ve civarında, bir çok yeni binalar, câmiler, saraylar, köprüler, kanallar ve rıhtımlar yapıldı. Gerek gelişi-güzel yapılan bu keyfî işler, gerek hakikaten zarurî olan bir takım tâmirat işleri, devlet hazinesine pek ağır gelmekte idi. Al-'Azîz bu masrafları karşılayabilmek için, mâliye nezaretini sıkı bir murakabeye tâbi tuttu, memurlarına muayyen maaşlar bağladı, bunların rüşvet ve hediye almalarını kat'î surette yasak etti ve ancak yazılı kâğıt mukabilinde para verilmesi emrini ısdar eyledi. 15 sene müddetle al-'Azîz'in maiyetinde çalışan yahudi mühtedisi Ya'ḳūb b. Killîs, bu ıslahat işinde kendisine sadakatle yardım etti. İbn Killîs öldükten sonra, bir kaç sene müddetle, onun yerini 'Omar al-'Addād, Abū Faḍl Cu'far b. al-Furāt, Abū 'Abd Allāh

al-Ḥusayn b. al-Ḥasan al-Bazyār, Abū Muḥammed İbn 'Ammār, al-Faḍl b. Ṣāliḥ ve 'Īsā b. Nestorius tuttular. İbn Nestorius'un tâyini, Fâtimîlerin din ve ırk hususundaki musamahakârlıklarına delil olduğu gibi, yahudi Manasseh'ia Suriye baş kâtipliğe tâyinini de bir ikinci delil teşkil eder. Al-'Azīz'in hıristiyanlara bilhassa imtiyazlı mevkiler vermesinin bir sebebi de, oğlu ve vârisi al-Ḥākim'in anası olan hıristiyan zevcesinin tesiridir; halifenin, gayr-i kanunî olmasına rağmen, kat'î mâhiyet taşıyan bir emri ile, bu kadının iki erkek kardeşi, İskenderun ve Kudüs patrikliklerine tâyin edildiler. Hıristiyanlara verilen serbestî, onun zamanında, en yüksek derecesini buldu. Al-'Azīz'in bilhassa tevecciihünü kazanmış olan kıptî patriği Ephraim, Fusṭāṭ yakınındaki Abū Sayfayn kilisesinin ihyası müsaadesini aldı. Halife, müslümanların bu teşebbüse karşı vâkî olan itirazlarına hiç ehemmiyet vermedi. Bu tedbirler ile de iktifa etmeyerek, hıristiyan ve müslüman kelâmcılar arasındaki muhadaraları himaye [bk. IBN AL-NU'MĀN] ve dinini değiştiren müslümanlar hakkında tâkibat yapmaktan imtina etti. Buna mukabil, her ramazan ayı esmasında, halifelerin resmî alaylar tertip etmeleri ve cemaat ile namaz kılmaları usûlünü ihdas etti. Yukarıda bahsettiğimiz tâyinler ve iltimaslar, müslümanları, bittabî, gücendirmişti. Al-'Azīz, bu hoşnutsuzluğu teskin maksadı ile, müslüman ahalinin sevmediği bâzı memurları, zaman zaman, işten uzaklaştırdı. Bununla beraber, gözden düşen bu memurlar, — hiç değilse İbn Nestorius vak'asında — çok mühim rol oynayan harem nufuzu ve mevcudiyetlerini zarurî kılan şahsî meziyetleri sâyesinde, her defasında mevkilerini tekrar ele geçirdiler. Gayr-i memnunlar bu siyasete nihayet boyun eğmeğe mecbur oldular; çünkü devlet idaresi, kuvvetli bir orduya dayanıyordu. Nihayet al-'Azīz bu orduya türk unsurlar sokmak tedbirsizliğinde bulundu. Halife gerçi dahilde hiç bir isyan bastırmak vaziyetinde kalmadı ise de, hariçte ordunun başına çok gâile çıktı. Suriye ile Mısır arasına Karmatlar girdiğinden, türk emîri Aftigin, Abbâsî hilâfetini Şam'da yeniden ilân etmişti. Al-Mu'izz'in ölümü, bu zatın Şaydā üzerine yürümesini intac etti. Şehri zaptetti, Tabariya'ye kadar ilerledi ve oradan Şam'a avdet etti. 365 (976)'te Şam üzerine Cavhar gönderildi. Fakat iki ay süren bir muhasaradan sonra, Ḥasan al-A'şam al-Ḳarmaṭī, Şam'ın yardımına koştuğundan, Cavhar Aekalan'a çekilmeğe mecbur oldu. Bunun üzerine, Aftigin ile müttefikleri mısırlıları tâkibe koyuldular ve Fâtimîlerin ihtiyar serdarı, Mısır'a sağ sâlim dönebilmek için, Aftigin'e kıymetli hediyeler va'detmek mecburiyetinde kaldı. Cavhar'in avdeti akabinde, al-'Azīz bizzat Filistin'e yürüdü ve müttefikleri, 367 (977)'de, mağlûp etti. Aftigin esir edildi; fakat al-'Azīz, takdire değer bir ruh asaleti ile, ona iyi muamele etmiş, hattâ kendisine rütbeler bile vermişti. Bu zafere rağmen, Mısır'la Şam üzerindeki hâkimiyeti ve nufuzu, sâdece lâfzî kaldı. Aftigin'in müşavirlerinden Ḳassām, şehirde hâkimiyet ilân etti ve Abū Maḥmūd, al-Faḍl b. Ṣāliḥ, Salmān b. Ca'far b. Fallāḥ ve Cayş b. Şamşāma gibi ümerânın bütün gayretlerine rağmen, iktidar mevkiini elden bırakmadı. Ancak 372 (982) senesinde, cebren uzaklaştırıldı. Bu vazife, al-Mufarrac b. Daġfal'i te'dip için, Ramla'ye gönderilen Yaltigin'e verilmişti. Magribli kıtalar, 373 (983/984)'te Kahire'de isyan ettiklerinden, Yaltigin geri çağırıldı ve Begçur isminde birisi Şam vâliliğine tâyin edildi. Bu adam, efendisi Hamdânîlerden Abū Ma'ālī Sa'd al-Davla ile bozuşmuştu. İkbâl hırsı ile, Raḳḳa ve al-Raḥba'de hâkimiyetini ilân etti ve komşu emîrler ile muahedeler akdi suretiyle durumunu sağlamlaştırmağa çalıştı. Hattâ Humus'u Büveyhîlerden Bahā' al-Davla ve Sa'd al-Davla'ye satmak istedi. Bunlar kendisini istiskâl edince, Begçur, al-'Azīz'e baş vurdu ve Halep'i Sa'd al-Davla'nin elinden almak üzere, asker istedi. Kudretini ve nufuzunu etrafa yeymak için her fırsattan istifadeye âmâde olan halife, bu talebi is'af ederek, ona Trablus vâlisi Nazzāl ile daha başka suriyeli ümerâyı yardımcı gönderdi. Fakat bu yardımcılar, İbn Nestorius'un teşviki ile, en nâzik zamanda Begçur'u yalnız bıraktılar. Askerlerinin bir kısmı da ona ihanet ettiğinden, Begçur, ezici bir mağlûbiyete uğradı. Nezdine iltica ettiği bir arap da kendisini bir müddet sonra ele verince, Begçur, Sa'd al-Davla'nin emri ile idâm edildi. 5 sene sonra, al-'Azīz'i maiyetindeki ümerâdan emîr al-Ḥasan al-Mağribī, Halep'e yeniden bir ordu gönderilmesine ikna etti. O tarihte Halep'te Sa'd al-Davla'nin oğlu Abu 'l-Faża'il hüküm sürmekte idi. Bu ordunun başına Mengütigin getirildi. Antakya'daki Bizans vâlisi tarafından Halep'in kurtarılması için gönderilen 50.000 kişilik bir orduyu yendikten sonra, bu serdar, şehri 13 ay süren (383/384 = 993/994) bir muhasara altına aldı. Bunun üzerine, imparator Basil II., bulgarlara karşı hazırlamakta olduğu seferi tehir ederek, bir yardımcı ordunun başına geçti ve Fâtimî ordusuna yaklaştı. Mısırlılar çekildiler. İmparator, Humus ile Şayzar'i yağma ettirdi ve Trablus üzerine yürümeğe hazırlandı ise de, bu teşebbüs akîm kaldı. Al-'Azīz derhâl Bilbīs'e çekildi. Orada külliyetli kuvvetler topladı. Lâkin en büyük gemileriodea 11 tânesinin mahv-

olması ile neticelenen bir yangın, muhasamatın başlamasını geciktirdi. Gerçi azimkâr İbn Nestorius, bu zararı çok geçmeden telâfiye muvaffak oldu; fakat, al-'Azîz'in 28 ramazan 386 (15 teşrin I. 996)'da ânî surette vefatı, harp hazırlıklarını muvakkaten durdurdu. Mısır'daki Fâtimî hükümdarlarının en âkili ve hiç şüphesiz en mükemmeli işte böylece birden bire göçtü. Saltanatı zamanında, Yûsuf Bulukkîn'in ve oğlu al-Mansûr'un idaresi altındaki İfrîkiya, Mısır'dan tedricen ayrılmış ve Suriye, ancak silâh kuvveti ile, itaate mecbur edilebilmiş ise de, Fâtimîlerin nufuzu, ismen dahi olsa, en geniş hudutlara, onun devrinde yayılmıştı. Filhakika Atlas denizinden Kızıldenize kadar, Yemen'de, Mekke'de ve hattâ bir defa da Musul minberinde onun namına hutbe okunmuştur.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Torob.), bk. index; Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reiske ve Adler), bk. index; İbn Ḫallikân (nşr. Wüstenf.), nr. 769; İbn Taġrîbirdî, *al-Nacûm al-zâhira* (nşr. Popper), s. 1—60; İbn Ḫaldûn, *al-'Ibar* (Bulak, 1284), IV, 51 v.dd.; İbn Duḳmâḳ (Bulak, 1309—1314), bk. fihrist; al-Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270), I, 379 v.d., 408, 451, 457, 468, 470; II, 268, 277, 284 v.d., 318, 341, 366; al-Suyûṭî, *Ḥusn al-muḥâżara* (Kahire, *ts.*), II, 14 v.dd., 148; İbn İyâs, *Bedâ'i' al-ẓuhûr* (Bulak, 1312—1314), I, 48 v.dd.; *Târîḫ Miṣr* (Kahire, 1893); Gregorio, *Rerum arabicarum quae ad hist. Sicil. spectant... collectio* (Panormi, 1790), s. 20, 65, 85, 99; Ḳalḳaşaudî (trc. Wüstenf.), s. 74, 78, 80, 83, 133, 181, 188; Wüstenfeld, *Geech. der Fatimidenchalifen* (Göttingen, 1881), s. 133 v.dd.; Abû Ṣâliḥ, *Churches and Monasteries of Egypt* (nşr. B.T.A. Evetts, 1895), bk. index; S. Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages* (London, 1901), bk. index.

(N. A. KOENIG.)

AZİZ EFENDİ. **'ALÎ 'AZÎZ EFENDİ** (?—1798), türk edibi ve devlet adamı. Girit defterdarı tahmiscisi Mehmed Efendi'nin oğlu olup, Girit'te doğmuştur. Bursalı Mehmed Tâhir (*Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1341, I, 104), onun menşe'ini Kandiye şehri olarak gösteriyor. Aziz Efendi, zengin bir adam olan babasından tevarüs ettiği malları sefahetle yedikten sonra, İstanbul'a hicret etmiş ve „silâhşoran-ı hassa", dan olmak itibarı ile, orada yerleşmiştir (*Terâcim-i aḥvâl-i şu'arâ-i Girit*, *İntibah* gazetesi, Girit, 25 şubat 1292, nr. 10, s. 8 ve ondan naklen, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son asır türk şâirleri*, İstanbul, 1930, cüz 1, s. 40). Kendisi de *Vâridât* adlı yazma eserinde (Millet kütüp., Ali Emîri Efendi nr. 936) mânevî bir buhrana tutulduğunu ve „perhiz ve riyazata himmet" ettiği hâlde, bundan netice çıkmadığını görerek, bir çok „muzirrat-ı mürtekip" olduğuou ve „halkın muzir dedikelerinde nice merhem-i süleymânî bulunduğunu" söyler. Yine bu eserden, onun Kerim İbrahim Efendi isminde bir şeyhe mensubiyetini ve tasavvufa karşı duyduğu temayülü öğreniyoruz. Aziz Efendi, İstanbul'da, Vâlide kethüdası giritli Yusuf Ağa'ya intisap ederek, Sakız adası muhassilliğine tâyin edilmiş, daha sonra, mütegallibe elinden kurtarılmış olan Belgrad'a gönderilmiş (*İntibah*, ayn. makale) ve emlâk satışına memur bulunduğu bu şehirde iki sene sadakat ve istikametle çalıştıktan sonra, İstanbul'a avdet etmiştir. Bir müddetten beri Avrupa devletleri nezdine, üçer sene kalmak üzere, elçi göndermek usûl ittihaz edildiğinden, Aziz Efendi de, 1796 (1211) senesinde, Berlin, sefaretine tâyin (Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1309, VI, 231 v.d.) ve memuriyeti münasebeti ile kendisine mîr-i miranlık pâyesi tevcih olundu (*İntibah*, ayn. mak.). Aziz Efendi'nin, Berlin'e giderken, Prusya hükûmetinin „tâyinât ve sâir masarife dâir teklifatı ile azürde" olmaması irade edildi. İstanbul'daki Prusya sefiri, bu keyfiyeti hükûmetine, yeni osmanlı elçisinin büyük elçi olmadığı suretinde, bildirdi ve Aziz Efendi Berlin'de mûtat merasimle karşılanmadı. Fakat kendisi, işin iç yüzünü lâzım gelen makamlara anlattıktan sonra, icap eden şekilde alay ile kıralın huzuruna kabûl olunup, nâme-i humayunu ve getirdiği hediyeleri takdim etti (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, s. 253 v.d.).

Tasavvufta ve „ulûm-i hikemiye"de mâhir ve ilim sâhibi bir kimse olduğu söylenen Aziz Efendi'nin Berlin'de bâzı âlimler ile mubahaselere giriştiği, hattâ onların „felekiyat, tabiiyat v.s. dâir" suallerine cevap verdiği ve bu cevaplardan mürekkep, bir de risâle tertip eylediği rivâyet olunuyor (Ali Aziz Efendi, *Muhayyelât*, İstanbul, 1284, kitabın başındaki imzasız mukaddime). Aziz Efendi, sefareti esnasında, Berlin'de 1798 (1213) senesinde vefat ederek, oradaki müslüman mezarlığına defnolunmuştu. *Vâridât*'ın bir nushasının baş tarafında (Millet kütüp., Emîri Efendi kısm., 23/1154), Aziz Efendi„ hvâcegân-ı divân-ı humayundan" olarak gösterildiği gibi, aynı nushanın sonunda, vefatı günü İstanbul'daki âilesi nezdine bir dervişin gelip, keyfiyeti haber verdiğine dâir bir kayıt mevcuttur.

Türkçe ve farsça şiir yazan Aziz Efendi'nin hafızasında 40.000'den fazla beyit mahfuz bulunduğu ve fârisiyi pek iyi bildiği rivâyet ediliyor (*İntibah*, ayn. mak.). Şiirlerinde bektaşîliğe meyli sezilmektedir. *Vâridât* adlı tasavvufî eseri ve küçük bir kısmı müstesna olmak

şartı ile, şiirleri basılmamıştır (basılan şiirleri için bk. *Sandık* mecm., İstanbul, 1290, nr. 2 ve 3; bu nushalarda *Gülşen-i sıhhat* serlevhalı bir manzûm eseri vardır, bk. İbnülemin Mahmud Kemal, *ayn. esr.*; Sâdeddin Nüzhet Ergun, *Türk şâirleri*, II, 260 v.dd.). Berlin'deki mübahaselerinden mürekkep olmak üzere, tertip ettiği söylenen risâlenin (krş. *Muhayyelât* mukaddimesi) mevcudiyetini tahkik mümkün olamamıştır. Aziz Efendi asıl şöhretini *Muhayyelât* unvanlı hikâyeleri ile kazanmıştır. Bu eserde mevcut hikâyelerden biri de Gibb tarafından, 1884'te, *The History of Jewad* namı altında, ingilizceye tercüme edilmiştir.

(M. CAVİD BAYSUN.)

M u h a y y e l â t. Muharririn *Hayâl* adını verdiği ve birbiri ile alâkasız 3 büyük hikâye grubundan müteşekkil olan bu eser, 1211 (1796) senesinde te'lif edilmiştir. *Bin bir gece* ve *Bin bir gündüz* gibi, eski şark hikâyelerinin zihniyet ve dünya görüşü içinde ve onların tesiri altında yazılmıştır. Bu tesir bilhassa 1. ve 2. h a y â l i teşkil eden hikâyelerde, doğrudan doğruya, iktibas veya adaptasyon şeklini bile alır (*Bin bir gündüz* masalları ile mukayesesi için bk. Mustafa Nihad Özön, *Türkçede roman*, I, 96 v.d.). Aziz Efendi, mukaddimesinde, onları bir zaman eline geçen süryanî, ibranî ve sâir dillerden tercüme edilmiş *Hulâşat al-ḫayâl* adlı bir kitaptan aldığını ve sâde bir ibare ile yazıp zekâ sâhiplerinin gözü önüne koyduğunu söyler. Birinci h a y â l, İsfahan'da hükûmet süren Ḫvârizm Şâh'ın oğlu Ḳamar Cân'ın, Çin padişahının kızı Gülruh ve Basra padişahının kızı Ferruh ile, bittabi çok tabiat üstü şartlar ve tesadüfler içinde evlenmesi ile başlar. Bu çift zifaftan doğan Asıl ve Nesil adlı şehzâdeler, büyüyünce, kendilerini merkezden uzaklaştırmak isteyen vezirle, askerî tâifeyi üç padişaha birden hizmet edilmez diye isyana teşvik etmesi üzerine, anne tarafından dedelerini görmek için, seyahate çıkarlar ve içinde tılsımların ve tabiat üstü mahlûkların rol oynadığı bir sürü mâcerâ geçirirler. İkinci h a y â l i, filosoflar diyarı olan Atina şehri ehalisinden Hacı Lebib isminde bir bezirgânın oğlu Cevad'ın bâzı sergüzeştleri teşkil eder ve öteden beri halk arasında yaşayan hekim Abû 'Alî Sînâ hikâyelerinin bir zeyli addedilebilir. Abû 'Alî Sînâ'nın hayırhah müdahalesi ile doğan ve „ulûm-ı gaybiyeyi" kendisinden öğrenen, tılsımda, büyüde ve simyada büyük bir mahâret kazanan Cevad Baba'nın sergüzeşti de an'anede mevcut olan bu hikâyeleri aynıyle devam ettirir. Cevad'ın terbiyesini tamamlayan son tecrübe bile an'aneden gelir ve esasını bâzı tarikatlerin esasî umdesi olan „ser verip, sır vermemek" kâidesinden alır. Bundan sonra Cevad Baba'yı, kâh İstanbul'da bir sihirbaz kadının hilesine kurban olan Molla Emin'e yardım ederken, kâh Çin hükümdarının kızı Ferahnaz ile İklîl al-Mulk'ün evlenmelerini kolaylaştırırken, görürüz (bu hikâyelerin metinleri için bk. Mustafa Nihad Özön, *Türkçede roman*).

Üçüncü h a y â l, Cezîrat al-kubrâ'da yetişen ve oradan Kahire'ye hicret eden Şayḫ 'Izz al-Dîn adında büyük bir mutasavvıfın şahsiyeti etrafında toplanır. Mısır sultanı Nâcî Bi'llâh'ın zâhirî ilimlerden tasavvufa ve aşk-ı hakikîye geçerek, kâmil insan olması ile neticelenen sergüzeşti, buradaki üç hikâyenin esası olur. Muharririn bu sonuncu hayâlde tasavvufî bir gâye tâkip ettiği açıkça görülür. Hattâ isimler bile tasavvufî lûgattan alınmış sembollere benzer: Nâcî Bi'llâh, oğlu Dilâgâh, bir imtihan neticesinde kazandığı karısı Şâhida (tasavvufta güzel ve sevgili mânasına). Keza Dilâgâh'ın sevgilisi olan ve öz annesi tarafından büyü ile hapsedilen Nâṭiḳa'de, maddeden gelen nefsaniyetle iradesi selbedilmiş olan nefs-i nâtıkanın remzini görmek mümkündür. Kitabın son hikâyesini, Dilâgâh'ın Şayḫ 'Izz al-Dîn'in telkini ile, babasının çıplak göğsünde büyük ve hayalî bir sergüzeşti yaşadıktan sonra, seyrettiği ve âşık olduğu Nâṭiḳa ile izdivacı teşkil eder.

Bu hulâsa da gösterir ki, *Muhayyelât*, *Bin bir gece*'de tipik nümûnesini veren şark hikâyeciliğinin bütün teferruat ve unsurları ile taklidinden başka bir şey değildir; bir çok hikâyelerinin, aynen yahut da bâzı hususiyetleri ile *Bin bir gece*'ye veya onun dairesine dâhil, meşhur hikâyelere ircaı kabildir. Hattâ bu münasebet, bu cinsten diğer halk hikâyelerinin çoğunda olduğu gibi, bâzan büyük arap hikâyesinin muhtelif unsurlarını veren kadîm kültürlerin izlerine kadar derinleştirilebilir. Bittabi *Bin bir gece*'nin hazzını veren hafiflik, eğlenmek için yazılmış yahut söylenmiş hikâye şekli, yâni halktan toplanmış hikâyelerde dâimâ bulunan hususiyetler, burada yoktur. *Muhayyelât*'ta şark hikâyeciliğinin büyük bir tarafı olan ve Hind'den gelen h a y v a n hikâyeleri bulunmadığı gibi, arap halk hikâyeciliğinin en güzel tarafını yapan ve Bagdad hayatını eğlenceli bir tarzda tasvir eden, hilekâr ve hırsız hikâyeleri de yoktur. Daha ziyâde tılsım, büyü ve tabiat üstü mahlûklar etrafında dolaşır; üçüncü h a y â l i n tasavvufî çeşnisi, bir değişiklik getirir; fakat muharririn bunda bir orijinalliği yoktur; çünkü bu çeşni tasavvufî edebiyat hikâye an'anesinde zâten mevcuttur. Bununla beraber *Muhayyelât*, bir kaç hususiyeti ile, örneklerinden ayrılır. Bunlardan birincisi hikâyenin hayâllere taksimidir; Bu taksimden maksa-

dın hikâyelere esrar keyfi içinde görülmüş hayâller şekli vermek olduğunu, ikinci h a y â l i bitiren şu cümleden anlıyoruz: — „çünkü huzûra resîde oldu; dide-i Cevad cemâl-i şaha nâzır oldukta görür ki, ol taht-ı bî-tâbir üzere oturan kendüdür. Bu sahve ile huzur-ı şahtz havz-ı hayâle dalıp, mahmiye-i Kostantaniye'de hvâcegân-ı divan-ı humayunda Giridî Aziz Ali Efendi'nin hokka-i devatından çıktığını bir bektaşî erenleri esrar keyfi ile nakletti". Bu satırlardaki keyifli yazış tarzı, *Muhayyelât*'ın diğer sahifelerinde pek az görülür. Ufak bir hurûfîlik temayülü nazar-ı itibara alınmak şartı ile, bektaşiliğin muhibbi olan Aziz Efendi'nin kitabında, bu tarikatın adı sık sık geçer. Üçüncü hususiyet, az çok yerli olmasıdır. Aziz Efendi'nin hikâyelerinde, vak'a nerede geçerse geçsin, sokak ve mahalle ismi, örf ve âdet, giyim ve kuşam dâimâ XVIII. asır İstanbul'udur. Konuşma ine, bâzan modern bir hikâye hissi verecek kadar, şe'niyete yakın çizgiler ile doludur. Nâcî Bi'llâh'ın hikâyesinde, bir gecede haberleri olmadan, kendilerini Yemen'den Mısır'a gelmiş gören câriyelerin şaşkınlığı, *Kıssa-i Receb Peşe*'de, Receb Peşe'nin kızı ile Süleyman Ağa'nın oğlunun evlenmelerine mânî olmak isteyen tellâk usta, ermeni karısı işçi Nazlı'nın ve komşu Ayşe kadının kurdukları kumpas, bir adapte hikâye olmasına rağmen, Molla Emin hikâyesinin devrin İstanbul'unu çok hatırlatan taraflarını teşkil eder.

(AHMED HAMDİ TANPINAR.)

'AZİZÎ. [Bk. AZÎZÎ.]

AZÎZÎ. 'AZÎZÎ, XVI. asır türk şâirlerinden olup, İstanbul'da (?—1585) doğmuş ve „Yedikuleli Azîzî" diye tanınmıştır. Asıl adı, Âşık Çelebi ve Riyazî tezkirelerine göre, Mehmed ve Hasan Çelebi tezkiresine göre de, Mustafa'dır. Her iki ismi birden kullandığı tahmin olunabilir. Önceleri mücellitlik ederken, sonraları Yedikule dizdarlarının kâhyası oldu. Kaf-zâde Fâizî tezkiresindeki kayda nazaran, 993 (1585)'te öldü. Devrinin mâruf şahsiyetlerinden olan Azîzî'nin bugün elimizde bir minyatürü de vardır (bk. Âşık Çelebi, *Tezkire*, Millet kütüp.). Azîzî'nin mürettep bir divanı olduğunu, tezkirelerden öğreniyoruz. Bugün her ne kadar bu divan elde bulunmuyorsa da, XVI. asırda ve müteakip devirlerde vücuda getirilen bâzı mecmualarda *Yedikulelî Azîzî* başlığı ile epeyce şiiri kayıtlıdır. Yegâne nushası Topkapı sarayı kütüphanesinde bulunan Pervâne Bey mecmuasında da bir kaç gazeline tesadüf edilir. Fakat Azîzî mahlâslı şiirlerin tamamiyle bu şâire âit bulunmadığı da muhakkaktır. Bu gazellerden bir kısmı, bu mahlâsı kullanan diğer şâirlere ve bilhassa hoca Sâdeddin-oğlu Aziz'e (ölm. 1027=1617) âit olsa gerektir. Elde bulunan gazellere nazaran, Azîzî, muasırları arasında, mutavassıt bir şâir olarak sayılabilir. En kıymetli eseri, hiç şüphe yok ki, *Şahrangîz*'idir. Azîzî, bu manzûmesinde İstanbul'un güzel kadınlarını tasvir etmiştir. Zarîf buluşları ve şuh bir edası olan Azîzî'nin bu mesnevisi, gerek zamanında ve gerek daha sonraları, büyük bir şöhret kazanmıştır. Mamafih bir takım münekkidlerin itirazlarına hedef olmaktan da kurtulamamıştır. Bilhassa Âşık Çelebi ve müverrih Âlî (bk. *Kunh al-aḫbār*), onu, Allahtan korkmayarak kadınlara mütemayil olmakla itham eder. Fakat her ikisi de bu mesneviyi takdir etmekten geri kalmazlar. Azîzî'nin *Şahrangîz*'i, mukaddime ve hâtimesi ile birlikte, 225 beyitten ibaret olup, 49 güzel hakkında, üçer beyitlik medhiyeleri ihtiva eder. Bu medhiyelerden bâzıları üzerinde, *Elleri güzel Cemile*, *Tavukçu kızı Ayşe* gibi başlıklara tesadüf edilir. Bu eser, J. von Hammer tarafından neşr (*Mines de l'Orient*, V) ve Gibb tarafından da tercüme (*A History of Ottoman Poetry*, III, 182 v.d.) edilmiştir.

B i b l i y o g r a f y a: Metinde geçen eserlerden maada bk. bir de Bâyātî, *Taẕkira*; Ḥişâli, *Maṭâli' al-naẓâ'ir* (Millet ve Nuruosmaniye kütüp.); M. İzzet, *Şehrengizler* (Türkiyat enstitüsü, nr. 76).

(SÂDEDDİN NÜZHET ERGUN.)

AZÎZÎ, Abdülâziz Kara Çelebi-zâde [b. bk.]'nin mahlâsıdır.

'AZL. [Bk. AZİL.]

'AZRÂ. [Bk. AZRÂ.]

AZRÂ. 'AZRÂ' (A.), „bâkire"; 12 buredan birinin en büyük yıldızının ismi (*Spica Virginis*); bu burca *sünbüle* dahi tesmiye olunur. 'Aẕrâ' aynı zamanda Vâmiḳ [b. bk.]'ın mâşukasının adıdır.

'AZRÂ'İL. [Bk. AZRÂİL.]

AZRÂİL (Avrupa neşriyatında 'İzrâ'îl ve 'Azrâ'îl Cabrâ'îl = Cibrîl, Mikâ'îl, İsrâfîl ile beraber, dört mukarreb melekten ölüm meleğinin adı. İsim, ihtimâl, Eisenmenger'in, *Entdecktes Judenthum* (II, 333)'da, c e h e n n e m meleği olarak, gösterdiği עסראל'nin bozulmuş bir şeklidir. Ekseriya kendisine, kıyamet gününde şûr çalmak vazifesi isnad olunan İsrâfîl gibi, o da, dünyayı kaplayacak bir büyüklüktedir; bütün denizlerin ve bütün nehirlerin suyu başının üstüne akıtılsa idi, bir damlası hile yere düşmezdi. Dördüncü veya yedinci gökte, nurdan bir makamı (*sarîr*) vardır, ayaklarından biri oradadır, diğeri ise cennetle cehennem arasındaki köprü üzerinde bulunur. Fakat 70.000 ayağı olduğu da söylenir. Yahudi eserlerinde, şahsiyetinin tasviri, hemen hemen aynıdır: 4000

kanadı vardır, vücudu, bütün canlıların sayısınca göz ve dilden müteşekkildir. 4 yüzü olduğu da söylenir.

İlkin o da, ötekiler gibi, bir melekti. Allah insanı yaratmak istedi ve bunun için Cabrā'īl'e toprağın unsurlarından bir avuç almasını emretti. Fakat İblis tarafından karıştırılan toprak öyle mukavemet etti ki, ne Cabrā'īl, ne Mikā'īl, ne de İsrāfīl aldıkları emri yerine getiremediler. Fakat 'Azrā'īl muvaffak oldu. O zaman Allah, onu yüreğinin sertliğinden (*ḳillat al-raḥma*) dolayı, ölüm meleği nasbetti.

Aynı zamanda, kuvveti sebebi ile de o, ölüm meleğidir. Allah ölümü yarattığı zaman, temaşa etmeleri için, melekleri çağırdı. Melekler, ölümün hayrete şâyân kuvvetini görerek, kendilerinden geçtiler, düştüler ve böylece bin yıl baygın kaldılar. Ondan sonra uyanarak: —„ölüm mahlûklarm en kuvvetlisidir" — dediler. Fakat Allah: —„'Azrā'īl'i ben ona hâkim kıldım" — dedi.

Yahudi eserlerinde, bir çok ölüm meleğinden bahsolunur ve 'Azrā'īl'in peygamberlerin ruhları ile meşgûl olduğu, alelâde insanların ruhlarının ise, onun halifesine tâbi bulunduğu söylenir. Bilhassa LXXIX. sûrenin başlangıcından, ölüm meleğinin çokluğu neticesine varılır: „yırtıp koparanlar tarafından ve çekip alanlar tarafından". Birinciler, kâfirlerin ruhlarını vücutlarından koparıp alan melekleri gösterir; ikinciler ise, mü'minlerin ruhlarını vücutlarından ayıranları göstermesi gerektir. Fakat bu âyetin tefsiri kat'î değildir. XXXII, 11. sûrede ölüm meleğinden (müfred) bahsolunur.

'Azrā'īl, insanların yoklama defterini tutar, fakat onların ne zaman canlarını alacağını bilmez. Bâzılarının isimleri parlak bir çenberle, bâzılarınınkiler ise, kara bir çenberle çevrili olduğu için, insanların sa'îd mi yoksa şakī mi olduğunu anlar. Bir insanın ölümü yaklaşınca, Allah, arşın altındaki ağaçtan mevzuubahs olanın ismi yazılı bir yaprak düşürtür. 'Azrā'īl ismi okur ve 40 gün sonra onun ruhunu vücudundan ayırır.

Fakat ruhunu teslimde direnen ve ölüm meleğinin keyfî olarak hareket ettiğini ileri süren insanlar vardır. O zaman melek Allahın huzuruna gelir ve meseleyi anlatır. Allah ona delil olarak, üzerinde *Besmele* [b. bk.] yazılı bir cennet elması verir; insan onu görünce artık ruhunu teslim eder.

Ölüm meleğinin vazifesini zorlaştırmak için, insanın başka çareleri de vardır. Ölüm meleği, ruhunu kabzetmek için insanın boğazına girmek isteyince, ölmek üzere olan, *zikr* [b. bk.]'e başlar ve böylece kapıyı kapar. O zaman melek Allahın huzuruna çıkar. O da ölmek üzere olanın elini yakalamağa çalışmasını tavsiye eder; fakat bilhassa bu el o sırada bir *ṣadaḳa* [b. bk.] vermekte bulunursa, kapı bu sefer de meleğe kapalı kalır. Nihayet melek adamın eline Allahın adını yazar; o zaman can vermenin acılığı duyulmaz olur ve melek, ruhu almak için, girebilir. Onun, insanları zehirli bir mızrakla deldiği de söylenir. Yahut melek ölüm döşeğindeki mü'minin baş ucunda durur ve onun ruhunu, bir tulumdan su akıtılır gibi, acısız olarak dışarı çıkarır. Melek bu ruhu yardımcılarına teslim eder; onlar bunu yedi göğün en yükseğine götürürler, ve nihayet mezarda vücudun yanına koyarlar (ruhun gökte seyahati için krş. Bousset, *Archiv für Religionswissenschaft*, IV).

Fakat, eceli gelen bir mü'min değilse, o zaman ölüm meleği ruhu şiddetle vücuttan koparır. Göklere götürülen ruhun önünde semânın kapıları kapanır ve ruh yer yüzüne atılır.

Mâlûmdur ki, İdrîs, İlyâs, 'Îsâ, al-Ḫażir [bk. madd.] gibi şahıslar, ölüme mârûz kalmamışlardır. Mûsâ hakkında aynı şey iddia edilemez; fakat kitab-ı mukaddes onu ölünmünü mestur geçer. Müslüman an'anesine göre, Mûsâ, mukadder vazifesini yapmağa gelen ölüm meleğine karşı durmuş ve onun bir gözünü çıkartmıştır. O zaman Allah kendisine teveccüh eden meleğe şöyle demiştir: — „Mûsâ elini bir ineğin üstüne koyarsa, elinin kapladığı kılların sayısı kadar yıl daha yaşayacaktır"; Mûsâ: — „peki, sonra?" — deyince, Allah: — „sonrası ölüm" — diye cevap vermiştir. Ölüm meleğinin Mûsâ'ya bir cennet elması ile geldiği de rivâyet edilir. Mûsâ bunu his eder etmez ölmüştür. Ölüm meleği ile Süleyman'ın hikâyesi hakkında bk. al-Bayżāvī; XXXI, 34. sûre hakkında ve İdrîs'i ziyareti hakkında bk. mad. İDRİS.

Bibliyografya: *Kur'an* II, 28, XXXII, 11 ve LXXIX, 1. âyetlerin tefsirleri; M. Wolff, *Muhammedanische Eschatologie*, s. 11 v.dd.; al-Ġazālī, *al-Durra al-fāḫira*, (nşr. Gautier), s. 7 v.dd.; al-Kisā'ī, *'Aḳā'ib al-malakūt*, Leyden yazm., 538 Warn., f. 26 v.d.; Tabarī (nşr. Leyden), I, 87; Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (nşr. Paris). I, 51; İbn al-Aşīr (nşr. Torub.), I, 20; al-Diyārbekrī, *Tārīḫ al-ḫamis* (Kahire, 1283), I, 36; al-Ṯa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1290), s. 23, 216 v.d.; Mucīr al-Dīn al-Ḥanbalī, *Kit. al-Uns al-calīl* (Kahire, 1283), I, 16 v.d.; Buḫārī, *Canā'iz*, 69. bab; (Muṭahhar b. Ṭāhir al-Maḳdisī), *Kitāb al-Bad' va 'l-tā'rīḫ* (nşr. Huart), I, 175, II, 214; *Miṣkāt al-maṣābīḥ* (trc. A. N. Matthews), I, 365 v.dd.; Bodenschatz, *Kirchliche Verfassung der heutigen Juden* (Erlangen, 1748), III, 93; Eisenmenger, *Entdecktes Judenthum* (Königsberg, 1711), I, bab. XIX, II, 333.

(A. J. WENSINCK.)

İlâve

İslâmda ölüm işlerine memûr bir meleğin bulunduğu kabûl edilmektedir. *Sacda* sûresinin 11. âyeti bunu açık olarak gösterir. Bu âyetin mânası şudur: „de ki, canınızı almağa müvekkel olan ölüm meleği hepinizin canınızı alacak, siz de rabbinize döneceksiniz". Bu âyette olduğu gibi, sahih telâkki edilen hadislerde de „ölüm meleği" demek olan *malak al-mavt* tâbirine rastlanır (msl. *Ṣaḥīḥ al-Buḫārī, bāb al-canā'iz* 'de Abū Hurayra 'den mervî bir hadiste olduğu gibi). *Malak al-mavt* 'in taaddüdü meselesine gelince, bu hususta kendisine dayanılmak istenen *Va 'l-nāzi'āt* sûresinin başındaki âyetler buna, kat'î olarak, delâlet etmez. Bu âyetlerin mânası şudur: „daldırarak çekip çıkaranlar hakkı için, usulcacık alanlar hakkı için, suda yüzer gibi yüzenler hakkı için sonra ileri geçenler hakkı için ve işleri çevirenler hakkı için... ". Tefsirciler, şu görülen cemi kelimelerinden, „ölüm meleklerinden" başka mânalar da anlaşılabileceğini ileri sürerler; msl. „savaş meydanlarında ok atanlar" v.s. gibi. Bu cemi kelimelerinden mutlaka „ölüm melekleri" mânasını çıkarmak mutlaka lâzım gelmez, Zâten bu anlayış, yukarıda geçen ve ancak müfred olarak bu meleği zikreden sarih âyete de uygun düşmez. Şu hâlde yahudilerde olduğu gibi, her bir canlı için ayrı bir ölüm meleği kabûl edilmesine de imkân görülmüyor demektir (bu sûrenin tefsiri için bk. Calāl al-Dīn al-Suyūṭī, *al-Itḳān*; Faḫr al-Dīn al-Rāzī, *Tafsīr al-kabīr*; Abū al-Layṯ al-Samarḳandī,). Müslümanlığa göre, tabiat âleminin dışında kalan melekler için, tafsilâtına girmeksizin, sırf mecaz kabilinden olmak üzere, büyüklerinde 2, 3, 4 'e kadar kanat bulunabileceği kabûl edilmektedir (krş. Kur'an, XXX, 1).

Kur'an 'da ölüm meleğine 'Azrā'īl„ adı verildiğine rastlanmaz. Peygamberin ağzından duyulduğu da, kat'î olarak, söylenemiyor. Bununla beraber bu kelimenin hariçten müslümanlığa girmesi, *malak al-mavt* tâbiri kadar değilse bile, hayli eskidir. Eshab zamanında veya bir az sonraları, müslümanlığı kabûl etmek suretiyle, cemaate karışmış olan isevî ve bilhassa yahudi âlimleri, bu gibi vesileler ile bilgilerini göstermek için, fırsat bulmuşlardır. Bu arada ölüm meleği, 'Azrā'īl ile de ifade olunmağa başlamış olabilir. Fakat yine makale metnindeki efsânelerin, yahudiler arasında ve edebiyatında her kesin korkarak, yakından ilgili bulunduğu 'Azrā'īl üzerinde uzun asırlardan beri birikmiş hikâyeler olduğuna şüphe edilemez (krş. Zakariya b. Muḥammed al-Ḳazvīnī, *Kitāb 'Acā'ib al-maḫlūḳāt*, Feyzullah Efendi kütüp., nr. 1369, var. 28 v.dd., yazm.). Fakat islâmın başlangıcında olduğu gibi, sonraları da bu türlü efsâneler islâm âlimleri arasında hoş görülmemiştir (krş. Nūr al-Dīn 'Alī b. Muḥammed b. 'Arrāḳ, *Tanzīh al-şarī'a al-marfū'a 'an al-aḫbār al-şanī'a al-mavżū'a*, Velieddin Carullah, nr. 267, var. 319, yazm.).

Bu hususta Abü Bekr 'in ve yahut 'Omar 'in halifeliği zamanında, yahudi *ḥibr* ve âlimlerinden olduğu hâlde, müslümanlığı kabûl edip, *tābi'īn* arasına giren Ka'b al-Aḫbār [b. bk.] ve bir de daha bir az sonraları işe karışan ve ehl-i kitab an'anelerini bilen Vahb b. Munabbih [b. bk.] 'in bu hususta büyük tesirleri olsa gerektir. 'Azrā'īl de dâhil olduğu hâlde, diğer büyük melekler, *takvīn* (dünyanın yaradılışı) meseleleri, enbiya kıssaları v.s. hakkındaki efsânevî haberlerin hemen hepsi Ka'b al-Aḫbār 'a ve Vahb b. Munabbih 'e dayanır. Zâten makale müellifinin 'Azrā'īl hakkında söyledikleri sözlerden hemen çoğunun Ka'b 'e ve Vahb b. Munabbih 'e dayandığı görülmektedir. 'Azrā'īl 'in büyüklüğü, kanatlarının, gözlerinin çokluğu, yoklama defteri tutması, nurdan azametli kürsi, yaprak düşmeleri, elma meseleleri v.s. hep bizzat veya bilvasıta bu kaynaklara gider (bk. Ḳazvīnī, *göst. yer.*). Dirayetten ziyâde rivâyete dayanan ilk tefsir müellifleri de bu nakilleri aynen aldılar. *Malak al-mavt* gibi, yahudilikte karşılığı olan mefhumlar da, tıpkı onlarda olduğu vecihle, izah olundu. Hattâ bâzan bu rivâyetler de kâfi görülmeyerek, onların kitaplarına, Tevrat 'a ve tefsirlerine de müracaat edilmeğe başlandı. Ṭabarī (ölm. 310 = 923), Nīsābūrī (ölm. 406 = 1015), Ṯa'labī (ölm. 427 = 1036) tefsirleri bu kabildendir. Her hâlde 'Azrā'īl 'i bu türlü anlayış ile müslümanlık arasında hiç bir münasebet yoktur.

Bibliyografya: İbn al-Cavzī, *Mavżū'āt* (Hakim-oğlu kütüp., nr. 286, yazm.); Calāl al-Dīn Suyūṭī, *al-La'ālī al-maṣnū'a fī al-aḥādīṯ al-mavżū'a* (Velieddin kütüp., nr. 403, yazm.); Abu 'l-Fażā'il Ḥasan b. Muḥammed Ṣaġānī, *Mavżū'āt al-ḥadīṯ* (Velieddin kütüp., nr. 283, yazm.); Weil, *Biblische Legenden der Musulmaner*, s. 10.

(HALİM SABİT ŞİBAY.)

AZRAḲÎ. [Bk. EZRAKÎ.]

AZRÎ'ÂT. [Bk. EZRÎ'ÂT.]

AZROḤ. [Bk. EZRUH.]

'AŻUD AL-DAVLA. [Bk. ADUDUDDEVLE.]

'AŻUD AL-DÎN. [Bk. ADUDUDDİN.]

'AZZA. [Bk. AZZE.]

AZZE. 'AZZA (A.; „dişi ceylan yavrusu"), kadın isimlerinin çok kullanılanlarındandır. Bu ismi taşıyanlardan bilhassa iki kadın meşhurdur: 'Azza Kuṣayyir ve 'Azza al-Maylā'.

1. Hakikî ismi 'Azza bint Ḥumayd b. Vaḳḳāṣ (*Aġānī*; *Hizānā*: bint Ḥumayl b. Ḥafṣ) olan 'Azzat Kuṣayyir, Żamra aşîretinden bir bedevî kızı idi. Şâir Kuṣayyir bütün kasidelerini ona ithaf ettiği için, 'Azza 'ya, 'Azzat Kuṣayyir ve Kuṣayyir 'e de, Kuṣayyir 'Azza lâkabını vermişlerdir. Kuṣayyir 'in kendisine âşık olduğu zaman 'Azza 'nın pek küçük yaşta olduğu söylenir. 'Azza sonra başkası ile evlendi. Mamafih bu ilk âşıkını, gerek hacc ve gerek başka vesileler ile, gidip görmesine mâni olmadı. Hayatı hakkında daha fazla mâlûmat yoktur. Güzel Camil 'e âşık olması ve bu suretle Kuṣayyir 'in kıskançlığını tahrik etmesi hikâyesi, ihtimâl ki, iştikaklar üzerinde oyun yapma hevesinden ve Kuṣayyir ile 'Azza 'yi diğer, aynı derecede meşhur, âşık çiftlerden Camil ile Buṣayna 'ye benzetmek arzusundan çıkmıştır. İbn Ḳotayba 'ye göre Kuṣayyir, hâlâ 'Azza 'nın aşkı ile yanıp tutuştuğu bir zamanda, Mısır 'da öldü. Diğer taraftan *Kitāb al-Aġānī* 'ye göre, 'Azza, ihtiyarlığında halife 'Abd al-Malik 'e gelmiş ve gençliğinde Kuṣayyir 'in kendisine olan büyük şakını anlatmıştır.

Bibliyografya: İbn Ḳotayba, *Kitāb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 262 v.d., 321—328; *Aġānī* (1. tab.), VIII, 36—39; *Ifizānat al-adab*, II, 381 v.dd.

2. 'Azza al-Maylā', yâni „kırıta kırıta yürüyen 'Azza", meşhur bir muganniye olup, Sā'ib Ḫāṯir ve Naṣîṭ (her ikisi aslen iranlıdır) ile muganniye Rā'iḳa 'nın talebesidir. Anṣār âilesinin mevlâsı olan 'Azza, Medine 'de otururdu ve orada yalnız şarkı söylemek ve ud çalmaktaki maharetinden dolayı değil, güzelliği ve iffeti ile de herkes tarafından sevilmişti. Şarkılarını dinlerken, Ḥassān b. Ṯābit 'in ağlayacak derecede müteessir olduğu ve 'Omar b. Abî Rabî'a 'nın, kendi şiirlerinin bestesini ondan dinlerken, hazzından bayıldığı söylenmektedir. Muganni İbn Muḥriz ile İbn Suraye onun talebesi idiler. Mu'āviya ve oğlu Yazîd zamanında, Medine 'de şarkı söylediği hakkındaki kayda ve münasebette bulunduğu kimselerin yazdığı tarihlere bakılacak olursa, meslek hayatının zamanı, takribî surette, tâyin olunabilir. Gençliğinde 'Azza 'den ders almış olan İbn Suraye, Hişām b. 'Abd al-Malik 'in halifeliği zamanında, 85 yaşında ölmüştür.

Bibliyografya: *Aġānī* (nşr. Kosegarten), Prooemium, s. 5—17; *ayn. esr.* (Bulak, 1. tab.), I, 151; IV, 35; VII, 188; X, 55, 57; XVI, 13 v.d. (krş. Kosegarten, *Chestomathia arabica*, 130 v.dd.) İbn; Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 557. (A. SCHAADE.)

B.

BĀ'. [Bk. BÂ.]

BĀ'. [Bk. BÂ.]

BÂ. BĀ', Ḫalîl tarafından harflere verilen sıra (krş. ABCAD) nazar-ı itibara alınmazsa, arap alfabesinin ikinci harfi olup, sayı kıymeti 2'dir. Yazı bakımından, bu harfe *al-bā' al-muvaḥḥada* ismi verilmektedir. Fonetik noktasından, Sîbavayh bu harfi, yeni telâkkilere uygun bir tarzda, târif etmiş ve bu harfin dudaklarla telâffuz edilen sesli ve infilâklı bir harf olduğunu söylemiştir (nşr. Derenbourg, II, 453, 16, 18, 454, 7); bu târife göre, bu arap harfi garp dillerindeki *b* harfinin aynıdır. *Bā'*, aynı zamanda, arapçada *bi* (-a, -e; -dan, -den; ile) eer edatının adıdır. Daha fazla tafsilât almak için, bk. gramer ve lûgat kitapları (krş. bir de mad. ARABİSTAN).

(A. SCHAADE.)

BÂ. BĀ' (A.), keza DAV', BŪ', cemi ABVĀ', bir uzunluk ölçüsü olup, *ḳulaç*'ın mukabilidir.

BA'L. [Bk. BA'AL.]

BA'AL. BA'L, sâmî dillerde müşterek *ba'al* (sâhip, mâlik) kelimesi (krş. Cheyne, *Encyel. Bibl.*, *Hasting's Dict. of the Bible* ve *Encycl. of Relig.*), müslümanlıkla iki hususî istimâl şekli ile, hâlâ yaşamaktadır. 1. Kur'an (II, 228; XI, 75; XXIV, 31)'daki *ba'l* kelimesi, eski çağa âit olmakla beraber, hâlâ "zevc" mânasına kullanılabilen bir tâbirdir (temellük suretiyle izdivac ve buna âit telâkkiler hususunda bk. R. Smith, *Kinship and Marriage*², indeks, bilhassa s. 92 v. dd.). 2. Konuşma dilinde (krş. Spiro, *Vocabulary of coll. Ar. of Egypt*) de *ba'lî* kelimesi, hiç bir sun'î sulamaya ihtiyac göstermeyen nebat mânasınadır. Klâsik arapçada bu kelimenin "ilâhî sâhip" mânası hakkında krş. Lane, *Lexicon*, s. 228, b ve c; de Sacy, *Chrest. ar.*, I, 224 v. dd.; *Lisān*, XIII, 59 v. dd.; Belâẕorî, de Goeje, Gloss., s. 13 v. dd. *Ba'l* kelimesindeki "ilâh" mânasının başka bir zayıf izi de, *ba'ila* "afallamak" (asıl mânası "Ba'l tarafından vurulmak, çarpılmak") mastarında mevcuttur. Fakat bunun *ba'l* aslından geldiğinin farkına varılmaz (bk. Hastings, *Encyl. of Relig.*, I, 664; Nöldeke, mad. *Arabs* (*Ancient*). Lûgatler *ba'l* kelimesine "mâlik", "rabb" mânalarını atfederler; fakat kelimenin bu mânası, öyle görülüyor ki, cenubî Arabistan'dan gelmiştir. Orada, şimâlî Arabistan'ın aksine olarak, Ba'l, bir ilâh isimi idi ve Kur'an'ın bir ibâresini izah için, arap lûgatine kabûl edilmiştir. Kur'an'da, XXXVII, 123—132'de, İlyās, kavmine şunları söyler: — "Aḥsan al-ḫāliḳîn'e ibâdet ve itaat etmiyorsunuz da, Ba'l'den mi istimdat ediyorsunuz?". Kuran'ın burada, tamamen Tevrat (I, *Mulūk*, XVIII)'taki kıssadaki mânada Ba'l'den başka bir şey kasdetmemiş olması çok muhtemeldir; bununla beraber en eski müfessirler üç türlü izahta bulunuyorlar: Ṭabarî (*Tafsir*, XXIII, 53) diyor ki: *ba'l*, Yemen lehcesinde "rabb, sâhip" mânasına gelen bir kelimedir (mes. — "bu öküzün *ba'li* kim dir"? — denilebilir) yahut bir puta (*ṣanam*) âit has isimdir ve vaktiyle Bakk tesmiye olunan yer, bu mâbuda izafeten, Ba'lbakk adını almıştır, veyahut da bu, yemenlilerin taptığı bir kadındı. Binaenaleyh bu *ba'l* kelimesini ya "sâhip, efendi" şeklinde ve yahut has isim olarak bırakmak suretiyle tercüme etmek icap eder; kelimenin kadın mânasına alınması doğru olamaz: bu telmih, ihtimâl *ba'l*'in "zevc" kadar "zevce" mânasına da gelmesine dayanıyor; veyahut da bu Baalbek'teki Astarte ibadetine yapılmış bir telmihtir. Ṭabarî gibi, İbn 'Abbās da, *ba'l*'in "sâhib" mânasını, kullanılması nâdir olmakla beraber, doğru arapça telâkki ediyor ve böylece, *Kinship*, s. 92'de gördüğümüz, (*Aġānī*, VII, 43'teki) hikâye de, böyle bir mâna üzerine yapılmış bir cinas olsa gerektir. *Lisān* (*göst. yer.*)'da İbn 'Abbās'a kadar gitmeyen ancak bir misâl mevcuttur. Fakat bu istimâl şekli, her hâlde, *Lisān*'ın yazıldığı devirde bile eskimiş bulunuyordu. Rāzî, *Mafātiḥ* (tab. Kahire, 1308, VII, 109)'te kelimenin has isim ve Yemen'e âit tâbir olmak

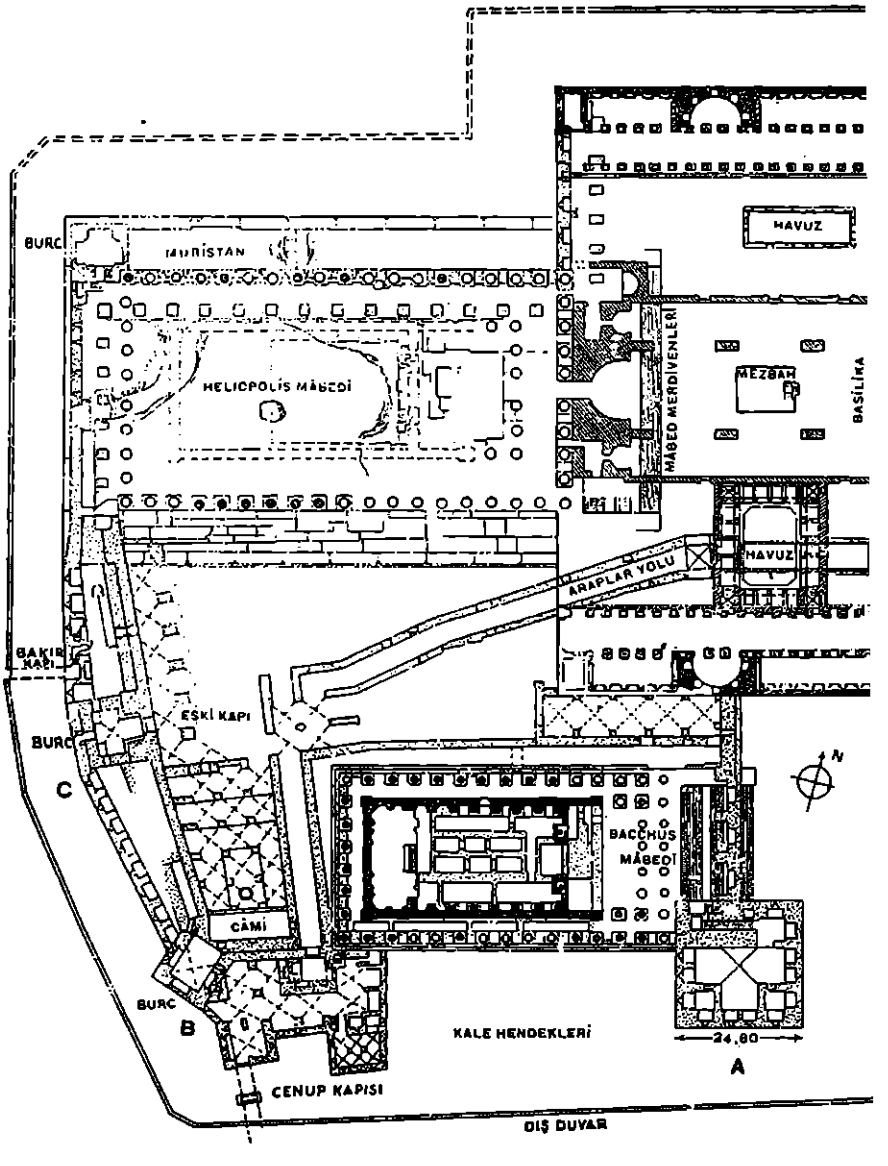

BAALBEK KASRI VE

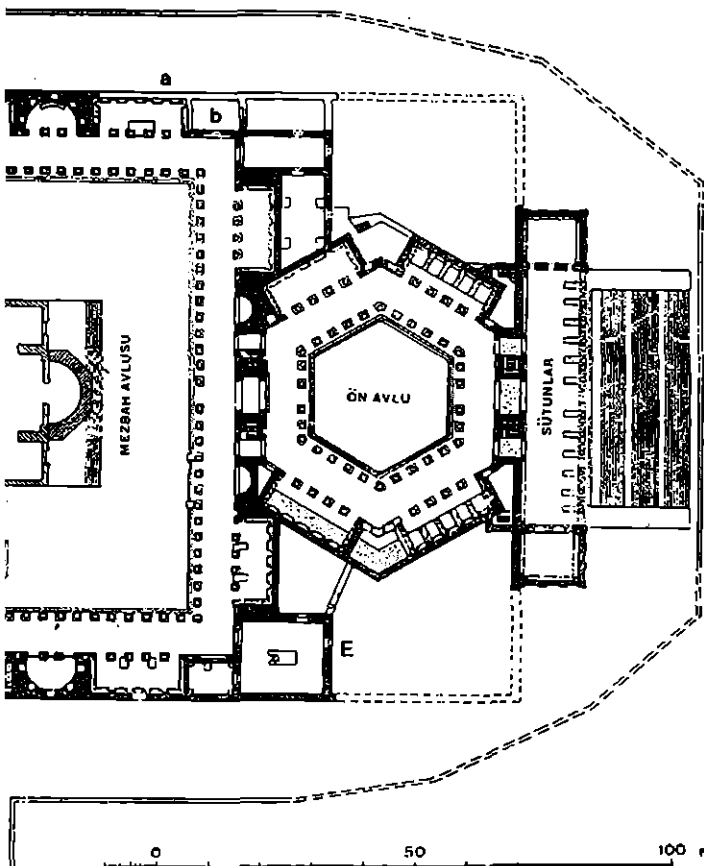

İzahlar : siyah kısımlar, eski çağa ; taramalı kısımlar, bizans ve noktalar ile işaret edilmiş kısımlar ise, arap devrine aittir.

A = Sultan Ḳalāūn burcu.
B = Sultan Bahrām Şāh burcu (1213 senesine ait).
C = Sultan Bahrām Şāh burcu (1224 senesine ait).

üzere, ilki izahını verir. Bayżāvī ve umumiyetle diğer müfessirler de aynı sûretle izah ederler. Bugün hâkim olan müslüman kanaatine göre, buradaki Ba'l, Baalbek (Heliopolis)'te tapılan bir mâbudun adıdır. Kur'an'daki *ba'l* kelimesi etrafında da bir çok yarı-isrâilî menkıbeler teşekkül etmiştir; bunlar Şa'labī'nin *Ḳiṣaṣ* (tab. 1314, s. 142 v.dd.)'ında bütün tafsilâtı ile izah olunmuştur. Krş. bir de Pseudo-Balḫī, III, 99 v.d.; Yāḳūt, mad. Ba'labakk ve *Jewish Encycl.*, II, 381. (D. B. MACDONALD.)

BAALBEK (BA'LABEKK; yunanca „Heliopolis"), [Suriye'de Anti-Lûbnan dağlarının garp eteğinde, Biḳā' çukuru kenarında, Şam—Hums demir yolu üzerinde, deniz seviyesinden 1170 m. irtifâda kurulmuş bir şehirdir. 1918 senesi teşrin I.'e kadar osmanlı devletinin Suriye vilâyetine bağlı bir kaza merkezi idi. 1920 senesi eylûlüne kadar, aynı teşkilât ile, Şam vilâyetinde kalmış, fakat bu tarihten sonra, Fransa'nın idârî vekâleti altında, Lûbnan cumhuriyeti arazisine ilhak edilmiştir].

Tarih. Baalbek, Jupiter ve Baechus mâbedleri harâbeleri ile pek meşhurdur. Jupiter mâbedi, imparator Antonius (138—161) tarafından, geniş bir set üzerine inşa edilmiş ve buna Caracalla (211—217) tarafından avlular ve „propileler" ilâve olunmuştur. Baalbek isminin etimolojisi henüz mâlûm değildir. Yunanlıların bu şehre verdikleri Heliopolis ismi, burada bir güneş mâbedi bulunduğuna delâlet eder. Biḳā' al-'Azīz ismi de güneş kültüne bir telmih olsa gerektir; zira *'azīz* kelimesi, merkezî ve şimâlî Suriye'de tapılan güneş tanrısının isimlerinden biri idi. Esasen Biḳā' yaylası da bu ismi taşımakta olup, meşhur Şalāḥ al-Dīn'in, o kadar mühim olmayan, oğlunun adına izafeten verilmiş değildir. Arap efsânelerine göre, Baalbek mâbedi Süleyman'ın Sebâ kıraliçesi Belkis'e, düğün hediyesi olarak, verdiği bir saray imiş. Milâdın 637. (16.) senesinde, halife 'Omar'in serdarı Abū 'Ubayda tarafından yapılan bir muahedenâme ile, Baalbek sulhan müslümanlar eline geçmiştir. Şam vilâyetine tâbî olan bu şehir, 972 (361) senesine kadar, evvelâ Emevî ve sonra Abbâsî halifelerinin idaresinde kalmış ve bu tarihte Fâtimî halifesi al-Mu'izz, Şam'ı zaptedince, Baalbek'e bir vâli göndermişti. Fâtimîlerin hâkimiyeti 1075 (468) yılına kadar devam etmiş, fakat bu hâkimiyet, ilk defa 974 (363) yılında Bizans imparatoru Johann Tzamiskes'in şehri zapt ve tahrip etmesi ve sonra da Halep emîri Ṣāliḥ b. Mirdās'ın 1025 (416)'te burayı işgâli ile, sekteye uğramıştır. 1075 (468) senesinde Baalbek'te Selçuk emîrlerinden Tutuş ve oğullarının hâkimiyetleri başlar. Halep emîri Muslim b. Ḳurayş, 1083 (476)'te, kısa bir müddet, Baalbek'i işgâl etmiştir. Kendisinin şehirden ayrılması üzerine, hadım Gümüştigin Baalbek'e vâli tâyin edilmiş ve bu makamı Tutuş'un oğulları devrinde de muhafaza etmiştir. Selçuklulara kendilerinin eski atabeyi Toğtigin [b. bk.] halef olmuştur. Gümüştiğin, Toğtigin aleyhinde, metbûu bulunduğu sultan nezdinde, entrikalar yaptığı için, Toğtigin 1110 (504)'da Gümüştigin'i azlederek, yerine kendi oğlu Böri'yi tâyin eylemiştir. 1128 (522)'de Toğtigin'in vefatı üzerine, oğlu Böri Şam'da iktidarı eline almış ve Baalbek'i, has olarak, oğlu Muḥammed'e vermiştir. Böri'nin 1128 (522) senesinde katlinden sonra da, Muḥammed, kardeşlerinin muhalefetine rağmen, mevkiini muhafaza etmiştir. Baalbek bu zamanlarda kuvvetli bir şekilde tahkim edilmiş olmalıdır; zira ilk defa olarak, buranın muzafferâne bir surette müdafaa edildiğinden bahsolunmaktadır [aş. bk.]. Kardeşlerinden İsmā'īl 1132 (526)'de ve Maḥmūd 1134 (529)'te katledildiğinden, Muḥammed 1138 (533)'de Şam emîri olmuş ve dirayetli vezîri Önür'e Baalbek'i, timar olarak, vermiştir. Maḥmūd'un kayın babası olan Halep emîri Zengī, damadının katlinden dolayı, bu işte tamamiyle suçsuz olan Muḥammed'den intikam almağa kalkıştı ve Şam'ı muhasara etmeğe cesaret edemediğinden, Baalbek üzerine yürüdü. İç kaleyi kahramanca müdafaa eden kıt'ayı serbest bırakacağını vaadettiğinden, şehir 1136 (531)'da teslim oldu; fakat Zengī sözünü tutmadı. Şehre, vâli olarak, Şalāḥ al-Dīn'in babası Ayyūb'u tâyin etti (bk. EYYÛBİLER).

Zengī Baalbek kalesini tahkim etti. Muḥammed 1139 (534)'da vefat edince, yukarıda adı geçen vezir Önür, Muḥammed'in oğlu Abaḳ namına, niyabet etmeğe başladı. 1146 (541)'da Zengī'nin katli üzerine, Ayyūb, Baalbek'i Önür'e iade mecburiyetinde kaldı ve şehir, timar olarak, tavaşîlerden 'Aṭā'ya verildi. 'Aṭā'nın katlinden sonra, Biḳā'ın cenûb-i garbîsinde bulunan Vādi'l-Taym hâkimi Żaḥḥāk şehri zaptetti; fakat 1154 (549)'te Abaḳ'ı saltanattan çekilmeğe mecbur eden Nūr al-Dīn'e, 1157 (552)'de, şehri teslim etmeğe mecbur oldu. Nūr al-Dīn 1170 (565)'te vukua gelen büyük zelzelede yıkılan Baalbek'in surlarını yeniden yaptırdı. Ṣalāḥ al-Dīn, 4 ay muhasaradan sonra, 1174 (570)'te Baalbek'i Nūr al-Dīn'in halefi olan İsmā'īl'den aldı. Ṣalāḥ al-Dīn Baalbek'i evvelâ serdarlarından Muḥammed'e, timar olarak, verdikten sonra, 1178 (574) senesinde, kardeşi Turan-Şāh'a ve bir sene sonra da yeğeni Farruḫ-Şāh'a verdi. Farruḫ-Şāh 3 sene sonra vefat ettiğinden, 1182—1230 (578—627) seneleri arasında büküm süren oğlu Bah-

rām-Šāh [b. bk.], Baalbek'e sâhip oldu ve şehrin istihkâmlarında iki kule yaptırdı. 1230 (578)'da emîr al-Aşraf Mūsā [bk. Mūsā] Baalbek'i zapt etti ve emîrin vefatında da biraderi Şāliḥ İsmā'īl 1237 (635)'de şehre sâhip oldu. 1246 (644)'da, uzun muharebelerden sonra, Şāliḥ Ayyūb şehri Şāliḥ İsmā'īl'den aldı. Ayyūb tarafından tâyin edilen vâli Sa'd al-Dīn al-Ḥumaydī 1249 (647)'da Ayyūb'un halefi olan Turan-Šāh'tan istiklâlini aldı. Bir sene sonra Turan-Šāh katledildi. Halep sultanı al-Nāşir Yūsuf Şam'ı aldı ve Baalbek vâlisinden şehrin teslimini istedi. Vâli, Turan-Šāh'ın küçük oğluna bir irat temin edilmesi şartı ile, buteklifi kabûl etti. 1260 (658)'ta moğulların Suriye'yi istilâsı, al-Nāşir Yūsuf'un hükümdarlığına son verdi. Moğul serdarı Ketboğā, Baalbek'i zapt ederek, kalelerini tahrip etti; fakat aynı sene içinde Mısır sultanı Ḳoṭuz moğulları mağlûp edince, şehir Mısır hâkimiyetine geçti. Şam vâlisi, burasının idaresine memûr edildi. Bu hâl, 1516 (922)'da osmanlı padişahı Selim I.'in Suriye'yi imparatorluğuna ilhakına kadar devam etti.

O zamandan beri Baalbek, osmanlı imparatorluğunun hâkimiyetinde ve küçük beylerin, bilhassa Ḥarfūş âilesinin, elinde kalmıştı. Suriyeli âileleri birbirine düşüren sonu gelmez kavgalar yüzünden, Baalbek'te refah ve nüfus azaldı. 1759'da vuku'a gelen büyük zelzele, mühim hasarları mûcip oldu. 1831'e doğru mısırlı İbrāhīm Paşa şehri zaptetmiş ise de, bir müddet sonra çekilmiştir. Bunu müteakip şehir tekrar Ḥarfūş âilesinin eline düştü. Bâbıâli, ancak 1850'de burada muntazam bir idare tesis etmiş ve şehir Şam vilâyetine tâbî bir kaymakamlığın merkezi olmuştur. O zamandan beri şehir tevessü edip, refaha doğru yürümekten geri kalmamıştır. XX. asrın ilk senesinde nüfusu 5000 kadar olup, bunun takriben 2000'i sünnî ve 2000'i şî'î olmak üzere müslüman ve 1000 kadarı da hıristiyan idi. 1900'den 1905'e kadar almanlar burada, Puchstein ve Schulz'ün idaresinde, hafriyatta bulunmuşlar ve git-gide Baalbek şarka seyahate çıkan bütün seyyahların hedefini teşkil etmiştir.

Baalbek kaleleri (bu kısım, Puchstein'ın yaptığı taharriyat hakkında, 1903'te neşredilen ikinci rapordan alınmıştır; bk. s. 41 v.dd.). Araplar mâbedi hisar hâline koymuşlardır. Arap mîmarlarının bu hisara verdikleri umûmî şeklin tâyininde hâricî duvarları kâfi derecede sağlam olan iki mâbed ile avluların icap ettirdiği vaziyet âmil olmuştur. Küçük mâbed, hisarın içinde müstakil bir bina, âdetâ bir nevi iç kale burcu teşkil etmiş gibi görünür. Şimâl tarafındaki hendek ile bunun taştan örülmüş olan hâricî ve meyilli destek duvarı, hâlâ bellidir. Bu binanın cenûb-i şarkî köşesinde inşa edilmiş olan büyük kulenin, suret-i mahsusada, burasını müdafaa gâyesi ile vucuda getirilmiş olduğu anlaşılıyor. Hisarın cenûb-i garbî köşesinde iki mâbedin arasındaki boşluğun kapatılması için, büyük masraflar yapılması icap etmiştir. Biḳā'a giden yollar ile oradan gelen yolların birleştiği bu mevkîde arap mîmarları ile rekabet etmeğe mecbûr kalmışlar ve hünerlerini göstermişlerdir. Kadîm duvarlar son derecede sağlam oldukları hâlde, arapların yaptıkları duvarları, yeni icaplara uydurmak için, bir kaç kere yeniden inşa etmek mecburiyeti hâsıl olmuştur. Plân, muhtelif inşaat devrelerini göstermektedir. Yeni tahkimat ile çevrilmesi lâzım gelen arazi, bütün kalelerin en iç kısmını teşkil ediyordu ve böylece daha çukur ve daha önde bir nevi iç kale mâhiyetini arzediyordu. İnşaatın ilk devresinde cenûb-i garbî cihetinde küçük mâbedin cenup cephesine doğru uzanan bir duvar ile büyük mâbedin garp cephesine doğru uzanan bir duvar inşa edilmiştir. İki tarafında pek mütevazi iki küçük bure bulunan kapı, garp cephesinin ortasına açılmıştır. İkinci inşaat devresi, şüphesiz Baalbek'i muvaffakiyetle müdafaa eden Muḥammed b. Böri ve yahut, âhiren keşfedilen kitâbeler ve edebî vesaikten Baalbek'in tahkimi ile uğraştığını öğrendiğimiz, Zengī'nin saltanat devrine tesadüf eder. Bu ikinci devrede kapı, cenup cihetine nakledilmiştir. Buradan, üzeri kemerli, uzun bir dehliz ön iç kaleye gider ki, burası da, istihkâmın şark kısmına, yine üzeri kapalı, bir geçit ile bağlı bulunmakta ve bu yol tedricen kale seviyesine kadar yükselmekte idi. Eski kapı ile iki ufak burcun yerine, yeni bir büyük burc yapılarak, bunun sağ ve sol taraflarına, eskilerden pek uzakta olmamak üzere, yeni bir ara duvarı inşa edilmiştir. Aynı suretle cenûb-i garbî köşesinde de bir burc bulunmuş olması muhtemeldir. Buraya Sultan Bahrām-Šāh bilâhare, 1213 (610)'te, yeni bir kule yaptırmıştır. Bu sultan daha sonra, 1224 (621) senesinde, iç kalenin şimâl-i garbîsindeki burcu inşa ettiren sultandır. Garp cihetindeki burcun cephesinin takviyesini de yine ona izafe etmek lâzımdır. Bu vâdide nihayet Ḳalāūn ile halefleri, XIII. asır nihayetlerinde, Baalbek'in moğullar tarafından tahribinden sonra, daha mühim ve çok kuvvetli yeni tesisler inşa ettirmişlerdir. Bu inşaat dördüncü bir mîmarî devresine delâlet etmektedir. Garp tarafındaki iki ara duvarı yıkılarak, duvar garp kulesinin cephesine kadar uzatıldı. Bunları yeniden inşa için, büyük yontma taşlar ve yeni bir üslûp kullanıldı. Küçük mâbedin cenûb-i şarkî köşesinde bulunan büyük burc da bu devreye âittir. Gâyet sâde bir

surette inşa edilmiş olan cenup tarafındaki kapı da, yeni üslûba uygun bir tarzda, çıkık mazgallar ile takviye edildi; o suretle ki, köprünün arkasındaki yol, hendeğin üst tarafında ve haricî surun arkasında iç kapıdan girmeden evvel, dört kıvrımlı bir dirsek vucuda getiriyor ve böylece yine yukarıdan çepçevre atılacak mermi v.s. ile muhacimlerin püskürtülebileceği bir küçük avlu meydana gelmiş oluyordu.

Hâricî kapının harâbeleri üzerinde bulunan bir kitâbeye göre, bu çıkık mazgalların tarihini 1290 (689) senesine çıkarmak iktiza eder. XIII. asrın sonundan itibaren tahkimat hiç bir tâdile uğramamıştır. Buralarda, kitâbelerin kaydettiği ve 1394 (796) 'te, yâni Sultan Barḳūḳ [b. bk.] 'un Timur 'a mukavemete hazırlandığı sıralarda, yapılanlar gibi, ufak tefek tâmirattan başka bir şey yapılmamıştır.

Bibliyografya: K. Ritter, *Erdkunde*, XVII, 223—228 ve 244 v.dd. (burada eski menbâlar da gösterilmiştir); Alouf, *Histoire de Baalbek* (Beyrut, 1896); Puchstein, *Erster and zweiter Jahresbericht über die Ausgrabungen in Baalbek*) Berlin, 1902 ve 1903); ayn. mll., *Führer durch die Ruinen Baalbeks* (Berlin, 1905); Sobernheim, *Zur Gesch. Baalbeks im Mittelalter* (*Festschrift f. Amari*; Palermo 1910), s. 152—163.

(M. SOBERNHEIM.)

BĀB. [Bk. BÂB.]

BÂB. BĀB (A.), „kapı" demektir. Bedevînin açık çadırına mukabil, eski arap evi, bir nevi hisar mâhiyetinde idi ve buraya ancak bir kapıdan girilebilirdi. Binanın cins ve mâhiyetine göre, kapı, umumiyetle bugün de olduğu gibi, alçak ve gizli, sağlam ve müstahkem ve yahut da yüksek ve açık idi. Güzelliği ve zenginliği dışarıdan anlaşılmayan evlerin içi ancak kapıdan görülebilir. Bunun içindir ki, b â b, girme ve başlamanın, vasıta ve görmenin ve bilmenin velhâsıl her nevi gâyenin remzi olmuştur. Arapçada ve arap lisanının nufuz dâiresinde bulunan mıntakalarda bu kelime, çok ve muhtelif şekillerde, mecazî mânada kullanılıp, bu kullanma tarzı garba da intikâl etmekten geri kalmamıştır. Osmanlı padişahları sarayına „bâb-ı humâyun" ve „bâb-ı saâde", kehkeşana „bâb-ı semavat" denildiği gibi, „bâbeyn" (iki kapı) tâbiri de dünya ve âhiretin remzidir. Bir kitabın muhteviyatına da, müteaddit bâblar yâni fasıllarla girilir. Bir çok kapılar daha vardır, yâni kâr-u kisp, harp, isyan, doğruluk, fenalık hukûmet, ölüm kapısı v.s. gibi tâbirlere rastgelinir. Büyüklerin kapıları, bilhassa muhtaçların toplandığı bir mahâl olarak, tasvir edilir. Dilenciliği kendilerine meslek ittihaz edenler, „Allahın kapısı" 'nda yaşarlar. Bu tâbirin arapçası olan *'alā bāb Allāh*, italyancaya, *alla baballa* şeklinde, intikâl etmiştir. Krş. Lane, *Arab.-Engl. Lexicon*, I, 272; Dozy, *Supplément aux Dictionn. Arab.*, I, 124, 125.

(J. HELL.)

BÂB. BĀB, lûgat mânası için yk. bk.; sûfîlerce çok eskiden beri „girilen kapı ve derûn ile münasebet teminine yarayan vâsıta" mânasını almıştır. İsmailîlerde, bu kelime, mezhebin sırlarını öğreten ve Asās denilen ruhaniye işarettir (Guyard, *Fragments*, s. 106). Nusayrîlerde Bāb, neşir ve irşada memûr Salmān al-Fārisī 'dir. (R. Dussaud, *Noṣairīs* s. 62, not 4). Dürzîler, akl-ı külle tekabül eden birinci reislerine bu ismi verirler (Saey, *Druses*, II, 59). Bu kelime, kendisini ilâhî hakikati tanımağa ileten bir kapı olarak ilân etmiş olan şirazlı Sayyid 'Alī Muḥammed tarafından zatî isim ittihaz edilmesi yüzünden, meşhur olmuştur (5 cemaziyelâhır 1260 = 11 haziran 1844).

Bir tacirin oğlu olan 'Alī Muḥammed, 1 muharrem 1236 (26 mart 1821) 'da doğdu; yetim kalınca, dayısının vesayeti altına verildi ve dinî meselelerle uğraşmakla beraber, babasının ticaretini devam ettirdi; kendisini riyazete verdi, başı açık, aklını oynatacak derecede, saatlerce güneş altında kaldı. Kerbelâ 'yı ziyaret etti ve orada, şeyhîlerden, tarikat adabını öğrendi. Şiraz 'a avdetinde kendini müceddit olarak ilân etti ve Demirciler câmiinde resmî hocalara karşı, hücumlar ile karışık, vaızlarda bulundu. O sıralarda ölen reştli Sayyid Kāẓim 'in halefini aramağa giden şeyhîlerden buşrûyeli Ḥusayn isminde biri, haleflik sıfatını 'Alī Muḥammed 'de buldu ve onun ilk müridi oldu. Büşir — Maskaṭ yolu ile Mekke 'ye giden 'Alī Muḥammed, bundan istifade ederek, münzel sayılan kitaplar yazdı. Avdetinde, yüksek sesle yeni bir kelime-i şahadet ilân ve bunun arasına şi'îlerin kabûl etmiş oldukları ibareden başka „Nebīl 'den evvel 'Alī (bâbîler Peygambere *nebīl* unvanını verdiklerinden, buradaki Nebīl 'den maksat, kendi imamları 'Alī Muḥammed 'dir) nefha-i ilâhînin aynasıdır" ikrarını ilâve ettirdi. Bu yüzden bir isyan çıktı ve vâli Bāb 'ın bu akîdesini neşr edenleri hapsettirdi. Tahkikata memûr edilen dârâblı Sayyid Yaḥyā da, yeni mezhebe girdi. Bu arada kolera çıktığından, kaçabilenlerin hepsi Şiraz 'dan ayrıldılar. İsfahan 'da 'Alī Muḥammed, şehrin vâlisi Menūçehr Ḫān Mu'tamad al-Davla 'den himâye gördü; fakat vefatında yerine gelen vâli, aldığı emir üzerine, Bāb 'ı Azerbaycan 'da Mākū kalesine sevk ve hapsettirdi.

Bu esnada, buşrûyeli Ḥusayn vaızlarına devam ve Mīrzā Yaḥyā Nūrī (sonradan Ṣubḥ-i Azal ismini almıştır) ve Mīrzā Ḥusayn 'Alī

Nûrî (sonradan Bahâ' Allâh olmuştur) isminde iki kardeşe, Tahran'da, yeni mezhebi kabûl ettirdi. Kazvin'de Molla Şâlih Barakânî'nin çok güzel ve zeki kızı, Ḳurrat al-'Ayn lâkabını alan genç Zarrîn Tâc, Bâb ile yaptığı muhabere neticesinde, yeni mezhebe girdi. Mutaassıp bir müctehit olan amcası Muḥammed Taḳî'nin katlinde methâldar olarak itham edildiğinden, genç kız geceleyin kaçarak, Horasan'da Bedeşt'e gitti ve orada mücahidin müridleri ilk ictimalarını akdettiler.

'Alî Muḥammed, Mâkû'da uzun müddet ikametten sonra, Şeyḫ Ṭabarsî ve Zencan [bk. BÂBÎLER] karışıklıkları neticesinde Çehrik'e nakledildi ve oradanda Tebriz'e götürüldü. İdamına hükûm verilmişti, bu hüküm, müridi yezdi Muḥammed 'Alî ile birlikte, kurşuna dizilmek suretiyle, Bahâdirân hıristiyan alayı tarafından icra olundu. İlk kurşun vucudunu bağlayan ipi kestiğinden, tekrar ateş etmek lâzım geldi (27 şaban 1266 = 8 temmûz 1850). Kurşuna dizildikten sonra, şehrin hendeklerine atılan naaşının, müridleri tarafından, büyük bir tazim ile çıkarılarak, Tahran'a nakil ve orada 29 sene saklı kaldıktan sonra, Bahâ' Allâh'ın emri ile, Akkâ'ya götürüldüğü rivâyet olunur.

Mezhep. İslâmiyette teceddüt zevâhiri altında, Bâb, kendi hususî itikatları, düstûrları ve yeni bir cemiyet telâkkisi ile, yepyeni bir din kurmuştur. Allah birdir ve 'Alî Muḥammed, içinde Allahın *cemâli görülen* bir aynadır ve her kes onu orada temaşa edebilir. *Bayân*'da (fr. trc., s. 133) şöyle denmektedir: — „kendilerinizi ve işlerinizi öyle birer ayna hâline getirin ki, bunlarda yalnız ve yalnız sevdiğiniz güneşten başka bir şey görmeyesiniz". Allah dünyayı, hakikatin harfleri denilen, 7 sıfatı ile halketmiştir. Bunlar, *kader, kaza, irâde, meşiyet, izin, ecel* ve *kitap*'tır. Hurûfî hesapları büyük bir rol oynar: 19 rakamı mukaddestir, „vâhid", „vucut" kelimeleri ebcedde 19 tutar, sene 19 aya (*Bayân*, s. 146), aylar 19 güne taksim olunmuştur (= 361 gün). 19 kişilik bir hey'et, Bâbî cemaatini idâreye memurdur; sene içinde azalmaması şartı ile, sermaye üzerinden, yılda malların 1/5 nisbetinde alınan vergi, bu hey'ete tevdi olunur (s. 188); mü'min bunu vermeğe mecburdur; fakat ne ruhânî, ne de cismânî otoriteler bu vergiyi tahsil için kullanılabilir. Bütün cezalar mülgadır, yalnız nakdî ceza ve karı kocanın beraber yaşamasını men'etmek müstesnadır. Ticarette ve mukavele akdinde mutlak bir serbestî kabûl olunmuştur (s. 155), vâdeli olarak satılan mal için fâiz ödenmesi câiz görülmüştür.

Evlenme, 11 yaşından itibaren, mecburîdir (s. 187). Boşanmaya iyi gözle bakılmaz; karı kocaya, anlaşmaları için, bir sene mühlet verilir; boşananlar, bir aylık mühletten sonra, 19 defaya kadar barışabilirler (s. 164). Dul kalanlardan erkekler 90, kadınlar 95 gün sonra tekrar evlenmeğe mecburdurlar, aksi takdirde cezaya çarpılırlar (s. 207). Mektebe giden çocuk beş yaşından evvel dövülmez (s. 163) ve bu yaştan *sonra da, çıplak etine vurulmamak şartı ile*, beş sopaya kadar cevaz vardır. Mezhebin sâlikleri nâzik ve terbiyeli olmağa mecburdurlar, islâmiyetin kıymetli mücevher ve ipekli kumaşlar hakkındaki emirleri, hükümsüz bırakılmıştır (s. 162).

Her sene güneşin doğmasından battığı zamana kadar, 11 ile 42 yaş arasındakiler, bir ay (= 19 gün) oruç tutmağa mecburdurlar. Abdest, kat'î bir şekilde mecburî olmaksızın, sâdece tavsiye olunur; her kasabada bir hamam bulunmalıdır. Kadınlar örtüsüz gezebilirler ve onlar ile serbestçe, fakat edep dâiresinde, konuşulabilir; muhaverede söylenecek sözleri 28 olarak tahdit etmek muvafıktır (s. 182).

Ziyaret mahalleri, peygamberin doğduğu ve yerinde bir câmi yapılması lâzım gelen (s. 140, 146) ev ile hapsedildiği bina ve başlıca müridlerinin hâneleridir; ticaret maksadı ile yapılanlar müstesna olmak üzere, seyahat umumiyetle tavsiye olunmaz; hacılar ve tâcirlerden başkaları için deniz seyahati yasaktır. Cenaze namazları müstesna (s. 200), cemaat ile namaz kılınmaz; fakat câmilerde vaiz dinlemek tavsiye olunur. Şeriat bakımından, necis yoktur; dine yeni girenler, bu ihtida ile temizlenmiş olurlar (s. 149) ve tasarruflarında olan her şey derhâl tâhir olur; su, temizliğin kendisidir ve tomizler. Her gün *Bayân*'dan 19 sûre okumak ve cenab-ı hakkın ismini 361 defa zikretmek lâzımdır. Ölenler billûr (Bâb'ın cesedinin billûr bir tabut içine konduğu iddiası bundan ileri gelir) yahut yontulmuş ve cilâlanmış taşlar içine gömülmeli ve sağ ellerinde, taş üzerinde „ölülerin mezarda korkmamaları için" mânasına gelen bir sûre yazılı bir yüzük bulunmalıdır (s. 152, 185). Hiç kimse başkasına karşı cebir kullanmamalı ve kimsenin gönlünü kıracak bir harekette bulunmamalıdır (s. 168). Söz söyleyen yahut yazan kimseye cevap *vermeli* ve *mektuplar* mutlaka yerlerine teslim olunmalı (s. 169) ve yırtılmamalıdır (s. 202). Mâcun, sarhoşluk veren içkiler yasaktır (s. 200). Her 19 günde bir defa, su içirme işi bile olsa, 19 kişiyi dâvet etmek lâzımdır (s. 202). Dilencilik memnûdur; dilenciye bir şey vermek de günahtır (s. 192).

Cenaze masrafları çıktıktan sonra, miras şu suretle taksim olunur: çocuklar 9/60, karı veya koca 8/60, baba 7/60, ana 6/60, kardeş-

5/60, kız kardeş 4/60, hoca 3/60. Miras daha uzaklara düşmez. Bununla beraber niyabet câizdir.

'Alî Muḥammed, bepsi el yazması olmak üzere, bir çok eserler telif etmiştir: iki *Bayân* (arapça ve farsça), *Kitâb bayn al-ḥaramayn*, sûre-i Yûsuf şerhi.

Bibliyografya: Cte de Gobineau, *Les Religions et les Philosophies dans l'Asie Centrale* (Paris, 1865), s. 141—172; Mirza Kazem Beg, *Bab et les Babis* (*JA*, 4. ser., VII, VIII); CL. Huart, *La Religion de Bab* (Paris, 1889); Edw. G. Browne, *A Traveller's Narrative*, s. 1—45, 226 v.d.; ayn. mll., *A Year amongst the Persians*, s. 58, 320 v.d.; A. L. M. Nicolas, *Seyyèd Ali Mohammed dit le Bâb* (Paris, 1905, Bâb'ın resmi ile); *Le Béyân arabe* (trc. Nicolas) Paris, 1905 Mufassal bibliyografya için bk. Geiger ve Kuhn, *Grundr. der iran. Philol.*, II, 602 v.d., 367.

(CL. HUART.)

BÂB AL-ABVÂB. [Bk. BÂBÜLEBVÂB.]

BÂB-I 'ÂLÎ. [Bk. BÂBIÂLI.]

BÂB AL-MANDAB. [Bk. BÂBÜLMENDEB.]

BABA, türk, fars ve berber dillerinde „ata" mânasında kullanılan bir kelimedir ki, rus ve rumen dillerine de geçmiştir. Mecazî olarak, hürmete lâyık yaşlı adamlara da baba diye hitap olunur. Her hangi bir zümrenin, bir teşekkülün başında bulunan kimseye de, yaşlı olmasa bile, hürmet maksadı ile, baba denilir. Mağrib türk gemicilerinin reisi olan Oruc reise, Baba Oruc ve esnaf teşkilâtının başında bulunanlara, Ahi Baba (galat olarak, Abu Baba) denildiği gibi, gemicilerin kendi kaptanlarına bâlâ baba diye hitap etmeleri de, buadan dolayıdır. Hind hükümdarı Ekber Şah'ın vezîri meşhur Bayram Han'a Baba-Han lâkabının ve İran Kaçar hükümdarı Fatḥ 'Alî Şâh'a da aynı unvanın verilmesi, hep bu sebeptendir. Şahruh devri emîrlerinden Hasan Koçın, Emîr-Baba lâkabını taşıyordu; Rüstem Paşa'nın büyük hürmetine mazhar olduğu için, XVI. asırda İstanbul'da büyük bir nufuz kazanan şeyh ve müderris filibeli Mahmud Efendi de, yine bu sebeple, Baba Efendi diye şöhret bulmuştu. Kelime sonradan doğrudan doğruya baba isim olarak da kullanılmıştır; Kırım hanları âilesinden Baba Giray (doğrusu Gerey), XIX. asır âzerî şâirlerinden, Şâkir mahlâslı, Baba Beg gibi.

Baba kelimesine, tasavvuf istilahı olarak, hiç olmazsa Selçuklular devrinden başlayarak, tarihî kaynaklarda tesadüf ediyoruz. Tugrul Bey Hemedan'a geldiği zaman, orada Baba Ca'far ve Baba Ṭâhir [b. bk.] adlı iki sûfiye tesadüf etmiş, bilhassa Babr Ṭâhir'in nasihatlerini dinleyerek, hayır duasını almıştı. Bu devirden başlayarak, İran'da ve daha sonra Anadolu'da ve Rumeli'de, Baba lâkabını taşıyan bir çok meczuplara, şeyhlere ve sûfî şâirlere rastlanmaktadır: şâir ve sûfî Baba Afżal-i Kâşî, Baba Kamâl Ḥocandî, Timur'un Andḫôd'da ziyaret ettiği Baba Süngü ve Baba lâkabını taşıyan halifeleri, yine bu asırda Sabzvâr'da Baba Şams-i Miskin, XV. asırda Âbîvard'de Baba Savdâ'i, Baba Ḥudaydâd, şâir Baba Fiġânî, Baba Kûhî, Baba Ni'mat Allâh Naḫçivânî v.s. gibi. Camâl-i Ḳarşî, 1273'te ölüp, Cend'de medfun bulunanan şeyh Kamâl al-Dîn Ḥvârizmî'ye, türkmenler arasında, Şeyh Baba denildiğini söylüyor ki, bundan, baba tâbirinin İran şarkındaki türk memleketlerinde de yayılmış olduğu istidlâl olunabilir. Türkler arasında çok yayılmış olan yesevîlik tarikatinin ve Ahmed Yesevî [b. bk.]'nin tesiri ile, *ata* kelimesi ile müteradif olarak, *baba* ve — bunun kısaltılmış şeklinden başka bir şey olmayan — *bâb* tâbirlerinin türkler arasında çok yayılmış olduğu düşünülürse, bu kendiliğinden anlaşılır. Her ne kadar Barthold, arapça kapı mânasına olan *bâb* kelimesinin Türkistan'da islâm dinini neşredenlere verilen bir unvan olduğunu iddia ederse de, bunu te'yid edecek hiç bir vesika yoktur. Baba unvanlı sûfîlere, İran'da, bilhassa XII. asırdan başlayarak ve en fazla da cenubî Azerbaycan'da ve Tebriz'de rastlamaktayız. Baba Ḥasan Surḫâbî, Baba Aḥmed, Baba 'Âbidîn, Baba 'Afîf, Baba Mazîd, Baba Faraç, Baba Çoban Marâġî, Baba Ḳulî Ardabilî, Baba Ṭâlib Türk ve daha bir çokları gibi. *Ravżât al-cannât* müellifi, Maḥmûd Şabustarî'nin *Sa'âdat-nâme*'sinde hürmetle zikredilen büyük şeyh surḫâblı Baba Ḥasan (ölm. 610)'ın yanında, 72 baba bulunduğunu söyleyerek, isimlerini saymaktadır ki, bunlardan bir çoğunun türk olduğu adlarından da anlaşılmaktadır. Mavlânâ menakibi müellifi Eflâkî Dede'nin XIII. asırda Anadolu'da Selçuk sarayında nufuzundan bahsettiği Baba Marandî, isminden anlaşılacağı vecihle, bu Azerbaycan babalarına mensûp olduğu gibi, bu asrın sonunda İlhanlılar devrinde az çok siyasî bir rol de oynayan meşhur Baraḳ Baba da yine bu zümreye mensûp olmalıdır. Mamafih Azerbaycan'dan Anadolu'ya yayılan bu dervişler teşkilâtının en mühim siması, Ġiyâs al-Dîn Kayḫusrav II. zamanında „bâbâ'îler isyânı" namı ile mârûf olan büyük hareketi hazırlayan Baba İshâḳ (kendi tarafdarları arasındaki lâkabı ile Baba Rasûl Allâh)'tır (tasilât için bk. BEKTAŞILIK). Bunun müridi olan Hacı Bektaş'a nisbetle, bektâşiya adını alan türk tarikatine mensûp şeyhler de umumiyetle Baba lâkabını kullanmışlardır. Bir taraftan Horasan'daki eski malâmatîya [b. bk.] akîdelerinin, diğer taraftan bâṭınîlik

ve şi'îlik esaslarının dinî türk an'aneleri ile ihtilâtından hâsıl olan ḳalandarîya, ḥaydarîya tarikatlerinde de şeyhlere ve dervişlere baba unvanının verildiğini görmekteyiz. Osmanlı devletinin ilk asrında gördüğümüz Geyikli Baba gibi bir çok dervişler, buna bir delildir. Baba ıstılahının İran'da, XV. asırdan sonra da, devam ettiğini gösteren bir çok vesikalar vardır: Isfahan'da Baba Rukn al-Dīn ve Baba Bayat adlı şeyhlerin yaşadığını, XVI. — XVII. asırlarda Şiraz'da Baba Racab-i Maezūb, Baba Aşlī-i Damāvandī, Baba Sulṭān Ḳalandar-i Ḳumī ve Baba Ṭālib-i İṣfahānī gibi, sûfî şâirlerin ve meczupların bulunduğunu biliyoruz. XVII. asırda İran'ın bir çok yerlerinde tesadüf edilen ve Ḥaydarī-ḫâne adı verilen ḥaydarī tekkelerinin şeyhlerine, bektaşılarda olduğu gibi, baba unvanı veriliyordu. Şâh 'Abbâs I. Isfahan'da Çahār-bāġ'daki haydarî tekkesinin şeyhliğine Baba Sultan Kalender'i tâyin etmiş, sonra da sırası ile Baba Haydar, oğlu Baba Şafî ve diğer oğlu baba Raẓî bu makama geçmişlerdir; Kazvin'deki Ḥaydarī-ḫâne'nin şeyhi de yine baba lâkabını taşıyordu.

Baba kelimesine, idârî ıstılah olarak, Mısır-Suriye memlûk sultanlığında ve osmanlı imparatorluğunda tesadüf ediyoruz. Ḳalḳaşandī, Ṭaşt-ḫâne'nin âmiri olan mehterlere, hürmet maksadı ile, baba unvanının verildiğini, sonradan XIV. asırda bu tâbirin umumiyetle Taşt-ḫâne memurlarına teşmil edildiğini söylüyor. Osmanlı sarayında da harem dâiresinin 40 kapucusuna bu unvanın verildiğini ve bunların âmirlerine „Ağa babası" denildiğini biliyoruz. Sarayda bir de Ağa Baba ocağı vardı ki, bunların koğuşu orta kapı altında bulunur ve saraya lâzım olan hamalları kefil alarak kayıd ve terbiye ederlerdi.

Tasavvuf ıstılahı olmak üzere, baba kelimesinin türkler arasında böyle eskiden beri yayılmasının neticesi olarak, türk sahalarında yaşıyan yer adlarına da tesadüf ediliyor. Msl. Baba Dağı kasabası, ismini, orada mezarı olan Sarı Saltık Baba'dan almıştır. Ḥive'den Krasnovodsk'a gidon yol üzerinde Zengî Baba kasabası, sonra Trakya'da Baba Nakkāş köyü, Babaeski kasabası, ayrıca Baba-dağı, Baba-burnu gibi isimler, vaktiyle buralarda yerleşmiş olan türk dervişlerinin hatırasını saklamaktadır.

Bibliyografya: Mütercim Âsım, *Burhān-i ḳāṭi' tercümesi*; Barbier de Maynard, *Suppl.*, I, 251; Dozy, *Suppl. aux Dictionnaires arabes*, I, 47; Kari Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter orintalischen Ursprungs* (Heidelberg, 1927); Justi, *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895); Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓufarnāme* (*Bibliotheca Indica*, I, 310); Devlat-Şāh, *Taẕkira* (nşr. E. Browne), s. 286, 421, 463; Rāvandī, *Rāḥat al-ṣadūr* (*GMS*, s. 98 v.d.); Cl. Huart, *Les Saints des derviches tourneurs* (Paris, 1922), I, 113 v.d.; Sa'īd Nefîsî, *Rubā'iyāt-i Baba Afżal-i Ḳāşî* (Tahran, 1311 h. ş.) s. 4; *Taẕkira-i Ṭāhir-i Naṣrābādî* (nşr. Vāḥid Dastgardî, Tahran, 1317 s. 141, 210. v.d. 284; Muhammed Ali Terbiyet, *Dānişmandān-i Āẕarbāycān* (Tahran, 1314), s. 58, 61; 'Alî Şîr Navā'î, *Nasā'im al-maḥabba* (*Nafaḥāt-i Cāmî*'den tercüme; Paris millî kütüphanesi yazmaları arasında); *Ma'āṣir-i Raḥîmî*, III, s. 1259, 1292; Lāmi'î, *Nafaḥāt-i Cāmî tercümesi* (İstanbul, 1289), s. 489 v.d.; 'Atā', *Tārîḫ*, I, 302; Osman Nuri, *Mecelle-i umûr-i belediye*, I, 549 v.d.; W. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927), s. 171; Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (İstanbul, 1919), s. 108; G. Demombynes, *La Syrie à l'Époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. LII; J. Deny, *Sarı Saltıq et le nom de la ville de Baba daghı* (*Melanges offerts a M. Emile Picot*, Paris, 1913, II, 1—15).

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

BABA FİGÂNÎ. [Bk. FİGÂNÎ.]

BABA TAHİR URYAN. BABA ṬĀHİR 'URYĀN (938?—1010), iranlı mutasavvıf ve lebce şâiridir. Kaynak göstermeyen Riżā Ḳulî Ḫān (XIX. asır)'a göre, Baba Ṭāhir, Deylemî hâkimiyeti devrinde yaşamış ve 1010 (401)'da ölmüştür. Baba Ṭāhir'in kıt'aları arasında bir tânesi çok muammalıdır: „ben, bir surahiye girmiş olan, bir deniz (*baḥr*)'im; harfe girmiş olan bir uoktayım. Her *alf* („binlerce" sene?)'ten *alif-ḳadd* (elif harfi gibi, doğru boylu adam) yükseliyor. Ben *alf*'e gelmiş olan *alif-ḳadd*'im". Mahdî Ḫān, *JASB*'de, bu kıt'ayı, ebced hesabına göre, çok şâyân-ı dikkat bir şekilde, izah etmiştir. الف قد terkibinin harfleri ebced hesabı ile 215 tutar; bu da (arapça بحر kelimesinin farsça mukabili olan) دریا kelimesi ve şâirin adı olan Ṭāhir kelimesi ile aynı kıymettedir. Eğer الف قد (215) الف (111) ile cem'edilirse, 326 olur (harfleri *hā, zā, alif, rā* suretinde sayıldığı takdirde, farsça *hażār* kelimesi de aynı kıymettedir). Bu suretle *alf*'e gelen bir *alif-ḳadd* sözü Baba Ṭāhir'in doğum tarihini (326) göstermiş oluyor ki, böylece 401'e kadar yaşaması da imkân dâhiline giriyor.

Bu hünerli izaha rağmen, hakikat şudur ki, Baba Ṭāhir hakkında elimizde mevcut yegâne tarihî şehadet, *Rāḥat al-ṣadūr*'daki kayıttır (1204=601'e doğru; *GMS*, s. 98 v.d.). Bu eserin müellifi, selçuk sultanı Tuğrul (1055=447 tarihine doğru) Hemedan'a girdiği zaman,

Baba Ṭâbir'in ona: — „Ey türk, müslümanlara karşı nasıl hareket edeceksin?" — tarzında bir hitapta bulunduğunu ve bu sualin hükümdara çok tesir ettiğini „işitmiş". Bu fikra, Baba Ṭâhir'in ölüm tarihini 447'den sonraya götürüyor ise de, şâirin Deylemîler zamanında, yâni Büveyhîler ile bunların, İbrahim Yınal'ın 435'teki seferine kadar Hemedan'daki hâkimiyetleri devam eden, akrabaları Kâkûyîler zamanında yaşadığı hakkında nokta-i nazarla taaruz etmemektedir. Baba Ṭâhir 428 (1037)'de Hemedan'da ölen İbn Sînâ'nın her hâlde muasırı idi; fakat onun sûfîlerden hemedanlı 'Ayn al-Ḳużât (ölm. 533)'ın idamını görmüş ve Naṣîr al-Dîn Ṭûsî ile aynı devirde yaşamış olduğunu gösteren rivâyetler, uydurmadır.

Kaynaklar Baba Ṭâbir'e bâzan Hamadânî (bk. Paris, arapça yazma, nr. 1903, *Sarancām* v.s.), bâzan da Lurî (Lūrī) derler. Lûr yerine Lārī şekli, insanı haylı müşkül vaziyette bırakıyor. Acabâ bu tâbir Baba Ṭâhir'in Lûristan'a, menşe bakımından, başka bir münasebetini mi göstermektedir? Şüphesiz, XI. asırda Hemedan ile Lûristan arasında çok sıkı bağlar olduğunu ve şâirin bu iki yer arasında yaşadığını göz önünde tutmak lâzımdır. Ḫurramâbâd'da Baba Ṭâhir adını taşıyan bir mahâlle vardır (krş. Edmonds, *GJ*, haziran 1922, s. 443). Ahl-i ḥaḳḳ akîdelerinde Baba Ṭâhir'in Lûristan ile münasebetdar gösterilmesi de mânalıdır [aş. bk.]. Baba Ṭâhir'in kıt'alarında (bk. *Dîvân*, nr. 102, 200, 274), Hemedan'a hâkim Elvend dağı sık sık zikredilir. Baba Ṭâhir'in mezarı şehrin şimâl-i garbîsinde, Bun-i Bâzâr mahâllesinde, küçük bir tepe üzerindedir. Bu mezarın yanında, sâdık müridi Fâṭıma [aş. bk.]'nın ve Mîrzâ 'Alî Naḳî Kavgarî (XIX. asır)'nin mezarları vardır. Türbenin mîmarisi basittir ve alâkaya değmez. Bu mezar *Nazhat al-ḳulūb* (740 = 1340)'da zikredilir; bk. *GMS*, s. 75; fotografı için bk. Minorsky, *Matériaux*, Moskova, 1911, s. XI ve Williams Jackson, *A visit to the tomb of Baba Ṭāhir at Hamadān* (*A Volume presented to E. G. Browne*), Cambridge, 1922, s. 257—260.

Mâzenderân'da, Baba Ṭâhir'in bu vilâyet ile rabıtası hakkında, işitilen hikâyelerin aslı yoktur; bunlar Lûristan'dan gelen muhacirler (lâk) tarafından getirilmiş olabilir. Zâten İran'ın bütün göçebeleri, Baba Ṭâhir'in kendi yurddaşları olduğunu iddia ederler.

Dili. Bütün vâkıalar ve an'aneler, şâiri Hemedan'a ve Lûristan'a raptettiğine göre, şüphesiz, lehcesinde İran'ın bu havâlisi ağızının bakiyesini görmek lâzımdır. Yalnız bu ağız farsçaya çok yakın olduğu ve şifahî yol ile gelen mısraları tekrar eden çok muhtelif kimseler bunları daha anlaşılabilir hâle getirdikleri için, metni, aslî lehcesi ile, tesbit etmek imkânı pek azdır. Baba Ṭâhir'in sâdece müridlerinin ağızlarını taklit etmesi fikri de vârittir. Zamanımızda bile bir bıristiyan kürt, ahl-i ḥaḳḳ'a „haberi nakletmek" için, kendi lehcesinden çok ayrı olan gürânî lehcesi ile şiir yazdığını itiraf etmektedir (Dr. Sa'îd Ḫân, *MW*, kânun II. 1927, s. 40).

Hemedan ile Ḫurramâbâd arasındaki havâlide, bugün de bir çok lehceler vardır. Fakat Baba Ṭâbir'inki hiç bir muayyen ağıza bağlanamaz; fakat hepsi ile münasebeti vardır. Baba Ṭâhir kıt'alarının bugünkü metninin edebî farsçaya yakınlığı münakaşa götürmez. Diğer taraftan *nām* > *nūm* („isim"), *dastam* > *dastam* („elim"), *raftam* > *raftum* („gittim"), *dūr* > *dir* (krş. Huart, XIV = *Dîvân*, nr. 82) gibi temayüller, lûr lehceleri hususiyetlerindendir. *Vāc-* „konuşmak", *kor-* „yapmak" gibi kökler, kürt ve „merkez" lehcelerine mahsustur. *Mi-kar-ā* „yapıyor", *āy-ā* „geliyor" gibi intibalar daha garpta konuşulan gürânî'yi hatırlatır. Bâzı hususiyetlere ise (*dāram* > **dērom*), ancak Kâzrûn (Şiraz civarında)'da benzer bulmak mümkündür.

Handak'in mufassal tahlili, bugün tanıdığımız şekilleri ile, kıt'alarda bir lehceler halitası mevcut olduğunu tamamen te'yit etmektedir. Baba Ṭâhir'in dili hakkında Huart tarafından (1885) teklif edilen „müslüman pehlevîsi" tâbiri, ilim âleminde tutunmamıştır.

Baba Ṭâhir kıt'alarının (ve hattâ gazellerinin) vezni, hemen münhasıran *hazaj-i musaddas-i maḫẓūf* (⏑ – – – | ⏑ – – – | ⏑ – –)'tur. Bu sebeple Baba Ṭâhir'in yeni tâbii, onun kıt'alarına, *rubâî* yerine, *dōbeytî* adını vermektedir. Çünkü rubâî tâbiri, *hazaj-i makfūf-i maḫẓūr* (– ⏑ ⏑ – | – ⏑ ⏑ – | – ⏑ ⏑ –) veznine bağlıdır. Baba Ṭâhir'e atfedilen bir kaç rubâînin mevsûkiyeti şüpheli görünüyor. Kullandığı vezin ayrıca halk şarkılarında da mârûftur (Mîrzâ Ca'far [Korsch], *Gramm. pers. yazika*, Moskova, 1901, s. 308).

Şâirliği. 1927 senesine kadar, Baba Ṭâhir'in ancak XVIII. ve XIX. asır antolojilerinde bulunan mahdut mikdarda kıt'aları biliniyordu. Huart'ın araştırmaları neticesinde, 1885'te 59 kıt'a ve 1908'de daha 28 kıt'a ve bir gazel elde edilmiştir. Heron Allen yalnız 3 yeni kıt'a bulmuştur (mamafih bunlar çok şüphelidir). Berlin yazmalarından istifade eden Leszczynski, 80 kıt'anın ve (Huart'ınkinden başka) bir gazelin tercümesini vermiştir. Nihayet, farsça *Armaġān* mecmuası nâşiri, Ḥusayn Vaḥîd Dastgardî İṣfahânî (1306 h. ş. = 1927)'de Tahran'da Baba Ṭâhir'in 296 *dōbeytî* ile 4 gazelini ihtivâ eden bir *Dîvân*'ını neşretmiştir; nâşir, zeyl

olarak, „muhtelif mecmualarda" bulduğu 62 *dōbeytī* ile H. Allen'in ilâve ettiği 3 rubaîyi vermektedir. *Dīvān*'daki kıt'alar, kafiyelere göre, alfabe sırası ile tertip edilmiştir. Nâşir, bu tab'a esas olan yazma hakkında, maalesef hiç bir tafsilât vermemektedir. Bir çoğunda Baba Ṭâhir'in adı, Elvend ve Meymend (?) dağları v.s. zikredilen yeni kıt'alar, kaçınılmaz tekrarlar ile iptizâle düşürerek, şâirin mâlûm olan karakteristiğini te'yit etmektedir. Kıt'aların ekserisinin lebcevî edası, Baba Ṭâhir'in dilindeki hususiyetleri taklit etmenin müşkül olmamasına rağmen, bu kıt'aların mevsukiyeti hakkında bir delil sayılabilir. Baba Ṭâhir'in kıt'alarının mevsûkiyeti meselesi, Ömer Hayyâm hakkında olduğu gibi, şüphesiz bahis mevzuu olacaktır. Jukovskiy'nin dediğine göre, Molla Muḥammed Şûfî Mâzandarānî (b. XI. asır)'nin *Dīvān*'ında da Baba Ṭâhir'in kıt'aları bulunmaktadır. Hemedanlı şâir Şâṭir Beg Muḥammed, Baba Ṭâhir'e atfedile nbir çok „kürdî" (pehlevî) kıt'anın müellifi olduğunu söylüyordu; krş. *Dīvān*, s. 21.

Baba Ṭâbir'de mevzûlar çok mahduttur. Fakat şâirin şahsî bir hüviyeti vardır. Huart tarafından neşredilen 59 kıt'anın tahlilini, örnek olarak, verelim. Her zaman olduğu gibi, tasavvufî aşk ile dünyevî aşk ifadeleri arasında bir batt-ı fâsıl çizmek güçtür. 34 kıt'a, hemen yarı yarıya, lirik şiirin bu iki sınıfı arasında taksim edilmektedir. İki kıt'a, Allaha hamd-u senâdan ibarettir. Mütebakisi daha ferdî ve karakteristiktir. Baba Ṭâhir, serseriyâne bir derviş-kalender hayatı sürdüğünden, yersiz-yurtsuz bir hâlde tuğlayı yastık yapıp uyuduğundan ve dâimâ ıstırap içinde olduğundan sık sık bahseder (nr. 6, 7, 14 ve 28). Endişeler ve kederler onun yakasını bırakmaz; kalbinde açılan, sâdece „mâtem çiçeği"dir. İlk baharın güzellikleri bile onu mes'ud edemez (34, 35, 47, 54). Baba Ṭâhir hakikî sûfî felsefesine bağlıdır; günahlarını itiraf eder ve bunların affı için yalvarır; mahviyete âşıktır, ıstıraplarının yegâne ilâcını *fanā*'da arar (1, 13, 45, 50, 58). Baba Ṭâbir'de bilhassa şu beşerî vasıf görülür: gözlerini ve gönlünü dünyadan kolay kolay ayıramaz; isyankâr kalbi yanar ve onu bir an râhat bırakmaz, şâir çılgınca bağırır: — „Arslanmısın, parsmısın, ey kalbim; durmadan benimle boğuşuyorsun; eğer elime geçersen, ne renkte olduğunu görmek için, kanını akıtacağım!" (3, 8, 9, 26, 36, 42).

Baba Ṭâbir'in edebî hüviyeti 'Omar Ḫayyām'ınki ile (ölm. 517=1123 ?) büyük tezatlar arzeder. Baba Ṭâbir'de 'Omar Ḫayyâm'ın hedonizmi ve ölümün sebep olduğu değişmeler (istihâleler) önünde sükûn görülmediği gibi, 'Omar Ḫayyām da Baba Ṭâbir'in sûfiyâne „yanışından" mahrumdur (krş. Christensen, *Critical Stadies in the rubā'iyāt of 'Umar-i Khayyām*, Copenhague, 1927, s. 44).

Baba Ṭâhir'de hoşa giden taraf, sûfî görenegin esaretine henüz girmemiş olan hislerindeki tâzelik, hayâllerindeki tabiîlik ve memleketinin havasını muhafaza eden dilindeki saffettir. Yeni bir Fitzgerald, Baba Ṭâhir'i 'Omar Ḫayyâm'a lâyık bir rakip hâline getirebilir.

Sûfîliği. Jukovskiy'in Baba Ṭâhir hakkında görüştüğü iranlı dervişler, şâirin, metafizik telifat sâhibi olduğunu söylemişlerdir (krş. Riżā Ḳulī Ḫān). Fakat Oxford'da ve Paris'te (Bibl. Nat.) Baba Ṭâbir vecizelerinin şerhleri bulunduğu, Avrupa'da ancak Ethé ve Blochet'nin notlarından sonra, öğrenilmiştir. [*Al*]-*Kalimāt* [*al*]-*ḳiṣār* („kısa sözler")'in tamamı, *Armaġān* neşriyatında çıkmıştır. Bu eser, aşağıdaki mevzûlarda, 23 baba ayrılmış 368 vecizeden mürekkeptir: *'ilm, ma'rifa, ilhām* ve *firāsa, 'aḳl* ve *nafs, dangā* ve *'aḳbā, samā'* ve *zikr, iḫlāṣ* ve *i'tikāf* v.s.

Bu vecizelerden bir kaç örnek: nr. 86 — hakikî bilgi, *'ilm al-yaḳīn* elde edildikten sonraki seziştir; nr. 96 — „*vacd*, mevcut eşyanın bilgisinin ziyâ ve zâyı edilen eşyanın vucududur"; nr. 368 — „Allahtan gelen kadere şâbid olan, hareketsiz ve iradesiz kalır"; nr. 300 — „cehaletin öldürdüğü, hiç yaşamamıştır; zikrin öldürdüğü, hiç bir zaman ölmez".

Al-Kalimāt al-ḳiṣār'ın sûfiler arasında çok rağbet görmüş olduğu anlaşılıyor. İranlı nâşir, bu eserin aşağıdaki şerhlerini zikrediyor: 'Ayn al-Ḳużāt al-Hamadānī (ölm. 533; efsânelerde ekseriya Baba Ṭâbir ile birlikte zikrolunur)'ye atfedilen arapça şerh; mechûl bir müellif tarafından yazılan diğer bir arapça şerh; Molla Sulṭān 'Alī Gunābādī'nin arapça ve farsça şerhleri (farsça şerh 1326 = 1906 senesine doğru basılmıştır; fakat son derece nâdirdir). *Armaġān*'ın nâşiri, bu eseri, bir şehri ile birlikte, bir ,gün neşretmek ümidindedir.

Bibl. Nat.'deki 1903 numaralı yazma, Baba Ṭâhir vecizelerinin kısaltılmış bir nushasının ilk 8 faslını (var. 100b — 105b) ve şerhlerini (var. 74a—100a) ihtivâ etmektedir. Bu nushanın adı *al-Futūḥāt al-rabbāniya fī l-ṣārāt al-Hamadāniya*'dır.

Bu nushanın istinsahına 889 şevvalinde başlayıp, 4 şâban 890 (1485)'da bitiren şerh müellifi Cānī Beg al-'Azīzī'nin el yazısı olduğu anlaşılıyor. Bu şerh, 853'ten itibaren, Baba Ṭâhir'in *Işārāt*'ına sâhip olan şeyh Abu 'l-Baḳā' adlı birinin teşviki ile yazılmıştır. *Işārāt*'ı ihtivâ eden yazmayı Mekke'de zemzem kuyusuna düşürmüş ise de, yazma her nasılsa kurta-

rılmıştır. Ulemâ, metnin derin ve anlaşılması güç olmasından dolayı, şerhinden vaz geçmesini Abu 'l-Baḳā' 'a tavsiye etmişlerdi. Nihayet Abu 'l-Baḳā' bu işi Cānī Beg e devretti. Şerh, Baba Ṭāhir 'in vecizeler metninin her kelimesini teker teker ele almaktadır.

Velîliği. Bir çok sûfî şâirler ('Aṭṭār, Calāl al-Dīa Rūmī ve Ḥāfiẓ) hakkında olduğu gibi, Baba Ṭāhir 'in de hayat ve kerametlerine dâir bir çok menkıbeler vardır. Anlatıldığına göre, bir gün Baba Ṭāhir, Hemedan medresesi talebesine, ilmi elde etmek için, ne yapmak lâzım geldiğini sorar. Talebeleri onunla eğlenmek için, bir kış gecesini havuzun buzlu suyunda geçirmesini tavsiye ederler. Baba Ṭāhir bu tavsiyeyi aynen tatbik eder. Ertesi sabah kendisini ilim nûru ile aydınlanmış bularak, *amsaytu kurdīyan wa-aṣbaḥtu 'arabīyan* („kürt geceledim, arap uyandım") diye bağırır. Bu menkıbe Jukovskiy tarafından Tahran 'da ve Heron Allen 'in istifade ettiği zat tarafından Būşir 'de tesbit edilmiştir. Hemedan 'da çok mârûftur (bk. *Dīvān*, mukaddime, s. 17 ve Hemedan yazmaları). Bu arapça cümle Calāl al-Dīn Rūmī 'nin fetvasının mukaddimesinde de varsa da, orada urmiyeli İbn Aḥī Türk 'ün (sûfî ?) bir ceddine izafe edilir. Cāmī 'nin *Nafaḥāt al-uns* (nşr. Nassau Lees, s. 362 v.d.) 'ünde ise, bu cümle Abū 'Abd Allāh Bābūnī 'ye atfolunur.

Diğer dinî menkıbelere göre, Baba Ṭāhir bir defa Elvend dağının karını, içindeki ateşin harareti ile, eritmiş ve bir defa da iim-i heyete dâir, kendisine sorulan meselenin hallini, ayak parmağının ucu ile, çizmiştir v.b. (Jukovskiy, Heron Allen, Leszczynskiy, *Dīvān* mukaddimesi ve Hemedan yazmaları).

Daha evvel Gobineau (*Trois ans en Asie*, Paris, 1859, s. 344), ahl-i ḥaḳḳ tarikatinin mensupları „meşhur sûfilerin ve bilhassa Lûr lehcesindeki şiirleri fevkalâde takdir edilen Baba Ṭāhir 'in ve hemşiresi Bibi Fāṭima 'nın v.s. isimlerini yükseltmek ve ifratla methetmek" itiyadında olduklarından, haberdardı. Ahl-i ḥaḳḳ tarikatinin kitabı olan *Sarancām* 'ın keşfi, Baba Ṭāhir 'in bu tarikatin teogonisindeki yerinin kat'iyetle tâyinini mümkün kılmıştır. Ahl-i ḥaḳḳ, ulûhiyetin **yedi** tezahürüne (birincisi, Ḥāvandigār 'ın ki ebediyetten öncedir; ikincisi 'Alī 'nin; üçüncüsü Baba Ḫoşīn 'in; dördüncüsü, Sultan Isḥāḳ 'inkidir) inanır. Bu tezahürlerden her biri, hepsi bir işle tavzif edilmiş, **dört** melekle müterafiktir. İmdi Baba Ṭāhir, Baba Ḫoşīn 'in meleklerinden biri ve 'Azrā'il ile Nuṣayr 'in tecessüdü addedilir. Baba Ḫoşīn devresinin tekabül ettiği sûfiyâne merhale, *ma'rifa* 'dir. Bu dâirenin hâdieleri, Lûristan ve Hemedan 'da geçer. *Sarancām*, dünya padişahının, Baba Ṭāhir 'in Hemedan 'daki tekkesini ziyaretini nakleder. Dünya padişahı ile kastedilen, Baba Ḫoşīn 'dir; fakat bu menkıbe, Tuğrul 'un *Rāḥat al-ṣudūr* 'da hikâye edilen macerasının hâtıralarından mülhem gibi görünüyor. Baba Ṭāhir ve onun hizmetinde bulunan Bere-Şāhī kabilesinden (Gūrān halkından?) Fāṭima Lere („zayıf"), pirinçten yapılan *çār-yak* adlı bir yemek ile padişahın bütün ordusunu beslerler. Padişah, Baba Ṭāhir 'i, bütün dünya hazineleri ile, iğvaya çalışırsa da, onun arzu etliği, sâdece „padişahın cemâlidir". Fāṭima padişahın arkasından gitmek ister. Başını onun dizlerine koyar ve ruhunu teslim eder. Padişah, Fāṭima 'nın zıyaından dolayı, Baba Ṭāhir 'i teselli eder ve kıyamet gününde Leylâ ile Mecnun gibi, onu Fāṭima 'ya kavuşturacağını vaad eder. Noksan, fakat Baba Ṭāhir 'in üslûbuna uygun 13 parça şiir, metne idhâl edilmiştir (bk. Minorskiy, *Materialı*, s. 29—33, 99—103; Leszczynskiy, *göst. yer.*, s. 18—25 'te bu mâlûmattan istifade etmiştir). Metinde bahis mevzuu olan Fāṭima Lere, Baba Ṭāhir 'in yanında medfundur; Baba Ṭāhir 'in türbesindeki bekçilerin ifadelerine göre, eynı *buḳ'a* (?) 'ya gömülmüş olan başka bir Fāṭima daha vardır ve bu ikisini karıştırmamak icap eder. Gobineau ve A. V.-W. Jackson, Baba Ṭāhir 'in kız kardeşi Bibi Fāṭima yahut Fāṭima Laylā 'yı zikrederler; Āzād-i Hamadānī (*Dīvān*, s. 16—21), Baba Ṭāhir 'in sütninesinin mezarından bahseder: Baba Ṭāhir ile Fāṭima arasındaki sûfiyâne münasebetleri medenî hâl ile izah etmek hususunda müşkilât çekilmektedir.

Makalenin başında zikredilmiş olan kıt'a (*alf, alif-ḳadd*) Baba Ṭāhir 'in bâzı yüksek iştiyaklarını aksettirebilir.

Bibliyografya: Baba Ṭāhir 'in **kıt'alarından** bir kısmını ihtiva eden yazmalar şunlardır: Asiat. Soc. Bengal, *pers.* nr. 923, katal. İvanov, s. 424 (1000 = 1592 tarihine âit bir macmū 'a); Preuss. Staatsbibl., Pertsch katal., s. 727, nr. 697 (1820 'de yazılan bu eserden Leszczynskiy istifade etmiştir): 56 kıt'a; Paris Bibl. Nat., *pers.* 174, Blochet, *Cat.* II, 290 v.dd. (1260 = 1844 tarihli ve Baḫş 'Alī Ḳarabāġī tarafından yazılan mecmua): 174 kıt'a ve bir *gazel*. Tahran 'da Sipahsâlar camii kütüphanesinde Jukovskiy, *Ḥālāt-i Baba Ṭāhir bā inżimām-i aṣ'āraş* adında, bir esere rastlamışsa da, bu yazmanın unvanı muhtavasına uymamaktadır. Baba Ṭāhir 'in **tasavvufî** eserlerinin yazmaları şunlardır: Paris Bibl. Nat., *arab.* 1903 (Blochet, *göst. yer.*, II, 291) ve Oxford: Ethé, *Cat. Pers. Mss. Bodleian Lib.*, nr. 1289, var. 302b—343.—Baba Ṭāhir 'den bahseden **müntehabat** mecmuaları şunlardır: 'Alī Ḳulī Ḫān Vālih, *Riyāż al-şu-*

'arā' (1161 = 1748), krş. Leszczynskiy, s. 10; Luṭf 'Alī Beg, *Âtaşkada* (1193 = 1779 senesine doğru; Bombay, 1277), s. 247 (25 kıt'a); 'Alī İbrāhīm Şāh, *Şuḥaf-i İbrāhīm* (1205 = 1791), Preuss. Staatsbibl.'deki yegâne nusha için bk. Pertsch, s. 627, nr. 663 (Jukovskiy ve Leszczynskiy bundan istifade etmişlerdir); Riżā Ḳulī Ḫān, *Macma' al-fuṣaḥā'* (Tahran, 1295), I, 326 (10 kıt'a); Riżā Ḳulī Ḫān, *Rigāż al-'ārifīn* (Tahran, 1303), s. 102 (24 kıt'a); Bombay'da 1297 ve 1303'te Baba Ṭāhir'in 57 kıt'ası neşredilmiştir ('Omar Ḫayyām'ınkiler ile birlikte); Bombay'da 1301'de 32 kıt'a neşredilmiştir (Anṣārī'nin *Munācāt*'ı ile birlikte); Tahran'da 1274'te 27 kıt'a neşredilmiştir (Ḫayyām'ınkiler ile birlikte); Baba Ṭāhir'in *gazel*'i, Şams-i Maġribī *Dīvān*'ına zeyil olarak, konmuştur (Tahran, 1298), s. 158 ve Anṣārī'nin *Munācāt*'ına zeyil olarak v.s. Baba Ṭāhir'in *Dīvān*'ı, *Kalimāt-i ḳiṣār*, bir mukaddime, Maḥmūd 'Irfān tarafından yazılan biyografi ve Āzād-i Hamadānī tarafından Baba Ṭāhir'in mezarı hakkında yapılan bir tavsif v.s. ile birlikte, *Armaġān* mecmuasının 8. senesine ilâve olarak, basılmıştır (Tahran, 1306 = 1927), s. 1—124.— Huart, *Les qaatrains de Baba Ṭāhir 'Uryān en pehlévi musulman*, *JA*, 8. ser., VI, teşrin II. ve kânun I. (1885), s. 502—545; Jukovskiy, *Koye çto o Baba Ṭāhire Golışe*) *Zapiski*, XIII (1900), s. 104—8); bibliyografya, 3 fıkra, 2 yeni kıt'a ki, birisi = *Dīvān*, nr. 146); krş. bir de *Zapiski*, II, 12; E. Heron Allen, *The Lament of Baba Ṭāhir* (London, 1902; 62 kıt'anın metni, nâşirin mevzûn tercümesi ve Elisabeth Curtis Brenton'un mevzûn tercümesi); E. G. Browne, *A Liter. Hist of Persia*, I, 83—7, II, 259—61; Mīrzā Mahdī Ḫān (Kaukab), *The quatrains of Baba Ṭāhir* (*JASB*, 1904, 1—29; Heron Allen tarafından neşredilen kıt'aların mühim tashihler ve çok şâyân-ı dikkat bir şerhle yeniden tabı; 1 kıt'a ilâvesi ile); Huart, *Nouvaux quatrains de Baba Ṭāhir* (*Spiegel Memorial Volume*, nşr. J. J. Modie, Bombay, 1908, s. 290—302; 28 kıt'a ve 1 gazelden ibarettir ve 1805'tekileri tamamlar ve aslı İstanbul Fatih câmii kütüphanesinde bulunan *Kaşkūl al-fuḳarā'* 'dan çıkarılmış bir risâleden, Maġribī'nin *Dīvān*'ından ve bir eönkten alınmıştır. Huart tarafından neşredilen bu ikinci mecmuası bir hayli garip parçaları ihtiva etmektedir ve bunların tercümeleri de kat'î değildir). Minorskiy, *Materialı* (elh-i hakk yahut ali-ilâhî denilen tarikatin akîdelerini tetkik için mâlzeme; *Tradı Lazarev. instituta*, XXXIII, Moskova, 1911, s. 29—33; *Sarancām*'ın bâzı kısımlarının tercümesi, s. 99—103; araya sokulan şiirlerin farsça metni ve notlar); G. Le Leszczynski, *Die Rubā'iyāt des Baba Ṭāhir 'Uryān oder Die Gottestränen des Herzens, aus dem westmedischen* [!] *Originale* (München, 1920; biyografya ve bibliyografya mâlûmatı, manzûm tercümeler); K. Hzdank, *Die Mundarten von Khunsār* v.s. (bk. O. Mann, *Kard.-Pers. Forschungen*, 3. kısım, I, Leipzig, 1926, giriş, s. XXXVII—LV (Baba Ṭāhir'in dili meselesinin yeniden gözden geçirilmiş ve bibliyografya verilmiştir). (V. MINORSKY.)

BABAĠĀ. [Bk. BEBEGA.]

BĀBALYŪN. [Bk. BABİLON.]

BÂBEK. BĀBEK (? —838), halife Ma'mūn ve Mu'taşim devrinde (813—842), Azerbaycan'da, dinî-siyasî bir mâhiyeti hâiz bulunan ve takriben çeyrek asır sürerek, islâm dünyası için ciddî bir tehlike teşkil eden Ḫurramī hareketinin başıdır. İran'da, Sâsânîler devrinden beri, tâkibata uğrayan Mazdek taraftarlarının komünizm mâhiyetindeki hareketleri, islâm istilâsından sonra da, türlü adlar altında zuhûr etti; Bâbek isyanı, islâm âlemi için teşkil ettiği tehlike bakımından, bunların en ehemmiyetlisi addolunabilir. Dâimâ gizli faâliyetlerine devam ederek, ilk fırsatta ayaklanmak gâyesini güden hurremîler, Amîn ile Ma'mūn arasındaki mücadeleden doğan ve Ma'mūn'un galebesinden (813) sonra da, Irak ve garbî İran bölgeleri umumî vâlisi Ḥasan b. Sahl'ın zayıf idâresi ve şi'î imamı 'Alī al-Riżā'nın veliaht tâyini yüzünden, devam eden kargaşalıklardan istifade ettiler. Ermenistan vâlisi Ḫātim'in isyanı, hurremîler hareketinin başlamasına vesile oldu: arap ordusunun başında bulunan Ḫarşama ile iranlı vezir Faḍl b. Sahl arasındaki rekabet, Ḫarşama'nın gizlice öldürülmesi ile neticelendikten sonra, bunu öğrenen oğlu Ḫātim, Barda'a'dan Kisāl'e giderek, isyana hazırlandı ve ermeni reisleri (baṭrīḳ) ile hurremîlerin reisi Bâbek'e mektuplar yazarak, onları da ayaklanmağa teşvik etti. Bu esnada Ḫātim öldü ise de, vaziyetten faydalanmasını iyi bilen Bâbek, 201 (816)'de isyan etti (bk. Ya'ḳūbī, *Tārīḫ*, nşr. Houtsma, II, 563) ve 223 (837) yılına kadar halife ordularını uğraştırdı.

Bâbek'in, Ḥasan gibi, islâmî bir ad taşıdığına dâir Mas'ūdī'nin kaydına (*Murūc*, nrş. B. de Meynard, VII, 130) başka kaynaklarda rastlanmamaktadır. Bâbek'in menşe'i hakkında türlü rivâyetler vardır; Dīnavarī, Bâbek'in menşe'i ve mezhebine dâir ihtilâf mevcut olduğunu kaydettikten sonra, Bâbek'in babası, hurremîlerin bir kolunu teşkil eden Fāṭimīya'nın mensûp olduğu Abū Muslim'in kızı Fāṭima'nın oğlu olan Muṭahhar olduğunu söyler (bk. *Aḫbār al-ṭiwāl*, Mısır, s. 379); Ṭabarī (nşr. de Goeje, 3.

ser., s. 1230) 'nin kaydettiği bir şiirde Bābek'e atfedilen „Şayṭān al-Ḥorāsān" tābiri de bunu te'yit eder ise de, aynı şiirin bir az aşağıda (s. 1303) Māziyār hakkında söylenmesi göz önünde tutulmalıdır. Ṭabarī'nin kaydettiği bir rivâyete göre, Bābek, Maṭar adında bir dilenci (*ṣu'lūk*) 'nin gayr-i meşrû çocuğudur (s. 1232). Kaynağının Vāḳid b. 'Amr olduğunu söyleyen İbn al-Nadīm ile aşağı yukarı aynı mâlûmatı veren Maḳdisī'ye göre, Bābek'in babası 'Abd Allāh medâinli bir yağ tüccarı (*dahhān*) iken, Azerbaycan'ın Mimād bölgesinde Bilāl-Ābāẕ köyünde yerleşmiş ve kör bir kadın olan Bābek'in anası ile evlenmiştir (*Fihrist*, Kahire, s. 480; *K. al-Bad' wa 'l-tārīḫ*, trns. tre. Huart, VI, 112). Aynı yerde nabatî dilinde şarkı söylediğine ve medâinli olduğuna dâir işaretten sarf-ı nazar, bu son rivâyetlerde onu aşağı bir menşe'den göstermek temayülünü sezmek mümkündür. Esasen Bābek'in bir kardeşi mevcut olduğuna dâir hiç bir kayıda istinad etmeyen bu rivâyetlere hakikat nazarı ile bakılamaz; nitekim Ṭabarī'de Bābek ile tabaristanlı İbn Şarvīn arasında geçen muhavereye inanılacak olursa, onun dibkanlardan olduğuna hükmetmek icabeder (s. 1231). Dīnavarī'nin kaydettiği Fāṭima'nın oğlu Muṭahhar adı, diğer kaynaklarda mevcut değildir; bunun *Siyāsat-nāme* (nşr. Schefer, s. 204)'de Fāṭima'nın oğlu olarak kaydedilen Mahdī olacağı, böyle bir münasebetten bahsedilmemekle beraber, düşünülebilir. Daha kuvvetli gözüken İbn al-Nadīm ve Maḳdisī'nin rivâyetlerine bakarak, Bābek'in Azerbaycan'da doğup büyüdüğünü kabûl etmek mümkündür. Aynı kaynaklara göre, Bābek, sütninelik ile maişetini temin eden annesinin yanında 10 yaşına kadar kaldıktan sonra, 18 yaşına kadar Tebriz civarında çobanlık etmiş ve bu yaşta annesinin yanına döndüğü zaman, bir gün hurremîlerin reisi Cāvīdān, Baẕẕ'e giderken, Bābek'te gördüğü kabiliyet dolayısiyle, onu annesinden alarak, beraberinde götürmüştür. Bu esnada, hurremîlerin başına geçmek maksadı ile, birbirlyle mücadele eden Cāvīdān ile Abū 'Imrān'dan her ikisi de öldü; Bābek'e aşık olan Cāvīdān'ın karısı „Cāvīdān'ın ruhunun Bābek'e gireceğine ve ona itaat edilmesine" dâir, kocasına atfen, naklettiği uydurma sözler ile hurramîlerin Bābek'e itaat etmelerini temin ettiği rivâyet edilmektedir (*Fihrist*, 481; 'Avfī, *Cavāmi' al-ḥikāyāt*, Fatih kütüp., nr. 4310, var. 116 a; Maḳdisī, *göst. yer.*).

Başlangıçta efsânevî bir mâhiyet arzeden Bābek'in hayatı 201 (816)'den sonra bütün teferruatı ile mâlûmdur. Bābek bu tarihte zuhûr eden fırsattan ve tarafdarlarının besleye geldikleri temâyüllerden istifade ederek, civardaki müslüman ahaliye saldırdı ve mallarını gasb ile, kadın ve çocuk ayırmaksızın, bir çoklarını kılıçtan geçirdi. Bu şekilde başlayan şöhreti arttıkça, yanına toplanan hurremîlerin sayısı da çoğaldı; Baẕẕ (bâzan tesniye ile, Baẕẕayn) havâlisinde bulunan müslümanlar Maraga'ya çekildi (Maḳdisī, *ayn. esr.*, s. 114; Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān*, nşr. de Goeje, s. 330). İsyanın ciddî bir mâhiyet alması ile Ma'mūn, Yaḥyā b. Mu'āẕ'ı Ermenistan vâliliğine ve isyanın tenkiline memur eyledi; Yaḥyā'nın muvaffakiyetsizliği üzerine, yerine 205'te 'Īsā b. Muḥammed gönderildi ise de, mahallî kumandanlar ilo Baẕẕ geçitlerine doğru yaptığı hücumlarda mağlûp olarak, çekilmeğe mecbur oldu (Ya'ḳūbī, II, 564). Bu muvaffakiyetsizlikler Bābek'in müslümanları imha faâliyetlerinde daha cür'etle hareket etmesini intac etti. 209'da, yerine gelen Zurayḳ b. 'Alī'nin de aczi, azline ve yerine Muḥammed b. Ḥamīd al-Ṭūsī'nin tâyinine sebep oldu. Muḥammed önce azlinden dolayı ayaklanan Zurayḳ ile uğraştı, sonra 214'te karargâhını Haştād-Sar'de kurarak, Baẕẕ geçitlerini elde etti ve diğer bâzı muvaffakiyetler daha kazandı ise de, Bābek'ia ânî bir hücûmu neticesinde, ordusunun mühim bir kısmı ile birlikte, hayatını da kaybetti (Ya'ḳūbī, II, 565; *Siyāsat-nāme*, s. 200). Bābek'in temadî eden bu muvaffakıyetleri bâzı mahallî ermeni reislerini ve bunlar arasında Sahl b. Sunbāṭ [aş. bk.]'ı da cesaretlendirerek, islâmlara karşı Bābek tarafını tutmalarına sebep oldu (Bal'amī, trc. Zotenberg, IV, 542). Azerbaycan vâliliğine tâyin edilen ve az sonra Horasan'a gönderilen 'Abd Allāh b. Ṭāhir'den sonra, 'Ucayf b. 'Anbasa ve 'Alī b. Hişām gibi, zayıf şahsiyetlerin bâzan birbirleri ile mücadeleleri ve icabında Bābek tarafına da geçmeleri dolayısiyle, vaziyet 217 (832)'de daha kötü bir şekil aldı (Dīnavarī, s. 379; Ya'ḳūbī, II, 566; Ṭabarī, s. 1108). Diğer taraftan bu sırada, bir sulh devresinden sonra, tekrar başlayan Bizans ile Abbâsîler arasındaki mücadele, Ma'mūn'un mühim kuvvetler ile birlikte, bizzat Rum seferine çıkmasını ve bu vaziyetten istifade eden hurremîlerin, 'ayan ederek, Fars ve İsfahan eyaletlerine kadar genişlemelerini intac etti (bk. *Siyāsat-nāme*, s. 201).

Ma'mūn'un, bu sefer esnasında Tarsus'ta ölürken (218 = 833), Bābek meselesi hakkında Mu'taṣim'e mühim vasiyetlerde bulunması (Ṭabarī, s. 1138), tehlikenin mâhiyetini göstermek bakımından, ehemmiyetlidir. Yeni halifenin 218 (833)'de gönderdiği İsḥāḳ b. İbrāhīm idâresindeki kuvvetler, hurremîleri müthiş bir bozguna uğrattı. İsḥāḳ'ın Bagdad'a gelmesi ile yerine giden Abū Sa'īd Muḥammed, yaptığı bâzı tahkimattan sonra, üzerine saldıran Bābek'in

kumandanı Mu'âviya'yi mağlûp etti; Tebriz hâkimi al-Ravvâd'ın kölelerinden (*ṣu'lūk*) İbn al-Bu'aya, hurremî olmamakla beraber, Bâbek ile iş birliği etmiş ve bilâhare Bâbek'in kumandanlarından olan Marand hâkimi 'İṣmat'i esir ederek, halifenin tarafını tutmuştu (Ṭabarî, 1171; Bal'amî, nşr. Zotenberg, IV, 526; Ya'ḳūbî, II, 568). Böylece bâzı mevzii muvaffakiyetler kazanılmış ise de, isyanın bastırılması şöyle dursun, inkişafını durdurmak bile mümkün olamamıştı.

Mu'taṣim, 220 (830)'de, Mısır isyanlarını bastırmakla şöhret kazanan Afşin (Ya'ḳūbî, *göst. yer.*)'i Bâbek hareketinin bastırılmasına memur eyledi. Karargâhını Barzand'de kuran Afşin, yalnız askerî ve tabiyevî hazırlıklar ile iktifa etmeyerek, bizzat Bâbek'in casuslarını da elde etmek gibi, türlü tedbirlere baş vurdu. Halifenin teşkil ettiği türk ordusu kumandanlarından Büyük Buġa [b. bk.]'nın idâresinde, ikinci defa gönderilen kuvvetleri basmağa teşebbüs etti ise de, bu teşebbüs önceden öğrenilmiş olduğu için, hurramîler pusuya düşürüldü ve Arşak'te bozguna uğratıldı; Bâbek, Baẕẕ'e kaçtı (Ṭabarî, s. 1174 v.d.), fakat Sâdârasb'e kadar ilerleyen Afşin, kışın şiddetinden dolayı, Barzand'e çekilmeğe mecbur oldu (Ya'ḳūbî, s. 578). 221'de Afşin ile Boġa, Baẕẕ'e doğru ilerleyerek, birincisi Darvâz, ikincisi Haştâd-Sar mevkîlerine vardı. Boġa kuvvetlerinin kayıblarını doldurmak için, Afşin'in kardeşi Faḍl da, kuvvetleri ile birlikte, ona terfik edildi. Kışın şiddetinden geri dönen Boġa, Afşin'in harekâta devam ettiğini öğrenince, tekrar harekete geçti; fakat Bâbek'in hücumları neticesinde, bir müddet sonra, Afşin'in çekildiğini duyarak, ric'ate karar verdi; yolda Babek'in yaptığı bir gece baskınında ordusunun mühim bir kısmını kaybetti, kendisi güçlükle hayatını kurtarabildi (Bal'amî, s. 528; Ṭabarî, s. 1186—1193). Bu kış zarfında Bâbek'in meşhur kumandanı Ṭarhan'ın Haştâd-Sar'de bir türk tarafından öldürülmesi Bâbek için, büyük bir ziya teşkil etti (Ṭabarî, s. 1194). 222'de Afşin tekrar kuvvet alarak, umumî taarruza geçti ve Aẕîn, mağlûp olarak, Baẕẕ'e kaçtı (Bal'amî, s. 531). İslâm kaynaklarına göre, bu esnada Bâbek'in, üzerindeki baskıyı azaltmak maksadı ile, Bizans imparatoru Theophilos'a, bütün ordunun kendi üzerinde toplanmış olması dolayısiyle, hilâfet ülkelerine hücum için, bu fırsatın kaçırılmaması me'alinde bir mektup yazdığı, imparatorun Tarsus'a kadar ilerleyerek, Zibaṭra kalesini zaptettiği (837) rivâyet edilmektedir (bk. Ṭabarî, 1234—1256; keza A. Vasiliev, *Hist. de l'Emp.*, I, 364). Bizans taarruzunun, Bâbek'in mağlûbiyetinden sonra, başlaması ve bizans kaynaklarının bu hususta şükûtu dolayısiyle, H. Sadighi bu rivâyeti şüpheli görmekte (*Les Mouvements religieux iraniens*, s. 257) ise de, hurremîlerin Bizans ile münasebetleri, Bâbek'in vakaiye uygun olarak, siyasî vaziyetten istifadede gösterdiği kabiliyet ve bizans tarihçilerinden Cedrenus (II, 119) ve Theopbanes (109, 625)'in bu münasebetler hakkındaki ifadelerine bakarak (bk. Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 240), böyle bir teşebbüsün vukuu muhtemel görülebilir. Araya giren bekleme devresi, askerler arasında, Afşin'in gizlice Bâbek ile müttefik olduğuna dâir, dedikoduların da yayılmasına sebep oldu. Nihayet bütün hazırlıkların ikmâlinden sonra, Baẕẕ istikametinde ilerleyen kuvvetler Bâbek'i kaçmağa icbar etti. Bâbek yanında 5 kişi ile Aras nehrini geçerek, Arrân taraflarına sığındı. Afşin, Baẕẕ'e girdi; kanlı muharebeler neticesinde hurremîlerin mühim bir kısmı öldürüldü, şehir yıkıldı; esir edilenlerin arasında Bâbek'in bir çok zevce ve çocukları da vardı (Ya'ḳūbî, II, 579; Ṭabarî, s. 1233); kızlarından biri Mu'taṣim'in haremine gönderildi (*Siyāsat-nāme*, s. 204).

Afşin, Azerbaycan ve Ermenistan vâli ve reislerine, Bâbek'in kaçtığını bildirerek, onun yakalanıp getirilmesi için, emirler verdi. Bâbek, kardeşi 'Abd Allâh ile, dağlık mıntakalarda dolaşırken, nihayet bir köylü tarafından tanınarak, keyfiyet Arrân hâkimi Sahl b. Sunbâṭ'a bildirildi (Mas'ûdî, *Murûc*, VII, 124); vaktiyle Bâbek tarafdarı olan Sahl, halife nezdinde mevkiini düzeltmek için, onu Bizans'a gitmekten vazgeçirerek, bir av bahanesi ile Afşin'e teslim etti (Streck, *Arménie*, *EI*, 445 ve J. de Morgan, *Hist. du peuple arménien*, s. 133 'de, Salh b. Sunbâṭ, Aṣot (ölm. 890)'un oğlu Smbat ile karıştırılmıştır). Afşin 223 yılı seferinde, büyük bir zafer alayı içerisinde, Bâbek ile birlikte, Sâmarrâ'ya girdi. İslâm âleminin korkunç düşmanı, zamanın âdeti üzere, fil üzerinde gezdirilerek, halka teşhir edildi (Ṭabarî, s. 1229; Ya'ḳūbî 579; Mas'ûdî, VII, 127); devrin şâirleri bu günü yaşatan şiirler söylediler ve islâmiyet uğrunda hizmet eden kumandanlara methiyeler yazdılar. El ve ayaklarının kesilmesi suretiyle öldürülen Bâbek'in başı Horasan şehirlerinde halka gösterildi; cesedi Sâmarrâ'nın kenar mahallelerinden bir yere asıldı ki, daha bir asır sonra bile, Sâmarrâ'nın boşalmış olmasına rağmen, buraya Ḫaşabat al-Bâbek (Bâbek'in dar ağacı) adı veriliyordu (*Murûc*, VII, 128). Bâbek'in ölümünden sonra zayıflayan hurremîler, bilâhare bâzı kıyamlarda bulunmuşlar ise de (Ṭabarî, s. 1351; Mas'ûdî, *K. al-Tanbih*, *BGA*, VIII, 535; *Siyāsat-nāme*, 204), nihayet yavaş yavaş kısmen müslüman oldular, kısmen ḳarmat ve İsmâ'îlîlere karıştılar.

Bābek, 20 senelik mücadele hayatının da gösterdiği vecîhle, iradeli, metin ve azimkâr bir karaktere sâhip bir şahsiyet idi. Öldürülürken bir kolu kesildiği zaman, ölümün solduracağı yüzünün korkudan sararmadığını anlatmak için, vücudundan akan kan ile yüzünü boyadığı hakkındaki rivâyet (bk. Maḳdisī, VI, 115; *Siyāsat-nāme*, 203; 'Avfī, *s.* 154b), onun metanetini gösterebilir. Kendisi büyük servetler biriktirdiği gibi, Bazz'de bir hükümdar debdebesi ile yaşar ve haremini teşkil eden bir çok kadınlar ile içki ve çalgı eğlenceleri yapardı. İslâm müelliflerinin neş'e, her türlü şehvânî serbestî mânası verdikleri *ḫurram* sözü de bu tarz hayatın bir remzi olmuştur. Bazz (Madînat al-Bābek)'e karşı duyduğu büyük aevgiyi, öldürülürken, son arzusunun mehtaplı bir gecede orasını görmek olduğunu söylemekle ifade etmiştir. Eserinin devamı için kardeşi 'Abd Allāh'ın başka bir yere gönderilip, kendisinin ölümü hâlinde, taraftarlarının başına geçmesine dâir, Sahl b. Sumbāṭ ile yaptığı mükâleme (Bal'amī, IV, 543) onun tasavvurlarını anlatmak bakımından ehemmiyetlidir.

Umumiyetle Bābek'ten önceki ḫurremîlerin olduğu gibi, bâbekîlerin de itikatları hakkında, bizzat kendileri tarafından yazılmış bir eser mevcut olmamakla beraber, islâm kaynaklarındaki kayıtlar, mukayeseli bir tetkikten sonra, bizi aydınlatacak bir mâhiyettedir. Onun Bābekîya adı verilen mezhebi, tamamiyle Ḫurramîya kadrosu içerisinde mutalâa edilmelidir. Kendisinin Bābek al-Ḫurramī ve mezhebinin Ḫurramîya al-Bābekîya unvanında zikredilen *ḫurramī* kelimesi de, bunu açıkça ifade eder. İbn al-Nadîm, ḫurremîleri, Muḥammina ve Bābekîya adı ile, ikiye ayırır (s. 479); 'Abd al-Ḳāhir b. Ṭāhir al-Baġdādī, muḥammina (surḫcāmagān)'leri bâbekîler ve mâzyârîlerden müteşekkil sayar (*al-Farḳ bayn al-firaḳ*, Kahire, *s.* 211); İbn Ḥazm, Bābek'e mensûp olan ḫurremîleri, mazdakîlerin bir kolu olarak gösterir (*al-Milal va 'l-niḥal*, Kahire, I, 34); Sibṭ b. al-Cavzī, Bābek'in dualist olan Mānī ve Mazdak mezhebinde olduğunu yazar (*Mir'āt al-zamān*, Bibl. Nat. f. arab., 1505, var. 110a); Kazvînî'ye göre, Bābek, Mazdak dinini diriltmek için meydana atılmıştır. (*Tārīḫ-i gazīda*, *GMS*, 316). Fakat müelliflerin önce Cāvidānîya adı ile bahsettikleri Bābekîya namı altında, ḫurremîler içerisinde, mezhebî bir ayrılığı kasdettiklerini zannetmek müşkildir. Bununla beraber dinleri bakımından, mânidar olan bâzı kayıtların burada zikredilmesi icap eder; Bābek'in menşe'ine dâir rivâyetler, bunların da tenasüh akîdelerine sâlik olduklarını gösterir (bk. Maḳdisī, *ayn. esr.*, IV, trc. *s.* 28); onun tarafdarlarınca bir nevi peygamber telâkki edildiği hakkında, Maḳdisī'nin kaydı (*ayn. esr.*, III, 8), İbn al-Nadîm'in, onun ulûhiyet iddiası kaydından (*s.* 480), hakikate daha yakındır. Maḳdisī'nin ḫurremîlerin dâimâ yer yüzünde bir peygamber bulunacağına (bâzı müfrit şî'îlerde olduğu gibi) ve peygamberliğin irsen veya hulûl yolu ile intikâline dâir zikrettiği akîdeleri de, Bābek'in bu mezhep içerisindeki mevkiini daha iyi aydınlatmaktadır. İbn al-Nadîm'in ḫurremîlerde gasb, kati ve ḥarp hareketlerinin başlamasını Bābek'in ihdası olarak zikretmesi doğru değildir. Bunların dâimâ arap istilâsına karşı kin ve nefret besledikleri ve hâkimiyeti ele almak için, her fırsatta zuhûr ettikleri mâlûm olduğu gibi, daha Sâsânîler devrinde selefleri olan mazdakîlerin devlete ve asîl sınıflara karşı aynı hisle hareket ettikleri de mâlûmdur. Buna binaen, Bābekîlerin öldürdükleri müslümanların yüz bine çıktığına dâir rivâyetleri (Ṭabarī, *s.* 1233; *Siyāsat-nāme*, *s.* 203; Maḳdisī, IV, 114; Mas'ūdī, *al-Tanbīh*, *s.* 452) çok mübalâgalı telâkki etmeğe sebep yoktur. İbn al-Nadîm'in, ḫurramîlerin başına geçerken sığır kestikleri, ekmek ve şarap yiyip içtikleri ve Bābek'in elini öperek, ona bi'at ettikleri kaydı, yeni bir reisin başa geçmesinde tâkip edilen merasimi göstermek bakımından, dikkate değer. Bunların, kadın-erkek bir erada, çalgılı ve içkili eğlenceler tertip ettikleri, izdivaçta iştirâk esaslarına göre hareket ettikleri hakkındaki kayıtlar, bütün ḫurremîlerin mazdakîler ile münasebetleri düşünülürse, doğru telâkki olunabilir. *Siyāsat-nāme*'nin kaydettiğine göre, bu gibi toplantılarda evvelâ Abū Moslim'e, sonra kızı Fāṭima'nın oğlu Mehdî ve Fîrūz'a salevat getirirler. Ḫurremîlerin mazdakîler ile münasebetleri ve Bābek'in müslüman iranlılara karşı aldığı vaziyet, onun hareketine, bir zümrenin menfaatleri üstünde, bir İran milliyetçiliği nazarı ile bakmağa mânidir. Bunların islâmî alemler taşımaları, merkezî idareye karşı zayıf bulundukları zaman akîdelerini gizli tutmalarının bir neticesidir. Bu türlü hareket, bilâhere, İran'da zuhûr eden diğer râfızî mezheblerin de şiarı olmuştur. Muabbar metinler, İran'da çıkan bütün dinî hareketler gibi, bu hareketi de alevîlik adı altında zikrederler ki, kelimenin sonraki geniş mânası düşünülürse, bununla ne kastedildiği anlaşılır.

Bibliyografya: Metinde geçenlerden başka bk. İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1850), *s.* 198; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VI, 315—339; Abu 'l-Farac, *Muḫtaṣar al-duval* (Beyrut, 1890), 241 v.d.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (Bulak, 1867), III, 256—262; *Rawżat al-ṣafā'* (Bombay), III,

146 v. d.; Müneccimbaşı (trc. II, 129); G. Weil, *Geschichte der Chalifen* (Mannheim, 1848), II, 235—240; G. Flügel, *ZDMG*, XXIII, 531; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland* (Berlin, 1885), I, 508; W. Muir, *The Caliphate* (Edinburgh, 1915), 504, 514; E. Blochet, *Le Messianisme dans l'Hétérodoxie Musalmane* (Paris, 1903), 46 v.d.; Sadighi, *Les mouvements religieux iraniens* (Paris, 1938).

(OSMAN TURAN.)

BÂBER. [Bk. BABUR.]

BÂBIÂLİ. BĀB-I 'ĀLĪ, Osmanlı imparatorluğunda sadrâzam (vezîr-i âzam) 'lık makam ve dâiresine delâlet eden ve bilhassa XIX. asrın başından itibaren kullanılan bir tâbirdir. Eskiden sadrâzamların, ayrıca resmî dâire olarak da kullandıkları, hususî ikametgâhlarına „kapı" denilmekte idi. Bâbıâli, „kapı" kelimesinin karşılığı resmî bir tâbir olup, „yüksek kapı" mânasındadır. Kapı tâbiri, çok eskiden umumî olarak, türk hükümdarlarının sarayları için kullanılmış, sonraları da, devlet ve hükûmet işlerinin tedvir edildiği birer mahâll olmaları itibarı ile, vezir-i âzamların saray ve konaklarına da teşmil edilmiştir. Şarkta öteden beri halk işlerinin hükümdar sarayları kapısında görülmesinden dolayı, daha Xenophon tarafından zikredilen (krş. Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, Paris, 1836, III, 298; J. Deny, *Encyclopédie de l'Islam*, zeyl, mad. BĀB-I 'ĀLĪ) ve garpta da buna benzer şekilde (msl. Cour, Hof) kullanılan bu kelime, saraydan maada, sarayda görülen devlet işlerini ve dolayısı ile idâreyi gösterdiği gibi, Japonya'da imparatora verilen ve aynı mânada olan *mikado* („yüksek kapı") sıfatı da, bu tâbirin Asya'ya mahsus olabileceğini hatıra getirmektedir (krş. *Encyclopédie de l'Islam*, I, mad. KAPU). Bundan başka Sâsânîler devrine kadar çıkan bu mânada olarak İran'da kullanılan ve menşe'i „der, dergâh, derbâr, derhâne" gibi sözlerin türkçeye — şark türkçesinde *eşik* kelimesi de bâzan bu mânayı ifade eder — *kapı* şeklinde geçtiği iddia edildiği gibi (krş. J. Deny, *göst. yer.*), ermeniceye ve İbn Ḫaldûn'da görüldüğü vecihle, Memlûkler zamanında türkçeden arap tarihçilerine (*bāb* = saray, *al-abvāb al-salṭānīya*) geçmiş olması muhtemeldir. Kapı tâbiri başlangıçta hükümdar sarayı mânasına gelmekle beraber, sonraları osmanlılarda, bilhassa vezir-i âzam sarayına „paşa kapısı" denilmiş ve yalnız „kapu" sözü bile, son zamanlara kadar, hemen dâimâ bu mânada kullanılmıştır. Bilâhare, diğer resmî makamlara da teşmil edilerek, defterdar sarayına „defterdar kapusu", yeniçeri ağalarınınkine „ağa kapusu" denmiştir; bâb-ı fetva, bâb-ı zaptiye de bunun gibidir. Bu suretle kelimenin mânası daha ziyâde genişletilerek, umumiyetle bütün devlet dâirelerine de „kapı" denilmiştir. *Kapı* kelimesi ile alâkadar bir takım tâbirler ile vazife ve memuriyetler daha vardır: *kapı kulu askeri, kapı ağası, kapı oğlanı, kapı kethüdası, kapıcı başı, kapı çukadarı* v.s. Keza gerek saray-ı humayun halkına ve gerek sadrâzamın tekmil ev halkı ile maiyetine ve saray ile buralardaki silâhlı kuvvetlere „kapı halkı" adı verilmekte idi. Maiyeti kuvvetli ve kalabalık olan ve bu sebepten bulunduğu yerde inzibat ve âsâyişi kolayca temin eden vezirler için de „kapusu mükemmel" denildiği gibi, vâlilerin aldığı bir nevi vergiye de „kapu altı harcı" adı verilirdi. Osmanlılarda *kapı* sözü, resmî lisanda, ekseriya farsça ve arapça *dar* ve *bāb* kelimeleri ile müteradif olarak, yerine göre, „padişahın sarayı, sadrâzamın konağı", bâzan da buralarda görülen devlet işlerini telmihen, bizzat „devlet ve hükûmet merkezi" mânasına kullanılmıştır (krş. der-i devlet-i aliyye, der-i aliyye, der saadet; bâb-ı humayun, bâb-ı devlet, bâb-ı saadet, bâb-ı âsafî, bâb-ı âli).

Devlet işlerinin daha ziyâde sarayda ve bilhassa divanda (divan-ı humâyun, divan-ı âli) görüldüğü ilk zamanlarda, vezir-i âzâm sarayı (paşa kapısı) pek o kadar ehemmiyetli değildi. Bununla beraber, sadrâzam da, kendi sarayında haftanın 4 gününde tezkireeileri ve selâm çavuşu ile „muhtac-ı arz olmayan umûra hüküm-i şerif buyurulmak" üzere, „ikindi divanı" yapmakta idi (krş. 'Âlî, *Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısm., Üniversite kütüp., T.Y., nr. 2290/32, var. 89). Sadrâzamın reisliği altında toplanan divan, sonraları ehemmiyetini kaybederek, işlerin „paşa kapısı" 'na devredildiği ve divanın da, kat'î olarak, buraya intikâl ettiği XVIII. asra kadar (krş. d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1791, VII, 153), en mühim devlet dâiresi, yâni ilk bâbıâli, divanı-ı humâyundur. Divan-ı humâyun kıymet ve ehemmiyetini yavaş yavaş kaybedince, bunun neticesi olarak, tam bir istiklâl ile hareket eden kudretli sadrâzamlar zamanında devletin mühim işleri „paşa kapısı" 'na intikâl etmeğe başlamıştır (krş. Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmânî*, İstanbul, 1308, IV, 736 v.d.). İşte 1650 tarihlerinden sonra ve bilhassa sadrâzam Köprülü Mehmed Paşa zamanından itibaren, vaziyet böyle olmuştur. Bu sebeple XVIII. asra kadar tarihî kaynaklarda bu hususta ve bu mânada „der-i devlet, divan-ı âli, divan-ı muallâ" gibi tâbirler ile işaret edilen divan-ı humâyun mühim bir rol oynamakta ve buna mukabil, aynı kroniklerde ve bu devre âit diğer tarihî kaynaklarda „vezir kapısı, paşa kapısı" ve bunların karşılıkları olan „bâb-ı âsafî, bâb-ı âli" 'ye he-

men hemen hiç rastlanmamaktadır. Bundan da o zamanlarda Bâbıâlinin o kadar ehemmiyetli görülmediği anlaşılır. Gerçi daha XV. asır vesikalarında (bk. İnkılâp kütüp., M. Cevdet yazmaları, tahrir defteri, O. 89, s. 119, 202, *tür. yer.*), hükûmet işlerinin tedviri hususunda, „kapuya arzları" vâkidir ve timar, zeamet tevcihi ile devrin belli başlı dahilî, askerî, malî, işleri hakkında „kapudan emirler" yazılmaktadır. Fakat bu tâbirlo, o devirde, Âşık Paşa-zâde tarihinde geçen „padişah kapısı" (s. 171), yâni „divan-ı humâyunu" ifade ettiği muhakkaktır. Ancak bilâhare, divan-ı humâyunun devlet işleri ile daha az meşgûl olması veya bu divanın büsbütün sadrâzamın sarayına nakledilmesi neticesi olarak, işlerin sadrâzamlara ve onun resmî dâiresine intikâli iledir ki, bu kelime son zamanlardaki mânada, münhasıran b a b ı â l i y e delâlet etmiştir (krş. Atâ, *Tarih*, III, 97).

Vezirler, bilhassa vezir-i âzamlar, öteden beri „âsaf" sıfatı ile anılmakta oldukları için, bunlara âit her şeye de, bu sıfat ilâve edilmiş ve konağına da „saray-ı âsafî, bâb-ı âsafî" denilmiştir. XVIII. asır nihayetlerine kadar devam eden „paşa kapısı" tâbiri sonra „saray-ı sadr-ı âlî, divanhâne-i bâbıâlî" ve kısaca „bâbıâlî" tâbirleri ile ifade edilmeğe başlamış ve garpta XVIII. asırdan itibaren (Marigli, *l'Etat militaire de l'Empire Ottoman*, Amsterdam, 1732, s. 30 v.d.) yalnız „paşa kapusu" 'nu değil, aynı zamanda bizzat Osmanlı hükûmetini ifade eden bu tâbir (Porte, Sublime Porte, Hohe Pforte) kullanılmağa başlanmış (krş. Deny, *göst. yer.*) ve XIX. asır başından itibaren iyice yerleşmiştir. Gerçi b â b ı â l i sözü XVI. ve XVII. asır kroniklerinde ('Âlî, *Kunh al-aḫbār*, var. 109; Naimâ, *Tarih*, IV, 48) geçmektedir. Fakat bunlardaki tâbirler ile, „paşa kapısından" ziyâde, saray ve divan-ı humâyun kasdedilmektedir. Bununla beraber, Nevşehirli İbrahim Paşa ve hattâ Köprülü Mehmed Paşa zamanında, Bâbıâli namı ile, hususî bir dâire, yâni sadrâzamın aynı zamanda ikametgâhı olan bir binâ mevcut idi (arşiv vesikalarında buna tesadüf eden İsmail Hakkı Uzunçarşılı 'nın şifahî izahatı) ve bu keyfiyet, aşağıda vereceğimiz izahatla da, belireceği gibi „paşa kapısı" 'na bu zamanlardan itibaren „bâbıâlî" denildiğini gösterir. Atâ 'ya göre (*Tarih*, I, 161), „merkez-i masâlih-i devlet-i aliyye", iptidâ „vezir kapısı", sonra „bab-ı âsafî" ve sonra „paşa kapısı" ve en sonra „bâbıâlî" isimlerini almıştır. Mamafih, muhtelif zamanlarda, bâzan bu muhtelif isimlerden bir kaçı bir arada olarak kullanılmıştır.

Paşa kapısı, sadrâzamın oturduğu semte göre, başka başka yerlerde bulunuyordu. Devletin ilk merkezleri olan Bursa ve Edirne 'de de padişah sarayından ayrı olarak, „kapı" denilen paşa konakları vardı. İstanbul fethedildikten sonra, vezir kapısı, Mahmud Paşa, Gedik Paşa, Etmeydanı veya Yerebatan mevkîlerinde idi. XVII. asrın başından itibarendir ki, paşa kapısının Bâbıâlinin şimdiki mevkiinde, veya buna yakın bir yerde, Alay köşkü karşısında bulunduğu ve sadrâzamların, bâzı istisnalar hâriç, artık devamlı olarak, burada oturdukları görülmektedir. Ahmed I. 'in sadrâzamlarından Derviş Paşa (1606/1607) bu civarda (Demirkapı) bir saray yaptırmıştı (Na'îmâ, I, 432). Sadrâzam Halil Paşa 'nın da (son sadareti 1036 = 1626/1627) Alay köşkü karşısında — sonradan Kummeydanı adını alan bugünkü Başvekâlet arşiv dâiresi yerinde — bir sarayı bulunduğu ve bilâhare Mehmed IV. 'in bunu tâmir ve tefriş ettirip, yararlıklarına mükâfat olarak, 1654 'te sadrâzam Dervîş Mehmed Paşa 'ya verdiği ve artık bundan sonra „paşa kapısının" burada karar kıldığı anlaşılmaktadır (krş. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, X, s. 347; d'Ohsson, *ayn. esr.*, VII, 158). Mamafih Köprülü Mehmed Paşa zamanında burası terkedildiği gibi, XVII. asrın ikinci yarısında cereyan eden mütevâli harpler sebebi ile, padişahların ve sadrâzam da dâhil olduğu hâlde, bütün erkân-ı devletin harekât sahasına yakın bulunmak mülâhazası ile, Edirne 'ye giderek, orada ikamet etmeleri ve İstanbul 'a ancak arasıra gelmeleri dolayısiyle, „paşa kapısı" muhtelif yerlerde bulunmuştur. Bu hâl İbrahim Paşa 'nın Pasarofça muahedesini aktedip (1718), devlet erkânı ile birlikte, kat'î olarak İstanbul 'a geldiği ve kendi mensuplarını idâre makamlarına getirmek suretiyle, Bâbıâliyi yeniden teşkil ettiği tarihe kadar devam etti. 1740 'ta, o sırada başka bir yerde bulunduğu anlaşılan, paşa kapısı (sadrâzam İvaz Hacı Mehmed Paşa sarayı) yanınca, „öteden beri sudûr-i izam hazaratına mahsus olan saray-ı atîk", yâni Bâbıâli tâmir ve yeniden tefriş edilmiş ve bütün Bâbıâli ricâli buraya nakletmişti (Subhi, Sami, Şâkir, *Tarih*, İstanbul, 1198, var. 172 v.d.). Diğer taraftan Bâbıâli binasının Soğukçeşme tarafında, bugün de mevcut, mükellef bir kapısı vardı ki, buna da „bâb-ı âli" denirdi. Bidayette harem ve selâmlık dâirelerini ihtivâ eden Bâbıâli binasının ayrıca büyük mutfakları, koğuşları, ahırları v.s. bulunduğu gibi, sadrâzamın resmî muamelâtında başlıca yardımcıları olan kimselerin de burada odaları vardı.

İlk Bâbıâli ricâli, evvelâ tevkî'î, sonra reisülküttab, daha sonra kethüda-i sadr-ı âlî ile çavuş başıdan [bk. madd.] ibaretti. İlk ve başlıca ricâlioi bunların teşkil ettiği Bâbıâli binası, 1755 (zilhicce 1168) 'te büyük bir yangın neticesinde,

tamamen yanmış ve bir müddet için, „paşa kapısı yeniden binâ olununcadek", Esma Sultan'ın Kadırga'daki sarayına taşınmıştı (Vâsıf, *ayn. eser*., I, 43). Bundan sonra bina, o zaman Tomruk denen harem kısmı da dahil olarak, Alemdar Paşa hâdisesinde (1808), kâmilen yanmış ve eski Vâlde Sultan kethüdâsı Yusuf Ağa'nın Bayezid'de Mürekkepçiler kapısı karşısındaki evi (Zeyneb Hanım konağının bulunduğu yerde), taraf-ı miride olduğu ve „paşa kapısı" ittihazına elverişli bulunduğu için, sadrâzam Memiş Paşa buraya taşınmıştır. Ancak iki sene sonra, Bâbıâli arsasına yeni binanın temeli atılmıştır (Şâni-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1284, I, 146, 339 v.d.). Bâbıâli üçüncü defa olarak, 1826 (zilhicce 1241)'da meşhur Hoca Paşa yangınında yanmıştır. Vak'a-i hayriyeyi müteakip, Bâb-ı fetvâ ittihaz edilip de mefruşatı ikmâl edilmediği için, şeyhülislâmın henüz taşınmadığı Ağakapısı (Süleymaniye) muvakkaten Bâbıâli binası olarak kullanılmış, fakat diğer taraftan Mahmud II. sadrâzam Selim Mehmed Paşa'ya, bir hatt-ı humâyun ile, bâbıâlinin ilkbaharda inşası için hazırlıkların yapılmasını emretmiş ve kardeşi Halil Bey'in bina emini tâyin edildiğini bildirmiştir (Lûtfi, *Tarih*, V, 138). Ancak Alemdar vak'asından ve bilhassa yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, Bâbıâli binası yavaş yavaş sadrâzamların ikametgâhı olmaktan çıkmağa başlamış, devlet idâresinin başlıca merkezi hâline gelmiştir. Bâbıâlinin harem dâiresi ise, Tanzimatı müteakip, ilga edilmiştir.

Vak'a-i hayriyeye kadar Bâbıâlide devlet işleri başlıca iki istikamette yürütülüyordu; hâricî siyaset işleri ile diğer mühim hususlar için sadrâzam, kapudan Paşa, şeyhülislâm, kethüda, defterdar, reis efendi ve sudûrdan birinin bulunduğu hususî bir meclis akdolunurdu. Alelâde dâvalar ile masalih ise, sadreyn ve İstanbul kadısının sadrâzam huzurunda toplandığı arz odalarında rü'yet edilirdi. Bâbıâli teşkilâtında 1836'da kethüda-i sadr-i âli vazifesinin mülkiye ve bir sene sonra da dâhiliye, reisülküttablığın hâriciye ve defterdarlığın mâliye nazırlığına kalbolunması gibi islâhat, Bâbıâliye başka bir şekil vermiş, bu suretle, kâhya bey, reisülküttab, çavuş başı gibi, sadrâzamın rikâbında bulunan eski büyük ricâl, dâhiliye, hâriciye ve mâliye nazırları sıfatı ile, mes'ûl birer devlet adamı olmuşlardır.

Devlet teşkilâtında Avrupa kanun ve nizamlarının devlet-i aliyyeye tatbiki düşünüldüğü, mevcutların yeniden tetkik edilerek, zamana göre, islahı ve Avrupa'daki gibi, devlet işlerini düzenleyecek ve yapılacak ıslâhatı müşavere ve müzakere edecek meclislerin ibdası arzu edildiği Mahmud II. devrinde, Tanzimattan evvel, bilhassa iki yeni teşekkül dikkati celbeder; bunlar 1838'de kurulup da, biri mâbeynde, diğeri Bâbıâlide bulunan „meclis-i vâlây-ı ahkâm-ı adliye" ile „dâr-ı şuray-ı bâbıâli" isimli müşavir heyetlerdir. İşte bu sırada, yukarıda bahsi geçen, hususî meclisi, şeyhülislâm, serasker, kapudan paşa, dâhiliye, hâriciye ve mâliye nazırları ile şura-yı bâbıâli ve meclis-i vâlâ reislerinden mürekkep olmak üzere, dâimî bir „meclis-i hâs" hâline getiren bir irade çıkmış ve yine Bâbıâlide arz odasında toplanan mahkeme-i şer'iyyenin de bâb-ı fetvâda, şeyhülislâmın huzurunda, akdedilmesi tensip edilmiş ve böylece Bâbıâli yeni bir şekil almıştır.

Bâbıâlideki meclislere gelince, 1839'da Rauf Paşa „meclis-i vâlâ" reisi olduğu vakit, bu meclisin Bâbıâlide ve „şuray-ı bâbıâlinin" de ticaret nezaretinde toplanması kararlaştırılmıştır. Tanzimatı müteakip teşekkül eden bâzı meclisler daha vardır ki, bunların başında, meclis-i vâlânın fevkinde olmak üzere, 1854 (5 muharrem 1271)'te teşkil olunup da, reisliğine, hüdavendigâr vâliliği uhdesinde kalmak şartı ile, Âlî Paşa'nın getirildiği „meclis-i âli-i tanzimat" vardır (İbnülemin Mahmud Kemal, *Son sadrâzamlar*, İstanbul, 1940, I, 11). Mamafih 1861 (muharrem 1278)'de bu meclis kaldırılmış ve bundan sonra da, Bâbıâlide, birinci meşrutiyete kadar, „islâhat" ve „meclis-i âli-i icraat" gibi, muvakkat meclisler tesis edilmiştir. Tanzimat devrinde merkezî teşkilâtta yapılan en mühim değişikliklerden biri, yine Âlî Paşa zamanında (1868) meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyenin ikiye bölünerek, meclis-i vâlânın şuray-ı devlet ve ahkâm-ı adliyenin de, bilâhare adliye nezaretine inkilâp eden, ayrıca bir meclis hâline gelmesidir. Âlî Paşa bu suretle mülkiye ve adliye işlerini birbirinden ayırmış (İbnülemin, *agn. eser*., s. 24) ve bunlardan „şura-i devlet" Babıâliye yerleştirilmiştir. Bu itibarla bütün bu devirde Bâbıâli mefhumu sadaret, dâhiliye ve hâriciye nâzırlıkları ile şura-i devleti ihtiva etmektedir.

Tanzimatın ilânından ve en mühim devlet dâirelerinin, gerek eskilerinin yenileştirilmesi, gerek yeniden teşkil sureti ile, Bâbıâlide toplanmasından sonra bütün Abdülmecid devri ve, Âlî Paşa'nın ölümüne kadar, kısmen Abdülâziz devri, Bâbıâlinin en fazla nufuz sâhibi olduğu ve Osmanlı imparatorluğunu tamamen temsil ettiği devirdir. Bu esnada bütün salâhiyet saraydan Bâbıâliye geçmiş, idârî ve siyasî kuvvet burada toplanmıştır. Bâbıâlinin istiklâlini büyük bir hassasiyetle temin eden bu devlet adamının vefatından sonradır ki, saray, tâ ikinci meşrutiyete kadar, bütün idâreyi ele almış ve Bâbıâliyi gölgede bırakmıştır.

MEVVÂL. MAVVĀL, MAVĀLİYĀ, bir arap halk türküsü şekli. Rivâyete göre, bu nazım şekli Vâsiṭ halkı tarafından icât edilmiştir; fakat her hâlde, bu şehirde ıslâh edildikten sonra, ona rağbet kazandıran Bagdad halkı olmuştur. Hârûn al-Raşîd'in Bermekî âilesini katlettirdiği sırada, onlar için ağlamağı yasak ettiği hikâye olunur. Bu esnâda, *Bin bir gece*'nin meşhur şahsiyeti Ca'far'in bir kölesi, eski efendisi için, konuşma dilinde bir mersiye tertip ettirmiş idi ve her bendin sonunda *yā mavāllyā* („ey efendilerim") kelimeleri bulunuyordu; bu nazım şeklinin ismi bu kelimelerden gelmektedir.

Mavāliya veya *mavāllyā*'dan meydana gelmiş ve halka âit bir şekil olan *mavvāl*, vezin bakımından, *baselṭ* bahrinden (1. *'arūż*) bir türküdür ki, her mısrâın son tef'ilesi *fā'ilan*, *fi'lan* veya *fi'lān*'dır.

İptidâî şeklinde *mavvāl* her dört mısrâı kendi aralarında kafiyeli olan bendlerden terekküp ediyordu. Daha sonra bâzı değişiklikler husûle gelmiştir: bâzan bend 5 mısrâ ihtivâ eder; burada 4. müstesnâ, 1., 2., 3. ve 5. mısrâlar aralarında kafiyelidir; bâzan da 7 mısrâ ihtivâ eder; burada 1., 2., 3. ve 7. mısrâlar kafiyelidir ve 4., 5. ve 6. mısrâlar da kendi aralarında kâfiyelenir.

Kırmızı *mavvāl* harp türkülerinde ve yeşil *mavvāl* aşk türkülerinde kullanılmıştır.

[Bu tâbir türkçede „uzun nağmeler ile okunan halk türküsü" mânasını almış, buradan da *maval okumak* („karşısındakini aldatmak için yalan ve uzan ifâdeler kullanmak"), *maval dinlemek* v.b. gibi tâbirler çıkmıştır].

Bibliyografya: Mad. ARÛZ; Fleischer (*ZDMG*, VII, 365 v.d.); *Description de l'Egypte* (2. tab., Paris, 1822: XIV, 306; XVIII, 1. kısım, 75 v.d.); Dozy, *Suppl. aux dict.*, II, 844; al-Ḫafâcî, *Şifā' al-ġalil* (Kahire, 1320), s. 9; Bustânî, *Maḥīṭ al-muḥīṭ* (Beyrut, 1870), s. 2011 (mad. *m v l*) ve 2289 (mad. *v l y*); İbn Ḫaldûn, *Muḳaddima*, III, 451 v.d.; Muḥammed Ṭal'at, *Ġāyat al-arab fī ṣinā'āt ṣi'r al-'arab* (2. tab., Kahire, 1316), s. 101; Muḥammed al-Damanhûrî, *Ḥāşiya 'ala 'l-Kāfi* (Kahire, 1316), s. 36; al-Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-āṣār* (Kahire, 1284), I, 109; Sayyid Amîn, *Bulbul al-afrāḥ va muzil al-atrāḥ fi 'l-mavāvil al-ḥuzr va 'l-ḥumr al-milāḥ* (Kahire, 1316), s. 4 v.d.; Cabrân Miḫā'îl Fûtiye, *al-Basṭ al-ṣāfi* (Beyrut, 1890), s. 105; al-Abşîhî, *al-Mustaṭraf* (Bulak, 1292), II, 258, 271; L. Cheikho, *'Ilm al-adab* (6. tab., Beyrut, 1908), I, 429; 'Abd al-Hâdî Nacâ al-Abyârî, *Su'ād al-maṭālī' li-sa'ūd al-mutālī'* (Bulak, 1283), I, 283; Jules David, *Les Maouels* (Caen, 1864); Hammer-Purgstall, *Notice sur les Mowaschschahat* (*JA*, ağustos 1859, s. 155 v.d.); Aḥmed al-Hâşimî, *Mizān al-ẕahab fî ṣinā'at ṣi'r al-'arab* (Kahire, ts.), s. 140; al-Cabartî, *'Acā'ib al-āṯār fi 't-tarācim va 'l-aḫbār* (Bulak, ts.), I, 293.

(MOH. BENCHENEB.)

MEVZÛNE. MAVZŪNA, XVIII. asırda ve XIX. asrın başında Fas şerîfleri tarafından bastırılan küçük gümüş sikke. *Mavzūna* en küçük gümüş para olup, bronzdan 24 bakır *fulūs* yahut bir çeyrek *dirham* kıymetindedir. *Mavzūna*'ye *ūca* de deniliyordu. 1911 (1330)'de 10,5 ve 2 *mavzūna* değerinde bakır sikkeler tedâvüle çıkarıldı; böyleee bir *mavzūna* bir fransız santimine muâdil idi. Muahhar sikkelerde *mavzūna* ismi kayboldu ve yerini *santîm* aldı.

Bibliyografya: J. J. Marcel, *Tableau général des Monnaies ayant course en Algérie* (Paris, 1844), s. 9, 36–40.

(J. ALLAN.)

MEYDÂNÎ. AL-MAYDĀNĪ (? — 1124) AḤMED B. MUḤAMMED B. AḤMED B. İBRÂHİM AL-MAYDĀNĪ, arap dil ve edebiyat âlimi. Nîşâpûr'un Meydân-i Ziyâd mahallesinde doğdu. Tahsilini Nîşâpûr'da yaptı. al-Vâḥidî, Ya'ḳūb b. Aḥmed al-Nîsâbûrî gibi, büyük âlimlerden *Kur'an*'a müteallik ilimler ve bilhassa tefsîr, hâdis, fıkıh, lugat, nahiv v.b. ilimleri tahsil etti. Sonradan kendisi de kıymetli talebeler yetiştirdi; oğlu Abû Sa'd Sa'îd (ölm. 539 = 1145, bk. *Buġyat al-va'āt*, s. 245; *İnbāh al-ravāt*, II, 51 ve burada gösterilen yerler), Abû Ca'far al-Bayhaḳî (ölm. 544 = 1150), al-Sam'ânî (ölm. 562 = 1264) ve Abû Ya'ḳūb Yûsuf b. Ṭâhir al-Ḫûrî (ölm. 532 = 1137) bunlardandır. Hayatı hakkında elimizde fazla bilgi bulunmayan al-Maydânî'nin eserlerini kıskanan çağdaşı al-Zamaḫşarî ile aralarında geçen bir az tahrif edilmiş bir hâdiseyi, doleyısı ile, hayatından bahseden kaynakların çoğu nakleder. al-Maydânî aynı zamanda şâir idi. 25 ramazan 518 (6 teşrin II. 1124) tarihinde öldü ve doğduğu mahalledeki mezarlığa defnedildi.

al-Maydânî'nin en mühim eseri arap atasözlerinin hemen hepsini ihtivâ eden *K. Majma' al-amṯāl*'dir. Eski kaynakların ekseriei bu eserin kendi sâhasında en mükemmel te'lîf olduğunda ittifak ederler. Eserde 6.000'den fazla ata-sözü, alfabe sırasına göre dizilerek, hangi münâsebetler ile kullanıldığı, ne münâsebet ile ortaya çıktığı ve dil bakımından güçlükleri izah edilir. Ayrıca, „ayyām al-'arab"'ın bir listesine (29. bâb) Peygamberin hadîsleri ile dört halîfeye ve bâzı mühim şahsi-

yetlere âit veciz sözlere (30. bâb) ayrılmış iki bâbı ihtivâ eder. Ata-sözlerinin menşe'leri tesbit edilirken, ekseriyâ islâmdan evvelki devre âit fıkralar nakledilir ki, bu, esere dil, edebiyat ve ahlâk yönlerinden olduğu kadar, tarihî bir kaynak olmak ehemmiyetini de ilâve etmektedir. Yazıldığı asırdan beri kıymet ve ehemmiyetini muhâfaza eden *Macma' al-amṡāl*'in muhtelif kütüphânelerde pek çok yazmasına tesâdüf edilir (bk. Brockelmann, *GAL*, I, 289; *Suppl.*, I, 506 v.d.; ayrıca Üniversite kütüp., AY 841; Bursa, Hüseyin Çelebî kütüp., nr. 1146; Konya, Yusuf Ağa kütüp., nr. 5498/5499; Kayseri, Râşid Efendi kütüp., nr. 544). Başlıca basmaları şunlardır: Bulak, 1284; Tahran, 1290, Kahire, 1310. Eser, al-Ḳāsim b. Muḥammed b. 'Alī al-Bakracī (ölm. 1169 = 1756) tarafından, 1139 (1726/1727)'da *al-Durr al-muntaḫab* adı ile hulâsa edilmiş (Ahlwardt, *Verzeichniss*, nr. 8672 ve Kahire², III, 97), diğer bir hulâsası Ak-Şemseddin tarafından yapılmış (Kahire², III, 389), ayrıca, bir türk tarafından, 1179 (1668)'da nazma çekilmiştir (Gotha, nr. 1250, ayrıca bk. *Kaṡf al-ẓunūn*, II, 1598). İbrāhīm al-Aḥdab al-Ṭrablūsī (ölm. 1308 h.)'nin vücûda getirdiği manzum şekli, şerhi ile berâber, *Farā'id al-la'āl naṡm Macma' al-amṡāl* adı ile, Beyrut'ta 1312'de basılmıştır. G. W. Freytag, *Macma' al-amṡāl*'i latinceye tercüme etmiştir: *Arabum proverbia*, Bonnae, 1838 – 1843, I — III. Bu eser ayrıca, şerhi ile birlikte, *Manba' al-zulāl al-ma'ānī fī tarcamat Macma' al-amṡāl li 'l-Maydānī* adı ile, al-Sayyid Ḥāfiẓ Muḥammed Şākir b. al-Ḥāc İbrāhīm Ḥilmī al-'Ayntābī tarafından türkçeye tercüme edilmiştir. Mütercim eseri dört cilde ayırmış, birincisini 1289'da bitirmiş, her sene bir cildi hazırlamak sureti ile, tercümeyi 1294'te tamamlamıştır. Bu tercümenin mütercimin el yazısı ile yazılmış yegâne nüshası Üniversite kütüphânesindedir (nr. TY 167—170).

al-Maydānī'nin diğer mühim eseri olan *K. al-Sāmī fī'l-asāmī*, arapçadan farsçaya, bir lugattir ve 14 ramazan 497 (11 hazîran 1140)'de yazılmıştır. Eser şu kısımlara göre tertip edilmiştir: *a.* Dînî tâbir ve kelimeler (*al-ṡar'īyāt*), b. canlılar (*al-ḥayvānāt*), *c.* semâvî şeyler (*al-āṡār al-'ulvīya*), *d.* dünyevî şeyler (*al-āṡār al-suflīya*). Bu kısımlar da ayrıca ikinci derecede bâblara ayrılır. Eserin pek çok yazma nüshası vardır (bk. Brockelmann, *gōst. yer.*; ayrıca bk. *Ḥadā'iḳ*; İbn Yūsuf-i Şīrāzī, *Fihrist-i kitābḫāna-i Ṡurā-yi millī*, Tahran, 1318—1321, *s.* 96—98 ve Üniversite kütüp., nr. FY 1164, 22 şevvâl 676 tarihli, mukabele ve tashih görmüş, doğru ve sağlam bir nüsha ve nr. FY 695; Bagdadlı Vehbi kütüp., nr. 1914). Bu eser, Tahran'da 1273'te taş-basması ile, basılmıştır. Müellifin oğlu Abū Sa'd Sa'īd 'in eski menbâlarda zikredilen *al-Asmā' fī'l-asmā'*'ı bu eserin al-Cavharī'nin *Ṣaḥāḥ*'ına göre tertip edilmiş bir hulâsası olmalıdır, bk. Leiden, nr. 108; Brockelmann, Maydānī, *E I*. Bu eserin *al-Ibāna* adlı bir şerhi için bk. *Rawżāt al-cannāt* (krş. *Ḥadā'iḳ*, *gös. yer.*). al-Maydānī'nin diğer eserleri şunlardır: *Nuzhat al-ṭarf fī 'ilm al-ṡarf*, arapçada kelimelerin tasrifini 10 bâbda inceleyen bir eserdir. Yazma nüshalarına da tesâdüf edilen bu eser, İstanbul'da 1299 tarihinde, al-Zamaḫṡarī'nin ve İbn Hişâm'ın yine sarfa dâir birer eseri ile bir arada, basılmıştır. *K. al-Hādī li 'l-ṡādī*, farsça izahlı bir arapça nahvdir. Leyden, nr. 162'de kayıtlı müellifi meçhûl şerhin de bizzat müellif tarafından vücûda getirildiği düşünülebilir (bk. *Suppl.*, I, 507); diğer yazmaları için bk. *Suppl.*, I, 507; ayrıca Üniversite kütüp., nr. F 695 (91b — 129a), 837, 838. al-Maydānī, *Ḳayd al-avābid min al-favā'id* adlı eserini al-Cavharī'nin *Ṣaḥāḥ al-luġa*'sını tenkiden kaleme almıştır (W. Ahlwardt, *ayn. esr.*, nr. 6942).

Bunlardan başka, eserlerinden *Ṣarḥ ḳaṣīdat al-Nābiġa*'sı (G. Vajda, *Index générale des mss.*, s. 549, nr. 6022) ve Abū Aḥmed Manṣūr al-Azdī al-Haravī (ölm. 440 = 1048)'nin risâlelerini toplamak sûreti ile meydana getirdiği *Munyat al-rāżī bi-rasā'il al-Ḳāżī*'sı (*Suppl.*, I, 155), isimlerin cem'ini ve harfleri bahis mevzuu eden bir risâlesi ile (Leiden, nr. 163), yine nahve dâir bir başka risâlesi (G. Vajda, *ayn. esr.*, s. 599, nr. 4000) mahfûzdur. Ayrıca, hal tercümesine ve kitâbiyâta âit kaynaklarda, müellifin dil ve edebiyata dâir olduğu anlaşılan şu eserleri zikredilmektedir: *Ġarīb al-luġa*, *K. al-anmūzaċ fī'l-naḥv*, *Kitāb naḥv al-Maydānī* (yukarıda zikredilen nahiv risâlesi belki bunlardan biridir), *Ṣarḥ al-Mufażżaliyāt*, *Kitāb al-maṣādir*.

Bibliyografya: 'Abd al-Ġāfir al-Fārisī, *al-Siyāḳ li-tārīḫ Nīsābūr* (Maydānī'nin bu eserdeki tercüme-i hâli, Üniversite kütüp., nr. FY 695'teki iki eserini ihtivâ eden yazmanın sonunda nakledilmiştir, 128b); al-Sam'ānī, *Kitāb al-ansāb* (Leiden-London, 1912), 548a; al-Anbārī, *Nazhat al-alibbā' fī ṭabaḳāt al-udabā'* ay *al-nuḥāt* (Kahire, 1294), s. 446 v.d.; Yāḳūt, *Mu'cam al-udabā'* (nşr. Aḥmed Farīd Rifā'ī, Kahire, 1936), V, 45 v. dd.; İbn al-Aṯīr, *K. al-kāmil fī'l-tārīḫ* (nşr. Tornberg), XII, 194 (sene 518); Camāl al-Dīn Abu 'l-Ḥasan al-Ḳifṭī, *Inbāh al-ruwāt 'alā anbāh al-nuḥāt*

(nşr. Muḥammed Abu 'l-Faḍl İbrâhîm), Kahire, 1371, I, 121 v. dd.; İbn Ḫallikân, *Vafayât al-a'yân* (Bulak, 1299), I, 57; al-Yâfi'î, *Mir'ât al-cenân* (Haydarâbâd, 1337), I, 223; İbn Kaṯîr, *al-Bidâya va 'l-nihâya* (Kahire, 1358), XII, 194; al-Suyûṭî, *Bağyat al-va'ât fî ṭabaḳât al-luġaviyîn va 'l-naḥât* (Kahire, 1326), s. 155; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn* (İstanbul, 1941 — 1943), s. 974, 1597, 1703, 1943, 2026; ayn. mll., *Sullam al-vuṣûl* (Şehid Ali Paşa kütüp., ar. 1887), 5428; İbn al-'İmâd, *Şaẕarât al-ẕahab* (Kahire, 1350 — 1351), IV, 58; M. Quatremère, *Mémoire sur la vie et les ouvrages de Meïdani* (*JA*, 1828, 2. seri, I, 177 — 233); ayn. mll., *Proverbes arabes de Meïdani* (ayn. mecm., 1837, seri 3, IV, 497 — 543; 1838, V, 209 — 258); Y. Sarkîs, *Mu'cam al-maṭbû'ât al-'arabîya va 'l-mu'arraba* (Kabire, 1931), II, 1824 v.d.; İsmail Paşa, *Hadîyat al-'ârifîn asmâ' al-mu'allifîn* (İstanbul, 1951), I, 62; C. Brockelmann, *GAL*, I, 289; *Suppl.*, I, 506 v.d.; *EI*, bk. mad. MAIDÂNÎ.

(NİHAD M. ÇETİN.)

MEYİL. AL-MAYL (A.), h e y ' e t i l m i n d e çok ehemmiyeti olan bir k e m i y e t.

Birinci meyil (*al-mayl al-avval*) istivâ hattının iki kutbundan ve husûf dâiresinin bir derecesinden (nokta) geçen bir dâire kavsi, daha doğrusu, bu nokta ile istivâ hattı arasındaki kavistir. Bu kavis istivâ hattına amûddur.

İkinci mayl (*al-mayl al-ṯânî*) husûf dâiresinin iki kutbundan ve bu dâirenin bir noktasından geçen bir dâire kavsidir, daha doğrusu, bu nokta ile istivâ hattı arasındaki kavistir. Bu kavis istivâ hattına amûd vaziyettedir.

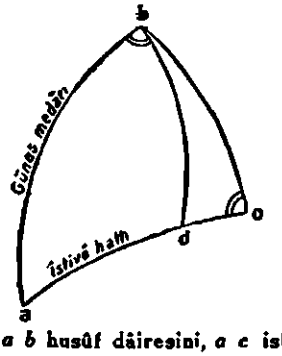

Şekilde *a b* husûf dâiresini, *a c* istivâ hattını göstermektedir; *b c*, *a c*'ye *b d*, *a b*'ye amûddur; binâenaleyh *b c* ilk meyli, *b d* de ikinciyi temsil etmektedir. Hesaplama icâbı, *a b c* ve *a b d* kürevî üçkenlerinin her birinin birer kaim zâviyesi bulunması lâzımdır. Birinci meyle aynı zamanda *mayl al-falak ma'addil al-nahâr* („istivâ hattı üzerindeki meyil") da denilmektedir.

Husûf dâiresinin meyli, yâni bu dâire sathının istivâ hattına olan meyli, bilhassa mühimdir; bu meyil güneşin tahavvül noktalarında birinci meyle müsâvîdir. Buna *mayl falak al-burûc* („husûf dâiresinin meyli"), *al-mayl al-a'ẓam* („en büyük meyil"), *al-mayl kulluhu* yahut *al-mayl al-kullî* („küllî meyil") adı verilmektedir. Bunu berikinden ayırt etmek için, her hangi bir derecedeki bir meyle *al-mayl al-cuz'î* („cüz'î meyil") denilmektedir.

Husûf dâiresi noktaları değil de, her hangi bir yıldız bahis meyzûu olunca, ilk meyle tekabül eden kavse *bu'd*, ikinci meyle tekabül edene *'arż* adı verilmektedir. Birinci hâlde, umûmiyetle meyilden, ikincide ise, arz derecesinden bahsedilmektedir.

Husûf dâiresinin meyli güneş manzûmesinin esâs kemiyetlerinden biridir. Bu sebepten devamlı olarak hesaplamağa çalışılmış ve bu da hemen dâimâ, güneşin yaz ve kış tahavvüllerindeki α_1 ve α_2 evc noktalarının irtifâını hesaplamak için yapılmıştır. O devrelerde güneş istivâ hattının bâzan şimâline, bâzan cenûbuna müsâvî mesâfelerde bulunur. Husûf dâiresinin inhirâfı o zaman $\frac{\alpha_1 - \alpha_2}{2} = \varepsilon$'dir. Muḥammed b. Şebbâḥ (875 yılına doğru)'ın bunu üç muhtelif noktadan tâyin etmek istediğini burada zikretmek gerekir (O. Schirmer, *ayn. esr.*, s. 52).

İlk usûlü Batlamyus, Hipparchus ve Eratosthenes kullanmışlardır; bunlar aynı zamanda iki halka, quadrant ve semâ musanna'a küresi gibi, muhtelif âletler de kullanmakta idiler. İslâmiyet devrinde bu müşâhedelere, güneşin tahavvül noktalarına mutlaka gündüzleri değil, geceleri de girdiği ve gök yüzüoûn kapalı olabileceği v.b. da göz önünde tutularak, daha da mühim âletler ile devam edildi. Müşâhedeler, bahsedilen muayyen zamandan önce veya sonra yapılmakta ve mutavassıt hadler teşkili sûretiyle aranan kıymet hesaplanmakta idi; msl. al-Ḫucandî bu usûlü tatbik etmekte idi (kullanılan âletler için bk. Wiedemann ve Th. W. Juynboll, *Avicennas Schrift über ein von ihm ersonnenes Beobachtungsinstrument*, *Acta orientalia*, 1926, V, 81 — 167). O Schirmer (*Studien zur Astronomie der Araber*, *SBPMS Erl.*, 1926, LVIII, 33 — 90) bu şekilde elde edilen değerlerin cedvelini vermiştir. Ölçüler, husûf dâiresi inhirâfının zamanla azaldığını, başka tâbir ile, husûf dâiresi sathının istivâ hattına yaklaştığını göstermiştir. O. Schirmer (*ayn. esr.*), müslüman âlimler tarafından, bu mevzûda yapılan müşâhedelerin umûmî hülâsasını vermiştir.

Aynı mevzû ile alâkalı olarak, *al-ufḳ al-mā'il* („meyilli ufuk") tâbirini de zikretmek gerekir; bu tâbir ile, istivâ ofku hâric, her hangi bir ufuk, yâni istivâ ufkuna doğru inhirâf etmiş ufuk kasdedilmektedir. *Ḫaṭṭ mā'il 'an ḫaṭṭ al-istivā'* („istivâ hattından inhirâf etmiş olan hat") tâbirine gelince, bununla da, istivâ hattına müsâvî olarak, arz küresi üzerine, gerek şimâl, gerek cenûp kısmına yerleştirilen bir hat (bir dâire) kasdediliyor. *Falak mā'il 'an falak mu'addil al-nahār* küresi semâ küresi üzerine konan halkaya tekabül etmektedir; *irtifā' allāẕī lā mayl li-samtihi* de birinci amûdun, yâni ufkun şark ve garp noktalarından geçen amûdun üzerindeki üçüncü irtifâ demektir.

(E. WIEDEMANN.)

MEYMENDÎ. AL-MAYMANDÎ, ŞAMS AL-KUFĀT ABU 'L-ḲĀSIM AḤMED B. ḤASAN, Sultan Maḥmûd Ġaznavî'nin meşhûr vezîri ve süt kardeşi olup, onun ile birlikte yetişmiş ve tahsil görmüştür. Aḥmed'in babası Ḥasan Sebük-Tigin'in idâresinde, Bust *'āmil*'i idi. Sonra vergileri zimmetine geçirmek suçu ile idâm edildi. Sâmânîlerden Nūḥ b. Manṣūr 384 (994)'te Maḥmûd'a Horasan ordularının kumandanlığını teveih edince, Maḥmûd muhâbere işlerinin başına Aḥmed'i getirdi. Bu hizmetinde sür'atle yükseldi ve birbirini tâkiben muhâsebe âmiri (*mustavfî mamlākāt*), harp dîvanı reisi (*ṣāḥib-i dīvān-i 'arż*) oldu. Bust ve Ruḫḫāc eyâletlerinde *'āmil*'lik vazifelerinde bulundu. Sultan Maḥmûd 404 (1013)'te kendisini, Abu 'l-'Abbās al-Faḍl b. Aḥmed al-Isfarā'inī'nin yerine, vezîr tâyin etti. Aḥmed, 12 sene müddet ile, Maḥmûd'un gittikçe büyüyen imparatorluğunun işlerini büyük bir dirâyet ve kiyâset ile idâre etti. Aḥmed ciddî ve titiz idi; en ufak vazife ihmâline, cârî resmî usûllerden her hangi bir inhirâfa tahammül etmezdi; o kadar ki, devlet ricâlinin büyük bir kısmı aleyhine döndü. Nihâyet gözden düştü ve 415 (1024)'te azledilerek, cenûbî Keşmir dağlarında Kālincar kalesinde hapsedildi. Aḥmed tarafından dâimâ müdâfaa edilen Mas'ūd iktidara gelince, ona 422 (1031)'de yeniden kendisini vezîr tâyin ettirdi. Aḥmed 424 muharreminde (kânûn I. 1032) vefat etti.

Maynandi şarkın büyük vezîrlerinden biri addolunmaktadır. Kendisi âlimleri teşvik eden, onlara çok hürmet gösteren ve mâlûmatlı bir zât idi; bütün muhâberâtın, farsça yerine, arapça olarak yapılmasını emretmiştir.

Bibliyografya: al-'Utbî, *Kitāb al-Yamīnī* (Lahûr tab.), s. 226—274; *Āṣāru 'l-vuzarā* (India Office yazm., nr. 1569), 89b—106a; Bayhaḳī, *Tārīḫ-i Mas'ūdī*.

(M. NAZIM.)

MEYMENE. MAYMANA, [Efganistan'ın şimâl hudut bölgesinde bir eyâlet ile bu eyâletin merkezi olan şehrin adıdır. Murġāb ve Sangalak nehirleri ile sulanan, fakat bâzı kısımları çöl hâlinde bulunan eyâletin sâhası 12. 300 km². olup, sayısı 100.000 kadar olan karışık bir nüfus barındırmaktadır. Mühim bir kısmını Özbeklerin teşkil ettiği ahâlinin başlıca meşgûliyeti kısmen göçebelik ile hayvan besleme olup, astragan sanâyii, pamuk ve haşhaş ekimi ile halı imâli de mühim yer alır].

Şehrin eski adı olan al-Yahūdān veya al-Yahūdîya (Yāḳūt'a bir de Yahūdān al-Kubrā), Maymana („mes'ut şehir") 'ye çevrilmiştir. 36° şimâl arzı ve 64° 45' şark tûlünde kâin olan şehir, bugün Efganistan Türkistan'ında Herat ile Belh arasındaki ticâret yolu üzerinde, bir çok yolların kavşak noktasında, küçük bir eyâlet olan Almār'ın merkezini teşkil etmektedir. Efganistan Türkistan'ı Sar-i-Pul, Şibarġān, Andḫuy ve Maymana'yi içine almakta ve bunlar bir arada bâzan *Çahār Vilāyat* adı ile de anılmaktadır. Dost Muḥammed, 1855 yılında, bu bölgeyi Buḫārā'nın elinden aldı. Sâba üzerindeki hâkimiyet, uzun bir müddet münâzaalı kaldıktan sonra, 1873'te Kâbil'de imzâlanan ingiliz-rus anlaşması ile, Efganistan'a geçti.

Bend-i Türkistan'ın alçak kolları, Amu-Derya düzlüğüne doğru yavaş-yavaş alçalmakta olup, burası Efganistan'ın zirâate elverişli yerlerinden birini teşkil eder. 1863'te Vambéry tarafından ziyâret edilmesinden evvel, Maymana'ye tek bir avrupalı, Stirling, ayak basmış idi. Vambéry'ye göre, balçıktan aş.-yk. 1.500 ev ile tuğladan yapılmış, fakat çok tahribe uğramış bir pazar yeri var idi. Ahâlisi tâcik, heratlı, yahudi, hindû ve efganlı ile karışık Özbeklerden ibâret idi. Son zamanlarda şehrin ticâreti oldukça ehemmiyet kazanmıştır. Maymana halı, yün ve deve tüyü mâmûlleri ile olduğu kadar, pamuk ve astragan işleme merkezi olarak da meşhûrdur. Başlıca ticâret malı olan kişniş, anason ve fıstık İran'a ve Bagdad'a sevkedilmektedir. Mahallî kaynaklara göre, şehrin nüfusu 30.000 (1945)'e yükselmiş bulunmaktadır.

Bibliyografya: A. Vambéry, *Travels in Central Asia* (London, 1864), s. 244; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 424; Th. Holdich, *The Gates of India* (London, 1910), s. 249.

(R. B. WHITEHEAD.)

[Bu madde R. R. A. tarafından ikmâl edilmiştir].

MEYMÛNE. MAYMŪNA, Peygamberin son zevcesi olup, Havāzin kabîlesine mensup Banî Ṣa'ṣa'a'dan al-Ḥāriṣ'in kızı ve 'Abbās'ın baldızıdır. Bir Ṣakîfî olan ilk kocasını bıraktıktan ve ikinci kocası ḳureyşli Abū Rukm öldükten sonra, dul olarak, Mekke'de yaşadı; Peygamber de burada 7 yılında, şüphesiz bilhassa siyâsî sebepler ile, kendisine *'amra* tevcîb edildiği sırada, ona evlenme teklif etti. Peygamberin Mekke'de Maymūna ile evlenmek arzusunu burada uzun zaman kalmasını istemeyen Mekkeliler kabûl etmediler. Bunun üzerine nikâb Mekke'nin şimâlinde Sarif mevkiinde kıyıldı. Maymūna bu izdivacı enişteşi 'Abbās'ın reyine bırakmış ve nikâh onun tasvibi ile akdedilmiş idi. Bu hâdise esnâsında Peygamberin hâlâ *iḥrām*'da olup-olmadığı meselesi çok münâkaşa edilmiş ve muhtelif şekillerde halledilmiş bir meseledir. Mihr olarak verilen paranın 500 dirhem olduğu söylenilmektedir. Maymūna Peygamberin diğer zevcelerinden çok yaşamış, 61 (681) yılında, düğünün yapıldığı Sarif'te, ölmüş ve orada gömülmüştür.

Bibliografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 790 v.d.; İbn Sa'd (nşr. Sachau), VIII, 94—100; Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 1595 v.d.; al-Bakrî (nşr. Wüstenfeld), s. 772 v.d.; Caetani, *Annali dell' Islām*, II, 66 v.d. (FR. BUHL.)

MEYSÂN. MAYSĀN, cenûbî Irak'ta bir bölgenin adı. Orta çağın sonlarından itibâren artık kullanılmaz olan bu kelimenin nereden geldiği ve ne ifâde ettiği bilinmiyor. Çivi hattı ile yazılı kitâbelerde kelimenin kat'î bir izine rastlanmamaktadır; zîra Hommel (*Ethnog. und Geogr. des alt. Orients*, München, 1926, s. 261, 263)'in bu kelime ile bir tuttuğu bâbil dilindeki *Miṣ*, İncil şerhçilerinin çek zaman bu kelimeye benzettikleri *Meṣa* (מֵשָׁא, *Tekvin*, X, 30) gibi, bu hususta pek hesaba katılmamak gerekir. Maysān, ilk defa I. (m. s.) asırda, Strabon'da Μεσήνη şeklinde görülmektedir; Batlamyus Basra körfezinin en iç kısmındaki sâhaya Μαϊσανίτης κόλπος ismini vermiş idi. Kelimenin yunanca olmadığı muhakkaktır. İki nehir arasında bulunan „orta memleket" bayâli bir iştikaktan başka bir şey değildir. Çivi hattı kitâbelerinde Mesene, cenûbî Kaldu devletlerinin, bilhassa en cenuptaki Bît-Yakîn'in, ülkesi olarak, görünmektedir; bu kitâbelerde bir, Bît-Yakîn'e çok benzeyen „deniz memleketi" (*Māt-tâmdi*) tâbirine rastlanmaktadır; Mesene'nin Dicle ile Hûzistan arasındaki kısmı, babilonyalılar zamanında, Gambulu adlı ârâmî göçebe kabîlesinin yurdu idi (bu hususta bk. Streck, *Assurbanipal*, Leipzig, 1916, III, 778, 785, 796 v.d.).

Klasik eserlerde Mesene'nin aş.-yk. müterâdifi olan Charakene kelimesi de kullanılmaktadır. II. (m. ö.) asırda (129) Mesene veya Charakene, hayatı hakkında sikkelerinden başka bir kaynağa sâhip olmadığımız, Hyspaosines adında biri tarafından kurulmuş küçük bir krallık olarak görünmektedir. Tahminen üç buçuk asır devam ettikten sonra, bu devlet, 224 ve 227 yılları arasında, Ardaşîr I. tarafından ortadan kaldırılmıştır; bu son hâdiseye dâir arap rivâyetleri için bk. Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, Leiden, 1879, s. 13 (Ṭabarî, I, 818). Charakene, dar mânada, kavşak noktalarından itibâren, Fırat ve Dicle deltasını ifâde etmektedir; bunun hemen şimâlinde Mesene bulunuyordu. Mesene ve Charakene'nin şark ve garp hudutları hakkında hiç bir bilgiye sâhip değiliz. Weissbach (bk. *bibl.*)'ın ileri sürdüğü üzere, Mesene, az bir zaman sonra, Charakene hükümdarları tarafından ele geçirilmiş ve adı bütün ülkeye teşmil edilmiş olmalıdır.

Mesene *Talmud*'da, *Mēšān* (*Mēšān*) ve süryâîce eserlerde de *Mayšān* olarak geçer. İranlılarda *Mēšān*, ermenilerde *Mēšun* kelimelerine rastlanmaktadır; bu hususta bk. Schaeder, *ayn. esr.*, s. 11. Araplar kelimeyi Maysān şeklinde aldılar ise de, Mayšān şekline de rastlanmaktadır (bk. msl. Ṭabarî, III, 1980, 5). Eski Mesene adını, arap kaynaklarınca, Basra körfezi civârında *Maḳāma* müellifi şâir Ḥarîrî'nin doğum yeri olarak gösterilen ve Basra körfezi civârında bulunan Meşān mahallinin isminde de bulmak belki mümkündür; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 536; Yāḳūt, *İrşād al-arîb* (nşr. Margoliouth), VI, 167; Ḳazvînî, *Āṯār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld), s. 309.

Mesene-Charakene için olduğu gibi, orta çağdaki arap Maysān kakkında da, bu ülkenin sâhasını ve hudutlarını tam olarak tesbite imkân veren doğru bilgilere sâhip değiliz. Yāḳūt, IV, 714 ve Ḳazvînî'ye göre, Maysān „Basra ile Vâsıt arasında, idâre merkezinin adı da Maysān olan, içinde bir çok köy ve hurmalık bulunan geniş bir bölgedir". Bu bölge, arapların da kabûl etmiş olduğu gibi, eski Sâsânî Savād [b. bk.] taksimâtının altıda birine tekabül etmekte olup, adına *Şāṭ-i Bahman* yahut „Dicle bölgesi" denilmekte idi; Fırat-Basra adına da rastlanmaktadır. Burası dört kısma (*ṭassūc*; b. bk.) bölünmüş idi: Ardaşîr Bahman, Maysān, Dastimaysān, Abāz-Ḳubāẕ. Dicle çevresinin bu dört bölgesi, Ku-

dâma (*B G A*, VI, 236, 12)'ye göre, daha sonraları Basra bölgesinin içine alındı. Bu dört *tassūc* Dicle'nin şark tarafında olmalıdır. Bahman-Ardaşīr'in aynı adı taşıyan merkezi Dicle'nin sağ veya şimâl sâhilinde, nehrin garp veya cenup sâhilinde kâin Ubulla'nın karşısında (bu tahminen bugün yeni Basra'nın limanı 'Aşşār'ın bulunduğu yerde) bulunuyordu.

İkinci bölge olan Maysān, içinde aynı ismi taşıyan şehrin bulunduğu ve bütün çevrenin merkezi olan bölgedir. Bununla berâber, arap kaynakları, çevrenin merkezi olarak, ekseriyâ al-Maẕār'ı zikretmektedirler; fakat al-Maẕār Maysān adını taşıyan daha eski bir şehrin yerini almış olmalıdır. al-Maẕār'ın yerini tamâmiyle tesbit etmek mümkün olmaktadır (yk. bk.); burası Dicle'nin şark sâhilinde, Ḳurna'nın aş.-yk. 45½ km. şimâlinde bulunmaktadır. Dastimaysān ise, Dicle'nin şarkında, muhtemelen al-Maẕār'ın cenup veya cenûb-i şarkîsinde bulunmakta idi. Dördüncü bölge olan Abāẕ-Ḳubāẕ'a gelince, Marquart (*ayn. esr.*, s. 41) ile Herzfeld (*Isl.*, XI, 150), Ḥamza al-İṣfahānī (*Tārīḫ*, nşr. Gottwaldt, s. 57)'ye istinâden, kelimeyi İzaẕ-Kavāẕ (Ḳubāẕ) şeklinde düzeltmek istiyorlar. Bu mahal, muhtemelen, al-Maẕār yakınlarında, Dicle'nin şark sâhilinde bulunmakta idi. Bu bölgelerin mevkii Ḳudāma (s. 235, 15 v.d.)'de verilen mâlûmâta uymaktadır; buna göre, Maysān'ın dört bölgesi Dicle'nin „şarkında" bulunmakta idi.

Daha Sâsâniler zamanında, nasṭûrî kilisesine bağlı, Maysān adını taşıyan ve dört bölgeden ibâret bir eyâlet var idi; bunlar Perāt dhe Maysān, Karkhā dhe Maysān, Bēth Raymā ve Nehar Gūl piskoposlukları idi (bk. bilhassa Sachau, *ayn. esr.*, s. 48 v.d.). Marquart bu dört rūhânî bölgenin, arapların Maysān çevresinin dört idârî bölgesine tekabül etmesi gerektiğini söylüyor. Bu görüş Schaeder (*ayn. esr.*, s. 29 v.d.)'in isbat ettiği gibi, müdâfaa dilemez. Perāt dhe Maysān'ın Bahman Ardaşīr ile aynı olduğu muhakkaktır; fakat inci rūhânî bölge, yâni Karḫā dhe Maysān, Maysān veya Maẕār'a tekabül etmemekte olup, bölgenin çok daha cenûbunda, bugünkü Muammera'nın bulunduğu yerde olmalıdır. Bēth Raymā'nın ise, Dicle'nin şark sâhilinde değil, Fırat sâhilinde, Basra'dan bir az uzakta, bu şehrin şimâlinde bulunması muhtemeldir ve arapların dört idâre bölgesinden birine tekabül etmemesi gerekmektedir. Nehar Gūl (Gūr), arap coğrafyacılarının *Nahr Cūr*'una tekabül edebilir (krş. Sachau, *ayn. esr.*, s. 1; Schaeder, *ayn. esr.*, s. 37). Nehar Gūl ahminen Ḥuvayza yakınlarında, Hûzistan taraflarında bulunmuş olabilir (aş. bk.); bunun dördüncü *tassūc* olan Abāẕ-Ḳubāẕ'a tekabül edip-etmediği söylenemez.

Dicle'nin garp sâhilinde bulunan ve Savād'a bağlı farzedilen toprakların da, Basra körfezine kadar, aynı çevreye dâhil bulunmuş olmaları lâzımdır; zîra bahsi geçen garp idârî bölgeleri ile cenuptaki bölgeleri içine alan bir sâha mevcut değildir. Turfan yazmalarına bakılırsa (Schaeder, *ayn. esr.*, s. 28), Sâsânîler devrinde olduğu gibi, islâmiyet devrinde de Irak'ın cenup kısmına Maysān (veya Mēšūn) adı verilmekte idi. Fakat arap kaynaklarına göre, bu tâbir yalnız cenup memleketlerini değil, şimâldekilerini de ifâde ediyordu. Yāḳūt ile Ḳazvīnī'nin ifâdelerine göre, Maysān bölgesi Vāsiṭ [b. bk.]'a kadar uzamakta idi; Maysān adı ile anılan eyâletin şimâlindeki hudutları teşkil eden budur, muhtemelen bugünkü Kūt al-'Amāra [b. bk.] bölgesinde bulunuyordu (arap coğrafyacılarında Māẕarāyā; bk. mad. DİCLE ve Streck, *Babylonien*, II, 310 v.d.). Kaskar idârî bölgesi de buraya kadar uzanmakta olup, bilhassa Dicle'nin şarkındaki bölgeleri ihtivâ ettiği sanılmaktadır [bk. mad. KASKAR]. Şunu hatırlatmak gerektir ki, arap devrinde Dicle'nin bugünkü mecrâsından yalnız Şaṭṭ al-'Arab ile nehrin al-Maẕār'a kadar olan kısmı bahis mevzuu olmakta idi. O devirde Dicle'nin yatağı, Kaskar bölgesinin hudûdunu teşkil eden Nahr al-Ġarrāf (Şaṭṭ al-Ḥayy)'ın yatağı ile birleşmekte idi (yk. bk.). Maysān bâzan Kaskar yerine kullanılmaktadır (Schaeder, *ayn. esr.*, s. 14, 17 v.d.). Maysān, şarka doğru, aş.-yk. Savād'ın allüvyon ülkelerine, Hûzistan hudûduna, yer-yer de bugünkü Irak hudûdunun ötesine kadar uzanmakta idi; hiç değil ise, İran topraklarında bulunan Ḥuvayza (bugün Ḥavīza), Maysān'a dâhil bir şehir olarak, açıkça zikredilmektedir.

Bataklık bölgeler, *al-Baṭā'iḥ*, daha ziyâde Maysān topraklarında bulunuyordu (bk. mad. AL-BAṬĀ'IḤ ve bir de 'Alī Şarḳī, al-Ḥālīya ve al-Cazā'ir, *Luġat al-'arab* (Bagdad, 1927), mad. *al-baṭā'iḥ*, IV, 375—384, 474—477 yahut 526—530 ve VI, 277 v. dd.; Hāşim al-Sa'dī, *Cuġrāfiyat al-'Irāḳ*, 2. tab., Bagdad, 1927, s. 40). Bugün al-Baṭā'iḥ yerine, onun aş.-yk. müterâdifi olan *al-Ahvār* (çem. *hōr*) kullanılmaktadır (bk. 'Alī Şarḳī, IV, 376). Avrupalı müelliflerin eserlerinde birbirine karıştırılmakta olan Ḫōr ve al-Hōr kelimeleri (ekseriyâ Ḫōr) açıkça ayırt edilmelidir [bk. mad. AL-BAṬİḤA]. *Havr* (daha eski diğer bir şekli *havl*), halk dilinde *hōr* („devamlı bataklık, muvakkat göl, su basmasına mârûz toprak"; bk. mad. AL-BAṬİḤA ve *BGA*, nşr. de Goeje, IV, 370; G. le Strange,

JRAS, 1895, s. 298) ve *al-ḫavr*, halk dilinde Ḫōr = bir nehrin kolu, kıyı gölü için yk. bk.; bilhassa Bagdad'da çıkan *Luġat al-'arab* mecmuasının nâşiri P. Anastase-Meri'nin notu için bk. M. Lidzbarski, *Das Johannesbuch der Mandaeer* (Giessen, 1915), s. 145.

Dicle çevresinde bir bölge, yukarıda gördüğümüz gibi, Dastimaysān adını taşımakta idi. Arap kaynaklarında, bu isme Dastū- ve Dasta-Maysān şekillerinde harekelenmiş olarak rastlanmaktadır. İbn Ḫallikān, kelimeyi dâimâ farsça şekli ile Deşt-i Meyşān olarak yazar; bk. *Marāṣid al-iṭṭilā'*, nşr. Juynboll, V, 468. Burada *dast*, *daşt* farsça *deşt* = „ova" kelimesinden başka bir şey olamaz; Dast kelimesinin orta-farsça Deskert (arap. Daskar, b. bk.) 'in kısaltılmış şekli olduğunu ileri süren Schaeder (*ayn. esr.*, s. 34) 'in bu iddiası pek yerinde değildir. Bu bölgenin, „Maysān ovası" olarak, niçin asıl Maysān'dan ayırt edilmiş olması meselesi bizim için hâlâ karanlıktır. Bu bölge ötekilerden daha mı düz idi ve daha mı az bataklıklı idi? Şurası muhakkak ki, Dast-i Maysān ile Maysān aynı değildir (G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 43, doğru değildir; Dast-i Maysān 'ın tasviri için bk. Yāḳūt, II, 574). Dast-i Maysān 'ın idâre merkezi olarak zikredilen Basāmatā başkaca bilinmemektedir; zâten bu kelimenin bize doğru olarak intikal ettiği de mâlûm değildir; bu muhtemelen, al-Muḳaddasī (*BGA*, III, 114, 9; orada sikke darbı için krş. *ZDKG*, XXIX, 26)'nin Vāsiṭ çevresindeki yerler arasında zikrettiği Bsāmīya'dir (bk. Ṭabarī, III, 1958, 17; *ZDMG*, XXIX, 660; XXXIX, 26).

Yāḳūt'daki umûmî mâlûmattan, Dast-i Maysān ülkesinin hudutları hakkında kat'î bir bilgi elde edilememektedir. İbn Rusta (*BGA*, VII, 94, 23)'de bu hususta kısa bir bilgi vardır; buna göre, arap kaynaklarında sıksık rastlanan 'Abdasī denilen yer, Dast-i Maysān'da, 'Abdasī ile Dast-i Maysān Vāsiṭ istikametinde al-Mazār'ın yukarı kısmında, bulunmaktadır. Bu ise, Ḳudāma (*BGA*, VI, 226, 5—6)'nin verdiği bir yol haritasına da uymaktadır; buna göre, Bāzibīn üzerinden Vāsiṭ'tan Basra'ya giden bir posta yolu, sırası ile, 'Abdas (='Abdasī) ve al-Mazār'dan geçmektedir. Bāzibīn ile 'Abdas arasındaki mesâfe 5 posta menzili (sikka) tahmin edilmektedir; bk. bir de Streck, *Babylonien*, I, 13 v.d. Bir *sikka* ortalama 6—8 km. olacağına göre (bk. Streck, *ayn. esr.*, s. XV), Bāzibīn ile 'Abdas arasındaki mesâfe 48—64 km. olarak hesaplanabilir; Bāzibīn ile Vāsiṭ arası da aş.-yk. 23 km. idi. 'Abdasī'ye âit tahmin, İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 159, 13)'in verdiği mâlûmata uymaktadır; burada Basra ülkesinin burma ağaçlıkları 'Abbadān (yâni cenupta, deniz kenarında, b. bk.)'dan 'Abdāsī (!)'ye kadar, fâsılasız olarak, 20 fersah (=150 km. fazla) bir uzunlukta devam etmektedir. Müelliflerden zikrettiğimiz parçalara göre, 'Abdasī'nin bulunduğu yeri, al-Mazār'dan çok uzakta, muhtemelen Dicle'nin, orta çağda kuru olan şark mecrâsına oldukça yakın bir yerde aramak uygun olur.

'Abdasī'nin tahminî mevkii hakkında elde ettiğimiz mâlûmat bize Dast-i Maysān'ın mevkii hakkında bâzı ip uçları vermektedir. Buna göre, Dast-i Maysān, asıl Maysān (al-Mazār da dâhil olmak üzere)'ın yukarı kısmında bulunmalı ve umûmiyetle, bütün Maysān topraklarının şimâl ucundaki kısmını da ihtivâ etmiş olmalıdır. Dast-i Maysān şarka doğru tâ Hûzistan'a kadar uzanmakta idi. Yalnız şunu da unutmamak gerekir ki, Maysān topraklarının şark hudûdu, halifelik zamanında taşra idâresine âit teşkilâtta yapılan müteaddit değişiklikler neticesi olarak, bir çok tahavvüllere uğramıştır (bk. Schwarz, *ayn. esr.*, s. 290, 291).

Dast-i Maysān 'ın, Ubulla'nın dâhil bulunduğu Bahmān-Ardaşīr bölgesinden Maysān idârî bölgesi ile ayrılmış olduğunu bildiğimize göre, gerek İbn Ḫurdāẕbeh'te, gerek Yāḳūt (bk. Streck, *ayn. esr.*, s. 16, 19)'ta Dast-i Maysān 'ın Ubulla ile bir sayılması şaşılacak bir şeydir. Bu kayıt bir yanılmadan ileri gelmiyor ise, bunu Abbâsîler devrinde, Dast-i Maysān'a âit vergi murâkabe ve tahsil merkezinin Ubulla'ya nakledildiği şeklinde izah edebiliriz. Nitekim Savād'daki vergi mülâhazaları ile teşkil edilmiş bulunan çevre taksimâtının, hiç değil ise son Abbâsî hukûmdarları zamanında, amelî bir ehemmiyeti kalmamış idi. Daha sonraları Dicle çevresinin Basra idârî bölgesine girmesi ve bu çevreye âit bâzı dâirelerin Basra yakınındaki şehirlere ve bu arada Ubulla'ya nakledilmiş olması muhtemeldir.

Dast-i Maysān 'ın bir kısmına Cūḫā adı verilmekte idi. Burası aş.-yk. al-Mazār'dan hareket ile 'Abdasī'ye kadar Dicle boyunca çıkarak, bunların bugünkü mecrâsının garbına doğru uzamakta idi. İbn Rusta (*ayn. esr.*, s. 95)'ye göre, Dicle'nin mecrâsı Vāsiṭ istikametine doğru kıvrılmadan önce, nehrin sularının bir kısmı evvelâ Cūḫā'da, bahsi geçen iki şehir arasındaki bataklıklarda, birikmekte idi. Emevîler zamanında, ictimâ yeri olarak Cūḫā'yı seçmiş olan hâricîlerin mücâdelelerine dâir rivâyetler de bu bölgenin daha önce zikr-

edilen mevkîde olması gerektiğini gösteriyor; krş. Wellhausen, *N G W Gött.*, N. F. V, nr. 2 (1901), s. 22. Cūḫā'nın Nahr al-Ġarrāf (Şaṭṭ al-Ḥayy)'a ve hattâ garba doğru daha da ötelere kadar uzanıp-uzanmadığını bilmiyoruz. Bahsedilen Nahr al-Ġarrāf'ın garp sâhilinden bir az uzakta bir Teli Cōḫā yükselmektedir; bunun tam mevkii 40° 52′ tûl (Greenw.) ve 31° 45′ şimâl arz dâiresindedir. *Umma* (mefhûm yazısı ile *Giš-Uḫ*) adını taşıyan çok eski ve mühim şehrin bakiyelerini gizleyen bu tepenin adında, Cūḫā ülkesinin orta çağdaki isminin muhâfaza edilmiş olması mümkündür. 3200 (m. ö.) yılına âit kitâbelerde zikredilen ve Hammurabi devrinden önce adı tarihten silinmiş olan Umma şehri için bk. Hommel, *ayn. esr.*, s. 354 v.d., 1019, 1102 (fihrist) ve Unger, *Reallexik. der Vorgeschichte*, (1928), XV, 3 v.d. Diğer taraftan Cūḫā, Cavḫā, Cavḫān gibi isimlere, orta çağda Irak ve Hûzistan'ın coğrâfî isimlerinde rastlanmaktadır (bk. Yāḳūt, I, 669, 15—16; II, 143, 144, 1; III, 15, 18; Cūḫā (Cavḫā) için bk. Schaeder, *ayn. esr.*, s. 23.

Orta çağ arap Maysān sâhasının tekabül ettiği cenûbî Irak'ta, asırlar boyunca, toprak üstünde esâslı değişiklikler olmuştur. Bu sebepten bu ülkedeki nehir ve göllerin tarihi çok karışıktır ve sâhil ile alâkalı meseleler de bilhassa müşkül bir durumdadır. Önce şunu zikretmek lâzımdır ki, Basra körfezi, Ḫalîc al-Baṣra veya ıraklıların bugünkü tâbiri ile al-Fāris (bk. Hāşim al-Sa'dī, *ayn. esr.*, s. 20, 41; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, *ayn. esr.*, s. 115; *Luġat al-'arab*, III, 58; bk. bir de mad. BAḤR AL-FĀRIS), eski ve orta çağda, bugünkünden çok daha şimâle doğru uzanmakta idi. Körfez Babilonya devrinde, deniz kadar geniş bir göl şeklinde, aş.-yk. 31° şimâl arz dâiresine kadar gelmekte ve *Nāru Marrata* adını taşımakta idi (bk. Streck, *Assurbanipal*, Leipzig, 1916, III, 796). Ḳurna'dan itibâren, Fırat'ın daha sonraki mecrâsı ve bugünkü Abū Kelām ve al-Ḥammār bataklık göller olarak gösterilen sâhalardır. Abū Şahrayn harâbelerinden meydana gelen tepe bölgesine kadar garp istikametinde uzamakta idi. Abū Şahrayn (eski Eridu), göl civarında bulunan kitâbelerdeo görüldüğü üzere, bu gölün kenarında idi (bk. Langdon, *Ausgrabungen in Babylonien seit 1918* (= *A O*, 1928, XXVI, 3—4); Ḳurna'dan itibâren, bahsi geçen gölden şarka doğru Kārūn'a kadar uzanan bir kol ayrılmakta idi. Ḳurna'nın cenûbunda, bugün Şaṭṭ al-'Arab'ın yatağı bulunan geniş körfezin iki tarafında, Basra'dan ötelere kadar uzanan ülke, kadîm çağda kısmen deniz ile kaplı (bk. Herzfeld, Sarre-Herzfeld'de, *Archäolog. Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet*, Berlin, 1911, I, 251), fakat muhtemelen bataklık idi. Her hâlde Sargoniler zamanında, Fırat, Dicle, Kerḫā ve Kārūn denize veya ona bağlı olan göle ayrı-ayrı munsaplar ile dökülüyordu.

Tarihî devirlerden beri deltanın tahminen ne kadar genişlediği söylenebilir ise de, ayrı-ayrı her asırda denizden ne kadar toprak kazanıldığı tam olarak tesbit edilemez; zîra denizin dâimâ aynı derecede çekilip-çekilmediği bilinmemektedir. Orta çağda 48° 22′ şark tûlünde ve 30° 12′ şimâl arzında ve Basra'dan tahminen 70 km. uzakta bulunan 'Abbadān [b. bk.] Irak'ın en cenûbuna düşen bir şehir sayılıyordu. İbn Baṭṭūṭa (Paris tab., II, 18)'ya göre, XIV. asrın birinci yarısında sâhilden bir saatlik mesâfede bulunuyordu. Bugün bu mesâfe 30 km.'den fazla artmış bulunmaktadır. Son 5 yüz yıl içinde, kara en az 4 km. artıyordu. Basra körfezinin şimâl ucunda her asırda devamlı surette artan allüvyon teşekkülü için bk. mad. ŞAṬṬ AL-'ARAB; S. Genthe, *Der pers. Meerbusen* (Marburg, 1896), s. 54 v.d.; *Persian Gulf* (= *Handbooks of the Historical Section of the Foreign Office*, nr. 76, London, 1920), s. 13; Hāşim al-Sa'dī, *ayn. esr.*, s. 51 v.d. Geçen asırdan beri en cenuptaki iskân yeri, bir telgraf merkezi ve bir deniz-feneri bulunan Fāo'dur.

Cenûbî Irak'ın nehir ve göllerine, kanal te'sislerine ve aynı zamanda bataklık bölgeye (bk. al-Baṭīḥa yahut al-Baṭā'iḥ, yk. bk.) gelince, X. asrın başlarına âit İbn Serapion'un elde mevcut coğrafya kısmında açık ve etraflı bir tasvir mevcuttur; bu meseleler ile alâkalı kısma âit metin için bk. G. le Strange, *J R A S*, 1895, s. 9 v.d., 28 v. dd., (XIII—XVI), 33 v.d.; 46 v.d., 296—311.

Muhtemelen daha orta çağda, Dicle bugün Kūt al-'Amāra [b. bk.]'nin bulunduğu ve orta çağ arap kaynaklarında bahsi geçen Māzarāyā'nın bulunmuş olduğu yer civârında, biri şark, biri de garp kolu olmak üzere, ikiye ayrılıyordu. En az dört asırdan beri, şark kolu 'Amāra'den geçerek, Ḳurna'ya giden mecrâ dâhilinde akmakta, daha ziyâde bir kanala benzeyen ve aneak suların yükselme zamanlarında seyrüsefere müsâit olan gerp kolu ise, Fırat ile muvâsalayı te'min etmekte idi. Avrupalı müelliflerin eserlerinde, bu garp koluna bugün Şaṭṭ al-Ḥayy adı verilmektedir. Bu avrupalı seyyahların kullandığı ve muhtemelen ilk defa XVIII. asrın son 10 yılında rastlanan bir isimdir (bk. Beauchamp için Ritter, *Erdkunde*, XI, 973). Şaṭṭ al-Ḥayy (al-Ḥayy nehri), nehrin Ḥayy'a kadar şimâl kısmını belirtmek için, bu ülkede

kullanılmakta bulunan bir isimdir; fakat bugün Irak'ta nehrin bütün mecrâsına umûmiyetle Nahr al-Ğarrâf denilmektedir (bk. Hâşim al-Sa'dî, 'Abd al-Razzâḳ al-Ḥasanî'nin eserlerinden alınan parçalar). Yâḳût (II, 533, 5 v.d.; III, 781, 3)'a göre, Nahr al-Ğarrâf, Dicle'nin beş kolundan birinin ve bu kolun geçtiği bölgenin adıdır. Daha önceleri Nahr al-Ğarrâf'a al-Musarbad adı da verilmiş olmalıdır (bk. *Luġat al-'arab*, I, 51). al-Ḥayy'in bulunduğu yerde Nahr al-Ğarrâf iki küçük kola ayrılmaktadır: Abû Cuḥayrât adı verilen garptaki kol devamlı surette akmakta olup, şarktaki Şaṭṭ al-'Amâ (bk. bir de A'mâ) bugün tamâmen kurumuştur (bu hususta bk. *Luġat al-'arab*, I, 51, bir de s. 225 v.d.'daki ilâve ve tashihler). Başlıca garp kolu da Şaṭra *'nin 6 km. yukarısında ikiye* ayrılmaktadır. Bunlardan biri, büyük Nahr al-Şaṭra'dır. al-Muntafiḳ *livâ* merkezi olup, bir kaç seneden beri al-Muḳayyar-Ur istasyonunda, Basra—Bagdad tâlî demir-yoluna bağlanmış bulunan Nâṣirîya (Nâṣrîya; bk. bir de Kût al-'Amâra) civârında Fırat'a dökülmektedir; şarkta bulunan diğer kol ise, daha küçük olup, adı Nahr Badi'a (Bad'a)'dır. Rivâyete *göre*, mecrâsı Muntafiḳ aşîreti tarafından kazılmış ve Sûḳ al-Şiyûḫ (b. bk.)'un bir az şarkında, Hôr al-Ḥammâr'a dökülmektedir.

Nahr al-Ğarrâf, türk hâkimiyeti zamanında olduğu gibi, bugün de şimâl kısmı (al-Ḥayy de dâhil olmak üzere) idârî bakımdan Kût (al-'Amâra) livâsına bağlı olan havzası ile al-Muntafiḳ livâsının cenûp kısmı için bk. KÛT AL-'AMÂRA; Streck, *Babylonien*, II, 311 v.d.; *Luġat al-'arab*, I, 51 v.d., 152, 217, 219, 222—226; Hâşim al-Sa'dî, s. 17, 25, 142, 144 v.d., 147, 159, 162 v.d.; 'Abd al-Razzâḳ al-Ḥasanî, *ayn. esr.*, s. 41 v.d., 68, 109—113, 130. Garpta Nahr al-Ğarrâf, şarkta Dicle ve cenupta Fırat arasında uzanan geniş topraklar, coğrafya bakımından, bugün hâlâ iyice bilinmemektedir. Ritter tarafından eski seyyahların tasvirlerinden faydalanılmıştır; *Erdkunde von Asien*, XI, 935 v.d., 973, 998 v.d., bk. bir de H. Petermann, *Reisen im Orient*, Leipzig, 1861, II, 82, 138 v.d.; E. Sachau, *Am Euphrat und Tigris* (Leipzig, 1900), s. 66—80 (harita II) ve A. de Liedekerke-Beaufort, *Babyloniaca* (Paris, 1922), VII, 110—116.

Dicle'nin Mâzarâyâ veya Kût al-'Amâra civârında ikiye ayrılması çok eski ve muhtemelen Babilonya zamanında olmalıdır. al-Şaṭra'nin cenûb-i şarkîsindeki Tellô (eski Lagaş) şehri harâbeleri ve civârdaki bâzı harâbe yığınları (msl. al-Hibba, Serğul), bugünkü Nahr al-Ğarrâf'tan az bir mesâfede bir nehir kolu (kanal?) üzerinde bulunmaktadır (yk. bk.). Dicle'nin garp mecrâsı olan Nahr al-Ğarrâf, muhtemelen başlangıçta insan eli ile belki de en kadîm devirlerde Fırat ile bir irtibat te'min için kazılmıştır. Bu kolun Babilonya devrinde, asıl Dicle'nin mecrâsı bulunmuş olması pek muhtemeldir (bk. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, I, harita). Ancak milâddan bir kaç asır önce, bilemediğimiz sebeplerden, Dicle'nin esâs suyunun bugünkü şark mecrâsına dönmüş olması muhtemeldir. Son Sâsânîler devrinde, Baṭîḥa bataklıklarının son derece genişlemesi ile alâkalı olarak, ikinci bir değişiklik vukua gelmiştir. Yâḳût (I, 669, 5)'taki bir kayda göre, Dicle, Bahrâm V. Gûr (420—438) devrinden itibâren, al-Mazâr istikametinde şarka doğrn akmaz olmuş ve muhtemelen Kaskar istikametine doğrulan kolun mecrâsından akmağa başlamıştır. Ḳubâẕ Pêrôz (457—484) ve Ḫusrav II. Parvêz (590—628) zamanındaki sedlerin yıkılışı, bu değişmeyi kolaylaştırmış olmalıdır. İslâm hâkimiyetinin ilk zamanlarında Dicle'nin yalnız garp mecrâsından aktığı sâbittir. Şark mecrâsı, al-Mazâr'a kadar, tamâmen kuru idi; ancak bu şehirden itibâren tekrar içinde su bulunuyordu. Nehrin bilhassa orta çağdaki durumu için bk. İbn Rosteh (*B G A*, VII), s. 94, 21 v.d. ve G. le Strange, *J R A S*, 1895, s. 300 v.d. ve Schaeder, *ayn. esr.*, s. 21 v.d.; bk. bir de G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 27 v.d.

IX. (XV.) asrın ilk yarısında, Dicle hâlâ garp yatağında akıyordu; fakat bunu tâkip eden yüz yıl boyunca, mecrâsının istikametini değiştirdi ve asıl şark yatağından akmağa başladı; öyle ki seyrüsefer bu sonuncu mecrâya geçmiş idi. Bu durum, avrupalı seyyahların notlarından öğrendiğimize göre (bk. G. le Strange, *The Lands* ..., s. 28 v.d.), hiç değil ise XVI. asrın ortalarından itibâren vukû bulmuştur. Dicle'nin şark kolu bugüne kadar asıl Dicle olarak kalmıştır.

Arap orta çağında, al-Mazâr'ın cenûbunda akar suyu olan ve adına Dıclat al-'Avrâ (yk. bk.) denilen Dicle'nin şark kısmı, İbn Serapion'a göre, bugünkü Ḳurna'nin bir az aşağısında, Baṭîḥa'dan çıkan Nahr Abi 'l-Asad ile birleşiyordu.

Dicle'nin aşağı mecrâsı hakkında Yâḳût'un verdiği mâlûmat İbn Serapion'nunkiden çok farklıdır. İbn Serapion'dan 300 sene sonra Yâḳût tarafından verilen mâlûmatın, nehir sisteminde âni bir değişikliği ne derecede kadar aksettirdiğini tâyin etmek imkânsızdır. Yâḳût (II, 553, 5 v.d.; bir de Streck, *Babylonien*, I, 39 v.d.)'a göre, Dicle, Vâsiṭ'ı suladıktan son-

ra, beş kola ayrılmakta ve bunlar da al-Maṭāra denilen yerde tekrar birleşmekte idi. Bu Maṭāra (diğer şekilleri Maṭārā ve Maṭār, *BGA*, II, 35, 15; III, 161, 3) Basra'ya bir günlük mesâfede idi; yâni bu şehir ile Ḳurna arasında tahminen yarı yolda bulunuyordu.

Dicle'nin bahsi geçen beş kolu, Yāḳūt'a göre, şu adları taşıyordu: Nahr Sāsī, N. Ġarrāf, N. Daḳla, N. Ca'far va N. Maysān. Bir başka yerde (Yāḳūt, III, 11, 10) Sāsī, Vāsiṭ'ın yukarı tarafındaki bir yerin adı olarak geçmektedir. Ġarrāf'ın bugün Dicle'nin garp kolunu (Şaṭṭ al-Ḥayy) ifâde için kullanıldığını gördük. Nahr Daḳla (muhtemelen arapça Dicla'nin ermenicesi), Yāḳūt'a göre (IV, 830, 22 veya IV, 838, 2), Nahr Abi 'l-Asad'in çok yakınından ve Nahr Ca'far'in şarkından akmakta idi. Bu sonuncusu (bk. Yāḳūt, IV, 838, 2), Vāsiṭ ile Nahr Daḳla arasında bulunuyordu. Nihâyet Nahr Maysān, muhtemelen, Diclat al-'Avrā'nın al-Maẓār'dan Nahr Abi 'l-Asad'in munsabına kadar olan mecrâ ile aynı idi (bk. Yāḳūt, I, 603, 4).

Diclat al-'Avrā'nın muhtemelen al-Maẓār civârındaki bir sed ile kapanmış olan yukarı mecrâsı da suyunu Nahr Abi 'l-Asad'den almış olmalı idi. Arap coğrafyacısı Ḳudāma şöyle demektedir: „Dicle, Baṭīḥa'dan çıkışında iki kola ayrılmaktadır; bunlardan biri Basra, diğeri de al-Maẓār'a doğru akmaktadır." Nahr Maysān kenarında, „al-Maẓār ile Başra arasında", Yāḳūt'a göre (I, 603, 4), al-Bazzāz köyü bulunmaktadır.

Fırat'a gelince, bir vakitler Dicle'nin asıl mecrâsı olan garp kolu gibi, o da, rivâyete göre, orta çağda Kūfa ve Ḥilla'nin yukarı taraflarında iki kola ayrılarak, Baṭīḥa'ya dökülmekte idi (bk. bilhassa İbn Serapion, nşr. G. le Strange, *JRAS*, 1895, s. 10, 16 v.d.; bir de 47, 260); G. le Strange, *The Lands ...*, s. 74 ve mad. AL-FURĀT.

Baṭīḥa'dan çıkan ve garp coğrafyacılarının ekseriyâ Dicle'nin garptaki son kısmı telâkkî ettikleri Nahr Abi 'l-Asad, bir takım mâkûl sebepler dolayısı ile, Fırat'ın da son kısmı olarak kabûl edilebilir (yk. bk., Yāḳūt, IV, 830, 22). Yāḳūt (IV, 561, 22)'un yukarıda bahsi geçen al-Maṭāra'nin, „Dicle ve Fırat kenarında, ikisinin birleştiği noktada" bulunduğuna dâir ifâdesi de bunu göstermektedir. Fırat'ın aşağı mecrâsının orta çağ sonlarından XVII. asra kadar olan zamanda uğradığı değişiklik hakkında pek az bilgiye sâhip bulunmaktayız. Bununla berâber XV. asrın başlarından ve daha sonraları tahminen XVI. asırdan itibâren, Fırat'ın bütün sularının bataklıklarda kaybolmadığını, bir kısmının, nehrin aş.-yk. bugünkü mecrâsına tekabül eden bir mecrâda ve sonra da Nahr Abi 'l-Asad'in mecrâsında aktığını ve böylece doğrudan-doğruya Dicle ile birleştiğini tahmin edebiliriz. Avrupalı seyyahların verdiği mâlûmattan anlaşılıyor ki (bk. G. le Strange, *The Lands ...*, s. 28 v.d.), iki nehrin birleştiği yerde, en geç XVI. asırdan itibâren, al-Ḳurna (bk. mad. ŞAṬṬ AL-'ARAB) adını taşıyan bir kale bulunmakta idi. Fırat mecrâsının XX. asrın başlarında ingiliz mühendisi Willcocks tarafından düzeltilmesinden itibâren (bk. mad. ŞAṬṬ AL-'ARAB), yalnız Fırat'ın ehemmiyetsiz bir kolu Ḳurna civârında Dicle'ye dökülmekte, asıl mecrâsı ise, yeni bir kanal ile, bataklık al-Ḥamār'dan geçmekte ve Ḳarmat 'Alī'nin yukarı tarafında (tahminen Basra'nın 15 km. şimâlinde) bugün Şaṭṭ al-'Arab denilen nehre karışmaktadır. Adını Ḳarmat 'Alī (halk dilinde Ḳurmat ve Ġurmat 'Alī)'den alan Fırat'ın bugünkü mecrâsı için bk. Hāşim al-Sa'dī, s. 20, 6 v.d., 36, 10, 159, 5 v.d.; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, s. 69, 2; *Luġat al-'arab*, I, 365, 8 v.d.; IV, 527, 3; *Mesopotamia* (*Handbooks of the Foreign Office*, London, 1920), s. 6, 52 v.d., 55, nr. 63.

Orta çağda, Dicle'nin al-Maẓār'dan Basra körfezindeki munsabına kadar şark mecrâsı Diclat al-'Avrā' („kör Dicle") adını taşımakta idi; bilhassa bk. İbn Rosteh (*BGA*, VII, 94 v.d.) ve İbn Serapion (*JRAS*, 1895, s. 28, 299—303); Streck (*Babylonien*, I, 41 v.d.); G. le Strange (*The Lands ...*, s. 43); Schaeder (*ayn. esr.*, s. 21 v. dd.). Yāḳūt (IV, 830, 22), Diclat al-'Avrā' adını yalnız al-Maṭāra'den denize kadar olan kısma, yâni Dicle ile Fırat'ın müşterek mecrâsına vermektedir. Ayrıca nehir mecrâsının bu son kısmı için, orta çağ arap müelliflerinde şu husûsî isimlere de rastlanmaktadır: Diclat al-Başra, Fayż al-Başra (bk. msl. Yāḳūt, III, 931, 10) ve Bāżavard (Yāḳūt, I, 462, 11).

Babilonya devrinde, Dicle'nin aşağı mecrâsının husûsî bir adı (Surāpu) olduğu sanılıyor; bk. Meissner, *ayn. esr.*, s. 5. Tahminen iki asırdan beri Dicle ile Fırat'ın birleşmiş mecrâsına Şaṭṭ al-'Arab („arapların nehri") adı verilmektedir; zîra bu kıyılar 1640 yılından beri, fâsılalar ile, kısmen İran'a dâhil edilmiş olmasına rağmen, tamâmen arap kabîlelerine mensup ahâli ile meskûndur. Şaṭṭ al-'Arab adına XI. asırda pek seyrek rastlanmaktadır. Bk. msl. Nāṣir Ḫusrav, *Safar-nāma*, nşr. Schefer, s. 89. Mecrâsının aşağı kısmında Şaṭṭ al-'Arab 1640'tan beri, İran ve Osmanlı devletleri arasında, birinci dünya harbinden sonra da İran ile Irak krallığı arasın-

da ekseriyâ itirazlara mevzû olan hudûdu tegkil etmiştir; tahminen Muḥammera'nin yukarı tarafından (veya garptan) bir saatlik mesâfede bulunan şark sâhili İran'a âittir (bk. bir de mad. ŞAṬṬ AL-'ARAB ve *Persian Gulf, Handbooks of the Foreign Office*, London, 1920, s. 15, 54, nr. 76).

Dicle al-'Avrā'nın bugünkü Şaṭṭ al-'Arab'a tekabül eden kısmından orta çağda ber iki tarafa da kanallar ayrılıyordu; Basra civârındaki kanallar bilhassa meşhûr idi. Garp sâhilindeki en mühim kanallar Nahr Ma'ḳil (bugün al-'Aṣṣār'ın yukarı tarafında bir saatlik mesâfede bulunan bir yerin adı) ile Nahr Ubulla (bugünkü Nahr al-'Aṣṣār olsa gerek) idi; bunlar Basra civârında birleşmekte ve bu şehri Dicle'ye bağlamakta idi. Yine garp tarafında, orta çağda, Basra'nın tahminen 25 km. cenûbunda bulunan Nahr Abi 'l-Ḫaṣīb'i de zikretmek lâzımdır ki, bu nehir bugün de mevcuttur ve adını Basra sancağına bağlı bir kazaya ve onun merkezine vermiştir (bk. Cuinet, *ayn. esr.*, s. 23; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, *ayn. esr.*, s. 118). Sağ (şark) sâhilindeki kanalların en mühimi Nahr Bayān idi; bk. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, s. 311, 390 v.d. Nahr Bayān, Dicle ile Kārūn arasında sun'î bir irtibat sağlıyordu. Bugün de mevcut ve garp sâhilinde olan bir başka kanal, Nahr Bayān'ın şimâlindeki Nahr Rayyān (Rayān?; bugün Riyān)'dır. Dicle'den aş.-yk. bugünkü Ḳurna bölgesinde ayrılmakta olan diğer bir kanalın adı Nahr al-Mazār olmayıp, Nahr al-Mubārak idi (bk. de Goeje, *J R A S*, 1895, s. 749, *J R A S*, 1895, s. 30, 2, 307 v.d., düzeltmeler ve Streck, *Babylonien*, I, 41). Orta çağda mevcut olan bu çok sayıdaki kanallara bugün Şaṭṭ al-'Arab bölgesinde umûmiyetle pek az rastlanmaktadır. Halîfelik devrine âit hususlar için bk. bilhassa İbn Serapion, *J R A S*, 1895, s. 29 v.d. (metin s. 303—311), bk. bir de Streck, *Babylonien*, I, 42 ve G. le Strange, *The Lands ...*, s. 46 v. dd.; krş. bilhassa *Luġat al-'arab* (1913), III, 57—68, 128—132, bir de s. 673 v.d. (ek) ve bk. s. 700—704 (fihrist)'te eski ve yeni kanallar listesini ihtivâ eden *al-Baṣra va anhāruhā*; al-Nabhānī, *al-Tuḥfa al-Nabhānīya fī tārīḫ al-Cazīra al-'Arabīya*, (2. tab., Kahire), 1342 (1923), II, 15—53.

Maysān bölgesinin nehir ve göllerinden bahsettikten sonra, çok kısa olarak, burada bu bölgenin mühim mevkîlerini zikredeceğiz. Orta çağ arap coğrafyacıları, idâre merkezi olarak, yukarıda adı geçen ve Dicle'nin şark sâhilinde Basra'ya 4 günlük mesâfede bulunan el-Mazār şehrini göstermektedirler. Yāḳūt (IV, 468)'a göre, şî'î ahâliye âit olarak, şâhâne bir câmi ile 680'de Kerbelâ'da ölen 'Abd al-'Allāh b. 'Alī'nin türbesi vardır (bk. Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen der arab. Stämme*, fihrist, 185, s. 8 ve Yāḳūt, VI, 506). Bu câmi bugün de mevcuttur ve al-Mazār'ın mevkiini kat'î olarak tâyin etmemize yaramaktadır ki, bugüne kadar bunun farkında olunmamıştır (bu yüzden G. le Strange, *The Lands ...*, s. 42, al-Mazār'ın mevkii husûsunda yanılmıştır). Bugün al-Mazār adı memlekette bile bilinmemektedir; şehirden kalan yegâne binâ alevîlere âit câmi olduğu için, buraya bugün sâdece 'Abd Allāh b. 'Alī adını vermektedirler (bk. Keppel, *Personal Narrative of a Journey from India to England*, London, 1827, I, 91; Chesney, *Expedition for the Survey of the rivers Euphrates and Tigris*, London, 1856, atlas, levha X; Sehlāffli, *Reisen im Orient*, Winterthur, 1804, s. 137; Rich için bk. Ritter, XI, 945). 1927'de ziyâretim sırasında 'Uzayr'e kadar 3 saatlik mesâfede bulunan 'Abd Allāh b. 'Alī'yi Dicle'nin sol sâhiline tahminen 10 dakikalık bir mesâfede küçük bir tepe üzerinde tesbit ettim. Dicle bu noktada bir kavis çizmektedir. Kubbesi uzaktan görülen türbe-câmi mustatil şeklinde bir avlunun cenup tarafında yükselmektedir; bu avluya, şimâldeki duvarda açılan bir kapıdan girilmektedir. *Maḳāmāt* müellifi Ḥarīrī, Yāḳūt'un rivâyetine göre (IV, 468), al-Mazār'da ölmüş olmalıdır. İbn Rosteh (*B G A*, VII, 95, 21)'e göre, suların medcezir hareketi al-Mazār'a kadar kendini hissettirmekte idi; bu mâlûmat ile Sehläffli'nin verdiği bilgi birbirini tutmaktadır; bâzan suların yükselişi, daha şimâlde bulunan Ḳal'at Ṣāliḥ'te bile hissedilmektedir (bk. Hāşim al-Sa'dī, *ayn. esr.*, s. 39, 2; bk. bir de *The Persian Gulf Pilot*, London, 1898, s. 295). el-Mazār'ın karşısında, yâni garp sâhilinde, al-Hāṭrā bulunmakta idi (Yāḳūt, IV, 947, 6).

Yāḳūt (IV, 714) Maysān'ın idâre merkezinin de Maysān olduğunu söylüyor ki, bu ancak kısaltılmış şekli aynı zamanda Maysān olan Furāt Maysān'ın değil, dar mânada Maysān bölgesinin merkezi al-Mazār olabilir.

al-Mazār adı, muhtemelen, eski Maysān şehrinin bulunduğu yerde kurulmuş bir şehre ancak islâmiyet devrinde verilmiştir. Dahâ önce zikri geçen ve Dicle'nin sol sâhilinde bulunan Ḳal'at Ṣāliḥ ve 'Amāra livâsına bağlı 'Abd Allāh b. 'Alī için bk. Hāşim al-Sa'd s. 151; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, s. 123—134 ve *Luġat al-'arab*, IV, 377, 2, 378, 4, 536 Asrımızda gelişmiş olan ve 'Abd al-Allāh b 'Alī'den iki saatlik mesâfede bulunan bu yerin bugün 3.000 kadar nüfusu bulunmakta-

Ḳal'at Ṣāliḥ, muhakkak ki, al-Maẓār 'ın bulunduğu yerde değildir; zîra al-Maẓār orta büyüklükte bir şehir idi; alevîlere âit câmiin de, şehrin civârında değil, içinde olması gerekmektedir.

Önce zikrî geçen ve Dicle 'nin garp sâhilinde, 'Abd Allāh b. 'Alī 'nin cenûbunda bulunan 'Uzayr (bugün umûmiyetle 'Azēr de okunur) 'a gelince, Maysān topraklarına dâhil olduğuna bilhassa işâret etmek lâzımdır (bk. Yāḳūt, IV, 319, 714; Ḳazvînī, *Āṯār al-bilād*, Wüstenfeld, II, 310). Ezra ('Uzayr) 'nın mezarını hâvî bulunan bu şehrin asıl ismi, orta çağda arap ve mûsevî kaynaklarına göre, Nahr Samura (halk dilinde Simmara) idi; bk. msl. Yāḳūt, IV, 840, 20. 'Uzayr için bk. bilhassa D. S. Sassoon, s. 189 v.d. ve mad. 'UZAYR.

al-Maẓār 'ın şimâlinde bulunan 'Abdasī ('Abdas v.b.) şehrinden daha önce bahsedildilmiş idi. Maysān 'a dâhil bulunan Ḥuvayza (bugün Ḥavîza) şehri için yk. bk. ve mad. ḤAVÎZA; bu maddenin bibliyografyasına şunlar eklenebilir; Layard, *JRGS* (1846), XVI, 34 v. dd.; J. de Morgan, *Mission scientif. en Perse, Etud. géograph.* (Paris, 1895), II, 278 ve Schwarz, *Irān im Mittelaltter*, s. 392 v.d.; *Luġta al-'arab*, VI, 277 v.d,

Bugün Nahr al-Ġarrāf (Ṣaṭṭ al-Ḥayy) üzerindeki belli-başlı şehirler yakın zamanlara âit bulunmaktadır. Bunlar şimâlden cenûba doğru şunlardır: Ḥayy (Kūt al-Ḥayy), 9—10.000 nüfuslu bir şehirdir (bk. *Luġat al-'arab*, I, 152, 224). 1.500 nüfuslu Ḳal'at Sikkar ile 7.000 nüfuslu Ṣaṭra; bu üç şehir için bk. Cuinet, III, 290, 310 v.d., 312—315 (burada Ḳal'at Sikkar yerine, yanlış olarak, Kalfat Sakar yazılıdır); Sachau, *Am Euphrat und Tigris*, Leipzig, 1900, s. 69 v.d.; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, s. 111 v. dd., 130 v.d.; Hāşim al-Sa'dī, s. 147, 162 v.d.

Daha XX. asrın ilk yıllarında, Dicle ile Fırat 'ın hakikî birleşme noktası sayılan yerde, 2.000 nüfusu olan ve orta çağda mevcut olduğu henüz isbat edilmemiş bulunan Ḳurna (Ḳorna, Gurna) kasabası bulunmaktadır; bu kasaba hakkında yk. bk., bir de Mignan, *Travels in Chaldaea*, London, 1829, s. 284 v.d.; Ritter, XI, 1018—1023; Cuinet, III, 211 v.dd.; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, s. 119; Ḥāşim al-Sa'dī, s. 156; *Luġat al-'arab*, III, 57. Yāḳūt 'a göre, Dicle ve Fırat 'ın iki kolunun orta çağda civârında birleştiği al-Maṭāra mevkii Ḳurna ile Basra 'dan aynı mesâfede bulunmalıdır. Basra 'nın yukarı tarafında 3 saat mesâfede, nehrin sağ sâhilinde, daha önce de zikredildiği üzere, Fırat 'ın asıl sularının bugün Dicle 'ye veya Ṣaṭṭ al-'Arab 'a döküldüğü Ḳarmat 'Alī köyüne rastlanmaktadır.

İslâmiyet devrinde al-Maẓār 'ın Abbâsîler tarafından uzun zaman resmen pâyitaht telakkî edilmiş olmasına rağmen, Basra eski Maysān bölgesinin en büyük ve en mühim şehri ve bu bölgenin hakikî merkezi idi. Orta çağ Basra 'sı, yeni Başra ve al-'Aşşār 'ı ihtivâ eden Basra için bk. mad. BASRA.

al-'Aşşār orta çağda Basra şehrinin Dicle üzerindeki dış mahallesi ve limanı olarak, mühim bir rol oynamış bulunan Ubulla 'nin bulunduğu yerde olsa gerektir. Bizim kaynaklarımızda Ubulla 'nin kendi adını taşıyan bir kanalın şimâlinde, yâni Dicle ile Basra 'da birleşen Nahr al-Ma'ḳil ve Nahr al-Ubulla kanallarının meydana getirdiği bir ada üzerinde olduğu, açık olarak, söylenmektedir. al-'Aşşār 'ın cenûbundan tahminen bir saatlik uzaklıkta Ṣaṭṭ al-'Arab 'dan ayrılan bugünkü Nahr al-Ḫōra (*Luġat al-'arab*, III, 63 'e rağmen) Nahr al-Ubulla olamaz. Cenûbî Irak 'ın başlıca ticâret şehri olan bugünkü al-'Aşşār 'ın nüfusu Basra 'nınkinden aşağı değildir. Eski Ubulla, eski 'Αποδόγον ἐμπόριον (bk. Pauly-Wissowa, *Realex. der klass. Altertumswiss.*, I, 111, ilâve); krş. G. le Strange, *J R A S*, 1895, s. 306 ve *The Lands ...*, s. 47; Drouin (bk. *Bibliogr.*), s. 9; Sachau, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1919, nr. 1, s. 20, 51 v.d.; *Isl.*, XI, 151; *Luġat al-'arab*, V, 477; VI, 200, 1 ve mad. AL-UBULLA.

al-'Aşşār 'ın karşı tarafında, Ṣaṭṭ al-'Arab 'ın şark sâhilinde, bugün al-Tanūma kasabası bulunmaktadır; krş. *Luġat al-'arab*, III, 129, 3, 230, 9; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, s. 118; Hāşim al-Sa'dī, s. 156, 6). Bu şehrin bulunduğu yerde, hiç değil ise civârında, kadîm ve orta çağda, Plinius 'un Forat adı ile zikrettiği mühim bir liman bulunmakta idi (krş. bir de Drouin, s. 8). Talmud (krş. Berliner, s. 44) 'da ve süryânî kaynaklarda, bu yere Perāt de Mayşān, orta çağ arap müelliflerinde Furāt Maysān yahut Furāt al-Başra olarak rastlanmaktadır. Süryânî ve arap kaynaklarında kısaca Perāt veya Furat da görülmemektedir; bu Furāt kelimesinin Furāt = Fırat ile alâkası yoktur. Sâsânîlerin ilk kıralı Ardaşîr I. şehri tekrar yaptırınca, ona Bahman-Ardaşîr veya kısaltılmış şekli ile, Bahmanşîr adı verildi; krş. Ḥamza al-İṣfahānī, *Tārīḫ* (ngr. Gottwaldt), s. 37 v.d., 46 ve *Isl.*, XI, 149. Krş. yukarıda bahsi geçen Bamşîr (= Bahmanşîr). Arap kaynaklarından Furāt-Maysān 'ın nehrin sol sâhilinde, Ubulla 'nin karşısında, kâin olduğu açıkça meydana çıkıyor; krş. Wellhausen, *Abh. G. W. Gött.*, N. F., V, nr. 2 (1901), s. 34 ve Schaeder, *ayn. esr.*, s. 31. Furāt Maysān ile bugünkü Basra, hattâ eski Basra şeh-

rinin, bâzı âlimlerin iddia ettikleri gibi, aynı olduğu doğru değildir (krş. Nöldeke, *SB Ak. Wien*, 1893, Abh. IX, 18; Marquart, s. 41; Sachau, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1919, nr. 1, s. 49; Herzfeld, Sarre-Herzfeld, *Archäol. Reise im Euphrat und Tigrisgebiet*, I, 251). Perât de Mayşān, sonradan Basra'ya nakledilen nastûrî metropolit kilisesinin merkezi idi (değişikliğe dâir ilk kayıt 893'e doğrudur); krş. Sachau, s. 49 ve Schaeder, s. 31 v.d. Perât de Mayşān rûhânî bölgesinin eski adı, ekseriyâ, hattâ piskoposluk makamının naklinden sonra bile, Basra yerine kullanılmıştır. Emeviler devrine âit olup, Mayşān'da basılmış bulunan paralara gelince, buradaki Maysān şehri Karḫ Maysān değil (Mordtmann'ın, *ZDMG*, XXXIII, 126'da ileri sürdüğü gibi), al-Furāt Maysān olmalıdır yahut Schaeder, s. 34'te olduğu gibi, Maysān (al-Mażēr) olmalıdır. Abu'l-Fidā', *Taḳwīm al-buldān* (nşr. Reinaud), s. 296'da „Maysān, Basra ülkesinin alçak bölgesinde kâin bir kasabadır" derken, Maysān (al-Maẓār)'daa değil, Furāt Maysān'dan bahsetmektedir.

Eulaeus veya Ducayl (bugünkü Kārūn)'ün dökûldüğü Şaṭṭ al-'Arab'ın şark sâhilinde, büyük İskender eski bir iskân yerinde, Alexandreia adını verdiği, yeni bir şehir kurdu. Selefkîlerden biri tarafından yenilden yaptırılan bu şehir Antiocheia adını aldı. Daha sonraları Spasines (Hyspaosines), Mesene ve Charakene'den müstakil bir kırallık meydana getirdiği zaman, kırallık makarrı olarak Alexandreia-Antiocheia'yı seçti ve şehre Χάραξ Σπασίνου adını verdi; bu isme Palmyra kitâbelerinde rastlanmaktadır (ârâmîce Karḫā Aspasinā yahut sâdece Karḫā). Ardaşīr I.'in şehri tekrar yaptırdığı rivâyet olunmaktadır; Sâsânîler devrinde taşıdığı Astarābāḏ Ardaşīr (kısaltılmış şekli Astābāḏ) adı bundan gelmektedir; bu hususta bk. Nöldeke, *Gesch. der Araber a. Perser zur Zeit der Sāsāniden*, Leiden, 1879, s. 14; Marquart, s. 41; Herzfeld, *Isl.*, XI, 150; Ḥamza al-İṣfahānī, s. 47'de İnşā Ardaşīr şeklinde kaydedilmiştir. Bu isimlerin yanı-başında „de Maysān" adının ilâvesi ile, daha vâzıh bir şekil almış olan eski Karḫā adı da devâm etmiştir. Süryânî metinlerde hep Karḫā de Mayşān şeklinde geçmektedir. Bu şehirde, islâmiyet devrinde ortadan kalktığı sanılan bir nastûrî piskoposluğu var idi; bk. Sachau, s. 49 v.d. ve Schaeder, s. 33. Araplar bunu K a r ḫ [b. bk.] M a y s ā n şeklinde aldılar; bk. msl. Yāḳūt, IV, 207, 1. Irak'ta 443 (1051)'e doğru seyâhat etmiş olan iranlı Nāṣir-i Ḫusrav (bk. *Safarnāma*, nşr. Schefer, s. 89), Basra bölgesinde 'Aḳr Maysān adını taşıyan bir yer olduğunu kaydediyor ki, bu isim, belki de, Karḫ Maysān'ın yanlış bir istinsahıdır. Karḫ Maysān'ın, umûmiyetle ancak 1812'de kurulmuş olan Muḥammera adlı bir iskele şehrinin yerinde veya hiç değil ise, limanın hemen yakınlarında bulunduğu söylenmektedir; bk. msl. Andreas: Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, I, 1394 v.d.; Drouin, s. 7; Herzfeld, Sarre-Herzfeld, *Archäologische Reise*, I, 251; Sachau, s. 50; Schaeder, s. 33. Mâmafih Karḫ Maysān'ın mutlaka bu yerde olması gerekmemektedir; belki de bir az daha şimâldedir; bk. msl. Mordtmann, *SB Bayr. Ak.*, 1875, II, zeyil III, 14. Ayrıca Alexandreia-Charax Spasiou-Karḫ Maysān için bilhassa bk. Andreas, *Alexandreia* (Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, I, 1390 v.dd. ve Charax, *Spasinu*; Weissbach *ayn. esr.*, III, 2122); Drouin, s. 31 v.dd. Arsakî ve Sâsânî devirlerinde Karḫ Maysān'da basılmış olan paralar için bk. Mordtmann, *ZDMG*, XXXIII, 126 v.d. ve Hill, *Catalogue of Greek Coins of Arabia and Persia in the British Museum*, London, 1922; bk. bir de MUḤAMMERA.

Orta çağda Irak'ın en cenûptaki şehri 'A b b ā d ā n idi; o devirde şehir deniz kenârında bulunuyordu; fakat son Abbâsîler zamanında ise, denizden bir az uzakta ve mühim bir liman idi; bk. mad. 'ABBĀDĀN.

XX. asrın başlarında 'Abbādān küçük bir köyden ibâret iken, son zamanlarda fevkal'âde bir gelişme gösterdi ve bu gelişme, bilhassa Anglo-Iran Oil Company'nin burayı, Şuster ve Maydān-i Naftūn (yk. bk.)'dan gelen petrol borularının son istasyonu hâline getirmesi ile daha da arttı. Bugün petrol gemilere 'Abbādān'dan yükletilmektedir; 'Abbādān'da mühim aanâyî te'sisleri yapılmıştır. Asıl 'Abbādān'ın cenûbunda beş dakikalık bir mesâfede bulunan Brēm gelişmiş ve bir şehir olmuştur ve bugün B r ē m ' A b b ā d ā n veyahut 'Abbādān al-Ḥadīṯa = yeni 'Abbādān adını taşımaktadır (her hâlde hurma mânasına gelmeyen) Brōm kelimesinin mânası için bk. *Luġat al-'arab*, I, 125, 1 v.d., 443, 5; III, 592, 2 aş. Brēm'de halîfe Hārūn al-Raşīd zamanından kaldığı sanılan bir kale veya müstahkem mevkî bulunmaktadır; bk. *Luġat al-'arab*, I, 126, 9 v.d. Bugün 'Abbādān, Basra-'Aşşār ve Muḥammera'den sonra, Şaṭṭ al-'Arab ülkesinin en mühim bir şehridir. 'Abbādān adasındaki diğer mahaller için bk. *Luġat al-'arab*, I, 128, 2 v.d. Birinci cihan harbinden önce, İran'ın hâkimiyeti altındaki Muḥammera şeyhine âit olan ada, 1911 senesinde ingilizler tarafından, 99 sene için, kirâlanmış idi. Orta çağda 'Abbādān şehri için krş. *Luġat al-'arab*, I, 121—129; W.

Schweer, *Die türk.-persisch. Erdölvorkommen* (Hamburg, 1919), s. 52, 112, 114 v.d. 'Abbâdân civârında orta çağda, al-Ḥaṣabīt [b. bk.] adını taşıyan deniz fenerleri yükselmekte idi.

Daha önce belirtildiği gibi, 'Abbâdân bugün denize 30 km. 'den fazla bir mesâfede bulunmaktadır. Irak 'ın en cenûbundaki yer, tahminen bir asır önce, Basra körfezi kenarında inşâ edilmiş olan deniz feneri ve telgraf stasyonu ile meşhûr olan nokta Fâo [b. bk.] 'dur; bu mahal ve ona bağlı bölge için bk. Cuinet, III, 268 v. dd.; 'Abd al-Razzâḳ al-Ḥasanī, s. 118; Hâşim al-Sa'dī, s. 21, 152, 3 aş.; bk. bir de mad. ŞAṬṬ AL-'ARAB. Türkler bu mühim sevkulceyşî noktayı tahkim etmişlerdi; bk. *Persian Gulf* (*Handbooks*....), s. 54; *Mesopotamia* (*Handbooks* ...), s. 48, 63; al-Nabhānī, II, 142—146.

Burada şu husus üzerine de dikkati çekmek yerinde olur; Irak 'ın cenûbunda yerleştirilmiş olan Afrika siyâhîleri [bk. madd. ve AL-BAṬÎḤA, ZİNC] isyân ettikleri zaman (IX. asrın ikinci yarısı), Şaṭṭ al-'Arab 'ın garbında bir takım müstahkem mevkîler yaptılar ve halife ordularına karşı bu mevkîleri birer üss olarak kullandılar. Basra 'nın cenûbunda Nahr Abi 'l-Ḫaṣîb üzerindeki al-Muḫtāra (Yāḳūt, IV, 831, 5) şehri belli-başlı kalelerini teşkil etmekte idi. Müstahkem mevkîlerinden diğer ikisi al-Mani'a ile al-Manṣūra idi. Halife al-Mu'tamid 'in kardeşi al-Muvaffaḳ siyâhîlere karşı askerî harekâtın idâresini eline alınca, ordugâhını Şaṭṭ al-'Arab 'ın şark sâhilindeki bu son ikinci müstahkem mevki karşısında kurdu; bu karargâhtan, kısa bir zamanda, câmileri, çarşıları ve aynı zamanda bir darphânesi olan ve al-Muvaffaḳīya adını taşıyan mühim bir şehir doğdu. Fakat 883 'te al-Muḫtāra 'nın zaptı üzerine, âsîlerin kuvveti mağlûp edilmiş ve müthiş köle savaşı sona erince, bu yeni şehir kısa bir zamanda ihmâle uğramış olmalıdır. al-Muvaffaḳīya ve siyâhîlere âit bahsi geçen üç mevkî için bk. Weil, *Gesch. der Chalif.*, II, 456, 462, 464; Lang, *Z D M G*, XL, 610; A. Müller, *Der Islam im Morgen- and Abendl.*, I, 585 v.d.; Nöldeke, *Orientalische Skizzen* (1892), s. 177—183; de Goeje, *Mém. sur les Carmathes* (Leiden, 1886), s. 103.

Maysān 'ın nüfusu arap istilâsının ilk yıllarında iran unsurları ile karışık idi; ırklarının saflığı ile öğünen araplar, maysānlıları kendilerinden aşağı görmekte idiler. Böylece şâir al-Aḫṭal 'in nazarında, araplara edilecek en te'sirli küfürün, niçin onları Maysān 'ın Azḳubāḫ (bk. Yāḳūt, I, 233, 6) halkından saymak, yâni araplıklarını inkâr etmek, gerektiğini anlamaktayız; krş. Goldziher, *Mohammedanische Studien* (Halle, 1889), I, 118, 119, not 1 'de *Kitāb al-Aġānī* (XVII, 65, 23) 'de zikredilen yerler. Bu, tabi'î olarak, Maysān araplarında bir aksül'amel yarattı. Dast-i Maysān ve bütün müslümanları bir (*şa'ūbīya* [b. bk.]) addeden telâkkînin harâretli tarafdarı meşhûr şâir ve tarihçi Sahi b. Hārūn [b. bk.] ise, bil'akis Maysān halkının temiz ırktan geldiğini iftihâr ile söylüyor; bk. Goldziher, I, 161.

Maysān 'ın müslüman olan ahâlisi orta çağda, bugün olduğu gibi, ekseriyetle şi'î idi. Arap istilâsından önce mûsevîlerin sayısı yüksek olmalı idi. Bugün hâlâ Basra 'da kalabalık bir mûsevî cemâati vardır. 'Uzayr 'de hıristiyanlar ile müslümanların da saygı gösterdikleri Ezra 'ya âit olduğu söylenilen ve makbûl bir ziyâretgâh olan türbesi mûsevîlerin elinde bulunmaktadır.

Efsâneye göre, hıristiyanlık I. (m. s.) asırda Maysān 'a girmiştir. 'İsā 'nın Mārī adlı tamâmen efsânevî bir şahsiyet olan bir sözdehavârîsi, orta ve cenûbî Irak 'ta *İncil* vâizi telâkkî edilmektedir (bk. Raabe, *Geschichte des Dominus Mari*, Leipzig, 1893 (diss.), s. 57 v.d. ve Streck, *Babylonien*, II, 286 v.d.); kat'î olan bir şey var ise, o da 410 yılından itibâren, 4 rûhânî dâireli müstakil bir Maysān rûhânî bölgesi mevcut olduğudur; bk. *Z D M G*, XLIII, 394; Marquart, e. 41 ve Sachau, s. 48—52.

Mandeîlerin (*Kur'an* 'da *sābi'a*; b. bk.) Subbē adı verilen tarîkatin belli-başlı merkezleri cenûbî Irak 'ta Maysān 'da ve bilhassa bataklık bölgesinde bulunuyordu. Bunların sayısı bugün çok azalmıştır. XIX. asırda coğrâfî dağılışları için bk. Chwolson, *Die Ssabier und der Ssabismus* (Petersburg, 1850), I, 124 v.d. ve Euting, *Das Ausland* (1876), s. 244 v.d. 1927 'de mandeîlerden öğrendiğime göre, Maysān 'ın büyük şehirlerinde yerleşmiş Mandeî nüfusunu şu şekilde hesaplamak mümkündür: 'Amāra ve Ḥavīza 'da 1.000 'er, Ḳal'at Ṣāliḥ 'te 500, Muḥammera 'de 500, Basra 'da 300 ve Ḳurna 'de 100 mandeî bulunmaktadır. Babilonya ârâmîlerinden gelme köylü nüfusun bir bakiyesi olan mandeîlerin konuştukları dil, esas itibârı ile, eskiden cenûbî Arabistan 'da hâkim olan ârâmî lehçesinden, eski Mesene ve Charakene kırallığı lehçesinin (Targum 'daki tâbiri ile) Meşān lehçesinin aynıdır; bk. Nöldeke, *Mandäische Grammatik* (Halle, 1875), s. XXVI ve Pognon, *Inschript. Mandaites des coupes de Khouabir* (Paris, 1898—1899), s. 13 v.d., 224.

I. (VII.) asrın başlarında veya III. (IX.) asırda Maysān 'a yerleşmiş olan hindli *çaṭ*

(ar. *zuṭṭ*) halkı ve şarkî Afrika'dan gelme zencîler için yk. bk. ve madd. ZENC ve ZUṬṬ.

Orta çağda Maysān'daki imâlâta gelince, burada yapılan ve çok meşhûr olan hasır zikre değer; bk. Fränkel, *Die aram. Fremdwört. im Arabisch.* (Leiden, 1886), s. 92. Bugün de Maysān'da ahâlinin büyük kısmı, devamlı olarak, hasır örmekle meşgûldür; zîra cenûbî Irak'ın alçak topraklarında yaşıyan ahâli, bilhassa duvarları saz ile örülü ve adına *şerîfa* [b. bk.] denilen, fıçı şeklinde, ince uzun kulübelerde oturmaktadır.

Maysān'ın tarihi, islâmiyet devrinden itibâren, esas itibârı ile Irak, bilhassa cenûbî Irak (Basra eyâleti ve Baṭîḥa) tarihi ile aynıdır; krş. madd. IRAK, BASRA ve AL-BAṬÎḤA. Burada yalnız Maysān'a bağlı olan ve Dast-i Maysān ile birlikte, 14 (635) yılında arapların hâkimiyeti altına geçmiş bulunan Dicle çevresi zikredilecektir; bu fetih için bk. Balāẕurî, s. 340—346 ve Caetani, *Annali dell' Islām*, III, 252, 301 v.dd. (§ 6 ve 81—86), VI, 108 (bk. fihrist, mad. Maysān).

Maysān'ın idâre merkezi al-Maẕār, arap istilâsından sonra ve bu istilâ zamanında bir çok mühim savaşlara sahne olmuştur. 12 (633) yılında al-Ḫālid ile al-Muṯannā bu şehir yakınlarında iranlılar ile büyük bir muhârebe yaptılar ki, bu Irak'ı istilâ ettikleri tarihten sonra yapılan ilk savaş idi. Bu savaşa, bâzan, civardaki kanala izâfeten al-Şinî adı verilmektedir (Yâḳūt, I, 937, 17). Yenilen iranlıların bu savaşta 30.000 kişi kaybettikleri rivâyet olunur; bk. Balāẕurî, 242, 9; Ṭabarî, I, 2026—2029; al-Mas'ūdî, IV, 205; Müller, *Der Islām*, I, 228; Caetani, II, 959—962 (§ 196—200). Dast-i Maysān'da Cūḥā topraklarına sığınıp saklanan hâricîler ile 43 (664)'te yapılan savaşlarda al-Maẕār civarında ve şehrin içinde şiddetli çarpışmalar oldu. Kūfa ahâlisi, âsîleri Ma'ḳil b. Ḳays'in idâresinde çekilmeğe mecbûr etti; bk. Wellhausen, *Abh. G. W. Gött.*, N. F., V, nr. 2 (1901), s. 22 v.d. 'Alî taraftarları ile yapılan savaşlarda, Muṣ'ab b. Zubayr 67 (686)'de, al-Maẕār civarında, Muḫtār tarafından sevkedilen ve Aḥmed al-Naḫlî tarafından kumanda edilen orduyu büyük bir bozguna uğrattı; bu bozgun, Muḫtār'ın tuttuğu şî'îlik için, kötü neticeler doğurdu; bk. Yâḳūt, IV, 468; Weil, s. 83. Bir kaç asır sonra, al-Maẕār civarında tekrar savaşıldı; fakat bu sefer iki taraf karşılıklı olarak, aynı zamanda muvaffakiyet ve bozguna uğradı. Bu savaşlar, Büveyhîlerin taht mücâdeleleri dolayısı ile, Abū Kālîcār [b. bk.] ile Calâl al-Dawla arasında 421 (1030)'de yapılan savaşlardır.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. *BGA* (tür. yer.); İbn Serapion (nşr. G. le Strange, *JRAS*, 1895, s. 1 v.d., 255 v.d.); Yâḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), fihrist; Balāẕurî, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), fihrist, 533, 575, (mad. *Maẕār* ve *Maysān*); Ṭabarî, *Tārîḫ* (nşr. de Goeje) fihrist, mad. *Dast-i Maysān*, *Maysān*, *Maẕār*; *Kitāb al-Aġānî*, fihrist; Streck, *Babylonien naeh den arab. Geographen* (Leiden, 1900—1901), tür. yer., I ve II; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 26—30, 40—49, 80; Caetani, *Annali dell' Islām*, fihrist: II, 1381; VI, 108, 116; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanî, *Riḥla fi 'l-'Irāḳ* (2. tab., Bagdad, 1925); Hāşim al-Sa'dî, *Cuġrāfiyat al-'Irāḳ* (*al-ḥadîṯa*), (2. tab., Bagdad, 1927). — Viv. de St. Martin, *Recherches sur l'Hist. et la Géogr. de la Mésène et de la Characène* (Paris, 1838); Ritter, *Erdkunde von Asien*, X, 55, 121, 150, 181; XI (tür. yer.); Reinaud, *Mém. sur le commencement et la fin du royaume de la Mésène et de la Characène* (*JA*, 1861, XVIII, 161—262 (aynı zamanda ayrı olarak); E. Drouin, *Notice historique et géograph. sur la Characène* (Paris, 1890, ayr. baak., *Muséon*, IX, 148 v.d.); Andreas, mad. *Aginis*, *Alexandreia* (nr. 13), *Ampe*, *Ange* (nr. 2), *Aple* (Pauly-Wissova, *Realencykl. der klass. Altertumswiss.*, I, 810—816, 1390—1396, 1877—1880, 2185—2188, 2810—2812; Weissbach, mad. *Ange*, *Charakene*, *Charax Spasinu* (veya *Hyspaosines* ve *Isidor de Charax*), *Euphrates* (Pauly-Wissowa, *Real.*, II, 2299; III, 2116—2119, 2122; VI, 1200 v.d.; IX, 540, 2067—2068; Marquart, *Ērānşahr* (*Abh. G. W. Gött.*, N. F., III, nr. 2, 1901, s. 40 v.dd.; Herzfeld, *Memnon* (Leipzig, 1907), I, 135—140; Sachau, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1919, nr. 1, s. 48—52; G. F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia* (London, 1922), s. CXCIV—CCXIV, 289—313; E. Herzfeld, *Isl.*, XI, 149—151 (Sâsânîlerin Maysān'daki vakıfları); H. Schaeder, *Isl.*, XIV, 11—14; Neubauer, *La Géographie du Talmud* (Paris, 1868), s. 325—382; H. Graetz, *Das Königreich Mesene und seine jüdische Bevölkerung* (Breslau, 1879); A. Berliner, *Beiträge zur Geographie und Ethnogr. Babyloniens im Talmud and Midrasch* (Berlin, 1883), s. 17, 43 v.d.; Lévy, *Chaldäiseh. Wörterbuch*, II, 574 b (zeyil II, 304'e ilâve); S. Fraenkel, *Die aram. Fremdwört. im Arab.* (Leiden, 1886), s. 92, 217 v.d.; S. Funk, *Babel und Bibel* (= *Monumenta Talmadica*, Leipzig, 1913, I),

s. 340 (fihrist); J. R. Ganîma, *Nazhat al-muştâḳ fî târîḫ Yahûd al-ʿIrâḳ* (Bagdad, 1924); D. S. Sassoon, *The History of the Jews in Başra* (*The Jewish Quarterly Review*, London, 1927, XVII, 407—469).

(M. STRECK.)

MEYSERE. MAYSARA, 122 (739/740) yılında arap hâkimiyetine karşı isyân eden **Magrib berberîlerinin reisi.** Maṭġâralar kabîlesine mensûp olup, tarihçiler kendisine al-Ḥaḳîr lakabını vermişlerdir; çünkü aşağı tabakadan idi ve isyândan evvel Ḳayravân pazarında sakalık ederdi.

I. (VII.) asrın sonunda Mûsâ b. Nuṣayr'ın geri çağrılmasından sonra, şimâlî Afrika içten-içe kaynaşmağa başladı. Tanca vâlisi 'Omar b. 'Abd Allâh al-Murâdî ile Sûs vâlisi olan 'Uḳba b. Nâfi'in torunu Ḥabîb b. Abî 'Ubayda Fas berberîlerine vergi husûsunda islâmiyeti kabûl etmemiş mağlûplar muâmelesi yapıyor ve en güzel kadınlarını, esir olarak, Dimeşḳ'a gönderiyorlardı. Ḥabîb'in, kuvvetleri ile berâber, Sicilya'yı zaptetmek üzere hareket etmesi, ayaklanmağa vesîle oldu. Geniş ölçüde isyân hareketi başladı; berberîler başlarına Maysara al-Maṭġârî'yi getirdiler. Akrabâları Miknâsa ve Braġvâṭa [b. bk.] kabîleleri ile birlikte, Maysara Tanca üzerine yürüdü ve orayı zaptetti. Araplar boşuna mukavemet ettiler; hattâ o zamanki İspanya vâlisi 'Uḳba b. Ḥaceâe, Tanca'ya yardım etmek için, boğazı geçti ise de, gayretleri fayda vermedi. Maysara, çok geçmeden, kendi adamları tarafından öldürüldü; fakat onun halefi, Ḫâlid b. Ḥamîd al-Zenâtî daha az tâlihli çıkmadı. 123 (740) başlangıcında, Vâdî Şalîf havâlisindeki *Ġazvat al-aṣrâf* ismi ile anılan kanlı bir savaşta arapları bozguna uğrattı. Bu umûmî ayaklanmayı bastırmak için, nihâyet şarkta mühim bir sefer kuvveti teşkil etmek gerekti ve isyânın bastırılması büyük kayıplara mâl oldu.

Bibliyografya: İbn al-Ḳûṭîya, *Târîḫ iftitâḥ al-Andalus* (Madrid, 1926), metin s. 14 v.d., tre. s. 10 v.d.; İbn 'Iẓârî, *al-Bayân al-maġrib* (nşr. Dozy), I, 39 v. d.; tre. Fagnan, I, 50 v. dd.); İbn al-Aṯîr, *Kâmil*, V, 142 = *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, s. 63 v.dd.; al-Nuvayrî, *Histoire d'Afrique* (nşr. Gaspar Remiro), s. 34 v.d.; İbn Ḫaldûn, *ʿİbar* (*Histoire des Berbères*, nşr. ve tre. de Slane, metin, I, 137 ve 151; tre., I, 216 v.d., 237 v.d.); Fournel, *Les Berbères* (Paris, 1875), I, 286 v.dd.; R. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne*, I, 241 v. dd.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MEYSİR. MAYSİR (A.), bir **ok oyunu** olup, bunun ile kesilen hayvanın parçaları dağıtılırdı. Bu oyun araplar arasında câhiliye devrine âit bir âdet idi. Bu tâbir tâlih ve kolay başarı mânasına kullanılmış olmalıdır (*yasira*, „kolay gelmek", *yassara* „tâlihli olmak"); krş. *maysara*, „rahatlık, zenginlik". On kişilik bir arap topluluğu bir deve yavrusu satın alarak, onu 10 parçaya ayırıyor. Oyunu idâre eden şahıs (*yâsir*), iştirâk edenlerin adları yazılı olan okları bir çuval içinden gelişi-güzel çekmek sûretiyle, her kesin hissesini dağıtıyor. Başka bir oyun tarzına göre, kesilen hayvan 28 parçaya taksim edilirdi; sonra oklar çekilir ve ilk çekilen oka bir, ikincisine iki, üçüncüsüne üç parça olmak üzere, yediye kadar devam eder, son üç oku çekenler hiç bir şey alamazlardı. Her biri ayrı-ayrı isimler taşıyan bu oklar Mekke'de mâbed bekçileri tarafından muhâfaza edilirdi.

Bu oyuna müşriklere mahsus bir oyun olarak bakılmış ve *Kur'an* (II, 216 ve V, 92) bunu, şarap ve putlar ile birlikte, büyük günahlardan biri sayarak, yasak etmiştir.

Bu ok falına seyâhatlere çıkarken veya her hangi mühim bir işe başlarken de mürâcaat edilmekte idi. Bir putun önünde çekilen okların birinde „evet" ve diğerinde „hayır" yazılı bulunurdu. Bâzan işin yapılması veya bir müddet beklemesi gerektiği yolunda cevapları ihtivâ eden üç ok kullanılırdı. *İstiḳsâm* adı verilen bu oyunu Doutté yunanlıların *rhabdomantik*'i ile karşılaştırmaktadır.

Müfessirler ile muhtelif hadîslerde *maysir* kelimesinin daha geniş mânada kullanılışına da tesâdüf olunmaktadır. Zamaḫşarî bunun *ḳimâr*'ın ifâde ettiği mânaya geldiğini kaydeder. Bir hadîse göre, *maysir* zar oyunu ile de ilgilidir: — „Bu menfûr zar oyunu acem *maysir*'inden (*maysir al-ʿacam*) gelmektedir." 'Alî'den nakledilen bir rivâyete göre, bu tâbir ile tavla ve şatranç oyunları (tabi'î ancak zar kullanılan oyunlar) ve İbn Sîrîn'e göre ise, bütün kumar oyunları kasdedilmektedir.

Bibliyografya: Cevharî, *Ḳâmûs*; Zamaḫşarî, *Kaşşâf* (nşr. Nassau Lees), I, 380; Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), I, 300 v. dd.; Huber, *Über das Maisir genannte Spiel*; Freytag, *Einleitung*, s. 170 v. dd.; E. Doutté, *Magie et religion dans l'Afrique du Nord* (Algier, 1909), s. 373 v. dd.

(B. CARRA DE VAUX.)

MEYSUN. MAYSŪN, Kalb kabîlesi reisi Baḥdal b. Unayf [b. bk.]'in kızı, **halîfe Yazîd I.'in annesi.** Mu'âviya ile evlendikten sonra, âilesinin ve kabîlesinin dini olan hıristiyanlığı muhâfaza edip-etmediği bilinmemektedir. Kendisine ianât edilen şiir-

BADÎ'. [Bk. BEDÎ.]

BADÎL. [Bk. BEDÎL.]

BÂDİS. [Bk. BÂDİS.]

BÂDİS. BĀDİS B. ḤABBŪS B. MĀKSİN AL-ṢİNHĀCÎ (? — 1073), **AL-MUẒAFFAR** lâkabını taşır. Berberî Zîrîlerinden olup, Bādis Abū Mennād [b. bk.]'ın amcazâdesi ve Granada hükümdarıdır (429—465 = 1038—1073). Hunhar ve ayyaş bir müstebit olup, babası Ḥabbūs'un vefatından sonra, zeki veziri yahūdi Samuel Ha-Nagîd (Samuel Ha-Levi b. Joseph b. Nagdela, arap. İsmā'îl b. Naġdīla)'in yardımı ile ve kuvvetli bir hasım parti tarafından tutulan, küçük kardeşi Boluggîn'in kendiliğinden istîfası üzerine, Granada'da tek başına hüküm sürmeğe başladı. Hâkimiyetini takviye için, cinayetler işlemekten çekinmedi ve bir çok hasımlarını, bu meyanda Almeria emîri Seklebî Zuhayr ile veziri emîr 'Abbās'ı, öldürttü. Bütün Endülüs'ü hükmü altına almak için, Sevilla Abbâdîleri ile yaptığı uzun harp, kat'î bir netice vermedi. Berberîlerden Carmona emîri Muḥammed ve Malaga emîri İdrîs I. ile birleşerek, Carmona'yı muhasara etmiş olan Abbâdîlerden Ḳāżî Abu 'l-Ḳāsim Muḥammed I.'in oğlu İsmā'îl'i Écija civarında mağlûp etti (431 = 1039) ise de, Ḳāżî'nın halefi Abbâdîlerden al-Mu'taẓid [b. bk.]'ın bir çok küçük Endülüs Berberî devletlerini (Mértola, Huelva, Niebla, Ronda, Morón v.b.) ve nihayet Carmona'yı zaptına (459 = 1067) mâni olamadı. Ḥammūdîlerin sukutundan sonra (449 = 1057), Malaga'yı zaptetti; fakat çok geçmeden burası al-Mu'taẓid'ın oğlu al-Mu'tamid'in eline geçti. Al-Mu'taẓid tarafından katledilen bir çok berberî reislerinin intikamını almak için, Bādis bütün Granada araplarını bir cuma namazı esnasında câmide katlettirmeği kararlaştırdı ise de, Samuel bu tasavvuru büyük güçlükler ile akîm bıraktırdı. Bu vezirin iktidarı sâyesinde, Granada devleti yüksek bir inkişafa mazhar oldu. Bādis tarafından tahkim edilen ve muhteşem binalar ile süslenmiş olan payitaht, İspanya'daki Berberî devletinin başlıca istinatgâhını teşkil etti; mamafih devlet, Samuel'in ölümünden sonra (459=1066), pek çabuk inhitata başladı. Bādis'in vefatından sonra (465=1073), torunu 'Abd Allāh, Granada'ya ve biraderi Tamîm de, Malaga'ya tevârüs etti.

Bibliyografya: Dozy, *Scriptorum Arabum loci de Abbadidis*, I, 51, 119; II, 33 v.d., 207, 210, 217; Makḳarî, *II*, 359 v.d.; İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères*, I, 234 (trc. de Slane, II, 62 v.d.); Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, IV, 37 v.dd., 97 v.dd., 108 v.dd.; ayn. mll., *Ibn Aẓārī, al-Bayano 'l-Mogrib*, medhâl, s. 80—102; David Cassel, *Lehrb. der jüd. Gesch. u. Litt.* (Leipzig, 1879), s. 242 v.dd.; Tornberg, *Annales regum Maaritaniae*, II, 383 (Zîrîler şeceresi); Müller, *Der Islam*, II, 583, 585 v.d., 596—601. (M. SCHMITZ.)

BĀDİS. BĀDİS, ABŪ MENNĀD NĀṢİR AL-DAVLA (?—1016), al-Manṣūr'un oğlu ve halefidir. Zîrî sülâlesinden bir emîr olup, İfrîḳiya ve orta Mağrib vâlisi olarak, 3 rebiyülevvel 386 (26 mart 996)'da babasının yerine geçti. Bu keyfiyet, metbuu Mısır Fâtimî halifesi Ḥākim bi-Amri'llāh tarafından tasdik olundu (387 = 997). Zanatalar ile mücadele devam etti ve Tāhert (Tagdemt) vâliliğini amcası İttüveft'e tevdî ettikten sonra, diğer amcası Ḥammād'ı Fas emîri Zîrî b. 'Aṭya'ya karşı gönderdi ise de, amcası Amsār'da mağlûp oldu. Bunun üzerine Bādis, hasmının üstüne bizzat yürüyerek, onu geri çekilmeğe mecbûr etti. Fakat o garpta meşgûl olduğu sırada, Ṭobna vâlisi Felfūl b. Sa'îd ayaklandı ve bu kıyama Bādis'in büyük amcaları Māksin ve Zāvî de iştirâk etti. Bunların isyanına sebep, Bādis'in bâzı devlet makamlarına, kendilerine tercihan, daha genç akrabalarını tâyin eylemiş olmasıdır. Fakat Ḥammād, Māksin ile Zāvî'yi 391 (1001)'de mağlûp etti; Zāvî, İspanya'ya kaçtı ve orada Granada Zîrî sülâlesini kurdu. Bu aralık Bādis, Bāġāy (Bāğāya)'ı boşuna muhasara ettikten sonra, Ḳayravān'a tevecciih eden Felfūl'e yetişerek, Vādî Aġlān'da onu mağlûp etti (10 zilkâde 389 = 22 teşrîn I. 999). Bunun üzerine Felfūl, çölden geçerek, Trablus'a kaçtı ve orada 400 (1009/1010)'de öldü. Bādis, bundan sonra Trablus'a yürüyerek, Felfūl'ün biraderi ve halefi Varrū'yu inkiyad ettirdi. Bu aralık Banî Ḥammād kalesinin müessisi Ḥammād, Ticîs ve Konstantin vâliliklerinin kendi idâresinden ayrılmasından dolayı, isyan etti. Bādis, ordusunun başına geçerek, Şelif sâhillerinde onu mağlûp etti. Bu ordusu ile hazinesinden mahrum kalan Ḥammād, kaleye sığındı ve Bādis'in 29/30 zilkâde gecesi (406=9/10 mayıs 1016) ölmesi üzerine, canını kurtarabildi.

Bibliyografya: İbn 'Aẕārî, *Hist. de l'Afrique et de l'Espagne*, I, 255—261, 269—278 (frans. trc. Fagnan, I, 361—371, 382—397); İbn al-Aṯîr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), IX, 89 v.d., 107—110, 172—179; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar*, VI, 197 v.d.; VII, 40 v.d.; ayn. mll., *Hist. des Berbères* (nşr. de Slane), I, 202 v.d., 221 v.d., 232; II, 46 v.d., 55—58; (frans. trc. de Slane, II, 16 v.d., 43 v. dd., 59 v.d.; III, 247 v.d., 260—265); Müller, *Islam*, II, 619, 621; Mercier, *Hist. de l'Afrique septentr.* (Paris, 1888), I, 383 v.d., 388—395. (RENÉ BASSET.)

BĀDİYA. [Bk. BĀDİYE.]

BÂDİYE. BĀDİYA, **Emevîlerin sayfiyesi.** Çölde, açık havada serbest yaşamağa alışık olan arap fatihleri, sık sık salgın hastalıkların tahribatına mârûz bulunan şehirlerde yaşamağa güçlükle ısınabilmişlerdir. „Sıhhat çölde bulunur" sözü de bundan gelir. Sâsânîlerden bâzıları bile veliahtlarını, zaman zaman, çöide yaşayan Ḥîra lâḫmîleri nezdine göndererek, orada yetiştirirlerdi. Şehirlere karşı duyulan bu istikrah, halifelerin, Mu'âviya I. ile 'Abd al-Malik müstesna, neden ekseriya Şam hâricinde yaşadıklarını izah eder. Maglûp kavimler ile temas neticesi sâfiyeti bozulmak teh likesine mârûz bulunan dil ve millî âdetler, çölde bu tesirlerden masun kalıyordu. Bundan dolayı çöle „emîrler mektebi" denilmekte idi. Mu'âviya, oğlu Yazîd 'e çölde yaşamak müsaadesini vermişti. 'Abd al-Malik, Valîd I. 'i, kusurlarının ıslâhı için, çöle göndermemiş olduğuna esef ederdi. Aynı zamanda Emevîlerin, senenin bir kısmını, tercihen ilk baharı, çölde geçirdikleri mâlûmdur. Oradaki sayfiyelerine *bādiya* ismini vermişlerdi. *Tabaddā* („çölde oturmak") kelimesi bundan gelir. Her halife — ve kendisine imtisalen hânedan âzâsı — Suriye çölünde bir mahâlli, *bādiya* olarak, seçer ve orada, göçebelerce en güzel mevsim olan ilk baharın zevkini çıkarırlardı. Vak'anüvisler, halifelerin bâdiyeye gidiş ve gelişlerini kayd ederlerdi. Kışı Tabaria gölünün kenarındaki Şinnabra 'de geçirmeği âdet edinmiş olan Mu'âviya 'nin bâdiyeye çıkmadığı anlaşılıyor. Yazîd I. 'in bâdiyesi, Ḥovvārîn civarında idi; 'Abd al-Malik ilk baharı Cābiya 'de geçirirdi. Halefleri, bilhassa Valîd II., bu an'aneyi temadi ettirdiler. Bunlar bâdiyelerini Balḳā' civarındaki tenha yerlerde tesis ederlerdi. Çadırlarda kalarak, eski seyidlerin mutantan misafirperverliğini yaşatır, yanlarında şâirler ile *vafūd* bulundururlardı. Bâzan bâdiye, Ġassānîlerin ve Lâḫmîlerin Ḥîra 'sini andıran, rengin bir cümbüş manzarası arzederdi: bir yanda askerî maiyetin çadırları, öte tarafta halifeye ve haremîne mahsus otağlar kurulurdu. Halifelerden bâzıları şarkî Roma sınırı üzerindeki kaleleri tercih ederler, bâzı yorulmak bilmeyen inşaat meraklıları ise, çölün ortasında saraylar (*ḳaṣr* yahut *dār*) yaptırırlar, diğerleri ise, bu ilk bahar eğlencelerinin baş zevkini teşkil eden av köşkleri ile iktifa ederlerdi. Bu bâdiyelerde âileleri ve muhafızları (*'askar*) ile birlikte yaşarlardı. Bu binâlardan bâzıları, kıymetli mermerler ile, hattâ bâzıları freskler ile müzeyyendi. Dr. A. Musil 'in ziyâret ettiği harâbelerden, Emevîler devrine mahsus, bu eşsiz ilk bahar köşklerinden bir çoklarının yerini tesbit etmek ve haricî manzaralarını tamamiyle kestirmek mümkün olmuştur.

Bibliyografya: *Aġānī*, I, 19; II, 35 v.d., 38, 108; IV, 61; VI, 112 v.d., 136; VIII, 183; Belāẕorī (nşr. Ahlwardt), s. 200; Ṭabarī (nşr. de Goeje), II, 1783, 1793; İbn 'Abd Rabbihi, *'Iḳd*, I, 293; İbn Ḳotayba, *'Uyūn* (nşr. Brockelmann), s. 267; A. Musil, *Ḳuṣeir 'Amrā*, s. 151—161; H. Lammens, *La Bâdia et la Ḥîra sous les Omaiyades* (*MFOB*, IV, 91—112).

(H. LAMMENS.)

BADR. [Bk. BEDİR, BEDR...]

BADR AL-DAVLA. [Bk. BEDRÜDDEVLE.]

BADR AL-DİN. [Bk. BEDRÜDDİN.]

BĀDŪRAYĀ. [Bk. BÂDÛREYÂ.]

BÂDÛREYÂ. BĀDŪRAYĀ, **Bagdad 'ın cenûb-i garbîsinde bir bölge** olup, Fırat 'ın kanalı Nahr 'Îsā [b. bk.] 'nın kollarından Nahr Şarāt 'ın cenubundaki araziyi ihtiva eder; Ḳaṭrabbul bölgesinden Şarāt ile ayrılmıştı. Bagdad 'ın garp yarısının cenûbu (ki, al-Manṣūr şehri ismi verilirdi) ve hususiyle Karḫ [b. bk.] mahallesi bile Bādūrayā bölgesinin hududu içinde bulunuyordu. Bādūrayā, Ḳaṭrabbul ile beraber, Astān al-'Ālī dâiresine bağlı bir bölge teşkil ederdi.

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), III, 119, 120; VI, 7, 9, 235, 237; Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 250, 254, 265; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 460; Streck, *Babylonien nach den arab. Geogr.* (1900), I, 16, 19, 25; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate* (1900), s. 50—51, 315; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 31, 66, 67, 80, 82. (STRECK.)

BĀDŪSEPĀN. [Bk. BÂDÛSEPÂN.]

BÂDÛSEPÂN. BĀDŪSEPĀN (PĀẔŌSPĀN), Ruyān, Rostemdār, Nūr ve Kucūr 'da hüküm sürmüş bir hânedanın müessisi. Krş. DĀBŪYA.

BĀĠ. [Bk. BAĞ.]

BAĞ. BĀĠ (F.), „**bahçe**". *Bāġ-i zāġān* „kargalar bahçesi", Herāt 'ta bir yer; Tahrān 'da bir *Bāġ-i lālezār* „lâle bahçesi" ve Şīrāz 'da *Bāġ-i nav*, *Bāġ-i ṣayḫ*, *Bāġ-i taḫt* mâlûmdur. *Çahār-bāġ*, birbirini kat'eden iki hıyâbanla dört parçaya ayrılmış bahçe demektir. *Bāġ-i siyāveşān*, *bāġ-i şīrīn*, *bāġ-i Şahrgār*, *bāġ-i ardaşīr* musiki fasıl ve makamlarıdır. Bu kelime, bugünkü türkçede yalnız üzüm yetiştirilen yerler için kullanılır.

Bibliyografya: A. de Biberstein Kazimirski, *Menoutchehri* (Paris, 1887), s. 291, 309, not. 3; 350, not. 4, 5; Edw. G. Browne, *A Year amongst the Persians*, s. 95, 272, 279.

(CL. HUART.)

BAĞAVÎ. [Bk. BEGAVÎ.]

BAĞBÛR. [Bk. FAGFÛR.]

BĀĞÇE SARĀY. [Bk. BAHÇESARAY.]

BAĞDĀD. [Bk. BAGDAD.]

BAGDAD. BAĞDĀD, Irak'ın payitahtı ve en büyük şehridir. Vaktiyle Abbâsîlerin muhteşem idâre merkezi ve islâm âleminin baş şehri idi. Şehir Dicle'nin iki sâhilinde, 33° 19' şimâl arzı ve 44° 24' şark tûlü (Greenw.) üzerinde kâindir.

a. TARİH.

Bâzan Buġdād şeklinde dahi telâffuz edilen Baġdād ismi, hiç şüphesiz irânî bir kelime olup, „taarı vergisi veya hediyesi" mânasındadır. Orta zamanda bu ismin bir çok şekilleri (bunlar arasında en çok Baġdān şekli) kullanılmakta idi; krş. M. Streck, *Babylonien*, I, 49 ve de Goeje, *JA*, 10. ser., III (1904), s. 159. Halk arasında ise, dâimâ islâmiyetten evvelki isim daha çok kullanılmış olsa gerektir; hâlbuki halife al-Manṣūr'un bu yeni şehrine verilen Madīnat al-Salām ve Dār al-Salām, yâni „sulh veya selâmet şehri yahut evi" (bunun içindir ki, yunancası Εἰρηνόπολις'tir) ismi, umûmiyetle resmî vesikalarda ve sikkeler üzerinde de görünmektedir. Bu ikinci ismin menşe'i ve mânası hakkında arap ulemâsının fikirleri birbirinden ayrılır. Al-Manṣūr gâliba bu ismi, yeni idâre merkezi için, fâl-i hayır olmak üzere, seçmiştir. Her hâlde bu isim ile cennete telmih edilmek istenmiştir (krş. DĀR AL-SALĀM); çünkü müslümanların *cannat al-arż* ıtlatını verdikleri dört mahâlden biri Bagdad (diğer üçü Ubulla, Şam civarında Ġūṭa ve İran'da Bavvān vâdisi)'dır. İranlılar, her hâlde Madīnat veya Dār al-Salām'ı bu mânada anlamış olacaklardır; Behişt-ābād („cennet yeri") tâbiri buna delâlet eder. Bu tesmiyeye iraanlılarda tesadüf edildiği gibi, bu husuta onları taklit eden türklerde de bâzan, hususiyle edebî lisanda, rastgelinir. Bu isimle birlikte olarak, Bagdad'a da, bânisine izafetle, al-Manṣūriya denildiği vardır. Şehrin, mânası pek vazıh olmayan diğer bir adı, al-Zavrā' („eğrilme, inhiraf") olup, bunun, eski iranîce bir kelimeden arapçalaştırılmmış halk etimolojisi ile mânası değişmiş olması muhtemeldir. Bu ismin muhtelif izahları hakkında bk. G. le Strange, *Baghdad*, s. 11; Streck, *Babylonien*, I, 50; Salmon, *Hist. d'al-Khaṭīb al-Baghdādī*, s. 94²; F. Schwarz, *Die 'Abbāsiden-Residenz Sāmarrā* (Leipzig, 1909), s. 38 v.dd.

Orta zamanın avrupalı seyyahları Bagdad'ı çok defa Babilon ve bâzan da Seleucia ve Ktesiphon ile karıştırmışlardır; bunların eserlerinde Bagdad şehrine, Babel, Babellonia ve buna benzer isimler verilmiştir. Babellonia isminin Bagdad için gelişi-güzel kullanılışına çok defa hem Babylon Geonim (Bâbil yahudi akademisi reisleri)'lerinin Talmud tefsirinde (Abbâsîler zamanında), hem de sonraki yahudi müelliflerinde tesadüf edilir. Ancak 1616/1617'de Irak'a seyahat ve Bagdad'da bir müddet ikamet eden Pietro della Valle, kendi zamanında, çok yayılmış olan bu hatalı rivâyeti reddetmiştir. XVII. asra kadar Bagdad ismi, garpta ekseriya bozulmuş şekli ile, Baldach (Baldacco) olarak biliniyordu.

Sonradan hilâfet merkezi olan bu yerin, muhakkak kadîm zamanlardan beri meskûn olduğu muhakkaktır. H. Rawlinson 1848'de, J. Oppert 1853'te, Pognon ve Harper 1889'da, üzerlerinde Buḫtnaṣṣar II.'ın ismi yazılı tuğlalar buldular ki, bunlar, bir kısmı hâlâ bugün de Dicle'nin garp sâhilinde görünen, bir rıhtıma âit idi; krş. H. Rawlinson, *Encycl. Britannica*, II, 234a (bk. mad. BAGHDAD) ve G. Rawlinson, *Herodotus* (London, 1852), I, 513; J. Oppert, *Expéd. scientif.*, I, 92; Harper, *The Academy*, 1889, nr. 877, s. 139. Bu rıhtıma benzeyen yapının bakiyeleri, bugünkü şehrin bir az aşağısında Ḥirr kanalının yakınında bulunmaktadır. Bagdad isminin (Bagdadu şeklinde) kadîm çivi yazılı kitâbelerde bile bulunması faraziyesi, bugüne kadar tahakkuk etmemiştir; çünkü ilk defa olarak, Bâbil kıralı Merodachbaladan I. (m. ö. 1194—1182)'ın bir sınır taşı (*kadurru*) üzerinde görülen (bk. Scheil, *Délég. en Perse*, VI, 1905, s. 31 v.dd.) ve nerede olduğu meşkûk mahâllin ismi Ḥudadu olarak da okunabilir (bk. Streck, *Mitt. der Vorderas. Gesch.*, XI, 227). Bundan başka, İran aslından geldiği muhakkak olan bu isim, bu kadar eski bir devre çıkamaz. Littmann (*Mitt. d. Vorderas. Gesch.*, IX, 28) tarafından, bu ismin Thamut kitâbesinde (Euting, nr. 565) geçtiği hakkında, ileri sürülen mülâhaza da meşkûk görünüyor. Buna mukabil, islâmdan evvelki Bagdad'ın (nisbet ismi şeklinde בגרתאה) Talmud'ta iki defa zikredildiği de, şüphe götürmez; krş. A. Berliner, *Beitr. z. Geogr. u. Ethnogr. Babyloniens im Talmud u. Midrasch* (Berlin, 1883), s. 25. Bir pehlevî metninde (Bakdāt şeklinde) geçmiş olması ihtimâli hakkında, bk. Blochet, *Recueil de Travaux*, XVII, 170.

Batlamyus haritası üzerindeki vaziyetine göre, Θέλβη (Ptol. VI, 1) mevkii, Bagdad'ın bulunduğu yere tevafuk etmektedir. Xenophon'un bahsettiği Σιττάκη (*Anabasis*, 4, 13) şehri de, her hâlde, bu mevkiin pek yakınında bulunmuş olacaktır; krş. H. ve R. Kiepert, *Formae orbis antiqui*, cüz V (1910), s. 6.

Sāmarrā'nın yukarısında, şimdiki Eski-Bagdad [b. bk.]'ın yerinde, yine Bagdad adında, başka bir şehir bulunduğu fikri hatalıdır; ancak son zamanlarda ortaya çıkan bu tesmiye şek-

li, benzerlerine başka yerlerde de rastgelinebilen (krş. mal. Eski-Musul), harâbeleri, civardaki mühim mevkilere göre adlandırmak âdetinden ileri gelmiştir. Bundan başka Bagdad ismi, yakın şarkta, yalnız Urfa'nın cenûb-i şarkîsinde bulunan Tell-Bağdâd (37° şimâl arzının bir az aşağısında)'da görülmektedir; bk. Sachau, *Reise in Syr. u. Mesop.*, s. 216.

Al-Manşûr'un Bagdad şehrini tesis ettiği mahâllin evvelce de tamamiyle gayr-i meskûn bir yer olmadığı fikrinde, arap müellifler de ittifak etmektedir. Bunların civarda, islâmiyetten evvelki devre âit olarak, zikrettikleri bir çok mahâller, tedricen, Abbâsîlerin payitahtı sahasına girmiştir. Bunların, içinde en mühimi, Dicle'nin garp sâhilinde kâin, Bâdûrayâ [b. bk.] nâhiyesine bağlı bir hıristiyan köyü olan Bagdad'dır ki, bu köy, ihtimâl al-Manşûr'un, Tekerlek-Şehri ismi ile, yeni idâre merkezinin nüvesini teşkil etmiş bulunan şehrin yerini işgâl ederek, şehre halk arasında kullanılan kendi ismini vermiştir. En eski mahâllelerin büyük bir kısmı ârâmî hıristiyanlar tarafından işgâl edilmiş olup, burasının sonraları şehrin garp kısmını teşkil eden ve büyük pazar mahallesi olan K a r ḫ ile, bunun şark ve garp civarında bulunması lâzım gelir. Burada sâsânî devrine âit şu köyler zikredilir: B a y ā v a r ī (yahut Banāvarī), S ā l, Ş a r v ā n ī y a, S ü n ā y ā (sonraları *al-'Atîḳa*), V a r d ā n ī y a, V a r ş ā l yahut Varşālâ. Asıl Karḫ (ârâmî dilinde *Karḫā* = „şehir") 'a gelince, bu da ismini, İran hükümdarı Şâpûr II. (309—379)'un ihya ettiği rivâyet olunan, eski bir mevkîden almıştır. Karḫ'ın şimâl-i garbîsinde bir az uzakta yükselen Barāşā kasabasının tarihi de, Abbâsîlerden evvelki devre kadar gider; bu kasaba tedricen Bagdad'ın garp mahâlleleri ile karışmıştır. Barāşā'nın, sonraları al-Ḫarbîya mahâllesi adını alan, şimâl yarısında, al-Manşûr'dan evvel H a ṭ ṭ ā b ī y a ve Ş a r a f ā n ī y a köyleri vardı.

Xenophon'a nazaran, Keyânîlerin Bagdad yakınlarında (Sittak civarı) büyük bahçeleri vardı; nitekim daha sonraki İran hükümdarlarının da böyle bahçeleri mevcut idi. Sâsânî devrine âit böyle iki bahçe üzerine sonradan binalar yapılarak, şehrin Dār 'Umāra b. Ḥamza ve Bustān al-Ḳuss mahâlleleri vucuda getirilmiştir. Sâsânîler, Nahr 'Îsâ ağzı yakınında, sonraları Ḳaṣr 'Îsâ adını alan, bir köşk bina ettiler. Ḳaṣr 'Îsâ ile halife sarayı arasında daha sonraki devirlerde yapılmış olan duba köprünün bulunduğu yerde, daha Sâsânîler zamanında bile, Dicle'nin iki sâhilini birbirine bağlayan bir köprü vardı. İslâmiyetten evvelki devre âit olduğu hassaten kaydedilen diğer bir köprü (*al-ḳanṭara al-'atîḳa*) de şehrin garp tarafında Kûfa kapısının cenûb-i garbîsinde bulunan Şarât kanalı üzerine atılmıştı. Dicle'nin şark sâhili üzerinde inşa edilip, sonraları şehrin yarısını teşkil eden Nahr al-Mu'allā üzerindeki Sūḳ al-Şalāşā ile Muḥarrim mahallelerinden birincisi, ilk defa, 'Omar zamanında iskân edilmiştir. Abbâsîlerden evvelki devre âit olduğu kabûl edilen mahalleler yalnız bu ikisidir. Batlamyus (V, 19)'un Θάλαθα 'si ile bu Sūḳ al-Şalāşā arasında bir münasebet tasavvur etmek, pek de mümkün değildir; çünkü, Batlamyus'un haritasında, bugünkü Bagdad şehrinin bulunduğu yer Θάλαθα'ya değil, Θέλθη ismi ile gösterilen mahâlle tekabül eder [yk. bk.]. Bundan başka, elimizdeki arap kaynakları, sonradan islâm kabristanı ittihaz edilen Ḫayzurānîya'nın, al-Manşûr'dan evvel, ateşperestlere mahsus bir mezarlık olduğunda ısrar etmektedirler. Sâsânîler zamanında inkişaf etmiş olan Bagdad m a n a s t ı r l a r ı n ı n çoğu da islâmiyetten evvelki devirde tesis edilmiş olsa gerektir. Dicle'nin garp sâhilindeki halife sarayı al-Ḫuld'un, eski bir manastırın yerini işgâl etmiş olduğunu yakinen bilmekteyiz; yine Şarât'ın Dicle'ye karıştığı yer civarında bir semtin, daha sonraki zamanlarda bile *al-Dayr al-'atîḳ* adını muhafaza etmesinden anlaşılıyor ki, burası da vaktiyle bir manastır idi. Bagdad şehrinin kurulduğu arâzi üzerinde bu eski meskûn mahâller, hiç bir suretle siyasî veya ticarî bir ehemmiyet kazanamadıklarından, ikinci Abbâsî halifesinin tesis ettiği şehir, haklı olarak, tamamiyle yeniden kurulmuş sayılabilir. Şarkta, bir sülâlenin değişmesi ile, idâre merkezinin de değişmesi, pek sık vukua gelirdi. Bilhassa Abbâsîler için, seleflerinin idâre merkezi olan Emevîler tarafdarı Şam şehrinden vaz geçmek, kat'î bir zarurettî. Zirâ, bir kere, Şam ve Bizans hududuna çok yakın bulunuyordu; sonra, bilhassa Akdeniz'den İndus'a kadar uzanan bir devlet için, pek garpta kalıyor ve çok uzak düşüyordu. Bu sebepten, yeni hükümdar âilesinin, memleketin sıklet merkezini, ehemmiyetsiz ve fakir Suriye'den, tabiî kaynakları ile çok zengin olan, Irak'a nakletmesinin hikmeti kolayca anlaşılır. Irak, islâmiyetin hususiyle iki mühim unsuru olan iranîler ile sâmîler arasında bir intikâl sahası teşkil ettiği cihetle, Bagdad'ın, bu iki islâm camiasının münasebetleri için, birinci derecede mutavassıt rolü oynaması mukadder görünüyordu. Hatırlamak lâzımdır ki, Abbâsî kudretinin kökleri ve istinatgâhları olan horasanlı kıt'alar, İran'a dayanmakta idi; bu itibarla sülâlenin kendi menfaati de, hilâfet merkezinin şarka nakledilmesini icap ettiriyordu; işte bunun içindir ki, yeni merkezin kurulması sâyesinde şark, medeniyet ve siyaset bakımından, tekrar büyük bir ehemmiyet kazanmıştır.

Yeni hânedanın ilk halifesi al-Saffāḥ, payitahtını Fırat kenarında kurdu. Bu zat, islâmların Irak'ı ilk fethettikleri zamandan beri, iki büyük arap şehri olan Basra ile Kūfa'yi kasten merkez yapmamıştır; çünkü bu şehirlerde, bilhassa Kōfa'de, alevî temayüllere uyan taşkın bir halk yaşamaktaydı; Basra ise, üstelik, cenupta bulunduğu için, ülkenin merkezi olmağa müsait değildi. Bu sebepten, al-Saffāḥ, al-Anbār civarındaki al-Hāşimiya [b. bk.]'de ikamet etmeği tercih etti. Halefi al-Manṣūr kendi ismini taşıyan şehri, Kūfa yakınında kurdu ise de, mūteassıp bir şi'î şehri olan Kūfa'nin yakınında bulunmak hoşuna gitmediği için, bu mevkii terketmekten çekinmedi. Al-Manṣūr, hükūmet ve ordusu için, yeni ve elverişli bir yer ararken, nihayet, bir az evvel yukarıda izah edildiği vecihle, büyük Fırat kanalı olan Nehr 'Īsā kavuşağının yukarı tarafında, Bagdad adında bir köy ile, diğer küçük meskūn mahâllerin bulunduğu, Dicle bölgesini intihap etti.

Zâyicenin, halifeye bu iki mevkiin saadet getireceği hakkındaki kehanetinin tahakkuk ettiğini kabūl etmek lâzımdır. Filhakika bundan daha müsait bir yer seçilemezdi.

Payitaht, Dicle ila Fırat'ın birbirine en ziyâde yaklaştığı pek münbit bir sahada ve bir kısmı seyr-ü sefere elverişli bir çok kanallar ile birlikte, bu iki nehrin bir akar su şebekesi teşkil ettiği bir yerde kurulmuştu. Burada Diyālā de Dicle'ye karışmakta ve böylece, yüksek İran yaylalarına girmeği kolaylaştıran, tabiî bir geçit teşkil etmekte idi; bunun içindir ki, eski şark dünyasının beşiği olan bu mıntaka, her zaman bir medeniyet ocağı, ticaret merkezi ve muhtelif memleketlerden gelen yolların kavuşağı olmuştur. Cihan tarihinde rol oynayan, Babylon, Seleucia ve Ktesiphon gibi, muazzam şehirler hep bu mıntakada kurulmuştur; bunlara halef olan yeni hilâfet beldesi de doğrudan doğruya vârisi bulunduğu Ktesiphon şehrinden bir günlük (7 fersah, aş. yk. 40 km.) mesafede bulunuyordu.

Bâbil'in aşağısından geçen Fırat mecrasının, asırlardan beri, tedricen, bataklık hâline gelmesi ve binnetice Basra körfezi ile nehir münakalesinin gittikçe güçleşmesi yüzünden, Selefkiyan devrinden itibaren hükümdarlar ülkenin payitahtını dâimâ Dicle kenarında kurmak mecburiyetinde kaldılar.

Al-Manṣūr, yeni devlet merkezinin temelini 145 (762)'te attı. Irak ve hâricden kütle hâlinde seferber edilen işçi orduları (söylendiğine göre, 100.000 kişi), bir merkez etrafında dâire şeklinde genişleyen bir plâna göre, şehri Dicle'nin garp sâhili üzerinde, 4 senede inşa ettiler. Şehrin tam göbeğinde Bāb al-Ẓahab veya al-Ḳubbat al-Ḫaḍrā denilen **h a l i f e s a r a y ı** ve büyük câmi kuruldu. İnşaatta kullanılan sağlam mâlzeme için, civardaki Ktesiphon şehri harâbelerinden, taş ocağı gibi istifade edilmiş olsa gerektir. Dâirevî nüvesi etrafında şehir, ayrı ayrı mahalleler hâlinde, tecessüs etti ve pek çabuk genişledi. Al-Manṣūr, ahalinin sür'atle artması ile sarayının sıkışık bir vaziyete düşmesi yüzünden, belki de burada kendini pek emniyette göremediğinden, şehrin dâirevî kısmının inşasından bir kaç sene sonra, şarkta Dicle kenarını takip eden eurua hâricinde, ikinci bir saray (al-Ḫuld) inşa ettirdi. Al-Manṣūr, yalnız Bagdad'ın garp tarafı denilen yerin, yâni Dicle'nin sağ sâhili üzerinde inşa edilen şehrin bânisi değil, aynı zamanda, daha sonraları şehrin şark yarısını teşkil eden tarafının da bânisi olmuştur. Bu zat, 151 (768)'de, şehrin şimâl kısmında, oğlu veliaht al-Mahdī için, muhtelif binalar ve ezcümle, al-**R u ṣ ā f a** kasrını inşa ettirdi.

Al-Manṣūr, Bagdad'da büyük bir payitaht tesis etmeği aslâ düşünmemiş, daha ziyâde horasanlı askerleri için Kūfa'den uzakta bir ordugâh tesisine ehemmiyet vermişti. Bundan dolayı şehrin etrafında bulunan arâziyi, akrabalarına, mevlâlarına ve ordu kumandanlarına, timar olarak, dağıttı ve al-Ruṣāfa'nin tesisinde de bu suretle hareket etti. Bu timarların listesi, al-Ya'ḳūbī ile Ḫaṭīb al-Baġdādī'nin eserlerinde görülür.

Al-Manṣūr ile başlayan **B a g d a d t a r i h i**, başlıca **i k i** büyük **d e v r e y e** ayrılır: 1. 500 sene devam eden **A b b â s î** devresi. Bu devirde Bagdad, 55 senelik bir fasıla istisna edilirse, dâimâ hilâfet şehri olmuş, bâzan âlemşumûl bir vüs'at kazanmış olan büyük bir islâm devletinin merkezini teşkil etmiştir; aynı zamanda fikrî hayatın bir merkezi ve ayrıca ön Asya'nın birinci derecede bir ticaret yeri hâline gelen bu şehir, yalnız diğer eyalet şehirlerini gölgede bırakmakla kalmamış, büyüklük, debdebe ve zenginlik bakımından, o zamanki medenî âlemin en mühim beldesi olmuştur. 2. **H i l â f e t i n i n k ı r a z ı n d a n i t i b a r e n, b u g ü n e k a d a r u z a y a n d e v r e**. Bu ikinci devrede Bagdad, İlhanlılardan bâzılarının burada kışlamış olmaları keyfiyeti müstesna, dâimî olarak, sâdece bir eyalet merkezi hâline düşmüştür. Mamafih Bagdad bu hâli ile, türk hâkimiyetinden itibaren, hemen Mısır derecesinde, uzun zaman, en geniş ve en ehemmiyetli bir eyalet (paşalık) merkezi olmuştur. Eyaletin sahası ve binnetice siyasî tesiri haylı azalınca, Bagdad'ın ehemmiyeti de gittikçe ticarî faâliyete münhasır kalmıştır. Bu sahada şehir eski ihtişamının bâzı izlerini zamanımıza kadar muhafaza

etmiştir. [Osmanlı devrinde ve bugünkü Bagdad için bk. ilâve *a* ve *d*]. Bagdad'ın hilâfet merkezi olduğu ilk devreye âit tam tarihini vücuda getirmek, bir çok noktalarda umumiyetle Abbâsîlerin hâkimiyet tarihini yazmak demek olacaktır. Biz burada yalnız mevkiin tarihî tekâmülünü, bir taslak hâlinde, belirtmeğe çalışacağız.

Bagdad'ın en çok inkişaf ettiği devir, al-Manṣūr'un vefatını takip eden ve, daha kat'î bir ifâde ile, al-Mahdī'den al-Ma'mūn'un ölümüne kadar (159—218 = 775—833) geçen, 5 halifenin zamanına tesadüf eder. Al-Mahdī tahta çıktığı zaman, payitaht, eni ve boyu 7—8 km. olan bir sahayı işgâl ediyordu. Bu halife, sarayını Ruṣāfa'ye, yâni Dicle'nin sâhilindeki mahalleye, kaldırınca, bu semt sür'atle inkişaf etti. Zamanın zengin ve nufuzlu âileleri, halifeye tebean, binlerce köle, mevlâ ve tarafdarları ile buraya taşınıp, büyük konaklar inşa ettirdiler. Bunların en muhteşemi, büyük bir nufuz sâhibi olan meşhur Bermekî âilesinin sayfiyesi idi. Bu kasır, Bermekî âilesinin Hārūn al-Raşīd zamanında uğradığı nikbet üzerine, hükümdar hânedanına intikâl ederek, şehrin şark kısmında bir çok binalardan mürekkep muazzam halife sarayının nüvesini teşkil etmiştir. Bagdad tarihinin belki en parlak devresi olan Hārūn zamanının başlangıcında, şehrin şark kısmı, vüs'atçe, garp tarafları ile rekabet etmekte idi.

Hārūn'un vefatından bir kaç sene sonra, oğulları Amīn ile Ma'mūn arasında zuhûr eden taht kavgaları esnasında, Bagdad, 14 ay süren ilk muhasaraya uğradı. Amīn 196 (812) senesinin sonuna doğru, Ma'mūn'un kumandanları olan Harṣama ile Ṭāhir'in kuvvetleri tarafından tamamiyle çevrildi; Harṣama o vakitler alelacele vücuda getirilmiş tahkimat ile müdafaa olunan şehrin şark kısmını çenber içine almıştı; Anbār kapısı önünde ordugâhını kuran Ṭāhir ise, garp kısmını tehdit ediyordu. Bu uzun muhasara ayları, iki düşman kardeşin orduları arasında çarpışmalar, şehir içindeki askerler ile canından bezmiş ahali arasında boğuşmalar, entrikalar ve her türlü ihanetler ile geçti. Bilhassa şehrin garp kısmı, atılan mermilerden zarar gördü; şimâl yarısının (Ḥarbīya denilen mahâl) en büyük kısmı harap oldu. Halife, sonunda, Dicle kenarındaki al-Ḫuld sarayında mahsur kaldı. Bunun üzerine firara teşebbüs etti ise de, esir düştü ve idam edildi (198 başı = 813) ve muhasara da böylece nihayete erdi. O mâmûr hükûmet merkezi bu muhasara yüzünden, tarihinde ilk defa olarak, kül ve enkaz yığını hâline geldi; büyük bir yangın şehrin bir çok semtlerini silip süpürdü ve devlet evrakı tamamiyle mahvoldu; harâbiden bilhassa müteessir olan şehrin garp tarafı, bu felâketten bir daha belini doğrultamadığı gibi, evvelki genişliğini de bulamadı. Bu ilk muhasara hakkında, bilhassa Ṭabarī'de, mufassal mâlûmat vardır (III, 864—925). Sahih topografya tafsilâtını da ihtiva eden bu mâlûmat, bizce bu mesele için en eski kaynak olarak, yüksek bir kıymeti hâizdir. Ayrıca bk. Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 190 v.dd.; Müller, *Der Islam*, I, 501 v.dd.; G. le Strange, *Baghdad*, s. 303, 306 v.dd.

Amīn'in katli, Bagdad'da büyük bir hoşnutsuzluk uyandırdı. Halkın yer yer ayaklanarak izhar ettikleri bu hoşnutsuzluk, Abbâsî emîrlerinden İbrāhīm b. al-Mahdī'nin Bagdad'ı zapt ve takriben iki sene muhafaza eylemesine sebep oldu. Fakat o da askerlerinin ihaneti üzerine, şehri ve idâreyi halife Ma'mūn'a teslim etmek mecburiyetinde kaldı.

Amīn zamanındaki muhasara esnasında, şehrin garp tarafında, Manṣūr'un inşa ettirmiş olduğu orta şehrin tam merkezinde „Altın kapı" 'daki saray ile Dicle kenarında al-Ḫuld sarayı harâp olduğundan, al-Ma'mūn, hükûmetin resmî makarrını şark tarafına nakletti; yukarıda zikrettiğimiz muhteşem Bermekî sarayına geçti ve burayı genişletti. Ma'mūn'un halefi al-Mu'taṣim zamanından (218—227 = 833—842) itibaren, Bagdad, 55 sene müddetle, payitaht olmaktan çıktı; Bagdad'ın 3 günlük bir mesafe yukarısında Dicle üzerinde bulunan ve o zamana kadar ehemmiyetsiz bir eyalet şehri olan Sāmarrā kasabası hayret verici bir sür'atle muhteşem bir merkez hâline geldi. Sarayın Sāmarrā'ya naklinin asıl sebebi bagdadlıların türk ve berberlerden terekküp eden hassa askerlerinin haşin hareketlerinden bizar olmaları idi ve al-Mu'taṣim zamanında dâimî bir ordu teşkil eden bu türk ve berber askerlerinin sayısı, 70.000'i buluyordu. Zâten böyle kalabalık bir garnizonun o zaman Bagdad'da yerleştirilmesi de pek müşkildü. Saray ile hükûmet dâirelerinin başka yere nakli, Bagdad'ın inkişafına pek de mâni olmadığı anlaşılıyor; esasen bu nakil fazla uzun sürmeyen muvakkat bir tedbirden ibaret kalmıştı. Bu devrede Bagdad, ekseriya, nufuzlu bir âile olan Ṭāhirīler'e mensûp vâliler tarafından idâre edilmiştir.

Bagdad'ın ikinci muhasarası, hilâfet tarihinde Sāmarrā devresi denilen bu fasıla esnasında vuku bulmuş ve 251 (865) senesi, hemen hemen bu muhasara ile geçmiştir. Sāmarrā'da hassa askerlerinin zorbalığı gittikçe tahammül edilmez bir hâl aldığı ve bizzat türklerin birbirleri ile saç-saça ve baş-başa geldikleri bir zamanda, al-Musta'īn, ordunun küçük bir kısmı

ile, Bagdad'a iltica etti; bunun üzerine, çoğu Sāmarrā'da kalan türk hassa alayları, al-Musta'īn'in amcazadesi al-Mu'tazz'i halife ilân etti. Al-Musta'īn, alelacele Bagdad'ın şark ve garp kısımlarını bir sur ile çevirir çevirmez, Mu'tazz, kuvvetlerinin başında olarak, eski payitahtı sarmağa başladı. Her ne kadar muhasara edilenler yeni bir türk idaresinin tazyikından korktukları için, nevmidînin verdiği bir cesaret ile müdafaaya koyuldular ise de, korkak ve kararsız olan Musta'īn, nihayet bâzı ehven şartlar ile, mücadeleden ve tahtından vaz geçmeği kabûl etti. Amīn zamanındaki ilk muhasara, Bagdad'ın garp kısmının inkişafına mühlik bir darbe teşkil etmişti; Musta'īn zamanındaki ikinci muhasarada ise, daha ziyâde, şehrin şark kısmı felâkete uğradı. Bu kısmın en mühim semtleri (Ruṣāfa, Şammāsīya ve Muḥarrim) o zaman harap olmuş ve ondan sonra, ancak kısmen, ihya edilebilmiştir. Bu ikinci muhasara için krş. Ṭabarī, III, 1553—1578; Weil, *göst. yer.*, II, 385 v. dd.; Müller, *göst. yer.*, I, 528; G. le Strange, *göst. yer.*, s. 311 v. dd. Gerek bu muhasaradan evvel, gerek sonra Bagdad'da sık sık karışıklıklar zuhûr etti; bilhassa 249 (863), 253 (867) ve 255 (869) senelerinde karışıklıklar ve isyanlar çıktığı kaydedilir. Krş. Weil, *göst. yer.*, II, 381 v. dd., 402 v.dd., 421[1].

Bu esnada Sāmarrā'daki ücretli türk askerleri kumandanlarının, misli görülmemiş tahakkümleri neticesinde, vaziyet, halifeler için, gittikçe tahammül edilmez bir hadde varmıştı. Mu'taṣim'in yedinci halefi Mu'tamid, bu sebepten, Mu'taṣim'in tesis ettiği payitahtı 279 (892) senesinde bıraktı ve kardeşi al-Muvaffaḳ'ın kuvvetli inzıbatı altında bulundurduğu türk ve berberîlerden çekinmeyerek, hilâfet merkezini tekrar Bagdad'a nakletti. O zamandan itibaren Abbâsîlerin inkırazına kadar bu şehir, fasılasız olarak, payitaht kaldı. Halifelerin eski payitahtlarına dönmeleri ile Büveyhîlerin şehre girişleri arasında, yarım asır geçmiştir. Bu müddet zarfında, şehrin şark kısmındaki halifeler sarayı pek ziyâde genişletilmiştir. Mu'tamid'in, sırası ile, halefleri olan Mu'taḍid, Muktafī ve Muḳtadir bu imar işinde en büyük faâliyeti göstermişlerdir. Şark kısmının üçte birini kaplayan ve şehrin diğer kısmından dar bir sûr ile ayrılmış olan saraylar ve bahçeler böylece vucut bulmuştur. Yeni ve kalabalık mahalleler, sarayın bulunduğu geniş sahanın etrafını çabucak kuşatmıştır. Mu'taḍid ile Muktafī'nin azimkâr idareleri altında, Bagdad, tekrar sulh ve âsâyiş içinde, yeni bir inkişaf devresine erdi. Bunların idareleri zamanında türk askerleri de baş kaldırmağa cesaret edemediler. Fakat Muktafī ölünce, halifelerin siyasî ve idârî hâkimiyetlerinin, serî inhitatı başladı. Karışıklık ve bilhassa yangın, gasp ve yağma ile birlikte, askerî isyanlar, payitahtta eksik olmamağa başladı ve bu yüzden şehir refah ve umranını sür'atle kaybetti. (M. Streck.)

334 (945) senesinde, Büveyhîlere mensûp Deylemî Aḥmed Mu'izz el-Davla, Bagdad'ı zapt ile, halifelerin esmânî hükümranlığını ele geçirdi. Bu hâkimiyet bir asır müddetle mezkûr hânedanda kaldı. Bu zat, evvelâ şark mahallelerinin şimâl kısmındaki, eski emîr Mūnis'in sarayına yerleşti; zamanla Mu'izz al-Davla ve onun halifeleri, 251 senesi muhasarasında tamamen harap edilmiş olan bu semtte, müteaddit muhteşem saraylar inşa ettirdiler. Bunlara toptan Dār al-Mamlaka denildi. Al-Manṣūr'un harap olan eski al-Ḫuld kasrının 'Aḍud al-Davla tarafından hastahaneye çevrilmiş olması, bilhassa kayda değer. Büveyhîlerin temayülleri sık sık isyan hareketlerine sebep oluyordu. Zira, garp tarafındaki al-Karḫ banliyösünün ahalisi, umumiyetle, şi'îliğe temayül gösterdikleri hâlde, şehirde diğer mahalleler halkının çoğu sünnî idi. Büveyhîlerin şehri tekrar mamur bir hâle getirmeğe muvaffak olamamalarına, bu vaziyet de müessir olmuştur. Fakat bu yolda sarfedilen emeklerin boşa gitmesinin asıl sebebi, 'Aḍud al-Davla'nın 372 (983)'deki ölümünde, bu hânedanın kudretini kaybetmesi, âile uzuvlarının birbirlerine karşı mücadeleye atılmaları ve bu arada, Bagdad'ın bir çok defa bu mücadelelerden müteessir olmasıdır. Şehirde ekseriya anarşi hüküm sürüyordu. Sünnîler ile şi'îler ve türkler ile deylemliler arasında kanlı kavgalar çıkması, her gün olagan şeylerdendi ve halk, bu karışıklıklardan istifâde ederek, dâimâ soygunculuk ve yağmadan geri durmuyordu. Bu karışıklıklar, ancak halife al-Ḳā'im bi-Amri 'llāh'ın veziri İbn al-Muslima'nın, selçukî Tugrul Bey'i imdada çağırması ve Tugrul Bey'in de, 447 (1055)'de Bagdad'a girmesi ile nihayete erdi. Her ne kadar bir kaç sene sonra, 450 (1059)'de, al-Basāsīrī, Fâtimî halifesi için Bagdad'da hutbe okutmuş ve Abbâsî halifesi şehri terketmek mecburiyetinde kalmış ise de, bu muvakkat bir hâdise olmuştur; zirâ bir sene sonra, Tugrul Bey tekrar şehre doğru yürüyünce, al-Basāsīrī şehri terke mecbur kaldı ve orada Selçukluların kuvvetli himâyesi altında, halife al-Ḳā'im tekrar makamını işgâl etti. Bu Selçuklu hükümdarları, temelli olarak, Bagdad'da ikamet etmediler; bizzat Alp Arslan bu şehre hiç uğramadı; bununla beraber, şehirde âsâyişi tanzime memur olan askerî bir kumandanları vardı. Bagdad'a sık sık gelmiş olan Malikşāh, hayatının son senelerinde, burasını kışlak yapmağa niyet

etti. Bu maksatla ikamet ettiği Büveyhîlerin sarayını tâmir ve tevsi ile büyük bir câmiin (Câmi' al-Sulṭān) temellerini attırdı. Bu câmi hükümdarın vakitsiz ölümü yüzünden, ancak bir çok sene sonra, 524 (1130)'te bitirildi. Bu zamanda, daha bir çok şehirlerde olduğu gibi, Bagdad'da da bir çok medreseler açıldı; bunların içinde meşhur vezir Niẓām al-Mulk tarafından 457 (1065)'de kurulmuş olan Niẓāmīya medresesi, az zamanda büyük bir şöhret kazandı. Bu bina Bagdad'ın şark mahallesinin cenup kısmında ve Dicle'ye yakın bir yerdedir.

Halife al-Muḳtadī (467—487=1075—1094) ile al-Mustaẓhir (487—512=1094—1118), yeni binalar yaptırmak hususundaki faâliyetleri ile temayüz ettiler. Al-Mustaẓhir, bilhassa hilâfetinin başlangıcında, Bagdad'ın şark kısmındaki halifelerin oturduğu, Ḥarîm teşmiye edilen, mahalle ile ona bitişik olan sahaları bir sûr ile çevirtti; bu sûr, heyet-i umumiyesi ile, geçen asırda Midhat Paşa zamanına kadar kalmış olan sûra tekabül eder. İbn Ḥavḳal'a göre (nşr. de Goeje, s. 164, not *e*; krş. İbn al-Aṯîr, nşr. Tornberg, XI, 260), 568 (1173) senesinde, bu sûr, halife al-Mustaẓî tarafından inşa edilmiş olsa gerektir. Mamafih bu işe başlayan, her hâlde halife al-Mustaẓhir'dir. Bir kaç sene sonra (581=1185) bu sûru tasvir eden İbn Cubayr (nşr. de Goeje, s. 229), bunun 4 kapısı olduğunu söyler; bu kapılar, şimâlde Dicle tarafından başlayarak: 1. Bāb al-Sulṭān (bugünkü Bāb al-Mu'aẓẓam); 2. Bāb al-Ẓafarîya (bugünkü Bāb al-Vusṭānî); 3. Bāb al-Ḥalba (bugün örülmüştür; aş. bk.); 4. Bāb al-Başalîya (bugünkü Bāb al-Şarḳî, Niebuhr'da Ḳaralog Ḳapu = Ḳarañlık ḳapu).

Abbâsî hilâfetinin son iki asrı, Bagdad'da oldukça sâkin geçmiştir. Vakıa 466 (1074), 554 (1159) ve 614 (1217) senelerinde olduğu gibi, sık sık vukua gelen yangınlar ve ara sıra tahripkâr feyezanlar vukû bulmuş, karışıklıklar ve halkın ayaklanması gibi hâller de olmuştu; ara-sıra zorbalar ve haydutlar etrafa dehşet salıyorlardı; fakat, Bagdad bu devirde yalnız bir defa, selçuk hükümdarı Muḥammed II. tarafından ciddî bir muhasaraya uğradı (551 = 1157). Bunun tafsilâtını, bu muhasaraya bizzat şâhit olan meşhur münşi ve müverrih 'İmâd al-Dîn [b. bk.] bize anlatmaktadır (krş. *Recueil de textes relatifs à l'hist. des Seldjouc.*, II, 246—255). Nihayet sultan, bir netice elde edemeden, çekilip gitmek mecburiyetinde kalmıştı.

Son halifelerden ikisi tarafından yapılan binalar, bugüne kadar kalmıştır. Evvelâ halife al-Nāṣir li-Dîn Allāh, 618 (1221)'de Bāb al-Ḥalba'yi tâmir etmiş ve bir kitâbe ile süslemiştir. Bu kitâbeden ilk defa bahseden, Niebuhr olmuştur; sonradan da Mittwoch (*Jahrb. der klg. preuss. Kunstsammlungen*, XXVI, s. 19) ve M. van Berchem (*Archaeologische Reise in Euphrat- und Tigris-Gebiet, Arabische Inschriften*, s. 35) tarafından tetkik edilmiştir. Van Berchem, bu münasebetle, dikkate şâyân bir kabartmadan tafsilâtı ile bahseder ki, bu kabartma, kuleye açılan ve bugün örülmüş olan medhâl üzerindeki sivri beyzî kemerlerin her iki yanını süslemektedir. Bu kabartmaya bakılarak kapıya, şimdiki Bāb al-Ṭalism („tılısım kapısı") denilmiştir. 36. halife al-Mustanṣir bi 'llāh da bir medrese inşa ettirmiştir ki, yine Niebuhr tarafından bahsedilen bir kitâbeye nazaran, 630 (1232/1233) tarihinde inşa edilmiştir; krş. M. van Berchem, *göst. yer.*, 43. Bu bina, şimdi de doğrudan doğruya Dicle kenarında ve kayıklar üzerine kurulu köprünün yanında olup, gümrük binası olarak kullanılmaktadır. Kitâbenin büyük bir kısmı, şüphesiz ki, kaybolmuş ve yerine yeni bir kitâbe konmuştur. 633 (1235/1236) tarihli diğer bir kitâbe de yine aynı halifeye âittir; bu kitâbe bugün artık mevcut olmayan Câmi' al-Ḫulafā 'nın üzerinde idi. Bugün hâlâ mevcut bulunan meşhur Sūḳ al-Ġazl minaresinin bu câmiye âit olması pek muhtemeldir (fotograf için bk. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum pers. Golf*, II, 240). Bu câmi, anlaşılan, al-Mustanṣir tarafından inşa değil, sâdece tâmir ettirilmiş olup, şehrin ortasında ve Mustanṣirîya şarkındaki, şehrin başlıca câmilerinden biri olan ve halife al-Muḳtafî tarafından 289—295 (902—907)'te inşa ettirilen Câmi' al-Ḳaṣr olsa gerektir. Krş. G. le Strange, *göst. yer.*, 252 v.d.

Hulagu, muharrem 656 (kânun II. 1258) tarihinde, moğul ve türk kuvvetleri ile, şehrin sûrları önüne geldi; son halife al-Musta'ṣim bi'llāh, 4 safer (10 şubat)'de kayıtsız ve şartsız teslim olmak mecburiyetinde kaldı. 10 gün sonra, halife, âilesi efradından bir çoğu ile birlikte, öldürüldü; şehir ise yağma edildikten sonra yakıldı. Fakat Hulagu, şehri kendisine payitaht yapmak istediğinden, burası, zapt etmiş olduğu diğer şehirler gibi, tahrip edilmedi. Bilakis en çok zarar görmüş olan bir kaç bina ve bu arada yukarıda ismi geçen Câmi' al-Ḳaṣr yeniden tâmir edildi.

Moğulların fethinden itibaren, Bagdad tarihinin burada yalnız ana hatları çizilecektir. Bu şehir, 740 (1339/1340) tarihine kadar Irak-i arab'ın eyalet merkezi olarak İlhanlılar devletine veya Hulagu sülâlesine âit bulunuyordu. Bu devirde şehir, meşhur seyyah İbn Baṭūṭa tarafından, 727 (1327)'de, ziyaret edilmiştir. Bu seyyah şehire âit izahatın mühim bir kısmını (*Voyages*, tab. Paris, II, 100 v.dd.) maat-

teessüf İbn Cubayr 'den iktibas etmiştir. Ḥamd Allāh Mustavfī (740=1339) 'nin tasvirleri de bu zamana âittir. 740'ta Ḥasan Buzurg [b. bk.] müstakil bir hükümdar olarak, Bagdad 'da istiklâlini ilân etmiş ve Calā'irli hanedânını kurmuştur. Orada yaptırdığı medrese, ancak oğlu Uvays zamanında, muhtemel olarak 758 (1357) 'de, tamamlanarak emîr Mircān isminde birine izafetle Mircāniya tesmiye edilmiştir. Bu bina, bugün de mevcut olup, üstündeki kitâbelerin bir kısmı evvelce Niebuhr ve tamamı ise, van Berchem (*göst. yer.*, 45 v.dd.) tarafından neşredilmiştir.

Calā'irli hâkimiyeti ancak 1410 tarihine kadar devam etmiş ve bu müddet zarfında Bagdad iki defa Timur tarafından zaptedilmiştir; ilk defasında (795=1392/1393) bu istilâdan ucuz kurtulan şehir, ikinci defasında (803=1401) katl-i âma ve harâbiye uğradı ve bir çok hususî evler ve resmî müesseseler tahrip edildi. Timur 'un vefatından sonra (807=1405), Calā'irli Sulṭān Aḥmed Bagdad 'a döndü ve Timur tarafından tahrip edilen sûrları, mümkün mertebe, tâmir ettirdi; fakat 813 (1410) 'te Karakoyunlu emîr Ḳara Yūsuf tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Karakoyunlular şehire sâhip oldular ve 872 (1467/1468) tarihine kadar Akkoyunlular, Uzun Ḥasan idaresinde, Karakoyunluların yerine geçinceye kadar, burasını muhafaza ettiler. [Kara Yusuf 'un oğulları arasında vukū bulan mücadeleler, şehrin yeniden harâp olmasına sebebiyet vermiştir].

b. BAGDAD 'IN TOPOGRAFYASI.

Yukarıki tarihî mâlûmattan anlaşılıyor ki, Dicle 'nin şark sâhilinde olan bugünkü Bagdad, Abbâsî hilâfetinin son senelerindeki genişliği hâiz bulunmaktadır. Fakat şu da var ki, o sırada şehrin ayrıca bir takım dış mahalleleri vardı ve bunlar bugün al-Mu'aẓẓam denilen ve Abū Ḥenīfa ile diğer bir çok islâm büyüklerinin mezarlarının bulunan noktaya kadar uzanarak, birbirinden yangın yerleri ile ayrılmış bulunuyorlardı. Bagdad 'ın en eski mezarlıklarından biri de burada idi. Ḫalife Hārūn al-Raşīd 'in anasının ismi olan Ḥayzurān adını taşıyan bu mezarlığa, daha sonraları, halifeler de defnedilmiştir. Bunun cenubunda eski şehir, yâni al-Ruṣāfa veya 'Askar al-Mahdī vardır ki, burada al-Mahdī 'nin sarayı ve halifeler zamanında şehrin başlıca câmilerinden biri olan al-Ruṣāfa câmii bulunuyordu. Bu semte şarktan ve cenuptan al-Şammāsiya, Dār al-Rūm ve al-Muḥarrim mahalleleri bağlanmakta idi. Al-Muḥarrim mahallesinde Büveyhîler Dār al-Mamlaka adındaki saraylarını inşa etmişlerdi. Selçuklu sultanları da, Bagdad 'da bulundukları müddetçe, burada ikamet ederlerdi. Malikşāh yukarıda ismi geçen ve büyük bir câmi olan Cāmi' al-Sulṭān 'ı burada yaptırdı. Fakat ne bu binadan, ne de al-Ruṣāfa câmiinden, moğul istilâsını atlatmış olmalarına rağmen, bugün hiç bir iz kalmamıştır. Bu mahalleler birbirinden takriben yarım saat mesafede bulunan al-Mu'aẓẓam ile şimdiki Bāb al-Mu'aẓẓam arasındaki sahayı işgâl ediyorlardı. Şehrin bugünkü şark kısmında, bidayette halife sarayları (Dār al-ḫilāfa) bulunmakta idi. Bu saraylar, bermekîlerden Ca'far [b. bk.] 'in kasrının arsası üzerine inşa edilmişti. Al-Ma'mūn, halife olmadan önce, bu kasrı tasarrufuna geçirmiş bulunuyordu. Ancak Sāmarrā 'dan avdetten sonra Abbâsîler, yine burada oturmağa başlayıp, bir çok saraylar inşa ettirmişlerdi ki, bunlar arasında Ḳaṣr al-Tāc en muhteşemi idi. Binanın inşasına al-Mu'taẓid zamanında başlanmış ise de, ancak oğlu ve halefi al-Muḳtafī tarafından bitirilmiştir. Al-Muḳtafī Bagdad 'ın şark yakasındaki üçüncü büyük câmiin (tarih sırası ile ikinci; Cāmi' al-Ḳaṣr) de bânisidir. Tāc, Dicle sâhilinde bulunuyordu ve feyezana karşı duvarla çevrilmiş bir sed ile mahfuzdu. Bunun yanında al-Muḳtafī, Ḳubbat al-Ḥimār („eşek kulesi") 'ı inşa ettirdi. — Buraya böyle bir ismin verilmesine sebep, binanın bulunduğu tepeye, hafif bir yokuştan eşek sırtında çıkılabilmesidir. — Bu yapı tarzı eski ziguratları hatırlatmaktadır. Sāmarrā harâbelerinde ve hattâ Bagdad 'da hâlâ mevcut Şayḫ 'Omar al-Suhravardī (ölm. 632=1234; krş. v. Oppenheim, *göst. yer.*, s. 246) türbesi bu tarz yapının diğer misâllerini teşkil eder. Al-Muḳtadir zamanında 23 kadar bulunduğu söylenen bu türlü binalar, hayvanat bahçeleri, binicilik mahalleri v.s. gibi müştemilâtı ile birlikte, Ḥarīm denilen başlı başına bir şehri vucuda getirmekte idi. Ḫaṭīb al-Baġdādī (nşr. Salmon, s. 49 v.dd., 132), al-Muḳtadir zamanında (305 = 917/918) bir Bizans sefaret heyetinin kabûlü vesilesi ile, bize bu şehir hakkında mufassal mâlûmat vermektedir; krş. G. le Strange, *JRAS*, 35 v.dd. Bu Ḥarīm baştanbaşa bir duvar ile çevrilmişti; yedi kapısı olan bu sûr, bütün şarkî Bagdad 'ın takriben üçte birini çeviriyordu. Daha mufassal mâlûmat almak istenilirse, G. le Strange 'in *Baghdad* 'ındaki bu şehre âit fasıl tavsiye edilir. Asırlar geçtikçe, tabiatiyle, burada büyük değişiklikler olmuş ve msl. Tāc ile Ḳubbat al-Ḥimār, 549 (1154) yangınında harâbiye uğramıştır.

Daha eski olan garbî Bagdad 'da, bir kaç türbeden başka, hemen hiç bir şey kalmamıştır; bu türbeler ilk şekilleri ile zamanımıza kadar kalmamış olmakla beraber, tekrar asıl yerlerinde inşa edildikleri için, ne de olsa, şehrin topografyası bakımından, mühimdir. Bu türbeler şunlar-

dır: Ma'rūf Karḫī türbesi, şi'îlerin büyük bir ziyaregâhı olan Kāẓimēn (Kāẓimayni, yâni 7. imam Mūsā al-Kāẓim; ölm. 183 = 799) ile 9. imam Muḥammed al-Cavād (ölm. 220 = 835) türbesi. Hārūn al-Raşīd 'in 206 (831) 'da ölen karısının adına nisbet edilen Zubayda mezarı burada mevzuubahs olmaz; zira onun mezarı, İbn al-Aşīr (nşr. Tornberg, 9, 395) 'in kat'î şahadetine göre, bugün gösterilen yerde değildi. Bu mezarın üstünde olup, Niebuhr tarafından bildirilen ve bu hataya sebep olan kitâbe ancak 1131 (1718) senesine âitti. Diğer bâzı mezarlar ile Kılıç Arslan tarafından yaptırılan ve 584 (1188) tarihli bir kitâbe taşıyan tekkeyi bir kenara bırakabiliriz.

7—8.000 kişilik nüfusu ile oldukça mühim bir mevki olup, Bagdad 'a tramvayla bağlanmış olan Kāẓimīya 'deki Kāẓimīya türbesi, Dicle 'nin sağ kıyısında ve al-Mu'aẓẓam [yk. bk.] mevkii karşısındadır. Vaktiyle, burada, Bāb al-Tibn („saman kapısı") civarında kureyşîlerin mezarlığı bulunuyordu. Kāẓimīya 'deki şi'î türbesi zaman ile sık sık harap olmuş ve yeniden tâmir edilmiştir. Bugün burada, XIX. asrın başında inşa edilen 4 minare ve 1 saat kulesi ile bezenmiş bir câmi vardır. Kubbe ve minareleri altın yaldızlı olup, büyük revakı en nefis çiniler ile süslenmiştir. Bu ziyaretgâha her sene pek çok şi'î gelir. Mamafih sünnîlerin de, garbî Bagdad 'ın şimâl tarafında Abbâsîler devrinde çok tazim ve tebcil edilen, bir ziyaretgâhları vardı: Bāb-i Ḥarb yakınında İmam Aḥmed b. Ḥanbal 'in merkadi. G. le Strange 'e göre türbe, bulunduğu mahallenin mahvolması ile, ortadan kaybolmuş ve o zamandan itibaren de, oğlu 'Abd Allāh 'ın Dicle sâhilindeki mezarı, yanlış olarak, babasının mezarı zannedilmiş, bu hâl Dicle 'nin taşması ile, sular türbeyi süpürüp götürünceye kadar devam etmiştir. Garbî Bagdad 'ın müntehası ile eski al-Manşūr şehri arasındaki sahayı, başlıca, şarkî Bagdad 'daki al-Ruṣāfa mahallesinin karşısında bulunan, al-Ḥarbīya mahallesi mevkii işgâl etmekte idi. Filhakika burada muhtelif zamanlarda isim değiştiren diğer bir çok mahalleler de vardı ki, bunları burada zikretmek mümkün değildir. Velhâsıl Bagdad 'ın bu kısmındaki mahalleler, birbirlerinden geniş yangın yerleri ile ayrılmış dış mahalleler manzarası almakta gecikmediler.

Eski al-Manşūr beldesinin ne (Madīnat al-Salām, al-Zavrā') kapısından, ne de duvarından iz kalmıştır. Bütün teferruatı, bilhassa al-Ya'ḳūbī ve Ḫaṭīb al-Baġdādī gibi, arap müelliflerince tesbit ve tasvir edilen bu şehir, şâyân-ı dikkat derecede orijinal bir plâna göre inşa edilmişti. Bu hususta fazla mâlûmat almak isteyenler G. le Strange 'ın eserine (ilk fasıllar) müracaat etmelidir. Bütün bu şehrin hiç bir iz bırakmadan ortadan kalkmasına hayret edilmemelidir; zira Abbâsîlerin Sāmarrā 'dan avdetlerinden sonra, saray şehrin şark kısmına nakledilmiş, büyük câmi müstesna olmak üzere, sûrların ve diğer umumî binaların muhafazası ile esaslı surette meşgûl olunmamıştır. Feyezanlar, yangınlar, muhasaralar ve halkın zaman zaman ayaklanması ile harap olan yerler bir daha yapılmamış ve şehir gittikçe tenhalaşmıştır. Bāb al-Başra semti en çok dayanmış ve 656 'dan evvelki asırlarda al-Manşūr şehrinden kimse bahsetmezken, Bāb al-Başra 'nın adı geçmiştir.

Al-Manşūr şehrini garptan ve cenuptan çepe çevre saran muhtelif mahâller, ilk Abbâsîler zamanında, ticaret ve sanayi mıntakalarını teşkil ediyordu. Şarât ve Nahr 'Īsā gibi, burada Dicle 'yi Fırat ile birleştiren bir çok kanallar sayesinde buranın vaziyeti bilhassa müsait bulunduğundan, pek çabuk faâl ve çalışkan halk ile dolmuştur. Bagdad 'ın tarihinde sık sık ismi geçen ve şi'î ahalinin komşu mahalleler ve bilhassa Bāb al-Başra halkı ile sık sık kanlı kavgalara girişmiş olan al-Karḫ mahallesi burada idi. Mamafih bu mahalle zamanımıza kadar kalmıştır. Garbî Bagdad 'a türkler, yakın zamana kadar, Karşı-yaka (arap. *Hadāk al-cānib*) demekte idiler.

Eskiden olduğu gibi bugün de Dicle 'nin iki sâhilini birbirine, tombazlar üzerinde kurulmuş köprüler bağlamaktadır. Fakat bunların yeri ekseriya değişmiştir.

Bibliyografya: al-Ya'ḳūbī, *Kitāb al-buldān* (de Goeje, *Bibl. Geogr. Arab.*, VII); İbn Serapion, *Description of Mesopotamia and Baghdad*, nşr. ve trc. G. le Strange (*JRAS*, 1895); al-Ḫaṭīb al-Baġdādī (G. Salmon, *L'Introduction topographique à l'histoire de Bagdâdh*); İṣṭaḫrī, İbn Ḥavḳal ve al-Muḳaddasī (nşr. de Goeje), *Bibl. Geogr. Arab.*, I, II ve III; al-Belāẕorī (nşr. de Goeje, 294 v. dd.; Benjamin von Tudela, *Itinerarium* (nşr. Adler, *Jew. Quart. Review*, 1905, s. 293 v. dd., 514 v.dd.); İbn Cubayr (nşr. de Goeje), 217 v.dd.; Yāḳūt, *Mu'cam*, Baġdād ve diğer bir çok maddelerde; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll); İbn Baṭūṭa, *Riḥla* (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), II, 100 v. dd.; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (tab. Bombay; krş. *Siasset nameh, Supplément*, nşr. Schefer, 146 v.dd. v.s.); Tavernier, *Les six voyages* (Utrecht, 1712); C. Niebuhr, *Reisebeschreibang*, II, 293—329; Ritter, *Erdkunde*, XI, 790—924; J. F. Jones, *Memoir on the province of Baghdad* (*Selections from the records of the Bombay Government*, 43, yeni ser., 304 v.dd.); Rousseau, *Description du Pachalik de*

Baghdad; v. Kremer, *Culturgeschichte*, II, 47 v. dd.; M. Streck, *Die alte Landschaft Babylonien*; G. le Strange, *Baghdād during the 'Abbāsid Caliphate*; Cuinet, *La Turquie d' Asie*, III, 89 v.dd.; v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum persischen Golf*, II, 236 v.dd.; E. Aobin, *La Perse d'Aujourd'hui*, 405 v.dd.; Sarre ve Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet*.

Şehrin tarihi için, evvelce zikredilenlerden başlıca Ṭabarī, Ya'ḳūbī ve İbn al-Aṯīr'in vekayinâmeleri karşılaştırılmalıdır. Bundan başka bk. bir de *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjouc.*, 2 cild; Raşīd al-Dīn, *Hist. des Mongols* (nşr. Quatremère); Abu 'l-Farac, *Chron. Syriacum* v.s. Daha sonraki zamanlar için: C. Huart, *Histoire de Bagdad dans les temps modernes* ile bu müellif tarafından methâlde bahsedilen kaynaklar.

c. Osmanlılar devrinde Bagdad.

XVI. asrın ilk yarısında osmanlı idâresi altına giren Bagdad, Dicle'nin sol sâhilinde, eski sûrları içinde ve şibih münharif şeklinde bir şehir olup, şehrin şark sâhilinde karşı yakadaki Kuşlar kalesi Bagdad'ın şimâl-i garbîsinde ve Bagdad tarafında A'ẓamīya ile buna mütenazır olarak, karşı yaka tarafında Kāẓimīya kasabaları bulunmakta idi. Bagdad'ın etrafını çeviren ve tuğladan yapılmış bulunan sûrların uzunluğunu, Kâtib Çelebi (*Cihannümâ*, İstanbul, 1145, s. 459 v.d.) 12.200 zirâ olarak göstermekte ve Evliya Çelebi (*Seyahat-nâme*, İstanbul, 1314, IV, 416) ise, bunların, üzerinde yürüyerek ölçmek suretiyle, 28.800, hendeğin dışından hesaplamak üzere de, 30.000 adım olduğunu kaydetmektedir. XIX. asrın başlarında Bagdad'ı ziyâret eden W. Heude (*Voyage de la côte de Malabar à Constantinople*, Paris, 1820, s. 253) ise, şehrin muhitini 7 mil tahmin eylemektedir.

Bagdad'ın Dicle sâhilinde „tîr kavsi şeklinde tûlü 2 mil" olan duvarlarını nehir yalayarak geçiyor, kara taraflarını da Dicle'den gelen su ile dolu hendekler çeviriyordu (*Cihannümâ*, s. 458). Yüksekliği 60, bedenlerinin genişliği 10—15 zirâ olan ve iç yüzü kemerli bulunan Bagdad sûrlarında bir çok kuleler vardı ki, bunların adedi hakkında müverrih ve seyyahlar muhtelif rakamlar veriyorlar. Hammer, Kanunî Sultan Süleyman'ın Bagdad'ı fethinden bahsederken, bu kulelerin adedini 150 ve Murad IV.'ın seferini anlatırken de, Nuri *Tarih*'ine istinâd ile, 211 olarak göstermektedir. Kâtib Çelebi, sûrların her parçasında ne kadar kule bulunduğunu ayrı ayrı tesbit ettikten sonra, mecmuunun 163'e bâliğ olduğunu (*Cihannümâ*, 459) söylemekte, yine Hammer (IX, 330, not 1), J. M. Kinneïr (*Geographical Memoir*, London, 1818)'den naklen, XIX. asrın bidayetinde Bagdad sûrlarında 17 büyük ve 13 küçük kulenin mevcudiyetine işaret etmektedir. Eldeki eserler bâzı mühim kulelerin adları ve mevkileri hakkında mâlûmat verdiğinden, Bagdad sûrlarında A'ẓamīya kapısı yakınında Sultan Süleyman, Hasan Paşa, Sabuncular ve Çavuş kuleleri, Şaylı Şihâb al-Dīn civarında Küçük Hasan Paşa tabyesi, Ak-kapı, Burc-i Acem, Karanlık-kapı kuleleri, Zülfikar tepesinde „Tabye-i azîm" ile bunlardan başka Yassı kule, Çıgala-zâde kulesi, Melek Paşa ve Musa Paşa tabyeleri bulunduğunu ve bunların toplar ile müceẖhez olduğunu öğreniyoruz. Sûrların 5 büyük kapısından biri şimâl-i garbîde ve Dicle'den 700 zirâ mesafede A'ẓamīya kapısı (Bāb al-Mu'aẓẓam, eski Bāb al-Sulṭān), diğerleri şarkta Akkapı (Bāb al-Vusṭānī, eski Bāb al-Ḫorāsān veya Bāb al-Ẓafarīye), yine aynı tarafta Murad IV.'ın şehre girdiği ve sonra ördürdüğü Tılsım kapısı (Bāb al-Ṭilsim, eski Bāb al-Ḥalba), cenûb-i şarkîde Karanlıkkapı (eski Bāb al-Yaşalīya veya Bāb al-Ḥalac) ile Dicle kenarında şehri karşı yakaya bağlayan köprünün karşısında Cesir kapısı (Bāb al-Cisr) olup, daha başka bir takım „oğrın" kapılar da mevcuttu.

Bagdad sûrları ile kalesinin osmanlılar zamanında mükerreren tâmir edildiği ve yeni ilâveler yapıldığı anlaşılıyor. Ezcümle Murad IV. şehri fethettikten sonra, harap bir hâlde bulunan sûrlar ile kale tâmir olunmuş ve daha sonra Derviş Mehmed Paşa Burc-i 'Acem civarında 3 kule, Bazirgân Ahmed Paşa da 2 kule binâ ettirmiş, XIX. asırda ise, pek harap bir hâle gelen sûrlar da, Kölemen vâlilerinden Büyük Süleyman Paşa (1779—1802) tarafından, yeniden yaptırılmıştır. Bagdad sûrları, kuvvetli bir topçuya dayanacak sağlamlıkta değilse de, şehri müteaddit muhasaralara karşı koruduğu ve aşâir tecavüzünden masun bulundurduğu muhakkaktır (*Gülşen-i ḫulefâ*, tür. yer; *Fezleke*, II, 208; Ḥāvī, *Dawḥat al-wuzarā'*, Bagdad, 1246, s. 118; F. de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1829, II, 87). Sûrlar, içinde boş sâhaları epeyce çok olan şehrin genişlemesine mânî olduğu düşüncesi ile, vâli Midhat Paşa tarafından, yıktırılmış ve bu vaziyet ahali arasında aşâir hücumu korkusunu ve feyezan zamanlarında Dicle sularının şehre yayılması tehlikesini tevlit etmiştir (Âli Bey, *Seyahat jurnalı*, İstanbul, 1314, s. 63). Bagdad'ı karşı yakaya bağlayan ve birbirine zincir ile merbut 30—40 tombazdan mürekkep olan ve geceleri orta yerinden açılan köprünün etrafı, şehrin en mâmûr yeri idi. Köprü civarı müteaddit kahvehâneleri ile halk için bir ge-

zinti yeri teşkil eder, zenginlerin ikametgâhları Dicle boyunu doldururdu. Bagdad'ın şehre bâkim bir vaziyette bulunan iç kalesi, Dicle nehri ile A'ẓamiya kapısının teşkil ettiği zâviyede tuğladan bir yapı olup, içinde askere mahsus odalar (kışla), cephânelik, erzak depoları ve hazine bulunur; bunlardan başka, toprakla örtülü bir takım evler ile ilk bânisi Kanunî Süleyman olan Murad IV. câmii görülürdü (*Cihannümâ*, s. 409; Evliya Çelebi, IV, 419). 1616'da şehri ziyâret eden Pietro della Valle (*Voyages*, II, 212), Bagdad paşalarının kelede ikamet ettiğini söylemektedir. Dicle kenarında ve iç kalenin ittisâlinde vâlilere mahsus olan saray, nehre bakan kasırlar, divanhâneler ve köşklerden başka, tertipli bir surette dikilmiş turunç, limon ve servi ağaçları ile dolu ve havuzlu bahçesi ile birlikte, lâtif bir manzara arz ediyordu. XVII. asrın ilk yarısında, Bagdad bir müddet iranlıların elinde bulunduğu sırada, vâli Bektaş Han'ın bir saray ve bahçe yaptırdığı ve istirdattan sonra, ilk osmanlı vâlisi Küçük Hasan Paşa'nın bu saraya yerleştiği düşünülecek olursa, Bagdad'daki paşa sarayının Bektaş Han tarafından yaptırılan bina olduğu anlaşılır. Daha sonra, buna ilâveler yapılmış ve nihayet pek harap bir hâle geldiğinden Büyük Süleyman Paşa, eskisini yıktırıp, yeniden yaptırmıştır ki, bu bina Davud Paşa vak'asında çıkan isyanda yanarak, hemen hemen onun yerine hükûmet dâiresi bina edilmiştir.

Sûrları aşan müzeyyen câmi ve türbe kubbeleri, minâreleri, içinde ve etrafındaki hurma ağaçlıkları ile uzaktan pek güzel bir görünüşü olan Bagdad'ın sokakları dar, eğri-büğrü ve kaldırımsızdı. Ekseriya iki katlı olarak yapılan evlerinin sokak tarafına penceresi yoktur; halk sıcaktan gündüzleri yer altında yapılmış serdâblarda oturur; şehrin şarkına, sûrlardan tarafa gidildikçe, evler seyrelir; hurma, nar ve limon ağaçlarını ihtivâ eden bahçeler görülürdü. Bagdad'ın en canlı ve işlek semti, çarşı ve pazarları ile meydanları idi. Bu ticaretgâh şehri görenler, onun zengin çarşı ve banlarından sitayişle bahsetmektedirler. Eskiden beri Hind ve İran gibi memleketler ile münasebette bulunan Bagdad, Ümid burnu yolunun keşfinden sonra, ehemmiyetini bir az kaybetmekle beraber, Süveyş kanalının açılmasına kadar, yine ticaretini muhafaza edebilmiş; kervanlar ile eşya nakliyatı devam ettiği gibi, tezgâhlarında ipekli ve pamuklu kumaşlar, bâzı silâhlar, altın kakmalı demir mâmûlâtı, saraciye eşyası yapılmakta, Osmanlı toprakları ve garp memleketleri ile İran ve uzak Asya arasında bir seyahat menzili teşkil eylemekte bulunmuştu. Bu itibarla han ve bedestanlarının mükemmel olacağı tabiî idi.

Dicle'nin sağ sâhilinde, Bagdad'ın karşısında, etrafı sûrlar ile çevrili olan ve kapısı köprü başında bulunan Kuşlar kalesi, kadîm şehrin Karḫ adlı kısmında idi. Büyük Süleyman Paşa tarafından tamamen tâmir edilen bu kalenin içinde ve dışında çarşı, câmiler ve evler mevcut ise de, bu semt, mâmûriyet bakımından, Bagdad'a nazaran, geri idi. Bagdad civarındaki A'ẓamiya kasabasının kalesi, Kanunî Sultan Süleyman tarafından bina edilmiş olup, bu kasaba ile şehrin arasında düz saba baştan başa hurmalıklar ile dolu idi. Bagdad, osmanlı idâresine geçince, bu şehirde gerek padişahların, gerek vâlilerin imâr hususunda gayret ettiklerini, dinî, askerî ve ticârî mâhiyette hayli inşaat yapıldığını görüyoruz. Kanunî Sultan Süleyman, Bagdad'ı fethettikten sonra, Kāẓimiya'de yarı kalmış câmii tamamlattığı gibi, 'Abd al-Ḳādir Gīlānī câmi ve türbesi için, zengin vakfiyeler kurmuş, İmām-ı A'ẓam'ın mezarını buldurup, türbe, câmi ve medrese yaptırmıştır. Şehrin ikinci fâtihi Murad IV. da, İmām-ı A'ẓam'ın türbesini tâmir ettirdikten başka, bütün osmanlı vâlileri, 'Abd al-Ḳādir Gīlānī, Şihāb al-Dīn 'Omar Suhravardī, Şayḫ Sarāc al-Dīn ve Ma'rūf Karḫī gibi evliya türbelerine dâimî bir itinâ göstermiş ve dinî mebaninin termimi, Dicle'ye sed inşası ve bâzı mahallere su getirtilmesi gibi, imar işlerinden geri durmamışlardır. Bunlar arasında Çığala-zâde Sinan Paşa'nın han ve çarşı bina ettirdiğini, Elvend-zâde Ali ve Haseki Mehmed Paşa'ların birer câmi yaptırdıklarını söylemek lâzımdır. 1677'den 1690 senesine kadar, 3 defada 9 seneye yakın Bagdad beylerbeyiliğinde bulunarak, bu kabil işler ile pek çok uğraşan Silâhdar Ömer Paşa, Kemeriye câmii civarında bir medrese, A'ẓamiya tarafında bir kasr ve muhtelif yerlerde kervansaraylar yaptırmış, Eyyûbî Hasan Paşa da, uzun süren vâliliği esnasında, medrese ve köprü inşâsına ehemmiyet vermiştir. Bagdad'ın Kölemen vâlileri arasında hayratı ile en çok dikkati çekenlerden Büyük Süleyman Paşa, Süleymaniye medresesi ile bir kütüphâne, Ebû Gaddâre Ali Paşa da ismine nisbet edilen Medrese-i Aliyye'yi tesis etmiştir ki, bunun müderrisi Bagdad'ın reisül'ulemâsı addolunurdu. Son Kölemen vâlisi Davud Paşa, Haydarhâne câmiini ve köprü civarındaki mevlevîhâne yerine Asafiye nâmındaki câmi ile medrese, saray ve çarşı gibi müteaddit binâları yaptırmıştır.

Kölemenler ortadan kaldırıldıktan sonra, Osmanlı hükûmeti Bagdad'a vâli intihabında dikkatli davranmış ve Ali Rıza Paşa'dan itibaren, tâyin edilenler zamanında şehirde resmî dâireler ile hastahâneler inşâsına ehemmiyet verilmiş ve Midhat Paşa zamanında (1868—1871),

rüşdî, idadî ve sanaî mektepleri açıldığı gibi, karşı yaka ile Kāẓimiyya arasında bir tramvay hattı tesis edilmiş, fakat XIX. asırda devletin umumî vaziyeti, Bagdad'ın lâyıkı ile imarına engel olmuştur.

Osmanlı devrinde Bagdad'ın oldukça mühim bir kısmı türk olan nüfusu, ekseriya, 100.000'den fazla olarak gösteriliyorsa da, bu hususta verilen mâlûmat tahminden ileri geçemez. XVII. asrın ortalarında Bagdad ahalisinin 15.000 olarak gösterilmesini (bk. Tavernier, I, 194), şehrin o asırda uğradığı muhasaralara, katl-i âmlara, veba salgınlarına ve geçirdiği muhaceretlere atfetmek doğru olur. Mamafih bu hâl uzun sürmemiş ve müteâkip asırlarda nüfus kesafeti yine artmıştır. Müverrih ve seyyahlar, nüfustan bahsederken, asıl Bagdad ile karşı yakayı birbirinden tefrik edip etmediklerini söylemediklerinden, şehrin hakikî vaziyetini kestirmek daha ziyâde güçleşiyor; her iki kısmın nüfusunu V. Cuinet (III, 89 v.d.) 145.000 ve Mehmed Emin (s. 23), 3/4'ü müslüman, mütebâkisi hıristiyan ve musevî olmak üzere, 200.000 tahmin etmektedir.

Bagdad, Osmanlı devletinin eski idâre taksimatında, aynı isimle yâdedilen bir eyaletin merkezi idi. Eyalet 18 sancağa ayrılmış olup, bunlardan 7'sinde timar ve zeamet usûlü cârî idi ki, bunlara „arz-ı memleket" ve diğer 11'ine de „arz-ı hâliye-i Irak" denilir ve şimâl tarafında, 'İmâdiyya adlı, geniş topraklar, buranın hâkimi tarafından tasarruf olunurdu. Salyâne usûlü ile idâre edilmekte olan Bagdad livâsının senelik geliri 14 yük akçe idi. Şehirde en büyük âmir olan beylerbeyinden başka, bir kadı, yeniçeri, cebeci ve hisar ağaları, topçu başı, hazine ve timar defterdarları ve gümrük emini gibi, bir çok büyük memurlar vardı. Her sene merkezden gönderilen kapı kulu, iç kalede oturur, şehrin ayrıca „vazifekâr yerli kulu" bulunurdu. Bagdad vâlileri, Kürdistan tarafını da nezaretleri altında bulundurdukları için, o mıntaka ümerâsının azl ve nasbları, bu vâlilerin buyurultusu ile yapılırdı. Büyük Süleyman Paşa (1779=1193)'ya, Bagdad'dan başka, Basra ile Şehr-i Zor da tevcih edilmiş ve bu 3 eyalet, uzunca bir zaman Bagdad vâlileri tarafından idâre olunmuştur. Kölemen idâresi kaldırılıp, Irak merkeze bağlandıktan sonra, Basra, Şehr-i Zor ve Musul, bâzan Bagdad eyaletinin sancaklarını teşkil etmekle beraber, bâzan da ayrı vilâyetler hâline konulmuş; nihâyet bunlar kat'î olarak tefrik edildiği gibi, Bagdad vilâyetinin diğer sancakları hayli değişikliklere tâbî tutularak, yakın zamanlarda, Divâniye ve Kerbelâ'dan ibaret kalmıştır. Bagdad, 1847 (1264)'de teşkil edilen 6. ordunun, son zamanlarda ise, 13. kolordunun merkezi idi. Bagdad'da, Kanunî Sultan Süleyman'dan itibaren, muhtelif padişahlar zamanında altın, gümüş ve bakır sikkeler de darbolunmuştur (bk. İsmail Gâlib, *Takvîm-i meskûkât-ı Osmaniye*, İstanbul, 1307, *tür. ger.*).

d. OSMANLILAR DEVRİNDE BAGDAD'IN TARİHİ.

Bagdad, 1508 (914) senesinde, Safevî hükümdarı Şâh İsmā'îl tarafından elde edilmiş olmakla beraber, halefi Ṭahmasp I. zamanında, Muslu kabîlesinden Zülfikar Han'ın nufuzu altında kalmıştır. Bu zat Bagdad'da Kanunî Sultan Süleyman nâmına hutbe okutup, para bastırmış ve ona, mutavaat ettiğini bildirmek üzere, elçiler göndermiştir. 1529 (935) senesi yazında (İskender Beg, *Tārīḫ-i 'ālam ārāy-i 'Abbāsī*, Bombay, 1313, I, 75), Ṭahmasp, Bagdad'ı zapt için, ordusu ile şehrin civarına geldiği sırada, Zülfikar müdafaa tertibatı alarak, çarpışmalara başlamışsa da, kendisi Ṭahmasp tarafından kandırılmış olan kardeşlerinin ihaneti ile katledilmiş ve bu sâyede Bagdad'a hâkim olan Safevî hükümdarı oraya Şerefeddin-oğlu Tekeli Mehmed Han'ı tâyin eylemişti.

Kanunî Sultan Süleyman, Irakayn seferi adı verilen, ilk İran seferinde, Tebriz'i fethettikten sonra, Irak'a yürürken, Mehmed Han, Bagdad'da zuhûr eden itaatsizlik dolayısı ile, fırara mecbur kaldığından, şehrin eşrafı Bagdad'ın anahtarlarını sadrâzam İbrahim Paşa'ya teslim ettiler. İbrahim Paşa Bagdad'a girmekle beraber, yağma ve tahribe mâruz olmak için, askeri şehre sokmadı. Kanunî Süleyman, 1534 (24 cemaziyülevvel 941)'te Bagdad'a girdi (*Munşa'āt al-salāṭīn*, I, 591). Fuzûlî'nin bu fetih için söylediği kasîdenin tarih mısraı *„geldi burc-ı evliyaya padişah-ı nâmdâr"* (=941)'dır. Padişah, Bagdad'da kaldığı 4 ay içinde, yeni fethedilen ülkenin tahririni emrederek, timar ve zeamet usûlünü tatbika başlattı; muhtelif imer işlerini yoluna koyduktan ve bu eyalete, Diyarbekir'den mâzûl Süleyman Paşa'yı tâyin ile şehrin muhafazası için lâzım gelen kuvvetleri de yerleştirdikten sonra, tekrar Tebriz'e müteveccihen yola çıktı. 1538 (945) seferinde Kanunî Süleyman, Buğdan seferine giderken, yolda Basra emîri Râşid, mutavaatını bildirmekle beraber, bilâhare tekrar müstakil harekete kalkıştığından, 1546'da Bagdad vâlisi Ayas Paşa Basra'yı kat'î surette osmanlı hâkimiyeti altına koymuştur.

Bu devirde, Osmanlılar ile Safevîler arasındaki muharebelere nihayet veren 29 mayıs 1555 Amasya muahedesi ile, Bagdad'ın hukukan Osmanlı imparatorluğuna bağlandığı mâlûmdur. Ahmed I.'e kadar gelen hükümdarlar devrinde,

Bagdad 'da, aşâir itaatsizliklerinin bastırılması gibi, mahâllî hâdiselerden başka, mühim vak'alar cereyan etmediği, bu padişah zamanındaki Celâlî isyanlarından Bagdad 'ın da müteessir olduğu ve mütegallibeden bölük başı Ahmed Tavil 'in oğlu Mehmed 'in isyan ettiği görülüyor. Bu isyanı bastırmağa memûr olan Nasuh Paşa, âsî tarafından mağlûp edilmişse de (1608), bilâhare Mehmed, kendi adamlarından divan efendisi ve Bagdad 'da bir mevlevî tekkesinin bânisi olan Mehmed Çelebi tarafından öldürüldükten sonra, yerine geçen kardeşi Mustafa 'nın tegallübünü, Çığala-zâde Mahmud Paşa defederek, âsâyişi temin eylemiştir.

Ahmed I. 'den sonra saltanat makamının iktidarsız ellere geçmesinden mütevellit anarşi, eyaletlerde idârenin bozulmasına sebep olduğu sırada, Bagdad 'da, Bekir Sübaşı nâmı ile mârûf, yeniçeri zabiti ile azaplar ağası Mehmed Kanber 'in tegallübünü görüyoruz. Bagdad vâliliğinde bulunan Hâfız Ahmed ve Kemankeş Ali Paşa 'lar, bu mütegallibenin nufuzunu kıramamışlar ve eyaletin İran 'a yakın bulunması, Safevîlerin işe karışmak ihtimâlini ortaya koyduğundan, fazla ileri de gidememişlerdir. Zira devletin Bagdad 'da, eskisi gibi, hâkim olmağa çalışması, Bekir Sübaşı 'yı kuşkulandırmış ve bu zat bir aralık Şâh 'Abbâs ile münasebet tesisine kalkışmıştı (bk. *Târîḫ-i 'âlem ârâ-i 'Abbâsî*, III, 695). Bekir Sübaşı ile Mehmed Kanber arasında bir müddet nufuz muvâzenesi hâsıl olduğu, fakat Mehmed Kanber 'in rakibini izâle etmek isteyerek, onun bir takım âsî aşîretleri te'dip maksadı ile Bagdad 'dan uzaklaşmış olmasından bilistifâde, beylerbeyi Yusuf Paşa ile birlikte, Bekir 'in tarafdarlarını ortadan kaldırmağa çalıştığı anlaşılıyor. Bekir Sübaşı tarafından iç kalenin muhasarası esnasında Yusuf Paşa öldükten sonra, kale âsînin eline geçmiş (1623=1032), düşmanlarını işkenceler içinde öldüren ve Bagdad 'da pek zâlimâne hareket eden bu adamın zamanında ahalinin bir kısmı hicrete mecbûr olmuş, zuhûr eden kıtlık ve kuraklık da, sefalet ve telefâtı arttırmıştı. Bunun üzerine hükûmet Diyarbekir beylerbeyi Hâfız Ahmed Paşa kumandasında bir ordu hazırlatarak, Bagdad 'a gönderdi. Fakat Bekir Sübaşı 'nın Şâh 'Abbâs 'tan yardım istemesi meselenin vehâmetini çoğalttığından, Hâfız Paşa, eyaletin Bekir 'e tevcihi tavsiyesinde bulunmuş, hükûmetin buna muvafakat etmesi üzerine de, ordu Bagdad 'a yaklaşıp, Kuşlar kalesi tarafından şehri tazyika başlamıştı. Bekir Sübaşı bir taraftan Hâfız Paşa kuvvetleri ile çarpışırken, diğer taraftan Şâh 'Abbâs 'a baş vurup, Bagdad 'ı Safevîlerin hükmü altına koymağı tercih etmekle, Şâh 'Abbâs Hemedan beylerbeyi Şafî Ḳulî Ḫân 'ı Bagdad 'ı teslim almağa memûr etmişti. Aynı zamanda Karçıgay Han 'dan Bekir 'in şah tarafından himâye edildiğini ve Hâfız Paşa 'nın Bagdad önünden çekilmesi lâzım geldiğini, aksi hâlde iki devlet arasındaki sulhun bozulacağını bildiren bir mektup geldi. Bu esnada Şafî Ḳulî Ḫân 'ın ordusu Bagdad civarına vardığı cihetle, osmanlı serdarı, maiyeti erkânı ile müşavereden sonra, Bagdad eyaletine Bekir Sübaşı 'nın tâyini emrini yazıp, kendisine göndermek zarûretinde kaldı. Bekir 'in artık şehri Safevîlere teslimi için hiç bir sebep kalmadığından Şafî Ḳulî Ḫân 'ı bir kaç gün oyaladıktan sonra, onun gönderdiği adamları Bagdad 'dan koğduğu gibi, Hâfız Paşa 'nın çekilmesini isteyip, arzusunu yerine getirtti. Hâlbuki aldatıldığını gören Şâh 'Abbâs, ordusunu 1623 temmuzunda Bagdad üzerine sevkedip, şebri muhasara ettirince, Bekir, Osmanlı hükûmetinden yardım talebine mecbûr oldu. 3 ay kadar süren muhasara esnasında Bagdad 'da kıtlık başladı ve son hâdiseler yüzünden, sefalete uğramış bulunan halk büs-bütün perişan bir hâle geldi. Nihayet, Bekir 'in oğlu ölüp, Şâh 'Abbâs tarafından kendisine Bagdad eyaletinin tevcih edilmesine aldanan Derviş Mehmed, müdafaa etmekte olduğu iç kaleyi, bilâhare Osmanlılar zamanında ördürülen „oğrın" kapısını (Evliya Çelebi, IV, 419) açmak suretiyle, şaha teslim etti (28 teşrin II. 1623). Safevî hükümdarı hiyle ile müdafîlerin silâhlarını toplatıp, ahalinin isimlerini de tesbit ettikten sonra, kimseye fenalık yapılmayacağına dâir verdiği söze rağmen Bagdad sünnîlerine sakladıkları malların yerini söyletmek üzere, fecî işkenceler yaptırmış ve onların büyük bir kısmını katl-i âm ettirmiştir ki, Bekir Paşa ile Bagdad kadısı Nuri Efendi de bunlar arasındadır.

Şâh 'Abbâs, İmâm-ı A'ẓam ve 'Abd al-Ḳâdir Gîlânî gibi zevatın türbelerini tahrip ettirip, câmi ve medreseleri abır hâline koydurmuş, katl-i âmdan kurtulan sünnîlerin çoğunu muhâcerete mecbûr etmişti. Bu sırada Murad IV. 'ın henüz çocuk olmasına, İstanbul 'da yeniçeri tahakkümünün devamına ve ötede beride isyanlar zuhûr etmesine rağmen, Osmanlı devletinin, Bagdad 'ı istirdat için, teşebbüse giriştiğini görüyoruz. Hâfız Ahmed Paşa 'nın 13 teşrin II. 1625 'ten 3 temmuz 1626 'ya kadar süren Bagdad muhasarası esnasında, İran ordusu da şehrin civarına gelerek, ona yardım etliğinden, osmanlılar hem muhasara işleri ile uğraşmak, hem de iranlılar ile çarpışmak mecbûriyetinde kaldılar. Safevî hükümdarı, İran askerinin çıkması şartı ile, şehri teslim edeceği esnada, Osmanlı askerinin yorgunluk, hastalık ve zahiresizlik gibi sebeplerden dolayı, muharebeye devam etmek iste-

memesi, muhasaranın ref'ini ve teslim işinin geri kalmasını intac etti. İkinci muhasara Şâh 'Abbâs 'ın halefi Şâh Şafî zamanında, 1629 'da İran seferine çıkarak, Hemedan, Dergezin ve Nehâvend 'i çiğneyip, İsfehan 'a girmek isterken, padişah tarafından Bagdad üzerine sevkedilen sadrâzam Boşnak Husrev Paşa tarafından yapılmış ve 6 teşrin I. 1630 'da başlayarak, 40 gün sürmüş ve neticesiz kalmıştır. Biraz sonra zulüm ve şiddeti ile tanınan Bagdad vâlisi Şafî Ḳulî Ḫân ölerek, yerine zevkine düşkün bir adam olan Bektaş Han tâyin edilmiş ve bu zatın vâliliği zamanında, Bagdad 'da sefahat umumileştiği gibi, büyük bir veba salgını şehirde çok telefata sebep olmuştur. Bagdad 'ın tekrar Osmanlılar eline geçmesini temin eden son muhasara, Murad IV. tarafından, 15 teşrin I. 1638 'de başlayarak, 40 gün devam eylemiştir. Şehri Hâfız Paşa, Karanlık kapı, Hüsrev Paşa ise, A'ẓamîya kapısı cihetlerinden kuşattıkları için, iranlılar bu kısımların tahkimine ehemmiyet vermişler ve diğer kısımları ihmâl etmişlerdir. Murad IV. 'ın, sadrâzam Tayyar Mehmed Paşa 'nın re'yi ile, sûrlara, bilhassa Ak kapı tarafından, yüklendiği ve büyük bir şiddetle başlayan muhasarada padişahın, askeri teşcî içiu, sık-sık metrislere kadar gitmekten geri kalmadığını görüyoruz. Muharebe esnasında bizzat çarpışmalara iştirâk eden sadrâzam şehit olmakla beraber, nihayet kuleler birer birer türk askerinin eline geçtiginden, Bektaş Han aman dilemeğe mecbûr olmuş; fakat iranlı kumandanlardan bir kısmı muharebeye devam ettiği için, bunların sığındıkları kuleler de tazyik olunarak, müdâfilerin çoğu maktûl düşmüş ve bu sırada cephâneliğin infilâkı büyük hasarlara sebebiyet vermiştir. Murad IV., şehir ve civarında harap bir hâlde bulunan mebâniyi tâmir ve Bagdad beylerbeyiliğine Küçük Hasan Paşa 'yı tâyin ettikten sonra, 2 ay kaldığı şehirden ayrılmış ve 1049 muharreminde, Kasr-ı Şîrîn muâhedesi ile, Bagdad 'ın yine osmanlı devletine âid olduğu tanınmıştır.

Murad IV. 'dan sonra, Bagdad ve havâlisinde, ara-sıra yeniçeri itaatsizlikleri ile aşâir isyanları çıktığını ve kendilerine Kürdistan 'dan Basra 'ya kadar bütün havâlinin âsâyişini temin vazifesi verildiği için, Bagdad vâlilerinin bu isyanları bastırmağa uğraştığı görülüyor. Ezcümle vâlilerden Kara Mustafa Paşa, Basra vâlisi Hüseyin Paşa isyanını yatıştırıp, o havâlide hükûmet nufuzunu iâde eylemiş ise de (1667), bir müddet sonra Basra 'ya, evvelâ Müntefik şeyhi Mâni', müteâkiben Huvayze hanı, hâkim olmuş, daha sonra iranlıların eline geçmiş ve nihâyet Bagdad 'dan gönderilen kuvvetler muvaffakıyet kazanamadığı gibi, diğer taraflarda Şammar, Banî Ducayl, Zubayd ve Banî Lâm gibi aşîretler de ayaklanmıştır. Osmanlı devletinin 1683 'te ikinci Viyana muhasarası ile başlayıp, Karlofça muahedesine kadar süren çetin bir harbe girmesi, bu aşâir isyanlarının uzayıp gitmesine sebebiyet vermiş ise de, muahededen sonra Irak havâlisini nizam altına koymak en mühim işlerden biri telâkki edildiğinden, muhtelif eyâletlerden getirilen büyük kuvvetler, Bagdad vâlisi Daltaban Mustafa Paşa 'nın seraskerliği altında, 19 şaban 1112 'de Bagdad 'dan hareket ile, Kurna ve Basra 'yı zapta muvaffak olmuştur (bu seferin tarihçesini ihtiva eden eser için bk. Bayezid umumî kütüp., nr. 4935).

Bagdad eyâletine Eyyûbî Hasan Paşa 'nın tâyinini (1704), gerek kendisinin ve gerekse oğlu Ahmed Paşa [b. bk.] 'nın vâlilikleri, vakayi için olduğu kadar, kölemen ocağının kuruluşu bakımından da, Irak tarihinin ehemmiyetli bir devresini teşkil eder. Hasan Paşa, 19 sene süren vâliliği esnasında, âsî aşîretlerin te'dibi hususunda büyük bir gayret ve dirayet ile çalışmış ve icabında şiddet göstermekle beraber, zaman zaman mülâyemetle hareket etmekten de geri durmamış, bu suretle Şahvân, Âl-i 'Uzayr araplarını, İran serhaddi üzerinde bulunan Banî Lâm'i, Ḥazâ'il kabilesinden 'Abbâs-oğlu Salmân 'ı, Şammar ve Banî Zubayd kabilelerini, Bilbâs ve Bâbân kürtlerini ve Sincâr 'daki yezidîleri tepelemiş, bunların en mühimi olan Müntefik şeyhi Mağâmis b. Mâni' ve Huvayza hanını yola getirmiş, Basra vâliliğini kethüdası ve damadı Mustafa Ağa 'ya tevcih ettirmiştir. Bagdad 'a giren gıda maddelerinden ve mahrukattan alınan vergileri kaldırıp, halkın hoşnutluğunu celbeden Hasan Paşa 'nın Irak 'taki icraatından iyi semereler hâsıl olduğu, âsî rüesadan bir kısmının kendisine iltica ile Bagdad 'a geldiği ve memlekette uzun zamandan beri mevcut olmayan âsâyişin tekarrür ettiği görülüyor. Safevîlerin son zamanında başlayan iran harplerinde Osmanlı ordusunun seraskerliğinde bulunan Hasan Paşa 'nın vefatında, Bagdad eyaleti ile ordu seraskerliği, oğlu Ahmed Paşa 'ya verilmiş, o da bu harplerde şöhret aldığı gibi, kendisi İran ile meşgûl iken, Bagdad 'ı tazyika kalkışan ve aşâir arasında şakavet ile me'lûf bulunan Banî Camîl kabilesini tenkil etmiştir.

Bagdad 'ın 1733 (1145 başları) 'te Nâdir Şah 'ın taarruzuna uğradığını ve 7 ay kadar muhasarada kaldığını görüyoruz. Topal Osman Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusunun 20 temmuz 1733 (7 safer 1146) 'te Nâdir 'i mağlûp etmesi, kıtlık yüzünden pek ziyâde sıkıntıda bulunan şehri kurtarmıştır. Muharebesiz geçen bir kaç seneden sonra Nâdir, Hind seferinden avdetinde (1743 = 1156), osmanlı topraklarına hücum ederek, Bagdad 'ın kendisine teslimini istemiş

(haziran 1743), şehri tekrar kuşatmış ve diğer taraftan Kerkük'ü zaptetmiştir. İran ile 4 eylül 1746'da sulh akdolunduktan ve Ahmed Paşa vefat ettikten sonra, Bagdad'a tâyin olunan vâlilerin zamanı isyanlar ve iğtişaşlar içinde geçtiği gibi, vâlilikleri 40 seneden fazla süren ve eyâleti âdetâ benimseyen Hasan ve Ahmed Paşa'lar tarafından yetiştirilen kölemenler, kendilerinden olmayan beylerbeyilerini müşkül vaziyetlere düşürmüşlerdir.

Enderundan yetişme bir zat olan Hasan Paşa, Bagdad'da osmanlı sarayının teşkilâtını taklit ederek, has oda, hazine, kiler odaları ve bir mektep tesis etmiş, satın aldığı abaza, gürcü ve çerkes köleler ile bâzı zâdegân çocuklarının tâlim ve terbiyesine çalışmış, Ahmed paşa da bu usûlü idâme etmişti. Bagdad'ın Paşa sarayında dâimî surette 200 kadar çocuk bulunur, bunlar lala, hoca ve ustalarının nezareti altında okuyup yazmak ve silâh kullanmak, ata binmek ve yüzmek öğrenirler, tahsilleri bitince, gediklilere yamak olarak verilirler, nihayet iç ağaları sırasına girerlerdi. Bu suretle yetişen, mütesanit ve mümtaz bir zümre teşkil eden bu sınıf, Bagdad'ın yüksek hizmetlerinin başına geçmiş, içlerinden bâzıları, vâlilikten sonra, en nufuzlu mevkî olan kethüdalığa yükselmişlerdir (bk. Sâbit, *Bagdad'da kölemen hükûmetinin teşekkülü ile inkırazına dâir risâle*, İstanbul, 1292, *Davḥat al-vuzarâ'*, var. 8).

Ahmed Paşa'nın azadlı kölemen ve damadı olup, Adana vâliliğinde bulunan ve Bagdad eyâletini elde etmek isteyen Süleyman Paşa, kayın atasının İran seraskerliği esnâsında, ordunun ve Bagdad'da bir müddet ikamet eden Osmanlı ve İran elçilerinin masrafı için yapmış olduğu 2.000 keselik borcu ödemek şartı ile, Basra vâliliğine tâlip olarak, bu eyâlete tâyin edilmiş, Bagdad'dan geçerken de halkın kendisine ibraz ettiği teveccühü çekemeyen vâli Mehmed Paşa onu, hükûmete karşı, âsî gibi göstermişti. Bâbıâli bir taraftan tahşidât yapmakla beraber, diğer taraftan Irak'a gönderdiği Mirahur-i sânî Mustafa Bey'in Süleyman Paşa'yı haklı çıkarması ve paşanın Bâbıâliye müracaat ile vaziyeti izah etmesi üzerine, kendisine 1749 (1163 bidâyeti)'da, Basra'ya mülhak olarak, Bagdad eyâleti verildi (bk. 'İzzî, var 214). Bagdad'da kölemen vâlilerinin birincisi olup, arap ve kürt aşîretlerini yıldıran, „Abū Sumra, Abū Layla ve Davvās al-Layl" lâkapları ile anılan Süleyman Paşa'nın 12 sene süren vâliliği, Irak'ta âsâyiş ve emniyeti iâde etmiş ve bundan sonra bu havâlide kölemen idâresi teessüs eylemiştir (Vâsıf, *Tarih*, İstanbul, 1219, I, 211 v.d.). Bundan sonra devlet, Bagdad'a kendi istediğini değil, nufuz ve idâreyi artık ellerine geçiren kölemenlerden birini tâyin etmek mecburiyetinde kaldığı için, Süleyman Paşa'yı tâkiben, kethüdâsı Ali, daha sonra yine kethüdalardan Ömer Paşa eyâletin başına getirilmiştir. 1772 (1186)'de çıkan ve 6 ay Bagdad'ı kasıp kavuran veba salgını pek çok telefatı mucip olduktan başka, ahâliden bir çoğunun da hicretine sebebiyet verdiği cihetle, kölemen nufuzu azalmış ve işler liyakatsiz kimselerin eline geçerek, bu yüzden aşâir arasında ve Kürdistan havâlisinde isyanlar baş göstermiştir. Bu sırada, Baban mutasarrıfı Mehmed Paşa'ya yardım bahanesi ile, harekete geçen İran hükümdarı Zend Kerim Han'ın Basra'yı muhasara ettirdiği ve Bâbıâliye Ömer Paşa'dan şikâyette bulunduğu, meselenin tahkiki için müracaat edilen Musul ve Şehr-i Zor vâlileri Abdülcelîl-zâdelerin iranlıları haklı çıkardıkları görülüyor. Hükûmet, Ömer Paşa'yı azlettiği hâlde, Zend Kerim Han harekâtını durduramamış, 13 ay muhasaradan sonra, 1776 (1190)'da (Sir J. Malcolm, *Histoire de Perse*, Paris, 1821, III, 206) Basra'yı ele geçirip, mütesellimi Süleyman Ağa'yı Şiraz'a sevketmiş ve bunun üzerine de Bâbıâli İran'a harp ilân eylemiştir (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, II, 52—61). Bu esnâda Bagdad'da kethüdalar birbirine düştüğünden, memleket tamamen anarşi içinde idi. Zend Kerim Han'ın ölümünden sonra, iranlıların Basra mütesellimliğine tâyin ettikleri kölemenlerden Süleyman Ağa, Babıâliye müracaat ile, Basra eyâletine tâlip olmuş, bu arzusu is'af edildikten sonra da, yine talebi üzerine, teşrin I. 1779 (şevval 1193)'da kendisine Basra'ya ilhaken Bagdad ve Şehr-i Zor eyâletleri de tevcih edilmiştir ki, Bagdad vâlilerinin Mardin'de hâkim oldukları düşünülürse, Süleyman Paşa ve halefleri zamanının kölemen vâlilerinin idâre ettikleri sahanın genişliği anlaşılır. „Büyük" unvanı ile yâd edilen Süleyman Paşa, Bagdad hâricinde bulunup, kuvvetleri 10.000 kişiye bâlig olan kethüdaları tepeleyerek, âsâyişi iâde ettiği gibi, 24 sene süren vâliliği esnasında arap ve kürt aşîretlerini yıldırmış, Bagdad'da ayaklanan Şâvî-zâde Süleyman Bey ile müttefiki Ḥazā'il şeyhini teşrin I. 1787 (muharrem 1202)'de mağlûp etmiş, inşaata, ticâret ve ziraate verdiği inkişaf ile temayüz eylemiş bir zâttır. Her sene İstanbul'a para ve hediye göndermek suretiyle, merkezi kollayan Süleyman Paşa devlete, Mısır seferi için, 2.000 kese göndermek suretiyle, yardım etmiştir. Bu vâlinin son zamanlarında Bagdad, bir kere daha, veba salgınına uğradığı gibi, Vahhabîlerin Irak'a tecavüz ederek, Kerbelâ'da katl-i âm yapmaları dolayısı ile hiddetlenen İran hükümdarı Fatḥ 'Alī Şāh, Bagdad'ı istilâ tehdidinde bulunmuştur. Büyük Süleyman Paşa'nın 8 ağustos 1802

(8 rebiülâhir 1217) 'de vefatından sonra (tercüme-i hâli için bk. Cevdet, *Tarih*, VII, 168 v.d.), vâliliğe tâyin olunan Ebû Gaddâre Ali Paşa, Şam vâlisi Azm-zâde Abdullah Paşa ile birlikte, Vahhâbîlerin tenkiline memûr edilmiş ve bu sefer, imkânsızlık karşısında, icrâ olunamamıştır. Ali Paşa 'nın katlinden sonra, hükûmet, fırsattan bilistifade, İrak 'tan kölemen hâkimiyetini kaldırmek isteyerek, Bagdad 'ı Yusuf Ziya Paşa 'ya tevcih etmiş ise de, fransız sefiri Sebastiani 'nin iltiması ile yine kölemenlerden Küçük Süleyman Paşa 'yı tâyin eylemiştir (Cevdet, VIII, 207). Bu zatın nufuzu, Sancâr yezidîleri ve al-Ẓafîr aşîreti üzerine yaptığı muvaffakıyetsiz seferler neticesinde, kırılmakla beraber, kısasdan başka idam cezasını kaldırması, mahkeme harçlarını lağvedip, kadılara maaş tahsis etmesi, tenkil ile mükellef olduğu vahhâbîliğe mütemâyil bulunması hoşa gitmedi. Bundan başka Büyük Süleyman Paşa ile Ali Paşa 'nın 10.000 keseye bâlig olan muhallefatını ödememesi, Bâbıâlinin derhâl faâliyete geçmesine sebep olarak, Bagdad 'a Hâlet Efendi gönderildi. 28 haziran 1810 (25 cemaziyelevvel 1225) 'de bu şehre gelen ve istenilen paranın Süleyman Paşa tarafından verilmemesi karşısında infial göstermeyen Hâlet Efendi, Kürdistan 'a gidip, Baban mutasarrıfı Abdurrahman ve Musul vâlisi Abdülcelil-zâde Mahmud Paşa 'lar ile birleşerek, kuvvet topladıktan sonra, Bagdad üzerine yürüdü ve bir yandan da el altından orada isyan çıkarttı. Şehir civarında 9 teşrin I. 1810 (10 ramazan 1225) günü vukû bulan ilk çarpışmada Hâlet Efendi kuvvetleri mağlûp oldu ise de, ertesi gün Süleyman Paşa 'nın ordusu dağılıp, kendisi de, nezdlerine iltica ettiği araplar tarafından, öldürüldü. Büyük bir alay ile Bagdad 'a girerek elindeki isim yeri boş ferman sâyesinde kölemenlerden Abdulleh Ağa (Paşa) 'yı vâliliğe nasbeden Hâlet Efendi, kölemen ocağını kaldıramamakla beraber, matlûp olan parayı elde etmiş ve devletin nufuzunu tanıttıktan sonra, bir ay kaldığı bu şehirden ayrılmıştır. 1812 (1227) 'de Osmanlı devleti ile Rusya arasında Bükreş muahedesinin akdolunmasından ve Kürdistan 'da mahmisi bulunan Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa 'nın Süleyman Paşa tarafından, azl ve muharebede mağlûp edilmesinden biddetlenen İran şahı Fatḥ 'Alî Ḫân, Bagdad 'a hücum ile o havâliyi tahrip ettiği hâlde, Süleyman Paşa-zâde Said Bey 'in nufuzundan çekinen Abdullah Paşa, Abdurrahman Paşa 'ya Baban, Köy ve Harîr sancaklarını verip, şah ile uyuşmak mecburiyetinde kaldı. Bu sırada Abdullah Paşa Müntefikler ile birleşen Said Bey 'e mağlûp oldu (şubat 1813 = safer 1228) ve kaçarken yakalanıp, idâm edildiğinden, Bagdad, Basra ve Şehr-i Zor, vezaret ile, Said Bey 'e tevcih edildi. Bâbıâli, tecrübesiz ve genç bir adam olan ve Ḥammâdî isminde birinin tesirine kapılarak, yaptığı yolsuz hareketler ile her kesi, ezcümle Hâlet Efendi 'yi gücendiren ve Kürdistan 'daki icraâtı ile iranlıların da müdahalesini celbeden Said Paşa 'yı azl ve Halep 'te ikamete memûr eyledi. Bu sırada Said Paşa 'nın enistesi ve sâbık kethüdası olemadan Davud Efendi de, tarafdarları ile Bagdad 'dan ayrılmış, Süleymaniye ve Kerkük taraflarına giderek, kerküklülerden, Babanlılardan, Müntefiklerden ve hattâ Bagdad 'dan gelenlerden mürekkep, bir büyük kuvvet toplayarak, şehir üzerine yürümeğe başladı. Hâlet Efendi 'nin bir adamı vasıtası ile gönderilen 3 vilâyetin menşûrunu hâmil olarak, Bagdad 'a girip (22 şubat 1816 = 5 rebiülâhır 1232), memuriyetinin başına geçti ve Said Paşa 'yı öldürttü. Davud Paşa, 15 sene süren vâliliği esnasında, Irak 'ta çoktan beri muhtel olan âsâyişi düzeltmekle kalmayıp, hayrât tesis eden, kumaş imalâthâneleri açtırarak, Avrupa 'dan getirttiği ustalar vasıtası ile, sanayii ilerleten ve metrûk cedvelleri temizletmek suretiyle, ziraati geliştiren bir zattır. Teşkil ettiği 10.000 kişilik, piyâde ve topçudan mürekkep, muntazam askeri, Napoleon I. 'un eski yâverlerinden Deveaux 'ya tâlim ettirmiş ve Basra ve havâlisini Müntefik şeyhi Ḥammûd 'un tasallütünden kolayca kurtarmıştı. 1821 (1236) 'de başlayan İran harbinde büyük bir yararlık göstermekle beraber, bidayette mağlûp olmuşsa da, aynı sene içinde (1237 bidâyeti) 50.000 'i müteceâviz asker ile Bagdad 'a bir konak mesafeye kadar gelen İran şehzâdesi Muḥammed 'Ali Mîrzâ 'yı ric'ate mecbûr edebilmişti.

Kölemen ocağının, Davud Paşa ile, yeniden kuvvetlenerek, Irak 'a hâkim olması, imparatorluk dâhilindeki mütegallibeyi ortadan kaldırmak isteyen Mahmud II. 'un siyasetine uygun değildi. 1827—1829 rus seferinde Davud Paşa 'nın, hükûmet tarafından talebolunan para yardımına yanaşmaması, merkezde iğbirar uyandırmış, onun Musul oyaletini de Bagdad 'a ilhak arzusu is'af olunmadığı gibi, hükûmetin nufuzunu takviye etmek üzere, nezdine sâbık „şıkk-ı evvel" defterdarı Sâdık Efendi gönderilmişti (ağustos 1830 = rebiülevvel 1246). Hâlet Efendi 'nin Bagdad 'daki icraâtını hatırlayarak, kuşkulanan Davud Paşa, Sâdık Efendi 'yi öldürtünce, hükûmet paşayı âsî telâkki ederek ve ingiliz sefirinin kölemen vâlisini himâye zımnında verdiği müzekkereye ehemmiyet vermeyerek, tenkiline Halep vâlisi Ali Rıza Paşa 'yı memûr etti. Ali Rıza Paşa 'nın gönderdiği Kasım Paşa kuvvetleri şehre vardığı zaman, bir çok karışıklıklar ve çarpışmalar oldu; saray yandı ve Kasım Paşa idâm edildi. Musul 'dan gelerek, şehri

90 gün muhasara eden Ali Rıza Paşa, 17 eylül 1831 (9 rebiülâhır 1247)'de, kıtlık dolayısı ile, âciz bir hâlde bulunan ahalinin açtığı Bâb al-Şarḳī (Karanlıkkapı)'den Bagdad'a girdi ve 3 gün sonra kölemenleri toplayarak, hepsini katlettirdiğinden, ocak munkariz oldu. Davud Paşa hükûmet tarafından affedilmiş, ve kölemenlerden ancak 15 kadarı saklanarak kurtulmuştu.

Nasıl yetiştikleri yukarıda izâh edilen kölemenlerin idâre teşkilâtı osmanlı merkez teşkilâtının küçük bir nümûnesi idi. Mutlak bir nufuza sâhip olan vâliden sonra, kendisine mahsus dâireden her sabah merâsim ile vâlinin huzuruna çıkıp, günlük işler hakkında mârûzatta ve istizanda bulunan kethüda gelirdi ki, bu makamın vâliliğe mahrec teşkil ettiği (Cevdet, *Tarih*, III, 278) ve âdetâ vezaret demek olduğu görülüyor. Kethüdanın dûnunda kapıcılar kethüdası, ondan sonra da kölemenlerin kumandanı olan hazinedar gelirdi; mühim meseleler, kethüda, kadı ve hazinedar gibi, büyük mevki sâhiplerinden mürekkep, divanda görüşülürdü. W. Heude'ün verdiği mâlûmata göre (s. 258), paşa sarayının büyük memûrları harem kâhyası, silâhdar, enderûn ağası, çavuş başı, esvapçı, tatar ağası ve cellât başı gibi şahsiyetlerdi. Sarayda has odalılar, lalaları ile hocalarından başka kimse ile görüşmezler, Bagdad'ın sokaklarını bile tanımazlardı (Cevdet, *Tarih*, VIII, 204 v.d.; IX, 216). Kölemenlerin askerî kuvvetine gelince, enderûn ağaları ile çukadarlar, mehterler ve zübûler, süvâri kuvvetini, kethüda beyler ile bîrûn ağalarının maiyetleri, levendler, kalpaklılar, tüfenkçiler ve 'Ukayl askerleri piyadeyi teşkil eder; topçular ile birlikte, hepsinin mecmuu 12.500 kişiyi bulurdu. İcabettiği zaman bu muvazzaf kuvvetlere sancaklardan getirilen askerler de ilâve olununca, 30.000'i mütecâviz bir kuvvet meydana gelirdi (bk. Sâbit, *ayn. esr.*, s. 89 v.d.; W. Heude, s. 258 v.d.).

Mühim zamanlarda İstanbul'dan Bagdad'a gönderilen memûrların A'ẓamiye kapısından, mutantan alay ile, şehre girmesi, Eyyûbî Hasan Paşa devrinden beri âdet hükmünde idi. Fakat bu memurlar, git-gide Bagdad sokaklarında istedikleri gibi dolaşamayacak kadar, kontrol altında tutulurdu. Kölemenler Irak'ta aşağı-yukarı muhtariyet tesis etmekle beraber, dâimâ komşu devlet müdahalesine yol açmaktan ve devlete ihânet etmekten çekinmişlerdir.

Davud Paşa'nın yerine Bagdad vâliliğine tâyin edilen Ali Rıza Paşa, bu eyaleti 16 sene idare etmiş ve ondan sonra Necib, Namık, Gözlüklü Reşid, Takiyüddin ve Midhat Paşa'lar gibi zatlar, Irak havâlisinde devlet nufuzunu takviye etmek suretiyle, hizmette bulunmuşlardır. Midhat Paşa, Degare mes'elesi denilen mühim bir urban isyanını muvaffakıyetle bastırdığı gibi, Necd'i de itaat altına alıp, bu kıt'ayı Bagdad vilâyetine bağlamıştır.

İslâm medeniyetinin en mühim merkezlerinden biri olan ve osmanlılara geçmeden çok evvel bu hususiyetini kaybetmekle beraber, ilim ve edebiyat sahasında yine varlık göstermekten hâlî kalmayan Bagdad'da arap ve fars dilleri ile eser yazanların pek çok olduğu mâlûmdur. Irak'ın daha osmanlı idâresinde bulunmadığı devirlerde Bagdad ve havâlisinde türk dil ve edebiyatının da inkişaf ettiğini görüyoruz. Kanunî Süleyman'ın Bagdad'ı fethettiği sıralarda yaşayan büyük türk şâiri Fuzûlî, osmanlı padişahı ile bâzı devlet ricâli hakkında kasîdeler yazmış, oğlu Fazlî dahi ıraklı şâirlerden biri olmuştur. Bu arada türk edebiyatının mümtaz simalarından olup, divanındaki kasîdelerde Bagdad tarihini tenvire yarayacak bâzı mâlûmata rastladığımız Rûhî Bagdâdî'yi, bir çok bagdadlı şâirin tercüme-i hâlini müştemil *Gulşan-i şu'arā'* adlı bir tezkire te'lif eden ve ekser-i efradı kendi gibi şâir bir âileye mensûp bulunan Ahdî Bagdâdî'yi unutmamak lâzımdır (bk. 'Ahdi, *Tezkire*, Üniversite kütüp., nr. 2604). Osmanlılar Bagdad'da hâkim oldukları müddetçe, bu şehirde türkçe şiir yazanlar veya menşe'i Bagdad olan şâir ve âlimler dâimâ görüldüğünden, bunlara misâl olmak üzere, Zihnî, Zayi'î, Aziz, İlmî ve uzun müddet Bagdad mevlevihânesi şeyhliğinde bulunmuş olan Yahya Dede zikredilebilir. *Gulşan-i ḫulafā'* müellifi Murtaza ile babası Nazmî de şâir oldukları gibi, osmanlı vak'anüvislerinden Vâsıf Efendi ile *Ḥadîḳat al-vuzarā'*'ya zeyil yazanlardan tezkire sâhibi Şefkat Efendi'nin ve son asır türk şâirlerinden Ahmed Haşim'in de menşe'leri Bagdad'dır.

Bibliyografya: *A*. Osmanlı devrinde Bagdad'ın topografya, idâre ve nüfusuna âit mâlûmat, coğrafî eserler ile bâzı seyahatnâme ve tarihlerde, dağınık bir hâlde, bulunmaktadır. Bunlar arasında müracaat edilenler şunlardır: Kâtib Çelebi, *Cihan-nümâ* (İstanbul, 1145), s. 457 v.d.; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1314), I, 186, 193; II, 404 v.d.; Abū Bekr Fayżī, *Ḫulāṣat al-aḥvāl al-baldān fī mamālik āl-i 'Oṣmān* (Mükrimin Halil'in hususî kütüphânesindeki yazma nüsha), s. 117 v.d.; Mehmed Hurşid, *Seyahatnâme-i ḥudūd* (İstanbul), s. 71 v.d.; Ahmed Hamdi, *Uṣūl-i cografyā-i kabīr* (İstanbul, 1292), s. 352; Âli Bey, *Seyahat jurnali* (İstanbul, 1314), s. 62—75; *Seyahat* (İstanbul, 1311), 10. mektup; Mehmed Emin, *Bagdad ve son hâdise-i ziyai* (İstanbul, 1338—1341), medbâl; *Sālnāma-i devlat-i 'aliya-i 'Oṣmānīya* koleksiyonu, *tür. yer.*; *Bagdad sâlnâmesi* (1309), s.

209; Feridun Bey, *Münşe'āt al-selāṭîn* (İstanbul, 1274), II, 406 v.d.; Ayn-ı Ali, *Ḳavānîn āl-i 'Osmān dar ḥalāşa-i daftar-i dīvān* (İstanbul, 1274), s. 8, 36 v.d.; Solak-zâde Mehmed, *Tarih* (İstanbul, 1297), s. 486 v.d.; Kâtib Çelebi, *Fezleke* (İstanbul, 1286), II, 129, 205; Na'îmâ, *Tarih* (İstanbul, 1280), III, 47; Cevdet Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1309), I, 339; VII, 169; Lûtfî, *Tarih* (İstanbul, 1292), III, 132 v.d.; VIII (İstanbul, 1329), s. 165; Nazmî-zâde Murtaza, *Gülşen-i ḫulafā'* (İstanbul, 1143), var. 73, 79, 89, 135; Ḥâvî, *Devḥat al-vuzarā'* (Bagdad, 1246), var. 49, 118, 165 v.dd.; Pietro della Valle, *Voyages* (Rouen, 1749), II, mektup XVII; J.B. Tavernier, *Les Six voyages* (Paris, 1682), I, 186 v.d., 194; J. Niebuhr, *Voyage en Arabie* (Amsterdam, 1776); J. Macdonald Kinneïr, *Geographical Memoir* (London, 1818); W. Heude, *Voyage de la Côte de Malabar à Constantinople* (Paris, 1820), s. 254 v.d.; F. de Beaujour, *Voyage Militaire dans l'Empire Ottoman* (Paris, 1829), II, 80 v.d.; H. Binder, *Au Kurdistan, en Mésopotamie et en Perse* (Paris, 1887) 10. kısım.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), III, Bagdad vilâyeti; J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1836), V, 217 v.d.; IX (Paris, 1837), s. 329 v.d., 408 v.d.; Clément Huart, *Histoire de Bagdad dans les Temps modernes* (Paris, 1901), *Topographie de la ville de Bagdad*; Fr. Sarre ve E. Herzfeld, *Archeolog. Reise im Euphrat- and Tigris-Gebiet* (Berlin, 1920), II.—IV.—Bagdad'ın planı için bk. J. B. Tavernier, *ayn. esr.*, 1. kısım.; C. Niebuhr, *ayn. esr.*, II ve bunlardan naklen Cl. Huart, *ayn. esr.*; Mehmed Emin, *ayn. esr.*, — Bagdad şehri ve Bagdad civarı haritaları; G. le Strange, *Bagdad During The Abbasid Caliphate* (Oxford, 1900), harita III, VII, VIII.

B. Osmanlı devrinde Bagdad tarihi olmak üzere, Nazmî-zâde Muratza, *Gülşen-i ḫulafā'*; Ḥâvî, *Devḥat al-vuzarā'*; Şâbit, *ayn. esr.* ile Cl. Huart, *ayn. esr.* Huart, muhtelif seyahatnâmelerden istifade etmekle beraber, şark kaynaklarının çoğunu, ezcümle *Devḥat al-vuzarā'* 'yı görmemiş, mehazlarını da tenkide tâbi tutmadığından, onların hatasını kitabına geçirmiştir. J. de Hammer, *ayn. esr.* (V.—XVI., Paris, 1836—1839) 'de Bagdad 'da ve umûmiyetle Irak 'ta cereyan eden vakayi hakkında tafsilât vermektedir. Begdad tarihi için yukarıda gösterilenlerden başka müracaat edilen eserler: Feridun Bey, *ayn. esr.*, I, II, bk. fihrist; Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih* (İstanbul, 1283), I, 206 v.d.; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 39, 74, 200 v.dd.; Na'îmâ, *Tārîḫ*, II, 264, 359, 446 v.dd.; II, 343 v.d.; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, IV, 392 v.d.; Râşid, *Tarih* (İstanbul, 1282), I, II, *tür. yer.*; Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih* (İstanbul, 1328), I, 399 473 v.d.; Küçük Çelebî-zâde Âsım, *Tarih* (İstanbul, 1282), *tür. yer.*; İzzî, *Tarih* (İstanbul, 1198), *tür. yer.*; Sâmî, Şâkir ve Suphî, *Tarih* (İstanbul, 1199), *tür. yer.*; Vâsıf, *Tarih* (İstanbul, 1219), I, bk. fihrist; Şânî-zâde Ataullah, *Tarih* (İstanbul, 1284), I, 406; II, 12 ve bk. fihrist; Cevdet Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1309), I—XII, bk. fihrist; Lûtfî, *Tarih*, III, 115—142; Midhat Paşa, *Tabṣira-i 'ibrat* (İstanbul, 1325), s. 66—128, Midhat Paşa'nın Bagdad vâliliği; Derviş Paşa, *Devlet-i aliyye ile İran devleti beyninde olan hududan lâyihasıdır* (İstanbul, 1287), *tür. yer.*; Mehmed Hurşid, *ayn. esr.*, *tür. yer.*; Sâlim, *Tezkire* (İstanbul, 1315); Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1271); Sâkıb Dede, *Sefine-i mevleviye*, II, 85, 205 v. dd.; *Arşiv kılavuza* (Topkapı sarayı müzesi), 1. cüz (İstanbul, 1938), s. 54—55; İskender Beg, *Târîḫ-i 'ālam ārā-i 'Abbāsî*, III, 695, 726 v.d.; Mirza Mehdi Han Esterâbâdî, *Târîḫ-i Nādirî* (Tebriz, 1286), s. 65, 75, 114, 122 v.d.; 'Abbās al-Farrāvî, *Târîḫ al-'Irāḳ* (Bagdad, 1357), III; Ricaut, *Histoire de trois Empereurs des Turcs* (Paris, 1683), Murad IV. devri; Du Loir, *Les voyages du Sieur Du Loir, avec la relation du siège du Babylone fait en 1639 par Sultan Murat* (Paris, 1654); Thevenot, *Relation d'un voyage au Levant* (Paris, 1658), s. 576—592; W. Heude, *ayn. esr.*, 10. kısım. (M. Cavid Baysun.)

d. Bugünkü Bagdad.

Bagdad şehrinin asrîleştirilmesine Osmanlı devrinde Midhat Paşa'nın vâliliği (1869—1872) esnasında başlanmıştır. Bu devirde, şehri kuşatmakta bulunan eski sûrlar yıkılmış, şimâlden cenuba doğru büyük bir cadde açılmış ve sokakların genişletilmesine teşebbüs edilmişdir. Fakat ondan sonra, geçen büyük harbe kadar, belediyecilik bakımından, esaslı ve devamlı bir faâliyet gösterilememiştir. Harbin sonlarına doğru, açılmağa başlanan ikinci büyük cadde, Bagdad'ın osmanlı kuvvetleri tarafından tahliyesinden sonra (11 mart 1917 gecesi), ingilizler tarafından tamamlanmıştır.

Bagdad, Lausanne muahedesine (temmuz 1923) kadar hukuken Osmanlı devletine bağlı kalmış ise de, 5 seneye yakın süren mütareke esnasında, İngiltere tarafından Irak kırallığının teşkil ve Fayṣal I. 'ın kırallık tahtına ielâsı (23 ağustos 1921) üzerine, Irak devletinin payitahtı ittihaz olunmuştur.

O zamandan beri şehrin tanzim ve imarına büyük faâliyetle devam edilerek, bir kaç cadde

daha açılmış, müteaddid parklar vucuda getirilmiş, sokakların bir kısmı asfalt ile döşenmiş, elektrikle ışıklandırılmış, Dicle'den tulumbalar ile su alınıp, temizlendikden sonra, borular ile şehre dağıtılmış, bir hayli büyük resmî binalar inşa olunmuş ve nehrin taşmalarına karşı şehri korumak için, sedler yapılmıştır. Şehri şimâlden cenuba iki kısma ayıran Dicle'nin şark tarafında kalan Rusâfe ciheti (Şavb al-Ruṣāfa) ile garp tarfında Kerh ciheti (Şavb al-Karḫ) arasında, eskiden dubalar üzerine atılmış olan ahşap köprüler yerine, iki demir köprü kurulmuştur.

Siyasî vaziyetinde husûle gelen değişiklik ile beraber, iktisadî ehemmiyeti de günden güne artmakta bulunan Bagdad'ın 1920'de 145.000 kişiden ibaret olan nüfusunun 1937 sayımında 367.000'e çıktığı görülmüştür. Bu nüfusun 50.000 kadarı yahudi, 7.000 kadarı nesturî (keldanî), bir o kadarı ermeni ve geri kalan kısmı arap, türk ve kürt müslümandır. Bu nüfus artması ile beraber, şehir de eskisinin 3—4 misli büyümüş ve bir takım yeni mahâllelerin teşekkülü ile, şimâlde, eskiden dış mahâlle halinde kalan, Kāẓimiya ve A'ẓamiya kasabaları ile tamamen birleşmiştir.

Bugünkü Bagdad'a yeni çehresini veren binalardan Rusâfe cihetinde, kıralın devlet işleri ile meşgûl olmasına mahsus, resmî makam olan al-Balāṭ al-Malikī sarayı ile başvekâlet, dâhiliye ve hâriciye nezaretleri, eski kalede, arabesk tarzında, millî müdafaa nezaret binası, umumî kütüphane, devlet hastahânesi (al-Mustaṣfā al-Malikī) ve stadium (Mal'ab al-Kaṣṣāfa) zikre şâyândır.

Kerh cihetinde, kıralın ikametgâhı olan Ḳaṣr al-Żuhūr („çiçekler sarayı"), Bagdad müzesinin ilk kısmı (ki, kapısı Musul civarında Ninua harâbelerinde görülen Sargon sarayının kapısı tarzındadır), tıp fakültesi, yüksek muallim mektebi ve sivil tayyare meydanı vardır.

Evvelce Cāmi'a āl al-Bayt ismi ile kurulması tasavvur edilen üniversite, henüz teşkil edilememiştir. Şimdiki hâlde yalnız iki münferit fakülte, maarif nezâretine bağlı hukuk ve sıhhiye ve muavenet-i ictimaiye nezaretine bağlı tıp fakülteleri mevcuttur. Tıp fakültesine bağlı eczacı, dişçi, hasta bakıcı ve sıhhiye memurları mektepleri ve hukuk fakültesinde mâliye memurları yetiştirmeğe mahsus bir şûbe vardır. Yüksek mekteplere erkek ve kız talebe beraber devam etmektedir. Hukuk mektebinden çıkanlar, mahkemelerde adlî ve şer'î davaları görürler; fakat bâzı büyük şehirlerde hanefî ve câferî (şi'î) şer'iye mahkemeleri bulunduğu gibi, Bagdad'da bu sınıf mahkemelerin kararlarını tedkik eden biri sünnî ve biri caferî, iki şer'iye temyiz mahkemesi vardır. Evkaf umum müdürlüğüne bağlı Dār al-'ulūm, ilâhiyat fakültesi vazifesini görmektedir. Bu sivil mekteplerden başka müdafaa-i milliyeye bağlı harbiye, topçu (Madrasat al-madfa'iya), harp akademisi (Madrasat al-arkān), uçuş (Madrasat al-ṭayarān) ve atış (Madrasat al-asliḥa al-ḫafīfa) mektepleri vardır.

Bagdad'da Abbâsîler devrinden pek az eser kalmıştır. Bunlardan, yanlış olarak, Ma'mûn sarayı (Ḳaṣr al-Ma'mūn) diye anılan (ve hattâ İslâm ansiklopedisinin Mısır'da yapılan tercümesine ilâve edilen kısımda o suretle kaydedilmiş bulunan) bina bakiyyesi Rusâfe'nin şimâl tarafında, Osmanlı devrinde topçu kalesi olan (bugün Irak'ın millî müdafaa nezareti) mahâldedir. Dār al-Mu'izziya'nin ayakta kalabilmiş olan bâzı parçalarından ibaret olan bu bakiyye, biri Dicle'ye muvâzi, diğeri nehre amud ve gâyet kalın iki duvardan mürekkep olup, birincisinin başında yüksek bir eyvan, bunun iki tarafında birer oda ve eyvana bitişik ve ikinci cephenin dehlizi ile birleşen bir dehliz nehre amûd cephenin nihayetinde ve rıhtıma yakın bir noktada, bir kaç odadan ibarettir. Kubbe ve kemerlerle örtülen tavanın yüksekliği, kubbenin ortasında, hava ve ışık girmesi için, bırakılmış olan delik, dehlizin üst tarafındaki pencereler ve eyvanın cephesinde ve içerisindeki tuğladan süsler dikkate şâyândır. Bu bina kıral Faysal'ın muhallefatına mahsus bir müze haline konulmuş ve sonradan Bagdad şehri müzesi ittihaz olunmuştur.

Bunun cenubunda ve gene Dicle'nin sol sâhilinde Abbâsî halifesi Mustanṣir Bi'llāh (1226—1242) tarafından yaptırılmış olan meşhur Madrasat al-Mustanṣiriya'den nehre muvazi ve geniş rıhtıma nazır yüksek bir duvar ile buna bitişik bir kaç oda kalmıştır. Bagdad'da yetişmiş olan büyük türk şâirleri Nesimî, Fuzûlî ve Ruhî'nin mezarları, bugün nerede oldukları bilinemeyecek derecede, metrûk kalmıştır.

Coğrafî mevkiinden dolayı eskiden beri büyük ticâret merkezi olan Bagdad'ın iktisâdî ehemmiyeti son zamanlarda hayli artmıştır. Cenuptan nehir ve demir yolları ile Irak'ın yegâne limanı olan Basra'ya ve şimâlden, Irak demir yollarının Türkiye demir yolları ile birleşmesinden beri (1940) bütün Avrupa ile irtibat kesbettiği gibi, Kerkük demir yolunun Hanikın şûbesi ile de İran'ın ticâret yollarına bağlı bulunduğundan, günden güne artan büyük bir transit ticâretine ardiyelik etmektedir. Arızasız araziden geçen yollardan büyük nakliye otomobilleri ile, Suriye, Filistin ve Hicaz ile de muvasala temin edilmiştir. Osmanlı devrinde imtiyaz almış bulunan ingiliz Lynch şirketi ile bir

kaç yerli şirket tarafından, Bagdad ile Basra arasında, işletilen vapurlar dolayısiyle Irak'ın payitahtı oldukça ehemmiyetli bir nehir limanı mâhiyeti almakta olduğu gibi, Avrupa ile Hindistan ve Avustralya arasındaki hava yolları üzerinde bir tayyare uğrağı da olmuştur.

(RAUF AHMED HOTİNLİ)

BAĞDÂDÎ. [Bk. BAGDÂDÎ.]

BAGDÂDÎ. AL-BAĞDÂDÎ 'ABD AL-ḲÂDİR B. 'OMAR. [Bk. 'ABD AL-ḲÂDİR.]

BAGDÂDÎ. AL-BAĞDÂDÎ, ABŪ MANṢŪR 'ABD AL-ḲÂDİR B. ṬÂHİR, islâm ilâhiyatçısıdır. Babası ile Nişapur'a giderek, orada muhtelif ilimler tahsil etti. Sonraları hesapta iktidarı ile şöhret kazanması ve hesaba dâir bir kitab yazması bu sâyededir. Lâkin kendisini en ziyâde fıkıh ve kelâm ilimleri cezbetmiştir. Bu ilimlerde ustadır, Abū İsḥâḳ al-İsfarā'inī'dir. Bu âlimin 418 (1027)'de vefatından sonra, al-Bağdâdî onun yerine geçti ve türkmenlerin isyanı üzerine şehri terke mecbur kalıncıya kadar, mevkiini muhafaza etti. Oradan İsfarā'in'e gitti ve az sonra da vefat etti. İslâm mezhepleri hakkında *Kitāb al-farḳ bayna 'l-firaḳ va bayān al-firḳat al-nāciya minham* ismi altında yazdığı eser, Muḥammed Badr tarafından, 1328 'de Kahire'de neşredildi.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, nr. 365; Wüstenfeld, *Die Schâfi'iten*, nr. 345; Brockelmann, *GAL*, I, 385; Friedländer, *JAm. OS*, XXVIII, 26 v.d.

BAGGĀRA. [Bk. BAGGÂRA.]

BAGGÂRA. BAGGĀRA yahut BAḲḲĀRA, şarkî Sudan arap kabîleleri. Baggāra (yâni *baḳḳāra*, „sığırtmaçlar") 'dan, şarkî Sudan'ın sığır yetiştirmekle geçinen arap yahut araplaşmış göçebe veya yarı göçebe aşîretleri anlaşılmaktadır; bunlar, bu memleketlerin Abbāla yâni deve yetiştiren arap kabîlelerine mukabil olarak bu adı taşırlar. Ancak bu tefrik mutlak değildir; zira bâzı Baḳḳāra'ler de deve yetiştirirler. Sığır yetiştirmenin medarlar âltı iklimi hududunun cenubundan itibaren başladığı görülüyor. Münferit bâzı Baḳḳāra kabîleleri, meselâ Rizēḳāt'lar ile aynı adı taşıyan ve onlar ile karabeti olan kabîleler şimâlde de bulunur ki, bunlar münhasıran deve yetiştirirler. Demek ki, sığır yetiştirme, hiç şüphesiz, iklim şartları ile alâkadardır; yavaş yavaş cenuba inen araplar, gittikçe sığır beslemek ile de uğraşmağa başlamışlardır. Bunlar, hepsi yemenli olduklarını iddia etmelerine ve vaktiyle Yemen'de sığır da yetiştirilmiş olmasına rağmen, buraya sığırı ithâl eden onlar değildir. Bu kabîlelerin sığırı, bütün orta Afrika'da yayılmış bulunan hörgüçlü sığırdır. Baḳḳāra adı, Vadā'i, Dārfūr ve Kordofān'daki arap kabîlelerine münhasırdır; aynı suretle, sığır yetiştiren Bornu'lu arap Şoa'lara bu isim verilmez.

Müteaddit Baḳḳāra kabîlelerine dâir en şâyân-ı itimat mâlûmatı Nachtigal'e medyunuz; o, Vadā'i'de şu esas gurupları saymaktadır: Salāmāt, Missiriya, Aulād Rāşid, Ca'ādina, Ḥozzām, Şurafā, Heymāt, Deqena, Şiggērāt, Torcem, Kōlōmāt, Benī Ḥasan, Zabalat, Muhādī, Zanātīt, Mecānīn, Korōbāt, Isirre. Aralarındaki karabetler, Vadā'i arâzisindeki yerleri ve âdetleri hakkında, Nachtigal mühim mâlzeme toplamıştır. Vadā'i ile Nil arasındaki Baḳḳāra'lara dâir olan mâlûmatın hemen hemen hepsini kendisine borçluyuz. Buradaki en mühim kabîle Rizēḳāt'lardır; Mahariya, Mabāmīd ve Navā'ibe'ler bunlara mensûpturlar; ayrıca, bunların ehemmiyetli iki kısmını teşkil eden Ta'āyşa'ler ile Habaniya'ler ve bunlardan başka Torchem'ler ve Banī Holba'ler, Ta'āliba ve Bedriya'ler de, Baḳḳāra'lere mensûpturlar. Aralarında aşağı tabakadan sayılan — haritalarda ekseriya Baḳḳāra al-Homr şeklinde gösterilen — Hamr kabîlesi de Rizēḳāt'lardandır. Zikredilen kabîlelerin büyük bir kısmının, müşterek bir soydan kopup geldikleri isbat olunabilir; geri kalanların bu müşterek soydan oldukları, ancak tahmin edilmektedir. Kampffmeyer, bunların bir şeceresini yapmıştır. Bu şecere, Cuhayna adından başlamaktadır; Cuhayna'lerin Mısır'dan tedricen Sudan'a girişleri, merhale merhale tesbit edilebilmektedir. Bu kabîlelerin VIII. (XIV.) asrın başlangıcından itibaren Nûbiye'de bulundukları isbat edilebilir. Sonraları Sudan'daki devlet teşekküllerine iştirâk etmişlerdir; son zamanlarda köle avcıları ile birlikte çalışmışlardır. Ḫarṭūm'da Mahdî devleti kurulduğu sırada, muhtelif memleketlere yerleştirilmişlerdir. Mahdî'nin idâresi zamanında bukabîleler onun en büyük istinatgâhını teşkil etmişlerdi. Baḳḳāra'lerin Ta'āyşî kolundan olan halife 'Abd Allāh'ın idaresinde, bunlar Sudan'ın bâkimi kesilmişlerdir. Sonraları ise, bir çok harpler ve nihayet Sudan'ın ingiliz-mısır orduları tarafından istilâsı yüzünden, haylı kırılmışlardır.

Baḳḳāra'leri, Schweinfurth şöyle tasvir etmektedir: „tunç renginde güzel vücutlu, koyu esmer renklidirler; endamlı ve çeviktirler; yüzleri pek muntazam hatlıdır. Yüz zâviyesi bunlarda 90°'yi bulur. Burunlarının şekli minkarî olmayıp, daha ziyâde, yuvarlak ve zariftir, bu hâl delikanlılarda yüze hemen hemen bir kadın letâfeti verir. Yüksek, yuvarlak alınlarının intizamı da bunu arttırır. Saçlarını ince ince örerek, başın ortası boyunca sık bir hâlde bir araya toplayıp, enselerine salıverirler".

Schweinfurth'un bu tasvir ettikleri, Rizēḳāt'lardır. Bütün bu kabîleler, bittabi, zenci kan-

ile karışmalarına derecesine göre, ya hamito-semitik bir tip veya daha ziyâde zenci tipi arzederler.

Bibliyografya: G. Nachtigal, *Sahārā und Sūdān* (Leipzig, 1889), III, 206 v. dd., 453 v. dd.; G. Schweinfurth, *Im Herzen von Afrika* (Leipzig, 1878), 419 v.d.; Kampffmeyer, *Materialien zum Studium der arabischen Beduinendialekte Innerafrikas* (*MSOS*, Berlin, 1899, II, Westas. Studien), s. 143 v.dd. (s. 170); C. H. Becker, *Zur Geschichte des östlichen Sūdān* (*Der Islam*, I, 1910), s. 155 v.dd.; Slatin Pascha, *Feuer und Schwert im Sūdān*, 9. tab. (Leipzig, 1899).

(C. H. BECKER.)

BAGİRMİ (BAḲİRMİ yahut BAKİRMİ), orta Sudan'da bir mıntaka olup, Çad gölünün cenubundadır. Bagirmi, uzun müddet, avrupalılarca mecbûl kaldı. İlk defa olarak Denham, 1824'te, buranın şimâl tarafını ziyâret etti. Barth, Bornū'dan hareket ederek, Massenya'ya kadar gitti ve seyahati esnasında (5 mart—28 ağustos 1852) mühim tarihî mâlûmat topladı. Nachtigal, 1872'de Şāri nehri boyunca Bagnġānne'ye kadar çıktı; fakat memlekette cereyan etmekte olan muharebeler dolayısiyle, içerilere giremedi. Bu seyyahların verdikleri mâlûmata, Kongo havâlisinden gelen Maystre ve, bilhassa 1897'de Massenya'yı ziyâret eden, Gentil isimlerindeki kâşiflerin verdiği mâlûmat da inzimam etti. Bu mâlûmat, 1900 senesinden beri, Çad arâzisinin idâresine memûr edilen fransız zabit ve memûrları tarafından, itmam ve tashih edildi.

Bagirmi ismi altında gösterilen yerli devlet, asıl Bagirmi'den başka, buna vergi veren bir takım tâbi memleketleri de ihtivâ eder ki, bunlara Şāri nehrinin sağ sâhilinde 10° şimâl arzı dâiresine kadar çıkan Bonalar ve Kirdiler memleketi, Baḥr al-Ġazāl'in mücâviri bulunan Degana, şarkta dağlık bir yer olan Dekākire ve Vaday ile hemhudut olan Ḫozzām ve Debāba dâhildir. Bagirmi ile ona bağlı olan yerler 1903'te yapılan bir mesahaya göre, 62.000 ve daha yakın bir zamanda Largeau (*L'occupation du Wadaï*, *Rev. de Paris*, 1. kânun I. 1910, s. 29)'nun vediği mâlûmata göre de, 85.000 km². dir. Asıl Bagirmi, şimâlden cenuba 250 mil ve şarktan garba 150 mil uzunluğunda, bir ovadan müteşekkil olup, 14.700 km². kadar mesahası vardır. 300 m. vasati irtifada bulunan bu ova, şimâl-i garbîde, gâyet hafif bir meyil ile, Çad istikametine doğru iner; yalnız şimâl-i şarkî cihetinde, Baḥr al-Ġazāl'e doğru, alçalır. Bir çok yerlerde arazi o derecede düzdür ki, sular akamayarak bataklıklar teşkil eder. Ovanın çepeçevre etrafında, şimâlde Bagirmi'yi Fittri havzasından ayıran Ngurra dağları ile daha şarkta pek iyi bilinmeyen Gērē gibi bâzı dağlar yükselir. Suların büyük bir kısmı, Bagirmi ülkesinin etrafında 250 km.'lik bir kavis çizen Şāri nehri ve onun başlıca kolu olan Baḥr Ergig vasıtası ile, Çad gölüne akar. Bu iki nehirden yalnız birincisi 300—500 m. genişliğinde ve her mevsimde gemi seferine müsait olup, ikincisi ise, dar, otlarla dolu ve istifadeye elverişli değildir. Bunların her ikisinin de, su verimi, mevsimlere göre, çok tahavvüle uğrar. Burada iki mevsim vardır; yağmur mevsimi, senede 4 ay ve kuraklık mevsimi ise, 8 ay ve bâzan da, nebatların zararına olarak, daha fazla sürer. Bagirmi, fevkalâde kuraklıklar müstesna olmak üzere, nisbeten münbit bir yerdir. Burada yerli ahalinin nafakasını teşkil eden darı ve zuradan başka, yağmur mevsiminde vucuda gelen bataklıklara pirinç ve bakla ile, Barth'ın „cōcō" ismi ile zikrettiği yerlilerin pek sevdikleri bir ot ekilir. Buğday pek nâdir olup, Barth'ın anlattığına göre, sultana tahsis edilmektedir. Koca baş hayvanların yetiştirilmesini te'min edecek otlaklar oldukça çoktur. Başlıca nebatları demir-hindi, bâdem, çivit, tereyağı ağacı ve pamuk olup, bunlar da hatt-ı istivaya yaklaşıldıkça çoğalır. Yabanî hayvanlar pek çoktur; büyük hayvanlardan fil, zürafa, para, Afrika ceylanı, su aygırı, gergedan ve timsahlar, nehirlerin kıyılarında veya civarlarında çok bulunur. Haşerat da pek çok olup, bilhassa bâzı nevileri ekinlerin ve hattâ insanların başlarına belâ olan karınca ve beyaz karıncalar her yerde bulunur.

Barth'ın 1,5 milyon ve Nachtigal'in 1 milyon tahmin ettiği nüfus, bu havâliyi harap eden muharebeler yüzünden, gittikçe azalmaktan geri kalmıyor. 1904'te yapılan bir sayım Bagirmi'nin nüfusunu 420.000 olarak gösterir. Largeau'ya göre, bu mıkdarın, 16.000'i doğrudan doğruya Bagirmi'ye âit olmak üzere, 80.000'e indirilmesi icabeder ki, bu da, nüfus kesâfetinin kilometre başına 0,6—1,8 nisbetinde olduğunu gösterir. Bu ahali gâyet muhtelif unsurlardan teşekkül etmektedir: 1. yerli ahali ile yabancı müstevlilerin birbirine karışmasından hâsıl olan melez Bagirmililer; 2. muhtelif yerlerde koloni hâlinde yerleşmiş olan Kanūriler; 3. Assela, Salāmāt, Ḫozzām, Ulād Mūsā ve şöa arapları ki, bütün memlekete dağılmış bir hâlde olup, her yerde kendilerine mahsus köyleri vardır; 4. cenup kısmında, hayli kalabalık ve kömilen çoban olan Fulbeler; 5. Logon'un sağ sâhilinde Gāberīler, Dar-Küti'nin orta havzasında bulunan Sāra, Tummok, Nyellem v.s. 'den mürekkep, aşağı yukarı Bagirmililer ile akraba olmakla beraber, aynı dil ile konuşmağa ve fetişizme bağlı kalmış olan zenci kabîleleri.

Çehre ve endam güzelliği bakımından, Bagirmililer Afrika ahalisi arasında temayüz ederler.

Seyyahlar boylarının uzunluğunu, çehrelerinin muntazam hatlarını ve vücutlarının çevikliğini kaydederler. Kadınlarının güzellikleri meşhurdur. Konuştukları Bagrimma dilinin Kūka'da konuşulan lehceye yakın olduğunu Barth söylüyor. Bunlar evvelce fetişist iken, 300 sene evvel bunlara Fulbeler tarafından getirilmiş olan islâm dinini kabûl etmişlerse de, putperestlik âdetlerinden bir çoğunu muhafaza etmişlerdir. Bununla beraber islâmiyet, bunlar vasıtası ile, cenûba doğru yavaş yavaş yayılmış ve buraların iptidaî insanlarına bir medeniyet başlangıcı getirmiştir. Her hâlde Bagirmililer her bakımdan çok iptidaî bir hâldedir. Barth bunlar arasında okur yazar adamlar olmadığını ve yalnız hace etmek için, Mekke'ye gitmiş olanların tek-tük arapça tâbirlerden başka bir şey bilmediklerini kaydediyor. Buna karşı Bagirmililer komşu kabîlelerden, san'at itibariyle, daha yüksektirler ve aralarında bilhassa boyacılık ve dokumacılıkta mâhir san'atkârlar vardır. Vaday taraflarına dokumacılık san'atını, sultan Sabūn'un oraya getirdiği, Bagirmili esirler sokmuşlardır. Ancak XIX. asrın sonuna kadar Bagirmi ahalisi arasında başlıca iş esir ticareti olmuştur. Bagirmi havâlisinde hiç eksik olmayan harplere ve şimâlî Afrika ile olan muvasala güçlüklerine esir ticareti de inzimam ettiğinden, buralarda medeniyetin terakkisi gecikmiştir.

Barth'ın zamanında Bagirmi'nin başlıca şehri, merkezi olan Massenya idi. Bahr Ergig'in bir kaç mil şimâlinde kurulmuş olan bu şehir, 7 mil uzunluğunda bir sûr ile çevrilmiştir. Ancak bu sûrun içindeki binalar, taştan inşa edilmiş olan sultanın sarayı ve câmi müstesna olmak üzere, balçıktan yapılmıştır. 1870'te Vadaylılar tarafından kısmen tahrip ve Rabah'ın istilâsı sırasında tamamiyle terkedilmiş olan Massenya yerine, şimdi 95 km. garp tarafında ve Şâri nehrinin sol sâhilinde bulunan, Bugunan geçmiştir. Bunlardan başka Massenya'nın 250 km. şarkında Gērē dağlarının eteğinde bulunan Kanga, mahallî rivâyetlere göre, memlekette hükûm süren sülâlenin vatanı addedilmektedir.

Bagirmi müstebit bir mutlakiyyet ile idare olunur. Sultanın yahut, yerli lisanınca, *m'bang*'ın mutlak bir hâkimiyeti vardır. Kendisine karşı kölece bir hürmet gösterilir. Karşısında tebeası, başı açık durmak ve alınlarına toz serpmek mecburiyetindedir; huzurunda yalnız memleketin bâzı büyükleri oturabilirler. Sultanın akrabası arasında annesi ile büyük oğlunun bir az nufuzları vardır. *M'bang*'ın biraderlerine gelince, bunların, memleketi idareye kabiliyetli olmamaları için, birer göz'leri çıkarılır. Devletin başlıca âmirlerinden bir kısmı hür âilelerden doğma olup, diğerleri köleler arasından ayrılır. Bunların en nufuzlusu *façā* denilen ordu kumandanıdır. Ormanlarla, otlakların ve mühim mahallerin idaresi için, hususî memurlar vardır. Sultanın varidatını islâm ahaliden alınan vergiler ile putperest ahaliden alınan cizyeler teşkil etmektedir. İslâmlar hububat, hayvan, kumaşlar ve pamuk, diğerleri ise, köleler verirki, bunlar, bilhassa Barth ve Nachtigal'in buraları gezdiği zamanda, sultanın asıl servetini teşkil etmekte idi ve hâlâ da etmektedir.

Bagirmi devleti XVI. (X.) asırda tesis edilmiştir. Bu devlet menşe'ini, şarktan ve kuvvetli bir ihtimâl ile, Fittri civarından gelen mâcera-perest adamlara medyundur. Bu türediler Bulâlalara galebe ettikten sonra, kendileri ile birleşmişler ve onların yardımı ile, hâkimiyetlerini Fulbeler ile buralarda oturan arap kavimlerine cebren kabûl ettirmişlerdir. Bunlar ise, vergi vermek mecburiyetinde kalmakla beraber, dillerini müstevlilere kabûl ettirdiler. Bu müstevliler, Sudan'da imparatorluk kuranların ekserisi gibi, arap olduklarını ve Yemen'den geldiklerini iddia etmekte idiler. Bunların reisleri olan Dokkenge, rivâyete göre, Massenya'nın bânisi olmuş ve Baçikam çayının suladığı memleketi aralarında taksim etmiş olan 4 küçük kırallığı hükmü altına almıştır. Bunun halefleri, ülkeyi şarka ve cenuba doğru tevsi ettiler. Bunlardan biri Vaday devletinin bânisi 'Abd al-Karīm zamanında islâm olmuş ve 'Abd Allāh adını almıştır. O zamandan, Massenya seyahatı esnasında Barth'ı kabûl eden, 'Abd al-Ḳādir devrine kadar, Bagirmi tahtını, sırası ile, 14 sultan işgâl etmiştir. Bunlar XVII. ve XVIII. asırlarda fetişist ahaliye karşı büyük zaferler kazandılar ve esir ticareti ile zengin oldular.

Bu bereketli ve feyizli devreyi bir inbitat devri tâkîb etti. Vaday sultanı Sabūn (ölm. 1815)'a karşı olan muharebeler Bagirmi'yi harap etti. Ordu kumandanı *façā* tarafından ihanete uğrayan sultan 'Abd al-Raḥmān öldürüldü ve bir çok Bagirmililer, esir olarak, götürüldü. Bundan sonra 'Abd al-Raḥmān'ın oğulları arasında çıkan ihtilâflar ve *façā* Rueli'nin entrikaları, Vadaylıların yeniden müdahalelerini mucip oldu. Nihayet 'Abd al-Raḥmān'ın büyük oğlu 'Ogmān Burgumanda, Bagirmi'yi hükmü altına aldı. Lâkin Vaday sultanının metbuiyetini kabûl ve ona vergi vermeğe mecbûr oldu. Bir kaç seneden beri yatışmış olan mücadeleler Sabūn'un vefatı üzerine, tekrar başladı; Bagirmi, Vaday sultanı ile müttefiki Bornū şeyhi tarafından, fena hâlde yağma ve tahrip edildi. Mamafih 'Ogmān, bütün hasımlarına karşı mukavemete muvaffak oldu. Bu, gâyet azimli, lâkin vicdansız, dost düşman aramadan herkesi soyan ve hemşiresi ile evlenmekten çekinmeyen bir

kimse idi. Oğlu 'Abd al-Ḳādir komşuları ile sulh içinde yaşamağa muvaffak oldu ve hassaten putperestlerin mallarını yağma etmekle iştigâl etti; lâkin Abū Sekkīn'in saltanatı (1866—1870) esnasında, Vadaylılar yeniden Bagirmi'yi istilâ ettiler; Massenya zaptedildi. Abū Sekkīn memleketten koğuldu ve yerine ameasi oğullarından biri getirildi. Mamafih Abū Sekkīn, 1882'de, tekrar tahtını ele geçirdi ve vefatına kadar (1894) sultan olarak yaşadı. Halefi Gavrang yeni bir hasmın, Rabah'ın, hücumlarına karşı koymak mecburiyetinde kaldı. Rabah'ın Bornū'da yerleşmesi, Bagirmi'nin emniyeti için, dâimî bir tehlike teşkil etti. [Bk. BORNU].

4 şubat 1894 fransız-alman mukavelenamesi mûcibince, Bagirmi fransız nufuz mıntakasına girmiş olduğundan, Gavrang, müşkilâtsız, fransız himâyesini kabûl ve 1897 senesinde seyyah Gentil ile bir ahidnâme imza etti. Onun bu hareketi Rabah'ı kızdırdı ve ona hücum etmesine sebep oldu. Düşmanına mukavemetten âciz kalan Gavrang, kendi eli ile Massenya'yı yaktı. İmdadına gönderilen vâli Bretonnet, Tagbao'da mağlûp oldu ve öldürüldü (17 temmuz 1899). Ertesi sene Lamy kumandasındaki kuvvetler Kossuri'de Rabah'ı mağlûp ettiler; Rabah bu muharebede öldü (22 nisan 1900). Rabah'ın ölümü, pek eskiden beri âsâyişi muhtel olan bu yerlerde nisbî bir sükûn temin etti. Bagirmi bugün Çad askerî mıntakasına dahil olup, fransız memurlarının kontrolü altında yerli idâresini muhafaza etmektedir.

Bibliyografya: Barth, *Reisen*, III, fas. XI—XV; Nachtigal, *Sahara and Sudan* (Berlin, 1881), II, 439—729; E. Gentil, *La Chute de l'Empire de Rabah* (Paris, 1902); Cheikh ve Toûnsi, *Voyage au Wadaï* (trc. Perron), V ve VI; Escayrac de Lauture, *Mémoire sur le Soudan* (Paris, 1855), s. 73 v.dd.; A. Fourneau, *Deux années dans la région du Tchad* (*Bulletin du Comité de l'Afrique française*, 1904, s. 121 v.dd.); Avon, *Monographies Centre Africaines* (1906, s. 300 v.dd., 340 v.dd.); Barth, *Sammlung und Bearbeitung centralafrikanischer Vokabularien* (Gotha, 1862—1864); Gadin, *Essai de gram. de la langue baguirmienne* (Paris, 1904). (G. YVER.)

BAĞLĪ. [Bk. BAGLĪ.]

BAGLĪ. **BAĞLĪ, İran dirhemi** [bk. DİRHEM]. Bu kelimenin menşe'i hakkında bk. Vullers, *Lex. Pers. Lat.*, I, 251ᵃ, 840ᵇ.

BAĞRĀS. [Bk. BAGRAS.]

BAGRAS. **BAĞRĀS**, kadîm zamanlarda **Pagrae, Beylân** (Belen) geçidinin medhâline hâkim olup, bu geçidin cenub-i şarkîsinde, İskenderun'dan Anṭākiya'ye giden şose üzerinde mühim bir **konak** yeridir. Bizanslılar ile Abbâsîler arasındaki muharebelerde, Bağrās, gerek imparatorların ve gerek halifelerin ellerinde bulunduğu zaman, dâimâ mühim bir rol oynamıştır. Bağrās, Hārūn al-Raşīd'in Ḳinnasrīn hükûmetinden ayırdığı Cund al-'Avāṣim [b. bk.]'a dâhil idi ve Şuğūr'a giden caddeleri muhafaza ederdi; 584 (1188)'te, Ḥiṭṭīn muharebesinden sonra, Templilerin hâkimiyetinden Ṣalāḥ al-Dīn'in eline geçtiği zaman, daha çok ehemmiyet aldı. Sulṭān al-Nāṣir Muḥammed b. Ḳalā'ūn zamanında, Ceyhan (Nahr Cāhān) mıntakası, Futūḥāt al-Cāhānīya, Memlûkler saltanatına idhâl edildiği zamana kadar, Bağrās, müslüman arazisinin hududlarını küçük Ermeniye kırallığına karşı muhafaza ile mükellef idi. Osmanlılar ile Memlûkler arasında da, Bağrās geçidinde, çarpışmalar oldu [Bayezid II. (1481—1512) zamanında]. Vaktiyle Bağrās, idare bakımından, Halep'e bağlı idi. — Kale bugün harâbe hâlindedir; bu mevkî ise, ehemmiyetsiz bir köyden başka bir şey değildir.

Bibliyografya: *Biblioth. Geogr. Arab.*, I, 65; II, 123; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 693; İbn Baṭūṭa (nşr. Defrémery), I, 163; İbn Faḍl Allāh al-'Omarī, *Ta'rīf* (Kahire, 1312), s. 181; Abu'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 258 v.d.; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 407 v.d.; A. von Kremer, *Beiträge zur Geographie des nördlichen syrien* (Viyana, 1852), s. 11; Maḳrīzī (nşr. Quatremère, *Sultans Mamlouks*, I, 2. kısm., s. 266 v.d.); K. Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1608 v.d.; Martin Hartmann (*Zeitschr. d. Gesellsch. f. Erdk.* XXIX. 170, 513). (R. HARTMANN.)

BAHĀ' ALLĀH. [Bk. BAHĀULLAH.]

BAHĀ' AL-DAVLA. [Bk. BAHĀÜDDEVLE.]

BAHĀ' AL-DĪN. [Bk. BAHĀÜDDİN.]

BAHĀ' AL-ḤAḲḲ. [Bk. BAHĀÜLHAK.]

BAHADIR. BAHĀDUR, moğulcada da „kahraman, cengâver ve yiğit" mânalarına gelen *baġatur* — yahut moğulların gizli tarihi (§ 120)'indeki şekli ile *ba'atur* (Kovalevskiy, II, 1058) — kelimesinin farsçaya ve ordu diline geçmiş şeklidir. Kalmuklar bu kelimeyi *bātr* şeklinde telâffuz ederler; oyratlarda da bu kelimenin cem'i olan *batut* adını taşıyan bir kabîle hâlâ mevcuttur (Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki, 1935). Bugünkü muhtelif türk lehcelerinde *baiur batır*, *matur* (çagatay, kırgız, kazak, kazan ve başkırt lehcelerinde), *pattır* (çuvaşcada) *pettir*, *mettir*, (altaycada) şekillerinde ve Yenisey ostyaklarında *baha* şeklinde tesadüf olunan bu kelime, macarcada da *bator* şeklinde mevcuttur (Gombocz Zoltān, *Honfoglaláselőtti Török Jövényszavaink*, Budapest, 1908, s. 12). Bu kelime, Anadolu türkçesinde „yiğit" mânasında ve *bahadır* şeklinde kullanılır,

Bagatur kelimesine, has isim, daha doğrusu unvan olarak, daha Tu-kiu'lar zamanında tesadüf olunmaktadır. Çin kaynaklarında *Mo-hota* şeklinde kaydedilen bu unvanı taşıyan bâzı şimâlî Tu-kiu hükümdarlarından birinin de „*Bagatur tadun*" unvanını taşıdığını ve garp türk hükümdarlarını bildiğimiz gibi, Taşkent hakanlarına da „*bagatur yabgu*" denildiğini aynı kaynaklardan öğreniyoruz (E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue occidentaux*, Petersburg, 1903, bk. fihrist; ayn. mll., *Notes additionnelles sur Tou-kiue* (*Turcs*) *occidentaux*, *T'oung Pao*, 2. ser., V, 1904, s. 18, 32, 62). P. Pelliot, moğulca *ba'ātur*, *bātar* kelimelerinin türklere avarlardan geldiği fikrindedir (*JA*, CCXVII, 55). A. Stein'ın Tun-Huang'dan getirdiği orhun alfebesi ile yazılmış bir parçada da, has isim olarak, bu kelimeye tesadüf edilmektedir (V. Thomsen, *Or. M. A. Stein's mss. in Turkish „Runic" script from Miran and Tun-Huang*, *JRAS.*, 451. kânun II. 1912, IV, 12; ayrıca bk. *T'oung Pao*, XV, 1914, s. 450 v.d.). Mamafih daha evvelki zamanlarda da bu unvanın kullanıldığı tahmin olunabilir.

Bagatur kelimesine, has isim veya unvan olarak, proto-bulgarlarda (yâni Tuna türk bulgarlarında) dahî tesadüf edilmektedir: 927'de bu bulgarların reisi olan Alobogatur'un ismini J. Marquart (*Osteuropäische and Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, s. 150), pek doğru olarak, „Alp Bagatur" şeklinde izah etmiştir. İslâv bukuk tarihçilerinin tetkiklerine göre, Bulgar hanlarının maiyetlerinde *bagatur*, yâni kahraman, unvanını taşıyan bir asil sınıf mevcuttu ki, bilhassa hudutlarda mühim askerî vazifeler görürler ve ara-sıra hükümdarın yanına gelirlerdi (Karel Kadlec, *Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves*, Paris, 1933, s. 66). Bu kelime, cenub-i şarkî Avrupa borzkırlarında asırlarca hâkim olan türk-moğul unsurlarının tesiri altında, rus destanlarına da *bogatur* şeklinde geçmiştir ki, bunlar, umumî karekterleri itibarî ile, türk destan ve hikâyelerinin kahramanlarını — yâni *batur* ve *alp*'ları — hatırlatırlar. Bâzı rus âlimleri bu kelimenin sanskritce „saadet ve tâlih sâhibi" mânasına gelen *baghadhara*'dan çıktığını iddia etmişlerse de, hiç bir tarihî delile dayanmayan bu iddia kıymet kazanamamış, hattâ bâzı âlimler bu kelimenin moğul istilâsından sonra meydana çıktığını ve iptidâ moğul reisleri hakkında kullanıldığını ileri sürmüşlerdir ki, bu takdirde kelimenin ancak XIII.—XIV. asırlarda rusçaya geçmiş olması icabeder. Leh dilindeki *bohatir* kelimesi ise, rusçadan alınmıştır (Karl Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1927, 15). Milâdî VII. asırda beri Gök-türklerde, Proto-Bulgarlerda, VIII. asırda Taşkend türk hükümdarlarında ve XII. asırdan beri moğullarda mevcudiyetini gördüğümüz bu kelimenin türkler arasında uzun zamandan beri kullanılan yüksek bir unvan olduğu anlaşılıyorsa da, iştikak bakımından, mâhiyeti hakkında henüz kat'î bir şey söyleneemez. Ancak, yine aynı devirlerde türkler arasında tesadüf ettiğimiz *baga* unvanı ile (bk. E. Chavannes, *ayn. esr.*) bunun arasında bir münasebet olduğu (*baga*+*atur*) tahmin olunabilir (krş. BEG).

Bagatur kelimesinin, daha doğrusu, bunun farsçaya geçmiş olan *bahādur* şeklinin orta ve garbî Asya islâm ve türk memleketlerinde yayılması, Cengiz istilâsından sonra, yâni XIII. asırda olmuştur: XIII. — XIV. asır tarihî ve edebî farsça metinlerinde „kahraman, yiğit" mânalarında olarak *bahādar* ve „kahramanlık" mânasında *bahādurî* kelimelerine dâimâ tesadüf olunur (msl. Vaṣṣāf, Raşîd al-Dîn v.s.). *Yuan-Çao Bi-şi*, yâni moğulların gizli tarihine göre, Cengiz Han'ın maiyetinde, *bahadır* unvanını taşıyan en seçme kahramanlardan mürekkep 1000 kişilik bir kuvveti vardı. Harplerde büyük yararlıklar gösteren kahramanlara verilen bu unvanın, doğrudan doğruya hükümdar tarafından verildiğini de biliyoruz: Abaka Han, Barak Han ile yaptığı harpte ve Gîlân seferinde kendisine çok büyük yardımda bulunan Lûristan atabegi Yusuf Şah (b. 672—688)'a *bahādar* unvanı vermişti. İşte bundan dolayı, Cengiz âilesinin kurdukları muhtelif imparatorluklarda *bahādar* unvanını taşıyan şahsiyetlere tesadüf olunduğu gibi (Cuvaynî, Vaṣṣāf, Raşîd al-Dîn tarihleri gibi kaynaklarda), yine o devirlerde, Ağaçeriler ve Bicerler gibi, türk kabîlelerine mensûp bâzı reislerin de bu unvanı aldıkları görülüyor (msl. İbn Bîbî de ve Abu 'l-Farac'de adı geçen 'Alî Bahādur; moğulların Şimşat'ı kendisine iktâ ettikleri Şams al-Dîn Bahādur ve Bahādur b. Ḥusām al-Dîn Bicerî gibi (Şerafeddin Yaltkaya, *Baybars tarihi tercümesi*, İstanbul, 1941, s. 156, 158). Memlûkler devletinde, moğul kültürünün kuvvetli tesirleri neticesi olarak, memlûk emîrleri arasında da Bahadır isim veya unvanını taşıyanlara çok tesadüf olunuyor (bu hususta bk. Memlûkler devrine âit basılmış tarihî kaynakların endeksleri; msl. *al-Nucūm al-ẓāhira*).

Bilhassa Cengiz çocukları tarafından kurulan veya onların an'anelerini devam ettiren devletlerde, askerî şeflere mahsus bir unvan olarak, *bahadır* unvanı büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. *Mu'izz al-ansāb*'da, her hükümdar devrine mensup devlet ricâlinden bahsedilirken, ayrıca bahadırlar da zikredilmektedir. Clavijo, Barbaro, Josaphat, Hanway gibi avrupalı seyyahlar da bu bahadırlardan bahsetmekte, hattâ Clavijo

„şarap meclislerinde en fazla içenlere b a h a d ı r denildiğini" tasrih eylemektedir. *Akbarnâme*'de de „bahadırlar" adını taşıyan bir zümreden bahsolunmaktadır (M. Quatremère, *Histoire des Mongols de la Perse*, Paris, 1836, s. 307 v.d.). İran'da XIX. asır ortasında hıristiyanlardan teşkil edilen bir askerî kıt'aya *bahādurān* adı verildiğini biliyoruz; 1884'te de İran askerî kuvvetleri arasında bu ismi taşıyan piyâde kıt'aları mevcut idi (Muhammed Hasan Han, *Maṭlaʿ al-şams*, 2. kısım, s. 25). Hindistan'da, daha XV. asırda mevcud olmakla beraber, bilhassa XVI. asırda Baburlular devletinin kuruluşundan sonra çok yayılmış olan *bahādar* unvanı, ingiliz istilâsından sonra da devam etmiştir. Yine Hindistan'da, *bahādur* lâkabını, mahlâs olarak, kullanan şâirlere de tesadüf ediliyor ('Abd al-Bāyī Nahāvandī, *Maʾāṯir-i Raḥīmī*, *Bibl. Indica*, Calcutta, 1931, III, 1378).

Bahādar lâkabının, XIV. asırdan başlayarak, türk hükümdarlarının r e s m î unvanları arasında yer alması, İlhanlı hükümdarı Abū Saʿīd ile başlar: bir takım moğul emîrlerinin çıkardıkları büyük bir isyânı bastırdığı sırada şahsan harbe iştirâk ederek, büyük kahramanlıklar gösterdiği için (h. 718), bu unvanı almış ve bundan sonra bütün fermanlarda v.s. resmî vesîkalarda resmî unvanı „al-sulṭān al-ʿādil Abū Saʿīd Bahādur Ḫān" tarzında yazılmağa başlanmıştır (Ḥāfiẓ Abrū, *Zayl-i cāmiʿ al-tavārīḫ-i Raşīdī*, nşr. Bayanī, Tahran, 1317, s. 103; *Ravżat al-ṣafāʾ*, V, 199; Yahyā-i Ḳazvīnī, *Lubb al-tavārīḫ*, Tahran, 1314, s., 147). Bundan sonra, bu unvanın, Celâyirler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler, Hindistan'daki Timurlular (Baburlular), yine Hindistan'daki muhtelif türk sülâleleri, Ḫvārizm ile Mâverâünnehr'de ve şarkî Türkistan'da hükümet süren sâir türk hükümdarları tarafından kullanıldığını görüyoruz. Bütün bu sülâlelere âit tarihî kaynaklarda, bunlara mensûp hükümdarlar tarafından yazılan resmî vesikalarda ve kitâbelerde, başka hükümdarların onlara gönderdikleri nâmelerde, *bahādur* unvanının kullanıldığı dâimâ görülür. Osmanlı hükümdarlarının resmî lâkapları arasında bu unvana biç tesadüf edilmemektedir; yalnız, Orhan Gazi'nin Bursa'daki bir kitâbesinde *bahādur-i zamān* tâbirine tesadüf edilmekte ise de (*Belleten*, sayı 19, s. 280), osmanlı titülâtüründe bu unvanın hiç bulunmadığı düşünülürse, bunun sâdece e d e b î bir ifâdeden ibâret olduğu kolayca anlaşılır; mamafih bunda, İlhanlılar devri an'anelerinin garbî Anadolu'daki te'sirini görmek, hiç de yanlış değildir. Ancak, XIII. — XV. asırlarda, şahıs ismi olarak, bu kelimeye Anadolu türkleri arasında da tesadüf edildiğini biliyoruz (Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, II, 267; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhâl*, İstanbul, 1941, s. 172).

Batır unvanı kazak-kırgızlarda son zamanlara kadar devam etmiş ve b a r a n t a [b. bk.]'larda kahramanlık gösteren yiğitlere bu lâkap verilmiştir. Kazak-kırgız halk edebiyatının en zengin, en güzel ve en orijinal mahsûlleri, b a t ı r destanlarıdır: Çora Batır, Kublandı Batır v.s. Bir çok b a t ı r menkıbelerinde bu bozkır kahramanlarının umumî ve müşterek seciyeleri kuvvetle canlandırılmıştır. *Alp*, *er*, *cigit* (yiğit) gibi unvanlar da alan bu batırlar ile, eski oğuz rivâyetlerinde *alp* [b. bk.] ve *çapar* (Fuad Köprülü, *Zur Kenntnis der alttürkischen titulatur*, *Körösi Csoma-Archivum*, 1932, s. 342) diye anılan oğuz kahramanlarının psikolojileri arasında çok büyük bir benzerlik göze çarpar: b a t ı r 'ın başlıca işi, düşmanlar ile cenk etmek, çapullar yapmak, hayvan sürülerini sürüp götürmek, kadın ve kızları esir etmek, kabîle örflerinin kendisini mecbur ettiği intikam hareketlerini yapmaktır; b a t ı r, bâzan da, güzel kızlar arayan bir aşk mâceracısıdır. Bunlar yalnız bir kadın ile iktifa etmedikleri için, maceraları da o nisbette çoğalır. B a t ı r, fena ve zâlim bir adam, bir haydut değildir; A. de Levchine (*Description des hordes et des steppes des Ktrghiz-Kazaks*, Paris, 1840, s. 350, 382)'in bu hususta menfi düşüncelerine rağmen, bu hususta tetkiklerde bulunan rus âlimleri bu hususiyeti tebârüz ettirmişlerdir. Bir arslan gibi döğüşen, ara-sıra düşmanlarına karşı hiyleler yapmaktan da çekinmeyen, tılısımlar kullanan b a t ı r ın başlıca arkadaşı a t ı d ı r. Hususî bir isim taşıyan bu at da bir kahramandır; b a t ı r, onsuz hiç bir şey yapamaz. Onun ile müşavere eder, konuşur; tehlikeleri evvelden hissedip kahramanı ikaz eden hep o dur; bâzan, sihirbazlar bularak, ölen b a t ı r ı bu vasıta ile dirilten yine odur. Bu destanlar, batırın, karısının veya gelininin ihaneti yüzünden ölmesi ile yahut halkın hürmeti ve muhabbeti arasında ihtiyarlayarak hayatını tamamlaması ile biter (fazla tafsilât için bk. KIRGIZ EDEBİYATI).

B i b l i y o g r a f y a: *Bahadır* (*bagatur*) kelimesi hakkında, şimdiye kadar biç bir ciddî tetkik yapılmamıştır. İptidâ Quatremère, yukarıda adı geçen eserinde, bu hususta kısaca mâlûmat vermiş ve F. Hirth, *Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türkvölker*, *I* (*Bull. de l'Acad. imp. des Sciences du St. Petersb.*, 1900, XIII, nr. 2, s. 248—261) adlı tetkiklerinde, bu unvan hakkında etraflıca izâhata girişmiş ise de, bunlardan sonra da Cl. Huart, *EI*'deki BAHĀDUR maddesinde, Quatremère ve Hirth'ün tetkiklerinden habersiz kalarak

pek sathî mâlûmat vermiştir. Bundan dolayı, istifâde ettigimiz bütün kaynakları makale içinde göstermeği zarurî bulduk. Yalnız, bu unvanı resmî titülatürlerinde kullanan muhtelif sülâlelerler ve hükümdarlar hakkındaki başlıca kaynakları göstermek makaleyi çok uzatacağı için, bundan vaz geçmek mecbûriyetinde kaldık. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

BAHADIR HAN. BAHĀDUR ḤĀN, ḤAYDAR 'ALĪ ḤĀN (1722—1782), pek kısa süren Maysūr müslüman hanedânının müessisi olup, 1722 'de doğmuştur; babası, sergüzeştçi bir asker olan Fatḥ Muḥammed Ḥān ve anası Navāyaṭ kabîlesine mensûptur. Ḥaydar 'Alī Ḥān liyakatını ilk defa Devanhallī muhasarasında göstermiştir. Bu şehir, Maysūr racası namına olmak üzere, veziri Nancarāe tarafından, 1749 'da zaptedilmiştir. Hizmetine mükâfat olarak Ḥaydar 'Alī Ḥān 50 atlı ve 200 piyadeden mürekkep bir kıt'aya kumandan tâyin edilmişti. Çabuk terakki ettiği için, çok geçmeden, Dindigul 'a *faucdār* ve Bangalor 'e *cāgīrdār* olmuştur. 1759 'da, Marāṯhalara karşı yaptığı harekâttaki muvaffakiyeti üzerine, büyük bir itibar kazanarak, Fatḥ Ḥaydar Bahādur unvanı ile tebcil edildi. Bir taraftan alabildiğine yağmacılık ve soyguculuk ve diğer taraftan yaptığı hizmetleri devlete pek pahalıya mal eden son derece müfrit talepler ile Maysūr hükûmetinden çektiği paralar sâyesinde, çok zengin oldu. Eski velinimeti Nancarāc 'ın hal'inde âlet olmuş ve bu hizmeti için de, zâten Maysūr devleti arazisinin yarısından fazlasını kaplamış olan mâlikanesine dört bölge daha ilâve etmiştir. Ḥaydar, 1760 'ta askerlerinin büyük bir kısmını ingilizlere karşı harp eden fransızlara yardıma gönderince racanın tarafdarları devletin başına belâ kesilen bu adamdan kurtulmağa azmettiler. Ḥaydar, Nancarāc 'a halef olan, vezir Ḥande Rāva tarafından mağlûp edilerek, pek tehlikeli bir vaziyette düşürüldü; lâkin gösterdiği hârikulâde gayret ve Nancarāc 'ın yardımını temin hususundaki kiyaset ve mahareti sâyesinde — ki, sonra bu zâta karşı gene nankörlük etmiştir — vaziyetini düzeltti ve eskisinden çok daha kuvvetli bir mevkî kazanarak, Ḥande Rāva 'yı demirden bir kafese hapsettirdi. Ḥaydar artık Maysūr devletinin hakikî sâhibi olmuştu; mamafih sırf siyasî bir mülâhaza ile, rasayı, göstermelik olarak, yerinde bıraktı. Racanın vefatından sonra, oğlunu da ismen hükümdar tanıdı; fakat serbest bırakmayarak, nezaret altında bulundurdu. Ḥaydar artık kendi adına sikke bastırıyor, ülkesini garpta sâhile kadar tevsî ediyordu. Sâhilde bir de tersane tesis etti. Fakat bâzı havâlide Niẓām ve Marāṯhaların tesaḥup ettikleri araziye tecavüz ettiği için, bunlar ile arasında harp çıktı. Marāṯhalara mağlûp oldu ise de, fethettiği yerleri muhafaza edebildi ve müttefikler kendi ülkesine girince, Niẓām 'a rüşvet vererek, onu, kendisi ile birlikte, ingilizler üzerine yürümeğe ikna etti. Kendisi de Niẓām da mağlûp oldular ve ingilizler Niẓām 'ı kendilerine iltihak etmeğe mecbûr ettiler. 1769 'da ingilizler Bahadır ile sulh imzaladılar; lâkin ondan sonra 13 sene zarfında Ḥaydar fransızlar ile birlikte, ingilizlere karşı sık sık harp etti ve ingilizlere tâbî bir araziye yaptığı bir akında, 7 kânun II. 1782 'de Arkāṭ civarındaki ordugâhta vefat etti. Yerine oğlu Tīpū geçti.

Bibliyografya: M. Wilks, *History of Mysoor*; *Kārnāma-yi Ḥaydarī*; *Siyar al-Mata'aḫḫirīn*; Grant Duff, *History of the Mahrattas*. (T. W. HAIG.)

BAHADIR HAN. BAHĀDUR ḤĀN, Ḥāndeş 'teki Fārūḳī hânedanının [b. bk.] sonuncu hükümdarı olup, 30 sene hapiste kaldıktan sonra, 1597 'de hükûmetin başına geçmiştir; o, hind-türk hükümdarı Akbar 'in sâdık bir istinadgâhı olan, kendisine Dakhan 'in zaptında yardım edip, harp esnasında ölen babası Rācā 'Alī 'nin siyasetini terk ve Akbar 'in samimî iltifatını reddederek, Āsīrgarh kalesine çekilmiş idi. 11 aylık bir muhasaradan sonra, teslim olmak mecburiyetinde kaldı ve arazisi Akbar imparatorluğuna ilhak edildi.

Bibliyografya: Elliot-Dowson, *History of India*, VI, 133—146.

BAHADIR ŞAH. BAHĀDUR ŞĀH (1595—1600), Aḥmednagar 'ın Niẓām-şahlar [b. bk.] hânedânının 10. hükümdarıdır. 1595 'te Şāh Akbar 'in oğlu Sulṭān Murād, Aḥmednagar 'ı muhasara etmiş ise de, Berār 'ın resmen kendisine verilmesi üzerine, muhasarayı kaldırmıştır. 1600 'de vâki olan ikinci bir taarruz ile hükûmdar esir edilerek, Gvalyar kalesine gönderilmiştir.

Bibliyografya: 'Alī b. 'Azīz Allāh Ṭabāṭabā, *Burhān-i Ma'āṣir*; Abu 'l-Faẓl, *Akbar-nāme* (*Bibl. Ind.*, III, 700, 744 v.dd.); Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī*, III, s. 12..

BAHADIR ŞAH I. BAHĀDUR ŞĀH I. (1643—1712), MUḤAMMED MU'AẒẒAM, hükümdar Avrangzēb 'Ālamgīr ile Recavri (Kaşmīr) Rācā Rācū 'sunun kızı Raḥmat al-Nisā' Nevāb-Bā'ī 'nin ikinci oğlu olup, 30 recep 1053 (14 teşrin I. 1643) tarihinde Dakkan (Dakhan) 'de Burhānpūr 'da doğmuştur ve umumiyetle, kendisine daha o zaman verilen Şāh 'Ālam unvanı ile tanınmıştır.

Babası, Dārā Şukūh 'e karşı taht kavgası yapmak için, Dakkan 'den ayrıldığı zaman (1657), Avrangābād 'ı kendisine emanet etti. Muḥammed Mu'aẓẓam iki defa (1663 ve 1667) Dakkan 'e vâli oldu ve 1678 'de üçüncü defa olarak, yi-

ne oraya gönderildi ise de, Rācpūtana seferine iştirāk etmek için, geri çağırıldı; o vakit kardeşi Akbar'in Acmer civarındaki isyanının bastırılmasına yardım etti. 1683—1684'te, Konkan'da Mahratlar reisi Şambā Cī'ye karşı hareket eden ordunun kumandasını ele aldı ve hükümdarın umumî karargâhına dönüşünden bir az sonra, Gulkanda (1685) ülkesine karşı gönderildi; Bicāpūr (1686) ve ikinci Gulkanda (1687) seferlerine iştirâk etti. 1687 martında, hiyanetinden şüphe edilerek, hapse atıldı ve ancak 1694 nisanında, sonradan Lāhōr vilâyetine bağlanan Kābil'in idaresini ele almak üzere, tekrar serbest bırakıldı.

Şāh 'Ālam, babası Avrangzēb'in ölüm haberini 18 zilhicce 1118 (22 mart 1707)'de, Peşāvar'in garbında, Camrūd'da bulunduğu sırada aldı. Derhâl Hindistan üzerine yürüdü; kardeşi de Aḥmadnagar'dan kalkarak, Dehlī ve Āgra'yı bir an evvel ele geçirmek maksadı ile, yola çıktı. Şāh 'Ālam daha sür'atle hareket ederek, ilk Hedefine kardeşinden evvel yetişti; nihayet Āgra ve Dholpūr arasında Cācav'da iki muhasım ordunun çarpışması neticesinde (18 rebiülevvel 1119 = 18 haziran 1707), Şāh 'Ālam gâlip geldi. A'ẓam Şāh ve oğullarından biri muharebe meydanında maktûl düştü; diğer oğulları ise, esir edildi. Şāh 'Ālam, her ne kadar daha Pencâb'da iken (24 muharrem 1119 = 26 nisan 1707), cülûsunu tes'it etmiş ve Bahādur Şāh unvanını almış ise de, kendisi saltanatının mebde tarihini 18 zilhicce 1118 (22 mart 1707) olarak, tesbit etmiş ve bundan sonra, âdet olduğu üzere, bu ayın ilk günü sene başı itibar olunmuştur.

Bahādur Şāh cülûsunu müteakip, Rācpūt devletlerine karşı bir sefere girişmeğe karar verdi ise de, harekete geçmeden evvel, kardeşi Kām Baḫş'ın Dakkan'de istiklâl ilân etmek istediğini öğrenerek, üzerine yürüdü. Kām Baḫş, Haydarābād önünde yenildi (3 zilhicce 1120 = 13 kanun II. 1709) ve harpte aldığı yaralar neticesinde, ertesi günü öldü. Bahādur Şāh Racputlara karşı inkıtaa uğrayan sefere tekrar başladı ise de, kayda şâyân bir muvaffakıyet kazanamadan, Sutleç'in berisindeki arâzinin şimâlinde, Sikhler ayaklandılar. Bahādur Şāh Racpūtlar ile alelacele sulh aktetti ve yeni tehlikenin önünü almak için, şimâle yürüdü. Sikhlerin hükümdarı Banda'nin kuvvetlerini yığdığı Lohgarh kalesini hücum ile zaptetti (19 şevval 1122 = 10 kânun I. 1710) ise de, Banda kaçıp kurtuldu. Bunu müteakip Bahādur Şāh, maiyeti ile birlikte, Lāhōr önüne gelip yerleşti ve 20 muharrem 1124 (27 şubat 1712)'te vefat etti. Annesi tarafından sâdâttan olduğunu iddia ederdi. Cuma huthelerinde *valī* kelimesinin kullanılmasını emretmişti. Kendisinin sûfîliğe temayül ettiği zannedilmektedir. Bu hâlleri Lāhōr ve Aḥmedābād'da mutaassıp ulemanın ön-ayak olduğu iki büyük kıyama da sebebiyet vermiştir.

Bibliyografya: 'Abd al-Ḥamīd Lāhōrī, *Bādşāh-nāme* (*Bibl. Indica*, Calcutta, 1878); Muḥammed Sāḳī Musta'idd Ḫān, *Ma'āṣir-i 'Alamgīrī* (*Bibl. Ind.*, Calcutta, 1871); Dānişmand Ḫān 'Alī, *Cang-nāme* (taş basm. Naval Kishor Press); ayn. mll., *Bahādur Şāh-nāme* (Brit. Mus., şark yazm., nr. 24); Kāmrāe, *A'ẓam al-ḥarb* (Brit. Mus., şark yazm., nr. 1899); Bhīm Sen, *Dilkaşā* (Brit. Mus., şark yazm., nr. 23); Cagcīvan Dās, *Muntaḫab al-tavārīḫ* (Brit. Mus., add., yazm., nr. 26253); İrādat Ḫān Vāẓih, *Memoirs* (Jonathan Scott, *History of Deccan*, 1794, II, 4. kısm.); Muḥammed Ḳāsim Lāhōrī, *İbratnāma* (Brit. Mus., şark yazm., nr. 1934); Kāmvar Ḫān, *Taẕkira-i salāṭīn-i Caġatāy*, II (Roy. As. Soc., yazm., nr. XCVII); Ḫāfī Ḫān, *Muntaḫab al-lubāb* (*Bibl. Ind*); Ḫuşḥāl Çand, *Nādir al-zamānī* (Kgl. Bibl, Berlin, yazm., nr. 495); Muḥammed 'Alī Ḫān, *Tārīḫ-i Muẓaffarī* (Brit. Mus., şark yazm., nr. 466); Vārid Muḥammed Şafī', *Mir'āt-i vāridat* (Birt. Mus., yazm., nr. Abd. 6579).

(WILLIAM IRVINE.)

BAHADIR ŞAH II. BAHĀDUR ŞĀH II. (1775—1862), türk-hind sülâlesinin son hükümdarı olup, Blochmann tarafından tercüme edilmiş olan *Ā'īn-i Akbar*'deki şecerede görüldüğü gibi, nisebi doğrudan doğruya Timur'a çıkar. Hakikatte ise, Muḥammed Şāh'ın ölümünden (1748) sonra, Dehli'de hiç bir hükümdar, müstakil olarak, hüküm sürememiştir. Bahādur Şāh'ın asıl ismi Abu 'l-Muẓaffar Sirāc al-Dīn Muḥammed Bahādur Şāh'tır. Akbar Şāh II.'ın ikinci oğlu olup, teşrin I. 1775'te doğdu ve eylül 1837'de hükümdar oldu. Yaşı 70'i aşmış olduğu hâlde, 1857 büyük kıyamına iltihak etti ve müstakil hükümdar gibi, para bastırdı. Dehli'nin sukutu üzerine, ceddi Humāyūn'un türbesine sığındı; fakat sonra Hodson'a teslim oldu. Ertesi gün, iki oğlu ile bir torunu da teslim oldular. Lâkin Hodson, zorla kurtarılmalarından korkarak, bunları kurşuna dizdirdi. Bahādur Şāh mahkemeye verilerek, kıtale tahrik suçu ile, mahkûm edildiği için, kânun I. 1858'de hal'edilip, Rangūn'a sürüldü. 7 teşrin II. 1862'de orada öldü. Âlim, şâir ve hattat idi. *Dīvān*'ı ve Sa'dī'nin *Gulistān*'ına yazdığı şerhi tab'olunmuştur. Garcin de Tassy, Bahādur Şāh'ı, *Histoire de la littérature, hindouie et hindoustanie*, III, 317'de, mahlâsı olan Ẓafar adı ile, zikreder ve hindustânî dilinde yazılmış bir manzûmesinin tercümesini verir.

Bibliyografya: W. Keene ve G. B. Malleson, *History of the Sepoy War* (Lon-

don, 1880—1888); *Parliamenetary Retarn No. 162 of 1859. East India (King of Delhi). Evidence taken before the Court appointed for the Trial of the King of Delhi* (London, 1859.)

(H. BEVERIDGE.)

BAHADIR ŞAH GUCERÂTÎ. BAHÂDUR ŞÂH GUCARÂTÎ (?—1537), Muẓaffar Şâh II. 'ın ikinci oğlu. Babası ile bir münazaa yüzünden, Lōdî hânedânının hükümdarı İbrâhîm 'in sarayına gitti. Muharebeye iştirâk etmeksizin, Panîpat meydan muharebesinde hazır bulunda. Babasının ölümü ile büyük kardeşi Sikandar 'in tahta geçtiği haberi üzerine, Gucarât 'a yürüdü ve yolda kardeşinin katledildiğini öğrendi. 1526 ağustosunda Gucarât hükümdârı olduktan sonra, kardeşinin intikamını, zâlimâne bir surette, aldı; öyle ki, Babur (nşr Erskine, s. 343) onu hunhâr ve azgın bir delikanlı olarak tavsif etmektedir. Buna rağmen Bahâdur Şâh faâl bir hükümdar olup, icraât ve harekâtında sür'at ile meşhur idi. Mâlva ve Çitor 'u zaptetti; fakat Babur 'un oğlu Humâyûn tarafından mağlûp edildi. Sıkışık bir vaziyette iken, portekizlilerden yardım istedi ise de, Humâyûn, Gucarât 'tan çıkıp gittikten ve tahta tekrar kavuştuktan sonra, bu teşebbüsüne pişman oldu ve portekizlilerden kurtulmanın çaresini aradı. Portekiz umumî vâlisi, filosu ile, Diu önüne geldi; fakat hastalık bahanesi ile, karaya çıkıp, Bahâdur 'u ziyârette imtina etti. Bunun üzerine Bahâdur, umumî vâliyi bizzat ziyâret etmek gibi, ihtiyatsız ve garip bir karar vererek, onun gemisine gitti. Ramazanın üçüncü günü idi. Esasen içkiye düşkün olan Bahâdur, daha bir gece evvel bir sefahat âleminde bulunmuş olmakla beraber, bu ziyâret esnasında ihtimâl ayık idi. Umumî vâlinin hastalığının sâdece uydurma olduğunun farkına varır varmaz, geri dönmek istedi. Fakat portekizliler onu elde tutmağı kararlaştırdıklarından, gemiyi terketmesine mâni oldular. Vukua gelen boğuşmada Bahâdur öldürüldü (14 şubat 1537) ve cesedi denize atıldı. Bu vak'adan bir az sonra, portekizliler, ahalisi tarafından terkedilen Diu 'yu zaptettiler. Bahâdur 'un ölümü üzerine, *Sulṭân al-barr şaḥîd al-baḥr* (=h. 943) tarih düşürüldü. Bahâdur Şâh, zâlim ve insafsız bir hükümdar idi; fakat, buna rağmen, gucerâtlılar, faâl oluşundan ve hazin akıbetinden dolayı, ona karşı besledikleri sevgiyi muhafaza etmişlerdir. Bahâdur Şâh 11 sene hüküm sürmüş ve sülâlesinin sonu olmuştur.

Bibliyografya: E. Clive Bayley, *Hist. of Gujarat* (London, 1886); Elliot, *Hist. of India*, IV, V, VI; Whiteway, *Rise of Portaguese Power in India* (1899); Bahâdur Şâh 'ın ölümü hakkında portekizce yazılar için bk. *Gazetteer of the Bombay Presidency*, I. kısım., 347 v.dd.; *Akbar-nâme*, I; Abū Turāb, *Hist. of Gujarat* (nşr. E. Denison Ross, Calcutta, 1909); 'Abd Allāh Muḥammed, *Arabic Hist. of Gujarāt* (nşr. D. Ross, London, 1910).

(H. BEVERIDGE.)

BAHÂDUR. [Bk. BAHADIR.]

BAHÂ'Î. [Bk. AMİLİ.]

BÂḤAMRÂ. [Bk. BÂHAMRÂ.]

BÂHAMRÂ. BÂḤAMRÂ, Irak 'ta bir mahâl olup, mevkii tamamiyle belli değildir. Mas'ūdî 'ye göre, burası, Arabistan ile Bâbil arasında bir hudut bölgesi olup, Kūfa 'den 16 fersah (takriben 91 km.) mesâfede bulunan Ṭaff [b. bk.] 'a tâbi idi. Yâḳūt, bunun Kūfa 'ye Vâsiṭ 'tan daha yakın olduğunu söyler. Bâḥamrâ, Abbâsîler tarihinde meşhurdur. Halife Manṣūr 'un, 'Îsâ b. Mūsâ tarafından kumanda edilen ordusu ile, alevî İbrâhîm b. 'Abd Allāh 'ın ordusu burada 145 (762) 'te kat'î bir muharebeye tutuşmuşlar ve netieede İbrâhîm yenilmiştir. Bu yerin ârâmî dilinde adı „şarap memleketi" demektir; nitekim Filistin 'de (Kudüs 'ün şimâl-i garbîsinde) Ḳaryat al-'Inab (üzüm şehri) adında bir mevkî vardır.

Bibliyografya: Yâḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 458; Mas'ūdî, *Marāc al-ẕahab* (nşr. Barb. de Meynard ve P. de Courteille), VI, 194; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 55 (yanlış olarak, Bachimra harekelenmiştir).

(M. STRECK.)

BAHÂR. [Bk. BAHÂR.]

BAHÂR. [Bk. BİHÂR.]

BAHÂR. BAHÂR, arapça olup, doğrusu *baḥâr*'dır. Menşe'i hindçe zannolunan bu kelime „yük" mânasına gelir. Sonraları, ağırlık ölçeği ve bir vezin olarak, Hind adalarından Afrika 'ya kadar, bütün islâm memleketlerine yayılmıştır. Ölçek olarak, 2 *ardabb* 'a müsâvidir. Vezin olarak da, arap müellifleri ona başka başka kıymetler verirler: ekseriya 3 *ḳinṭâr* ile 100 *riṭl* kıymetiodedir. Krş. Sauvaire, *J A*, 8. ser., III (1884), s. 401—404.— Bugünkü hind ticâretinde *baḥâr* 'ın kıymeti, muhtelif şehirlerde, aşağı yukarı, 100 ile 400 kg. arasında oynar.

BAHÂR-I DÂNİŞ. BAHÂR-İ DÂNEŞ, şeyh 'İnâyet Allāh Ḳanbū 'nun vucuda getirdiği farsça hikâye ve masal külliyatıdır; genç bir brahmanın anlattığı hind hikâyelerine göre, 1061 (1651) 'de yazılmış olup, müellifin küçük kardeşi Muḥammed Şâliḥ Ḳanbū 'nun bir medhâli ile başlar. Cahândâr-Sultan ile Bharavar-Bānū 'nun aşk hikâyesi, eserin esasını teşkil etmektedir. Eser, Mayşūr sultanı Tîpü-Ṣâḥib zamanında (1197—1213=1783—1799) Ḥasan 'Alî 'İzzet tarafından nazma tahvil edilerek, bu hükümdara ithaf edilmiştir (yazm. India Office, 153). 1303 'te Bombay 'da neşredilmiş, A. Dow (Lon-

don, 1768) ve J. Scott (Shrewsbury, 1799) tarafından ingilizceye ve sonra bundan A. T. Hartmann (Leipzig, 1802) tarafından almancaya tercüme edilmiştir. Lescalliler (Paris, 1804) tarafından da, kısmen fransızcaya çevrilmiştir.

[Namık Kemal, Magosa'ya nefyedildiği 1873 senesinde, *Bahâr-ı Dâniş*'teki Cihândâr-Şâh ile Behrever-Bânû'nun mâceralarına âit hikâyenin bir kısmını, farsçadan türkçeye çevirdi. Bu hikâyeye yazdığı mukaddimede, acem tarzının, mâlûm noksanlarından sıyrılmak şartı ile, az çok devamı zarurî bulunduğunu ve bu edebiyata âit eserlerin, içinde yaşadığımız medeniyet şartlarına uygun bir şekilde, nakli lâzım geldiği fikrini ileri sürdü. Bu nokta-i nazarla *Bahâr-ı Dânış*'i, bâzan tertip tarzını değiştirmek ve hattâ tashîhlerde bulunmak suretiyle, tercüme etti. Eserin ilk tabı, imzasız olarak, 1873/1874 yılında yapılmıştır. Tercüme kısmından ziyâde mukaddimesi mühim olan *Bahâr-ı Dânış*'in Ebüzziya Tevfik tarafından yazılan bir mukaddimeyi de hâvi ve Namık Kemâl'in imzası ile, ikinci tabı da mevcuttur (İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya tab., 1302, 1303)].

Bibliyografya: Ethé, *Gründriss d. iran. Phil.*, II, 325; Namık Kemâl'in Magosa'dan Zeynülâbidin Reşid'e yolladığı iki mektupta bu hususta izahat vardır (bk. Z. Reşid, *Edebiyat kumkuması*, Halep, 1326, s. 18 ve 26.). (CL. HUART.)

BAHÂRİSTÂN. [Bk. BAHÂRİSTAN.]

BAHÂRİSTAN. BAHÂRİSTÂN, farsça bir eser olup, Nûr al-Dîn 'Abd al-Raḥmân Câmî tarafından, Sa'dî'nin *Gulistân*'ı örnek ittihaz edilerek, manzûm ve mensûr bir şekilde, kaleme alınmıştır; *Ravżat al-aḥyâr va tuḥfat al-abrâr* adını da taşır ve 892 (1487)'de yazılmıştır. Eser her birine *ravża* ismi verilen 8 fasla ayrılmış olup, şeyh Cunayd ile diğer mutasavvıf, filosof ve şâirlerin hayatlarına dâir menkıbeler ve hikmet âmiz kıssaları hâvidir; Şam'î (982 ve 987 = 1574 ve 1579 arasında) ve Ḫôca Şâkir (nşr. İstanbul, 1252 = 1836) tarafından türkçe şerh ve Baron von Schlechta-Wssehrd (Wien, 1846) tarafından almancaya tercüme edilmiştir.

Bibliyografya: J. von Hammer, *Schöne Redekünste Persiens*, s. 314; Ethé, *Grandr. d. iran. Philol.*, II, 305. (CL. HUART.)

BÂḪARZ. [Bk. BÂHARZ.]

BÂHARZ. BÂḪARZ, Horasan'ın, Nîşâpûr ile Herat arasında, bir nâhiyesidir ki, merkezi Mâlîn kasabasıdır. *Damyat al-ḳaṣr* müellifi (ölm. 468=1075/1076) 'Alî b. al-Ḥasan b. Abî Ṭayyib'in ve Tâc al-Dîn Ismâ'îl (ölm. 658 = 1260) ile Sayf al-Dîn Sa'îd b. Muẓaffar ismindeki şâirlerin vatanıdır.

Bibliyografya: Barbier de Meynard, *Dictionnaire de la Perse*, s. 74; Muḥammed Ḥasan Ḫân, *Mir'ât al-buldân*, I, 150; Edw. G. Browne, *Litterary history of Persia*, II, 355; Muḥammed 'Avfî, *Lubâb al-albâb*, I, 68; II, 156; Riżâ Ḳulî Ḫân, *Maǧma' al-fasaḥâ'*, I, 244. (CL. HUART.)

BÂḪARZÎ. [Bk. BÂHARZÎ.]

BÂHARZÎ. AL-BÂḪARZÎ (?—1074), 'ALÎ B. AL-ḤASAN B. 'ALÎ B. ABÎ 'L-ṬAYYİB AL-SABAḤÎ ABU 'L-ḲÂSIM yahut ABU 'L-ḤASAN, *Yatîmat al-dahr*'in mâbâdini yazan müelliftir. Bu eser bâzı cihetlerce *Tatimmat al-yatîma*'ye tevafuk eder ve unvanı *Damyat al-ḳaṣr va 'aṣrat ahl al-'aṣr*'dır. İsfahan'da Tâc al-Mulk kütüphânesindeki bir nushası, 'Imâd al-Dîn'e *Ḫarîda*'yi te'lif etmek ilhamını vermiştir. *Damga*'nin mukaddimesinde, müellif, evinde iyi bir tâlim ve terbiye gördüğünü anlatır; sonra, 434 (1042/1043)'ten 464 (1071/1072)'e kadar, evvelâ doğduğu memlekete yakın olan Nîşâpûr ve Herat'ı, daha sonra da Merv, Belh, Rey, İsfahan, Hemedan, Bagdad, Basra ve Vâsiṭ'ı ziyâret etmiş olduğunu söyler. Aynı zamanda yukarıda adı geçen şehirlerde tanımış olduğu meşhûr adamları da zikreder. Meselâ Nîşâpûr'da Ṣa'âlibî ile görüştüğünü bildirir. Lâkin Ṣa'âlibî'nin 429 (1038)'da vefat ettiği bilindiğine göre, Bâḫarzî'nin Nîşâpûr'u daha evvel ziyâret etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu zat, edebiyattan evvel, şâfi'î fıkhının tahsiline başlamış ve Abû Muḥammed 'Abd Allâh b. Yûsuf al-Cuvaynî (Sam'ânî'ye göre, ölm. 438=1046)'nin derslerinde Nîşâpûr'da Tuğrul Bey'in müstakbel veziri Muḥammed b. Manṣûr al-Kundurî ile muarefe peyda etmiştir. Bu vezir hakkında Bâḫarzî'nin *aḳbala* kelimesi ile başlayan şaka tarzındaki bir hicvi, şâire vezirin teveccühünü kazandırdı. Öyle ki, Tuğrul Bey Bagdad'a girdiği zaman (447=1055), vezir, Bâḫarzî'yi maiyetineald ı. Diğer bir rivâyete göre, Bâḫarzî vezire, Bagdad'da bir medhiye takdim etti ve bu yüzden bol câizeye nâil oldu. Basra'da kısa bir ikametten sonra, Bâḫarzî vezire kâtip oldu ve az müddet sonra „dîvân inşâ'"ya kabûl edildi. 455 (1063)'te halife Ḳâ'im'e bir kasîde inşat etti. Bagdadlılar evvelâ onun şiirinden az zevk aldılar; lâkin Karḫ'ta yerleştikten ve gerek ulema, gerek avam ile ülfette bulunduktan sonra, „iranlıların soğukluğundan" kurtuldu ve payitahtın takdirine mazhar oldu. Az zaman sonra doğduğu memlekete döndü ve orada zilkâde 467 (1074)'de bir türkün, bir münakaşa esnasında, vurduğu bir kılıç darbesinden vefat etti. Katili hiç bir cezaya uğramadı. Bâḫarzî'nin en meşhûr eseri, velinimeti Kundurî'nin kendi kendini hadım etmesi münasebeti ile, kaleme aldığı tesliyetnâmedir.

Vezirin idbarından sonra (456=1064), Bâharzî vezirin halefi olan Niẓâm al-Mulk ile dost olmuş olsa gerektir. Şâir *Damya*'sının ekser mâlzemesini onun kütüphânesinden tedarik etmiştir. Bir çok yazma nushaları muhafaza edilmiş olan bu eser, 7 bahse ayrılmıştır:

1. Bedevî ve Hicaz şâirleri;

2. Suriye, Diyarbekir, Azerbaycan, Cezire ve Magrip şâirleri;

3. Irak şâirleri;

4. Rey ve Cibâl şâirleri;

5. Curcan, Esterâbâd, Dihistan, Kümis, Ḫvârizm ve Mâverâünnebr şâirleri;

6. Horasan, Kuhistan, Sicistan ve Gazne şâirleri;

7. Edebiyata müteallik eserlerin müellifleri.

Bu eserin bâzı yazma nushalarında, zeyil olarak, müellifin maazûmelerinden mürekkep, müntehabat vardır. Bunlar evvelce büyük bir divanda cem'edilmiştir.

Bibliyografya: *Damya* mukaddimesi; Yâḳût, *Mu'cam al-udabâ'*, V, 121—128.

(D. S. MARGOLIOUTH.)

BAHÂULLÂH. BAHÂ' ALLÂH, MÎRZÂ ḤUSAYN 'ALÎ NÛRÎ (1817—1892) 'nin lâkabıdır. Mâzenderân dâhilinde Nûr'da 12 teşrin II. 1817 'de doğmuş olan bu zat, Şubḥ-i Azal unvanlı Mîrzâ Yaḥyâ'nın baba bir kardeşi olup, Bâb tarafında neşredilen yeni mezhebe [bk. BÂBÎLER] intisap ettiği vakit 30 yaşlarında idi. Bâb'ı hiç bir vakit görmemiş olduğu hâlde, onun başlıca müridlerinden biri olmuş ve bâbîlerin çoğu tarafından, onun halefi olarak, tanınmıştır. Şaha karşı yapılan suikastı müteakip, Tahran'da hapsedilmiş ve sonra İran'dan çıkarılmış olan Bahâ' Allâh, 1852 'de Bagdad'da yerleşti ve Bâb'ın, *man yuẓhiruhu 'llâh* („Allahın izhar edeceği kimse") sözü ile, imâ ettiği şahsın kendisi olduğunu etrafına bildirdi. Sulaymânîya civarında münzevî bir hayat yaşayan bu zat, orada, Bâb mezhebinin tâdil edilmiş şeklini cihanşumûl bir din yapmak esaslarını hazırladı. Edirne (1864)'de ve sonra Akkâ (1868 ağustos)'da ikamete memûr edildi; mânevî otoritesini, 'Abd al-Bahâ' lâkaplı büyük oğlu 'Abbâs Efendi'ye bırakarak, 1892 mayısının 29 'unda Akkâ'da vefat etti.

Mezhebinin esasları kimseye fenalık etmemek, birbirini sevmek ve haksızlığa, isyan etmeksizin, tahammül etmek, yalnız iyiye itibar etmek, mütevâzi olmak ve hastaları iyi etmeğe çalışmak, hakikî hayat prensipleri olmak üzere, Bahâ' tarafından kabûl edilen esaslardır. Bunlarda hıristiyanlığın âşikâr bir aksi görülür. Son gâye, cihanşumûl bir sulh olup, buna ruhban sınıfı ve âyîni bulunmayan bu dinin kabûlü ile varılır. Her şehirde 9 âzadan mürekkep bir idâre heyeti için, *Bayt al-'adl* unvanı verilen bir ictimâ mahâlli tesis edilecektir; bu teşkilâtın başlıca vâridat menbaını, vârisi olmayan miraslar, nakdî cezalar hasılâtı ve sermâye üzerinden, yalnız bir defaya mahsus olarak, verilecek 1/19 nisbetinde bir vergi teşkil edecektir. Her türlü riyazet ve nefse eza memnûdur; insan sürûr içinde yaşamak için yaratılmıştır.

Bahâ'nın başlıca eserleri şunlardır: *Kitâb al-aḳdas* (tab. Bombay ve Petersburg), *Kitâb al-îḳân* (trc. H. Dreyfus ve Ḥabîb Allâh Şîrâzî, Paris, 1904), *Ṭarâzât*, *Kalimât-ı Firdevsîya*, *İşrâḳât*, *Tacalliyât* (tercümesi için bk. *Préceptes du Béhaisme*, Paris, 1906); *Kalimât-i maknûne* (*Les Paroles Cachées*, Paris, 1905). *Leçons de Saint-Jean d'Acre*, Mrs. Clifford Barney (*An-Nûru 'l-abhâ*, London, 1908) tarafından toplanmış ve H. Dreyfus (Paris, 1908) tarafından farsçadan tercüme edilmiştir; son sözleri Tumanskiy (Petersburg, 1892) tarafından neşrolunmuştur.

Bibliyografya: H. Dreyfus, *Essai sur le Béhaisme, son histoire, sa portée sociale* (Paris, 1909); Edw. G. Browne (*A year Amongst the Persians*, s. 60, 300 v.d.; ayn. mll., *Bâb*, *Bâbîs* (Hastings *Eneycl. of Rel. and Ethics*, II, 299—308). (CL. HUART.)

BAHÂÜDDEVLE. BAHÂ' AL-DAVLA, ABÛ NAṢR FÎRÛZ (? — 1012), Büveyhîlerden 'Aḍud al-Davla'nin ölümünden sonra, şevval 372 (mart 983)'de oğlu Şamṣâm al-Davla, emîrülümerâlığa tâyin edildi ise de, kardeşi Şaraf al-Davla onu tanımak istemedi ve 15 yaşında olan üçüncü kardeşi Bahâ' al-Davla'nin de karıştığı bir mücadele başladı. Nihayet Şamṣâm al-Davla teslîm olmağa mecbur oldu ve ramazan 376 (kânun II. 987)'da hapse atıldı. Bunun üzerine halife Şaraf al-Davla'yi emîrülümerâlığa nasbetti; fakat o da 379 (989) senesinde öldü ve Bahâ' al-Davla, en kıdemli emir sıfatı ile, onun yerine geçti. Yeni emîr Şamṣâm al-Davla'yi hapisten çıkardı ve Şamṣâm al-Davla ile kardeşi Şaraf al-Davla'nin oğlu olan Abû 'Alî arasında şiddetli bir mücadele başladı. Fakat ertesi sene Bahâ' al-Davla, Abû 'Alî'yi öldürtünce, bu sefer de, kendisi ile kardeşi arasında düşmanlık baş gösterdi. Bir müddet sonra sulh yapıldı; bu muahedeye göre, Fars ile Arracân, Şamṣâm al-Davla'nin elinde kalıyor ve Hûzistân ile Irak-ı Arab'ı, Bahâ' al-Davla alıyordu. O sırada Bagdad'ın rahat durmayan ahalisi Bahâ' al-Davla'ye bir çok müşkilât çıkardığı gibi, bu zat, bir taraftan da, amcası Faḫr al-Davla ile mücadele etmek mecbûriyetinde kaldı. Faḫr al-Davla, bir kürt boyi olan Badr b. Ḥasanvayh ile birleşerek, al-Ahvâz'ı zaptetti; bunun üze-

rine Bahā' al-Davla ona karşı bir ordu gönderdi. Faḫr al-Davla, ordugâhını Dicle'nin suları bastığından, rie'ate ve al-Ahvāz'ı tahliyeye mecbûr kaldı. 381 (991) 'de halife al-Ṭā'i', Bahā' al-Davla'nın teşvik ve tahriki ile, bal'edildi, zirâ Bahā' al-Davla halifenin servetine göz dikmişti. Yeni halife al-Ḳādir zamanında da, Bahā' al-Davla, kendisi askerinin bir oyuncağı olmakla beraber, bütün hüküm ve nufuzu elinde tuttu. 383 (993/994) 'te kendisi ile kardeşi Şamşām al-Davla arasındaki düşmanlık yeniden canlandı. Şamşām al-Davla, Bahā' al-Davla'nın ordusunu yenerek, Huzistan'ı işgâl etti. Her ne kadar türk beyi Toğan bu eyaleti geri almağa muvaffak oldu ise de, 386 (996) 'da Basra, Şamşām'ın eline geçti ve bundan bir az sonra türkler, Huzistan'dan çıkarıldılar. Sonra büyük bir değişiklik vukua geldi. 388 (998) 'do Şamşām al-Davla katledildi; kumandanı Abū 'Alī b. Ustāẕ al-Hormuz, Bahā' al-Davla tarafına geçti; Huzistan işgâl, Fars ve Kirman da zaptedildi. Filhakika, iki sene sonra, Kirman vâlisi yerinden kovuldu ise de, halefi eyaleti Bahā' al-Davla'ye inkiyat ettirdi. Bahā' al-Davla, 'Uḳaylîler ile de şiddetli bir mücadeleye girişmek mecbûriyetinde kaldı ve Musul emîri olup, 'Uḳaylîlere mensûp bulunan Abu 'l Ẕavvād'ın nufuzunu tahdit için, Abū Ca'far al-Ḥaccāc'ın kumandasında, bu şehrin üzerine bir ordu gönderdi. Abu 'l-Ẕavvād bir çok muharebede mağlûp olmakla beraber, nufuzu bundan müteessir olmadı. Bu zatın 386 (996) 'da vefatından sonra kardeşleri 'Alī ile al-Muḳallad arasında münazaalar başladı. Bu kardeşlerin her ikisi de iktidarı kendi eline almak istiyordu. 391 (1000/1001) 'de al-Muḳallad öldürüldü ve yerine, oğlu Ḳirvāş geçerek, Bahā' al-Davla'ye karşı bir çok sene muvaffakiyetle harp etti. Bu hâle aşağı Fırat civarında, al-Baṭīḥa'da vuku'a gelen bir isyan da inzimam etti. Oranın emîri 'Alī b. Naṣr Muhaẕẕib al-Davla 394 (1004) 'te Abu 'l-'Abbās b. Vāṣil adlı bir vâli tarafından, koğulunca, Bahā' al-Davla'nın yardımını istemek mecbûriyetinde kalmıştı. Âsîler al-Ahvāz'ı işgâl ettilerse de, uzun müddet burada tutunamadılar ve hemen ertesi sene Muhaẕẕib al-Davla, al-Baṭīḥa'ya avdet etti. Bu aralık âsîler Huzistan'daki fesat hareketlerine devam ettiler; bundan başka, bizzat payitaht, İbn Vāṣil ile birleşen emîrlerden Badr b. Ḥasanvayh ile Bahā' al-Davla'den ayrılmış olan Abū Ca'far al-Ḥaccāc tarafından muhasara edildi. Fakat nihayet İbn Vāṣil esir edilince, müttefikleri Bagdad'ın muhasarasından vazgeçerek, Bahā' al-Davla ile sulh akdettiler. Bahā' al-Davla 403 (1012) 'te öldü. Babasının taht-ı idâresinde Büveyhîlerin kudreti, en yüksek mertebesine varmıştı. Ölümünü müteakip, oğulları arasında çıkan kavgalar yüzünden, hânedanın nufuzu günden güne azaldı ve bu yüzden vaziyet gittikçe fenalaştı.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), IX, *tür. yer.*; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, IV, 461 v.dd.; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reiske), II, 566 v.dd.; Wilken, *Mirkhond's Gesch. d. Sultane aus d. Geschl. Bujeh*, bâb IX v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 33—36, 44 v. dd.

(K. V. Zetterstéen.)

BAHÂÜDDİN. BAHĀ' AL-DİN, unvan. [Bk. madd. İBN ŞADDĀD, MUKTANĀ ve NAḲŞBANDĪ.]

BAHÂÜDDİN. BAHĀ' AL-DİN, ABŪ MUḤAMMED ZAKARİYĀ B. VACİH AL-DİN B. KAMĀL AL-DİN 'ALĪ (1169—1267), Suhravardī tarikatına mensûp, meşhûr bir velîdir; Bahā' al-Ḥaḳḳ ismi ile de mârûftur. 565 (1169/1170) 'te Multān civarında Kathgaro kalesinde doğmuştur. Gençliğinde iyi bir tahsil görmüş ve ulûm-i zâhireyi ikmâl etmişti. Hanefî mezhebinden idi. 15 yıl kadar memleketinde fıkıh, hadis ve usûl okutmuştur. *Nafaḥāt*'ta yazıldığına göre, günde 70 âlim ondan istifade edermiş. Sonra hacca gitmiştir. Kaynaklarda verilen mâlûmat vâzıh olmadığından, bu seyahatın senesi, kat'î olarak, tesbit edilemiyor. Haccdan dönerken, Bagdad'a uğramış ve orada Şayḫ Şihāb al-Dīn Suhravardī [b. bk.]'yi görerek, onun müridi olmuş ve ondan hırka giymiştir. Bilâhare, şeyhinin müsaadesi ile, memleketine avdet etmiş ve orada etrafına bir çok müridler toplanmıştır. Bunlar arasında, kendisine kızını vermiş olduğu, Faḫr al-Dīn 'Irāḳī [b. bk.]'yi zikretmek lâzımdır. Ondan başka emîr Ḥusaynī'nin de kendi müridlerinden olduğu söylenirse de, 671 'de doğup, 720'ye doğru ölmüş olan bu zat ile karşılaşmasına imkân yoktur. *Kanz al-rumūz* adlı eserinde, Bahā' al-Dīn Zakarīyā'yı ve oğlunu medheden bir parça varsa da bu, ber hâlde, onunla görüştüğüne delâlet etmez. Nihayet 100 yıl süren uzun bir ömürden sonra, 666 (1267) (*Safīnat al-avliyā*'; diğer menbâlarda 661) yılı safer ayının bir perşembe günü, öğle namazından sonra vefat etmiştir.

Aḫbār al-aḫyār 'daki bâzı kayıtlara göre, onun vasiyetleri ve bâzı risâleleri (mektupları) olmak lâzımdır. Bundan başka *Rigāẕ al-'ārifīn* 'de şiirleri olduğundan bahsedilerek, bunlardan bir beyit zikrolunuyor. Fakat büyük kütüphânelerin yazma kataloglarında kendisine âit esere tesadüf olunamamıştır.

Bahā' al-Dīn'in, elde eseri bulunmadığından, fikirleri hakkında da kat'î bir şey söylemek mümkün değildir. Fakat hanefî mezhebinden olmasına, gençliğinde tahsil ettiği ilimlere ve ehl-i sünnet akâidine sâdık olup, Bagdad hilâfetinin dinî siyasetinde pek mühim bir rol oy-

nayan Suhravardî 'nin müridi bulunmasına bakılırsa, kendisinde müfrit tasavvufî fikirler olmayacağı söylenebilir. *Aḫbār al-aḫyār* 'da, *Macma' al-aḫbār* 'dan naklen, gerek vesayasından ve gerekse bâzı risâlelerinden alınmış olan parçalarda, Bahâ' al-Dîn, müridlerine bilhassa zikri tavsiye eder ve Allahın ancak bu suretle „müşahede" edileceğini söyler. Bundan başka iman selâmetinin Peygambere salâvat getirmekte ve vücut selâmetinin ise, az yemekte olduğunu söylemektedir ki, bu sözler de her hâlde yukarıki fikirleri takviye eder.

Müridlerinden olan Faḫr al-Dîn 'İrâḳî, hacc seyahatinden sonra, Anadolu 'ya gelmiş, Mu'în al-Dîn Parvâne ona Tokat 'ta bir hankah yaptırmıştı. Fakat Faḫr al-Dîn 'İrâḳî, Ṣadr al-Dîn Ḳonavî 'nin derslerinde buluomak sureti ile, Muḥy al-Dîn 'Arabî 'nin te'sirinde kalmış olacağından, Bahâ' al-Dîn 'in fikirlerini Anadolu 'ya getirmiş olduğu pek kabûl olunamaz. Zâten coşkun ve serseri mizacı, onun bir yere bağlanmasına imkân vermemiş ve fikirlerini bu diyarda etrafındakilere telkine muvaffak olamamıştır [krş. KALENDERİYE]. Hindistan 'daki tesirlerine gelince, daha hayatta iken, etrafına pek çok mürid toplamıştı. Dârâ Şukûh, *Safînat al-avliyâ'* 'yı yazdığı zaman (1049 'dan evvel), hâlâ o civarın bütün ahalisinin Bahâ' al-Dîn 'in müridi olduğunu kaydeder. Bugün ise, cenûb-i garbî Pencâb ve Sind 'de büyük bir şöhrete mâliktir ve İndüs ve Çanab nehirlerindeki kayıkçılar tarafından, kendi aziz pîrleri sıfatı ile, ondan istiane edilir. Zarif mineli kiremitlerle müzeyyen ve üzeri, nısıf küre şeklinde, kubbeli olan azametli kabri eski kale içindedir.

Bibliyografya: Abu 'l-Faẓl, *Â'în-i Akbarî*, II, 214 (*Bibl. Indica.*); Dârâ Şukûh, *Safînat al-avliyâ'* (Neval Kişor, 1900), s. 114 v.d.; Firişta, *Gulşan-i İbrâhîmî*, makale XII; *Aḫbār al-aḫyār fî asrār al-abrār*, 1280, s. 30 v.dd. (buradaki Farîd al-Dîn 'ler, müstensih yanlışı olup, Faḫr al-Dîn okunmalıdır); *Tarcume-i nafaḥât* (trc. Lâmi'î), s. 583; Rıżâ Ḳulî Ḫân, *Riyâż al-'ârifîn* (Tahran, 1316), s. 291 v.d.; *EI*, I, 585, F. Köprülü, *Anadolu 'da islâmiyet* (Edebiyat fakültesi mecm., II, sayı 4, s. 299). (AHMED ATEŞ.)

BAHÂÜLHAK. BAHÂ' AL-ḤAḲḲ (BAHÂVAL ḤAḲḲ), bk. BAHÂ' AL-DÎN ZAKARİYÂ.

BAHÂVALPUR. [Bk. BAHÂVALPUR.]

BAHÂVALPUR. BAHÂVALPUR veya BHAVALPUR, Hindistan 'da Pencâb eyâletinde yerli bir vassal devlet olup, mesahası 40.750 km². ve nüfusu 781.191 (1921) 'dir. Devletin vâridatı 2.700.000 rupyadır. Devlet arâzisi, Sutlec-Pançnad ile İndüs 'ün sol sâhili boyunca 480 km. uzanır ve vasatî olarak, takriben 65 km. çölüu içine girer. Başlıca mahsûlleri buğday, pirinç ve darı olup, tarlalar münhasıran nehir suları ile sulanır. Başta Câṭ, Râcpût ve Belûcler olmak üzere, nüfusun 83% 'ünü müslümanlar teşkil eder. Dâ'ûdputra hânedanının şâyân-ı dikkat bir tarihi vardır; bu tarihe göre hânedanın Mısır Abbâsî halifelerinden neş'et ettiği ve ceddinin 1370 sıralarında Mısır 'dan Sind 'e geldiği iddia olunmaktadır. Fakat Bahâvalpur, ancak 1748 'de kurulmuş ve devlet, ilk defa 1802 'de, Efganistan emîri Şâh Maḥmûd 'un müsaadesi ile, sikke bastırmak hakkını elde ettiği andan itibaren, müstakil olmuştur. İngiltere ile olan münasebeti ise, 1838 'de akdedilen muahedeye göre, tanzim edilmiştir.

Bibliyografya: Bir vakitler ingiliz maslahatgüzarı olan general C. Minchin, en eski zamanlardan itibaren, memleketin bir tarihini yazmış olup, bu eser henüz yazma hâliadedir. Keza yazma hâlinde XIX. asırdan kalma ve hükümdar âilesinin tarihine âit, bâzı yazılar mevcuttur. — *Bahawalpur Gazetteer* (Lahore, 1908); C. H. Aitchison, *Collection of Treaties, Engagements and Sanads relati. to India* (Calcutta, 1892), IX, 187 v.d. (J. S. COTTON.)

BAHÇESARAY. BAĞÇE SARÂY, Kırım 'ın idâre merkezi Akmescid 'den 32 km., ve denizden de hemen ayni mesafede bir türk şehridir. Şehir, Çürük-Su deresinin dar vâdisinde kâindir. Şark cihetinden Salacık boğazı, Bahçesaray havâlisinin en eski meskûn yeri olan ve bugün Çufut-Ḳal'a („yahudi kalesi") denilen kalesine uzanır. Hanlar devrinde, Kırım Karaimlerinin oturdukları başlıca yer burası idi, Eski Ḳırḳ-Yer adı, XIX. asırda bile Karaimler arasında unutulmamıştı. Kalede Alan (Âş) 'ların oturduğunu kaydeden ilk müellif Abu 'l-Fidâ' (krş. Reinaud, *Géographie*, s. 214). 'dır Abu 'l-Fidâ', ismin telâffuzunu „Ḳirḳri" gibi kaydeder ise de, bu isme verdiği mâna („kırk adam"), ancak *ḳırḳ-er* telâffuzuna uygun gelebilir. Başkaları bu adı *ḳırḳ-or* („kırk çukur") şeklinde tefsir ederler. Bununla beraber sikkelerde yalnız Ḳırḳ-Yer şekli görülmektedir. Smirnov 'un tahmin ettiği gibi, bu isim, rumca Καλλιάτρα 'dan, halk iştikakı ile yapılmış türkçe bir kelimedir.

858 (1454; Ḳırḳ-Yer 'de ilk sikkeler bu yıl basılmıştır) senelerinde Giray hânedanını tesis eden Hacı-Giray, payitahtını Ḳırḳ-Yer 'e nakletmişti. Bu hanın türbesi Salacık boğazındadır. Şimdi Eski-Yurt denilen en eski koloni, Çürük-Su vâdisinde, bugünkü şehirden takriben 1 km. mesafede idi. X. (XVI.) asır hanlarının bir çoğunun mezarları orada bulunmaktadır.

Sonraları, Bahçesaray adına esas teşkil eden saray, yavaş yavaş şehrin merkezi olmuş ve bu suretle, Kırk-Yer gibi, Eski-Yurt da boşalarak, nüfusu azalmıştır. Saray, büyük kapısının üstündeki arapça kitâbeye göre, 909 (1503/1504) 'da Meñgli-Giray tarafından yaptırılmıştır. [*Al-Sab' al-sayyār* 'ın verdiği mâlûmata göre, Bahçesaray Haccı-Giray 'ın ecdadından küçük Muhammed Han tarafından binâ edilmiştir (bk. Üniversite kütüp. T. Y.). Kırım hanları, merkezleri Solhat olduğu zamanlarda da yazın Bahçesaray 'ın Salacık denilen sulu ve kayalık yerlerindeki saraylarında ikamet ederlerdi]. Kırk-Yer 'in aksine, Bahçesaray dâimâ bir açık şehir olarak kalmıştır. Hattâ sarayın bile müstahkem bir suru yoktu. Lehistan tarafından sefaret ile gönderilen Broniewski (1578) Bahçesaray 'ı, gûyâ hıristiyan binalarının enkazı ile, taştan yapılmış, han sarayı ve, bir câmii olan, küçük bir şehir diye tavsif eder. Bahçesaray 'a, Salacık adında diğer bir küçük şehir ile yine hıristiyan devrinden kalma enkazdan yapılmış, bir tekke merbut bulunuyordu. X. (XVI.) asırda şehrin adı yalnız sikkelerde Kırk-Yer olarak ve Bahçesaray adı ise, ilk defa XI. (XVII.) asra âit sikkelerde görülür. İslâm-Giray III. (1644—1654) 'dan itibaren, Kırım 'da Bahçesaray 'da sikke darbolunmuştur.

17 haziran 1736 'da, Münnich kumandasında, ruslar şehri zaptederek, yağma etmişler ve kısmen yakmışlardır. Şehrin, sarayı ve Selim-Giray I. (1671—1678, 1684—1691, 692—1699 ve 1702—1704) tarafından tesis edilen büyük câmii ile kütüphânesi ve cizvit misyonerlerinin binâ ve kütüphânelerini ihtivâ eden 1/4 kısmı tahrip edilmiştir. O tarihte şehirde 2000 ev bulunuyordu. Bunların bir kısmı, şehirde kiliseleri de bulunan, hıristiyan rumlara âit idi. Tahrip edilen mahâlleler Selâmet-Giray II. (1740—1743) zamanında kısmen tâmir veya yaniden inşa edilmiştir. 1153 (1740/1741) 'te sarayın karşısında bir câmi bina edilmiş ve kütüphânesine Sultan Mahmud I. İstanbul 'dan kitaplar göndermiştir. Aynı sarayda han tarafından 1156 (1743) 'da yeni bir divan-hâne yaptırılmıştır. 1769 'da Bahçesaray 'ı ziyâret eden N. E. Kleemann, saray ve câmiden başka, hanın darbhânesini (sarayın sağında) ve saraydan sonra, şehrin en güzel binâsı olmak üzere, fransız konsoloshânesini kaydeder. Evler bir- birine bitişik sıralar teşkil etmeyip, aralarında mesafeler bırakıldığından, şehrin sahası, nüfusuna nisbetle, çok genişti. [Bahçesaray 'da şehri temiz sularla iska eden ve bugün bile istifade edilen sağlam künklerle yapılmış su tevzî tertibatı vardır. Bahçesaray 'ın diğer meşhûr tarihî âbideleri şunlardır: 1. XIII. asrın ortalarında Kırım-Giray Han 'ın zevcesi Dilârâ Bikeç tarafından inşa edilen Yeşil câmi; 2 Kırım-Giray Han 'ın, bu zevcesi için, yaptırdığı Göz-yaşı çeşmesi].

Kırım 1783 'te Rusya 'ya ilhak edildikten sonra, Potemkin, Katerina II. 'nın seyahati münasebeti ile, sarayı tâmir ettirmiştir. Pallas 'a göre, şehirde o vakit 31 kârgir câmi, 1 rum ve 1 ermeni kilisesi, 2 yahudi havrası, 2 hamam, 16 han, 1561 ev ile 3166 erkek ve 2610 kadın nüfus vardı. Muahharen rus hükûmeti sarayı, bir şark mîmarî nümûnesi olarak, eski azamet ve ziynetini ihya suretiyle, tâmir ettirmiştir. Altın-Ordu hanları tarafından yaptırılmış olan binalardan hiç biri kalmamış olduğundan, Bahçesaray sarayı bu neviden yegâne âbidedir ve „tatar Elhamrası" diye methedilir. Rus edebiyatında Puşkin 'in „Bahçesaray çeşmesi" unvanlı manzûmesi ile meşhurdur. Smirnov tarafından Akmescid 'de keşfedilen ve Petersburg kütüphanesinde bulunan Bahçesaray hazine-i evrakı vesikalarının (1736 'da tahripten kurtulabilen ciltli 124 defter) mühim berat ve fermanları ihtivâ ettiği zannolunuyorsa da, şimdiye kadar tarih ilmi bu vesikalardan istifade etmemiştir. Bahçesaray, 1917 ihtilâline kadar, Kırım 'ın mühim bir sınaî merkezi ve fikrî, edebî faâliyet ve te'lif ocağı idi. Bilhassa Gaspralı İsmail Bey 'in, „dilde, fikirde ve işte birlik" şiarı altında, milliyet ve tecedddüd fikirlerini yaymak için, tesis ettiği *Tercüman* gazetesi türk âleminde senelerce müessir olmuş, hattâ Türkiye 'de bile, hüküm süren şiddetli sansüre rağmen, büyük bir rağbet görmüştür. İsmail Bey, bundan başka, halkın tenviri için, bir çok kitaplar yazmış veya yazdırarak neşretmiştir. *Tercüman* gazetesi, İsmail Bey 'in vefatından (1914) sonra, iki sene daha çıkmış, 1916 'da kapanmıştır.

Bibliyografya: Seyahatnâmeler: 1. Bronewski (Broniovius), *Rassia seu Moscowia itemque Tartaria* (Kolonya, 1595; Leyden, 1630; russ. trc. için bk. *Zapiski odesskago obşçestva istorii i drevnostei*, VI, 333 v.d.); 2. Nikolaus Ernst Kleemann, *Reisen* (Leipzig, 1773; frns. trc. Neuchatel, 1780); 3. Pallas, *Bemerkungen aus einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reiches in den Jahren 1793 und 1794* (Leipzig, 1801), II, 26—37.— Bahçesaray ve civarının 1836—1847 'ye kadar arapça ve türkçe kitâbeleri, bu husus için rus hükûmeti tarafından gönderilmiş olan A. Borzenko ve F. Dombrovskiy tarafından toplanmıştır ve *Zapiski odesskago obşçestva istorii i drevnostei* (II, 489 v.d.) 'de neşrolunmuştur. Dombrovskiy, *Oçerki Bahçisaraya* (Odessa, 1848); Mannstein, *Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie* (Paris, 1860), I, 183 v.d.; V. Smirnov,

Krimskoje ḫanstvo (Petersburg, 1887 ve Odessa, 1889); O. Retovski, *Die Münzen der Girei* (Moskova, 1905); K. İnostrantsev, *Zapiski vost. otd. urḥ. obşçestva*, XVIII, s. XVIII.

(W. BARTHOLD.)

BAḤDAL. [Bk. BAHDEL.]

BAHDEL. BAḤDAL B. UNAYF B. VALCA B. ḴUNĀFA, Kalb kabîlesinin *al-bayt*'i, yâni şerefçe en yükseği, sayılan Banî Ḥāriṯa b. Canāb koluna mensûptu. Aşîretinin en büyük kısmı gibi, hıristiyan olan Baḥdal'ın başlıca şöhreti, Yazîd I.'in anası Maysūn'un babası olması idi. Göçebe olan kabîlesi Palmir arazisinin cenubunda oturuyordu ki, Maysūn bilâhare küçük Yazîd'i orayn getirmiş ve Mare Rāhiṭ muharebesinden ve Cābiya ictimâmdan evvel, Emevîler orada toplanmışlardı. Bu suretle Baḥdal, siyasi işlere fi'len iştirâk etmiş olmamakla beraber, Emevî sülâlesi devam ettiği müddetçe, Banî Kalb, onun sâyesinde, büyük servetlere sâhip oldu. Oğullarından birinin halife Yazîd I. zamanında hıristiyanlık ile ittiham edildiğine bakılırsa, Baḥdal, bir oğlunun Şam Ḳuẓā'ına kumanda ettiği, Şiffîn muharebesinden her hâlde daha evvel, ilerlemiş bir yaşta ve hıristiyan olduğu hâlde, vefat etmiş olmalıdır. Oğulları, kendi yerine geçerek, devlette en büyük mevkileri almışlardır; bundan dolayı sonraları Emevî taraftarlarına Baḥdaliya adı verilmiştir. Torusu ve Yazîd I.'in oğullarının vasîsi Ḥassān, Mu'āviya II.'nin vefatından sonra, ona halef olmağı bile aklından geçirmiştir. Baḥdalî ve Banî Kalb'in üstün vaziyeti, Marc Rāhiṭ muharebesinden sonra, arap ırkının ikiye, Kays ve Yemen kısımlarına, ayrılmasının başlıca sebebi olmuştur.

Bibliyografya: Ṭabarî, II, 204, 468, 471, 577; İbn Durayd (nşr. Wüstenfeld), s. 316; *Ḥamāsa* (nşr. Freytag), s. 261, 318, v.d., 659; İbn 'Abd Rabbihi, *'Iḳd*, II, 305; Dînavarî (nşr. Guirgass), s. 184, 275; Mas'ūdî, *Tanbîh* (nşr. de Goeje), s. 305; A. Musil, *Ḳuseir 'Amrā*, s. 151. (H. LAMMENS.)

BĀHİLA. [Bk. BAHİLE.]

BĀHİLE. BĀHİLA. Şimâlî Arabistan'daki Ma'n kabîlesinin efradı, kendi üvey oğlu Ma'n ile evlenen Ṣa'b'ın kızı Bāhila'ye nisbetle, Banî Bāhila adı ile anılırdı. Bunların mer'aları kadîm zamanlarda Yamāma'nin cenup taraflarında idi ve buralarda IV. ve V. asırlara kadar yaşadıkları tesbit edilmiştir. Daha sonraları bunlara Basra civarında tesadüf ediyoruz; Basra'dan 4 mil mesafede bulunan ve hacc yollarının mühim bir mevkii olan al-Ḥufayr kuyusu bunların ellerinde bulunuyordu. Kabîlenin pek kötü bir şöhreti vardı ve Bāhilî ismi hakaret makamında kullanılırdı.

Bibliyografya: F. Wüstenfeld, *Register zu den geneclogischen Tabellen*, s. 104; O Blau, *Die Wanderangen der sabäisehen Stämme* (*ZDMG*, XXII, 670); ayn. mil., *Arabien im sechsten Jahrhundert* (*göst. yer.*, XXXIII, 584); I. Goldziher, *Mahammedanische Studien*, I, 49; Farazdaḳ, *Dîvān* (nşr. Boucher ve Hell), nr. 132, 136, 265, 272, 476, 632.

(J. HELL.)

BĀHİLÎ. [Bk. BAHİLÎ.]

BÂHİLÎ. AL-BĀHİLÎ, ABŪ NAṢR AḤMED B. ḤĀTİM AL-BĀHİLÎ (?—845), arap lisaniyatçı ve müellifi olup, Aşma'î, Abū 'Ubayda ve Abū Zayd'in talebesidir ve bu itibarla Basra mektebine mensûptur. Önce Bagdad'da, sonra İsfahan'da yaşamıştır ve nihayet yine Bagdad'da 231 (845)'de ölmüştür. Eserlerinde, umumiyetle, seleflerinin yolunu tâkip etmiş ve onlar gibi, ağaç ve nebatlara, hububat ve hurma ağaçlarına, develere, atlara, kuşlara ve bilhassa ilk defa olmak üzere, çekirgelere dâir, bir kitap yazmıştır. Manzûm darb-ı meseller, has isimlerin iştikakı ve avam dilindeki yanlışlara dâir olan eserleri, bütün diğerleri gibi, kaybolmamış olsa idi, muhakkak bu sâyede pek değerli bâzı mâlûmat elde etmiş olurduk.

Bibliyografya: G. Flügel, *Die grammatischen Schalen der Araber* (Leipzig, 1862), s. 81; *Kitāb al-fihrist* (nşr. G. Flügel), I, 56; *ZDMG*, XII, 595. (J. HELL.)

BÂHİLÎ. AL-BĀHİLÎ, AL-ḤUSAYN B. AL-ŻAḤḤĀK AL-AŞḲAR (778—864), Bāhilî'nin mevlâsı olan bu arap şâiri, sefihâne bir ömür sürdüğünden, çok defa al-Ḥusayn al-Ḥalî' (sefih) lâkabı ile anılır. Al-Ḫaṭîb al-Baġdādî'ye göre, Horasan'dan gelmiş olan al-Bāhilî 162 (778/779)'de doğmuştur. Daha sonra Bagdad'a gitmiş ve 198 (813)'de hafif meşrep halife al-Amîn'in en samîmî dostlarından biri olmuştur. Halifenin bir müddet sonra ölmesi üzerine, al-Bāhilî bir mersiye yazmış ve yeni halifenin sarayında da, çok yaşlı olarak öldüğü 250 (864) tarihine kadar, yüksek mevki ve itibarını muhafaza etmiştir. Hâl tercümesi kitapları bu zatın Abū Nuvās ile münasebetleri hakkında, bir çok mâlûmat verirler. Krş. mad. EBÛ NUVÂS.

Bibliyografya: *Kitāb al-Aġānī*, VI, 170 v.dd.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 190; Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, 869 v.dd.

BAHİR. BAḤR (A.), deniz; bu kelime büyük nehirler için de kullanılır; mes. *Baḥr al-Abyaż* (Beyaz Nil), *Baḥr al-Azraḳ* (Mâvi Nil), *Baḥr al-Ġazāl* v.s. *Baḥr* arûzda muhtelif vezin gruplarına verilen isimdir [bk. ARÛZ].

BAḤİRA. [Bk. BAHÎRE.]

BAḤİRĀ. [Bk. BAHÎRÂ.]

BAHÎRÂ. BAḤİRĀ, bir hıristiyan keşişinin adıdır. Rivâyete göre, Muḥammed (Peygamber)

12 yaşında iken, amcası Abū Ṭālib tarafından, kervân ile, Suriye'ye götürülmüştür. Kervân Boṣrā'da yahut bu şehir civarında bulunurken, orada bir hücrede yaşamakta olan bir keşiş, bu yolculardan birine bir bulutun refakat etmekte olduğuna ve altında oturduğu ağaç dallarının, kendisine gölge vermek üzere, çoğaldığına dikkat etti. Keşiş, bunun üzerine, yolcuları yemeğe dâvet etti; yolcular bu dâvete icabet ettiler ise de, kervâna nezaret etmek üzere, Muḥammed'i yerinde bıraktılar. Baḥîrā, kitaplarının, son peygamber olarak, târif ettiği çehreyi misafirleri arasında göremeyince, bütün kervân halkının gelip gelmediğini sordu. Çocuğun eksik olduğunu anlayınca, onun da gelmesinde ısrar etti; Muḥammed içeri girince, kendisine dikkatle baktı ve al-Lāt ile al-'Uzzā'ya kasem ederek, kendisinden suallerine cevap vermesini istedi. Muḥammed, bu vesile ile, müşriklerin ilâhelerine karşı duyduğu nefreti izhar eyledikten sonra, verdiği cevaplar ile keşişte, beklenen peygamber olduğu hakkındaki zannı, bir kanaat hâline getirdi. Bunun üzerine keşiş Abū Ṭālib'e çocuğu yahudilerden korumasını ısrar ile tavsiye etti.

İbn Hişām menkıbeyi böylece hikâye eder (s. 115 v.dd.); başkalarına göre ise, Abū Bekr bu sergüzeşt esnasında hazır bulunmuş ve bu suretle müstakbel vekayi'e o zamandan hazırlanmıştır. Mas'ūdī (nşr. Barbier de Meynard, I, 146) bize keşişin adının Sergius olduğunu ve 'Abd al-Ḳays kabîlesine mensûp bulunduğunu bildirir; Ḥalabī (I, 157)'ye göre, ismi Sergius yahut Georgius idi.

Bundan başka, 12 yıl sonra vukua gelen buna müşabih bir karşılaşmayı da hikâye ederler. Peygamber bu tarihte Ḫadīca'nin işleri için, onun hizmetkârı Maysara ile birlikte, Suriye'ye gitmekte idi. Boṣrā'da Nestor adında bir keşişe tesadüf etti; gûyâ bu adam müstakbel peygamberi bir takım kat'î alâmetlerden tanıdı. Müstakbel peygamberi bulmak üzere, Rûm diyarından gelen bâzı kimselerin de bu telâkilerden birinde hazır bulunmuş olduklarını hikâye ederler.

Bu rivâyetlerin en eskisinde keşişin ismi yoktur (krş. İbn Hişām, s. 119 v.d.). Sonraki hıristiyan ve islâm menbâlarında keşişin adı Sergius olup, Baḥîrā ismi kendisine sıfat olarak verilmiştir (her hâlde ârâmî dilinde „seçilmiş" manâsına olan *beḥîrā* kelimesinden gelmektedir). Bu kabil efsânelerde olduğu gibi, bunun da tarihî vusûku hakkında, elimizde hiç bir delil yoktur. Peygamberin hayatı etrafında toplanan efsâneler takımına dâhil bu hikâyeler, bir çok misâlleri hâvî olan ve aynı tipi gösteren, yâni ehl-i kitabın Muḥammed'in peygamber olacağını daha evvel, kendi kitaplarından öğrendiklerini, gûyâ bir tesadüf eseri olarak, isbat etmek temayülünü ihtiva eden bir sınıf teşkil eder (krş. A. J. Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 54—60).

Bizans eserleri, daha ilk zamanlarda, Baḥîrā'nın şahsından, muhtelif islâm rivâyetlerine uygun bir şekilde, bahsederler (krş. Sprenger, *Das Leben u. d. Lehre des Mohammed*, II, 384 v.dd.).

Nitekim Theophanes (nşr. Classen, I, 513) ve Georgius Phrantzes (nşr. Bekker, s. 295 v.d.) Cabrā'il'in görülmesinden ve Peygamberin râşeler duymasından istıraba düşen Ḫadīca'nin, Serguis adında ve rafzından dolayı afaroz edilmiş, bir keşişe müracaat ettiğini ve keşişin onu, meleğin bütün peygamberlere yollandığını söyleyerek, teselli etmiş olduğunu hikâye ederler.

Fakat Baḥîrā'ya âit islâm rivâyetleri, belki XI.—XII. asırlar arasında bugünkü şeklini almış olup, gerek arap ve gerek süryânî dillerinde bir çok yazma nushaları bulunan Baḥîrā apokalypsinde uzun uzadıya anlatılmıştır (bk. Gottheil, *A Christian Bahira legend*, *Zeits ehr. f. Assyriologie*, XIII v. dd.).

Gûyâ İṣō'yab isminde birinin yazmış olduğu bu eser, 3 kısma ayrılmaktadır: 1. Sergius Baḥîrā'nın Sina dağı üzerinde görmüş olacağı islâm hânedanlarına âit rivâyetler; 2. Yaşrib çölünde genç Muḥammed ile muhaveresi; 3. kısmen 1. fıkranın tekrarı olmak üzere, Sergius'un kehanetleri. İkinci kısımda, araplara Allahın birliğini öğretmek maksadı ile, Sergius'un Peygambere itikadı ve şer'î hükümler ile Kur'ān'ın bâzı kısımlarını nasıl telkin ettiği anlatılır. Bu yazıdan maksadın, Muḥammed'in vahiy yolu ile geldiğini söylediği şeylerin kendisine rafızî bir keşiş tarafından öğretilmiş olduğunu işâa ederek, onu yalancı bir peygamber gibi göstermek olduğu âşikârdır. Sergius'un adı, orta çağ eserlerinde de geçer.

[Yukarıda zikredilen Colombia üniversitesinde sâmî diller profesörü Gottheil, *A Christian Bahira legend* unvanlı yazısı ile, Baḥîrā hakkında hıristiyanlar arasında yayılan rivâyetlerden, biri süryânî ve diğeri arapça olmak üzere, ikisini, asıl metinleri ve ingilizce tercümeleri ile birlikte, neşretmiştir. Gottheil, makalesinin başında, bu rivâyetlerin değeri hakkında şu hükmü serdetmektedir: „Burada neşrettiğim metinler, tarihî rivâyetlerin islâm dinine karşı düşmanlık maksadı ile, nasıl ifsâd edildiğini gösteren merakâver birer delildir. Hıristiyan keşişlerinden Baḥîrā ile Peygamberin telâkisi hakkındaki rivâyet bir takım mûcizevî rü'yet ve istidraclara esas teşkil etmiştir ki, bunlar sâdece Peygamberin, gûyâ yalancı bir peygamber olup, ümmetine yaptığı tebliğlerin de câhil

araplara Allahı bu vâsıta ile tanıtmak isteyen, kendi akıl hocası keşişin (yâni Baḥîrâ veya Sergius'un) telkin ve ilkalarından ibâret bulunduğunu göstermek kasdı ile uydurulmuştur."].

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 115 v.dd., 119 v.d.; İbn Sa'd (nşr. Mittwoch), I², 76, 82 v. dd.; Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 1123 v. dd.; *al-Sīra al-Ḥalabîya* (Kahire, 1292), I, 156 v. dd.; 177 v.dd.; Tirmizî (Kahire, 1292), s. 282; *Târîḫ al-ḫamîs* (Kahire, 1283), I, 257 v.d., 262 v.d.; *Fihrist* (nşr. Flügel), s. 22; Nöldeke, *ZDMG*, XII, 699 v. dd.; Sprenger, *göst. yer.*, s. 238 v. dd., III, 454; IV, 188 v.d.; VI, 457 v.d.; VII, 413 v. dd., 580; VIII, 557 v. dd.; IX, 779 v.d.; X, 807; Sprenger, *Das Leben and Lehre des Mohammed*, I, 178 v. dd.; İbn Ḥacar, *İṣāba*, I, 357 v. dd.; D'Ancona, *La leggenda di Maometto in Occidente* (*Giornale storico della litteratura italiana*, 1889, XIII); Carra de Vaux, *La légende de Bahira* (Paris), s. 1.

(A. J. WENSINCK.)

BAḤÎRE. BAḤÎRA, kulağı yarık dişi deve veya koyun. Kur'an ve câhiliye şiirleri (krş. İbn Hişām, s. 58), eski arapların davarları ile ilgili dinî örf ve âdetleri bulunduğunu gösterir. Evvelâ bunlar bu hayvanları, hiç bir istifâde beklemeksizin, başı boş bırakırlardı; sonra bu gibi hayvanlar ölünce, etlerini yalnız erkekler yerdi. Hayvanların, bâzı hâllerde, hususî isimler aldığı da olurdu (*baḥîra*, *sā'iba*, *vaṣîla*, *ḥāmî*; bu isimler için krş. Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*, aşağıda zikredilecek yer). Fakat lûgatçiler, deve veya koyunun ne gibi hâllerde kulaklarının yarıldığında müttefik değildirler. Bâzılarına göre, hayvan 10 yavru doğurduğu ve bâzılarına göre, 5. yavru dişi olduğu zaman v.s. Kur'an bu âdetleri kaldırmış ve bid'at sayarak, şiddetle men'etmiştir; „Allah ne *baḥîra*, ne *sā'iba*, ne *vaṣîla* ve ne de *ḥāmî* yaratır. Fakat münkirler Allaha iftira ederler ve insanların çoğunun aklı ermez (V, 102). Diyorlar ki, işte bunlar, memnû olan hayvan ve tarladır ve bizim istediğimizden başkası bunu yememelidir ve hayvanlar (vardır ki), sırtlarına (binmek) memnûdur (VI, 139) ve diyorlar ki, bu hayvanların karınlarında olan şey yalnız erkeklerimiz içindir ve karılarımıza memnûdur. Fakat ölü doğmuş olunca, her iki taraf da hisse alır. Allah onlara, bu işten dolayı, lâyık olduklarını verecektir; çünkü o, hakîm ve alîmdir" (VI, 140).

Bibliyografya: Metinde zikredilen Kur'an sûrelerine şerhler; *Lisān al-'arab*, V, 105 v.d.; Freytag, *Einleitung i. d. Studium d. arab. Sprache*, s. 238 v.d.; Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*², 112 v.d.; Rasmussen, *Additamenta*, metin s. 66, tre. s. 60.

(A. J. WENSINCK.)

BAḤİS. BAḤS, derin bir tetkik ve araştırma demektir. İki şeyin birbirini tazammun edip etmediğini tâyin için kullanılan, isbat mânasında bir ıstılahtır. *Al-mabḥaṯ*, müsbet veya menfi muhakemenin teveccüh ettiği mevzûdur. Bu târifler *Ta'rîfāt*'tan alınmıştır. Alelâde *al-baḥṯ*, münakaşa, münazara ve cedel san'atıdır. Bu kelime, tasavvur ve taakkul mânasını ifâde eden *naẓar*'a yakındır. Bu tâbirlerin istimâli hakkında Mas'ûdî'nin *Murūc al-ẕahab*'inde iyi bir misâl vardır (bk. frns. trc. VI, 368). Yaḥyâ Bermekî'nin ilim, muhakeme ve *baḥṯva naẓar*, yâni münakaşa ve münazara kabiliyeti olduğu söylenir. Bu zat etrafına, *min ahl al-baḥṯ va'l-naẓar*, yâni felsefî münazarada ihtisası olan ulemâ, mütekellimin ve emsâlini toplayıp, mübahaselerde bulunurdu. Bir çok şark ulemâ ve ümerâsı münazara ve cedelden hoşlanırdı. Mas'ûdî (*Tanbîh*, s. 160 v.d.), yahudiler ile yapmış olduğu münakaşalardan bahseder. İbn Sînâ, 'Alâ' al-Davla'nın huzurunda münazarada bulunurdu. Muhtelif devirlerde, müslümanlar ile hıristiyanlar arasında, münazaralar cereyan etmiş olup, bunların bâzı metinleri elimizdedir. (CARRA DE VAUX.)

BAHİŞT. [Bk. BEHİŞT.]

BAHLÛL LÛDÎ. [Bk. BEHLÛL LÛDÎ.]

BAHMAN. [Bk. BEHMEN.]

BAHMANYÂR. [Bk. BEHMENYÂR.]

BAHNASÂ. [Bk. BEHNESÂ.]

BAḤR. [Bk. BAHİR.]

BAḤR AL-ABYAḌ. [Bk. AK DENİZ.]

BAḤR AL-AḤMAR. [Bk. KIZIL DENİZ.]

BAḤR AL-AṢVAD. [Bk. KARA DENİZ.]

BAḤR AL-BANÂT. [Bk. BAHRÛLBENAT.]

BAḤR FÂRİS. [Bk. BASRA KÖRFEZİ.]

BAḤR AL-ĠAZÂL. [Bk. BAHRÛLGAZÂL.]

BAḤR ḪVÂRİZM. [Bk. ARAL GÖLÜ.]

BAḤR AL-ḤAZAR. [Bk. HAZER DENİZİ.]

BAḤR AL-HİND. [Bk. HİND DENİZİ.]

BAḤR AL-ḲULZUM. [Bk. KIZIL DENİZ.]

BAḤR AL-LÛṬ. [Bk. LÛT GÖLÜ.]

BAḤR AL-MAĠRİB. [Bk. AK DENİZ.]

BAḤR MUḤİṬ. [Bk. OKYANUS.]

BAḤR AL-RÛM. [Bk. AK DENİZ.]

BAḤR AL-'ULÛM. [Bk. BAHRÛL'ULÛM.]

BAḤR AL-ZENC. [Bk. ZENGİBAR DENİZİ.]

BAḤRÂ'. [Bk. BEHRÂ.]

BAḤRÂ'. [Bk. BAHRÂ.]

BAḤRÂ. BAḤRÂ', Tedmür devletinin cenup sınırını müdafaa eden eski bir hudut kalesidir. Yazma ve basma eserlerde ekseriya, tahrif edilerek, Baḥr, Baḥrā' ve Naerā' şeklinde yazılıyorsa da, vekayiânâmecilerin iştikak gayret-

lerinden de anlaşıldığı gibi, bu ismin *baḥara* („fena kokmak") kelimesinden gelmesi de Baḥrā' okunmasını icap ettirmektedir. Bu hudut kalesi sonraları Nu'mān b. Başīr âilesinin tasarrufuna geçmiştir. Halife Valīd II., kendisini tâkip eden âsîlerden kaçarken, bu mevkîde ölmüştür. Yāḳūt'un bu mevkî hakkında verdiği yanlış mâlûmat, Baḥrā'yı Irak, Hicaz ve Suriye hudutlarında aramamıza sâik olmuştur; fakat Valīd II.'in firarında tâkip ettiği yol hakkında elimizde mevcut muhtelif topografya bilgilerini bu mâlûmat ile telif etmenin imkânı yoktur. Başka menbâlar Baḥrā'yı, Şam veya Humus bölgesinde ve ekseriyetle de Tedmür şehrinin bir kaç mil mesafesinde bir mevkî olarak, gösterirler. Hakikaten son zamanlarda bâzı seyyahlar tarafından Tedmür'ün cenubunda 4 saatlik bir mesafede keşfedilmiş olan bir kale harâbesi vardır.

Bibliyografya: *Aġānī*, IV, 143, 148; VI, 135 v.d.; Ṭabarī, II, 1796; Mas'ūdī, *Tanbīh* (nşr. de Goeje), s. 419; Yāḳūt, I, 158, 523; III, 805; IV, 173; Wellhausen, *Das arab. Reich.*, s. 219, 222; *ZDPV*, XXII, 148; XXIII, 116; B. Moritz, *Topogr. der Palmyrene*, harita.

(H. LAMMENS.)

BAHRĀM. [Bk. BEHRĀM.]

BAḤRAYN. [Bk. BAHREYN.]

BAHREYN, AL-BAḤRAYN, Bahreyn adalarının karşısında, Basra körfezinin garp sâhilindeki arap eyaletlerinden birinin eski ismi olup, bugünkü ismi al-Ḥasā [b. bk.]'dır.

BAHREYN ADALARI. AL-BAḤRAYN, Basra körfezinin, garp sâhili yakınlarında, 26° şimâl arzında bulunan takım adalarıdır. [Adaların sathı 555 km². ve nüfusu da 120.000 kadardır.]. Bu adaların en büyüğüne Baḥrayn veya Ovāl yahut Samak („balık") adı verilir; uzunluğu 50, genişliği 17 km. kadardır. Hükümet idâre merkezi Manāma olup, burası aynı zamanda adanın limanıdır. Diğer adaların isimleri: Muḥarraḳ, Arad, Sitra, Nabī Ṣāliḥ, Ṣāya ve Ḥaşīfa. Bu adalar civarında eski çağlardan beri denizden inci çıkarılır. Baḥrayn („iki deniz") adı, al-Ḥasā sâhilinden uzanarak, denizi ikiye bölen yarım ada dolayısı ile verilmiş olsa gerektir. İnci avcılığı sebebiyle, adalar tarihin başladığı zamandan beri meskûn idi; Sargon'un burayı zaptettiği rivâyet edilir. Theophrast ve Plinius'un eserlerindeki Tylus'a tekabül eden Tilvūn adasının bu ismi, Âsûrîler devrine kadar çıkar; Aradus ismi de, yukarıda adı geçen müellif tarafından, zikredilmiştir. Orta çağda Baḥrayn halifeler devletine tâbî idi; 1507'den 1622'ye kadar burası portekizlilerin elinde idi; lâkin bunlar Hormūz'u kaybedince, adaları terketmeğe mecbûr oldular. 1735 ile 1784 arasında adalar iranlıların hâkimiyeti altında kaldı ve bir müddet sonra Türkiye tâbiiyetine girdi [bk. AHSÂ]. 1861'den beri de, İngiltere'nin himâyesi altına alındı. Adalarda Hindistan hükûmetine mensûp bulunan İngiliz „residenti", adaların bilfiil hâkimi olup, şeyhin hükmü zâhirîdir. Adaların başlıca servet kaynağı olan inci avından başka, her tarafı kaplayan zengin hurmalıklardan da mühim gelir elde edilmektedir. Arapça konuşan, fakat çoğu farsça da an'ayan ahâlisi, melez bir ırktandır; adaların tecrid edilmiş bir vaziyette bulunmasından dolayı, medeniyetlerinde eski devirlerin hususiyetleri mahfuz kalmıştır. Msl. burada doğan ile avcılık tıpkı orta çağdaki usûllerle yapılır.

Adaların en büyüğünde, bâzıları büyük ve bâzıları küçük gruplar hâlinde, itina ile inşa edilmiş, şimdi içleri boş olan bir takım taş makberler vardır; en mühim grup limana 10 km. mesafede, Abū 'Alī köyünde bulunmaktadır. Bu kabirler arkeologların son zamanlarda dikkatlerini celbetmiştir. Çoğu ingiliz „residenti" Mr. Prideaux tarafından açılmış olan bu makberlerin plânı tamamiyle birbirinin aynıdır; medhâlleri garba dönüktür; dikkatle yontulmuş dört köşe taşlar ile yapılmış olan bina iki katlıdır; aşağı kat yukarı kattan daha yüksektir; garptan şarka doğru giden bir koridor boyunca, iki taraflı, üst üste lâhitleri koymağa mahsus, hücreler vardır. Hücrelerin yanlarında, ölüye getirilen hediyeleri ve adakları asmağa mahsus, ağaç sırıkları koridor duvarlarına yerleştirmek için olması muhtemel, küçük oyuklar bulunur. Makberlerde bulunan şeyler, ne yazık ki, bunların tarihî menşe'lerini tesbit etmeğe elverişli bir değerde değildir. Burada insan ve hayvan kemikleri ve bunlar arasında dikkate çarpacak derecede dolikosephal bir çift kafatası, bir çok tarla faresi (arap. *yarbū'*) iskeleti bulunmuştur. Bu hayvanlar, tabiatleri iktizası olarak, ölümleri yaklaşınca buraya sığınmış olacaklardır. Bunlardan başka fil dişinden oyma küçük bir öküz heykelinden bir parça, bir altın bilezik ve beş on parça, siyah çizgiler ile garip bir şekilde tezyin edilmiş, kırık veya sağlam toprak testi bulunmuştur. Bütün bunlar arkeolojik bir faraziye kurmağa yetecek mâhiyette değildir. Hiç bir kitâbe izine de rastlanmamıştır. Bu makberlerin plânı fenikelilerin kullandıkları plâna uygun görünmektedir; bu müşahede daha evvel Strabon (XVI, 3) tarafından yapılmıştır ki, bu zat Baḥrayn'deki kabirlerin fenikelilerin kabirlerine benzer olduklarını söyler. Herodot, tarihinin başında, fenikelilerin Eritre denizinden, yâni Basra körfezinden, geldiklerini söylüyor; Aradus ve Tylus-Tyrus yer adlarının benzeyişleri de bizi aynı mülâhazaya vardırır. Çoktan unu-

tulmuş olan Baḥrayn kabirlerini ilk defa meydana çıkaran, ingiliz seyyahı Theodore Bent, yukarıda bahsi geçen vâkıalara dayanarak, bunları, tereddütsüz, fenikelilere âit olarak göstermektedir. Diğer bâzı âlimler ise, bu faraziyeyi reddederek, kabirlerin nisbeten daha yeni bir zamana âit olduğunu ve Baḥrayn adasının Linga ile Büşehr arasındaki karşı sâhil ahalisine mezarlık hizmeti gördüğü iddiasında bulunuyorlar. Fakat bu faraziye, Herodot ve Strabon'un kat'î ifadelerini bertaraf edemez; belki bu kabirler daha sonraki nesiller tarafından da kullanılmış olacaktır; fakat bunları bina edenlerin mensûp oldukları medeniyet ile Fenike medeniyeti arasında sıkı bir tarihî rabıta olduğu inkâr edilemez. Bu çetin meselenin kat'î halli, şimdiye kadar açılan kabirlerden daha çok miktarda kabrin sistemli surette araştırılması ile mümkün olacaktır.

[Bahrayn adaları, 1622'den itibaren, şekilen, osmanlı idâresine girmiş ve muhtelif fasılalara rağmen, Osmanlı hükûmeti, 1914—1918 harbine kadar, bu adalar üzerindeki hükümranlık hakkından vazgeçmemiştir. Umman sultanı, Vahhâbîler, türkler ve iranlılar, zaman zaman, burada hâkimiyet tesisi hususunda, birbirleri ile rekabet etmişlerdir. Hind yolu üzerindeki mühim üsleri yavaş yavaş ele geçiren İngiltere, bu teşebbüslere dâimâ müdahale etmiş ve 1861'de bu mıntakada himayesini tesis ettiğini ilân etmiş ise de, Osmanlı devleti bunu hiç bir zaman kabûl etmemiş ve bu vaziyet, büyük harbe kadar, Bâbıâli ile ingiliz hükümeti arasında muhtelif notaların teatisine sebep olmuştur. Londra müzakereleri sırasında, 29 temmûz 1913 tarihinde, Hakkı Paşa ile Sir Edward Grey arasında imza olunan 5 numaralı mukavelenâme mucibince, Türkiye, Bahreyn adaları üzerindeki hukukundan vazgeçerek, buranın istiklâlini tanımış ve İngiltere de bu adaları ilhak niyetinde olmadığını beyân etmiştir. Bahreyn şeyhinin tebeasına Türkiye'de yabancı devlet tebeası muamelesi edileceği esası da kabûl edilmiştir. Fakat bu mukavelenâmenin teahhura uğrayan tasdiki, umûmî harbin zuhûru ile, geri kalmıştır.

1784—1785 senelerinde bu adalar İran işgâli altında da bulunmuştur. İranlılar bundan sonra da bu adalar üzerinde bir çok defa (sonuncusu teşrin II. 1927'de) hak iddia etmişler; İngiltere hükûmeti, bir nushası milletler cemiye- tine verilen ve 18 kânun II. 1928 tarihli cevap telgrafında, İran hükûmetinin bu son talebini reddetmiş ve İngiltere'nin adaları yabancı istilâsına karşı dâimâ himâye edeceği kararını bildirmiştir.

Muharrek'te oturan şimdiki Bahreyn şeyhi, al-Ḫalîfa âilesine mensûptur. Bu âile 1783'te Arabistan'dan bu adalara gelen 'Aṭā'iba (veya 'Aṭrabî) kabîlesindendir. Al-Ḫalîfa âilesinden Şayḫ Asā b. 'Alî, 1922 senesine kadar, 60 sene idarede kalmıştır. O sene, fazla ihtiyarlığı ve çocukları arasındaki mücadeleler dolayısiyle ve ingilizlerin tazyiki üzerine, oğlu 'Abd Allāh lehine, idareden çekilmiştir].

Bibliyografya: Spreoger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 117 v.d.; Wüstenfeld, *Baḥrein und Jemama, nach arabischen Geographen beschrieben* (arap müelliflerinin bu hususdaki eserlerinin telhisi, Göttingen, 1874); Palgrave, *Journal of the Roy. Geogr. Soc.*, XXXIV; Theodore Bent, *Proceed. of the Roy. Geogr. Soc.*, N.S., XII; [*Baḥrayn adaları meselesi* (hâriciye nezareti nşr.), İstanbul, 1334]. (J. OESTRUP.)

BAḤRÎ. [Bk. BAHRÎ.]

BAḤRÎ. BAḤRI, Eyyûbî sultanı Şāliḥ Ayyūb [b. bk.]'un satın almış olduğu türk memlûklerine verilen isimdir. Bunlar, bu sultan tarafından, Nil nehrinde Ravża adasındaki kışlalara yerleştirilmiş idiler. Sultanın dul kalan karısı Şacar al-Durr'ūn bu memlûklerden Aybeg ile evlenmesi üzerine, bu zat 1250 (648)'de, Baḥrî hanedânının ilk sultanı sıfatı ile, tahta çıktı. Baḥrîler devrinde, Ḳalā'ūn âilesi en mümtaz mevkii işgâl etti; 1279'dan 1382 (678—784)'ye kadar, kısa fasılalar ile, saltanat sürен bu âile, Burcî memlûklerinden Barḳūḳ tarafından, tahttan uzaklaştırıldı. (M. SOBERNHEIM.)

BAḤRÎYA. [Bk. BAHRİYE.]

BAHRÎYE. BAḤRÎYA, Libya çölünde bir vâhalar grubu. Bahriye, Mısır'ın 3 büyük vâhalar grubunun en şimâlde olanıdır. Vāḥēt Baḥriye (müfredi de kullanılır)'nin, yâni şimâl vâhalarının, karşısında Vāḥāt Ḳiblîye, cenup vâhaları, yâni Dāḫle [b. bk.] ve Ḫārge [b. bk.]'ler bulunur. İki grup arasında ve bâzıları Dāḫleler kümesine dâhil olmak üzere, küçük Farafra (al-Bakrî ve Ya'ḳūbî tarafından al-Farfarūn adı verilen al-Farāfira) vâhası vardır. Bu 3 büyük vâhayı, mücavir, merkezî ve hâricî olarak da tasnif ederler; mücavir vâhs, küçük vâha dahi denilen, Baḥrîye vâhasıdır. Bu vâhaya bâzan Bahnasîya adı da verilir; çünkü eskiden oraya çitmek için, Bahnasā'dan hareket edilirdi. Bakrî (*Muġrib*, 14), daha kendi zamanında, Bahnasā al-Ṣa'îd ve Bahnasā al-Vāḥāt diye, iki Bahnasā gösterir. Boinet Bey (*Dictionnaire géographique*)'e göre, Baḥrîye, Minia vilâyetinin bir kazasını teşkil eder. Bahnasā'nın 4 meskûn mevkii ile 6000'den ziyâde nüfusu vardır. Merkezi al-Bāwīṭī'in 1714, al-Ḳaṣr'ın 1712, Mandîşa'nın 1683 (mülhakı al-'Acūz ile beraber, 1798) ve al-Zabū'nun 858 nüfusu vardır.

Baḥrîye, diğer vâhalar gibi, son derece münbit olmakla tanınmıştır. Orta zamanlarda hur-

maları ve üzümleri pek meşhurdu. Burada hububat, pirinç, şeker kamışı ve hususiyle çivit yetiştirilirdi; şap ve pirit de bulunurdu; fakat bu yalnız Baḥrîye'ye mahsus değildir, çünkü bu hususta mâlûmatımız vâhaların çoğuna şâmildir. Vâhaların bereketi muhtelif terkipteki sıcak menbâlardan ileri gelir.

Baḥrîya'nin tarihi hakkında pek az mâlûmat vardır. 332 (943/944)'de vâhalar bir berberî emîrinin, 'Abd al-Malik b. Marvân'ın, hâkimiyeti altında müstakil bulunmuş olsa gerektir. Fâtimîler zamanında bir mısırlı vâliden (Abû Şâliḥ) bahsedilmektedir. Maḳrîzî'nin ve Ḳalḳaşandî'nin zamanında, yâni Memlûkler devrinde, hükûmet tarafından değil, zâimler tarafından doğrudan doğruya idâre ediliyordu. Vâhalar her zaman, arap ve berberî bedevîlerinin akınlarına ve yağmalarına mârûz kalmıştır; eenup vâhaları (belki Baḥrîya dahi?) vakit vakit Nûbe kırallarının taarruzlarına hedef olmuştur. Bunlar Mısır hükûmetine ancak yakın bir devirde tâbî olmuşlardır. Vâhalar 1870'te Schweinfurth ve daha sonra diğer avrupalı seyyahlar tarafından ziyâret edilmiştir.

Vâhaların eskiden, şimdikinden daha büyük bir ehemmiyeti hâiz olduğu tahmin edilmektedir. Anlaşılan bunlar kum altında kalmışlar ve vâhalıktan çıkmağa başlamışlardır. İnanmağa değer mâlûmat ile masal kabilinden rivâyetler, harâp olmuş âbidelerden ve mâziye karışmış bir ihtişamdan nişânedir. Kopt kilisesinin burada, yakın bir devre kadar, oldukça faâl bir rol oynamış olduğu anlaşılıyor. Rivâyete göre, azizlerden birinin cesedi bir sandukaya konularak, öküzlere çektirilmiş ve sokak sokak dolaştırılmak suretiyle, mutantan bir alay tertip olunmuştu. Bu zatın St. Bartholomeaus (al-Bakrî, 14'teki isim bu şekilde tashih edilmelidir) veya St. Georg yahut her ikisi olması muhtemeldir.

Bibliyografya: Al-Bakrî, *Description de l'Afrique* (nşr. de Slane), s. 14 v. d.; al-İdrîsî (nşr. Dozy ve de Goeje), s. 44; Abû Şâliḥ (nşr. Evetts), var. 75ᵃ, 93ᵃ; Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 234 v.d.; Ḳalḳaşandî (trc. Wüstenfeld), s. 102; İbn Duḳmâḳ, V, 11 v.d.; 'Alî Mubârak, *Ḫiṭaṭ cadîda*, XVII, 29 v.dd.; Baedeker, *Egypt*⁶, s. 25; Amélineau, *Géographie de l'Egypte*, s. 290; Schweinfurth, *Prof. Dr. Aschersons Reise nach der Kleinen Oase* (*Petermanns Geogr. Mitteil.*, XXII, 264.)

(C. H. BECKER.)

BAHRÜLBENAT. BAḤR AL-BANÂT, bir vakitler („kızlar denizi") araplar Basra körfezinin garp sâhilinde Şarkî Hindistan kumpanyasına âit takım adalara bu ismi verirlerdi. İdrîsî'de ise, Baḥr al-Kişr'dir.

Bibliyografya: Ritter, *Erdkunde*, XII, 390, 589 v.dd.

BAHRÜLGAZÂL. BAḤR AL-ĠAZÂL, Beyaz Nil'in kollarından biri ve Sudan'da bir eyâletin adıdır. Baḥr al-Ġazâl, yâni Ceylanlar ırmağı, Kongo ile Nil arasındaki su bölümü sırtlarından şimâl ve şimâl-i şarkîye doğru inen sayısız çayların birleşmesinden hâsıl olur ve başlıca kolu olan Baḥr al-'Arab'ı Dârfûr'dan alır. Orta Afrika göllerinden gelen Baḥr al-Cabal ile birleştikten sonra, Baḥr al-Abyaż, yâni Beyaz Nil, ismini alır. Baḥr al-Ġazâl, diğer nehirler gibi, sâdece bir tek akar su hâlinde olmayıp, yağmur mevsiminde gözün alamayacağı kadar geniş bir sâhayı kaplayan göl gibi, bir su sathı teşkil ettiği hâlde, sular alçalınca gemilerin işlemesi güç, hattâ imkânsız olacak derecede yüzü sâbih otlarla (*sudd*) örtülü bataklık bir sâha hâlini alan, mecrâsı az meyilli ve karışık bir akar su mecmuasıdır. Bu nehir, ilk defa, 1854 haziranında Ḫabaşî adında, ḫarṭûmlu bir tüccar ve 1856'da konsolos Petherick tarafından ziyaret edilmiştir. Daha sonra, Schweinfurth, nehrin tâm bir tavsifini yapmıştır. İngilizler nehrin yatağını tıkayan *sudd*'lerin meydana getirdiği mâniadan kurtarmağa teşebbüs etmeden evvel, gemilerin seferleri, haritalarda Port Reck yahut Meschra al-Rek adı da verilen ve bütün civar mıntakalarına yapılan seferler için, hareket noktası olan Meschra (*Meṣra'*)'da oona ererdi. Rekḳler, Schweinfurth'e göre, o civardaki Dinkalardan bir kabîledir.

5—10° şimâl arzı ve 25—30° şark tûlü arasında bulunan bütün bu havâli ile buradaki Mısır Sudanı eyaletine, nehre izafetle, Baḥr al-Ġazâl adı verilmiştir. Memleket bir çok küçük kabîlelere ayrılan putperest Nigritler, Şilluklar ve Dinkalar ile meskûndur. Bu ahâli orada asırlardan beri yaşamış olmalıdır; çünkü bunlar memleketin bataklık iklimine lâyıkı ile intibak etmişlerdir. Hayvan (hörgüçlü sığır) yetiştirme, başlıca geçim vasıtalarıdır; hâricden getirilen demiri işlerler. Civar mıntakaların dağınık kabîle köküntüleri Baḥr al-Ġazâl'de yerleşmiş olduklarından, ahâli çok karışıktır. Slatin (s. 187) şu isimleri sayar: Kara, Runga, Fertit, Kretsch, Baya, Tiga, Banda, Niam-Niam, Bongo, Monbuttu v.b. ki, bunlar, her biri bir reisin hükmü altında olarak, aralarında döğüşüp dururlar. Bu kabîlelerin hepsi putperesttirler. Buna rağmen, coğrafya isimlerinin büyük kısmının arapça olması, araplaşmış Kordofan, Dârfûr aşiretleri ve yahut Nil'in Donkolalar tarafından, eski devirlerden beri, Baḥr al-Ġazâl'e yapılan (ticaret ve esirecilik maksadı ile) devamlı seferlerinden ileri gelmektedir. Baḥr al-Ġazâl'in tarihi yarım-araplar ile Donkolalar arasındaki, şiddetli

rekabetle karışık, yağma akınlarının tarihinden ibarettir.

Memleketin, kelimenin dar mânası ile, bir tarihi, ancak Mısır hükümetinin, esircilerin izlerini takip ederek, Baḥr al-Ġazāl üzerine elini koyduğu zamandan itibaren başlar. Sudan'ın bidiv tarafından XIX. asrın ortasında ilk işgâlinde Baḥr al-Ġazāl, Dārfūr'a tâbi bulunuyordu. Bu işgâlin 60. senesinde, Zibēr (Zubayr) adında bir arap melezi müstahkem bir mevkie dayanarak, bütün esirciler gibi, uzun seferler yaparak, Sudan'da bir hükûmet kurdu. Bu adamın Dēm Zibēr adı verilen karargâhı Baḥr al-Ġazāl'in merkezi ve vâlinin (*mudīr*) makarrı oldu. İlk vâli bizzat Zibēr oldu ve hâkimiyeti 1873'te hidiv tarafından fi'len tanındı. Bundan sonra Zibēr, Mısır hükümeti namına, Dārfūr'u zaptetti; fakat fazla kuvvet kazanmasından korkulduğu için, 1876'da Mısır'a çağırıldı ve yıllarca orada Sudan'dan uzak kaldı. Zibēr, kendisine halef olarak, Baḥr al-Ġazāl'de oğlu Sulaymān (Solimān, Sliman)'ı bırakmıştı. Sulaymān mısırlılara karşı koydu, isyan etti ve şiddetli bir mukavemetten sonra, italyan Romolo Gessi tarafından mağlûp edilerek, idam olundu. Bu Gessi Paşa, Baḥr al-Ġazāl'in ilk avrupalı vâlisi olmuş ve 1881'de yerine Lupton Bay getirilmiştir. Bu zat memleketi mahdîlere teslime mecbûr oldu. Mahdî Muḥammed Aḥmed daha evvelden Baḥr al-Ġazāl'e, Ḥasab Allāh adında, birini vâli tâyin etmişti. Lupton yalnız putperest olan ahâli tarafından değil, kendi askeri ve memûrları tarafından da zorlandığı için, teslim olmağa mecbûr kaldı. Baḥr al-Ġazāl, Mahdî sultanlığının bir kısmı olarak, 10 seneden ziyâde, Mahdî'nin halifesi 'Abdullāhi'nin hâkimiyeti altında kaldı. Ancak Sudan'ın ingilizler tarafından tekrar zaptından sonra, âsâyiş yeniden teessüs etti. Bu havâlinin bundan sonraki terakkisini her sene neşredilen *Reports on Egypt and the Soudan*'dan öğreniyoruz. Baḥr al-Ġazāl, 19 kânun II. 1899 muahedesi ile, bütün şarkî Sudan gibi, Mısır ile İngiltere'nin müşterek hâkimiyeti altına girdi.

Baḥr al-Ġazāl uzun müddet büyük siyasî güçlüklere sebep olmuştur; çünkü burası Fransız ve Belçika Kongosu ile sınırlanan Mısır Sudanı'nın hudut eyâletini teşkil etmektedir. Bu yüzden, 1898'de Fransa ile İngiltere arasında, az kaldı bir harp patlıyacaktı (Faşoda hâdisesi); Fransa'nın uysallık göstermesi, harbe mâni oldu. Belçika Kongosu hududunda da ara-sıra güçlükler hâdis olmuş ise de, bunlar, bilâhare kat'î olarak tesviye edilmiştir.

Bibliyografya: Schweinfurth, *Im Herzen von Afrika*; Slatin Pascha, *Feuer und Schwert im Sudan*; Lord Cromer, *Modern Egypt*; *Reports by H. M. Agent and Consul-General on the Finances, Administration and Condition of Egypt and the Soudan*; İbrāhīm Fauzi Paşa, *Kitāb al-Sūdān baina yadai Ghordūn wa-Kitshner* (Kahire, 1319 v.dd.); Schweinfurth'un Baḥr al-Ġazāl üzerine başka eserleri hakkında bk. *Veröffentlichte Briefe, Aufsätze und Werke*, 1860—1907 (Berlin).

(C. H. BECKER.)

BAHRÜL'ULÛM. BAḤR AL-'ULŪM, asıl ismi ABU 'L-AYYĀŞ MUḤAMMED 'ABD AL-'ALĪ B. NIẒĀM AL-DĪN B. ḲUṬB AL-DĪN SAHĀLĪ (1731—1810); Avrangzēb tarafından babasına verilmiş olan Luknow'da Firangī Maḥall'de 1144 (1731)'te doğmuştur. Âilesi, aslen Herat'tan gelmiş ve Akbar kendilerine ârâzi vermiştir. Ceddi Luknow yakınında Sahāl köyüne yerleşmiştir. Büyük babası ile babası âlim ve müderris olarak tanınmışlardır. Baḥr al-'Ulūm, babası ile onun halefi Mullā Kamāl al-Dīn'den ders görmüş ve sonra babasının kürsüsüne geçmiştir. Fakat yazdığı münakaşalı bir risâle şi'î ve sünnîler arasında münazaaya sebep olduğundan, Oudh hükümdarı Şuca' al-Davla tarafından, nefyedilmiş ve bir müddet Şāhcahānpūr nevvābı 'Abd Allāh Ḫān'ın himâyesinde yaşamıştır. 1173 (1759)'te nevvâbın katlinden sonra, Rāmpūr ve Bihār'da hocalık etmiş ve nihayet Madras'ta yerleşip, orada 18 recep 1225 (1810)'te ölmüştür. Cenubî Hindistan'da Malik al-'Ulamā', şimalî Hindistan'da Baḥr al-'Ulūm („ilimler denizi") diye mârûftur. Çok muvaffakiyetli bir müderris ve çok eser sâhibi bir müellif idi. Başlıca eserleri, fıkha, mantıka ve kelâma dâir, arapça kitaplar üzerine şerhlerden ibarettir.

Bibliyografya: al-Nadva, *Journal of the Nadvat al-'ulamā'* (nisan-hazıran 1907); Muḥammed Şiddīḳ Ḥasan Ḫān, *Abcad al-'ulūm*, s. 927; Ḥasan b. 'Abd Allāh al-'Abbāsī, *Āgār al-duval*, s. 24. (M. HIDAYET HOSAYN.)

BAḤŞ. [Bk. BAHİS.]

BAḤŞI. BAḤŞĪ, I. Eski uygur metinlerinden başlayarak (F.W.K. Müller, *Uigurica*, III, 46, 1; IV, 4, 6, 4; 26, 30, 113; W. Bang ve A. von Gabain, *Uigurische Studien, Ung. Jahrb.*, X, III, 193, 39; Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*, s. 266) eski ve yeni türk lehçelerinde *baḫşı* (uyg.), *baḫşi* (çag.), *baḫşı*, *bağşı* (türkm.), *baḳşı*, *baḳsı*, *baḳsa* (kırg.-kazak) şekillerinde tesadüf edilen bu kelimeye, sâir altay dillerinde de (moğul. *baḫşı*; mançu. *baḳşı*) tesadüf ediliyor. Moğul istilâsından sonra, yâni XIII. asırdan XVIII. asra kadar, farsça tarihî metinlerdede, bir ıstılah olarak, rastlanan bu kelime, XIII. asır İran şâirlerinden Pūr-i Bahā'-i Cāmī'nin fars.-türk.-moğulca mülemmâ bir kasîdesinde de geçmektedir (Davlat-Şāh, *Taẕkira*, nşr. Browne, s. 182).

II. Bu kelimenin türlü zaman ve mekânlarda ifâde ettiği muhtelif mefhumların izahına girişmeden evvel, henüz kat'î surette hâlledilememiş olan etimolojisi hakkındaki muhtelif fikirleri bulâsa edelim: kelime, yakın zamanlara gelinceye kadar, sanskritçe *bhikṣa* („dilenci ve gezginci budist râhibi") kelimesinden alınmış addediliyordu; budizmin türkler arasında eskiden beri yayılmış olması, böyle bir iktibas imkânını kolayca izah etmekte idi. Barthold (*Turkestan*, ingl. trc. *GMNS*, V, 51) ve Blochet (*La Conquête des Etats nestoriens de l'Asie centrale par les Sehiites*, *ROC*, V [XXX], nr. 1 ve 2, 1925/1926, s. 54 ve *İbn Abi 'l-Faḍā'il* tercümesi, *Patro. Orient.*, III, 229) gibi âlimler, bunu kat'î olarak kabûl etmişlerdi; hâlbuki Ramstedt, Schmidt ve Pelliot gibi âlimler bu kelimenin, sanskritçeden değil, çinceden moğulcaya geçtiği fikrindedirler. Ramstedt, bunun, çince *fa-şe* („din üstadı, ruhanî") 'den alındığını ve Schmidt ise, *po-şe* („bilgin, okumuş") 'den geldiğini söylemişlerdir ki, P. Pelliot (*Les Mots à h initial dans le mongol de XIIIe et XVe siècles*, *JA*, CCVI, 1925, s. 254 ve *T'oung Pao*, 1930, s. 14 v.d.) da bu son fikri oldukça muhtemel görmektedir. Bir makalesinde *bahşı* kelimesinin altay dillerinde mevcûdiyetinden bahseden Shiratori Kurakichi, kelimenin sanskritçeden mi, çinceden mi geldiği meselesinden hiç bahsetmemiştir (krş. P. Pelliot, *Les Mots Mongols dans le Korye Să*, *JA*, CCXVII, 1930, s. 225). *Bahşı* kelimesinin kırgız-kazaklar arasında almış olduğu *bakşı*, *baksı*, *baksa* şekillerini kaydeden Radloff 'a göre, bu kelime türkçe *bak*-kökünden gelmektedir (*Wb.*, IV, 1446, 4). Bütün bu izahlardan anlaşılıyor ki, kelimenin etimolojisi hakkında ileri sürülen fikirler, henüz birer faraziye mâhiyetinden daha ileri geçmemekte, sanskritçeden alındığı hakkındaki eski kanaat ise, artık kat'îliğini kaybetmiş bulunmaktadır.

III. Menşe'i henüz aydınlanamayan bu kelimenin, mâna bakımından, geçirdiği tekâmülü, muhtelif coğrafî sâhalarda kronolojik surette takip ve izah etmek kabildir. Eski ve yeni lûgat kitaplarında bu hususta verilen — çok defa birbirinden kopya edilmiş — mâlûmatı sıralamaktan ziyâde, zamanları mâlûm metinlere dayanarak, bu semantik tekâmülü göstermeğe çalışmak, şüphesiz, daha doğru olur. Böyle bir araştırma, yalnız lâgat kitaplarındaki yanlışlıkları düzeltmek ve anlamamazlıkları aydınlatmak ile kalmayarak, kelimenin etimolojisini tâyin hususunda bâzı yeni ve aydınlatıcı fikirler vermek sureti ile, ileride yapılacak tetkikler için de bir takım istikametler tesbitine yarayabilir. İptidâ uygur metinlerinde gördüğümüz *bakşı*, *bahşı* kelimesi „ruhanî, râhip" ve bilhassa budist metinlerinde „budist râhibi" mânasınadır. Budizm esaslarına göre, mütemâdî gezip dinlenmek ve dinî vazifeler görmek mecbûriyetinde olan bir kısım râhiplere *bhikṣa* adı verilir ki, bunların riâyete mecbûr oldukları kaideler budist kitaplarında etrafı ile anlatılmaktadır (bk. Abel Rémusat, *Toě Kouě ki ou relation des voyageurs bouddhiques*, Paris, 1826, s. 60 v.d.). Budist uygurlar, acabâ bu sanskrit kelimesini mi aldılar, yoksa bu mefhumu ifâde için türkçe *bak*-kökünden *bakçı* > *bakşı* > *baksı* > *bahşı* kelimesini mi icad ettiler? Bu kelimenin, telâffuz bakımından, bhikṣu kelimesi ile benzerliği de bunda âmil olabileceği gibi, uygurların budizme mahsus bir çok mücerret kelimelere bile türkçe karşılıklar buldukları düşünülürse, bu ihtimâl kolayca reddedilemez. Uygurlar arasında, daha budizmin kabûlünden evvel, „ruhanî, büyücü, falcı, hekim, cerrah" mânalarında — yâni *ḳam* kelimesi ile müterâdif — böyle bir kelimenin mevcut olduğu ve budizmin kabûlünden sonra, bu kelime ile budist râhiplerinin ifâde edildiği tahmin olunabilir.

Budist uygurlar arasında çince *ho-şang*, tibetçe *lama* ve uygurca *toyın* karşılığı olarak kullanılan bu kelime, XII.—XIII. asırlarda uygurların kuvvetli medenî tesirleri altında kalan moğullara da geçti. XIII.—XIV. asırlarda moğul saraylarını ziyâret eden, Marco Polo, Monte Corvino ve Odorie de Pordenone gibi, avrupalı seyyahlar, bahşıların umûmî hayattaki mühim rollerinden ve hükümdarlar üzerindeki nufuzlarından bahsederler. XIII.—XIV. asırlarda yetişen islâm tarihçilerinde de, bu budist bahşılarının nufuz ve ehemmiyetleri hakkında, bir çok kayıtlara tesadüf olunur (msl. M. Remzî, *Talfîḳ a-aḫbār va talḳîḥ al-āṣār*, Orenburg, 1908, I, 500'de, muhtelif islâm kaynaklarından naklen, bunların Altın-Ordu 'daki nufuzlarından bahsedilir). Raşîd al-Dîn'in ifâdesine göre, Abaka Han, Gazan 'ın tâlim ve terbiyesine bu budist râhiplerini memûr etmişti (krş. *Târîḫ-i mabārak-i Ġāzānî*, nşr. Karl Jahn, *GMNS*, XVI, 77 v.d., 165). İslâm memleketlerine hâkim olan İran moğulları zamanında Hind, Kişmir, Hitay ve Uygur memleketlerinden bir çok bahşıların İran 'a gelip, her tarafta puthâneler kurduklarını ve hükûmetin himâyesine mazhar olduklarını biliyoruz (*ayn. esr.*, s. 116). Mamafih Gazan Han, islâmiyeti kabûlden sonra, bahşılara mahsus ibâdethâneleri (yâni budist mâbedlerini) yıktırmıştı (*ayn. esr.*, s. 82); bundan sonra, bir çok budist râhiplerinin, müslüman olarak, İlhanlılar sahasında kaldıkları ve islâmiyeti kabûl etmek istemeyenlerin de eski yurtlarına döndükleri, aynı kaynaktan anlaşılmaktadır (*s.* 188).

İşte islâm sâbalarında kurulan moğul devletleri müslümanlığı, resmî din olarak, kabûl ettikten ve buralarda budizm izleri ortadan kalktıktan sonra, *bahşı* kelimesinin eski mânası da tabiatı ile kayboldu ve kelime sâdece „uygur harflerini ve edebî türk ve moğul dillerini bilen kâtip" mânasını ifâde etmeğe başladı. Bu budist râhiplerinden bâzıları hekimlik ve cerrahlık da yaptıkları için, *bahşı* kelimesinin bu mânası, türk ve moğullar arasında, daha sonraki asırlarda da devam etmiştir. XVI. asra âit *Bâburnâme* 'de kelimenin bu mânası tasrih edilmiş olduğu gibi, daha sonraki çagatayca lûgatlerde de — msl. bâzı *Abuşka* nushalarında, bir asır kadar evvel Kalkutta 'da basılmış olan *Lûgat-i türkî* 'de, Vambéry ve Pavet de Courteille 'in şark türkçesi lûgatlerinde — kelimenin diğer mânaları arasında „hekim, cerrah" mânaları da zikrolunmuştur. *Bahşı* kelimesinin ifâde ettiği „uygur alfabesini bilen kâtip" mânası, hiç olmazsa XII. asır sonlarından beri, mevcut idi; yukarıda bahsettiğimiz Pür-i Bahâ'-i Câmî 'nin Argun Han devrine (1284 — 1291) âit mülemmâ kasîdesinde, bu kelimenin „uygur harfleri ile yazan kâtip" mânasına geldiği tasrih olunmuştur. Budist râhiplerinin uygurlar arasında en münevver ve okumuş sınıfı teşkil ettiği ve devlet teşkilâtında kalem işlerinin de, büyük bir nisbette, bunların elinde bulunduğunu düşünürsek, kelimenin daha uygurlar zamanında bile bu mefhumu da ifâde ettiğini kolayca anlarız. Cengiz zamanından başlayarak, uygur alfabesini kabûl eden, idâre teşkilâtlarını, en ziyâde, uygur bahşılarının yardımı ile kuran, devletin resmî işlerinde türkçeye mühim bir mevkî veren moğullar, yalnız budist râhiplerine değil, uygur alfabesini bilen ve devlet idâresinde çalışan mâlûmatlı ve münevver kâtiplere de *bahşı* unvanını veriyorlardı. Moğul devletlerinde, kültür bakımından, en yüksek sınıfı bunlar teşkil etmekte idiler. Lâmaizmin hâkim kaldığı moğul ve mançu zümreleri arasında, kelimenin „bilgin râhip" mânasında asırlarca devam etmesi, medenî müslüman muhitlerinde ise, bu mânayı kaybederek, sâdece „uygur alfabesini bilen kâtip" mânasını muhafaza etmesi, gâyet tabiîdir.

IV. *Bahşı* kelimesi, XIV. asırdan başlayarak, bütün müslüman-moğul devletlerinde bu son mânada kullanıldı. Moğul idâresinde, imparatorluğun muhtelif diller konuşan muhtelif kavimlerine mahsus emirleri onların lisanı ile yazmakla mükellef ayrı ayrı kâtipler ve memûrlar bulunurdu. Moğulların divan teşkilâtında, umûmiyetle, türkçe *bitikçi* [b. bk.], yâni „yazıcı, kâtip" unvanı ile zikrolunan ve *ulug bitikçi* 'nin maiyetinde bulunan bu zümre arasında, devletin başlıca askerî kuvvetini teşkil eden moğul-türk kabîlelerine âit işlere bakanlara *bahşı* deniliyordu ki, bunlar, münhasıran, uygur alfabesini kullanan ve moğulca yahut türkçe yazan kâtiplerdi. Moğul idâre an'anesini hemen aynı ile devam ettiren Celâyirliler devrinde de bu usûlün devam ettiğini, bu devir idâre teşkilâtına âit en mühim kaynak olan *Dustûr al-kâtib* (Esad Efendi kütüp., nr. 3346, 2. kısm., fasıl VI: *Tavfîḳ-i kitâbat aḥkâm-i moğul bibaḫşiyân*) 'den öğreniyoruz. Aynı vaziyetin Timurlular devrinde de devamını görmekteyiz: Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî 'nin *Ẓafar-nâma* 'sinde geçen uygur bahşıları ve türk bahşıları tâbirleri (*Bibliotheca Indica*, Calcutta, 1887, I, 24 v.d.), bunu açıkça anlatıyor. Bahşıların bu devirde de, İlhanlılar devrindeki gibi, bilhassa uygurlar arasından yetiştiği ve bunlardan bâzılarının hükümdar yanında çok mühim mevkii olduğu, Timur 'un daha ilk devirlerindeki emniyetli ricâli arasında Devlet-Şah Bahşı Uygur isminde birinin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır (*ayn. esr.*, I, 191). Timur devrine âit tarihî hâdiseleri günü gününe kaydetmek (eski ismi ile rûznamçecilik, daha sonra vak'anüvislik) vazifesinin de bu türk bahşıları tarafından yapıldığı, yine aynı kaynakta zikredilmektedir. Timurlular devrinde yetişen başlıca bahşıların isimleri, *Mu'izz al-ansâb* adlı meşhûr eserde sırası ile kaydolunmuştur ki, bu sâyede bu vazifenin XV. asırda da devam ettiği ve bütün bu bahşıların türk olduğu anlaşılıyor. XV. asırda uygur alfabesi ile istinsah edilmiş olan, *Ḳutadğu bilig*, *'Aybat al-ḥaḳâyiḳ*, *Baḫtiyâr-nâma*, *Mi'râc-nâma*, *Taẕkirat al-avliyâ'* ve *Maḫzan al-asrâr* gibi, eserlerin bahşı sıfatını taşıyan adamlar tarafından yazılması, bahşıların, idârî vazifelerden başka, edebî işler ile de uğraştıklarını ve âdetâ milli türk kültürünün muhafızı olduklarını gösteriyor. Altın-Orda 'da ve onun idâre an'anelerini devam ettiren Kazan ve Kırım hanlıklarında da bu bahşıların, yâni uygur alfabesi islâm kültürü tesiri ile ortadan kalkıncaya kadar, o alfabe ile, sonradan da arap alfabesi ile türkçe yazan kâtiplerin, mevcudiyetini görüyoruz; Kırım hanları tarafından gönderilen elçilerin yanında mutlak bir bahşı bulunurdu (krş. Velyaminov-Zernov, *Materiali dlya istorii krımskago ḫanstva*, fihrist). Menli Giray ve Haci Giray 'ın yarlıkları ve bitilerinde de *bahşı* tâbirine tesadüf olunmaktadır (bk. Akdes Nimet Kurat, *Altın-Orda, Kırım ve Türkistan hanlarına âit yarlık ve bitikler*, İstanbul, 1940, s. 64). Son devirlerde nogaylar arasında *bahşı* kelimesi, türkmenlerde olduğu gibi, „çalgıcı türkücü" mânasında kullanılmakla beraber, gâlibâ eski an'anenin tesiri ile nogay mirzalarının türkçe yazan kâtiplerine bu unvan verilirdi (Zeki Velidi *Türkistan*, Kahire, 1930, s. 118).

V. XIV.—XVI. asırlarda İran ve orta Asya 'daki muhtelif türk devletlerinde devamını gördüğümüz bu kelime, Hindistan 'da Baburlular saltanatı kurulduktan sonra, orada, idârî bir tâbir olarak, kullanıldı. Gerçi İbn Baṭūṭa, daha XIV. asrın ilk yarısında Gilûgerî 'de kadıya *bahşı* denildiğini kaydediyorsa da (trc. Şerif Paşa, II, 293), kelimenin, „kâtip" mânasında olarak, devamlı bir şekilde kullanılması, daha sonradır. *Babur-nâme* 'den başlayarak, Baburlulara âit bütün kaynaklarda, *bahşı* kelimesi „kâtip" ve *bahşı-gerî* kelimesi de „kâtiplik" mânasında kullanılmaktadır: msl. *Akbar-nâma* müellifi, Humâyûn tarafından oğlu Ekber 'in maiyetine tâyin edilen bir bahşıdan bahseder. Ordunun idârî ve mâlî işlerine bakan memûrlara, daha Babur devrinde *bahşı* denildiğini Ḥaydar Rāzî (*Târîḫ-i Raşîdî*) tasrih etmekte ve bahşıları, tavacılar [b. bk.] ile birlikte, zikreylemektedir. Bu eserde de görülüyor ki, kelime, Timurlular âilesine mensûp bütün prenslerin idâresinde, aynı mânada kullanılmaktadır. Yine *Akbar-nâma* 'ye göre, ordu bahşılığı (*bahşıgerî-i cunûd*), yâni baş bahşılık, mühim bir mevkî idi ve maiyetinde bir çok bahşılar bulunurdu. *Mîr bahşı* denilen bu büyük memûra bâzan „birinci bahşı" (*bahşi-i evvel*) da derlerdi ve maiyetinde, muavin makamında olarak, „ikinci bahşı" bulunurdu; Avrangzîb devrinde bu memûra „bahşi-i mülk" unvanı verilmişti. Merkezdeki bu mühim vazifeden başka, muhtelif vilâyetlerde — gâlibâ yine oradaki askerî kuvvetlerin idârî ve mâlî işlerine bakan — bahşılar mevcuttu. Bu devirde Hindistan 'a seyahat eden Bernier (*Voyage dans l' Induostan*, I, 9) bu birinci bahşıyı „suvari kuvvetlerinin âmiri" olarak târif ettiği gibi, Grose (*A Voyage to the East-Indies*, I) de, şüphesiz daha doğru olarak, „ordu efradının ücretlerini dağıtan mâliye memûru" olarak izah etmektedir. Görülüyor ki, kelimenin Hindistan Timurluları teşkilâtından aldığı bu mâna, orta çağ islâm devletlerinde gördüğümüz *ârız* kelimesinin tam mukabilidir [bk. ARZ] ve 'Abd al-Bāḳī Nahāvandī, ordu başkumandanının (sipehsâlâr) maiyetinde „mîr bahşilik" vazifesinin çok mühim bir memûriyet olduğunu bilhassa kaydetmektedir (*Ma'āṯir-i Raḥîmî*, Calcutta, 1931, III, 1659). XVI.—XVII. asırlarda İran 'dan Hindistan 'a giderek, orada bahşılık mesleğine giren bâzı iran türklerini de biliyoruz (*Taẕkira-i Naṣr Âbādî*, nşr. Vaḥîd Dastgardî, Tahran, 1317, s. 133 v. d.). *Ṭabaḳāt-ı Akbarî* müellifi Niẓām al-Dīn Aḥmed 'in de bahşılar zümresinden olduğunu düşünürsek, bunların kuvvetli edebî kültüre mâlik adamlar arasından seçildiği daha iyi anlaşılır. *Ma'āṯir-i Raḥîmî* müellifi, sipahi ve ehl-i amel (ameldar) zümresinden, yâni memûr sınıfına mensûp [bk. AMIL] olup, Bahşı mahlâsını alan bir şâirden de bahsetmektedir (III, 1377). Ancak, XVI.—XVII. asırlardaki Hind bahşılarının XIII.—XV. asırlardakiler gibi, yalnız türkçeyi değil, daha ziyâde farsçayı kullandıkları anlaşılıyor ki, kelimenin mânası bu suretle bir az değişmiş, yâni umûmî ve mutlak surette „kâtip" mânasını ifâde etmiş oluyor. Gerçi bilhassa XVI. asırda, Hindistan 'da cağatay yahut âzerî lehceleri ile türkçe yazan türk bahşıları da eksik değildi; lâkin Baburlular sarayında İran kültürünün ve farsçanın mütemadi galebesi karşısında, farsça yazan bahşılar daha çoğalmış ve *bahşı* kelimesi, bu suretle, sâdece „kâtip" mânasında kalmıştı.

VI. *Baḡşı* kelimesi, Hazer ötesi türkmenleri arasında, „iki telli tanburaları ile koşuklar [bk. KOŞMA], yâni şiirler, okuyan halk şâiri" mânasında kullanılır. Azerbaycan ve Anadolu türklerinin âşık [b. bk.] unvanlı saz şâirlerinden farksız olan bu baḡşılara âşık unvanı da verilmekte ise de (Kul-Muḥammed, *Sayad ile Hemrâ*, Aşkâbât, 1927, s. 12, not 1), *baḡşı* (*baḫşı*) unvanı daha çok yayılmıştır. Türkmen kabîleleri için, bilhassa kış geceleri, bunların sazlar ile okudukları *koşuk* (*ġoşġı*) 'ları, Maḫdûm Ḳulî [b. bk.] şiirlerini, Köroğlu, Sayad ile Hemrâ, Aḥmed ve Yusuf gibi, halk hikâyelerini dinlemek büyük bir zevktir (Vambéry, *Sahte dervişin Asya-i vüstada seyahatî*, türk trc. Vakit matbaası, 1295, s. 35 v.d.). Ḫîve 'de de halk musiki şinaslarına hâlâ *bahşı* unvanı veriliyor (Mehmed Yusuf, *Ḫᵛārizm musiḳî tarihçesi*, Moskova, 1925 s. 49—56). Bu kelimenin Buhara 'da halk şâirçalgıcısı mânasında kullanıldığını ingiliz seyyahı Burnes (*Travels into Bokhara*, II, 115) söylemektedir. Bir taraftan İran, diğer taraftan da Mâverâünnehr müslüman kültür merkezlerinin nufuzu altında kalan tükmen kabîleleri arasında ve civar muhitlerde *bahşı* kelimesinin bu mânada yayılması, hiç şüphesiz, Timurlular devrinden evvel olmamış ve belki de XVI. asırda vucuda gelmiş olmalıdır. XV. asırda gâlibâ daha ziyâde *carcı* (türkücü) adını taşıyan bu sâz şâirleri, sonradan Timurlular devrinde, *bahşı* kelimesinin ifâde ettiği kıymete imrenerek, kendilerine bu unvanı vermiş olsalar gerektir.

VII. *Bahşı* kelimesi, müslüman kırgız-kazaklar arasında *bakşı*, *bakşı* ve *baksa* şekillerinde hâlâ devam etmekte ve âdetâ şamanîlik devrinin bakiyelerini ve hâtıralarını yaşatan „sihirbaz, üfürükcü, halk hekimine" bu isim verilmektedir. Türklerin eski paganizm devrindeki *ḳam* (şâman) 'larından hemen hemen farksız olan bu baksılar, islâm kültürünün çok sathî tesiri altında kalan ve müslümanlık nâmı altında eski şamanî akîde ve an'anelerini yakın zamanlara ka-

dar saklayan kırgız-kazaklar arasında, son zamanlara kadar, eski hüviyetlerini muhafaza etmekte idiler. Bunların ictimaî rollerini anlatmadan evvel, kelimenin iştikakı üzerinde bir az durmak daha doğrudur. Acaba bu kelime, Radloff'un tahmini gibi, *bak-* kökünden gelen ve bunlar arasında çok eskiden beri yaşayan bir kelime midir? Bu takdirde *bahşı* kelimesinin esasını hiç olmazsa sanskritçe ve çince kadar, burada da aramak icap edecektir. Yoksa, moğul hâkimiyeti devrinde türk ve moğullar arasında yayılan bu kelime, sonradan mı kırgız-kazaklar arasına girmiş ve *bakşı* şeklini almıştır? Biz şimdilik bu ikinci ihtimâli daha kuvvetli buluyoruz. XIII.—XIV. asırlarda moğul hâkimiyetindeki müslüman memleketlerinden kovulan budist bahşılarından bâzılarının kırgız-kazaklar arasına gelip yerleşmiş olmaları ve henüz eski şamanîlik akîdelerini muhafaza eden bu göçebeler arasında dinî-ictimaî mühim bir rol oynamaları daha yakın bir itimâldir. Daha Timur'dan başlayarak, Maverâünnehr'deki müslüman türk-moğul hükümdarlarının bütün gayretlerine rağmen, islâmlaşma hâdisesinin göçebe kırgız-kazaklar arasında çok yavaş ve çok sathî bir şekilde inkişaf ettiği düşünülürse, bu ihtimâl daha kuvvetle kendini gösterir. Umumiyetle türk şamanîliğinde, budizmin, oldukça eski devirlerden beri, bâriz bir tesir ierâ etmiş olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. İşte bu suretle *bahşı*, *bakşı* kelimesi, kırkız-kazaklar arasında, ilk önce, *kam* (şaman) kelimesinin ihtiva ettiği bütün mânaları, yânî „ruhlar ile münasebette bulunan mukaddes din adamı, ruhânî ve dualar ile hastayı iyi eden hekim" mefhumlarını ifâde etmiş olmalıdır. Sonraları islâm medeniyetinin, velev sathî şekilde olsun, yerleşmesi üzerine, baksılara atfedilen ruhanîlik ve kudsîlik mefhumları kalkmış ve *bakşı*, sâdece, kendisinden korkulacak bir sihirbaz, fena ruhlar ile münasebette bulunan bir büyücü, bir üfürükcü mâhiyetinde kalmıştır. İslâm kültüründen mahrum olan ve bilmeyerek paganist inanışlara bağlı kalan câhiller ve kadınlar, fena ruhların sebep olduğuna inandıkları hastalıkları iyi etmek için, bu baksılara müracaat ederler. Kırgız-kazakların halk şâir-çalgıcılarına *akın* nâmı verilmesi (gâlibâ farsça *ahund*'dan alınarak), Maverâünnehr'den gelen islâm propagandasının tesirine atfolunmalıdır. Bu kelimenin, daha eski ve daha kuvvetli islâm tesiri altında kalan türkmen kabîleleri arasında, dinî-sihrî mâhiyetini tamamiyle kaybederek, halk şâir çalgıcısı mânasına geldiği hâlde, kırgız-kazaklarda eski mefhumu muhafaza etmesi ve „şâir-çalgıcı" mânasını alamamasının sebepleri, izah ettiğimiz bu dinî âmiller göz önünde tutulunca, kendiliğinden meydana çıkıyor.

Levchine, Mironiyeff, Radloff, Kustanayeff, Alekteroff, Divayev ve en sonra da J. Castagné gibi, müdekkiklerin müşâhede ve tavsifleri sâyesinde, bu baksıların ictimaî rolleri, kıyafetleri ve kullandıkları âletler hakkında zengin mâlûmata mâlik bulunuyoruz: baksının başlıca âleti k o p u z [b. bk.] denilen bir nevi bade viyolonseldir ki, yay ile çalınır; bunun üstünde bükülmüş at kılından iki kiriş gerilmiş ve sapına bir çok demir ziller raptedilmiştir. Baksının bir de asâsı [b. bk.] vardır ki, ucuna dört-köşe bir tahta parçası yerleştirilmiş ve etrafına bir çok küçük demir parçaları asılmıştır. Baksı terennüm ettiği efsun (dua) ile beraber kopuzunu da çalar. Sonra, asâsını yakalayarak, cezbeli bir raksa başlar ki, bu sırada fırıldak gibi dönen asâdan müthiş bir gürültü çıkar. Bu işi ekseriya iki baksı birlikte yaparlar; biri kopuz çalar, ötedeki asâsı ile rakseder. Mamafih bu gibi âletleri kullanmayan baksılar da vardır. Bu çılgın raks esnasında baksı ağzından köpükler saçar, korkunç hareketler yapar, kendinden geçer ve bâzan bayılır. Seyirciler üzerinde tesir yapmak için, bunlar, tıpkı rifâî dervişleri gibi, bir takım mârifetler de gösterirler: kızgın demirleri yalamak, vücutlarına hançer saplamak, iğne yutmak v.s. gibi. Bütün bu korkunç mücadele, hastalığa sebep olan fena ruhları korkutup kaçırmak içindir. Görülüyor ki, baksı, her bakımdan, bir şamandan farksızdır. Bunların kopuz ile okudukları efsunlardan örnekler, Radloff ve Castagné taraflarından neşredilmiştir. Eskiden bunların beyaz elbise giyerek, beyaz kemer taktıkları ve beyaz bir ata bindikleri Levchine tarafından kaydolunmuştur ki, bu hususiyet Cengiz devrindeki moğul şamaolarında da göze çarpmaktadır. Hulâsa baksılar, satbî bir müslümanlık cilâsı altında, eski paganizm bakiyelerini yaşatan büyücü, efsuncularıdır.

VIII. Türk âleminin muhtelif sahalarında başka başka mânalar alan *bahşı* kelimesinin, Azerbaycan ve Anadolu türkleri arasında yayılmadığı görülüyor. İlhanlıların İran ve Anadolu'daki hâkimiyetleri esnasında, bilhassa Azerbaycan'da, bir takım budist bahşılar mevcut idi; lâkin islâm kültürünün çok kuvvetli bulunduğu bu sahalarda, bunların hâtırası da pek çabuk silinmiş ve buralardeki oğuz türklerinin halk şâir-çalgıcılarına verilen eski o z a n [b. bk.] unvanının yerine, bilhassa XVI. asırdan başlayarak, yine islâmî bir tâbir olan â ş ı k [b. bk.] kelimesi kaim olmuştur. Quatremère, Bizans müverrihi Pachimère'in eserinde bir takım bahşıların adı geçtiğini kaydederek, bunların *bahşı* unvanını taşıdıklarına hükmediyorsa da, henüz tenkitli bir tabı mevcut olmayan bu karışık ve şüpheli metne dayanarak, böyle bir hüküm ver-

mek çok tehlikelidir. Osmanlı müverrihi Âşık Paşa-zâde'nin, Anadolu'da mübim bir teşkilât olarak, meyeûdiyetinden bahsettiği „bâciyân-ı rûm" 'u H. H. Schaeder'in „bahşıyân-ı rûm" şeklinde tashih etmek istemesi vaktiyle de izah etmiş olduğum gibi, „bâciyân-ı rûm" tâbirinin hakikî mâhiyini anlamamaktan ileri gelen tamamiyle hayalî bir faraziyedir (krş. *Les Origines de l'Empire ottoman*, Paris, 1935, s. 112 v.d.). Şimdiye kadar Anadolu'da, Selim I.'in Mısır ve İran seferleri hakkında, yazmış olduğu bir destan parçasını vaktiyle neşretmiş olduğum Bahşı adlı bir sâz şâirinin mevcûdiyetinden başka, *bahşı* kelimesine âit biç bir ize tesadüf edilmemiştir (Fuad Köprülü, *Türk saz şâirleri*, İstanbul, 1940, II, 5). Bu saz şâirinin, İran'da şi'î Safevî hâkimiyetinin kuruluşundan sonra Anadolu'ya kaçmış bir türkmen olması hatıra gelebilir. Nitekim XV. asırda bâzı eski türk eserlerini, uygur alfabesi ile, istinsah ettiklerinden bahsettiğimiz bahşılardan bâzıları da Osmanlı imparatorluğu topraklarında yaşamakta idiler. XV. asrın ikinci yarısında, İran'daki karışık siyasî vaziyetler dolayısiyle, Anadolu'ya geldikleri tahmin olunabilen bu bahşılar sâyesinde, Fatih ve Bayezid II. devirlerinde osmanlı divanında uygur alfabesinin de mechûl olmadığını ve çok nâdir olmakla beraber, ara-sıra kullanıldığını biliyoruz. Mamafih bütün bunlara rağmen *bahşı* kelimesi âzerî ve osmanlı sâhalarında yerleşmemiş, halk diline de, edebî dile de girememiştir.

Bibliyografya: *Bahşı* kelimesi hakkında şimdiye kadar yapılmış olan ilk ve en etraflı tetkik, Quatremère'in *Câmi' al-tavârîḫ* tercümesi (Paris, 1836)'ndeki uzun bir notudur ki (s. 184—199), muhtelif şark kaynaklarından ve garp seyahatnâmelerinden istifâde edilmiş olmasına rağmen, çok dağınık ve müphemdir. Bundan sonra Vambéry, Berezin, Barthold, Blochet v.s. tarafından, bu husûsta yazılan bâzı küçük notlar, ehemmiyetli sayılmaz. Yalnız Schmidt, Ramstedt ve Pelliot'nun, kelimenin çinceden geldiği hakkındaki yazıları dikkate lâyıktır. Quatremère'den sonra, bu husûsta nisbeten en geniş mâlûmat *Türk edebiyatının menşe'i* adlı makalemizdedir (*MTM*, İstanbul, 1331, IV, 21—25, 57 v.d.; mamafih burıdaki bâzı yanlış hükümleri, yukarıdaki izahlara göre, düzeltmek ve tamamlamak lâzımdır). — Kırgız-kazak bakşıları hakkında bk. Alexis de Levchine, *Description des hordes et des steppes des Kırghiz-Kazak* (Paris, 1840), s. 335; Radloff, *Das Schamantum und sein Kultus* (Leipzig, 1885), s. 60 v.d.; Mironiyeff, *Zap. imp. Ras. geogr. obçş.*, 1882—1888; Kustaneyeff, *Etnog. oçerki Kirgiz Perovi Kazalin*, 1894, s. 41—50; Ebû Bekir Divayev, *Iz oblasti kirgizskih verovaniy, Bakıy, hak. lekar i koldun* (Kazan, 1899), resimli; J. Gastagné, *Magie et exorcisme chez les Kazak-Kirghizes et autres peuples tarks orientaux* (*Revue des Études Islamiques*, Paris, 1930, I; bu makalede bakşıların okudukları dualardan oldukça mebzûl numûneler vardır); bk. bir de Radloff, *Proben der Volkslitt. der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, III, metin s. 46 v.d. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

BAHŞIŞ. BAḪŞİŞ (F., *baḫşîdan* „vermek" fi'ilinden yapılmış isim), İran'da büyükten küçüğe verilen hediye mânasına gelir; küçüğün büyüğe verdiği hediyeye *pîşkeş* ve müsâvi kimseler arasında teâtî edilen hediyelere de *ta'âruf* („tanışma") denilir. *Baḫşîş* kelimesi, yabancılar ve seyyahlar tarafından, hizmet mukabili olmayarak, verilen paraya ve bundan başka da, yanlış olarak, alış verişte verilen cebaya, mahkeme harelarına ve her hangi bir hâkim veya memûra verilen rişvete alem olarak kullanılmağa başlanmıştır. Bu yolsuz kazançlara iranlılar, hüsn-i tâbirle, *madâḫil* („gelir") ismini vermektedirler. [Bahşış, ancak yaptığı işten memnun kalınan hizmet erbabına, emeği mukabilinden fazla olarak, verilen paraya denilir. Avrupalılar bu kelimeyi, yanlış tefsir ve teşmil ederek, r i ş v e t mukabilinde, dillerine geçirmişlerdir].

Bibliyografya: Miss Pardoe, *The City of the Sultan*, II, 4; Edw. Browne, *A year amongst the Persians*, s. 68. (CL. HUART.)

BAḪŞÎ. [Bk. BAHŞI.]

BAḪŞÎŞ. [Bk. BAHŞIŞ.]

BAḪTÂVAR. [Bk. BAHTÂVER.]

BAHTÂVER HAN. BAḪTÂVAR ḪÂN (? —1685), Ş ā h A v r a n g z ē b'in gözde hadımlarından biri olup, kendisine 3000 atlı kumandanlığını vermiş ve onu *mîr-sâmân* („saray kâhyası") yapmıştır. Farsça yazılmış olan *Mir'ât al-'âlam* adlı umûmî tarih, her ne kadar ona atfedilir ve kendisi de muharriri olduğunu iddia eylerse de, bu eser, hiç şüphesiz, Avrangzēb sarayına gelmeğe iknâ ve kendisine yüksek bir mevkî temin ettiği dostu Muḥammed Baḳā [b. bk.] tarafından yazılmıştır. Baḫtâvar 1096 (1685) senesinde ölmüştür.

Bibliyografya; Elliot-Dowson, *Hist. of India*, VII, 150 v.dd.; Rieu, *Catal. of Persian Mss. in the British Mus.*, III, 890 v.dd.

BAḪTEGÂN. [Bk. BAHTİGÂN.]

BAḪTÎ. [Bk. BAHTÎ.]

BAHTÎ. BAḪTÎ, sultan Ahmed I.'in şiirde mahlâsı.

BAHTİGÂN. BAḪTEGÂN yahut PİÇAGÂN, İran'ın en büyük t u z l u g ö l ü olup, F a r s

eyâletindedir ve şimdi daha ziyâde Daryā-i Nīrīz adı ile bilinir.

Bu mıntakada göllerin mevcudiyeti, İskender zamanından beri, mâlûm idi; krş. Strabon, XV, 3, 1.— Arap coğrafyacıları umûmiyetle 5 göl sayarlar. Bunların hangi göller olduğu pek belli değildir; isimleri de muhtelif şekillerde zaptolunmuştur. İṣṭaḫrī'den evvel İbn Ḫurdāẕbeh 53'te, Baḫtegān yahut Cūbānān gölüne, isim zikredilmeksizin, ancak bir defa telmihte bulunmuştur. İṣṭaḫrī şu isimleri kaydeder: 1. Baḫtegān gölü, İṣṭaḫr bölgesinde (*kūra*), yazmalarda ekseriya Bacakān şeklinde geçer; 2. Daşt Arzan gölü, Sābūr bölgesinde; 3. Tavvaz gülü, yine Sābūr'da, Kāzarūn yakınında, çok değişik şekillerde kaydedilir; 4. Cankān gölü, Şīrāz'da; 5. Bāsfahūya gölü, İṣṭaḫr bölgesinde. İṣṭaḫrī, Baḫtegān gölüne Buḫayrat Bacfūz adını da verir. Muḳaddasī şunları zikreder: 1. Baḫtegān yahut diğer adı ile Bacakān; 2. Daşt Arzan; 3. Kāzarūn; 4. Cankān; 5. Bāşfūya. Nihayet Yāḳūt'ta şunlar vardır: 1. Bacakān; 2. Daşt'avzan; 3. Tavvaz; 4. Cavẕān; 5. Cankān. Şimdiki haritalarda ise, şöyledir: 1. Nīrīz ismi altında, Baḫtegān gölü; 2. Daşt-i Arcan'da aynı isimde küçük bir göl; 3. Kāzarūn'da Daryāça-i Şīrīn yahut Famūr isimindaki göl; 4. Şīrāz'da Daryāça-i Mahārlū isminde göl. Sarḥadd-i Çahār Lānga bölgesinde, diğerlerinden daha büyük olup, daha şimâlde bulunan 5. bir gölün adı da Daryāça-i Kāftar ise de, kadim coğrafyacılar bundan bahsetmemişlerdir. Bāsfūya yahut Bāşfūya, Ḥamd Allāh al-Mustavfī'de ise, Bāsafūya adı daha çok kullanılmakta olup, bu ad Baḫtegān gölünün yalnız bir kısmına âittir ve belki de Bacfūz'un tâ kendisidir. Bu göl, aralarında dar mecralar bulunan bir çok kısımlardan müteşekkil olduğu için, eskiden beri müteaddit isimler almıştır. Genişliği mühim değişikliklere mâruz kaldığı için, bu ayrı kısımların, bâzı devirlerde, tamamen müstakil birer göl teşkil etmiş olması muhtemeldir. Bu sebeptendir ki, gölün şimâl kısmına Bacfūz, Bāsafūya, Cūbānān adı verilmiştir; Baḫtegān ve Nīrīz, bilhassa cenup kısmına, delâlet etse gerektir. Şimâl-i şarkî kısmına bugün Narcīs gölü de denilir.

Bu göl, hârice mecrası olmayan bir bölgenin en çukur yerini teşkil eder ki, Kurr yahut Rūdḫāna-i Kām Fīrūz ile (bugün Pulvār tesmiye edilen) Faravāb'ın birbirine kavuşmasından hâsıl olan Rūdḫāna-i Band-i Amīr'in suları bu sahaya yayılır. Gölün hemen hiç derinliği yoktur. Sâhilden 500 m. ileride bile su ancak dize kadar çıkar. Bundan dolayı tebahhurat fazla ve su çok tuzludur. Kuraklık zamanında, gölün etrafında tuzların teressübünden husûle gelen bir dâire peyda olur. Bu göl, hidroloji bakımından, bir dağ gölü sayılmaz; ancak dağ gölleri ile orta İran'da çok bulunan ve *kavīr* denilen geniş tuz çölleri arasında mutavassıt bir tip teşkil eder.

Bibliyografya: İbn Ḫurdāẕbeh (nşr. de Goeje), s. 48, 53; Ḳudāma (nşr. de Goeje), s. 195; al-İṣṭaḫrī (nşr. de Goeje), s. 121 v.d.; Muḳaddasī (nşr. de Goeje), s. 455; Yāḳūt, yk. bk. — B. Lovett, *Surveys on the road from Shiraz to Bam* (*JRGS*, XLII, 1872, 202 v.d.); H. L. Wells, *Surveying Tours in Southern Persia* (*JRGS*, N. S., V, 1885, 138 v.dd.; haritası da bu zat tarafından alınmıştır); George N. Curzon, *Persia and the Persian Qaestion* (1872); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 6, 277 v.dd., 298; aynı mlf., *Mesopotamia and Persia under the Mongols, from the Nuzhat al-ḳalūb of Ḥamd Allāh Mustavfī* (*Asiatic Society Monographs*, V). Haritalar için bk. Mīrzā Sayyid Ḥasan Şīrāzī, *Map of parts of India and Persia, compiled in the offtce of the trigonometrical brench, Survey of India, at the request of Col. Ross, Polit. Resident in the Persian Galf*; *Map of Persia* (6 pafta), *Simla Drawing Office, Survey of India.* (E. HERZFELD.)

BAḪTİŞŪ'. [Bk. BAHTİŞŪ.]

BAḪTİŞÛ. BAḪTİŞŪ', aslen Cundisābūr'dan gelmiş s ū r y â n î bir hekim âilesinin adıdır. Cūrcīs b. Baḫtişū', ora hastahanesinin müdürü idi ve daha o zamanda tıbbî te'lifatı ile şöhret kazanmıştı. 148 (765)'de, midesinden hastalanan halife al-Manṣūr'u tedavi etmek üzere, Bagdad'a çağırılmıştı. Muvaffakiyetli bir tedavi neticesinde, halifenin itimadını kazandı ve bu yüzden Bagdad'da kaldı. Fakat 152 (769)'de kendisi de hastalandı ve memleketinde ölmek istediği için, halifeden izin aldı. Cūrcīs, Bagdad'a dâvet edildiği zaman, hastahânenin idâresini oğlu Baḫtişū'a bırakmıştı. Halife al-Mahdī zamanında, oğlu al-Hādī ağır bir hastalığa tutulunca, tekrar Bagdad'a çağırıldı ve veliahtı tedaviye muvaffak oldu. Fakat veliahtın annesi al-Ḫayzurān, hususî hekimi Abū Ḳorayş'ı himâye için, Baḫtişū'un aleyhinde bulundu. Halife kıskançlığın ilerlemesine mâni olmak maksadı ile Baḫtişū'u yine Cundisābūr'a gönderdi. 171 (787)'de Hārūn şiddetli bir baş ağrısına tutuldu; Baḫtişū'u tekrar Bagdad'a getirtti ve baş hekim tâyin etti. Hekim, 185 (801)'te öldü. 175 (791)'te Ca'far b. Yaḥyā al-Barmakī'yi tedavi ederken, bu zata kendi oğlu Cibrā'īl'i, hususî hekim olarak, tavsiye etmişti. Cibrā'īl, Hārūn'un sevgili bir câriyesini isterik bir felçten kurtarmak suretiyle, halifenin itimadını kazandı ve bunun üzerine 190 (805)'da onun hususî hekimliğine getirildi. Fakat Hārūn'un İran'da Ṭūs şehrindeki son has-

talığı esnasında, hastalık ve tedavi hakkında fikrini apaçık söylediğinden gazaba uğradı ve onun yerine çağırılan bir piskopos da halifenin gazabını o derece tahrik etti ki, Hârûn, Cibrâ'îl 'i idama bile mahkûm etti. Fakat vezir al-Faḍl idam hükmünün infazını geciktirmeğe muvaffak oldu ve Hârûn'un oğlu al-Amîn kendisini yine hususî hekimliğine aldı. Al-Amîn kardeşi al-Ma'mûn tarafından iktidardan uzaklaştırılınca, Cibrâ'îl hapsedildi ve ancak vezir al-Ḥasan b. Sahl kendisine muhtac olduğu için 202 (817) senesinde hürriyetine kavuştu; fakat 3 sene sonra yine gazaba uğradı ve bu sefer yerine damadı Miḫâ'îl getirildi. Lâkin 212 (827)'de al-Ma'mûn yine Cibrâ'îl 'i dâvete mecbur kaldı; çünkü Miḫâ'îl, halifenin tutulduğu bir hastalığı tedavi edememişti. Hastalığını tedaviye muvaffak olduğundan, kendisine müteşekkir kalan halifenin lûtfuna mazhar oldu ve azledildiği zaman müsadere edilmiş olan serveti iade edildi. Fakat Cibrâ'îl bunun hayrını göremedi; zirâ bir sene sonra öldü ve al-Madâ'in'de Sergius manastırına defnedildi. Yerine oğlu Baḫtîšû' getirildi. Bu zat Ma'mûn'a Anadolu seferlerinde refakat etti. Ma'mûn'un haleflerinden al-Vâṯiḳ zamanında kendisini çekemeyenler, onu Cundîsâbûr'a nefyettirmeğe muvaffak oldular. Halife son hastalığında Baḫtîšû'u tekar çağırdı ise de, hekim payitahta geldiği zaman, halife ölmüş bulunuyordu. Halife al-Mutavakkil zamanında 12 sene büyük bir hürmet ve itibara mazhar olduktan sonra, Bahreyn'e sürüldü; 256 (870) senesinde de öldü. Oğlu 'Ubayd Allâh, halife al-Muḳtadir'in mâliye memûrlarından idi. Halife, bu zat ölünce, servetini müsadere ettirdi. Bunun üzerine karısı tekrar bir hekim ile evlendi; bu hekim, kadının oğlu Cibrâ'îl 'i tekrar ecdadının mesleğine sevketti. Cibrâ'îl anasının vefatından sonra, üvey babası mirasın üzerine oturduğundan, hemen beş parasız, Bagdad'a geldi ve asıl tahsilini orada yaptı. Bagdad'da bir Kirman elçisinin hastalığını tedavi etmesi sâyesinde, şöhreti İran'a yayıldı; öyle ki, Büveyhîlerden 'Aḍud al-Davla kendisini Şîrâz'a çağırdı. Cibrâ'îl sonra yine Bagdad'a döndü ve diğer hükümdar saraylarında tedavi maksadı ile geçirdiği kısa fasılalar müstesna, Bagdad'dan hiç ayrılmadı. Fâtimîlerden al-'Azîz'in, Kahire'ye gelip yerleşmesi için, yaptığı dâveti reddetti. Marvânîlerden Mumahhid al-Davla Abû Manṣûr'un dâvetine kapılarak, Mayyâfârikîn'e gitti ve avdetine müsaade olunmadığı için, orada kalarak, 8 recep 396 (12 nisan 1007) tarihinde öldü. Oğlu Abû Sa'îd 'Ubayd Allâh (V. asrın ortalarında ölen İbn Boṭlân'ın dostu idi) da bu şehirde yaşamıştır. Anlaşılan yalnız bu zatın eserleri mahfuz kalmış ve seleflerininki ise, zayi olmuştur. Başlıca eseri *Taẕkirat al-ḥâẕir va zâd al-masâfir*'dir ki, bundan yapılan iktibaslar *al-Rawża al-ṭibbîya fi 'l-funûn al-adabîya* unvanı altında Gotha (bk. Pertsch, *Die arab. Hss. der herzogl. Bibliothek*, nr. 2024), Paris (de Slane, *Catalogue des mss. ar.*, nr. 3028, 2), Londra (*Catalogus codd. or. Qui in Mus. Brit. ass.*, II, codd. ar., nr. 984, 4) ve Escurial (Casiri, *Bibliotheca Arabico-Hispana*, nr. 884, 1) kütüphanelerinde mahfuz bulunmaktadır. Müellif bu kitabını 50 fasla ayırmış ve her fasılda tıbbî eserlerde müstâmel bir felsefe ıstılahını izah etmiştir. *Kitâb al-ḥavâšş mucarrab al-manâfi'* adlı kitabından müstahrec *Manâfi' al-ḥayavân* kısmı da Paris (bk. de Slane, *göst. yer.*, nr. 2782) ve Londra (bk. Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Arabic Mss. in the Brit. Museum*, nr. 778)'da bulunmaktadır. Nihayet elimizde aşkın bir hastalık olduğuna dâir bir kitabı (*Kitâb al-'išḳ maraẓan*, bk. *Catalogus codd. Orient. Bibliothecae Academiae Lugdano-Batawae*, nr. 1332)'da vardır.

Bibliyografya: İbn al-Nadîm, *Kitâb al-fihrist*, s. 296; İbn Abî Uṣaybi'a (nşr. A. Müller), s. 123—148; İbn al-Ḳifṭî (nşr. J. Lippert), s. 100 v.d., 102 v.dd., 132—151, 158—160; Wüstenfeld, *Gesch. der. arab. Ärzte und Naturforscher*, s. 14—18; Leclerc, *Hist. de la médecine arabe*, I, 371; Brockelmann, *GAL*, I, 236, 483. (C. BROCKELMANN.)

BAḤTİYÂR. [Bk. BAHTİYÂR.]

BAḤTİYÂR. BAḤTİYÂR, ABÛ MANṢÛR 'İZZ AL-DAVLA (942—978), Büveyhîlerden Mu'izz al-Davla'nın oğlu olup, 331 (942/943)'de doğmuş ve babası tarafından fethedilen ülkede, onun vefatını müteakip, hüküm sürmüştür (356=967). Yalnız zevki ve eğlencesi için yaşamış olduğundan, devri parlak olmamış ve ancak hârikulâde bedenî kuvveti ile şöhret kazanmıştır. Saltanat makamına geçtikten bir az sonra, Sebüktigin ile muharebeye başladı ve bu mücadeleden ancak amcasının muhteris oğlu 'Aḍud al-Davla'nın yardımı ile muzaffer çıkabildi. 'Aḍud al-Davla Bagdad'ı 364 (975)'te ele geçirdiği zaman, Baḫtiyâr'ı hapse attırdı; fakat babasından Fârs'a dönmek emrini alması üzerine, Irak hâkimiyetini Baḫtiyâr'ın uhdesinde bıraktı. Babası Rukn al-Davla'nın 366 (976)'da ölümü üzerine, 'Aḍud al-Davla tekrar Baḫtiyâr'ın üzerine yürüyerek, onu Ahvâz'da mağlûp etti. Bunun üzerine Baḫtiyâr Irak'ı tahliyeye ve 'Aḍud al-Davla'nın kin bağlamış olduğu veziri İbn Bâḳîya [b. bk.]'yi kendisine teslime mecbûr oldu; buna mukabil 'Aḍud al-Davla'dan Suriye'ye gitmek müsaade ve imkânlarını temin eyledi. Yolda Ḥamdân kendisini Musul üzerine yürümeğe teşvik etti ise de, Baḫtiyâr Ḥamdân'ı yakalattı.

Ḥamdān'ın kardeşi ve Musul'un hâkimi Tağlib, Baḫtiyār'ı Bagdad'a iade etmek mukabilinde, Ḥamdān'ın kendisine teslimini teklif etti. 'Aḍud al-Dawla bunu haber alır almaz, üzerine yürüyerek, kuvvetlerini Tekrīt civarında bozguna uğrattı; Baḫtiyār esir edilerek, gâlibin emri üzerine, 367 (978)'de katlolundu.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (tab. Kahire, 1299), I, 154; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), VIII, 425 v. dd.

BAHTİYÂR HALCI. [Bk. MUHAMMED BAHTİYÂR HALCI.]

BAḪTİYÂRÎ. [Bk. BAHTİYÂRİLER.]

BAHTİYÂRİLER. BAḪTİYÂRÎ, Lûristan'ın başlıca sekenesinden ve acem ırkından ayrı, göçebe ve yarı yerleşik bir kabîle olup, İran'ın cenubunda, şarkta Burūcird ve Çahār-Maḥall arasındaki dağlarda, garpta Dizful, Şuster ve Rām-Hormuz'un üst tarafındaki dağların kontrforları, şimâlde Dizful çayı ve cenupta Deh-Yur'dan Ḳumişe'ye uzanan bir battın içinde kalan mahallerde yaşamaktadır (bk. Layard, *Journ. of the Geogr. Soc.*, London, XV, 6 v.dd.). Bahtiyârîler iki kısma ayrılır: Haft-Lang ve Çahār-Lang. Bindūnī kabîlesi, buranın asıl yerlisi olsa gerektir. Bahtiyârîler, orta boylu, sağlam yapılı, esmer yüzlü, uzun kara saçlı ve fazla mukavves burunludur (bk. Khanikoff, *Mémoire sur l'ethnographie de la Perse*, s. 108). Ḳal'a-i Sefīd civarında oturan ve Muḥammed ile Ḥusaynī isimlerinin terhimi ile, kendilerine Māmaseni dönilen kabîle mensûpları pek eski olduklarını ve cedlerinin Rustam'e kadar vardığını iddia ederler; bunlardan bir kol Rustam adı ile de anılır. Bahtiyârîler, Tahran üzerine yürümek suretiyle, 1909 senesinde İran ihtilâlinde mühim bir rol oynamışlardır [krş. ANCUMAN, s. 370].

Bibliyografya: Spiegel, *Eran. Alterthumskunde*, I, 353; *Revue du Monde Musulman*, 1909, VIII, 480. (Cl. HUART.)

BAHTİYAR-NÂME. BAḪTİYÂR-NÂME, „On vezir hikâyesi" diye de mârûftur; Sindbād veya „Yedi vezir" adlı hind hikâyesinin, müslüman muharrirleri tarafından, tekliden meydana getirilmiş şekli. Aslı olan eser gibi, bu kitap da, çerçevesinin içine başka vak'alar ithâl edilmiş, bir tek hikâyeden ibarettir; fakat burada vak'alar esas hikâyeye sıkı bir surette bağlıdır. Mevzû kısadır: padişah Āzādbaḫt'ın oğlu, doğduktan az sonra, kaçmakta olan ebeveyni tarafından, yol üzerine bırakılmıştır; çocuğu harâmîler alıp, büyütür; sonunda padişah haydutlar ile oğlunu, oğlu olduğunu bilmeksizin, yakalar; delikanlı padişahın hoşuna gidince, Baḫtiyār adını vererek, onu hizmetine alır. Padişah onu yüksek mevkîlere getirir ise de, vezirler, kıskançlık ile, bir vesileden istifâde ederek, Baḫtiyār'a iftira ederler ve padişahın gözünden düşürürler; bunun üzerine, Sultan Hanım ile Baḫtiyār zindana atılır. Sultan Hanım, cezadan kurtulmak için, Baḫtiyār'ın kendisini iğfâl etmek istediğini anlatır. 10 gün müddet ile her gün bir vezir, Baḫtiyār'ı idam için, padişahı iknaa çalışır ise de, Baḫtiyār, her gün vaziyete uygun bir hikâye anlatmak sureti ile, mütemâdiyen idam hükmünün infazını tâlik ettirir, Nihâyet 11. gün, tam idam hükmünün infaz edileceği sırada, Baḫtiyār'ı büyütmüş olan harâmîlerin başı ortaya çıkar ve padişaha Baḫtiyār'ın kendi şehzâdesi olduğunu haber verir. Bunun üzerine vezirler idam edilir ve Baḫtiyār, tahtını kendisine terkeden babasının yerine, padişah olur. — Bu kitabın farsça, arapça, malay dilinde ve uygur harfleri ile türkçe yazılmış nushaları bize kadar gelmiştir (felihî dilinde, yâni süryânînin Musul havâlisine âit bir lehcesinde, bir müntehabatı da mevcuttur). Hikâye, ilk defa, her hâlde farsça yazılmıştır ve elimizde mevcut en eski farsça versiyonun, 600 (1203/1204) senelerinde te'lîf edildiği tahmin olunabilir. Uygur harfleri ile (838 = 1434 senesine âit bir yazmadaki versiyon) ve bir tânesi *Bin bir gece* masalları içine girmiş bulunan arapça versiyonlar, bu farsça versiyona bağlanır. Çok daha yeni bir farsça nusha (nşr. Ouseley), hikâyenin 1210 (1795) yılında, mesnevî şeklinde ve manzûm olarak, yazıldığı Hindistan'dan gelmiştir. Malay versiyonu da en yeni farsça versiyondan alınmıştır.

Bibliyografya: Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, VIII, 13—17 ve 78—89; *Contes Arabes, Histoire des dix visirs* (Baḫtiyār-nâme), trc. R. Basset (1893); Nöldeke, *ZDMG*, 45, 97—143; Ethé, *Grandriss der iranischen Philologie*, II, 323 v.dd.; G. Knoes, *Historia decem vezirorum et filii Regis Azad Baoht* (1807); *Alf Laila* (Breslau), VI, 191 v.dd.; *The Bakhtiyar nameh or story of Prince Bakhtyar and the Ten Viziers* (Sir W. Ouseley'in koleksiyonundaki bir yazmaya göre, 1801; yeni nşr. W. A. Clouston, 1883). (J. HOROVITZ.)

Baḫtiyār-nāme'nin, XII. asırda, mervlı Şams al-Dīn Muḥammed al-Daḳā'iḳī tarafından, secîli bir nesir ile, farsça yazıldığını ve bu adamın Sindbād hikâyesini de aynı üslûp ile kaleme aldığını 'Awfī (*Lubāb al-albāb*, nşr. Browne, I, 218) kaydetmektedir. 1204'te Semerkand hükümdarı Tāc al-Dīn Maḥmūd b. Muḥammed 'Abd al-Karīm nâmına yazılmış olan diğer bir *Baḫtiyār-nāme* nushasının ismi *Lum'at al-sirāc li-ḥaḍrat al-tāc*'dır ki, bu isimden müellifin Sirāc al-Dīn isim veya unvânını taşıdığı anlaşılıyor. Bu nusha, ismi zikredilmeyen bir müter-

cim tarafından, *Baḫtiyār-nāme* unvanı ile, Anadolu türkçesine çevrilmiştir ki, çok sâde ve güzel bir dil ile yapılan bu tercümenin XIV. asra yahut XV. asrın ilk yarısına âit olduğu, dil hususiyetlerinden istidlâl olunabilmektedir (bk. Nuruosmaniye kütüp., nr. 3685; Paris, Bibl. Nat., Suppl. turcs, nr. 623 'te bulunan ve 961 'de istinsah edilen bir nusha, her hâlde bu tercüme olacaktır; krş Blochet, *Cat. Mss. turcs*, II, 16). 'Avfî 'nin, *Cavāmi' al-hikāyāt* 'ında da *Baḫtiyār-nāme* 'den bâzı nakillerde bulunduğunu Muḥammed Niẓām al-Dīn (*Introduction to the Jawāmiu 'l-hikāyāt wa lawāmi'u 'r-rivāyāt*, *GMNS*, 1929, VIII, 74 v.dd.) göstermiş ve bu münasebet ile bu eser hakkında bir az mâlûmat vermiştir. Yukarıda bahsedilen W. Ouseley neşri, B. Kazimirskiy tarafından tashih edilerek, 1839 'da Paris 'te, taş basması olarak, çıkarılmıştır. Son olarak O. Berthels (*Kitāb-i Baḫtiyār-nāme*, Leningrad, 1926) farsça *Baḫtiyār-nāme* 'nin yeni bir neşrini yapmıştır ki, sonunda farsça, rusça ve ingilizce bir lûgatçeyi de ihtiva etmektedir. Bu neşir, Vaḥîd Dastgardî tarafından, bâzı metin tashihleri ile, Tahran 'da *Armaġān* mecmuasında tekrar basılmış ve ayrıca kitap şeklinde de çıkarılmıştır. V. Dastgardî bu metnin daha evvel Tebriz 'de de basıldığını söylüyorsa da, bu neşirden haberimiz yoktur. Aynı nâşirin, *Baḫtiyār-nāme* 'nin XII. asırda, Kisā'î-i Marvazî tarafından, pehlevîden farsçaya tercüme edilmiş olduğunu söylemesi, tamamiyle yanlış olup, yukarıda bahsettiğimiz Şams al-Dīn Muḥammed al-Daḳā'iḳī al-Marvazî tercümesinden galattır.

Baḫtiyār-nāme 'nin, şark türkçesi ile yapılmış, bir tercümesi daha vardır ki, XIV. asra âit olduğunu kuvvetle tahmin ettiğimiz bu tercümenin, uygur harfleri ile, 1435 'te Manşūr Bahşı tarafından yazılmış nushası Oxford (Bodleian kütüp., Huntingdon kolleksiyonu arasında, nr. 598) 'dadır. Mâhiyeti uzun müddet anlaşılamayan bu nushanın ilk sahifesinin kopyesi, iptidâ Hayde (*Historia religionis veter persarum.*, s. 550, levha 18) tarafından, neşredilmiş, fakat her neden ise, Cengiz Yasası zannolunmuştu. Sonradan Quatremère (*Histoire des Mongols de la Perse*, Paris, 1836, s. CLXVII), bunun farsça *Baḫtiyār-nāme* 'nin türkçe tercümesi olduğunu, ilk olarak, meydana çıkardı. Bundan sonra Amédié Jaubert (*Notice et extrait de la version turque du Bahtiyar-nameh*, 1827, *JA*, X, 146—167) bu nusha üzerinde tetkikatta bulunarak, 5. hikâyenin bir kısmını, küçük bir mukaddime ile birlikte, arap harfleri ile neşir ve fransızcaya tercüme etti. Mamafih bu zat, mukaddimesinde, bu eserin mâhiyetini ilk defa meydana çıkaranın Quatremère olduğunu söylememek gibi, bir haksızlıktan çekinmemiştir. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

BAHURASÎR. [Bk. MADĀ'İN.]

BAḤŪŠ. [Bk. BAHÛS.]

BAHÛS. AL-BAḤŪŠ, IX. sûrenin isimlerinden biridir.

BĀ'İŠ. [Bk. BÂ'İS.]

BÂ'İS. AL-BĀ'İŠ, Allahın 99 isminden biri olup, „(kıyamet gününde) uyandıran" demektir.

BAḲ'A. [Bk. BUḲ'A.]

BĀḲALAMŪN. [Bk. BUKALEMÛN.]

BAḲAR 'ÎD. [Bk. BAKAR ÎD.]

BAKAR ÎD. BAḲAR 'ÎD (halk dilinde BAḲRA 'ÎD), „Sığır bayramı". Hindistan 'da da 'ÎD AL-AẒḤĀ 'ya verilen isimdir [krş. KURBAN BAYRAMI].

BAḲARA. [Bk. BAKARA.]

BAKARA. AL-BAḲARA. „inek", Kur'an 'ın II. sûresinin adı. Sûreye bu adın verilmesi, Kitab-ı mukaddes 'te geçen bir fıkranın (*Âdâd* 7, 63—68; *Tesniye* 21, 1—9: katili belli olmayan bir maktûle, diyet olarak, bir inek kurban etmek hakkında) son kısmının bu sûrede (âyet 66—70), enbiyaya teferruatlı sual sormanın muvafık olmadığını anlatmak maksadı ile, zikredilmiş olmasından ileri gelmiştir. Mamafih bu sûrenin, bâzı hadislerde, *Fusṭāṭ al-Ḳur'ān* ve *Sanām al-Ḳur'ān* gibi adları da geçer ki, ihtivâ ettiği ahkâmın çokluğu dolayısiyle verilmiştir.

Bu sûrenin ilk âyetinin Medine 'de ilk nâzil olan âyet olduğu, ihtilâfsız olarak, kabûl edilmiştir. Bâzı rivâyetlere göre, en son nâzil olan âyet de yine bu sûrede bulunmaktadır (280). Binaenaleyh bu sûrenin âyetleri, Peygamberin hicrette geçen 10 yılı esnâsında, muhtelif zamanlarda nüzûl etmiştir. Bâzı karinelerden istifâde ederek, diğer bâzı âyetlerin de tarihini tesbit etmek mümkündür. Mesl. 190. âyette Kâbe 'nin hareminde, zarûret hâlinde, mukateleye müsaade olunmaktadır. Mâlûmdur ki, Peygamber hicretin 6. senesinde Hudeybiye müsalâbasını yapmıştı. O zaman bu âyet, mekkelilerin sözlerinde durmamaları hâlinde, müslümanların kendilerini harem-i şerifte bile müdafaa edebilmeleri için, nâzil olmuştu. 182. âyet de, orucu emretmekte olduğundan, 2. senenin ramazanından evvel nâzil olmuş bulunsa gerektir. Fakat sûrenin bütün âyetlerini kat'î bir tarihî sıra içine koymak, şimdilik, mümkün görünmemektedir.

Bu 285 âyeti ihtivâ eden sûre, sûrelerin en uzunudur. İçinde umûmiyetle, Âdem 'in yaratılması, yahudilerin Allahın gazabına duçar olmaları ve bunun sebepleri, Kâbe 'nin inşası ile kıblenin Kudüs 'ten Mekke 'ye çevrilmesi, namaz, oruç ve zekâtın farz, katil, içki, kumar ve zinânın haram ve günah olması, nikâh ve bununla alâkadar diğer meseleler vardır. Görülüyor ki, bu sûre, âyetlerinin nüzulu itibarı ile, uzun bir devrede tamamlandığı gibi, bir çok emir ve neh-

yi de ihtivâ eder. Bundan dolayı, içinde 30 „mensûh" ve bir kaç „nâsih" âyet vardır.

Bibliyografya: Suyûṭî, *Itḳān* (Kahire, 1287), I, 67; al-Vāḥidî al-Nîsābûrî, *Asbāb al-nuzūl* (Kahire, 1315), s. 13—67; Abu 'l-Ḳāsim Hibat Allāh, *al-Nāsiḫ va 'l-mansūḫ*, s. 32—102; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935), I, 146 v. dd.; Th. Nöldeke, *Geschichte des Qorāns* (2. tab. F. Schwally; Leipzig, 1909), I, 173—189. (AHMED ATEŞ.)

BĀKARGANC. [Bk. BÂKERGENC.]

BÂKERGENC. BĀKARGANC, ingl. imlâsı BACKERGUNGE, Ganj ve Brahmaputra 'nın birleştiği deltada, şarkî Bengâle ile Assam 'dan müteşekkil, bir hind-ingiliz idarî bölgesidir. Sâhası 11.627,5 km², nüfusu ise, 2.623.756 (1921) 'dir. Müslümanlar adedce o derece ekseriyettedir ki (68 %), mahallî dile bile umumiyetle musalmānî denir. Bākarganc adı, XVIII. asır başında Murşidābād nevvâbının bir memûru olan Āḳā Bākar 'dan gelir. Bu bölgenin idâre merkezi Barisāl (nüfusu 1921 'de 26.744) olup, bataklık ormanlardan (*sandarban*) münakalâtı temin eden mühim bir ticaret şehridir.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India*. (J. S. COTTON.)

BĀḲÎ. [Bk. BÂKÎ.]

BÂKÎ. BĀḲÎ, Allahın isimlerinden biri. [Bk. ALLĀH, s. 362 b.]

BĀḲÎ. BĀḲÎ, MAḤMŪD (1526/1527—1600). Hayatı. XVI. asır türk şiirinin en büyük üstadlarından olup, daha hayatında *sulṭān al-şu'arā'* unvanını kazanan Mahmud Abdülbâkî, Fatih câmii müezzinlerinden Mehmed isminde fakir bir adamın oğludur. Çocukluğunda bir müddet saraç çıraklığında bulunduktan sonra, fıtrî istidadı onu medreseye sevketti. Uzun yıllar orada çalıştı. Bilhassa devrin meşhur müderrislerinden, Ahaveyn lâkabı ile mârûf, Karamanlı Ahmed ve Mehmed Efendi 'lerden istifâde etti. Ders arkadaşları arasında, sonraları büyük mevkî ve şöhret sâhibi olan malkaralı şâir Nev'î [b. bk.], üsküplü şâir Vâlihî, müverrih Hoca Sâdeddin [b. bk.] gibi, istidadlı gençler de bulunuyordu. Nev'î-zâde Atâ'î 'nin ifâdesine göre, bu genç medreseliler arasında, Bâkî 'den başka, 13 şâir daha vardı. Bu canlı ve neş'eli ilim ve san'at muhitinde, Bâkî 'nin fıtrî istidadı ve şâirlik kabiliyeti sür'atle inkişaf etti. 19 yaşına geldiği sıralarda, İstanbul 'un genç şâirleri arasında oldukça şöhret kazanmış, hattâ 952 'de ölen ihtiyar şâir Zâtî [b. bk.] 'nin büyük takdirlerine mazhar olmuştu. Ömrünün son yıllarını tânesi 1 floriye yazdığı ısmarlama kasîde ve gazeller ile temine çalışan bu tâlihsiz san'atkârın Bayezid câmii avlusundaki küçücük bir remilci dükkânına devam eden genç şâirler arasında, Bâkî, Zâtî 'nin en çok beğendiklerinden biri idi; onun bir beyitini tamamlayarak, gazel şekline soktuktan sonra, *Dîvân* 'ına koymuş ve buna itiraz edenlere: — „Bâkî gibi bir şâirin şiirini almak ayıp değildir" — cevabını vermişti. Hocası Mehmed Efendi için Bâkî 'nin tanzim ettiği *Sünbül* kasîdesi, medrese muhitindeki şöhretini bir kat daha arttırdı. O zamanki medrese tahsili, muhtelif derecelere ayrıldığı için, uzun sürerdi. Genç şâir 960 'ta Süleymaniye müderrisi Kadı-zâde Şemseddin Ahmed Efendi 'nin derslerine başladı. Süleymaniye câmii etrafında yapılmakta olan medreselerden ikisi o yıl başında tamamlanarak, birine Kadı-zâde ve birine de Mimar-zâde tâyin edilmişti. Kanunî Süleyman, bu yeni kurduğu müesseselerin başına, devrin en tanınmış âlimlerini getirmek suretiyle, bunlara mânevî bir şeref vermek istiyordu. Kadı-zâde, ilmin şeref ve haysiyetini her şeyin üstünde tutan ciddî ve vakur bir âlimdi ve Bâkî 'yi bilhassa himâye ediyordu. Belki de bu himâye sâyesinde, Bâkî 'nin bir yıl kadar Süleymaniye binalarının inşasına nezaret ettiğini biliyoruz; 962 'de Nahçivan seferinden dönen Kanunî Süleyman 'a takdim ettiği bir kasîdesinde bundan bahsettiği gibi, ayrıca hükümdarın lûtuf ve âtıfetini de istirham eylemektedir ki, Atâ'î 'nin ifâdesine göre, padişahın takdirine ve ihsanına mazhar olması, ilk defa, bu münasebetle olmuştur. 963 seferinde, Halep kadılığına tâyin edilen hocasından ayrılmayarak, Halep 'e gitti ve 967 zilkadesinde, onunla beraber, tekrar İstanbul 'a döndü. Halep beylerbeyiliğinde bulunan Kubad Paşa 'ya takdim ettiği *Hilâl* kasîdesi ile, Kadı-zâde 'ye yazdığı *Râiye* kasîdesi, işte bu devre âittir. İstanbul 'a dönerken, Konya 'da şeyhülislâm Ebüssü'ûd Efendi 'nin oğlu Mehmed Çelebi ile tanışarak, babasına hitaben, bir tavsiyenâme aldı. Ebüssü'ûd Efendi için yazmış olduğu *Lâmiye* kasîdesini, bu mektup ile beraber takdim ettiği tahmin olunabilir. Rüstem Paşa 'nın sadaretine tesadüf eden bu yıllarda, Bâkî, onun şeyhi filibeli Mahmud Efendi 'ye intisaba çalıştı. Rızâî mahlâsı ile, ara-sıra basit şiirler de yazan ve Baba Efendi lâkabı ile mârûf olan bu zata yazdığı kasîdeler bu devre âittir. Şâirlerden nefret eden Rüstem Paşa ölüp de, yerine Semiz Ali Paşa geçince, Bâkî 'nin yıldızı birden bire parladı ve 969 seferinde „dânişmend" oldu. Bir taraftan, mirâhur Ferhad Ağa gibi, saray ricâli vasıtası ile, hükümdara bulûl ettiği gibi, muhtelif kasîdeleri ile, yeni sadrâzamın da tevecciihünü kazanmağa muvaffak olmuştu. Bunun neticesi olarak, 971 ramazanında mülâzemete kaydedilerek, 25 akçe ile, bir medreseye tâyini hakkında ferman şâdır oldu. O sırada Rumeli kazaskeri bulunan Hâmid Efendi, ne-

ve kanuna uygun olmayan bu fermanı icra edip etmemekte müteredditi bulunurken, mükerrer ve kat'î hatt-ı humâyunlar neticesinde, Bâkî'yi 30 akçe ile Silivri'de Pîrî Paşa medresesine tâyine mecbur oldu (şevvâl sonu). Ertesi yıl (rebiülâhır 972) eski tahsisatının misli ile, İstanbul'da Murad Paşa medresesine naklolundu. Artık, çok sevdiği İstanbul muhitine kavuşmuş ve meslek hayatına çok parlak bir surette başlamıştı. Hükümdarın ve hükûmet adamlarının takdir ve iltifatlarına mazhar olması, edebî şöhretini kuvvetlendirmekle beraber, eski arkadaşlarından bir çoğunun gıpta ve hasedini uyandırmıştı. Bir rivâyete göre, saray adamları arasında bile, onu kıskananlar eksik değildi; çünkü Kanunî Süleyman, yazdığı şiirleri ona gönderiyor, onlara nazîreler yazmasını emrediyor, ihsanlarını ve iltifatlarını eksik etmiyordu. Bâkî cemaziyelevvel 973'te, 10 akçe terakkiye nâil olmak suretiyle, padişahın son bir lûtfunu daha gördü. Zilhicce 973'te hacca gitmiş olan babasının ölümü haberini aldı. Lâkin bu haber onu, Kanunî Süleyman'ın ölümü kadar, müteessir etmemiştir denilebilir; çünkü padişahın ölümü, onu hayattaki en kuvvetli istinadgâhından mahrum ediyordu. Çok parlak olan ikbâli ve istikbâli, şimdi meçhûl bir devreye giriyordu. İşte bu derin ve haklı teessür neticesinde, meşhur mersiyesini yazdı. Ölen efendisine karşı derin ve samimî bağlılığını gösteren bu ebedî eser, aynı zamanda, yeni hükümdara karşı da iyi bir intisap vesilesi teşkil edebilirdi.

Selim II. tahta çıkınca (7 rebiyülevvel 974), Bâkî hemen bir cülûs kasîdesi yazarak, takdim etti. Fakat bunun bir tesiri olmamış olacak ki, bir kaç ay sonra Murad Paşa medresesinden azledildi. Epey uzun süren bu ma'zûllük devresinden sonra, 977 saferinde Mahmud Paşa medresesine, 979 rebiyülevvelinde de Eyyûb müderrisliğine tâyin edildi. Münşaat sâhibi meşhur Feridun Bey [b. bk.] vasıtası ile, sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın himâyesini temin eden Bâkî, sırası ile terfi ederek, 981 muharreminde sahn müderrisi oldu ve yine o yıl hükümdarın hususî meclislerine dâvet olunmağa başladı. Selim II.'in bir kaç gazelini tahmis etmesi ve muhtelif vesileler ile, ona medhiyeler takdim eylemesi de, bu yakınlığı göstermektedir. 8 ramazan 982'de, Murad III.'ın cülûsundan sonra da, her hâlde Sokullu'nun himâyesi sâyesinde, mevkii sarsılmadı; battâ 983 recebinde, Süleymaniye müderrisliğine yükseldi. Fakat hiç ummadığı bir sırada, yâni bu tâyinden ancak bir ay sonra, korkunç bir iftiraya uğradı: düşmanları, Nâmî mahlâslı eski bir şâirin bir gazelini tahrif ederek, Bâkî'ye isnad ettiler; bu gazeldeki *„Ġınā bezmindeki maġrūr-u nāsūde serverden — fenā bezminde ḫvāb-ālūd olan mestānemiz yeğdir"* beytini, Murad III. aleyhinde bir telmih addediyorlardı. Fena hâlde hiddetlenen Murad III., zavallı şâiri derhâl azletti; tam sürüleceği esnada, bâzı hâmileri bu gazelin eski mecmualarda istanbullu Nâmî adlı şâire âit olarak kaydedildiğini hükümdara arzederek, Bâkî'yi kurtardılar; 984 şabanında 70 akçe ile Edirne Selimiyesi'ne, 987 muharreminde Mekke kadılığına tâyin edildi. 988 şabanı ortalarında, 1000 altın terakkî ile, Medine kadılığına nakil olundu ise de, 989 şevvâlinde azledilerek, 990 cemaziyelâhırında, epey zamandır hasret olduğu İstanbul'a kavuştu. Ḳuṭb Makkî'den tercüme etmiş olduğu Mekke tarihine âit bir eserden başka, takdim ettiği muhtelif kasîde ve gazeller ile de, hükümdara sokulmağa çalışıyordu. Eski hâmisi Ferhad Paşa, Siyavuş Paşa ve bilhassa eski arkadaşı Hoca Sâdeddin gibi, nufuzlu adamların himâyesini temin etmişti. Bu sâyede 992 ramazanının kadir gecesi İstanbul kadılığına tâyin olundu. Bâkî'nin İstanbul kadılığından azli ile Üsküdar'da ikamete mecbur edilmesi, *Ṣaḥā'iḳ zeyli*'nde, 993 muharreminde gösteriliyorsa da, muarızlarından şâir Hâtif'in bu hâdise hakkında söylemiş olduğu manzûm bir tarihte 992'de olduğu tasrih edilmektedir. 993 muharreminde buradan azil ve 994 recebinde tekrar tâyin edildi ve o senenin zilkâdesinde terfian Anadolu kazaskeri olup, 2 sene hizmetten sonra azledildi. Lâkin 999 recebinde tekrar bu memuriyete iâde edilerek, bir yıl sonra da Rumeli kazaskeri oldu. En büyük emeli olan şeyhülislâmlık mevkiine bu kadar yaklaştığı hâlde, bir türlü maksadına nâil olamayarak, aynı yılın şevvâlinde tekaüd oldu.

İhtiyarlığı sebebi ile, rütbe ve mevkî hırsı bir kat daha artmış olan büyük şâire, bir köşede unutulmuş kalmak çok dokunuyordu. Nihayet Mehmed III.'in cülûsu (16 cemaziyelevvel 1003), ihtiyar kazaskeri tekrar ümide düşürdü. Devrin en tanınmış şâiri olmak dolayısı ile, ona takdim ettiği müteaddit kasîdelerde, tekrar mevkîe geçmek hırsı ve ümidi, pek açık bir surette, göze çarpmaktadır. Kendisinden evvelki üç padişaha yıllarca hizmet eden, Osmanlı imparatorluğunun her köşesinde *sulṭān al-şu'arā'* addolunacak kadar geniş ve haklı bir şöhret kazanan, hattâ şöhreti çoktan beri imparatorluk hudutlarını bile aşmış bulunan ihtiyar kazaskerin bu arzusunu, Mehmed III. karşılıksız bırakmadı ve cülûsu ayında onu Rumeli kazaskerliğine getirdi. Bâkî, bu sırada Avusturya seferine gitmiş olan sadrâzam Ferhad Paşa'yı düşürerek, yerine Sinan Paşa'yı getirmek için, sadaret kaymakamı İbrahim Paşa ve şeyhülislâm Bostan-zâde v.s. taraflarından çevrilen entrikalara da iştirâk etti. Lâkin Sinan Paşa'nın sadarete

gelmesi, onun için hiç faydalı olmadı ve o yılın zilhiccesinde, şeyhülislâmın bir oyunu neticesinde, azledildi. Vaktile bir defa şeyhülislâmlıktan azline sebep olmuş olduğu Bostan-zâde, bu suretle, intikamını almış oluyordu. Tekrar evine çekilen Bâkî, bir taraftan kasîdeler ile padişaha yalvarmakta, bir taraftan da dost ve hâmilerinin yardımı ile tekrar mevkîe geçmek için, bir fırsat kollamakta idi. Eski arkadaşı Hoca Sâdeddin'e, padişah üzerindeki büyük nufuzuna rağmen kendisine yardım etmediği için, muğber bulunuyordu. Bundan dolayı İbrahim Paşa'nın sadaretinde, Hoca Sâdeddin aleyhindeki bir teşebbüse iştirâkten geri durmadı ve nihayet Hadım Hasan Paşa'nın sadaretinde tekrar Rumeli kazaskerliğine kavuştu (rebiülevvel 1006). Eğer Hoca Sâdeddin bu sıralarda sarayda tekrar eski nufuzunu elde etmiş olmasaydı, Bostan-zâde'nin vefatı üzerine, mutlaka şeyhülislâm olacaktı. Mehmed III. bu mevkîe hocası Sâdeddin Efendi'yi getirmek istiyordu; lâkin hocanın eski bir düşmanı olan sadrâzam, bu intihaba râzı olmayarak, iki kazaskerden birinin, yâni ya Bâkî'nin ya Kara Çelebi-zâde'nin, tâyini hakkında telhis gönderdi; hâttâ Bâkî hakkında üç defa telhisini te'kit etti. Fakat sadrâzamın 9 aralık çok nufuzsuz bulunması, Hoca Sâdeddin'in muvaffakiyeti ile neticelendi ve daha sonra da sadrâzam idam olundu. Çok fena bir mevkîde kalan Bâkî de, muharrem 1007'de, istifaya mecbur oldu. Hoca Sâdeddin'in 12 rebiülevvel 1008'de Ayasofya câmiindeki bir mevlûd cemiyetine gitmek üzere iken, birdenbire ölmesi üzerine, Bâkî, kısa bir müddet, tekrar ümide düştü. Lâkin meşihate Sun'ullah Efendi'nin getirilmesi, şâiri son bir hüsrâna daha uğrattı. Zâten zayıf, hastalıklı ve sinirli bir adamdı; siyasî hayatındaki son muvaffakiyetsizlikler ve entrikalar, onu bir kat daha yormuş, sinirlendirmiş ve ihtiyarlatmıştı. Hoca Sâdeddin'in ölümünden sonra, türlü hastalıklar geçirdi. Tam nekahat devresinde iken, bir gün her nedense, konağındaki câriyelere kızdı; onları dövmeğe kalkıştı; fakat bu lüzumsuz asabîlik hastalığın tepmesine sebep olduğundan, tekrar yatağa düştü ve ramazanın 23. günü (7 teşrin II. 1600) öldü. İhtiyar üstadın ölümü, İstanbul'un fikir ve san'at muhitlerinde derin bir teessür uyandırdı; bütün devlet erkânı, vezirler, âlimler ve şâirler, büyük şâirin son hizmetinde bulunmak üzere, Fatih câmiinde toplanmışlardı. Cenaze namazını şeyhülislâm Sun'ullah Efendi kıldırdı. Musalla taşı üzerinde şâirin tabutunu görünce, onun *„Kadrini seng-i musallâda bilüp, ey Bâkî — Durup el bağlayalar karşına yâran ṣaf ṣaf“* beyitini okumaktan kendini alamadı. Tabut, büyük bir kalabalık ile, Edirnekapısı dışında Eyyûb'e giden yol üstünde, La'lî Efendi çeşmesi yakınında hazırlanmış olan makbereye getirilerek, defnolundu. XVII. asırda bu kabri ziyâret eden Evliya Çelebi, şâirin mezar taşı üzerinde, manzûm tarihler söylemekte devrinin üstadlarından sayılan Bağdadlı Hâdî'nin meşhur kıt'asının kazılı olduğunu söyler ki, bunun son mısraı şöyledir: *„Bâkî Efendi gitti 'uḳbâya bin sekizde“*; *Seyahat-nâme* nushalarında, yanlış olarak kaydedilen bu kıt'anın doğru şekline, edebî metinlerde ve mecmualarda tesadüf olunmaktadır. *Ḥadîḳat al-cevâmi'* müellifi, bu taşın kendi zamanında da mevcut olduğunu söyler. Hâlbuki şimdi bu eski mezar taşından eser kalmamıştır; bugün, Eyyûb'den Edirnekapısı'na giden yoldan geçecek bir ziyâretçi, Halebî'nin, İbn Kemâl'in, hattât İsmail Zühdî'nin mezarlarını geçtikten sonra, yolun sağ tarafında, ikisi de şu kitâbeyi muhtevî, biri eski biri daha yeni, iki çirkin taşa tesâdüf eder; *„Hüve 'l-ḥallâḳ al-bâḳî, 'ulemâdan ve sulṭân-ı şu'arâdan merḥûm Abdülbâkî Efendi'nin ruhlçün fatiha* 1062“ gibi ifâdesi bozuk ve tarihi yanlış bir kâtibeyi ibtivâ eden bu çirkin taşlar, her nasılsa kaybolan eski taşın yerine, sonradan XIX. asırda konmuş olmalıdır.

Bâkî'nin âile hayatına âit doğru ve etraflı mâlûmatımız yoktur. Süleyman Fâik Efendi, *Mecmua*'sında Kanunî Süleyman'ın ona, Tutî-Kadın isminde, saraylı bir şâire verdiğini rivâyet ederse de, bu hususta fazla bir şey bilmiyoruz. Yalnız, hayatının son zamanlarında evlendiği ve iki oğlu olduğu mâlûmdur. Büyük oğlu Mehmed 995 muharreminin 2. gecesi doğarak, müderrislikler de ve kadılıklarda bulunduktan sonra, 1039 şevvâlinde ölmüştür; Şeyhî mahlâsı ile bir takım manzûmeler de yazmış olan bu zattan Atâ'î, *Şaḳâ'iḳ zeyli*'nde bahsetmektedir. Doğum yılını bilmediğimiz ikinci oğlu Abdürrahman, muhtelif müderrislik ve kadılıklarda bulunduktan sonra, 1045'te ölmüş ve Eyyûb câmii civarına gömülmüştür; bunun 1025'te doğmuş olan oğlu Esad da, bir takım müderrislikler ve kadılıklarda bulunup, 1076 cemaziyelahırında ölmüş ve ana tarafından ceddi olan Nişancı Paşa câmii mezarlığına defnedilmiştir. Fâizî mahlâsı ile güzel şiirleri de olan Esad hakkında, Uşşâkî-zâde'nin *Şaḳâ'iḳ zeyli*'nde mâlûmat olduğu gibi, muasırları hakkında hezl vâdisinde manzûm bir *Taẕkira-i şu'arâ*' vücuda getirmiş olan Edirneli Güftî de ondan takdir ile bahsetmektedir. Esad Efendi'nin oğlu İsmail'in de, ilmiye meslegînde bulunarak, İstanbul kadılığına kadar yükseldiğini ve Remzî mahlâsı ile şiirler yazdığını kaydeden tezkireci Sâlim, bu değerli şâirin 1114 zilhiccesinde öldüğünü haber vermektedir. Bâkî'nin hususî hayatı bakkındaki bu mâlûmatı tamamlamak için, onun Yeni Nişancı Paşa civarın-

da bir mescidi ve mahâllesi olduğunu zikredelim. *Sicill-i Osmanî*'de, bu âileye mensûp olarak, gösterilen ve 1142'de öldüğü zikredilen Mehmed Efendi hakkında fazla hiç bir mâlûmatımız yoktur.

Resmî hayatını umumî çizgileri ile izah ettiğimiz Bâkî'nin hususî hayatı, onun ruhunu, mizacını ve bilhassa edebî şahsiyetini anlayabilmek için daha mühimdir; hattâ meslek hayatındaki bir takım muvaffakiyet ve hüsran safhalarının sebeplerini daha yakından öğrenmek için de, buna ihtiyac vardır. Kazanmış olduğu geniş şöhret dolayısiyle, gerek muâsır kaynaklarda ve gerek daha sonraki edebî ve tarihî vesikalarda, ona âit bir çok mâlûmata tesadüf edilmesi, bize büyük şâirin hususî hayatını oldukça vâzıh bir surette öğrenmek imkânını veriyor. Bâkî, daha gençliğinden beri, açık tabiatlı, şuh, şen ve lâubalî mizaclı bir adamdı; düşündüğünü hemen söyler, sırası gelen bir nükteyi, her nerede olursa olsun, sarfetmekteu kendini alamazdı. Zevk ve safa âlemlerinde ne kadar serbest, neş'eli ve atılgan ise, en ciddî meclislerde de aynı serbestliği ve aynı neş'eyi göstermekten çekinmez, tenkit ve târizlerini esirgemezdi. Zamanı ricâlinden bir çoklarını darıltması — msl. şeyhülislâm Bostan-zâde gibi —, muhtelif zamanlarda türlü türlü ağır ithamlara mâruz kalması, hep bu nükteci, geveze ve dedi-koducu mizacından ileri geliyordu. Mamafih bu zarif ve şakacı mizacı ona bir çok da dostlar ve hâmiler kazandırmış, İstanbul'un en yüksek meclislerinde onun vücudunu dâimâ aratmıştır. Eski mecmualarda ve kitaplarda onun bir takım lâtifelerine, nüktelerine tesadüf edildiği gibi, bunlardan bâzıları ağızdan ağıza asırlarca intikâl edip durmuştur. Onun meclisinde bulunmuş olan Nev'î-zâde Atâ'î başta olduğu hâlde, bütün kaynaklar bu hususta ittifak etmektedirler. Açık tabiatlı, temiz yürekli, nazik ve kibar mizaclı olduğu için, nükteli târizlerinde zerafet haddini aşmaz, her kese iyi muamele eder ve istemeyerek kalbini kırdığı kimselerin gönlünü almağa çalışırdı. Bâkî ile Halep'te görüşmüş olan âzerî şâiri Sâdıkî, *Macma' al-ḫavâṣṣ* adlı tezkiresinde, onun bu meziyetini bilhassa kaydetmektedir ki, sâir muasır kaynakların ifâdeleri de bunu te'yit eder.

O devrin edebî an'anelerine göre, şâirlerin karşılıklı hicviyeler yazmaları pek tâbiî bir şeydi; sâde gençler değil, yaşlı başlı, büyük şöhretli şâirler de bu an'aneye tâbi oluyorlardı. Yalnız birbirlerini çekemeyen ve sevmeyenler değil, hattâ samimî dost ve arkadaşlar arasında bile buna tesadüf edilirdi. İşte bu sebeple, Bâkî ile Edirneli Emrî, Mecdî, dimetokalı Deli Kerim, Tiryakî Gubarî gibi bir takım şâirler arasında, karşılıklı hicviyeler yazılmıştır. Kendisinin genç yaşında büyük şöhret kazanmasını, meslek hayatında süratle ilerlemesini çekemeyen rakip ve düşmanlarının hicviyeleri ile Bâkî'nin bunlara verdiği pek mahdut cevaplar karşılaştırılacak olursa, şâirin bu gibi şöğüşmelerden hoşlanmadığı ve bunların üstünde kalmak istediği daha iyi anlaşılır. Babası, gâliba çirkin sesli bir müezzin olduğu için, Bâkî'nin Kargazâde lâkabı ile anılması, bu gibi hicviyeler için dâimâ bir mevzu teşkil etmişti. Medrese arkadaşı kıymetli şâir Nev'î ile, aralarındaki dostluğa rağmen, bir nevî rekabet mevcut olduğu için şiirlerinde, birbirlerine karşı zarif târizlere ve aynı şekilde mukabelelere tesâdüf olunur.

Bâkî, daha talebelik hayatında, o devrin bütün genç şâirleri gibi, zevke ve eğlenceye düşkündü; kışın bozahâne sohbetleri, hususî işret meclisleri, Tahtakale gezintileri, Balat, Samatya ve Galata meyhaneleri, yazın kâğıthâne, Bahariye, Tophane âlemleri, boş zamanlarını doldurmuyordu. Riod ve lâubâlî mizaçlı genç şâir, tâze gazellerini sarığının arasına sokarak, bütün bu muhitleri dolaşıyor, bir çok genç şâirler ile tanışıyor, etrafına bir yığın takdirkârlar ile beraber, rakip ve muarızlar da topluyordu. Ebüssü'ûd Efendi'nin kâhyası Hasan Ağa'nın oğlu olan Rûhî mahlâslı genç ve güzel şâir ile dostlukları, etrafında bir çok dedi-kodular uyandırmıştı. Lâkin Bâkî bunlara hiç aldırmıyordu. Rûhî'nin 960'tan bir az evvel ölümünden sonra, hocası kadı-zâde Şemseddin Ahmed Efendi'nin genç çocuğu Yusuf'a karşı büyük bir alâka duydu. Hocası ile beraber Halep'e kadar gidişi, şüphesiz, bundan dolayı idi. Yusuf hakkında yazmış olduğu bir takım gazeller, işte bu devre tesadüf eder; düşmanlarının sonradan, kendisini tekfir için bir silâh gibi kullandıkları *„Seni Yūsafla güzellikte sorarlarsa bana — Yūsuf 'a bilmezin ammā seni rānā bilürin"* beyiti de, onun için söylenmiştir. Halep'te iken, İstanbul'daki arkadaşları ile dâimâ mektuplaşıyor ve yeni şiirlerini göndermekten geri durmuyordu. Kanunî Süleyman bir aralık içkiyi men'ederek, şarap gemilerini İstanbul ile Galata arasında yaktırdığı zaman, tezkireci Âşık Çelebi'ye, diğer 3 gazeli ile beraber, bu hâdise hakkındaki bir gazelini de yollamıştı. O devirlerin ahlâkî telâkkilerine göre, tabiî görülen bu gibi temayüllerden Bâkî'nin daha sonraları da bir türlü vazgeçemediği, hattâ Mekke kadısı iken, oradaki bir helvacı güzeline karşı gösterdiği alâkanın bâzı Mekke eşrafı ile arasını bozduğu, eski arkadaşı olup, kendisini Mekke'de ziyâret eden şâir Lâlî'nin bir manzûmesinden anlaşılıyor. Eski mecmualarda, Bâkî'nin bu zaafını gösteren bir takım fıkralara da tesadüf edilmektedir. Mama-

fih husûsî hayatında bu kadar serbest, rind ve mübâlâtsız olan Bâkî, memuriyet hayatında vicdanının emirlerine ittibadan geri durmamış ve bâricî tesirlere kapılmamıştır. İstanbul kadılığında bulunurken, Hasköy mezarlığının musevilere tahsisi yüzünden, Kasımpaşa balkı ile yahudiler arasında, mühim bir mesele çıkmıştı; Bâkî, meseleyi inceden inceye tetkik ettikten sonra, câhil balkın kendi aleyhinde neler söyleyeceklerine hiç ehemmiyet vermeksizin, yahudilere hak verdi. Şahsî mührüne *„fânîst cihân derō vefâ nîst — Bâkî heme ōst cumle fânîst"* beyitini kazdırmış olan şâirin, hükümlerinde adaletten ayrılmayan bir kadı olduğu, sâir bâzı vesikalardan da anlaşılmaktadır. İstanbul kadılığından azli ve Üsküdar'da ikamete memur edilmesi hakkında, mauzûm bir tarih söylemiş olan şâir Hâtif'in onu zâlim ve câhil bir kadı olarak göstermesi, ancak şahsî garezkârlığından dolayıdır.

Bâkî, zevk ve safaya düşkün, lâubâlî mizacına rağmen, harabat âlemlerinden kendini kurtaramayan bâzı arkadaşları gibi, serseri ve perişan bir hayat geçirmedi. Ölçülü ve hesaplı bir adam olduğu için, daha ömrünün ilk çağlarından beri ruhuna hâkim olan yükselmek ihtirasını tatmin maksadı ile, meşrû gördüğü her vasıtaya baş vurdu; her devirde, kendisine hâmiler bulmak için, bütün zekâsını sarfetti. Ahî-zâde Mehmed Efendi, Kadı-zâde Şemseddin Ahmed Efendi gibi hocalarının yardımından başka, önce kâhyası Hasan Ağa ve sonra da oğlu Mehmed Çelebi vasıtası ile, Ebüssü'ûd'un himâyesini de temine muvaffak oldu. Lâkin, onun eserlerini Kanunî Süleyman'a tanıtarak, bu vesile ile saraya intisabını temin eden en büyük hâmisi, mirâhur Ferhad Ağa'dır. Kuvvetli bir şâir olmamakla beraber, bakikî bir şiir zevkine mâlik olan Süleyman, nazîreler yazması için, ona şiirlerini gönderiyor, zaman zaman kıymetli kitaplar hediye ediyor ve ihsanlarda bulunuyordu. Müverrih Selânikî'nin, Ferhad Ağa'dan naklen, anlattığına göre, Kanunî Süleyman, „Abdülbâkî gibi büyük bir kabiliyeti bulup, ona mevkî vermesini" padişahlığının en zevkli bir kaç hâdisesinden biri olarak, telâkki ediyordu. Bir manzûmesinde Bâkî'yi, en büyük şâir olarak, tavsif eden bu kıymet bilir hükümdarın, sevgili şâirine karş. beslediği tevecchühün büyüklüğünü gösteren bir çok deliller vardır. Rüstem Paşa şeyhi Baba Efendi'ye ve sadrâzam Semiz Ali Paşa'ya kasîdeler vermek suretiyle, hiç bir kuvveti ihmâl etmediğini gösteren Bâkî, sonradan, Sokullu'nun yakın adamı Feridun Bey'e de intisap etmiş, hattâ onun Ahırkapı'da yaptırdığı konak için söylediği bir manzûmeyi, Feridun Bey salonunun duvarlarına yazdırmıştı. Bâkî'nin Sokullu'nun himâyesini temin etmesinde, Feridun Bey'in büyük bir rolü vardır. Selim II. ve Murad III. devirlerinde onların şiirlerine nazîreler söylemek, kasîdeler yazmak ve hâmileri vasıtası ile takdim etmek suretiyle, saray ile münasebetini devam ettirmeğe muvaffak olmuş ve böylece, bir çok arkadaşları kadılıktan ve müderrislikten kurtulamadıkları hâlde, kazaskerliğe kadar yükselmişti. Resmî mevkîlere büyük ehemmiyet vererek, siyâsî hayata basit bir memur ihtirası ile kapılması, yükselmek için, hayatının son yıllarında bile, bir takım entrikalara iştirâkten geri durmaması, büyük şâir için, şüphesiz ki, ahlâkî bir kusur, bir küçüklük telâkki olunabilir; en büyük emeli olan şeyhülislâmlık mevkîine yükselememesi, edebî şöhreti ile bütün imparatorluğu dolduran ihtiyar şâiri, son yıllarında çok üzmüş, bu sinirli adamı büsbütün asabileştirmiş ve titizlendirmiştir. Mamafih, bir çok ahlâkî meziyetleri yanında, onun bu beşerî zâfını mâzur görmek lâzımdır.

Edebî şahsiyeti. Fuzûlî'yi kendi müstesna ve erişilmez mevkiinde bir tarafa bırakacak olursak, umumiyetle XVI. asrın en büyük osmanlı şâiri sayılan Bâkî, osmanlı şiirinin tekâmülü üzerindeki derin ve devamlı tesiri ile, bu takdire lâyık olduğunu isbat etmiştir. Bir az aşağıda, şöhretinin ve edebî nufuzunun ne kadar çabuk ve ne devamlı bir surette teessüs ettiğini anlatırken, bunu daha iyi izah edeceğiz. Zaman gibi en sert ve en şaşmaz bir tenkit süzgecinden geçtiği hâlde, kıymetinden hiç bir şey kaybetmeyen, hattâ isimleri ve eserleri unutulan bir çok değerli muasırlarının gölgelerinden de kurtulduğu için, XVI. asır şiirinin bir şâhikası gibi karşımızda yükselen bu şâirin edebî şahsiyetini tahlil ve tesbite çalışmak, osmanlı şiirinin mühim bir tekâmül merhalesini anlamak için de, zarurîdir; Bâkî'yi sırf şahsî zevkine göre tetkik eden bir okuyucu, onu „lâyık olmadığı derecede büyütülmüş" bir şâir addetmekte serbesttir; lâkin, her san'atkârın kıymetini uzun asırlar esnasındaki şöhret ve tesirinin genişliği ve devamlılığı ile de ölçmek zorunda bulunan edebiyat tarihçisi, bu hâdisenin sebeplerini aramak ve müşterek zevkin verdiği edebî hükümleri ihmâl etmeyerek, onu tahlil ve izaha çalışmakla mükelleftir. Türk şiirinin çok değerli üstadlar yetiştirdiği bir asırda yaşadığı hattâ Fuzûlî gibi bir dâhî ile muasır olduğu hâlde, parlak şöhreti ile hepsini gölgede bırakan Bâkî, her hangi bir edebî modanın muvakket bir zaman için yükselttiği şâirlerden değildir; asırlarca okunup taklit ve en büyük şâirler tarafından büyük bir şiir üstadı olarak telâkki edilmesi, çok kuvvetli bir edebî şahsiyete mâlik olduğunu isbata kâfidir. Asırların unut-

turucu ve değiştirici darbelerine karşı, edebî zevklere hâkim olan bir şâir, şüphesiz, büyük bir şahsiyettir ve işte bunun içindir ki, Bâkî 'nin edebî şahsiyeti bilhassa tahlile lâyıktır. Dinî ve tarihî mevzûlara âit bâzı tercümeleri ve mektupları bulunmakla beraber, Bâkî 'nin edebî şahsiyetini yalnız şiirlerinde aramak lâzımdır. O, sâir bir çok muasırları gibi, mesnevî tarzında uzun manzûmeler yazmadı; kemiyet bakımından çok zengin olmayan eserleri, kasîde ve mersiyeler ile gazellerden ibaret gibidir; zamanında pek moda olan lügazler, muammâlar ve tarihler yazmağa hiç ehemmiyet vermemiş, mesnevî tarzından hiç hoşlanmamıştır. Kasîdelerinde gösterdiği büyük muvaffakiyete rağmen, onun asıl sevdiği ve en çok muvaffak olduğu tarz, gazel tarzıdır. Yer yer şâirin hayat görüşünü gösteren fikirler ve tabiat tasvirleri ile süslenen bu aşk ve şarap şiirlerini tetkik edecek olursak, onun edebî hüviyetini kolayca anlayabiliriz. Fikir ve hayat felsefesi bakımından, Bâkî 'de yeni ve derin bir şey yoktur; dünyayı, iyi ve fena, türlü hâdiseler ile dolu bir efsâneye benzeterek, zevkin ve elemin bir hayâlden ve bir rüyadan ibaret olduğuna inanan şâir, bu mütemadi akıp giden günlerden, kabil olduğu kadar, fazla bir zevk hassası çıkarmak ister. Tabiatın güzellikleri karşısında kurulacak aşk ve şarap âlemleri, bu fânî ömrün biricik tesellileridir; dünyanın zevkleri ve saadetleri, devletleri, tıpkı gül devri gibi, kısa sürer; bu kısa anlardan kabil olduğu kadar çok istifâde etmelidir. Görülüyor ki, epikürizmin çok basit bir anlayışından başka bir şey olmayan bu telâkkide hiç bir hususîlik, hiç bir orijinallik yoktur ve bu telâkki, msl. Ömer Hayyâm 'da olduğu gibi, bedbin bir hayat felsefesinin ifâdesi de değildir; sâdece zevklerine, eğlencelerine düşkün bir şehir efendisinin basit, fakat samimî bir görüşüdür. Bâkî 'nin hayat ve tabiatı hakkındaki bilgilerimiz, şâirimizin bu hususdaki samimîliğini bize anlatıyor. XVI. asrın bir çok şâirlerinde de, msl. Fuzûlî 'de, kuvvetle kendini gösteren tasavvuf felsefesi ve ahlâkı, Bâkî 'de hiç göze çarpmaz; onda ara-sıra görülen bâzı sufiyâne tâbirler, telâkkiler, çok mahdut ve umumî mâhiyette şeylerdir. Bâkî 'nin terennüm ettiği aşk, onun umumî hayat görüşüne uygun olarak, her zaman değişebilen, yenilenen ve bütün güzellere karşı duyulan sâkin ve zevkli bir râbıta, bir alâkadır; tabiatın bin-bir güzelliği karşısında, şarap kadehinin ıslattığı dudakların temasından doğan bu münis zevk kıvılcımı ile, derin ihtiras kasırgalarının yarattığı hakikî ve yakıcı aşk yıldırımları arasında, hiç bir münasebet yoktur. Çok muvazeneli, maddî ve basit burjuva zevklerine mâlik bir adam olan Bâkî 'nin terennüm ettiği bu aşk, pek iyi anlaşılıyor ki, onun ruhî bünyesine tamamiyle uygun ve samimîdir.

Bâkî 'nin ilham şekli, hudut tanımayan ve zaman zaman coşup taşan bir kaynaktan ziyâde, dâimâ aynı ahenk ile aynı mecrada akıp giden berrak bir suyu andırır. San'atkâr ve ölçülü bir el, bu suyun kenarlarını muntazam çimenler, çiçekler ve ağaçlar ile süslemiştir. Fakat bu timsâl ile onun kısır bir ilhama mâlik olduğunu söylemek istemiyoruz. Edebî san'atlara, kelime oyunlarına çok düşkün olan şâir, eserlerini dâimâ büyük bir itina ile, her kelimeyi, her mazmûnu, her hayâli inceden inceye arayıp işlemek suretiyle vucuda getirmiş, ilhamına hiç bir zaman serbest bir mecra vermemiştir. Onun her beyitinden mutlaka bir kaç mâna çıkarmak kabildir. Fakat, şekil ve mâna hususundaki bu müthiş itinaya ve bu tasannû iptilâsına rağmen, Bâkî 'nin şiirlerinde hiç bir zorakilik hissedilmez ve okuyucuyu tabiî bir ahenk ile sürükleyip götürür. Onun yarattığı hayâl âlemi ve yaşattığı tabiat, ne Fuzûlî 'ninki gibi sübjektif ve mücerret, ne de Şeyh Gâlib 'inki gibi fantezisttir; kendi muhiti ile daha çok alâkalı olan Bâkî 'de, İstanbul 'un bahar, mehtap, kış manzaralarını görmek, mısrâlarında Kanunî Süleyman ordularının zafer nâralarını duymak kabildir. Mersiyelerinde olduğu gibi, medhiyelerinde ve fahriyelerinde de, kabil olduğu kadar, samimî ve mubalâgadan uzaktır. Hayatının son devirlerinde yazdığı kasîdelerde ve gazellerde ise, daha çok hakîmâne fikirlere, nasihatlere ve ihtiyarlığın verdiği açık bir bedbinliğe tesadüf olunmaktadır.

Hayat görüşü basit ve ilhamı mahdut olan Bâkî 'nin, daha sağlığından başlayarak, asırlarca büyük bir şâir sıfatı ile tebcil edilmesinin, okunup sevilmesinin sırrı nedir? Bunu bir kaç satır ile hulâsaya çalışalım. Geniş bir edebî kültüre ve ince bir zevke mâlik olan bu şâir, bir taraftan edebî an'aneye sâdık kalmakla beraber, nazım diline yeni bir ahenk, yeni bir selâset getirmiş, nazım tekniğini zamanının verdiği imkân derecesinde mükemmelleştirmiş ve o devre kadar bir çok büyük şâirlerin bile câiz gördükleri nazım kusurlarından kurtulmuştu; lisanında bâzı eksikliklere tesadüf olunmakla beraber, eski ve çağdaş şâirlerinkine nisbetle, bu dil daha temiz, daha kusursuzdur ve bilhassa ahenk bakımından, acem örneklerine daha yakındır. Necâtî ve Hayâlî ile Nef'î ve Yahya arasında, Bâkî 'nin nazmı, bâriz bir merhale teşkil eder. Türk klâsisizmi iptidâ Bâkî ile en yüksek derecesine ermiş, acem modelleri ile müsâvi bir mükemmelliğe yükselmiştir. Onun, kusursuz bir şekil güzelliği ve câzip bir musiki ile mümtaz olan şiirleri, his bakımından, msl. Fuzûlî 'deki derinliği yahut Nev'î 'deki samimîliği gösteremez; fakat

buna mukabil, XVI. asır osmanlı cemiyetinin inceleşmiş zevkine uyan telâkkileri ile, san'at inceliklerı ve bayâl güzellikleri ile doludur; Bâkî 'deki rind, lâubali, neş'eli hayat telâkkisi, msl. Fuzûli 'nin bedbin ve sufiyâne felsefesinden ziyâde, mubitinin temayüllerine uymakta idi. Osmanlı cemiyetinin XVII.—XVIII. asırlarda da aynı temayülleri muhafaza etmesi, Bâkî 'nin şöhretini devam ettiren başlıca bir âmil olarak gösterilebilir. Nedim 'de en yüksek ifâdesini bulan bu cereyanda Bâkî 'nin oynadığı büyük rolü, doğrudan doğruya Nedim de itiraftan çekinmemiştir.

Hâfız Şirâzî, Selman Sâvecî, Kemâl Hocendî [bk. madd.] gibi, daha XV. asır osmanlı şiirinde büyük nufuzları görülen acem şâirlerinden, hiç şüphesiz, Bâkî de müteessir olmuştur. Onun edebî şahsiyetinin teşekkülünde Ahmed Paşa 'nın, Mesihî 'nin, Necâtî 'nin, hattâ Zâtî ve Hayâlî [bk. madd.] 'nin tesirleri de inkâr edilmez. Lâkin o, bütün bu tesirleri, tamamiyle şahsî bir şekilde, mezc ve telif ederek yeni bir üslûp ve yeni bir hayâl âlemi yaratmış; san'atının şa'şaası ile yalnız muasırlarının değil, sonrakilerin de sevgi ve saygılarını kazanmağa muvaffak olarak *sultân al-şu'arâ'* lâkabını asırlarca muhafaza etmiştir.

Şöhreti ve tesiri. Bâkî kadar çabuk şöhret kazanan tâlihli şâirler çok azdır. Daha 20 yaşına varmadan yazdığı şiirler ile, Zâtî gibi ihtiyar bir üstadın samimî takdirlerini kazanmıştı. Zâtî 'nin onu âdetâ bir müceddit addettiğini Âşık Çelebi bilhassa kaydettiği gibi, *Tazkira-i şu'arâ'* 'sını 953 'te tamamlayan Lâtifî 'nin Bâkî 'den bahsetmesi de, bu hususta mühim bir delildir. Bâkî, daha 40 yaşına gelmeden evvel — yânî Kanunî Süleyman 'ın hayatında — Osmanlı imparatorluğunun her köşesinde geniş bir şöhret kazandı ve hele Hayâlî 'nin ölümünden sonra, devrin en büyük şâiri sayıldı. Tezkiresini 971 (1563/1564) 'de tamamlayan bağdadlı Ahdî, ondan büyük bir takdir ile bahsederken, şiirlerinin dillerde dolaştığını yazıyor. Selim II. devrinde, şöhreti büsbütün kuvvetlendi. Irak ve Azerbaycan şâirleri, onu Rum diyarının — yânî osmanlı lehcesinin hâkim olduğu memleketlerin — en büyük şâiri saydıkları gibi, diğer muasırları da, devrin üstadı olduğunu teslim ediyorlardı. Meselâ dostu ve eski arkadaşı kıymetli şâir Nev'î, onu Selman Sâvecî 'ye benzetmişti. Kendisini çok seven ve takdir eden Âşık Çelebi 'nin, Selim II. 'e takdim ettiği *Maşâ'ir al-şu'arâ'* 'sında ona tahsis ettiği sahifeler, şöhret derecesini açıkça göstermektedir. Murad III. devrinde, en büyük ilmî mevkîlere yükselen Bâkî 'nin edebî şöhreti, artık her türlü tenkitlerin ve itirazların fevkine çıkmıştı. Muasırlarından edirneli Muhyî-i Gülşenî 'nin 988 (1580) 'de Mısır 'da telif ettiği bir *Kafiye risâlesi* 'nde, Bâkî 'nin Tebriz türk edebî mahfillerindeki şöhretini gösteren bir fıkraya tesâdüf edildiği gibi, Şâh 'Abbâs 'ın kitapçısı meşhur Sâdikî 'nin *Macma' al-ḫavâṣṣ* adlı tezkiresinde de Bâkî 'den, samimî bir hürmet ile, bahsedilmektedir. Bu devri çok iyi bilen *Tazkira-i şu'arâ'* sâhibi Riyâzî 'nin bir kaç fıkrası, Bâkî 'nin imparatorluk dışındaki türk memleketlerindeki şöhretini te'yit ediyor; bir rivâyete göre İran şahı şâirin kendi hizmetine gelmesi için dâvet etmişse de, Bâkî itizar etmiş ve diğer bir rivâyete göre de, Bâkî divanının Hindistan saraylarında şöhreti varmış; Riyâzî, buna ilâve olarak, hind şâirlerinden birinin gûya Bâkî hakkında yazdığı bir rubâiyi de kaydediyor. Bu rubâiye, 975 'te heratlı bir türk tarafından, Mekke 'de istinsah edilmiş bir Bâkî divanı nushasının sonunda tesâdüf ettiğimiz için, Riyâzî 'nin bu son ifâdesi bir az şüpheye düşmektedir. Çünkü, eğer bu rivâyet doğru ise, bundan Bâkî 'nin, daha 975 'ten evvel, hind saraylarında tanınmış olduğuna hükmolunabilir. O sıralarda Hindistan 'daki türk sarayları ile Safevî ve Osmanlı sarayları arasındaki münasebetler ve türkçenin, oralarda saray ve ordu dili olarak, ehemmiyeti düşünülürse, İran türkleri arasındaki şöhretini kat'î olarak bildiğimiz Bâkî 'nin Hindistan 'da da tanındığını kolaylıkla kabûl edebiliriz. Bundan başka, Bâkî divânının daha 975 'te, Mekke 'de heratlı bir türk tarafından istinsah edilmiş olması da, onun bütün türk âlemindeki şöhretine kuvvetli bir delildir. Mekke 'nin, hacc münasebeti ile, bütün türk memleketlerinden gelen yüzlerce türk münevverleri arasında, fikrî ve edebî mübadeleleri temin eden bir merkez olduğu düşünülürse, bunun ehemmiyeti daha iyi anlaşılır. Bu istinsahın Bâkî 'nin Mekke kadılığından çok evvelki yıllara tesadüf etmesi de, ayrıca dikkate değer. 991 'de şâir Vâlî, Âhî [b. bk.]'nin meşhur *Hüsn-ü dil* 'ini nazmederek, devrin belli başlı şâirlerinden takrizler aldığı sırada, Bâkî 'den de bir takriz almış ve bunun üstüne ilâve ettiği ser-nâmede, Bâkî hakkında, *malik al-şu'arâ'* unvanını kullanmıştı. Bu unvan, sonradan, umûmiyetle kabûl edilmiş ve Bâkî hakkında dâimâ *malik al-şu'arâ'* ve daha ziyâde *sulṭân al-şu'arâ'* unvanı kullanılmıştır. Edebî kaynaklarda, „Rûm sulṭân al-şua'râsı" unvanı, mutlak olarak, kullanıldığı zaman, bununla yalnız Bâkî kasdolunur. *Tazkira-i şua'arâ'* 'sını bundan bir az sonra yazan Hasan Çelebi 'nin Bâkî hakkındaki çok tazimkâr satırları, sadece müellifin şahsî kanaati değil, o devir edebî mahfillerinin müşterek hükmü olarak kabûl edilmelidir. Bu satırlar, Âşık Çelebi 'nin mutalâaları ile karşılaştırılacak olursa, iki eserin te'lifi arasında ge-

çen yıllar zarfında, bu büyük şöhretin nasıl ve ne kuvvetle inkişaf ettiği ve Bâkî takdirkârlığının âdetâ edebî bir akîde mâhiyeti aldığı açıkça anlaşılır. Bâzı genç şâirler, ondan mahlâs almakla iftihar ediyorlardı; Kefeli Seyyid Musa 'ya *Kellmî* mahlâsını o vermişti.

Daha hayatında ebediyete kavuştuğunu ve ölmezler sırasına girdiğini görmek saadetine eren Bâkî 'nin bâzı şiirlerinde ve fahriyelerinde, bu itimad açıkça göze çarpar. Mamafih daha ilk şiirlerinden başlayan bu „san'atına güvenmek" hissi, Bâkî 'de hiç eksik olmamış, kendisini, şüphesiz haklı olarak, muasırlarının üstünde görmüş, etrafında kabaran kin ve haset dalgalarını gurur ve istihza ile seyretmişti. XVI. asır gibi, cidden büyük ve mümtaz san'atkârlar ile dolu bir asırda, henüz adı sanı mechûl denecek genç bir müptedi iken: — *„Nola dehr içre nişânım yoğise, 'ankâyım — ne 'aceb sêyl gibi çağlamasam, deryâyım"* — diyen mağrur şâir, kendi kuvvetini pek iyi biliyordu. Bâkî 'nin bu muazzam şöhreti, ölümünden sonra da, kuvvetini hiç kaybetmeden, devam etti. Riyâzî 'den başlayarak bir çok tezkireciler, tarihçiler, şâirler ve hattâ Nef'î ve Nedim gibi en büyük şâirler, ona karşı besledikleri takdir ve hürmeti ifâdeden çekinmemişlerdir. Azmî-zâde Hâleti, Âlî, Nâilî-i Kadîm, Cevrî, Sâmî, Tâbî, Sâbit, Osman-zâde Tâib, yenişehirli Belîg, Fâiz, Sâlim, Haşmet, Enderunî Fâzıl, İzzet Molla, şeyhülislâm Ârif Hikmet ve mustatref mütercimi Esad Efendi gibi, bir çok şâir ve müelliflerin Bâkî 'yi dâimâ büyük bir üstad olarak telâkki ettiklerini gösteren edebî kayıtlara tesadüf olunur. XVI. asır sonlarında ve XVII. asrın ilk yıllarında Bâkî 'nin şiirlerine karşı beslenen alâka çok büyük idi: 1025 'te ölen müderris Vardar-Yenicesi 'nden Hüseyin Efendi, mâzûl zamanlarında, Bâkî divanı yazarak, onları satmakla geçinirdi; bu nushaların çok güzel ve doğru olduğunu, Atâî bilhassa kaydediyor. Bu küçük kayıt, Bâkî 'nin şöhreti hakkında mükemmel bir delildir. XVII. asırda İran 'da yazılmış bâzı müntehabat mecmualarında Bâkî 'nin şiirlerine tesadüf edilmesi, şöhretinin İran türkleri arasında da devamını gösterebilir.

Bu kadar geniş ve devamlı bir şöhrete nâil olan Bâkî 'nin, gerek zamanında yaşayan şâirler ve gerek daha sonrakiler üzerinde kuvvetli bir tesir icra etmemesi imkânsızdı. Yalnız tezkirecilerin ifâdeleri değil, XVI. — XIX. asır şâirlerinin divanları da bunu pek iyi anlatmaktadır: 979 'da henüz genç denilecek bir yaşta ölen değerli şâir istanbullu Ümidî, Bâkî 'yi muvaffakiyetle taklit ve tâkip edenlerden idi; lâkin Bâkî, kendi mazmunlarını ufak-tefek tâdiller ile alıp kendine maletmek isteyen bu şâire çok kızar ve onu tezyif için: — „Ümidî, bizi yeniler" — derdi. Yine bu devir şâirlerinden İstanbullu Tâbî, onun mukallidi olmakla iftihar ederdi. Afyonkeşlik ile mârûf olan tiryakî şâir Gubarî de, Bâkî ile rekabet maksadı ile, ona bir çok nazîreler yazmıştı. Bâkî tarzında san'atlı şiirler yazmak modası, daha şâirin hayatında, muasırları üzerinde tesirini gösterdi. Nev'î gibi bâzı şâirlerin, Necâtî — Hayâlî gibi eski üstadların an'anesine sadık kalarak, o yolda bir yenilik göstermek istemelerine ve bu yeni tarzın aleyhinde bir vaziyet almalarına rağmen, Bâkî bir çok mukallitler buldu. XVI.—XIX. asır şâirlerinden bir çoğunun, onun gazellerini tahmis ve tesdis ettiklerini ve ona nazîre olarak, gazaller ve kasîdeler yazdıklarını görüyoruz; Sânî'î, Mes'udî, Âlî (Gelibolulu), Vahdetî, Sâdık, Şerifi, Zihnî, Ulvî, Cenânî (Bursalı), şeyhülislâm Yahya, Nev'î-zâde Atâî, üsküplü Vusûlî' Riyazî, Nef'î, Tıflî, Hâkânî, Sâmî, Nedim, Neylî, Nâbî, Erib, Mehmed Emîrî, Nazîm, Seyyid Vehbî, Fasîh Dede, Fâiz, Rüşdî, Sâbit, Münif, Sürûrî, Leylâ Hanım, Şeref Hanım, Hoca Neş'et, Eşref Paşa ve daha bir çokları, bu arada zikrolunabilir. Şüphesiz, her yazılan nazîre, nazîrecinin tanzir ettiği şâirin tesiri altında kaldığını ve onu mutlaka taklit ettiğini göstermez. Fakat ne olursa olsun, nazîre yazdığı şâirin eserine lâkayt kalmadığını ve onu takdir ettiğini belli eder. Bâkî 'nin en son mukallidi olarak, Âsaf mahlâsı ile yazdığı klâsik manzûmelerden mürekkep basılmış bir divan sâhibi olan Damad Mahmud Paşa 'yı zikredebiliriz; Bâkî 'ye 5 tahmis ile 2 nazîresi bulunan bu şâirde Bâkî tesiri açıkça göze çarpar. Bâkî 'nin sâir türk memleketlerindeki edebî nufuzunun devamını göstermek için de, klâsik çagatay şiirinin son mümessillerinden olup, matbû divanı bulunan Yusuf Sayrâmî (ölm. 1320 'den sonra) 'nin, onun *saf-saf* redifli meşhûr gazelini tahmis ettiğini ilâve edelim. Bâkî 'nin bâzı şiirleri, eski osmanlı bestekârları tarafından, bestelenmiştir; son olarak, şâirin *ister* redifli gazelinin bir parçasının, Cemil Bey tarafından, „ısfahan" makamında bestelendiği mâlûmdur.

Eski osmanlı şâir ve müelliflerinin Bâkî hakkındaki umûmî takdirlerine, XIX. asırda osmanlı şiiri hakkında araştırmalarda bulunan yerli ve ecnebi müellifler ve san'at adamları da umumiyetle iştirâk etmişlerdir: Hammer, Gibb, Ziya Paşa, Nâmık Kemâl, Recâî-zâde Ekrem, Muallim Nâcî, onun osmanlı nazmında mühim bir merhale teşkil ettiğini söylemekte müttefiktirler; Hammer 'in onu, Ḥâfiz Şîrâzî ve Mutanabbî ile aynı san'at seviyesinde göstermek istemesi, Recâî-zâde 'nin de, gâlibâ Hammer tesiri ile, onu osmanlıların Ḥâfiz 'ı addetmesi, şüphesiz, çok mübalâgalı bir hükümdür; bunun gibi, son zamanlarda bâzı genç müdekkiklerin onu

lirizmden tamamiyle mahrum ve haksız yere şöhret kazanmış orta kıymette bir şâir addetmeleri de, aynı derecede mübalâgalı ve haksızdır. Eşsiz ve ilâhî san'atkâr Fuzûlî bir tarafa bırakılacak olursa, edebiyat tarihimizde Bâkî'yi, Nef'î ve Nedim gibi, en büyük osmanlı şâirlerinden daha aşağı bir seviyede addetmeğe aslâ imkân yoktur.

Eserleri. 1. *Dîvan.* Bâkî şiirlerini, ilk önce, Kanunî Süleyman'ın emir ve arzusu üzerine, divan şeklinde toplayıp tanzim etmiş ise de, sonradan bir çok manzûmeler daha yazdığından, bu ilk tertip, tabiatiyle, eksik bir nushadır. 975'te Mekke'de heratlı Veysî b. Muhammed tarafından yazılmış olup, vaktiyle tetkik etmiş olduğum bir nusha, Bâkî divanının, daha ilk tertibinden başlayarak, sür'atle imparatorluğun her köşesine yayıldığını anlatmaktadır. Bugün İstanbul ve Avrupa kütüphânelerinde ve hususî ellerde, birbirinden oldukça farklı, pek çok Bâkî divanlarına tesâdüf ediliyor; daha XVII. asır başlarında, Bâkî divanı yazıp satmak ile geçinen Vardar-Yenicesi'ndon Hüseyin Efendi nushalarına da, her hâlde, tesâdüf olunacaktır. Şiir meraklıları tarafından tertip edilen hususî mecmualarda da, Bâkî'nin bir çok manzûmeleri mevcuttur. Kâtib Çelebi'nin Bâkî divanını türk divanlarının en güzel ve en meşhurlarından biri olarak göstermesi de, nushalarının çokluğunu anlatabilir. Bir çokları Bâkî'nin hayatında yazılmış olan bu nushalar, tabiatiyle, birbirinden oldukça farklıdır. Bâzıları çok itinalı ve bâzıları da pek itinasız olan bu nushalar, Bâkî divanının, zengin ve fakir, her sınıf münevverlerin kütüphânelerinde bulunduğuna delildir. Ben vaktiyle, 1000 tarihinde Bagdad'da yazılmış çok süslü ve itinalı bir nusha ile, meşhur münşî Nergisî'nin el yazısı ile yazılmış diğer bir nushaya bir sahaf dükkânında tesâdüf etmiştim. Bugün İstanbul'daki İslâm eserleri müzesi (eski Evkaf müzesi)'ndeki bir nusha (salon V, nr. 1959), bursalı Seyyid Ali tarafından 1004'te yazılmış olup, Bâkî'nin bir de minyatürünü ihtivâ eder. Bâkî'nin basılmış divanlarında [bk. bibliyografya] 4508 beyit bulunuyorsa da, eldeki nushaların ve mecmuaların tetkiki neticesinde, bundan epey daha fazla şiirin meydana çıkacağı muhakkaktır. Bundan başka böyle bir tetkik, bu şiirlerden bir çoğunun yazıldığı devirleri tesbit etmek ve böylece şâirin edebî tekâmülünü meydana koymak imkânını da verecektir. Böyle tenkitli ve kronolojik izahlı bir basım, şimdiki tabıların kasîde ve mersiyelerden ziyâde, bilhassa gazeller, kıt'alar ve hicviyeler hususundaki eksikliklerini tamamlayacaktır. Bâkî divanında mönacaat ve naat gibi mevzûlara hiç tesadüf edilmemesi, şâirimizin temayülünü göstermek bakımından, çok mânalıdır. Bâkî divanında arapça ve bilhassa farsça bâzı manzûmelere tesadüf edilirse de, edebî bir kıymeti olmayan bu eserler, şâirin, o devrin edebî an'anesine uyarak, bu üç dilde de şiir yazabildiğini göstermek için yazdığı ehemmiyetsiz örneklerden başka bir şey sayılmaz.

2. *Faẓā'il al-cihād.* İslâm müelliflerinden Aḥmed b. İbrāhīm'in *Maṣārī' al-aṣvāḳ ilā maṣārī' al-'aṣṣāḳ* adlı arapça eserinin tercümesidir. Müslümanları cihada teşvik için yazılan ve islâm edebiyatında güzel numûnelerine tesadüf edilen bu cins eserler arasında, bu kitabın da mühim bir mevkii vardır. Osmanlı cemiyetinin o devirdeki umumî temayülleri göz önüne getirilirse, böyle bir tercümenin tam zamanında yapıldığı pek iyi anlaşılır. Sokullu Mehmed Paşa'ya takdim edilen bu tercüme, 22 rebiülevvel 975'te İstanbul'da tamamlanmıştır. Eserin dibacesi ağır bir lisan ile ve nazım parçaları ile çok süslü bir şekilde yazılmışsa da, asıl tercüme çok sâde, tabiî ve cidden güzel bir türkçe numûnesidir. Türkçe hakkında „lisân-ı şeker feşan ve şirîn beyân-ı türkî" tâbirini kullanan Bâkî, bu tercümesi ile, sâde ve güzel türkçenin ilk örneklerinden birini vermeğe muvaffak olmuştur.

3. *Ḥadīṣ-i arba'in tercümesi.* Atâ'î, Bâkî'nın Eyyûb müderrisliğinde bulunduğu sırada (979—981), Ebâ Eyyûb-i Ensârî'den rivâyet edilen hadisleri toplayıp tercüme ettiğini ve bu nushanın Eyyûb türbesinde bulunduğunu söylerse de, şimdiye kadar Bâkî'nin bu eserine tesadüf edilememiştir.

4. *Ma'ālim al-yaḳīn fī sīrat sayyid al-murselīn.* İmam lâkabı ile şöhret bulan Şihâb al-Dîn Aḥmed b. Ḥaṭīb al-Ḳasṭalānī'nin *Al-mavāhib al-ladunniya bi 'l-minaḥ al-aḥmadiya* adlı meşhur eseri esas tutularak yazılan bu siyer kitabı, bir tercüme olmaktan daha ziyâde, bir te'lif mâhiyetindedir. Bâkî bunu yazarken, 100'den fazla kitaba müracaat ederek, şâfiî mezhebindeki müellifin bir takım mutalâalarını, hanefî esaslarına göre, değiştirmiş, lüzumsuz tafsilâtı çıkarmış, zarûrî ve faydalı gördüğü ilâveleri yapmıştır. Sokullu Mehmed Paşa'nın emri ile tercüme edilen bu eserin, şâir Nevî'nin el yazısı ile istinsah edilen bir nushasının sonunda 987 tarihine tesadüf edildiği cihetle, asıl tercümenin daha evvelki yıllarda yapılmış olduğu anlaşılıyor. Güzel ve selâsetli bir üslûp ile yazılmış olan bu eser, Bâkî'nin şer'î meselelere ve hanefî fıkhına vukufunu göstermek bakımından da ehemmiyetlidir.

5. *Faẓā'il-i Mekke.* XVI. asır arap müelliflerinden Ḳuṭb al-Dîn Muḥammed b. Aḥmed Mekkî'nin *al-I'lām fī aḥvāl-i balad Allāh al-ḥarām* adlı eserinin türkçe tercümesidir. Sokullu Meh-

med Paşa'nın emri ile yapılan bu tercüme, 987 rebîülevvelinde, yâni Bâkî'nin Mekke kadılığı esnasında, tamamlanmıştır. Mekke tarihinden ve bilhassa osmanlı padişahlarının oradaki tesislerinden bahseden bu eser, umumiyetle ağır bir üslûp ile yazılan ve Murad III. ile Sokullu hakkında bir çok medihleri ihtiva eden başlangıç kısmı müstesna olmak üzere, güzel bir üslûp ile ve temiz bir türkçe ile yazılmıştır.

Bu saydığımız eserlerden başka, bâzı mecmualarda ve Topkapı müzesi arşivinde Bâkî'nin bir takım hususî mektupları ve kadılık hizmetinde bulunurken verdiği bâzı hükümleri mevcut ise de, bunlar şimdiye kadar toplanıp neşredilmemiştir. Bâkî'nin elyazısı ile bir mecmuası Millet kütüphânesinde bulunduğu gibi, *Fażâ'il al-cihâd*'ın müellif tarafından yazılmış bir nushası da, Millet kütüphânesinin müze kısmındadır. Aynı eserin Kahire'deki devlet kütüphânesinde mevcut nushasının müellif hattı ile yazılmış olduğu, kütüphânenin basma kataloğunda kaydedilirse de, bu eserin başka nushalarının sonunda da Bâkî tarafından yazılan tamamlama kaydının aynen istinsah edilmiş suretine tesâdüf edildiğinden, bu isnadın doğru olup-olmadığı kestirilemez. Topkapı müzesi arşivinde, Bâkî'nin mührünü ve imzasını taşıyan bir mektubu ve bir hükmü mevcuttur. Bâkî'yi, Ebüssü'üd ve Nev'î ile birlikte, tasvir eden bozuk bir minyatür, Millet kütüphânesi müzesindeki bir Aşık Çelebi tezkiresinde mevcut olduğu gibi, diğer bir minyatür de İslâm eserleri müzesindeki divan nushasındadır; kitabın ilk varakının üstünde bu minyatürü yapan nakkaşın ismi yazılmış ise de, yazı silinmiş olduğundan, bu ismin Kemâlî'mi, Kemânî'mi veya Kânî'mi olduğunu söylemeğe imkân yoktur. Bu minyatürler ve şâirin el yazısından bir örnek Sâdeddin Nüzhet tarafından neşredilmişse de, mührü henüz intişar etmemiştir.

Bibliyografya: *A.* Eserleri. 1. *Dîvân.* Bâkî divanının nushalarına, türk yazmalarını ihtiva eden hemen her kütüphânede ve hususî ellerde, pek mebzûl olarak, tesâdüf edildiği gibi, yüzlerce mecmuada da onun şiirlerine dâimâ tesadüf olunduğundan, burada bu yazmalar hakkında mâlûmat vermeğe lüzum görmüyoruz. J. Rypka'nın aşağıda adı geçen eserinde, Avrupa ve İstanbul kütüphânelerindeki bir çok divan nushaları hakkında mâlûmat verildiği gibi, istinsah tarihleri kayıtlı olan nushalardan da bahsedilmiştir; burada Bâkî'nin ölümünden evvel yazılmış olanlar, 977, 994, 995 ve 1004 yıllarına âit, 4 nushadır ki, yukarıda bahsettiğimiz 975 tarihli Mekke nushası bunlardan eskidir. Basmalara gelince, ilk tab'ı 1276'da İstanbul'da, taşbaskısı olarak, intişar eden 256 sahifelik berbat bir neşirdir ki, bir çek yanlışlıklar ile dolu olup, 4110 beyiti ihtiva eder. Rudolf Dvorak, 1908'de Leyden'de, Bâkî'ye âit, 75 sahifelik bir mukaddime ile birlikte, şâirin gazellerini *Bâkî's Dîwân, Ghazelijjât* ismi altında, harekeli olarak, bastırmıştır. Leyden, Leipzig ve Münich'teki nushalara göre yapılan bu tenkitli tab'ı, şâirin 3540 beyitli 617 manzûmesini ve ayrıca da 121 beyitli 9 medhiyesini ihtiva etmekte olup, büyük kasîdeler ve mersiyeler bu tab'ın dışında bırakılmıştır. Türkçe kelimelerin ekseriyetle yanlış okunmasına rağmen, bu neşrin ehemmiyeti meydandadır. 1935'te Sâdeddin Nüzhet Ergun tarafından, lâtin harfleri ile, neşredilen divan nushasında bundan istifâde edilmiş olduğu gibi, şâirin bâzı manzûmeleri ve kasîdeler kısmı da ilâve edilmek suretiyle, 4508 beyitli 659 manzûme neşrolunmuştur. Mamafih bu tab'ın da eksik olduğunu ve şâirin daha bir takım manzûmelerine rastgelindiğini, nâşir, başka bir eserinde, itiraf etmektedir. Bâkî'den seçilmiş şiirleri Şemseddin Sâmî, *Bâkî'nin aş'âr-i mantaḫabası* (İstanbul, 1317) namı ile, bastırdığı gibi, Fuad Köprülü de *Dîvan edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1934)'nde, Bâkî'nin kısa biyografisi ile, seçme şiirlerini neşretmiştir (s. 259—320). Türk edebiyatına âit Avrupa'da ve Türkiye'de basılmış eski ve yeni antolojilerde (mes. *Ḥarâbât*'ta, Gibb ve Smirnov'un eserlerinde) Bâkî'nin şiirlerine tesadüf edildiği gibi, Hammer, Dvorak, Gibb, Krımskiy, İ. Kunos, V. Pröhle, Dora d'Istria, E. Fazy, Tsakyroghlu v. s. tarafından, Bâkî'nin bâzı manzûmeleri alman, ingiliz, rus, macar, fransız ve yunan dillerine tercüme olunmuştur. J. Rypka da, aşağıda adı geçen eserinde ve en sonra da diğer bir makalesinde (*Sieben Ghazele aus Bâkîs Dîvân, übersetzt und erklärt*; *Annali*, yeni ser., I, Roma, 1940, s. 137—149), Bâkî'den çok muvaffakiyetli tercümeler yapmıştır. 2. *Fażâ'il al-Cihâd.* Avrupa ve İstanbul kütüphânelerinde muhtelif nushalarına tesadüf edilen bu eserin müellif hattı ile nushası Millet kütüphânesinde ve diğer bir nushası Nuruosmaniye (nr. 1191)'dedir. 3. *Ma'âlim al-yaḳîn fî sîrat sayyid al-mursalîn.* Muhtelif yazmalarına tesadüf edilen bu eserin en güzel bir yazması, Nev'î hattı ile, Nuruosmaniye (nr. 3253)'dedir. Bu eser, iki cilt olarak, İstanbul'da iki defa tabolunmuştur. 4. *Fażâ'il-i Mekke.* Avrupa ve İstanbul'da muhtelif yazmalarına tesadüf edilen bu eserin iyi bir nushası, Köprülü kütüphânesindedir (nr. 206).

B. Kaynaklar. Bâkî'nin hayatına âit en mühim kaynak, Atâî'nin *Şaḳâ'iḳ* zeylidir.

Ayrıca, Lâtifî 'den başlayarak, bilhassa Ahdî, Âşık Çelebi, Hasan Çelebi ve Riyâzî tezkirelerinde, Sâdıkî 'nin *Macma' al-ḥavāṣṣ* adlı tezkiresinde ve Âlî 'nin *Kanh al-aḫbār* adlı meşhur tarihinin şâirlerin biyografisini ihtiva edip, henüz basılmayan kısmında mühim mâlûmata tesadüf olunur. Bâkî 'nin çocukları ve torunları hakkında, XVII.—XVIII. asırlara âit osmanlı tezkireleri ile *Şaḳâ'iḳ* zeyillerinde (Uşşakî-zâde ve Şeyhî 'nin yazma zeyilleri) mâlûmat vardır. Bâkî 'nin siyasî hayatına âit olarak da, o devre âit tarihî kaynaklarda, Peçevî, Selânikî (bilhassa basılmamış olan son kısımda), Na'îmâ, Kâtib Çelebi *Fezleke* 'si gibi eserlere müracaat lâzımdır. Evliya Çelebi *Seyahanâme* 'si, *Ḥadiḳat al-cevāmi'* gibi eserlerde, *Nazif Üsküdârî mecmuası*, *Süleyman Fâik Efendi mecmuası*, *Kethüda-zâde Ârif Efendi menâkibi* gibi, mecmualarda, mühim mâlûmata tesadüf olunur. Fevrî 'nin *Aḫlâḳ-ı Süleymânî* 'si, Muhyî-i Gülşenî 'nin *Kafiye risâlesi* gibi eserlerden başka, XVI.—XIX. asırlarda bir çok şâirlerin divanlarında, bilhassa XVI. asırda yazılmış eski mecmualarda, Bâkî 'nin hususî münasebetlerini, şöhret ve tesir derecesini gösteren türlü türlü kayıtlara tesadüf olunur.

C. Tetkikler. *Sicill-i Osmanî* ve *Osmanlı müellifleri* gibi biyografi kitaplarında, Muallim Nâcî 'nin *Osmanlı şâirleri* 'nde, Recâî-zâde 'nin *Kademâdan bir kaç şâir* 'inde, Fâik Reşad 'ın *Tarih-i edebiyat-i Osmaniye* 'sinde ve daha sâir bu gibi eserlerde Bâkî 'ye tahsis edilen sahifeler, ciddî bir tetkik olmaktan çok uzaktır. Hammer 'in ve Gibb 'in Osmanlı şiiri hakkındaki eserlerinde, daha fazla mâlûmat yoksa da, daha iyi edebî tahliller vardır. R. Dvorak 'ın yazdığı mukaddime, bütün bunlara fâik ve daha etraflı bir tetkik olmakla beraber, çok noksandır. Bâkî hakkında, o zamana kadar umumiyetle bilinen şeylerden fazla mâlûmatı ihtiva eden ilk tetkik, Fuad Köprülü, *Bâkî, hayatı ve tabiatı* (*Yeni mecmua*, İstanbul, 1918, sayı 41, 43) 'dır. Bundan sonra Bâkî hakkındaki büyük bir monografi, F. Köprülü tarafından, *Türk dünyası* gazetesinin edebî ilâvesinde (eylûl — teşrin I. 1335, sayı 1—7) neşre başlanmışsa da, gazetenin tâtili üzerine, yarım kalmıştır. Avrupa 'da Dvorak v. s. tarafından, Bâkî hakkında yapılan bâzı ehemmiyetsiz tetkikler hakkında J. Rypka, *Báqi als Ghazeldichter* (Prague, 1926) 'de mâlûmat vardır. Bâkî 'nin eserleri, ona dâir şarkta ve garpta yapılan tetkikler hakkında zengin bir bibliyografyayı da ihtivâ eden bu eser, tarihî bakımdan yeni mâlûmatı ihtiva etmemekle beraber, şâirimiz hakkında yapılan edebî tetkiklerin en iyisidir. Bâkî 'nin hayatı ve eserleri hakkında bu hususta bâzı yeni mâlûmatı da ihtiva eden, en iyi ve toplu tetkik olarak, bâzı edebî hükümlerine iştirâk etmemekle beraber, Sâdeddin Nüzhet 'in *Türk şâirleri* (II, 714—797) 'nde Bâkî hakkındaki makaleyi gösterebiliriz. Bu madde, *Bâkî ve zamanı* adlı, büyük monografimizden hulâsa edildiği cihetle, istifâde ettiğimiz bütün me'hazları ayrı-ayrı göstermeğe lüzum ve imkân görmedik. (M. Fuad Köprülü.)

BAḲÎ' AL-ĠARḲAD. [Bk. BAKÎ'ÜLGARKAD.]

BĀḲİLLĀNÎ. [Bk. BÂKİLLÂNÎ.]

BÂKİLLÂNÎ. AL-BĀḲİLLĀNÎ, Abū Bekr Muḥammed b. al-Ṭayyib b. Muḥammed b. Ca'far (? —1013), kelâmcılar arasında al-Ḳāżī unvanı ile anılır. Bāḳillānī nisbeti, bakliyât satan mânâsında *bāḳil* kelimesinden geldiğine göre (bk. İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, Kahire, I, 609; Sam'ānī, *Ansāb*, var. 61), bu nisbetin bir san'ata izafe edilmiş olduğu ve araplarda böyle san'ata izafeten, nisbet almak âdeti pek câri olmadığı ve hâlbuki Horasan ve Ḫvārizm illerinde daha ziyâde müteâmil olduğu nazara alınırsa, kendisinin belki mevâliden ve yahut aslen arap olmayan bir âileye mensup bulunduğu düşünülebilir. Bāḳillānī, Baṣrī diye de anıldığından, orada doğduğu zannediliyor. Doğum tarihi kat'iyetle tesbit olunamıyorsa da, X. asrın ilk rub'una tesadüf etmesi kuvvetle muhtemeldir. İslâmın pek zeki ve kabiliyetli bu kelâmcısı, tahsilini, o vakitler dil, edebiyat ve kıraatte pek kuvvetli bir mevkie erişmiş olan Başrîyün mektebi üstadlarının önünde yapmış ve bilhassa Aş'arî 'nin talebesinden, kelâmcı İbn Mucāhid al-Ṭā'ī 'nin derslerine devam etmiştir. Aynı zamanda, Aş'arî 'nin ileri gelen talebesinden, Abū İshāḳ İsfarā'înî (ölm. 408=1017) ile Abū Bekr b. Fūrak (ölm. 401=1010) 'ten de ders görmüş ve bu zatlar ile beraber, Abu 'l-Ḥasan al-Bāhilî 'nin cuma derslerine de devam etmiştir (bu son hocasından Bāḳillānī kendisi bahsetmektedir; bk. Subkī, *Ṭabaḳāt*, II, var. 231, Feyzullah Efendi kütüp., nr. 1476). Bāḳillānī, tahsilini ikmâl için, belki 350—360 seneleri arasında, Bagdad 'a gitmiş ve orada meşhur muhaddislerden hadis dersleri görmüştür. Tahsilini ikmâl eden Bāḳillānī Bagdad 'ın mühim ilim ocaklarından olan Câmi' al-Manṣūr 'da tedris kürsüsüne çıkmış ve bir taraftan da te'life başlamıştır. Her gece, mûtâdı olan evradı [bk. VİRD] yerine getirdikten sonra, yazı yazar ve ertesi gün talebesine okutarak, yeniden ilâveler ve tashihler yaparmış. Bāḳillānī 'nin Bagdad 'daki ders halkası, yalnız Irak 'tan değil, islâm dünyasının her tarafından gelen talebe ile, büyüdükçe büyümüş ve şöhreti yayılarak hükümdar ve emîrler arasında da büyük bir

hürmete nâil olmuştur. Hattâ Şiraz'da şi'î Büveyhîlerden 'Aẓud al-Davla'nin huzurunda açılan münazara meclisine, şi'a ve mûtezileye karşı „ahl al-sunna va'l-iṯbât" mezhebini müdafaa etmek üzere, çağırılmıştır. İşte bu sıralardadır ki, 'Aẓud al-Davla bu ehl-i sünnet mümessilini takdir etmiş ve sevmiş idi. Bu arada Bâḳillânî *Tamhîd* adlı meşhur eserini te'lif ederek, mukaddimesindeki bir işarete göre, ya 'Aẓud al-Davla'ye ve yahut onun oğluna takdim etmiş olacaktır (bk. *İ'câz al-Ḳur'ân*, Kahire, 1349; hâl tercümesi). 371 senesinde 'Aẓud al-Davla tarafından Bizans'a, elçi olarak, gönderilmiştir. Bizans'ta imparatordan hürmet ve riayet gören Bâḳillânî, imparator meclisindeki papaslar ile bir konuşmada, onların sözü *ifk* [bk. Â'İŞE] hâdisesine getirmeleri üzerine, Meryem ve Â'işe'ye imâen, biri kocasız çocuklu ve diğeri kocalı çocuksuz iki mübârek kadının, semadan bera'at ettirildiklerini söyleyerek, mukabele etmişti (bk. *İbn al-Kaşîr*, II, 350, tab. Mısır; Sam'ânî, *Ansâb*, var. 61).

Bagdad'a döndükten sonra, bâtınîlerin islâm dünyasının her yerinde, hattâ Bagdad'da bile, propaganda yapmağa başlamaları üzerine, *Kaşf asrâr al-bâṭınîya* isimli eserini yazmış olacak. Fakat bâtınîler, işi azıtarak, her tarafta faâliyete giriştikleri için, Bâḳillânî bu defa da eski hâmi ve takdirkârı olan 'Aẓud al-Davla'nin oğlu Bahâ' al-Davla nezdine, halife Ḳâdir Bi'llâh tarafından, elçi olarak gönderilmiş ve Musul vâlisi Karvaş'ın te'dibi iltimas olunmuştur (İbn al-'İmâd, *Şaẕarât*, III, 160).

Usûl-i dinde, aşağıda görüleceği üzere, eş'arî mezhebini, mantık ve felsefe yolu ile, te'yid ve müdafaa eden Bâḳillânî'nin fürûda mezhebi hakkında ihtilâf vardır. Basra'daki hocası İbn Mucâhid'in mâlikî olmasını nazar-ı dikkate alarak, kendisinin mâlikî mezhebinde olduğunda ısrar edilmektedir (İbn Kaşîr, *al-Bidâya va 'l-nihâya*, Kahire, XI, 350); fakat şâfi'î olduğunu söyleyenler de olduğu gibi (İbn al-'İmâd, *ayn. esr.*, III, 168), *Tamhîd* isimli eserinde „sıfât-ı haberiye" hakkındaki fikirlerine bakarak, kendisinin hanbelî olduğunu iddia edenler de vardır (bk. İbn al-Ḳayyim, *İctimâ' al-cuyûş al-islâmîya*, Hindistan tab., s. 118; İbn Taymîya, *Muvâfaḳat ṣarîḥ al-ma'ḳûl li-ṣaḥîḥ al-manḳûl*, Bulak tab., I, 161 v.d.). IV. asır iptidasının „müceddidi" diye de anılan Bâḳillânî'nin ictihad yolunda yürüyen bir âlim olduğu pek akla yakındır. Bâḳillânî, 1013 (23 zilkâde 403) senesinde Bagdad'da vefat ederek Darb al-macûs'taki evine gömülmüş ve sonradan kabri Bâb al-ḥarb mezarlığına naklolunmuştur.

Bâḳillânî'nin **kelâmdaki sistemi.** Hayat ve ilmî mesaisinin en büyük kısmını kelâma vermiş ve bu şûbede büyük bir ihtisasa sâhip olarak, muasırlarınca *lisân al-amma* („ümmetin sözcüsü") ve *ṣârim al-islâm* („islâmın keskin kılıcı") lâkapları ile anılmış olan Bâḳillânî, Abû Ḥanîfa'nin *Fiḳh al-akbar*'inde geçen itikat meselelerini, kelâm ilmi esaslarına göre, hall ve izah eden Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî [b. bk.]'nin sistemini, Muḥammed b. Mucâhid ve Abu 'l-Ḥasan al-Bâhilî'den öğrenerek, takdir etmişti. Bâḳillânî, aş'arî mezhebini akıl ve felsefe yolu ile takviye ve tesis etmek üzere, nazarî kelâm mukaddimelerini başa alarak, bütün bahisleri sıra ile tertip etmiş ve bilhassa **istidlâl** ve **nazar** [b. bk.] yolu ile isbatı lâzım gelen meseleleri, isbatta istinat edilecek delillerin evveliyat ve mukaddimelerini, birinci kısım ve asıl akîde meselelerini ikinci kısım olarak, ikiye ayırmıştı. Nazarî olan birinci kısım, ilmin mâhiyet ve taksimi ve esbab ve derecelerini, amelî olan ikinci kısım ise, mâlûmun mâhiyet ve taksimi, onun aksamından olan „mevcutların" şe'niyeti ve âlemin ḥudûsu ve onu yoktan var edenin zatı ve sıfatı ve *sam'iyât* [b. bk.] bahislerini ihtiva eder (bk. Abû Bekr Bâḳillânî, *Tamhîd al-avâ'il va talḫîṣ al-dalâ'il*, Ayasofya kütüp., nr. 2201, mukaddime).

Vâkıa Bâḳillânî'den evvel Basra medresesinde, hind ve yunan felsefe ve ilâhiyatından istifâde ederek, kelâm meseleleri tetkike başlanmış ise de, henüz sistemli bir tarzda tedvin edilmiş değildi. Diğer taraftan ehl-i sünnet mezhebinde Aş'arî, Mâturîdî, İsfarâ'inî, İbn Fürak ve Ṭahâvî [bk. madd.]'nin eserleri vasıtası ile, kelâm meseleleri işlenmiş ve muhâliflerine karşı müdafaa edilmekte bulunmuştu. Fakat bütün bu mesaiyi yeni baştan, akıl ve felsefe yolu ve her hâlde yeni bir zihniyet ile tetkik ederek ve sistemleştirerek, yeni izah yolları bulan Bâḳillânî, muasır eşâ'ire kelâmcılarının imamı vaziyetini aldı. Bu çalışmaları esnasında, eşâ'îree saslarına uygun olan ve *avâ'il* denilen eski yunan hükemasının ve sâir islâmdan evvelki bükemanın delillerini de kullanmıştır. Gerek Irak'ta Aş'arî, türkistanlı Mâturîdî, *Fiḳh al-akbar*'deki akâid meselelerini tetkikte ve gerek *al-İbâna* (Aş'arî)'deki meselelerin izahında hep eski usûle, yâni naklî deliller ile istişhad yoluna, gitmişlerdi. Hâlbuki Aş'arî ile Bâḳillânî arasında geçen yarım asırlık müddet zarfında bu gibi meseleleri mantık ve felsefe yolu ile müdafaa mecburiyeti hâsıl olmuş ve Bâḳillânî'nin yeni kelâm sistemini kurmasına bu mecburiyet sebebiyet vermiştir.

1. Bâḳillânî, ilmi, „mâlûm nasıl ise, onu olduğu gibi tanımaktır" suretinde târîf ve **kadîm** ve **hâdis** olmak üzere, ikiye taksim eder. Kadîm ilim, Allahın ve hâdis ilim ise, melek, cin,

insan ve diğer hayvanların bilgilerine vasıta olan ilimdir. Bâkillânî bu son kısım ilmi ise, z a r û r î ve i s t i d l â l î sınıflarına taksim ve z a r û r î ilmi de, „şüpheye mahâl bırakmayan ve bilinmesi kudretimizin hâricinde olarak vâki olduğu için, kendisinden vaz geçilmek de mümkün olmayan ve ister istemez bilinen kat'î bilgi" diye târif edip, Allahı tanımak ilmini bu sınıfa koymuş ve bunun da 5 hâsseden başka insanda açlık ve elem veya hazz duygusu, yâni 6. bir hasse, ile kabil olduğunu ileri sürmüştü. Akâid meselelerinin bu zarûrî ilme kadar dayanması keyfiyetine kendisi *istidlâl* ve bâzan *nazar* tâbir ederdi; msl. Allahı tanımak için, ancak bu yol vardı. Bu suretle nakil ve tâlimin lüzûmu olmadığı, eşâ'ire arasında bir kanaat hâline gelmişti. Velhâsıl Abû Bekr Bâkillânî, bütün diğer ehl-i sünnet kelâmcıları gibi, kelâmda âlemin hâdis olduğunu ve sânî-i âlemin vücud ve birliğinin ve sıfatlarının ispatı ve insanlara, elçi, muallim olarak, peygamberler gönderilmesini ve bu peygamberlerin mûcizeler ile te'yidini, âhiret ve sâir akâid meselelerini istidlâl yolu ile mutalâa eder.

2. Bu yolda giderken, Bâkillânî, bilhassa eskilerin *cevz' allaẕî lâ yatacazzâ* ve *cevher-i ferd* müterâdif isimleri ile yâd ettikleri nazariye ile buna mütekaddim olan *ḥalâ'* nazariyesinde ısrar eder. Arazın bir andan ziyâde bâki kalamayıp, her an yeniden Şânî' tarafından halk edildiği gibi, arazın araz ile ḳâ'im olamamasının ve diğer taraftan arazların ve cisimlerin sübutu ve cisimlerin arazlardan hâlî kalmamasının, cisimlerin ve bütün hâdislerin mütenahî olmalarının ve kadîmin mâdûm olamayacağının ispatı ve cevherlerde farklılık olmaması, vücud-i zihnî ve mücerredâtın bir varlık addedilemeyip, varlık, yokluk, imkân, imtina, vücûb ve mümeyyizatın ancak itibarî birer mefhûm olduğu... gibi esaslar, bütün müteahhir kelâmcıların başında olmak üzere, Bâkillânî'nin dayandığı asıllardır. D e l i l i n bulunmaması yahut fâsid olması hâlinde, m e d l û l ü n de bulunmayacağı ve yahut fâsid olacağı prensibini, yâni in'ikâs nazariyesini de Bâkillânî kabûl eder (bk. İbn Ḫaldûn, *Muḳaddima*, 1. kitap, fasıl VI, *göst. yer.*). Cevher-i ferdi selef tanımazdı. Müteahhir kelâmcılar da bu mefhûm hakkında „tavakkuf" etmişler, yâni bu hususta hiç bir rey beyân etmemişlerdi. Bâzı mûtezilenin de kabûl ettiği cevher-i ferd hakkında, Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî, selef ve muasırlarından bir çoklarının fikirlerini nakil etmiş (al-Aş'arî, *Maḳâlât al-islâmiyyîn*, I, 291 v.d.) ise de, o da kendi fikrini açıkça bildirmemiştir; ancak müteahhir müelliflerden bâzılarının ortaya koydukları meselelerden, bu zâtın cevher-i ferd fikrini kabûl etmiş olduğu anlaşılıyor (al-Îcî, *Mevâḳif*, İstanbul, II, 142). Başta Bâkillânî olmak üzere, ona tarafdar bütün eşâ'ire, eski filosofların madde (heyûlâ) ve sûret ve âlemin kıdemi nazariyelerinin haşır ve neşir [b. bk.] itikadı ile te'lif edilemeyeceğini anlayınca, bu fikre saplanıp kalacak yerde, âlemin, bütün eczası ile birlikte, yoktan var olduğu neticesine varabilmek için, cevher-i ferd fikrine sarılmışlar, onu ispat ve kabûl eylemişlerdi (krş. Taftâzânî, *Şarḥ aḳâ'id al-nasafiyya*, İstanbul, s. 52; Hasan Çelebi, *Mevâḳif şehri hâşiyesi*, İstanbul, I, 52). Yalnız Bâkillânî cismin namütenahî surette kabil-i taksim olduğunu kabûl etmiyor ve buna delil olmak üzere, eğer cismin tecezzisine bir nihayet tasavvur edilmese idi, büyüklük ve küçüklük ölçüsü olan mikdarın da namütenahî olması lâzım geleceğinden, cevher-i ferd ile mikdarın namütenahîlikte birleşeceklerini ve binaenaleyh bir kum tanesi ile bir dağın müsâvi olması gibi, müşahedemizin derhâl tekzip edeceği bir safsataya düşüleceğini ileri sürüyordu. Cevher-i ferdlerin adedinin de namütenahî olduğunu bu kelâmcılar kabûl etmiş değillerdir. Şu kadar ki, onların nazarında Şânî' 'in her an cevher-i ferdleri yeniden yaratıp mahvetmek kudretine mâlik olduğu ve ancak, gerek âlem ve gerek cevher-i ferdlerin adedi mütenahî olduğu takdirde, kudret-i ilâhiyenin onlara taallûk edeceği muhakkaktı (bk. *Tamhîd*, Âtıf Efendi kütüp., var. 9, nr. 1223).

Bâkillânî 'ye nazaran, ancak işgâl ettiği hayyiz ile düşünülmesi mümkün olan cevher-i ferdin yalnız bu hayyizden ibarat bir arazı vardır (bk. *göst. yer.*). Bâkillânî cevher-i ferdlerin birer mahsus şekilleri olduğunu kabûl etmiyor ve bunların toparlak ve yahut, birleştikleri zaman, aralarında boş yer bırakmayacak surette, 4 ve ya 3 köşeli olabileceği fikrinde olanlara (yâni *ḥalâ'* aleyhdarlarına) karşı muhâlif bir fikir serdediyordu (al-Îcî, *Mevâḳif*, II, 122 v.d.) ki, al-Îcî de bu fikre tarafdar olmuştu. Velhâsıl bu cevher-i ferd fikri mûtezileden Abu 'l-Huẕayl al-'Allâf tarafından mûtezile kelâmına sokulmuş idi ise de, yine kelâmcılar ve ehl-i sünnetin muhalefetine uğramış ve mamafih sonradan Bâkillânî tarafından eşâ'ire kelâmına alınmıştır. Çünkü eğer cevher-i ferd kabûl edilmez ise, şe'niyeti hissen sâbit olan cismin kıdemini icap ettirecek olan heyûlâ ve sûret nazariyesine dönülmek iktiza ederdi. O hâlde âlemin asıl maddesi olup, hepsi birbirinin eşi olan cevher-i ferdleri, Şânî' ezelde yaratırken, bunların hiç biri kendi başına kaim bir *'ayn* değildi; bilâhare, sıası geldikçe, bu cevher-i ferdleri yan-yana getirerek, bunlar ile kaim olan arazları da yaratıyor yahut arazı cevherden ayırmak sureti ile, tekrar yok ediyor (haşır ve neşir). Di-

ğer taraftan cevher-i ferdler birbirinin aynı olduğu için, her türlü cisimde bulunan cevher-i ferdler arasında bir fark yoktur; fark ancak arazlarda görülür. İşte bu cevher-i ferd nazariyesi yolunun da vâzıh bir neticeye varamadığını gören Ğazâlî ve diğerleri bu meselenin isbatı ile uğraşmaktan vaz geçerek, t e v a k k u f etmişlerdir (bk. İbn Taymîya, *Minhâc al-sanna*, Bulak, I, 181; Taftazânî, *Şarḥ 'aḳâ'id al-nasaviya* İstanbul, s. 52).

Şark müellefatında kelâma sokulan bu cevher-i ferd ile yunan Abdera felsefe mektebinin (Demokritos) atomları ile aynı olduğu ve kelâma buradan intikâl ettiği fikri görülüyorsa da, arada bâriz farklar vardır. Demokritos'un atom nazariyesi, mutlak surette materyalist bir vasfı hâiz ve Allah fikrinden tamamiyle mütecerrit olup, bütün tâbiî hâdiseleri bu namütenahî atomların harekât ve çarpışmalarına bağlayan bir nazariye olduğu hâlde, kelâmdaki atomlar bilâkis Allahın vucudunu isbata medâr ve adedleri mütenahîdir. Bu hususta pek güzel bir monografi neşreden S. Pines'in fikrine göre, kelâma giren cevher-i ferd nazariyesi, daha ziyâde hind felsefesinden, bilhassa Jaine ve Vaiśeşika mezheplerinden menşe'ini almış olacaktır (tafsilât için bk. S. Pines, *Beiträge zur islamischen Atomenlehre*, Berlin, 1936).

3. Bâḳillânî, diğer eşâ'ire kelâmcıları gibi, „doğrudan doğruya kendi başına bir hayyiz işgâl eden varlık" diye târif olunan „cevher-i ferdlerden mürekkep ve bölünmek kabiliyetine mâlik olan" şeye, e i a i m tâbir eder. Cismin en az iki cevher-i ferdin bir yere gelmesi ile ve yahut te'lif (kaynaşma) ile husûle geldiği hakkında, kelâmcılar arasında uzun uzadıya ihtilâflar hâsıl olmuştur. Bunlardan burada bahsetmeğe mahâl yoktur. Ancak eşâ'ire kelâmcılarının bir çoğu iki cevher-i ferdin birleşmesine „te'lîf" dedikleri, hâricde mevcut ve hakikî bir varlık ile bu terkipteki iki cevher-i ferdden gayrı „cisim" adında bir şe'niyetin meydana geldiğine inandıkları hâlde, bunu Bâḳillânî kabûl etmiyor ve buna mukabil, cevher-i ferdin hayyizde bulunuşu mânasına olarak aldığı *kevn*'in *sükûn* (*kevn*'in başka bir *kevn* ile mesbûk olmaması), *hareket* (*kevn*'in başka bir *kevn* ile mesbûk olması), *iftirâḳ* (*kevn*'in başka bir *kevn* ile münasebete girmesi esnasında aralarına diğer bir cevher-i ferdin sokulması), *ictimâ* (aynı hâlde araya diğer bir cevher-i ferdin girememesi) diye, 4 arazı, hâricde mevcut olan birer varlık olarak, kabûl ettiği hâlde, cisimdeki cevher-i ferdlerin birbiri ile münasebetlerini ifâde eden ve *kevn* (cevher-i ferdin hayyizde bulunuşu)'in şu saydığımız 4 arazın bir birinden temyizine yarayan *mümeyyizât* (*mümâsât* = bir birine dürtünme, *mücâveret* = bitişme, *te'lîf* = kaynaşma ve *mübâyenet* = ayrılma)'ı araz değil, hâricde mevcut olmayan itibarî bir mefhûm addetmesine nazaran, yan-yana gelip birleşmek sureti ile vukua gelen te'liflerin hâricde bir varlık olmadığı cihetle, c i s i m diye, bir diğer varlığın bu suretle husûlünü imkânsız görüyor. Bâḳillânî, eski kelâmcılara göre, yan-yana gelmek sureti ile, bir cisim teşkil eden cevher-i ferdlerin kaynaşmasından husûle gelen te'lif arazının her iki cevher-i ferdde mevcut olması lâzım geleceğine ve hâlbuki bu keyfiyetin müttefikan bütün kelâmcılarca kabûl edilmiş olan „bir arazın ancak bir yerde kaim olabileceği" prensibine aykırı düşeceğini ileri sürerek, cismin bu suretle teşekkülüne karşı kuvvetli bir itiraz dermeyân etmiştir (bk. al-Îcî, *Mavâḳif*; Sayyid Şarîf, *Şarḥ-i Mavâḳif*; Siyalkûtî ve Hasan Çelebi hâşiyeleri, İstanbul, II, 191).

Bâḳillânî, yukarıda söylendiği üzere, mümeyyizatı, diğer kelâmcılar gibi, hâricde hakikî varlıkları olan araz olarak kabûl etmiyor ve bu müddeasını şöyle isbat ediyordu: cevher-i ferd bir hayyiz işgâl edince, ortaya bir *kevn* çıkar ve bu cevher-i ferde diğer cevher-i ferdler inzimam edince, bittabi *mümâsât* ve *mücâverât*'ın husûle geleceği de âşikârdır. Fakat sonradan gelen cevher-i ferdler ayrılarak, *mümâsât* ve *mücâverât* zâil olursa, birinci *kevn*'in zâtında bir değişiklik vukua gelmez, yâni eski hâl ve sıfatı muhafaza eder. Yalnız vâki olan bir şey varsa, o da diğer cevher-i ferdlerin inzimamı ile ortaya çıkan yeni bir takım isimlerdir; msl. hayyiz işgâl eden bir cevher-i ferd (*kevn*), yalnız başına sükûn arazını taşırken, diğer cevher-i ferdlerin, onunla birleştikten sonra, ayrılmalarını mûteâkip, artık bir de möbayenet (ayrılma) mümeyyizesini taşır. Fakat bu ismi taşımakla, o *kevn*'in zatında bir değişme veya çoğalma olmuş değildir. Binaenaleyh m ü m e y y i z â t, hâricde varlıkları olan a r a z değildir; hattâ bir *kevn*, başka bir *kevn*'e nazaran, i c t i m â ve diğer bir *kevn*'e nazaran, i f t i r â k arazını bâiz olabilir. Her *kevn*'in yanına başka bir cevherin gelmesi ve yahut evvelce gelen cevherin ayrılması ile o *kevn*'in zâtında değil, sıfatında bir değişiklik olur. Mûtezile ile eş'arîlerden bir çoğu araz nevîlerinin mütenahi olacağını kabûl etmelerine rağmen, Bâḳillânî bizâtihi vücûdu olmoyan ve sırf imkân dâiresinde kalan bu araz nevîleri adedinin tahdidine taraftar olmamıştır.

Bâḳillânî'nin e s e r l e r i. Bâḳillânî'nin hâl tercümesini yazan müteahhir müellifler, mensûp olduğu ilimlerde pek çok telifleri bulunduğu hakkında, ittifak etmişlerdir. Buna nazaran eserlerinin bize kadar gelen ve adları geçenlerden

daha çok olması ihtimâli vardır. Kelâmdan sonra şöhreti bilhassa usûl-i fıkıhta idi. Müteahhir müellifler tarafından, usûl-i fıkha dâir, münferit ictihadları nakledilmekle berâber, aşağıdaki eserleri arasında usûl-i fıkha dâir bir eser görülmüyor. Kadî olmakla tanındığı hâlde, fıkha dâir do bir eseri yoktur.

Bâkillânî'nin bize erişen eserleri şunlardır: 1. *Kitâb fî i'câz al-Ḳur'ān*. Bâkillânî, Kur'an'ın büyük bir mûcize olduğunu tebârüz ettirmek üzere, telif ettiği bu kitabında, sûre ve âyetleri, bizzat Peygamberin ve halifelerinin çok belig sayılan mektup ve hutbeleri ve eski meşhur arap şâir ve ediplerinin seçme şiir ve nesirleri ile karşılaştırılmak suretiyle, Kur'an'ın tanzîri kabil olamayacağı neticesine varmaktadır. Bu eser müteaddit defalar basılmıştır. Yazma nushaları için bk. Âtıf Efendi kütüp., nr. 60; Dâmâd-zâde kütüp., nr. 320; Brit. Mus. Or. 7749 (DL 8); Esc.², 1359, 1435; Fas Qar. 201; Kahire¹, I, 54, nr. 15, 21, 32, K. 1315, 1317. 2. *Kitâb fî tamhîd al-dalâ'il va talḫîṣ al-avâ'il* (Ayasofya kütüp. nushası) yahut *Kitâb tamhîd al-avâ'il va talḫîṣ al-dalâ'il* (Âtıf Efendi kütüp. nushası). İbn al-Kasîr tarihinde, Bâkillânî'ye âit eserler yazılırken, bu kitap *al-Tamhîd fî uṣûl al-fiḳh* diye zikredilmekledir. Bugün önümüzde olan *Tamhîd*, usûl-i fıkha değil, kelâma âittir. Eski müellifler arasında *uṣûl al-dîn* yahut kısaltılarak, *al-uṣûl* denilmesi vâki ise de, bu matbû kitaptaki sarahat bu te'vile mânidir. ...*fî uṣûl al-fiḳh* tâbiri yahut yalnız *al-fiḳh* kelimesi ile *uṣûl*'ün harf-i târifsiz zikri yanlıştır. Bu yanlışlık matbaa ve müstensihin değilse, müellifine âit oluyor demektir (krş. İbn al-Kasîr, *al-Bidâya va 'l-nihâya fî 'l-târîḫ*, XI, 340). Bâkillânî, mukaddimesinde adını söylemeyerek, „... *sayyidunâ 'l-amîr*...“ dediği ve hor hâlde hürmet ettiği muâsırı ve zamanının hatırı sayılır emîri olan zata beğendirebilmek üzere, çok çalıştığını kaydettiği bu kitabın, müntesibi bulunduğu ve kendisini sevdirdiği ya 'Aẓud al-Davla'ye ithaf yahut oğlu için te'lif edildiğini iddia edenler vardır (bk. *İ'câz al-Ḳur'ān*'ın Kahire'de 1349 basmasında, Bâkillânî'nin hâl tercümesi). Yalnız Büveyhîlerin, idâre ettikleri halkın ekseriyetine uyarak, şî'îliği ileri tuttukları belli olduğu hâlde, bu kitabın ehl-i sünnet mezhebine göre te'lif edilmiş olması dikkati çekmekten geri kalamaz. Fakat Büveyhîlerin bâzılarının sünnî olması yahut 'Aẓud al-Davla gibi serbest düşünceli bulunması da mümkündür. Yazma nushalar için bk. Ayasofya kütüp., nr. 2201, istinsah tarihi, 478 h. ve Âtıf Efendi kütüp., nr. 1223, istinsah tarihi 555; bu son nushanın üzerinde, aslı ile karşılaştırılarak, tashih edildiği hakkında kayıt vardır. Her iki nushanın üzerinde *İmlâ' al-Ḳaḍî Abû Bekr* yazılı olduğu hâlde, nushalar arasında bâzı farklar görülmektedir; Paris, Bibi. Nat. 6090. 3. *Manâḳib al-a'imma* (Şam umumî kütüp., 85.66). 4. *al-İnṣâf fî asbâb al-ḫilâf* (Kahire kütüp., 21 160). 5. *Kitâb al-bayân 'an al-farḳ bayn al-ma'cizât va 'l-karâmât va 'l-ḥiyâl va 'l-kahânât va 'l-siḥr va 'l-naranciyât* (Tübingen, 92.).

II. Bâkillânî'nin elimizde bulunmayan eserleri şunlardır: 1. *Kaşf asrâr al-bâṭiniyâ* (bk. Subkî, *Ṭabaḳât*, IV, 192). 2. *Kitâb al-istibṣâr fî 'l-Ḳur'ân* (bk. İbn Ḥazm, *Fiṣâl*); 3. *Kitâb fî mazâhib al-ḳarâmiṭa* (*göst. yer.*); 4. *al-İbâna* (İbn Taymîya, *Ṣifât ilâhiya* bahsinde, bu kitaptan nakleder; bk. bir de İbn al-İmâd, *Şaẕarât*, III, 169 ve İbn al-Ḳayyim, *İctimâ' al-cayûş al-islâmiya*, s. 118 v.d.); 5. *Risâlat al-Ḥiyara* (bk. İbn al-Ḳayyim, *göst. yer.*); 6. *Daḳâ'iḳ al-ka'âm* (bk. Taymîya, *Muvâfakat ṣarîḥ al-ma'ḳûl liṣaḥîḥ al-manḳûl*); 7. *al-Milal va 'l-nihal* (*göst. yer.* ve *Kaşf al-ẓunûn*); 8. *Hidâyat al-murşidîn* (bk. İbn al-Taymîya, *al-Furḳân* ve *Kaşf al-ẓunûn*); 9. *al-İştibsâr* (bk. Suyûṭî, *İtḳân* ve *Kaşf al-ẓunûn*); 10. *al-Tabṣirât*; 11. *Şarḥ al-İbâna* (bk. İbn Kasîr, *Târîḫ*, XI, 350).

Bibliyografya: Makale içerisinde zikredilenlerden başka bk. Abu 'l-Falâḥ 'Abd el-Ḥayy b. al-'İmâd, *Şaẕarât al-ẕahab fî aḫbâr man ẕahab* (tab. Mısır, 1350), III, 161—169; Maḥmûd b. Abu 'l-Ḳâsim al-İşfahânî, *Tasdîd al-'oḳâ'id fî şarḥ tacrîd al-'aḳâ'id* (Veliyüddin Carullah kütüp., nr. 1129, var. 3 v.dd.); Ḥusayn b. 'Alî al-Sağnâḳî, *Tasdîd fî şarḥ al-tamhîd* (Veliyüddin Carullah kütüp., nr. 1207 var. 8, 39 v.d.); Muḥammed b. 'Abd al-Kerîm al-Şahristânî, *Nihâyat al-iḳdâm fî 'ilm al-kalâm* (Veliyüddin Carullah kütüp., nr. 1270, var. 58 v.d.); Faḫr al-Dîn Muḥammed al-Râzî, *Kitâb al-ḫamis* (*ḫudûş* bahsı, farsça, Reşid Efendi kütüp., nr. 333); Abû Ḥâmid Ġazâlî, *Kitâb ḳavâ'id al-'aḳâ'id* (Reşid Efendi kütüp., nr. 332), I, Rükn, yazm.; Faḫr al-Dîn Muḥammed b. 'Omar al-Râzî, *Nihâyat al-'uḳûl fî 'ilm al-uṣûl* (yazm., Hakimoğlu kütüp., nr. 848, var. 1 v.dd.); Abu 'l-Muẓaffar Yûsuf b. 'Alî al-Cavzî, *Mir'ât al-zamân fî târîḫ al-a'yân* (yazm., Köprülü kütüp., nr. 1157, var. 347 v.d.); aynı mil., *Ta'sîs al-taḳdîs* (Hakimoğlu kütüp., nr. 821, var. 3 v.dd.), ve *al-Muḫaṣṣal* (var. 12—14, 37 v.d.); Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî, *Kitâb al-ibâna 'an uṣûl al-diyâna* (Hind tab. ve yazma, Revan kütüp., nr. 510); Abû Manṣûr Muḥammed Mâturidî, *Şarḥ al-fiḳh al-akbar* (Haydarâbâd Deken); C. Brockelmann, *GAL*, Suppl., I, 349; Taftazânî, *Şarḥ al-maḳâṣid* (İstanbul), I, 44; Âmidî, *Abkâr al-afkâr fî 'l-kalâm* (Köprülü kütüp., nr. 794). (HALİM SABİT ŞİBAY.)

BĀḲİR. [Bk. BÂKİR.]

BÂKİR. AL-BĀḲİR (A.), „inceleyici, yâni tetkik edici", imâm Muḥammed b. 'Alī [b. bk.] 'nin lâkabı.

BAKĪ'ÜLGARKAD. BAḲĪ' AL-ĠARḲAD (kısaca AL-BAḲĪ' dahi denilir), Medine 'nin mezarlığı. Bu isim eskiden, *Nitraria netusa Forsk* kabîlinden, yüksek çalılar ile kaplanmış arâziye delâlet ederdi; Medine 'de bu neviden bir çok *baḳī'* vardı. Bu yer eskiden şehrin cenûb-i şarkî müntehasında mezarlığa bir kapı, Bāb al-Baḳī', ile geçit veren şimdiki sûrun dışında idi; şimdi de öyledir (bk. Caetani, *Annali*, II, 1, s. 73, Medine haritası). Bu mezarlığa ilk gömülen sehabe 'Oṯmān b. Maẓ'ūn olmuştur; sonra buraya Peygamberin zevceleri, kızları ile oğlu İbrāhīm gömülmüştür. Yavaş yavaş Peygamberin akrabaları, imamlar ve sâlihler arasına defnolunmak bir saadet sayıldı. Mârûf ölülerin kabirleri, evlâtları tarafından, âbideler ve kubbeler ile imâr edildi; msl. Ḥasan b. 'Alī 'nin kubbesi, İbn Cubayr 'in rivâyetine göre, haylı yüksek idi. Burckhardt, Vahhâbîlerin zuhûrundan sonra, bu yerleri ziyâret ettiği zaman, burasını şark mezarlıklarının en sefili olarak görmüştür. Uḥud 'da Ḥamza 'nın mezarı ve Ḳubā' gibi al-Baḳī' de, Medine 'nin ziyâretgâhlarından biri olup, hacıların burada dua etmeleri âdettir.

Bibliyografya: İbn Cubayr (nşr. de Goeje), s. 195 v.d.; Burckhardt, *Travels* (London, 1829), II, 222—226; Burton, *Pilgrimage to al-Medinah and Meccah* (London, 1857), II, 31 v.dd.; Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Medina* (Göttingen, 1860), s. 140 v.dd.

(A. J. WENSINCK.)

BAḲḲAM. [Bk. BAKKAM.]

BAKKAM. BAḲḲAM (A.), Hindistan 'da yetişen *Caesalpinia sappan* adlı bir ağaçtan çıkarılan boyadır. Bu ağaç kayuatılarak, kırmızı boya istihsâl edilir. Tedavide kan dindirici ve yara kurutucu bir ilâc olarak kullanılır. Kökünden, al-A'şā 'nın bir beyitinde söylendiği gibi, pek ânî tesir eden bir zehir çıkarılır. Lûgat kitapları, yanlış olarak, bunu *'andam* ile müteradif sayarlar ise de, *'andam* („iki-kardeş-kanı") bir nevî reçine veren bir nebattır. Bakkam, yabancı bir dilden gelerek, arapçalaşmış bir kelime olsa gerektir (bk. *Lisān al-'arab*, XIV, 318; *Tāc al-'arūs*, VIII, 204). (Cl. HUART.)

BAKKAR, İndüs nehri üzerinde müstahkem bir adadır. 27° 43' şimâl arzında ve 68° 55' (Greenw.) şark tûlünde, 73,15 km. uzunluk ve 27,43 km. genişlikte, takriben 7,52 m. yükseklikte bir kalker kayadır. 1327 'den beri, mühim bir kale olarak, haylı şöhret kazanmış ve muhtelif devletler, buna sâhip olmak için, harp etmişlerdi. Müteaddid defalar sâhibi değiştikten sonra, 1574 'te Şāh Akbar 'in bir câbitine verildi; 1736 'da Kalhora prenslerinin eline düştü; sonra, ḫayrpürlu Mīr Rustam tarafından fethedilinceye kadar, efganlıların elinde kaldı. Ḫayrpūr emîrleri 1839 'da burasını İngiltere 'ye terkettiler.

Bibliyografya: A. W. Hughes, *Gazetteer of the Province of Sind* (2. tab., 1876) bk. mad. Bukkur; *Imperial Gazetteer of India*.

BAḲLİYA. [Bk. BAKLİYE.]

BAKLİYE. BAḲLİYA, Abū Ḥātim adında birinin idâresinde, 295 (908) 'te Savād (Irak) 'da Vāsiṭ şehrinde kurulmuş bir karmatî tarikatidir. Abū Ḥātim, müridlerine prasa, sarımsak ve şalgam yemeğini men'ediyordu; diğer taraftan hayvan kesilmesini de yasak ettiğine göre, tarikat ehlinin ot yiyici olması icap eder. Tarikatin adı Baḳlīya da bu suretle izah olunabilir. Abū Ḥātim dinden ibadetleri kaldırdı; fakat bunların yerine, tamamen ve sarahatle bilmediğimiz, bir takım yeni âyinler vazetti. Baḳlīya müntesipleri, Mas'ūd b. Ḥuraṣ ve diğerlerinin reisliği altında, civardaki bedevîler ile birleşerek, talancılığa başladıkları zaman, halife onların üzerine Hārūn b. Ġarīb 'in kumandası altında, asker gönderdi; bu kıt'alar, 316 (928) 'da, bunları dağıtarak bir kısmını öldürdüler.

Bibliyografya: Mas'ūdī, *Tanbīh* (nşr. de Goeje), s. 391; 'Arīb (nşr. de Goeje), s. 137; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), VIII, 136; de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes* (mukaddime, 210); Friedländer, *J Am. OS*, XXIX, 110 v.d.

BAKR. [Bk. BEKİR.]

BAKRÎ. [Bk. BEKRÎ.]

BAKRİYA. [Bk. BEKRİYE.]

BAKŞİŞ. [Bk. BAHŞIŞ.]

BAḲṬ. [Bk. DAKT.]

BAKT. BAḲṬ, Nûbya vergisi. *Baḳṭ* kelimesi, agleb-i ihtimâl, eski Mısır dilinde esir mânasına gelen bir kelime olup, arap te'lifatında 31 senesinin ramazanında (nisan-mayıs 652) akdedilen bir muahedenâme mucibince, hilâfetin Mısır vâlilerine, Nûbya hıristiyan kıralları tarafından, verilen vergi mânasına bir ıstılahtır. Bu vergi öncelcri 360 esirden ibaretti ki, bu sayıya ve vergi şekline, islâmiyetin ilk zamanına âit vergilerde sık sık rastgelmekteyiz. Bu adede, arada vasıta olan memurlara verilmek üzere, 40 esir ve içlerinde, hassaten fil, zürefa ve leopar gibi, o zamanlar sarayların debdebe ve darâtında mevkiî olan nâdir hayvanlar bulunan bâzı hediyeler ilâve edildi. Daha sonraları Taġrībirdī (*Annales*, I, 725) esir mikdarını 500 gösteriyor. Fakat habeşlilerin verdikleri bu hediyeler, hakikî bir vergi değildir; çünkü müs-

lümanlarda buna mukabil 1000 *artab* (bir tartı ölçüsü) buğday, aynı mikdar arpa, 1000 desti şarap, 2 iyi cins at, 100 kat elbise ve bir haylı değerli esvap veriyorlardı. Nûbya elçisine bunlar hâricinde de bâzı hediyeler vermek lâzımdı. Binaenaleyh bu muâmele hakikatte iptidaî bir mübadele şekli idi. Bir gün halife al-Mu'taṣim zamanında müslümanlar tarafından verilen hediyelerin nûbyalıların verdikleri vergiden daha kıymetli olduğu anlaşıldı. Fâtimîler devrine kadar *baḳt* muntazaman verilegelmiş gibi görünüyor. Nûbya devletinin inhitatı ve yukarı Nil 'in, müslümanlar tarafından, işgâli üzerine, *baḳt* vergisi sona erdi; fakat bu hususta vâzıh mâlûmat yoktur.

Bibliyografya: al-Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 199 v.d.; Belâẕorî, *Futûḥ* (nşr. de Goeje), 237; Quatremère, *Mémoires sur l'Egypte*, II, 42 v.dd.; C. H. Becker, *Papyrusstudien* (*ZA*, XXII, 141 v.dd.). (C. H. BECKER.)

BAKÛ, Hazer denizinin garp sâhilinde, Avşaran yarım adasının cenupta kara ile bitiştiği yerde, Zık ile Bay-îl burunlarının vucuda getirdiği koy üzerinde, 40° 21' şimâl arzı ve 48° 20' şark tûlü kavuşağında en güzel tabiî bir liman kenarında, sanayi ve ticaret merkezi olan bir şehirdir. XII. asırdan itibaren Şirvanşahların ikametgâhı, XV. asrın başlarında bu devletin payitahtı, XVIII. asırda ve XIX. asrın başlarında Bakû hanlığının, 1860 'tan 1918 senesine kadar Bakû vilâyetinin ve 15 eylûl 1918 'den itibaren de Azerbaycan cumhuriyetinin idâre merkezidir.

Eski yunan ve lâtin müelliflerinde bu şehrin adına tesadüf edilmiyor. Bu şehrin adı, X. asır arap müelliflerinden İṣṭaḫrî ve Muḳaddasî 'de *Bâkûh*, Bîrûnî 'de *Bâkû*, Mas'ûdî (*Murûc*, II, 25 v.d.) 'de *Bâkuh* yahut *Bâkah*, Yâḳût Ḥamavî 'de *Bâkûya* şeklinde zikredilmiştir. Bakû 'nun şiddetli şimâl rüzgârlarına sahne olmasından dolayı, iranlıların bu şehre Bâdkûba, yâni „rüzgârın döğdüğü yer" adını vermeleri ve burasının Ḫusrav Anûşirvân tarafından inşa edildiğine dâir hikâyeler, Barthold 'a göre, sonradan uydurulmuştur. İlk ateş mâbedinin, hind ateşperestleri tarafından, ancak XVIII. asırda inşa edilmiş olmasını nazara alarak, Bakû adının bu mıntakadaki „ebedî ateşler" ile hiç bir alâkası olmâyacağını Barthold (*EI*, s. 633 v.d.) iddia ediyorsa da Mas'ûdî, Dimaşḳî ve Aḥmed Salyânî tarafından verilen mâlûmat bu münasebeti te'yit eder mâhiyettedir. Mas'ûdî, Bakû 'nun karşısında bir adadaki volkandan bahseder. Dimaşḳî 'de de, „Cazîrat al-Burkân" ismi ile, böyle bir adadan bahsedilmektedir. Aḥmed Salyânî, *bâkû* kelimesinin hindû dilinde „ada" demek olduğunu ve hind ateşperestlerinin, Bakû dedikleri zaman, bu adaları kastettiklerini yazmaktadır. Eski hind lehcelerinden güceratîce *bâḳû* 'nun „nura doğru" mânasını ifâde ettiği kaydına ve bugünkü Dağıstan avarlarınca da bunun aynı mânaya geldiğine bakarak, Bakû ile etrafında bulunan „ebedî ateşler" arasında bir münasebet aramışlardır. Bakû 'nun yerli türk ahâlisi bu kelimeyi, türkçenin ahenğine uydurarak, Beki şeklinde telâffuz ettiklerinden, bâzı türk müverrihleri bukelimenin Bekkent, Bekköy 'den geldiği iddiasında bulunmuşlar ve Bakû limanında, enkâzı su altında bulunan, bir kale ile o civardaki burun ve mahallenin Bay-îl („zengin ülke") adını taşımasını da bu iddialarına delil gibi göstermişlerdir.

Bakû 'nun petrollarından ilk defa şark coğrafyacıları bahsetmişlerdir. Mas'ûdî, Bîrûnî, Abû Ḥâmid al-Andalûsî ve Yâḳût Ḥamavî, Bakû petrollarına dâir verdikleri mufassal mâlûmatta, sarı ve beyaz, siyah ve yeşil neftten bahsederler. Mas'ûdî, Bakû 'da çıkan petrol gibi, beyaz petrolun dünyanın başka hiç bir yerinde bulunmadığını, Yâḳût ise, Bakû 'da günde 1000 dirhem vâridat temin eden büyük neft kuyusu bulunduğunu, aynı mikdarda vâridat temin eden diğer bir kuyudan, civa gibi, beyaz neftin durmadan aktığını yazarlar. XV. asrın âzerî coğrafyacılarından Mavlânâ 'Abd al-Raşîd al-Bâkû'î (*Talḫîṣ al-âṯâr*) bu kuyulardan günde 200 katır yükü ihracat yapıldığını yazmaktadır.

1583 'ten 1606 senesine kadar, osmanlı hâkimiyeti devrinde, Bakû 'da bulunmuş olan Dâl Mehmed Âsafî Paşa 'nın *Şecâ'at-nâme* 'sine göre, Bakû petrol kuyuları yılda 10 yük akçe temin ediyordu. 1666 'da iki defa Bakû 'yu ziyâret etmiş ve şehrin ilk defa mufassal bir tasvirini yapmış olan Evliya Çelebi, Bakû civarında 7 yerde neft kuyusu bulunduğunu ve bu kuyulardan sarı, kırmızı, siyah v.b. renklerde neft istihsâl edildiğini kaydetmektedir. 1770 'te burayı ziyâret eden ve ilk defa olarak, Bakû 'nun resimlerini yapan S. Gmelin, Bakû petrol kuyularının yılda 164.400 altın frank vâridat temin ettiğini yazmaktadır. Neftten başka Bakû 'da tuz ve ipek de istihsâl edilirdi. Liman olarak, Bakû şehri ilk defa Muḳaddasî tarafından zikredilmiştir. *Şecâ'at-nâme* 'ye göre, bilhassa Gîlân ile Bakû arasında mütemâdiyen işleyen gemiler kumaş getirirler ve petrol alırlardı.

1501 senesine kadar Şirvanşahlar devletinin payitahtı olan Bakû, o tarihte Şah İsmail Safevî tarafından zaptedilerek, İran 'a ilhak edilmiş ise de, 1583 tarihinde Özdemir-oğlu Osman Paşa tarafından alınarak, 1606 tarihine kadar Osmanlı hâkimiyeti altında kalmıştır. İran hâkimiyetinin burada yeniden teessüsünden sonra, Şâh 'Abbâs I., Şâh İsmâ'îl 'in tahrip ettiği şehir sûrlarını yeniden yaptırmıştır. 1724 'te Türkiye ile Rusya arasında akdedilen muahede mûcibince,

rus idâresine geçen Bakû ahâlisi, Azerbaycan'ın diğer yerlerinde yerleşen Osmanlı idâresine iltihak etmek için, ruslara karşı isyan etti ise de, kılıçtan geçirildi. Bilâhare ruslar buraya şimâlden yeni türk unsurları getirmişlerdir. Daha sonra İrao idâresine (1734) geçen Bakû, 1747'de, Nâdir Şah'ın ölümünden sonra, müstakil bir hanlık hâline gelmiş ve bir aralık Şirvan ve Şeki ile birleştirilerek, müttehit bir devlet kurmağa da teşebbüs edilmiştir. XVIII. asrın sonları ile XIX. asrın başlarında, Kafkasya'da cereyan eden muharebeler esnasında, Bakû hanlığı, diğer Azerbaycan hanlıkları ile birlikte, ruslara mukavemet etmiş ve 1806 senesinin şubatında şehri muhasara eden rus ordusu kumandanı Sisyanov, Hamza adında bir fedâî tarafından, burada öldürülmüştür. Ruslar aynı senenin teşrin I.'de Bakû'yu zaptetmişlerse de, 1826'da başlayan yeni rus-iran harbinde, ordusu ile İran'a çekilmiş olan Bakû hanı Ḥusayn Ḳulī Ḫān, Bakû'nun surlarına kadar yaklaşmıştır. 1828 Türkmençay muahedesi ile, kat'î olarak, Rusya'ya ilhak edilen Bakû, 1859 senesine kadar Şamahı vilâyetine tâbi bir kaza merkezi iken, o tarihten itibaren Bakû vilâyetine merkez olmuştur.

Rus hâkimiyetinden evvel, sâhiplerinin bir imtiyazı şeklinde işletilen Bakû petrol kuyuları, rus idâresi altında, sâhiplerinden alınıp, çarlığa âit emlâk olarak ilân edilmiş ve bunun neticesinde petrol istihsâli tevakkufa uğramıştır. Ancak 1872'dedir ki, bunların işletilmesi serbest bırakılmış ve kuyuların müzayede ile satılmasına, aynı zamanda Avrupa sermâyesinin memlekete girmesine müsaade edilmiştir. Bakû—Batum ve Bakû—Rostof—Moskova demiryolları açıldıktan sonra, Avrupa sermâyesi ve garbî Avrupa tekniği sâyesinde, petrol sanayiinin dev adımları ile inkişaf etmesi üzerine, Bakû'nun nüfusu artmıştır. Daha 1860'ta 13.831 nüfuslu bir kasaba iken, 1888'de 45.679, 1890'da 54.000, XIX. asrın sonlarına doğru 100.000, 1913'te 250.000, 1926'da 330.000, 1934'le 600.000 ve nihâyet 1939'da 800.000 nüfusa kadar yükselen Bakû'nun 1930 senesinden itibaren, muhtelif milletlerden mürekkep bir şehir hâline getirilmesi için, tatbik edilen tedbirler, türk unsurunun artmasına engel olmuştur. 1923'te Bakû civarındaki türk-köyleri ve petrol kuyuları ile sanayi müesseselerindeki işçi hâriç olmak üzere, sırf Bakû şehrinin hudutları içindeki ahâlinin büyük ekseriyeti türk olup, bir kısmını rus (28,3%), ermeni, gürcü ve yahudiler teşkil etmekte idi.

Bugünkü Bakû, yıllık istihsâli 20.000.000 tonu aşan petrolundan maada, Kafkasya, İran, Türkistan ve İdil boyu havzasının mühim bir transit merkezi ve hatırı sayılacak bir sanayi şehridir. Burada 228.000.000 kv. kuvvetinde bir elektirik merkezi, demir imalâthâneleri, çimento, kereste, tütün, un, çeltik ve deri fabrikaları mevcut olduğu gibi, Kafkas demiryollarının merkezî tâmirat atelyeleri ile Hazer denizinin gemi ve vapur tâmirat dokları da Bakû'da bulunuyor. 1920 yılına kadar, gerek dok ve fabikaların bir çoğu ve gerek Hazer denizindeki ticaret filosunun mühim bir kısmı ve petrol müştakkatından muhtelif mevad imâl eden kimya, asfalt v.s. fabrikalar ile Bakû civarındaki göllerden tuz istihsâl eden müesseseler, hep türklere ait idi. Aynı zamanda Bakû'da petrol kuyularına mâlik 40'tan fazla türk milyoneri bulunuyordu.

Geçen büyük harpten evvel, Bakû belediyesi tarafından, Kafkasya dağlarındaki Şollar kaynağından getirilmiş 170 km. uzunluğunda bir boru ile Bakû şehrinin suyu temin edilmektedir. Eskiden nebat ve ağaçlardan mahrum bulunan Bakû, bu su sâyesinde, bugün güzel bağlara, bahçelere ve umumî park ve bulvarlara mâlik olduğu gibi, burada bir de nebatat bahçesi tesis edilmiştir. Bakû ve civarında bir çok kıymetli yapı taş ocakları mevcut olduğundan, şehirde bütün binalar sağlam taşlardan yapılmıştır.

1501'de Şāh İsmā'īl tarafından tahrip, 1586'da Özdemir-oğlu Osman Paşa tarafından yeniden inşa, bilâhare Şāh 'Abbās I. tarafından tâmir edilmiş olan ve Evliya Çelebi'nin güzel tavsifini yaptığı sûr içerisinde bir çok tarihî câmiler, türbeler, kervansaraylar ve hamamlar mevcut olduğu gibi, XV. asrın ilk yarısında Şirvanşahlardan Şāh Ḫalīl Allāh tarafından inşa edilmiş ve Berezin'in „tahaccür etmiş musiki" suretinde tavsif ettiği han sarayı, divanhâne, yine Şāh Ḫalīl Allāh tarafından yapılmış olan mimarî bakımından çok değerli bir Han-Mescidi, Selçuklulardan Mas'ūd b. Dāvūd tarafından yapılmış 30 m. yüksekliğindeki Kız-Kulesi, İlhanlılar tarafından inşa edilmiş Mescid-i Câmî, XI. asırda yapılmış olan Hızır mescidi ve Kırık-kale minâresi vardır. Bakû civarındaki Surahâne köyünde ateşperestlerin mâbedi hâlâ durmaktadır. Sûr hâricinde yeni şehirde Bakû zenginleri tarafından yapılmış bir çok câmiler, modern mektep binaları, ticarethâneler, dram ve opera tiyatrolarına mahsus ayrı ayrı binalar, 1902'de Ḥāc̱ī Zayn al-'Ābidīn tarafından inşa ettirilmiş şarkkârî türk kız lisesi binası, Naḳī-oğlu Musa Bey tarafından yaptırılmış Bakû türk cemiyet-i hayriyesi binası vardır.

Millî Azerbaycan hükûmeti devrinde (1918—1920) Bakû'da mevcut olan erkek ve kız liselerinden bir çoğu türkleştirilmiş, deniz, ticaret ve politeknik mekteplerinde türkçe tedrisata geçilmiş; ilâve olarak, bir harbiye mektebi, bir posta-telgraf mektebi, bir demiryolu mektebi,

birer kız ve erkek muallim mektepleri, tıp, pedagoji ve şark fakültelerini ihtiva eden bir üniversite açılmış, maarif nazırlığının te'lif ve tercüme encümeni emrinde çalışmak üzere, büyük bir devlet matbaası, maarif nazırlığına bağlı millî dram ve opera tiyatroları, bir edebiyat cemiyeti, bir müze, bir arkeoloji cemiyeti ve bir millî kütüphâne kurulmuştur. 1918 yılının eylûlünden 1920 yılının 27 nisanına kadar millî Azerbaycan hükümetinin merkezi olan Bakû'da, türkçe 9 gazete ve 5 aded ilmî, edebî ve iktisadî mecmua neşrediliyordu. 1905 'ten 1920 yılına kadar, Azerbaycan'da intişar etmiş olan türkçe 86 gazete ve mecmuadan 83 'ünün basıldığı yer Bakû olduğu gibi, bütün Rusya dahilinde ilk türkçe gazete olan *Ekinçi* de burada intişar etmiştir (1875).

Zamanımızda Azerbaycan'ın siyasî, iktisadî ve kültür merkezi olmakta devam eden Bakû'da türkçe 2 gündelik gazete ile ilmî, edebî ve iktisadî olmak üzere, 6 muhtelif mecmua intişar etmekte olduğu gibi, 1939 yılında bu şehirde 12 yüksek mektep, 27 teknikum, 16 muhtelif ilim cemiyeti ve 9 tiyatro mevcut idi.

Bibliyografya: G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Camridge, 1905), s. 180 v.d.; E. Weidenbaum, *Putevoditel po Kavkazu* (Tiflis, 1888), s. 342 v.d.; Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab*, II, 20 v.d.; Ḥamd Allâh Ḳazvînî, *Siyâsat-nâme* (nşr. C. Schefer), ilâve s. 223; Al-Bâkû'î, *Talḫîṣ al-âṯâr* (bk. *Notices et Extraits*), II, 509 v.d.; Dimaşḳî (nşr. Mehren), metin s. 147; W. Barthold, *Izvestiya imp. arḫeol. kommissii* (Petersburg, 1905), XVI, 116 v.d.; B. Dorn, *Beiträge zur Geschichte der kaukasischen Länder und Völker nach morgenländischen Quellen*, I, 66 v.d.; II, 49 v.d., 94, 109 v.d.; J. v. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 2. tab., II, 500; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*; Aḥmed Salyânî, *Âṯâr al-nâs fî mamlakat al-Ḳaṣḳâs* (bu eserin yegâne nushası müellifin oğlu Hüseyinzâde Ali Bey'in âilesindedir); W. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927); A. Zeki Velidi, *Azerbaycan'ın tarihî coğrafyası* (*Azerbaycan yurt bilgisi*, İstanbul, 1932, I, s. 62—77); *Bol'şaya sovet. entsiklopediya* (Moskova, 1926,) bk. madd. AZERBAYCAN ve BAKÛ; *Entsiklop. Slovar* (nşr. Brokgauz ve Efron, Petersburg, 1891), mad. BAKÛ; M. E. Resûl-zâde, *Azerbaycan payıtahtı* (*Azerbaycan* gazet., Bakû, 1918, nr. 67); M. H. Baharlı, *Azerbaycan* (Bakû, 1921); Yusuf Vezirof, *Tarihi, coğrafî ve iktisadî Azerbaycan* (İstanbul, 1338—1340), s. 15—18; Hakkı Râif Ayyıldız, *Azerbaycan* (İstanbul, 1936); Sisoyev, *Kratkiy putevoditel-po Bakû* (Bakû, 1925); Paḫomov, *Kratkiy kurs istorii Azerbaycana* (Bakû, 1923); *Bakirskiy rapoçiy*. gazet. (Bakû, 1926, nr. 46); M. B. Mehmed-zâde, *Bakû ve Azerbaycan* (*Azerî türk* mecm., İstanbul, 1928, nr. 16); *Kolonial. polit. rossiysk. tsarizma ve Azerbaycane* (Moskova, 1936), I, II; A. Mehmed-oğlu, *Azerbaycan neft sanayiinin tarihi* (*Azerbaycanskoye neftyanoye ḫozyaystvo* mecm., Bakû, 1935, nr. 12; rusça); *Azerbaycan* gazet. (1918, 1919, 1920 kolleksiyonları); *İstiklâl mecm.* (Bakû, 1919; istiklâlin yıldönümü münasebeti ile mayısta intişar eden tek nusha); M. Resulzâde, *Azerbaycan cumhuriyetinin keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti* (İstanbul, 1339—1341); ayn. mil., *Kafkasya türkleri* (*Türk yılı*, İstanbul, 1928, s. 528—529); Mirza Bala, *Azerbaycan türk matbuatı* (Bakû, 1922); *Polit. slovar* (Moskova, 1940). (MİRZA BALA.)

BA'ḲÛBÂ. [Bk. BÂKÛBÂ.]

BÂKÛBÂ. BA'ḲÛBÂ (bir de BA'AḲÛBÂ), Irak'ta bir şehirdir. Yâḳût'a göre, Babilonya ovasından İran yaylasına giden kervan yolu (coğrafyacılarara göre, Horasan caddesi) üzerinde bir menzildir. Bagdad'dan 10 fersah, yâni takriben 57 km., şarkta (daha doğrusu şimâl-i şarkîde), Diyâlâ nehrinin garp sâhilindedir. İbn Serapion'un târifine göre, Diyâlâ nehrinin mecrası, bu noktadan itibaren, Cisr Nahravân'a kadar, Tâmarrâ adı altında, Ḳâṭûl-Nahrâvân büyük kanalının bir parçasını teşkil eder (krş. Streck, *Babylon. n. den arab. Geogr.*, I, 37). Bu mevkî hâlâ mevcuttur; coğrafî mevkîi; 30° 45' şimâl arzı, 44° 40' (Gr.) şark tûlüdür. Ba'ḳûbâ, çölün ortasında bir çok küçük kanallar ile sulanmış, güzel bir hurmalık vâhadır. Hurmalarının ve limonlarının nefaseti orta zamanlarda derb-ı mesel hâline gelmişti. İkliminin letafeti ile methedilen bu şehir, transit ticaretinin faâliyeti ile de oldukça mühimdir ve haylı büyük çarşıları vardır. Nüfusu hakkında verilen mâlûmat, birbirinden farklıdır: Clément (bk. Reclus, *göst. yer.*), bu nüfusu 1866 'da 3.000 tahmin ediyordu; Supan (*Petermann's Mitteilungen*, supl. nr. 135, 1901, s. 22), Cuinet 'nin tahminini (2.000) en ziyâde itimada lâyık aded olarak kabûl eder. Aubin 'in tahminin (6.000) mübalâğalı olduğu âşikârdır; ona göre ahâli, az mıkdarda yahudi ve lûr müstesna, kâmilen araptır. Fleischer bu mevkîin ârâmî olan isminin (bk. Juynboll, *Marâṣid*, IV, 350), Ba'ya'ḳûbâ („Ya'ḳûb'un makamı") 'dan geldiğini, haklı olarak, iddia eder.

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 472, 672; Abu 'l-Fidâ', *Géographie* (nşr. Reinaud ve G. de Slane), s. 294; ayn. mll., *Annal. moslem.* (nşr. Reiske-Adler),

IV, 690; Raşîd al-Dîn, *Hist. d. Mongol* (nşr. Quatremère), s. 278 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalif.* III, 390; le Strange, *JRAS*, 1895, s. 268; Ritter, *Erdkunde*, IX, 498; Reclus, *Nouv. géogr. univ.*, IX, 437, 439; Kiepert, *Zeit. f. Erdk.*, 1883, s. 18; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, III, 119; C. Huart, *Hist. de Baghdad* (1902), s. 2, 53; [Rousseau], *Descript. du Pachalik de Bagdad*, s. 80; Czernik (*Petermann's Geogr. Mitteil.*, Erg.-Heft 44, s. 34); Binder, *Au Kurdistan, en Mésopot. et en Perse* (Paris, 1887), s. 319 v.dd.; Herzfeld, (*Petermann's Geogr. Mitteil.* (1907), s. 50); E. Aubin, *La Perse d'aujourd'hui* (1908), s. 357 v.dd. (M. STRECK.)

BĀKUSĀYĀ. [Bk. BĀKÛSÂYÂ.]

BÂKÛSÂYÂ. BĀKUSĀYĀ, Irak'ta bir idârî bölge ve mevkî dir. Bādurāyā [b. bk.] ve büyük Nahravān kanalının 3 nâhiyesi ile beraber, şarkî Diele'nin Bazîcān Ḫosrav kazasını (*astān*) teşkil ediyordu; krş. Streck, *Babylonien nach d. arab. Géogr.*, I, 15. Arap coğrafyacılarının umumiyetle Bādurāyā ile birlikte zikrettikleri Bākusāyā da, Baksayeh (Baksā) adı ile, Bedrē (= Bādarāyā)'nın cenûb-i şarkîsinde, 46° 25′ (Greenw.) şark tûlünde, İran hududunun hemen yanında, bugün hâlâ meveuttur; bk. msl. Stieler, *Hand-Atlas*, nr. 59 (1910). Kusāyū, G. Hoffmann'ın izah etmiş olduğu gibi, bir kavmin (sür. Kussāyē) ismidir; buna göre, Bākusāyā = „Kusāyēlerin (Κοσσαιοι; mîhî kitâbelerde Kaşşu) evi"dir; bu izah, Bākusāyā'nın eski Koşsalıların arazisi olan Zagros'a yakın bulunması keyfiyetine de, tevafuk etmektedir.

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. arab.* (nşr. de Goeje), tür. yer.; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 477; G. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Acten persischer Märtyrer* (Leipzig, 1880), s. 61, 91; Nöldeke (*ZDMG*, XXVIII, 101); ayn. mll., *Geschichte der Perser u. Araber zur Zeit der Sasaniden* (1879), s. 239; G. Westphal, *Untersuch. über die Quellen u. die Glaubwürdigkeit der Patriarchenchroniken Māri ibn Sulaimān* v.b. (1901, Strassburg Dissert.), s. 121; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 63, 80. (M. STRECK.)

BA'L. [Bk. BA'AL.]

BĀLĀ. [Bk. BÂLÂ.]

BÂLÂ. BĀLĀ, farsça „yukarı, yüksek ve üst" mânalarında bir kelime olup, Osmanlı devletinde büyük bir mülkiye rütbesinin ismidir. Eskiden devlet memurlarına mahsus rütbeler, vezaret, kapıcıbaşılık ve hâcegânlık ile, bâzı mühim ricâle tevcih olunan baş-muhasebe pâyesinden ve mîr-i mîranların ileri gelenlerine verilen beylerbeyilikten ibaret iken, 1249'da, zâta değil, makama mahsus olmak üzere, **ûlâ, sâniye** v.s. gibi, mülkiye rütbeleri ihdas olunmuş ve 1251'de rütbelerin teşrifata müteallik tebeddüllerinden ilmiye ricâlinde husûle gelen iğbirarı izâle maksadı ile, ilmiye, askeriye ve kalemiye rütbelerinin birbirine nazaran mevkiini tesbit eden bir nizam defteri vucuda getirilmişti. Daha sonra, **ûlâ** rütbesinde olanlara vezaret ve müşirlik verilip de, bu rütbe için mansıp kalmadığından, 1254'te teşrifat esasları yeniden tertip edilmiş, 1255'te ise, **ûlâ** rütbesi, „ûlâ evveli" ve „ûlâ sânisi" isimleri ile, ikiye ayrılmıştı. Nihâyet 1262 senesinde (Sultan Abdülmecid devri) sadaret müsteşarlığı ile Vâlde Sultan kethüdalığının ehemmiyetinden dolayı, bu vazifede olanların ûlâ evvellerine tekaddüm etmeleri lüzumlu görüldü ve pâye tariki ile verilmemek, vezaretten sonra en büyük mülkiye rütbesi olmak üzere, meratib-i divâniyeye **bâlâ** namı ve **atûfetlû** unvanı ile yeni bir rütbe ilâve edilip, ilk defa olarak, sadaret müsteşarı Zühdü Bey ile Vâlde kethüdası Hüseyin Bey'e, „ma'a nişan" tevcih edildi (Lûtfi, *Tarih*, İstanbul, 1328, s. 92 v.d.). Bu yeni rütbe, ilk zamanlarda, teşrifat sırasında kazaskerler ile ûlâ evveli arasında olup, vezir ile beraber atûfetlû unvanını taşımakta iken (Mehmed Süreyya, *Nuḫbat al-vaḳā'i'*, s. 159; 1264 senesi sâlnâmesi, s. 147), bir müddet sonra vezirlere devletlû denilmeğe başlandığından, atûfetlû unvanı, yalnız bâlâya münhasır kaldı. Hâiz oldukları rütbe ne olursa olsun, bâlâ derecesinde sayılan fakat ona tekaddüm etmeyen ricâl, baş-mâbeyinci ile mâbeyin baş-kâtibi idi. Bir aralık İstanbul pâyeli ilmiye ricâli ûlâ evveline tekaddüm ettirildiğinden, teşrifatta bâlânın yiri Anadolu kazaskeri ile İstanbul kadısı arasına gelmiş; keza bilfiil vükelâlıkta bulunanlar ile dâr-ı şûray-ı askerî reisi, bâlânın mâfevki addolunduğundan, bu rütbenin tekaddüm sırası iki derede inmişti. Fakat dâr-ı şûrânın ilga edildiği ve bilfiil vükelâlıkta bulunanlar ile bâlâ arasındaki fark kaldırıldığı zaman, bâlâ yine eski mevkiini bulmuştur. 1321'de bâlâya muâdil olmak, fakat ona tekaddüm etmek şartı ile, birinci feriklik ihdas edilince, bâlânın teşrifatta yeri artık kat'îleşmiş ve son zamanlara kadar bu rütbe, vezaret, müşirlik, Rumeli ve Anadolu kazaskerliği ile birinci feriklikten sonra gelmiştir.

Bâlâ rütbesi, ilk önce vükelâya mahsus olup, nâdiren tevcih edilmekte iken, git-gide pâye hâlini alarak, ikinci derecede ricâle de verilmeğe başlandığından, bu rütbede olanların mikdarı çoğalmıştı. Mamafih Abdülmecid, Abdülaziz ve Murad V. devirlerinde bunların adedi tahminen 90 kadardı. Fakat Abdülhamid II. devrinde ve bilhassa son zamanlarında, alelâde bir taltif

vesilesi hâline gelerek, meselâ kalem müdürlerine, mutasarrıflara ve âmedî hulefasına verildikten başka, matbaacı ve tâcir gibi, devlet memuru olmayanlara dahi tevcih edilmiştir. Bu hükümdar zamanında kendilerine bâlâ rütbesi verilenlerin sayısı tahminen 460'ı bulduğu düşünülürse, rütbenin ne kadar iptizâle düştüğü anlaşılır. İkinci meşrutiyetin (1908) ilânından sonra, bütün mülkiye rütbeleri gibi, bâlâ da pek nâdir tevcih edilmiş, son defa bu rütbe Mehmed IV. devrinde, 8 zilhicce 1337 tarihinde, Damed Ferid Paşa kabinesinde maarif nâzırı bulunan Gelenbevî Said Bey'e verilmiştir (*Takvim-i vekayi*, nr. 3643, 15 zilhicce 1337). Bâlâlık, vezaret ile ûlâ evvelliği arasında bulunduğundan, terfilerde ûlâ evveli bâlâ, bâlâ da vezir olmak usûldendi; lâkin mülkiye rütbelerinin ayrı bir silsilesi olup, paşa unvanını taşıyan Rumeli beylerbeyiliği rütbelerinden de bâlâlığa terfî edenler olmuştur (msl. Hac muhafızı Abdurrahman Paşa, bk. *1326 senesi sâlnâmesi* s. 104; ve âyandan Apdurrahman Bey, *1327 sene-i mâliyesi sâlnâmesi*, s. 95).

Bâlâ ricâlinin taşıdığı elkap ve unvana gelince, bu rütbeyi hâiz olanlara bey veya efendi unvanını taşıdıklarına göre, „atûfetlû bey efendi hazretleri" veya „atûfetlû efendi hazretleri" denir ve tahriratta „atûfetlû efendim hazretleri" diye hitap edildiği gibi, metin içinde kendilerine „müşarünileyh" tâbiri ile işaret olunurdu. Bâlâya mahsus büyük üniforma, siyah, yakası, göğsü ve kol kapakları sırmalı uzun setreden ve genişçe zırhlı pantalon ile sırma kemerli kılıçtan mürekkepti. Bu üniformanın sırmaları vezirinkinden az, ûlâ evvelininkinden fazla idi.

Bibliyografya: Lûtfi, *Tarih* (İstanbul), IV, 113 v.d.; V (İstanbul, 1302), s. 25, 126 v.d.; VI (İstanbul, 1302), s. 66; VIII (İstanbul, 1328), s. 92, 155 v.d.; Mehmed Süreyya, *Nuḫbat al-vaḳā'i'*, I, 21, 32, 54 v.d., 70, 139, 150; *Takvim-i vekayi* kolleksiyonu; *Devlet sâlnâmeleri* kolleksiyonu; *Sâlnâme-i nezâret-i hâriciye* (İstanbul, 1302), 197 v.d.

(M. CAVİD BAYSUN.)

BÂLÂ. BĀLĀ, iç Anadolu'da Ankara vilâyetine bağlı bir kaza olup, merkezi, Ankara şehrinin, müstakim hat ile, 48 km. cenûb-i şarkîsinde ve Kayseri şosesinin tâlî bir kolu üzerinde bulunmaktadır. Bu kaza, Ankara vilâyetinde, bilhassa göçebe yürüklerin yaşadığı arâziye, XIX. asırda ekseriyetini Kafkasya ve Rumeli muhacirlerini iskân etmek suretiyle, teşkil olunmuş ve aynı vilâyet içinde, bâzan kaza ve ekseriyetle nâhiye şeklinde, idâre edilen İstanos'a Zîr adı verilmiş olmasına mukabil, buna da Bâlâ denilmiştir. Önceleri kaza merkezi Kara-Ali köyünde iken, XIX. asrın ilk yıllarında, yamaçlarına yerleşmiş olduğu Kartal dağının adı ile yâdedilen köye nakledilmiş ve bu suretle, kazanın adı, şimdi bu merkeze de teşmil olunmuştur. *1325 vilâyet sâlnâmesi* (1907)'nde Bâlâ kazasının nüfusu, tamamiyle müslüman olmak üzere, 31.460 gösterilmekte idi. 1935 sayımına göre, kazanın 3060 km². arâzisi üzerinde, 27.390 nüfus yaşamakta olup, bunun 916'sı kaza merkezinde bulunmaktadır. Bâlâ kazasının merkezden başka, Kara-Ali ve Kara-Keçili adlı iki nâhiyesi içinde, muhtarlık teşkilâtını hâvî, 74 köy ve ayrıca mahalle ve oba nev'inden küçük iskân noktaları ve yükseklerde göçebe çobanların muvakkat meskenleri vardır. Kazanın başlıca geçim kaynağı hayvancılık olup, koyun sürülerinin yünü ile köylerde türlü dokumalar dokunur. Kazanın zirâî mahsûlü, en ziyâde, hububattır.

Bibliyografya: Ali Cevad, *Coğrafya lügati*, s. 149; *Ḳāmūs al-a'lām*, II, 1206; *Ankara sâlnâmesi*, 1325 (1907); *1935 Genel nüfus sayımı* (nr. 75, II); *Ankara Vilâyeti broşürü*.

(BESİM DARKOT.)

BALABAN, Ġiyāṯ al-Dīn Uluġ Ḫān (?—1287), XIII. asır başlarında Aybek [b. bk.] tarafından kurulan Dehli memlûk imparatorluğunun, İltutmış [b. bk.]'tan sonraki en büyük hükümdarı olup, İltutmış'ın çocukları zamanında çökmeğe ve dağılmağa yüz tutan devleti yeniden kuvvetlendirmiş, Hindistan'ı moğul istilâsına karşı korumağa muvaffak olarak, sonradan 'Alā' al-Dīn Ḫalacī [b. bk.]'nın Hindistan'da islâm nufuzunu genişletip kuvvetlendiren parlak futuhatına bir zemin hazırlamıştır. Balaban, isminden de anlaşılacağı gibi, türktür; Mısır memlûklerinde ve osmanlılarda bu ismi taşıyan bir çok devlet adamlarına tesadüf olunduğu gibi, togan, çakır ve şahin gibi, büyük başlı bir cins avcı kuş mânasına gelen bu kelime, yeni farsçaya da bu şekilde geçmiş olduğundan, garp tarihçilerinin bunu Balban şeklinde okumaları doğru değildir.

Ṭabaḳāt-i Nāṣirī müellifine göre, Balaban'ın ecdadı Türkistan'da البرى kabilesinin hanları olup, babası da bu kabîlenin, 10.000 çadır halkından mürekkep, büyük bir şûbesine hanlık ediyordu (fars. metin, s. 278, 281). İngiliz ve hind tarihcilerinin ismini, ekseriyetle, *ilbarî* şeklinde okudukları bu kabîlenin, yine *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*'de Kıpçak kabîlelerinden olduğu tasrih edildiğine göre (s. 406), bunun Kıpçak kabîlelerinden olup, islâm kaynaklarında türlü şekillerde yazılan ve Marquart (*Komanen*, s. 171) tarafından *Alp-eri* şeklinde okunmak istenen kabîle olduğu kat'iyetle söylenebilir (tafsilât için bk. KIPÇAK). Gençliğinde, küçük kardeşi ile

beraber, moğulların eline esir düşen Balaban, önce Bagdad'a ve oradan Gücerat'a götürülerek Hoca Ǯamāl al-Dīn Basrî tarafından satın alındı; tâlim ve terbiye gördükten sonra, 630 'da Dehli'ye götürülerek, maiyetine binlerce türk kölesi toplayan Sultan İltutmış'a satıldı. İnsan tanımakta büyük kabiliyeti ve tecrübesi olan sultan, onu hususî hizmetine aldı ve böylece günden güne ehemmiyeti artarak, onun „kırklar" diye anılan 40 büyük azatlı memlûk-emîrlerinden biri oldu. İltutmış'ın kızı Raẓiye Sultan [b. bk.] devrinde (1236—1239), emîr-i şikâr tâyin edilmek suretiyle, mevkii yükseldi. Başka emîrler ile birlikte, onun tahtından indirilmesi ile neticelenen kıyam hareketine faâl bir surette iştirâk ettiğinden, tabta geçen Mu'izz al-Dīn Bahrām (1239—1241), bu hizmetine mükâfat olarak, ona Ravārî'yi iktâ etti ve daha sonra Hansi mıntakasını da buna ilâve eyledi. Buralardaki halkı âsâyişe ve refaha kavuşturmak sureti ile, kuvvetli bir idâre adamı olduğunu isbat eden ve 'Alā' al-Dīn Mas'ūd (1241—1246) zamanında emîr-i hâcibliğe yükselen Balaban, 1245'te Sind'i istilâ ve Uçha'yı muhasara eden moğullara karşı harekete geçmek hususunda hükümdarı ve emîrleri şiddetle teşvik ve teşci etti. Kumanda ettiği kuvvetli bir ordu, bilhassa onun cesareti ve askerî mahâreti sâyesinde, moğul ordusunu büyük bir bozguna uğratarak, moğulların elindeki binlerce müslüman ve hindli esiri kurtarmağa ve istilâyı durdurmağa muvaffak oldu.

Böylece yalnız halk arasında değil, türk emîrleri ve ordu arasında da büyük bir nufuz kazanan Balaban, 1246'da tahta geçen Nāṣir al-Dīn Maḥmūd b. İltutmış zamanında, bir kaç yıl içinde, hemen bütün idâreyi eline aldı. 1249'da hükümdar ile sıhriyet rabıtaları peyda eden Balaban, melik unvanı yerine, han unvanını aldığı gibi, bir az sonra, Ulug Han unvanı ile, idârî ve askerî bütün işlerde hükümdarın naipliğine tâyin edildi. Hemen faâliyete girişen Balaban, memleketin muhtelif sâhalarında karışıklıklar çıkaran âsî hind kabîlelerini ve hind racalarını te'dip, bâzı emîrlerin fesat hareketlerini tenkil ettiği gibi, raca Çahār Deva'nın kuvvetli ordusunu maglûp ederek, mayıs 1252'de, muzaffer ordusu ile, Dehli'ye girdi. Bütün bu askerî hareketlerinde dâimâ muvaffak olan Balaban'ın ordu ve halk arasındaki nufuz ve şöhreti günden güne artmakta ve bu vaziyet, merkezî idârenin zayıf hükümdarlar elinde kalmasından her suretle faydalanan bir çok devlet adamlarında ona karşı bir haset ve korku uyandırmakta idi. Bütün zamanını ibadet ile ve Kur'an nushaları yazmakla geçirerek, dünya işlerine hiç alâka göstermeyen gevşek seciyeli ve saf hükümdar, emîrler için korkulacak bir şahsiyet değildi; lâkin merkezî idârenin nufuzunu imparatorluğun her köşesinde şiddet ve kuvvetle tanıtmak isteyen azimli ve yılmaz Ulug Han her suretle çekinilecek, korkulacak bir adamdı. Binaenaleyh, sarayda mühim bir mevkî sâhibi olan hindli dönme 'Imād al-Dīn Rayḥān, çevirdiği entrikalara iştirâk etmeği menfaatlerine uygun bulan türk meliklerinin de yardımı ile, hükümdarın kulağını Balaban aleyhindeki iftiralar ile doldurdu; ve nihayet, bu büyük devlet adamı, 1253 martında, iktâlarında oturmağa mecbur edilerek, merkezdeki vazifesinden uzaklaştırıldı. Bunu Balaban'a tarafdar olan bir çok büyük memurların azli tâkip etti. Lâkin Balaban'ın kudretli eli üzerinden çekilir-çekilmez, idâre makinesi birden-bire bozulup, işlememeğe başladı; âsâyiş, hattâ Dehli sokaklarında bile, temin edilemiyordu. Vilâyetlerde ise, hoşnutsuzluk artık umûmî ve açık bir şekil almıştı. Türk emîrleri ve asîl âilelere mensup olan eski devlet adamları, bütün nufuzu elinde toplayan hindli dönme Rayḥān'ın emri altına girmeği, bir türlü haysiyetlerine yediremiyorlardı. Bir çok vilâyetlerin başında bulunan melikler, Rayḥān'ın hemen azlini ve Balaban'ın tekrar iş başına getirilmesini istiyorlardı. Nihayet bu muhalif unsurlar, arzularını zorla tahakkuk ettirmek için, müşterek bir kuvvet toplayarak, payitaht üzerine yürüdüler. Rayḥān, iptida hükümdarı kandırarak, bunlara karşı bir ordu göndermeğe muvaffak oldu ise de, bunun başındaki emîrler böyle bir harbe hiç tarafdar değillerdi. Bir takım müzakerelerden sonra, her iki ordunun kumandanları, Rayḥān'ın azledilerek, Badā'ūn iktâına gönderilmesi ve Balaban'ın tekrar eski vazifesine iâdesi şartları ile uyuştular; hükümdar da buna muvafakat etti; ve Balaban 1 şubat 1254'te Dehli'ye muzafferâne girdi.

Balaban'ın demir elinde, idâre derhâl eski intizamını ve kuvvetini buldu. Doâb'daki âsî racalar te'dip edildiği gibi, Oudh hâkimi Kutlug Han'ın 1255'te Balaban'ı çekemeyen sâir bir takım askerî şefler ve hinduların da iştirâki ile tertip ettiği büyük isyun, Balaban'ın cür'etli ve çabuk bir hareketi ile, kolayca bastırıldı; 1257'de Sind'e karşı yeni bir istilâ teşebbüsünde bulunmak isteyen moğullar da, İmparatorluk ordusunun yaklaşması üzerine, çekilmeğe mecbûr oldular. Balaban 1259'da, dağlık Sivalik mıntakasındaki âsi bindlilere karşı, mühim bir sefer yaptı. Hariana, Sivalik, Biyâne taraflarındaki müslüman köylerine büyük zararlar veren bu âsîler, 1256'da yine bir tenkile uğramışlardı; lâkin bu defa, sür'atli ve şiddetli bir tâkip neticesinde, çok ağır bir hezimete uğradılar; mühim ganimetler elde edildi. Nāṣir al-

Dîn Maḥmûd devrinde Balaban'ın 20 yıl süren bu kudretli idâresi, Dehlî sultanlığının içeriden ve dışarıdan mârûz bulunduğu bütün tehlikeleri önlemiş, kuvvetli bir ordu kurularak, moğul istilâlarına set çekilmiş, şiddetli te'diplere uğrayan Doâb racalarının isyan kudretleri kırılmış, emîrler ve melikler tarafından çıkarılan isyanların şiddetle bastırılması her kesin gözünü yıldırmıştı.

Esasen bütün hükûmet kuvvetini elinde toplamış olan Balaban, Sultan Nâṣir al-Dîn'in ölümü üzerine, âdetâ tabiî bir şekilde, Sultan Ġiyâṯ al-Dîn lâkabı ile tahta çıktı (664=1266). Ulug Han lâkabı ile ve hükümdarlara mahsus, çetr ve dûr-bâş gibi, hâkimiyet alâmetlerini hâiz olarak nâiplik vazifesini görürken, şahsiyeti ne kadar silik olursa olsun, meşrû bir hükümdarın tahtta bulunması, bir takım düşüncelerini tatbik sahasına koymaktan onu men'ediyordu. Tahta geçer geçmez, ilk hedefi, İltutmış'ın değersiz çocukları zamanında nufuzu çok sarsılmış olan saltanat kuvvetini mutlak bir şekilde tesis etmek oldu. Liyakat ve sadakatlerine güvendiği meliklerin kumandaları altındaki ordusunu yeni baştan tensik ve tanzim ederek, memleketin âsâyişini bozan hinduları ve bilhassa Dehlî civarını haraca kesen haydutları ortadan kaldırdı; Doâb âsîlerini tekrar şiddetle te'dip etti; gerek Dehlî etrafına ve gerek buraya, cengâver efganlılardan mürekkep, kuvvetli askerî kıt'alar yerleştirerek, verdiği ıktâlar ile onları toprağa bağladı. Başka yerlerdeki bâzı hindu kıyamlarını da kan ve ateş ile bastırdı. Böylece askerî ve ticarî yolların emniyeti te'min edildiği gibi, sarp ve dağlık mıntakalardaki bir takım fesat yuvaları da ortadan kaldırılmış oluyordu.

Balaban bu sırada askerî ıktâlar meselesini de ehemmiyetle ele aldı. Şemseddin İltutmış ordusuna mensûp olup, 30—40 yıl kadar evvel Doâb'daki bir çok köylerin kendilerine ıktâ edilmiş olduğu 2.000 kadar suvarî vardı ki, ordu defterinde isimleri yazılı olmakla beraber, hakikatte askerî bir kuvvet olmaktan çıkmışlardı; bir kısmı ihtiyarlamış, bir kısmı ölerek, ıktalârı âilelerine kalmıştı. Bunlar bu ıktâların doğrudan doğruya kendi mülkleri olduğunu, İltutmış'ın bunları kendilerine temlik ettiğini iddia ediyorlardı. İçlerinde bâzı-bâzı harplere iştirâk edenler bulunmakla beraber, büyük bir kısmı, türlü vasıtalar ile, bu hizmetten kaçmak yolunu buluyorlardı. Balaban, bu işi esaslı surette tetkik ederek, ıktâ sâhiplerini 3'e ayırdı: 1. ihtiyarlar; bunların toprakları ellerinden alınarak, kendilerine muayyen bir maaş verilecekti; 2. hizmete yarar geçenler; bunlar, babalarından kalan topraklarını saklayacaklar, yalnız vâridatın muayyen bir dereceden fazlasını devlet tahsildarlarına vereceklerdi; 3. kadınlar ve çocuklar; bunların toprakları ellerinden alınacak, lâkin maişetleri, devletçe temin olunacaktı. Bu karar, en basit neferden ihtiyar hanlara kadar, bütün askerî sınıfı şiddetle müteessir etti; çünkü, kendilerinin ve çocuklarının maişet vasıtaları bahis mevzuu oluyordu. Bunlar Dehlî muhafızı (*kotvāl*) Faḫr al-Dîn vasıtası ile, şikâyetlerini ve ricalarını Balaban'a bildirdiler. Hükümdar, bu emekli askerî şeflerin ricalarını kabûl ederek, ıktâların geri alınması kararından vazgeçti. Selçuklularda ve daha sonra Ḫvârizmşahlarda görülen askerî timar sistemini, ilk defa geniş mıkyasta, Hindistan'da da tatbik eden, İltutmış idi; bilhassa 40 büyük memlûk emîrine büyük ıktâlar vererek, böylece menfaâtleri kendi hanedânının menfaatleri ile bağlı, bir yüksek asâlet sınıfı yaratmak istemişti. Hâlbuki bu usûlün tatbiki neticesinde, imparatorluğun bir takım feodâl melikler elinde mânen parçalanıp zayıfladığını gören Balaban, ıktâların mülkiyet hakkını devlete âit gibi telâkki etmek istiyordu. Balaban bu hususdaki kararını tatbik edemedi ise de, bundan sonra, ıktâlarının ellerinden alınabileceğini anlayan, bu emekliler sınıfının eski nufuzu kalmamıştır.

Balaban'ın en büyük düşüncesi, moğul tehlikesi idi. Elinde büyük ve muntazam bir ordu bulunmasına rağmen, gözlerini şimâl hudutlarından ayırmıyor ve Dehlî'de dâimâ müdafaaya hazır bulunuyordu. Lâhor'u ellerinde bulundurarak, her yıl Sind ve Pencâb sahalarına akınlarda bulunan moğul kuvvetlerine karşı, imparatorluğun en şimâlî sâhasındaki Multan ve Samana'da oğulları Muḥammed (Melik Kaan) ve Maḥmûd (Bogra Han)'un emirleri altında iki ayrı ordu bulunduruyordu. Moğul hücumu korkusu, Balaban'ı Hindistan'da yeni fütuhatta bulunmaktan, imparatorluğunu genişletmekten men'ediyor, yalnız içerideki nizam ve âsâyişin muhafazası ile iktifa eyliyordu. Bu sıralarda Balaban'ın Bingâle vâliliğine tâyin etmiş olduğu kölelerinden Tuġrıl Han, memleketin uzaklığından ve sultanın moğul hücumu korkusu ile meşgûl olmasından istifâde ederek, istiklâlini ilân etti ve Sulṭân Muġîṯ al-Dîn unvanını alarak, kendi adına hutbe okutup, para bastırmağa başladı; büyük hediyeler ve ihsanlar ile, yalnız halkın ve askerlerin değil, bir çok büyük emîrlerin de yardımını kazanmağa muvaffak oldu. Balaban'ın, kölelerinden Alp Tigin kumandasında gönderdiği ordu, Tuğrıl tarafından mağlûp edildi; ikinci bir ordu da yine aynı âkibete uğradı. Fena hâlde hiddetlenen Balaban, şimâldeki Mahmud Bugra Han ordusunu da maiyetine alarak, isyanın merkezi olan Lahnauti'ye doğru ilerledi. Oudh'de umumî bir seferberlik ilân ederek -

dusunu büs-bütün kuvvetlendirdi. Küçük bir nehir filosunun da iştirâki ile, Bengâle'nin bataklık topraklarında bin-bir zorlukla ilerleyen bu muazzam ordu Lahnauti'ye girdi. Lâkin mukavemetin imkânsızlığını gören Tuğrıl, hazinesini ve fillerini alarak, uzaklara çekilmişti. Âsiyi ortadan kaldırmadıkça Dehli'ye dönmeyeceğini bildiren Balaban'ın bu kat'î kararı karşısında, maiyetindeki emîrler büyük bir gayret göstererek, Tuğrıl'ı yakaladılar ve öldürdüler. Lahnauti'ye dönen Balaban, Tuğrıl ile işbirliği edenlere karşı korkunç takibata girişerek, binlerce kişiyi astırdı; Tuğrıl'ın çok hürmet ettiği kalenderiye tarikatine mensûp bir şeyh de, dervişleri ile beraber, asılmaktan kurtulamadı. Kadı ve müftilerin şefaati ile bu cezalandırma işi sona erdikten sonra, Balaban Bengâle'nin idâresini Bugra Han'a bırakarak, her tarafa yeni memurlar (kârdâr) tâyin etti; ıktâları da yine kendi emniyetli adamlarına taksim etti. Oğlu ile yaptığı iki mülâkatta, Tuğrıl'ın âkibetini hatırlatarak, istiklâl emellerine kapılmamasını söyledi ve bir takım nasihatlerde bulundu; sonra Dehli'ye döndü.

Bu büyük gâileden kurtulmuş olan sultan, çok geçmeden, büyük oğlu Muhammed'in 1285 'te Pencâb'a giren moğul orduları ile yaptığı harpte şehit olduğu haberini aldı. Büyük bir edebî kültüre sâhip, çok ciddî ve irâdeli bir prens olan, emîr Husrev Dehlevî başta olduğu hâlde, maiyetinde bir çok şâirler ve âlimler bulunduran ve dervişlere çok hürmetkâr davranan sevgili veliahdının ölümü, ihtiyar sultanı çok sarstı ve sıhhati bozuldu. Bengâle'den getirttiği küçük oğlu Bugra Han'a devlet işlerini bırakmak istedi. Lâkin bu ağır ve mes'uliyetli yükten korkan ve Bengâle'de çok gailesiz bir ömür süren eğlence müptelâsı ve gevşek

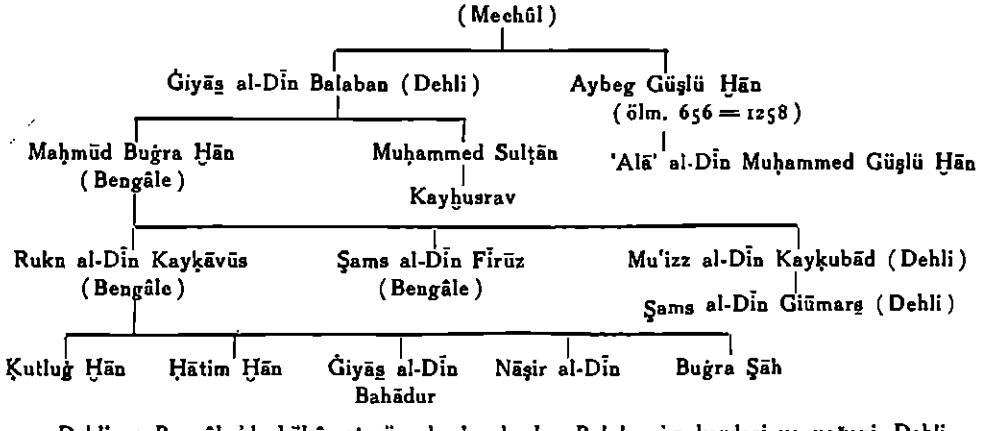

Dehli ve Bengâle'de hükûmet sürenlerden başka, Balaban'ın kardeşi ve yeğeni, Dehli sultanlığında büyük mevkîler işgâl etmişlerdir.

irâdeli prens, bir av bahanesi ile tekrar Lahnauti'ye döndü. Bunun üzerine Balaban, şehit oğlunun çocuğu olup, babasının bir takım meziyetlerine vâris olduğunu gösteren Keyhusrev'i tahta geçirmelerini emîrlerine vasiyet etti ve bir az sonra da öldü (1286). Lâkin emîrleri sultanın bu son vasiyetini tutmadılar ve Bugra Han'ın oğlu olup, Dehli sarayında büyük babasının nezareti altında terbiye edilmekte olan Keykubad'ı, Sulṭān Mu'izz al-Dīn unvanı ile, tahta çıkardılar. Birden bire serbest bir eğlence hayatına atılan tecrübesiz ve akılsız hükümdarın babasının nasihatlerine de hiç ehemmiyet vermemesi, bir çok karışıklıklar doğurdu; yalnız kendisi değil, pek kısa bir müddet için hükümdar ilân edilen küçük yaştaki oğlu Şams al-Dīn Giumarg de öldürülerek, büyük emîrleden Calāl al-Dīn Fīrūz Şāh [b. bk.] 1290'da Dehli saltanatının başına geçti ve böylece Halaçlar sülâlesi kurulmuş oldu. Mamafih Bugra Han ve çocukları daha bir müddet Bengâle'de hükûmet sürmüşlerdir.

Önce Sultan Nāṣir al-Dīn'in nâibi, sonra da sultan sıfatı ile Dehli memlûk imparatorluğunu 40 seneden fazla bir müddet idâre eden Ġiyāṯ al-Dīn Balaban, orta çağ hind tarihinin nâdir büyük simalarından biridir. İçerideki bir çok büyük isyan hareketlerinin imparatorluğu sarsmak istidadını gösterdiği bu devirde, şimâl hudutlarında moğul tehlikesi korkunç bir şekilde devam ediyor ve tazyikini hiç eksiltmiyordu. Böyle nâzik bir zamanda, İltutmış çocuklarının fena idâreleri ile sarsılmış bir imparatorluğu muhafaza edebilmek için, yılmaz bir ruha, çelikten bir irâdeye, her vaziyeti birden bire kavrayabilecek kuvvetli ve tecrübeli bir kafaya ve çalışmaktan yorulmayacak sağlam bir bünyeye ihtiyaç vardı. İşte Balaban bütün bu meziyetler

nefsinde toplamış fevkalâde bir şahsiyetti. Koskoca bir impartorluğun bütün işlerini, 40 yıl hiç durup dinlenmeden idâre etmiş, bütün salâhiyetleri kendi elinde toplamış ve bu kadar ağır bir yükün altında biç ezilmemişti. Gençliğinde ara-sıra şarap meclisleri kurardı; fakat sonra, her türlü eğlencelere ve içkiye tövbe etmişti. Cemiyetin ve ferdlerin psikolojilerini çok iyi bilen tecrübeli bir devlet adamı, ince bir diplomat, mâhir ve cür'etli bir kumandandı. Çok sevdiği çocuklarına karşı bile zaafı yoktu. Bengâle'nin idâresini Bugra Han'a bıraktığı zaman, isyan fikrine kapılmaması için, Tuğrıl ve taraftarlarının âkibetini ona sert bir surette hatırlatmış ve Lahnauti pazarında kurdurduğu binlerce dar-ağacını göstermekten çekinmemişti.

Balaban, bütün kaynakların bildirdiğine göre, Kıpçak banları neslindendi ve bundan dolayı, bütün türk hanlarının efsanevî ceddi sayılan Efrasyâb soyundan geldiğini söylemekle iftihar ediyordu. Belki de bundan dolayı asâlet meselesine büyük ehemmiyet verir, asîl bir soydan gelmeyenleri, ne kadar büyük şahsî meziyetlere mâlik olurlarsa olsunlar, mühim işlerde kullanmazdı. Balaban, sâir bir çok şeylerde olduğu gibi, bu hususta da efendisi ve kayın pederi İltutmış'ın an'anesine sâdık kalıyordu. Bütün iktidarı hükümdarın şahsında toplayarak, merkeziyetçi ve mutlak bir idâre kurmak, siyasetinin esasını teşkil ettiği için, bunu temin edecek müesseseler kurmuş, imparatorluğun en uzak sahalarındaki meliklerin eski nufuzlarını kırmıştı. Yollarda ve mühim merkezlerde, çok muntazam bir *barîd* [b. bk.], yâni resmî istihbarat şebekesi, kurmuştu; bu suretle, kendi çocuklarının hareketlerinden bile, âdetâ günü gününe haber alıyordu. Torunlarını kendi yanında âdetâ bir rehine gibi saklayarak onlara gayet sert, haşin bir terbiye vermesi, ne kadar ihtiyatlı olduğunu anlatabilir. Berîd hizmetinde bulunan memurları da ayrıca sıkı ve gizli bir teftişe tâbi tuttuğu için, bunların yanlış haberler vermelerine imkân yoktu. Hindulara hiç itimadı olmadığı için, onları hiç bir mühim vazifede kullanmıyordu. Tebeası ile, yâni raiyyetle, konuşmayı ve bu gibi insanlar tarafından takdim edilen en kıymetli hediyelerin kabûlünü, hükümdarlık şerefine uygun bulmuyordu. Fakat, tıpkı İltutmış gibi, hangi din ve mezhebe mensûp olurlarsa olsunlar, halka karşı tam mânası ile adalet göstermeği, devletin ana prensibi olarak kabûl ediyordu; en büyük ve nufuzlu emîrlerin en küçük bir ferde karşı yaptıkları her hangi bir haksızlık, en şiddetli şekilde cezalandırılıyordu. Müverrih Baranî buna âit mühim vak'alar zikretmektedir. Din âlimlerine, kadılara ve müftîlere karşı çok iyi muamele eden, zaman zaman onların bâzı mücrimler ve şüpheliler hakkındaki şefaatlerini bile kabûl eden Balaban, halk arasında şöhreti olan şeyhlere ve dervişlere karşı da çok lûtufkâr davranıyordu. Geniş halk tabakası üzerinde nufuzları olan ruhânî sınıflara karşı aldığı bu vaziyet, Balaban'ın dindarlığından ziyâde, müslümanların sevgisini kazanmak gâyesini gütmesinden ileri geliyordu. Tıpkı İltutmış gibi, zaman zaman meseitlere gidip vaızlar dinleyen Balaban, şüphesiz, samimî bir müslüman idi; hindulara ve moğullara karşı olan mücadelesinde, müslümanların dinî duygularına istinat etmek istemesi de pek tabiî idi. Moğul istilâsından kaçıp, Hindistan'a iltica eden müslümanlara karşı büyük yardım göstermesi de bundandı. Devrinin dâhilî ve haricî bir çok mücadeleler ile geçmesine ve askerî işlerin ilk plânda gelmesine rağmen, Balaban'ın saltanatı, ilmin ve san'atın inkişafı bakımından da, dikkate lâyıktır. Farîd al-Dîn Mas'ûd, Şadr al-Dîn b. Bahâ' al-Dîn Zakarîya, Badr al-Dîn Ğaznavî gibi şeyhler, Ḥamîd al-Dîn, Badr al-Dîn Dimaşkî, Ḥusâm al-Dîn gibi tıp âlimleri, Ḫusrav Dahlavî [b. bk.] ve Ḥasan Dahlavî gibi büyük şâirler, bu devirde yetişmiş ve hükümdar âilesinin büyük himâyelerine mazhar olmuşlardır.

Balaban'ın bir tek eğlencesi, sürgün avları idi. Bir nevî harp oyunu mâhiyetinde sayıldığı için, eski iran ve türk hükümdarlarının pek ziyâde rağbet ettikleri bu eğleneceyi, Balaban da âdetâ saray merasiminden ve saltanat icaplarından sayıyordu; bundan dolayı, emîr-i şikârlık memuriyetinin bu devirde büyük ehemmiyet kazandığını görüyoruz. Balaban'ın hususî hayatı çok basit olmakla beraber, saray hayatı, kabûl resimleri, umumî ziyafetleri ve askerî alayları, göz kamaştıracak bir şa'şaa içinde idi. Kendisi bu merasimde teşrifat usûllerine tamamiyle riayet ederdi. En mahremlerinin yanına bile lâubâlî bir kıyafet ile çıkmayacak kadar resmî ve ciddî olan, şakadan, eğlenceden, saray maskaralarından, dalkavuklardan ve soytarılardan hoşlanmayan Balaban'ın kahkaha ile güldüğü bile görülmemişti. Bundan dolayı, en yakınları dahi, ona karşı sevgi ve korku ile karışık derin bir hürmet besliyorlar, teşrifat usûllerine harfi-harfine riayetten ayrılmıyorlardı. Devlet menfaatini ve devletin şahsî timsâli saydığı sultanın haysiyet ve nufuzunu her şeyin üstünde tuttuğu için, lüzum gördüğü zaman en müthiş cezalar tertibinden çekinmeyen, hiç kimseye ve hiç bir şeye karşı zaaf göstermeyen Balaban, bu bakımdan, korkunç bir hükümdardı. Rivâyete göre, 80 yıldan fazla yaşadığı hâlde, irâdesinden ve çalışma kudretinden hiç bir şey kaybetmemişti. Kendisinin bir çok meziyetlerine vâris olduğunu bildiği cihetle, çok sevdiği ve imparа-

torluğun istikbâlini emniyetle bırakabileceği büyük oğlunun ölümü, hayatında gördüğü ilk ve son ağır darbe olmuştu. Mamafih bunu, sâdece, müşfik bir baba kalbinin yaralanması gibi değil, ayrıca, imparatorluğunun istikbâlini birden bire tehlikeye düşmüş gören ihtiyar bir hükümdarın ıstırabı şeklinde de telâkki etmek daha doğru olur.

Balaban 'ın devlet ve devlet idâresi hakkındaki fikirleri, muhtelif vesileler ile, oğullarına verdiği nasihatlerde açıkça görülmektedir. Bunları uzun uzun kaydeden müverrih Ziyâ Baranî 'nin, yazılı vesîkalardan ziyâde, o devrin siyasî hayatını çok iyi bilenlerin rivâyetlerine dayandığı düşünülürse, bunlara az çok şüphe ile de bakmak kabildir. Lâkin bu kayıtlar, Balaban 'ın siyasî ve idarî faâliyeti hakkındaki, umûmî bilgilerimiz ile karşılaştırılınca, bunları, umûmî olarak hakikate çok yakın saymak doğru olur. Devrinde, İltutmış 'ın yahut 'Alâ' al-Dîn Ḫalacî 'nin büyük fütuhatı ile ölçülebilecek parlak zaferlere tesâdüf edilmemekle beraber, bir taraftan moğul istilâsına muvaffakiyetle karşı koyan, diğer taraftan içerideki her türlü isyan kuvvetlerini kıran Balaban 'ı, yalnız Dehli memlûk imparatorluğunun değil, umûmiyetle orta çağ türk tarihinin büyük hükümdarlarından biri olarak telâkki edebiliriz (türbesi hakkında bk. DEHLİ).

Bibliyografya: *A.* Kaynaklar. Balaban 'ın saltanata geçmeden evvelki hayatı ve faâliyetleri hakkında, en mühim kaynak, onun itimadını kazanmış yakın adamlarından biri olan Ḳāżī al-ḳużāt Minhāc al-Dîn b. Sarāc al-Dîn al-Cuzcānî 'nin *Ṭabaḳāt-i Nāṣirî* (Kalkutta, 1864) 'sidir. Saltanatı hakkında en etraflı tafsilât ise, o devri çok iyi bilenlerin mâlûmatından istifâde etmiş olan Ziyâ' al-Dîn Baranî 'nin *Târîḫ-i Fîrûzşâhî* (Kalkutta, 1862) 'sindedir. *Târîḫ-i fireşta, Muntaḫâb al-tavârîḫ-i Bada'ûnî* gibi muahhar eserlerde verilen mâlûmat, bunlar ile kıyas edilemeyecek kadar, chemmiyetsizdir. Bu bahsedilen kaynakların ingilizce tercümelerinde bâzı mühim yanlışlıklar olduğundan, bunlara dayanılarak yapılan tetkiklerde de, tabiî aynı hatalara düşülmüştür.

B. Tetkikler. Balaban hakkında şimdiye kadar hususî bir monografi neşredilmemiştir. Yalnız, hind tarihi hakkındaki eski ve yeni umûmî eserlerde, Dehli sultanlığından bahsedilirken, ona da mühim sahifeler ayrılmıştır: Elliot-Dowson, *History of India* (1867), III; V. A. Smith, *The Oxford History of India* (1923); V. Haig, *The Cambridge History of India* (1928), III; Ishwari Prasad, *L' Inde du VIIe au XVIe siècle* (*Histoire du Inde*, nşr. E. Cavaignac, Paris, 1930); Tuğrıl isyanı ve Bengâle 'de hâkim olân Balaban çocukları hakkında bk. Ġulām Ḥusayn Salîm, *Riyāż al-salāṭîn* (*Bibl. Ind.* Kalkutta, 1890—1898; bu eserin ingilizce tercümesi de neşredilmiştir); C. Stewart, *History of Bengal* (1813). Balaban 'ın mâlî ve siyasî idâresi için; bk. W. H. Moreland, *The Agrarian System of Moslem India* (Cambridge, 1929); Agha Mahdi Husain, *Le Gouvernement du Sultanat de Dehli* (Paris, 1936).—Silsilenâmenin tertibinde, bilhassa Bengale 'deki Balaban çocukları kısmında Halil Edhem 'in *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927) 'sinden istifâde edilmiştir. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

BA'LABEKK. [Bk. BAALBEK.]

BALAD. [Bk. BELED.]

BALĀĠA. [Bk. BELÂGAT.]

BÂLÂ-GHÂT. BĀLĀ-GHĀṬ (fars.-hindustân. „Ghāṭların yahut geçitlerin yukarısı"), Hindistan coğrafyasında çok geçen bir isim. İlk avrupalı seyyahlar, bu isim ile, Sahyādri silsilesinin arkasında, Dakhan (Dekken) yaylasının bugün „Garbî ghāṭlar" ismi verilen kısmını kastediyorlardı. Müslümanlar, Bālā-Ghāṭ yahut Bicāpur yaylası gibi, cenup müntehasında fethettikleri topraklara, Pā'în-ghāṭ yahut Karnātak (Carnatie) ovasına mukabil olmak üzere, bu ismi vermişlerdi. Berār 'da bu isim, Acanta geçidine hâkim tepeleri ve Ḥaydarābād 'da ise, bu devletin garbında bir tepeler silsilesi ile çevrilmiş olan yaylayı ifâde eder. 1867 'de Satpurā yaylasının bir kısmı ile (8143 km².) 370.000 nüfusu (1921) ihtiva etmek üzere, son zamanlarda teşkil edilen bir idâre bölgesine Bālā-Ghāṭ ismi verilmiştir. Bölgenin merkezi olan Burhā, ovada kâin olmasına rağmen, aynı isimle anılmaktadır.

Bibliyografya: *Imperial Gazettee: of India.* (J. S. COTTON.)

BÂLÂ-HİSAR. BĀLĀ-ḤİṢĀR (F.-A. „yüksek hisar"), Hindistan 'da ve mücavir ülkelerde bir çok kalelere bu isim verilmiştir. En mârûfları arasında Peşâver ve Kâbil kaleleri vardır.

BÂLÂHİSAR. BĀLĀ ḤİṢĀR, halk arasında Ballıhisar adı ile tanınan bir köy olup, iç Anadolu 'nun şimâl-i garbî kısmında, Eskişehir vilâyetinin Sivrihisar kazası dâhilinde, kaza merkezinin 14 km. kadar cenubunda ve Sakarya nehrine dökülen bir derenin menbâları yakınında bulunmaktadır. İlk defa Pockocke (*Voyages*, V), rivayetlere istinaden, Sivrihisar yakınlarında Bâlâhisar 'da bir çok harâbeler bulunduğunu kaydetmişti. Burayı XIX. asrın ilk yarısında ziyâret eden Charles Texier, rastladığı harâbelerin kadîm Frikya şehri olan Pessinunte (Pessinus) 'ye âit olduğunu gösterdi. Bu belde, Galatlar devrinde (m. ö. III. asır), Strabon (XII,

567) 'da kaydedildiği gibi, bir ticaret merkezi idi ve aynı zamanda meşhur Agditis mâbedini de ihtiva ediyordu. Harâbeler hakkında mufassal mâlûmat veren Texier, inşaatın vüs'atini kaydetmekle beraber, bunların taşları Sivrihisar'daki yapılar için alınarak, tahrip edilmiş bulunduğunu da söyler. Perrot (1861) ise, Pessinunte'de gördüklerini ve Texier'nin tasvirlerini hemen hemen bir hayâl mahsûlü telâkki ettirecek kadar, ehemmiyetsiz olarak kaydeder. Kadîm şehrin, daha ilk hıristiyanlık asırlarında, eski dinî an'anelerin ortadan kalkması ile, itibardan düşüp harâp olmuş ve unutulmuş bulunması muhtemeldir. XIX. asrın bütün seyyahları burayı, bir kaç kulübeden meydana gelen sönük bir köy gibi, tasvir ederler. Bâlâhisar'da 1935 sayımına göre, ancak 363 nüfus vardı.

Bibliyografya: Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 473—479; G. Perrot, *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*, s. 198 v.d.; Perrot, Guillaume ve Delbet, *Exploration archéologique de la Galatie*; W. M. Ramsay, *The Hist. geogr. of Asia Minor*. (BESİM DARKOT.)

BALAK. [Bk. BELEK.]

BĀLAḲ. [Bk. 'ŪC B. 'ANĀḲ.]

BALAKLAVA ve BALIKLAVA, Kırım yarım adasının cenûb-i garbîsinde Akyar (Sivastopol)'dan 13 km. mesafede küçük bir limandır. Şehir, daha Strabon (bâb 312) tarafından, Palakion namı altında, zikredilmektedir. Strabon'a göre, bu isim, İskit hükümdarlarından Skiluros'un (m. ö. II.—I. asır) oğlu Palakos'un adından gelmektedir. İsmin bugünkü şekli hakkında, halk etimolojilerinden başka, bir izah tarzı yoktur: 1. türkçe *balık* + yunan. λαβά veya λαβή „tutma, avlama"; 2. italy. *bella chiave* „güzel kaynak". Şehir, Strabon tarafından (bâb 308) Συμβόλων λιμήν tesmiye edilen, bir koyda kâindir (bu koya düşen gemiciler, iskitlerin hücumuna uğrayarak, soyulurlardı); cenevizlilerin bilâhare kullandıkları Cembalo yahut Cembaro (bir de Cimbaldi, daha sonraları da Jamboldum ve Jamboli) isimleri her hâlde bu kelimeden gelme olacaktır. Bir az daha şimâlde, bugün İnkerman'ın bulunduğu yerde, Strabon'a göre, „Symbolōn limēn"'den yalnız 40 stad (aş. yk. 7,5 km.) genişliğinde bir berzah ile ayrılmış olan, Ktēnüs koyu bulunmakta idi.

Yarım adanın cenup sâhillerindeki diğer mahaller gibi, Balaklava da uzun zaman Roma ve daha sonraları Bizans imparatorluğuna tâbi olmuş, Bizans-Lâtin imparatorluğu zamanında da rumların elinde kalmıştır. Cenevizliler buraya, ilk defa, XIV. asırda yerleşmişlerdir. 1380 tarihinde yerli türkler ile yaptıkları bir muahede mûcibince, Kefe (Theodosia)'den Balaklava'ya kadar uzanan bütün cenup sâhili cenevizlilere verilmiş ve İnkerman civarı ile bu şehrin şimâlindeki havâli ise, rumların elinde kalmıştır. Hudut mevkii olmak itibariyle, Balaklava bu devirde haylı tahkim edilmiştir. Keza Balaklava ile İnkerman arasında bulunan, Strabon'un zikrettiği, berzah üzerinde de, harâbeleri XIX. asırda bile mevcut olan, istihkâmlar inşa olunmuştur. O devirde Balaklava'da bir katolik piskoposu bulunmakta idi. 1433'te Balaklava'nın rum sâkinleri cenevizlileri şehirden atmağa muvaffak oldular. Bunun üzerine şehir, Theodora (İnkerman civarında olması muhtemeldir) şehrindeki rum prensliğine bağlandı. Hemen ertesi sene, Carlo Lomellino'nun kumandası altında, bir ceneviz donanması şehrin önüne geldi; şehir hücumla zaptedildi. Fakat bundan bir az sonra Ceneviz kuvvetleri, eski Kırım civarında yerli türkler tarafından mağlûp edilerek, pek azı müstesna, imha edildi. 1475 senesinde memleket Osmanlı türkleri tarafından zaptedildi. Balaklava, XV. asırdan XVIII. asra kadar, Kırım hanlığına tâbi olmuş ve burası Sâhib-Giray (939 — 957 = 1532 — 1550) zamanında, hanlığın en cenuptaki arâzi noktasını teşkil etmiştir (Muḥammed Riżā, nşr. Kazem Beg, s. 92); bunun daha cenubundaki arâzi Osmanlı imparatorluğuna ilhak edilmiş ve bir türk vâlisi tarafından idâre olunmuştur. Hanlar devrinde, Balaklava'dan yalnız bir liman olarak bahsedildiğinden, şehrin hiç bir askerî ehemmiyeti kalmadığı anlaşılıyor; cenevizlilerden kalan istihkâmlar o zamandan beri harap bir hâldedir. Kırım Rusya'ya ilhak edildikten sonra (1783), Balaklava'nın yerli türk ahâlisi Türkiye'ye hicret etmiş ve bunların yerine de, 1768—1774 harbinde Rusya tarafdarlığı etmiş olan Ege denizindeki adaların rumsk halkı yerleştirilmiştir. 1860 tarihine kadar Balaklava, ruslar tarafından, harp limanı olarak kullanılmıştır; 26 eylûl 1854'te şehir, ingilizler tarafından, zaptedilmiş; Sivastopol muhasarası devam ettiği müddetçe, müttefiklerin umum karargâhı olarak kalmış ve bilhassa 25 teşrin I. muharebesi dolayısiyle meşhur olmuştur. Daha XVIII. asırda bile „şehir" sayılan Balaklava, bugün ehemmiyetsiz bir limandır.

Bibliyografya: P. Keppen (Köppen), *Krimskiy sbornik* (Petersburg, 1837), s. 210—227 (plân ile birlikte); V. Smirnov, *Krimskoye ḫanstvo* (Petersburg, 1887), bk. fihrist. (W. BARTHOLD.)

BAL'AM. [Bk. BEL'AM.]

BĀL-'ANBAR. [Bk. ANBER.]

BALĀSĀĠŪN. [Bk. BALASAGUN.]

BALASAGUN. BALĀSĀĠŪN, VII. — XIII. asırlar arasında, orta Asya türk hakanlarının payitahtlarından biri olarak, tarihlerde adı çok geçen bu şehr'n mevkii meselesi, Sam'ānī (bk.

mad. FĀRĀB) 'de بلاسغون şeklinde yazılan iki kelimenin Yāḳūt tarafından birleştirilip, بلاسغون şeklinde okunması yüzünden, karışmış ise de (bk. Barthold, *Otçet o poyezdke v srednuyu Aziyu, Mémoires de l'Académie des Sciences de St. Pétersburg*, 1897, VIII. seri, *classe hist.-phil.*, I, nr. 4, s. 35), şehrin Çu havzasında kâin bulunduğu daha geçen asırda anlaşılmış (E. Bretschneider, *Mediaeval Researches*, I, 226—72) ve buralarda bizzat tetkikatta bulunan Barthold da (*ayn. esr.*, s. 39) Balasagun 'un şimdiki Ak-Peşin harâbeleri yerinde bulunmuş olması ihtimâlini ve bu harâbelerin 5—6 km. şimâl-i garbîsinde eski Tokmak 'taki Burana harâbesinin de Balasagun 'un yanı başındaki diğer bir şehrin bakiyesi olacağını isabetle ileri sürmüştür. Burana harâbelerine, yerli türkler tarafından, Şu adı verilmektedir (Barthold, *12 Vorlesungen*, s. 80). *Burana*, arapça *minâre* kelimesinin kırgızca telâffuzundan ibâret olup, bu harâbelerin daha XVI. asırda moğullar tarafından böyle tesmiye edildiğini ve burada 1311 (711) 'de vefat etmiş olan İmâm Muḥammed al-Faḳîh al-Balāsāġūnî 'nin taşı hâlâ mevcut olan mezarı bulunduğunu, burasını bizzat ziyâret eden Haydar Mirza Doğlat, kaydeder (kitâbenin arapça metni için bk. Velyaminov-Zernov, *Izsledovanya o kasimovskiḫ tsaryaḫ*, II, 162 v.d.). Balasagun 'un ve Şu (yahut Şuyâb) şehrinin bu Ak-Peşin ve eski Tokmak (Burana) harâbeleri mevkiinde bulundukları bilhassa Bîrūnî ve Maḥmūd Kāşġarî 'nin kayıtlarından vuzûh ile anlaşılmaktadır. Bîrūnî, zamanındaki mâruf şehir ve mevkîlerin tûl ve arzını tâyin eden cedvelinde, Balasagun 'un ve ona komşu olan şehirlerin, bu meyanda İsficâb, Çadgal (Çatḳal), Taraz, Ḳoçḳar-Başı, Barsġan, At-Başı mevkîlerinin tûl ve arzlarını, derece ve dakikalarına varıncaya kadar tâyin ederek, göstermiştir (bk. Z. V. Togan, *Bîrûnî's picture of the World*, s. 50—52); burada Balasagun, Taraz (Evliya Ata) 'ın 10° şarkında, Barsġan (Ysık gölün cenup doğusu kıyısındaki Barskaun) 'ın 7° garbında, Koçkar-Başı (bugünü Koçkar-Ata yaylası) 'nın ancak 20' şimâlinde olarak gösterilmiştir. Maḥmūd Ḳāşġarî (III, 325) ise, bugünkü Şamsı geçidi olan Zanpi geçidini (Ḳoçuñgar-Başı ile Balasagun arasındaki geçit), bugünkü Cuvan-Arık olan Yuvan-Arık geçidini ise, Balasagun yanında bir yaylak olarak târif eder (bk. III, 106). Araplarda (Muḳaddasî, s. 275) Çu havzasındaki şehirler meyanında adı geçen Ordu kasabası da, M. Ḳāşġarî (I, 112) 'de Balasagun yanında bir kasaba olarak zikredilmektedir. Ayn mil. (III, 306) Şu yahut Şuyâb (شوياب ve حسن شو; bk. faksimile, s. 623: شوياب; Besim Atalay 'ın tercümesinde, III, 413, yanlış olarak: Balasagun 'daki sarayın önünde I) kalesini, Balasagun 'un yanındaki bir kale olarak târif eder ve türk hükümdarı Şu 'nun Altın-Taḳ dağlarından geri dönüp, Balasagun 'a geldikten sonra, bu şehrin yanında bu kaleyi bina etmiş olduğu hakkında bir rivâyet de nakletmektedir. Eski Şu yahut Şuyâb kalesi, çin kaynaklarına göre de, Çu nehrinin cenubunda (bk. Barthold, *Otçet*, s. 31) bulunmuş olup, verilen mesâfe kayıtlarına göre mevkii şimdiki Tokmak civarına tevafuk etmektedir. O hâlde Şu (Şuyâb), çin kaynaklarınca Sui-ye Çing („Şu Kalesi"), bugün yine aynı ismi taşımakta olan eski Tokmak, Burana harâbeleri yerinde bulunmuştur. Ḳoçḳar-Başı 'ndan kalkıp Şamsi (Zanpi) geçidi üzerinden, bu isimdeki nehir kenarında kâin, yeni Tokmak şehrine gelirken, ovada görülen ilk şehir harâbesi, Ak-Peşin harâbeleridir. T'ang vekayinâmesinde (De Guignes, *Histoire générale des Huns*, I, 2. LXVI s.) Şu-ye 'nin 20 li (6—10 km.) şarkında (doğrusu cenûb-i şarkîsinde) kâin bir şehir olarak gösterilen Fi-lo-tsian-kiun da, bu Ak-Peşin 'e tekabül ediyor; o hâlde bu üç şehrin de aynı şehir olması lâzım gelir.

İbn Ḫurdaẕbeh 'de „Türkiş hakanının payitahtı" (*madînat ḫâḳân al-turkîşî*), Ḳudāma 'de „Türk hakanının payitahtı" ismi ile kaydedilen şehir de, fersah kayıtlarına bakılırsa, Balasagun (Ak-Peşin) 'a tevafuk ediyor. Balasagun, bir de Ḳuz-Ordu, Ḳuz-Uluş ve Ḳuz-Balık isimleri ile de tanınmıştır (bk. Ḳāşġarî, I, 60, 112); Ḳuz-Ordu ismi, çin kaynaklarında da görülmektedir (bk. Bretschneider, *ayn. esr.*, 226: Hu-sze-wo-lu-do). Arap ve fars menbâlarında بلاساغون ve بلاساقون şekillerinde yazılan isim, Muḳaddasî 'de بلاسكون ve بلاساكن şeklindedir. Orhun nehri üzerindeki uygur payitahtının ismi olan Kara-Balgasun 'un ikinci kelimesi ve kazak sahrasında rastgelinen Balgasın ismi, cenubî Kafkasya 'ya geçen hunların payitahtının ismi olan Belasagan kelimesi ile bir olsa gerektir (bk. Zeki Velidi Togan, *IbnFadlān*, s. 193). Eğer Balgasun şekli asıl ise, kelimenin sonundaki *-sın* „kabir ve şehir" mânasında olmak üzere, bu isim *balga-sın*, yahut *balıg-sın* şeklinde izâh edilebilir; fakat T'ang sülâlesi tarihinde geçen *fi-lo-tsian-kiun*, her hâlde *balasagun* şeklini aksettirmektedir. Şehrin tesisi efsânevî devirlere kadar irca olunuyor. Cuvaynî (*Cihān-guşā*, I, 43), Balasagun 'un uygur hakanı Bügü Kagan Afrasyâb tarafından inşa olunduğuna dâir, bir rivâyet nakleder. Kāşġarî (III, 306) ise, bu şehrin Büyük İskender 'in orta Asya seferleri esnâsında da mevcut olduğuna dâir bir rivâyeti kaydetmiştir. İlk islâm devrinde burasının, Türkiş hakanının payitahtı olduğu, İbn Ḫurdaẕbeh 'teki „payitaht" („*madînа*) 'ın Balasagun olduğundan anlaşılıyor. Mu-

ḳaddasī (*s.* 275), Balasagun 'un, ahâlisi kalabalık, büyük ve zengin bir şehir olduğunu kaydetmiştir. Burasının 942 (333) 'de „kâfir türkler" tarafından işgâl edilmiş olması dolayısiyle, Sâmânîlerin, bu şehri kurtarmak için, sefer açtıklarına yahut böyle bir sefere hazırlandıklarına dâir, Niẓâm al-Mulk (*Siyāsat-nāme*, nşr. Schefer, s. 189) 'te bir kayıt vardır. Bu kayıttan Balasagun 'un 942 tarihinden önce, bir aralık, Sâmânîlerin eline geçmiş olduğu istidlâl olunabilir (bk. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, s. 243, 256). X. asırda yazılan *Ḥudūd al-ʿālam* (var. 18) ve Gardīzī, *Zayn al-aḫbār* (bk. Barthold, *Otçet*, s. 102) 'da, Ḳarluk yabgularının hâkim bulunduğu devirde (766—840) Çu havzasının vaziyeti anlatılmış ve bir çok köy ve kasabaları târif edilmiş ise de, Balasagun zikredilmeyip, yanında Şuyâb kalesinin zikri ile iktifâ olunmuştur. Gâlibâ o zaman Şuyâb kalesi daha ziyâde ehemmiyet kesbetmiş olduğundan, ismi Balasagun 'a da teşmil edilmiştir. Bir asır sonra, Balasagun 'u Karahanlıların merkezlerinden biri olarak görüyoruz. Nitekim Mâverâünnehr fâtihi olan Hārūn Buġra Ḫān b. Mūsā Toġa (ölm. 992) ve Toġan Ḫān (bk. Bayhaḳī, *Tārīḫ*, nşr. Morley, s. 98, 665), burasını payitaht edinmişlerdi. 1069/1070 senelerinde kaleme alınan *Ḳutadġu bilig* 'in müellifi Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib, balasagunlu idi. Ḳāşġarī (I, 31), Balasagun ahâlisinin sogdça ve türkçe konuştuklarını, İsficâb 'dan Balasagun 'a kadar uzanan Argu ülkesinin türkçesinde rekaket bulunduğunu, eserinin diğer bir yerinde (I, 391 v.d.) de Buhara ve Semerkand taraflarının ahâlisi olan sogdlulardan bir zümrenin Balasagun 'a gelerek yerleşmiş, türk âdet ve kıyafetini benimsemiş olduğunu ve kendilerine Sogdak denildiğini zikreder. Karahanlılar zamanına âit sikkelerde, şehrin adı Balasagun değil, Ḳuz-Ordu olarak yazılırdı (Vasmer 'in fihristinde, قز اوردو şeklinde yazılan kelime, Kara-Ordu okunmuştur). 1125 'te Balasagun Kara-Hıtaylar tarafından işgâl olunarak, payitaht ittihaz edildi. Çin kaynaklarında bu vak'aya âit kayıtlarda şehir Ḳuz-Ordu adı ile geçer (Bretschneider, *ayn. esr.*, I, 18). Mīrḫᵛānd (*Rauẓat al-ṣafā'*, Bombay, V, 22), aynı vak'ayı anlatırken, Balasagun 'un moğullar tarafında Gubalık tesmiye edildiğini ve bunun „güzel şehir" mânasına geldiğini söyler ve Barthold da, buna dayanarak, şehre bir de Gobalık yahut Goabalık adı verildiğini kabûl eder. Fakat Mīrḫᵛānd 'ın kaynağı olan Cuvaynī 'de, aynı bahiste (II, 87), Balasaḳun 'un, moğullar tarafından, Guzbalık tesmiye edildiği kaydedilmiştir (غزبالیغ, diğer nushalarda قزبالیغ ve غربالیغ şekilleri de vardır; Marquart ise, غزبالیغ olarak kabûl etmiş ve „Oguz şehri" mânasında anlamıştır); her hâlde burada Guzbalık 'ın, Kuz-Balık kelimesinin başka bir talâffuzundan ibaret olduğu âşikârdır. 1210 senesinde Ḫᵛārizmşâh Muḥammed, Kara-Hıtay gurhanını Talas yanında mağlûp edince, Balasagun 'un müslüman ahâlisi ayaklandı ve gurhan tarafından müthiş bir katl-i âma uğradı. Moğullar geldiği zaman, Balasagun yine Karahanlılardan olduğu anlaşılan Almalık meliki Buzar Han 'ın elinde bulunuyordu; bu da 1218 'de, kendi isteği ile, Cengiz Han 'a itaat etmiş ve Cengiz oğulları da bu âile ile sıbrî münasebet tesis eylemiştir. Balasagun, moğullar zamanında da, bir medeniyet merkezi olmakta devam etmiş ve bu şehirde bir çok âlimler yetişmiştir. Karahanlılar ve moğullar tarihine âit mühim mâlûmatı ihtivâ eden ve 1300 'de yazılan *Mulḥaḳāt al-ṣurāḥ* 'ın müellifi Camâl Ḳarşī de, menşe' itibariyle, balasagunludur. Kaşgarlı Haydar Mirza Doglat, Camâl Ḳarşī 'nin bu eserinde, Balasagun 'dan neş'et eden bir çok âlimlerin listesini okumuş ve kendi zamanında harâbe hâlinde olan bu şehrin, bir zamanlar, bu kadar mühim bir ilim merkezi olduğuna inanmak istememiştir (bk. Denison Ross, *The Tarikh-i Rashīdī*, s. 364). *Mulḥaḳāt al-ṣurāḥ* 'ın zamanımıza kadar gelen nushasında (bk. Barthold, *Turkestan v epoḥu mongolskago naşestvīya*, I, 128—152) Kaşgar, Hoten, Fergane ve Şaş şehirlerinden neş'et eden ulemadan bâhis parçalar var ise de, Balasagun 'a âit kısım bulunmuyor; yalnız istitrad kabîlinden, kendi üstâdı olan Aḥmed b. Ayyūb al-Balāsāġūnī ve onun babası Ayyūb b. Aḥmed al-Balāsāġūnī isminde, iki âlimden bahsedilmektedir (s. 141). Camâl Ḳarşī, kendi zamanında Almalık ve Balasagun taraflarını idâre eden Dânişmend Tigin (yukarıda zikri geçen Buzar Han 'ın torunu) hakkında, bu zatın 1259 (657) 'da Kuz-Balık 'ta vefat ettiğini zikretmiştir. Kuz-Balık ismi, Karahanlıların şecerelerine âit bugün elimizde mevcut risâlelerde de geçmektedir (bk. *Protokoli Turkestanskago krujka lyubiteley arḥeologii*, IV, 88). Her hâlde moğullar zamanında bu şehir, halk dilinde Balasagun değil, Kuz-Balık ismi ile tanınmış, fakat âlimler kendilerine, eski tarzda, al-Balāsāġūnī nisbetini vermekte devam etmişlerdir. Bu nisbeti taşıyan son âlim olarak, yukarıda zikri geçen, Muḥammed Faḳīh 'i biliyoruz ki, 1311 (711) 'de vefat ettiğini gösteren mezar taşı, Haydar Mirza tarafından, okunmuştur. Bu taş da, aynı müellifin anlattığına göre, demirci Ömer Hoca tarafından yazılmış imiş. Bundan anlaşıldığına göre, Kuz-Balık 1311 senelerinde hâlâ mevcut idi. Balasagun 'da medenî hayatın inḳıṭaa uğramasının, *Türk tarihinin ana hatları* (s. 39) 'nda söylendiği gibi, Türkistan 'da kuraklığın devam etmesi hakkındaki nazariye ile ilişiği yoktur. Çu ve İle havzasındaki diğer şehirler gibi, Balasagun 'un inḥitatı

da, moğul hanlarının 1269 kurultayı kararı üzerine, bu iki nehir havzasını göçebelere tahsis etmek ve şehir ahâlisini diğer taraflara naklettirmek tedbirleri neticesinde husûle gelmiştir (bk. *Bügänkü Türkistan ve yakın mazisi*, 2. tab., s. 61, III). XIX. asrın ortalarında burada, Hokand hanlarının tedbiri ile, şehir hayatı tekrar ihyâ edildi. Balasagun'un kâin olduğu Ak-Peşin ve Şuyâb'ın bulunduğu eski Tokmak harâbelerinde, sûryanî harfleri ile türkçe yazılmış, bir çok hıristiyan mezar taşları bulunmuştur. Harâbelere ismini veren minâre (burana)'nin resmini Barthold neşretmiştir (*Otçet*, levha VI). Mimârisinden anlaşıldığına göre, bu minâre, Karahanlılar zamanından kalma bir eserdir; fakat burada hiç bir islâmî kitâbe kalmamıştır. Balasagun harâbeleri hakkında Muhammedcan Aga Tınışpay (*Krasnoreçinskiye razvalini i gorod Balasagun, Izvets. turkest. otd. rus. geog. obşç.*, XVII, 185—188)'ın makalesi munhasıran Barthold'un tetkikatına dayanmaktadır. (ZEKİ VELİDİ TOGAN.)

BALĀṬ. [Bk. BALAT.]

BALAT. BALĀṬ, arapçaya, lâtince veya grekçeden alınmış bir kelimedir; gerek *platea*'nın ve gerekse *palatium*'un mânalarını aynı derecede ifâde eder görünüyor. İsim hâlinde (müf. *balāṭa*), „düz zemin", „kaldırım taşı" ve „kaldırım taşları ile döşenmiş yer" mânalarına gelir. Bu son mânası için krş. Kudüs'te Ḳubbat al-Ṣaḫrā'daki jasp taşına verilen *balāṭat al-canna* (Bädeker, s. 50 v.d.). Yāḳūt (I, 709), Medine'de Mescid al-Nabī ile çarşı arasında al-Balāṭ tesmiye edilen taş kaldırımlı bir meydandan bahsediyor. Fransa'da romalılardan kalma caddeye araplar Balāṭ dedikleri gibi, Poitiers ve Tours muharebesi esnasında orada şehit düşen müslümanların hâtırasına mebni, Balāṭ al-şuhadā' dahi demişlerdir. — Bu kelime, hususiyle Anadolu ve Suriye ile İspanya'daki mevkî isimlerinde çok geçer: İspanya'da bugün bir çok al-Balāṭ vardır. Al-İdrīsī (nşr. Dozy ve de Goeje, s. 175), İspanya'da Estremadura'da al-Balāṭ isminde bir şehri zikrediyor ki, şimdiki Câceres şehrinin cenûb-i şarkîsinde, bir köy olarak, hâlâ durmaktadır. Portekiz'in Lizbon, Santarem ve Cintra'yı ihtivâ eden eyâletine İdrīsī zamanında al-Balāṭa denirdi. Suriye'de de kelimeye mevkî isimlerinde tesadüf edilir; krş. Şam Ġūṭā'sında Bayt al-Bilāṭ (Yāḳūt, *tür. yer.*); al-Balāṭa (Yāḳūt: al-Bulāṭa), Nābulus civarında Yūsuf'un kabri ile Ya'ḳūb'un kuyusundan çok uzak olmayan bir köyün adıdır. Eski hıristiyan hacılarının orada bir çınar korusundan bahsettiklerine bakılırsa, arapça kelimenin *platanus* isminden çıkarılmış olmasına ihtimâl verilir. — İstanbul'da vaktiyle esirlerin hapsedildiği al-Balāṭ isminde bir mevkî vardı; bugün bu isim Haliç'te, Fener ile Ayvansaray arasında, bir semtin adıdır. (F. GIESE.)

Anadolu mevkî isimleri arasında Balat'a, bilhassa garbî Anadolu'da, rastlanır. Bu adı taşıyan mevkîlerden biri, Büyük-Menderes nehrinin ağzı yakınında, vâdinin cenup kıyısında, denize 9 km. kadar bir mesâfede bulunan bir köydür. Aydın vilâyetinin Söke kazası dâhilinde bulunan bu köyün nüfusu, 1935 sayımına göre, 664 idi. Balat köyü tarihin eski çağlarında, Ege kıyılarının en faâl ticaret limanı ve parlak sitesi olan Milet'in harâbeleri üzerinde kurulmuştur. Anadolu içlerine doğru giden tabî'î bir yolun başlangıç noktasında bulunan Milet'in eski tarihi bu makalenin çerçivesi dışında kaldığı için, burada sâhil hattının nehir tarafından getirilen kum ve çamurların birikmesi yüzünden, büyük değişikliklere uğradığını hatırlatmakla iktifa edeceğiz. Sâhil hattının, milâttan beş asır kadar evvel, şimdi denizden 30 km. içerde bulunan Söke'de değilse bile, hiç olmazsa, vâdinin karşılıklı iki kenarında bugün harâbeleri görülen Priene ve Myus arasında, yâni bugünkü kıyıdan 20 km. içeride, olduğu zannedilmektedir. O zamanlar denizin Latmik körfezi (bugünkü Beş-Parmak dağının eski adı olan Latmos ve bundan Latmikos kolpos) ismi ile Milet şarkında karalar içine iyice sokulduğu ve kıyıya bir rıhtımla bağlı tepeler üzerine yerleşmiş bulunan Milet şehrinin garbında da bir takım adalar (Lade adası ile Trageoe adacıkları) mevcut olduğu bilinmektedir. Hâlbuki Latmik körfezi bugün denizden tamamiyle ayrılmış bir göl hâlinde (Bafa gölü = Vâfi denizi = Bastarda Thalassa) olduğu gibi, Milet'in, Strabon'un ifâdesine göre, biri bütün bir filoyu içine alabilecek kadar geniş olan 4 limanı tamamiyle dolmuş; yine Strabon asrında deniz korsanlarına melce olan Lade adası ve diğer adalar tamamiyle ova içinde ve denizden uzakta kalmış birer tepe hâlini almıştır. Kadîm şehrin tamamiyle ortadan kalkması ile neticelenen bu inhitat, tarihin kaydettiği istilâlalar yüzünden değil — zîra bu istilâlalardan her birinin sonunda, şehrin yeniden parladığı görülmektedir — kenarına Milet ile beraber daha bir çok şehirlerin yerleşmiş olduğu körfezin alüvyonlar ile dolup kapanması sebebinden ileri gelmiştir. Bununla beraber bu inhitat tedricî olmuş, Milet'in yerine kaim olan ve şark kaynaklarında Balat, garp eserlerinde de Palatiya ismi altında tanınan belde, epeyce zaman ticarî ehemmiyetini muhafaza edebilmiştir. Orta çağdı bu havâli Selçukluların eline geçtikten sonra, Balat şehri, Ayasuluk [b. bk.] ile beraber, ticârî bir mevkî olarak, tanınıyordu. Anadolu'nun türlü mahsûlleri, kütahya-şapı, sahtiyan, halı, safran, su-

sam, bal ve bal-mumu, mazı, kuru üzüm, buğday ve arpa Balat'a indirilir, buradan adalara, Mısır'a ve İtalyan limanlarına sevkolunur ve oralardan da lüzumlu eşya ve kumaşlar ithâl edilirdi. Bu sırada şehir denizden uzak kalmış olmakla beraber, gemiler Büyük-Menderes ağzından girerek, buraya kadar gelebiliyorlardı. Buna mukabil, Germiyan beylerinin hazırladıkları korsan gemilerinin Büyük-Menderes'ten Ege denizine çıktıkları ve Selçukluların sukutundan sonra, Balat'a hâkim olmuş bulunan Menteşe beylerinin bunların yolunu kesmekten çekindikleri ve esasen Menteşe beylerinin de fırsat buldukça bu yolda hareket ettikleri kaydedilmektedir. Venediklilerle Menteşe beyleri ile temasa geçerek, 1350'ye doğru (ve daha sonra 1403 ve 1411'de) onlar ile bir muahede imzaladılar ve Balat'ta bir konsolosluk ihdas etmek müsaadesini aldılar. Yıldırım Bayezid burayı zaptettiği vakit, venediklilere evvelce verilmiş olan imtiyazların kalacağını vait etmişti. Ankara muharebesinden sonra, Balat, tekrar Menteşe beylerinin eline geçti ise de, 1426'da kat'î olarak Osmanlı hâkimiyeti altına girdi. Bu tarihten iki buçuk asır sonra Evliya Çelebi'nin ziyâreti sırasında (1082 = 1671/1672) Balat'ın hâlâ mühim bir iskele olduğu anlaşılıyor. O sırada Aydın ve Saruhan tüccarları buraya mal getirirler ve buradan da Ak-deniz adalarına türlü eşya ihrac ederlerdi. Balat Menderes'in denize döküldüğü yerden bir top menzili kadar uzakta bulunmakla beraber, gemiler ve kayıklar nehre girip, Balat'tan eşya alırlardı. Bu sırada Balat ile Suğla, eyâlet paşasının hassı olmak üzere, 150 akçelik bir kazanın merkezi ise de, mevkî sıtmalık olduğu için, kadısı ve yeniçeri serdarı Söke'de otururlardı. Büyük harâbeler arasında hâlâ sağlam duran bir kalesi ve „gâyet musannâ, fakat Ayasuluk'taki kadar büyük olmayan bir câmî" ile, üstü toprak örtülü 200 kadar ev bulunmakta idi. Fakat 1830 senelerine doğru, buranın bütün ehemmiyetini çoktan kaybetmiş olduğu anlaşılıyor. Texier, bu havâliyi ziyâretinden yarım asır kadar evvel burada bir köy bulunduğu hâlde, seyahati sırasında buranın hemen hemen boş olduğunu, Milet harâbeleri arasında, yalnız kış mevsiminde, çobanların barındığını, fakat sıcaklar basınca terkolunan çittèn yapılmış bir iki kulübeden başka bir şey görülmediğini söyler. XX. asrın başında Balat'ın, nihayet fakir bir köyden ibaret olduğu ve türkler ile iskân edilmiş bulunduğu bilinir. Bâzı ââlnâmelerde bu köyün adı Balat-burgazı şeklinde yazılmıştır.

Parlak eski çağ beldesinin yerine kaim olan bu köyden başka, yine garbî Anadolu'da, Kütahya-Balıkesir demir yolu üzerinde, Balıkesir vilâyetine bağlı bir kaza merkezi olan ve bugün Dursunbey adını taşıyan Balat kasabası ile Marmara denizinde Marmara adasının şimâl kıyısında — bugün Pulat adı verilen — ve orta çağdan kalma bina harâbelerini ihtivâ eden Palatia adlı bir köy ve nihayet İzmir—Aydın demir yolu üzerinde, Söke şûbe hattının ayrıldığı noktada, Balatçık adlı (son senelerde Reşadiye ve Ortaklar adını almıştır) bir köy de sayılabilir.

Bibliyografya: A. Philippson, *Reisen and Forschungen im westlichen Kleinasien*, V, 5 v.d.; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 161 v.d., 331 v.d.; W. Heyd, *Geschichte des Levantehandels* (*tür. ger.*); Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 146 v.d.; Besim Darkot, *Coğrafî araştırmalar*, I, 44 v.dd. (BESİM DARKOT.)

BALĀṬUNUS. [Bk. BELÂṬUNUS.]

BALĀVĀT. [Bk. BELÂVÂT.]

BALĀẒORĪ. [Bk. BELÂZURÎ.]

BALBAN. [Bk. BALABAN.]

BALC. [Bk. BELC.]

BALDA. [Bk. BELDE.]

BALEAR ADALARI, yun. Βαλιαρεῖς, lat. Baliares veya Baleares olup, bu şekillerden birincisi daha mevsuktur. Bu adaların kadîm ahâlisinin gâyet iyi sapan kullanmaları ve gerek Roma ve gerek Kartaca ordularında, hemen hemen çıplak olarak ata binen süvarilerine evvelce Gymnesiae insulae denilen bu adamların sapancılık etmeleri yüzünden, bu ismin yunanca „atmak" mânasına gelen βάλλειν kelimesinden iştikak ettirilmesi yanlıştır. Balear adaları garbî Akdenizde bir grup teşkil eder. Dar mânada Balear ismi, şimâl-i şarkîde bulunan Mallorca (Insula Major; Prokop'tan beri Majorica, Majorca) ve Menorca (Insula Minor, Minorica, Minorca) adaları ile diğer daha küçük Cabrera (Capraria „keçi adası"), Conejera (Cunicularia „tavşan adası") adaları ve garpta bulunan Dragonera (Triquadra) takım adalarına delâlet eder. Geniş mânada bu isim, cenûb-i garbîde Pityusae („çam ağaçları adaları"), yâni Ibiza (Ebusus, fenikece אבוסים) takım adaları ile Formentera (Ophiusa) adasını da ihtiva eder ki, bugün Proveneia de las Islas Baleares (Balear adaları eyaleti)'e ve orta çağda „Reino de Mallorca" (Majorka kırallığı) denilen ve Aragon hânedanının veliahddan gayrı evlâdına, mâlikâne olarak, verilen (1276—1343) ülkeye tekabül eder. Araplar bu adalara *cazā'ir şarḳ al-Andalus* („şarkî Endülüs adaları") yahut *al-cazā'ir al-şarḳīya* („şark adaları") adını verirler idi. Buslānī (*Dū'irat al-ma'ārif*, V, 149) ve Ş. Sâmî (*Ḳāmūs al-a'lām*, 1218) görülen *cazā'ir al-Bālyāra* ile Ahmed Zeki Bey (*Ḳāmūs al-coğrāfiya al-ḳadīma*, tab. Bulak, 1317 = 1899, s. 31)'deki *cazā'ir al-Bālyār*

ismi tamamiyle yenidir. Büyük adalara arapça Mayōrḳa yahut Mayorḳa, Menōrḳa yahut Menorḳa (nokta farkından dolayı çok defa birbiri ile karıştırılmaktadır: ميورقة, منورقة, ميرقة ve مارقة) ve Ibiza'ya ise, Yābisa denilir.

Kadîm zamanlarda fenikelilere, Rodos yunanlılarına ve kartacalılara tâbî olduktan sonra, bu adaları nihâyet 122 (m. ö.) tarihinde Q. Caecilius Metellus Baliaricus zaptetti ve Mayorka'da Palma ile Pollentia şehirlerini kurdu. Minorka'daki Mago (Mahon) ve Jamo (Jamna) yahut Ciudadela şehirleri, şüphesiz, Kartaca zamanına âittir. 465'te Balear adaları, vandellerden Geiserich'e tâbi oldu. 534'te Belisaire'nin kumandanlarından Apollinarius bu adaları şarkî Roma imparatorluğuna ilhak etti. Mamafih bu adalar hiç bir zaman Wisigothların eline düşmedi. 707/708'de Mūsā b. Nuṣayr'ın oğlu 'Abd Allāh'ın Balear adalarını yağma ve zaptettiği söyleniyor. 797/798 senesinde bu adalar, bir çok defalar, arap akınlarına mârûz kaldı ise de, Büyük Karl (Charlemagne) devrinde, tekrar hıristiyanların eline geçti (799). Mamafih az zaman sonra, bu adalar tekrar araplar tarafından taarruza uğradı; bu defa araplara Normanlar da inzimam etti ve ancak 290 (903) tarihindedir ki, 'Iṣām al-Ḫavlānī buralarını, devamlı bir surette, Endülüs Emevî hilâfetine ilhak etti. 405 (1014/1015)'te Balear adaları, garp istikametinde tam karşılarına düşen Denia (Dāniya) emîri Abu 'l-Cayş Mucāhid al-Muvaffaḳ al-'Āmirī'nin eline geçti. Bu emîrin oğlu 'Alī Iḳbāl al-Davla, babasının yerine geçip, 436 (1044/1045)'dan 468 (1076) senesine kadar, saltanat sürdü; fakat kayın babası Saragos hükümdarı al-Muḳtadir, onu tahtından indirerek, tekmil Denia'yı kendi mülküne ilhak etti. Balear adaları da 468—486 (1075—1093)'da al-Murtażā 'Abd Allāh, 484—509 (1091—1115)'da Mubāşir b. Sulaymān ve 509'da Abū Rabī' Sulaymān idâresinde kaldılar. Bu son emîrin tahta çıktığı sene (509 = 1115), Balear adaları Murabıtlar tarafından zapt ve 520 (1131)'ye kadar vâli b. Abū Bekr tarafından idâre olundu. Bundan sonra 525—599 (1131—1202)'da müstakil Murabıtlardan Banū Ġāniya geldi ve bunlardan bilhassa Muḥammed b. 'Alī b. Ġāniya (520—546 = 1131—1151) ve oğlu Abū İbrāhīm Isḥāḳ b. Muḥammed (546—581 = 1151—1185) hüküm sürdü. Adalar, Aragon kıralı Jacques = Jaime I. (el Conquistador) tarafından 1228 ve bunu tâkip eden senelerde zaptına kadar, Muvahhidîn vâlileri (601—627 = 1204—1229) tarafından idâre olundu. Dirayetli ve hakîm bir zat olan Abū 'Oşmān Sa'īd b. al-Ḥakem al-Ḳuraşī (630—685 = 1232—1286) Minorka adasında, „almojarife" unvanı ile, Aragon kırallığının tâbii olarak, arapların tamamiyle buralardan çıkarılmasına kadar, ismen iktidar mevkiini muhafaza etti. Mayorka'dan çıkan en meşhur adam, tarihçi al-Ḥumaydī [b. bk.]'dir.

Bibliyografya: Álvaro Campaner y Fuertes, *Bosquejo histórico de la Dominación islamita en las Islas Baleares* (Palma, 1888); bir de *Numismática Baleares* (Palma, 1879); Codera, *Decadencia y desaparición de los Almoravides en España* (Zaragoza, 1899; *Colección de Estadios árabes*, III), bilhassa s. 167—178: *Las Baleares bajo los Almoravides*; *Estudios críticos de Historia árabe española* (Zaragoza, 1903; *Colección de Estudios árabes*, VII), bilhassa s. 249—300; Alfred Bel, *Les Benoa Ghânya, derniers représentants de l'Empire Almoravide et leur lutte contre l'Empire Almohade* (Paris, 1903); krş. Luigi Salvadore d'Austria, *Voci di origine araba nella lingua delle Baleari*; Francisco Hernández Sanz, *Compendio de geografía é historia de la isla de Menorca* (Mahun, 1908). (C. F. SEYBOLD.)

BĀLFURŪŞ. [Bk. BARFURŪŞ.]

BALḪ. [Bk. BELH.]

BALḪĀN. [Bk. BALHAN.]

BALHAN. BALḪĀN, Hazer denizi sâhilinde Öz-Boy'un kurumuş yatağının (Amu-Derya'nın eski yatağı) denize vardığı yerde bir dağ silsilesidir. Nehir yatağının şimâlinde bulunan bu dağların yüksekliği 1634 m.'ye kadar varır ve bugün „büyük Balhan" adını taşır. Öz-Boy'un cenubunda olup, Küren-Dağ'ın bitişiğinde bulunan „küçük Balhan", büyük Balhan" 'dan tamamiyle ayrı ve müstakildir. Hazer denizindeki Balhan körfezinin adı „büyük Balhan 'dan alınmıştır. Bu körfez Rusya—İran hududunun şimâlindedir ve denizin şark sâhillerinin en güzel limanı burada bulunur.

Muḳaddasī (nşr. de Goeje, *s.* 285)'ye göre, buralarda inekler ve atlar başı-boş dolaşırlardı. Diğer taraftan Nasā ve Abīvard'de Muḳaddasī'ye anlatıldığına göre, bu iki kasaba ahâlisi arasıra Balhanlara giderler ve orada bol-bol yumurta toplarlarmış. Mamafih ne Muḳaddasī ve ne de başka kaynaklar bu havâlide harâbeler bulunduğunu zikretmiyorlar. Takriben 420 (1029)'de Mâverâünnehr'den Horasan'a girmiş olan türkmenler Balhanlara çekilmişlerdir. Bunlar Horasan'ı yağma ettikten sonra, Gazneli Maḥmūd'un kumandanı Arslan-Cāzib tarafından, buradan çıkarılmışlardır (krş. İbn al-Aşīr, nşr. Tornb., IX, 267). Maḥmūd'un ölümünden sonra, bu türkmenlerin reislerinden Kızıl, Buḳa ve Köktaş, aşiretleri ile birlikte, ordusuna iltihak etmek üzere, Mas'ūd tarafından dâvet edilmişti (al-Bayhaḳī, nşr. Morley, *s.* 71).

VIII. (XIV.) asırdan itibaren, nehir (o zamanlar bu nehir kuru değildi) yatağının mansabında, küçük Agrıça limanı zikredilir. Fakat bu mevkî hiç bir zaman ehemmiyet kazanmamış olsa gerektir. Abu 'l-Ġāzî, isabetsiz bir iştikaka dayanarak, bu dağın adını Abu 'l-Ḫān suretinde yazar. Onun zamanında orada bir kaç türkmen kabîlesi yaşamakta idi. Öz-Boy büsbütün kuruduktan sonra (takriben 1570), Balhanlar bölgesi tedricen çöl hâline geldi. Daha sonraları buralarda artık, Yomut kabîlesinden bir kaç türkmenden başka, biç kimseye rast gelinmez oldu. Hîve ile ticarî münasebetler bakımından, Mangışlak yarım adasının limanı, orta çağın başlarında olduğu gibi, o zaman da Balhan körfezine kat-kat üstün bir ehemmiyette idi.

Balhan koyu, ancak „Amu-Derya meselesi" dolayısiyle, tekrar alâkayı celbetti. Filvâki Amu-Derya nehrini, Hindistan'dan Hazer denizine kadar, inkıtâsız bir su yolu teşkil edecek surette, eski yatağına irca etmek fikrini, ilk defa olarak, Petro I. ortaya atmış idi. XVIII. ve XIX. asırlarda körfez üzerinde bir rus istihkâmı inşa etmek projesi, bir çok defalar, müzakere edilmişti. Fakat bu plân ancak 1869'da, Kafkasya'dan gelmiş olan ruslar hem Balhan körfezi civarını, hem de daha cenupta Mihaylovsk limanını işgâl ettikleri zaman, tahakkuk ettirildi. 1881'de Mihaylovsk'tan Kızıl-Arvat'a bir demiryolu inşa edildi. 1885—1888'de bu hat, Semerkand'a kadar ve 1897/1898'de ise, Taşkend ve Endican'a kadar temdit edildi. Balhan havâlisi, ancak bu demiryolunun inşası tarihinden itibaren, Hazer denizi şark sâhillerinin başlıca mühim ticarî merkezi oldu. 1887'ye kadar demiryolu hattının başı Mihaylovskoye idi; 1887'den 1897'ye kadar Uzun-Ada'ya ve 1897'den itibaren de Krasnovodsk'a vardı. Orenburg — Taşkend demiryolu hattının 1905'te küşadından beri „Hazer ötesi" demiryolunun evvelki ehemmiyeti kalmamıştır. Bu demir yolu, ancak Kafkasya ile orta Asya arasındaki münakalât için, ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Sudan ve nebatattan büs-bütün mahrum olan Balhan dağları ziraate tamamiyle elverişsizdir. Sınaî bakımdan, Krasnovodsk'tan takriben 7 km. mesafede bulunan alçı ocakları oldukça mühimdir.

Aynı Balhan adı (farsça *balā-ḫāna* kelimesinden iştikak ettiği rivâyet olunur), türkler tarafından, Avrupa'ya nakledilmiş ve eskilerin Haemus dedikleri dağlara verilmiştir. Bugünkü Balkan dağları ve Balkan yarım adası isimlerinin menşe'i de işte budur. (W. BARTHOLD.)

BALHARĀ. [Bk. BELHERÂ.]

BAL-ḤĀRİṢ. [Bk. ḤĀRIS.]

BALḪAŞ. [Bk. BALKAŞ.]

BALḪĪ. [Bk. BELHÎ.]

BALIḲ, „şehir, kale ve saray" mânalarında, gerek ayrı ve gerek mürekkep olarak, şehir ve yer adlarında kullanılmış olan türkçe bir kelimedir. Orhun kitâbelerinde sâdece „şehir" mânasında kullanılan bu kelime (bk. msl. *IE*, 12: *taşra yorıyur tigin eşidip balıḳdaḳı taġıḳmış, taġdaḳı inmiş* „dışarıya yürüyor diye duyarak, şehirdekiler dağa çıkmış ve dağdakiler inmiş"), aynı mânada uygur yazmalarında da sıksık geçmektedir (krş. W. Bang ve A. v. Gabain, *Analytischer Index...*, *SBAW*, XVII, 1931). Uygurca metinlerin bir kısmında, *balıḳ* ile yanyana, türk muhitinde sonradan daha çok yayılarak, belki de *balıḳ* kelimesinin atılmasına sebep olan *kent* (sak. *kanthā*, sogd. *kend-* „şehir") sözüne de tesâdüf edilmektir (bk. msl. *TTVA*, 41 not: *kent tegreki budunuġ baḳunuġ ölürgeli alḳıp muna amtı balıḳ içiñe kirgeli turur* „işte (şeytan) şehir etrafındaki halkı öldürüp bitirdikten sonra, şimdi şehir içine girmek üzeredir").

XI. asırda artık türk muhitinin büyük bir kısmında *balıḳ* kelimesinin istimâlden çıkarak, yerini *kend* (*kent*)'e bıraktığı anlaşılmaktadır. *Ḳutadġu bilig*'te yalnız *kend* kelimesi kullanıldığı gibi, Maḥmūd Kāşġarî de, *Dîvân luġāt al-türk*'te, *balıḳ* kelimesinin „saray ve şehir" (I, 317, 3 ve *balıḳlan-* „bir yer kaleli olmak", II, 210, 5) mânasını kaydettikten sonra, bunun „meçusî ve uygurlara" mahsus olduğunu tasrih etmek lüzumunu hissetmiştir. Oğuz destanının, nisbeten yeni zamana âit olup, uygur harfleri ile yazılmış olan bir nushasında bu kelime, her hâlde eski aslına uyarak, *balıḳ* ve *baluḳ* şeklinde geçmektedir (bk. W. Bang ve G. R. Rahmeti, *Die Legende von Oghuz Qaghan*, *SBAW*, XXV, Berlin, 1932 ve türk. trc. *Oğuz Kağan destanı*, İstanbul, 1936). Uyg.-çince lûgatta *balık* „şehir ve kale" (Radl. IV, 1166) ve çağat. *balıḳ* „etrafı duvarla çevrilmiş şehir" (Radl. IV, 1498) mânalarında kayıtlı olup, bugünkü türk şivelerinde artık, umumiyetle kullanılmamaktadır.

Balıḳ kelimesine, şehir ve yer adlarında da tesâdüf edilmektedir; msl. Orhun kitâbelerinde de zikri geçen *Bişbalıḳ* („beş-şehir"; Kaşg. I, 317, 4), *Çanbalıḳ* (Kaşg. I, 103, 2), *Yānıbalıḳ* (Kaşg. I, 103, 3 ve 317, 5), *Ḫanbalıḳ* (bir müddet Karakurum ve Pekin şehirleri bu ismi taşımışlardır) ve *İlibalıḳ* (İli ırmağı sâhilinde olup, bugün rusça İliysk ismini taşımaktadır).

Balıḳ kelimesinin menşe'i meselesine temas eden W. Bang'a göre (krş. *TT* II A 65, not), bu kelime, her hangi bir şekilde, *balıḳ*, *balḳ* „balçık, çamur" (Kaşg. I, 210, 3 ve 316 v.d., argu ve bâzı oğuzlarda; krş. bir de *balıḳlıġ* „çamurlu", Kaşg. I, 412, 5 ve *balıḳlan-* „balçıklanmak"

Kaşg. II, 210, 5), *balçık* „sulu çamur" (kaşg. I, 210, 3 ve 388, 18), bugünkü şivelerde *balçık* (anad., kaz.), *palçık* (çag., tar.), *palçaḳ* (sag.), *palġaş* (leb., şor.), *palḳaş* (alt., tel.) „balçık" kelimeleri ile alâkalı olduğu gibi, diğer cihetten *balgasun* (mog.) ve *falga* (manc.; krş. bir de *balgat* (mog.) ve *falan* (manc.) kelimeleri ile de münasebeti vardır (bk. Ramstedt, *JSFOu*, XXXII, s. 9). Moğul. *balçik* „çamur, balçıklı bataklık" ise, doğrudan doğruya türkçeden geçmiş olacaktır.

W. Bang bunun diğer bir benzerini *toy* kelimesiniu inkişafında da görmektedir: *toy* „çamur, balçık" (Kaşg., III, 103, 16) ve „karargâh" (Kaşg. I, 429, 17); *ḫan toyı* „han karargâhı" (Kaşg. III, 103, 14). Bu kelime uygurca yazmalarda „şehir" mânasına da kullanılmıştır (krş. A. v. Le Coq, *SBAW*, 1902, 1210: *kentü toyıñaru* „kendi şehrine doğru" ve *TT II A* 65: *toy ḳapġıña tegi bardılar* „şehir kapısına kadar gittiler").

Gerek *balık* ve gerek *toy* kelimelerinin „şehir" mânasında kullanıldığı mıntakalarda ev ve duvarların çok defa balçıktan yapılmış olduğu nazarı itibara alınırsa (krş. F. v. Schwarz, *Turkestan*, 156 v.dd., 410 v.d.), bu inkişâfı tabiî görmek lâzım gelir. (R. RAHMETİ ARAT.)

BALIKESİR, Anadolu'nun garbında, Marmara bölgesinin cenup kısmında, evvelce Karasi beyliğinin ve şimdi kendi adını taşıyan vilâyetin merkezi olan bir şehirdir. Balıkesir, garbî Anadolu'nun Marmara kıyılarına yakın kısımlarında, şark-garp istikametli ovalar ve göller, Ege denizine doğru açılan, yine aynı istikametli geniş vâdiler arasına yerleşmiş, kütlevî yapılı bir memleket (eski Mysia) içinde, bir takım tabiî yolların birleştiği noktada kurulmuştur. Bu yollardan biri, Marmara kıyılarında Kapı-Dağ yarım adası ile korunan ve kadîm Kyzikos (Edincik)'un harâbelerine uzak olmayan Bandırma'dan başlayarak, Susurlu çayı vâdisini tâkiben, cenuba doğru uzanır, geçilmesi kolay sırtları aşarak, Bakır çayı vâdisinin yukarı kısmına ulaşır ve oradan Bergama yolu ile, Ege denizi kıyılarına yahut, Akhisar üzerinden, Manisa ve İzmir'e iner. Yolun bu kısmı, bugün Bandırma—Balıkesir—İzmir demir yolunun güzergâhını teşkil etmektedir. Garp-şark istikametli bir yol da, Edremit körfezi kıyılarından başlayarak, birbirlerinden nisbeten alçak sırtlar ile ayrılmış bir sıra çukur ovaları (Edremit, İvrindi ve Ergama ovaları) tâkiben, bir kenarında bugünkü Balıkesir şehrinin kurulmuş bulunduğu ve diğer köşesinden de Susurlu çayının geçtiği ovada, yukarıda bahsi geçen, şimâl-cenup istikametli yola kavuşur. Bu esas yollardan başka, Balıkesir, şimâl-i garbîde Balya'ya ve Çanakkale'ye, cenûb-i şarkîde de Bigadiç ve Sındırgı'ya bağlandığı gibi, 1932 senesinde tamamlanan bir demir yolu da, bu şehri Kütahya'da ana hatta raptetmektedir. Bugünkü Balıkesir'in kurulmuş olduğu ovanın (Apia campus), kadîm devirlerden beri, bu yol vaziyetinden istifâde etmiş olduğu muhakkaktır. Bizans ile zengin Ege kıyıları arasında kara irtibatı buradan temin edildiği gibi, bugün de İstanbul ile İzmir arasında en sür'atli muvasala, Balıkesir yolu ile temin edilmektedir (İstanbul'dan Bandırma'ya deniz yolu 64 mil, demir yolu ile Bandırma'dan Balıkesir'e 103 ve buradan İzmir'e 240 km.). Yol bağlılığı sâyesinde, Balıkesir, yakın zamana kadar, meşhur haftalık pazarı ve yıllık panayırı ile anılmakta idi. *Cihannümâ*, Balıkesir'in salı pazarını kaydeder.

Balıkesir civarında ilk defa adı geçen belde Achiraus olup, bunun şimdiki şehirden 25 km. kadar şarkta bulunan Kepsut'un yerinde olduğu tahmin edilmektedir. Bu mevkie sonraları Hadrianutherai („Hadrianus'un müstahkem beldesi") kuruldu ki, Kepsut'un 5 km. şarkındaki Beyköyü'nde bulunan harâbelerin buna âit olduğu zannedilmektedir. Kadîm beldenin ilk ve orta çağda bir kaç defa yer ve ad değiştirmiş olması muhtemel ise de, şimdiki Balıkesir'in ne zaman ve kimin tarafından kurulduğu kat'iyetle bilinmiyor. Her ne kadar İbn Baṭûṭa (*Seyahat-nâme*, I) ve Şihâb al-Dîn 'Omarî (*Masâlik ol-abṣâr*), şehrin Kara İsâ Bey tarafından tesis edilmiş olduğunu yazarlarsa da, Balıkesir isminin, muhtemel olarak, Palaeo-Kastro („eski hisar") adını istihlâf etmiş olması, bu te'sisin, gerçekten, evvelden mevcut bir müstahkem mevkii tevsî ve makarr ittihaz etmek mânasına alınması daha doğru olacağını gösterir. Bununla beraber, 1300 yılında Selçukluların, Anadolu'nun bu garp köşesinde, yerine geçen Karasi beyliğinin uzun ömürlü olmadığı ve Marmara kıyılarından Çanakkole boğazına ve Anadolu'da Ege denizi kıyılarının şimâl kısmına kadar uzanan topraklarının, yarım asır geçmeden, Orhan Gazi tarafından, tamamiyle Osmanlı dovletine ilhak edilmiş bulunduğu ve Karasi beylerinden, bu ülkede, kayda şâyân bir eser kalmadığı mâlûmdur (bk. KARASİ-OĞULLARI).

Karasi adı, yakın vakta kadar, Osmanlı devletinin mülkî taksimatından biri olmak üzere, yaşadı. Balıkesir, ilk önce, Anadolu eyaletinin Karasi sancağına merkez olmuştu ve bu sancağın arâzisi, Marmara kıyılarına yakın olan kısım ve şark tarafları hârie tutulmak üzere, şimdiki Balıkesir vilâyeti arâzisine az-çok tekabül ediyordu. Karasi saneağı, 1818 (1223)'e doğru Hüdâvendigâr eyaletine raptedilmiş, meşrûtiyetin ikinci defa ilânından sonra, müstakil sancak hâline konulmuş ve cümhuriyetten sonra, yeni

teşkilâta göre, Balıkesir adı ile, vilâyet hâline getirilmiştir.

Balıkesir kendi adı ile tanınan münbit ovayı garptan çerçeveleyen düz sırtlı tepelerin yamacına kurulmuş olup, yazın kuruyan bir dere buradan geçerek, ovayı şarka doğru kat'eder ve Susurlu çayına kavuşur. Şehrin eski kısmından, hafif bir meyil ile, deniz seviyesinden 120 m. irtifâda bulunan istasyona inilmekte olup, bu aşağı kısım, son yıllarda, hükûmet konağı, güzel bir öğretmen okulu ve yeni hususî evler ve köşkler inşası ile, büyük inkişaflar göstermiştir. Balıkesir'in nüfusu geçen asrın son senelerinde 13.118 (Cuinet'ye göre) kadar olup, bunların 9.875'i türk idi. Balıkesir nüfusu Philippson ve Banse tarafından, çoğu türk olmak üzere, 20.000 olarak gösterilmiştir. Hüdâvendigâr vilâyeti sâlnâmesi (1903) ise, bu nüfusu 16.000 olarak kaydeder. Uzun harp yıllarının sıkıntısına ve millî mücadele senelerinde yunan işgâline katlanan Balıkesir, cümhuriyet devrinde, evvelce görmediği bir gelişmeye kavuşmuş ve nüfusu bâriz surette artarak, 1940 sayımında 30.000'e varmıştır. 1914—1918 harbinden evvel Balıkesir, rutûbetli ve iç Anadolu'ya nazaran, az soğuk kışları, erken gelen bol yağışlı ilk baharı ve fazla sıcak yazı sâyesinde, toprağı verimli ovasında çeşitli mahsûller — hububat, türlü sebze ve meyva, susam, haşhaş ve hattâ pamuk — yetiştiren bir ziraat merkezi ve bu mahsûllerin toplanıp, hârice sevkedildiği bir pazar yeri rolünü oynardı. Burada bez ve çuha dokumacılığı ve dericilik gibi işler de yapılırdı. Son seuelerde tütün ziraati bilhassa inkişaf etmiş, tahribe uğrayan bağlar yeniden tesis olunmuş ve şehirde büyük bir un fabrikası kurulmuştur. Kütahya—Balıkesir demir yolunun inşasından sonra, Dağ-Ardı ve Çardı krom cevherlerinin ve bu havâli ormanlarında işletilen kerestelerin transiti de buraya çevrilmiştir.

14.315 km². arâzi üzerinde, 1935 sayımına göre, 481.372 nüfusu ihtiva eden Balıkesir vilâyeti, bugünkü hudutları içinde, hüyük kısmı Susurlu nehri havzasına dâhil bulunmak üzere, Marmara kıyılarında Kapı-Dağ'dan ve marmara adalarından Ege denizi kenarında Edremit körfezi kıyılarına kadar uzaumakta ve 11 kazaya (Balıkesir, Ayvalık, Balya, Bandırma, Burhaniye, Dursunbey, Edremit, Erdek, Gönen, Sındırgı, Susığırlık) ayrılmaktadır. Vilâyetin Marmara ve bilhassa Edremit ile Ayvalık arasındaki Ege kıyıları, Türkiye'nin en ehemmiyetli zeytinlik sâhasını teşkil etmektedir. Zeytin yağı istihsâl ve ihrâcatı bakımından, Balıkesir vilâyeti, Türkiye'de başta geldiği gibi, türlü hayvan yetiştirilmesi, kümes hayvanı beslenmesi, ipekçilik ve arıcılık da büyük inkişaflara namzettir. Bundan başka, ormanlarının kapladığı sâha (400.000 hektar) bakımından, Balıkesir vilâyeti, Antalya ve İçel vilâyetlerinden sonra, üçüncü gelmektedir.

Bibliyografya: A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, I, 56 v.d.; E. Banse, *Die Türkei*, s. 127 v.d.; V. Cuinet, *Turquie d'Asie*, IV, 262; *Hüdâvendigâr vilâyeti sâlnâmesi*, muhtelif seneler (1324, Bursa'da basılmış); İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri*, s. 33 v.dd.; aynı mll., *Karesi vilâyeti tarihçesi*; *1935 genel nüfus sayımı*, 75, VI (*Balıkesir vilâyeti broşürü*). (BESİM DARKOT.)

BALİ. [Bk. BELİ.]

BALİ, küçük Sunda adalarının en mühimi olup (105,5 coğr. mil².), Cava'nın şarkındadır ve denizden dim-dik bir şekilde yükselir. Üzerinde Gunung Agung (3200 m.), Batur ve Tabanan yanar dağları bulunan bu volkanik adanın ancak cenup sâhilinin garp yarısı düzdür. Şark tarafı ise, kireç kayalarından mürekkeptir. Bu adanın hayvanat mecmuası ile zengin nebatlar âlemi, İndonezya'nın Asya kısmı ile Avusturalya kısmı arasında bir intikâl meydana getirir. Bir taraftan hâlâ kaplan, cüce geyik ve iki nevî maymun mevcut olduğu gibi, adanın şarkında da bir nevî papağana (kakatoes) tesâdüf olunmaktadır. Yanında bulunan Lombok adası ile beraber, bu ada, Singa Rāca (Bulèlèng)'da oturan yüksek bir Holanda memurunun idâresine tâbî bir mıntaka (residentie) teşkil etmektedir. 1906 ve 1907'de holandalılar Klunkung, Badung, Tabanan, Mengvi ve Gyanjar prensliklerini tamamen ellerine geçirdiler. Mamafih Karang Asem ile Bangli'deki yerli prensler az çok istiklâllerini muhafaza eylemişlerdir. 1846'dan 1849'a kadar devam eden muharebeden sonra, Bulèlèng ile Djembrana, kat'î olarak, Holanda'ya ilhak edilmiştir.

Tarihine gelince, T'ang sülâlesi devrindeki çin tarihçileri 647 ve bir de 992'de bu adadan bahsederler. Daha sonra ada, Cava'nın şarkındaki hindu Modjopait (Mocope) kırallığına tâbi olarak gösterilir. Bu kırallık, Demak müslüman prensleri tarafından, 1518'de zaptedildi. Hindliler Cava'nın şarkında Balambangan'da tutunmuşlar ve bunların bir kısmı Bali'ye kaçmış ve reisleri, Deva Agung Kĕtut unvanı ile, Gĕgèl (Klungkung)'de kendisini bütün adanın müstakil hükümdarı ilân etmiştir. Bu hükümdarın halefleri tarafından tâyin edilen vâliler de, bilâhare istiklâl kazanmışlar ve yukarıda zikredilen prenslikler de bu suretle vucuda gelmiştir. Bali'nin yardımı ile, Balambangan, XVIII. asra kadar mukavemet eylemiş ise de, bu tarihte hollandalılara itaat etmek zorunda kalmıştır.

Bu vakayi, adanın hâlen 500.000 kişi tahmin edilen nüfusunun, bâzı budist kabîleler müstesna, niçin brahman kalmış olduğunu, ilk balililerin (Bali aga) eavalılar ile neden bu derecede karışmış bulunduklarını ve nihayet bu birleşmeden hâsıl olan ırkın ne sebeple Vong Modjopait adını taşıdığını izah eder. Yine bu hâdiseler, adanın lisan, alfabe ve edebiyatının şarkî Cava lisan, alfabe ve edebiyatı ile niçin bu derecede yakınlık arzetmekte olduğunu da anlatmaktadır. Sâhil kasabalarını dolduran ecnebi kalabalığı arasında çinliler ve muhtelif menşe'lere mensûp müslümanlar vardır. Asırlardan beri balili kadın ve erkeklerden bir kısmı yabancılar ile evlenmiş ve islâm dinini kabûl etmiştir. Bunların evlâtları hâlâ ayrı köy ve kasabalarda ikamet ederler; hâl ve vakitleri umumiyetle yerindedir. Balili mücrimlerin de, yerli kanunlarının şiddetinden kurtulmak için, müslüman oldukları vâkidir. Mamafih nüfuslarının mütemadiyen artmasına rağmen, müslümanların sayısı hâlâ nisbeten mahduttur. Adada emniyet ve âsâyiş teessüs ettikçe, son zamanlarda Holanda hâkimiyetini kabûl etmiş olan prensliklere yabancıların muhacereti artmıştır. Holandalı memurların, müslüman maiyetleri ile birlikle, Bali'ye gönderilmeleri de islâmiyetin intişarına hizmet etmektedir.

Balililerin *savah* dedikleri tarlalarda yetiştirilen pirinç, İndonezya'nın başlıca ziraatidir. Pirinç başlıca gıdayı teşkil eder ve halk, bundan başka, yumrulu nebatlar ve bu adalarda yetişen diğer gıda maddeleri ile geçinir. Hâriç ile ticaretin merkezi Bulèlêng'tir. Dâhilî ticaret, muayyen zamanlarda kurulan pazarlarda yapılır. Yerli prenslerin ziynet ve ihtişam iptilâsı ve hindu dininin merasimindeki âlâyiş neticesi olarak, mahallî sanayî çok ehemmiyetli bir seviye muhafaza etmektedir. Bali halkı, kuyumculuk, silâhçılık, ağaç ve taştan oymalar, heykeller, dokumacılık ve güzel desenli kumaşlar imâli hususunda, büyük bir maharet ve kabiliyet göstermektedir. Bali ahâlisi nisbeten müterakkîdir ve çoğu okuyup yazma bilir.

İndonezya'da hindu kültürü üzerine kurulan ve 4 asırdan beri ilerleyiş eden islâm medeniyetinin bir nümûnesi olarak, Bali medeniyeti mühim bir yer tutmaktadır. Brahmanizmin dört esas sınıfına burada da tesâdüf ederiz: Brahman, Ksatria, Vesya ve diğer tarafta da büyük halk kütlesi. Bu sınıflardan birinin mensûpları diğer bir sınıfa geçemez. Brahmanların *ida*, ksatrialarin *dèwa*, vesyaların *gusti* unvanları taşımağa hakları vardır. Kadınlar için, mensûp bulundukları sınıflardan aşağı sınıflara mensûp erkekler ile izdivac memnûdur. Râhipler (*padanda*), en yüksek sınıf olan brahmanlar arasından yetişir. Bunlar meyanında mukaddes eserlere, bilhassa eski Cava edebiyatına vâkıf kimseler vardır. Hâkimler (*kerta*), râhipler arasından intihap olunur. Hindistan'da görülen ikinci dereceli bir çok sınıflara Bali'de gâyet az tesâdüf olunur. Bundan başka dört sınıfın mensûpları arasında çiftçi, tüccar v.s. de çok rastgelinir. Brahmanizm merasimine ancak en münevver kimseler riayet ederler. Halk kütlesine gelince, bunlar tanrılara hind isimleri vererek, mâbedlerde tapınmakla beraber, henüz tamamiyle kadim İndonezya animizminin tesiri altındadır; ermiş sayılanlar (*taksu*), sihirbazlar (*permas*) ve mâbed bekçilerinin (*pamangku*) din kısmında büyük bir rolleri vardır. Dikkate şâyân bir nokta da, İndonezya'nın güneş tanrısının, Batara Suria namı altında, Bali'nin de baş tanrısı olmasıdır. Râhipler ancak büyük dinî merasimde yahut memleketin hükümdarı merasime iştirâk eylediği zaman veya ölülerin yakılması merasiminde hazır bulunurlar. Âyinlerde kullanılan vaftiz suyu ile silâhları takdis ederler, muska satarlar, yeni râhipler yetiştirirler ve kendilerine huşû ve hürmetle muamele edilir.

Bibliyografya: Umumî: Lauts, *Het eiland Bali en de Balineezen* (Amsterdam, 1848); v. Swieten, *Krijgsverrichtingen tegen Bali* (Haag, 1849); Weitzel, *De derde militaire expeditie naar het eiland Bali* (Gorinchen, 1850); van Vlijmen, *Bali 1868* (Amsterdam, 1875); J. Jacobs, *Eenige tijd onder de Baliërs* (Batavia, 1883); H. Tonkes, *Volkskunde von Bali* (Halle a/S., 1883; bibliyografya gösterilmiştir); W. O. P. Nieuwenkamp, *Bali en Lombok*. 1907, 1909, 1910; *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* (bk. van Bloemen Waanders: V, 431; VII, 73; VIII, 105; Brumund: XIII, 162; van Eck: XVIII, 370; XXII, 358; XXIII, 161; Liefrinck: XXIII, 161; XXIV, 180; XXXIII, 233; Schwartz: XLIII, 108; de Vroom: XVIII, 164); *Verhandelingen v. h. Batav. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (bk. Friederich: XXII, XXIII; Groeneveldt: XXXIX, 58; Rademacher: IV; Zollinger: XXII); *Tijdschrift voor Ned.-Indië* (bk. van Eck: 1878 ve 1879); *Ind. Gids* (bk. F. A. Liefrinck: 1886, II). — Bali edebiyatı için bk. van Eck, *Balineesch Woordenboek* (Utrecht, 1876); van der Tuuk, *Kawi-Balineesch Woordenboek* (Utrecht, 1897); *Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde* (bk. de Vroom: XVII, 164; XVIII, 228, 310; XXI, 104, 169, 323, 403, 530); *Verhandelingen v. h. Batav. Genootschap* (bk. Brandes: LIV; van Eck: XXXVIII; Friederich: XXII); *Bijdr. t. d. T., L. en Volkenk.* (bk. van Eck: 1876 ve 1883). (A. W. NIEUWENHUIS.)

BĀLİĠ. [Bk. BÖLÜG.]

BALİNŪS. [Bk. BELİNÛS.]

BĀLİS. [Bk. BĀLİS.]

BĀLİS. BĀLİS, şimâlî Suriye'de, Fırat kenarında, nehrin istikametinin cenuptan şarka döndüğü mahâlde ve 35° 59′ şimâl arzı ve 38° 12′ (Greenw.) şark tûlü üzerinde bulunan kadîm bir şehrin adıdır. Bu isim ârâmî dilinde בירתבנש olup, buna klâsik müellifler umûmiyetle Barbalissos şeklini verirler. Bu şehri ilk defa Xenophon, Suriye hâkimi Belesys'in bu mevkîdeki bir bahçesi ile bir kasrından bahsederken, zikretmiştir. Batlamyus Barbarissos'un hakikî mevkiini tâyin etmiştir ve *Tabula Peutingeriana*'da da burası Fırat yolu üzerinde bir menzil olarak görülür. *Notitia Dignitatum*'a göre, 425 senelerinde, şehir Augusta Eufratensis („Fırat Augustası") 'e tâbî olup, Equites Dalmatae Illyriciani („İllyria-dalmaçya süvarileri") 'den bir garnizon idi ve Dux Syriae (Suriye dukalığı) 'nın idâresinde bulunuyordu. Justinianus'tan evvel, bizanslı Stephanos, o zaman bu şehrin müstahkem bir kale olduğunu söyler. Prokop'a göre, Ḫusrav Anūşarvān II., 540'a doğru, Suriye'ye akınları esnasında, Barbarissos'u tahrip etmiş ve Justinianus burayı yeniden inşaya mecbûr olmuştur.

Araplar bu şehre Bālis adını verirler. Burayı müslümanlar, Abū 'Ubayda'nın vâliliği zamanında, muharebesiz zaptettiler ise de, şehir ahâlisinin büyük bir kısmı çekilip gitti. 'Omar ve 'Oṯmān zamanlarında Bālis, bizanslılara karşı bir hudut kalesi olmuştur. Hārūn bu şehri Cund al-'Avāṣim denilen sorhad müdafaa bölgesi içine aldı ki, bu bölgede Bālis'ten başka Ḳūrus, Cavma, Manbic, Anṭākiya, Tūzin ve Ruṣāfat Hişām mevkîleri vardır. Daha sonra, hudut Anadolu istikametinde ilerlediği zaman, Bālis, Suriye'nin 6 bölgesinden biri olan, Ḳinnasrîn'e bağlandı. 245 (859)'te Raḳḳa, Ḥarrān, Rās al-'Ayn, Urfa, Ḥumṣ ve Şam'a kadar yayılan ve tahribatı Suriye sâhillerine ve Kilikya ovalarına kadar uzanan zelzeleden Bālis çok zarar gördü. 269 (882/883)'da Bālis Aḥmed İbn Tolun'un hâkimiyeti altına girdi. 287 (900)'de Kilikya seferinde, halife al-Mu'taḍid'in karargâhı oldu. Ḥamdānî Sayf al-Davla (333—356 = 944—967) zamanlarından itibaren, Bālis'in idbarı başladı ve kervanlar buraya daha az uğrar oldu. Daha 309 (921)'da bile İṣṭaḫrî burayı, küçük bir şehir diye, zikreder. 621 (1224)'e doğru ise, Yāḳūt, Bālis için, sâdece küçük bir mevkî, der. Haçlılar devrinde, 1111 yılında, Anṭākiya prensi Tankred zamanında, şehir bir aralık frenklerin elinde kaldı. 1163'e doğru Bālis'i ziyâret eden Benjamin de Tudela arapların Balḳā'da Bāli'a mevkiine isnat ettikleri bir yahudi efsânesini Bālis ile alâkadar telâkki ettiği için, bu şehri Bileam b. Be'ur'un şehri sanmıştır. Araplara göre, Bālis, Bālis b. Rūm b. Yakan b. Sām b. Nūḥ'un şehridir; bu rivâyet bizi şehrin islâmdan evvelki mâzisine götürür. İbn Şaddād'a göre, Bālis, Halep Eyyûbîlerinden al-Malik al-Ẓāhir Ġāzî'ye tâbi iken, onun 613 (1216)'te vefatı üzerine, Ṣalāḥ al-Dīn'in meşhur kardeşi al-Malik al-'Ādil Abū Bekr'in eline geçti. Bu zat orada, üzerinde bir kitâbe bulunan, bir minâre inşa ettirmiştir. Bu hükümdar Bālis'i oğlu al-Malik al-Ḥāfiẓ'a, zeamet olarak, vermiştir. Yāḳūt ve ondan sonra *Marāṣid* müellifi ile Ḳazvînî, evvelce Bālis'in içinden geçen Fırat'ın, sonraları gittikçe gerileyerek, şehrin sûrları dışında kaldığını ve kendi zamanlarında şehir ile Fırat arasında 4 mil (8 km.) mesafe bulunduğunu naklederler. Bugün bu mesafe 3 km. olduğuna göre, nehir gittikçe şehre yakınlaşmağa meyletmiş görünmektedir. Fırat'ın mecrasını değiştirmesi, şüphesiz, Bālis'in inhitatını tâcil etmiş olacaktır. Yāḳūt'tan sonraki coğrafyacılar bize bu şehir hakkında doğrudan doğruya mâlûmat vermemişlerdir. Abu 'l-Fidā', eski müelliflerden nakiller yapmakla iktifa eder. Bālis, son defa, Cengiz Han orduları tarafından tahrip edilmiştir.

Bālis, Bagdad veya Musul'dan, Raḳḳa yolu ile, Suriye'ye giden cadde üzerinde, Suriye'nin ilk şehridir. Bālis'in bu mühim vaziyeti, coğrafyacıların buralardaki arâzi hudutlarını tâyin etmelerinde, çok işe yaramıştır. Bir de Bālis mühim bir iklim hududu üzerinde bulunmaktadır. Filvâki, Halep yaylasının sert iklimi yerine, Bālis'te Cezire'nin daha mütedil iklimi kâim olur. Hayvanat ve nebatat da burada ehemmiyetli farklar gösterir. Bālis'e, Fırat üzerinde Suriye'nin limanı, denir. Bununla beraber, mevkiinin müsait olmasına rağmen, şehir, moğul istilâlarından sonra, kendini toplayamamıştır.

Son zamanlarda, yakınında bulunan yeni askerî kışla ile postahâneye nisbetle, Bālis'e Eski-Meskene adı verilirdi. Şehrin harâbeleri, Fırat vâdisine doğru ilerlemiş yüksek bir çıkıntı üzerinde, bir buçuk hektarlık bir yer kaplar. Şehrin sûrları ile, vaktiyle Halep, Ḥumṣ, Şam ve Bagdad caddelerinin geçtiği 3 kapının bakiyesi hâlâ durur. Bālis'i, gerideki tepelerden, derin bir hendek ayırır; bu hendeğin yanında, Justinianus zamanına âit, kaleden bir muhafız burcu ile ön müdafaa burclarından birinin harâbeleri durmaktadır. Bu eski kalelerin bütün islâm devrinde de kullanılmış olduğu şüphesizdir. Her tarafta rastgelinen keramik parçalarından, vaktiyle, burada keramik san'atının çok inkişaf etmiş olduğu anlaşılıyor. Harâbeler ortasında, üzerindeki kitâbeden, al-Malik al-'Ādil Abū Bekr

tarafından, yeniden ihyâ edildiğini öğrendiğimiz bir minâre yükselir. İnşaatına nezaret eden emîrin ismi ve tarih kaybolmuştur. Mimarının ismi 'Abd Allāh'tır. Cenupta içinde iki lâhit bulunan türbe, orta çağ evliyasından adı bilinmeyen bir zata âit, bir kabri ihtiva etmektedir.

Bibliyografya: Balāẕorī, *Futūḥ* (nşr. de Goeje), s. 150 v.d.; İbn Ḫordāẕbeh (nşr. de Goeje), s. 75, 98; İbn al-Faḳīh (nşr. de Goeje), s. 92, 111; Ḳudāma (nşr. de Goeje), s. 228; Ṭabarī, III, 52, 1440, 2028, 2200; İṣṭaḫrī (nşr. de Goeje), s. 13 v.dd., 27, 62; İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje), s. 17, 19, 34, 119; Muḳaddasī (nşr. de Goeje), s. 54, 154 v.d.; Yāḳūt, I, 477 v.d.; İbn Şeddād, *A'lāḳ* (Petersburg, Asya müzesi, nr. 162; bk. Rosen, *Notices sommaires*, v.d. 64b yk.); Kamāl al-Dīn (*Rev. de l'Orient. Latin*, IV, 223); C. Ritter, *Erdkunde*, X, tür. yer.; Chesney, *Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris* (London, 1850); V. Chapot, *La Frontière de l'Euphrate* (Paris, 1907); G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), s. 417; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 107; M. van Berchem ve E. Herzfeld (bk. Sarre-Herzfeld, *Archaeologische Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet*, Berlin, 1910/1911, fas. I ve III). (ERNST HERZFELD.)

BĀLİŞ. [Bk. BĀLİŞ.]

BĀLİŞ. BĀLİŞ, moğullarda bir para vâhid-i kıyasîsidir; daha Cengiz Han devrinde adı geçer. Moğul imparatorluğunun bir çok müstakil devletlere ayrılmasından sonra, bu kelimenin istimâli yalnız Çin'e münhasır kalmış gibi görülmektedir. Burada VIII. (XIV.) asırda bile alışveriş *bâliş* esasına göre yapılıyordu. Quatremère (*Histoire des Mongols de la Perse par Raşid al-Dīn*, s. 320 v.d.) tarafından şark kaynaklarından toplanan muhtelif mâlûmat, birbirine hemen hemen hiç uymaz. Buradaki mâlûmata yalnız, *bāliş*'in 60 ½ dirhem kıymetinde olduğuna dâir, Cüzcānī (*Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, trc. Raverty, s. 1110)'nin verdiği mâlûmat ilâve edilebilir. *Tārīḫ-i Vaṣṣāf* (Bombay, taş basma nushası, 1269 = 1853, s. 22)'te, gerek altın ve gerek gümüş *bâliş*'in, 500 miskâl (takriben 2 ½ kilo) ağırlığında olduğu hakkındaki kayıt, bilhassa mühimdir (Cuvaynī de aynı mâlûmatı verir). Vaṣṣāf'a göre, 1 altın *bâliş*, 2000 dinara, 1 gümüş *bâliş*, 200 dinara, kâğıt olarak da, 10 dinara tekabül ederdi. Eserin başka bir yerinde (s. 506), 697—704 (1297/8—1304/5) seneleri sefareti hakkında verdiği mâlûmatta (krş. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 320 v.d.; Elliot, *History of India*, III, 45 v.d.) kâğıt *bâliş*, yalnız 6 dinar kıymetinde gösterilir. *Dīnār* kelimesi burada, âşikâr olarak, altın bir sikkeyi değil, belki Raşid al-Dīn tarafından da (krş. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 464) zikredilen 3 miskâl (takriben 12,75 gr.) ağırlığındaki gümüş sikkeyi göstermektedir. (W. BARTHOLD.)

BALİYA. [Bk. BELİYE.]

BALḲĀ'. [Bk. BELḲĀ.]

BALKAN, Avrupa'nın cenûb-i şarkîsinde, geniş mânası ile alındığı takdirde, Tuna nehri üzerindeki Demir-Kapı geçidindeki Banat dağları vasıtası ile Karpat dağları kavsine temas ederek, buradan itibaren geniş bir kavis çizip Karadeniz'e doğru uzanan dağ silsilesinin ve bu dağları ihtiva eden büyük yarım adanın ismidir. Eski ve orta çağ kaynaklarında, topografik durumu iyi bilinmeyen bu dağların bâzı kısımlarına Haemus ('Αίμου, 'Αίμος) denirdi; Balkan dağlarının Karadeniz'e yakın olan alçak kısmına türkler tarafından verilmiş Emine Balkanı adının — ki, bu adı bulgarlar türkçeden alıp, Eminska Balkan şekline koymuşlardır — yukarıda zikredilen Haemus'tan alındığına hükmedilebilir; zirâ aynı dağların adı Peutinger cedvellerinde Monte Emno şeklinde görülüyor. Buna nazaran daha garpta kalan asıl Balkan dağlarına, bulgarlar ve sırplar tarafından, Stara Planina („eski dağ") adı verilmekte ise de, bu ad hemen hemen yalnız slavlar arasında yer tutmuş olup, gerek dağlara ve gerek yarım adaya bugün ekseriyet tarafından Balkan denilmektedir. Balkan kelimesine gelince, bâzı türk lehçelerinde „dağ" mânasına gelmekte, hattâ Hazer denizi şarkında yükselen bir dağ kütlesine de Balhan (Balkan) ismi verilmektedir. Balkan adı, buraya gelen türkler tarafından, sâdece „dağ" mânasında ve ekseriya başka bir kelime ile beraber (msl. Emine-Balkanı, Koca-Balkan) kullanılmış, XIX. asrın ilk yarısında fransız jeologu Ami Boué, bahis mevzuu olan dağlara Balkan silsilesi adını vermiştir. I. Cvijic, bu adın bütün bir silsileye teşmil edilmesini, A. Boué gibi seyyahların yolları üzerindeki dağların adını, kendilerine refakat eden türk muhafızlara sordukları vakit, umûmiyetle „Balkan" cevabı almış olmaları ve bu adı dağların has ismi zannedip haritalarına öylece kaydetmiş bulunmaları şeklinde izâh eder. Bununla beraber, Balkan adı daha önce 1757'de Robert de Vaugondy'nin *Grand Atlas*'nda da görülmektedir. Ne olursa olsun Balkan adı, yalnız silsileye alem olmakla kalmamış, çok geçmeden, Avrupa kıt'asının bu büyük yarım adasına da teşmil edilmiştir. Bu yarım adaya daha evvelce, eski ve orta çağ tarihlerinden iktibas edilmiş isimler (Péninsule hellénique veya P. grecque „Yunan yarım adası" P. byzantine „Bizans yarım adası" v.s.) verilmişti. Osmanlı türkleri, Avrupa'ya ayak bas-

tıktan sonra, burada fethettikleri yerlere Rumeli adını verdiler. Hâlbuki bu isim evvelce bugünkü Anadolu için kullanılmış, hattâ orta çağ Avrupa kaynaklarında Romanie şeklinde terceüme edilmiş iken (bk. ANADOLU) bu son şekil, Rumeli'nin Anadolu'ya mütenazır olarak kullanılması gibi, Balkan yarım adasına tatbik olunmuş ve garp kaynaklarında „Péninsule romaine" tarzında da kullanılmıştır. Yeni çağlardan itibaren, Avrupa harita ve kitaplarında bu yarım adaya Turquie d'Europe veya Empire ottoman d'Europe denildiği görülüyor ki, sonradan türkçe neşriyatta, bu adlara muâdil olmak üzere, „Avrupa-i Osmânî" ve „Rumeli-i şâhâne" tâbirleri kullanılmıştır. Mâhiyeti bakımından tamamiyle siyasî olan bu tevsim, XIX. asrın ilk yıllarında, bu memleketlerin siyasî vaziyetine oldukça uymakta idi; zîra bu sırada Dalmaçya sâhilleri ile Karadağ bir tarafa bırakılacak olursa, bütün yarım ada doğrudan doğruya Osmanlı devleti hudutları içinde bulunuyordu. Fakat XIX. asrın ilk yarısında Yunanistan ve Sırbistan imparatorluktan ayrıldığı gibi, burada yapılan ilmî seyahatler sâyesinde, yarım adanın, gerek fizik ve gerek beşerî, coğrafyasına âit bilgiler, tedricen arttı ve buraya verilmiş olan tarihî adlar artık beğenilmemeğe başladı. Esasen bu sırada, muasır coğrafya ilminin başlıca kurucuları olan A. von Humboldt ve K. Ritter'in fikirlerine uyularak, memleketler tetkik edilirken, bunları eski siyasî ve tarihî taksimata göre isimlendirmek ve bölgelere ayrılmak yerine, fizikî coğrafya esaslarına dayanan tevsim yolundan gitmek temayülü de kuvvetlenmişti. Bu suretle İspanya ve Portekiz'i ihtiva eden yarım adaya — burayı kıt'adan ayıran dağların ismi ile — Pyrénée yarım adası, İtalya'ya da Alp (sonradan Apennin) yarım adası denildiği gibi, bunlara nazaran daha şarkta kalan yarım adaya da, buranın başlıca silsilesinin adı verilmek istendi. Fakat o sırada, bu memleketlerin avârızı iyi bilinmiyordu; daha Strabon ve Batlamyus devrinden beri, yarım adayı Karadeniz kıyısından başlayıp, Adriya denizi sâhiline doğru uzanmak üzere, baştan başa kat'eden bir dağ silsilesi tasavvur edilirdi. Bu silsilenin ortadaki düğüm noktasına Scardus, şarka giden kollarına Orbellus Rhodope, Haemus ve garba doğru uzanan kollarına da Rebii Montes deniliyordu. Önce umumî bir adı olmayan bu mevhum silsileye, renaissance devrinden itibaren, italyan haritacıları tarafından Catena del Mondo ve XIX. asrın ilk yarısında da Chaîne centrale, Centralkette („orta silsile") denildi; ilk çağlardan kalan bir an'ane ile, bu dağların birbirinden farklı iki âlemi, cenupta güneşli, ılık ve medenî yunan âlemi ve şimâlde barbar kavimler ile meşkûn, soğuk ve karlı memleketleri ayırdığı farzediliyordu. İşte yarım adaya bir isim verilmek istenilirken, bu mutasavver orta silsilenin Bizans'a en yakın olan, ilk ve orta çağ müellifleri tarafından en fazla zikredilen şark kısmının ismi olarak, Haemus ele alındı; yukarıda söylendiği şekilde, buna Balkan dağları adı verildiği de öğrenilmiş bulunduğundan, yarım adaya da Haemus veya Balkan yarım adası adı verildi. Bu tevsim şekli ilk defa 1808'de alman coğrafyacısı A. Zeune tarafından neşredilen bir eserde (*Gea. Versuch einer wissenschaftlicher Erdbeschreibung*) görülmektedir: Balkan Halbeiland; daha sonra Balkan Halbinsel. Fakat bu isim müellifin muasır ve muakkipleri tarafından pek beğenilmedi: msl. D'Omalius d'Halloy (*Eléments de Géologie*, 1835) yarım adaya Slavogrèce (İslav-Yunanistan) adını vermeği denedi; K. Ritter, Tuna nehrinden Mora'nın cenup ucuna kadar uzanan tekmil sâha için Halbinsel Griechenland („Yunanistan yarım adası") adını kullandı. Bir çok tanınmış alman coğrafyacıları da—msl. Th. Fischer, H. Wagner — ilk defa avusturyalı konsolos I. G. von Hahn tarafından 1863'te kullanılmış Südosteuropäische Halbinsel („cenûb-i şarkî Avrupa" veya „cenûb-i şarkî yarım adası") tâbirini tercih ettiler. Balkan adına karşı gösterilen rağbetsizlik bir taraftan Zeune'nin kullandığı Balkan yarım edası isminin yalnız orta silsile cenubunda kalan memleketlere inhisar ettirilerek, yarım adanın şimâl kısımlarının kendisi tarafından Karpatler ülkesi (Karpatenland) adı verilen başka bir memlekete mâl edilmiş olması, diğer taraftan ve bilhassa, Ami Boué, Viquesnel gibi seyyahların müşahedo ve tetkikleri sâyesinde, bu yarım adayı baştan başa geçen bir orta silsilenin mevcut olmadığı fikrinin yavaş yavaş belirip kök salması ile izah edilebilir. Bununla beraber daha elverişli bir isim de teklif edilmeyince, bu ad zamanla yerleşti ve umumî bir kabûle mazhar oldu. Tanınmış sırp coğrafyacısı I. Cvijic bile, bu tâbiri, yarım adanın başlıca silsilelerinden birinin ismine göre verilmiş olduğu intibâını hâsıl ettiği ve bizi yarım adanın dağdağalı tarihi ile temasa getirdiği için, muvafık görmektedir. Bundan başka, Ancel'in de işaret ettiği gibi, bu türkçe kelime, yarım adanın umumî manzarasını pek iyi bir şekilde temsil eylemektedir. Tuna nehrinin şimâlindeki alabildiğine geniş ovalar, artık burada görünmez olur. Bâzan yuvarlak sırtlı yeşillikler ile örtülü dağlar (Balkanlı ıslav kavimlerinin *planina* dedikleri dağ tipi), bâzan da dik yamaçlı, çıplak ve kireçli dağlar (gora tipi), aralarında sıkışmış küçük ovalara veya sâhillere birden inerler. Dağlar, hemen her tarafta ovaları kuşatırsa da, hemen hiç bir yerde, tam

mânası ile, bir sed teşkil etmezler; Ege denizi kıyılarında ve asıl Yunanistan'da, deniz, dar körfezler hâlinde, karaların içine sokulur; yarım ada, dağ kütlelerinin en kesif kısımlarında bile, dağları boydan boya veya enine kesip geçen tabiî oluk ve gedikler ile yarılmış bulunur ve bunlar, eskiden beri, ordıların ve ticaret kervanlarının geçtikleri yolları meydana getirirler. Yarım adayı boylu boyuna kesen en meşhur tabiî yol, tam ortada, şimâl-cenup istikametli Morava—Vardar oluğu olup, orta Avrupa ovalarını Ege denizi kıyılarına bağlamakta ve bugün Belgrad—Selânik demir yolu buradan geçmektedir. Bu tabiî yola, hemen ortasında, şarktan gelen ikinci bir yol eklenir ki, bu da Niş—Sofya üzerinden, aşılması nisbeten kolay geçitler ile, Meriç vâdisine ulaşarak, İstanbul ile Belgrad arasında, ehemmiyeti evvelkinden daha aşağı olmayan, bir güzergâh meydana getirmektedir. Yarım adanın garp kenarı boyunca geniş bir sâha üzerine yayılan dağlar, Dinar—Pindus sistemi bile, ilk hamlede görüldüğü kadar, aşılmaz bir silsile meydana getirmez. Bu dağların birbirine muvazi sıraları bâzı yerlerde, kendi istikametlerine amut bir hat boyunca, umumî bir alçalma göstermekte ve yollar da, bu alçalmadan istifâde ederek, dağları aşmaktadır. İşte Adriya denizi kıyısında kadim Durreus (bugünkü Draç)'tan başlayarak, Selânik'te sona eren Via egnatia adlı romalılar yolu böyledir. Buna nazaran daha şimâlde, bilhassa bir vakitler venediklilerin faydalanmış oldukları ikinci bir yol (italyan kartografları bu yolda Via di Zenta derlerdi) İşkodra kapısından (Lesh = Alessio) girerek, yarım adanın kalbinde Kosova'ya kadar varmakta idi. Balkan yarım adası büyük muhaceret yolları üzerinde bulunduğu için ve tabiatı dağlık olmasına rağmen, bu dağların aşılmaz engeller meydana getirmemesi yüzünden, tarihinin her devrinde cenûb-i şarkîden, şimâl-i şarkîden ve şimâlden gelen kavimlerin istilâsına mâruz kalmıştır. Fakat geniş yollar ile yarım adaya giren yabancı kütleler içerilere sokuldukça, memleketin dağ sıraları ile bölmelere ayrılması yüzünden dağılıyor, birbirinden ayrılıyor ve ufalanarak, bir daha geri dönmemek üzere kalıyor ve daha eski kavimlere karışıyorlardı. Bu sebeple yalnız sayı itibariyle çok ve kuvvetli olan kavimler bugüne kadar varlıklarını muhafaza ederek, inkişaf edebilmişler; diğerleri ise, hemen tamamiyle silinip, ortadan kalkmışlardır. Bundan başka, Hettner'in işaret ettiği gibi, Balkan yarım adasında, kenar bölgeleri kendine bağlayacak merkezî bir coğrafî vahdet bulunmadığı için, bu hâl yarım adada kuvvetli bir tek millet teşkiline mâni olmuş ve bu sebeple de tek bir devlet kurulamamıştır.

Balkan yarım adasına tabiî hudutlar çizmek, ilk bakışta kolay görünür; memleketin üç tarafı deniz ile kuşatıldığı gibi, şimâlinde de, Karadeniz'den Belgrad'a kadar, Tuna nehri ve buradan garba doğru da Sava ırmağı, hemen göze çarpan bir sınır teşkil etmektedir. Şimâl-i garbîye doğru, Sava'nın istikamet değiştirdiği yerden itibaren, Kulpa (Kupa) çayı ve bunun menbâlarından itibaren de Adriya denizine (Fiume) doğru çekilen bir hattı, hudut olarak, almak âdeti vardır. Fakat gerçekte bu hudut, bu cihette, tabiî bakımdan, Dinar dağlarını ve beşerî bakımdan da Yugoslav kavimlerinin iskân sâbasını gelişi-güzel kesmektedir. Daha amelî olmak üzere, burada Sırbistan ve Bosna'yı ihtiva eden bir devletin orta Avrupa tarafındaki hududunu tâkip etmek muvafık olur. 1918'den sonra bu hudut, Yugoslavya devleti hududu ile beraber, Drava ırmağına kadar dayanıyordu. Diğer taraftan şimâl-i şarkîde Dobruca, sarih olarak, Balkan yarım adasının bir parçası ise de, büyük bir kısmı itibariyle, Romanya'ya âit ve bu devlet ise, Balkan yarım adasının, yukarıda çizilen, Tuna hududunun dışında bulunmaktadır. Fakat gerçekte, Romanya devleti, her ne kadar 1914—1918 harbinden sonra, Transilvanya'yı hudutları içine alınak suretiyle, orta Avrupa'ya yayılmış ise de, bütün tarihi boyunca mukadderatı ve siyaseti ile Balkan memleketlerinden ayrılmamış, hattâ bu vaziyeti de hesaba katmak üzere, Balkan yarım adasının şimâl hududunu burada Tuna nehrinden değil, fakat Transilvanya dağları kavsinden geçirmek bile denenmiştir. Hattâ 9 şubat 1934'te Atina'da Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında, Bulgaristan ve Arnavukluk'un da iştirâkine açık kapı bırakılarak, imzalanan anlaşmaya „Balkan itilâfı paktı" adı verilmiştir. Yakın tarihe âit olan bu hâdiseler, Balkan memleketleri için, İtalya ve İspanya—Portekiz yarım adalarında olduğu gibi, sarih ve tabiî coğrafyaya dayanan sâbit bir hudut gösterilmesi imkânını selbetmektedir. Nihayet şunu da ilâve edelim ki, yarım adanın cenûb-i şarkîsinde boğazlar, ne tabiî ve ne de siyasî hudut teşkil etmezler. Şarkî Trakya adı verilen memleket, bünye ve iklim bakımından, komşusu olan garbî Trakya ve Bulgaristan'dan ziyâde, Marmara denizinin şarkında ve cenubunda kalan memleketlere benzer. Asırlardan beri boğazlar, karşılıklı kıyıları arasında, aynı devletin iki vilâyetini ayıran idarî bir hudut olarak bile alınmamaktadır. Şarkî Trakya, Türkiye'nin coğrafî bölgelerinden birisinin bir parçasını teşkil etmektedir (Marmara bölgesi; bu hususta bk. *Birinci coğrafya kongresi*, 1941).

Balkan memleketlerinin coğrafyasına dâir daha etraflı mâlûmat için, bu yarım adadaki ay-

rıdevletlere âit makalelere bakılmalıdır. Burada, toplu olarak, Balkan yarım adasının, yukarıda bahis mevzuu olan Tuna—Sava buduu ile, 520.000 km², arâzi işgâl ettiğini ve bu arâzi üzerinde de, 1939 harbinden evvel, takriben 30.000.000 nüfus yaşadığını kaydedelim. (Balkan ittihadına dâhil devletler ile yarım ada üzerinde bulunup da, bu ittihada girmemiş olan devletlerin, Avrupa'daki Türkiye arâzisi ile beraber, meemû satıh mesâhaları 836.000 km². ve nüfusları 1939 senesine doğru 51.535.000 'dir).

Bibliyografya: Jovan Cvijic, *La Péninsule balkanique* (*Géographie humaine*, Paris, 1918); Giotto Dainelli, *La Regione balcanica* (Firenze, 1922); P. Vidal de la Blache ve L. Gallois, *Géographie Universelle*, VII: *Méditerranée, Péninsules méditerranéennes*, 2. kısm. (Y. Chataigneau- I. Sion tarafından), Paris, 1934; A. Hettner, *Grundzüge der Länderkande*, I; *Europa* (1927); I. Ancel, *Peuples et Nations des Balkans* (Paris, 1926); *Realencyclopädie*, VII, 2221 v.d.

(BESİM DARKOT.)

Balkan yarım adası, Selçuklular, moğullar ve nihayet osmanlılar devrinden önce, müslümanlarca pek az mâlûm idi. Hattâ Abu 'l-Fidâ' (nşr. Sehier, s. 288) bile, Tuna üzerindeki şehirler hakkında: — „bunların isimleri yabancı ve anlaşılmaz olup, bizce mârûf değildir" — demiştir. İslâm müellifleri bu ülkelere âit ilk mâlûmatı, 845 senesine kadar burularda harp esiri sıfatı ile bulunarak, şimâl türklerine dâir bir eser yazmış olan Muslim al-Carmî ile Avrupa'yı gezen yahudilerden Hârûn b. Yaḥyā (seyahati 830—900; bk. *Ḥudūd al-'ālam*, nşr. Minorsky, s. 419 ve *Seminarium kondakovianum*, IV, 149—164) ve İbrâhîm b. Ya'ḳūb al-İsrā'îlî (seyahati 960; bk. al-Bakrî, nşr. ve tre. Baron v. Rosen, *Izvest. al-Bakrî i drugih avtorov o rusi i slavyanah*, Petersburg, 1878, I, 70) 'dan almıştır. Müelliflerin bir kısmı bu mâlûmatı, râvilerinin sözlerini birbirinden ayırarak naklettikleri hâlde, bâzıları (mes. 962 'de yazılan *Ḥudūd al-'ālam* müellifi) bunları, karışık bir hâlde, zikretmişlerdir. Mâlûmatını kısaca Muslim 'den alan İbn Ḫurdâẕbeh (s. 105; Ḳudâma, s. 257) ile aynı kaynaktan, daha tafsilli olarak, istifâde eden İbn al-Faḳîh (krş. Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, nşr. Wüstenfeld, II, 863), Balkanlarda, Bizans'a âit olmak üzere, şu 3 temayı sayarlar: 1. Tafla (Τάφρα; bk. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 421), merkezi Kostantaniye 'dir ve cenupta Şam (Akdeniz = Ege denizi), şimâlde Hazer (Karadeniz) denizleri, garpta „uzun sed" (سدّ طويل), yâni Burgaz 'dan Meriç 'e uzanan Anastas sûrları (bk. A. Vasiliev, *Histaire de l'Empire Byzantin*, Paris, 1932, I, 141) arasındaki yerlerdir, 2. Trakya (تراقيه), merkezi ارقده (Arcadiopolis?) olup, „uzun seddin" öte tarafındaki yerlerdir ve 3. Makedonya (مقدونيه), Trakya'nın cenubunda (aslında: *ḳibla*) olup, merkezi Banda (بندس؟) 'tır. Bizans devletine komşu memleketler olarak da, Makedonya 'nın garbında „Slav ülkesi" (*bilād al-ṣaḳāliba*), yâni cenup islavları ülkesi ile, Trakya 'nın garp ve Makedonya 'nın şimâlinde Burcān (Tuna Bulgarları) memleketi zikredilir. Gene Muslim al-Carmî 'yi me'haz edinen Mas'ūdî, *al-Tanbîh* 'inde, bunlara kendiliğinden daha iki eyalet ilâve ederek, Balkanlardaki Bizans temalarının adedini, 4. Peloponnes ve 5. Bizans 'a tâbi hıristiyan Bulgar ve Velenderlerin ülkeleri olmak üzere 5 'e çıkararak, „uzun seddi" de bunların garbında gösterir; bu müellife göre, Burcān ve Ṣaḳāliba (Slav) ülkeleri de bu seddin garbında bulunan mücâvir memleketlerdir. Mas'ūdî, gerek burada ve gerek *Aḫbār al-zamān* 'ında (bk. *SBAk*, Wien, 1850, s. 210 v.d.; Harkavî, *Skazanya musulmanskih pisateley o slavyanah*, s. 126 v.d.), Burcān ismi altında Muslim al-Carmî 'nin Tuna bulgarları hakkında verdiği mâlûmatı naklettiği hâlde, diğer menbâlardan burgundlara dâir öğrendiklerini de (bk. Maçoudi, *Le Livre de l'Avertissement*; trc. Carra de Vaux, s. 225, 229, 263), gene Burcānlara âit mâlûmat olarak, kaydeder. Bu müellif, Kafkasya 'ya âit kayıtları da Bizans 'a tâbi „hıristiyan Bulgar" ve belki onlar ile beraber Balkanlara gelmiş olan, bir kısım Velender ve sâir kavimlere âit imiş gibi nakletmiştir (bk. Z. V. Togan, *Völkerschaften des Chazarenreiches*, *KCA*, III, 47, 51). Mas'ūdî Tuna hakkında, gâliba yine Muslim 'den alarak, bâzı tafsilât veriyor: bu nehir (دنبه yahut دنابى), iki dağ arasından geçer ve genişliği bâzı yerlerde 3 mile yaklaşır; kenarlarında yaşayan bir slav kavminin ismi ile Malava (ملاوه = Morava) adını da alır. Burada Mas'ūdî Tuna 'yı Ceyhun (Carra de Vaux, *ayn. esr.*, s. 52) ve Sır-Derya 'nın kolu olan Çırçık (bk. Carra de Vaux, s. 99: Şaş ve Tork, yâni Ferk) nehri ile karıştırıyor.

Mâlûmatını Hârûn b. Yaḥyā 'dan alan *Ḥudūd al-'ālam* müellifi, Balkan dağlarına, „Bulgar dağları" (var. 11b. ve 37a: كوه بلغرى) ve Tuna 'ya da „Bulgar nehri" (var. 11: رود بلغرى; bu nehir Minorsky 'nin, s. 221 'de zannettiği gibi, Meriç değildir) ismini veriyor. Hârûn'dan nakleden diğer müellifler gibi, *Ḥudūd al-'ālam* de Tuna bulgarlarının ismini İtil bulgarlarından (بلغار yahut بلكار) farklı olarak, بلغر şeklinde yazmaktadır. Mâlûmatını yine Hârûn 'dan alan İbn Rusta (s. 126) gibi, *Ḥudūd al-'ālam* de (var. 11b) İstanbul 'a Belgrad ormanlarından getirilen suyun geçtiği kanala da (Barthold ve Mi-

norsky (*s.* 21, 423) 'nin „Belgrad" kelimesinin daha o zaman kullanılmış olacağı hakkındaki mutalâası vârit değildir) „Bulgar nehri" adı verilmiş ve bu kanalın İstanbul 'dan 20 günlük mesafede dağlardan gelmekte, yâni Tuna nehrinin devamını teşkil etmekte olduğunu söyleyerek, karıştırmıştır. Hârûn b. Yaḥyā, dağlık yerlerde oturan bulgarların kıralı Boris (İbn Ruşta, nşr. de Goeje, s. 127: سوس ve not) 'e tâbi olarak, ouunla beraber hıristiyanlığı kabûl ettiklerini söylediği slavlara „hıristiyanlaşmış slavlar" (*al-ṣaḳāliba al-mutanaṣṣira*) adını veriyor. Bunlar, her hâlde, yukarıda zikri geçen cenup slavları olacaktır. Hârûn b. Yaḥyā Burgundları da biliyor (krş. İbn Ruşta, s. 130; Marquart, *Streifzüge*, s. 269). *Ḥudūd al-'ālam* müellifi, Muslim al-Carmī 'nin Burcānları ile Hârûn 'un Bulgarlarını, Tuna havzasında yaşayan 2 komşu kavim olarak telâkki ediyor. Mâlûmatını Mas'ūdī 'den alan al-Bakrī 'de (nşr. Rosen, s. 45) de böyledir. *Ḥudūd al-'ālam* (var. 11b, 37a) برانيه 'yı براقيه şeklinde yazdığı hâlde, bir de Burcānların payitahtı olmak üzere, Barḳih (برقيه; Minorsky براقيه okumuştur) şehrinden bahsetmektedir ki, bunun hangi şehir olduğunu tâyin edemiyoruz.

İbrāhīm b. Ya'ḳūb (bk. al-Bakrī, s. 38) ise, Baḥr al-Şām (Ege denizi) 'dan başlayıp, şimâlde alman ülkelerine kadar uzanan slav ülkelerinin başında Blḳārīn (بلقارين), yâni Tuna bulgarları, memleketini anlatır. Bunların hükümdarı İstanbul 'u muhasara ederken, hıristiyanlığı kabûl etmiş imiş. Sonra müellif, bu bulgarların garbında, „yolları sarp kayalık olan yüksek dağlar" (*cibāl ṣāmiḥa va 'arat al-masālik*) 'da yaşayan slavlardan bahseder. İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal (*s.* 397), Tuna bulgarlarına „büyük Bulgarlar" adını vererek, bunların kalabalık olduğunu ve komşu rum ülkelerini idâreleri altına aldıklarını kaydeder. Umumiyetle araplar 912—927 seneleri arasında cereyan eden Bulgar — Bizans savaşlarından haberdar idiler (bk. Vasilyev, *Bizantiya i arabi*, II, 214—228).

İdrīsī (ölm. 1162), V. iklim, cüz 4 ve 5 'te, Balkan yarım adasını tasvir etmişse de, burada Tuna (نهر دانو) bulgarları ülkesine, diğer arap müellifleri gibi, „burcanların memleketi" (*arż burcān*) adı verilmiş olması müstesna, islâm kaynaklarından alınmış başka bir mâlûmata tesâdüf edilmiyor ve bütün isimler Avrupa menbâlarından alındığı görülüyor. Bu müellif burcanların şimâlinde Dnester ve Dneper havzalarını işgâl ettiklerini bildiği rusları, VI. iklim, cüz 4 'te Dnester ile Tuna arasında „rus ülkesinin cenubî kısmı" diye kaydetmekle gâliba Karpat ruslarını kastetmiştir. İdrīsī 'den istifâde edip, ona mühim ilâveler yapmış olan İbn Sa'īd al-Maġribī (ölm. 1274) macar (hunkar ve başkurd) 'ların kenarında oturduğu nehir olarak, Dūmā tesmiye ettiği Tuna 'yı, diğer bir yerde Ṭanābrs (Dnepr) şeklinde yazıyor ve buraya „bulgarların meşhur memleketidir" diyerek, Tuna bulgarlarını İdil bulgarları ile karıştırıyor. Bununla beraber, Tuna bulgarları payitahtının Tuna (Ṭanābrs) nehrinin cenubunda bulunduğunu biliyor ve bulgarların bu nehrin şarkında 8 1/2 merhale mesafede kâin Sūdā (سودا) adında bir şehirlerinden bahsediyor ki, şüphesiz burada da Tuna bulgarlarının bu nehrin şimâlinde bulunan bir şehrinin ismi ile İdil bulgar şehri olan Suvar (سوار) 'ın ismini karıştırmaktadır (bk. Barthold, *Festschrift für Chwolson*, Berlin, 1899, *s.* 233 v.d.).

Moğul devrine âit kaynaklar, Balkan yarım adasının türklerin istilâsına mâruz kalan kısımlarında, coğrafî isimlerin türkleştirilmiş olduğunu göstermektedir. Moğulların 1239 senesi seferinde Tissa (تيسه) ve Tuna (تونا yâni تنا) havzalarına geçerken, aşılan Karpat dağları, Yaprak-Tak (Raşīd al-Dīn, nşr. Blochet, s. 55; Ayasofya kütüp., nr. 3034 'deki arapça nusha, s. 604: جبال مراتقان), Ulag (Eflak) rumenlerinin ülkesi, Ḳara-Ulag ve buranın dağları (ki, Transilvanya olacaktır), Bāyak Tūḳ (arapça nusha, s. 604: جبال باياتوق; Blochet tabında bu isim görülmüyor) tesmiye edilmiştir; buraları Mengü Kagan 'ın biraderi Büçek fethetmiştir. 1239 savaşlarında adı geçen Demir-Kapı (Raşīd al-Dīn, nşr. Blochet, s. 47 ve arapça nusha, 585: تيور قبلك; bunun ötesinde arapça nushada bir de Uyur civarı — نواحى ايور — zikrolunuyor) 'dan, Raşīd al-Dīn 'in (Blochet, s. 107) zannettiği gibi, „hazarların derbendi" kastedilmiş olabilir; nitekim 1241 yılı savaşlarında zikredilen Demir-Kapı ile de Tuna Demir-Kapısı (Turn—Severin geçidi; bk. E. Oberhummer, *Eisernes Tor*; *Mitteil. der Wiener georg. Gesellschaft*, 1916, 202 v.d.) kastedilmiş olsa gerektir. Burayı işgâl eden moğul kumandanı İlavdur, bu tarafa kaçan kıpçakları tâkip ederken, Urunḳūt ve Bādāç ismindeki vilâyetleri (Blochet, s. 56, arapça nusha, s. 604) ele geçirmiştir (Hammer, *Gold. Horde*, s. 120, 125; Berezin, *Naşestviya Batıya na Rossiyu*; *Journal ministerst. narodn. prosveşçenya*, 1855, nr. 5, s. 32 v.dd., Raşīd al-Dīn 'in bu kayıtlarını üstünkörü geçmişlerdir). Bu Urunḳūt ve Bādāç, yahut Bārāç (bu isim için bk. Z. V. Togan, *İbn Faḍlān*, s. 156 v.d.) Tuna 'nın Macaristan tarafında Kıpçak aşîretlerinin işgâl ettiği yerler olacaktır. Altın-Ordu hanı Tokta ile Nogay arasında, 1299 senesinde, Tuna 'da vukû bulan savaşlardan bahsedilirken, Nogay 'ın, karargâhını Tuna nehrinde Demir-Kapı 'da kurduğu, bu taraflarda 200,000 kişilik

bir ordusu mevcut olduğu, kendisine tâbi bulgar ve sırplar bulunduğu ve Nogay 'ın oğlunu bulgar kıralı Terter 'ia kızı ile evlendirdiği zikrediliyor (bk. N. Veselovskiy, *Nogay i ego vremya, Memoire de l'Acad. des sciences de Russie*, VIII. ser., XIII, nr. 6, 1926, s. 41, 46). Mısırlı müverrih Rukn al-Dīn Baybars, Nogay 'ın, Tırnova 'da ele geçirilerek, öldürüldüğünü, bunu müteâkip Tokta 'nın Nogay 'ın ülkesini işgâl eden oğullarının Sakçı ve Demir-Kapı 'da yerleştiklerini kaydediyor (bk. Tiesenhausen, İsmail Hakkı İzmirli, *Altın-Orda tarihine âit metinler*, I, 221, 282). Sonraki Altın-Ordu vekayiinde Nogay 'a tâbi Aktav türklerinin Bizans hududuna bir az daha yakın yerlere yerleştikleri kaydedilmiş ve bu münasebetle Karadeniz sâhil bozkırları „Asrı-Yaka bozkırlara" (صحاری اصریقه) adı ile zikrolunmuştur (bk. Şeraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafar-nāme*, I, 759). Balkanlar ve şarkî Avrupa hakkında haylı mâlûmat sâhibi olan Abu 'l-Fidā' (ölm. 1331), bâzan kendisinden önceki müelliflerin kayıtlarını (msl. s. 295, Burgundiya mânasına olan Burcān ismi, Abū Sa'īd 'den alınarak, برجان şeklinde yazılmıştır; krş. *Ḥudūd al-'ālam*, var. 11 b, satır 20: برشان) da araya karıştırarak, Balkanlara dâir mühim mâlûmat vermiştir. Bu müellife göre, Tuna nehri büyük Dunayus (دنيوس الكبير) dağlarından çıkar ve buna Duna (دونا), türklerce Tuna (طونا) denilir. Bir arada Dicle ile Fırat 'ın ikisinden daha büyük olan bu nehir, Ḳaşḳa-Ṭaġ (جبل قشقه طاغ) dağlarının şarkından geçip, Sakçı, yâni İsakça 'da denize munsab olur. Nehrin havzasında, macar ve sırp gibi, kâfir kavimler yaşar (s. 56, 288). Diğer bir kaydında (s. 295) Ḳaşḳa-Ṭaġ İsakça 'nın garbında gösterildiğinden, Transilvanya olacak gibi görünüyorsa da, „Tuna bunun şarkından geçer" denildiğine göre, burada da Balkan dağları kastedilmiş olsa gerektir. İsakça 'nın garbında 3 günlük mesafede Ṭarnū kalesi zikredilir ki, ahâlisi Ulāḳ imiş. Bu da Transilvanya 'daki Tarnov (Tırnov) olacaktır. Fakat Abu 'l-Fidā' ulaklara Brġāl (برغال, Mas'ūdī 'deki برغر 'ın diğer bir şekli olan bu kelime için bk. Z. V. Togan, *İbn Faḍlān*, s. 124), yâni Burgal adı da veriliyor diyerek, bunları bulgarlar ile birleştirir ve bulgar ovasında kâin olduğunu, „bâzı misafir, yolculardan" öğrenmek suretiyle, kaydettiği Ṭarnūa, yâni Tırnova şehrini de Eflâk 'taki Tarnov ile karıştırır.

Haemus 'a, ilk defa osmanlılar tarafından, Balkan ismi verilmiş olsa gerektir (bk. Pauly-Wissova, mad. Haemus). Kelimenin fârisî *Bāla-ḫāna* 'den gelmiş olması ihtimâli (bk. Radloff, *Wb*, IV, 1499) ve Abu 'l-Ġāzī Ḫān 'daki *abu 'l-ḫān* iştikakı vârid değildir. Kelime „dağlık, taşlık arâzi" mânasına olarak, garb türk zümrelerince kullanılmaktadır (bk. *Söz derleme dergisi*, I, 159: *balgan*). Türkmenistan 'daki Balhan dağı ve Haemus 'a verilen ismin bundan gelmiş olduğu hakkında bk. Marquart, *Ungarische Yahrbücher*, IV, 285 ve Barthold, *İA*, mad. BALḪAN. *Balkan* kelimesi, dağ ismi olarak, başkırtlarda da kullanılır; Açılı-köl yanında bu isimde bir dağ vardır (bk. *Moskvitganin*, 1843, nr. 1., s. 114). Bu mevzua dâir eserlerden W. Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel* (*SBAk*, Wien, hist.-Kl. 113, 1887) 'den, İstanbul 'da bulunmadığından, istifâde edilememiş olduğunu söylemek lâzımdır. (Z. VELİDİ TOGAN.)

BALKARLAR. [Bk. KARAÇAY-BALKAR.]

BALKAŞ. BALḲAŞ, BALḪAŞ, Aral [b. bk.] 'dan sonra orta Asya 'nın en büyük gölü olup (18.432 km²), İli nehri ile daha küçük bir çok nehirler buraya dökülür. Orta çağ arap coğrafyacıları bu gölün mevcudiyetinden haberdar değillerdi. *Ḥudūd al-'ālam* 'in mechûl müellifi (372=982/983; krş. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, s. XXX) İli (İlā) 'yi Issık-Göl 'e akıtır. Bildiğimize göre, bütün islâm müellifleri arasında Balkaş gölünü ancak Muḥammed Ḥaydar (*Tārīḫ-i Rašīdī*, trc. E. D. Ross, s. 366), X. (XVI.) asrın ortalarına doğru, târif etmiştir. Bu müellif o zaman özbek diyarı (Özbekistan) ile moğul ülkesi (Moğulistan) arasında hadd-i fasıl teşkil eden bu göle Kökçe-Teñiz adını verir ve burasını tatlı su gölü olarak gösterir. Gölün eninde ve boyunda çok mübalâga eder ve Volga (İtil) 'ya Balkaş 'tan çıkmış gözü ile bakar. Ancak Muḥammed Ḥaydar 'ın bu gölün suyu tatlı olduğundan bahsetmesi mühimdir. Zirâ bütün muasır coğrafyacılar Balkaş 'ı tuzlu bir göl saymışlardır. Rusya 'nın imparatorluk coğrafya cemiyetinin Türkistan şûbesi tarafından yapılan araştırmalar, bu gölün sularının tatlı olduğunu 1903 'te tespit etmiştir. Mezkûr araştırmaları idâre etmiş olan L. Berg 'in, pek haklı olarak, izah eylediği vecihle, senelik yağmur mikdarı ancak 200 mm. 'yi bulan bu mıntakada cereyansız bir tatlı su kütlesinin mevcut bulunması, coğrafya bilgilerine tamamen zıt bir keyfiyet teşkil eder. Daha yukarıda Aral gölü hakkında söylenmiş olan şey, Balkaş gölü için de vâriddir. Burada dahi, ilk önce XIX. asırda, su sathının âşikâr surette daraldığı görülmüş ve bu hâl, gölün kurumak yolunda bulunduğu zannını vermiştir. Lâkin aynı asrın son yıllarında ve aynı derecede bâriz bir şekilde su hacminde bir artma görülmüş ve esasen bu keyfiyet, Balkaş gölünde olduğu gibi, orta Asya 'nın diğer bütün göllerinde de tesbit edilmiştir ki, bu da bizi, tedricî bir kurumaya değil, su hacminin devre devre artıp eksildiğini kabûle sevketmektedir. Krş. L. Berg, *Predvari-*

telniy oçet ob issledovanii ozera Balhaş letom 1903 g. (*Izvl. imp. russ. geogr. obşç.*, XL, 584—599, tafsilâtlı harita).

Göle Balkaş (Balḫaş) adını ilk verenler, kalmuklardır. Filvâki kalmuklar, XVII. asırda ve XVIII. asrın ilk yarısında bu taraflara hâkim olmuşlardır. 1716'dan 1733'e kadar kalmukların memleketinde bulunmuş olan J. G. Renat isimindeki isveçli zabitin haritasında, göl o zaman için çok doğru olması icap eden bir şekli ile gösterilmekte ve „Balchas" adı ile zikredilmektedir. Krş. *Carte de la Dzoungarie dressée par le suédois Renat pendant sa captivité chez les Kalmouks de 1716—1733, éd. de la Soc. Imp. Russe de Géographie*, Petersbourg, 1881. Hâlen bu mıntakalarda, göçebe olarak, yaşamakta bulunan kırgızlar, göle Aḳ-Teñiz adını vermektedirler. Balkaş'ın yakın civarı, bugün de olduğu gibi, dâimâ hazin ve kasvetli bir çöl manzarası arzetmekte idi. Bundan dolayı, gölün her hangi bir tarihte iktisadî bir rol oynamış bulunduğu mâlûm değildir. Kamışlar ile örtülü kıyılarında kışın göçebeler barınır; yazın ise, göl civarı tamamiyle ıssızdır. (W. BARTHOLD.)

BALḲAYN. [Bk. ḲAYN.]

BALŌÇİSTĀN. [Bk. BELŪCİSTĀN.]

BALTA LİMANI. [Bk. BOĞAZ İÇİ.]

BALTACI, eski osmanlı teşkilâtında saray muhafaza kıt'ası efradına verilen isimdir. „Teberdârân" da denilen ve hepsi devşirmelerden alınan bu baltacılar, XVI. ve XVII. asırlarda, Zülüflü baltacılar ile Eskisaray, Galatasarayı, Edirne sarayı, İbrahim Paşa sarayı baltacıları olmak üzere, 5 ocak idiler. XV. asırda yalnız 1 baltacılar ocağı mevcut olup, İstanbul'un fethinden sonra, evvelâ Edirne ve İstanbul sarayları baltacıları namı ile, ikiye ayrılmış ve daha sonra Bayezid II. zamanında Galatasarayı'nın ve kanunî Süleyman devrinde de İbrahim Paşa sarayının, saraya alınacak acemi oğlanlarına mahreç olarak, tahsisi üzerine, buralardaki hizmetlere mahsus ayrı ayrı baltacı ocakları teşkil edilmiştir; eski vesîkalardaki camā'at-i tabardārān-i sarāy-i 'atīḳ, camā'at-i tabardārān-i sarāy-i Galata, camā'at-i tabardārān-i sarāy-i İbrahim Paşa, camā'at-i tabardārān-i sarāy-i Edirne denilen baltacılar ile sarāy-i cadīd yâni Topkapı sarayı baltacıları bunlardır. Devşirme teşkilâtı devam ettiği müddetçe, acemi oğlanı olarak, acemi ocağından başka muhtelif sınıflara verilenlerin bir kısmı da baltacı ocaklarına giderler ve burada hizmet edip yetiştikten sonra, kapı-kulu suvârisi ve yeniçeri ocağına kaydolunurlardı. Zülüflü baltacılar denilen Topkapı sarayı baltacıları daha imtiyazlı olduklarından, kapu-kulu suvârisi bölüklerinden sipahi ve silâhdar bölüklerine çıkarılırlar ve diğer saraylardaki baltacılar ise, yeniçeri ocağına sevkolunurlardı. Galatasarayı ve İbrahim Paşa sarayları teşkilâtı bozulduktan sonra (1086 = 1675), bunlar „Zülüflü baltacılar" ve „eski saray baltacıları" diye, iki ocak hâlinde devam etmiş ve „zülüflü baltacılar" ocağına ekseriyetle Kastamonu ve „eski saray baltacıları" ocağına da Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki türklerden ve itimada lâyık saray adamlarının akrabalarından baltacılar alınmağa başlamıştır.

Zülüflü baltacılar Topkapı sarayının orta kapı dâhilinde olan koğuşlarında, „çiniden yukarı yatan" ve „çiniden aşağı yatanlar" diye, iki kısım idiler; bunlardan çiniden yukarı yatanlar, diğerlerine nazaran, daha kıdemli olup, suvâri ocağına çıktıkları zaman, sipahi ve diğerleri ise, silâhdar bölüklerine verilirlerdi. Zülüflü baltacıların müteaddit hizmet ve vazifelerinden biri harem-i humâyuna, ayda bir kere, odun taşımaktı. Odun taşırlarken, sağ ve solunu görmemek, yâni harem kadınlarına bakmamak için, enli ve yüksek yakalı çuhadan dolama (kaput) giydikleri ve yanaklarına doğru sarkan yün veya sırma örgüden zülüf (perçem, kâkül) taktıkları için, kendilerine „zülüflü baltacılar" denilmişti. Bunlardan yalnız harem-i humâyun hizmetine verilenlere sonradan „yakalı baltacı" da denilmiştir. Bunların diğer hizmetlerinden başlıcaları bayramlarda ve cülûslarda padişahın tahtını dışarıya çıkarmak ve tahtın gerisinde durmak, padişah ve haremin sayfiyeye nakillerinde, harem eşyalarını taşımak, Sultan Ahmed câmiinde her sene okunması mu'tad mevlûdda câmideki zevata şerbet, gül suyu ve buhur ikram etmek ve harp vukuunda da bunlardan 30 neferin sancağ-ı şerifle beraber bulunarak, onun altında Kur'an okumak idi. Bu vazifelerden başka, kuş-hâne denilen hünkâr mutfağının aşçıbaşılığı ile „ikinci" denilen yamaklığı, zülüflü baltacılara verilmişti; dârüssaâde ağası ile silâhdar, hazine kethüdası, seferli kethüdası v.s. gibi enderûn erkânının hizmetlerine tahsis edilmiş, bir veya müteaddit, baltacılar mevcuttu.

Zülüflü baltacıların âmirleri zaman zaman, teşkilâtın tâdiline mebni, başka başka isimler almışlardır. En büyük zabitleri baltacılar kethüdası olup, XVII. asır ortalarında, ağa, kâtip, ser-oda ve kethüda gibi âmirlerden başka, bunlara ders okutmak üzere, 12 akçe yevmiyeli hoca da vardı. Bu tarihte mevcudu 120 olan zülüflü baltacıların her birinin yevmiyeleri 8 akçe idi (Eyyûbî, *Ḳanun-nâme*). XVIII. asrın ilk senelerinde baltacılar, ocak hâlinde, kethüda, ser-bölük ve ser-oda isimlerindeki ocak zabitlerinin emri altında idiler (*Başvekâlet arşivi*, vesika nr. 18396). Sonradan ikinci baş-baltacı, divanhâneci kilerci-başı baltacısı nâmları ile,

bir takım zabitler de görülmektedir. Mamafih bütün eski ve yeni teşkilâtta baltacılar kethüdâsı en büyük âmirleri olup, bu da evvelce kapı-ağasına ve daha sonra dârüssaâde-ağası ile silâhdara tâbi bulunmakta idi. Zülüflü baltacıların 8 'i bıçaklı-eski (kıdemli) baltacı olup, sırma kuşak kuşanırlardı; bunlardan sonra diğer baltacıların bıçak mülâzimi denilen en kıdemlisi gelirdi ki, bu mülâzim bıçaklı-eskiliğine nâmzed demek idi. Bunlardan başka bütün baltacıların bellerinde, siyah renkte sahtiyandan, enli kemer ve başlarında 30—33 cm. yüksekliğinde, tepesi yassıca ve deve tüyü külâh bulunur; bu külâhın altındaki iç fesinin kırmızı rengi, iki parmak kadar külâhın dışarısında görünerek, güzel bir manzara teşkil ederdi. Üzerlerine giydikleri dolamanın (kaput) rengi, XVIII. asırda kırmızı ve yeşil iken (bk. Râşid, *Târîḫ*, 1282, III, 275), sonradan lâcivert olmuştur ('Aṭâ', *Târîḫ*, 1291, I, 296).

Tabardârân-i ḫâṣṣa ismi ile de anılan zülüflü baltacılar ocağı Mustafa III. zamanında kaldırılmış ise de, Abdülhamid I.'in saltanatı zamanında, tekrar ihyâ edilmiştir. Zülüflü baltacıların, Ayasofya câmiinde ders gören ve „halife" unvanı ile anılanları vardır. Zülüflü baltacılar ocağından yetişerek, sadrâzam olanlara da tesadüf edilir ki, Nasuh Paşa ile meşhur Baltacı Mehmed Paşa ve Kalaylıkoz Ahmed Paşa bunlardandır.

Eski vesîkalarda *tabardârân-i sarây-i 'atîḳ* denilen eski saray baltacılarına gelince bunlar hem eski sarayda ve hem de şimdiki üniversite binâsının yerinde bulunan ve eski saray denilen ilk Osmanlı sarayında hizmet görürler ve muhafızlık ederlerdi. Koğuşları bu sarayın Mercankapısı tarafında idi; bunlar okur yazar olup Bayezid camiinde ders görürler ve içlerinden müstaitleri dârüssaâde ağalarının nezaretleri altındaki haremeyn evkafı yazıcılığı ile dârüssaâde ağalarının hususî kâtipliklerinde bulunurlardı. Bu eski saray baltacıları arasından yetişip hacegân olan ve hattâ sadâret mevkiini işgâl etmiş bulunan Tabanı yassı Mehmed Paşa, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, Bolulu İzzet Mehmed Paşa gibi şahsiyetlere tesâdüf edilmektedir. XVI. asır ortalarında eski saray baltacılarının mevcutları 7 idi.

Bibliyografya: Ayyûbî, *Ḳânûn-nâme* (mll. elinde, s. 6); Koçi Bey, *Risâle* (İstanbul, 1303); ayn. mîl., *Teşkilât mecmuası* (mll. elinde, s. 50); Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* (İstanbul, 1271); *Başvekâlet arşivi* (h. 954 tarihli 1-A ru'ûs defteri, s. 163—166; Ahmed III. devrine âit vesîkalar, nr. 18.396); Chalcondile (Athénien), *L'Histoire de la décadence de l'Empire Grec et establissement de celuy des Turcs* (Paris, 1650); Ricaut, *Histoire de l'Etat pr. dè l'Empire ottoman contenant les maximes politiques des Turcs, les principaux points de la religion Mahométane* (ingl. trc. Briot, s. 104, Paris, 1670). (İsmail Hakkı Uzunçarşılı.)

BALTACI MEHMED PAŞA (1660?—1712), Osmanlı devletinin 100. sadrâzamıdır. Kastamonu sancağının Osmancık kasabasından neş'et ettiğine göre, ırk itibarı ile, türk olması icap eder. Doğum yılı kat'î olarak tesbit edilemiyor; öldüğü zaman yaşı 50 'yi geçtiğine nazaran, 1660 senelerinde doğmuş olduğu anlaşılıyor. Osmancık'taki hayatına ve umumiyetle gençliğine dâir, kaynaklarda hiç bir kayda rastlanamıyor. Mehmed Paşa 'nın kendi elinden çıkan bir mektubundan, gençliği hakkında, şu sözler ile iktifa olunmuştur: „sinn-i bulûga vâsıl, fikir ve şuurunun nik-ü bedi temyize müsait ve kabil olduktan sonra", kendisinin Akdeniz sâhillerindeki bir çok memleketleri gezdiğini öğreniyoruz. Yine kendi rivâyetine göre, şimâlî Afrika 'da iken, magribli bir „'azîz al-vucûd" zata rastlamış, o da Mehmed Paşa 'nın vezir-i âzam olacağını tebşir ettiğinden, İstanbul 'a dönmüş ve saray hizmetine intisaba karar vermişti. Akrabasından Hacı Sefer adlı biri tarafından, sarayda nufuz sâhibi bir kaç kimseye tavsiye edilmesi üzerine, sarayda yazıcılığa alındığı anlaşılıyor. Bir müddet sonra kendisinin, Mehmed IV. zamanının baş-ağası Mehter Osman Ağa ve Afife Kadın 'ın pazarcısı Habeş Ali Ağa yanında pazarlık defterlerini yazmakta olduğunu öğreniyoruz. Yazıcı Mehmed 'i, hattat Beşir, baltacı Mehmed, cebeci İbrahim ve Habeşî İbrahim Ağa 'lar himâye ediyorlardı; o, bunların vasıtası ve yardımı ile, Valide Sultan 'ın hizmetlerini de görmeğe başladı ve çok geçmeden Valide Sultan 'ın teveccühünü kazandı. Mehmed IV. 'in ölümünden sonra, Habeşî Ali Ağa, oda lalalığı için, Edirne 'ye dâvet edilmişti. Mehmed bu sıralarda halifeliğe yükselmişti. Güzel sesi ve musikiye istidadı, tabiatının yumuşaklığı ve uysallığı sebebi ile, etrafındakilere kendini sevdirmişti. Habeşî Ali Ağa, o sıralarda 12/13 yaşlarında olan şehzâde Ahmed (sonraları Ahmed III.)'den, Mehmed halifeye, dârüssaâde ağası tarafından bir çıraklık verilmesini rica etmiş ve kızlar-ağası Ahmed Ağa 'nın da onu „baltacılar ocağına" aldırmış olduğu anlaşılıyor. Baltacı Mehmed ocakta „güzelce müezzin" adı ile mârûf idi. Mustafa II. tahta çıktıktan sonra (1695), Valide Sultan (Gülnûş Emetullâh) Mısır 'dan Habeşî Ali Ağa 'yı getirterek, dârüssaâde ağası yapınca, Habeşî Ali Ağa Baltacı Mehmed 'i ikinci yazıcı tâyin ve aynı zamanda „kendi imâmeti hizmetlerinde istihdam" etmiş idi. Baltacı

Mehmed, Mustafa II. ile yakından ünsiyet peyda etmeğe muvaffak olmuştu; aynı zamanda şehzâde Ahmed ile de münasebet tesis etmişti ve hattâ şehzâdenin şahsî hizmetlerini gördüğü anlaşılıyor.

Baltacı Mehmed'in hânedan âzası ile bu kadar yakın bir münasebet tesisi, baltacı ocağı ricâlinin kıskançlığını mûcip olmuştu. Bu sebeptendir ki, o, mümkün mertebe saray dışındaki hizmetlerde kullanılmağa başlanmış ve şu veya bu iş bahanesi ile, hep taşraya gönderilmiştir. Hakikat-i hâlde Baltacı Mehmed, öteden beri hilekârlığı ile tanındığı için, dârüssaâde ağası yazıcıları ondan korktuklarından, bir bizmet bahânesi bulup, dâimâ saraydan uzak tutmağa çalışırlardı. Saraydaki hayatı ve hizmetinin icâbı olarak, Baltacı Mehmed sarayda makbûl olan bir „karakter" sâhibi olmuştu.

Baltacı Mehmed halife, 9 sene müddetle muhtelif vazifelerde bulunmuş, yapmadığı iş ve gezmediği memleket kalmamıştı. Ahmed III. tahta geçerken, — Baltacı Mehmed'in sözlerine inanmak lâzım gelirse — mühim bir rol oynadığı iddia ediliyorsa da, bu cihet başka kaynaklarca te'yit edilmemektedir. Ahmed III. tahta geçtiği zaman (22 eylûl 1703), Baltacı Mehmed dârüssaâde ağasının ikinci yazıcısı ve aynı zamanda baltacı ocağının yazıcısı idi. Padişaha öteden beri intisabı ve ubûdiyeti sebebi ile, artık sür'atle yükseleceğini ümit etmişti. Fakat vezir-i âzam Hasan Paşa, Mehmed halifeyi terfî ettirmedi; bir müddet sonra mirâhur-i evvelliğe tâyin edildi ise de, yine Trablus ve Halep taraflarına tahsildar olarak gönderilmek suretiyle, saraydan uzaklaştırılmıştı. Ancak Kalaylıkoz Ahmed Paşa'nın sadârete getirilmesini müteâkip, Baltacı Mehmed terfî imkânını buldu; 8 recep 1116 (6 eylûl 1704) tarihinde, vezirlik rütbesi ile, kendisine „kapudanlık" tevcih edildi. Bu suretle Baltacı Mehmed, artık paşa olmuştu. Vezir-i âzamlığa göz dikti ve antalyalı Osman Ağa'nın yardımı ile, Kalaylıkoz Ahmed Paşa aleyhinde bir çok entrikalar çevirdikten sonra, nihayet 27 şâban 1116 (25 kânun I. 1704) tarihinde sadârete getirildi. Baltacı Mehmed Paşa'nın bu ilk sadâreti 19 muharrem 1118 (3 mayıs 1706)'e kadar devam etti. Baltacı Mehmed Paşa, iktidar mevkiinde kalabilmek için, her çâreye baş vurmuştur. Hattâ Ahmed III.'in en çok korktuğu şeyin „hal'edilmek" olduğunu ve her an „fitneciler" tarafından tahtından indirileceğini beklediğini bildiğinden, mürettep bir „fitne" bile hazırlamıştı. Tevkî Hüseyin Paşa'nın, tarafdarları ile birlikte, Ahmed III.'e karşı bir fitne hazırladığını haber verdi ve Hasan Paşa, hiç bir kabahati olmadığı hâlde, İstanköy adasına sürüldü. Devlet umûrunu tanzimde, ne iktisadî ve ne de mâlî işlere bir düzen vermekte her hangi bir kabiliyet göstermesi şöyle dursun, hazineye âit bir çok emvâli kendi zimmetine geçirdiği, mîrî hesabına kendi adamlarını memnun ettiği, bir çok kimseye zeamet ve timar dağıttığı, „yüzer ve yüz ellişer akçe vezayif tevcih ettiği" görülmüştü; Ahmed III. kendisinden memnun olmamakla berâber, sarayda yetiştiğini ve „ecnebi" olmadığını nazar-ı itibara alarak, onu iş başında bırakmıştı; mamafih padişahın bâzan kendisini muahaze ettiği anlaşılıyor. Bu sıralarda sarayda iki kişi fevkalâde nufuz kazanmıştı: silâhdar Çorlulu Ali Paşa ile dârüssaâde ağası yazıcısı İbrahim Efendi (sonraları sadrâzam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa). Baltacı Mehmed Paşa bu her iki zatı da saraydan uzaklaştırmak istedi ise de, muvaffak olamadı; bilâkis, çok geçmeden, kendisi azledildi ve yerine Çorlulu Ali Paşa getirildi (3 mayıs 1706).

Baltacı Mehmed'e azlinden sonra, Sakız adasına nefyi kararlaştırılmış iken, yazıcı İbrahim Efendi'nin tavassutu ile, Erzurum eyâleti verildi ve 1707'de de Sakız adası muhafızlığına nakledildi. Oradan da Halep beylerbeyiliğine tâyin edildi. Köprülü-zâde Nûman Paşa'nın azlinden sonra (18 ağustos 1710), Ahmed III. bir „ecnebiye„ mühür vermek istemediğinden, saraydaki nufuz sâhibi kimselerin tavsiyeleri üzerine, Baltacı Mehmed Paşa'nın ikinci defa sadârete getirilmesi kararlaştırıldı. Baltacı Mehmed alel-acele Halep'ten hareketle İstanbul'a geldi ve 3 şâban 1122 (27 eylûl 1710) tarihinde, bilfiil yeni vazifesini ifâya başladı.

Baltacı Mehmed Paşa ikinci defa sedârete getirildiği zaman, Osmanlı devletini işgâl eden iki mühim mesele vadı. Biri — ağustos 1709'dan beri osmanlı ülkesine ilticâ eden İsveç kıralı Karl XII. (Demirbaş)'ın memleketine gönderilmesi meselesi, diğeri — rusların bir çok defa, sulh şartlarını bozarak, osmanlı topraklarına tecavüzleri neticesinde meydana gelen gerginlik. Çorlulu Ali Paşa'nın sulhçu siyaseti ve Karl XII.'i oyalamak politikası neticesinde, 1710 başlarında, Rusya ile arada mevcut bâzı ihtilâf halledilmiş ve 1700 İstanbul sulhu tecdit ve tasdik olunmuştu. Fakat Karl XII.'ın Çorlulu Ali Paşa'ya karşı muvaffakiyetle mücadelesi neticesinde, Çorlulu Ali Paşa azledilerek, yerine Nûman Paşa getirilince, Bâbıâlinin Rusya'ya karşı politikasında da tam bir değişiklik husûle geldi. Rusya'nın İsveç ile mücadele hâlinde bulunmasından istifâde ederek, hiç olmazsa Azak kalesinin geri alınması ve Kırım'ı tehdit eden Özü boyundaki rus kalelerinin yıkılmasını temin etmek arzusu galebe çalmağa başladı. Neticede saray muhitinde de Rusya'ya harp ilânını

isteyenler çoğaldı. Baltacı Mehmed Paşa, İstanbul'a geldiği zaman, nufuz sâhibi kimselerin Rusya'yı karşı harbe karar verdiklerini öğrenmişti. Hele Kırım hanı Devlet-Giray'ın teşrin II. 1710 başlarında İstanbul'a gelmesini müteakip, harp taraftarları büsbütün kuvvet bulduklar. 28 ramazan 1122 (20 teşrin II. 1711)'de sarayda vukû bulan „meşveret-i azîme" neticesinde, Bâbıâli Rusya'ya harp ilân etti. Bu harbin başarılmasına, sadrâzam sıfatı ile, Baltacı Mehmed Paşa memûr edildi.

1123 (1711) rus seferi yahut Prut seferi, bu suretle, Baltacı Mehmed Paşa'nın idâresinde başlamıştır. Seferi müteakip ruslar ile Prut boyonda aktedilen muahede de, yine Baltacı Mehmed Paşa tarafından yapılmıştır. Zâten Baltacı Mehmed Paşa'nın adını tarihte meşhur kılan vak'a da Prut seferi ile Prut muahedesidir. Rus çarı Petro I. ve generalleri türk kuvvetlerini küçümseyerek, çok ihtiyatsız bir şekilde Buğdan'a girip, Prut boyunca Tuna kıyılarına inmekte iken, rus ordusu, hiç beklemediği bir anda, türk kuvvetleri ile karşılaşmıştı. Bilhassa Devlet Giray Han'ın mâhirane manevraları ile cesareti sâyesinde ve aynı zamanda osmanlı ordusunun da Prut nehrini, köprüler kurup, geçmesi üzerine, 20 temmûz 1711 günü, bütün rus ordusu, çar ile birlikte, kuşatıldı; yeniçerilerin ilk hücumları ruslar tarafından püskürtüldü ise de, ertesi gün 400 kadar topla mücehhez olan ve gâyat iyi bir mevzîde bulunan türk ordusu, rus „tabnrunu" şiddetli bir ateş altına aldı ve yürüyüş için, buyuruldular imzalanmağa başlandı. Kuşatılan rus ordusu, 36.000 piyâde ve 6.000 atlı olup, 122 topa mâlikti; fakat askerler 3 haftadan beri aç ve 1/3'i hasta idi. Türk ve kırım kuvvetleri 120.000 kişiden ibâret idi ve iâşe bakımından mükemmeldi. Askerî durum tamamiyle türklerin lehinde idi. Rus ordusu tam bir muhâsara vaziyetinde olduğu gibi, türk cephesini yarıp geçmeğe muvaffak olsa bile, kaçıp kurtulmasına ve bir iki günden ziyâde kendini barındırmasına imkân yoktu. Baltacı Mehmed Paşa yürüyüş buyuruldularını imzalarken, rusların sulh için müracaatta bulundukları öğrenildi. Baltacı Mehmed Paşa'nın ilk önce buna muvafakat etmediği anlaşılıyorsa da, rusların Azak kalesini ve diğer kaleleri vereceklerini öğrenince, nihayet sulh müzakerelerinin başlamasına muvafakatle, mütareke emrini verdi. Çar tarafından murahhas tâyin edilen ve aslen yahudi olan rus kançıler muavini baron Peter Şafirov, hayret edilecek kadar kısa bir zaman içinde, osmanlı ricâli ile anlaşmış ve muahede metni hazırlanmıştı. 6 cemaziyelâhır 1123 (23 temmûz 1711)'te, Devlet-Giray Han ile Kari XII.'in türk ordugâhındaki mümessili Poniatovski'nin itirazlarına rağmen, Baltacı Mehmed Paşa ile Şafirov arasında muahede akdedildi ve Petro bütün rus ordusu ile serbest bırakıldı. Prut muahedesinin en büyük kazancı, Azak kalesinin osmanlılara iâdesi, Özü boyundaki iki rus kalesinin yıkılması, Lehistan'ın rus nufuzundan kurtulması olacaktı. Bu muahede yapılırken, osmanlı ricâlinin, başta Baltacı Mehmed Paşa olmak üzere, verilen teminatın hilâfına olarak, İsveç menfaatlerini göz önünde tutmamak için, Şafirov tarafından elde edildikleri anlaşılmaktadır; en mühim nokta da rus ordusunu büsbütün imhâ, Petro I.'yu esir ve Moskova'dan baş gösteren büyük bir tehlikenin önünü almak mümkün iken, Baltacı Mehmed Paşa ve yanındakiler, kâğıd üzerindeki menfaatlere kapılarak, bu fırsatın kaçırılmasına sebep oldular. Muahededen sonra ecreyan eden vak'alar, Baltacı Mehmed Paşa'nın ruslar tarafından aldatıldığını açıkça göstermiştir. Prut muahedesi akdedilirken, büyük Petro'nun karısı Katerina'nın, Baltacı Mehmed Paşa'nın çadırına gidip, müsevverlerini takdim ettiği, yalvarıp yakardığı ve nihayet paşanın gönlünü yaparak, sulha kandırdığı hakkındaki rivâyetler hakikate uygun değildir. Baltacı Mehmed Paşa rus tekliflerini ve vaidlerini kabûl ederken, osmanlı devletinin menfaatlerine dokunan bir hareket yaptığını aslâ hatırına getirmemiş olabilir; çünkü akdedilen muahede her bakımdan Türkiye için çok kârlı idi; fakat Baltacı Mehmed Paşa, cehaleti ve dirayetsizliği yüzünden, bu kârların ancak kâğıt üstünde kalmağa mahkûm olduğunu anlayamamıştı. Prut muahedesinin akdinde asıl rol oynayanların sadrâzamın kâhyası antalyalı Osman Ağa ile mektupçusu Ömer Efendi oldukları kat'îyetle tesbit edilmiştir; fakat sadrâzam sıfatı ile, bütün mesuliyet Baltacı Mehmed Paşa'ya râcidir. Prut muahedesinin akdini müteâkip, rus ordusu harekete geçtiği zaman, Karl XII. acele muharebe yerine yetişmiş ve Baltacı Mehmed Paşa'dan, işlenen hatayı tâmir için, bir kaç top ve bir miktar asker ile çarın, ordusu ile birlikte, imhâ edilmesi teklifinde bulunmuşsa da, Baltacı Mehmed Paşa kendi siyasî kabiliyetini gösterecek sudan bir cevap ile reddetmiştir.

Prut muahedesinin akdini müteâkip, bir ay geçmeden, rusların Baltacı Mehmed Paşa'yı aldattıkları anlaşıldı; muahedenin maddelerinden hiç biri yerine getirilmiyordu; hele Azak kalesinin teslimi bahis mevzuu bile değildi. Bu vaziyet karşısında, gerek padişah ve gerek nufuz sâhibi kimseler, gün geçtikçe Baltacı Mehmed Paşa'ya karşı menfi vaziyet almağa başladılar. Devlet-Giray Han ile Kari XII.'in sadrâzam aleyhindeki propagandaları da bu hoşnutsuzluğun büyümesinde âmil oldu. Baltacı Mehmed

Paşa muahededeki maddelerin yerine getirilmesini ve bilhassa Kral XII. 'ın memleketine gönderilmesini temin için, uzun zaman Prut boyundaki Velender mevkiinde „yurt" kurdu; ruslar ile yeniden müzakerelere girişti ve yeni taahhütler aldı; Kari XII. 'ı, memleketine gitmek için, zorladı; fakat bütün bunlardan yine hiç bir netice çıkmadı. Sadrâzamın seferi uzatması ve bir türlü payitahta dönmek istemeyişi, zâten kuruntulu olan Ahmed III. 'i şüpheye düşürdü; Baltacı Mehmed Paşa 'nın „fitne hazırladığı" hakkında sözler işitilmeğe başladı. Diğer taraftan bu kadar muvaffakiyet ile biten bir seferden bâlâ hiç bir menfaat elde edilememesi, payitahtta ve saray muhitinde Baltacı Mehmed Paşa aleyhindeki cereyanın kuvvetlenmesine sebep oldu. Bunun üzerine Ahmed III. onun azline karar verdi. Sadrâzam bütün ordu ile Edirne 'ye döndükten sonra, İstanbul 'dan bir ağa gönderilip, 9 şevval 1123 (20 teşrin I. 1711) 'te mührü aldırıldı ve yerine yeniçeri ağası Yusuf Paşa getirildi. Baltacı Mehmed, Bostancıbaşı hapsine konuldu; mal ve mülkünün defter edilmesi emredildi. Bir müddet sonra Midilli adasına, oradan da Limni 'ye nefyedildi. Burada iken, kendisinden külliyetli bir paranın mîrîye teslimi istendi; Baltacı Mehmed bunları tediye edemeyince, bütün mal ve mülkü müsâdere edildi. Mamafih gerek nakit parasının ve gerek umûm servetinin fazla bir şey tutmadığı meydana çıktı. Prut muahedesi yapılırken işledikleri suçları belli olunca, Kahyâ Osman Ağa ile mektupçusu Ömer Efendi idam edildikleri hâlde, Baltacı Mehmed Paşa 'nın hayatını kurtarması, Valde Sultan 'ın müdahalesine hamledilebilir. Baltacı Mehmed Paşa Limni 'ye nakledildikten sonra çok yaşamamış, orada hastalanarak, 1124 (1712/1713) senesinde vefat etmiş ve Şeyh Mehmed Mısrî 'nin medfûn olduğu kabristana gömülmüştür. Öldüğü zaman yaşı elliyi geçkindi. Sadaret makamında 2 sene 6 ay 28 gün kalmıştır.

Baltacı Mehmed Paşa 'nın şahsiyeti hakkında birbirine aykırı bir çok mutalâalara rastlanmaktadır. Prut seferi, Prut muahedesi ve onu takip eden vak'aların hâlâ bir çok esrar ile örtülü kalması, bu gibi mülâhazalara yol açmıştır. Baltacı Mehmed Paşa 'yı açıktan-açığa ihânet ile itham edenler olduğu gibi, onu haklı çıkarmak, Prut muahedesini yaparken tamamiyle dürüst hareket ettiğini, vaziyetin icabına uyduğunu, „isyana mütemâyil bir yeniçeri ordusu" ile ruslara karşı harbin devam ettirilmesine imkân olmadığını, Baltacı Mehmed Paşa 'nın, Prut muahedesi ile, „devlet-i aliyye" için, büyük menfaatler elde ettiğini iddia edenler de çoktur; hattâ bu „muzaffer türk kumandanının üzerinde 226 yıldan beri duran lekeyi silmek" isteyenler bile mevcuttur.

En yeni tetkikler Baltacı Mehmet Paşa 'nın şahsiyetini olduğu gibi meydana koymuştur. Baltacı Mehmed Paşa 'nın çok yumuşak tabiatlı ve musikiyi sever bir adam olduğunu biliyoruz. Sadrâzamlığı esnasında, her iki defasında da, devlet işlerinin bilhassa kahyâsı Osman Ağa elinde olduğu mâlûmdur. Meslek itibârı ile, bir cenk adamı değil, bir „yazıcı", yâni „kalem efendisi" idi. Harp san'atından bir şey anlamadığını, bizzat kendisi itiraf etmiştir. Prut seferindeki türk zaferi, Baltacı Mahmed Paşa 'nın kabiliyetinden değil, rusların hatalarından ve Devlet-Giray Han 'ın mâhirâne manevralarından ileri geldiği de artık tamamiyle tesbit edilmiştir. Baltacı Mehmed Paşa 'nın dış memleket ahvâlini bilmediği de mâlûmdur; yanında rusların vaziyetini yakından bilen ve istikbâle dâir kuvvetli tahminler yürütenler bulunduğu hâlde, Prut muahedesini akdetmekle, siyasetten de hiç bir şey anlamadığını göstermiştir. Velhasıl Baltacı Mehmed Paşa, kuvvetli bir zat olmayıp, saraydan yetişmiş tenperver ve nâzik bir „çelebi" idi.

Bibliyografya: Baltacı Mehmed Paşa 'nın *Valde Sultan 'a arizası* (3 recep 1123 = 18 ağustos 1711, Topkapı sarayı müzesi arşivi, nr. 2989; matbû: *Arşiv kılavuzu*, fas. I, ves. X); Fevzi Kurtoğlu, *Pirut seferi* (Genel kurmay başkanlığı yayınlarından, 1938, vesika nr. 7, s. 75—84). Baltacı Mehmed Paşa 'nın Prut zaferini müteâkip gönderdiği mektup (Başvekâlet hazine-i evrak = BHE; hâriciye, nr. 6141, askerî kısım nr. 5143, matbû): F. Kurtoğlu, *ayn. esr.*, vesika nr. 1, s. 32 v.dd.); *Mühimme defteri* (BHE, nr. 119); BHE *Nâme-i hümâyun defteri* (BHE nr. 6); Ahmed b. Mahmud, *Mecmua* (Berlin, Preus. Staatsbib. Or. nr. 1209; bâzı kısımları için bk. Akdes Nimet Kurat, *XII. Karl ve Osmanlı imparatorluğu*, ekler 1, s. 1—30); Yeniçeri kâtiplerinden Hasan Kürdî (Giridî?), *Keyfiyet-i Rusya* (Topkapısarayı müzesi kütüp., hazine nr. 233—36909; München ve Petersburg nushaları için bk. F. Babinger, *GOW*, s. 207, 310); F. Kurtoğlu, *göst. yer.* (vesika nr. 6, s. 47—74); Hüseyin Ulvî b. Hacı Ahmed, *Mir'ât al-ẓafar* (bk. *Donanma* mecm., nr. 10—58; yazmanın aslı nerede bulunduğu ve nâşirin adı gösterilmemiştir); *Arşiv kılavuzu*, II; Fındıklılı Mehmed Ağa, *Baltacı Mehmed Paşa* (*Nuṣrat-nâme*, Üniversite kütüp., Yıldız kitapları, nr. 2321/57, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2369; parçalar için bk. Akdes Nimet Kurat, *XII. Karl ve Osmanlı imparatorluğu*, ekler 1, 35—114); Râşid, *Târîḫ*, III; *S. Poniatowski 'nin mektupları* (Stockholm, Riksarkivet (İsveç devlet arşivi), Turcica); Voltaire, *Remarques d'un seigneur polonais*

[St. Poniatowski] *sur l'histoire de Charles XII, roi de Suède* (La Haye, 1741); De la Mortaye, *Voyages du Sr. De la Mortaye en Europe, Asie et Afrique*, I (La Haye, 1727); Ferriol ve Des Alleurs (bk. *Archives des Affaires Étrangères, correspondence politique, Turquie*, Paris, XLVII—XLIX); R. Sutton (Public Record Office, *State Papers, Turkey*, London, nr. 22); M. Talmana (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, *Kriegsarchiv, Türkei, 1710—1712*); P. Tolstoy (Moskova, eski hâriciye nezareti arşivi); Voltaire, *Histoire de Charles XII* (livre V, nşr. Waddington, Paris, 1889); Osman-zâde Tâib Ahmed, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* (Dilâver-zâde zeyli, s. 7—10); Cavrî, *Târîḫ*; *Edirne tarihçesi* (İstanbul, 1291), s. 31 v.d.; Feraizci-zâde Mehmed Said, *Gülşen-i maarif* (İstanbul, 1252), II; 'Atâ', *Enderun tarihi* (İstanbul, 1291/3), II, 146 v.dd; *Sicill-i Osmânî*, IV, 208 v.d.; J. Hammer, *Gesch. d. Osm. Reiches*, IV, 85 v.d., 106, 115; J. Zinkeisen, *Gesch. d. Osm. Reiches in Europa*, V, 398, 420; Ahmed Refik, *Baltacı Mehmed Paşa ve Büyük Petro* (İstanbul, 1327); ayn. mll., *Memâlik-i Osmaniyede Demirbaş Şarl* (*TOE* külliyatı, I, 1332); Ahmed Muhtar, *Rus menbâlarına göre, Prut vak'ası* (*TOEM*, nr. 45 v.d.); Necatî Sâlim, *Türk ordusunun eski seferlerinden bir imhâ muharebesi, Prut (1711)*, *Askerî mecmua*, 1931, nr. 82, ilâve); A. Quennerstedt, *Vid Prut* (*K. F. A.*, 1910); S. Solovyev, *İstoriya Rossii...*, IV, 60, 69—72; H. Uebersberger, *Russlands Orientpolitik bis zum Frieden von Jassy* (Stuttgart, 1913); Akdes Nimet Kurat, *Pratfälttaget och Pratfreden* (*K. F. A.*, 1939); ayn. mll., *XII. Karl ve Osmanlı imparatorluğu* (Dil, Tarih ve Coğrafya fakültesi yayın., Tarih serisi nr. 4, s. 270 v.d.). (AKDES NİMET KURAT.)

BALTİSTAN. BALTİSTÂN, yahut küçük Tibet, Hindistan'ın şimâl-i garbî hududu üzerinde ve Kaşmîr devletine âit dağlık bir memleket olup, mesahası ve nüfusa hakkında mâlûmat yoktur. Baltistân'da, dünyanın en yüksek dağlarından ve en büyük cümudiyelerinden bâzıları bulunur. İndus nehrinin yukarı mecrasından bir kısmı buradan geçer ve idâre merkezi olan Skârdu'yu sular. Baltistân'ın ırkça ve dilco tibetli olan ahâlisi, uzun zamanlardan beri, islâmiyeti ve şî'î mezhebini kabûl etmişlerdir. Veraset yolu ile iktidara geçen reisleri racalar yahut gialpolar, Ladâḫ fâtihi ve Skârdu'nun (XVI. asır sonunda) bânisi olan, 'Alî Şîr ahfadından olduklarını iddia ederler. Bunlar 1840'ta Kaşmîr tâbiiyetine geçmişlerdir. Bir ingiliz mili murabbaı ekilmiş arazi başına 1467 (1 km². da 566) kişi nisbetinde olan fazla nüfus kesafetinden dolayı, Baltîler, iş aramak için, Hindistan ovalarına kadar hicret ederler.

Bibliyografya: A. H. Francke, *History of Western Tibet* (1907); *Kashmir Gazetteer* (Calcutta, 1909). (J. S. COTTON.)

[Jammu ve Kişmir devletinin Himalâya ötesindeki eyaletlerinden biri olan Baltistan, 34° 44'—36° şimâl arz ve 75°—77° 15' şark tûl dâireleri arasında kâin olup, mesahası 22.000 km².'dir. Baltistan'ın râkımı, umûmiyetle. 2.000 m.'den yukarıdır. Karakurum sn bölümünde K_2 tepesi 8.611 m.'yi bulur. Meskûn mıntaka 3.500 m.'ye kadar gider. İklim fevkalâde kuraktır (senevî yağmur mıkdarı 150 mm.). Eyaletin merkezi, münakale yollarının da başı olan, Skarku şehridir. Baltistan, son devirlerde gezilmiştir. Buraya ilk giren avrupalı Dr. Henderson'dur. 1834—35'te Skardu'ya yaptığı seyahatin notları kaybolduğundan, neşredilememiştir. Baltistan hakkında ilk mâlûmat veren G. T. Vigne'dir. Mumaileyh 1835—1838 arasında, 3 defa Skardu'yu ziyârot etmiştir. Onu, sonraki yıllarda, bir çok seyyahlar ve bu meyanda K. von Ujfalvy, takip etmiştir. Fakat Baltistan hakkında en mufassal coğrafya, jeoloji, jeofizik ve antropoloji mâlûmatı, Dr. F. Filippi'nin idâresinde, 1913/1914 yıllarında teşkil edilen italyan heyeti tarafından verilmiştir.

Baltistan halkına **b a l t i** adı verilir. Himalâya ile Karakurum sıra dağları arasında, âdetâ mahsur bir vaziyette olan baltiler, yalnız ladakolar ile temas ederler. Antropoloji bakımından, baltiler ârî dardilere çok yakındırlar. Bunlardan yegâne farkları, serpinti hâlinde, mongolizm izleri taşımalarıdır.

Dilleri, ladakolarınki gibi, tibetçenin bir lehçesidir. Yalnız, örf, âdet ve ictimâî teşekküller bakımından, bunlardan ayrılırlar. Müslümandırlar ve ekserisi şî'î mezhebindendir. İki buçuk asır evvel budist oldukları mâlûm ise de, islâmiyeti nasıl kabûl ettikleri mâlûm değildir. Asıl Baltistan (yânî Skardu bölgesi) nüfusu, 1911 sayımına göre, 106.805 idi. 1913'te Danielli'nin yaptığı hesaba göre, 113.678'dir.

Baltiler, sâkin, iyi ve çalışkan insanlardır ve çalışmaya çok dayanıklıdırlar; oldukça zekidirler. Fakat içinde bulundukları hayat şartları, her hangi bir san'at veya sanayinin inkişafına imkân vermemiştir. Giydikleri yün kumaşı, kendileri dokur ve bir kısmını da ibrae ederler.]

BALYOS. BÂLYÖS ve BÂLYÖZ, Venedik cumhuriyetinin Osmanlı devleti nezdinde bulundurduğu elçi demek olup, italyanca *bailo* kelimesi ile alâkadardır. Bu kelimenin aslı, lâtin. *bajulus* „yük taşıyan" olup, orta çağda kelimenin mâna ve imlâsı değişerek, muhtelif memleketlerde bir takım memuriyetlerin unvanı olmuş ve *bajule, baus, baillistre, baillif, bailli, balivo,*

baile, balyus v.s. şekillerini almış; yunancada Βαΐουλος „mürebbî" tâbiri ise, şarkî Roma imparatorluğunda genç prenslerin tâlim ve terbiyesine memur edilen kimselere verilmiştir.

Bu kelime rumlardan franklara geçmiş ve Avrupa'nın bir çok yerlerinde, türlü şekiller alarak, muhtelif memuriyetlere unvan olduktan sonra, venediklilere intikâl etmiştir. Orta çağda Venedik ticaret kolonileri kurulurken, bunların başına geçirilen reislere *bailo* ve *baiulus* denilmiştir. Bizans imparatoru Alexios Komnenos, normanlara karşı yaptığı muharebede kendisine yardım eden venediklilere mayıs 1082 tarihli fermanı ile, imparatorluğun her tarafında ticaret imtiyazları vermiş, İstanbul'da venediklilere mahsus bir mahallenin tesisine müsaade eylemiş ve daha sonra gelen imparatorlar tarafından da bu imtiyazlar tevsî edilmiştir. İstanbul'da venediklilere âit mahalle bugünkü Balıkpazarı-kapısı (Porta peramae) ile Zindan-kapısı (Porta Drungarii) arasında olmakla beraber, Venedik tebeası imparatorluğun ber tarafında emlâke mâliktiler. XII. asrın sonlarından itibaren, koloninin başında *vicecomes* veya *consul* denilen reisler bulunmuş, IV. haçlı seferinden sonra şarkta büyük bir nufuz kazanan venediklilerin İstanbul'daki şefleri *potestas* unvanını taşımıştır. Şehre Palaiologos sülâlesi hâkim olduktan sonra, bu nufuz çok azaldığı gibi, Venedik kolonisinin reisine *baiulus* ve *bailo* denilmiş ve koloninin imtiyazları, 1277 ve 1288 muahedeleri ile, tâyin olunmuştur. İstanbul kolonisinin dâhilî işlerini tedvir eden ve aynı zamanda Bizans imparatoru nezdinde Venedik cumhuriyetinin mümessili bulunan bu büyük memur, hâiz olduğu *Baiulus Venetorum in Constantinopoli et tota imperio Romanie* unvanının delâlet ettiği gibi, bütün imparatorluk topraklarındaki Venedik mümessil ve memurlarının reisi idi. Hukukî ve cezaî sâhalarda kaza hakkına mâlik olan *baiulus*, Venedik tebeasını muhakeme eder, verdiği hükümleri icra eylerdi. Kararları, iki müşâviri ile birlikte, ve ekseriyet ile verir; ekalliyette kalan taraf, her sene İstanbul'daki Venedik zâdegânı arasından seçilen 12 kişiden mürekkep *Consilium majus* adlı meclise müracaatla, istinaf edebilirdi. *Baiulus* dâvaları, haftada 3 gün, ya mahkemesinde, ya *fondaco* („han") 'da ve yahut Santa Maria kilisesinin revakında görür, mahkûmlardan aldığı para cezaları ile, ticaret emtiasından alınan vergiler v.s. gelirler, kendi nezareti altındaki koloni sandığında toplanırdı. Müşavirler ile bu 12 kişilik meclis, *bailo*'nun yardımcıları olmakla beraber, onun geniş salâhiyetlerini tahdit etmekte idiler (bk. Charles Diehl, *La Colonie Vénitienne à Constantinople à la fin du XIVe siècle*; *Études byzantines*, Paris, 1905, s. 241—275; W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Âge*, Leipzig, 1936, I, 465).

Venediklilerin Suriye sâhillerindeki kolonilerine gelince, bunlar bir müddet birbirlerinden ayrı yaşadıktan sonra, ticarî ve siyasî ehemmiyetleri tebarüz etmeğe başlayınca, hepsi birleştirilerek, keza *baiulus* unvanlı bir makama bağlanmıştır ki, buna verilen unvanlar arasında *Bajulus venetorum in Syrta* tâbirini zikredebiliriz (Heyd, I, 331). Suriye ticaretinin en mühim merkezi Sur (Tyr) olduğu hâlde, Kudüs kralları Akkâ'da oturduğu için, Venedik *bailo*'su da bu şehirde ikamet ederdi. Şark emtiası haçlıların idâresindeki topraklara islâm ülkeleri yolu ile geldiğinden, venediklîler bu ülkelerin hâkimi olan islâm devletleri ile münasebette bulunmaktan geri durmadılar; Salâhaddin Eyyûbî'nin oğlu olup Halep'te hüküm süren Malik al-Ẓâhir Ġiyâṯ al-Dîn Ġâzî'nin müsaadesi ile Halep'te bir *fondaco* ile diğer tesisat vucuda getirdiler; daha sonra Malik al-'Azîz Ġiyâṯ al-Dîn Muḥammed ise (XIII. asır başları), Halep ve Lazkiye'deki venediklilerin başına, bunlar üzerinde kaza hakkına mâlik bir *bailo* tâyin edilmesine muvafakat etti (bk. Heyd, I, 374, 376). Mısır'daki koloni, konsoloslar vasıtası ile idâre edilmekte idi. Şark ticaretinde Kıbrıs adasının ve o tarihlerde ermenilerin idâresi altında bulunan Kilikya'nın ehemmiyetini anlayan venedikliler, gerek Kıbrıs kıralları nezdinde ve gerek Kilikya sâhilinde, Lajazzo (Ayas)'da *bailo* bulundurmak hakkını almışlardı. Bizanslı Komnenos hânedanı tarafından tesis ve idâre edilmekte olan Trabzon rum imparatorluğuna gelince, venediklilerin bu devlet ile münasebete girişerek, 1319 tarihinde imparator Alexios II. ile bir ticaret muahedesi akdettiklerini, 1364'te ise, ilk muahede esaslarına uygun olmak üzere, Alexios III. ile yeni bir muahede yaptıklarını biliyoruz. Bu ahidnâmeler ile venedikliler Trabzon'da ticaret için imtiyazlı bir mahalleye sâhip olmuşlar, şehirde, İstanbul'dakinin hukukuna muâdil haklara mâlik olan bir *baiulus* bulundurmuşlardır ki, bu kelimenin mlâsı grekçe metinde μπάϊλος şeklindedir (bk. D. A. Zakythinos, *Le Chrysobulle d'Alexis III. Comnène, empereur de Trébizonde en faveur des Vénitiens*, Paris, 1932, s. 6, 28, 36, 83 v.d.).

Osmanlı türklerinin ilerleyişi karşısında Bizans sukuta yüz tutarken, venedikliler Eğriboz (Négrepont) adasına ehemmiyet verdiler. Buradaki *bailo*'ların mâhirâne siyasetleri sâyesinde, adayı Venedik hâkimiyeti altına koydukları ve Fatih Mehmed II.'in Eğriboz fethinde, adanın vâli ve kumandanı, Paolo Erizzo isminde, bir *bailo* olduğu mâlûmdur. Bundan başka Venedik

hâkimiyetinde olduğu zamanlarda Korfu adasında da *bailo* bulunduğuna bakılacak olursa, bu unvanın aynı zamanda vâli için kullanıldığı da anlaşılır (bk. Hippolyte Noiret, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination de Venise en Crète*, Paris, 1892, s. 223, 391; Philippe du Fresne-Canaye, *Voyage da Levant*, Paris, 1897, s. 191, not 4; J. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1836, III, 133; Charles Diehl, *Une république patricenne, Venise*, Paris, 1923, s. 63).

Fatih Mehmed II. 1453 'te İstanbul 'u muhasara ettiği zaman, şehrin müdafileri arasında — o sırada türkler ile harp hâlinde olmayan — Venedik cumhuriyetinin *bailo* 'su Girolamo Minotto da bulunmuş ve İstanbul 'daki venediklilerle birlikte, Tekfûr sarayı (Hebdomon) tarafındaki sûrlarda çarpışmış olduğundan, fetihten sonra idam edilmiştir. Venedik hükûmeti, ticareti için büyük bir darbe teşkil eden İstanbul fethini müteâkip, zararını mümkün mertebe telâfi maksadı ile, türk padişahının nezdine Bartolommeo Marcello 'yu göndermiş; bu diplomat, *bailo* 'nun, haksız olarak, muharebeye iştirâkinden dolayı itizarda bulunduktan ve haylı uğraştıktan sonra, 18 nisan 1454 tarihinde bir ticaret muahedesi elde etmiştir. Osmanlılar ile venediklîler arasında 1408 'den beri müteaddit ticaret anlaşmaları yapılarak, Venedik cumhuriyetine kolaylıklar temin edilmişse de, bu devletin osmanlı topraklarında b a l y o s (bailo) bulundurmak hakkı 1454 muahedesi ile başlamış ve bu vazifeyi ilk gören şahsiyet de Bartolommeo Marcello olmuştur. Bu muahede ile venediklilere İstanbul 'da bir imtiyazlı mahalle verilmediği gibi, Bizans devrindeki hukukları da tanınmamıştı. Ancak Venedik gemileri türk limanlarına serbestçe girip çıkabilecek, ticaret emtiası 2 % gümrük resmine tâbi olacak, osmanlı ülkesindeki venediklilerin reisi olan balyosun, vatandaşları arasındaki hukukî ihtilâflarda kaza hakkı bulunacaktı (Heyd, II, 316 v.d.).

Osmanlı—Venedik münasebeti bu suretle daha sıkı bir mâhiyet aldıktan sonra, türk illerindeki Venedik mümessilinin unvanını türk diline geçmiş buluyoruz. Bu unvan türk metinlerinde *baylos*, *balyos* ve *balyoz* şekillerinde olup, ahidnâmelerin türkçelerinde ekseriya birinci şekil görülmektedir. Kelimenin aslı *bailus* olduğuna ve hattâ bunun bâzı italyan vesâikinde *baylus* olarak yazıldığına bakılırsa, bidayette türkçeye aslî telâffuzu ile geçtiği anlaşılır. Fakat zamanla bu telâffuz, ufak bir değişikliğe uğrayarak, *balyos* ve *balyoz* şekillerini almış olsa gerektir. Son zamanlarda da metinlerde kelimenin bu 3 şekline tesadüf edilmekle beraber, *baylos* telâffuzu konuşma dilinden kaybolmuştur (bk. Feridun Bey, *Münşa'āt al-salāṭîn*, İstanbul, 1275, II, 484, Osman II. devrine âit ahidnâme; Na'îmâ, *Târîḫ*, İstanbul, 1280, IV, 382; Cevdet Paşa, *Târîḫ*, İstanbul, 1309, VI, 251; L. de Mas Latrie, *Histoire de l'Ile de Chypre*, Paris, 1861, III, 790).

Venediklilerin gönderdiği iki nevî elçiden bir kısmı, mühim meselelerin hâili veya bir cülûs tebriki gibi, fevkalâde işler için gelip, vazifeleri nihayet bulduktan sonra, avdet eden fevkalâde elçilerdir ki, bunlar hakkında balyos tâbiri kullanılmamış; diğer bir kısmı ise, muahede mûcibince, İstanbul 'da muayyen bir müddet oturmak üzere, gelenlerdir ki, Venedik balyosu (*bailo Venetiano*) unvanını bunlar taşımış ve türk kaynaklarında kendilerinden bahsedilirken „mukim olan elçi" ve „ikamet elçisi" denilmiştir (Râşid, *Tarih*, I, 186; Vâsıf, *Tarih*, İstanbul, 1219, I, 40). Balyos unvanı Venedik elçilerine âit olmakla beraber, bunun git-gide başka devletlerin sefirlerine ve hattâ konsoloslarına teşmil edildiği anlaşılıyor. Msl. Râşid (I, 252; IV, 345), fransız ve ingiliz elçileri hakkında, bu unvanı kullanmış ve Na'îmâ ise (V, 64 v.d.), şeyhülislâm Bahâî Efendi 'nin azline sebep olan hâdiseden bahsederken, İzmir 'deki ingiliz konsolosunu, „ingiliz balyosu" olarak, kaydetmiştir. Kara Çelebi-zâde Abdülâziz Efendi 'nin meşihati için söylenen tarih mısraında da, kelimenin imlâsı بالیوز şeklindedir. Hammer mütercimi Ata Bey (*Devlet-i osmaniye tarihi*, İstanbul, 1329, III, 19, not. 2) *balyoz* kelimesinin Venedik elçilerine verilen fransızca *bayle* unvanının italyancası olduğu zehabında bulunmuştur.

İstanbul 'un fethinden Venedik 'in inkırazına kadar, üç buçuk asra yakın bir zaman, devam eden Osmanlı—Venedik münasebetinde balyosların mühim bir rol oynadıkları ve yalnız ticaret hususunda değil, siyasî sâhalarda da büyük bir faâliyet gösterip, elde ettikleri imtiyazları tevsie muvaffakol duklarını görüyoruz. Bu faâliyetler memlekete zararlı bir mâhiyet aldıkça, osmanlı padişahları balyosları tazyik etmekten geri durmamışlardır. Msl. Fatih, 1463 'te başlayan Venedik harbinde, kısa bir zaman için, balyos Paolo Barbarigo 'yu hapsettirdiği gibi, Bayezid II. de cülûsunu müteâkip, venediklilere daha müsaid ticarî şartlar temin etmekle beraber, 1492 'de balyos Girolamo Marcello 'nun Venedik 'e şifreli tahrirat gönderdiğini duyunca, memleket esrarının ifşası suçu ile, onu türk topraklarından uzaklaştırmıştı. Bu padişah zamanındaki Venedik muharebesinin hitamında, daha sonra Venedik *doge* 'si olan Andrea Gritti 1503 senesinde İstanbu 'a sefir gönderilmiş ve akdettiği ticaret muahedesi ile, o tarihe kadar balyosların ikamet müddeti olan 1 seneyi 3 'e çıkarmış ve artık bu müddet,

ve ticarî meseleler ile uğraşırdı. Venedik te-Selim I. zamanında 4 seneye çıkarılmak için, Venedik elçisi tarafından yapılan teşebbüse rağmen, sonuna kadar değişmeyerek, Osmanlı—Venedik ticaret muahedelerinin hepsinde „baylos kimi dilerse göndereler... Mabrûsa-i Kostantiniye 'de üç yıla karib dura, tamam olmadan gide" formülü tekrar edilmiştir (bk. msl. *Manşa'āt al-salāṭîn*, II, 484). Sulh zamanlarında Venedik menafiini temine çalışan Balyos, iki devletin harp hâlinde olduğu zamanlarda mevkuf tutulmak veya göz hapsinde bulundurulmak şartı ile, türk topraklarında kaldığı cihetle, elinden geldiği kadar faâliyet göstermekten geri durmazdı. Msl. Kıbrıs fethi ve İnebahtı deniz muharebesi sıralarında bu vaziyette bulunan balyos Marcantonio Barbaro 'nun sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa ile görüştüğünü ve türk donanmasının tekrar canlandığına şahadet ettiğini öğreni yoruz (bk. Hammer, VI, 433 v.d.; Sh. du Fresne-Canaye, 57v. d., not 3). Keza Murad IV. Bagdad seferinde iken, Venedik donanmasının türk gemilerine tecavüzü dolayısı ile, balyos Alvise Contarini hapsedilmiş; Sultan İbrahim zamanında başlayan Girit seferinde, ilk önce kendisine dokunulmamış olan balyos Giovanni Soranzo, hükûmeti ile muhaberede bulunduğu ve Osmanlı devletinin vaziyetini ihbar ettiği anlaşılmakla, Rumelihisarı 'na kapatılmış (Na'îmâ, IV, 384 v.d.) ve bilâhare serbest bırakılmıştı. Bu seferin sonuna kadar da Türkiye 'de Venedik 'in ajanları bulunduğu ve Osmanlı devleti ile tomasın muhafaza edildiği anlaşılmakta, Ahmed III. 'in sadrâzamlarından Damad Ali Paşa 'nın emri ile, Mora seferi esnasında, balyos Andrea Memmo 'nun Çanakkale ve Yedikule 'de mahpus tutulduğu görülmektedir. Bâzan vâki olan böyle hâdiseler istisna edilecek olursa, umûmiyet itibariyle Osmanlı devleti, gerek balyoslara ve gerek Venedik tâcirlerine, müsamahakâr davranmış ve muahedeler ile tesbit edilen imtiyazlara riayetkâr kalmıştır. Ara sıra gösterilen bu şiddetlere karşılık, balyosların da zaman zaman çirkin hareketlere âlet olduklarını söylemek lâzımdır. Msl. Comte de Bonneval 'in türk hizmetine girmesini hoş görmeyen Venedik hükûmetinin, İstanbul 'daki balyosu Daniele Dolfin 'e Bonneval 'i öldürtmek üzere, tâlimat gönderdiğini, fakat böyle nâzik bir iş için mühlet talep eden balyosun, emri yerine getirmeden, öldüğünü biliyoruz (Albert Vandal, *Une Ambassade française en Orient sous Louis XV*, Paris, 1887, s. 139 v.d.). Pasarofça muahedesi ile nihayet bulan son Venedik harbini müteakip, 2 devlet arasında hüküm süren sulhu, müddetsiz olarak, tecdid eden muahede, Mahmud I. zamanında, balyos Simmeone Contarini tarafından temin edilmiş, ertesi sene Murad IV., Mehmed IV., Mustafa II., ve Ahmed III. zamanlarında verilen müsaadeler yenilenmiş, nihayet 1763 'te Venedik 'in Mısır 'daki konsoloslarına âit imtiyazlara dâir Osmanlı hükûmeti bir berat vermiştir. İstanbul 'daki son Venedik balyosu, 2 şâban 1211 (31 kânun II. 1797) tarihinde Selim III. 'in huzuruna kabûl edilen Françisco Vendramin olmuş ve 1797 senesinde Compo-Formio muahedesiile Venedik cumhuriyeti tarihe karışmıştır.

Venedik 'in İstanbul balyosları Beyoğlu semtinde otururlardı. XVI. asır seyyahlarından Nicolaï (bk. *Itinéraire de Jerome Maurand, d' Antibes à Constantinople 1544*, Paris, 1901, s. 204, not 1), elçilerin bu semtte yaşadıklarını söylediği gibi, XVII. asırda İstanbul 'a gelen Pietro della Valle (*Voyages*, Rouen, 1745; mektup V, 20 mart 1615), balyos konağının Tophane 'ye yakın olduğunu bildirerek, şimdiki Tomtom-Kaptan sokağında, İtalya sefaretine âit binanın (Venedik sarayı) yerini târif etmektedir. Filvâkî Venedik sarayı bu binanın yerinde olup, balyosların ikametgâhına verilen *balyac* ve *baylac* tâbirlerinin türkçede kullanıldığı anlaşılıyor (bk. Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i osmânî*, tab. cedid, İstanbul, 1306, s. 193). Seyahatnâme ve tarihlerde Osmanlı türkleri tarafından Venedik balyoslarına çok itibar edildiğini gösteren kayıtlara tesadüf ediyoruz; Pietro della Valle, adı geçen mektubunda, İstanbul 'a yeni tâyin olunan balyos Almoro Nani 'ye parlak bir istikbâl merasimi yapıldığını, hükûmetin gönderdiği çavuşlar ile yeniçerilerden ve muhtelif sefarethânelere mensûp memurlardan mürekkep, kalabalık bir alay ile ve selefi Cristoforo Valier ile birlikte, balyosluk binasına gittiğini, bir müddet sonra yine alay ile Tophâne sâhiline inilerek, premler ile karşıya geçip, Topkapısarayı 'nda her iki balyosun Ahmed I. 'in huzuruna kabûl olunduğunu anlatır. XVIII. asır türk vak-'anüvislerinden İzzî (*Tarih*, İstanbul, 1199, var. 186 v.d.) 1748 (1161) 'de İstanbul 'a gelen Venedik balyosundan (Andrea de Lezze) bahsederken, ahidnâme mûcibince, yalnız Venedik balyoslarına mahsus merasimi tesbit ile, „ber mûcib-i teşrifat" balyosun 6 çifte kayıkla Tersâneye götürüldüğünü, orada Galata voyvodası tarafından i'zaz olunduktan sonra, „istabl-i âmireden abur kethüdası ağa marifeti ile elli bir re's donanmış at" gönderildiği ve mutantan bir kafile ile, Azapkapısı ve Galata yolundan balyos konağına avdet edildiğini hikâye eder.

Balyos, bir taraftan Osmanlı hükûmeti nezdinde Venedik cumhuriyetinin mümessili olup, iki devlet arasındaki münasebeti temin eder, diğer taraftan, türk topraklarındaki venediklilerin mercii sıfatı ile, onları alâkalandıran idarî

beası arasında çıkan hukukî ihtilâflarda kaza hakkına mâlikti ve ölen bir venedikinin terekesine o karışırdı. Osmanlı tebeasından biri ile balyos arasında ihtilâf çıktığı zaman, eğer padişah İstanbul'da ise, dâvaya divan-ı hümâyunda bakılır, padişah seferde ise, İstanbul muhafazasına memur olan zatın huzurunda, kadı tarafından rü'yet olunurdu. Bir venedikli, osmanlı ülkesinde seyahat için, balyostan izin almak mecburiyetinde olduğu gibi, bu şarta riâyet edilmediği takdirde, men için balyos subaşıdan yardım isteyebilirdi. Balyos, kefil olmadıkça, başkasının borcu için tazyik olunamaz; gerek kendisinin ve gerek konsolos ve tercüman gibi memurların dışarıdan getirdikleri her türlü eşya resme tâbi tutulmazdı. Ticaret muahedeleri ile tesbit edilen bütün bu imtiyazların ehemmiyeti aşikâr olmakla beraber, Bizans devrindekiler ile mukayese edilecek olursa, onlara nazaran daha mahdut olduğu meydana çıkar.

Venedik balyoslarını tetkik ederken, nazara alınması lâzım gelen cihetlerden biri de, bunların hükûmetlerine gönderdikleri raporlardır. Venedik diplomasisinin iç yüzünü meydana çıkaran ve balyosun bulunduğu memlekete dâir, siyasî, ictimaî ve iktisadî hususlarda, kıymetli mâlûmat ihtivâ ettiğinden, pek mühim tarih vesikaları mâhiyetinde bulunan bu raporlar iki türlüdür: bir kısmı, daha ziyâde günlük mesâile dâir olmak üzere, sefirin ara-sıra memleketine gönderdiği tahrirat (*dispaccio*)'tır ki, bunlar, nezdinde bulunduğu hükûmet ile temasına, koloninin idâresine v.s. âit teferruatı ihtivâ eder. İkinci kısım vesikalar, balyos veya sefirin avdetini tâkip eden 15 gün içinde senato huzurunda resmen okunduktan sonra, hıfz olunan sefaretnâme mâhiyetinde raporlar (*relazione*)'dır ki, bunlar da bir müddet topraklarında yaşadıkları memleketin umumî vaziyetine, hükümdarların ve mühim şahsiyetlerin karakterine ve sefaretleri esnasında cereyan eden meselelere dâir mâlûmat ile dolu daha geniş eserlerdir. Venedik diplomasisinde bu usûlün ne zaman konulduğu kestirilemiyorsa da, mevcudiyeti XIII. asır ortalarından itibaren mâlûmdur (bk. Diehl, *La Colonie Vénitienne*, s. 210; Armand Baschet, *La Diplomatie Vénitienne, Les Princes de l'Europe au XVIe siècle*, Paris, 1862, s. 17 v.d.). Sıkı bir kontrola tâbi tutulan Venedik elçileri hükûmetlerinden başka bir yere siyasî meseleler hakkında yazı yazmaktan menedilmiş ve bu raporlar en ehemmiyetli mahrem evraktan sayılmıştır. Venedik cumhuriyetinde bu usûl 1797 senesine, yâni devletin ortadan kalktığı tarihe kadar devam etmiştir.

Bibliyografya: Metinde gösterilen eserlerden başka, *batle*, *bajulus*, *baillı* ve *baus* için bk. E. Littré, *Dictionaire de la Langue Française*; Bescherolle Aîne, *Nouveau Dictionaire national*; *La grande Encyclopedie*, IV; Noël v Carpentier, *Philologie française ou dictionaire étymologique*; Ch. Daremberg ve Ed. Saglio, *Dictionaire des Antiquités grecques et romaines*; G. de Ville-Hardouin, *De la Conqueste de Constantinople* (*Histoire de Constantinople sous les Empereurs* français, Paris, 1657, I, lûgat kısmı) bk. mad. *baus*; *balivo* için bk. *Enciclopedia Italiana* Venedik tarihi ve kolonileri için bk. Amelot de la Houssaye, *Histoire du Gouvernement de Venise* (Paris, 1676), I, 186 v.d.; *Nouvelle relation de la Ville et République de Venise* (Utrecht, 1709); Abbé Laugier, *Histoire de la république de Venise* (Paris, 1759—1768); Comte Daru, *Histoire de Venise* (Bruxelles, 1836). Bizans tarihi için bk. Max Silberschmlat, *Venedik menbâlarına nazaran, türk imparatorluğunun zuhûru zamanında şark meselesi* (türk. trc. Köprülü-zâde Ahmed Camal, İstanbul, 1930); Le Beau, *Histoire du Bas-Empire* (Paris, yeni tab, bilhassa V, 316, 413); A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Bgzantin* (Paris, 1932). Osmanlı — Venedik münasebatı ve muahedeleri için, metinde gösterilen vak'anüvis tarihleri ile Hammer'den başka bk. *I diarii di Marino Sanuto* (Venezia, 1879—1903); Berlin, *Relations diplomatiques de Venise* (*JA*, 7. ser., VIII, 1876); Bertold Spuler, *Europäische Diplomaten in Konstantinopelbis zum Frieden von Belgrad* (1739), *Zeitschrift Ostearopas*, 1 (1936), 2. fas., Venedik bahsi; *Muahedât mecmuası* (İstanbul, 1294, II, 130—272); G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman* (Paris, 1897), I. Seyahatnâmeler için bk. *Le voyage d'outremer de Jean Thenaud suivi de la relation de l'Ambassade de Domenico Trevisan auprès du soudan d'Egypte*, 1874; Paul Lucas, *Troisiéme Voyage en 1714* (Rouen, 1719), I, 67; Abbé Sestini, *Lettres* (Paris, 1789), III, 50. Raporlar için bk. A. Baschet, *göst. yer.*; Venedik elçilerinin kıyafet ve karşılanmaları için bk. Cesare Vecellio, *Costumes anciens et modernes* (Paris, 1859), I, resim 69; Jouannin ve van Gaver, *Turquie* (Paris, 1840), levha 89. (M. CAVİD BAYSUN.)

BAM. [Bk. BEM.]

BAMBARA. BAMBĀRA, fransız Sudanı'ndaki bir kısım zenci ahâliye verilen isim. Bambāralar 12°—14° şimâl arzları ile 6°—10° garp (Paris'e göre) tûlleri arasındaki yerlerde bulunurlar. Bu geniş sâhada, 50.000 nüfuslu Beledugu'da olduğu gibi, toplu olarak, hepsi bir arada veya başka ırktan kabileler arasında, da-

ğıoık bir hâlde, yaşarlar. Bununla beraber bu sâhaların dışına çıkanları ve etraftaki başka ırklardan ahâli arasında yaşayanları da vardır.

Bambāralar Mande ırkındandırlar ve bu ırkın en mühim kolunu teşkil ederler. Bambāra adı, bunlara avrupalılar tarafından verilmiştir. Kendi aralarında kullandıkları isim, Bamana veya Bamanenke'dir. Bu isim bir nevî timsah (kayman) mânasında olan *bama* kelimesinden gelir; bu timsah Bambaraların totemidir (*tenne*). Bambaralar müslüman değildir; hem müslümanlığı kabûlden kaçmışlar, hem de müslümanlığa hasım kalmışlardır. Dinleri kaba bir putperestliktir. Bambaraların renkleri, koyu siyahtan kahve rengine kadar, derece derece farklar gösterir. İri yarı insanlardır. Fransız işgâlinden sonra Bambaralar, askerlik, hizmetçilik ve işçilik ile, bütün Sudan'a yayılmışlardır. Bambaraların ictimâî teşkilâtı iptidâî bir seviyededir. Baba, âilede mutlak bir hâkimdir. Çocuklar bülûğ çağlarına kadar babanın esiridirler. Birden ziyâde kadın alınması câizdir; boşanma vak'aları çoktur. Miras kardeşten kardeşe geçer. Ahâli eskiden üç sınıfa bölünmüştü; şimdi de üç reis âilesi en yüksek tabakayı teşkil eder; bunlardan sonra, sıra ile, demirciler, debbağlar, sihirbazlar ve nihâyet esirler gelir. Bambaraların dillerine b a m a n a k a denir. Bu dil mande dilleri grubundandır ve Malinke, Soninke ve Dioula dillerine yakındır. Yazılı edebiyatları yoktur; yalnız masalları, efsâneleri ve türküleri vardır ki, ağızdan ağıza intikâl eder.

Yazılı kaynak bulunmadığı için, tarihleri hakkındaki mâlûmatımız da pek azdır. Bambaralar eskiden Mali veya Melli imparatorluğuna tâbi iken, XVII. asırda bu imparatorluk inkıraza uğradığından, yer yer müstakil küçük hükümdarlıklar tesis etmişlerdir. Bambaraların yaşadıkları yerler, 1890—1891 senelerinde fransızlar tarafından zaptedilmiş ve bu suretle ahâli de, diğer yerliler gibi, fransızların idâresi altına geçmiştir. [Aslından kısaltılmıştır].

B i b l i y o g r a f y a: Bazin, *Dictionnaire bambara-français* (Paris, 1906); Bérenger-Féraud, *Les peuplades de la Sénégambie* (Paris, 1878); Binger, *Eesai sur la langue bambara* (Paris, 1886); ayn. mll., *Du Niger au golfe de Guinée* (Paris, 1889), ilâve s. 329 v.dd.; Collomb, *Sur les mœurs de la race bambara* (*Bull. de la Soc. d'anthropologie de Lyon*, 1885, s. 11, 60); Dard, *Dictionnaire français-wolof et bambara* (Paris, 1825); *Éléments de grammaire bambara* (nşr. St. Joseph de Ngasobil, 1887); Gallieni, *Voyage au Soudan français* (Paris, 1885), fas. XXIX; le P. T. Henry, *Le culte des esprits chez les Bambaras* (*Anthropos*, 1908, III, 708 ve 717); A. Hovelacque, *Les nègres de l'Afrique sus-équatoriale* (Paris, 1889); fas. XXX; Mage, *Voyage dans le Soudan occidental* (Paris, 1868); A. Raffenell, *Nouveau voyage au pays des Nègres* (Paris, 1856); Tautain, *Notice sur les croyances et pratiques religieuses des Bamama* (*Bull. de la Soc. d'anthropologie*, 1880).

(G. Yver.)

BĀMİYĀN. [Bk. bāmiyān.]

BÂMİYÂN. BĀMİYĀN (arap kaynaklarında çok defa AL-BĀMİYĀN), H i n d u - K u ş 'ta bulunan bir ş e h i r olup, dağların başlıca zirve hattının şimâlinde, Amu-Derya ve İndus havzaları arasında, en ehemmiyetli münakale yollarından birinin geçtiği bir vâdide ve deniz seviyesinden 2.545 m. yüksekte kâindir. Bu vaziyet Bāmiyān'ın, ticarî merkez olmak bakımından, ehemmiyetini izah eder. Şehir, bundan başka, orta çağda müstahkem bir mevkî idi. Her ne kadar Bāmiyān vâdisi Amu-Derya havzasına âit ve Bāmiyān'ı Kâbil'den ayıran boğazlardan (msl. Ḫulm veya Kunduz) daha yüksek ise de, şehir, idârî bakımdan, çok defa Amu-Derya havzası bölgelerine değil, Kâbil veya Gazne'ye bağlı bulunmuştur. Bāmiyān'ın şimâlinde bulunan Aḳ-Ribāṭ boğazı, XIX. asrın ilk yarısında Kâbil ve Kunduz arâzisi arasında hudut teşkil etmekte idi. Bugün aynı geçit asıl Kâbilistan ile Afgan Türkistanı arasında sınır olmaktadır.

Milâdın VII. asrında çinli seyyah Hüen-Tsang şehri ve vâdiyi tasvir (bk. trc. Stan. Julien, *Mémoires sur les contrées occidentales*, I, 36 v.d.; *Histoire de la vie de Hiouen-Thsang*, s. 68 v.d.) ve Bāmiyān'ı, Fan-yen-na (eski telâffuz şekli Bam-jan-na) olarak, ifâde eder (bk. Marquart, *Ērānšahr*, s. 215 v.d., Groot ve G. Schlegel'e göre; „orta irancada bu ismin en eski şekli" (Marquart'a göre) Bāmīkān idi. Hor ne kadar alfabe, hükûmet teşkilâtı ve meskûkât hep bir, yalnız dil hafifçe farklı, ise de, memleket o zaman da Amu-Derya memleketlerine (Tu-ho-lo = Tuḫāristān) tâbî bulunuyordu. Hüen-Tsang'a ve kezâ en eski arap kaynaklarına göre, Bāmiyān halkı o sırada Hindu-Kuş'un şimâl ve cenubundaki memleketlere yayılmış olan buddha dinine sâlik bulunuyorlardı. Hüen-Tsang zamanında, Bāmiyān'daki buddha râhiplerinin adedi 1000, manastırların adedi de 10'dan fazla idi. Daha o zamanlar, vâdinin şimâl kenarındaki bir kayada, kabartma olarak, yontulmuş kocaman iki heykel göze çarpmakta idi ki, sonradan araplar (bilhassa bk. Yāḳūt, I, 481), bunları kendi nevîleri arasında yegâne âbideler olarak, tasvir etmişlerdir. Heykellerden büyük olanı (son zamanların seyyahlarına göre, 36,50 m. kadar yükseklikte) bir erkeği temsil eder; küçük olanı (evvelkinden takriben 180 m. kadar bir mesafede) bir kadını

temsil eder. Orta çağda bu heykellere *surḫbut* ve *ḫink-but* („kızıl put“ ve „ak put“) denirdi. Yeni çağda bu heykellerin, Hindistan imparatoru Avrangzēb'in emri üzerine, top ateşi ile kırıldığı söylenir. Bununla beraber XIX. asırda bile, 'Abd al-Karīm Buḫārī (nşr. Schefer, s. 4 v.d.)'nin ve ingiliz seyyahı Moorcroft (*Travels in Himalayan Provinces*, II, 387)'un anlattıkları gibi, şehrin kendisine de But-i Bāmiyān denilmekte idi. Yāḳūt tarafından zikredilmiş olan (ve üzerinde „Allahın yarattığı bütün kuşların“ tasvirleri bulunduğu söylenen) duvar resimlerine gelince, bunlardan ancak silik bâzı izler kalmıştır. Putların bugünkü hâlini gösteren resimleri bilhassa Burnes (*Travels into Bokhara*, London, 1839, II, 159)'te bulunmaktadır. Bundan başka III. (IX.) asırda Bāmiyān'da, yine içinde putlar bulunan büyük bir buddha mâbedi vardı. Ṣaffārīlerden Ya'ḳūb bunu 256 (870) senesinde yıktırdı ve 257 senesinin rebiülâhır ayında (26 şubat—26 mart 871) da, putlar Bagdad'a nakledildi (bk. Ṭabarī, III, 1851 ve Barthold, *Orientalische Studien* (Nöldeke-Festschrift), I, 187, *Fihrist*, s. 346).

Asıl şehir bir dağ üzerinde idi. Gerek Hüen-Tsang ve gerek ondan sonra al-Muḳaddasī (nşr. de Goeje, s. 303) bunu küçük bir şehir diye târif ederler; al-İṣṭaḫrī (nşr. Goeje, s. 280)'ye göre, Balḫ'in yarısı kadardı; Ya'ḳūbī (*Géogr.*, nşr. Goeje, s. 299) ve Yāḳūt (*göst. yer.*)'a göre, müstahkem bir kalesi vardı; asıl şehrin etrafında sūr yoktu. Gazne'nin kapılarından birine (şimâl tarafındaki olacak) „Bāmiyān kapısı“ denirdi (al-Muḳaddasī, s. 304). Bu hâl, Bāmiyān'ın daha o zamanlarda epeyce ehemmiyet kazandığını gösterir; fakat şehrin ticareti, sonradan kazanacağı inkişafa ermiş olmaktan henüz uzaktı; İbn Ḫurdāẕbeh (nşr. Goeje, s. 372) tarafından verilen vergi listesinde, Bāmiyān için 5.000 dirhem gibi, pek küçük bir meblağ gösterilmektedir.

Bāmiyān hükümdarı *şēr* (*şīr* veya *şār* da yazılır) unvanını taşırdı ki, Ya'ḳūbī (*Géogr.*, s. 289) bunu, yanlış olarak, „arslan“ diye tercüme eder; bu kelime „kıral“ mânasına gelir ve eski iranca *ḫşaşriya* kelimesinden iştikak etmektedir (bk. Marquart, *Ērānšahr*, s. 79). Bāmiyān hükümdarları, ancak Abbâsîler devrinde, müslüman oldular. Ya'ḳūbī, coğrafyasında (*göst. yer.*) bunların ihtidalarını Manṣūr zamanında gösterdiği hâlde, aynı müellifin tarihinde (nşr. Houtsma, II, 479) bu hâdisenin al-Mahdī zamanında vâki olduğu görülür. Bu hânedan ile Hindu-Kuş şimâl ve cenubunda bulunan memleketler arasındaki münasebetler hakkında, pek doğru malûmat mevcut değildir. Ya'ḳūbī'ye göre, Bāmiyān daha o zaman Tuharistan'a, yâni Amu-Derya havzası memleketlerine, âit bulunuyordu ki, bu keyfiyet Ṭabarī (II, 1630, 1)'nin, 119 (737) yılına doğru, „Bāmiyān'dan gelen bir ecnebinin“ Amu-Derya şimâlinde Ḫuṭṭal kıralı olduğu ifâdesi ile teeyyüt eder gibi görünmektedir. Buna mukabil, İṣṭaḫrī (s. 277), Bāmiyān bölgesine (*'amal*), Parvān, Kâbil ve Gazne şehirleri ile beraber, ancak Hindu-Kuş cenubundaki arâziyi idhâl etmektedir. Milâdın 718 senesine âit olan ve çin kaynaklarında zikredilen bir vesikaya göre, Bāmiyān hükümdarları, İndus'a kadar olan bütün memleketlerin hükümdarları gibi, Tuharistan'ın türk *yabġu*'suna, yâni hükümdarına, tâbî idiler (bk. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue* (*Turcs*) *occidentaux*, Petersburg, 1903, s. 201 ve 291). Son Abbâsîler devrinde Bāmiyān hânedanının bâzı âzası, bir çok orta Asya prensleri gibi, Bagdad halifeleri saraylarında yüksek mevkîler işgâl ettiler. 229 senesi rebiülâhır ayında (28 kânun I. 843—25 kânun II. 844) bir Bāmiyān Şēr'i Ṭabarī'nin ifâdesine göre (III, 1335), Yemen vâliliğine tâyin olundu.

Yerli hânedanı Bāmiyān'dan, kat'î olarak, uzaklaştıranların Gazneliler olması muhtemeldir. Daha sonraları Gūrîler âilesinin cânibî bir kolu 550—609=1155—1212/1213'e kadar, yarım asır müddetle, Bāmiyān'da hüküm sürdü. O sırada Bāmiyān şehri, bütün Tuharistan'dan başka, Amu-Derya şimâlindeki bâzı bölgeleri de ihtivâ eden ve şimâl-i şarkîde Kāşġar arâzisi hudutlarına kadar uzanan bir devletin payıtahtı idi. VII. (XIII.) asır başında, bu kırallık bütün Gūrîler ülkesinin akıbetine uğrayarak, Ḫvārizmşāh Muḥammed devletine ilhak edildi. Bāmiyān, Gazne ve diğer arâzi ile beraber, Ḫvārizmşāh'ın büyük oğlu Calāl al-Dīn'in hassı oldu (bk. Nasavī, nşr. Hudas, metin s. 25, trc. s. 44), yâni Bāmiyān, tekrar Tuharistan'dan ayrılarak, Hindu-Kuş cenubundaki memleketlere bağlandı. Az sonra, 618 (1221)'de, moğullar şehri tahrip ettiler; Cengiz Han'ın torunu Mütügen, muhasara esnasında, öldü. Muzaffer hükümdar, onun intikamını almak için, şehri tamamiyle tahrip ve ahâlisini kâmilen katlettirdi. Şehrin yerine Mo-Balık („kötü şehir“) veya (Raşīd al-Dīn'e göre) Mo-Ḳurġān („kötü kale“) denilirdi; 40 sene sonra Cuvaynī zamanında bile burası ıssız bir hâlde bulunuyordu. Cengiz Han tarafından tahrip edilen şehir bir tepe üstünde idi; yerinin bugün Galgala adı verilen ve vâdinin cenup kenarında bir tepede, üzerinde iki beykel bulunan kayanın karşısındaki harâbelere tekabül ettiğinde şüphe yoktur.

Bugünkü Bāmiyān tahrip edilmiş olan şehrin bir kaç kilometre garbında bulunmakta olup, artık hiç bir siyasî ehemmiyeti kalmamıştır. Son

zamanlarda seyyahlar Bāmiyān'ı umumiyetle sâdece bir „büyük köy" sayarlar. Son asırlarda Bāmiyān hep Kâbil ve Gazne'nin mukadderatına tâbi olmuştur. XII. (XVIII.) asra kadar, bu şehirler ile beraber, hind türk imparatorluğu arâzisine dâhil idi. Daha sonra yine onlar ile birlikte, o sırada yeni kurulan Efgan devletine bağlandı. 'Abd al-Karīm Buḫārī'ye göre (nşr. Schefer, s. 4 v.d.), Efganistan hükümdarları, Bāmiyān ahâlisinden senede 100.000 rupye vergi alıyorlardı; hindli seyyah Munşī Mohan Lāl (*Journal of a Tour through the Panjab*, Calcutta, 1834, s. 77) yalnız gümrüklerin vâridatını 70.000 rupye tahmin eder. Aynı müellife göre Bāmiyān halkı, farsça ve puştu (efgan) olmak üzere, iki dil konuşurlar. Vâdinin ahâlisi, ekseriyetle Hazāra kabîlesine mensuptur.

Bibliyografya: Arap ve Çin kaynaklarındaki malûmat için bk. J. Marquart, *Ērānşahr* (Berlin, 1901), fihrist; G. le Strange, *The Lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 418; gözden geçirilirken, ihtiyatlı olmak icabeder; filvâki müellif, al-Muḳaddasī (s. 303 v.d.)'nin Gazne hakkında söylediklerini, yanlış olarak, Bāmiyān'a tatbik etmektedir. Bāmiyān Gürîlerinin tarihi için krş. *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (nşr. Nassau Lees), s. 101 v.d.; ingl. trc. Raverty, s. 421 v.d.; moğul fütuhatı hakkında bk. Cuvaynī, *Tārīḫ-i Cihāngušā* (bk. Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 142 v.d.); Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ* (bk. Berezin, *Trudı vost. otd. imp. russk. arḫ. obşç.*, XV, metin s. 116; krş. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 294 v.d.; J. Minaev, *Svedeniya o stranaḫ po verḫovyam Amu-Daryi* (Petersburg, 1879); A. Godard, Y. Godard ve J. Hackin, *Les Antiquités Bouddhiques de Bamiyan*, II (Paris); J. Hackin, *Nouvelles Recherches Archéologiques Bamiyan* (Paris).

(W. BARTHOLD.)

BAMPÛR. BAMPŪR, İran Belûcistanı dâhilinde bulunan bir idarî bölge ve bir şehir olup, Kirman umumî vâlisinin hükmü altında bir vâlinin makarrıdır.

Eski kaynaklar arasında yalnız al-Muḳaddasī (s. 52; Banbūr yerine, yanlış olarak, Barbūr) ve *Cihān-namā*'da zikredilmektedir. Bu şehir, bir çok ticaret yollarının kavuşağında bulunur: Şiraz ve Kirman (şehir)'dan ingiliz Belûcistanı'na ve Hindistan'a giden yol ile, Cāsk, Gvattar ve Gvadur limanlarından Sîstan'a giden yol. 1750'ye kadar, Bampûr İran'a âit idi ve daha sonra, Nādir Şāh devrinde, bütün Belûcistan beylerbeyi Naşīr Ḫān Brahōī'nin hükmü altında bulundu. Nādir Şāh'ın ölümünden sonra, Naşīr Ḫān, Efganistan hükümdarı Aḥmed Şāh Durrānī'nin metbuiyetini kabûl etti ve onun vefatından sonra da, istiklâline sâhip oldu. Naşīr Ḫān'ın 1795'te vefatını müteâkip, Belûcistan, bir takım beyliklere ayrıldı. Muḥammed Şāh zamanında (1834—1844), İran hâkimiyetini yeniden tesis etmeği denedi. Bampûr hâkimlerinden biri Kirman'a bir tecavüz teşebbüsünde bulundu ise de, iranlılar tarafından mağlûp edildi. 1849 senesinde bir isyan neticesinde, Bampûr da iranlıların eline geçti ki, bunlar o zamandan beri burada bir vâli bulundurmaktadırlar.

Bampûr, tam mânası ile, bir şehir olmaktan ziyâde, askerlerin, âileleri ile beraber, oturdukları bir ordugâhtır. Küçük Bampûr vâdisindeki ekini, çölün kum eksibeleri istilâsından koruyan 100 kademlik bir tepe üzerinde inşa edilmiş bir kale, şehri müdafaa eder. Bu kale muhkem bir surette bina edilmiştir. Sûrları tuğladır. Bampûr vâdisinde belûçların bahçe ve hurmalıkları vardır. Buna mukabil Bampûr ovası, geniş ve çıplak bir sahadır. Bütün memleket, İran şahının mâlikânesidir. Burada buğday ve hurma yetişir. Kaleyi İran'ın küçük bir piyâde, topçu ve suvâri müfrezesi muhafaza eder. Civarda, belûclardan mürekkep dâimî bir milisin çadırları vardır.

Bibliyografya: G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 330; St. John Lovett Smith ve Goldsmid, *Eastern Persia*, s. 76, 203, 206; G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, II, 267 v.d.

(E. HERZFELD.)

BÂN. BĀN (A. ve F. < hind. *behen*), Abū Ḥanīfa b. Dāvūd al-Dīnāvarī ve Dioskorides'e göre, acı-ılgın otu gibi, bir ot olup, uzun ve nârin, odun kısmı yumuşak, iyilir-bükülür ve yeşil dallıdır. Eski müelliflere göre, bu ağaç bilhassa Yemen'de çok bulunur. Zamanımızda yukarı Mısır'dan Hindistan'a kadar yaygın bulunan ve tohumları en âlâ nebâtî yağı veren *Moringa aptera* (Sickenberger) ile bir tutulmaktadır. Bu yağ, eski çağlarda bile çok makbûl idi ve romalıların *Glans unguentaria* ve yunanlılarda βάλανος μυρεψική (Dioskorides) adı ile tanınmıştı. Ağacın açık-yeşil ve fasulye biçimindeki meyvası (*ḥabb al-bān, cavz al-bān, fustuḳ al-bān*) havanda dövülür, elenir ve sonra cendereye konulurdu. Bu suretle elde edilen yağ, orta çağ arap tababetinde, muhtelif cilt hastalıklarına karşı, devâ gibi, kullanılırdı. Bir mıskallık (6 gr.) tohumu, bal şerbeti içinde, müshil ve mukayyi gibi, alınırdı ve daha başka terkipler hâlinde (sirke veya su ile) atlara, sancı (cardialgie) ilâcı olarak, verilirdi. Bān yağı, kosmetik olarak da kullanılırdı.

Bibliyografya: *Muvaffaḳ* (nşr. Seligmann), I, 44; Achundow (*Hist. Stud. aus d. pharmakol. Inst. zu Dorpat*, III, 165 ve 349);

İbn al-Bayṭār (nşr. Leclerc), nr. 226 ve 932; İbn al-'Avvām (trc. Clément-Mullet), II, 2. kısım, s. 145. (J. HELL.)

BANĀKAT. [Bk. BENÂKET.]

BANĀKATĪ. [Bk. BENÂKETÎ.]

BANALUKA. BANJALUKA (Banja Luka da yazılır; türkçe بانجه لوقه (eski şekil) ve بانيالوقه (daha sonraki şekli), Bosna'da şirin ve dağlık bir muhitte, bir ovanın kenarında ve Sava nehrinin bir kolu olan Vrbas ırmağının her iki sâhilinde, denizden 156 m. yükseklikte kurulmuş bir şehirdir. 1929'da, Yugoslavya'yı 9 banlığa ayıran idârî taksimata göre, Banjaluka, Vrbas banlığının merkezi olup, muhtelif mülkî ve askerî dâireleri ihtiva eder. Takriben 1/3'i müslüman (hepsi sırp-hırvatça konuşurlar) olan 21.177 (1931) nüfusu vardır. Müslümanların 27 câmii, 3 eski medresenin birleşmesinden meydana gelen bir medresesi, müftülüğü ve bir şer'iye mahkemesi, mahallî evkaf meclisi v.s. vardır. Güzel bir şehir olan Banaluka, iktisadî bakımdan da ehemmiyetlidir (1876'dan beri tren yolu üzerindedir) ve o havâlinin kültür merkezi olması itibarı ile, bir tiyatrosu, muhtelif mektepleri, kiliseleri v.s. vardır. Şark tesirinin gâlip olduğu yukarı şehir (Gornji Šeher) ile görünüşü daha avrupaî olan aşağı şehirden (Donji Šeher) müteşekkildir; mühim eski eserleri vardır.

Bugünkü Banaluka'nın bulunduğu yerde evvelce bir Roma kolonisi olup olmadığı kat'iyetle söylenemez. Evvelce bazı âlimler Tabula Peutingeriana'da Urbanus nehri üzerinde görülen „castra"'nın mevkiinin burası olmak icabettiğini zannederlerdi. Hâlbuki bâzıları burada Ad Ladios'un bulunduğunu farzederler. Muhakkak ki, Banaluka'ya yakın Ad Fines isminde bir yer vardı. Yukarı şehirde, her hâlde romalılara âit, bâzı hamam enkazı hâlâ mevcuttur.

Bosna kıralları zamanında Baoaluka ancak ufak bir kale idi. Bu kale cenubî Bosna'nın türkler tarafından zaptından sonra ve o zaman (1463) teşekkül eden Jajce banlığının bir kısmı olması itibarı ile, ehemmiyet kazandı. Jajce'nin sukutundan sonra (krş. Peçevî, *Târîḫ*, I, 130), türkler Banaluka'yı aldılar (1528) ve ancak bundan sonradır ki, kasabanın inkişafı başladı. Eğer Fekete'nin *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik...*, s. 18 v.d.'daki, okunması güç olan tarih doğru ise, burası 1563'te Bosna türk vâlisinin ikametgâhı idi. Fakat umumiyetle Bosna'ya 1574'te sancak beyi ve 1583'te beylerbeyi tâyin edilen Sokullu Ferhad Paşa olduğu ve 1639'a kadar burasının vilâyet merkezi olarak kaldığı farz ve kabûl edilir. Vilâyet merkezi, 1588'de Travnik'ten Banaluka'ya nakledilmiş ve 1639'a kadar burada kalmıştır. Sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın amcazâdesi (?) olan bu Ferhad Paşa, Banaluka'nın sür'atle inkişafına gayret etmiştir. 1575'te esir ettiği avusturyalı Graf Engelbert Auersperg için ve Peçevî'ye göre, 30.000 dukaya bâlig olan fidye ile, kasabanın ilk câmii olan Ferhadiye câmisini yaptırdı. Evliya Çelebi'nin kaydettiğine göre, orada daha bir çok umumî binalar da inşa ettirdi (100 dükkânlı bir bedesten, bir hamam, bir medrese, bir mektep v.s.). Banaluka'yı, Bosna sancağında „iki kaleli bir şehir" diye târif eden Evliya Çelebi gibi, Kâtib Çelebi de (aş. yk. 1648) yeni kalenin inşasını Ferhad Paşa'ya atfeder.

1661'de Evliya Çelebi Banaluka'yı ziyâret ettiği zaman, orası, iki kale (tesmiyesi: Banâlûḳatayn), 45 mahâlle, 3700 sağlam yapılmış ev, 45 câmi, bir çok medrese ve hamam, 11 mektep, 300 dükkân, 3 ahşap köprü, 70 mesîre v.s. olan mâmûr ve müreffeh bir şehir idi. Evliya Çelebi'nin, ismini doğru olarak, sırp-hırvat kelimeleri olan *banja* („hamam") ve *luka* („çayır")'dan iştikak ettirdiği bu şehir, o zaman, bir vâli tarafından değil, Bosna vâlisinin bir kaymakamı tarafından idâre ediliyordu.

4 eylûl 1688'de Banaluka, kısa bir müddet için, Baden markgrafının kumandasındaki avusturyalılar tarafından alındı; 1737 harbinde prens von Hildburghausen tarafından muhasara edildi ise de, 4 ağustos 1737 muharebesi ile, Bosna vâlisi Hekim-oğlu Ali Paşa tarafından kurtarıldı (krş. Ömer Efendi, *Târîḫ-i Bosna der zamân-i Ḥakîm-zâde 'Alî Paşa*, İstanbul, 1293 (1876), s. 21—52; ingl. trc. C. Fraser, s. 21 v. dd.). Bu tarihten itibaren, Banaluka nisbeten sükûnet içinde inkişaf etti ve 1851'den itibâren 6 Bosna sancağından biri oldu.

Ferhad Paşa'ya hususî kâtip olarak hizmet eden meşhur müverrih 'Âlî (krş. *Menâkib-i hünerverân*, mukaddime, s. 14) ile 1628'de burada kadılık eden meşhur Nergisî'yi Başagiç, *Bošnjaci...*, s. 60) istisnâ edersek, Banaluka'da tanınmış türk mücellif veya âlimi yetişmemiştir.

Avusturya'nın Bosna'yı işgâli zamanında (1878), Banaluka 31 temmûzda mukavemetsiz teslim oldu; mamafih 14 ağustos 1878'de orada muharebe oldu ve kasaba ancak o zaman avusturyalılar tarafından işgâl edildi ve 1918'de Yugoslavya'ya verilinceye kadar, Avusturya idâresinde kaldı.

Bibliyografya: Metinde zikredilenden başka bk. Ḥâcî Ḫalîfa, *Rumeli und Bosna* (Hammer), Viyana, 1812; St. Novakovic, *Hadzi-Kalfa* v.b. (Belgrad, 1892), sütun 82; *Ḳâmûs al-a'lâm*, II (1889), s. 1357 (eskimiştir); Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, V (1315), s. 504—508; J. v. Asboth, *Bosnien und die Her-*

zegowina, 1888, s. 371—383; H. Renner, *Durch Bosnien and die Hercegovina kreaz and quer*[2] (Berlin, 1897), s. 485—500 (8 resimli); S. Başagiç, *Kratka uputa* (Sarajevo, 1900), s. 38 v.d., 43, 96 v.d.; *Almanah kraljevine Jugoslavije* (1930'dan beri), I, 405 ve 689; V. Coroviç, *Istorija Jugoslavije* (Belgrad, 1933), s. 327 v.d. ve 382.—Flügel (II, 291) *Tavārīḫ-i Bānalūḳa*'nın Viyana yazm. müellifi ile novili Ömer Efendi'nin aynı şahıs olduğunu zannetmiştir. Bursalı Mehmed Tahir (*Osmanlı müellifleri*, III, 180), hersekli Dede Paşa-zâde Osman Mazhar Bey'in *Bānalūḳa sahrası muharebesi*'ni zikrediyor.

(FEHIM BAJRAKTAREVIÇ.)

BANAT. BANĀT, Macaristan'ın hudut eyâleti; bu adı Pasarofça (Passarowitz) musalâhasından (1718) sonra almış ve fakat hiç bir zaman bir ban tarafından idâre edilmemiştir. Eyâletin daha tam adı Temesvār Banāt (Tamşıvar hanlığı) olup, bu ad 1552'den 1716'ya kadar, türk hâkimiyeti altında kalmış olan Temesvār şehrinin isminden gelmektedir.

[Umumî harpten sonra Macaristan'ın arazi durumunu tesbit eden muahedeler (Trianon, 4 hazirau 1920), Banat'ı Romanya ve Yugoslavya arasında taksim etmiş; bölgenin büyük kısmı, Temeşvar (romanyalılarca: Timişoara) Romanya'ya geçmiştir.]

BANC. [Bk. BENG.]

BANCARMASİN, bugün Borneo adasının cenup tarafında, Barito ırmağının denize döküldüğü yerde bulunan bir şehrin adıdır. Bu isim geçen asırlarda, daha ziyâde, bu büyük adanın garp, cenup ve şark kıyıları üzerinde uzanan bir islâm devletine delâlet ediyordu. Barito ırmağının şarkında bulunan memleket, bu devletin merkez bölgesini teşkil etmekte idi. Bir Malay yazmasına göre, hind-cavalılar, XIV. asır sonunda Negara vâdisini kolonize etmişler, daha sonra sultanlar, neseplerini Modjopait hükümdarı Maharaca Suria Nata'ya kadar çıkartmışlardır. Fakat Martapura yakınlarında ve (şark kıyısında) Kutey'de kadîm hind eserleri bulunmuştur ki, bunların Cava garbındakiler ile muasır ve dolayısı ile milâdın V. asrına âit olması lâzım gelmektedir. Ming sülâlesi (1368—1643) tarihinin 323. kitabında, bir ticaret mevkii olarak, Bancarmasin'den ve komşu Beadjudayaklardan bahseden, oldukça tafsilâtlı, bir kayıt buluyoruz. Cava'nın ortasındaki müslüman Demak kırallığından yardım gören Sultan Suria Angsa, XVII. asır başında Bancarmasin tahtına çıktı, payitahtı Negara'dan Martapura'ya nakletti ve bu devletin ilk müslüman hükümdarı oldu. Bu iki mevkî de, Barito ırmağına karışan ve kendi adlarını taşıyan akar sular kenarında bulunur. Sâbil bölgeleri vergiye tâbi bulunuyorlardı, fakat Beadjular ve iç taraflardaki diğer Dayak kabîleleri, istiklâllerini muhafaza ettiler ve putperest kaldılar. Bancarmasinliler bu kabîlelerden bal-mumu, kamış (rotang), bezoar taşı ve altın satın alırlardı; kendilerinin de biberlikleri, altın ve elmas istihsâl yerleri vardı; öyle ki, XVII. ve XVIII. asırlarda Bancarmasin avrupalı, çinli, arap, buginli ve cavalı yabancı tüccarların çok ziyâret ettikleri mühim bir yer olmuştu. Sultanların — poligami yüzünden pek kalabalık olan — âile efrâdı arasında rekabet baş gösterdiği için, vaziyet çok bozuldu ve sultanlar çok defa, akrabalarına söz dinletemez oldular. 1787'de Sultan Tamcîd Allāh, kardeşlerinin yerine tahtında kalabilmek için, kırallığını şarkî Hind Felemenk kumpanyasına terkederek, onun tâbiyetine girmeğe mecbur edildi. Tahtın münhâl kalması yüzünden, vuku'a gelen uzun karışıklıklardan sonra, sultanlık 1859'da Felemenk müstemlekeleri arasına katıldı. 1855'te Bancarmasinliler 280.000 kadar tahmin ediliyordu. Bu nüfus 5 sınıfa ayrılıyordu: zâdegân, ruhanîler, reisler, hür ahâli ve borç yüzünden esir olanlar. Zâdegân, sultanlar âilesine mensup kimseler olup, kendilerine tahsis edilmiş irat ile geçiniyor ve en yüksek memûriyetleri işgâl ediyorlardı. Bir mahallî hukukun (*andang undang*) mevcudiyetine rağmen, memleketin idâresinde, halkın istismarında ve mükellefiyetlerin tevziinde pek ziyâde keyfî hareket ediliyordu.

Vergi toplamak, devletin başlıca işi idi. Müslümanlar şu vergilere tâbi idiler: şahsî vergi, gümrük resmi (eşya kıymetinin takriben 1/10 kadar), *padi*, yâni bir nevi âşar ki, 30 *pikol* (61 kilo)'u aşan pirinç mahsûlünden alınırdı; sultanın ruhanî reislik hakkı ile aldığı zekât (*cakat*) vergisi, arazi vergisi, yıkanmış altın öşrü; bundan başka, bulunan bütün elmasların, kıratı 20 florin üzerinden sultana verilmesi mecburî idi; pasaport, balık avlama vergisi v.s. ve nihâyet bayramlarda verilen mecburî hediyeler v. s. de çok defa halkı eziyordu. Bunlara halkın, asker, işçi ve kürekçi olarak, şahsî mükellefiyetleri de inzimam ediyordu.

Sultan, ruhanî reis telâkki edilmekte idi. Emri altında Martapura'da bir müftü vardı. Para verebilecek kudrette olanlar, katil vak'alarında bile, cezalarını para ilo ödeyebilirlerdi. Ruhanîlerin geliri, *pitrah*, yâni zekâttan (*cakat*), kendilerine düşen hisseden, nakdî ceza ve hibelerden mürekkep idi. Bundan başka, bir çokları da, ticaret ile meşgûl olurlardı.

Halkın en büyük kısmı ziraat ile, yâni kuru ve yaş zemin üzerinde pirinç ekmek ile, yaşardı. Sınaî maksat ile, pamuk ve çivit de ekilirdi. çok bataklık ovalarda, msl. Negara'da, parlak

bir san'at inkişaf etmişti: altın, gümüş ve bakır işlenir, silâh ve keramik yapılır ve elmas yontulurdu. Burada bir çok zengin tacirler vardı. Mihnet içinde yaşnyan borçlu esirlere en çok sâhip olanlar, bu tacirlerdi. Bancarmasinliler çalışkan ve uysal insanlar oldukları için, başlarında bulunanların kendilerini istismar etmelerine, fazla şikâyet etmeden, tahammül ederlerdi. Halkın örf ve âdetleri ile san'atları, Cava kültürünün tesirini gösterir.

Bugünkü Bancarmasin şehri, ticaret bakımından, Borneo'da bulunan en ehemmiyetli şehir olduğu gibi, adanın cenup ve şark kıyısına âit akar su havzalarını ihtivâ eden „Zuider- en Oosterafdeeling" idâresinin de merkezidir. Denizde işleyen vapurların da girmesine elverişli bir mevkîde olan Bancarmasin, Martapura ve Barito akar sularının kavuşak yerinde ve bataklık bir ada üzerine yerleşmiştir. Bu yüzden evleri ya kazıklar ve yahut sallar üstünde inşa edilmiştir. Holandalı memurlar ve askerlerden maada, Bancarmasin'de, zengin çinli ve arap tacirleri de vardır. Bunlar, bilhassa Singa'da, gütaperke, kauçuk, kamış (rotang), damar reçinası, balmumu, kopra ve biber ihrac ederek, Avrupa ve şarkî Asya'dan mâmûl emtea ithâl ederler. Şehrin nüfusu, avrupalılar, bancarmasinliler, çinliler ve araplardan mürekkep olmak üzere, 55.000 ve vilâyetin nüfusu ise, 940.800 kadardır.

Bibliyografya: J. de Roy, *Hachelijke reystogt na Borneo en Atchin* (Leyden, 1706); D. Beeckman, *A voyage to and from the Island of Borneo* (Londan, 1718); Schwaner, *Borneo* (Amsterdam, 1853); W. A. van Rees, *De Bandjarmasinsche krijg van 1859—1863* (Arnhem, 1865); Meyners, *Geschiedenis van het Bandjarmasinsche rijk* (Leyden, 1863—1866); Th. Posewitz, *Borneo, Entdeckungsreisen and Untersuchungen* (Berlin, 1889; burada bibliyografya gösterilmiştir); Schneider, *Die Südostabteilung von Borneo* (*Peterm. Mitt.*, 1894, s. 27); E. B. Kielstra (*Indische Gids*, 1891); S. Müller, *Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel* (Amsterdam, 1857); *Tijdschrift v. Taal-, Land- en Volkenk. v. Ned. Indië*, IX, 93 ve 134; XVII, 548; XXIV 238; *Verhandel. Bat. Genootsch. v. K. en Wetensch.*, XIII ve XXXIX.

(A. W. NIEUWENHUIS.)

BAND. [Bk. BEND.]

BÂNDÂ. BÂNDĀ, Hindistan'ın birleşik eyâletlerinde Bundelkhand'da bir şehrin ve idârî bölgenin adı. Bölgenin mesahası: 7925,4 km²; nüfusu 613,114 (1921) olup, bunun yalnız 6%'sı müslümandır. Ken suyu üzerinde kurulmuş olan Bāndā şehrinin 20.029 (1921) nüfusu vardır. XIX. asrın başında Bāndā, Marāṭhā-Peşvā Bâcî Rao ile bir müslüman kadınının torunu olan Şamşîr Bahâdur'un makarrı olmuştu. 1857 kıyamı sırasında, Bāndā'nın son nevvâbı isyâna iştirâk etmiştir.

Bibliyografya: *District Gazetteer of the United Provinces* (Allahabad, 1909), XXI.

(J. S. COTTON.)

BANDA ADALARI. Bu takım adalar, Malezya adalarının şarkında, Ceram adasının cenubunda olup, 4500 m. kadar derin bir deniz üzerinde yükselen deniz-altı volkan dağının zirvelerinden ibârettir. Banda adaları, Lontar, Banda Neira ile 650 m. yüksekliğinde Gunung Api volkanı olmak üzere, meskûn 3 adadan ve boş yahut az meskûn 7 adadan (Pulu Run, P. Api, P. Pisang, P. Batukapal, P. Krakah, P. Manukan ve P. Rosengain) mürekkeptir. Avrupalıların dikkatini, daha orta çağdan itibaren, bu adalar üzerine çeken şey, bunların büyüklüğü (28 km². kadar) değil, fakat başlıca mahsûlleri olan ve tabebette kullanılan küçük hindistan-cevizi olmuştur. Bu suretle, portekizliler, 1511'de Malaka'yı zaptettikten az sonra, Antonio d'Abreu'nün idâresinde, Banda adalarına giderek, ticârî münasebetlere giriştiler. Bu münasebetler 1599'da J. van Heemskerk ve W. van Warwijck idâresinde holandalıların ve az sonra ingilizlerin gelmelerini müteâkip de devam etti. Ekserisi müslüman olan Banda adaları halkının nüfusu, o sırada, 10.000'i buluyordu. Bu nüfus, müstakil ve peder-şâhî bir teşkilâta tâbi teşeküller hâlinde, adalara yayılmış idi. Aralarında rekabet olan avrupalıların husûmeti ve bandalılar arasındaki fâsılasız didişmelere müdaheleleri, yerlilere meş'um bir tesir yaptı; zirâ hindistan-cevizi ticaretini inhisar şeklinde kendi ellerine almak isteyen holandalılar, 1620 senesinden itibaren, adaları ele geçirmeğe muvaffak oldular. Sayıları çok azalmış olan yerli halk, bu muharebeler esnasında komşu adalara sığındı; geri kalanlar Batavia'ya nakledildi ve daha sonra, ancak kısmen, vatanlarına iâde olundu. Hindistan-cevizi ziraatine elverişli olan iki ada, Lontar ile Banda Neira, bir takım çiftliklere (*perken*) ayrılarak, avrupalı muhacirlere dağıtıldı. Bunlar da, komşu adalardan tedarik ettikleri esirlerin yardımı ile, hindistan-cevizi ziraatine koyuldular. Elde ettikleri mahsûlü, evvelden tesbit edilmiş bir fiyat üzerinden „Nederlandsche Oostindische Compagnie"ye satmağa mecburdular. Her ne kadar hindistan-cevizi ağacı, XVIII. asır sonundan beri şarkî Hind adalarının diğer kısımlarında da yetiştirilmeğe başlanmış ise de, bu inhisar, muhtelif şekiller altında, 1864'e kadar devam etti. 1864'ten itibaren, çiftlik sâhipleri, bu çiftlikleri, hükûmetten hiç bir kayda tâbi olmadan, kendi tasarruflarına geçirmiğe baş-

ladılar. 1873'te arazi reformu tamamlanmış oldu.

Evvelce buralara hicret etmiş olan avrupalıların hıristiyan nesli, kanlarının karışık olmasına rağmen, holandalı memurlar ile birlikte memleketin aristokrasisini teşkil eder ve idâre merkezi olan Neira'da ve Ambon idâresine mülhak merkezde otururlar. Uzun zamandan beri Banda'da yerleşmiş olan çinli tâcir âileleri ve bâzı arap tâcirleri (ki, bunlar ekserîyetle cavalı işçileri tedarik eden müteahhitlerdir), aynı sosyal zümreye mensupturlar. Geçimi bu derece yolunda olmayan halk, burjuva (*„burger“*) sınıfını teşkil eder ki, âileleri kısmen müslüman ve kısmen hıristiyan olup, asırlardan beri adada yerleşmiştirler. Bunlar da hâriçden gelen unsurlardan mürekkep bir burjuvazi teşkil ederler. Günlük hayatta, bütün burjuvalar, aynı şekilde giyinirler; yalnız müslümanlar saçlarını tıraş eder ve başlarına bir bez sarar. Merâsim sırasında hıristiyanlar, avrupalı gibi ve müslümanlar da, malezyalı gibi giyinirler.

En aşağı ictimâî tabaka müslümanlar ve putperestlerden terekküp eder. Putperestler, komşu adalardan (msl. Timor adasından) gelmişlerdir. Müslümanlar ise, 1860'ta azad olmuş esirler, siyasî mülteciler v.s. neslidir. Müslüman nüfusun çoğalmasına başlıca sebep, hindistan-cevizi zeriyatında iş görmek içio, ücretlo çalışmağa gelen cavalı işçilerdir. Adaların nüfusu 6500 kadardır. Yegâne ihrac maddesi hindistan-cevizidir. İthalât arasında pirinç, sagu, mısır, canlı hayvan, avrupaî mâmûlâttan giyim ve gıda maddeleri yer alır. Sanayi yok gibidir. Bu kıymetli adalar geçen asırlarda pek gayr-i sıhhî bir durumda iken, bugün şarkî Hind'in en sağlam havalı yerlerinden biri olmuştur.

Bibliyografya: J. S. Wurfbain, *Vterzchnjährige Ost-Indianische Krieg- oder Kaufmans Dienste* (Sultzbach, 1686); Fr. Valentijn, *Ouden Nieuw Oost-Indien* (Dordrecht, 1724); E. C. Barchewitz, *Allerneueste und wahrhaffte Ost-Indianische Reisebeschreibung* (Chemnitz, 1730); J. B. J. Doren, *Herinneringen der laatste oogenblikken van mijn verblijf in de Molukko's* ('s Gravenbage, 1852); P. van der Crab, *Reis van Z. E. den Gouverneur-Generaal Pahud* (Batavia, 1862); *Banda door een Perkenier* (Rotterdam, 1871); H. O. van der Linden, *Banda en zijne Bewoners* (Dordrecht, 1873); J. A. van der Chijs, *De vestiging van het Nederlandsche gezag over de Banda-eilanden 1599—1621* ('s Gravenhage, 1886); R. de Klerck, *Belangrijk verslag over den staat van Banda en omliggende eilanden van 1795—1894 door C. M. A. van Vliet* ('s Gravenhage, 1894); O. Warburg, *Die Muskatnuss. Zugleich ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Banda-Inseln* (Leipzig, 1897); R. D. M. Verbeek, *Geologische beschrijving van de Banda-eilanden* (Batavia, 1901); J. E. Heeres, *Eene Engelsche lezing omtrent de verovering van Banda en Amboina in 1796.* (*Bijdragen t. d. Taal-, Land- en Volkenkunde v. Ned.-Indië*, 1908).

(A. W. NIEUWENHUIS.)

BANDAR. [Bk. BENDER.]

BANGANAPALLE, Hindistan'ın cenubunda, Madras riyasetinin Karnül idârî bölgesi dâhilinde bulunan vassal bir devlettir. Mesahası 660 km²; nüfusu 32.264 (1921); vâridatı 96.000 rupya. Banganapalle prensi, „nevvâb“ unvanını taşır ve şi'îdir. XVII. asır sonunda yaşamış olan Bicâpûr sultanının bir mevlâsının soyundan gelmektedir.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India.* (J. S. COTTON.)

BANÎ. [Bk. BENÎ.]

BÂNİYÂS. [Bk. BÂNİYÂS.]

BÂNİYÂS. BÂNİYÂS, kadîm Paneas, Şeria nehrinin ana menbâının yukarısında, Hermon dağının eteğindedir. Bu adı almasının sebebi, Pan'a tahsis edilmiş bir mağaranın (Paneion) mevcudiyetidir. Bunun daha sonraki adı Caesarea Philippi olup, bunun yerine sonraları, bir çok defalar görüldüğü gibi, eski ad kaim olmuştur. Gerek Paneas mağarası ve gerek şehri (yahut bu adı taşıyan civar bölge), ilk defa, hellenistik devrinde zikredilmiştir. Bununla beraber, Ahd-i Atik'ta bu memlekete verilen adın arkasında daha eski bir şehrin gizlenmiş ve Paneas'ın buna halef olmuş bulunması muhtemeldir. Büyük Herod, mağara civarında muhteşem bir Avgustos-mâbedi bina ettirmiş ve oğlu Philipp, şehri büyütüp güzelleştirerek, kayser Avgustos şerefine, Caesarea adını vermiştir. Şehir IV. asırda bir piskoposluk merkezi oldu. Arap devrinde, nüfusunun büyük kısmı Ḳaysî olan Bāniyās, Ya'ḳūbî'ye göre, Cavlān'ın payitahtı idi. Al-Muḳaddasî, Ġōr mıntakasında ve Ḥūle ile dağların hududunda kâin olan Bāniyās'ı, Şam idârî bölgesine bağlıyor ve bu şehri, gıda maddeleri bakımından, bolluk bir yer ve âdetâ Şam'ın anbarı gibi tavsif ediyor. O sırada Bāniyās'ın nüfusu artma hâlinde idi; bunun başlıca sebebi de, Tarsus'un işgâli üzerine, 963'te, hudut memleketleri ahâlisinin buraya muhacereti olmuştur. 1126'da Şam atabeyi Toğtigin, Bāniyās'ı Bahrām'a verdiği vakit, bu şehir İsmā'ilî merkezlerinden biri oldu. Haçlılar devrinde, Bāniyās ile biraz yukarıda bir kaya çıkıntısı üzerine kurulmuş olan al-Ṣubayba kalesi muhâsım ordular arasında, haylı çekişmeğe sebep oldu. 1130'da İsmā'ilîler burayı haçlılara teslim ettiler; onlar da, Chevalier Renier Brus

'e, mâlikâne olarak, verdiler. 1132 'de Şam atabeyi Şams al-Mulûk, Bâniyâs 'ı geri aldı ve 1139 'da burası, şamlılar ile birleşen haçlıların hükmü altına yeniden girdi ve onlar tarafından Chevalier Brus 'e iâde olundu. Bu sırada Bâniyâs yeniden piskoposluk merkezi hâline geldi. 1154 'te sonu çıkmayan bir teşebbüsten sonra, Nûr al-Dîn 1157 'de şehri zaptetti ise de, haçlılar tarafından kuvvetle tahkim edilmiş olan al-Şubayba kalesini ele geçiremedi. Az sonra, Baldwin III. ile ordusunun yaklaşması üzerine, Nûr al-Dîn şehri bile terketmek zorunda kaldı; fakat 1164 'te Bâniyâs 'ı ve kalesini tekrar almağa muvaffak oldu. Bunu müteâkip haçlılar, şehri istirdat etmek için, yaptıkları bütün teşebbüslerde (msl. 1174 'te) netice alamadılar. Şalâḥ al-Dîn bunu oğlu al-Afżal 'e verdi. Daha sonra al-Mu'aẓẓam (1218—1227) buraya bâkim oldu ve kardeşi al-'Azîz 'Oṯmân 'a terketti. Bunun da vefatı üzerine, oğlu al-Sa'îd, Bâniyâs 'a tevârüs etti. Mu'aẓẓam tarafından tahrip edilmiş olan istihkâmlar, zamanımıza kadar bâki kalmış âzı kitâbelerden belli olduğu gibi, 'Oṯmân ve al-Sa'îd tarafından tekrar ihyâ edildi. Az sonra, al-Şubayba, moğullar tarafından, yıkıldı ise de, Baybars, 1260 zaferini müteâkip, kaleyi tâmir ettirdi. 1300 'e doğru, Dimişḳî, Bâniyâs 'ı eski ve iyice tahkim edilmiş bir şehir olarak tasvir ve Abu 'l-Fidâ' gibi, yanındaki al-Şubayba 'yi de zikreder. XV. asırda al-Ẓâhirî, Bâniyâs için, güzel bir şehir der ve civarında ekilen ve buradan ihrac olunan pirinçten bahseder. Nisbeten iyi bir hâlde kalmış olan kalesinin harâbelerinde haçlıların inşaatı ile müslümanların yaptıkları ilâveler seçilebilmektedir.

Bir başka **Bâniyâs**, Suriye sâhillerinde, Trablusşam şimâlinde kâindir. Burası kadîm **Balanaea** olup, araplar bu adı Bulunyâs ve daha sonra (msl. İbn al-Aṯîr, X, 334 'te görüldüğü gibi) Bâniyâs yapmışlardır.

Bibliyografya: Robinson, *Palästina*, III, 626—630; ayn. mil., *Neuere biblische Forschungen*, s. 519—538; Guérin, *Galilée*, II, 316 v.dd.; *Palestine Exploration Fund, Memoirs*, I, 109 v.dd.; Max v. Berchem *Le château de Bâniâs et ses inscriptions* (*JA*, XII (1888), 440 v.dd.); Ya'ḳûbî, *Bibl. geogr. arab.* (nşr. de Goeje), VII, 326; Muḳaddasî, *ayn. esr.*, III, 54, 154, 160, 184, 190 v.d.; Dimişḳî, *Cosmographie* (nşr. Mehren), 200; Abu 'l-Fidâ', *Géographie* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 249; R. Hartmann, *Die geogr. Nachrichten in Khalîl al-Ẓâhirîs Zubda*, s. 55; İbn al-Aṯîr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), X, 445, 461, 481 v.d.; XI, 36, 49, 201, 269; XII, 63; Muḳrîzî, *Histoire des Sultans Mamlouks* (trc. Quatremère), I, 141. — Bulunyâs hakkında bk. Abu 'l-Fidâ', *ayn. esr.*, s. 255; Dimişḳî, *ayn. esr.*, s. 209; *Bibl. geogr. ar.*, VII, 325; Yâḳût, *Geogr. Wörterb.* (nşr. Wüstenfeld), I, 388, 729.

(FR. BUHL.)

BANJALUKA. [Bk. DANALUKA.]

BANKA, Çin denizinin cenûbunda ve Sumatra 'nın şarkında bulunan bir **adadır**. Bu ada, Malaka yarım adası gibi, hâricî te'sirler yüzünden, ziyâdesi ile aşınarak, „laterit" toprağı hâlinde, satban tahallüle uğramış jist ve granit gibi kütle şeklinde ve indifâî çok eski kayalardan müteşekkildir. 206 coğrafî mil² kadar bir yer kaplayan bu ada, mercan kayaları ve adacıklar ile çevrilidir. Şark kıyısında dalgalar, alüvyon ovaları teşekkül etmesine mânî olmuşsa da, denizin durgun olduğu garp kıyısı boyunda, kenarlarında rizofora kümeleri (mengrove) bulunan geniş alüvyon arazisi mevcuttur. Kesif kalay cevheri, işte bu rüsûp arasında, nehir kalayı hâlinde teressüp etmiştir. Civardaki kayalar içinde kalaya, ancak cüz'î bir nisbette, rastlanmaktadır. Adanın dağlık kısmı, dalgalı tepeler hâlinde olup, şimâlde 700 m. irtifaa yükselir. Gerek bu yüksek kısımlarda ve gerek alüvyonlu alçak sâhalarda, balta girmemiş ormanlar pek az mevcût olup, geri kalan bütün sâhalar, sık çalılar ve fidanlar ile, hemen tamamiyle, kaplanmış vaziyettedir. Nebatlar ve hayvanlar mecmuası Malaka ve Sumatra 'nınkini andırmakla beraber, kaplan, fil ve orang-utang gibi, memeli iri hayvanlar bulunmaz. Banka adasının tarihi hakkında mâlûmat azdır. Adanın tarihi, orada kalayın keşfedilmesi ile başlar ve ada bütün kıymetini buna borçludur. Banka adasının sâhibi olan Palembang sultanları, XVIII. asır başlarından itibaren, yerlileri ve çinlileri mâden ocaklarında çalıştırmağa başladılar. Sonraları bu mâdenler, Holanda hükûmeti tarafından işletilmiştir.

Banka, daha bir kaç küçük ada ile beraber, idârî bir bölge teşkil eder ki, merkezi Muntok 'tur. Bu idârî bölgenin 9 tâli bölgeye ayrılmasına mâden işletme teşkilâtı sebep olmuştur. Bu bölgelerin müdürleri, Muntok 'taki Holanda idâre âmirinin nezareti altında, işlere bakarlar.

Banka adasının nüfusu (1921 'de: 160.358) holandalı memurlar (317) ve askerlerden başka, sarih olarak, birbirinden ayrılan iki unsur ihtiva eder: malay cinsinden yerli halk ile ecnebilerden çinli, arap v.s. İç tarafta oturan sayıca az putperestler ile kıyıda balıkçı olan yahut gemilerde yaşayan Orang Sekahlar istisna edilecek olursa, malaylar müslümandır ve islâm dini günden güne tevessû etmektedir. Hıristiyan misyonerleri, Banka adasında ne çinliler ve ne de yerliler arasında, muvaffak olamamışlardır.

Malaylar (Orang Darat), vucudca ufak tefek, halîm ve az faâl insanlar olup, evvelce yerleşik değil iken, Holanda hükûmeti bunları, idârî bölge merkezlerini birbirine bağlayan yollar boyunca yerleşmeğe mecbur etmiştir. Bunlar orada kurak tarlalarda (*ladang*) ekin ekerek, sefâlet içinde yaşarlar. Son senelerde hükûmet bunlara hayvan yetiştirmeği ve sulak tarlalarda (*sawah*) ziraat yapmağı öğretmek hususunda, yeniden gayret sarfetmiştir. Her köyde müslümanların bir mescidi ve bir de imamı bulunur. Bankalıların günlük hayatlarında animist itikatlara çok fazla bağlı bulunduklarını kaydetmek lâzımdır. Geri ve iptidâî İndonezya medeniyeti icabı olmak üzere, köylerin ictimâî teşekkülü hâlâ tamamiyle peder-şâhîdir. Ticaret, yok hükmündedir ve sanayi de yalnız şahsî ihtiyaçlarına yarayan şeylere münhasırdır. Bu arada sepetçilik zikredilmeğe değer. Balık tutmak, yaban domuzu ve geyik avlamak, en çok meşgûl oldukları işlerdendir. Tâcir ve gemici olan araplar, bilhassa hâricî ticaretin merkezi olan Muntok'ta ve bundan başka Blinju ile diğer idârî merkezlerde ikamet ederler.

Çinli nüfus, birinci derecede, Hakka çinlilerinden ve diğerlerinden mürekkep olup, bunlar işçi, satıcı ve müteahhit sıfatı ile, mâden ocaklarında çalışırlar ve sonunda vatanlarına dönerler. Bu çinliler, bolandalı mühendislerin kendilerine gösterdikleri ocakları işletmek üzere, *kongsi*'ler teşkil ederler. Kongsiler, istihsâl ettikleri kalayı evvelden tesbit edilmiş bir fiat ile hükûmete teslim etmekle mükelleftirler. Bunlardan başka, çinli erkekler ile yerli kadınların ihtilâtından meydana gelmiş, sayısı çok, karışık kanlı çinliler vardır ki, bunlar Banka adasında mütemekkin olup, ticarette ve sanayide çalışırlar, balıkçılık ederler, domuz yetiştirirler ve bir az ziraat ile de uğraşılır. Bunların çocukları için 45 çin mektebi vardır. Yerliler ancak kendilerine yetecek kadar ziraat yaparlar; pirinç, balık, canlı hayvan ve dokumaları hâricten ithâl etmek icabeder. İthalâtın heyet-i mecmuası 1.750.000 florin, ihracat ise, 280.000'i bibere âit olmak üzere, 320.000 florindir.

Bibliyografya: F. Epp, *Schilderungen aus Ost-Indiens Archipel* (Heidelberg, 1841); J. H. Croockewit, *Banka, Malakka, Billiton* ('s Gravenhage, 1852); P. van Diest, *Banka* (Amsterdam, 1865); Mohnicke, *Bangka und Palembang* (Münster, 1874); Th. Posewitz, *Die Zinninseln im Indischen Oceane* (Budapest, 1885); ayn. mil., *Die Geologischen Verhältnisse von Bangka* (*Das Ausland*, 1887); H. Zondervan, *Banka en zijne bewoners* (Amsterdam, 1895, burada bibliyografya mevcûmatı verilmiştir); *„Indische Gids"*, 1894 ve 1895. (A. W. Nieuwenhuis.)

BANKİPÛR. BĀNKİPŪR, Hindistan'da Patna şehrinin, Ganj nehri sol kıyısında bulunan, garp varoşu (25° 37′ şimâlî arz ve 85° 8′ şarkî tûl, Greenw.). Bu şehrin umumî kütüphânesinde, Hindistan'ın arapça ve farsça yazmalarına âit, en zengin kolleksiyonlarından biri (6000 kadar) vardır. Bu kütüphânenin esasını, nâdide yazmalara çok meraklı olan Mavlavî Muḥammed Baḫş Ḫān (ölm. 1876)'ın toplamış olduğu kitaplar teşkil etmiştir.

Bibliyografya: Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore (Calcutta, 1908 v.dd.).

BANNU, Hindistan'ın şimâl-i şarkî serhad eyâletinde bulunan bir şehrin ve idârî bölgenin adı. Bölgenin mesahası: 4.325 km². ; nüfusu 246.734 (1921) kişi olup, bunun hemen 90 %'ı müslümandır. Bölge Kurram ve Tochi ırmaklarının suladığı bir havza hâlinde olup, etrafı dağlar ile tamamen çevrilmiştir. Nüfusunun yarısından fazlasını, Paştu lehçesi ile konuşan, Paṭhânlar teşkil eder. Başlıca kabîleler Marvat, Bannūçī ve Vazîr'lerdir. Bu bölgede buğday, nohut, mısır ve darı yetiştirilir. Tarlalar, küçük kanallar ile sulanır. Hudut üzerinde vuku'a gelen bâzı akınlardan sarf-ı nazar, ingiliz işgâlinden beri, burada hiç bir karışıklık olmamıştır. Evvelce Edvardesâbâd adı verilmiş olan Bannu şehri, 1848'de Sir Herbert Edwards tarafından kurulmuştur. Şehrin nüfusu, 1921'de, muhâfız kıt'alar ile beraber, 29.737 idi. Bannu, hudut kabîleleri için tesis edilmiş ehemmiyetli bir sıhhiye teşkilâtı merkezidir.

Bibliyografya: S. S. Thorburn, *Bannu, or our Afghan Frontier* (1876); *Bannu Gazetteer* (Peshawar, 1907); T. L. Pennell, *Among the Wild Tribes of the Afghan Frontier.* (J. S. Cotton.)

BANTAM veya **BANTEN,** Cava adasının garbındaki idârî taksimattan birinin adı; aynı zamanda, bu mıntakada bulunmuş eski bir islâm devletinin de ismidir ki, bunun payitahtı olan Bantam şehri, adanın şimâl kıyısında hâlâ mevcuttur. Şimdiki idârî bölgenin merkezi Sérang'tır. Bu bölgenin mesahası 143 coğrafî mil² olup, 5 tâlî bölgeye ayrılmıştır: Sérang, Anjer, Pandeglang, Tjaringin ve Loebak. 1921'de Bantam idârî bölgesinin 918.497 nüfusu vardı; bunlar 537 avrupalı, 3.155 çinli, 82 arap ve 75 diğer yabancı unsurlar olup, geri kalan 891.541 kişi de sondalı ve cavalılardan ibarettir. Bölgenin şimâl kısmı bilhassa ovalardan ibaret olup, cenup kısmında da kireçli sıra dağlar vardır. İç kısımda Kerang ve Pulosari volkanları ve şark hududunda ise, Halimun volkanı yükselir. Şimâl-i garbî sâhili ile cenup sâhilinin garp ve

şark kısımları müstesnâ, sâhiller alçaktır. Şimâlde derin Bantam körfezi, evvelce iyi bir liman hâlinde idi. XVI. asırdan önceki Bantam tarihi pek az mâlûmdur. Bu eyâlet, o sırada Cava'nın garbındaki Padjadjaran hindu imparatorluğuna âit bulunmakta olup, bunun başlıca limanı Sunda Kalapa (daha sonra Jakatra ve Batavia) idi. Memleketin iç kısmında Karang ve Pulosari volkanları üzerinde bulunmuş Brahma, Şiva ve Ganeça heykelleri, Hindu kültünün sâhasını kâfi vuzûh ile göstermektedir. 1522'den az sonra Bantam, Cava ortasındaki Demak müslümanları eline geçti ve Sunda Kalapa da, bir müddet sonra, zaptedildi. O zamandan beri Bantam, garbî Cava'nın büyük ticaret limanı oldu. Malaka'nın portekizliler eline düştüğü 1511 tarihinden beri, çinli ve hindli tüccarlar, takım adaların istihsâl maddelerini almak için, buraya gelmeğe başladılar. 1596'da holandalıların takım adalarda ilk ziyâret ettikleri liman da Bantam oldu.

Müverrihlerin ilk zikrettikleri müslüman prens, susuhunan Gunung Djali de Tjeribon'un oğlu olan Mulana Hasan-Udin'dir ki, Cava'nın cenubunu zaptetmiş ve yerine XVI. asır ortasında Pangeran Yûsuf geçmiştir. Bantam'ın büyük mescidinin inşası, bunun oğlu olan Pangeran Muḥammed'e izâfe olunmaktadır. Demak müslüman devletinin zayıf düşmesi, Bantam'a istiklâl imkânını verdi. Bantam prensleri „sultan" unvanını aldılar. Cava'nın garp kısmında bütün nufuzlarını dâimâ daha cenuba ve şarka doğru genişlettiler ve nihayet, adanın ortasında, Domak'a tâbi olan Mataram devleti ile çarpıştılar. Bantam devletinin genişlemesi, islâm dininin Cava adası garbında inkişafını ve şimâldeki cavalıların garptaki sondalılar arasında yerleşmelerini kolaylaştırdı. Borneo'nun garbı da, bir aralık, Bantam'a tâbî bulundu.

1619'da Felemenk umumî vâlisi J. P. Koen, Jakatra'yı zaptetti ve şarkî hind Holanda kumpanyasının müstemlekât imparatorluğuna ticarî bir merkez olmak üzere, Batavia orada kuruldu. Bu tesis, civardaki ahâli arasında, sonu gelmez didişmelere meydan verdi. Bu ahâli, sulh imzâlandığı vakit, ancak kısa bir zaman için silâhlarını bırakıyorlardı. Muhtelif arâzi arasındaki hudutlar, 1659'da tesbit olundu. Sultan Abu 'l-Fatḥ, 1684'te, kendi aleyinde bir muâhedeyi kabûl etmeğe mecbur oldu ve Bantam devleti, o andan itibaren, sür'atle inhitat ederek, neticede holandalıların hükmü altına girdi. Bunun icabatından olmak üzere, muayyen bir mikdar biberin, muayyen fiat ile, Holanda ticaret kumpanyasına verilmesi ve sultanın bâzı mıntakalar hâsılatından vaz geçmesi lâzım geldi. 1752'de Bantam, kumpanyanın metbu'iyetini kabûl etmeğe mecbur kaldı ve Cava'ya hâkim olmuş bulunan ingilizler, 1813'te sultanlığı, kat'î olarak, ilga ettiler. Fakat ancak 1832'de, sultan âilesinin memleketten uzaklaştırılarak, muntazam bir hükûmet tesisinden sonradır ki, halkın zâdegân ve ruhanîler tarafından istismâr edilmesinin kat'î surette önüne geçilebildi ve holandalılar (bilhassa cavalıların bulundukları kısımda) hayli müteassıp olan bu kavmin içinde sükûn tesis etmeğe muvaffak oldular.

Bu hâdiselerin neticesi olarak, Bantam nüfusu sondalılardan terekküp etmektedir. Fakat bunlar şimâlde cavalılar ile çok karışmış olup, Cava dili o mıntakada hâkim vaziyettedir ve yine orada, Sumatra cenubundan gelme Lamponglıların yerleşme sâhaları bulunur. Lebak'ın vahşi dağlarında yaşayan küçük bir kavim, Baduviler, hindu dilinden yegâne grup olarak, telâkki edilmektedir. Bantam idârî bölgesinin bütün diğer nüfusu koyu müslüman olup, islâm dilinin akîdeleri, bunlar üzerinde, âdetler ve bilhassa âile hukuku bakımından, orta Cava'daki dindaşlarından daha derin bir tesir yapmıştır. Bunlar yalnız ziraatle (pirinç) meşgûl olurlar. Ticaret ve sanayi az inkişaf etmiştir. Bir tarafta Anjer ve Bantam, diğer tarafta Sumatra'nın cenubu ve Banka arasında, yerli gemiler ile, yapılan alış-veriş çok ehemmiyetli değildir. İhrac maddeleri kopra ile yer fıstığı (*arachis hypogea*)'dır. Memleket, çok kalabalık olan nüfusuna yetecek kadar geçim kaynağı temin edemediğinden, bir çok insan, zaman zaman Batavia'ya ve başka yerlere iş bulmağa giderler.

Bantam şehri, bugün nüfusu yerlilerden mürekkep olan ve yabancısı bulunmayan küçük bir ticaret mevkiinden ibarettir. Eski devirlere âit büyük binalarının çoğu ya harâbe hâlindedir yahut ortadan kalkmıştır. Yalnız meşhur câmii, ayrı duran minâresi ile, iyi bir hâlde bulunuyor. Bundan başka Kanari ve Kasunjatan câmileri zikredilmeğe değer. Bu câmilerden birincisi yakınında bulunan bir mübarek kuyunun Mekke'deki Zemzem kuyusu ile irtibatı olduğuna itikat ederler. Bantam koyu günden güne dolmakta olduğu için, şehrin ticareti bundan çok zarar görmektedir. Bantam'ın şimâl-i şarkîsinde kurulmuş olan Karangantu şehri, bu yüzden, ticaretin bir kısmını kendine çekmiştir. Bir demir yolu Bantam'ı garpta Serang ve Anjer'e, şarkta da Batavia'ya bağlar.

Bibliyografya: C. Frick, *Ost-Indianische Reisen und Krieges-Dienste* (Ulm, 1692); J. S. Staverinus, *Voyage par le Cap de Bonne Espérance à Batavia, à Bantam à Bengale* (Paris, 1798); H. Middleton, *The voyage of H. M. to Bantam and the Molaca Islands* (London, 1855); *Tijdschrift v. Taal-, Land- en Volkenk.*: III, 32; XVI, 96 ve 260;

XXIII, 134; XXVI, 1 ve 96; XLV, 257 ve 370; *Verhandelingen Bat. Genootsch.*, XVII; D. Koorders (*Bijdr. t. d. Taal-, Land- en Volkenk. v. Ned. Indië*, 1864); W. van Gelder, *De Residentie Bantam* (*Tijd. v. h. Kon. Ned. Aardr. Genoot.*, 1900). (A. W. NIEUWENHUIS.)

BANŪ. [Bk. BENÎ.]

BÂONÎ. BĀONÎ, orta Hindistan'da Bundelkhand'da yegâne islâm devletidir. 25° 54′ ve 16° 10′ şimâl arzları ve 79° 45′ ve 80° 2′ şarkî tûlleri arasında bulunur; mesahası 122 mil² 'dir. Nüfusu 19.780 (1901) olup, bunun yalnız 2.415 'i müslüman idi. Devlet reisi, Âṣaf-Câh Niẓâm al-Mulk 'ün (Dakhan vâli-i umûmisi, 1720—1748) torunu 'İmâd al-Mulk Ġāzi 'l-Dîn neslindendir. Kendisine 1784 'te Marāṯhā Peşvâ tarafından, 52 köy (hindîce *bāvan*; eyâletin ismi bundan gelir) hediye edildi. 1857 isyanında Navvâb Muḥammed Ḥusayn Ḫân ve oğlu, kendilerini tehlikeye atarak, bir çok avrupalının hayatını kurtarmışlardır.

Bibliyografya: C. U. Aitchison, *Treaties, Engagements and Sanads relating to India* (Calcutta, 1909), V, 41 v.dd.; *Imperial Gazetteer of India.*

BARÂ'. [Bk. BERÂ.]

BÂRÂ VAFÂT. [Bk. BÂRÂ VEFÂT.]

BÂRÂ VEFÂT. BĀRĀ VAFĀT, rebiülevvel ayının 12. gününe Hindistan'da verilen isimdir; *bārā* „on iki" ve *vafāt* „ölüm" kelimelerinden terkip olunmuş bir tâbirdir. Peygamberin irtihâlini hatırlatan bu güu mukaddes sayılır. O gün, Peygamberin hayatı ve islâm dini hakkında, Hindistan'ın her yerinde, evlerde ve câmilerde, vaazlar verilir ve Kur'an okunur. Mamafih Peygamberin doğumu da aynı güne rastgeldiği için, rebiülevvelin 12. günü, islâm âlemi için, bir mübarek günüdür (krş. mad. MEVLÛD).

Bibliyografya: Herklots, *Qanoon-e-Islam* (1832), s. 233 v.dd.; Garcin de Tassy, *L'Islamisme*³, s. 336 v.dd.; Sell, *The faith of Islam*², s. 313 v.dd. (M. HİDAYET HOSAYN.)

BARÂ'A. [Bk. BERÂ'ET.]

BARABA, garbî Sibirya'da bir türk kabîlesinin ve aynı zamanda, bu kabîleye göre isimlendirilen, coğrafî ve idârî bir bölgenin adıdır. Bu bölgenin bulunduğu Baraba orman-bozkırı, garbî Sibirya bozkırlarının bir kısmı olup, Ob—Irtış su bölümünde, Çanı, Sartlan ve Uba gölü havzaları ile Om nehrinin yukarı kısımlarını işgâl etmektedir. Baraba sâhası başlıca 2 su sistemine ayrılmıştır; bunlardan biri, Irtış'ın kollarından olan Om nehri havzası (kolları: İzes, İçe ve Kama ırmakları, Uba gölü havzası ile birlikte Agurman ırmağı) ve diğeri Çanı gölü havzası (Çulım, Kargat ve Çanı ile Sartlan göllerini bağlayan Saray ırmakları) 'dır.

Baraba türkleri, umumiyetle Sibirya türkleri ismi altında toplanan türk kabîlelerinin bir kolu olup, daha ziyâde yaşadıkları yer adlarına göre isimlendirilen diğer kabîlelere mukabil (krş. tobollu, tarlı, tümenli v.b.), kendi kabîle ve urug adlarını muhafaza etmişlerdir. Başlıca uruglar: 1. Terene (Kargat ve Yarkı ırmakları ile İt gölü sâhillerinde), 2. Tarı (Uba gölü civarı ile Om nehrinin yukarı kısmında), 3. Baraba (orta Om nehri ile Kulunda gölünün şimâlinde), 4. Kölöbö (Kama, Tartas ırmakları ile Tara ırmağının yukarı kısmında), 5. Loña (Kölöbölerin garbında, Tara nehrinin ortalarından itibaren cenuba doğru Om nehrine kadar), 6. Lüvey ve 7. Ḳargalū (Om nehrinin şimâlinde) olup, küçük köylerde, toplu olarak yaşarlar ve ziraat, hayvan besleme, balıkçılık, avcılık ve ormancılık ile geçinirler.

Baraba türklerinin Sibirya'nın, eskiden beri buralarda yaşayan, yerli türk ahâlisinden oldukları muhakkaktır. Halk rivâyetine göre, Baraba ismi, Sibirya'daki türk hanlığının son kudretli hükümdarı Köçüm Han devrine bağlanmaktadır; Köçüm Han, Tobol (Tobal) nehri sâhilinde kurduğu bir şehir etrafına türk kabîlelerini toplayıp, kuvvetli bir merkez vucuda getirmek maksadı ile, Barabalara da oraya göç etmelerini tavsiye etmişse de, bunlar bunu kabûl etmeyerek, eski yerlerinde kalmışlar ve bundan dolayı Köçüm Han onlara Baraba ismini vermiştir (< *bar-* „varmak"; krş. *Prolen*, IV, 8 v.d.). Gerek isimleri hakkındaki bu halk rivâyeti, gerek Altın-Ordu hanı Toktamış (1376—1391) ile bu devrin mârûf beylerinden Edige Bey (İdege Pî) hakkındaki hikâyelerin Baraba halk edebiyatında, canlı bir şekilde, muhafaza edilmiş olması, bu kabilenin XVI. asırda Sibirya tarihinde mühim bir rol oynamış bulunduğunu göstermektedir. Köçüm Han'ın ruslara karşı mağlûp olması üzerine (1598), Sibirya'nın daha garpta olan kısmı rusların eline geçtiği gibi, şarka doğru kalan kısmındaki kabîleler ve bunlar arasında Barabalar, Kalmuk hâkimiyeti altına girmişlerdir. Baraba sâhası, Petro I. zamanına kadar, ruslar ile kalmuklar arasında hudut teşkil etmiş ve Barabalar aynı zamanda bunların her ikisine birden vergi vermişlerdir.

Hayvan beslemek ile ve avcılık ile meşgûl olduklarından dolayı, geniş bir sâha işgâl etmiş olan Barabalar, rusların bu taraflara, önce sürgünler gönderilmek ve sonra muhacirle sevk edilmek suretiyle, yerleştirilmeğe başlanması üzerine, gittikçe kenarlara atılarak, nihayet bugünkü, bataklık arazilerine, nisbeten dağınık bir hâlde, sıkıştırılmışlardır. Evvelce zengin olan bu kabîle mensuplarının bugün, civardaki ruslar ile mukayese edilemeyecek derecede, fakirleştikleri ve bu ağır

yat şartları içinde, nüfuslarının da gittikçe ılmakta olduğu müşahade edilmektedir. Baraların nüfusu hakkında kat'î mâlûmat yoktur. dloff (*Aus Sibirien*, I, 1884, s. 241—244)'un ımmaine göre, 1865'te bunların sayısı 4.035 ve ›irya ansiklopedisinde (I, 234 v.d.), 1928 senesi a, 4.000 olarak gösterilmiş ise de, bu sayının ıgi bölgelere âit olduğu tasrih edilmemiştir. 'nı eserde (I, 229) bugünkü Baraba eyâlede (ki, bu eyâlet Barabalar ile meskûn bü› araziyi hudutları içine almamaktadır), 1926 ımının ilk neticelerine göre, 27.134 şehirli ve 5.237 köylü olmak üzere, 503.371 nüfus gösilmiş olup, bunlardan 369.575 rus, 68.375 ukıyalı, 26.270 küçük rus ve geri kalan 39.151 a do Barabalar ile eyâletin cenûb-i şarkîsinde lunan bir mıkdar kazaklardan ibaret olduğu rih edilmiştir. Buna göre, Barabaların hakikî ısı her hâlde yukarıdaki tahminlerin kat-kat ünde olması lâzım gelir.

Barabalar, Rodloff'a göre, menşe' ve dil bamından, daha çok altaylılara yakın olup, şierinin en tipik hususiyetleri, bilhassa, Kargat lü civarında bulunan Terene urugunun konuşu ağızda bulunmaktadır. Son devirlerde bakık yerlere sıkıştırılmış oldukları için, Baraba esi, diğer Sibirya türk kabilelerine nisbetle, adi hususiyetlerini daha iyi muhafaza edemiş olmakla beraber, komşuları bulunan kadar ile aralarına karışan orta Asya ve bilsa İdil havzası türk şivelerinin tesiri de gömektedir. Sibirya türklerinin islâmlaşmasında c mühim rolü olan Köçüm Han zamanında ›miyeti kabûl eden Barabalar, ırkdaş ve dinşları ile olan bağlılıklarını hiç bir zaman kaybnemiş oldukları gibi, bu zümreler tarafından nin edilen dinî, edebî eserler ile matbuatın bu şive üzerinde bâzı tesirler yapmış olmatabiîdir. Baraba şivesi üzerinde bugüne kar toplu bir araştırma yapılmamıştır. Şive hu›iyetleri hakkında, kâfi olmamakla beraber, dloff tarafından bâzı mâlûmat verilmiştir; çok hususlarda altaylılar şivesine yakın olan şive, bilhassa *ts* < *ç* hususiyeti ile ayrılmaktır.

Baraba halk edebiyatı hakkında bir fikir edibilmek için, maalesef, elimizde kâfi mâlzeme lunmamaktadır. Radloff, türk kavimlerinin halk ›biyatı nümûneleri arasında, Barabalardan da ›ı parçalar toplamıştır (bk. *Proben*, IV, 1—; Terene uruguna âit 8 ve Baraba uruguna 4 hikâye). Mevzûlarını kısmen destan ve kıs›n de tarihî devirlerden alan bu hikâyeler, ınzûm ve mensûr kısımlardan ibaret olup, açık anlı bir üslûp ile ifâde edilmiştir. Türk ltür ve ilim muhitince ihmâl edilmiş olan halk ebiyatı, yalnız edebiyat bakımından değil, aynı zamanda türk kavimlerinin eski devir tarihleri ve dünya görüşleri için de tetkiki elzem olan mühim bir sâha teşkil etmektedir; bunların her ikisi için de, mâlûmatımız çok noksan olan, Sibirya türkleri ve bilhassa Barabaların halk edebiyatı nümûnelerinin toplanması ve tetkiki günün meselelerinden biridir.

Bibliyografya: W. Radloff, *Aus Sibirien* (Leipzig, 1884), I, 24 1—244; ayn. mll., *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (Leipzig, 1882), tür. yer.; ayn. mll., *Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens* (Petersburg, 1872), IV, 1—82; *Sibirskaya sovet. entsiklopediya* (Novosibirsk, 1929), I, 223—235; *Entsiklopedičeskiy slovar'* (nşr. Brokganz ve Efron, Leipzig-Petersburg, 1891), III, 26 v.d.; *Bolşaya sovet. entsiklop.* (Moskova, 1926), IV, 683—686.

(R. Rahmeti Arat.)

BARĀBİRA. [Bk. BERĀBİRE.]

BARADĀ. [Bk. BEREDĀ.]

BARADĀN. [Bk. BEREDĀN.]

BARĀHİMA. [Bk. BRAHMANLAR.]

BARAHŪT. [Bk. BERHŪT.]

BARAK HÂCİB. BARAḲ-ḤĀCİB (? — 1235; İbn al-Aṯīr'de **BULĀḲ**). Kirman beyi ve bu memleketto yeni bir hânedanın müessisi. Putperest Kara-Hıtay halkına mensuptu. Cuveynī'ye göre, Kara-Hıtaylıların mağlûbiyeti ile neticelenen Talas muharebesinden (rebiülevvel 607 = ağustos—eylûl 1210) sonra, Ḫvārizmşāh Muḥammed b. Tekeş'e getirilmiş ve onun hizmetine girmiştir. Nasavī (nşr. Houdas, s. 95)'ye göre, Kara-Hıtay elçisi olarak, Muḥammed'in nezdine gelmiş (Cuvaynī aynı şeyi kardeşi hakkında nakleder) ve orada cebren alıkonulmuştur; yine aynı menbaa nazaran, sultanın hizmetine, Kara-Hıtaylıların kat'î mağlûbiyetinden sonra girerek, *ḥācib* (mâbeyinci) tâyin olunmuştur; aynı mansıbı, Kara-Hıtay devletinde de hâiz imiş. Muḥammed ile oğulları moğulların önünden kaçmak mecburiyetinde kaldıkları sırada, prenslerden Ġiyāṯ al-Dīn Pīr-Şāh ile birlikte, İran'a gitmiştir. 618 yılının sonuna doğru (1221/1222 kışı) babası öldükten, büyük kardeşi Calāl al-Dīn Hindistan'a kaçtıktan ve moğullar harâp olmuş memleketten çekildikten sonra, Ġiyāṯ al-Dīn hemen bütün İran'da hükümdar olarak tanınmış ve Barak'ı İsfahan vâliliğine tâyin etmiştir. İsfahan şehri veziri ile kavga etmesi üzerine, Barak, Hindistan'e, Calāl al-Dīn'in yanına gitmeğe kalkıştı. Yolda Kirman beyi Şucā' al-Dīn tarafından, malına ve karılarına tamaan, hücuma uğradı; Barak ve adamları, yalnız bu baskını püskürtmekle kalmayarak, az zamanda, bütün Kirman memleketini zapta muvaffak oldular ve bunun üzerine

Hindistan'a gitmekten vazgeçtiler (619 = 1222/1223). Cuvaynî, hâdiseyi bu şekilde anlatır. Nasavî (*göst. yer.*)'ye göre Barak, başlangıçtan itibaren, Kirman vâliliğine tâyin edilmiştir. Sultan Calâl al-Dîn 621 (1224) senesinde Kirman'a gelince, Barak kendisine arz-ı ubûdiyet etmiş ve sultanın itimadsızlığını mûcip olabilecek bâzı tahrikâtına rağmen, vâliliği uhdesinde bırakılmıştır. Ermeniye seferi esnasında Calâl al-Dîn, cemaziyelâhır 623 (haziran 1226)'te, Barak'ın, kendisine karşı ayaklanarak, moğullar ile birleştiğini haber almıştır. Ġiyâṯ al-Dîn, 6.000 kişi ile, âsîye karşı gönderilmiş, Calâl al-Dîn de bizzat diğer kıtaat ile kardeşini tâkib etmiş ise de, kalelerinin duvarları arkasına sığınan Barak'a karşı bir şey yapılamamıştır (Nasavî, s. 124). Görünüşe göre, Calâl al-Dîn bizzat Kirman'a gelmemiş; yolda, efendilerinin sadakatini te'yit ile mükellef, Barak'ın elçilerini kabûl eylemiş, İsfahan civarında bulunduğu sırada Barak'a karşı mücadeleden vazgeçmeğe, mansıbını kendisine bırakmağa ve hattâ ona bir hil'at göndermeğe karar vermişti (İbn al-Aṯîr, ngr. Tornb., XII, 237). 625 (1228) senesinin nihâyetlerine doğru, kardeşi ile arası bozulmuş olan Ġiyâṯ al-Dîn, mülteci sıfatı ile, Kirman'a geldi; yanında annesi de bulunuyordu. Bu kadın kendisinin ve oğlunun istememesine rağmen, Barak ile evlenmek mecburiyetinde kaldı. Az bir müddet sonra, gerek anne ve gerekse oğlu, Barak'ı zehirlemek teşebbüsü ile itham edildiler; Barak karısını boğdurttu ve sultanın maiyetinde bulunan 500 kişiyi katlettirdi; Ġiyâṯ al-Dîn ise, hapse atıldı ve bilâhare vücudu ortadan kaldırıldı. Mamafih Ġiyâṯ al-Dîn'in kaçarak, İsfahan'a iltica suretiyle, kurtulmuş olduğu rivâyeti ortaya çıkmıştır. Cuvaynî'den öğrendiğimize göre, Barak, halîfeye islâmiyeti (ancak o tarihte) kabûl ettiğini, Abbâsîlere karşı dâimâ düşmanlık etmiş olan Ḫvârizmşahların aksine, halîfenin sâdık bir bendesi olacağını ve müstakil bir sultan olarak tanınmağı arzu ettiğini bildirmişti; halîfe bu arzuyu yerine getirerek, kendisine *ḳutluġ sulṭān* („kutlu sultan") unvanını vermiştir. Buna mukabil Nasavî (s. 144) bizzat, Barak tarafından sultan Calâl al-Dîn'in vezirine gönderilmiş olan ve içerisinde Barak'ın sultana, en zorlu düşmanını öldürmek suretiyle, pek büyük bir hizmet ifâ eylediğinden ve sultanın, kendisini, yaşının çok ilerlemiş olduğu nazar-ı itibara alınacak olursa, tehlikesizce Kirman beyliğinde bırakabileceği yazılı bir moktup görmüştür. Moğullara karşı da, Vaṣṣâf (hind taş basması, s. 287 v.d.)'ın naklettiği vecihle, Sultan Ġiyâṯ al-Dîn'i, hakana karşı isyan etmiş olduğundan dolayı, öldürdüğünü, binaenaleyh moğul yasası mûcibince maktulün mirasına ve o meyanda da zevcelerine, istihkakı bulunduğunu iddia eylemiştir. Rivâyete göre, o vakitler Ġiyâṯ al-Dîn'in dul zevcesinin yanında bulunduğu Yezd atabeyi 'Alâ' al-Davla Maḥmûd'a karşı sefere çıktığı zaman da, bu yasaya dayanmıştır. Her iki bey arasında bir anlaşma yapıldı. Ġiyâṯ al-Dîn'in dul zevcesi, Kirman beyine verildi — beyin bu kadından da bir kızı dünyaya gelmiştir —, o da Yezd beyi ile kendi kızını evlendirdi.

Moğullar, 632 (1235) senesinde Sîstan'ı zaptetmeğe teşebbüs ettikleri sıralarda, bunların reisi Ṭā'ir Bahadur, Barak'tan moğul ordusuna iltihak etmesini ve hakana arz-ı ubûdiyet eylemesini istedi. Barak yaşının ilerlemiş olduğunu ileri sürerek, özür diledi ve yerine oğlu Rukn al-Dîn'i Moğulistan'a gönderdi; oğlu daha yolda iken, babasının 20 zilhicce 632 (5 eylûl 1235, *Târîḫ-i Vaṣṣâf*'ın Petersburg'daki el yazması nushasına göre; taş basmasının 288. sahifesinde tarih mevcut değildir) tarihinde öldüğü haberini aldı.

Bibliyografya: Cuvaynî'nin *Târîḫ-i cihân-gaşâ*'sının burada müracaat edilen kısmı Houtsma'nın *Recueil de Textes relatifs à l'hist. des Seldjoucides*, I, mukaddime XXIII v.dd.'dan alınmıştır; krş. D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 5 v.d., 19, 32 v.d., 131 v.d. ve gâyet kısa olarak, Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane*, I, 66.

(W. BARTHOLD.)

BARAK-HAN. BARAḲ-ḤĀN (?—1271), orta Asya'da bir moğul emîridir; Çagatay [b. bk.]'ın torununun oğlu ve 1221'de Bâmiyân'da ölen Mütügen'in torunudur. Babası Yisün-Tuva, 1251 senesi vak'alarına karıştığı [bk. Batu-Han] için, diğer âsî prenslerin âkıbetine uğramıştı. Barak ve iki kardeşi, Çagatay ve Ögedey'in küçük yaştaki diğer torunları gibi, Moğulistan'da terbiye edildiler; Kubilay Han (1260—1294), 'ın tatha çıkmasından bir kaç sene sonra kendilerine yurtlarına dönmek ve mülkü olan Çaġāniyān ülkesinin idâresini ele almak müsaadesi verildi. Bundan az bir zaman evvel, Barak'ın amcazâdesi Mubârek-Şâh (bu hânedan içinde en evvel islâm dinini kabûl edendir) orta Asya'da Çagatay hânedanının reisi olarak tanınmıştı; bu sebepten Kubilay Han, Barak'a bir yarlıg göndererek, onu amcazâdesi ile birlikte niyabet etmeğe memur eylemişti. Barak bu yarlıgdan istifâdeye kalkışacak ve hele selefi aleyhine açıktan açığa harekete geçecek yerde, Çaġāniyān'da çevirdiği entrikalar ile, az zamanda hedefine erişmeğe muvaffak oldu; Çagatay hânedanı prenslerinin hepsi Mubârek-Şâh'tan uzaklaşarak, Barak'a iltihak ettiler; bizzat Mubârek-Şâh, Barak'ın hükümdarlığını tanımağa ve *barsçı* (sarayın avcı başısı) sıfatı ile, hizmetine girmeğe mecbur

oldu. Bu vak'alara dâir tarihî mâlûmat şüpheli ve mütenâkızdır. Orta Asya hakkında vesikalar kaynağı olabilecek elimizdeki tek eserin müellifi olan Camâl al-Karşî'ye göre (Barthold, *Turkestan v epohu mongol'skago naşestviya*, I, 148), Mubârek-Şâh 664 cemaziyelâhır (10 mart — 7 nisan 1266)'da Âhangarân (Angren)'da tahta çıkmış ve aynı senenin zilhicce ayında (3 eylûl — 1 teşrin I.), Barak tarafından, Hocend'de esir edilmiştir. Vaşşâf'a göre ise, Barak daha 663 senesi iptidâsında (24 teşrin I. 1264), cülûs etmiştir. Şurası muhakkaktır ki, 1262—1265 senelerinde, 3 sene, Buhara'da ikamet eylemiş olan Nicolo ve Matteo Polo kardeşler Barak-Han'ı, memleketin hükümdarı olarak, zikrederler; fakat İran ve Efganistan seyahatleri esnasında Barak-Han'dan ve onun İran'a yaptığı seferden bahsedildiğini işitmiş olan Marco Polo'nun babasının ve amcasının ilk seyahatlerine âit hikâyelerine bu ismi yanlışlıkla karıştırmış olması muhtemeldir. Müteakip seneler esnasında, Barak, hem Kubilay Han'a, hem de orta Asya hükümdarlığını iddia eden, Ögedey Han'ın torunu Kaydu'ya karşı kendisini müdafaa etmek vaziyetinde kaldı. Kağanın şarkî Türkistan vâliliğine tâyin ettiği Mûgultay, Burak tarafından kovularak, yerine bir başka vâli tâyin edilmişti; kağan, kovulan vâliyi memuriyetine iâde için, 6.000 süvariden mürekkep, bir ordu gönderdi ise de, Barak bu orduya karşı adedce çok üstün, 30.000 kişilik bir ordu çıkardığından, kağanın süvarileri, muharebesiz, çekilmeğe mecbur oldu. Barak kendi askerlerine kağanın hâkimiyeti altında bulunan Hotan'ı yağma ettirdi.

Kaydu'ya karşı açılan harp daha az muvaffakiyetli oldu. Bu harpte dahi Barak, ilk önce, fâik bir vaziyette idi; fakat Kaydu Altın-Ordu hükümdarından yardım gördü. Batu ve Berke Han'ın biraderi olan Berkecar, orta Asya'da 50.000 kişilik bir ordu ile meydana çıktığından, harbin tâlii değişti. Barak mağlûp oldu ve düşmanlarına ümitsiz bir mukavemet göstermek üzere, Mâverâünnehr'e çekildi; fakat Kaydu sulh istedi. Bir kurultay toplandı ve bu kurultayda orta Asya'da, Kaydu'nun hükümdarlığı altında, kağandan tamamen müstakil bir devlet teşkil edildi. Bütün hanzâdeler birbirlerinin kan kardeşi (*anda*) oldular. Köy ve şehirlerde ahâlinin mülklerinin himâye edilmesi, hanzâdelerin bozkırlarda ve dağlık yerlerde mer'alar ile iktifâ etmeleri ve göçebelerin sürülerini ekin mıntakalarından uzak tutmaları kararlaştı. Mâverâünnehr'in büyük kısmı Barak'a bırakılmakla beraber, burada dahi ekin mıntakalarının idâresi Kaydu tarafından tâyin edilen vâli Mas'ûd Bey'e havâle edildi. Bu kurultayın toplandığı yer ve tarih hakkındaki mâlûmat tehâlüf etmektedir; Raşîd al-Dîn'e göre, 667 (1269) senesi ilk baharında Talas'ta toplandı; Vaşşâf'a göre, toplantı Semerkand'ın şimâlinde kâin Katvân bozkırında bundan 2—3 sene daha evvel vukû bulmuştur; çünkü, bu kaynağa göre, Mas'ûd Bey 666 (1268) senesinde, Kaydu ve Barak'ın elçisi sıfatı ile, İran'a gitmiş ve Barak'ın Abaka'ya karşı seferi 667 (1269) tarihinde vukû bulmuştur.

Bu sefer daha kurultayda tasarlanmış ve Kaydu tarafından teklif edilmişti. Anlaşıldığına göre, Kaydu bu vasıta ile dâimâ tehlikeli saydığı hasmını memleketten uzaklaştırmak istiyordu. Mas'ûd Bey, Kaydu ve Barak'ın hakları olan vergileri tahsil etmek bahanesi ile, İran'a gönderiliidi (hor zaptedilen memlekette hükümdar sülâlesine mensup olanlara vâridatın bir kısmının verilmesi kaidesi henüz mer'î bulunuyordu); fakat bu elçiliğin hakikî hedefi, memleketi ve orada olan-biteni öğrenmek idi. Elçilerin avdetinden az zaman sonra, Barak harekete geçerek, Horasan ve Efganistan'ın bâzı yerlerini işgâl etti; fakat Kaydu tarafından yardımına gönderilen (Kıpçak kumandasındaki) askerlerden pek az yardım görebildi ve az zaman sonra büsbütün yalnız kaldı. Raşîd al-Dîn'in anlattığına göre, Kaydu bu vaziyetin kendi emri ile vukû bulduğunu sonradan söylemiştir. Artık ondan sonra Kaydu ile Abaka birbirleri ile dost oldular. Abaka, 1 zilhicce 668 (22 temmûz 1270) tarihinde, hasmını tam bir hezimete uğratmıştır; Barak yalnız 5.000 kişi ile Buhara yolu üzerinde Amu-Derya'nın arka taraflarına doğru çekilmeğe mecbûr oldu. Muharebe esnasında attan düşerek sakat kalmış olduğundan, sedye ile nakledilmiştir. Hayatının son senesi hakkındaki haberler muhteliftir. Vaşşâf'a göre, kış mevsimini Buhara'da geçirerek, orada ihtida etmiş ve Sultan Giyâş al-Dîn lâkabını almıştır; ertesi sene Sîstan'a bir sefer açmış; fakat bâzı hanzâdelerin bozgunluğa uğraması üzerine, tasavvuları akîm kalmıştır; zevcesi ile beraber, Kaydu'ya teslim olmuş ve Kaydu'nun emri ile kendini zehirlemeğe mecbur kalmıştır. Raşîd al-Dîn tarafından verilen tafsilât daha tamam ve öyle görünüyor ki, daha mevsuktur. Bu kaynağa göre, hanzâdelerin bozgunluğu, Barak'ın Amu-Derya arkalarına doğru ric'atinden daha sonra olmuştur; Barak bizzat Taşkend'e gitmiş ve orada iken, Kaydu'ya adam göndererek, imdat talep etmiştir. Kaydu, 20.000 kişilik bir ordu ile, yola düzülmüş, fakat Barak ile âsî hanzâdeler arasındaki muharebelerin neticesini bekleyip, bundan istifâde etmek için, kasten, gâyet yavaş ilerlemiştir. Barak muharebeden muzaffer çıkmış ve „kan kardeşi“ne, artık kendi yardımına ihtiyacı kalmadığı cihetle, geriye dönmesini tav-

sfiye etmiştir; fakat Kaydu, onu dinlemeyip, yürüyüşüne devam etmiştir. Kaydu'nun ordusu, şüphesiz, Barak'ınkinden daha kuvvetli idi; Kaydu, Barak'ın ordugâhına yaklaşınca, onu gece vakti askerlerine muhasara ettirmiştir. Daha o gece Barak, rivâyete göre, korkusundan ölmüştür. Ertesi gün Kaydu'nun elçileri ordugâha geldikleri zaman, feryatlar ile karşılanmışlar; Barak'ın öldüğünü haber almışlar ve bunun üzerine efendilerinin yanına dönmüşlerdir. Kaydu'nun emri ile, Barak yüksek bir dağ tepesine defnedilmiştir (yâni bir müslüman gibi değil, bir moğul gibi). Hanzâdeler, başta Mubârek-Şâh olduğu hâlde, mütevaffanın yaptığı zulümlerden şikâyet etmişler ve Kaydu da bunların Barak'tan kalan malları temellük etmelerine müsaade eylemiştir. Mubârek-Şâh'ın zevcesi, Barak'ın dul karısının kulaklarından küpelerini koparmıştır. Mubârek-Şâh, daha sonra, Abaka'nın hizmetine girmiştir. Raşîd al-Dîn tarafından nakledilen bu mâlûmatın kendisinin etrafında bulunanların rivâyetlerinden toplanmış olduğu şüphesizdir.

Vaṣṣâf'a göre, Barak 668 (1270) senesi yaz mevsiminde ve Camâi al-Ḳarşî'ye göre ise, 670 senesi iptidasında (9 ağustos 1271) ölmüştür. Bu son tarih daha mûteber tutulmaktadır; çünkü Barak ile Abaka arasındaki muharebenin zamanına dâir, Raşîd al-Dîn tarafından, verilen ve itimada lâyık olan mâlûmata tetabuk eden tarih yalnız budur.

Bibliyografya: Vaṣṣâf, *Târîḫ* (nşr. Hammer), s. 134 v.d., trc. s. 128 v.d.; Raşîd al-Dîn, *Câmiʿ al-tavârîḫ*; D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 427 v.d.; Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane*, I, 158 v.d.

(W. BARTHOLD.)

BARAKA. [Bk. BEREKET.]

BARAKĀT. [Bk. BEREKÂT.]

BARAKZAY. [Bk. BAREKZEY.]

BARĀMİKA. [Bk. BERÂMİKE.]

BARAN. [Bk. BEREN.]

BARANÎ. [Bk. BERENÎ.]

BARANTA, iştikakı belli olmayan ve orta Asya'da kullanılan türkçe bir kelime olup (diğer lehcelerde bulunmadığı zannediliyor), göçebe türk aşiretlerinin yağma için yaptıkları akınları ifâde eder. Göçebe hayatına mahsus olan bu hâdisenin ve bundan doğan harp hâlinin (*cau* < *yağı*) ehemmiyeti, bütün tafsilâtı ile, W. Radloff (*Aus Sibirien*, 2. tab., Leipzig, 1893, I, 509 v.d. ve bilhassa *Das Kudatku Bilik*, I. kısım, Petersburg, 1891, s. LII. v.d.)'ta gösterilmiştir. Bozkırlarda muntazam bir hükümet bulunmadığı ve hükümlerin infâzı hâkimin şahsî nufuzuna ve iki tarafın hüsn-i niyetine tâbi olduğu zamanlar, göçebeler, çok defa, haklarını bizzat elde etmeğe mecbûr kalırlardı. Efradından bir veya bir kaçı tarafından işlenen cürümden bütün kabile meʾsul olduğundan, hakları ayaklar altına alınmış bir kabile, çok defa, asıl mütecâvizi cezalandırmaktansa, onun kabilesinden eline geçirebildiğine saldırırdı. Böyle bir barantaya uğrayanlar, intikamlarını almak için, barantacılardan her hangi birini intihapta serbest olduklarını farzederlerdi. Bu gibi münazaalar ve bunun neticesi olan mütemadi çarpışmalar, câmianın refahına halel vermeksizin, senelerce devam edebilirdi. Hattâ Radloff, göçebelerin asıl böyle karışık zamanlarda bile nüfuslarının arttığını ve refahlarının çoğaldığını tebârüz ettiriyor. (W. BARTHOLD.)

Orta Asya ve cenubî Sibirya göçebe türk kavimlerinin hayatına, örf ve âdetlerine dâir yazılan eserlerde *baranta* (kırg. *barımta*, sart. *barimta* ve *baramta*), umûmiyetle „yağma, gâret ve çapulculuk" diye izah edilir. Fakat bu, Avrupa ve rus muharrirlerinin, kendi muhitlerinin telâkkisine göre, yaptıkları bir izâh olup, örf ve âdet (*zañ*, *töre*) kaidelerine göre yapılan barantanın mâhiyetine pek de uygun değildir. Bununla berâber, barantanın, son asırda, kabile teşkilâtı tereddiye uğrayan sagay ve kazak-kırgız e a t a k (göçebelikten ayrılıp ziraat ile uğraşan, kasaba ve şehir civarlarında yerleşenler)'larında âdi yağmagerlik ve hırsızlık mâhiyetini aldığı ve komşu kavimlerin telâkkilerine uyarak, hırsızlıklara da baranta denildiği mâlûmdur.

Orta Asya ve cenubî Sibirya göçebe türklerinin kabile hayatını, örf ve âdetlerini yakından tetkik ve müşâhede edenler, *baranta*, *barımta*'nın y a ğ m a (*talan*) ve h ı r s ı z l ı k (*ārluk*)'tan başka bir ictimâî hâdiseyi ifâde ettiğine kanaat getirmişlerdir. Grodekov'un kaydettiğine göre, barantanın, örf ve âdete muvafık olarak, yapılması için, 3 şart vardır: 1. gündüz yapılır, 2. taarruzun baranta olduğu açıkça ilân edilir ve 3. haksızlığın tâmiri için olur. Barantanın eski örf ve âdet kaidelerine uygun şekli, son zamanlara kadar, kazak-kırgız kabile teşkilâtını bütün an'aneleri ile yaşatan, Bağanalı-Nayman kabilesinde müşâhede edilmiştir. Bunların âdetine göre, kardeşlik yolu ile ve yahut hâkimin (*bi*) kararına rağmen, hakkını alamayan bir bağanalı, basmanın veya basmanca kabilesine mensup birinin malından, hakkının bir kaç misliini, almak ve kendi obasına götürüp saklamak hakkını hâizdir. Fakat bu mal üzerinde tasarruf hakkı yoktur. Bu mal, hasmı halk hâkimlerinin huzuruna getirmeğe mecbur etmek için, rehin olarak, tutulur. Örf ve âdete uygun olan bu baranta, Radloff, Barthold ve Hudson'un iddialarına rağmen, hiç bir zaman kabileler arasında harp vaziyetini ihdas etmez.

Baranta, bâzan aynî kabile dâhilinde ve hattâ akraba arasında da olur.

Baranta (*barımta*) kelimesi, örf ve âdet kaidelerine uygun olarak, ifâde ettiği „rehin" mânası ile, Radloff (IV, 1482) tarafından Sart türkçesinde tesbit edilmiştir. Kara-Kırgız lehçesindeki *barımta* kelimesi de, K. K. Yudahin (*Kirgizsko-russkiy slover'*, Moskova, 1940, s. 73) tarafından, hakikate az çok uygun olarak, izah edilmiştir. Bu izaha göre *barımta*, eski bir kelimedir. Haksızlık edenin veya onun akrabasının hayvanlarını sürüp götürmek maksadı ile yapılan akındır ki, iddia edilen hakkı teminat altına alma şekillerinden biridir.

Bozkır göçebeleri için neşredilen rus kanunları da barantayı yağma ve garet yahut hırsızlıktan ayırmıştır. Hattâ yakın zamanlarda neşredilen Sovyet kararnamelerinin bile, barantayı âdî ve cinaî diye, ikiye ayırmak zaruretini hissettiği görülmektedir (krş. Merkez ierâ komitesinin 16. X. 1924 tarihli kararı).

Bibliyografya: Grodekov, *Kirgizı i Kara-Kirgizı Sır-Daryinskoy oblasti* (Taşkend, 1889), s. 159, 170 v.d., 198 v.d.; Alfred E. Hudson, *Kazak social strustructure* (New Havan, 1938), s. 66. (ABDÜLKADİR İNAN.)

BARĀŞĀ. [Bk. BERÂSÂ.]

BARBĀ. [Bk. BERBÂ.]

BARBAROS HAYREDDİN PAŞA, Ġāzī (Barbarossa) (1483?—1546), büyük türk amiralı. Asıl ismi Hızır (Ḫiżr)'dır. Din ve devlet yolunda başardığı büyük işlerden dolayı, Kanunî Süleyman tarafından kendisine Hayreddin ismi verilmiştir. (İtalyan vesikalarında Cairodino yahut Ariadeno). Kardeşinin mevkiine tevarüs ettiği için, Akdeniz şimâl kıyılarındaki kavimlerce, Baba Oruç isminin tahrifi ile veya kızıl sakallı manâsına gelmek üzere, Barbarossa ve Barberousse (Fransa'nın o zamanki devlet muhaberatında Aenobarbus) diye tanılmaktadır.

Barbaros Hayreddin'in babası Yâkub, Eceovalı olup, Midilli'nin Türkiye'ye ilhakından sonra, eraya gelip yerleşmiş ve orada 4 oğlu olmuştur. Bunlardan, sonraları Barbaros Hayreddin ismini taşıyacak olan Hızır, 1483 yıllarında doğmuştur. Barbaros Hayreddin, XVI. asrın ilk yıllarında [illegible] (belki Saros) ve Selânik'e gemi işleterek, ticaret ile meşgûl oldu (bk. Kâtib Çelebi, *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-biḥār*, Müteferrika tabı, var. 92; *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*, Üniversite kütüp., nr. 2639'da Yâkub Ağa'nın „Selânik kurbünde Vardar yenicesinden" olduğu yazılıdır). Bu sıralarda, baştan başa korsanlar ile dolu olan Akdeniz'de gemicilik ve deniz ticareti güç bir iş idi. Nitekim Barbaros Hayreddin de, doğu Akdeniz'de en büyük korsan yatağı olan Rodos adasının şövalyeleri tarafından esir edildi ise de, bir gün, bir kolayını bularak, esaretten kurtulunca, korsanlık yapmağa karar verdi ve kendisinden önce bu mesleğe atılmış olan ağabeyisi Oruç'un yerleşmiş bulunduğu Tunus'taki Cerbe adasına gitti. Barbaros Hayreddin ve Oruç, korsanlık ile elde edilecek ganimetlerin beşte birini Tunus'a hükmeden Āl-i Ḥafş hânedanının hazinesine vermek şartı ile, Ḥalḳ el-Vād kalesinde barınmak müsaadesini aldıktan sonra, Akdeniz'de geniş ölçüde korsanlık hareketlerine giriştiler. Ceneviz, Venedik, fransız ve ispanyol ticaret ve harp gemilerine karşı kazandıkları bir çok muvaffakiyetten sonra, hem kuvvetleri arttı, hem de servet ve şöhret kazandılar. Bunun neticesinde, Barbaros Hayreddin ile Oruç'ta, şimâlî Afrika'da bir devlet kurmak fikri uyandı. Esasen şimâlî Afrika'nın vaziyeti de bu fikrin tatbikini kolaylaştıracak mâhiyette idi; sâhillerde ispanyollar ile cenevizlilere âit pek çok mühim kale ve limanların ana vatanları ile olan irtibatları gevşekti ve islâm hükümetlerinin aralarında dâimî ihtilâflar ve çarpışmalar oluyordu. Barbaros Hayreddin ve Oruç, Şerşel (Cecel)'i cenevizlilerin elinden kolaylıkla aldılar (1512); Buca (Bougie; Kâtib Çelebi'de: Becâye) üzerine yaptıkları iki sefer neticesiz kaldı ise de, bu şehri müdafaa eden ispanyollar, istikbâl için, endişeye düştüler, 1516'da Cezayir halkının dâveti üzerine, Cezayir limanının ağzında bulunan Penon kalesini ispanyollardan almak vaadi ile, Şerşel'i zaptederek, Cezayir şehrine girdiler ve bir müddet sonra, hâkimi öldürerek, e şehre sâhip oldular.

Barbaros Hayreddin ile Oruç, bundan sonra kendilerine karşı cephe alan arap ve ispanyollar ile savaşmak zorunda kaldılar. Cezayir'i geri almak için işbirliği yapan bir ispanyol filosu ile bir arap ordusunu mağlûp ettikten başka, İspanya'nın müttefiki olan Tenes ve Tlemsen beylerinin de topraklarını ellerinden aldılar. Fakat ispanyollara ilticaya muvaffak olan bu beyler, ispanyol kuvvetleri ile tekrar taarruz edince, Oruç, bu taarruza karşı koyarken, Tlemsen'de şehit düştü. Bunun üzerine Barbaros Hayreddin, fethedilen toprakları tek başına idâre etmek mecburiyetinde kaldı. İspanyol ve arapların Oruç'u şehit etmeleri, Şerşel ve Tenes şehirleri ile evvelce iki kardeşe itaat etmiş olan kabîlelerin baş kaldırmalarına sebep oldu. Bu sırada Cezayir şehrinde bulunan Barbaros Hayreddin bu kötü vaziyeti, mertçe ve ustalık ile karşıladı. Cezayir şehrini zaptetmeğe gelen bir ispanyol donanmasını bu şehir önünde perişan ettiği gibi, ispanyollar ile birlikte hareket eden Tlemsen kuvvetlerini de çekilmeğe zorlayarak, Tlemsen ve Tenes kalelerini geri aldı.

Bu muvaffakiyetlerine rağmen, ileride ispanyollar ve arapların müşterek hücumlarına uğrayacağını kestiren Barbaros Hayreddin, şimâlî Afrika'daki vaziyetini tahkim etmek için, Yavuz Sultan Selim'e bir heyet göndererek, topraklarının Osmanlı hâkimiyetine kabûlünü diledi. Mısır'da kölemenlerin saltanatına son vererek, bu ülkeyi Osmanlı topraklarına bir eyâlet gibi henüz bağlamış bulunan padişah, bu teklifi memnuniyetle kabûl ettikten başka, Barbaros Hayreddin'e beylerbeyi pâyesini verdi ve her türlü yardımı va'detti. Şimâlî Afrika'ya 2.000 kişilik bir yeniçeri kuvveti ile, top gönderildi. Barbaros Hayreddin Paşa, Anadolu'dan istediği kadar asker toplayabilecekti. O artık Osmanlı devletinin şimâlî Afrika'da ve Akdeniz'de idâre salâhiyetini de hâiz bir kumandanı oluyordu. Böylece devrin en büyük imparatorluğu olan Osmanlı devletinin maddî ve mânevî kaynaklarından istifâde edebilirdi.

Barbaros'un Osmanlı hizmetine girmesi, düşmanlarını telâşa düşürdü ve ona karşı harekete geçmelerine vesîle oldu. Tunus ve Tlemsen beyleri, ittifak ederek, Cezayir halkını Barbaros aleyhine kışkırtmağa çalıştılar. Fakat Barbaros Hayreddin, cezayirli aleyhdarlarını yakalatıp astırdı. Bu hâdisenin akabinde ispanyollar taarruza geçti. Sicilya kıral nâibi Hugu Moncada'nın kumandasında 40 gemiden mürekkep bir filo, 5.000 kişilik bir ordu ile, Cezayir önlerine geldi. Kuvvetler karaya çıkıp Cezayir'e hücum etmeğe muvaffak oldularsa da, bozguna uğradılar ve kıral nâibi, pek az kuvvetle dara-dar kaçarak, canını kurtarabildi (1519). Bu zafer Barbaros Hayreddin'e bir barış devri getirmedi. Tunus beyinin Cezayir üzerine sevkettiği bir ordu ile savaşmak zorunda kaldı. Flissat um el-til'de yapılan muharebede, Aḥmed b. al-Ḳāżī, Tunus ordusu tarafına geçerek, Hayreddin'e ihanet ettiğinden, muharebe tunusluların lehine neticelendi. Barbaros Hayreddin, Cezayir'de efkâr-ı umûmiyenin kendisine müsait olmadığını öğrenince, Şerşel'e çekilerek, tekrar korsanlığa başladı. Az kuvvet ile hıristiyan gemileri üzerine, arka-arkaya kazandığı akıllara hayret veren zaferleri ile, Akdeniz'de ün saldı. Şöhret sâhibi türk korsanları ve kaptanları onun emrinde hizmet görmek için, Şerşel'e geldiler. Az zamanda 40 gemilik bir donanma kuruldu. Bu donanma ile Barbaros Hayreddin, 1520 ile 1525 yılları arasında, bir taraftan Avrupa sâhillerini basarak, büyük ganimetler elde ederken, diğer taraftan şimâlî Afrika'da Collo, Bône ve Constantine (Kosantina) şehirlerini fethetti. Bu muazzam zaferler ve fetihler silsilesi, bir çok arap kabîlelerinin ve Cezayir şehri halkının Barbaros Hayreddin tarafına geçmesine sebep oldu. Barbaros Hayreddin, kendisini kâfî derecede kuvvetli hissedince, düşmanlarının üzerine yürüdü. Aḥmed b. al-Ḳāżī ile harbe tutuştu ve onu iki yerde mağlûp etti. Bu mağlûbiyetler yüzünden şöhretini kaybeden İbn al-Ḳāżī, kendi askerleri tarafından, katledildi. Bundan sonra vaziyet, hızla Barbaros Hayreddin lehine gelişti; isyan hâlinde bulunan bir çok arap emîrleri ona dehâlet ettikleri gibi, Cezayir ve Mitdza da tekrar türk hâkimiyetini tanıdılar. Şerşel ve Tenes şehirlerinin âsî beyleri idam olundu. 1527'de kadılarını koğup, türk askerlerini katletmiş olan Kosantina şehri halkı şiddetle cezalandırıldı. Tlemsen hâkimi Abdullah, her yıl vermeği taahhüt ettiği vergiyi vermekten vazgeçip, adına hutbe okuttuğundan, üzerine kuvvet sevkedilerek, itaat altına alındı. Bundan sonra Penon adasının zaptına girişildi.

Cezayir şehrinden bir kurşun menzilinde, bir adacık üzerinde bulunan Penon kalesi ispanyolların elinde idi. İspanyollar Cezayir'i haraca kesmişler ve ancak Barbaros Hayreddin'in bu şehre yerleşmesi ile, bundan vazgeçmişlerdi. Barbaros Hayreddin, 1525 yılının mayıs başlarında Penon'u kuşatıp, bir hafta geceli gündüzlü topa tuttuktan sonra, 27 mayısta hücum ile zaptetti. Kale derhâl yıktırıldı ve enkazı ile adayı karadan ayıran boğaz doldurularak, bir sed bina edildi; bu suretle de batı rüzgârlarına karşı mahfuz olup, fena havalarda türk filolarının sığındığı Cezayir limanı meydana gelmiş oldu. İspanya'dan Penon'un imdadına gönderilen bir donanma, bu sırada Cezayir önüne gelmeğe muvaffak oldu ise de, kalenin yerinde yeller estiğini görünce, kaçmağa davrandı. Barbaros Hayreddin bu donanmayı kovalayarak, muharebeye zorladı ve neticede gemileri tamamen esir etti. Alınan esirlerden, Karl V. (Şarlken)'ın İtalya'ya gittiği öğrenildiğinden, türk donanması, Aydın reis kumandasına verilerek, Avrupa sâhilleri üzerine gönderildi. Aydın reis, Marsilya ve Nis sâhillerini taradıktan ve İspanya kıyılarını korumağa memur 15 gemilik bir filoyu bozup, kâmilen esir ettikten sonra, Cezayir'e döndü.

Birbirini tâkip eden bu yeni türk zaferlerinin müjdeleri, İstanbul'a vardığı sıralarda Karl V. Akdeniz'de hıristiyan vâlileri tarafından gönderilen feryatlar ile dolu mektuplardan Barbaros'un hıristiyanlığa indirdiği yeni darbeleri öğreniyordu. Bu darbeleri, kendisi gibi İspanya'ya, İtalya'ya, Holanda'ya sâhip ve Almanya'ya söz geçiren bir imparator için leke saydığından, prens, şövalye ve kardinallerin ileri gelenlerini ihtiva eden bir meclis toplayarak, Barbaros Hayreddin'e karşı alınacak tedbirlerin görüşülmesini emretti. Neticede devrin en büyük hıristiyan kaptanı Andrea Doria'nın, ispan-

yol ve fransız gemileri ile, Barbaros Hayreddin üzerine gitmesi kararlaştırıldı. Andrea Doria, evvelâ Afrika kıyılarında bir köprü başı temin etmek düşüncesi ile 40 parçalık bir filo ile, Şerşel üzerine yelken açtı. Barbaros Hayreddin bunu haber alınca, Andrea Doria'yı Mayorka adaları yakınında karşılamak üzere, filosunu alarak, Sinan Reis ile birlikte, hareket etti. İki filo birbirlerine rastlamadan, Akdeniz'de seyrettiler. Andrea Doria, isteği vecihle, Şerşel'e asker çıkarmağa muvaffak oldu ise de, müdafiler tarafından perişan edildi; 1400 ölü ve 640 esir bırakarak, geri kalan kuvvetini güç hâl ile gemilere bindirerek, kaçtı. Barbaros Hayreddin bunu öğrenince, Andrea Doria'yı haftalarca aradı ise de, hıristiyanlığın bu en meşhur kaptanı Septe boğazını çoktan aşmış ve Sevilla limanına sığınmıştı. Batı Akdeniz'de rakipsiz kalan Barbaros Hayreddin, Endülüs'te hıristiyanların zulmü karşısında ayaklanmış olan islâmların imdadına koşarak, 7 sefer neticesinde, 70.000 kişiyi şimâlî Afrika'ya geçirdi ve yerleştirdi. Bu aralık Kanunî Süleyman'dan bir hatt-ı humâyun geldi. Barbaros Hayreddin, İstanbul'a dâvet ediliyordu: „İspanya'ya sefer muradımdır, bir yarar adamını yerine koyup gelesin. Eğer muhafazaya muktedir kimse yoğise, ilâm edesin" (Kâtib Çelebi, *Tuḥfat al-kibār fi asfār al-biḥār*, var. 18). Barbaros Hayreddin, yerine güvendiği adamlarından Hasan Ağa'yı bırakarak, 19 namlı türk kaptanının idâre ettiği mükemmel bir donanma ile, 1533 yılında İstanbul'a doğru yelken açtı. Yolculuk, Barbaros'un şehamet dasıtanına yeni zaferler ilâve etmesi için, vesîle oldu; Mesina boğazı açıklarında 18 gemilik bir filo mağlûp edilerek, Mesina halkının gözleri önünde yakıldı; Koron'u zaptetmiş olan Andrea Doria, Preveze'ye sığınmağa mecbur edildi. 1533 yılının ortalarına doğru Barbaros Hayreddin, mutantan merasim ve şenlikler ile, İstanbul'da karşılandı bir kaç gün sonra da, arkadaşları ile beraber, Kanunî Süleyman tarafından kabûl edildi ve iltifat gördü. Barbaros, sadrâzam İbrahim Paşa'nın dâveti üzerine, Halep'e de gitti ve merasim ile, Cezayir beylerbeyi hil'atini giyerek, kapudan-ı derya unvanını aldı. Büyük türk denizcisi, at ile, Halep'e 22 günde gidip gelmiştir. 1534 yılında İstanbul tersâneleri, kapudan-ı derya ve Cezayir beylerbeyi Hayreddin Paşa'nın nezaretinde çalışarak, onun filosuna katılacak 61 parça gemi inşa ettiler.

1534 yılının ilk baharında, Barbaros Hayreddin, Karl V. ve müttefiklerinin Akdeniz'deki kuvvetlerini ezmek ve Tunus'u işgâl etmek vazifesi ile, İstanbul'dan batı Akdeniz istikametinde, merasim ile uğurlandı. Hayreddin İstanbul'a gelişinde olduğu gibi, dönüşünde de, italyan kıyılarına, Avrupa'da bile akisler uyandıran, darbeler indirdi; Messina boğazında, ahâlisinin bırakıp kaçtığı Recyo (Reggio) ve bir günlük bir taarruz neticesinde ele geçirdiği Santaluksa (Santa Lucca) kalelerini yer ile bir etti; Sitraro (Citraro) kalesini, limandaki 18 kadırgası ile beraber, yaktı. Fondi (Avrupa müelliflerince, Fondi'nin taarruza uğraması, bu şehirde bulunan İtalyan'nın en güzel kadını Giovanna d'Aragona'nın esir edilerek, Kanunî Süleyman'a hediye edilmesi içindir. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, türk. trc., V, 170) ve İsperlonga (Spina Lunga) şehirleri de evvelkilerin akıbetine uğradılar.

Bundan sonra kapudan-ı derya Tunus üzerine yüklendi; Ḥalḳ al-Vād (Goulette) zaptedilerek (14 ağustos 1534), Tunus şehri üzerine hareket edildi. Burası anarşi içinde idi. Hâkimi Hasan, idâreyi ve orduyu ihmâl etmiş, zevk ve sefaya dalmıştı. Âdil bir idâreye can atan halk, Barbaros Hayreddin'i kurtarıcı olarak görüyordu. Zayıf bir mukavemetten sonra Hasan, Tunus'u bırakarak, Kayrıvan'a çekildi. Şehre girdikten sonra Barbaros Hayreddin, 10.000 kişilik bir kuvvet ve 30 top ile Hasan'ın üzerine yürüdü. Topları çektirmek için, kâfi hayvan bulunmadığından, Barbaros, top kundakları üzerine yelken koyup, topları gemi gibi yürüttü. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul muhasarasında gemileri karadan denize indirmesi gibi, bu hareket de, akıllara hayret veren bir hareketti. Muharebe neticesinde Hasan mağlûp edildi, kabîleler Barbaros'a itaat ettiler.

Tunus'un zaptını, Avrupa büyük acı ile öğrendi. Karl V. 300 gemilik bir filo ve papa, İspanya, Napoli, Ceneviz ve Malta kuvvetlerinden mürekkep, 24.000 kişilik bir ordu ile, 1535 haziranında, Tunus sâhillerinde göründü. Barbaros Hayreddin, Ḥalḳ al-Vād yakınlarında karaya çıkan Karl V.'ın adedce üstün kuvvetlerine, günlerce mukavemet ettikten sonra, Tunus'a çekilmek zorunda kaldı. Şehrin müdafaası sırasında, mahpeslerinden kurtulan 4000 hıristiyan esirinin şehir içinde mücadeleye başlaması ile, iki ateş arasında kalan Barbaros Hayreddin, 200 kişilik maiyeti ile Cezayir'e çekildi. Tunus'a giren Karl V. kuvvetleri şehri günlerce yağma ve ahâlisini katlettiler.

Hıristiyan donanmasının Tunus önlerinde bulunmasından istifâde eden Barbaros Hayreddin, İspanyol topraklarına saldırdı; Minorka adasının Mahon limanı ile Mayorka adasının Polma şehri ve kalesi basılarak, yakıldı. Barbaros bu seferden muazzam ganimetler ve kalabalık esir kafileleri ile döndü. Haber Roma'ya ulaştığı vakit papa, Karl V.'ın Tunus zaferini ve Bar-

baros'u mahvettiğine dâir müjdesini kiliselerde âyinler ile kutlulamakta idi. Barbaros Hayreddin Cezayir'e dönüşünde, Kanunî Süleyman tarafından dâvet edildiğini öğrendi. Yerine Hasan Ağa'yı bırakıp, İstanbul'a hareket etti. Kanunî Süleyman, 1536'dan beri müttefiki bulunan Fransa kıralı François I.'nın ricası üzerine, İtalya'nın Napoli kalesine fransızlar ile müşterek bir taarruzda bulunmağı kabûl etmişti. Barbaros Hayreddin, bu taarruzun sevk ve idâresine memur edildi. Kapudan-ı derya Otranto yakınlarında karaya çıkarak, Napoli hükûmetine âit Kastro (Castro) kalesini zaptetmeğe muvaffak oldu. Fakat şimâlden Napoli üzerine yürüyeceklerini evvelce vâdetmiş olan fransız kuvvetleri görünmediğinden, esasen kıyılardan içerilere doğru ilerlemek için gereken muhasara âletleri de getirilmemiş olduğundan, Barbaros Hayreddin geri çekildi. Bundan sonra Brindizi ve Korfu'nun işgâli gibi teşebbüslere girişti ise de, devamlı ve çetin emekleri icap ettiren bu işlerden padişahın emri üzerine vazgeçerek, Akdeniz'de venediklilere âit adaların fethine başladı. Çuha (Cerigo), Ekin (Egin), Mürted (Zea) ve Nakşa (Naxia) adaları türk hâkimiyetine girdi. Bu adalardan cizye vermeği kabûl edenlere dokunulmadı. Mukavemet etmeğe kalkışanlar da kuvvetle zaptedilerek, pek çok ganimet alındı. Beytülmâlin bu ganimetten hissesi 2500 kadın ve erkek esir ve 400.000 altındı.

Bundan bir yıl sonra, Barbaros Hayreddin Akdeniz'de yeni-yeni yerler fethetti. Venedik'e âit adalardan İşkenzo (Skiathos), İşkiroz (Skyros), Tinos ve Skorpento (Scurpanto) adaları fethedilip cizyeye bağlandığı gibi, Girit adasına yapılan bir sefer neticesinde de, 2 şehir ile 80 köy basıldı. Bu türk zaferleri, hıristiyan Avrupa'da büyük akisler uyandırdı. Venedik'in feryatları ve papanın teşviki ile, bir haçlı deniz seferi hazırlandı. Venedik ile papadan başka, Ceneviz, Malta, İspanya ve Portekiz de donanmalarını bu sefere memur ettiler. Devrin bu en büyük deniz kuvveti Andrea Doria'nın kumandasına verildi. Barbaros Hayreddin, Andrea Doria'yı Preveze açıklarında muharebeye zorladı. Andrea Doria'nın donanması, 52 kadırga, 1 büyük kalyon, 70 Venedik kadırgası, 10 büyük Venedik kalyonu, 40 parça papa ve Malta kadırgası, 80 İspanya ve Portekiz kadırgası, 140 kalyon ve ayrıca irili ufaklı 300'den ziyâde harp gemisi olmak üzere, top yekûn 600 gemiden mürekkepti. Buna karşılık Barbaros Hayreddin'in emrinde, 120 çekdiri bulunuyordu (bk. Cevdet, *Tarih*, I, 138). Düşman kuvvetlerinin çok üstün olmasına rağmen, Barbaros Hayreddin, basiret ve cesaretle, bütün kuvveti ile düşmanın üzerine atıldı. Andrea Doria türklerin bu kadar zayıf kuvvetler ile taarruz edeceklerine ihtimâl vermediğinden, şaşkınlık anları geçirdi. Boş yere türk kuvvetlerini Preveze açıklarına sürüklemek ve onları, kendi tâbiyesini kabûl ettirerek, imha etmeğe uğraştı. Barbaros Hayreddin, o güne kadar deniz harp tarihinde misli görülmeyen kuvvetler arasında geçen bu muharebeyi, üstün zekâsı, kahramanlığı, iyi idâre ettiği topçu ateşi ve deniz erlerinin yılmazlığı sâyesinde kazandı (eylûl 1538). Andrea Doria, gece karanlığında muharebe sâhasında batan ve yanan gemileri bırakarak, Korfu üzerine çekildi. Preveze zaferi, Barbaros'un ismini yeni bir şan ve şeref hâlesi ile süsledi. Türk hâkimiyetinde olan topraklar üzerinde bu zafer, cihad-ı ekber sayılarak (krş. *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-biḥār*, var. 24), büyük şenlikler ile kutlulandı. Preveze zaferinden bir yıl sonra, Barbaros'un muavini Hasan ve Turgud kaptanlar, Cattaro ağızında Castelnuovo'yu alarak, Venedik'i sulha zorladılar.

Barbaros Hayreddin'in bizzat kazandığı ve kazanılmasında âmil olduğu bütün bu zaferler, kendisine Kanunî Süleyman'ın tevecciihünü, türk ve islâm âleminin minnetdarlığını, hıristiyan Avrupa'nın da hayranlığını kazandırdı. Karl V., onu bütün şimâlî Afrika hükümdarı olarak tanımak ve senevî muayyen bir vergi vermek şartı ile, padişaha karşı ihanete teşvik etti. Barbaros kabûl etmeyince, imparator 1541 yılında, maiyetinde Sicilyateyn kıral nâibi A. Fernando de Gonzaga, Andrea Doria, Meksika fâtihi Fernando Cortez ve İspanya, İtalya, Almanya ve Malta'nın daha bir çok namlı şövalyeleri olduğu hâlde, 400 parçalık bir filo ve 30.000 kişilik bir kuvvet ile Cezayir'e taarruz etti ise de, Barbaros'un vekili Hasan Ağa tarafından perişan edilerek, ric'ate mecbur edildi. Hasan Ağa'nın maiyetinde 800 türk ve 8.000 yerli müslüman vardı. 1541 yılında, Fransa kıralının ricası üzerine, Kanunî Süleyman Barbaros Hayreddin'i batı Akdeniz'e, Fransa'nın düşmanlarına karşı harp etmek için, göndermeği kabûl etti.

1543 yılının mayısında büyük bir filo ile İstanbul'dan hareket eden Barbaros Hayreddin, temmûzda Marsilya'ya vardı ve büyük tezahüratla karşılandı. Oradan, maiyetine Fransa donanması amirali Duc d'Enghien'i alarak, Nis şehrini muhasara ve zaptetti. Bu işte Fransa donanmasından, beklenildiği kadar, istifâde edilemedi. Türk filosunda her şey mevcut ve muntazam iken, fransız filosunda tam bir anarşi vardı. Fransızlar çok kere barut ve mermilerini bile türklerden istemek zorunda kalıyorlardı; Fransız filosunda bu düzensizlik, Barbaros'u, Nis'i kurtarmağa gelen Andrea Doria'nın donanması ve Marquis del Vasto'nun ordusu önün-

den çekilerek, Tulon'a gitmeğe mecbur etti. 1542 yılının eylülünden başlayarak, Tulon şehri, Fransa kıralının bir emirnâmesi ile, türk gemilerinin ihtiyaçlarını karşılamak için, Barbaros'un idâresine bırakıldı. Barbaros Hayreddin bu yıl içinde Karl V.'in İspanya ve İtalya topraklarına akınlar yaparak, onu Fransa kıralı ile Crespy sulhunü yapmağa mecbur etti. Bu sulhten sonra İstanbul'a dönen büyük türk denizcisi, 8 yıl daha yaşadı ve 1546'da öldü. مات وهو يسبّ البحر (= 953), ölümüne tarih düşürüldü.

Yalnız kendi şahsî kudret, kabiliyet ve zekâ, irâde ve mahâreti ile büyük bir kaptan, müdhiş bir korsan, mâhir ve cesur bir fâtih olan Barbaros, Osmanlı devletinin 19. kapudan-ı deryası olarak, 12 yıl aralıksız hizmetler ile, din ve devletin birinci derecede bir hizmetkârı oldu. Devrinde türk donanması Akdeniz'in hâkimi idi. Mısır'ın ötesine kadar Selim I. tarafından genişletilen türk hudutları, onun tarafından Fas'a kadar ilerletildi. Prensler, sultanlar, kıraller ve imparatorlar ile yaptığı muharebelerde Barbaros Hayreddin, kazandığı zaferler ile, türk adını ve bayrağını dâimâ üstün kıldı. Deniz ve kara zaferlerinin kazanılmasında olsun ve kazandığı toprakların idâresinde olsun, gösterdiği kabiliyet ve tatbik ettiği usûl, cihan tarihinin sahifelerine türk dehasının eseri olarak girmiştir. Barbaros Hayreddin, İstanbul'da Beşiktaş'ta, deniz kıyısına yakın türbesinde medfundur.

Bibliyografya: *Arşiv kılavuzu* (İstanbul, 1938, s. 58); *Gazevât-ı Hayreddin Paşa* (Üniversite kütüp., türk. yazma, ar. 2639). Barbaros'un hayatı ve gazaları hakkında çok mühim bir kaynak olan ve konuşma dili ile yazılmış bulunan bu eserin baş taraflarında, müellif:—„Hayreddin reis merhumun kendü mübârek ağızlarından istimâ etmemizle dahi kendüleri ile gazalar eden mücâhidin karındaşlarının târifleri ile ve bir nicelerine bu bakîr-i pür taksîr anlarla gazalarda bulunup kendü gözümle gördüğüm minval üzere" — yazdığını söylüyor. Metin içinde „te'lif Seyyid Murad" ibâresine tesâdüf edilmektedir. Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, s. 60 v.d. ve Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, tre. Mahmud Ata, İstanbul, 1330, V, 6, bu eseri yazanın, Kanunî Süleyman devrinde Macaristan seferine âit diğer bir eserin müellifi olan Sinan Çavuş olduğunu söylüyorlar; bu eser vaktiyle arapçaya da tercüme edilmiş olup, arapçadan fransızcaya çevirilmiştir, bk. Sander Rang ve F. Denis, *Fondation de la Régence d'Alger, histoire des Barberousses*, Paris, 1837; italyanca tre. için bk. Giovan Luidigi Alçamora, *La vita e la Storia di Ariadino Barbarossa* (nşr. E. Polaez, Palermo, 1884—1886), bu eserin tenkidi için bk. H. de Grammon, *Le Razouat est-il l'auvre de Kheireddine Barberousse* (Villeneuve sur Lot, 1873); Hayreddin Paşa'ya âit diğer bir tarih de Sâfî'nin *Cihâd-nâme* adlı eseridir (bk. Rieu, *ayn. esr.*); Necib Âsım, *Gazevât-ı Hayreddin Paşa* (manzûm; *TOEM*, sene 1, IV, 233); Peçevî, *Tarih*, I, 196,209; Kâtib Çelebi, *Tuhfat al-kibâr fî asfâr al-bihâr* (İstanbul, Müteferrika tabı, var. 5—25); Hayrullah Efendi, *Tarih*, kitap 2, s. 113; Cevdet, *Tarih* (İstanbul 1309), I, 135; Ali Rıza Seyfi, *Barbaros Hayreddin* (İstanbul, 1330); Mehmed Şükrî, *Esfâr-ı bahriye-i osmaniye*, s. 356; Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (türk. tre. V, tür. yer.); Haëdo, *Topografia e historia general de Argel* (Valladolid, 1612; frans. tre. Berbrugger ve Monnereau, *Rev. Arficaine*, XIV, XV); ayn. mil., *Epitome de los reyes de Argel* (frans. tre., H. de Grammont, *Hist. des Rois d'Alger, Rev. Africaine*, XXIV, XXV); E. de la Primaudaie, *Documents inédits sur l'histoire de l'occupation espagnole en Afrique* (*Rev. Africaine*, XIX, XX, XXI); Pb. de Sandoval, *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V...* (Antverppiae, 1681); E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant* (Paris, 1848), I; Lopez Gomara, *Cronica de los Barbarojas, Memorial historico español* (Madrid, 1854), VI; Berbrugger, *Le Peñon d'Alger* (Cezayir, 1860); H. de Grammont, *Hist. d'Alger, sous la domination turque* (Paris, 1887); Jurien de la Gravière, *Doria et Barberousse* (Paris, 1886); G. Medina, *L'expédition de Charles-Quint à Tunis: la légende et la vérité* (*Rev. Tunisienne*, XIII); Lane Poole, *The Barbary Corsairs* (London, 1890), s. 31 v.dd.

(ENVER ZİYA KARAL)

BARCELONA. [Bk. BARSELON.]

BARDAŞİR. [Bk. KİRMAN.]

BARDO, Tunus şehrinin 2 km. cenûb-i garbîsinde Tupus beylerinin ikametgâhlarıdır. Yazın serinliği ile meşhur olan Bardo'nun bugünkü yeri, tâ eskiden beri, burada bahçeleri ve köşkleri bulunan zengin şehirlilerin sayfiyesi olmuş olsa gerektir. Hafşîlerden emîr al-Mustansir (1249—1277) tarafından, XIII. asırda yaptırılmış olan Abü Fehr bahçesi, hiç şüphesiz, burada bulunuyordu; bu bahçe, nâdir ağaçlı ormanları ile, Zağvân su kemerinin beslediği ve harem dâiresinde bulunan kadınların, üzerinde kayıklar ile dolaştıkları havuz ve mozaik ve ağaç işlemeli tavanlarla müzeyyen köşkleri ile meşhurdur (İbn Haldûn, *Histoire des Berbères*, tre. de Slane, II, 339). XVI. asırda dahi hüküm-

darlar burada sık sık kalırlardı (Léon l'Africain, nşr. Schefer, III). Türkler, seleflerinin âdetlerini idâme ettiler. Filhakika Chevalier d'Arvieux, Mehmed Paşa tarafından inşa ettirilmiş olan konağı („maison des Bardes ou de Bard") bâzı tafsilât ile anlatır. Kap Negro'da bir fransız ticâret acentasının tesis edilmesine âit muahede, bu konakta imzalanmıştır (1699; bk. d'Arvieux, *Mémoires*, IV, 47). Ḥusaynîlere mensup beyler Bardo'yu, kendilerine ikametgâh olarak, seçtiler. Ḥusayn b. 'Alî (1700—1740) burada bir câmi ile bir de saray inşa ettirdi. 1724'te Tunus'u ziyâret etmiş olan Peyssonnel, bu mahalli şöyle tasvir eder: „murabbâ şeklinde bir kaç kule ile süslenmiş büyük duvarların çerçevelediği, hemen-hemen 4 köşe, büyük bir sâhadır. Sarayın çevresi, takriben, 1200 adım kadardır. Burası, beyin konağından maada, yüksek rütbeli zabitlerin evlerini de ihtivâ etmektedir" (bk. Peyssonnel, *Relation d'un voyage sur les côtes de Barbarie*, mektup II, 26 v.dd.). Ali Paşa bütün bunların etrafını derin bir hendek ve top mazgalları bulunan bir sûr ile çevirtti. Mehmed Bey burası için pek çok para sarfetti. İnşaât ve tezyinât için, yabancı san'atkârlar ve bilhassa yerli amele ile birlikte çalışan İtalyan san'atkârlarına müracaat etti (bk. Muḥammed b. Yûsuf, *Mechra el-Melki, Chronique*, trc. V. Serres ve Muḥammed Lasram). XIX. asırda beyler Bardo'yu ihmâl ettiler. Fransız işgâli esnasında binaların ekserisi harâbe hâlinde idi. Nitekim bu harâbeler, sûrlar ile birlikte, ortadan kaldırıldı. Yalnız beylerin dâireleri ile câmi ve bir de arkeoloji müzesine tahvil edilen harem dâiresi muhafaza edildi (Alaouî müzesi). Bardo'nun yakınında Ḳaṣr Sa'îd bulunur. Burada 12 mayıs 1881 tarihinde, Tunus'un fransız himâyesine geçtiğini tasdik eden bir muâhede imzalanmıştır. Bu muahedeye, yanlış olarak, Bardo muahedesi ismi verilmektedir. (G. YVER.)

BÂREKZEY. BĀRAKZAY, Efganistan'a hâkim olan Durrânî kabilesinin bir şûbesidir. Bu oymak, XIX. asrın başlarında, Şâh Maḥmûd-Sadôzay'in veziri olan Fatḥ Ḫân ile, bir rol oynamağa başlar. Şâh Maḥmûd, 1818'de Fatḥ Ḫân'ın gözünü kör ettirdi ve nihayet öldürttü. Fatḥ Ḫân'ın üvey biraderi olan Dôst Muḥammed, uzun seneler döğüştükten sonra, 1835'te emîr unvanını aldı ve Durrânî hânedanının mücessisi oldu.

Bibliyografya: Bk. mad. EFGANİSTAN.

(J. S. COTTON.)

BĀRFURŪŞ. [Bk. BÂRFURŪŞ.]

BÂRFURŪŞ. BĀRFURŪŞ, BĀLFURŪŞ dahi denilir, aslen BĀRĀ FURŪŞ DİH; Hazer denizi sâhilindeki Meşhed-i Sar limanından takriben 20 km. mesafede Sarî'den Âmul'e giden yol üzerinde, Bâbil nehri kenarında mümbat bir mıntakada kâin ve İran'ın Mâzandarân eyâletinde bir şehirdir (bugünkü adı Bâbûl). Bu şehir, arap coğrafyacılarınca bu isim ile mâlûm değildi; onun bulunduğu yerde Mamṭîr tesmiye olunan bir mevkiden bahsedilirdi (krş. Yâḳût, *Mu'cam*, I, 642). Bu şehrin 403 (1012)'te bina edildiği ahâlisi tarafından söylenir ise de, ilk defa olarak, Aḥmed Râzî tarafından, X. (XVI.) asırda Bârfurûş ismi ile, zikredilmiştir. Her ne kadar evvelce 'Abbâs I., orada hâlen harâbeleri şehrin cenup tarafında bulunan, Bâġ-i Şâh ismini taşıyan bahçeler ve yazlık saraylar yaptırmışsa da, şehir ehemmiyetini Fatḥ 'Alî Şâh'ın zamanında kazanmıştır. İran'ın en mühim ticaret merkezlerinden biridir; başlıca ihracâtı ipek, pamuk ve pirinçtir. Nüfusu 100.000'den bir az fazla tahmin ediliyor. Bâbîlerin tarihinde meşhur olan Şeyḫ Ṭabarsî köyü, bu şehrin civarındadır.

Bibliyografya: Dorn, *Muhammedanische Quellen*, IV, 99; G. le Strange, *The Lands of the eastern Caliphate*, 375; Melgunof, *Das südliche Ufer des Kaspischen Meeres*, 177 v.dd.

BARĠAŞ. [Bk. BERGAŞ.]

BARĠŪŞ. [Bk. BERGÛŞ.]

BARHEBRAEUS. [Bk. İBNÜL-İBRÎ.]

BĀRÎ'. [Bk. BÂRÎ'.]

BÂRÎ'. BĀRÎ', Allahın isimlerinden biridir. [Bk. ALLĀH.]

BARÎD. [Bk. BERÎD.]

BĀRİMMĀ. [Bk. BÂRİMMÂ.]

BÂRİMMÂ. BĀRİMMĀ, şimdiki Cebel Ḥamrîn, İran hudut dağlarının garbında münferit bir silsiledir. Şimâl nev Cebel Sincâr'ın cenûbunda Cazîra'de nihâyet bulur ve Dicle nehri, al-Fatḥa'da, bu dağların arasından geçer. Bagdad'dan Hemedan ve Tahran'a giden yol, bu silsileyi Şahrabân'da kat'eder. Eski Elam bugünkü Huzistan ovalarını Ahvâz'da Şaṭṭ al-'Arab ovalarından ayırır ve nihâyet Fars eyâletinde İran yaylası ile birleşir. Bu sıra dağların ismi, sık sık değişmiştir. Âsûrîce ismi mâlûm değildir. Süryânîler buna Ūruḫ yahut Oruḫ ismini vermişlerdir ki, bu isim, Antiochus III.'ün Molon'a karşı seferine atfen, τὸ ὄρεινὸν ὄρος (Polybius, V, 52) olarak görülüyor. Bârimmâ, silsilenin en eski arapça ismi olup, aslî süryânî Bêṯ Remmân şekline kadar ircâ olunabilir; bu kelime ihtimâl ki, âsurîlerin bir mâbedi olan Rimmon mâbedinin adıdır. Dağların bu ismi Dicle'nin şark sâhilindeki bir köyden alınmıştır. Bu köy civarında Dicle, dağlar arasından akar. Bu köy Bagdad—Musul yolu üzerinde olup, yâkûbîler ile meskûn idi ve bir zaman, Bêṯ Vâziḳ ile beraber, bir piskoposluk dâiresi teşkil etmişti. Ḳudâma ve Yâḳût, silsilenin Cesîre'deki

garp kısmına, süryânî dilinde Sātīdamā ismini verirler; bu kelime „kan içen" demektir ve başka yerlerde hudut nehirlerinin ismi olarak görülür. Daha sonra İbn Ḥavḳal 'da, bu garp kısmı Cebel Şaḳūḳ tesmiye edilmiştir; bu tesmiyenin izleri bugünkü al-Şaḳḳ köyünün isminde hâlâ mevcuttur. İṣṭaḫrī ve Yāḳūt, Abū Zayd al-Balḫī 'ye uyarak, orada suyun altında zift kayhakları olduğunu söylerler. Nitekim Dicle nehrinin Bārimmā 'yı yararak geçtiği ve dağların, garpta Cezîre merkezinden şarkta Kirmān dağlarına doğru yayıldığı ve Māsabaẕān (Puşt-i Kūh) tepeleri nâmını aldığı yerde, hâlâ bu zift kaynakları mevcuttur. Bu silsile İdrīsī 'de, eğer doğru okunulmuş ise, Cebel al-Kurd ismi ile görülür. Bugünkü Ḥamrīn ismi, ilk defa olmak üzere, Yāḳūt 'ta, Ḥumrīn şeklinde, geçer. Dicle 'nin garbındaki kısma, bugün Cebel Makḥūl denir. Buna mūvâzî bir silsile, belki Dicle üzerindeki bir köye atfen, sūrme (*kuḥl*) ile boyanmış mânasına olarak, Cebel Mukayḥil tesmiye olunur (Assemani, *Bibl. Orient.*, II, 218 ve *Marāṣid*). Renklerden alınmış olan bu gibi isimler, bugün eski arapça isimlerinin yerine kaim olmaktadır. Eski süryânî son ek *-īn* 'e rağmen bugünkü Ḥumrīn, aḥmar 'den gelme yeni bir isimdir. Dicle yakınında bir mevkî, eski Ḥānūḳa ismini taşır ki, bu kelime „boğulmuş" yahut „mahpus" mânasını ifâde eder.

Bibliyografya: *Biblioth. Geogr. Arab.* (ngr. de Goeje); Yāḳūt, I, 464, krş. *Marāṣid* (ngr. Juynboll); Assemani, *Bibliotheca Orientalis*, II, 218; Georg Hoffmann, *Syrische Akten Persischer Märtyrer* (bk. Bēth Remmān); G. le Strange, *The Lands of the eastern Caliphate*; E. Herzfeld, *Untersuchungen zur Topographie* v.s. (*Memnon*, I, 1907, 1 ve 2); F. Sarre ve E. Herzfeld, *Archaeolog. Reise im Euphrat- u. Tigris-Gebiet* (Berlin, 1910/1911), fas. III. (E. HERZFELD.)

BARḲA. [Bk. BERKA.]

BARḲA'ĪD. [Bk. BERKA'ĪD.]

BARKİYĀRŪK [Bk. BERKYARUK.]

BARḲŪḲ. [Bk. BERKUK.]

BARLAAM ve JOSAPHAT. [Bk. BERLE'AM ve YUDASEF.]

BARMAKİ. [Bk. BERMEKİLER.]

BARNİḲ. [Bk. BİNGÂZİ.]

BARODA, Hindistan 'da Gucarāt 'ta tâbi bir devlet olup, Bombay reisliğinde 4 ayrı bölgeden teşekkül etmektedir. Hükümdar, sülâle ismi Gaykvār olan bir marāṯhādır. Mesahası 20.976 km². nüfusu 2.126.552 (1920) kişi olup, 165.014 'ü müslümandır. Vâridatı 16.486.000 rupyedir. Viṣvāmitri 'deki Baroda şehri (nüfusu 1901 'de 103,790) sūrlarının da gösterdiği vechile, bir müslüman tesisidir. Gaykvārlar hizmetlerinde dâimâ müslüman serdarlar ile arap ve rohillalı ücretli askerler kullanırlardı. Bunların torunları bugün bile devlet tarafından himâye edilir. Gaykvārlar muḥarrem ayı bayramını da tantana ile teʿsîd etmek âdetini muhafaza etmişlerdir. Khande Rao (hükümdar 1856—1870) 'nun siparişi üzerine, Peygamberin merkadi (Ravza-i mutahhara) için imâl edilen, 400.000 ingiliz lirası kıymetinde bir hali mevcuttur. Halının „zemini iri inciler ile işlenmiştir. Mâvi ve kırmızı arabeskler, boncuklardan yapılmıştır. Bunların arasına mebzûlen elmas, yakut ve zümrüt göbekler ve çiçekler konulmuştur" (krş. George Watt, *Indian Art at Delhi*, 1903, s. 444).

Bibliyografya: *Baroda Gazetteer* (Calcutta, 1908). (J. S. COTTON.)

BARR. [Bk. BERR.]

BARRĀDĪ. [Bk. BERRĀDĪ.]

BARSBAY, AL-MALIK AL-AŠRAF SAYF AL-DİN (?—1438), Mısır sultanı olup, Trablus vâlisi Şayḫ Muʾayyad (1412—1421 = 815—824) 'in devrinde, Sultan Berkuk 'un memlûkleri arasında bulunmuştur. Şayḫ Muʾayyad 'in ölümünden sonra, hapsedildi ve az sonra Sultan Ṭaṭar kendisine hürriyetini iâde ederek, davâdâr ("nāẓır") ve oğluna mürebbi tâyin etti. Sultan Ṭaṭar, vefatından az evvel, Barsbay ve Cānibeg al-Şūfī 'yi henüz küçük yaşta olan oğluna nâib tâyin etmişti. Cānibeg 'i uzaklaştırdıktan ve İskenderiye 'de hapsettirdikten sonra, Barsbay, Ṭaṭar 'ın oğlu Muḥammed 'i tahttan indirdi ve yerine geçti (1422=825). İlk zamanlarda, gayr-i müslimleri nezâretlerden uzaklaştırmak ve müslümanlardan tefrik edilmeleri için, kıyafetlerini tesbit etmek ile, kendisini çok sevdirmişti. Kendisini selâmlamak için, izzet-i nefse dokunur bir hareket olan, huzurunda yer öpmek âdetini kaldırdı. Cānibeg İskenderiye 'den kaçtı; taraftarları şiddetli tâkiplere mârûz kaldılar; Suriye 'de çıkan isyanlar merhametsizce bastırıldı. Âsîleri itaat altına aldıktan sonra, sultan korsanlar ile muharebe etmeği ve istinat noktaları olan Kıbrıs adasını ellerinden almağı kararlaştırdı; iki muvaffakiyetli seferden sonra, adaya devamlı bir surette sâhip olmak için, yeni bir hamle yaptı. Kıbrıs 'a büyük bir donanma gönderdi. 1426 (830) 'da Mısır ordusu karşılarına çıkan kıral Janus 'un ordusunu mağlûp ettiler. Bizzat kıral da esir edildi ve onun hayatını kurtarmak için, Kıbrıs donanması Mısır gemilerine taarruzdan vaz geçti. Janus, zincire vurularak, Kahire 'ye götürüldü ve Barsbay 'ın önünde, bütün şehirde, alay ile, dolaştırıldı. Venedik konsolosunun müdâhalesi üzerine, büyük bir fidye verdikten ve sultanı metbû tanıdıktan sonra, serbest bırakıldı. Barsbay Rodos şövaliyeleri ile de sulh akdetmiştir.

Sultana karşı serkeşlik etmiş olan Mekke şerîfi 1424 (827)'te yenildi ve 1426 (829)'da, halefi Barakāt'la, sultana vergi vermeğe ve Cidde-limanının gelirini terketmeğe mecbûr edildi. Bu geliri fazlalaştırmak için, hindli tâcirlere iyi muâmele edildi ve böylelikle Aden limanı çok zarar gördü. Sonraları Barsbay mımarlı tâcirlerin Cidde'ye Mısır yahut Avrupa malları götürmelerini men' ve böylelikle hindlileri, bu malları, kendi istediği gibi, tesbit ettiği fiatlardan almağa icbâr etti. Bundan başka bütün tüccarlar, hangi memleketten gelirlerse gelsinler, mallarını Mısır gümrüklerinden geçirmeğe mecbur tutuldular. Barsbay, aynı zamanda, Suriye veya Mısır tüccarlarının aldıkları hind mallarından da bir ihrac vergisi aldı. Sultan, israfı yüzünden, mütemadiyen çektiği para sıkıntısından kurtulmak için, her şeyden bir menfaat çıkarmağa bakıyordu. Yine bu yüzden, mütemadiyen kendi lehine olarak, altın ile gümüşün mütekabil nisbetlerini değiştirdi ve kendisi ucuza alıp sonra piyasaya çıkarmak maksadı ile, ecnebi meskûkâtı râyicini ortadan kaldırdı. Bizzat gâyet ucuza alıp, büyük bir kâr ile hiç rekabetsiz olarak satabilmek için, Hindistan'dan baharat ithalâtını men'etti. Lâkin venedikliler, ticaretin bu şekilde inhisar altına alınmasını protesto ve sultanı bir deniz nümâyişi ile tehdit ederek, daha müsâit bir ticaret muahedesi elde ettiler. Yalnız biber inhisarı muhafaza edildi. İtirazları akim kalan Kastil ve Aragon kıralları yirmi islâm gemisini seferde iken zaptettiler. Barsbay şeker imâlini de inhisar altına aldı ve bir müddet şeker kamışının dikilmesini bile men'etti. Bu mahsûl vebaya karşı bir ilâç gibi kullanıldığı için, fiatının yükselmesinden, halk sultana bir kat daha muğber oldu. Sultan Suriye mâmulâtından olan malların, kereste ve hububatın satışını da münferit müteşebbislere yasak etmekle, yavaş yavaş ticaretin sönmesine sebebiyet verdi; serbest hayvan ticareti de müşkilâta uğratıldı ve böylelikle, hattâ bolluk seneleri zarfında bile, kıtlık zuhûr ettiği görüldü. Barsbay'ın ihdas etmiş olduğu soygunculuk rejimine, veba felâketi de inzimam etti ve böylelikle Mısır eyâletlerinden bir çoklarının ahâlisinin azaldığı görüldü. Memlûkler kadınlara karşı o kadar kaba davrandılar ki, sultan bayram günleri kadınların evden dışarı çıkmalarını men'etmek mecburiyetinde kaldı [bk. ÇAKMAK]; harp işleri müfettişleri köylülerin atlarını zaptettiler ve onlardan pek büyük vergiler aldılar. Sultan memleketi harâp eden vebayı Allahın bir cezası telâkki etti ve yahudiler ile hıristiyanları tazyika başladı.

1429 (832)'dan beri Suriye'ye yapılan askerî seferler, hemen hemen fasılasız denilebilecek bir şekilde, birbirini takip ediyordu. Karışıklıklar çıkaran Timur'un oğlu Şahruh idi ve Kahire'de elçilerine Cidde'de tüccarlarına karşı yapılmış olan fena muâmelelere olduğu gibi, sultanın kendisine Kâbe'nin tezyinine iştirâk etmesini reddetmiş olmasından dolayı, kızgındı. Bu sebep ile sultanın mütemâdiyen mücadelede bulunduğu Akkoyunlu türkmenlerin emîri olan Karayülük'ün tarafını tuttu. Dulkadır beyleri de, Barsbay'a karşı, harp ettiler. Barsbay'ın en amansız düşmanı, 1435 (839)'te tekrar meydana çıkan ve mütemadiyen sultanın düşmanlarının gayretini tahrik eden Cânibeg oldu. Nihâyet gâlibiyet Barsbay'da kaldı. Karayülük bir muhasarada öldü; Barsbay'ın himâye ettiği Karaman beyi, Osmanlı padişahı Murad II. ile sulh yaptı ve böylelik ile Barsbay kolayca Dulkadır beylerine galebe çaldı. Cânibeg, Karayülük'ün oğullarından biri tarafından, öldürüldü; beyin diğer çocukları sultanın itaati altına girdiler. Fakat Barsbay, muzafferiyetinin bayrını görmeden, 1438 (842)'de hastalıktan öldü. Bununla beraber Yûsuf'u kendisine halef ve emîr Çakmak'ı da ona nâib tâyin etmiştir.

Bibliyografya: Weil, *Geschichte der Chalifen*, V, 164—214; *al-Manhal al-ṣāfī* (Kahire, yazma 1113, I, var. 307a—313b); İbn İyās (Bulak), tür. yer. (M. SOBERNHEIM.)

BARSELON. BARCELONA, kadîm iberce Barcino (krş. Ruscino, Roussillon da ondan geliyor) olup, bunun Hamilcar Barcae ile hiç bir münasebeti yoktur; Laccetan'ların bu eski şehri, romalılara âit şimâl-i şarkî İspanya'nın (Hispania Tarraconensis) makarrı olan ve cenûb-i garbîde bulunan Tarraco = Tarragone yerine tedricen kâim oldu. Araplar, ilk taarruzları sırasında, Mûsâ b. Nuṣayr idâresinde, 713'te burayı işgâl ettiler. Bunların dilinde şehir Barşilōna tevsim ediliyordu ki, âdî lâtin aslındaki Barcinona (Orosius'ta artık Barcilona, ravennalı coğrafyacıda Barcelona; krş. Hübner, Pauly-Wissowa)'dan iştikak etmiştir; fakat buraya ekseriya Barşilōna denilmiştir ki, bugünün Barcelona'sı bundan çıkmıştır. Barcelōna şekli daha nâdirdir. Arap müelliflerinin daha sonraları Aragon ve Catalonya kıralları na, kısa bir tâbir olarak, verdikleri al-Barcelōnī adının menşe'i budur (krş. *JA*, 1907, II, 279 v.dd.). 185 (801)'te Charlemagne'ın oğlu Louis, Aquitania kıralı sıfat ile, Barcelona'yı zaptediyor ve bu şehir, franklar imparatorluğunun İspanya hudut eyâletlerinin ve 888'den itibaren de, Barcelona yahut Catalonya müstakil kont veya markilerinin payitahtı oluyor; 242 (856)'de Barcelona, muvakkaten, arapların işgâli altına giriyor (*al-Bayān al-Moġrib*, II, 98), 985'te, son bir defa, büyük al-Manṣūr tarafından, hücumla zapt-

olunuyor (Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, III, 199); fakat, 987'de kont Borell I, Barcelona'yı geri alıyor. XII. asırda (1137), şehir Aragon kıralığına raptediliyor. 450 (1058)'de, Denia müslüman kıralı 'Alī b. Mucāhid al-'Āmirī tarafından, ısdar olunan bir forman, kayda değer bir vâkıa olmak üzere, zikredilebilir; bu fermana göre, Balear adalarının [b. bk.] mozarap piskoposlukları, Denia ve Orihuela'dakiler gibi, Barcelona baş piskoposluğunun idâresi altına konulmuştur (Simonet, *Historia de los Mozárabes de España = Memoria de la Real Academia de la Historia*, XIII (Madrid, 1905), 651—4; Campaner, *Bosquejo histórico de la dominación islamita en las islas Baleares* (Palma, 1888). s. 82 v.dd.

Bibliyografya: *Lexicon geographicum = Marāṣid al-iṭṭilā'* (Leyden, Batavia, 1859), IV, 304; Madoz, *Diccionario geogr. estad. hist.* III, 582 v.dd.; Bofarull, *Los Condes de Barcelona vindicados* (Barcelona, 1836); al-Maḳḳarī, II, 844. (C. F. SEYBOLD.)

BARŞİŞĀ. [Bk. BERSİSÂ.]

BARŞAVİŞ. [Bk. BERŞEVİŞ.]

BARŪCİRD. [Bk. BERÛCİRD.]

BARZA'A. [Bk. BERZE'A.]

BARZAḤ. [Bk. BERZAH.]

BARZAND. [Bk. BERZEND.]

BARZŪ-NĀME. [Bk. BERZÛ-NÂME.]

BAṢANİYA. [Bk. BESENİYE.]

BASĀSİRĪ. [Bk. BESÂSİRÎ.]

BAŞİR. [Bk. BAŞİR.]

BASİR. AL-BAŞİR, „gören"; Allahın isimlerinden biridir. [Bk. mad. ALLAH.]

BASİR. AL-BAŞİR, ABŪ 'ALİ AL-FAḌL B. CA'FAR B. AL-FAḌL B. YŪSUF, III. (IX.) asrın ilk yarısında yaşayan bir şâir ve münşidir. İbn Mayyāda onu Buḥturī'ye üstün bir şâir saydığı ve nesirde çok takdire mazhar olduğu hâlde, şimdi ancak ara-sıra yapılan iktibaslar ve nâdiren isminin zikri ile tanınmaktadır. Bunlardan öğreniyoruz ki, gençliği Kūfa'de geçmiştir; Abu 'l-'Aynā ve Sa'īd b. Ḥumayd muhitine dâhil idi ve 'Ubayd Allāh b. Yaḥyā, ikbâlinin en yüksek haddine vardığı zaman, onu himâyesi altına almıştı (245 = 859); muâsırlarından, başka bir devlet adamı olan, al-Mu'allā b. Ayyūb (ölm. 255 = 869) hakkındaki hicviyesi, sık-sık zikrolunur. 'Ubayd Allāh'a yazdığı mektuplardan bir tânesinin halife Mutavakkil nâmına yazılmış olduğu görülüyor. Ona verilen Baṣīr („gören") lâkabı, *al-ḍarīr* („kör")'e mukabil, hayra yormak kabilinden verilmiş olduğu söylenmektedir. Tanıdıkları arasında Aḥmed b. Abī Ṭāhir de vardı. 'Ubayd Allāh'a yazdığı dört mektup, *Adab* (*Zahr al-ādāb*)'den alınmış ve *Miftāḥ al-afkār* (Kahire, 1314, s. 312—315) adlı eserde basılmıştır. Mas'ūdī, *Murūc al-ḏahab* (ngr. Barbier de Meynard, VII, 326 v.dd., 348 yılı)'de müntehap şiirleri vardır. Bunlardan ancak bir kaçı Ṣa'ālibī'nin *Muntaḥal* (s. 74)'inde geçer. *Fihrist*'e nazaran, şiir ve münşeatı birer *Dīvān*'da toplanmış idi. Aḥmed b. Yaḥyā al-Munaccim'in *Bāhir* zeylinde, Başīr'in bir tercüme-i hâli vardır; İbn Ḥācib al-Nu'mān'ın tezkiresinde ismi görülür. (D. S. MARGOLİOUTH.)

BASİRİ. BAŞİRÎ (?—1535), X. (XVI.) asır türk şâirlerindendir. Ḥasan Çelebi'nin *Tezkire*'sine ve bu tezkiredeki kaydı nakletmek ile iktifâ ettiği şüphesiz olan Sāmī'ye göre, Basîrî horasanlıdır; Laṭīfī'ye göre ise, İran hududuna yakın bir yerde doğmuştur. Rivâyete göre, Basîrî, Sultan Bayezid II.'e, Cāmī ve Nevâ'î taraflarından tavsiye edilerek, İstanbul'a gelmiş ve Nevâ'î'nin divânını ilk defa olarak, osmanlı payitahtına getirmiştir. Bu keyfiyet, inkişafında muhtelif bakımlardan Nevâ'î'nin tesirine mârûz kalmış olan osmanlı şiir tarihinde Basîrî'ye oldukça ehemmiyetli bir yer ayırır. Basîrî'nin şiirlerinden elimize geçelerin ancak tezkirelere dercedilmiş bir kaç mısrâdan ibârettir. Bunlardan anlaşılıyor ki, bu zat eserlerinde, hükümdarları tuhaf nükteler ve zarîf fıkralar ile eğlendirmek suretiyle, onlara zamanlarını hoşça geçirmekten başka bir gâye gözetmiyordu. Ḥasan Çelebi ve Sāmī'ye göre, Basîrî'nin ölüm tarihi 941 (1534/1535)'dir.

Bibliyografya: Gibb, *HOP*, II, 48, not 2 ve 365; Hammer, *Gesch. d. osm. Diehtk.*, II, 213. (F. GİESE.)

BASİṬ. [Bk. BASİT.]

BASİT. BASİṬ, Allahın isimlerinden biridir. [Bk. mad. ALLAH.]

BASİṬ. [Bk. BASİT.]

BASİT. BASİṬ, arûzda bir bahrin adıdır. [Bk. mad. ARÛZ.]

BASMALA. [Bk. BESMELE.]

BAṢRA. [Bk. BASRA.]

BASRA. BAṢRA (Marmol'a göre, Basat, Basia, Besara), Fas'ta bugün ortadan kalkmış bir şehir olup, garpta — Vād Mda vâdisine, şarkta — Vazzān yoluna, şimâl-i şarkîde ise — Vād Lekḳus vâdisine hâkim ve Ḳṣar al-Kebīr'e takriben 20 mil ve Fās şehrine 80 mil mesafede bir yayla üzerinde kurulmuştur. Tissot'ya göre, Roma devrine âit Tremulae şehrinin bulunduğu yeri işgâl ediyordu ve Aşīla ile beraber, yâni IX. asırda, belki de İdrīs II. tarafından tesis edilmişti. Bunun oğlu Muḥammed, mülkünü taksim ettiği zaman, Basra şehri, Tanca, Septe ve Tetuan ile birlikte, kardeşi al-Ḳāsim'in hissesine isabet etmişti. Yarım asır sonra, Fâtımî halifesi al-Mu'izz kumandanlarından Cavhar tarafından, Magrib'in fethi üzerine (348 = 959), Rīf ile

Ġomāralar memleketini ihtiva eden küçük bir devletin merkezi olmuş ve idâresi İdrîsîlerden Ḥasan b. Ḳennūn'a bırakılmış ise de, 364 (974) 'te, Kurtuba emevî halifesi al-Ḥākim'in ordusu tarafından, tahrip edilmiştir. Berġavāta [b. bk.] 'ların ispanyol ordusu tarafından hezimete uğratılmasından sonra, bu hükümdarın veziri Ca'far b. 'Alī b. Ḥamdūn'un kardeşi olan Yaḥyā, hükûmeti eline aldı.

Basra'nın tarihi hakkında edinmiş olduğumuz sarih mâlûmat, hemen bemen bundan ibarettir. Bununla beraber, bu şehrin X. ve XI. asırlarda bir dereceye kadar umran ve refaha kavuşmuş bulunduğunu biliyoruz. İbn Ḥavḳal'de ve bilhassa al-Bakrī'de buna dâir tafsilât vardır. Kırmızımtırak topraklı iki tepe üzerine kurulmuş olması, bu şehre „al-Ḥamrā" lâkabının verilmesine sebep olmuştur. 10 kapılı bir sur ile çevrilmiş olan Basra'da, büyük binalar meyanında, 2 hamam ve 7 künbedli bir câmi vardı. Civarında bahçeler, hububat ve pamuk zeriyatı ve bir çok sürülerin yayıldıkları otlaklar bulunuyordu. Sütünün bolluğu yüzünden, buraya Baṣra al-Ẓobbān („sinekli Başra") denmesi âdet olmuştu. Arap müellifleri de havasının iyiliğinden, kadınlarının güzelliğinden ve ahâlisinin nezaketinden bahsederler. Fakat bu refah uzun sürmedi; al-İdrīsī, kendi zamanında, Basra'nın inhitatta olduğunu kaydeder. İhtimâl ki, hicretin IX. (XIV.—XV.) asrında tamamen harâp oldu. Leo Africanus zamanında şehrin sûrları, metrûk bahçeler arasında, henüz durmakta idi; bugün, bir kaç taş parçasından başka bir şey kalmamıştır.

Bibliyografya: İbn Ḥavḳal, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (trc. de Slane, *JA*, 3. ser. (1842), XIII, 192); al-Bakrī, *Description de l'Afrique* (de Slane), s. 250 v.dd.; al-İdrīsī, *Descr. de l'Afrique et de l'Espagne* (trc. Dozy ve de Goeje), s. 202; Leo Africanus (nşr. Schefer), II, 235; Tissot, *Recherches sur la géographie de la Mauritanie Tingitane*, s. 160. (G. YVER.)

BASRA. AL-BAṢRA (Avrupa'da orta çağda BALSORA adı ile bilinirdi; bugün garp dillerinde, ekseriya Bassora şeklinde yazılır), Irak ülkesi dâhilinde Bağdad'ın 420 km. cenûb-i şarkisinde Şaṭṭ al-'Arab üstünde ticaretgâh bir şehirdir.

Irak'ın iki büyük ticaret yolu olan Fırat ve Dicle nehirlerinin kavuştuğu garptan, yâni Necd ve Suriye (Boşrā)'den, gelen çöl yolları ile İran yaylasından gelen yolların karşılaştığı Basra körfezi sâhilini al-Baṭā'iḥ [b. bk.] bataklıklarından ayıran eşik üstünde, kadîm devirlerden beri, bir çok mühim şehirler bulunmuştur. İskender zamanında adı geçen Diritidis (Teredon) şehri, bu havâlide aranmak icap eder. Araplar burada Ḥurayba isminde bir mevkî buldular ki, sonraları burası Basra'nın bir dış mahallesi olarak tanındı. Bununla beraber Basra, araplar tarafından, yeniden kurulmuş bir şehirdir. Bir çok ehemmiyetli yolların kavuşağında, hususiyle Irak'a deniz yolu ile girmek teşebbüslerine karşı, pek hâkim bir vaziyette bulunan bu havâlinin işgâli, fatihler için, askerî bir zarûret idi. Bu mevkide, daha 14 (635) yılında kurularak, sonradan terkedilmiş olan bir ordugâhın bulunduğu yerde, halife 'Omar'in emri ile, 'Utba b. Ġazvān tarafından yeni şehir tesis edildi (16 = 637 yahut 17 = 638). Basra, arap ordusu için bir depo yeri olmak üzere, kurulduğu için, nehrin garbındaki bozkır ile nehrin vâdisi arasında ziraate elverişli, suya ve otlaklara yakın bir mahâl intihap edilmiştir. Bu yeni şehir adını, üzerinde bulunduğu zeminin tabiatından almıştır; *al-baṣra*, „yumuşak, kefekî (küfekî) taşı" demektir. Meskenler evvelâ basit kamış kulûbelerden ibaret idi. Abū Mūsā al-Aş'arī kerpiçten bir câmi bina ettirdi ki, bu bina çok geçmeden, pişmiş tuğla ile, yeniden inşa edilmiştir. Bagdad, Samarra ve Raḳḳa'dakiler gibi, taş direkler üzerinde bina olunan bu câmiden başka, bilâhare bir çokları daha inşa edilmiştir ki, bunlardan üçü, bugün mühim bir kısmı harâbe yığını hâlinde bulunan eski Basra'da, mevcuttur. 'Omar zamanında şehir, kanallar açılarak, nehre bağlandı. Basra şaşılacak bir sür'atle inkişaf etti. Her vesile ile ayaklanan ahâlisi, daha ilk zamanlardan itibaren, islâm tarihinde bâriz bir rol aynamıştır. 'Ā'işa ile Ṭalḥa ve Zubayr, kendilerini Ḥurayba civarında vukû bulan Cemel muharebesinde mağlûp eden 'Alī'ye karşı 36 (656)'da Başra'dan hareket etmişlerdi. Bugün dahi o civarda bulunan bir mahâl, o muharebede ölen Zubayr'in adı ile yâdedilmektedir ki, şimdiki şehirden 2 saatlik mesafede bulunan bu eski Basra bugün, hem bn sahabenin (Zubayr b. al-'Avvām) hem, yine o zaman ölen, diğer sahabenin (Ṭalḥa İbn 'Abd Allāh) türbelerinin bulunması ile mârûftur. Horasan'ın bn şehirden idâre edilmiş olması, Basra'nın Emevîler zamanındaki ehemmiyetini belirten bir delildir. Devletin mukadderatı için mühlik olan kabîle rekabetleri, Basra'da pek erkenden zuhûr etti. O suretle ki, Mu'āviya'nın son zamanlarında, Ezdler gelip, şehirde yerleştiler ve Tamîmler ile Ḳaysler aleyhine Rabī'alar ile birleştiler. Araplara bir çok „mavālī" 'nin de iltihakı ile nüfusu pek ziyâde artmış olan şehirde (daha hicretin 50. yılında bile Basra'nın nüfusu 200.000 kadar tahmin ediliyordu), âsâyişi muhafaza etmek için, Emevî devletinin en muktedir memûrlarını kullanmak icap etmiş idi. Hâricîlerin tahrikâtı da inzimam ederek, âsâyişsizlik son hadde vardı.

Yakınındaki Kûfe şehri gibi, Basra da, dâhilî harpler için, gâyet müsâit bir zemin teşkil ediyordu. Emevî hâkimiyetine karşı en tehlikeli kıyamlar, ekseriyetle Basra'da yahut bu şehrin civarında zuhûr eyledi. Böylo olmakla beraber Basra, Abbâsîlerin muzafferâne yürüyüşüne karşı, 'Alî taraftarlığı fikrinin çoktan beri kuvvetle yayılmış olduğu Kûfe'den daha ziyâde mukavemet etti.

Basra, ikbâlinin en yüksek derecesine Abbâsîler devrinde vardı; dış mahallesi olan al-Ubulla ile beraber, uzaklara, tâ Çin'e kadar uzanmakta olan arap deniz ticaretinin antreposu oldu. Şehrî nehre bağlayan büyük kanallar, Nahr al-Ubulla ile Nahr Ma'ḳil, Basra'nın sokak ve bahçeleri içinde ekserisi seyr-i sefere elverişli bir çok kollara ayrılıyordu. Biri Ubulla kanalı üzerindeki Ḳaṭ' al-Kalā, diğeri Sūḳ al-Kabīr ve üçüncüsü de Sūḳ Bābil tesmiye edilen 3 büyük meşhur sokak bulunuyordu (Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 351 v.dd.). O zaman mûtad plâna göre, inşa edilmiş olup, kabîleler için ayrı ayrı mahalleleri, ortada bir meydanı ve vâlinin sarayını ihtiva eden eski Basra'nın (Barthold, *İslâm medeniyeti tarihi*, trk. nşr. Köprülü, s. 45) garp kapısının (Bāb al-Bādiya) yakınında bulunan ve „Mirbad al-Baṣra" denilen kervanların konakladığı büyük bir mahâll mevcuttu ki, burası, her taraftan gelen arapların alış-veriş yapmak ve şiir inşad etmek gibi, ticaret ve kültür hareketlerine bir merkez vazifesi görürdü (Ahmed Hamdi, *Usûl-i coğrafya-i kebîr*, İstanbul, 1292, s. 353 v.dd.). Ubulla ve Ma'ḳil kanalları ile Şaṭṭ al-'Arab arasında kalan adanın tam Şaṭṭ üzerinde ve cenûb-i şarkî köşesinde, bugünkü Basra'nın limanı olan 'Aşşār'ın yakınında bulunan, Ubulla kasabası vardı ve burası, Ya'ḳūbī (*Kitāb al-buldān*, nşr. de Goeje, Leyden, 1892, s. 323) ve diğer arap coğrafyacılarının da işaret ettikleri gibi, büyük bir ticaret merkezi idi. Zâten halife 'Omar tarafından kurulup da, bütün Emevîler ve Abbâsîler devrinde ilmî ve fikrî faâliyeti ile şöhret kazanan Kûfe ve Basra'dan, birincinin evvelâ yavaş inkişaf etmesine, sonra da gittikçe ehemmiyetini kaybetmesine mukabil, ikincinin sür'atle gelişmesinin ve bu suretle, bütün şark orta çağında ehemmiyetli bir ticarî rol oynamasının başlıca âmili bu olmuştu. Bu eski Basra (Zubayr)'nın diğer bir liman mevkii de, ihtimâl bugünkü Basra'nın yerinde bulunan, Firât al-Baṣra veya Firāt al-Mīzān idi ki, bunu, kervanların hareket noktası olarak, Plinius (Fr. Sarre, E. Herzfeld, *Archeologische Reise in Euphrat- und Tigris-Gebiet*, Berlin, 1911, I, 249 v.dd.) tanımaktadır. *Bin bir gece* masalları bize bu ticaret şehrinin pazarlarında ve kanallarında cereyan eden bayatın muhtelif tezahürlerini tasvir eder.

İktisadî refaha muvâzi olarak, mânevî kültürde de büyük bir inkişaf görüldü. Câmiler ile kütüphâneler hayatın fikrî ve manevî ihtiyaclarını tatmin ediyordu. Kûfe ve Basra arap filolojisinin beşiği oldu. Kelâmcılar arasında Basra'da doğanlardan Emevîler devrinde yaşamış Ḥasan al-Baṣrī ile, eş'arî mezhebinin müessisi al-Aş'arī'yi zikretmek lâzımdır. Keza ilmî hayatın kaynaştığı faâl bir merkez şeklini alan ve ilmî münakaşalarda ve hareketlerde mensûbu bulunanlara Baṣrīyūn denilenler, yâni Basra şehrine adı bağlananlar, arasında çok geniş ilmi ile şöhret bulan ve 869'da ölen Câḥiz ile Faylāsūf al-'Arab unvanını alan Kindī (ölm. 873) de sayılabilir. Serbest fikir sâhipleri ictimalarını Basra'da akdederlerdi. IV. (X.) asırda İḫvān al-ṣafā [b. bk.] bu şehirde bulunuyordu. V. (XI.) asırda da arap edebiyatının en parlak şahsiyetlerinden *Maḳāmāt* sâhibi Ḥarīrī, yine Basra'nın evlâdıdır.

Merkezî hâkimiyetin git-gide inhitatı Basra'nın ihtişamını da ortadan kaldırdı. 871 (257)'de âsî zenciler [b. bk.] şehirde mühiş tahribat yaptılar. IV. (X.) asrın başından itibaren karmatlar [b. bk.], Irak için, dâimî bir tehlike teşkil ettiler ve 923 (311)'te Basra'yı yağmaladılar. Zâten Basra, bemen hemen bütün taribi boyunca, bir parçası bulunduğu Irak kıt'asının mukadderatına iştirâk etmiş, kıt'ayı zaptedon fâtihlerin hâkimiyeti altına girmiş ve bu memleketin mârûz kaldığı her türlü karışıklığa sahne olmuştur. Abbâsîlerden itibaren Irak, türk tarihi ile daha sıkı bir alâka peyda eder ve kıt'anın umûmî durumu bu tarihin çerçivesi içinde yer almağa başlarken, Basra'da, gerek halifelerin âsî vâlileri idâresindeki hâli [bk. mad. BARİDİ], büveyhîlerin, mazyâdîlerin zamanındaki vekayii, gerek Selçuklular devrindeki muharebeler ve Muntafikler gibi civar arap kabîleleri tarafından duçar olduğu akınlar ile türlü değişiklikler geçirdi ve türkler ile alâkası, bilhassa bu tarihten itibaren, kuvvetlendi. Selçuk hükümdarlarının Basra'yı bâzan, iktâ suretiyle, bir emîre tevcih ettiklerini görüyoruz. Fakat hânedan mücadeleleri sebebi ile, çok defa buraya fazla dikkat edilmediği, bu yüzden ekseriya, şehrin bâzı ümerânın ve civar kabîlelerin yağma ve tahribine uğradığı vâkidir. Gerek bu sebeple ve gerek 1225 (622)'te Ḫvārizmşāhlılar tarafından yapılıp da, Bagdad'dan gönderilen yardım sâyesinde, tardedilen taarruzda, Basra çok telefat verdi.

1258 (656)'da moğul istilâsı şehrin tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. Öyle görülüyor ki, kanalların ihmâli yüzünden Hu-

lagu ahfadı zamanında şehri başka bir yere nakletmek icap etti. İbn Baṭūṭa Basra'yı, mühim bir kısmı gayr-i meskûn, eski sûrları ve câmileri kendi zamanlarında henüz ahâlisi bulunan mahallelerden bâzan millerce mesafe uzakta kalmış bir hâlde buldu. Bu seyyah, şehri nehrin kenarında olarak tasvir ve Basra'nın hurmalıklarını çok methetmekle beraber, şehrin, yalnız iktisadî değil, aynı zamanda fikrî sâhadaki inhitatından da şikâyet eder. Eski şehrin ortasındaki câmi 'Alî'nin namını taşımakta olmasına rağmen, şehrin o zamanki halkı sünnî idi.

Timur, Irak'ı istilâ ettiği vakit, Basra ve Cezayir'i de Bagdad'a raptetmiş (krş. Huart, *Histoire de Bagdad dans les temps modernes*, s. 18) ve bunun idâresini torunu Mîrzā Abū Bekr'e vermişti. Bundan sonra Basra'nın idâresi Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'a geçti. Bagdad ve Cezayir ile birlikte, bu sülâleden sırası ile Şāh Maḥmūd, Mîrzā Cihān Şāh, Pîr Budaḳ Bey'in hâkimiyeti altında kaldıktan sonra 1467/1468 (872)'de uzun Hasan'a intikâl etti. 1508 (914)'de de safevî hükümdarı Şāh İsmā'il, Akkoyunlulardan zaptetti (krş. BAGDAD). İşte Abbâsîlerin inkırazından ve bilhassa büyük Selçuk imparatorluğunun dağılmasından itibaren, Irak'a hâkim olup da, muhtelif türk ve moğul hükûmetleri devrini kaplayan bu müddet zarfında, bütün kıt'anın devamlı ve istikrarlı bir idâreye mâlik olmaması yüzünden, Basra ve etrafı da kâh bu hükûmetlerin bilfiil işgâli, kâh ıktâ suretiyle kendi taraflarından nasbolunan emîr ve hâkimlerin idâresi ve bâzan da civar kabîlelerin tagallübü ile, harp ve cidâl sâhası oldu.

T a r i h. Basra Osmanlı toprakları arasına 1538 (945) senesinde girmiştir. Gerçi bu tarihten 4 sene evvel, Kanunî Süleyman'ın Bagdad'ı zaptı ve orada 4 ay ikameti esnasında, Basra hâkimi Megamis oğlu Râşid bizzat gelerek itaat etmişse de (krş. Nişancı Celâl-zâde, *Ṭabaḳāt al-mamālik fī daraḳāt al-masālik*, Fatih kütüp., nr. 4423, var. 246; Âli, *Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısımlar, Üniversite kütüp., T.Y. 2290/32, var. 245; *Gülşen-i hulefa*, İstanbul, 1143, var. 61), oğlu Mān'i, vezîri Mîr Mehmed'i ve kazaskerini Edirne'de Boğdan seferine hazırlanmakta olan padişahın nezdine gönderip, şehrin anahtarlarını takdim etmesi ve hutbe ile sikke padişah namına olmak şartı ile, vilâyetin yine kendisine bırakılması bu tarihtedir. Türk menbâlarının (Kâtib Çelebi, *Cihannümā*; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, I, 186; Aynî Ali, *Risāle*, s. 9), evvelce ocaklık veya mülkiyet şeklinde verilirken, 1668 (1079) yılında eyâlet olup, bütün arâzisinin vâliye, 10 yüke bâliğ vâridatı ile, iltizam olunduğunu söyledikleri Basra'nın yerli bir emîre tevcihi o zaman cârî bir usûl iktizasından idi. Emîr Râşid, ilk zamanlarda devlete itaatte kusur etmemişse de, bilâhare ahdini bozmuş ve bunun üzerine, 1546 (953) senesinde Bagdad vâlisi Ayas Paşa tarafından yapılan te'dip hareketi neticesinde, firara mecbur kalmış, Basra, Bagdad'a ilâveten, Ayas Paşa'nın uhdesine verilmiş ve ekseriya tenkil hareketlerinden sonra, Bagdad vâlilerinin Basra'yı idâreye memur edildikleri görülmüştür. Msl. 1549 (956)'da Bagdad vâlisi Temerrüd Ali Paşa Cezayir hâkimi 'Oleyyan-zâde'nin isyanını bastırdığı zaman, Basra da uhdesine verilmişti.

İran ile akdedilen Amasya muahedesi (1555) ile, Basra hukuken de osmanlı topraklarına ilhak edilmiş ve muahedenin hükümleri şark hududundaki vâliler ile Basra ve Kûfe mütevellilerine bildirilmiş (Celâl-zâde, *ayn. esr.*, var. 406), bununla o havâlideki aşîretlerin, muhtelif bahaneler ile, Safevîlere baş vurmalarına nihayet verilmek istenmiştir. Osmanlı hâkimiyetine karşı koyanların ve mezhep bağları ile Safevîlere bağlı bulunan aşîretlerin İran'dan ikide-birde yardım talebinde bulunduklarını biliyoruz. Nitekim Bagdad ve Basra beylerbeyileri tarafından bâzı nâhiyelere konulmuş ağır vergiler dolayısiyle (*Gülşen-i hulefa*, var. 64), 'Oleyyan-zâde'nin 1568 (975)'de çıkardığı ve Bagdad vâlisi İskender Paşa'nın şiddetle bastırdığı isyan ile (krş. Âli, *ayn. esr.*) 1598 (1006)'de yine Basra havâlisinde vukû bulan Seyyid Mubarek isyanı, bunu açıkça göstermektedir.

XVI. asır sonuna kadar Basra'ya tâyin edilen beylerbeyileri arasında Kubad Paşa (1553 = 960), Derviş Ali Paşa (1563 = 970), Özdemiroğlu Osman Paşa (1568 = 975), Mihalıçlı Ahmed Paşa (1587 = 995), Sinan Paşa (1591 = 999), Hadım Osman Paşa (1593 = 1001) vardır. Bunlardan birincisinin zamanında Hind denizinde faâliyette bulunan meşhur Pîrî Reis'in, bâzı harekât yaptıktan sonra, Basra'ya geldiği ve Kubad Paşa'nın si'âyeti ile Kahire'de idam edildiği mâlûmdur. Gene bunun zamanında, evvelâ Murad Kaptan ve onun muvaffakiyetsizliğinden sonra da, Seydi Ali Reis (şâban 961 = temmûz 554) memur edilmişti (Âlî, *ayn. esr.*, tür. yer.).

Ayrı bir eyâlet teşkil etmekle beraber, sefer vukuunda Bagdad beylerbeyilerinin kumandasında bulundurulan Basra beylerbeyileri, ocaklık suretiyle, muhafaza ettikleri memuriyetlerinde, muhtelif mezheplerdeki arap kabîleleri ile mücadele yüzünden, fazla kalamamışlar, hattâ bâzan Basra'da muhasaraya bile uğramışlardır. Tavernier'nin anlattığına göre, şehrin yakınlarına so-

kulan araplar ile hükümet makamları arasında, Basra ya bir fersah mesafeye kadar bütün sahra, arapların, şehir ise, türklerin hâkimiyetinde kalmak şartı ile, bir anlaşma yapılmışsa da, bunun tatbiki mümkün olamamış, nihayet bir beylerbeyi, maaşını nufuzlu bir yerliye 40.000 kuruş mukabilinde satarak, bu karışık vaziyetten kurtulmak istemiştir. Efrâsyâb adını taşıyan ve yerliler arasında büyük bir nufuza mâlik bulunan bu yerli, büyük bir müsellâh kuvvet vücuda getirdiği gibi, âdetâ müstakil bir hânedan kurmağa muvaffak olmuş ve bu hânedan zamanında Basra limanı Avrupa ticaretine açılarak, buraya sırası ile portekizliler, hollandalılar, ingilizler ve fransızlar gelmiştir. Ahmed I. 'den Köprülü 'lerin sadaret devirlerine kadar süren bu devre esnasında Bagdad 'da çıkan hâdiseler ile [bk. BAGDAD] diğer gâileler, Efrâsyâb ile oğlu Ali ve torunu Hüseyin Paşa ları hemen-hemen müstakil bir hâle getirmiştir (Niebuhr, *göst. yer.*). Bagdad 'ın Osmanlı devleti tarafından istirdadını müteâkip, bu eyâletin vâlileri Basra 'da müstakillen hüküm sürenler ile mücadele etmişlerdir. Ali Paşa 'nın 1645 (1055) 'te Bagdad 'a tâbî Dekke kalesini zapt etmesi üzerine, Bagdad vâlisi Küçük Musa Paşa, kuvvet sevkederek, eski vaziyeti iâdeye muvaffak olmuştur (*Gülşen-i hulefa*, var. 81). Daha sonra Lahsa beylerbeyi Mehmed Paşa 'nın şikâyeti üzerine, Bagdad vâlisi Murtaza Paşa, hükûmet emri ile harekete geçerek, Hüseyin Paşa 'nın tahassun ettiği Kurna kalesini mahasara ve paşayı firara mecbur edip, Basra 'ya girmiş, fakat gösterdiği hırs ve tamâdan başka, Basra 'yı Bagdad 'a ilhak etmek emelinde bulunması, halkı ve civar kabîleleri ayaklandırmış ve Murtaza Paşa Bagdad 'a kaçıp, Basra 'ya, ahâlinin arzusu ve devletin muvafakafı ile, tekrar Hüseyin Paşa getirilmiştir (Naima, *Tarih*, VI, 116 v.d.; Silâhdar, *Tarih*, I, 15 v.d.; *Gülşen-i hulefa*, 84 v.d.). Bu hâdiseden sonra cür'eti artan Hüseyin Paşa, Lahsa beylerbeyi Mehmed Paşa 'yı azil ve bu memleketi Basra 'ya ilhak ettirmiş, Mehmed Paşa 'nın, Mekke şerifi Zayd 'e iltica ile, vaziyeti o vasıta ile merkeze bildirmesi üzerine, Bagdad vâlisi Uzun İbrahim Paşa 'nın serdarlığı altında teşkil edilen kuvvetler Hüseyin Paşa üzerine gönderilmiştir. Hüseyin Paşa, Kurna 'da şiddetli bir mukavemet gösterdikten başka, Muntafik şeyhi ile diğer aşiretlerin yardımını te'min eylemiş ise de, karışık hâdiseler neticesinde, Basra 'ya, civar kabîle arapları hâkim olmuştur. Nihayet serdar, maiyetindeki kumandanlardan Diyarbekir vâlisi İbrahim Paşa 'nın tavassutunu kabûl edip, Hüseyin Paşa ile bir anlaşma yapmış ve bu anlaşma mûcibince, Hüseyin Paşa 'nın devlete, peşin olarak, 500 ve senevî 200 kese akçe vermesi, „rikâb-ı humâyuna arz-ı ubûdiyet etmesi", tacirlerden gasbettiği malları sâhiplerine iâde eylemesi, Basra yı oğlu Efrâsyâb 'a bırakması ve Lahsa 'ya da tekrar Mehmed Paşa 'nın getirilmesi kararlaştırılmıştır (*Gülşen-i hulefa*, 94 v.d.; Râşid, *Tarih*, I, 126 v.d.; Silâhdar, I, 473 v.d.). Mamafih Hüseyin Paşa, anlaşmaya rağmen, keyfî hareketlerinde devam ettiği için, yerine kethüdası Yahya Ağa 'nın tâyin olunduğunu ve bu tâyinin fi'len tatbikına, mühimce bir kuvvetin başında olarak, Bagdad vâlisi Kara Mustafa Paşa 'nın memur edildiğini görüyoruz. Hüseyin Paşa mallarını ve âilesini İran 'a gönderip, Kurna kalesinde kendisini müdafaaya çalışmışsa da, mağlûp olarak, kaçmış ve Basra 'nın idâresi Yahya Paşa 'ya tevdi edilmiştir ki, Basra 'nın diğer eyâletler gibi idâresi, bu tarihten başlamaktadır. Kara Mustafa Paşa tarafından, Basra kalesinin muhafazası için, 1500 yeniçeri tâyin edilmiş, 3.000 kadar yerli kulu tahrir olunmuş, tâmire ve cephâneye muhtac kaleler tesbit edilmiş, Basra eyâletinin fazla vâridatı ile mâmur mülhakatının yerli kulu ulûfesine mütehammil olduğu ve defterdar ile müstakil muharrire ihtiyacı bulunduğu İstanbul 'a bildirilmiştir. Fakat 1668 (1079) 'de Yahya Paşa ve 1670 (1081) 'te Kapıcıbaşı Mustafa Paşa, vilâyet irâdının ancak devlete verilmesi lâzım gelen 200 keseye kâfi geldiği, fakat yerli kulu ulûfesine kâfi olmadığı ve müstakil muharrir ve defterdara ihtiyac bulunmadığı iddiası ile isyan etmişlerdir. Bunlardan birincisi Bagdad vâlisi tarafından mağlûp ve firara mecbûr edilmiş, ikincisinin istifasından sonra, bizzat Kara Mustafa Paşa uzun uzadıya telkiklerden sonra, mîrî, vakıf, mülk ve muaflarını, şer'î öşürler ile örfî resimlerini tesbit ettirmiş, irâd ile masraf arasında mümkün mertebe bir muvazene yaptıktan sonra, tahrir defterlerini Basra hazinesine koyarak, suretlerini İstanbul 'a göndermiş ve memnuniyeti celb eden bu hareket neticesinde kendisine Basra eyâleti tevcih edilmiştir. Bu tarihten itibaren 20 sene kadar süren sükûnet devresinde vâlilerin sık-sık değiştirildiği görülmektedir. 1690 (1101) tarihinde zuhûr eden veba salgını büyük telefata sebebiyet verdiği gibi, vergi tahsilinde vâli ile reâya arasında çıkan ihtilâflare Muntafik aşîreti de karışmış, vâli Ahmed Paşa öldürülmüş, Bagdad vâlisinin kumandasında gönderilen kuvvetler de Muntafik şeyhi Mâni tarafından mağlûp ve firara mecbûr edilmiştir. Bu sırada devlet, garp hudutlarında büyük meseleler ile uğraştığından, Irak işlerine lâzım olduğu kadar ehemmiyet verememiş, Mâni' 'a *istimâlet-nâme* verdikten başka, mevcut timarlarına bir mikdar daha ilâveler yapılarak, mese-

lenin yatıştırılmasına çalışılmışsa da, bu havâlide sulh ve sükûnun avdeti için, 1700 senesine kadar beklemek icap etmişti. XVIII. asrın başına kadar Basra havâlisinde karışıklığın devam ettiği ve Karlofça muahedesinden sonra, devletin Irak meselesini, kat'î olarak, hâlle karar verdiği anlaşılmaktadır. Filvâki, evvelâ Muntafik şeyhi Mânî 'ın, sonra aralarında zuhûr eden ihtilâf sebebi ile, Hüveyze hanı Parae Allâh 'ın tegallübüne mâruz kalan ve daha sonra da (1696 = 1108) iranlıların eline geçen Basra ve Kurna 'yı geri almak ve burada devlet hâkimiyetini iâde etmek için, 1700 (1112) 'de, Bagdad vâlisi Daltaban Mustafa Paşa kumandası altında, büyük kuvvetler toplanmış ve bu seferin hazırlıkları, ince teferrüatına kadar, düşünülerek, harekât başlamıştır. Daltaban Mustafa Paşa, maiyetinde kendi kuvvetlerinden başka, Diyarbekir, Şehrizor, Halep, Sıvas, Karaman, Birecik ve Amasya gibi yerlerin paşaları ve askerleri ile birlikte yola çıkmış, Birecik iskelesinde 120 büyük ve küçük sefinenin inşa ve teslih edilmesi ferman olunmuş ve bütün bu kuvvetler Basra 'ya doğru yürürken, kabîle şeyhleri de birer birer gelip, dehalet etmişlerdir (bu seferin tafsilâtı için bk. Bayezid umumî kütüp., yazm. nr. 4935, *tür. yer.*). O sırada iranlıların Basra muhafızı Davud Han, serdara mektup gönderip, vilâyetin tesliminde ayak sürümek istemişse de, buna ehemmiyet verilmeyerek, Ali Kulı ve Abdürrahim yüzbaşıların bulunduğu Kurna ele geçirilmiş, Davud Han da Basra'dan alelacele kaçmağa mecbur kalmıştı.

Basra tarihinde yeni bir devir açıp, „Hemedan fatihi" ve „Eyyûbî" lâkapları ile meşhur olan Hasan Paşa 'nın bu vilâyete tâyinine kadar geçen ve 20 sene kadar süren zamanda, en ehemmiyetli hâdise olmak üzere, Muntafik şeyhi Mânî' oğlu Mağâmis 'in isyanı ve Bagdad 'dan gönderilen kuvvetler ile tenkili göze çarpmaktadır (1707—1709). Hasan Paşa ile oğlu Ahmed Paşa, Bagdad 'a ilâveten, Basra vâliliği de yapmışlar ve kendileri Bagdad 'da oturup, Basra 'yı, kölelerinden bir mütesellim vasıtası ile, idâre etmişlerdir. Uzun müddet Irak havâlisinde hüküm süren ve bütün kabîleleri itaat altına almağa muvaffak olan bu iki vâlinin zamanları ile Ahmed Paşa 'nın ölümünden (1747) sonra, Bagdad 'da baş gösteren kölemen idâresinin inkırazına (1831) kadar, Basra 'nın mukadderatı Bagdad 'a bağlı kalmıştır [bk. BAGDAD]. İlk kölemen vâlisi olan Ebû Leyle Süleyman Paşa zamanında Basra 'yı alâkadar eden en mühim hâdise, Şeyh Bender 'i başa geçirmek ve diğer kabîleler ile ittifak etmek sureti ile, isyan eden Muntafik aşîretiniu te'dibi (1749) ile Şaṭṭ al-'Arab kaptanı olup, Muntafik aşîreti ile birleşerek, ayaklanan ve sonra ele geçirilen mîr-i mîrân Mustafa Paşa hâdisesidir (krş. İzzî, *Tarih*, İstanbul, 1199, var. 197; *Dawḥat al-wuzarā'*; Vâsıf, *Tarih* ve onda naklen Huart, *ayn. esr.*, s. 160). 1772 (1186) 'de, Basra dâhil olmak üzere, Irak 'ta çıkan veba salgını büyük telefatı mûcip olmuş, kölemen idâresinin zâfından ve Kürdistan 'daki karışıklıklardan istifâde eden Zend Kerim Han, kardeşi Sâdık Han vasıtası ile, mütesellim Süleyman Ağa tarafından müdafaa edilen Basra 'yı muhasara ettirmiş, bir seneden fazla süren muhasaradan sonra, şehir iranlıların eline düşerek (1776 = 1190), 3 sene onlarda kalmıştır. Sâdık Han Basra 'dan alacağını alıp mütesellim, defterdar ve gümrükçüyü Şiraz 'a göndermiş, Basra 'nın idâresini de biraderzâdesine, Ali Mehmed Han 'a bırakmıştır. Yaptığı yolsuz işler ile halkı soğutan bu zat, kendisine boyun eğmeyen Muntafik şeyhi ile çarpışmağa mecbûr olmuşsa da, muvaffakiyet te'min edememiş, mamafih, Basra 'nın iranlılar tarafından tahliyesine kadar, burada kalmıştır. Zend Kerim Han 'ın vefatı (1779), Basra 'yı eski sâhiplerine kavuşturduğu gibi, İran 'da itibar gören mütesellim Süleyman Ağa da avdet ederek, Bâbıâliye müracaat etmiş ve istidasına muvafık cevap alarak, Basra vâliliğine ve bir az sonra da, Basra ile birlikte, Bagdad vâliliğine geçmiştir (bk. BAGDAD; Cevdet, *Tarih*, I, IV, VIII, fihrist).

Büyük Süleyman Paşa zamanında, Hindistan 'da Misur sultanı Tipo tarafından gelen elçilerin, bir Hind limanına mukabil Basra 'nın hindlilere kiraya verilmesi yolunda Osmanlı hükûmetine müracaatları (Cevdet, *Tarih*, III, 282 v.d.) ilo Basra mütesellimi Mustafa Ağa 'nın, Basra mukataaları ve Şâvî-zâde meseleleri ile alâkadar olan isyanı, bu isyanın tenkili (1789 = 1203) ve daha sonra mütesellimlerden Selim Ağa vak'ası (1810 = 1225), Basra tarihinde kaydedilecek hâdiselerdendir. Son kölemen vâlisi Davud Paşa, gerek Basra 'da ve gerek civar aşîretler arasında, büyük bir nufuz tesis etmiş, kölemen ocağı yıkıldıktan sonra, Basra uzun müddet, Bagdad 'a tâbî kalarak, Bagdad vâlilerinin mütesellimleri tarafından idâre edilmiş ve tarihi de Bagdad tarihine bağlı kalmıştır.

OSMANLILAR DEVRİNDE BASRA.

Zamanla ehemmiyetini kaybederek, daha şarka, Şaṭṭ al-'Arab sâhiline yakın bir yere, nakl olunmuş bulunan bugünkü Basra, eski Basra 'ya 8—10 km. mesafede, fakat Şaṭṭ al-'Arab 'dan da 3 km. kadar garptadır. Birbirine muvazi 3 kanal, şimâlde Nahr al-Ḫandaḳ, ortada Nahr al-'Aşşâr ve cenupta Nahr Ḫōraḥ, Şaṭṭ al-'Arab 'dan garba doğru uzanır; bugünkü Basra şehrine kadar hurmalıklar ve bahçeler arasından

geçlikten ve bir çok kanallara bölündükten sonra, şehrin garbında birleşirler. Bunların içinde en ehemmiyetlisi olup, Şaṭṭ ile birleştiği yerdeki esâl Basra limanına bugün kendi adını vermiş bulunan Nahr al-'Aşşār ile diğer kanallarda, bilhassa med zamanlarında, vâki seyr-ü seferi „belem" tâbir edilen 8—10 m. uzunluğundaki kayıklar temin eder.

Elimizde, maalesef, şehrin XVI. asırdaki vaziyetini bildiren mâlûmat yoktur. Kâtib Çelebi 'nin, bu havâlideki Zekkiye kalesi için „bir zamanlar Āl-i Muşa'şa' payitahtı idi" dediği doğru ise (*Cihannümā*, göst. yer.), Basra 'yı bu devirde Irak 'ın diğer küçük şehirleri gibi farz ve buranın XVII. asırda mevcudiyetini bildiğimiz, bir çok şeyden mahrum olduğunu kabûl etmemiz mümkündür. Bu şehre ilk ziyaretini 1639 'da yapan Tavernier (*Les Six voyages en Turquie, en Perse et aux Indes*, Paris, 1677, I, 218 v.dd.), Basra 'nın bir fersahtan daha uzun olduğunu ve kâmilen yontma taştan inşa edilmiş bulunduğunu söylemektedir. Şimâlde ve cenuptaki kanalları hâricde bırakan bir sûr, mustatil şeklinde bulunan şehri çevirmiş bulunuyordu ki, bu duvar, Kurna 'yı tahkim eden ve oraya ikinci bir sûr çeken Hüseyin Paşa tarafından, XVII. asır ortalarında, Şaṭṭ al-'Arab 'a kadar uzatılmış, bir çok bahçeler şehir içerisine alınmak suretiyle, Basra genişletilmişti. Bu şehir üzerinde büyük bir dikkat ve emek sarfeden Afrâsyâb 'ın bu torunu, keza Şaṭṭ kenarında ve bugünkü 'Aşşār 'ın olduğu yerde bulunan Manāvî mahallesini de tahkim etmiş ve burada kendisine müstahkem bir şato yaptırmıştı ki, bilâhare Bagdad vâlisi ile mücadelelerinde buraya çekilerek, müdafaa yapmağa çalıştığını aşağıda göreceğiz.

Hüseyin Paşa Basra 'da büyük bir câmi de yaptırdı. Bu câmi XVIII. asırda bile şehrin başlıca câmi'i idi ve ancak XIX. asırda Davud Paşa kölelerinden mütesellim Aziz Ağa 'nın, kârgir olarak, inşa ettirdiği câmi güzellikçe bunu geçebildi. Afrâsyâb ve halefleri devrinde hıristiyanlara ve bilhassa avrupalı tüccarlara geniş hürriyet ve müsaadeler verildiği, dolayısiyle, Basra 'nın ticarî ehemmiyeti çok arttığı, her sene holandalı, ingiliz ve hind tüccarları buraya mebzûl miktarda mal getirdiği için, bunları muhafaza edecek antrepolar ve hanlar inşa edildi. Bunun için de, gerek Manāvî ve Nahr al-'Aşşār 'ın şimâl kıyısında Şaṭṭ kenarındaki Maḳām-i 'Alī mahalleleri ve gerek Şaṭṭ 'ın sol sâhilinde Maḳām-i 'Alī 'nin karşısında bulunan ve zâten türkçe adı da buna delâlet eden, Kapan kalesi tahsis olundu. Memâlik bu hususta, yine Şaṭṭ 'ın sol sâhilinde ve Kapan 'ın cenubunda, Manāvî 'nin karşısındaki Kirdalān (krş. Kurdalān, *Sayāḥat-nāme-i ḥudūd*, Bayezid kütüp., türk. yazm., nr. 4935 ve Böğürdelen, *Cihannümā*) kalesinden de istifâde edildiği düşünülebilir (Basra 'nın birinci defa iranlılarda bulunduğu esnada (1696—1700), burada yeniden bir kale yapmışlardı ki, istirdattan sonra, buranın muhafazası için, 100 yeniçeri ile 2 top konulmuştu). Diğer taraftan XVIII. asırda İstanbul, İzmir, Halep, Şam ve Mısır gibi, imparatorluğun büyük şehirlerinden buraya bir çok tüccarlar gelmekte ve avrupalı tüccarlar ile alış-veriş yapmakta ve bir kısmı da mallarını, çok güç ve masraflı olmakla beraber, Dicle 'den naklettirmektedirler (Niebuhr, *Voyage en Arabie*, Amsterdam, 1780, II, 172 v.d.).

XVII. asırda gümrük resmi, her kes için, 5 % idi; fakat beylerbeyi için de ayrıca 4 % ödenmekte idi ki, onun bilhassa deve ve hurma satışlarından aldığı bu para kendisine senede büyük bir meblağ temin ederdi; bilâhare gümrük resmi avrupalılar için 3 % ve diğer milletler için 7 % olmuştur (Niebuhr, *göst. yer.*).

XVIII. asırda Basra, 5 kapısı bulunan bir sûrun içinde ve 70 mahalleden mürekkep, 40—50.000 nüfuslu bir şehirdir. Bu kapıların ikisi şimâl tarafındadır: Darvāzat al-Ribāṭ yahut Bāb al-Ribāṭ ve Bāb al-Baġdād. Diğer 3 'ü garba ve cenuba bakan taraftadır: Darvāzat al-Zubayr yahut Bāb al-Zubayr, Darvāzat al-'Şirāzī ve Darvāzat al-Maemū'a. Manāvî ve Maḳām-i 'Alī 'yi de ihtiva eden ve içerisinde bir çok şeyhlerin namına olduğu gibi, Maḥallat al-Afġān, Maḥallat al-Yahūd adlı mahallerde bulunan — ki, bunlardan her biri 10—20 veya 300—400 evli olmak üzere, çok muhtelif büyüklükte idiler — Basra, bu asırda, Niebuhr 'un anlattığına göre, artık eski ehemmiyetini kaybetmişti. Vaktiyle beylerbeyinin ikamet ettiği, fakat o zaman mütesellimin oturduğu bina 'Aşşār kanalı kenarındadır. İki tarafında fransız ve ingiliz ticaret acenteleri vardır. Buna mukabil kapudan paşa, Manāvî 'de oturmakta idi (*göst. yer.*). Bidayette doğrudan doğruya İstanbul 'dan tâyin edilen ve Basra benderinde 50—60 tekne bulunduran kapudan paşa, yalnız Dicle ve Fırat nehirlerinde âsâyişi temin etmekle kalmaz, aynı zamanda, korsanlara karşı açık bulunan Basra körfezini de muhafaza ederdi. Kapudan paşanın ve bu filonun ihtiyacları, Bagdad ve Basra vilâyetlerinin büyük kazalarından gönderilen vâridat ile temin edilirdi. Bilâhare hâkimiyet Bagdad vâlilerine geçip de Basra 'nın bir mütesellim ile idâre edildiği devirlerde, vâridatları Bagdad vâlileri tarafından zaptedilen „kapudan paşalar" da onların bir memûru menzilesine indiler ve mütesellimler gibi, Bagdad vâlilerinden emir telâkki etmeğe

başladılar. Bu esnada buradaki filonun kemiyet ve keyfiyetçe bozulmuş olması tabiîdir.

Bu asırda Basra'da, mütesellimden ve yine Bagdad vâlisine bağlı defterdardan başka, bir gümrükçü ve bir de yerliler arasından, *acall al-balad* tâbir edilen, çok nufuzlu birisi mevcuttu ki, divana da dâhil olan bu son zâtın re'yini almadan, mütesellim hiç bir iş göremezdi. Diğer taraftan İstanbul'dan tâyin edilen bir kadı veya nâibi ve bütün ulema, seyyidler ve şeriflerin reisi olan *nakîb al-aşrâf* ve yine hepsinin tâbi olduğu, makamı irsî olan bir *muftî al-ḥanafî* vardı. Büyük Süleyman Paşa'dan itibaren, bir de *muftî al-şâfi'î* bulunmaktadır. İranlıların işgâlinden sonra, Basra'ya şi'iler de gelmiş ve bir müddet sonra, sünnîler 30 %'a kadar çıkmışlar ve XIX. asrın sonlarına doğru bu nisbet 50 %'ye kadar yükselmiştir (*Basra sâlnâmesi*, 1309). Basra'da, tam bir „orta" teşkil etmemekle beraber, yeniçeriler de vardı. Fakat bölük ağaları, umûmiyetle, Kurna kalesinde bulunuyorlardı. Devlet merkezinde olduğu gibi, bu esnada, bu teşkilât burada da bozulmuş ve mütesellim, ekseriya kendi arzularını tatbik ettirecek çapulcu takımını „yerli kulu" olarak, yazmıştı. Mamafih her hangi bir tecavüz ve yağmaya uğramamak için, esnaf da bu teşkilâta giriyordu.

Basra, evvelden olduğu gibi, osmanlı hâkimiyeti altına geçtikten sonra da, zaman-zaman civar kabîlelerin, bilhassa bunlardan ikisinin, Ka'b aşîreti ile Muntafik aşîretinin tecavüz ve yağmasına mârûz kalmıştı. Bu tecavüzler, ekseriya, çok ve meşhur olan ve 20'den fazla çeşidi bulunan Basra hurmalıklarını yağma veya Şaṭṭ al-'Arab'dan geçen tüccar gemilerini zapt için yapılırdı. Ka'b aşîreti, kahve ve başka bir eşya ile yüklü bir gemi geçerken, bunları kendilerine ehemmiyetli bir mikdarda bir vergi vermeğe ve avdetlerinde de hurmalarını satın almağa mecbur tutarlardı. Hattâ bu kabîlenin şeyhi, bu yüzden, 1765'te bir kaç ingiliz gemisini tevkif etmiş ve bâzı hâdiseler çıkarmıştı. Bu aşîret halkının, Basra'da zayıf bir idâre gördükleri vakit de, burayı yağmaya geldikleri ve bu yüzden bâzan kendilerini basralıların dostu telâkki eden, hakikatte ise, mukataası şeyhe tefviz edildiği için, bu şehre âit hurmalıklara, kendi mülkleri gibi bakan Muntafik aşîretleri ile mücadele ettikleri olurdu (Niebuhr, *ayn. esr.*, s. 191; Huart, *ayn. esr.*, s. 149). Muntafik aşîreti de Dicle üzerinde Bagdad'a doğru giden gemileri durdurur ve onlardan harac alırdı. Esasen emniyetsizlikten dolayı, 150—200 gemi birlikte sefere çıkar, fakat muhtelif aşîretlere 13 yerde *ḫâva* tâbir edilen rüsûmu verirdi (*Basra sâlnâmesi*, 1308). XVII. asırdan itibaren, Basra hurmalıkları, mukataa suretiyle, Muntafik aşîreti şeyhine verildiği için, bunlar, iktisadî ve idarî sebepler ile, Basra üzerinde bir hak iddia etmekte kendilerini haklı görürler ve bunun için de sık-sık isyan ederlerdi. Tâkibata mârûz kaldıkları vakit ise, Cezayir sedleri tâbir edilen Fırat üzerindeki bendleri yıkarlar ve etrafı istilâ eden sular ve bu suların teşkil ettiği, sazlık ve kamışlık gölcüklere (*ḫôr*) iltica ederek, kendilerine karşı yapılan harekâtı güçleştirir ve bâzan imkânsız hâle getirirlerdi. Bilâhare Bagdad vâlisi Gözlüklü Reşid Paşa zamanında bu mukataanın bir kısmı Muntafik'ların iltizamından kurtarılarak, hükûmet idâresine alınmış olduğu gibi (1273 = 1856/1857), yine Bagdad vâlisi Namık Paşa zamanında da geri kalan kısmı onlardan alınmış ve Basra müteselliminin idâresinde, doğrudan doğruya hazineye mal edilmişti (1282 = 1865/1866). Basra, XIX. asrın ilk yarılarında, daha fazla gerilemiş ve öteden beri tekerrür eden veba salgını ve gölcükler dolayısiyle artan sıtma sebebiyle, nüfusu haylı azalmıştır. Asrın birinci yarısında 600'ü kârgir ve mütebakisi şarîfa tâbir edilen kuru hurma dallarından bina edilmiş olmak üzere, 2.000 ev ve yalnız 10.000 nüfus vardı (Mehmed Hurşid, *ayn. esr.*, s. 5).

Mamafih Basra, bu asrın ikinci yarısında, bir taraftan Süveyş kanalının açılması, Hind denizi ve körfez ticaretinin yeni şartlar içinde gelişmesi ve diğer taraftan da, bilhassa Midhat Paşa'nın vâliliği sırasında, bu bölgede devletin nufuzunun kuvvetlenmesi ile, âsâyişin teessüsü ve şehirdeki umran faaliyetleri sâyesinde, yavaş yavaş tekrar inkişaf etti. Bu devre âit kaynaklar, Basra'nın nüfusunu 18.000 (V. Cuinet'ye göre) ile 60.000 arasında gösterirler ki, bu sonuncu rakam fazla mübalâgalı olsa gerektir. Evvelce Basra limanında, bir mikdar çergi ve kulübe ile bir kaç harap binadan başka, bir şey yokken, Basra'nın imarına âit ilk esaslı teşebbüsü başaran Midhat Paşa tarafından — 1870'ten itibaren, kısa bir zaman içinde — burada kışla, hastahane, tersane v.s. gibi, büyük binalar ile beraber, yeni bir mahalle kuruldu. Yine Midhat Paşa bir taraftan nehir üzerinde işlemekte olan ingiliz vapurları ile rekabet etmek için, „İdâre-i nehriye" ve diğer taraftan da, o sırada yeni açılmış olan Süveyş kanalı yolu ile Basra'dan İstanbul'a doğru vapurlar işletmek üzere, „Umman-ı osmanî" adlı birer seyr-i sefain idâresi tesisine muvaffak oldu.

Basra arazisi, XIX. asrın ikinci yarısında, bütün Irak toprakları gibi, Bagdad eyâletinin (sonra vilâyet), bir parçasını teşkil ediyordu. Midhat Paşa ayrıldıktan sonra, bâzan vilâyet ve bâzan da mutasarrıflık olarak idâre edildi ve

1884'te, artık kat'î olarak, ayrı bir vilâyet hâlini aldı ki, bu vilâyet, bütün aşağı Irak'ı ihtivâ etmekte ve az çok nazarî olarak, Basra körfezinin şark kıyıları üzerinde ve gayr-i muayyen bir surette de, bu kıyıların hinterlandında uzanmakta idi. Bu esnada merkez livasından başka, merkezi Nāṣirīya kasabası olan Muntafiḳ livası ile 'Ammāra ve Necd sancaklarını ihtivâ ediyordu. Kurna ve Küveyt ise, merkeze bağlı kazalar idi.

1914 — 1918 harbi sırasında Basra, ingiliz-hind kuvvetleri tarafından işgâl edilerek, hedefi Bagdad olan askerî hareketlere üs hizmetini gördü. Bugün Basra Irak kırallığının ayrılmış olduğu 14 livadan birinin merkezi olup, nüfusu da 55.000 kadardır.

Şehrin asıl ehemmiyeti, munsabları Basra körfezinde bulunan nehirler boyunda toplanmış olan Irak'ta, nehir nakliyatından deniz nakliyatına geçiş noktasında yer almış bulunmaktan ileri gelmektedir. Basra limanının ihracatı arasıuda hurma başta gelir ve ayrıca buradan, hububat, yün, keçi kılı, deri, susam v. s. ihrac olunur. Buna mukabil, Hindistan'dan ve daha seyrek olarak, Avrupa'dan gelen vapurlar, memleketin muhtac olduğu mâmûl eşyayı Basra'ya çıkarırlar. Kara nakliyatı, ingilizlerin umûmî harp senelerinde inşaya başlayarak Bagdad'a ulaştırdıkları 570 km. dar hatlı demir yolu sâyesinde, daha fazla sür'at ve vüs'at kazanmış ve bilâhare bu demir yolu Bagdad'dan İran hududunda Ḫāniḳîn'e ve Musul civarındaki Kerkük petrol sâhasına uzatıldığı gibi, son yıllarda Türkiye'den gelen ve Musul'dan geçen normal genişlikteki demir yolunun Bagdad'a varması sâyesinde, Basra şehri, garbî Avrupa'yı Hindistan'a bağlayan yol üzerinde aktarma mevkii olmuştur. Avrupa'dan Hind'e, Felemenk Hindistanı ve Avusturalya'ya giden muntazam hava postalarının esaslı durak yeri olarak da ehemmiyet kazanmıştır.

Basra limanı, körfezdeki med ve cezir hareketlerinden faydalanır. Şaṭṭ al-'Arab'ın genişliği burada 500 m.'yi bulur. Nehrin munsabındaki kumsal topuğu aşıldıktan sonra (ki, büyük vapurlar umûmiyetle burada Fav önünde kalır yahut nehre girmek için, med zamanını bekler), 120 km. mesafedeki Basra'ya kadar, Şaṭṭ al-'Arab üzerinde derin sulara rastlanır. Te'sirini yalnız Şaṭṭ al-'Arab'da değil, Fırat ile Dicle'nin aşağı kısmında bile hissettiren med hareketlerinin faydası, yalnız mansabdan gemilerin girmesine hizmetten ibaret olmayıp, vasatî olarak 24 saatte 2 defa, suların seviyesi yükseldiği için, nehrin iki kıyısında uzanan hurmalıklar bu sâyede kendiliğinden sulanabilmektedir. . . . . .

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. Belāẕorī (nşr. de Goeje), tür. yer.; *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), I, 80 v.d.; II, 159 v.d.; III, 117 v.d.; V, 187 v.dd.; VII, 323; İbn Rusta, *Kitāb al-a'lāḳ al-nafsīya* (nşr. de Goeje), 94, 97, 180, v. b.; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. le Strange), 45 v.dd.; İbn Serapion (*JRAS*, 1895, s. 29, 213 v.dd.); Yāḳūt (nşr. Wüstenfeld), I, 936—953; İdrīsī (frns. trc. Jaubert), I, 368 v.d.; İbn Baṭūṭa (Paris), II, 8—16; Celâl-zâde Mustafa Nişancı, *Ṭabaḳāt al-mamālik fi daracāt al-masālik* (Fatih kütüp., 4423, var. 14 v.d., 246. 394, 406); 'Ālī, *Kunh al-aḫbār* (basılmamış kısım, Üniversite kütüp., T. Y. 2290/32, var. 205, tür. yer.); *Kanun-nâme* (Millet kütüp., nr. 73, var. 6); *Arşiv kılavuzu*, I (1938); Basra şehrindeki câmî ve mescidler ile Ayas Paşa câmii vakfiyesi (1151) hakkında bk. Başvekâlet arşivi, *Haremeyn mukataası defi.* 3377/20; Peçevî, *Tarih*, I, 366 v.dd.; L. Caetani, *Annali dell'Islam*, III, 282—309, 769—784; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 44 v.dd.; J. B. Tavernier, *Les six voyages en Turquie, en Perse et aux Indes* (Paris, 1677), I, 218 v.dd.; Niebuhr, *Voyage en Arabie* (Amsterdam, 1780), II, 272 v.dd.; F. Beaujour, *Voyages militaire dans l'empire Ottoman* (Paris, 1829), II, 85, 108, 115, tür. yer.; Ritter, *Erdkunde*, X, 175—182; XI, 1032—1056; E. Sachau, *Am Euphrat und Tigris*, s. 16 v.dd; M. von Oppenheim, *Von Mittelmeer zum Persischen Golf*, II, 293—304; Hammer, *Hist. de l'Emp. Ott.* (Paris, 1856), V, 290; XI, 242 v.dd.; XII, 346 v.dd.; XIII, 47 v.dd.; XV, 219 v.dd.; Fr. Sarre, Ernst Herzfeld, *Archeologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet* (Berlin, 1911), I, 249 v.dd.; Cl. Huart, *Hist. de Bagdad en temps moderne*, s. 149 v.dd.; tür. yer.; Cuinet, *La Turquie d'Asie*, III, 258 v.dd.; diğer bibliyografya için bk. mad. BAGDAD.

[Leyden tab'ında R. HARTMANN'ın yazdığı bu makale, BESİM DARKOT ve M. TAYYİB GÖKBİLGİN tarafından tevsî edilmiştir.]

BASRA KÖRFEZİ, Asya kıt'asının cenûb-i garbîsinde, bir büyük körfez olup, Hind okyanusuna tâbî 'Ummān denizinden Hürmüz boğazı ile ayrılır; Arabistan ile İran arasında, şimâl-i garbîye doğru uzanarak, Şaṭṭ al-'Arab'ın munsabına varır. Bu körfeze araplarca verilen Baḥr Fāris („Fars denizi") ismi, önce İṣṭaḫrī (s. 6) ve İbn Ḥavḳal (s. 35—41) tarafından, aşırı bir teşmil yolu ile, Hind okyanusuna verilmiş olup, sonradan Muḳaddasī (s. 17) ve Mas'ūdī (*Murūc al-ẕahab*, I, 207) 'de Şaṭṭ al-'Arab'ın denize döküldüğü 'Abbādān

mevkîinden 'Ummān'a kadar, 'Ummān körfezini de ihtivâ etmek üzere, bizzat Basra körfezini ifâde eder. Şaṭṭ al-'Arab 'ın ağız koyunda tehlikeli sığlıklar (*al-ḫaṣabāt* „kazıklar"), işaretler ile gösterilmiş geçit üzerinde bir fener ve ateş yakarak, medhâli aydınlatan bir bekçi ve Cannāba 'nin karşısında Ḫārak adasında inci çıkarma yerleri vardı. İran sâhilindeki başlıca limanları 'Abbādān, Mehrubān, Sīnīz, Cannāba, Sirāf, Ḫişn İbn 'Omāra, Hormuz ve Tīz (Mekrān) olup, bunlara gittikçe ehemmiyet kazanan şu limanları da ilâve etmek lâzımdır: Bū-Şahr, Bandar 'Abbās (Gumrūn) ve Linga. Basra yahut Fars körfezi, Hind okyanusundan, gemilerin karaya vurup parçalandığı Durdūr (Kusayr ve 'Ovayr) dağları ile ayrılır. Burada Avāl, Ḫārak, Kīş (Ḳays, Kişm) ve al-Lār (Lārek) adaları vardır. Arabistan sâhilindeki başlıca limanları şunlardır: Küveyt (Kovayt), al-Ḳaṭīf ve Maskaṭ.

Basra körfezinde vuku'a gelen türk-portekiz deniz muharebeleri için bk. madd. PĪRĪ REİS ve SEYDİ ALİ REİS.

Bibliyografya: Muḥammed Ḥasan Ḫān, *Mir'āt al-buldān*, I, 176—191; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), *Geographie*, s. 22, 369 v.dd.; *Segelhandbuch für d. pers. Golf*; S. Genthe, *Der pers. Meerbusen*; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*. (CL. HUART.)

BASÛS. [Bk. BESÛS.]

BAŞ (T.; alelâde „kafa" mânasında olan bu kelimenin „bir şeyin en mühim kısmı, başlangıç noktası, yara ve yara kabuğu, suyun yüzü" mânaları da vardır) kelimesinin başka kelimeler ile birleşmesinden meydana gelmiş eski ve yeni bir çok tâbirler vardır. *Baş* kelimesi bâzan, *baş-kâtip*, *baş-çavuş* tâbirlerinde olduğu gibi, terkibin birinci kelimesi ve bâzan da *on-başı*, *bölük-başı* tâbirlerinde görüldüğü gibi, terkibin ikinci kelimesi olur ki, bu hâlde bu kelimeye izafet edatı takılır. Bu tâbirlerdeki *baş* kelimesi, bir heyetin büyüğü veya reisi mânasına delâlet eder. *Baş* kelimesini ihtivâ eden diğer bâzı tâbirler için krş. msl. osmanlı saraylarında: *baş-kadın* (padişahın ilk nikâhlı zevcesi), *baş-ikbâl* (padişahın en kıdemli odalığı), *baş-kalfa* (saraylarda ve konaklarda câriyelerin büyüğü), *hekim-başı*, *kapucu-başı*, *çavuş-başı*, *baş-ağa* ve *karavaş* (*kara-baş*); ordu da: *baş-kumandan*, *bin-başı*, *yüz-başı*, *on-başı*, *bölük-başı*, *baş-çavuş* v.s.; devlet, belediye ve esnaf teşkilâtında: *baş-vekil*, *bostancı-başı*, *su-başı*, *sikkezen-başı*, *ases-başı*, *böcek-başı*, *pazar-başı*, *kol-başı*, *baş-bakı*, *baş-eski* (kalemlerde en kıdemli kâtip), *koca-başı* (hıristiyan köylerinin muhtarı), *delil-başı* v.s. Cezayir'de; *baş-ağa* (maiyetinde bir çok ağa bulunan yerli reis); *baş-adil* (şer'î mahkemelerde muhsir ve kadı kâtibi). Bundan başka krş. bir de *kaya-başı*, hususî bir beste ile söylenen bir nevi halk türküsü.

Bibliyografya: Maḥmūd Kāşğarī, *Dīvān luġāt al-turk*; Hüseyin Kâzım Kadri, *Büyük türk lûgati* (İstanbul, 1927).

BĀŞĀ. [Bk. PAŞA.]

BAŞI-BOZUK (T.), vaktiyle harp vukuunda Osmanlı ordusuna ayrı bir kıt'a hâlinde gelip katılan gönüllü efrada verilen isimdi. Eskiden taşradan İstanbul'a gelip, yersiz-yurdsuz dolaşanlara da başı-bozuk denilirdi. Bu tâbir sonraları askerî sınıfa mensup olmayan bütün sivil ahâliye teşmil edilmiştir. Orduya, süvari veya piyade olarak, iltihak eden başı-bozukların ayrı silâh ve techizatı ile ayrı kumandanları vardı. Kavalalı Mehmed Ali [b. bk.], Bonaparte 'ı Mısır'dan çıkarmak için, sevkedilen başı-bozuk kuvvetlerinin serçeşmesi (kumandanı) idi. 1854 türk-rus harbi sıralarında başı-bozukların disiplinli bir kıt'a hâline getirilmesine çalışıldı ve bu iş ile bilhassa fransız generali Youssouf ile ingiliz generali Bitson meşgûl oldu ise de, bu teşebbüs akim kaldı. Başı-bozukların intizamsızlığı bihassa 1877—1878 türk-rus harbinde kendini göstermiş ve bu usûl, o zamandan sonra tamamiyle terkedilmiştir.

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

BAŞĪR. [Bk. BEŞİR.]

BAŞKIRT (yerli telâffuzu BAŞKURT), cenubî ve orta Ural'da yaşayan bir türk uruğunun, Başkırdistan da bu uruğun yaşadığı ülkenin, adıdır. Bugün bu isimde Sovyet Rusya cumhuriyetleri arasında bir cumhuriyet vardır. 1897 sayımında başkırtların 1.492.944 (bu adede 117.737 kadar tipter de dahildir) nüfusa mâlik olduğu anlaşılmıştı. Bu başkırtların Idil = Edil, yâni Volga bulgarları gibi garbî Türkistan'ın cenup kısmından neş'et ettiklerini gösteren deliller vardır (bk. msl. Kence adında olan cedleri hakkındaki rivâyetler ve coğrafî isimler için, Zeki Velidi Togan, *Türk tarihi dersleri*, İstanbul, 1927, s. 125); mamafih onların milâd-ı 'İsā sıralarında bile, bugünkü ülkelerinde yaşadıkları, Batlamyus'un coğrafyasında (III, 5, 22, 24 ve IV, 14, 9, 11) Παγυριται, Γηουΐνοι, Ταβῖνοι, Βορουςκοι ve Σονοβηνοι şeklinde yazılan isimleri, Başkırt, ve oymaklarından, Geyne, Tabin, Buraç ve Suvın isimlerine benzetmek suretiyle, iddia olunabilir. Diğer taraftan başkırtların vatanının Ural mıntakasında olduğuna Yenisey kırgızlarının cedlerine âit menkıbeler (nşr. Zeki Velidi Togan, *İbn Faḍlān*, s. 187, 327) ve Oğuz destanı (bk. Raşīd al-Dīn, Paris, Bibl. Nat. Suppl. Pers., 1364, var. 134 a.) şehadet etmektedir. Başkırt, Beş Oğur mâna-

sinedir; fakat İran efsanelerinde Hazer denizinin şimâlinde Gurkser (= Kurt-baş) isminde bir kavmin yaşadığı hakkındaki rivâyet bu ismin üzerinde yapılan kurt-baş > baş-kurt balk etimolojisinin çok eski olduğunu gösterebilir. Başkırt oymaklarından Yurmati ve Yeney oymakları, macarlar üzerinde hâkim türk kabîleleri arasında bulunmuştur. Fakat bunların daha, XIII. asrın ilk yarısında, macarca konuşan ve ancak moğullar zamanında türkleşmiş macarlar olduğuna dâir, nazariyeler (bk. G. Nemeth, *Magna Hungaria*, s. 95; *KCA*, III, 73), Maḥmûd Kâşgârî'nin Başkırt ve Yemek, yâni şimâlî Kıpçak lehçelerinin birbirine yakın olduğunu söylemesi ile, kuvvetini kaybediyor. Esasen Abu 'l-Ġāzî Bahâdur Ḫân, başkırtların ekseriyetini kıpçakların teşkil ettiğini söylemiş ve Şams al-Dîn Dimaşkî (ölm. 1327), moğullar zamanındaki başkırtları, Kıpçak uruğları arasında saymıştır. Eski arap müellifleri, başkırt ismini, *başcirt* (İṣṭaḫrî), *bāşġird* (İbn Faḍlān) şeklinde yazdıkları gibi, *Ḥudūd al-'ālam* (*KCA*, III, 52 v.d.), *„ḥıfcaḳlara komşu olan macgariye"* ve *„az ḥıfcaḳlara komşu olan yağsun yasu"* diye zikreder. İṣṭaḫrî, başkırtların, dağlık, ormanlık ve içerisine nufuzu müşkül olan bir memlekette yaşadıklarını ve bu ülkenin merkezinin, o zaman tâbî olduğu bulgar kabîlesinden 25 günlük mesafede bulunduğunu söyler. Bîrûnî ise, XIII. asırdan beri, Ural dağları ismi ile tanılan dağlara, Başkırt dağları demektedir. Başkırtların din, ahlâk ve karekterlerini ve ülkelerini bizzat tetkik eden İbn Faḍlān'ın, 922 senesinde şimdiki Ural vilâyetinde Oğuz beylerinin oturduğu mıntakada Yağındı (şimdiki Javındı) nehrini geçerken başkırtların orada bulunan cenubî kollarının taarruzuna karşı vaziyet alındığını, Kinel ve Soḫ nehirlerini geçtikten sonra, yâni bulgar hududuna yaklaşınca, başkırtların çadırlarına tesadüf ettiğini söylemektedir. Bu müellife göre, başkırtlar tamamen şamânî idiler ve hattâ aralarından biri müslüman olarak arap sefaret heyetine refakat etmişti (bk. İbn Faḍlān, 35 v.dd., 147—156). 1135 senesinde, Başkırt ülkesini gezen Abû Ḥâmid al-Andalûsî, bu başkırtlardan müslüman olan Dâvûd b. 'Alî isminde birisinin, Anadolu'da, Konya civarında „uzun insanlar" mezarları hakkında mâlûmat verdiğini söyler. Bu ülke hakkında İdrîsî de, muasır râvilerden aldığı mâlûmatı, Batlamyus'un coğrafyasının tercümesinde gördüğü mâlûmat ile karıştırarak, oldukça fazla tafsilât vermiştir. Meselâ Yayık (İdrîsî'de ﻳﺎﻳﻖ ، ﻳﺎﻳﻚ) ve Edil = İdil (Ak Edil) nehirleri üzerinde bulunan Nemcān, Gurḫan ve Ḳarūḳaya (Karakaya?) şehirlerinden ve buralarda yapılan demir, bakır mamulâttan, silâhlardan ve buralarda çıkan sincap ve kunduz derilerinin yakın, uzak badiyelere ihracından bahsetmiştir.

Başkırtlar ile macarlar hakkında islâm menbâlarında verilen mâlûmatın karıştırılmasına, „iç başkırt" ve „dış başkırt" tâbirleri sebep olmuştur. Her hâlde bu tâbirler İdrîsî'de pek muayyen mâna ifade eden ıstılahlar gibi gösterilmiştir. Vakıa başkırtların Ural dağlarında oturanları (İdil ve Yayık nehirleri arasındaki bozkırda oturanlardan ayırmak için), Evliya Çelebi *Seyahat-nâme*'sinde de „iç il Heşdekleri" adı ile geçer.

Şurası mâlûmdur ki, X. asırda oğuzların Üst Yurt mıntakasından etrafa dağılmalarından sonra, başkırtların Ḫvârizm ile temasları sıklaşmıştır. Daha XIX. asırda bile, Hive'ye gönderilmek mutad olan Başkırt ili Ural ormanlarının mahsûllerinden *kak* (= pestil) ve kayın urundan yapılmış ziynetli maşrapa ve evaniyi, Bîrûnî, „türk ilinden Ḫvârizm'e getirilen" maddeler arasında saymaktadır. Diğer taraftan İbn Faḍl Allah al-'Omarî (ölm. 1348) Mağrışlak ahâlisinin büyük kısmının bugün de bir başkırt oymağı olan Burcanlardan olduğunu tasrih ettiği gibi, bugün Aral gölü cenubunda Çimbay civarında Karakalpaklar arasında oturan başkırtların orada çoktan beri sâkin olduklarını ve bu iki kavim arasında müşterek unvanlar olduğunu ve vakit vakit başkırtların kendi rızaları ile Karakalpak hanlarının tâbiiyetine girdiklerini de biliyoruz (bk. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan*, yeni tabı, s. 204 v.d.).

Moğullar zamanında başkırtlar artık çoktan müslüman olmuşlardı. Meselâ, Yâḳût ve Ḳazvînî, Macaristan'daki başkırtlardan bazılarına islâm memleketlerinde tesadüf edip onlardan mâlûmat aldıklarını; bu başkırtların, cetleri bulgarlar vasıtası ile, islâmiyeti kabûl etmiş, yâni onların islâmiyeti kabûl ettikten sonra Macaristan'a yerleşmiş olduklarını söylerler. İbn Faḍl Allāh al-'Omarî'nin anadolulu tacir Ḥasan Rûmî'den aldığı mâlûmata göre, başkırtlar moğul idâresinde ayrıca bir müslüman kadînın idâresine tâbi idiler; bugün dahi Hacı Ḥusayn b. emîr 'Omar Tārābî al-Turkistānî isminde, 1342'de vefat eden, bir kadînın mezarı, Ufa civarında Çeşme köyünde bir ziyaretgâhdır.

Başkırt ili Cengiz oğullarının yaylak yerlerini teşkil ettiği gibi, başkırtlar da bu Cengiz oğullarının ordularında hizmet etmişlerdir. İran'da İlhanîlere, Mısır ve Suriye'de Memlûklere hizmet eden başkırtlar arasında temayüz etmiş emîrler vardır (msl. Gazan Han'ın zamanında Anadolu'da Sülemiş isyanını bastıran Emîr Başkırt; Olcaytu'nun hizmetinde bulunan Sarkan Başkırt gibi). Mısır'da hizmet edenler arasında, Nāṣir al-Dîn Nāṣir al-Başḳırdî (arapçada da

bir şâir-i fâdıl idi) 'Alâ' al-Dîn Başkurt al-Naşirî, Sancar al-Ruknî al-Başğirdî ve 'İlm al-Dîn Başkurdî (güzel ahlâklı bir devlet adamı olup, Sultan Kılavun tarafından Suriye'ye nâib tâyin olunmuştu) vardır.

Altın-ordu devleti dağıldıktan sonra, başkırtlar ile meskûn arazinin Ak İdil ve Kama nehirlerinin şarkında olan kısmı, cengizlilerden Şıbân-oğulları idâresine ve cenûb-i garbî kısmı nogay mırzalarının hükmü altına girmiştir. 1469 senesinde, Kazan hanı İbrahim'in ruslara karşı seferlerine başkırtlar da iştirâk etmişlerdir.

Başkırt ilini Şıban = Tura hanları XV. ve XVI. asırlarda idâre etmişlerdir. Ural'ın şarkındaki Tura vilâyeti şehirlerinde yaşayan bu hanların, Başkırdistan'daki karargâhlarından biri İsterlitamak karşısındaki Tura-tau yakınında, diğeri de Ufa civarında Kalmaş nehri üzerinde Han-ordası mevkiinde idi. Buralarda Tura hanları mensuplarından olup, 1468'de vefat eden birinin mezarı, yakın zamanda keşfedilmiştir (bk. *Krasnaya Başkiriya*, 2.10.1938); Şıban-Tura hanlarının sonuncusu olan Köcüm Han'ın Başkırt ilini idâre eden oğlu Ali Han'ın „orda" sı da Ufa yakınında bulunmuştur (bk. Ötemiş Hacı, *Târîh-i Dost Sultan*, benim hususi nusham, 736). Cenûb-i garbî başkırtlarını idâre eden nogay mırzalarının başında, sülâle müessisi olan, Edüge ve oğlu Nureddin (başkırt telâffuzunda Muradın'dır; bu gün bile hakkında destanlar ve şarkılar söylenir) gelir. Bu mırza dağdağalı bayatının son günlerini başkırtlar arasında geçirmiş ve 1411'de vefat etmiştir. XVI. asrın ortasında Kazak hanı Hak Nazar, Başkırt ülkesini idâresi altına aldı. Bundan dolayı Tabin kabîlesini idâre eden Ak Kelimbet ve Miñ kabîlesini idâre eden Kara Kelimbet isimindeki mirzalar, 1557'de, kendi nogayları ile beraber, Kuban taraflarına hicret etmişlerse de, Edil'in şarkında kalan diğer mırzalar, bundan sonra yine vaziyete hâkim olmuşlardır. XVI. asırın son yarısında Tin Ahmed-oğlu İştirek mırza ve İsmail-oğlu Urus mırzanın başkırt ilinde faâliyetleri oldukça mühimdir. Bunlardan Urus mırza, osmanlı padişahı Kanunî Süleyman'a yazdığı mektuplarda, onu İdil havzasını zapta teşvik etmiştir. Fakat ne bu zat ve ne de Şıbanlı Köçüm Han oğulları Ali Han ve İşim Sultan, rusların İdil şarkına yayılmalarına, mâni olamamıştır.

Kazan ve Astırhan'ı işgâl eden ruslar, İdil ve Yayıkta 1584 ve 1586 da, yeniden kaleler inşa ve eskilerini tahkim ettiler (Yayıtsk, Samara, Birsk, Ufa) ki, bu hareket Urus mırzanın protestolarını mucip olmuş ve çar İvan IV.'a gönderdiği bir mektupta „başkırt-isteklerin" aneak kendisine vergi verdikleri için, rusların onlardan vergi istemesi dahilî işlerine müdahale olacağını söylemiştir (bk. P. Pekarskiy, *Kogda snovani goroda Ufa i Samara*, 1872, s. 8). Ruslar başkırtlardan senede bir kaç samur derisi gibi küçük bir vergi almakla iktifa eder ve onların hanlar zamanındaki iktalarını tasdik eyleyerek, kendilerini askere almağa çalışırdı (1606). Mamafih ruslar tedricen ve fakat kanlı mücadeleler ile ülkeyi elde ettiler. Ruslara tâbi olan başkırtlar, 1629'da, ancak 888 bane iken, 1700'den sonra bu adet 7.100'e kadar çıktı (bk. Novikov, *Istoriya Ufimskago dvoryanstva*, 1878, s. 75). Rus idâresi zamanında, ülkenin idârî ve ictimaî teşkilâtı, epey zaman eski şeklinde kaldı. O zamanlar tatar ve moğul aristokratlarından gelen „mırza" (rus. kniaz) 'lar, kabîle reisleri olan „biy" (rus. starşina) 'lar ve „tarhan" lar, irsî ikta sâhibi olan ve orduda hizmet eden „asabe" (arap. kelimedir; rusca Votçinnik), orduya hizmet eden mükellef köylü „yasaklı" yahut „tipter" (< defter) 'ler ve topraksız köylüler. („bobil" eski türkçe ve moğulca „bogul" = esir) ve köye bağlanan göçebe „tusnak 'lar ahâli sınıflarını teşkil ediyordu. Yurmatı başkırtları 1649 da ilk defa rus tabii oldukları sırada „mırza", „biy" ve „tarhan" ları — umûmî siyasî meseleleri müzakere etmek üzere — şimdiki Hacı köyü civarında „Han Töbesi" 'nde toplanan „yıyın" (kurultay) ları olduğu gibi, devlet umuruna bakan dâirelere de „duvan" (islâmî tâbir olan divan) denilirdi. Asaba uruklar, bu Yurmatı ulusu merkez olmak üzere, dört askeri „yol" üzerinde sıralanmışlardı: 1) Cenuba giden „Nogay yolu" nda Miñ, Merkit, Tabın, Yurmatı, Sart, Çuraş, Tamyan, Tilev, Katay, Kıpçak, Bürcen, Üsergen (Kañlı); 2) garba giden „Kazan yolu" nda Karşı, Kañlı, Kaylı, Eldet, Kirey, Yeney, Baylar, Yılan, Kırgız, Büler; 3) şarka giden „Sibir yolu" nda Küdey, Tabın, Kıpçak (Suvın), Tanıp, Onlar, Mırzalar, Sart (Buharlık), Kuvakan, Barın-Tabın, Kara-Tabın, Katay; 4) şimale giden „Osa yolu"nda Tazlar, Uran, Irahtı, Geyne, Salavış, Kıröyli kabileleri yaşıyordu. Bunlar rus devrinde de kendi yerlerinde kaldılar.

Ruslar bu ülkede temelli yerleşmek yolunu tuttukları için, başkırtlarla aralarında mücadele eksik olmamıştır. Bu kıyam ve isyanların çokluğu ve şiddeti, rus müverrihi Dobrovin (bk. *Pugaçev*. 1884, I, 253)'i, başkırtlar için „şarkta rus hâkimiyetinin en azılı düşmanları" tâbirini kullanmağa sevketmiştir. Bu mücadeleler, nihayet, Kazak hanları rus tâbiiyetini kabûl ettikten sonra, rusların Yayık havzasına girip bir sıra istikâmlar inşa etmeleri üzerine, XVIII. asrın ortasında sona erdi. İlk büyük isyan, 1661'de Seyid Batır (yahut Seyid Cafer) riyasetinde, garbî Başkır-

distan'da başladı. Bir iki sene fasıla ile tekerrür eden bu isyanlar esnasında başkırtlar tâ Macaristan içerisinde Debreczea'e kadar akınlar yapmışlardır (bk. Zeki Velidi Togan, *agn. esr.*, s. 162). Bu harketler esnasında Dağıstan ve Kırım'ı ziyaret eden Evliya Çelebi başkırtları, nogayların tâbiri ile, Heşdek, yâni İştek, diye yadeder. Zaten başkırtlar gerek Urus Mirza'nın çar İvan IV. a yazdığı mektupta ve gerek Abu'l-Gâzî Bahâdur Han'ın eserlerinde İştek yahut İstek adı ile zikredilmektedir. Evliya Çelebi, başkırtları ruslar ile mücadele esnasında gördüğünü ve hattâ bu sırada 2 nefer şehzâdelerini (Şıbanlı Köçüm Han'ın oğullarından zikri geçen İşim Sultanın oğlu Abuga ve torunu Küçük Sultan) de tanıdığını da ilâve eder (1665—1076). Hattâ Evliya Çelebi bu başkırtlardan bâzılarını osmanlı tabiiyetine girerek Osmanlı devletinin rus hudutlarına rus ve kalmuk hücumlarına karşı müdafaayı teklif ettiklerini ilâve eder.

Evliya'ya göre Heşdekler, yâni başkırtlar, „gayet mutaassıp mü'min ve müslümanlardır" ve gayet şeci olup ucu sivri kılıçları vardır. Bunlar at eti yer, rakı içmez ve başlarına surahi şeklinde kalpak giyerler (fazla tafsilât için bk. Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, VII, 761. 811—825. 835—836.).

1672 senesinde başkırtlar tekrar ruslara Ufa ve diğer kalelerde hücum ederek rus köylülerini kesince Rusya hükûmeti 1675'te ruslara tâbi Başkırt vilâyetlerinde demirciliği idam cezası ile yasak etti. Çünkü başkırtlar bütün silâhlarını kendileri yapıyorlardı. Velhasıl başkırtlar dâima rusların, dahilde ve hâriçte, uğradıkları müşkilâttan istifade ederek isyan eylemişlerdir. Bu meyanda adı geçen Köçüm Han neslinden rusların „mukaddes sultan" dedikleri Akay Sultan ile Gaib sultan isminde iki sergerde en ziyade meşhur olmuştur. 1710 senesinde İştek (yâni başkırt) lerin İstanbul'a Pehlivan Kul isminde bir elçi göndererek osmanlılardan yardım istediklerini ve sultanları (yukarıda ismi geçen Küçük sultanın oğlu Gaib sultan'dır) ruslar tarafından öldürüldüğü için Terek kalesinde 40.000 rus kestiklerini osmanlı menbâları yazıyor (bk. Raşid, *Tarih*, III, 327). Bu son hareket çok ilerlemiş ve başkırtlar, kazanlı köylülerin iltihakı ile, tâ Kazan yakınlarına kadar yürümüşlerdir. Fakat çar Petro I., 17 sene süren, bu hareketi bastırdı. Nihayet 1728 senesinde Moskova'da Başkırt beylerinden Yançura ile yapılan müzakere sonunda ve mülâyim şartlar ile bir barış temin olunarak Ufa şehri vilâyet merkezi ittihaz edilmiştir. Fakat şark başkırtları kendilerini Kazak, Karakalpak hanlarına tâbi sayarak istiklâl için müçadeleye devam ettiler. Ruslar işe bunun üzerine kazak hanlarını elde etmek ve Kazakistan ile başkırt ülkesi arasını ayırmak için Yayık nehri havzasında istihkâmlar inşa etmeğe başlayınca başkırtlar Karakalpak hanı Bahâdur'un oğlu Gaip hanı han tanıyarak kıyam ettiler (1735). Ruslar bu kıyamı bastırmak için öldürmek, kazığa vurmak, insanları câmilere doldurarak yakmak gibi facialara müracaat etmişlerdir.

Başkırtlar taralından 1749 da yenilenen hareketin başında Karasakal ve sultan Giray isimleri ile meşhur olan Kalmuk prensi Şuna (Kazak ve Altay destanlarında geçtiği gibi Şuna Batır) bulunmaktadır. Nihayet 2 sene süren mücadelelerden sonra zaferi ruslar kazandı ise de kazak hanları nezdine kaçan Şuna kalplerde derin iz bıraktı. Buna dâir olan Altay destanlarından Radloff ve başkırt destanlarından İgnatiev parçaları neşretmişlerdir. Bu isyandan sonra da demircilik sanatının başkırtlar için tekrar şiddetle men olunduğunu ve 1737'de başkırtların „yıyın" toplantıları (Kurultay) kat'î suretle yasak edildiğini söylemek lâzımdır. Fakat bu kıyamdan sonra rusların her vakit olduğu gibi başkırtlar iline rusları yerleştirmek suretiyle yaptıkları teşebbüslerden huylanan başkırtlar 1755 senesinde Batır Şah Abız idâresinde tekrar ayaklandılar ve muhtelif uruklar kendi memleketlerindeki rus memur ve askerlerini kestiler, rus fabrikalarını ve kiliselerini yaktılar, fakat bu sırada, evelce rus sefiri sıfatı ile İstanbul'da bulunmuş olan general Neplouyev'in marifetiyle, kalmuklar ile başkırtların arası açılması üzerine bu hareket akîm kaldı ve yakalanan fedakâr sergerde Petersburg da 1756'da mahbesten kaçarken yakalanarak idam olundu. Fakat bu tenkil hareketinin husûle getirdiği asâyiş de uzun sürmedi; 1774'te başkırtlar yine bu defa da Küdey ulusunun beyi Yulay ve oğlu Salavat idâresinde tekrar kıyam ederek rus fabrikalarını tahrip ettilerse de yine bu isyan o vakit zuhûr eden rus „kazak" larından Pugaçev isyanı ile beraber yatıştırıldı.

Çariçe Katerina başkırtları kazanmak siyasetini tutarak ülkeyi eski an'aneye tevfikan 12 kabîle beyliğine taksim etti (1798), hattâ kendi kıyafetleri ve fakat ateşli silâhsız, ok ile mücehhez suvari alayları teşkil etti. Bu alaylar Napoleon'a karşı harbe iştirâk ederek Paris'e kadar gittiler. Bunları gören fransız ve alman muharrirlerinden bâzılarında şarka karşı bir alâka uyandı (msl. Goethe'nin bunlar ile alâkadar olduğuna dâir bk. H. H. Schaeder, *Goethe's Erlebnis des Ostens*, s. 11). Fakat bu alaylar 1862'de lağvedildiği gibi, kabîle beylikleri (kantonlar) de zaten 1861'de lağvedilmişti. O güne kadar hariciye nezaretine bağlı olan başkırtlar

nihayet 1872 'de tamamen diğer rus tebeası muamelesine tâbi tutuldu. Gerçi 1881 senesine kadar bâzı ufak başkırt askerî bölükleri kaldı ise de o sene onlar da ortadan kaldırıldı. Fakat arâzi ve idâre hususunda yine „başkırtların idâresine dâir" hususî bir kanuna tâbi kalmışlardır.

1905 senesi ihtilâlinde mühim bir hareket kaydolunamaz. 1917 inkılâbına gelince, o esnada başkırtlar tekrar harekete geçtiler. Bu sene 1—10 mayıs tarihinde „Rusya müslümanları umûmî kurultayı" nın müslüman türk ülkelerinin otonomisini talebeden kararına istinaden bu kongrede bulunan başkırt mümessilleri kendi ülkelerinin idârî teşkilâtı ile meşgûl olmak üzere (Zeki Velidi, Sa'îd Miras, Allah Berdi Cafer 'den mürekkep) 3 kişilik bir komite teşkil ettiler. Bunlar da kazak ve kırgızlar ile anlaşarak ilk başkırt kongrasını topladılar. Bu kongrada, „başkırtların, şark ve şark-ı cenubî taraflarında otonomi elde etmek için uğraşan türk urukları (yâni Kazaklar ve Türkistanlılar) ile birleşerek otonomi gayesini tahakkuk ettirmek" kararını verdi (*Başkurt Aymağı*, 1, Ufa, 1925, 3). Bir merkez şurası ve vilâyetlerde eski kantonlar esası üzerinde tübek = sancak şuraları teşkil edilerek sonbaharda bir ordu teşkiline başlandı ve merkezi Orenburgdaki Kervansaray 'da tesis olundu. Millî hükümet avukat Bikbavoğlu Yunus 'un riyasetinde teşekkül etti. 1918 'de başkırt kıt'aları ruslar tarafından basılarak hükûmet dağıtıldı ve azâsı Orenburg 'da hapsedildi ise de 2 nisanda şehrin hapisanesinin bulunduğu kısım bastırılarak bu azânın Ural dağlarına kaçmaları temin olundu. Nihayet Ural ve garbî Sibirya 'da başkırtlar tekrar ayaklanarak 2 fırka teşkil ettiler ve hükûmet yine Orenburg 'a girdi. Ordu, kazak-kırgız kıtaları da dahil olmak üzere, general İşbulatov kumandasında ayrı „Başkırt kolordusu" 'na çevirildi. Fakat o sırada almanların Ukrayna ve Kafkasya 'da ilerlemesinden ürken ingilizler Ural cihetlerinde millî bir kırgız ve başkırt ordusunu istemediler ve dağıtılmasını talebettiler. Bu talebe uyan General Kolçak bu hükûmet ve orduyu tanımadığını ilân etti. 1919 senesinde beyaz rusların çekilmesi üzerine kızıl ordu tarafından çevrilmiş olan „Başkırdistan" hükûmeti, ordusunu ve dahilî işlerde muhtariyetini muhafaza etmek şartı ile, sovyetler ile sulh akdetti (19 şubat 1919). Bundan sonra Orenburg merkez olmak üzere başkırt ve kazaklar birleşmek için teşebbüslerde bulundularsa da bu müracaat reddolundu ve Kazakistan için Orenburg Başkırtistan için de İsterlitamak şehri merkez ittihaz olundu. Bu sırada Başkırdistan yalnız türk ekseriyeti ile meskûn olan „Küçük Başkırdistan" 'dan ibaret kaldı ki sahası 84.874 km.² ve nüfusu % 65—72 'si türk olmak üzere 1.259.059 kişi idi. Hükûmet reisi Yumugul-oğlu idi. Bu hükûmeti 27.000 kişilik bir ordu tensik ve teşkil etti ise de sovyetler ile 14 ay iş birliği yaptıktan sonra işten çekilerek sovyetler aleyhine Türkistan 'daki *basmacılar* hareketine iştirâk etmek üzere o taraflara gitti. Artık Başkurdistan 'da tam sovyet idâresi tecessüs etmiş ve ordu lâğvolunmuştu. Sovyetler ekseriyeti rus olan Ufa vilâyetini Başkırdistan 'a ilhak ile „büyük Başkırdistan" 'ı teşkil ve merkezini Ufa şehri olarak tâyin ettiler. Bu suretle mesaha-i sathiyesi 151.840 km². 'ni buldu ve nüfusu da ancak % 51 'i türk olmak üzere 2.975.400 (1935 sayımı) 'e çıktı.

Başkırt lehçesi kazak ve kazan lehçeleri arasında mutavassıt bir lehçedir. Sovyetler idâresinde bu lehçe yazı diline tatbik olunarak kitaplar neşrolunmaya başlamıştır.

Bibliyografya: Nemeth Jula, *Magna Hungarica* (*Beiträge zur his. Geographie des Orients*, nşr. von Mzik, Wien, 1929, s. 92—98); Feloninko, *Başkiriya*, Ufa, 1912; Abdullah İsmeti, *Başkurdüstan coğrafyası*, Ufa, 1924. İsyanlar tarihi için bk. A. Battal, *Kazan türkleri* (İstanbul, 1925), s. 82—86, 92—95, 100—108, 117—126; Çuloşnikov, *Başkirskiye vosstanya*, 17. i *pervoy polovin 18. veka*, 1936; Dobrosmislov, *Başkirskiye bunti, 1899*; *Trudi nauçnago obşçestva po izuçenyu bita, istoriyi i külturı başkiryi*, Isterlitamak, 1922, I, II; *Matriali Obşçestva izuçenya Başkiriyi, I, Başkiriski krayovedçeskl sbornik*, Ufa, 1922; Şemsi Tipiyev, *Başkurdüstan'da inkilâp tarihi*, Ufa, 1926. Başkırt etnografi ve antropolojisi için S. Rudenko, *Başkırı, opıt etnologoçeskoy mon monografiyl*, I, Petrograd, 1916, II 1922; W. Youferow, *Etudes ethnographiques sur les Baschkirs*, Paris, 1881; Dr. J. Wastl, *Baschkiren. Ein Beiträg zur Klärung der Rassenprobleme Osteuropas*, Wien, 1938; D. Nikolsky, *Başkırı*, Petersburg, 1899 (bu eserin sonunda, s. 348—365 'te başkırtlara âit mufassal bibliyografya verilmiştir); R. Lach ne H. Yansky, *Baschkirische Gesänge*, Wien, 1939. Başkırt lehcesi için bk. G. Mészáros, *Magna Ungaria* (Budapest, 1910), s. 101—144; *Başkört Aymağı*, II, 1926. (ZEKİ VELİDİ TOGAN.)

BAŞKURT. [Bk. BAŞKIRT.]

BAŞMAK, bir nevî ayak kabı; evvelce deriden yapılmış üstü açık ayak kabı (sandal) cinsini ifade ettiği hâlde, sonraları umumiyetle pabuca denilmiştir ki, daha XI. asırda (bk. Kâşgarî, III, 508) bu mânası ile rastladığımız bu kelime, bir çok türk lehçelerinde (*başmak, başmah, paşmak* v.s.), bugün de yaşamakta olup,

halk edebiyatında da büyük bir mevkî tutmaktadır (Radloff, IV). Kelimenin etimolojik aslını tâyin etmek, şimdilik mümkün değildir.

Arapça karşılığı *na'l* olan başmak, Peygamberin mukaddes emanetleri arasında bulunan *na'layn-i sa'ādat*'e de alem olmuş, türk muhitlerinde, hırka-i şerif, sakal-ı şerif v.s. gibi, zamanla başmak-ı şerif tâbiri de taammüm etmiştir (Ahmed Vefik, *Lehce-i osmanî*). Başmak-ı şeriften ilk defa IV. asırda bahsedilmiş ve bunlardan birini Mısır sultanı al-Aşraf (635 = 1257) Şam'da tesis ettiği Eşrefiye medresesine vermiştir (diğer başmak-ı şerifler için bk. Makrîzî, *Fatḥ al-mutaʿāl fi vaṣf al-niʿāl* ve *Başmak-ı şerif, hâsiyetleri birle*, Kazan, 1848). Bugün İstanbul'da Hırka-i şerif dâiresinde bulunan emanetler meyanındaki iki tek *na'layn-i sa'ādat*'ten biri, diğer emânetler ile birlikte, vaktiyle Mısır'dan gelmiş; öteki teki de, Abdülâziz devrinde, Van taraflarında bir yerde keşfolunarak, hakikî olduğu iddiası ile, merasimle İstanbul'a getirilmiştir (krş. Eyyûb Sabrî, *Mir'āt al-ḥaramayn*, İstanbul, 1301, I, 673). Gerek bunlardan bir teki, gerek, yine Peygambere izafe edilen başmak-ı şerifin bir intibaı (kadem i saadet nişanesini hâmil hacer-i şerif, krş. *Mir'āt al-ḥaramayn*, I, 673) bir aralık, sadrâzam Bayram Paşa (ölm. 1048 = 1638/1639)'nın Haseki semtinde yaptırdığı tekkeye (Başmak-ı şerif tekkesi), teberrüken saklamak için, padişaha vâki ricası üzerine, konulmuşsa da, yine saraya iâde edilmiştir.

Başmak tâbiri, ortaçağ türk-islâm devletlerinde hükümdarların ve emîrlerin ayakkabıları için de kullanılmış ve bunlar saraylarında, silâhdar ve câmedar gibi, başmakdar unvanı ile de birer memur da bulundurmuşlardır ki, Memlûklerde alaylarda hükümdarın ayakkabılarını taşıyan ve münavebe ile hizmet eden 3 başmakdarın mevcudiyetini buna misâl gösterebiliriz (krş. *Sülûk tercümesi*, s. 100 ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 352—369, *Ṣubḥ al-aʿşā*, V, 45'ten naklen).

Diğer ayakkabı nevîleri arasında başmak hususî bir ehemmiyeti hâizdi ve bilhassa kadınlar tarafından giyildiği için, İstanbul'da bunu yapan ve satan başmakçı (paşmakçı) esnafı (Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, I, 599) bunun zarif ve süslü olmasına itina ederdi.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

BAŞMAKLIK, paşmaklık, Osmanlı imparatorluğu toprak ve arâzi rejiminde, havas-ı humayun köylerinden, padişahın vâldesi, hemşire ve kerimeleri gibi, kadın sultanlara ve haseki sultanlara tahsis edilen ve 20.000 akçeye (zeamet) kadar olan tâyinât ve tahsisata verilen addır; başmak, elbise ve diğer ihtiyaçları masrafları karşılığı olduğu için, bu izin verilmiştir.

Önceleri padişahlar Vâlde Sultan'a veya Haseki Sultan'a bir köyü temlik eder veya muhtelif köyü, tımar tariki ile, verirlerdi (krş. Amasya'ya tâbi Ağçe Mahmud köyünü kendi vâldesine temlik ettiğine dâir, Fatih Sultan Mehmed'in fermanı 872, ve yine Amasya'nın Bağlüca, Ağulcuk ve Porsuk-Çayı = Porsu-Çağı köylerinin, tımar tariki ile, şehzâde Sultan Bayezid'in vâldesine verildiğine dâir ferman, 884, Başvekâlet arşivi, Ali Emîri tasnifi, Fatih devri, nr. 27, 30). Bu esnada hattâ XVI. asır sonlarına kadar kadın sultanlara, başmaklık namı altında, havas-ı humayun köylerinin tahsisini görmüyorsak da, bu asrın sonuna ve XVII. asır başlarına âit sarih kayıtlar has arpelik demek olan bu tevcihin, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren, bu mâhiyetiyle tatbik edildiğini göstermektedir. Mehmed III. devrinde Vâlde Sultan'ın başmaklık haslarından Türkmen haslarının bütün örfî tekâlifden her suretle serbest olup, muaf ve müsellem bulunduğu görüldüğü gibi, yine Vâlde Sultan'ın başmaklık haslarından Fırat üzerindeki Birecek iskelesine âit kayıtlara da (1011/1012) tesadüf edilmektedir (krş. Başvekâlet arşivi, İbnülemin tasnifi, Saray masalihi, nr. 1222, 1229, 1234, 1235). Keza Murad IV.'a âit bir yazma kanunnâme (*Kanunnâme-i Avnî*, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın hususî kütüp.), bu hususta „hassın bir kısmı dahi cihet-i levazımları için, bâzı sultanlara tâyin olunan havastır ki, anlara başmaklık dahi derler" demekte ve bu nevi hasların, sultanların erbâb ı menâsıb gibi azil ve nasb kabûl eylemelerinden, kayd-ı hayat şartı ile, tasarruflarında bulunduğunu işaret etmektedir.

Havas-ı humayun köylerinden tefrik edilmek suretiyle, sultanlara tahsisi lâzım gelen başmaklık haslarının, bilâhare mahlûl olan tımar ve zeametlerin de ilhakı suretiyle, kabardıkları ve 20.000 akçeyi tecavüz ettikleri görülmüş; fakat, XVII. asır ortalarına doğru, sadrâzam Bayram Paşa zamanında, bu gibi, sonradan sultanların başmaklıklarına ilhak olunan kılıç tımar ve zeametlerin yine müstahaklarına tevcih ve iâdesi cihetine gidilmiştir (bk. Başvekâlet arşivi, 1042 senesine âit divan-ı humayun tahvil kalemi defteri, nr. 308, tür. yer.; *Muhimme defteri*, nr. 90, s. 61, 73, 112, nr. 91, s. 118, 124). Mamafih bu gibi suiistimâllerin hanedandan olmayanlara da bittabi başka namlar ile, teşmil edildiği ve arpalık [b. bk.] gibi gelişi-güzel tevcih olunduğu vâkidir (krş. Koçi Bey, *Risâle* 4, 9, 12; Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1309, I, 91—101). Başmaklık haslarının hânedanın kadın

âzalarına mevzuubahs tarihlerde tahsis edildiği ve bu tâbirin, her zaman olmamakla beraber, bu mânada kullanıldığı mâlûm ise de, kadın sultanlardan hangilerine ne nisbette ve ne miktarda tevcih yapıldığını gösteren etraflı kayıtlara, şimdiye kadar, rastlanmamıştır. Bilâkis XVII. asırdan sonra başmaklık tâbirinin kalktığı ve başmaklık hasları yerine, sâdece hass kullanıldığı görülmektedir. Esasen bundan sonra, gerek Vâlde Sultan'a ve gerek diğer sultanlara her hangi bir yerin mukataasından hass tâyin edilmiş, fakat bunun, evvelce olduğu gibi, başmaklık hassı olduğu kaydolunmamıştır. XVIII. asır nihayetlerinden itibaren bu mukataalar artık sultanlar uhdesinde, „mâlikâne vechiyle", bırakılmıştır. XIX. asır başlarındaki islâhat hareketlerinde ise, tamamen maaşa kalbedilmiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de Başvekâlet arşivi, İbnülemin tasnifi, saray masalihi, nr. 152, 201, 207; *Hassa kalemi defteri*, nr. 47/3106, tür. yer.; 26/3085, s. 127; *Haremeyn muhasebesi defteri*, 11/3308, tür. yer.; Cevdet tasnifi, saray, nr. 546, 780, 796, 897, 868, 992; Hüseyin Kâzım Kadri, *Büyük türk lûgati* (İstanbul 1927), 610 v.d. Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, 421, v. dd.; Goldzieher, *Muhammedanische Studien* s. 362, v.d.; Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, II, 34, 159; Zenker, *Dict. Turco-Arabe-Persan* (Leipzig, 1866); Bianchi, *Dictionnaire Turc-Français*; Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, 1921. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

BAŞŞĀR. [Bk. BEŞŞÂR.]

BAṬĀ'IḤ. [Bk. BAṬÎḤA.]

BAṬALYAVSÎ. [Bk. BATALYÛSÎ.]

BATALYUS. [Bk. BADAJOS.]

BATALYÛSÎ. AL-BAṬALYAVSÎ (1052—1127), ABÛ MUḤAMMED 'ABD ALLÂH B. MUḤAMMED İBN AL-SÎD, aslen Badajoz (ar. *Badalyōs* veya *Baṭalyaws*)'dan bir gramer âlimi olup, 444 (1052)'te bu şehirde doğmuş, 521 (1127) recebi ortalarında Valensiya [b. bk.]'da ölmüştür. Bilhassa, İbn Ḳutayba'nın *Adab al-kātib* (krş. II, 424)'ine *al-İḳtiżāb fī şarḥ adab al-kuttāb* (nşr. 'Abd Allāh al-Bustānî, Beyrut, 1901) adı ile yazdığı şerhi ile tanınmıştır. Bundan başka *al-İnṣāf fi 'l-tanbîh 'ala 'l-asbāb allatî awcabat al-iḫtilāf* (Kahire, 1319), Mâlik'in *Muwaṭṭa*'ına şerh, *Fahrasa* ve *Kitāb al-ḥadā'iḳ* gibi, bir çok eserleri vardır.

Bibliyografya: İbn Başkuvâl, *Şila* (*BAH*, I, nr. 639); al-Żabbî, *Buġyat al-multamis* (*BAH*, III, nr. 892); İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, I, 332 (trc. de Slane, II, 61); al-Şaḳundî, *Risāla* (trc. Garcia Gómez, *Elogio del Islam español*, Madrid, 1934, s. 54 ve not 50); Brockelmann, *GAL*, I, 122, 427; Pons Boigues, *Ensayo biobibliográfico sobre los historiadores y géografos arábigo-españoles* (Madrid, 1898), nr. 151, s. 184; Gonzalez Palencia, *Historia de la literatura arábigo-española* (Barcelona, 1928), s. 118; Sarkis, *Dict. enc. de bibliogr. arabe* (Kahire, 1928), s. 569 v.d. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

BAṬÎḤA. [Bk. BAṬÎḤA.]

BAṬÎḤA. AL-BAṬÎḤA („bataklık arâzî" çayırlık şeklinde, dibi çakıllı, mücavir çaylarla az-çok intizamlı feyezanlarına mârûz ve bu yüzden ekseriyetle bataklık olan çukur yerlere itlak olunur. Hususî olarak, 2 bölgenin ismidir.

1. Filistin'de Tabariye gölünün şimâl (*buḥayrat Ṭabariya*) sâhilinde kâin ve al-Tell (Ahd-i atik'te Bethsayda, Julias)'in cenubunda ve Ürdün ile diğer dâimî bir ırmak (Coramâye) ile sulanan, dağlar ile muhat küçük bir ova. Bugün bu ova ziraat ile meşgûl Ġavârî, Ġavr (Ġor) arapları ile meskûndur ve Ḥûle gölünün şimâlindeki bataklık ovada olduğu gibi, büyük hind mandası sürüleri yetiştirirler. Baṭîḥa'nın şimdiki ismine (halk dilinde al-Ebṭēḥa, her hâlde tasgir şeklinden gelmektedir), benim görebildiğime nazaran, orta çağ arap coğrafyacılarının eserlerinde tesadüf olunmaz; ancak avrupalı seyyahların (Seetzen, Burckhardt v.b.) kitaplarında görülür.

Bibliyografya: Ritter, *Erdkunde*, XI, 276 v.dd.; Bädeker, *Palästina und Syrien*, 7. tab. (1910), s. 237; E. Robinson, *Palästina* (1842), III, 559—564, 569; ayn. mll., *Phys. Geogr. d. heil. landes* (1865), s. 257; F. Buhl, *Gogr. d. alt. Palästina* (1896), s. 36, 241; Seetzen, *Reisen durch Syrien* v.s. (1854), I, 345

2. Arap müelliflerinde, çok geniş bir bataklık arâziye verilen isimdir ki, bu arâzi şimâlde Vâsiṭ ve cenupta Basra arasında Fırat ve Dicle'nin aşağı mecrasını işgâl eder. Ona ekseriya *al-Baṭā'iḥ* (mfr. *al-Baṭîḥa*) ve bâzan da civarda bulunan iki büyük şehre nisbetle, Vâsiṭ veya Basra Baṭîḥa (Baṭā'iḥ)'sı adı da verilir.

Araplar, yanlış olarak, bu bataklıkların yeni bir teşekkül olduğunu ve göz önüne birbiri ardı-sıra köyler ve tarlalar arzeden mahsûldar bir memleketin yerini, ancak Sâsânîler devrinde kapladığını zannederler. Bu fikirde doğru olan cihet, yalnızca şudur ki, muahhar İran hâkimiyetinin son asırlarında, mükerrer ve fevkalâde kuvvetli su tugyanları neticesinde, sedler mukavemet edemeyip, yıkılmıştır ve tugyana karşı alınan tedbirlerin bâzı yerlerde çok geç kalması

veyahut gevşek tutulması, bataklık sahasını büyük mıkyasta tevsî etmiştir. Fakat en eski zamanlardan beri Babilonya'nın cenubunda geniş bataklıklar mevcut olduğu muhakkaktır. Dicle ve Fırat sâhillerinin devamlı surette yeni çamur yığınları ile dolup, mütemadiyen yükselmesi, yavaş yavaş tugyan zamanında suların serbestçe akmasına mânî olmuş ve bu suretle bataklıklar husûle gelmiştir ki, senevî tugyanlar olmasa idi, bunların sür'atle zâil olmaları icap ederdi. O zamanki hatt-ı mihî kitâbeleri, cenubî Babilonya'nın bataklık (*agammā*) ve kamışlıklarından (*apparāte*) sık-sık bahsetmektedir; bk. Delitzsch, *Assyr. Handwörterb.*, s. 17 ve 115. Âsûrîler devrinde, cenupta Muḥammere'den Ḳurna (Ġorna)'nın yukarısına kadar nehir boyunca olan kısım ve şarkta Kārûn ırmağının ötesine kadar olan bütün memleketin bataklıklı bir göl ile işgâl edilmiş olması lâzım geliyor ki, (o zaman mansapları birbirinden ayrı olan) Fırat ve Dicle ile Kerḫa ve Kārûn ırmakları bu göle dökülüyordu. Dil gibi uzanan bir parçası, bu gölü Basra körfezinden ayırırdı. Kuyuncuk'ta bulunan mühim bir kabartma, kıral Sanherib'in uzun kamışlıklar arasında bu bataklık halkı ile olan harplerini tasvir eder (bk. Layard, *Monuments of Nineveh*, II, 25—28). Âsûrîler bu bataklık göle umumiyetle (*nār*) *marratu* = „acı (su)" ismini verirler. Kezalik *tāmdu ša mātu Kaldi* = Kaldu (memleketi) denizi" ve Bīt-Ḫaşmar bataklığı (*raḳḳatu*) yahut „Dicle kenarı bataklığı" ismini dahi verirler. Bu son tesmiye hakkında bk. Delitzsch, *ayn. esr.*, s. 627. Yunan ve Roma müverrihleri dahi bu su kütlesini Λίμνη yahut *Chaldaicus lacus* isimleri altında tanıyorlar. Nearchs'ın verdiği mâlûmat bilhassa şâyân-ı istifadedir. Gölün çevresini dolaşmış olan bu seyyah, buna 111 km. (600 stad) bir genişlik izafe etmiştir. Tabula Peutingeriana da Babilonya bataklıklarını zikrediyor; Paludes ismi yanında Diotahi ismini gösteriyor ki, hiç şüphesiz bu kelimeyi Biotahi = Baṭā'iḥ suretinde tashih etmek gerektir. Andreas'ın çivi yazıları ile kadîm müelliflerdeki mâlûmat için krş. Pauly-Wissowa, *Realenzykl. d. klass. Altertumsswiss.*, I, 736, 815, 1878 v.dd.; 2812; Weissbach, *ayn. esr.*, III, 2044; VI, 1201 v.dd.; Streck, V, 1147 (bk. mad. Diotahi).

Eski çağdan beri nehir rusubatı büyük bataklığı doldurarak, ancak bir kaç bakiye kalacak derecede, bugünkü deltayı meydana getirmiştir. Ḳurna'nın garbındaki Ḥōr („bataklık") Abū Kalām ile yukarı Şaṭṭ al-'Arab'ın garp sâhili üzerinde Ḥōr al-Cazā'ir ve Ḥuvayza (bugün Ḥavîza) mıntakası bataklıkları ve hususiyle Belāẕorī (1293) ile Ḳudāma (241) tarafından zikredilen Ḥōr al-A'ẓam („büyük Ḥōr"), ilk su yığınının bakiyeleri olmak icap eder ki, bu sonuncusunun *Aġmā rabtā* (aramî dilinde „büyük bataklık") olması lâzım gelir.

Sâsânîler, Babilonya bataklıklarını kurutmak için, çok uğraştılar. Büyük tefeir ve kanalizasyon tesisatı vücuda getirdiler ve sudan kurtarıp, elde ettikleri yerleri mâlikâne hâline soktular. Bununla beraber, bu hânedanın munhhar kıralları zamanında, yeniden bir çok mâmûreler su altında kaldı ve bataklık mıntakası o derece genişledi ki, araplar, yukarıda zikrettiğimiz gibi, Baṭīḥa'nın teşekkülünün başlangıcını, yanlış olarak, bu devirden itibar eylediler. Arap müellifleri tarafından (krş. bilhassa Belāẕorī, Ḳudāma, Mas'ūdī, Yāḳūt) o zamanki hidrografi şartlarına tesir eden tabiî değişiklikler üzerine verilen mâlûmat, umûmiyet itibariyle, birbirine oldukça tefavuk ediyor ve bunlar şu suretle hulâsa edilebilir: Ḳubāẕ Fayrūz (Pērōz 457—484) saltanatı esnasında, Basra'nın cenubundaki alçak mıntakada büyük bir sed yıkıldığından, mezrû büyük bir saha su altında kaldı. Ancak Ḫusrav I. Anūşarvān (531—578)'dır ki, tahta geçer geçmez, bu hasarı tâmir için, elindeki geleni yapmış ve geniş araziyi yeniden ekilebilecek hâle koymağa muvaffak olmuştur. İhtimâl ki, Dînâvarī'nin zikrettiği yeni idârî taksimatın bu memlekette tatbik olunmasını, bu hükümdarın mesaisine bağlamak icap eder; krş. Nöldeke, *Gesch. der Perser u. Araber zur Zeit der Sasaniden* (1879), s. 164. Fakat Ḫusrav II. Abarvīz (Parvēz), son saltanat senesinde (627 = 6 yahut 7 h.), Fırat ve Dicle aynı zamanda taşmış ve istilâsı o kadar büyümüş idi ki, sedler yıkılmış, bir çok mıntakalar yeniden tamamiyle göl ve bataklık hâline girmiş idi. Yıkıcı unsurları önlemek ve defetmek için, Parvēz'in yaptığı bütün gayretler te'sirsiz kalmıştır. Arap istilâsı dolayısiyle vuku'a gelen iğtişaşlar esnasında, bataklıklar daha fazla yer istilâ etti. İşgâli müteâkip, ilk devirlerde araplar Baṭīḥa ile meşgûl olmadılar; ancak Mu'āviya'nin ve hususiyle Valîd I. ve Hişām'ın hilâfetleri zamanında, bir tebeddül husûle geldi. Mu'āviya kendi mevâlisinden olan 'Abd Allāh b. Darrāc'ı Irak'a, vergi tahsiline nezaret için, göndermiş idi; bu zat kamışları kestirerek ve su dolapları vasıtası ile yeniden mühim arazi parçalarını kurutturarak, bataklıklar mıntakasından 5 milyon dirhem hâsılât almağa muvaffak olmuştu. Ziraate açılan bu araziye *al-Cawāmid* (*al-Ǧāmida*'nin cemi „kurutulmuş yer") ismi verildi. Bilhassa, 'Abd al-Malik ve Valîd I. zamanında Babilonya'nın faâl vâlisi al-Ḥaccāc, işlere gerçekten müsait bir cereyan vermeğe muvaffak oldu.

Ḥaccāc memlekette pek müessir bir surette hâkim olmağa ve islâm devletine yeniden bir istinat noktası teşkil etmeğe yarayacak olan Vāşit („ortadaki") 'i Baṭîḥa 'nın hemen yukarı kenarında bina etti. Yalnız kanallar manzûmesi sisteminin muntazam işlemesi Fırat ile Dicle 'nin aşağı kısmındaki ovanın mahsûldarlığını temin etmeğe kâfi geldiğini anlayarak, o esnada büsbütün harap bir hâlde bulunan bu manzûmeyi ihya hususuna bütün himmetini sarfetti. Bendler, kapılı sedtler inşa ettirdi ve ırmağın sularından fazla olanını Baṭîḥa 'ya dâhil olmadan, çevirmek ve kurak araziyi sulayıp feyizdar eylemek için, Nîl ve Zābi kanallarını kazdırdı; bu hususta krş. Streck, *Babylonien*, I, 29—32; II, 303 v.d. Ḥaccāc zamanında bu inşaatı vucuda getiren ve bu suretle Irak 'a büyük hizmetler ifâ eden mühendis, aslen ârâmî (nabatî) Ḥasan isminde bir zat idi. Ḥaccāc, Hind fâtihi Muḥammed b. al-Ḳāsim 'ın kendisine gönderdiği olduğu hindli Zuṭṭ [b. bk.] halkını, binlerce manda sürüleri ile beraber, bu bataklıkta iskân ettirdi. Ḥaccāc 'ın elindeki mahdut servet, Baṭîḥa 'yı kurutmak için, daha fazla teşebbüsatta bulunmasına müsait değildi. Valîd, bütün sedlerin yeniden ihyası için, sarfına lüzum gösterdiği 3 milyon dirhemi fazla buldu. İşte bu sırada halifenin biraderi Maslama inşaatı kendi hesabına vucuda getirmeği teklif etmiştir ki, bu, mâlî bakımdan, kendisi için âlâ bir iş oldu. Suların akması için, *sîb* denilen, iki yeni küçük kanal kazdırdı. Krş. bilhassa Ḳudāma, s. 240—251; Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz* (1902), s. 157 v.d.

Ḥaccāc 'ı müteâkip, Irak vâliliğine gelen bütün halelleri arasında bilhassa Ḫālid al-Ḳasrī, ziraatın inkişafı için, gösterdiği gayretler ile temayüz etti. Ḥaccāc zamanında başlanmış olan kurutma ameliyatını büyük bir faaliyetle tâkip etti ve işlerin fennî idâresini Ḥasan al-Nabaṭî 'ye bıraktı. Bu suretle büyük mâlikâneler kazanmış ve oralardan büyük vâridat temin etmiş idi; fakat bir çok bâkir toprakları fuzûlî olarak zaptetmesi yüzünden, eyalette bir çok hoşnutsuzluklara sebeb oldu (krş. Wellhausen, *ayn. esr.*, s. 207).

Araplar tarafından teşebbüs edilmiş olan bu büyük kurutma ameliyatının ikmâlinden sonra vucuda gelen Baṭîḥa 'nın sathına gelince, İbn Rosta tûlen ve arzan, 30 parasang (fersah = 171 km.) tahmin ediyor. Ḳudāma (ölm. 310 = 922), 60 milden fazla bir sâhadan bahsediyor ki (arap mili 1,9 km.), murabbaa tahvil edilince. 13270 km². eder (fakat Ḳudāma bunu zikretmiyor). Her hâlde Sprenger (*Babylonien, das reichste Land der Vorzeit*, Heidelberg, 1886, s. 47 v.d.) 'in, Mas'ūdī 'nin bataklık arazi tahminine (2500 murabbâ parasang) istinat ederek, Babilonya 'nın ekilmiş arazisi hakkında yaptığı tahmin mübalagalıdır ve bunu H. Wagner (*ayn. esr.*, s. 239, bk. bibliyografya) ile beraber, bu hatanın fersah ile milin karıştırılmasından mütevellit olduğunu kabûl etmekle izahı kabildir. Çünkü Mas'ūdī 'ye göre, bataklıkların işgâl ettiği yer 80.000 km². den daha az değildir; hâlbuki bütün Babilonya arazisi tahminen ancak 100.000 km². tutmaktadır.

Baṭîḥa, şimâl-i garbîde, Kûfe ve Nîffar 'in yakınlarına kadar yayılıyor idi; hâlbuki şarkta, Vāşit ilerisinde, oldukça uzaktan başlıyor ve cenûb-i şarkîde, Baṣra 'nın civarına kadar imtidat ediyordu. Fırat 'ın şimdiki sâhilleri ve bu nehir ile bugünkü Dicle 'nin esaslı kolları arasında bulunan arazinin büyük bir kısmı ve bunun bölgeleri (islâmdan evvelki gibi) orta çağda aşağı-yukarı bataklıklar ile örtülü idi. Başlıca kolu o zamanlar Kûfe 'ye temas etmekte olan, merkezî ve şimâlî Babilonya 'yı sulamak için, çokça mıkdarda su alınan Fırat nehri geri kalan sularını Kûfe 'den bir kaç mil aşağıda Baṭîḥa 'ya dökerdi. Dicle 'nin suları tahminen Sâsânî devletinin sonlarından XVII. asrın ilk yarısına kadar olan devirde, şimdiki Şaṭṭ al-Ḥay 'ın yatağından ve Vāşit (bugünkü Ḳūt al-Ḥay 'ın bulunduğu yer?) 'ın yanından geçerdi ve Yāḳūt 'a göre, o zamanlar 5 koldan Baṭîḥa 'ya dökülüyor idi ki, bu kollar Baṣra 'dan bir günlük mesafede bulunan Maṭāra 'de yeniden birleşirlerdi. İbn Serapion (IV. = X. asır başları) tarafından verilen daha eski ve daha emin mâlûmata göre, Dicle (Şaṭṭ al-Ḥay) bataklık, al-Ḳaṭr 'daki havâliye kadar erişir idi. Taşan sulardan hâsıl olan ve kabil-i seyr-ü sefer küçük kanallar ile yekdiğerine merbut bulunan 4 göl (*ḫawr*, keza *hawr* ve *hawl*, bugün *ḫōr*) arasında yoluna devam ederdi. Aşağı-yukarı Ḳurna civarındadır ki, Baṭîḥa 'nın sularını boşaltan Nahr Abu 'l-Asad ile Maẓār (al-'Uzayr mevkii) 'dan gelen „kör Dicle" (al-Dicla al-'avrā') birleşerek, büyük bir nehir teşkil ederlerdi. Bataklık arazinin orta ve cenubî Babilonya 'daki işgâl ettiği sahalar hakkında ise, aşağıdaki mâlûmat verilebilir.

Fırat 'ın eski yatağının iki tarafında Kefil 'in cenubunda bulunan iki bataklıktan ancak bugün en büyüğü olan garptaki Baḥr Nacaf mevcut olup, Kûfe harâbelerinin şarkında bulunan Ḫōr Abū Ncc(e)m ise, tamamiyle ekilebilir (çeltik tarlaları) bir hâle ifrag olunmuştur. Niffar 'in garbında Ḫōr 'Afee ('Afek) ve bunun cenubunda Lamlūn 'a kadar imtidat eden Ḫōr Ḥazā 'il yayılır ki, bu isimler, aynı ismi taşıyan arap kabîlelerinden alınmıştır. Lamlūn 'dan itibaren Fırat boyunca Samāva üzerine kadar nehre

rekabet eden ve şarkta Şaṭṭ al-Ḥay'e kadar uzayan geniş bataklıklara, toptan, Lamlūn bataklıkları adı verilir. Ḳurna'nın garbında, Fırat ve Dicle'nin birleşmesinden önce, teşkil eyledikleri köşede Abū Kalām bataklıkları, yukarı Şaṭṭ al-'Arab'ın garp sâhillerinde Ḫōr al-Cazā'ir (yâni adalar Ḫōr'u) yayılmaktadır. Fırat'ın ikinci bir kolu (Şaṭṭ al-Ḥay ile asıl Fırat arasında olan Şaṭṭ al-Kār sâhilleri sık bir kamışlık ile örtülüdür (bk. Loftus, *ayn. esr.*, I, 244 v.dd.).

Dicle'nin her iki sâhili boyunca bütün memleket, İmām 'Alī al-Ġarbī'den itibaren, hususiyle garp sâhili, bataklıklar ve durgun sular ile örtülüdür. Bunlar, nehir boyunca aşağı doğru inildikçe, daha fazla tevessū etmiş ve şarkta Kerḫa şehrinin ilerisine ve Puşt-i Kūh'ten inen suların yayıldığı yerlere kadar uzanır. Bu mıntaka baştan başa gâyet büyük bir bataklıktan gayrı bir şey olmayıp, ötesinde-berisinde cılız hurmalıklar ile ve küçük adacıklar üzerinde tek-tük kamış kulûbelerden başka bir şey görülmez. Dicle'nin şarkında bulunan bu bataklıkların şimâl kısmına Samarġa bataklığı denir; bataklığın daha geniş olan cenup yarısı Kerḫa'nın sel sâhasını teşkil ederek, merkezde Samida bataklığı ile beraber, al-Ḫōr al-A'ẓam namı altında mâlûmdur.

Uzaktan bakılınca, bataklıklar engin bir yeşil sâha manzarası arzeder ki, rengi çayırlardan değil, fakat bütün sâhayı kaplayan kamış ve sazlıklardan ileri gelir. Bunlar bir çok yerlerde dar yahut geniş labirent teşkil eden kanallar ile kesilmiş bir kaç metre yüksekliğinde sık koruluk teşkil eder ki, içinde yabancılar, yerli kılavuzlar almadıkça, kaybolurlar. Akan suların derinliği o derece azdır ki, ancak altları düz kayıklar (*maṣḥūf* ve *ṭarrāda*) ile acfer edilebilir ve bu kayıklar da kamış sopalar (*murdī*, cemi *marādī*, krş. Abu 'l-Fidā', 296, 13; Meissner, *ayn. esr.*, s. 9: *mārdī*) ile sevk edilebilir. Bu hareket tarzı (*ṣalaba*, krş. *ZDMG*, XVII, 224), yukarıda kaydettiğimiz âsûrî kabartmalarında görüldüğü vecihle (msl. krş. Layard, *Monum.*, II, 27 ve *OLZ*, IX, 190), pek eski zamanlara kadar çıkar.

İçinden geçilmez bir hâlde bulunması yüzünden, Baṭīḥa her devirde haydut ve âsîlere çok müsait bir in olmuştu. Hattâ halifeler devrinde, yolcuları bimâye maksadı ile, kanallar üzerinde seyr-ü sefere temin için, muhtelif noktalarda bir çok tarassut postaları tesis edilmişti. Bugün bile bu bataklıklar içinde oturan arap kabîlelerinden ekserisi en korkunç haydutlardan sayılır; eski zamanda bunlardan Banī Lām ile Abū Muḥammed bilhassa en kötü şöhret kazanmış olanlardan idi. Küçük kayıkları ile büyük su yolları üzerinde yüzen büyük gemilere kadar saldırıp soyarlar, sonra başka gemilerin giremeyeceği sayısız dar kanallar içinde saklanırlardı.

'Abd al-Malik'in yukarıda ismi geçen vâlisi Ḥaccāc'ın bu bataklıklara yerleştirdiği bu zuṭṭ (caṭ)'lar, bir çok ahvâlde, Irak için her kesin pek ziyade çekindiği haydut ve âsîler olarak, kendilerini gösterdiler ve halife al-Ma'mūn, ancak bir çok gayret sarfettikten sonra, onları itaat altına almağa muvaffak oldu.

Mamafih Baṭīḥa'nın kenarlarında mütemekkin diğer bir halkın, yâni Zenclerin, büyük kıyamı, hepsinden daha tehlikeli oldu. Bunlar bilhassa aslen şarkî Afrika sâhili zenci kölelerinden olup, Basra'nın şarkındaki tuzlu topraklarda küherçile çıkarma işlerinde kullanılır idiler. 'Alī evlâdlarından olduklarını iddia eden 'Alī b. Muḥammed [b. bk.]'in idâresi altında ve kendilerine iltihak eden her çeşit çeteler ile kuvvet bularak, dehşetli bir isyan çıkardılar (255—270 = 869—883). Arap müverrihlerinde (Ṭabarī, İbn al-Aṯīr, İbn Ḫaldūn), bu köleler harbi hakkında, pek mufassal tasvirler de bulunur ki, bunlar aynı zamanda Baṭīḥa'nın topografyası hakkında kıymetli mâlûmatı ihtiva eder.

Müteakip asırlarda Banī Şāhīnler [bk. 'İmrān b. Şāhīn] ve onlardan sonra da al-Muẓaffar [b. bk.] âilesi, bu bataklık mıntakada az çok müstakil hükûmet tesis ettiler ki, daha sonra bu sâhayı Mazyadī [b. bk.]'ler ile bölüştüler ve Mazyadīler Ḥilla'de 403'ten 558'e kadar hükûmet sürdüler. Mazyadiler sukût ettikten sonra, Banī Muntafiḳ [aş. bk.] sahneye çıktı ve halife al-Nāṣir tarafından, 617 (1220)'de bunların başında bulunan Banī Ma'rūfların mihasına kadar, nufuzları devam etti. Bu mıntakanın moğul ve türkler zamanındaki muahhar tarihi, mufassalan mâlûm değildir. Arap istilâsından sonra, Babilonya ahâlisinin ârâmî aslından (ve hıristiyan arapların nabatî dedikleri) bir kısmı, barınılmaz Baṭīḥa sâhasında kendilerine uygun bir sığınak buldular. Bunların adedi, orta çağın sonlarında, o derece çoğalmıştır ki, buraya bâzan „nabatî bataklıkları" (Abu 'l-Fidā') adı da veriliyordu. Bunların bakayası olan Mandeler (arap. Ṣubbā', kendi iddialarınca St. Jean hıristiyanları) bugün bile bataklıkların bir kaç yerinde, hususiyle Ḫōr al-A ẓam'ın yakınında, yaşarlar ki, havası çok gayr-i sıhhî olan Ḥuvayza şehri onların başlıca merkezini teşkil eder.

Mamafih şimdiki halkın ekseriyeti, yarı suda ve yarı karada yaşayan mahlûklar gibi olan, iptidâî arap kabîlelerinden müteşekkildir ve seyyahların rivâyetine göre, bütün şarkın en ka-

ba adamları arasında sayılırlar. Dîn nokta-i nazarından, onlar şî'îlere kapılmışlardır ve bedevî örf ve âdetlerinden bâzılarına mutavaat ederler; fakat diğer taraftan bedevîlerin faziletlerinden bir çoğu onlarda kat'îyen mevcut değildir. Yalnız büyük misafirperverlikleri kendilerine bir şöhret kazandırmıştı. Bu arap kabîlelerinin, her biri bir çok kollara ayrılmış olan, en mühimleri şunlardır: 1. Banî Lām, 2. Abū Muḥammed, 3. Zubayd (Zubēt), 4. Ḫazā'il (Ḫuzā'il), 5. Muntafiḳ ve 6. Ma'dan (Mu'dān) (tafsilât için bk. mad. *EI.*).

Bundan başka orta çağda mârûf olan ve İbn Baṭūṭa devrinde (XIV. asır) Kûfe'den Basra'ya giden yola hâkim bulunan Ḫafāca arapları (krş. Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 92), bugün yeni sıhriyet yahut tabiyet (İbn Baṭūṭa, Paris, II, 1; 94) nisbetlerine göre, bâzan Banî Lām (krş. Kremer, *ayn. esr.*, 1850, I, 253) ve bâzan Muntafiḳ'lardan bir kol olarak görünürler (Chiha, *ayn. esr.*, I, 241).

Burada mutalâa edilmiş olan cenubî ve merkezî Babilonya'daki arap kabîleleri hakkında Ritter (XI)'de seyahatnâmelerden yapılmış nakillerden başka, bk. Layard ve Loftus, *ayn. esr.*, I; Sprenger tarafından Brit. Mus.'daki bir arap elyazmasına göre neşredilen liste; *ZDMG*, XVII, 223 v.d.; Baron von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persichen Golf*, II, 67—76 ve Chiha, *La Province de Bagdad*, Kahire, 1908, s. 239, 245 v.dd.).

Bataklık halkının meskenleri, mûtat üzere, senevî su tugyanlarının tamamen erişemedikleri taraçalar ve adacıklar üzerinde bulunmaktadır ve kısmen köy hâlinde topludurlar. Kamış sapları veya hasırdan yapılmış uzun kulûbeleri vardır (*ṣerîfa*, *ṣrēfa*); Talmûd'un Babilonya'da yazılmış kısımlarında bile, bu kamış meskenler aynı isimle geçer (krş. Nöldeke, *Wien. Zeitschr. für die Kunde des Morgenl.*, XVI, 198, not 1).

Zer'iyat olarak, çeltiklerden başka bir şey yoktur. Her türlü ev ihtiyacları için işe yarayan kamış ihmâl olunacak bir vâridat menbâı değildir; tâ eski zamanlardan beri yazı kalemi olarak kullanılır (krş. *Oriental. Lit.- Zeit.*, IX, 190). Eskiden Vāsiṭ'ta ve şimdi Dizfûl'de yapılan kamış kalemler, şarkın en âlâ kalemleri olarak, meşhurdu (krş. Cl. Huart, *Les calligraphes et les miniaturistes de l'Orient musulm.* (1908), s. 13; H. Petermann, *Reisen in Orient* (1861), II, 134; Stolze-Andreas, *Petermann's Mitteil.*, ilâve cüz 77, s. 19). Bundan başka, pek bol olarak, balık çıkar; yerli için dâimâ emin bir gıda menbâıdır ve aynı zamanda civar memleketlere tuzlama hâlinde ihrac da olunur. İbn Rusta (I), daha o zamandan kamış ve balık hâsılâtı ile Baṭīḥa'nın orta çağda, Basra halkı için, hakikî bir hazine olduğunu söyler.

Bataklıkların şimdiki ahâlisinin en mühim servetini manda sürüleri teşkil eder ki, bunlardan mühim mıkdarda süt ve yağ istihsâl olunur; yağlar (hususiyle Bagdad'a) ihrac olunur ve büyük bir kâr bırakan mühim ticaret maddesi teşkil eder. Mandalar, üremeleri için çok müsait olan bu memlekette, ziyadesi ile çoğalmışlardır. Deve hiç yoktur.

Baṭīḥa'da yaşayan yabanî hayvanlara gelince, başta her çeşitten su kuşları gelir: martılar, yaban ördekleri, kazlar, kuğular v.s.; turna, kaşıkçı, telli turna, leylek, toy, balaban kuşu sürüleri de görülür. Yırtıcı hayvanlar da eksik değildir. Son seyyahların ifadelerine göre, kamışlar arasında, pek eski zamanlarda olduğu gibi, arslan bulunurdu. Bundan maada çok mıkdarda pars, çakal, kurt, başak ve yaban kedileri de mevcuttur. Büyük yaban domuzu sürüleri de bataklık içinde yuvarlanıp dururlar. Sinek ve sivrisinekler memleket için bir âfettir. Ḳūt al-'Amāra cenubunda ve Şaṭṭ al-Ḥay (Ritter, X, 190; XI, 935, 1015) üzerinde olan Umm al-Raḳḳ („tahta kurusu anası") gibi, bâzı mıntakalar, bu kabil haşeratın tahammül olunmaz derecede bolluğu ile meşhurdur.

Babilonya bataklıklarının iklim şartları, bilhassa her tarafta hüküm süren mühlik intanî hastalıklardan dolayı, son derece gayr-ı müsait görülmekte olduğunu ilâveye lüzum yok gibidir.

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. arab.* (nşr. de Goeje), *tür. yer.*, hususiyle VI, 233, 236, 240 v.dd. (Ḳudāma) ve VII, 94 v.d., 185 (İbn Rusta); Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 292—294: Ibn Serapion, *JRAS*, 1895, s. 28 (krş. G. le Strange, *ayn. esr.*, s. 296 v.dd.); Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (tab. Paris), I, 224 v.dd.; Māvardī, *Kitāb al-aḥkām al-sulṭānîya* (nşr. R. Enger), Bonn, 1853, s. 311, v.dd. (trc. için bk. A. v. Kremer, *Sitz.-Ber. der Wiener Akademie*, 1850, IV, s. 271 v.dd.); İdrīsī, *Géographie* (trc. Jaubert, Paris, 1836 v.d.), I, 369 v.dd.; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 668 v.dd.; *Marāṣid al-iṭṭilā'*, *Lexion geogr.* (nşr. Juynboll Lugduni Bat., 1850 v.dd.), I, 160 v.d.; IV, 343, 348 (not); Abu 'l-Fidā', *Taḳvîm al-buldān* (tab. Paris), s. 43, 51, 296.— A. v. Kremer, *Kulturgesch. des Orients unter den Chalifen*, I, 259—261; M. Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen*, I, 31, 39—42; H. Wagner, *Nachr. d. Götting. Ges. d. Wiss.*, 1902, s. 238 v.dd., 271 v.dd., 275—279; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 26—29, 40—43; E. Herzfeld, *Memnon* (1907), I, 137 v.dd. — Ritter, *Erdkunde*, IX, 320, 327 v.dd.; X, 28 v.dd., 46, 58, 162 v.d.,

188—195; XI, 925—1028; A. H. Layard, *Nineveh und Babylon* (Leipzig, 1856), s. 441 v.dd., 545 v.dd., 585; Loftus, *Travels and researches in Chaladea and Susina* (London, 1857), s. 38 v.dd., 91 v.dd. ve *tür. yer.*; B. Moritz, *Verhandl. der Berliner Gesellsch. f. Erdkunde*, 1888, s. 185—201; E. Sachau, *Am Euphrat und Tigris* (Leipzig, 1900), s. 70—79; B. Meissner, *Von Babylon nach den Ruinen von Ḥîra und Ḫuarnaḳ* (Leipzig, 1901).

(M. STRECK.)

BATIN. BAṬN, karın, çukur, havza (tekne). Bu son mânada, kelimeye coğrafî isimlerde sıksık rastlanır (krş. Yâḳût, *Muʿcam*, I, 665 v.dd.).

BÂTIN. BĀṬİN (A.), iç; *ẓâhir*, yâni âşikâr ve hâricînin zıddı olup, yalnız kabiliyeti olanlar tarafından anlaşılan ve anlayışta, zevkte ilerleyenlere açılan, anlatılan gizli mâna, sır; zâbir ehline açılmayan ve onlarca anlaşılmayan iç hakikat. Tefsirde bu mefhum büyük bir rol oynar; krş. mad. BĀṬİNİYA ve ẒĀHİRİYA. — Harf-i târif ile *al-bāṭin*, g i z l i mânasındadır ve Allahın isimlerinden biridir (Kur'an, LVII, 3).

BÂTINİYE. BĀṬİNİYA, her zâhirin bir bâtını olduğunu ve Kur'an ile hadislerin ancak te'vil ile anlaşılabileceğini iddia eden fırkalara, V. (XII.) asırdan itibaren (Aşʿarî, ölm. 324, *Maḳâlât al-islâmiyîn* ve al-Malaṭî, ölm. 377, *Kitâb al-tanbîh va 'l-radd 'alâ ahl al-ahvâ' va 'l-bidâ'* da b â ṭ i n î y a tâbiri yoktur), toptan verilen isimdir. Bu fırkaların, siyasî sâhada oynadıkları roller ile teşekküllerindeki umûmî âmiller ve tekâmülleri, âit maddelerde görüleceğinden, burada yalnız akîdeleri hulâsa edilecektir. Bundan dolayı, evvelâ islâm fırkaları hakkında yazılmış eserlerde, bu umûmî isim altında zikredilen fırkaları gözden geçirmek, mevzuu tahdit etmek için, zarurîdir. Bâtınîlere, muhtelif vesileler ile, verilmiş olan isimler şunlardır: 1. Ḳarâmiṭa ve ḳarmaṭîya (b. bk.; kûfeli Ḥamdân Ḳarmaṭ'a intisaplarından dolayı), 2. S a b ʿ î y a (7 imam kabûl etmelerinden yahut kâinatı 7 seyyârenin idâre ettiğini iddia etmelerinden dolayı), 3. İ s m ā ʿ î l î y a (b. bk.; Caʿfar al-Ṣâdiḳ'ın oğlu İsmâʿil'in 7. imam olduğunu kabûl etmelerinden dolayı; bunlardan Horasan'da Nâṣir-i Ḫusrav etrafında teşekkül etmiş olan zümreye, Nâṣirîya derler; bk. mad. Nâṣir i Ḫusrav), 4. M u b ā r a k î y a (7. imamın, Caʿfar al Ṣâdiḳ'tan evvel ölmüş olan oğlu İsmâʿil olmayıp, İsmâʿil'in oğlu Muḥammed olduğunu iddia eden bir reislerinin adına izafetle) ve 5. B ā b e k î y a, Ḥurramiya, Ḥurramdînîya Abbâsî halifesi al-Muʿtaṣim zamanında isyan etmiş olan Bâbek'e intisaplarından dolayı. bk. Bâbek ve Hurramiye; bunlar asıl islâm fırkalarından olmayıp, eski iranî fırkaların bakiyesidirler. Bâbek zamanında kırmızı elbise giymelerinden dolayı, bunlara M u ḥ a m m a r a de derler).

Bunlardan başka bâtınîlere, hakikatın yalnız „maʿṣûm" imamın tâlimi ile öğrenilebileceğini iddialarından dolayı, t a ʿ l i m i y a ve dinî muharremata riâyet etmedikleri için, i b â h î y a v.a. isimleri de verilmiştir.

Yukarıda işaret edilen maddelerde görüleceği vecihle, Abbâsîler zamanından başlayarak, islâm memleketlerinde çıkardıkları bir çok karışıklıklar sebebinden ve diğer taraftan, akîde itibariyle, ehl-i sünnetten çok ayrılmış olmaları yüzünden, bâtınîlere âit eserlerin bir çoğu zâyi olmuştur. Aleyhlerinde yazılmış olan kitaplar ile islâm fırkalarına âit eserlerde ise, bâtınîlerin kendilerine âit fikirler, bâzan, kasden tahrif edilmiştir. Binaenaleyh böyle eserlere istinaden yapılacak bir tetkikte, onların asıl fikirlerinden uzak kalmak ihtimâli varsa da, böyle bir çalışmanın, biç olmazsa, onların ehl-i sünnet âlimleri tarafından nasıl telâkki edildiğini göstermeğe yarayacağı da bellidir. Şunu da söylemelidir ki, bâtınîlerin fikirlerinde bir tekâmül olup-olmadığı anlaşılamamaktadır. Ancak onlar muhtelif muhitlerde fikirlerini telkin etmek için, o muhitlerde alışılmış olan telâkkiler ile işe başlarlardı. Bundan dolayı, Şabristânî'nin „bâtınîlerin her zamanda bir başka şekilde dâvetleri ve ber lisan ile yeni bir itikat ve mezhepleri vardır" (krş. *al-Milal va 'l-niḥal*, s. 147) sözü, bu mânada kabûl edilmelidir.

Bâtınîlerin muhtelif mes'elelerdeki fikirleri şöylece hulâsa edilebilir:

1. A l l a h ı n s ı f a t l a r ı v e k â i n a t ı n y a r a t ı l ı ş ı. Allahın sıfatlarını kabûl veya red hususundaki itikatları filosofların telâkkilerine yaklaşır. Çünkü, Allahın sıfatları kabûl edilecek olursa, Allah ile mahlûkat arasında iştirâk olmak lâzım gelir. Bundan dolayı, bu hususteki nasları te'vil ederler. Meselâ Allah kudret sâhibi olduğu için değil, kudret sahiplerine kudret verdiği için, k a d i r dir. Bunun neticesi olarak, Allah ḳ a d î m veya m u ḥ d a ṯ değildir, belki emri ve kelimesi itibariyle, ḳ a d i m ve oluşu itibariyle, m u ḥ d a ṯ tir (bk. Şabristânî, *al-Milal va 'l-niḥal*, s. 147). Bâtınîler, mevcudatın yaratılmasını da, o zaman müsbet sayılan ilimlere uydururlardı: Allah, evvelâ, birbirine benzer suretler (aḳl) yaratmış, bunlardan da felekler, yıldızlar ve dört unsur hâsıl olmuştur. *Bayân maẕhab al-bâṭiniya*, s. 31 v.dd.) veyahut, Şahristânî'nin nakillerine göre (s. 148), Allah evvelâ *akl-ı evvel*'i ve sonra, onun vasıtası ile, *nefs-i sânî* yi yarattı; nefs aklın kemâlini isteyince, harekete muhtac oldu ve bu hareketten de eflâk-i semâviye meydana geldi.

Feleklerin hareketinden soğukluk, sıcaklık, kuruluk ve yaşlık ve onlardan mevâlid-i selâse zuhûr etti.

2. Peygamber, imam ve Kur'an. Böylece vucuda gelen insan, akıl ve nefsin nurlarına karşı olan istidadının çokluğu dolayısiyle, diğer mevcudata üstündür. İnsanlar arasında da, istidat müsâvî derecede değildir. Bunlardan başka âlem-i ulvînin mukabili olan insan âleminde de, müşahhas bir akıl bulunmak lâzımdır ki, o da „insan-ı kâmil" 'dir. Buna nâṭik („konuşan") diyorlar ki, bu ıstılah peygamber yerine kullanılmaktadır. Bunun yanında da müşahhas bir nefs vardır ki, bu ṣâmit („sessiz"), asâs, vaṣi, imâm'dır. Kâinat nasıl akıl ile nefsin tahriki neticesinde hareket ederse, insanlar da nâṭik ile asâs tarafından vaz'edilen şeriatın tahriki ile hareket ederler. Kâinatta ki 7 felek gibi, bunlar da yedişer-yedişer devrederler. Görülüyor ki, onlara göre, Peygamber insan-ı kâmilden (bu mefhumun tarihi için bk. H. H. Schaeder, *Die islamische Lehre Vollkommener Menschen, ihre Herkunft und ihre dichterische Gestaltung, ZDMG* (1925) 79, s. 192—268 v.dd.), başka bir şey değildir; Muḥammed de bunlardan biridir ve hiç bir peygamberin mûcizesi yoktur. Rivâyet edilen mûcizeler ise, sihir ve gözbağıcılık kabilinden şeylerdir (bk. *Bayān mazhab al-bāṭinīya*, s. 35). Kur'an da Allahın değil, Peygamberin sözü olup, Peygamber sâdece, Cabrā'il dedikleri akıldan taşan bilgileri ibâre şekline sokmuştur; „şüphesiz Kur'an, kerim bir elçinin sözüdür" (LXIX, 40) âyeti de bunun delilidir. Şu kadar var ki, Peygamber, halkı idâre etmek için, akıldan taşan bu bilgileri zâhirî bir kisveye sokmuştur; bunun bâtınının meydana çıkması için, „ḳā'im al-zamān" olan imama ihtiyac vardır. Bu imam, gaybı ve gizli şeyleri bilir ve Ḥusayn evlâdındandır.

3. Tâlim ve te'vil. Bâtinîler, bu fikirlerini isbat etmek için, şöyle derler: her zâhir olan şeyin bir bâtını vardır. Zâhire nisbetle bu bâtın, meselâ bâdeme nisbetle kabuğuna benzer; bâdemi bulan adam, kabuğuna ehemmiyet vermez. Kur'an da böyledir; onun zâhirî mânası yanında, bir de hakiki ve bâtinî mânası vardır ve bunun delili, kıyamet gününde mü'minler ile münafıkların hâlini tasvir eden bir âyetin „aralarına bir sûr çekilmiştir, bu sûrun bir kapısı vardır ki, iç (*bāṭın*) yüzünde rahmet, dış (*ẓāhir*) tarafında azap vardır" (LVII, 13) meâlinde olan kısmıdır (bk. *al-Farḳ*, s. 287; *Tabṣirat al-'avām*, s. 181; M. Şerefeddin, *İlâhiyat fakültesi mecmuası*, sayı 8, s. 20, not 1). Fakat bu bâtınî mâna ancak „ma'ṣūm" imamın *ta'lim* (öğretme)'i ile öğrenilir. Bu öğretmenin zarurî olduğunu göstermek için, Ḥasan-i Sabbāḥ tarafından ileri sürülen deliller şöyle hulâsa edilebilir: „Allahı bilmek için, yalnız akıl kâfi değildir; kâfi gelse idi, akıllar arasında muhalefet olmaması icap ederlerdi. Böyle olmadığına göre, bir muallime ihtiyac vardır. Fakat her hangi birini muallim kâbul edenlerin de, diğerlerinin muallimlerine itirazda bulunmamaları lâzım gelirdi. İş böyle olmadığına göre, hakikî ve doğru bir muallime ihtiyac olacağı tabiîdir ki, bu muallim de, Ḥasan-i Ṣabbāḥ 'ın imamı olan, Fâtımî halifelerinden Mustanṣir 'dır" (bk. *Şahristānī*, s. 150; Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihāngaşā*, nşr. Mirza Muḥammed Ḳazvînî, III, 196). Böyle bir imam Kur'an 'ı te'vil ederek, hakikatı meydana çıkarır; fakat bâtınîler harfleri te'vil etmek ve onlara uygun birer mâna vermekle işe başlarlar. Onlarca, harflerin kelimeye nisbeti, basit ve mücerred cisimlerin mürekkep cisimlere nisbeti gibidir ve her harfin kendine mahsus bir tabiatı ve âlemde bir muvazîsi vardır. Meselâ kelime-i şehadetin ا ل ا ه ا ل ل kısmında tekrarlar çıkarılırsa, 3 harf kalır: ه ل; bunlarda nokta veya işaret bulunmadığından, bu 3 harf bizzat kelime-i şehadete delâlet eder. Diğer taraftan bu kısım nefiy ile isbattan mürekkeptir ve 4 kısım (ا ل ا ل), 7 fasıl (ا ل ا ل ا ل) ve 12 harftir. İnsan da cisim ile ruhtan mürekkeptir, dört tabiatten (*ṭabā'i'-i arba'a*) yapılmıştır, 7 âzası ve 12 câribası vardır. Dünyaya bakalım; o da iki kısımdır: mâmûr, harap; 4 cihet, 7 iklim ve 12 cezîre (kıt'a) 'dir. Aynı şey semâya da tatbik edilebilir. Bu te'viller, daha başka şekilde de yapılabilir ve yapılmıştır. Bâzılarına göre, insanın yüzünde evvelâ 2 kısım vardır: 1 mâmûr ön (yüz) ve 1 harap arka (başın arkası); 4 saç ve sakal; 7 uzuv: 2 göz, 2 kulak, 2 burun deliği ve 1 ağız. Bu uzuvların harflerinin mecmuu da 12 eder: *'ayn* („göz") 3 harf, *uẕn* („kulak"), 3 harf, *manḫar* („burun deliği") 4 harf ve *fam* (ağız), 2 harf.

Kelime-i şehâdet te'vilinin bu kadarı ile iktifa ederek, bâtınîlerin ibadâta müteallik meselelerdeki te'villerinden bir kaç misâl göstermek lâzımdır. Namaz, onlara göre, imamı, veli olarak, tanımaktır; namaz için tâyin edilmiş vakit — hüccete, kıble — sâbıka ve mihrab — tâlîye delâlet eder. Oruç, imam ve hücceti ve onların gizlenmesini emrettiği şeyleri gizlemektir; zekât, mezhep ehline bilgilerini söylemektir. Muharremât hakkındaki te'villerde de buna benzer. Meselâ „size lâşe, kan ve domuz eti haram edildi" (V, 3) âyetinde mevzuubahs olan lâşe — zâhirdir; çünkü bâtını olmayan zâhir, ruhsuz beden gibidir; kan — şüphedir, domuz eti ise — münafıktır. Yine onlara göre, zina, sırları ifşa etmekten ibarettir. En ai-

hayet „sana yakîn gelinceye kadar, rabbiña ibadet et“ (XV, 99) âyetini te'vil ederek, ibadatın hakîkî mânası öğrenildikten sonra, onun farz olmasının mevzuubahs olamayacağını, binaenaleyh bâtinîce bir te'vil ile, ibadetin mânasını öğrenmiş bir kimse için, dinî mecburiyetlerin ortadan kalkacağını iddia ederler.

4. **Dâvet ve dereceleri.** Teferruatı ile burada anlatılmasına imkân olmayan bu te'villeri ile islâm dininin bütün esaslarını ortadan kaldırmış gibi görünen bâtınîler, bu akîdelerini rastgele her kese, açıkça, telkine çalışmazlar ve ekseriya gizli cemiyetler hâlinde, faâliyette bulunurlardı. İmamın, 4 'ü kendi yanında olmak üzere, 12 hücceti bulunur ve bunlardan geri kalan 8 'i her biri bir cezîre (kıt'a) 'de çalışırdı. Onlardan sonra, asıl halk ile münasebette bulunarak, onları bâtınîliğe dâvet eden dâîler vardır. Bunlar da 2 kısımdır: mükelleb („av tutmağa alıştırılmış köpek“) dâî ve me'zun dâî. Bu sonuncular dâver ettiklerine esrarı söylemeğe selâhiyetdardırlar. Bunların nasıl çalıştığı hakkında elimizde epey mâlûmat vardır. V. (XII.) asrın ortalarına doğru, bâtınîlerin akîdelerini öğrenmek için, onların mezheplerine girmiş olan Muḥammed b. Mâlik bunu şöyle anlatır: mezheplerine alacakları kimsenin, bir sene ahvâlini ve sabrını iyice tetkik ederler ve telkinlerde bulunurlar. Kendisinden tamamiyle emin oldukları vakit, me'zun dâî ona, evvelâ namaz ve zekâtın bâtınî mânasını öğretip, câize olarak, kendisinden 18 dinar alıp, imama götürür ve: — „Felân kulun namaz ve zekâtın mânasını anladı, onu bu yükten kurtar“ — der. O da: — „Ben ondan namaz yükünü kaldırdım“ — der ve „üzerlerinde olan yük ve köstekleri kaldırır“ (VII, 156) âyetini okur. Sonra yine 12 'şer dinar mukabilinde, oruç, içki memnuiyeti ile taharetten kurtulur. Nihayet bir müddet sonra, yine dâî gelip, artık dünyada cennete girmek zamanı geldiğini, çünkü akıl sâhiplerinin bu dünyada cenneti bulabileceklerini ona bildirir; yine 12 dinar alıp, imama gelerek, bu adamdan tamamiyle emin olduğunu onu artık hûriler ile evlendirmesi vaktinin geldiğini söyler. İmam, tekrar tamamiyle emin olup-olmadığını sorar ve nihayet zevcesinin yanına götürmesini emreder. Bundan sonra *al-maşhad al-a'ẓām* („en büyük görüşme“) gelir (bk. *Kaşf asrār al-bāṭiniyya*, s. 11 v.dd.).

Bu tedricî tâlim, 286 'da ölen Irak karmatlarından 'Abdân 'ın eserlerinde de görülür. Onun *al-Balāġāt al-sab'a* adlı eseri, mezheplerine girecek kimsenin tâlimi için yazılmış olup, her biri bir senede öğretilen 7 kitap idi (bk. *al-Fihrist*, s. 180). Başka rivâyetlere göre, dâîler daha sistemli bir tarzda hareket ederlerdi. Onların dâveti şu 9 dereceyi ihtivâ ederdi. 1. *Taʿarrus* („dikkatle“ tetkik). Dâî evvelâ dâvet edeceği kimsenin bütün ahvâlini gözden geçirir. Bâzı kimseler itikatlarından hiç bir suretle dönmedikleri için, onlar ile iştigâl edilmez. Bundan dolayı dâîlere şu gibi tavsiyelerde bulunulurdu: „içinde ışık olan evde konuşmayınız“ (yâni kelâm ilmini ve kıyas yollarını bilenler yanında bir şeyden bahsetmeyiniz) ve „çorak araziye tohum saçmayınız“. Bundan başka, dâvet ettikleri şahıslara daha kolay nufus edebilmek için, onların umûmî temayüllerini de tetkik ederlerdi. Dâîlerin bu sâhada çalışmaları, çok şâyân-ı dikkattir. Dindar adamlara dindar görünürler, dininden şüphe edenlerin şüphelerini arttırırlar ve Abū Bekr ile 'Omar 'i sevenlere de, bu iki zatı medhederlerdi. Fakat onlar bilhassa siyasî ihtiraslardan istifâde ederlerdi. Arapların hâkimiyetini bir türlü hazmedemeyen gayr-i araplar, propagandaları için, en elverişli kütleyi teşkil ederdi. Onlara arap hâkimiyetinin er-geç sona ereceğini, hâkimiyetin tekrar gayr-i araplar eline geçeceğini söylerlerdi. Hattâ 317 'de Mekke 'yi zaptedip, binlerce hacıyı katlederek, „eğer burası rabbimiz Allahın evi olsa idi, üzerimize ateşler yağdırırdı...; fakat rabb al-'arş biç bir yeri kendine ev ittihaz etmemiştir“ diye şiirler söyleyen Abū Ṭāhir, halifenin yazdığı bir mektube cevaben „imām-i muntaẓir 'ın arap kavminin yardımına muhtac olmadan, ayaklandığını...“ bildirmişti (bk. *Kaşf asrār al-bāṭiniyya*, s. 34 v.dd.). Bunlardan başka, Peygamberin mensup olduğu Muḍar zümresinin hâkimiyeti ellerinde tutmalarına kızan, araplardan Rabī'a zümresinin de ihtiraslarını körüklüyorlar ve bunların hükümdarlığa, Muḍar 'dan daha lâyık olduğunu iddia ediyorlardı. 2 *Taʾnīs* (alıştırma). Dâî şahsiyeti ve temayülleri öğrenilmiş adamlar ile ilk maddede anlatılan mevzûlar üzerine konuşarak, onların dostluklarını kazanır. 3. *Teşkîk* (şüpheye düşürme). Şeriata ve Kur'an 'ın müteşâbih âyetlerine dâir sualler sorarak, halkı şüpheye düşürür. Msl. „bâzı sûrelerin evvelinde bulunan الٓمٓ, الٓرٰ harfleri neye delâlet eder?“, „cennetin kapısı ne için sekiz tanedir de, cehenneminki yedidir?“, „gökler ve yerler neden yedişer kattır, *Fātiḥa* sûresi de neden yedi âyettir?“, “namazlar ne için şu zamanlarda kılınır da, bu zamanlar da kılınmaz?“ yahut şu tarzda sualler sorulur: „insanın kulağı iki olduğu hâlde, neden dili bir tânedir?“ v.s. 4. *Taʾlīḳ*, bu sualler ile merakı tahrik olunan şahıs, cevaplarını öğrenmek istediği zaman, bunun yeminsiz olamayacağını söyleyip, bekletmek. 5. *Rabṭ*, mezheplerine alacakları kimseden, sırlarını ifşa etmeyeceğine dâir, çok ağır

bir yemin almak. 6. *Tadlîs* (aldatma). Anlatacakları hakikatlerin, kolayca öğrenilemeyeceğini söyleyerek, onun Allahın gizli bir sırrı olduğunu telkin. 7. *Ta'sîs*. Yavaş-yavaş zâhir ve bâtını izah etmek. 8. *Halʿ* (çıkarma). Bâtını öğrendikten sonra, zâhirin hiç bir kıymeti kalmayacağını söyleyerek, bâzı dinî mecburiyetleri kaldırmak. 9. *İnsilâḫ* (sıyrılma). Yukarıdaki dereceleri geçirmiş olan kimsenin, bütün muharremât ve dinî mecburiyetlerinden kurtulması. Dâvetin bu dereceleri, asıl ismâ'îlilerin eserlerinde bulunmadığı gibi bk. W. Ivanow, *Handwörterbuch des Islam*, Leyden, 1941, s. 225a) onlara verilen bâzı isimler msl. *tadlîs* „aldatma" i de, düşmanları tarafından verilmiş gibi göründüğünden, bu hususlaki rivâyetlerin mevsûkiyetinden şüphe edilebilir. Şunu da ilâve etmelidir ki Bâtınî sistemine göre, dinin zâhirinin hiç bir ehemmiyeti olmamakla beraber, bir çok bâtınîler, zâhire, hattâ bâzan ifrat derecede, riâyet göstermişlerdir.

Tasavvufta bâtınîlik. Bâtınîlerin bu akîdeleri, uzun mücadelelerden sonra, bâzı mahdut yerler müstesna, her taraftan kaldırılmış olmakla beraber, onların ıstılah ve tevilleri, 283'te ölmüş olan Sahl al-Tustarî den başlayarak, bir çok tasavvuf zümrelerine girmiştir. Fakat bilhassa şeriat ahkâmını avamın ifâya mecbur olduğunu, çünkü onların yalnız zâhiri görebileceklerini ve havasın ise, bunlar ile mukayyet olamayacağını iddia eden mutasavvıflara bâtınî denilmektedir.

Bibliyografya: Muḥammed b. Mâlik b. Abî 'l-Faḍâ'il al-Ḥamâdi 'l-Yamanî, *Kaşf asrâr al-bâṭiniya va aḫbâr al-Ḳarâmiṭa* (Kahire, 1357 = 1936); Navbaḫtî, *Firaḳ al-şî'a* (nşr. H. Ritter, *Bibliotheca Islamica*, 4, İstanbul, 1931), s. 85 v.dd.; al-Maḳdisî, *Kitâb al-bad' va 'l-tavârîḫ* (nşr. ve trc. Cl. Huart, Paris); Ġazâlî, *al-Mustaẓhirî* (I. Goldziher, *Streitschrift des Ġazâlî gegen die Bâṭinijja-Sekte*, Leyden, 1916'da bâzı kısımları neşredilmiştir); Muḥammed b. al-Ḥasan al-Daylamî, *Bayân maẓhab al-bâṭiniya va buṭlânihî* (nşr. R. Strothmann, *Bibl. Islam.*, 2, İstanbul, 1939; müellifin *Ḳavâ'id 'aḳâ'id al-Muḥammed* adlı eserinin bir faslı); 'Abd al-Ḳâhir al-Bağdâdi, *Kitâb al-farḳ bayn al-firaḳ* (nşr. Muḥammed Badr, Kahire), s. 265—299; trc. A. S. Halkin, *Moslem Schisms and sects* (2. kısım, Tel-Aviv, 1935), s. 107—157; Abu 'l-Muẓaffar al-İsfarâ'inî, *al-Tabṣîr fi 'l-dîn* (Kahire, 1359 = 1940), s. 83 v.dd.; Abu 'l-Ma'âlî Muḥammed al-Ḥusaynî 'l-'Alavî, *Bayân al-adyân* (Tahran, 1312 h.ş.), s. 36 v.dd.; Sayyid Murtaẓâ b. Dâ'î Ḥusnî Râzî, *Tabṣirat al-'avâm fî ma'rifat maḳâlât al-anâm* (nşr. 'Abbâs İḳbâl, Tahran, 1313), s. 181—184; Şahristânî, *al-Milal val-niḥal* (nşr. R. W. Cureton, *Book of religious and philosophical sects*, 2. tab., Leipzig, 1923), s. 147 v.dd.; İbn al-Cavzî, *Talbîs İblîs* (Kahire, 1340), s. 108 v.dd.; Cuvaynî, *Târîḫ-i Cihângušâ* (nşr. Mirzâ Muḥammed Ḳazvînî, *GMS*, XVI 3, III, 1937), s. 142—152, 186—215 ve mezkûr sahifelerin hâşiyeleri; Ch. Schefer, *Chrestomathie persane* (Paris, 1883), I, 163—170, 177—182, Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn*, s. 152, 160, 843; de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes* (Paris, 1838), I, mukaddeme; İsmail Hakkı İzmirli, *Dürzü mezhebi* (*İlâhiyat fakültesi mecm.*, 1926, sayı 2, s. 45—56); M. Şerefeddin, *Fâṭimîler ve Ḥasan-ı Ṣabbâḥ* (*İlâhiyat fakültesi mecm.* 1926, sayı 4, s. 1—44); ayn. mll., *Nâṣir-i Ḫusrav* (*ayn. esr.* 1926, sayı 5—6, s. 1—21); ayn. mil., *Ḳarâmiṭa ve Sinan Reşideddin* (*ayn. esr.*, 1928, sayı 7, s. 28 v.dd.); ayn. mll., *Bâṭinîlik tarihi* (*ayn. esr.*, 1928, sayı 8, s. 1 v.dd.).— Bâtınîler hakkında en tam bibliyografya için bk. L. Massignon, *Esquisse d'une bibliographie Qarmaṭe* (*'Acab-nâme, A Volume of oriental studies presented to E. G. Browne*, Cambridge, 1922, s. 329—338).— Bizzat İsmâ'îlîler tarafından yazılmış olan eserler için bk. W. Ivanow, *A Guide to Ismaili Literature* (London, 1933) ve Brockelmann, *GAL, Suppl.*, I, 323—227.

(AHMED ATEŞ.)

BATIR. [Bk. BAHÂDIR.]

BĀṬİN. [Bk. BÂTIN.]

BĀṬİNİYA. [Bk. BÂTİNİYE.]

BÂTİYA. [Bk. BATİYE.]

BÂTİYE. AL-BÂTİYA (A.), iki kulplu, ağzı geniş kadeh (gr. krater) ve göğün cenup yarım küresinde bir yıldız kümesine verilen isim; bu kümenin diğer ismi de, *al-Mi'laf*'tir. Krş. Ḳazvînî (nşr. Wüstenfeld), I, 40; Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung u. d. Bedeutung der Sternnamen*, 271.

BATJAN. [Bk. BATYAN.]

BATMAN, türklerde ve türkler ile münasebette bulunan diğer kavimlerde, ağırlık, kap ve ekilen tohum veya alınan mahsûle nisbetle tâyin edilen tarla ölçüsü olarak kullanılan bir vâhid-i kıyasîdir. Bu ölçü her memlekete ve hattâ her memleketin muhtelif şehirlerine ve tartılacak eşyaya göre, nisbetsizce değişen bir ölçü olduğundan, eski eserleri tetkik edenler için güçlüğü mûcip olabilir. Meselâ tebabette kullanılan *batman*, XVI. ve XVII. asırlarda yazılan müfredat kitaplarında görüldüğü üzere, 266 *dirhem* iken, yeni Türkiye'de ticarette kullanılan batmanın 6 *okka* Kırım'da

425 *kilo* ve İran'da ise, 2,9 *kilo* tuttuğu düşünülürse, bu hususta bir az fazla tafsilâtın lüzumu anlaşılır.

Eski vesika ve eserlerde, alış-verişte muamelesi *batman* ile yapılmış olan maddelerden şunları görmekteyiz: 1. et (uyg. ves. T II. D. 360 = Radl.-Mal. nr. 91, T II. S. 21 ve Kāşğarī, I, 370, 6: 1, ½, 2 veya 3 *b. e.*), 2. pamuk (T III. D. 279: 7 *b. kebez*), 3. darı (T II. D. 360: 2 veya 3 *b. tüki*), 4. buğday (Rabğūzī, s. 40: 100 *b. b.*), 5. un (T II. D. 360, T II. D. 238 = Radl.-Mal., nr. 76, T II. S. 21: ½, 2 veya 15 *b. min*), 6. şarap (T II. S. 18 = Radl.-Mal., nr. 71, T II. S. 21: 15 veya 20 *b. bor*), 7. su (Rabğūzī, s. 71: 60 *b. suv*), 8. erzak (moğ. ves. T II. D. 203 = Ramstedt: 2. *b. künesün*), 9. ekmek (Mîr Ali Şîr: 8 *b. ötmek*, bk. Zenker, s. 157). Bugünkü türk kavimleri arasında da, bâzı mıntakalarda, ziraat ve bahçe mahsûlleri muamelesinde muhafaza edildiği gibi, mâî maddeler (msl. yağ) için de kullanılmaktadır.

Son devirlerde, devletler arasındaki iktisadî münasebetleri kolaylaştırmak için, umumîleşmeğe başlamış olan ölçü sistemlerinden önce, aynı isimleri taşıdıkları hâlde, kıymet bakımından, birbirinden farklı olan ölçü birlikleri gibi (krş. msl. libre (funt): eczabâne f. = 307, 3 gram., ingl. f. = 372,2 g., rus. f. = 409, 7 gr. frns. f. = 425 gr., alman f. = 500 gr., avustur. f. = 560 gr.), *batman*'ın kullanılması da, muhtelif devir ve mıntakalarda, gerek şekil ve gerek kıymet bakımından, birbirinden farklı olmuştur. Uygur vesikalarının birinde, *yiti badman öz teñi öze yiti teñ kebez* (T III. D. 279, str. 3—4; „7 *batman* (yânî) kendi ölçeği ile 7 ölçek pamuk") şeklinde tasrih edilmiş olmasına bakılırsa, bunun bâzı maddeler için, aynı mıhitte bile, birbirinden farklı kıymetlere delâlet etmiş olduğu anlaşılır.

Her hangi bir karışıklığın önüne geçmek için, zaman zaman bu gibi ölçülerin kıymetinin devletçe veya mahallî idârelerce tesbiti zarurî olmuştur (krş. mad. ARŞIN). *Batman* hakkında böyle bir tesbite istinat etmesi muhtemel olan kayıtlardan birini, uygurca-çince lûgatte görüyoruz (bk. Klaproth, krş. Müller). Buna göre, 1 *batman* (çin. transkrip. *ba-man*) = 1 *ketti* (yabancıların çin. ve japon. ticarette kullandıkları ağırlık ölçüsü olan *kin* veya *king*'e verdikleri isim, ingl. *catty*, alm. *kātti* = 604,79 gr.) = 16 *tël* (*Tael, Tale, Tail*, çin. *liang* = 37, 799 gr.)'dir. Daha sonraki zamanlara âit olup, alış-verişte resmen kullanılmış olan mıntakalarda *batman*-hakkında şu mâlûmatı buluyoruz (Budagov): garbî Türkistan'da 1 *batman* (32, 778 kgr.) = 8 *sir*, 1 *sir* (4,097 kgr.) = 2 *çirek*, 1 *çirek* (2,049 kgr.) = 2 *nim-çirek*, 1 *nim-çirek* (1,024 kgr.) = 2 *nimçe*, 1 *nimçe* (512 gr.) = 5 *miskal*, 1 *miskal* (256 gr.). Buhara'da — 1 *batman* (yahut *man*) = 45,093 kgr. (rus. sovyet. ansiklopedisine göre, 131 kgr. ağırlığında *batman* kullanılmıştır), Hive'de — 1 *batman* (20,475 kgr.) = 4 *untser* = 80 *ara*, İran'da — *batman* = 2,9—13,8 kgr. (eski) ve 4,6 kgr. (yeni, Tebriz), Türkiye'de — *batman* = 6 *okka* (= 7,375 kgr.). Rus. sovyet. ansiklopedisine göre, İdil (Volga) havzasında XVII. asırda *batman* ölçüsü devletçe resmen kabûl edilmiş olduğu kayıtlı ise de, kıymeti hakkında mâlûmat verilmemektedir. Bu mıntakanın orta Asya ile olan ticarette oynadığı rol göz önünde bulundurulursa, kıymetinin Türkistan'ın o devirde kullandığı *batman* kıymetine uygun olduğunu düşünebiliriz.

Batman'ın, resmî muamele için, tesbit edilen bu kıymetinden başka, daha şunları kaydedebiliriz: Kāşğarī, I, 370, 6: *batman* „al-manā" (cem. *amnā'*; = 2 *raṭl* veya *riṭl* = 4,097 kgr.), Abū Ḥayyām *baṭmān* „*al-riṭl*" (?) ve daha sonraki lûgatlerde *al-mann* (cem. *amnān*) ile tercüme edilmektedir. V. Dal'e göre, Kırım ve Kafkasya'da *batman* = 425,88 kgr. (Kırım'da elma için = 409,5 ve lahana için = 7,375), orta Asya'da = 196,56 kgr., Buhara ve Orenburg'da = 130,88 krg., İdil havzasında = 4,097 kgr., Tver'de = 16,38 kgr.; kazak-kırgızlarda (bk. Yudahin) = 65,52 kgr. (Fergana) — 196,56 kgr. (Talas) arasında değişmektedir. Ş. Sâmî (s. 258), bunun mâiyat ve hububat için kullanılan bir ölçü olup, 2—8 *okka* arasında değiştiğini kaydeder.

Batman'ın mesaha ölçüsü (bilhassa ziraat sâhaları için) olarak, kullanılmasına gelince (Türkistan ve İran'da), bu her hâlde muayyen miktarda ekilen tohum veya alınan mahsûlün arâziye nisbet edilmesinden ileri gelmiş olacaktır. Uygur vesikalarında arâziye âit muamelelerde, arâzinin hudutları tesbit edilmekle beraber, çok defa bunun büyüklüğü de kaydedilmektedir (bk. msl. *bir sığ sekiz küri uruğ kirür yir* (T III. 205), *yiti sığ ... yir* (T III M. 205), *yiti küri yir* (T M. 90). Aynı hesap tarzını bir daha sonraki devirlerde diğer mıntakalarda da görüyoruz (İdil havzası için bk. Budagov, s. 231: *batman kirgen yir* = 54,625 a; Talas için bk. Yudahin, s. 78: *batman* = 218,5 a). İran'da da mesaha ölçüsü olarak kullanıldığı kaydediliyorsa da, mikdarı hakkında mâlûmatımız yoktur.

Batman, daha sonraları, kıymetini muhafaza edemeyerek, bu ölçü ve ölçek ile alâkadar diğer mefhumları ifade etmek için de kullanılmıştır; bk. msl. *batpanday* „ağır" (Radl. IV, 1515 kazak., aslında „batman gibi ağır"), *bātır tabat, batman cegd* „cesur, buluyor ve bol-

bol yiyor", *batmandap kirgen ōrū mıskaldap çıġat* „batmanla giren hastalık mıskalla çıkıyor" (Yudahin); krş. *batman taşı*, değirmende buğdayın bir kenardan akmasını ayar eden taş (Niğdé) ve rusçada *batmannik* (batman ile ölçmek için kullanılan ince ip ve Hazer denizi sâhillerindeki balıkçılar arasında balık ağlarında kullanılan ve küçük parmak kalınlığında ziftlenmemiş ip).

Ticaret sâbasına âit olan diğer bir çok ıstılahlar gibi, *batman* da yabancı bir kelime olacaktır. F. W. K. Müller, kelime hakkında fazla izahat vermeyerek, bunun orta iranca *patmān*'dan geldiğini kaydetmiştir; eski farsça *patimāna*, pehl. *patmān*, *patmānak* ve sonra da *paymān* ve *paymāna* „ölçü" şekilleri için bk. *Grund. d. iranischen Philologie* (I, 2. kısım, s. 37). Bu şekillerden *paymān* (çag.) ve *paymāna* (sart) (Radl. IV, 1126 „hububat için bir küçük ölçek"), son devirlerde bu şivelere geçmiş olmalıdır. Eğer bu doğru ise, *batman* (bununla alâkadar görülen *bezmen*, *bizmen* için bk. mad.) çok eskiden türk muhitine girmiş olmakla beraber, ses bakımından beklenilen inkişaf merhalelerini geçirmemiş demektir. Bu kelime, türkler vasıtası ile, islav kavimlerine de oldukça eski devirlerde geçmiş olmalıdır; bâzı lûgatlerde bunun „çok eski bir r u s ölçeğinin ismi" olduğu tasrih edilmiş olması da (Golovkov), bunun bâzı rus muhitlerinde yabancı bir kelime sayılmadığını göstermektedir.

B i b l i y o g r a f y a: F. W. K. Müller, *Uigurische Glossen* (*Ostasiat. Zeitschr.*, VII, cüz 1—4, s. 320); Radloff-Malov, *Uigurische Sprachdenkmäler* (Leningrad, 1922); G. I. Ramstedt, *Mongolische Briefe aus Idiqut-Schähri bei Turfan* (*SPAW*, 1909); A. Battal, *İbnü-Mühennâ lûgati* (İstanbul, 1934); Budagov, *Lûgat-i türkî* (Sravnit. slov. turetskotatarsk. nareç., Petersburg, 1809); K. K. Yudahin, *Kirgizsko-russk. slovar* (Moskova, 1940); Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte*; *Bol'ş. sovetsk. entsiklop.* (Moskova, 1927), V, 63 v.d.; Hâmid Zübeyr ve İshak Refet, *Ana dilden derlemeler* (Ankara, 1933); D. Golovkov, *İllüstrir. slov. inostrannih slov* (Odessa, 1910); V. Dal, *Tolkoviy slov. jivogo velikorassk. yazika* (Moskova, 1903); Ş. Sâmî, *Ķāmūs-i türkî*, s. 258; W. Geiger ve E. Kuhn, *Grundriss der iranischen Philologie* (Strassburg, 1895—1901); Abū Ḥayyān, *Kitāb al-idrāk li-lisān al-atrāk* (nşr. ve trc. A. Caferoğlu), İstanbul, 1930.

(R. RAHMETİ ARAT.)

BAṬN. [Bk. BATIN.

BATRŪN. [Bk. BETRÛN.]

BAṬṬĀL. [Bk. BATTAL.]

BATTAL. BAṬṬĀL, Emevîlerin VIII. asırda Bizans (Rum)'a karşı açtıkları seferlerde ün almış arap kumandanı; arap ve türk destanî halk romanlarının kahramanı. Türkler arasında Baṭṭāl Gazi, Seyid Baṭṭāl ve Seyid Baṭṭāl Gazi isimleri ile maruftur.

I. T a r i h î ş a h s i y e t i. Adının 'Abd Allāh olduğunda mevsûk kaynaklardan bir çoğu, msl. Ṭabarī, Mas'ūdī, İbn al-Aṯīr, İbn Kaṯīr, Sibṭ b. al-Cavzī ve Abu 'l-Maḥāsin, birleşiyorlar. *Baṭṭāl* („kahraman") sıfatı, tarihî kaynakların hepsinde, onun lâkabı olarak, görülmektedir. Künyesi, İbn al-Aṯīr'e göre, Abū Ḥusayn, İbn Kaṯīr'deki bir rivâyete ve Sibṭ'a göre, Abū Yaḥyā ve Abu 'l-Maḥāsin'e göre, Abū Muḥammed'dir. Babasının adı, Ṭabarī'nin farsça (Bal'amī) ve türkçe (anonim) tercümelerine göre, 'Omar veya 'Amr'dır. Abu 'l-Maḥāsin ve İbn al-Aṯīr'e göre, antakyalı ve Sibṭ'e göre Dimeşk (Şam)'lıdır. İbn 'Asākir'e göre, Emevîlerin azatlı bir kölesi idi ve arap aslından değildi. Baṭṭāl'ın yaşadığı zamanı, onun bulunduğu rum seferlerine dâir verilen haberlerden öğreniyoruz; bunları nakletmiş olan bâzı kaynaklarda, o cümleden Ṭabarī'nin farsça ve türkçe tercümelerinde, İbn 'Arabī'de, Theophanes'te ve *Kitāb al-'uyūn*'da Baṭṭāl, Maslama'nın Bizans'ı kuşatmasına iştirâk etmiş gibi gösterilir. Bu kuşatma 717'de başladı ve 718 ağustosunda kaldırıldı (bk. Ostrogorski, s. 104 not). Tarihî kaynaklardan bâzıları da Baṭṭāl'ın öldüğü zamanı ve yeri tesbit ediyor; ölüm tarihi üzerinde kaynaklar her ne kadar birleşmiş değillerse de, en doğru tarih 122 (740) olsa gerektir: Theophanes, Ṭabarī, İbn al-Aṯīr, İbn Kaṯir bu tarih üzerinde birleşiyorlar. Bununla beraber, İbn al-Aṯīr, daha zayıf bir ihtimâl kaydı ile, Baṭṭāl'ın ölüm yılını 123, İbn Kaṯīr, bir rivâyete göre, 113, başka bir rivâyete göre de, 121 olmak üzere, kaydeder. Her hâlde bu arap kumandanı 'Abd Allāh al-Baṭṭāl, Emevî ordularının 98—122 (717—740) yılları arasında Rum seferlerinde bulunmuş ve 122 (740)'de, bugünkü Afyonkarahisar yakınlarında bulunan eski Akroïnon mevkiinde vuku'a gelen büyük muharebede öldürülmüştür. Ṭabarī Baṭṭāl'ın bulunduğu muharebelerden ikisi hakkında mâlûmat veriyor. Biri 113'te olmuştur; bu muharebede, Baṭṭāl'ın arkadaşlarından olup, onun menkıbesine de karışmış bulunan 'Abd al-Vahhāb b. Buḫt öldürülmüştür. İkincisi 114'te ve اقرن (Akroïnon) yakınlarında olmuş ve 'Abd Allāh al-Baṭṭāl bizanslıları mağlûp etmiştir; bu muharebe sonunda Sulaymān b. Hişām, Kayseri şehrine kadar vardı (726—740 arasındaki arap-bizans muhareberi: Kayseriye'nin zaptı, Akroïnon savaşı v.s. hakkında bk. Ostrogorski,

s. 103 v.d.; Vasiliev, *Histoire*, I, 316; Gregoire, *Bull. Cl. Lettres de ARB*, XVII; ayn. mll., *Byzantion*, XI, 573). İbn Kaşir'de rastladığımız bir kayda göre, Baṭṭāl'ı, 'Abd al-Malik b. Marvān (65—86=685—705), Misis şehrine vâli tâyin etmişti; bu haber doğru ise — Baṭṭāl'ın genç yaşlarında ve 'Abd al-Malik'in saltanatının son yıllarında böyle bir tâyin düşünülebilir — Baṭṭāl'ın siyasî-askerî hayatında bildiğimiz en eski hâdiseyi bu teşkil etmektedir. Hayatının teferruatına âit küçük bir haberi de yine İbn Kaşir'de buluyoruz: buna göre Baṭṭāl, şehit olduğu sene içinde, hacca gitmişti.

II. Menkıbevî şahsiyeti. Baṭṭāl'ın adı etrafında, daha ilk kaynaklardan başlayarak, bir menkıbeler hâlesi meydana gelmiştir. Onun Rum seferlerindeki maceraları, Ṭabarī'den başlayarak, arap tarihçilerinde ve Bizans kroniklerinde, ya bir birinden nakledilmek suretiyle yahut da birbirini tamamlayacak şekilde, anlatılmıştır. Bunların hepsinin tarihî-hakikî hâdiseler olduğuna arap tarihçileri bizi inandırmak istiyorlar: çoğunda, verdikleri haberleri, râvilerin adlarını kaydetmek suretiyle, tevsik gayretini görürüz. Bununla beraber bu rivâyetlerin bâzılarında menkıbe kokusu farkedilir. Menkıbe ile mevsûk tarih, bütün orta çağ edebî mahsûllerinde olduğu gibi, Baṭṭāl maceralarını hikâye eden eserlerde de, çok defa ayırt edilemeyecek derecede, birbirine karışmıştır; Baṭṭāl romanlarındaki menkıbelerin bir çoğu tarih kitaplarında tesbit edilmiş vak'aların bir az bozulup şişirtilmesi ile meydana geldiği gibi, tarih kitaplarındaki vak'alar da, ihtimâl, hakikî vak'aların oldukça menkıbeleşmiş şekilleridir. Eski kaynaklarda menkıbenin tarih olarak kabûl edildiği, çok defa vâki olan bir şeydir.

Yarı menkıbevî Baṭṭāl epizodlarını eski ve yeni şu eserlerde buluruz: Ṭabarī'nin farsça (Bal'amī) ve türkçe (anonim) tercümeleri; İbn 'Arabī, Tel-Mahreli Denys ve Ķaramānī (bu son iki eserdeki rivâyetler için bk. Marius Canard, *JA*, CCVIII, 99 v.dd.). Bunlarda, birbirine yakın şekilde, nihayet az farklı varyantlar hâlinde, arapların İstanbul'u muhasarası ve bu hâdiselerde Baṭṭāl'ın oynadığı rol şöyle anlatılır: Maslama, bâzı rivâyetlere göre, 'Abd al-Malik b. Marvān zamanında başlayıp 7 sene süren bir muhasaradan sonra, İstanbul'a tâ Ayasofya kilisesinin içine kadar bir defa girmek ve böylece İstanbul'a girmeden dönmeyeceğine dâir ettiği yemini yerine getirmek şartı ile, muhasarayı kaldırmağa razı olur. Kayser bu şartı kabûl eder. Maslama, Baṭṭāl'ı kale kapısında bırakır, içeri girer ve şehri dolaşır; Ayasofya'ya girer, oradan kıymetli bir haç alır. Bundan sonra, ardcılık vazifesini gören Baṭṭāl'ın nezareti ve muhafazası altında, arap ordusu gemilere binip, İstanbul'dan ayrılır. — Mas'ūdī'nin naklettiği bir rivâyete göre, Baṭṭāl, müellifin kitabını yazdığı b. 332 tarihlerinde, Bizans halkı arasında, menkıbe kahramanı olacak kadar şöhret almıştı; rumların kiliselerinden birinde harp hiyleleri ile ve cesareti ile meşhur 'Abd Allāh al-Baṭṭāl'ın resmi, hıristiyan kahramanların tasvirleri arasında yer alıyormuş. — İbn Kaşir'de menkıbe kokusu taşıyan bir kaç rivâyete rastlıyoruz. Bunlardan birinde, anlaşıldığına göre, bir gün Baṭṭāl, Rum memleketinde bir köye varmış ve kendini gizleyerek, bir eve yaklaşmış. Çocuğunu: — „Sus, şimdi seni Baṭṭāl'a veririm!" diye korkutarak, susturmağa çalışan bir kadının, çocuk ağlamakta devam edince: — „al, Baṭṭāl!" — diye çocuğu kapıya doğru uzatması üzerine, Baṭṭāl çıka gelmiş, çocuğu kadının elinden almış. Bu rivâyeti İbn al-Aşir'de ve Ṭabarī nin türkçe tercümesinde de buluruz. İbn Kaşir'in İbn 'Asākir'den naklettiği ikinci bir rivâyete göre, bir gün Baṭṭāl, Rum memleketinde hasta düşüp, bir manastırda oturmakta olan bir kâfir kızına sığınmış; kız onu tedavi etmiş; bu kızı almak isteyen patriği Baṭṭāl öldürmüş; kızı alıp götürmüş ve onunla evlenmiş. İbn al-Aşir'de de bu rivâyeti buluruz. İbn Kaşir'deki 3. rivâyet, 'Abd al-Malik b. Marvān'ın Baṭṭāl'ı Misis şehrine vâli tâyin ettiği zamanda geçmiş bir vak'ayı anlatır: Baṭṭāl bir gün, tek başına, haberini alamadığı bir müfrezeyi aramağa gider. Kendini kale kapıcılarına kayser tarafından gelmiş bir adam diye tanıtmak suretiyle, 'Amūriya patriğinin yanına kadar gider; onu ölüm ile tehdit etmek suretiyle, müfrezenin bulunduğu yeri öğrenir, sonra askerleri ile birlikte, sağ-sâlim memleketine döner. İbn Kaşir'de Baṭṭāl'ın ölümü de epeyce menkıbeleşmiştir. Rum kayseri Leon'un ordusu ile Malik b. Şabib (tarihî Malik b. Şu'ayib, bk. Grégoire, *Byzantion*, XI, 573) kumandası altındaki arap ordusu, Baṭṭāl'ın Ḥarrān (belki اقرون = Akroïnon) kelesine sığınma ve orada Sulaymān b. Hişām'ın imdat kuvvetlerini bekleme teklifine rağmen, muharebeyi kabûl eder; savaş çok şiddetli olur; Baṭṭāl'ı tanıtmamak için, adamları adını çağırmamağa dikkat ederler; bu ihtiyata riâyet etmeyen biri onu adı ile çağırınca, rumlar üşüşüp, kendisini öldüresiye yaralarlar; müslümanlar şehre sığınırlar. Ertesi gün kayser muharebe meydanına gelir. Baṭṭāl ölmek üzeredir; Leon ondan son isteklerini sorar ve istediklerini yerine getirir; Baṭṭāl'ın cesedini müslüman esirler yıkayıp gömerler. Bu rivâyetin Baṭṭāl'ın şehit olması kısmı, Ṭabarī'nin türkçe ter-

cümesinde de vardır; yalnız şu kadar bir ilâve buluruz: kayser Baṭṭāl'ın yaralarını tedavi ettirmek ister, fakat hekimler çâre bulamazlar. — İbn 'Arabī'de ve onu kaynak olarak almış olan Ḳarāmānī (bk. Canard, *göst. yer.*) 'de Maslama 'nin İstanbul'a karşı seferinde, sâde bu şehrin kuşatılması değil, bütün bu sefer esnasında Maslama 'nin ve Baṭṭāl 'ın yaptıkları büyük işler anlatılır. Biz burada, birinci plânda Baṭṭāl ve Maslama bulunmak üzere, İstanbul'a karşı büyük seferin yarı romanesk bir hikâyesini okuyoruz. Burada verilen mâlûmata göre, Maslama ordusu, İstanbul önüne varmadan önce, birer-birer 'Amūrīya (= Amorion; bu kalenin hâkimi Şam'ūn 'dur), Takfūrīya (beyi Takfūr-i Ekber, Leon 'un damadıdır; tarihte Leon 'un damadı ve onun kayserlik tahtına geçmesinde büyük yardımı dokunmuş olan bir Artabasdos vardır ki, Ermenistan t e m i n i n askerî vâlisi (stratege) olarak görünür, bk. Ostrogorski, s. 102 v.d.), Samāva (hâkimi Afridūn) ve Masiḥīya kaleleri önünde savaşılıp, hep Baṭṭāl 'ın kahramanlığı sâyesinde, bu kalelerin hâkimleri ile en ünlü kumandanları öldürüldükten sonra, İstanbul önüne varılır.

Osmanlı tarihlerinde Baṭṭāl 'ın tarihî şahsiyetinden ziyade, menkıbevî şahsiyetini buluruz. Yukarıda hulâsa ettiğimiz ve arap kaynaklarında tarihî haberler ile yan-yana duran romanesk vak'aların bir çoğunu, osmanlı tarihçileri de olduğu gibi nakletmişlerdir; bunlarda, bâzı başka menkıbeler ile, çoğu Baṭṭāl romanlarından geçme, daha yeni epizodlar da buluruz. Ṭabarī 'nin türkçe tercümesindeki, arapça ve farsça nushalarda bulunmayan ve her hâlde osmanlı anonim mütercimler tarafından ilâve edildiği anlaşılan, menkıbeleri yukarıda kaydettik. Müneccim-başı 'da, 113 yılı vak'aları arasında, 'Abd al-Vahhāb 'ın öldürüldüğü ve Baṭṭāl 'ın da bulunduğu muharebe, İbn Kaṯīr 'de olduğu gibi nakledilir; Baṭṭāl 'ın 122 'de öldürüldüğü kaydedilir ve bu vesile ile de, yine İbn Kaṯīr 'de yazılı olan 2 menkıbe anlatılır. Bunlardan biri, Baṭṭāl 'ın gece vakti rum kadının elinden çocuğunu alması ve ikincisi de, manastırdaki güzel kız ile olan macerasının hikâyesidir. *Mur'i 'l-tavārīḫ* 'te, 'Abd al-'Azīz Efendi tarihinden ve *Kunh al-aḫbār* 'dan naklen, Baṭṭāl 'ın İstanbul'a karşı seferlerine dâir mâlûmat kısaca kaydedildikten sonra, türkçe Baṭṭāl romanında geçtiği muhakkak olan menkıbe ve rivâyetler, hattâ romandaki kronolojik sıraya da uyularak, hulâsa edilir. Evliya Çelebi, İstanbul 'un Hārūn al-Raşīd tarafından 2 defa kuşatıldığını anlatır; Evliya 'da tarihî hata yalnız bundan ibaret değildir; o, Hārūn (170—193 = 786—809) 'u 245 'te halife gösteriyor ve Baṭṭāl 'ı onun çağdaşı kabûl ediyor. Evliya 'daki rivâyete göre, Baṭṭāl, Hārūn al-Raşīd 'in İstanbul muhasarasından sonra, Üsküdar yakasında kalmış; Hārūn 'un Silivrikapı 'da yaptırdığı kalenin müslüman muhafızlarını kıralın öldürtmesi üzerine, Baṭṭāl da Anadolu yakasını yağma etmiştir. Bunun üzerine, Hārūn İstanbul 'u ikinci defa kuşatmış ve bu savaşlar esnasında Baṭṭāl bir çok esirler ve ganimetler almış. Esirler arasında kıral Tağfur da varmış; Hārūn bunu öldürtmüş ve yerine oğlu Ḳanāṭūr 'u geçirmiştir. Bu Ḳanāṭūr, türkçe Baṭṭāl romanındaki kayser Ḳanātūs 'tan bozma olsa gerektir. — Evliya, Kızkulesi 'nin yapılışını da Baṭṭāl 'ın maceraları ile izah eder. Bu kuleyi, Baṭṭāl 'dan kızını korumak için, kıral Ḳanāṭūr — kahramanımız Şam gazasında iken — yaptırmış; Baṭṭāl, Şam 'dan dönünce, kuleyi basıp, kızı kaçırmıştır. Bu epizoda da, bâzı değişiklikler ile, türkçe Baṭṭāl romanında (tş. bas. III, 35) rastlarız. Evliya 'nın Baṭṭāl ile Hārūn 'u çağdaş göstermesindeki anakronizmi, Ṭabarī 'nin türkçe tercümesinde (III, 521) de buluruz. Bu rivâyet, bu iki esere aynı kaynaktan, belki *Ẕelhimme* romanındaki menkıbelerden gelmiş olsa gerektir. Bu romanda da Baṭṭāl ile Hārūn çağdaştırlar (bk. Canard, *Byzantion*, X, 289 v.d.). Ṭabarī 'de bu vesile ile anlatılan vak'a, türk-müslüman menkıbelerinde çok rastlanan ve „başı kesildiği hâlde, kalkıp düğüşmeğe devam eden şehit" diye tavsif edebileceğimiz bir motiftir (bk. F. Köprülü, *Kayıkçı Kul Mustafa...*, s. 45 v.dd.). Evliya 'da Hārūn vesilesi ile verilen tarihler, hep IX. asra âittir. Bu arada anlatılan vak'aları, Ṭabarī 'nin türkçe tercümesinde de buluruz; demek ki, Hārūn 'un da Baṭṭāl ile ilgili gösterilen bir menkıbevî tarihi meydana gelmiş ve zamanından çok daha sonraki vak'aları içine aldıktan başka, Hārūn 'un halk arasında zâten çok meşhur olan adı etrafında daha yeni menkıbeleri de toplayarak, Malatya emîrleri dâiresini [aş. bk.] de sarmıştır. Evliya 'nın, Malatya 'dan bahsederken, verdiği rivâyet de bu bakımdan dikkate değer. Burada Hārūn ile Malatya emîri 'Omar de çağdaş gösteriliyorlar. Bu rivâyete göre, Malatya 'yı 200 yılında, hazret-i 'Omar 'in oğullarından emîr Ziyād ve onun oğlu emîr 'Omar kuşatmışlar ve Baṭṭāl 'ın babası Ḥusayn Ġāzī fethetmiş; emîr 'Omar mülkiyetini Ḥusayn Ġāzī 'ye vermiştir; Baṭṭāl orada doğmuş, 239 'da البا (Leon?) tekfuru şehri istilâ etmiş. Ḥusayn Ġāzī ve Baṭṭāl, o sene Malatya 'yı alarak, kaleyi temelinden yıkarlar; Hārūn tahta geçince (Evliya 'ya göre, 244), evvelce fethetmeden döndüğü Malatya 'ya uğrar, sûrlarını yaptırır ve oradan İstanbul seferine gider.

III. Edebiyatta Baṭṭāl. Baṭṭāl'ın bir de doğrudan doğruya san'at yaratmaları mahsûlü olan eserlerdeki çehresi vardır. Şüphesiz bu eserlerdeki Baṭṭāl ana çizgilerini bakikî-tarihî 'Abd Allāh al-Baṭṭāl'dan, bir çok karakterlerini de bu tarihî hüviyetten azma menkıbevî şahsiyetten almıştır; amma iş bununla kalmamış, asırlar boyunca Baṭṭāl ve maceraları, onları edebî yaratmalarında malzeme olarak kullanan san'atkârların, bir yandan şahsî fantezilerinin müdahelesi ile, öte yandan da bir sürü yabancı hikâye mevzûlarını Baṭṭāl adı etrafında toplamaları neticesinde, yeni vasıflar ve unsurlar ile karışarak değişmiş, aslî-tarihî ve menkıbevî hüviyetinden çok uzaklaşmıştır. Baṭṭāl'ı edebî bir kisveye bürünmüş olarak, a büyük eserde buluruz: arapça *Delhemma* (*Ẕelhimme, Ẕāt al-himma* 'nin halk arasındaki telâffuzu) romanı ve türkçe Baṭṭāl romanı.

Ẕelhimme. Bu arap romanının mâhiyeti, kahramanları, mevzuu ve muhtevası hakkındaki fikirleri Canard'ın makalelerinde buluruz (*Byzantion*, X, 283—300; XII, 183—188). Canard'ın tetkiklerinde vardığı ve Baṭṭāl'ı ilgilendiren neticelere göre, Baṭṭāl kendi adı ile bu büyük tarihî-menkıbevî romanın ikinci kısmında sahneye çıkar. 1. kısmında Baṭṭāl'ı başka bir ad altında görürüz: Maslama 'nin İstanbul 'u kuşatmasında, Emevîler devri menkıbelerinin Baṭṭāl'a isnat ettiği maceralar bu romanda Maslama 'nin Saḥsāḥ adlı silâh arkadışının — ki, bu Saḥsāḥ, romana adını veren cengâver ve kahraman kadın Ẕāt al-Himma 'nin babası ve Baṭṭāl'ın arkadaşı 'Abd al-Vahhāb'ın dedesidir — başından geçmiş gibi anlatılmaktadır. Fakat Baṭṭāl'ın, kendi adı ile ortaya çıktığı 2. kısımda anlatılan ve tarihî karşılıklarını tesbit edebildiğimiz hâdiseler, tarihî Baṭṭāl'ın yaşadığı devrin, değil çok daha sonraki devrin, IX. asırda Abbâsîler ve Malatya emîrleri devrinin, hâdiseleridir; hattâ romanın bitiş kısmına eklenen bir fasıl, romanı Anadolu Selçuklu hükümdarlığının başlangıcına kadar getirmiş oluyor. Bununla beraber romanın mihveri ve aslî mevzuu diyebileceğimiz kısmını, bir buçuk asırlık bir zamanda, yâni Emevî halifesi Marvān I. (684—685)'dan Abbâsî halifesi Vāsiḳ (842—847)'in saltanatı arasında geçen vak'alar teşkil eder; eser bu devrin islâm-bizans münasebetleri tarihi ile muhtelif menkıbe ve efsânelerin, masal, destan tem ve motiflerinin üst-üste yığılmasından meydana gelmiştir. M. Canard'a göre, roman, ana hatları ile, XI. asırda meydana gelmiş ve bugünkü kat'î şeklini alarak, tamamlanması ise, bir az daha sonra, haçlı seferleri sırasında olmalıdır; daha önce dağınık şekilde yaşamakta olan arap-bizans mücadeleleri menkıbelerine haçlı seferleri yeniden hayat vermiş, bunların eski-yeni mühim hâdiselerini bir araya toplayarak, tamamlanmış büyük bir eser olarak, meydana çıkmasını temin etmiştir. Demek ki, romanın meydana gelişinde ilk merhale Emevîler devri menkıbelerinin teşekkülü, son merhale de haçlı seferleri ile Selçuklular devridir; orta merhale ise, IX.—X. asırları içine alan devirdir. Bu devre âit vak'alar romanda esas bünyeyi teşkil eder; bunlar hep Malatya etrafında geçer ve Malatya emîrlerinin bizanslılar ile savaşları, bu kısmın esas mevzuudur. Böylece Baṭṭāl, *Ẕelhimme* romanında Emevîler devri menkıbeler dâiresinden çıkmış, ölümünden bir asır sonraki savaşlara âit yeni bir menkıbeler dâiresine girmiştir. Bu yer ve zaman değiştirme hâdisesini M. Canard Bizans hududundaki 2 büyük arap kabîlesi (Banī Sulaym ile Banī Kilāb) arasında IX. asırdan itibaren baş gösteren rekabet ile izah ediyor. M. Canard'ın bu izahlarına göre, *Ẕelhimme* romanı, bugünkü şekli ile, Banī Kilāb kabîlesi hikâyecilerinin rivâyeti sayılmalıdır. Bu 2 kabîleden birincisi Emevîler devrinde, ikincisi de Abbâsîler devrinde, Malatya ve civarında hâkim idiler. *Ẕelhimme* romanının ikinci kısmında mühim bir yer tutan emîr 'Omar, Sulaymī bir âileden-di. Romanın Emevîler devri menkıbeleri dâiresinde — bu dâireye âit rivâyetleri Banī Kilāb hikâyecileri işlemiş olduklarından — bu kabîleye mensûp sayılan bir kahraman, Saḥsāḥ, Baṭṭāl'ın yerini alır. Romanın ikinci kısmında Banī Sulaym aleyhindeki tavır daha şiddetle kendini gösterir; bunun neticesi olaraktır ki, Banī Sulaym'den olduğu kabûl edilen Baṭṭāl (menkıbe Sulaymī hikâyeciler tarafından işlenirken, esasen aslı belli olmayan ve Emevîlerin azadlı kölesi olan Baṭṭāl'ı Banī Sulaym kabîlesine mal etmiş olacaklardır) ikinci plânda görülür. Demek ki, *Ẕelhimme* romanında Baṭṭāl'ın şahsiyeti şu merhalelerden geçerek, gelişmiş hâli ile karşımıza çıkıyor: 1. Baṭṭāl, menkıbeler Banī Sulaym hikâyecileri tarafından işlendiği zaman, Banī Sulaym'e mal edilmiş, 2. bunun neticesi olarak, Banī Kilāb hikâyecileri, romanı işlemeğe başladıkları zaman, Baṭṭāl'ı asıl kendi dâiresi olan Emevîler devri hâdiselerinin teşkil ettiği menkıbeler arasından çıkarmışlar ve yerine Saḥsāḥ'ı koymuşlar, 3. bununla beraber Baṭṭāl'ın şöhreti ve hâtırası kâfi derecede kuvvetli olarak yaşadığından, onu romanın ikinci kısmında, fakat meselâ 'Abd al-Vahhāb'dan daha ehemmiyetsiz bir şahsiyet gibi, ikinci plânda olarak, romana sokmaktan da kendilerini alamamışlardır.

Ẕelhimme'deki Malatya menkıbeleri dâiresinin teşekkülü tarihini, bu tarihî hâdiseler va-

sıtası ile, takribî olarak, tesbit etmek mümkündür. Bu her hâlde arapların 863 yılında Mare al-Usḳūf hezimetînden ve bu savaşta emir 'Omar 'in ölümünden az sonra olmuştur; çünkü hikâye bundan sonra çok az devam eder (Canard, *Byzantion*, XII, 185). Menkıbelerin bir roman hâlinde te'lifi, eski çerçeve içine yeni unsurların sokulması ile, yine Banī Kilāb hikâyecilerinin elinde, her hâlde Banī Kilāb 'ın şevket devrinde, yânî X.—XI. asırlarda, olmuş ve haçlı seferlerinin yeni destanî hamlesi ile az sonra tamamlanmıştır. Bu roman, Baṭṭāl ile Ẕāt al-Himma 'nin şahsiyetleri birbirine bağlanmış olduğu hâlde, yânî bugünkü şekli ile, XII. asrın ortalarında okunuyordu (*ayn. esr.*, s. 186).

Türkçe Baṭṭāl romanı. Türkçede de Baṭṭāl 'ın menkıbeleri, mensûr ve manzûm olarak, tarihî-menkıbevî roman hâline sokulmuştur. Bugünkü bilgimize göre, eldeki mensûr teliften daha eski bir manzûm te'lif yoktur. Mensûr romanın te'lifi ve te'lif tarihi meseleleri henüz tamamiyle hâlledilmemiş olmakla beraber, bu hususta hakikate en yakın görünen ihtimâlleri söylemek mümkündür. Her hâlde Baṭṭāl romanı, orijinal bir türk destan te'lifi değildir; bunun *Ẕelhimme* 'nin tercümesi olmadığı da, bu iki eserin karşılaştırılmasından anlaşılır. Şu hâlde türkçe romanın ya bugün elde bulunmayan bir arapça aslı vardı (Canard, *JA*, CCVIII, 116) yahut da Anadolu türk muhitlerinde, daha sarih olarak, XII. asır Malatya bölgesinde, Dânişmendliler muhitinde (türk an'anesinde Dânişmend Ġāzī 'nin Baṭṭāl soyundan gösterilmesi, bu bakımdan mânalıdır), *Ẕelhimme* benzeri orta çağ arap romanları örnek alınmak suretiyle, meydana gelmiştir (Canard, *Byzantion*, XII, 186 v.d.). Romanın üslûp, eda ve hikâye tekniği de, Anadolu 'nun ilk istilâsı devirlerinden itibaren meydana çıkmağa başlayan, *Dede Korkut* kitabında tipik örneğini bulduğumuz, yarı manzûm ve yarı mensûr destanî türk hikâyelerininkine hiç benzemiyor; *Baṭṭāl* romanı daha çok arapçadan türkçeye çevrilmiş veya arapçadaki bu çeşitten hikâye eserlerini örnek edinmiş mahsûllerin hususiyetlerini gösteriyor.

Romanın te'lif veya tercüme tarihi, kat'î olarak, tesbit edilemiyorsa da, bu her hâlde XI. asır sonları veya XII. asır başları olmak gerektir. Eserde İstanbul 'un, hattâ Anadolu 'nun, tam fethine dâir bir işaret bulunmaması, onun bu son şeklini de osmanlıların ilk büyük fütuhatları zamanında değil, Selçuklular zamanında aldığını tahmin ettirir (Grégoire, *Bull. Cl. Lettres de ARB*, 1931, 5, ser. XVII, 463—481). *Ẕelhimme* 'de olduğu gibi, bâzı *Baṭṭāl* nushaları Selçukluların Anadolu 'yu fethetmeleri sırasında Baṭṭāl 'ın mezarının nasıl keşfedildi gini anlatır; öyle anlaşılıyor ki, bu fasıl esere kat'î şeklini veren son muharririn ilâvesidir. Roman, bu bakımdan, *Dede Korkut* ile mukayese edilebilir; bu son eserde osmanlıların kuvvet kazanmağa başladıkları devirde eski Oğuz destanı mâlzemesinin yeniden işlenmesi hâdisesini, başındaki mukaddime vasıtası ile, öğreniyoruz (bk. O. Ş. Gökyay, *Dede Korkut*, s. XL 'da Barthold 'un *Dede Korkut* kitabının tarihi hakkındaki fikirleri; P. Boratav, *Folklor ve edebiyat*, İstanbul, 1939, s. 84). *Baṭṭāl* romanında osmanlılar devrinde ancak tahrif, kısaltma, bâzı yabancı — tarihî vak'alar ile ilgisiz — mevzûların ilâvesi v.s. gibi „müstensihlerin yapabileceği" çeşitten değişiklikler bulunabilir. Romanın arapça aslı, Dânişmedlilerin Malatya 'ya yerleşmelerinden, yânî 1124 'ten önce, şu hâlde *Ẕelhimme* romanından az sonra, ilk şekli ile te'lif edilmiş olmalıdır. Romanın çerçivesi Sulaymî muhitidir; *Ẕelhimme* 'de Banī Sulaym soyundan ve çok defa isläma hiyanet eden bir şahsiyet olarak gösterilen emîr 'Omar 'in burada birinci plânda değilse bile, sevimli bir insan olarak gösterilmesi, arap romanında yine Banī Sulaym 'den olduğu kabûl edilen Baṭṭāl 'ın birinci plâna geçmiş olması bunu isbat eder. Malatya 'nın uzun zaman Bizans hâkimiyeti altında kalmış olmasına rağmen, Banī Sulaym içinde Baṭṭāl menkıbesi her hâlde canlı olarak yaşıyordu (Canard, *Byzantion*, XII, 187). Esasen bu menkıbeleri X.—XI. asırlarda rumlar da benimsemişlerdi. Onların destan kahramanları Digenis Akritas, hem bizanslı, hem de arap karakteri taşır; babası tarafından suriyeli bir arap emîri soyuna bağlanır ve menkıbelerinde, sâde araplara karşı değil, zaman zaman rumlara karşı da savaşan bir kahraman olarak belirir (Grégoire, *Bull. Cl. Lettres de ARB*, XVII). XII. asır içinde Malatya 'nın yeni hâkimleri, kendi fütuhat menkıbelerini meydana getirirken, kendilerini eski arap gâzîleri an'anesine bağlamak istediler; bunun için de Baṭṭāl ile 'Omar 'i buldular. Tarihte birbirinden epey uzak zamanlarda yaşamış olan bu iki şahıs Banī Sulaym 'in menkıbesinde zâten birbirine bağlanmış bulunuyordu [yk. bk.]. Menkıbeye göre, Baṭṭāl, 'Omar 'in kızı ile evlenmiş, böylece ona sıhriyetle bağlanmıştır; diğer taraftan da Dânişmendlilerin ilk ceddi olan bir türkmen beyi ile Baṭṭāl 'ın kız kardeşinin evlenmelerinden dünyaya gelmiştir. Demek ki, menkıbe Baṭṭāl yolu ile Dânişmendlilerin Malatya arap emîrleri soyuna bağlıyor. Bu suretle eski Malatya arap menkıbesi bir türkmen menkıbesi hâlini alıyor ve böylece eski rivâyetlerdeki arap kabîle unsurları tasviye edilerek, Banī Kilāb ve Banī Sulaym unutulmuş oluyor.

Bununla beraber Malatya emîrliğinin altın devrinin, yâni 863 'ten emîr 'Omar 'ın ölümüne kadar süren ve bizanslılar ile mücadelelerde müslüman arap emîrlerine şan ve şeref kazandıran harp çağlarının hayâli, romanda kuvvetle mahfuz kalabilmiştir. Gerçekten türkçe *Baṭṭāl* romanında, hâkim tarihî unsur olarak, IX. asırdaki bizans-arap mücadelelerinin hâtıralarını buluruz. Romanın coğrafî sahnesi, Malatya ve civarıdır. Savaşlarına en mühimleri bu şehir etrafında geçer; müslümanların hareket üssü burasıdır. Malatya emîri 'Omar (tarihî 'Omar al-Aḳṭā; ölm. 863) 'in adı eserde, sarih olarak, zikredilmektedir. Bundan başka romanda adları geçen iki halife, IX. asır Abbâsî halifelerinden Ma'mūn (813—833) ile Mu'taṣim (833—843) olup, romanda da bu sıra ile görünürler. Epizodlardan birini teşkil eden Bâbek isyanı, yine bu asrın ve halife Mu'taṣim zamanının tarihî hâdisesidir. Babasının intikamını almak üzere, Baṭṭāl 'ın 'Amūrîya üzerine yürümesi ve burasını düşmandan alması, tarihte, 838 yılında arapların Amorion 'u zaptetmelerine uyar; hikâyede bu şehrin hâkimi olup, Baṭṭāl tarafından öldürülen Mihail, amorionlu Bizans hânedanından Mihail II.'in torunu Mihail III. (842—867) olsa gerektir. Romanda 'Amūrîya 'de, islâmiyeti kabûl etmedikleri için, öldürüldükleri anlatılan 14 kâfir kumandanı, bu şehirde esir edilip öldürüldüğü tarihçe belli olan 42 yüksek rütbeli Bizans zabitinden kinaye olsa gerektir. Romanda Baṭṭāl 'ın yenip öldürdüğü bir çok bizanslı kumandana karşılık, yenildiği ve öldürüldüğü anlatılmayan nâdir şahıslardan ve bir kaç yerde ehemmiyeti üzerinde durulan kâfir kahramanı bir Akrates vardır ki, bu IX. asır arap-bizans mücadelelerinin belli başlı şahsiyetlerinden biri olan Digenis Akritas 'tır. IX. asırda yaşadığı tesbit edilmiş bulunan bu şahsiyet, müslümanların Baṭṭāl 'ına karşılık, bizanslıların destanî menkıbelerinin mihverinde bulunur. Nihayet romanda, büyük bir meydan muharebesi gibi, tasvir edilen ve bir dağda vukû bulup, arapların mağlûbiyeti ile biten savaş, 863 'te emîr 'Omar 'ın öldürülmesi ile neticelenen savaş olmak icab eder; bu muharebe romanın sonlarına doğru anlatılmakta ve ondan sonra tarihî diyebileceğimiz mühim hiç bir vak'a geçmemektedir (bütün bu menkıbe-tarih karşılaştırmaları için bk. Grégoire, *Bull. Cl. Lettres de ARB*, XVII, 463—481). — Bunlardan başka, romanın bir yerinden itibaren, bizanslıların, hudut müdafaası hususunda daha evvelki tarzı kifayetsiz bularak, hududu boydan boya kapalı bulundurmak yolunu tutmaları da, IX. asırda, yeni temalar sisteminden sonra, tatbik edilmeğe başlayan ve sınır boyunca geçit mâhiyetinde her yere asker yerleştirmek suretiyle, sıkı bir hudut kontrolünü gözeten teşkilâttan bir iz olarak görülebilir (Kyriakides, *Byzantion*, XI, 567—569). Romanda bu hâkim tarihî unsurlar ile kucak-kucağa daha eski ve daha yeni vak'aları da buluruz. Romanın en eski tarihî unsurunu Bizans-Emevî mücadeleleri teşkil eder; Baṭṭāl ile 'Abd al-Vahhāb, bu devirden geçme kahramanlardır. Keza romanda kayser sıfatı ile olmamakla beraber, ehemmiyetli şahsiyetler ve büyük kumandanlar arasında adı geçen Leon, İstanbul 'un Maslama tarafından kuşatılması sırasında (717) tahta geçen ve Akroinon 'da, Baṭṭāl 'ın öldürüldüğü savaşta (740) bulunmuş olan Leon III. (717—741) olacaktır. Romanda kayser ve kayserin oğullarını gösteren Konstantin adı da, bu Leon 'un oğlu Konstantin V. (741—775) olsa gerektir. Bizim *Baṭṭāl* romanında muazzam bir İstanbul muhasarası da vardır (Ethé, II, 105 v.d., *ts.* tş. bsm., IV, 39 v.d.) ki, biç şüphesiz, Emevîler devri menkıbeleri dâiresine [yk. bk.] girmiş son büyük muhasaradan, Maslama muhasarasından, kalma bir izdir. Bu muhasaraya Baṭṭāl 'ın da iştirâk etmiş olduğunu biliyoruz. Romanda haçlı seferlerinden ve o devir hâdiselerinden kalma unsurlar da vardır: msl. Bizans kayserlerinin imdadına gelen frenklerden 'Üç-Frenk, belki birinci haçlı seferleri esnasında kayser Alexios I. Komnenos (1081—1118) ile ittifak etmiş olan fransız şövalyesi Hugues, Comte de Vermandois; Sercâil-Frenk de, yine aynı seferin meşhur simaları arasında bulunup, XII. asrın başında Anadolu 'da mağlûp edilen, bizanslıların Sengilis diye andıkları, farnsız Raymond de Saint-Gille Comte de Toulouse 'dur (Grégoire, *Bull. Cl. Lettres de ARB*, XVII). Romandaki halifelerin vassalı olan kayserler vâkıası da, ancak Malazgirt muharebesinden sonraki Anadolu tarihi çerçivesi içinde izah olunabilir; gerçekten de bu tarihten sonra, kayserler arasında müslüman Selçuklu hükümdarlarının vassallığını kabûl etmiş olanları gördüğümüz gibi, müslümanlara harac veren Bizans reislerini de görürüz. Romanda bu karakterleri gösteren Tekfur ve Kanatus ise, Nicephoros III. Botaneiatos (1078—1081), kayser Asatur ile Romanos Diogenes IV. (1068—1071) zamanında türklerin müttefiki ve haracgüzarı, Antalya dükü Ḫaçatur olsa gerektir (*ayn. esr.* ve Grégoire, *Ann. de Inst. de Philol. et d'Hist. or.*, II, 451—463 ve bunun hulâsası için bk. Goossens, *Byzantion*, IX, 428). İşte türkçe *Baṭṭāl*-romanı bütün bu tarihî mâlzemeyi bir çok hayâlî masal ve menkıbe unsurları ile mezcetmiştir. Romanda Baṭṭāl 'ın Hindistan seferi, orada devleri öldürmesi, Magrib 'e seferi, Ra'd Cāẕū ile maceraları v.s. gibi epizodlar, bu hayâlî un-

surları teşkil eder. Türkçe *Battâl* romanının da mühim bir epizodunu teşkil eden „dia haini 'Oḳba kadı ile Baṭṭâl 'ın mücadeleleri" bizim romanımıza *Żelhimme* romanından, yahut da ona kaynak olan rivâyetten geçmişe benziyor; gerçek biliyoruz ki, 'Oḳba — Baṭṭâl mücadelesi Banî Sulaym — Banî Kilâb mücadelesidir. Kaynağı Banî Sulaym rivâyeti olan türkçe Baṭṭâl kitabında 'Oḳba kadının, Bani Sulaym 'den olduğu hâlde, bütün hiyaneti ile teşhir edilmesini izaha başka türlü imkân bulunamaz. Bu epizodun sonradan eklenmiş olması ihtimâlini kuvvetlendiren diğer bir vak'a da, bâzı *Battâl-nâme* nushalarında, Baṭṭâl — 'Okba savaşları fasıllarının bulunmamasıdır; msl. 1287 tarihli taş basma İstanbul nushası s. 137 'de 'Oḳba 'nın kâfir reislerini affettirmesi zikredildikten sonra, hemen Baṭṭâl 'ın Hindistan seferine geçilir; hâlbuki başka bir nushanın bu yerinde, Hindistan seferinden önce, 37 sahife tutan „'Oḳba kadının fitnesi" faslı yer alır.

Manzûm Baṭṭâl romanı. Şimdiye kadar, manzûm *Battâl* romanı olarak, yalnız Baḳâ'î 'nin eserini gördüm (Üniversite kütüp., edebiyat yazm. T.Y. 88). Eser Mustafa III. (1757—1774) zamanında yazılmıştır (var. 195 b v. d.). Eserin muhtevasından ve müellifin, kitabın başında verdiği izahlardan anlaşıldığına göre, bu nusha elde bulunan ve bir tek aslî nushaya irca'ı mümkün olan mensûr *Battâl-nâme* 'nin nazma çekilmiş şeklidir; belki bir az daha kısaltılmış olarak, yazılmıştır.

Halk şâirleri ve Baṭṭâl. Anadolu 'da, bilhassa, alevî zümreler, Baṭṭâl 'ı çok benimsemişlerdir. Baṭṭâl 'ın alevî-bektaşî an'anesine çoktandır yerleşmiş olduğunu, onun Bektaşî evli yasına âit menkıbeleri toplayan kitaplara girmiş olması vakıası da isbat eder (bk. F. Köprülü, *İlk mutasavvıflar*, s. 312, not). Türkçe Baṭṭâl romanının esas fikri de, haricîlere karşı kin ve adavet telkin edecek mahiyettedir. Baṭṭâl 'ın, haricîler ile ve onların reisleri „Hakem Mal-'ûn" ile olan maceralarını anlatan fasıl (Ethé, II, 225 v.d., 1287, tş. bsm., s. 230—232) 'dan başka, kitabın başında Ali evlâdının uzun nikbet ve felâket yıllarını anlatan sahifeler (Ethé, I, 6 v.d.; ayn. nusha, s. 4 v.d.) eserin bu tavrını açıkça göslerir. İşte eseri bu şekli ile alan alevî zümreler Baṭṭâl 'ı, onun emevî aslını kale almadan, sevmişler ve kendi kahramanları arasına sokmuşlardır; alevî şâirleri, gerek Baṭṭâl 'ı, ve gerek babası Ḥusayn Ġâzî 'yi şiirlerinde hürmetle anarlar (bk. *XVIII. Antropoloji kongresi tebligler kitabı*, trc. kısmı, s. 381; Sadeddin Nüzhet, *Bektaşî şâirleri*, s. 233, 371; ayn. mll., *Pir Sultan Abdâl*, s. 48). Bundan başka, menşe'leri alevî olup olmadığı belli olmamakla beraber, Ḥusayn Ġâzî ile Baṭṭâl 'ın maceralarını, alevî şâirlerine yakışan uzun destanlar tarzında anlatan manzûmelere de rastlıyoruz (Ḥusayn Ġâzî hakkındaki destanlar için bk. Hâlid Turhan, *Türk yurdu*, V—XXV, sayı, 31/225, temmûz 1930; ayn. mll. türkiyat enstitüsünde mahfuz basılmamış tetkikinde Baṭṭâl 'ın maceralarına dâir, biri 32, öteki 34 kıt'alık 2 uzun destanı vardır). Bu şiirler hep Baṭṭâl 'ın mensûr romanını kaynak olarak almışa benziyor. Hattâ Anadolu 'da toplanan şifahî rivâyetlerin de (bk. Hâlid Turhan, *göst. yer.*) hemen tamamiyle bu kitaptan çıkmış olduğunu söylemek yanlış olmaz.

[Seyyid Battal Gazi hikâyeleri, Ali ve oğulları ve diğer islâm kahraman destanları ile birlikte, Türkiye hâricindeki türkler arasında da çok yayılmıştır. Kendi millî istiklâllerini kaybettikleri hâlde, bu vaziyet ile hiç bir zaman uyuşamamış olan türk zümreleri, bir çok kayıtlar ile tahdit edilmiş ictimaî hayat şartları içinde, bu kahraman destanları satırlarında kendilerine bir teselli bulmuşlardır. Bu nevi hikâyeler kısmen yazıldıkları şivelerde ve kısmen mahallî şivelere uydurularak, sık sık neşredildiği (krş. *Manâkib-i ġazâvât-ı Seyyid Boṭṭâl Ġâzî*, Kazan, 1888) ve halk tarafından büyük bir alâka ile okunduğu gibi, kahramanların kendileri de bu muhitlerin evlâdı gibi olmuşlardır (Seyyid Battal 'ın şarkî Türkistan 'da Aksu 'daki mezarı için bk. F. Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, s. 260, not). Bu gibi eserler ve bilhassa Seyyid Battal hikâyelerinin tetkiki için bk. A. Aziz ve A. Rahim, *Tatar edebiyatı tarihi*, I, 2. kısım, Kazan, 1926, s. 178—209).]

Bibliyografya: Makalede adı geçen eserlerden başka, bk. bir de D' Herbelot, *Bibliothèque orientale* (1781), III, 14 v.d.; Fleischer, *Kleinere Schriften* (Leipzig, 1888), III, 226—254; J. Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern in der Zeit der Umajaden* (*NGW Gött.*, 1901), s. 441—445; G. Husing, *Zur Rostahmsage-Sejjid Battal* (Leipzig, 1913); Şükrü, *Seyyid Baṭṭâl Ġâzî tarihçesi ve divanı* (İstanbul, 1334); D. B. Macdonald, *The earlier history of the arabien Nights* (*JRAS*, 1927), s. 381; F. Köprülü, *Türk edebiyat tarihi* (İstanbul, 1926), s. 295—303; R. Paret, *Die Geschichte des Islams in der arabischen Volksliteratar* (Tübingen, 1927), s. 15; ayn. mll., *Der Ritterroman von 'Umar al-Nu'mân und seine Stellung zur Sammlung von 1001 Nacht* (Tübingen, 1927); *Seyyid Gazi'de bir tetkik* (*Işık yolu*, 1930, nr. 35, 15); H. Grégoire, *Le tombeau et la date de Digénis Akritas* (*Byzantion*, 1931), VI, 481—508; ayn. mll.,

Autour de Digénis Akritas... (*Byzantion*, 1932), VII, 317—320; M. Canard, *Un personage de roman arabo-byzantin* (*Extrait des Actes du IIe Congrès nation. des Sciences hist.*, Alger, 1932; hulâsası için bk. *Byzantion*, 1932, VII, 615); R. Goossens, *Autour de Digénis Akritas. La Geste d' Omar dans les Mille et une Nuits* (*Byzantion*, 1932, VII, 303—316); H. Grégoire, *Digénis. — Notes complémentaires*, I; *Le Seyyid Battâl arabe* (*Byzantion*, 1932, VII, 317—320); ayn. mll., *Échanges épiques arabo-grecs* (*ayn. esr.*, s. 371—382); ayn. mll., *Étude sur l' épopée byzantine* (*Revue des Études grecqaes*, 1933, XLVI, 29—69, hulâsası için bk. *Byzantion*, 1934, IX, 414 v.dd.); ayn. mll., *Gomment Sayyid Battal, martyr masulman du VIIIe siécle, est-il devenu dans la légende, le contemporain d'Amer* (*Byzantion*, 1936, XI, 571—575). (PERTEV N. BORATAV.)

BATTÂNÎ. [Bk. BETTÂNÎ.]

BATU (?—1248?), Altın-Ordu'nun kurucusu. XIII. asrın ilk yıllarında doğmuştur; Cengiz'in torunu ve Cuci'nin ikinci oğludur. Cengiz, daha hayatta iken, muazzam imparatorluğunun bâzı parçalarını, mülk olarak, 3 büyük oğluna, yâni Cuci, Çagatay ve Ügedey'e, vermişti. En küçük oğlu Tuluy, babasının ölümü üzerine, ona âit memleketleri, yâni Moğulistan'ın şark kısmını aldı. Eski millî hukukun bugün de bâzı göçebe türk kavimleri arasında mer'î olan hükümlerine göre, en küçük çocuk, baba yurdunun vârisi telâkki olunurdu; baba için, daha hayatta iken, en büyük oğluna baba yurdundan en uzak bulunan arâzi parçasını, diğer oğullarına daha yakın parçaları vermek icap ederdi. Cengiz Han'ın askerî muvaffakiyetleri ile yarış edercesine, büyük oğlunun yurdunun da mütemadiyen daha garba doğru genişlemiş olması, bu suretle izâh olunur. Cengiz'in ölümünde (1227), Irtış'ın garbındaki bütün bozkırlar, „yer yüzünün, moğul atlarının ayaklarının baslığı yerlere kadar olan kısmı" ve bundan başka Ḫvārizm ve Hazer denizinin cenubundaki İran eyâletleri gibi, hudut üzerindeki mâmûr bölgeler Cuci ve haleflerinin ülkesi sayıldı. Fakat Cuci'nin kendisi babasından 6 ay evvel (şubat 1227) öldü; 14 oğlundan ikincisi olan Batu, garp orduları tarafından, babasının halefi olarak, tanındı ve bu intihap, bilâhare Cengiz Han veya halefi Ügedey tarafından da tasdik edildi. Çagatay ve Ügedey'in ülkeleri ile Batu'nun ülkesi hudutları, hiç bir anlaşma veya muâhede ile tâyin edilmiş değildi; aynı suretle Batu'nun hangi haklara dayanarak, Cuci'nin diğer evlâdı veya Orhun kıyılarında (Moğulistan'da) oturan kağana karşı hak iddialarında bulunduğunu söylemek de, aynı derecede müşküldü. Cengiz Han'ın kendisinin yaptığı taksime rağmen, onun tarafından kurulmuş olan imparatorluk, tek bir devlet sayılıyordu. Göçebelerin mülkiyet hakkındaki kanaatlerine göre, imparatorluk, hükümdarın bütün âilesinin müşterek mülkü addediliyordu ve müşterek mülkün bâzı parçaları sâdece bu âilenin âzasından bâzılarının idâresine tevdî edilmişti.

Batu'nun saltanatının ilk 10 senesi hakkında yalnız şu kadarını biliyoruz: Batu 1229 (1241 senelerinde yazılmış moğul destanına nazaran, 1228) kurultayında hazır bulundu; orada Ügedey, kağan seçildi. Batu, ihtimâl, 1235 kurultayına da iştirâk etti; bu kurultayda da ruslara ve komşu milletlere karşı muharebenin yeniden başlaması kararlaştırılmıştı; bu tarihten sonra bir daha şarkî Asya'ya gitmedi. 1236 baharında harekete geçen ordunun içinde Çagatay, Ügedey ve Tuluy'un oğulları da bulunuyordu; bu devrin bütün teşebbüsleri gibi, bu sefer de, imparatorluğun bir parçasının menfaati için değil, bütün imparatorluğun müşterek menfaati için yapıldı; fakat bütün ordu, tabiî olarak, Batu'nun kumandası altına verildi. Aynı senenin son baharından itibaren, ordu Volga bulgarlarının arâzisine girmiş olacak ki, münbit bir ticaret şehri olan Bulgar'ın tahribi, Cuvaynî'de olduğu gibi, rus vekayinâmelerinde de kaydedilmiştir; fakat rus kayıtlarına göre, bu vak'a ancak 1237 son baharında vukua gelmiş olmalıdır. Ertesi senenin seferini yalnız rus ve garp vak'anüvislerinin kayıtları sâyesinde biliyoruz (bunlardaki mâlûmat O. Wolff, *Geschichte der Mongolen oder Tataren*, Breslau, 1872'de inceden inceye tetkik edilmiştir). İslâm müverrihleri ise, bu hususta bize ancak çok noksan mâlûmat veriyorlar (krş. D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II, 613 v.d.; Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde*, s. 102 v.d.). 1237 (bu senenin teşrin II.'inde Batu askeri buz tutmuş olan Volga'yı geçti)'den 1240'a kadar Rusya, sonra 1241/1242'de Lehistan, Macaristan, Dalmaçya zaptedildi. Batu, bizzat sevkalâde soğuk bir kışın dondurduğu Tuna'yı 25 kânun I. 1241'de geçti; az sonra Gran şehrini zaptedip, 1242 baharında Bulgaristan'a yürüdü ve oradan da 1242/1243 kışı içinde, Eflâk'ı ve Boğdan'ı geçerek, Volga'daki merkezine döndü. Ordusu ne Rusya'da, ne de Avrupa'nın her hangi bir yerinde mağlûp olmamıştı; fakat bunların bu ric'atine, kısmen bizzat ordunun içinde vuku'a gelen kavgalar (Ügedey'in oğlu Güyük ve Çağatay'ın torunu Böri, Batu aleyhine kıyâm etmişlerdi ve bunun için Ügedey tarafından geri çağırılmışlardı), kısmen

da kağanın kânun I. 1241 'de ansızın vukû bulan ölümü haberi sebep olmuştur.

1243 'ten itibaren, Batu biç bir harbe iştirâk etmedi. 1237—1242 seneleri esnasında zaptedilen memleketlerden yalnız Rusya, bunlara tâbî olarak kaldı. Daha 1243 senesinde büyük prens Jaroslav, Batu 'ya geldi ve onun tarafından „bütün rus prenslerinin en büyüğü" olarak tanındı; 1250 'de Galiçya 'nın müstakil prensi (1255 'ten itibaren kıralı) Daniel de, böyle bir tevcih talebinde bulunmak ve hana tebaiyyetini arzetmek üzere, Batu 'nun huzuruna çıkmak lüzumunu duydu.

Bu senenin vak'aları, Batu 'nun dikkatini şarka doğru çekti. Batu 'nun şahsî düşmanı ve son büyük hanın büyük oğlu Güyük, Ögedey 'in halefi olarak, seçilmiş ve 1246 senesi kurultayı da onu tahta geçirmişti. Bu merâsime, Batu 'nun 5 kardeşi de iştirâk etmişlerdi. Batu 'nun kendisi „ağrılar" (*dard-i pā* „ayak ağrıları", ihtimâl nikris) bahanesi ile, orada hazır bulunmadı. Ertesi sene, yeni kağan, iklimi sıhhatine daha iyi gelen İmil (Rusya-Çin hududunda, bugünkü Tarbagatay vilâyetindeki ırmak)' deki babadan kalma yurduna gitmek arzusunda olduğunu beyan etti. Batu, kağanın kendisine karşı düşmanca plânlar kurmakta olduğunu haber alınca, bir ordunun başında, ona karşı yürüdü. Güyük, henüz Moğulistan 'da. Beşbalık 'tan (bugünkü Guçen yanında) 5 veya 7 gün mesafede (her hâlde şimâlde), Abu 'l-Facar (nşr. Pocock, s. 492) tarafından Ḳamastaḳī, Cuvaynī ve ona uyan kaynaklar tarafından, Semerkand (tabiî Zerefşan 'daki aynı adlı meşhur şehir değil) ve çinliler tarafından Hong-Siyang-yi-eul adı verilen (gâlibâ Urung üzerinde bulunan) bir mevkide iken, Abu 'l-Faraa 'a göre, 9 rebiülâhır 647 (22 temmûz 1249) 'de ve çinlilere göre ise, 3. ayda, yânî 1248 yılının ilk baharında öldü. Batu bu haberi, Kayalıg (Rubruquis 'te Cailae, bugünkü Kopal şehrine yakın) şehrinden 7 gün mesafede, ihtimâl İli 'nin cenubunda Alatav dağlarındaki Ala-Kamak 'ta aldı.

Her ne kadar büyük kardeşi Orda hayatta idi ise de, Batu o zaman hükümdar âilesinin en yaşlısı sayılırdı; bütün hanlar ona bi'at etmek ve tahta geçecek kimse hakkında alacağı karara tâbî olacaklarını bildirmek mecburiyetini duydular. Bu meseleyi halledecek olan meclis, Batu tarafından Ala-Kamak 'a dâvet edildi. Batu 'nun teklifi üzerine, orada Tuluy 'un büyük oğlu Mengü (Möngke), kağan ilân edildi. Çagatay ile Ögedey 'in oğulları ve torunları ya mecliste hiç bulunmamışlar ve yahut Ala-Kamak 'ı, meselenin hallinden evvel, terketmişlerdi. Meclis tarafından verilen kararı öğrendikleri zaman, buna muvafakat göstermekten şiddetle imtinâ ettiler. O zamanlar tahta cülûs marasimi, Moğulistan 'da toplanan bir kurultayda olurdu; ancak 1251 tarihindedir ki, Batu 'nun kardeşi Berke onun emri üzerine, kurultayı toplayabildi ve orada cülûs merasimi 9 rebiülâhır 649 (30 haziran 1251) 'da icrâ olundu.

Çagatay ve Ögedey âilesinden olan hanlar merasimde hazır bulunmadılar, fakat az sonra yeni hükümdara bi'at etmeğe geldiler. Kağan, hanların karargâhını münasip bir fırsatta ansızın basmak ve kendisi ile adamlarını öldürmek için tertibat aldıklarını öğrendi; bu suçla tevkif edilip cürümleri tahkikat neticesinde sâbit olan hanlar, âileleri ve maiyetleri hakkında müthiş bir karar verildi; bu iki âilenin hemen bütün reşîd âzası ya öldürüldü ve yahut sürüldü. Böri Han da kendisinden pek de memnun olmayan Batu 'ya teslim edildi ve onun emri ile öldürüldü.

Bu vak'adan sonra, bütün imparatorluk ülkesinde, hattâ Bulgar 'da sikkelerin üzerinde, yalnız kağanın adı bulunmasına rağmen, Cengiz imparatorluğu bilfiil Mengü ile Batu arasında bölünmüş oldu. Fransisken keşişi Rubruquis (Ruysbroek) Mengü 'nün bizzat 1254 tarihinde şöyle söylediğini anlatır: „güneş nasıl her yere ışıklarını saçarsa, benim kudretim ve Batu 'nun kudreti de, öylece bütün memleketler üzerine yayılır". Yine Rubruquis 'e göre, Mengü ve Batu 'ların ülkelerinin hududu, stepte Talas ve Çu nehirleri arasında bulunuyordu. Aynı seyahatnâmeye göre, kağanın elinde bulunan arâzi dahilinde Batu adamlarına, Batu 'nun memleketinde kağanın adamlarına gösterildiğinden daha fazla hürmet ve riâyet gösteriliyordu. Muhakkak ki, kendisine âilenin en büyük âzası diye bakılan ve kağanın tahtını borçlu olduğu Batu, o sıralarda büyük bir itibar görmekte idi. Cuci ve evlâdına âit bulunmayan Mâverâünnehr gibi ülkelerde bile, Batu bâzı hükümranlık haklarını kullanmıştır. Msl. Cuvaynī 'ye göre (krş. Schefer, *Chrestomatie persane*, II, 117 'deki fârisî metin), Hocend 'in meşhur müdâfii Timur Melik 'in oğlunun, babasının emvâl ve emlâkine veraset hakkını resmen tasdik eden, Batu olmuştur.

Rubruquis 'e göre, Batu 'nun 26 karısı ve Raşîd al-Dîn 'e göre de, 4 oğlu vardı. Rus vekayinâmelerinde, Batu daha sağlığında, salâhiyetlerinden bir kısmını kendisine devrettiği anlaşılan en büyük oğlu Sartak 'a, 1249 'dan itibaren, rus prenslerinin sadakat yemini ettikleri yazılıdır. Raşîd al-Dîn, Batu 'nun ölüm tarihi olarak, 650 yılını (mart 1252/1253) gösterir; o tarihte 48 yaşında olması icap eder; fakat bu tarihin yanlış olması mümkündür, zirâ 1253

ağustosunda Rubruquis bir kere daha Batu tarafından huzura kabûl olunmuştu; aynı seyyahın avdeti sırasında (teşrin I. — teşrin II. 1254) Batu henüz hayatta idi. O hâlde Cuvaynī'nin ifâdesini tercih etmemiz icap ediyor; ona göre Sartak 653 (10 şubat 1255—29 kânun II. 1256) tarihinde, Batu tarafından, Moğulistan'a kağanın nezdine gönderilmiş ve yolda babasının ölüm haberini almıştır. Rubruquis'in ifâdesinde şurası kayde değer: Batu hayatının son senelerinde Volga'nın sol (şark) sâhilinde otururdu, yaz aylarında bu nehir boyunca, şimâle doğru, takriben 52° şimâl arzına kadar, çıkar ve kışın da nehrin munsabında yerleşirdi ki, burada, bu kış mevsimlerinden birinde, Ak-Tübe üzerindeki Saray şehrini kurmuştur.

Rusların yalnız zâlim bir cihangir diye tanıdıkları Batu'ya kendi tebeası *sayın-ḫan* („iyi kalpli han") adını vermiştir. Batu Han, hattâ moğullara karşı mülâyim hisler beslemeyen iranlı Cuzcani (*Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, trc. Raverty, s. 1171 v.d.) ve ermeni Maḳakiya (Patkanov'un rusca tercümesi, s. 18) gibi müverrihler tarafından da âdil, halîm ve hakîm bir hükümdar olarak öğülmektedir; hattâ, Fransisken keşişi Johannes de Plano Carpino'nun seyahatnâmesine göre, harpte müthiş olan bu zat, tebeasına karşı, kalbi merhamet dolu bir hükümdardı. Cuzcānī'nin kaydettiği bir rivâyete göre, gizli olarak, islâmiyeti kabûl etmiş imiş; Vaṣṣāf'a göre ise (taş basm. tab., s. 579), hıristiyandı (bu mâlûmat, olsa olsa, Batu ile oğlu Sartak'ın karıştırılmasından ileri gelmektedir). Cuvaynī ile beraber, ne hıristiyan ve ne de müslüman olmak istemediğini ve ecdadının itikadına, yâni „Tanrı kültüne" (*yazdānşināsī*), bağlı kaldığını kabûl etmek daha doğru olur.

Bibliyografya: Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihān-guşāy*; Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ*; D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II, 120 v.d.; Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde*, s. 95 v.d.; Howorth, *History of the Mongols*, II, 36 v.d.; 1872'de Petersburg arkeografya komisyonu tarafından neşredilmiştir *Letopis' po Lavrentevskomu spisku*; Johannes de Plano Carpino ile Rubruquis seyahatnâmeleri için bk. *Recueil de textes et de mémoires, publié par la Société de géographie* (Paris), IV; 1241 tarihli moğul destanı için bk. *Trudı rossiyskoy duḫovnoy missii v Pekine*, IV. Krş. bir de K. Patkanov, *Istoriya mongolov inoka Magakii*, XIII. asır, (Petersburg, 1871). (W. BARTHOLD.)

BATŪL. [Bk. BETÛL.]

BATYAN. BATJAN (holl.), Bachian (ingl.), Moluk (Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*: Mulūk) adalarından, 50 coğrafî mil² mesahada volkanik ve münbit bir ada olup, Batyan sultanlığının merkezidir; dağlık arazi burada 1500 m. kadar yüksekliktedir. Bu sultanlık, Ternate ve Tidor sultanlıkları ile beraber, Ternate'de oturan holandalı resident idâresine bağlıdır.

Batyan, baharat (karanfil) adası olmak itibarı ile, pek eski zamandan beri ecnebi tâcirleri cezbetmiş ve bu sebepten ahâlisi, XV. asırdan itibaren, Cava tarikı ile gelen müslümanlığı kabûl etmiştir. Baharat ticareti için portekizliler (takriben 1524), ispanyollar ve holandalılar (1609) bu adada, tüccar yahut sultanların müttefiki sıfatı ile, yerleştiler, yerli kadınlar ile evlendiler ve hıristiyanlığı yaydılar. Bunlardan bir kısmı bugün bile, merkez olan Labuha'da ikamet eder. Pek karışık olan ahâlisinin nüfusu 13.000'i geçmez ve bunlar sâhilde bir kaç köyde otururlar; adanın içerisi gayr-i meskûn olup, ormanlıktır.

Batyan sultanlığı bu ada ile civarındaki bir çok küçük ve meskûn olmayan adalardan müteşekkildir. Avrupalılar gelmeden önce ve geldikleri asırda sultanlığın hükmü Ceram'a kadar uzanmakta idi; fakat hiç bir zaman Ternate ve Tidor sultanlıkları derecesine erişememişti. Baharat (karanfil) ticareti, bu hâkimiyetin teessüsüne çok yardım etmiştir; bilhassa holandalılar, XVII. asırda Moluk sultanlarını, tazminat mukebiliode, baharat zeriyatından men'edince, Batyan kötü bir vaziyete düştü. 1780 senesinden beri sultanlık, tamamiyle holandalıların hükmü altına girdi. 1882'den itibaren adanın ecnebi bir kumpanya tarafından işletilmesi, büyük muvaffakiyetler vermedi. Şimdi başlıca mahsûlü demirhindi ve kopra (hindistan-cevizinin kurutulmuş içi)'dır.

Bibliyografya: Wallace, *Malay Archipelago*; J. Bleeker, *Reis door de Molukken en den Molukschen Archipel* (Batavia, 1856); Bokemeyer, *Die Molukken* (Leipzig, 1888); K. Martin, *Reisen in den Molukken* (Leyden, 1903); W. Kükenthal, *Im Malayischen Archipel* (Frankfurt a/M., 1896); ayn. mll., *Ergebnisse einer zoolog. Forschungsreise in den Molukken und in Borneo* (Frf. 1897); *Tijdschrift van h. Batav. Genootschap v. Kunsten en Wetenschappen*, V, 323; XIV, 401; *Natuurkundig Tijdschrift v. Ned. Indië*, IV, 204; VI. 163, 365, 538; VIII, 191; XII, 324, 462; XXIII, 336; XXVI, 117; *Indische Gids*, II; *Tijdschrift van Nederlandsch Indië*, 1881; *Jaarboek van het Mijnwezen in Ned. Indië*, 1895, 115—116. (A. W. NIEUWENHUIS.)

BĀVARD. [Bk. EBİVERD.]

BAVĀRDÎ. [Bk. BEVÂRDÎ.]

BAVĀZÎC. [Bk. BEVÂZÎC.]

BĀVEND. [Bk. BÂVEND.]

BÂVEND. Taberistan 'da 700 yıl hüküm süren (665—1349 = 45—750) iranlı bir sülâlenin adıdır. Bu sülâleye mensûp hükümdarlar, *Malik al-Cibâl* ve *İspahbad* unvanlarını taşırlardı. Bunların hâkimiyeti Taberistan 'da asırlarca kuvvetle devam etmiş, Mâzenderan ovaları sonradan bunların nufuzundan çıkmışsa da, dağlık mıntakalar hemen dâimâ hâkimiyetleri altında kalmıştır. Bu sülâle başlıca 3 büyük şûbeye ayrılır:

1. Kayūsîya. Sâsânî hükümdarı Ḳubād, büyük oğlu Kayūs 'u, ölümünden 3 yıl evvel Taberistan vâliliğine tâyin etmişti. Ḳubād tahttan indirilerek, büyük oğlu Nūşirvān (531—578) yerine geçince, türk hakanı, ordusu ile, Ceyhun 'a kadar geldi. Kayūs, bunu mağlûp ederek, akrabasından Hūşang 'i Ḫvārizm vâliliğine tâyin ettikten sonra, tahtı kendisine bırakmasını kardeşinden istedi. Talebi reddolununca, ordusu ile Madā'in (Ktesiphon) üzerine yürüdü ise de, mağlûp oldu ve oğlu Şāpūr esir edildi. Bütün sülâleye adını veren Bāv, işte bu Şāpur 'un oğludur. Ḫusrav Parvîz maiyetinde harplerde büyük yararlıklar gösteren Bāv, İṣṭaḫr, Azerbaycan, Irak ve Taberistan vilâyetlerinin idâresine memûr edildi. Yezdcird (Yazdigird) 'in ölümünde bir mâbede çekilerek, ömrünü orada geçirmek istedi ise de, Taberistan halkı onu kendilerine hükümdar ilân ettiler ve işte Bâvend sülâlesi bu suretle başlamış oldu. 665/666 (45) 'dan 1006 (397) 'ya kadar devam eden bu ilk şûbenin 9. hükümdarı Ḳārin b. Şahriyār, müslümanlığı kabûl etti (854/855 = 240). Bu şûbeden 16 hükümdar gelmiştir ki, sonuncuları Ḳārin b. Suhrāb 'dır (1073/1074 = 466).

2. İspahbandîya. Bu ikinci şûbeye mensup hükümdarlar, Taberistan, Gilān, Rey, Ḳūmis 'te hükûmet sürmüşlerdir ki, merkezleri Sārî şehri idi. Önce Selçukluların, sonra Ḫvārizmşahların yüksek hâkimiyetini tanımağa mecbur olan bu şûbenin ilk hükümdarı Ḥusām al-Dîn Şahriyār b. Ḳārin b. Suhrāb 'dır ki, Abū al-Mulūk lâkabı ile şöhret kazanmış, olup, Bâvendîlerin 17. hükümdarı sayılır. Bu şûbenin sonuncusu ve Bâvendîlerin 24. hükümdarı sayılan Naṣîr al-Davla Şams al-Mulūk Şāh Ġāzî Rustam b. Ardşîr 'dir ki, 4 yıl hükûmet sürdükten sonra, 1 nisan 1210 (21 şevvâl 606) 'da öldürülmüştür. Bunun zamanında İsmā'îliler Taberistan 'ın bir çok yerlerini işgâl ettiklerinden, bu sülâlenin nufuz sâhası pek daralmıştı. Bunun ölümünden sonra, Ḫvārizmşāh 'Alā' al-Dîn Muḥammed Taberistan 'ı zaptetmiştir.

3. Kindḫvārîya veya Kinḫvārîya. İran 'ın moğul hâkimiyeti altına geçmesinden sonra zuhûr eden bu 3. şûbenin ilk hükümdarı Ḥusām al-Dîn Ardşîr b. Kindḫvār 'dır ki, 1237/1238 (635) 'den başlayarak, 12 veya 15 yıl saltanat sürmüştür. Moğul istilâsından sonra 30 yıl kadar süren bir anarşi devresini müteâkip, Mâzenderan ve Taberistan 'ın ileri gelenleri, Sārî şehrinde toplanarak, bunu hükümdarlığa seçtiler. Devlet merkezini Sārî 'den kaldırarak, dışarıdan gelecek taarruzlara daha az mârûz olan Āmul 'e nakleden bu hükümdar zamanında, memleket, bir zaman için, sukûn ve huzura kavuştu ise de, bu vaziyet çok sürmeyerek, Mâzenderan moğul istilâsına uğradı. Onu tâkip eden hükümdarlar devrinde de moğul tehdidi devam etti; oğlu Şams al-Mulūk Muḥammed, Abaka Han 'ın emri ile, idam edildiği gibi (1264/1265 = 663), onun yerine geçen kardeşi 'Alā' al-Davla zamanında da memleket yeni bir moğul istilâsına daha uğradı. 3. kardeşleri Şahriyār 'ın oğlu Tāc al-Davla, Yazdcird 'in 23 veya 30 sene süren saltanatı esnasında, bütün Mâzenderân (yâni moğullardan evvel Taberistan namı ile zikredilen sâha) 'da tam bir sükûn ve emniyet temin edilmişti. Bu şûbenin 9., yâni Bâvendîler sülâlesinin 33., hükümdarı ola Faḫr al-Davla Ḥasan b. Kayḫusrav, 1333/1334 (634) 'te tahta çıktı. 16 yıl süren saltanatı esnasında, Mâzenderân 'ı istilâ eden Serbedār [b. bk.] hükümdarı emîr Mas'ūd 'u mağlûp etmeğe muvaffak oldu. Bunun zamanında memleketin iki büyük asîl âilesi, Ḳiyā-i Calâl ve Ḳiyā-i Culāb, arasında derin bir rekabet ve düşmanlık mevcut idi; Faḫr al-Davla, birinci âileye mensûp olan veziri Ḳiyā-i Calāl al-Dîn Aḥmed 'i öldürttükten sonra, ikinci âileye istinat etmekte idi. Lâkin birbirleri ile uyuşan bu iki âile, 17 nisan 1349 (27 muharrem 750) 'de Āmul ulemasından aldıkları bir fetvaya dayanarak, Faḫr al-Davla 'yi öldürdüler. Katiller, kendi karısının iki erkek kardeşi idi ve bu faciayı da kayınpederi Ḳiyā Afrasyāb Culābî tertip etmişti.

Bâvendîler sülâlesi, umûmî islâm tarihi bakımından, mühim bir rol oynamamakla beraber, Taberistan 'ın mahallî tarihi bakımından, bu sülâlenin büyük ehemmiyeti vardır. Bilhassa islâm dinini kabûl ettikten sonra, Taberistan 'da müslüman İran medeniyetinin inkişafına hizmet etmişler, İran dil ve edebiyatının terakkisine yardımda bulunmuşlar, bir takım mimarî eserler vücuda getirmişlerdir. Rādakān 'daki meşhur kule, bu sülâleden Muḥammed b. Vandarin (Şarvin ?) 'in türbesi olmak üzere, 407—411 yılları arasında vücuda getirilmiştir ki, islâm mimarisi tarihinde çok ehemmiyetlidir. Kindḫvārîya şûbesinden Naṣîr al-Davla Şahriyār b. Yazdcird (ölm. 714 = 1314/1315) 'in zamanında Mâzenderan 'da 70 'ten fazla medrese mevcut idi. İran 'ın çok eski bir âilesiae mensûp oldukları için, bir çok büyük İran âileleri ile ve Selçuklular

sülâlesi ile sıhriyet rabıtaları peyda etmişlerdi. Bunlarla idâre sistemi, İran'ın muhtelif sâhalarında gördüğümüz sâir bir takım mahallî hânedanlarda da olduğu gibi, feodâl bir mâhiyette idi; memleket, sülâlenin muhtelif azâsı arasında taksim edilmiş olmakla beraber, âilenin en büyüğü ve en nufuzlusu, hükümdar olarak, saltanat sürerdi. İran'da, msl. Selçuklular devrinde olduğu gibi, büyük bir imparatorluk kurulduğu zaman, Bâvendîler bu yüksek hâkimiyeti tanımağa mecbur oluyorlar, mâlî ve askerî bir takım mükellefiyetleri kabûl ediyorlar, hutbe ve sikkede bu tâbiiyeti göstermek zorunda kalıyorlardı. Bütün bu gibi hususlarda bunların tâkip ettikleri siyaset, orta çağ islâm dünyasında gördüğümüz bu gibi küçük mahallî sülâlelerin siyasetinden farklı değildi. Bu sülâleye mensûp bir takım hükümdarların bastırmış oldukları paralardan bâzılarına hâlâ tesadüf edilmektedir.

Bibliyografya: A. Kaynaklar. Büyük islâm vekayinâmelerinde ve Bâvendîler ile tarihî münasebetlerde bulunan muhtelif sülâlelere (msl. Selçuklulara ve moğullara) âit hususî kaynaklarda bunlara âit mâlûmata tesadüf olunursa da, bu hususta başlıca kaynak olarak, şu 2 eseri zikredebiliriz: İbn Isfendiâr, *History of Tabariston* (*GMS*); B. Dorn, *Muhamm. Quellen zur Gesch. d. südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres*, I. *Sehireddin's Geschichte von Tabaristan, Rujan und Mazanderan*, 1850; Münecceimbaşı, *Câmi' al-duval* ve Ğaffârî, *Târîḫ-i cihân-ârâ*'da, Bâvendîler ile onlara halef olan Culâbî (veya diğer bir okunuşa göre, Calâvî)'ler hakkında, oldukça efraflı ve güzel hulâsalarda, zikredilen kaynaklardan istifade edilmiştir.

B. Tetkikler. W. Barthold, *Musulmanskiya dinastii* ile Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927)'de ve Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hanover, 1927)'da bunların şecereleri tesbit edilmiştir. Sachau, *Ein Verzeichnis muhammedanischer Dynastien* (bu eser Münecimbaşı'ya istinad eder)'deki şecere, Zambaur'ınkine nazaran, daha hatalıdır. Bâvendîler hakkındaki en son ve en etraflı hulâsa, zikredilenlerden daha mükemmel bir şecere ile birlikte, M. Rabino'nun *Les Dynasties de Māzandarān* (*JA*, CCXXVIII, janvier-septembre, 1936, s. 409—437) adlı makalesindedir. Ayrıca şu tetkiklere de müracaat olunabilir: Rehatsek, *The Baw and Gaobarah Sephabuds* (*J. Bombay Br. RAS.*, 1876, XII, 410); Zambaur, *Nouvelles Contributions à la numismatique orientale* (Viyana, 1914); Casanova, *Les Ispehbeds de Firim* (E. Browne şerefine çıkarılan *'Acab-nâme* adlı makaleler mecmuasında, s. 117—126); Melgunoff, *Das Südliche Ufer des Kaspischen Meeres* (Leipzig, 1868); B. Dorn, *Reise nach Masandaran im Jahre 1860.*

(M. Fuad Köprülü.)

BÂVÎĀN. [Bk. BÂVİYÂN.]

BÂVİYÂN. BÂVÎĀN, 5 veya 6 kulübeden ibâret bir kürt köyü ise de, civarındaki Ḫâzîr boğazında bulunan kayalar üzerindeki âsûrî kabartmaları ile meşhurdur. Bu köy, 'Amâdîya mıntakası ile Musul civarında Cebel Maḳlûb'da bulunan Navkur mıntakası arasında, Mâzûrîya kürtleri bölgeleri içinde, nüfusça daha kalabalık olan Hinniş köyüne 800 m. mesafededir. Kabartmalar, ilk önce, Botta'nın selefi olan fransız konsolosu M. Rouet ve sonra Sir Henry Layard'ın dostu, Musul'da tüccar, ingiliz Mr. Ross tarafından görülmüştür. Mr. Ross'un bu seyahati, Layard'ın *Niniveh and its remains* (II, 142) adlı eserinde nakledilmiştir. Daha sonra bu kabartma kitâbelerin resimleri Ḫorsâbād'ı keşfedip meydana çıkaran V. Place ile bizzat Layard tarafından alınmıştır. Sanherib (705—681) devrinde yapılmış olan kabartmanın kitâbesi Bâvîān'ın tarihini ihtivâ eder ki, bu tarih, Tiglathpileser (I.) zamanında, Akkad (Babylon) hükümdar Marduknādinaḫē'nin zaptetmiş olduğu Ēkallētē şehrinin mâbut tasvirlerini asıl mahâlleri olan yerlere, 418 sene sonra, Sanherib'in nakleylemiş olduğunu göstermektedir.

Bibliyografya: H. Layard, *Niniveh and its remains*, II, 142; ayn. mil., *Niniveh and Babylon*, s. 207 v.dd.; V. Place, *Ninive et l'Assyrie*; Pognon, *L'Inscription de Bavian* (Paris, 1879—1880); G. Hoffmann, *Syrische Akten Persischer Märtyrer* (bk. fihr. Bavian ve Ḫinnis); C. F. Lehmann-Haupt, *Zwei Hauptprobleme der alt-oriental. Chronologie* (1878); P. Schnabel, *Studien zur babylon.-assyr. Chronologie* (*Mitt. VAG*, 1908, I).

(E. Herzfeld.)

BAY, türkçe bir kelime olup, muhtelif sâhalara âit eski metinlerde dâimâ „zengin" mânasına ve ekseriya zıddı olan ve „fakir" mânasına gelen *çıgay, yoksul* veya *gedâ* kelimeleri ile birlikte, kullanılmıştır: *çıġan budunuġ bay ḳıltım az budunuġ öküş ḳıltım* („fakir milleti zengin ettim, az olan milleti çoğalttım"; V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, *MSFOu*, 1896, IE 29); *bay barımlıġ tınlıġlar az, yok çıġay tınlıġlar öküş* („zengin ve varlıklı kimseler az, fakir ve yoksul kimseler çok"; W. Bang, v. Gabain, R. Rahmeti, *TTVI*, 024—025); *öñreödde Baranas balıḳta bir bayaġut bar erti, evindeki edi tavarı ülgüsüz öküş*

bay bedük bayağut erti („eski zamanda Baranas şehrinde bir zengin adam vardı; evindeki mal ve mülkü sayısız, çok zengin büyük bir mal sâhibi idi": Radloff-Malov, *Uigurische Sprachdenkmäler*, Leningrad, 1928, s. 182; *bayağut* hakkında krş. J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, Berlin 1914, s. 171).

İslâmî devre metinlerinde *bay* aynı mânayı muhafaza etmektedir: *ḳayu beg suḳ irse, çığay ol çığay — ḳaya ḳul közi toḳ, beg ol kōñli bay* („haris olan bey, yoksul ve gözü tok olan kulda, bey ve gönlü zengindir"; *Ḳutadğu bilig*, Fergana nushası 195, 7). *Ḳutadğu bilig*'de, çok sık geçen *bay* kelimesinden başka, bunun müştaklarına da raslanmaktadır: *budun baylıḳı begke baylıḳ turur* („milletin zenginliği, beyin de zenginliği demektir"; *ayn. esr.* 397, 14). *'Aybat al-ḥaḳā'iḳ* (nşr. N. Âsım, faksimile, 33, 3)'te: *bu baylıḳ çığaylıḳ idi kısmeti* ve Kıpçak sahasında yazılmış olan Codex Cumanicus'ta aynı mânada zikredilmektedir: *bay* (reich, dives 21, 1); *baylık* (Reichtum, diuitia 21, 2; bk. K. Grönbech, *Komanisches Wörterbuch*, Monumenta Linguarum Asiae maioris, subsidie, Kopenhagen, 1942, s. 48).

Cenûb-ı garbî sâhasına âit metinlerde de, bu kelimenin, hiç bir semantik tahavvüle uğramadan, dâima „zengin" mânasına gelen bir sıfat olarak kullanıldığını görüyoruz: *ki bir bir içer ol saḳi elinden — bay-u yoḫsul ulu kiçi has-u âm* (bk. Köprülüzade Mehmed Fuad, *Anatolische Dichter in der Seldschukenzeit*, I. Şeyyad Hamza, KCA, I, Budapeşte, 1922); *Veled yoḫsuldı sensüz bu cihanda — sini buldı bu kezden beğ-ü baydur* (*Divan-ı türkî-i Sultan Veled*, nşr. Veled Çelebi ve Kilisli Rifat, İstanbul, 1341, s. 16); *Dede Korkud* kitabında bu kelimenin, mücerret hâlinden başka (bk. *Kitab-ı Dede Korkut alâ lisan-ı tâife-i oğuzan*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul, 1335 ve Orhan Şaik Gökay, İstanbul, 1938, *tür. yer.*), „zengin olmak" mânasına, *bayımak* şekline de rastlıyoruz: *ḳādir Tanrı virmeyince er bayımaz* (*ayn. esr.*, s. 3 ve nşr. Gökyay, s. 1). Yunus Emre, Ahmedî, Gülşehrî, Âşık Paşa v.s. gibi, XIII.—XIV. asır Anadolu şâirlerinde ve bu devrin mensûr metinlerinde, bu mânada çok sık rastladığımız *bay* kelimesini, müteakip asırlarda da buluyoruz (bk. msl. Bâkî'nin *Kanunî Sultan Süleyman mersiyesi*: *Kemter gedayı az atâsı kılurdı bay*). *Divan lûgat al-türk*'ten itibaren, eski lehcelere âit lûgat kitapları da *bay* kelimesini, sâdece „zengin" mânasına gelen bir sıfat olarak, kaydederler.

Bugünkü lehcelere gelince, bu kelime *bay* (Anadolu, azerî, türkmen, kazau, özbek, karakalpak, kırım, kazak, kırgız, tarançi, şarkî Türkistan, karayım), *bāy* (yakut) ve *pay* (altay, teleüd, lebed, şor, sagay, koybal ve küerik) şekillerinde ve keza „zengin" mânasına gelen bir sıfat olarak kullanılır (bk. Radloff, *Wörterbuch*, IV, 1119, 1421). Bu kelime, şark türkçesinde bâzı hayvan isimlerinin başına gelerek, bunların iyi ve iri cinslerini ifade eden mürekkep kelimeler teşkil eder ki, bunların bâzısı şahis ismi olarak da kullanılır (krş. *bay-sungur bay-bars* v.s.); kazakçada lâleye *bay-şeşek* denildiği gibi, cenup türkçesinde de meş'um addedilen mâlûm kuşa, belki hayra yormak kabilinden, *baykuş* denilir.

Kazan, kazak ve karayım lehcelerinde „hükümdar, efendi ve kadı" mânalarına kullanılan *bî* kelimesi (Radloff, *ayn. esr.* IV, 1737), Ahmed Vefik Paşa'nın gösterdiği şekilde (*Lehce-i Osmanî*, İstanbul, 1306, s. 198), *bay* ile alâkalı olmayıp, Orhun kitâbelerinden itibaren, bütün metinlerde, *bay*'dan temamen müstakil olarak, „prens, efendi ve sâhip" mânalarına kullanılan *beg* kelimesinden ve bunun muhtelif sâhalardaki muahhar istihâleleri olan *bey, bek* ve *bik* kelimelerinden inkişaf etmiştir.

Bay kelimesi bâzı lehcelerde „kahraman ve serdar" mânalarına da gelir (bk. Radloff, *ayn. esr.*, IV, 1421) ve bu mânada, bâzân, bir ünvan olarak da kullanılmıştır (krş. *Tuman-Bay, Kayıt-Bay, Bars-Bay, Hayr-Bay* v.s.). Rütbe ve unvanların, türkçenin bünyesi icabı, bu suretle, has ismin dâimâ sonuna getirilmesi, türk titülatüründe teamüldür (krş. *Bilge Kağan, Kül Tigin, Osman Beg, Süleyman Paşa, Ahmed Çavuş* v.s.).

Türkiye'de efendi, bey ve paşa gibi lâkap ve unvanların kaldırıldığına dâir, 26 teşrin II. 1934 tarihli ve 5290 sayılı kanunun (bk. *Resmî Gazete*, sayı 2867, 29 teşrin II. 1934) esbab-ı mucibesinde „türkler hususî muhabere ve muhaverelerde, bir kimseye veya bir cemaate hitap ederken, adın önüne gelmek şartı ile, erkeğe, ere yâni er kişiye bay, kadına bayan diye hitap edebilirler" denilmek suretiyle (bk. *Türkiye Büyük Millet Meclisi zabıt ceridesi*, XXIV, sene 1934, s. 52, sıra sayısı 12), bütün istimâl tarzları hilâfına, bu kelimeye yeni bir mâna izafe edilmek istenilmiştir; *bayan* kelimesine gelince, kelimenin bu mânada kullanılmasına eski ve yeni hiç bir eserde tesadüf edilmemektedir.

Bundan başka, cenup türkçesinde *bay* hiç bir zaman, unvan olarak, kullanılmamış ve asıl unvan olan *bey* < *beg* kelimesi ile münasebetdar olmayarak, sâdece „zengin" mânasına kullanılmıştır. *Bay* ve *bey* kelimelerinin dâimâ birbirinden müstakil mânalar ifade ettiği, beraber kullanıldığını yerlerde, açıkça görülmektedir.

(krş. *Dede Korkut*'taki *Bay-Büre Beg*, *Bay-Bîcan Beg* gibi şahıs isimleri ve Sultan Veled (*Divan-ı türkî-i Sultan Veled*, nşr. Veled Çelebi ve Kilisli Rifat, İstanbul, 1341, s. 26)'in şu sarih mısraı: *Sen baysın-ın ben yoksul, sen begsin-ün ben bir kul.* (FAHİR İZ.)

BAY'. [Bk. BEY'.]

BAY'A. [Bk. BEY'A ve Bİ'AT.]

BAYÂN. [Bk. BEYÂN ve KIYÂS.]

BAYÂS. [Bk. PAYAS.]

BÂYAZİD. [Bk. BAYEZID.]

BAYBARS I., AL-MALİK AL-ẒÂHİR SAYF AL-DİN AL-ṢÂLİḤÎ AL-BUNDUḲDÂRÎ (1223—1277), Baḥrî [b. bk.] memlûklerinin 4. sultanı olup, bir rivâyete göre, 1223 (620) ve diğer bir rivâyete göre de, 1228 (625) yılında Kıpçak ülkesinde doğmuştur. Kıpçak kabîlelerinden جاي قر. kabîlesine [bk. KIPÇAK] mensûp olan Baybars, bir çapul esnasında süt kardeşi ile beraber yakalanarak, esir tâcirleri tarafından Sivas'a, oradan Halep'e ve sonra Şam'a götürüldü. Önce şamlı bir kuyumcuya satılan Baybars, daha sonra, Hama'da mahbus bulunan emîr 'Alā' al-Dīn Aytigîn al-Bunduḳdārî al-Ṣāliḥî tarafından satın alındı. Mısır Eyyûbî hükümdarı Malik al-Ṣāliḥ Naem al-Dīn Ayyūb tarafından affedilerek, Kahire'ye gelen 'Alā' al-Dīn ile beraber, Baybars da Kahire'ye geldi ve burada hükümdarın, Baḥrî unvanını taşıyan köleleri arasına geçti. Bir rivâyete göre, bu hâdise daha 'Alā' al-Dīn'in Hama kalesine sürülmesinden evvel olmuştur. Onun Ṣāliḥî lâkabını taşıması da, Malik al-Ṣāliḥ'in memlûklerinden olması sebebi iledir.

Uzun boylu, esmer, mâvî gözlü, gür sesli, güzel ve kuvvetli bir genç olan Baybars, zekâ ve kabiliyeti, faâliyeti ile az zamanda kendini gösterdi. Sultanın 1249 (647)'da ölümü üzerine tahta çıkan oğlu Turanşah zamanında, Dimyat'ı zaptederek, Manṣūra'ye kadar ilerleyen ve Mısır'ın istilâsı niyetine düşen Fransa kıralı St. Louis'nin, Manṣūra'de büyük bir hezimete uğrayarak, ordusu ile beraber, Memlûklere esir düşmesinde Baybars'ın büyük bir rolü oldu. Lâkin Turanşah'ın Memlûk emîrlerine karşı fena niyetler beslemesi ve onlara hiç danışmadan, Fransa kıralı ile sulh yapmağa kalkışması, onun öldürülmesi ile neticelendi. Baybars bu suikastın tertibinde en büyük âmil olmuştu. Bu vak'a üzerine saltanat nufuzunu eline alan Aybeg, bir müddet sonra, Baybars'ın en yakın arkadaşlarından emîr Aktay'ı öldürtünce, Baybars onun fena niyetlerinden şüphelenerek, sâir bâzı arkadaşları ile beraber, Mısır'dan kaçtı; Şam ve Kerek Eyyûbî hükümdarlarının yanında kaldı. Aybeg'in katli ve saltanata emîr Sayf al-Dīn Kutuz [b. bk.]'un geçmesi üzerine, tekrar Kahire'ye dönerek, onun hizmetine girdi. Bu esnada Suriye'yi istilâ eden moğullara karşı, Kutuz kuvvetli bir ordu hazırladı ve öncü kuvvetlerin kumandasını Baybars'a verdi. 'Ayn-Cālūt muharebesinde (658 = 1260) moğullar, kanlı bir mağlûbiyete uğrayarak, çekilmeğe mecbur oldular. Askerî mahareti ve şahsî cesareti ile bu zaferin kazanılmasında büyük bir hissesi olan Baybars, bu hizmete mükâfat olarak, Halep nâibliğinin (umûmî vâlilik) kendisine verileceğini kuvvetle umuyordu. Lâkin Baybars'ın büyük ihtirasını ve cür'etini pek iyi bilen Kutuz, ona bu mühim vazifeyi vermeği tehlikeli buldu. İntikam almağa karar veren Baybars, bir kaç arkadaşı ile birlikte, bir suikast hazırladı. Bunu haber alan Kutuz, daha evvel davranarak, Baybars'ı ilk fırsatta ortadan kaldırmak kararını verdi. Lâkin Baybars bunu öğrenince, Ṣāliḥîya civarındaki bir av eğlencesi sırasında, bir fırsat kollayarak, bir kaç arkadaşının da yardımı ile, Kutuz'u öldürdü (22 teşrîn I. 1260). Kutuz'un şiddetinden esasen memnun olmayan memlûk emîrleri, hiç bir itirazda bulunmaksızın, Baybars'ın sultanlığını kabûl ettiler.

Kahire'ye hükümdar sıfatı ile giren ve ilk iş olarak Kutuz'un moğul harbine hazırlanmak için koymuş olduğu ağır vergileri kaldıran Baybars'ı, Kahire halkı büyük bir sevinç ile karşıladılar. Yeni hükümdar kendi sâdık adamlarını mühim mevkîlere tâyin etti. Kendisini Malik al-Mucāhid unvanı ile sultan ilân etmeğe kalkışan Şam nâibi Sancar'ı kolayca mağlûp ve esir ederek, Kahire zindanına attırdı (20 kânun II. 1261). Mamafih umûmî vaziyet, içeriden ve dışarıdan, bir çok tehlikeler ile dolu idi; şarkta henüz çok kuvvetli ve 'Ayn-Cālūt'un intikamını almağa susamış muazzam İlhanlılar imparatorluğu vardı; şimâldeki küçük Ermenistan kırallığı, Suriye'nin sâhil mıntakalarındaki frenkler, Kıbrıs kırallığı, cenuptaki cengâver nubyalılar, garptaki âsî ve harpçi berberîler, Memlûklar imparatorluğu için, dâimî bir endişe kaynağı teşkil ediyorlardı. Bundan başka, Avrupa'dan yeni haçlı ordularının gelebilmesi ihtimâli de yok değildi. Bütün bu düşmanların, bilhassa hıristiyanlar ile moğolların, müşterek bir hareket ihtimâlleri dâimâ göz önünde bulundurulmak lâzımdı. İmparatorluğun iç vaziyeti de bundan daha az korkulu değildi. Suriye ve Mısır'da İsmā'îliler ve sâir kuvvetli şi'î unsurları, Eyyûbî sülâlesinin kuruluşundan beri takip edilen sünnîlik siyasetine düşmandılar; imparatorluk içinde kendi küçük mâlikânelerinde (*ikṭā'*) yaşayan Eyyûbî prenslerinden her hangi biri, meşruiyet (legitimisme) esasına dayanarak, sultanlık iddiasına kalkışa-

bilirdi; her hangi bir memlûk emîri de, kuvvet ve fırsat bulunca, böyle bir iddiada bulunabilirdi.

Tâliinden ve kuvvetinden dâimâ emin olan bu sarsılmaz irâdeli hükümdar, bu karışık ve tehlikeli vaziyetten hiç yılmadı. Her tarafa dağılmış olan Baḥrî memlûklerini kendi etrafına topladı; ordudaki büyük nufuzunu daha kuvvetlendirecek ve askerleri kendi şahsına bağlayacak muhtelif tedbirleri aldı; vergileri hafifletmek suretiyle, büyük şehirler halkının ve çiftçi sınıfının sevgisini kazandı. Abbâsîler âilesinden halife al-Ẓāhir 'in oğlu olup, Bagdad 'ın moğullar tarafından istilâsında her nasılsa kaçıp kurtulmuş ve Şam 'a gelmiş olan Aḥmed 'i Kahire 'ye getirterek, parlak merasimle ona bi'at etti (9 recep 659 = 1261). Bu suretle, islâm âleminde kaç asırdan beri mânevî ehemmiyetini muhafaza eden Abbâsî halifeliği tekrar kurulmuş oluyordu. Al-Mustanṣir bi 'llāh lâkabını alan yeni halife, Ḳasîm al-Davla unvanını verdiği Baybars 'a bir menşûr ile, Mısır 'ın, Suriye 'nin ve bütün fethedilecek memleketlerin hükümdarlığını tevcih etti. Bu suretle fi'lî vaziyetine, islâm hukuk an'anelerine uygun olarak, tam bir meşrûiyet şekli veren Baybars, dâhilde saltanat iddiasına kalkışacak olanlara karşı bir müdafaa silâhı elde etmiş olduğu gibi, dış siyaseti için de yeni bir vasıta kazanmış oluyordu: artık, bütün müslümanların meşrû emîri (*amîr al-mu'minîn*) sıfatı ile Hicaz 'da, yâni müslümanlığın mukaddes şehirleri üzerinde de yüksek hâkimiyetini tanıtabilirdi. Baybars, 3 eylûl 1261 'de, halife ile birlikte, Suriye 'ye hareket ederek, 7 teşrin I. 'de büyük bir alayla Şam 'a girdi ve 6 günlük bir ikmalten sonra, Kahire 'ye döndü. Abbâsî halifesi, maiyetine verilmiş olan küçük bir askerî kuvvetle, dedelerinin tahtına oturmak üzere, Bagdad 'a doğru yola çıktı ise de, Hît civarında moğullar tarafından öldürüldü. Baybars, bunun üzerine, yine Abbâsî âilesinden, Ahmed isminde birini, al-Ḥākim bi Amr-Allāh lâkabı ile, halife ilân etti ise de, bu yeni halifenin, hutbede ismi zikrolunmaktan başka, hiç bir rolü yoktu.

Baybars bundan sonra, imparatorluk içindeki nufuzunu sağlamlamak ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı hâzır bulunmak maksadı ile, faâliyete girişti. Evvelâ, Kerek 'teki Eyyûbî prensini kandırarak, bu müstahkem mevkii ele geçirdi (1263); sonra da onu, oğlu ile beraber, Kahire 'ye getirterek, öldürttü. 1264 'te moğulların Birecik üzerine hücumlarını haber alarak, büyük bir ordu ile Suriye 'ye hareket etti (kânun II. 1265). Lâkin daha yolda iken, moğulların çekildiğini ve Hama 'daki Eyyûbî hükümdarı tarafından gönderilen kuvvetlerin şehri kurtardıklarını öğrendi. Seyahatini Birecik 'e kadar uzatan hükümdar, bu kaleyi yeni baştan tahkim ve techiz ettikten sonra, bu işlerde gayretleri görülenlere hil'atlar ve ihsanlar dağıtarak, geri döndü. Suriye kıyılarındaki müstahkem mevkilerde bulunan frenklerin moğullar ile kendi aleyhine münasebetlerde ve hazırlıklarda bulunduklarını bilen Baybars, bunları ortadan kaldırmak üzere, harekete geçti. 5 mart 1265 'te Filistin 'deki Ḳayṣariya (Césarée) ve 26 nisanda Arsûf kalelerini zaptetti. 29 mayısta Kahire 'ye dönen hükümdar, ertesi yıl tekrar Suriye hareketine devam etti ve 23 mayıs 1266 'da Şafad 'i de ele geçirdi. Bundan 10 gün sonra Şam 'a gelen Baybars, moğulların ve Suriye frenklerinin menfaati olan küçük Ermenistan kırallığını cezalandırmak için, Hama Eyyûbî hükümdarının kumandası altında, bir ordu yolladı. Küçük kırallık müthiş ve kanlı bir mağlûbiyete uğratılarak, kıral esir edildi; kırallığın başlıca şehirleri ve bilhassa payitahtı olan Sis şehri, büyük bir tahribe ve yağmaya uğradı. Bu parlak zaferden çok memnun olan Baybars, muzaffer ordusunu karşılamak üzere, yola çıktı. Kara kalesi civarından geçerken, buradaki hıristiyanların Suriye frenkleri ile münasebette bulunduklarını ve o civardaki müslüman köylerine büyük zararlar yaptıklarını öğrenerek, burasını tahrip ve kilisesini mescide tebdil ettirdi. Bu hâdiseyi hatırlatmak üzere konulan kitâbede Baybars, „İskender-i zeman" ve „sâhib kıran" lâkapları ile tekrim olunmaktadır ki, bu lâkaplara Selçukluların ve Ḫᵛārizmşahların resmî titülâtüründe tesadüf olunur.

Bu zaferden sonra, bir müddet Suriye kalelerinin tahkim ve techizi ile uğraşan Baybars, moğulların yeni bir istilâ teşebbüsünü haber alarak, ordusunu sür'atle hazırladı ve 19 şubat 1268 'de Kahire 'dan çıktı. Yolda, frenklerin elinde bulunan Şaḳîf (Beaufort) kalesini zaptederek (15 nisan), Trablus-Şam, Humus ve Hama yolu ile Antakya önüne gelerek, kaleyi zapt ve bütün halkını esir etti. Burada küçük Ermenistan kıralı ile sulh yaparak, bir takım kaleleri ve Behisni (Besni) şehrini aldı ve 9 haziranda Şam 'a döndü. Burada Akkâ 'dan gelen frenk sefirleri ile bir mütareke imzaladı. Sultanın ölümüne kadar mer'iyet mevkiinde kalan bu mütareke mucibince, Hayfa şehri, 3 köyü ile birlikte, frenklerde kalacak, Akkâ ve mülhakatı 2 taraf arasında taksim edilecek, Sayda 'nın ovalık mıntakaları— frenklerin ve dağlık mıntakaları— müslümanların elinde olacaktı. 30 temmûzda Mısır 'a dönen sultan, 16 şubat 1269 'da tekrar Suriye 'ye gelerek, bâzı teftişlerde bulunduktan sonra, 2 temmûzda Kerek 'e geldi ve oradan hacc niyeti ile Hicaz 'a hareket etti.

Medine ve Mekke'yi ziyaretten sonra, 30 ağustosta tekrar Kerek'te bulunuyordu. Buradan Halep'e kadar bir teftiş seyahatı yaptıktan sonra, Kahire'ye döndü. Lâkin moğullar ile frenklerin ittifak yaptıklarını ve hücuma hazırlandıklarını haber alınca, ordusu ile Mısır'dan çıkarak, sür'atle Şam'a geldi. Sultanın hareketini duyan moğullar, geri çekilmişler, lâkin frenkler Şafad'e karşı fena bir mağlûbiyet ile neticelenen bir taarruzda bulunmak cür'etini göstermişlerdi.

23 kânun I.'da Şam'a dönen sultan, birden bire İsmailîler üzerine yürüyerek, onları ilk defa olarak Mısır devletine vergi vermeğe mecbur etti. 1270 ilk baharında Şam'da bulunduğu sırada, Fransa kıralı St. Louis'nin büyük bir ordu ve donanma ile denize açıldığını haber alarak, deniz kuvvetlerinin ve sâhil kalelerinin sür'atle hazırlanmasını emretti ve hemen Mısır'a döndü (25 mayıs). Lâkin St. Louis bu sırada Tunusa çıkmış ve orada ölmesi üzerine, fransız kuvveti geri dönmüştü. Bunu öğrenen Baybars, hazırlıklarını keserek, 25 eylûlde Askalan (Ascalon)'a müteveccihen yola çıktı. Frenklerin işgâl etmeleri ihtimâline karşı buradaki sûrların hemen yıkılmasını emretmişti. 25 teşrin II.'de Kahire'ye dönen sultan, frenk taarruzu tehlikesinin artık ortadan kalktığını görünce, onlara karşı taarruz kararını verdi. Kânun II. 1271'de Kahire'den çıkarak, şövalyelerin meşhur Kerek (Crac) kasini zaptetti (8 nisan); Akkâ'nın muhasarasına başladı ve Trablus—Şam üzerine yürüdü. Lâkin bu sırada Akkâ'ya yardımcı kuvvetler geldiğini öğrenince, trabluslular ile, kendisi için mühim menfaatler temin eden, bir sulh imzaladı. Sonra, İsmailîlerin bir müstahkem mevkiini zaptetti. Akkâ elvarındaki vaziyeti tetkik ettiği sırada, Kıbrıs adasına karşı giriştiği bir hücum teşebbüsünün fena bir muvaffakıyetsizliğe uğradığını haber aldı ve 23 temmûzda Kahire'ye döndü.

Sultan, yeni bir filo hazırlamakla meşgûl olduğu bu sırada, Suriye'deki bedevî arap reisinin isyan teşebbüsünü haber aldı. Frenklere karşı sefere çıkacağı haberini yayarak, sür'atle Suriye'ye geldi. Bu esnada Ayıntab civarına kadar gelen moğullara karşı, Halep'te ordusunu toplayıp, gönderdiği küçük kuvvetlerle moğulları çekilmeğe mecbur etti. Bu hareketle müterafik olarak, frenklerin yopmak istedikleri bâzı hareketleri önledi. Lâkin hava şartları frenklere karşı yapmak istediği taarruza mâni oldu. Ertesi yılın mühim bir kısmını Suriye kalelerinin teftişi ile geçirdi ve tekrar Kahire'ye geldi (10 ağustos 1272). Moğulların yeni bir hücum teşebbüsünü haber alan Baybars, büyük bir taarruz için devrî askerî hazırlıklara başladı ve 6 gün sonra Kahire'den ayrıldı. Şam'da, İlhan Abaka'nın sefirleri, sulh istemek için, geldilerse de, fena bir kabûl gördüler. Mamafih bu heyetin, sırf Baybars'ı oyalamak için gönderildiği, bir az sonra Birecik'in moğullar tarafından kuşatıldığı haberi gelince, lâyıkı ile anlaşıldı. Hemen harekete geçen Baybars, 3 kola ayırdığı ordusunun bir kolunu doğrudan doğruya kendi kumandasına alarak, Fırat'a doğru ilerledi. Arabalarla taşıttığı nehir kayıklarından mürekkep bir küçük filo da yanında bulunuyordu. Nehrin dar bir yerinden Fırat'ı geçen Kalâ'ün kumandasındaki kol, moğulları mağlûp etti; diğer kollar da Fırat'ın karşı kıyısına geçtiler. Bu hezimet üzerine, moğullar Birecik'in muhasarası bırakarak, sür'atle çekildiler; bu muvaffakiyetten sonra, sultan da Kahire'ye döndü (17 kânun II. 1273). Mamafih moğullar bu mağlûbiyetten yılmadılar. Temmûzda yeni bir moğul taarruzunu haber alan Baybars, daha büyük bir ordu topladı ise de, bu rivâyetin aslı çıkmadı. Ancak büyük askerî hazırlıklarda bulunmuş olan sultan, 1274'te küçük Ermenistan'a karşı hareket için ufak bir öncü kuvvet gönderdi; kendisi de arkadan yetişerek, Sîs'i zapt ve yağma etti; Mısır filosu da, Ayas'a kadar, bütün Kilikya kıyılarına saldırdı. Bu seferden Şam'a dönen Baybars, iç kaleyi her ihtimâle karşı tekrar tahkim ettirdi.

17 kânun II. 1276'da Kahire'ye dönen Baybars, bu defa da payitahtında uzun müddet kalamadı. Moğulların tâbii ve müttefiki olan Anadolu Selçuklu devleti, bu sırada vezir Mu'în al-Dîn Pervâne [b. bk.]'nin tahakkümü altında bulunuyordu. Ya onun tahakkümünden yahut müşrik moğullara karşı duydukları nefretten dolayı, kaçıp Şam'a gelmiş olan bâzı Anadolu emîrleri Baybars'ı Anadolu'daki moğul hâkimiyetini yıkmağa teşvik ediyorlardı. Müslüman Anadolu türklerinin, moğul boyunduruğundan kurtulmak için, kendisine yardım edeceklerini düşünen hükümdar bu teklifi iyi karşıladı. Başlıca kumandanları ile bu hususta müzakerelerde bulunan Baybars, böyle bir taarruz için hareket üssü vazifesini görecek olan Halep'e kadar gittikten sonra, 26 ağustosta Kahire'ye döndü. Bir gün içinde bütün askerlerini sıkı bir teftişten geçirdi. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra, 27 şubat 1277'de hareket ederek, 24 martta Şam'a ve 6 nisanda Halep'e vardı. Elbistan civarında Mu'în al-Dîn Pervâne kumandasındaki muhtelit selçuk-moğul ordusu büyük bir hezimete uğradı; kurtulabilenler Tokat'e kadar çekilmeğe mecbur oldular. Baybars, hiç bir mukavemet ile karşılaşmadan, ilerleyerek, 2 mayısta Kayseri'ye girdi ve kendi adına hutbe okuttu. Lâkin bu, maddî neticeleri bakımın-

dan, Memlûk hükümdarı için olduğu kadar, Anadolu türkleri için de tamamiyle faydasız ve neticesiz bir hareket idi. Mağlûp edilen kuvvet, asıl moğul ordusu değil, moğulların Suriye-Anadolu hudutlarında bulunan ehemmiyetsiz müfrezeleri idi ve Selçuklu ordusu tarafından hemen hemen kendi başına bırakılmıştı. Üslerinden bu kadar uzak bir sâhada kalamayacak olan Mısır ordusu çekildikten sonra, moğullar bu hareketin intikamını şiddetle aldılar ; Anadolu 'nun bu sâhalardaki türk halkından on binlercesini — o devir müverrihleri bunu 200.000 olarak gösterirler — ve bir çok Selçuk ricâlini öldürdüler ve Anadolu 'da türklere karşı gösterdikleri zulüm ve şiddeti bir kat daha arttırdılar. Antakya yolu ile Şam 'a dönen Baybars, orada birden bire hastalanarak, 14 gün süren bir dizanteri neticesinde, öldü (28 muharrem 676 = 30 haziran 1277). Bu ölümün başka birine verilmek üzere hazırlanmış bir zehirin, yanlışlıkla, Baybars 'a verilmesi neticesi olduğu da, rivâyet edilir. Baybars 'ın cesedi bir müddet saklandıktan sonra, vasiyeti mucibince, kendisi için Şam 'da yaptırılan türbeye gömüldü. Bu büyük kahramanın birden bire ölûvermesi, islâm muhitlerinde büyük bir teessür uyandırmış, bir çok şâirler tarafından bu hususta samimî mersiyeler yazılmıştır.

Hayatının en faâl bir devrinde ve saltanatının en parlak ve kudretli bir zamanında ölen Baybars, orta çağ islâm-türk tarihinin en büyük simalarından biridir. Siyasî hayatının ilk zamanlarından başlayarak, dâimâ faâl bir rol oynamış, etrafına tarafdarlar toplamış, bilhassa Manşûra zaferinin başlıca kahramanı sıfatı ile, Memlûklar arasında haklı bir şöhret kazanmış, 'Ayn-Câlût 'ta moğul ordusunun yenilmesinde büyük bir hizmet etmişti. Önce Turan Şah 'ın, sonra Kutuz 'un katillerinde ön-ayak olması, orta çağın siyasî ahlâk telâkkilerine göre, onun büyük hizmetlerini unutturabilecek mâhiyette hareketler değildi. Ruhundaki sonsuz ihtiras onu hükümdarlık mevkiine yükselttikten sonra, 18 yıl süren saltanatı esnasında, bu ihtirasın büyük ve hayırlı işler görmek niyet ve kudretinden doğduğunu isbat eden bir yığın parlak muvaffakiyetler kazandı. Yakın şark islâm dünyası, hıristiyan âleminin darbelerine karşı koymaktan âciz kaldığı bir sırada, şarktan müşrik moğulların korkunç saldırışı, hemen her taraftan düşman kuvvetleri ile sarılan Mısır ve Suriye balkı arasında mühiş bir telâş ve korku uyandırmıştı. İşte Baybars, dâhilî ve hâricî icraatı ile, bütün bu tehlikeleri önleyerek, Suriye-Mısır türk imparatorluğunun temellerini sağlamlaştırmış, haleflerinin istikbâlde tâkip edecekleri siyasetin ana hatlarını çizmiş ve onların muvaffakiyet unsurlarını hazırlamıştır. Bu kahraman islâm mücahidinin, halk hikâyelerine mevzû teşkil edecek kadar, derin bir şöhret kazanması (krş. BAYBARS HİKÂYESİ), halkın müşterek muhayyilesinde ne büyük bir yer tuttuğunu pek iyi anlatabilir.

Baybars maddî ve mânevî bir çok meziyetleri şahsında toplamış müstesna bir insandı. Çok sağlam bir bünyeye, sarsılmaz bir iradeye, emsâlsiz bir cesarete, keskin bir zekâya sâhip idi. En cür'etli hareketlerinde bile dâimâ hesaplı ve ihtiyatlı hareket eder ve en küçük tedbirleri bile almakta ihmâl göstermezdi. Eğlence, sefahat, para hırslarından tamamiyle uzaktı. Bütün hayatında eğlenmek değil, dinlenmek ihtiyacını bile duymamış, boş vakitlerinde yalnız av eğlenceleri ve kûy-u çevgân [b. bk.] oyunu gibi silâhşörlük ve binicilik idmanları ile meşgûl olmuştur. Bu işlerdeki mahareti ve kudreti, Memlûklar arasında, âdetâ darb-ı mesel olmuştu. Harplerin en şüpheli ve kat'i anlarında, basit bir ucfer gibi, en ön saflara atılmaktan ve hayatını en büyük tehlikelere koymaktan çekinmezdi. Çok samimî bir müslümandı ; gerek alelâde fert ve gerek hükümdar olarak, şeriat hükümlerine riâyete çok dikkat ederdi. Devlete büyük bir gelir temin etmesine rağmen, müskiratı men'ettiği gibi, fuhşu da şiddetle yasak etmişti. Şeyhlere ve din âlimlerine karşı büyük bir hürmet ve tevâzû gösterirdi. Zamanının bir takım meşhur şeyhlerine imparatorluğun muhtelif sâhalarında birçok tekkeler yaptırmıştı. Bilhassa Şeyh Hızır adlı bir sûfiye karşı büyük bir itikadı vardı ve onun bütün dileklerini yerine getirirdi ; onun dervişleri için, imparatorluğun muhtelif şehirlerinde tekkeler yaptırmış ve bunlara vakıflar tahsis eylemişti. Bu dervişler, Baybars devrinde, bütün memlekette hâkim olan mukaddes cihat fikrini geniş halk tabakaları arasında yaymak için, birer propaganda vasıtası idiler. Kemankeşler için de hususî bir zâviye yaptırmıştı.

Medrese, imaret ve hastahane gibi, din ve hayır müesseseleri kurmak, islâm büyüklerinin ve eski mücahit kahramanların türbelerini tâmir etmek, dervişlere ve din adamlarına, yoksullara yardımlarda bulunmak gibi hareketlerle muhtelif halk tabakalarının sevgisini kazanan Baybars, şer'î mahiyette sayılmayan örfî vergilere ve fevkalâde malî tedbirlere, çok nâdir olarak, müracaat ederdi. Mütemadî zaferlerin te'min ettiği ganimetler ve bilhassa idârenin intizamı sâyesinde, devlet hazinesi mâlî ihtiyacları kolaylıkla karşılıyordu. Yeni baştan tensik ve tevsi ettiği idarî ve askerî teşkilâtın ve mütemadî harplerin zarurî masraflarına rağmen, şer'î ve hafif vergilerle bu masrafların karşılanmasında ve

iç ve dış ticaretin bu devirdeki büyük inkişafı neticesinde, bu varidatın tabiî bir şekilde çoğalması da esaslı bir âmil olmuştur. İmparatorluğun coğrafî durumu itibarı ile, Baybars ticarî münasebetlerin inkişafına büyük ehemmiyet veriyordu; muhtelif Avrupa hükümdarları ile, bizanslılar ile ve Altın-Ordu ile dostça münasebetleri, Kızıldeniz ve Hind denizi yollarının emniyeti, imparatorluk içinde âsâyişin temini ve ticaret yollarının tanzimi, tâcirler sınıfının himâyesi, bu inkişafta büyük birer âmil oluyordu. Baybars 'ın askerî kudretine ve zaferlerine dayanan siyasî nufuzu, imparatorluk tâcirlerinin her tarafta emniyetle iş görmelerini pek ziyâde kolaylaştırıyordu. Kuriye frenklerine ve ermenilere karşı kazanılan zaferler de, imparatorluktaki iktisadî inkişaf üzerinde te'sirsiz kalmamıştı.

Baybars çok çalışkan ve muntazam bir devlet adamı idi. İmparatorluk idaresinin her türlü işlerini sıkı bir mürakabe altında bulundurur, en çok itimadını kazanmış adamlarını bile dâimî bir teftişe tâbi tutardı. Ayrıca adlî işlerin iyi gitmesine büyük bir ehemmiyet verir, çok defa kadı meclislerinde hazır bulunur, mahkeme karşısında büyük, küçük her kesin müsâvî muamele görmesine dikkat ederdi; hattâ bir defa kadı huzurunda ikame ettiği bir davada, müddeî sıfatı ile, bizzat hazır bulunmuştu. Büyük servet sâhiplerinin ölümünde mirasçılara haklarını tamamiyle bırakır, zapt ve müsadere gibi keyfî hareketlere kalkışmazdı. 4 büyük sünnî mezhebine mensûp tebeasının işlerini görmek için, her mezhebe mensûp ayrı ayrı kadıların başına *ḳāżî al-ḳużāt*'lar tâyini usûlünü iptida o koymuştu. Altın-Ordu ve İlhanlı sâhalarından gelen türk-moğul milliyetçiler arasındaki dâvalar ve miras meseleleri de türk-moğul hukukî örflerine göre halledilirdi ki, bu iş için hususî bir teşkilât vucuda getirilmişti; Baybars devrinde Mısır 'da Cengiz yasasının tatbik edildiği hakkında bâzı Mısır tarihçilerinin rivâyetleri bundan doğmuştur.

Baybars, Eyyûbîler devrinde âdetâ feodal mâhiyette bulunan ve bundan dolayı az zamanda dahilî mücadeleler ile yıpranan imparatorluğu merkeziyetçi bir devlet hâline sokup kuvvetlendirmek için, bütün gayretini sarfettî. Evvelâ bütün memleketi, muntazam bir yol şebekesi ile, Kahire 'ye bağladı. Mısır 'daki yollar oldukça iyi idi; bu sebeple, Suriye 'nin kaç asırdır, harpler yüzünden, harap bulunan yollarını ve köprülerini tanzim etti; âsâyişi te'min için, muayyen merhalelerde ve tehlikeli yerlerde küçük kalelere benzeyen kervansaraylar yaptırdı. Bu suretle, yalnız idârî değil, askerî ve ticarî bakımlardan da büyük faideler elde edildi. İmparatorluğun her tarafından sür'atle haber alabilmek için, moğulların mükemmel bir şekilde tatbik ettikleri y a m veya u l a k [b. bk.] usûlü taklit edilerek, yollar üzerinde muntazam posta menzilleri kuruldu [bk. BERÎD]. Her menzilde hazır bulunan kuvvetli posta atları ve hecin develeri sâyesinde, devlet postası en büyük sür'atle sevkolunabiliyordu (Şam 'dan Kahire 'ye kadar gûya 3 günde). Ayrıca güvercin postaları da tanzim edildi. Bu teşkilât, büyük masraflara mâl olmakla beraber, kuvvetli bir merkezî idârenin kurulabilmesi için, birinci şarttı. Bu teşkilât ile müterafik olarak, imparatorluğun her tarafında çok geniş bir istihbarat ve emniyet şebekesi kuruldu; hükûmetin casusları, en büyük emîrlerden en basit halk tabakalarına kadar, her tarafta faâliyette bulunuyorlar ve herşeyi derhâl hükümdara bildiriyorlardı. Bu teşkilât yabancı memleketlere kadar da uzanıyordu. Casusların vazifelerini suiistimâl etmemeleri ve ihmâl göstermemeleri için, onları tâkip eden başka casuslar da vardı. Mühim şahsiyetlerin birbirleri ile sıkı münasebetlerde bulunmaları, toplantılar yapmaları ve şarap meclisleri kurmaları şiddetle men'edilmişti.

Bu teşkilâtlar sâyesinde bütün kuvveti elinde toplayan Baybars, yalnız dâhilî âsâyişi değil, hudutların muhafazasını ve imparatorluğun himâyesini de te'min için, kuvvetli ve muntazam bir ordu vücuda getirdi. Ordusunun en mükemmel silâhlar ile techizine, dâimî tâlimler ile askerinin en iyi şekilde hazırlanmasına büyük ehemmiyet veriyordu. O devrin en mükemmel muhasara âletleri ve harp makineleri, Baybars 'ın imâlâthanelerinde yapılıyordu; bunları kullanacak hususî askerî sınıfların yetiştirilmesi ve bu âletlerin mükemmelleştirilmesi, Baybars 'ın başlıca meşgalesi idi. İmparatorluğun coğrafî vaziyeti itibarı ile, deniz kuvvetinin oynadığı rolü iyi takdir eden hükümdar, İskenderiye, Kahire ve Dimyat tersanelerini ıslah ve tevsi ederek, gemi inşaatına ve techizatına büyük bir hız vermişti. Hudut kaleleri mütemadî surette, ıslah ve tahkim ediliyor, yeni harp âletleri ile kuvvetlendiriliyor, mebzûl mikdarda yiyecek ve mühimmat ile ve yeni yeni muhafaza kıt'aları ile takviye olunuyordu. Mühim noktalarda, düşmanın her hangi bir hareketini gözetlemek için, hususî tarassut kuleleri yapılmıştı. Büyük Selçuklular devrinde olduğu gibi, orduda, sefer esnasında, seyyar hastahaneler de bulunuyordu. Kendilerinden dâimî bir faâliyet ve fedakârlık istediği askerlerini, maddî bakımdan, tatmin etmek lüzumunu pek iyi bilen hükümdar, harp ganimetlerinden kendisine hiç bir hisse ayırmayarak, hepsini ordusu-

na taksim ediyor, yararlıkları görülenlere ayrıca bir çok ihsanlarda ve iltifatlarda bulunuyordu. Ölen askerlerin âilelerini sefaletten korumak için bütün gayretini sarfediyordu. Pilânlarını her kesten gizleyen, askerî, idarî ve kazaî her işi dâimî murakabesi altında bulunduran Baybars, âdil ve lûtukâr olduğu kadar da, sert ve merhametsizdi. Verdiği emirler, memleketin en uzak köşelerinde bile, derhâl ciddiyetle tatbik olunuyordu. Hiç kimseye haber vermeyerek, en umulmayan zamanlarda memleketin bir ucundan o bir ucuna koşar, her işi inceden inceye teftiş eder, emirlerinin tatbikindeki en ufak bir ihmâli en korkunç şekilde, cezalandırırdı. En küçük neferden en büyük devlet adamına kadar her kes, hiç bir hizmeti mükâfatsız bırakmayan ve en küçük ihmâli affetmeyen bu demir el tazyikını kendi üstünde hissederdi. Gâyesine ermek için, her vasıtayı meşrû görürdü; verdiği sözü tutmaz, her türlü hiyle ve desiseye müracaattan çekinmez, zehirlemek ve öldürmek gibi hareketleri tabiî sayardı. İlhanlılara faydaları dokunacağını tahmin ettiği bâzı büyük türk emîrlerini kendi hizmetine alabilmek için, türlü desiselere baş vurmuştu; bir takım insanların hayatı bahasına mal olmakla beraber, düşmanlarını zayıf düşürecek bu türlü hareketlerin icrasında Baybars hiç bir tereddüt göstermezdi.

Baybars 'ın dış siyaseti, imparatorluğun o devirdeki ihtiyaclarına ve kendi hissî temayüllerine tamamiyle uygun islâmî bir siyasettir. Suriye ve Kıbrıs frenkleri, ermeniler ve müşrik moğullar (ilhanlılar) gibi, müslüman memlûk imparatorluğunu yıkmak hususunda birbiri ile müttefik bulunan düşmanlara karşı, Baybars âdetâ mukaddes bir cihat açmış ve kuvvetli ordusu ile bunlara ağır darbeler indirerek, yakın şark islâm dünyasını büyük tehlikelerden korumuştur. İlhanlıların o sırada şark ve şimâl hudutlarında bir takım gâileler ile meşgûl olmaları, St. Louis 'nin ölümü, Baybars için büyük bir kazanç oldu ve bu sâyede Trablus hükümdarı Bohemond 'a, Templier ve Hospitalier şövalyelerine ve küçük Ermenistan kırallığına ezici darbeler indirdi; ayrıca, bu düşmanlar ile işbirliği eden Suriye ismâ'îlî (bâtınî) 'lerinin eski kudretini kırarak, bâzı işlerde onları kendi hizmetinde kullanmağa muvaffak oldu. Her fırsattan istifadeyi bilen bu hükümdarın, hıristiyan ve moğul âlemlerinin dâhilî karışıklıklarından da faydalanmak istediği, Altın-Ordu 'nun müslüman hükümdarı Bereke Han [b. bk.] ile olan çok samimî rabıtalarından ve ayrıca Hohenstaufen 'lardan kıral Manfred, Anjou âilesinden Charles, Aragon kıralı Jacop, Kastilla hükümdarı Alphonso ve Bizans imparatoru Michel Paleolog ile münasebetlerinden anlaşılır. Abbâsî halifeliğini Mısır 'da yeniden kurması, yalnız dâhilî siyasetinde değil, imparatorluk dışındaki islâm memleketlerine karşı tâkip ettiği siyasette de bunu bir vasıta gibi kullanmak istediğini açıkça göstermektedir.

İslâm dininin ve müslümanların hâmisi ve „ḫâdim al-ḥaramayn" sıfatlarını takınan, önceden taşıdığı Rukn al-Dîn lâkabını, hıristiyanlar ile müşrik moğullara karşı kazandığı zaferlerden sonra, Sayf al-Dîn 'e tebdil eden Baybars, bu sıfatlara ve lâkaplara tamamiyle lâyıktı ve kendisini tam bir *islâm mücahidi* addederken de, tamamiyle samimî idi. Abbâsî halifesi Nâṣir li-dîn Allâh [b. bk.] 'ın yeni baştan teşkilâtlandırarak, yakın şark islâm memleketlerinde kendisi için yardımcı bir kuvvet gibi kullanmak istediği ve muhtelif islâm hükümdarlarını da içine aldığı *futûva* [b. bk.] tarikatine hemen girmiş olması, onun bu islâmî siyasetini ve bu hususta hiç bir vasıtayı ihmâl etmediğini gösteren diğer bir delildir. Maiyetine muhtelif sâhalardan gelen türkleri toplamak, Suriye 'nin askerlik bakımından mühim bâzı yerlerine türkmenleri yerleştirmek, türk memlûklerini çoğaltmak, kımız içmek, türk-moğul hukukî an'anelerine kıymet vermek, moğullardan kaçan Ḫvârizm türk emîrlerinin en kudretlilerinden Berke Han 'ın kızını almak, daha hayatında veliaht ilân ettiği oğluna bu türk adını vermek gibi, bir çok hareketleri, millî şuura, orta çağ islâm muhitindeki umûmî şartların ve telâkkîlerin bıraktığı imkân dâiresinde, yabancı olmadığını gösterebilir. Memlûk emîrlerinde âdet olduğu vecihle, kendisine *reng*, şahsî arma olmak üzere, *b a r s* 'ı kabûl etmişti ki, bunun taşıdığı isimle alâkası pek açıktır. Evvelce Malik al-Ḳâhir lâkabını aldığı hâlde, sonradan, bu lâkabın şeametinden çekinerek, bunu Malik al-Ẓâhir 'e çevirmişti. Gâyesine erişmek için, her vasıtayı meşrû görmek ve kan dökmekten çekinmemek gibi, bir takım ahlâkî kusurlarına rağmen, devlet reisi ve kumandan olarak, Baybars orta çağ islâm-türk tarihinin en büyük simalarındandı. Karşılaştığı zorluklara ve tehlikelere rağmen, yaptığı işin azameti ve devamlılığı bakımından, Ṣalâḥ al-Dîn Ayyûbî ile onun arasında yapılacak bir mukayese, daha ziyade Baybars 'ın lehine çıkar.

Bibliyografya: *A.* Kaynaklar. Baybars hakkındaki kaynakların en mühimleri, ona âit yazılmış 2 hususî tarihtir ki, bunların biri İbn Şaddâd, *Sîrat al-Malik al-Ẓâhir Baybars* ve diğeri de İbn 'Abd al-Ẓâhir, *al-Rawż al-Ẓâhir fî sîrat al-Malik al-Ẓâhir* 'dir. Bu eserler son yıllara kadar ele geçmemiş, yalnız sondaki tarihcilerin eser-

lerinde, msl. Ẕahabī'nin büyük tarihinde, bunlardan bahsolunmuş ve istifade edilmiştir. Arapça metni Edirne'de Selimiye kütüphanesinde 1507 numarada mukayyet bulunup, türkçe tercümesi Şerefeddin Yaltkaya tarafından neşredilen *Baypars tarihi* (İstanbul, 1941), mütercimin fikrine göre, İbn Şaddād'a âit eserin ikinci kısmıdır ki, 670 yılında ölenlerin biyografileri ile başlamakta ve Baybars'ın ölümüne kadar olan vak'aları, onun saltanatı zamanına âit bir çok icraatı, o devir ricâlini, Baybars'ın bir çok hususiyetlerini, yaptırdığı binaları ve onun hakkındaki bir çok mersiyeleri ihtivâ etmektedir. — İbn Furāt tarafından, *al-Faḍl al-bāhir min aḫbār ol-Malik al-Ẓāhir* adı ile, zikredilen ikinci eserе gelince, Brit. Mus.'da sonu eksik bir nushası bulunan bu eserin Altın-Ordu'ya âit parçaları, aynı mevzua âit sâir metinler ile birlikte, W. Tiesenhausen tarafından neşir ve rusçaya tercüme edilmiştir (bk. *Sbornik materialov otnosyaşčihsya k istorii Zolotoy Ordı*, Petersburg, 1884; bu metinlerin türkçe tercümeleri ile beraber yeni neşri için bk. İsmail Hakkı İzmirli, *Altın-Orda devleti tarihine âit metinler*, İstanbul, 1941, s. 110—147). Rukn al-Dīn Baybars, Nuvayrī, İbn al-'Amīd, İbn Furāt, 'Aynī ve Maḳrīzī gibi sonraki müverrihler bu eserden istifade etmişlerdir. Bu devri ihtiva eden umumî islâm tarihlerinde, msl. Abu 'l-Fidā' (*Recueil historiens orientaux des croisades*, I)'da, Ẕahabī'de, 'Aynī'de yahut Mısır'a âit tarihlerde (msl. İbn Taghriberdī, *al-Nucūm al-ẓāhira*; Suyūṭī, *Ḥasan al-muḥāżara*; Maḳrīzī, *Kitāb al-sulūk*; sonuncunun fransızca tercümesi için bk. Quatremère, *Histoire des Sultans Mamlouks*, Baybars'ın saltanatına âit kısım, s. 1—155 ve 116—248'de olup, çok geniş mâlûmatı ihtivâ etmektedir) ve bâzı biyografî kitaplarında (msl. İbn Şākir, *Favāt al-vafayāt*, Bulak, 1299), daha eski kaynaklardan alınmış mühim mâlûmata tesadüf olunur. Baybars ile muasır devirlere âit olan Suriye frenklerine, Kıbrıs kırallığına ve küçük Ermenistan kırallığına âit şark ve garp hıristiyan kaynaklarında ve İlhanlılar devrine âit kaynaklarda Baybars'ın hâricî münasebetlerine âit mühim mâlûmata tesadüf edilirse de, burada onlardan bahse lüzum ve imkân yoktur. Baybars'a âit kitâbeler için bk. van Berchem, *Corpus*. Yine bu devre âit bâzı resmî vesikalara ve onun tesisatına âit mühim mâlûmata, *Ṣubḥ al-aʿşā* ve *Ḫiṭaṭ Maḳrīzī* gibi meşhur kaynaklarda tesadüf olunur.

B. Tetkikler. Mevzuun ehemmiyetine ve eldeki kaynakların bolluğuna ve tenevvua rağmen, yazık ki, Baybars hakkında şimdiye kadar hiç bir ciddî monografi yazılmamıştır. Weil, *Geschichte des Chalifen* (IV, 20—103) gibi, umûmî islâm tarihlerinde yahut Mısır tarihine âit umûmî eserler, msl. Gabriel Hanotaux'nun idâresi altında neşredilen, *Histoire de la Nation égyptienne*'in IV. cildi olarak, Gaston Wiet tarafından yazılan *l'Egypte arabe* (Paris, 1937, s. 403—442)'da Baybars'a uzun sahifeler ayrılmıştır. Onun hıristiyan âlemi ve haçlılar ile münasebeti hakkında, haçlılara âit umûmî eserlerde (en son olarak, Rene Grousset, *Histoire des Croisades*, Paris, 1934—1936 zikredebiliriz), küçük Ermenistan kırallığına karşı siyaseti hakkında De Morgen'in *Histoire des peuple armenien* (Paris, 1919)'i gibi, ermeni tarihine âit umûmî eserlerde mâlûmat varsa da, bunların ekseriyetle Baybars hakkında bitaraf kalamadıkları görülüyor. Baybars'ın İlhanlılar ile münasebetleri hakkında D'Ohsson, *Histoire des Mongols* (1852, VI)'da ve Altın-Ordu ile rabıtası hakkında A. Jakoubovski, *La Horde d'Or* (Paris, 1939)'da iyi hulâsalar mevcuttur. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

BAYBARS II., RUKN AL-DİN, ÇĀŞNEGĪR, Mısır ve Suriye sultanı olup, Ḳalā'ūn'un memlûkü idi. Sultan al-Nāṣir Muḥammed b. Ḳalā'ūn (698—708 = 1298—1309)'un ikinci saltanatı zamanında Baybars, Burcī [b. bk.] memlûklerine dayanarak, Sallār ile bilfiil hükümet nufuzunu paylaştı. Sultan 708 (1309)'de iki emîrin müʾcic vasîliğinden Kerek'e kaçıp kurtulunca, Baybars sultan ilân edildi ve al-Malik al-Muẓaffar nâmını aldı. Fakat al-Nāṣir 709 (1310)'da idâreyi tekrar ele geçirince, Baybars, al-Nāṣir'dan af dilemek mecburiyetinde kaldı. Dileğinin kabûl edildiği ve Şahyūn idâresinin kendisine verileceği vâdedildi ise de, Suriye'ye giderken, tutularak, Kahire'de öldürüldü.

Bibliyografya: Maḳrīzī, *Sultans Mamlouks* (trc. Quatremère), II, 2, tür. yer.; İbn İyās, I, 149—153; Weil, *Geschichte der Chalifen*, IV, 280—302. (R. HARTMANN.)

BAYBARS, AL-MANṢŪRĪ AL-ḤAṬĀ'Ī (1247—1325 senlerinde) memlûk vezir ve müverrihlerinden. Kendisini, köle olarak satın aldıktan sonra, azad eden Ḳalā'ūn, ona Kerek emâretini verdi ise de, Sultan Ḫalīl hunu geri aldı. Nāṣir'ın cülûsundan (693 = 1293), 704 (1304) senesine kadar muhafaza ettiği *devādār kabir* (*davātdār k.*) unvanı ile *Dīvān al-inşā*' reisi oldu. 703 (1303)'te bir zelzele neticesinde harap olan İskenderiye'nin imârı ile uğraştı; 704 (1304)'te, âsib Sallār tarafından, kâtiplerinden birinin kötü ithamları yüzünden, azledildi; fakat 709 (1309)'da, Nāṣir'ın idâreyi

tekrar ele almasından sonra, yine eski memuriyetine getirildi ve bundan başka *aḥbās* („bendler") 'a ve *dār al-'adl* (mahkeme) 'e nezaret vazifesini aldı. 711 (1311) 'de saltanat nâibi (*nā'ib al-salṭana*) oldu; fakat ertesi sene, İskenderiye 'ye gönderilerek, orada hapsedildi ve ancak 717 (1317) 'de, saltanat nâibi Arġūn 'un tavassutu ile, tekrar serbest bırakıldı. Ertesi sene de Mekke 'ye hacca gitti. Baybars hanefî fakihlerindendi; tedris ve fetvada ehliyet sâhibi olup, Kahire 'de bir hanefî medresesi kurmuştu. 725 (1325) ramazanında öldü. Siyasî faâliyeti hakkında mufassal mâlûmat kendisinin 11 ciltlik *Zubdat al-fikra fī tārīḫ al-hicra* adlı, hilkatten 724 (1324) 'e kadar vuku'atı ihtiva eden tarihinde vardır. Bu eserden şimdiye kadar mâlûm ve mevcut olanlar: IV. (131—252 = 749—866) Upsala 'da; V. (252—322 = 866—934) Paris 'te (Bibl. Nat.); VI. (323—399 = 935—1009) Oxford 'da (Bodleiana); IX. (655—709 = 1257—1309) Londra 'da (Brit. Mus.) [Bodleiana 'da bulunup, *Zabad al-fikra* adını taşıyan ve 744 (1344) senesine kadar devam eden diğer bir eser ise, başka bir müellifindir]. *Al-Tuḥfa al-mulūkiya fī 'l-davlat al-turkiya* adlı olup, 647—721 (1249—1321) 'e kadar devam eden diğer bir eserinin kopyesi de Viyana kütüphânesindedir.

Bibliyografya: İbn Ḳāżī Şuhba (Bodl. yaz., Marsh, 143); İbn İyās; Brockelmann, *GAL*, II, 44; *Suppl.*, II, 43.

(D. S. MARGOLIOUTH.)

BAYBARS HİKÂYESİ, arap şövalye hikâyeleri arasında eşi olmayan bir hikâye olup, tarihî hakikatlar ve alabildiğine uydurma, sözde-tarihî rivâyet ve masallar ile karışık, tamamiyle hayâlî haydut sergüzeştlerinden mürekkeptir. Hikâyenin burada tahlili uzun süreceği içi, Lane 'in *Modern Egyptians* (fasıl XXII) 'te, aslından bir çok iktibaslar ile birlikte, neşrettiği özlü hulâsa ile Ahlwardt tarafından Berlin kataloğunda (XX, 114—144) verilen daha mufassal mâlûmatı tavsiye ile iktifa edelim. Muhteşem vakayi sahneleri içinde hareket etmiş bahadır ve heybetli bir şahsiyet olan büyük islâm mücâhidi Baybars 'ın hayatı ile muharebelerinin sonraki nesiller üzerinde derin bir te'sir icrâ ettiği âşikârdır; Baybars 'ın, *Bin bir gece* hikâyelerinin en eski kısımlarındaki Hārūn al-Raşīd gibi, bir takım menkıbeler dâiresinin merkezini teşkil edememiş olması ise, ancak romanın yaratıcı dehâ ve muhayyile sâhibi muharrirler tarafından yazılmamış olması ile izâh edilebilir. *Bin bir gece* masallarında, Baybara ancak tâli ehemmiyette ve külliyatın en yeni kısmında zikredilir ve Baybars 'ın dâhil olduğu *Cūdar hikâyesi* 'nin ikinci yazılışı (Weil, IV, 253—312, bir Gotha yazmasına göre; bundan başka bk. Berlin kataloğu, XX, 146), keza kendisine zâbıta âmirleri tarafından anlatılan hikâyeler (nşr. Habicht ve Fleischer, XI, 321—392; krş. bu hususta benim *JRAS*, temmûz 1909, s. 688, 696 'daki bu mevzua âit mutalâalarım ve mad. BİN BİR GECE), artık hikâye san'atının ne kadar inhitat ettiğini gösterir. Esasen bu uzun roman, bir kaç güzel hikâyeyi ihtivâ eder. Fakat bunları, ayrıca anlatmak için, heyet-i umûmiyeden ayırmak güçtür. Bütün romanın muhtasar bir şekilde neşrinden evvel, bu hikâyelerden ikisinin basılmış olduğu görülüyor; bunlardan biri, Muḳaddam İbrāhīm al-Ḥavrānī 'nin Roma 'ya seyahatini tasvir eder (Kahire, 1319); diğeri de Usṭā 'Utmān 'ın Baybars 'a nasıl hizmet ettiğini anlatır (Kahire, 1321). Romanın tamamı, 50 kısım olarak, intişar etmiştir (Kahire, 1908/1909); son 2 kısım, zeyil olarak, zamanımıza kadar Mısır 'ın tarihini, müfrit milliyetperver bir takım mutalâalar ile, ihtivâ ediyor. Tabiatıyla bütün bu hikâyeler manzûmesinin te'lif tarihi ve kimin tarafından yazıldığı pek bilinmiyor. Yazmaların büyük bir kısmı, açıkça XVIII. asra âit görünüyor ve bütün romanın müellifi olarak, İbn al-Dīnārī adında bir şahıs ile *kātib al-sirr* (hususî kâtip), *nāẓir al-cayş* (harbiye nâzırı), *ṣāḥib* ve *davādār* (münşi); bu unvanlar için bk. Quatremère 'in Maḳrīzī tercümesinde, *Sultans Mamlouks*, I, 1. kısm., s. 115, 119; II, 2. kısm., s. 317 v.dd.) gösteriliyor; çünkü, rivâyete göre, bunlardan her biri kendi hissesine düşen bir *baḥr* 'i yazmış imiş (matbû metin, 1. kısm., s. 3, Ahlwardt, s. 133). Muḳaddam İbrāhīm 'in ayrıca basılmış olan hikâyesi, *davādār* 'ın meydana getirdiği 2. *baḥr* 'den alınmış olacaktır. Başka bir yazmanın (*Cat. of arabic mss. in Brit. Mus.*, s. 698 a; bu hususta krş. Berlin kataloğu, s. 143, nr. 9163) verdiği mâlûmat da, aynı nevidendir; buna göre, romanın muharriri, Muḥammed b. Daḳīḳ al-'Īd (ölm. 702) 'dir; hâlbuki 'Alī Mubārak tarafından yazılmış tercüme-i hâlinde (*al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, XIV, s. 135) bu zat, halk şarkıları (*muvaşşaḥ*, *zacal*, *mavāliyā*) meraklısı olarak gösterilir. Berlin kütüphânesine âit, takriben 1100 hicrî tarihli bir yazmadaki (Ahlwardt, s. 133) bir kayıt, her ne kadar bir az efsâneye kaçıyorsa da, daha büyük bir tarihî kıymet göstermektedir. Bu kayıt, eserin bir kısmını teşkil eden siyerin, *Sīra Fakīki Ḥāzimī* ismini almasının sebebi olarak, bunun recep 945 'te Ḥāzim al-Maḳdisī adında biri tarafından yazılmış olmasını gösteriyor. Ḥāzim kendisinin bu *sīra* 'yi, şeyhi, şamlı Ḳayyim Mas'ūd b. al-Mucāvir 'den, onun da Ḳayyim Muḥammed b. al-Ṣārim 'den, onun da Ḥācc 'Abd al-Ġanī

al-Ḳarāfī 'den, onun da Ḳayyim Abu 'l-Fatḥ al-Fakīk 'ten, onun da 'Alī al-Ṭaylūnī 'den ve nihayet onun da Burhān al-Dīn al-Azhari 'den aldıklarını söylüyor. Ben bu isimlerden hiç birini bulamadım; fakat bana öyle geliyor ki, bu mâlûmatın altında bir şeyler olsa gerektir. Mamafih şunu söyleyebiliriz: muhtelif nushalarda açıkca görülüyor ki, hikâyeler manzûmesi, her hâlde evvelce hâiz olduğu vahdeti çok erkenden kaybetmiş ve iltikatçılar ve nâşirler tarafından âdetâ yeniden yazılmıştır. Matbû nushanın nâşiri dahi kendine sâdece *cāmi'* („toplayan") diyor ve böylece, yalnız nâşirlik hakkını alıyor.

Bibliyografya: Rieu, *Suppl. to Cat. of arabic mss. in Brit. Mus.*, Or., 4644—4654 (hepsi Lane kolleksiyonuna âit); Pertsch, *Arab. Handschr. der Bibl. zu Gotha*, IV, 387—393; Paris Cat., nr. 3908—3920.

(D. B. MACDONALD.)

BAYBURT, Anadolu 'nun şimâl-i şarkîsinde, Çoruh nehri kenarında ve deniz seviyesinden 1550 m. irtifada bir kasaba olup, bugün Gümüşhâne vilâyetine bağlı bir kazanın merkezidir. Şarkî Anadolu 'nun şimâl kısmını Karadeniz 'e bağlayan ve Tebriz 'e kadar uzandığı için, „İran transit yolu" adı verilen Erzurum—Trabzon caddesinde bir konak yeri olmasından ehemniyet kazanan bu kasabada, Erzincan ve Yeşil-Irmak havzasına giden tâlî yollar ana yoldan ayrılır. Bayburt osmanlı idâresinde ilk zamanlar Erzurum eyâletine tâbî bir kaza merkezi iken, sonradan bir aralık sancak merkezi olmuş ve 1881 'de, tekrar kaza hâlinde, evvelâ Erzincan ve sonra yine Erzurum merkezine bağlanmış ise de, cümhuriyet idâresinde Gümüşhane vilâyeti teşekkül edince, oraya raptolunmuştur. XIX. asır sonlarına kadar ahâlisi, 1/5 'i ermeni olmak üzere, 8.000 olan bu şehrin merkezi olduğu kazanın nüfusu 53—58.000 arasında iken, 1914—1918 harbi sırasında, rusların işgâlinden sonra ermeni çetelerinin tahribatı ile, büyük zarar görmüş ve ancak şimdi yeniden kalkınmağa başlamışsa da. 1935 sayımına göre, şehrin nüfusu, hemen hepsi türk olmak üzere, 10.339 'dur. Eskiden bu havâliden bal ve hububat mahsûlleri ile koyun, deri işleri, yünlü dokumalar, halı, kilim, silâh ve kuyumculuğa âit sanayi mahsûlleri ihrac olunurdu. Cuinet, burada çıkan balmumunun Marsilya 'ya gönderildiğini yazmaktadır. Bugün yine etrafa hububat, koyun ve kavurma gönderilmekte ise de, san'atlardan büyük bir eser kalmış değildir. Kazanın tekmil nüfusu, 1935 sayımına göre, 64.813 kişi ve mesahası 3430 km². 'dır. Karadeniz kıyı silsilesi ile cenupta buna muvâzi Çirmen—Kop dağları arasında Kelkit çayı menbâları ile Çoruh nehrinin garp, şimâl ve şark istikametleri büklümünü ihtivâ eden sâhadan mürekkep olup, şehre nazaran garpta bulunan Bayburt ovası ile şimâlde Hart ovası gibi düzlükler vardır. Çoğu bu düzlüklerde olmak üzere, kaza bugün 168 köye sâhiptir.

(BEŞİM DARKOT.)

Tarih. Bayburt, eski çağlarda sâmî ve ârî kavimlerden olmayan Ḫaldîlerin yaşadıkları sâhada kâindir (eskiden olduğu gibi, bugün de sâhil halkının bu mıntaka sâkinlerine Ḫalt adını vermeleri, acabâ bu eski kavmin isminden mi geliyor?). Bu ad milâdın ilk asırlarında, ermeni derebeylerinin birbirleri ile olan mücadelelerinde müstahkem bir mevki olarak, Paypert ve Papert şeklinde geçer (bk. Moiso de Khoren, *Histoire*, II, bab 37 ve 38). Marquart (*Osteurop. Streifzüge*, s. 437) Bagratînîlerin menşe'inin de Sper (İspir?) eyâleti dâhilinde bulunan Bayburt olduğunu söyler. Şarkî Roma imparatorluğunda Justinianus tarafından tahkim edilen ve kalesinin harâbeleri hâlâ nehrin sol sâhilinde bir tepeden görülen Bayburt 'un ismi Βαιβερδών ve daha muahhar Bizans kaynaklarında da Paipert olarak geçer. Kale 1244 osmanlı-rus harbi sırasında tamamiyle harap olmuştur. Arapların Ermeniye 'yi fethettikleri sırada, Bayburt 'un Bagrat sülâlesi ülkesi içinde kaldığı tahmin olunuyor.

Bayburt, türklerin Anadolu 'da ilk fethettikleri ve yerleştikleri sâhalardan biridir. Tuğrul Bey zamanında Selçuklular Ermeniye 'yi işgâl ettikleri sırada (1054/1055), bir kol Çoruh nehri ve Parḫar dağlarına kadar bütün sâhayı zaptetmişlerdi (*parhar* kelimesi, bugün oralarda esen şimâl rüzgârı mânasına kullanılır). Tuğrul Bey 'in Trabzon havâlisine kadar yürüdüğü (bk. Chalendon, *Alexis I. Comnène*; St. Martin, *Mémoire sur l'Armenie*, s. 437) mâlûm olmasına nazaran, daha o sırada Bayburt 'un türk hâkimiyetine girdiği kabûl edilebilir. Malazgird muharebesinden (1071) sonra, Bayburt 'un 1200 senesine kadar, Erzurum 'da hüküm süren Saltuk oğullarına ve bâzan Dânişmendlilere tâbî kaldığı mâlûmdur. Bir aralık Trabzon imparatoru Alexis I. Comnène 'in kumandanı Th. Gabras tarafından zaptedilmekle beraber, Dânişmendilerden Melik Gâzî 'nin kardeşi İsmail tarafından Bayburt tekrar geri alınmıştır.

Bayburt 'un asıl inkişafı Erzurum meliki Selçuklu Muġīṯ al-Dīn Tuğrul Şāh ile oğlu Rukn al-Dīn Cihān Şāh (1200—1230) zamanındadır. Tuğrul Şāh 'ın yeniden inşa ettirdiği Bayburt kalesinde ismini taşıyan kitâbesi vardır (bk. Abdurrahim Şerif, *Erzurum tarihi*, İstanbul, 1936, s. 241). 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. zamanında Anadolu 'da siyasî birlik kurulurken, Bayburt, Erzurum ile beraber, merkeze bağlandı (1230.)

Bu havâliye gelen moğul istilâsı zamanında bile Bayburt'un Anadolu Selçuklularına bağlı kaldığı, orada 687 tarihinde, Ġiyâs al-Dīn Mas'ūd II. namına, para basılması ile sâbittir (bk. Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye*, IV, 224). Bu devirlerde arap kaynaklarında, msl. Yâḳūt'ta, Babirt şeklinde yazılan bu kasabanın mâmuriyeti zikrolunmuştur. Şehrin, kale sûrları dâhilinden çıkarak, ovada Çoruh uehri kenarına doğru inkişaf ettiği, oradaki Ulu-câmi gibi selçuk eserlerinden anlaşılmaktadır. Bu havâliye yerleşen türk kitlelerinin oralarda bir takım yeni köyler kurdukları da mâlûmdur. Hattâ buralarda yerleşen bâzı türk boylarının garba doğru kaydıkları ve bunlardan bir kısmının Karamanlılara iltihak ettikleri anlaşılıyor. *Fatih kanunnâmesi*'nde Karaman yürükleri arasında zikredilen Bayburt boyu, bunların bakiyesinden başka bir şey olmasa gerektir (bk. *Fatih kanunnâmesi*, *TOEM*, s. 63).

Bayburt'un Selçuklular zamanında başlayan bu inkişafı, İlhanlılar devrinde, Tebriz—Trabzon yolunun buradan geçmesi dolayısı ile, daha fazla arttı. Venedik ve Ceneviz kervanları burada emniyetli bir konak yeri bulmakta idiler; Marco Polo, Moğulistan'a giderken, burada konaklamıştır (bk. *Seyahat-nâme*, nşr. Yule, I, 46). Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (*Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. G. le Strange, *GMS*, s. 96)'ye göre, İlhanlılar buradan haylı mikdar vergi alıyorlardı. Fakat şehri ziyaret eden İbn Baṭūṭa, şehrin, z türkmen taifesinin fitnesi ile, harap olduğunu söyler ki, bu da sonradan şehrin iktisadî vaziyetinin ve umranının bozulduğunu gösterir. İlhanlılar zamanında Bayburt'ta medreseler yapılmıştır. Meselâ Emîr Mahmud tarafından bina edilen Maḥmūdiya medresesi yeniden inşa ve Erzurum vâlisi Cemaleddin Hoca Yâḳût tarafından Yāḳūtiya medresesi bina olunmuştu (Erzurum'daki Yāḳūtiya medresesinin henüz neşredilmeyen vakfiyesine nazaran). Mısır'da tedrisatı ile büyük şöhret kazanan meşhur türk tabibi Hacı Paşa Molla Fenarî ve Simavna kadısı oğlu Bedreddin'in hocası Şeyh Akmal al-Dīn Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmūd al-Bābartī [b. bk.] burada yetişmiştir.

XIII. asırda Anadolu'da inkişaf bulan ahîliğin, [b. bk.] Bayburt'ta yetişen bâzı zatların isimlerine ızafesinden, oralara da yayıldığı anlaşılıyor. Bayburt'ta, son İlhanlılar hükümdarı Abū Sa'īd namına, gümüş para bastırılmasından, bu civarda gümüş mâdenleri olduğu (bugün Mâden nâhiyesi Bayburt'un 10 km. cenubundadır) istidlâl ediliyor (bk. Ahmed Tevhid, *ayn. esr.*, s. 103; Marco Polo, *göst. yer.* ve al-'Omarī, *Masālik al-abṣār*, nşr. Taeschner, s. 20). Abū Sa'īd'in ölümünden sonra, Bayburt, Erzurum ile Erzincan ve Gümüşhane ile beraber, Celâyirlilere geçmiştir. Fakat bir müddet için burada Erteae-oğullarının hâkim olduğu, Ġiyaş al-Dīn Muḥammed (1352—1365) namına basılan paradan anlaşılıyor. Bir müddet sonra, Erzincan hâkimi Mutahharten'in eline geçti ise de, Kadı Burhaneddin zamanında, Akkoyunlu beylerinden Kutluğ Bey'in oğlu Ahmed Bey'in yardımı ile, tekrar zaptedilmiş ve Kadı Burhaneddin tarafından, Bayburt (Pāyporṭ) Ahmed Bey'e bırakılmıştır. Fakat Mutahharten'in tekrar Bayburt'a geldiğini ve bunun üzerine Kadı Burhaneddin'in tekrar bu şehir üzerine sefer yapmağa mecbur olduğunu biliyoruz (bk. *Bezm-ü rezm*, s. 474—480). Fakat Akkoyunlular, son zamanlarına kadar, Bayburt'u ellerinde bulundurdular. Kara Osman, ülkeyi âilesi efradına taksim ederken, Bayburt da kardeşinin oğlu Kutlu Bey'in hissesine düştü (bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı teşkilâtına medhâl*, s. 289). Bu zamanlarda Uzun Hasan nezdine elçi giden venedikli Barbaro, Trabzon'dan sonra en mühim merkezin Bayburt olduğunu kaydeder (bk. I. de Laet, *Persia*, s. 206). Bayburt, Otluk-Beli muzafferiyeti üzerine, Mehmed II. tarafından zaptedildi ise de (bk. Reşid Rahmeti Arat, *Fatih Sultan Mehmed'in yarlığı*, *TM*, VI, 303—315), Akkoyunlular bir müddet daha burada hâkim olabildiler. Hattâ Akkoyunlulardan sonra — bir müddet Safevî devletinin elinde kalan — Bayburt, şi'îlik ve safevîlik kavgalarına sahne oldu. Sultan Selim I. 1508'de, Trabzon vâlisi iken, şi'î tehlikesi dolayısiyle, Bayburt'a kadar uzanan bir sefer yaptı ise de, şehir osmanlı hâkimiyetine, Çaldıran zaferini müteâkip, kat'î surette geçti; padişah burada Safevîlerin düşmanı olan Akkoyunlu Ferruḫşad Bey'e geniş iktâlar verdi ki, bunlara âit vakfiyeler bu beyin ahfadı elinde ve vakıflar umûm müdürlüğünde mahfuzdur. Kanunî Süleyman'ın Irakayn seferinde (1535) Diyarbekir'e bağlanan Bayburt'ta hâlâ Hasan padişah (Uzun Hasan) kanunları câri iken, osmanlı vergileri daha az olduğundan dolayı, ahâlinin istidası üzerine, osmanlı arâzi vergileri tatbike başlandı (bk. Ömer Lûtfi Barkan, *Uzun Hasan'a âit kanunlar*, *Tarih vesikaları* mecm., I, 95).

1553'te Şah Ṭahmāsb, Bayburt'a kadar bir akın yapmış ve osmanlı kuvvetleri karşısında geri çekilmeğe mecbur olmuştur (bk. Lûtfi Paşa, *Tevārīḫ-i āl-i 'Oṣmān*, s. 440). Evliya Çelebi 1647'de bu şehri ziyaret etmiş ve bize şehrin mufassal bir tasvirini vermiştir (bk. *Seyahat-nâme*, II, 340). Evliya Çelebi ve *Cihannümâ*, civarda kesilen kerestelik ağaçların, Çoruh nehrine atılarak, şehre kadar, nehir vasıtası ile, nakledildiğini yazarlar. Evliya

Çelebi ve ondan bir asır sonraki vesîkalar, orada bir yeniçeri garnizonu bulunduğunu göstermektedir. Rus generali Paskeviç'in idâresindeki askerin Bayburt kalesi içindeki mahalle ve câmii kâmilen tahrip ettiğini, bir kaç sene sonra oradan geçen Ch. Texier yazmaktadır. Kale tahrip edilmiş ise de, mukavemetinin hâtırası halk an'anesinde hâlâ yaşamaktadır. Hattâ rusların bu ilerlemesi üzerine, halk ayaklanarak, millî bir müdafaa kuvveti teşkil etmişler ve şehrin şimâlinde bulunan Hart ovasındaki bataklıklardan istifade ile, düşmanı çekilmeğe mecbur eylemişlerdir. Bu hâtıranın ilham ettiği bir çok destanlar arasında şâir Bayburtlu Zihnî'nin meşhur Hart destanı vardır (neşredilen kısım için bk. Ziyaeddin Fahri, *Bayburtlu Zihnî*, İstanbul, 1928, s. 74). İstiklâl harbinin başlarında Şeyh Eşref'in çıkardığı bir isyan, Hâlid Bey kuvvetleri tarafından, bastırılmıştır (bk. Gâzî Mustafa Kemâl, *Nutuk*, I, 247).

Uzun zaman eski türk yaşayış ve an'anesini devam ettirmiş olan Bayburt, türk kültür taribi bakımından, *Dede Korkut* [b. bk.] hikâyelerinin teşkil ettiği sâha içinde bulunması noktasından da mühimdir. Ak ve Karakoyunlu devri vak'alarını da içine almakla beraber, daha ziyâde ilk fütuhat devrinde türklerin tarihî hayatlarının bir in'ikâsı olan bu hikâyelere göre, Bayburt bir hıristiyan beyi olduğunu tahmin edebileceğimiz Pâraşâr'a âit idi. Bunun askeri, bir fırsatta oğuz beylerinden Bey-Böyrek'i, 39 arkadaşı ile birlikte, esir edip, 16 yıl burada hapsettiği, nihayet Tekfur'un Bey-Böyrek'e âşık olan kızının onu kaçırdığı ve Bey-Böyrek'in oğuz ilinden getirdiği asker ile kaleyi zaptedip, arkadaşlarını da kurtardığı rivâyet edilmektedir (*Dede Korkut*, nşr. Orhan Şâik Gökyay, bk. Bayburt). *Dede Korkut* hikâyeleri arasındaki hikâye ile büyük farklar göstermeyen „Bey-Böyrek" hikâyesi, Bayburt halkı arasında, bugün bile lezzetle dinlenilmektedir. Hattâ bu zâtın Bayburt civarındaki Duduzar köyünde bulunan mezarı her kese gösterilir.

Bayburt'ta eski ozanları andıran halk şâirleri an'anesi hâlâ mevcuttur. Bunların isimlerinin arkasına bir *baba* kelimesi eklenir ve kendilerine hak âşıkı vasfı izafe olunur. Bu şâirler arasında XVI. asırda âzeri lehçesinde (Bayburt şivesi âzeriye yakındır) varsagîler söyleyen Mehmed Bey, XIX. asırda yetişen Zihnî, Celâlî, İrşadî Babalar ile (bk. Ziyaeddin Fahri *Erzurum şâirleri*, İstanbul, 1927), Murad III. devrinde, *Dede Korkut* hikâyelerinden bâzı rivâyetler nakleden Osman adlı bir zat ve 1807'de *Ẓahirat al-mulûk*'ü tercüme eden İbrahim b. Halîl zikredilebilir.

Bibliyografya: Makalede ismi geçenlerden başka bk. G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 118; W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, II, 120—122; G. I. Bratianu, *Recherches sur le Commerce genois dans le Mer Noire au XIII siècle* (Paris, 1929), s. 178 v.d.; J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides* (Paris, 1914 ve 1919), s. 22; Mükrimin Halil, *Anadolu'nun fethi*, s. 28; Zeki Velidi, *Moğullar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti* (*Türk hukuk ve iktisat tarihi mecm.*, I, 22 v.d.); Ali Kemâl, *Erzincan* (1932), s. 117; Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*, cüz IV, 2275 (Baiberdon), VII, 2086 v.d. (Gymnias); Moritz Wagner, *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden*; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 424; Ali Cevad, *Coğrafya lûgati*, s. 153; E. Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle*, IX, 359 v.d.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 222 v.d.; *Genel nüfus sayımı*, 75, 26 (Gümüşhâne vilâyeti broşürü).

(OSMAN TURAN.)

BAYDAR, Kırım yarım adasında, Sivastopol (Ak-yar) şehrinin 28 km. cenûb-i şarkîsinde Yalta kazasında, bir türk köyü olup, şâirlerin çok defa medhettikleri güzellik ve bereketi ile meşhur olan Baydar vâdisinin başlıca bir merkezidir. (W. BARTHOLD.)

BAYDU (? —1295), İran İlhanlılarından olup, sülâleyi tesis eden, Hulagu'nun torunudur. Bir kaç ay saltanat sürmüştür. Kendisinin hal'ettiği hükümdar Keyḫatu, 6 cemaziyelâhır 694 (21 nisan 1295) perşembe günü boğdurulmuştur. Baydu da, aynı senenin 23 zilkâdesi (5 teşrin I.) çarşamba günü, rakibi Ġazan'ın zaferi üzerine, öldürüldü. Genç ve görünüşe nazaran değersiz bir hükümdar olan ve bizzat amcazâdesi Keyḫatu'nun tahkir ettiği Baydu, devletin büyükleri tarafından çağırıldı ve tahta çıkarıldı. Selefinin tahttan indirilmesi ve katledilmesini haklı çıkarmak için, Keyḫatu'nun, sefihâne ve hükümdarlığa yakışmayan yaşayışı ile Cengiz Han yasasına uymaması yüzünden, hukukunu kaybettiği ileri sürüldü. Sonraları Ġazan'ın Horasan'dan yürüdüğü ve amcasını öldürenlerin teslimini istediği zaman da, Baydu kendisinin de aynı sebepler ile isyan ettiğini söylemiştir. İki rakip arasında evvelâ bir uzlaşma husûle geldi. Bilâhare harp yeniden başladığı zaman, Ġazan, kumandanı Navrûz'un mahâreti ile, muhasamayı kan dökmeksizin, kendi lehine neticelendirmeğe muvaffak oldu. Baydu, maiyeti tarafından terkedildi ve kaçarken, Ermenistan'da Nahçıvan civarında esir düştü. Kısa olan saltanatı esnasında (gerek hıristiyan, gerek müslüman müelliflerine nazaran) bilhassa hıristiyan

lara ve onların papaslarına karşı lûtufkâr davrandığı ve dolayısı ile müslümanları gücendirdiği söylenir. Krş. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 115 v.d., fasl. Baydu. (W. BARTHOLD.)

BAYEZİD, (Doğu-Bayazıt), şarkî Anadolu 'da Türkiye 'nin en yüksek dağı olan Ağrı [b. bk.] dağının cenûb-i garbîsinde, Aras nehrine karışan Zankimar çayı kollarından Sarı-Su vâdisinden geçtiği bir ova ile bu dağ kütlesinden ayrılmış, 2800 m. yüksekliğinde zirveler taşıyan bir dağın garba yakın yamacında, deniz seviyesinden 2000 m. irtifâda kurulmuş bir kasaba olup, Türkiye — İran hududunun muhtelif noktalarına 15—24 km. mesafede bulunmaktadır. Karadeniz kıyısında Trabzon 'dan başlayıp, Erzurum 'dan geçerek, Tebriz 'e varan büyük cadde üzerinde, Türkiye topraklarının son durak yerini teşkil ettiği için, öteden beri bir gümrük merkezi ve kale hizmetini görmüştür. Bayezid 'in bu bakımdan ehemmiyeti, pek eskiden beri işlemekte olan Tebriz — Erzurum yolunun bir merhalesi olmakla kalmayıp, İran 'ın şimâl-i garbîsinden ve hattâ Ağrı dağı kütlesini dolaşarak, cenubî Kafkasya 'dan şarkî Anadolu 'ya girmek isteyen ordular yahut bunun aksi cihete sefer eden kuvvetler için, başlıca kapı olmasındadır.

Bayezid 'den bahseden bir çok türk ve ecnebi kaynaklarda (*Ḳāmūs al-aʿlām*, E. Reclus ve Cl. Huart, *EI*), isim benzerliğine aldanılarak, bu havâliye hiç gelmemiş olan Yıldırım Bayezid, şehrin müessisi addedilmekte ve bu hükümdarın kaleyi, Timur 'un harekâtını tarassut ve tecavüzlerine mümanaat maksadı ile, inşa ettirdiği kaydolunmaktadır. Bayezid kalesi, adını Celâyirliler 'den Sultan Ahmed 'in kardeşi şehzâde Bayezid 'den almış olsa gerektir. Bu ad Şahruh 'un Kara Yusuf 'un oğulları üzerine olan seferleri sırasında tekrar geçmektedir ve şehir Şahruh tarafından muhasara ve zaptedilmiştir. Bununla beraber, Bayezid 'in çok eski bir müstahkem mevkiin yerine kaim olmuş bulunması muhakkaktır. Bayezid kalesi, Selim I. tarafından Safevîlerin mağlûp edilmesi (920 = 1514) üzerine, Osmanlı hükümranlığına geçmiş, bâzan Van ve ekseriyetle de Erzurum eyâletine bağlı bir sancak hâline konulmuş, vilâyet teşkilâtı kurulduktan sonra, yine Erzurum 'a bağlı, bir sancak olarak kalmış ve Türkiye cumhuriyetinin teessüsünden sonra, ayrı bir vilâyet şeklini almış ise de, bu vilâyet merkezi, Karaköse (eski adı ile Kara-Kilise) 'ye nakledildiği gibi, vilâyetin adı da son senelerde, ihtivâ ettiği en yüksek dağa izafe olunarak, Ağrı 'ya çevrilmiştir. Kasaba ise, bugün Doğu-Bayazıt resmî adını taşımaktadır.

Cihannümâ, Bayezid sancağının Behlûl Bey tarafından, ocaklık tarikiyle, idâre edilmekte olduğunu, burada Besyan namında bir kürt aşiretinin ikamet ettiğini kaydeder. Geçen asır seyyahları (Chantre Barry ve Brant) kızıl mermer kayalarından müteşekkil bir dağın meyilli yamacı üzerine, anfiteatr şeklinde ve dağınık evler hâlinde, inşa edilmiş olan Bayezid 'in cazip manzarasından alâka ile bahsederler; kısmen harap olmuş bir sûr şehri kuşattığı gibi, yukarıda da, uzun zaman zaptedilmez telâkki edilmiş heybetli bir iç kale yükseliyor ve burada şehrin dayanmış olduğu dağdaki kızıl mermerlerden yapılmış, yarı harap, muhteşem bir saray ile Behlûl Bey 'in eseri olan güzel bir câmi bulunuyordu. Bayezid 'in kışları soğuk ve yazları serin, sağlam havası ile şifa bulmak üzere, Revan 'ın sıtmalıları buraya gelirlerdi. 1805 'te Napoléon Bonaparte tarafından elçi olarak İran 'a gönderilen Amédée Jaubert (krş. *Voyage en Arménie et en Perse*, s. 29 v.d.), burada aylarca mevkuf tutulmuştu. Bayezid, 1828, 1854, 1877 'de rus orduları tarafından işgâl edilmiş, bu seferlerin ilkinde nüfusunun bir kısmı, cebren, Gümrü ve Revan 'a sürülmüştür. 1914—1918 harbinin son safhalarında Bayezid yine rus istilâsına uğramış ve rus kuvvetleri çekildiği sırada bir müddet de ermeni çeteleri taralından işgâl edilmişti. Bu mütevâlî istilâlar ve devamlı şekavet vak'aları, Bayezid 'in hayatında büyük rol oynamış olan Tebriz—Trabzon transit faâliyetinin, daha 1914 'ten evvel rusların cenubî Kafkasya 'da inşa ettikler demir yollar yüzünden, Batum 'a doğru çekilmesi ve bundan başka zelzelelerin şehirde vukua getirdiği tahribat, kadîm beldenin inhitatına sebep olmuştur. Her ne kadar son yıllarda İran transiti yeniden bir az canlanır gibi olmuş ise de, idâre merkezinin Karaköse 'ye nakledilmiş olması yüzünden, türk kuvvetleri tarafından istirdat olunduğu sırada hemen tamamiyle bir harâbe yığını hâlini almış bulunan Bayezid tamamiyle kalkınamamıştır. Geçen asrın sonuna doğru Bayezid 'in nüfusu esasen 2.000 'i geçmiyordu; 1935 sayımına göre, bu nüfus 1860 'tır. Bayezid kazasının 3.205 km². yer tutan arazisi üzerinde, merkez ile beraber, 100 köyde, yine aynı sayıma göre, 20.025 nüfus yaşamaktadır. Halkın başlıca geçim kaynağı, ziraatten ziyade, hayvancılık olup, koyun yününden halı ve kilim dokunur.

Bibliyografya: Cihannümâ (İbrahim Müteferrika tab'ı), s. 417—422; *Ḳāmūs al-aʿlām*, II, 1234; Ali Cevad, *Coğrafya lûgati*, s. 153; J. Brant, *JRGS*, 1836; Chantre-Barry, *Mission scientifique dans la haute Mésopotamie, le Kourdistan et le Caucase*; M. Wagner, *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden*; E. Reclus, *Nouvelle géographie*

universelle, IX, 365; V. Cuinet, *La Turqaie d'Asie*, I, 228 v.d.; 1935 *genel nüfus sayımı*, 75, 4 (Ağrı vilâyeti broşürü).

(BESİM DARKOT.)

BAYEZİD I., YILDIRIM (1360—1403), osmanlı padişahlarından olup, Murad I. 'ın büyük oğludur. Annesi Gülçiçek Hatun 'dur. Bu hatunun, vakıf kayıtlarında, biri bierî 791 (müeeddet Anadolu def., nr. 2—3, s. 282), diğeri 802 (*ayn. yer.*, nr. 23, s. 338—341) tarihli iki vakfiyesi vardır. Bu vakfiyeler kendisinin aslen rum olduğunu göstermektedir. Oruç Bey (*Tarih*, s. 18), Bayezid 'in, 758 (1357) 'de, iranlı şâir Hâmidî 'nin *Âl-i Osman* tarihi ile İdris Bitlisî ve ondan naklen Hoca Sâdeddin, babasının cülûsu senesinde (761 = 1360) doğmuş olduğunu söylerler. Bayezid 'in, Yâkub ve Savcı 'dan maada, İbrahim adında diğer bir kardeşinin mevcudiyetini de, vakıf kayıtlarından öğreniyoruz. Bayezid, Neşrî 'ye göre, 783 (1381) 'te, İdris 'e göre, 780 (1378) 'de, Germiyan-oğlu Şah Çelebi (Süleyman Şah) 'nin kızı Sultan Hatun ile evlenmiştir. Bu izdivac neticesinde, Germiyan-oğlu 'nun idâresinde bulunan memleketlerin bir kısmı, cihaz olarak, Osmanlı arazisine katılmıştır. Eğrigöz, Simav ve Tavşanlı kasabaları ile birlikte Kütahya şehrinin de, cihaz olarak, alındığını zikreden eski vak'anüvisler bir az mübalâga etmişlerdir. İlk üç kasabanın verilmesi doğru olabilirse de, Germiyan-oğlu 'nun kendi devlet merkezini, cihaz olarak, vermesi mümkün olamayacağından, Kütahya 'nın bu tarihte Osmanlı ülkesi arasına girdiği rivâyeti kabûl edilemez. Çelebi Sultan Mehmed 'in Bursa 'da Hundî Hatun türbesinde medfun olan ve kitâbesinden 814 senesinde öldüğü anlaşılan annesi Devlet Hatun ile bu Sultan Hatun 'un aynı şahsiyet olup olmadığını şimdilik tesbit mümkün değildir. Cihaz olarak verilen yerleri kendi idâresine alan şehzâde Bayezid, 787 (1385) 'de babasına karşı isyan eden kardeşi Savcı Bey 'in te'dip ve katlinde rol oynamış, 788 (1386) 'de Murad I. 'ın Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey 'e karşı yaptığı sefere iştirâk ederek, Konya muharebesinde Rumeli askerinin kumandasını deruhde etmiş ve zaferin kazanılmasında âmil olmuştur. Rivâyete göre, bu hususdaki sür'at ve celâdetinden dolayı, kendisine **Yıldırım** lâkabı verilmiştir.

Neşrî, Murad I. 'ın bundan bir az sonra Bizans imparatorunun kızlarından birini kendisine, diğer iki kızını da oğlu Bayezid ve Yâkub Çelebi 'lere nikâhladığını bildirir. Bizans kaynakları böyle bir izdivacdan hiç bahsetmezler.

Başta Sırp kıralı olmak üzere, Rumeli 'deki hıristiyan kavimlerin ittifakını duyup, Germiyan, Aydın, Saruhan, Menteşe ve Hamîd oğullarını ittifakına çağıran Murad I., oğlu Karasi vilâyeti vâlisi Yâkub ile Sultan-Önü ve Germiyan ülkesinin bir kısmını idâre etmekte olan Bayezid 'i maiyetine almış ve düşmanlara karşı yürümüştür. İbn Ḫaldûn 'un bildirdiği vecihle (V, 563), 791 (1389) 'de vukua gelen muharebede Murad I. şehit olmuştur. Türklerin Rumeli 'de, kat'î olarak, yerleşmesini temin eden bu Kosova muharebesinde, Bayezid Rumeli askerine ve sağ cenaha kumanda etmiş ve muzafferiyetin belli başlı âmili olmuştu. Sırp kıralı Lazar 'ın katledildiği bu muharebe, Sırp rivâyetine göre, 15 haziranda ve İdris 'e göre, 4 ramazan (27 ağustos) cuma günü vukua gelmiştir. (Harbin 14 şâban = 8 ağustosta cereyan ettiğini bildiren Feridun Bey münşeatındaki türkçe *Fethnâme*, gerek dil ve gerek tarihî mâlûmat bakımından, ihticaca sâlih olmayan zayıf bir vesikadır).

Babasının şehadeti akabinde devletin erkân ve ümerâsı tarafından çağırılarak, sancak dibine getirilen ve hükümdar ilân edilen Bayezid, yine bunların teşviki ile, düşmanı tâkipte bulunan kardeşi Yâkub 'u babasının ağızından haber göndererek, çağırtmış ve gelen şehzâde çadır içinde boğularak, cesedi, babasınınki ile birlikte, Bursa 'ya gönderilmişti. Âşık Paşa-zâde (İstanbul, s. 64), bu vak'adan: — „O gece askere ıstırap düştü" — diye, bahseder. Bu vak'anın senesini de yanlış gösteren İbn Ḥacar ve ondan naklen Abu 'l-Maḥâsin b. Taġriberdî ile Saḫâvî, katledilen şehzâdenin adının Yâkub değil, Savcı olduğunu ve bu şehzâdenin, annesinin hıristiyan olması ve kendisinin 20 seneden fazla hıristiyan memleketinde oturmuş bulunması dolayısiyle, öldürülmesini, babası Murad 'ın hâl-i ihtizarda iken, vasiyet etmiş ve Bayezid 'in de bu vasiyeti yerine getirmiş bulunduğunu yazarlar (İbn Ḥacar, *al-Anbâ' al-ġumr*, 797 vukuatı; İbn Taġriberdi, *al-Manhal al-ṣâfi*, bk. mad. Abû Yazid b. Murâd; Saḫâvî, *al-Żav' al-lâmi'*, II, 148 v.d.).

Yâkub Bey 'in katli, Bayezid 'e karşı derin bir nefret ve muhalefet uyandırmıştı. Babasının ümerâsından ve Yâkub Bey 'in tarafdarlarından bâzıları, kendisine karşı muhalefet ettikleri gibi (krş. 'Azîz Astarâbâdî, *Bazm-u razm*, s. 388), diğer taraftan o zamana kadar Osmanlı devleti ile müttefik görünen ve onun hegemonyasını tanımağa mecbur olan komşu Anadolu devletleri de, Selçuk oğullarının mirasçısı addettikleri ve kendilerine baş tanıdıkları Karaman oğlu ile birlikte, osmanlılar ile muhasamaya giriştiler ve Aydınlı, Saruhanlı, Germiyanlı, Menteşeli ve hattâ Hamîdli beylikleri, şehzâdenin katlini vesile ittihaz ederek, gûya onun intikamını almak üzere, Bayezid 'e karşı harp açıp, her taraftan tecavüze kalktılar. Germiyan-oğullarından Şah Çelebi oğlu Yâkub Bey, evvelce Osmanlılar

eline geçmiş olan Germiyan kasaba ve bölgelerini geri aldığı gibi, Karamanlılar da Beyşehri'ni zaptettiler. Anadolu'da kara-tatar denilen moğulların reisi Mürüvvet Bey de Kırşehir'i zaptedip, Sıvas emîri Kadı Burhaneddin'e teslim etti. Diğer beylerin her biri, bu karışıklıktan istifade ederek, bir takım yerler zaptına kalkıştılar.

Bayezid, Anadolu'ya geçmeden evvel, Rumeli işini düzeltmeğe uğraştı. Kendisine muhalefette bulunan bir kısım ümerâ ve askeri yeniden kendine celbetti. Sonra Sırp kıralı Lazar'ın oğlu İstefan ile müzakereye girişti; senevî bir harac vermek, muharebelerde, bütün askerleri ile birlikte, padişahın maiyetinde bulunmak ve hemşiresi Maria Despina'yı sultana tezvic etmek şartı ile, sırplarla bir muahede yapıldı ve sırp kıralı, sadakat yemini etti.

Bu sırada ümerâ her tarafa akın yapıyorlardı; Paşa Yiğit Bosna'ya girmiş, Hoca Fîrûz Bey, Vidin'i aldıktan sonra, Tuna'yı geçerek, Eflâk'a yürümüş, bizzat sultan da Kratova'yı almış ve aynı zamanda Üsküb şehrine türk ahâli yerleştirmişti. Edirne'ye dönen Bayezid, bu şehirde imaretler ve müesseseler yaptırmasını emretti. O sırada italyan citeleri mümessilleri, yeni hükümdarı tebrike ve babasının vermiş olduğu ticarî imtiyazların tasdik ve te'yidini ricaya gelmişlerdi. Kosova muharebesini ve Murad'ın ölümünü duyan Venedik senatosu, evvelâ oğullarından hangisinin halef olduğunu kestiremediği için, her iki şehzâdeye hitaben ayrı birer mektup yazmıştı. Fakat Bayezid'in halef olduğunu duyunca, Francesco Quirino'yu elçilikle gönderdi. Yeni hükümdar, Venedik ticaretini himâye etmeği kabûl ediyorsa da, istikbâl için teminat vermiyordu.

Sultan Bayezid, diğer taraftan, Bizans'ın taht kavgalarına müdahale ediyor, vaktiyle Savcı Bey ile müştereken fesat çıkarmak suçundan dolayı, mahbus olan imparator Yoannis'in oğlu Andronik ile onun oğlu Yoannis'in müracaatlarını kabûl ederek, bir mikdar askerin başında olduğu hâlde, Edirne'den İstanbul'a yürüyor, imparator Yoannis ile saltanat şeriki olan Manuel'i hal'ederek, hapse attırıyor, mahbus prensleri hükümdar yaptırıyor ve kendilerinden vergi alıyordu. Fakat pek az sonra iki mahbus hapisten kurtulup, sultana iltica ederek, bu vergiden maada, muayyen bir mikdar asker ile hizmetle bulunmağı ve sefere iştirâk etmeği taahhüt ve bu yolda 1390 senesi başında ahidnâme tanzim ettiklerinden, tekrar imparatorluğa geçtiler. Fakat Bayezid, Andronik ile oğlunu hapse attırmamış ve onlara, Bizans memleketlerinden, Silivri, Ereğli, Selânik v.s. gibi yerlerin hâkimiyetini vermişti.

Rumeli ve Bizans işlerini yoluna koyan Bayezid, sırp kıralını ordusu ile maiyetine çağırarak, Anadolu'ya geçti. İmparatorun oğlu Manuel de Bizans kuvvetleri ile sultana iltihak etti. Padişah, bundan sonra, Kastamonu emîri Çandar-oğullarından Kötürüm Bayezid'in oğlu Süleyman Paşa'yı ittifakına çağırdı; aynı zamanda Edirne'de muhafız bırakmış olduğu beylerbeyi Kara Timurtaş'ı da, Rumeli kuvvetleri ile, Anadolu'ya getirtti. Bu kadar çok kuvvet toplamış olan Bayezid, bir taraftan Bizans prensi Manuel'i, rum kuvvetleri ile Alaşehir (Philadelphia) üzerine göndererek, Bizans imparatorluğuna tâbi olan bu şehri zaptettirdi. Osmanlı vak'anüvislerinin hepsi ve bilhassa bu vukuatın cereyanı sırasında yaşayan şâir Ahmedî, bu şehrin Bayezid zamanında fethini söyler. Ahmedî'nin bu kaydı, bu şehrin Murad I. zamanında alındığına dâir, XV. asrın ikinci yarısında yazılmış bâzı rum kaynaklarının ve onlara dayanan garp tarihlerinin verdikleri mâlûmatı tekzibe kâfidir. Padişah, diğer taraftan, Saruhan-oğlu'nun ülkesine yürüyerek, burayı, harpsiz denilecek bir surette, almış ve emîr Hızır Şah ile kardeşi Orhan'ı Bursa'ya gönderip, hapsettirmiştir. Bayezid bundan sonra Aydın iline girdi. Buranın emîri İsa Bey, mukavemet edemeyerek, dehalete mecbur oldu. Fazl ve kemâline ve yaşına hürmet eden padişah, ona, kendinin ve ecdadının evkafına mutasarrıf olmak üzere, kaydı hayat ile, Tire'yi iktâ etmiş ve onun kızı Hafsa Hatun ile evlenmiştir. Padişah, kayın biraderi Germiyan-oğlu Yâkub Bey'in de üzerine yürümüş ve Kütahya başta olmak üzere, bütün ülkesini aldıktan sonra, kendisini, hapsedilmek üzere, İpsala kalesine göndermiştir. Bundan sonra Menteşe iline yürümüş olan Bayezid Ahmed ve Mehmed Bey ismindeki iki kardeşin elinde bulunan bu ülkeyi de almıştır. Bayezid bu yeni aldığı memleketlerin her birine bir oğlunu vâli tâyin etmiş ve Kütahya'yı merkez yaparak, vücuda getirdiği Anadolu beylerbeyiliğine Kara Timurtaş'ı getirmiştir. Bayezid, sonra Hamîd iline inerek, bu beyliği Hüseyin Bey'in elinden almış ve Bizans imparatorunun oğlu Manuel de yanında olduğu hâlde, Antalya'ya yürümüştür. Teke Paşa veya Bey'in oğlu Mustafa Bey bu sırada Antalya emîri bulunmakta idi. Mustafa Bey Mısır'a kaçınca, Antalya Osmanlılar eline düştü. Bayezid bu sancağa Fîrûz Bey'i muhafız tâyin etti. Bayezid'in bu fütuhatı esnasında (1390), Sarıca Paşa da Akdeniz boğazını tahkim ediyordu. Sarıca Paşa'nın, bir az sonra, 60 gemi ile Ege denizine açılarak, Sakız ve Eğriboz adaları ile Yunanistan sâhillerini yağma etmesi üzerine, Venedikliler adalardaki garnizonları ve istihkâmları takviyeye başlamışlardı.

Garbî Anadolu beylerinin kaldırılmasında Bayezid'e yardım eden Kastamonu emîri Süleyman bu ittifaktan ayrılmış ve Kadı Burhaneddia ile birleşerek, onun yardımını istemişti. Her ikisi, Simere (Vezir Köprüsü) yakınında buluştular ve mütekabil yardımda bulunmağı kararlaştırdılar.

1390 senesi son baharında Bayezid, kendi aleyhindeki ittifakın başı olan Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey'in üzerine yürüdü ve mukavemet görmeksizin, Konya'ya kadar ilerleyerek, şehri kuşattı. Ali Bey, Lârende'ye çekilmiş ve Kadı Burhaneddin'den yardım istemişti. Evvelce Karaman oğlunun maiyetinde bulunan tatar ve moğullar, Bayezid'in hizmetine girmişlerdi. Kadı Burhaneddin, Şebinkarahisar'a gitti ve oraya gelmiş olan Kastamonu emîri Süleyman Paşa ile görüştü. Süleyman Paşa, Çankırı ve Ankara taraflarına akın yapılmasını ve bu takdirde Bayezid'in muhasarayı kaldıracağını söyledi ise de, Kadı Burhaneddin bunu kabûl etmeyerek, bizzat Karaman-oğlu ile birleşmeği münasip gördü. Her ikisi birlikte, Kırşehir'e geldiler ve kara-tatar ve moğul ümerâsına haber gönderip, ittifaka çağırdılar. Bunlardan o civarda bulunanlar geldilerse de, diğerleri, yaylak ve kışlakları Osmanlı ülkesine yakın olması dolayısiyle, gelemeyeceklerini bildirdiler. Karaman oğlu'na, Kırşehir'e gelmesi lüzumuna dâir, Burhaneddin ile Süleyman Paşa'nın vâki tekliflerine müsbet bir cevap gelmiyordu. Hâlbuki Bayezid Konya'yı muhasaraya devam ediyordu. Nihayet Karaman-oğlu Beyşehri'ni ve daha bâzı şehir ve kasabaları vermek ve Bayezid'in müttefiki olmak üzere, sulh istedi. Bayezid, eniştesinin bu teklifini kabûl etmiş ve Çarşanba-Suyu iki devlet arasında sınır tâyin edilmişti. Bayezid, Karamanlılardan yeni alınan bölgeleri, Ankara ile birlikte, bir sancak yaparak, vâliliğine vezir Ali Paşa'nın azadlısı Sarı Timurtaş Paşa'yı tâyin etmiştir. Âşık Paşa zâde tarihinde (s. 72), Aksaray, Niğde ve Kayseri ile Develi-Karahisar'ın bu aralık osmanlı ülkesine katıldığına dâir mevcut olan rivâyet yanlıştır. Çünkü bunlardan birincisi Karaman-oğlu'nun elinde iken, 797 (1394/1395)'de Kadı Burhaneddin tarafından alınmış ve Niğde, 800 (1397/1398) senesine kadar Karaman-oğlu'nun elinde kalmıştır. Kayseri ile Develi-Karahisar ise, henüz Burhaneddin'in ülkesine dâhil idi.

Bayezid'in Anadolu'da meşgûliyetinden istifade eden Bizans imparatoru Yovannis, İstanbul sûrlarının bâzı kulelerini tâmir ettirmişti. Bunu duyan sultan derhâl bu tâmiratın yıktırılmasını, aksi takdirde, kendi yanında bulunup, bütün seferlerine iştirâk etmiş olan oğlu Manuel'in gözlerini çıkartacağını, tehdit makamında, bildirdi. İmparator, bunları yıktırdıktan bir az sonra, öldü. Bursa'da bulunan Manuel, gizlice kaçıp, İstanbul'a geldi ve imparator oldu. Buna hiddetlenen Bayezid, yeni imparatordan eski muahede şartlarını talep ettikten başka, İstanbul'da ayrıca bir müslüman mahallesi tesisini ve bir cami inşası ile bir kadı ikamesini istedi. Bu talep reddedilince, İstanbul'u teslim almak için uzaktan muhasaraya başladı. 1391'de başlayan bu tazyık, 1396 ortalarına kadar devam eden, birinci muhasaradır.

Bayezid bundan sonra Anadolu işleri ile meşgûl olmağa başladı ve kendi ittifakından ayrılarak, Burhaneddin tarafına geçmiş olan Çandaroğlu Süleyman Paşa'yı ezmeğe hazırlandı. Bir taraftan da Burhaneddin'e düşman olan Eretna ülkesi ümerâsını kazanmağa çalıştı. Amasya emîri Hacı Şadgeldi-oğlu Emîr Ahmed'i kendi tarafına celbetti. Burhaneddin'in can düşmanı olan bu emîr, osmanlıları Yeşil-Irmak sâhasına sokmak ve düşmanının karşısına kuvvetli bir rakip çıkarmak istiyordu. Bu maksatla Simalu kalesini osmanlılara teslim etmek istedi ise de, Kadı Burhaneddin daha evvel davranıp, 1391 senesi yazının ortasında, burayı aldı; Kayseri'ye geldiği zaman, Bayezid'in gönderdiği bir elçi, metbûu ile ihtilâfı mûcip bir mesele olmadığından, ona bitaraf kalmasını rica etmişti. O sırada Bayezid, Süleyman Paşa'nın memleketine girmişti. Süleyman Paşa da Kadı Burhaneddin'den istimdat etmiş ve gönderdiği elçi Bayezid'in elçisi ile aynı mecliste karşılaşmıştı. Kadı Burhaneddin ordusunu toplamağa başladı; aynı zamanda Bayezid'e haber göndererek, teşebbüsünden vaz geçmesini, aksi takdirde harp açacağını bildirdi ve Amasya'ya doğru ilerledi.

Bayezid, bu sırada Eflâk voyvodası Mirçe'nin, evvelce yapılmış bir akının intikamını almak üzere, Tuna'yı geçip, Karın Ovası (Karinâbâd)'nı yakıp yıktığını işitince, Kastamonu seferini bırakarak, Rumeli'ye geçti ve Arkuş ovasında şiddetli bir muharebede voyvoda esir edilerek, kendisinden ağır bir fidye alınmış ve tebaiyeti kabûl ettikten sonra, yine memleketine gönderilmişti. Aynı sene içinde hudut beyleri büyük akınlar yapmışlar, bir taraftan Bosna'ya girerek, Naglazinze'ye kadar ilerlemişler ve bir kısmı Macaristan'a girerek, Syrmie bölgesinde macarlar ile harbe tutuşmuşlardır.

Tekrar Anadolu'ya dönen Bayezid, sene sonunda, mevsimin kış olmasına bakmadan, Kastamonu'ya yürüdü. Kadı Burhaneddin de, yine Süleyman Paşa'ya yardım etmek üzere, kuvvetini toplayıp, Amasya civarında Mâden kalesine gelince, Bayezid böyle kış mevsiminde ve hareket üssünden uzak yerde, düşman ül

kesinde kalmak istemediğinden, Bursa 'ya döndü. 1392 (794) senesi ilk baharında Bayezid, tekrar Çandar-oğlu 'nun ülkesine irerek, Kastamonu 'ya doğru ilerlemişti. Bunun üzerine, Kadı da, ordusunu toplayıp, Sıvas civarında Tavre 'de karargâh kurdu. Fakat bu sırada Bayezid, Süleyman Paşa 'yı mağlûp ve katletmiş, ve bütün memleketi almıştı. Süleymaa Paşa 'nın kardeşi olup, onunla mücadele hâlinde bulunan İsfendiyar Çelebi ise, eskiden beri, Sinop 'a hâkim idi ve Osman-oğlu ile dost geçiniyordu. Bayezid, bu muzafferiyetini, mağrurâne bir tarzda, Kadı Burhaneddin 'e bildirdi. Kadı, karargâhından hareketle, Artukâbâd (Artık-Ova) 'a geldi. Bu sırada Bayezid, ilerleyerek, Osmancık 'ı kuşatmıştı. Kadı Burhaneddin 'den, son fütuhatının tasdikini ve Osmancık 'ın teslimini istedi ise de, Kadı, Osmancık 'ın kendisine âit olduğunu ve reayasından alınan şeylerin geri verilmesini, aksi takdirde sulh mümkün olamayacağını cevaben bildirdi. Bu sırada, bir kısmı açıktan açığa Kadı Burhaneddin 'e aleyhdar olan, bir kısmı da istemeyerek, onu metbû tanıyan Kelkit, aşağı Yeşil-Irmak ve Canik bölgeleri ümerası Bayezid 'e iltihak etmeğe başladılar. Amasya hükümdarı Emîr Ahmed ile o havâli ümerasından Taşan-oğlu, maiyetleri ile, Bayezid 'in yanına gittiler. Kelkit havâlisi ümerasından Taceddin-oğlu Mahmud Çelebi, kardeşi Kılıç Arslan 'ı göndererek, inkiyadını bildirdi. Bir az sonra Mâden ve Osmancık kaleleri Bayezid 'e teslim oldular. Daha sonra da Bayezid 'in bir elçisi Kadı Burhaneddin 'i Çorumlu sahrasında savaşa dâvet etti. Kadı Burhanddin, bu dâveti kabûl etti. O zamana kadar müttereddit vaziyette kalan kara-tatarlar da kendisine iltihak ettiler. Kadı Burhaneddin 'in öncüleri ile Bayezid 'in öncüleri arasında vukua gelen şiddetli bir müsademede osmanlı askeri, bozguna uğrayarak, geriye döndü. Bayezid 'in Karasi ve Saruhan sancakları vâlisi bulunan büyük oğlu Ertuğrul, bu muharebede ölmüştür. Bizans müverrihi Chalcondyle, gûya bu şehzâdenin Sıvas 'ı Timur 'a karşı müdafaa ettikten sonra esir düştüğü ve onun tarafından at arkasında sürüklenmek suretiyle öldürüldüğünü, sahih bir vak'a gibi, kitabına kaydetmiştir.

Bu muzafferiyet üzerine, Anadolu 'da Kadı Burhaneddin 'in şöhreti bir kat daha artmış ve Bayezid 'e tarafdar olan ümeranın bir kısmı, ona temâyül etmişlerdi. Moğul ümerası, bu muzafferiyeti mütcâkip, Kadı 'nın yanına gelerek, Osmanlı ilini talan etmeği teklif ettiler. Bu teklifi kabûl eden Kadı Burhaneddin, İskilip, Ankara, Kalecik ve Sivrihisar bölgelerine gelerek, yağma ve tahrip ettirdi. Bayezid, ya Rumeli 'de macarların taarruzunu duyarak, kuvvetlerini burada yıpratmamak düşüncesi ile yahut Kadı Burhaneddin 'i kuvvetçe kendine üstün gördüğünden, hiç bir mukabelede bulunmamıştı.

Bayezid, bu suretle Anadolu işleri ile meşgûl iken, macar kıralı, bir sene evvel yapılan akınların intikamını almak üzere, Osmanlı ülkesine taarruza geçmişti. Kıral, Eflâk voyvodasının kuvveti ile birleşmiş az adedde türk askerine galebe ettikten sonra, Tuna üzerindeki Niğbolu 'yu muhasara etti. Uzun süren, yorucu bir muhasaradan sonra, nihayet burayı alabildi ise de, Bayezid 'in, bunu duyarak, Rumeli 'ye geçmesi ve Rumeli 'nin muhtelif taraflarına yayılmış olan türk kuvvetlerinin toplanarak yürümesi üzerine, alelacele çekildi ve böylece esir düşmekten kurtuldu. Diğer taraftan türk kuvvetleri, 1385 'teki muzafferiyetlerinden sonra, Arnavutluk içine nufuz etmekte idiler. Nitekim 1392 senesinin iptidasında yeniden taarruza geçerek, Draç şehrini tehdide başlamışlardı. Venedik senatosu buraya yardım kuvvetleri göndermeğe karar vermişti.

Anadolu cihetine gelince, Kayseri 'de bir müddet kalan Kadı Burhaneddin, Sivas 'a dönmüştü. Beyazid 'e tarafdarlık etmiş olan ümeranın bir kısmı, onun son muvaffakiyetsizliği üzerine, tekrar Kadı Burhaneddin 'e inkiyada başlamış ve bu arada, Bayezid 'in dostu ve maktûl Süleyman Paşa 'nın kardeşi Sinop emîri Çandar-oğlu İsfendiyar Çelebi de, vezirini ağır hediyeler ile Kadı Burhaneddin 'e göndermişti. Bu elçi, Amasya 'dan geçerken, Emîr Ahmed onu tevkif ve hediyeleri de beraber Bayezid 'e göndermek istiyordu. Kadı Burhaneddin bunu duyunca, askerini toplayıp, Amasya 'ya geldi ve şehri aldı. Bayezid, Bursa 'dan hareketle, Kastamonu 'ya gelmişti. Emîr Ahmed ile Kelkit mıntakası ümerası olan Taceddin-oğulları Alp Arslan, Mahmud Çelebi ve Kılıç Arslan kardeşler, Bayezid 'den istimdat ediyorlardı. Kadı Burhaneddin, gerek şiddetli kış mevsiminde muhasaraya devam edemediği, gerek osmanlıların taarruzundan çekindiği için, Tokat 'a döndü. Emîr Ahmed, Amasya 'yı, bütün mülhakatı ile, osmanlılara teslim etmiş ve 1393 senesi başında osmanlı askeri bu bölgeye girerek, işgâl etmişti. Sultan Bayezid, Emîr Ahmed 'e mühim vazifeler vermiştir. Bu zattan gelen bir âile hâlâ Malatya 'da mevcuttur.

1393 senesi baharında Kadı Burhaneddin, kuvvetlerini toplayarak, osmanlıların müttefiki olan Tâceddin-oğullarının ülkesindeki Fenariyye havâlisini zapt ve Amasya 'yı muhasara etti. Bu sırada Tâceddin-oğulları, Bayezid 'e Kadı Burhaneddin ordusunun zahîre ve levâzım yokluğundan perişan olup dağılmakta olduğunu haber vererek, sür'atle yetişmesini istediler. Bunun

üzerine Bayezid, Merzifon'a geldi. Kadı Burhaneddin, yanındaki askerle mukavemet mümkün olamayacağını anladığından Turhal'a ve oradan Tokat'a çekildi, hattâ burada da duramayarak, Sıvas'a döndü. Kuvvetli bir ordu ile Amasya bölgesine gelen Bayezid, şehrin ve bu bölgedeki diğer kasabaların sûr ve iç kalelerini tâmir ettirip, bunlara kuvvetli garnizonlar yerleştirdi ve oğullarından Mehmed Çelebi'yi bu yeni alınan bölgeye vâli tâyin etti. Taceddin-oğulları ile Taşan-oğlu ve Bafra emîri, Bayezid'e tebaiyeti kabûl ederek, onun ümerası meyanına girdikleri gibi, Süleyman Paşa'nın Bayezid tarafından öldürülmesinden sonra, Kadı Burhaneddin'e iltica eden 500 kadar Kastamonu atlısı da, Taceddin-oğulları ve dolayısiyle osmanlılar tarafına geçti. Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey, Kadı Burhaneddin'e elçi gönderip, Amasya'nın ziyaından dolayı tâziye ettikten sonra, müşterek düşman olan Bayezid'e karşı birlikte tedbir almak üzere, kendisini Niğde'ye çağırıyordu. Karaman-oğlu ile mülâkat etmek üzere, Sıvas'tan Kayseri'ye giden Kadı Burhaneddin, birbirleri ile anlaşmak şöyle dursun, büsbütün bozuştular ve harbe tutuştular. Aralarındaki düşmanlığın gittikçe büyümesi, her ikisinin de zayıflamasına ve rakipleri olan Bayezid'in daha fazla kuvvetlenip, Anadolu'daki hegemonyasını bir kat daha genişletmesine, muhtelif kale ve kasaba ümerası ile göçebe aşîret reisleri arasında nufuz ve şöhretini daha ziyade arttırmasına sebep oluyordu. Rakiplerinin arasındaki ihtilâfı gören Bayezid, artık kendisinin Anadolu'da durmasına hâcet kalmadığını anlayarak, Rumeli'de faâliyete geçti.

1393 senesi nisanında Venedik senatosu, türklere karşı birlikte harp etmek üzere, macar kıralı ile bir muahede akdine karar vermiş ve macar kıralını harbe teşvika başlamıştı. Diğer taraftan, uzun zamandan beri İstanbul'da kuşatılmış olan imparator Manuel, hıristiyan devletlere müracaat ediyordu. Vezir-i âzam Ali Paşa ise, İstanbul rumları ile müzakereye girişiyor ve onlara imparatorun yeğeni ve türklerin dostu olan Yoannis'i hükümdar yapmalarını tavsiye ve bu takdirde muhasarayı kaldırmak için, sultanı kandıracağını vaad ediyordu. Fakat bu müzakereden bir netice çıkmadı.

Macar kıralının Tuna kenarına gelmiş olması ve bulgarların onlar ile birleşmesi ihtimâli, Bayezid'e endişe verdiğinden, Bulgar kırallığının son kısmını da kaldırmağa karar veren sultan, büyük oğlu Süleyman kumandasında bir ordu sevketti. Bu ordu, bulgarların payitahtı olan Tırnova'yı, uzun ve şiddetli bir muhasaradan sonra, aldı. Daha sonra Tuna sâhilinde birer müstahkem mevki olan Silistire, Niğbolu ve Vidin zaptolundu. Niğbolu'ya kapanan bulgar kıralı Şişman, oğlu Aleksandr ile beraber, esir edildi. Rivâyete göre, kıral öldürülmüş, oğlu da müslüman olarak, Bayezid'in maiyetine girmiştir. Macar kıralı Sigismond, bulgar ülkesinin türkler tarafından istilâsı üzerine, hıristiyan devletlere müracaat etmiş ve türklere karşı müşterek bir haçlı hareketi yapılması için, papayı teşvik eylemiştir. Filhakika, 1394 senesi haziranında papa Bonifacius IX., türklere karşı haçlı hareketi için, kiliselerde vaızler verdirdi ise de, bu teşebbüs üzerine macar kıralının yanına garptan pek az gönüllü gitti. Bunun üzerine papa, Fransa kıralı Charles VI.'ı macar kıralına yardım etmeğe ve tebeasını onun kumandasında çarpışmak üzere göndermeğe dâvet ettiği gibi, bir müddet sonra bu harp için Avusturya ve Venedik kiliselerinde yeniden vaızlar verdirdi. Avrupa'da bu faâliyetler olurken, sultan Bayezid, gerek Bizans tarihçisi Duces'ın, gerek türk vak'anüvislerinin söyledikleri vecihle bu 1394 (796) senesi nisanında Selânik'i ve diğer taraftan, Tesalya'ya kuvvetler göndererek, başta Yeoişehir (Larissa) olmak üzere, bu bölgenin mühim kısımlarını zaptettirmiştir. Bir taraftan da türk akıncıları Arnavutluk'ta ilerleyerek, Boyana munsabına yaklaşıyorlar ve diğer taraftan Drina vâdisine hâkim oluyorlardı. Bayezid, aynı zamanda, İstanbul'un muhasarasını idâme etmekte ve şehir üzerindeki tazyikını gittikçe arttırmakta idi. Venedik senatosu, aynı senenin temmûzunda, Bizans imparatoruna haber gönderiyor ve türklerin, tatarlar tarafından tehdit edilmeleri dolayısiyle, Anadolu'da meşgûl olacaklarını bildirerek, mukavemet tavsiye ediyordu.

Vâkıa Timur 1394 senesi başında, Diele'yi aşmak suretiyle, hem Anadolu, hem de Suriye için, tehditkâr bir vaziyet almış oluyordu. Bunun üzerine Mısır sultanı Berkuk aynı zamanda Timur'un Suriye'ye girmesi ihtimâline karşı kuvvetlerini toplayarak, Bagdad'dan kaçıp, Mısır'a gelen Sultan Ahmed ile birlikte, Suriye'ye gelmiş, gerek Kadı Burhaneddin'e ve gerek Bayezid'e haber gönderip, onları ittifakına çağırmıştı. Diğer taraftan Timur da Erzincan emîri Mutahharten'e, Kadı Burhaneddin'e, Karaman-oğlu Alâeddin'e, Dulkadır-oğlu Süli Bey'e ve diğer Elcezire ve Anadolu mülûk ve ümerasına mektuplar yazıp, hepsini itaate, kendi adına hutbe okutmağa ve para basmağa dâvet ediyordu. Mutahharten Anadolu'nun istilâsı takdirinde, Timur'a pişdarlık etmeği vaad etti. Karaman-oğlu ise, hem Bayezid'den, hem de Kadı Burhaneddin'den intikam almak için, Timur'un talebini kabûl ile, eğer Suriye'ye sefer edecek olursa oğlu Mehmed Bey'i beraber göndermeği

ve şâyet Osmanlı ülkesine yürüyecek olursa, bizzat gelmeği taahhüt ediyordu. Dulkadır-oğlu da Timur'a, Suriye'ye yürüdüğü takdirde, ordularına rehberlik edeceğini bildirmişti. Timur ise, Dicle'yi geçip, Ra's al-'Ayn havâlisindeki türkmen boy ve oymaklarını darma-dağın ettikten sonra, Urfa'ya varmış ve bu şehir havâlisinde bir müddet kalarak, Cüneyd Türkmen ile Ḥişn Kîfâ ve Arzan emîrlerinin inkıyadını kabûl etmiş ise de, Berkuk'un hazırlıklarını görerek, Suriye seferinden vazgeçip, Urfa'da bir mıkdar kuvvet bıraktıktan sonra, Mardin'e yaklaşmıştı; Mardin hükümdarı Artuk oğlu Malik al-Ẓâhir 'Îsâ'nın inkıyadına rağmen, Mardin şehri balkı ile Timur askerleri arasında bâzı hâdiseler zuhûr etmiştir.

Timur, Mardin, Musul ve 24 mart 1394'te Âmid (Diyarbekir)'i muhasara ve bir az sonra fetih ile şimâle dönerek, Kara-Yusuf'un memleketlerini zaptediyordu. Kadı Burhaneddin ise, bir taraftan Mısır sultanı Berkuk'a ve diğer taraftan Bayezid'e Timur'un müslümanlara karşı her türlü zulmünden dolayı tenkili vâcip olduğunu yazarak, tehlikeyi bildirdi ve müşterek düşmana karşı birlikte mücadele edilmesini teklif etti. Bir az sonra, gerek Berkuk'tan, gerek Bayezid'den ittifak ve ittihadı tazammun eden mektuplar geldi.

Timur'un yakın şarka geldiği bu tarihten evvel, Sultan Berkuk ile Bayezid, Kadı Burhaneddin aleyhine, gizlice ittifak etmişlerdi. Daha evvel Murad I. zamanından beri Mısır ve Osmanlı devletleri arasında mevcut olan dostluk, Bayezid zamanında da devam etmişti. Esasen Kadı Burhaneddin'e karşı büyük bir igbirar beslemekte olan Mısır sultanı, Bayezid'i dâimâ onun aleyhine teşvik ile ülkesinin aralarında taksimini, elçiler göndererek, teklif ediyordu. Hâlbuki Bayezid ile Kadı Burhaneddin arasındaki muharebe sona ermiş, sulh akdedilmiş ve Bayezid de Rumeli işleri ile uğraşmağa başlamış bulunduğu için, Kadı Burhaneddin'in ortadan kaldırılması işinin gelecek seneye bırakılmasını münasip görerek, son elçiyi, kendi elçileri ile birlikte, kıymetli hediyeler ve farsça bir mektup ile Mısır'a göndermişti.[1] Berkuk, aynı zamanda, Altın-Ordu hükümdarı Toktamış Han'a elçiler gönderip, onu da ittifakına çağırmış ve bu hükümdar da bunu kabûl etmiştir (bk. İBN ḲĀḌĪ ŞUHBA). Nisan ayında Bayezid'in elçileri de Suriye'de Berkuk'a giderek, hükümdarlarının Timur'a karşı harbe hazır olduğunu ve Mısır ordusu ile Sıvas'ta birleşeceğini bildirdi.

Timur, ağustos başında Avnik'i aldıktan sonra, şimdiye kadar yanında bulunan emîr Mutahharten'i Erzincan'a yolladı ve kendisi de Kars'a döndü. Oradan Kadı Burhaneddin'e gönderdiği bir mektuba aldığı cevapta, Sıvas'a tecavüzü takdirinde mukavemet edileceği bildirilmişti.

Sultan Berkuk, Bayezid ve Kadı Burhaneddin ile ittifakını kuvvetlendirirken, diğer taraftan da Timur'a karşı başka müşkiller çıkarmağa çalışıyordu. Bu maksatla, sultan Ahmed'e Bagdad'ı işgâl ettirdi.

Timur tehlikesinin yaklaşması üzerine İstanbul muhasarasını kaldırarak, Bizans imparatorluğuna karşı dostluk göstermeğe başlamış olan Bayezid, Bizans prensleri ile imparatorluğun vârisleri arasındaki ihtilâfları halletmek üzere, Siroz (Serez)'da bir ictimâ yapılmasını emretti. İmparator Manuel II. ve kardeşi Theodoros, bunların yeğenleri ve sultanın mahmisi Yoannis (imparator Jean V.) başta olmak üzere, bütün Bizans prensleri ile Sırbistan prenslerinin ve bâzı senyörlerin iştirâk ettikleri bu ictimâda toplananların birbirleri aleyhine yaptıkları itthamlardan efkelenen sultan, Paleolog'ların bir kısmını öldürmek kararını verdi ise de, vezir Ali Paşa bunun icrasına mâni oldu. Prensler ictimadan ayrıldıktan sonra, sultanın emrine boyun eğmeyerek, hâkim oldukları yerlerde mukavemet ve kendilerini müdafaa etmeğe karar verdiler. İmparator Manuel, sultanın evvelce İstanbul'da müslüman mahallesi ve bir câmi tesisi ile bir kadı ikamesi hakkındaki teklifini yerine getireceğini vaad etmiş olduğu hâlde, payitahtına döner dönmez, bu vaadi yerine getirmek şöyle dursun, imdat aldığı bir mikdar frenk askeri ile şehri müdafaaya bile hazırlandı. Bunun üzerine Bayezid, şehrin tekrar muhasarasını, Ali Paşa'ya emretti. Manuel, şehri müdafaa ederek, türklerin ve onlar ile birlikte muhasaraya iştirâk eden Yoannis ile maiyetinin müteaddit hücumlarını durdurdu. 1395 senesinin bütün yazı, İstanbul muhasara edilirken, diğer taraftan Bayezid bizzat Yunanistan'a yürüyüp, Tirhala, Domacia, Patras ve Farsala şehirlerini aldı ve Termopil geçidini aşarak, bütün Phocide, Locris ve Doris bölgelerini işgâl etti. Aynı zamanda ümerasından Yâkub ve Evrenos Bey'leri, mühim kuvvetler ile, Mora'ya gönderdi.

Rumeli seferini bitiren sultan Bayezid, Anadolu'ya döndükten sonra, Kastamonu'ya geldi. Kadı Burhaneddin'e temayülünden dolayı te'dibe karar verdiği Çandar oğlu İsfendiyar Çele-

1 Bayezid'in elçileri, Bayezid'in elinde âriz olan bir ağrıdan çok ıstırap çektiğini ve hâzık bir tabip istediğini Sultan Berkuk'a bildirdiler. Sultan Berkuk Bimaristan-ı Mansurî tabiplerinden Şams al-Dîn Muḥammed b. Muḥammed Safîr'i, Anadolu'ya gönderdi (bk. İbn al-Furāt, IX, 347; İbn Ḳāḍī Şuhba, Makrīzī, İbn Ḥacar ve 'Aynî tarihlerinde 795 senesi vukuatı).

bi 'yi, Sinop 'ta muhasara etti ise de, şehri zaptedemedi; fakat İsfendiyar Çelebi 'nin Bayezid 'i metbû tanıması ve ülkesinden bir kısmını vermesi şartı ile, sulh akdedildi (1395). İbn Şahne, bu sene içinde (h. 797), Bayezid 'in, Suriye 'den Mısır 'a dönmüş olan sultan Berkuk 'a, elçiler ve hediyeler gönderdiğini ve aynı zamanda Rum ülkesinde sultan olmak için, halifeden *teşrîf* istemiş olduğunu ve sultan Berkuk 'un da bunu gönderttiğini yazar (İbn Şahne, *Raw̱ḍat al-manāẓir* ve İbn al-Aǧîr kenarı, Mısır, 1303, XII, 189).

Sultan Berkuk ise, emîr Tolu min 'Alî Şâh adında bir zâtı 1396 nisanında, Timur 'un Anadolu veya Suriye 'ye bir yürüyüş yapması ihtimâline karşı müşterek müdafaa ve ittifakın yenilenmesi maksadı ile karşılık elçi olmak üzere, hediyeler ile, Bayezid 'in yanına göndermişti.

Berkuk, Bayezid, Kadı Burhaneddin ve Toktamış ittifak heyetinin sonuncusunu ezmiş olan Timur, Azerbaycan 'a döndükten sonra, geriye kalan bu üç müttefikten Bayezid 'i diğerlerinden ayırmağa teşebbüs etmiş ve onunla dostluk müzakerelerine girişmiştir. Timur, bir mektupla, kâfirlerle dâimâ gaza ve cihat ile meşgûl olduğundan dolayı Bayezid'i uzun uzadıya medh ve ona ve hânedanına dualar ettikten sonra, Cengiz hânedanının sukutu üzerine, islâm ülkelerinin kargaşalık ve fesada mârûz kaldığından tutturarak, tarihî bir hulâsa yapıp, kendisinin İran, Türkistan ve Kıpçak 'taki hareketlerini ve zaferlerini hikâye ediyordu. Yine bu mektupta Kıpçak ülkesine bir kere daha geçip, Özi nehri mıntakasında, Bayezid gibi, frenklere taarruz etmek istediğini ve son baharda Suriye 'ye yürüyerek, „islâm halifesine tahakküm eden, müzevvir, nîmet hakkını bilmez çerkes köleciği" diye tavsif ettiği Berkuk 'u ve bunaklığından dolayı onun ile birleşen Kadı Burhaneddin 'i te'dip edeceğini ilâve etmek suretiyle, hem Bayezid 'e onlardan ayırılmasını ihtar, hem de onu zımnen tehdit ediyordu (*Münşaat*, Esad Efendi kütüp., nr. 3333, var. 6—10). Bayezid 'in bu mektuba ne cevap verdiğini bilmiyorsak da, mısırlılar ile arasındaki ittifakı daha ziyade kuvvetlendirmiş olduğu mâlûmdur.

Şarktan gelecek Timur tehlikesinden muvakkaten kurtulan osmanlı devleti, garp âleminden gelmekte olan yeni bir tehlike ile karşılaşıyordu. Bayezid, 1396 senesi baharında, İstanbul 'u yeniden şiddetle tazyika başlamıştı. Mısır 'dan Antalya 'ya ve oradan Bursa 'ya gelen ve sultan Bayezid 'in yanında fazla hürmet ve itibara mazhar olan, büyük âlim ve müverrih Şams al-Dîn Muḥammed al-Cazarî de bu harekete iştirâk etmişti. Bir taraftan İstanbul 'un tehlikeye düşmesinden hasûle gelen akisler, diğer taraftan macar kıralının Avrupa 'da giriştiği teşebbüsler ve aynı zamanda papanın yaptırdığı vaizler nihayet semere vermiş ve garp hıristiyanlığını harekete getirmişti. Bu haçlı hareketine en ziyade alâkadar olan Bourgogne dukası Philippe olmuş ve oğlu Nevers kontu Jean 'ı fransız kuvvetlerine kumandan tâyin etmişti. 1000 kadarı şövalye ve 6—7000 'i muavin ve ücretli olan fransız askerlerinin başında Philippe d'Artois, Comte d'Eu, amiral Jean de Vienne, Comte de La Marche, Jacques de Bourbon, Henri de Bar, Philippe de Bar, Mareşal Boucicaut, Sire de Couey gibi Fransa 'nın büyük prensleri ve asilzâdeleri bulunmakta idi. Nisan sonunda Fransa 'dan hareket eden bu haçlı ordusu Baviyera 'dan geçerek, Viyana 'ya ve daha sonra Budin 'e vâsıl oldu. Almanya 'dan geçerken, başlıca Hohenzollern kontu Friedrich, Johann von Nürenberg, Palatinat elektörü Robert gibi büyük prenslerin reisliklerinde olmak üzere, yüzlerce şövalye ile binlerce muharip kendilerine iltihak etmişti. Budin 'e vardıkları zaman Hospitaliers tarikati reisi olan Philibert de Naillac 'in idâresi altında Rodos şövalyelerinin ve Cilly kontu Hermann 'ın reisliği altında İstirya şövalyelerinin daha evvel gelmiş olduklarını gördüler. Bir çok ingiliz ve flaman muhariplerinin bulunduğu bu orduya oldukça fazla mikdarda leh ve çek muhâripleri de iltihak edecek, bu kuvveti arttırmışlardı. Macar kıralı Sigismond (Enverî 'de Jegmon), aynı zamanda osmanlıların tâbiiyetini kabûl etmiş olan, Eflâk voyvodası Mirçe 'yi de ittifakına almıştı. Macar kıralı İstanbul 'da mahsur olan imparator Manuel 'e de haçlılar harbine iştirâk etmesi için haber göndermiş ve muvafakat cevabı almıştı. Mikdarı 100.000 kişiye bâlig olduğu söylenen müttefikler ordusu, Bayezid tarafından tecavüze geçilmediğini görünce, harekete başladı. Müttefik kuvvetler iki koldan ilerlediler. Kıral, macarlar ile, Sırbistan 'dan yürüyerek, Tuna 'nın sol sâhilinde bulunan küçük Niğbolu 'yu aldıktan ve Tuna 'yı geçip, birbiri arkasına Vidin, Orsova ve Raco şehirlerini türklerden zapt ve müslümanları kâmilen katlettikten sonra, büyük Niğbolu önüne geldi. Eflâk yolunu tâkip ederek, Eflâk voyvodası ile birlikte gelen fransız ve alman kuvvetleri ile orada birleşti ve bu şehri muhasara altına aldı. Doğan Bey tarafından müdafaa edilmekte olan bu müstahkem şehir, hıristiyan ordusuna karşı mukavemet ediyordu. İstanbul 'u bizzat muhasara ve tazyik etmekte olan Bayezid, hıristiyan ordusunun hareketini duyar duymaz, yanında bulunan 10.000 muharip ile yola çıkmış ve Anadolu ile Rumeli askerlerinin çabuk toplanarak, kendisine iltihak etmeleri emrini göndermişti. Kara Timurtaş Bey ile şek-

zâdelerin kumandasındaki Anadolu kuvvetleri sür'atle toplanıp, boğazlardan geçtiler ve Edirne'de, padişaha yetiştiler. Rumeli kıt'aları da orada toplandı. Bayezid, sür'atle hareket ederek, kendisini, müslüman hükümdarlardan imdat almak için, Asya içerilerine gitmiş zanneden düşmanlarının üzerine yürüdü. Bu muharebede Bayezid'in yanında bulunarak, muharebenin nasıl vukua geldiği hakkında bize mufassal, fakat kıymetli mülûmat veren Şams al-Dîn Muhammed al-Cazarî [b. bk.] Bayezid ordusunun alelacele toplanmış olmak dolayısiyle, gayet az, düşman kuvvetlerinin ise, 200.000'den fazla olduğunu söyler. O zamanki hıristiyan vak'anüvisleri ise, kendilerinin 60.000'den fazla olmadıklarını ve türk kuvvetlerinin ise, en az bunun iki misli olduğunu yazarlar. Bayezid kuvvetlerinin, uzun bir hazırlığa vakit kalmadan alelacele toplanmış olduğu düşünülürse, bu kuvvetlerin düşmanlarınkinden daha az olduğu ve Bayezid'in en büyük savaşı olan Ankara muharebesinde bile Timur'a karşı ancak 70.000 asker çıkarabildiğine bakılırsa, bu muharebedeki kuvvetinin 50—60.000'den fazla olamayacağı tahmin edilebilir. Bayezid'i hâlâ Anadolu'da zanneden haçlılar, onun birden bire geldiğini duyunca, şaşırdılar. Macar kıralının türkleri bekleyip, muntazam bir muharebeye başlamak tavsiyesini dinlemeyen fransızlar, ileriye atılarak Niğbolu ovasına yayılmış olan akıncı suvari ve piyade azap kıt'alarını bozduktan sonra, ilerlemeğe devam ettiler ve müverrih Cazarî'nin rivâyetine göre, Bayezid'in kurduğu pusuların hizasını geçtikten sonra türk askerleri tarafından sarıldılar. Amiral Jean de Vienne ve Guy de la Trimouille başta olmak üzere, bir çok fransız, flaman ve baviyeralı asilzâdeler telef olmuşlardı. Nevers kontu ile bir kısım zâdegân, teslim olmak suretiyle, canlarını kurtarmışlardı. Bu ilk muzafferiyetten sonra macarların üzerine atılan türkler, asıl düşmanın büyük ordusunu perişan ettiler. Macar ordusunun sağ ve sol cenahları harp meydanından çekildiler ve kıralın kumandası altında bulunan merkez kuvvetleri, türklerin hücumuna karşı şiddetle mukavemet ettilerse de, nihayet onlar da bozuldular. Macar kıralı, maiyetindeki bâzı büyük alman zâdegânının gayreti ile, canını kurtararak, onlar ile birlikte bir sandala atlayıp, Tuna munsabında bulunan Venedik ve Rodos gemilerine sığındı. Rodos şövalyelerinin reisi de, bunlar arasında idi. Kaçamayanlar, Tuna'da boğuldular ve mühim bir kısmı esir oldu (25 eylûl 1396). Şams al-Dîn al-Cazarî, sultanın bu esirlerden kendine de 4 aded esir bağışladığını ve muhtelif illerden gelen bu delikanlıların birbirlerinin dillerinden anlamadıklarını nakleder.

Esirler arasındaki fransız zâdegânı, evvelâ Gelibolu'ya götürülüp haçlı donanması ile boğazdan geçmekte olan macar kıralına ve maiyetine teşhir edildikten sonra Bursa ya naklolundu ve bir kısmı Mihaliç'e gönderildi. Fransa ile Venedik'ten ve diğer hıristiyan memleketlerinden toplanan hediye ve iâneler, sağ kalan mahbuslar için necad fidyesi olarak, sultana gönderilmiş ve bunlar da, bir seneden fazla süren bir esaretten sonra, memleketlerine dönmüşlerdir.

Niğbolu muzafferiyeti akabinde Edirne'ye dönen Bayezid, Eflâk, Macaristan ve İstirya'ya büyük mikyasta akınlar yaptırdı. Eflâk iline giren Evranos Bey, evvelâ bâzı muvaffakiyetler kazandı ise de, sonra, Mirçe tarafından, ric'ate mecbur edildi. Macaristan'a, İstirya'ya ve Bosna'ya giren akıncılar, mühim muvaffakiyetler kazanıp döndüler. Arnavutluk'a giren diğer bir türk ordusu Ülgün (Dulcigno), İşkodra, Draç, Kroya, Berat ve Kesriye (Kastorya) şehirlerini işgâl etti. Şimâlî Arnavutluk prensi Georg II. Strasimir sulha tâlip oldu ve sultanın tâbiiyetini kabûl etti. Fakat bir müddet sonra bu prens, bütün akrabası ile birlikte, tevkif ve hapsedildi. Adriyatik sâhillerinin işgâli Venedik'i telâşa düşürmüştü. Bu cumhuriyet, macar kıralını yeniden bir haçlı seferine teşvike başladı ve aynı zamanda sultana müracaat ederek, Draç ile Leş (Alessio)'in kendisine verilmesini istedi. Bir müddet sonra, Ragoza cumhuriyetinin tavsiyesi ile, Arnavutluk prensi, sultanın tâbiiyetinde kalmak şartiyle, serbest bırakılmış ve memleketine dönmüştü. Fakat bu prens, daha sonra, türkler tarafından kendisine iâde edilmiş olan İşkodra ile diğer bâzı şehirleri Venedik cumhuriyetine satmıştır.

Niğbolu muzafferiyetinden alınan ganimetlerin padişahın hissesine düşenlerinden bir kısmı, Anadolu ve Rumeli'de yeniden hayrat inşâsına tahsis edilmişti. *Bahcat al-tavârîḫ* müellifi Şükrullah, sultanın bu ganimetler ile Edirne'de bir imâret (dâr al-ḫayr) yaptırıp, evkaf tahsis ettiğini, Bursa'da imâret, bimaristan, iki medrese, Ebû-İshak-Hâne'ye, yâni „kâzrûnî" tarikatine, mahsus tekke ve — Ulu câmi olması muhtemel olan — bir câmi inşa ettirip, bunlar için zengin vakıflar tesis ettiğini zikretmektedir.

Bayezid'in hıristiyanlar üzerine kazandığı bu muzafferiyet, bütün islâm dünyasında kendisine büyük bir şöhret kazandırmış, bilhassa henüz osmanlılar eline geçmemiş olan Anadolu bölgeleri ahalisi üzerindeki mânevî nufuzu ile devletinin maddî kudretini arttırmıştı. Bir müddet sonra sultan Bayezid'in elçileri Mısır'a geldiler, Mısır sultanına getirdikleri ganimet hediyelerini ve bilhassa frenk esirlerini takdimettiler (İbn Furât, IX, 465 v.dd.).

Haçlılar üzerinde muzafferiyet kazandıktan sonra, bu hareketin müşevviki addettiği imparator Manuel'i te'dip etmek isteyen Bayezid, İstanbul boğazını tahkim maksadı ile, Güzelcehisar [bk. ANADOLUHİSARI]'ı inşa etti ve imparatoru İstanbul'u teslime dâvet eyledi ise de, imparator, Fransa kıralı Charles VI.'dan para ve aynı zamanda 600 kadar fransız şövalyesi imdat aldığından, muhasara ve zapt felâketlerine mârûz olmak istemeyen halkın teslim arzularına rağmen, bu teklifi reddetti. Bunun üzerine 1397 baharında Bayezid, İstanbul'u yeniden muhasara altına aldı. Venedik senatosu, İstanbul'un müdafaası için, 10 ve Ceneve cumhuriyeti 5 kadırga donatıp gönderdiler. İstanbul'un bu üçüncü muhasarası da, deniz tarafından şehri abluka mümkün olamadığından, kat'î bir netice vermemiştir. Bu esnada Evranos ve Murtaza Bey'ler ile Yâkub Paşa Mora'ya girdiler. İmparatorun kardeşi Theodoros'u mağlûp ve inkiyade mecbur eden Yâkub Paşa, Koron ve Modon istikametlerine doğru, cenuba ilerleyerek, bütün o havâliyi yağmaladığı gibi, Evranos Bey de Argos'u hücum ile almıştır. Bu şehirlerin esir edilen ahalisi Anadolu'ya nakledildi. Diğer taraftan Anapoli muhasara edildi ise de, venediklilerin şehre yardımı yüzünden, alınamadı. Osmanlı vak'anüvisleri bu sefer esnasında Atina'nın da alındığını zikretmişlerse de, bunun doğru olabileceğini kabûl etmek, muasır ecnebî menbâlarının bu meseleden bahsetmemeleri ve bu şehrin Fatih Mehmed zamanındaki fethine kadar Acciajuoli âilesinin elinde bulunması sebebiyle, şimdilik kabil değildir. Bu sefer esnasında Leontarion zaptedilmiş ve Salona kontluğu da, Helena Kantakuzen tarafından, Bayezid'e teslim edilmişti.

Rumeli'de bu fütuhat ve İstanbul'un muhasarası devam ettiği sırada Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey'in, Ankara sancak beyi Timurtaş Paşa ile harbederek, onu esir ettiği haberi geldi. 1395 ve 1396 senelerinde Kadı Burhaneddin'e karşı yaptığı muharebelerde mağlûbiyetlere uğramış ve Aksaray şehri Kadı Burhaneddin tarafından alınmıştı. Böyle müşkül bir vaziyette olan Karaman-oğlu'nun, osmanlı vak'anüvislerinin zannı gibi, Bayezid'in ülkesine tecavüz etmesi pek de beklenemez. Burada tecavüzün Timurtaş Paşa tarafından yapılmış olması ihtimâli daha kuvvetlidir. Karaman-oğlu esirini, hil'atler giydirerek, hediyeler ve elçiler ile birlikte, Bayezid'e gönderdi. Fakat artık kendini çok kuvvetli gören ve Avrupa'dan hiç bir tehlike beklemeyen Bayezid, Anadolu ve Rumeli'deki bütün kuvvetlerini toplayarak, Karaman-oğlu'nun üzerine yürüdü; Varsak, Turgutlu ve Bayburtlu boyları başta olmak üzere, bir çok türkmen boy ve oymaklarını ve kendi hizmetinde bulunan kara-tatarlar ile bilhassa Samagar oymağını toplamış olan Alâeddin Ali Bey ile Akçay ovasında yaptığı uzun ve şiddetli bir savaşta gâlip geldi. Ali Bey Konya'ya kapandı ise de, şehir ahâlisi kendisine yardım etmediğinden, esir ve idam edildi. Osmanlı vak'anüvisleri, Bayezid'in Karaman-oğlu'nu Timurtaş Paşa'ya teslim ettiğini ve paşanın, kinine mağlûp olarak, onu astırmış olduğunu söylerlerse de, bu vak'anın şâhidi vaziyetinde olan Schildberger, Bayezid'in, gazaba gelerek, onun öldürülmesini emrettiğini ve sonra peşiman olarak, ölümüne ağladığını ve hattâ Karaman-oğlu'nun cellâdını idam ettirdiğini nakleder. Bayezid bundan sonra Karamanlı devletinin asıl merkezi olan Lârende (Karaman) üzerine yürüyerek şehri aldı. Maktûl hükümdarın zevcesi olan Bayezid'in hemşiresi Nefise Hatun ile iki oğlu Mehmed ve Ali Bey'ler burada bulunuyorlardı. Sultan hemşiresini ve oğullarını Burea'ya gönderdi. 1397 (800) senesinin son baharında cereyan eden bu vak'a Neşrî tarihinde ve ondan naklen İdris Bitlisî'de ve diğer eserlerde, yanlış olarak, 794 (1397) senesinde ve Paris'te Bibl. Nat. (*Suppl. turc*, 1047)'daki anonim *Âl-i 'Oşmān* tarihinde 796 (1394) yılında gösterilmiştir. Hâlbuki iranlı Hâmidî *Târîḫ-i âl-i 'Oşmān*'da (yazma nushası hususî kütüphânemde), doğru olarak, bu vak'ayı 800 senesinde gösterdiği gibi, Dresden kütüphânesindeki (Mss. or. 108) anonim âli Osman tarihinde de yine bu sene içinde gösterilmiştir. Zikredilen her iki anonim eserde, Karaman-oğlu Ali Bey'in ölümünden sonra oğlu Mehmed Bey'in Bayezid tarafından, kendini metbû tanımak şartı ile, babasının yerine hükümdar nasbedildiği ve ertesi sene, Mehmed Bey'in sultan aleyhine silâha sarılıp, Osmanlı ülkesine hücum etmesi üzerine, Bayezid'in Karamanlı diyarına bir sefer daha yaparak, Mehmed Bey'i, kardeşi Ali Bey ile birlikte, esir edip, Bursa'da hapsettiği zikredilmiş ise de, diğer menbâlarda ve bilhassa Schildberger'de vak'a yukarıda bildirdiğimiz vecihle nakledilmiştir ve doğrusu da bu olmak gerektir. Schildberger sultanın Lârende'ye kendi ümerasından birini vâli ve muhafız tâyin ettiğini zikrederse de, ismini vermez.

Karaman ülkesinin zaptı ve Anadolu'nun eski payitahtı ve en büyük kültür merkezi ola Konya şehrinin alınması, Osmanlı hânedanının Anadolu'daki hegemonyasını daha ziyade kuvvetlendirmişti. İstilâ sırasının kendi devletine yaklaşmakta olduğunu gören Kadı Burhaneddin, zâten Osmanlıların istilâsından endişe eden Mısır sultanı Berkuk ile dostluğunu pek ileriye götürmüş ve hattâ onun himâyesini kabûl etmişti (Abu 'l-Maḥâsin b. Taġriberdî, *al-Manhal al-*

şâfi, mad. Ahmed Burhaneddin). Filhakika Mısır sultanı, Kadı Burhaneddin'i takviye etmek suretiyle, onu, hem Timur'un ve hem de Bayezid'in, istikbâlde vukuu muhtemel olan, istilâlarına karşı bir set yapmak istiyordu.

İstanbul muhasarası büyük vezir Ali Paşa tarafından idâre edilmekte idi. Bu muhasaranın devam etmekte olduğu 1398 yılı baharında, Bayezid mühim kuvvetle Samsun üzerine yürüyüp, Kubad-oğlu Cüneyd Bey elinde bulunan bu şehri alarak, müslümanlığı kabûl etmiş olan bulgar kıralının oğlu Aleksandr'a vermişti (bu Samsun, müslüman Samsun'udur, onun yanında bulunan ve cenevizler elinde olan „gâvur" Samsun'u değildir; Bayezid, Ceneve cumhuriyeti ile dost olduğu için, bu Samsun'a ilişmemiştir). Samsun'un zaptından sonra bütün Canik havzası Bayezid'in nufuzu altına girdi. Bafra emîri ile Giresun fâtihi ve Khalybia (bugünkü Ordu vilâyeti) mıntakası emîri olan Süleyman Bey b. Hacı Emîr b. Bayram Bey ve evvelce de osmanlı himâyesini kabûl etmiş olan Limnia (bugünkü Terme ve Çarşanba havâlisi) bölgesi emîri Tâceddin-oğulları ile Havza ve Merzifon emîrleri olup, zâten evvelce de osmanlı tâbiiyetini kabûl etmiş bulunan Taşan-oğulları Bayezid'in nufuzu altına girerek, onun bu havâlideki vekili makamında bulunan Amasya vâlisi şehzâde Mehmed Çelebi'ye tâbi olmuşlardır. Samsun'un elinden alınmasından sonra Kubad-oğlu'nun Lâdik ve diğer bir iki kasaba ve kale ile iktifa ederek, ister-istemez, osmanlı hâkimiyetini tanıdığı anlaşılıyor.

Hâkimiyet hududunu Trabzon imparatorluğu arâzisine kadar getiren Bayezid, imparator Manuel III.'den kendisini metbû tanıyıp, harac vermesini istemiştir.

Canik havzasını hâkimiyeti altına aldıktan sonra, Bursa'ya dönen Bayezid, çok geçmeden, iki mühim haber aldı. Bunlardan biri Elbistan, Maraş ve havâlisi hükümdarı Dulkadır-oğlu Süli Bey'in katli ve oğlu Sadaka ile amcazâdesi Nasreddin Mehmed Bey arasında, emâret münazaası yüzünden, mücadele başlaması, diğeri de Kadı Burhaneddin'in Akkoyunlu emîri Kara Yülük Osman Bey tarafından öldürmesi (bk. mad. AKKOYUNLU) idi. Kadı Burhaneddin'in ümerası, onun oğlu Zeynelâbidin Alâeddin Ali Çelebi'yi hükümdar nasbederek memleketi Kara Yülük'e teslim etmekten ise, Bayezid'e tâbi olmağı tercih ve onun sür'atle yetişmesini rica ettiler. Bunun üzerine Bayezid, oğullarından birini, mühimce bir kuvvetle, Sivas'a gönderdi. Şehzâdenin kuvvetleri Kara Yülük'ü mağlûp ve firara mecbur ettiler. Schildberger şehzâdenin adını söylemiyorsa da, bunun Kastamonu vâlisi Süleyman veyahut Amasya vâlisi Mehmed Çelebi'lerden biri olması lâzım gelir. Bir müddet sonra Bayezid, daha büyük bir kuvvetle gelerek, şehre girdi. Kadı Burhaneddin'in bütün ülkesi (Sivas, Tokat, Niksar, şarkî Karahisar, Kayseri, Kırşehir ve Aksaray), yâni orta Anadolu'nun şark kısmı da Osmanlı Anadolu birliğine katılmış oldu. Bayezid, oğlu Süleyman Çelebi'yi bu yeni bağlanan ülkeye vâli tâyin etti; Kadı Burhaneddin'in devlet erkânını ve bütün askerlerini maiyetine aldı ki, bu arada kara-tatarlar da Osmanlı devletinin hizmetine girdiler.

Kadı Burhaneddin ülkesinin alınmasından sonra Osmanlı devleti Anadolu'nun yarısından fazlasına hâkim oluyor, kuvvet ve kudretçe Mısır sultanlığına rakip olacak bir hâle geliyor ve aynı zamanda Mısır devletinin hâkimiyeti altında bulunan Malatya ve havâlisi ile Divriki ve civarını da tehlikeye düşürmüş oluyordu. Mısır sultanının yüksek hâkimiyetini tanımış olan Dulkadır-oğulları'nın emâreti de tehdit altına giriyordu. Bu vaziyetten telâş eden sultan Berkuk, Bayezid'in pek az zamanda kazandığı şevket ve satvetten ürkmeğe başlamış ve bilhassa onun hıristiyanlar üzerine kazanmış olduğu muzafferiyetler dolayısiyle, ona meclûp olması tabiî olan kendi müslüman tebeasının elkâr ve hissiyatını da gözeterek, o zaman Mısır'da mâlikî baş kadısı olan meşhur İbn Haldûn'a kendisinin Timur'dan çekinmediğini, asıl Bayezid'den korkmakta olduğunu söylemişti.

Bu suretle orta Anadolu'yu tamamen almış olan Bayezid, Bursa'ya döndükten bir az sonra, İstanbul önünde göründü ve muhasara edilmekte olan bu şehri yeniden şiddetle tazyik ve aynı zamanda Yoannis Paleologos'u amcası Manuel aleyhine tahrik etti. Vezir-i âzam Ali Paşa, papa Bonifacius'un, yeniden bir haçlı seferi hazırlamak için, yer-yer kiliselerde vaazettirdiğini, bâzı rus prenslerinin para yardımında bulunduğunu ve bunun hıristiyan hükümdarlarının silâhlanmasına sebep olacağını söyleyerek, padişahı, İstanbul'u harben zaptetmek fikrinden vazgeçirmiş ve dostu imparator Manuel de, muhasaradan yılan İstanbul halkının şikâyetlerini durdurmak için, sulh şartlarını kabûl, yeğenini imparatorluğa teşrik, İstanbul'da ayrı bir müslüman mahallesi ve bir câmi tesis ve bir de kadı ikame etmiştir. Bu suretle imparatorluk doğrudan doğruya sultanın tâbiiyetine girmiş oluyordu.

1399 senesi haziranında Mısır sultanı Berkuk'un ölmesi ve yerine geçen oğlu Ferec'in küçük yaşta olması yüzünden, Memlûk sultanlığının idarî işlerinin bozulması, Selçuk-oğulları zamanındaki Anadolu birliğini kurup, bu vatanı yeniden tesis etmek gâyesini tâkip eyleyen Bayezid'de, evvelce Anadolu Selçukluları ülkesinden

iken, büyük fetret zamanında mısırlılar eline geçmiş olan bölgelerin zaptı arzusunu uyandırdı. Timur'un o sene içinde Hindistan seferi ile meşgûl olduğunu görerek, onun ileride yine bu kıt'anın tamamen fethi ile uğraşacağı ve oralarda meşgûl olarak bir daha yakın şarka gelmiyeceği zahabına kapılan Bayezid, eski müttefiki olan Mısır devleti ile arayı açmak basiretsizliğinde bulundu.

İbn Kadı Şühbe'nin rivâyetine göre, Bayezid, 1399 ağustosunda, Elbistan'a yürüyerek, Dulkadırlılardan Süli-oğlu Sadaka Bey'i oradan kaçmağa mecbur etti. Makrîzî, buranın Ali Paşa tarafından alındığını söyler. Sultanın Elbistan emaretini Sadaka'nın amcazâdesi ve aynı zamanda düşmanı olan Naşr al-Dîn Muḥammed Bey'e verdiği anlaşılıyor. Bayezid bundan sonra, Dârende'yi bir taraftan muhasara ettirirken, kendisi arasında Sırp askerleri de bulunan ordusu ile, bizzat Malatya'ya gelerek, şehri kuşattı ve burada mısırlıların nâibi olan emîr Çakmak'a, teslim olmak şartı ile, kendisini orada vâli olarak bırakmağı vaad etti. Padişahın teklifinin reddi üzerine, hücum başladı. Bu hücuma dayanamayan şehir, eylûl ayı içinde, teslim oldu. Bundan sonra Behisni (Besni), Kâhte ve Divriki gibi mısırlılar elinde bulunan müstahkem kaleler, birer birer muhasara edilerek, zahmetsizce zaptedildiler. Eski osmanlı vak'anüvislerinin Divriki'nin kürtler elinden alınmış olduğu hakkındaki kayıtları, şehrin 1388'de ölen İbrâhîm b. Muḥammed Şubrî'nin oğlu tarafından osmanlılara teslim edildiği mâlûm olduğundan, doğru değildir. Yazıcı-zâde Ali'nin *Âl-i Selçuk tarihi*'nde 676 senesinde Anadolu sultanı Ġiyâṯ al-Dîn Kayḫusrav III. Sultan-Önü'ne geldiği zaman, orada bulunan Kayı boyunun reisi Ertuğrul Bey'in, sultanın yanına gelip, oğlu Osman Bey'in bir oğlunu, hükümdarının yanında hizmet etmek üzere, bıraktığı, sultanın da bu beye Kâhte nahiyelerinden Pagnik'i timar olarak verdiği, onun neslinden Halil, Bayat ve Ahmed Bey'lerin, Malatya'da bulunduğu esnada, Bayezid'in yanına gelerek, büyiyetlerini bildirdikleri ve Bayezid'in onlara hil'atler ve hediyeler verip, yurtlarına gönderdiği yazılıdır (Paris, Bibi. Nat., Supp. Turc., s. 737, Topkapı sarayı, Revan köşkü kütüp., 1390, var. 258). Yazıcızâde'nin bu mâlûmatı, Rûhî tarihinde ve ondan naklen Müneccimbaşı'nın *Ṣaḥâ'if al-aḫbâr*'ında (1285, III, 271) aynen tekrar edilmiştir. Âşık Paşa-zâde (Leipzig, 1929, s. 67), Behisni'nin türkmenlerden alındığını söyler. Kâhte ile Behisni arasında bulunan Ḥişn Manṣûr (Adı-Yaman) ve Sümeysat (Samsat) ile Fırat kenarlarında bulunan diğer kalelerin de, bu sırada, ya doğrudan doğruya veya dolayısı ile, osmanlı idâresi altına girdiği anlaşılmaktadır.

Artık Fırat'a kadar olan Selçuklu ülkesi osmanlı padişahının idâresi altına geçmişti; sıra Fırat'ın şarkında olan Harput ve Diyarbekir bölgeleri ile Erzincan ve Erzurum'un ilhakına gelmişti. Bunların alınması ile, eski Anadolu birliği tekrar kurulmuş, yâni Anadolu türk devleti, Osmanlı âilesinin reisliği altında, yeniden dirilmiş olacaktı. Bayezid mısırlılar elinde bulunan Anadolu bölgelerini aldıktan sonra, Erzincan emîri Mutahharten'e kendisine itaat etmesini teklif etti. Mutahharten, diğer Anadolu emaretlerinin düştüğü âkıbete uğrayacağını görerek, vaziyeti, öteden beri metbûu bulunan ve üçüncü (sonuncu) yakın şark seferine çıkmış olan Timur'a bildirerek, osmanlı padişahının tehdidinde şikâyet etmişti.

Schildberger, Antalya şehrinin de bizzat sultan tarafından alındığını zikreder. Biz, 802 (1399) senesinin ilk aylarında Antalya emîri Teke oğlu Mustafa Bey'in Mısır sultanının yanında olmasına bakarak, bu şehrin o sırada osmanlılar tarafından alınmış olması rivâyetinin daha doğru olması lâzım geleceği iddiasına karşı, Antalya'nın Bayezid'in saltanatının ilk senelerinde alındığı hakkındaki eski osmanlı vekayinâmeleri ile Bizans kaynaklarının vermiş olduğu mâlûmatın daha mevsuk olduğunu zannediyoruz.

Bayezid'in yukarı Ceyhan ve orta Fırat havzalarını memleketine ilhak etmekle meşgûl olduğu aylarda, Evranos Bey de yeniden Arnavutluk'a giriyor ve Adriyatik sâhillerine dayanıyordu. Rumeli hudutlarında bulunan diğer beyler de bulundukları mıntakalarda fütuhatlarını genişletiyor ve akınlara devam ediyorlardı. Bu sırada, vaktiyle Niğbolu muharebesinde esir edilip, sonra esirlere necat fidyesi toplaması için, serbest bırakılan mareşal Boucicaut, muhtelif hıristiyan devletlerinden tedarik edebildiği bir donanma ile, Akdeniz boğazından içeriye girmiş, Gelibolu önünde bulunan türk filosunu, ansızın bastırarak, perişan ettikten sonra, İstanbul'a gelmiş ve donanmasındaki muharipler ile birlikte, Galata'ya çıkmıştı. Onun gelişini, Avrupa'dan geleecek büyük imdat kuvvetlerine işaret zannedip, memnuniyetle karşılayan ve kendisini büyük „connetable" tâyin eden imparator, sultanın ve bütün kuvvetlerinin Fırat havzasında meşgûliyetini fırsat sayarak, türklere taarruza karar vermiş ve Boucicaut ile birlikte, İstanbul boğazının Anadolu sâhilindeki bâzı kaleleri ve bu arada, daha evvel Kara-Timurtaş Bey'in oğlu Yahşı Bey tarafından fethedilmiş olan Şile kalesini aldıktan sonra, İzmit'e taarruz etmişti. Burayı alamayan imparator ile Boucicaut İstanbul ile İzmit arasında bulunan diğer bâzı kale ve hisarları almışlar ve muhafızlarını esir etmişlerdi.

Türklerin yeniden harp açmasından korkan imparator Manuel, hıristiyan âleminden yardım istemek için, Yunanistan'a gitti. Bayezid rumlar ile frenklerin bu hareketlerinden dolayı Yoannis'e haber göndererek, şehri teslim etmesini istemiş ve bu teklif reddedilince, derhâl muhasara için emir vermişti. 1400 senesi baharında başlayan bu muhasara, gittikçe şiddetleniyor ve artık Bizans imparatorluğunun son günlerini yaşadığı zannını veriyordu. Fakat Sıvas'ın sukutundan sonra muhasara gevşemiş ve 1402 senesinde Timur'un Anadolu'ya ikinci yürüyüşü başlayınca, tamamı ile kaldırılmıştı.

1400 senesi başında Mısır'dan Suriye'ye gelerek, oradaki isyanı bastırmış olan sultan Ferec Şam'dan Bayezid'e bir elçi gönderip, almış olduğu yerlerin iadesini talebetmiş ve bu yerler iâde edilmediği takdirde, harp açacağını bildirmişti. Mart ayı içinde gönderilen bu elçiden hiç bir haber gelmemişti. Mısır sultanı beyhude yere Suriye'de beklemiş, fakat osmanlılarla harp açmağa cesaret edemeyerek, Mısır'a dönmüştü (İbn Ḳāḍī Şuhba vekayinâmesi, 802 senesi vukuatı).

Timur, en büyük düşmanı olan sultan Berkuk'un ölümünü ve bunun neticesi olarak da Mısır devletinin anarşi içinde kaldığını ve daha sonra osmaulılar ile mısırlıların arasının açıldığını duymuş ve her iki devleti ayrı ayrı ezmek zamanının geldiğine hükmederek, 1399 eylûlünün ortasında üçüncü yakın şark seferine çıkmıştı. Timur Gürcüstan seferini yapıp da, Pasinlere geldiği ve Avnik önüne indiği zaman, bir çok hükümdarlar ve emîrler kendisine tâbiiyet ve tazimlerini bildirmeğe gelmişlerdi. Bunlar arasında Bayezid tarafından ülkelerinden mahrum edilen Anadolu beyleri arasında Menteşe oğlu, Germiyan-oğlu Yâkub Bey, Aydın-oğlu İsa Bey'in oğlu Musa Bey ve Saruhan-oğlu Hızır Şah'lar vardı. Bunlar mevrus ülkelerinin Bayezin tarafından gasbedildiğini söyleyerek, şikâyet ve haklarını istirdat etmesini rica ediyorlardı. Bu hükümdarlardan başka, Anadolu ümerasından olup da Osmanlı devleti hizmetine girememiş veya ümit ve arzu ettiği mevkie varamamış olan bir kısım zevat ile Çemişkezek ve Dersim havâlisi hükümdarı Emîr Yalman ve diğer şarkî Anadolu ümerası da Timur'un maiyetine girmişlerdi. Diğer taraftan Timur'un önünden kaçan Sultan Ahmed ile Kara Yusuf Suriye'ye gitmek istemişlerse de, Halep nâibi emîr Demirtaş ile Hama nâibi emîr Dokmak, bunları bırakmamağa karar vermişler ve onlara karşı harp açmışlardı. Fakat bu muharebede Sultan Ahmed ile Kara Yusuf gâlip gelmişlerdi. Sultan Ahmed Bursa'ya gelerek, Bayezid tarafından, tantana ile, istikbâl edildi. Sultan Bayezid Kütahya şehrini Sultan Ahmed'e, ikamet yeri olarak, tâyin ettiği gibi, bu şehrin ve mülhakatının vâridatını da ona tahsis eyledi. Bir müddet sonra Kara Yusuf da maiyeti ile Bursa'ya geldi ve iltifat gördü; kendisine Aksaray ve havâlisi, ikamet ve maişet yeri olarak, tahsis olundu. Bu iki büyük düşmanının Bayezid tarafından bu şekilde kabûl ve himâye edilmesi, Timur'u igzap etmiş ve zâten Anadolu sultanına karşı harp etmek üzere hazırlık yapıp gelmiş olan Asya cihangirinin bir an evvel bir muharebe vesilesi daha hazırlamasına sebep olmuştu. Timur, Bayezid'e bir mektup göndererek, Sultan Ahmed ile Kara Yusuf'un kendisine gönderilmelerini veya öldürmelerini veya, hiç olmazsa, osmanlı ülkesinden koğulmalarını istemiş, aksi takdirde harekete geçeceğini bildirmişti. Bayezid buna menfi cevap vererek, muharebeye hazır olduğunu bildirdi ve artık harp, önüne geçilmez bir hâle geldi. Feridun Bey, *Münşaat* (I, 120 v.d.) 'ında ve Timur'a nisbet edilen arapça tehdit mektubu ile Sultan Bayezid'e izafe olunan gene arapça tahkir mektubu tamamiyle uydurmadır. Bu iki mektup İbn 'Arabşāh'ın eserinde (s. 126 v.dd.) mealleri zikredilen muharebelere istinaden uydurulmuş ve hattâ ibareler, baştan başa müseccâ olan bu eserin, o bahsinden aynıyla iktibas edilmiştir. Nizameddin Şâmî ile Şerefeddin Yezdî'nin zafernâmelerinde görülen muhaberenin mevsuk olup olmadığını tâyin mümkün değildir.

1400 yılının temmûzunda İran ve Türkistan'ın, Irak ve Arran'ın muhtelif kavimlerinden terekküp eden büyük ordusu ile Pasinler'den kalkarak, Erzurum'a ve Erzincan'a gelen ve orada Mutahharten tarafından istikbâl edilen Timur, osmanlı ülkesine girdi ve Sıvas'a doğru ilerledi. Mutahharten ile Kara yülük Osman, Timur ordusuna rehberlik ediyorlardı. İbn 'Arabşāh'a göre (s. 88) Timur, 17 zilhicce 802 (9 ağustos 1400)'de, *Tārīḫ-i mu'īnī*'ye göre ise, 25 zilhicce (17 ağustos)'de Sıvas önüne gelmiş ve muhasaraya başlamıştır. Sıvas vâlisi şehzâde Süleyman Çelebi ile emîr Kara Yusuf, Timur kuvvetlerinin çokluğunu duyarak, çekilmişlerdi. Süleyman Çelebi, şehrin müdafaasını Malkoçoğlu Mustafa Bey'e bırakmıştı. Bayezid, Timur'un ordusuna baskın yapmak üzere, oğlu Mehmed Çelebi ile Anadolu beylerbeyi Kara Timurtaş kumandalarında mühim bir kuvvet gönderdi ise de, bunu haber alan Timur, daha evvel davranarak, bunların karşısına daha üstün kuvvette asker gönderdi. Süleyman Şah, Cihan Şah, Şeyh Nûreddin ve diğer ümera kumandasında giden bu kuvvetler, Kayseri'yi geçerek, osmanlı

askerini hezimete uğrattılar ve bütün o havâliyi yağma edip, asıl orduya iltihak ettiler.

Timur, Sıvas'ın sûrları etrafına muhasara âletleri yerleştirip tazyik ederken, diğer taraftan duvarlarda lağamlar açtırdı. Osmanlı askerleri, muhacimlere karşı mükemmel müdafaada bulunuyorlardı. Nihayet şehir duvarlarının çökmekte olduğunu gören Mustafa Bey, ahâlinin ısrarı ile, teslim olmağa karar verdi ve Timur'un huzuruna geldi. Timur, gerek kendisine, gerek şehir halkına amân verdi ve müdafîlerin kanlarını dökmemeği vaad etti. Şehir teslim olunca, Timur, hıristiyanların esir edilmelerini ve müslümanlardan da eman malı alınmasını emretti. Mikdarı 4.000'den ibaret olan şehir müdafilerini, vaadinde durmuş olmak için, kanlarını dökmeyerek, diri diri toprağa gömdürttü. Şeraf al-Dîn Yazdî (II, 269), bu müdafî sipahilerin ekserisinin ermeni olduğunu söylerse de, asıl mehazı olan Nizâm al-Dîn Şâmî (s. 219)'de ve harbin müşahidi bulunan Ḥâfiẓ Abrû'da böyle bir kayda tesadüf olunamaz. Zâten hıristiyan tebeanın at ve silâh sâhibi olamaması ve hele askerlik yapamaması, müslümanlığın kuruluşundan beri, esas prensip olduğu için, ermenilerden asker alınması mevzuubahs değildir. Şeraf al-Dîn, müslümanlar hakkında revâ görülen bu vahşetten Timur'u, bir derece olsun, tebriye etmek maksadı ile, bu kaydı uydurmuş olsa gerektir. İbn 'Arabşâh ile *Târîḫ-i mu'înî*, Sıvas'ın yağma ve tahrip edildiğini söylerler. Bugüne kadar Sıvas halkı arasında yaşamış olan bir rivâyete nazaran, Timur yalnız Sıvas'ı tahrip ile kalmamış, hattâ kendisini mushaflar ve tevhitler ile istikbâle çıkan çocukları ordusunun atları altında çiğnetmiştir. Âlî'nin *Kunh al-aḫbâr* (III, 96 v.d.)'ında zikredilen bu vak'a, Timur ile aynı zamanda yaşamış olan ermeni müverrihi Thomas de Medzoph (fr. trc. F. Nève, s. 74) tarafından da kaydedilmiştir. Anonim *Târîḫ-i âl-i 'Oṣmân* (nşr. F. Giese, s. 44)'da ise, bu vak'a, mahâl ve mekân tâyin edilmeksizin, geçer. Danişmead ve Eretna hânedanlarının payitahtı ve selçukluların payitaht şehirlerinden biri olup, Anadolu'nun fethinden beri, gerek hâricî, gerek dâhilî harplerde hiç bir istilâ görmeyen, mevkii itibariyle mühim bir ticaret ve ilm-i irfan merkezi bulunan bu büyük ve mâmur şehir, bu istilâ neticesinde harap olmuş ve her bakımdan kıymet ve ehemmiyetini kaybetmiştir. Timur Sıvas müdafii Mustafa Bey'i serbest bırakarak, gördüklerini efendisine anlatmasını kendisine tenbih etmiştir. Timur'un Sıvas'ı muhasarası esnasında Elbistan türkmenlerinin (Dulkadırlılar), sûrlar etrafında piyade muharebeleri yapmaları dolayısiyle, atlarını sahraya bırakmış olan Timur askerlerine baskın yapmışlar ve bu atları önlerine katarak, yurtlarına götürmüşlerdi.

Timur Sıvas'tan hareketle Elbistan'a yürüdü ve oğlu Şahruh'u öncü olarak gönderdi. Düşmanın yaklaştığını duyan türkmenler, Elbistan'dan dağlara çekildiler. Şahruh bunları takîp ederek, bir mikdarını telef ve davarlarını zaptetti ise de, onlar daha sarp yerlere çekildiklerinden, takîp edemedi. Timur ordusu Elbistan şehrini ve havâlisini yağmaladı ve buradan Malatya'ya yürüdü. Bu şehir, çok mukavemet edemeden, teslim oldu (15 eylûl). Şehrin hıristiyanları esir ve müslümanları, eman malı verdiklerinden, affedildiler. Timur, Bayezid'in memleketlerini yağma ve tahrip ediyor, tethiş hareketleri ile halktaki mukavemet kudretini kırmak istiyor ve bu suretle hasmını kendi üzerine yürümeğe mecbur edeceğini umuyordu. Hâlbuki hazırlıksız olan Bayezid, Timur'un birden bire Sıvas'a geldiğini duyunca, Rumeli'ye ve Anadolu'nun kendi elinde bulunan bölgelerine haberler göndererek, kuvvetlerini toplamağa başlamıştı. O, Timur'un Sıvas'tan sonra Kayseri'ye veya Tokat'a yürüyeceğini zannediyor ve böylece garbî Anadolu'ya gelinceye kadar, bir çok müstahkem şehir ve kaleleri zapta mecbur olmak dolayısiyle, hayli zaman kaybedeceğini ve kendisinin, bundan istifâde ederek, bütün kuvvetlerini toplayacağını düşünüyordu. Her vardığı şehri ve kasabayı bir iki gün içinde almağa alışmış olan Timur ise, Sıvas müdafaasına kıyas ederek, Anadolu şehirlerinin uzun uzun mukavemet edeceklerini ve bunun büyük telefata mâl olacağını hesap ederek, Bayezid'in kendi üzerine gelmesini beklemişti. Timur Sıvas'ta bulunduğu sırada Mısır sultanına elçi göndererek, kendisinin Avnik muhafızı iken, Kara Yusuf tarafından esir edilip Mısır'a gönderilmiş ve orada mevkuf tutulmuş olan Atlamış'ın iadesini istemiş ise de, yolda bu elçi Halep vâlisi tarafından yakalanıp hapsedilmişti. Timur, bunun üzerine, Suriye'yi zapta karar verdi; Malatya'dan hareketle Behisni'ye geldi ve az evvel osmanlılardan tekrar Mısır devletinin eline geçmiş olan, bu müstahkem mevkii alıp, oradan teşrin I.'de, bütün Suriye ahalisine hitaben, farsça yazılmış bir beyannâme göndererek, geçen sene Hindistan'ı ve bu sene de Gürcüstan'ı almış olmasından bahsettikten sonra, terbiyesi az olan bu çocuğun (yâni Bayezid'in) kulağını bükmeğe karar verip, Sıvas ve havâlisini aldığını ve bundan sonra Suriye ve Mısır'a yürümeğe karar verdiğini anlatıyordu. Timur Behisni'de bulunduğu sırada, Bayezid, vezirlerinden birini Mısır'a göndermiş ve evvelce Timur'a karşı mevcut olan ittifakın yenilenmesini ve birlikte harp yapılmasını teklif

etmişti. Mısır ve Suriye vak'anüvislerinin adını bildirmedikleri bu zatın Hoca Fîrûz olması muhtemeldir. Fakat Mısır ümerası, Bayezid'e güvenemeyeceklerini, Timur'un mağlûp edildiği takdirde Bayezid'in Suriye'yi zapta kalkışacağını ve Malatya'nın işgâli buna bir misâl olduğunu ileri sürerek, her iki devletin kendi ülkesini ayrı ayrı müdafaa etmesi daha münasip olacağını söylediler ve Mısır sultanının ağzından bu şekilde cevap yazdırdılar. Bu sırada Timur, Ayıntap, Halep ve Şam'ı almıştır. Timur'un, Suriye'yi zaptettikten sonra, kendi üzerine yürüyeceğini zanneden Bayezid, Kayseri'ye gelmişti. Hâlbuki Timur, Bayezid'e galebe için, maiyetindeki kuvveti kâfi görmediğinden, Anadolu'ya dönmekten vaz geçmiş, Suriye'den Elcezire'ye girerek, bu arada Fırat kenarında bulunan Dulkadırlı ve Göbek oymaklarını perişan etmiş, Bagdad'ı almış ve ahalisini de kâmilen öldürtmüştü. Timur'un Bagdad'a gittiğini duyan Bayezid, aralarındaki düşmanlığın başlıca müsebbibi addettiği Mutahharten'i te'dibe karar verdi ve maiyetinde Sultan Ahmed ile Kara Yusuf olduğu hâlde, 1401 senesi temmûzunun sonlarına doğru, Erzincan'a gelerek, bu şehri kuşattı. Şehrin kumandanı Mukbil, Kara Yusuf'un adamları tarafından esir edildi. İç kaleye çekilen Mutahharten teslim oldu. Mutahharten'e tâbî olan bütün şehirler, başta Kemah olmak üzere, birer birer osmanlı askerine teslim oldular. Bayezid, burayı ve bütün şark havâlisini Kara Yusuf'a vererek, onu eski yurdu olan Azerbaycan'ı geri almağa memur etti. Fakat bir taraftan Erzincan halkının isteklerine, diğer taraftan Sultan Ahmed ile Mutahharten'in, gerek bizzat, gerek baba dostu Kara Yusuf'un şefaatlerine dayanamayan Bayezid, bu ülkeyi tekrar Mutahharten'e, kendi tâbiiyetinde bulunmak üzere, tevcih etti. Fakat Kemah müstahkem mevkiini, doğrudan doğruya kendi ülkesine ilhak ederek, içine muhafız askerler koydu ve aynı zamanda Mutahharten'in bütün âilesini rehine olarak alıp, Bursa'ya gönderdi. Bayezid, Erzincan seferinden evvel Kayseri'de bulunurken, güzide ümerasından olup, evvelce Amasya hükümdarı olduğunu gördüğümüz Sultan Ahmed'i elçilikle Mısır'a göndermişti. Bu sefaret neticesinde, mısırlılardan alınan Anadolu bölgeleri onlara geri verilmiş ve sultan Berkuk zamanındaki dostluk ve ittifak yenilenmiştir. Irak'ın zaptından sonra Azerbaycan'a dönen Timur, Osmanlılar ile harp edebilmek için, imparatorluğunun bütün kuvvetleri ile, kendinin tâbiiyetini kabûl eden devletlerin hükümdarlarını, askerleri ile birlikte, maiyetine çağırmış ve bilhassa Türkistan'daki en güzide kıt'aların başında bulunan torunu Muhammed Sultan'ı yanına getirtmişti. Bayezid ise, Timur'un Irak'tan çekilmesi üzerine, Sultan Ahmed'i, bu kıt'ayı tekrar zaptetmek ve Timur kuvvetlerini arkadan vurmak vazifesi ile, oraya gönderirken, Kara Yusuf'u da Anadolu'nun şarkında karışıklık çıkarmağa ve Timur'un Azerbaycan ve Arran'ın muhtelif kalelerinde bırakmış olduğu muhafız kuvvetlerini tâciz etmeğe memur etmişti.

Timur, daha Suriye'de iken, Bayezid'e bir tehdit mektubu göndermiş ve bunda kendi zaferlerini sayıp döktükten sonra, cihangirlik dâvasında haklı olduğunu, ordusunun, Bayezid'in iddiasına rağmen, hâlis müslümanlardan terekküp ettiğini ve Bayezid'in kendisine itaat etmesi lâzım geldiğini yazmıştı. Bayezid de, Yâkub Bey ile gönderdiği cevapta kendisini ve hânedanını medh ve sena ettikten ve muzafferiyetlerini hatırlattıktan sonra, zulüm yolunu tutsaydı, kendisinin de bir çok ülkeler zaptedebileceğini, velhâsıl, ne temelluk, ne de riya ve hiyle yoluna sapmadan, karşısına çıkacak düşmana karşı müdafaaya hazır olduğunu bildirmiştir.

Elçi Yâkub Bey ile görüşen Timur, tekrar bir mektup yazarak, sulh ve dostluk temayülü göstermiş ve bu dostluğun kâfirlere karşı islâmın kuvvetini arttıracağını söylemiştir. Fakat bu arada Bayezid'in oğullarından birini de rehine gibi istiyor ve bizzat Bayezid'e hil'at ve teşrif göndereceğini de söylüyordu ki, bu ifade, Timur'un yine Bayezid'i kendine tâbî mevkiinde tutmak istediğini tazammun etmekte idi. Bu mektuba Bayezid'in cevap verdiği mâlûm ise de, mektubun muhtevasını bilmiyoruz. Her hâlde bu rehine ve sâire gibi tâbiiyet tazammun eden teklifin kabûl edilmemiş olduğu, şehzâdelerden yahut akrabasından hiç kimsenin Timur nezdine gönderilmemiş olması ile sâbittir.

Timur'un Arran'a gelmesinden kuşkulanan ve onun tekrar Anadolu'ya yürüyeceğini zanneden Bayezid, kuvvetlerini toplayarak, Sıvas'a doğru ilerlemeğe başlamıştı. Bunu duyan Timur, şehzâdeleri ile ümerasından bâzılarını Şahruh'un maiyetine verip, onu osmanlı padişahının taarruzunu durdurmağa memur eylemiş ve kendisi de, bütün kuvveti ile, Nahçıvan'a gelmişti. Timur'un birbiri arkasına kazanmış olduğu son zaferlerden ve bilhassa Sıvas ve havâlisinin ve daha sonra Suriye ve Irak'ın başına gelen felâketlerden dehşet içinde kalan osmanlı ümerası, onun sayısız ordulara mâlik olduğunu zannediyor ve sulha nütemayil bulunuyorlardı. Vezir Ali Paşa bunların başında bulunuyorlardı. Bu sulh ve uzlaşma taraftarlarının tesiri, belki de Mutahharten'in vâki olan tavassutu ile, Bayezid Timur ile anlaşmağa karar verdi. Şahruh, bulunduğu yerde tevakkuf ederek, Şeyh Ali'yi

babesının yanına gönderdi. Bir az sonra emîr Mutahharten de, o sırada Alıncak kalesini görmeğe gelmiş olan Timur'un yanına gitti. Erzincan'da bulunan Sinop emîri İsfendiyar Bey'i de beraber götürmüştü. Mutahharten, Timur tarihlerinin rivâyetine göre, Bayezid namına, Timur'a itizarlarda bulunmuş ve onun sulh ve müsalemet hakkındaki dileklerini bildirerek, Timur'un gazabını teskin eylemiş ve sulha temayül ettirmişti. Filhakika bundan bir az sonra Bayezid'in gönderdiği elçilerin Timur nezdine geldikleri görüldü. Kadı Ferîdeddin (yahut Bedreddin) ile Yahşı Bey, Bayezid namına geliyorlar ve Timur tarihlerine göre, hükümdarlarının itaat ve inkıyadını bildiren bir mektup getiriyorlardı. Bu mektupta Bayezid, aradaki zıddiyet ve ihtilâfa hiç bir sebep olmadığını bildirdikten sonra, ecdattan beri kâfirler ile mücadeleler edip, bir çok ülkeler zaptettiğini söyleyerek, müslümanlığa yaptığı hizmetin büyüklüğünü anlatıyor, sulh ve dostluk teklif ediyor, anlaşmadan sonra da Mısır devleti ile Timur arasında sulha tavassut edeceğini yazıyordu. Timur, elçilere, dâimâ frenkler ile gazada bulunan Anadolu halkına zaaf gelmesini istemediğini, bu diyara yürüyüş yaparak harâbisine sebep olmak ve bu yüzden kâfirlerin kuvvetlenmesine meydan vermek niyetinde olmadığını söylemiş ve Bayezid'in bilhassa Kara Yusuf'u himâyesinden şikâyet etmiştir. Bir müddet orada alıkonulan elçilerin avdetine Timur izin vermiş, ayrılırlarken de kışı orada geçireceğini ve ilk baharda Anadolu hududuna gelerek, hükümdarlarının cevabına muntazır olacağını söylemiş ve cevap mektubunu kendi elçisi Bayezid Çimbay'a vererek, onlarla birlikte Bayezid'e göndermiştir. Timur bu mektupta, Bayezid'in sözlerini tasdik ediyor ve hatlâ gazada ona şerik olup yardım etmek ve sevaptan hisseedar olmak arzusunda bulunduğunu, kendisinin de şark ülkelerinde gaza yapmış olduğunu ve bundan sonra da yapacağını bildiriyor. Sonra iki taraf arasında dostluk tesisini, elçilerin gelip gitmesini ve bu yüzden müslümanların rahat ve huzura kavuşmasını arzu ettiğini ve sözünde duracağına emin olmasını zikrediyor; Bayezid'in Mısır devleti ile yapılacak müsalâhaya tavassutunu memnuniyetle karşıladığını söylüyor; müsalâhanın ve dostluğun tesisi için, Kara Yusuf'un, ölü veya diri olarak, gönderilmesini ve bu mümkün olmadığı takdirde, hiç olmazsa, osmanlı ülkesinden kovulmasını kat'î şekilde istiyordu. Bu mektubu alan Bayezid, vaktiyle Hulagu Han'ın bile Mısır'a kaçan Abbâsîleri Mısır sultanından istememiş olduğunu misâl olarak zikrediyor ve mültecileri kovmak veya teslim etmek mümkün olamayacağını ve eski dostlarından olan bu adamların özür ve kusurlarını bildirip affettirmeğe teşebbüs edecek bir zaman ve imkân bulamadığını, evvelce Sultan Ahmed'in ve bu defa da Kara Yusuf'un izinle Anadolu'dan ayrılmış olduklarını beyan ediyor ve tekrar gelecek olurlarsa yine kabûl edeceğini, misafir reddetmenin amansızlık ve imansızlık olduğunu, yalnız bu defa olara yardım etmeyeceğini söylüyor; böyle küçük şeylerle meşgûl olmamasını tavsiye ettikten sonra, Sıvas ve havâlisi hakkında hiç bir müddeada bulunmamasını istiyor, aksi takdirde, elden geleni yapmağa çalışacağını bildiriyordu. Bayezid'e karşı üstünlük iddia eden ve ondan mutavaat bekleyen Timur'a gönderilen bu mektup, torunu Muhammed Sultan'ı ve bütün Mâverâünnehr tümenlerini yanına getirttikten sonra, kendini çok kuvvetli gören Timur'un o ana kadar Anadolu'ya yürüyüş yapmak ve Bayezid ile cenk etmek hususundaki tereddütlerini izâleye kâfi geldi. Timur, o sırada Çin imparatorunun ölümünü ve bu kıt'ada büyük karışıklıklar çıktığını duyuyor ve istilâsı oldukça kolaylaşmış olan bu memlekete bir yürüyüş yapmağı tasarlıyor idiyse de, Bayezid gibi kudretli bir rakibi ve Osmanlı devleti gibi muntazam bir devleti arkada bırakarak, Çin'e kadar gitmeği mahzurlu görüyor, belki de Bayezid'in, Irak, Elcezire, Azerbaycan ve Arran ülkelerini istilâ edeceğini tahmin ediyordu. Kış mevsimini Karabag'da geçiren Timur Bayezid ile muharebeye karar vermiş ve 1402 senesi başında ümerasını ve şehzadelerini ictimaa çağırarak, bu hususta reylerini sormuştu. Müslümanlığın büyük mücahidi olan Bayezid'e karşı büyük bir sevgi duyan ve ona karşı harp açılmasını istemeyen şehzadeler ve emîrler, hükümdarlarının huzurunda bir şey söylemedilerse de, sonradan ümeradan Almalıklı Şemseddin'i içeriye göndererek, gâyet geniş ve müstahkem bir ülke olan Anadolu'nun yetişmiş muharipler ile dolu bir kıt'a olduğunu ve binaenaleyh bu mesele hakkında düşünmek lâzım geldiğini bildirdiler. Bu emîr, ayrıca, Anadolu'ye yapılacak seferin hezimetle biteceği hakkında müneccimlerin istihraclarını da ilâve etti. Bu istihraclar tesiri altında kalan ve Emîr Celâleddin İslâm tarafından mânen takviye edilmiş olmasına rağmen, büyük bir tereddüt içinde bulunan Timur, o zamanın meşhur müneccimlerinden 'Abd Allāh b. Lisān'ı çağırtmış ve bu müneccimin o sıralarda görünen kuyruklu yıldızın vaziyetinden Anadolu'nun istilâya mârûz kalacağını bildirmesi üzerine, memnun olmuş ve sefere karar vererek, harp mes'uliyetini rakibine atmak maksadı ile, Bayezid'e kabûlü mümkün olmayacak teklifler yapmağa hazırlanmıştı.

13 mart 1402 'de Tebriz 'e giden Timur, Bayezid 'e elçi ile mektup göndermişti. Timur, bu mektupta, dostluğunu kabûl etmediğinden dolayı Bayezid 'e itâb ediyor, Mutahharten 'e âit olan Kemah 'ı haksız yere işgâl etmiş bulunduğunu, bunu tahliye etmesi lâzım geldiğini ve aynı zamanda kendine tâbi olan, Mutahharten, Yelman, Circiz ve Hacı Paşa gibi, Anadolu emîrlerinin ülkelerine müdahale etmemesini ihtar, buna mukabil mubatabına âit olan Sıvas, Elbistan ve Malatya gibi yerlere hak iddia etmeyeceğini temin ediyor ve tekrar Sultan Ahmed ile Kara Yusuf gibi müfsitleri ve adamlarını ülkesine bırakmaması ve şâyet orada iseler, memleketinin garp bölgelerine yollaması tavsiyesinde bulunuyor; bu suretle yapılacak ahitnâmenin Kâbe kapısına bile asılmasına râzı olduğunu bildiriyor, fakat mektubun bir yerinde „şâyet Erzincan 'dan daha ileri yürür ve sizin ülkenize girersek, kendi baddinizi bilip mütenebbih olarak inkiyad ve itaat yolunu tutmalısınız; yaptıklarınıza pişman olmalısınız ve adamlarınızdan birini gönderip, sulh ve dostluk kaidesini te'kit edesiniz" gibi muhatabını tamamiyle kendine tâbi olmağa dâvet edecek ve hakikatte harbi ateşleyecek cümleler karıştırmaktan geri durmuyordu. Zâhiren sulh perdesi altında harbe dâvet maksadını güden bu hareketin gayesi harp mes'uliyetini Bayezid 'in üzerine atmak ve bu yürüyüşe aleyhdar olan kendi ordusunu ve ümerasını kandırmaktı. Nitekim bu propagandanın tesiri altında kalan XV.—XVI. asır osmanlı tarihçileri de, Timur 'un sulha tâlip olduğu hâlde Bayezid 'in buna râzı olmayarak, harp istediğini söylemek safdilliğine düşmüşlerdir. Timur, bundan maada, Kara Yusuf 'un Anadolu 'dan ayrılmış olmasını Bayezid 'in bir muvazaası addederek, ondan, müsalâhanın mümkün olabilmesi için, firarinin Anadolu 'da bulunan âilesinin kendisine gönderilmesini de bu elçi vasıtası ile talep ediyordu. Bundan sonra bütün ordusunu kaldırarak Avnik 'e gelen Timur, iki ay kadar orada beklediği hâlde, gerek evvelce, gerek bu defa göndermiş olduğu elçiler avdet etmeyince, harekete geçti. Bir taraftan müslümanlıktan bahsedip, Anadolu 'yu istilâ etmek istemediğini söyleyerek, bu sefere aleyhdar olan şehzâdelerini ve ümerasını kandırırken, diğer taraftan hıristiyan devletler ile münasabata girişmiş ve Fransa kıralına mektup yazarak, ittifak teklif ettiği gibi, kendisine müracaat eden Bizans imparatoru ile Cenevizlere de Bayezid üzerine sefer edeceğini söyleyerek, müsterih olmalarını tavsiye eylemişti. Nihayet Pasinler 'den Erzurum 'a ve oradan Erzincan 'a gelen Timur, torunu Muhammed Sultan 'ı, Kemah 'ın muhasara ve zaptına memur etti. Kalayuz adlı bir osmanlı zabiti tarafından müdafaa edilen bu müstahkem kale, 15 günden fazla dayanamayarak, mayıs ayı içinde sukut etmişti. Timur burasını Mutahharten 'e iâde ettikten sonra, Sıvas 'a doğru ilerledi. Bir taraftan da Bayezid 'in hizmetine geçmiş olan kara-tatarlar ile gizli müzakereye girişti. Bu moğulların başbuğlarına casuslar gönderip, türkmen olan osmanlılardan ayrılarak, kendisine iltihak etmelerini tavsiye ile, fethedeceği Anadolu 'da onlara büyük beylikler vaat etti. Timur 'un gönderdiği Fazıl adlı emîr, bu tatarları kandırıp, muharebe sırasında Timur tarafına iltihak etmelerini temin ederken, Timur da yürüyüşüne devam etmiş ve Sıvas ovasına gelmiş bulunuyordu. İşte burada, evvelce göndermiş olduğu elçiler, osmanlı padişahının murahhasları ile birlikte gelerek, kendisine mektup getirdiler. Bayezid, mektubunda, Timur 'u harbe bahane aramakla itham ediyor, doğan fitnenin ve çıkacak harbin mes'uliyetini ona atfettikten sonra, Allaha mütevekkil olarak, beklediğini söylüyor ve Timur 'un isteklerini kabûl ettiğine dâir bir cevap vermedikten başka, kendi adını altın yazı ile yazdırdığı hâlde Timur 'un ismini siyah mürekkeple ve kendi isminden sonra yazdırıyordu. Timur 'un son mektubu üzerine, devletinin erkân ve ümerası ile istişare eden Bayezid, tevazû gösterilerek, daha doğrusu Timur 'un arzuları yerine getirilerek, onun şer ve belâsının def'i fikrinde olan Ali Paşa ve taraftarlarının reylerini red ile, harp ve müdafaa noktasında öteden beri musir olan Hoca Fîrûz 'un re'yini kabûl etmiş, hududa yaklaştıkça Timur 'un tekliflerini ağırlaştırmağa başladığını, bunları ileride ve daha ziyade ağırlaştıracağını, binaenaleyh harpten başka çare kalmadığını söylemiş; öteden beri cenge hazır bulundurduğu ordusunu maiyetine alarak, düşmanı karşılamağa çıkmıştır. Timur, son isteklerinin kabûl edilmemesi üzerine, Bayezid 'in elçilerinin getirmiş oldukları hediyeleri reddetmiş ve onları yanında alıkoyarak resm-i geçit yaptırdığı büyük ordusunu göstermiş ve son teklifini bildirerek, geriye göndermiştir. İbn Hacer ile Aynî 'ye göre bu teklif, Selçuk-oğullarından moğul hükümdarına ve moğulların inkırazından sonra emîr Eretna 'nın eline geçen bölgelerin tahliye ve kendisine teslim edilmesi idi. Timur, bu teklifi Cengiz-oğullarının vârisi sıfatı ile, kendi namına yapıyor ve bu ülkeyi Eretna âilesinin mirasçısı olan Mutahharten 'e vaad ediyordu. Timur tarihleri ise, Bayezid 'in oğullarından birinin, rehine olarak, istenildiğinden bahsederler. Timur Sıvas 'ta Bayezid 'den yeni bir cevap beklerken, onun, bütün kuvvetini toplayarak, Tokat 'a geldiğini duydu ve doğ-

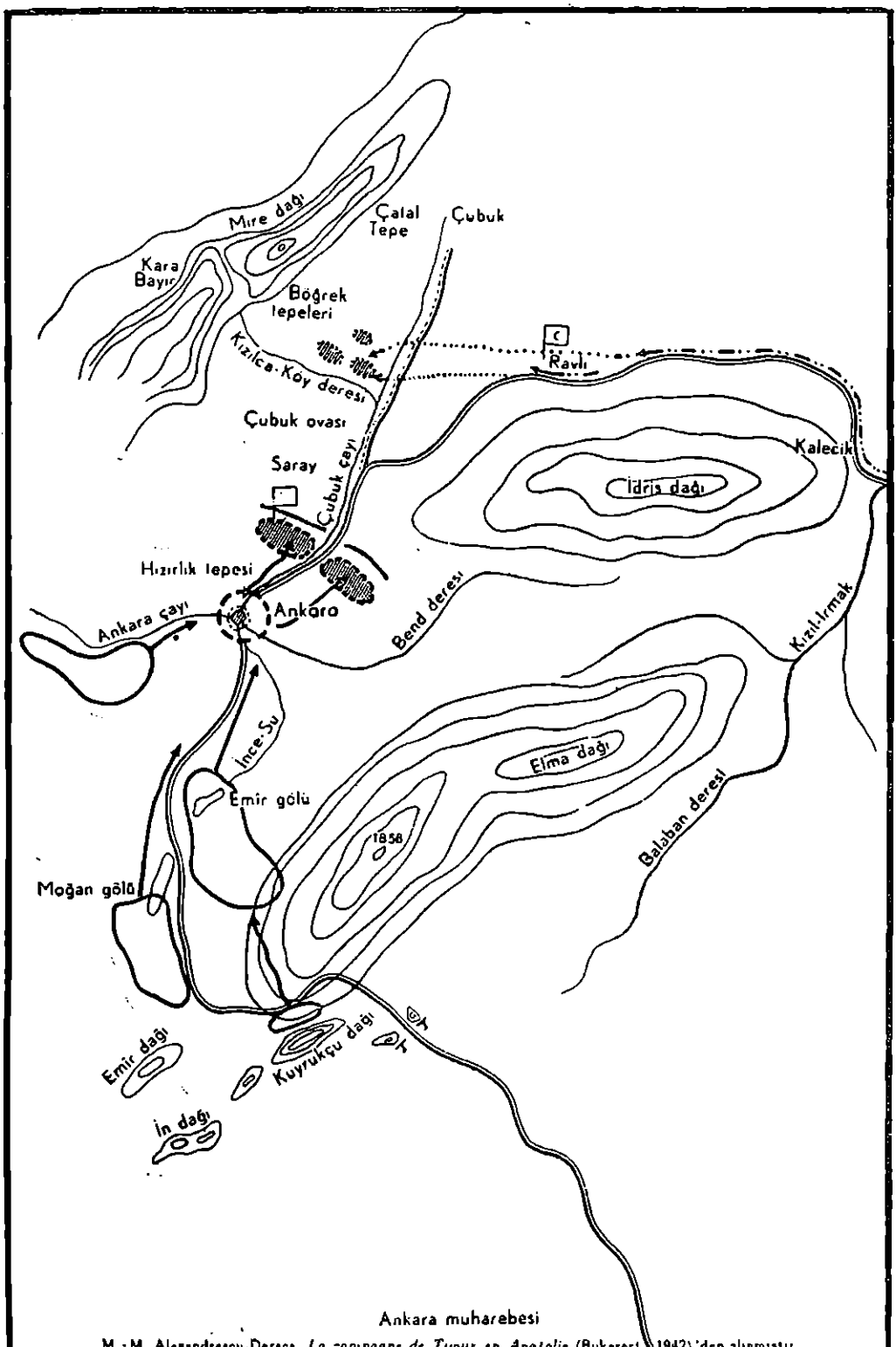

Ankara muharebesi

M.-M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie* (Bukarest, 1942)'den alınmıştır.

rudan doğruya harp kabûl edecek yerde, Anadolu içlerine yürüyüp, rastladığı şehir ve kasabaları yağma ve tahribe karar verdi. Timur büyük kumandanlarından Şeyh Nureddin ile Burunduk'u mühim kuvvetler ile, Hafik kalesinin zaptına memur etti. Bu kale, şiddetli bir muharebeden sonra, zaptedildi. Bundan sonra ümerasından Süleyman Şah'ı Kayseriye'ye akına gönderip, kendisi de büyük ordusu ile onu takîp etti ve 6 günde oraya vâsıl oldu. O sırada (temmûz) henüz hasada başlanmıştı. Bütün mahsûlâtı ve halkın zahîrelerini kendi ordusunun ihtiyacı için müsadere ettiren Timur, torunu Ebû Bekir Mirza ile Şeyh Nureddin'i karakola memur ve zaptettiği Kayseriye'den yola çıktı ve Kızıl-Irmak kenarını takip ederek, Kırşehir havâlisine geldi. Karakola çıkan kuvvetler, osmanlı ordusunun yaklaşmakta olduğunu bildiriyorlardı. Timur, ekserisi piyade olan bu orduyu iyice yormak için, orada da muharebeyi kabûlden vazgeçerek, Ankara'ya gitmeğe karar verdi; evvelâ su menzillerini tutmak ve aynı zamanda kuyu kazmak üzere, oraya bir kuvvet gönderdi. Bu kuvvetlerin başında olan Burunduk, Ankara muhafızı Yâkub Bey'i mağlûp etti ve Ankara ovasına hâkim oldu. Timur, bundan sonra, bizzat Ankara'ya gelerek, şehri muhasaraya başladı. Yâkub Bey şehrin sûrlarını tahkim etmiş ve müdafaaya hazırlanmıştı. Timur lâğım kazdırttı. Muhasara faaliyeti ilerlediği sırada, Bayezid'in Ankara'ya yaklaştığı haberi geldi. Timur bunun üzerine muhasarayı kaldırarak, daha evvel Çubuk ovasına varıp, Çubuk-Çayı'nı arkaya aldı ve Bayezid ordusunun gelebileceği yerlerdeki çeşmeleri ve kuyuları tahrip ettirdi ve geniş hendekler kazdırarak, ordusunu muharebeye hazırladı. Vâkıa Tokat'ta Timur'u bekleyen Bayezid, onun gelmediğini, Sıvas'tan ordusunu kaldırıp, Kayseri'ye gittiğini ve oradan da Kızıl-Irmak sâhilini takip ettiğini duyunca, erkân ve ümerâsı ile istişâre etmişti. Vezir-i âzam Ali Paşa ile diğerleri, dağlara çekilmek ve Timur ordusunu, bir taraftan ılgar yapmak, diğer taraftan kale ve şehirlerde mevzîî müdafaalarda bulunmak sureti ile, yıpratmak ve nihayet münasip bir zaman ve mekânda hücum ile perişan etmek fikrini ileri sürmüşlerse de, Hoca Fîrûz, Timur ordusunun Anadolu'daki mezalimini def'etmek için, sür'atle üzerine yürünülmesini teklif etmiş ve bu teklif ümeranın ekseriyeti ve bilhassa padişah tarafından kabûl edilmişti. Bayezid Tokat'tan sür'atle yola çıkmış ve Timur'un yolunu kesmeğe ve Kızıl-Irmak kenarında ona yetişmeğe teşebbüs etmiş ise de, muvaffak olamamış. nihayet Ankara'nın muhasara edildiğini duyunca, bu şehri Sıvas'ın mârûz kaldığı felâkete uğratmamak için, oraya doğru yürümüş ve kendinden evvel Çubuk ovasına gelen Timur'un karşısında mevzî almıştı. Su menbâları ve bilhassa Çubuk-Çayı düşman eline geçtiğinden, osmanlı ordusu su cihetinden müşkül vaziyette bulunuyordu. Diğer taraftan, zâten yorgunluktan ve susuzluktan muztarip olan ordunun kuvve-i mâneviyesi Timur ordusunun sayı üstünlüğü hakkındaki mübalâğalar ile de kırılıyordu. Mamafih Timur askeri de, şecaat ve cür'etlerini öteden beri duydukları osmanlı askerinden oldukça çekiniyordu. Timur'un oraya getirdiği ordu, o zamana kadar muharebelere sevketmiş olduğu orduların hepsine, hem sayı, hem de silâh ve techizat itibarı ile, çok üstündü. Muhtelif ırk ve kavimlerden terekküp eden bu ordu, kısm-ı âzamı atlı olmak üzere, 160.000'i geçiyordu. Torunu Mehmed Sultan kumandasındaki Mâverâünnehr kıtaatı, kâmilen zırhlı süvarilerden ibaretti. Şirvan hükümdarı ve Mutahharten başta olmak üzere, kendine tâbi 20 kadar emîr, kuvvetleri ile, Timur'un yanında bulunuyorlardı. Onun büyük kumandanları, meselâ Şeyh Nureddin, Burunduk, Cihanşah, Şah Melik ve Süleyman Şah, yine bu ordunun içinde idi. Bayezid, o sırada fırsattan istifade ederek isyan etmiş olan Eflâk beyi Mirçe'nin karşısına kuvvet bıraktığı gibi, macarların tecâvüzü ihtimâline karşı, hudut kalelerine kâfi mikdarda müdafîler koymuş, yine, o devirde kahir ekseriyeti hıristiyan olan Rumeli şehirlerinin hepsinde muhafızlar bırakmıştı. Bundan başka, Anadolu şehir ve kalelerine de, daha evvel, muhafız kıt'aları bırakılmıştı. Bu sebeple Bayezid'in muharebe meydanına getirebildiği kuvvetlerin mecmuu, Timur'un muzafferiyet kazandıktan sonra Semerkand'a gönderdiği fetihnâmede bildirdiği vecihle, 70.000 kişiyi geçmemişti. Bu askerin hemen yarısı piyade idi. Bayezid'in kayın biraderi sırp kıralı İstefan da, mikdarı 10.000'e varan zırhlı askeri ile, osmanlı ordusuna iltihak etmişti. Bayezid ordusunda, tarihlerin yazdığı şehzâdelerin kumandanlığı merasimden ibaretti. Hakikatte ise, sağ cenahı teşkil eden Anadolu askerinin kumandanı Kara-Timurtaş, sol cenahın, yâni Rumeli tümenlerinin, kumandanı da Hoca Fîrûz Bey idi. Padişah, 3 oğlu (Mustafa, Musa ve İsa Çelebi) ile kapıkulu askerinin başında olarak, vezîr-i âzam Ali Paşa ile birlikte, merkezde bulunuyordu. Rumeli'nin akıncı (bk. ÇİTAK) kıt'aları ile Timur'un kılıcından kaçarak, bunlara iltihak etmiş olan Kıpçaklılar ve Anadolu'daki kara-tatarlar ile türkmenler öncülük vazifesi görüyorlardı. Anadolu ve Rumeli'den toplanan ücretli askerler (cerâhûr) de, ihti-

yat kıt'alarını teşkil ediyorlardı. Karşı orduya gelince, sağ ve sol cenahta Timur 'un oğulları ve torunları, merkezde ise, kendisi bulunuyordu. Âşık Paşa-zâde (s. 78) 'ye göre, muharebeye bir cuma günü, cuma namazı kılındıktan sonra, başlanmıştır. Hâlbuki müşâhid müellifler, muharebenin erkenden başlayıp, geceye kadar devam ettiğini yazarlar. Muharebenin günü hakkında muhtelif kayıtlar vardır: 13 zilhicce (14 temmûz); 19 zilhicce (20 temmûz), 26 zilhicce (27 temmûz), 27 zilhicce (28 temmûz), 28 zilhicce (29 temmûz), 1 muharrem 805 (1 ağustos 1402), 5 muharrem (5 ağustos). Bütün bu tarihlerden en doğruya yakın olanı cuma günü, yâni 27 zilhicce (28 temmûz) 'dir.

Harpten evvel ümerasını etrafına toplayıp, onlara kahramanca bir nutuk veren Bayezid, düşman ordularının her bakımdan üstünlüğünü görmüş ve onların sayı üstünlüğü ve atlı olmalarından istifâde ederek, kendi ordusunu çevirmeleri ihtimâline karşı, zaferi kazanabilmek için, ordusunu fedakârane hücuma teşvik etmişti. Fakat karşı taraf ordusunun müslüman olması dolayısiyle, gâzî veya şehit olmak suretiyle sevap kazanmak imkânının ortadan kalkması, sırp askerlerinin orduda bulunuşunu propagandalarına âlet edinen şeyh ve dervişlerin telkinatı, her hâlde Bayezid ordusunun mâneviyatı üzerinde müessir olmuş olacak ki, Selçuklular zamanında haçlılara karşı yapılmış olan savaşlar ile Kosova ve Niğbolu muharebelerinde türk askerlinin gösterdikleri fedakârlıkları bu muharebede göremiyoruz. Sırp askerlerinin bu harbe iştirâk ettirilmesinin sebep olduğu mahzurdan ders alan osmanlı padişahları, bundan sonra müslüman devletlere karşı giriştikleri harplerde hıristiyanlardan asker kullanmamışlardır. *Târîh-i mu'înî* 'ye göre, osmanlı askerlerinin savleti o kadar şiddetli olmuştur ki, Timur ordusu ilk hamlede sarsılmış ve bozulmasına ramak kalmıştır. Fakat Timur daha evvelden böyle şiddetli bir savlete karşı, en öne, birbirine zincirlenmiş filler ile Mâverâünnehr 'den getirilen zırhlı alayları koymak tedbirini almıştı. Fil üzerindeki muhariplar ile bu zırhlı suvariler, osmanlı askeri üzerine infilâk eden kumbaralar atıyorlardı. Bu sâyede osmanlı savleti netîcesiz kaldı. Muharebenin şiddetli bir zamanında moğullar Timur tarafına geçmişler ve osmanlı ordusuna ok atmağa başlamışlardır. Daha sonra, eski osmanlı vak'anüvislerine göre, Anadolu kıt'alarını teşkil eden sancakların askerlerinden bir kısmı (Germiyan, Aydın, Saruhan ve Menteşe sipahileri), yeni devlete ısınamamış oldukları için, Timur ordusunda bulunan eski hükümdarlarının bayraklarını görerek, karşı tarafa geçmişlerdir. Fakat Timur ihtiyat kuvvetlerini ancak öğleden sonra harbe sokarak, susuzluk ile sıcak güneş altında yorulan osmanlı ordusuna karşı umumî taarruz emri verdi. Fâik suvari kuvvetleri, osmanlı ordusunun iki cenahına ve gerilerine sarkarak, şiddetle hücum etmişler ve osmanlı sipahilerini bozguna uğrattıktan sonra, piyadelere hücuma geçmişlerdir. Piyadeler harbin bütün yükünü üzerlerine almışlar ve sonuna kadar mukavemet etmişlerdir. İkindiye doğru Süleyman Çelebi ile vezîr-i âzam Ali Paşa ve ümeradan bir kısmı, muharebenin kaybedildiğini görerek, döğüşe-döğüşe ric'at ettikleri gibi, diğer cenahın kumandanı olan Mehmed Çelebi de, maiyetindeki ümerasından bir kısmı ile birlikte, harp meydanını terk etmiştir. Bu arada sırp kıralı da, maiyetiyle birlikte, çekilmiştir. Artık Timur ordusu, dört taraftan osmanlı ordusunu sarmış ve muharebenin en şiddetli safhası baş göstermişti. Şecaatte askerine nümûne olan padişah ile ümerası, bilhassa Kara-Timurtaş ile Hoca Fîrûz ve diğer beyler, sonuna kadar harbe devam etmişlerdir. Osmanlı ordusu, her taraftan sarılmış ve mağlûbiyet tahakkuk etmiş olduğu hâlde, Minnet Bey 'in kaçmak teklifini red ve serefle ölmeği tercih eden Bayezid, akşam üzeri, maiyetinde kalan 3.000 kişi ile, bir tepeye çekiliyor ve buraya hücum eden düşman kuvvetlerine karşı mukavemet ediyordu. Nihayet gece vakti, Timur tarihlerinin rivâyetine göre, kaçarken, Timur 'un kukla hükümdarı olup, hakikatte onun maiyetinde ancak bir tümen kumandanlığı yapan Sultan Mahmud Han tarafından yakalanmıştır. Bu muharebeyi bütün teferruatı ile tasvir eden Timur 'un fetihnâmesi, Bayezid 'in bir gürz darbesi ile atından düşürülüp yakalandığını ve —: „Ben Sultan Bayezid 'im; beni sağ olarak hükümdarınızın yanına götürünüz" — demesi üzerine, elleri bağlanarak, Timur 'un yanına getirildiğini zikreder. Osmanlı vekayinâmeleri ise, gâyet az bir maiyetle harp ederken, Germiyanoğlu Yâkub Bey tarafından teşhis edildiğini ve bunun üzerine Timur 'un Bayezid 'i öldürmeden yakalamak emrini verdiğini yazarlar. İki beylerbeyi başta olmak üzere, ümeradan bir kısmı, Bayezid ile birlikte, esir olmuşlar; bir çoğu da askerinin başında ölmüşlerdir.

Timur, yatsı namazı vaktinde, huzuruna getirilen Bayezid 'i iyi karşılamış, fakat harbin mes'ûliyetini ona yükletmiş, bununla beraber hayatını bağışladığını bildirmiştir. Bayezid, yalnız, muharebede sonuna kadar kendisi ile beraber kalan oğulları Mustafa ile Musa 'nın bulundurulmasını rica etmiş ve filhakika bir müddet sonra bunlar buldurularak, getirilmişlerdir. Şimdiye kadar 3 nushasını gördüğüm fetihnâmenin birinde Mustafa ile Musa 'nın, diğer ikisinde

ise, Mustafa ile İsa'nın esir edildikleri yazılıdır. Timur tarihlerinde ise yalnız Musa'nın yakalandığı kaydedilir. *Düstûr-nâme-i Enverî* (s. 9), Mustafa Çelebi'nin esir olduğunu serahaten zikrettiği hâlde, diğer osmanlı tarihleri ile İbn 'Arabşâh onun Ankara muharebesinde kaybolduğunu yazarlar. Hâlbuki fetihnâmede Mustafa'nın adı serahaten geçmektedir. Bundan başka Timur'un emîr Yelman'a gönderdiği mektupta da Bayezid ile beraber iki oğlunun esir edildiği yazılıdır (*Düstûr-nâme-i Enverî*, medhâl, s. 97). Timur, Bayezid ile oğullarına iyi muamele etmiştir. Bu istisnaî hareketin sebebi, daha ziyâde Bayezid'in cihad menkıbelerini duyarak, ona büyük bir muhabbet besleyen kendi ordusunun hissiyatını gözetmek olsa gerektir.

İki islâm ordusu arasında ve Anadolu'da cereyan eden muharebelerin en büyüğü olan Ankara meydan muharebesi, doğurduğu neticeler bakımından, 1097'de Kılıç Arslan'ın Eskişehir mağlûbiyeti ile mukayese edilebilir. Hakikaten Bayezid'in mağlûbiyeti ile biten Ankara muharebesinin neticelerinden birî de, can çekişmekte olan Bizans imparatorluğunun bir müddet daha yaşaması ve İstanbul fethinin yarım asır geçikmiş olmasıdır. Keza bu muharebeyi müteâkip osmanlılar, Rumeli'de fethettikleri ülkelerin bir kısmını bırakmağa, Mora ve Yunanistan'ı, hattâ Selânik'i tahliye etmeğe, İstanbul civarındaki bir çok kaza ve şehirleri Bizans'a geri vermeğe, Arnavutluk'u boşaltarak, Adriyatik sâhillerinden Pindus dağlarının şarkına çekilmeğe ve Rumeli'de müdafaa vaziyetine geçmeğe mecbur oldular. Yine bu muharebenin bir neticesi olmak üzere, Anadolu'yu bir millî birlik içinde toplamak isteyen ve bu uğurda uğraşan Bayezid'in bütün emekleri verimsiz kalmış ve ölümünü müteâkip şehzâdeleri arasında vukua gelen saltanat kavgaları yüzünden, Timur tarafından yeniden diriltilen ve kurulan beylikler eskisinden fazla kuvvetlenmiştir. Merkezî Anadolu'da Karamanlı ve Dulkadırlı emîrlikleri haylı genişleyip kuvvetlendikten sonra, şarkî Anadolu'da teşekkül eden Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri de, birbiri ardı sıra osmanlı devleti ile boy ölçüşecek derecede kuvvetlenmişlerdir. Bu vaziyet Anadolu'da sayısız dâhilî harplere sebebiyet vermiş ve bu keşmekeş bir asırdan fazla devam ederek, ancak Selim I.'in şarkî Anadolu'yu ve Dulkadırlı ülkesini zaptetmesi ile sona ermiştir. Bin bir vak'a gören Anadolu'nun bütün tarihi boyunca uğramış olduğu büyük felâketler arasında acı hatıraları hiç unutulamayan yegâne musibet, işte bu istilâdır. İstilâ ve işgâlin bütün memlekete şâmil olması ve uzun sürmesi, acı hatıralarının unutulmamasına ve Anadolu'nun her tarafında bu feci günlere âit bir çok elemli hikâyelerin nesilden nesile intikâl ederek zamanımıza kadar gelmesine sebep olmuştur. Osmanlıların mağlûbiyetinden memnun olan Bizans müellifleri bile bu istilâ kuvvetlerinin Anadolu'da yapmış olduğu zulümlerden teessürlü bir lisanla bahsederler.

Timur'un torunu Mehmed Sultan, maiyetinde amcasının oğlu Ebû Bekir Mirza, Emîr Cihan Şah, Emîr Şeyh Nureddin ve Emîr Süyünçük olduğu hâlde, 30.000'den fazla atlı ile, Süleyman Çelebi'yi yakalamak üzere, Bursa'ya hareket etti. Süleyman Çelebi hemşiresi Fatma Hatun ile küçük kardeşi Kasım Çelebi'yi yanına alarak, müşkilâtla, sâhile varabilmiş ve bir gemiye atlayarak, kaçmağa muvaffak olmuştur. Bursa halkının bir kısmı Uludağ'a çekilmiş, bir kısmı da sâhile doğru firara başlamıştı. Bunların ekserisi esir edildi. Şemseddin Cezerî, Seyyid Şemseddin Muhammed Buharî, Şemseddin Muhammed Fenârî gibi, Bursa'nın en mühim şahsiyetleri de bu esirler arasında bulunuyordu. Emîr Şeyh Nureddin, Bursa'yı işgâl ve yağma ettirdikten sonra, şehri ateşe verdi; evleri ahşap olan Bursa kâmilen yandı. Bu emîr, Süleyman Çelebi'nin kaçırmağa muvaffak olamadığı, osmanlı hazinesini ele geçirdi. Bunca senelik zaferlerin muhassalası olan bu zengin hazine ile sarayın kıymetli eşyası, Timur'un veziri Şerefeddin Ali Semnânî ile müstevfîsi Seyfeddin Tunî tarafından, tesbit olundu. Bu arada, evvelce Sultan Ahmed Celâyirî'nin şehzâde Mustafa Çelebi'ye nişanlanmış olan kızı Bursa'da esir edildiği gibi, Bayezid'in Yenişehir'de saklanmış olan, zevcesi (sırp kıralının hemşiresi) ile iki kızı da gâliplerin eline düştü. Emîr Şeyh Nureddin, zaptetmiş olduğu hazineleri ve Bayezid'in zevcesi ile kızlarını ve diğer akrabası ile hânendelerini Kütahya'ya götürüp, Timura takdim etmiştir. Timur, kızlardan büyüğünü, torunu Ebû Bekir Mirza'ya nikâhlamış, Paşa Melek adındaki küçüğünü de Emîr Celâleddin İslâm'ın oğlu Şemseddin Muhammed ile evlendirmiştir.

Timur'un Kütahya'da bulunduğu sırada torunu Ebû Bekir Mirza, İznik'e yürümüş ve orada toplanmış olan osmanlı kuvvetlerini perişan ettikten sonra, şehri yağma ve tahrip eylemişti. Diğer taraftan Emîr Süyünçük de Marmara sâhillerindeki şehirleri yağmalamıştı. Sultan Mahmud Han, Sultan Hüseyin ve İskender Mirza ile bâzı emîrler kumandasında, Konya ve havâlisine giden kuvvetler, Aksaray, Akşehir ve Konya ile Hamîd ilini zapt ve balkından eman malı toplayarak, hükümdarlarına gönderdikleri gibi, Aydın havâlisine akına memur olan Emîr Seyyid Hoca da bu havâlide korkunç tahribat

yaparak, Ege sâhillerine kadar dayanmış ve yağmaladığı mal ve hazineleri karargâha göndermişti. Bir taraftan bütün Anadolu'yu istilâya devam eden Timur tertip ettiği bezmlere Bayezid'i de çağırıyor, ona memleketini iâde edeceğini vaad ediyordu. Bir ay tevakkuftan sonra Kütahya'dan hareketle Altıntaş havâlisine gelip, bir müddet orada oturan Timur, burada esir bulunan Hoca Fîrûz [b. bk.]'u öldürttü. Bizans tarihlerinde, Bayezid'i kaçırmak için oğlu Mehmed Çelebi'nin gönderdiği fedaîlerin lağam kazmasının keşfedilmesi üzerine, bunda Hoca Fîrûz'un medhaldâr olduğundan şüphe edilerek, katledildiği yazılıdır.

Bayezid'in kaçırılması teşebbüsü, Timur'un teyakkuzunu artırmış ve bilhassa beraberinde götürdüğü esir hükümdarın, yollarda, her hangi bir baskın neticesinde kurtarılıp, kaçırılabilmesi ihtimâlini göz önünde tutan Timur, onu demir bir kafese koydurmuştur. Neşrî ve Oruc Bey tarihleri, bir sohbet esnasında Bayezid'in, Timur'u esir ettiği takdirde, bir demir kafese koyacağını söylemesi üzerine, Timur'un bu işi yaptığını söylerler. Hoca Sâdeddin Efendi demir kafesi „kapalı tahtarevan" a çevirmiştir (*Tāc al-tavārīḫ*, I, 186).

Timur Kütahya'da bulunduğu sırada, Bursa'da, hapisten kurtarılıp, oraya getirilmiş olan Karaman-oğlu Mehmed ve Ali Bey'leri iltifatla kabûl etmiş ve Mehmed Bey'i Karaman beyliğine tâyin ederek, eski Karaman ülkesine Antalya ile Alâiye'yi ve diğer bir çok sancakları ilhak etmek suretiyle, büyük bir Karaman devleti vücuda getirmiştir. Bundan sonra Timur garba doğru hareketle, Aydın ilini ve bu şehri aldıktan sonra, kendisine itaat arzetmek için oraya gelen Sinop emîri İsfendiyar Bey'e de tekmil kendi ülkesine ilâve olarak, Kastomunu ve Çankırı'yı vermiştir. Yine burada Timur'a iltihak ve itaat arzeden Menteşe-oğlu'na da eski emaretinin arâzisini geri vermiştir. Bundan sonra Timur İzmir'e doğru ilerleyerek „gâvur İzmir'i" denilen sâhildeki İzmir'i zapt ve müslüman İzmir'ini de takviye etmiştir. Burasını ve Aydın ilini Aydın-oğlu Musa Bey'e ve Saruhan kıt'asını da Saruhan-oğlu Hızır Şah'a iâde etmiştir.

Timur, Tire'de bulunduğu sıralarda, bir kayaya, Bayezid üzerine kazanmış olduğu zaferden ve bu zaferden sonra garbî Anadolu'da kışladığından bahseden fârisî bir kitâbe kazdırmıştı (bu kitâbenin suretleri Topkapı sarayı Revan kütüphânesinde 1202 numaralı *Takvīm al-tavārīḫ* nushasının içinde ve Esad Efendi kütüphânesinde 3411 numaralı mecmua ile Cavit Baysun'un hususî kütüphânesinde bulunan bir mecmuada görülür).

Timur ile Bayezid'in oğlu olup, Rumeli'de hükûmet tesis eden Süleyman Çelebi arasında geçen muharebe ve vak'alar için bk. SÜLEYMAN ÇELEBİ. Bayezid'in diğer oğlu İsa Çelebi ise, Timur'a itaat ederek, Karasi hükümdarlığına tâyin edildi. Yine Bayezid'in oğullarından Mehmed Çelebi Amasya'dan, maiyeti erkânından Sûfî Bayezid'i göndererek, Timur'a itaatini bildirmiş ve ondan emaret menşuru aldığı gibi, bastırdığı paraların bâzılarına Timur'un adını da ilâve ettirmişti.

Anadolu'da geniş istilâ hareketinde devam eden Timur, her tarafı osmanlı askerinden temizleyememiş olduğu için, Rumeli'ye geçmeği arzu etmesine rağmen, cesaret edememişti. Çünkü Rumeli kalelerinde bulunan osmanlı muhafız askerleri ile Anadolu'dan oralara geçen askerin göstereceği mukabeleden çekinmiştir.

Timur bu sırada Bayezid'in hastalandığını duymuş ve yanında bulunan tabiplerden İzzeddin Mes'ud Şirazî ile Celâleddin Arab gibi zevatı onun tedavisine memur etmişti. Timur'un yanında bulunan Nizâmî Şâmî (s. 271) ile Hâfız Ebrû, onun zâten müzmin olan marazına ilâveten başka bir hastalığın inzimamı dolayısiyle sıhhî ahvâlinin fenalaştığını yazarlar. Hâlbuki yine Timur'un yanında bulunan Şerefeddin Yezdî ise (II, 486), Bayezid'in böyle bir müzmin maraza müptelâ olduğunu zikretmeksizin, bu sırada hastalanmış olduğunu yazar. Bizans müverrihi Chalcondyle ise, Bayezid'in romatizmalı olduğunu söyler. Timur yolda iken, Bayezid'in Akşehir'de vefat etmiş olduğunu öğrendi. Şerefeddin Yezdî bu ölüm haberinin 9 mart 1403 (14 şâban 805) perşenbe gününe geldiğini ve bunu duyan Timur'un çok müteessir olduğunu ve gözlerinden yaşlar aktığını söyler. Abdürrezzak Semerkandî ise, Bayezid'in 8 mart (13 şâban) çarşanba gecesi vefat ettiğini zikreder. Timur'un emri ile merhumun cenazesi tahnit ve hükümdarlara lâyık bir şekilde techiz edilip namazı kılındıktan sonra, Akşehir'de âl-i Selçuk devri velîlerinden Şeyh Mahmud Hayrânî türbesine emaneten konulmuş ve tâziye merasimi yapılmıştır. Bâzı âl-i Osman tarihleri Timur'un Bayezid'i serbest bırakmak niyetinde iken onunla yaptığı bir mülâkat neticesinde bundan vazgeçip, onu Semerkand'a götürdükten sonra, oradan geri göndereceğini söylediğini, bu söz üzerine ümitsizliğe düşen osmanlı padişahının kendini zehirleyip, hayatına son vermiş olduğunu zikreder. Âşık Paşa-zâde ve Neşrî tarihleri ile anonim âl-i Osman tarihleri Bayezid'in bu suretle intiharını yazdıkları hâlde, bunlar ile aynı zamanda yaşamış ve eserlerini yazmış olan Şükrullah, Enverî, Karamanî Mehmed Paşa, Acem Hamdî, Konyalı Muhammed b. Hacı Halîl ve nihayet Behiştî

onun eceli ile öldüğünü söylerler. Bunlardan Behiştî, humma-i muhrikadan öldüğünü yazar. Bizans tarihçisi Ducas, Bayezid 'in kendini zehirlediği mervî olduğunu söyler. İntiharını nakleden müellifler vak'anın içinde bulunup bize bunu nakletmiş olsalar yahut vak'aya şâhit olan ifadeleri mevsûk kimselerden öğrenerek râvilerinin isimleri ile bize bildirmiş olsalardı, intihar rivâyetine belki bir kıymet izafe edilebilirdi. Hâlbuki 10 sene kadar Bursa ve Edirne 'de oturup, Çelebi Sultan Mehmed 'in evlâtlarını okutmuş ve padişah ve bütün osmanlı ricâl ve erkânı ile yakından temas etmiş olan İbn 'Arabşâh 'ın memleketine döndükten sonra yazmış olduğu Timur tarihinde, Bayezid 'in eceli ile öldüğünü zikretmesi ve intihardan, rivâyet kabilinden bile olsa, hiç bahsetmemesi şâyân-ı dikkattir ve intihar hikâyesinin osmanlı sarayınca ve ümerasınca bilinmediğini göstermektedir. Diğer taraftan Bayezid 'in ölümü ferdasında Akşehir 'de bulunan Timur tarihçilerinin merhum sultanın nefes darlığından ve hunnak hastalığından muztariben öldüğünü söylemeleri, onun eceli ile öldüğünü göstermektedir. Bayezid 'in Timur tarafından zehirletilmek suretiyle öldürüldüğü veyahut kendi başını demir kafese çarpa-çarpa hayatına son verdiği hakkında yabancı memleketlerde şâyi olan hikâyeler ise, hiç bir şekilde kale alınmağa değmez. Bayezid 'in ölümünün ertesi günü, zevcesi olan sırp prensesinin de ye'sinden öldüğü hakkında ecnebi kaynakların verdiği haber de uydurma bir hikâyeden başka bir şey değildir.

İbn 'Arabşâh ile eski osmanlı vak'anüvisleri, Bayezid 'in Timur 'a vazifeleri islâmın şeref ve şanını yaşatıp yükseltmek ve meşgaleleri kâfirlere karşı dâimâ gaza ve cihad yapmak olan Anadolu ahâlisini mahv ve ifna etmemesini, gâzilerin ve mücahidlerin melcei olup, din düşmanlarına karşı bir sed olan Anadolu şehir ve kalelerini yakıp yıkmamasını rica ettiğini ve böyle hareketlerin din ve millete hiyanet ve küfür ve dalâlete muavenet teşkil edeceğini söylediğini ve Timur 'un da bu ricaları kabûl ve icrasını vaad etmiş olduğunu zikrederler.

Torunu Mehmed Sultan 'ın ağır hasta olduğunu duyması üzerine, Akşehir 'den hareket etmeğe mecbur kalan Timur, Bayezid 'in esir olan akraba ve tallûkatını terhis ile hepsine ikramlarda bulunmuş ve bu arada şehzâde Musa Çelebi 'ye Bursa şehri ile havâlisinin emaretini tevcih ederek, al damgalı bir menşur itâ eylemiş ve aynı zamanda yol harçlığı da vererek, babasının cesedini alıp Bursa 'ya götürmesine müsaade eylemiştir (Ḥâfiẓ Abrû, *Zabdat al-tavârîḫ*, 805 senesi vukuatı; Şaraf al-Dîn Yazdî, *Ẓafar-nâme*, II, 491). Timur, bilemediğimiz bir sebepten dolayı, diğer şehzâde Mustafa Çelebi 'yi azad etmeyerek, yanında alıkoymuş ve birlikte götürmüştür.

Bâzı âl-i Osman tarihleri, Bayezid 'in serbest olan ve memleketin bir mıntakasını ellerine geçirmiş bulunan oğullarını, yâni Süleyman, Mehmed ve İsa Çelebi 'leri, Timur 'a ricalarda bulunmak ve ağır fidyeler göndermek suretiyle, babalarını kurtarmamış olmalarından dolayı muahaze ve bunu kendilerinin onu muharebe meydanında bırakarak kaçmış olmalarından mütevellit bir mahcûbiyete atf ve aynı zamanda onun, kurtulduğu takdirde, kendileri başta olmak üzere, bütün firârîleri şiddetle tecziye ve katledeceğini tahmin ile vehme ve korkuya düşüp, kurtarmağa teşebbüs etmediklerini söylerler. Timur memleketine dönerken, sağ cenah ordusunu Tokat ve Amasya 'ya ve sol cenah ordusunu da Kayseri 'ye gönderdi. Kendisi de merkez ordusu ile ilerleyerek Kırşehir 'e geldi. Bu sırada yarım ay şeklinde dağılan Timur ordusu tarafından sarılmış olan kara-tatarlar âciz kalarak, reislerinden Müruvvet ve Tebberrük Bey 'leri gönderip, teslim olduklarını bildirdiler. Timur onları ordusuna katıp, beraber götürdü.

Bölgeleri eski sâhiplerine geri vermekle kalmamış, hattâ sultan Murad I. 'ın Germiyanlı, Karamanlı ve Çandarlı devletlerinden almış olduğu yerleri bile geri vermiş idi. Osman-oğullarına Anadolu 'da, Murad I. 'ın almış olduğu bölgelerden, yalnız Çorum ile Bayezid 'in kurtarmış olduğu memleketlerden, Amasya ve Tokat bölgeleri ilâve edilmek şartı ile, Orhan Gazi zamanındaki memleketlerden başka, hemen hiç bir yer kalmamıştı. Dulkadırlılar Elbistan 'ı ve Tohma havzasını yeniden almışlardı. Malatya bölgesi ile Divriki kalesi tekrar mısırlıların eline düşmüştü. Tavâif-i mülûkü eskisinden daha kuvvetli olarak dirilten ve osmanlı arazisini iyice küçültüp, onu da Bayezid 'in 4 oğlu arasında taksim ederek, bu devleti parçalayan Timur 'un, Bayezid 'i serbest bırakıp, onu tekrar memleketine hükümdar nasbedeceğine dâir söylediği sözler ile onun ölümü üzerine gösterdiği teessürlerin samîmîyetine inanmak mümkün değildir.

Eski osmanlı vak'anüvisleri Bayezid 'in mağrur, mütekebbir ve hod-rey bir hükümdar olduğunu ve sırp prensesinin, bir taraftan esasen zevkine düşkün olan vezir Ali Paşa 'nın, diğer taraftan Bayezid 'i işaret ve sefahate alıştırmış olduklarını ve hâkimlerin irtikâp ve irtişaya başladıklarını mamafih bir takım fazîlet ve kemâl sâhibi büyük zatların, gerek doğrudan doğruya, gerek kinaye tariki ile, sultana acı acı ihtarda bulunduklarını, ezcümle Bursa kadısı olan Şemseddin Muhammed Fenârî 'nin

mahkemede şehadete gelen padişahın, cemaatle namaz kılmağı terk ettiği için, şehadetini sahih saymayarak, şâhitliğini kabûl etmediğini söylerler. Bizans müverrihleri ise, öteden beri işret ve sefahate düşkün olan bu hükümdarın bilhassa Niğbolu zaferinden sonra, kendisini büsbütün zevk ve şehvete kaptırdığını zikrederler. Bizans ve osmanlı vak'anüvislerine dayanan son asır Avrupa müellifleri, zamanındaki hükümdarların ekserisine her bakımdan fâik olan bu hükümdarın işret ve sefahat yüzünden fikrî ve bedenî kabiliyetlerini kaybederek, inhitata uğradığını ve bu sebepten tac ve tahtını zâyi eylediğini yazarlar. Bence bu meselede az çok mübalağa edilmiştir. Bayezid 'in, muasırı olan bütün islâm hükümdarları gibi, „bezm" ler tertip eylediği bir hakikat ise de, onu zamanının büyük bir kısmını zevk ve sefa ve işrete vakfetmiş saymak doğru olmaz. Her sene Anadolu 'nun bir ucundan Rumeli 'nin öteki ucuna kadar, bâzan bir kaç defa, at koşturan, mütemadiyen harp ve devlet işlerini tedvir ile meşgûl olan hükümdarın işret ve sefahate ne kadar zaman ayırabileceğini düşünecek olursak, mesele kendiliğinden halledilmiş olur.

Bayezid 'in, ne kadar âdil, hak-perest, tebeaperver bir hükümdar olduğu hakkında, tabip İbn al-Şağîr 'den naklen, Mısır tarihçilerine geçen mâlûmat şâyân-ı dikkattir; o, her gün muayyen zamanda her kesin kendini uzaktan bile görebileceği geniş bir yere gelir ve her taraftan gelen tebeasının şikâyet ve arzularını birer birer dinler ve mâruz oldukları zulümleri derhâl izâle ederdi. İdâresinde bulunan memleketlerde adâlet ve âsâyiş tesis etmiş idi.

Hâkimlerin âdil olmalarına verdiği ehemmiyet, onların mürtekiplerini diri diri yakmak istemesi ile anlaşıldığı gibi, kendinin şehadetini reddettiği hâlde Molla Fenârî 'yi Bursa kadılığından (*kāżî al-ḳużāt*) azletmemesi ve daha fazla hürmet göstermesi de kadılarda olması lâzım gelen istiklâle inanışının bir delîlidir. Bayezid azım ve irâde sâhibi, mütehevvir, aceleci ve kılçdan nem kapar bir zattı. Âlimlere ve şeyhlere karşı mütevâzî ve hürmetkâr, muasırı olan hükümdarlara karşı mağrur olduğu gibi; şahsan pek cesûr olduğundan, en büyük tehlikelere atılmaktan çekinmez idi. Zamanında yaşamış olan Mısır ve Suriye müverrihleri Bayezid 'in islâm hükümdarlarının en hayırlısı ve en büyüğü olduğunu zikr ve aynı zamanda muasırı olduğu diğer islâm hükümdarlarına, gaza ve cihad hususundaki alâkasızlıklarından dolayı, serzenişlerde ve hattâ tebealarından gayr-ı meşrû vergiler aldıkları ve müsadereler yaptıkları için, muahazelerde bulunduğunu, bir taraftan da ilim adamlarına çok meclûp olup, onlara dâimâ ikrâm ve ihsan ettiğini beyan ederler. Bu padişah bir asırdan beri inhilâl ve anarşi içinde bulunan Anadolu 'ya birlik vererek, bu ülkede tefrika ve mücadele hâlinde yaşayan kendi kavmini bir bayrak etrafında toplamağa ve onlara siyasî bir vahdet vermeğe uğraşmış ve bu itibarla Anadolu Selçuklu sultanlarının hakikî halefi olmağa liyakat göstermiş iken, Ankara mağlûbiyeti Anadolu 'yu yine tefrika içine atmıştır.

Bayezid 'e âit kitâbelerde ve vakfiyelerde hem kendisinin hem de babasının adlarının başına s u l t a n ve sonuna h a n unvanlarının konulduğu görülmektedir. Hele bâzılarında Selçuklu sultanlarından bir çoğunun unvanı olan *sulṭān al-mu'aẓẓam* tâbiri geçmektedir. Mısır tarihleri ise, bâzan e m î r ve bâzan m e l i k unvanlarını adının başına ve b e y (*beg*) unvanını da sonuna koymaktadırlar. Bayezid 'in devrinde yaşamış olan Müstencid-ül-Mevlevî 'nin Erzincan 'da yazmış olduğu takvimde onun unvanları Timur 'unki gibi e m î r ve b e g olarak geçmektedir. Bu takvimde o, u c â t (uclar = garbî Anadolu ve Rumeli) hükümdarı olarak, gösterilmektedir (krş. *Mecmua-i risâil*, Konya müzesi kütüp., nr. 2120). Mamafih Mısır tarihlerinde bâzan kendisine s u l t a n unvanı da verilmekte, bâzan u c â t ve bâzan da d i y a r-ı r u m hükümdarı olarak gösterilmektedir. XI. asırdan itibaren islâm hükümdarlarının adlarının başına koymağı itiyat ettikleri lâkablar arasında Bayezid *Calāl al-Dīn* lâkabını seçmiştir. Bu lâkap Hoca Fîrûz Bey 'in Milas 'taki câmiinin kitâbesinde *Calāl al-Dīn Bāyazīd Ḫān* şeklinde görülmekte olduğu gibi, Timur 'un gönderdiği mektuplardan birinde de yine bu lâkaba tesadüf edilmektedir.

Gerek muharebelerden ve fütuhattan almış olduğu mühim ganimetler ve gerekse ortadan kaldırıp, memleketlerini ilhak etmiş olduğu devletlerin hazîneleri Bayezid 'in hazînesini çok zenginleştirmiş ve kendisini asrının en zengin ve en debdebeli hükümdarlarından biri yapmıştır. Timur 'u Bayezid üzerine harbe tahrik eden âmillerden biri de bu muhteşem servet ve hazînenin yağması arzusu olsa gerektir. Bu zenginlik Bayezid 'in bir çok din ve hayır müesseseleri vücuda getirmesine ve âbidat yaptırmasına sebep olmuştur. Anadolu kitâbeleri kâmilen toplanmadığı için, onun Anadolu 'daki imâret ve hayrâtı hakkında tam bir fikir veremeyeceğiz. Bursa 'da Kâzrûnî dervişlerine mahsus olan dergâh (802 tarihli vakfiyesinin aslı mevcuttur) ile diğer zâviyeler, imaret, medrese, han, köprü ve darüşşifa (802 tarihli vakfiyesinin sureti mevcuttur), Ulu câmi (802) ile, defterbâne kaydına

göre, Kütahya 'daki Ulu câminin de bu padişah tarafından yapılmış olup, diğer Anadolu ve Rumeli şehirlerinde dinî ve ictimaî hayrâtı da vardır.

Bu hükümdarın şanlı menkıbelerinin Anadolu halkı arasında bıraktığı hâtıralar onun evlât ve ahfadının halk üzerinde tekrar nâfiz ve hâkim olarak, bu kadar felâket ve izmihlâlden sonra bile, Anadolu 'da yeniden devlet kurabilmek için lâzım olan maddî ve mânevî unsurları bulabilmelerine sâik olmuş ve eserleri Timur tarafından kâmilen mahvedilmiş olmasına rağmen, onun gerek hâricî fütuhat ve gerekse Anadolu 'yu birleştirmek hususundaki hamleleri, halefleri için, yeniden tahakkuk ettirilecek bir gâye olmuştur.

Bibliyografya: *A.* Kitâbeler: Hoca Fîrûz Bey 'in kitâbesi (bk. Zekâî Eroğlu, *Muğla tarihi*, İzmir, 1939, s. 188); Bursa 'daki Ulu câmi minberinin kitâbesi (Memduh Turgut Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa tarihi*, Bursa, 1935, s. 164); *B.* Vakfiyeler ve mektuplar: Ebû İshak Kâzrûnî dergâhı vakfiyesi, İstanbul 'da İnkılâp müzesi kütüphanesinde bulunmaktadır; diğer hayrâtının vakfiyelerinin sureti için bk. Evkaf umum müdürlüğü, Rumeli-Anadolu vakfiye defteri s. 167—170; diğer vakfiyeler ile vesikalar ve mektuplar için bk. *Arşiv kılavuzu*, İstanbul, 1938, cüz 1, 61; Timur 'un mektupları ile Ankara muharebesinden sonra yazdığı fetihnâmelerin çoğu Feridun Bey münşeâtına (I, 125, 128, 132, 140) geçmiştir; yalnız Feridun Bey münşaatındakiler, bâzı tahriflere uğramıştır. Ankara muzafferiyeti hakkında Timur 'un Semerkand 'da bulunan şehzâde Ömer 'e göndermiş olduğu uzun mektup, bu muharebenin cereyanı ve Bayezid 'in mağlûbiyet ve esareti hakkında en mükemmel ve mevsuk bir menbâdır.

C. Tarihler: 'Azîz Astarâbâdî, *Bazm-u razm* (İstanbul, 1928), s. 378, 463; Abmedî, *Dâsitan-ı tevârih-i mülûk-i âl-i Osman* (nşr. Nihad Sâmî Banarlı, *TM*, VI, 49—176; Şukr Allâh, *Bahcat al-tavârîḫ*, (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3059; bu eserin türklere âit kısımları için bk. trc. Nihal Atsız, Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1332, s. 278 ve Leipzig, 1929, s. 238); Neşrî, *Târîḫ-i âl-i 'Oṣmân* (İstanbul, Arkeoloji müzesi, Veliyüddin Efendi ve Ali Emîri kütüphaneleri); Karamanî Mehmed Paşa, *Târîḫ al-salâṭîn al-'Oṣmâniya* (Ayasofya kütüp., nr. 3204; türk. trc. Mükrimin Halil, *TTEM*, sene 14, nr. 2 (79), s. 92); şâir Acem Hâmidî, *Târîḫ-i ôl-i 'Oṣmân* (M. H. Yınanç 'ın hususî kütüphânesinde); Enverî, *Düstûr-nâme* (İstanbul, 1928, s. 87—91); Mehmed b. Hacı Halîl, *Târîḫ-i ā-li 'Oṣmân* (Paris, Bibl. Nat.); Oruc Bey, *Târîḫ-i āl-i 'Oṣmân* (Hannover, 1925, s. 26—37); Behiştî, *Târîḫ-i āl-i 'Oṣmân* (London, Brit. Mus.) İdris Bitlisî, cüz IV. (yazma); İbn Kemâl, *Târîḫ-i āl-i 'Oṣmân* (Ali Emîri kütüp., nr. 31); Muhyiddin Cemâlî, *Târîḫ-i āl-i 'Oṣmân* (Ali Emîrî kütüp., nr. 17) Sarı Kemâl, *Târîḫ-i āl-i 'Oṣmân* (Üniversite kütüp., nr. 859); Hadîdî, *Târîḫ-i āl-i 'Oṣmân* (Esad Efendi kütüp., nr. 2081); Lûtfi Paşa, *Târîḫ-i āl-i Oṣmân* (İstanbul, 1341, s. 42—61); Hoca Sâdeddin, *Tâc al-tavârîḫ*, I, 94—98, 106—110, 115—215; Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, III, 78—116; Ramazan-zâde, *Mir'ât-ı kâ'ınât* (Bulak, 1258), II, 22, 32; Cenâbî, *al-'Aylam al-zâḫir* (Ayasofya kütüp., nr. 3033);

Suriye ve Mısır tarihleri arasında: İbn Ḥaccî ve İbn al-Fırat (Beyrut, 1938, IX) ve İbn Duḳmâḳ 'ın eserleri ile İbn Ḳâżî Şuhba, *Ẕayl duval al-islâm* (Paris, Bibl. Nat., mans. arab., nr. 1599), Maḳrîzî, *al-Sulûk* ve *al-Durr al-'uḳûd al-farîda*; İbn Hacar, *Anbâ' al-ġumr* (Ayasofya kütüp., nr. 2972), Aynî, *'Iḳd al-cumân* (Cârullah Efendi kütüp., nr. 1591); İbn 'Arabşâb, *'Acâ'ib al-maḳdûr* (Mısır, 1285, s. 68—71, 81—88, 126—149); Abu 'l-Muḥâsin b. Taġriberdî, *al-Nucûm al-zâhira*.

İran müverrihlerinden Niẓâmî Şâmî, *Ẓafar-nâme* (Praha, 1937, s. 217—222, 245—277; Ḥâfiẓ Abrû, *Zubdat al-tavârîḫ* (Fatih kütüp., nr. 4371); *Târîḫ-i mu'înî* (Paris, Bibl. Nat., Supp. Pers., 1951, var. 388—400); Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, (Kalkutte, 1888, II, 252—273, 284, 289—506); Abû Ṭâlib Turbatî, *Malfûżât-ı ṣâḥibḳırân* (Paris, Bibl. Nat., Supp. Pers., 1493, var. 4, 6, 14, 155, 156, 165, 170); 'Abd al-Razaḳ Samarḳandî, *Maṭla' al-sa'dayn* (Edirne Selimiye kütüp., nr. 1492); Mirḫvând, *Ravżat al-ṣafâ* (Bombay, 1264); Ḥaydar Râzî, *Macma' al-tavârîḫ* (Paris, Bibl. Nat., Supp. Pers., 1331, var. 351); Alfî, *Târîḫ* (Paris, Bibl. Nat., Supp. Pers., 188, var. 392).

Bizans müverrihlerinden Ducas, *Histoire de Constantinople* (frns. trc. Cousin, Paris, 1674, VIII, 322, 392); Chalcondyle, *Chronique* (frns. trc. de Vigenere Bourbonnois, Paris, 1612, s. 39—95). Garp dillerinde yazılan eserler için bk. Thomas de Medzoph, *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh* (frns. trc. F. Neve, 75—77); *Schildberger hâtıratı* (türk. trc. Hakkı Muhlis, Ali Emîrî kütüp., nr. 281); Clavijo 'nun hâtıratı için bk. türk. trc. Ömer Rıza, *Kadeş 'ten Semerkand 'a seyahat*, cüz I, 88—101; Max Silberschmidt, *Şark meselesi* (türk. trc. Ahmed Cemâl Köp-

rülü, İstanbul, 1930; Delaville de Roule, *La France en orient au XIV siècle* (Paris, 1886); Zakythinos, *Le despotat Grecde morée* (Paris, 1932); A. Geüaj, *Albanie et l'invasion turque* (Paris, 1937); A. S. Atiye, *The Crusad of Nicopolis* (London, 1938); Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca, *La Compagne de Timur en Anatolie* (Bukarest, 1942). Bu eserlerde Bayezid ve zamanına âit vesika ve menbâlar ile bilâhare yazılan eserlerin bibliyografyası mevcuttur. Bundan başka Ankara muharebesinin cereyanı ve harp sâhasının topografyası hakkında bk. Ömer Hâlis Bıyıklı-oğlu, *Ankara muharebesi* (İstanbul, 1934). Fuad Köprülü, *Yıldırım Bayezid'in esareti ve ölümü hakkında* (*Belleten*, 1937, s. 591—603), yazdığı makalede bu mevzua dâir olan menbâları tetkik etmiştir.

Bayezid zamanındaki ulema, meşayıh, şâir ve edipler hakkında her kesçe mâlûm olan terâcim-i ahvâl ve tabakat kitaplarına bakmak kâfîdir.

Bu makalenin başlıca menbâları olan ve Bayezid ile aynı yıllar zarfında, Anadolu, Suriye ve Mısır'da yaşayarak, zamanlarının vak'alarını sene sene, hattâ ay ay, kaydetmiş bulunan en mevsûk müverrihlerin eserleri ile yine o yıllarda kaleme alınmış muhtelif muharrerât ve takvimlerin tetkikinden anlaşılıyor ki, o devirden en ziyade yarım asır sonraki Bizans ve Osmanlı kaynaklarından istifâde edilerek yazılmış olan yabancı ve yerli eski ve yeni eserlerde bu bahiste, bir çok noktaların tashihi ve tâdili zarurîdir.

(MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

BAYEZİD II. BÂYAZÎD II. (1447—1512), Fatih Mehmed'in vefatında hayatta bulunan 2 oğlunun büyüğüdür. Fatih, 4 rebiülevvel 886 (3 mayıs 1481) tarihinde sefere giderken, Gebze'de vefatı ve yeniçerilerin Bayezid'e taraftar olmaları üzerine, Bayezid, kardeşi Konya vâlisi Cem Sultan'a tercihen, hükümdar olmuştur. Kendisi babasının sağlığında, Eyâlet-i Rum denilen ve o tarihte osmanlı şehzâdelerinin eyâlet merkezi olan Amasya'da vâli bulunuyordu. Doğum tarihi, 851 (1447), 856 (1452) ve 857 (1453) olmak üzere, 3 türlü gösterilirse de, ekseriyetle kabûl edilen tarih, 851 (1447) olduğuna göre, 35 yaşında tahta çıktığı anlaşılmaktadır.

Bayezid'in Amasya vâliliği zamanındaki hâl ve hareketi ile hükümdarlığı devrindeki meşrep ve ahlâkı arasında çok fark vardır. Vâli olarak bulunduğu Amasya, Selçuklular devrinden beri, Anadolu'nun mâmûr bir şehri, yüksek âlim ve şâirleri ile bir fikir merkezi olduğundan, Bayezid burada hem ilim muhitinde hem de eğlence âlemleri içinde yaşamıştır. Burada iken kendisinde zevk ve sefaya ve içkiye bir iptilâ görülmekte idi. Hattâ bu sebepten babasının tekdirine bile uğramış ve kendisini sefahate alıştıran Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi'nin öldürülmesi bile emrolunmuştu; fakat Bayezid, babasının etrafındaki adamları vasıtası ile, daha evvel bundan haberdar olunca, yol harçlığı vererek, Abdurrahman Efendi'yi kaçırabilmiş (bk. *Şakâ'ik tercümesi*, s. 308) ve babasına yazdığı arizada da (Topkapı-Sarayı vesikaları) hakkında söylenen şeylerin asılsız olduğunu ve şişmanlığını gidermek için, bâzı müferrih şeyler istimâl ediyorsa da, bunu da terk eylediğini bildirmek suretiyle, aleyhindeki cereyanı durdurmuştu. Sonradan Osmanlı devletinde itibar ve mühim mevkîler kazanmış olan Nâcî-zâdeler, Çandarlı-zâde İbrahim Çelebi, Müeyyed-zâde Abdurrahman, Hamza Beyzâde Mustafa Paşa ve meşhur hattât Şeyh Hamdullah v.s. gibi şahsiyetler, Bayezid'in Amasya'daki muhitini teşkil edenler arasında bulunuyordu. Amasya vâlisi iken Bayezid, Otluk-Beli (Başkend) muharebesinde, osmanlı ordusunun sağ cenah kumandanlığında bulunmuştu.

Babası Fatih Mehmed vefat ettiği zaman, Karamanî Mehmed Paşa vezîr-i âzam bulunmakta idi. Şehzâde Cem'in saltanata geçmesini isteyen bu zat, bir taraftan devlet merkezindeki arzuya uyarak, şehzâde Bayezid'e haber yollarken, diğer taraftan da, kendi adamlarından birini, gizlice, Cem Sultan'a göndermiş ve Bayezid'den evvel Cem'i İstanbul'a getirerek, bir emr-i vâki yapmak istemişti; fakat Cem'e gönderdiği adamı ve mektubu Anadolu beylerbeyi Sinan Paşa yakalamış ve işin farkına varan yeniçeriler, bir ayaklanma ile, vezîr-i âzamı öldürmüşlerdi. Fatih'in sarayında Bayezid'in oğlu Korkut ile Cem Sultan'ın oğlu Oğuz Han), rehin olarak, bulunuyordu. Yeniçeriler, Bayezid'in tahta geçmesini istediklerini anlatmak için, onun Amasya'dan gelmesine kadar, oğlu Korkut'u babasına vekil saydılar ve ona bi'at ettiler. Bayezid gelip hükümdar olduğu zaman, kendisine sadakat gösteren yeniçerileri memnun etmiştir.

İstanbul'daki taraftarları vasıtası ile arzusuna muvaffak olamayan Cem, biraderine karşı mücadeleye girişti; Anadolu'da bir çok taraftar bulmuş ve hemen Bursa üzerine yürüyerek, orayı işgâl etmiş, Bayezid'in gönderdiği kuvvetleri bozmuş ve adına para kestirip, hutbe okutmuştu. Bayezid, Cem Sultan'ın memleketi ikiye taksim ederek, Rumeli'nin Bayezid'e ve Anadolu'nun kendisine verilmesi hakkındaki teklifini reddettikten sonra, Bursa üzerine yürüdü. Çem'in lalası Aştın-oğlu Yâkub, bir ta-

kım vâdler ile, Bayezid tarafından elde edilmiş olduğundan, Yenişehir ovasında iki taraf arasında vukua gelen muharebede, Yâkub Bey'in Bayezid tarafına geçmesi üzerine, Cem mağlûp oldu ve Karaman'a çekildi. Orada da duramayarak, vâldesi Çiçek Hatun [bk. IBN İYÂS] ve âilesi ile birlikte, Suriye'ye gidip, Memlûk devletine iltica eyledi (cemaziyelevvel 886 = 28 haziran 1481).

Cem Sultan'ın memleket dışına çıkması, Fatih zamanından beri araları şeker-renk olan Memlûk sultanı Melik Eşref Kaytbay'ın hesabına uygun geldi. İbn İyâs tarafından Cemceme diye zikredilen Cem Sultan, memleketinin Fatih Mehmed tarafından işgâli üzerine, Akkoyunlu hükümdarının yanına kaçmış ve Fatih'in ölümü ile vuku'a gelen değişiklikten istifâde edebilmek ümidi ile, Karaman taraflarına gelerek, ilk hamlede muvaffak olan, fakat Gedik Ahmed Paşa kuvvetleri tarafından mağlûp edilen Kasım Bey, işte bu sırada haccdan dönmüş olan Cem Sultan'ı Anadoluya dâvet etti.

Anadolu'ya gelen ve Karaman-oğlu ile beraber tekrar faâliyete geçen Cem Sultan, bu defa da muvaffak olamadı; bizzat sefere çıkan Bayezid, kardeşine Kudüs'te oturarak, her sene gönderilecek büyük bir tahsisat ile yaşamasını teklif etti ise de, kabûl ettiremedi. Cem, nihayet mağlûp olarak, Kasım Bey'in tavsiyesi ile, Silifke sâhilinden bir gemiye binip, Rodos şövalyelerine ilticaya mecbur oldu (cemaziyelevvel 887 = temmûz 1482). Gerek Cem'in, gerek Karaman-oğlu'nun muvaffak olamamalarının bir sebebi de, Konya, Aksaray v.s. gibi bâzı mühim şehirlerin bunlara karşı kapılarını açmamaları ve Bayezid'e sadakat göstermeleri oldu. Bundan dolayı Bayezid, bu yerler halkını bütün vergilerden affetti.

Cem Sultan'ın şövalyelere ilticası, Osmanlı imparatorluğu için tehlikeli bir hareketti; bunlar, şehzâdeyi Rumeli'ye çıkararak veya Avrupa tariki ile Balkanlara sevkederek, yeni bir gâile çıkarabilirlerdi; zâten Karaman-oğlu Kasım Bey'in, şehzâdeyi Rodos şövalyeleri tarafına geçmeğe teşvik etmesi, bunun için idi. Bayezid Rumeli'nde bu gâile ile meşgûl olursa, Kasım Bey de, fırsattan istifâde ile, memleketine sâhip olacaktı (bk. *Vâkıât-ı Cem*, 7). Cem, Avrupa'da bulunduğu müddetçe, Bayezid tam bir huzur içinde yaşamadı. Kardeşinin salıverilmemesi için, bol-bol para verdi ve nihayet onun, zehirlenerek, Napoli'de vefatına (mart 1495 = cemaziyülevvel 900) kadar endişeden kurtulamadı. Bayezid, hükümdar olduğu zaman, Cem Sultan'ın, büyük babası yanında rehine tutulan ve sonra kendisi tarafından muhafaza altında bulundurulan Oğuz Han isimindeki oğlunun hayatına dokunmamıştı. Fakat Cem'in şövalyelere ilticasından sonra, Cem tarafdarı olduğuna kanaat getirdiği Gedik Ahmed Paşa [b. bk.] 'yı Edirne'de öldürttüğü gibi, İstanbul'a da bir hüküm gönderip, İskender (bilâhare İskender Paşa) adındaki bir adamı vasıtası ile, bu çocuğu boğdurmuştu. Neşrî, Gedik Ahmed Paşa'nın, hiyanet töhmeti ile, katledildiğini yazmaktadır; bu hiyanetin Cem tarafdarı olmasından ileri geldiği zannolunuyor.

Bayezid zamanındaki askerî vekayie gelince, bu harekât, babası ve oğlu zamanında olduğu gibi, büyük mikyasta olmamıştır. Fatih Mehmed zamanında başlayan İtalya seferi, belki de Cem Sultan'ın Avrupa'ya kaçması sebebi ile, tekrar edilmemiştir. Bayezid zamanında en kuvvetli harekâtı, türk akıncılarının Macaristan, Hırvatistan, Venedik ve Lehistan'a yaptıkları akınlarda görmekteyiz; Boğdan seferi ve Memlûkler ile olan muharebeler, venedikliler ile yapılan mücadele, Bayezid devrinin başlıca vekayiini teşkil etmektedir. Bayezid Rumeli'nde ilk yaptığı seferde (1483) Hersek sancağını tamamen ilhak ettikten sonra, 1484'te Boğdan beyliği üzerine yürümüş ve zafer ile neticelenen bu muharebede osmanlı himâyesinde bulunan Kırım ve Eflâk kuvvetlerinin haylı yardımını görmüştü. Boğdan seferi osmanlılara Tuna'nın şimâl ağzındaki Kili kalesi ve daha şimâlde Besarabya mıntakasındaki Akkerman mevkiini kazandırmış, bu suretle osmanlı toprakları ile Kırım arasında muvasala temin olunmuş ve Karadeniz'in bütün garp sâhili ele geçirilmiştir. Boğdan beyinin Macaristan'a kaçarak, oradan, yardım görmek suretiyle giriştiği harekât neticesiz kaldığından, burası ister istemez, osmanlı satvetine baş eğmeğe mecbur kalmıştı.

Osmanlıların Boğdan beyliğine karşı hareketleri, Lehistan'ın menfaatlerine dokunmuş ve osmanlılar ile epey zamandan beri sulh içinde yaşayan Leh kıralı 1498 (903) senesinde, Boğdan'ı istilâ maksadı ile, buraya asker sevketmiş ise de, Boğdan beyinin türklerden yardım istemesi üzerine, buraya koşan osmanlı kuvvetleri, yerli kuvvetlerin de yardımı ile, lehlileri geri çekilmeğe mecbur etmişlerdi. Macar kıralı, boğdanlıların kendisine vergi vermekte olduklarından bahis ile, osmanlı müdahalesini durdurmak istemiş; fakat muvaffak olamayınca, Boğdan bundan sonra türklerin nufuzu altına girmiştir. Osmanlı kuvvetleri aynı zamanda Lehistan'a da Malkoç-oğlu Bâlî Bey kumandasında muvaffakiyetli akınlar yapmak suretiyle, Boğdan istilâsının önüne geçmişlerdi.

Bayezid devrindeki vak'aların en mühimlerinden biri, şüphesiz Mısır ve Suriye ye sâhip olan Memlûkler ile yapılan ve oldukça uzun

süren harptir. Osmanlılar ile Memlûkler arasındaki münasebetler, Fatih'in son zamanlarına kadar, dostâne olup, Dulkadır [b. bk.] beyliği meselesi yüzünden bozulmuş ve fakat Fatih'in vefatı, iki taraf arasındaki gerginliği izâle eder gibi olmuş ise de, bâzı tâlî hâdiseler, artık harbi zârurî kılmıştı. Bu sırada Hindistan'da Dekkan Behmenî sülâlesinden Maḥmūd II. tarafından, osmanlı hükümdarına bir takım hediyeler gönderilmişti; hediyeyi getiren tüccar Cidde'ye geldiği zaman, oranın vâlisi bu eşyayı müsadere ederek, Memlûk sultanına göndermişti. Sultan Kaytbay, hediyeler arasında bulunan ve kabzası gâyet kıymetdar taşlar ile süslü murassâ bir hançeri beğenerek aldı; bunu duyan Bayezid'in canı sıkıldı; Dulkadır-oğlu 'Alâ' al-Davla'yi himâye eyleyerek, ona asker verdi; Memlûk sultanı yaptığı işe pişman olarak, özür diledi ve hediyeler ile hançeri gönderdi ise de, iş işten geçmişti (bk. İbn İyās, 890. cüz II, 227). İlk osmanlı faâliyeti Külek kalesinin zaptı ile başladı; Yâkub Paşa, Karagöz Paşa, Hersek-zâde Ahmed Paşa ve Ali Paşa'ların kumandası altında muhtelif zamanlarda sevkedilen ordular, kumandanlar arasındaki ihtilâf ve daha sonra 'Alâ' al-Davla'nın Memlûk sultanı ile uyuşarak osmanlılar aleyhine cephe alması ve osmanlıların Dulkadır beyliğine, kendilerine iltica etmiş olan, Budak Bey'i tâyin etmeleri, Memlûklerin, Kasım Bey'in yerine, İçil taraflarına osmanlıların tâyin ettikleri Turgud-oğlu Mahmud Bey'i tahrik eylemeleri yüzünden, muvaffakiyet kazanamadı. Yapılan başlıca 5 seferden ikisini osmanlılar, üçünü mısırlılar kazandılar. 6 sene kadar (cemaziyelâhır 890 = haziran 1485 — cemaziyelâhır 896 = nisan 1491) süren bu muharebeler, Tunus hükümdarının tavassutu ve diğer bâzı faâliyetler sâyesinde, sona erdi; Osmanlılar tarafından zaptedilen Çukurova'daki üç mevkiin anahtarları, murahhas olarak Kahire'ye gönderilen Bursa kadısı Şeyh Ali Çelebi vasıtası ile, sultana verildi; bu üç mevkî Haremeyn vakfı olduğu için, osmanlılar onlara iâde etmişlerdi.

Fatih devrinde osmanlılar ile venediklîler arasında 16 sene süren muharebe, neticede osmanlıların gâlibiyeti ile bitmişti; elindeki bir çok yerleri ve adaları osmanlılara geçen Venedik cumhuriyeti, zaman zaman Mora'da tahrikâttan hâli kalmıyordu. Mora'nın İnebahtı (Lepanto), Modon ve Koron mevkîlerinden maada yerleri tamamen türklerin eline geçmişti. Mora'ya yapılacak seferden evvel, venediklilerin fırsat bulup, Bosna üzerinden bir taarruz yapmamaları için, kendisine Bosna sancağı verilen İskender Paşa, Venedik taraflarına akın yaparken, osmanlı ordu ve donanması da, Mora'daki kaleleri almak üzere hazırlanıyordu; karadan bizzat padişahın kumandasındaki ordunun ve denizden donanmanın tazyiki neticesinde, İnebahtı kalesi zaptedildiği gibi (muharrem 905 = ağustos 1599), bu muvaffakiyet Modon ile Koron'un zaptını kolaylaştırdığı için, ertesi sene oralar da elde edildi. Adriyatik sâhilindeki Draç limanı ve kalesinin karadan ve donanma tarafından zaptedilmesi (906 = 1500), osmanlı donanmasının bu sâhillerde de faâliyetine yol açmıştı. İnebahtı bundan sonraki muharebelerde, osmanlı donanmasının Akdeniz'deki faâliyeti için, mühim bir üss olmuştu. İnebahtı'yı zapt için yapılan deniz muharebesinde, 4 düşman gemisini yakmağa muvaffak olan meşhur Burak Reis, şehit düşmüştür. İnebahtı ile Koron ve Modon'un elden çıkması, venediklilerin Mora ile alâkasını tamamen kesmişti. Bunun intikamını almak üzere, Venedik ve müttefiklerinin (papalık, Fransa, İspanya) donanmaları Akdeniz'deki türk adalarına saldırdılar ve Midilli adasını muhasara ettiler ise de, bir taraftan Saruhan vâlisi şehzâde Korkut'un ve diğer taraftan donanma ile gönderilen Hersek-zâde Ahmed Paşa'nın yardımı üzerine, muvaffak olamadılar (907 = 1501). Bir iş göremeyeceklerini anlayan müttefikler, nihayet Ege denizinde ellerine geçen bir adayı da iade etmek sureti ile, mağlûbane bir sulh imzalamağa mecbur kaldılar (cemaziyelâhır 908 = kânun I. 1502).

Osmanlı devletinin Anadolu'da genişlemesi, kendisini muhtelif tarihlerde 3 büyük tehlike ile karşılaştırmıştı: 1. Timur, 2. Uzun Hasan ve 3. Şah İsmail. Tarikat üzerine kurulan Safevî devletinin müessisi olan Şah İsmail tehlikesi, sinsi sinsi sokularak, gelmekte idi. Bu gizli faâliyet Anadolu'da osmanlı idâresindeki kızılbaşları, alttan-alta ayaklanmağa hazırlıyordu. Bunun için Anadolu'ya, halife ismi verilen, bir takım alevîler gönderiliyordu. Bayezid'in Arnavutluk seferinden avdetinde, Işık adında bir kızılbaşın, kendisine su-i kasd yapmak üzere iken, öldürülmesi, Şah İsmail taraftarlığı faâliyetinin ne kadar genişlediğini gösterir; bilhassa Anadolu'da bunların faâliyetlerine nihayet vermek üzere, Bayezid, alevîlerin İran'a gitmelerini men'ettiği gibi, bunlardan elde ettiklerini de, Rumeli'ye sürmüştü. Şah İsmail'in Türkiye'deki tahrikâtını ve tâkip ettiği maksadı anlayan Trabzon vâlisi şehzâde Selim, ona ilk silleyi vurmuştu. Anadolu'dan kendisine gelen ziyaretçilerin men'edilmesi, Şah İsmail'i hem taraftarları ile görüşmekten ve hem de „nezir" denilen mühim bir varidattan mahrum etmişti; hattâ Şah İsmail bu memnuiyetin kaldırılmasını Bayezid'den rica etti ise de (bk. Feridun Bey, *Münşa'ât*, 1265, I, 338), arzusuna müsaade edil-

medi. Dulkadır-oğlu 'Alā' al-Dawla Bey'in kızını nikâh ile almak isteyen Şah İsmail'in bu arzusu da is'af edilmemiş olduğundan, osmanlı hudutlarını geçerek, Dulkadır-oğulları memleketine girip talan eden Safevî hükümdarına karşı, ne Osmanlı hükûmeti ve ne de Dulkadırlıların hâmisi Memlûk devleti ses çıkarabilmiş; yalnız Bayezid Ankara'ya bir mikdar kuvvet göndermek ile iktifa eylemişti. Bayezid'in bu kadar takyidatına rağmen, Şah İsmail, bilhassa Hamid ve Teke ilinde, kendisi için faâl bir alevî ocağı bulmuştu; bunlar, osmanlı şehzâdeleri arasındaki rekabetten istifâde ederek, padişahın ihtiyarlığı sebebi ile devlet işlerini vezirlerine bıraktığı bir sırada, Şah Kulı adında bir halifenin kumandası altında birden bire meydana atılıp osmanlı kuvvetlerini şaşırtmışlar ve bâzı muvaffakiyetler de kazanmışlardı; Anadolu beylerbeyi Karagöz Ahmed Paşa'yı kazığa vurarak Kütahya'yı yakan bu kuvvet üzerine vezîr-i âzam Hadım Ali Paşa kumandasında bulunan ve Amasya vâlisi şehzâde Ahmed'den de yardım gören osmanlı kuvvetleri, Şah Kulı ile çarpışmışlar ve muharebede vezîr-i âzam ile Şah Kulı maktûl düşmüş, Şah Kulı'nın tarafdarları da İran'a gitmişlerdi (917 = 1511).

Gençliğinde eğlenceli bir hayat süren Bayezid II., saltanatının sonlarına doğru, evvelki yaşayışının aksine olarak, uzlet ve ibadeti tercih etmekte idi; yaşının ilerlemesi de bizzat devlet işlerine şumûllü surette bakmasına mâni olduğundan, bunların hail ve tesviyesini vezirlerine bırakmıştı; oğullarından Ahmed Amasya'da, Korkut Teke'de, Selim Trabzon'da, Şehinşah Karaman'da vâli bulunuyorlardı. Oğullarından şehzâde Abdullah — ki, büyük babasının zamanında Saruhan vâlisi idi — ile Mehmed, Mahmud ve Alemşah muhtelif tarihlerde vefat etmişlerdi. Bayezid, bâzı tarihlere göre (Solakzâde, *Tarih*, s. 339), yaşça diğerlerinden büyük ve çok evlâda mâlik olmasından dolayı, Ahmed (Amasya valisi)'i sevmekte ve diğerlerine tercih etmekte idi; filhakika Korkut'un erkek evlâdı yoktu; Selim'in ise, Süleyman adında — sonraları „Kanunî" lâkabı ile şöhret alan Sultan Süleyman — biricik erkek evlâdı vardı. Bundan başka ağır başlı ve halîm bir şehzâde olmasından dolayı, vezirlerin ekserisi ve bilhassa vezîr-i âzam Hadım Ali Paşa Ahmed'e tarafdar idiler. Şehzâde Korkut, babası hükümdar ilân edildiği zaman, kısa bir müddet İstanbul'da ona vekâlet etmiş olan kardeşi Ahmed'in babası tarafından fazla sevilmesinden endişede idi; kendisi evvelce Saruhan vâlisi iken, sonra Teke yâni Antalya'ya tâyin edilmiş olup, İstanbul'a uzak bulunmakta idi; bu sırada vezîr-i âzam bulunan Hadım Ali Paşa ile, bir „dirlik" meselesinden dolayı, aralarının açık olması ve Ali Paşa'nın Ahmed'e tarafdar bulunması da, endişesini arttırıyordu. Her ihtimâle karşı İstanbul'a tâyin olunmak için, Saruhan sancağına naklini istedi ise de, teklifi kabûl edilmediğinden, birden bire Antalya'dan bir gemiye binerek, Mısır'a gitti (safer 915 = mayıs 1509). Âlim, fâzıl, şâir ve musikişinas olan bu şehzâde orada, bir hükümdara lâyık olacak merasim ile karşılandı ve bir müddet sonra yine, deniz tariki ile, Antalya'ya geldi; fakat İstanbul'daki faâliyetleri gözden kaçırmayıp, adamları vasıtası ile olan bitenleri haber alıyordu.

Trabzon vâlisi Selim de vaziyeti, kendi hesabına, tehlikeli görüyordu; tabi'î o da İstanbul'dan haber almakta idi. Trabzon İstanbul'a uzak olduğundan, o da icabında kendi emeline göre harekete geçebilmek için, daha yakın bir yerde bulunmak istiyordu. Bu sırada Selim'in oğlu Süleyman'a Bolu sancağı verilmiş ise de, Amasya vâlisi Ahmed, İstanbul ile kendi arasına Selim'in oğlunun girmesinden dolayı, şikayette bulunduğundan, bir dediği iki olmayan bu şehzâdenin arzusu üzerine, Süleyman, oradan alınarak, Kefe sancak beyliğine gönderilmişti. Babasının ve vezirlerin Ahmed'i hükümdar yapmak istediklerini kat'î olarak anlayan Selim, biraderi Korkut gibi, mütevekkil davranmayarak, Trabzon'dan tedarik ettiği kuvvetler ile Kefe'ye geçmiş ve oradan ve Akkerman üzerinden, Rumeli'nde kendisine bir sancak istemek emeli ile, Edirne'ye doğru yürümüştü. Bunun üzerine Edirne'ye gelen padişah, hayatta olduğu müddetçe, kimseyi veliahd yapmayacağını bir ahidnâme ile beyan ettiğinden, Selim, kendisine verilen, Semendere sancağına döndü; bu vak'ayı Antalya'da haber alan Korkut da, Selim'in hareketinden cesaret bularak, kendiliğinden Antalya'dan kalkıp, Saruhan'a gitti ve orada yerleşti.

Oğullarına verdiği teminatı nazar-ı itibara almayan Bayezid, tabiî Hadım Ali Paşa'nın teşviki ile, saltanatı yine Ahmed'e vermeğe teşebbüs etti; bunu haber alan Selim, topladığı kuvvet ile, Edirne'ye ve oradan İstanbul'a yürüdü; fakat Uğraş köyü mevkiinde babasının kuvvetlerine mağlûp olarak, İğne-Ada (İnadah, bk. Topkapı sarayı, evrak kısmı, 3703)'dan bir gemiye binip, Kefe'ye çekildi. Bu gâlibiyet üzerine Bayezid'in Ahmed'i veliahd yapıp, saltanatı ona terketmesine bir mahzur kalmamıştı; fakat kapıkulu, padişah sağ oldukça, başkasının hükümdar olmasına razı değildi. Bu sırada, Şah Kulı isyânı dolayısı ile, vezîr-i âzam sefere memur edilmiş ve şehzâde Ahmed'in de ona yardımı tekarrür eylemişti. İstanbul'da kararlaşan şekle göre, şehzâde Ahmed, vezîr-i âzamın karargâhı-

na geldiği zaman, bir emr-i vâki ile hükümdar yapılacak ve bu suretle mesele halledilmiş olacaktı; fakat Ali Paşa'nın kapıkulu efradına yaptığı telkinat ile vaitler hep boşuna gitti. Kapıkulu askerleri, padişah hayatta olduğu müddetçe, hiç kimseyi hükümdar tanımayacaklarını bildirdiler; Şah Kulı harbinde vezîr-i âzamın maktûl düşmesi ve şehzâde Ahmed'in Ali Paşa'ya yardım etmesi, bu şehzâdeyi en kuvvetli bir tarafdarından mahrum bıraktığı gibi, yeniçe rileri de kendisine düşman etmişti. Bayezid, saltanatı Ahmed'e terketmeğe kat'î surette karar vererek, vezirlerden söz aldı; şehzâdeye haber gönderildi. Ahmed Maltepe'ye kadar geldi ve İstanbul'a geçecek idi; fakat birden bire yeniçeriler ayaklandılar, şehzâde Ahmed'in Şah Kulı muharebesinde Ali Paşa'ya yardım etmesinden şikâyet ederek, böyle korkak bir adamın saltanata hakkı olmadığını söyleyerek: — „Selim'den başkasını istemeyiz!" — diye, ayak dirediler ve Selim aleyhdarlarının evlerini yağmaladılar; bu hâl üzerine şehzâde Ahmed geri dönmeğe mecbur oldu. Bu sıralarda Manisa'dan İstanbul'a gelmiş olan Korkut, yeniçerilere dayanarak, hükümdar olmak istedi ise de, bunlar şehzâdo Selim'e tarafdar olduklarından, onun bu arzusuna yanaşmadılar; fakat kendisinin hayatına dokunulmayacağına söz verdiler.

Selim İstanbul'a geldi ve yeniçeriler ile beraber, saraya gitti. Bayezid dışarı çıkarak, yeniçerilere bu gelişlerinin sebebini sordu; onlar da kendisinin ihtiyar olduğunu, Selim'den başka hükümdar istemediklerini ve bu istedikleri yerine gelmedikçe bir tarafa gitmeyeceklerini söylediler; Bayezid muvafakat etti ve saltanatı Selim'e terkeyledi; bu suretle kapı-kulu kıyamı ile hükümdar olan Selim, babasının elini öperek, osmanlı padişahı oldu (8 safer 918 = 25 nisan 1512).

Son günlerini Dimetoka'da geçirmek isteyen Bayezid'in arzusu yerine getirildi; henüz Dimetoka ya varmadan, yolda — vefat ettiği yerin Çekmece, Sazlıdere, Söğütlü veya Hafsa civarında Aya mevkilerinden hangisi olduğu mâlûm değildir — 67 yaşında iken, vefat etti (10 rebiülevvel 918 = 26 mayıs 1512). Bayezid'in ihtiyarlığa inzimam eden teessürden mi, yoksa zehirlenmek veya başka sebeplerden mi öldüğü bilinemiyor. Hezar Fen Cenâbî'nin kaydından, zehirlenmek suretiyle vefat ettiği zannı hasıl oluyorsa da, bunu te'yid eden başka mâlûmat yoktur. Kabri İstanbul'da, ismine mensûp camiin yanında olup, oğlu tarafından üzerine türbe yaptırılmıştır.

Bayezid II., osmanlı hükümdarlarının âlim ve şâirlerindendir. Tab'an sükûneti ve mutalâayı sever ve mecbur olmadıkça müçadeleye yanaşmazdı. Nitekim biraderi Cem'in, Memlûklerin bir vilâyeti olan, Kudüs'te oturmasına razı olacak kadar, mücadeleden ictinap etmiştir. Venedik'ten 1496 senesinde osmanlı hükümeti nezdine elçi olarak gönderilip avdet eden Sagadino, senatoya verdiği raporda, Bayezid'in, 56 yaşında ve simasının esmere çalan sarı renkte olup, uykuyu, sükût ve rahatı seven, iyi yiyip içen, zevkine düşkün ve harpten müctenip bir hükümdar olduğunu yazmaktadır. 1503 senesinde Andrea Gritti'nin tasviri daha şâyân-ı dikkattir: „boyu ortadan uzun, zihnen meşgûl olduğunu belirten karayağız çehreli ve fıtraten mağmum ve mahzundur. Az yemek yer, hiç şarap kullanmaz, ata binmekten hoşlanır; fakat buna şimdi nikris hastalığı mânidir. Dâimâ ibadet ile meşgûl olur, câmiye çok gider, sadaka dağıtır, felsefede behre ve mâlûmatı olmakla öğünür ise de, en çok vâkıf olduğu ilim, hey'ettir" (Spandouyn Cantacassin, *L'Origine de Turcqz*). Saltanatı müddetince ilim adamlarını, şâir ve san'atkârları himâye etmiş ve nâmına bir çok eser yazılmıştır. Kendisine takdim edilen eserleri okumak âdeti idi. Amasya'da maiyetinde bulunan Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi'nin tavsiyesi ile, İbn Kemâl Ahmed Şemseddin'e meşhur tarihini yazdırtmıştır. Safevîlerin galebesi üzerine, Akkoyunluların hizmetinde bulunup, Türkiye'ye iltica etmiş olan İdris Bitlisî'yi de himâye ederek, ona meşhur *Heşt Behişt* isimli tarihini kaleme aldırmıştı; Adlî mâhlası ile türkçe ve farsça şiirleri, şu'arâ tezkirelerinde ve matbû divançesinde görülür. Bayezid, kadirşinas hükümdarlardandı; Müeyyed-zâde'yi yetiştirmesi ve babasının akıbetine uğrayan Çandarlı-zâde Halil Paşa'nın oğlu İbrahim Çelebi'yi kazaskerliğe ve vezîr-i âzamlığa kadar çıkarması, bunun iki büyük delilidir. Kendisi hey'et ve ulûm-ı şer'iyeye meraklı olup, bu hususta geniş tetebbuat ve mâlûmatı vardır. İlmî müessesatı çoğaltmış ve kadirşinaslığı sebebi ile, bir çok ilim adamlarını etrafına toplamıştır. İstanbul, kendi zamanından itibaren, islâm âleminin ilim merkezi olmuş ve bu şerefi uzun müddet muhafaza eylemiştir. Bu kadar ilim ve ulemâ muhibbi olmasına rağmen, Bayezid, babası gibi, geniş düşünceli ve serbest fikirli bir hükümdar değildi; babasının zamanındaki fikir hareketi onun zamanında yoktu. Fatih, ilmî mübahase ve münakaşaları teşvik edip, bu hususta ufak bir taassup göstermediği hâlde, Bayezid'in fazla müteşerri olması ve Hatib-zâde ile Molla İzârî gibi, müteassıp bir zümrenin tesiri altında bulunması, zamanında fikir hareketlerinin hürriyetini daraltmıştı; msl. Tokatlı Molla Lûtfi gibi fazıl bir mütefekkirin, Hatib-zâde'ye muhalefet etmesinden dolayı, itikatsız-

lık ile itham edilerek, idam edilmesi, o devirdeki mütefekkirleri sinirlendirmişti. Fatih'in, saraydaki kütüphânesinin hâfız-ı kütübü olup, kendisinden sonra İbn Kemâl gibi bir mütefekkir bırakan o devrin en yüksek şahsiyetlerinden Molla Lûtfi, fikir adamlarının toplanma yeri olan Şeyh Vefa tekkesinin müdavimlerindendi; Şeyh Vefa başta olarak, meşhur *Tażarru'āt* sâhibi Sinan Paşa, Hoca-zâde, Seyid Ahmed Buhârî ve Zenbilli Ali Efendi gibi, o zamanın mütefekkir ve âlimleri hep burada toplanarak, ilmî ve edebî mübahaselerde bulunurlardı. Molla Lûtfi'nin ölümü, bu mütefekkirler ocağının dağılmasına ve sönmesine sebep olmuştur.

Bayezid II. siyasette mütehevvir ve atılgan olmayıp, dûrendîş ve realist idi; Şah İsmail tehlikesi belirdiği zaman, bir taraftan İsmail'e güler yüz gösterirken, diğer taraftan Yeşilbaş denilen Mâverâünnehr hükümdarı Şıbak Han'ı Safevîler aleyhine teşvik ile, kızılbaşları iki ateş arasında bırakmak istemişti. Bayezid, devlette, bâzı kanunlar ile, değişiklik ve yenilikler de yapmıştır; babası zamanında ve Karaman Mehmed Paşa'nın vezîr-i âzamlığında, mikdarı epeyi bir yekûn tutup, devletin timarlı kuvvetinin azalmasını mûcip olan, bâzı vakıf ve mâlikânelerin — ki, bunlar arasında Fatih'in zevcesi ve Bayezid'in vâldesine âit mâlikâne de vardı (bk. *Belleten*, sayı 18) — timar ve zeamet hâline konulması hoşnutsuzluğu mûcip olduğundan, Bayezid hükümdar olduktan sonra, bunları yine eski hâline irca eylemişti. Timar teşkilâtında da tâdilât yapmış, kendi zamanına kadar senelik 5.000 akçe dirliği olan bir timarlı sipahi, 1 cebeli (mücehhez süvari) ile harbe giderken, Bayezid bundan sonra 3.000 akçede 1 cebeli, götürmeleri usûlünü vaz'eylemiştir (bk. Spandouyn Cantacassin, *ayn. esr.*). Yeniçeri ocağı, onun zamanında genişletilerek, 61 bölüğü ihtiva eden, ağa bölükleri ihdas eylemiştir. Osmanlı bahriyesi, yine Bayezid devrinde, mühim faâliyet göstermiş; gemilerinin adedi artan donanma, İnebahtı, Modon, Koron ve Draç kasaba ve kalelerinin zaptında mühim rol oynadığı gibi, Benî Ahmer hükümdarının yardım istemesi üzerine, İspanya sularına, Kemâl Reis kumandası ile, donanma göndermeğe bile teşebbüs edilmiştir. Osmanlılar da ilk kalyon, Bayezid zamanında yapılmıştır.

Bayezid, fazileti ve iyi ahlâkı dolayısı ile, komşu hükümdarlar ve kendileri ile muahede yaptığı devlet reisleri üzerinde de bir hürmet hissi uyandırmıştı. Vefatı Mısır'da duyulunca, gerek Memlûk hükümdarı ve gerek Kahire halkı tarafından, cenaze namazı (*ṣalāt-i ġā'ib*) kılınmıştı (bk. İbn İyās, son cild, s. 269). 1509 (915) senesinde, „küçük kıyamet" denilen zelzelede, İstanbul'un pek çok evleri, kale sûrları, câmi, medrese v.s. binaları yıkılıp, şehir harâbe hâline gelmiş ve hattâ padişah bir müddet tahtadan yapılmış bir evde oturmağa mecbur olmuştu. Bu büyük harâbeyi yeniden şehir hâline sokmak için, 3.000 binâ ustası ve dülgerden başka, 77.000 kişi çalıştırılmıştır.

Bayezid II. İstanbul'da, ismine nisbet edilen câmi, imâret, kervan-saray, mektep ve medrese yaptırmış ve medresesinin müderrisliğini, müfti, yâni şeyhülislâm olanlara şart koymuştur. Câmii, 906 zilhiccesinin sonunda başlayıp, 911'de bittiğine göre (*Ḥadîḳat al-cevāmi'*, I, 10 ve mevcut kitâbesi), inşaat 5 sene sürmüştür. Edirne'de Tunca nehri kenarında da 1486 (890)'da câmi, medrese, imâret ve bir de mükemmel hastahâne yaptırmıştır. Bundan başka, vâli bulunduğu Amasya'da 1487 (891)'de yaptırdığı câmi, medrese, mektep ve zâviyesi vardır. Bu eserlerden maada bâzı köprüler ve mescidler de yaptırmıştır. Saraya alınacak iç oğlanlarına mahrec olmak üzere, Galatasarayı'nı bina ile, orada ilk defa bir mektep açtırmıştır. Kendisi tutumlu olmakla beraber, mahâlline masrûf olmak üzere, ihsanı ve sadakası boldu. Hoca Sâdeddin'in kaydına göre (II, 210), 1503 (909) senesinde bu hususa 86.000 akçe sarf edilmiştir. Otuzu mütecaviz şâir ve âlime maaş tahsis etmişti. Her sene Molla Cāmī'ye 1000 filuri gönderirmiş. Zamanında çok şâir yetişmiştir. Kendisinin hattatlıkta da mehâreti vardı; şebzâdeliğinde kendisinin yazı üstadı olan amaseyalı Şeyh Hamdullah'ı, hükümdar olduktan sonra, İstanbul'a getirmiş ve bu zat tü:k hattının inkişafına haylı hizmette bulunmuştur. Molla Lûtfi, Müeyyed-zâde Abdurrahman, İbn Kemâl, İdris Bitlisî, Tâcî zâde Câfer ve Sâdi Çelebi'ler, Zenbilli Ali Efendi ve Necatî, Zâtî, Visâlî ve Uzun Firdevs isimlerinde âlim ve şâirler kendisinin büyük lûtfunu görmüşlerdi. Sehî Bey (*Tezkire*, s. 13) kendisinin ok atmadaki mahâretini kaydetmektedir. Uygur yazısını okumağı da öğrenmişti. Amasya vâlisi iken, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey (bk. AKKOYUNLULAR) ve Mâverâünnehr hükümdarı Şıbak Han ile muhaberatı vardır.

Bibliyografya: Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (İstanbul); Neşrî (Veliyüddin kütüp.); Âlî, *Kunh al-aḫbār*; Solak-zâde, *Tarih*; Chalcondyle, *Histoire des Turcs et de la chute de l'empire grec de 1389 à 1462* (Continuations d' A. Thomas et de Mézeray. Paris, 1577); Oruç Bey, *Tavārīḫ-i āl-i 'Oṣmān* (nşr. Babinger); Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (trk. tre.); Theodore Spandouyn Cantacassin,

Petit Traicté de L' Origine de Turcqz (nşr. Schefer, Paris, 1896); Lûtfi Paşa, *Tarih* (İstanbul); *Şaḳā'iḳ tercümesi*; Behiştî (hususî kütüp.); *Şu'arā tezkireleri* (Sehî, Lûtfî, Riyâzî, Âşık Çelebi ve Kınalı-zâde); *Gulzār-i şavāb* (nşr. Güzel san'atlar akademisi); *Sicill-i Osmânî*; *Vāḳi'āt-i Cem* (nşr. *TOEM*); İbn İyās, *Badā'i' al-zuhūr* (nşr. *DMG*); *Ḥadīḳat al-cavāmi'*; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 2; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, 1. kısım.; Hüseyin Hüsameddin, *Amasya tarihi*, III; *Topkapı sarayı arşiv kılavuzu*, fas. I; Müstakim-zâde, *Tuḥfat al-ḫaṭṭāṭīn*; Tosyalı-zâde Rifat Osman, *Edirne rehnümâsı* (1336 = 1920); Feridun, *Münşa'āt* (İstanbul, 1265). (İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

BAYEZİD. BĀYAZĪD, ANŞĀRĪ PĪR RŌŞAN (1525—1580?), babası Şeyḫ 'Abd Allāh, annesi Banîn olup, 1525 'te Pencâb 'da Cālanẓar 'da doğmuştur. Efganlı olan ebeveyni, Babur 'un İbrāhīm Lōdī 'yi yenip, efgan sülâlesini ortadan kaldırması üzerine, Ḳandahār civarındaki dağlık havâlide Kanigūram 'de yerleşti. Evliyadan Sirāc al-Dīn Anṣārī soyundan gelen Bāyazīd, daha genç yaşta iken, din ve tasavvuf mevzularına meyil göstermişti. Gençliğinde ehl-i sünnet mezhebine sıkı bir surette bağlı olduğu hâlde, gittikçe vahdet-i vucut meslegine kayarak, nihayet Allahtan başka hiç bir şeyin bulunmadığı ikrarına vardı ve şerī'at ahkâmına ehemmiyet vermez oldu. Kendisinin bir *pīr-i kāmil* olduğunu ilân ederek, gösterdiği yolda gideceklerin necata erecekleri söyledi. Mezhebini neşretmek için, büyük gayretler gösterdi ve bu sâhada efganlılar arasında haylı muvaffakiyet kazandı.

Leyden tarafından yanlış tercüme edilen *Dabistān* (s. 387) 'da geçen bir bahse göre, 1585 (994) başlarında Ekber 'e, Bāyazīd 'in ölümünü bildiren bir haber gönderilmiştir. Fakat Niẓām al-Dīn Aḥmed 'in anlattığı (bk. Elliot-Dowson, V, 450) doğru ise, Bāyazīd 'in 1581 'den önce öldüğünü kabûl etmek lâzım gelir. Müellif, Ekber 'in 31. saltanat yılı vekayiini anlatırken, 14 yaşındaki oğlu Calāl al-Dīn, Ekber 'in huzuruna çıktığı zaman (989 = 1581), Bāyazīd 'in „cehenneme gitmiş" olduğunu söyler. Calāl al-Dīn, Bāyazīd 'in 5. çocuğu idi ve kendisinin mânevî vârisi oldu. Ekber 'den iltifat görmüştü; lâkin çok geçmeden onun yanından kaçıp, yıllarca tarikat sergerdeliği ederek, ammenin rahat ve sükûnunu bozacak hareketlerde bulundu. 1600 veya 1601 'de öldürüldü. Kendisine halef olan yeğeni Aḥaddād da 1625/1626 'da aynı âkibete uğradı.

Āḫūnd Darvīza (asıl ismi 'Abd al-Karīm) 'ye göre, Bāyazīd bir haydut ve kâfir idi ve Ekber 'in üvey kardeşi Mīrzā Muḥammed Ḥakīm 'in adamlarından olduğu tahmin edilen Muḥsin Ḫān Ġāzī adında biri tarafından, iki defa mağlûp edilmiştir. Mamafih Āḫūnd Darvīza 'nin bu hususta söylediklerini ihtiyat ile kabûl etmek lâzımdır; zirâ kendisi Bāyazīd 'in tâlim ettiği mezhebin mutaassıp bir düşmanı idi. Bundan başka kitabı 1021 (1612) 'de yazılmış olduğu için, bu mesele hakkında oldukça muahhar bir kaynaktır. Eğer, kendisinin söylediği gibi, Bāyazīd 900 (1495) 'den bir kaç yıl sonra doğmuş ise, onu şahsen tanımasına imkân olmamak icap eder. *Dabistān* 'a göre, Bāyazīd 949 (1542) 'dan itibaren, mârûf ve meşhur olmuştur.

Bāyazīd, diğer bir çok eserlerinden başka, mezhebinin esaslarını toplu bir hâlde ihtivâ eden *Ḥāl-nāme* ile *Ḫayr al-bayān* unvanlı diğer bir kitap yazdı. Fakat bütün bunlardan hiç biri bugüne kadar bulunamamıştır. Büyük hasmı Āḫūnd Darvīza, Bāyazīd 'in mezheb akîdelerini bu suretle anlatır: mevcut olan bütün şeyler, Allahın tecellîleridir; bunların en yükseğini *pīr* 'ler, yâni mezheb reisleri, temsil eder; doğru ve yanlışın biricik miyarı *pīr* 'e itaattir; işte bundan dolayıdır ki, *pīr* 'e itaat etmeyenlerin şer'an idamı câizdir; Kur'an ve hadis, doğrudan doğruya tefsir edilemez, ancak tasavvufî bir mâna ile tefsir edilebilir ki, bunun yolu da ancak *pīr* 'den öğrenilir, yâni en yüksek ilim kaynağı *pīr* 'dir.

Bibliyografya: Āḫūnd Darvīza *Maḫzan al-islām* (bk. Ethé, *Cat. of Persian Mss. in the Library of the Indian Office*, nr. 2632—2638); *Dabistān*, II, 380 (Calcutta); *Ma'āṣir al-umarā'*, II, 242 (*Bibl. Ind.*); Leyden, *On the Roshenian sect and its founder, Bayezid Ansari* (*Asiatic Researches*, XI, 363 v.dd.); Graf Noer, *Kaiser Akbar* (II, 180 v.dd.; Brit. Mus. 'da bir yazma nusha, Or. 222, Rieu, Cat. I, 28, Leyden tarafından tasvir edilen, Āḫūnd Darvīza 'nin Puştû-eserinin farsçası olması muhtemeldir; adı *Taẕkirat ol-abrār* 'dır. Bāyazīd 'e dâir mâlûmat var. 114. v.d. bulunmaktadır). (H. BEVERIDGE.)

BAYEZİD. BĀYAZĪD AL-BISṬĀMĪ ABŪ YAZĪD (BĀYAZĪD) ṬAYFŪR B. 'ĪSĀ B. SURŪŞĀN (? —874; aynı ismi taşıyan Zāhid Abū Yazīd Ṭayfūr al-Bisṭāmī al-Aṣġar ile karıştırılmamalı), İran 'da Ḳūmis eyâletinde Bisṭām 'da doğmuş olup, III. (IX.) asrın en meşhur sûfîlerinden biridir. Büyük babası Surūşān, isminin do gösterdiği gibi, ihtida etmiş bir zerdüştî idi. Bāyazīd 'in hayatı hakkında, hemen hiç bir şey bilinmiyor; eski tercüme-i hâl müellifleri çok az tafsilât veriyorlar; hâlbuki 'Aṭṭār gibi muahhar müellifler tarafından, fazla olarak, rivâ-

yat edilen vak'aların hepsi değilse de, büyük bir kısmı efsâne sâhasına âittir [L. Massignon 'un Halep 'te keşfettiği Muḥammed b. 'Alî al-Sahlagî (ölm. 530) 'nin *Kitāb al-nūr* 'u da henüz iyice tetkik edilmiş değildir]. Bâyazîd, tasavvuf yoluna girmeden önce, hanefî fıkhı ile meşgûl olmuştu. Onun tevhit ilminde şeyhinin arapça bilmeyen Abū 'Alî al-Sindî isminde bir kürt olduğu rivâyet edilir. Bâyazîd ona namaz ve diğer farzlar için lâzım gelen âyetleri ve buna mukabil Sindî de ona tevhit ilmini öğretmişti. [Peygamberin mirâcı gibi bir mirâc iddiasından dolayı] ehl-i sünnet ulemasının düşmanlığı, kısa bir müddet, onu memleketi terke mecbur bıraktı. Bunun hâricinde, o hayatını Bisṭām 'da, münzevî olarak, geçirdi. [Hucvîrî 'ye göre, 100 sene sonra Bisṭāmî 'nin müridleri Ṭayfūrîya tarikatini tesis etmişlerdir. Onun verdiği mâlûmata bakılacak olursa, ṭayfūrîler, Cunayd 'in tarikatine muhalif olarak, *sukr* hâlini *ṣaḥv* hâline tercih ederlerdi. Fakat başka menbâlarda böyle bir Ṭayfūrîya tarikatinden bahsedilmediği için, Hucvîrî 'nin verdiği bu mâlûmat şüpheli görülmektedir]. Bâyazîd 874 (261) 'de öldü. Bisṭām 'ın ortasında bulunan mezarı, Huevîrî, Nāṣir Ḫusrav ve Yāḳūt gibi, bir çok meşhur ziyaretçileri celbetmişti. 1313 (713) 'te Bâyazîd neslinden olduğu kendi tarafından iddia edilen Şeyḫ Şaraf al-Dîn 'in müridi ilhanlılardan Ulcaytu Muḥammed Ḫudābandan 'in emri ile mezarın üzerine bir künbet yapılmıştır (*Sefer-nâme*, trc. Ch. Schefer, *s.* 7, not 3).

Bâyazîd yazılmış bir eser bırakmamıştır ve şatahatları (vecd hâlinde söylenilmiş sözler) toplanmak suretiyle yapılmış eski mecmuaların parçaları bize kadar gelmiş olmakla beraber, muahhar iktitaflarda ona isnad olunan sözlerin bir çoğu mevsuk değildir. O, zihnî ve muhayyilevî fevkalâde bir nazar kudretini şeriate hürmet ve sıkı bir zühd ile te'lif ediyordu. Sûfiye mertebelerinden *fanā' fi 'llāh* ve *'ayn al-cam'* makamlarına çok mütemayil idi. Bu temayül 'Aṭṭār ve tasavvuf hakkında eserler yazmış olan diğer muharrirler tarafından, belki bir az mübalağa ile, vasfedilmiş ise de, en eski menbâlarda (mes. Sarrāc, *Kitāb al-luma'*, *s.* 380—393) da tesadüf edilmektedir ve onun fikirleri, bu eski menbâlara istinaden Massignon tarafından, parlak bir tarzda, tahlil edilmiştir. Onun mutlak vahdete menfi bir tecrit (*tacrîd, fanā' bi 'l-tawḥîd*) vetiresi ile varmak için yaptığı gayret, musamahasız bir surette tâkip ediliyor; o derecede ki, derisinden sıyrılan bir yılan gibi, bîzzat kendi şahsiyetinden sıyrılarak, ilâhî sıfatlara bürünür ve: — *„Subḥānî, mā a'ẓama ša'nî"* — diye bağırır. Şimdi anlatılmış olan şeyi şerh ve izah etmek için, sözlerinden bir kaç misâl: — „Eğer, bir kere samimî olarak ve kalp safiyeti ile, kelime-i tevhidi söylemeğe muvaffak olsa idim, bundan sonra başka hiç bir şeye ehemmiyet vermezdim", „on iki yıl benliğimin (*nafs*) demircisi (*ḥaddād*) ve beş yıl kalbimin aynası oldum. Sonra bir sene, kalbimle benliğim arasına dikkatle baktım ve belimde hâricî bir küfür zünnarı gördüm; on iki sene onu kesmek için çalıştım. Sonra baktım, batınımda da bir zünnar gördüm; beş sene onu kesmek yolu ile tefekküre çalıştım ve o koptu. Halka baktım, onları ölmüş gördüm ve onlar için dört tekbir getirdim" — (Ḳuşayrî, *Risāla*, Kahire, *s.* 57, 23 v.d.; krş. 'Aṭṭār, *Taẕkirat al-awliyā'*, I, 139, 5 v.d. ve *JRAS*, 1906, *s.* 327 v.d.). „İlk vâsıl olduğum şey, Allahın vahdaniyeti idi ve ahadiyetten bir vücudu ve ebediyetten kanatları olan bir kuş oldum. Keyfiyet (*kayfiya*) havasında on sene uçmağa devam ettim; ondan yüz milyon defa daha büyük bir havaya ulaştım ve ezeliyet (*azaliya*) sâhasına vâsıl oluncaya kadar, uçtum ve orada ahadiyet ağacını gördüm". Bunu müteâkip toprağını, köklerini, dallarını, yapraklarını ve meyvasını tasvir ettikten sonra, der ki: — „Gördüm ve anladım ki, bütün bunlar *ḥud'a* idi" — (*Luma'*, *s.* 384, 12 v.d.). Son kelimeler, zannediyorum ki, şe'niyetin her türlü tasvirinin aldatıcı olduğu hâdisesinin itirafından başka bir şey değildir. L. Massignon (*Essai*, *s.* 248), Bâyazîd 'in bu sözünün, muvaffakıyetsizliğini ve meyusiyetini ifâde ettiğine zâhip olmakta ise de, bence, ruhiyat bakımından, bu muhtemel değildir; çünkü Bâyazid 'in en yüksek mistik tecrübesinin — ki, Bâyazîd onu Peygamberi takliden bir mi'rac şeklinde vasfetmektedir — sonu bu olsa idi, hakikaten çok noksan ve sakat bir netice elde etmiş olurdu (krş. *Luma'*, *s.* 382—387; *Islamica*, II, fas. 3, *s.* 502 v.d., bu mekelenin müellifi tarafından neşr ve tercüme edilmiş IV. asır versiyonu ve 'Aṭṭār, *Taẕkirat al-awliyā'*, I, 172—176) [Bakḳlî, yukarıda zikredilen sözün şerhinde, son cümlenin mânasını şöyle izah ediyor: — „Gördüğüm her şeyin H e k k değil, b e n olduğunu anladım". Bundan Bâyazîd 'in gördüğü şeylerin, benliğinin vücuda getirdiği enfüsî şeylerden ve neticede mâsivâdan ibaret olduğunu itiraf ettiği anlaşılıyor. Sûfî, fenanın son derecesine vardıktan sonra, bütün müsbet tasavvurları silinir]. Diğer taraftan *Şaṭaḥāt* 'a bir şerh yazmış olan Cunayd 'in selefi olan Bâyazîd 'in noksanlarını tenkit etmesi tamamiyle tabiî idi (*Luma'*, *göst. yer.*) [Cunayd, hakikatte Bâyazid 'in kemâl ve nihayete, yâni fenanın son derecesine, varamadığını tasrib ediyor (bk. *Luma'*, *s.* 385, 387)]. Heratlı 'Abd Allāh al-Anṣārî (ölm. 481)

mi'racı, hakkında icat edilen pek çok uydurmalar arasında saydığı hâlde (*Nafaḥāt al-uns*, nşr. Nassau Lees, s. 63, 1 v.d.), farsça muahhar tasavvuf edebiyatta Bāyazîd, tıpkı Ḥallâc gibi, ırkî istidatlarına uygun panteistik heyecanın mümessili gibi gösteriliyor. Biz onu şuurlu bir panteizmden teberrî ettirmekle beraber, hemşehrilerinin onun seciyesi hususunda tamamiyle aldanmış olmadıkları ve mezhebinin temayüllerini büs-bütün yanlış anlamadıkları zannındayız.

[Bāyazîd, bâzı halk kitaplarına da mevzû olmuştur. Bunlara göre o, Dayr-i Sam'ān yahut Ḳoṣṭanṭiniyye'de rahipler ile munazaralarda bulunur ve onlara islâmı kabûl ettirmeğe muvaffak olur. Böyle hikâyeler, msl. Fatih kütüphânesinde 5334 ve 5381/5382 numaralı yazmalarda görülmektedir. Haydarâbâd'daki Âsafiye kütüphânesinde de (I, 388, 152, II, 1710, 4, 2. 9) böyle kitaplar vardır].

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL, Suppl.*, I, 353, 954, III, 1202; R. A. Nicholson, *JRAS*, 1906, s. 325 v.dd.; ayn. mll., *Islamica*, II, fas. 3, s. 402; L. Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane* (Paris, 1922), s. 243 v.dd.; ayn. mll., *Recueil de textes inédits concernant l'histoire de la mystique en pays d'Islam* (Paris, 1929), s. 27 v.dd.; Arberry, *JRAS*, 1938, 89—91 (Bāyazîd'in râhipler ile munazarası hakkında); Abū Naṣr 'Abd Allāh b. 'Alī al-Sarrāc al-Ṭūsī, *Kitāb al-luma' fī al-taṣavvūf* (nşr. R. A. Nicholson), London, 1914, (*GMS*, XXII), s. 380—395; Abū 'Abd al-Raḥmān al-Sullamī, *Ṭabaḳāt al-ṣūfiya* (Bayezid Umûmî kütüp., nr. 749, 11 b—13 a); Abū Na'īm Aḥmed al-İṣfahānī, *Ḥilyat al-avliyā'* (Kahire, 1932—38), X, 33—42 (bu basma çok yanlış olduğundan, kitabın en eski yazmasına da bakılmalıdır; Damad İbrahim Paşa kütüp., nr. 290, var. 179 b—182 b); 'Abd al-Karīm al-Ḳuşayrī, *Risāla* (Kahire, 1330), s. 13/14; 'Alī b. 'Oṣmān al-Cullābī al-Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb* (nşr. W. A. Jukovskiy, Leningrad, 1926, bk. fihrist; ingl. trc. A. Nicholson, *The Kashf al-Mahcub, the oldest Persian Treatise on Sufism*, Londra, 1911, *GMS*, XVII, bk. index); Muḥammed b. 'Alī al Sahlagī, *Kitāb al-nūr* (yegâne yazması, Halep'teki mevlevî tekkesinde); 'Abd Allāh al-Anṣārī al-Haravī, *Ṭabaḳāt al-ṣūfiya* (yazma, Nafiz Paşa kütüp., nr. 426, var. 38 a—41 b); İbn al-Cavzī, *Talbīs Iblīs* (Kahire, 1340), s. 344 v.dd.; ayn. mll., *al-Tārīḫ al-muntaẓam* (Köprülü kütüp., nr. 1175, var. 223 a); Rūzbihān Baḳlī, *Şarḥ-i şaṭḥiyāt* (Şehit Ali Paşa kütüp., nr. 1342; var. 14 b—26 b); 'Aṭṭār, *Taẕkirat al-avliyā'* (nşr. R. A. Nicholson, London-Leyden, 1905), I, 134 v.dd.; Cāmī, *Nafaḥāt al-uns* (Lucknow, 1323), s. 59 v.dd.; Lāmi'ī, *Tarcama-i nafaḥāt al-uns* (İstanbul, 1289), s. 109 v.d.; Kamāl al-Dīn Guzargahī, *Macālis al-'uşşāḳ* (4. meclis; *Macālis al-mu'minīn*, Tahran, 1268), s. 255 v.d.; Muḥammed Bāḳir al-Ḫvānsārī, *Ravżat al-cannāt fī aḥvāl al-'ulamā va 'l-sādāt* (1304—1306), s. 338 v.dd.; *Nāma-i dānişvarān-i Nāṣirī* (Tahran, 1312), s. 61 v.dd. (R. A. NICHOLSON.)

[Bu makale H. Ritter tarafından tâdil ve tevsî edilmiştir].

BAYHAḲ. [Bk. BEYHAK.]

BAYHAḲİ. [Bk. BEYHAKİ.]

BAYḤĀN AL-ḲAṢĀB. [Bk. BEYHÂNÜL-KASÂB.]

BAYHASİYA. [Bk. BEYHESİYE.]

BAYKAL, [Sibirya'da sathı 35.000 km², yer kaplayan, 640 km. boyunda ve en fazla 85 km. eninde, büyük bir tatlı su gölü olup, sâhilleri ekseriyetle dik ve yüksek, derinliği de fazladır (âzamî derinlik, yeni araştırmalar neticesinde, 1741 m. olduğuna ve gölün sathı da 454 m. irtifaında bulunduğuna göre, gölün dibi Okyanus seviyesinde hemen hemen 1300 m. kadar aşağıda bulunuyor demektir). Baykal gölü kayuakları Moğulistan'da bulunan Selenge ırmağı ile beslenmekte ve fazla suyunu da, Angara ırmağı vasıtası ile, Yenisey nehrine boşaltmaktadır. Gölde bir çok nevi balıklar ile beraber, şimâl buz denizindekilere benzeyen foklar avlanır; sathı kış ayları zarfında, kalın bir buz tabakası ile örtülür ve ancak mayıs ortalarına doğru buzdan kurtulur. Baykal gölü hakkında garp dillerinde ortaya konmuş en esaslı tetkik, H. Johansen tarafından yazılan, *Der Baikalsee, Physiographischer und biogeographischer Ueberblick* (*Mitteil. Geogr. Gesell.*, München, 1925, s. 1—202) adlı makaledir]. Anlaşılan, bu göl, moğul devrinde, müslüman coğrafyacılarına mechûl kalmıştır. Raşîd al-Dīn (krş. Berezin, farsça nşr. *Trudı vostoçnago otdel. arheol. obşç.*, XIII, 180)'e göre, Baykal'ın etrafındaki havâlinin ismi, Barḳūcīn veya Barḳūcīn-Tūkūm ve orada yaşayan halkın ismi de, Barḳūt (bu kelimenin sonundaki *t* moğulcadaki cemi ekidir)'tur. Bu isimlerden ilki, Baykal'a şarktan akan Barguzin çayının adında hâlâ görülür. Orhun kitâbelerinde (VIII. asır) bu havâli halkına Bayırḳu denilmektedir. Hirth (*Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, s. 7)'in farzettiği gibi, Baykal gölü adının bunlardan gelmiş olması şüphelidir. Hâlen yakutçada *baykal* kelimesi „deniz" mânasına gelir. Bu isim aynı zamanda türkçedeki *bay kōl* („zengin göl") kelimeleri ile de izah edilmekte ise de, bu izah tevsik edilememektedir. Baykal gölü, bu havâli rus kazak-

ları tarafından (XVII. asırda) istilâ edildikten sonra, avrupalılarca mâlûm olmuştur.

[Sibirya demir yolu, 1904 'ten beri, gölün cenup kıyısından geçmektedir. Bugün Baykal gölü kıyılarının büyük kısmı, Sovyetler birliğine dâhil Büret-moğulların muhtar cümhuriyeti arazisini meydana getirmekte olup, yalnız garp kıyılarının bir kısmı İrkutsk eyâletine âittir. Büretler göle Dalay-nor adını verirler. Bu geniş eyâletin merkezi ve yalnız Baykal havzasının değil, bütün orta ve doğu Sibirya 'nın en mühim şehri olan İrkutsk, Angara ırmağı kıyısında ve göle çok uzak olmayan bir mevkide bulunur.]

(W. BARTHOLD.)

BAYKARA. BAYḲARA (1392—1416?), Timur 'un torunudur. Büyük babası öldüğü zaman (şâban 807 = şubat 1405), 12 yaşında olduğu söylendiğine göre, 795 (1392/1393) senelerinde doğmuş olmalıdır. Babası Şayḫ 'Omar, daha Timur 'dan evvel, ölmüştü. Baykara, Davlat-Şâh (ngr. Browne, s. 374) tarafından, güzelliği bakımından, ikinci Yusûf ve cesareti bakımından da, ikinci Rustam olarak, medih ve senâ edilmektedir. Bir aralık Balḫ emîri olduğu söylenir. 817 (1414) senesinde Şâhruḫ tarafından Lûristân, Hamadân, Nihâvand ve Burûeird kendisine, timar olarak, verildi; ertesi sene kardeşi İskender 'e karşı isyan ederek, Şîrâz 'ı ele geçirdi; sonra Şâhruḫ tarafından mağlûp edildi; affolunarak Kaydu tarafından, Ḳandahâr ve Garmsîr 'e gitmesine müsaade edildi ise de, orada da bir isyan çıkardı ve Kaydu tarafından 819 (1416/1417) senesinde hapsedildi. Şâhruḫ, onu tekrar affederek, Hindistan 'a gitmesine izin verdi. Bu zamandan itibaren, artık Baykara 'dan bahsedilmez oldu. Ḥâfiẓ-i Abrû 'dan alınan bu kayıtlar ile Davlat-Şâh 'ın anlattıklarını te'lîf etmek imkânsızdır; Davlat-Şâh 'a göre (*göst. yer.*), Baykara Mekrân 'dan, kendi arzusu ile, Şâhruḫ 'un nezdine gitmiş, onun tarafından Semerkand 'a gönderilmiş ve Ulug Bey 'in teşviki ile, orada yahut, diğer kayıtlara göre, daha evvelce Şâhruḫ 'un sarayında (Herat 'ta) öldürülmüştür. 819 senesi, diğer mehazlarda da, emîr Baykara 'nın ölüm yılı olarak, gösterilmektedir. Babur 'a göre (ngr. Beveridge f. 163 b.), bu emîrin bir torunu, yâni Sultan Ḥusayn 'in büyük kardeşi de Baykara adı ile tanınır. Bu ikinci Baykara, bir zamanlar Balḫ emîri idi.

Bibliyografya: Ḥâfiẓ-i Abrû 'dan gelen ve IX. (XV.) asrın ilk 10 senelerine âit kayıtları 'Abd al-Razzâḳ Samarḳandî [b. bk.] 'nin *Maṭla' al-sa'adayn* 'inden mükemmelen biliyoruz; 807—820 senelerine âit hulâsalar için bk. Quatremère, *Notices et Extraits*, XVI, 1. kısım; Ḥâfiẓ-i Abrû 'nun Oxford 'da Bibliotheca Bodleiana 'daki (Elliot, 422) bir yazmada muhafaza edilen en eski metni hakkında krş. W. Barthold, *al-Maẓaffarîya* (*Sbornik statey uçenikov bar. Rozena*, Petersburg, 1897), s. 25 v.d.

(W. BARTHOLD.)

BAYLAMÂN. [Bk. BEYLEMÂN.]

BAYLAN. [Bk. BELEN.]

BAYNA. [Bk. BEYNE.]

BAYRAK. *Dîvân luġât al-turk* (I, 387, 14) 'te *batraḳ* şeklinde yazılan bu kelime „savaşlarda kullanılan ve ucuna bir ipek parçası takılan mızrak" tarzında izah olunmaktadır ki, bunun ferdî mücadelelerde şöhret kazanmış kahramanlara (*alp, bahadur*) mahsus bir alâmet olduğu anlaşılıyor. Yine aynı eserdeki (III, 138,9) bir manzûmede kelime *bayrak* şeklinde kullanılmakta ve oğuzlar arasında bu suretle telâffuz edildiği kaydolunmaktadır. Yine bu eserde (I, 388, 4), erkek adı olarak, bir *badruk* kelimesi de zikredilir ki, bunun da aynı kelimenin değişik şeklinden başka bir şey olmadığı meydandadır; nitekim eski uygur metinlerinde „bayrak" mânasına *badrak* kelimesine tesadüf edilmesi de, bunu açıkça göstermektedir (Müller-Gabain, *Uigurica*, IV, 8, 39; 20, 237). Kelimenin daha islâmiyetten evvelki devirlere âit olan bu telâffuz şekilleri, bâzı lehçelerde daha sonra da devam etmiş ve oğuzlar arasında ise, dâimâ *bayraḳ* ve *bayraḫ* şekilleri kullanılmıştır. Selçuklular ve Ḫvârizmşahlar devirlerinde yetişen İran şâirleri tarafından kelimenin bu son iki şekilde — ve daha ziyâde *bayraḳ* şeklinde — kullanılması (msl. 'Avfî, *Lubâb al-albâb*, I, 242; II, 260; Kemâl İsfahânî, *Dîvân*, s. 18), selçuk devrine âit farsça tarihlerde de bu kelimeye yine aynı şekilde tesadüf edilmesi (msl. Râvandî, *Râḥat al-ṣudûr*, s. 288), kelimenin farsçaya oğuzlar vasıtası ile, yâni büyük Selçuk imparatorluğu devrinde, geçtiğini anlatmaktadır. Arapçaya ve kürtçeye de geçen *bayraḳ* kelimesi (al-Sayyid Addî Şîr, *Kitâb al-alfâẓ al-fârisîya al-mu'arraba*, Beyrut, 1908, s. 32), Balkanlarda osmanlı hâkimiyeti esnasında bulgarcaya *bayrak*, sırpçaya *baryak* ve rumenceye *bayrak* (*bairae*) şekillerinde girmiştir. (Kari Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs*, Heidelberg, 1927, s. 16).

Bad- kökünden gelen ve *d* > *y* değişmesi neticesinde, *bayraḳ* şeklini alan bu kelimenin, semantik bakımından, *sancaḳ* [b. bk.] kelimesi ile olan benzerliği pek açıktır. Anlaşılıyor ki, eski türklerde b a y r a k, batırılacak, saplanacak bir silâhın (msl. mızrak ve süngü gibi) adıdır ki, savaşlarda bunun ucuna onu kullanan kahramanın veya mensûp olduğu kabîlenin alâmeti konuluyordu ve Maḥmûd Kâşġarî devrinde (XI. asır) bu alâmet oğuzlar arasında kırmızı ipek

kumaştan yapılıyordu. Yine bu devirde Karahanlılar sülâlesine mensûp türk hükümdarlarının bayrakları, al denilen turuncu ipekten idi ve onun hizmetinde bulunan yakın adamlarının atlarının eğerleri bu kumaş ile örtülüyordu (I, 77,5). Bu al (açık kırmızı) ipek kumaşa ayrıca *tañaḳ* adı verildiği ve bunun bayrak ucuna konulması âdetinin harplere mahsus olduğu (III, 270, 7) yine aynı kaynaktan anlaşılıyor. İbn Muhannā lûgatinde *sünge* ve *arğu* kelimelerinin *bayraḳ* müradifi olarak kullanılması, yukarıki izahatı te'yit etmektedir. Arapçada sünge ve mızrak mânasına gelen *miṭrad* ve *ṭarrāda* kelimelerinin de, eski kaynaklarda, bugünkü mânası ile bayrak makamında kullanılması (msl. *Tārīḫ-i Bayhaḳī* ve *Tārīḫ-i Sīstān*), semantik bakımından, aynı mâhiyette bir vâk'ıadır. Türk kahramanlarının, daha eski devirlerde, yaban öküzünün, daha sonra atların kuyruğundan ve nihayet ipekten yapılmış bir alâmeti silâhlarının ucuna taktıkları, muhtelif kaynaklardan anlaşılmaktadır ki, Maḥmūd Kāşğarī'ye göre, buna oğuzlar *perçem* ve diğer türkler de *beçkem* derlerdi; son şeklinde şahıs adı olarak da kullanılan bu kelimenin farsçaya, yine oğuzlar vasıtası ile, geçtiği, acem şâir ve nâsirlerin bunu *perçem* şeklinde — ve hemen dâimâ „bayrak" mânasını ifâde eden kelimeler ile beraber yahut onlarla müteradif olarak — kullanmalarından anlaşılıyor. Arapça ve farsça metinlerde, bunun arapça müradifi olan *ṭurra* kelimesi de kullanılır.

Eski türk kahramanlarının, atlarının boyunlarına da bu alâmeti taktıklarını ve buna *ḳutas* denildiğini biliyoruz ki, bu da *perçem* [b. bk.]'in yine türkçe bir müradifidir. Yine *Dīvān luġāt al-turk*'te atların boynuna kıymetli taşlardan yahut arslan tırnağı veya muska gibi sihrî tesiri hâiz şeylerden mürekkep, boyunluklar asıldığı ve buna da *munçuḳ* denildiği zikredilir (I, 395, 9; II, 98, 8). Farsçaya daha Gaznneliler devrinde جرجه şeklinde geçen bu kelime de, İran şâirleri tarafından, *bayraḳ* ve *perçem* müradifi olarak kullanıldığı gibi, moğullar arasında da yine bayrak mânasını ifâde eder; bu kelime türkler arasında çok eski zamanlardan beri şahıs adı olarak da kullanılmıştır. Yine *bayraḳ*, *sancaḳ* müradifi olarak *tuġ* kelimesinin de yaban öküzü veya at kuyruğundan yapılan alâmetlere ad olduğunu ve moğulların XII.—XIII. asırlardan başlayarak, *calış* kelimesini de, bunun müradifi olarak, kullandıklarını ilâve edersek, bu hususta daha açık bir fikir edinebiliriz. *Dīvān luġāt al-turk*'te „kūs ve tabel" mânasına geldiği tasrih edilen *tuġ*'un bugünkü bayrak mânasında kullanılması ve büyük hanların kumaştan yapılmış 9 tuğları olduğunun tasrih edilmesi, bunu anlattığı gibi (III, 92), İbn Muhannā lûgatinde de *tuġ* kelimesinin arapça *'alam*, yâni bayrak mukabili olarak gösterilmesi de, bunu te'yit etmektedir. Başkırtların hâlâ bugün bile *tuġ* kelimesini bizdeki bayrak mânasında kullanmaları da bunun bir bakiyesidir. Sonraki türk devletlerinde, msl. İlhanlılarda, Osmanlı imparatorluğunda ve Safevîlerde *calış* = *tuġ* ile *bayraḳ* = *sancaḳ*'ın birbirinden tamamiyle ayrılmış olması, yukarıki mutalâayı aslâ kuvvetten düşüremez. Hükümdarın veya devletin hukukî senbolü olarak, en eski devirlerde bu hayvan kılından yapılmış tuğların kullanıldığı ve kumaştan yapılmış bayrakların ondan çok sonra böyle bir hukukî mâhiyet almış olduğu pek sarihtir [bk. TUĞ].

Bütün bu izahlardan çıkarılabilecek neticeler şunlardır: *bayraḳ*, tanınmış cengâverlerin savaşlarda taşıdıkları mızrağın adıdır ki, ucuna, yak denilen yaban öküzü veya at kıllarından, yahut ipekli kumaştan yapılmış bir alâmet takılır; semantik bakımından, *sancaḳ* kelimesi de bundan farksızdır; *perçem*, *ḳatas*, *munçuḳ*, *calış* ve *tağ* kelimeleri de, az-çok farklar ile, aynı mefhumu ifâde eder; bunlardan bâzılarının hususî bir mâna almaları, daha sonraki devirlerdedir. Kırgızlar *tuġ* kelimesinden başka, kumaştan yapılmış bayrak mânasına *ğalav* kelimesini de kullanırlar. İptidâ alplara ve bahadırlara [bk. madd.] mahsus olan bu alâmet, pek tabiî olarak, bunların başı olan hükümdarlarda da bulunur ve nihayet, devlet mefhumu ve devlet teşkilâtı kuvvetlendikçe, hükümdarların şahsî alâmetleri, devletin hâiz olduğu yüksek hâkimiyetin bir senbolü mâhiyetini alır; en sonra da, millî iradenin tecellisinden doğan yeni devlet teşekküllerinde, yalnız devlet hâkimiyetinin değil, millî varlığın da remzi, timsâli olur. İslâmiyetten önceki ve sonraki muhtelif türk devletleri zamanında, uzak şark ve yakın şark müslüman medeniyetleri çevrelerindeki sâir devletler ile müşterek olarak *„çetr*, *asâ*, *tac*, *kemer*, *mühür*, *tamga*, *tıraz*, *reng* (şahsî arma), *ṭabl* (veya *ṭablḫâne*, yâni askerî muzika)" [bk. madd.] v.s. gibi, bir takım maddî hâkimiyet senbolleri arasında hususî bir ehemmiyeti hâiz olan *bayraḳ* (*sancaḳ*)'ın yalnız hükümdarın alâmeti olarak kullanılmadığını, kabîle reislerine, devletin büyük memurlarına, askerî şeflere, orduyu teşkil eden muhtelif zümrelere, harp gemilerine, esnaf cemiyetleri ve tarikatler gibi ictimaî ve dinî teşekküllere mahsus ayrı ayrı bayraklar bulunduğu da mâlûmdur. Şimdi islâmiyetten evvelki ve sonraki türk kabîlelerinde ve devlet teşekküllerinde mevcut bayraklar hakkında tarihî kaynaklardan çıkarabildiğimiz mâlûmatı, kro-

nolojik bir surette, hulâsaya çalışırken, muhtelif zümre ve teşekküllere mahsus bayraklar hakkında da mâlûmat vereceğiz.

I. İslâmiyetten evvel. Daha islâmiyetin zuhûrundan evvel mevcut olan muhtelif türk devletlerinde, tuğ veya bayrak gibi, hukukî senbollerin mevcut olduğunu tarihî kaynaklardan öğreniyoruz. Türklerin, henüz atlı göçebe hayatı sürerlerken, teşkil ettikleri siyasî heyetlerde buna dâhil muhtelif kabîlelerin ve kabîle reislerinin hususî alâmetlere, *damğa* [b. bk.]'lara sâhip oldukları ve bu kabîleler ittihadının başında bulunan hükümdarın, bu hâkimiyeti temsil eden muhtelif hukukî senboller arasında *tuğ* (bayrak)'lara mâlik bulunduğu pek tabiîdir. Esasen türkler ile çok sıkı siyasî ve medenî münasebetlerde bulunan eski Çin devletlerinde de, gerek, yak kuyruğundan yapılmış tuğların, gerek ipekli kumaştan yapılmış muhtelif renkte bayrakların kullanıldığını pek iyi biliyoruz; imparatorun binmesine mahsus arabanın sol tarafına asılan *tuğ* (çince *tu*), hükümdarlık alâmetlerindendi (L. Wieger, *Textes historiques*, 1929, I, 324); milâttan 110 yıl evvel kıral Wu'nun büyük bir beyaz bayrağı olduğu gibi, Tcheu sülâlesinin hazînesinde, eski bir zafer hâtırası olarak, renk renk yahut bir renk ipekten yapılmış bayraklar muhafaza ediliyordu. Askerî kıt'alara mahsus bayraklar, dinî merasimde ve bilhassa mâtem âyinlerinde kullanılan bayraklar vardı. Bâzı bayrakların üstünde ejderha (dragon) tasvirleri de bulunuyordu. Tcheu'lerin beyaz renkli büyük bir bayrakları vardı (Marcel Granet, *Danses et légendes de la Chine antique*, II, Paris, 1926).

Daha sonra muhtelif türk devletleri ile dâimî münasebetlerde bulunan Sâsânî ve şarkî Roma imparatorluklarında da türlü türlü bayrakların mevcudiyeti ve bunların hukukî bir senbol ve askerî bir alâmet gibi kullanıldıkları mâlûmdur. Kumaştan veya mâdenden yapılan bu alâmetler üzerinde muhtelif şekiller bulunuyordu. Eski İran'da daha Arşakiyân (Arsasid) devrine âit sikkelerde, İran'ın millî bayrağı olan *dirafş-i kāviyānî*'nin resimlerine tesadüf olunduğu gibi (Ed. Dronin, *Observation sur les monnaies à légendes en pehlevi et pehlevi-arabe*, Paris, 1886, s. 19), Sâsânîler devrinde de, gerek *dirafş-i kāviyānî* ve gerek sâir İran bayrakları hakkında oldukça etraflı mâlûmata sâhip bulunuyoruz; *dirafş* (yâni bayrak) adı verilen her askerî kıt'anın ayrı bayrakları olduğu gibi, hükümdarın, büyük kumandanların ve kahramanların da bayrakları vardı; Sâsânî ordusu hücuma kalkacağı zaman, ateş renginde (kırmızı) bir bayrak çekiliyordu. Bu bayrakların renk ve şekilleri, üzerlerindeki motifler ve sâir teferruat hakkında, Firdavsî ve Asadî gibi, daha sonraki asırlarda yazan şâir ve müelliflerin şehadetlerinden başka, bâzı muasır şehadetler ve arkeolojik vesîkalar da vardır (A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhague, 1936, s. 80, 205 v. dd., 496 v.d.). Şarkî Roma'da da bayrağın büyük bir ehemmiyeti olduğu ve askerî kıt'aların hususî bayraklar taşıdıkları mâlûmdur. İmparator Heraclius'un 628'de Dastgard'de ele geçirdiği ganimetler arasında, eski harplerde iranlıların eline geçip, zafer hâtırası olarak, saklanmış 300 roma bayrağı da vardı. İşte Sâsânî ve Bizans bayrakları hakkında verdiğimiz bu kısa izahat, umumiyetle islâm ve türk bayrakları hakkında yapılacak mukayeseli tetkikler için, bunların büyük ehemmiyeti olmasından dolayıdır. Bütün bu izahlardan sonra, uzak şark ve yakın şark medeniyetleri ile rabıtalarını dâimâ muhafaza etmiş olan türklerin kurdukları devletlerde tuğ ve bayrak gibi alâmetlerin mevcut olmamasına imkân verilemez. Hun (Hiung-nu) imparatorluğunda tuğ ve bayrak bulunduğu mâlûm olmakla beraber, bu hususta sarih ve etraflı mâlûmat yoktur. Bunlarda, daha eski bir kültür bakiyesi olan tuğun, hâkimiyet timsâli olarak, daha çok mühim olduğu, lâkin, çinlilerde olduğu gibi, ipekten bayraklar da kullanıldığı tahmin olunabilir. Yalnız, garp hunlarının büyük hükümdarı Attila'nın, üzerinde başı taclı bir tuğrul [b. bk.]'un, yâni türkler arasındaki efsânevî bir kuşun, resmi bulunan bir bayrağı bulunduğu, eski bir hıristiyan kaynağında zikredilir. Tu-kiu'lar devrine âit çin kaynaklarında, bu devir bayrakları hakkında epeyce mâlûmata tesadüf olunuyor: Tu-kiu hükümdarları Çin imparatorluğunun yüksek hâkimiyetini kabûl ettikleri zamanlarda, kendilerine, sâir bâzı alâmetler ve hediyeler ile birlikte, davul ve bayrak gönderiliyordu ki, bu bayrağın üstünde altından yapılmış bir kurt başı bulunuyordu; bunların çinliler ile aralarını bozulduğu zaman, Tu-kiu hanının çin hükümdarına isyan çıkaranlara kurt başlı bayrak gönderdiği de mâlûmdur. Türgiş kabîleleri arasında bayrakdarlar bulunduğu ve bunların başındaki büyük askerî kumandana „büyük bayrakdar" adı verildiği de yine aynı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Çin seyyahı Hiuen-Tsang, Tu-kiu hükümdarı Şehu Kagan'ın — âdetâ askerî bir manevra mâhiyetinde olan — bir av eğlencesinde, askerin bayraklar taşıdığını görmüştü. Tu-kiu'larda ayrıca bir „bayrak kültü" bulunduğu anlaşılmakla beraber, bu hususta fazla bir şey bilinmiyor; yalnız bayraklar üstüne konulan kurt [b. bk.]'un, bunların efsânevî ceddi olduğu düşünülürse, dinî mâhiyeti

daha iyi anlaşılır. Bu eski „kurt kültü" 'nün izleri, türkler arasında uzun müddet devam etmiştir. Firdavsî 'nin, iki defa, „turanlıların kurt başlı bayrağı" 'ndan bahsetmesi (bk. *Şāh-nāme*, nşr. J. Mobl, IV, 382, 482), çin kaynaklarını te'yit etmektedir.

Yine çin kaynakları, kırgızların bayrakları olduğunu ve bunların kırmızı renge hürmet ettiklerini söylemek suretiyle, bu bayrakların kırmızı renkte olduğunu imâ etmektedirler. Hâlbuki arap seyyahı Abū Dulaf, X. asır başlarında kırgızların yeşil renkli bayrakları olduğunu söyler. XX. asır esnasında şarkî Türkistan 'da yapılan mühim keşifler, uygurlar zamanına âit bayraklar hakkında da bizi bir az aydınlatmıştır. Meselâ Turfan 'da Mani dinine mensûp türklere mahsus, üzerlerinde insan resmi olan iki dinî bayrak bulunduğu gibi, Kuça şövalyelerinin, üzerlerine hayvan resimleri işlenmiş bayraklar taşıdıkları anlaşılmıştır. Uygur medeniyetine âit olarak, A. von Le Coq tarafından neşredilen atlasta, bâzı bayrak örneklerine tesadüf olunur. Diğer türk zümrelerinden İdil bulgarlarında at kuyruğundan yapılmış t u ğ l a r bulunduğu, İbn Faḍlān 'ın rivâyetinden anlaşılıyor; Tuna bulgarlarına gelince, bunlarda da aynı tarzda tuğlar bulunduğu ve ancak ikinci imparatorluk devrinde sikkeler üzerinde kumaştan yapılmış bayrak resimlerine tesadüf edildiği mâlûmdur. Mamafih gerek İdil ve gerek Tuna bulgarlarının kumaştan bayraklar kullanmış oldukları kuvvetle tahmin olunabilir. Nitekim mühim bir türk zümresi olan Peçenek [b. bk.] 'lerin bayrakları bulunduğu, Gardīzī ve al-Bakrī gibi islâm müellifleri tarafından te'yit edilmektedir; Bizans kaynakları vasıtası ile bildiğimiz Peçenek kabîle isimlerindeki renge delâlet eden kelimelerin, belki de, bunların kullandıkları bayrakların renkleri dolayısiyle verilmiş olduğu fikri, şu son yıllarda bir macar âlimi tarafından ileri sürülmüştür ki, bizce de oldukça kuvvetli görünüyor; bu fikrin doğruluğu tahakkuk ederse, Peçeneklerin muhtelif renklerde bayraklar kullandıkları da anlaşılacaktır. Nagy-szent-Miklos 'ta bulunup, Avrupa 'ya gelmiş türk zümrelerinden birine — proto-bulgarlara veya peçeneklere — âit olduğu tahmin edilen eserlerden birinde bir prensin elinde bulunan bir bayrak şekli, osmanlı devrindeki yeniçeri bayraklarına benzemektedir ki, bu da, eski bir türk bayrağının şeklini göstermekten başka, umumiyetle bayrak istimâlinin bütün bu kabîleler arasında eskiden beri yayılmış olduğunu anlatmak bakımından mühimdir. İlk islâm coğrafyacılarından İbn Ruşta, ne renkte olduğunu söylemeksizin, hazarların bayrakları olduğundan bahsettiği gibi, Abū Dulaf de Dokuz-oğuzların siyah bayrakları olduğunu söyler. XII.—XIII. asırlarda Kıpçak kabîlelerinin bayrakları bulunduğunu moğul devri islâm müverrihleri kaydederlerse de, bunların ne renkte olduğunu söylemezler; hâlbuki daha evvelce garba doğru ilerleyerek, ruslar ile bir çok harplerde bulunan bir kısım Kıpçak-Kumanların kırmızı ve beyaz bayrakları olduğu, meşhur *İgor destanı* 'ndan anlaşılmaktadır. XIII. asır başlarında Macaristan 'a iltica eden bir kısım kumanların „mâvî zemin üzerinde arslan, yıldız ve ay motiflerini muhtevi" bir armaları olup, kumanların kıralı sıfatını da resmî unvanlarına ilâve eden macar kıralının bu armayı da kendi kırallık arması içine aldığı rivâyet edilir; mamafih Kıpçak-Kuman bayraklarında bu motiflerin bulunduğuna dâir hiç bir mâlûmatımız yoktur (bk. ARSLAN, AY). P. Pelliot 'nun bildirdiğine göre, XI.—XII. asırlarda Çin ile münasebetlerde bulunan bir takım göçebe türk kabîlelerinin bayrakları hakkında, eski çin minyatürlerinden bir fikir edinmek kabildir.

Eski türk bayrakları hakkındaki bu küçük hulâsayı tamamlamak için, unutulmaması lâzım gelen bir meseleden daha bahsedelim: Firdavsî 'nin *Şah-nāme* 'si, Asadî 'nin *Garşāsp-nāme* 'si gibi, eski İran kahramanlık edebiyatı eserlerinde, İran-Turan mücadelelerinden bahsolunurken, her iki taraf kahramanlarının ve ordularının taşıdıkları bayraklar tasvir edilir. Bunlara göre, türklerin ve büyük türk hükümdarı Afrāsyāb 'ın bayrağı s i y a h renktedir; mamafih m e n e k ş e, s a r ı, k ı r m ı z ı ve m â v î renklerde bayraklar da vardır. Bunların üstünde k u r t, e j d e r h a (dragon), k a p l a n, a r s l a n, k a r t a l ve a y gibi türlü türlü şekiller bulunur. Acabâ bu mâlûmat tamamiyle hayâlî bir mâhiyettemidir; yoksa bu şâirlerin istinat ettikleri eski kaynaklar, türk bayraklarının bu hususiyetlerini tesbit etmişlermidir? Sonra, iranlılar ile mücadelelerinden bahsedilen bu türkler, Tu-kiu 'lar ve Eftalitler gibi, Sâsânîler devrinde onlar ile münasebetlerde bulunan devletlermidir? Bütün bu suallere kat'î cevaplar vermek, şimdilik imkânsızdır. A. Christensen, *Şah-nāme* 'de İran bayrakları hakkında verilen mâlûmatı tamamiyle mevsuk addederek, o suretle kullanmakta ise de, biz bu telâkkiye tamamiyle iştirâk edemiyoruz. Acabâ Firdavsî, Asadî, Faḫr al-Dīn Gurgānī gibi şâirler, eserlerindeki türk veya İran bayrakları hakkındaki tavsiflerde, daha ziyâde kendi devirlerinde kullanılan bayraklardan müteessir olmamışlarmıdır? Biz bu son mülâhazanın kolay kolay reddedilemeyeceği fikrindeyiz. Çünkü, meselâ Firdavsî, türk bayraklarının renkleri ve üzerlerindeki şekiller hakkında ne mâlûmat vermişse, aynı şeyleri İran

bayrakları için de tekrarlıyor; yalnız bunlara ilâve olarak, fil, hümâ, geyik ve yaban domuzu gibi şekillerden de bahsediyor. Hâlbuki bir az aşağıda, müslüman türk devletlerinin bayraklarından bahsederken, göreceğimiz gibi, Firdavsî devrinde, böyle muhtelif renklerde ve üzerlerinde muhtelif şekiller bulunan bayraklar mevcut idi. Bu bakımdan, Firdavsî'nin ve diğer İran şâirlerinin, eski türk ve İran bayraklarını kendi devirlerindeki bayraklara göre tasvir etmiş olmaları çok yakın bir ihtimâldir. Ancak bütün bu tasvirlerdeki renkler ve şekillerin, daha eski devirlerden intikâl etmiş olması imkânını da gözden uzak tutmamalıdır.

Bu hususta göz önünde bulundurulacak diğer bir mesele de şudur: gerek türk, gerek İran imparatorlukları, her devirde hükümdara, kumandanlara, kahramanlara ve ordunun muhtelif cüzlerine mahsus olarak, ayrı renklerde ve ayrı motifleri muhtevî, türlü türlü bayraklar kullanmışlardır; bunlar arasında hükümdarlara mahsus olan ve hakikî mânası ile hukukî bir sembol mâhiyetini muhafaza eden renkleri ve motifleri, diğerlerinden dikkatle ayırmak lâzımdır; msl. Tu-kiu'lardaki kurt başlı sancak gibi. Eski dinî telâkkilere ve tarihî an'anelere dayanan ve sembolik bir mâhiyet taşıyan ve yalnız bayraklarda değil, hâkimiyet alâmeti olan sâir şeylerde de kullanılan bu renkler ve motifler ayrı ayrı uzun ve mukayeseli araştırmalarda bulunmadan, bu meselelerde müsbet neticelere varmak aslâ kabil değildir. **Bayrak** meselesi, din tarihi ve müesseseler tarihi ile beraber, arkeoloji, numismatik, beraldik ve hattâ diplomatik gibi, yardımcı ilimlerin muaveneti olmadan, hâlledilebilecek basit bir mesele değildir.

II. İslâmiyetten sonra. Türkler, islâm dinini kabûl ederek, müslüman medeniyeti çevresine girdikleri zaman, islâm dünyasında Abbâsîler ve Sâmânîler gibi, muntazam teşkilâta mâlik, kuvvetli siyasî heyetler ile karşılaştılar ki, bunlarda, muhtelif hâkimiyet sembolleri arasında **bayraklar** da kullanılıyordu. Bunun için, memlûk sıfatı ile Abbâsî devleti hizmetine girmiş türklerden biri tarafından kurulan Tolunlular [b. bk.] devleti ile, Sâmânîler hizmetindeki türk memlûkleri tarafından kurulan Gazneliler [b. bk.] devletinden başlayarak, uzun asırlar esnasında islâm dünyasının muhtelif sâhalarında kurulan muhtelif türk devletlerinin bayrakları hakkında izahata girişmeden evvel, islâm bayrakları hakkında kısa ve umumî mâlûmat vermek zarurîdir. Müslüman türk devletleri, kullandıkları bayraklarda, her ne kadar kendi eski an'anelerinin tesiri altında kalmışlarsa da, pek tabiî olarak, islâm medeniyetinin kuvvetli nufuzundan da kurtulamamışlardır. İlk islâm devletlerinin, medenî hayatın bir çok tezahürleri gibi, hâkimiyet sembolleri hususunda Sâsânî ve Bizans tesiri altında kalmaları, bu tesirlere esasen büs-bütün yabancı bulunmayan türklerin onları kolaylıkla iktibas etmelerine yardım etmiş olmalıdır.

Arap kabîleleri, daha islâmiyetten evvel, bayrak kullanırlardı. İslâmiyetin zuhûrundan sonra, Peygamber ve ilk halifeler zamanından başlayarak, bu âdet kuvvetlendi; Emevîler ve Abbâsîler zamanında ise, türlü renk ve şekillerde bayraklar kullanılmağa ve bunlara, eskiden de olduğu gibi, türlü türlü isimler verilmeğe başlandı: *'uḳḳāb, siḥḥāb, ẓill, livā' al-ḥamd* v.s. gibi hususî isimler taşıyan muayyen bayraklardan başka, umumî olarak, *livā', 'alam, rāyat, 'iṣāba, ṣafḥa, ṭarrāda, miṭrad, 'alāma, band, 'uḳda* gibi, mânaca birbirinden az-çok farklı veya müteradif muhtelif kelimelerde, muhtelif zaman ve mekânlarda, muhtelif bayrakları ifade için kullanıldı. Hükümdara, veliahda, büyük ricâle, kumandanlara, askeri kıt'alara ve donanmaya mahsus ayrı ayrı bayraklar olduğu gibi, muhtelif kabîlelerin, Peygamber soyundan gelen seyyidlerin [b. bk.], büyük şehirlerdeki muhtelif esnaf teşekküllerinin, ayyârlar ve şattârlar gibi, bir takım serseri zümrelerinin, islâm âleminde tasavvuf esaslarına dayanan muayyen tarikatlerin teşekkülünden sonra, her tarikatin, kendisine mahsus bayrakları vardı. Vâli ve kumandanlara, kendilerine verilen vazife ve salâhiyetin bir timsâli makamında olan bayrakların teslimi, daha ilk halifeler zamanından başlayarak, gittikçe tantanalı bir şekil alan büyük merasimle yapılıyordu. Abbâsî halifeleri, onları halife olarak tanıyan müstakil islâm devletlerinin reislerine, menşûr ve hil'at gibi vesîka ve alâmetlerle beraber, siyah bayrak da gönderiyorlardı. Emevîlerin (Endülüs Emevîlerinin de) beyaz bayraklarına mukabil, Abbâsîler bu rengi almışlardı. Yeşil renk, daha ziyade, Fâtıme'nin çocuklarını temsîl eden bir renk sayılıyordu. Siyah renk, Abbâsîlerio sâir hâkimiyet alâmetlerinde dahi kullanılıyordu. Bayrakların üzerine hükümdarın isim, unvan ve alâmetlerinin işlenmesi de usûldendi. Emevîler ve Abbâsîler devrinde, merkezî idâreye karşı isyan çıkaranlar, onların renklerinden ayrı ve onlara zıd renklerde bayraklar kullanırlardı; bu zümreler, çok defa, kullandıkları bayrağın rengine göre de adlandırılmışlardır: *muṣawwida, mubayyiḍa, surḫ-'alem* (yâni *ḫurram dīnīya*) zümreleri gibi. Mamafih büyük islâm imparatorluklarında, hükümdarın, daha doğrusu sülâlenin, resmî rengindeki bayraklardan başka, türlü türlü renk ve şekillerde bayraklar da kullanılırdı. Şî'îleria *ta'ziya* [b. bk.] merasimi gibi, dinî âyiler-

de bayraklar kullanılması, tekkelere ve türbelere tarikatlere mahsus bayraklar asılması âdet olduğu gibi, büyük câmilerdeki hatipler de kılıç ve bayrak kullanırlardı. „Bayrak kaldırmak", umumiyetle, cenge hazırlanmak veya isyan etmek mânasını ifade ederdi. Beyaz bayrağın, teslim alâmeti olarak, kullanılması âdeti de yayılmıştı (umumiyetle islâm bayrakları hakkında daha etraflı mâlûmat almak için bk. mad. LIVÂ). Orta çağ müslüman devletlerindeki bayraklar ve onların kullanılış tarzları hakkındaki bu umumî mâlûmat, islâm dünyasında kurulan türk devletlerinde bayrağın mâhiyet ve ehemmiyetini ve nerelerde kullanıldığını göstermek bakımından, mevzuumuzu doğrudan doğruya alâkalandırmaktadır. Bundan sonra, müslüman türk devletlerinin bayrakları hakkında toplayabildiğimiz bilgileri, kronolojik ve coğrafî bir tertip dâhilinde, hulâsa edelim.

Tolunlular ve Gaznelilerde. İlk müslüman türk sülâlesi olanTolunlular devrinde, bunların türlü renklerde bayraklar kullandıklarını, Yaḳūbī'den öğreniyorsak da, bu hususta fazla mâlûmatımız yoktur. Sâmânîler hizmetindeki türk memlûkleri tarafından kurulan Gazneliler imparatorluğunda, bir taraftan Abbâsî-Sâmânî, diğer taraftan da eski Sâsânî-Eftalit an'anelerinin te'siri ile, bayrağın büyük bir ehemmiyeti vardı. Hükümdara, daha doğrusu hânedana, mahsus resmî bayrak bulunduğu gibi, hükümdar âilesine mensûp prenslere, kumandanlara, vâlilere ve yarı müstakil yerli sülâlelerin reislerine, sâir hâkimiyet alâmetleri ile beraber, bayrak da veriliyordu. Askerî kıt'aların, üstünde hususî alâmetler ve şekiller taşıyan, bayrakları vardı. Meselâ saraya mensûp olup, sonradan azad edilmiş gulâm (köle)'lardan mürekkep kıt'aların bayraklarında arslan alâmeti bulunuyordu. Gaznelilerin bayraklarında ekseriya ay ve hümâ şekillerinin bulunduğu edebî kaynaklardan anlaşılıyorsa da, bunların bayrak üstüne sırma ile işlenmiş resimler mi, yoksa bayrak direğinin tepesine konmuş altından şekiller mi olduğu, kat'î şekilde söylenemez. Ekseriyetle Şuşter şehrinde dokunmuş kıymetli ipek kumaşlardan yapılan, hükümdara mahsus, resmî bayrağın dâimâ siyah renkte olduğu görünüyor. Gaznelilerde, çetr, külâh ve hil'at gibi, bir takım hâkimiyet alâmetlerinin de siyah renkli olması, gerek Mahmud'un gerek oğulları Muhammed ve Mes'ud'un saltanatları zamanında dâimâ siyah renkte bayrak kullanılması, bu rengin hânedana, yâni devlete mahsus resmî renk olduğunu kat'î surette anlatmaktadır. Mahmud'un babası Sevük Tigin'in iptida lâal renkli çetr kullandığını biliyorsak da, bayrağının rengi hakkında mâlûmatımız yoktur. Mamafih bâzı kaynakların müphem ifadeleri, kumandanlara gâlibâ kırmızı renkli kumaştan bayraklar verildiğini de imâ etmektedir ki, devletin resmî bayrağından başka bayraklarda ayrı ayrı renkler kullanması âdeti bir çok islâm ve türk devletlerinde âdet olduğu cihetle, bu da pek tabiî görülebilir. Bu bayraklar üzerinde veya bunlardan bâzılarında, hükümdarların, kumandanların veya emîrlerin isim ve lâkaplarının yazılmış olması da muhtemeldir. B. Kazimirsky'nin Sâmânîler veya Gazneliler devrinde mâdenî bayraklar kullanıldığını söylemesi, şâir Manūçihrī [b. bk.]'nin bir kasîdesinde, *çetr* kelimesi ile beraber, kullandığı *kevkebe* tâbirini yanlış anlamasından ileri gelmiştir. Gaznelilerde, sülâlenin şi'arı, yâni senbolü olarak, siyah renk kabûl edilmesinin sebebi, *Şah-nāme*'de ve bâzı tarihî kaynaklarda gördüğümüz gibi, eski türklerde — hiç olmazsa, bâzı mühim türk zümrelerinde — bu rengin senbolik renk olmasından dolayımıdır, yoksa, Gaznelilerin, siyah rengi şi'ar ittihaz etmiş olan Abbâsî halifeleri ile çok samimî münasebetlerde bulunmalarından ve tahta çıkan her hükümdara Abbâsî halifesinin, menşûr ile birlikte, siyah hil'at ve bayrak göndermesinden dolayımıdır, yâni Gazneliler bu suretle kendilerini halifenin meşrû mümessili olarak göstermek mi istiyorlardı? Bu hususta kat'î bir şey söylenemezse de, Gazneliler devletinin tâkîp ettiği islâmî siyaset göz önüne alınınca, bu ikinci ihtimâl daha kuvvetli görünür; mamafih birinci âmilin de bu hususta az-çok tesiri olması ihtimâli de yok değildir. Bu devire âit tarihî ve edebî kaynaklarda, bayrak mânasına gelen türkçe kelimelerden *munçuḳ* kelimesinin منجق şekli ile kullanılması da dikkate lâyıktır. Bayraklar üzerinde kullanılan arslan, hümâ ve ay şekillerinin ise, Sâsânî İran'ında mevcut olmakla beraber, daha ziyade eski türk an'anelerine dayanan motifler olduğu söylenebilir.

Karahanlılarda. Tamamiyle türkler ile meskûn sâhalarda kurulmuş ilk müslüman türk devleti olan Karahanlılar devletindeki bayraklar hakkında fazla mâlûmatımız yoktur. Yalnız makalenin başında söylediğimiz gibi, bunların tuğ da kullandıklarını, tuğ sayılarının, sâhibinin kudret ve ehemmiyetine göre, değişmekle beraber, türklerin mukaddes sayısı olan 9 taneden fazla olamadığını ve bunun da büyük hana mahsus bulunduğunu, hükümdar bayraklarının al denilen turuncu kumaştan yapıldığını, bayrak ve teferruatına âit muhtelif türkçe kelimelerin bu devirde mâlûm bulunduğunu, *Dīvān luġāt al-turk*'ten öğreniyoruz. Bu eserde „turuncu" diye izah edilen *al* kelimesinin bizim bugün aynı kelimeden anladığımız „açık kırmızı" renk olduğunu ve yine orada bahsedi-

len „kızıl bayrak" 'ın ise, ya oğuzlara mahsus olduğunu yahut eski iranlılarda da olduğu gibi, harp alâmeti saymak lâzım geldiğini söyleyebiliriz. Karahanlılar âilesinden Semerkand ve civarlarına hâkim olan Ali Tigin 'in kırmızı bayrağı olduğunu ve Karahanlılar devletinde de, Gaznelilerde olduğu gibi, bayrakdarlığın — yâni bayrak taşımak vazifesinin — mühim bir memuriyet sayıldığını, muasır kaynaklardan öğreniyoruz. Eski Tu-kiu ve Uygur devlet an'anelerini islâm medeniyeti kadrosu içinde devam ettirerek, bir çok eski rütbe ve memuriyet adlarını, tuğ, bayrak, askerî muzika, çetr gibi, hâkimiyet alâmetlerini muhafaza eden Karahanlılarda, bayrağın muhtelif işlerde kullanıldığını ve hükümdara mahsus bayraktan başka, hânedana mensûp prenslerin, büyük rical'in, kumandanların, kabîle reislerinin ve askerî kıt'aların da ayrı ayrı bayrakları bulunması pek tabiîdir. Hükümdarın mukarriplerinin bindikleri atların eğerleri üstüne, al denilen bayrak kumaşından yapılmış örtüler kullanılması [krş. ÖĀŞİYA], teşrifat usûllerinin bu devlette çok inkişaf ettiğini gösterir. Kırmızı renk hükümdarın ve hânedanın bayrak ve çetrlerine mahsus olmakla beraber, ayrıca başka renkte bayraklar kullanıldığı da tahmin olunabilir. Msl. *Dîvân luġāt al-turk* (III, 31) 'te „vezir mertebesinde olduğu hâlde, hânedana veya yüksek aristokrasiye mensûp olmayanlara *yuġruş* unvanı verildiği" zikredilirken, bunlara, mevkilerinin alâmeti olarak, siyah ipekliden yapılmış bir çetr verildiği ilâve olunmaktadır. Biz bu ifâdeden, bunlara verilen bayrağın, hattâ giydirilen hil'atin siyah ipekten yapıldığı netisini de çıkarabiliriz. Çünkü bütün orta çağ islâm ve türk devletlerinde, her mevkie mahsus olan bu gibi alâmetlerin aynı renkten olması, değişmez bir kaidedir. Eski türklerin tamamiyle aristokratik mâhiyette olan ictimaî teşkilâtlarına göre, halk tabakasına mensûp olanlara kara sıfatı verildiği için (kara budun = avâm), bu siyah rengin de, bu telâkkinin neticesi olarak, seçildiği tahmin olunabilir. Karahanlıların başka renklerde bayrakları olup olmadığını bilmediğimiz gibi, bunların üzerinde bir takım şekiller bulunup bulunmadığı hakkında da bir kayda tesadüf edemedik.

Selçuklularda. Henüz büyük Selçuk imparatorluğu kurulmadan evvel, muhtelif kabîlelerin başlarında bulunan reislerin hususî alâmetleri, yâni bayrakları olduğu, bu devri çok iyi bilen müverrih Bayhaḳî 'deki iki mühim fıkradan anlaşılıyor. Siyah renkli olan bu bayraklar üzerinde, her reise mahsus, ayrı bir alâmet varmı idi, yahut hepsinde müştereḳ bir sembol, meselâ bunların mensûp oldukları Kınık boyuna mahsus damga mı mevcut idi? Bu hususta hiç bir şey bilmiyoruz. Bu oğuz kabîleleri, önce Seyhun kenarlarında ve sonra Buhara civarlarında ve Horasan 'da yaşadıkları sıralarda, Sâmânîler, Karahanlılar ve Gazneliler gibi, islâm devletleri ile ve islâm medeniyeti ile sıkı temaslarda bulunmuşlardı. Fakat buna rağmen, göçebe hayatının „eski an'anelerini sıkı sıkı saklamak" temayülü, bunların her hususta oğuz törelerine sâdık kalmalarına sebep olduğundan, bu ilk bayrakların eski kabîle bayrakları olduğu muhakkaktır. Horasan ve İran 'da imparatorluğun sür'atle kuruluşu ve Abbâsî halifeliğinin Tuğrul Bey 'in fi'lî hâkimiyeti altına girmesi, Selçuk müesseselerinin, Abbâsî-Gaznevî örneklerinin iktibas ve taklidi suretiyle, inkişafına sebep oldu ve islâm devletlerinde kullanılan bütün hâkimiyet sembolleri, Selçuklular tarafından da kullanıldı. Fakat, bütün bunlara rağmen, Selçuk müesseselerinde eski kabîle an'anelerinden gelen ve bilhassa ilk zamanlarda çok kuvvetle kendini gösteren bir takım hususiyetler göze çarpmaktadır ki, bunu hâkimiyet sembollerinde de görmekteyiz; msl. ilk Selçuk sikkelerinin üstünde ok ve yay alâmeti bulunduğu gibi, Tuğrul Bey zamanında İstanbul 'daki eski mescit tâmir edildiği zaman mihrabına aynı alâmet konmuştu. Tuğrul, tevkî [b. bk.] alâmeti — yâni tuğra — olarak da bir çomak şekli kullanırdı. Hâlbuki sonraları, Alp Arslan 'dan başlayarak, sultanların tevkileri hep islâmî formüllerdir. İşte bu bakımdan, hiç olmazsa ilk Selçuk bayraklarının üstünde ok ve yay alâmetinin bulunduğunu tahmin ediyoruz. Mamafih bu ok ve yayın Tuğrul 'un şahsına değil, bütün hânedana âit umumî bir sembol olduğunu gösteren başka deliller de vardır: Kirman Selçuklu hükümdarı Kavurd 'un çetrinde ok ve yay resmi bulunduğunu ve bu alâmetin fermanların başında tuğra makamında da kullanıldığını bildiren bir kaynak, bunun Selçukluların mahsus bir alâmet olduğunu bilhassa tasrih etmektedir.

Daha Tuğrul 'dan başlayarak, Abbâsî halifelerinden — sâir hâkimiyet alâmetleri ile birlikte — siyah bayraklar alan Selçuklularda türlü türlü bayrak ve sancakların kullanıldığını görüyoruz. Malazgird meydan muharebesinde, Alp Arslan 'ın, üzerinde kelime-i şehadet yazılı, büyük bir sancağı vardı; Urfalı Mathieu 'nün ifâdesine göre, 408 (1095) 'de Berkyaruk ile Tutuş arasındaki muharebede, Berkyaruk ordusunda Melikşah 'ın sancağını gören bir çok askerler, onun tarafına geçmişlerdi. Sultan Muhammed, Berkyaruk 'a karşı yaptığı bir harpte mağlûp olarak, maiyetindeki 70 kişi ile beraber, kaçmağa mecbur olunca, bunların kendisinden

ayrılmaması için, şahsına mahsus bayrağı bizzat kendisi taşımıştı. Büyük Selçuk imparatorluğunda ve şûbelerinde hükümdara, hânedan azasına, büyük ricâle, askerî kıt'alara mahsus türlü renk ve şekillerde bayraklar kullanıldığı tabiî olmakla beraber, bu hususta henüz fazla mâlûmatımız yoktur. Yalnız, şâir Azrakî, Doğan Şah hakkındaki bir kasîdesinde, ordu bayraklarının kırmızı renkte olduğunu ima ettiği gibi, müverrih Râvandî de Irak Selçuklu hükümdarı Arslan b. Tuğrul 'un ordusundaki kırmızı ipek bayraklardan bahseder. Tuğrul Bey 'in, iptida Nişabur 'a girerken, başında kırmızı çetr bulunduğu ve bu rengin Karahanlılarda resmî renk olduğu gibi, bâzı türk kabîleleri arasında da mukaddes renk telâkki edildiğini düşünürsek, bu kırmızı renkli bayrakların menşei meselesi daha iyi anlaşılır. Böyle olmakla beraber, bu kırmızı bayraklar hükümdarın (devletin) resmî sancağı değil, daha ziyade askerî kıt'aların bayrakları olduğuna göre, asıl hükümdar sancağının rengi mechûl kalıyor. Ancak ilk Selçuk reislerinin siyah alâmet taşıdıkları, Abbâsîlerin ve Gaznelilerin resmî renkleri siyah olduğu, aşağıda göreceğimiz gibi — büyük Selçukluların bir çok müesseselerini hemen ayniyle devam ettiren — Anadolu Selçuklularında ve Ḫvârizmşâhlarda hükümdar sancaklarının siyah renkli bulunduğu düşünülürse, umumiyetle Selçuklu hükümdarlarının Abbâsîlere mânevî bağlılıklarını göstermek ve bu suretle bütün islâm dünyası üzerinde meşrû ve siyasî bir hâkimiyet iddia etmek için de siyah rengi kullandıkları kabûl olunabilir. Anvarî, Azrakî ve Ẓahîr Ḳûryâbî gibi, bu devir şâirlerinin manzûmelerinden, bayrakların üstünde „ay, ejderha, arslan, pelenk, hümâ" gibi şekiller bulunduğu da anlaşılıyor. Gaznelilerin bayraklarında da gördüğümüz bu şekillerin, bayrağın tepesine konulan sarı madenden yapılmış mücessem şekiller mi, yoksa bayrağın üzerine işlenmiş veya nakş edilmiş resimler mi olduğunu bilmiyorsak da, bâzı vesîkaların delâletine göre, her iki ihtimâlin vârid olduğu da söylenebilir. Emîr-i alemlik, yâni bayrakdarlık, vazîfesi de Selçuk teşkilâtında mühim bir memuriyetti.

A n a d o l u S e l ç u k l u l a r ı n d a. Bunlarda, büyük Selçuklularda olduğu gibi, daha ilk devirlerden başlayarak, bayrağın hukukî bir senbol sıfatı ile, ehemmiyeti görülüyor. İlk haçlılar seferinde, İznik bizanslılara teslim edildiği zaman, kale burcundaki Selçuk bayrağı yerine Bizans bayrağının dikildiği, bu sefer hakkındaki anonim vekayinâmede zikredilirse de, Selçuk bayrağının şekli ve rengi hakkında hiç mâlûmat verilmez. Bu devre âit kaynaklardan, hükümdarın resmî sancağından başka, yarı müstakil beyliklere, büyük ricâle, kumandanlara ve askerî kıt'alara mahsus bayraklar bulunduğu, ordudaki bayrakların sarı ve kırmızı renklerde olduğu zikredilmektedir. Lâkin yine bu kaynaklara göre, diğer bayraklar ile hükümdarın resmî sancağı arasında, hukukî senbol olmak bakımından, büyük bir fark bulunduğu, her hangi bir kale Selçuklular eline geçtiği zaman onun burcuna resmî saltanat sancağı çekilmesinden anlaşılıyor. İbn Bîbî 'nin, Kâhta fethinden bahsederken, açıkça kaydettiğine göre, bu sancak s i y a h renkli idi; hükümdar sefere şahsen iştirâk etmezse, bu sancak ordu kumandanına veriliyordu. Bu müverrihin eserinde türkçe „muneuk, perçem, bayrak" kelimelerine sık sık tosadüf edilmekle beraber, „sancak, sancak-ı sultânî, sancak-ı saltanat" tâbirlerinin daha ziyâde devletin (hükümdarın) resmî siyah bayrağı hakkında kullanılması dikkate lâyıktır. „Sancak-ı sultan" tâbirine Mevlâna 'nın şiirlerinde de tesadüf edilmesi, İbn Bîbî 'nin bu tâbirleri ayırmaktaki isabetini te'yit ediyor. Her hükümdar zamanında bu sancak üzerine onun isim ve lâkabının yazıldığı tahmin olunabilir. Ölen hükümdarların çetr ve sancakları, bir hürmet alâmeti olarak, türbelerine konuluyordu. 'Alâ' al-Dîn Kayḳubad I. 'ın çetri ve sancağı, Cimri hâdisesinde, halkın bu hükümdarın hâtırasına bağlılığından istifâde edilmek için, kıyamcılar tarafından alınıp kullanılmıştı. Nitekim, memlûk sultanı Baybars 'ın Anadolu 'ya yaptığı yürüyüşte, Selçuk tahtına oturması ve başına Selçuk sultanlarına mahsus çetri tutturması da aynı maksatla idi. Anadolu Selçuklularının ordularında kullanılan türlü renkli bayraklar üzerinde, daha evvelki türk devletlerinde olduğu gibi, bir takım şekiller ve resimler bulunduğu söylenebilir; elimizdeki bâzı vesîkalar, bu devirde üzerine ejderha resmi nakşedilmiş ipek bayraklar bulunduğunu açıkça göstermektedir. Bu devir sikkeleri üzerindeki şekillerden bâzılarının bayraklara da konmuş olması çok tabiîdir. Bu bayrakların tepelerinde, altından veya mâdenden, h i l â l şekilleri bulunduğu da anlaşılıyor. Anadolu Selçuklularının, moğulları taklit ederek, bayraklarında b e y a z rengi kabûl ettiklerine dâir Hayrullah Efendi 'nin iddiası, hiç bir vesîkaya dayanmamaktadır. Ancak, o devirlerin âdetine göre, Anadolu Selçukluları moğul tahakkümü altına düşerek, istiklâllerini kaybettikten sonra, İlhanlı bayraklarının da Selçuk bayrakları ile beraber kullanılması tabiî idi. Bunlarda çetrlerin siyah renkli olduğunu biliyoruz. Yalnız Ġiyâṯ al-Dîn Kayḫusrav II., Sa'd al-Dîn Köpek 'in teşviki ile, bunun rengini mâviye çevirtmiş ve bu değiştirilme Abbâsî halifeliğince bir düşmanlık alâ-

meti gibi karşılanmıştı; hükümdara mahsus çetr ile bayrağın aynı renkte olması orta çağda umumî bir kaide olduğu için, saltanat sancağının da mâviye çevrilmiş olması icap ederse de, kaynaklarda bu cihet tasrih edilmiyor. Nitekim, bu mâvi rengin, Sa'd al-Dīn'in katlinden sonra veya başka bir zamanda, tekrar kaldırılıp kaldırılmadığı da kaydedilmiyor. Her ne olursa olsun, bu izahat, siyah rengin Selçuklular tarafından, tıpkı Gaznelilerde olduğu gibi, Abbâsîlere bağlılıklarını göstermek maksadı ile kullanıldığını anlatmaktadır. Bayrakdar (mîr-i alem)'lık vazifesi bunlarda da mühim bir memuriyetti.

Ḫᵛārizmşāhlarda. Büyük Selçuk imparatorluğunun âdetâ bir istitalesi olan ve onun hemen bütün müesseselerini devam ettiren Ḫᵛārizmşāhlar devletinde de bayrağın büyük ehemmiyeti vardı. Hükümdara, veliahda, hânedan azâsına, tâbi küçük devletlerin reislerine mahsus bayraklardan başka, büyük emîrlerin, kabile reislerinin, muhtelif asekerî kıt'aların da hususî bayrakları bulunurdu. Bu devlete mensûp hacılar kafilesinin önünde de, mensûp oldukları devletin sancağını taşıyan diğer kafileler gibi, bayrak çekilirdi. Bu bayrakların muhtelif renklerde ve şekillerinde olması tabiî bulunmakla beraber, imparatorluğun resmî bayrağı, Calāl al-Dīn Ḫᵛārizmşāh'ın müverrihi Nasavī'nin bir fıkrasından anlaşıldığına göre, siyah idi. Abu 'l-Fidā'daki bir kayda göre, Ḫᵛārizmşahlarda büyük ricâlin, bulundukları vazife ile bağlı hususî alâmetleri olduğundan, askerî ricâle mahsus bu gibi alâmetlerin bayraklar üzerine nakşedilmiş olması muhtemeldir. Moğulların Buhara muhasarasını gösteren bir İran minyatüründe Ḫᵛārizmşāhların bayrağı sarı renkte gösterilmişse de, muahhar bir devre âit olan bu resmin hakikate uygunluğu iddia edilemez. Edebî vesikalardan anlaşıldığına göre, bunların çetrlerinin de siyah renkte olması, bu rengin devletçe resmî renk olarak kabûl edildiğini anlatmaktadır ki, bu, Ḫᵛārizmşāhların kendilerini, bilhassa Sultan Sencer'in ölümünden sonra, büyük Selçuk imparatorluğunun meşrû vârisi gibi telâkki etmelerinden ileri gelmiş olmalıdır. Calāl al-Dīn Ḫᵛārizmşāh'ın koyu kırmızı renkli bayrağı olduğunu, hiç bir kaynak göstermeden, yazan Rıza Nur, her hâlde, aldanmış olacaktır; çünkü, Nasavī sâdece Calāl'in siyah bayrağından bahsettiği gibi, Raşīd al-Dīn'in *Cāmi' al-tavārīḫ*'inde de onun „alem-i hass" (hususî bayrak)'ı zikredilmekle beraber, bunun renginden bahsedilmez. Ondan evvelki devirlerde de siyah çetrden bahsedilmemesi, bu hususta hiç bir tereddüde yer bırakmaz. Ḫᵛārizmşāhların ordularında, Selçuklularda olduğu gibi, muhtelif renklerde ve üzerlerinde türlü türlü motifler bulunan bayraklar kullanılmış olması pek tabiîdir. Oğuzların Begdili boyuna mensûp olan bu hânedanın bayraklarında, bu kabîleye mensûp damganın bulunduğu ve her hükümdarın isim ve lâkaplarının da resmî sancaklar üzerine yazıldığı tahmin olunabilir. Bayrakdar (mîr-i alem)'lık vazifesi bunlarda da mühim bir memuriyetti.

Atabeglerde. Büyük Selçuk imparatorluğunun zaiflayıp parçalanması neticesinde vücuda gelen ve Atabegler umumî ismini alan muhtelif türk devletlerindeki bayraklar hakkında pek az mâlûmatımız vardır. İbn al-Aṯīr, ilk defa Sayf al-Dīn Ġāzī b. Zangī'nin başında sancak gezdirdiğini ve ondan evvel, Selçuk hânedanına karşı bir hürmet eseri olarak, böyle bir şeye cür'et edilmediğini söyler. Selçuklular devrinde büyük emîrlerden her birinin bayrağı ve muzikası (tabl ve alem) olduğunu kat'î olarak bildiğimiz için, bundan „atabeglerin Ġāzī b. Zangī'den evvel bayrakları olmadığı" neticesini çıkarmamalıdır. Bundan maksat, istiklâl alâmeti olan saltanat sancağıdır; nitekim, yine aynı adamın, sultanlara mahsus olan diğer istiklâl alâmetlerini atabegler arasında ilk defa olarak kullandığını da biliyoruz. Müstakil bir devlet reisi sıfatı taşıyan bu Atabeglerin ordularında, tıpkı Selçuklularda olduğu gibi, muhtelif renk ve şekillerde türlü türlü bayraklar kullanıldığı muhakkaktır. Ancak bunlardaki hükümdar sancaklarının rengi hakkında yalnız bir kayda tesadüf edebildik ki, o da, oğuzların Salgur (Salur; b. bk.) boyuna mensûp oldukları için bu ismi alan ve sikkelerinde Salur damgası bulunan fars atabeglerine âittir; bu sülâleden Sa'd b. Zangī'nin kasîdecilerinden Mecd-i Hemger'in bir manzûmesinde, onun siyah renkli bayrağı olduğundan bahsolunuyor. Üzerinde Salur damgası ve hükümdarın ismi ve lâkapları bulunduğu da tahmin edilen bu sancağın siyah renkli olması, Ḫᵛārizmşāhlarda olduğu gibi, kendilerini Selçuk imparatorluğunun meşrû vârisi saymalarından ileri geliyordu. Diğer atabeglerin de, aynı maksatla, bayraklarında ve çetrlerinde siyah rengi kabûl etmiş olmaları çok kuvvetle tahmin olunabilir.

Eyyûbîlerde. Musul atabegliği devletinin bir istitalesiaden başka bir şey olmayan, hattâ o devir müverrih ve şâirleri tarafından açıktan-açığa türk devleti diye adlandırılan Eyyûbîler devleti müesseselerinin, Fâtımî ve Selçuk (atabeg) an'anelerinin tesiri altında teşekkül ettiği mâlûmdur. Bu bakımdan, bunların kullandıkları bayraklarda da, bu izlerin göze çarpması pek tabiîdir. Salâhaddin Eyyûbî, müstakil bir hükümdar sıfatını takındığı zaman, Fâtımî-

lerde ve Atabeglerde mevcut bütün hâkimiyet alâmetlerini de kabûl etti. Eyyûbîlerde, hükümdara mahsus saltanat sancağından başka, hânedana mensûp prenslere, büyük ricâle, askerî kumandanlara, askerî kıt'alara mahsus türlü türlü bayraklar vardı. Yâfi'î, Salâhaddin'in saltanat sancağından bahsettiği gibi, sâir muasır kaynaklar da Kudüs fethinde ordudaki sarı bayrakları zikrederler. Esasen hükümdara mahsus sancağın rengi de sarı idi. Mamafih, daha sonraki Eyyûbî ordularında sarı ve kırmızı bayrakların mevcut olduğunu bildiğimiz gibi, Abbâsî halifelerinin Eyyûbî hükümdarlarına gönderdikleri siyah bayrakların da kullanıldığı tahmin olunabilir. Kahire'deki büyük Eyyûbî sultanı, imparatorluğun başka sahalarında hüküm süren yarı mustakil Eyyûbî prenslerine sâir hâkimiyet alâmetleri ile beraber sancak ve bayraklar da gönderirlerdi; bunların verilmesi, orta çağın bütün islâm ve türk devletlerinde olduğu gibi, doğrudan doğruya sultanın salâhiyeti cümlesindendi. Bayrakların üzerlerine, âit oldukları prenslerin veya sultanın adının ve lâkaplarının yazılması da âdetti. Yine sarı renkte çetrler kullanan Eyyûbîlerin, kendilerine şi'ar olarak sarıyı seçmelerinde, hiç şüphesiz, Fâtımî an'anesinin tesiri vardır; Mısır ve hattâ Suriye halkı, imparatorluk rengi olarak, bunu tanıyorlardı. Bir taraftan eski metbûlarından ayrı bir renk kabûl etmek, diğer taraftan da kaç asırlık Fâtımî sülâlesinin meşrû vârisi olduklarını göstermek arzusu bu hususta âmil olmuştur. Eyyûbîler devrinde hilâl alâmetinin garplıların gözünde tamamiyle bir müslümanlık timsâli olduğu, haçlılar devrine âit bâzı garp kaynaklarından anlaşılıyor.

Memlûk imparatorluğunda. Muhtelif âmiller tesiri ile yıkılmağa yüz tutan feodal Eyyûbî imparatorluğunun, türk memlûkleri arasından yetişen kudretli şahsiyetler tarafından merkezîleştirilerek, yeni bir hayata kavuşturulmasından başka bir şey olmayan Mısır-Suriye Memlûk devleti devrindeki bayraklar hakkında elimizde oldukça geniş ve sarih mâlûmat vardır. Çok muntazam teşkilâta, bütün teferruatı inceden-inceye tesbit edilmiş teşrifat usûllerine mâlik olan bu imperatorlukta, sâir hâkimiyet timsâlleri arasında, bayrağın da mühim bir yeri vardı. Sultana (yâni devlete) âit resmî bayraklara senacık-ı sultanîye („sultana mahsus sancaklar") adı verilirdi. Hükümdarın başında götürülen veya bulunduğu yere dikilen sarı ipekten büyük sancağa arapça *'işāba* derlerdi ki, bunun ipek kumaştan olan kısmının adı şaṭfa idi. Mamafih bu kelime bâzan *'işāba* ile müteradif olarak da kullanılmıştır. Sarı ipekten yapılan bu bayrak ve teferruatı, elmaslar ve sâir kıymetli taşlar ile süslenirdi. Hükümdarların, tepesinde at kılından yapılmış perçemi bulunan diğer büyük bir bayrağı daha bulunduğunu Ḳalḳaşandî söyler ki, buna da ealış (yâni tuğ) derlerdi. Bunun eski bir türk an'anesi olduğunu ve moğullar ile islâm dünyasında gâlibâ yeniden canlandığını söyleyebiliriz. Her hâlde Baybars [b. bk.] devri bu gibi türk-moğul an'anelerinin memlûkler devletinde yerleşmesinde mühim bir safha teşkil eder. Calışın meydana çıkarılması, barp ilânının bir timsâli, bir sefer başlangıcıdır. Saltanata mahsus olan diğer bayraklara sancak adı verilir ve bunlar Kahire'de hususî bir mahâlde saklanırdı ki, bunun, daba Fâtımîler devrinde Ḫizânat al-Bunūd denilen yerden başka bir mahâl olmadığı meydandadır. Her hangi bir sebeple saltanattan çekilen bir sultan, saltanat sancaklarını yeni hükümdara vermekle mükellefti. Hükümdara mahsus sancağın üstüne, sâir bir çok müslüman ve türk devletlerinde olduğu gibi, hükümdarın ismi ve lâkapları altın sırma ile işlenirdi. Bayraklar üzerine hükümdara mahsus *rang*, yâni alâmetin de işlendiği ve meselâ Baybars devrinde onun alâmeti olan arslan (veya bars) resmine, sikkelerde olduğu gibi, bayraklar üzerinde de tesadüf edildiği mâlûmdur. Rütbelerine mahsus bayraklara mâlik olan büyük emîrlerden her birinin, vazifesi ile mütenasip, bir *rang*, yâni alâmeti (arması) vardır ki, bunların bayraklar üzerinde de kullanıldığı tahmin olunabilir. Bayrakların, bilhassa askerî alaylarda, diğer hâkimiyet timsâlleri ile beraber, büyük bir ehemmiyeti vardı. Bu alayların mükemmel tavsiflerini bırakmış olan Mısır tarihçilerinin ifâdelerine göre, hükümdara mahsus çetrin iki yanında *livā' al-ḥamd* adı verilen iki büyük sancak, altından kılıçlara sarılı olarak, iki büyük memur tarafından hürmetle taşınırdı. Ayrıca, sarı ve kırmızı iki büyük sancakla, üzerine feth ve zafer âyetleri yazılmış 400'den fazla daha küçük bayraklar da mevcuttu. Bunların tepelerinde altın veya gümüşten yapılmış hilâller bulunurdu. Sultanın önünde onun hususî sancağını taşıyan memura sancakdar, diğer saltanat sancaklarını taşıyan memurların âmirine de alemdar derlerdi. Memlûk sultanlarının resmî renkleri, Eyyûbîlerde olduğu gibi, sarı idi; sultanların sancak ve çetri hep bu renkte olurdu. Memlûk bayraklarında, E. Blochet'nin iddia ettiği gibi, Bizans tesirini görmek tamamiyle yanlıştır. Memlûk sultanları, Altın Ordu hanlarına, sâir bir çok hediyeler ile birlikte, Abbâsî halifesine mahsus olan siyah ve kendi sarı bayraklarından da yollarlardı; hattâ bir defa, sırp kıralının talebi üzerine ona da sırma ile işlenmiş sarı saltanat sancağı yollanmıştı. Mem-

lûk sultanları zaman zaman Anadolu 'daki türk beylerine de böyle sancak yollamak suretiyle, onların ülkeleri üzerindeki hâkimiyetlerini tasdik etmiş ve böylece ona meşruiyet bahşeylemiş oluyorlardı ki, bu hâl, kendi yüksek hâkimiyetlerinin orada da tanındığını gösteren diplomatik bir muvaffakiyetti. XIV. asra mensûp bir ispanyol fransiscain râhibinin seyahatnâmesinde, o devirde Memlûklere âit olan Şam şehrinin bayrağı olarak sarı zemin üzerine bir beyaz hilâl nakşedilmiş bir bayrak resmi bulunduğu gibi, İskenderiye şehri için de sarı zemin ortasında siyah bir dâire içinde bir arslan resmi bulunan diğer bir bayrağa tesadüf edilmektedir. Asıl Mısır bayrağı olmak üzere ise, beyaz zemin üzerinde mâvi bir hilâl bulunan diğer bir bayrak mevcuttur. Üzerinde bir takım bayrak resimleri bulunan — Topkapı müzesinde mevcut — eski bir ispanyol haritasında da, Memlûk bayrağı olarak, üstünde bir kırmızı hilâl bulunan altın sarısı renginde bir sancağa, yine Memlûklere âit İskenderiye şehri üzerinde, altın sarısı bir zemin üzerinde bir kırmızı dâireyi ihtiva eden diğer bir bayrağa tesadüf edilmektedir. Memlûk bayraklarında bu türlü şekillerin mevcudiyeti hakkında tarihî kaynaklarda bir kayda tesadüf edemediğimiz için bu hususta bir şey söyleyemeyiz. İskenderiye 'ye âit arslanlı bayrağa gelince, bunun Baybars devrinin bir hâtırasını saklaması epey uzak bir ihtimâldir. Bundan başka, Mısır bayrağı olarak beyaz renkli bir bayrak gösterilmesi tamamiyle esassız olduğu gibi, orta çağ islâm âleminde hususî şehir bayrakları bulunduğunu bilmediğimiz için, İskenderiye 'ye âit bayrak da bizi büs-bütün şüpheye düşürüyor. Her hâlde, bu gibi vesîkaları muasır tarihî kaynaklar ile karşılaştırmadan kullanmak asla doğru olmaz.

Anadolu beyliklerinde. XIII. asrın son yarısından itibaren Anadolu 'nun muhtelif yerlerinde yavaş yavaş müstakil birer küçük devlet mâhiyetinde teşekküle başlayan Anadolu beyliklerinin tarihi hakkındaki kaynakların kifayetsizliği, onların bayrakları hakkında da bize hemen hiç bir şey öğretmiyor. O devrin umumî teamüllerine göre, kendi adlarına sikkeler bastıran, kitâbelerinde müstakil hükümdarlara mahsus tantanalı lâkaplar kullanan bu küçük beyliklerin, yavaş yavaş kendilerine mahsus bayraklar kullanmış olmaları da pek tabiîdir. Meselâ, Aydın-oğullarından Gazi Umur Bey 'in gemisinde yeşil sancak bulunduğunu *Düstur-nâme-i Enverî* 'den öğreniyoruz ki, bu renk belki de kuvvetli bir cihad (din harbi) ruhu ile müceehhez bulunan Anadolu gazilerinin tercih ettikleri bir renktir. Mamafih bu rengin Umur Bey 'a âit olması ve donanmasında başka renkte bayraklar da bulunması ihtimâli vardır. Karaman beyleri, moğul tahakkümüne karşı Mısır Memlûklerinin siyasî yardımını temin ettikleri zamanlarda, kendilerine Kahire 'den bayraklar gönderildiğini Mısır kaynakları bildiriyor; fakat, Memlûklerin yüksek hâkimiyetini tanıdıklarını gösteren bu bayraktan başka, Karaman beyliğinde, diğer Anadolu beylikleri gibi, kendilerine mahsus sancaklar bulunduğu muhakkaktır. Kıbrıs krallığı tarihine âit hıristiyan kaynaklarında, Teke oğullarının, Alâiyo ve Manavgat beylerinin ayrı ayrı bayraklarından bahsolunmaktadır; Alâiye ve Manavgat beyleri, Kıbrıs krallığının yüksek hâkimiyetini tanıyarak ona vergi verdikleri sıralarda, kendi bayraklarının üstüne krallık bayrağını asmak suretiyle bunu gösteriyorlardı. Teke-oğulları Antalya 'yı kıbrıslılardan geri aldıkları zaman, şehrin burclarına kendi bayraklarını asmışlardı. Menteşe-oğullarından Ahmed Gazi 'nin Becin 'deki bir kitâbesinde, elinde bayrak tutan bir arslan resmi mevcuttur ki, bu bayrakta Ahmet Gazi 'nin ismi yazılıdır. O devirdeki İtalyan cumhuriyetlerinde de tesadüf edilen bu arslan resminin bir hususiyeti olmakla beraber, bayrağın üstünde Ahmed Gazi isminin yazılı bulunması, bu gibi sancaklar üzerinde beylerin isim ve lâkaplarının da yazılı bulunduğunu gösteren bir delildir ki, orta çağ islâm ve türk devletlerinde bunun umumî bir âdet olduğunu söylemiştik. Her hâlde, Anadolu beylikleri bayraklarının, umumiyetle, Memlûklerde, Anadolu Selçuklularında, İlhanlılarda tesadüf edilen bayraklardan pek farklı olmadığı tahmin edilebilir. Yukarıda bahsedilen ispanyol haritasında, Sinop, Antalya, Alâiye şehirleri üzerinde üç bayrak resmi göze çarpıyor: Candar-oğullarına âit olan Sinop üzerindeki bayrak, kırmızı zemin üzerinde sola doğru açılmış bir altın sarısı ay taşımaktadır. Teke-oğullarına âit bayrak, beyaz zemin üzerinde kırmızı *mühr-i Süleyman* (altı köşeli yıldız) taşıyan ve ucunda iki tane zıkzaklı yeşil çizgi bulunan bir sancaktır. Alâiye sancağı ise, beyaz zemin üzerinde çatal sakallı bir baş taşımaktadır. İspanyol fransiscain râhibinin eserinde de yine Antalya 'ya (Teke-oğullarına) âit iki bayrak vardır ki, beyaz zemin üzerinde zıkzaklı koyuca çizgileri ve bir *mühr-i Süleyman* şeklini muhtevidir. Türkiye 'ye, yâni Anadolu 'ya âit dört bayrak var ki, zeminlerinin yarısı sarı, yarısı beyaz olup, üzerlerinde kırmızı renkte muhtelif şekiller vardır. Bu bayrakların kimlere âit olduğu tasrih edilmiyor. Bâzıları haç ve bir tanesi de kılıç şeklinde olan bu işaretler, bu bayraklar hakkında kat'î bir şey söyleneğe imkân bırakmıyor. Yalnız, Teke oğulları bayrağı

üzerindeki *mühr-i Süleyman* her iki ispanyol eserinde de müşterektir. Bu şekillere daha eski islâm ve türk bayraklarında tesadüf olunmaması, bu hususta şüpheler uyandırmakta ise de, sonraki devirlerde sâhil memleketlerine âit bayrakların üzerinde insan kafası veya sâir motiflere tesadüf edilmesi ve bilhassa bu devirlere âit tarihî vesîkaların azlığı, şimdilik kat'î bir hüküm vermeği zorlaştırıyor.

Dehli türk sultanlığında. İptida Gorlular devletine tâbi bir eyalet iken, Ḳutb al-Dīn Aybek [b. bk.] 'ten başlayarak müstakil bir devlet mâhiyetini alan ve bu büyük fütuhat ile muazzam bir imparatorluk şeklinde inkişaf eden Dehli türk sultanlığı, sâir müesseseleri gibi hâkimiyet senbollerini de iptida Gorlulardan almıştı. Ancak son büyük Selçuk imparatoru Sancar 'e mensûp olduklarını iddia eden, hattâ çeter kullanmağı da onlardan alan gorluların, Gazneli ve Selçuklu müesseselerini iktibas ve taklit ettikleri unutulmamalıdır. Aybek 'ten başlayarak Halaclılar ve Tugluklar [b. bk.] gibi muhtelif türk sülâleleri tarafından devam ettirilen Dehli sultanlığında, türk an'anelerinin kuvvetli tesirleri de göze çarpar. Gorluların Mu'izz al-Dīn Muḥammed b. Sām zamanındaki bayrakları hakkında *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* müellifinin verdiği mâlûmata göre, bunların bayrakları siyah ve lâ'l (parlak al) renginde idi; ordunun sağ kolunu teşkil eden gor emîrleri siyah, sol kolunu teşkil eden türk emîrleri ise lâ'l bayraklar kullanıyorlardı. Bu an'anenin Aybek ile başlayan Memlûk sultanları zamanında da devam ettiği İltutmuş ve Nāṣir al-Dīn Maḥmūd devirlerine âit kayıtlardan anlaşılıyor. Tugluklar devrinde de bunun değişmediği, Husrev-i Dehlevî [b. bk.] 'nin *Ṭaġlāḳ-nāme* 'sinde göze çarpmaktadır. Buna göre, bunlardan evvelki Halaclılar zamanında da aynı renkte bayrakların muhafaza edildiğine hükmolunabilir. Tugluklar zamanında, belki de daha evvel, hükümdara mahsus sancaklara ayrıca tavus tüyleri takılıyordu; harp esnasında düşmanların hükümdar bayrağını başkalarından ayıramamaları için, bütün büyük emîrlerin de bayraklarına tavus tüyleri konulması emredildi. Sancaklar üzerinde, sâir türk devletlerinde olduğu gibi bir takım resimler, şekiller mevcut olduğunu, hattâ Fīrūz Şah zamanında kısa bir müddet bu resimlerin bayraklardan kaldırıldığını biliyoruz; lâkin bunların nelerden ibaret olduğuna dâir sarih kayıtlara tesadüf edemedik. Bunların çetrlerinde de lâ'l ve siyah renkler kullanılıyordu. Mamafih, rütbe ve memuriyet derecelerine göre kırmızı, yeşil, beyaz renkli çetrler de bulunduğuna bakılırsa, bu renkte bayrakların da kullanıldığı tahmin olunabilir. Lâ'l ve siyah renklerden hangisinin asıl hükümdarlara mahsus olduğunu kat'î surette söyleyemeyiz; yalnız, Gorluların iptida siyah çetr kullandıklarını bildiğimiz gibi, Tugluklar zamanında da hükümdar çetrinin siyah olduğunu Husrev-i Dehlevî tasrih etmektedir. Bu rengin tercihinde, Selçuk an'anelerinin tesiri kabûl olunabilir. Çetrlerin renginden, hükümdarlara mahsus bayrakların da siyah olduğu istidlâl olunabilir. Franciscain râhibin kitabında, ortasında amûdî sarı bir çizgi bulunan beyaz bir bayrak Dehli sultanlığının bayrağı olarak gösteriliyor ki, buradaki sarı rengin bunlar ile Memlûkler ile münasebetlerinin bir eseri olması hatıra gelebilir; lâkin, tarihî kaynaklar ile hiç tetabuk etmeyen bu bayrak hakkında şüpheli davranmak daha doğrudur.

Moğul devletlerinde. Cengiz Han imparatorluğunun beşiği olan Moğulistan 'da, II. asır esnasında kısmen eski türk-moğul ve kısmen de çin medeniyeti tesiri altında yaşayan muhtelif türk ve moğul siyasî teşekküllerinde, eski türklerde olduğu gibi, yak kuyruğundan yapılmış bayrak (tuġ) kullanmak âdeti vardı; paganizm telâkkilerine göre, bu bayrakta korucuyu ruh (moğulca *sülde*) bulunurdu. Bu kelimenin moğul dilinde hem tuġ ve bayrak, hem koruyucu ruh, hem de saadet ve refah gibi mânalara gelmesi bunu daha iyi anlatır. Bunlar arasında tuğun çıkması, harp alâmeti idi (sonradan İlhanlılarda, Mısır Memlûklerinde, Osmanlılarda olduğu gibi). Cengiz devri için en mühim kaynaklardan biri olan *Yuan-ch'ao pi-şe* 'ye göre, Cengiz Han 'ın sancağı, yâni tuğu, „dokuz kuyruklu (yâni perçemli) beyaz tuğ" (moğulcası: *yesün kōl-tū Çaġa'an tuḳ*) idi. Ordunun koruyucusu olan ruhu taşıyan bu mukaddes alâmet meydana çıkınca, iptidâ o ruha kurban kesilirdi. Bu kuyrukların dokuz tane olması, türk ve moğullarca dokuz adedine kudsiyet isnat olunmasından ileri gelir ki, türk ve moğullarda, daha evvelki ve daha sonraki zamanlarda, bu telâkkinin izlerine dâimâ tesadüf olunur. Eski İran ve Çin minyatürlerine göre, bu kıldan kuyruklar birbiri altına sıralanırdı. Ḥara-Davan adlı muasır bir kalmuk müellifinin 1929 'da Belgrad 'da rusça olarak neşrettiği Cengiz Han ve muakıplarına dâir eserde tasvir edilen Cengiz bayrağı (s. 15), bir az hayâlî bir mâhiyettedir. Çinli Mong-Hong 'un bahsettiği dokuz kuyruklu ve beyaz zemin üzerinde bir siyah hilâl şekli bulunan sancağın Cengiz 'e değil, Muḳali 'ye âit olduğunu söyleyen P. Pelliot, bu hilâl şeklinin Cengiz bayrağı üzerinde bulunuşundan şüphe ekmekte ve bunun Muḳali 'ye âit hususî bir alâmet olması ihtimâlini ileri sürmektedir. Hâlbuki Çin moğullarının müessisi Kubılay 'ın resmî bayrağı üzerinde güneş ve ay

şekillerinin bulunması, sonra, aşağıda göreceğimiz gibi, hilâl alâmetine sâir moğul şûbelerine âit bayraklarda da tesadüf edilmesi, *payze* [b. bk.]'ler üzerinde bu şekle rastlanması, bunun Muḳali'ye âit hususî bir alâmet olarak telâkkisine imkân bırakmamaktadır. Hakikaten, Altın-Ordu imparatorluğunun payitahtı olan Saray şehrinde hükümdarın ikametgâhı üzerinde bir altın hilâl bulunduğu islâm kaynaklarında tasrih edildiği gibi, bunların bayrakları hakkındaki mâlûmatımız da bunu te'yit ediyor: franciscain râhibinin kitabında, Saray şehri üzerinde gösterilen Altın-Ordu bayrağı, beyaz zemin üzerinde bir kırmızı hilâl ile yine bir kırmızı damga taşımaktadır. Yukarıda bahsedilen ispanyol haritasında da aynı bayrağın mevcut olması ve XV. asır Avrupa *portulan*'larında bu bayrağın yine aynı şekilde gösterilmesi, ayrıca Kıpçak sikkelerinde de hilâl ve damgaya tesadüf edilmesi, beyaz rengin ve hilâl şeklinin bütün moğul devletlerindeki ehemmiyetini ve müşterek mâhiyetini gösterebilir. Damgaya gelince, bu, Cuci çocuklarına âit hususî bir alâmet olarak kabûl olunabilir ki, Kırım hanlarının sonradan asırlarca kullandıkları tarak-damganın esası budur. Altın-Ordu hanlarının yüksek hâkimiyetini tanıyan Orda hanlarının bayraklarında, metbû hükümdarların isim ve belki de alâmetlerinin bulunduğunu Reşîd al-Dîn zikreder. Moğul tarihine âit bâzı farsça eserlerin minyatürlü nushalarında, mâvi zemin üzerinde Kurt resmi bulunan bir moğul bayrağına ve bugünkü flamalar şeklinde ve daha başka şekillerde bayraklara tesadüf olunuyorsa da, bunların hakikate uygun olup olmadıklarını anlamak için tarihî kaynaklar ile ciddî mukayeselere ihtiyaç vardır. İlhanlılar devrinde kullanılan bayraklar hakkında muhtelif tarihî ve edebî kaynakların verdiği mâlûmat, bunların da, sâir moğul devletleri gibi Cengiz an'anesini tâkip ederek, hükümdara mahsus sancak (*tuğ-i büzürk* = büyük tuğ)'larda beyaz rengi kullandıklarını gösteriyor. Hükümdardan başka, bânedana mensûp prensler, askerî kumandanlar da ayrı ayrı şahsî bayraklar kullanıyorlardı; meselâ, Ḥâfiẓ Abrû'daki bir kayda göre emîr Aḥmed Halaç'ın bayrağı kırmızı idi; bâzan vezirlere, yâni mülkî-mâlî teşkilâtın başındaki yüksek memurlara da bayrak ve askerî muzika (moğulca tuk ve körge) verildiğini görüyoruz. Hükümdarın şahsî sancağı ile diğer saltanat sancaklarından başka, orduda sarı, kırmızı ve sâir renklerde türlü bayraklar kullanılıyordu. Bunların üzerlerinde ejderha, arslan, karakuş ve güneş-arslan (şîr-ü ḫurşîd) gibi türlü türlü resimler bulunmakta idi. Bayraklar üzerinde hususî damgaların da kullanılmış olması pek muhtemeldir. İlhanlılar bu suretle bir taraftan eski türk-moğul an'anelerinin, diğer taraftan Gazneliler ve Selçuklular devrinden beri İran'da hâkim olan yerli an'anelerin tesirinde kalmış idiler; İdarî ve mâlî müesseselerde olduğu gibi, hukukî senboller ve alâmetler hususunda da Selçuk medeniyeti tesirinin bu devamı pek tabiî idi. Bâzı moğul emîrleri Abû Sa'îd Bahâdur Han'a isyan ettikleri zaman, hükümdar kendilerini affettiği takdirde sulh alâmeti olmak üzere ordusunda beyaz bayraklar çektirmesini istemişlerdir; her zamanki harplerde orduda türlü renklerde bayraklar kullanıldığına bu da kat'î bir delildir. Bayrakların tepelerinde mâdenden bir hilâl (māhçe-i 'alam) bulunurdu. XIV. asırda franciscain râhibinin kitabında İran bayrağı olarak sarı zemin ortasında dört köşe bir kırmızı damga bulunan birbayrak resmi vardır ki, bunun ilhanlılara âit olması icap eder; ortada ki şekli, moğulların al damga (bk. DAMGA)'sı olarak kabûl etsek bile, tarihî kaynaklarda İran moğullarının hükümdar alâmeti olarak sarı bayrak kullandıklarına dâir hiç bir işaret yoktur; mamafih bunun o devirde kullanılan bayraklardan biri olması imkânsız değildir. XV. asır başında yazılmış farsça bir moğul *Şahnāme*'si nushasındaki bir minyatürde, ortasında güneş-erslan resmi bulunan bir bayrak resmi mevcuttur ki, bunun, bâzı sikkeleri üzerinde de aynı motifi kullanmış olan İlhanlılara âit olduğu muhakkaktır (bk. ARSLAN). İlhanlılara tâbi yarı müstakil mahâllî hânedanların da hususî bayrakları olduğu bilinmekle beraber — meselâ İnço hânedanının bayrağı olduğu *Şîrāznāme*'de tasrih olunmaktadır — bunların renkleri ve sâir hususiyetleri hakkında izahata henüz tesadüf edemedik. Yalnız, Cengiz hânedanından prensler yahut Cengizlilere mensûp büyük imparatorlar tarafından teşkil edilen bir takım devletlerde, hükümdar bayraklarında beyaz rengin kullanıldığını söyleyelim. Celâyirlilerin beyaz bayrak kullandıkları kolaylıkla tahmin edilebileceği gibi, muasır kaynakların ifâdelerine göre, Özbek hanı 'Ubyd Han'ın da beyaz bayrağı olduğunu biliyoruz.

Timurlularda. Kendisini Cengiz imparatorluğunun meşhur vârisi sayan Timur, sâir hâkimiyet alâmetleri gibi, bayrak hususunda da moğul an'anesini tâkip etti. Onun, hükümdara mahsus beyaz sancak (tuğ)'ından başka, ordusunda türlü renklerde ve bilhassa sarı, kırmızı, mor, beyaz bayraklar kullanıldığı tarihî kaynaklardan anlaşılıyor. Şehzâdelerin, büyük emîrlerin, askerî kıt'aların ayrı ayrı bayrakları vardı. Timur'un torunu Mehmed Mirza, Anadolu seferinde, maiyetindeki kıt'aların her birini ayrı renklerde elbise ve bayraklar ile

techiz etmişti. Tepelerinde mâdenî hilâller bulunan bu bayrakların üzerinde, İlhanlı bayraklarında olduğu gibi, türlü türlü şekiller bulunduğu bu devre âit minyatürlerden ve tarihî kaynaklardan anlaşılıyor. Bunlardan başka, bayrakların üzerine bir takım damgaların işlenmiş olması da kuvvetli bir ihtimâldir. Çünkü, o devir kaynaklarına göre, büyük emîrlerden her bîrinin hususî damgaları olduğu gibi, bizzat Timur'un da, şahsına (veya âilesine) mahsus damgası vardı. Bu damga, müselles şeklinde istif edilmiş üç küçük yuvarlaktan ibaretti ki, buna, Timur'un Fransa kıralı Charles VI.'a gönderdiği meşhur mektupta tesadüf olunmaktadır. Timur tarafından yaptırılmış bâzı binalarda güneş ve arslan motifi ile beraber kullanıldığı Kastilya kıralının elçisi Clavijo'nun ifâdesinden anlaşılan bu üç yuvarlak, Timur'un asıl damgasıdır; bâzılarının, bu astrolojik güneş ve arslan motifini Timur'un arması gibi kabûl etmek istemeleri tamamiyle yanlıştır. Altın-Ordu'da ve daha sonra Kırım hanlığında bayraklar üzerine damga konulduğu, hattâ yino Kırım'da Şirin ve Argun kabîlelerine mensûp mirzaların da bayraklarında kendi damgalarını kullandıkları mâlûm olduğu cihetle, Timur devri bayraklarında da bu gibi damgaların mevcudiyeti tabiîdir. Timur'un çocukları ve torunları tarafından idâre edilen muhtelif siyasî teşekküllerdeki bayrakların, renk ve şekil bakımlarından, umumiyetle, Timur devrindekilerden farksız olduğu söylenebilir. Timur devrine âit en mühim kaynaklardan biri olan *Ẓafar-nâme-i Yazdî*'nin muğlâk ifâdelerini lâyıkiyle anlayamayan v. Hammer'in Timur devri bayrakları hakkında verdiği mâlûmatın ekseriyetle yanlış olduğunu da ilâve edelim. Hindistan'daki Timurlular devletinin büyük kurucusu Bâbur Şah'ın ordusunda — bütün Timurlularda olduğu gibi — sarı ve kırmızı bayraklar kullanıldığını biliyorsak da, asıl hükümdar sancağının rengi hakkında bir kayda tesadüf edemedik.

Karakoyunlularda. Baranlı aşîretine mensûp bir sülâle tarafından kurulmuş olup, Celâyirlilerin müesseselerini iktibas ve taklit etmekle beraber, aşîret an'anelerini saklamaktan da geri durmayan bu türkmen devletindeki bayraklar hakkında elde kâfi derecede vesîka yoktur. Yalnız, bunların bayraklarında, Karakoyunlu aşîretler ittihadının bir alâmeti olarak kara koyun resimleri bulunduğu rivâyet edilir. Hükümdar bayrağının beyaz zemin üzerine nakşedilmiş bir kara koyun resmini ve belki de bükümdarın ismini ve damgasını taşıdığı tahmin edilen bu devlette, diğer türk devletleri gibi, muhtelif emîrlerin, kabîle reislerinin, üzerlerinde kendi damgalarını taşıyan türlü renklerde ve şekillerde bayraklar kullandıkları tabiîdir. Bunlardan başka, bir takım bayraklar üzerinde fetih ve zafer âyinlerinin, yahut bir takım resim ve şekillerin mevcudiyeti de tahmin olunabilir. Yukarıda bahsedilen İspanyol haritasında Bagdad şehri üzerinde gösterilen altın sarısı zemin üzerinde dört köşeli kırmızı damga taşıyan bayrak, franciscain râhibin kitabında İran (İlhanlı) bayrağı olarak gösterilen şekilden farksızdır ve belki de İspanyol haritasına buradan kopye edilerek alınmıştır. Bu bakımdan bunun, Karakoyunlu bayrağı olamayacağı kendiliğinden anlaşılıyor. Bunların şi'î, hattâ bâtınî temayüller besledikleri mâlûm ise de, muhitlerindeki kuvvetli sünnîlik cereyanına karşı, bayraklarında veya sâir hâkimiyet alâmetlerinde bunu izhardan çekindikleri söylenebilir.

Akkoyunlularda. Oğuzların Bayındır boyuna mensûp bir sülâle tarafından kurulmuş olan bu devlet, kısmen aşîret an'anelerini muhafaza etmekle beraber, Celâyirliler ve Timurlular müesseselerini iktibas ve taklit ettiği için, bu devir bayraklarında da aynı tesirlerin bulunması pek tabiîdir. Tarihî kaynaklar, Akkoyunlu hânedanına âit sancağın beyaz renkli olduğunu tasrih ettikleri gibi, bunların, Akkoyunlu aşîretler ittihadının bir alâmeti olarak üzerinde ak koyun resmi bulunan bayraklar da kullandıklarını söylerler. Büyük emîrlerin maiyetlerindeki muhtelif askerî kıt'aların ayrı ayrı bayrakları olduğunu bildiğimiz gibi, hükümdarın ismi ile fetih ve zafer âyetlerini, yahut, Bayındır damgasını taşıyan türlü renklerde bayraklar da vardı. Üzerinde Hasan Bahadır ismini taşıyan ve bâlâ Topkapı müzesinde bulunan bayrak (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri*, Ankara, 1937, resim 45), sikkelerinde Bayındır damgasını kullanan bu muntazam teşkilâtlı devletin, aynı damgayı bayrakları üzerinde de kullanması pek tabiîdir. Bu sülâleden bâzılarının sikkelerinde tesadüf edilen güneş ve arslan resminin, hukukî bir alâmet değil, sâdece astrolojik bir motif olarak bâzı bayraklarda da kullanıldığı tahmin olunabilir (bk. ARSLAN). İran'daki muhtelif türk sülâleleri zamanında bayraklar üzerinde kullanılan sâir şekillerin bunlar zamanında da kullanılmış olmasına ihtimâl verilebilir.

İran türk sülâlelerinde. Peygamber neslinden geldiği, kendi devrinde değil fakat sonradan, iddia edilen büyük mutasavvıf Şeyh Şafî al-Dîn Ardabilî âilesinden Şah İsmail tarafından kurulan Safevîler devleti [b. bk.] zamanındaki bayraklar hakkında mâlûmatımız pek azdır. Şah İsmail zamanına âit edebî eserlerde — msl. Ḳāsimî'nin *Şahnâme*'sinde — onun yeşil bayraklarından bahsolunur ki,

Peygamber sülâlesinden olduğunu iddia ve isna aşeriye şi'iliğini resmî mezhep olarak kabûl eden bu türk hükümdarının bu rengi intihap etmesi gayet tabiîdir. Çünkü o asırlarda yeşil renk, bütün yakın şarkta Peygamber âilesinin şiarı addediliyor ve bütün islâm dünyasındaki seyyid [b. bk.]'ler yeşil sarık ve cübbeleri ile diğer halktan ayrılıyorlardı. İlhanlılardan beri İran'daki bütün türk devletlerinde kullanılan tuğ (câlîş) da safevîlerde, daha ilk zamanlardan beri, hâkimiyet âlâmeti olarak, mevcuttu (bk. TUĞ). Safevîler devrinde hükümdarın resmî bayrağından başka, türlü renklerde ve üzerlerinde türlü şekiller ve yazılar bulunan bayraklar da mevcuttu. Meşhur seyyah Chardin, Safevîler devrinde, üzerinde Kur'an âyetleri veya şi'î mezhebine âit bâzı yazılar bulunan uzun ve ensiz bayraklardan bahsetmekte ve bayraklar üzerindeki şekillerden yalnız Ali'nin iki uçlu zülfikar [b. bk.]'ını zikretmektedir (nşr. Langlis, Paris, 1811, V, 321). 1715'te Fransa kıralı Louis XIV. nezdine sefaretle gönderilen Mehmed Rıza Bey'in sefaret alayında, üzerinde arslan ve güneş resmi bulunan bir bayrağın onun başı üzerinde götürüldüğünü o devre âit bir tabloda görmekteyiz (bk. ARSLAN). İşte, Safevî bayrakları hakkındaki bildiğimiz, şimdilik bundan ibarettir.

XVIII. asırda Avşarlar [b. bk.] devrinde, sülâlenin büyük kurucusu Nâdir Şah'tan başlayarak ne renk ve şekillerde bayraklar kullanıldığı, o devir kaynaklarından lâyıkiyle anlaşılamıyor. Yalnız, Nâdir'in ölümünde Meşhed'de kendisini Şah ilân ederek namına sikke bastıran yeğeni Ali Şah tarafından gönderilen bir askerî kuvvet Kelat kalesini, bir tesadüf eseri olarak, zaptettiği zaman, kale burcuna beyaz bayrak dikildiğini biliyoruz. Kendisini Nâdir'in meşrû halefi addeden Ali Şah ordusuna âit bu beyaz bayrakın, her hâlde avşar sülâlesinin resmî bayrağı olduğu, yâni Nâdir Şah zamanında da bu renkte bayrak kullanıldığı, söylenebilir. Safevîlerin dinî siyasetine tamamiyle muhalif bir siyaset tâkip eden Nâdir'in, onların yeşil rengini bu suretle beyaz'a çevirmiş olması, belki de İlhanlılar devrinden Safevîlere kadar, İran'da bu rengin imparatorluk rengi olarak kullanılmasından dolayıdır. Avşarlar devrinde kullanılan diğer bayraklar ve onların üzerindeki şekiller hakkında şimdilik başka bir şey bilmiyoruz. Nâdir Şah'ın şahsına mahsus bayrakta isminin ve belki de avşarlara mahsus damganın kullanılmış olduğu da hatıra gelebilir. Yalnız, Safevî bayraklarında olduğu gibi, avşar bayraklarının tepelerinde de mâdenî hilâl şekilleri bulunduğu edebî eserlerden anlaşılıyor.

Kaçar kabîlesine mensûp Aḳa Muḥammed Ḫân tarafından kurulan Kaçarlar [b. bk.] sülâlesi zamanında İran'da türlü türlü bayraklar kullanılmışsa da, Malcolm ve Dubeux'nin verdikleri mâlûmata göre, Feth Ali Şah zamanından başlayarak, bayraklar üzerinde bilhassa zülfikar, arslan ve güneş şekillerinin resmî bir alâmet olarak kullanıldığını ve Naṣr al-Din Şah zamanında ise, zülfikarın arslanın eline verilmesi suretiyle bu timsâlin kat'î bir şekil aldığını biliyoruz. Safevîlerin şi'îlik siyasetini kuvvetle tâkip eden kaçarlar, bu suretle, Safevîler devri an'anelerini, her şeyde olduğu gibi, bayraklarda da tekrar canlandırmak mı istiyorlardı? Bu hususta kat'î bir şey söylenemezse de, gerek zülfikarın, gerek arslan ve güneşin Safevîler devrinde — hiç olmazsa son zamanlarda — bayraklar üzerinde kullanıldığı düşünülürse, buna hükmolunabilir. Kaçarların, Osmanlı imparatorluğundaki islâhat hareketlerini taklit ederek, vücuda getirdikleri yeni usûl askerî kıt'alara da şir ve hurşitli bayraklar verdiklerini biliyoruz (bk. ARSLAN). XIX. asır başlarına âit bir bayrak albümünde, İran bayrağı olarak gösterilen sarı zemin üzerine müselles şeklinde konulmuş üç hilâlden mürekkep bayrak, kaçarlar devrinde — belki de şir ve hurşitli bayraklardan evvel — kullanılmış bir bayrak olmalıdır. Vice-amiral Willaumez'nin *Dictionaire de Marine* (Paris, 1820) adlı eserinde İran bayrağı olarak yine aynı şekle tesadüf olunmaktadır; XX. asrın ilk yıllarında, yâni kaçarların son devirlerinde de şahların hususî bayrakları budur. Öyle görünüyor ki, şir ve hurşitli bayrak İran devletinin resmî bayrağı olarak umumî surette kullanıldıktan sonra, şahlar, hususî bayrak olarak bu üç hilâlli sarı bayrağı kullanmışlardır.

Osmanlı imparatorluğunda. Türklerin orta çağda kurdukları en ehemmiyetli ve en devamlı siyasî teşekkül olan Osmanlı imparatorluğunun bayrakları hakkında, diğer türk devletlerininkiler ile kıyas edilemiyecek kadar çok ve etraflı mâlûmata mâlikiz. XIV. asır hakkındaki kaynakların azlığı ve kifayetsizliği mâlûm olmakla beraber, XV. asrın, bilhassa son yarısından başlayarak, bir yığın tarihî ve edebî kaynaklara, haritalara, resmî vesîkalara, minyatürlere, hattâ türk ve Avrupa müzelerinde muhafaza edilen osmanlı bayraklarına mâlik bulunuyoruz. İmparatorluğun garp ile sıkı ve dâimî münasebetleri dolayısiyle, XVI.— XIX. asırlara âit garp sefaretnâme ve seyahatnâmelerinde verilen mâlûmat ile, bir vesîka kıymetinde olan bir takım tablo ve gravürlerden de bu hususta tamamlayıcı mâlûmat edinmek kabildir. İşte bundan dolayı, Marsigli, D'Ohsson, von

Hammer gibi XVIII.—XIX. asırlara mensûp müellifler, Osmanlı imparatorluğuna âit eserlerinde, osmanlı bayrakları hakkında ayrıca mâlûmat vermiş oldukları gibi, islâm armalarına dâir mühim araştırmalarda bulunan mısırlı Yakub Artin Paşa'dan başlayarak, şu son yıllara kadar, osmanlı bayrağının rengi, üzerindeki alâmetler, muhtelif devirlere âit bayraklar hakkında bir takım makaleler ve monografi mâhiyetinde eserler yazılmıştır (bk. bibliyografya).

Osmanlılardan evvelki islâm ve türk bayrakları hakkında hemen hiç bir esaslı bilgiye dayanmadan ve bayrak meselesinin diğer hâkimiyet senbolleri ve bununla alâkalı bir çok şeylerle (renklerin senbolizmi, bayraklar üzerinde kullanılan muhtelif motiflerin mâhiyeti ve menşe'leri, v.s.) münasebeti hatıra getirilmeden, tamamiyle tenkitsiz bir tarzda yazılan bu eserler, bir çok yanlış izahlar ve hükümler ile doludur. Bilhassa XVI. asırdan evvelki osmanlı bayrakları hakkında pek az ve kifâyetsiz mâlzemeye dayanıldığı gibi, bundan sonraki devirlere âit kaynaklardan da pek az istifâde edilmiştir. İşte bu sebeple, bütün bu neşriyattan ancak ihtiva ettikleri mâlzeme bakımından istifâde olunabileceği unutulmamalıdır. Biz bu küçük hulâsada, osmanlı bayrakları meselesini, hiç tafsilâta girişmeden en umumî çizgileri ile anlatmağa çalışacağız.

İlk osmanlı padişahlarının bayrakları hakkında sonraki osmanlı tarihlerinin verdikleri mâlûmata göre, Konya'daki Selçuk hükümdarının Osman Gazi'ye gönderdiği hâkimiyet alâmetleri arasındaki bayrak, beyaz renkte idi. Âşık Paşazâde ve Neşrî'de bu bayrağın rengi hakkında bir sarahat yoksa da, Oruç Bey bu sancağın „Peygambere mahsus sancak" olduğunu söyler. Biz bu rivâyetin esas itibariyle asılsız olduğuna ve sonradan uydurulduğuna kaniyiz. Bu rivâyetin doğruluğu farz olunsa bile, bunun Peygambere âit sancak değil, İlhanlılara âit beyaz bayrak olacağı pek tabiîdir. Mamafih XV. asırda osmanlıların kırmızı bayraklar kullandıkları, Âşık Paşa-zâde'nin, Alaşehir'de dokunan bir nevi kızıl kumaştan bayrak ve bil'at yapıldığı hakkındaki kaydından anlaşılıyor. Fatih muasırı Tursun Bey [b. bk.]'in ifâdelerinden, bu devirde osmanlı donanmasında ve azep kıt'alarında kırmızı, yeniçeri kıt'alarında beyaz bayraklar kullanıldığı istidlâl olunur. Her hâlde, muhtelif kaynakların ifâdelerinden pek iyi anlaşılıyor ki, osmanlılar, daha XIV. asırdan başlayarak, sâir islâm ve türk devletlerinde olduğu gibi, türlü türlü bayraklar kullanmışlardır; XV. asırda, hükümdara mahsus sancaklardan başka, muhtelif kapı kulu ocaklarına, büyük devlet ricâline, beylerbeyi ve sancak beylerine, donanma kumandanına ve reislerine, azep ocaklarına, ticaret gemilerine mahsus türlü renklerde bayraklar vardı ve bayrakların üzerinde muhtelif şekiller ve yazılar bulunurdu. Yeniçeri ocağının muhtelif ortalarının kendilerine mahsus nişânları (çapa, anahtar, balık, v.s.) vardı ki, kışlaların kapılarına, ortaların bayraklarına bu alâmetler nakşedilirdi; bunlara mensûp olanlar, kollarına ve baldırlarına bu alâmeti mürekkep veya barutla dövdürürlerdi. Marsigli'de (ve ondan naklen Cevad Paşa'nın *Tarih-i askerî-i Osmanî*'sinde) bu nişanlara tesadüf edilirse de, bu alâmetlerin iptida ne zaman kullanıldığı mâlûm değildir. Sonraları, topçu, lağamcı, kumbaracı ocakları gibi askerî sınıfların bayraklarında, top, kumbara gibi kendilerine mahsus hususî alâmetler bulunduğunu görüyoruz. Celâlî eşkıyasının, türlü renklerde, üzerlerinde türlü şekiller ile beraber zorba başıların isimleri de yazılı yüzlerce bayrak kullandıklarını Naimâ kaydeder. Yeniçeri ocağının beyaz bayrak taşımasını, ocağın pirî ve hâmisi Hacı Bektaş Veli [h. bk.]'nin şi'îlik temayüllerine isnat eden Yakub Artin'in bu mülâhazası, hiç bir suretle kabûl edilemez; bu renk, doğrudan doğruya Cengiz imparatorluklarının resmî rengidir ki, Anadolu'daki moğul hâkimiyetinin tesiri ile, osmanlılar tarafından kabûl olunmuştur. XV.—XVI. asırlarda yeniçerilere ak bayrak, sipah bölüğüne kırmızı bayrak, silâhdar bölüğüne sarı bayrak, orta ve aşağı bölüklere alaca bayrak adları verilmesi, bunların taşıdıkları bayrakların renginden dolayıdır ki, bu âdetin eski türklerin askerî mâhiyetteki kabîle teşkilâtında da mevcut olduğunu yukarıda söylemiştik. Doğrudan doğruya devşirme [b. bk.]'lerden teşkil edilen bu sipah bölüklerini timarlı sipahisi ile karıştıran Fevzi Kurtoğlu'nun, bunların kırmızı bayrak taşımalarını türk halk an'anelerine istinat etmek istemesi, tamamiyle yanlıştır. Yakub Artin'in, eskiden siyah rengi millî olarak kabûl eden türklerin, Bizans hudutlarına yaklaştıkça, kırmızı ve sarı renkleri hükümdarlara mahsus renk olarak kabûl etmelerini Bizans tesirine atfetmek istemesi, türk ve islâmlardaki renkler ve bayraklar hakkındaki bilgisizliğinden ileri gelmektedir: siyah rengin umumiyetle Selçukluların ve Anadolu Selçuklularının resmî renkleri olduğunu yukarıda söylediğimiz gibi, sarı rengin de Memlûk imparatorluğunun rengi olduğunu (osmanlılara Memlûklerden geçtiği pek sarih olan bu sarı rengin menşe'ini Dr. Rıza Nur'un Çin'de araması doğru değildir), kırmızı rengin ise muhtelif türk kabilelerinde ve Karahanlılarda kullanıldığını bilhassa göstermiştik. Bütün bu renklere daha osmanlılardan evvelki türk

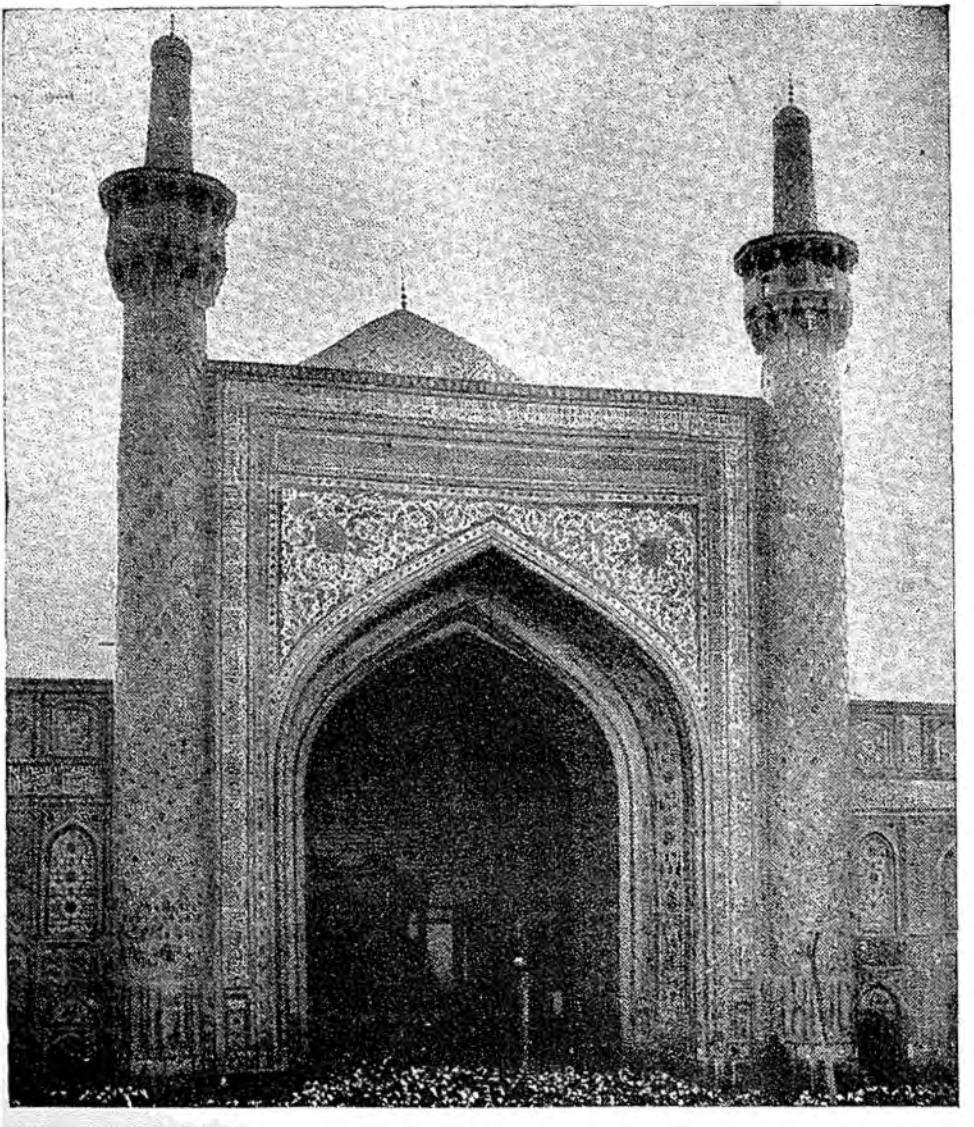

1. Baysungur'un annesi Gevherşâd Hatun'un Meşhed'deki câmii.

2. Baysungur'un bu câmideki yazılarından biri.

devletlerinin bayraklarında tesadüf edildiğini düşünürsek, Bizans yahut Çin tesiri iddialarının mânasızlığı daha iyi anlaşılır.

Doğrudan doğruya padişaha mahsus bayrak, Fatih devrinde ak sancak idi ki, Bayezid II., Selim I. ve Kanunî Süleyman devirlerinde de bunun değişmediğini muhtelif kaynaklardan öğreniyoruz; Dr. Rıza Nur 'un bunu Kanunî devrinde başlamış bir an'ane telâkki etmesi tamamiyle yanlıştır. Daha evvelki devirler hakkında bu hususta kat'î ve sarih vesikalar henüz mâlûm değilse de, İlhanlılar devrinden beri Anadolu 'da imparatorluk rengi olarak kullanılan ak sancağın, Fatih 'ten evvelki osmanlı padişahları tarafından da — hiç olmazsa Yıldırım Bayezid' den beri — kullanıldığı tahmin olunabilir. Osman Gazi 'ye beyaz sancak gönderildiği hakkındaki rivâyet de, tarihî bakımdan mevsûk olmamakla beraber, beyaz sancağın eskiliğini gösteren bir an'ane olarak kabûl edilebilir. Daha sonraki asırlarda, esasen Peygambere âit olup, sonradan osmanlı padişahlarına geçtiği iddia olunan sancak-ı şerif [b. bk.], yâni mukaddes dinî bayrak, büyük bir ehemmiyet kazanmıştı. Yeniçerilerin ak bayrağı ile suvari ocaklarının alaca, kızıl ve sarı bayrakları, Kanunî Süleyman 'ın ilk zamanlarında da devam ediyordu. Müverrih Âlî 'nin ifâdesi, imparatorluğun XVI. asırdaki azametli inkişafı neticesinde, Kanunî 'nin o zamana kadar dört renkte olan bu bayrakları altıya çıkardığını anlatıyor. Doğrudan doğruya hükümdarın hassa kuvvetini teşkil eden bu kapı kulu ocaklarının taşıdıkları bayraklar, umumiyetle, saltanat sancakları sayılırdı. Kanunî devrinde ilâve edilen bu bayraklarsa yeşil, siyah renklerde olduğu söylenebilir. Gerçi bu iki rengin, daha evvel — yeşilin dâimâ, siyahın ara-sıra — kullanıldığını pek iyi biliyorsak da, Kanunî devrinde kapı kulu ocaklarında bu renk bayraklarının da kullanılması usûl ittihaz edilmiş olsa gerektir. Şâir Taşlıcalı Yahya Bey 'in Kanunî 'nin ak, alaca, kızıl ve yeşil bayraklarından bahsetmesi, yine aynı şâirin hükümdarın ak sancağını zikreylemesi de, bu mütalâalarımızı kuvvetlendirir. Macaristan seferine çıkan orduya kumandan tâyin edilen sadrâzam İbrahim Paşa 'ya beyaz, yeşil ve sarı renklerde üç sancakla, iki kırmızı ve iki tane de alaca bayrak verildiği hakkındaki kayıtlar, bunların, hükümdarın hassa kuvvetine mahsus sancaklar olduğunu anlatıyor. *Natâ'ic al-vukû'ât* 'ta vezirler ile beylerbeyilerin, saltanat rengi olan ak sancaklar taşıdıkları hakkındaki ifâdesi, her hâlde tashihe muhtaçtır. Çünkü beylerbeyilerin ve sancak beylerinin kırmızı sancak taşıdıkları, XVI. asır şâirlerinden Hayâlî, Sûzî, Çamçak Mehmed Çelebi 'nin şiirlerinden, kat'î olarak anlaşılıyor. Hükümdarların ak sancaktan başka, bilhassa kızıl sancak da kullandıkları, Mısır 'ı fethettiği zaman Selim I. 'in otağının önünde ak ve kızıl iki sancak dikilmesinden anlaşılıyor. Bunu zikreden Mısır müellifi İbn İyâs, bu beyaz sancağın, harbe nihayet verildiğine alâmet olduğunu söylüyorsa da, hakikatte bu asıl hükümdar sancağıdır; kızıl sancağa gelince, bu da her hâlde hükümdara mahsus diğer bir sancaktı. Nitekim Çaldıran meydan muharebesinde de Selim I. 'in birî kızıl ve biri beyaz iki saltanat sancağı bulunması, İbn İyâs 'ın izahındaki yanlışlığı kat'î surette göstermektedir. Yine aynı tarihçi, Bayezid II. 'in torunu Kasım Bey 'in „rum hükümdarlarının, yâni osmanlı sultanlarının âdeti üzre" yeşil ve kırmızı renkli ipek sancağı olduğunu da yazmaktadır. Ahmed Tîmur Paşa bunu „kırmızı zemin üzerinde yeşil bir dâire" bulunan bir bayrak telâkki etmekte ise de, bu izah tarzını te'yit edecek hiç bir delil yoktur. Osman ve Orhan devirlerinde saltanat bayrağı olan ak sancağın, Orhan veya Murad I. zamanında yeşile ve Mehmed I. tarafından da kırmızıya tebdil edilerek ortaya bir yeşil dâire konulduğu hakkındaki bâzı rivâyetlerin doğru olmadığı, XVI. asırda bile padişahların ak sancak kullanmalarından anlaşılıyor. Mamafih, daha XVI. asrın başlarında kırmızı saltanat sancağının mevcudiyeti de muhakkaktır ki, bu, belki de Selim I. 'den evvel de kullanılmıştır.

Osmanlılarda yeşil renkli sancağın eskiden beri kullanıldığı söylenebilir. Aydın-oğlu Umur Bey 'in gemisine çekilen sancağın yeşil olması, dinî mâhiyette olan bu rengin, cihad ve gaza mefhumunu ifâde ettiğini pek iyi gösterir. Çaldıran muharebesinde Bolu ve Kastamonu suvarilerinin yeşil sancaklar kullanmaları, Kanunî devrinde kapı kulu ocaklarında bu renk bayrakların mevcudiyeti bunu belirtir. Yeşil renkli sancakların gazilere mahsus olduğunu ve bunun daha ziyâde denizciler tarafından kullanıldığını gösteren muhtelif deliller vardır: İstanbul muhasarasında, Fatih 'in gemisinde yeşil sancak bulunması, XVI. asrın büyük denizcisi Barbaros 'un bayrağının, üzerinde zülfikar şekli ile fetih ve zafer âyetleri bulunan, yeşil kumaştan olması, İnebahtı (Lepant) muharebesinde Cezayir beylerbeyi Uluc Ali Paşa 'nın gemisinde üzerinde beyaz bir pençe ile fetih ve zafer âyetleri nakşedilmiş yeşil sancak bulunması, Piyale Paşa donanmasının İstanbul 'dan hareketini tasvir eden bir frenk seyyahının ifâdesine göre, kumandan bayrağının yeşil olması, Evliya Çelebi 'nin ifâdesi-

ne göre, frenk korsanları ile dâimî savaş hâlinde bulunan Cezayir gemilerinin XVII. asırda — belki de Umur ve Barbaros an'anelerini devam ettirerek — yeşil sancak taşımaları, yine onun kaydettiği gibi Rumeli serhadlerindeki kalelerde yaşayan gazilerin o devrin an'anesine göre çeteye — yâni akına, çapula — çıkarken yeşil bayrak kullanmaları yukarıdaki iddiamızı isbata kâfidir. Sonraları bayraklarda yeşil rengin çoğaldığını, bir az aşağıda donanma bayraklarından bahsederken, göreceğimiz gibi, Selim I. zamanında başlayarak, orduda bu renk sancakların çoğaldığını görüyoruz: Topraklı suvarisinin bayrakları, yukarısı yeşil ve aşağısı kırmızı renkte olmak üzere, iki renkli idi; dörtbölük bayrakları beyaz ve yeşil çizgili olduğu gibi, delil bayrağının da yukarısı yeşil idi.

Osmanlı imparatorluğu ordusunda olduğu gibi, donanmasında da türlü renk ve şekillerde türlü türlü bayraklar kullanılmıştır. XV. asırda bilhassa kırmızı bayraklar kullanıldığı hâlde (Fatih ve Bayezid II. devirlerinde), XVI. asırda kumandana mahsus bayrağın yeşil olduğunu memleketin muhtelif mıntakalarına mensûp derya beylerinin de, beyaz, kırmızı, sarı, sarı-kırmızı ufkî çizgili (alaca) bayraklar kullandıkları mâlûmdur. Bu sırada ticaret gemilerinin beyaz bayrak taşıdıkları bâzı edebî kaynaklardan anlaşılıyor. XVIII. asırda da kaptan paşalara mahsus bayrak yeşil idi. Gerek bu asırda, gerek daha sonraki asırda gemi sancaklarında en ziyade kırmızı (al) renk kullanılmakla beraber, yeşil bayraklar da çoktu; bunların kimlere mahsus olduğu (kaptan paşalara, kaptanalara, patronalara, riyâlelere v.s.) üzerlerindeki şekillerden (zülfikar, üç yıldız veya ok-yay, çıpa v.s.) anlaşılırdı. Mamafih Mahmud I. devrinden sonra, donanmada en ziyade yeşil sancaklar kullanılmağa başlandı; kalyonların kış sancakları yeşil olduğu gibi, amirallara mahsus forslar da yeşil zemin üzerinde zülfikar ve hilâl şekillerini ihtivâ ederdi. D'Ohsson, bu asır sonlarında, osmanlı ticaret gemilerinin de yeşil sancak kullandıklarını söyler. 1207 (1793)'de kaptan Küçük Hüseyin Paşa'nın teşebbüsü ile gemi bayraklarında daha ziyade kırmızı rengin kullanılmağa başlandığını ve yine o sıralarda Selim III.'in ordu ve donanmaya âit muhtelif icraatı arasında, bayraklar üzerindeki hilâl şekline sekiz köşeli yıldız ilâve olunduğunu görüyoruz. Hulâsa, bu devre âit muhtelif vesîkalarda, bayrak meselesinin de muayyen usûllere bağlandığı, büyük gemilerin muhtelif direklerine çekilecek bayrakların, bayraklar üzerindeki şekillerin tesbit edildiği, hükümdara mahsus gemiye (taht gemisi) çekilecek kırmızı sancağın üstünde Selim'in tuğrası bulunduğu anlaşılıyor. Selim III., Mısır'ın fransızlardan geri alınması münasebetiyle, Küçük Hüseyin Paşa'ya, üzerinde bir sorguç ve bir zülfikar ile, gâlibâ İskenderiye kalesini temsil eden, bir resim bulunan, bir kırmızı sancak vermişti. Yine bu devirlerden kalan bâzı albümlerden anlaşıldığına göre, imparatorluğun muhtelif ticaret limanlarına (İzmir: üç mâvi ve iki beyaz ufkî parça; Girit: iki kırmızı ve bir beyaz ufkî parça; Ülgün: düz kırmızı), islâm tüccar gemilerine (iki kırmızı ve bir yeşil ufkî parça), reaya tüccar gemilerine (iki kırmızı ve bir mâvi ufkî parça), Karadeniz tüccarlarına (mâvi, bayaz, kırmızı, sarı bir çok küçük müstatillerden mürekkep), Akdeniz tüccar kalyonlarına (alt-alta mâvi, sarı, kırmızı üç ufkî parça), Unkapanı tüccarlarına (üç köşeli, beyaz zemin üzerinde, altı köşeli beş mâvi yıldızla kırmızı ve mâvi renkte bir yuvarlak, ucunda mâvi ve kırmızı iki çizgi), umumiyetle tüccar gemilerine (beş mâvi, dört beyaz, iki kırmızı, bir sarı ufkî dar parça) mahsus bayraklar kullanılıyordu. Cezayir beylerbeyinin muhtelif bayrakları vardı: üst köşesinde beyaz renkte sarıklı bir insan başı bulunan kırmızı bayraktan başka, korsanlara mahsus olarak üzerinde bir kafa iskeleti ile elinde kılıç çıplak bir kol bulunan kırmızı sancak vardı; aynı alâmetleri taşıyan mâvî renkli bayrak tüccar gemilerine mahsustu; kumandan forsları yeşil idi; beylerbeyiliğe âit ticaret gemilerinin bayrağı beyaz, yeşil, kırmızı üç ufkî parçadan mürekkepti. Tunus ve Cezayir tüccar gemileri ortası yeşil olmak üzere, iki mâvî iki kırmızı beş ufkî parçadan ibaretti. Trablus beylerbeyi ile İstanbul limanına mahsus sancak, üç hilâlli yeşil sancaktı. Tunus sancağı üç kırmızı ve iki beyaz ufkî parçalı, tüccar gemileri bayrağı ortası yeşil ve altı üstü kırmızı olarak üç parçalı olarak gösterilmektedir. Görülüyor ki, XVIII. asır sonlarında bayrak şekilleri ve renkleri, oldukça muntazam bir usûle bağlanmıştı.

Mahmud II. devrinde, Selim III. zamanındaki gibi, bayrak şekilleri hemen ayniyle devam etti. Kalelere ve hükümet binalarına çekilen resmî sancağın, bu devirde, ay yıldızlı al saneak olduğu görülüyor. Lâkin, yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine, bunlara âit hususî bayrakların kullanılmasına son verildiği gibi, yeniçeriler arasında çok yayılmış olan *bayrak* kelimesi de — yeniçeriliği ve bektaşiliği hatırlatacak başka bir takım kelimeler ile birlikte — yasak edildi ve bunun yerine *sancak* kelimesinin kullanılması için her tarafa emirlar verildi (Lutfi, *Tarih*, I, 240). Yeniçerilerin son zamanlarında, daha ziyade kırmızı renkte olan bu bayraklardan.

üzerinde beyaz bir p e n ç e, bir z ü l f i k a r ve bir d â i r e şekli bulunan çatal uçlu bir bayrak askerî müzede mevcuttur. Selim III. devrinde nizâm-ı Cedit kıt'aları için ihdas edilen ortasına s a r ı sırma ile bir h i l â l, yahut ortadaki hilâlden başka dört köşesine de h i l â l l e r işlenmiş, k ı r m ı z ı veya f e s r e n g i bayraklardan bâzıları, Topkapı müzesinde saklanmaktadır. Mahmut II. tarafından teşkil edilen A s â k i r - i m e n s û r e - i M u h a m m e d i y e 'ye mahsus olarak üzerinde kelime-i şehadet veya fetih âyetleri bulunan s i y a h bayraklar yapılmıştı; bunlarda siyah rengin tercihi, Peygamberin *'uḳāb* adlı meşhur s i y a h bayrağının rengini taklit maksadı ile olmuştur. İkinci meşrutiyetin ilânına kadar, orduda, üzerlerinde âyetler yazılı ve hükümdarların ortası tuğralı armalarını hâvî sırma saçaklı türlü türlü alay sancakları kullanılmış ve ondan sonra da bu âdet devam etmiştir; bunların rengi hemen umumiyetle kırmızı idi. Abdülhamid II. zamanında cuma namazı münasebeti ile yapılan selâmlık resminde hilâfete mahsus bir bayrak kullanılırdı. Bu, kırmızı atlas zemin üzerine etrafı beyaz kılaptan ile işlenmiş dört köşe bir çerçive içerisinde bir tarafında *innā fataḥnā* sûresi, diğer tarafta ise güneş resmi bulunan sırma saçaklı ve ucu hilâlli bir sancaktı.

XIX. asrın ilk yarısında, üzerinde h i l â l ve yıldız işareti bulunan k ı r m ı z ı (al) sancağın, o zamanki garp devletlerinin resmî bayrakları gibi, osmanlı imparatorluğunun resmî ve umumî timsâli, yâni millî bayrak olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Abdülmecid zamanındaki imparatorluk bayraklarını gösteren bir albümde, eski bir an'anesi olan Trablusgarp'a mahsus ü ç y ı l d ı z l ı y e ş i l sancak müstesna olmak üzere, diğer bayraklar umumiyetle kırmızı renktedir ve ortalarındaki muhtelif alâmetler de b e y a z dır. Padişaha mahsus tuğralı sancaktan başka, hükümdarın, gemileri ziyaretinde kullanılan ortasında güneş ve dört köşesinde şu'alar bulunan bir sancak daha vardır. Kaptan Paşa'ya mahsus sancakta bir hilâl ile sekiz köşeli yıldız mevcuttu. Diğer bâzı bayraklardaki yıldızlar ise, beş köşelidir. Bunlardan başka Tophaneye, kalelere, Galata kulesine, Bahriye mektebine mahsus bayraklar bulunduğu gibi, ticaret gemileri için de, sağ üst köşesine bir yıldız resmedilmiş, ayrı bir bayrak vardır. Tunus beyinin sancağının ortasında, kırmızı zemin üzerindeki bir beyaz dâire içinde kırmızı hilâl ve yıldız şekli mevcuttur. İmparatorluğa tâbi olan Sırp, Eflâk ve Buğdan beylerbeyileri ile Sisam adasına âit hususî bayraklarda osmanlı hâkimiyetinin alâmeti olan k ı r m ı z ı renk ile beraber, m â v i, s a r ı ve b e y a z renkler de kullanılmıştı. Üst köşelerinde, osmanlı hâkimiyetinin timsâli olmak üzere, k ı r m ı z ı zemin üzerinde b e y a z üç yıldız bulunan s a r ı Eflâk bayrağı ile, mâvi Buğdan bayrağında, birincisinde çifte kartal, ikincisinde de bir öküz başı mevcuttur ki, bu iki memleket bayraklarında bu şekillerin mevcudiyetinden Evliya Çelebi de bahsetmektedir. Abdülmecid'in son devirlerinde sekiz köşeli yıldız, beş köşeliye tebdil edilmek suretiyle, bayrağımızdaki yıldız şekli de tesbit edilmiş oldu. Abdülaziz zamanında başlayarak, padişahlara mahsus bayrakların ortasındaki tuğraların beyaz renkte sekiz şu'alı beyzî bir güneş içine alınması âdet oldu; sonradan bu bayrağın k ı r m ı z ı rengi v i ş n e çürüğüne tebdil edilerek, bu saltanat sancağı saltanatın kaldırılmasına kadar devam etti. Bu devirde y e ş i l rengin, hacılara mahsus gemilerin bayraklarına tahsis olunduğunu görüyoruz. Osmanlı imparatorluğunda, daha XIV. asırdan başlayarak, tarikatlere mahsus (daha ziyade s i y a h ve y e ş i l renklerde) üzerlerinde âyetler ve pîrlerin isimleri bulunan bayraklar kullanıldığı gibi (msl. İsbakîlerde olduğu gibi; b. bk.), esnaf teşekküllerinin de ayrı ayrı bayrakları olduğunu biliyoruz.

T ü r k i y e C u m h u r i y e t i n d e. 1 teşrin II. 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti tarafından saltanatın kaldırılarak ayrıca bir Hilâfet makamının ihdası üzerine, halifeye mahsus olmak üzere yeşil zemin ortasında sekiz şualı beyaz bir güneş içindeki k ı r m ı z ı zeminde b e y a z ay yıldızı ihtivâ eden bir sancak kabûl edilerek, saltanata mahsus bayrak kaldırıldı; lâkin imparatorluk devrindeki millî bayrak muhafaza olundu. 29 teşrin I. 1923'te Cumhuriyet idâresinin kuruluşundan ve halifeliğin kaldırılmasından sonra, 22 teşrin I. 1925'te bir sancak talimatnâmesi neşredilerek harp ve ticaret gemileri hakkında muayyen esaslar kabûl olundu. Bu tâlimatnâme, millî bayrağın şeklini kat'î surette tesbit etmekle beraber, daha ziyade donanmanın ihtiyaclarına göre yapıldığından, az çok hususî bir mâhiyeti hâizdi. Bunun üzerine, bu millî hâkimiyet timsâli meselesini daha umumî bir şekilde halletmek üzere, 29 mayıs 1936 tarihinde 2994 numaralı Türk Bayrağı Kanunu Büyük Millet Meclisi tarafından kabûl edilerek, 5 haziran 1936'da *Resmî Gazete*'de neşredildi ve icra vekilleri heyeti tarafından, 28 temmûz 1937'de kabûl ve 14 eylûl 1937'de neşredilen 7175 numaralı kararnâme ile, bu kanunun tatbik suretini tesbit eden türk bayrağı nizamnâmesi tatbik edilmeğe başlandı. Türkiye cumhuriyetinde kullanılan her türlü bayraklar (millî bayrak, cumhur reisine mahsus bayrak, ordu ve donanmaya ve devletin sâir şûbelerine mahsus bayraklar) ile onlara âit bütün vasıf-

ları, en ince teferruatına kadar, tesbit eden bu kanûn ve nizamnâme ile ay-yıldızlı kırmızı türk bayrağı artık kat'î şekli almış bulunuyor.

Bibliyografya: Bayrak kelimesine dâir şimdiye kadar filolojik hiç bir tetkik yapılmış olmadığı gibi, islâmlyetten evvelki türk kabîlelerinin ve devletlerinin bayrakları hakkında da ciddî bir şey yazılmamıştır. Türk bayrakları hakkında son zamanlarda çıkan bâzı eserlerde bunlara dâir verilen mâlûmat hem çok az, hem de çok yanlıştır. İslâmiyetten sonraki türk devletlerinin bayrakları mevzuunda ise bu eserlerde hemen hemen biç bir şeye rastlanmaz; tesadüfî olarak verilen bir kaç satırlık mâlûmat da, çok defa doğru değildir. Müsteşrikler tarafından islâm bayrakları hakkında yapılan bâzı tetkiklerde de müslüman türk devletlerinin bayraklarından pek az bahsolunmuştur. Umumiyetle islâm bayrakları ve onlara âit kaynak ve tetkikler için bk. LIVÂ'. Dr. Rıza Nur'un *l'Histoire du Croissant, Revue de Turcologie* (1933, III, 232—410) adlı eserinde yalnız hilâlden değil, türk ve daha doğrusu osmanlı bayraklarından da bahsolunmuştur; çok tenkitsiz ve plânsız olmasına ve çıkardığı neticelerin çok defa yanlışlığına rağmen, burada İstanbul ve Avrupa müzelerinde bulunan bir takım bayrak resimleri meveutttur ki, bunlar, osmanlı bayrakları tarihi ile uğraşanlar için kıymetli mâlzemedir. Fevzi Kurtoğlu'nun *Türk bayrağı ve ay yıldız* (Ankara, 1938, 166 s.) adlı eseri, osmanlılardan evvelki türk devletlerinin bayrakları hakkında pek az ve ekseriyetle yanlış mâlûmat vermekle beraber, Topkapı ve bahriye müzelerindeki bir takım bayraklar ile bâzı kıymetli yazma albümlerden istifade edilmiş olduğu için, XVI.— XX. asırlar osmanlı bayrakları ve bilhassa deniz sancakları bakkında oldukça zengin mâlzemeyi ihtivâ etmektedir. Bu eser, Rıza Nur'un eserine nisbetle daha zengin tarihî kaynaklara ve bâzı mühim vesîkalara dayanılarak vucuda getirilmiş olmakla beraber, tamamiyle tenkitsiz bir şekilde yazıldığı için, osmanlı bayrakları hakkındaki kıymetli mâlûmat müstesna, diğer kısımlardan istifade olunamaz; hele en başta *bayrak* kelimesi hakkındaki filolojik tetkik, tamamiyle indî ve hayâlîdir. Mamafih osmanlı kaynaklarında ve garp eserlerinde, osmanlı bayrakları hakkında daha pek çok mâlûmat bulunduğu unutulmamalıdır.

Osmanlı bayrağı hakkında bunlardan evvel miralay Ali Bey'in neşretmiş olduğu *Sancağımız ve ay yıldız nakşı* (*TOEM*, 1333/1334, nr. 46, 47, 48) adlı makale, osmanlı tarihçilerinin bu hususteki bir çok kayıtlarını ihtivâ eden tenkitsiz bir tetkik, daha doğrusu bir toplamadır ki, yukarıki eserlerde ve bilhassa Rıza Nur'un kitabında doğrudan doğruya ondan istifade edilmiş ve onun dışındaki tarihî kaynaklara pek az müracaat olunmuştur. Jean Deny'nin *El*'daki saneak maddesi (1925'te çıkmıştır) türk bayrakları hakkında pek mahdut mâlûmatı ihtivâ etmesine rağmen, mükemmel bir filolojik tetkiktir ki, yukardaki müelliflerce mechûl kalmıştır. Bunlardan başka osmanlı bayrağı hakkında o kadar ehemmiyetli olmayan daha bir takım makaleler, Fevzi Kurtoğlu'nun kitabındaki bibliyografyada zikredilmiş olduğundan, burada onları tekrara lüzum görmüyoruz. Orada zikredilmeyen eserler arasında az çok ehemmiyetli olanlar şunlardır: Cemil, *Sancak ve sancağımız* (İstanbul, 1341), s. 34; Ahmed Timur Paşa, *Târîḫ al-'alam al-'osmânî* (arapça; Kahire, 1347, s. 180).

XIV. asırda yaşıyan ispanyalı bir franciscain seyyahının 1877'de neşredilen eseri, 1912'de Sir Clements Markham tarafından ingilizceye tercüme edilerek *Book of the Knowledge* ismi altında *Hokluyt Society* külliyatı arasında çıkarılmıştır ki, burada, osmanlılardan evvelki bir takım türk devletlerinin bayrakları hakkında bâzı mâlûmat ve resimler vardır. Ayrıca, Topkapı müzesinde yine bir ispanyol tarafından XV. asırda yapıldığı anlaşılan bir harita üzerinde de muhtelif türk devletlerine âit bayrak resimlerine tesadüf olunmaktadır. Gerek bu haritadaki, gerek franciscain seyyahının eserindeki resimler bir takım izahlar ile şu eserde neşrolunmuştur: İbrahim Hakkı, *Topkapı sarayında deri üzerine yapılmış eski haritalar*, İstanbul, 1936. Buradaki izahlar çok defa indî ve yanlış olduğu için, bunun yalnız resimlerinden istifade edilebileceğini ilâve edelim.

Buradaki mâlûmatı tamamlayacak mâhiyette izahlar için bilhassa şu maddeleri bk. LIVÂ', SANCAK, SANCAK-I ŞERÎF, TUĞ; Bayraklar üzerindeki şekiller için bk. HİLÂL, ARSLAN, ZÜLFİKAR, v.s. Ejderha motifi için bk. Fuad Köprülü, *Orta zaman türk devletlerinde hakukî senbollerdeki motifler, I, Ejderha* (Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası, 1938, II, 33—52). Renklerin senbolizmi için RENK maddesine, islâm armaları hakkında RANG, NİŞAN, TAMGA maddelerine, sâir hâkimiyet alâmetleri hakkında da âit oldukları maddelere bk.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

BAYRAM. Türklerin *bayram* kelimesi ile islâmiyetin mârûf iki bayramını ne zamandan beri ifâde ettikleri mechûl olduğu gibi, bu kelimenin islâmdan önceki umûmî dinî bayram

günlerini gösterdiğine dâir de elimizde vâzıh bir kayıt mevcut değildir. Kâşgarlı Maḥmûd, XI. asırda, oğuzların *'id* gününe *bayram* dediklerini ve bu günün „sevinç ve eğlence günü" olduğunu kaydettiği gibi, *bayram*'ın aslı olarak gösterdiği, *bazram* kelimesinin aynı mânaya geldiğini de söylüyor. Bu kelimenin aslının ne olduğunu bilmediğini ve bunu farslarda işittiğini ilâve ve „çiçekler ve ışıklar ile bezenen yere *bazram yir*, yâni gönül açan yer" denildiğini kaydediyor (*Dîvân lüġât al-turk*, I, 401; III, 133). Fakat muahhar asırlarda kelimenin artık tam islâmî mânada kullanıldığını gördüğümüz gibi (İbn Muhannâ, nşr. Kilisli Rifat, s. 184), XIII. asırdan beri de şahıs adlarına girdiğini biliyoruz; kumanların ay adları arasında bir *karban baran* ayının bulunması, ancak kelimenin islâm yolu ile intişarını göstermek bakımından, ehemmiyetlidir (*Codex Cumanicus*, nşr. G. Kuun, CXVI). *Bayram* kelimesinin iştikakı ve uzak menşe'i şimdilik meçhûldür. Türklerde *'id*'e mukabil bir „bayram" mefhumu mevcut olmasa idi, oğuzlar arasında derhâl bu mânayı alamazdı.

Kâşgarlı Maḥmûd'un „islâmdan önce türklerin *'id* günü yok idi" sözü (III, 133), tabiatiyle, islâm bayramı yoktu, sözünden başka bir şey ifâde etmez. *Bayram* kelimesi ile yılın muayyen zamanlarında yapılan dinî veya dinî gözükmese bile menşe'inde her hâlde dinî olan, bir takım merasim ve eğleneceleri kastettiğimize göre, türklerin de, şamanîlik dâiresinde yaşarken, kendilerine mahsus bayramları olacağı şüphesizdir. Filhakika elimizde kâfi mâlûmat olmamakla beraber, bu hususta bâzı tarihî kayıtlardan faydalanmak mümkündür. Çin kaynaklarına göre, gök-türk asıllâdeleri her yıl, Ötüken'de atalarının çıktığı mağaraya giderek, takdis merasimi yaparlardı. Halkın da bu günde bayram yapıp yapmadığı mâlûm değilse de, aynı kaynaklar, bütün halkın 5. ayın 2. yarısında Gök-Tanrı'ya ve yerin ruhlarına kurban kesmek suretiyle, büyük bir bayram yaptığını kaydeder (St. Julien, *Documents, JA*, 1864, III, 335; E. Chavannes, *Documents*, Petersburg, 1903, s. 15; A. Remusat, *Recherches sur les langues tartars*, I, 227; W. Eberhard, *Çin'in şimâl komşuları*, Ankara, 1942, s. 76). Gök-türklerin menşe'lerine dâir çin kaynaklarında zikredilen rivâyetler ile sıkı bir münasebeti olan bu merasim, islâm kaynaklarında da tezahür etmektedir. Gök-türk tarihinin destanî bir in'ikâsı olan Ergenekon rivâyetine göre, türkler (bk. Zeki Velidi Togan, *Moğullar, Cengiz ve türklük*, İstanbul, 1941), her yıl başında, Ergenekon'dan çıkışın hâtırasını kutlulamak için, başta hakan olmak üzere, kızgın bir demiri örs üzerinde döğmek suretiyle, merasime başlar ve bayram ederlerdi (*Câmi' al-tavârîḫ*, Topkapı kütüp., yazm., var. 31 a; Nâṣir al-Dîn Ṭûsî, *Zîc-i İlḫânî*, Nuruosmaniye kütüp., yazm., nr. 2933; Rıza Nur, *Şecere-i türk*, tre., s. 38). Gök-türklerin menşe'i ve demircilik ile iştigâllerinin bir neticesi olan bu an'aneden aynı şekilde *Kanz al-durar* de bahsetmektedir (bk. Husameddin, *Amasya tarihi*, II, 12). Moğulların, yıl başında, merkezî Moğulistan'da, kurultay toplamaları da (Cuvaynî, *Cihan-gušây*, III, 21; *Târîḫ-i mubârak-i Ġâzânî*, *GM*, s. 143, 154) bununla alâkalı gözüküyor. Gök-türklerin tarihî hayatlarına intibak etmekle beraber, bu bayram an'anesinin onlara, her bakımdan bir devamı oldukları Hiung-nu'lardan gelmiş olabileceğini kabûl etmek icap eder. Her yıl başı yüksek Hiung-nu devlet adamlarının Tanyu'nun karargâhında toplanarak, yer ve gök tanrılarına kurban kestiklerini bildiğimiz gibi, 5. ayda, Ötüken'e yakın olduğu anlaşılan bir yerde, aynı tarzda kurbanlar keserek, büyük bayram yaptıkları da mâlûmdur (De Groot, *Die Hunen der Vorchristenzeit*, s. 59; Deguignes, tre. H. Cahid, I, 201; W. Eberhard, *agn. esr.*, s. 76). Çin ve islâm kaynaklarının bâzı türk kavimlerinin bayramları hakkında zikrettikleri müphem kayıtlar (W. Eberhard, *TM*, VII, 133, 135, 147; Yâḳût, *Mu'cam*, III, 448), şimdilik bir tarihî folklor mâlzemesinden başka bir mâna ifâde edemez.

İslâmdan önceki bayramların mâhiyetini anlamak için, islâmî devirde dinî izlerini kısmen kaybettiği hâlde millî destanlar ve rivâyetler ile yaşayan t o y l a r a dâir mâlûmattaa faydalanabiliriz. *Dede Korkut* kitabında Bayındır Han'ın yılda bir defa t o y yaptığı hakkındaki kayıt (nşr. Orhan Şaik, s. 5), toyların, bayram gibi, muayyen zamanlarda yapılan merasim olduğu zannını veriyorsa da, hanların cülûsları, y u ğ'un mukabili olarak yapılan d o ğ u m merasimi (msl., Oğuz Han'ın çocuklarının doğumu dolayısiyle, bk. *Oğuz Kağan destanı*, nşr. W. Bang ve Rahmeti, s. 15; *Gengiz'in doğumu* dolayısiyle, *Câmi' al-tavârîḫ*, 72 a; Deli Dumrul'un doğumu, *Dede Korkut*, s. 61) büyük bir zaferi müteâkip veya düğün şenlik ve merasimlerinin de *toy* (bâzan *şölen*) kelimesi ile ifâde edilmesi, bunun tamamiyle bayramın bir müradifi olamayacağını gösterir. İslâmiyet yalnız kendi bayramlarına ehemmiyet verip, putperest an'anelerine iyi bir nazar ile bakmamış olmakla beraber, Mısır, Suriye ve İran (krş. *caşn*) gibi sâhalarda eski bayram an'aneleri kısmen lâikleşerek devam ettiği gibi, eski türk bayram an'anelerinin de uzun zaman yaşadığını, hattâ bu suretle bâzı eski türk âdetlerinin bile islâm bayramlarına girdiğini tahmin edebiliriz. İbn Baṭûṭa'nın

Altın-Ordu 'da tasvir ettiği bayram merasimi bu te'siri gösterebilir (bk. tre. M. Şerif, I, 383).

Türkler, islâm dinini kabûl ettikten sonra, eski bayram âdetlerini de muhafaza etmekle beraber, islâm dininin getirdiği başlıca r a m a z a n ve k u r b a n bayramlarına ehemmiyet ve kudsiyet vermeği dinî bir vecibe saydılar. Fakat müslüman türklere mahsus olan bayramlar hakkındaki vâzıh ve mufassal mâlûmatımız ancak Osmanlı imparatorluğu zamanına âittir. Yapılan bayram merasim ve şenliklerinin ihdasını olmasa bile, bir kanun ile tedvin ve tanzimini, şimdilik eldeki vesîkalara göre, Fatih Sultan Mehmed 'in eseri olarak, telâkki etmek icap eder. Ona isnat edilen kanunnâme ile Fatih 'in bayram günleri divan meydanına taht kurulup çıkılması ve yüksek rütbeli memurlarına el öptürmeyi emrettiği kaydedilmektedir (*Kanunnâme-i âl-i Osman*, *TOEM*, ilâve 3, İstanbul, 1330, s. 25). Muahhar kanunnâme ve vekayinâmeler ile teşrifata âit eserlerde tafsilâtı ile tasvir edilen ince ve muğlak merasim, esaslı bir değişikliğe mârûz kalmaksızın, imparatorluğun son zamanlarına kadar mer'î olmuştur.

İstanbul 'da ramazan bayramı ziyaretlerinde şeker ikramı âdet olduğundan bu bayrama „şeker bayramı" da denir; bayramlaşma, namazdan sonra, ziyaretler ile birlikte yapılır ve çocuklara büyükler tarafından mendiller hediye olunurdu. Kurban bayramında ise, kesilen kurbanların eti fukara ve komşulara dağıtılır ve aynı tebrik merasîmi ifa olunur. Aynı zamanda küçük bayram adı verilen ramazan bayramı, hakikatte, halk arasındaki tezahürler ile büyük bayram mâhiyetindedir (bayramın tâbî olduğu dinî ahkâm ve menşe'î ile diğer islâm memleketlerindeki bayramlar hakkında bk. mad. 'Id).

Cumhuriyet devrinde bu bayramların tebriki, millî bir an'ane hâlini alarak, yaşamaktadır. Türkiye 'de ilk lâik bayram olarak kabûl edilen meşrutiyetin ilânı günü, cumhuriyet devrinde mevkiini, cumhuriyet bayramına (29 teşrin I.) terk etti. Ankara 'da, reis-i cumhur büyük millet meclisinde meb'usların, büyük memurların ve elçilerin tebriklerini kabûl ettikten sonra, büyük bir geçit resmi yapılır ve tebrikler şehirde en büyük mülkiye memuruna ifa olunduğu gibi, askerî mektepler talebesinin de iştirâk ettiği geçit resimleri yapılır. Bu bayram 3 gün sürer. Yeni Türkiye 'de ikinci derecede gelen lâik bayramlar Büyük Millet Meclisinin kuruluş günü olan 23 nisan ve türk ordusunun kat'î zaferi kazandığı 30 ağustostur. Bu bayramdan başka, sene başında kânun II. 'un ilk günü bir resmî tâtil ittihaz olunmuştur.

B i b l i y o g r a f y a: Makalede geçenlerden başka bk. Esad Efendi, *Taşrîfât-ı kadîma*, tür. yer.; Ḫıżır İlyâs, *Târîḫ-i Endarûn*, 1276, s. 25 v.dd., 35—40, 61—65; 'Aṭâ', *Târîḫ*, I, 220—250; D'Ohsson, *Tableaux général de l'Empire Ottomane* (Paris, 1788), II, 222—231, 423—436; A. Djevad Bey, *Etat Militaire Ottoman* (İstanbul, 1882), s. 26—67; Mehmed Zeki, *Eslafda bayram tebrikâtı* (*TOEM*, XXXVI, s. 754); Köprülü-zâde M. Fuad, *Türk edebiyatının menşe'i* (*MTM*, V, tür. yer.); Abdülkadir, *Orun ve ülüş* (*Türk hukuk ve iktisat tarihi* mecm., I); Osman Turan, *On iki hayvanlı türk takvimi* (İstanbul, 1941), s. 43—46, 72—78, 80, 122. (Osman Turan.)

BAYRAM ALİ HAN. BAYRAM 'ALĪ ḪĀN (?—1786), M e r v e m î r i (1782—1786). Babası, 'Abbās I. 'tan beri Merv 'de hüküm süren Kaçar âilesinin İzzuldinlû kolundan idi; anası Salar türkmen kabîlesine mensûp idi. Kendisinin de, türkmenler arasında emsâlsiz şecaat sâhibi bir muharip olarak, şöhret kazanmış olduğu söylenir. Buharalı Murad-Bî (Şāh Ma'şūm) 'ye karşı bir muharebede, pervasızca atılganlığı yüzünden, pusuya düşmüş ve döğüşerek ölmüş; başı Buhara 'ya getirilmiş ve siyaset meydanında teşhir edilmiştir. İkinci oğlu Muḥammed Karīm Merv 'de kendisine halef oldu. Kendisini ilme vakfetmiş ve zamanın Eflâtun 'u (*Aflāṭūn-i vaḳt*) şöhretini kazanmış olan büyük oğlu Muḥammed Ḥusayn, Meşhed 'de kaldı. Krş. Mīr 'Abd al-Karīm Buḫārī, *Histoire de l'Asie Centrale* (nşr. Schefer), s. 58 v.d.; V. Jukovskiy, *Razvalini starago Merva* (Petersburg, 1894), s. 83 v.d.

Eski Merv harâbesinin cenup kısmında bulunan ve V. Jukovskiy tarafından da, bu havâlide mevcut en eski bir bina olarak, zikredilmiş olan küçük bir kale (takriben 800 m. uzunluğunda ve 550 m. eninde), Bayram 'Alī Ḫān ismini taşımaktadır. Geniş mânada Bayram 'Alī ismi ile, bilhassa eski Merv harâbeleri kasdedilir ve aynı isim, harâbenin civarında bulunan demir yolu istasyonuna da verilirdi. (W. Barthold.)

BAYRAM HAN. BAYRAM ḪĀN (?—1561), ḪĀN-ḪĀNĀN, Sayf 'Alī Bey 'in oğludur. 4. veya 5. göbekteki ceddi 'Alī Şukr Türkamen 'dir. Bahārlū kabîlesine mensûp olup, Hemedan ve diğer yerlerde büyük mâlikânelere sâhip idi. Oğlu veya torunu olan Şīr 'Alī — ki, Pīr 'Alī adı ile de mârûftur — Karakoyunlu hânedanına mensûp Gihān Şāh Barānī 'nin maiyetinde idi. Uzun Hasan, Karakoyunluları mağlûp edince, Abū Sa'īd 'in hizmetine girdi ise de, bunun da katledilmesi üzerine (1469), oğlu Sultan Maḥmūd Mirza 'nın maiyetine girdi; onun ile birlikte Ḥiṣār Şādmān 'da ikamet etti ve kızı Peşe Beğim 'i Sultan Maḥmūd ile evlendirdi.

Şīr 'Alī, Ḥiṣār Şādmān 'dan Kâbil 'e ve sonra da Şiraz 'a yürüdü ise de, bu memleket hanı tarafından hezimete uğratıldı. Kaçarken, Sultan

Ḥusayn 'in adamları tarafından, yakalanarak, öldürüldü. Oğlu Can 'Alī Bey, Ḳunduz bölgesini de ihtivâ etmekte olan Bedahşan 'da yerleşmiş ve Babur 'a intisap etmiştir. Bunun oğlu Sayf 'Alī de, Firiştah 'e göre, Gazne vâlisi iken ölmüştür. Babur 'nn *Hâtırat* 'ında (Erskine, s. 350), Can 'Alī 'den h. 903, 905, 910 ve 933 yıllarında bahsedilmektedir. Buna göre, Bayram 'ın Bedahşan 'da doğmuş ve Babur 'un hizmetinde bulunmuş olması lâzım gelir; hâlbuki bu tarihler, ancak onun ilk gençlik çağına tesadüf etmektedir. Bayram Han 'ın Belh 'te tahsil gördüğü ve gayretli bir talebe olduğu görülüyor. Sonradan Kâbil 'e geldi ve mağlûbiyet ile neticelenen Ḳanūe muharebesine iştirâk etmek üzere, Humâyun 'un maiyetinde, Hindistan 'a gitti. Bunu müteâkip, Sambhal 'de Humâyun 'un mâlikânelerine tasarruf eden bir hindli zemindara iltica etti ise de, Şīr Şāh, gelip vazife alması için, kendisini dâvet etmesi üzerine, orada fazla kalmadı. Bayram bu dâveti reddetti. Fakat Şīr Şāh, efendisine sâdık olanın hiç bir zaman gözden düşmeyeceği cevabını vermesi üzerine, adamlarından biri ile kaçtı ise de, yakalandı ve ancak arkadaşının, kendini Bayram gibi göstererek, zındancıyı iğfâl etmesi ile, hapisten kaçmağa muvaffak oldu. Oradan Gücerat 'a gitti ve burada Sultan Maḥmūd, kendisine bir vazife teklif etti. Lâkin Bayram, hacca gideceği bahanesi ile, Surāt 'a gitmek üzere, izin aldı. Fakat bu şehirden geri dönerek, Sind 'de Humâyun ile birleşti. Efendisi ile birlikte İran 'a kaçtı ve orada Şāh Ṭahmāsp 'ın sarayında, kolunun kuvveti ile, nazer-i dikkati celbetti. Efganistan ve Hind 'de, Humâyun 'un kumandanı sıfatı ile, efendisinin nufuzunu yeniden tesise âmil olmuştu. Bundan başka Māçhīvāra (Ludhāna hâvalisinde; 962 = 1555) harbini kazandı ve mağlûp Efganlıların kadın ve çocuklarının esaretten istisna edilmesi hususunda verilen insanî emirde, Humâyun kadar, kendisinin de dahli olması muhtemeldir. Humâyun anî olarak öldüğü zaman, Bayram, Ekber ile Pencâb 'da bulunmakta idi. Bu haberi Kalānūr 'da alır almaz, Ekber 'i şah ilân ederek, tahta cülûs ettirdi (şubat 1556). Terdi Bey, Delhi 'de Hīmū tarafından, utanılacak bir mağlûbiyete uğratıldı ve Bayram 'ın emri ile idam olundu. Firiştah Terdi Bey 'in bu cezayı hak ettiğini söyler. Bayram, Pānīpat muharebesinde (teşrin I. 1556), Ekber 'in yanında dövüştüğü esnada, yaralı ve esir bulunan Hīmū 'yu, maalesef, kendi eli ile öldürdü. Bayram 'ın Terdi Bey 'o yaptığı muamele ile Ekber 'in zevklerini bile takyit etmesi (bk. Ḥāfī Ḥān, I, 134), onun itirazlarına kulak asmadığını gösterir. Bilfiil kendisini Ekber 'in babası yerine koyduğu için, Ḫān Baba unvanını takındı.

Ekber, babasının bir ahdini yerine getirmek üzere, 1557 'de Bayram 'a teyzezâdesi Salīma Beğim 'i verdi. Evlenme merasimi, büyük bir debdebe ile, Cālandur 'da yapıldı. Bayram, Salīma ile evlenmeden evvel, Mevātlı bir müslüman hindli olan Camāl Ḫān 'ın kızı ile evlenmiş ve meşhur oğlu 'Abd al-Raḥīm bu kadından dünyaya gelmişti. Ne Bayram 'ın ve ne de Ekber 'in Salīma 'den çocukları olmadı. Bayram 'ın mutaazzimâne hareketi ve Ekber 'in sütninesi olan Māhim 'in nufuzu yüzünden, Ekber ile araları açıldı. Bayram, önce vasîlikten çekilmek temâyülünde bulundu ise de, düşmanlarının tahrikâtı üzerine, yerinde kalmağa ve mukavemet etmeğe karar verdi. Mamafih Ekber 'in ulüvv-i cenap göstererek, kendisini affetmesi üzerine, hacca gitmek maksadı ile yola çıktı ve Gücerat 'ta, Pattan 'da kendisine karşı kan dâvası güden bir efganlı tarafından öldürüldü (31 şubat 1561). Cesedi bilâhare, yeğeni tarafından, Meşhed 'e nakledildi.

Bayram, şi'î idi. Müteassıp bir sünnî olan Badā'ūnī 'nin kendisi hakkında medihkârane bir lisan kullanmış olması, bu zatın fazilet ve büyüklüğüne bir delil teşkil eder. Bayram edebiyat ile meşgûl olmuş ve bir *Dīvan* bırakmıştır ki, Badā'ūnī ve Firiştah bir çok beyitlerini nakletmişlerdir. Kendisi, hakkındaki *Akbarnāme* 'de, Firiştah 'ta (ölümü hakkında) ve Şāh Navāz Ḫān 'ın *Ma'āṣir al-'umarā'* (I, 381) 'sında mâlûmat vardır. Blochmann, *Ā'in-i Akbarī* tercümesindeki (s. 315) bütün mâlûmat, bilhassa bu sonuncu eserden iktibas olunmuştur. Şams al-'ulamā Muḥammed Ḥusayn 'in bindüstanî dilinde yazdığı *Darbār-i Akbarī* (s. 157—196) 'de Bayram hakkında mufassal ve faydalı mâlûmat verilmektedir. (H. BEVERİDGE.)

BAYRAMİYE. BAYRAMİYA, ankaralı Hacı Bayram Veli 'nin VIII. (XIV.) asrın sonları ile IX. (XV.) asrın ilk yarısında Ankara 'da kurduğu bir tarikatin adıdır. Bayramiye tarikatinin silsilesi, an'aneye göre, bir koldan Bāyazīd-i Bisṭāmī 'ye çıkar. Sonunda Ak Şams al-Dīn 'in torunu ve şâir Hamdī 'nin oğlu Muḥammed Zayn al-Dīn Çelebi 'nin 987 (1579/1580) 'de vefatını gösteren ve yine müellifi tarafından tanzim edilmiş bulunan bir vefat tarihi mukayyed bulunduğuna nazaran, bu tarihten sonra yazılmış bulunduğu anlaşılan *Manāḳib-i ḫażrat-i Ak Şams al-Dīn* 'deki tarikat silsilesi ile Sarı 'Abd Allāh 'ın *Cavharat al-bidāya va durrat al-nihāya* 'sinde ve La'lī-zāde 'Abd al-Bāḳī 'nin *Sergu-zaşt-i malāmīya* 'sinde mukayyed silsile arasında bir az fark vardır. Esasen bütün tarikatlerde olduğu gibi, Bayramiye 'de de tarikat silsilesi, yukarıya doğru çıktıkça, görüldüğü vechile, karışmaktadır. Nihayet Peygamber'e bağ-

lanması ise, bir an'aneden ibarettir. Diğer silsile, bilhassa Celvetîler ve Melâmîler tarafından kabûl edilen ve Erdebil sûfîleri vasıtası ile, Ḥasan Başrî'ye giden Halvetiye silsilesidir. Bu silsilede bulunan sûfiler, Şafiy al-Dîn Ardabîlî'den itibaren, Erdebîl sûfîleri ve Erdebilliler diye anılmışlardır (bk. Âşık Paşazâde, *Tarih*, s. 264—269).

Birinci silsile, Abu 'l-Ḥasan Ḫaraḳānî'den itibaren, Nakşibendiye silsilesi ile birleşir. Nakşibendîler, İmam Ca'far al-Ṣādiḳ'tan itibaren, silsileyi, Abū Bekr vasıtası ile, Peygambere ulaştırırlar. Bu bakımdan, ilk silsile hem Alevî, hem Sıddikîdir. Maḥmūd b. Sulaymān Kafavî (ölm. 990=1582, Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn*, II, 307 v.d. veya 997=1588/1589, *Osmanlı müellifleri*, II, 19). *Ṭabaḳāt al-ḥanafîya* de denen *Kitāb-i i'lām al-aḫyār min fuḳahā' maẕhab al-Nu'mān al-muḫtār* (V, 358) adlı kitabında, silsileyi, Abu 'l-Necîb Suhravardî'den yukarı, büs-bütün ayrı bir şekilde götürüyor. Fakat, bu şekil başka bir yerde görülmez. Hadis âlimlerince aslı olmadığı söylenmekle beraber, sûfîlere göre, Peygamber, Abū Bekr'e *zikr-i hafî*, 'Alî'ye ise, *zikr-i celî* telkin etmiştir. Bundan dolayı silsile itibariyle bu iki kolu birleştiren Bayramîlik, zikr-i hafîyi benimseyen Nakşibendîlik ile münasebetdar sayılmış ve Nakşibendîlik ile Halvetîliği birleştiren bir tarikat addedilmiştir. Sarı 'Abd Allāh, *Cavharat al-bidāya* (V, 175)'de, La'lî-zâde ise, *Serguzaşt-i malāmîye*'sinde bunu teyit etmiştir (s. 16). Fakat esas itibariyle Haci Bayram'ın zikr-i hafîye meyli, kendisindeki melâmet neş'esinden doğma bir hâletten ibarettir ve bayramîlik, halvetîlikten meydana gelme bir tarikat olup, nakşibendîlik ile münasebeti pek azdır. *Şaḳā'iḳ-i nu'mānîya tercümesi* (s. 7), bayramî zümresini „zikr-i celî erbabı" arasında zikrettiği gibi, 'Aṭā'î de *Zeyl* (s. 64)'inde ilk silsileyi kaydetmiştir. *Tibyān-i vasā'il al-ḥaḳā'iḳ fî bayān salāsil al-ṭarā'iḳ* (II, 221 v.dd.), ikinci ve mârûf silsileyi kabûl etmekte, bu silsilede bulunan Ḳuṭb al-Dîn Abharî'yi Abhariya tarikatinin müessisi, Sayyid İsḥāḳ Şafiy al-Dîn Ardabîlî'yi de Abhariya tarikatinden ayrılan Safevîye yahut Erdebilîye şûbesinin pîri saydığı gibi, Bayramiyeyi, Safevîyenin bir şûbesi olarak gösterip, ikinci silsileyi, ayrıca bir nisbet olarak, zikr (I, 173) ve ilk silsiledeki Zâhid-i Gîlânî'yi Zâhidiye kolunun müessisi sayar ve Safevîyeyi bu kolun bir şûbesi olarak addeder (II, 71 a). Erdebil sûfîleri 12 terkli Kızıl Haydarî tacını kabûl etmişler, şi'î-bâtınî akîdeleri benimsemişler, alevîlerce pîr tanınmışlar ve bu mânevî nufuz ve hâkimiyeti uzun müddet muhafaza etmişlerdi. Fakat Safevîye adında bir tarikat kurduklarını bilmiyoruz. Şafiy al-Dîn Ardabîlî ile oğulları, zamanlarında, halvetîlik mümessilleri sayılmışlardır. Şafî al-Dîn, pek büyük bir şöhret kazanmış ve halvetîliğin âdetâ bir sır-çeşmesi, bir müceddidi addedilmiştir. İlk Erdebil sûfîleri, daha doğrusu Şafî al-Dîn ile oğullarının ilk mensûpları, mezhepleri ne olursa olsun, tarikat itibariyle halvetîdirler. Fakat bunların bilhassa şi'î-bâtınî topluluk tarafından pîr tanınmaları ve Erdebil ocağının âdetâ bir Kâbe sayılması bakımından Erdebilliler ve Erdebil sûfîleri tâbiri bir tarikati değil, bir zümreyi gösterir (bk. M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da islâmiyet, Edebiyat fakült. mecm.*, 1922, s. 110—114).

Bayramîlik, Hacı Bayram Veli vefat eder etmez, iki büyük kola ayrılmıştır. Bayramîlerin bir kısmı, zikr-i cehriyi kabûl ederek, Haci Bayram'ın halîfesi Ak Şamş al-Dîn'e tâbi olmuşlar ve bir kısmı da, yine Hacı Bayram'ın halîfelerinden bursalı Ömer Dede'ye uyup, zikir ve vird gibi şeylerden, husûsî kisveden, hattâ topluluk yerleri olan tekkelerden bile ferâgat ederek, Melâmî adını almışlardır [bk. MELÂMİYE].

Asıl bayramîlik, Ak Şams al-Dîn'den yürümüştür. Fakat Ak Şams al-Dîn'in şöhreti dolayısiyle ve melâmîlerden tefriki için, bu kola Bayramiye-i Şemsiye denmiş, melâmîler de, kendilerine Melâmiye-i Bayramiye demişlerdir.

Bayramîlikten, bu iki koldan başka, sonradan bir üçüncü kol daha meydana gelmiştir. Bursalı İsmail Hakkı'ya göre, evvelce çoban olup, Mihalıç ovasında koyun güderken, ayakları tutularak, kötürüm olan ve Bursa'da Ulu câmide, eski minare dibinde, ibadet ile meşgûl bulunan Hacı Bayram halîfesi Hızır Dede'nin dervişi Üftâde (ölm. 988=1580/1581)'nin halîfesi meşhur Aziz Mahmud Hüdayî Efendi (ölm. 1038=1628/1629), bayramîlikten Celvetiye kolunu tesis etmiştir.

Velhasıl Bayramiyeden Bayramiye-i Şemsiye, Melâmiye-i Bayramiye, Celvetiye diye 3 şûbe meydana gelmiş, Bayramiye-i Şemsiyeden Tennûriye ve Himmetiye adlı 2 kol ayrılmış, Tennûriyeden de İsaviye diye bir kol çıkmıştır. Yukarıdan beri verilen izahattan da anlaşıldığı vecihle asıl Bayramiye, Ak Şams al-Dîn'den yürümüştür. Ak Şams al-Dîn'den sonra halîfesi İbrâhîm Tannûrî, İbrâhîm Tannûrî'nin oğlu kayserili Sayyid Ḳāsim ile Tannûrî halîfesi olup, İskilip'te 922 (1516/1517)'de vefat eden ve meşhur şeyhülislâm Abu 'l-Su'ûd Efendi'nin babası ve Sımavnalı Şeyh Badr al-Dîn'in *Vâridât* adlı kitabının şârihi bulunan Yavsi Muḥammed Muḥy al-Dîn, Ak Şams al-Dîn'in yerine geçen ve 'Aṭā'î'nin verdiği

malûmâta göre Adana ve Maraş havâlisinde bir çok halifeleri bulunan Şamlı Hamza ve yukarıda adı geçen Himmet Efendi bayramîliği yürüten zatlardır. *Şaḳā'iḳ zeyli*, Abū Ḥāmid Ḥamîd al-Dīn Aḳsarā'ī ile Anadolu'ya gelen ve sulûkünü Hacı Bayram'dan tekmil eden İnce Badr al-Dīn'in de Larende'de ve Bursa'da bir hayli mensûbu bulunduğunu ve bunlarda „koyun zikri" denen bir çeşid zikir olduğunu yazıyorsa da (s. 64), bu kolun son zamanlara kadar gelmediğini zannediyoruz.

Yine *Şaḳā'iḳ zeyli* (s. 64 v.d.)'nde ve bilhassa 1291 (1874/1875)'de mâliye kâtiplerinden Sayyid Muḥammed Şukrī'nün bütün tarikatların silsilelerini şecere şeklinde tesbit eden ve Üsküdar'da Selim Ağa kütüphânesinde Hüdayî kitapları arasında bulunan *Silsile-nâme*'nin 18. sahifesinde Bayramiye tarikatinin ne suretle yürüdüğüne dâir mufassal malûmât vardır. Biz bunlardan bulûsa ederek, şu şemayı veriyoruz:

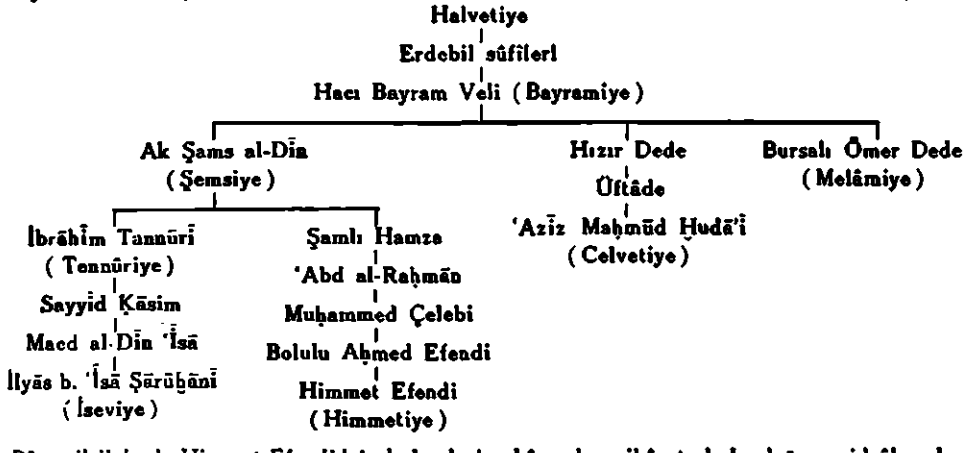

Bâzı silsilelerde Himmet Efendi'nin kolunda bir az fark vardır. *Tibyān*, iznikli Eşref-zâde 'Abd Allāh Rūmī'ye mensûp Eşrefiye kolunu da Bayramiyeden bir şûbe saymaktadır (I, 174). Eşref-oğlu'nun Hacı Bayram ile münasebeti var ise de, bu kol Kadiriye'nin bir şûbesidir. Asıl bayramîlik yâni Ak Şams al-Dīn kolu, sülûkte, esmayı esas ittihaz eden tamamiyle klâsik ve ehl-i beyt muhibbi olmakla beraber, sünnî bir tarikattir. Bu tarikatte şi'î temayüllere rastlamayız. Fakat buna mukabil bayramîliğin diğer bir kolu olan Melâmiye'de bu temayüller pek bârizdir. Hattâ müfrit vahdet-i vucudcu olmalarına rağmen tevellî ve teberriye fazla taraftar melâmîler bile vardır. Bayramîliğin en açık hususiyeti, melâmîlik neş'oai ve diğer tarikatlardan daha ileri vahdet-i vucudculuktur. Diğer tarikatlarda vahdet-i vucud sülûkün nihayetinde varılan bir merhaledir. Hâlbuki Bayramîlikte sâlik, sülûküne vahdet akîdesine inanmak ile başlar ve bu inanışın „tahakkuk-oluş" hâline gelmesine çalışır. Bunun için bayramî melâmîler ile son melâmîlerdeki „meratib-i selâse-i tevhid — vahdet-i vucudun üç mertebesi", bayramîlerde de aynen vardır. Sâlik, önce bütün ef'ali Allahtan bilir. Sonra fiillerin, sıfatların tecellisinden, bütün sıfatların da Hakkın sıfatlarından başka bir şey olmadığını anlar, nihayet sıfatların da zatın tecellisi olduğunu ve varlığın tek olup her şeyin, Allahın ilminde sâbit olan *a'yān-i 'ilmiya*'nin zuhûrundan ibâret bulunduğunu idrâk eder. Bu üç mertebeye *tevhid-i ef'al*, *tevhid-i sıfât*, *tevhid-i zât* dendiği gibi, *fenâ-i ef'al*, *fenâ-i sıfât*, *fenâ-i zât* da denir. Bu mertebelerin *'ilm al-yaḳīn*, *'ayn al-yaḳīn*, *ḥaḳḳ al-yaḳīn*, yâni bilgi, şühûd ve tahakkuk derecelerine gelmesi şarttır. Bizzat Hacı Bayram Veli, tevhid mertebeleri ile bilgi derecelerini, öz türkçe *bilmek*, *bulmak*, *olmak* diye târif etmiştir. Bu hususiyet Ak Şams al-Dīn'in *Risâlat al-nūriya*'si ile *Maḳāmāt-ı avliyā*'sında zikrolunur. Diğer taraftan İbrâhîm Tannūrī'nin *Gulzār*'ında vahdet-i vucudun en müfrit telâkkileri, hattâ kutub telâkkisi, tamamiyle melâmîlere uygundur. Sarı 'Abd Allāh da bayramîler arasında bu kitabın okunduğunu hasseten kaydetmektedir (*Şamarāt al-fu'ād*, s. 145).

Melâmîlerin „gönül bekleme" dedikleri derûnî teemmüle karşılık bayramîlerde, zikr-i hafî esnasında „gönüle verma" usûlü vardır ki, buna „ṣiḳāl", yâni kalbi arıtma ve cilâlama da denir. Sarı 'Abd Allāh, *Cavāhir-i bavāhir-i Moğnavî*'de bunu anlatır (bk. *Cavāhir*, IV, 208 v.d.).

Sarı 'Abd Allāh'ın verdiği malûmattan anlaşılıyor ki, bayramîlerde hafî zikir, gözler yumulup nefes tutularak, eller kavuşturulup zikrin mânası düşünülerek yapılmakta ve bu esnada kalbe teveccüh edilmektedir. Zikir esnasında, zikredilen ismin, meselâ *lā ilāha illa 'llāh* bir dâire olduğu ve bu dâirenin başlangıcı ve sonu

kalb bulunduğu mülâhaza ediliyor. Kelime-i tevhid, bu suretle kalpten çıkıyor; yâni kalp, Tanrıdan başka her şeyi nefyediyor, yine kalbe geliyor, yâni Tanrı, kalpte sabit oluyor. Sarı 'Abd Allāh'ın izahına göre bu iki kavsin kalpten çıkanı kavs-i kalbî, kalpte nihayet bulanı kavs-i âfâkîdir. Kavs-i âfâkî, vahdetten başlamıştır, nihayeti gönüldür. Bu iki kavs, birbirine muntabık farzedilince vahdette birleşmiş olur ki, bu suretle zikir neticesinde de kalpte zevk ve muhabbet fazlalaşa fazlalaşa Tanrının tecelligâhı olur.

Tibyān, Bayramiye maddesinde Ak Şams al-Dīn'in bir kitap arkasına elyazısı ile yazdığı vezaifi almıştır ki, bunlar, muayyen gecelerde zikredilecek Tanrı adlarından ve âyetlerden ibarettir. Aynı zamanda, yukarıdaki „şiķāl" usûlünü de *Cavāhir-i bavāhir-i Maṣnavī*'den aynen nakletmiştir (I, 174 v.d.). *Tibyān*'da Hacı Bayram'a âit evrâd da vardır (I, 175b—178a).

Bayramîlerin tacları beyaz keçeden ve altı terklidir. Sûfîler, taclarındaki terklerin sayılarını türlü şekillerde, meselâ bî-terk, yâni düz ve sivri tacı vahdet, bir dilimli ve iki parçadan ibaret tacı vahdet ve kesret, cem' ve ferka ile te'vil ederler. 12 terkli tacı, kelime-i tevhid harflerine yahut 12 imama ve 14 terkli tacı, 14 mâsuma işaret sayarlar. Bayramîler de taclarındaki 6 terki, 6 cihete (üst, alt, sağ, sol, ön, art) işaret olarak, kabûl ederler. Bu suretle bütün kâinatı câmi olduklarını bildirmiş olurlar.

Hüdâyî Efendi, *Vāķi'āt*'ta Uftāde'nin „Hacı Bayram'ın tacı, Erdebilî tac idi. Onlar bu tarzda (12 terkli olacak) kızıl tac giyerlerdi. 'Alī, heybetli görünmek için, savaşta kızıl taç giyerdi derler. Sonra onlara uyanların kötü inanışları meydana çıkınca, Hacı Bayram, kızıl tacı beyaza tebdil etti" dediğini söylemektedir (II, 174 b, trc.). *Risāla al-tāc* (s. 18)'da yine Eşrefiye tacından bahsedilirken Bayramî tacının 6 terk olduğu tasrih edilmektedir. Hacı Bayram Veli'nin tacı, şimdi Ankara etnografya müzesindedir. Ancak bu tacın bizzat Hacı Bayram'a âidiyeti şüpheli ise de, sandukasındaki tac olduğu muhakkaktır. Bayramîler, Hacı Bayram'ın tacının namazda sütrelik edecek kadar uzun olduğunu rivâyet ederler. Hâlbuki bu tac, alelâde ve kısadır. Bayramîlerde şeyh tacının rengi beyaz, halife tacının rengi aselî, yâni bal rengidir.

Esmayı esas ittihaz etmekle beraber, melâmet neş'esini de hâiz olan bayramîliğin ilk devirlerden itibaren melâmîlik te'siri altında kaldığını, bir çok bayramî şeyhlerinin melâmîliğe de intisab ettiklerini, meselâ Haseki'deki bayramî tekkesi şeyhi Türbedar-zâde Hafız Seyid Ali Efendi (ölm. 1247 = 1831) ve sipah silâhdar kalemi ketebesinden İbrahim Efendi (İbrahim Baba-yi Veli, ölm. 1264 = 1848) gibi, bayramî şeyhlerinin, hattâ zamanlarında melâmîlerce kutup tanındıkları hâlde, zâbiren kendilerini bayramî gösterdiklerini de söylemek lâzımdır.

Bayramîlik, Ankara, İstanbul, İzmit, Bolu, Bursa, Adana, Maraş ve Kastamonu taraflarında yayılmıştı. Fakat tarikatların ilgasından evvel, ancak Ankara, İzmit, İstanbul ve Kastamonu'da vardı. M. Ali Aynî, *Hacı Bayram Veli* adlı eserinde, bayramî tekkelerini, İstanbul'da 1256 (1840/1841)'da basılmış bir risaleye nazaran, kaydetmektedir (s. 146). Bu tekkelerden maada, bir de Haseki tekkesi ile Şehzadebaşı'nda Bozdoğan kemerine bitişik Ya'ķūb-i ḥalvāyî tekkesi bulunurdu.

Bibliyografya: Abdülbâkî La'lî-zâde, *Sergüzeşt-i melâmiye* (matbû, ts.); Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (1332); Ak-Şemseddin, *Maķāmāt-i avliyā'* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 2229); *Risālāt al-nūrîya* (859'da istinsah edilmiş nusha, Millet kütüp., arap. kitaplar, nr. 989); 'Aṭā'ī, *Ḥadā'iķ al-ḥaķā'iķ fī takmila al-şaķā'iķ* (*Şaķā'iķ* zeyli), 1268; Aziz Mahmud Hüdâyî, *Vāķi'āt-i Ḥudāyī, al-tibr al-masbūk 'alā mācarā min al-laṭā'if fī aşmā' al-sulūk* (Üsküdar Selim Ağa kütüp., Hüdâyî kitapları, nr. 1); Hüseyin Enisî, *Manāķib-i ḥażrat-i Aḳ Şams al-Dīn* (Millet kütüp., nr. 1044); İbrahim Tannūrî, *Gülzār* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 4158); İsmail Hakkı, *Silsila-nāme-i calvatî* (1291, taş basm.); Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn*, 1311; Harirî-zâde Kemaleddin, *Tibyān-i vasā'il al-ḥaķā'iķ fī bayān sulūk al-ṭarā'iķ* (Fatih kütüp., İbrahim Efendi kitapları, nr. 430, 431, 432); Maḥmūd b. Sulaymān-i Kafavî, *Kitāb i'lām al-aḫyār min fuḳahā' maẕhab al-nu'mān al-muḫtār* (Üniversite kütüp., Hâlis Efendi yazmaları, nr. 6307); M. Ali Aynî, *Hacı Bayram Veli* (1343); M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet* (*Edebiyat fakültesi mecm.*, sayı, 4, 5, 6); Meedî, *Şaķā'iķ tercümesi* (1269); Mehmed Şükrü, *Silsile-nâme* (Üsküdar Selim Ağa kütüp., Hüdâyî Efendi kitapları, nr. 122); *Manāķib-i Şayḫ Şafī al-Dīn* (fars. trc. husus. kütüp.); Sarı Abdullah, *Cavhara al-bidāya va durra al-nihāya* (Üniversite kütüp., Hâlis Efendi yazmaları, nr. 4126); *Cavāhir-i bavāhir-i Maṣnavī* (1287/1288); *Şamarāt al-fu'ād*, (1288); Mustakîm-zâde Süleyman Sâdeddin, *Risālat al-tāc* (yazma nusha, husus. kütüp.); Bursalı Tahir, *Osmanlı müellifleri*, (1332), I; A. Gölpınarlı, *Melâmîlik ve melâmîler*, 1931. (ABDÜLBÂKİ GÖLPINARLI.)

BAYRÛT. [Bk. BEYRUT.]

BAYSÂN. [Bk. BEYSÂN.]

BAYSUNGUR (1481—1493), Akkoyunlu hükümdarlarından olup, 1481 (886) senesinde Tebriz'de dünyaya gelmiştir; babası, Sultan Yâkub, emîr-i âzam unvanı ile, melik al-ümera Sûfî Halil Bey Musullu'yu kendisine „atabeg" tâyin etmiş ve hastalığı zamanında da onun kendi yerine geçirilmesini vasiyet etmişti. Sûfî Halil Bey, Sultan Yâkub'un 25 kânûn I. 1490 (11 safer 896) 'da ölümünden sonra henüz çocuk olan bu şehzâdeyi Akkoyunlu hânedanına mensûp prenslerle bu devletin ümerasının gûya muvafakatleri ile sultan ilân etmiş ve bittabi devletin idâresi tamamiyle Sûfî Halil Bey'in elinde kalmıştı. Sûfî Halil Bey, bir rivâyete göre, Sultan Yâkub'un hastalığı esnasında, devletin „divan beyi" olan şehzâde Ali Mirza b. Sultan Halil'i saltanat rakibi olduğu için tevkif ettirmiş ve Sultan Yâkub'un vefatı gecesinde öldürtmüştür. Baysungur'un hükümdarlığına rey vermiş olan Akkoyunlu prensleri ile diğer beyler, Sûfî Halil'in 18 oğlu ile kendi akrabası olan diğer Musullu oymağı reislerinin her tarafta devlet mansıplarına hâkim olduklarını görerek, Uzun Hasan'ın oğlu Mesih Mirza'nın etrafında toplanıp onu sultan ilân ettiler. Timur oğullarından Miranşah evlâdından Abdülbâkî ve Gazanfer Mirza'ların da iştirâk ettikleri bu isyan ordusu, Tebriz'e yürüdü ise de, Sûfî Halil Bey gâlip geldi ve bu arada Mesih Mirza ile Akkoyunlu saltanat hânedanından muhtelif prensler ve ümeradan bir çokları telef oldular. Abdülbâkî Mirza affedildi. Sûfî Halil Bey şehzâde Rüstem Mirza b. Maksud b. Uzun Hasan'ı öldürmek istemiş ise de, Sultan Baysungur'un tavassutu ile ölümden affedilerek, hapsolunmak üzere, Alıncak kalesine gönderilmiştir. Bu gâlibiyet üzerine devlete tamamiyle hâkim olan Sûfî Halil, vezir Hoca Şükrullah'ın oğlu olup, Sultan Yâkub'un muallimi ve onun saltanatı zamanında şeyhülislâmlık (şadârat-i 'ulyâ) mesnedini hâiz ve ilim, ahlâk ve fazîleti ile müştehir olan, padişaha ve şehzâdelere ve ümeraya karşı din ve adâlet prensiplerini dâimâ müdafaa eden kadı Şafî al-Dîn (yahut Masîh al-Dîn) 'Îsâ al-Sâvacî'yi ilhad ile itham edip öldürttüğü gibi, onun hemşire-zâdesi ve aynı zamanda amca-zâdesi Nacm al-Dîn Mas'ûd'u da vezaretten azletmiştir (bk. mad. 'ÎSÂ AL-SÂVACÎ).

Evvelki muharebede ölümden kurtulup kaçmağa muvaffak olarak Hemedan'da bulunan Pürnâk boyu ümerasından Şah Ali Bey'in yanına giden Uğurlu Muhammed Mirza'nın oğlu Mahmud Mirza, bu bey başta olmak üzere, diğer beyler tarafından sultan ilân edildi. Sûfî Halil Bey, yanında Bayındır hânedanından Kaytmış Bey ve Mîranşah-zâde Abdülbâkî Mirza — ki, anne cihetinden Akkoyunlu hânedanına mensûptu — olduğu hâlde, genç hükümdarı da yanına alarak, bunların üzerine yürüdü. Dergezin civarında Atabeg veya Denek tekkesi önünde vukua gelen muharebede Şah Ali Bey telef olduğundan ordusu bozuldu ve dağıldı. Mahmud Mirza yakalanarak öldürüldü. Mahmud Mirza'nın diğer iki kardeşinden Ahmed Mirza İstanbul'a kaçıp, dayısı bulunan Sultan Bayezid II.'e sığındığı gibi, Hüseyin Mirza da Mısır'a iltica etmiştir. Bunlardan Ahmed Mirza, Sultan Bayezid II.'e damad olmuş ve Hüseyin Mirza da Sultan Kayıt-bay'ın akrabasından bir kız ile evlenmiştir. Bu sırada Sultan Bayzid II. tarafından Baysungur'a cülûs tebriki için gönderilen elçiler gelmişler ve getirdikleri mektubun cevabını aldıktan sonra geriye dönmüşlerdir. Diğer taraftan merkezi Şiraz olan Fars hıttası vâlisi Mansur Bey, Pürnâk Sultan Yâkub'un ölümünü duyar duymaz, evvelâ Sultan Baysungur adına hutbe okutup para bastırmış ise de, bir az sonra kendi amca-zâdesi Şah Ali Bey'in yukarıda zikri geçen Mahmud Mirza'yı hükümdar ilân ettiğini ve kendinden yardım istediğini görünce, hutbeyi onun namına çevirip maiyeti ümerasından Cihangir Bey Hoca Hacilu ile Emîr Ahmed Bey Cevlân'ı yardıma gönderdi ise de, bunlar yolda Mahmud Mirza ile Şah Ali Bey'in telef olduklarını duyarak Şiraz'a geri döndüler. Bundan bir az sonra, Sultan Baysungur ile Sûfî Halil Bey tarafından gönderilen muzafferiyet tebşirini hâvi mektup Şiraz'a gelince, Mansur Bey, ister istemez, tekrar Baysungur'un adına hutbe okutup, para bastırmak mecburiyetinde kaldı. Bundan bir az sonra Yezd vâlisi Kaytmış Bey isyan ettiğinden, Mansur Bey tarafından üzerine mühim bir kuvvvet gönderildi. Teft-i Yezd havâlisindeki muharebede Kaytmış Bey öldürüldüğünden isyan kolaylıkla bastırıldı. Artık her tarafta zuhûr eden isyanları bastırdığına kani olan ve devlete tamamiyle hâkim ve nafiz bulunan Sûfî Halil Bey, kendisine bir daha rakip çıkamayacağını zannediyor ve çocuk padişah namına istediği gibi hükûmeti idâre ediyordu. Fakat onun ve mensûp bulunduğu Musullu oymağının ve ümerasının tahakkümlerini çekemeyen ve memleketin her tarafına dağılmış olan diğer boy ve oymaklar ile bunların beyleri, aralarında gizlice anlaşarak, evvelce Sultan Yâkub'un atabegi ve o zaman Diyarbekir mıntakası vâlisi olan Süleyman Bey Biçenlu'nun yanına gidip, etrafında toplandılar. 896 eylûlünde, Diyarbekir'den hareketle Van'a gelen Süleyman Bey ile onu karşılamağa giden Sûfî Halil Bey arasında muharebe başladı. Bir ay

devam eden bu muharebenin bir netice vermemesi ve kış mevsiminin yaklaşması yüzünden Sûfî Halil Bey Tebriz'e çekildi; Süleyman Bey Tebriz'e doğru yürüyordu. Sûfî Halil'in tarafdarları, gurup gurup kaçarak, Süleyman Bey'e iltihak ediyorlardı. Sûfî Halil Süleyman Bey'ia ileri hareketini durdurmak için, Uzun Hasan'ın büyük ümerasından meşhur Emir Bey Musullu'nun oğlu olup Erzinean vâlisi bulunan Gûlâbî Bey'i gönderdi ise de, Tebriz ovasındaki muharebede Süleyman Bey galip geldi ve Gülâbî Bey öldü. Bunun üzerine Sûfî Halil Bey, bütün kuvvetlerini toplayarak, Sultan Baysungur'u da beraberine alıp Süleyman Bey'i karşılamağa çıktı. Muharebenin en şiddetli bir zamanında evvelce ismi geçen Abdülbâkî Mirza Mîranşahlu, Sultan Baysungur'u Süleyman Bey'in yanına kaçırdı. Süleyman Bey, hükümdarı kucağına alarak muharip iki orduya gösterince, Sûfî Halil tarafındaki kuvvetlerin ekserisi de bu tarafa iltihak etti. Mamafih Sûfî Halil Bey ve Ebû Bekir Bey ile diğer Musullu beyleri ve askerleri sonuna kadar mücadeleye devam ettiler ve telef oldular. Hoca Sâdeddin Efendi, babası Hasan Can'dan naklen dedesi Hafız Mehmed İsfehanî'nin, Sûfî Halil'in mukarriplerinden olmak dolayısiyle, bu muharebede bulunduğunu, muharebe meydanında izdihamdan dolayı göz gözü görmediğini ve muharebe bitip ortalık sükûn bulduktan sonra Sûfî Halil'den hiç bir iz belirmediğini hikâye eder (*Tāc al-tavārîḫ*, II, 120). Sûfî Halil Bey'in yerine sultanın atabegi olmak sıfatı ile devletin bütün kudret ve kuvvetini elinde tutan Süleyman Bey, Tebriz'de oturarak, yedi sekiz ay kadar bütün memlekete hâkim oldu. Kendisine rakip olmalarından kuşkulandığı ümeradan bâzılarını öldürtmekten ve zengin olanlarının malını müsadere etmekten geri kalmadı. Kuvvet ve kudretine son derece emin olduğu için devlet, memleket ve ordu işleri ile meşgûl olmaktan ziyâde, Tebriz'de iş-u işret ve zevk ve sefa ile vakit geçiren Süleyman Bey'e karşı için için şiddetli bir muhalefet doğmaya başladı. Kaçar askerlerinden ve ümerasından bir kısmı, Aybe Sultan lâkabını taşıyan İbrahim Bey b. Dana Halil Bey b. Muhammed Bey Bayındır'ın etrafında toplanıp Alıncak kalesine yürüdüler, kale kumandanı Kazak Seydî Ali Bey Pürnâk ile anlaşarak, orada mevkuf bulunan şehzade Rüsteın Mirza'yı çıkarıp hükümdar ilân ettiler ve doğruca Tebriz'e hareket ettiler. Süleyman Bey toplayabildiği kuvvetler ve Baysungur Mirza ile birlikte muhalifleri karşılamağa çıktı; fakat gönderdiği öncü kuvvetlerinin birbiri arkasına karşı tarafa iltihak ettiğini görünce, kendisi mukavemet imkânsızlığını anlayarak, Rumiye yolundan eski vilâyeti olan Diyarbekir'e firar etti ise, de, orada Aybe Sultan'ın kardeşi Nur Ali Bey Bayındır tarafından öldürüldü. Baysungur Mirza, kardeşleri Hasan ve Murad Mirza'lar ile birlikte annesinin babası olan Şirvanşah Ferruh Yesâr yanına kaçmışlardı. Rüstem Mirza ise, 1492 senesi mayısının sonlarına doğru, Tebriz'e girmiş ve saltanat tahtına oturmuştu. Bu suretle Sultan Baysungur'un hükümdarlığı, 1490 kânun I.'un sonundan 1492 mayısının sonuna kadar devam etmek üzere, tam 18 ay sürmüştü.

Sultan Rüstem, ilk iş olarak, Baysungur'u ortadan kaldırmak üzere Şirvan'a yürüdü ise de, Şirvanşah ile Baysungur'un mukavemetlerini görerek, Aras'ın şimâlinde bulunan Arran mıntakası Baysungur'un elinde kalmak üzere, sulh akdederek Tebriz'e döndü. Bir az sonra İran içinde muhtelif yerlerde karışıklıklar çıktığını ve İsfehan vâlisi Köse Hacı'nın Sultan Rüstem'e isyan ederek kendisini metbû tanıdığını duyan Baysungur Mirza, dedesinden mühimce kuvvet alarak Azerbaycan'a harekete hazırlandı. Sultan Rüstem, kuvvetleri ve ümerayı muhtelif tecavüzleri durdurmak ve isyanları bastırmak üzere muhtelif taraflara göndermiş olduğu için, Safevî şeyhlerinden istimdada mecbur kaldı, Şafî al-Dîn oğullarını yanına çağırdı. Bunlar müridlerini topladılar ve Sultan Rüstem'in Aybe Sultan kumandasına verdiği kuvvetler ile birleşerek, Baysungur Mirza ile Şirvanşah'ın kuvvetlerine karşı yürüdüler. İki defa vukua gelen muharebenin ikincisinde Baysungur Mirza'nın kuvvetleri Gence ile Berdaa arasında fena hâlde bozgına uğradı ve bir rivâyete göre Baysungur Mirza muharebede telef oldu. Diğer bir rivâyete göre bozgundan bir kaç gün sonra Seydi Ali Bey Pürnâk tarafından yakalanan Baysungur Mirza, 6 şaban 898 perşenbe günü Tebriz'e getirilmiş ve 17 ramazan cumartesi günü (2 temmûz 1493) Sihind yaylasında, Sultan Rüstem'in emri ile, öldürülmüştü. Kısa süren saltanat zamanı ümeranın tahakkümü altında ve karışıklık içinde geçen bu çocuk sultanın namına telif edilmiş bâzı eserler mevcut olduğu gibi, kütüphanesine konulmak üzere istinsah edilmiş bâzı kitaplara da tesadüf olunmuştur.

Bibliyografya: Baysungur'un Bayezid II.'e mektubu (*Arşiv kılâvuzu*, fas. I, s. 28); Feridun Bey, *Münşaat* (büyük tab., İstanbul, 1274), I, 323—328; diğer umumî ve hususî kaynaklar için bk. mad. AKKOYUNLU.

(MÖKRİMİN HALİL YINANÇ.)

BAYSUNGUR (1397—1433), ĞIYĀŞ AL-DİN BAYSUNGUR, Timur'un torunu ve Şāhruḫ Mirza'nın oğludur; büyük bir hattattır ve resim ve san'atın hâmisi olarak tanınmıştır. 15 eylûl 1397

(21 zilhicce 797) 'de Herat 'ta doğmuş, 1414 'te, henüz 18 yaşında iken devlet işleri ile meşgûl olmağa başlamış ve aynı sene Tus, Nişabur ve Esterâbâd vilâyetlerinin umumî vâlisi tâyin olunmuştur. 1417 'den itibaren babası nezdinde „divan-ı âlî-i emîrî" 'ye girmiş ve bilfiil veliahd sayılmıştır. 1420 'de Kara Yusuf 'un vefatını müteâkip, Tebriz, 1431 'de ise, tekrar Tus, Nişabur ve Esterâbâd 'a umumî vâli olmuştur. Baysungur bu vazifeyi uhdesine almakla beraber, çok sevdiği ana ve babasının yanından, yâni Herat 'tan pek ayrılmamış ve babasının seferlerine iştirâk etmediği zaman, ona payitahtta niyabet etmiştir. Şahruh Herat 'ta iken, yine idâre işlerinde oğlu Baysungur 'a geniş salâhiyet vermiştir. Aynı anneden olan büyük biraderi Ulug Bey gibi, Baysungur da, ilim ve fazileti ile tanınmıştır. Nasıl Ulug Bey riyaziye ve hey'ette geniş mâlûmatı ile şöhret bulmuş ise, Baysungur da edebiyat ve san'attaki vukûfu ile tanınmıştır. Şahruh 'un 1420—1423 'te Çin 'de bulunan sefaret hey'eti arasında, Ulug Bey gibi, Baysungur da iki mümessil bulundurmuştur. Bu mümessillerden biri meşhur san'atkâr Hoca Ġiyāṯ al-Dîn Naḳḳāş idi. Ulug Bey 'in riyaziyat sahasındaki mesaisi ilim âleminde çoktan takdir edilmiş olduğu hâlde, Baysungur, ancak son senelerde tetkik ve takdir edilmeğe başlanmıştır. Baysungur, eserlerini farsça yazmış olmakla beraber, kendi eli ile yazdığı, zamanımıza kadar gelen bâzı arapça yazılarından anlaşıldığına göre, bu dili de mükemmel biliyordu. Baysungur çok iyi bildiği Firdevsî *Şahnâme* 'sinin bir nevi tenkitli nushasını hazırlamış ve eserin muhtelif nushalarını bir araya getirterek, tasnîf ettirmiştir. 1426 'da tamam olan bu tasnife Baysungur bir dibace yazarak, Firdevsî 'nin hayatını anlatmış, *Şahnâme* 'nin ve İran 'da şahnâmeciliğin tarihini ilk defa olarak incelemiştir. Nöldeke (*Grundriss der iranischen Philologie*, II, 205), bu prensin ilim ve edebiyatla gereği gibi alâkası olacağına ihtimâl vermeyerek, bahsi geçen tenkidî neşrin başkaları tarafından yapılmış ve dibacenin de eski bir dibaceden kopye edilmiş olacağını söyler. Hâlbuki Baysungur 'un 1426 'da tertibini itmam ettiği *Şahnâme* 'nin, kütüphanesine mahsus olarak 1428 ve 1430 'da maiyetindeki hattatlar tarafından yazılıp ressamları tarafından da resimler ile süslenen iki nushasından biri Tahran 'da Gülistan müzesinde, diğeri ise hususî bir elde bulunmaktadır (Binyon, *Persian Miniature Painting*, London, 1933, s. 69). Baysungur hattat olduğu kadar da büyük bir şâir idi. Türkçe, farsça ve arapça şiirler söylemiştir (bk. Müstakim-zâde Süleyman, *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn*, s. 141); fakat bunlardan ancak bâzı farsça beyitler kalmıştır.

Mamafih Baysungur en ziyade hattat olarak mârûftur. Türkistan 'da hususî ellerde mevcut bâzı levhalardan (rik'a) maada, Meşhed câmiinde kendi eli ile yazdığı bir kitâbesi de vardır. Baysungur Meşhed 'de umumî vâli bulunduğu sırada annesi Gevherşad Hatun 'un, 1430 'da, yaptırdığı ve islâm-türk mimarisinin şah eserlerinden biri sayılan, Büyük câmiin yazılarını Baysungur kendi eli ile yazmış ve mimar Kıvameddin Tayyan da bunları çiniye almıştır. Câmiin cenup eyvanını süslemekte olan bu büyük yazılar, mâvi ve lâcivert çini üzerine, beyaz çini ile sülüs olarak, aralarındakiler ise kûfî bat ile yazılmıştır.

Câmiin bu cenup eyvanı 1676 (1087) zelzelesinde zedelenmiş, düşen tuğlaları, Abbas II. Safevî tarafından, hattat Muḥammed Rizā İmamî 'ye tâmir ettirilmiştir (bk. Muḥamed Ḥasan Ḫān Sanî' al-Davla, *Maṭla' al-şams*, II, 44, 147).

Baysungur Hertat 'teki hususî kütüphânesini zamanının bir san'at merkezi hâline getirmişti. Burada devrinin en güzide hattat, ressam, minyatürcü, müzehhip ve mücellitlerinden 40 kadar san'atkârı toplayıp, kendi idâresinde çalıştırmıştı ki, bunlar ekseriya, „Baysungurî" nisbesini kullanmışlardır. Kütüphâne-i humâyun müdürü Câfer Baysungurî 'nin riyaset ettiği bu hey'et, Binyon 'un ve diğer san'at tarihçilerinin haklı olarak söyledikleri gibi, „Baysungur san'at akademisini" teşkil etmişlerdir. Müverrih Âlî, Baysungur Mirza 'yı san'atkâr bir hükümdar olmak bakımından, Sultan Uveys Celâyir ile bir tutar. Gerçekten Baysungur, böylece bir „san'at akademisi" vucuda getirmekle Uveys Celâyir 'in eserini devam ettirmiş ve san'ata yeni bir hız ve istikamet vermiştir. Sonraları, Hüseyin Baykara ile Ali Şîr Nevâî de aynı yolda yürümüşlerdir. Bununla beraber san'at, asıl Baysungur devrinde kemâlini bulmuştur. Bu san'at müessisinin iki şah eserinden biri, Paris 'te Musée des Arts Décoratifs 'te bulunan, Ḫvāce-i Kirmānî 'nin *Huma Humayun* yazmasının resimleri „akademi" 'nin âzasından Ġiyāṯ al-Dîn Naḳḳāş tarafından yapıldığı gibi, Gülistan müzesindeki *Şahnâme* yine bu müessese âzasından Câfer Baysungurî 'nin yazısı ve Halil Baysungurî 'nin resimleri ile bezenmiştir. Bu *Şahnâme* 'nin resimlerinde İsfendiyar ve Mnhraap, Baysungur model ittihaz edilerek, tersim olunmuştur (bk. Binyon, s. 69 v.dd. ve levha XLIX, L). Baysungur için 1428 'de yapılıp Tahran 'da hususî bir elde bulunduğu Binyon tarafından (s. 69) bahsedilen *Şahnâme* 'de Baysungur 'un kendi resminden başka, hattat, ressam ve müzehhiplerinin de resimleri bulunuyormuş; fakat bunlardan hiç

biri henüz neşredilmemiştir. Baysungur devri eserlerinde Timurluların çin kıyafetinde gösterilmesi, bu resimlerin, sadece Baysungur'un Çin'e elçi olarak gönderdiği Ġiyāṯ al-Dīn Naḳḳāş ile gelen çin tesiri ile (bk. Binyon, s. 56 v.d.) izah edilemez. Baysungur zamanından kalan, ihtimâl yine onun kütüphânesinden çıkan, türkçe eserler hep uygur harfleri ile yazılmıştır. Uygur kültürünün, Şahruh zamanında, Semerkand'den ziyade Herat'ta bu kadar ehemmiyetle yaşatılmış olması dikkate değer. O zamanki kültür İran kültürü ile ve türk edebî an'aneleri ise İran edebî an'aneleri ile, Baykara ve Ali Şîr zamanında gördüğümüz kadar, kaynaşmış değildi.

Baysungur, tarihi de çok sevmiş ve tarihçileri himaye etmiştir. Timur'un tarihçisi olan Hafız Ebrû'ya, Reşideddin'in eserini ikmâl ettirmek üzere yazdırdığı Türk-moğul ve cihan tarihi, Baysungur'a izafetle *Zubdat al-tavārīḫ-i Baysungurī* ismi ile anılmaktadır ki, en iyi nushası Topkapı sarayında (nr. 1659, 1863), bâzı kısımları da Ayasofya (nr. 3035), Murad Molla (nr. 1441) ve Fatih (nr. 4371) kütüphânelerinde bulunmaktadır. Baysungur genç vefat etmiş olmakla beraber, hayatı en iyi bilinen bir şahsiyettir. Kendisi, biraderi Ulug Beg'e nisbetle, daha büyük bir siyaset ve idâre adamıdır. Sohbeti hoş, son derece nazik, hükümlerinde âdil, fıkara ve yetimlere karşı şefeketli, âlicenab bir şahsiyet olduğu gibi, savaşlarda gösterdiği emsâlsiz kahramanlıklarla da şöhret kazanmıştır. Şehzâde Kaydu isyanını tenkilde ve sâir dahilî hâdiselerde görüldüğü üzere, memleket içinde nizam ve sükûnu temin hususunda son derece şiddetli davranmış, fakat hiç bir zaman soğuk kanlılığını kaybetmemiştir. 1427 martında babasına yapılan suikast tertibatının elebaşılarını diri diri yaktırmıştır. Baysungur'un pek hürmet ettiği biraderi Ulug Beg onun ordudaki nufuzundan korkmuş ve 1427 haziranında, Şahruh Semerkand'a geldiği zaman Baysungur kendisine refakat ile Derya'ya kadar gidince, Ulug Beg, Babasından Baysungur'un Herat'a gönderilmesini rica etmiştir. Baysungur'un orduda nufuzu o kadar büyük idi ki, vefatından sonra artık orduda nizam ve intizam kalmayacağı her tarafta söylenir olmuştu. Timurluların çoğu gibi Baysungur da fazla içki içerdi; Ali Şîr Nevâî, bunu telmih ile Baysungur hakkında „hayatını hoş geçirdi" (âlemini hoş ötkerdi) demiştir; zamanındaki emîrler, san'atkârlar, edip ve şâirler ile yaptığı sohbetlere dâir menkıbeler söylenir. Diğer taraftan Baysungur tasavvuf ehli ile de hemhâl olmuştur. Baysungur, fazla içkiden hastalanarak 20 kânun I. 1433 (7 cemaziyelahır 837)'de Herat'ın dışındaki Bağ-ı Sefid sarayında vefat etti. Vefatı üzerine tutulan umumî matemin azameti sonradan ancak Şahruh'un, Ali Şîr'in ve Hüseyin Baykara'nın vefatında görülmüştür. Baysungur'un cesedi annesi Gevherşad namına yapılan medresede defnedildi. Baysungur'un tarihçilerinden Ca'farî b. Muḥammed al-Ḥusaynî, Baysungur için o güne kadar o taraflarda misli görülmeyen bir azamet ve ihtişamda bir türbe yapıldığını zikreder (*ZDMD*, XC, 376). Zamanımıza kadar sağlam kalan bu türbede sonradan Baysungur'un annesi Gevherşad ile âilesinden daha başkaları da gömülmüştür (bk. *JA*, 5. ser., XV, 542). Baysungur'un, Şahruh'tan sonra Herat'ta padişahlık eden oğulları 'Alā' al-Dawla ile Bulḳasım Bâbur Mirza da, babaları gibi, şâir ve san'at hamisi olup, babalarının başladığı işi devam ettirmişlerdir. Fakat moğul devrinde, islâm-türk san'atının Çin-Uygur ve İran kültürleri ile güzel bir imtizacı neticesinde eriştiği inkişaflar Baykara ve Ali Şîr devrinde bir az başka bir istikamette devam etmiş ise de, Baysungur zamanında, onun akademisi tarafından vucuda getirilen eserlerde görülen nefaset ve asaleti bir daha elde edememiştir.

Bibliyografya: Arthur U. Poppe, *A survey of Persian Art* (Oxford, 1939), V, 888—911; L. Binyon ve Basil Gray, *Persian Miniature Painting* (London, 1933), s. 50—59, 68—71; Sakisian, *La Miniatur Persan* (Paris, 1929), s. 42 v.d.

(Zeki Velidi Togan.)

BAYSUNGUR. (1478—1499), Semerkand sultanı Maḥmūd'un ikinci oğlu ve sultan Abū Sa'īd [b. bk.]'in torunudur. Hicretin 882 (1477/1478) senesinde doğmuş ve 10 muharrem 905 (17 ağustos 1499)'te öldürülmüştür. Babasının hayatında Buhara emîri olmuş ve 900 senesi rebiülahırında (30 kânun I. 1494 yahut 27 kânun II. 1495) babasının vefatı üzerine Semerkand'a çağırılmıştır. Hicretin 901 (1495/1496) senesinde kardeşi sultan 'Alī tarafından tahtından indirilmiş ve bir müddet tahttan uzak kaldıktan sonra, 903 rebiülevveli sonlarında (teşrin II. 1497) amcazâdesi Babur tarafından kat'î surette tahtı elinden alınmıştır. Bunun üzerine Baysungur Hisar'a giderek orada kendi tarafına geçen Beg Ḫusrav Şāh'ın yardımı ile kardeşi Mas'ūd'u kovmağa ve memleketi işgâle muvaffak olmuştur. Ancak az zaman sonra, aynı Beg Ḫusrav Şāh tarafından ihanete uğrayarak, öldürtülmüştür. Baysungur, hasmı olan Babur tarafından kıymetli ve âdil bir prens diye tavsif olunur. 'Ādilī mahlâsı ile yazdığı farsça şiirlerde çok muvaffakiyet göstermiştir; yazdığı gazeller Semerkand'da o kadar beğenilirdi ki,

bunlar her evde bulunurdu (bk. *Bāber-nāme*, tab. Beveridge, 68 b). (W. BARTHOLD.)

BAYT. [Bk. BEYT.]

BAYT CABRİN. [Bk. BEYT CEBRİN.]

BAYT AL-DİN. [Bk. BEYTÜDDİN.]

BAYT AL-FAḲİH. [Bk. BEYTÜL FAKİH.]

BAYT LAḤM. [Bk. BEYT LAHM.]

BAYT AL-MAḲDİS. [Bk. KUDÜS.]

BAYT AL-MĀL. [Bk. BEYTÜLMÂL.]

BAYT AL-MUḲADDAS. [Bk. KUDÜS.]

BAYT RĀS. [Bk. BEYT RÂS.]

BAYṬĀR. [Bk. BAYTAR.]

BAYTAR. BAYṬĀR (bir de BAYṬAR, BİAṬR < yun. ἱππίατρος), hayvan hekimi, bâzan nalband. Arabistan göçebeleri, çobanlık etmek ve hayvan yetiştirmek ile meşgûl olduklarından, hayvan tedavisinde oldukça tecrübe ve bilgiye sâhip oldukları hâlde, ismin etimolojisinden anlaşılacağı vecihle, Bizans memleketlerinde ve daha doğrusu Suriye'den o taraflara giden baytarlar halk arasında büyük bir itibar ve şöhret sâhibi idiler. Yer yer dolaşan şarap tüccarları gibi, bu baytarlar da 'Ukēz, Ẓu 'l-Macāz v. b. panayırlarda dükkân kurarlar ve ekseriyet itibarı ile, kan almaktan ve yara tedavisinden ibaret olan san'atlarını icrâ ederlerdi. Arada-sırada baytarlar insanları da tedâvî ederler idi; nitekim eski arap şâirlerinde kelime „tabip" mânasında da kullanılmıştır.

Bibliyografya: S. Fränkel, *Die aramäischen Fremdwörter*, s. 265; Cavālīḳī, *Muʿarrab* (nşr. E. Sachau), s. 15; P. Anastâse, *al-Bayṭara ʿinda ʾl-aʿrab* (*al-Maṣrik*, I, 1898); Nābiġa (nşr. Ahlwardt), 5, 15; *al-Acmaʿīyāt* (nşr. Ahlwardt), 3, 8; Ṭirimmaḥ (*Lisān al-ʿarab*, V, 136); Farazdaḳ (nşr. Hell), 484, 1; atlara dâir en eski arap eseri için bk. Yaʿḳūb İbn Aḥi Ḥizām (ölm. 289 = 902), *Kitāb al-farāsīya va ṣiyāt al-ḫayl* (Brit. Mus., yazma, 1305) ve *Kitāb al-Bayṭara* (Brit. Mus., 813; Paris, Bibi. Nat. nr. 2815, 2823). (J. HELL.)

BAYYİNA. [Bk. BEYYİNE.]

BAYYÜMİYA. [Bk. BEYYÜMİYYE.]

BAYŻĀVİ. [Bk. BEYZÂVİ.]

BAZ-BAHADIR. BĀZ-BAHĀDUR veya BĀYAZİD (? —1588), XVI. asırda Mālva (orta Hindistan) hükümdarıdır. Babası Şuca' Ḫān, Efgan emîri Şîr Şāh tarafından, Mālva'ya vâli tâyin edilmişti. 1554'te babasının ölümünü müteâkip, istiklâlini ilân etti ve Sārangpur'u merkez yaparak, kendi adına para bastırdı. Mālva 1560'ta hind-türk hükümdarı Ekber tarafından zaptedildi. Bāz-Bahādur uzun seneler süren neticesiz mücadelelerden sonra, 1570'te Ekber'e teslim oldu ve ondan iyi muamele gördü. 1588'de Uccayn'de öldü. Bāz-Bahādur efsânede, karısı hindu Rūpmatī'ye olan romantik aşkı ile tanınmıştı. Bugün bile bütün Mālva dâhilinde bu kadının yaptığı şarkılar söylenmektedir.

Bibliyografya: *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (Elliot-Dowson, *History of India*, V); Blochmann, *Translation of the Āʾīn-i Akbarī*, I, 428 v.d.

BĀZ-BAHĀDUR. [Bk. BAZ-BAHADIR.]

BĀZĀR. [Bk. ÇARŞI.]

BEBBEGÂ. BABBAĠĀ (? —1007), asıl ismi Abu'l-Farac 'Abd al-Vāḥid b. Naṣr olup, emîr Sayf al-Davla sarayında ve onun ölümünden sonra Musul ve Bagdad'da yaşamış ve 398 (1007)'de vefat etmiş olan nusaybinli arap şâirinin, arap. „papağan, tuti" mânasına gelen, lâkabıdır; bu lâkap, kendisine pepeliğinden dolayı verilmiştir.

Şâirlikte, meşhur muasırı Mutanabbī derecesine varmamış olmakla beraber, Babbaġā'ya zamanının en parlak zekâlarından biri nazarı ile bakılırdı. Medhiyelerinde büyük bir muvaffakiyet ile ve garâmî şiirde ise, daha sönük olmak üzere, her neviden şiir yazmıştır.

Bibliyografya: Ph. Wolff, *Carminum Abulfaragii Babbaghae specimen* (Lips., 1834); E. G. Schultz, *Variae lectiones e cod. ms. Paris. collectae* (Regiomont., 1838); Saʿālibī, *Yatīmat al-dahr*, I, 173—205; Abulfedae, *Annales muslemici*, II, 618; *Der vertraute Gefährte des Einsamen* (nşr. G. Flügel, Viyana, 1829); C. Brockelmann, *GAL*, I, 90; *Suppl.* I, 145. (J. HELL.)

BEBEGÂ. [Bk. BEBBEGÂ.]

BECA. BECA veya BOCA — daha doğrusu BEGA, BOGA — Nil ile Kızıldeniz arasında oturan ve önceleri şimâlde Kahire'nin yukarısından Habeşistan hududuna kadar nufuzları yayılmış olan hâmî kabîlelerin hepsine verilen isimdir. Bega adına, daha islâmdan evvel, Aizana kitâbelerinde (bk. E. Littmann ve D. Krencker, *Vorbericht der Deatschen Aksamexpedition*, Berlin, 1906, s. 6 v.dd.) 300 ile 500 arasında tesadüf edilir. Yunan metinlerinde Βουγαειτῶν kıralı tâbiri „Bega'lar hükümdarı"na delâlet eder (D. H. Müller, *Epigraphische Denkmäler, Denkschr. Ak. Wiss., Rhil. hist. Kl.*, 43. Bd., Viyana, 1894, s. 16); burada her ikisi Aksum prensinin unvanına karşılıktır. Arap coğrafyacıların Beca dedikleri ismin mukabili bugün bile bu kavimlerin hepsine birden verilen „Beżaûye" ye tevafuk eder; dillerine de to-Beżaûye derler (Leo Reinisch, *Wörterbuch der Beḍauye-Sprache*, Viyana, 1895).

Becalar, çok defa, Blemmyeler ile aynı olarak gösterilmişlerdir. Şüphesiz ki, bu kavimler grupuna Blemmyeler de dâhil idi; fakat eski isim Beca'da değil, Balʾyūn'da görülmektedir

ve bu sonuncuları de Goeje (İdrîsî, s. 26, not 3), Blemmyeler ile saymıştır. İslâmiyetin başlangıcında Becalar, müslümanlar tarafından kendileri ile muahede yapmağa lâyık görülmeyen, koyu putperest olarak kabûl edilmişlerdi. İlk defa II. asrın başında 'Ubayd Allāh b. al-Ḥabḥāb bunlar ile muahede yaptı; halife Ma'mūn zamanında bu muahede yenilendi. Altın (al-'allāḳî) ve kıymetli taşlar (zümrüt) bakımından zengin olan memleketleri, araplar üzerinde büyük bir câzibe husûle getirmiş idi. Rabî'alar ve Cuhaynalar, bilhassa birinciler, Becaların memleketine yerleştiler ve hattâ yerliler ile karıştılar. Eski zamanlardan beri Becaların iki kolu bilinir. Maḳrîzî'ye göre, Ḥadāribler, kavmin idare eden kısmı, Zanāficler veya Ranāficler ise, bir nevi reaya sınıfıdır. İbn Baṭūṭa'ya göre (I, 110), 'Ayzāb hükümdarına „al-Ḥadrabî" denirdi. Bu vaziyetin eskiden tersine olduğu rivâyet edilmektedir. Ḥadāribler, erkenden müslümanlığı kabûl etmişlerdi ve bâzı mehbâların söylediği gibi, hıristiyanlıktan değil, doğrudan doğruya putperestlikten islâmlığa geçmiş olmaları pek muhtemeldir. Vollers (bk. mad. 'ABĀBDE)'te bunların islâmlığı hakkındaki tafsilâta şunlar ilâve edilmelidir: bunlarda kızlar miras almazlardı (İbn Baṭūṭa, I, 110). Demek oluyor ki, bu noktada şeriatın hükmü kabîle örfünü ortadan kaldıramamıştır. Becalar araplar ile pek fazla karıştıkları hâlde, ictimaî hüviyetlerini bugüne kadar muhafaza etmişlerdir. Bugün başlıca grupları 'Abābde [b. bk.] ve Bişarîn [b. bk.]'dir.

Bibliyografya: 'ABĀBDE ve BIŞARÎN maddelerinden başka krş. Schweinfurth, *Bega-Gräber* (*Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Etnologie und Urgeschichie*, 1899, s. 538 v.dd.); W. Munzinger, *Sitten and Recht der Bogos* (Winterthur, 1859); Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 194 v.dd.; İdrîsî (nşr. de Goeje ve Dozy), s. 21 v.d., 26 v.d.; İbn Baṭūṭa (bk. ind. BOCĀH); 'Alî Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadîda*, IX, 8 v.dd. (C. H. BECKER.)

BECÂVE. [Bk. BECA.]

BECCÂNE. BACCĀNA, ispan. PECHINA, İspanya'nın cenûb-ı şarkîsinde, bugün mevcut olmayan bir şehirdir. Almería (aslında: Mariyat Baccāna)'nın şimâline düşer ve bu şehirden 10 km. mesafededir. Beccâne, IX. asrın ortalarına doğru, aynı zamanda Cezayir sâhilinde Ténès'te de bir koloniye mâlik olan Endülüs gemicileri tarafından kurulan bir nevi cumhuriyetin merkezi idi. Şehir, birbirinden bahçeler ile ayrılmış, bir çok mahallelerden müteşekkil idi. Aynı isim altında bir bölge (*kāra*) merkezi olan Beccâne'nin yerini civarındaki Almería şehri tuttu ve ahâlisi buraya yerleşti.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Description de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin, s. 174, 197, 200; trc., s. 209, 240, 245; Abu 'l-Fidā', *Taḳvîm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), II, 177—254; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), I, 494 v.d. İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarî, *al-Ravḍ al-mi'ṭār* (Endülüs, nr. 37); Simonet, *Descripción de reino de Granada* (Granada, 1872), s. 136 v.d., 145. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

BECELÎ. AL-BACALÎ, AL-ḤASAN B. 'ALÎ B. VARSAND, Fas berberîleri arasında bir tarikat müessisi olup, sâliklerine b a c a l î denir. Bekrî Abū 'Abd Allāh al-Ṣîf'î [b. bk.]'nin İfrîḳiya'ye gelmeden (280 = 893) önce, Bacalî'nin orada zuhûr etmiş olduğunu kaydeder. Al-Bacalî, Nafṭa (Nefta)'lı olup, Bānî Lamās arasında çok tarafdar bulmuştur. Tarikati râfızîlerinkine uymaktadır. Yalnız, Bacalî, imâmetin sâdece al-Ḥasan evlâdına âit olduğuna kâildi. Bekrî ile İbn Ḥazm bu noktaya işaret ederken, İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje, s. 65)'in onun Ḥusayn evlâdından Mūsā b. Ca'far'i İmam tanıdığını kaydeder. 'Abd Allāh b. Yāsîn sonraları, becelîlere karşı harp ederek, onları ortadan kaldırdı.

Bibliyografya: İbn Ḥazm, *Milal va niḥal*, IV, 183; Bekrî, *Description de l'Afrique Septentrionale* (nşr. de Slane), s. 161; Friedländer, (*J Am. OS*, XXIX, 75).

BECÎLE. BACÎLA, b e d e v î bir arap k a b î l e s i olup, Sarāt dağlarının — Ṭā'if civarında — şimâle doğru uzanan merkezî kısmını, buralarda oturmakta olan Banî Sā'ir kabîlesini yerlerinden çıkararak, işgâl etmiştir. Kabîle, komşuları ile yaptığı savaşlar ve bizzat kendi içindeki muhtelif âilelerin birbiri ile kavgaya tutuşması yüzünden, bir çok gruplara ayrıldı ki, bunlar da islâmiyetten evvel, diğer arap kabîleleri ile karıştılar. Mamafih bunlardan bir kısmı Bacîle ismi ile mevcudiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Emevîler zamanında şâir Farazdaḳ şiirlerinde bunları öğmüştür.

Bibliyografya: F. Wüstenfeld, *Register zu den genealogischen Tabellen*, s. 101 v.dd.; *Kitāb al-Aġānî* (Bülāḳ), XIII, 4 v.d.; O. Blau, *Die Wanderungen der sabaeischen Völkerstämme im zweiten Jahrh.* (*ZDMG*, XXII, s. 667); Farazdaḳ, *Dîvān* (nşr. Boucher ve Hell), nr. 82, 256, 279, 644. (J. HELL.)

BECÎMZÂ. [Bk. BEGİMZA.]

BECKEM, e m î r ü l ü m e r â d ı r. Beckem aslen türk olan bir azadlı köle idi. İlk önce Gîlān emîri Mardāvîc b. Ziyār'a intisap' etti. Daha sonra Mardāvîc'in, hemşehrilerine kötü muâmele etmesi yüzünden, bu emîrin yanından ayrıldı. 323 (935)'te Mardāvîc'in katli ve ka-

tilde Beckem 'in ele-başı olması dolayısiyle, firara mecbur oldu; halifeye müracaat etti ve emirülümerâ Muḥammed b. Rā'iḳ tarafından, birlikte getirdiği askerin kumandanı tâyin olundu ve Rā'iḳī unvanını aldı. 325 (936/937) 'te isyan eden Ahvāz vâlisi Abū 'Abd Allāh al-Barīdī 'yi iki defa maġlûp etti ise de, Barīdī 'nin Buvayh-oğullarından yardım görmesi üzerine, muvaffakiyetsizliğe uğradı; yenilerek, Vāsiṭ tarafına çekilmek mecburiyetinde kaldı ve burada, emirülümerâ olmak için, isyan plânları hazırlamak ile meşgûl oldu. Vezir Abū 'Alī b. Muḳla de, İbn Rā'iḳ 'i düşürmek istediği için, Beckem ile bu hususta anlaştı. Emirülümerâ vaziyetten habersiz olarak, İbn Muḳla 'yi hapse atmış ve zavallı vezir de çok geçmeden ölmüştür. İbn Rā'iḳ, sonraları, eski düşmanı Barīdī 'yi, kazanmağa çalışmış ise de, Barīdī, Beckem tarafından maġlûp edilince, gâlibin tarafını iltizama mecbur olmuştur. İbn Rā'iḳ 'ın bütün teşebbüsleri boşa gitti. 326 senesinin zilkâde ayında (eylûl 938) Beckem payitahta girmiş ve halife tarafından İbn Rā'iḳ yerine emirülümerâ tâyin olunmuştu. İlk işi hükûmete mukavemet edegelen Ḥamdānīleri inkiyat altına almak oldu. Ḥamdānīler vergi vermek istemiyorlardı. Beckem 'in, Ḥamdan-oğlu Ḥasan 'a karşı harekete gelerek, Musul 'a yürümesi üzerine, İbn Rā'iḳ, 2.000 kişinin başında olarak, birden bire Bagdad 'da payda olduğu için, Beckem 327 (938) 'de Ḥasan ile sulh yaparak, Bagdad 'a dönmeğe mecbur oldu. İbn Rā'iḳ ile arasındaki nizâ da sulhan hâlledilmiş ve bu sulhun şartlarına tevfikan, İbn Rā'iḳ 'a Ḥarrān, Urfa ve Ḳinnasrīn ile yukarı Fırat havâlisi ve hudut kaleleri vâliliği verilmiştir. Yalnız Büveyhîler ile meşgûl olmak işi kalıyordu. Bu maksat ile Barīdī Sūs 'a bir ordu gönderdi. Büveyhîlerin kumandanı Mu'izz al-Davla, bu orduyu maġlûp edememiş ise de, kardeşi Rukn al-Davla yardımına gelmiş, Vāsiṭ 'a karşı yürümüş ve şehrin bir kısmını işgâl etmişti. Fakat Beckem takviye kıt'aları ile gelince, Rukn al-Davla çekilmeğe mecbur oldu. Beckem ile Barīdī, harbi devam ettirmek için, plânlar hazırladıkları sırada, Barīdī, bütün iktidarı kendi elinde toplamak için, entrikalar çevirmeğe başlamış ve bu yüzden 328 (940) 'de azlolunmuştu. Çok geçmeden halife al-Rāżī öldü ve yerine geçen Muttaḳī Beckem 'i emirülümerâlıkta ipka ettiği için, Beckem de Barīdī 'ye karşı bir ordu sevketti. Beckem 'in kumandanı maġlûbiyete uğradığından, kendisi kumandayı ele almak üzere, hareket etmiş; fakat harekât sahnesine varmadan, Barīdī receb 329 (nisan 941) 'da kat'î maġlûbiyete uğramış; Beckem de bir sefer esnasında bir takım kürtler tarafından, ansızın basılarak, öldürülmüştür.

Müverrihler, yalnız askerî iktidarı ile değil, diğer meziyetleri ile de Beckem 'i medhederler.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), VIII, 225 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, IV, 432 v.dd.; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reiske), II, 400 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 664 v.dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 566.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

BEDÂ. BADĀ' (A.), görünme, zuhûr etme demektir. Kelâm ıstılahı olarak, mesbûk bir hükm-i ilâhînin değişmesini istilzam eden bâzı yeni hâllerin peydâ olması mânasındadır. Dozy (*Essai sur l'Histoire de l'Islamisme*, s. 223), bu tâbiri, „Allahta değişme" (mutabilité de Dieu) mânasına alarak, lüzumundan fazla geniş bir surette tercüme etmiştir. *Badā'*, Allahın ilmine, irâdesine ve emirlerine (*b. fi 'l-'ilm, fi 'l-irāda, fi 'l-amr*) taallûk bakımlarından olmak üzere, 3 kısma ayrılır (Şahrastānī, nşr. Cureton, s. 110). Ehl-i sünnet mezhebi *badā'* 'ın cevazını kabûl etmeyerek, bu fikre şiddetle karşı koyar. *Badā'* nazariyesi, şî'î kelâmcılarından alınmış olmakla beraber, bu kelâmcılarda da dâimâ aynı şekilde ifâde edilmiş değildir. Ehl-i sünnetin aksine olarak, bu reye cevaz veren kelâm kitaplarında, *badā'* mevzuundan „Allahın ilmi" faslında bahsedilir. Allahın ilminde bir tegayyüre cevaz verecek kadar ileri giden en aşırı mânada *badā'* telâkkisi, gulât-ı şî'ada ve bu meyanda *badā'iya* 'de görülür. Mûtedil olan *imâmiya* mesleği kelâmcıları ise, Allahın ilminde tegayyüre cevaz vermeği ya bahisten bâriç tutarlar yahut, hiç olmazsa, bu cihetî daha mûtedil bir şekilde ifâde etmeğe itina gösterirler [aş. bk.]. Mûfritler, şî'î kelâmcısı Hişām b. al-Ḥakam [b. bk.] 'in telâkkisini kendilerine mal edebilirler ki, bu telâkkiye göre, Allahın ilmi, mevzuunun tahakkuku ile zâhir olur; henüz mevcut olmayan (*al-ma'dām*) şey Allahın ilmine mevzû olamaz; Allahın adem-i ilmi, eşyanın mevcudiyeti ile birlikte, ilim hâlini alır ('Abd al-Ḳāhir al-Baġdādī, *Kitāb al-farḳ bayna 'l-firaḳ*, Kahire, 1328=1910, nşr. Muḥammed Bedr, s. 49). Bu incelikler son zamanlarda, şî'îlerin Şaybī tarikati tarafından, tekrar ele alınmıştır (krş. *Revue du Monde Musulman*, 1910, XI, 435 v.dd.). Bu anlayışa göre, her yeni hâl ve şartlar karşısında Allahta yeni bir bilginin ve bunun neticesi olarak, irâdesinde yeni bir değişikliğin tecellî etmesi câiz görülebilir. Müslüman tarikat tarihçileri Badā' mezhebinin iptida Muḫtār [b. bk.] tarafından ortaya çıkarıldığını ve o zamandan beri Kaysanîya şî'î fırkasının akâidinde bir umde hâline geldiğini söylerler ('Abd al-Ḳāhir, [illegible] — 36; krş. Aḥmed b. Yaḥ-

yā b. al-Murtażā, M. Horten, *Die Philos. Probleme der spekulat. Theologie im Islam*, Bonn, 1910, s. 124). Bâzıları ise, bu fikri ilk ortaya atanın 'Abd Allāh b. Navf olduğuna kaildirler (krş. Wellhausen, *Die Religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islām*, s. 88, 12). Muḫtār, bilhassa Muṣ'ab b. al-Zubayr 'in üstün kuvvetlerine karşı, kendini müdafaa mecburiyetinde kalınca, tâliini kat'î surette tâyin edecek olan muharebeden evvel, Allahın, hususî bir ilham ile, kendisine düşmanları üzerine zafer tebşir etmiş olduğunu ilân etti. Uğradığı hezimet, bu sözde-kerameti tekzip edince, Muḫtār (yahut 'Abd Allāh), Kur'an (XIII, 39)'ı işhad ederek ve bu arada Allahın kararında değişikliğe bâis olan yeni bir hâdise zuhûr ettiğini (*bada'a lahu*) iddia eyleyerek, kendisini haklı göstermeğe kalkışmış imiş. Şi'î cemaatinin uğradığı inkılâplar esnasında bu nazariyo pek rağbet buldu. Zaferi beklenen ve bu hususta kehanetlerde bulunulan imamlar husrana uğrayınca, bu hâl Allahın irâdesinde vukû bulan değişiklik yüzünden ileri gelmiş gibi izah edilerek, inkisarları karşılamakta bu nazariye çok işe yaradı. Allah, meşrû imametin halâs (*farac*) ve zafer zamanını tâyin etmiş ise de, sonradan araya giren bâzı sebepler, bu kararını değiştirmesinde âmil olmuştu. Bundan başka, imamlıkta Ca'far al-Ṣādiḳ 'a halef olması ezelden mukadder sayılan İsmā'īl 'in yerine, Ca'far 'in kardeşi Mūsā al-Kāẓim 7. imam olunca, ezelde Allahın emretmiş olduğu tevârüs şeklinde hâsıl olan bu değişikliğin izahı için de, şi'îler bu prensipten istifade ettiler. Şi'îler, *mā bada'a lillāhi kamā bada'a fī Ismā'īl ibnī* („Allah (kararını değiştirmek hususunda), oğlumu nişinde olduğu derecede, yeni bir mülâhazanın ilcası altında aslâ kalmış değildir") sözünü Ca'far 'e izâfe ederler. Şi'î kelâmcılarından bir çoğunun *badā'* prensibinin bu kabatatbikini hiç bir surette Allaha lâyık bulmamış olmaları mümkündür. Bundan dolayı Ca'far 'in bu sözündeki *ibnī* kelimesini *abī* kelimesi ile tebdil ederek, mânasını tashihe çalışmışlardır. Böylece tâdil edilmiş olan ibârede artık Allahın kararını değiştirmesi, imamın e v l â d ı n a değil, belki e c d d i İbrāhīm 'in *ẕabīḥ* telâkki edilen oğlu İsmā'īl 'e taallûk eder; zira Allah evvelâ İsmā'īl 'in kurban edilmesini emrettiği hâlde, sonradan babası İbrāhīm 'i bu fedakârlıktan kurtarmıştı (Dildār 'Alī, I, 111 aş.).

Şi'îlerin, *badā'* nazariyesini isbat için, dayandıkları başlıca deliller şunlardır: *a.* evvelâ Kur'an 'dan bâzı âyetler: XIII, 39; XIV, 11 (bunlar en kuvvetli delillerdir), LV, 29 b; günahkârların nedamet ve tövbelerinden dolayı, Allahın onlar hakkında hükmetmiş olduğu azabı tebdil ettiğine dâir sık-sık tekrarlanan teminat, VII, 152 v.b.; Kur'an kıssalarından bir kısmı, bilhassa Allahın bu muâmelesini tasvir mâhiyetindedir. Ezcümle imhâ ve ihlâk edilmeğe mahkûm Yūnus kavmine karşı gösterilen rahmet, X 98; oğlunun kurban edilmesi için, İbrāhīm 'e verilmiş olan emrin geri alınması, XXXVII, 101—107; Allah ile mülâkat için, Mūsā 'ya tahsis edilen zamanın temdidi, yâni 30 'dan 40 geceye iblâgı, VII, 138; *b.* bâzı sevapların (evlâdın ebeveyne ihtiram göstermesi), ömrü mukadder olan hadden ileriye uzattığına ve hayır işlemenin insanın kaderini (*al-ḳażā al-mabram*) değiştireceğine dâir hadisler; 'Omar 'in, „ismini şaḳīler defterinden silip sa'idler defterine geçirmesi için", Allaha ettiği dua (İbn Ḳutayba, *Ḳitāb ta'vīl muḫtalif al-ḥadīṯ*, Kahire, 1326, s. 7); *c.* „Allahın rızasına uygun hareket edenlerin, mukadder azap ve mihnetlerden kurtulacakları" esasına dayanan bir takım dinî menkabeler; *d.* ebl-i sünnet tarafından dahi kabûl edilen *nasḫ*, yâni ahkâm-ı şer'iyeden bâzılarının ilgası nazariyesi.

Umûmiyetle mûtezile dâiresinden dışarı çıkmayan şi'î mezhebi, *badā'* dâvasının doğruluğunu isbat için, mûtezilenin *aṣlaḥ* prensibini de benimsemiştir. Yâni Allah, insanlar ile olan münasebetinde onların menfaati için, *aṣlaḥ* (en iyi) ve en uygun olanı takdir eder. Bu prensîbe uygun olarak, şi'î mezhebi *badā'*'ı şu „*maṣāliḥ* (işlerin en iyi surette cereyanı) tebeddûl ettikçe, bunlara taallûk eden takdirler de tebeddûl eder" (*taḳdīrāt al-umūr tatabaddal bi-tabaddul al-maṣāliḥ*) düsturunun bir neticesi telâkki eder. Mûtedil şi'î kelâmcıları, bu görüş tarzından husûle gelen kelâm tenakuzlarından kendilerini kurtarmak ve sâdece isminden de anlaşıldığı üzere, Allahın ilminde onun takdirlerini değiştirebilecek yeni vak'aların zuhûrunu kabûl eden *badā'* nazariyesi ile, Allahın alîm ve bilgisinin kadîm ve ilmi ile zatının bir ve aynı olduğuna dâir, bilhassa bütün mûtezilenin talebettiği imanı, birbiri ile telif etmek için, bir çok inceliklere baş vurmağa mecbur kalmışlardır. Bu kelâmcılar, Allahın, işlerin son varacağı neticesi (*'avāḳib al-umūr*) hakkında, cehlini tazammun eden *badā'* gibi bir nazariye karşısında, ehl-i sünnet kelâmcılarının tenkitlerine cevap bulmakta da hayli zorluk çekmişlerdir (krş. al-Curcānī, Icī, *Mavāḳif*, nşr. Soerensen, Leipzig, 1848, 348, 6). Bu tenkitleri bertaraf etmek arzusu, onları, *badā'*'ı inkâr eden ehl-i sünnet kelâmcıları ile yahudilere karşı bütün itirazlara rağmen, bu teakidlere mahâl vermeyen düsturlar vaz etmeğe ve kendilerine isnat edilen bu târifin, muarızları ehl-i sünnet kelâmcıları tara-

fından uydurulmuş olduğunu söylemeğe sevketmiştir. Bunlar şu noktadan hareket ederler: *badâ'* tâbiri hiç bir zaman lûgat mânası ile değil, mecâzî mâna ile anlaşılmalıdır. Nitekim kendileri de *badâ'* 'ın, asıl mânasına uygun olarak, Allahın ilminde bir tebeddül tazammun edeceği nazariyesine itiraz ederler. Velhâsıl ehl-i sünnet kelâmcıları ile imâmiye kelâmcıları arasındaki farklar, sâdece kelimeler üzerinde boşuna mücadele etmekten ibaret kalmakta, çünkü imamiye kelâmcıları da istikbâlde zuhûr eden *badâ'* 'ın, Allahın en küçük teferruatı (*'alâ vach al-tafṣîl*) bile ihata eden kadîm ilminde meknûz bulunduğunu söylemektedir.

Badâ' ile Kur'an'da sarahaten zikredilen *lavḥ maḥfûẓ* fikrini birbiri ile uzlaştırmak hususunda dikkate değer bir teşebbüs de, iki kader levhasının mevcut olduğu hakkındaki nazariyedir. Bunlardan birinde kaderin kat'î ve değişmez kararlarının yazılı bulunduğu *lavḥ maḥfûẓ* adlı levha ve diğeri ise, yeni illetlerin zuhûru ile değişebilecek kararları ihtiva eden *lavḥ al-maḥv va 'l-iṯbât* (Kur'an, XIII, 39) adlı levhadır (Dildâr 'Alî, I, 114 aş.). Bu nazariye bâzı sünnî muhitlerine de girmiş ve buralarda tasavvufî ve ledünnî nazariyeler (*kalimât 'acîba va asrâr ġâmiḍa*) kurulmasına sâik olmuştur (Faḫr al-Dîn Râzî, *Mafâtîḥ al-ġayb*, V, 310). Bu nazariyeye göre, Allahta iki nevî ilim tefrik etmek icap eder: 1. Allahın peygamberlere ve meleklere vahiy tariki ile bildirdiği *'ilm maḫtûm* ve 2. tahkiki tâlik edilmiş nesnelere âit olup, Allahta mahfuz bulunan *'ilm maḫzûm* (*umûr mavḳûfa 'ind Allâh*; Kulînî, 85).

Bu suretle şî'î mezhebi, yukarıda gösterilen sebeplerden dolayı, *badâ'* nazariyesinin muhafazasına en büyük ehemmiyeti atfeder. (Şî'îler kendi imamlarından birine şu sözü söyletirler: —„Allaha, *badâ'* 'ın kabûlünden daha makbûl hiç bir ibadet olamaz"). Vâkıa *badâ'* kabûl edilmezse, günahların mağfireti ve kaza ve kaderin değişmesi için, Allaha karşı tövbe, tazarrû ve niyazın hiç bir mânası kalmaz. Şî'a mezhebi *badâ'* nazariyesini şiddetle muhafaza etliği gibi, muarızları da en kuvvetli hücumlarını bu görüş tarzına tevcih ederler. Sulaymân b. Carîr, kendisi de Zeydî şî'î mezhebi mensûplarından olmakla beraber, imamîlere iki bâtıl esasa bağlanmış olmalarından dolayı, târiz eder: biri *taḳiyya* [b. bk.] esası, diğeri *badâ'* 'ın cevazı esası (Şahrastânî, nşr. Cureton, 119 yk.). Şî'îler, yahudilere *badâ'* 'ın en azgın muhalifleri nazarı ile bakarlar. Hakikaten yahudiler aynı zamanda *badâ'* esası kabûl edilmedikçe, *nasḫ* 'ın kabûlü mümkün olmayacağını ileri sürerek, şeriat imkânında her türlü *nasḫ* fikrini (*nasḫ al-şarî'a*) reddederler. Nitekim yahudî ilâhiyatçısı Yaḥyâ b. Zakarîya al-Kâtib al-Ṭabarânî, Filistin'de, Mas'ûdî ile vukûbulan münazarasında, bu delili ikame ve müdafaa etmiştir (*Kitâb al-tanbîh va 'l-işrâf*, nşr. de Goeje, *Bibliot. Geogr. arab.*: VIII, 113, 15, yalnız bu nushadaki اجدا kelimesi yerine oku: البداء). —Hicretin III. asrında *badâ'* nazariyesi, ortaya attığı ve ancak bir takım incelikler ile bertaraf edilebilen güçlükler yüzünden, âdetâ kelâmcıların fetanet ve kıyasetine bir mi'yar ve mihek olan meselelerden biri hâline gelmiştir. Nitekim Câḥiẓ'in eserinden çıkarılabilecek mâna da budur (*Tria Opuscula*, nşr. van Vloten, 113, 7; bu eserdeki البداء kelimesini البداء olarak tashih etmelidir).

Bibliyografya: Abû Ca'far Muḥammed al-Kulînî, *al-Uṣûl min al-câmi' al-kâfî* (Bombay, 1302 h.), s. 84 v.dd.; Dildâr 'Alî, *Mir'ât al-'aḳûl fî 'ilm al-uṣûl* (Lucknow, 1318/1319 h.), I, 110—121 (bu eserde aynı zamanda, en salâhiyetdar şî'î otoritelerinin *badâ'* hakkındaki kelâm ve tarihlerinin metinleri aynen iktibas olunmuştur.); I. Friedländer, *The Heteredoxies of the Shiites according to ibn Ḥazm II* (New Haven, 1909; *Journal of the American Or. Soc.*, XXIX, 72).

(GOLDZIHER.)

BEDAHŞAN. BADAḪŞÂN (çok defa BAẒAḪŞÂN ve bâzı eserlerde, arap. cemi lâhikası ile, BADAḪŞÂNÂT dahi yazılır), Amu-Derya'nın ve daha doğrusu, bu büyük ırmağın kaynağı olan, Pene'in yukarı mecrasının sol sâhilindeki dağlık memlekettir. *Badaḫşânî* yahut *Badaḫşî*, bu isimden gelme sıfattır. J. Marquart (*Ērânšahr*, s. 279), bu ismi, „yalnız Badaḫşân'da Kökçe'de bulunduğu söylenen bir nevi yakut dolayısı ile, *baẓaḫş* yahut *balaḫş* memleketi" şeklinde izah ediyor. Bununla beraber pek muhtemeldir ki, *balaḫş* kelimesi (fr. *balais*, ingl. *balas*) aslında bu memleketin adı olan Badaḫş'ın lehcevî şekli olup, sonradan ismi geçen yakut cinsini ifâde için, kullanılmış olsun. Yâḳût (nşr. Wüstenfeld, I, 528) Badaḫşân şeklinin, ahali arasında, memleketin adı olarak, daha çok kullanıldığını kaydeder. Marko-Polo da aynı şekli gösterir. Marko-Polo'da görüldüğü üzere, daha o zamanlarda yakutun çıkarıldığı mâdenler, asıl Badaḫşân'ın dışında — Amu-Derya'nın sağ sâhili üzerinde — Şuġnân'da bulunmakta idi; her hâlde o devirde burası, Badaḫşân ile beraber, aynı hükümdarın idâresi altında idi. Badaḫşân yakutları (arap. *la'l*, fars. *lâl*), orta zamanlarda bütün müslüman âleminde meşhurdu. Fars şiirinde *lâl-i badaḫşânî* yahut *lâl-i badaḫşî* tâbiri, mecâzen şarabı yahut sevgilinin dudaklarını ifâde etmektedir. Bugün bâlâ bu tâbir orta Asya'da, halk arasında, pek

yayılmıştır. Bahsettiğimiz mâdenlerin bulunduğu mıntaka, Buhara'ya tâbidir.

Ḥudūd al-'alam'de Amu-Derya'nın Ḫirnāb adı verilen kolu, Kökçe ırmağı Badaḫşān'ı sular. İktisadî bakımdan mühim olan bölge, yalnız Kökçe ile kollarının vâdisidir. Şüphesiz şimdiki idâre merkezi Feyzâbâd yakınlarında bulunan Badaḫşān ile Cirm ve Kişm şehirleri burada idi. Cirm ve Kişm isimleri en eski arap kaynaklarında daha o zaman zikredilmiş olup, bu şehirler zamanımıza kadar adlarını muhafaza etmişlerdir. Orta zamanlarda dahi meşhur olan Badaḫşān lâciverd taşı (lapis lazuli), Kökçe'nin yukarı mecralarındaki mâdenlerden çıkar. Bunlar yalnız Hindistan'a ihrac edilir. Badaḫşān'da bir de demir ve bakır mâdenleri vardır.

Badaḫşān ismine, ilk defa, VII. ve VIII. asırlara âit Çin kaynaklarında tesadüf edilmektedir Hüan-çuang'da, Po-t'o-tçoang-na şeklinde; bunun eski telâffuzu, Schlegel'e göre, Pat-tok-ta'ong-na, *T'ang-şu*'da Pa-t'o-şan ve *Ç'e-fu-yuen-koci* ansiklopedisinde Pu-t'o-şan şeklindedir. Çinliler bu ülkeyi, *Tu-ho-lo* (Tuharistan)'nun bir kısmı olarak, târif ederler. Araplar da Tuharistan kelimesine iki mâna veriyorlar; dar mânada Tuharistan, yalnız Belh ile Badaḫşān arasındaki memleketten ibarettir; geniş mânada ise, bu isim altında Belh'in şarkında ve Amu-Derya'nın iki sâhili üzerindeki bütün memleketler anlaşılırdı. Şüphesiz bu isim, II. (m. 8.) asırda zuhûr ederek, Grek-Baktriya devletini fetheden tuharlardan gelmedir. V. (m. s.) asırda, bu topraklar Hayṭal (türk. Ak-Hun, Bizans müelliflerinde Hephthalit)'lar tarafından işgâl edilmiştir; XIII. (VII.) asırda te'lif edilmiş olan 'Avfī'nin müntehabâtında bir Hayṭal hükümdarının „Cirm ve Badaḫşān" mülkünü oğluna vermiş olduğuna dâir, bir fıkraya tesadüf etmekteyiz (Barthold, *Turkestan*, I, 91). VI. asırdan itibaren, türkler Hayṭal'ların saltanatına nihayet verdiler; arap ve çin kaynaklarına göre, ilk arap akınları devrinde, Tuharistan (geniş mânada) hükümdarları türkçe *yabġu* (arap. *cabġūya*) unvanını taşıyorlardı; muhtelif memleketin emîrleri ve bu meyanda Badaḫşān emîri de, Tuharistan hükümdarına tâbî idiler. Badaḫşān'ın araplar tarafından ne zaman fethedildiği ve buraya islâmiyetin nasıl girdiği hakkında kat'î mâlûmatımız yoktur. Ṭabarī bu memleketin adını bir defa bile zikretmez. 118 (736) yılı vekayii arasında Cabġūya memleketinde Kişm'e ve daha uzak memleketlere yapılan bir seferden bahsedilir. Ya'ḳūbī (*Geogr.*, nşr. de Goeje, s. 288)'ye göre, Badaḫşān'da Cirm, Vaḫān'dan geçerek, Tibet'e giden ticaret yolu üzerinde, islâmın bir hudut şehri idi. Aynı yerde, Ḫumār Beg (böyle okunsa gerek) tesmiye edilen bir türk emîrinin „Şiḳinān ve Badaḫşān melîki" bulunduğuna işaret edilmektedir ki, bu mâlûmata başka yerde tesadüf edilmez. İṣṭaḫrī (nşr. de Goeje, s. 278), Badaḫşān'ı, „Abu 'l-Fatḥ'in ülkesi" olarak gösterir; İṣṭaḫrī burada, şüphesiz, emîr Abu 'l-Fatḥ al-Yaftali'yi kasdetmiştir ki, bunun oğlu Abū Naṣr, Sam'ānī (W. Barthold, *Turkestan*, I, 69) ve Yāḳūt (IV, 1023)'a göre, Saman-oğullarının vâlisi Kara-Tigin (ölm. 340 = 951/952, krş. İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, VIII, 157 ve 370)'e karşı Belh civarında harp etmişti. Bunlardan başka, bu devirde Badaḫşān'ın şiyasî vekayii hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. XI. (V.) asırda, şâir Nāṣir-i Ḫusrav, Badaḫşān'a İsmā'īlî mezhebini getirdi ve muvaffakiyetle neşretti. Bugün dahi kabri, Kökçe'nin yukarı mecrası üzerinde gösterilmektedir. Mezhebi bugüne kadar, Badaḫşān'da ve eivar memleketlerde, devam eder. XII. (VI.) asrın ikinci yarısında (Badaḫşān ile beraber), geniş mânada Tuharistan, Ġūrlular hânedanının Bāmiyān'da oturan bir koluoun hâkimiyeti altında idi ki, bu hânedanın diğer kolları gibi, bu kol da, XIII. (VII.) asrın başında, Ḫvārizmşāh Muḥammed tarafından, ülkesinden mahrum edilmiştir.

Badaḫşān, moğul istilâsından mütecessir olmamış ve XV. (IX.) asra kadar yerli hükümdar sülâlesinin idâresi altında kalmıştır. Bu hükümdar hânedanının büyük İskender'den geldiğine dâir efsâne, ilk önce, Marko-Polo tarafından ve ondan sonra da, bir çok defalar, müslüman müellifler tarafından zikredilmiştir. Muḥammed Ḥaydar (*Tārīḫ-i Raşīdī*, trc. E. D. Ross, s. 203), son hükümdarın kızına cedlerinin 3000 yıl Badaḫşān hükümdarı olduklarını söyletir. Timur ve halefleri, çetin muharebelerden sonra, bunlara kendilerini melbû tanıtmaktan fazla bir şey elde etmeğe muvaffak olamamışlardır. Ancak Timur'un torununun oğlu Abū Sa'īd zamanındadır ki, bu memleket, Timurluların ülkesine ilhak edilmiştir. Son hükümdar Şāh Sulṭān Muḥammed Badaḫşī, daha evvel, Büyük İskender'in nizamlarına (*dastūr al-'amal*) riayetten vazgeçmiştir; kendisi, Lālī müstear ismi ile, bir de farsça bir *Dīvān* te'lif etmişti (*Tārīḫ-i Raşīdī*, s. 147). Şāh Sulṭān Muḥammed, Abū Sa'īd tarafından gönderilen orduya mukavemetsiz mutavaat etti ve Herat'a gitti; oğlu Kāşġar'a kaçmağa mecbur oldu; Abū Sa'īd'in oğlu Mīrzā Abū Bekr, Badaḫşān'a hükümdar tâyin edildi; bir az sonra, şehzâde Kāşġar'dan geri döndü; Abū Bekr memleketten koğuldu ve bu suretle Badaḫşān'ın yeniden fethi lâzım geldi. Bu maksat ile, Abū Sa'īd, 871 (1466/1467)'de Şāh Sulṭān Muḥammed'i idam ettirdi (*Davlat-*

şāh, ngr. Browne, a. 453). Bundan anlaşılıyor ki, 1885 'te ingilizler tarafından keşfolunan ve 884 (1479/1480) 'te bu Muḥammed 'in taştan bir köprü inşa ettirdiğini (*Tārīḫ-i Raşīdī*, s. 221) gösteren kitâbedeki tarih, şüphesiz yanlış okunmuş olacaktır. Daha sonra Abū Bekr, kardeşi Ḥişār hâkimi Sultan Maḥmūd tarafından, Badaḫşān 'dan sürülüp çıkarıldı. Özbekler tarafından (XVI. asrın başında) fethedilinceye kadar, Badaḫşān Ḥişār ile birleşik kaldı. Badaḫşān 'da özbeklere karşı, Mubārak Şāh ile Zubayr Rāǧī idâresinde, bir millî hareket vukua geldi. Söylendiğine göre, bunlar Kökçe 'nin sol sâhilindeki bir kaleyi, istinat noktası ittihaz ettiler. Burası, Mubārak Şāb tarafından verilen Ḳal'a-i Ẓafar adını hâlâ muhafaza etmektedir. Özbekler tardedildi; Timur hânedanından Nāṣir Mīrzā (Babur 'un kardeşi) âsiler tarafından yardıma çağırılarak, Badaḫşān hükümdarı ilân edildi (910 sonu = şubat 1505); fakat isyan reisleri ile anlaşamadığından, 2 sene sonra, o da koğuldu. 913 (1507/1508) 'te Sultan Maḥmūd Mīrzā 'nın oğlu, Mīrzā-Ḫān veya Ḫān-Mīrzā diye anılması mûtad olan Sultan Vays Mīrzā, Babur 'un muvafakatı ile, Badaḫşān 'a geldi ve Ḳal'a-i Ẓafar 'e kabûl edildi. Bundan bir az evvel Mubārak Şāh, arkadaşı Zubayr tarafından, öldürülmüş bulunuyordu. Zubayr, yeni hükümdarın gelmesinden sonra dahi, hâkimiyeti elinde tutmak istedi ise de, ihanet ile katledildi. Az sonra Huzistan İsmā'īlîlerinin reisi Şāh Raẓī al-Dīn Badaḫşān 'da göründü; etrafına bu mezhebin sâliklerini topladı ve memleketin bir kısmını hâkimiyeti altına aldı ise de, 1509 baharında öldürüldü ve başı Ḳal'a-i Ẓafar 'e, Mīrzā-Ḫān 'a getirildi. Mīrzā-Ḫān 926 (1520) 'da, Badaḫşān tahtında iken, öldü. Babur, Mīrzā-Ḫān 'ın küçük yaştaki oğlu, Sulaymān 'ı kendi yanına aldı ve kendi oğlu Humāyūn 'u Badaḫşān 'a, onun yerine gönderdi. 935 (1528/1529) 'te, Humāyūn, babası tarafından çağırılarak, Hindistan 'a gönderildi. Kāşġar hükümdarı Sa'īd Ḫān 'ın bu memleketi zaptetmek teşebbüsü muvaffakiyetsizlik ile neticelendikten sonra, Sulaymān, gerek Babur ve gerek Sa'īd Ḫān tarafından, Badaḫşān hükümdarı tanındı (1530). Sulaymān 983 (1575) senesine kadar hüküm sürdü; bu yılın ilk yarısında, torunu Şāhruḫ tarafından koğularak, Hindistan 'a ve oradan Mekke 'ye gitti ise de, sonraları tekrar memleketine döndü. 1584 'te Badaḫşān, 'Abd Allāh Ḫān idâresindeki özbekler tarafından, fethedildi. Suleymān ile Şāhruḫ, Hindistan 'a kaçmağa mecbur oldular; bilâhare döndüler ve müstevlileri defetmek için, bir kaç defa teşebbüste bulundular. Yine XVII. asrın başında, Şāhruḫ 'un oğlu Badī' al Zamān tarafından tah kir edilen bir isyan meselesi vardır. 1645 'te, Timurlular (Baburlular), bir defa daha, Belh ve Badaḫşān 'ı zaptettiler ise de, 1647 son baharından itibaren, bu iki memleket, kat'î olarak, özbeklere bırakıldı.

Özbekler hâkimiyeti de XVII. asırda bir kaç parçaya ayrıldı. Badaḫşān 'da Yār Bey 'in tesis ettiği bir hânedan görmekteyiz. Yār Bey Fayẓābād şehrini de kurmuştur. Bu hânedanın mümessilleri, XIX. asırda bile, Büyük İskender sülâlesinden geldiklerini iddia ediyorlardı. Bu hükümdarlar, şimdiki Efganistan 'daki diğer özbek beyleri gibi, emîr muhaffefi olan mîr unvanını taşırlardı. 1822 'de Mīr Muḥammed Şāb, Kunduz emîri Murād Bey tarafından tahttan indirildi. Murād Bey 'in tâbilerinden Mīrzā Kalān, Badaḫşān 'a emîr olarak gönderildi. Metbûunun ölümünden sonra, Mīrzā Kalān istiklâlini ilân etti ve hattâ az bir müddet için, Kunduz 'a dahi hâkim oldu. Oğlu ve halefi Mir Şāh Niẓām al-Dīn 1862 'de öldü. Bunun oğlu Cihāndār Şāh, 1867 'den itibaren, aynı hânedana mensûp, diğer bir şehzâde olan maḥmūd Şāh ile taht kavgasına tutuştu. 1869 'da Cihāndār, kat'î olarak, bertaraf edildi ve son bir tecrübeden şoura, 1872 'de rus toprağına çekildi ve Fergana 'da Uç-Kurgan 'da ikametine müsaade edildi. Kendisine yılda 1500 ruble maaş tahsis olundu. Fakat, 1878 'de, Uç-Kurgan 'da mechûl şahıslar tarafından katledildi. 1873 'ten itibaren, Efgan hükûmeti Maḥmūd Şāh 'ı azletti. Maḥmūd, Kâbil 'e sevkedildi ve orada ölümüne kadar kaldı. Memleketi, Efganistan 'a ilhak edilerek, Türkistan eyâletinin bir kısmı oldu.

1725 'ten itibaren, Rusya 'da, Badaḫşān 'ın yakutlarından, lâcivert teşlarından ve mevhum altın ve gümüş mâdenlerinden bahsedilmeğe başlandı. 1735 'te „zengin Badaḫşān ülkesinin fethi", orta Asya 'da rus siyasî gâyelerinden biri sayılır oldu. Bununla beraber 1895 'te, hudut tashihi sırasında, Pene, Efganistan ile Rusya 'ya tâbî Buhara emareti arasında, hudut olarak gösterildi. Bu itilâf hükmüne göre, Badaḫşān 'ın gerek garbında (Kulāb) ve gerek şarkında (Şuġnān ve Rūşān) bulunan memleketler, Buhara 'ya verilmiş; fakat, Kulāb 'dan Şuġnān 'a giden mûtad yol, ber ne kadar dâimâ Badaḫşān 'dan geçmiş ve çok sarp bulunan Darvāz 'dan hiç bir zaman geçmemiş ise de, Badaḫşān 'ın kendisi Efganistan 'da kalmıştır.

Bibliyografya: Krş. bilhassa *Tārīḫ-i Raşīdī* (tre. E. D. Ross, nrş. N. Elias, London, 1895) ve *Bābar Nāma* (ngr. Beveridge, *GMS*, I, Leyden ve London, 1905), Badaḫşān 'a taallûk eden parçalar fihristlerde gösterilmiştir. *The Tabaḳāti Nāṣirī of Aboo-*

Omar... al-Fawzjāni (Kalkutta, 1864); Raverty, *The Tabaḳāt-i Nāṣirī* (London, 1881). XIX. asırda Ceyhun (Oxus)'un yukarı mecrası hakkındaki mâlûmat, Y. Minayev (*Svedeniya o stranaḫ po verḫovyam Amu-Daryi*, Petersburg, 1879) tarafından, bilhassa ingilizlerin seyahat notlarından toplanmıştır. Bundan başka, her kes tarafından görülmesi mümkün olmayan, 1878 senesinde iki rus seyahat raporunu tetkike imkân buldum. Bu memleketlerin son vaziyetleri hakkında bilhassa krş. A. Bobrinskoy, *Gortsy verḫovyev Pyanca* (Moskova, 1908), kısmen R. Leitner, *Dardistan in 1866* (*1889 ve 1893*) ve ayn. mll., *Dardistan in 1895*'e göre.

(W. BARTHOLD.)

BEDÂ'ÛN. BADĀ'ŪN, BUDAUN yahut BADĀYŪN, Hindistan'da Rohilkhand (birleşik vilâyetler)'de bir idâre bölgesinin ve bir şehrin adıdır. Bölgenin mesâhası 1987 ingiliz mil² olup, 1.025,753 (1921) nüfusu vardır ki, bunun 16 %'sı müslüman ve ekserisi Paṭhān, Şayḫ ve Culāhālardır. Şehrin 39.031 (1901) nüfusu vardır ki, bunun 21.995'i müslümandır. İslâm fütuhatı devrinde, bu şehir serkeş Rācpūt kabîlelerine karşı mühim bir ileri karakol teşkil ediyordu. XIII. asrın ilk yarısında, Badā'ūn'un iki vâlisi, Şams al-Dīn İltutmış ve oğlu Rukn al-Dīn Fīrūz Dehli imparatoru oldular. Sayyid hânedanının son hükümdarı 'Alā' al-Dīn (ölm. 1451'e doğru), ömrünün bakiyesini geçirmek için, Badā'ūn'a geldi. Şehirde bu devirden kalma bir çok câmilere ve türbelere tesadüf edilmesinin sebebi budur. Bu âbidelerden en mühim olanları, Şams al-Dīn tarafından 1223'te, başlıca Hindu mâbedlerinden alınan mâlzeme ile inşa edilen câmi-mescid ile 'Alā' al-Dīn'in türbesidir. Badā'ūn, bir de, Ekber'in vak'anüvisi ve Abu 'l-Faḍl'ın rakibi 'Abd al-Ḳadir Badā'ūnī'nin doğum yeri olmakla meşhurdur.

Bibliyografya: *Budaan Gazetteer* (Allahabad, 1907). (J. S. COTTON.)

BEDÂ'ÛNÎ. BADĀ'ŪNĪ, 'ABD AL-ḲĀDIR (1540—1605), Mulūk Şāh'ın oğlu olup, Sambhal *sarkār*'ında Basāvar'da 947 veya 949 (1540/1541 yahut 1542/1043)'da doğmuştur. Gençliğinde Fayżī'nin babası Şayḫ Mubārak ile Abu 'l-Faḍl'dan ders gördükten sonra, Ḥusayn Ḫān Tuḳriya'nın hizmetine girdi. Fakat sonradan 1574 nisanında, Ekber'in sarayında imâm oldu. Abu 'l-Faḍl da aynı sene bu hükümdarın hizmetine girmiş bulunuyordu. Saray hayatının takyidatı Badā'ūnī'yi sıktığından, 1579'da habersizce savuşup gitti. Mamafih aynı sene, *manṣī* yâni kâtip olarak, 1000 *bīgā*'lık tımar ile — ki, bu tımar ona Hazārī lâkabının takılmasına sebep olmuştu — tekrar hizmete alındı. Derin vukûfu dolayısiyle, kendisine sanskrit metinlerinin tercümesi ile kitap te'lif etmek vazifesi verildi. *Atharva Veda* tercümesine kalkıştı ise de, yaptığı tercüme muvaffakiyetli bir eser olmadı. Mamafih kendisinden sonra bu iş ile uğraşanlar, onun kadar da muvaffak olamamışlardır. Buna mukabil, cihadın fezâili hakkında, 40 hadisin neşri gibi, kendisine daha uygun gelen bir işte muvaffakiyet gösterdi. Hattâ o derecede ki, *Tārīḫ-i alfī*'yi vucuda getiren 7 meşhûr musanniften biri kendisi idi. 1581'de *Nacāt al-raşid* adındaki eserini te'lif etti ve Ekber'in emri ile de *Mahābhārata* ile *Rāmāyāna*'yı farsçaya çevirdi. *Rāmāyāna*'nın tercümesini, 1589'da taktim etti. Bundan başka, saaskritten farsçaya bir eser tercüme ederek, buna *Baḥr al-asmār* adını verdi; sâde ve düzgün bir farsça ile Molla Şāh Muḥammed Şābādī'nin Kişmir tarihini tercüme etti. Deha sonra *Mu'cam al-baldān*'ı tercüme eden heyete tâyin olundu ve vazifesini o kadar serî ve muvaffakiyetli yaptı ki, bir müddet için, Badā'ūn'a gitmek müsaadesini elde etti. Vaktinde dönmediği için, nikbede uğradı ise de, Fayżī'nin gayreti ile, tekrar vazifeye alınabildi.

1590/1591'de, sırf kendi zevki için, en ziyade şöhret kazanan eserini yazmağa başladı. Bu eser, *Muntaḫab al-tavārīḫ* olup, 3 cilt üzerinedir: 1. cilt, Sebüktigin'den Humāyūn'a kadar, Hindistan'daki müslüman hükümdarlarının tarihini ihtivâ eder; 2. cilt, 1595'e kadar, Ekber devrine âit tarihtir; 3. cilt ise, Ekber zamanındaki evliyanın, âlimlerin, tabiplerin ve şâirlerin biyografilerini hâvî bulunmaktadır. Eser 23 şubat 1596'da bitirilmiştir. 2. cilt, Ekber'in dinî nazariyeleri ve teşebbüsleri hakkında, hâlis ve koyu bir sünnî müşahidin mutalâalarını ihtivâ etmesi bakımından, eserlerinin en mühimidir. Şark âdâbınca hükümdarın şahsına karşı hürmetkâr olmakla beraber, dine karşı saygısız bulunanları ve kendisine gösterdikleri himâye ve sahabeti minnetle zikretmesine rağmen, bunların Mubārak, Fayżī ve Abu 'l-Faḍl gibi reislerini Ekber'in din hususundaki mübalâtsızlıklarını teşvîk etmelerinden dolayı, şiddetle tenkit etmiştir.

Neşri, tabiatı ile, imkânsız olan bu tarihi, Badā'ūnī, ölümüne, yâni 1064 ve 1065 senesine kadar, gizli tuttu. Fakat bu eserin mevcudiyeti Cihāngīr'in devrinde duyuldu. Hükümdar, müverrihin oğullarından, bunu tahkik etti. Onlar da, bu eser hakkında hiç bir mâlûmatları olmadığını iddia ettiler ve böyle bir eser yazılmış ise, o tarihte kendilerinin pek küçük olduğunu söylediler. Şâyet eserin bir nushası bile kendilerinde çıkarsa, her türlü cezaya râzı olacaklarına dâir

bir sened vermek suretiyle, serbest bırakıldılar. Bedâ'ûnî, ebced hesabı ile, tarih düşürmekte de mâhirdi. Ḳâdirî mahlâsı ile şiirler yazmıştır; fakat mutaassıp telâkkileri yüzünden, bilâhare günah işlememek mülâhazası ile, şâirlikten tamamen vazgeçmiştir.

Bibliyografya: Elliot-Dowson, *History of India*, V, 485 v.dd.; Rieu, *Catal. Br. M.*, I, 222. (T. W. Haig.)

BEDEL. BADAL (A.; bir de *bidl*, cem. *abdāl*; *badîl*, cem. *budalā'*), aslında „değişik, değiştirilen şey, ivaz"; gramer ıstılahı olarak, 5 türlü *tābi'* 'den birinin adıdır. Bu ıstılah ile, evvelâ, bir ismi, aynı hâlde, atıf sureti ile, fakat *'aṭf al-bayān* 'da olduğu gibi, onu izah kılıklı değil, müstakil olarak tâkip eden bir isim anlaşılır. Msl. *cā'anî aḫūka zaydun* cümlesinde eğer muhatabın yalnız bir erkek kardeşi varsa, *zaidun* adı *aḫūka* 'nın *badal* 'idir. Lâkin bir kaç birader bahis mevzuu olabiliyorsa, bir *'aṭf* 'tır (İbn Ya'îş, nşr. Jahn, I, 392, 15). — *Badal* 'in muhtelif nevileri ve bu görüşün zamirlere ve hattâ fiillere teşmili hususuna dâir mâlûmat gramerlerde bulunur; bk. bilhassa al-Zamaḫşarî, *al-Mufaṣṣal* (2. tab.), s. 48—51; İbn Mâlik, *al-Alfiya* (nşr. Dieterici), s. 261 v.dd.; Wright, *Arabic Grammar* (3. tab.), s. 284 v.dd. (A. Schaade.)

Badal, aynı zamanda tasavvuf ıstılahıdır. IX. (III.) asırdan beri mevcut olan bir nazariyeye göre, nizâm-ı âlemin bekası, ancak muayyen adette evliyanın vucudu ile kaimdir ve bunlardan biri ölür ölmez, yerinin derhâl bir „bedel" tarafından alınması iktiza eder. Farsça ve türkçede cemi olan *abdāl* kelimesi, ekseriya müfred gibi kullanılır. Bâzı müellifler *badal* 'i, „bir yeri terkettiği vakit arkasında *şaḫs-ı ruḥânî* 'sini bırakmak kudretini hâiz olan yahut ruhânî bir istihâle geçirmiş olan şahıs" diye izâh ederler. *Abdāl* 'ın sayısına ve başında *ḳuṭb* bulunan velâyet meratibindeki mevkilerine dâir verilen mâlûmat birbirinden çok faklıdır. İbn Ḥanbal *Musnad* (I, 112) 'inde Allahın Suriye 'de halkettiği 40 veliyi zikreder ve bundan başka Muḥammed ümmetinde daha 30 velî bulunduğunu da söyler (V, 322). Al-Makki, *ṣiddîḳūn*, *şuhadā'* ve *ṣāliḥūn* dâhil olmak üzere, sayısını 300 çıkarır (*Ḳūt al-ḳulūb*, II, 78; krş. Kur'an, IV, 71). Hucvîrî 'ye göre, sayıları 40 'tır ve 7 *abrār*, 4 *awtād* ve 3 *nuḳabā'* 'dan sonra, 4. mertebeyi işgâl ederler (bk. *Kaşf al-maḥcūb*, nşr. Jukoskiy, s. 269; trc. Nicholson, s. 214). İbn al-'Arabî (*Fatūḥāt*, II, 9) bunların sayısını 7 olarak tahdit eder; mertebelerinin *awtād* 'ın altında (İbn al-Fāriż gibi, *Ṭā'iyat al-kubrā*, V, 501) ve *nuḳabā'* 'ın üstünde bulunduğunu söyler ve her birini ayrı bir peygambere (İbrâhîm, Mûsâ, Hârûn, İdrîs, Yûsuf, 'Îsâ ve Âdem) bağlayıp, dünyanın 7 ikliminden birinde hükmeder gibi gösterir.

Bibliyografya: *Lisān al-'arab*; M. 'Alā' al-Tahānavî, *Kaşşāf*, s. 145; E. Blochet, *Études sur l'ésoterisme musulman* (*JA*, 1902, XIX, 528 v.dd. ve 1902, XX, 49 v.dd.); L. Massignon, *Passion*, s. 754; aynı mll., *Essai sur les origines du lexique de la mystique musulmane*, s. 112 v.dd.; D. Haneberg, *Ali Abulhasan Schadheli* (*ZDMG*, VII, 21 v.dd.); G. Flügel, *Scha'rânî und sein Werk über die muhammedanische Glaubenslehre* (*ZDMG*, XX, 37 v.dd.). (R. A. Nicholson.)

BEDEL-İ ASKERÎ, cizyenin tanzimattan sonra aldığı şekildir. 1856 'da çıkan ıslahat fermanında müslümanlar ile müslüman olmayanlar arasında müsavat esası konuluyor ve „vergînin müsaviliği sâir tekâlif bakımından da müsavatı mucip olacağı ve hukukça müsavîlik, vazife bakımından da müsavatı icap ettireceği cihetle, hıristiyan vesâir müslüman olmayan tebeanın da, müslümanlar gibi, „hisse-i askerîye itası" hakkında sonradan verilecek kararlara uymak mecburiyetinde bulunacakları" belirtiliyordu. Fermana göre, müslüman olmayanlar da bedel veya nakden akçe vermek suretiyle, fi'lî hizmetten mu'af tutulacaklar ve islâmdan maada tebeanın askerlikte istihdam suretleri hakkında lâzım gelen nizamlar az zaman zarfında konulacaktı. Bu suretle cizye kalkmış ve cizye vermekle mükellef olan tebeanın, yâni müslüman olmayanların, müslümanlar ile müsâvî olarak, askere alınması esas itibariyle, kararlaştırılmıştı. Ancak Meclis-i tanzimat, imparatorluğun o zamana kadar ordusu yalnız müslümanlardan mürekkep olduğu için, müslüman olmayanların askerliğe hazır olmadıklarını ve bu sebeple müslüman olmayan bütün mükelleflerin aynı zamanda askere alınmalarının güçlüğü mûcip olacağını öne sürerek, bunlardan yalnız bir kısmının fi'len orduya alınarak, diğerlerinden „iane-i askeriye" diye bir bedel alınmasına karar verdi. Cizyeden sonra bedel-i askerînin aldığı ilk isim budur. Sonraları „bedel-i askerî" ve „bedelât-i askeriye" tâbirleri de bu makamda kullanılmıştır.

Bedel-i askerî, vergiler ile birlikte tahakkuk ettirilir ve müslüman olmayanların diğer vergilerine zam edilerek, devlet memurları tarafından tahsil olunurdu. Sonraları bunun ferdlere tevzii ve onlardan tahsili cemaatlere bırakıldı. Cemaatlerce tahsil olunan bedel-i askerî, ruhanî reisler tarafından, hükûmete teslim olunurdu. Bedel-i askerî 25 temmûz 1325 tarihli kanunla ilga edilmiştir.

Bibliyografya: Süleyman Sûdî, *Defter-i muktaṣid*; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif*

kavâidî; *Düstûr* (1. tertip), I ve (2. tertip) I; *Lâhika-i kavânîn*, II. (SIDDIK SAMİ ONAR.)

BEDEL-İ NAKDÎ (askerlikte), askerlik çağına giren ve kur'ası çıkmış olanların, muvazzaf askerlik hizmetinden istisna edilmek veya muvazzaflık müddeti kısaltılmak için, verdikleri nakdî bedeldir. Evvelce askerlik hizmetine karşılık şahsî bedel de alınırken, 26 muharrem 1304 = 13 teşrin I. 1302 (1886) tarihli kanunun 118. maddesi, „hizmet-i nizamiye-i askeriyenin bedel-i şahsî ile ifası usûlünü lağv" etmiş ve „bedel-i nakdî kabûlünü câiz" görmüştür. Kanuna göre, bedel-i nakdî mıkdarı 50 osmanlı altınıdır. Daha evvel „kuvve-i mevcude-i askeriye kanunnâmesi" bu mıkdarı, 15.000 kuruş olarak, tesbit etmişse de, bu mikdar fazla görülerek, kanunda 50 osmanlı altını kabûl edilmiştir. 29 nisan 1330 (1914) tarihli mükellefiyet-i askeriye kanun-ı muvakkati de, bedel-i nakdîyi muhafaza etmiş ve mikdarını, yine 50 lira olarak, tesbit eylemiştir. Bu kanuna göre, bedel-i nakdî verenler, 6 ay istihdam edildikten sonra, ihtiyat sınıfına nakledilirler. 21 haziran 1927 tarihli „askerlik mükellefiyeti" kanununa göre, bedel-i nakdî 600 liradır ve eski kanun gibi, muvazzaflık hizmet müddetini azaltır. Bu kanun, 1302 tarihli kanun mûcibince, bedel-i nakdî verenlerin hakkını mahfuz tutmuştur.

B e d e l - i n a k d î (yol vergisinde), şahsen yol yapmak mükellefiyetine tâbi olanlardan, bu mükellefiyete karşılık olarak, alınan paradır. 27 şubat 1329 (1914) tarihli kanuna göre, bedel-i nakdînin âzamîsi 40 ve asgarisi 12 kuruş olup, her vilâyette alınacak bedel-i nakdînin mikdarı, bu iki had arasında olmak üzere, her sene vilâyet umumî meclisi tarafından tâyin olunurdu. 21 şubat 1337 (1921) tarih ve 102 numaralı kanun aynı esası muhafaza etmiş ve tarik bedel-i nakdîsi mikdarının, her mahâllin amele râyici gözetilmek ve 4 amele yevmiyesi esas olmak üzere, vilâyet meclislerince takdirini kabûl eylemiştir.

Tarik bedel-i nakdîsi verenler, bedenî yol mükellefiyetinden istisna edilirler.

B i b l i y o g r a f y a: *Düstûr* (1. tertip), V ve (2. tertip), VI; *Sicill-i kavânîn*, I, IV; Süleyman Sûdî, *Defter-i muktasid*.

(SIDDIK SAMİ ONAR.)

BEDEN. [Bk. CİSİM.]

BEDESTAN, BAZZĀZİSTĀN veya BAZİZTĀN 'dan bozma bir kelimedir. Şarkta hemen her büyük şehirde b e z satılmak için yapılmış, sonraları kıymetli mallar ile antika eşyanın alım satımına tahsis edilmiş olan k a p a l ı ç a r ş ı l a r a verilen addır. Fatih Mehmed 'e âit arapça vakfiyede İstanbul bedestanı, Sūḳ al-bazzāziya ismi ile zikredilir.

İstanbul 'da ikisi büyük çarşıda, biri Galata 'da olmak üzere, 3 bedestan vardır. Büyük çarşıdakilerin birine a t î k (eski), diğerine c e d î d (yeni) sıfatı verilir. Yeni bedestana, eskiden burada s a n d a l denilen (bir yolu pamuk, bir yolu ipek ile dokunan) bir nevi kumaş satıldığı için, Sandal bedestanı da denilir. Buradan bahsederken, Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, I, 617), „Bunda bedestân-ı atîk gibi ziy-kıymet cevahir makulesi eşya satılmaz, cümle harîre ve elbise-i fâhireye mutealllik mallar bey' olunur" der.

Bedestanlar taş yapılı, üzerleri kalın kubbeler ile örtülü, dört tarafı demir kapılı metin ve gecekleri bekçilerin nezareti altında bulunduğundan, emin ve mahfuz binalardır. Bu sebeple bunların, şimdiki bankalarda olduğu gibi, kiralık dolap ve kasaları ile emtia anbarları da vardı. Bedestanların bu maksatlara göre inşa edilmiş olduklarını İstanbul 'daki eski bedestan binası pek güzel göstermektedir. Bu binada, kasaların durduğu yer altından başka, dört tarafı demir kapılı 28 mahzen ve „dolap" denilen dükkânlarının altında da bir çok sandıklar vardır. 28 mahzenden 4 'ü köşelerde, 24 'ü de, 3 dükkâna bir mahzen düşmek üzere, duvarların içindedir. Bedestanda yer altında „nice yüz demir kapılı mahzen" bulunduğunu, burası hakkında yazı yazanlardan, yalnız Evliya Çelebi (*ayn. esr.*, I, 613) bildirmektedir. Böyle yer altı mahzenlerinden bugün orada iş sâhibi olanların da haberi yoktur. Fatih 'in arapça vakfiyesine göre, bedestanda, 100 'ü ayrı, 28 'i dükkânlar ile birlikte olmak üzere, tam 128 sandık, yâni kasa veya mahzen, bulunmaktadır. Bu mahzenlerden 100 adedinin yer altındakilerden ve 28 'inin de duvarlar içindekilerden ibaret bulunduğu ve iç „bedestan" tâbirinin bundan geldiği sanılır. (M a h z e n ismi yer altında sağlam kemerler ile inşa edilmiş ayrıca kapısı olan bir nevi bodrum demek olmakla beraber, bu tâbir bedestanda sâdece, küp gibi, yere gömülü sandık ve kasa mânasında kullanılmaktadır). Her biri 6 m. kalınlığında 4 duvar ile 8 fil-ayağı üzerine inşa edilmiş olan bedestan, içeriden bakıldığı zaman 15, dışarıdan yukarıdan bakılınca 23 kubbeli görülür (bu fark, kubbelerden 8 'inin fil-ayakları üstünde bulunmasındandır). 28×36 eb'adında olan bedestanın zemini 1008 m.² bir sâha kaplar.

Gerek çarşı esnafı ve gerekse şehirdeki zengin halk, para, mücevherat, altın ve gümüş eşya gibi, her türlü kıymetli mallarını bedestanlara getirerek, küçük bir ücret karşılığında, oralarda saklatırlardı. Bedestanlara tevdi edilerek, zamanla unutulmuş ve mirasçısı çıkma-

mış olan eşya ve mallar beyt-ül-mâle kalırdı. Msl. 1187 (1773) 'de doğmuş ve 3 defa şeyhülislâmlık ederek, büyük bir servet biriktirdikten sonra, 1262 (1846) 'de, vâris bırakmadan ölmüş olan Mekki-zâde Mustafa Asım Efendi 'nin bedestanda kalmış olan 40.000 kise akçesi devlete intikâl ederek, bu para ile 1264 (1848) 'te Ayasofya tâmir ettirilmiştir.

Eski bedestanın Bizans yapısı olduğu, şark taraftaki kapısının üzerinde hâlâ duran kabartma kartal şeklinden ve Fatih 'in vakfettiği Bizans binaları arasında sayılmış olmasından anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi (*ayn. esr.*, I, 613), kartal şeklinden bahsederken, buna, kendisine göre, bir mâna vererek, „Kuyumcular-Kapısı üzerinde kanatlarını açmış mehib bir kuş vardır. Bu sureti kapıya nakşetmekten meram, kesb ve kâr dedikleri berhava olup tayaran eder vahşi bir kuştur. Eğer bu kuşu bir nezaketle sayd edebilirsen bu bezzazistanda kâr edebilirsin; amma ki, acib bir remz ve vaziyettir" der.

Gerek bedesten içindeki dolaplarda (yâni dükkânlarda), gerekse 4 tarafındaki 844 dükkânda, Fatih devrinden beri, bir çok serpuşçu ve terzi gibi giyim eşyası yapan ve satanlar bulunduğunu aynı vakfiyeden öğreniyoruz. Bedestandan Bitpazarı 'na kadar şeritvâri uzanan kısmın ilk yapılan çarşı olduğu ve büyük çarşının sonradan bunun etrafında genişleyip şimdiki şeklini aldığı yine bu vakfiyeden anlaşılıyor.

Sandal bedestanı denilen yeni bedestenin Bizans eseri olmadığı binasının türk mimarî tarzına uygunluğundan anlaşıldığı gibi, Fatih 'in yukarıda bahsi geçen vakfiyesinde bu bedestandan bahsedilmemiş olması da bu keyfiyeti te'yit etmektedir. Nitekim 1914 'te, bu binanın mezat salonu hâline getirilmesi için, mimar Kemaleddin 'in reisliği altında çalışan mutahassıslar komisyonu da, yaptığı tetkikler neticesinde, bu kanaate varmıştır. Sandal bedestanının altında veya çevresinde duvarlar içinde, büyük bedestanda olduğu gibi, mahzen ve kasalar bulunup bulunmadığı hakkında, bir kayıt ve rivâyete rastlamadım. Ancak inşaat ve tâdilât sırasında kuyu veya küp şeklinde bir çok boşluğun topraklar ile doldurulduğunu gördüm. Bunlara benzer küp ve kuyular Topkapı sarayının iç hazine dâiresinde de görülmektedir. İstimlâk sırasında bedestanda 300 kadar boş ve metrûk demir kasa vardı. Zenginler ile esnaf, mallarını, kendilerine âit olan, bu kasalarda saklarlar ve kasaların muhafaza ücreti olarak bedestanın bekçibaşısına bir ücret verirlerdi. Eski bedestanda böyle hususî kasalar hâlâ mevcuttur.

Eski bedestandan bir az daha büyük olan Sandal bedestanı, 4 duvar ile, 12 fil-ayağı üzerine kurulmuş, içeriden 20, üstünden 32 kubbeli bir bina olup, her bu'du 46 m. uzunluğunda bir murabba şeklinde 2119 m². bir sâha işgâl etmektedir.

Galata bedestanına gelince, ötekilerden çok küçük olan bu bina Galata 'da Perşenbe pazarındadır; kayda değer bir hususiyeti yoktur. Harap ve metrûk olduğundan kapalı bulunmaktadır.

Bir taraftan, garpta sanayie makine tatbikinden sonra, Avrupa 'dan gelen kumaşlar ile el ile dokunan yerli bezler ve kumaşlar rekabet edemeyerek, memlekette dokumacılık san'atının sönmeğe başlaması, diğer taraftan, tanzimattan sonra gedik ve inhisar usülleri kaldırıldığı için, hâricten gelen bez ve kumaşların şehrin her tarafında serbestçe satılır olması yüzünden, bedestanda bez ve kumaş alış verişi gittikçe daralmış idi; bunlara bir de yeni yeni açılan bankaların emanet muhafazası işlerini de üstlerine almaları keyfiyeti inzimam edince, bedestanlar eski mevki ve itibarlarını kaybettiler. Bu hâlin neticesi olarak, Eski bedestan tamamiyle mücevherat, altın ve gümüş eşya ile, halı ve seccade gibi kıymetli mallar alış verişine mahsus bir pazar hâlini aldı; Yeni bedestan (yâni bugünkü Sandal bedestanı) ise, bu işe de yaramadığı için, senelerce kapalı kaldı ve nihayet 1914 'te İstanbul belediyesince satın alınarak, umûmî mezat salonu hâline konuldu. İstanbul bedestanlarını, büyük çarşının diğer kısımlarından ayıran, başlıca iki hususiyet vardı: 1. bedestanların sabahları geç açılıp, akşamları da ikindi ile beraber kapatılması; 2. Bedestan tâcirlerine h â c e g î (< frs. *ḫᵛācagī* „zengin tâcir") adı verilmesidir. *Hâce* kelimesinin aynı zamanda müderris ve muallim mânasında da kullanılması yüzünden, bedestanın bu iki hususiyeti, bâzı kitaplara kadar geçen, yanlış bir telâkkiye yol açmıştır: güya medrese müderrisleri bedestanda ticaret ile meşgûl olurlarmış ve bedestanın geç açılıp erken kapanması da, bunların hem ticaretlerine hem derslerine yetişebilmeleri içinmiş. Hâlbuki bedestanların geç açılması, buradaki iş sâhiplerinin çarşının en refahlı ve en zengin tüccarlarından olmasından ve böylelerinin, alelâde esnaf gibi, sabah karanlığında dükkân açmağa mecburiyet duymamalarındandır. Erken kapanma keyfiyeti de, hem bu hâlin, hem de bedestanın, çarşının diğer kısımlarından daha kapanık ve loş olmasının neticesidir. Bundan başka bedestanlarda alınıp-satılan malların cinsi ve mâhiyeti hususî bir muhafazayı istilzam ettiği için, dükkânların er-

kence kapatılarak, bedestandaki yabancıların gün kararmadan evvel dışarıya çıkarılması da, ayrıca bir emniyet tedbiri idi. Medreselerin tedris usûlleri ile medrese hocalarının terfi ve terakki yolları kanun ve nizamlar ile tâyin edilmiş ve müderrislerin çarşılarda ticaret ile de meşgûl olabileceklerine dâir, o kanun ve nizamlarda biç bir işarette bile bulunulmamıştır.

Eski zamanların „hal“'i demek olan kapanlarda ticaretle meşgûl olanlara verilen „hacı“ sıfatı da *ḫvāca*'dan bozmadır. Bu tâbire eski eserlerde ve divan kayıtlarında, „kapan hacıları“ şeklinde olarak, çok rastgelinir. Bu h a c ı isminin de *ḥacc* farızasını ifa etmiş olanlara verilen „hacı“ sıfatı ile de hiç bir münasebeti yoktur.

Vaktiyle umûmiyetle zengin ve büzük tâcir mânasında kullanılan „hoca“ tâbiri sonraları yavaş yavaş yalnız gayr-i müslim tâcirlere verilen bir sıfat hâlini almış ve nihayet türkçede bu mâna kullanılmaz olmuştur. Suriye ve Mısır'da (yerli telâffuzu *ḫovāga*) ise, hâlâ bu mânada kullanılmaktadır. Eski bedestan binasının ahır veya keşiş çilehanesi olmak üzere, inşa edilmiş olduğu hakkında bâzı eserlerde görülen mutalâalar ve rivâyetler, hiç bir esasa ve vesikaya dayanmaksızın, ortaya atılmış indî fikirlerden ibarettir.

Bedestanın, Fatih tarafından, 1460 (862)'ta tahtadan inşa ettirilmiş olduğu hakkında, Mamboury'nin *Rehber-i seyyâhîn*'de ileri sürdüğü fikir de doğru değildir. Fatih zamanında yapılan binaların hep taş ve tuğladan inşa edilmiş oldukları, bunlardan kalan eserlerden bellidir. Eski bedestanın, bir bizans binası olduğu ise, âşikârdır.

B i b l i y o g r a f y a: Tahsin Öz, *Zwei Stiftungsarkunden des Sultans Mehmed II. Fatih* (*Istanbuler Mitteilungen*, cüz 4, nşr. Abt. Istanbul d. Archäol. Instituts d. Deutsch. Reiches, İstanbul, 1935), s. 20; Celâl Esad, *San'at kamusu* (İstanbul, 1926), s. 47; ayn. mll., *Türk san'atı* (1928), s. 115; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), I, 617; Osman Nuri, *Mecelle-i umûr-ı belediye* (İstanbul, 1922), s. 790, 808; Nureddin Rüştü, *Eski eserler ansiklopedisi* (İstanbul, 1939), s. 34; Memboury, *Rehber-i seyyâhîn* (İstanbul, 1925), s. 335. (OSMAN ERGİN.)

BEDEVÎLER. [Bk. ARABİSTAN.]

BEDEVİYYE. [Bk. AHMED BEDEVÎ.]

BEDEVLET. BADAVLAT, Kâşgar emîri Ya'kūb Bey [b. bk.]'in unvanı.

BEDÎ. BADĪ' (A.), „halk ve icad eden“; Allahın 99 isminden biridir.— Lâzım hâlinde *badī'* „halk ve icad edilmiş“ mânasına gelir ve belâgat ilminde, edebî san'atlar için, bir ıstılâh olarak kullanılır. Bundan dolayı *'ilm al-badī'*, belâgat ilminin bir şûbesidir. Bu mevzûdan ilk defa bahseden arap müellifi, şâir İbn al-Mu'tazz [b. bk.]'dir. Daha sonraki şâirler, aynı şiirin içerisinde, türlü-türlü edebî san'atlar kullanmaktan büyük bir zevk duyarlardı. *Badī'iyya* ismi verilen bu çeşit şiirler, başlıca Şafî al-Dīn al-Ḥillī [b. bk.] ile İbn Ḥicca [b. bk.] tarafından yazılmıştır. Krş. Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn*, bk. mad.; v. Mehren, *Rhetorik der Araber*, 97.

BEDÎL. BADĪL (A.), „muadil ve yerine kaim“. [Bk. ABDĀL.].

BEDİR. BADR (A.), d o l u n a y, a y ı n o n d ö r d ü. Dolun ay, şarkta güzelliğin timsâli addedildiğinden, araplarda güzellere Badr ismi verilirdi. Bu suretle *badr* kelimesi bilhassa mürekkep isimlerde kullanılmıştır; aş. bk.

BEDİR. BADR (PĪR), Bengâle halkı, hâlâ animist bir kanaat ile, Pīr Badr'in de, Ḫvāca Ḫizr ile beraber, sulara hükmettiğine itikat eder ve onun hakkında derin bir hürmet besler. Bütün gemiciler ile balıkçılar, bir deniz seferine çıkmadan önce yahut denizin ortasında birden bire fırtına koptuğu vakit, Pīr Badr'den istimdat ederler. Hind müslümanlarının itikatlarına göre, Badr bir müddet Çittagong'da ikamet etmiştir. Vâkıa türbedarları, Pīr Badr'in takriben 500 sene evvel, deniz üstünde yüzen bir kayaya binmiş olduğu hâlde, Çittagong'a yanaşıp, çıktığını ve ahaliye anlattığına göre, cinlerin musallat oldukları ve rahat bırakmadıkları şehirde ve civarında insanların hâkimiyetini iâde etmek için, Akyāb'dan beri, bu acâyip gemi ile geldiğini hikâye ederlerse de, onun bayatı hakkındaki bilgimiz, neden dolayı kendisine bir deniz ilâhı sıfatı verildiğini izaha kifayet etmez. Pīr Badr'in bugünkü dergâhı Çittagong'un ortasındadır ve şehri koruyan bir tılısım gibi telâkki edilmektedir. Türbe ile ziyaretçilere mahsus odaların bekçisi „faḳirler“ olup, bu odalar son derece temiz tutulmaktadır. Duvarlarda oyulmuş olan 10 hücrenin her birinde, geceleri kandil yanar. Türbeye, bir adağı yerine getirmek yahut velînin imdadını dilemek için, Bangâle'nin her tarafından ziyaretçiler gelir. Hindu balıkçılar da Pīr Badr'e, müslümanlar gibi, hürmet ederler. Ölümünün yıl dönümü (*'urs*) her sene 29 ramazanda âyîn ile anılır. Pīr Badr'in, uzun yıllar Çittagong'da yaşamış ve 844 (1440)'te vefat ettiği vakit, Behār'da Çholī Dargāh'a gömülmüş olan Badr al-Dīn Badr al-'Ālam ile bir ve aynı şahıs olduğu şüphesiz gibidir. Tehlikede kalan gemicilerin, velîden istimdat için, şöyle nidâ etmeleri âdettir: *Allāh, nabī, Pānç Pīr* („beş veli“), *Badr, Badr, Badr.*

Hind müslümanlarının „sularda ölmez ruhların mevcudiyetine" dâir itikadı, eski hindû itikatlarından alınmış olsa gerektir.

Bibliyografya: *JASB*, 1. kısım, nr. 3, s. 302 (1873). (M. HİDAYET HUSAYN.)

BEDİR. BADR B. ḤASANVAYH ABŪ NACM NĀṢİR AL-DİN (?—1014), kürd sergerdesi. Babasının 369 (979/980)'da ölümünden sonra, Buveyhîlerden 'Aḍud al-Davla tarafından, Kürdistan emîri olarak, tanındı. 'Aḍud al-Davla'nin vefatını müteakip (372 = 983), Badr, Faḫr al-Davla'ye temayül ettiği için, 'Aḍud al-Devla'nin oğlu Şaraf al-Davla ile arası açıldı ve kendisine karşı Kara Tigin kumandasında gönderilen kuvvetleri 377 (987)'de mağlûp ederek, al-Cibāl eyaletini hükmü altına aldı. Bu suretle o zamanın en kudretli emîrlerinden biri mertebesine yükselmiş olan Badr'e, 388 (998)'de, halife tarafından, Nāṣir al-Dîn ve 'l-Davla unvanı verildi. İhtiyarlığında, takriben 400 (1009)'de, oğlu Hilāl ile araları açıldı ve hattâ onun tarafından esir de edildi. Tekrar hürriyetine kavuştuğu zaman, Büveyhîlerden Bahā' al-Davla'nin yardımını temine muvaffak olarak, emrine âmâde kılınan Faḫr al-Mulk kumandasındaki yardımcı kuvvetler tarafından, oğlu esir edildikten sonra, tekrar iktidar mevkiine geçti. Badr, beş sene sonra (405 = 1014), kendi adamları tarafından katledilmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), 8, 494 v.dd.; Hilāl al-Ṣābî, *Kitāb al-vuzarā'* (nşr. Amedroz), s. 473 v.dd.

BEDİR. BADR, BADR ḤUNAYN de derler; Medine'nin cenûb-i garbîsinde küçük bir kasaba olup, sâhilden bir gecelik kısa mesafede ve Medine yolunun Suriye'den Mekke'ye giden kervan yolu ile birleştiği mevkidedir. Evler, kısmen balçıktan ve kısmen de taştan inşa edilmiş ve kötü bir balçık duvar ile çevrilmiş bulunuyordu. Başlıca ahâlisini bedevîler teşkil ediyordu; bunlardan bir çoklarının şehirde yalnız kulübeleri bulunuyor ve geceyi ise, dağlardaki çadırlarında geçiriyorlardı. Peygamberin zamanında Badr, sâdece hayvanların sulandığı bir yer idi; burada her sene bir pazar kurulurdu. Bu küçük yer, ancak müslümanlar ile Mekke müşrikleri arasında 2. hicrî senenin ramazanının 17. veya 19. gününde vuku'a gelen gazve ile ehemmiyet kazanmıştır. Zîra, bir sıra tesadüfler neticesinde busûle gelen bu muharebe, hadd-i zatında ehemmiyetsiz olmakla beraber, Peygamberin nufuzunu tesis etmiş ve bu sâyede islâmiyetin intişarına mebde' olmuştur. Peygamberin yüksek kudreti, burada parlak bir şekilde tezahür etmiştir; şöyle ki, Peygamber beklenilmeyen bir anda Mekke ordusu ile karşılaşmakla dehşete düşen müslümanları, sayıca kendilerinden üstün olan düşmanı (Ḥamza'nın kasîdesine nazaran, 300 müslümana mukabil, 1000 mekkeli müşrik) tamamen mağlûp edecek kadar, vecde getirmiştir.

Badr, şimâle ve şarka doğru sarp dağlar, cenupta taşlık tepeler ve garpta ise, eksibeler ile çevrilmiş olen bir ovadadır. Şarktaki dağlardan suyu bol bir ırmak çıkar; taştan bir kanal içine alınan bu su, cenûb-i garbî kısmındaki geniş hurmalıkları, bahçeleri ve tarlaları sular. Çok kalın olan kum tabakası, garptaki tepelerin aşılmasını güçleştirir; bu tepelerin arkasında, dikenli çövenler ile örtülü olan bomboş ova, sâhile kadar uzanır. Kasabanın takriben 1,5—2 km. cenûbunda Burckhardt'a, Badr'de şehit düşen müslümanların mezarları bulunan 13 tepe gösterilmiştir. İbn İsḥāḳ'a göre, Peygamber, muharipleri ile beraber, Medine'ye en yakın bulunan yamaçtaki kuyunun yanında ve mekkeliler ise, mukabil yamaçta bulunuyordu; krş. Kur'an, VIII, 43: — „O zaman siz daha yakın sırtta, onlar ise, daha uzak sırtta bulunuyordunuz; hâlbuki al-Rukb („kaçıp kurtulan kervan"), daha aşağıda (sâhilde) idi". Bir kum tepesi olan al-'Aḳanḳal — bununla Badr arasında Yalyal vâdisi vardır — mekkelilerin müslümanları görmesine mâni oluyordu. Vāḳidî'ye göre, Peygamberin muharipleri garba, mekkeliler ise, şarka ve güneşe müteveccih bulunuyorlardı. Harp şöyle başladı: mekkeliler, al-'Aḳanḳal üzerinden, vâdiye indiler; Peygamber esbabına kendisi işaret vermeden evvel, hücum etmeği men'etmişti. Bu mâlûmata göre, harp meydanını, şarktaki tepelerin eteğinde aramak lâzımdır. Müslümanlar tarafından toprak ile doldurulan kuyular burada bulunmuş olmalıdır; yalnız düşmana en yakın olan kuyu muhafaza edilmiş ve yanında bir su hazinesi ile Peygamber için tahtadan bir kulûbe yapılmıştı. Öldürülen düşman cesetleri, toprak ile doldurulan kuyulardan birine atılmıştı.

Muḳaddasî, Badr'i, nefis hurma yetiştiren ve sâhile yakın küçük bir kasaba olarak zikreder; burada Peygamberin kuyusu ile harp meydanı ve Mısır hükümdarları tarafından yaptırılmış olan câmiler vardır. Al-Bakrî burasından, kenarında muz ağaçları, bağ ve hurmalıkların yetiştiği iki kaynaklı sulak bir yer diye bahsetmektedir. Badr ile Medine arasındaki mesafeyi, Bakrî, 28 fersah, Mas'ūdî 8 burud ve 2 mil olarak gösteriyorlar. Badr ile al-Cār limanı arasındaki mesafe, Al-Bakrî'ye göre, 16 mil ve Yāḳūt'a göre ise, 1 gecelik mesafedir.

Bibliyografya: Burckhardt, *Reisen in Arabien* (1830), s. 614—619; Doughty, *Travels in Arabia*, s. 160; Bakrî, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), s. 141; Muḳad-

desî (*Bibliotheca geogr. arab.*, III, 82 v. d.); Mas'ûdî (*Bibliotheca geogr. arab.*, VIII, s. 237); Yâḳût, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), I, 524 v. d.; İbn Hişām, (nşr. Wüstenfeld), s. 427 v. dd.; Vâḳidî (trc. Wellhausen), s. 37—90; İbn Sa'd (nşr. Sachau), I, 2. s. 6—18; Ṭabarî, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1241 v. dd.; Ya'ḳûbî, *Historia* (nşr. Houtsma), II, 45 v. d.; Caetani, *Annali dell 'Islam*, I, 472 v. dd.; Bubl, *Orientalische Studien* (Festschrift für Nöldeke), I, 7—13. (FR. BUHL.)

BEDÎ'ÜL-USTURLÂBÎ. AL-BADÎ' AL-AS-ṬURLĀBÎ, HİBATALLĀH B. AL-ḤUSAYN B. AḤMED (keza YÛSUF) ABU 'L-ḲĀSİM (?—1139), mühim bir arap âlimi, tabip, filosof, hey'etçi ve şâir, bilhassa usturlap ve diğer hey'et âletlerinin imâli ve bunlar hakkındaki bilgisi ile tanınmış bir şahsiyettir. Doğum tarihi bilinmemektedir; 510 (1116/1117) senesinde kendisini, İsfahan'da, hıristiyan hekim Amîn al-Devla b. al-Tilmîẕ'in doslu olarak görüyoruz. Daha sonra Bagdad'da ikamet etti; halife al-Mustarşid zamanında, mesleği sâyesinde, mühim bir servet topladığı rivâyet edilmektedir. Abu 'l-Fidâ'a göre, 524 (1130) senesinde Bagdad'da Selçuklular sarayında astronomi rasatlarını idare etmiştir. Tarafından tertip ve sultan Abu 'l-Ḳāsim Maḥmûd b. Muḥammed (1118—1131)'e ithaf edilen Maḥmûdî zîcelerinin, bu rasatların neticesi olması muhtemeldir. Bagdad'da 534 (1139/1140) senesinde ölmüştür; Abu 'l-Farac'e göre, ölmüş zannı ile, diri olarak gömüldüğü de rivâyet edilmektedir. Edebî faâliyetine gelince, şiirleri, İbn al-Ḳifṭî'ye göre, güzel ve mümtaz ve İbn Ḫallikān'a göre ise, müstehcen ve açık-saçıktır. İbn Ḫallikān ile İbn Abî Uṣaybi'a'da en güzel şiirlerinden bâzı nümüneler mevcuttur. Şiirlerini ihtivâ eden divanından başka, İbn Ḥaccāc'ın şiirlerinden seçme parçaları, 141 kısımlık bir cilt hâlinde *Durrat al-tāc min şi'r İbn Ḥaccāc* unvanı altında, neşretmiştir. Arap biyograflarının, bilhassa İbn al-Ḳifṭî'nin, al-Badî' al-Asṭurlābî'yi fazla methetmelerine bakarak, buna lüzumundan ziyâde kıymet vermemelidir. XIII. asrın müverrih ve biyografları, IX.—XI. asır âlimlerinin riyaziye ve hey'etteki muvaffakiyetlerini, değerlerine göre takdir edebilecek bilgiye sâhip değildirler. Bundan dolayı kendi yaşadıkları zamana daha yakın olan âlimlerin mesâisini, asıl değerlerinden fazla ve arap ilminin itilâ devresinde yaşayan âlimlerin zararına olarak, pek fazla methetmek hatasına düşmüşlerdir; ne al-Battānî, ne Abu 'l-Vafâ' ve ne de al-Bîrûnî, çok daha lâyık olmalarına rağmen, al-Badî' al-Asṭurlābî kadar methedilmemişlerdir.

Bibliyografya: İbn al-Ḳifṭî (nşr. Lippert), s. 339; İbn Ḫallikān (Kahire, 1310), II, 184 (trc. de Slane, III, 580); İbn Abî Uṣaybi'a (nşr. A. Müller), I, 280; Abu 'l-Farac (nşr. Şālḥānî), s. 366; Abulfedae, *Annales muslemici* (nşr. Reiske ve Adler), III, 441 ve 483; Hammer, *Litteraturgesch. der Araber*, VI, 431; H. Suter, *Abhandlungen zur Gesch. der mathem. Wissensch.*, X, 117. (H. SUTER.)

BEDÎ'ÜZZAMAN. BADÎ' AL-ZAMĀN, „zamanın hârikası", arap müellifi al-Hamaẕānî [b. bk.]'nin lâkabıdır.

BEDR. [Bk. BEDİR.]

BEDREDDİN. BADR AL-DİN, Lu'lu' [b. bk.]'nun şeref unvanı.

BEDREDDİN SİMÂVÎ. BADR AL-DİN SİMĀVÎ (?—1420), âlim, mutasavvıf ve dinî-ictimaî bir ihtilâl hareketinin başı. Babası, Simavna kadısı İsrā'il adında bir zattır. Bu sebepten Simavna-Kadısı-oğlu (İbn Ḳāzî Simavna) adı ile tanınmıştır. Badr al-Dîn'in VII. (XIII.) asrın sonlarına doğru „Edirne kırındaki Simavna kalesinde" doğmuş olduğu anlaşılıyor (bk. Mehmed Şerefeddin, *Simavna kadısı oğlu şeyh Bedreddin*, İstanbul, 1924, s. 5 v.d., not 7).

İlk tahsilini memleketinde ve Konya'da gördükten sonra Kahire'de, Sayyid Şarîf Curcānî ile birlikte, müderris Mubārak Şāh-ı Mantiḳî (ölm. 816 = 1413)'nin mantık, felsefe ve ilâhiyat derslerine devam etti. Ahlatlı şeyh Sayyid Ḥusayn'e intisap etti ve bu şeyhin emri ile, Tebriz'e gidip, o sırada Timur'un ülema arasında yaptırdığı ilmî mübahaselere iştirâk ederek, yüksek nufuzunu tanıttı.

Badr al-Dîn, bir aralık, Mısır hükümdarlarından al-Malik al-Ẓāhir Sayf al-Dîn Barḳūḳ'un oğlu Faraḥ'a muallimlik yaptı. Ahlatlı şeyhin ölümü üzerine, onun yerine geçti ve az zamanda şöhreti her tarafa yayıldı. Bir müddet Halep, Konya ve Tire'de dolaştı. O sırada Sakız adasının hıristiyan reisini müridleri arasına almağa muvaffak oldu. Sonra Edirne'ye gitti ve orada anasına ve babasına kavuştu.

Yıldırım Bayezîd'in oğlu Mûsa Çelebi, şeyhi kendisine kazasker yaptı. Çelebi Mehmed'in, kardeşlerine galebe çalarak, saltanatı elde etmesi üzerine, Badr al-Dîn de, bütün çoluk çocuğu ile, İznik'e sürüldü ve orada oturmağa mecbur tutularak göz hapisine alındı. Şeyh burada boş durmuyor, gizli gizli, adamlar ve müridler yetiştiriyordu. Nihayet, en becerikli adamları vasıtası ile, halk arasında propaganda yapmağa başladı ve bu arada, Börklüce Mustafa adındaki adamını Aydın iline yolladı. Mustafa, Aydın ve Karaburun'da etrafına binlerce kişi toplamağa muvaffak oldu.

Börklüce'nin muvaffakiyeti genişleyince, şeyh, İznik'te kalmağı tehlikeli bularak, İsfendiyar Bey'in yanına kaçtı; maksadı „tatar iline" geçmekti. İsfendiyar Bey, Çelebi Mehmed'den çekindiği için, şeyhe müsaade etmedi. Şeyh de, gizlice bir gemiye binerek, Rumeli yakasına geçti ve Zagra'ya gitti. Şeyhin burada nufuz dâiresi gittikçe genişlemeğe başladı. Bir müddet sonra, Zagra'dan Silistire'ye geldi, oradan Dobruca'ya geçti, sonra Deliorman'da yerleşti ve buradan, her tarafa mektuplar ve adamlar göndererek, propagandaya girişti. Şeyhin bu hareketi Çelebi Sultan Mehmed tarafından haber alınınca, üzerine bir kuvvet gönderildi. O sırada, Karaburun'da Börklüce'nin ve Manisa'da Torlak Kemâl'in mağlûbiyetleri, şeyhi ve başındakileri büs-bütün sarstı ve bunlar, Bayezid Paşa'nın askerine karşı duramayıp, şuraya buraya dağıldılar. Bayezid Paşa, şeyhi ele geçirerek, o sırada Serez'de bulunan padişahın huzûruna getirdi. Padişah, bu işi ilmî bir hey'ete havâle etti. Müzakere sonunda Mevlânâ Haydar Acemi'nin verdiği „malı haram, kanı helâl" yollu bir fetva üzerine, orada asıldı (823 = 1420).

Şeyh Bedreddin, zamanının âlimleri arasında pek müstesna bir mevki işgâl ediyordu. Kendisi bilhassa fıkıhta mütebahhirdi. *Câmi' al-fuṣûlayn*'inde bir çok hususî görüşleri vardır. Fıkha dâir ilk yazdığı eser *Latâ'if al-işârât* adlı kitaptır. Bunu *Câmi' al-fuṣûlayn*, *al-Tashîl* (*Laṭâ'if*'in şerhi) takip etmiştir. *Al-Tashîl*'i, İznik'te mahpus bulunduğu zaman yazmağa başlayıp, 10 ay gibi kısa bir müddet içinde bitirmişti. *Câmi' al-fuṣûlayn*, h. 1300 senesinde Mısır'da basılmıştır. Bu eserinde de şeyhin tamamiyle kendi şahsiyetini aksettiren serbest düşünüşleri vardır. Bâzı âlimler, şeyhin bu eserini, hayli tenkit etmiş olmakla beraber, bir çok noktalarda da Badr al-Dîn'in ictihatlarındaki isabetleri alkışlamaktan kendilerini alamamışlardır.

Meşhur âlimlerden olup, şeyh ile görüşenlerden İbn 'Arabşâh, Badr al-Dîn'i bütün ilimlerde ve bilhassa fıkıhta derya gibi engin sayar. Sayyid Şarîf Curcânî de şeyhin fazl-ı kemâlini söylemekten çekinmemiştir.

Tasavvufu dâir eserleri: *Fuṣûs al-ḥikam* hâşiyesi ile *Masarrat al-ḳulûb* ve *Vâridât*'tır. Tefsire dâir *Nûr al-ḳulûb*'u ve gramere dâir *'Uḳûd al-cevâhir*'i ile *Çerâğ al-fatâḥ*'u vardır.

Şeyh, *Vâridât*'ında, bir çok meseleleri, tamamiyle şahsî telâkkisine göre, izah eder: Allahın zatını, mahlûkatından ayrı olarak, kabûl etmez ve âlemin kadîm olduğuna kaildir; ilâhî irâde dahi, bir nesnenin istidadında olanı, Allahın dilemesi demektir, yoksa o nesnenin istidadında olmayanı Allahın istemeğe salâhiyeti yoktur. Meşiyet, istidada tâbidir; Allah dilediğini yapar, fakat istidatla olanı diler. Şeyh, âhiret ve kıyameti, kıyametin alâmetlerini de, umumun telâkki ettiği şekilde kabûl etmez. Dünya ve âhiret farklarını itibarî bir nisbet sayar ve ruhların ve sâir mücerredâtın da beden âleminden itibarî bir nisbetle ayrılmış olduğunu ve beden âlemi kalkacak olursa, ruhlar ve mücerredâttan hiç bir şey kalmayacağını, dünya ve âhiretin, cisim ve ruh âleminin biri birine müvazi ve aynı zamanda ezelî ve ebedî bulunduğunu söyler. Şeyhe göre, deccâl, dabbetülarz ve emsâli gibi, kıyamet alâmetlerinden sayılan eşrat-ı saatten şimdiye kadar hiç biri zuhûr etmediği gibi, binlerce yıl sonra da yine bunlardan, umumiyetle kabûl edilen şekilde, bir şey belirmeyecektir. Şeyhin, cismanî haşir hususundaki fikri de umumî telâkkiye tamamen aykırıdır. Badr al-Dîn'e göre, beden için baka yoktur ve fenadan sonra beden cüzülerinin yeniden bir araya gelmesi de mümkün değildir. Bundan dolayı, büyük şeyhlerden sofyalı Bâlî (ölm. 960=1552/1553) ile halifesi Nûr al-Dîn-zâde (ölm. 981 = 1573) ve 'Aziz Maḥmûd Ḥudâ'î (ölm. 1038 = 1628)'nin şeyh Badr al-Dîn hakkındaki kanaat ve hükümleri çok menfi ve ağırdır. Bâlî Efendi, Kanunî Süleyman'a verdiği bir lâyihada, şeyhi „Allah katında gazebe uğramış, asılmış Şeyh Badr al-Dîn" diye tavsif eder. 'Azîz Maḥmûd Ḥudâ'î de, Ahmed I.'e sunduğu lâyihada Şeyh Badr al-Dîn'in *„Vâridât* adlı bir kitap te'lif ve içinde haşr-i ecsadı ve eşrat-ı saati inkâr ettiğini ve kendisinin ilhad ve ibahat üzere olduğunu..." kaydeder. Nûr al-Dînzâde ise, *Vâridât* üzerine yazdığı şerhin her noktasında, hususiyle bu cesedlerin haşrı meselesinde şeyhe şiddetle hücum eder. Buna mukabil meşhur Abû al-Su'ûd'un babası Muṣlaḥ al-Dîn Yavsî, şeyhin bu yoldaki fikrini mülâyim bir surette izah ve hattâ te'yit ettiği gibi, bursalı İsmail Hakkı dahi, şeyhi bu noktada müdafaa etmiştir. Cismânî haşri kabûl etmeyen Badr al-Dîn, bunu „insan nev'inden biç bir fert kalmayıp, yeni baştan topraktan bir insan doğarak ondan tenasül..." yolu ile vukû bulacağını mümkün sayar.

Şeyhe göre cennet ve cehennem de, netice itibariyle, bu dünyadaki iyi ve kötü hareketlerin ruhlardaki acı veya tatlı tezahürlerinden ibaret demek oluyor. Badr al-Dîn'in, Batlamyus'un nazariyesine uyarak, cennetin sekiz ve cehennemin yedi kapısını yıldızlarda bulmağa çalıştığı da görülmektedir.

Şeytan ve melek hakkındaki düşünceleri oldukça ileridir; şeyhe göre, insanı „hakka doğru götüren her şey melek ve rahmandır" ve

aksine sürükleyen ve insanın damarlarında dolaşan şehvanî kuvvetler ise, şeytandır.

Şeyh Badr al-Dîn, cismânî unsurların mutlaka zevâl ve fena bulacağına, 'İsâ'nın da ruhu ile diri, fakat bedeni ile ölü olduğuna kaildir ve bunu keşfî bir müşahedesi ile de te'yit eder.

Nihayet şeyh, kâmil insan nazariyesini ele alarak, „insanlar câhiliyet zamanında müşahhas putlara tapıyorlardı, zamanımızda mevhum putlara tapıyorlar. Umulur ki, Allah hakkı izhar eder de, kendine insanlar gereği gibi kullukta bulunurlar" diyor. Hakka yakınlık mertebelerini tamamlamış olan şeyhin bununla kendisini kasdettiğinde şüphe yoktur. Şeyh Badr al-Dîn, halkın müşahhas ve mevhum putlardan yüz çevirmesini isterken, kendisini ileri sürmüş ve bir sözü ile ordular teşkil ederek, dilediği gibi, devletler devirmeği kurmuştu. Nitekim *Heşt behişt* sâhibinin nakline göre, şeyh, gaipten aldığı emir ve işaretle, kendisine inananlar ile birlikte âlemi elde etmek için, meydana çıkacağını ve ülkeleri kendi adamları arasında taksim edeceğini, ilim kuvveti ve tevhid sırrının tahakkuku ile, taklitçilerin millet ve mezheplerinin temellerini yıkacağını ve bâzı haram olan nesneleri helâl kılacağını söylemekte idi. Buna göre şeyh, kendine inananlardan bir devlet kuracak, osmanlı toprağında yaşayan ahâli arasındaki din farkını ortadan kaldıracak, müslüman olmayanlar bile bu ülke taksiminden faydalanacaklardı. Şeyh, *Heşt behişt*'te görüldüğü üzere, saz ve şaraba izin veriyor, her şeyin insanlar arasında müşterek ve mübah olduğunu söylüyordu. *Vâridât*'taki felsefî düşünceler de, şeyhin ibahakâr hareketlere çok müsait olduğunu gösteriyor.

Badr al-Dîn'in başına bir çok kimseler toplanıyor, uzak yerlerden kendisine türlü türlü hediyeler geliyor ve herkes onun ziyaretine koşuyordu. Sayıları binleri bulan bu mürid ve dervişler üzerinde şeyhin nufuzu o derece kuvvetli idi ki, bu adamlar, Allah birdir dedikten sonra, peygamberliği ancak şeyhlerine lâyık görüyorlardı. Şeyhe ve halifelerine uyanlar arasında, türklerden ziyâde yahudi ve hıristiyanlar görülüyordu ki, bu da, onların bol huzur ve kolayca servet temini gibi vaadleri çok câzip bulmalarından ileri geliyordu. Börklüce Mustafa ve Torlak Kemâl gibi propagandacılar, şeyhten aldıkları ilham ve hızla az zaman içinde binlerce kişiyi ayaklandırmağa muvaffak olmuşlardı. Bunlar arasında mansıp ve mevkilerinden düşmüş bir takım gayr-i memnunlar ile medrese talebeleri dahi vardı. Şeyhin kazaskerliği zamanında maaş ve timar elde etmiş olanlar da bu isyana iştirâk etmiş bulunuyorlardı. Badı al-Dîn, her murada ermek isteyenin kendisine baş vurmasını, kendisinin halife olduğunu ve Aydın ilinde ayaklanan Börklüce Mustafa ile Torlak Kemâl'in dahi kendi adamlarından ve hidayet kılavuzlarından bulunduğunu ilân ediyordu. Şeyh Badr al-Dîn, gerek hükûmet ve gerek ülema arasında müsamaha edilmeyecek kadar, tehlikeli bir ihtilâlci idi. Hattâ kendisi, ayaklanmadan önce bile, hükûmetçe sıkı bir tarassut altına alınmıştı. Şeyhin öldürülmesi, yapılmak istenilen siyasî inkılâbı durdurmuş olsa bile, dinî inkılâba tamamiyle sed çekememişti. Şeyhin ölümünden iki asır sonra Bedreddinîler, hükûmetin dikkat nazarını çekecek kadar, bir varlık ve faâliyet göstermekte idiler. 'Azîz Maḥmûd Ḫudâ'î'ye göre, şeyhin yoluna gidenler, kızılbaşlar ile birdi. Bunlar, müslümanlardan bir adam öldürmeyi kâfir öldürmekle bir bilirler ve bunu gaza sayarlardı. Bedreddinîlerin bâtınîler ile ilgili bulundukları da söylenebilir. Vaktiyle Baba İsḥâḳ tarafdarlarının 622'de Dobruca'ya geldikleri göz önünde tutulursa, şeyh Badr el-Dîn'in de Deliorman'ı niçin intihap ettiği ve az zamanda etrafına binlerce kişiyi toplayabilmekteki muvaffakiyetinin sırrı anlaşılır.

Reis ve tarafdarları dervişlerden mürekkep olan bu hareket, osmanlı tarihinde tektir. Şeyhin sorguya çekildiği zaman sarfedecek bir söz bulamaması ve hakkında verilen idam fetvasını kendisinin de tasdik etmesi, karakterini gösterir.

Şeyhin Serez'deki mezarından çıkarılan kemikleri 1924'te, bir sanduka içerisinde, İstanbul'a getirilmişti. Edirne'de bir zâviyesi ile Bursa'da bir mescidi vardır.

Bibliyografya: Mufassal bibliyografya için bk. M. Şerefeddin, *Simavna kadısı-oğlu Şeyh Bedreddin* (İstanbul, 1924).

(M. ŞEREFEDDİN YALTKAYA.)

BEDRÜDDEVLE. BADR AL-DAVLA SULAYMĀN B. 'ABD AL-CADBĀR, Artuk-oğullarından olup, dayısı İlgâzî namına, Halep şehrini idâre etmiş ve onun vefatından sonra da, 516 (1122)'da, bu şehre hâkim olmuş ise de, ertesi sene, Ḥişn al-Aḫārib'i haçlılara terkedince ve bunun neticesi olarak, cesûr yeğeni Belek b. Bahrām Halep üzerine yürüyünce, bu şehirden geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu hâdiselerin cereyanından bir müddet sonra, Zengî Halep'e hâkim olunca, vâli Kutlug Aba'dan canı yanan şehir halkı, yine Sulaymān'ı dâvet etmiştir (522 = 1128). Sulaymān, bunun üzerine, Kutlug Aba'yı muhasara etti. Kutlug Aba ise, Zengî'nin askerleri imdada gelinceye kadar, şehrin iç kalesinde müdafaada bulundu. Bu karışıklıklar esnasında, haçlılar, şehri ele geçirmek için, bir teşebbüse giriştiler ise de,

muvaffak olamadılar. Zengî, gerek Kutlug Aba 'yı ve gerek Sulaymān 'ı Musul 'a getirip, birbiri ile uzlaştırdı; fakat ikisinin de bir daha Halep 'e dönmesine müsaade etmedi.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), X, 418 v.dd.

BEDRÜLCEMÂLÎ. BADR AL-CAMĀLĪ (1013?—1094), Fâtımî vezir ve serdarlarındandır. Vaktiyle çok parlak olan Fâtımî devleti, halife Mustanṣir (427—487 = 1036—1094) 'ın ehliyetsiz idâresi altında, çökmeğe yüz tutmuştu. Selçuklular Suriye 'de ilerliyorlar ve türk kölemen hassa askerleri, Mısır 'da zenci kıt'aları ile döğüşüyorlardı. 7 sene süren kıtlık, memleketi kuvvetten düşürmüş ve devlet otoritesi, bu keşmekeşte ortadan kalkmıştı; açlık ve hastalık halkı kemirip mahvediyor, sefahat ve zulüm, memlekette refah namına bir şey bırakmıyordu. Hulâsa Fâtımî saltanatı, anarşiden doğan bir karışıklık içinde, inhilâl edecek gibi görünüyordu. İşte bu sırada, halifenin dâveti üzerine, suriyeli kumandan Badr al-Camālî idâre ve ordunun başına geçerek, hoyrat bir enerji ile âsâyişi tekrar temine muvaffak olmuş, hattâ Fâtımî saltanatını ikinci bir yükseliş devresine kavuşturmuştur.

Badr al-Camālî, suriyeli emîr Camāl al-Davla İbn 'Ammâr 'ın ermeni kölesi idi ve bundan dolayı al-Camālî lâkabını almıştı. Vefatında (487 = 1094) 80 yaşını geçmiş olduğu rivâyet edildiğine göre, V. asrın başında doğmuş olmalıdır. Daha vezarete geçmeden evvel, kendisi Suriye 'de büyük bir nam kazanmıştı. İki defa Şam vâlisi olmuş, fakat her iki defasında da şımartılmış olan askerî kuvvetlerin kendi sert idâresine karşı çıkardıkları müşkilât ile karşılaşmıştı. Akkâ 'ya kumandan tâyin edildi ve bu vazifede Melikşah 'ın kuvvetleri ile muharebeye mecbur kaldı. Maiyetinde bir ermeni muhafız alayı vücuda getirmişti; ayrıca itimada şâyân diğer kuvvetler de, kumandası altında bulunuyordu. Halifeyi türk zimamdarların elinden kurtarmak için, 466 (1073) 'da halife tarafından çağrılınca, bu kuvvetleri beraber götürmüştü. Türkler Badr al-Camālî 'nin Mısır 'a ne maksatla geldiğini sezmediklerinden, kurulan tuzağa düşmüşler ve bir gecede hepsi katledilmişlerdir. Badr al-Camālî bu suretle vaziyete hâkim olmuştu. Bunun üzerine *amîr al-cuyūş* (halk arasında *mîrgūş*), *amîr al-maṣālim, dā'î al-du'āt* ve baş vezir tâyin olundu. Kahire 'ye hâkim olan Moḳaṭṭam 'a bugün dahi Cabal al-Cuyūşî denilmektedir; çünkü Badr al-Camālî, bu dağın çıkıntısında bir câmi yaptırmıştı; burası, halkın bugünkü itikadınca, Sîdî Cuyūşî 'nin medfun bulunduğu bir meşheddir. Kahire 'de sükûnu temin ettikten sonra, deltanın şarkında ve daha sonra da garbında âsâyişi îâde etti. İskenderiye 'yi hücum ile zaptetti. Arap kabîlelerinin kendilerini müstakil addettikleri yukarı Mısır 'ın zaptı da müşkül oldu. Suriye 'de ise, tâlii bu kadar yâver olmadı; işler fena idâre edildi; Şam 468 (1076) senesinin son günlerinde Selçukluların eline düştü. Fâtımîler bir daha bu şehri geri alamadılar. Ertesi sene gâlip selçuk serdarı Atsız, Kahire önlerine kadar geldi ise de, Badr al-Camālî kuvvetlerini toplamağa zaman bularak, Selçukluları püskürttü. Şam ile Suriye 'nin tekrar zaptı, 471 (1078/1079), 478 (1085/1086) ve 482 (1089/1090) tarihlerinde vâki olan mükerrer teşebbüslere rağmen, kendisine nasip olmadı; öldüğü zaman yalnız cenubî Suriye 'nin bir kaç şehri Fâtımîlerin elinde kalmıştı. Oğullarından birinin tahriki ile Mısır 'da vuku'a gelen müteaddit karışıklıklar, Suriye 'deki nufuzunu zayıflatmış idi.

İdârî faâliyeti hakkında pek az mâlûmatımız olmakla beraber, bütün kaynaklar bu hususta onu medhederler. Mısır 'ın senelik vergi hâsılâtının, onun idâresi zamanında, yuvarlak hesap 2 milyon dinardan 3 milyona çıkmış olduğu söylenir. Bu büyük vâridat ona, selçuk istilâsından aldığı dersleri tatbik sâhasına koymak imkânını vermiştir. Kahire 'nin, ikinci sûru ile bugün de temaşaya lâyık olan Bāb Zevîla (Zuvayla), Bāb al-Naṣr ve Bāb al-Futūḥ adlarını taşıyan 3 muazzam kapısı onun zamanında yapılmıştır. Badr al-Camālî, oğlu al-Afżal Şāhānşāh 'ın, işgâl ettiği bütün vazifelerde kendisine halef olmasını temin ettikten sonra, 487 senesi rebiülevvel ayında (mart-nisan 1094) öldü.

Bibliyografya: Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 380 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, IV, 64; İbn al-Aṯîr, *Kāmil*, s. 19, 40, 60, 68 v.dd., 151 v.d., 160 v.d.; Max van Berchem, *Corpus Inscript. Arab. l'Egypte* (nr. 11, 32, 33, 36—39, 516, 518 ve orada gösterilmiş olan eserler); F. Wüstenfeld, *Gesch. der Fatimiden-Chalifen*, s. 264 v.dd.; S. Lane-Poole, *History of Egypt*, s. 150 v.dd.; Marcel, *Histoire de l'Egypte* (bk. Mustanṣir); Quatremère, *Mémoires sur l'Egypte*, II, bk. fihrist.

(C. H. BECKER.)

BEDÛH. BUDŪḤ, bir tılısım kelimesi olup, 3 sıralı sibirli bir murabbaın unsurlarından teşekkül eder.

ه	ط	ب
ج	٥	ز
ح	ا	و

ebced hesabındaki kıymetlerine göre

4	9	2
3	5	7
8	1	6

Bu murabbaın içinde, msl. ز ا ح ، ز م ج ، ب ط ve bitiştirilmiş olarak, ب ط ز م ج ا ح gibi, buna benzer, fakat çok müstâmel olmayan diğer tertipler de kullanılır. Her dıl'ı dörtlü ب د و ج gibi, yahut altılı ب ط د و ا ج gibi bâzı harfler ile daha büyük murabbâlar da yapılır. Arapların sihre dâir on eski kitaplarında (msl. el-Būnī, ölm. 622 = 1225, bk. *Şams al-ma'ārif*), bu formülün ehemmiyeti daha azdır; ancak Ġazālī, *Munḳiẕ* 'inde (tab. Kahire, 1303, s. 46 ve 50) bunu zikr ve güç meselelerin hâllinde emin, fakat izahı kabil olmayan bir yardımcı olarak gösterdikten sonra, Ġazālī 'nin tılsımı yahut hâtemi veya öçlü levhası (*al-vafḳ al-ḥātam, al-cadval al-maşallaş li'l-Ġazālī*) diye git-gide büyük bir şöhret kazanmış ve nihayet *'ilm al-ḥurūf* 'un temeli ve başlangıcı olmuştur. Söylendiğine göre, Ġazālī yukarıdaki formülü XIX. ve XLII. sûrelerin iptidasında bulunan ve başlı başına tılsım olarak kullanılan ح م ق ve ك ه ي ع ص harf tertiplerinden ilham-ı ilâhî ile bulup çıkarmıştır (bk. Reinaud, *Monuments musulmans*, II, 236). İstimâl tarzı hakkında mısırlı bu asır sihirbâzı Aḥmed Mūsā al-Zarḳāvī 'nin *Mafātiḥ al-ġayb* (Kahire, 1327, s. 170 v.d.) adlı kitabına ve umûmiyetle mevzuu için de aynı eserin 6. ve 7. risâlesine müracaat edilebilir. Diğerleri bu formülü Âdem 'e kadar çıkararak, nakil tariki ile, nihayet Ġazālī 'ye kadar gelmiş olduğunu söylerler (krş. *al-'Ināya al-rabbāniya*, s. 44 ve *al-Asrār al-rabbāniya*, s. 16; ber iki kitap da, sihre dâir kitapların müellifi muasır mısırlı Yūsuf Muḥammet al-Hindī 'nin eseridir ki, bunun *vafḳ* hakkında, benim göremediğim bususî bir eseri de vardır). Bütün bu denemelerde, büyük bir mutasavvıf olmak bakımından, Ġazālī 'nin ve bilhassa *al-Cafr* kitabının metîn bir esasa dayanan şöhreti âşikâr bir tesir iera etmiştir (*JAOS*, XX, 113; Goldziher, *Ibn Toumert*, s. 15 v. dd.). Bu tâbirin menşe'i olmak üzere, ileri sürülen bir mutalâa da, bunun âramî — fârisîde Zühre seyyaresinin ve mâbudesinin adı olan Biduḫt بيدخت 'ten geldiğidir (Krş. G. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*, s. 128 v. dd.). Bu kelime, sihrî ve şeytanî münasebetleri hâiz olmak üzere, *Fihrist* (I, 311, 7) 'te zikredilmekte ve ekseriya Zühre (Venüs) ile birlikte görülmekte ise de (msl. Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, 1324, I, 8 ve Ṯa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'*, 1314, s. 29; her ikisinde de tertip hataları vardır), sihre ve cinlere âit eserlerde aslâ tesadüf edilmez. Böyle olmakla beraber, şüphesiz daha ilk zamanlarda cenup arapçasına girmiş ve „semiz" mânasında kadın isimlerinde ve kadın vasıflarında kullanılmış ve بذخ kökü ile karıştırılmıştır (bk. *Lisān*, III, 484, mad. بذخ). Arapçada bu kelimenin başka mânada kullanıldığı vâki değildir. Bundan başka bir de, Budūḥ kelimesi, yine seyyarelerden biri, yâni Z ü h a l ve ona nisbet edilen bir mâden olan kurşun ile birlikte görülür. Eğer *budāḥ* kelimesi Z ü h r e ile birlikte kullanılsa idi, telmih olunan mâdenin bakır olması lâzım gelirdi (bk. *Mafātiḥ*, yk. bk., s. 170). Budūḥ 'un Allahın isimlerinden biri olduğuna dâir von Hammer 'in garip fikri (*JA*, 1830, s. 72) türkler arasında menkûl bir rivâyete müstenit olabilse de (bk. de Sacy, aş. bk.), bunu zikretmekte pek fayda olmadığı gibi, bu müellif tarafından kelimeye isnat olunan menşe ve Budūḥ 'un dindar bir tâcirin ismi olduğuna ve tâcirin malları ile mektuplarının aslâ kaybolmadığına dâir, Mīḫā'il Sabbāġ tarafından de Sacy 'ye anlatılan hikâye (bk. *Chrest. arab.*, III, 364 v.dd.), Suriye halkı arasında dolaşan bir rivâyet olmakla beraber, kayda değmez. Sihir kitaplarında bu kelimenin bir şahıs ismi olduğu nâdiren görülür (bk. msl. Ḥacc Sa'dūn, *al-Fatḥ al-raḥmānī*, s. 21: *Yā Budūḥ*). Fakat halk arasında, Budūḥ bir cin olup, ismi harfler veya rakamlar ile yazılmak suretiyle, yardımı temin olunur (*JA*, 4. ser., XII, 521 v.dd.; Spiro, *Vocabulary of coll. Egyptian*, s. 36; Doutté, *Magie et Religion*, s. 295, Allahın isimlerinden olan Ḳayyūm ile birlikte ve Allahın ismi gibi zikrolunmuştur; Klunzinger, *Upper Egypt*, s. 387). Bu kelime muhtelif tarzlarda, hayır veya şerri dâvet etmek için, msl. hayzın nezif şekline karşı (Doutté, *ayn. esr.*, s. 234), karın ağrılarına karşı (*göst. yer.*, s. 229), göze görünmez bir hâle gelmek için (s. 275) ve geçici adem-i iktidarlara karşı (s. 295) kullanılır. Lane (*Modern Egyptian*, fas. XII) 'nin hikâye ettiği kahireli büyücü, bu kelimeyi mürekkep aynası ile kullanmakta idi ki, bu tarz, sihre âit bir çok kitaplarda görülür. Bu kelime, muska gibi, dâimâ takılmakta olan mücevheratın ve mâden levhaların yahut yüzüklerin üzerine hakkedilmiş olarak da bulunur ve *Fatḥ al-calīl* (Tunus, 1290) 'de olduğu gibi (tıpkı *kabîkac* kabilinden), siyanet remzi olarak, kitapların başına yazılır. Fakat bu kelime en ziyâde mektupların ve gönderilen tüccar emtiasının yerine varmasını temin için kullanılır. Yukarıda adı geçen kaynaklardan başka bk. Reinaud, *Monuments musalmans*, II, 243 v.dd., 251. v.dd., 256.

(D. B. MACDONALD.)

[Dileğin nev'ine göre, bir yüzük taşı veya bir kâğıt üzerine çizilen bir murabbâ (*vafḳ*) hânelerine harf ve rakamların yazılışı değişir. Türlü maksatların husûlü için asıl makalede gösterilen vefklardan başka, dilek h a y ı r için ise, çift olan rakam veya bunların karşılığı olan harfler şöyle yazılır:

د		ب
ج		ا

4		2
8		6

Dilek bir fenalık için ise, veſk şöyle tertip edilir:

	ط	
ج	ه	ز
	ا	

	9	
3	5	7
	1	

Bu vefklardaki çift rakamları gösteren harfler toplanırsa, بدوح, tekler toplanırsa, ابجوط şekilleri çıkar. Bedûh kelimesini veya buna âit 2, 4, 6 ve 8 rakamlarını taşıyan yolcular için güya selâmet ve kadın ile erkek arasında meyil ve muhabbet temin edermiş. Tafsilât için bk. Şeraf al-Dîn Abū 'Ubayd Allāh b. Abū Sa'îd, *Mustaʿcibat al-Maḳāmid*].

BEG. [Bk. BEY.]

BEGA. [Bk. BECA.]

BEGAVÎ. AL-BAĠAVÎ, ABŪ MUḤAMMED AL-ḤUSAYN B. MAS'ŪD B. MUḤAMMED AL-FARRĀ' (?—1117 veya 1122), şâfiî fakîhi, muhaddis ve Kur'an müfessiri bir arap müellifi olup, Muḥyî al-Sunna ve Rukn al-Dîn unvanlarını hâizdi. Horasan'da kāin Bağ yahut Beġġūr (Yāḳūt, I, 695)'dandır; Marv al-Rūẕ'da Ḳādî Abū 'Alî al-Ḥusayn b. Muḥammed b. Aḥmed al-Marvarrūẕî'nin yanında okumuş, kendisine ikinci vatan olan bu yeri terketmemiş ve 80 yaşını geçkin olarak, şevvâl 516 (kânun I. 1122)'de ve bâzılarına göre, şevvâl 510 (şubat 1117)'da ölmüştür. Hocasının da fetvalarını ihtiva eden bir fetva külliyatından başka (ki, hâlen elimize geçmemiş bulunmaktadır), fıkha âit ahkâmdan ibaret olan *al-Tahẕīb fi'l-furūʿ* (bk. *Fihrist al-kutubḫāne al-Ḫidīviyya*, III, 212)'u yazmıştır. Onun *Maʿālim al-tanzīl* (taş basm. İran'da fakat nerede ve hangi tarihte basıldığı işaret edilmemiştir, 4 cilt; Bombay tab., 1309 = 1891, 2 cild) adlı Kur'an tefsiri daha çok taammüm etmiştir. Çok mufassal bir hadis külliyatı, *Şarḥ al-sunna* (krş. Ahlwardt, *Verzeichnis der arab. Hss. der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, nr. 1295/1296) adı ile vücuda getirmiştir. İslâm dünyasındaki şöhretini, bilhassa 7 ana eserden meydana getirdiği *Maṣābīḥ al-sunna* (Kahire, 1294/1877, 8 cilt, 1318/1900) adlı hadis külliyatına medyundur. Bu eserin her faslında hadisler, Buḫārī ve Muslim'den gelme **sahîh**, sünnetlerden gelme **hasan** ve tamamen **zayıf** ve **garib** hadisler olmak üzere, üçe ayrılmıştır. Bu eserin yeni bir çeki düzen verilmiş şekli olup, Muḥammed b. 'Abdallāh al-Ḫaṭīb al-Tibrīzî tarafından, 737 (1336) senesinde telif edilen *Miṣkāt al-maṣābīḥ*, bugün bile, muhtavasının bolluğu ve kullanışlı olması dolayısiyle, çok yayılmıştır; bu eser müslümanlar için bilhassa bu hususta ilmi az olanlar için, diğer bütün eski hadis mecmualarının yerini tutmakta, uzun-uzadıya isnat aramak külfetinden âzâde kılmakta ve mâlûmat furûşluktan ziyâde, esaslı bir bilgi vermek gâyesini gütmektedir (krş. I. Goldziher, *Muhammed. Studien*, II, 270 v.d.). Eser bir kaç defa Dehli, Bombay, Kalkutta ve Kazan'da (1909) ve taş basması ile Petersburg (2 cild, 1898/1899)'da basılmış ve A. N. Matthews tarafından ingl. tercüme edilmiştir (Kalkutta, 1809). Bundan başka müellif buna, 20 recep 740 (22 kânun II. 1340)'ta itmam ettiği *Kitāb asmāʾ al-miṣkāt*'ı ilâve etmiştir; bk. Nicholson, *JRAS*, 1899, s. 910; İbn Ḥacar al-Haysamî (ölm. 974 = 1566), buna bir şerh yazmıştır (5 cild, Kahire, 1309=1891). 'Abd al-Ḥaḳḳ al-Dihlavî (ölm. 1052 = 1642)'nin farsça yazdığı bir şerh, Chinsura ve Kalkutta, 1251 — 1259 (1835—1842)'da basılmışnır.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (Būlāḳ, 1299), nr. 177 = Wüstenfeld, 184; Subkî, *Ṭabaḳāt al-ṣāfiʿiyya* (Kahire, 1324), IV, 214—217; Suyūṭî, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ*, XV, 30; ayn. mll., *Ṭabaḳāt al-mufassirīn* (nşr. Meursinge), s. 12, nr. 35; Brockelmann, *GAL*, I, 363; *Suppl.*, I, 620. (C. BROCKELMANN.)

BEGİM. [Bk. HATUN.]

BEGİMZÂ. BAGİMZÂ yahut **BACİMZÂ**, Bagdad'ın şimâl-i şarkîsinde, Ba'ḳūbā'ya 2 fersah mesafede bir köydür. Burada halife al-Muktafî bi emr Allāh, 549 (1154)'da Selçuklu sultanı Muḥammed II.'in, Alp Kuş Kun-i Ḫer kumandasındaki, ordularını firara mecbur etmiştir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Muʿcam*, I, 497, 706; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), XI, 129; Houtsma, *Recueil de textes relat. à l'hist. des Seldjoac.*, II, 237 v.dd.

BEGTİGİNLİLER, Erbil (İrbil, Arbela)'de bir **sülâle** olup, Zayn al-Dîn 'Alî Küçük b. Begtigin tarafından kurulmuştur. Evvelce Zengî [b.bk.] emîrlerine tâbî olan bu zat, bu emîrlerden biri tarafından, 539 (1144)'da vâli olarak, Musul'a gönderilmişti. Zengî'nin ölümünden sonra da mevkiini muhafaza ettikten başka, Şabr-i Zōr, Hakkâriye, Takrît, Sineer, Ḥarrān v.s. emîrliklerini de ele geçirdi. Lâkin âilenin asıl karargâhı Erbil idi; 'Alî Küçük'ün evi ve hazineleri burada bulunurdu. Yaşının ilerlemesi üzerine, yalnız bu şehri elinde tutarak, diğer bütün arazi ve şehirlerini Ḳutb al-Dîn Mevdūd [b. bk.]'a bıraktı (563 = 1167). Aynı senede vefatı üzerine, Erbil, henüz pek küçük olan,

oğlu Zayn al-Dīn Yūsuf'a geçti; kendisinden yaşça büyük olan kardeşi Muẓaffar al-Dīn Kök-Böri [b. bk.] ise, daha sonra, o zamanki Musul emîri Mavdūd'un oğlu 'İzz al-Dīn Mas'ūd'dan Ḥarrān şehrini aldı. Bir kaç sene sonra, Zengîler ile Ṣalāḥ al-Dīn arasındaki mücadelede, her ikisi de Ṣalāḥ al-Dīn tarafına geçtiler. Yūsuf'un 586 (1190)'da ölümünden sonra, kardeşi Kök-Böri Erbil emîrliğine geçti ve çocuğu olmadığı için, arazisini Abbâsî halifelerine vasiyet ettiğinden, 630 (1232)'da vefatı üzerine, bu arazi onlara intikâl etti.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), XI ve XII.

BEGTİMUR, Ḫilāt emîri (581—589 = 1185—1193). Begtimur Sayf al-Dīn aslen Ṣāḥ Ermen Ẓahīr al-Dīn'in kölesi olup, oğlu Sökmen II. devrinde mühim bir rol oynamıştır. İbn al-Aṯīr'in bildirdiği gibi, Sökmen II. zürriyetsiz olduğu için, komşu emîrler, ölümünden sonra Ḫilāt'ı ele geçireceklerini umuyorlardı. Bunun içindir ki, Sökmen, sağlığında, memleket büyüklerinin, hemşire-zâdesi olan Mardin Artuk-oğullarından Ḳutb al-Dīn İlġāzī'ye bi'at etmelerini emreylemişti. Fakat bu zat kendisinden evvel 580 (1184)'de vefat ettiği ve halefi de henüz bir çocuk olduğu için, bundan bir az sonra Sökmen vefat edince, tahta geçecek meşrû bir vâris bulunamamıştı. Begtimur, bu vaziyetten istifade ile, Ṣāḥ Ermen'in veziri Macd al-Dīn b. Raşīḳ'ın, nufuzunu bertaraf ederek, Ḫilāt emîri oldu. Lâkin bu muvaffakiyeti muhalefetsiz kalmadı; çünkü meşhur Ṣalāḥ al-Dīn bu sırada Ḫilāt'ı zapta hazırlanıyordu; yeğeni Taḳī al-Dīn 'Omar, Begtimur'un askerlerlerini dağıtmış, İbn Raşīḳ'ı hapisten kurtarmış, fakat tam Ḫilāt'ı almak üzere iken, vefat etmiş olduğu için, Begtimur yine vaziyete hâkim oldu. Tehlikeli düşmanı Ṣalāḥ al-Dīn 589 (1193) başlarında vefat edince, Begtimur sevinçinden âdetâ çılgına dönmüştü. Bunun üzerine al-Sulṭān al-Mu'aẓẓam Ṣalāḥ al-Dīn b. 'Abd al-'Azīz unvanını aldı; lâkin Mayāfāriḳīn muhasarasını tasarladığı sırada, damadı Hazār Dīnārī tarafından öldürtüldü. Hazār, Ḫilāt tahtına geçti ise de, bir kaç sene sonra, bu şehre yine Begtimur'un oğullarından birinin emîr olduğu görülür.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), XI, 322 v.dd.; *Kitāb al-ravżatayn* (Kahire, 1288), II, 63 (*Rec. des Histor. des Crois.*, Orient., V, 78 ve 107).

BEGUM. [Bk. BEGİM.]

BEHĀR. [Bk. BİHĀR.]

BEHĀR-İ DĀNEŞ. [Bk. BAHĀR-I DĀNİŞ.]

BEHĀRİSTĀN. [Bk. BAHĀRİSTAN.]

BEHESNİ. [Bk. BESNİ.]

BEHİSTŪN. [Bk. BİSUTŪN.]

BEHİŞT. BAHİŞT (avest. *vahiştō*), farsçada „cennet" mânasına gelen bir kelimedir. Avesta'da bile, gelecek hayatta güzîdelerin içinde yaşayacakları yer olmak üzere, *anha vahişta* („en iyi dünya") tâbiri vardır (bk. William Jackson, *Grundriss der iran. Phil.*, 685).

(CL. HUART.)

BEHLŪL LŪDÎ. BAHLŌL LŌDÎ, Dehli'de Lûdî sülâlesinin (855—894 = 1451—1488 senelerinde) müessisidir. Pencāb'da yerleşmiş olan efganalı bir âileden doğmuş ve Sirhind (Sihrind) hâkimi olan amcasına halef olmuştur. Merkezdeki hükûmet kuvvetinin zafından istifade ederek, Sayyidler hânedanının son mümessili olan 'Ālam Şāh aleyhine kıyam etmek suretiyle, Dehli tahtına geçmeğe muvaffak oldu (855 = 1451). Kudretli bir hükümdar olan Behlûl Lûdî Dehli'ye, kendinden evvelki hükümdarlar zamanında kaybolan, şeref ve itibarını iâde etti. 80 seneden fazla bir zamandan beri müstakil bir hânedan tarafından idâre edilmekte olan Cavnpur [b. bk.] eyâletini istirdat etti. Bütün hayatında fevkalâde bir itidâl ile hareket ettiği, âlimleri etrafına topladığı, adâlet ve hakkaniyete son derece itina ettiği söylenir.

Bibliyografya: Ni'mat Allāh, *Tārīḫ-i ḫāncahānī* (ingl. trc. B. Dorn, *History of the Afghans*); Elliot-Dowson, *History of India*, IV, 85 v.dd., 436; V, 71 v.dd.

BEHMAN. [Bk. BEHMEN.]

BEHMEN. BAHMAN, BEHMAN; avest. *Voha Manah*, phl. *Vohūman*; eski iranlılarda Ameşa Spenta'lardan biri, Plutark'a göre = Εὔνοια; bu kelime iranlılarda çok rastgelinen bir has isim olarak da kullanılır. İran takviminde *Behmen*, 11. aya ve her ayın 2. gününe delâlet eder.

BEHMENİLER, 748—932 (1347—1525) seneleri arasında, Dekhan (Decan)'da hüküm süren 18 hükümdarın mensûp olduğu müslüman sülâlesinin adıdır. Bu sülâlenin ülke hududu, ikbâlinin en yüksek devrinde, şimâlde — Berār'dan, cenupta — Vicayanagar'a kadar ve şark ile garp arasında — bir denizden diğer denize kadar uzanıyordu. Bu sülâle Dehli sultanı Muḥammed b. Tuğluḳ maiyetinde zabit olan Ḥasan Gāngū (yahut Kānkū; b. bk.) tarafından tesis edilmiştir. Bu zat, efendisinin ülkesindeki karışıklıklardan istifade ederek, Dekhan'da müstakil bir devlet kurup, 'Alā' al-Dīn Bahman Şāh unvanını aldı. Firişta bu unvanı aşağıdaki hikâye ile izah ediyor: Ḥasan gençliğinde bir müneccim brehmeniu hizmetçisi imiş. Efendisinin tarlasını sürerken, içi altın ile dolu bir kap bularak, hemen brehmene götürmüş; Ḥasan'ın bu namuslu hareketinden son derecede memnun kalan brehmen, onu Muḥammed b. Tuğluḳ'a, ileride büyük bir adam olacağını söy-

yerek, tavsiye etmiş ve kendisinden de unvanına ilk efendisinin ismini de ilâve edeceği hakkında söz almış. Ancak bu hikâye tarihî çok bir esasa müstenit değildir. Haig, bu Bahman Şâh unvanının sâdece Ḥasan'ın, Sâsânîlerin efsânevî sedleri olan Bahman ahfadından doğunu idda etmesinden ileri geldiğini göstermiştir (bk. *Journ. of the Roy. As. Soc. of Bengal*, LXXIII, 3 v.d.). Ḥasan, Gülberge [b. bk.] i kendisine payitaht ittihaz etmiştir; lâkin ilâlenin 9. hükümdarı olan Aḥmed Şâh I. (825 838 = 1422—1435) payitahtı Bîdâr [b. bk.]'a ikletmiş ve bu şehir, bütün sülâlenin devamı üddetince, payitaht olarak kalmıştır. Bahmeler cenup hududunda kuvvetli bir devlet olan icayanagarlar ile dâimî surette harp hâlinde iler. Sülâlenin büyüklüğü Muḥammed Şâh III. ı (867—887 = 1463—1482) ve maharetli veri Maḥmûd Gâvan [b. bk.]'dan sonra inhitata ışlamıştır. Muhtelif vilâyetlerin vâlileri istiklerini ilân ettiler ve ülke parçalanarak, Beır 'da — 'İmâd Şâhlar, Aḥmednagar 'da — Niim Şâhlar, Bîdar 'da — 'Âdil Şâhlar ve Golnda'da — Ḳuṭb Şâhlar arasında taksim edildi. Aşağıdaki cedvel Bahmanî hükümdarlarının ilûs taribini göstermektedir.

I.	Ḥasan Gângû	748 (1347).
II.	Muḥammed Şâh I.	759 (1358).
III.	Mucâhid Şâh	776 (1375).
IV.	Dâ'ûd Şâh	780 (1378).
V.	Muḥammed Şâh II.	780 (1378).
VI.	Ġiyâṯ al-Dîn	799 (1397).
VII.	Şams al-Dîn	799 (1397).
VIII.	Fîrûz Şâh	800 (1397).
IX.	Aḥmed Şâh I.	825 (1422).
X.	Aḥmed Şâh II.	838 (1435).
XI.	Humâyûn Şâh	862 (1557).
XII.	Niẓâm Şâh	865 (1461).
XIII.	Muḥammed Şâh III.	867 (1463).
XIV.	Maḥmûd Şâh	887 (1482).
XV.	Aḥmed Şâh III.	924 (1518).
XVI.	'Alâ' al-Dîn	927 (1520).
XVII.	Valî Allâh Şâh	929 (1522).
XVIII.	Kalîm Allâh Şâh	932 (1525).

Bibliyografya: J. S. King, *History of the Bahmanî Dynasty, founded on the Burhân-i Ma'âthir* ['Alî b. 'Aziz Allâh Ṭabâṭabâ tarafından, başka menbâlardan alınmış mâlûmat ile birlikte]; Firişta, *Gulşan-i İbrâhîmî*, Maḳâla III; T. W. Haig, *Some Notes on the Bahmanî Dynasty* (*Journ. of the Roy. As. Soc. of Bengal*, LXXIII, 1—15; ayrı nusha, 1904); James Gibbs, *Gold and silver coins of the Bahmani Dynasty* (*Numismatic Chronicle*, 3. seri, I, 91 v.dd., 1881; O. Codrington'un mütemmim mülâhazaları, *ayn. esr.*, 1898, s. 259 v.dd.).

BEHMENYÂR. BAHMANYÂR B. AL-MARZBÂN, İbn Sînâ mektebine mensûb ve arap lisanı ile te'lifler sâhibi bir filozof olup, 430 (1038) yılı etrafında meşhur idi. Krş. S. Poper *Behmenjâr ben el-Marzuban, der persische Aristoteliker aus Avicenna's Schule. Zwei metaphysische Abhandlungen von ihm Arabisch und Deutsch mit Anmerkungen* (Leipzig, 1851).

Bibliyografya: Brockelmann, *Geschichte der arab. Litter.*, I, 458; de Boer, *Geschichte der Philosophie im Islâm*, s. 131.

BEHNESÂ. AL-BAHNASÂ, Mısır'da bir kasaba. Bugün Minya vilâyetinde, Banî Mazâr kazasında 150 (2 mülhak köyle beraber, 300) nüfuslu ehemmiyetsiz bir köydür. Bahnasâ (Mısır dilinde Permezet, kıptî dilinde Pemce ve grekçe Πέμπτη veya 'Οξύρυγχος) eski zamanlarda meşhur bir şehir olduğu gibi, müslüman devrinin iptidasında da, orta Mısır'ın en mühim şehirlerinden biri idi. Bahnasâ, 28° 30' şimâl arzının bir az şimâlinde, Baḥr Yûsuf ile Libya çölünün kenarı arasında kâin olup, bugün kumlar altında gümülüdür. Hıristiyan Mısır'ın merkezlerinden biri olduğu (zamanında 360 kilisesi vardı ve piskoposluk merkezi idi) ve bir bizans garnizonunun karargâhı bulunduğu için, arap fethi zamanında hayli mühim rol oynamıştır. *Fatûḥ al-Bahnasâ* (tab. Kahire, 1287; frns. tre. Galtier, Kebire, 1909) adlı hayalî harp romanında bu rol belirmektedir. Burası araplar zamanında da bir nahiye (*kûra*) merkezi olarak kalmış; Fâtımîlerden al-Mustanṣir tarafından, vilâyet teşkilâtı ihdas edildiği zaman, Bahnasâ, Bahnesîya vilâyetine adını bile vermiştir. Osmanlılar zamanında, çölün genişlemesi yüzünden, yavaş yavaş kumlar altında inhitate uğramıştır. Fransızlar zamanında Bahnasâ, civar köyler halkına taş ocağı vazifesini görüyordu. — Orta zamanlarda, bilhassa sanayi dolayısiyle, ehemmiyet kazanmıştı. İdrîsî bu hususta şu mâlûmatı verir: „Bu şehirde eskiden beri mevcut tezgâhlarda, hükûmet hesabına, Bahnasâ tülbendi ile sultan bezi *maḳâṭi' sulṭânîya* denilen kumaşlar, büyük çadır ve mutahayyire kumaşları dokunurdu. Bir çok hususî tezgâhlar da vardır. Tâcirler buranın hususî kumaşlarına ve hassaten tülbendlerine çok kıymet verirler. — Bu bezler, halılar ve dokumalar her yerde meşhurdur." Kullanılan başlıca bam madde yün ile pamuk idi. Hazinece idâre edilen büyük ormanları da meşhur idi; bu ormanlar hakkında bir çok mâlûmat, al-Ḫirâe (çok kere yanlış gösterildiği gibi, al-Ḫarâe değil) unvanı altında, toplu olarak, bize kadar mahfuz kalmıştır. 'İsâ ile Meryem Mısır'da bulundukları sırada, 7 sene kadar, Bahnasâ civarında otur-

müşlardır. Bir çok Mısır köylerinin adları Bahnasāvî nisbesi ile başlar.

Bibliyografya: Yāḳūt, I, 771 v. d.; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 237 v. d., 272; Abū Ṣāliḥ (nşr. Evetts ve Butler), tür. yer.; İdrīsī (nşr. de Goeje ve Dozy), s. 50; İbn Mammātī, *Ḳavānīn al-davāvīn* (Kahire, 1299), s. 17; 'Alī Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadīda*, X, 2; Amélineau, *Géographie de l'Egypte*, s. 90 v. dd.; A. Boinet Bey, *Dictionnaire Géographique de l'Egypte* (Kahire, 1899), s. 105 ve 115; Brockelmann, *GAL*, I, 136; Ali Bahgat, *Les Fôrets en Egypte* (*Bulletin de l'Institut Egyptien*, 1900, 4. ser., nr. 1, s. 141); Baedeker, *Ägypten*[5], s. 193 v. d.

(C. H. BECKER.)

BEHRÂ. BAHRĀ', bir arap kabîlesi olup, şeceresi şöyledir: Bahrā' b. 'Amr b. al-Ḥāfī b. Ḳożā'a. Bahrā' kabîlesinin yerleştiği sâha Ḥimṣ (Humus) ovası idi (Ḥamdānī, s. 132). 13 (635) senesi Suriye harplerinde adı geçen Suva ve Muşayyaḥ Bahrā' mevkileri, bu kabîlenin kuyularının bulunduğu yerlerdendir. Krş. Ṭabarī (Leyden tab.), I, 2114, 2122, 2124; Balāẕorī (nşr. de Goeje), 110; Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 172; IV, 557; de Goeje, *Mémoire sur la conquête de la Syrie*[2], 39—43.

İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld, nr. 46), Bahrā' kabîlesinin, komşusu Tanūḫ ve Taġlibler gibi, hıristiyan olduğunu söyler. Bununla beraber al-Vāḳidī (Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV, 170)'ye göre, 9 (631) senesinde Peygambere bi'at için, bunlardan 13 mümessil Medine'ye gitmiştir. Krş. Ṭabarī, I, 1720.

Bibliyografya: Makalede adı geçen eserlerden başka bk. bir de Sprenger, *Das Leben and die Lehre des Mohammed*, III, 433.

BEHRÂM. BAHRĀM (Avesta metinlerinde *verethraghna*, bir zafer ilâhının adı; pehlevîde *varahrān*), farsçada Merih seyyâresine ve her ayın 20. gününe verilen isim. — Bahrām, Sâsânî hânedanından 5 hükümdarın adı. Bahrām I. (273—276), Şāpūr I.'un oğlu ve Hürmüz (Ormazd) I.'ün kardeşi olup, Hürmüz'den soura hükümdar oldu ve 3 sene saltanat sürdü; yerine oğlu Bahrām II. tahta geçti (276—293). Bunun hükümdarlığı zamanında Roma imparatoru Carus, Madā'in (Ktesiphon) üzerine yürüyerek, şehre yaklaştı ise de, bu sırada ansızın öldüğü için, şehir istilâdan kurtuldu. Bahrām II. Sîstān'ı sakalardan alarak, idâresini oğlu Bahrām III.'a tevdi eyledi ve böylece Sagān-Şāh („Sakaların kıralı") unvanını aldı; Şāpūr'da mevcut bir kabartma kitâbede bu fetih lezkâr edilir (bk. Dieulafoy, *Art antique de la Perse*, V, levha XXI). Bahrām III. ancak 4 ay saltanat sürebildi. — Bahrām IV. (388—399) Şāpūr III.'un kardeşi ve halefidir; Kirmān Şāh lâkabını almış olup, bir kaza neticesinde ölmüştür. — Bahrām V. (bk. BEHRÂM GÛR, aş.). — Bahrām Çōbîn, Mihrān âilesinden bir taht gâsıbıdır; türkleri Svanethia'da mağlûp etti; kendisi de Ermeniye'de, romalılar tarafından, hezimete uğratıldı. O sırada Hürmüz IV.'ün saltanatı esnasında (589), zâdegânın yardımına güvenerek, isyan etti ve hükûmet merkezini ele geçirip, kendi namına sikke kestirdi. Mezopotamya'da romalılara karşı döğüşen ordu, evvelâ Ḫusrav II.'in tarafını iltizam etti. Ḫusrav kıral ilân edildi; fakat çok geçmeden kaçıp, imparator Mauritius'a iltica etmeğe mecbur kaldı. Bindoē'nin kumandası altında iranlılar ile Narses'in idâresinde romalılardan mürekkep muhtelit bir ordu Bahrām'ı Azerbaycan'da Balaroth'ta muhasara edince, Bahrām türkler tarafına kaçmağa mecbur kaldı ve onlar tarafından öldürüldü.

Bibliyografya: Fr. Spiegel, *Eranische Alterthumskunde*, III, 255 v. dd., 337, 347; F. Justi, *Grundriss der iran. Philol.*, II, 520, 525, 542; ayn. mll., *Geschichte des alten Persiens*, s. 184, 188, 194; Nöldeke, *Geschichte der Perser*, s. 86; Rothstein, *Laḫmiden*, s. 14, 52, 67.

(CL. HUART.)

BEHRÂM GÛR. BAHRĀM GŌR V. (421—438 veya 439), Yazdgird I.'in oğludur. Ṭabarī'nin rivâyetine göre, babası onu, henüz çocuk iken, havası çok güzel bir memleket olan Ḥīra'ye göndermiş ve Ḥīra hükümdarı al-Munẕir ona Ḫavarnaḳ sarayını yaptırmıştı. Fakat hakikatte onun Ḥīra'ye gönderilmesi, babası ile olan bir anlaşamamazlıktan ileri gelmişti ve Ḫavarnaḳ sarayı eskiden beri mevcuttu. Ne olursa olsun, Bahrām gençliğini Ḥīra'de, bu sarayda geçirdi ve bir arap gibi yetiştirildi; öyle ki tavrı, hareketi ve görünüşü, iranlıdan ziyade, araba benziyordu.

Babasının ölümünde, Şāhpūr ve Narsē adlı iki kardeşi daha vardı. Fakat babasından memnun bulunmayan yüksek tabaka, bu âileyi bertaraf etmek istiyordu. Ermeniye'de bulunan Şāhpūr, hükümdar olmak için, Madā'in (Ktesiphon)'e gelmek istedi ise de, öldürüldü ve babasının tahtına, aynı hânedanın başka bir kolundan, Ḫusrav adlı, biri geçirildi. Fakat Bahrām buna râzı olmayarak, al-Munẕir'in temin ettiği kuvvetler ile, Madā'in üzerine yürüdü. Yüksek tabaka, muharebeyi göze alamayarak, Bahrām'ın hükümdarlığını kabûl etti. Bahrām evvelâ, arap ve acem menbâlarının Türk diye adlandırdıkları Ak-Hunlar ile, Horasan'da muharebeler yaptı. Bizzat muharebeye giderek, onları mağlûp etti. Tam bu sırada, yeniden Bizans ile Sâsânîlerin arası açılmıştı. Sebebi,

İran'da hıristiyanlara fena muamele edilmiş olması yüzünden çıkan hâdiselerdi. 421'de başlayan harp, 422'de nihayet buldu ve yapılan bir muahede ile, İran'daki hıristiyanlara dinî serbestî verildi.

Bahrâm, hemen hemen hâdisesiz geçen 16—17 senelik saltanattan sonra, 438 veya 439'da, Firdavsî'ye göre, eceli ile öldü. Arap ve İran menbâlarının bir çoğuna göre de, avda bir yaban merkebini (*gōr*) kovalarken, bir çukura (*gōr*) düşerek, kayboldu ve cesedi bulunamadı.

Bahrâm, bütün menbâların anlattığına göre, arapça şiirler söylerdi. Sa'âlibî (*Ġurar aḫbâr-i mulûk al-furs ve siyariham*, nşr. Zotenberg, *Histoire des rois des perses*, Paris, 1900, s. 557), 'Avfî (*Lubâb al-albâb*, II, 19 v. d.), Devletşâh (*Taşkira*, s. 29) ve bunlardan naklen Fahrî Hiravî (*Ravżat al-salâṭîn*; krş. Pertseh, *Verzeichniss der persischen Handschriften*, or. 644)'nin, gâlibâ şifahî rivâyetlere istinaden, kaydettiklerine göre, ilk farsça şiir yazan da Bahrâm Gör'dür. Musikiyi de çok sevdiği için, musikişinas ve muganniîlere, devletin yüksek memurlarına yakın bir pâye vermişti. Çok şiddetli mizacından dolayı ona, Gör („yaban merkebi") denilmiştir.

Ḫusrav Parvîz ve Anûşirvân istisna edilirse, hiç bir Sâsânî hükümdarı, Bahrâm Gör kadar geniş bir şöhret kazanamamıştır. Onun muharebelerdeki kahramanlığı, aşk ve avları hakkında pek çok menkıbeler teşekkül etmiş; islâm devrinde minyatür yapanlara, uzun müddet, mevzû olmuştur. Daha Sâsânîler devrinden kalma gümüş bardaklarda da onun avlarına âit sahneler görülmektedir. Bunlardan bir tânesi, çok meşhur bir hikâyenin (câriye—Bahrâm hikâyesi) esasını teşkil eden bir hâdiseyi anlatmaktadır: Bahrâm bir deveye binmiştir, arkasında bir gözdesi vardır ve Bahrâm'ın geyik avını seyretmektedir. Bahrâm'ın iki oku dişi geyiğin başına, iki boynuz gibi, saplanmış ve diğer iki oku da erkek geyiğin iki boynuzunu kesmiştir.

Bahrâm Gör'un av ve aşkları yalnız minyatür yapanlara mevzû olmakla kalmamış, aynı zamanda bir çok mesnevîlere de esas olmuştur ki, bunların belli başlıları şunlardır: 1. Nizâmi-i Gencevî (ölm. 1141), *Heft-Peyker*. Burada esas, tarihî vak'alara oldukça uygundur ve en çok Ṭabarî'nin tarihinden istifâde edilmiş görünmektedir. Yalnız Behrâm'ın tahta geçmesi anlatılırken, al-Munẕir'in verdiği kuvvetler sâyesinde hükümdar olduğunu kabûl etmeyen İran an'anelerine sâdık kalınmıştır. Buna göre, Bahrâm, iki azgın arslanın önünde bulunan tacı, aralanları öldürdükten sonra, almış ve hükümdar olmuştur. Yukarıda esası anlatılan câriye—Bahrâm hikâyesi, burada bir az başkadır. 7 köşk yaptırıp, bunlara 7 iklim hükümdarlarının kızlarını koyması, onlara sıra ile birer hikâye söyletmesi, tarihî menbâlarda yoktur. Bu hikâyeler tamamiyle masal nev'indendir. Bahrâm, nihayet bir yaban merkebini tâkip ederken, bir mağaraya girer ve arkasından gelen ordu onu ararsa da bulamaz. 2. Amîr Ḫusrav-i Dehlevî (1253—1325), *Hişt Behişt*. Burada tarihî unsurlar tamamiyle kaldırılmış, 7 köşk yaptırıp, 7 kızı getirtmesi, asıl Bahrâm hikâyesi ile daha sıkı bir surette birleştirilmiştir. Bahrâm'ın hayatı, kızların hikâyeleri nevinden bir masal gibi, anlatılıp, eserdeki hikâyeler sekize çıktığından, esere *Heşt Behişt* („sekiz cennet") adı varilmiştir. 3. 'Alî Şîr Navâ'î (ölm. 1501), *Sab'a-i sayyâr*. Navâ'î, türkçe olan bu mesnevîsinde, evvelâ, Nizâmî'nin tarihî vekayie fazla ehemmiyet vermesini, bâzı hâdiselerin gayr-i tabiî olmasını tenkit eder ve şiirin asıl mevzuunun aşk olduğunu, binaenaleyh diğer kısımları terk etmek icap ettiğini söyler. Bundan dolayı, müellif, isteyerek, tarihî hâdiselere hemen hemen hiç ehemmiyet vermemiş ve mevzuun esası, Bahrâm—câriye hikâyesi olmuş, diğer hikâyeler ve teferruat bu çerçive içine, bir kül teşkil edecek şekilde, yerleştirilmiştir. burada yedi iklim hükümdarlarının kızları hikâye söylemez, ancak Bahrâm'ı teselli etmek maksadı ile getirilen bu kızların yanında bulunan adamlar hikâye anlatır. Eserin sonunda Bahrâm, câriyeyi bularak, muradına erdikten sonra, bir bataklığa düşer ve adamları ile beraber, kaybolur. 4. Hâtifî (ölm. 1521), *Heft manẓar*. Bu mesnevîde de esas câriye—Bahrâm hikâyesidir. Fakat tarihî menkıbeden büs-bütün uzaklaşılmıştır. Diğer vak'alar, Navâ'î'nin *Sab'a-i sayyâr*'ında olduğu gibi, câriyeden ayrılan Bahrâm'ın, onu bulmasına kadar geçen zamanda cereyan eder.

Bunlardan başka, Bahrâm Gör'u bâzı halk kitaplarının kahramanı olarak da görmekteyiz. Bunlardan biri, *Ḳiṣṣa-i Bahrâm Gör* ve *Bânû-i Ḥusn* ismini taşımaktadır (bk. Ethé, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the Library of the India Office*, nr. 849; Pertsch, *ayn. esr.*, s. 989, nr. 12). Böyle hikâyelere türk halk kitaplarında da tesadüf edilmekte ise de, gâlibâ bunlar mevzûlarını yukarıda kaydedilmiş olan mesnevîlerden almıştır.

Bibliyografya: Bahrâm'ın tarihî şahsiyeti için bk. A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides* (Copenhagen, 1936), s. 268—277 (bütün menbâlar burada gösterilmiştir). Bahrâm'ın hayatını mevzû olarak alan mesneviler için bk. Hikmet T. İlaydın, *Behrâm-ı Gûr menkıbeleri*, *TM*, V, 275—290.

(Ahmed Ateş.)

BEHRÂM ŞAH. BAHRĀM ŞĀH (SULṬĀN ĠĀZĪ YAMĪN AL-DAVLA BAHRĀM ŞĀH B. MAS'ŪD B. İBRĀHĪM), Gazne sultanı (511—552 = 1118—1157). Saltanatının büyük kısmı, bir sulh ve sükûn devresi olmuşsa da, 1148'de Gûrîlerden Sayf al-Dīn, kardeşi Ḳutb al-Dīn'in, Gazne hükümdarı tarafından, idam ettirilmesi üzerine, Gazne'ye hücum etti. Bahrām Şāh Hindistan'a çekildiğinden, Gazne Sayf al-Dīn'in eline düştü. Fakat Sayf al-Dīn burada uzun müddet tutunamadı. Bahrām Şāh ertesi sene, tâze kuvvetler ile gelip, mülkünü istirdat etti ve Sayf al-Dīn'i öldürdü. Mamafih bu suretle Sayf al-Dīn'in biraderi 'Alā' al-Dīn Ḥasan'ın kinini üzerine celbetmiş oldu. Bu zat Gazne'ye büyük bir ordu ile yürüdü. Bahrām Şāh'ı Hindistan'a sürerek, payitahtını vahşiyâne tehdit etti ve bundan dolayı Cihān-Sūz („dünya yakan") lâkabını aldı. O devirde te'lif edilmiş olan *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, 'Alā' al-Dīn'in Selçuklulardan Sancar tarafından mağlûp edilip, Gazne'de ölmesi üzerine, Bahrām Şāh'ın bir kere daha tahtını elde ettiğini kaydeder. *Tārīḫ-i guzīda* ve Mīr Ḫvānd, Bahrām Şāh'ın ölümünü Gazne'nin yağma ve tahribinden evvel göstermekle, hatâ etmişlerdir.

Bahrām Şāh iran edebiyatını himâye edenlerden biri olmuştur. Şâir Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān ve Sanā'ī, onun sarayında yaşamışlardır. Sanā'ī'nin *Ḥadīḳa*'sı ile Naṣr Allāh'ın *Kalīla va Dimna* tercümesi, kendisine ithaf edilmiştir.

Bibliyografya: *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (tab. Kalkutta), s. 47 v.dd.; Mīr Ḫvānd, *Historia Gasnevidarum* (nşr. Wilken, Berlin, 1832), s. 131; Niẓāmī-i 'Arūżī, *Çahār maḳāla* (Mīrzā Muḥammed b. 'Abd al-Vahhāb hâşiyesi ile; Leyden, 1910), s. 156 v.dd.; *JRAS*, 1906, s. 26. (S. HILLELSON.)

BEHRÂMŞAH. BAHRĀM ŞĀH B. TUĠRUL ŞĀH (Selçuklulardan), 565 (1170)'te, babasını öldürerek, Atabeg Mu'ayyad al-Dīn Rayḥān'ın yardımı ile, Kirman tahtına oturdu. Fakat çok geçmeden, bu tahtı büyük biraderi Arslan Şah [b. bk.]'a bıraktı. Bundan sonra iki birader Bahrām Şāh'ın 570'te (1174/1175) vâkî olan vefatına değin, kâh biri, kâh diğeri galebe çalarak, mücadele ettiler.

Bibliyografya: *Recueil de textes relatifs à l'hist. des Seldj.*, I, 35 v.dd.; *ZDMG*, XXXIX, 378 v.dd.

BEHRÂM ŞAH. BAHRĀM ŞĀH, AL-MALIK AL-AMCAD (?—1229), Farruḫ Şāh b. Şāhānşāh b. Eyyūb'un oğlu ve Şalāḥ al-Dīn'in küçük yeğenidir. Şalāḥ al-Dīn kendisine, babasının ölümünde, 1182 (578) senesinde Baalbek [b. bk.] zaametini vermiş ve bu da onu, Şalāḥ al-Dīn'in ölümünden (1193=589) sonra yapılan ülke taksimine kadar, muhafaza etmiştir. 1226 (626) tarihinde Şam hükümdarı, Aşraf Mūsā, kendisinden Baalbek'i istedi. Bahrām mülkünü bırakmağa râzı olmadı ve teklifi reddetti; fakat bir sene devam eden muhasaralardan sonra, bunu, Şam ile Baalbek arasında bulunan küçük Zabdānī mevkii ve diğer bâzı yerler mukabilinde, terketti. Emîr Şam'a çekildi ve bir müddet sonra, 1229 (627)'da, tavla oynarken, bir memlûk tarafından katledildi. Katlî evvelce, bir suçu yüzünden, onun tarafından tecziye edilmiş idi. Bahrām Şāh, Eyyûbîlerin en büyük şâiri sayılırdı.

Bibliyografya: *Recueil des historiens orientaux*, I, 52, 70, 106; III, 313; İbn Şākir, *Fevāt al-vafayāt* (Bulak, 1299=1882), s. 81, 82 (burada şiirlerinden örnekler verilmiştir); bk. bir de mad. BAALBEK, bibliyografya. (M. SOBERNHEIM.)

BEHZÂD. [Bk. BİHZĀD.]

BEKİR. BAKR B. VĀ'İL, Ma'addī (İsmā'īlī) zümresine mensûp, büyük bir arap kabîlesi. Aradaki ehemmiyetsiz bir iki âzayı atlayacak olursak, şecereleri şudur: Bakr b. Vā'il b. Ḳāsiṭ b. Hind b. Asad b. Rabī'a b. Nizār b. Ma'add. Karâbetleri olan kabîleler Taġlib ve Anz; kendilerine tâbi olanlar da Yaşkur, Badan, al-Ḥāriṯ, Cuşm ve 'Alī kabîleleri idi. Tâbi kabîlelerden diğer mühim olanları da, Ẕuhl 'İcl, Ḥanīfa, Ḳays ve Şaybān idi.

Bunlar, Yemen-Tihāmesi'nde, Yamāma ve Baḥrayn'de, Mezopotamya sınırlarına kadar uzanan havâlide sâkindiler. Bu havâlide kendilerine halife Abū Bekr ve 'Omar zamanlarında rastlıyoruz. Sonraları yavaş-yavaş Mezopotamya'nın şimâline doğru ilerleyerek, hâlâ onlara izafeten Diyār-Bakr (Diyârîbekir; b. bk.) tesmiye olunan havâlide yerleştiler ve Basūs [b. bk.] harbinden beri Mezopotamya'da yerleşmiş olan Taġliblere komşu oldular. Ḥimyarī kırallığı Ẕū-Nuvās zamanında inkıraz bulduktan sonra, Mezopotamya'ya daha kalabalık guruplar göndermek imkânını buldular. Halife Mu'āviya zamanında, büyük kitleler hâlinde, bu havâliye girdiler.

Mamafih Diyār-Bakr denilince, arap coğrafya ve tarihçileri, yalnız Mezopotamya'daki havâliyi değil, Aynı zamanda bunların evvelce Yamāma ve Baḥrayn'de yerleşmiş oldukları yerleri de kasdederler. Diyār-Bakr, aynı zamanda Taġliblerin memleketini de ihtivâ eden, Diyār-Rabī'a'nın bir kısmı olduğundan, çok defa aynı havâlinin Niṣībīn (Nisibis) şehri ile Aḥaşş (Aḥażż) ve Şubayş vâdilerinin, coğrafyacılarca bâzan Diyār-Rabī'a'ya, bâzan Diyār-Bakr'e veyahut da Taġlib'e âit gibi gösterildiği vâkidir. Bakrîlerin aynı zamanda İran

'da da yerleştiği yerler vardı (bilhassa Horasan eyâleti).

Mezopotamya'da aşağıdaki havâli onlara âit idi: bugün umumiyetle Diyâr-Bakr (Diyarbekr) denilen Âmid (fakat siyah bazalt surlarından dolayı, Kara-Âmid ismi ile anılır; kadîm Amada), Îs'ird yahut Si'ird (hâlen vilâyet merkezi), Ḥînî veya Ḥānî (demir mâdenleri olan bir kasaba), Dunaysar (büyük bir pazarı olan bir kasaba), Ḥiṣn Kayfā (müstahkem mevki), Ḥīzān, Māridîn (Mardin, bir tepe üzerinde kâin, oldukça büyük bir şehir), Mayyāfāriḳîn (Mifarḳin, Diyarbekr'in en güzel şehri olduğu rivâyet olunur) ve Rā's 'Ayn. Bunlardan başka Bakrîlerin yerleştikleri şu yerler de, zikre şâyândır: al-Afâkil, Ḥuvays, Cafr Bā'iṯ, Ẕāt Ricl, Ẕāt al-'Unḳuz, Ḥusāf, Fuṭaymā, Ṣāḥib, al-Mīa Musaḳḳab, Kulba ve Firāż.

Bakrîlerin su aldıkları yerler arap şiirinde geçmekte olduğu için zikrediyoruz: Ẕū Ḳār (Kūfa yakınında, aş. bk.), al-Ḥinv, Salmān, Şayyiṭān (veya Şayṭān) ve Kalāvtan (Basra bâdiyesinde); vâdiler: Aşâfî (Şaybān'a âitti), Şarşār (bilâhare Taġlib'in eline geçti); dağlar: Asvad al-'Uşāriyāt ve al-Ṭūr al-Barrî (?, Şaybān'a âitti).

Aşağıdakilere Bakr ve Taġlib müştereken sâhibdiler: Ẕu 'l-Ḥanāşir, Ẕu 'l-Ḳuṭb, al-Ḥamāṭa, al-Fayyāż, aynı zamanda al-Malāhî ("eğlence yeri"; Hamdānî, *Cazîra*, s. 105, 23 ve Wüstenfeld, *Register*, s. 110'da iki ayrı mahâl olarak gösterilmektedir) ismi verilen al-Fayyāż, Vādî al-Meşāvî ve Abān dağı.

Hamdānî bunlardan başka Bakrîlerin iskân ettikleri daha bir çok yerlerin ismini vermektedir (ekserisi Yemen Tihāma'sındedir, isimlerinden nasıl okunacağı kısmen meşkûktur; krş. *Cazîra*, s. 123, 24—124, 8).

Bakrîler cahiliye devrinde putlara tapmakta idiler. Bu putlardan ismi geçenler şunlardır: Taġlib'in de taptığı Uvāl (Baḥrayn'in eski adı), Ẕu 'l-Ka'bayn (eskiden İyādların da kabile tanrısı idi), Salmān'da al-Muḥarraḳ (buna bilhassa 'İcl kabîlesi tapardı). Al-Muḥarraḳ'ın da, Manāt ve 'Uzzā ile birlikte, Kur'an'da (krş. sûre LIII, 19, 20) ismi geçmektedir. Al-Muḥarraḳ adına Bakr kabîlesi ferdlerinin has isimleri arasında rastgelinir. Bakr kabîlesinin bir kısmı (Taymallāt, Żubay'a ve 'İcl'in bir kısmı) hıristiyan idi.

Tarih. Bakr b. Vā'il kabîlesi ile ilk defa IV. asırda karşılaşıyoruz. Bu devirde bunlar Baḥrayn ve Yamāma'dan, Tamîm ve 'Abd al-Ḳays ile müttefikan, mücâvir İran ülkesine akınlar yapmakta idiler. Şāpūr II., bunların üzerine yürüyerek, Baḥrayn'e girmiş (∓ 330) ve Bakr kabîlesi ile yukarıda ismi geçen diğer iki kabîle efradından bir çoklarını kılıçtan geçirip, bir kısmını da esir alarak, Persis (Ahvāz, Tavvac ve Kirmān)'te iskân eylemiştir. V. asırda bunları Yemen hâkimiyeti altında görüyoruz. Bu asrın ortalarına doğru, Kinda âilesinden bir prens olan al-Ḥuer Âkil al-Murār, orta Arabistan kabilelerini ve bu meyanda Bakr ve Taġlib'i bir ittifak ile birleştirmeğe muvaffak olmuştu. Halefi 'Amr al-Maḳṣūr zamanında bu ittifakın bozulduğu anlaşılıyor. Bu sırada Taġlib'in darb-ı mesele hâline gelen kibri ile meşhur ("Kulayb Vā'il'den daha kibirli") reisi, Kulayb Vā'il, Bakr ve Taġlib kabîlelerinin müşterek reisliğini uhdesine aldı (490 yılı başlarında). Kulayb, rivâyete göre, kayın biraderinin halası Basūs'un devesi Sarāb'ı yaralaması üzerine, kayın biraderi tarafından katledilince, Bakr ile Taġlib (Kulayb'in kardşi Muhalhil'in reisliği altında) arasında "Basūs harbi" denilen ve az çok fasılalar ile 40 sene süren muharebeler başladı. Bu harbin ilk devresinde 5 büyük muharebe zikredilmektedir: Falca yakınında 'Unayza (kimin gâlip geldiği belli değildir), Vāridāt (Taġlib gâlip gelmiş ve Cassās yaralanmıştır), Ḥinv (Bakr gâlip), Ḳuṣaybāt (Taġlib gâlip) ve Ḳiiza veya Tihlāk al-Limam muharebeleri (bu muharebede Bakr, Taġlib'i kat'î bir inhizama uğratmıştır). Birbirlerini imha etmekten yorulan ve inkıraz bulmaktan korkan Bekr ve Taġlib, Kinda'lorin reisi al-Ḥāriṯ b. 'Amr al-Maḳṣūr'a müracaat etmişlerdir. Al-Ḥāriṯ bir zaman için bunların arasında sulhü temine muvaffak olarak oğullarından Şuraḥbîl'i Bakr'in, Salama'yi de Taġlib'in başına geçirdi. Bunların Suriye'ye hücumlarına mâni olmak için, imparator Anastasius, al-Ḥāriṯ ile bir muahede akdetti. Bunun üzerine al-Ḥāriṯ de cengâver askerlerini Ḥîra'deki Laḫmî kırallığına tevcih eyledi. 503 senesinde kıral al-Nu'mān III.'ın ordusunu mağlûp ederek, hemen bütün ülkesini (asıl Ḥîre bârie olmak üzere) elinden aldı. Bunun üzerine İran hükümdarı Ḳubāẕ da al-Ḥāriṯ ile bir muahede akdederek, Bakr ve müttefiki olan kabîlelerin İran'a akın etmekten vazgeçmeleri şartı ile, Ḥîra'de bir bölgenin gelirini ona bıraktı. Ḳubāẕ'ın halefi Ḫusrav I. (Kisrā) Anūşirvān zamanında, al-Munẕir III., Ḳubāẕ tarafından saltanatının son senelerinde, kendi yerine Ḥîra kırallığına tâyin edilmiş olan, al-Ḥāriṯ'i kat'î bir inhizama uğratmağa muvaffak olmuş, al-Ḥāriṯ ancak bir avuç sâdık bendesi ile kaçarak kurtulabilmiştir. Bundan sonra al-Munẕir, Kinda âilesinden 40'tan fazla prensi katlettirmiş, müteâkiben al-Ḥāriṯ'i de yakalatarak, onun da boynunu vurdurmuştur (∓ 529). Al-Ḥāriṯ'in firarı esnasında, Bakr ile Taġlib ara-

eski mücadele yeniden canlanarak, Tamîmlerin su alma yeri olan („Kulâb'ın ilk günü" adı ile tanınan) Kulâb'da vukua gelen muharebeler, Bakrilerin reisi Şuraḥbîl'in ölmesi ve yine bu sırada Ẕū Nuvâs'ın idâresinde bulunan Ḥimyarî kırallığının üstün habeş kuvvetleri karşısında dağılması üzerine, Bakrîler, al-Munẕir III.'e müracaat eylemiştir. Al-Munẕir nihayet Vâ'il'in bu iki kabîlesini barıştırmağa muvaffak olmuş ve her iki taraftan da sulh rehinesi olarak, kendisine 80'er kişi verilmiştir. Bu suretle Basûs harbi nihayete ermiştir (∓ 525).

Bundan sonra Taġlibler Mezopotamya'ya gitti; Barîler ise, Ḥîra Laḫmîlerinin hâkimiyeti altında kaldı. Bunu müteakip Bakrîlere al-Munẕir III.'in maiyetinde, Suriye'de Ġassânîlerin reisi al-Ḥâriṯ al-A'rac ile muharebe ederken (554) rastlamaktayız. Bakr kabîlesi, Ġassânîlere karşı Suriye'de kazandığı muvaffakiyetleri kendilerine medyun bulunan al-Munẕir'in haleti 'Amr b. Hind'e ve son Laḫmî hükümdarı al-Nu'mân Abû Ḳabûs'a karşı da aynı sadakati göstermişlerdir. 'Adî b. Zayd, babası şâir Zayd'in hapis ve idam ettirilmesi üzerine, İran hükümdarı Ḫusrav Parvîz nezdinde entrikalar çevirip, hükümdar al-Nu'mân'ın aleyhine tahrik edince, al-Nu'mân, âilesi ile birlikte, Şaybânlara iltica etti; hazinesi ile silâhlarını (takriben 1.000 kalkan) Şaybân reisinin yanında bırakıp, Ḫusrav'e teslim oldu ve onun tarafından, hapse atılarak, öldürüldü (başka bir ifâdeye göre, vebadan ölmüştür). Ḫusrav tarafından, al-Nu'mân'ın yerine, Ḥîra kıralı nasbedilen Ṭayy kabîlesinin reisi İyâs b. Kabîṣa, Hânî'den al-Nu'mân'ın hazine ve silâhlarını istedi. Bu talebin reddedilmesi ve Bakrîlerin Irak'a akınlar yapmağa başlaması üzerine, Ḫusrav bunlara karşı, İyâs'ın kumandasında, bir ordu gönderdi. Bu orduda, al-Nu'mân b. Zûra'nin kumandası altında, Taġlib ve Nâmirler, Ḫâlid b. Yazîd al-Bahranî'nin emri altında Mezopotamya'daki İyâd ve Ḳuḍâ'a kabîleleri ile, Hâmarz ve Ḥanâberîn'in kumanda ettikleri, beheri 1000'er kişilik, 2 İran suvari müfrezesi bulunuyordu. Hânî'nin kumandası altında bulunan Bakr kabîlesi, Ẕū Ḳâr'a konmuşlardı. Bunlara tâbi bulunan 'Ijel kabîlesinin reisi Ḥanẓala b. Ṣa'laba'nin tavsiyesi üzerine, Hânî al-Nu'mân'ın silâhlarını Bakr efradına dağıttıktan sonra, şâirler tarafından çok defalar medhedilmiş olan (krş. diğerleri meyanında Aġânî, XX, 139 v.d.), arap tarihinin en meşhur muharebelerinden biri vukua geldi. Bakrîler iranlıları ağır bir hezimete uğrattılar; Ḫâlid, Ḥanâberîn ve Hâmarz (bu sonuncu Ḥavfazân tesmiye edilen al-Ḥâriṯ b. Şarîk tarafından) öldürüldüler, bütün ordu dağıldı. Bâzı menbâlara göre, Ẕū Ḳâr muharebesi, Badr gazasından ancak bir kaç ay sonra, daha itimada lâyık olan ve diğer bâzılarına göre ise, Peygamberin Mekke'de nübüvvetini ilân etmesinin akabinde vukua gelmiştir. Mamafih bir az daha evvel, 604 ve 610 tarihleri arasında, vukû bulmuş olması da muhtemeldir. Bir rivâyete göre, Peygamber, muharebe esnasında, Bakrilerin muzafferiyeti için, dua etmiş ve gâlibiyet haberini alınca, bu muzafferiyeti Bakrîlerin kendilerine medyun bulunduğunu söylemiştir. Ẕū Ḳâr muharebesinden sonra Bakr kabîlesi, islâmiyeti kabûl edinceye kadar, istiklâlini muhafaza eylemiştir.

Tamîmler ile olan belli başlı muharebeleri bu devirde vukû bulmuş olmalıdır. Kurak mevsimlerde Bakr kabîlesi hayvanlarını, komşuları olan Tamîm kabîlesiuin topraklarında otlatır ve bu sırada içerilere doğru sarkmaktan kendilerini alamazlardı. Bu hâl ise, tabiatiyle, aralarında gerginlikler husûle getirirdi. Bakrîler ile Tamîmler arasındaki muharebelerden şunlar zikre şâyândır: Zuvayrayn (Bakrîler gâlip), al-Ḥarîr (Bakrîler gâlip), Safḥ, Şulayb, al-Sitâr (Tamîm gâlip), Safâr (Ẕū Ḳâr'da, Tamîm gâlip), Cabala (Sitâra vâdisinde bir kale), Ḫuvayy (Bakrîler gâlip), Ra's 'Ayn (Tamîm gâlip), Cifâr (Bakrîler gâlip), Salmân (Bakrîler gâlip), al-Ḳâ' ve al-Ġaṭâa (bu, cahiliyet devrinde aralarında geçen son muharebedir).

Peygambere her taraftan murahhaslar gönderildiği sene (9=630), Bakr kabîlesinin de bir kısmı bir murahhas yollayarak, islâmiyeti kabûl eylemiş ve bunun üzerine Peygamber de al-Munẕir b. Sâvî'yi bunların ve 'Abd al-Ḳays kabîlesinin başına geçirmiştir. Peygamberin ölümü üzerine, Ḳays b. Ṣa'laba de dâhil olduğu hâlde, Bakrîlerin bir kısmı, al-Ḫuṭam b. Żubay'a'nın kumandası altında, Ḳaṭîf'e bir akın yaparak, Baḥrayn'in büyük bir kısmını ellerine geçirdiler ve Laḫmîlerden al-Ġarûr (son Laḫmî reisi al-Nu'mân Abû Ḳabûs'un oğullarından veya kardeşlerinden biri)'u saltanata geçirdiler. Abû Bakr bunlara karşı Medine'den, al-'Alâ b. Ḥaẓramî'nin kumandası altında, bir ordu gönderdi ve al-'Alâ bunları, Tamîm kabîlesi ile Bakr kabîlesinden kendisine sâdık kalanların — burada al-Muṯanna b. Ḥâriṯa'nin riyaseti altındaki Şaybânları zikredebiliriz — yardımı ile, Cuvâṯâ kalesinde mağlûp etti; reisleri al-Ḫuṭam maktûl oldu, al-Ġarûr esir düşerek, ihtida eyledi. Bakr kabîlesi keza Ḫâlid b. Velîd'e de, Yemâme'den Ubulla (Basra körfezinde, Irak'ın cenûb-i garbîsindedir)'daki iranlıların üzerine yürüdüğü sırada, yardım etmişlerdir. Ḫâlid Nibâe'a geldiği zaman, 10.000 kişilik ordusu, yukarıda ismi geçen al-Muṯanna'nin riyaseti altında Ḥaffân (şimâlî Irak'ta)'da, çadırlarda yatan Bakr kabîleşi tarafından, 8.000 kişi ile takviye edil-

miştir. Ḫālid, bunların yardımı ile, iranlıları ve müttefikleri bulunan hıristiyan arap kabîlelerini, bunlar meyanında Bakr kabîlesinin bir kısmını, Kāẓima (bilâhare Basra şehri olan yerden 2 günlük yolda, „Zincirler muharebesi" adı ile meşhurdur), Valaca (Fırat ile Dicle'yi birleştiren su kolunun civarında) ve Ullays muharebelerinde (12 = 633) mağlûp etti. Ḫālid, Ebū Bakr tarafından, Suriye'ye gönderilince (13 = 634), Ḥira'da bulunan kuvvetlerin kumandasını Muṯanna'ya verdi. Muṯanna, Bâbil harâbeleri civarında iranlıları mağlûp ederek, iranlılar tarafından „Köprü muharebesi" 'nde mağlûbiyete uğratılmış olan Ebū 'Ubad'in kumandasındaki müslüman kuvvetlerini tamamiyle mahvolmaktan kurtardı. 'Omar'in bilâfetinin ikinci senesinde al-Muṯanna, Buvayb (Fırat kanallarından biri, bilâhare Kūfa şehrinin inşa edildiği yerin şarkında)'de iranlıları kat'î bir inhizama uğrattıktan sonra, Ẕū Ḳār'da ölmüştür. Ölümünden sonra, iranlılar al-Muṯanna'nın kardeşi al-Mu'anna'nın riyaseti altında bulunan, Şaybān ile Bakr kabîlesinin diğer aksamını kendi taraflarına celbe çalıştılar ise de, gayretleri neticesiz kaldı.

Daha evvelki harplerde (İran harpleri) olduğu gibi, Basra önündeki Ḫurayba'de vukua gelen „Cemel vak'ası" 'nda da Bakr kabîlesinden bir kısmının diğeri ile savaştığı görülür (36 = 656). O sene 'Alī Ẕū Ḳār'a geldiği vakit, Bakr kabîlesinin bir kısmı kendisine murahhas göndererek, onunla bir ittifak aktettiler; kabîlenin diğer kısmı ise, 'Alī'nin hasımları ile beraber oldu. Bu muharebede Bakrîlerin 500 kişi zâyi ettikleri menkûldür. Muẓarī 'Abd Allāh b. Ḥāzim'in itaatsizliği yüzünden çıkan Horasan dâhilî harbi esnasında, Horasan ve Merv'de sâkin Bakr kabîlesi mensûpları, yine bu kabîle mensûplarından bir çoklarının oturdukları ve kendi kabîleleri efradından Avs b. Ṣa'laba'nın vâli bulunduğu, Herat'a çekilmişlerdir. 'Abd Allāh burada onları ağır bir hezimete (Bakr kabîlesi efradından 8.000 kişinin maktûl düştüğü söylenir) uğratarak, Herat'ı aldı. 67 (686) senesinde Ḫālid b. 'Abd Allāh, Mālik b. Misma'nın riyaseti altında bulunan Bakrîleri halife 'Abd al-Malik tarafına çekmeğe muvaffak oldu. Halife al-Valīd'in ölümünden sonra, halefi Sulaymān'a karşı, Horasan vâlisi Ḳutayba b. Muslim isyan ettiği zaman (96 = 715), Bakr kabîlesi mensûplarından 8.000 kişinin, Ḥuzayn b. al-Munẕir'in kumandası altında, Sulaymān'a iltihak ettiği görülüyor. Kaza Irak vâlisi Yazīd b. al-Muhallab tarafından körüklenen ve halife 'Omar II.'in ölümü (101 = 720) üzerine, Basra'da çıkan isyanda da Bakr kabîlesi hükûmetin tarafını tutmuş, fakat Yazīd tarafından mağlûp edilmiştir. Diğer taraftan Abbâsîlerin ikinci halifesi Abū Ca'far al-Manṣūr zamanında Bakr kabîlesi, Abbâsî taraftarı Abū Muslim'e karşı harp ederek, onun tarafından mağlûp edilmiş ve itaat altına alınmıştır. Bundan sonraki tarihleri, Mezopotamya'nın (Diyar-Bakr) tarihi ile müşterektir.

Bibliyografya: Yāḳūt *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 143, 149, 271, 472, 508, 921; II, 13, 40, 89, 400, 501, 636 v.d., 731, 755; III, 38, 95, 97, 121 v.d., 199, 415, 686, 736, 803, 807; IV, 10 v.d., 17, 129, 298 v.d., 880, 970; Ḥamdānī, *Cazīra* (nşr. D. H. Müller), s. 123 v.d., 133, 169, 176; al-Bakrī, *Geographisches Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), s. 53, 116, 324, 713, 773, 800; *Bibl. geogr. arab.* (nşr. de Goeje) I, 20 v.d., 75; III, 137 ve VII, 285; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 839, 1029 — 1035, 1961, 2032, 3158, 3179 v.d., 3224; II, 489, 491 v.d., 495 v.d., 720, 1103, 1291, 1381, 1996; İbn al-Aṯīr, *Ghronicon* (nşr. Tornberg), I, 384 — 395, 406 — 409; Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard ve de Courtelle), II, 227 v.d.; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r va 'l-şu'arā'* (nşr. de Goeje), s. 82, 96, 164 v.dd., 342 ve 438; *Aġānī*, IV, 40—44; XIII, 47; XIV, 46; XX, 13—16, 23, 132—140; Belāẕorī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 78, 176, 241, 341, 403; Abu 'l-Fidā', *Historia anteislamica* (nşr. Fleischer), s. 84; İbn Durayd, *Kitāb al-İştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 202 ve 204 v.d.; Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen der arabischen Stämme und Familien* (Göttingen, 1852). 2. *Abteilung: Ismāilitische Stämme*, cedvel a; ayn. mll., *Register zu den genealogischen Tabellen* (Göttingen, 1853), s. 110, 113, 268 v.d. ve 307; Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875); s. 119 ve 130; Ritter, *Erdkunde*, XII, 37, 104 v.d.; Blau, *Arabien im seeheten Jahrhundert, eine etnographische Skizze* (*ZDMG*, XXIII, 579—582); A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland* (Berlin, 1885), I, 3 v.dd., 18 v.dd., 181, 229—241, 316 v.d., 377, 390, 411, 436 v.d. ve 460; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme* (Paris, 1847/1848), I, 116, 190 v.d.; II, 164—185, 270, 271—302, 364, 571 v.d., 604 v.d.; III, 347, 380, 382 v.dd., 401 v.d., 438, 469 v.d.; Muir, *The Life of Mahomet* (London, 1858), I, 182, 220—223 ve 227; ayn. mll., *Annals of the early Caliphate* (London, 1883), s. 38, 47—50, 67 v.d., 72—76, 112 v.d., 129—140, 159, 359 v.d.; Jacob, *Altarabisches Beduinenleben* (2. tab., Berlin. 1897), s. 32; Van Berchem-Strzygowski, *Amida, Matériaux pour l'épigraphie et l'histoire*

Musulmanes du Diyar Bekr (Paris ve Heidelberg, 1910), s. 7—42, 74—104, 110—116.

(J. SCHLEIFER.)

BEKKER. [Bk. BAKKAR.]

BEKR. [Bk. BEKİR.]

BEKRÎ. AL-BAKRÎ, 'ABD ALLĀH B. 'ABD AL-'AZĪZ B. MUḤAMMED B. AYYŪB B. 'AMR ABŪ 'UBAYD (?—1094), bâzı eserleri bize kadar gelmiş olan en eski arap coğrafyacısıdır. Kendisi V. (XI.) asrın ikinci yarısında yaşamıştır.

Büyük Bakrî kabîlesinden olan âilesi, garbî İspanya müslüman arap âileleri arasında, yüksek bir mevki sâhibi idi. Büyük babası Niebla kadısı Muḥammed b. Ayyūb, Emevî halifelerinden Hişām al-Mu'ayyad 'iu saltanatı zamanında, Saltes ve Huelva şehirlerini idâre ediyordu. Bu hânedanın inkırazından sonra, hüküm süren ve arap müverrihlerince Mulūk al-ṭavā'if devri denilen anarşi devrinde, bir çokları gibi, o da hâkim olduğu yerlerde, müstakil bir emîrlik tesisine çalıştı ve muvaffak oldu. Fakat vefatından sonra, oğlu 'Abd al-'Azîz İşbiliye (Sevilla) emîri al-Mu'tażid 'ın bütün İspanya 'yı kendi hâkimiyeti altında birleştirmeğe mâtuf olan teşebbüsüne mukavemet edecek derecede kuvvetlenemedi. Ülkesini teslime mecbur olan 'Abd al-'Azîz, hazinesini ve oğlunu yanına alarak, gizlice Sartes 'ten kaçtı ve Kurtuba şehrine iltica etti. O zaman müstakil olan bu şehir, Banī Cahvar âilesinin riyaseti altında bulunan bir eşraf oligarşisi tarafından idare ediliyor ve İşbiliye hükümdarlarının tehlikeli komşuluklarından kaçan bütün emîrlerin ilticagâhı bulunuyordu. Bakrî Kurtuba şehrinde, zamanının en meşhur âlimleri nezdinde, mâlûmatını ikmâl etti. Babası 1064 (456) senesinde vefat ettiğinden, Almeria emîri Muḥammed b. Ma'n 'ın hizmetine girerek, iltifatını kazandı ve sonra emîrin kurenasından biri oldu. Bu şehirde de al-Bakrî, aralarında Abū Marvān b. Ḥayyān da bulunan, meşhur âlimlerde ders aldı. 478 (1085/1086) senesinde al-Bakrî, Almeria emîrinin elçisi sıfatı ile İşbiliye emîri al-Mu'tamid b. al-Mu'tażid nezdine gönderildi ve bu emîrin Kastilla hıristiyanlarına karşı Murabıtlar emîri Yūsuf b. Tāşfīn 'den yardım dilemek üzere, Fas 'a hareketi esnasında, teşyî merasiminde bulundu. Al-Bakrî, Murabıtların istilâsından sonra, Kurtuba şehrine çekilmiş olmalıdır. Kendisi 487 şevvâliade (teşrin I. veya teşrin II. 1094), haylı yaşlı olarak, orada vefat etmiş ve Umm Salama kabristanına defnedilmiştir. Al-Bakrî, şiir ve edebiyat zevkine, şarap lezzetini de ilâve etmekten çekinmemiş bir zat olarak, şöhret kazanmıştır. Şiirleri meşhur idi, fakat bilhassa şöhreti dil ve tebahhur vâdisinde eserleri ile ahlâfa intikâl etmiştir. Al-Bakrî 'nin islâm müellifleri tarafından zikredilen eserleri şunlardır: 1. *Kitāb fī a'lām nabuvvat nabiyinā Muḥammed* (Peygamberin nübüvvetinin isbatı hakkında), 2. *Şifā' 'alīl al-'arabiyāt* (kendi zamanında arapçada yanlış olarak kullanılan bâzı tâbirlere dâir), 3. Abū 'Ubayd al-Ḳāsim b. Sallām 'ın *al-Amṡāl al-sā'irāt* isimindeki darb-ı meselleri hakkında bir şerh, 4. *Kitāb al-la'ālī 'alā kitāb al-amālī* (filolojiye âit fıkralar hakkında Abū 'Alī al-Ḳālī al-Baġdādī 'nin yazdığı *Kitāb al-amālī* adlı eserin şerhi; yegâne yazm., Tübingen), 5. *Kitāb mu'cam mā 'sta'cam*, 6. *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik*.

Yukarıda zikredilen 1. eserin, murabıtlar devrinin ilk zamanlarında âlimlere isnat edilen ve o zamanlarda pek vahim neticeler veren râfızîlik veya dine karşı mübalâtsızlık ithamına reddiye olarak yazılmış olması muhtemeldir. Bundan sonra gelen 3 kitap, dile âit eserler veya şerhlerdir. *Mu'cam* eski coğrafyaya âit bir eserdir. Hadislerde, eski vekayiâmelerde ve islâmdan evvelki arap şiirlerinde geçen ve imlâsı gayr-i muayyen olan yer isimlerinin bir kamusudur. Bu isimlerin ekserisi Arabistan 'a âittir; diğer kıt'alara âit olan isimler, fırsat düştükçe zikredilmiştir [bu eser Gabriel Ferrand 'ın tesis ettiği *Bibliothèque des Géographes Arabes* külliyeti arasıda, Benhamouda tarafından, fransızcaya tercüme edilmiş ise de, henüz neşrolunmamıştır (1938). Metin esasen Wüstenfeld tarafından (Göttingen, 1876/1877), iki cilt hâlinde, neşredilmişti]. Fakat al-Bakrî 'nin şöhretini tesis eden eser *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik* 'tir. Bu kitabın tamamına mâlik değiliz. Orta devirlerde yazılan bütün coğrafya kitapları gibi, şehirler ve bunların tavsifi şeklinde yazılmış olan bu coğrafya kitabı, kısmen bugün kaybolmuş eski eserlerin [msl. Aḥmed b. 'Omar al-'Adrī (XI. asır), bk. 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyāri, *al-Ravż al-mi'ṭār fī aḫbār al-aḳṭār*, nşr. Lévy-Provençal, Leyden, 1938] bir iktitafından ibarettir. Mamafih müellif iktitaf ettiği metinlere, kendi mâlûmatını da ilâve etmiştir. Bu eser, iptida bir kaç ciltten mürekkep olup, V. asırda mâlûm olan bütün islâm memleketlerinin târifinden başka, tarih ve etnografyaya dâir, mühim tafsilâtı da ihtivâ etmekte idi. Binaenaleyh daha sonra gelen müellifler bu eserden bol bol istifâde etmişlerdir [filhakika Lévy-Provençal tarafından ileri sürülen bir çok karineler ve bilhassa Fas câmi-i kebiri kütüpbânesinde keşfedilen ve al-Bakrî 'nin eserinin Endülüs 'e dâir kısımlarını ihtivâ eden bir yazmadan 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyārī 'nin Bakrî 'den geniş mıkyasta istifâde ettiği anlaşılmıştır. Bk. Lévy-Provençal, *ayn. esr.*]. Bu

eserden, bugün elimizde, şimâlî Afrika hakkında mâlûmat, Maḳrîzî'ninkine nisbetle kıymetsiz bir Mısır coğrafyası, Irak, Mâverâünnehr hakkında mâlûmat ile İspanya coğrafyasının bir kaç sahifesi kalmıştır. Afrika hakkındaki kısım 1857 senesinde Baron de Slane tarafından bastırılmış ve 1858 senesinde yine o zat tarafından tercüme edilmiştir. 1857 senesinde basılan eser, tashih edilmiş olarak, 1910 senesinde Cezayir umûmî vâliliğinin himayesi altında yeniden basılmış (ve tercümesi 1913 senesinde tekrar tashih ve tab'edilmiştir). Ruslar ve slavlar hakkında bâzı parçalar, 1878 senesinde Petersburg'da Kunik ve von Rosen tarafından, *Izvestiya al-Bekrî i dragih avtorov o Rasi i Slavyanah* (Petersburg, 1878) namı altında, tercüme ve neşredilmiştir [Bu eserde al-Bakrî'nin Nuruosmaniye kütüphânesinde, Ch. Schefer tarafından, 1875'te meydana çıkarılan (ar. 3034) yazması, esas ittihaz olunmuştur. Metinden alınıp neşredilen kısımlarından 8. fıkra Rusya ve ruslara âit olup, tercüme edildiği gibi, türklere, Akdeniz, Karadeniz, Azak ve Hazer denizine, Ceyhun nehri ile diğer büyük nehirlere dâir mâlûmat da vardır. Bu son kısım için müellif, al-Cayhânî'den istifâde etmiş olduğu gibi, ruslara dâir olan fıkrada musevi coğrafyacı İbrâhîm b. Ya'ḳûb al-İsrâ'îlî'den faydalanmıştır. Müellif tavsif ettiği yerlerdeki kavimlerin etnografyasından da bahseder. Fakat bu mâlûmat arasında, ancak acaip ve garaib kitaplarına girecek derecede, mânasız olanları da vardır. Eserin en büyük kısmı müellifin kendinden evvel gelen coğrafyacıların yazdıklarından istifâde ederek, bugün bizim elimize erişmeyen o eserler hakkında bir fikir vermiş olmasıdır. Bu kitaplardan başka, müellifin İspanya'nın Andaluzya eyâleti nebatat ve ağaçlarına dâir bize kadar vâsıl olmayan bir eseri daha vardır ki, bunun İspanya arapları arasında nebatat ilminin tetkikine hız vermiş olması muhtemeldir (bk. Aldo Mieli, *La Science Arabe*, s. 185)].

Bibliyografya: Aben Pascualis, *Assila* (nşr. Codera, Matriti, 1883), II, 282, nr. 628; al-Suyûṭî, *Buġyat al-Vu'ât* (Kahire, 1326), s. 285; al-Maḳḳarî, *Analectes* (Leyden, 1858), II, 124 v.d.; Kâtib Çelebi (nşr. Flügel), I, 435; IV, 53; V, 510, 625, 630; de Slane, *Einleitung zur Ausgabe der Description de l'Afrique Septentrionale par Abu 'Ubaid al-Bakrî* (Alger, 1857), mukad.; Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne* (Leyden, 1861), IV, 85; ayn. mll., *Corrections sur les textes du Bayano 'l-Mogrib* (Leyden, 1883), s. 118—123; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico* (Madrid, 1898), s. 160; Brockelmann, *GAL* (Weimar, 1898), I, 476. (A. Cour.)

[Bu madde A. Adnan tarafından tevsî edilmiştir].

BEKRÎ. AL-BAKRÎ, MUḤAMMED İBN 'ABD AL-RAḤMÂN AL-ŞIDDÎḲÎ AL-ŞÂFI'Î AL-AŞ'ARÎ ABU 'L-MAKÂRIM ŞAMS AL-DÎN (1492—1545), arap şâir ve mutasavvıfıdır. 898 (1492) 'de doğmuş; münavebe ile, bir sene Kahire, bir sene Mekke'de yaşamış ve 952 (1545)'de ölmüştür. *Dîvân*'ından (Bibl. Nat., *Catal. des mss. ar.*, de Slane, nr. 3229—3233; Palmer, *Descriptive Catalogue of the Arabic, Pers. and Turk. Mss. in the Library of Trinity College*, Cambridge, 1870, nr. 55—57), *Tarcamân al-asrâr* isminde bir tasavvufî şiirler mecmuasından (Vollers, *Katalog der islam. . . . Hdss. der Universitätsbiblioth. zu Leipzig*, nr. 573; Drenbourg, *Les mss. ar. de 'l-Escurial*, nr. 439) ve tasavvufa âit bir takım risâlelerden (bunların bir kolleksiyonu Gotha, yazm., nr. 865 'te mevcuttur) başka, Mekke fethinin manzûm hikâyesi olan, *al-Durra al-Mukallala fî fatḥ Mekka al-mubaccala* adındaki eseri (Kahire, 1278 = 1861, 1282 = 1865, 1293 = 1876, 1297 = 1879, 1300 = 1882, 1301 = 1883, 1303, 1304) ile bir de, asıl tarihe dâir, *Ẓahirat al-'ulûm va naticat al-fuhûm* ismindeki eseri (Pertsch, *Die ar. Hdss. zu Gotha*, nr. 1578) vardır.

Bibliyografya: 'Alî Paşa Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-tavfîḳiya al-cadîda* (Bulak, 1306), III, 127; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 520; Brockelmann, *GAL*, II, 334, 382, *Suppl.* II, 461.

(C. Brockelmann.)

BEKRÎ. AL-BAKRÎ, MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. ABİ 'L-SURÛR ŞAMS AL-DÎN AL-ŞIDDÎḲÎ AL-MIṢRÎ ABÛ 'ABD ALLÂH, 1005 (1596?)'te Kahire'de doğup, tahminen 1060 (1650)'ta aynı şehirde ölen arap müverrihi. Eserleri şunlardır: 1. Osmanlı sultanı Selim I. tarafından zaptından 1038 (1628) veya 1045 (1634) senesine kadar Mısır vekayii hakkında, *al-Taḥfa al-bahîya fî tamalluk âl 'Oşmân al-diyâr al-Miṣrîya* (krş. Flügel, *Die ar. pers. a. türk. Hdss. der Hofbibl. zu Wien*, nr. 925/926 ve Mehren, *Codd. ar. bibl. reg. Hafniensis*, nr. 158) unvanlı te'lifi, 2. Mısır'ın ilk zamanlarından 1035 (1625) senesine kadar tarihini ihtivâ eden *al-Rawża al-zahîya fî vulât Miṣr va 'l-Ḳâhira al-Mu'izzîya* adlı kitap (Pertsch- *Die ar. Hdss. der herz. Bibliothek zu Gotha*, nr. 1638, 1041 (1631) senesine kadar olan kısmı: *Bibl. Bodleianae codd. mss. orient. Catalogus*, I, nr. 832, 1061 (1651) senesine kadar olan kısmı: *Bibl. apostol. Vaticanae cod. mss. cat.*, I, nr. 129). Bu eserin 1053 (1645) senesine kadar 20 fasılda mürekkep, *al-Kavâkib al-sâ'ira fî aḫbâr Miṣr va 'l-Ḳâhira* namında bü

fezlekesi vardır (Aumer, *Die arab. und pers. Hdss. der Hof- und Staatsbibl. in München*, nr. 398); 1060 (1650) senesine kadar: *Catalogus codd. mss. qui in Mus. Britt. asserv.*, kısm. II, nr. 324; 1063 (1653) senesine kadar: Bibl. Nat., de Slane, *Catal. des mss. arabes*, nr. 1852 ile Gotha'dan bir parça, nr. 1646; krş. de Sacy, *Not et Extraits*, I, 165; 1168 (1754) senesine kadar vekayii ihtivâ eden imzasız kısmı için bk. Aumer, *ayn. esr.*, nr. 399, krş. J. Marcel, *Hist. de l'Égypte*, s. XXV). 3. Maḳrīzī'nin *Ḫiṭaṭ* adlı teli'finin *Ḳaṭf al-azhār* ismi ile bir fezlekesi (*Catalogus codd. arab. bibl. Academiae Lugduno-Batavae*, 2. tab., auct. M. J. de Goeje ve Th. W. Juynboll, II, nr. 974, Bibl. Natt., nr. 1765/1766, V. Rosen, *Notices sommaires des mss. ar. du Musée Asiatique de St. Pétersbourg*, I, nr. 237), krş. C. Vollers, *Note sur un ms. ar. abrévié de Makrizi* (*Bull. Soc. Khéd. geogr.*, III. seri, nr. 2, s. 131—139); 4. *Durar al-ma'āli al-caliya* isminde tasavvufa dâir bir eser (Nuruosmaniye kütüp., nr. 2378).

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 565; Brockelmann, *GAL*, II, 297.

(C. BROCKELMANN.)

BEKRÎ. AL-BAKRÎ, MUṢṬAFĀ B. KAMĀL AL-DİN B. 'ALİ AL-ṢİDDİḲİ AL-ḤANAFİ AL-ḤALVATİ MUḤYİ AL-DİN, arap şâir ve mutasavvıfı; zilkâde 1099 (eylûl 1688)'da Şam'da doğmuş, küçük yaşında öksüz kaldığı için, amcası tarafından yetiştirilmiş ve halvetîye tarikatına intisap etmiştir. 1122 (1710) senesinde, ilk defa olarak, Kudüs'e gidip orada *al-Fatḥ al-Ḳudsi* ismi ile, seher vaktinde okunmak üzere, bir du'a nazmeylemiştir. Bu du'anın seher vaktinde okunmasını bid'at sayan muarızlarına karşı, mensûp olduğu tarikatin pîrlerinden edirneli Ali Karabaş'tan, du'anın okunması câiz olduğu hakkında, bir fetva almıştır. Aynı senenin şaban ayında (teşrio I. 1710) Şam'a dönmüş, fakat müteâkip senelerde bu Kudüs ziyaretini daha sık tekrarlamış ve orada vezir Râgıb Paşa ile tanışarak, kendisine Kahire seyahatinde refakat eylemiştir. Bu zatın himâyesi altında, 1135 senesi başlarında (teşrin I. 1722) Şam'dan hareket ederek, 17 şâban (24 mayıs 1723)'da İstanbul'a varmıştır. 4 sene sonra Şam'a avdet etmiş, 1129 (1717) senesinden beri tasarladığı hâlde, amcası ile kavga etmesi üzerine, tehire mecbur kaldığı hacca eda için, 1148 (1735)'de, Mekke'ye gittikten sonra, aynı sene içinde, ikinci defa olarak, İstanbul'a gelmiştir. Buradan gemi ile, İskenderiye'ye gitmiş ve Kahire'den geçerek, avdet etmiştir. Ertesi sene, hacc vesilesi ile Diyarbekir'e giderek, 8 ay orada kalmıştır. Nâbulus'ta da 11 ay kaldıktan sonra, şevvâl 1152 (kânun II. 1740) tarihinde tekrar Şam'a dönmüştür. 3. defa hacca hazırlandığı sırada, 1162 (1749) tarihinde Kahire'de ölmüştür. Müteaddit tasavvufî eserleri, du'aları ve şiirleri (Brockelmann tarafından isimleri verilmektedir, aş. bk.; aynı zamanda krş. *al-Ḥikam al-ilāhiya va 'l-mavārid al-bahiya*, bk. Vollers, *Katalog der islam. ... Hdds. der Universitätsbibliothek zu Leipzig*, nr. 850, II ve *al-Vaṣiya al-calila lil-sālikin ṭarīḳat al-ḫalvatiya*, göst. yer., IV; E. Litmann, *A List of Arabic Mss. in Princton University Library*, nr. 351 b), bir *Macmā' ṣalavāt va' avrād* (Kahire, 1308) müstesna olmak üzere, hâlâ daha basılmamıştır. Aynı zamanda, *al-Ḥamra al-ḫasiya fi 'l-riḥla al-ḳudsiya* (Ahlwardt, *Verzeichnis der arab. Hdds. zu Berlin*, nr. 6149) ismi altında, 1112 (1710) de Şam'dan Kudüs'e seyahatini hikâye eden bir eseri meveuttur. Şam seyahatini ve oradaki ikametini, *al-Mudāma al-ṣa'mīya fi 'l-maḳāma al-ṣa'miya* (göst. yer., nr. 6148) isimli eserinde tasvir eylemektedir.

Bibliyografya: al-Murādī, *Silk al-durar fi a'yān al-ḳarn al-ṯānī 'ashar* (Kahire, 1291—1301), IV, 190—200; al-Cabartī, *Acā'ib al-āṯār fi 'l-tarācim va 'l-aḫbār* (Bulak, 1297), I, 125 v.d.; 'Alī Paşa Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-tavfīḳiya al-cadīda* (Bulak, 1306) III, 129; Brockelmann, *GAL*, II, 348.

(C. BROCKELMANN.)

BEKRÎ MUSTAFA AĞA. BAKRÎ MUṢṬAFĀ AĞĀ, XVII. asırda İstanbul'da yaşamış meşhur bir ayyaşın ismidir. Bir rivâyete göre, Sultan Murad IV. (1623—1640)'ı da ayyaşlığa alıştırmıştır. Bu yüzden türkçede *bekrî* ismi umum arasında ayyaş mânasında kullanılır. Bekrî Mustafa, halk hikâye ve fıkralarının hazır cevaplığı, kalenderliği ve tok sözlülüğü ile pek sevilen bir kahramanıdır. Daha yaşadığı devirde bile, bâzı hikâye ve karagöz oyunlarına mevzû teşkil etmiş olduğunu görmekteyiz (bk. Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, I, s. 654; krş. Sabri Esat Siyavuşgil, *Karagöz*, İstanbul, 1941, tür. yer).

Bibliyografya: Jaeob, *Traditionen über Bekri Mustafa Aga* (*Keleti Szemle*, V. (1904), 271); Menzel, *Bekri Mustafa bei Mehmed Tevfik* (ayn. yer., III. (1906), 83).

BEKRİYE. BAKRİYA (BEKRİYA), bir tarikatın adı olup, bu isim, d'Ohsson'a göre Halep'te 902 (1496) veya 909 (1503/1504)'da ölen Pîr Abū Bakr Vaīā'i'den gelmektedir. Rinn (*Marabouts et Khouan*, 271)'e göre, bu tarikat şâziliye [b. bk.]'nin bir şûbesini teşkil eder. Bakrîya kelimesi bununla beraber halife Abū Bakr'in sülâlesinden geldiklerini iddia edenlere delâlet eden umûmî bir isim olarak

da kullanılır. Âilenin reisi, Şeyh al-Bakrī adı ile, Mısır'da bütün tarikatlerin reisi sayılır ve *Nakīb al-Aşrāf* unvanını taşır. Bakrīya'nin bu mânası için krş. *Revue du monde musulman*, IV, 241 v.dd.

BEKTAŞ. HACI BEKTAŞ VELİ, Osmanlı imparatorluğunda, XIV. asırdan başlayarak, bilhassa XV. — XIX. asır esnasında dinî ve siyasî büyük bir nufuz icra eden ve bir aralık Mahmud II. tarafından, yeniçeri ocağı ile birlikte, ilga olunduktan sonra, Abdülaziz zamanında tekrar meydana çıkan ve Türkiye cumhuriyeti tarafından tarikatlerin kaldırılmasına kadar devam eden Bektaşiye tarikatinin pîridir. XIII. asırda Anadolu türkmenleri ve bilhassa göçebe kabîleler arasında büyük tarafdarlar bulan hétérodoxe derviş zümrelerinden babaîlerin [b. bk.] meşhur şeyhi Baba İshāk'ın halifelerinden olan ve bâzı sûfiyâne eserleri son zamanlarda meydana çıkarılan Hacı Bektaş'ın tarihî şahsiyeti ve bektaşîlik tarikatinin teessüs ve inkişaf safhaları ile iç hüviyeti, bu hususdaki tetkiklerden sonra (bk. F. Köprülü, bibliyografya), lâyıkı ile anlaşılmış ve bu meseleler hakkında J. Jacob'un araştırmalarından beri bütün garp âlimleri tarafından kabûl edilen nazariyelerin yanlışlığı kat'î surette isbat edilmiştir.

XIV. asırda Anadolu'da, haydarîler, kalenderîler ve abdallar gibi [bk. madd.], muhtelif hétérodoxe tarikatler ile birlikte, mevcudiyetini gördüğümüz bektaşîlik, XV.—XVI. asırlarda, bilhassa yeniçeri ocağında, âdetâ resmî bir kült mâhiyeti aldıktan sonra, büyük bir nufuz kazanarak, devletin resmî himâyesine mazhar olmuş ve böylece başka başka isimler taşımakla beraber, esas akîdeleri kendisininkinden farklı olmayan muhtelif bâtınî derviş zümrelerini de içine almıştır. XIV. asırda garbî Anadolu'da r u m - g a z i l e r i denilen mücahid zümreleri ve askerî tâifeler arasında yayılmış bulunan bektaşîlik, osmanlı fütûhatı ile, Balkanlara da geçmiş ve Tuna kıyılarından Arnavutluk'a kadar çok geniş sahalarda kurduğu tekkelerde, Balkanların islâmlaşmasında, sonradan bektaşîler ile karışmış sâir bir takım derviş zümreleri ile birlikte, mühim bir rol oynamıştır. Sarı Saltuk, Seyyid Ali Sultan, Otman Baba gibî, bir kısmı mahallî, bir kısmı da daha umumî kültlerin doğmasına sebebiyet veren bir çok hétéredoxe şeyhlerin bu hususta büyük bir faâliyet gösterdikleri, bir çok tarihî ve edebî kaynaklardan ve XVII. asırda bile daha pek canlı olan yerli an'anelerden anlaşılıyor ki, Evliya Çelebi bu an'aneleri, kısmen ağızdan ve kısmen de eski menakıb kitaplarından toplamak suretiyle, tesbit etmiştir. Bâzılarının Hacı Bektaş ve bektaşîlik ile alâkaları bulunmadığı mâlûm olan bu misyoner dervişlerin, XVII. asırda artık bektaşî panteonuna alınmış olduğu Evliya Çelebi'nin ifâdesinden anlaşılıyor. XVII. asırda imparatorluk memleketlerinin bir çok sâhalarında ve bilhassa Anadolu ve Rumeli'de büyük inkişaf gösteren bektaşîliğin, XVIII. ve XIX. asırlarda Arnavutluk ve Epir kıt'alarında inkişafını ve islâmlaştırma faâliyetini devam ettirdiği görülüyor. Mamafih şimdiye kadar umumiyetle zannedildiği gibi „bu tarikatin Arnavutluk'ta Tepedelenli Ali Paşa zamanında ve ve onun himâyesi sâyesinde yayıldığı" iddiası tamamiyle yanlıştır. Evliya Çelebi'nin bu sâhalara âit ciltlerinin intişarından sonra, bu hata kat'î olarak meydana çıkmıştır. Balkanlar ve Anadolu dışında bu tarikatin pek az yayılabilmiş olmasının sebepleri kolayca anlaşılabilir: doğrudan doğruya bir türk tarikati olan bektaşîlik, Irak'ta ve Mısır'da ancak oradaki türkler arasında tarafdarlar bulmuş ve yerli halk arasında, sâir yerli tarikatlerin rekabeti ve mahallî örfler ile itikatlara uymaması sebebiyle, intişar edememiştir.

Hâricî telkinlerini ihtivâ eden arapça eserine göre, şî'a-i işnā' 'aşarîya [b. bk.] esaslarına sâdık görünen Hacı Bektaş'ın, Baba İshāk halifesi olduğu göz önüne alınırsa, temamiyle bâtinî akîdeler tâlimi ile meşgûl olduğuna hükmolunabilir. Nitekim onun zamanına en yakın kaynaklar bunu gösterdiği gibi, o devir dinî tarihinin umumî şartları ve bektaşîliğin sonraki inkişafı da bunu te'yit etmektedir. Hacı Bektaş'ın ilk osmanlı hükümdarları ile münasebetleri ve yeniçeri ocağının kuruluşunda mânevî bir pîr, bir hâmi rolünü oynadığı hakkındaki menkıbeler, sonradan XV. asırda teşekkül etmiş olup, tarihî bir hakikat sayılamaz. Onun, Osman-oğullarının gelecekteki saltanatını tepşir ettiği ve Osman Gazi'ye kılıç kuşattığı veya tac giydirdiği hakkındaki rivâyetlerin de, XV. asrın gâlibâ ilk yarısında, bektaşîliğin imparatorluk içinde kuvvetli bir mevki kazanmasından sonra, meydana çıktığı anlaşılıyor.

Bektaşîliğin XV. asırda — yâni tarikatin ikinci kurucusu sayılan Balım Sultan'dan evvel — bütün âyîn ve erkânı ile teşekkül etmiş olduğu, bugün tarihî bir vâkıa olarak kabûl olunabilir. Bektaşîlerin içine daha XV. asrın ilk yarısında hurûfîlerin ve hurûfî akîdelerinin karıştığı [bk. HURÛFİYE] ve bu suretle tarikatin eski hüviyetinin bozularak, bâtınî bir mâhiyet aldığı hakkındaki iddia, kısmen doğru ve kısmen yanlıştır: XV. asırda Anadolu'ya yayılarak, Murad II. devrinde ve Fatih devrinin ilk zamanlarında saraya kadar nufuz eden hurûfîler, vezir

Mahmud Paşa ve Fahreddin Acemî 'nin tesiri ile, şiddetli ve korkunç takibata uğratıldıktan sonra, bektaşîler içine karışmak sureti ile, mevcudiyetlerini muhafaza edebilmişler ve propagandalarını devam ettirmeğe muvaffak olmuşlar idi. Nitekim Bayezid II.'e karşı yapılan bir suikasttan sonra, ışık veya torlak denilen kalenderlere karşı da şiddetli tâkibata girişilmiş ve bu vaziyet bunların da bektaşîler içine karışmalarını mûcip olmuştu. Lâkin daha bu hâdiselerden evvel de, bu gibi zümrelere mensûp bir çok dervişlerin bektaşîler ile karışmış oldukları kolayca tahmin olunabilir. Daha ilk kuruluşundan beri hétérodoxe bir mâhiyet arz eden ve akîde itibariyle sâir mümasil zümrelerden farklı olmayan bektaşîliğin, hurûfî dalâletinin karışması ile, böyle bir mâhiyet aldığı iddiası, tarihî bakımdan, aslâ kabûl olunamaz.

Bektaşîlik tarihinin ikinci devri Balım Sultan (ölm. 922=1516) ile başlar. Bektaşî an-'anesinin, haklı olarak, tarikatin ikinci kurucusu addettiği bu mühim şahsiyet, âyîn ve erkân itibariyle bâzı yenilikler yapmış, tekkelerin iç teşkilâtını daha sıkı ve muntazam bir hâle sokmuş, bir tekke meratebesi te'sis etmiş ve o zamana kadar daha ziyade köy ve kasabalar civarındaki tekkelerin etrafında, dinî bir tâife mâhiyetinde inkişaf gösteren bir tarikat teşkilâtının bel kemiği mâhiyetinde olmak üzere, bir mücerred dervişler teşkilâtı vucuda getirmiş idi. Hiç evlenmeyerek, tekkelerde yaşayan bu dervişler, terk ve tecrid alâmeti olmak üzere, kulaklarına demir halkalar takıyorlar idi (bunun mâhiyeti hakkında bk. Fuad Köprülü, *Altın küpeli oğuz beyleri, Azerb. yurdbilgisi* mecm., sayı 1, s. 17—21). İlk bakışta bıristiyanlardaki keşişlik teşkilâtı ile alâkalı gibi görünen bu mücerred dervişler teşkilâtı, daha evvel bektaşîlik ile sıkı alâkaları olan kalenderiye tarikatinde mevcud olduğu gibi, bunun ilk örneklerini ve buna hâkim olan sûfiyâne düşüncelerin menşe'ini de islâmın ilk asırlarında ki zâhidlerde bulmak mümkündür. Balım Sultan 'ın yaptığı bu islahattan sonra, kendilerinin Hacı Bektaş neslinden (bektaşî tâbirine göre, bel evlâdı) olduklarını iddia eden şeyhler (son zamanlarda bunlara çelebîler denirdi) ile, bunu kabûl etmeyerek, kendilerinin yol evlâdı, yâni bektaşîliğin hakikî mensûpları, oldukları iddiasında bulanan babalar arasında şiddetli bir rekabet baş göstermiştir. Şi'îliğin, ister orthodoxe ve ister hétérodoxe, her şûbesinde umumî bir esas olan meşrû'iyetçi (legitimiste) telâkkilere sâdık kalan Anadolu ve Rumeli 'deki kızılbaş tâifeleri (seete), çelebilere bağlılıklarını kat'î surette muhafaza ettikleri hâlde, büyük şehir ve kasabalarda muntazam bir tarikat (ordre) merkezi mâhiyetinde olan tekkelerde babaların nufuzu hâkim olmuştu. Mamafih son asırda bu mücerredlik teşkilâtının, eski sıkılığını muhafaza edemeyerek, bozulduğunu ve evlâda vakfedilmek suretiyle kurulmuş bâzı tekkelerde, oğulların babalarından sonra şeyhlik postuna oturduklarını görüyoruz.

Daha ilk zamanlardan beri, sünnîliğin ve sünnî tarikatlerinin hâkim olduğu büyük merkezlerde değil, daha ziyâde göçebe aşîretler, köylüler ve hudutlarda yaşayan askerî tâifeler gibi, sünnîlik tesirlerinden oldukça uzak kalmış geniş halk tabakaları arasında yayılan bektaşîlik, bütün bu cins bâtınî zümreler gibi, çok kuvvetli bir propagandaya mâlik idi; bunu muvaffakiyetle yayabilmek ve muhtelif muhitlerde taraftar kazanabilmek için, insicamlı, sıkı ve vâzıh bir *credo* ortaya koymuyor, bilakis çok elâstikî, umumî ve müphem bir akîdeler halitası şeklinde görünüyordu. XIII.—XV. asırlarda Anadolu ve Rumeli 'nin dinî vaziyeti, muhtelif din ve milletlere mensûp unsurların mevcudiyeti, müslümanlar arasında şi'î-bâtınî cereyanlarının ve bıristiyanlar arasında, msl. bogomilisme gibi, bir takım hérétique mesleklerin mevcudiyeti düşünülecek olursa, her ne suretle olursa olsun, kendisine taraftar bulmak isteyen bir tarikatin, bütün bu karışık akîdelere büs-bütün yabancı gelmeyecek her türlü tevillere müsait elâstikî prensiplere, geniş ve müsamahakâr bir ruha mâlik olması lâzımdı. İşte bektaşîliğin müslüman ve bıristiyan câhil halk kütleleri arasında, daha ilk zamanlardan başlayarak, dâimâ taraftarlar bulması bundan dolayıdır ve işte yine bundan dolayı bektaşîlik, dinî akîde itibariyle, gittikçe daha synerétiste bir mâhiyet almıştır. İslâm kelâmcılarının *ġulât* (veya *ġâliya*) adını verdikleri ifratçı şi'î-bâtınî akîdelerinin muhtelif şekilleri, menşe'ini Horasan melâmetiyesinden alan kalenderiye zümrelerine mahsus tasavvufî telâkkiler, XIII. asır Anadolu 'sunda, Muḥyî al-Dîn 'Arabî tesiri ile, sağlam bir surette yerleşen pantheismin çok kaba ve basit bir anlayışı, eski türk şamanlığının göçebe türk kabîleleri arasında yaşayan bir takım bakiyeleri ve XV. asırdan başlayarak da hurûfî akîdeleri, bektaşîlikte açıktan açığa göze çarpar. Bektaşî *crédo* 'sunu teşkil eden bu muhtelif unsurlar, hiç bir zaman birbiri ile ahenkli bir kül şeklinde imtizac edip kaynaşmamış ve dâimâ „insicamsız bir halita" mâhiyetini muhafaza etmiştir. Bütün bâtınî teşkilâtları gibi, muhtelif derecelere ayrılan ve sâliklerinin seviyesine göre, derece derece ayrı telkinlerde ve tâlimlerde bulunan bektaşîliğin muvaffakiyet sırrı, işte *crédo* 'sunun — hemen her sâlikin idrâk ve kabiliyetine ve hususî temayyülerine

serbest bir yer bırakan — bu karışıklığında, müphemliğinde ve seyyâlliğindedir. Allah-Muhammed-Ali teslisinde Ali 'nin, Muhammed 'in çok üstünde bir yer verilerek, tanrılaştırılması, bunları Ali-ilâhîler [b. bk.] ile birleştirdiği gibi, bâzı bektaşî-hurûfîlerin hurûfîliğin kurucusu Fazl-ı Hurûfî 'yi [b. bk.] de ilâhîleştirdiklerini görüyoruz; her hâlde Ali, Hacı Bektaş ve Fazl-ı Hurûfî kültlerinin bektaşîlikte birinci mevkî işgâl ettiği söylenebilir.

Bektaşî ve kızılbaşlar arasında bir takım eski mahallî kültlerin, yâni Anadolu 'nun hıristiyanlıktan evvelki devirlerine âit dinî itikatların, mevcut olduğunu iddia eden bâzı antropolojist ve etnografların bu hükümleri ne kadar yanlış ise, bir takım hıristiyan bektaşîlerin mevcudiyetine ve bektaşîlikteki bir takım âyin ve erkânların hıristiyanlıktaki mümâsilleri ile benzeyişine bakarak, bu tarikatı hıristiyanlığın kuvvetli tesirlerine uğramış telâkki edenler de, aynı suretle, yanılmışlardır. Bir takım mahallî itikat ve ibadetlerin, oralarda yaşayan halkın, uzun asırlar esnasında, muhtelif dinlere girmelerine rağmen, dış şekillerini değiştirmek suretiyle, devam ettiği, dinî tekâmülün mümâsil safhalarında bulunan bir çok kavimlerde bir birine benzer itikatların ve âyînlerin mevcudiyeti, bâzı mukaddes yerlerin ve onlara bağlı an'anelerin o civarda yaşayan muhtelif dinlere mensûp insanlar arasında müşterek olması, dinî etnoloji ve din tarihinin müteariflerindendir. İşte bu sebeple, bir takım dış benzeyişlere aldanarak, birbirinden büs-bütün ayrı menşe'lerden gelen ve çok defa mâhiyetleri de bir birinden tamamiyle ayrı olan şeylerin ayniyetine hükmederek, bundan yanlış ve umumî neticeler çıkarmamak icap eder. Dinî sosyolojinin bu umumî esasları göz önünde bulundurularak, islâm ve türk dünyasındaki dinî-tasavvufî cereyanların umumî taribi içinde tetkik edilince, bektaşîliğin hakikî hüviyeti, yukarıda hulâsa edilen şekilde, tecellî etmektedir.

Bu tarikatin kuruluşundaki dini-ictimaî âmiller, geçirdiği muhtelif tekâmül safhaları, bektaşîlik, akîdelerini vucuda getiren muhtelif unsurların tarikatin muhtelif tekâmül safhalarındaki tesir dereceleri, mâhiyet ve menşe'leri, „babaîler, kalenderîler, bayderîler, abdallar ve hurûfîler" gibi tarikatlerin sonradan bektaşîlik içinde nasıl temessül ettiği, tarikatin âdâb ve erkânı, âyînleri, muhtelif devrelerdeki coğrafî yayılışı ve tarihî tekâmülü, bektaşîlik edebiyatı, tarikatin büyük şahsiyetleri, kızılbaşlar ve tahtacılar gibi, dinî tâifelerin bektaşîlik ile münasebetleri, Osmanlı imparatorluğundaki siyasî rolü, bektaşî-yeniçeri münasebetleri, Anadolu ve Rumeli 'deki bâzı dinî-siyasî ihtilâl hareketlerinde bektaşîliğin iştirâk derecesi, Osmanlı-Safevî münasebetlerindeki alâkası, tarikatin bugünkü durumu v.s. gibi, bugüne kadar kısmen mechûl kalmış ve kısmen çok yanlış anlaşılmış meseleler hakkında, bektaşîlik maddesinde umumî izahat verilecektir. Ayrıca, yukarıda gösterilen muhtelif maddelere de müracaat olunmalıdır.

Bibliyografya: Bektaşîlik hâkkındaki ilk ciddî ve umumî tetkik J. Jacob tarafından yapılmıştır: *Die Bektaschijje in ihrem Verhältnis za verwandten Erscheinungen* (*Abh. der. K. Bayer. Akad. d. Wissensch.* I. cl., XXIV, III, München, 1909); *Beiträge zur Kenntnis des Derwischordens der Bektaschis* (*Türkische Bibliothek*, Berlin, 1908, IX). J. Jacop, bektaşîlik hakkında, bu tarikatin şiddetli aleybdarı olan Ḫvāca İshāḳ Efendi 'nin, *Kāşif al-asrār* adlı, meşhur eserinde ileri sürülen bâzı mutalâaları ayniyle kabûl ettiği için, büyük yanlışlıklara düşmüştür. Hurûfîliğin tarihî teşekkülü ve inkişafı hakkında etraflı mâlûmata sâhip olmayan E. Browne ve Cl. Huart da, bektâşî-hurûfî münasebetleri hakkında, onu tâkipten başka bir şey yapmamışlardır. J. Jacob 'un Hacı Bektaş ve bektaşîlik hakkındaki nazariyesi, ilk defa, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (İstanbul, 1919)'da, yeni vesikalara dayanılarak, kısmen taşhih ve ikmâl edildi. Bundan sonra ele geçen çok mühim bir takım yeni vesikalar sâyesinde, Hacı Bektaş 'ın tarihî şahsiyeti anlaşıldığı gibi, Anadolu dinî tarihi ve muhtelif héteredoxe tarikatlar hakkında yaptığımız tetkikler neticesinde, bektaşîlik tarikatinin hakikî mâhiyeti ve tarihî tekâmülü, oldukça vazıh bir şekilde anlaşılarak, J. Jacob nazariyesinin yanlışlığı isbat edildi. Bu tetkiklerimiz, kronoloji sırası ile, şunlardır: *Bemerkungen zur Religiongeschichte Kleinasiens* (Viyana, *MOG*, 1922, II, 203—222; *Anadolu 'da islâmiyet* (*Edebiyat Fakültesi mecm.*, 1922, II); *Les origines da Bektachisme* (*Extrai d. Actes da congrès intern. d'histoire des religions, tena à Paris en 1923*, Paris, 1926). XIII.—XIV. asırlarda bektaşîlik hakkında, küçük bir hulâsa için, *Les Origines de l'Empire Ottoman* (Paris, 1935, s. 122 v.d.) ve bektaşîlik ile alâkalı olarak, bir de *Türk halk edebiyatı ansiklopedisi* (İstanbul, 1935, mad. ABDAL, s. 23—56) ve *Mısır 'da bektaşîlik* (*TM*, VI, 19) eserimiz ve makalelerimize müracaat edilebilir.

Avrupa 'da ve Türkiye 'de neşredilen bütün kaynak ve tetkikler ile ayrıca bâzı yazmalardan da istifade edilerek, vucuda getirilen monografi için bk. John Kingsley Birge,

The Bektashi Order of Dervishes (London, 1937). Hacı Bektaş Veli'ye âit *Vilâyet-nâme*'nin Erich Gross tarafından neşri münasebeti ile yazdığı bir makalede bizim bektaşîlik ve Hacı Bektaş hakkındaki bâzı fikirlerimizi tenkit eden H. H. Sebaeder (*Orientalistische Litteraturzeitung*, 1928, 31. sene, nr. 12, s. 1038—1057)'e verdiğimiz cevap için bk. Fuad Köprülü, *Anadolu selçukluları tarihinin gerli kaynakları* (*Belleten*, 1943, sayı 27, s. 425). Bektaşîlik tarihi hakkında 25 yıldan beri hazırlamakta olduğum büyük monografi maalesef hâlâ neşredilememişse de, yukarıki hulâsa, onun umumî neticelerini şimdiden meydana koymaktadır.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

BEL (T.), „dağ sırtı ve geçit" mânasına da olarak, bâzı yer adlarında rast gelinen bir tâbirdir.

BELÂGAT. BALĀĞA (A.), *balîġ*. te'sirli, selis (*balaġa* „bir şeye erişmek" kökünden) kelimesinden yapılmış mücerret isim olup, beyanda selislik demektir. *'Ilm al-balāġa*, belâgat ilmi, 3 kısmı ihtivâ eder: *'ilm al-ma'ānî*, *'ilm al-bayān* ve *'ilm al-badî'*. İlk kısım (mânalar ilmi), muhtelif cümle şekillerinden ve bunların kullanılışından bahseder; ikincisi (beyan ilmi), meramı, vâzıh ve güzel, yâni fasih ifâde etmek sanı'tını öğretir ve teşbih, istiare ve kinayeden bahseder; üçüncü kısmı teşkil eden „mecazlar ilmi" ise, ifâdenin bezenmesinden ve mecazların (istihdam, kalb, mübalâğa v.s. gibi) türlü nevilerinden bahseder.

Bu üçüncü kısım (*'ilm al-badî'*) belâgat ilminin en eski ve üzerinde en çok çalışılmış olan şûbesidir. Daha 274 (887/888)'te emîr 'Abd Allāh b. al-Mu'tazz, Kur'an'da, badî'iyye'lerde ve eski şiirlerde gördüğü 17 sınıf ifâde şeklini ihtivâ eden bir *Kitāb al-badî'* neşretmiştir. Badî'iyye'ler, ötedon beri, muhtelif edebî san'atları göstermeğe hizmet etmek üzere, yazılan şiirlere verilmiş olan isimdir. Belâgat ilminin bütün kısımları ile sistemli bir surette en iyi tedvin edilmiş şekli al-Sakkākî (ölm. 623 = 1226 veya 626 = 1229)'nin ansiklopedik eseri olan *Miftāḥ al-'ulūm*'un üçüncü kısmında bulunur; bunun şerhli bir hulâsası olan *Talḫîṣ al-miftāḥ*, Ḫaṭîb Dimaşk lâkabı ile meşhur Calāl al-Dīn Muḥammed al-Ḳazwīnī (ölm. 739 = 1338) tarafından vucuda getirilmiştir; bu telhis de çok defalar şerh edildiği gibi, al-Suyūṭī tarafından manzûm olarak da yazılmıştır. — Bu eserlerden alınan bir çok metinler, bu makalenin yazılması için istifade edilmiş olan, Mehren'in *Die Rhetorik der Araber* adlı kitabında mevcuttur. Aynı zamanda krş. Brockelmann, *GAL*, I, 80 v.d., 294 v.d.; II, 22. (A. SCHAADE.)

BEL'AM. BAL'AM (BAL'ĀM) B. BĀ'ŪR(Ā), Bileam b. Beôr isminin arapçada aldığı şekildir. Lâkin bu, o ismin Peygamberden sonraki devirde girdiği şekil olsa gerektir; çünkü Bileam adı, Peygamberden önce Luḳmān b. Bā'ūr şeklinde, kısmen tercüme edilmiş olarak arapçaya mal edilmiş bulunuyordu. Bk. al-Ṯa'labî, *Ḳiṣaṣ* (Kahire, 1314), s. 133 ve 196 'da buna âit geçereler; *Lisān* (XIV, 322)'da *Bal'am* maddesi (*Lisān*, Bileam'ı zikretmeksizin, *bl'* ve *lḳm* köklerini bir arada göstererek, bunların eşeğin burnu üzerindeki beyaz benek mânasına geldiğini bildiriyor); Petrus Alphonsus'un (Migne, *Patrol. Lat.*, CLVII, 673) şu notu: „Balsam, qui lingua arabica vocatur Lucaman"; Chauvin, *Bibl. arabe*, III, 7. Bâzı müfessirler Kur'an'da (VII, 173 v.d.) Bileam'a bir telmih görüyorlar, orada şöyle deniyor: „ve onlara, kendisine âyetlerimizi verdiğimiz kimsenin hikâyesini oku; biz ona âyetlerimizi verdik, o ise, bunlardan yüz çevirdi ve şeytan onun üzerinde hüküm sâhibi oldu, ve o böylece dalâlete düşenlerden biri oldu. Biz isteseydik, onu yükseltirdik, fakat o yere meyletti ve kendi hevesine göre hareket eyledi, ve böylece üstüne yürüdüğün zaman, havlayan ve bıraktığın zaman, yine havlayan bir köpeğe benzedi". Ṭabarī (*Tafsīr*, IX, 76 v.dd.) tarafından toplanan muhtelif rivâyetlere göre, bu adam, Bal'am ve yahut Bul'am b. ... yahut ... adında olup, İsrā'îl-oğullarından, veya devler memleketinden, yahut Yemen diyarından ve yahut da Kan'ān-lî'den idi. Başkaları Kur'an'daki bu ibarede Umayya b. Abî 'l-Ṣalt'a (bk. Sprenger, *Leben u. Lehre Moh.*, I, 78 ve *Nöldeke-Festschrift*, I, 89'da Schulthess'in yazısı), diğer bâzıları da Rāhib tesmiye olunan Abū 'Āmir b. al-Nu'mān'a (al-Ṯa'labî, s. 135 ve Sprenger, I, 74; III, 32) bir telmih görüyorlar. Âyetler meselesinde de ayni kat'iyetsizlik hüküm sürüyordu. Bâzıları bunların, Allahın çok yüksek ismine delâlet ettiğini sanıyorlardı; bunlara göre Bal'am, devlere kaçmış bir İsrā'îlî idi. Her istediğini Allah kendisine verirdi. Diğer bâzıları, âyetlerin peygamberlik alâmeti ve Bal'am'ın da risâletten vaz geçmiş bir peygamber olduğu fikrinde idi. Diğer bir takımı da bu âyetlerde mâziye âit deliller ve alâmetler görüyor; Bal'amın eski kitapları tetkik etmiş olacağını söylüyordu. Bal'am'a dâir uzun ve mütenevvi hikâyeler bize Ṭabarī tarafından nakledilmektedir; bk. Ṭabarī, *Annales*, tab. Leyden, I, 508 v.dd.; *ayn. esr.*, tab. Kahire, I, 226; al-Ṯa'labî, s. 133 v.dd.; Pseudo-Balḫî, I, 145 (oku *al-ḥimār*), arapça metin, III, 5, 89. Bu hikâyeler, meselâ Kur'an'ın bir ibâresine, veya Tevrat rivâyetlerine ve yahut da israiliyâta

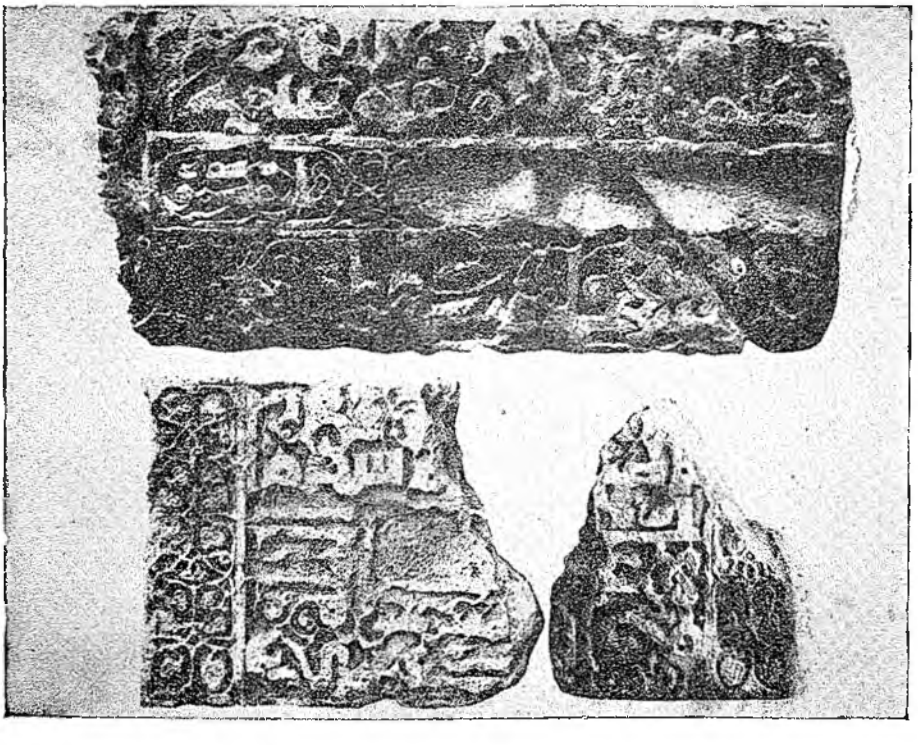

Belek'in lâhdinden parçelar (Şam müzesinde)

dayanıyordu. Ba'lam, Ba'al-Peor vebasının hikâyesine de karıştırılmıştır; bütün bu hikâyelere, ona mümkün olan her fenalığı atfedebilmek için, hahamlar, muhayyilelerinin bütün icat kuvveti ile, türlü türlü şeyler de ilâve etmişlerdir (bk. *Jewish Encycl.*, II, 467 v.dd.). Lâkin sonraları bir peygamborin her hangi bir şekilde imanını kaybetmiş olması fikri, muahhar müslümanlarca imkânsız bir hâl telâkkî edildi. Bunun içindir ki, Rāzî, *Mafātiḥ* (Kahire, 1308), IV, 313 v.dd. 'de Bal'am 'ın sâdece Allah tarafından ilim ve irfana sâhip edilmiş, Allahın dinini öğrenmiş, fakat bilâhare itikatsızlığa düşmüş bir insan olduğuna hükmetmiştir. Vahb b. Munabbih 'e âit, tamamen başka bir rivâyete göre (bk. İbn Ḳutayba, *Ma'ārif*, s. 21; Pseudo-Balḫî, arapça metin, III, 51, 75), Bal'am, al-Ḫażir ve Şu'ayb ile beraber, İbrāhîm 'e iman ederek, onunla beraber Suriye 'ye göçen bir zümreye mensûp idi. Bal'am 'ın Lût 'un kızlarından biri ile evlenmiş olduğu da rivâyet edilir ki, yahudiler tarafından müslümanlar aleyhine uydurulmuş bir tehzil olmak icap eder. Nihayet Bal'am, Pseudo-Balḫî, I, 141 'de — şüphesiz isimlerin garip bir şekilde bir biri ile karışması neticesi — bir filosof olarak görülüyor. Bal'am, dünyanın ezelden beri mevcut olduğunu ve her cihetçe başka mâhiyette olan bir *mudabbir* („idâre edici") tarafından idâre edildiğini tâlim eylerdi; Bal'am hareketleri (*ḥarakāt*) de kabûl eder ve ilk hareketin ikinci harekette tekerrür ettiğini ileri sürerdi; çünkü hareket, ona göre, dünya ile kaim idi ve dünya ile birlikte, ezelden beri mevcut idi. (D. B. MACDONALD.)

BAL'AMÎ. BAL'AMÎ, Sâmân-oğulları devletinde, iki nâzırın (baba ve oğul) nisbe (âile ismi) 'sidir. İsmin menşe'i hakkında, Sam'ānî 'nin *Kitāb al-ansāb* 'ında, iki rivâyet zikredilmektedir: bâzılarına göre, bu isim âilenin eddi tarafından Emevîlerden Maslama b. 'Abd al-Malik zamanında, Anadolu 'da zaptedilen (anlaşılan başka cihetlerden mechûl kalmış olan) Bal'am şehrinin adından gelir; diğerleri ise, bu ismin Merv civarındaki Bal'amān köyünün adından gelmiş olduğunu söylerler. Âilenin aslen arap ve Banî Tamîm kabîlesine mensûp olduğu rivâyet edilir.

1. Abu 'l-Faḍl Muḥammed b. 'Ubayd Allāh (baba), Sam'ānî tarafından, yanlışlıkla, Sâmân-oğullarından İsmā'îl b. Aḥmed (ölm. 295 = 907) 'in veziri olarak gösterilmiştir; Sâmân-oğullarına âit vekayinâmelerde ise, kendisinden Naṣr b. Aḥmed (301—331 = 914—943) 'in veziri olarak bahsedilir ki, buna göre o, hükümdarın ilk nâzırı olan Abū 'Abd Allāh Cayhānî 'nin haleli olmuştur. Bu vazifeye geçtiği tarih mâlûm değildir. 306 senesi rebiülâbırında (ağustos—eylûl 918) maġlûp ve akabinde esir edilmiş olan âsî Ḥusayn b. 'Alî 'yi serbest bıraktıran, İbn al-Aṯîr 'e göre (nşr. Tornb., VIII, 66), Cayhānî 'dir; buna mukabil Ṯa'ālibî (*JA*, 5. ser., I, 204), aynı Ḥusayn 'in, serbest bırakılmasından dolayı, vezir Bal'amî 'ye şükranını bildiren bir şiirini kaydetmektedir. 326 (937/938) senesinde Bal'amî azledildi (İbn al-Aṯîr, VIII, 283) ve Sam'ānî 'ye göre, 10 safer 329 (14 teşrin II. 940) tarihinde vefat etti.

2. Abū 'Alî Muḥammed b. Muḥammed (oğul), Muḳaddasî (nrş. de Goije, s. 338) 'de „Amîrak Bal'amî", 'Abd al-Malik b. Nūḥ (343—350 = 954—961) saltanatının sonlarına doğru vezir olmuş ve bundan sonraki hükümdar Manṣūr b. Nūḥ (350—365 = 961—976) zamanında da bu makamı işgâl etmiştir. Vezir nasbedilişi, Ḥâcib Alp-Tigin [b. bk.] 'in tesiri ile olmuş; Alp-Tigin ile Bal'amî arasında vâki bir anlaşmaya göre, her biri, kendisini diğerinin vekili (*nā'ib*) addedecekmiş; filhakika Bal'amî o sıralarda dostunun fikrini almadan, hiç bir şey yapmamıştır. Manṣūr tahta çıktıktan sonra, Bal'amî 'nin Alp-Tigin 'den ayrılmış olması lâzım geliyor, çünkü Alp-Tigin gözden düştükten sonra da, makamını işgâl etmekte devam edebilmiştir; Muḳaddasî 'ye göre (*göst. yer.*), Bal'amî evvelâ azledilmiş, sonra tekrar vezir nasbolunmuştur. Bal'amî 352 (963) senesinde, Ṭabarî 'nin meşhur tarihini alarak, yeniden telif edercesine farsçaya çevirmiştir ki, bu telif yeni farsçanın en eski tarih eseridir. Gardîzî 'ye göre, ecmaziyelâhır 363 (27 şubat — 27 mart 974) senesinde vefat eylemiştir; 'Utbî (*Tārīḫ yamīnī*, nşr. Manīnî, Kahire, 1286, I, 170) 'ye göre ise, Nūḥ b. Manṣūr zamanında (365—387 = 976—997) bile, yâni 382 (992) senesinde vezir nasbolunmuş ve kısa bir müddet sonra, aynı sene içerisinde, zamanın müşkilâtı ile uğraşacak iktidarda bulunmadığını anladığından (o vakitler Sâmân-oğulları, türk İlig-banlar tarafından sıkıştırılmakta idiler; hattâ payitahtları Buhara bile İlig-hanların eline geçmişti), istifade etmiştir. 'Utbî, ölüm tarihini vermemektedir; Rieu (*Catalogue Brit. Mus.*, I, 70) ve bundan naklen Etbé (*Grundriss der iranischen Philologie*, II, 355) ve Browne (*A literary History of Persia*, I, 356) 'daki 386 (996) tarihi, Rieu 'nün naklettiği metin (*Notices et Extraits*, IV, 363) başka bir şahsa, Abū 'Alî Sîmcūrî [b. bk.]'ye, âit olduğundan, bir yanlışlık eseredir.

Niẓām al-Mulk (*Siyāsat-nāme*, nşr. Schefer, s. 150) tarafından, şarkın nümûne ittihazına lâyık vezirleri arasında, Bal'amîler (*Bal'amiyān*) do zikredilmektedir. Büyük vezir şöhretini alanın hassaten Abu 'l-Faḍl Muḥammed Bal'amî olduğu görülüyor ki (krş. msl. Bayhaḳî, nşr.

Morley, s. 117), selefi Cayhânî ile metbuu olan Naṣr b. Aḥmed gibi, Sâmân-oğulları sülâlesinin en parlak devrinin mümessillerinden sayılır. Sam'ânî, kendisini, âlimlerin ve şâirlerin münevver bir hâmisi olarak, methetmektedir; Bal'amî, bilhassa şâir Rûdegî'yi beğenir, onu diğer bütün arap ve fars şâirlerine tercih edermiş. Merv ve Buhara'da inşa ettirmiş olduğu binalardan bahseden İṣṭaḫrî (nşr. de Goeje, s. 260 ve 307), bu zata *al-ṣayḫ al-calîl* adını verir. Buhara'da Bal'amî'nin hâtırası uzun zaman mahfuz kalmıştır; Sam'ânî'nin zamanında bile (aş. yk. 550 = 1155) Buhara'da ahfadı varmış. Bugün Buhara'daki „Şayḫ-Calâl" kapısının ismi, gâlibâ bu vezirin adından gelmiş olacaktır. Buna mukabil Abû 'Alî Bal'amî'yi Sam'ânî hiç zikretmemiştir; tarihî menbâlarda da onun, vezir sıfatı ile yaptığı işler hakkında, hiç bir bahis yoktur. Anlaşıldığına göre şöhretini babasına ve bilhassa, tarihine medyundur.

Bibliyografya: Sam'ânî, *Kitâb al-ansâb*'ın asıl kısmı için bk. Barthold, *Turkestan epoḫu mongolskago noşestviya*, I, 54; şâir Rûdegî'ye âit bk. s. 58; bir de Muḥammed 'Avfî, *Lubâb al-albâb* (nşr. E. G. Browne, London-Leyden, 1906, s. 291, tre. Browne, *A literary history of Persia*, I, 356) ve Gardîzî, *Zayn al-aḫbâr* (s. 7 v.d., 11 v.d.)'dan iktibas edilen parçalarda her iki Bal'amî'yi alâkadar eden tarihî mâlûmat toplanmıştır; krş. *ayn. esr.*, II, 252 v.d. 262 v.d. (W. BARTHOLD.)

BELÂT. [Bk. BALAT.]

BELÂṬUNUS. BALĀṬUNUS, lâtiacede PLATANUS, Yâḳût (I, 710)'a göre, al-Lāẕiḳîya karşısında, Suriye sâhilinde bir kaledir; al-Ḳalḳaşandî (*Ṣubḥ al-aʿşâ*)'ye göre ise, Trablus'tan iki günlük mesâfede, şimâlinde ve Maṣyâfî'den bir günlük mesafe garbındadır. Nuvayrî'ye göre, Banî Aḫmar tarafından bina edilmiş olan bu kaleyi, Antakya (Antioche) katepanı Niketas, 422 (1031)'de zaptederek, onların ellerinden almıştır. Roger burasını 512 (1118)'de almış ve kale 584 (1188)'te Ṣalâḥ al-Dîn tarafından fetholununcaya kadar, Roger'in elinde kalmıştır. Bundan sonra Balāṭunus Nâṣir al-Dîn Mankûrus (Mangubars) b. Ḫumartigin'in ve sülâlesinin ellerine geçti; 667 (1269) tarihine kadar onların hükmü altında kaldı ve o tarihte Baybars tarafından zaptedildi. — Kale o sıralarda tahrip edilmiş olduğundan, hakikî mevkii mechûl kalmıştır; al-Lāẕiḳîya'nin cenub-i şarkîsinde, şimdiki Kal'at al-Muḥêlba'de Martin Hartmann tarafından bulunan bâzı kitâbelerden, bu binanın eski Balâṭunus olduğu anlaşılmıştır.

Bibliyografya: G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 416; E. Rey, *Les colonies Franques de Syrie* (Paris, 1883), s. 331 v.d.; M Hartmann, *ZDPV*, XIV, 180; van Berchem, *Inscriptions arabes de Syrie*, s. 74 v.dd. (R. HARTMANN.)

BELÂVÂT. BALĀVĀT, Musul'un 25 km. cenûb-i şarkîsinde ve Nimrûd (âsûr. Kalḫu) harâbelerinin 15 km. şimâl-i şarkîsinde bir kaaaba; krş. v. Oppenheim'in, *Vom Mittelm. z. pers. Golf* (1900, II, 182) adlı eserindeki, F. Jones'un istikşaflarına (bk. *JRAS*, XV, 1855) göre, R. Kiepert tarafından yapılmış olan harita; bunda bu isim Bellavat şeklinde gösterilmiştir. Yâḳût buradan, Nînavay (Ninive) havâlisinde, Musul'a bir kısa günlük mesafede, bir kervan menzili olmak üzere, Balūbāẕ adı ile bahseder ki, „Bâl (Bardiya, Smerdis) tesisi" (*ābāẕ*) mânasında olsa gerektir; bu hususta krş. G. Hoffmann, *Auszüge syr. Akt. pers. Märtyrer* (1880) s. 219, not 1740 ve *Zeitschr. f. Assyriol.*, II, 57. Balâvât şöhretini, içerilerinde 1878'de H. Rassam tarafından âsûr kıralı Salmanassar II. (824—659)'ın sarayına âit tunç kapıların keşfedildiği höyüklere (tell) medyundur. Bu keşif, o vakite kadar Âsur'da yapılan keşfiyatın, yalnız arkeoloji bakımından değil, tarih bakımından da en mühimidir. Bulunan şey, Lubnan çamı (cèdre) üzerine perçinlenmiş tunçtan şeritler ile vucuda getirilmiş bir çift kapı kanadıdır; kanatların üzeri iki sıra olarak tertip edilmiş, harp ve sulh hayatına âit (kısmen kitâbeleri hâvî) ve yukarıda adı geçen hükümdar zamanının ilk sülüsünü ve umûmiyet itibariyle IX. (m. ö.) asrın kültürünü pek dikkate şâyân surette tasvir eden ve çok san'atkârane yapılmış kabartma tasvirler ile kaplıdır. Kapı kanatlarının kenarlarında, küçük mâdenî levhalar üzerindeki kitâbelerin bu tasvirler ile sıkı bir mûnasebeti yoktur. Çivi yazısı ile yazılmış olan bu kitâbelerin ehemmiyeti, Salmanassar II.'ın Bâbil'in muharebelerini mufassal surette anlatmalarından ileri gelir. H. Rassam tarafından keşfedilmiş olan bu kapıların dış kaplamaları, bir kaç parça müstesna olmak üzere, 1879'dan beri British Museum'da bulunmaktadır. Rassam'ın, Balâvât höyüğünde bulunup, meydana çıkarıldığını bildirdiği, İmgur-Bêl mâbedinin tesisine dâir, Assurnasirpal (859—884) kitâbesine itimat edilerek, bu Âsûr şehrinin Balâvât höyüklerinde aranması lâzım geldiği umûmiyetle kabûl edilmektedir. Mamafih bu cihet hâlen o kadar kat'î olarak tesbit edilmiş değildir; krş. Budge-King, *The Annals of kings of Assyria* (1902), I, 169, not. 2 ve A. Herrmann, *Orient. Litter. Zeit.*, IX, 594.

Bibliyografya: Yâḳût, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 707; C. Niebuhr, *Reisebeschr. nach Arab. u. and. umlieg. Ländern*, II, 368;

F. Jones, *Records of the Bombay Governem.*, nr. 43, s. 471. — Burada yapılan kazılar ve buluşlar hakkında krş. H. Rassam, *Asshar and the land of Nimrod* (New York, 1897), s. 200 v. dd.; K. Bezold, *Überblick über die Babyl.-Assyr. Litter.* (1886), s. 74 v. dd.; Hilprecht, *Explorations in Bible Lands* (1903) s. 296 v.dd.; *British Museam, gaide to the Babyl. and Assyr. Antiqu.*[2] (1908), s. 35 v.dd.; Birch ve Pinches tarafından çıkarılmış olan, *The Bronze ornaments ... of Balawat* (1880—1903); Billerbeck ve Fr. Delitzsch, *Die Palastthore Salmanassars II za B. = Beitr. z. Assyriologie*, IV, cüz 1, (1908), kapının çok mufassal bir tasvirini yapmaktadırlar.

(M. Streck.)

BELÂZÜRÎ. AL-BALĀẒURĪ, AḤMED B. YAḤYĀ B. CĀBİR AL-BALĀẒURĪ (? — 892), III. asır arap müverrihlerinin en büyüklerinden biridir. Hayatı hakkında mâlûmatımız azdır. Halife Mutavakkil ile halife Musta'în 'in samimî dostluklarını kazanmış ve halife al-Mu'tazz 'in zeki ve kabiliyetli oğlu 'Abd Allāh 'a muallimlik etmiştir. Rivâyete göre, Aḥmed b. Yaḥyā 279 'da, yapacağı tesiri bilmeyerek, *balāẓur* (anacardia) usaresi içmiş ve şuuru inhilâle uğrayarak, vefat etmiştir. Bu suretle öldüğü için de kendisine Balāẓurî lâkabı verilmiştir. Fakat bu, sâdece lâkabı izah için söylenmiş bir hikâye olsa gerektir, bundan başka bu rivâyetin Aḥmed b. Yaḥyā 'nın büyük babasına âit olması ihtimâli de vardır. Balāẓurî farsçadan yaptığı tercümeler ile mârûf idi. Bu sebepten fars aslından gelmesi muhtemel görünmekle beraber, büyük babası Mısır 'da memur bulunduğu için Balāẓurî, her hâldo, temamiyle eraplaşmıştır. Tahsilinin bir kısmını Şam ve Humus 'ta ikmâl ettikten sonra, İbn Sa'îd ile diğer âlimlerden do ders aldı. Balāẓurî 'den, bize, her cihetçe güvenilmeğe lâyık ve tenkidî değeri yüksek olmak üzere, büyük itibar kazanmış 2 eser kalmıştır. 1. *Futūḥ al-buldān* (nşr. M. J. de Goeje, *Liber Expugnationis Regionum auctore ... al-Beládsori* ... Lugdunl Bat. 1866 ve Kahire, 1318). Bu kıymetli kitap aynı mâhiyette daha geniş bir eserin hulâsasından ibarettir. Eser Peygamberin musevîlere Mekke ve Ṭā'if 'e karşı açtığı harpler ile diğer teşebbüslerinden başlayıp, sonra *ridda* 'yi, Suriye 'nin, Cezîre, Ermeniye ve Magrib 'in fethini ve nihayet Irak ile İran 'ın istilâsını anlatmaktadır. Tarihî vekayi anlatılırken, münasebet düştükçe, medeniyet tarihinden, ictimaî şartlardan bahsedilmiş, msl. vilâyet divanlarında kullanılan dillerin değişmesine, Bizans ile teşrifat mücadelesine, vergi meselelerine, mühürlerin kullanılışına, para temevvüelerine ve arap yazısının tarihine âit, dikkate değer mâlûmat verilmiştir. Eser, arap fütuhatının tarihi hakkında, en değerli menbâlardan biridir.

2. *Ansāb al-aşrāf* (*va-aḫbārahā*), pek geniş ve şümûllü bir eser olup, tamamlanamamıştır. İçindekileri ensab sırası ile tertip edilmiş olduğu için, kitabın ilk kısmını Peygamberin *sîra* 'si ve Peygamber âilesinin hâl tercümeleri teşkil eder. 'Alī evlâdından sonra Abbâsîler gelir. Banī Hāşim 'i 'Abd Şams âilesi tâkip etmekte olup, bunlar arasında Emevîlere, nisbetsiz derecede, büyük bir yer verilmiştir. Bundan sonra kureyşîlerin bakiyesi ile Muzarların diğer kollarından bahseder. Kaysler ve bilhassa Şakîfler eserin son kısmını teşkil eylemektedir. Oldukça tafsilâtlı en son hâl tercümesi al-Ḥaccāc 'a âit olanıdır. Şekilce ensabdan bahseden bir eser gibi görünen *Ansāb*, hakikatte İbn Sa'd tarzında tertip edilmiş bir *ṭabaḳāt* kitabıdır. Fakat bu tarz eserlerin şekil ve tarzına tamamiyle riayet olunmamıştır; her bir hükümdarın saltanat zamanında geçen en mühim vak'alar, âit olduğu bablara ilâve suretiyle, yazılmıştır. *Ansāb*, bu bakımdan, hariciîlerin tarihi için, en mühim menbâlardan biridir. Bu büyük eser esaslı tetkikler ve hâşiyeler ile Kudüs 'te tab edilmeğe başlanmış ve müteaddit ciltleri intişar etmiştir; eserin hâricîler ile 'Abd Allāh b. Zubayr 'e taallûk eden bahisleri, bir cilt hâlinde, teş basması ile Almanya 'da basılmıştır. *Ansāb* 'ın Paris 'te Bibl. Nat.'da eksik bir nushası mevcut ise de, bundaki bahisler İstanbul 'da Âşir Efendi kütüphânesinde (nr. 597/598) bulunan tam nushada mevcuttur (krş. de Goeje, *ZDMG*, 38). Daha sonraları bu büyük eser, 20 kitap hâlinde, yeniden tedvin edilmiş olup (Ḥācī Ḫalīfa, I, 1346), bunun XI. cildi mahfuz kalmıştır (muharriri belli edilmemiş olan bu kısmın *Ansāb* 'ın bir parçası olduğunu meydana çıkaran W. Ahlwardt 'tır).

Balāẓurî 'nin, meziyetlerine rağmen, müverrih olmak bakımından değeri, son zamanlarda, bâzan pek ziyâde izam edilmiştir. Balāẓurî 'nin asıl metinleri vermiş ve bunların sonraki müellifler tarafından tezyin ve tevsî edilmiş olduğu doğru değildir; bilâkis kitaplarındaki esaslı kısımların sonradan ortaya çıkan daha tafsilâtlı metinler ile karşılaştırılmasından anlaşılıyor ki, bu müellif, asıl metinleri ihtisar etmiştir. Balāẓurî 'nin üslûbunda bâriz vasıf ihtisar olup, bu hâl ifâdesine bir dereceye kadar münakkahlık vermekte ise de, eserini bedîî kıymetten mahrum bırakmaktadır. Kendisinde uzunca bir hikâyeye az rastgelinir. Kendilerinden istifade eylemiş olduğu eski hikâyecilerin (msl. Abū Miḫnaf) eserlerini, zâhiren „ilmî" bir esasa göre, az çok rabıtasız kısımlara ayırmış; bun-

ları da bir elay vesikalar ve rivâyetlerin muhtelif şekilleri ile tıka-basa doldurmuştur. Balâzurî 'nin eserlerinin telifinde tuttuğu usûl şöyle târif olunabilir: tarihini (*Futūḥ*) klâsik *ṭabaḳāt*'lar tarzında, ayrı ayrı makaleler şeklinde yazmış. *Ansāb*'da ise, klâsik eserlerin (İbn Sa'd) muhtevâsı ile eski hikâyecilerin (İbn İsḥāḳ, Abū Miḫnaf) yazdıklarını birleştirerek, üçüncü bir telif tarzına, yâni *ansāb* müelliflerinin (al-Kalbī) usûlüne uymuştur.

Bibliyografya için bk. metinde zikrettiğimiz tabılardaki mukaddemeler ile Brockelmann, *GAL*, I, 141; *Suppl.* I, 216; Yāḳūt, *İrşād* (nşr. Margoliouth), *GM*, VI, II, 127 v.dd.

(C. H. BECKER.)

BELBİS. [Bk. BİLBİS.]

BELC. BALC B. BİŞR B. 'İYĀ2 AL-ḲUŞAYRĪ, şecî, fakat nobran bir arap kumandanıdır. Halife Hişām b. 'Abd al-Malik tarafından, Balc'in amcası Kulṯūm b. 'Iyāż'in emri altında, 123 (741)'te berberîlere karşı gönderilmiş olan orduda Suriye suvarilerinin kumandanı idi. Bu ordunun İfrikiye'ye muvasalatından sonra (ramazan 123 = 20 temmūz — 18 ağustos 741) Balc ile emri altındaki suriyeli efrat, kabalık ve nobranlıkları yüzünden, Afrika araplarının ve hususiyle Ḥarra'de vukū bulan muharebeyi (63 = 683) müteâkip, büyük kafîlelor hâlinde, garba doğru rie'at etmiş olan anṣārîlerin derin kin ve nefretlerini kazanmışlardı. Bu hâlin neticesi olarak, Suriye ordusu Tlemsen civarında Afrika ordusuna iltihak ettikten sonra (mecmun takriben 60.000 kişilik bir kuvvet teşkil ediyordu), bu iki ordunun — suriyelilerin nahvet ve azametlerinden ve Balc ilo Afrika kıt'aları kumandanı Ḥabīb b. Abī 'Ubayda arasında zuhûr eden bir muarazadan dolayı — birbiri ile çarpışmasına ramak kalmış idi. Hâlbuki berberîler, düşmanı yorarak, zaafa düşürmek maksadı ile, Magrib'in müntehasında Sebū nehrine kadar çekilmişler idi. Berberî ordusu ile müsademeye girişilmezden az evvel Kulṯūm, Afrika kıt'aları kumandanlığına iki Suriyeli zabit tâyin ederek, berberîlerin harp usûllerine iyiden iyiye vâkıf olan, fakat reyi ve mutalâası Balc tarafından azametle istihfaf edilen Ḥabīb'i bu kumandanlıktan azletti. Bu tedbir afrikalı efrat arasında husumet ve hoşnutsuluğu bir kat daha şiddetlendirdi. Akıbet bu hâl Araplar için Baḳdūra (yahut Fas'ın şimâlinde Sebū nehri üzerinde Nabdūra, krş. Fournel, *Les Berbers*, I, 294, not 1)'de, tam bir hezimet ile neticelendi. Bu felâkete (zilhicce 123 = 17 teşrin I. — 14 teşrin II. 741), hem hodserâne hareketi, hem de ulu-orta hücuma geçerek, piyâde kuvvetlerinden ayrı düşmüş olması yüzünden, Balc sebebiyet vermiştir. Bu vak'a akabinde Balc, takriben 7000 süvari ile Septe'ye kadar kendisine bir yol açtı ve orada uzun müddet berberîlerin muhasarası altında kaldı. Nihayet Anṣārîlerden Kurtuba vâlisi 'Abd al-Malik b. Ḳaṭan [b. bk.], kendisini isyan etmiş olan Endülüs berberîlerine karşı istihdam etmek üzere, maiyetindeki suriyeliler ile birlikte, Endülüs'e geçirtti. Tulaytala'nın yukarısında Vādī Selīṭ (Guadaselete) kenarında vuku bulan büyük bir muharebede Endülüs Berberîleri Balc ile 'Abd al-Malik tarafından imha edildi. Bir müddet sonra Endülüs Anṣārîleri ile suriyeliler arasında zuhûr eden dahilî muharebede de suriyeliler galip geldiler. Balc'i, 'Abd al-Malik yerine, Endülüs vâliliğine tâyin ettiler; 'Abd al-Malik ise Kurtuba'dan tard ve sonra da katledildi. Bununla beraber Balc'in vâliliği de kısa sürdü: Endülüs araplarına karşı açılan bir muharebede, Narbon vâlisi 'Abd al-Raḥmān b. 'Alḳama al-Laḫmī eliyle öldürüldü (şevvâl 124 = 8 ağustos — 5 eylül 742).

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berb.*, I, 137 v.d., 151; frs. trc., I, 217, 238 v.d.; İbn 'Aẕārī, *al-Bayān al-Muġrib*, I, 41 v. dd.; II, 30 v.dd.; Maḳḳarī, II, 11 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), bk. fihrist; Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, I, 244; Fournel, *Les Berbers*, I, 291—297, 302—306; Müller, *Der Islam*, I, 449 v.d.; Mercier, *Hist. de l'Afriqae septentr.* (1888), I, 231 v.d., 234 v.d.

(M. SCHMITZ.)

BELDE. BALDA (A.), „şehir, bölge" demektir; cemi şekli olan *bilād* [b. bk.] ve *buldān* kelimelerine, coğrafyaya âit kitapların unvanlarında çok rastgelinir.

BELED. BALAD (A.), memleket, şehir; krş. BİLĀD. — Al-Balad, XC. sûresinin ismidir.

BELEK, NÛR AL-DAVLA (?—1124), Selçukluların Dersim, Gene, Harput ve Halep emîri. Artuk Bey'in oğullarından Behram'ın oğlu olup, Sultan Melikşah'ın 1092'de ölümünden sonra, gerek imparatorlukta ve gerek bu imparatorluğun şûbeleri olan Anadolu ve Suriye Selçuklu kıraliıklarında vuku'a gelen fetret ve anarşi esnasında, dâhilî harplere karışan ve bu arada kendi nam ve hesaplarına birer emaret tesisine teşebbüs eden ve haçlılara karşı parlak zaferler kazanan emîrlerden ve islâm gâzîlerinden biridir.

1094-'te Suriye hükümdarı Tutuş, emîr Bozan'ı öldürdükten sonra, ona âit olup, Diyar-ı Muẓar (Osrhoène, Roha = Urfa havâlisi) bölgesinin şehirlerini, maiyetinde bulunan emîrlere tevzî ederken, Sürûc'u, Sukman'a iktâ eylemiş ve Sukman da Sürûc'u Belek'e vermişti. Tutuş'un ölümünden sonra, amcaları ve amcazâdeleri ile birlikte, onun oğulları arasındaki

mücadelelere karışan Belek, birinci haçlı harplerinde, ikinci Antakya muhasarası esnasında, bu şehri kurtarmağa giden büyük Selçuklu ordusuna iltihak ve amcaları ile birlikte meşhur Antakya muharebesine iştirâk etmişti. Kendi zamanında yaşayan haçlı vak'anüvislerinin ve süryanî müelliflerinin Bâlak ve ermenî müverrihlerinin de Balag tesmiye ettikleri Belek, islâm ordusunun Antakya önündeki hezimetini müteâkip, Kudüs ve havâlisinin Artuk-oğulları elinden Fâtımîlere geçmesinden bir az sonra, elinde bulunan Sürûc şehrini kaybetmişti (1098).

Arap vak'anüvislerin Belek 'in Sürûc halkına fazla zulüm yapıp, mallarını gasp ve müsadere ettiğini ve bu zulümlere dayanamayan halkın, Urfa kontuna müracaat ederek, şehri ona teslim eylediğini söylerler (*A'lâḳ al-ḫaṭîra fî umarâ' al-Šâm va 'l-Cazîra*, Berlin kütüp., arapça yazm., nr. 9800, var. 18 mad. Sürûc). Albert d'Aix başta olmak üzere, haçlı vak'anüvisleri ise, Belek in, kendine isyan etmiş olan Sürûc halkına karşı, Urfa kontu Baudouin I.'i yardıma çağırmış olduğunu ve bu kontun şehri aldıktan sonra sâhibine vermeyip, kendi kontluğuna ilhak ettiğini yazarlar.

Bu suretle emaretten mahrum olmak tâlihsizliğine uğrayan ve muhtelif türkmen boy ve oymaklarının başına geçip, bir çok sergüzeştlere atılan Belek, hıristiyanların esaretinden kurtarılmaları için, müracaatta bulunan sürûcluları kurtarmak isteyen büyük amcası Sukman ile birlikte, 1100 yılının sonlarına doğru Sürûc 'a yürümüştü. Yeni Urfa kontu olan Baudouin II. du Bourg ile Sürûc senyörü Foulque de Chartres mukabeleye çıktılarsa da, mağlûp oldular. Bu sırada Urfa kontu Antakya 'ya giderek, oradan mühim mikdarda yardım alıp, tekrar Sürûc 'a doğru yürüdü. Sukman ile Belek onu karşıladılarsa da mağlûp olarak, çekildiler (1101).

1104 (497) 'te Fırat kenarındaki Ḥadîṯa ve 'Âna kasabalarına hücum ederek, buralarını arap Ya'îş kabîlesinden alan, fakat Ḥilla hükümdarı Sayf al-Davla Ṣadaḳa 'nın müdahalesi ile terke mecbur olan Belek, o sene içinde amcası Sukman ile Musul vâlisi Çökürmüş 'in haçlılara karşı yaptıkları muharebeye iştirâk etmiş ve kazanılan muzafferiyette rol oynamıştır. Belek, Irak kıt'asında âsâyişi temin ettikten sonra, Ḥânîcâr kasabasını almıştır (1105). Belek 1110 'da büyük sultanın haçlılara karşı gönderdiği cihad ordusuna iştirâk etmiş ve amcası İlgâzî 'nin maiyetinde bulunmuştur. Harran 'ı idâresine alan emîr Mevdûd burayı İlgâzî 'ye vermiş ise de, Sukman Kutbî buna râzı olmadığından, İlgâzî ile aralarında münâşaa çıkmış ve bu yüzden İlgâzî, ordudan ayrılarak, Mardin 'e dönmüş ve buna hiddetlenen Sukman Kutbî, orduda bulunan Belek 'i tevkif ettirerek, zincire vurdurmuş ve kendi idâresi altında bulunan Daron (Muş) bölgesindeki Aydziats kalesine gönderip, orada hapsettirmişti. Fakat ertesi sene, emîr Sukman Kutbî 'nin ölmesi üzerine, hapisten kurtulan ve Elcezire 'ye dönerek, amcasının hizmetine girmiş olan Belek, 1112 'de Harput, Palu, Çemişkezek ve bütün Dersim havâlisi ile Hanzit (Genc ve Çabakçur) bölgesi emîri Çubuk-oğlu Mehmed Bey 'in ölümünü duymuş ve başına toplayabildiği türkmenlerden bir kısmı ile birlikte, Elcezire 'den hareket ederek, Harput şehri ve havâlisindeki kasabalar haric olmak üzere, onun bütün memleketini eline geçirmiş ve Palu şehrini kendisine emaret merkezi yapmıştır.

Anadolu sultanı Kılıç Arslan I. 'ın ölümünden sonra, oğulları arasında paylaşılan ülkeden Malatya ve Elbistan bölgeleri, ölen sultanın en küçük oğlu Tuğrul Arslan 'ın hissesine düşmüş ve bu şehzâde, ümera tarafından, sultan ilân edilmişti. Sabî hükümdarın annesi Ayşe Hatun, ümeradan İl-Arslan ile izdivac ederek, bu emîri oğluna atabeg yapmış ve memleketi idâreye başlamıştı. Fakat bilâhare Ayşe Hatun bu emîri tevkif ettirmiş, o zaman da akıl ve şecaatini diğer bütün türk emîrlerine fâik bulduğu ve çok takdir ettiği emîr Belek ile izdivaca karar vermiş ve onu Malatya 'ya çağırmak üzere, bizzat Palu 'ya gitmişti. Ayşe Hatun ile izdivac ettikten sonra, 1113 'te Malatya 'ya gelen ve genç sultana atabeg olan Belek, bu suretle hâkimiyeti altındaki arâziyi büsbütün genişletmiş, gerek Anadolu 'da, gerek Elcezire 'de bulunan emîrlerin en kuvvetlisi hâline gelmişti. 1114 'te Çubuk-oğlu Mehmed 'in halefi olan Harput emîri hastalandığı zaman, ülkesini Malatya sultanı Tuğrul Arslan 'a vasiyet etmişti. Belek, Malatya kuvvetlerinin başında olarak, Harput 'a gidip, şehri teslim etti ise de, o sırada haçlılar ile harp etmek üzere, yola çıkmış olan büyük sultan Mehmed 'in ordusundan bir kısım kuvvetlerin, sultanın oğlu Mes'ud kumandasında olarak, buraya yaklaşmakta olduğunu görünce, mezkûr şehri tahliye ederek, Malatya 'ya döndü.

Şehzâde Mes'ud atabegi Aksungur Porsukî, bütün Elcezire ümerasının maiyetine gelmiş olmalarına rağmen, Mardin emîri İlgâzî 'nin, bizzat gelmeyerek, oğlu Ayaz 'ı göndermesine hiddetlenmiş ve Diyâr-ı Muḍar 'ı yağma ve tahripten döndükten sonra Ayaz 'ı hapsetmişti. Bunun üzerine İlgâzî, bir taraftan Belek 'e haber göndererek, yardıma çağırdığı gibi, diğer taraftan öteki biraderzâdesi ve Ḥişn-Kîfâ emîri olan Ḍavud b. Sukman 'ı da maiyetine almış ve

bunlar ile birlikte, o sırada Nusaybin'de bulunmakta olan Aksungur'un üzerine yürümüştür. Muharebede Aksungur mağlûp ve yanındaki şehzâde Mes'ud esir olmuştur. Fakat İlgâzî, şehzâdeyi derhâl tahliye etmişti. Belek buradan Malatya'ya döndükten sonra derhâl Harput'a yürümüş ve burasını işgâl etmiştir (1115).

Erzincan, şarkî Karahisar ve Divriki bölgeleri emîri olan ve evvelden beri göz diktiği Genc ve Dersim havzalarının Belek tarafından zaptedilmesine muğber olarak, ona karşı zarar ika etmek isteyen Mengücük-oğlu, 1118'de Belek'in ülkelerini garete başlamış ve bu arada Malatya havâlisini de yağmalamıştır. Kendi kuvvetlerini amcasına göndermiş olduğu için, o vakit onun ülkesine yürüyemeyen Belek, 1120'de Mengücük-oğlu'nun memleketine girdi ve Kemah ve Erzincan bölgelerini istilâya başladı. Mengücük-oğlu mukavemet edemeyeceğini anlayarak, Bizans imparatorluğunun Trabzon dükası olup, komşu türk emîrlerinin muhtemel tecavüzlerine karşı yanında mühim kuvvetler bulunduran Constantin Gabras'ın yanına iltica etti. İkisi de, kuvvetleri ile birlikte, Belek'in karşısına çıktılar. İbn al-'Aẓīmī'nin Seryan ve İbn al-Ḳalānisī (s. 202)'nin Serman dedikleri mevkide şiddetli bir muharebe vuku'a geldi. Trabzon dükası ile Mengücük-oğlu fena hâlde bozuldular ve maiyetlerinin mühim bir kısmı ile, esir edildiler. Trabzon dükü 30.000 dinar fidye mukabilinde kurtuldu. Süryânî patriki Mihail, Sıvas, Yeşil-Irmak ve aşağı Kelkit havzası emîri Danişmend-oğlu Emîr Gâzî'nin de Belek ile ittifak edip, bu savaşa iştirâk ettiğini ve fakat esir olanlardan Mengücük-oğlu'nu, damadı olması dolayısiyle, Belek'in rızası hilâfına salıvermesi üzerine, pek münfa'il olan Belek ile Malatya sultanının, aradaki ittifakı bozarak, Trabzon'un zaptından vazgeçtiklerini nakleder (bk. *Chronique de Michel le Syrien*, III, 205). Arap tarihçilerinin, muharebe meydanı olmak üzere, gösterdikleri yerin, arap harflerinin hususiyetine inzımam eden müstensih hatalarını da göz önünde tutarak, Tercan veya Bayburt ile Gümüşhâne arasında bulunan Sadak mevkii olduğunu zannediyoruz.

1122'de, İlgâzî'nin arzusu üzerine, Belek, mühim bir kuvvetle, ona yardım etmek üzere, bizzat Halep'e gîderek, muharebelere iştirâk etti, amcasının hastalanarak şarka avdetinden sonra, franklara karşı devam eden harplerin idâresini üzerine aldı ve aynı senenin eylûlünde, Urfa kontu Jocelin de Courtenay ile Birecik seyyörü Galérau du Puiset'yi Sürûc yakınında, ermeni tarihçisi urfalı Mathieu'nün Daphthil dediği mevkide, mağlûp ve esir etti. Urfa'nın teslimi mukabilinde kendilerini serbest bırakmak isteyen beyin tekliflerini kabûl etmeyen kont ile arkadaşını Harput'a göndererek, oradaki kaleye hapsettirdiği gibi, diğer 25 frank şövalyesini de, Palu'ya gönderdi. Haçlı reislerinin en kudretli ve en cesurlarından biri olan Urfa kontunun bu esareti, frank krallığı için, mühim bir ziyâ telâkki edilmiştir.

Emîr Belek, bu muvaffakiyetinden sonra, Harput'a dönmüştü. Fakat bir az sonra amcası İlgâzî'nin o sene teşrin II.'in başında Meyyafârikîn'de ölmesi ve şarktaki ülkelerinin vârisleri arasında taksimi yüzünden zaafa uğrayan Halep emareti haçlılara karşı müşkül bir duruma düşmüştü. Kudüs kıralı, bu vaziyetten istifâde ederek, taarruza geçti ve Halep civarında bâzı kaleleri aldı. Yeni Halep emîri, Aşâreb'i ona vererek, sulh akdetti. Belek ise, evvelce tazyik ve muhasara etmiş olduğu Gerger kalesi sâhibi ermeni Mihail'i kendisine itaate mecbur etmiş ve bu sergerde, ancak Urfa kontunun müdahale ve himayesi sâyesinde, kalesini onun elinden kurtarabilmişti. Fakat 1123'te Belek, yeniden Gerger'i muhasara etti. Kudüs kıralı, yapılan istimdat üzerine, Telbâşer'den hareketle, Fırat'ın garp sâhilini tâkip ederek, ilerlemeğe başladı. Gerger'e yetişmek isteyen kıral Baudouin II., ırmaktan bir az ayrıldığı sırada, İbn al-'Adîm'in Uruş dediği bugünkü Turuş mevkiinde, frankların hareketini duyarak, yıldırım sür'ati ile onların üzerine yürüyen Belek ile karşılaştı. İbn al-Ḳalānisī'ye göre, 9 safer (8 nisan), İbn al-'Adîm'e göre, 19 safer (18 nisan)'de vuku'a gelen şiddetli bir muharebede, Belek mühim bir muzafferiyet kazandı. Kıral başta olmak üzere, ölümden kurtulanlar kâmilen esir edildiler. Bu muharebe, kıral'arının esareti ile bittiği için, haçlıların islâm ülkesine girdikleri andan o güne kadar, uğradıkları hezimetlerin en büyüğü sayılmış ve Belek'in şan ve şöhretini her tarafa yayarak, kendisine *gâzî* unvanını kazandırmıştır. Hişn Manşûr'un istirdadını temin eden bu muzafferiyet üzerine, garp Selçuklu sultanı Mahmud (sultan Muhammed oğlu), Belek'e Halep emaretinin menşûrunu göndermiş, onu franklar ile muharebe eden islâm ordularına serdâr tâyin etmiş ve diğer emîrleri, askerleri ile birlikte, onun maiyetine girmeğe mecbur kılmıştır. İbn al-Ḳalānisī'ye göre, rebiülevvel (mayıs), İbn al-'Adîm'e göre, rebiülâhır (haziran) içinde, kısa bir muhasaradan sonra, Harran'ı amcazâdesi Badr al-Davla Sulaymân'ın adamlarından teslim alan Belek, bu şehrin reisi Barakât b. Abî al-Fahm'i hapsetmiş, sonra Halep'e gelerek, burasını muhasara eylemiştir. Şehir 27 haziranda teslim olmuştur. Belek 30 haziranda kaleye girmiş ve Suriye kıt'asının güya sultanı olup, bu kalede ikamet ettirilmekte olan

sultan Şâh b. Rizvân b. Tutuş'u oradan çıkararak, Harran'a göndermiştir.

7 ağustos 1123'te Harput'ta kale burçlarından birinde mahfuz bulunan Kudüs kıralı ile Urfa kontunun ve Birecik senyörü ile diğer şövalyelerin, hapisten çıkarak, Harput şehrinin iç kalesini zapttettiklerini öğrendi. Filhakika bir kısmı behesnili olan 50 kadar ermeni fedaîsi, kale muhafızlarının azlığını görerek, burasını almağı kararlaştırmışlardı. Bir kısmı rahip, bir kısmı dilenci ve tacir kıyafetinde, kale kapısından içeriye girmeğe muvaffak olan ve içerideki ermeni işçileri ile birleşen bu fedaîler, kaleyi zaptederek, bure ve barulara hâkim oldular ve kıral ile kontu ve diğer frank esirlerini kapalı bulundukları burodan çıkarıp, emîrin ikametine mahsus olan yere götürdüler ve aynı zamanda şehirdeki ermenilerden bir kısmını da çağırarak, şehirliler tarafından kuşatılan kaleyi müdafaaya hazırlandılar. Kudüs kıralı muhasara hattını yarıp çıkmanın mümkün olmadığını görünce, kont Jocelin'i Kudüs'e gönderip, kendisini kurtarmak üzere, kuvvet getirmeğe memur etti. Kont Joceliu, kuvvet toplamak üzere, Antakya'ya ve oradan Kudüs'e gitti. Kıralllığın, Trablus kontluğunun ve Antakya prensliğinin bütün kuvvetlerini toplayarak, „hakikî haçı" da beraberine alıp, kıralı kurtarmak için, yürüyüşe çıkan kont, Telbâşer'e geldiği zaman, Harput kalesinin Belek tarafından zapt ve kıralın yeniden esir edildiğini öğrenip, ileri yürümekten vazgeçti. Filhakika Harput'taki vak'ayı duyan Belek, sür'atle Harput'a yürümüş, 500 km. mesafeyi 15 günde alarak, kale önüne gelmiş ve muhasaraya başlamıştı. Kıral Belek'in teslim teklifini reddettiği için, kale hücumla zaptedildi. Belek, kıral ile senyörler müstesna olmak üzere, diğer frankları ve aynı zamanda ermenileri kâmilen öldürttü (23 recep = 16 eylül). Belek, kıral ile arkadaşlarını tekrar zincire vurdurdu; fakat onları Harput'ta bırakmağı muvafık görmediğinden, Harran'a gönderip, hapsettirdi.

Bu aralık, Anadolu'daki ülkesinin işlerini yoluna koyan ve oradaki türkmen boy ve oymaklarından mühim mikdarda kuvvet toplayan Belek, başsız kalan franklara büyük bir darbe vurmak ve ellerine düşen kale ve şehirleri birer birer alabilmek için, hazırlık yapıyordu. Türk imparatorluğunun haçlılara karşı baş kumandanı olmak sıfatı ile, bütün emîrlerden yardım istiyor, bilhassa Artuklu âilesinin reisi sıfatı ile, Hîsn Kîfâ, Meyyâfârikîn ve Mardin emîrleri olan amcazâdeleri Davud b. Sukman ile Süleyman ve Timurtaş'ı yanına çağırıyordu. Bunlarden ilk ikisi, maiyetlerindeki kuvvetlerin mühim kısımlarını göndermişlerdi. Üçüncüsü ise, bütün kuvveti ile, bizzat Belek'in maiyetine gelmişti. Büyük emîrlerden Musul vâlisi atabeg Aksungur Porsukî, Belek'e asker göndererek, yardım ettiği gibi, Şam emîri atabeg Tugtigin de, bizzat kuvvetlerinin başında olduğu hâlde, onun yanına gelmişti.

1124 senesi başında Halep'e gelen ve Harran'da mahpus olan kıralı ve arkadaşlarını kalede hapsettiren Belek, haçlılara karşı yapacağı sefer esnasında dâhilî bir hiyanet ihtimâlinden endişe ederek, bu şehirdeki ismailîleri kâmilen tevkif ve ihrac ettirdikten sonra, mal ve mülklerini sattırdı. Sonra, atabeg Tugtigin ile birlikte, franklar elinde bulunan A'zâz kalesini muhasara etti. Kalenin fethi yaklaştığı sırada, franklar birden bire hücum ederek, muhasaranın akamete uğramasına ve türk ordusunun çekilmesine sebep oldular. Bunu müteakip, Fırat üzerindeki Mağâra kalesi ile Na'ûra kalesini müstahkem bir hâle koyan Belek, Halep'e döndü ve 12 şubatta Melik Rizvân'ın kızı olup, evvelce amcası İlgâzî'nin nikâhlısı bulunan, fakat düğünden evvel kocasının vefatı üzerine dul kalan Ferhunde Hatun ile evlendi. Şubat ayı içinde, Halep şehri reisi Muhammed b. Sa'dân'ı azil ve şehir işlerini islâh ettikten sonra, franklardan intikam almak için, A'zâz havâlisine kuvvetler gönderip, Meşhilâ mevkiinde düşmanları perişan ettiren ve bu arada bizzat Mucaddat kalesini fetheden Belek, Manbic (halk arasında telâffuzu Munbic) sâhibi Hassân b. Gümüştigin Baalbekî'nin bâzı ahvâlinden şüphelendiği için, bu şehri onun elinden almağa karar verdi ve amcazâdesi Timurtoş'ı bu işe memur etti. Bu zat Hassân'ı tevkif etti ise de, Hassân'ın kardeşi 'Îsâ, kaleye kapanarak, teslim olmağa yanaşmadı. Bunun üzerine Belek, bizzat gelerek, kaleyi kuşattı. 'Îsâ franklara haber göndererek, yardımlarını istedi. Urfa kontu Joecelin bütün haçlı senyörlerini ve şövalyelerini maiyetine çağırdı. O devirde emsâlsiz çeçaati ile pek tanınmış olan Maraş ve Keysum kontu Geoffroy ile Delük ve Râban senyörü Mahuis başta olmak üzere, senyör ve şövalyelerin ekserisi onun maiyetinde toplandılar ve 10.000'den fazla atlı ve piyade ile, Manbic'e doğru yürüdüler. Bunu duyan Belek, muhasarayı bırakarak, düşmanları karşılamağa gitti. Manbic yakınında, 18 rebiülevvel (5 mayıs) pazartesi sabahı başlayan şiddetli ve korkunç muharebe, türklerin kat'î muzafferiyetleri ile sona erdi. Başta Maraş kontu olmak üzere, haçlı şövalyelerinin en güzideleri telef oldular ve kaçanlar, gece karanlığına kadar, türkler tarafından takip edilerek, öldürüldü veya esir alındı.

Emîr Belek, Manbic muhasarasını amcazâdesi Timurtaş'a bırakmağa ve uzun zamandan beri

frenkler tarafından kuşatılan ve yardımdan tamamiyle mahrum kalan Sur şehrinin imdadına koşmağa karar vermişti. Suriye sâhilinde islâmlar elinde kalmış yegâne şehir olan Sur'un düşmesi, Mısır ile Suriye'nin deniz yolundan irtıbatını büs-bütün kesecekti. Şam emîri Tugtigin, Belek'i bu hususta işbirliği yapmaya dâvet ediyordu. Harekete hazırlanan Belek, kaleye karşı kurulacak mancınıkların yerlerini tesbit için, başında tolgası ve elinde kalkanı dolaşır ve maiyetine emirler verirken, kaleden atılan bir ok, onun sol köprücük kemiğine isabet ederek, saplandı. Rivâyete göre, bu oku bizzat kale müdâfii 'İsâ atmıştı. Belek oku çıkardı, ona tükürerek „bu ok, bütün islâmlara vurulmuş bir darbedir" dedi ve bir az sonra da ruhunu teslim etti (6 mayıs 1124, salı). Ordu yeis içinde öteye beriye dağıldı. Şehit emîrin cenazesi Halep'e getirildi, İbrahim peygamberin makamı önüne defnedildi ve burada, bilâhare, mükellef bir türbe ve mezar yapıldı. Kûfî yazı ile mahkûk olan mezar taşı, son zamanlarda, Halep'ten Şam müzesine götürülmüştür. Belek'in muasırlardan 'Aẓîmî, onun Şehinşah adlı bir oğlundan ve bu emîrzâdenin, emîr Zengî'nin Halep emareti zamanında, 528 (1134)'de, Kudüs kıralı Foulque'e karşı yapılan bir muharebede şehit olduğundan bahseder.

Belek'in ölümünden sonra, memleketi taksime uğradı. Timurtaş, Halep'i, Harran'ı ve mülhakatını, Şams al-Davla Sulaymân ise, Harput'u ve dolaylarını, Davud b. Sukman da, Palu, Çemişkezek ve Dersim havâlisini almışlardı.

Dastânî kahramanlıklar ile geçen orta çağda, şecaat ve şövalye mertliğinin en parlak devri olan XII. asırda, türklük ve müslümanlığın haçlılara karşı çıkarmış olduğu yeğitlerden biri de, Belek'tir. Bu zat, muasırı bulunduğu emîrlerin bir çoğu gibi, yüksek metbûları bulunan Mehmed Tapar, Sencer ve Mahmud kabilinden, ahlâk ve fazilette maiyet ve tebealarına nümûne olan büyük sultanların açtığı çığırdan yürüyerek, nefsini her türlü kötülük ve günahtan uzak tutmağa çalışmış, bütün ömrünü gaza ve cihad içinde geçirmiş, ülkesinde emsâlsiz bir sükûn ve âsâyiş temin etmiş, adâlet ve kanunu hâkim kılmış, dindar ve mütevâzî bir emîr idi. Belek, daha genç yaşında iken, bu devrin en kahraman ve şecî hükümdarı olan Anadolu sultanı Kılıç Arslan I.'ın takdir ve sitayişini kazanmıştı. Ölümü, müslümanlık ve türklük için, hakikî bir ziyâ ve musîbet olmuş ve mağlûp olmağa başlayan haçlıların yeniden kalkınmalarına sebebiyet vermiştir. Onun yerli hıristiyan tebeası bile, böyle âdil ve şefekatli bir hükümdar kaybetmiş olmalarından dolayı, müteessir olmuşlardı. Haçlılar ise, böyle korkunç ve gâlip bir düşmandan kurtulmuş oldukları için, çok sevinmişler ve rahat nefes almışlardı.

Emîr Belek'in ölümü yalnız Suriye tarihinde değil, Anadolu tarihinin de seyir ve cereyanı üzerinde tesir icra etmiştir. Nitekim damadı bulunan Konya sultanı Mes'ud I. üzerinde bir nevi atabeglik yapan, fakat Belek'in satvet ve şehametinden çekindiği için, Malatya ve yukarı Ceyhan bölgelerinin işlerine müdahaleye cesaret edemeyen Sıvas, Yeşil-Irmak ve aşağı Kelkit bölgeleri emîri Danişmend-oğlu Emîr Gâzî, Belek'in ölümünü fırsat bilerek, ertesi sene Malatya'ya yürümüş ve gerek burasını, gerek Elbistan bölgesini zaptetmek suretiyle, Anadolu Selçuklu saltanatının gelişmesine darbe vurmuştur.

Bibliyografya: Emîr Belek ile bir zamanda yaşayan veya onun zamanına yetişmiş olanm üellifler — *a.* arap tarihçileri: 'Aẓîmî, *Tarih* (İstanbul, Merzifonlu Kara Mustafa kütüp., nr. 398, 514, 516, 517, 518 seneleri vukuatı); Abû Ya'lî İbn al-Ḳalânisî, *Ẕayl Târîḫ Dimaşḳ* (Beyrut, 1908) s. 169, 170, 202, 207 v.d.; İbn al-Azrâḳ, *Târîḫ Mayyâfârḳîn* (Birt, Mus. kütüp. or. 5803, var. 163, 178); — *b.* lâtin vak'anüvisleri: Foulcher de Chartres (frns. trc. M. Guizot, *Collection des mémoires relatifs à l'histoire de la France*, Paris, 1825, XXIV, 205, 207, 215, 223, 332 v.d.); Albert d'Aix (frns. trc. M. Guizot, *ayn. esr.*, XX, Paris, 1824, I, 134 v.d.); Orderic Vital (frns. trc. M. Guizot, *ayn. esr.*, *Hist. de Normandie*, XXIII, Paris, 1826, IV, 215—228); Guillaume de Tyr (frns. trc. M. Guizot, *ayn. esr.*, Paris, 1824, XVI, I, 188 v.d. 357—360, II, 223 v.d., 271); — *c.* ermeni vak'anüvisleri: Matthieu d'Edesse, *Chroniqae* (fr. trc. Ed. Dulaurier, Paris, 1858, s. 232, 273, 287, 306—312); *Recueil des Hist. des Crois., documents armeniens*, I, 94, 110, 117, 131 v.dd. 137 v.d.; Michel le Grand, *Chronique*, (fr. trc. V. Langlois, Paris, 1868, s. 300 v.d.); *R. des Hist. des Crois. doc. ar.* I. 333 v.dd.; (bu eser süryânî Mikhail'in eserinin ermenicesidir); — *d.* süryânî müellifleri: Urfalı Basil'e isnat edilen anonim vekayiname, arap. Isḥâḳ Ermele al-Suryânî, *al-Ḫurâb al-ṣalîbîya fî âṣâr al-suryânîya* (Beyrut, 1929), 66—70 (ingl. trc. M. A. S. Tritton, *JRAS*, 1933, 69—101, 273—305); Michel le Syrien, III, 198—200, 204 v. dd., 210 v. dd. 216 v. dd., 218, 219.—XIII. asır müellifleri: İbn al-Aṯîr (Bulak, 1290, X, 121, 132, 137, 148, 223, 232 v. dd.); Kamâl al-Dîn b. al-'Adîm (Paris, Bibl. Nat. arap. yazm., nr. 1666, var. 144—149; bu eserin haçlılara müteallik olan bahisleri *R. des Hist. des Croisades* 'in *Histo-*

riens orientaux, III, 632, 634—642 'de neşredilmiştir). Bar Hebraeus (Abu 'l-Farac), *Sūryānī vekayinâmesi*, ingl. tre. E. A. V. Budge, London, 1932, s. 245, 249, 251).—Yeni eserler için bk. R. Grousset, *Hist. des Croisades* (Paris, 1934, I, 62, 63, 393, 581, 583—586, 687—591, 593—597; II, 869, 875; bu müellif Aḫāreb kumandanı olan Yalaḳ b. İsḥāḳ 'ı Belek zannetmek hatasında bulunmuştur); Cl. Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche* (Paris, 1940, s. 216, 219, 230, 254, 258, 270, 291—299). (MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

BELEN (BAYLÂN, BEYLÂN, BELEÑ), Akdeniz sâhilinde, İskenderun'dan şimâlî Suriye'ye giden büyük yolun Amanos dağlarını aştığı geçit üzerinde, bulunan bir kasabadır. Yerli türklerin söyledikleri ve bugün resmen yazıldığı gibi, Belen adı verilen bu kasabaya Beylân da denilmektedir. Belen, Türkiye cumhuriyetinin idârî taksimatına göre, Hatay vilâyetinin İskenderun kazasına bağlı bir nâhiye merkezidir. Osmanlı hükümranlığı sırasında, Halep eyâletine (sonradan vilâyet) bağlı bir kazanın merkezi olmuş, 1918—1938 yılları arasında, milletler cemiyeti tarafından, Fransa'nın mandası altına konulan Suriye'nin İskenderun sancağına dâhil bulunmuş ve 1939 senesinde de Hatay hudutları içinde Türkiye'ye ilhak olunmuştur.

Belen'in ehemmiyeti, bir taraftan İskenderun körfezi, diğer taraftan Amik (Antakya) ovası üstünde, sarp bir duvar gibi yükselerek, cenubî Anadolu ile Suriye arasında münakale bakımından ciddî bir engel teşkil eden Amanos dağlarının, hemen hemen yegâne denecek, geçidi üzeriede bulunmasından ileri gelir: Akdeniz kıyısında Hınzır burnu civarından başlayarak, şimâlde bugün Gâvur dağı tünellerinin açılmış olduğu Fevzipaşa-Bahçe gediğine ve daha ötede Maraş yakınlarına kadar, 160 km.'den fazla bir mesafede, umumiyetle 1000 m. aşan ve bu irtifâ üzerinde 1700—2000 m. zirveleri bulunan Amanos'ların mihveri, Belen hizasında hemen hemen 700 m. kadar alçalmakta, bu sâyede Anadolu'yu baştan başa geçip, Külek boğazından Adana ovasına inen ve daha sonra, deniz kıyısını tâkip ederek, İskenderun'a kadar gelen kadîm tarihî yolun kara içine nufuz edip Suriye ve Mezopotamya istikametine doğru ilerlemesi mümkün olmaktadır. Bu bakımdan, geçidde eski çağlarda neden Suriye kapısı (Σύριαι πύλαι, Portae Syriae) adı verilmiş olduğu kolay anlaşılır. Her ne kadar Amanos dağlarından geçen bir kaç keçi yolu daha varsa da, araba mürurunu elverişli tek geçit burada olduğundan, ticaret kervanları ve ordular, dâimâ bu yolu tâkip etmişlerdir. Eski çağlara âit kaynaklarda burası için Amanos kapısı ('Αμανίδες πύλαι; Portae Amani montis) tâbiri de kullanılıyordu. Orta çağda geçit, henüz mârûf olmayan Belen'in adı ile yâd edilmeyip, bu civarda en ehemmiyetli merkez ola kadîm Pagrae (Πάγραι, arap. Baġrās) ismine izâfe edilmekte idi. Bugün Baḳras denilen bu mevki, geçidin Amik ovasına açılan medhali yakınında, bir köy olarak, mevcut bulunmaktadır (nüfusu 1940'ta 683). Bu hususta bk. Belāẕurī (nşr. de Goeje), s. 164; bu kaynakta ve ayrıca Yāḳūt (*Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, III), 693, not. 12'de geçido '*Aḳabat al-nisā*' denildiği zikredilmektedir: halife 'Abd al-Malik'in oğlu Maslama, 'Ammūriya seferi yolunda buradan geçerken, zevcesi bir uçuruma yuvarlandığı için geçide bu ad verilmiş imiş. Arap kaynaklarında yakın zamana kadar buraya Maẕīḳ Baġrās ve ayrıca Bāb-ı İskandarūn adı verildiği de görülmektedir. Burası Suriye'nin Bizans'a karşı olan 'Avāṣim [b. bk.] hudut bölgesine de dâhil bulunuyordu (G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, 1890, s. 37). Halife al-Mu'taṣim (218—227 = 833—842) boğaz yolunu, Belāẕurī'ye göre (s. 167), bir sedd ile muhafaza altına almıştı ki, burada Ḳilā' 'Avāṣim'dan Kâtib Çelebi de bahsetmektedir (*Cihannümā*, nşr. İbrahim Müteferrika, s. 597). Bu havâli, şimâlî Suriye'nin mukadderatına tâbi olarak, erkenden islâm hâkimiyeti altına girmiş [bk. ANTAKYA], bu hâkimiyet, ancak X. asır ortalarından itibaren 100 küsur sene kadar Bizans ve XI. asır sonundan itibaren 170 sene kadar haçlılar tarafından inkıtaa uğratılmış, nihayet Belen havâlisi, XIII. asrın ikinci yarısında Mısır memlûklerinin ve XVI. asır başlarında da Osmanlı devletinin eline geçmiştir. Yukarıda adı geçen *Cihannümā*'da, geçit için Baġrās beli tâbiri kullanılmakta olup bu tâbir Ritter (*Erdkunde*, 1829, XVII) tarafından da tekrar edilmektedir. Yakın zamanlarda geçidin bilhassa Halep ve Antakya yollarının ayrıldığı şark müntehasına Top-Boğazı denilmiştir; Streck'e göre, bu ad mısırlı İbrahim Paşa ordusunun 30 temmuz 1832'de burada osmanlı kuvvetlerini mağlûp etmesini mütekâip verilmiştir. Şimdi umumiyetle kullanılan Belen-(Beylân-) Boğazı (veya geçidi) adı, Belen kasabasının, son asırlardaki inkişafı sebebinden, kazandığı ehemmiyetin bir neticesidir.

Belen kasabası, geçidin denize bakan tarafında, İskenderun'un 15 km. cenubunda, deniz seviyesinden takriben 620—670 m. irtifâda kurulmuş bulunmaktadır. Geçen asır Avrupa coğrafyacılarının eser ve haritalerında beldenin irtifaı 430 ve 670 m. arasında değişen rakamlar ile gösterilmektedir ki, bunlar arasındaki

büyük ayrılık, irtifâ tahminlerinde düşülmesi mûtad olan hatalar dışında, kasabanın meyilli bir satıh üzerinde yer almış olması ve yol kenarındaki evler ile tepenin yamaçlarında kurulmuş olanlar arasında mühim bir yükseklik farkı bulunması ile de izah edilebilir. Geçitteki yolun en yüksek noktası, kasabanın 3 km. kadar şarkında 700 m. aşmakta — bu irtifâ da muhtelif kaynaklarda 594 ile 870 arasında değişen rakamlar ile gösterilmektedir — daha sonra takriben 11 km. bir güzergâh üzerinde, bir çok dönemeçler ile, Amik ovasına inilerek, orada Antakya'ya giden yol ile Kırıkhan üzerinden Halep'e giden yol birbirinden ayrılmaktadır. Belen geçit yolu, son yıllarda güzel bir asfaltlı şose hâline konmuştur.

Orta çağ kaynaklarında adı geçmeyen Belen'in Kanunî Sultan Süleyman devrinde tesis edilmiş olduğu rivâyeti hakikate uygun görünmektedir. Halep vilâyeti sâlnâmelerinden birinde (1320 = 1902/1903) verilen tafsilâta bakılacak olursa, 969 (1552) yılında İskenderun-Halep yolu için yeni bir güzergâh tesbit olunarak, şimdiki kasabanın bulunduğu yerde Kanunî Süleyman tarafından 960 senesinde câmi, han ve hamam inşa ettirilip, buraya 250 derbendci (geçit muhafızı) yerleştirilmiş ve bu mevkie „Derbend-i Cebel-i Bakrâş ma'a İskandarûn" adı verilmiştir. Bir kaç sene sonra, yine hükûmdarın müsaadesi ile, etrafta birer saatlik mesafede bulunan topraklar, rakabesi mîriye âit olmak ve öşürden muaf tutulmak şartı ile, buraya yerleşenlere tefviz olunmuş ve civardan 65 hane ahâli celp ve iskân edilerek, buraya „'Ayn al-tell (belki de 'Ayn Nil) ve mezraası" adı verilmiş ve mezkûr vakıf kasabanın mahkeme-i şer'iye siciline kaydolunmuştur. Yine aynı sâlnâmeye göre, 1183 (1769/1770) senesinde, Adana sancağını idâre eden Abdurrahman Paşa'nın himmeti ile, etraftan getirilen nüfus sâyesinde, burası kasaba hâline konulmuş ve 15 şâban 1217 (1802) tarihinde sâdır olan emr-i âlî mucibince, kasabaya Beylân denilerek, defter-i hakanî nezaretindeki eski kayıt bu şekilde tashih olunmuştur. Bu mâlûmat, vekayi-in resmî cereyanını tesbit bakımından doğru olabilirse de, daha 1058 (1648) yılında buradan geçen Evliya Çelebi'nin kasabayı Belen adı ile kaydetmesine bakılırsa, burası Beylân adı ile tescil edilmeden asırlarca evvel Belen şeklinde yâd olunmakta idi. Diğer taraftan, yine aynı kaynakta, Belen Halep eyâletinin kazaları arasından sayılmakta ve seyyah, bu kasabayı dik bir bayırda, âdetâ biribiri üzerine dizilmiş 700 kadar, damı toprak örtülü eski evlerden mürekkep olarak tasvir etmektedir. *Cihannümâ*'nın İbrahim müteferrika baskısında ise, Bağrâş (Bakrâş) belinden bahsedilerek, burada Kanunî Sultan Süleyman'ın 959 yılında bir köy kurdurup, câmi, han ve imâret bina ettiği ve halkını tekâlif-i örfiyeden muaf tuttuğu kaydolunmakta ise de, kaza olarak gösterilen bu mevkiin adı ayrıca yazılı bulunmamaktadır.

Adın menşe'ine gelince, bunu izah hususunda muhtelif menbâlarda başka başka fikirler ileri sürülmektedir. Yerli kaynaklarda, bu ad mevkiin topografya şartları ile tefsir olunmaktadır. Evliya Çelebi, kasabanın adını kaydederken, „türkmen lisanında yokuş olan yere *belen* derler" dediği gibi, Halep vilâyeti sâlnâmesinde Beylân'ın „yüksek dağ üzerinde bulunan ve iki dağı birbirinden ayıran yol mânasında kullanılan *bayl* (*bîl*) lâfzının arap kaidesi ile tesniyesi şeklinde alınması" lâzım geldiği ileri sürülüyor ve bu sâlnâmenin diğer bir sayısında (1305) „iki dağın arasını bir b e y l â n böler" şeklinde, türkçe bir darb-ı mesel kaydedilmiş bulunmaktadır. *Belen* kelimesi türkçe olduğuna göre, *Baylân* şeklinde sonradan arapçalaştırılmış olması mümkündür. Esasen Sachau da kasabanın adının „boğaz ve tepe" mânasındaki türkçe *bel* veya *beyl* kelimesinden geldiğini kabûl ediyor (bk. *Sitzber. d. Berlin. Akad.*, 1892, s. 322); fakat İslâm Ansiklopedisi'nin Leyden tab'ında BEİLÂN maddesini kaleme almış bulunan M. Streck, hadd-i zâtında akla yakın bulduğu bu izah tarzına tarafdar görünmeyerek, daha karışık bir hâl şekli ileri sürmektedir. Ona göre, kasaba, yukarıda adı geçen Halep vilâyeti sâlnâmelerinin birinde yazılı olduğu gibi, evvelce 'Ayn Nîl adı ile anılan mevkide kurulmuş olup, *nîl* kelimesinin bir noktası arap harflerinde yer değiştirerek, *bîl* (*bayl*) olmuş ve Beylân ismi de bu suretle Bayi menbâi (= 'ayn) şeklini alan bir çift kelimeden iştikak etmiştir. Bununla beraber aynı müellif Baylân — daha doğrusu yukarıda geçen Bayl— adının yunanca πύλαι kelimesinden Σύριαι πύλαι (Suriye kapıları tâbirindeki kelime) bozularak, iştikak ettiğini farzeden ve Leake ve H. Petermann'ın fikrinin doğru olabileceğini kabûl etmektedir.

Belen kasabası, mühim bir yol üzerinde bulunmasından başka, tabiî güzelliği ile de temayüz etmiştir. Burası öteden beri, irtifâı dolayisiyle, ikliminin serinliği ve sağlamlığı sâyesinde, yazları çok sıcak ve havası sıtmalık olan İskenderun'un sayfiyesi hizmetini görmektedir. Evvelce Halep şehri halkından yazı geçirmek için buraya gelenler olurdu. Son senelerde Belen yakınında, Soğuk-Oluk gibi, sayfiye tesisine müsait yerlere iyi şoseler yapılmış ve oteller inşa edilmiştir. Geçen cihan harbinden evvelki

eserlerde, kasaba ve civarının mahsûlleri arasında iyi cins meyve, hububat, ipek ve pekmezden bahsedilir. XIX. asra âit ecnebi seyyahların eserlerinde buranın nüfusu 2000—4000 arasında gösterilmekte, 1320 Halep vilâyeti sâlnâmesi ise, kasabada 3.215 müslim ve 1.825 gayr-i müslim olmak üzere, 5.040 nüfus kaydetmektedir. *Ḳāmūs al-aʿlām* (II, 1443)'da verilen nüfus rakamı (8622) ile Baedeker'in 1910 senesinde verdiği rakam (7.500 nüfus) mübalâğalı olsa gerektir. 1940 senesinde, Hatay bölgesi Türkiye'ye iltihak ettikten sonra, yapılan sayımda, kasabanın nüfusu 1.153 olarak tesbit edilmiş ve diğer 10 köy ile beraber, tekmil nâhiyenin nüfusu da 5.373 mikdarında bulunmuştur.

Bibliyografya Metinde gösterilenlerden başka bk. Pauly-Wissowa, *Realenzykl. der klass. Altertumswiss.*, I, 1723; R. Pococke, *Beschreib. des Morgenlandes*, II (1791), s. 252 v.d.; Chesney, *JRGS*, 1837, s. 414 v.d.; Rilter, *Erdkunde*, XVII, 1607, 1785—1788, 1795, 1802, 1811, 1826, 1847 v.dd.; H. Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), s. 4 v.d.; Th. Kotschy, *Petermann's Geogr. Mitteilangen*, 1865, s. 340 v.d.; Czernik, *ayn. esr.*, Ergzhft., nr. 45 (2873), s. 33 v.d.; Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (1883), s. 464; ayn. mll., *Am Euphrat und Tigris* (Leipzig, 1900), s. 149 ve *Sitz.-Ber. der Berlin. Akad.*, 1892, s. 922; M. Hartmann, *Das Liwa Haleb* (*Zeitschr. der Ges. f. Erdkunde*, 1894, XXIX), s. 7, 10 v.d., 26, 32 v.d., 87 v.d.; R. Oberhummer ve Zimmerer, *Durch Syrien and Kleinasien* (Berlin, 1896), s. 102 v.d., 328 (geòlogi); F. Schaffer, *Cilicia* (*Petermann's Geogr. Mitteilangen*, Ergzhft., nr. 141), 1903, s. 960; Yanke, *Auf Alexander's des Grossen Pfaden* (Berlin, 1904), s. 6, 32 v.dd.; 158 v.dd.; Baedeker, *Syrien und Palästina* (1910), s. 337 v.d., 362; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (1891), II, 221 v.dd.; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme* (nşr. Ahmed Cevdet), 1314, III, 47 v.d.; *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 997.

(Besim Darkot.)

BELGRAD (sırpça Beograd), Tuna ile Sava'nın birleştiği yerde, şimâlî ve orta Avrupa'yı Karadeniz ile Ege denizine bağlayan tabiî yollar üzerinde bulunduğundan, eski-zamanlardan beri ehemmiyet kazanmış bir şehirdir. Belgrad'ın bulunduğu yerde, tarihten evvelki devirlerde, bir iskân merkezinin mevcudiyeti tahmin edilmekte olup, eski çağlarda aynı mahâlde lâtince Singidunum adını taşıyan bir şehir vardı ki, bunu grek kaynaklarında, Σιγγιδοῦνον ve Σιγγηδών gibi, muhtelif şekillerde kayıtlı olarak görmekteyiz. Roma imparatorluğu zamanında, Moesia eyâletine bağlı bulunan ve bir legionun sâbit karargâhı iken, git-gide inkişaf eden Singidunum, II. asırda şehir hukukunu ihraz eylemiş, III. asırda koloni derecesine getirilmiş ve şehrin donanma üssü bulunması da ilerlemesine ayrıca âmil olmuştur. İmparatorluğun muahhar devirlerinde, civarında Gepidlerin ve daha sonra Herulların oturduğunu ve kavimler muhaceretinden mütevellit istilâlara uğradığını bildiğimiz Singidunum'un müdafaasına romalılarca pek ziyâde dikkat edildiği ve 442'de Hun, daha sonra Sarmat ve Ostrogot taarruzu ile harap olduğu cihetle, VI. asırda Justinian I, Tuna boylarını yeni istilâlara karşı tahkim ederken, bu şehrin etrafına sûr çektirip, kuvvetlendirdiği mâlûmdur. Singidunum, VI. asırda Avarlar ile gelen islavlar tarafından zaptedilmişse de, Bizans kumandanlarından Priskos burasını geri almış ve müteakiben şehir, Avarların eline geçerek, yeniden mücadele mevzûu olmuştur. VII. asırdan sonra şehrin tarihi bir müddet mechûl kalmakta ve tekrar kendisinden bahse başlandığı zaman, şehir, Belgrad („ak şehir"), alman kaynaklarında Witzenburgh, Weizenburg, macarca Nándor Fejérvér adını taşıdığı gibi, buraya Alba Groeca ve Alba Bulgeriae dahi denilmektedir. IX. asrın sonlarında bulgarların elinde bulunan Belgrad, daha sonra yine bizanslılara geçmiş, Sırbistan'da bir millî hareket belirdiği sırada, macarlara karşı imparatorluğun bir hudut kalesi hâline gelmiştir. Belgrad, XI. asrın sonlarında haçlı ordularının uğrağı olduğundan, Pierre l'Ermite ile gelenler tarafından tahrip edilmiş, ikinci seferde de alman ve fransız orduları yine buradan geçmiştir. XIII. asır sonlarında Stevan Nemanja'nın eline düşen Belgrad'ın bir müddet, sırplar, macarlar ve bulgarlar arasında elden ele geçtiğini, 1354'te sırp hükümdarı Stevan Duşan tarafından zapt ve tahkim edildiğini ve onun ölümünden sonra da tekrar macar nufuzuna tâbî olduğunu görüyoruz. Kosova muharebesi ile (1389) osmanlı nufuzu altına giren Sırp devleti, merkezini Kruşevaç'tan Belgrad'a nakletmiş (J. Cvijiç, *La Peninsule Balcanique*, Paris, s. 129), bir müddet için zaafa uğrayan osmanlı kudreti yeniden kendini gösterince, Sırp despotu Corce Bronkoviç (babasının adı Vuk olup, Ducas'ın *Histoire de Constantinople*, fr. trc. Cousin, Paris, 1674, VIII, 485'te Vule şeklinde kayıtlıdır; bizim tarihlerde ona اوراق denir, bk. Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, Leipzig, 1928, nşr. Giese) Belgrad'ı macarlara terk ile, merkezini Semendire (Smederevo)'ye götürmüştür. (Pauly-Wissowa, *RE*, III. A; *Enciclopedia Italiana*; L. Helphen, *Les Barba-*

res, Paris, 1934, s. 30, 40, 318; aynı mil., *L'Essor de l'Europe*, Paris, 1940, s. 274; Ch. Diehl, *Le Monde Oriental, Hist. du Moyen-Age*, Paris, 1936, III, 15, 77, 132 v.d.; F. Chalandon, *Hist. de la Première Croisade*, Paris, 1925, s. 61, 67, 115; R. Grousset, *Hist. des Croisades*, Paris, 1934/1935, I, 6; II, 231; N. Iorga, *Hist. de la vie byzantine*, Bucarest, 1934, I, 257; III, 27 v.d.; G. Gravier, *Les frontières historiques de la Serbie*, Paris, 1919, s. 23 v.d.).

Belgrad'ın osmanlılar tarafından muhasaraları ve fethi. Belgrad'ı ilk muhasara eden osmanlı padişahı Murad II., „Belgrad Üngüruz vilâyetinin kapısıdır" (Âşık Paşa-zâde, 113) mutalâası ile, bu şehrin askerî ehemmiyetini anlamış, 1441 senesinde Evrenos-oğlu Ali Bey kumandasında bir ordu göndérip, sonra kendi de giderek, papas Zovan tarafından müdafaa edilen şehri altı ay muhasara etmiş ve bir aralık osmanlı ordusu, sürlarda açılan gediklerden içeriye hayli ilerlemişse de, zayiatla püskürtülmüştü (Chalcondile, *Hist. de la décadence de l'empire grec et l'établissement de celuy des Turcs*, fr. trc. Vigenère Bourbonois, Paris, 1662, I, 115). Bu muhareheye Tuna'da 100 türk gemisinin işlirâk ettiğini söyleyen Ducas (*göst. yer.*, s. 490), muhasaranın kaldırılmasına osmanlı ordusunun, gerek muharebe, gerek salgın hastalık yüzünden, verdiği zayiatı sebep göstermekte, Iorga (*Hist. des Roumains*, 1937, IV, 82) ise, Hunyadi Janos'un imdada koştuğunu zikretmektedir. Hammer (*Hist. de l'Empire Ottoman*, Paris, 1835, II, 293 v.d.), Lehistan kıralı Vladislav'ın padişaha müracaatı ile muhasaraya son verildiğini yazıyor. İkinci muhasara, Fatih Sultan Mehmed tarafından yapılmıştır. Padişah, 150.000 kişilik bir ordu (Hammer, III, 30), 200 gemi ve İstanbul'da ele geçirilmiş bâzı bakır eşyayı eritmek suretiyle temin edilen toplar ile, 13 haziran 1459'da, Belgrad önüne vardı. Diğer taraftan Macaristan'ın baş kumandanı vaziyetindeki Hunyadi, Budin'de tahşidat yaparken, papanın hıristiyanları haçlı seferine dâveti ve papas Giovanni da Capistrano'nun Almanya ve Macaristan'daki faâliyeti neticesinde, 60.000 kişi toplanarak, Belgrad'ın yardımına koşmuştu. Bundan başka 200 gemiden mürekkep bir donanmanın (türk kaynakları, msl. Dursun Bey, *Târîḫ-i ebu 'l-fatḥ*, *TOEM*, İstanbul, 1330, s. 70, bu gemilerin osmanlı gemilerine sayıca çok üstün olduğunu söyler) Belgrad civarına yaklaştığını, osmanlı donanması ilk gelen düşman gemilerini mağlûp etmişse de, arkadan yetişenler karşısında ric'ate mecbur kaldığından, Hunyadi'nin Tuna'ya hâkim olduğunu görüyoruz. En tecrübeli türk kumandanlarından Rumeli beylerbeyi Dayı Karaca Paşa, Hunyadi'nin Belgrad'a girmesine mâni olmak için, Tuna'nın öbür yakasına geçmek ve düşman kuvvetleri ile kale arasına girmek üzere, padişahtan müsaade istedi. Fakat bâzı ümera, „Belgrad feth olıcak, bize çift sürmek lâzım gelür... Akın etmeğe yer kalmaz" (Âşık Paşa-zâde, s. 138) gibi mülâhazalar ile, bu fikre muhalefet ettiklerinden, Hunyadi Belgrad'a girmeğe muvaffak oldu. Vukû bulan muharebelerde yeniçeri ağası Hasan Ağa ile Dayı Karaca Paşa şehit düştüler. Nihayet 22 temmûz günü yapılan umumî yürüyüşte, topların açtığı gediklerden osmanlı askeri içeriye girip, hemen hemen galebe temin olunmuş, fakat vakitsiz yağma hareketleri başladığı sırada, pusu kuran düşman, Capistrano'nun gayreti ile, türklerin üzerine saldırmış ve geriden takviye alamayan osmanlı kuvveti, kanlı bir çarpışmayı müteâkip, karargâhın bulunduğu sahaya kadar ric'ate mecbur olmuştu. Fatih, etrafındakilerin tavsiyesine rağmen, askerin başına geçip, düşmanı durdurdu ve muharebenin en şiddetli bir safhasında yetişen 6.000 süvarinin yardımı ile, geri attı. Hattâ „ednâ hamle ile feth olmak ihtimâli karip iken" (Dursun Bey, s. 73), gece olduğundan, muharebe kesildi. Bu muharebede yaralanan padişah, yorgun askerle muhasaraya devam edemeyerek, Belgrad önünden çekildi (Behiştî, *Târîḫ-i âl-i 'Oṯmân*, Birtish Museum, türkçe yazm., nr. 7869, Fatih devri, kale-i Belgrad bahsi; Hoca Sâdeddin Efendi, *Tâc al-tavârîḫ*, İstanbul, 1279, I, 454 v.d.; Âli, *Kunh al-aḫbâr*, basılmamış kısım, Üniversite kütüp., nr. 32/2290, var. 95; Kritovulos, *Tarih-i sultan Mehmed Hân-ı sânî*, türk. trc. Kalolidi Efendi, *TOEM*, İstanbul, 1328, s. 108 v.d.; Chalcondile, I, 181 v.d.). Belgrad kalesinin macarlarda kalması ve türk topraklarına karşı akınlarda üs hizmetini görmesi, osmanlı devleti için tehlike teşkil ettiği gibi, Semendire'nin fethinden sonra, Belgrad'ın macarlar tarafından tahkim edilmiş olması, bu tehlikeyi arttırıyordu. Belgrad'da oturan macarlar, Semendire'de bulunan türk gâzîlerine „kartal kanadı gönderip, ad ve sanı ile meydana dâvet" ederler, her iki kaleden çıkan muhariples, „mabeyinde bir mahal tâyin edip", saf bağlayarak, döğüşürlerdi (Celâl zâde Mustafa, *Ṭabaḳât al-mamâlik ve Daraḳât al-masâlik*, Fatih kütüp., türkçe yazm., nr. 4423, var. 37/b). Osmanlılar, bu mühim kaleyi elde etmek için fırsat kollamaktan ve plân tertip etmekten geri durmazlardı (Belgrad'ın nasıl muhasara edilmesi lâzım geldiğini göstermek üzere yapılan kroki için bk. Topkapı Sarayı arşivi, nr. 4689. Bu krokinin fotografisi için bk. Fevzi Kurtuoğlu, *Hadım Süleyman Paşa'nın mektupları*, *Belleten*, 1940, IV, sayı 13, levha 2; aynı mil., *Ali*

Macar Reis atlası, İstanbul, 1935, s. 5 v.d.; bu eserde adı geçen krokinin kopyesi ile Belgrad 'ın kulelerine âit iki şekil vardır).

Beyazid II. zamanında, Macaristan 'ın dâhilî karışıklığından istifade eden Semendire beyi Hadım Süleyman Paşa, Belgrad despotu Ujlak 'a, kaleyi teslim etmesi mukabilinde bâzı menfaatler göstermiş ve aldığı muvafık cevabı padişaha bildirerek, onu Belgrad fethine teşvik eylemişti. Bayezid II., seferin boşa çıkması ihtimâlini de hesaba katarak, icabında Arnavutluk tarafına yürümek imkânını temin maksadı ile, Adriyatik denizine bir donanma gönderdikten sonra, 7 nisan 1492 (8 cemaziyelevvel 897) 'de İstanbul 'dan kalkıp Sofya 'ya vardığı zaman, despotun vâdinden geri döndüğünü öğrenince, Arnavutluk 'a gitti (Âli, yazma kısım, var. 142; *Tāc al-tavārīḫ*, II, 69 v.d.; Hammer, IV, 32 v.d.) ve böylece Belgrad seferi yapılamadı.

Belgrad, Kanunî Süleyman 'ın, macar kıralı Lajos II. 'a gönderdiği elçi Behrâm Çavuş 'a yapılan muameleden dolayı, Macaristan 'a açtığı sefer neticesinde, fethedilmiştir. Padişah, Semendire Beyi Husrev Bey 'i Belgrad 'ın ablukasına, Rumeli beylerbeği Ahmed Paşa 'yı da, Sabacz (bu yer türk kaynaklarında, arap harfleri ile, Böğürdlen veya Böğürdelen okunabilecek bir ad taşır; krş. D. Cantemir, *Hist. de l'Empire Ottoman*, Paris, 1743, I, 250; Belgrad muahedesinin fransızca metni, madde 2, G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897, I, 245; Ahmed Refik Paşa, *Lehce-i osmanî*, İstanbul, 1306, I. 236) 'ın zaptına göndermiş, kendisi de o tarafa doğru yürümekle beraber, sadrâzam Pirî Mehmed Paşa 'yı Belgrad 'ın tazyikine memur etmiş ve Karadeniz ve Tuna yolu ile, Danişmend Reis kumandasında, 50 gemiden ve diğer bâzı vasıtalardan mürekkep bir donanma da sevkedilmişti. Ahmed Paşa 'nın Sabacz 'ı ve Pirî Paşa 'nın Zemun (Zemlin) 'u zaptından sonra, Belgrad 'ı bırakıp, Sabacz 'dan Macaristan 'a geçmek fikrinde bulunan Ahmed Paşa 'nın teşviki ile, Kanunî Süleyman Pirî Paşa 'ya Belgrad önünden çekilmesini emretti. Bu hareketin yanlış olduğunu bilen, fakat sözünü geçiremeyen Pirî Paşa, Belgrad önündeki topları kaldırmağa mecbur olduğu sırada, vezir-i sânî Mustafa Paşa ve Yahya Paşa-zâde Bâli Bey 'in tavsiyeleri ile Belgrad fethinin lüzumu anlaşıldığından, padişah Zemun yakınında bir yüksek yere otağını kurarak, „bu asıl sa'b hisar görülmüş değildir" (Lûtfi Paşa, *Tarih-i âl-i osman*, İstanbul, 1341, s. 300) mutalaası ile, 1 oğustos 1521 (27 şâban 927, cuma) 'de kat'î muhasara emrini verdi (Feridun Bey, *Munşa'āt al-salāṭīn*, Belgrad seferi ruznâmesi, İstanbul, 1274, I, 515). Belgrad 'ın cenup kısmını Sava nehri tarafından Pirî Paşa ve Tuna tarafından da Ahmed Paşa kuşattığı gibi, kalenin şimâlindeki adaya (Vojno Ostorovo) Ahmed Paşa kuvvetleri çıktı. Günlerce süren şiddetli bir ateşten ve müteaddit çarpışmalardan sonra, osmanlı kuvvetleri, 8 ağustos (5 ramazan) perşenbe günü, yürüyüşe geçerek, açılan gediklerden girdikleri zaman, müdafiler iç kaleye çekilmişlerdi. Aynı günde Belgrad 'ın cenubunda bulunan Havale (Avala) kalesi de, osmanlılar tarafından fethedilmişti. Fakat iç kaleyi elde etmek için daha bir müddet uğraşmak lâzım gelmiş, nihayet düşmanın mukavemeti kırılarak, 29 ağustos (26 ramazan, cuma ve kadir gecesi), Belgrad kalesinin anahtarı osmanlı padişahına teslim edilmiştir. Hammer (V, 18 v.d.), osmanlıların Neboyse kulesinin altına lağım koyduklarını, müdafilerin daha sebat azmindo oldukları hâlde, kumandanları François de Hedervar ile Valantin Toeroek 'in ihaneti ve sırplıların mezhep husûmeti yüzünden, müdafaânın devam edemediğini kaydeder. Fethin ertesi günü Belgrad 'a giren Kanunî Sultan Süleyman, câmiye tahvil ettiği aşağı kısımdaki kilisede cuma namazını kılmıştır. (Celâlzâde, var. 31 v.d.; Âli, basılmamış kısım, var. 218 v.d.; Rüstem Paşa, *Tarih-i âl-i Osman*, Üniversite kütüp., türk. yazm. ar. 2438, var. 182 v.d. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih*, İstanbul, 1283, I, 71; Artus Thomas, *Continuation de l'histoire des Turcs*; Chalcondile, 7, 454 v.d.). Padişah, Belgrad ahalisinden Macaristan 'a gitmek isteyenlere müsaade etmiş, cizye kabûl edenleri yerlerinde bırakmış, bir kısmını da İstanbul 'a göndermiştir. Belgrad seferi ruznâmesinde Feridun Bey (I, 514) 'de bunların sırp ve Hammer (V, 19) 'de ise, bulgar oldukları yazılıdır. İstanbul 'a sevk olunanların bâzıları, Büyükdere üstündeki Belgrad köyünü kurdukları gibi, o civardaki orman da bu ismi almış, Belgrad köyü, bir zamanlar, bilhassa ecnebi sefaretler erkânının rağbetini celbeden bir sayfiye ve mesire olmuştur. (Celâl-zâde, var. 49 b; Lady Montegue, *Şark mektupları*, trc. Ahmed Refik, İstanbul, 1933, XXXVI—XXXVII; Comte Andreossy, *Voyage à l'embouchure de la Mer-Noire oa essai sur le Bosphore*, Paris, 1818, s. 193, 302 v.d.). Diğer bir kısmı ise, Yedikule ile Silivrikapısı arasında, eskiden Xylokerkos (şimdi Belgrad kapısı) denilen kapı civarında iskân edilmiştir (Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravżat al-abrār*, Bulak, 1248, s. 417; aynı mll., *Sulaymānnāme*, Bulak, 1248, s. 44 krş. P. A. Detbier, *Le Bosphore et Constantinople*, Vienne, 1873, J. Pargoire, *Les Ss.-Mamasde Constantinop'e*, Sofia, 1904, s. 16 v.d., s. 48 v.d.; Mehmed Zi-

ya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul, 1338, I, 90 v.d.). Kanunî Süleyman, 18 eylül (16 şevvâl) çarşamba gününe kadar ikamet ettiği Belgrad 'ın tâmiri için, hazine-i âmireden 20.000 altın tahsis etmiş, câmi, mescit ve imaret gibi binaların inşasını emredip, kaleye kâfi mıkdarda asker ve mühimmat yerleştirdikten sonra, İstanbul 'a dönmüştür. Belgrad fethinin tarihi şudur: آمد این قال عجب تاریخ او — باد فتح باب ملك الکروس (Nişancı Mehmed Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1279, s. 244).

Osmanlı idâresinin en parlak devri olan XVI. ve XVII. asırlarda, Belgrad 'ı, mükemmel bir askerî üs ve gittikçe genişleyen mâmur ve ticaretgâh bir belde olarak görüyoruz. Kanunî Süleyman 'ın orta Avrupa 'ya yaptığı seferleri gören bu şehir, türk satvetinin bütün debdebe ve haşmetine sahne olmuş, padişah, son seferi olan Sigetvar (Szigeth) fethi sıralarında vefat edince, cenazesi Belgrad 'a getirilerek, şehrin önünde Hünkâr-Tepesi denilen yerde namazı kılınmış ve devlet erkânı ile ordu, Selim II.'e bi'at etmişti (Nevî-zâde Atâî, *Ḥadâ'iḳ al-ḥaḳâyik fî takmîla al-şaḳâ'iḳ*, İstanbul, 1268, s. 218 ve Kara Çelebi-zâde, *Rawżat al-abrâr*, s. 444 'te bu vak'anın 10 rebiülâhır 974 'te vukû bulduğunu yazarlar; keza bk. Âli, *Heft meclis*, İstanbul, 1326, s. 47. Mamafih bâzı müverrihlerin ifâdesinden bu tarihi 15 rebiülâhır olarak tesbit etmek de kabil oluyor; krş. Selânikî Mustafa, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 51, 61 v.d.; Solak-zâde Mehmed Hemdemî, *Tarih*, İstanbul, 1299, s. 580 v.d.; Peçevî İbrahim, I, 421 v.d.).

Mehmed III., Macaristan seferine giderken, 9 ağustos 1596 (14 zilhicce 1004) 'da Belgrad 'a gelip, Eğri (Eğer, Erlau) fethini orada kararlaştırmış (Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul, 1286, I, 70 v.d.), avdetinde de, yine bu şehirden geçmiştir. Sadrâzamlardan İbrahim ve Yavuz (Malkoç) Ali Paşa 'ların Belgrad 'da vefat ettikleri, Lala Mehmed Paşa ilo Kuyucu Murad Paşa 'ya mühr-ü hümâyunun orada tevdi olunduğu, Köprülü Mehmed Paşa, Janoo seferi esnasında, Belgrad 'dan geçtiği gibi, oğlu Fazıl Ahmed Paşa 'nın Ujvar seferinde bu şehrin büyük bir faâliyet mekezi olduğu mâlûmdur. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 'nın Vinyana sefori sırasında Mehmed IV. Haseki Sultan ile ve şehzâdelerle 3 mayıs 1683 (6 cemaziyelevvel 1094) 'te (Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul, 1928, II, 9), Belgrad 'a gitmiş ve Hünkâr-Tepesi 'nde, vaktiyle Abaza Mehmed Paşa 'nın Bosna beylerbeyi iken bir müddet Belgrad 'da bulunduğu esnada yaptırdığı kasra (Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, III, 191) izafetle Abaza-Köşkü denilen mahâlde, 13 mayıs günü, otağ kurularak, Kara Mustafa Paşa 'ya sancak-ı şerif tevdî olunmuştur. Başta hükümdar olduğu hâlde, bütün devlet erkânının, ordunun ve şehzâde Mustafa (Mustafa II.) ile şehzâde Ahmed (Ahmed III.) 'in hazır bulunduğu bu parlak merasim, osmanlı ihtişamının Belgrad 'da son tezahürü idi. Sadrâzamın sefere azimetinden sonra şehre yerleşen padişah, ordunun ilk muvaffakiyet haberlerini aldıkça, donanma ve top şenlikleri yaptırmış, fakat ordunun Viyana önünde bozguna uğraması üzerine, 163 gün oturduğu Belgrad 'dan, 20 teşrin I. (20 şevvâl) 'de, ayrılmağa mecbur kalmıştı (Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, I, 424). Belgrad 'a ric'at eden Kara Mustafa Paşa ise, 20 kânun I. 1683 (6 muharrem 1905) 'te, Belgrad sarayında idam edilerek, başı Edirne 'ye gönderilip, cesedi „saray karşısında câmi avlusunda" gömülmüştür (Silâhdar, II, 123 v.d.).

Belgrad 'a avusturyalıların taarruzları. Viyana bozgunundan sonra harp osmanlıların aleyhine bir cereyan aldığından, 1688 (1099) 'de, düşman kuvvetlerinin Belgrad 'a kadar ilerlediğini biliyoruz. O sırada serasker bulunan Yeğen Osman Paşa, şehrin şarkında Vraçar ovasında iken, Baviyera elektörü Maximilian ile Baden markgrafı Ludwig kumandasındaki Avusturya ordusu, Zemun sahrasına konmuş, 11 eylül (1 şevvâl) gecesi Sava üzerindeki Çingene adasına (Ostrovo Giganlija), oradan da Belgrad yakasına geçmeğe başlamış, Osman Paşa ise, Belgrad muhafızlığına Szekzardlı İbrahim, şerdarlığa da Öküz-Öldüren Ahmed Paşa 'ları getirip (Râşid, II, 55), levendlerine bedestan ve hanları yağma ettirdikten sonra, Niş 'e çekilmişti (Silâhdar, II, 324). Bu vaziyet karşısında müslüman ahâli büyük bir korku ve perişanlık içinde, yollara ve Tuna yalılarına dökülerek, gemilere can atıyor, bâzı gemiler bu tehacüm yüzünden batarak bir çok insan boğuluyor, Belgrad 'ın varoşuna giren avusturyalılar, halkı insafsızca kılıçtan geçiriyordu. Abaza-Köşkü 'ne yerleşen Maximilian, Belgrad 'ı derhâl kuşatarak, top ateşi altına almış ve muhasara 10 temmûz 1688 (12 şevvâl 1099) 'den 8 ağustos (12 zilkâde) 'a kadar sürmüştür. (Silâhdar, II, 373 v.d.; krş. Râşid, II, 58; Cantemir, II, 174; Hammer, XII, 283). Muhasaranın 29. günü Öküz-Öldüren Ahmed Paşa 'nın yaralanmasından istifâde eden düşman, kara ve nehir taraflarından hücuma geçerek, Belgrad 'a girdi, iç kaleye çekilen müdafileri tâkip etti, hepsini kılıçtan geçirdi ve kumandanı esir aldı. Türkler „yirmi dokuz gün bilâ imdat ve tabyasız ve şaranposuz yalın kat bir çürük duvarlı hisar içinde cenk" etmişlerdi (Silâhdar, II, 373). Bu sırada, Süleyman II. 'ın cülûsunu

Avusturya hükümdarına bildirmek ve sulh müzakerelerinde bulunmak üzere, Viyana'ya gönderilen elçi Zülfikar Efendi, takririnde (Silâhdar, II, 652 v.d.), Belgrad civarına kalenin sukutu sıralarında geldiğini ve avusturyalıların, bir az oyalayarak, ona Belgrad'a girişlerini göstermek istediklerini, fakat kendisinin düşman ordusundan uzak, sapa bir mahalle konduğunu, nihayet Avusturya başkumandanı tarafından Abaza-Köşkü'nde kabûl edildiğini söylüyor ki, bu hâdiselerin cereyan ettiği tarihlerden Belgrad'ın sukut gününü tevsik etmek kabil olmaktadır. Belgrad'ı aldıktan sonra Sırbistan içlerine doğru ilerleyen avusturyalıları, sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın durduğunu, düşmanı Belgrad'a kadar sürüp, şehri muhasara ettiğini biliyoruz. 1 teşrin I. 1690 (27 zilhicce 1101)'da başlayan muhasaranın 8. günü (9 teşrin I. = 5 muharrem 1108), Halil Paşa kolundan atılan bir humbaranın Sava tarafındaki kaleye bitişik cephanelikte çıkardığı yangın söndürülmeğe uğraşılırken, ikinci bir humbara ile iç kalenin cephaneliği berhava olunca, asıl sûrun bir kısmı yıkıldı. Açılan gedik önünde askerin başına geçen Fâzıl Mustafa Paşa, şiddetli bir hücumla şehri aldı. Bu çarpışmada müdafilerin çoğu telef olmuştu. Bu esnada yangın devam etmekte ve cephaneler birer birer infilak eylemekte olduğundan, kaleye 3 gün müddetle girilememiştir. (Muhasaranın tarihini muhtelif eserler farklı gösteriyor; krş. Silâhdar, II, 535 v.d.; Râşid, II, 131; Cantemir, II, 184; Hammer, XII, 313). Fâzıl Mustafa Paşa, bir aya yakın kaldığı Belgrad'ı tâmir ettirmiş, şehrin karşısındaki adanın zaptında hazır bulunduktan sonra, avdet eylemişti.

Avusturya kumandanı Duc de Croy, 30 temmûz 1693 (27 zilkâde 1104)'te, Belgrad üzerine gelerek, Çingene adasına köprü kurdurup, karşı tarafa asker geçirdi. Belgrad'ın şarkında Kaya Burnu denilen yere kadar hendekler ve tabyalar yaptırdıktan sonra, şehri topa tuttu. Fakat açtığı gediklerden, müdafilerin şecaati karşısında, içeriye girememiş ve diğer taraftan Tuna kaptanı Ali Paşa, Avusturya donanmasının müdahelesini önlemişti. Sadrazam Bozoklu Mustafa Paşa, Belgrad müdafii Câfer Paşa'dan aldığı haber üzerine, şehre yaklaşırken, 8 eylûl (7 muharrem 1105)'de, Duc de Croy büyük bir taarruza geçti ise de, bu sırada Saadet Giray, Havale-Tepesi'ne varıp sadrâzam ordusu da yaklaşınca (12 eylûl = 11 muharrem), avusturyalılar, köprülerini yakarak ve ağırlıklarını nehre atarak, Belgrad önünden çekildiler (Silâhdar II, 721 v.d.; Râşid, II, 228 v.d.; Cantemir, II, 230; Hammer, XII, 342). Bundan sonra Mustafa II.'nin Avusturya'ya karşı giriştiği 3 seferde dahi Belgrad'ın üs ittihaz edildiği mâlûmdur. Bütün bu muharebeler esnasında müteaddit defalar tahribe uğrayan Belgrad, zahire anbarlarından çıkan yangınla bir az daha harap olmuştur. Hükûmet tarafından 1699 (1111) senesi cizyesinin affedildiği düşünülürse, bu havâlinin ne kadar perişan bir hâle geldiği anlaşılır (Râşid, II, 481).

Ahmed III. zamanında, Peterwardein (Varadin)'de Avusturya ordusuna mağlûp olup, şehit düşen ve cesedi Belgrad'da gömülen Damad Ali Paşa'nın bu hezimetinden sonra, Eugène de Savoie (Prince Eugène), bir çok alman ve fransız sâdegânının dâhil bulunduğu kuvvetli ordusu ile, Belgrad üzerine geldiği ve sadrâzam Halil Paşa ordusu, 12 haziran 1117 (2 recep 1129)'de Edirne'den hareket ederken, avusturyalıların Belgrad şarkında, Vişnjica köyü civarında, Tuna üstüne kurdukları köprüden karşı sâhile geçtikleri ve 30—40.000 yerli reaya istihdamı ile, Yemeklik-Çeşmesi'nden Tuna ve Sava'ya doğru Belgrad'ı dışarıdan kuşatan ve kendi ordularını da içine alan „Belgrad kalesinden metin ve müstahkem bir kale" yaptıkları görülmektedir (Râşid, IV, 353). Diğer taraftan Rumeli vâlisi Şâtır Ali Paşa'nın da, maiyetindeki kuvvetler ile, Vraçar sahrasına gelerek, Belgrad muhafızı Mustafa Paşa'ya yardıma koştuğunu biliyoruz. Belgrad istihkâmlarının hayli kuvvetli olması ve muhafızların sık sık çıkış hareketlerinde bulunmaları yüzünden, düşman şehre yaklaşamamış, ancak Sava nehrinin öbür yakasında büyük tabyalar yaparak, Belgrad'ı oradan topa tutmuştu. 30 temmûzda şehrin nehirden görünüşü bir harâbeyi andırıyordu. Fakat aynı günde kale burçlarından Halil Paşa ordusunun görünmesi üzerine, Belgrad müdafileri sevinçlerini izhar ettiler (Paul Frischauer, *Le Prince Eugène de Savoie*, Paris-Neuchatel, 1934, s. 304). Şâtır Ali Paşa ile Tuna kaptanı İbrahim Paşa'nın gemiler ile Sava'nın öbür yakasındaki tabyalara yaptıkları hücum neticesiz kalıp, İbrahim Paşa şehit olduktan sonra, Belgrad müdafileri artık çıkış hareketlerinden vazgeçerek, yalnız müdafaada kaldılar. Bu esnada Halil Paşa, tahminen 150.000 kişilik ordusu ile, Hisarcık (Groçka)'a, Kırım hanı Saadet Giray da Sava sâhillerine gelmişlerdi. Avusturya istihkâmları karşısında metris kazdırıp ordusunu emniyete alan Halil Paşa, düşman kuvvetlerine derhâl hücum edecek yerde, 15 gün kadar beyhude münakaşalar ile vakit geçirdi. Bu müddet zarfında iki taraf ateş teatisi ile iktifa ediyordu. Hasmının ric'at edeceğini ümit eden ve bu ümidinin boşa çıktığını görünce taarruza uğrayacağını anlayan Prince Eugène, 16 ağustos 1717 (9 ramazan 1129) pazartesi gü-

nü, fecirden bir iki saat evvel, osmanlı ordusuna karşı ansızın hücuma geçti. Güneş doğdukton sonra ortalığı basan sis, osmanlı ordusunun vaziyetini büs-bütün fenalaştırdığı gibi, Kırım askeri de imdada koşmamıştı. Mağlûbiyete uğrayan Halil Paşa, ağırlıklarını bırakarak, Niş'e çekilmek zorunda kaldı. Bu muharebeden iki gün sonra, Belgrad kalesi 3 günde tahliye edilmek şartı ile, teslim olmuş, müslüman ahâli hicret etmiş ve Prince Eugène, 22 ağustosta, şehre girmiştir (Râşid, IV, 356 v.d.; Hammer, XIV, 329 v.d.; Frischauer, s. 306; muharebenin ve Belgrad'ın plânı için bk. J. J. Hellert, *Nouvel atlas physique, politique et historique de l'Empire Ottoman*, Paris, 1844, levha XXXI). Bu harplerden sonra Belgrad, Pasarofça muahedesi ile (21 temmûz 1718 = 22 şaban 1130), Avusturya'ya terkedilmiştir (muahdenin metni için bk. G. Noradounghian, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897, I, 209, 217, madde 2).

Avusuurya idâresinde 20 sene kalan Belgrad'ın, Mahmud I. zamanında vukû bulan harpte, istirdadına teşebbüs edildiğini, 18 eylûl 1738 (3 cemaziyelâhır 1151)'de Abdi Paşa-zâde Ali Paşa'nın Belgrad'ın Tuna tarafındaki varoşunu yaktığını, hattâ Sava cihetinde bulunan düşmanla muzafferâne çarpıştıktan sonra döndüğünü, nihayet sadrâzam Yeğen Mehmed Paşa'nın bu mühim kaleyi almak için büyük bir ordu hazırlarken azledildiğini, Halefi Ivaz Mehmed Paşa'nın da 1739 temmûzunda (rebiülahır 1152) Belgrad'a yaklaştığını ve bu sırada kale maraşali von Wallis ordusunun o civardaki müstahkem mevziler içinde bulunduğunu görüyoruz. 22 temmûz (15 rebiülahır)'da türkler, Hisarcık'ta karşılarına çıkan avusturyalıları, bilhassa Ali Paşa'nın gayreti ile, fena hâlde bozguna uğrattılar; düşman ağırlığını bırakıp Višnjica'ya kaçtığı gibi, Avusturya donanması da, türk topçusunun ateşi karşısında, çekilmeğe ve daha sonra bâzı gemiler kendi kendilerini batırmağa mecbur oldu. Avusturyalıların ümidi hilâfına sür'atle harekete geçip (26 temmûz = 19 rebiülahır) Vraçar'ı tutan Ivaz Mehmed Paşa, general Schmettau'ın müdafaa ettiği Belgrad'ı kuşattıktan başka, Zemun, Panscova tarafına ve kalenin karşısındaki adaya kuvvet çıkardı. Bu esnada, Bosna vâlisi Hekimoğlu Ali Paşa'nın da iltihakı ile, türk ordusu daha ziyade kuvvetlenmiş ve Wallis, Belgrad'ı müdafaâ edemiyeceğini anlamıştı.

Belgrad muahedeleri. Belgrad önünde muharebeler olurken, bir taraftan da, fransız elçisi Marquis de Villeneuve'ün tavassutu ile, sulh müzakereleri başladı. Osmanlı murahhasları ordu kadısı Esad, reisülküttab Mustafa, mektubî Ragıb Mehmed (Paşa) Efendi'ler ile Avusturya murahhası General Neipperg ve fransız sefirinin iştirâki ile üç ictima akdolundu ve avusturyalılar, kendileri tarafından yapılan istikâmların yıkılması şartı ile, Belgrad'ın Osmanlı devletine iâdesini kabûl ettiler. Bidayette Belgrad'ı olduğu gibi isteyen sadrâzam, ordu erkânı ile yaptığı istişareden sonra, avusturyalıların teklifine razı oldu. 1 eylûl 1739'da sulh mukaddematı imzalandı. Bir kaç gün sonra kale kumandanı, Esad, Mustafa ve Ragıb Efendi'leri Belgrad'ın Çasar kapısında karşılayarak, kalenin teslim günü kararlaştırıldı ve türk askerine Prince Alexandre sarayı denilen geniş bina tahsis olundu. 7 eylûl (3 cemaziyelâhır)'de Rumeli vâlisi olup, „rütbe-i sipehsâlârî" ile Belgrad'a memur edilen Abdi Paşazâde Ali Paşa Belgrad'a girerek, iç kaleye bayrak çekildi. Aynı günde yeni istihkâmların yıkılmasına mütedâir bir mukavele yapıldı. 18 eylûl 1739 (14 cemaziyelahır 1152)'da ise, Ivaz Mehmet Paşa ile General Neipperg, temdidi câiz olmak üzere, 27 senelik bir sulh muahedesi imzaladılar. 23 maddeden mürekkep olan bu muahede mucibince, Belgrad ve Sabacz, eski tahkimatı ile, Osmanlı devletine iâde edilmiş, cephanelik, kışla, tabya gibi yeni tesisattan yıkılmaları eskilerine zarar vermiyecek olanların tahribi kararlaştırılmış, Tuna ve Sava nehirleri iki devlet arasında hudut sayılmıştır. Bunlardan başka, muahede, esirlere, akıncılığa, elçilere âit muhtelif esasları da ihtivâ etmektedir. Bu raberinde Cagnoni isminde bir rus memuru bulunan Villeneuve, Avusturya'nın müttefiki olarak Osmanlı devleti ile harp hâlinde bulunan Rusya ile de bir ahidnâme yapılması için tavassutta bulunmuş ve iki devlet arasında sulhü iâde eden 15 maddelik bir muahede, Ivaz Paşa ile Rusya'nın murahhası vaziyatinde olan Villeneuve arasında, yine 18 eylûlde imzalanmıştır. Bu ikinci Belgrad muahedesi ile, Azak kalesi yıkılarak arâzisi tarafsız bir hâle getiriliyor, büyük ve küçük Kabartay topraklarının istiklâli tanılıyor ve akıncılık menediliyordu. Fransız elçisi, her iki ahidnâmenin zâmini sıfatı ile, birer vesika imzaladığı gibi, Rusya ile olan muahede çariçe Anna tarafından 6 teşrin I.'de tasdik olunmuştur (Sami, Şakir, Suphi, *Tarih*, İstanbul, 1196, var. 135, 150 160 v.dd.; Hammer, XIV, 454 v.d.; A. Vandal, *Une ambassade française en Orient sous Louis XV*, fasıl VIII; Paris, 1887; Noradounghian, *ayn. esr.*, I, 243 v.d.). XVIII. asırda akdettiği bu en müsait iki muahede ile Osmanlı devleti, zararlarının mühim bir kısmını telâfi ve iki kuvvetli hasma karşı koyabilecek kudrette olduğunu isbat etmekte idi.

Osmanlıların tekrar eline geçtikten sonra, artık tam bir hudut kalesi hâline gelen Belgrad 'da, serhad muhafızı olarak bulundurulan ve **yamak** denilen yeniçerilerin tegallüp edip, mal biriktirmeğe koyuldukları ve ileride sırp isyanına sebep olacak olan bu tegallübün bir müddet için bastırıldığı görülmektedir (Vâsıf, *Maḥāsin al-āṯār wa ḥaḳā'iḳ al-aḫbār*, İstanbul, 1219, I, 214). Abdülhamid I.'in son zamanlarında, ruslar ile birlikte osmanlı devletine karşı giriştiği harpte avusturyalılar, Belgrad 'ı almak üzere teşebbüse girişmişler ise de, sadrâzam Koca Yusuf Paşa 'nın e tarafa yürümesi ile, emellerini yerine getirememişlerdi. Harpten evvel, avusturyalıların teşviki ile, bâzı muhtekirlerin Belgrad 'daki erzakı yüksek fiyatlar ile satmaları, şehri kıtlık tehlikesine düşürmüş ve taarruz başladıktan sonra, serasker Abdi Paşa 'nın kaleden ayrılması da zararlı olmuştu. General Laudon, Osman Paşa tarafından müdafaa edilen Belgrad kalesini muhasara etmek üzere, bir kaç yerden köprü kurup, karşıya geçti; şehri, her taraftan kuşattıktan sonra, ateş altına aldı. Bu muhasarada Prince de Ligne, istihkâmların en zayıf noktası olan Sava köşesinden tazyik ile, kaleyi teslime icbar eyledi. Ahali, Tuna yolu ile, Fatḥ al-islām tarafına naklolundu (Baron F. de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1829, I, 43[6] v.d.). Kalenin sukutunu mucip olan sebeplor arasında kıtlık meselesi ileri sürülmekle beraber, bu cihetin vârid olmadığını ve Abdi Paşa ile İşkodralı Mahmud Paşa 'nın imdada gelmekte olduğunu, eğer 5—10 gün dayanılsa idi kalenin kurtulmuş olacağını ve teslime Osman Paşa 'nın ihaneti sebebiyet verdiğini de iddia edenler vardır (Vâsıf, *Tārīḫ*, basılmamış ksm. Üniversite kütüp., nr. 55/2317; Cevdet, *Tārīḫ*, İstanbul, 1309, IV, 330 v.d.). Cevdet Paşa, Belgrad muhasarasının başlangıcını 11 eylûl 1789 (20 zilhicce 1203) olarak göstermekte ve 20 gün sürdüğünü söylemekte ise de, Lavisse-Rambaud (*Hist. Générale*, 1896, VIII,326) 15 eylûl — 8 teşrin I. 1789 tarihlerini kabûl etmektedir. Laudon, Belgrad 'ı zaptettikten sonra, bâzı mezar taşları ile kale kitâbelerini Viyana 'ya götürerek, Hadersdorf bahçesine koydurmuştur (Hammer, XIII, 313; Ebüzziya Tevfik, *Rabī'-i ma'rifat*, İstanbul, 1305, sene 8, s. 73 v.d.; bu makalede, ismi geçen şeylerin resimleri vardır). Avusturya ile 4 ağustos 1791 (3 zilhicce 1205) 'de Ziştovi (Sistow) 'de, *statu quo* esasına göre, akdolunan musalehanâmenin 4. maddesi mucibince, Belgrad tekrar Osmanlı devletine iâde edilmiştir (Cevdet, *ayn. esr.*, V, 315 v.d.; Noradounghian, II, 13 v.d.).

Sırp isyanı devrinde Belgrad. Selim III. zamanında Belgrad yamaklarının tekrar ayaklandığı, Vidin âyânı olup, nufûz sâhasını genişletmek isteyen Pazvand-oğlu 'nun, adamlarından Kara Ömer kumandasında, oraya kuvvet sevkettiği, varoşa kadar giren bu kuvvetin püskürtüldüğü, nizam-ı cedid varidatının tahsiline memur Şenikli Mustafa Paşa 'nın, itaatsiz yamaklara karşı kuvvetli bulunmak için, dâiresini **dağlu** eşkıyası ile doldurduğu görülür. Dağlılar inzibattan mahrum olduklarından, reayaya zulmetmişler; 1802 (1216) 'de, Rumeli 'de yer yer isyanlar mevcud iken, yamaklar da bu harekete uyarak, Mustafa Paşa 'yı öldürmüşlerdir. Devlet, fazla ileri gidecek vaziyette olmadığından, onları affetmek zarûretinde kalmıştı. Yamaklardan, Cezayir garp ocakları gibi, türeyen dayılar, timar ve zeamet usûlüne tâbi köyleri çiftlik ittihaz ile, hasılattan hisse alıyorlar, keyfî muameleler ile halkı bîzar ediyorlardı. Bu vaziyet karşısında, Kara Yorgi (Kara Corce) adlı bir sırp koca-başısı (**knez**), zâhiren dayıları te'dip etmek, hakikatte ise, sırp istiklâlini temin eylemek üzere, isyan ederek, tarafdarları ile 1804 (1218) 'te, Belgrad önüne geldi. İsyanı bastırmağa Bosna vâlisi Ebû Bekir Paşa memur edilmiş, Belgrad muhafızlığına da Süleyman Paşa tâyin olunmuş ve dağlu sergerdelerinden Goşancalı Halil Ağa da şehrin imdadına koşmuştu. Süleyman Paşa ile Halil Ağa, Belgrad 'ı ele geçirdikten ve dayılar idam edildikten sonra, sırplar şehrin önünden çekilmediler, Halil Ağa 'nın çekilip gitmesini istediler. Yalnız „Kale-i Bâlâ" 'ya hâkim olan Süleyman Paşa, „Kale-i Zîr" 'i elinde tutan Halil Ağa 'yı çıkaracak kudrette değildi. 2 teşrin I. (10 zilhicce 1221) gecesi Kara Yorgi, Belgrad 'ın varoş kapısına memur Aziz Bey 'i itmâ ile, şebire girdiği hâlde, kaleyi ele geçiremedi. 18 gün süren bu vaziyeti müteâkip, Halil Ağa, bir kısım müslüman ahâli ile, nehir yolundan, Adakale 'ye çekildi. Süleyman Paşa ise, maiyeti ile Niş 'e giderken, yolda pusuya düşüp, şehid oldu. Belgrad 'da kalan müslümanlar da feci bir surette katl-i âm edildi. Sırbistan (yâni Belgrad veya Semendiro paşalığı) 'ı ele geçiren ve rusların yardımını te'min eden Kara Yorgi, istiklâli tanınmadıkça, silâhını bırakmayacağını ilân ediyordu. Rusya ile akdolunan 1812 Bükreş muahedesinin 8. maddesi mucibince, Osmanlı devleti sırp muhtariyetini tanımağa mecbur oldu. Az bir zaman sonra, Rusya 'nın Napoleon ile ihtilâfından istifâde eden Osmanlı devletinin Sırbistan 'a gönderdiği orduya mağlûp olan Kara Yorgi, teşrin I. 1813 bidayetinde Macaristan 'a kaçtı ve Belgrad tekrar osmanlılara geçti (bu vak'alar için bk. Cevdet, *Tārīḫ*, VI, 294 v.d.; VII, 150, 284 v.d.; X, 108 v.d., 149; Şânî-zâde, *Tārīḫ*, İstanbul, 1284, I, 385, 404 v.dd.; II, 172

v.d., 203; Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, Paris, 1840, II, 255 v.d.; Juchereau de Saint-Denys, *Hist. de l'Empire Ottoman*, Paris, 1844, II, 326 v.d.; Cbopin-Ubicini, *Les provinces danubiennes et roamaines*, Paris, 1865, I. ksm., s. 299 v.d.; Lavisse-Rambaud, IX, 703 v.d.; Gravier, *ayn. esr.*, s. 31; Noradounghian, II, 89). Mamafih, Sırbistan muhtariyeti Miloş Obrenoviç ile devam etmekle ve yalnız serhad kaleleri doğrudan doğruya türk hâkimiyeti altında bulunmakta idi. Evvelâ, Rusya ile yapılan 1826 Akkerman mukavelesinin 5. ve sonra 1829 Edirne muahedesinin 8. maddeleri mucibince, sırp imtiyazları genişletilmiş, 1830 fermanı ile, kalelerden maada yerlerde, müslümanların ikameti menedildiğinden, bu ahali, mezkûr hükümden müstesna olan Belgrad 'da dahi, hükûmetin yasağına rağmen, mülklerini satarak, muhacerete başlamıştı. Miloş, bir taraftan imtiyazlarını genişletmeğe muvaffak olarak, şehrin gümrük, kantar, saydiye v.s. rüsûmât gibi, idarelerini ele geçirip, çarşıdaki pasbanlar yerine, sırp pandurlarını ikame ettirirken, diğer taraftan da sırplar, varoşu istimlâke girişmekte ve müslüman ahâli nefes alamayacak hâle gelmekte idi. Bu devirde Kragujevaç 'ı merkez ittihaz eden Miloş, türk kuvvetleri bulunduğundan dolayı, Belgrad 'da oturmak istemiyor, fakat ara-sıra varoştaki ikametgâhına geliyordu. Mühim meseleler için Bâbıâlinin gönderdiği fermanlar, Vraçar sahrasında veya Belgrad 'ın Kale meydanında okunmakta idi. Miloş 'un feragatinden (1839) sonra, haleflerinden Mihal (Michel), Belgrad 'da oturmağa râzı olduğundan, aşağı yukarı o tarihlerden itibaren, bu şehir Sırbistan 'ın merkezi telâkki edilmiş (A. Ubicini, *Les Serbes de Turquie*, Paris, 1865, s. 32) ve Mihal 'ın sukutunu (1842) tâkip eden muvakkat hükûmet de, Belgrad 'da kurulmuştur (Lûtfî, *Târîḫ*, İstanbul, 1290—1306, I, 72; III, 95 v.d., 111 v.d.; IV, 173 v.d.; VI, 26 v.d., 112; VII, 57; Belgrâdî Râşid, *Hayretnümâ*, İstanbul, 1291, *tür. yer.*; Chopin-Ubicini, 1. ksm., s. 352 v.d.; Boué, IV, 255 v.d.; Gravier, s. 65 v.d.; Noradounghian, II, 118, 170 v.dd.). Belgrad 'ın türkler tarafından tahliyesini emel edinen sırplar, ikide-birde mesele çıkarıp, kendilerini Avrupa devletlerine mazlum göstermeğe ve onların müdahalesini celbetmeğe çalıştıkları sırada, 15 haziran 1826 günü bir çeşme başında çıkan hâdiseyi büyüterek, müslümanlara ve kaleye hücuma kalkıştılar; muhafız Âşir Paşa da, âsileri topa tuttu. Öteden beri sırpların tarafını iltizam eden Fransa, derhâl İstanbul 'da bir süferâ konferansı toplayarak, Rusya ve İtalya 'nın müzaheretini te'min ve kalelerin tahliyesini talep etti ise de, İngiltere ile Avusturya 'nın muhalefeti yüzünden, 18 eylûl tarihli protokol mucibince, yıkılmak şartı ile, ancak varoş istihkâmları sırplara bırakıldı; kale yine osmanlı hâkimiyetinde kaldı (Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les Puissances étrangères*, Paris, 1892, VII, 1—224, 30 haziran 1862 tarihli sırp memorandumu, 1 temmûz 1862 tarihli *Résumé historique*, ve Bâbıâlinin temmûz sonları 1862 tarihli muhtırası). Sırplar, kalelerin tahliyesinde ısrar, Fransa da buna müzaheret etmekle, geçen bir kaç seneden sonra, Avusturya 'nın muvafakati ve İngiltere 'nin de ses çıkarmaması üzerine, Bâbıâli tahliye işine muvafakate mecbur oldu. Âli Paşa 'nın beşinci sadaretinde, Mihal Bey 'in talebini müzakere eden meclis-i vükelâ, Avrupa 'daki siyasî vaziyeti nazara alarak, o esnada hiç bir taraftan müzaheret ümidi olmadığını gördü ve kılâ-ı hâkâniye (Belgrad, Semendire, Sabacz ve Fatḥ al-İslâm) meselesi hakkında muhtelif hâl çâreleri araştırdı ve sırplara, biri olmazsa diğeri kabûl ettirilmek üzere, 3 şekil bulup, sultan Abdülaziz 'e arzetti. Doğrudan doğruya üçüncüsünün, yâni „kaleler kemâkân kılâ-ı hâkâniyeden olarak kalıp ve burçlarına saltanat-ı seniyye ve sırp bayrağı çekilip, hıfz ve idârelerinin sırp beyinin zâtına ihâlesi ile müstahfız askerlerinin kaldırılması" şıkkının kabûlüne irâde sâdır oldu (8 şevvâl, 1283 tarihli meclis-i vükelâ mazbatası, 9 şevvâl tarihli tezkire-i sâmiye, 10 şevvâl tarihli irâde-i seniyye; Mehmed Ârif, *Belgrad kalesinin sırplaya terki hakkında bir vesika*, *TOEM*, sene 6, cüz 31, 1 nisan 1331, s. 385 v.d.). Bu irâde, 17 nisan 1867 (13 zilhicce 1283) günü sabahleyin Belgrad 'da, kale meydanında, son muhafız Ali Rıza Paşa ile Mihal Bey 'in huzurlarında merasimle infaz edildi (Testa, VII, 152, Belgrad fransız konsolosunun raporu). Osmanlı devletine tâbi olduğu hâlde, 1876 'da metbûu ile harbe girişen Sırbistan mağlûp olduktan sonra, İstanbul 'da mütareke şartları görüşülürken, Bâbıâli, Belgrad kalesi üzerine osmanlı bayrağı çekilmesini istedi. Sırp murahhasları da, prensliğin hiç bir zaman bu mecburiyeti yerine getirmekten hâli kalmadığı cevabını verdiler ve 28 şubat 1877 protokolu, öteden beri Sırbistan 'a bahşolunan bütün hatt-ı humâyunlar ahkâmının mer'iyeti esasına göre, yapıldı (G. Fr. de Martens, *Nouveau Recueil général de traités et autres actes relatifs aux rapports de droit international*, Gottingue, 1878, 2. ser., III, 168, 171). Bu vaziyet osmanlı-rus harbinde Sırbistan 'ın tekrar harbe girmesine ve Sırbista 'ın istiklâlini te'min eden 1878 Berlin muahedesine kadar devam etmiştir.

Belgrad şehri. Akşehir mânasına gelen bu kelimeyi Enverî (*Dâstûr-nâme*, nşr. Mük-

rimin Halil, İstanbul, 1928, s. 97, 103) بل اغراد şeklinde yazdığı gibi, kalenin fethine dâir tarih kıt'asındaki *feth şüd hısn-ı Beligrad-u cihan* (*Ravżat al-abrār*, s. 417), şeyh Müsellim'in tercüme-i hâlindeki „hasret-i hısn-ı Beligrad ile her şâm-ü seher" (Müstakim-zâde Süleyman Sâdeddin, *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemâl, İstanbul, 1928, s. 647), Nagmî Çelebi'nin, *olda ol kim aña Beligrad nâm* (*Şâh-u gedâ*, nezdimizdeki türkçe yazma) mısrâlarına ve Ducas tercümesinde (*ayn. esr.*, s. 490) Bellegrade imlâsına, Berat'ın diğer ismi olan Arnavutluk Belgrad'ına yunanca Βελεγράδων denildiğine bakılırsa, bu ismin, bir zamanlar, türkler tarafından Beligrad tarzında da telâffuz edildiği tahmin olunabilir. Osmanlı müellifleri, Belgrad ismi geçerken, onunla birlikte Fütûhâbâd, İremâbâd'dan başka, kalenin metanetini tebarüz ettirmek üzere, Resîn al-bünyâd, Sengîn bünyâd gibi, muhtelif terkipler kullanmışlar, onn bâzan Dâr al-cihâd-ı Belgrad ve ekseriya Belgrad-ı dâr al-cihâd diye yâd etmeği âdet edinmişlerdi (msl. bk. Peçevî, I, 133; Silâhdar, I, 301; Naimâ, I, 81; Râşid, IV, 247; Evliya Çelebi, VII, 688).

Osmanlı imparatorluğu dâhilinde Belgrad ismini taşıyan müteaddit yerler bulunduğundan, bahis mevzuu olan şehre, diğerlerinden tefrik için, Tuna Belgradı, Belgrad-ı Üngürûs, Belgrad-ı Semendire dahi denilmiştir. Belgrad adı ile anılan yerler, Macaristan'da, türklerin İstolni Belgrad ve bâzan İstûnî-i Belgrad dedikleri Stuhlweissenburg, Erdel (Trausilvanya)'de Belgrad-ı Erdel adı verilen Alba Julia (Weissenburg veya Karlsburg), Arnavud Belgradı denilen Berat şehirleri ile Hersek'te Koniçe'nin bir adı olan Belgradcık'tan ve Vidin'in cenûbundaki diğer Belgradcık'tan ibarettir. Mamafih bunlara Boğaziçi'nde Büyükdere üstünde Belgrad köyü ile İstanbul'da Belgrad kapısı semtini de ilâve etmek lâzımdır (Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, İstanbul, 1314, I, 306; VII, 425; Lûtfi Paşa, *Tavārīḫ-i āl-i 'oşmān*, İstanbul, 1341, s. 300, not 4, Kâtib Çelebi'nin gayr-i matbû *Cihannümâ*'sından nakleden; *Sālnâme*, 1278, s. 128, 131 v.d.; F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de Grèce*, Paris, 1836, I, 132, 368; *Enciclopedia Italiana*, mad. BERAT).

Belgrad, şarkından Tuna, garbından Sava nehirleri geçen ve kaidesi cenupta sahrâya müteveccih bulunan gayr-i muntazam bir müselles şeklinde „bî misâl bölme bölme hisar" (Evliya Çelebi, V, 371) olup, karşısındaki adaya (Vojno Ostrovo), Sirim (Sirmiye) ve Tamşvar sahrâlarına nâzır tepe üzerinde büyük ve yüksek kuleler ile çevrili yukarı kale (Kale-i bâlâ) ile iki nehrin kavuşağına doğru aşağı kale (Kale-i zîr)'den ve bir de dış varoşundan mürekkep bir şehir idi (Belgrad'ın Topkapı sarayında mahfuz olan ve yukarıda ismi geçen muhasara plânı, kale ile civarının fethinden evvelki vaziyeti hakkında bir fikir verebilir). Asıl şehir, kalelerin etrafında ve ikisi arasında, sûr içinde olup, yukarı kalenin aşağıya açılır üç kapısından birine Saat kapısı derlerdi. Aşağı hisarın da, üçü Sava tarafına, ikisi mahallelere açılır, 5 kapısı vardır (*Cihannümâ*, yazma kısımdan neklen Lûtfi Paşa, *Tārīḫ*, s. 300, not 4). Evliya Çelebi, Baruthâne, İskale-i kebîr, İskale-i sagîr kapılarını ve „uğrun kapıcığını" saydıktan sonra, „bu aşağı hisarın dört adet bölmesinde birbirlerine girer birer iç kapısı" olduğunu söylüyor (V, 371). Yamaçtaki evler yekdiğerine hâil olmayacak surette yapılmış olduğundan, güzel bir manzara arzetmekte, Kale-i Bâlâ'nın garp köşesinde bulunan ve metâneti ile iştihar eden „Nârin kale hisarı"'ndaki 5 kulenin en yüksekçine Neboyse kulesi denilmekte idi. Çalar bir saati bulunan diğer bir kuleye öğle ve ikindi vakitleri bayrak dikilir, Kanunî Süleyman câmiinin uzun ve san'atlı minâresi manzaranın güzelliğini arttırır, câmiler, medreseler, hanlar ve büyük konaklar Belgrad'ın mâmur bir belde olduğunu gösterirdi. Belgrad darphânesini (Belgrad'da basılan sikkeler için bk. İsmail Gâlib, *Takvîm-i meskûkât-ı osmaniye*, İstanbul, 1307, s. 96, 122, 171, levha 2, sikke nr. 317) de ihtivâ eden aşağı kısmında, iki nehrin birleştiği yerde, Kanunî Süleyman kulesi bulunduğu gibi, şehrin iskelesi, gümrüğü ve balık pazarı da bu semtte idi. Muharebelerde iğtinam edilen topların fazlası kalede bir mahâlde saklanırken, orası dolduğundan, kale yakınında, ihtimâl Evliya Çelebi'nin bahsettiği hendek civarında, başka bir yer, 1602 (1010) senesinde, Gürcü Mehmed Paşa tarafından tophâne ittihaz edilmiş, eski ve yeni toplar orada muhafaza olunmuştur (*Seyahat-nâme*, V, 380; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul, 1286, I, 173). Kale hendeğinin kenarında, her sene 1000 kantar barut istihsâl olunan ve 100 neferi ile ayrıca ağalık hâlinde bulunan bir de baruthânenin mevcudiyeti görülmektedir. Belgrad'ın sûr hâricindeki varoş kısmının etrafı, evvelce bir nehirden diğerine uzanmış bir hendek ile çevrili iken, sonradan şehrin genişlemesi üzerine, bu hendek içeride kalmıştır.

Şehrin civarı bağlık ve bahçelik idi. Bunlar her iki nehrin kenarından tâ cenûba, üzerine Murad II. veya Fatih zamanında bir kale yapılmış olan Havale (Avala) dağına kadar uza-

nırdı. Bunların içinde Münirî Efendi bahçesi, Yahya Paşa-zâde Mehmed Paşa bağları, Yağcı Hacı Ali bağı, Topçular köyü ve nihayet Havale dağı eteklerindeki Karapınar pek meşhurdu. Belgrad önündeki sahrâda, Hünkâr tepesinde Abaza-Köşkü havâlisi, padişahların ve ordunun alay gösterdikleri ve merasim yaptıkları sâha idi.

Fethinden itibaren imarına pek ziyâde ehemmiyet verilen Belgrad'da bir çok câmi ve mescit yapılmıştı. Bunların mikdarını Kâtib Çelebi (*Cihannümâ*), 100'e yakın gösteriyorsa da, Evliya Çelebi, 217 câmiin mevcudiyetine işâret ettikten sonra, içlerinde cuma namazı kılınanların isimlerini kaydediyor ki, bunların adedi 33'tür. Kendisi yukarı kalede ayrıca 7 tâne de mescit saymıştır (V, 377 v.d.). Aşağı kısımda İmaret camii önünde, eski şeyhülislâmlardan Abdürrahim Efendi'nin medfun olduğu, Belgrad'da 9 dârülhadîs ile, en mühimleri İmâret câmii ve Bayram Bey medreseleri olmak üzere, 8 medrese bulunduğu yine Evliya Çelebi'nin ifâdesinden anlaşılmaktadır.

Belgrad, Avusturya istilâsına uğradığı zaman, Osmanlı devleti onu eski vaziyetinde muhafaza etmenin imkânsızlığını anlayıp, varoş hâricini tahkim etmiştir. Fazıl Mustafa Paşa, 1690 (1102)'da, asıl duvar ve hendekten hâricde tabyalar inşa ettirdiği gibi, 1692 (1104)'de Hacı Ali Paşa, bâzı inşaat daha yaptırmış ve ertesi sene en mühim tahkimat Bozoklu Mustafa Paşa tarafından vücuda getirilmiştir. Peterwardein (Varadin) hezimetinden sonra, 1717 (1129) ve 1751 (1164)'de, tahkimatın takviye edildiği görülmüştür. Bütün bunların neticesi olarak, Belgrad vareşu da müstahkem bir hat içine alındığından, tabyalar arasında bulunan Sava, Varoş, Vidin ve İstanbul kapılarından işlenmeğe başlanmıştır (Râşid, II, 196 v.d., 237; IV, 359; Silâhdar, II, 686, 728 v.d.; İzzî, *Tarih*, İstanbul, 1199, var. 239 v.d.; *Hayretnümâ*, s. 84; Busbecq, *Türk mektupları*, trc. Hüseyin Cahid Yalçın, İstanbul, 1939, bk. fihrist; *Voyage de Levant fait par le Commandement du Roy en l'année, 1621, par D. C.* (Deshayes), Paris, 1624, s. 50 v.d.; Beaujour, I, 436 v.d.; S. Wallace, *Sur le Danube, de Vienne à Constantinople*, Vienne, 1864, s. 74 v.d.).

Belgrad'ın, osmanlı devrinde, sâdece bir askerî üs olarak kalmayıp, şark ile garp arasında mühim bir ticaret mevkii hâlini aldığı ve oraya en uzak memleketlerden dahi mal geldiği anlaşılıyor. XVII. asırda şehrin 6 kervansaravı, 21 hanı, 3700 dükkândan mürekkep **sûk-ı sultanî**'si, Avret pazarındaki bedestanı ve müteaddit çarşıları, Evliya Çelebi tarafından „Rumeli'nin Mısır'ı" diye tavsif edilen bu beldenin ticarî faâliyeti hakkında bir fikir verebilir. Oradan geçen yabancı seyyahlar da, bu ciheti kaydetmekten hâli kalmamışlardır. Evliya Çelebi, Belgrad'ın sanayi hayatını anlatırken, ahaliyi 6 kısma ayırır ve bunların „bir sınıfı asker, bir fırkası tüccar-ı berr-ü bihâr, bir kısmı ehl-i hizmet, bir azı bağbân ve bağçıvan, bir kısmı keştiban ve bir bölüğü ehl-i birfettir" der (V, 381). Şehri 1660 (1070)'ta ziyaret eden bu müellif mahalleleri kayd ile 17.000 hânesi olduğunu söyledikten sonra, nüfusunu, âyân ve asker hariç, 98.000 olarak gösterir. Fakat bu nüfus, şehrin uğradığı istilâlar, kitaller ve muhaceretler neticesinde, git-gide azalmış ve XIX. asrın ortalarında 30.000'e kadar düşmüştür (bk. Malte-Brun, *Géogr. nouvelle*, Paris, 1860, IV, 652). Sırbistan'ın, bilhassa Yugoslavya'nın, merkezi olduktan sonra büyük bir inkişaf gösteren Belgrad, 1934 senesinde eivarı ile birlikte 320.000 nüfusa mâlik bulunuyordu (*La Yougoslavie d'aujourd'hui*, Belgrade, 1935, s. 73).

Belgrad'ın idâresi. Kanunî Süleyman, fetihten sonra bu kaleyi Semendire sancağı ile birlikte, Yahya Paşa-zâde Bali Bey'e tevcih etmiş (Feridun Bey, I, 214) ve Budin eyâletinin teşekkülünden sonra, sancak o eyâlete bağlanmıştı (Ayn-i Ali, *Kavânîn-i âl-i 'oşmân der ḥalâṣa-i mażâmîn-i defter-i dîvân*, İstanbul, 1280, s. 17; Feridun Bey, II, 404). Evliya Çelebi, Belgrad'ın Semendire sancak beyinin tahtgâhı olarak tahrir edildiğini kaydetmekte (*Seyahatnâme*, V, 374), mamafih orada Budin beylerbeyinin bir mütesellimi bulunduğu görülmektedir. Nitekim 1635 (1046)'te Nasuh-zâde Hüseyin Paşa'nın Budin beylerbeyiliği sırasında, bir kaç esirin kurtularak kaleyi ele geçirmesi ve şehri tehdit etmesi hâdisesi dolayısiyle, mütesellimi Ömer Ağa'yı idam ettirdiğini görüyoruz (Naimâ, *Tarih*, III, 282). Diğer taraftan Evliya Çelebi de (I, 180) Budin eyâletinin sancaklarından bahsederken, „livâ-i Belgrad kaymakamlıktır" demekle bu ciheti te'yit eylediği gibi, Deshayes (*ayn. esr.*, s. 52), Belgrad'da Budin beylerbeyinin bir kaymakamı bulunduğunu söylemektedir. Avrupa ortalarına yapılan büyük seferlerde kaledeki kuvvetlerin başında bir serasker veya muhafız bulundurulmuştur ki, Mehmed III.'in Eğri (Eger) fethine giderken, Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa'yı Belgrad'da serdar olarak bırakması buna bir misâl teşkil eder (Peçevî, II, 207). Macaristan'ın ziyaından sonra Semendire'nin Rumeli beylerbeyiliğine sancak olarak bağlandığı, serbad hâline gelen Belgrad'da dâimî bir muhafız bulundurulduğu ve bu muhafızların uhdesine ekseriya Semendire sancağı da tevcih edil-

diği anlaşılıyor (İzzî, var. 184, 210, 266, 268). Mamafih aynı zâta, muhafızlıkla beraber, başka eyâlet veya sancakların da verildiği görülmektedir (Vâsıf, I, s. 58, 109; Şânî-zâde, II, 261). Daha sonra, sırpların muhtariyet kazandıkları sâhanın Semendire veya Belgrad paşalığı olduğuna bakılırsa (Gravier, s. 31), muhafız paşaların yalnız Belgrad'a hâkim oldukları anlaşılır. Fakat 1839 (1254)'da Niş eyâletinin teşekkülünden sonra, bu eyâlet, Belgrad muhafızlığı ile birlikte, Samakovlu Husrev Paşa uhdesine verilerek, muhafız paşaya yine Sırbistan'ın bir kısmında bir hüküm sâhası bahşedilmiş (Lûtfî, VI, 26) ve muhafızlık artık bir serhad beyliğinden ziyâde, sırp hükûmetini kontrol eden bir mâhiyet almıştır. Evliya Çelebi, Belgrad'ı idâre ile mükellef diğer memurlar ile onların vazifelerini ayrı ayrı izah etmekte, alay beyi, dizdar ağa, sipah kethüda yeri ve yeniçeri çavuşu gibi memurları kaydettikten sonra, Vidin'den Budin'e kadar bütün Tuna ve Sava gemilerine kumanda eden, onar pâre firkate ve bin azeb neferi ile nehir üzerinde dolaşan „salb-ü siyaset sâhibi" bir Tuna kaptanı bulunduğunu söyler (V, 375). Kalede dâimâ kâfi mikdarda asker bulunmakla beraber, istilâ tehlikesi arttığı zamanlarda bu askerin çoğaltıldığı da muhakkaktır. Nitekim Hacı Ali Paşa'nın Belgrad'ı tâmirden sonra oraya 6.000 kapı kulu, 3.000 yerli kulu, 9.000 muhafız asker v.s. yerleştirdiği düşünülürse, Belgrad'daki kuvvet hakkında bir fikir edinilebilir (Silâhdar, II, 687). Belgrad'da, büyük memurlar arasında mevkiinin ehemmiyeti ve beyler üzerindeki nufuzu ile tanılan bir kadı bulunduğunu, fakat bâzan İstanbul'dan geç geldiği cihetle, şehirde 3 tâne de hâkim-i şer' nâib mevcut olduğunu Evliya Çelebi'den öğreniyoruz (V, 374).

Belgrad, osmanlılar zamanında câmileri, medreseleri, imâretleri ve şüheda ziyaretgâhları ile, müslüman ahalisi ve binalarının inşa tarzı ile, velhâsıl hayat ve manzara itibariyle bir türk şehri hâline gelmişti. Binaenaleyh Belgrad'dan az çok tarihe geçmiş şahsiyetlerin yetişeceği tabiî idi. Nitekim her hangi bir teracüme-i hâl kitabında Belgrâdî vasfı ile vezir, müderris, şâir ve hattât isimlerine tesadüf etmekteyiz. Bunlara misâl olmak üzere, XVIII. asırda reisülküttablıkta bulunmuş olan vüzeradan Ahmed Kâmil Paşa, XIX. asırda Pehlivan Hüseyin Paşa, XVI.—XVIII. asırlarda müderris Mustafa, Ali ve İbrahim Halis Efendi'leri, şâirler arasında, aslen bosnalı olmakla beraber, Belgrad'da tavattun ve iştihar ettiğinden Belgradlı denilen Münîrî Efendi, Nâsıb Ahmed Çelebi, Nuri, Valihî ve İbrahim Zikri gibi şahsiyetleri, Belgrad mevlevî şeyhi Adnî ve istilâda, Tuna'da boğulanlardan Said Dede'yi kaydedebiliriz. Hattatlardan, Mehmed Paşa, Hüseyin, Sâdık, Fazlullah b. Sefer ile matbû bir dîvan sâhibi, gülşenî tarikatî şeyhlerinden Ahmed Müsellim, kayda değer simalardandır. Sırp isyanı devrine âit *Heyretnümâ* adlı tarihî eserin müellifi Râşid Paşa ile, *Şâh-ı gedâ* mesnevisinde vak'ayı Belgrad'da cereyan ettiren ve bu şehre dâir bâzı mâlûmat veren Belgradî Nagmî Çelebi'yi de zikretmek lâzımdır.

Belgrad'a âit bâzı vesîkalar için bk. *Arşiv kılavuzu* (Topkapı müzesi), İstanbul, 1938, fasikül I, s. 70. (M. CAVİD BAYSUN.)

BELH. BALḪ, yunan. BAKTRA, eski farsça BĀḴTRIŠ (aslında bir memleket adıdır) ve orta farsça, I BĀMİK („parlak") sıfatı ile birlikte, BĀḪL, BAHL, Amu-Derya'nın cenûbunda ve bu nehrin, şimdi artık ona karışmayan, Dehâs adlı kolu üzerinde Kōh-i Bābā adlı dağın ovaya doğru yayılan şimâl yamacı üstünde, dağın geçitlerinden Amu-Derya'ya giden mühim ticaret yolu üzerinde kâindir. Burası evvelce kadîm Horasan satraplığının siyasî ve sonraki Toharistan devletinin irfan ve din merkezi olmuştur.

İran efsânesi bu şehrin tesisini Kay Lohrāsp'a hamleder. Bu ismin şekli ve sâhibine padişâh unvanı verilmesi, efsânenin ilkin Baktrian'da Kuşān devrinde zuhûr etmiş olduğunu gösterir. Efsâne, bundan başka, Balḫ'in kuruluşu ile zerdüşt dininin zuhûrunu da birbirine bağlar ki, bundan da Balḫ'in tarihî ehemmiyetini Keyâniyān devrine borçlu olduğu belirir; zîra o devirde burası Horasan satraplığının makarrı idi ve erkenden mukaddes bir şehir haysiyetini kazanmıştı. İskender'in bu şehri, İskenderiye namı altında, yeniden te'sis etmiş olduğuna dâir devamlı eden efsânede tarihî bir hakikat mündemic bulunması pek mümkündür. Baktria yunan kıraallarının makarrı olduğu zamanlarda, Balḫ bir yunan kültürü merkezi idi; fakat müteâkip devirde, yâni Toḫār, Kuşān ve Akhunlar devirlerinde tarihî ehemmiyetini kaybetmişse de, bilhassa Kuşān padişahlarının saltanatı zamanında Buddha mezhebinin intişarından itibaren, memleketin irfan ve din merkezi olarak kaldı (işte bundan dolayı, ona „padişahın küçük şehri", farsça *Şāhvārān* unvanı verilmiştir). Buddha dini ile beraber, zerdüşt mezhebinin de, arap istilâsı günlerine kadar, Balḫ'de yanyana mevkilerini muhafaza ettikleri şüpheden vârestedir. Bu itikatlara ayrıca Mânî dinî ile nasturî bıristiyanlığı da inzimam ediyordu. Mamafih Buddha dini sâliklerinin diğerlerinden daha çok olduğu da muhakkaktır. Bir budist manastırı olduğu adından da anla-

şılan Navbehār mukaddes mâbedi dünyanın her tarafından ve ekseriya Çin'den bile gelen Buddha sâlikleri tarafından ziyaret ve tavâf edilirdi. Arap müellifleri tarafından bu mârûf *mâbed* hakkında verilen mâlûmat (yüksek bir kubbe etrafında 360 hücre), ziyâdesi ile müphem ve ekseriya çok mübalâğalı ve hayâlî unsurlar ile karışık olduğundan, bu târîflerden, bina hakkında, doğru ve hakikî bir fikir edinmek mümkün değildir. Navbehār'ın en büyük reisi râhib Bermek, arapların burayı fethi zamanında, Belḫ'te en yüksek mevkii işgâl ediyordu. Bermekîler [b. bk.] denilen meşhur vezirler silsilesi bu Bermek râhip âilesinden neş'et etmiştir.

İlkin 32 (653) senesinde Şaḫr (yahut al-Żaḥḥāḳ) b. Ḳays al-Aḥnaf [bk. AL-AḤNAF]'ın Balḫ'e kadar ilerilediği ve şehri teslim olmağa zorlattığı rivâyet olunur. Lâkin bunu tâkip eden „isyan hareketlerinin" de gösterdiği gibi, bu hâdise o zaman Hindûkûş havâlisine yapılan akınlardan ibâret gibi görünüyor. Arap vakayinâmelerine göre, 42 (663)'de Ḳays b. al-Haysam, ikinci defa Balḫ'i zaptederek, Navbehār'ı yıkmıştır. Filvâkıl J. Marquart'ın çin kaynaklarından yaptığı araştırmalardan (krş. bir de *Ehrōt und Arang*, s. 41 v.d.) 661'de yeni arap akınları vukua geldiği ve bunun neticesi olmak üzere, müdafaa tedbirlerinin bir kat daha şiddetlendirildiği anlaşılmaktadır. Ṭoḫâr prensilikleri, kendi talepleri üzerine, Çin vilâyetlerine tahvil edilmiş ve prensler de Çin vâlileri sıfatını almışlardı. Yezdgird'in oğlu Pērōz tarafından, Çin'in yardımı ile, Sâsânî devleti yeniden kurulacak idi. Hâlbuki Çin hükümeti bu teşebbüsün icabettirdiği askerî yardımın yapılmasına müsaede etmediğinden, Ṭarḫān Nēzak'in ilk isyan hareketi 51 (671)'de tenkil edildi. 90 yılında ise, Ḳutayba b. Muslim bu huzursuzluklara ve istiklâl savaşlarına cebren nihayet verdi. Vaziyetin kararsızlığı arapları Buddha mezhebi sâliklerine de *Ahl al-kitāb* muamelesi yapmağa, hattâ, muhtelif „isyan hareketlerinde" mürtedlere karşı müslüman şeriatı ahkâmını bütün şiddeti ile tatbik etmemeğe mecbur kılmıştır. Ḳutayba, memlekette sulh ve müsâlemeti tesis ve ahalisine islâmiyeti kabûl ettirmiş olan ilk emîr olarak görünüyor. Fakat araplar arasındaki kabîle husûmetleri ile islâm âlemindeki mezhep ihtilâfları çok geçmeden âsâyişi yine ihlâl eylemiştir. 107 (726)'de Horasan vâlisi Asad al-Ḳasrî [b. bk.], bu dâhilî muharebeler esnasında harap olan Balḫ'in yeniden inşa ve imârına Dihḳān Barmak'i memur eyledi ve Barūḳān'da bulunan arap garnizonu ile, o zamana kadar Merv-rūẕ'da kalmış olan merkezî idâre teşkilâtını bu şehre naklettirdi. Abū Muslim takriben 130'da Abū Dā'ūd al-Bakrî'yi Toharistan ve Balḫ'te, iktidarın Abbâsîlere tevdiine mâtuf inkilâbı hazırlamağa memur etti. Yerli hükümdar sülâlesinin, islâmın şimâl-i şarkî hududu ülkelerindeki bu ihtilâl ve iğtişaşlara rağmen, nufuz ve mevkilerini muhafaza edebildiklerinin bir delili olarak, III. (IX.) asrın yarısına doğru Ḫoṭṭal hânedanından Dā'ūd b. al-'Abbās (bk. Marquart, *Ērānšahr*, s. 300 v. dd.) isminde birini, Balḫ vâlisi olarak, görüyoruz ki, bu zat, o şehirde kendisi için, Navṣād adında, bir saray bina ettirmişti. Ṣaffârî hânedanının müessisi olan Ya'ḳūb b. al-Layṯ, 257 (870)'ye doğru, bu sarayı tahrip etti. 287 (900)'de, Ṣaffârîlerin yerine, Sāmān-oğulları devletin başına geçti. Şehrin, al-İṣṭaḫrî (daha ziyâde Balḫî)'den öğrendiğimiz o devirdeki hâline âit mâlûmata bakılırsa, balçıktan inşa edilmiş ve bir çok yerlerinden kapılar açılmış bulunan (Ya'ḳūbî'ye göre, 12; İṣṭaḫrî bunlardan 7'sinin adlarını vermiştir) hisarı ile Balḫ'in görünüşü pek parlak olmasa gerektir.

Sāmān-oğulları ile İlig-Ḫānlar arasında vukua gelen muharebeler esnasında şehirde pek çok tahribat ikâ edilmişti; o zaman Balḫ vâlisi olan Fā'iḳ dahi bu muharebelerde rol oynamıştır. Fakat bu kadîm hükümdarlar payitahtı, Sebüktigin ve gazneli büyük Maḥmūd'un muvakkat makarrları olarak, yeniden ehemmiyet kesbeylemişti. Büyük Maḥmūd'un vefatından az bir zaman sonra, Balḫ, şefleri Cağrībeg olan, Selçukluların hükmü altına girdi (432 = 1040). VI. (XI.) asrın ortasına doğru, Balḫ'e hâkim olmak dâvası yüzünden, Gûrîler ile Selçuklular arasında kavgalar çıktı. Gûrîlerin ileri hareketlerini yeni bir türk-oğuz (ġuzz) istilâsı durdurdu. Bu akıncılar Balḫ'i dahi işgâl ettiler. Fakat 594 (1198)'te Gûrî sülâlesinden Bāmiyānlı Bahā al-Dīn Sām şehri aldı. Balḫ 603 (1206)'te Ḫwārizmşāh Muḥammed'in imparatorluğuna ilhak edildi. Nihayet 617 (1220)'de Cengiz Han akıncıları Balḫ'i yağma ve tahrip ettiler; şehir bu felâketten hiç bir zaman kalkınamadı. İbn Baṭūṭa'nın şehir hakkında verdiği mâlûmattan bu tahribatın ne derece mühim ve külliyetli olduğu anlaşılır. Cengiz Han öldükten sonra, Balḫ, Mâverâünnehr ile beraber, oğlu Çagatay'ın hissesine düştü ve bu âile Timur tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar, onların elinde kaldı. Timur âilesinin bir çok kolları 900 (1500) senesine kadar Balḫ'te hükümran oldular. Müteâkip asırlarda Balḫ ekseriyetle bir taraftan Özbekler ve Cāniler, diğer taraftan da türk-hind imparatorları arasında bir nizâ ve ihtilâf mevzuu teşkil etti; bir aralık müstakil yaşamağa bile

muvaffak oldu. Efganistan ile hudutlarında bulunan memleketleri İran Safevî imparatorluğuna ilhak etmiş olan afşarlı Nâdir Şâh'ın vefatından sonra, 1160 (1747)'ta Balḫ, Buhara emîrleri tarafından 1243 (1826)'te zaptedilinceye kadar, dolayısiyle bile olsa, Durrânî âilesinin nufuzu altında kaldı. 1257 (1841)'de tekrar Afganistan'a geçti ki, hâlâ bu devlete âit bulunmaktadır.

Şimdiki şehir, 500 kadar evi ile, arapların, haklı olarak, *Umm al-bilâd* („beldelerin anası") adını verdikleri eski Balḫ'in bir bölgesinden ibarettir. Bu şehir, geçirmiş olduğu bunca sarsıntılara rağmen, az çok ehemmiyetini muhafaza etmiş olmasını, Muḳaddasî tarafından sitayişle zikredilen, Dehâs nehir kolunun suladığı arâzi ve tarlalarının feyiz ve bereketine borçludur. Balḫ harâbeleri dikkate şâyândır. Budistlik devrinden kaldığı hâlde, bir karakter hususiyeti olarak, İran efsânesine âit isimler (krş. Taht-i Rüstem) taşıyan harâbeler, zamanın te'sirine, islâm devrine âit olanlardan daha ziyâde, mukavemet etmiş görünmektedir. Balḫ'in an'anevî kudsiyeti 'Alî'nin kabri olduğu iddia edilen ve ilk defa olarak, XII. asırda zikredilmiş bulunan Mezar-ı şerif sâyesinde, bugüne kadar devam eder.

Bibliyografya: *Biblioth. Geogr. Arab.*, I, 278, 286; II, 325 v.d.; III, 301 v.d.; V, 322 v.dd.; VI, 18, 32 v.dd., 116, 210 v.dd.; VII, 287 v.d.; Mas'ûdî, *Murûc* (tab. Paris), IV, 47 v.dd.; Yâḳût, I, 713 v.d.; IV, 817 v.dd.; İbn Baṭûṭa, III, 58—63; İbn al-Aşîr ve *Ṭabaḳât-i Nâṣirî*'de mevcut tarihî mâlûmat; Schefer, *Chrestom. Pers.*, I, 56—94, 65—103 frs.; G. le Strange, *Eastern Chaliphate*, s. 420—423; K. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 218—227; J. Marquart, *Ērānşahr*, tür. yer.; bilhassa 87—91; Yate, *Afġânistân*, s. 256, 280.

(R. HARTMANN.)

BELHERÂ. BALHARÂ, İbn Ḫurdaẕbeh (nşr. de Goeje, *Bibl. Geogr. Arab.*, VI, 16)'in kavline göre, „kıraallar kıralı" mânasını ifâde eden bir hind unvanıdır. İdrîsî bu izahı kabûl ve buna, unvanın verâset ile intikâl ettiğini de ilâve eder (bk. *Géographie d'Édrisi*, tre. Jaubert, I, 173). Mas'ûdî (*Murûc al-ẕahab*, I, 177, 372, 382), İṣṭaḫrî (*Bibl. Geogr. Arab.*, I, 173) ve İbn Ḥavḳal (*ayn. esr.*, II, 227) Balharâ'yı Mânkir hükümdarı ve Hindistan kumandanlarının en büyüğü olarak tasvir ederler. Buna ilâve olarak, Mas'ûdî (*ayn. esr.*, s. 162) Balharâ'nın Mânkir'de bir hükümdar sülâlesi müessisinin adı olup, sonra haleflerinin, sıra ile, hep bu hükümdarın ismini almış olduklarını kaydeder. Mânkir (Bombay vilâyeti dâhilinde Şolapur'un 60 mil cenûb-i şarkîsinde) Mâlkhet ile aynı şehir olarak gösterilmiştir. Mâlkhet son Râşṭrakûṭa sülâlesinin (takriben 630—972) payitahtı olan kadîm Mânyakheṭa'nın bulunduğu yerdir. Arap coğrafyacıları Râşṭraküṭaları, sanskrit lisanındaki unvanları olan *Vallabha* („sevgili") adı ile tanırlar; nitekim İndra III. (Mas'ûdî'nin muasırı) *Prthivi-Vallabha* („yeryüzünün sevgilisi") unvanını hâiz idi (bk. *Gazetteer of the Bombay Presidency*, I. ksm., I, 120 v.d., 519, 525). Mânyakheṭa'nın garbî Çâlukya memleketi kıralı Taylapa tarafından 972'de tahrip edilmiş olması, İbn Ḥavḳal'den sonra arap coğrafyacılarından hiç birinin artık Mânkîr'i zikretmediklerinin sebebini izah eder. Balharâlar ile Valabhi (Ballabhi)'lerin (509—766) aynı kandan olduğu (Elliot-Dowson, I, 354 v.d.) hakkındaki fikir ile Balharâ'nın Mâlvâ Rây (Mâlvâ kıralına)'ına muâdil olduğuna dâir, Reinaud'nun ortaya sürdüğü farazîyesi (*Mémoire sur l'Inde*, 138, 144), tarih bakımından, sahih değildir. (T. W. ARNOLD.)

BELḪÎ. BALḪÎ, Abū Zayd Aḥmed b. Sahl (? —934), arap coğrafya müelliflerindendir. Balḫ eyâletinde Şâmistiyân'da doğmuştur. Orada müderrislik etmiş, ilkin imâmîye mezhebine sâlik olmuş ve sonra al-Kindî ile felsefe tahsil eylemiştir. Sâmân-oğlu vezirlerinden Abū 'Alî al-Cayhânî, kendisini himâye etti ise de, sonraları onunla kavga etti. Buhara'ya çağırıldı, fakat Amu-Derya'yı geçmeğe cesaret edemediğinden, gitmedi. 19 zilkâde 322 (31 teşrin I. 934)'de vefat etti. *Fihrist* (I, 138), bu zatın kaleminden çıkmış olan 43 eserin isimlerini bildirir ki, bunlar, daha ilk zamanlarda zâyi olmuştur. Kâtib Çelebi işbu eserlerden ancak 6'sını zikreder; bunlardan biri al-Muḳaddasî ve Ḥamd Allâh Mustavfî'ce zikredilen *Ṣuvar al-aḳâlim* ve diğeri de (bu eser hakikatte Muṭahhar b. Ṭâhir al-Maḳdisî tarafından yazılmış iken, yanlış olarak, eskiden beri (XIII. asırdan evvel) al-Balḫî'ye izafe edilen), *Kitâb al-bad' va 'l-târîḫ*'tir.

Bibliyografya: M. J. de Goeje, *Die Istakhri-Balkhi-Frage* (*ZDMG*, XXIV, 53 v.dd.); Yâḳût, *Mu'cam al-udabâ*, I, 141 v.d.; Cl. Huart (*JA*, 9. ser., XVIII, 1901, s. 16); *Le livre de la Création et de l'Histoire*, I, IX v.d.; III, V. (CL. HUART.)

BELÎ. BALÎ, Yemen zümresinden bir arap kabîlesidir. Şeceresi şöyledir: Bali b. 'Amr b. al-Ḥâfî b. Ḳuḍâ'a. Bahrâlar ile Ḳaydâlar Balîlere kandaş, Hanîler ile Farânlar ise, onlara tâbi kebîlelerdir.

Balîler, Suriye hudûdunda, Cuhayna ile Cuẕâmların arazileri arasında, Teymâ civarında yaşarlardı. Batlamyus zamanında burada Şamûdaiar (Θαμυδῆται) sâkin idi.

Balîlere âit **yerler** arasında şunlar zikrolunur: al-Cazl, al-Ruḫba, al-Sukyā, Hacaşān (?), Mekke 'nin şarkında, Sulaym mâdenleri (Plinius 'un bahsettiği pharanitis adlı kıymetli taşın çıktığı yer) yakınında (tâbileri olan Farān kabîlesinin adı ile) Ma'din Farān, Şağb ve Badan. Balî kabîlelerinden Ḥişna b. Ukārima âilesi kendi kabîledaşları ile aralarında çıkan bir kavga neticesinde, bu son iki mahâlden kaçıp, o civarda Taymā 'da bulunan yahudilere iltihak ve yahudi dinini kabûl ederek, musevîler Taymā 'dan kovuldukları güne kadar, yıllarca orada kalmışlardır. Ḫabîn ve Şar' arâzileri Balîler ile Cuhaynalar arasında müşterekti. Başlıca **vâdiler**: Amac ile Ġurān olup, Banî Sulaymler arâzisinde Ḥarra 'dan gelerek, suları denize dökülür. **Kuyulara** gelince, şunlardır: Vādi 'l-Kurā arkasında al-Hudum ve Cuẕāmlar ile müşterek olan Ẕāt al-Salāsil. Medine 'de Bi'r Ġadaḳ yakınında Balîlerin Ḳā' isminde bir kaleleri vardır. Bundan başka, Nacd yolu (Suriye 'den Mekke 'ye giden hacıların tâkip ettikleri yol) üzerinde, Ḥigr ve Vādi 'l-Kurā 'da, dağınık bir hâlde, yerleşmiş Balîlere rastgelinir.

Tarihleri. 8. (629/630.) yılda Peygamber, annesi Balî kabîlesinden olan 'Amr b. al-'Āṣ 'ı, 300 kişilik bir kuvvet ile, Balîlere ve onlarla akraba olan Ḳużā'îler üzerine göndermiştir. Balîler ile Cuẕāmların müşterek surette tasarruf ettikleri, yukarıda adı geçen, Ẕāt al-Salāsil kuyusuna (bunun adına izafetle, bu harekete „Ẕāt al-Salāsil seferi" denir) vardıkları zaman, 'Amr, elindeki kuvveti, karşısındaki kuvvete taarruz için, zayıf bulduğundan Peygamberden takviye istedi. Peygamber de, 'Ubayda b. al-Carrāḥ 'ın kumandasında olmak üzere, içlerinde Abū Bakr ile 'Omar 'in de bulunduğu yeni kuvvetler gönderdi. Aynı sene içinde Balîlerin, Ḳużā'î kabîlelerinden Laḫm, Cuẕām ve Balḳaynler ile ittifak ederek, Balîlerden birinin kumandası altında, 100.000 kişilik bir kuvvet ile, Kayser Heraklins 'un yanında, Suriye 'de Ma'āb 'da (Mūta muharebesinde) Peygambere karşı harp ettiklerini görüyoruz. Mekke 'nin Peygamber tarafından fethinden sonra „cām al-nufūd" adı verilen 9. (630.) senede, Ruvayfi' b. Ṣābit 'in idâresi altında, Balîler de Peygamberin huzûruna çıkarak, ona inkiyat eylediler. Peygamberin vefatından sonra, yine islâmdan ayrıldıkları anlaşılmaktadır; çünkü Abū Bakr 11 (632) 'de bunlara ve islâmdan ayrılmağa kalkışan diğer Ḳużā'î kabîlelerine karşı yine, az evvel adı geçen, 'Amr b. al-'Āṣ 'ı yollar. 14/15 (635/636) 'te kendilerini, yine Laḫmler, Cuẕāmlar ve Balḳaynler ile birlikte, Yarmūk muharebesinde Heraklius 'un maiyetinde görürüz ki, bu muharebede müslümanlar hem onları, hem de rumları mağlûp etmişlerdir. Bunun üzerine Balîler, halife 'Omar 'in izni ile Mısır 'a göçtüler. Kendilerinden sonra Nil vâdisine göçen ve onların civarına yerleşen Cuhaynalar ile, arâzi taksimi yüzünden, ilk zamanlarda çarpıştılarsa da, uzlaşmakta gecikmediler. Daha sonraki tarihleri hakkında mâlûmat hemen yok gibidir. Bili adını verdikleri bu kabîleyi ziyaret eylemiş olan seyyahlardan Rüppel, Burckhardt, Fresnel (bu zat Beli adını verir) ve Wellstedt 'in bildirdiklerine göre, Balîler bugün, Muyla 'nin cenûb-i şarkîsindeki Vech limanı civarında, dağlarda yaşamaktadırlar. Bütün Balî kabîlelerinin en büyük şeyhi Vech 'te oturur ve Mısır hükûmetinden senelik tahsisat alır. Şeyhin hükmü altındaki arâzisinin sâhilden içerilere doğru, 6 günlük mesafeye kadar uzadığı söylenir.

Bibliografya: Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1604, 1610 v.d., 1687, 1963, 2348; İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), II, 179, 219; Hamdānī, *Cazīra* (nşr. D. H. Müller), s. 130 v.d., 170, 179; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 776; IV, 81, 553; İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), s. 792; Maḳrīzī, *Abhandlung über die in Ägypten eingewanderten arabischen Stämme* (nşr. Wüstenfeld; *Göttinger Studien*, 1847, II, s. 424 ve 464); K. Ritter, *Erdkande*, XIII, 272—279; A. Sprenger, *Die Alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 28 v. d., 30, 153, 154; F. Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen der arabischen Stämme und Familien* (Göttingen, 1852), I. Abt.: Yemenischo Stämme, I ve *Register zu den genealogischen Tabellen* (Göttingen, 1853), s. 71, 106, 187, 228; O. Blau, *Die Wanderung der sabäischen Völkerstämme im zweiten Jahrhundert n. Chr.* (*ZDMG*, XXII, 664); ayn. mll., *Arabien im sechsten Jahrhundert, eine ethnographische Skizze*: XXIII, 573; A. P. Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme* (Paris, 1847/1848), III, 212.

(J. SCHLEIFER.)

BELÎG. [Bk. BELIG.]

BELÎG. BALÎĞ, MUḤAMMED AMĪN (?—1760), hayatını, umumiyetle İstanbul 'dan uzakta ve maddî iztıraplar ile geçiren bu dîvân şâirinin, devrinde şöhret kazanamadığı, kaynaklarda ondan pek az bahsedilmesinden anlaşılmaktadır. Bu yüzden hayatını ancak kısmen, hattâ bâzan birbirine bağlayamadığımız muhtelif parçalar hâlinde aydınlatmak mümkündür.

Mora Yenişehiri 'nden olan Belîg 'in hangi tarihte doğduğunu bilmiyoruz. *Dīvān* 'daki şiirlerinden çıkarabildiğimize göre, gençliğinde, memleketinden İstanbul 'a geldi; fakat kıymeti takdir edilmediğinden, bir müddet sonra Yeni-

şehir'e döndü. Bunun 1127 (1715) sıralarında olduğunu, bu tarihte Mora defterdar ve seraskeri Abdullah (Memiş-zâde) Paşa'ya takdim ettiği kasîdesine dayanarak, tahmin ediyoruz. Bir aralık, havasının fenalığı ve halkının fakirliği ile meşhur, Klavrata kasabasına kadı oldu. Şâir 24 seneden beri kadılık ettiğini, Klavrata'daki maddî sıkıntılarını, bu yerde altının çözülmez bir muammâ olduğunu, hattâ bir müddet maaş bile alamadığını yazar (*Dîvân*, s. 14 v. d., 25). Klavrata'dan azlini müteâkip, Yenişehir'e döndüğü muhakkaktır. 1153—1168 (1740/1741—1754/1755) yılları arasında muhtelif defalar Rumeli ve Mora vâliliklerinde bulunan Râtib Ahmed Paşa, Yenişehir'i de ziyaretle buranın tanınmış âlimlerinden Akovalı-zâde Hâtim Efendi'den ders almış, onunla münazaralarda bulunmuştu (Râtib Ahmed Paşa, *Dîvân*, Üniversite kütüp., nr. 1288, mukaddime). Belîg, Râtib Ahmed Paşa'ya — çok muhtemeldir ki, kendisinin de hocası olan Hâtim Efendi vasıtası ile takdim ettiği kasîde ve nazîrelerinde de parasızlığı yüzünden âilesinin de tevbihlerine uğradığını anlatır. Yeni-Zagra'da da kadılık eden Belîg'ın, sonradan Eski-Zagra kadılığına tâyin olunduğu ve fakat oradan hoşlanmayarak, memleketine dönmeğe karar verdiğini, yine *Dîvân*'ından öğreniyoruz. Bâsur hastalığından muztarip olduğunu ve bu sebepten yatağa bile düştüğünü kaydeden şâirin, bütün kaynaklarda Eski-Zagra'da öldüğü, mezarının orada bulunduğu yazılıdır. Ölümü, بليغ الامين terkibine ve بليغ محمده عدن برين اولد مسكن cevherin tarihine göre, 1174 yılındadır.

Belîg'ın, mâlûm tarzda tertip edilmiş olan matbu divanı, her harfin sonunda rastlanan acemce bir kaç gazel hâriç, türkçe şiirlerden ibaret olup, 2.653 beyittir. Kasîdeleri sayıca azdır; mevkî itibariyle orta derecede şahsiyetlere yazılmış samimî birer şikâyet mâhiyetindedir. Şahsiyeti, şehrengizleri [b. bk.] hatırlatan manzûmeleri ile gazellerinde göze çarpar. *Keşfgerâme*, *Hammâm-nâme*, *Berber-nâme*, *Hayât-nâme-i dildûz* adını verdiği 9—11 kıt'alık bu manzûmeler, müseddes terci-i bend şeklinde olup, kuvvetli bir müşahede ve keskin bir zekânın izlerini taşıyan bu canlı ve mizahî tasvirleri ile, bize mensûp olduğu zümre edebiyatının en orijinal mahallî örneklerini kazandırmıştır. Gazellerinde de sık-sık rastladığımız Fatih, At-Meydanı v.s. semtleri ile, yaşadığı diğer yerlerin güzelleri hakkındaki tasvirleri, „şâiri şiirden ayıramayan" muasırları hakkındaki pervasız hicviyeleri, ondaki müşahede ve zekâ kudretinin akisleridir.

Belîg'a göre, şiirlerde selâset bulunmalıdır; fikir san'atlerinden ve bilhassa cinastan nefret eder. Nazîrecilik temayülüne uymamış, yalnız, Râgıb Paşa, Münif, Râşid, Nevres ve Hüseyin Lâmekânî'nin gazellerine birer nazîre yazmıştır. Bütün şiirlerinde, Belîg olduğunu tasrih ettiği mahlâsını kullanır; ancak bir şiirinde ismi ve diğerinde de isim ve mahlâsı bir arada, Emîn Belîg tarzında, geçer (bk. *Dîvân*, s. 85, 109).

Belîg'in kıymetini ilk takdir edenler, Tanzimat şâirleridir. Şinasi (*Dîvân*, Ebüzziya tabı, 1303, s. 12), onu pek iyi bildiği gibi, Muallim Nâcî (*Esâmî*, s. 87) de, şiirlerinin güzelliğinden bahseder. Nâmık Kemâl, *Hammâm-nâme* ve *Terzi-nâme* başlıklı şiirlerindeki yeniliğe temasla, *mehtap* redifli gazellerinin şöhreti münasebetiyle, edebiyatçılar arasında yayılan bir rivâyeti anlatır (*Tahrîb-i harâbât*, Ebüzziya tab., 1304, s. 114 v.d.).

Bibliyografya: Belîg'ın hayatı hakkında en mufassal bilgi Râmiz tezkiresinde mevcuttur; müellif, şâirin, *fahrige*'ye tamyülünden bahs ile, kendini Râgıb Paşa'dan üstün bulduğuna dâir bir rivâyeti de nakleder. Fatin (*Tezkire*, litografya tabı, 1271, s.28) 'de, pek kısa izahat verilmiş ve ölüm tarihi yanlış gösterilmiştir; bunu tâkip eden mâlûm bütün kaynaklarda aynı mâlûmat, bu yanlışla birlikte, tekrarlanmıştır. Belîg'ın hayatı ve temâyüllerine dâir en müfid kayıtlar divanında vardır. 1258 yılında İstanbul'da basılan ve 132 sahifeden ibaret olan bu divanda ölümünden 3 sene sonrayı gösteren bir tarih (s. 33) ve bâzı tertip hataları mevcut olmakla beraber, hiç bir kaynakta bulunmayan kayıtlara da rastlamaktayız.

Gibb, Belîg'in hayatı hakkında yalnız Fatin'den istifâde etmiştir. Eserleri hakkında tahlili iyidir. 4 gazeli ile *Hammâm-nâme* ve *Hayât-nâme*'yi de ingilizceye çevirmiştir (*A History of Ottoman Poetry*, IV, 117—133). F. Giese, *İslâm Ansiklopedisi*'nin Leyden tab'ında Gibb'in izahatını hulâsa etmiştir. Sâdeddin Nüzhet Ergun'un tetkikinde Râmiz ve Fatin tezkirelerindeki Belîg'dan bahseden kısımlar aynen naklolunarak, tenakuzlar üzerinde durulmamış ve ancak divanında mevcut şiirlerinden 9 gazeli neşredilmiştir.

(Fevziye Abdullah Tansal.)

BELÎG, BALÎĞ, AL-SAYYID B. İSMÂ'ÎL BALÎĞ B. AL-SAYYID İBRÂHÎM ŞÂHÎN AMÎR-ZÂDE (1668—1729), Bursa'da doğup yetişen bir türk şâiri ve tezkirecisidir. Hayatı hakkında pek az bilgiye sâhibiz. Dedesi Mehmed Şâhin Efendi, Bursa mescidlerinden birinde imam idi. Ölümünü müteâkip, yerine oğlu, İbrahim Efendi, onun ölümünde de, Belîg geçti. 35 yaşında iken veya bir az önce, Tokat mahkemesindeki nâiplik

vazifesi hâric, memuriyet hayatını Bursa 'da geçirdi. Emîr Sultan imâretinde (galle nâibi, yâni zahîre kâtibi ve meşihat kâtibi olarak), muaccelât nezaretinde yine kâtipîlikle çalıştı ; son vazifesi, haremeyn evkafı mahkemesi kâtipliğidir. Vefatı, ihtilâflı olmakla beraber, Süleyman Hâlis Efendi 'nin yazdığı طير اولە جنت خاصين رادم tarih mısrâına göre, 1142 (1729/1730) yılına rastlar ki, bu sırada 63 yaşında bulunuyordu. Kabri Bursa 'da, Çatal fırın civarındaki Yeniyer mezarlığındadır.

Belîg, tahsil hususunda, Bursa âlimlerinden faydalandı. Kaynaklarda onun arabî ve farisîye vukufundan ve bilhassa şiir sâhasında muvaffakıyetinden, takdir ile, bahsedilir. Fakat *Dîvân* 'ı henüz elimize geçmediğinden, şâirliği hakkında tam bir fikir edinemiyoruz. Dağınık bir hâlde bulunan şiirlerinin çoğu türkçedir ; arapça ve farsça bâzı manzûmelerine de rastlamaktayız. Muvaffakıyeti, ele aldığı mevzûların canlı bir tarzda ifâde ettiği tarih mısrâlarında göze çarpan Belîg, muasırı şâirler arasında zikrini icap ettiren bu perâkende şiirlerinden başka, manzûm eserler da yazmıştır. Bunlardan bâzısı dinîdir ; bâzıları da, yaşadığı muhitin ve hayatının izlerini taşıyan mahallî ve realist edebî mahsûllerdir. Fakat Belîg 'ın şahsiyetini değerlendiren, bu çeşit yazılardan ziyâde, ilmî eserleridir. 1. *Gul-i şadbark*. Belîg bu eserinde, Hanîf-zâde Tâhir Ahmed Efendi 'nin *Âşâr-ı nav* adlı eserindeki 100 hadisten her birinin mânasını, birer beyit ile, izah etmiştir. 2. *Şab'a-i sayyâra*. Şâirin, 7 ua'tiai muhtevi bir eseridir (Kâtib Çelebi 'ye göre, 1125 senelerine doğru te'lîf edilmiştir). Bu iki eser ortada yoktur. 3. *Sarguzaşt-nâma*. Belîg 'ın 1114 (1702/1703) 'te tamamladığını kaydettiği ve *Sarguzaşt-nâma-i fakîr ba 'azîmat-i Tokât* başlığını taşıyan bir mesnevidir (bk. Millet kütüp., Ali Emîrî, nr. 665 ; bu nushanın bâzı kısımları, Sâdeddin Nüzhet tarafından, neşredilmiştir). Şâir, Bursa 'dan nâip olarak çağırıldığı Tokat 'a giderken, yolda başından geçenleri, orada ilk önce nasıl iyi karşılandığını, Tokat mahkemesindeki memurların mevki ve para hususunda ihtiraslarını, bu vazifesinden azledilince, Tokat 'ta, kimsesiz bir hâlde, nasıl kaldığını anlatır. Eser, Belîg 'ın yaşadığı devrin bâzı yolsuzluklarını, bunların, hayatı üzerindeki tesirlerini aydınlatmak bakımından, mühimdir. Hiç bir kaynakta Belîg 'in Tokat mahkemesi nâipliğinden bahsedilmediği hâlde, burada bundan bahsedilmesi, eserin ehemmiyetini arttırır. 4. *Şahrangîz*. Belîg bu eserini 1119 (1707/1708) 'da tamamladığını yazar. Bursa güzellerini tasvir eden 269 beyitten ibaret bir mesnevidir. 5. *Ganc-i şâyagân*. Fıkıh, edebiyat ve teracimden bâhis birmuhazarat mecmuasıdır. 6. *Guldasta-i riyâż-i 'irfân ve vafayât-i dânişvarân-i nâdiradân*. Belîg 'in en mühim eseri olup, isminden anlaşıldığına göre, bir tercüme i hâl mecmuasıdır (1720—1723). Osmanlı sultan, şehzâde ve vezirlerinin, Bursa 'da yetişen ulema ve şâirlerin hayat ve eserlerinden bahseden bu eserin 5. kısmı yine Bursa 'da yetişen musikişinas, meddâh ve tabiplerin hâl tercümesine ayrılmıştır. Bu son bahis, bilhassa meddâhlar hakkındaki izahatı, kaynaklarımızda bu hususta pek az bilgi mevcut olduğundan, eseri bûs-bütün kıymetlendirmektedir (Mehmed Eşref Kasab-zâde tarafından neşredilmiştir, Bursa, 1302 ; bir nushası için bk. Âşir Efendi kütüp., nr. 264 ; diğer nushaları için krş. F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osm. u. ihre Werke*, Lpz., 1927, s. 263 v.d.). Eserin, bu gibi eserlerde az rastlanan bir meziyeti de vardır : müellif, faydalandığı kaynaklardaki mâlûmatı aynen almamış (msl. s. 64), bâzan bunların yanlışlarını da işâret ve tesbit etmiştir.

Bursa tarihi için kıymetli bir kaynak olan *Güldeste* 'nin (bursalı Eşref-zâde Şeyh Ahmed Ziyaeddin tarafından, *Gulzâr-i şulahâ, vafayât-i 'urafâ* adı ile, 1135—1196 = 1722—1782 yılına, buna da, Şeyh Fahreddin Efendi 'nin 1196—1258 = 1782—1843 tarihine kadar olan) zeyilleri de, ehemmiyet ve şöhretini gösterir. 7. *Nuhbat al-âşâr li zayl zubdat al-aş'âr*. Belîg, bu adı verdiği tezkiresinin mukaddimesinde, *Guldasta-i riyâż-i 'irfân* 'ın Damad İbrahim Paşa 'nın rağbetini kazandığı sıralarda, ona yeni bir eser ithaf etmeği, Kef-zâde Fâizî 'nin *Zubdat al-aş'âr* 'ına bir zeyil yazmağı tasarladığını kaydeder. İşte bu tezkire, Fâizî 'nin 1030 (1620/1621) 'da tamamladığı eserinin, 1139 (1726/1727) yılına kadarki zeylidir. Belîg, 300 'den fazla şâirin, hâl tercümesinden ziyâde, şiirlerini içine alan bu tezkiresini 1726 senesinde tamamlamıştır.

Nuhbat al-âşâr li zayl-i zubdat al-aş'âr ; matbû değildir. Yazmalarına pek az rastlanılan bu tezkirenin, Belîg 'in el-yazısı ile bir nushası, Üniversite kütüp., nr. 1182 'de kayıtlıdır.

Bu izahattan, Belîg 'in, gençlik çağında iken, divan edebiyatı kaidelerine uygun perâkende şiirler, manzûm eserler yazdığı, olgunluk devrinde, 50 yaşından sonra da, kendini ilmî çalışmalara verdiği anlaşılıyor.

Bunlardan başka, Belîg 'in divan tertip ettiğini Safâî 'den öğreniyoruz ; müellif, tezkiresine, buradan naklen 2 gazel ve kıt'a ile 5 beyit almıştır. Sâlim tezkiresindeki 3 beyit, Safâî 'den nâkildir. Fatin 'in eserinde Eşref-zâde hakkında 3 beyitlik bir medhiyesi ile tam bir gazeline rastlamaktayız (*Tezkire*, taş basma, 1271, s. 27 v.d.). Bu son 2 eserde, şâirin,

divan tertip edip-etmediğinden bahsolunmaz. Divanı henüz bulunamayan Belîg'in, kendi el yazısı ile bâzı şiirlerine, Sâdeddin Nüzhet Ergun, Millet kütüphanesinde Ali Emîrî kitapları arasındaki 2 mecmuada (nr. 596, 605) rastlamış ve bunlardan 4 parça neşretmiştir.

Belîg'in eserleri hakkında, en geniş bilgi Safâî'nin tezkiresindedir. Mehmed Eşref'in, matbû *Güldeste*'ye ilâve ettiği hâl tercümesi (s. 541—543) iyidir; Bursalı Tahir'in tetkiki ise, şâirin, hiç bir kayuakta adı geçmeyen bir eserinden ve bâzı eserlerinin nusha ve zeyillerinden bahsetmek bakımından, kayda değer. Gibb (*A History of Ottoman poetry*, IV, 117), Bursalı Belîg'i, Yenişehirli Belîg münasebeti ile, zikr ve bir kaç eserini saymakla iktifa etmiştir. Belîg hakkındaki tetkiklerin en mufassal ve faydalısını, Sâdeddin Nüzhet Ergun (*Türk şâirleri*, II, 809—817) yazmıştır.

(Fevziye Abdullah Tansal.)

BELÎNÛS. BALÎNÛS. Arapların ilmî telifatında, kâb Tyana'lı Apollonius ve kâb Perge'li Apollonius'un adı olarak, BALÎNÛS, BALÎNÂS ve BALÎS şeklinde bir isim geçer; bu isim, ekseriyetle, asıl doğru olan Abuluniyûs şeklinde görünür. Hakîm Balînûs tarafından te'lif edilip, vaktiyle Plinius'a izafe edilmiş olan *Sırr ol-ḫalîḳa*, *Kitâb li'l-'ilal* ve *Şanâ'at al-ṭabî'a* [ki, buna *Kitâb Balînâs* da derler; Paris Bibl. Net., Cat. de Slane, 2300/2301] adlı eser Tyana'lı Apollonius'a izafe edilmek icap eder; zira kitap metninde müellif, menşe'inin Ṭuvâya olduğuna söyler ki, bu Ṭuvâne = Tyana olabilir. Ḥunayn b. Isḥâḳ tarafından tercüme edilmiş astrolojiye dâir bir eser dahi bu Tyana'lı filozofa atfedilmelidir. Kâtib Çelebi'nin Balînûs te'lifi olduğunu zikrettiği 7 cisimden bahseden eser de, yukarıda adı geçen kitaptır.

Fakat umumiyetle Tyana'lı Apollonius araplarca pek az tanınmıştı. Hâlbuki Perga'lı büyük hendesecinin eserleri şark âlimlerince pek mârûf olup, itina ile tetkik edilmişti. *Kitâb al-ḥukamâ'* (Mısır, 1326, s. 44 v.d.) müellifi, bu zata tahsis ettiği pek alâkabehş bahiste, *Kitâb al-maḫrûṭât* adlı eserinin tarihçesini hulâsaten kaydeder. Mahrutlara âit olan bu eser, 8 makaleyi ihtiva ediyordu. Son makalenin ancak 4 dâvası kalmış, diğer kısımları zâyi olmuştur. İlk 4 makale Aḥmed b. Mûsâ Hilâl b. al-Ḥimṣî (ölm. h. 270) ve diğer 3 makale ile son makalenin mahfuz kalan 4 dâvası Şâbit b. Ḳurra tarafından tercüme edilmiştir. Bu tercümelerden bir yazma nusha Oxford'dadır. Şâbit tarafından tercüme edilen kısım bir çok kütüphanelerde bulunur. Aḥmed b. Mûsâ, Abu 'l-Fatḥ al-Işfahânî, Naṣîr al-Dîn al-Ṭûsî, Yaḥyâ b. Abi 'l-Şukr, Muḥyî al-Dîn al-Maġribî gibi, diğer arap âlimleri de Perga'lı riyaziyecinin *Maḫrûṭât*'ını tetkik etmişler ve tenkidî hulâsalarâ vucuda getirmişlerdir.

Bu başlıca eserinden maada Apollonius'un *Ḳâṭi' al-ḫuṭûṭ*, *Ḳâṭi' al-suṭûḥ*, *Kitâb fî nisbat al-ḥadûd* ve *Kitâb al-davâ'ir al-mamasa* adlı kitapları Şâbit b. Ḳurra tarafından mükemmel bir surette şerhedilmiştir.

Bibliyografya: V. H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber* (Leipzig, 1900); Nix, *Das fünfte Buch der Conica des Apollonius in der arabischen Übersetzung des Thabit ibn Corrah* (Leipzig, 1889); *Târîḫ al-ḥukamâ'*; *Fihrist*.

(B. Carra de Vaux.)

BELİYYE. BALİYA (a.), câhiliyet devrinde Arabistan'da büyük muharipler ile eşrafın kabirlerine bir dişi deve, bir kısrak ve yahut başka bir binek hayvanı bağlayarak, hayvanı, açlıktan ölünceye kadar, orada yemsiz ve susuz bırakmak âdet idi. Bu âdetin asıl sebebini, eğer kendisine böyle hayvan kurban edilmez ise, ölünün mahşer günü dirilip kabirden çıkınca, üzerine binebileceği bir hayvan bulamayarak, avamdan olan insanlar gibi, yaya yürümeğe mecbur kalacağı itikadında aramak icap eder. Diğer bir an'aneye göre ise, balîye, ölünün kabri üzerinde kesilen inek, koyun veya keçi olabilir. Öldükten sonra tekrar dirilme itikadının ilk remzi olan balîya, o itikat ortadan kalktıktan sonra, sâdece ölüye kurban kesmek şeklini almış gibi görünmektedir.

Bibliyografya: G. W. Freytag, *Einleitung in das Studiam der arab. Sprache*, s. 368; Şahrastânî, *al-Milal wa 'l-niḥal*, II, 439 v.d.; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums* (2. tab., 1897), s. 180 v.d.; G. Jacob, *Altarabisches Beduinenleben*, s. 141.

(C. Hell.)

BELKÂ'. AL-BALḲÂ', şarkî Şerî'a (Ürdün) havâlisinin cenup taraflarının arapça ismi. Bozgunlukla neticelenen Mu'ta seferine âit metinlerde bu tâbir Arnon nehrinin cenûbundaki memleketi de ifade eder; çünkü gerek Ma'âb (Rabbat Moab) ile Mu'ta ve gerek Maşârif köyü (al-Mubarrad, *Kâmil*, s. 639 v.d., Mu'ta'nin bir kısmını teşkil ettiği için, bu köyü Mu'ta ile aynı yer sayar) hep burada bulunuyordu. Cenup hududu, al-Vâḳidî'ye göre, Zât Aṭlâḥ'tan bir gün uzaklıkta idi. Şerî'a (Ürdün) nehrinin şark tarafındaki memleketin hepsine birden, çok defa (msl. Ṭabarî, *Annales*, I, 2646; III, 52) al-Balḳâ' yahut Başaniya [b. bk.] veya Ḥavrân [b. bk.] adı verilir. Yazîd II.'in öldüğü yer olan Arbad (Irbid) şehri de al-Balḳâ' muzâfâtından olarak zikredilir (Ṭabarî, *Annales*,

II, 1463). Diğer taraftan, coğrafyacılar, dar mânada olarak, al-Balḳâ' ismi altında yalnız eskiden merkezi 'Ammân olan havâliyi anlarlar. Her ne kadar Muḳaddasî 'Ammân'ı Filistîn eyâletinin şehirleri arasında göstermiş ise de, al-Balḳâ' dâimâ Şam eyâletine bağlı idi. Al-Balḳâ' ayrıca bir idâre ve kaza dâiresi teşkil ediyordu; çünkü bâzan (msl. Ṭabarî, *Annales*, II, 1975; III, 416) al-Balḳâ' *'Âmil*'inden bahsedildiği görülür. 1300 'e doğru, al-Balḳâ', Dimaşḳî'ye göre, Karak eyâletine bağlı îdi. Memlûk hâkimiyetinin son devrinde, bu kıt'a yeniden Dimaşḳ'a bağlanmış ve merkezi de Ḥusbân (Hesbon) olmuştur. Coğrafyacılar arasında Ẓâhir al-Balḳâ' (yâni al-Balḳâ'ın etrafındaki dış arazi) tâbiri çok geçer. Bundan dolayıdır ki, al-Balḳâ' yerine Ẓâhir tâbiri de kullanıldığı vâkidir. Zamanımızda, al-Balḳâ', dar mânada, Zarḳâ' 'Ammân'dan Zarḳâ' Mâ'în'e kadar yayılan ve merkezi al-Salṭ olan (yâni aşağı yukarı eski Perea'ya tekabül eden) kıt'aya denir. Fakat, Arnon nehrinin cenûbundaki yerleri ifâde için halk arasında umumiyetle hâlâ al-Balḳâ' ismi kullanılmaktadır.

Bibliyografya: İṣṭaḫrî, *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), I, 65; İbn Ḥavḳal, *ayn. esr.*, II, 124 v.d; (bu metinlerdeki müphem ifâdeler hakkında krş. Gildemeister, *ZDPV*, VI, 10); Ya'ḳûbî, *ayn. esr.*, VII, 326; Muḳaddasî, *ayn. esr.*, III, 179, 187; İbn Ḫurdâẕbeh, *ayn. esr.*, VI, 77; al-Bekrî, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), s. 160; Yâḳût, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), I, 728; Dimişḳî, *Cosmographie* (nşr. Mehren), s. 200, 213; İbn Faḍlallâh al-'Omarî, *Żav' al-Ṣubḥ* (Kahire, 1312), 178, 183; R. Hartmann, *Die geogr. Nachrichten üb. Pal. u. Syr. in Ḫalîl al-Ẓâhirî, Zubda* (1907), s. 55; İbn Hişâm (nşr. Wüstenfeld), s. 794; Vâḳidî (trc. Wellhausen), s. 308; Ṭabarî, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1614; Musil, *Arabia Petraea*, I, 1.

(FR. BUHL)

BELKİS. Bilḳîs, müslûmanların Sebâ melîkesine (kıraliçesine) verdikleri isimdir. Kitab-ı mukaddesin, mülûk III. faslında (1—10, 13) nakledilen, Sebâ melîkesinin Süleyman peygamberi ziyaret ederek, denemek için kendisine bir takım müşkül sualler sorması hikâyesi, daha ilk zamanlardan itibaren, bu melîke hakkında bir çok efsâneler teşekkül etmesine sebep olmuştur.

Kur'an'da (XXVII, 20—45), Sebâ'nın, güneşe tapan müşrik melîkesinin Süleyman peygamberden, bir hüthüt kuşu ile gönderilen, bir mektup aldığı ve bu mektupta peygamberin kendisini asıl hakikî tanrıya tapmağa dâvet ettiği anlatılır. Bu tarzda dâvetten korkan melîke Süleyman peygambere hediye gönderirse de hediyeleri makbule geçmez. Sebâ melîkesi bizzat giderek Süleyman peygamberî ziyaret ettiği zaman peygamber, tanıyıp tanıyamayacağını anlamak maksadı ile, bir ifrit vasıtası ile, melîkenin tahtını nezdine getirtir, sonra melîkeyi zemini cam döşeli bir divanhaneye aldırır. Melîkenin hakîkaten keçi ayaklı olup olmadığını anlamak isteyen Süleyman Peygamberin — müfessirlere göre — evvelden tahmin ettiği gibi, melîke zeminde aynayı su zannederek, elbisesinin eteklerini yukarıya çeker. Sonunda da ihtida eder.

Kur'an'da pek muhtasar anlatılan bu hikâye, bu melîke etrafında vucut bulan efsânenin daha o zamanda ne kadar inkişaf etmiş olduğunu gösterir. Bu hikâye, Kitab-ı Mukaddesin Esther faslının arâmî II. tercümesinde (Targum II.) nakledilen şekle, esas hatları bakımından, uygun olduğu için, bu arâmî tercümenin islâmî an'anenin tesirine uğramış olması ihtimâli vardır. Kur'an'daki hikâyenin, isrâilî menbâlardan gelmiş olmakla beraber, İran tesiri altında kalmış olması ihtimâli vardır.

Belkis adına Kur'an'da da rastgelinmez. Bu isim bir kaç türlü izah edilmektedir: yunanca Παλλακίς („müstefreşe") 'den gelmiş olduğu söyleniyor ki, bu keyfiyet, Süleyman'ın Sebâ melîkesi ile izdivacına dâir çok eskiden beri yahudi muhitlerinde intişar etmiş olan efsaneyi hatırlatır; yahut, Joseph tarafından Mısır ve Habeşistan'da hüküm süren bir kıraliçe olarak tanıtılan, Sebâ melîkesine, bu müverrihin, verdiği Nikaulis adının — arap yazısının imkân vereceği şekilde — bir tahrifi addolunuyor. Daha sonraki islâmî efsane — ki, bunun inkişaf sureti hakkında henüz vazıh bir bilgimiz yoktur — Belkis'i, cenûbî Arabistan hükümdarları arasında sayar. Kitab-ı Mukaddes'te zikri geçen Sebâ melîkesinin, cenûbî Arabistan hükümdarlarının — adına şimdiye kadar hiç bir kitapta rastgelinmemiş olan — biri addedilmiş olması pek mümkündür; bk. A. v. Kremer, *Über die südarabische Sage*, s. 65 v.dd.; M. Hartmann, *Die arabische Frage*, s. 478. İslâmî efsânenin, Hammer-Purgstall'ın *Rosenöl*'de ve G. Weil'in *Biblische Legenden der Muselmänner* (s. 247 v.dd.)'de anlattıkları şekilde tam inkişafı İran ve Hind te'sirleri altında vucut bulmuştur. Bununla beraber efsane muhtelif şekillerde rivâyet edilmektedir. Meselâ Ṭabarî'nin farsça muhtasar nushasında (trc. Zotenberg, I, 443 v.dd.) Belkis'in doğuşu hakkında güzel bir hikâye vardır ki, buna göre, bu melîkenin babası Çin padişahlarından Abû Şarḥ, anası da bir peri kızıdır. Anasının adı olan Balḳamah — arapça bu periye Balḳama, Yalmaḳa veya Yalḳama adı verilmektedir — kelimesi ile, Zoten-

berg, bimyerî mabutlarından İlmuḳah (bu isimler arasındaki münasebet için bk. D. Nielsen, *Der sabäische Gott Ilmaḳah*) adı arasında bir münasebet bulmaktadır. Al-Birūnī, *Āṯār al-bāḳiya 'an Ḳurūn al-ḫāliya* (*Chronology*, s. 49) 'sinde, Ẕu 'l-Ḳarnayn gibi, Belkis 'in de babasının bir dev olduğuna söyler; Zamaḫşarī 'ye göre ise, Belkis, himyerîlerden, Ma 'rib kalesinde oturan, Şorāḥīl oğlu Tubba' 'ın âilesindendir. Bununla beraber, Belkis hakkındaki bu rivâyetler, uzun müddet müslümanlarca islâmî akîdelere uygun görülmemiş, bu yüzden, efsanenin bâzı cihetleri, hususiyle Belkis 'in fevkalbeşer bir menşe'den gelmiş olması, bâzı ihtilâflara mevzû olmoştur. Habeşistan hıristiyanları Sebâ melîkesi efsanesini benimsedikten başka, habeş hükümdarı sülâlesinin, Süleyman Peygamber ile, habeşlilerce Mākedā adı verilen, Sabâ melîkesinin izdivacından dünyaya gelen çocuktan başladığını kabûl etmek suretiyle efsaneye başka bir hususiyet vermişlerdir.

Bibliyografya: Grünbaum, *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkande*, s. 211—221; Salzberger, *Die Salomosage* (Diss. 1907); Habeşistan efsâncsi için bk. Praetorius, *Fabula de regina Sabaea apud Aethiopes*; E. Littmann, *The legend of the Queen of Sheba in the tradition of Axum* (*Bibliotheca Abessinica*, I). Jones ve Monroe, *Histoire de l'Abyssinie* (Paris, 1935), s. 31.— J. C. Mardrus bu efsâneden güzel bir roman çıkarmıştır (Paris, 1918).— Habeş prenslerinde Ya'ḳūb 'Adel, Kebrā Negasht 'a ve Axum an'anesine göre, Sabâ melîkesinin bir tarihini yazmıştır. (B. CARRA DE VAUX.)

BELÛCİSTAN. BÛLÛCİSTAN, BALÖÇİSTÂN.

UMUMÎ TASVİR.

Belûcistan tâbiri, en geniş mânasında, Belûc ırkının, şimdiki siyasî hudutlara bakılmaksızın, yayılmış olduğu bütün yerlere şâmildir. Bu ülke 58° — 70° şark tûlü ve 25° — 32° şimâl arzları arasında bulunur. Siyasî bakımdan, aşağıdaki kısımları ihtivâ eder:

1. Kalât hanlığı ki, Belûcistan deyince ekseriya burası kasdolunur,

2. İran Belûcistanı, şimdi İran devletinin Kirmân eyâletine dâhildir,

3. İngiliz Belûcistan eyâleti,

4. İngiliz Hindistanı eyâletlerinden Pencâb ve Sind 'de, Dōra Ġāzī Hān ve Jacobabad bölgelerinde Belûc kabîlelerinin yayıldıkları yerler.

İndüs vâdisi ile dar sâhil bölgesi müstesna olmak üzere, bu ülkeler İran yaylasından sayılır ve bu yaylanın cenûb-i şarkî kısmını teşkil eder. Yalnız ingiliz Belûcistan 'ının Peşîn ve Zhōb bölgeleri ile Sulaymān dağlarının şimâlde Gōmal ırmağına kadar uzanan sâbası, etnolojik bakımdan, Efganistan 'ın bir kısmını teşkil eder. Belûc ırkının şimâle doğru en fazla yayıldığı sâha Sulaymān dağlarından 31° şimâl arzına kadar varırsa da, başka hiç bir tarafta bu kadar şimâle uzanmaz.

Tabiî manzara. Memleketin şark tarafındaki dağlar, şarkî Efganistan dağlarının devamından ibarettir. Sulaymān silsilesi, Ḳayşar-ġar (3444 m.) ve Taḫt-i Sulaymān (3440 m.) zirvelerinde âzamî irtifaına varıp, şimâlden cenûba doğru ilerler. 29° şimâl arzına doğru, Bōlān geçidine kadar, garba dōner ve oradan itibaren dağlar, Hāla ve Kirṯār dağları adı ile, tekrar cenûba, Hind okyanusuna doğru uzanır. Yayla, bu dağlardan garba doğru, ekseriyetle şimâl-i şarkî — cenûb-i garbî istikametinde müteaddit sırtlar ile kat'edilmiştir. Quetta civarında Bōlān geçidinin şimâl ucunda şarktan ve cenuptan gelen sıra dağlar iyice sıkışarak, düğümlenir ve 3000 m. yüksek bir çok zirveler ihtivâ eder; msl. Çibil-tan (3471 m.). Yaylanın bu kısmı, Quetta ovasının irtifaı 1676 m. ve Kalāt 'ınki 2066 m. olmak üzere, bir hayli yüksektir. Buralardan başlayarak, dağların istikametini tâkip edip Makrān 'a doğru giden uzun vâdiler sâhası, evvelkiler kadar yüksek değildir ve dağlar ise, İran Belûcistanı 'na kadar 1500 m. pek aşmaz. Bu dağlar, İran Belûcistanı 'nda tekrar yüksek tepeler vucuda getirirler ki, bunların arasında Kōh-i Tāftān (yanut Çihil-tan) yanar dağı (4114 m.), Kōh-i Bāzmān (3413 m.) zikre değer. Quetta dağlarının garbında, Belûcistan 'ın şimâl hududu boyunca memleketin irtifaı, kendisini Efganistan 'ın daha münbit kısımlarından ayıran Helmand çölüne doğru alçalır. Bu çorak ovanın vasatî yüksekliği 600 m. kadar olup, Sistān 'daki Gōd-i Zirah çukur sâhasında (430 m.) daha da alçalır. Bunun hemen garbında Siyāhān dağ sıraları vardır. Bu sıralar Malik-i Siyāh zirvesine (1615 m.), yâni İran, Efganistan ve Kalāt 'ın iltisak noktasına varıncaya kadar, Kalāt hanlığı ve İran Belûcistanı hududu boyunca ilerler. Dağ sıraları, deniz kıyısında muazzam yarlar ile nihayet bulur ki, bunlardan biri Rās-Mēlān adı ile tanılır.

Belûcistan 'ın iklimi çok sert, yazları pek sıcak, kışları, yüksek yerlerde, umumiyetle pek soğuk ve sâbil kısmında hava çok rutûbetli olmakla beraber, yağmurlar her tarafta pek azdır. Bu yüzden ziraat yalnız sulama imkânı olan yerlerde yapılır. Her ne kadar iklimin gitgide daha kuraklaştığı iddia edilmişse de, İskender devrindeki tabiî şartların değişmemiş olduğu tahmin edilmektedir. İklimin kuraklığı

yüzünden, akar sular şebekesi de ehemmiyetsizdir. Mecraların bir çoğu senenin büyük bir kısmında kurudur. Şark tarafından en büyükleri, İndüs'ün tâbii Gômal ırmağı ile birleşen Kundar ve Zhôb'dur. Cenup sâhilinde Hind okyanusuna dökülen akar sular, munsabı yakınında Sind ile hudut teşkil eden Habb, Las-Bêla'nın sularını boşaltan Purâlî (yunanlılarda Arabios), Makrân'da Hingol ve Daşt, İran Belûcistanı'nda Rapş ve Aymînî'dir. İç kısımda ise, başlıca sular, Hâmûn adı verilen tuzlu ve bataklık çukurlarda nihayet bulur. Merkezî Makrân'ın başlıca iki akar suyu, şarka akan Maşkêl ile garba akan Rahşân, birleşerek, şimâle doğru yol alıp, Maşkêl Hâmûn (500 m.)'da kaybolur. Peşîn'den gelen Lôra suyu Çağay yakınında Lôra Hâmûn'da kaybolur. İran Belûcistanı'nda da Karvanda suyu Bampûr'dan geçerek, Câz Morîân Hâmûn'a akar. Daha küçük derelerin ekserisinin suyu tuzlu veya acı olup, memlekette umumiyetle iyi su pek bulunmaz.

Başlıca mevkiler. Memleketin fakir tabiati büyük şehirlerin gelişmesine engel olmuştur. Nüfusun çoğu göçebedir ve yalnız Kalât veya Bêla gibi hükûmet merkezi, yahut Quetta gibi askerî bir mevki, bir dereceye kadar şehre benzer. Kalât veya Bêla'da bile nüfus 5000'den azdır. Pancgûr, sâdece Rahşân vâdisinin hurma ticareti merkezidir. Sîbî ve Zâzar ise, Bôlân geçidinin alt tarafında eski ticaret merkezleridir. Şâl yahut Quetta'nın şimdiki ehemmiyeti, büyük bir askerî merkez olmasından ileri gelir. İngiliz Belûcistanı'ndaki diğer askerî mevkiler, Lôralay ve Fort Sandeman'dır. Fahrac yahut Pahra, İran Belûcistanı'nın merkezidir. İskeleler de ehemmiyetsiz olup, kumlar ile az çok tıkanmıştır. Sôrmiânî, Ormara ve Pâsnî, Makrân ile Las-Bêla'nın başlıca iskeleleridir. Aynı sâhil üzerinde Gvâdar, Maskat'a âittir. Gvâtar ve Çâhbâr, İran Belûcistanı'nda olup, aynı sâhildeki Tîz, eski ehemmiyetini kaybetmiştir.

Siyasî taksimat. İran Belûcistanı bir tarafa bırakılırsa, memleket İngiliz Hindistan imparatorluğunun hudutları dâhilinde bulunur; fakat memleketin muhtelif kısımları arasında, siyasî bakımdan, farklar vardır:

1. İngiliz Belûcistanı. Evvelce Efganistan'ın bir kısmı iken, 1879'da Gandamak muahedesi ile, İngiltere'ye terkedilmiş olan bölgeler, bu kısma dâhildir. Bunlar Şâhrig, Sâbâ, Dukî, Peşîn, Çaman ve Şorarûd'dur.

2. Umumî vâlinin mümessili tarafından idâre edilen ülke:

a. doğrudan doğruya idâre edilen bölgeler;

b. yerli devletler;

c. göçebe kabîlelere âit arâzi;

a. Doğrudan doğruya idâre edilen kısım, ya Kalât hanından kiralanmıştır, ya göçebe kabîlelerin yaşadığı sâhalardır, yahut da Efganistan ile yapılan tahdid-i hudut neticesinde elde edilmiş olan arâzidir. Bunlar Zhôb ve Çağay ajanlıklarını, Quetta'nın şark kısmını, Sincavî, Kôhlû ve Bârkhân'ı ve aynı zamanda demir yolları boyundaki arâzi şeridini ihtiva eder.

Bu yerler İngiliz Belûcistanı ile aynı tarzda idare edilir ve sâhası 94.279 km². varır.

b. Yerli devletler, Kalât hanlığı ve onun tâbii olan Las-Bêla ve Khârân'dır. Bu kısmın mesahası, 208.300 km². bulur.

c. Kabîlelere âit arâzi Marî ve Bugtî kabîlelerinin yaşadıkları yerlerdir. Bu kabîleler Kalât hanı tarafından değil, umumî vâli mümessilinin emri altında, kendi reisleri tarafından, idâre olunur. Kaççhî demir yoluna yakın olup, Dômbkî, Kahîrî ve Umarânî kabîlelerine âit bulunan arâzi de aynı tarzda idâre edilir. Kabîlelere âit sâha, 18.467 km². bulur.

Las-Bêla'lar, Câm denen kendi reislerinin idâresi altındadır. Bu reisler aslen hind râcpütlarından olup, kabîlenin değil, arâzinin hâkimidir. Bu arâzi, Belûcistan'ın Sind nehrine ve Hind okyanusuna kadar uzayan cenûb-i şarkî kôşesini kaplar.

Kalât hanlığı, 187.000 km². arâzi üzerinde, Saravân ve Cahlavân (yukarı ve aşağı) kısımlarına ayrılmış olan Brahôî kabilelerinin tamamı ile Kalât'ın dağlık arâzisini, İran hududuna ve Hind okyanusuna kadar bütün Makrân'ı ve şimâlde Khârân'ı ihtivâ oder; aynı zamanda Kalât dağlarının aşağı tarafında, Kaççhî ovasını da içine alır. Nôşirvânî kabilesinin ülkesi olan Khârân, buna tâbi olmakla beraber, kendi reisi tarafından idâre olunur.

Han, Brahôî'lerden Kambarânî kabîlesinin reisi olup, Balôc ve Brahôî kabîleleri ile onlara tâbi bir vaziyette bulunan diğer soylar ittihadının başında bulunur. Belûcistan'da İngiltere'nin doğrudan doğruya idâresi veya himâyesi altında bulunan bütün arâzinin mesahası 348.712 km². 'dir. İran Belûcistanı aslında Kalât hanlığının bir kısmını teşkil ederken, Kaçar hânedanının iktidar mevkiine gelmesi üzerine, iranlılar tarafından yavaş yavaş fethedilmiştir. Bu eyâlet dar mânada Makrân'ın garbî kısmını meydana getirir. İran Belûcistanı'nın mesaha-i sathiyesi, kat'î olarak söylenemezse de, 130.000 km². aşağı olmadığı tahmin edilir.

Nüfus. 1901 nüfus sayımı yalnız 199.370 km². 'ına teşmil edilmiş ve bu sâhada 810.746 nüfus tesbit olunmuştur; bunun dışında kalan arâzinin, yâni Makrân, Khârân ve garbî Sincarânî'nin nüfusunun tahminle 239.655 olduğu sa-

nılmakta idi. Buna göre, Belûcistan 'ın Hind imparatorluğuna bağlı kısmının nüfusu, 1901 'de 1.049.808 idi. İran Belûcistanı 'nın nüfusu da 250.000 tahmin olunabilir. Belûçların mecmuu 1.017.307 ve Brahōī 'lerinki 48.180 olmak üzere, Paneāb ve Sind 'de aslen Belûc ve Sind 'da Brahōī olan büyük bir nüfus kitlesi vardır. Asıl Belûcistan 'da sayılmış olan belûçların adedi, sâdece 104.498 'dir. Fakat Makrān ye İran Belûcistanı 'nın nüfusunun mühim bir kısmı Belûc olduğundan bunların sayısı 300.000 olarak gösterilebilir. Fakat buna rağmen Belûcistan 'ın Belûc nüfusu, aynı ırktan olup, İndüs vâdisinde yerleşmiş olan nüfusun yarısından azdır. Brahōī 'ler başlıca Kalāt eyâletinde yerleşmişlerdir ve sayıları 300.000 'e yakındır. [1931 sayımında, ingiliz Belûcistanı 'nın doğrudan doğruya idâre edilen kısmında 420.600 ve himâye altındaki kısmında ise, 379.000 nüfus tesbit edilmişti (mecmuu 799. 600). 1931 sayımında 868. 617 nüfus kaydedilmiş olup, müslümanlar 798. 039, hindular 53.681, sikhlar 8425 ve hıristiyanlar ise, 8059 'dur.]

Hayvanlar ve nebatlar. Belûcistan dağları umumiyetle çıplaktır. Burada ormanla kaplı sâhalar pek az yer tutar. Sulaymān silsilesinde *Pinus gerardiana*, *Pinus longifolia* ve *Quercus ilex* ağaçları ile kaplı sâhalar, Şînğar dağında bir zeytin ormanı (*Olea caspidata*), Çihl-tan dağında yabaoi fıstıklar (*Pistacia Hinjak*). Ziyārat 'te de bir ardıç ormanı (*Juniperus excelsa*) vardır. Bodur palmiyelere (*Chamaerops Ritchieana*) 1500 metre irtifaa kadar olan yerlerde lanır. Bunun yaprakları basırcılıkta ve terlik imâlinde çok kullanılır; sapı sebze gibi yenir, yūn gibi liflerinden kav yapılır. Şişam ağacı (*Dalbergia sissoo*) ve *Paḫt* (*Populus Euphratica*) ekseriyetle nehir kenarlarında bulunur. Zamg·ı arabī ağacı (*Acacia arabica*) bâzan vâdilerde ve *Acacia modesta* ile *Jocquemontii* ise, dağ yamaçlarında görülür. Ilgın (*Tamarix*) ağacının bâzı soyları, bilhassa *gallica*, su civarında yetişir. Kurumuş su yataklarında Zakkum ağacı (*Nerium odorum*) ile arada sırada söğütler (*Salix acmophylla*) de bulunur. Bâzı vâdilerde sarı çiçekli Tekom (*Phārphuğ*; *Tecoma undulata*) lar görülür.

Hurma ağaçları Makrān 'ın bâzı kısımlarında ve bilhassa Pancgūr ve Maşkēl 'de çoktur. Bu ağaç Pancgūr 'da yetiştirilir; burmaların cinsi gâyet iyidir. Hurma Maşkēl 'de kendi kendine yetişir ve meyvesi, göçebe halk tarafından, toplanır. Yemiş ağaçları umumiyetle azdır. Yüksek arâzinin iklimi, Quetta 'da görüldüğü gibi, her nevî yemişin en alâsını yetiştirir; fakat umumiyetle yemiş ağaçları yetiştirilmesine himmet edilmez. Kuru tepelerde ıtrî nebatlar çoktur. Makrān eskiden myrrh zamkı, sümbül yağı ve Bdellium zamkı ile meşhurdu. Şimdi *Gūgal* diye tanınan bu sonuncu madde *bōz* (*Balsamodendron mukul*) 'den istihsâl edilir.

Makrān ve İran-Belûcistanı 'ndaki **hayvanlar**, başlıca çöl ve Hindistan hayvanları tipindendir; fakat şimâl-i şarkînin daha yüksek dağ ve yaylalarında, daha ziyâde İran yaylasına has hayvanlar bulunur. Büyücek memeli hayvanlar nâdirdir. En mühimleri pars (*Felis pardas*), kurt (*Canis lupus*), tilki (muhtemel olarak *Vulpes Persicus*), sırtlan (*Hyaena striata*), porsuk (*Meles caneseens*), siyah ayı (*Ursus labiatus*, yahut Hindistan siyah ayısı), gazâl (*Gazella Bennetti* ve *G. fuscifrons*), yabanî koyun (*Ovis cycloceros*) ve biri *Capra aegagrus*, diğeri de — bâzı yerlerde *Pāşin* denilen *Marḫor* olmak üzere, iki nevî yaban keçisidir. Bu nevîlerden birincisi Sindh kenarları ile Makrān 'da, ikincisi de Sulaymān dağlarında bulunur. Yabani eşek yahut *gōr* 'un, İran ve İndüs vâdisinde yaşayanların (*Equus hemionos*) eşi olması çok muhtemeldir. Sığır cinsi, Hindistan' daki börgüçlü nevindendir; koyunlar uzun ve kalın kuyrukludur. Mandalar da Hindistan tipidir; deve yahut hecin devesi, her zaman kullanılan yük hayvanıdır. Çift hörgüçlü deve hâricden getirilmiş olup, azdır. At çok yetiştirilir ve hâlis arap atı cinsinden olup, dayanıklıdır. Belûclar umumiyetle sâdece katıra binerler.

Sâhilde balina ve yunus balıkları çoktur.

Büyük kuşlar arasında dağlarda bulunan akbaba (*Gypaëtus barbatus*), en şâyân-i dikkat olanıdır. Âdî akbaba, şâhin ve atmaca da vardır. Av kuşları arasında dört nevî yaban horozu (*Pterocles*), siyah keklik, üç nevî asıl keklik ve âdî bıldırcın vardır. Küçük toy kuşu (*Otis houbāra*) kışın daha sıcak kısımlarda bulunup, yazın yaylanın daha serin kısımlarına hicret eder. Sâhilde telli turna çoktur; muhtelif cinsten yaban ördekleri de kışın görünür.

Timsah (*Crocodilus palustris*) memleketin şark tarafında, Habb ırmağında, Marī ve Bugţī tepeleri ile Sulaymān dağlarındaki derelerde bulunur; fakat daha garpta görülmez. Yılan çoktur; zehirli yılanların en bol olanı bir nevî küçük engerektir (*Echis carinata*). Kobra dahi bir çok yerlerde ve bilhassa ingiliz Belûcistanı eyâletinde bulunur.

Deniz balıkları Makrān sâhilinde boldur. Dâhildeki dereler, fazla mikdarda tatlı su balığı barındıramayacak derecede küçüktür; fakat Mahsīr (*Barbus tor*), kâfi akar suyu olan her yerde bulunur.

ETNOGRAFYA.

Belûcistan 'ın nüfusu, 1901 'deki Hind nüfus

sayımında kullanılmış olan antropometrik sisteme göre, geniş bir tasnif ile türk-iran koluna mensûp sayılabilir. Ahâli, muhtelif kabîlelerdeki vasatî boy 160—170 cm. arasında bulunmak üzere, umumiyetle, uzun boyludur. Başları, 80/81 ölçüsünde olarak geniştir. Burunlar uzun ve büyük, saç ve sakalları gürdür; saç ve gözler, umumiyetle, siyahtır. Nâdiren sarı ve elâ göze ve kumral saça rast gelinir. Ten, yağız olup, sâhilde daha koyudur. Bu mümeyyiz vasıflar bilhassa belûclara ve bir dereceye kadar da Brahōī 'lere uygundur. Belûcistan 'daki efganlar, belûclar ile büyük benzerlikler arzeder. Hindli unsurlar, daha dar kafatası ve daha kısa burun gibi, kendi ırklarının hususiyetlerini gösterirler.

İngiliz Belûcistanı 'ndaki efganlılar hâric olmak üzere, nüfus, b e l û c, b r a h ō ī, h i n d v e f a r s guruplarına ayrılır.

Hind unsuru, Las-Bēla Lāsîleri ile Kaççhī de belûçlar ile karışmış Caṭ 'lardan ibarettir. Belki Mēd 'lerin ve Makrān 'daki aşağı sosyal seviyeden olan diğer kabîlelerin de bu aynı guruba idhâl edilmesi icap eder. Sonra bir takım hindu tüccarlar da vardır ki, bunların cedleri, nisbeten muahhar bir zamanda, Hindistan 'dan hicret etmişlerdir.

Fars ve Tācîk unsurlar, başlıca Dēhvār 'lardan, yâni Kalāt ve Quetta yaylası çiftçilerinden ibarettir. Khārān 'da Nōşirvānī diye bilinen büyük ve harpçû kabîlenin de aslen fars olduğu iddia ediliyorsa da, bunlar ile beluelar arasında, hakikî bir fark olup-olmadığı şüphelidir.

Asıl beluçlar, ortada Brahōī kitlesi ile, iki guruba ayrılmıştır. Şimâl-i garbîdeki gurup, Kaççhī ovasını ve onun şimâlinde Sulaymān dağlarına karışan tepeleri işgâl eder. Bunlar bu dağlarda 31° şimâl arzına kadar ve dağların alt tarafında şarka, İndūs 'e doğru uzanırlar. Cenûbî Pancāb ve şimâlî Sind ovalarında ve, bilhassa Dēra Ġāzī Ḫān, Jacobâbâd mıntakalarında büyük bir kütle sâkindir. Makrān 'de ve Brahōī kabîlelerinin garbında olan İran Belûcistanı 'ndaki belûclar, diğer gurubu teşkil ederler.

Brahōī 'ler bu kadar dağınık değildirler ve Kalāt 'ın etrafında toplu bir kütle teşkil ederler. Bu arâzi, ekseri kısımlarında çok yüksek olup, şimâlde Quetta 'dan cenupta Las-Bēla 'ya kadar uzanır ve böylece şimâl-i şarkî Makrān 'ı Belûc 'dan ayırır.

Belûcların, aşağıda gösterileceği üzere, Kirman ve Sīstān 'dan Makrān 'a, İran 'ın Selçuklular tarafından istilâ edildiği devirde girdikleri, derhâl Hindistan hududuna kadar yayıldıkları ve o zamandan beri memleketin, Belûclar memleketi (Belûcistan) olarak, tanınmağa başlamış olduğu muhtemeldir. Bu isim, daha evvelki müelliflerce mechûldü. Belûc kelimesi, bâzan memleketin bütün sâkinlerine delâlet etmek üzere, geniş mânada kullanılmıştır; böylece XVIII. asırda iktidar mevkiine geçen Brahōī reisi Naṣīr Ḫān tarihte ekseriya, Belûc olarak, zikredilir.

Belûcistan 'ın ilk sâkinlerinin hangi asıldan oldukları şüphelidir; fakat bunların daha ziyâde Hind menşe'inden gelmiş olmaları muhtemeldir. Memleketin bizim malûmumuz olan en eski ismi, Behistūn kitâbesindeki Maka, yâni Herodot 'da 14. satraplığa dâhil olduğu görülen Mekia (yahut Mykia) 'lıların memleketidir. Herodot Mykia 'lıları eserinin başka yerlerinde, Paktya 'lılar gibi müsellâh olan Utia 'lılar ve Parikania 'lılar ile birlikte zikreder. Batlamyus 'un Hindistan ile İran arasında çizdiği hudut, Belûcistan 'ın şark kısmını Hindistan 'da bırakır. Arian 'ın ise Ōra 'ya dâir ve Ōra 'nın sâkinleri olup, hâlen Purālī denilen Arabios nehri kenarında yaşayan Ōreitai (Ōritai) 'lar hakkındaki izahatı, şunu gösteriyor ki, bunlar, Las-Bēla 'nın bugünkü sâkinleri gibi, hindu aslından idiler. Bunların garbında, dâhildeki vâdiler Gadrōsioi 'ler tarafından işgâl edilmiş olup, memleketin bu kısmı, sâkinlerinin azlığından dolayı, Gadrōsia veya Gedrōsia tesmiye olunur. Sâhiller ise, balık ile yaşayanlar (Ichthyophagoi) ve şimdi Med 'lerin temsil ettiği balıkçılar ve diğer sâhil kabîleleri tarafından işgâl edilmişti. Klâsik devir müddetince, memleketin tanınmış ismi Gedrōsia olarak kaldı; Maka veya Mekia isimlerine bir daha rastlamıyoruz; fakat şurası da âşikârdır ki, bu isim, halk arasında kullanılmakta devam etti; çünkü I. asırda ilk arap müstevlileri bu ismi Mukrān (şimdiki Makrān) olarak buldular (belki de bu ismin doğru telâffuzu Makurān 'dır da, Makrān şimdiki b e l û ç telâffuzuna uygundur). Molesworth Sykes, son hece-*rān* 'ın sonradan ortadan kaybolan *araṇya* „çöl" olduğunu tahmin ediyor

Holdich, Moekler ve diğerleri, sâhil boyunda muhtelif yerlerin yunan müverrihleri tarafından zikredilen yerlerin aynı olduğunu tesbit etmişlerdir; meselâ:

Rās Mālān Malana (Arrian), Puraġ, Bampūr Pūra (Arrian), Gvādar Barna, Badara, Kalmat Kalama, Astola-adası ve Nosala.

Pūra 'de şüphesiz hind aslından *pura*, yâni şehir kelimesini görürüz; fakat verilen isimler o zaman orada halkın bir hind dili mi, yoksa iranî bir dil mi konuştuğu hakkında kat'î bir fikir veremez. Mockler, Gadrōsioi 'ler ile belûcların aynı olduğunu söylemiş ise de, bunun için hiç bir filolojik delili meveut değildir. Asıldaki *v* harfi modern lisanda *b* 'ye, *g* 'ye veya (Gvādar, da olduğu gibi) *gv* 'ye kalbolabilir;

fakat asıldaki *g* 'nin modern lisandaki *b* 'ye dönmesi pek muhtemel değildir. Bundan maada, Belûcların çok daha sonradan bicret eden kimseler olduklarını kabûl etmek için kuvvetli sebepler mevcuttur. Holdich, Gadrōsioiların isminin şimdi Las-Bēla 'deki Gadur adlı kılında bulunduğu fikrindedir. Hâlbuki Gadurlar, son nüfus sayımına göre, 2.000 'i aşmadığından, aslen Hindu olan ehemmiyetsiz bir kılındır ve bunların, Gadrōsioilar gibi; büyük bir sâhaya yayılmış bir ırkın aynı olduğunu söylemek imkânsızdır.

Aşağı İndüs 'ün Caṭları, hem hakikî Caṭları, hem de Rāepūtları ihtiva eder. Aynı hâl, içinde Sind 'den Sammā ve Sumraler ve Multān 'dan Langāhlar gibi, eski hâkim ırkın ahfadı bulunan Las-Bēlalerde de görülür. Araplar ilk defa buralara geldikleri zaman bütün Makrān 'ı Caṭ (Zuṭṭ) 'ların taht-ı temellükünde buldular.

Vâkıa Mas'ūdî, bunları Kirmān 'a kadar, garba getirir; fakat umumiyetle bunların Makrān 'ı işgâl ettikleri imâ edilmiştir. Belûclar, o zaman Mas'ūdî ve Iṣṭaḫrî tarafından, Kirmān dağları sâkinleri olarak tasvir edilmiş ve bunların Kōç (*Ḳufṣ va Bulūṣ* yahut *Kūc va Balūc*) 'lar ile aynı oldukları söylenmiş ise de, Belāẕorî ve Ṭabarî yalnız Kōçları zikrederler. Her ne kadar Belûcların, bu vak'anüvislerin kendilerinden bahsettikleri sırada Kirmān 'da bulundukları muhakkak ise de, hicretin 23. senesinde arap istilâsı vukû bulduğu zaman, henüz bu bölgeye gelmemiş olmaları mümkündür. Bunların daha Hazer denizi sâhilleri yakınında bulunmuş olmaları muhtemeldir; nitekim Nōşirvān 'ın bunlara karşı harbettiğini Firdavsî 'den öğreniyoruz. Bunların Gîlânlılar ile aynı oldukları söylenir. Mockler (*Journ. of the As. Soc. of Beng.*, 1895, s. 32) Firdavsî 'nin „Nōşirvān bunları Makrān 'da cezalandırdı" dediğini söyler ve buna istinaden, Belûcların islâm istilâsından en az 100 sene evvel Makrān 'da bulunduklarını iddia eder. Fakat Firdavsî 'nin metnine müracaat olununca, Makrān 'ın hiç zikredilmemiş olduğu görülür.

Şeh-nâme 'de toplanmış olan bütün bu eski efsâneler ile Nōşirvān 'ın ekserisi tarihî bir esasa dayanan macerâları gösteriyor ki, Belûclar arap istilâsına kadar, tamamiyle şimâlî İran 'a bağlı bulunuyorlardı. Böylece turanlı addedilmeyip, İran 'a mensûp sayılıyorlardı. Belûc adı *Şeh-nâme* 'de sık-sık Kōç ile birlikte kullanılmış ve çok defa da, yalnızca zikrolunmuştur. Daha eski bir çok yazmalarda bu isme rast gelinmez. Bundan şu çıkar ki, Kōçlar ile Belûclar arasında, Firdavsî zamanındaki ittifak onun kullandığı eski destanlarda bahis mevzuu değildir. Cenûb-i şarkîye, yânî Kirmān 'a doğru hicret ile Sîstān ve Makrān 'a ve oradan da Sind hududuna olan hareket, Nōşirvān 'ın zamanında orta Asya 'dan Eftalitler veya Akhunlar ile başlayan muhtelif istilâlar ile münasebetdar olabilir. Hicrî IV. asırda Belûclar, muhakkak, Kirmān dağlarında Ḳufṣ veya Kōçlar ile yan-yana yerleşmişler ve aynı zamanda, Makrān henüz, daha ziyâde, Zuṭṭ veya Caṭ 'larla elinde iken, bunlar Sîstān 'a yayılmışlardı. Belûclar yağmacılık ile şöhret kazandılar ve Kirmān ile Horasan arasında uzanan Lūt cebelinde belâ kesildiler. Dolayısiyle bunlar komşu devletlerin sık-sık hücumuna uğramışlardı; nitekim bunların büyük bir kısmını, Büveyhîlerden 'Aẓud el-Davla mahvetmiş ve Gazneli Maḥmūd 'un oğlu Mas'ūd ise, bunları Ḫabîs yakınında bozguna uğratmıştır. Selçuk istilâsına ve Kirmān ile Sîstān 'ın işgâline varan bütün bu muharebeler, şüphesiz, Belûc kabîlelerini cenûba ve şarkta Makrān 'a doğru sürdü ve çok geçmeden, bunlar Hindistan hududuna kadar yayıldılar. Belûcların adı Sind 'de, ilk defa hicrî 650 senelerinde (XIII. asrın ortaları) duyulur. Görünüşe göre bunlar, o zamanlar Kalāt 'ta, şimdi Brahōîlere âit bulunan, yaylaları ele geçirmişlerdir. Bu ırkın büyük bir kısmının, sonraları, İndüs ovalarına hicretleri, hiç değilse, kısmen Brahōîlerin kuvvetlenmesine atfolunabilir. Diğer bir sebep de, şüphesiz, Timur istilâsını müteâkip, Hindistan 'da merkezî hükûmetin zevâle uğramasıdır. Bu vaziyet, her sınıftan bâzı macerâperestleri tahrik etti; Kandahar 'da tutunamayan Efganistan Lōdîleri, Babur ve Arğūnlar bu sergüzeştçiler meyanında idi. Belûc kabîleleri, kâh Arğūnlar ile birlikte, kâh onlara karşı harp ederek, bunların Sind 'i istilâsına iştirâk ettiler ve reisleri Mîr Çākur Rind ile Mîr Sohrāb Dōdāî 'nin emrinde, Multān 'da bulunan Langāh-Rāepūt kırallığına ve İndüs, Cehlam ve Çenāb vâdilerinde Bhērā 'ya kadar yayıldılar.

Öyle görülüyor ki, Belûclar, Makrān ve Sind hududunda kaldıkları zaman zarfında, hind aslından olan bâzı kabîleleri içlerine alıp, temsil etmişlerdir. Bunların arasında, bâzı arap âilelerinin nüfuz kazanmış olmaları muhtemeldir; fakat her hangi bir büyük Belûc kütlesinin arap kanından olduğunu ve Rindlerin bu hususta diğer Belûclardan farklı bulunduğunu kabûl etmek için kâfi bir sebep yoktur. Belûcların arap aslından gelmeleri faraziyesi, bunların Mîr Ḥamza neslinden olduklarını, Halep 'ten geldiklerini ve Kerbelâ 'da Hüseyin 'in maiyetinde Yazîd 'e karşı harp ettiklerini nakleden efsânelerden çıkmış olsa gerektir. Fakat bu efsâneye de, bir çok ırkların menşe'i hakkında deveran eden rivâyetlerden fazla, bir ehemmiyet atfetmemelidir. Mockler, menkıbelerdeki Haleb isminin, 'Alâî

adındaki arap kabîlesinin hakikî ahfadının birine âit olduğunu farzeder. Bu kabîle, hicretin 65. (685) senesi civarında, Makrān 'da olup, Ḥaccāc tarafından oraya tâyin edilmiş bulunan Sa'īd b. Aslam 'i öldürdükten sonra memleketi eline geçiren 'Alāf 'ın neslidir. Bu faraziye, hiç bir delile istinat etmemekle beraber, gerçi arap aslından olan bâzı âilelere tatbik edilebilirse de, Makrān 'da ancak 4—500 sene sonra yerleşmiş olan bütün Belûc ırkı için pek kabûl edilemez. Aynı faraziye, efsânenin Belûcların, Makrān 'dan evvel, Sīstān 'da oturmalarına dâir kısmını da hesaba katmamıştır. Bu efsânede, Belûcların Sīstān 'da yerleşmeleri, 559 (1164) senesinde ölen Şams al-Dīn adındaki Sīstān melikinin aynı olduğu zannedilen hükümdar Şams al-Dīn zamanında vâki olmuş gösterilir ve koğulmaları ise, kim olduğu anlaşılamayan Badr al-Dīn 'e atfolunur. Reisleri olan Calāl Ḫān 'ın, Rind, Lāşār, Hōt ve Kōrāī adında, 4 erkek ve Catō adında olup, Calāl Ḫān 'ın yeğeni Murād ile evlenen bir kız çocuğu olduğu söylenir. Bu 5 kişi, Belûc ırkının 5 kolunun efsânevî ecdleri farzolunur. Calāl Ḫān 'ı tâkip eden (4 esir kabîle ile beraber) ilk 40 klân (bolak) Calāl Ḫān 'ın oğullarından birinin bayrağı altında toplandı. Bu gün öz Belûcların hepsi, Rind, Lāşārī, Hōt, Kōrāī ve Catōī kollarına ayrılır; şecereye uymayan diğer bâzı kabîlelere de sâdece Belûc denir. Bunların en mühimleri şunlardır: hem ilk yurdları olan Bulēda vâdisinin bulunduğu Makrān 'da hem de İndūs üzerinde yukarı Sind 'de bulunan Bulēdī yahut Bulēẕīler (Sind 'de bunlara Burdī de denir); hind aslından geldiği zannedilen Makrān 'lı Giçkīler; hâlen cenûbî Pancāb 'da bulunan ve Sumrā 'lı bir Sind kralı olan Dōdā 'nın nesli olduklarını iddia eden Belûc ve Rācpūt halitası bir ırk, yâni Dōdāīler. Bunların mevcut olan başlıca kolu Dēra Ġāzī Ḫān 'daki Gurçānī kabîlesidir. Hindistan 'a vukû bulan muhocerette Çākur 'un idâresindeki Rindlerin en ileri kabîlelerden biri olduğu görülür, fakat Gvaharām 'ın emrindeki Lāşārīler bunların hâkimiyetine karşı mücadele etmişlerdir. Bu iki kabîle arasındaki muharebeler ile bunların Zunū 'nun emrindeki türklere (yâni Ẕu 'l-Nūn Beg 'in emrindeki Arġūn 'lara) karşı olan savaşları bir çok kahramanlık destanlarına mevzû teşkil etmiştir. Bugün Rindler, Lāşārīler ve Hōtlar Makrān 'da bulunur. Kaççhī 'de dahi büyük bir Rind klânı ile Maġassī adı ile bilinen bir Lāşārī kolu vardır.

Hōtlar ve Dōdāīler, XVI. asrın başında İndüs boyunca şimâle yayıldılar. Dōdāīler, Çākur 'un rakibi olan Sohrāb 'ın idâresi altında Cehlam nehri boyunca Bhērā 'ya kadar uzandılar. 1519 senesinde Babur bunlar ile burada karşılaştı. Bugün, ekserisi Rind neslinden olan, fakat Hōtlardan ve Lāşārīlerden gelme unsurları bulunan bir çok kabîleler, Sulaymān dağları ile Dēra Ġāzī Ḫān 'da buna mücavir ovaları ve şimâlî Sind 'i işgâl ederler. Gurçānī (Dōdāī) 'ler de ayni havâlidedirler. Dēra Ġāzī Ḫān 'daki Mirrānī Navâblar da, Dōdāī neslindendirler. Dēra Ġāzī Ḫān, Dēra İsmā'īl Ḫān ve Dēra Fatḥ Ḫān (bu eyâletin şimdiki ismi olan D ē r a c ā t, yâni D ē r a 'lar bundan gelir) kasabaları, an'aneye göre, Sohrāb 'ın oğulları olan Ġāzī Ḫān, İsmā'īl Ḫān ve Fatḥ Ḫān tarafından kurulmuştur. Bu üç zat XVI. asırda Dōdāīlerin bilfiil reisleri olup, 1546 senesinde Bhērā yakınında Şēr Şāh ile karşılaşmışlardır. Raverty, „Dūdāī Hūt" 'lardan bahsederken, hataya düşmüştür; çünkü bu iki kabîle, o zaman da, şimdi olduğu gibi, bir birinden tamamen farklıdır (*Mihrān of Sind*, s. 389). Rind 'ler şimdi Caṭlar ve çiftçilik ile meşgûl Rācpūt kabîleleri ile karışarak Multān, Cang, Muẓaffargarh, Montgomery ve Şāhpur mıntakalarının her tarafında bulunurlar. Rindlere refakat eden Catōîler ile Kōrāîler de, aynı mıntakalarda otururlar; fakat bunların hiç birinde kabîle teşkilâtı görünmez; hattâ İndüs 'ün şarkında lisanlarını kaybetmişlerdir; Pancābī lehceleri kullanırlar. İndüs 'ün garbında dağlarda ve dağlar civarında, kabîleler, gerek lisanlarını, gerek reislerinin idâresi altında, kabîle teşkilâtlarını muhafaza ederler. Bu kabîleler (şimâlden cenûba doğru) şunlardır: Kasrānī, Bozdār, Nutkānī, Lund, Khōsā, Leġarī, Gurçānī, Drīşak, Bugṭī (Şambānîler dâhil), Mazārī, Marī, Dōmbkī, Umarānī, Bulēdī yahut Burdī, Cakrānī ve Çāndya — ki, buna Kaççhī 'de bulunan ve yukarıda bahsi geçen Rind ve Maġassī kabîleleri de ilâve olunabilir.

Bu kabîlelerin ekserisi, aslen birbirinden farklı müteaddit klânların bir nüve etrafında toplanmasından teşekkül etmiş ve isimlerini de o nüveden almıştır. Böylece ekseriyeti Rind olan bir kabîle, Lāşārī veya Hōt klânlarını ve yahut meselâ Gurçānîler gibi, bir Dōdāī kabîlesi de, Rind ve Lāşārī klânlarını ihtivâ edebilir. Hattâ bu kadarla da kalmaz, bâzı hâllerde araya hindli, efgan ve esir unsurlar da karışır.

Cakrānîlerin başlıca Caṭ aslından, Kahīrîlerin ise, bâzılarınca, seyyid aslından geldikleri farz edilir. Merîler, açıkca görüldüğü gibi, karışık bir ırk olup, muhakkak surette efgan unsurlarını ihtivâ eder. Marī kabîlesinde olduğu gibi, Bugṭîlerin ve diğerlerinin arasındaki bâzı klânlarda, hind soy adı eki olan *-ca* ile efgan soyadı eki olan *-zay* görülür: Şahēca, Rahēca, Kiazay, Mīrozay ve Bahāvalzay 'de olduğu gibi. Bu ek, Belûclarda umumiyetle kulla-

nılan -*ānī* ekinin yerini tutar. Mazārīler arasında Kird yahut Kurd diye tanılan bir klân vardır. Mamafih ekseri hâllerde bu yabancı unsurlar tamamiyle temsil edilmiş olup, öz Belûlcardan tefrik edilemezler.

Belûe ismi ile başlıca kabîle veya klân adlarının aslı hakkında haylı münakaşa edilmiştir. Kabîlelerin ve kabîle kollarının ekserisinin muahhar isimlerinin hakikî soy adları olması muhtemeldir, fakat daha eski isimler, bu tarzda izah edilemez. Başlıca isimlerden bâzıları, şüphesiz ki, lâkaplar ile medih veya zemme delâlet eden kelimelerdir.

Belûc ismi hakkında kabûlü imkânsız bâzı iştikak şekilleri ileri sürülmüş ise de, bunun eski farsçada „horoz ibiği veya sorguç" mânasındaki bir kelimeden gelmiş olması muhtemeldir. Khōsā haydut, Marī de „tâ'ûn" mânasındadır (fakat Mockler, bu kelimenin arapça al-Marrī 'den geldiğini ileri sürer). Diğer isimlerin yerli aslından olmaları muhtemeldir. Böylece Lāşārîler ve Maġassîler acem Belûcistanı 'nda Lāşār ve Maġas diye bilinen mıntakaların, Gişḫavrîler, Gişḫavr vâdisinin halkıdırlar. Bulēdîler Bulēdā vâdisinden, Kalmatîler Kalmat 'tan gelirler.

Hōt ismi, „kahraman yahut cengâver" mânasındadır ve Mockler 'e göre, bu kabîlenin aslını, Herodot 'un Utii 'sinde aramak lüzumsuzdur. Hughes Buller, Hōt ismini, daha büyük bir ihtimâl ile, Arrian 'ın Ōreitai yahut Hōreitai 'sinden çıkarır. Hughes Buller 'in Makrān 'da rastgeldiği bir an'aneye göre, Hōtlar eski bir yerli ırka mensûptur. Eğer bunlar Rācpūt aslından olan Dōdāîler gibi iseler, Hindistan 'ın istilâsında bu kabîle ile olan ittihatları izah edilmiş olur. Drīşak belki acem Belûciatanı 'nda yer ismi olan Dīzak ile alâkadardır. Gorgēzh 'in de „mezar kazıcı veya mezar açıcı" mânasında, takma bir lâkap olmacı muhtemeldir. Bu kelime, yapılışı itibarı ile, öz belûccadır. Mockler, bunu gürcü (Georg) kelimesinden çıkarmakla fazla uzaklara gitmiş oluyor ki, bunun hiç bir tarihî mesnedi yoktur.

Brahōîler, Belûclardan daha az mühim bir ırk olmalarına rağmen, eğer Belûcistan 'ın bütünü nazar-ı itibara alınacak olursa, bunlar Kalāt hanlığında en kalabalık ve en kuvvetli kütleyi teşkil ederler. Bunların hemen hepsi münhasıran Kalāt hanlığında bulunur. Brahōîler, Qoetta 'dan, cenupta Las-Bēla hududuna kadar, Kalāt yaylalarına dağılmışlardır. Bâzı kabîleler Kaççhī ovalarında kışlarlar. Bünyece Brahōîler, Belûclar ile aynı umumî tiptendirler; fakat yüz hatları bakımından, bir dereceye kadar faklıdırlar. Burunları daha geniş ve daha az kemerli, yüzleri ise, ablaktır. Bir çokları tıknaz ve kalın yapılıdır; fakat aynı zamanda bir çok da hâlis Belûc tipinden olanları vardır.

Kabîleler, Kalāt hanının reisliği altında, bir ittihat teşkil etmiş olup, Saravān yahut yukarı Brahōîler ile Cahlavān yahut aşağı Brahōîler olmak üzere, iki büyük guruba ayrılmıştır. Bu ittihadın menşe'i yeni olup, Kaççhī 'deki bâzı Rind ve Maġassī kabîleleri gibi, hâlis Belûcları ibtivâ eder. Mamafih bunları teşkil eden kabîlelerin hemen hepsi, şimdi Brahōî addedilmektedirler; fakat bunlardan bir çoklarının asılları efgan, Belûc veya hindûdur. Hughes Buller, sâbık Kalāt hanının verdiği mâlûmata istinat ederek, bütün ırkın nüvesini teşkil eden asıl Brahōîlerin şunlar olduğunu söyler: Kambarānîler ki, Aḥmadzaylar (hanların mensûp olduğu klân) ile İltāzay kısımlarına ayrılmıştır; Mirvānîler; Gurgaārîler; Sumālānîler; Ḳalandarānī (yahut Ḳalandrī) 'ler.

Bunlar da, Belûclar gibi, Suriye 'de Halep 'ten geldiklerini iddia ederler. Bunların hakikaten garptan hicret etmiş olmaları muhtemel olup, Belûcların, Makrān 'a geçmeden evvel Kirmān 'da münasebetdar oldukları Kōçlar ile aynı olmaları mümkündür. Kōç ismi sâdece „göçebe" mânasına gelir ve İdrīsī dahi, bunların kürt olduklarını söylemiştir. Aşağıda görüleceği gibi, Brahōîler arasında mühim bir kürt kabîlesi daha vardır ve Las-Bēla 'de bütün Brahōîlere Kurd-gēlī yahut „kürtçe konuşanlar" derler. Binaenaleyh, öyle görülüyor ki, Brahōî ırkının bu asıl nüvesinin, garbî İran kürtleri ile hısım ve acem kanından olan muhacirlerden ibaret bulunduğunu kabûl için az-çok sebep vardır.

Han tarafından verilen mâlûmata göre, ikinci gurup, Belûc aslından oldukları ve Brahōîlerin muvasalatından evvel memlekette bulundukları zannedilen kabîleleri ibtivâ eder. Bu kabîleler şunlardır: Bangulzayler (bu kabîlenin Garrānî klânı belûcca konuşur); Lāngavler (köle aslından bir klân); Lēhriler.

Daha sonra, Efgan oldukları söylenen kabîleler gelir: Raysānī; Sarparrālar; Şahvānîler (Belûc oldukları da söylenir).

Sonra, İran 'dan geldikleri söylenen kabîleler: Kürtler; Mamasānîler (yahut Muḥammed Ḥasanîler) ve Caṭ aslından oldukları söylenen kabîleler: Bizancōlar; Mēngaller; Sācdîler; Zēhrîler.

Listenin son kısmını teşkil eden kabîlelerin, memleketin, Belûclar ve Brahōîler gelmeden evvelki, asıl ahalisi oldukları zannediliyor. Caṭlardan farklı olan bu kabîleler şunlardır: Muḥammed Şāhîler; Niçārîler.

Kabîleler arasında kan farkına ilâveten, her kabîle içinde dâhilî farklar da mevcuttu. Ekser kabîlelerde, asıl kabîleyi teşkil ettikleri iddi-

asında bulunan muayyen kısımlar ile hâricden iltihak ettikleri söylenen başka kısımlar vardır.

Brahōī lisanı, aşağıda görüleceği üzere, drāvid aslındandır. Bu lisanın, Belûc kabîleleri (ki, belûcca konuşurlar) ve Brahōī kabîleleri (ki, o zaman Kurd-gāl denilen lisanı kullanırlardı) gelmeden evvel, Kalāt'ın dağlık arâzisinde bulunan ilk kabîleler tarafından konuşulan dil olduğu zannedilebilir. Öyle görülüyor ki, bu lisan, hâricden gelip de yaylada yerleşen Brahōī kabîleleri ve bunlardan daha evvel orada yerleşmiş olan Belûc bakiyeleri ile Belûcların koğulmasında Brahōîler ile iş birliği etmiş olan Tarîn efganları tarafından benimsenmiştir. Asıl ahaliden bâzıları, yeni gelenler arasına karıştı ve bâzıları da, gerek Drāvid, gerek Caṭ aslından olsun, müstakil kabîle teşkilâtlarını muhafaza ettiler. Bütün bunlar, memleketin eski dili olan müşterek bir lisan ile birbirine bağlandı ve şimdiki Brahōī ırkını vucuda getirdi. Bu karışık teşkilâtın nasıl vucut bulduğunu izah busunda, akla en mülâyim gelen faraziye bu olsa gerektir.

Brahōī isminin yeni olduğu âşikârdır ve Hughes Buller'in söylediği ve belki de, ekser kabîle adlarında olduğu gibi, ilk ced ismidir. Bu kelime, İbrahim'in halk telâffuzunun bir şekli olan Brâho'dan müştaktır. Bunu *ba-rōhī* („dağlarda") 'dan çıkarmak imkânsızdır. Bu melez kelimenin farsça *ba* ile sindce *rōh* („dağ") 'dan mürekkep olması, kabûl edilemez. *Rōh* kelimesinin sıfat şekli *rōhēlo* ve *rōhēlā* olup, „dağlı" mânasınadır ve ekseriya efganlılar için kullanılır. Farsçada buna tekabül eden kelime Kōhī veya Kōhistānī'dir.

Dēhvār'lar, cenûbî Efganistan'da geniş mikyasta yayılmış olan Tācik, yahut şarkî fars ırkının bir koludur. Bunlar başlıca Kalāt yaylasında bulunurlar. Farsça konuşurlar ve ziraat ile meşgûl olurlar. Göçebe Brahōîlerden farklı olarak bunlar, dâimî *dēh*'lerde, yâni köylerde yaşayan yerleşmiş bir ırktır. Köylü mânasında olan isimleri, yâni Dēhvār da, bundan gelir. Dehvārlar, Brahōîlerin idâresi altında, tâbi bir vaziyettedirler.

Hind aslından olan halk şöyle tasnif edilebilir: Las-Bēla'deki Lāsîler; Makrān'da ve acem Belûcistanı'ndaki Caṭlar; Kaççhī'deki Caṭlar; Khētrānlar.

Lāsîler. Las-Bēla'deki kabîleler eskiden, Numrī ve Lumrī ismi ile tasnif edilirdi. Fakat Hughes Buller'e göre bu isim, hâlen yalnız aşağı tabakalar için hakaret mânasında kullanılır. Bu kelime, eskiden Sind hududunda mühim bir varlık iken, şimdi yok olmuş bulunan Namurdī adlı Belûc kabîlesinden alınmışa benzer (mamafih hâlâ Süleyman dağlarındaki Bozdārlar arasında bu ismi taşıyan bir klân vardır). Lāsî kelimesi bugün, büyük bir kısmı İndüs vâdisindeki kabîleler ile hısım Rācpūt ve Caṭ kabîlelerinden ibâret olan bütün Las kabîleleri için kullanılır.

Rācpūt aslından olmaları muhtemel bulunan en mühim kabîleler şunlardır: Cāmotlar ki, Las hükümdarı veya Cām bu kabîledendir, Rūnchālar, en kalabalık kabîle, Lāngāhlar ve Çuttālar ki, Sind Sumrûları ile sıhriyetleri vardır. Şēḫler, karışık bir kabîle, Siānrler, kısmen Brahōîlerden müteşekkil bir kabîle ve Gongālar.

İctimaî seviyeleri daha aşağı olanlar, şunlardır: Babbarler, Gadrālar ve Mēdler.

Bunlar esmer renkli, geniş burunlu ve bir çoğunun yüzleri zenciyi andıran, köle yahut tâbi ırklardır. Mēdler denize yakın yerlerde yaşayan balıkçı halk olup, Makrān sâhili boyunca da yayılmışlardır.

Lasların lisanı, umumiyetle Sindī'nin bir şekli olan Caṭ lisanı (gālhᵘ) yâni Cadgālī (yahut Cagdālī)'dir; fakat Siānr kabîlesi, Brahōī lisanı konuşur ve sâhildeki Mēdlerden bâzıları da Makrān beluccası kullanırlar.

Makrān'daki Caṭlar. Görünüşe nazaran, bunlar Bēla kabîlelerine hısımdır. Bunlar, bütün eyâlete yayılmış olup, hâkim sınıfı teşkil eden Belûcların idâresi altındadırlar. Hicrî I. asırda ilk arap istilâsı zamanında Kirmān'a kadar bütün memleket, arap vak'anüvislerinin Zuṭṭ adını verdikleri, Caṭların elinde idi. Şüphe yoktur ki, bunların ileri gelen klânlarından bâzıları Belûclar ile karışmıştır. Bunlar, hâlen belucça konuşup, görünüş bakımından da, asıl Belûçlardan tefrik edilmezler. Meselâ Dōdāī kabîlesi, belki Bolōc Dōdāîleri ile hısımdır. İsimleri Makrān ve acem Belûcistanı'ndaki mevkî adlarından gelen kabîlelerde bâzı karışmalar vukû bulmuş olduğu düşünülebilir. Meselâ Bolēdī, Gişkavrī ve Kulāçī kabîlelerinin isimleri, Makrān'daki Bolēda, Giş-Kavr ve Kolānç'tan alınmış; Maġassī, Lāşārī ve Dōmbkī kabîlelerinin isimleri de, acem Belûcistan'ındaki Maġās, Lāşār ve Dōmbak'ten alınmıştır. Bugṭī'nin Bug'ten gelmiş olduğu şüphelidir. Çünkü böyle bir faraziye, hindu dımağ savtı olan *ṭ*'nın mevcudiyetini izah edememektedir. Sindî lehcelerinde baştaki *ḍ*, *dr*'e kalbolduğundan, belki Dizak ile Drîşak arasında bir münasebet vardır. Her hangi bir kabîlenin, ismini benimseyecek kadar, bir mahâl ile münasebette bulunduğu hâllerde bâzı yerli unsurların temsil olunmuş olması ihtimâl dâhilindedir. Mamafih Belûc müstevlileri, lisanlarını bütün Makrān'a zorla kabûl ettirecek kadar, kalabalık ve kuvvetli idiler. Bir hind lehcesi, yalnız Caṭlar ile Rācpūtların nispeten saf kaldıkları, Las-Bēla'de tutunabilmiştir.

Kaççhī'deki Caṭlar. Burada ziraat ile meşgûl olan Caṭ halkı, arada biç bir tabiî hududun bulunmadığı, İndüa vâdisindeki ırkdaşları ile komşu ve bunların hemen hemen aynıdırlar. Bunlar, metbûları olan Brahōîler ile Belûclara tâbi bir vaziyettedirler ve onlara mahsûlden hisse verirler. Burada Caṭ kelimesi, cenûbî Pancāb'da olduğu gibi, hem Sōmrālar ve emsâlî gibi Rācpūt aslından olan kabîlelere, hem de asıl Caṭlara şâmildir. Diğer mühim klânlar Khōkharlar (ki, Rācpūtturlar) ile Abrāslardır. Caṭ ismi (ki, bir hindû dımağ savtı ile biter), bâzan Belûc dilinde, ırk ve kabîle mevzuubahs olmaksızın, sâdece „deve çobanı" mânasına gelen cat (ki, bir diş savtı olan *ṭ* ile nihayetlenir) kelimesi ile karıştırılmıştır. Bu kabîleler de, hindce, yâni lehcesi garbî Pancāb'ın Lahndā'sına yakın, bir lehce konuşurlar.

Khētrānlar. Şimdi Marîler ile Bugṭîlerin işgâl ettikleri müselles şeklindeki dağlık arâzinin, Belûc istilâsından evvel, hindû kabîlelerine âit olduğu muhakkaktır. Bunlar, cenuptan Belûclar ve şimâlden efganlar tarafından yavaş yavaş mahv veya temsil edilmişlerdir. Mamafih Marîlerde Şahēca, Bugṭîlerde Rahēca ve şimâldeki efganlarda Haripāl gibi isimler, Belûc ve efganlar arasında bu kabîlelerin dökünütüleri kaldığına delâlet eder. Efganlar ile Belûclar arasında şıkışıp kalan Khētrānlar, bu güne kadar hususiyetlerini ve kendilerine has hindû lehcesini (ki, Sindî tiptendir) muhafaza etmişlerdir. Mamafih bugün de Khētrānlar arasında bir haylı yabancı unsur vardır. Kabîle teşkilâtları, Belûc tümenlerini andırır. Belûcca konuşan Ḥasanîlerin, eskiden Marî ve Bugṭîler tarafından temsil ve mahvedilen bir bind kabîlesinin bakayası olmaları ihtimâline rağmen, bâzı klânları Belûc kanından olsa gerektir. Raverty ve diğerleri tarafından efgan Nāğarları olduğu ileri sürülen Nāharlerin bile, hakikatte hindlî olmaları muhtemeldir. Nāhar kelimesi, Lahndā lisanında „kaplan" demektir ve bu kabîlenin Nāğarlar ile ayniyeti hakkında hiç bir delil mevcut değildir. Kelimenin ortasındaki *ġ*, hindli ağızlarda *g*'ye tahavvül etmiş olabilir; fakat *ḥ*'ya tahavvül etmesi müşkildir. Binaenaleyh, Khētrānlar arasında yaşayan Ḥasanîler ile Nāharlerin hakikatte aynı asıldan olmaları itimâli vardır. Aynı kandan olup, Khētrānî'ye benzer bir lisan kullanan diğer bir kabîle, Ca'āfirler de, Süleyman dağlarında Drug vâdisini işgâl eder.

Ced ismi son ekleri. Yukarıda işaret edilmişti ki belûccadaki mûtad *-ānī* son ekinin yerine ekseriya *-zay* ve *-ca* kaim olur. Kabîlelerin tâlî taksimatı için, beluccadan *-ānī*'yi, efgancadan *-zay*'i ve sindceden *-co*'yu kullanan Brahōîler arasında da buna müşabih bir halita buluruz. Yalnız bunlar *-zay*'i Belûclardan daha çok kullanırlar. Efgancadaki *-khēl* son eki kullanılmaz. Ekseriyetle yeni olan bu son eklerden, ırk hakkında şâyân-ı itimat bir netice çıkarmak kabil değildir. Lāsî kabîleleri arasında da bunlara benzer son ekler bulunur.

Cemiyet teşkilâtı. Zamanımızda gerek Belûclar, gerek Brahōîlerde kabîle, merkezî bir nüve etrafında toplanmış klânlardan ibarettir. Bu klânlar, görünüşe göre, kütlenin içinde teşekkül etmiş iptidaî guruplardır. Hakikaten en eski klânların adlarına, eski destanlardaki „bolak"'lara, bugün Belûclar arasında kabîle ismi olarak nâdiren rast gelinir; fakat bunlar kabîleyi teşkil eden klânlarda sık sık bulunur. Bütün kabîle (*tuman*), emrine umumiyetle itaat edilen bir reis yahut *tamandār*'ın idâresinde olup, her klân (*phāra* veya *ṭakar*)'ın başında bu reise tâbi bir baş veya **mukaddam** bulunur. Bu vazifeler evlâda intikâl eder ve reisin âilesi dâimâ muayyen bir klânın muayyen bir koluna mensûptur. Bu kol *phāġ-loġ* yahut „sarık evi" diye tanınmıştır. Sarık sarmak tumandārlık mesnodine yükselmenin sembolü olan bir merasimdir. Kan bakımından kabîlenin ekseriyetine benzemeyen bâzı kolların kabîle reisine tamamiyle mutî olmadığı ve kabîleden ayrılarak, başka, belki de düşman, bir kabîleye intisap ettiği sık-sık görülür. Fakat son zamanlarda, daha istikrarlı bir hükûmet sisteminin neticesi olarak, her kabîlenin bünye ve teşkilâtı gittikçe daha sâbit ve sağlam bir şekil almağa başlamıştır. Lāsî kabîleleri arasındaki klân birlikleri, Belûc ve Brahōî kabîlelerinde olduğundan, daha çok kararsızdır.

Brahōîler arasında merkeziyetçiliğe doğru kuvvetli bir temayül, bilhassa XVIII. asırda Naṣîr Ḫān tarafından teşkil edilen kabîleler ittihadı üzerine, kendini göstermiştir. Bunlar, yukarı yahut şimâlî (Sarāvān) ve aşağı yahut cenûbî (Cahlāvān) olmak üzere, ikiye ayrılmışlardı. Birinci gurupun başında Raysānîlerin reisi, ikincisinde ise Zēhrîlerin reisi bulunuyordu. Kalāt hanlığı bütün ittihada riyaset ediyordu. Bu nizam bugüne kadar devam etmiştir. Kaççhī'deki Maġassîler ve Rindler müstesnâ olmak üzere, hiç bir hâlis Belûc kabîlesi bu ittihada alınmamıştı. Hanın, hem şimâl-i şarkîde, hem de Makrān'da bu kabîleler ile olan münasebatı, sâdece nufuzunu geçirmek hususunda gösterdiği enerjiye bağlı idi.

Belûc ve Brahōî kabîlelerinin pek çoğu göçebedir. Bunlar ziraate o kadar bağlı değildirler. Koyun, keçi, sığır ve deve sürüleri için mer'a aramağa mecburdurlar. Mümkün olan her yerde kabîleler kışın ya Kaççhī veya Sind

ovalarına göç ederler ve hava ısınınca dağlara dönerler. Sâbit köyleri işgâl eden yerli halk nâdiren Belûc veya Brahōī soyundan olup, ovalardakiler Caṭ ve yüksek arazidekiler ise, Dēbvārdır. Hükûmetin istikrar bulması, köylerde yaşamak arzusunu artırmamaktadır. Bilakis eşkıyalık tehlikesi azaldıkça, siper ile çevrilmiş köylerde toplanmak lüzumu da ortadan kalkmakta ve her kes istediği gibi serbestçe göçebe hayatı yaşayabilmektedir. Diğer taraftan arazinin gittikçe daha iyi sulanması, ahaliyi suyu bol bölgelere çekmiştir. Bununla beraber, köylerin ekserisi çok küçüktür. Ziraate elverişli toprak yalnız küçük ve dağınık sâhalarda bulunur ve nüfusun ekseriyeti dâimî çobanlık ile geçinmek zarûretindedir.

Hem Belûclar, hem de Brahōīler arasında kabîle hayatının başlıca vasıflarından biri de, kan dâvasıdır. Kan dâvası, umumiyetle, zarar gören ve zarar ikâ eden kimseler başka başka âilelerden, klânlardan veya kabîleden oldukları takdirde, kadın kaçırılması veya adam öldürülmesi ile başlar. Bu gibi kavgalar, gâyet uzun sürer, fakat son zamanlarda bu dâvaları tâvizat usûlü ile halletmek imkânı bulunmuştur. Mühim ihtilâflar, tâvîz şartlarını tesbit eden ve muarız tarafları barıştırmak için nufuzlarını kullanan kabîle meclisleri veya kabîle arası meclisleri tarafından ortadan kaldırılır. Kan dâvası ekseriya muhasım taraflar arasında bir evlenme ile nihayet bulur.

Brahōīler, uzun zaman memleketin hâkim ırkını teşkil etmişler ise de, sosyal mevkîleri hiç bir zaman, Belûclarınkine denk sayılmamıştır. Ekseriya Belûc neslinden olduklarını isbata çalışan Brahōīlerin kendileri de, bu kanaate iştirâk ederler. Belûcların Brahōīlere kız vermemeleri de, her iki ırkın karşılıklı ictimaî durumlarını gösterir. Şu da ilâve edilebilir ki, Brahōīler, ekseriya belûc dilini benimsemişlerdir. Hanın âilesinde de umumiyetle bu lisan kullanılır.

DİN, MAARİF, DİL VE EDEBİYAT.

Din. Belûcistan nüfusunun büyük kütlesi müslümandır. Hindû olanlar az ve ekseriyetle ticaretle meşgûl muhacirlerdir. Belûclar, Brahōīler, Lāsîler, Dēhvārlar ve Caṭların hepsi müslüman ve sünnîdir. Bu kabîlelerin, aralarına şi'î sokmamış olmaları muhtemeldir. Fakat şurası da hayrete şâyândır ki, bunlar, Ḥasan ve Ḥusayn'e müfrit bir bağlılık gibi, bir çok şi'î itikatlarına riâyet ederler. Muharremin 10. gününü sayarlar. Yalnız efganlar, sünnî akîdelerine daha sıkı bağlı olduklarından, sâdece muharremin 10. günü mâtem tutarlar. Bundan başka pîrlere yahut mahallî evliyaya her tarafta derin bir saygı beslenir. Bir çok evliya mezarları vardır ve bunlar her bölgeden gelen ziyaretçilerin uğrağıdır. Bu mezarlardan bir çoğu islâmiyetten evvel tâziz ve takdis edilen mahâller olsa gerektir. Şarkî Makrān'da sâhile yakın olan Hinglāc türbesine, müslümanlar gibi, hindûlar da giderler. Aynı şey Dēra Ġāzī Ḫān civarında Süleyman dağlarının eteğindeki Saḫī-sarvar ve Sind'de Sehvān'da bulunan Lāl Şāhbāz veya Cīve Lāl türbeleri için de söylenebilir. Bu türbelerin her ikisinin de Belûclar nezdinde büyük itibarı vardır. Dēra Ġāzī Ḫān'daki, ötekilerine nisbetle, daha yeni olan Taunsa türbesi de, şimâl kabîleleri arasında büyük bir şöhret kazanmıştır. Şimâlde Bugṭîler memleketinde Sohrī-Khuştaġ'da Pīr-Sohrī türbesi ile, Lund memleketindeki Zinda Pīr türbesi daha eskidir. Zinda Pīr türbesi civarındaki çok şifalı ılıcalar, pîrin cennete kabûl edildiği yeri gösterir. Quetta civarındaki Çihil-tan dağı, adını, kırk evlâdı dağ başına bırakılmış olan, hazret-i Ġauṣ'ün türbesinden alır. Kalāt yakınındaki Çētan Şāh da, pîrin, kerâmet yolu ile, yerden kaynattığı bir menbaın bulunduğu mahâldedir. Mangōçar'de mukaddes bir menbâ da kuduz köpek ısırmasına karşı tesirlidir. Zēhrī'de Sulṭān Şāh türbesine de hummaya tutulan hastalar giderler. Khozdār yakınındaki Pīr 'Omar türbesinde, civarında akan ırmağın suyu ile, dâvalarda iki tarafın imtihanı (*ordali*) yapılır. Las-Bēla'daki Şāh Bilāval, müslümanlar gibi hindûlar tarafından da ziyaret edilir. Su imtihanına ilâveten bâzan ateş imtihanına da müracaat edilir; fakat bu hiç bir türbe ile alâkadar değildir. Belûcistan'da taassup nâdirdir ve bu hususta Belûclar ile Brahōīler efganlılar ile tezat teşkil ederler. Bunlar, ibadet hususunda, hayli gevşektirler; fakat buna rağmen, neşrettiğim dinî şiirlerden bâzılarında açıkça görüldüğü gibi, aklı başında kimseler arasında, ekseriya kuvvetli bir din hissi mevcuttur.

Ẕikrī tarikatı Makrān'da, bilhassa Sangarlar arasında, Las-Bēla ve Sācdī ve Bizancō gibi; bâzı Brahōī kabîleleri arasında çok yayılmıştır. Tarikat XVIII. asırda Naṣīr Ḫān'ın zulmüne uğradı ise de, daha sonraları tekrar eski mevkiini elde etti. Ẕikrîler, kurucuları olan Dōst Muḥammed'i on ikinci Mahdî sayarak, onun Horasan'daki türbesini ziyaret ederler. Başka hiç bir bâtınî tarikat memlekette tutunamamıştır.

Hicretin IV. ve V. asırlarında şimâlî Sind, Kaççhī ve Multān'da büyük bir nufuz kazanan ve Multān'da Gazneli Maḥmūd'un taarruzuna uğrayan karmâtî bâtınîleri, bugün Kaççhī'de Belûclar arasında bulunup da, Belûc kanından sayılmayan Kalmatī kabîlesi tarafından temsil

edilseler gerektir. Bunların, hastaları iyi eden sihirli bir kudrete sâhip olduklarına inanılır. Sayyid aslından oldukları sanılan Kahîrîlere de aynı kudretler atfolunur. *Târîḫ-i Maʿṣûmî* (1600 senelerinde) 'ye nazaran bunların adı, cedlerinin gûya ata biner gibi bindikleri Kahîr ismindeki ağaçtan (*Prosopis Spicigera*) iştikak eder. Kahîrî adı bu ağacın mebzûl olduğu bir çok vâdilere verilmiş olduğundan, bu ismin aslında bir yer ismi olması muhtemeldir. Bâzı kabîlelerde kendilerine bir sihir izafe edilen ruhânî klânlar vardır. Nitekim Bugţî kabîlesindeki Nogānî klânı bunlardan biridir.

Kabîlelere has bir çok âdetler âdetâ dinî bir mâhiyet almıştır. Meselâ ekseri Belûclar balığa dokunmazlar. Kaççhî Rindleri arasındaki başlıca klânlar ise, deve eti yemez. Lāṣārrîler, umumiyetle dağlıların yediği süt gibi usâreli bir nebat olan *launç* veya *ālro* 'ya dokunmazlar. Bütün Belûclar, saç veya sakal kesmeği ayıp addederler; ancak bir sünneti yerine getirmek ve sünnîlerde âdet olan bıyık kırkmak gibi haller müstesnadır. Yumurta ekseriyetle mekrûh addedilir. Sebebi de canlı addedilen bir yumurtanın, sünnî ahkâmına uygun olarak, kesilmemesidir. İşâret ve alâmetlerle fala bakmağa çok riayet edilmekte olup, bu hususta umumiyetle kullanılan usûl yeni kesilmiş bir koyunun kürek kemiği üzerindeki kan damarlarını muayene etmekten ibârettir. Cengiz Han zamanında moğullarda dahi böyle bir âdet vardı.

Bütün faziletler arasında en çok takdir edileni misafirperverlik ve bilhassa mültecilere sığınacak yer vermektir. Karısı tarafından hiyanete uğrayan kocanın, hem karısını, hem de âşıkını öldürmesi, kocalık ve erkeklik vazifelerinden sayılır. Bu hâller ekseriya uzun kan dâvalarına sebep olur.

Dinî şiirler pek itibardadır. Belûclarda şâirler halk tabakasına mensûp olup, aralarında ne mollalar, ne de dinî bir sıfatı hâiz olanlar bulunur. Bu şiirlerde islâmın esasları, cennetin zevkleri ve cehennemin dehşetleri sâde ve canlı bir lisanla tasvir olunur.

Sayyidler, yahut Sayyid geçinenler, efganlılar arasında çok olmalarına rağmen, asıl Belûcistan 'da pek bulunmazlar. Kurayş kanından oldukları zannedilen ve şeyh sayılan bir kaç âile vardır; fakat Las-Bēla 'de şeyh denilenlerin ekserisi hindû dönmelerinin neslindendir.

Maarif. Son senelerde hükümet tarafından, Quetta ve Sibî gibi, mühim merkezlerde açılan mektepler müstesna olmak üzere, pek az tahsil müessesesi mevcuttur. Bu mekteplere yerli halktan ziyâde, muhacirleı devam eder. Kabîle reislerinin oğulları ve mühim şahıslar umumiyetle fars veya ordu dili öğrenirler. Bunlar hâricinde asıl Belûcistan 'da tahsil görmüş Belûc ve Brahōîlerin sayısı pek azdır. Fakat Dēra Ġāzî Ḫān ve şimâlî Sind 'de tahsil daha çok rağbettedir. Dinî mekteplerin mevcut olduğu pek söylenemez. Efgan eyâletleri Ḳandahār ve Peşāvar 'deki mekteplere tâbidir. Belûcistan 'daki mollalar umumiyetle aşağı tabakalardan, yâni Caţ veya Dēhvārlardan çıkar.

Lisan ve edebiyat. İngiliz Belûcistanı 'ndaki efganlı halk puştu lisanının cenûb-i garbî lehcesini veya ḳandahārî dilini kullanır (krş. EFGANİSTAN). Kalāt hanlığı, İran Belûcistanı, Pancāb 'ın Belōçî kısımları ve, Sind dahil olmak üzere, memleketin geri kalan kısımlarındaki lisanlar, Balōçî, Brahōî, farsça ve Cadgālî (veya Cagdālî) 'dir.

Balōçî, esas itibariyle, şarkî İran koluna mensûp bir İran dilidir. Mamafih bâzı noktalarda Avesta 'dan ziyade, eski farsçaye yakınlık gösterir. Lisan birbirinden tamamiyle farklı iki lehceye ayrılmıştır:

1. Şimâl lehcesi, Kaççhî ve ona mücavir dağlarda, Sulaymān dağlarında, Pancāb ve Dēra Ġāzî Ḫān mıntakasının bâzı kısımlarında ve yukarı Sind 'in Jacobabad mıntakasındaki kabîleler tarafından konuşulur. Bâzan İndüs 'e ve hattâ Mazārîler ile birlikte, bu nehrin sol sâhiline kadar uzanır. Bu lisan bâzı Sarāvān Brahōîleri tarafından da kullanılmaktadır.

2. Makrānî yahut cenup lehcesi, Makrān 'da ve İran Belûcistanı 'nda ve aynı zamanda Kalāt hanları âilesinde kullanılır.

Khārān 'da, şimâl çölünde ve Sīstān 'daki Belûclar tarafından kullanılan lehceyi, yukarıdaki iki lehcenin her ikisinden de ayrı olarak, tasnif etmek kabildir; fakat bunun hakkında kâfi mâlûmat mevcut değildir.

Yukarıdaki lehceler içinde dahi küçük farklar vardır; şimâl lehcesinin cenup gurupunda gramer şekilleri daha tamdır; şimâl gurupunda ise, geniş bir fonetik inhilâl göze çarpar. Makrānî 'nin de şarkî ve garbî kısımları vardır; bunun garbî lehcesi, daha ziyâde, yeni farsçanın tesirindedir.

Şimâl belûccası ile Makrānî lehcesi arasında telâffuz farkları oldukça büyüktür; fakat bu lehceleri konuşanlar birbirlerini anlayabilirler.

Diğer İran lehceleri ile mukayese edildiği zaman belûccayı bunlardan ayıran noktalar şunlardır:

1. sesli harf sistemi, umumiyetle, iyi muhafaza edilmiştir;

2. *ē* ile *ī* ve *ō* ile *ū* arasındaki fark dâimâ mevcut olup, yeni farsçadaki gibi, kaybolmamıştır. Mamafih *ū* ve *u* 'nun, *ī* ve *i* olmasına kuvvetli bir meyil vardır. Bu hâl şimâl lehcesinde, Makrānî lehcesinden daha fazla, göze çarpar.

Geiger'e göre, sessiz harf sisteminin belûccanın eskiliğini ve hususiyetini isbat eden başlıca noktaları şunlardır:

1. yeni farsçada yumuşayarak, tannanlaşan ortada ve sondaki sakil harflerin muhafazası;

2. yeni farsçada ekseriya yumuşayarak, *g*, *t*'ye kalbolan başta ve ortadaki *d* harfinin muhafazası;

3. *ḫ*, *f*, *ġ*'nin sertleşerek, *k*, *p*, *t*'ye kalbolması (bu, şimâl lehcesinden ziyâde, Makrânî'nin bir hususiyetidir. Şimâl belûccasında bu sertleşme boğazdan telâffuz edilip, *kh*, *ph*, *th*'ye kalbolan baştaki harflere münhasırdır);

4. eski irancadaki *hv* (yeni farsçada *ḫw*) *w* olur (şimâl belûccasında bâzan *hw*);

5. asıldaki *v* harfi *gw* (veyahut sesli *i*'den sonra *g*) olur;

6. asıldaki *c* ve *z* ayırt edilmiş olup, yeni farsçadaki gibi alelâde *z* ile karıştırılmamıştır.

Diğer küçük farklar da vardır.

Aşağıdaki noktalar, iki lehce arasında mevcut esas fonetik farklardır:

1. sakil sedasız harfleri *k*, *ç*, *t*, *p* gibi boğazdan telâffuz etmek temayülü, şimâl belûccasına münhasırdır;

2. Makrânî'de çok umumî olan *-ag* bitimi şimâl belûccasında *-aġ*'dır;

3. Makrânî'de, ortada ve sondaki harflerde, şimâl belûccasında bunlara tekabül eden spirantlara kalbolmak temayülü vardır. Böylece *k* harfi *ḫ*, *g* harfi *ġ*, *ç* harfi *ş*, *c* harfi *zh*, *p* harfi *f*, *t* harfi *s*, *d* harfi *z* olur. Bu tahavvüller, şimâl belûccasını Makrânî'den daha yumuşak ve daha ahenkli bir lehce hâline getirir.

Belûccaya bir çok yabancı kelimeler girmiştir. Bunun nisbeti muhtelif lehcelerde değişir. Başlıca, farsça ve sindce (veya sindce ile karabeti olan lehceler)'den kelimeler alınmıştır. Farsçadan alınma kelimeler çoktur ve bilhassa garbî Makrân'da bunlara çok tesadüf edilir. Aynı vecihle sindceden alınma kelimeler, her lehcede ve bilhassa şimâl belûccasında kullanılır. Arapça kelimeler, görünüşe göre, doğrudan doğruya alınmış değil, farsça vasıtası ile girmiştir. İşte hâriçden alınan kelimelerin başlıca kaynakları bunlardır. Brahôî dilinden ve son zamanlarda urducadan da bir kaç kelime girmiştir. Puştunun hemen hemen hiç bir tesiri olmamıştır.

Belûccanın yazılı edebiyatı yoktur, fakat XV./XVI. asırlardaki harp ve hiceretler hakkında bir çok kahramanlık destanları, didaktik ve dinî şiirler ve aşk neşideleri mâhiyetinde bir çok halk şiirleri vardır. Bu şiirler ve bir çok da mensûr hikâye ve menkıbeler, son zamanlarda, bâzı meraklılar tarafından yazı ile tesbit edilmiştir. Şimdiye kadar hazırlanan şiir külliyatının tekmili ve neşirlerin mühim bir kısmı, şimâl belûc lehcesindedir. Bugüne kadar Makrânî lehcesi ile çok az neşriyat yapılmıştır.

Brahôî dili. Brahôî dilinin, merkezî ve cenûbî Hindistan'ın Drâvid koluna âit olduğu bugün kabûl edilmektedir. Lisanın bünyesi, 1880'de Trumpp tarafından ortaya konulan ve Grierson tarafından da *Linguistic Survey of India*'da kabûl edilen bu nokta hakkında, hiç bir şüpheye mahâl bırakmaz. Bu hususta zamanımıza kadar beslenen şüphelerin başlıca sebebi, lisanın bir yığın farsça, belûcca ve sindce kelimeler ile yüklü olması ve gramerin de bâzan belûccadan alınmış olan kaidelerin tesirinde bulunmasıdır. Mamafih bu tesir, iptidada zannedildiği kadar mühim olmamıştır. Bâzı hâllerde, bilakis belûcca, te'sir altında kalmıştır. Brahôî dili, merkezî Hindistan'daki Mundâ lisanından ziyâde, Drâvid lisanlarının cenup gurubu ile akrabadır. Bu lisan belki de, şimdi Brahôî diye tasnif edilen Belûc veya diğer kabîlelerin zuhûrundan evvel, İndüs vâdisinden dağlık arâziye sürüldükleri zannedilen ve eski Brahôî ecdadı olarak tanınan kabîlelerin asıl lisanıdır. Brahôî diye tasnif edilen kabîlelerden bâzıları, yukarıda söylendiği gibi, Brahôî lisanını kabûl etmemişlerdir. Bugün Brahôî dilini konuşanlar, toplu bir saha işgâl ederler. Bu arâzi şimâl belûccası ile Makrânî belûccasını birbirinden ayırır; aynı zamanda Kaççhî ve Las-Bêla'nın Cagdâlî ve Sindî lehcelerine temas eder ve şimâlde Quetta ve Sibî civarında puştu ile birleşir.

Lisan, zamanımıza kadar hiç yazılmamış olduğundan, edebiyatı da mevcut değildir. Allâh-Bahş ve Mayer tarafından neşredilen metin külliyatlarında bir çok hikâye ve bir iki şiir bulunur.

Farsça. Dêhvâr çiftçileri, cenûbî Efganistan taciklerininkine her hâlde pek benzeyen bir farsça konuşurlar; fakat bu lehce üzerinde henüz hiç bir tetkik yapılmamıştır.

Lâsî. Las-Bêla sâkinlerinin ekserisi, aslında Caṭ lisanı olup, Cadgâlî veya Cagdâlî diye bilinen muhtelif lehceleri kullanırlar. Bunlar, Sindî'nin muhtelif lehceleri olup, Lûrî'ye ve sindcenin cenup koluna âit addedilebilir.

Kaççhî lehceleri. Bu guruba Kaççhî'nin karışık halkının, Caṭların, hindli tâcirler, bâzı dağınık Belûcların ve asıl kabîlelerinden ayrılmış olan Brahôî ve efganların konuştukları lehceler ithâl edilebilir. Bu lehceler, Sirâî'ye veya şimâlî Sindî'ye tâbi olup, bâzı hususlarda daha çok Lahndâ'nın cenup lehcesine veya Caṭkî diye bilinen garbî pencâbiye benzer. Belûclar Kaççhî lehcelerine Cagdâlî adını verirler ki, bu da Lâsî diline verdikleri bir başka isimdir.

Khētrānī. Khētränların kullandığı lisan bu gurupa ithâl edilmelidir. Khētränī'nin, coğrafî bakımdan Pancāb'ın Caṭkī'sine daha yakın olmasına rağmen, bir çok bakımdan Sindî ile daha ziyâde akrabalığı vardır.

TARİH.

Kirman, hicretin 23. senesinde, halife 'Omar'in serdarı 'Abd Allāh tarafından zaptedilmiştir. 'Abd Allāh bu eyâletin dağlarını, bâzılarınca Ḳufṣ yahut Köç ve diğerlerince de Kürt adı verilen, vahşi kabîleler ile işgâl edilmiş buldu. Bâzı vak'anüvisler Balūş veya Belûcları bu kabîleler ile bir sayarlar. Fütuhat, bütün Makrān'ı işgâl eden Zuṭṭ veya Caṭlar ile karşılaşıldığı için, Kirman hudutlarına dayanıp kaldı. Arap ordusu, ancak daha sonra Makrān'ı geçebildi.

Belāẕorī, Halife 'Oṡmān'ın arâzi hakkında mâlûmat elde etmek üzere, Hind hudutlarına bir adam göndermiş olduğunu ve bu adamın Makrān'dan geçmiş olması lâzım geldiğini söyler. Bu adam, arâzinin çorak ve sâkinlerinin de cesûr olduğunu, binaenaleyh üzerlerine gönderilecek küçük bir ordunun mahvedileceğini, büyük bir ordunun da açlıktan öleceğini bildirdi ve fethin bu kadar gecikmesine bu vaziyeti sebep olarak gösterdi. 44 (664) senelerinde, Mu'āviya'nin zamanında Makrān şehirleri alınmış, sâhildeki Mēdler ile harp edilmiş, Sind hududuna doğru ordu gönderilmiştir. Nūḳān ve Ḳīḳān gibi, nereler olduğu henüz tesbit edilmemiş olan bâzı mıntakalar ve Ḳuṣdār (şimdiki Khozdār) dahi işgâl edilmişti. Nūḳān belki Kalāt'ın, idâre merkezi Ḳuṣdār olan, dağlık kısmı idi. Belāẕorī, kendi zamanında, Nūḳān halkının müslüman olduğunu söyler. Ḥaccāc zamanında, Makrān'da, arap fırkaları arasında mücadele vardı. Bu arada Sa'īd b. Aslam, al-Ḥāriṡ b. 'Alāfi'nin sonradan Ḥaccāc'ın Sind hududuna sürdüğü oğulları tarafından öldürülmüştü (86 = 705). Mockler, yukarıda bahsi geçen Rind Belûclarının bu 'Alāfilerden geldiğini söyler. Ekseriya Gandāva ile aynı olduğu söylenen Ḳandā'il (veya Ḳandābil)'in de bu zamanda alındığı zikredilir. Ḳāsim'ın oğlu Muḥammed, o zaman (89 = 707), Ḥaccāc tarafından, meşhur Sind istilâsına gönderilmişti. İlk önce Makrān maġlûp edilmeyince, bu istilâ imkânsız olurdu; çünkü Hindistan'a Efganistan geçitlerinden giren şimâl yolları henüz müslüman istilâcılarına açılmamıştı ve müslümanlar da denizden asker sevki için, hiç bir teşebbüste bulunmamışlardı. Muḥammed b. Ḳāsim'ın, daha ileri giderek, umumiyetle Ḳanazbūr veya Ḳanazbūn ile Armā'īl şeklinde okunan (ارمايل ve قرنزبور) şehirleri almadan evvel, bir müddet Makrān'da kaldığını görüyoruz. Bu zat Armābīl'den Sind içlerine ileriledi ve Daybul'a hücum etti. Bu isimlerin doğruluğu şüphelidir. Ḳanazbūr ve Ḳanazbūn, şüphesiz ki, bozuk şekillerdir. Münbit Pancgūr vâdisinin müstevliler tarafından işgâl edilmiş olması muhtemel olduğundan پنجگور'un da Pancgūr okunması mümkündür. Sind'e girilmeden evvel, son konak yeri olan şehrin adının en muhtemel şekli de, belki Armābēl'dir. *Bēl* hecesi, Las-Bēla'nin merkezi olan Bēla ismine işâret eder. Armā'īl de, belki şimdiki Urmara'dır; fakat Daybul'dan olan mesafesi, fazla uzaktır. Eğer Armā-bēl'i Adhā-bēl diye okuyabilse idik, bunda, Hiuen-Thsang'ın, yine Bēla'ya tekabül ettiği zannedilen, Adhyavakīla veya Atyanabakēla'sını görebilirdik. Çaç-nāma'nin Sind'li müellifi, Çaç (arap fütuhatından evvel bir Sind hükümdarı)'ın buddistler ile meskûn bulduğu (Hiuen-Tsang'ın dediği gibi) Armābēl'i nasıl aldığını ve sonra Ḳanarpūr (Pancgūr?)'a uğrayarak, Makrān'dan nasıl ilerilediğini ve nihâyet Makrān ile Kirmān arasındaki hududu nasıl tesbit ettiğini tasvir eder. Ḳandabēl'in, *Masālik va mamālik*'te her ne kadar Ḳuṣdār'dan sâdece 5 fersah mesafede olduğu söylenirse de, Raverty'nin işâret ettiği vecihle, aynı salâhiyetdar kimsenin verdiği (aynı zamanda da Raverty, *JASB*, 1892, s. 222) haritada burası, Ḳuṣdār'dan aynı mesafede olarak, gösterilmiştir. Bütün salâhiyetdar müellifler, Ḳandabēl'in Nudhiya çölünde olduğunu ittifakla söylerler. Bu şehir, aynı zamanda, Nudhiya'nin merkezi idi. Burası, şüphesiz ki, Kaççhī ovası ve Ḳuṣdār'da umumiyetle Tūrān denilen Kalāt yaylasının merkezi idi.

Bütün bu izahattan şunu çıkarabiliriz ki, Makrān, o zaman, belki şimdi olduğundan bir az daha sulak ve nüfusça daha kalabalıktı; fakat yine, barındırıcı olmayan çorak bir memleket şöhretini hâizdi. Burasının hiç bir zaman, büyük şehirlere ve kesif nüfusa sâhip olduğu muhtemel görünmüyor. Araplar bu eyâletin adını Mukrān şeklinde yazarlar; fakat şimdiki Belûclar onu Makurān tesmiye etmektedirler. Belki arap müellifleri de bunu böyle okuyorlardı. Marco Polo (aş. yk. 1300), bunu Kesmacoran, yâni Kēc-Makurān, şeklinde yazar ki, bunun ilk hecesi Kēc, Kec veya Keç eyâletini gösterir. Bugün burası ekseriya Kēç-Makrān tesmiye edilir.

Arap te'siri sâhilde, belki limanlarda bir melce istilzam eden deniz ticareti dolayısiyle, muhafaza edilmiştir. Fakat bu te'sir dâhilde, hiç şüphe yok ki, hilâfet merkezinin zayıflaması ile, zevâl bulmuştur. Sonraki asırlarda neler olduğu hakkında, pek az mâlûmata sâhibiz. Gazneli Maḥmūd'un kendi hâkimiyetini

Multân 'dan şimâlî Sind 'e ve Kaççhî 'den Bôlân 'ın eteğine uzanan Nudhiya ovası üzerine kadar teşmil ettiği şüphesizdir. Gazneli Maḥmûd, Kalât yaylasını da aldı; çünkü Ḳuṣdâr 'ın kendisine tâbi olduğunu *Ṭabaḳât-i Nâṣirî* 'den öğreniyoruz. Kaççhî (Nudhiya), Kalât (Türân) ve Makrân 'ın ahalisi, esas itibariyle, hindu kalmakta devam etti. Türân 'da ve Sind 'in mücâvir kısımlarında Drâvid kabîleleri de mevcûdiyetlerini muhafaza ettiler.

Mamafih Belûc kabîleleri ve bunların komşuları olan Kôçlar, Kirmân dağlarında oturmakta devam ettiler. Buradan Belûcelar, her tarafa akın ettiler ve Lût çölünden Horasan 'a geçip, Sîstân içine de yayıldılar. Belâẕorî (ölm. 279=892) ve Ṭabarî (320=932), sâdece Kôç veya Ḳufşları zikrederler; fakat Mas'ûdî (332=943) ve İṣṭaḫrî (340=951), daha sonra gelen İdrîsî ve Yâḳût 'ta olduğu gibi, Kôç ve Balûc adlarını da kaydederler. İdrîsî (543 = 1151), Kôç dağlarında kürtlere benzer, vahşî bir kabîlenin oturduğunu ve Belûcların ise, bunların şimâl ve garp taraflarında, refah içinde yaşayıp, ôküz, inek v.s. sâhibi olduklarını ve komşuları derecesinde haydutluk etmediklerini söyler. Yâḳût da, İdrîsî 'nin bu sözlerini tasdik ile, bu memleket hakkında, bir arapça şiir nakleder: „Zuṭṭların, kürtlerin ve barbar Ḳufşların oturdukları ne vahşî havâliden geçtik". Ḳufşlar, arap neslinden olduklarını iddia eden ve şi'îliğe meyyâl kimseler olarak, tasvir edilmişlerdir. Yâḳût, Belûcların evvelce bu kabîlelerin en müthişi olduğunu, fakat 'Aẓud al-Davla Daylamî tarafından (338—372=949—982) mahvedildiklerini söyler; buraya, aynı âileden Mu'izz al-Davla 'nın, Kôç ve Belûcelara karşı harbederken, elini kaybetmiş olduğu da ilâve edilebilir. İṣṭaḫrî, kendi zamanında bile, Sîstân 'ın iki eyâletinin, Belûc memleketi olarak, bilindiğini ve çok geçmeden, Belûcların Tabbas ve Ḫabîs arasındaki Lût 'te yaptıkları yağmaların Gazneli Maḥmûd 'u öfkelendirdiğini ve oğlu Mas'ûd 'u bunlara karşı gönderdiğini söyler. Mas'ûd bunları Ḫabîs civarında mağlûp etmiştir. Aşağı-yukarı bu zamanlarda Belûcelar Sîstân 'da çoğaldılar. Menkıbelerdeki sîstânlı Şams al-Dîn 'in, *Ṭabaḳât-i Nâṣirî* 'de zâlim bir hükümdar olarak kaydedilmiş bulunan Ṣaffârî neslinden, Malik Şams al-Dîn olması muhtemeldir. Şams al-Dîn, 559 (1164) 'da öldü. Menkıbelerde, Belûcların Sîstân 'dan bunun halefi zamanında koğuldukları söylenir. Belûc ırkının şarka doğru hareketinin takriben bu devirde başladığı muhakkaktır. Bunların Kirmân 'ı tamamen terkederek, bir kütle hâlinde, Makrân 'a göçtükleri görülüyor. Makrân, o zamandan beri, bir Belûc memleketi olarak, kalmıştır. Bunu tâkip eden 300 sene zarfında, daha harpçi Caṭ kabîlelerinden bir çoğu ile orada yerleşmiş olan arap bakiyelerinin bunların arasına karışmış olmaları ihtimâli vardır. Kirmân 'dan yapılan göç İran 'ın Selçuklular tarafından işgâli sırasında vukû bulmuştur. Selçuklu ve Gazneli gibi kuvvetli devletlerin zuhûru üzerine, Belûcların, eskisi gibi, yağmacılığa devam edemeyeceklerini anlamış olmaları mümkündür (krş. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, I, 5 v. dd.). Bunların bir çoğu, hemen, Sind hududuna doğru gidip, o zamandan itibaren, dağlara dayanarak, yağmaya giriştiler. XIII. asrın ortalarında Sind 'in Sômrâ hükümdarı Ḥafîf, Dôdâ IV. ve 'Omar 'in zamanında, Belûcları, Sind 'de Sôdhâ ve Charêca Caṭları ile müttefik buluyoruz.

618 (1221) senesinde, Gazne 'nin Ḫvârizmî hükümdarı Calâl al-Dîn Mangubartî, İndûs 'te Cengiz Han 'a mağlûp olduktan sonra, Sind 'e ve oradan da Makrân 'a doğru yürüdü ve takriben 622 (1225) 'de, İran 'ın içine ilerileyerek, memleketi şarktan garba kat'etti. Fakat Makrân 'dan o zaman istilâ orduları nâdiren geçerlerdi. Moğullar ve Cengiz Han, Timur 'un türk muakkipleri, Argunlar ve Babur, bunların hepsi dâimâ daha şimâldeki yolları tâkip ettiler. Belûcların kendileri de nihâyet, Makrân 'dan çıktıkları zaman, Bêla 'den geçen sâhil yolunu bırakarak, yaylayı işgâl ve belki de bir hadde kadar oranın Drâvid asıllı ahalisi ile kaynaştıktan sonra, Bôlân, Mullâh, ve Nalî geçitlerinden Kaççhî 'ye yayıldılar. Rivâyetlere göre, Brahôîler Kalât-i Niçârâ 'yı, bu devirde, Belûclardan almışlardır. Belûcların vâdiye inişleri de, bu kayıp dolayısiyle olmuştur. Hakikatte ise, eski Drâvid kabîlelerinden olan Niçârâlar ile Muḥammed Şâhîlerin Ḳuṣdâr 'ı pek eskiden beri işgâl etmiş olmaları ihtimâli vardır. Eski Kalât-i Niçârâ ismi de, buranın ilk ahâlisinin bunlar olduklarını isbat edebilir. Selçuk ve moğul istilâlarını tâkip eden karışık devirde, Belûclardan maada, garptan diğer mültecilerin de bu yaylaya geldikleri zannediliyor. Bunların arasında Kirmân dağlarında Belûclar ile yan-yana yaşamış olan Kôç ve kürtlerin bulunduğu da şüphesizdir. Bâzı Belûc ve efgan klânları ile Brahôî ittihadını teşkil etmek üzere birleşen ve Drâvid aslından olmayan Brahôîlerin menşe'i hakkında, en akla yakın izah budur. Bununla beraber bu temessül, tedricî bir surette olmuştur; nitekim eski Drâvid dilinin müşterek dil hâline gelmesi de buna delildir. Büyük Belûc kütlesi, şüphesiz ki, bu yayla ahâlisini fazla kuvvetli buldu; bu sebepten onları rahatsız edemedi ve işgâl edecek yeni münbit arâzi aramak üzere, şarkta İndûs vâdisine doğru döndü. Toptan bir hicrete çok benzer bir hâl vu-

kua gelmekle berader, Makrān 'ı o zamandan beri başlıca bir Belûc memleketi yapacak nisbette Belûc balkı yine orada kaldı. Las-Bēla, göç yolunun dışında idi. Böyle olduğu için, buranın nüfusu hindli olarak kaldı. Belûclar kuvvetlerinin yettiği yerlerde ora kabîleleri ile birleşen ve yerli Caṭları mahvetmeyerek, kendi hükümleri altına alan hakikî müstemlekecilerdi. İdâreleri tek bir merkeze bağlı değildi; ancak eski destanlarda, Rind veya Lāşārī reislerinin emrinde, zaman zaman muvakkat birlikler teşekkül ettiği görülmekle beraber, her kabîle kendi reisinin idâresinde bulunurdu. Bu gevşek teşkilât devamlı bir hükümdarlık teşekkülüne engel olmuştur. Her kabîle kendisi için çarpışır ve sık sık kendi aralarında da dövüşürlerdi. Binaenaleyh, bunların Hindistan 'ı istilâları, İndüs vâdisi ahâlisi üzerinde derin bir surette tesir bırakmış olmasına rağmen, tarihte pek az bahsedilmiş iken, Cengiz Han, Timur ve Nādir Şāh 'ınkiler gibi, abâli üzerinde hiç bir tesir bırakmamış olan istilâlar ise, tarihte bir çok sahife işgâl etmiştir.

Elimizde tarihî kayıtlar bulunan ilk kabîleler Mîr Çākur 'un idâresindeki Rindler ile, Multān 'da Şāh Ḥusayn Langāh 'ın sarayında mevcut olan Mîr Sohrāb 'ın idâresindeki Dodāîlerdir. Langāhlar hâlâ cenûbî Pancāb 'da Laya 'da bir müslüman Rācpūt kabîlesi olarak tanılırlar. Dehli sultanlığının dağılmasından sonra, Multān 'da küçük bir hükümdarlık teşkil ettiler. Bu hükümdarlardan Şāh Ḥusayn II., 874—908 (1467—1502) 'e kadar hüküm sürdü. Bunun hükümdarlığı zamanında Sohrāb, tarafdarları ile birlikte, saraya giderek, askerî hizmet şartı ile, timarlar (*cāgīr*) elde etti. Diğer Belûclar bunu tâkip ettiler. Bunların arasında Sīvī (şimdi umumiyetle Sibī, fakat Belûclarca Sēvī) 'den gelen Mîr Çākur ile ona tâbi Rindler de vardı. Bunu büyük bir rekabet tâkip etti ve destanlara göre de, Rindler ile Dodāîler arasında harp oldu. Yine bu destanlarda Çākur 'un, Gvaharām idâresindeki Lāşārîler ve Zunū idâresindeki türkler ile olan harpler dolayısı ile, Sīvī 'den ayrıldığı söylenir. Bu destanlarda Belûcların göçleri ve bu göçler sırasında Ḳandahār 'dan gelen Argunlar, Ẕu 'l-Nūn Bey (menkıbelerdeki Zunū) ve oğlu Şāh Bey, tarafından Hindistan 'a yapılan istilâlar esnasında, Belûcların savaşmalarına âit hâtıralar ebedîleştirilmiştir. Bu istilâdan bahseden tarihler, Şāh Bey 'in kendi tarafında harp eden Belûclar bulunduğu gibi, karşı tarafta, Cām Nanda Sammā ile birlikte, kendisine karşı harp edenler de bulunduğunu gösteriyor. 930 (1529) 'da yerine geçen oğlu Ḥusayn 'in İndüs 'te Belûclara karşı harp ettiği ve Kaççhī 'de Rindlere ve (Lāşārîlerin bir kolu olan) Mağassîlere karşı asker sevkettiği, Multān ve Uççh 'ta Langāhlara hücum ettiği zaman, bunların ordusunu başlıca Rind, Dodāī ve Belûclardan müteşekkil bulduğu (931=1523) da aynı tarihlerde görülmektedir. Bu esnada Dodāîler ve Hōtlar İndüs ve Cehlam vâdilerine yayılmışlardı. Babur bunlara 1519 'da Bhērā ve Ḫuşāb 'a kadar şimâlde ve daha sonra da, Humâyûn, Şîr Şāh tarafından dışarı çıkarıldığı zaman Sohrāb Dodāī 'nin üç oğlu olan İsma'īl Ḫān, Fatḥ Ḫān ve Ġāzī Ḫān, Ḫuşāb 'da Şîr Şāh ile buluştular ve Şîr Şāh bunların Sind, yâni İndüs, boyunca olan münbit topraklar üzerindek mülkiyetlerini tasdik etti. Dēra İsma'īl Ḫan, Dēra Ġāzī Ḫān (ve şimdi İndüs 'ün tahrip ettiği Dēra Fatḥ Ḫān) beldeleri bu 3 kardeş tarafından tesis olunmuştur. Ġāzī Ḫān 'ın sülâlesinden Mirrānī nevvâblar, Dēra Ġāzi Ḫān 'ın yerli hükümdarları idiler; bunlar Debli imparatorluğu zamanında, hattâ Nādir Şāh ve Aḥmed Şāh Durrānī 'nin idâresi altında, kendi hâkimiyetlerini muhafaza ettiler ve bu hâl 1769 'da Sindli Kalhōraların onların yerlerine geçmelerine kadar sürdü. Dodāîler ile beraber gelen Hōtlar, Dēra İsma'īl Ḫān 'da bir prenslik kurdular. Bu prensliği, 200 sene sonra, efganlar ilhak ettiler ve Cistkānîler (Lāşārîlerin bir kolu), Sind Sāgar Doāb kum çölünün ortasında, Mankēra reisleri oldular. Pencāb ve Sind 'deki Belûc kabîlelerinin şimdiki mevkii için bk. s. ..... Belûclar arasında hâlâ mevcut olan halk şiirlerinde Belûcların Dehli 'nin efganlardan zaptında imparator Humayun ile (ki, Humāu Çuġattā, yâni Çagatay) birleştikleri görülür ise de, tarihlerde bundan bahsedilmez; fakat *Tārîḫ-i Şîr Şāh* 'ta görüldüğü gibi, Fatḥ Ḫān Dodāī gibi Mîr Çākur ve Rindlerin de, ellerinden, Multān 'ı alan Şîr Şāh Sūr ile harp etmiş olmalarına bakılırsa, bunların Humâyûn ile birleşmiş olmaları ihtimâli vardır. Çākur ve Rindler orta Pancāb 'da topraklarını muhafaza ettiler; Çākur 'un mezarı da Montgomery bölgesinde Sathgarba 'da hâlâ durur. Humâyûn, İran 'a ilk seyahatinde, Belûclar tarafından esir edilmiş, fakat çok iyi muamele ve yardım görmüştür. Humâyûn, Kāmrān 'ın elinden Kâbil 'i zaptettikten sonra, Şāl ve Mustang eyâletlerini Lavang adında bir Belûc reisine bahşetti. Binaenaleyh bunlar ile münasebeti iyi idi. Bunların orta ve cenup Pancāb 'da ellerinde tutabildikleri geniş arazi dahi, moğul imparatorluğunun tekrar teessüsünden sonra da, bunların hâlâ gözde olduklarının bir nişânesi olması muhtemel görünür. Binaenaleyh bu hususta süre-gelen rivâyetlerin tamamiyle uydurma olması vârid değildir.

Belûcların büyük hicreti, Brahōī olarak tanınmağa başlayan, merkezî kütleyi nisbeten kuv-

vetli bir vaziyette bıraktı ve Kambarānī reisleri tedricen büyük ehemmiyet kazandılar. Şüphesiz ki, bâzı yabancı unsurların, bilhassa efgan Raysānīlerinin iltihakı, bunları çok kuvvetlendirdi. XVII. asır ortalarında Mīr Aḥmed Ḫān, Bōlān 'dan inerek, Sibī 'nin Bārōzay efganlarından Żhāżar 'ı aldı. Ondan sonra gelen Mīr Samandar Ḫān 'ın Karāçī 'yi işgâl ettiği söylenir. Mīr Samandar Ḫān 'ın Sind 'deki Kalhōralar ile harp ettiği muhakkak ise de, Karāçī 'yi zaptetmiş olması şüphelidir. Bunun halefi olan 'Abd Allāh, adı daha hâlâ Brahōīler arasında meşhur olan, kuvvetli bir reis idi. Kalhōralara karşı olan harbi sırasında, bunların elinde bulunan Kaççhī eyâletini baştan başa tahrip ederek, nufuz ve kuvvetini garpta Makrān ve Kēç 'e kadar genişletti. İran 'ın Ġilzayler tarafından istilâsı, bunun hükümdarlığı zamanında olmuştur. Ġilzay reisi olan Maḥmūd 'un ordusunda, Kirmān 'ı istilâ ettiği zaman, bir çok Belûc vardı. Daha sonra Aşraf 1143 (1730) 'te, Nādir Şāh tarafından, mağlûp edildiği zaman, Ḳandahār 'a erişmek üzere, kaçmağa uğraşırken, Belûcların hücumuna uğramış ve bütün maiyeti ile birlikte, Sīstān 'da, yahut oraya yakın bir yerde, öldürülmüştür. Nādir Şāh 'ın Brahōī hanlarına olan teveccühünü belki bu izah eder; çünkü Hindistan fütuhatından sonra, Nādir Şāh bunlara Kalhōralerden aldığı ve şimdi onların Kaççhī 'de sâhip oldukları toprakları verdi. Dēracāt Belûcları, 'Abd Allāh Ḫān 'ın buralarını, oğlu Muḥabbat Ḫān ile birlikte, istilâ ve Cāmpur şehrini yağma ettiğini söylerler. Nihayet 'Abd Allāh Ḫān, Żhāżar ve Mitrī arasında Kalhōralere karşı harp ederken, öldürülmüştür. Yerine, kardeşi Naṣīr Ḫān ile beraber, Nādir Şāh 'ın sarayında rehine olarak tutulan Muḥabbat geçti. Zâlim bir hükümdar olmakla beraber, Nādir Şāh 'a hizmeti dokundu ve böylece onun teveccühünü muhafaza etti. Nādir Şāh 'ın ölümünden sonra Muḥabbat Ḫān, Ḳandahār eyâletini yağma etti ve Aḥmed Şāh Durrānī de, kuvvetlenince, Sarāvān eyâletini istilâ eyledi ve hanın kardeşi olan Naṣīr Ḫān 'ı rehine olarak, kaçırdı. Çok geçmeden Naṣīr Ḫān 'ın kendisi han oldu ve kendisine „begler-begi" unvanı tevcih olundu. Muḥabbat Ḫān 'ın öldürülmüş veya ölümüne kadar Aḥmed Şāh tarafından esir tutulmuş olması muhtemeldir. Naṣīr Ḫān, Durrānī kıralını, kendi hükümdarı olarak, kabûl etti. Bütün Makrān ve Kēç 'te nufuzunu kuvvetle tesis eyledi ve İran hududuna yaptığı bir seferden, Dizak ve Khārān 'dan geçen bir yol ile, geri döndü. Aḥmed Şāh, Şāl ve Mustang bölgelerini ona verdi. Naṣīr Ḫān kudretini Las-Bēla üzerine de teşmil etti. Buranın daha hâlâ rāçpūtça (eskiden Sind 'de ve hâlâ da Kāṯhiavār 'da kullanılan) Cām ismi ile bilinen reisleri bunun hâkimiyetini kabûl ettiler ve Naṣīr Ḫān, Karāçī 'yi Kalhōralerden aldı ve İndüs 'e doğru Harand ve Dācil arâzisini de işgâl etti. Burası, Harand 'de Süleyman dağlarından çıkan Kahā nehrinin cenûbî Dēracāt 'ta suladığı topraklardır. Naṣīr Ḫān 'ın büyük eseri, Brahōīlerin Sarāvān ve Cahlāvān esas guruplarına ayrılması ve Raysānī reisinin şimâl ve Zēhrī reisinin de cenup gurupunun başına tâyin edilmesidir. Teşkilât, askerî hizmet esasına dayanırdı. Her kabîle hem hana, hem de kendi gurubunun reisine asker vermeğe mecburdu. Bu hizmet vergi yerine geçerdi. Buna mukabil han sonradan Kaççhī ve diğer yerlerde elde ettiği toprakları kabîleler arasında dağıttı. Böyle bir sistemin muvaffakiyeti hanın karakterine ve halk arasında mazhar olduğu teveccühe tâbi idi. Naṣīr Ḫan idâresinde bu sistem iyi neticeler verdi; fakat onun daha zayıf halefilerinin elinde sür'atle bozuldu.

Naṣīr Ḫān o kadar kuvvet buldu ki, hükümdarı Aḥmed Şāh 'a karşı geldi. Bunun üzerine 1172 (1758) 'de Aḥmed Şāh onun ülkesini işgâl ve kendisini de Mustang 'de mağlûp etti. Naṣīr Ḫān Kalāt kalesine çekildi ve orada, Aḥmed Şāh tarafından, muhasara edildi. Elphinstone 'un yazdığına göre, Durrānī reisleri Aḥmed Şāh 'ın muvaffakiyetini pek de arzu etmiyorlardı; çünkü onun kudret ve nufuzunun artmasından çekiniyorlardı. Ordu da Kalāt 'ın önünde müthiş eziyet çekti ve 40 gün sonra, Aḥmed Şāh, Naṣīr Ḫān 'ın suretâ inkiyadını kabûle râzı oldu. Naṣīr Ḫān, kendi ülkesinde istiklâlini muhafaza etti, fakat Aḥmed Şāh 'a askerî hizmette bulunmağa râzı oldu. Bu şarta sadıkâne riayet etti; 1173 (1759) 'te Horasan ve sonraları Hindistan 'da yaptığı harplerde, Aḥmed Şāh 'ın yanında bulundu. Bunlardan birincisinde, kendi askerleri zaferi kazanmakta başlıca âmil oldular ve bizzat kendisi de büyük kahramanlıklar gösterdi. Naṣīr Ḫān 'ın ölümünden ancak 14 sene sonra, Belûcistan 'da seyahat eden Pottinger, hanın yüksek kahramanlık, adâlet ve temkininden sitayişle bahseder ve onun doğruluk ve cömertlik hasletlerini de ayrıca söyler; zâten bir hükümdar, cömert olmayınca, Belûc ve Brahōīlerin nazarında nufuz ve itibarını muhafaza edemezdi.

Naṣīr Ḫān 1210 (1795) 'da öldü ve yerine o zaman küçük yaştaki oğlu Maḥmūd Ḫān geçti. Muḥabbat Ḫān 'ın torunu olup, Naṣīr Ḫān 'ın hayatında bâzı karışıklıklara sebebiyet vermiş olan Bahrām Ḫān, o zaman ortaya çıktı; fakat Durrānī hükümdarı Zamān Şāh tarafından mağlûp edildi. Bununla beraber Maḥmūd Ḫān babasının geniş ülkesini muhafazaya muktedir değildi. Makrān 'ın garp kısmı olan Kēç 'i kayb-

etti ve Kalbōrā hânedanının son ferdini memleketten koğan Sind 'in Tālpur Belûc emîrleri Karāçi 'yi geri aldılar. Kuvvetleri hanın Sind 'deki nufuzunu devam ettirebilecek kudrette olan iki üvey kardeş Muştafā Ḫān ile Raḥīm Ḫān 'ın her ikisi de, bir kabîle kavgasında, öldürülmüşlerdi. Maḥmūd Ḫān 'ın kendisi, 1821 'de ōldü ve yerine oğlu Miḥrāb Ḫān geçti. Miḥrāb Ḫān babasından daha fazla kudret gösterdi ve Kēç 'i geri aldı. Fakat çok geçmeden, bir çok mâceralardan sonra yakalanıp, Kalāt 'ta öldürülen Bahrām Ḫān 'ın oğlu Aḥmed Yār 'a karşı yapılan muharebelere karıştı. Miḥrāb Ḫān, Dā'ūd Muḥammed adında bir Ğilzay mâcera-perestinin tesiri altına düştü ve Brahōī reisleri arasındaki hoşnutsuzluk, hanı yerinden atmak teşebbüsüne kadar vardı. Bu teşebbüs muvaffakiyetle neticelenmedi; fakat hanın vaziyeti bir hayli sarsıldı ve Cahlāvān 'lı Bizancōlar ve Mēngaller gibi bâzı kabîleler, onun nufuzundan tamamen kurtuldular. Harand ve Dâcil eyâleti kaybedilmiş ve Sikb hükümdarı Ranğīt Singh tarafından ilhak edilmişti. 1250 (1834) 'de Ḳandahār 'daki teşebbüsü muvaffakiyetsizlikle neticelenen Şāh Şucā' al-Mulk 'ün tālihsizliği, Miḥrāb Ḫān 'ın başına başka bir sıkıntı daha getirdi. Şāh Şucā' al-Mulk, Kalāt 'a kaçtı. Miḥrāb Ḫān kendisini himâye etti ve bu yüzden Ḳandahār 'ın Bārakzay serdarları ile arası açıldı. Miḥrāb Ḫān, yakın maiyeti arasında — Dā'ūd Muḥammed 'in ölümü ve Muḥammed Ḥusayn 'in muvaffakiyeti ile neticelenen — bir takım kavgalar arasında şaşırıp kalmıştı. Muḥammed Ḥusayn, 1254 (1838) 'te Şāh Şucā' al-Mulk 'ü tahtına iâde etmek için sefer yapıldığı zaman, ingiliz mümessili olarak Kalāt 'a gelen Leech ile Miḥrāb Ḫān 'ın bozuşmalarında âmil olmuştur. Muḥammed Ḥusayn 'in ve arkadaşlarının entrikaları, ingiliz makamlarını Miḥrāb Ḫān 'ın hiyânetine inandırmakta müessir oldu ve Willshira 'ın kumandasında bir kuvvet Kalāt 'a karşı gönderildi. Yalçın bir mevkîde bulunan kale zaptedildi ve Miḥrāb Ḫān öldürüldü. Kaççhī, Şāl ve Mustang, Kalāt 'tan alındı ve yeniden ihya olunan Durrānī kırallığına ilhak edildi. Böyleee Miḥrāb Ḫān, 1834 'te Şāh Şucā' al-Mulk 'e göstermiş olduğu misafirperverliğin feci bir mükâfatını gördü.

Miḥrāb Ḫān 'ın küçük yaştaki oğlu tahttan uzaklaştırıldı ve Muḥabbat Ḫān 'ın sülâlesinden Şāh-Navāz Ḫān hükümdar ilân edildi. Miḥrāb Ḫān 'ın hal'edilmiş olan 14 yaşındaki oğlu, evvelâ Pancgūr 'da Giçkilere, daha sonra da Khārān 'da Nōşirvānīlerin reisi Āzād Ḫān 'a iltica etti ve bir çok Sarāvān kabîleleri ingiliz mümessili Loveday ve seyyah Masson 'un Şāh-Navāz Ḫān ile beraber bulundukları, Kalāt 'ı muhasara ettiler. Nihayet Kalāt teslim oldu ve Şāh-Navāz Ḫān, yerini Miḥrāb Ḫān 'ın oğluna (sonradan Naşīr Ḫān II.) terkederek, tahtından feragat etti. Loveday hapsedildi ve Masson bir müddet sonra Quetta 'daki ingiliz mümessilliğine gönderildi. Loveday, kānun I. 1840 'ta, Żhūżār 'daki mağlûbiyetlerinden sonra, Brahōîler tarafından katledildi. Kalāt tekrar işgâl edildi ve nihayet Naşīr Ḫān II. 1841 sonunda, ingiliz hükûmeti tarafından, han olarak tanındı. 1841—1843 vak'aları esnasında, yânî Efganistan 'ın terki ve Sind 'in Hindistan imparatorluğuna ilhakında, Naşīr Ḫān II. taahhütlerine sâdık kaldı. Kalāt hanlarının vaziyet ve nufuzları o zamanlar çok sarsılmış bulunuyordu. Brahōî kabîleleri isyankâr ve gayr-i memnun idiler ve Harand-Dacîl 'i kaybettikten sonra, Marîler ve Bugţîler ile Süleyman kabîleleri hemen hemen büs-bütün müstakil oldular; Dēracāt, şimâlî Sind ve Kaççhī ovalarını yağma ettiler. Garpta İran 'ın Kaçar idâresi, Kēç ve garbî Makrān üzerine tecavüz etti. Kaççhī, Şāl ve Mustang, 1841 muahedesi ile hana iâde edilmiştir. Bu muahede ile han, Durrānī kıralı Şāh Sucā' al-Mulk 'ün hükümdarlığını kabûl etmişti. Fakat bu 3 yer, Efganistan 'da Bārakzaylerin iktidar mevkiine geçmeleri üzerine, emîrin hâkimiyeti hâricinde olarak, hanın elinde kaldı.

Sind (1843) ve Pencāb (1849) 'ın ilhakı ile, ingiliz imparatorluğu hudutlarının Hindistan 'da genişlemesi, hudut kabîlelerine karşı vaziyeti değiştirdi. Evvelâ Kaççhī hududunda Jacobabad iskân mahâllinin ve sonra da Süleyman dağları eteği boyunca askerî mevkîlerin teşekkülü, bu kabîlelerin yağmacılık hareketlerine mânî oldu. Sir Charles Napier 1845 'te Bugţī tepelerini işgâl etti ve Jacob 1847 'de bu kabîleleri ağır bir hezimete uğrattı; fakat evvelâ, bunları muntazam bir idâre altına almak hususunda, hiç bir teşebbüste bulunulmadı. 1271 (1854) 'de imzalanan bir muahedenâme ile han, ingiliz hükûmetinin himâyesini kabûl etti ve bütün isyanları bastırmak taahhüdünde bulundu. Fakat bu taahhüdü yerine getirmek için lâzım gelen kuvvete mâlik değildi; tedricen ingiliz nufuzunun bir az daha teşmili zarûreti âşikâr oldu. Han, kabîleleri zapt ve rapta almak için, dâimî bir ordu teşkilini denedi ve aslen köle sınıfından olan bir vezirin tavsiyelerine güvendi. Bu gibi tedbirlerin halk tarafından tasvibine kat'îyen imkân yoktu ve bu hâller, kabîleler ile sonu gelmeyen karışıklıklara sebep oldu. Mîr Naşīr Ḫān 1274 (1857) 'te, gâlibâ zehirlenerek, öldü ve yerine küçük kardeşi Mîr Ḫudādād Ḫān geçti. Hanın ölümü ile ilgili olmasından şüphe eden Dāroğa (yâni mâbeyinci) Gul Muḥammed, genç hanı, Mîrī yahut Kalāt kalesinde, hemen-

hemen bir mahpus gibi, tutuyordu. Bunlar orada, Las-Bēlalı Cām ve Khārān'lı Āzād Ḫān ile beraber olan Brahōīlerin hücumuna uğradılar. İngilizlerin te'siri ile muvakkat bir anlaşmaya varıldı ve Şāhġāsī Valī Muḥammed, hanın baş müşaviri oldu; fakat karışıklık bir kaç sene devam etti. 1859'da, ingiliz mümessili Green'in yardımı ile, Marīlere karşı muvaffakiyetli bir sefer yapıldı ise de, bunların akınlarına kat'ī surette nihayet verilemedi. 1863'te han, Brahōīlerin kıyamı neticesinde, mağlûp oldu ve Sind'e kaçtı. Amcazâdesi Şerdil Ḫān onun yerine geçti ise de, ertesi sene, Ḫudādād Ḫān, Raysānī kabîlesinin yardımı ile, Kalāt'ı istirdat ettiği zaman, katledildi. Bu hâller neticesinde memlekette istikrarlı idâreye benzer bir şey kalmadı. 1869'da Las-Bēla'li Cām, Brahōī reislerinin yardımı ile, isyan etti; fakat mağlûp oldu ve nihayet nefyolunarak, bir müddet için ingiliz Hindistanı'nda ikamete memur edildi. 1871'de kargaşalık, bir kat daha vahimleşti. Bōlān geçidinin dibinde Cāẕar, Kaççhī'nin başlıca kasabası olan Bāġ ile Gandāva, isyan eden kabîleler tarafından, alındı ve Bēla de, sürgün olan Cām'ın bir akrabası tarafından, zaptedildi. Makrān'da dahi isyan vardı ve hanın hiç nufuzu kalmamıştı. Bu hâl, daha ciddî bir müdahaleye yol açtı ve Marīler, Bugṭīler, Mazārīler ve Pancāb ile alâkadar diğer kabîleler arasında büyük bir nufuz sâhibi olan Sandeman, 1875 senesi sonlarında, Kalāt'a gönderildi. Ustalık ve şahsî tesir yolu ile, namuslu ve muktedir bir belûc reisi olan Sir İmām Baḫş Ḫān Mazārī'nin yardımı sâyesinde, Sandeman 1876 sonunda, bir çok güçlüklerden sonra, han ile Mustang arasındaki ihtilâfları halletmeğe muvaffak oldu. Teşrin I. 1876'da hanın Hindistan vâli-i umumîsi Lord Lytton ile görüştüğü Jacobabad'da bir muahede akdedildi. Bu muahede mucibince Kalāt, himâye altında bir devlet hâline geldi. Kabîle reislerinin hakları tanındı ve Hindistan hükûmeti, iyi bir idâre temin etmek için, müdahale hakkını muhafaza etti. Sandeman, merkezi Quetta'da olmak üzere, vâlī-i umumînin baş mümessili oldu. Bōlān geçidinin tepesinde hemen-hemen 1700 m. irtifadaki bir ovada olan bu yer, askerî bir mevkî oldu. Efganistan ile olan harpte (1878—1880) Hindistan'dan Ḳandahār'a doğru giden kıt'alar, Bōlān boğazından serbestçe geçebildiler. Emîr Ya'ḳūb ile Hindistan hükûmeti arasındaki Gandamak muahedesi neticesinde, Ḫvāca Amrān dağlarına kadar Peşīn ve Sibī mıntakaları ingiliz Hindistanı'na intikâl etti. Bu mıntakalar, yeni ingiliz Belûcistanı eyâletinin nüvesini teşkil etti. 1879'da İndūs vâdisinden, Harnāī geçidi yolu ile, Peşīn yaylasına giden bir demir yolu inşasına başlandı. 1880'de, Mayvand muharebesinden sonra, Marī kabîlesinin bir kıyamından dolayı, inşaatın durmasına rağmen, demir yolu bir kaç sene sonra tamamlandı. Bu yol Hindistan yaylasının alçak arâzisinden İran yaylasına çıkan ilk demir yoludur. Küçük mıkyasta askerî harekâtı mucip olan diğer kabîleler arasında da galeyan vardı ve Sir C. Macgregor'un kumandasında, Marī tepelerine kuvvet gönderildi.

Sibī ve Peşīn'in Hindistan imparatorluğuna ilhakı, ingiliz nufuzunun, Süleyman dağları boyunca, eski Hindistan hududu ile Peşīn (yahut Puşang) arasında uzanan Thal Çotiālī vâdisinde, Bōrī'de ve Ẕhōb'da daha fazla yayılmasına müncer oldu. Nihayet, umumiyetle halkın rızası ile, bu memleketin bütünü, Hindistan imparatorluğuna ilhak edildi ve eski Dēra Ġāzī Ḫān, Rācanpur ve Jacobabad askerî mevkîlerinin yerini bir hadde kadar tutmak üzere, Lōralay ve Fort Sandeman askerî mevkîleri te'sis edildi. Quetta, demir yolu ile Hindistan şebekesine raptedilince, daha mühim bir askerî merkez oldu. Şimdiki Belûcistan'ın kurucusu olan Sir R. Sandeman, 1892'de, Las-Bēla'da ölmüştür ve orada medfundur. Kalāt banı, Mīr Ḫudādād Ḫān, kıyamından dolayı, 1893'te Hindistan hükûmeti tarafından hal'edilip, yerine Mīr Maḥmūd Ḫān getirilmiştir.

Kalat devleti ile İran arasındaki hudut, 1872 'de ingiliz ve İran hükûmetlerince tâyin edilen bir hudut komisyonu tarafından, tahdit olunmuştur. Bu hudutlar daha sonra 1895/1896'da, Sir T. Holdich'in riyasetinde bir komisyon tarafından, tashih edilmiştir. Bu komisyonda İran kabîleleri ile Khārān Nōşirvānīleri arasındaki ihtilâflar da hallolundu. Aynı zamanda Mac Mahon'un riyasetinde diğer bir komisyon da, Helmand'ın cenûbunda Efganistan ile Belûcistan arasındaki hududu tahdit etmiştir. Sîstân'ın cenûb-i garbî köşesinde Malik Siyāh Kōh zirvesi, İran, Efganistan ve Belûcistan hudutlarının birleştiği nokta olarak tesbit olunmuştur. Şimâlde Khārān ile Efganistan hududu arasında Çāġay adı ile bilinen uzun ve çorak arâzi ve garbî Sincarānī, Kalāt hanlığına tâbi olmayıp, doğrudan doğruya ingiliz idâresindedir. Quetta'dan Sîstân ve Kirman'a giden kervan yolu buradan geçer [demir yolu, 1914—1918 harbi içinde temdit olunarak, İran hududuna varmıştır]. Khārān, Las-Bēla gibi, doğrudan doğruya Kalāt hanının idâresinde olmayıp, hanın hâkimiyetini kabûl eden kendi reisi tarafından idâre olunur. Bütün ihtilâfların mercii Quetta'daki ingiliz mümessilliğidir.

Marīlerin ve Bugṭīlerin şarkında ve şimâlinde Süleyman dağlarındaki Belûc kabîleleri, Belûcis-

tan hükûmetiuin idâresinde olmayıp, mücavir Deracât ovalarındakiler gibi, Pancâb vâliliğine tâbi olan Dêra Ġâzî Ḫân komiserliği tarafından idâre olunur. Şimâlî Sind kabîleleri de, aynı tarzda, Sind eyâleti tarafından idâre olunur. Ekseri hâllerde kabîleler, kendilerine ingiliz hükûmeti tarafından bir haylı salâhiyet verilmiş olan, kendi reisleri tarafından idâre edilmektedir.

Sind'de kısa ömürlü bir hükûmet kurmuş olan Tâlpur kabîlesi, Dêra Ġâzî Ḫân civarındaki Laġârî, Belûc kabîlesinin bir koludur. 1843'te kendilerine karşı sefer açılan Sind emîrleri bu âile efradındandır. Sind'in ilhakından sonra, bu emîrlerden biri olan Ḫayrpur'lu Mîr 'Alî Murâd'a arâzisini muhafaza etmek müsaadesi verilmişti. Ḫayrpur devleti hâlâ mevcuttur. Burası ingiliz Hindistanı'na tâbi, Belûc soyundan bir prens idâresinde bulunan yegâne devlettir.

Bibliyografya: I. Coğrafya: Pottinger, *Travels in Beloochistan* (London, 1815); Masson, *Travels in Balochistan, Afghanistan etc.* (4 cilt, London, 1844); Eastwick, *Dry leaves from young Egypt* (London, 1851); Ferrier, *Caravan journeys* (London, 1875); Bellew, *From the Indus to the Tigris* (London, 1874); Burton, *Scinde* (2 cilt, London, 1851); ayn. mil. *Sind revisited* (2 cilt, London, 1877); St. John Lovett, *Eastern Persia* (2 cilt, London, 1876); Hughes, *Balochistan* (London, 1877); Floyer, *Unexplored Balochistan* (London, 1882); Napier, *Administration of Scinde* (London, 1851); Macgregor, *Wanderings in Balochistan* (London, 1882); Curzon, *Persia* (2 cilt, London, 1892); Holdich, *Our Indian Borderland* (London, 1900); ayn. mll., *Geographical Journal*'da bir çok makaleler; Molesworth Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia* (London, 1902); ayn. mll., *Fourth Journey in Persia* (*Geogr. Journal* 1902; Spiegel, *Eranische Alterthumskunde*, 3 cilt, Leipzig, 1871). — II. Etnografya: Ujfalvy, *Les Aryens au Nord et au Sud de l'Hindou Kouch* (Paris, 1896); Bellew, *Ethnography of Afghanistan* (London, 1891); ayn. mil., *Races of Afghanistan* (Calcutta, 1880); Risley, *Tribes and Castes of Bengal* (4 cilt, Calcutta, 1891); Ibbetson, *Outlines of Panjâb Ethnography* (Calcutta, 1883); Lassen, *Zeitschr. f. die Kunde des Morgenl.*, IV, 87—122 (Bonn, 1842); Bruce, *Notes on the Baloch tribes of the Derajat* (Lahore, 1870); Holdich, *The Arabs of Our Indian Frontier* (*Journ. of the Anthropological Inst.*, c. XXIX); Burton, *Sindh, and the races that inhabit the valley of the Indus* (London, 1851); Duke, *Report on Thal Chotialî and Harnai* (Calcutta, 1883); Raverty, *Notes on Afghanistan* (Calcutta, 1880); Mockler, *The origin of the Baloch* (*Journ. of the As. Soc. of Bengal*, 1895); Hughes-Buller, *Report on the Census of Balochistan* (Bombay, 1902); Longworth-Dames, *The Baloch Race* (London, 1904); Risley, *General Report. Censas of India*, 1901 (ırk ve kast hakkındaki bahis). — III. Lisan ve edebiyat: *a.* Belûclar: Geiger, *Die Sprache der Balatschen, Grandriss d. Iranischen Phil.*, I, 2 (Strassburg, 1898); ayn. mll., *Etymologie des Balûçî* (*Abhandl. d. K. Bayer. Ak. d. W.* I. Cl., XIX, 1891, s. 105—153); ayn. mll., *Lautlehre des Balûçî*: *ayn. esr.*, s. 297—464. — Makrân Belûcları. Mockler, *A Grammar of the Baloochee language as it is spoken in Makrân* (London, 1877); Pierce, *A description of the Mekranee Belochee Dialect* (*Journ. of the Bombay branch of the Roy. As. Society*, 1875); Marston, *Grammar and voc. of the Mekr. Bal. Dialect* (Bombay, 1877); ayn. mll., *Lessons in the Mekr. Bal. Dialect* (Karachi, 1888) ve yukarıda zikredilen Floyer ve Hughes'deki vokabülerler, — Şimâlî Belûclar: Leech, *Grammar of Balochky language* (*Journ. of the As. Soc. of Bengal*, 1838); Lassen, *Die Sprache der Baluken* (*Zeitschr. für die Kunde des Morgenl.*, 1842); Müller, *Über die Sprache der Balûcen* (*Or. u. Occ.*, 1866); Gladstone, *Bilûchî Handbook* (Lahore; 1874); Bruce, *Manual and vocabulary of the Bilûchî language* (Lahore, 1874); Hôtû Râm, *Bilâchî-nâma* (Urdû lisanında), (Lahore, 1881); Douie, *Annotated Eng. translation of Bilâchî-nâma* (Calcutta, 1885); Longworth-Dames, *Sketch of the Northern Balochi language* (bâzı şiirler; (*Journ. of the As. Soc. of Bengal*, fevkalâde nusha 1881); ayn. mll., *Balochi Text-book* (Lahore, 1891); ayn. mll., *Balochi Folklore* (*Folklore*, 1892—1897); ayn. mil., *Transl. of Part I and II of Text-book into Englisch by Jannat Rai* (Lahore, 1904); ayn. mil., *Popular Poetry of the Baloches* (London, 1907); Mayer, *Baloch Classics* (Fort Munro ve Agra, 1900); Lewis, *Bilochi Stories* (Allahabad, 1885). — *b.* Brahôîler: Leech, *Epitome of the Grammar of the Brahûiky language* (*Journ. of the As. Soc. of Bengal* 1838); Lassen, *Die Sprache der Brahuis* (*Zeitschr. f. die Kunde des Morgenl.*, V, 1842); Bellew, *Grammar and Vocabulary* (*From the Indus to the Tigris*, London, 1874); Trumpp, *Grammatische Untersuchungen über die Sprache der Brâhûîs* (*Abhandl. der K.*

Bayer. Ak. der W., 1880); Duka, *Gr. of the Brahūī Language* (*Journ. of the Roy. As. Soc.*, 1887); Allabux, *Handbook of the Brahūī Langaage* (Karachi, 1877); Nicholson-ve Baloo Khan, *Meanee* v.s. (Kurrachee, 1877); Shams al-Dīn, *Nakad zahānat ba zabān-i Brāhūī* (Quetta, 1893); Bigg-Wither, *Guide to the study of Brāhūī* (Allahabad, 1902); Mayer, *A Brahoī Reading-book* (Ludbiāna, 1907); Grierson, *General Report. Census of India 1901*, fas. VII: „The Dravidian Sub-family"; Denys de S. Bray, *The Brahui Langaage* (Calcutta, 1909); bk. bir de *Grandr. d. iran. Philol.*, I, 2, s. 231 bibl.; *Ethnograph. Survey of Baluchistan* (Calcutta, 1918); G. W. Gilbertson, *The Balachi Langaage. A Gammar and Manual* (Herford, 1926).— IV. Tarih. Bk. İdrīsī, Ṭabarī, İṣṭaḫrī, İbn Ḥavḳal, Mas'ūdī, Yāḳūt ve Firişta vekayinâmeleinin; muhtelif neşirleri; Sir Percy Gykes, *History of Persia* (2. bas.) 1921; Elliott ve Dowson, *The History of India*, (London, 1867—1877); Raverty, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, terc. ve notlar (London, 1881); ayn. mll., *The Mihrān of Sind* (*Journ. of the As. Soc. of Bengal*, 1892); Erskine, *Lives of Bābar and Humāyūn* (2 cilt, London, 1864); Haig, *The Indus Delta country* (London, 1894); Thornton, *Life of Sir R. Sandeman* (London, 1895); Bruce, *The Forward Policy* (London, 1900); *The Administration Report of the Baluchistan Agency* (Annual); *Census of India* (1931). *Statesman's Year-Book*; yukarıda 1. kısma dâhil olan umumî mâhiyetteki yazıların ekserisi aynı zamanda tarihî mâlûmat dahi ihtivâ eder. (LONGWORTH DAMES.)

BEM. BAM (arap. BAMM), İran'ın Kirmān eyâletinde bir kaza ve şehir olup, Kirmān'ın aşağı-yukarı 200 km. cenûb-i garbîsinde, Daşt-i Lūt büyük tuz çölünün garp kenarındadır.

Orta çağlarda Kirmān 5 kazadan terekkūp ediyordu: Bardasīr, Sīrcān, Bam, Narmasīr ve Cīruft. Şiraz'dan gelen yol, Kirmān'dan geçerek, Sicistan'a ve Mukrān'dan geçerek, Sind'deki Manṣūra'ye varmak üzere, Bam'de ikiye ayrıldığından, buranın, eski çağlardan beri, oldukça ehemmiyeti vardı ve ismi eski menzilnâmelerde ekseriyetle zikredilmekte idi. Aynı zamanda Bam, eskiden beri muhkem bir kale idi ve 259 (873) senesinde Ṣaffārīlerden Ya'ḳūb b. al-Layṯ tarafından, Horasan Ṭāhirīlerine karşı yapılan harpte, mahpes olarak, kullanılmıştı. 'Amr b. al-Layṯ'in azadlılarından biri olan ve Muḳtadir bi 'llāh zamanında, Fars eyâletinin emîri bulunan Subkurā'nın vezîri İsma'īl b. İbrāhīm buralıdır. İṣṭaḫrī ile İbn Ḥavḳal (IV.=X. asır), Bam hakkında oldukça mufassal mâlûmat vermektedirler. O vakitler şehirde üç büyük câmi varmış; bunlardan biri — Kirmān emîri Manşūr b. Ḫurdīn'in sarayı civarındaki al-Ḫavāric câmiidir ki, bonun çarşıda bir sadaka sandığı varmış; ikincisi — bezzazlar çarşısında, üçüncüsü de — iç kalede bulunmakta imiş. Bam'de pamuklu dokumacılığı hayli ileri imiş; bilhassa mendiller, sarık için âbâni ve ṭaylasānlar imâl ve Horasan'a, Irak'a ve Mısır'a ihrac edilirdi. Muḳaddasī de aynı mâlûmatı vermekte ve iç kalenin 4 kapısını, isimleri ile, zikretmektedir. Bu iç kale şehrin ortasında bulunmakta ve pazarın bir kısmını ihtiva etmekte idi. Şehre lâzım olan su, künkler ile, küçük bir ırmaktan getiriliyordu. Evleri kerpiçten idi. Civar köylerin halkı dokumacılık ile geçiniyordu. Al-Mustavfī, VIII. (XIV.) asırda bile, Bam kalesinden bahsetmektedir.

XIX. asırda Bam, Nādir Şāh zamanından kalmış olan sûrları ile, yine mühim bir istihkâmı hâlinde idi. Efgan hududunda bulunmak itibariyle, kale sık-sık hücuma mârûz kalıyordu. 1795'te Zendlerin sonuncusu olan Luṭf 'Alī Şāh'ın esir alınmasına sabne olmuştur.

Bugünkü şehir, yalnız bir ev ve bahçe yığını olmaktan çıkmıştır. Bam, ırmağın her iki sâhili üzerinde bulunmakta olup, müstahkem değildir. Pazarı küçük ve fakirdir. Mahsûlâtı, Bandar-'Abbās'a ihrâc edilen, pamuk, kına, çivit ve buğdaydan ibârettir. Nüfusu 8—9000 kişi olarak tahmin edilmektedir. Eski şehir kalenin eteğinde kâin bulunduğu hâlde, şimdi 400 m. kadar şarkında kalmaktadır; etrafı kulesiz duvarlar ile ve kuru bir hendekle çevrili olan bu kale 358×450 yarda eb'adında bir mustatildir. Bunun içerisinde, yüksek bir burcu olan, ayrıca tahkim edilmiş bir iç kale bulunmaktadır.

Bibliyografya: *Biblioth. Geogr. Arab.* (nşr. de Gooje), I, 166 v.s.; II, 223; III, 465; V, 206 ve 208; VI, 49, 54, 196, 242; VII, 106, 286, 308; al-Bakrī, s. 162 v.d.; Yāḳūt, yk. bk.; Abu 'l-Fidā', s. 336; Ḥamd Allāh Mustavfī, s. 76; Ritter, *Erdkande*, VIII, 733 v.d.; G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate*, s. 299, 312; Pottinger, *Travels in Beloochistan*, s. 192—204; *Eastern Persia*, St. John Lovett Smith ve Goldsmid tarafından, s. 85 v.d., 195 v.dd., 243 v.d.; Abbot (*Journ. of the R. Geogr. Soc.* XXV); G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, II, 252 v.dd. (E. HERZFELD.)

BENÂKİT. BANĀKİT, orta Asya'da, Sır-Daryā'nın sağ kenarı üzerinde ve onunla Aylaḳ ırmağının, yâni bugünkü Angren (doğrusu Āhengerān) suyunun kavuşak noktasına yakın bir yerde bulunan şehrin adı. Muḳaddasī (nşr. de Goeje, s. 277, 1,) bunun adını Binākaṯ olarak

yazar. Bu telâffuz şekli, Yâḳūt (I, 740) tarafından ifâde edilen şekle şüphesiz müreccahtır; zîra bu ismin, Aḫsîkaṯ, Binkaṯ, Tünkaṯ ve daha bir çokları gibi, „köy, şehir ve müstahkem mevki" mânasına gelen *kat* veya *kaṯ* kelimesi ile terkip edilmiş olması muhtemeldir. Daha sonraları bu isme Finâkat ve Finâkant şeklinde de rastlanıyor. Muḳaddasî (*göst. yer.*) şehri tasvir ederken, sûru olmadığını ve cuma namazının kılındığı câmiin çarşı meydanında bulunduğunu söylemekle iktifa ediyor. Şimdiye kadar mâlûm diğer kaynaklarda da Banâkit hakkında hiç bir tasvir bulunmasa gerektir. 617 (1220) 'de 3 günlük bir muhasaradan sonra, şehir moğul ordusunun küçük bir müfrezesine (5.000 kişi) teslim olmak mecburiyetinde kaldı; bu hususta krş. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 224; Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 115 'te Cuvaynî 'den alınmış olan metin (bu muhasara hakkında yegâne müracaat yeri). Timur zamanında, şehir harâbe hâlinde idi; onun tarafından 794 (1392, maymun yılı) 'te tâmir ettirildi ve oğlu Şâhruḫ 'un şerefine Şâhruḫîya adını aldı (*Ẓafar-nâme*, hind tab., II, 636). Bundan, Cengiz Ḫân tarafından tahrip edilen şehrin, Timur zamanına kadar, • hâlde kalmış olduğunu da öğrenmiş oluyoruz. Bununla beraber, Cuvaynî, Cengiz Ḫân tarafından yapılan bu tahripten bahsetmiyor. İhtimâl ki, şehri VIII. (XIV.) asır sonunda bulunduğu hâle koyan hâdiseler bu istilâdan evvel vuko'a gelmiştir. Bugün Şâhruḫîya harâbe hâlindedir. Son tahribin tarihi hakkında hiç bir şey bilinmiyor. Timurîlere ve özbeklere dâir vesikalarda ve XI. (XVII.) asırda bile Şâhruḫîya, kuvvetli bir kale olarak, zikredilmektedir. 1876 'da rus âlimleri, bugün Şarkiya adını taşıyan harâbelerin yerini buldular. Krş. G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate*, s. 482; bu eserde şehrin tekrar inşası tarihi olarak verilen mâlûmatta yanlışlıklar vardır.

(W. BARTHOLD.)

BENÂKİTÎ. BANĀKİTÎ, FAḪR AL-DİN ABŪ SULAYMĀN DĀVUD B. MUḤAMMED (? —1330), iranlı şâir ve tarihçi. Bizzat kendi söyle diğine göre, 701 (1301/1302) 'de, İran 'ın moğul hükümdarı Ġazan Han tarafından, *malik al-şu'arā'* nasbolunmuştu. Davlatşâh (nşr. Browne, s. 227) bize bu zâtın şiirlerinden birini nakleder. *Rawżat ūli 'l-albāb fî tawārîḫ al-akābir wa 'l-ansāb* adlı tarihî eseri 717 (1317/1318) 'de Abū Sa'îd Ḫân [b. bk.] zamanında yazılmıştır. Mukeddimesi o yıl şevvâlinin 25 (31 kânun I. 1317) 'i tarihi iledir. Son senelerin vekayiine dâir pek kısa mâlûmat istisna edilirse, bu eser Raşîd al-Dîn 'in, *Cāmi' al-tawārîḫ* adlı eserinin bahis sıraları değiştirilip, icmâl edilmiş bir şeklinden ibaret olup, Raşîd al-Dîn 'in eserinin yanında kendi başına hiç bir kıymeti hâiz değildir. Blochet (*Introduction à l'histoire des Mongols par Fadl Allah Rashid ed-din*, Leyden-London, 1910, s. 98) 'nin, *Cāmi' al-tawārîḫ* 'in çince kaynaklarının Raşîd al-Dîn tarafından değil, Banâkitî tarafından gösterilmiş olduğunu iddia etmesi, doğru değildir. Bu mâlûmatı hâvî olan Raşîd al-Dîn 'in metni, Baron v. Rosen tarafından, daha 1886 senesinde neşredilmişti (*Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales du ministère des affaires étrangères, III, Manuscrits Persans*, Petersburg, 1886, s. 106 v.d.). Banâkitî 'nin eseri 9 fasla ayrılmıştır. Çin tarihini ihtivâ eden 8. kısmı, A. Müller tarafından, farsça ve lâtince *Abdallae Beidawaei Historia Sinensis* şeklinde, yanlış bir unvan ile, 1677 'de neşrolunmuştu. Daha sonra Quatremère bu parçanın Bayżāvî 'nin *Niẓām al-tawārîḫ* 'i değil, Banâkitî 'nin *Rawżat ūli 'l-albāb* 'ı olduğunu isbat etti.

Bibliyografya: Quatremère, *Histoire des Mongols de la Perse... par Raschid eldin* (Paris, 1836), s. LXXXV v.d. ve 425; H. M. Elliot, *The history of India as told by its own historians* (London, 1871), III, 55 v.d.; Rieu, *Catalogue pers. Mss.*, I, 79 v.d.

(W. BARTHOLD.)

BENÂRES. BENARES veya **BANĀRAS** (Kāsî dahi denilir), Hindistan 'ın İngiltere idâresinde United Provinces („birleşik eyâletler") 'te Ganj 'ın sağ sâhilinde **hinduların mukaddes şehridir**. Büyük bir kısmı dokumacı (culāhā) sınıfına mensûp, 46.600 'ü müslüman olmak üzere, 198.400 (1921) nüfusu vardır. Hind-türk imparatorları ahfadından bâzıları dahi orada ikamet ederler. Benâres, islâm tarihinde ancak Avrengzēb 'in hükümdarlığı zamanında bir rol oynamıştır. Avrengzēb, hinduların en mukaddes bir mâbedlerini yıkarak yerine, beyaz minâreleri ve kubbeleri hâlâ bugün nehrin sâhilinde bilhassa göze çarpan, bir câmi yaptırmış ve şehrin ismini de Muḥammedâbâd koymuştur. Sikkelerinin üzerinde de bu isim yazılıdır. Benâres 'te hindu ve budist binalarının enkazı ile yapılmış ve tarihleri XIV. asra kadar giden daha başka câmiler ve dergâhlar vardır.

Bibliyografya: M. A. Sherring, *The Sacred City of the Hindus* (1868); E. B. Havell, *Benares* (Calcutta, 1906); *Benares Gazetteer* (Allâhâbâd, 1909); L. Mecking, *Benares* (*Geogr. Zeitschrift*, Leipzig, 1913).

(J. S. COTTON.)

BENC. [Bk. BENG.]

BEND. BAND, „bağ" mânasına gelen farsça bir kelimedir. „Bağlama, birleştirme ve kapama" ile alâkalı yerlerde kullanılır.

Bir vâdiden akan suları veya o vâdinin etrafına yağan yağmurları, vâdinin önüne bir sed, bir duvar yapılarak toplanıp, hususî bir mecra ile, istenilen yere, istenildiği zaman ve lüzumu kadar akıtmağa yarayan su tesislerine b e n d denilir. Bugünkü dilde, garp dillerinden alınarak, bunlara baraj (barrage) denilmektedir.

Bend yaparak suları toplamak usûlü, ilkin şarkta tatbik edilmiştir. İran 'da, Şiraz civarında, Büveyhîlerden 'Aẓud al-Davla Fennâ-Ḫusrav tarafından, bina edilen Band-emîr, Kâşân şehrinin suyunu te'min eden ve Safevîler devrinde inşa edilen Bend-i Kohrûd ve Yemen 'de Ma'ârib bendleri, tarihte şöhret bulanlardandır. Araplar İspanya 'yı aldıktan sonra, bend usûlünü orada da tatbik etmişlerdir. Endülüs 'teki Lahsa ve Almanza bendleri araplardan kalmadır. Romalıların kemerler (*aquaduc*) yaparak, uzaklardan şehirlere su getirdikleri bilinmektedir. Şarkî Roma imparatorluğu devrinde, İtalya 'da ve garbın bir çok şehirlerinde olduğu gibi, bir çok medenî te'sisler yaptıkları sırada, su te'sislerini de tatbike başlamışlardır. Fakat şehrin yakınında veya uzağında, tabiî meyiller ile, getirilecek su bulamadıklarından, ancak şimdiki bendlerin bulundukları yerlerdeki suları, bend yapıp, toplamak suretiyle, te'min etmek yoluna gitmişlerdir.

İlkin imparator Hadrian Kâğıthâne ve Ali-Bey köyleri derelerinin sularını daha yukarılarda toplayıp, kemer denilen mecrâlar ile ve tabiî meyiller ile İstanbul 'a getirmiştir. Bendlerde biriken suları akıtmak üzere, Kemerburgaz 'da yapılmış olan baş-havuz ile 378 senesinde imparator Flavius Valens tarafından (İstanbul 'da Fatih ile Bayezid arasında) yaptırılan Bozdoğan, Justinianus 'un 550 'de yaptırdığı Maglova, 1150 'de Andronicus 'un yaptırdığı Kovuk kemerleri de bizanslıların eseridir.

İstanbul osmanlı türklerinin eline geçince, onlar hem zamanla bozulmuş olan bu te'sisleri tâmir ve ihya etmişler, hem de bunlara yenilerini eklemek suretiyle, şehre daha çok miktarda su getirtmişler ve aynı zamanda nüfus arttıkça, ya eski bendlerin duvarlarını bir az yükseltmek yahut yenilerini yapmak suretiyle, suyu çoğaltmışlardır. İhtiyaç, bilhassa, fetihten bir asır geçmeden, Kanunî Süleyman zamanında daha ziyâde kendini göstererek, bu devirde, Mimar Sinan eli ile, bir haylı te'sisler yapılmıştır. 1619 'da vukua gelen büyük feyezan yüzünden, eski Belgrad köyü yanındaki Topuz-Bendi yıkılınca, Osman II. tarafından yeniden tâmir edildiği gibi, yine bu köy yanındaki Büyük-Bend Ahmed III. zamanında, duvarı yükseltilmek suretiyle, yeniden yaptırılmıştır.

1765 'teki zelzeleden sonra, Evhat köyü yanındaki Ayvat-Bendi Mustafa III. ve Büyük-Bend 'in şarkındaki Kirazlı-Bend de Mahmud II. tarafından, tâmir ve tevsî suretiyle, yeniden inşa ettirilmiştir.

İstanbul şehri zamanla Beyoğlu taraflarına doğru genişleyince, buralarda da su sıkıntısı baş göstermiş ve bunun üzerine Mahmud I. Bahçeköyü yakınında Topuzlu-Bend 'i, Mahmud II. yine orada Yeni-Bend 'i, vâlidesi Mihr-Mâh Sultan da bunun yanındaki Vâlde-Bendi 'ni yaptırmıştır. İstanbul bendlerinin en son yapılanı ve aynı zamanda en mükemmeli budur; güzel ormanlar içinde bulunan mevkii, şehrin bir gezinti ve eğlence yeridir.

Zamanla harap olup, istifade edilemeyen ötede beride bir kaç küçük bend hesaba katılmazsa, bugün 4 'ü İstanbul, 3 'ü Beyoğlu taraflarını sulamak üzere, Belgrad ormanlarında ve Bahçeköyü yakınında 7 bend vardır. Belgrad ormanları 14.000 hektar genişliğindedir ve yağmuru celbetmek için, ağaçları iyi muhafaza olunmaktadır. Bendlerde biriken suların şehire getirilmesi ve şehirde depo edilmesi için, yapılan te'sisler de kayda değer ehemmiyettedir.

Bend suları evvelâ baş-havuz denilen bir yerde biriktirilip, başka bir yerde de kumdan geçirilerek, tasfiye edildikten sonra, şehre mecrâlardan tabiî meyiller ile akıtılmaktadır. Mecrâlar, iki dağ arasına ve vâdilere tesadüf eden yerlerde k e m e r denilen te'sisatla, dağlara rastlayan yerlerde ise, delinerek açılan ve lağam denilen tünellerden geçirilmek suretiyle, yapılmıştır. Mecrâlar 1,75 m. yüksekliğinde, 55 cm. genişliğinde olduğu için, su yolcular bunların içine serbestçe girip, yürümekte ve iş görmektedirler. Gerek girip çıkmak ve gerekse hava almak için, mecrâlara, 30—40 m. aralıkla, birer baca yapılmıştır. İstanbul su yollarının uzunluğu 20 km.'dir. Kemerler ile gelen suların şehirde toplanması ve şehir bir muhasaraya uğradığı zaman kullanılması için, bizanslılar tarafından, bugün çukur-bostan denilen, üstü açık havuzlar ile sarnıç adı verilen üstü kapalı depoları, bu şehre âit hususî te'sisler olarak, burada hatırlatmak yerinde olur. Çenberlitaş yakınında Binbirdirek denilen sarnıç ile Ayasofya 'da Yerebatan-Sarayı adı verilen sarnıçlar en meşhurlarıdır. Bu sonrakinde hâlâ su bulunmakta ve içinde kayıkla gezilmektedir.

Sular, hem bendlerde, hem mecrâlarda pislenmekte ve bu yüzden bir çok bulaşıcı hastalıklar çıkmakta olduğu görülerek, son zamanlarda, İstanbul belediyesi tarafından, bu suların kullanılması yasak edilmiştir. Bununla beraber bend suları büs-bütün boşa akıtılmayarak, terkos bo-

rularına verilmiş ve Kâğıthânede'de tasfiye edilerek, yine borular ile şehre gelmeğe başlamıştır. Türkiye'de en son yapılan modern bend (baraj) için bk. mad. ANKARA, c. I, 448.

Farsça *dest-bend* „bilezik", *gardan-bend* „boyun bağı" veya „boyun sargısı" demektir. *Rūbend* („çehre bağı"), İran kadınlarının bütün vücudunu setreden mâvî çarşaf (*çader*) üstüne örtündükleri, pamuk bezinden yapılmış, beyaz bir peçedir ki, başın arkasından bağlanır.

Bend-i şahrigār, bir musiki makamıdır.— Kelimenin diğer mânaları için bk. lûgatler.

Bibliografya: Osman Nuri, *Mecelle-i umūr-i belediye* (İstanbul, 1922), I, 1220—1235; Nâzım, *İstanbul şehremanetine evkaftan devrolunan sular* (İstanbul, 1341), s. 2—5; Edw. G. Browne, *A year amongst the Persians*, s. 186; R. Walsh, *Voyage en Turquie* (frs. tre. s. 16, bendlerin haritası); Cte Andréossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace*, s. 416; P. de Tchihatchef, *Le Bosphore et Constantinople*, s. 49; [Rousset], *De Paris à Constantinople* (*Guides Joanne*), s. 368; E. Isambert, *Itinéraire de l'Orient* (*Guides Joanne*, 2. tab., 1873), s. 598; Polak, *Persien*, I, 161. (OSMAN ERGİN.)

BENDE, farsça „kōle" ve örfî istimâlde „hizmetçi"; nezaket tâbiri olarak da kullanılır. İranlı kendisinden bahsederken, „ben" yerine *bende*, yânî „hizmetkârınız" der. Türkçede de *bendeniz* kelimesi eskiden aynı suretle kullanılmakta idi.

Şâir ve hattât olup, Fatḥ 'Alī Şāh zamanında, hükümet dâirelerinde müsevvid olan tebrizli Mīrzā Muḥammed Rāzī (Rāżī) bu kelimeyi kendisine mahlâs edinmiştir. Bu zat, 1222 (1807) senesinde vefat ederek, Necef'te defnolunmuştur. Kendisinden farsça, türkçe ve arapça şiirler kalmış olduğu gibi, mensûr yazıları (şaha ithaf ettiği *Zīnat al-tavārīḫ*) da vardır.

Bibliyografya: J. E. Polak, *Persien*, I, 247; Riżā Ḳulı Ḫān, *Macma' al-fuṣaḥā'*, II, 80. (CL. HUART.)

BENDER (rumen. Tigbina, mold. Tişno), Basarabya (Bucak)'nın eski merkezi olup, Dnester'in sağ sâhilinde kâindir. XII. asırdan kalma bir Ceneviz kalesinin bulunduğu yerde bina edilmiş olan bu şehir, Boğdan (Moldavia) prenslerinden, Bayezid II. zamanında türklere geçmiş ve eski ismi olan Tighina yerine, Bender adı onlar tarafından verilmiştir. Demirbaş Şarl, Poltava harbinden (8 temmūz 1709) sonra, bu şehre çekilmiş ve Bender'in sûrları hâricinde kendisine bir ev yaptırarak, bir müddet burada kalmıştır. Şehir, 1770'te 2 ay muhasaradan sonra, ruslar tarafından zaptedilmiş ise de, Küçük-Kaynarca muahedesi ile Türkiye'ye bırakılmıştır. 1789'da ruslar tarafından tekrar işgâl edilmiş ve Yaş muahedesi ile yine Türkiye'ye geçmiş ise de, 1806'da, Bükreş muahedesi ile yeniden ruslara bırakılmış (28 mayıs 1812), 1914—1918 harbinden sonra da Romanya'ya ilhak edilmişti.

Bibliyografya: Hammer-Purgstall, *Gesch. des osmanichen Reiches*, bk. fihrist; Jouannin ve van Gaver, *Turquie*, s. 323, 363; Vāṣıf, *Maḥāsın al-āṯār*, II, 66. (CL. HUART.)

BENDER, farsça, deniz veya büyük bir nehir üzerinde, „liman" demek olup, Suriye ve Mısır arapçasına „pazar, ticaret yeri, mübadele yeri, sarraflık merkezi" mânalarında (Bocthor, Vollers) ve hattâ „iş tezgâhı ve imalâthâne" (Cuche) mânalarında geçmiştir. Farsçada *şāh-bender* „tüccar sendiği" demektir; osmanlı imparatorluğunda bu kelime, *şehbender* şeklinde, ecnebi memleketlerdeki osmanlı konsoloslarının resmî ismi. *Bender-i Gaz*, Hazer denizinde Esterâbâd limanına verilen isimdir. (CL. HUART.)

BENDER-'ABBĀS. [Bk. BENDER-ABBĀS.]

BENDER-ABBAS. BENDER-'ABBĀS, Kirmān hududu civarında, Fars eyâletinin cenûb-i şarkî kısmında, 56° 20' şark tûlü (Greenw.) ve 27° 12' şimâl arzında kâin bir İran limanıdır. Coğrafî mevkii dolayısiyle, bütün Fars sâhilinin en müsait vaziyette olan limanıdır; çünkü Hürmüz (Hurmūz, Ormūz) boğazının teşkil ettiği kavsin en şimâlî noktasında kâin bulunan şehir, kendisini muhafaza eden 3 ada ile birlikte, bir taraftan Basra körfezi ağzına ve diğer taraftan Ummān körfezine hâkimdir. Uzun bir ada olan Kişm (arap. Ṭavīla)'in şimâl-i şarkî burnu şehrin tam karşısında bulunur. Ada, asıl karadan dar bir kanal ile ayrılır ki, buna haritalarda „Clarence boğazı" adı verilir. Şarkta, Kişm adasından sonra 2 küçük ada daha vardır: bunlardan cenuptakinin adı Lārek, şimâldekininki Hurmūz'dür.

Eski çağlarda ve orta zamanın büyük bir kısmında, bu mıntakanın merkezi, sâhilden yarım gün uzakta kâin Hurmūz (yunan ve lâtin müelliflerinde Ἀρμόζεια, Armysia v. b.; arap. Hurmūz) idi. Bedevî kabilelerin mütemâdi akın ve yağmalarından bizâr olan şehrin o zamanki emîri, VIII. (XIV.) asır başlarında, ahaliyi yakındaki Carūn adasına naklettirdi; bu adaya o zamandan beri Hurmūz (Ormūz) adı verilmektedir. Ada hâricindeki kara kısmında metrûk bırakılan eski Hurmūz, çok geçmeden, harâbe hâline geldi (harâbeleri, bugünkü Mīnāb yakınında, hâlâ durur). Ada üstünde bina edilen yeni şehir (yeni Hurmūz) pek çabuk inkişaf ederek, Basra körfezinde, şark emtiası için, beynelmilel bir pazar ve başlıca bir liman oldu.

Akkoyunlu devleti inhitata uğrayıp, Safevîler zuhûr ettiği ve cenûbî İran'da hiç bir hükûmet nufuzu kalmadığı devirde, portekizliler Alf. Albuquerque'in kumandası altında, 920 (1514)'de, Hurmüz adasını zapt ve bu elverişli mevkîden, bir asırdan fazla, rahat rahat istifâde ettiler. Fakat bind denizinde görünen ingilizler, portekizlilerin kudretini kıskanarak, imparatorluğun topraklarına uzun zamandan beri bir diken gibi batmış olan bu feyizli Avrupa müstemlekesini geri almak için, Şâh 'Abbâs I.'ın gösterdiği cehde yardım ettiler. Şâh 'Abbâs I., şarkî Hindistan kumpanyasına mensûp bir filonun yardımı ile, adayı portekizlilerin elinden aldı ve şehri tamamen tahrip etti (1031=1622); krş. mad. ABBAS I. Yeni Hurmüz'ün yerine, adanın karşısında kâin, çok eski bir iskân yeri olan Gumrun (Gomron) kaim olmuştu. Portekizliler burayı, karaya çıkmak üzere, iskele olarak, kullanmakta idiler ve orada, son seneler zarfında, ingiliz, fransız ve hollandalılar tarafından, emtia depoları tesis edilmişti. Daha evvelki devirlerde gelen arap coğrafyacıları bu mevkide Sürū (Şārū) isimli bir balıkçı kasabası bulunduğunu söylerler. Muḳaddasî'ye göre, bu kasaba ahalisi, karşıdaki 'Ummân sâhili ile ticarî münasebetler idâme ederlerdi; Mustavfî, 740 (1340)'ta, buraya Tūsar (?) ismini verir. Portekizliler ile, XVI. ve XVII. asrın avrupalı seyyahları tarafından muhtelif şekillerde (Gambron, Komron, Komoran, Cambarao v. b.) kullanılan Gumrun yahut Gombron ismine gelince, çok defa yapıldığı gibi, bunu türkçe „gümrük" kelimesinin tahrif edilmiş bir şekli olarak, izah etmek müşküldür. Bu isim, Hurmüz adasının eski adı olan Carūn, yahut daha doğrusu Carrūn kelimesinden gelir. İsmin bu son şekline bakılırsa, düşen çift sâmitin yerine bir geniz sesinin kaim olması suretiyle, Gamrūn (Gumrūn), şeklini aldığını kabûl etmek lâzımdır (aynı fonetik hâdiseye başka misâller de gösterilebilir). Asıl kara üzerinde kâin bulunan Hurmüz'ün adı sonraları nasıl Carūn adasına verilmişse, bu eski Carūn isminin de sâhile yakın mevkie verildiği anlaşılıyor.

Yeni Hurmüz harap olduktan sonra, çok çabuk inkişaf eden bu Gumrūn kasabasına, Şâh 'Abbâs, bugün dahi kullanılan, Bender-'Abbâs („Abbas limanı") adını vermiştir. Fakat İran şahının vucuda getirdiği bu yeri, henüz teşekkül etmemiş olan, bir deniz ticaretinin merkezi yapmak projesi, tebeasının denizcilik hayatını sevmemesi yüzünden, akîm kaldı. Hurmüz'e halef olan Bender-'Abbâs, bir asırdan fazla, çok daha mütevazi bir hâlde olsa bile, deniz ticaretine merkez oldu. Sonra, Bender-Büşīr [b. bk.] tehlikeli bir rakip olarak, ortaya çıktı. Nâdir Şâh tarafından vucuda getirilen bu liman, Basra körfezi ticaretinde hâkimiyeti ele almakta gecikmedi.

1793'te Maskaṭ ('Ummān) imamı Sayyid Sulṭān, Bender-'Abbâs ile civarındaki sâhil mıntakasını (Lingah'ten Cāsak'e kadar olan kısım) kira ile aldı. Bu vaziyet 1854 senesine kadar sürdü. O tarihte farslar, şehri tekrar işgâl ettiler. Mamafih o sırada Maskaṭ imamı olan Sayyid Sa'îd, 1856'da İran ile yapılan kira muahedesini 20 sene uzatmağa muvaffak olmuş, fakat bunu son derece elverişsiz şartlar ile yapabilmişti. Şehir şimdi İran hükûmetinin doğrudan doğruya hâkimiyeti altındadır.

Bender-'Abbâs'ın ehemmiyeti son seneler zarfında o kadar artmıştır ki, şimdi Basra körfezinin ticaret limanı olarak, Büşīr'den sonra ve ona yakın bir derecede, bu liman gelmektedir. Yazd ile Kirmān'ın inkişafı ve gittikçe artan afyon ziraati, Bender-'Abbâs ticaretinin bu devamlı inkişafına çok yardım etmiştir. Bender-'Abbâs ticareti, hemen tamamen yerli ve hindli tüccarın elindedir. Limanın ithâlât ve ihrâcâtının kıymeti ve vüs'ati hakkında mâlûmat almak için, ingiliz resmî kaynaklarından istifâde edilerek, tanzim edilen istatistik cedvellerine müracaat edilmelidir (bk. Stolze-Andreas, *göst. yer.*, s. 76 v.d. ve M. v. Oppenheim, *göst. yer.*, s. 321, not 5). İran'ın hemen bütün şark eyâletleri ile şarkî İran mahsûlleri Bender-'Abbâs'tan ihrac edilir. Kara nakliyatı 3 yoldan yapılır ki, bunlardan ikisi, Şiraz'dan şimâl-i garbî istikametinde gider (biri Lār'dan, öteki Ṭārum'den geçer); 3. yol ise, şimâl istikametinde, oldukça doğru bir güzergâh tâkip ederek, Kirmān'a gider.

Bender-'Abbâs limanı, Büşīr limanı kadar olmamakla beraber, umûmiyet itibariyle oldukça mahfuzdur (yalnız cenûb-i şarkî rüzgârlarına mârûzdur); fakat büyük gemiler, çok sığ olan sâhile güçlükle yaklaşırlar. Sığ yerlerin çokluğu ve medd zamanında su altında kalan adaların cezir esnasında meydana çıkması yüzünden, yukarıda adı geçen, Clarence boğazında deniz seferleri güçlüğe uğrar. Denizin derinliği 3 kulaç olan yerleri sâhilden 1 mil ve 4,5 kulaç kadar yerleri ise, 2 mil ötededir.

Şimdiki şehre gelince, çoğu harâbe hâlinde olan basık, balçık evleri ile, şehirden ziyâde kasaba hissi verir. Vaktiyle mevcut kalenin ve eski avrupalı ticarethânelerin bâzı bakiyeleri hâlâ durur. Gümrük binası da portekizliler zamanından kalmadır. Saray, yâni vâli konağı, son zamanlarda yapılmış tek katlı bir binadır. Şehri iki taraftan bahçeler kuşatmaktadır. Sâhil kısmen mangrove (*rizofore*) çalılıkları ile kaplı olup, bunlar, yakmak için, çok işe yarar.

Arka plânda, bâzı tepeleri 3000 m.'ye varan dağların teşkil ettiği yüksek bir duvar vardır.

Bender-'Abbās'ın iklimi, umûmiyet itibariyle, yaşamağa elverişsiz sayılır. Yazın sıcağı müthiştir. Bu fırın sıcağından kurtulmak için, ahalinin büyük kısmı, o mevsimde, dağların hemen eteğinden (eski Hurmüz harâbeleri yakınından) geçen Mînāb ırmağı kenarlarına ve civardaki daha yüksek yerlere çekilir. Meskenlerin çoğunun, havalandırmak için, hususî bacaları vardır. Şehir, içme suyu bakımından, pek fena vaziyettedir; Şāh 'Abbās I. tarafından kazdırılmış büyük sarnıçlardan başka, bir şey yoktur.

Ahalinin ekseriyetini a r a p l a r teşkil eder. Bunlar âsîlikleri ile meşhurdur. Memleketin iç kısımlarındaki arap kabîlelerine mensûp olan bu adamlar, itaatsizlikleri yüzünden, İran hükûmetini bir çok müşküllere uğratırlar. 'Abbās I. devrinde, nüfusun 10.000 kişi olduğu tahmin ediliyor; Chardin, 1674 senesinde, 1.400—1.500 ev mevcut olduğunu kaydeder ki, bu da 15.000—20.000 nüfus demektir. XVIII. asır ortalarından beri bu nüfus azalmıştır. Bu azalma, kısmen, Büşîr'in o zamanlardan başlayan korkunç rekabeti ile, izah edilir. Dupré'nin 1808'de, tahmin ettiği 20.000 nüfus, hiç şüphesiz, mübalâğalıdır. Fraser (1822) 3.000—4.000 nüfustan, Pelly (1864) 500 evden (binaenaleyh takriben 4.000—5.000 nüfustan), Stolze-Andreas 8.000 nüfustan, Lorini, en yeni rakam olarak, 7.000 nüfustan ve Curzon 5.000 nüfustan bahseder. Bu son rakamlar, nüfusun tekrar azaldığını gösterir. Son iki tahmin hakkında bk. *Petermann's Geogr. Mitteil.*, Erg.— H., nr. 135 (1901), s. 26. Mevkiin sıhhate muzır olması, şehrin iktisadî inkişafına büyük bir engel teşkil etmektedir. [Son yıllarda Bender-'Abbās'ın nüfusu 10.000'i aşmaktadır].

Bibliyografya: W. Ouseley, *Travels in various countries of the east* (London, 1819 v.dd.), I, 81, 154—162, 165, not. 33; Ritter, *Erdkunde*, VIII, 739—749; Polak, *Persien* (Leipzig, 1865), II, 12 v.dd.; Fr. Spiegel, *Eranische Altertumskunde* (Leipzig, 1871), I, 87; L. Pelly, *Journ. of Roy. Geogr. Soc.*, 1864, s. 251 v.dd.; F. J. Goldsmid, *ayn. esr.*, 1873, s. 65 v. dd.; E. Reclus, *Nouv. géogr. univers.*, IX (1884), s. 276, 279 v.dd.; Stolze-Andreas, *Petermann's Geogr. Mitteil.*, Erg.-H. nr. 77 (1885), s. 15, not. 2, s. 7, 47, 76 v.d.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendlande*, II (1887), s. 376; Tomaschek, *Sitz.-Ber. der Wien. Akad. der Wissensch.*, Cild 121, ksm. VIII (1890), s. 42 v.dd.; Prellberg, *Persien, eine histor. Landschaft* (Leipzig, 1891), s. 53 v.d.; M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum persischen Golf* (Berlin, 1900), II, s. 320—322, 343, 355; de Morgan, *Mission scientif. en Perse, étud. géograph.*, II; G. le Strange, *The lands of the eastern caliphate* (Cambridge, 1905), s. 261, 292, 295, 318 v.d.

(M. STRECK.)

BENG (skr. *bhaṇgā*, avest. *baṇha*, pehl. *mang*, *bang*, türk. *bañ*, lars. *beng* ve bundan arap. *banc*), u y u ş t u r u c u i l â e.

Sanskrit *bhangā*, lûgat mânası ile, „kenevir" (*Cannabis sativa L.*) demektir; bilhassa cenup iklimlerinde yetişen ve yapraklarının uçlarında sarhoş edici bir sakız (*bañ*, arap. *ḥaşîş*) bulunan nev'ine delâlet etmek üzere kullanılır. Zendcede s a r h o ş l u k mânasına gelen *banha* kelimesi bu asıldandır. Farsçada, başka dilden alınma bir kelime olan *bang*, Jusqiame mukabili olarak, kullanılmıştır. Bunun içindir ki, Ḥunayn b. İsḥāḳ, Dioscorides'in *Materia medica* adlı eserini arapçaya tercüme ederken (235 = 850 tarihine doğru), bu kelimeyi yunanca ὑοσκύαμος kelimesinin mukabili olarak kullanmıştır. Banc kelimesi, bu mânada olarak, ekserisi arapça yazan eski tıp müelliflerinin (al-Rāzī, İbn Sīnā) eserlerinde ve Abū Manṣūr Muvaffaḳ b. 'Alī (IV. = X. asır)'nin mürekkep edviyeden bahseden farsça kitabında görülür. Bu madde, eski arap şâirlerince, mâlûm olması gerektir; çünkü al-Bīrūnī, *Kitāb ṣaydala fī 'l-ṭibb* adlı eserinin (yazm. nushası Bursa Kurşunlu câmi kütüphânesinde bulunmaktadır) *banc* faslında, eski şâirlerden hiç bir şey almamıştır; hâlbuki diğer bahislerin hiç birinde bunu ihmâl etmez. Eski garp islâm tabipleri (İsḥāḳ b. 'Imrān, İsḥāḳ b. Sulaymān, İbn al-Cezzār v. s.) de *banc* kelimesini, Jusquiame ile aynı şey olmak üzere, kullanmışlar ve bu kelimeyi arapçaya *saykarān* suretinde tercüme ve nakletmişlerdir. Lâkin Aḥmed al-Ġafiḳī (VI. = XII. asır Endülüs tabiplerinden) ilâçlara âit eserinde bu telâkkiyi yanlış buluyor. Bundan başka Jusquiame'ın karşılığı süryânîce *saḥrōnā* kelimesi olup, arapçadaki *saykarān*, *sikrān*, *şukrān* v. s. isimleri bundan gelmiştir; lâkin daha sonraki arap nebatat mutahassısları bu isimleri Jusquiame (*Hyoscyamus muticus*)'ın cinnet ârazı veren başka bir nevî ile baldıran otu (*Cicuta*) için kullandılar. Zamanımızda ise, arap telâffuzu ile, *benc* kelimesi (Mısır avam lisanında *bing*) her nevi uyutucu ilâçlar için kullanılmakta olup, bu kelimeden iştikak suretiyle *tabnīc* („uyuşturup bayıltma") masdarı ile *bannaca* („uyuşturucu madde") ismi teşkil edilmiştir. Beng, yaprak hâlinde veya hap (*ḥabb*) şeklinde satılır. Bu haplar tâze sütle karıştırılıp döğülmek suretiyle, beng yağı (*rawġan-i beng*) elde edilir. Beng, 1 veya 3 gr. kaynar su ile haşlan-

mak suretiyle, çay gibi de içilir; buna *beng-âb* denir; vaktiyle had idrar yolu iltihabı için, kat'î bir ilâc sayılırdı. *Beng* kelimesi, türk ve iran edebiyatında, *beng-u bâde* şeklinde çok geçer.

[*Cannabis sativa, Cannabis Indica*, yâni kenevir, kıymetli elyafından dolayı, çok ekilir. Bu nebatın reçinesi (esrar, bañ, haşiş, ganja, marihuana), keyif verici madde olarak, Asya ve Afrika'da eskiden beri kullanıldığı mâlûm olduğu gibi, şimdi de şimâlî Amerika'da istimâli korkunç bir şekil almıştır. Tıpkı afyon gibi, eski zamanlarda ağrıları teskin için kullanılırdı. Bu nebatın muhtelif reçinelerinden Manchester üniversitesinde ve Amerika'da Cannabinol adı ile bir madde istihsâl ve terkip usûlü ile vucuda getirilmiştir. Bk. bir de mad. HAŞİŞ].

Bibliyografya: İbn Sîda, *Muḫaṣṣaṣ*, XI, 162; *Tâc al-'arûs*, II, 10; İbn Sînâ, *Ḳânûn* (Bülâḳ), I, 273; İbn al-Bayṭâr, *al-Câmi' li-mufradât al-adviya* (Bülâḳ), I, 117 f.; L. Leclerc, *Traité des simples par Ibn al-Beithar* (Paris, 1877), I, 271; Lane, *Lexicon*, I, 258; Löw, *Flora der Juden*, III, 359; Meyerhof ve Sobhy, *The abridged Version of „the Book of Simple Drugs" by Aḥmed ibn Muḥammed al-Ghâfiḳî*, (Kahire, 1933), cüz II. s. 324 v. dd.; Reinaud ve Colin, *Tuḥfat al-aḥbâb* (Paris, 1934), s. 35; Dymock, Warden ve Hooper. *Pharmacographia Indica* (London-Bombay-Calcutta, 1890—1893), II, 626 ve II, 318 v.dd.; J. E. Polak, *Persien*, II, 244; Edw. G. Browne, *Literary history of Persia*, II, 205; *A chapter from the history of Cannabis indica* (*St. Bartholomew's Hospital Journal*, mart 1897); E. Quatremère, *Histoire des Mongols*, I, 126 not; Schlimmer, *Terminologie pharmaceutique*, s. 102.

(MAX MEYERHOF.)

BENGÂLE, Hindistan'da, Ganj ve Brahmaputra nehirlerinin aşağı mecrâları ile müşterek deltalarını ihtivâ eden, büyük ve kalabalık bir eyâlettir. Bu ismo, XIII. asrın sonlarından önce, hiç bir islâm müellifinde tesadüf edilmemektedir. O asırdan itibaren, müslüman eyâleti olarak, bilhassa garp ve şimâl-i garbî hudutlarındaki sık-sık tebeddülâta rağmen, XVI. asrın nihâyetine kadar, esas itibariyle, aynı vüs'at ve aynı hududu muhafaza etmiş ve Ekber Şah'ın emri ile, hududu muntazam bir surette tâyin edilmiştir. Eyâletin cenûbu o zamanlar Sundarban bataklıkları ve Orissa'yı fi'len erişilmez bir hâle koyan sık ormanlarla tahdit edilmiş olup, şark hududu şimâle doğru Megna ırmağına ulaşır, sonra şarktan Silhat'ı dolanıp, oradan cenûbî Assam tepelerinin aşağı mâilelerinden geçerek, Brahmaputra nehrinin Zûbrî'ye yakın bir noktasına kadar uzanır; şimâl hududu bu noktadan Kuç Bihâr ülkesinin cenûbundan geçerek ve Teray boyunca imtidât ile, garpta Kosi nehrine kadar ilerler. Garpta ve garb ı şimâlîde Bengâle hudutları bu nehri pek az tecavüz ederse de, bâzı eski sultanlar idaresinde eyâlet, Gandak nehrine kadar, şimâlî Bihâr'ı dahi içine almıştı. Cenûbî Bihâr Bengâle'ye pek az zaman tâbi olmuş, çok kere Ganj'ın cenûbundaki kısmın hududu, Colgong'da başlamıştır. Bu hudut Râcmaḥall'i içine alarak, Barâkar ve Damûdar nehirlerinin birleştiği noktaya kadar gider ve sonra, şimdiki Hûğlî ve Hovrah sancaklarının garp hudutlarını tâkip ederek, Rûpnarâyan nehrinin Hûğlî'ye döküldüğü noktaya kadar uzanır. Şu hâlde Bengâle sultanının arazisi, takriben bugünkü Burdwan, Presidency Division, Dhâka, Râcşâhî, Bhâgalpûr ve Nord-Patna idarî bölümlerinin en büyük kısmını ihtivâ eder ve sathı 195.000 km². kadar tutardı (bk. H. N. Wright, *Catalogue of Coins in the Indian Museum*, Calcutta, II, 140).

İngiliz resmî idare lisanında, Bengâle ismi muhtelif mânalarda kullanılmıştır: Bengâl tâbiri, ilkin *Dîvânî* denilen arazi terki muahedesi neticesinde, Bengâl, Bihâr ve Orissa'dan teşekkül eden ilk Bengâle bölgesini (presidency) teşkil eden arazi için kullanılmıştır. Daha sonraları, Hindistan'ın şimâlinde birbirini tâkip eden arazi ilhakları ile, kelimenin şumûlü de genişlemiş ve nihayet iki ayrı reislik olan Madras ile Bombay'dan hiç birine âit olmayan bütün ingiliz arazisine alem olmuştur. Bu istimâl tarzı, pek yakın zamanlara kadar, Bengâle ordusunda ve mülkiye teşkilâtında câri idi. 1854 senesinde, Bengâle eyâleti için mânasının ilk devirlerdeki hudutlarına göre, bir vâli kaymakamı nasbedildi; o zamana kadar ise, ya doğrudan doğruya, ya bizzat umumî vâli ve onun gaybubetinde vekil vâli tarafından idare ediliyordu. 1905 senesinde Bengâle arazisi, idare bakımından, parçalanarak, şark kısmı Assam ile birleştirilip, şarkî Bengâle ve Assam eyâleti, garp kısmı ise, garbî Bengâle ve Orissa eyâleti hudutları içine alındı ise de, 1912'de Bengâle eyâletinin vahdeti yeniden ihya edilmiştir. Şimdiki hudutları ile bu eyâlet şarkta Birmanya ve Assam'a komşu olup, cenûbunda Bengâle körfezi ve Madras eyâleti, garbında Orissa ve Bihâr eyâletleri bulunmakta ve şimâlde ise, Nepâl ve Bhutan'a kadar uzanmaktadır. Eyâletin sathı 214.853 km². olup, bunun 199.023 km². 'ı doğrudan doğruya ingiliz idaresine bağlı ve geri kalanı da, himâye altında, Cooch Bihâr ve Tripura yerli devletlerine âit bulunmaktadır. Eyâletin nüfusu, 1921 sayımında, 46.696.000 (bundan 53,3% müslüman, 43,7% hindu, ayrıca 149.000 kadar hıristiyan

— 23.000 'i avrupalı — ve bir mikdar da budist ve animist), tâbi yerli devletlerinki, 897.000 idi; 1931 sayımında eyâletin nüfusu 51.087.000 olmuştur. Eyâletin an'anevî resmî adı „The Presidency of Fort William in Bangal" olup, bunun başında bir vâli bulunur ve 1919 'da ısdar olunan Hindistan kanunu (India Act) hükmünce, ikisi yerli olmak üzere, dört icra müşaviri ve 113 'ü intihap yolu ile getirilen ve 26 'sı vâli tarafından nasp olunan 139 azâlık bir teşri'î şura (Legislative council) vardır. İdare bakımından, eyâlet 27 bölgeye ayrılmış olup, bunlar da, birer komiser tarafından idare edilen 5 kısımda toplanmıştır: Burdwan, Presidency, Dhâka, Cbittagong ve Râcşâhî.

Müslümanların fütuhat devrinde Bengâle 'nin büyük kısmı, Sen âilesine mensûp bir hindu hanedânı tarafından idare ediliyordu ve idare merkezi de Nadiya 'da bulunuyordu; Bihâr ise, o sırada Sen 'ler tarafından Bengâle 'den tard edilen Pal sülâlesine mensûp, bir budist hanedânına tâbi idi. Müslümanlar Bengâle 'yi Mu'izz al-Dîn Muḥammed Ġūrî 'nin hayatında, hemen hemen Hindistan 'ın fethi sıralarında zaptettiler. Mu'izz al-Dîn 'in kumandanlarından Muḥammed Baḫtiyâr Ḫalcî 1197 'de Bihâr 'ı feth ve iki sene sonra da, ufak bir suvari kuvveti ile, Bengâle 'yi istilâ eyledi. Son Sen hükümdarı Lakşman 'ın payitahtından kaçması üzerine, bindûların mukavemeti de sona ermiş gibi görünüyor. Bengâle, bir asırdan ziyâde (1202 — 1339), idare merkezleri Gaur (yahut Lakhnavti) olan ve az çok Dehli imparatorlarına tâbî bulunan ve sıra ile gelen 25 müslüman vâliye boyun eğdi. Bu devrenin nihâyetine doğru Bengâle, Dehli 'ye karşı isyan eyledi ve ondan sonraki iki asır zarfında (1338—1537), ekserisi Gaur yahut ona komşu olan (bugün tamamen harâbe hâlinde) Pandua ve Tândâ şehirlerini hükûmet merkezi yapan müstakil 24 müslüman hükümdar tarafından idare edildi. Humayun 1537 'de Bengâle 'yi fethetti ise de, hemen arkasından gelen rakibi Şîr Şâh tarafından tard edildiği için, orada pek az kalabildi. Bengâle 1576 'da, Ekber tarafından, nihaî olarak, türk-hint imparatorluğuna ilhak edilmiş ve onu tâkip eden üçüncü devrede — iki asra yakın (1576—1757) sürmüştür — vâliler (takriben 30), bütün salâhiyetlerini Dehli 'den almışlardır; fakat bu memuriyet, yavaş yavaş veraset ve evlâdiyet şeklini aldığı için, bu tâbiiyet de son zamanlarda lafz-ı murad bir hâle gelmiştir. Ekber 'in Râcpûtlu vâlisi Mân Singh, hükûmet merkezini Ganj nehri üzerinde (Gaur 'dan uzak olmayan) Râcmahali 'de tesis eyledi. Lâkin çok geçmeden, Portekiz ve Arakan (Hind-i Çinî 'de) korsanlarını daha kolay tenkil etmek için, merkezini Dacca 'ya nakletti (bu şehir o zaman Brahmaputra üzerinde idi). 1704 'te Murşid Ḳūlī Ḫān, Ganj 'ın bir kolu üzerinde kâin olup, avrupalı tâcirlerin uğrağı olan Murşidâbâd şehrini hükûmet merkezi yaptı. 1757 'de Plassey muharebesinden sonra, Bengâle nevvâbları, Şâh 'Âlam *Dîvânî* 'sinde tâyin edilen şartlar hâricinde, her hangi bir inkiyad taahhüdü olmaksızın, ingiliz hâkimiyeti altına girdiler.

1901 senesinde eyâletin taksiminden evvel, müslümanların adedi 25.500.000 'e bâlig oluyor ve bütün Hindistan müslümanlarının 2/5 'sini, umumî nüfusun 33 % 'ünü ve Bengâle 'nin şimâl ve şark sancaklarının bir çoğunda 75 % 'inden fazlasını, yeni şarkî Bengâle ve Assam eyâletlerinde 56 % 'ını teşkil ederdi. Buna mukabil garbî Bengâle 'de ancak 10 % ve cenûbî Bihâr 'da da 1 % nisbetinde müslüman vardı. Bu dağılıştaki müsavatsızlığın sebeplerini izah etmek kolaydır. Sekene eskiden beri o toprağın asıl ahalisinden gelen merbut eski âilelerden oldukları için, hindu âleminin yüksek kastlarına dâhil olamamışlar ve binnetice memleketlerini feth edenlerin getirdikleri islâmiyeti, arzuları ile, kabûl etmişlerdir. Şarkî Bengâle müslümanlarının en büyük kısmının, beden yapısı bakımından, hindu vatandaşlarından farklı olmadığını antropometrik tetkikler gösterdiği gibi, bunlar hindu âdet ve hurafelerinden bir çoğunu bugüne kadar muhafaza etmişlerdir. Şu cihet kaydedilmelidir ki, adedi pek az olan ihtidalar hesaba katılmamak üzere, nüfusları hindulardan daha çok artmaktadır. Bu da onların daha münbit arazide bulunmaları, iyi beslenmeleri ve dul kalan kadınların tekrar evlenebilmeleri ile izah edilebilir. Müslümanların hepsi sünnî mezhebindendirler ve Hindistan 'da ecdadı mühtedi olanların umumiyetle yaptıkları gibi, kendilerine **ş e y h** adı verirler. 1901 senesinde 236.468 seyid, 423.740 paṭhân yahut efgan ve yalnız 18.678 moğul sayılmıştır. XIX. asrın başlangıcında vehhabîlik, iki ayrı cereyanla, Bengâle 'ye idhâl edildi. Bunlardan biri ilkin Rāē Barēlī 'li Sayyid Aḥmed Şâh, sonra da Mavlânâ Karâmat 'Alî [b. bk.] tarafından idâre edildi; merkezi Patna şehri idi. Şarkî Bengâle 'de ve ahalinin avam tabakası arasında daha ziyâde yerleşen diğer cereyan, Farîdpur bölgesinden bir çulha olan Duzu Miyân 'ın isimini aldı. Bu tarikatin sâlikleri, umumiyetle, *Farā'iżî* (b. bk.; yâni dinin ittibaı vâcip olan feraizine riayet edenler) adı ile tanınmışlardır. Bengâle müslümanlarında, menşe'i hindu olan bâtıl itikatlardan başka, Kur'an 'a yabancı ibadet şekilleri de görülür. Bu bâtıl itikatlar arasında, ekseriya yerlilerden ölmüş *pîr*lere taabbüt ve bâzı efsânevî şahısları tâziz gibi âyinler de vardır. Efsânevî şahıslar arasında,

denizlerde gemicilerin halaskârı sayılan Ḫvāca Ḫiżr başta gelir.

Bibliyografya: Ġulām Ḥusayn Salīm, *Riyāż al-salāṭīn* (Calcutta, 1890—1898); *A History of Bengal*, (trc. Abdus Salam; Calcutta, 1902—1904), her ikisi için bk. *Bibl. Ind.*; H. Blochmann, *Contributions to the Geography and History of Bengal* (*Muḥammadan period*; *Journ. of the As. Soc. Bengal*, XLII, 209—310, XLIII, 280—309, XLIV, 275—306); Monmohan Chakravarti, *Certain disputed or doubtful events in the history of Bengal* (*Early Musulman period*; *Journ. and Proceedings As. Soc. Bengal*, IV, V 1908/1909); C. Stewart, *History of Bengal* (1813); J. Wise, *The Muhammadans of Eastern Bengal* (*Journ. of the As. Soc. Bengal*, LXIII (T. III), 28—63); W. W. Hunter, *Annals of Rural Bengal* (Calcutta, 1897); H. H. Risley, *Tribes and Castes of Bengal* (London, 1902); Khondkar Fuzli Rubbee, *The Origin of the Musalmans of Bengal* (*Census Reports for 1872, 1881, 1891 and 1901*); H. Nelson Wright, *Catalogue of the Coins in the Indian Museum, Calcutta*, II, 130—182; *Imperial Gazetteer of India* (*Provincial Series: Bengal*, 2 cild, Calcutta, 1909); L. J. S. O'Malley, *History of Bengal, Orissa under British Rule* (1925); ayn. mll., *Bengal, Bihar and Orissa, sikkim* (*Provincial geographies of India* (Cambridge, 1917); C. A. Bentley, *Bengal Public health report* (Calcutta, 1924). (J. S. COTTON.)

[Bu makale tahrir heyeti tarafından tâdil ve tevsî edilmiştir].

BENĠĀZĪ. [Bk. BİNGAZI.]

BENÎ ASFAR. [Bk. ASFAR.]

BENÎ ḤASAN. BANĪ ḤASAN, Mısır'da bir kasaba olup, Nil'in şark kenarında Minia ile Malłavi arasında 28° şimâl arzının hemen şimâlinde kâindir; buradaki Mısır'ın eski devirlerine âit eserler dolayısiyle, meşhur olmuştur; bu eserler Speos Artemidos (arap. *aṣṭabl 'Antar*) ile orta sülâle devrinden kalma mezarlardır. Bugünkü Banī Ḥasan al-Şurūḳ, XVIII. asır sonuna doğru, şimdi 1.800 kadar nüfuslu olan Banī Ḥasan al-Ḳadīm halkı tarafından, kurulmuştur. Banī Ḥasan, idarî bakımdan, Minia müdüriyetinin Abū Ḳerḳāş kazasına bağlıdır. Bir az daha şimâlde, bu adı taşıyan, fakat al-Aşraf lâkabını hâiz bulunan ve Minia kazasına bağlı ehemmiyetsiz bir mevkî daha vardır.

Bibliyografya: 'Alī Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadīda*, IX, 91 v.d.; A. Boinet Bey, *Dictionnaire Géographique de l'Egypte* (Kahire, 1899), s. 118. (C. H. BECKER.)

BENÎ HORASAN. [Bk. HORASAN.]

BENÎ İSRÂ'ÎL. [Bk. İSRÂ'ÎL.]

BENÎ MÛSA. [Bk. MÛSA.]

BENÎ NECÂH. [Bk. NECÂH.]

BENÎ SERRÂC. [Bk. SERRÂC.]

BENÎ SÜVEYF. BANĪ SUĒF (Banī Suayf yazılır), Mısır'da bulunan bir şehrin adı. Nil'in garp kenarında ve Fayyūm'un karşısında bulunan bu şehir, ehemmiyetini ancak son zamanlarda kazanmıştır. Saḫāvī (902 = 1497)'ye göre, şehrin eski adı Binimsuveyh olup, Banī Suayf ismi, halk etimolojisi ile, bundan çıkarılmıştır. Bu بنسويه isminin, İbn Cī'ān (*al-Taḥfa al-sanīya*, s. 17a)'ın منسويه'si ve İbn Duḳmāḳ (*Kitāb ol-intiṣār*, V, 10)'ın yanlış yazdığı منشوبت ile aynı olduğu şüphesizdir ki, bu da şehrin eski zamanlardan kalmış olduğunu isbat eder. Daha evvelce bu mıntakanın merkezi, Banī Suēf'in bir kaç km. garbında bulunan Ahnās (Heracleopolis Magna) idi. Banī Suēf, anlaşıldığına göre, Mehmed Ali devrinde hususî bir ehemmiyet kazanmış oluyor.

Mısır'ın, „müdüriyet" ismi altında, vilâyetlere taksim edildiği sırada, Banī Suēf, yukarı Mısır'ın ikinci vilâyetine merkez oldu ve bu vilâyete de aynı ad verildi. Banī Suēf vilâyetinin 3 idârî bölgesi (*merkez*) ile 315.000'den fazla nüfusu olup, bu nüfus 171 köy ile 259 küçük meskūn yerlere dağılmıştır. Banī Suēf bölgesinin 140.000'den ziyâde nüfusu bulunduğu gibi, şehrin nüfusu da 15.000'i bir az geçer ve 15 mülhakatı ile birlikte de, 18.000 adedine varır. Demir yolu, posta ve telgrafı ile Banī Suēf, mâmûr bir vilâyet şehri ise de, iktisadî ehemmiyeti azdır. Banī Suēf'ten geçen bir kervan yolu Kızıl-denizin kıptî manastırlarına gider. Şayḫa Ḥūrīya'nın maḳāmı o yerlerin ziyâretgâhıdır. Bu maḳām, şehrin başlıca câmii olan, taştan yapılmış eski Cāmi' al-Baḥr'dedir. Banī Suēf civarındaki taş ocaklarında renkli mermer çıkarılır.

Bibliyografya: 'Alī Mubārak, *Ḫiṭaṭ Cadīda*, IX, 92 v.d.; A. Boinet Bey, *Dictionnaire Géographique de l'Egypte* (Kahire, 1899), s. 120; Bädeker, *Ägypten*[5], s. 197. (C. H. BECKER.)

BENÎ TÜCİB. [Bk. TÜCİB.]

BENÎ VATTÂS. [Bk. VATTÂS.]

BENÎ ZEYÂN. [Bk. ZEYÂN.]

BENİKA. [Bk. BENİKA.]

BENİKA. BENİḲA, gerek Fas şehrinde, gerek sultanın ikamet ettiği başka bir şehirde al-Maḫzen denilen hükümet sarayı içindeki büyük dâirelerin adıdır. Vezirler, kâtipleri ile beraber, buralarda otururak, idare işlerine bakarlar. Her biri bir dâirenin başında bulunan 8 yüksek memur şunlardır: *vezīr* (dâhiliye nâ-

zırı), *vezîr al-baḥr* (hâriciye nâzırı), *amîn al-umanâ'* (mâliye nâzırı), *amîn al-daḫal* (vergi işleri nâzırı), *amîn al-şkāra* (masraf nâzırı), *amîn al-ḥisāb* (hesap nâzırı), *vezîr al-şikāyat* (adliye nâzırı) ve *ḫāetb* (haznedar, şerif âilesinin saray müdürü). Görülüyor ki, her dâire Avrupa'da anlaşılan mâna ile, tam bir nezarete tekabül etmektedir. Krş. Aubin, *Le Maroc d'aujourd' hui*, XI. (G. YVER.)

BENÛ 'L-KEREM. [Bk. KEREM.]

BERÂ'. AL-BARĀ' B. 'ĀZİB, bir müslüman kumandanıdır. Yaşı küçük olduğu için, peygamber kendisini, yaşıdı olan 'Abd Allāh b. 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb ve emsâli ile beraber, Badr gazvesine iştirâk ettirmemiştir; fakat sonradan, Peygamberin maiyetinde, bir çok harplere iştirâk etmiştir. Peygamber, bir arap kabîlesini islâma dâvet için, Ḫālid b. al-Valīd'i Yemen'e gönderdiği zaman bu seferde al-Barā' da bulunmuştur. 'Omar'in halifeliği devrinde Kūfa vâlisi olan Muġīra b. Şu'ba tarafından, Ḥanẓala b. Zayd ile birlikte, Ḳazvīn'e gönderilmiştir. Bu seferde, ilk olarak, Abhar civarı inkiyada mecbûr edildi; Ḳazvīn ahalisi, yardım için, Deylemîleri çağırdılar ise de, çok geçmeden teslim olmak zorunda kaldıkları gibi, Deylemîler de cizye vermeğe mecbûr edildiler. Bundan sonra al-Barā', Gīlān, al-Badr ve al-Ṭaylasān'a doğru yürüyerek, Zancān'ı fethetti. Bunlardan başka, 'Alī'nin kumandası altında, Cemel vak'asında ve Şiffīn ile Nahravān muharebelerinde de bulunmuştur. Daha sonra, bir müddet Kūfa'de kalarak, Medine'ye gitmiş ve orada vefat etmiştir. Bir rivâyete göre de, Muṣ'ab b. al-Zubayr zamanında Kūfa'de ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Sa'd, IV, kısım 2, s. 80 v.dd.; VI, 10; Ṭabarī, I, 1358, 1731 v.d.; İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), II, 106, 117; III, 17; IV, 278; ayn. mll., *Usd al-ġāba*, I, 171 v.d.; Balāẕorī (nşr. de Goeje), 317 v.dd.; Caetani, *Annali dell' Islām*, bk. Index. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

BERÂ'. AL-BARĀ' B. MA'RŪR, esbabdandır. 622 yazında, hacc mevsiminde Peygamber ile görüşmek maksadı ile, 'Aḳaba'de toplanan, islâm dinini yeni kabûl etmiş 75 kişi arasında, Ḫazrac kabîlesinden ihtiyar Şeyḫ al-Barā' b. Ma'rūr en ziyâde hürmet ve itibar görenlerden biri idi. Peygamber bunlara, kendilerini müttefiki olarak tanıdığını ve bundan sonra, Peygamberi tıpkı kendi kadın ve çocuklarını müdafaa eder gibi, müdafaa etmekle mükellef olduklarını bildirince, al-Barā' Peygamberin eline asıldı ve Peygamberin istediği bu sahâbeti, orada hazır bulunanlar namına, vaad etti ve böylece bir itilâf akdolundu. İkinci 'Aḳaba adı verilen bu toplantıda muvakkaten Yaṯrib'in yeni camiasını temsil etmek üzere, *naḳīb* unvanı ile, 12 mümessil seçildi ve bu münasebetle al-Barā' da Banī Salima'lere reis tâyin olundu. Bundan başka, al-Barā', islâm tarihinde, Peygamberden daha evvel, namazlarda Mekke'yi kıble ittihaz etmiş olmakla meşhurdur. Peygamber kendisine itiraz ederek, asıl kıblenin Kudüs olduğunu söyleyince, o da Kudüs'e dönmüştür. Lâkin ölüm yatağında iken, nâşının Mekke'ye dönük olarak gömülmesini vasiyet etmiştir. Peygamberin Medine'ye muvasalatından bir ay evvel, safer ayı içinde, öldü ve mallarının 1/3'ini Peygambere bıraktı.

Bibliyografya: İbn Sa'd, III, kısım 2, 146 v.d.; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), I, 294 v.dd.; Ṭabarī, I, 1217 v.dd.; İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), II, 76 v.dd.; ayn., mll., *Usd al-ġāba*, I, 137 v.d.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 89; Caetani, *Annali dell' Islam*, bk. Index.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

BERÂBİRE. BARĀBİRA, BARABRA, *barbari* kelimesinin cem'i olup, Mısır'da umumiyetle „nubyalı" mânasında kullanılan bir tâbirdir. Bunların vatanı, Assuan civarından Donḳola'ya kadar, yukarı Nil vâdisidir. Bu mıntakada her tarafta erkeklerin azlığı göze çarpar. Görülen yalnız kadınlar ile çocuklar ve ihtiyarlardır. Ziraate yarar arazinin azlığı ve nüfusun pek kesif olması yüzünden, erkekler Mısır'a giderek, büyük şehirlerde hizmetçilik, aşçılık, arabacılık ve kapıcılık gibi işlerde çalışırlar. Bir kaç sene sonra, kazandıkları para ile, vatanlarına dönerler. Berâbire sevimli, çevik ve ahlâklarına güvenilir insanlardır. Arapçayı ve Avrupa dillerini çabuk öğrenirler. Böyle olmakla beraber, arapça konuştukları vakit, şiveleri kendilerini dâimâ belli eder. Berâbire adının menşe'i şöyle izah edilmektedir: Magrib sâhillerinde yerleşmiş olan yunan ve romalılar, oralardaki yerli halka, kendilerinden başka oldukları için, Βάρβαροι ve Barbari derlerdi. Araplar oraları fethedince, bu tâbiri benimseyerek, yerli halka umumiyetle berâbire (brabra) adını verdiler ve bu isim böylece yayıldı. Ana lisanları Nubiye dilidir ve bu dilin Sûdan dilleri zümresinden olduğunu bugün kabûl etmek lâzımdır. Son zamanlarda bu dil üzerinde ilmî araştırmalar yapılmaktadır. Kahire ve İskenderiye'deki berâbire, mesleklerine göre, loncalara ayrılmışlardır ve umumiyetle aralarında sıkı bir tesânüt vardır. Hepsi müslüman olup, mâlikî mezhebine sâliktirler. Berâbirenin, ekseriyet itibariyle, Aḥmadîya mezhebinin Mısır kolu olan al-Ḫatmîya tarikatine mensûp olmaları da, bunların arasındaki millî birlik hissinin kuvvetini gösterir. Hâlen tarikatin en büyük şeyhi Mīrġanī'dir; bu sebeple-

dir ki, tarikatlerine Kahire'de Mîrġanîya adı verilir. Topluluğu çok sevdikleri için, ekseriya bir arada bulunurlar. Bu hâllerinden dolayıdır ki, şiddetli yağan yağmur hakkında *maṭṭarat barabra* („berberîler yağıyor") denir. Memleketleri ve vak'alarla dolu tarihleri hakkında bk. mad. NÛBYE.

Bibliyografya: A. von Kremer, *Ägypten*, 100 v.dd.; Schweinfurth (Bädeker, *Ägypten*, 6, tab., s. XLII); Socrate Spiro, *An Arabic-english Vocabulary*, yk. bk.; BAḲT'a dahi bk. (C. H. BECKER.)

BERÂET. BARĀ'A (A.), aslında „hoşa gitmeyen, iğrenilen ve bezilen bir şeyden sıyrılma ve uzaklaşma" demektir; sonradan, medlûlü genişletilerek, „düzelmek, dirilmek, iyileşmek ve ibdâ" mânalarında da kullanılmıştır. Bu kelimeyi araplar, hususî bir tâbir olarak da, muayyen mânalarda kullanırlar: 1. islâmdan evvel her ayın birinci veya sonuncu gün veya gecelerine *barā'at* denirdi; 2. islâmdan sonra şâban ayının 14. gününe ve 15. gecesine de *barā'at* günü veya gecesi (berat gecesi) adı verilmiştir. Şâbanın 15. gecesi, büyük magfiret ve necat gecesi sayılır ve mü'minler o geceyi tâat ve ibadet ile geçirirler; zayıf bir rivâyete göre de, o gece her kesin bir yıllık dinî amellerinin neticeleri kayda geçirilir; işte bu geceye, sadr-ı islâmdan sonra, *barā'at* adı verilmesinin hikmeti de budur; 3. islâm şahsî hukukunda ödeme veya bağışlanma suretiyle, bir borçtan kurtulma mânasındadır; 4. islâm siyasî hukukunda, siyasî münasebetlerin kesilerek, sulh hâlinin sona ermesi, ismet ve emanın kalkarak, harp hâlinin başlaması mânasında kullanılır (Kur'an'ın IX. sûresinin ilk kelimesi bu mânalarda kullanılmıştır).

Barā'a, Kur'an'ın „Tövbe sûresi" adı ile mârûf, IX. sûresinin diğer bir ismidir. 130 âyetten teşekkül eden ve Peygambere, hacc emîri sıfatı ile, Mekke'ye gitmek üzere yola çıkarılmış olan Ebû Bakr'in Medine'den ayrılmasından sonra vahyedilmiş olan bu sûre, ihtivâ ettiği hükümlerin hacca iştirâk eden bütün araplara tebliği maksadı ve 'Alî'nin reisliği altında bir hey'et vasıtası ile, arkadan yetiştirilerek, Ebû Bakr'e ulaştırılmıştır. 'Alî ve maiyetindeki hey'et Minâ'da toplanan halka, *Barā'a* sûresinin başından 13. veya 42. âyete kadar olan kısmını, yüksek sesle okuyarak, tebliğ ettiler. Bu âyetlerin müşriklere karşı olan hükümleri çok şiddetli ve âdetâ kat'î cevap ister mâhiyette idi. Müslümanlar ile müşrikler arasındaki sulh münasebetinin kesildiği bildirilerek, müşriklere 4 aylık bir mühlet veriliyordu. Bu müddet zarfında müşrikler serbestçe seyahat edebileceklerdi. Mühlet sona erince, ahidlerine sâdık kalan iki kabîle müstesnâ, diğer bütün müşrikler, ya islâmı kabûl edecekler yahut görüldükleri yerde idam edileceklerdi. Bu vaziyete düşen müşriklerin Ka'be'ye giremeyecekleri ve Kuba civarına sokulamayacakları, bundan başka kim olursa olsun, hiç bir şahsın Ka'be'yi çıplak olarak tevaf edemeyeceği de tebliğ edilen hükümler arasında idi.

Barā'a sûresinin Kur'an'ın diğer sûrelerinden bir ayrılığı vardır ki, o da, bu sûrenin başında *Besmele* [b. bk.] bulunmamasıdır. Bu hâlin sebebi şöyle izah edilir: mushafın neresine konacağı peygamber tarafından tâyin edilmemiş olan *Barā'a* sûresi, harp ve sulh hakkındaki hükümleri ihtiva eden, *Anfāl* sûresinin bir devamı gibi telâkki edilerek, o sûrenin sonuna yerleştirilmiş ve böyle olduğu için, başına *Besmele* konulmasına da lüzum görülmemiştir.

İran'da poliçe mânasında kullanılan berat tâbiri de, *barā'a* kelimesinin değişik telâffuzlu bir şeklinden ibarettir.

Bu kelime, *berâet* telâffuzu ile, hukuk tâbiri olarak, suçu sâbit olmayan bir kimse hakkında mahkemelerce verilen karar için, beraet kararı şeklinde kullanılmaktadır; krş. mad. BERAT.

Bibliyografya: Nöldeke Schwally, *Geschichte des Korâns*, I, 222; Camāl al-Dīn Muḥammed al-Afrīḳī, *Lisān al-'arab*, I, 22 v.d.; Al-Bustānī, *Muḥīṭ al-muḥīṭ*, I, 76; Ġazālī, *Iḥyā' al-'ulūm*, I, 156; aynı mll., *Dā'irat al-ma'ārif*, V, 274 (Beyrut); Bursalı İsmail Hakkı, *Rūḥ al-bayān*, III (*Duḫān* sûresi tefsiri); Abu 'l-Barakāt 'Abd Allāh b. Aḥmed Nasafī, *Madārik al-tanzīl va ḥaḳā'iḳ al-ta'vīl* (Reşid Efendi kütüp, nr. 111, var. 129); Rāġib İṣfahānī, *Mufradāt al-faẓl al-Ḳur'ān*, (Reşid Efendi kütüp, nr. 117, var. 20); Niẓām al-Dīn Ḥasan al-Nīsābūrī, *Ġarā'ib al-Ḳur'ān va raġā'ib al-furḳān* (Feyzullah Efendi kütüp., nr. 80, var. 515 v.d.); Muḥammed b. İsmā'īl al-Buḫārī, *al-Ṣaḥīḥ* (İstanbul), V. 115, 202; İbn Sa'd, III/II, 146 v.d.; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), I, 294 v.dd.; Ṭabarī, I, 1217 v.dd.; İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), II, 76 v.dd.; aynı mll., *Usd al-ġāba*, I, 173 v.d.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 89; Caetani, *Annali dell' Islām*, bk. Indeks; Gertrud Melamede, *The Meeting at al-'Aḳaba* (*MO.* XXVIII, 17 v.dd.). (HALİM SABİT ŞİBAY.)

BERÂMİKE. [Bk. BERMEKİLER.]

BERĀR. [Bk. BERĀR.]

BERÂR. BERĀR, ingiliz Hindistanı'nda bir eyâlet olup, 19° 35′ ve 21° 47′ şimâl arzları ile 75° 59′ ve 79° 11′ şark tûlleri arasında bulunur; şimâlden Sātpurā tepeleri, şarktan

Vardbā ırmağı ve cenuptan Pengangā ırmağı ile çevrilmiştir. Eyâletin nüfusu 1901 'de 2.754.016 idi. [1921 sayımına göre, 3.075.316 olup, bu nüfus, din bakımından, şöyle inkısam etmiştir: 87% bindû; 7% müslüman ve 5% animist. Eyâletin merkezi Amraoti şehridir]. Berār, ilk defa olarak, 1294 senesinde müslümanlar tarafından zaptedilmiş ise de, bu işgâl devamlı olmamış, ancak 1318 senesinden sonra Dehli imparatorluğuna idhâl olunarak, Bahmanī-Şâhlar [b. bk.] devletinin bir eyâleti hâline gelmiş ve bilâhare 'İmâd-Şâhların [b. bk.] hâkimiyeti altına girmiştir. 1490 'da, Bahmanīlerden ikinci Maḥmūd Şāh 'ın saltanatı esnasında, Berār vâlisi 'İmâd al-Mulk, istiklâlini ilân etti. 1575 'te 'İmâd-Şāh sülâlesi sönünce, Berār aynı sene Aḥmednagarlı Niẓām-Şâhların tâbiiyeti altına girdi ve 1596 'da türk-hind imparatorluğuna ilhak edildi. 1724 'te Niẓām al-Mulk unvanı ile, Dekken umumî vâlisi nasbolunan Āṣaf Cāh, istiklâlini ilân eyledi ve Berār, bu suretle, türk-hind imparatorluğunun bir vilâyeti olmaktan çıktı. O zamandan beri Ḥaydarābād nizamlarının itibarî hâkimiyeti altında kaldı. 1853 muahedesi ile Berār ve diğer bâzı eyâletler şarkî Hindistan kumpanyasına terk edildi. Vâridatı bilâhare kısmen Ḥaydarābād devletinin borçlarının verilmesine ve kısmen de bu devletin ordu masarifine tahsîs edildi. 1902 senesinde İngiltere hükûmeti, Niẓām ile yeni bir mukavele akdederek, Niẓām 'ın Berār üzerindeki hukukunu te'yit etti ve Berār da, Hind hükûmeti tarafından, senede 2.500.000 rupye (166.666 ingiliz lirası) icâre bedeli ile, İngiltere 'ye kiralandı.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India, Provincial Series. Berār* (T. W. Haig, Calcutta, 1909).

BERÂSÂ. BARĀṢĀ, islâmdan evvelki devirde şimdiki Bagdad şehrinin civarında bulunan bir **mevkiin** adı. Sonraları bu mevkî, hemen hemen tamamiyle, Bagdad 'a karışmıştır [bk. BAGDAD]. Barāṣā, Muḥavval adlı küçük şehrin cenûb-i şarkîsinde ve ona pek yakın bir yerde, Karḫ ticaret mahallesinin suyunu temin eden Nahr Karḫāyā 'nın 'Îsā adlı büyük münakale-kanalından ayrıldığı noktanın hemen yukarısında bulunmakta idi. Burası asıl Bagdad 'dan, yâni şehrin garp yarısının cenup kısmından, ancak bir mezarlık ve hurmalıklar ile ayrılıyordu. Barāṣā câmii, aslı olmayan bir rivâyete göre, hazret-i 'Alī 'nin, hâricîler ile muharebeye giderken, burada abdest alması ve namaz kılması yüzünden, uzun zaman, şî'îler nazarında mübârek bir mevkî rolünü oynadı. Başka bir an'aneye göre, 'Alī 'nin abdest aldığı yer, al-Manṣūr sûrunun Basra kapısı ile Dicle arasında uzanan eski şehrin pazar mahallesinde (*Sūḳ al-'aṭīḳa*) bulunmaktadır. Burada da 'Alī 'nin namaz kıldığı yer gösterilirdi. Sünnîlerin teşviki ile, al-Muḳtadir (908—932), Barāṣā şî'î makamını yıktırdı ve halefleri olan al-Rāżī ve al-Muttaḳī zamanında, bunun yerine, bir sünnî câmii inşa olundu. Bu câmi, İştahrî devrinde (IV. = X. asır ortalarında), hilâfet merkezinin cuma namazı kılınan 3 büyük câmiinden biri olmuştur. Yāḳūt, eserini yazdığı sırada, Barāṣā da, Bagdad 'ın garp tarafının büyük kısmı gibi, ıssız bir hâl almış ve buradaki câmiden ancak bir kaç yıkılmamış duvar kalmıştı. Barāṣā adı ârâmîce Barayṣā olup, „hârici, dışarıda olan" demektir; krş. bir de Fränkel, *Die aram. Fremdwörter im Arab.*, s. XX.

Bibliyografya: *Bibl. geogr. arab.* (nşr. de Goeje), tür. yer.; Ḫaṭīb al-Baġdādī (nşr. G. Salmon, Paris, 1904), s. 116 v.d.; 148—151; 168; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 532; le Strange, *Baghdad during the Abbasid caliphate* (Oxford, 1900), s. 153—156, 320; M. Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen* (1900), I, 52, 71, 90, 94 v.d., 152 v.dd. (M. STRECK.)

BERAT, „yazılı kâğıt ve mektup" mânasında olup, Osmanlı devleti teşkilâtında bâzı vazife, hizmet ve memuriyetlere tâyin edilenlere vazifelerini icra salâhiyetini tevdî etmek üzere, padişahın tuğrası ile verilen mezuniyet veya tâyin emirleri hakkında kullanılan bir tâbirdir; *beratlı* „müsaadeli ve imtiyazlı", *eli beratlı* „salâhiyetli" ve *beratlı tüccar*, Türkiye 'de ticaretle iştigâl etmesine müsaade olunan „reaya veya ecnebi tâcirler" demek idi.

Osmanlı vesikalarında berata, biti, berat-ı şerif, nişan, nişan-ı şerif, hüküm, misâl de denilmekte ve bâzan aynı vesîkanın bir yerinde **nişan**, diğer bir yerinde **berat** tâbiri kullanılmaktadır. Beratlarda, verilen hizmetin adı, mahalli, maaşı veya geliri, verilen şahsın ismi, ne için verildiği ve kendisinden ne istenildiği, kumandanlık, serdarlık veya diğer mühim bir vazife ise, berat alanın salâhiyet derecesi tasrih edilirdi. Beratların envaı vardı; timar beratı, iltizam beratı, muafiyet beratı, mukataa beratı, mâlikâne beratı, imtiyaz beratı, beylerbeyilik, nişancılık, defterdarlık, vezirlik v.s. memuriyetlerin beratları, imâmet, hitabet, ferâşet ve tababete mezuniyeti hâvî beratlar, serdarlık beratı (Mühimme defteri, 557, 696 v.s.) gibi. Kime berat verilirse, ondan, **berat resmi** namı ile, bir vergi alınırdı.

Müstahak bir şahsa timar tevcih edilip, eline berat verildiği zaman, o beratta timar sâhibinin hüviyeti, timar olarak verilen yerin sancağı, kazası ve köyü, timar mıkdarı, ne suretle verildiği (yâni hangi nevî timar olduğu), yeniden mi,

mahlûlden mi, tahvîlden mi (yâni birinin üzerinden alarak mı) verildiği, senovî hâsılât mıkdarı gösterilir ve hizmet şartı ile verildiği yazılırdı. İltizam beratlarına, beratı alanların ismi ile iltizamın ne için verildiği ve hangi tarihten hangi tarihe kadar devam edeceği, iltizam bedelinin taksit mıkdarı ve müddetleri, iltizamın ne suretle zapt ve idâre edileceği dercedilirdi. Muafiyet beratlarında, beratı alanın muaf tutulduğu vergiler gösterilirdi. Beratlar, verilen şahsın mevkî ve derecesine ve verilen şeyin ehemmiyetine göre, tumtıraklı veya sâde yazılırdı. Feridun Bey münşeâtı ile diğer yazma münşeat mecmualarında ve osmanlı vesikaları arasında, muhtelif tarzda yazılmış muhtelif vazifelere âit, bir hayli berat suretleri vardır. Padişahlar değiştikçe, bütün beratlar değişerek, yeni padişahın tuğrası ile, yeni beratlar verilir ve bunun için berat başına yarım resim alınırdı. Bu muameleye „tecdid-i berat" denirdi.

Bibliyografya: Friedrich v. Kraelitz, *İlk osmanlı padişahlarının ısdar etmiş oldukları beratlar* (*TOEM*, sene 5, s. 242) ve *İlk osmanlı padişahlarının beratları* (Esad Efendi kütüp., nr. 3436); Nefhî *Efendi kanunnâmesi* (timar beratı, hususî kütüp.); *Nişan defterleri* (Başvekâlet arşivi, Kâmil Bey tasnifi) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Tuğra ve pençeler* (*Belleten*, nr. 17/18); Feridun Bey, *Münşe'at*.

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

BERAT GECESİ. [Bk. ŞÂBAN.]

BERBÂ. BARBÂ, daha doğrusu BERBE; araplar Mısır mâbedlerinin harâbelerini bu kelime ila ifâde ederler. Her putperest mâbedine, her kadîm âbideye Barbâ ismi verilir (*Kull haykal va kull maṣna' ḳadîm*, bk. İbn Cubayr, *Riḥla*, nşr. de Goeje, s. 61, 3). Bu kelime kıptî lisanından alınmıştır (kıptîce *p'erpe* kelimesinin mânası „mâbed"). Seyyahlar ve coğrafyacılar için asıl *barâbâ* (cemi olan *barbayât*'a da tesadüf edilir), Aḫmîm harâbeleridir. Aḫmîm'in tasviri münasebeti ile, Maḳrîzî, İbn Cubayr ve başkaları bu kelimeyi pek çok kullanırlar. İşte bundan sonradır ki, bütün mâbedler, hattâ pagodalar hakkında bu kelime kullanılmıştır. Mısır'da bir çok yer isimlerinde el'an görülmektedir. Yukarı Mısır'da 3 defa, el-Berbâ şeklinde ve Nubya'da, 4 defa el-Berbah suretinde yazılmış olarak, tesadüf edilir; bu son yazılış tarzı, her hâlde aynı kelimenin farklı bir şeklinden ibarettir (bk. Boinet Bey, *Dictionnaire Géographique*, s. 121). Krş. Dozy, *Supplément*; al-İdrîsî (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), s. 54, not 1; İbn Duḳmâḳ, V, 25. (C. H. BECKER.)

BERBER, Mısır Sudanı'nda Nil üzerinde, 18° 1′ şimâl arzında ve 33° 59′ şark tûlünde (Greenw.) kâin, bir şehirdir. „Sudan'ın anahtarı" sıfatı ile, Assuvan ve Savâkin yollarının başlangıcı olan bu şehir, Sennâr'daki Func sultanlığına ismen bağlı bir *mek*'in merkezi olup, 1821 senesine kadar devam eden bu idâre tarzı, Mısır hâkimiyetinin tanınması mecburiyeti üzerine, değişmiştir. 1884'te Mahdî Muḥammed Aḥmed, şehri eline geçirmek suretiyle, Gordon kuvvetlerini tamamiyle çevirmiş oldu. Mahdî tarafdarlarınca terk edilince, Kitchener tarafından işgâl edilmiş ve aynı ismi taşıyan bir müdiriyetin merkezi olmuştur. Fakat 1905'te idâre merkezi al-Dâmer'e nakledildi. 1906'da 'Atbara ile Port-Sûdân ve Savâkin arasında inşa edilen demir yolu, kevran nakliyatını ortadan kaldırmış ve Berber şehri, ehemmiyetini kaybetmiştir. [Berber müdüriyeti adı verilen idârî bölgenin mesahası 251.500 km². olup, nüfusu 151.000 bulur. Kasabanın nüfusu ise, 20.000 kadardır.]

Bibliyografya: J. L. Burckhardt, *Travels in Nabia* (London, 1822), s. 193—228; E. W. Budge, *The Egyptian Sudan*, II, 401; Gleichen, *Handbook of the Sudan*, I, 335; Baedeker, *Ägypten*, 6. tab. s. 390.

(R. HARTMANN.)

BERBERÂ. [Bk. BERBERÂ.]

BERBERÂ. BERBERÂ, ingiliz Somalisi'nin liman ve idâre merkezi olup, 10° 26′ şimâl arzında ve 45° 4′ şark tûlünde (Greenw.) bulunur. Daha eski devirlerde bile, *Periplus maris Erythraei*, keza Batlamyus ve Cosmas, günlük memleketi sâhilini Βαρβαρικὴ ἤπειρος yahut Βαρβαρία ismi ile anarlar. Asıl şehir, belki Μαλάω ἐμπόριον adındaki mevkie tekabül eder. En eski arap coğrafyacıları da, bir tek Berberâ memleketi bilirler ve 'Aden körfezine, o şehre izafetle, *Baḥr Berberâ* yahut *al-Ḫalic al-Berberî* adını verirlerdi. Memleketin ismi yerli Βάρβαροι'lardan *Berberâ* yahut *Berâbir*'den gelmektedir. Yâḳût (IV, 602)'un zenciler ile habeşler arası addettiği bu ırkın, bugünkü Somalilerin ecdadı olması muhtemeldir. Berberâların hıristiyan oldukları da hatıra gelebilir; zîra hıristiyan habeşler zaman-zaman Berberâ sâbilinin bir kısmını nufuzları altına almışlardı. Yâḳût, kendi devrinde, islâmiyetin oraya girmiş olmasına rağmen, Berberâları, zehirli ok kullanmak ve esirleri hadım etmek gibi, vahşiyâne âdetleri bulunan zenciler şeklinde tasvir eder. İbn Sa'îd (ölm. 1286), bunlardan en büyük kısmının islâmiyeti kabûl ettiğini söyler; İbn Baṭûṭa da şâfi'îliklerinden bahsederler ki, bunlar bugün de o mezheptedirler.

Berberâ şehrinden ilk defa bahseden, İbn Sa'îd olsa gerektir. Tarihi hakkında pek az mâlûmat vardır. Yerliler arasında dolaşan rivâyetlerde, müslüman arapların Berberâ'ya yap-

tıkları müteaddit muhaceretlere dâir, hâtıralara tesadüf edilir. Bu hâtıralar, islâmiyetin terakki intişarı ve XIII. asırdan itibaren, Habeşistan 'ın dış eyâletlerinde kargeşalıklar tevlit eden istiklâl hareketi ile alâkadardır. Berberâ, XIV. asırda, Adal-Zayla' [b. bk.] kırallığının bir kısmını teşkil etmiştir. XVI. asır başlarında seyahat eden Varthema, Berberâ „adasında" bir müslüman hükümdardan bahseder. Bilâhare, Harar hükümdarı Aḥmed Grañ idâresine geçmiş bulunması muhtemeldir. Bu Aḥmed Grañ, Selim I. 'den itibaren Yemen 'e sâhip olan türklerin yardımı ile, Portekizlilerden muavenet gören habeşlere karşı mücadele etmişti. Türklerin, cenûbî Arabistan 'ın sâhibi sıfatı ile, Berberâ üzerinde hak iddia etmeleri, Somali sâhilinin istiklâlini fazla bozmamış görünüyor. Dâhilî tefrikalar yüzünden, git-gide inhitat eden Berberâ şehrinin adı, 1825 'te Mary Ann gemisi mürettebatının katli ve 1855 'te Burton 'un uğradığı tecavüz dolayısiyle, çok duyulmuştur. 1875 'te mısırlılar Berberâ 'yı işgâl ettiler. Fakat 1884 'te, Mehdî hareketi neticesinde, şehri terke mecbur oldular. Bu da İngiltere 'nin Zayla' ile Berberâ 'yı işgâl etmesine yol açtı. 1902 'de, Berberâ hinterlandında „Deli Molla", iğtişaşlar çıkardı.

XIX. asır ortalarında seyahat edenler, Berberâ'yı, kulübelerden ibarat, fakat ahalisi, teşrin II. 'den nisana kadar süren büyük pazarlar mevsiminde, çok kalabalıklaşan sefil bir kasaba olarak târif ederler. Esir ve hayvan ticareti, Arabistan, Basra körfezi ve Hindistan 'dan gelen gemiler ile te'min edilirdi. Mısırlıların hâkimiyeti devrinde, eski şehrin yanında yeni bir şehir kuruldu. Bu şehir 1888 'de yandı ise de, ingilizler tarafından, Avrupa üslûbunda yeniden bina edildi. Ehemmiyetini kaybetmiş olan pazarı, yeniden canlanmağa başladı. Umumiyetle 10.000—20.000 arasında olan nüfusu, pazar mevsiminde, 30.000 'i bulmaktadır. Oldukça mühim olan dış ticareti (bilhassa deri ihracatı) en ziyâde ingiliz vepurları ile yapılmaktadır.

Bibliyografya: Mas'ûdî, *Murûc* (tab. Peris), I, 231 v. dd.; Yâḳût (nşr. Wüstenfeld), I, 100; II, 966 v. d.; IV, 602; Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reinaud), s. 158 v.d.; İbn Baṭûṭa (nşr. Defrémery), II, 180; R. Burton, *First footsteps in East-Africa* (London, 1856), s. 407—440; G. Ferrand, *Les Çomâlis* (Paris, 1903), bilhassa s. 109—112; Earl of Cromer, *Modern Egypt*, II, 49—51. (R. HARTMANN.)

BERBERÎLER.

TARİH.

Pek eski zamanlardan beri, berberîler şimâlî Afrika 'da yerleşmiş bulunuyorlardı. Eski tarih ve coğrafyacılar onları muhtelif isimler ile gösterirler. Berka ve Trablus 'ta oturanlara — Nasamon ve Psyll; Sahrâ-l Kebîr 'de göçebe hayatı sürenlere — Garamant; Tunus sâhilinde yaşayanlara — Makyl ve Masy şarkî Magrib 'de oturanlara — Musulan ve Numidyalı; çöl sınırlarında ve yüksek yaylalarda yaşayanlara — Getul ve orta Magrib ile uzak Magrib 'de sâkin olanlara — Magribî adı verilir. Fenikelilerce, kartacalılara ve yunanlılara âit yabancı müstâmerelerin kurulması, ihtimâl Kartaca 'nın hemen civarı müstesnâ, bütün bu ahali üzerinde pek az te'sir yapmıştır. Sayısız rakip kabilelere ayrılmış olan, bâzan yabancılara karşı muvakkaten birleşebilen bu kütleler, kudretli ve devamlı devletler teşkil edememişlerdir. Mamafih Kartaca (Pun) muharebeleri devrinde, şarkta anarşi devamlı bir surette hüküm sürerken, merkezde ve garpta bir siyasî teşekkül başlangıcı görülür (Massyl, Massesyl ve Mavritanya kırallıklarının teşekkülü gibi). Masinissa, Roma 'nın yardımı ile, bütün Numidya 'yı kendi hâkimiyeti altına almak ve bir kaç sene zarfında Mulüya 'den Syrt 'e kadar bütün berberîleri toplayan bir kırallık teşkil etmek imkânını buldu. Fakat bu kırallık pek az devam etti; 46 (m. ö.) senesinde ortadan kayboldu. Şarkî Numidya bir Roma eyâleti oldu. Numidya kırallığı bir kaç sene sonra tekrar tesis edilerek, Roma 'nın himâyesi altına girdi. 17 (m. s.) senesinde, Juba II. için, Augustus tarafından tesis edilen ve 42 (m. s.) 'de Roma eyâleti şekline sokulan Mavritanya kırallığı, daha az devam etti.

Roma 'nın Afrika 'daki hâkimiyeti V. asra kadar sürmüştür. Bu müddet zarfında Afrika eyâletinde ve Numidya 'daki berberîlerin romalılaşmalarına mukabil, dağlarda, yüksek yaylalarda, sahra sınırında ve Mavritanya 'da bulunan berberîler pek az değiştiler. Romalılar, bir çok hâllerde, bunları sâdece cizye tediyesine ve asker vermeğe icbar ile iktifa ettiler. Kabîlelerin idaresini mahallî reislere (*Reguli*) bıraktılar. Berberîlerin istiklâl fikri sönmedi. Bu fikir kâh Taclarinas (17—29 m. s.) gibi, az çok romalılaşmış yerlilerin sevk ve idâre ettikleri isyanlar, kâh çöldeki aşîretlerin yahut dâhildeki yarı medenî kabîlelerin tecavüzleri şeklinde tezahür etti. Augustus ve Domitian 'ın idareleri zamanında Nasamon ve Garamant 'lar tarafından idâre edilen taarruzlar, Hadrian, Antonius ve Commodus devirlerindeki magribî isyanları; askerî anarşi devrindeki Getul isyanları Beş-aşîretlerin (Quinquegentes = Curcura kabîleleri) III. asır sonundaki ayaklanmaları bu kabildendir. Roma otoritesinin tedricî surette zayıflamasına berberîlerin gittikçe kuvvet bulan bir

aksülameli tekabül eder. Yerliler, meselâ Donatism gibi, aykırı mezhepler kabûl etmek suretiyle, ayrılıklarını göstermişlerdir. Öyle ki, IV. asırda Afrika'yı kaplayan din kavgaları, bir çok bakımlardan, ırklar arasında bir muharebedir. Circumcellion'ların ayaklanması, bir nevi berberî köylüsünün ihtilâlidir. Firmus (372—375) ve Gildon (398) isyanları gibi hareketler, yerlilerin galeyanına diğer bir misâl teşkil eder. Fakat mâzide olduğu gibi, berberîler, yine müşterek düşmana karşı, aralarında anlaşmağa ve onu aralarından atmağa muvaffak olamamışlardır. Romalılara karşı besledikleri düşmanlık, sâdece Vandal fütuhatını kolaylaştırmıştır. Tıpkı romalılar gibi, cermen müstevlileri de berberîleri hesaba katmak zarûretinde kalmışlardır. Geiserich bunları, kendi ordularına asker kaydetmek suretiyle, zapta muvaffak oldu ise de, halefleri, berberîlere karşı, sonsuz bir mücadeleye giriştiler. Mavritanya, Ḳabîliya, Avrâs ve Trablus müstakil kaldılar. Vandallara galebe çalan ve bir asır müddetle (531—642) Afrika'nın hâkimi olan bizanslılar, vandallardan daha fazla muvaffakiyet kazanamadılar. Byzacene'de Antalas, Avrâs'ta Yabdas ve Mavritanya'da Massinas gibi, yerli şefler Justinianus tarafından gönderilen vâli Salomo'ya mukavemet gösterdiler ve vâli bu mukavemeti çok güçlükle yenebildi. Lovâta (Trablus Lovâta'sı)'lara karşı yapılan bir seferde bu generalin ölmesi üzerine, Bizans Afrikası'nın vaziyeti çok nazikleşti. Jean Troglita, Lovâta'ların istilâsını, ancak Avrâs berberîlerinin yardımı ile durdurabildi. Fakat Bizans otoritesi, bütün yerli ahali tarafından, tanınmış değildi. Byzacene'den, eski Afrika eyâletinden (İfrîḳiya, Tunus) ve bugünkü Konstantin eyâletinin şimâl kısmından, sâhil şehirlerinden ve dâhildeki bir kaç müstahkem mevkiden maada, berberîler her tarafta müstakil idiler. O devirde bunlar başlıca 3 grup teşkil ediyorlardı: 1. şarkta — Trablus, Barḳa, Carîd ve Avrâs içine yayılmış L o v â t a'lar (Hovâra, Avrîğa, Nafzâva, Avraba); 2. garpta — orta Magrib ile uzak Magrib içine yayılmış Ş a n h â c a (küçük Ḳabîliya'de Ketâma, büyük Ḳabîliya'de Zvâva, Ḳabîliya ile Şelif arasında Cezayir sâhilinde Zanâga; Şelif'ten Mulûya'ye kadar Banî İfren; Rîf'te Ġumâra; Berġavâṭa; Fas'ın Atlas sâhilinde Maşmûda; büyük Atlas'ta Gezûla; Fas'ın cenûbunda Lamṭa; Lisâm'da Sahrâ-i Kebîr'in garbında göçebe hayatı yaşayan Şanhâca) ve 3. Trablus'tan Cobel 'Amûr'a kadar yaylaların sınırlarına yerleşmiş olup, orta ve uzak Magrib'e doğru gittikçe yayılan Z e n â t a'lar.

Arapların gelişi bu vaziyeti pek değiştirmedi. Filhakika arapların yaptıkları ilk seferler, sâdece çapuldan ibaret kalmış ve müslüman akıncıların yaptıkları tahribattan başka, hiç bir iz bırakmamıştı. Ḳayravân (670)'ın tesisi gerçi araplara dâimî bir hareket üssü temin etmişse de, 'Oḳba'nın Magrib içinde yaptığı hareketler, hakikî fütuhattan ziyâde, akınlardan ibaret kalmıştır. Henüz bizanslıların işgâli altında bulunan şehirler ve dağlık yerler müslümanların eline geçmemişti. Esasen bu dağlık arâzideki yerlilerin itaat altına alınmasına imkân yoktu. Bunlar o kadar serkeştiler ki, kendi şeflerinden biri olan Kusayla, 'Oḳba'yı Tehûza'de, bir baskın neticesinde, öldürmeğe, arapları İfrîḳiya'den tardetmeğe ve Avrâs'ı, Konstantin eyâletinin cenûbunu ve Tunus'un en büyük kısmını ihtiva eden bir berberî kıralığı te'sisine muvaffak oldu (687—690). Mamafih Kusayla uzun müddet tutunamadı ve Avrâs berberîlerinin efsanevî bir şahıs olan *Kâhina* senbolü ile temsil edilen mukavemetine rağmen, müslümanlar hicrî I. asır sonunda galebe çalmağa muvaffak oldular. 'Oḳba tarafından fazla bir muvaffakiyet elde edilmeksizin başlanan berberîlerin müslümanlaştırılması, bu devri tâkip eden asır başlangıcında tahakkuk etti. Berberîlerin islâmiyeti kabûlünde, imandan ziyâde, menfaat âmil olmuştu. Arap generalleri, ordularına yerlileri almağı ve ganimet ümidi ile, onları müslümanlığı kabûle teşvik etmeği düşünmüşlerdi. Berberîler arap şeflerin, hattâ Ṭârik gibi berberî şeflerin sevk ve idâresi altında harekete geçen orduların esasını teşkil ettiler; bir kaç sene içinde Magrib'i itaat altına almağa ve yarım asırdan daha az bir zaman zarfında, İspanya'yı fethe muvaffak oldular.

Mamafih araplar ile berberîler arasında uzun zaman vifak hüküm sürmedi. Berberîler, yaptıkları hizmetin kâfi derecede karşılığını görmediklerinden ve müslüman oldukları hâlde, hemşeriye değil, mâdun muamelesi ile karşılaştıklarından, şikâyetçi idiler. Bu itibarla sünnîlikten ayrılıp, hâricî (abâżîya, şafrîya) mezhebini kabûl ettiler; esasen bu mezheb onların demokratik temâyüllerini okşamakta idi. Sonra araplara karşı ayaklandılar. İlk hareket, garpta Tancalı bir hamal olan Maysara'nın teşebbüsü ile başladı (122 = 740). Sonra emîr Ḫâlid'in âsîlere karşı kazandığı muvaffakiyete ve reislerinin ölmesine rağmen, bütün Magrib'e yayıldı; hattâ İspanya'ya sirayet etti. Araplar Bagdûra'de Kulşûm hezimeti gibi, ağır mağlûbiyetlere uğradılar (123 = 741) ve Ḳayravân'dan tardedildiler. Burası, şufrîya tarikatından olan Varfacûma'ler tarafından, tahrip edildi (139 = 756). Bunu müteâkip abâżî Hovâra'lerden Abu 'l-Ḫaṭṭâb [b. bk.] kumandası altın-

da, Varfacûma 'leri mağlûp ederek, Trablus 'a ve Tunus 'a hâkim oldular. Abbâsî halifesinin otoritesi, Afrika 'da muvakkaten ilga edildi. Fakat berberîler, hep tefrika hâlinde bulundukları için, kazandıkları muvaffakiyetten istifade edemediler. Abu 'l-Ḫaṭṭâb ordusunun, Suriye 'den gelen kıt'alar tarafından, imha edilmesi, arapları İfrîḳiya 'ye tekrar hâkim kıldı (144=761). 40 sene süren kanlı mücadeleler ve sayısız muharebeler (İbn Ḫaldûn 'a nazaran, 300), bunların şarkî Magrib 'de tekrar hâkimiyet tesis etmelerine imkân verdi. Araplar memleketin diğer kısımlarını ele geçiremediler. Muhtelif noktalarda, aslen arap olan reislerin idâresi altında, fakat Abbâsî halifesinin hâkimiyetine girmeyen berberîler ile meskûn devletler kuruldu. Meselâ orta Magrib 'e sığınan şark Abâżî 'leri bakayası ile İmâm İbn Rustam 'in te'sis ettiği Târhart (Tagdemt) emîrliği, Banî Midrâr 'ların hükûm sürdükleri Sicilmâsa emîrliği, Banî İfren 'lerin reisi Abū Ḳurra tarafından te'sis olunan Tlemsen emîrliği, Rif dâhilinde Nukûr emîrliği, Atlantik sâhilinde Berġavâṭa emîrliği ve nihâyet IX. asır başında Miknâsa, Sedrâta ve Zvâġa berberî kabîlelerinin yardımı ile, 'Alî ahfadından İdrîs II. 'in te'sis ettiği Fas emîrliği bunlar meyanındadır. Yalnız yarı müstakil Ağlabî hânedanı (802—908) Abbâsîlerin hâkimiyetini tanıdı ve berberîlerden, Sicilya 'yı fethetmek üzere, asker topladı. Fakat aynı zamanda Trablus, cenûbî Tunus, Zâb ve Hodna yerlilerinin müteaddit isyanlarını da tenkil mecburiyetinde kaldı.

Filhakika berberîlerin araplara karşı muhalefeti, mâzideki bütün şiddetini muhafaza ediyordu. Hattâ bu muhalefet o derece kuvvetli idi ki, berberîler tarafından bir asır evvel kabûl edilen hâricî akîdelerine taban-tabana zıt olmakla beraber, Magrib 'de şi'iliğin galebesini mümkün kılıyordu. Ketâma 'ler *Dâ'î* Abū 'Abd Allâh 'a asker verdiler ve Ağlabî 'leri mağlûp ederek, *Mahdî* 'Ubayd Allâh hesabına Fâtımiye devletini te'sis ettiler. Filhakika Fâtımîler berberîlere her cihetten hâkim olamadılar. Târhart imamlığını ilgaya muvaffak oldular ise de, İdrîsî 'lerin uzak Magrib 'de tutunmalarına mâni olamadılar ve Maġrâva 'ler ile Zenâta 'ları râm edemediler. Bunlar, Fâtimîlere karşı duydukları kin saikası ile, İspanya 'daki Emevîlere bağlandılar. Nihâyet Ṣâhib al-Ḥimâr denilen Abū Yazîd 'in idâre ettiği hâricîler isyanını (331—333=942—944) bastırmak zarûretinde kaldılar ve hâkimiyetlerini tehlikeye koyan bu kargaşalığı, orta Magrib 'de, Şanhâca 'ler sâyesinde, teskin ettiler. Esasen Fâtimîler, daha ilk zamanlardan beri, dikkatlerini şarka çevirmiş ve halife al-Mu'izz Mısır 'da saltanat te'sis edermez (972), Magrib 'den alâkalarını kesmişlerdi. Şimâlî Afrika, hiç birisi diğerleri üzerinde hâkimiyet icra edecek kadar kuvvetli olmayan, muhtelif berberî kabîleleri arasında yeniden nizâ vesilesi oldu. Şarkta Şanhâca 'ler, Ketâma 'leri istihlâf ederek, İfrîḳiya ve Trablus 'u idâre eden Zîrî 'lerin otoritesine müzahir oldular. Garbda İdrîsî 'lerin ortadan kalkması üzerine, iktidar Zenâta 'ların eline geçti. Bunlar, önce Endülüs Emevîleri namına, memleketi idâreye memur olmaktan ibaret bir mevkî sâhibi iken, sonra müstakil birer emîr oldular. XI. asır bidayetinde, Zîrî devleti inkısama uğradı; Magrib 'in merkezinde, Ḥammâdî emîrliği teessüs etti. Bu emâretin başında bulunanlar, Bagdad 'daki halifenin hükûm ve nufuzunu tanıyarak, evvelâ Ḳal'a 'yı ve sonra Bicâya 'yi payitaht ittihaz ettiler. Nihâyet berberîlerin kendi aralarındaki mücadeleden doğan anarşi, XI. asır ortasında, Hilâl kabîlelerinin istilâsı neticesinde, bir kat daha genişledi. Bunun yakın te'sirleri İfrîḳiya 'nın ve Magrib 'in bir kısmının tahribi ve uzak akisleri, şimâlî Afrika etnografyasının derin bir tahavvüle uğraması oldu.

Ancak iğtişaş son haddini bulmuş göründüğü sırada, her ikisi de dinde ıslahat iddiasında bulunan iki berberî hânedanı, Murabıtlar ile Muvaḥḥidler şimâlî Afrika 'da muvakkat bir hâkimiyet te'sisine muvaffak oldular. Murabıtların muvaffakiyeti, o zamana kadar cenûbî Fas ile Senegal ve Niger sâhilleri arasında bedevî hayatı süren Lemtûna 'lerin bir zaferi oldu. III. (X.) asırda islâmiyeti kabûl eden Lemtûna 'ler, uzun müddet, sâdece ismen müslüman kaldılar. İslâmiyetin itikat ve ibâdetleri hakkında, murabıt İbn Yâsîn tarafından, tenvir edilen bu adamlar, Sudan zencilerini ve cenûbî Fas 'ın câhil ahalisini dine dâvet ettiler. Muvaffakiyetleri çabucak bu hudutlardan ötelere yayıldı. Reisleri Yûsuf b. Tâşfîn 454 (1062) senesinde Merakeş 'i te'sis etti, bütün Fas 'ı ve orta Magrib 'i, Ḥammâdî emâreti sınırlarına kadar hükmü altına aldı. Zallâḳa zaferi (479=1086) neticesinde, İspanya yarım adası hıristiyanlarının ilerlemelerini durdurdu, Endülüs emîrlerini tahttan indirdi ve bütün islâm İspanya 'sının yegâne hâkimi oldu. Murabıtların inhitatı, muvaffakiyetleri kadar, sür'atlidir. Bizzat kendi muvaffakiyetleri ve üstün bir medeniyet ile temasları neticesi olarak yıpranan Sahrâ-yı Kebîr berberîleri, sür'atle münkariz oldular. Halifeler, onların yerlerini doldurmak için, ücretli hıristiyan askerler kullanmak mecburiyetinde kaldılar. Kendileri de, dinin ahkâmına karşı ihmâlkâr davrandıklarından, hareket tarzları ile sofu müslümanları kırdırıyorlardı. İbn Tûmart 'in vaaz ve nasihatleri ile vahdet akîdesini (*tavḥîd*, bundan *muvaḥḥid*) ka-

bûl eden Deren Maşmûda 'leri bunlara karşı ayaklandılar. Kümîya berberîleri de, 'Abd al-Mu'min isminde, son derece zeki bir adamın sevk ve idâresi altında, fazla güçlük çekmeden, Murabıtların hakkından geldiler. Muvahhidler tarafından te'sis edilen imparatorluk, seleflerinin imparatorluğundan da büyük oldu. Filhakika 'Abd al-Mu'min bütün İspanya 'yı nufuzu altına almağa muvaffak olamadı ise de, buna mukabil, Bicâya 'deki Ḥammâdî emâretini ve İfrîḳiya 'de ki Zîrî emîrliğini ortadan kaldırdı, hıristiyanları zaptettikleri limanlardan çıkardı ve Sirt (Syrte) ile Atlantik arasındaki bütün ülkeye hâkim oldu. Bu suretle, bütün şimâlî Afrika 'da büyük bir berberî imparatorluğu teessüs etti. Mamafih bu imparatorluk da çok geçmeden, inhilâl etti. Muvahhid halifeleri de, ahkêm-ı diniyeye riâyet hususunda, Murabıtlar kadar ihmâlkâr davrandılar. Bunlardan al-Ma'mûn, İbn Tümart 'in hâtırasını alenen tel ine kadar ileri vardı ve mü'minlere zulüm yaptı. Diğer taraftan, muhtelif berberî cemaatleri arasındaki rekabet, 'Abd al-Mu'min tarafından kurulan imparatorluğun dağılmasını tâcil etti. Maşmûda ve Kümîya 'ler arasındaki münazaalar, Fas hânedanını kana buladı; Magrib kabîleleri kâh Banî Ġâniya 'nin teşebbüslerini teshil ettiler, kâh müstakil olmağa çalıştılar. 'Abd al-Mu'min 'in ölümünden bir asır sonra, ahfadından sonuncusu olan Abû Dabbûs, çete reisliğine kadar düşmüş ve bir köşede ölmüştü (668 = 1269). Magrib o tarihte Fas 'ta Merînî 'ler, Tlemsen 'de 'Abd al-Vâdî 'ler ve Tunus 'ta Ḥafsî 'ler gibi, yeni devletler arasında paylaşılmış bulunuyordu. Bu yeni hânedanlardan hiç birisi, diğerlerine tahakküm edecek, hattâ bizzat kendi tebeasına söz geçirecek iktidarda değildi. Fas 'ta dağlık arazideki kabîleler, Merînî 'lere karşı devamlı isyan hâlinde kaldılar. Orta Magrib 'de, Varsenîs (Vânşerîş) 'teki Banî Vemannû 'lar, Curcura 'deki Zvâva 'ler, Konstantin eyâleti „kabîleleri", Zâb ve Carîd halkı üzerinde, Konstantin, Baeğya ve Tunus emîrleri nufuz ve hâkimiyet tesis edemediler. Cebel Nefûsa ve Avrâs vâhalarında da vaziyet aynen böyle idi. Berberîlerin büyük bir devlet hâlinde birleşmeğe muktedir olamadıkları görülüyordu. Bu zamandan itibaren, berberî tarihini, ancak ayrı-ayrı kabîlelerin tarihinden tâkip etmek imkânı vardır. Hilâlî istilâsının husûle getirdiği değişikliklerden dolayı, bu bile haylı müşkil bir iştir. Ovalarda ve yaylalarda, berberîler araplara karışmış, dillerini, âdetlerini yavaş-yavaş terketmiş, hattâ eski isimlerine varıncaya kadar bırakarak, o isimlerin yerine, ahfadı olduklarını söyledikleri bir takım şahsiyetlerin isimlerini almışlardır. Hulâsa araplaşmışlardır. Avrâs, Ḳabîliya ve Rîf berberîleri gibi, bâzı zümreler, yaşadıkları mıntakaların arzettiği yol güçlükleri sâyesinde, bu istihâleden kurtulmuşlardır. Bunlar, kendi yanlarına gelip sığınan türlü-türlü ırklara mensûp firarîlerin iltihakı ile çoğalmışlardır. Bâzı berberî kabîleleri de, Sahrâ-i Kebîr 'e sürülmüşlerdir. Öyle ki, XIV. asırda „berberîler, zenciler memleketinin hududunda, arapların Magribeyn ve İfrîḳiya sınırlarında teşkil ettikleri hatta muvazi bir kordon teşkil ederler" (İbn Ḫaldûn, *Histoire des Berbères*, trc. de Slane, II, 104). Bu inhilâl, islâm medeniyetinin bir gerilemesi ile, müterafik oldu. Bir çok berberî kabîlelerinin, âdetâ yarı vahşet hâline avdet ettiklerini ve islâmiyete dâir, pek iptidaî bâzı fikirlerden başka, her şeyi unuttuklarını söylemek mübalâga sayılmaz. Berberîlerin yeniden islâmiyeti kabûl etmeleri, XV. ve XVI. asırlarda olmuştur. Bu da, en fazla, Fas cenûbundaki efsânevî Sâḳiyat al-Ḥamrâ 'dan geldiklerini söyleyen Murabıtların eseridir. Halk, Sâḳiyat al-Ḥamrâ 'yı dâ'î ve velî yetiştiren bir ocak şeklinde tasavvur etmiştir. Bu dindar adamların bıraktığı te'sir öyle kuvvetli olmuştur ki, bugün bir çok kabîleler, kendilerini baştan-başa onların ahfadı telâkki eder. Tek-tük bâzı zümreler bu te'sirden uzak kalmıştır. Meselâ magribli müslümanlarınkinden büs-bütün ayrı olan itikat ve ibâdetleri ile çok garip ve çok hayâlî faraziyelere mevzû teşkil eden Zekkâra 'ler bualar meyanındadır.

Berberîlerin yayılma sâhaları.

Bugünkü günde berberîler artık hicretin ilk asırlarında olduğu gibi, mütecânis bir kütle teşkil etmezler. Bunların ahfadı belki hâlâ şimâlî Afrika halkının esasını teşkil ediyorsa da, yine arap unsurunun karışması neticesinde, o kadar derinden değişmişlerdir ki, çok defa bunu tanımağa imkân yoktur. Hakikî menşe'leri ile birlikte, âdetlerini ve dillerini de unutmuşlardır. Mamafih dağlık mıntakalarda ve çölde, yâni arapların giremediği yahut tutunmağa muvaffak olmadığı mıntakalarda, kalabalık bir kaç gurup benliklerini muhafaza etmişlerdir. Bunlar kendi aralarında, birbirine az çok yakın münferit zümreler vasıtası ile, temas hâlindedirler. Eski etnografik vaziyetin delilleri gibi duran bu küçük zümreler de sür'atle zevâl bulmaktadır. Bu ahalinin tam bir listesini yapmak, esasen, oldukça müşküldü. Berberî lehcelerini muhafaza etmiş olanlar, bu hususta, elbet en emin esas olabilirler. Kaldı ki, berberî aslından geldiklerini söyleyen bâzı kütleler de, cedlerinin dilini konuşmaz olmuşlardır.

Umumî olarak denilebilir ki, berberî nüfusunun kesâfeti, şarktan garba ve şimâlden cenûba doğru, akmaktadır. Bunlar şarktan Sîva

vâhası, Libya çölü, Tibesti dağı ile, garptan Atlantik ve cenuptan Haussa memleketleri, orta Niger ve Senegâl ile çevrili muazzam bir sâha içine yayılmışlardır.

Trablus ve Berka. Berka memleketi dağlarında, Cebel Ġuryān 'da, Cebel İfren 'de ve abāżī 'lerin dinî merkezi olan Cebel Nefūsa 'de bugün berberîler yaşamaktadır. Sīva, Avcila, Soḳna ve Timissā vâhalarında ve Fizān 'da dahi berberîlere tesadüf edilir. Bunlara Avcila Mocabra 'larını ve Trablus civarında yaşayan Ūrfella 'ları da ilâve edebiliriz. Bunlar, arapça konuşmakla beraber, berberî ırkından olduklarını söylerler.

Tunus. Nefūsī 'ler gibi, abāżī mezhebine sâlik olan Cerbī (Cerba adasında) 'ler, mağaralarda yaşayan Maṭmāṭa ve nihâyet Cebel-i Sened 'in bâzı sâkinleri hâlâ berberî lehcelerini kullanırlar. Ḥūmir 'ler gibi, Tunus beyliğinin diğer berberî kabileleri de araplaşmışlardır.

Cezâyir. Şimâlde Ḳabîliya ve cenūb-i şarkîde Avrās. berberî mukavemetinin iki kutbu olmuştur. Küçük Ḳabîliya, büyük Ḳabîliya 'den fazla, arap tesirine mâruz kalmış olmakla beraber, berberî lehceleri, Bore bū Arerle ('Arerîe) civarında, Babor 'larda, Telāġma 'ler, 'Abd al-Nūr 'lar ve Seṭîf eyâleti Zvāġa 'leri arasında konuşulmaktadır. Curcura „Ḳabîliya" 'sinde, Zvāva 'lerin muhafaza ettikleri lehce, bütün şimâl lehcelerinin en temizi telâkki edilmektedir ve Zvāva 'ler, şarkta, Vādī Sāḥel kabileleri ve garpta Banī Ḥalfūn ile akrabadırlar. Konstantin vilâyetinin cenūbunda ve şarkında, Ūlād Ḥiar (Sūḳ Ahras), Harakta ('Ayn Bayżā) 'ler ve Nemenşa (Tebessa) 'ler, Avrās Şāvîya 'lerine mensūpturlar. Cezâyir ve Oran Tell 'inde, sür'atle inkıraz bulan ehemmiyetsiz bir kaç kabîle şarktan garba doğru sıralanmaktadır. Bunlar, Blida Atlas 'ında, Ūzara 'ler, Za'atīt 'ler, Banī bū Ya'ḳūb, Merāşda 'ler; Miliana, Cherchell ve Tenes arasında Banī Menāşir, Teniet al-Had (Ṣanîyat al-Aḥad) Harāva 'leri, Varsenīs Banī bū Ḥannūs 'ū, Żahra A'şāşa 'leri, Frenda Bel Ḥalima 'leri, Cezâyir-Fas hududu Banī Sūs ve Banī bū Sa'īd 'idir. Cezâyir sahrasında, Vādī Rīġ, Vārgla vâhaları ile Abāżī berberîlerinin sâkin oldukları Mzāb vâhalarında, Moġar, Bū Semġūn 'Ayn Sfīsifa Ḳṣūr 'ları Konstantin 'in cenūbu ile Fas 'ın cenūb-i şarkîsi arasındaki yol üzerinde sıralanırlar.

Fas. Fas, küçük Afrika 'nın, berberî unsurunu en fazla ihtivâ eden kısımdır. Bu unsur Rīf 'te, Atlas 'ın muhtelif silsilelerinde, Sūs 'te, Vādī Nūn ve Drā'a ovalarında ve vâhalarda hâkim niabettedir. Esasen Fas 'taki bütün berberîler, hâl-i hazırda tamamen mālûm değildir. Bununla beraber, başlıca bir kaç gurup sayılabilir: 1. aşağı Mulūya sâkinleri (Cezâyir berberîleri ile Fas berberîleri arasında bir hatt-ı vasıl teşkil eden Banī bū Zeggū ve Banī İznāsen); 2. Rîfliler, Gela'ia (Ḳulay'a), Temsama, Boṭiva, Banī Ūriaġen, Banī Sa'id; 3. Berberîler, Fas 'ın göbeğinde, Mulūya, Sebu, Vādī Drā'a menbâları mıntakasında sâkin olup, şimâlde Fas ile Miknāsa arasında, cenūb-i şarkîde Tafilelt 'te yayılmış bulunmaktadırlar; Atlantik sâhiline, Rbāṭ ve Sla' yakınlarına, kadar sokulan bâzı ileri kolları da vardır. Bu guruba, Zayan, Banī Mtir, Banī Mgild, Ayt Şerroşen, Ayt Atta ve Ayt Yafelman (Berâber konfederasyonu) 'lar dâhildirler; 4. Şilḥa 'lar, Mogador ile Merakeş cenūbundaki arazide, büyük Atlas ve Anti-Atlas vâdilerinde, Atlantik sâhillerinde, Sūs ve Vādī Nūn ovalarında, Vādī Tensift ve Vādi Drā'a yukarı mecrâsında otururlar (hakkında çok az mâlûmat mevcut olan bu guruba Ḥāḥa memleketi İhalen 'leri, Gundafa 'ler, Gezūla 'ler, büyük Atlas Glava 'leri, Hovāra 'ler, Sūs Ayt Yaḥyā 'ları, Şrūka 'ler, Ayt iklef 'ler, Sāḥil Ayt İssimūr 'leri v. b. dâhildirler). 5. Vâhalarda (Tafilelt, Figig ve Tuāt) oturanlar. Bu vâhalarda, asıl berberî ahali ile birlikte, koyu esmer renkli bir takım insanlar yaşarlar. Menşe'leri hakkında çok şiddetli münakaşalar yapılmış olan ve kendilerine Haratīn 'ler denilen bu adamlar, bâzı müellifleree, siyah renkli berberîler olarak kabûl edilmiş; diğer bâzı müellifler, bunların, eski devirler Melanogātule 'leri nevinden, berber ile zenciden hâsıl olma melez olduklarını ileri sürmüşler; diğer bâzıları da, Haratīn 'leri, „gramantik ırkı" denilen bir negroit ırkın son ahfadı telâkki etmişlerdir. 6. Sahrâ-i Kebîr berberîleri. hicretin ilk asırlarında Sahrâ-i Kebir 'in garbında hâkim vaziyette bulunan eski Zenāga ve Zenāta kabîleleri, arap unsurunun nufuzu altına girerek tâbî derekesine inmişlerdi. Öyle ki, *zenāga* kelimesi, köle tâbirinin bir nevî müradifi olmuştur. Mamafih bir kaç kabîle, istiklâlini muhafaza etmiştir. Murabıtlar ahfadından Ūlād Delīm Duiş 'ler (İdā ū 'Aiş), Tagant Meşdūf 'leri ve nihayet, Senegâl 'in şimâliadeki büyük Trārza kabîlesinin bâzı kısımları, ezcümle Ūlād Dayman ve Tendaġa hâlâ berberî lisanı konuşurlar. Merkezî Sahrâ-i Kebîr 'deki Tuvāreg 'ler, berber ırkının en bâriz tipidir. Bunlar iki büyük guruba ayrılırlar: şimâl Tuvāreg 'leri (Tassili ve Ahaggar Azcer 'leri, aynı ismi taşıyan dağlık mıntakada otururlar) ve cenup Tuvāreg 'leri (Avellimiden, Kel Vi Aīr 'den); bunlar zenci unsurları ile karışmıştır.

ÂDETLER.

Berberîlerin, lisandan başka, mümeyyiz vasıfları âdetleridir. Fas berberîleri gibi henüz iyice

tetkik edilmemiş olan bâzı berberî gurupları hakkındaki mâlûmatımız ne kadar az olursa olsun, bunların âdetleri ile Ḳabîl 'ler, Avrâs Şâviya 'leri ve Tuvâreg 'ler gibi, bugün iyice tanılan grupların âdetleri arasındaki ayniyeti isbata kâfidir. Asıl karakteristik nokta, âdetlerin hukukî sâhadaki rolüdür. Filhakika, berberîlerde hukukî abkâm, araplarda olduğu gibi, Kur'an 'dan çıkarılmış değildir. Berberîler islâmiyeti kabûl etmiş olmakla beraber, hukukî kaideleri dinden tamamen ayırmışlardır. Kur'an, berberîlerde, itikatlara ve dinî temizliğe taallûk eden bütün hususata kuvvetle hâkimdir; fakat medenî ve cezâ'î hukuk işlerinde, ancak âdet ve an'anenin müdahale etmediği noktalarda müessir olur. Bu iki unsurun iştirâki nisbeti, arap nufuzunun ahâli üzerindeki te'sir derecesine bağlıdır. Hanoteau 'nun, „Ḳabîl" hukuku bahsinde ileri sürdüğü bu mülâhaza, bittabi diğer berberî gurupları hakkında da vâriddir. Berberî hukukunun, lâik esasa istinat ettiğinden, değiştirilmeğe müsait bulunmasına mukabil, değişmez bir mukaddes kitap olan Kur'an 'dan müstahrec islâm hukukunun esasları tahavvül kabûl etmez. Âdetlere gelince, bunlar iki nevîdir; birine *'âda* denir ki, nesilden nesile ve ağızdan intikâl eden an'anelerin teşkil ettiği umumî âdetlerdir. Bunlar Ḳabîliya 'de, bütün şahsî hukukta, mülkiyetin intikalinde câridir; diğeri *'arf* (*'urf*), yâni mahallî âdetlerdir. *'Âda* ile tesbit edilmiş olan prensiplerin değiştirilmesi, kabîlelerin rızasına bağlıdır. *'Arf* hükümlerinde tâdilât, köy heyetinin tasvibi ile olur. Keza Fas berberîlerinde, her kabîlenin ve hattâ her havâlinin hususî bir kanunâmesi (*isserf*) vardır. Hemen dâimâ eski an'anelere mutabık olan bu kanunun hükümleri, *anfâliz* denilen ihtiyarlar meclisi tarafından, tesbit edilir. Medenî ve cezâî hukuk hükümlerine mugayir hareketler, Ḳabîliya 'de, *ḳânûn* denilen bir para cezası tarifesine göre, cezalandırılır. Bu tarife, her kasabaya göre değişir; bâzan yazılı olursa da, ekseriya ihtiyarların hafızasında bulunur. Fas 'ın berberî kabîlelerinin bâzılarında, meselâ Ayt Atta ve Ayt bû Zid 'lerde buna benzer tarifeler mevcut olduğu anlaşılıyor. Âdetler ile tesbit edilen bir çok hükümler, çok eski, hattâ islâmiyetten evvelki devirlerden kalmadır. Kısas cezası bu nevîdendir. Bir cinayete kurban giden kimsenin âilesi efradına verilen şahsî intikam hakkı (*reḳba*) yine böyledir. Bir yabancıya bahşedilen şahsî veya müşterek himâye hakkı (*'anâya*), bir ferde veya bir cemaate bahşedilip, bâzan veraset tarikiyle intikâl eden kayd-ı hayat şartı ile himâye hakkı (*dahîba*) da bunlar meyanındadır. Bununla beraber, yukarıda zikrettiklerimizden başka karakterler taşıyan kanunlar ile âmil bir berber gurubu vardır ki, o da Mzâb 'daki Abâẓî gurubudur. Bunların kanunu dinî bir esastan alınmış olup, sünnîlikten son derece şiddeti ile ayrılır.

Berberîlerin ictimaî hayatı da, arapların ictimaî hayatından, muhtelif noktalarda ayrılır. Bu hususta en karakteristik cihet, kadının mevkiidir. Kadın, berberîlerde, araplarda olduğundan, daha büyük bir mevkie ve itibara sahiptir. Meselâ peçe kullanmak mecburiyetinde değildir. Berberîlerde, bir tek kadın almak usûlü câridir ve nihâyet Tuvâreg 'lerde olduğu gibi, aslî tipi en iyi mahafaza eden cemaatlerde mâderşâhî âile teşkilâtının izlerine tesadüf edilir.

Berberîlerin siyasî teşkilâtı, mıntakalara göre, değişirse de, başlıca iki tipe ayrılabilir. 1. Aristokratik tip; asîl ve muharip bir sınıf ve onun aşağısında, tâbilerden ve kölelerden müteşekkil ikinci bir sınıf. Bâzan bu ikisinin arasında, mutavassıt bir „murabıt" sınıfı bulunur. 2. Demokratik tip; kendi kanununu kendi yapan ve idaresi kendisine tevdî edilen beledî cumhuriyet (Ḳabîliya kasabaları, Avrâs kasabaları, Fas Atlası kasabaları). Bu idâre şeklinde, hükûmet işlerinin tedvîri ve devlet memurlarının intihabı, ahâliden müteşekkil umumî meclis tarafından (*camâ'a* = *anfâliz*) yapılır. Bu rejim, hakikatten ziyade, görünüşte demokrattır; zîra umumî meclis, ihtiyarların ve nufuzlu kimselerin te'siri altındadır. Mzâb 'da iktidar ulema aristokrasisinin (*i'azzaben*) elinde idi. Bu küçük cumhuriyetlerden her biri, *ṣuff* 'ların, yâni mühim bir şahsiyetin etrafına toplanmış partilerin rekabeti yüzünden, tefrika hâlinde, kendi istiklâline karşı çok kıskanç davranır. Ḳabîliya 'de, eskiden de kasabalar ile kabîleler arasında harp hâli hemen dâimî idi. Berberîlerin infiratçı zihniyeti, mâzide olduğu gibi, bugün de az çok ehemmiyetli siyasî zümreler teşkil etmelerine mâni'dir. Devamlı veya muvakkat konfederasyonlar hâlinde, bir araya toplanmağa müstait olan berberîler, bundan daha mûdil teşekküller vücuda getirmek iktidarından mahrumdurlar.

(G. YVER.)

DIN.

Eski zamanlarda, berberîlerin dini, kabîlelerin inkısamı ile mütenasip, bir çok mahallî dinlere ayrılmış gibi görünüyor. Bu dinlerin, haklarında pek dağınık ve eksik mâlûmata sâhip bulunduğumuz sanemleri, her hâlde mağaralar, kayalar, çeşmeler, nehirler ve dağlar (msl. Atlas) gibi tabiî şeylerdi. Bunlara, semavî ecramı, hiç değilse güneşi, ayı ve bir kaç

yıldızı ilâve etmek lâzımdır. Bunlara yapılan ibâdet, el'an bâzı hurafelerde yaşar. Şurası da muhakkaktır ki, Kartaca devrinden itibaren berberîler, yabancı ilâhları kendi sanemleri arasına almakla kalmamışlar, hattâ bunlardan bâzılarını, kendi ilâhları sırasına koymuşlardır. Dinini terk edip yahudiliği kabûl edenler de çok olmuştur ve yahudilik, bâzı kimselerin iddia ettiği rolü oynamadı ise de, Afrika 'nın bütün şimâline yayıldı. Filhakika XV. asırda İspanya 'dan kovulan yahudilerin ahfadı istisna edilirse, yerli yahudilerin büyük bir kısmı, islâmiyetin zuhûrundan evvelki yahudiliğe dönenlerin neslindendir. Yahudilik, hıristiyanlığa yol açtı ve hıristiyanlık, başka yerlerde olduğu gibi, çok geçmeden yahudilikten ayrılarak, paganizme karşı girişmek mecburiyetinde kaldığı şiddetli mücadeleye ve onun parçalanmasına sebep olan dahilî kavgalara rağmen, feyz ve inkişaf buldu. Bunun tarihçesinden burada bahsedecek değiliz (krş. Dom Leclercq, *L'Afrique chrétienne*, Paris, 1904, 2 cilt; Monceaux, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne*, Paris, 1901—1909, 3 cilt). Yalnız şurasını kaydetmekle iktifa edelim ki, hıristiyanlık, berberîlerin Roma tahakkümüne karşı ittihad etmeleri imkânını hazırlamıştır ve berberîler, Roma kilisesi akîdesine muhalif mezheplere hemen dört elle sarılmışlardır. İslâm fütuhatı devrinde de aynı vaziyet tahaddüs etmiştir. O zaman, romalıların yerine, araplar kaim olmuş bulunuyordu. Berberîlerin islâmiyeti kabûl etmeleri tarihini, tafsilâtı ile, bilmiyoruz. Yalnız şu kadarı mâlûmdur ki, berberîler 12 defa islâmiyeti terketmişlerdir. Eğer Bizans yahut pek çabuk ortadan kalkan Vizigot kırallığından daha sağlam istinat noktaları bulsalardı, islâmiyete karşı gösterdikleri mukavemet daha başka olurdu. İslâmiyet, ancak XII. asırda tam bir muvaffakiyete erişmiştir. Son yerli hıristiyanların kaybolusu o tarihe tesadüf eder.

İslâm fütuhatının bidayetinde, berberîler, yegâne tanıdıkları mezhep olan, sünnîliğe sâlik idiler. Fakat çok geçmeden, en ileri müsavat tarafdarı görünen hâricî mezheplerini kabûl etmek suretiyle, istiklâl zihniyetlerini isbat ettiler. Berberîlerin dinî akîdeye pek fazla kıymet vermediklerini gösteren nokta, içlerinden bir kısmının, şi'îliğe tarafdar olmaları ve bu tarafdarlığın, sâdece Fas idrisîliği ile kalmayıp, İran zihniyeti ile meşbû olarak, imamı „müteceşşid" bir Allah telâkki etmeğe kadar ileri gitmiş bulunmalarıdır. Bu suretle, hâricîlerin, sufrîlerin ve abâżîlerin yanı sıra Fâtımîler zuhûr etti ve Ketâma 'ler, m a h d ī 'Ubayd Allāh 'ın başlıca istinatgâhını teşkil ettiler. Henüz X. asırda islâmiyeti kabûl eden Sahrâ-i Kebîr Lamtūna 'lerinin (murabıtlar) bir aksülameli neticesinde, sünnî mezhepler muvaffakiyet kazandı. Bu aksülamel, Muvahhidler imparatorluğunu kurup, dağın ve çölün yahut denizin koruduğu bir kaç hâricî câmiası müstesna olmak üzere, geri kalan ne kadar hıristiyan veya şi'î varsa, hepsini imhâ eden Atlas Maşmūda 'leri sâyesinde de kuvvet buldu [bk. mdd. ABÂDİLER, HÂRİCİLER, NOKKARİLER, NEFÛSELER, RÛSTEMİLER, SUFRİLER].

Berberîler, din bakımından, her hangi mezhepte olursa olsun, dinî akîdelere tarafdar veya aleyhdar büyük fikir adamları değil, sâdece cedelci kelâmcılar yetiştirmişlerdir. Bu itibarle, dört islâm mezhebinin, İbn Ḥanbal 'inkinden sonra, en dar, en mutaassıbı olan Mālik b. Anas 'in mezhebi, berberîler arasında en fazla revâe buldu. Bugün de öyledir; filhakika bu gün sünnîlik, mahallî hurâfeler ile az-çok karışık olarak, berberîler memleketinin her tarafında hâkimdir. Bu hurâfeler arasında bilhassa „murabıt" kültü vardır ki, bu murabıtların çoğu, ne idüğü belirsiz yerli ilâhların yerini almıştır. Yalnız, Mzāb 'da, Cerba 'de ve Cebel-i Nefûsa 'de tutunan ve Zengibar 'daki mezhep işleri ile münasebet idâme eden bir kaç Abāżī cemaati bundan müstesnâdır.

Resmî islâmiyetten başka, iki din te'sis etmek teşebbüsü daha vardır ki, bunları da zikretmek gerektir. İslâmiyet, hıristiyanlığa nazaran, ne olmak iddiasında idiyse, bu yeni din de, islâmiyete nazaran, o olacaktı. Bu teşebbüslerden biri, hicrî IV. asırda, Rîf 'te, Hā-Mim al-Moftarī [b. bk.] tarafından yapılmıştır. Diğeri Şāliḥ b. Ṭarīf isimli, eski bir hâricî tarafından, Tāmesnā 'da, şimdiki Şāvīya (Chaonia) 'de Berġavāṭa [b. bk.] 'lar arasında yapılıp hicrî II. asırdan V. asra kadar süren, bir dinia te'sisine müncer teşebbüstü.

DİL VE EDEBİYAT.

Berberîlerin müşterek bir asıldan geldikleri isbat edilememesine mukabil, müşterek bir dile sâhip oldukları muhakkaktır. Eski lisanları hakkındaki mâlûmatımız ne kadar az olsa da, diyebiliriz ki, bu lisanın ihtivâ ettiği leheler arasındaki fark, bugünkü berberî leheleri arasındaki farktan pek fazla değildi. Bu hususta bizi ancak kitâbeler tenvir edebilir. Bu kitâbeler 1870 'te, Faidherbe tarafından, bir araya toplanmıştır (*Collection Complète des Inscriptions numidiques*, Lille, 1870; krş. keza J. Helévy, *Essai d'épigraphie libyque*, Paris, 1879). O tarihten beri sene geçmez ki, bunlardan bir kaç tâne daha keşfedilmesin (bk. *Recueil de la société archéologique de Constantine*, *Revue Africaine*, *Comptes de l'Académie des Inscriptions* v. s.).

[Bilhassa Dougga ve Maktar 'da bulunan 5 kitâbenin Pun ve Libya dillerinde olduğu anlaşılmış ve okunmuş ise de, tamamen izah edilememiştir. Bu kitâbeler için bk. J.-B. Chabot, *Punica* (*JA*, 1918, XI, 259 v.dd.); ayn. mll., *Mélanges épigraphiques* (*JA*, 1921, XVII, 67 v.dd.)]. Libya alfabesi şimâlde, arap istilâsı ile beraber, istimâlden sâkıt olmuştur; bugün ancak Tuvâreg alfabesinde kendini gösterir. Eski berberî lisanı bahsinde, kitâbelerden başka, elimizde mevcut vesika, eski devir müellifleri tarafından az çok tahrîf ve zamanımıza kadar muhafaza edilmiş olan bâzı kelimelerdir. Bunlar, sâdece, lûgat bakımından, ehemmiyet arzeder. Arap müelliflerinden bize intikâl eden kelimeler de öyledir. Mamafih şu noktayı kaydetmeliyiz ki, XI. asırda, arapları Afrika 'nın şimâl-i garbîsine kat'î surette yerleştiren büyük Banî Hilâl istilâsı, berberî lisanı üzerinde çok büyük bir te'sîr icra etmiştir. Bir takım lehceler kaybolmuş ve diğerlerine de bir çok yabancı kelime katılmıştır. Bunlar daha evvelki asırlarda giren kelimelerden kolayca ayırt edilebilir. (krş. R. Basset, *Les mots arabes passés, en berbère, Oriental. Studien. Th. Nöldeke gewidmet*, I, 429—443). XVII. asra gelinceye kadar Kanarya adalarında konuşulan Guançi lisanı hakkındaki bilgimiz, maalesef ispanyol müelliflerı tarafından çok fazla tahrif edilmiş kelimelere inhisar etmektedir. Bu lisanın bakiyelerini S. Berthelot toplamıştır (Parker Webb ve Sabin Berthelot, *Histoire naturelle des Iles Canaries*, Paris, 1842, I, 1. kısım).

Sâmî diller ile münasebetdar Küşî yahut hâmî diller âilesinden olan berberî lisanı, bugün dahi, Sîva vâhasından Atlas denizine ve Nijer ağzından Akdeniz 'e kadar olan mıntaka dâhilinde konuşulmakta ise de, bu muazzam sâhada hâkim yegâne dil olmaktan uzaktır. Bu lisanı teşkil eden lehcelerin, şimdiye kadar sâdece muvakkat bir tasnifi yapılabilmiştir. Lehcelerden her biri, tam surette tetkik edildikten sonra sentezini yapmak kabil olacaktır. Şarktan garba doğru giderken, konuşulan başlıca lehceler: Senegâl 'in şimâlinde kullanılan Zenâga, Avelimmiden, Ahaggar (Taytoḳ) ve Azger 'lerin kullandıkları Tuvâreg; Sûs 'ta konuşulan Şilḥa, Atlas 'ta konuşulan Tamazîġt, Fas şimâlindeki Rîf dili, cenûb-i şarkî berberî dili, Fas şarkı ile Cezâyir garbında müstâmel Zenâta; Ḳşûr lehcesi, vâhalar lehcesi (Tidikelt, Tuât ve Gürârâ), B. Menâṣer lehcesine yakından temas eden ve Atlas dağları yolu ile (en iyi muhafaza edilenlerden) büyük Ḳabiliya 'nin Zvâva diline ve Becâye ile Vâdî Sâḥel lehcesine bağlanan Cezâyir merkezî Zenâta 'si (Varsenis, A'şâşa, Harâva); cenupta, Mzâb, Vârglâ ve Vâdî Rîġ lehceleri; Avrâs Şâvîya 'si ile Seṭîf 'ten Sûḳ-Ahrâs 'a kadar kabîlelerin lehceleri. Tunus 'ta berberî lisanı yalnız en cenupta kalmış olup, Sened 'deki Maṭmâṭa 'larda, Cerba 'da ve Trablus hudutlarına kadar giderek, Cebel-i Nefûsa dili ile karıştığı yerlerde istimâldedir. Bunun hâricinde bu lisan Ġadâmes, Ġât, Avcila gibi vâhalardan başka yerde kullanılmaz ve Sîva 'da biter.

Dinî tellfatın berberîlerde, bilhassa hâricîlerde, oldukça inkişafa erdiği görülüyor. Müverrihler ve tercüme-i hâl muharrirlerinin verdikleri mâlûmat bunu te'yit etmektedir. Hû-Mîm ve Şalîḥ 'in kur'anları, tek-tük bir kaç parçası müstesna, kaybolmuşsa da, bütün Abâżî edebiyatından, ancak İbn Ġânim 'in *Mudâvvana*[1] isimli eseri elde kalmıştır (krş. de Motylinski, *Le manuscrit arabo-berbère de Zouagha, Actes de XIVe Congrès des Orientalistes*, Alger, 1909, II, 64—78). Sünnîlere gelince, Muvahhid imparatorluğunun müessisi Mahdî İbn Tûmart tarafından, XI. asırda, Şilḥa lehcesi ile yazılan Kur'an tercümesi ve 3 eserin berberî lisanındaki metinleri kaybolmuştur. Fakat elimizde XVIII. asırda yazılan ve Muḥammed b. 'Alî b. İbrâhîm tarafından, aynı lehce ile tertip edilen 2 eser vardır ki, bunlardan biri *Ḥavż* (vecâib bahsi) olup, Sîdî Ḥalîl 'in *Maḫtaṣar* 'ından iktibas edilmiştir (1897 'de Cezayir 'de M. Luciani tarafından neşir ve tercüme edilmiştir). Diğeri *Baḥr al-dumû'a* olup, birinci eserin mütemmimidir (Cezayir ve Paris el yazmaları). İlk iki fasıl, tercüme ile birlikte, de Slane tarafından neşr edilmiştir (*Appendice à l'Histoire des Berbères*, IV, 552—562).

Bu nevi te'lifat arasında, hepsi Şilḥa dili ile yazılmış dinî neşîdeler vardır. Şabî 'nin, ebeveynini aramak üzere, bir delikanlının cehenneme inişini tasvir eden şiiri (R. Basset, *Le Poème de Çabi*, Paris, 1879), Sîdî Ḥammû 'nun şiirleri (Stumme, *Dichtkunst und Gedichte der Schluch*, Leipzig, 1895; Johnston, *Faẖma Ta-gurramt, Actes du XIVe Congrès des Orien-*

1 İbn Ġânim risâlesi. *Ibn Ġânim Madavvana*'sı denilmekle tanınan eser olup, Abû Ġânim Bişr b. Ġânim al-Herasânî 'ye âit, arapça bir hadîs kitabıdır. Berberî dilinde yazılmış olan eserlerin mühimleri İmâm 'Abd al-Vahhâb 'a tercüman olan Abû Sahl tarafından yazılmış olanlardır. Bu eserler, VII. asır âlimlerinden 'Allâma Abû 'Omar b. Camî' al-Carbî tarafından, arapçaya çevrilmiştir. II. asrın başlarında berberîler arasına giren Abâżî 'ler, eserlerini berberî dilinde yazmak kususunda itina göstermişler ve müslümanlık da berberîler arasında bu sâyede yayılmış ve yerleşmiştir. Nufûsa 'li Muġayyir, berberîlerden ilk defa hâfız-ı Kur'an olmuş, Basra 'da Abû "Ubayda al-Tamimî 'den ders aldıktan sonra, Nufûsa 'ya dönmüş ve berberî dilinde bir çok eserler meydana getirmiştir (krş. *Dâ'ira al-ma'ârif al-islâmiya*, III, 519, not).

talistes, II, 100 v.d.), bir mîrâc-i nebi menkıbesi ve bir *Burda* tefsiri bunlar meyanındadır.

Dinî mevzûlar hâricindeki te'lifat, sâdece avrupalılar idaresinde yazıldıkları için, nâdirdir. Meselâ Şilha lisanı ile yazılmış olan garbî Afrika hakkındaki, Sîdî İbrâhîm seyahat nâmesi (bk. Newmann, *JRAS*, 1848'de neşredilen matin, s. 215—260, bilâhare René Basset tarafından, Paris'te 1882'de tercüme edilmiştir) ve İbrâhîm b. Sulaymân al-Şammâḫî tarafından, Nefûsî dili ile yazılan Cebel-i Nefûsa tasviri (Motylinski tarafından, Cezayir'de, 1885'te ve Paris'te, 1898'de, transkripsiyonlu olarak, neşir ve tercüme olunmuştur) bu meyandadır. *Kitâb al-Şilha* isimli bir hikâye kitabını (Paris Millî kütüp., yazma) bunlara ilâve edebiliriz. Bu hikâye kitabının ekser kısımlarının *Baḫtiyârnâme*'den ve *Yüz gece*'den iktibas edilmiş olması muhtemeldir (bâzı kısımları de Slane, R. Basset ve de Rochemonteix taraflarından neşir ve tercüme edilmiştir).

Halk edebiyatı (hikâye, şarkı ve bilmeceler) arapça ile fazla karışmış olan bütün bu metinlerden daha mühimdir. Bu halk edebiyatı, yukarıda zikri geçen lehcelerin hemen hepsinden nümûneler ihtiva eder. Bunlara müteallik maddelerde bu hususta izahat vardır. Yalnız tercümeden ibaret umumî dergiler R. Basset tarafından neşredilmiştir (*Contes berbères*, Paris, 1897; *Nouveaux contes berbères*, Paris, 1897; *Contes populaires de l'Afrique*, Paris, 1903). Hususî kolleksiyonlardan şunları zikredebiliriz: Tazerwalt Şilha'sı hakkında: Stumme, *Elf Stücke im Şilha Dialekt* (*ZDMG*, 1894; ayrı baskı); ayn. mll., *Märchen der Schlaḥ von Tazerwalt* (Leipzig, 1895, metin ve tercüme); de Rochemonteix, *Contes du Sous et des Oasis de la Tafilalt* (*JA*, XI, 1889, s. 198—225); Ḳṣûr'lar lehcesi hakkında: R. Basset, *Recueil de textes et de documents pour la philologie berbère* (Alger, 1887); Banî Menâṣer'ler lehcesi hakkında: R. Basset, *Textes berbères dans le dialecte des B. Menacer* (Rom, 1892); Zvâva hakkında: Hanoteau, *Poésies populaires de la Kabylie du Jurjura* (Paris, 1867); P. Rivière, *Recueil de contes populaires de la Kabylie du Jurjura* (Paris, 1882, yalnız tre.); Ben Sedira, *Cours de langue Kabyle* (Alger, 1887, yalnız metin); Mouliéras, *Légendes et contes merveilleux de la Grande Kabylie* (Paris, 1893—1897; 8 fasikül, yalnız metin ve eksik); Le Blanc de Prébois, *Essai de Contes Kabyles* (Batna, 1897, 2 fasikül, eksik); Luciani, *Chansons Kabyles de Smail Azikkiou* (Alger, 1899); Boulifa, *Recueil de poésies Kabyles* (Alger, 1904); Vâdî Sâḥil lehcesi hakkında: R. Basset, *L'insurrection algérienne de 1871 dans les chansons populaires Kabyles* (Louvain, 1892); Şâviya lehcesi hakkında: G. Mercier, *Cinq textes berbères en dialecte chaouia* (*JA*, 1900); Cerîd lehcesi hakkında: Stumme, *Märchen der Berbern von Tamazratt* (Leipzig, 1900); Taytoḳ lehcesi hakkında: Masqueray, *Observations grammaticales et textes de la temahaq des Taïtoq* (Paris, 1897).

Bâzı berberî cemaatlerinde hâlâ tatbik edilen örf ve âdetler mecmuası olan *ḳânûn*'ları da zikredebiliriz. Bunlar yazılmamış ise de, büyük Ḳabîliya âdetlerinden bâzıları yazılmış ve neşredilmiş bulunmaktadır. Müellifler ve eserleri şunlardır: Hanoteau (*Essai de grammaire Kabyle*, Alger, ts., s. 313—324; *La Kabylie et les coutumes Kabyles*, Paris, 1873, III, zeyil s. 327—443, yalnız tre., kısmen Masqueray tarafından tekrar edilmiş; *Formations des cités chez les populations sédentaires de l'Algérie*, Paris, 1886, s. 263—324, yalnız tre.); Ben Sedira (*Cours de langue kabyle* s. 205—355, yalnız metin) ve Boulifa (*Le Kanoun d'Adni: Recueil de mémoires et de textes publiés en l'honneur du XIVe Congrès des Orientalistes, par les professeurs de l'Ecole Supérieure des lettres*, Alger, 1905, s. 152—178). Katolik ve protestan misyonerleri tarafından yapılan müteaddit Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd tercümelerinden burada bahsi zaid görüyorum.

Bibliyografya: Başlıca mâlûmat, için bk. Fournel, *Les Berbers* (Paris, 1877—1881, 2 cilt); bn mâlûmat Mu'izz lidîn Allâh'ın Mısıra azimeti bahsında durur. Arab müverrihlerine gelince, şu eserleri sayabiliriz: İbn Ḫaldûn, *Kitâb al-'İbar* (Bûlâḳ, 1284 hicrî, VI ve VII, frns. trc. de Slane, *Histoire des Berbères*, Alger, 1852—1856, 4 cilt); İbn Abî Zar', *Ravḍ al-ḳırṭâs* (nşr. Tornb.), Upsala, 1843—1846, 2 cilt; İbn 'Aẕârî, *el-Bayâno 'l-Moghrib* (nşr. Dozy), Leiden, 1848—1851, 2 cilt; al-Marrâkuşî, *History of the Almohads* (nşr. Dozy), Leyden, 1847; al-Bakrî, *Description de l' Afrique septentrionale* (nşr. ve trc. de Slane), Alger, 1857 ve Paris, 1859; de Goeje, *Descriptio al-Maghribi* (Leyden, 1860; al-Ya'ḳûbî'den hülâsa); Masqueray, *Chronique d'Abou Zakaria* (Alger, 1878); al-Barrâdî, *Kitâb al-Cevâhir* (Constantine, 1302); R. Basset, *Les sanctuaires du Cebel Nefousa* (Paris, 1899); Quedenfeldt, *Einteilung und Verbreitung der Berberbevölkerung in Marokko* (*Zeitschr. für Ethnologie*, 1888 ve 1889); Daumas, *La grande Kabylie* (Paris, 1847); Carette, *Études sur la Kabylie proprement dite* (Paris, 1848, 2 cilt); Barth, *Reisen und Entdeckungen in Nord- und Central-Af-*

rika (Gotha 1858, 5 cilt), V, 573—581; Duveyrier, *Les Touaregs du Nord* (Paris, 1864); Bissuel, *Les Touaregs de l'Ouest* (Alger, 1888); Jean, *Les Touaregs du Sud-Est de l' Aïr* (Paris, 1908); Hanoteau et Letourneux, *La Kabylie et les coutumes Kabyles* (Paris, 1872 /1873, 3 cilt); Renan, *La société berbère* (*Mélanges d'histoire et de voyages*, Paris, 1878, s. 319—352); le P. Dugas, *La Kabylie et le peuple Kabyle* (Lyon, 1877); Masqueray, *Formations des cités chez les populations sédentaires de l'Algérie* (Paris, 1886); Morand, *Les Kanouns du Mzâb* (*Études de droit musulman algérien*, Alger, 1910, s. 419—457); R. Basset, *Recherches sur la religion des Berbères* (Paris, 1910); de Slane, *Appendice à l'histoire des Berbères*, IV, 488—584; R. Basset, *Etude sur les dialectes berbères* (Paris, 1894); aynı mll., *Loqmân berbère* (Paris, 1890); Londra (1891), Paris (1897), Hamburg (1902) ve Kopenhag (1908)'da toplanan muhtelif Orientalist kongreleri raporları; G. Sergi, *African. Antropologia della stirpe camitica* (Torino, 1897); L. Bertholon ve E. Chantre, *Recherches anthropologiques dans la Berbérie orientale, Tripolitaine, Tunisie, Algérie* (Liyon, 1912); O. Bates, *The eastern Libyans* (London, 1914); L. Giannitrapani, *L' Atlantide* (*L' Universo*, 1927); S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord* (Paris, 1913 v.dd.); al-Bakrî, *Deseription de l' Afrique septentrionale* (trc. de Slane), 2. tab., Alger, 1913; E. F. Gautier, *L' Islamisation de l'Afrique du Nord. Les siècles obscurs du Maghreb* (Paris, 1927); H. Basset, *Essai sur la littérature des Berbères* (Alger, 1920); Laoust, *Mots et choses berbères* (Paris, 1920); F. Beguinot, *Appunti di epigrafia libica* (*L'Africa* italiana, 1927); *Note di epigrafia libica* (*Annali del R. Istituto Orientale di Napoli*, 1929). *Hesperis* mecmuası (berberîlere mahsus nusha); *Archives berbères et Bulletin de l' Institut des Hautes-Études Marocaines*, Paris.] (RENÉ BASSET.)

BERCEND. [Bk. BİRCEND.]

BERDE. [Bk. BERZA'A.]

BEREDÂ. [Bk. BEREDE.]

BEREDÂN. BARADÂN, Irak'ta bir şehir olup, arap coğrafyacılarına göre, Bagdad'ın 4 fersah (takriben 23 km.) şimâlinde, Sâmarrâ yolu üzerinde, Dicle nehrinin şark kenarına yakın bir yerde ve Dicle ile Nehr al-Ḫâliṣ'in kavuşak noktasının bir az altındadır. Nahravân (yahut Diyâla) çayından ayrılmış bir kol olan Ḫâliṣ kanalı, doğrudan doğruya, Baradân'dan akmakta idi. Halîfe al-Manṣûr, yeni payitahtını şimdiki Bagdad'ın yerinde inşa etmeğe kat'î karar vermeden önce, pek kısa bir müddet, bu şehirde oturdu (krş. Ya'ḳûbî, *Bibl. géogr. arab.*, nşr. de Goeje, VII, 256). Bagdad şehrinin şark yarısında bir köprü, bir sokak, bir kapı ve nihayet şehrin yakınında bir mezarlık, payitahttan iki posta menzili mesafede bulunan Baradân'ın adını taşır (le Strange, *Baghdad during the Abbasid caliphate*, 1900, s. 360); *Marâṣid* müellifi, 700 (1300) tarihlerine doğru Yâḳût'u telbis ettiği sırada, Baradân artık tamamiyle ıssız kalmış ve unutulmuştu. Bu şehrin yerini, bugün Bedrân adı verilen ve mevkii arap müelliflerinin verdikleri mâlûmata tamamiyle uyan harâbe yığınında aramak lâzım geldiği muhakkaktır. R. Kiepert'in (krş. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum persischen Golf*) haritasına göre (H. Petermann tarafından da zikredilen), bu Bedrân, 33° 30' şimâl arzında kâindir. Bedrân adı Berdân (Baradân)'ın bozulmuş bir şeklidir.

Araplara göre Baradân adı, farsça Bardah-dân („ mahbuslar yeri ") kelimesinin arapça muharref bir şeklidir; diğerleri arasında bilhassa bk. Cavâlîḳî, *al-Mu'arrab* (*ZDMG*, XXXIII, 219); güya Buhtünnasr tarafından, bir yahudi kolonisi yerleştirilmiş olmasından dolayı, buraya bu isim verilmiştir. Orta Diyâla havzasında, Ḳizrobâṭ (Herzfeld'e göre; Kızılrobâṭ değil) civarında yerleşmiş olan ve Baradân-Tepe adlı mühim bir harâbeler sahasını ihtivâ eden bir şehir de, Baredân (Baradân) ismini taşımaktadır; bk. Ritter, *Erdkunde*, IX, 491 v.dd.; Çernik, *Petermann's Geogr. Mitteil.*, Erg.-Heft 44, s. 38.

Bibliyografya: *Bibl. géogr. arab.* (nşr. de Goeje), tür. yer.; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 551 v.dd.; *Marâṣid, Lex. géogr.* (nşr. Juynboll), I, 168; M. Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen*, II, 230 v.dd.; le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (1905), s. 50; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 569; H. Petermann, *Reisen im Orient* (1861), II, 311; Çernik, *tür. yer.*, nr. 44, s. 34, 36*. (M. STRECK.)

BEREDE. BARADÂ, Şam'dan geçen meşhur ırmak. Baradâ adı muasır şiirde çok geçtiği hâlde, eski şiirde, bilhassa Emevîler zamanında, pek nâdir olarak görülür. Irmağın asıl menba'ı arap coğrafyacılarının da tesbit etmiş oldukları gibi, Anti-Lübnan'da Zebadânî'nin garbında ve su bölümü hattının hemen altında bulunur; Baradâ, Zebadânî mevkiinin şarkındaki münbit ovayı, bir çok kıvrımlar ile geçip, Takkîya şelâlesini meydana getirdikten sonra, dar bir boğaz olan Sûḳ Vâdî Baradâ (eski Abila)'ya dalar. 'Ayn Fîca'nın getirdiği bol su, ırmağın hacmini bir o kadar daha arttırır ve kenarlarında gür meyva bahçeleri yetişir; sonra Şam

ovasının methâlinde, sun'î olarak genişletilmiş bir mahrec bulan Baradā, beş kola, yahut beş anā kanala (*nahr*) ayrılır: sağda ve yukarıda — Yazîd (belki halife Yazid I. tarafından büyütülmüştür), Şavrā, solda — Bāniyās veya Bānās (şiirlerde görülen şekil) ve Ḳanavāt; ortadaki kol ise, Baradā adını taşır. Arculf (670), yalnız „magna IV flumina" tâbirini kullanıyor. *Nahr Yazîd*'in, Arculf'un seyahatinden sonra kazılmış olması mümkündür.

Baradā bu şekilde kollara ayrıldıktan sonra, Şam'ın içinde ve etrafında, küçük bir delta meydana getirir ve geçtiği her yere tâzelik ve bereket verir. Zengin Ġūṭa vâhası, varlığını ona borçludur. Şam'da bütün evlerde bulunan havuzları o besler. Şehrin aşağısında yeniden birleşerek, Şam'ın 20 km. kadar garbında, Suriye çölünün kıyısında, 'Atayba gölüne varıp, orada kaybolur. Hem A'vac, hem de Yarmūk tâbîlerinden biri ile karıştırmak gibi, iki katlı bir iltibas yüzünden, kılı kırk yaran Muḳaddasî, Baradān'ın kollarından birinin Şarî'a nehrine döküldüğünü söylemiştir ki, bu hatâ, Şarî'a'nın büyük menba'ı ile Baradā kanallarından birinin aynı adı (Bāniyās) taşımasına atfedilir. Yāḳūt, Halep'in şarkında Baradā adlı bir köyden bahseder ki, bunun Cebel Sim'ān'daki Barad olması muhtemeldir.

Bibliyografya: Ḥasan İbn Ṣābit, *Dīvān* (nşr. Hirschfeld), XIII, 10; Yāḳūt, I, 556 v.dd.; Muḳaddasî (nşr. de Goeje), s. 184; İṣṭaḫrî (nşr. de Goeje), s. 114; Dimaşḳî (nşr. Mehren), s. 193; A. von Kremer, *Topogr. von Damaskus*, II, 28 ve 34; *Mélanges de la Faculté Orientale... Beyrouth*, II, 380; Bakrî, *Dict. Géogr.*, 147, 299; P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana*, s. 276. (H. LAMMENS.)

BEREHÛT. BARAHÛT (BALAHÛT ve BURHÛT da yazılır), Ḥaḍramūt'ta bir vâdi olup, kenarında, volkanik bir dağın eteğinde, meşhur *Bi'r Borahūt* („Barahūt kuyusu") bulunur. Bu kuyu, yerlilerin dediklerine göre, ağzı 10 m. uzunlukta ve 8 m. genişlikte bulunan ve içeriye doğru genişleyen bir çatlağı andırır. İçi yanan kükürtle doludur. Kuyudan çıkan boğucu kükürt kokusu ve buradan gelen ses (belki bir volkan gürültüsü?), gûya cehennemlik kâfir ruhların burada ikamet ettiklerine ve geceleyin „ya Duma! ya Duma!" diye feryat ettiklerine dâir, bir efsâneye meydan vermiştir. İşte bunun için, Hamdānî'nin *Cazira*'de, belde ve mevkîlere âit darb-ı mesel mâhiyetindeki tâbirler sırasında, zikrettiği gibi (gâlibâ ölmüş bir kâfirden bahsedilirken), —„Allah onun izini sildi, kendini yok etti ve ruhunu Barahūt'taki kâfirlerin ruhu arasına kattı"— denilirdi. Yunanlılar bu kuyuyu Styx ile bir tuttular ve bundan dolayı Batlamyus, ona Στυγὸς ὕδατος πλγή demektedir. Romalılar, efsâneyi daha da genişleterek, cehennemin hâkimleri olan Girit adasındaki Minos ve Rhadamantys kardeşlerin Barahūt'ta oturduklarına inanmışlardı. Plinius, isimlerini saydığı bir çok Arabia felix (Yemen havâlisi) kabîleleri arasında „Stygis aquae fons" civarında Minaei ve Rhadamaei'lerin bilhassa kayda değer olduklarını anlatır.

Bi'r Barahūt'tan pek uzak olmayan bir yerde Ḳabr Hūt bulunur ki, Allah tarafından, müşrik 'Âd kavmi nezdine peygamber olarak gönderilmiş ve onlar tarafından öldürülmüş olan Hūd'un mezarıdır. Memleket halkının dediklerine göre, bu kabir büyük bir taş yığınından ibaret olup, civarında, Hūd'un kemiklerini ihtivâ ettiği farzolunan basit bir câmi bulunmaktadır. Bu merkadin bütün cenûbî Arabistan'daki ziyaret makamlarından en ehemmiyetlisi olduğu muhakkaktır. Ḥaḍramūt'un her tarafından şâban ayının 11. günü buraya gelinerek, içinde Nūḥ, İbrāhîm ve diğer peygamberlerin adı geçen bir takım duâlar okunur. Aynı zamanda burada küyük bir pazar da kurulur. Senenin diğer zamanlarında buraları ıssızdır.

Yakın zamanlara kadar hiç kimse, Barahūt'a seyahat etmemişti. Ne 1843'teki meşhur keşif seyahatinde, Barahūt'tan pek uzak olmayan Vādi Dav'an'da tevakkuf etmiş olan Adolph von Wrede, ne de 50 sene sonra Ḥaḍramūt'tan geçen Leo Hirsch, bu vâdiyi ziyaret etmek hususundaki niyetlerini tahakkuk ettirememişlerdir. [Yakın bir zamanda, Ḳabr Hūd üzerinde uçan ingiliz tayyarecileri, Bi'r Barahūt volkanını da aramışlardır. Bunların ifâdesine göre, o mevkie en yakın olan volkan, hakikatte, sönmüş bir yanar-dağ olup, buradan 50 milden fazla bir mesafede, Musayla vâdisinde bulunmaktadır (W. H. Lee Warner, *Notes of the Hadramaut*, *Geographical Journal*, mart, 1931, s. 217—222).]

Bibliyografya: Hamdānî, *Cazira* (nşr. D. H. Müller), s. 128, 201, 203; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 154, 598; *Bibliotheca geogr. arabic.* (nşr. de Goeje), I, 25; II, 32; VIII, 60; İbn Baṭūṭa (nşr. Defrémery), II, 403; Mas'ūdî, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard), III, 68; Ṭabarî, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 2007; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 288; K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 262, 273—277, 681; *A. v. Wredes Reise in Ḥadhramaut* (nşr. H. Freih. v. Maltzan), Braunschweig, 1873, s. 229, 276; Helévy, *JA*, 8. ser., II (1883), s. 444 v.dd.; Van den Berg, *Le Ḥaḍramut et les colonies Arabes dans l'Archipel Indien* (Batavia, 1886), s. 14 v.d.; de Goeje, *Hadhramaut*, s. 20.

(J. SCHLEIFER.)

BEREKÂT. BARAKĀT, Mekke'de hüküm sürmüş olan bir çok şeriflerin ismidir. — Barakāt b. Ḥasan b. 'Aclān, 809 (1406)'dan itibaren, babası tarafından, hükûmete iştirâk ettirilmiştir; 829 (1426)'dan 859 (1455)'a kadar, bâzı kısa fasılalar müstesnâ, yalnız başına hükümdarlık etmiştir. Bu zeki ve zarîf hükümdar Mısır'daki Memlûk-Çerkes sultanlarına karşı müdebbirâne bir siyaset tâkip etmiştir. Mamafih uzun süren saltanat devrinin, neticeleri dolayısiyle, en mühim olan vak'ası, Çakmaḳ'ın emri ile, Mekke'ye bir *nāẓir al-ḥaramayn* gönderilmiş ve bu şehirde daimî bir türk garnizonunun bulundurulmuş olmasıdır. İşte bu suretle, iki başlı bir idârenin temeli atılmıştır: ş e r i f ve v â l i. Krş. *Chroniken der Stadt Mekka* (nşr. Wüstenfeld), II, 230 v.dd., 299 v.d.; III, 216; C. Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 98 v.dd. — Barakāt b. Ḥasan'dan sonra, iktidar mevkiine, sırası ile oğlu ve torunu Barakāt b. Muḥammed geçmiştir (903—931 = 1497—1525). Müdebbir ve mâlûmatlı bir zat olan bu şerifin devrinin ilk 15 senesi, dâhilî mücadeleler ve entrikalar ile pek karışık olarak geçti. Fakat bunu daha sâkin devirler tâkip etmiştir. Barakāt'ın Sulṭān al-Ġūrī'ye karşı beslediği dostluk, 922 (1516)'de derhâl osmanlıların hükümranlığını tanımasına mâni olmadı. [Kahire'de bulunan Sultan Selim I.'e, oğlu vasıtası ile Mekke'nin anahtarını takdim etmiştir]. Öyle ki, dünya tarihi için pek mühim olan o sene, Hicaz için hiç bir âni karışıklık ve değişikliği mûcip olmadan geçti. Barakāt'ın vefatından sonra, oğlu Abū Numay, güçlüğe uğramadan, şerif oldu (krş. *Chroniken der Stadt Mekka*, II, 342 v.dd.; III, 244 v.dd.; C. Snouck Hurgronje, *göst. yer.*, I, 101—104). — Abū Numay'in oğulları arasında „rekabetleri ondan sonraki Mekke tarihinin mihverini teşkil eden 3 âilenin" birine, yâni Ẕavī Barakāt'lara, ismini vermiş olmasından dolayı zikre şâyân olan bir başka Barakāt daha vardır (C. Snouck Hurgronje, *göst. yer.*, I, 119). — 1082 (1672)'de bu hânedana mensûbiyeti olan, Barakāt b. Muḥammed b. İbrāhīm, Türkiye hükûmetince Mekke'de âsâyişi îâde etmeğe tam salâhiyetle memur edilen magribli Muḥammed b. Sulaymān tarafından, nufuzundan istifâde edilmek üzere, öne sürülmüş idi. Bu Barakāt, şeriflerin iktidar mevkiinde bulunan kolunun, yâni Ẕavī Zayd'lerin, nufuzuna karşı bir muvâzene unsuru olacaktı. Barakāt ancak ismen emîr oldu. Asıl idare, Osmanlı hükûmetinin tam salâhiyetli memurunun elinde idi. İşte bundan dolayıdır ki, bu memur gözden düştükten ve 1093 (1682)'te Barakāt öldükten bir az sonra, Ẕavī Barakāt'lar da, iktidardan uzaklaştırıldılar. Bununla beraber bir asır daha az çok rol oynamakta devam ettiler; krş. Muḥibbī (Kahire, 1284), I, 436—450; F. Wüstenfeld, *Die Scherife von Mekka*, s. 72 ve 75—80; C. Snouck Hurgronje, *ayn. esr.*, I, 125 v.d.

BEREKE. [Bk. BERKE.]

BEREKET. BARAKA (A.; cemi *barakāt*), lûgatta „bolluk" mânasına ise de, umumiyetle „uğurlu bolluk" ifâde eder. Kur'an (VII, 95; XI, 48; XI, 72)'da, dâimâ cemi şeklinde, *raḥma* veya *salām* kelimeleri ile birlikte gelir. Rāġib al-İṣfahānī'ye göre, „ilâhî hayrın bir şeyde devam ve sübûtu" mânasınadır (bk. *mufradāt*). Bu mâna nazar-ı itibara alınacak olursa, kelimenin „devenin bir yere çöküp kalması" mânasındaki *baraka* fi'linden gelmesi kabûl edilebilir (bk. İbn al-Aṯīr, *al-Nihāya*, Mısır, 1311 I, 75). Teşchhüddeki *va barakātuha*'ya, Farrā' ve Abū Manṣūr tarafından, „saadet" mânası verilmiştir ki, bununla u h r e v î ve i l â h î saadet kastedilmiştir. Bu ilâhî hayır insana mütenellik her şeyde arandığı için, söz ve fiil ile te'mini çârelerine baş vurulmuştur. Hadislerden ve âyetlerden çıkarılan fiil ve du'aları Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān al-Vaṣṣābī (ölm. 783), *al-Baraka* (nşr. Hanci, Mısır, 1354) isimli kitabında, toplamıştır. *Barakāt*'ın temas ile temin edilebileceğine dâir, hiç bir hadis mevcut değildir. Yalnız Mekke'den hicret esnasında, Umm Ma'bad'in sütten kesilmiş koyununu Peygamber sağmak istemesi üzerine, koyunun memesinden derhâl süt fışkırdığı, siyer kitaplarında yazılıdır. *Baraka*'den müştak *mubārak* kelimesi, „ilâhî hayrı hâiz olan şey" mânasına ise de, halk arasında, umumiyetle, „kudsî şey" yerinde kullanılır. Rāġib al-İṣfahānī'ye göre (*ayn. esr.*), „ilâhî hayır hadsiz ve hudutsuz olarak, arkası kesilmez bir şekilde zuhûr ettiğinden, kendisinde derecesi tâyin edilemeyen bir bolluk müşâhede edilen her şey" mübârektir. Velîlerin veya velîliği rivâyet edilenlerin (*maẓanna*) kondukları ve içinde yaşadıkları yerler ile kullandıkları şeyler mübârek telâkki edilir. Bu vasfı hâiz olan her şey rabbânî tecelliye vesiledir. Yine *baraka* kelimesinden müştak. fakat kudsiyeti daha fazla ifâde eden bir kelime vardır: *tabarruk*. Teberrük lûgatte „teyemmün" (uğurlu saymak) mânasınadır. Fakat tarikat ehli arasında ise, şeyh tarafından verilen her yâdigâr, *li 'l-tabarruk* veya *tabarrukan* („ilâhî saadete vesile olması için") verilmiştir (bâzı yerlerde bu yâdigâra doğrudan doğruya, teberrük ismi verilir). Mürid bunu en aziz bir hâtıra olarak saklar. Çünkü bu ilâhî tecelliye kavuşmak için parlayan bir ânî ışıktan (*lamḥa*) başka bir şey değildir. İşte bundan dolayıdır ki, her hangi bir tarikate mensûp olan bir

kimseye, diğer bir tarikat şeyhi tarafından, teberrüken, t â e veya i e â z e t n â m e verilebilir.

(KASIM KUFRALI.)

BEREN. BARAN, Bulandşahr [b. bk.] beldesinin eski ismidir.

BERENÎ. BARANÎ, ŻIYĀ' AL-DĪN (1285—?), Ġiyāṯ al-Dīn Balban'ın 664 (1265)'te tahta cülûsundan Fîrûz Şāh'ın saltanatının 6. senesi olan 758 (1357) tarihine kadar Dehli hükümdarlarının vekayiini nakleden, *Târîḫ-i Fîrûzşāhî* adlı eserin müellifidir. Baranî 684 (1285) senesine doğru dünyaya gelmiştir. Çok okumuş, kuvvetli bir hafıza sâhibi, hoş-sohbet bir zat olması dolayısiyle sultan Muḥammed Toğluk (725—752 = 1324—1351)'un en sevdiği nedimelerinden biri olmuştu. Baranî, şâir Amîr Ḫusrav ve Ḥasan Dihlavî'nin samimî dostu olup, onlar gibi, ilâhiyatta Niẓâm al-Dîn Avliyā' [b. bk.]'nın talebesi idi. Ancak 70 yaşına varınca, Baranî, tarihini telife başladı ve Fîrûz Şāh'ın saltanat devrine tahsis etmek niyetinde bulunduğu 101 fasıldan ancak on birini ikmâl edebildi. Bu hükümdar hakkında yazmış olduğu pek sitâyişli yazılarına rağmen, teveccühünü kazanamamış olduğu anlaşılıyor; zîra, her hâlde yazmakta olduğu vekayiin kesildiği tarihten pek az sonra, zarûret içinde ölmüştür. Niẓâm al-Dîn Avliyā'nın türbesi yakınına gömülmüş ise de, mahallî bir *efsâneye* göre, mezarı Baran (bugünkü Bulandşahr)'de gösterilir.

Bibliyografya: *Târîḫ-i Fîrûzşāhî* (nşr. Sayyid Aḥmed Ḫān; *Bibl. Ind.*); Şams-i Sirāc 'Afîf, *Târîḫ-i Fîrûzşāhî* (*Btbl. Ind.*), s. 29 v.dd.; Nassau Lees, *Materials for the History of India* (*Journ. of the Roy. As. Soc.*, N. S., III (1868), 441 v.d.); Rieu, *Catalogue of Persian Mss. in the British Mus.*, 333 ve 919; Elliot-Dowson, *History of India*, III, 93—268.

BEREYDE. [Bk. BÜREYDE.]

BERGAMA, garbî Anadolu'da, Bakır (Kaikos) çayının geçtiği ova kenarında, Ege denizi kıyısına 25 km. mesafede, İzmir vilâyetine bağlı bir kaza merkezi olup, şimdi harâbeleri görülen kadîm Bergaman (Pergamon)'ın yerine kaim olmuştur. Kuruluşu Ege medeniyeti devrine âit efsânelere karışacak kadar eski olan ve İskender'in ölümünden sonra, akropolunu tahkim ederek, hazinesini buraya koyan Lysimakos aleyhine isyan eden Philaeterus'un kurduğu hânedana 150 sene (133—283 m. ö.) payitaht olmuş ve nihâyet bu hânedanın son hükümdarı Attalos II. tarafından, Roma devletine bağlanmıştır. Şehrin eski tarihinden ve XIX. asrın ikinci yarısından itibâren yapılmış olan erkeoloji araştırmalarından (K. Humann, A. Conze, W. Dorpfeld ve Th. Wiegand'ın idare ettikleri alman arkeoloji heyetlerinin kazıları) burada bahsedilmeyecektir. En mârûfu Asklepios adına inşa edilmiş bir çok mâbedler ile tiyatro, muazzam kütüphâne ve bilhassa Berlin'in Pergamon müzesinde ihya edilmiş meşhûr Zeus mihrabını ihtivâ edip, II. asırda belki 120.000 nüfuslu ve aynı zamanda parlak sanayi (başta şehrin adından gelme bir isimle tanınmış olan deriden parşömen kâğıdı, *Pergamenae chartae*) ve eski çağların en büyük hekimlerinden Calinos (Galenos)'un doğduğu yer olmakla temayüz eyleyen Bergama, hıristiyanlığın yayılmasında da mühim rol oynamıştır. İslâm kuvvetlerinin buraya gelişleri kaleyi muhasara ve şebri tahrip eden Maslama b. 'Abd al-Malik'in seferine rastlar (716 m.s.). Barbarossa Friedrich'in kumanda ettiği üçüncü haçlı kuvvetleri 1189'da buradan geçmiş, dördüncü haçlılar, bir aralık, Bergama'yı işgâl etmişlerdir. Türklerin Bergama'ya hâkim olmaları, XVI. asrın ilk senelerine isabet eder. Filvâki burası 1306'ya doğru Karasi-oğulları tarafından ele geçirilmiş ve bunların tesis ettikleri devletin (Balıkesir ile beraber) iki mühim merkezinden biri olmuştur. Karasi Bey'in oğullarından Bergama emîri Yahşı Han (müverrih Cantacuzene'de Yahşı Bey) Anadolu'da deniz kuvvetine sâhip olan ve rumlar ile muvaffakiyetli deniz muharebeleri yapmış bulunan türk beylerinin en cesûr ve maharetlilerinden biri idi. İbn Baṭûṭa, köhnemiş bir şehir gibi tasvir ettiği, fakat dağda kuvvetli bir kalesi bulunduğunu söylediği Bergama'yı 733 (1333) tarihinde bu emîrin zamanında ziyaret etmişti. Şehrin osmanlılar eline geçmesi, eski osmanlı müverrihlerinin ve bizanslı kaynaklarından naklen, Mordtmann'ın verdiği mâlûmatta kaydettiği gibi, 735 (1334) veya 737 (1336)'da değil, fakat Yahşı Han'ın 1314'ten sonra vukua gelen ölümünü müteâkip olmuştur. Orhan Bey Karasi ülkesi üzerine sefer yaptığı sırada, Karasi-oğlu, kaçmış olduğu Bergama'da muhasara ve esir edilmiş ve şehrin osmanlı hâkimiyetine geçmesi ile, Karasi beyliği de sona ermiştir. Osmanlı devrinde Bergama, Anadolu eyâletinin Hüdavendigâr (Bursa) livasına bağlı bir kaza teşkil ediyordu; bilâhare Aydın eyâletine (İzmir vilâyeti) bağlanmıştır. Kātib Çelebi, Bergama'nın sağlam kalesinden bahsederek, asıl şehrin bu kale eteğinde uzandığını, müteaddit câmi ve hamamları bulunduğunu kayıt ile şehrin bir mahallesine „ne yerde, ne gökte mahallesi" denildiğini ve buranın eski su yolları üzerine düşüp, altı boş olmasından bu adı aldığını ilâve eder. 1837'de Bergama'yı ziyaret etmiş olan Texier, bu mahalle için aynı adı tekrarlayarak, burenın, nehir üstünde yer kazanılmak üzere, eski çağda birbirine muvâzi iki kemer inşası ile meydana

getirilmiş, 195 m. uzunlukta bir tünel teşkil ettiğini, bunun üstünde sıkışık hâlde bir çok evler bulunduğunu söyler. Son yarım asra âit kaynaklarda Bergama'nın nüfusu, birbirinden farklı olarak gösterilmiştir. Aydın vilâyeti sâlnamesinde (25. yıl, 1908=1326), resmî kayıtlara göre yazıldığı ifadesi ile, 13.759 (bundan 7.445 müslüman, 5.320 rum, 389 ermeni, 605 yahudi) nüfus kaydedilmiştir. Bergama, 1919 senesinde yunan işgâline uğramış ve 1923 eylülünde istirdat edilmiş ve buraya, kısmen yunan ordusu ile çekilen veya sonradan mübadeleye tâbi tutulan rumların yerine Yunanistan'dan gelen türk muhacirleri iskân olunmuştur. 1935 sayımına göre, Bergama'nın nüfusu 13.837'dir. 13 temmûz 1943 tarihli bir arazi tahdidine göre (*T. C. Resmî gazete*, nr. 5506), kasabanın 7.145 hektar olarak tesbit edilen toprakları üzerinde, 3.878 evde 17.770 nüfus yaşamaktadır.

Bergama, Bakır çayı ovasının şimâl kenarında, ovanın daha şarkta ve daha gapta kalan kısımlarına göre, 5 km.'ye kadar darlaştığı bir yere kurulmuştur. Eski Bergama kalesi, andesitlerden müteşekkil, 330 m. irtifâlı ve etejindeki ovaya 270—300 m. yüksekten hâkim, mahrut şekilli bir tepe üzerine yerleşmiştir. Bu tepe garp tarafından Bergama (Seliuus) suyunun, şark tarafından da Kestel veya Parmak-Batıran (Cetius) suyunun derin vâdileri ile tecrit edilmiş, gerideki sırtlardan da bir boyun ile ayrılmıştır.

İlk çağlarda büyük bir siyasî ehemmiyet kazanmış bulunan Bergama, bir devlet veya eyâlet (Roma imparatorluğunun Asia eyâleti) merkezi olmaktan çıkınca, büyük şehir rolünü de kaybetmiştir. Çoktan beri bu şehir, epeyce kesif nüfuslu ve münbit topraklı Bakır-Çayı ovası ile bunun etrafındaki tepelik sahalara âit ziraat mahsûllerinin toplandığı mahâllî bir merkezden ibaret kalmış bulunuyor; hattâ Bakır-Çayı ovasının yukarı kısmı ile, İzmir — Balıkesir — Bandırma demir yolunun te'sir sahasına geçmiştir. Evvelce Bergama'nın deniz ile irtibatını Ayazmend ve Çandarlı iskeleleri te'min ederlerdi; şimdi bu irtibat Dikili'den te'min olunmaktadır. Şehir bir şose ile bir taraftan Dikili iskelesine (29 km.), diğer taraftan Soma demir yolu istasyonuna (42 km.) bağlandığı gibi, başka bir şose de kendisini, Menemen üzerinden, İzmir (108 km.)'e birleştirir.

Bergama havâlisi, garbî Anadolu'nun en zengin topraklarından birini teşkil eder; orada buğday, arpa, mısır, pamuk, tütün, bakliye nebatları, susam, haşhaş, kavun ve karpuz ekilir; boş yerlerde ve tepelik sâhalarda ehli hayvanlar beslenir, meskûn mevkîlerin etrafını çeşitli meyva ağaçları ile bağlar, zeytinlikler ve dut ağaçları kuşatır. Civarının verdiği ziraî mahsûller, şehirde bir takım sanayinin kurulmasına hizmet etmiş ise de, bu sanayi (dericilik, bez ve halı dokuması, ipekçilik, zeytin yağı, sabun ve şarap imâli), geçen harp senelerinin sarsıntısı ile büyük zararlara uğramıştır. Texier, Bergama suyu kenarında, asırlarca evvel olduğu gibi, yine bir çok dabakhânelerin dizili bulunduğunu kaydediyordu. Cuinet, XIX. asrın son yarısında bile, şehirde renkli sahtiyao ve hattâ parşömen imâl edilmekte olduğunu söyler. Bergama, sık-sık ziyaret edilmekte ve bâzı mevsimlerde İzmir yolu ile buraya bir çok seyyahlar gelmektedir. Asırlarca bakımsız kalmış ve hattâ etrafının volkanik arâziden müteşekkil olduğu için, kireç taşı bulunmaması yüzünden, şehrin inşaatında kullanılmak üzere büyük tahribata uğramış olan âbideler şimdi iyi bir şekilde muhafaza edilmektedir. Bergama'da Bayezid I.'in ismini taşıyan bir kitâbeyi hâvî bir câmi vardır.

Merkez nâhiyesinden başka Kınık, Kozak, Turanlı ve Zeytindağı nâhiyelerini ve 124 köyü ihtivâ eden Bergama kazasının 1800 km². arâzi üzerinde 1935 sayımına göre, 57.342 nüfusu vardır.

Bibliyografya: H. Galzer, *Pergamon unter Byzantinern und Osmanen* (Berlin, 1903); Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 208 v.d.; Königliche Museen zu Berlin, *Altertümer von Pergamon*, 1885—1923, I—IV; ayn. mll., *Führer durch die Ruinen von Pergamon*, 1911; M. Collignon, *Pergame*, (Paris, 1900); A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien* (Gotha, 1810—1915), *tür. yer.*; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, III, 471 v.d.; E. Banse, *Die Türkei*, s. 126 v.d.; İbn Baṭūṭa, *Seyahat-nâme* (trc. Mehmed Şerif), s. 338; *Cihannümâ* (İbrahim Müteferrika tabı), s. 659; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri*, s. 33 v. d.; *Aydın vilâyeti sâlnâmesi*; Ali Cevad, *Memâlik-i osmaniyenin tarih coğrafya lûgati*, s. 164. (BESİM DARKOT.)

BERGAŞ. BARĞAŞ B. SA'ĪD B. SULṬĀN (? —1888), Zengibar (Zanzibar) sultanı. 7 teşrin I. 1870'te kardeşi Macîd'in yerine geçti ve ölüm tarihi olan 27 mart 1888'e kadar, saltanat sürdü. Babasının, 1856'da 'Ummān'dan avdetinde yolda ölümünü müteâkip, iktidar mevkiini ele geçirmeğe kalkışmıştı. Hattâ Macid'in resmen tanınmış olmasından sonra da, 1859'da gayr-i memnûn arapların yardımı ile, bir kere daha kargaşalıklar çıkarmağa teşebbüs etmiş ise de, kadın kıyafetine girerek, kendi kız kardeşlerinin himâyesinde, kaçmağa muvaffak oldu. Kardeşlerinden Salme (Emily Rüte), bu firarı çok canlı bir şekilde tasvir etmiştir. Bir ingiliz harp gemisinin müdahalesi, nihayet onu

teslim olmağa mecbur etti; Bombay'a nefyedilerek, 2 sene kadar orada kaldı. Zengibar'a avdetinde, İngiltere'nin nezaretinde saltanat sürmekte bulunan kardeşi Macîd ile anlaştı. Bunun ölümünden sonra, ingiliz maslahatgüzarının huzûrunda, İngiltere'nin haklarını tanıyarak, onun yerine geçti. Şarkî Afrika'da esir ticâretine karşı yapılmış olan mücâdele, onun saltanatı zamanına tesadüf eder. Uzun bir mukavemetten ve beyhûde uğraşmalardan (Sir Bartle Frere) sonra, ingiliz maslahatgüzarı Sir John Kirk'in kendisini abluka ile tehdid etmesi üzerine, 5 haziran 1873'te ülkesinde esir ticâretini ilga eden bir emirnâme imzalamağa mecbûr olmuştur. Bargaş'ı hem taltif, hem de kendisine İngiltere'nin azametini göstermek maksadı ile, 1875'te Londra'ya dâvet ettiler. Kendisi bu vesile ile, Portekiz'i ve Fransa'yı da ziyaret etti. Az zaman sonra alman müstemleke siyaseti bu memleket sâhillerine göz dikmeğe başladı. 1885'te alman himâyesi ilân edildi ve Bergaş, ülkesinin mühim bir kısmını kaybetmekle beraber, bu topraklar üzerinde lâfzî hükümranlığını iddiadan vazgeçmedi. Saltanatının sonlarına doğru, portekizliler ile dahi kavgaya girişti ve bu ihtilâf, ancak kendisinin ölümünden sonra, alman-portokiz hududunun tashih edilmesi ile, hâlledildi. Ölümünden bir az evvel, tedâvi edilmek maksadı ile, 'Ummân'a gitti ise de, avdet eder etmez hastalıktan öldü ve yerine kardeşlerinin en büyüğü Ḫalîfa geçti.

Bargaş hakkında mevcut mâlûmat, kendisinin faâl, zeki, fakat son derecede şedit mizaclı bir zat olduğundan ibarettir. Tanassur eden kız kardeşi Emily Rüte kendisini, oldukça tarafgirâne bir tasvir ile, haylı sempatik gösterir. Kalben avrupalılara düşman olan Bergaş'ı, tâlih onların en sıkı vesayeti altına düşürdü. Memleketinin iktisadî bünyesini tamamiyle değiştiren ve mühim neticeler doğurau esir ticâretinin ilgası onun zamanında tahakkuk ettirildi. Her hâlde Avrupa ve Hindistan ile olan ticaretin inkişafı sâyesinde, emlâki ve varidatı artmakta devam etti.

Bibliyografya: Robert Nunez Lyne, *Zanzibar in contemporary times* (London, 1905); Emily Rüte, *Memoiren einer arabischen Prinzessin*, 2. tab. (Berlin, 1886).

(C. H. BECKER.)

BERĠAVĀṬA. [Bk. BERGAVÂTA.]

BERGAVÂTA. BERĠAVĀṬA, Maşmūda kabîlelerinden bir gurubun ismi olup, içlerinde en ehemmiyetlileri Berānî, Zvāġa, Maṭmāṭa, Maṭġara, Banî Būraġ ve Banî Vāġmer idi. Bunlar garbî Fas'ta, bugün Şâviya tesmiye olunan Tāmesnā diyarında, Sale (Slā') ve Azemmūr dan Asfî ve Anfā'ya azanan havâlide oturmakta idiler. Hâricîlere iltihak ederek, bunların, Tancalı bir saka olan Maysara'nin idâresinde, araplara karşı açtıkları harplere iştirâk ettiler. O vakit reisleri Ṭarîf Abū Ṣâliḥ idi. Ṭarîf'in hüküm ve nufuzuna, hâricî saflarında kendisi ile birlikte mücadele etmiş olan oğlu Ṣâliḥ tevarüs etti. Tarafdarları arasında âlim ve fâzıl bir adam olarak tanınan Ṣâliḥ, yeni bir din tesis etmeği tasarladı. İslâmiyete nisbetle bu din, yahudi ve hıristiyan dinine nisbetle islâmiyet ne idi ise, o olacaktı. Bâzıları, babası Ṭarîf'e buna benzer bir rol atfederler. Her ne ise, Ṣâliḥ kendisinin, Kur'an (LXVI, 4)'da adı geçen *Ṣāliḥ al-mu'minīn* olduğunu ilân etti. Kendisinin ilk defa, islâmiyetin başlangıcında zuhûr etmiş olduğu iddia edildi; fakat hakikatte, Emevî halifelerinden Hişām b. 'Abd al-Malik zamanında yaşamış veya — bu dâvanın tarihini 127 olarak kabûl edersek, Hişām 125'te öldüğüne göre — Marvān II. zamanında ortaya atılmıştır. Hasımları, Ṣâliḥ'in aslen yahudi ve babasının asıl isminin Şema'ūn (Simeon) b. Ya'ḳūb b. İsḥāḳ olduğunu, kendisinin İspanya'da, Xeres civarında, Barbāṭ'ta doğduğunu ve bundan dolayı tarafdarlarına, bilâhare Berġavāṭī'ye tebdil edilmiş olan, Barbāṭī isminin verilmiş bulunduğunu iddia etmişlerdir. Bu fikir, *Naẓm al-cavhar*'de öne sürülmüş ise de, İbn Ḫaldūn tarafından, haklı olarak, reddedilmiştir. Kurtuba halifesi al-Ḥakam al-Mustanṣir nezdine, şevvâl 352 (teşrin I.— teşrin II. 963)'de Berġavāṭa'lar emîri tarafından, elçilikle gönderilen *imām al-ṣalāt* Zemmūr Abū Ṣâliḥ b. Müsā b. Hişām (veya Hāşim) b. Vārdizen'e istinâden, Bakrî'nin verdiği mâlûmata bakılırsa, Ṣâliḥ, kendisine göre, tam bir dinî ahkâm sistemi vucuda getirmiştir. Berber dili ile yazılmış olan bu mâlûmat Şellalı bir müslüman olan Abū Mūsā 'Isā b. Dāvūd tarafından arapçaya çevrilmiştir. Buna göre, oruç tutmak için, ramazan yerine recep ayı ve haftanın muayyen bir günü tesbit edilmiş; gündüzün 5 ve geceleyin de 5 kere namaz kılınmış. Tekbir yerine *A bism en Yaḳūş* (berberce) „Allah namına" ve ondan sonra da, *Moḳḳor Yaḳūş* „Allah büyüktür" tâbirleri kullanılırmış. Sırf cinas yapmış olmak için yanlış olarak, Baḳūş (= Bacchus)'a veya Numidya kitâbelerindeki Bacax'a irca etmek istenilen Allahın bu Yaḳūş ismi, Allahın isimlerinden biri olan *Vahhāb* („verici") kelimesinin tercümesi olacaktır. Bu isim, aynı zamanda, Abāżî-

ler tarafından da kullanılmaktadır ve Şâliḥ 'in hâricîliğinden kalma bir izdir (krş. A. de Motylinski, *Le nom berbère de Dieu chez les Abadhitee*, Alger, 1905 ve R. Basset, *Bulletin de la Société archéologique de Sousse*, 1906). Kelime-i şahâdet getirirken ellerini, el ayaları aşağıya gelmek üzere, açarlarmış. Cuma yerine, perşembe günleri hep birlikte kıldıkları namaz esnasında kendi kur'anlarının yarısını ayakta, diğer yarısını da secde ederek okurlarmış. İbâdete aşağıdaki ibâreleri (berberee) söyleyerek nihâyet verirlermiş: „Allah üzerimizdedir, ne yerde, ne de gökte, hiç bir şey onun gözünden kaçmaz". Bundan sonra şu ibâreleri yirmi defa tekrar ederlermiş: *Mokkor Yakūṣ* („Allah büyüktür"), *Ihan* (*Iven*?) *Yakūṣ* („Allah birdir") ve *ur dam Yakūṣ* („hiç kimse Allah gibi değildir"). Keza Şâliḥ, Peygamberi taklid ederek, berberee bir kur'an meydana getirmiştir. Bu kur'an, 80 sûreyi ihtivâ ediyordu. Sûreler ekseriya peygamberlerden birisinin ismini taşımakta ve al-Bakrî (s. 140) 'nin hulâsasını verdiği, *Ayyūb suresi* ile başlamaktadır; diğerlerinin isimleri *Fir'avn*, *Ḳārūn*, *Hāmān*, *Yācūc* ve *Mācūc*, *al-Daccāl*, *al-Ḥel* (altın dana), *Hārūt* ve *Mārūt*, *Ṭālūt* ve *Nimrūd* ve *Yūnus*'tur; son sûre, *Yūnus* sûresidir. Bunlardan başka horoz, keklik, çekirge ve deve sûreleri, ayrıca da sekiz ayaklı yılan sûresi ile 'acāib-i 'ālam sûresi bulunmakta idi. Kur'an'ın taklit edildiği açıkça görülmektedir. Bilumum hubûbatın 1/10'i zekât olarak alınmakta, fakat müslümanlar bundan istisna edilmekte idiler; bunlar ile sıhriyet tesis etmeğe dahi müsaade yoktu. Her kes, servetinin müsaadesi nisbetinde, istediği kadar kadın alabilir idi; yalnız üçüncü derecaye kadar olan akraba ile evlenilmez idi. Hırsız ölüm cezasına çarpılır, *zānî* taşlanırdı; katilden 100 öküz diyet alınır ve yalancılar sürülürdü. Bâzı yemeklerin memnûiyeti, meselâ her hangi bir hayvanın başını veya yumurta yemek memnûiyeti, yerli âdetlerden kalma olsa gerektir (Cezâyir'de ve Sahrâ'da bâzı kabîleler hâlâ yumurta yemezler). Horoz, namaza çağırıyor diye, itibar görürdü (halk lisanında horoza müezzin derler). Peygamberlerinin tükürüğü, bugün de bâzı Murabıtlara atfedildiği gibi, hastaları iyi edermiş. Berġavāṭa dininin islâmiyete ne kadar bağlı olduğunu gösteren bir nokta da, Şâliḥ 'in kendi hutbelerinden bir kaçını Mûsâ 'ya, gûya Peygamberin zuhûrunu önceden haber vermiş olan Kâhin Şâliḥ 'e ve Abbâsîlerin ceddi ve Peygamberin amcazâdesi İbn 'Abbâs 'a izâfe etmiş olmasıdır.

Rivâyete göre, Şâliḥ, 47 sene saltanat sürdükten sonra, 7. halifenin zamanında tekrar geleceğini vaad ve akaidinin, münasip vakti hulûl edinceye kadar, oğlu Elîsa' (diğer şekli Elyās) 'dan gizli tutulmasını tenbih ederek, şark memleketlerinde seyahata çıkmış; fakat torunu Yûnus zamanında memlekete dönmüştür. — Bu hikâyeyi olduğu gibi kabûl etmek müşküldür: Şâliḥ 'in akaidi, ya ihmâle uğradıktan sonra, Yûnus 'un zamanında tekrar revâc bulmuş yahut da Yûnus bunları kendisi te'sis ederek, ceddine izâfe eylemiştir. Zâten verilen tarihler arasında hayli açık vardır: Elîsa' — 50 sene hüküm sürmüş; yeni akîdeleri cebir ve tazyik ile yaymış olan oğlu Yûnus — 44 sene, onun yeğeni olup, 300 senesinde ölmüş olan Abû Ġufayr — 29 yıl hükümdarlık etmişlerdir; buna nazaran, ilk defa olarak h. 127 'de ortaya çıkmış olan Şâliḥ 'in 127 'den 300 senesine kadar geçen zamanın dolması için, 50 sene hüküm sürmüş olması icap eder. Tāmeslāḫt 'ta medfun olan 'Abd 'Allāh Abu 'l-Anṣār, 42 senelik saltanattan sonra, 341 senesinde ölmüştür. — Berġavāṭa 'lar, Magrib 'i aralarında paylaşmış olan diğer hükümetlere karşı, umumiyet itibariyle, İspanya 'daki Emevî halifelerinden yardım görmüşlerdir. Memleketlerinde, oldukça uzun zaman, varlıklarını korumağa muvaffak oldular; ordularında kendi mezheplerinden olan kabîlelerden topladıkları askerlerden başka, diğerleri meyanında İzemûr, Banî İfren ve Banî İfellûsa gibi, müslüman kabîlelerin yolladığı askerler de vardı. Arap tarihçileri, Berġavāṭa 'ların İspanya araplarından Şanhâca 'ler (Fâtımîlere tâbi idiler) ve Banî İfren kabîlesine karşı yapmak mecburiyetinde kaldıkları harplerden bahsetmekte ve oldukça mühim mağlûbiyetlere dûçâr olduklarını yazmaktadırlar. Bu mağlûbiyetlerden şüphe edilebilir; çünkü Berġavāṭa 'lar, müstakil kalmışlar ve Murabıtlar hükümeti için, ciddi bir tehlike teşkil etmişlerdir. Gûya Banî İfren bunların kökünü kazımış fakat Berġavāṭa 'lar, 451 senesinde, meşhur 'Abd Allāh b. Yāsîn 'in ordusunu mahvetmişler ve Yāsîn bu esnada telef olmuştur. Bir asır sonra (543), Muvahhidler hânedanının müessisi 'Abd al-Mu'min bunlara karşı harekete geçmiş, fakat mağlûbiyete uğramıştır; mamafih bir müddet sonra galebe çalmış, bu suretle de Berġavāṭa 'lar ortadan kalkmıştır.

Bibliyografya: Bakrî, *Description de l'Afrique septentrionale* (nşr. de Slane, Alger, 1857), s. 134—141 (esas menbâ); İbn Abî Zar', *Ravż al-ḳirṭās* (nşr. Tornberg), s. 42—84; İbn 'Aẕārî, *Kitāb al-Bayān*, I, 231—236; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar* (nşr. Būlāḳ), VI, 129—210; Goldziher, *Materialien zur Kenntnis der Almohadenbewegung* (*ZDMG*, XLI, 91—94); R. Basset, *Re-*

cherches sur la religion des Berbères (Paris, 1910), s. 48—91. (RENÉ BASSET.)

BERGÛS. BARĠŪS (A.; cemi *barāġiš*), „pire"; elden kolaylıkla düşmesinden dolayı Suriye ahalisi tarafından 1 kuruşluk türk sikkesine verilen isim idi. — *Nahr Barġūs*, Suriye sâhilinde, Şaydâ 'nın bir az cenûbunda Akdeniz'e akan, eskilerin Asklepios dedikleri, bir deredir.

Bibliyografya: [A. Socin], *Palästina und Syrien*, 6. tab. (Baedeker, 1904), s. 238. (CL. HUART.)

BERGÛSİYE. AL-BA(U)RĠŪSİYA, hâricî mezhebinden olduğu kadar, neccarî [b. bk.] 'lerden de sayılabilen, fakat tâli ehemmiyeti hâiz bâzı meselelerde kendi yolunda giden islâm ilâhiyatçılarından Muḥammed b. 'Îsâ Burġūs tarafdarlarına verilen isimdir. Muḥammed b. 'Îsâ hakkında bundan fazla mâlûmatımız yoktur; hattâ kendisine neden dolayı *ba(u)rġūs* („pire") lâkabı verilmiş olduğu da mâlûm değildir.

Bibliyografya: Şahrastânî (nşr. Cureton), s. 61, 103 (Haarbrücker, s. 94, 155); al-Baġdâdî (nşr. Muḥ. Badr), s. 197.

BERÎD. BARÎD (A.), lâtincede „posta hayvanı" mânasına olan *veredus*'tan geldiği kat'îyete yakın bir ihtimâl ile söylenebilecek olan bu kelime, daha islâmiyetin ilk asrından başlayarak, bütün orta çağ islâm devletlerinde „posta hayvanı, suvari postacı, devlet postası, posta menzili" ve nihâyet, „iki posta menzili arasındaki mesafe" mânalarında da kullanılmıştır. Kelimenin bu son mânasını maddî bir ölçü ile tesbit hususunda, lûgatçiler, hukukçular ve coğrafyacılar arasında, büyük ihtilâflar vardır. Sonuncuların göre, bir suvari postacının bir günde alabileceği mesafeye **b e r î d** derler ki, ekseriyetle kabûl edildiğine göre, çöl sahası için her biri 3 'er millik 4 fersah, yâni 12 mil, Horasan ve Suriye için ise, bunun yarısıdır; fakat hukukçular, çöl sâhasında bir suvari postacının, namaz vakitleri hesaba katılmamak üzere, 4 berîdlik, yâni 48 millik, bir yol gidebileceğini kabûl ederler (tafsilât için bk. M. H. Sauvaire, *Matériaux pour servir à l'histoire et de la Metrologie musulmanes*, *JA*, nov.-dec., 1886, s. 483 v.dd.). Mamafih XIV. asır Mısır müellifleri, posta menzilleri arasındaki mesafelerin birbirinden farklı olduğunu, bilhassa çöl sâhalarında su kuyularının mevcudiyeti göz önüne alınarak yahut, yol üstündeki her hangi mühim bir köy veya kasabanın mevcudiyeti hesaba katılarak, menzillerin ona göre tertip edildiğini söylerler ki, en doğrusu budur.

Semantik tekâmül bakımından, iptidâ resmî posta mânasında kullanılan lâtin menşe'li bu kelimenin, ilk islâm fâtihlerinin Suriye ve Mısır'da tesadüf ettikleri Bizans posta teşkilâtından alınmış olduğu kendiliğinden anlaşılıyor. Sonraki islâm müellifleri islâmlardaki devlet postası müessesesinin, sâir bir çok şeyler gibi, iranlılardan alındığını söylerlerse de, daha ziyâde Abbâsîler devri müesseselerinde kendini gösteren Sâsânî tesiriuin, Emevîler devri posta teşkilâtı için vârid olamayacağı, bu mefhumu ifâde eden kelimenin, şarkî Roma imparatorluğundaki mümâsil müessesenin isminden alınmış olması ile de sâbittir. Lâtinceye değil, farsçaya vâkıf olan arap lûgatçilerinin, meselâ Zamaḫşarî'nin, aslen arapça olmayan bu kelimeyi farsça „kesik kuyruklu" mânasına gelen *barîde-dum*'dan alınmış addetmesi (*Lisân al-'arab*, IV, 53) ve müverrih Maḳrîzî'nin de bu uydurma iştikaka inanarak, daha evvelki başka müellifler gibi, bu müessesenin iranlılardan alındığını söylemesi, bu yanlışlığın neden ileri geldiğini anlatabilir. Gerçi eski islâm tarihçisi Belâẕurî (*Futūḥ al-buldān*, s. 375), başka hayvanlardan kolayca ayırt edilmek için, **b e r î d** hizmetindeki hayvanların kuyrukları kesildiğini söylerse de buna dayanarak, kelimenin ve ifâde ettiği müessesenin irânî menşe'den geldiğine hükmetmek doğru değildir. Bu teşkilâtı, **b e r î d** ismi altında, ilk defa kuran Mu'âviya I.'nin, bu hususta eski Bizans teşkilâtını taklit veya iktibas ettiği hakkında, Reino ve G. Demombynes'in fikirlerine biz de tamamiyle iştirâk etmekteyiz.

Geniş coğrafî sahalara hâkim olan eski şark imparatorluklarının, merkezî bir idare kurabilmek için, böyle bir posta ve istihbarat teşkilâtına muhtac oldukları düşünülürse, bunun köklerini şarkî Roma'dan daha evvelki devletlerde aramak icap eder. Hakikaten Dârâ I. zamanında çok muntazam bir idare teşkilâtına mâlik olan Ahamenidler (Keyâniyân) imparatorluğunda, hükümdarın emirlerini her tarafa sür'atle yetiştirmek ve imparatorluğun her tarafında olup biten şeyleri ona en doğru olarak bildirmek maksadı ile, geniş teşkilâtlı muntazam bir devlet postası teşkil edildiğini islâm müellifi İbn al-Balḫî rivâyet ettiği gibi (bk. *The Farsnāma of Ibnul-Balkhī*, nşr. G. le Strange ve R. A. Nicholson, *GMNS*, 1921, I, 55), Herodot bile Serahs zamanında bu teşkilâtın mevcudiyetinden bahseder. A. Christensen (*l'Iran sous les Sasanides*, Copanhague, 1936, s. 120, 123 v.d.), Sâsânîler devrindeki devlet postasının da bundan pek farklı olmadığını söylemekle beraber, posta idarelerinin başındaki memurların, Emevîler ve Abbâsîler zamanında olduğu gibi, bulundukları yerlerde olup biten şeyleri hükümdara bildirmekle mükellef resmî

bir casus vazifesi görüp görmedikleri hususunda kat'î bir hüküm veremiyor ve mamafih eski İran'da casusluğun büyük ehemmiyet kazandığını göz önüne alarak, bu ihtimâli de uzak görmüyor. Bu hususiaki Sâsânî an'anelerinin, Abbâsîler devrinin b e r î d teşkilâtı üzerinde nasıl müessir olduğunu aşağıda göreceğiz.

Romalılar, İran imparatorluğunun resmî posta teşkilâtını taklid ederek, aynı tarzda bir müessese kurdular. Yolların tanzimine ve münakale vasıtalarının ikmâline büyük gayretler sarfeden imparatorluğun vucuda getirdiği bu yeni müessese, yâni devlet postası (*carsus publicus*), muntazam menzil teşkilâtına, posta hayvanlarına, yolcuların ihtiyacını temin edecek vasıtalara mâlik idi ve bundan yalnız hükümdar ve devlet adamları, yahut hükûmetten hususî bir müsaade almış olan ferdler istifâde ediyordu (bk. Paul Huvelin, *Etudes d'histoire de droit Commercial romain*, Paris, 1929, s. 42 v.d.). İmparatorluğun bu *veredus* (posta hayvanı) ve *veradarii* (postacı, berîdî) teşkilâtının şarkî Roma devrinde de devam ettiğiai, yâni daha büyük Constaatin zamanında mevcut olduğu gibi, sonradan Theodosius kanununda buna âit hükümler konulduğunu biliyoruz (*Cod. Theod.*, VIII, V, 51). Bütün bu izahat, İran ve Roma imparatorluklarındaki devlet postası teşkilâtının birbirlerine ne kadar benzediğini gösterdiği gibi, aşağıda göreceğimiz vecihle, orta çağ islâm devletlerindeki mümâsil teşkilâttan da ne kadar farksız olduğunu anlatacaktır. İslâmlarda olduğu gibi şarkî Roma'da da istihbarat, yâni casusluk, işlerinin bu teşkilâtın en mühim vazifesini teşkil etmesi, bunun Sâsânîler devrinde de ilk plânda bulunduğunu gösterebilir. Justinianus zamanında bir aralık kaldırılan bu teşkilâtın (krş. P. Boissannada, *Le Travail dans l'Europe chrétienne au Moyen Âge*, Paris, 1921, s. 66), sonradan, zarûrî ihtiyaclar karşısında, tekrar canlandırıldığı ve mâlî sıkıntılar sebebiyle, eski intizamını bulamamakla beraber, bu cihazın her hâlde ilk islâm fütuhatı esnasında mevcut bulunduğu muhakkaktır (bunun, Bizans idâresi zamanında Mısır'da mevcudiyeti hakkında bk. G. Rouillard, *l'Administration civile de l'Egypte byzantine*, Paris, 1928, s. 113).

Şarkî Roma devletinden zaptolunan medenî sâhalarda Bizans'ın muhtelif idare cihazlarını, hattâ bir kısım memurları ile beraber epey uzun müddet kendi hesabına kullanmak mecburiyetinde kaldığını bildiğimiz Emevî devleti, b e r î d teşkilâtında da aynı yolu tâkip etmiş olmalıdır. Mamafih bir taraftan islâm imparatorluğunun dahilî tekâmülü, diğer taraftan eski kültür an'anelerine mâlik olan Sâsânî memleketlerinin (Irak, İran ve Horasan) Emevî hâkimiyeti altına düşmesi neticesinde, bütün müesseselerde olduğu gibi, berîd teşkilâtında da, hiç olmazsa şarkî sâhalarda İran tesirinin kendini göstermeğe başladığı tahmin olunabilir. Her ne olursa olsun, Emevîler devrinde b e r î d teşkilâtına büyük ehemmiyet vevildiğini görüyoruz. 'Abd al-Malik b. Marvân zamanında, hem geniş imparatorluk memleketlerindeki dâhilî kaynaşmalardan, hem de askerî hareketlerden doğru ve çabuk haberler almak için, bu teşkilât büyük nisbette genişletildi; Valîd I., yaptırdığı binaları süslemek için, muhtac olduğu mozaikleri Bizans'tan bu emin ve sür'atli vasıta ile getirtiyordu. Ömer II., Emevî devletine dâimâ zorluklar çıkaran arap kabîlelerinin yaşadığı Horasan'da merkezî idârenin nufuz ve murakabesini temin için berîd teşkilâtını kuvvetlendirmiş, ana yollar üzerinde menzil binaları yaptırmıştı. Emevî hazinesi bu teşkilât için, senede 4 milyon dirhem gibi, büyük bir para sarfediyordu. 1933'te Semerkand civarında Mug-Kale harâbesinde yapılan hafriyatta meydana çıkan ve hicrî 99—100 yılları arasında yazılmış resmî bir vesika, b e r î d teşkilâtının yalnız Horasan'da değil, Mâverâünnehr'de Şogd havâlisinde, yâni Semerkand civarlarında da mevcut olduğunu meydana koymuş ve Ömer II.'in bu işe memur ettiği Sulaymân b. Abû al-Sârî (Ṭabarî, II, 1364)'nin adına bu vesikada da tesadüf olunmuştur (orta Asya'da Mug-Kale hafriyatında bulunan vesikalar için bk. *Sogdiyskiy Sbornik*, Leningrad, 1934; eserin hulâsası ve vesikanın metni için krş. Abdülkadir İnan, *Belleten*, sayı 27, 1943, s. 615—619) Berîd teşkilâtına âit en eski paleografik vesika, bildiğimize göre, şimdilik budur ve Ṭabari'nin ifâdesini tamamiyle te'yit etmektedir.

Berîd teşkilâtının, Emevîlerde ve sonra Abbâsîlerde olduğu gibi, Endülüs Emevîlerinde de bulunduğu anlaşılıyor; tarihî vesikalara göre, III. asır ortalarında bu teşkilâtın başındaki büyük memura *ṣāhib al-barīd* adı veriliyordu (G. Levi Provençal, *l'Espagne musulmane ou Xème siècle*, Paris, 1932, s. 55). Elde vesika bulunmamasına rağmen, bu müessesenin daha evvelki zamanlarda da mevcudiyeti ihtimâl dâhilindedir.

Abbâsîler, daha al-Manṣûr zamanından başlayarak, posta ve istihbarat işlerine çok büyük bir ehemmiyet verdiler. Rivâyete göre, al-Manṣûr, devletin muntazam idaresi için, adliye, mâliye ve zabıta işlerini muvaffakiyetle çevirecek 3 muktedir ve doğru memura ihtiyac bulunduğunu, fakat bunların her hareketini hükümdara doğru olarak bildirecek bir *ṣāhib al-barîd*'in hepsinden daha kıymetli ve ehemmiyetli olduğunu söylemişti. Bununla beraber, bu

teşkilât her hâlde iyi işlememiş yahut lüzumu kadar genişlememiş olacak ki, al-Mahdî'nin, bizanslılar ile harpte bulunan oğlu Hârûn al-Raşîd'den doğru ve çabuk haber almak için, buna daha fazla ehemmiyet verdiğini ve sonra da, Hârûn devrinde, Yahyâ b. Bermek'in teşviki ile, bunun daha muntazam bir şekle sokulduğunu görüyoruz (sonraki tarihî kaynakların, bu teşkilâtın bâzan büs-bütün kaldırılıp, sonra yeniden kurdurulduğu hakkındaki ifâdelerini bu şekilde tefsir etmek zarurîdir). Abbâsî hazinesinin bu teşkilât için 8 milyon dirhem sarfetmesi, verilen ehemmiyetin derecesini anlatabilir. Mamafih Abbâsîler devrindeki b e r î d teşkilâtının, Emevîler devrinde Suriye ve Mısır'da olduğu vecihle, Bizans tesiri altında değil, daha ziyâde Sâsânî idare an'anelerine göre tanzim edildiği söylenebilir. Umumiyetle islâm müelliflerinin bu mutalâada bulunmaları, Emevîlerin değil, Abbâsîlerin teşkilâtını göz önüne almalarından ileri gelmektedir ve G. Demombines, A. Christensen gibi âlimler de bu fikre iştirâk etmektedirler.

Abbâsîler devrinde bu resmî posta ve istihbarat müessesesinin mâhiyeti, ehemmiyeti, vazifeleri ve işleme tarzı hakkında oldukça geniş mâlûmata sâhibiz. Bagdad'da merkezî idâreyi teşkil eden divanlar arasında, merkezin vilâyetler ile muhaberelerini tanzim etmek ve her taraftâ olup biten işlerin ve bilhassa büyük memurların hâl ve hareketlerini teftiş ve murakabe ederek, merkeze bildirmek vazifesi ile mükellef hususî bir idare vardı ki, buna *dîvân al-barîd* adı verilirdi. Bunun başında, *ṣâhib al-barîd*, unvanını taşıyan büyük bir âmir bulunurdu ki, vazifesinin mâhiyeti bakımından, hükûmdarın her suretle emniyet ve itimadını kazanmış olması lâzımdı. An'aneye göre, Sâsânî hükûmdarları bu vazifeyi en itimat ettikleri çocuklarına verirlerdi. 358 (950)'de ölen Abû Ca'far Aḥmed b. Muḥammed al-Ǧummâs'ın *Ṣinâ'at al-kuttâb* adlı eserinde, bu teşkilât hakkında divan kâtiplerinin bilmeleri icap eden mühim tafsilât bulunduğunu bildiğimiz gibi, Ḫvârizmî (*Mafâtîḥ al-'ulûm*, nşr. Van Vloten, s. 63; tab. Mısır, s. 42) de bu divanda kullanılan ıstılahlar hakkında bir az mâlûmat vermektedir ki, bu ıstılahlar da bu müessesenin Sâsânî an'anesine göre tanzim edildiğini anlatmaktadır. Berîd divanının çok ağır ve şumûllü bir vazife ile mükellef olduğu ve bunu yapabilmek için, hilâfet memleketlerinin her tarafına yayılmış muazzam bir teşkilât şebekesine muhtac bulunduğu meydandadır. Abbâsî imparatorluğunun geniş topraklarında, askerî ve ticarî bakımlardan birinci derecede ehemmiyetli yolları tanzim ve bu yollar üzerinde âsâyiş ve emniyeti temin etmek, muntazam posta menzilleri vücuda getirmek ve bu menzillerde dâimâ harekete hazır at, katır ve hecin devesi gibi, vasıtalar bulundurmak lâzımdı; sâhil memleketlerinde yahut büyük göllerde ve nehirlerde gemilerden ve sallardan da istifâde olunurdu; lâkin en müşkül ve masraflı mesele, kara yollarının intizam ve emniyeti idi; bunun için büyük bir memur ve hademe kadrosuna ihtiyac vardı. Abbâsîler devrinde bütün bu yollar üzerinde askerî faâliyetler eksik olmadığı gibi, bilhassa büyük bir ticâret faâliyeti mevcuttu; IX.—X. asırlarda imparatorluk içinde muazzam bir inkişaf gösteren iktisadî hayat, yalnız iç ticârette değil, dış ticârette de kendini göstermiş ve münakalâtın mütemâdî artması, yolların intizam ve âsâyişi meselesini ön plâna geçirmişti. Yalnız devlet postası için değil, kalabalık ticaret kervanları için de buna ihtiyac vardı. Berîd hayvanlarının, başkalarından kolayca ayrılması için, kuyrukları kesilir ve boyunlarına çanlar ve çıngıraklar asılırdı. IX.—X. asır islâm coğrafyacılarının eserlerinde, bu berîd yolları, menziller ve hattâ bunların idaresi için sarfolunan paralar hakkında bir çok mâlûmata tesadüf olunur (msl. İbn Ḫurdâẕbeh; bu hususta bk. Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients*, Leipzig, 1864). Berîd teşkilâtı, merkez ile vilâyetler arasındaki muhabereyi temin etmekten başka, hükûmete veya saraya âit eşyanın nakli, resmî vazife ile bir yerden başka bir yere gönderilen memurların sevki gibi işler ile de uğraşırdı. Lâkin bunun mükellef olduğu en ehemmiyetli vazife, memleketin her tarafındaki büyük memurların (kumandanlar, vâliler, kadılar ve mâliye memurları) hâl ve hareketlerini, hükûmdara karşı besledikleri niyetleri sıkı bir murakabe altında bulundurarak, merkeze sür'atle bildirmekti. Resmî bir teftiş vazifesinden başka, hükûmdarın hususî casusluk şebekesi hizmetini de gören bu teşkilâtın, bütün vilâyetlerde ve mühim merkezlerde, ayrı ayrı memurları bulunurdu. Merkezî idârenin itimadını kazanmış kimselerden seçilen bu memurların büyük nufuz ve salâhiyetleri olduğu için, bilhassa merkezden uzak vilâyetlerde idarî ve mâlî büyük yolsuzluklar yapan yahut fena niyetler besleyen askerî ve idarî âmirler, bu vaziyeti merkeze bildirmemeleri için, b e r î d memurlarını türlü vasıtalarla kandırmağa çalışırlardı. Ancak resmî portadan başka, kervanlar vasıtası ile de hususî mektuplar gönderildiği için, her hangi bir hâdiseyi uzun müddet saklamağa imkân yoktu. Fakat bütün bunlara rağmen, posta

ve istihbarat memurlarının, kendi maddî menfaatlerini teminden başka bir şey düşünmeyerek, merkezi yalan haberler ile oyaladıklarını görmekteyiz. İmâm Abû Yûsuf (113—182), meşhur *Kitâb al-ḫarâc*'ında, berîd teşkilâtının bozukluğunu, bu işte kullanılan memurların namuslu insanlar olmadığını, vâliler, kadılar ve mâliye memurları ile uyuşarak suiistimâlleri sakladıklarını, bu gibi adamlar tarafından verilecek haberlere inanmak doğru olmadığını söylüyor ve buna bir çâre olmak üzere, bu memurların, her memleketin ve büyük şehrin namuslu ve mûteber adamları arasından seçilerek, hizmetlerine mukabil beytülmâlden münasip bir maaş verilmesini, resmî posta vasıtalarından yalnız devlet memurlarının istifâde ettirilmesini ve vazifede suiistimâlleri görülenlerin şiddetle cezalandırılmasını tavsiye ediyor (krş. Abû Yûsuf, *Le livre de l'Impot foncier*, trc. E. Fagnan, Paris, 1921, s. 286—289). Tâhirîler devletinin müessisi olan Horasan vâlisi Emîr Tâhir, istiklâl arzusuna düşerek, halifenin adını hutbeden kaldırınca, berîd memuru kendisinden izahat istemiş; vaziyetinden korkan Tâhir de bunun bir yanlışlık olduğunu söyleyerek, merkeze bildirilmemesini rica etmişti; lâkin bunun tekerrürü üzerine, berîd memuru, bu haberin, hususî mektuplar ile, Bagdad'a gideceğini ve bu takdirde kendi mevkiinin tehlikeye düşeceğini anlatarak, Tâhir'in de muvafakati ile, vaziyeti bildirdi. Bu vak'a, nufuzlu vâliler ile berîd memurları arasındaki münasebeti anlatmak bakımından, çok mânalıdır. Bu gibi hâllerde vâliler, berîd memurlarının resmî rapolarını âdetâ kontrol etmek ve bunu istedikleri gibi yazdırmak kudretine mâlik olduklarından, bu memurların, gizli vasıtalara müracaat ederek, ayrıca — resmî raporlarına tamamiyle muhalif — hususî raporlar gönderdikleri de olurdu. Böyle hâllerde, merkezî idare veya hükümdar ile bu memur arasında evvelce kararlaştırılmış hususî bir işâret bulunmadıkça, gelen rapora — hattâ o memurun el yazısı ile yazılmış ve mührü ile mühürlenmiş olsa bile — itimad olunmazdı. Her yerdeki berîd memurunun maiyetinde, istihbarat için, kullanılan hususî adamlar (casuslar) bulunduğu gibi, bâzı gizli mektupları taşımak için, ḳâṣıd, sâ'î ve peyk gibi isimler verilen koşucular da bulunurdu. Bunların ilk defa Büveyhîler âilesinden Irak emîri Mu'izz al-Davla tarafından kullanıldığı rivâyet edilir. Bunlar bâzan seyyâr satıcı veya serseri derviş kıyafetinde seyahat ederlerdi. İsyan ve istiklâl hovesine düşen vâliler, derhâl berîd memurunun vazifesine son verirler ve merkez ile resmî posta münasebetini keserlerdi.

Abbâsî imparatorluğundan ayrılarak, müstakil devlet mâhiyetini alan siyasî teşekküllerde, bu resmî posta ve istihbarat işlerine ehemmiyetle devam edildiğini görmekteyiz. Mısır'daki Tolunlular sülâlesinde berîd teşkilâtının eski şekilde devam ettiğini bildiğimiz gibi (Zakî Moḥammed, *Les Toulounides*, Paris, 1933, s. 199), Mâverâünnehr ve Horasan'da çok muntazam bir idâre makinesi vucuda getiren Sâmânîler devletinde de aynı teşkilâtın mevcudiyeti hakkında mâlûmatımız vardır. Naṣr b. Aḥmed zamanında Buhara'daki merkezî divanlar arasında, divan-ı sâhib-i berîd de bulunuyordu (Nerchakhy, *Description de Boukhara*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1892, s. 24, burada yanlış olarak, صاحب مرید şeklinde yazılmıştır). Abbâsîlerde olduğu gibi, vilâyetlerde buna bağlı memurlar bulunup, olup biten işleri hemen merkeze bildirdiklerini 'Avfî'nin *Cavâmi' al-ḥikâyât*'ındaki bir hikâyeden öğreniyoruz (bk. W. Barthold'un *Turkestan* adlı meşhur eserinin rusça tabına zeyil olarak çıkardığı metinler mecmuası, s. 92). Muharriri mâlûm olmamakla beraber, ilk yazılışının Sâmânîler devrine âit olduğu tahmin edilen bir eserde, sâhib-i berîdin vazifelerinden ve hâiz olması lâzım gelen vasıflardan bahsolunurken, bunun „dâvaları dinleyip, hükmetmekle muvazzaf olduğu için, bütün şer'î meselelere vakıf, zâhid, müttaki, âlim ve fakih olması, her işi lâyıkıyle araştırması, doğru sözlü, iyi huylu ve herkesin hayrını isteyici olması, hâdiseleri arzederken, etraflı düşünmesi icap ettiği" kaydolunuyor (Ch. Schefer, *Chrestomathie persane*, Paris, 1883, I; *Ẓafar-nâme*, s. 20). Berîd teşkilâtının başındaki âmirin adlî işlere değil, sâdece istihbarat işlerine baktığını bildiğimiz için, bu ifâdenin baş taraflarını tefsir etmek bir az müşkül görünmekte ise de, bunu mecâzî bir ifâde gibi kabûl edince mesele aydınlanmaktadır: bir çok insanlar aleyhinde ısnatları hâvî jurnallar alan ve bu hususteki kanaatlerini hükümdara bildirmekle mükellef olan bir adam, bu bakımdan, tetkik ettiği evraka göre hüküm veren bir hâkim vaziyetinde telâkki olunabilir. Nitekim yukarıdaki fıkranın son kısımları, bunun, istihbarat işleri şeline âit olduğunu açıkça göstermektedir. Her hâlde Sâmânîler devrindeki berîd teşkilâtının, gizli ve açık istihbarat işleri ile bilhassa meşgûl olduğu anlaşılıyor.

Umumiyetle Sâmânî idâre sistemini kabûl etmiş olan Gazneliler imparatorluğunda, berîd teşkilâtının devamını ve istihbarat işlerinin, yâni casusluğun, büyük ehemmiyet kazandığını görmekteyiz. Bu devirde, Maḥmûd ve Mas'ûd zamanlarında, her vâlinin yanında, merkezî idare tarafından tâyin edilip, âdetâ onun işlerini murakabeye memur olan bir kethüda (vâli muavini)'dan başka, yine merkezden tâyin edilen bir *sâhib-i berîd* (yahut *nâib-i berîd*) bulunur-

du ki, olup bitenleri hükümdara bildirmekle mükellef olan bu memurun, en çok güvenilir adamlar arasından seçilmesi âdetti. Tıpkı *berîd* kelimesi gibi (posta menzili, postacı mânalarına da gelen) *askadar* denilen resmî posta ile gelen rapolar, bâzı zamanlar, vâlilerin emir ve tehdidi altında yazıldığı için, berîd memurları bu gibi vaziyetlerde, ayrıca gizli bir rapor yazarak, bunu derviş veya satıcı kıyafetinde bir sâ'î ile gönderirlerdi. Bunların, ele geçmemek için, bâzan bir mum içine yahut bir asa arasına konmak gibi usûller ile saklandığını Bayhakī 'deki kayıtlardan öğreniyoruz (Bayhakī, *Târîḫ*, nşr. Said Nefîsî, Tahran, 1309, I, 27, 386). Resmî posta ise, Abbâsîlerde olduğu gibi, deriden yapılmış hususî torbalar içine konarak, sâhib-i berîdin mührü ile mühürlenir ve üzerine, nereden geldiğini anlatmak için, bir halka konurdu. Sefere çıkan her orduya, merkez ile muhabereyi temin için, bir sâhib-i berîd tâyin edilerek, maiyetine kâfi mıkdarda postacı ve posta hayvanları verilirdi. Bâzı mühim hâdiselerde, Gazne 'ye her gün posta geldiğini ve böylece merkezî idarenin vaziyeti günü-gününe takip ettiğini görüyoruz. Resmî postanın açılması ve hükümdara arzı hususunda, bunların mahrem kalıp yayılmaması için, muayyen sıkı usûller vardı ve vezir ile divanın alâkalı bir kaç büyük memurundan başka, hiç kimse bu işlere karışamazdı. Gaznelilerde, bilhassa Maḥmūd zamanından başlayarak, casusluğun çok büyük ehemmiyet kazandığını ve bu sebeple berîd teşkilâtının çok muntazam olduğunu, yalnız Bayhakī 'nin ifâdelerinden değil, başka tarihî kaynaklardan da öğreniyoruz. Maḥmūd 'un sarayında oğlu Mas'ūd 'un ve Mas'ūd 'un sarayında da Maḥmūd 'un casusları bulunduğunu bildiren Bayhakī 'den başka, Nizâm al-Mulk de onun Karahanlılar sarayında casusları olduğunu söylemekte ve 'Avfī 'nin bir hikâyesinden de, Ḫvārizm vâliliğine tâyin ettiği Altıntaş 'ın yanında da casus bulundurduğu anlaşılmaktadır.

Büyük Selçuklu imparatorluğunun ilk kuruluş yıllarında, Gazneliler ve Büveyhîlerden kalan sâir bir takım idarî müesseseler gibi, bu müessesenin de bozulduğunu ve bilhassa casusluk işlerine hiç ehemmiyet verilmediğini görüyoruz. XII. asır müellifi Semerkandlı Niẓāmī-i 'Arūżī „çöl adamları olan Selçuklu reislerinin, eski hükümdarların riâyet ettikleri saltanat kaidelerini bilmedikleri için, padişahlığa mahsus âdetlerden ve müesseselerden bir çoğunun bunlar zamanında ortadan kalktığını ve memleketin iyi idaresi için, vucudu zarurî olan bir çok şeylerin mahvolduğunu" esefle söylemekte ve divan-ı berîdin kaldırılmasını buna bir delil olarak zikretmektedir (*Çahār maqāla*, *GMS*, XI, 24). Hakikaten, tarihî kaynakların müşterek ifâdelerine göre, **casusluktan** ve **casuslardan nefret eden** ve bunun hükümdarlar için, faydadan çok zarar getireceğine inanan Alp Arslan, bu teşkilâtı kaldırmıştır (Bondārī, nşr. Houtma, s. 67; türk. trc. Kıvameddin Burslan, İstanbul, 1943, s. 67). Selçuklu imparatorluğu içinde İsmailîlerin uzun müddet gizli faâliyetlerde bulunduktan sonra, birden bire o kadar kuvvetli ve geniş bir teşkilât hâlinde ortaya çıkmalarını, o devir tarihçileri, berîd teşkilâtının ortadan kaldırılmış olmasına atfederler. Bir çok meselelerde türk kabîle hayatına has telâkkilere sâdık kalan Alp Arslan 'ın, casusluğa karşı duyduğu **derin nefreti**, onun veziri Niẓām al-Mulk de te'yit etmekte ve bu hükümdar zamanında *sâhib-i haber* (yâni casusluk vazifesi ile mükellef *sâhib-i berîd*) 'ler mevcut olmadığını anlatmaktadır. Kendisine bu hususta sorulan bir suale Alp Arslan 'ın verdiği şu cevap, casusluk teşkilâtının sakat taralarını anlatmak bakımından, tarihî vakıalara da uygundur: — „Bana dost olanlanr, bu istihbarat memurlarına, pek tâbiî ehemmiyet vermezler; hâlbuki düşmanlarım, maddî ve mânevî her vasıtaya baş vurarak, onunla uyuşurlar. O da bana, dostlarımı düşman ve düşmanlarımı dost gösterecek haberler verir. İyi ve fena sözler, ok gibi tesirlidir; tekrar edile-edile insanı dostlarından soğutur ve düşmanlarına ısındırır. Bunun neticesi olarak da, dostlar uzaklaşır ve düşmanlar insanın etrafını alır". — Mamalih, Sâsânî-Abbâsî idare an'anelerinin şiddetli taraftarı olan Niẓām al-Mulk, Alp Arslan 'ın bu düşüncelerini kaydetmekle beraber, sâhib-i haberler kullanmanın, yâni berîd teşkilâtının esaslı bir idare kaidesi olduğunu, ancak bunların diodor, sâdık ve doğru insanlardan seçilmesi lüzumunu ilâveden de kendini alamamıştır (*Siyaset-nâme*, nşr. Ḥalḫālī, Tahran, 1310, fasıl 10, s. 50 v.d.). Sonradan, bir taraftan geniş imparatorluk idaresinin ihtiyacları, diğer taraftan eski idare an'anelerinin git-gide artan tesirleri altında, bu teşkilâtın tekrar vucuda getirildiği söylenebilir. Niẓām al-Mulk 'ün „işlek yollar üzerindeki merkezlere, kendi merkezleri etrafında 50 fersahlık mesafelerdeki haberleri vermek üzere, muayyen tahsisat ile peykler [b. bk.], yâni istihbarat ve posta memurları tâyin etmek ve böylece her gün memleketin her tarafından haber almak lüzumu" hakkındaki ifâdesi (*ayn. esr.*, fasıl XV, s. 63) bunu anlattığı gibi, yine onun, berîd teşkilâtının lüzumu ve bunun, gerek islâmiyetten evvelki devletlerde (Sâsânîlerde), gerek islâm devletlerinde, mevcudiyeti hakkındaki mülâhazaları da bu ihtiyacın bir ifâdesidir. Bü-

yük Selçuklularda, daha Melikşah devrinde, sultanın ve Nizâm al-Mulk'ün hususî casuslar kullandıkları, sultan Sancar'ın Edib Sâbir'i, casusluk vazifesi ile, Ḫvârizm'e yollayıp, onun gönderdiği bir resim sâyesinde kendisi aleyhine hazırlanmış bir suikasttan kurtulduğu (Devletşah, *Tezkire*, nşr. E. D. Browne, s. 93) ve daha bu gibi bir çok hâdiseler, bunu açıkça anlatmaktadır. Ancak, bu teşkilâtın, evvelki devletlerde olduğu gibi, merkezde, büyük nufuz sâhibi ricâlin idâresi altında hususî bir berîd divanına bağlı olmadığı görülüyor. İsmail Hakkı Uzunçarşılı (*Osmanlı devleti teşkilâtına medhâl*, İstanbul, 1941, s. 48), büyük Selçuklularda merkezde berîd divanı bulunduğunu, *Siyasetnâme*'ye dayanarak, kat'î surette iddia ediyorsa da, Nizâm al-Mulk'ün böyle bir divandan hiç bahsetmediği ve bilakis Selçukluların bu meseleye ehemmiyet vermediklerini tasrih ettiği düşünülürse, bunun yanlışlığına hükmedilebilir; Nizâmî-i 'Arûzî'nin yukarıda nakledilen ifâdesi de bu suretle tefsir olunmak icap eder. Yoksa bu kadar kuvvetli ve geniş bir imparatorluk idaresinde, merkezî idare ile vilâyetler ve büyük sultan ile sâir prensler arasında sür'atle muhabereyi temin edecek resmî posta teşkilâtının ve her türlü istihbarat vasıtalarının (piyâde postacılar, ateş kuleleri v.s.) bulunmamasına asla ihtimâl verilemez.

İdare teşkilâtını doğrudan doğruya Sâmânî-Gaznevî an'aneleri üzerine kuran büyük Selçuklu imparatorluğunda, eski tribal telâkkiler tesiri ile vucuda getirilmiş olan bâzı ufak ve zâhirî değişiklikler arasında (msl. eski inşa divanının tuğra divanı ismini alması gibi), merkezde berîd divanının kaldırılmasını da saymak icap ediyorsa da, bu vaziyet, hiç bir suretle, resmî posta teşkilâtının ve menzil tertibatının bozulduğunu göstermez. Nizâmî-i 'Arûzî'nin ifâdesini, Selçuklular devrinde idâre makinesinin gevşediğine, eski medenî tesislerin bozulduğuna ve yol emniyetinin azaldığına bir delil gibi kullanmak, tarihî vakıalar karşısında, imkânsızdır. Bu devirde bilakis idare teşkilâtı genişlemiş, o zamana kadar hükûmet kontrolünden uzak kalan, tekkeler ve medreseler gibi, dinî ve ilmî müesseseler bile muntazam teşkilâta bağlanarak, murakabe altına alınmış ve devlet nufuzu eski devirlerden daha fazla kendini hissettirmiştir. Melikşah devrinde İran'daki arazi meselelerinin tanzimi hususunda bâzı kanunlar çıkarılması, imparatorluktaki bütün yolları ve menzilleri teferrüatı ile tesbit eden rehberler vucuda getirilmesi ve mesafe ölçülerinin tevhidi, eski vilâyet taksimatının, daha Alp Arslan zamanında, yeni ihtiyaclara göre, tanzim olunması, yolların intizam ve emniyeti hususunda büyük gayretler sarfedilerek, yeni yeni köprüler, ribatlar (han, kervansaray) yapılması, büyük sulama tertibatının ihyası, şehir hayatının ve iktisadî faâliyetin büyük inkişafı, muasır tarihî kaynaklardan açıkça anlaşılmaktadır. Şimdiye kadar her nedense büyük bir kısmı tarihçilerin gözlerinden kaçmış olan bütün bu vâkıalar karşısında, imparatorluğun iç ve dış siyâseti için, şiddetle muhtac olduğu resmî posta teşkilâtının buzulduğunu iddia etmek mânasız olur.

Bu mutalâamızı kuvvetlendirecek diğer mühim bir delil, devlet postası ve istihbarat teşkilâtının, büyük Selçukluların istitâleleri sayılabilecek sâir türk devletlerinde de devamıdır. Kirman Selçuklularından Muḥammed b. Arslan Şâh'ın, yalnız kendi memleketinde değil, İsfahan, Horasan ve bütün civar memleketlerde casusları (*sâhib-i haber*) vardı ve o bu teşkilâta çok büyük ehemmiyet veriyordu (Mehmed İbrahim, *Kirman Selçukîleri tarihi*, nşr. Houtsma, s. 29 v.d.). XII. asırda Abbâsî halifelerinin de casus şebekeleri vardı; lâkin bunlardan bâzılarının (msl. Mustaneid) hafiyelikten nefret ettikleri cihetle, öyle zamanlarda bu teşkilâtın bozulduğunu, Nâşir al-Dîn Allâh gibi, islâm dünyasında büyük siyâsî rol oynamak isteyenlerin ise, bunu kuvvetlendirdiklerini görüyoruz. Mamafih bu vaziyet, gizli casusluktan başka vazifelerle de mükellef olan resmî posta teşkilâtının her zamanki gibi işlemesine mâni teşkil etmiyordu. Esasen XI.—XIII. asırlarda yazılan devlet idaresine âit eserlerde, en dindar, hattâ tasavvuf akîdelerine bağlı müelliflerin bile, memlekette olup-biten her şeyi hükümdara bildirmek vazifesi ile mükellef bir istihbarat şebekesinin lüzumunda müttefik olduklarını, yalnız bu işlerde kullanılacak kimselerin bir takım ahlâkî faziletlere sâhip olmasını istediklerini görüyoruz (bk. Naem al-Dîn Râzî, *Mirṣâd al-'ibâd*, Tahran, 1352, s. 259). Ḫvârizmşahlarda bu teşkilâtın ve casusluk vazifesinin büyük ehemmiyet kazandığını bildiğimiz gibi, haçlılar ile mütemâdî mücadelelerde bulunan Zengîler ve Eyyûbîler zamanında da, münakale ve istihbarat vasıtalarının tanzimi için, büyük gayretler gösterildiğine şâhit oluyoruz. Nûr al-Dîn Zengî'nin yollar üzerinde kervansaraylar ve hudutlarda nöbet ve işaret kuleleri yaptırması, güvercin postası ihdas ettikten başka, sür'atli hecin develeri vasıtası ile, posta işlerinde sür'at teminine çalışması, idarî ve askerî zarûretlerin icabı idi (krş. İbn al-Aṯîr, *Musul atabegleri tarihi*, *Recueil des historiens des Croisades*, II. kısım., II, 3111).

Eyyûbîlerde, bu an'ane ve zarûretler icabı ile, kabil olduğu kadar bu teşkilâtın muhafazasına gayret ettiler. Mamafih, gâlibâ Sel-

çuklu an'anesinin te'siri ile, bu devletlerde, merkezî idaredeki divanlar arasında *divan-ı berîd* 'in mevcut olmadığını ve bu teşkilâtın başka divanlara bağlı bulunduğunu görüyoruz. Yalnız Anadolu Selçuklularında, Kaykāvus I. devrine âit olan — Konya 'da Ferbuniye mahallesindeki 615 tarihli — bir mescit kitâbesi, onun en yakın adamlarından olup, sonradan Kayḳubad I. tarafından öldürülen Zayn al-Dīn Başara 'nın „emîr-i berîd-i sultanî" olduğunu bildiriyor (Ahmed Tevhid, *Yeni fikir* mecm., Konya, 14 şubat 1941, sayı IV). Mamafih ne kitâbelerde, ne da tarihî kaynaklarda Konya 'daki divanlar arasında ayrıca bir divan-ı berîdin bulunduğuna dâir hiç bir mâlûmata tesadüf etmiyoruz. Bu kitâbe, posta ve istihbarat işlerinin başına hükümdarın en mahrem bir adamını koyduğunu göstermek bakımından da, çok dikkate lâyıktır. Esasen Anadolu Selçuklularının, gerek yolların âsâyiş ve emniyetine, gerek istihbarat işlerine büyük bir ehemmiyet verdiklerini bütün tarihî kaynaklar da anlatmaktadır. Büyük Selçuklular zamanından başlayarak, tarihî ve edebî eserlerde, arapça *barîd* 'in tam mukabili olan türkçe *ulaḳ*, *ulaġ* kelimesinin kullanılmağa başlandığını görüyoruz (bk. Fuad Köprülü, *Yeni fârisîde türk unsurları*, *TM*, VII — VIII, 9). Bu çok eski türkçe kelimenin türk devletlerinde *barîd* mukabili olarak kullanılmasında, Selçuklular kadar Kâşgar ve Semerkand Karahanlılarının da tesiri olduğu muhakkaktır. Yüksek bir medeniyet seviyesine ermiş olan cenup uygurlarının bir çok idare an'anelerini devam ettiren Karahanlılar, daha Mâverâünnehr 'in istilâsından evvel bile, *alaġ* adı verilen — ve VII. asır başından beri mevcudiyeti muhakkak olan — eski türk devlet postası teşkilâtına ve muhabere için kullanılan ateş kulelerine mâlik bulunuyorlardı (Fuad Köprülü, *Türkiye tarihi*, İstanbul, 1923, s. 115 v.d.). Berîd teşkilâtı ve teşkilâtın başında merkezî idarede büyük bir âmir bulundurulması hususundaki eski Abbâsî an'anesi, Gazneliler ve Gorlular vasıtası ile, Dehli türk sultanlığına da intikâl etmiştir. Bu büyük imparatorluğun merkezî divanları arasında *dīvān barîd al-mamālik* büyük bir ehemmiyeti hâizdi; resmî posta ve istihbarat işlerine bakan bu divanın, memleketin her köşesinde gizli casusları ve onlardan başka resmî memurları vardı; muntazam mesafelerde kurulan menzillerde, dâimâ harekete hazır sür'atli hayvanlar ve ayrıca koşucular bulundurulur, bütün olup-bitenler hükümdara günü-gününe bildirilirdi. Memurların bu hususdaki küçük bir ihmâli, idama kadar giden ağır cezalara çarpılmalarını icap ederdi. İbn Baṭūṭa (frns. trc., III, 95) 'da bu teşkilât hakkında mâlûmata tesadüf edildiği gibi, Baranī gibi, muasır kaynaklarda da çok mühim tafsilât vardır (Aghe Mahdî Husayn, *Le gouvernement du Sultanat de Dehli*, Paris, 1936, s. 42; ayrıca bk. Ishvari Prasad, *A history of the Qaraunah turcs in India*, Allahabad, I, 295 v.d.). Bu sultanlardan bâzılarının casusluk teşkilâtına çok büyük bir kuvvet vererek, bütün ictimaî tabakalara mensûp insanlar arasından binlerce casus tedarik ettiklerini ve bu hâlin, umumî huzuru bozacak kadar, korkunç bir hâl aldığını yine muasır müverrihlerden öğreniyoruz (bk. madd. ALÂEDDİN HALCI ve BALABAN). Mamafih bu hükümdarlar zamanında berîd teşkilâtının çok mükemmel bir hâle geldiğini ve büyük bir intizam ile işlediğini de itiraf etmek lâzımdır. Bunlar zamanında türkçe *ulaḳ* ıstılâhı da berîd mukabili olarak kullanılıyordu.

Resmî posta teşkilâtı yakın şarkta, bilhassa Mısır-Suriye Memlûk imparatorluğunda, büyük bir inkişaf gösterdi. Haçlılar ile yapılan harpler esnasında, bilhassa Suriye 'de, hemen tamamiyle bozulmuş olan berîd teşkilâtını yeniden mükemmel bir surette tanzim etmek şerefi, 659 (1261) 'da, yâni cülûsundan hemen bir yıl sonra, memlûk sultanı Malik al-Ẓāhir Baybars I. [b. bk.] 'a âittir. Gerek merkezî idarenin nufuzunu her tarafta kuvvetle tesis etmek, gerek hâriçden gelecek tehlikeleri muvaffakiyetle önlemek için, yolların ve istihbarat işlerinin muntazam bir şekle konulması, hem askerî ve hem idarî bir ihtiyac idi. Devlet hazinesi için ağır bir yük olmakla beraber, Baybars 'ın askerî ve siyasî muvaffakiyetlerinde bu teşkilâtın büyük bir yardımı olmuştur. Alâkalı memurlar tarafından verilen raporlar, haftanın muayyen iki gününde Kahire 'ye geliyor ve bu sâyede hâricî ve dâhilî tehlikelere karşı günügününe tedbir almak kabil oluyordu. Yollarda her türlü emniyet tertibatı alınmış, muntazam menziller kurulmuş, lâzım gelen binalar yapılmış, su ve yiyecek meseleleri tanzim edilmişti; her menzilde sür'atli hayvanlar, hizmetçiler, sürücüler ve koşucular mevcuttu. Kahire 'den Şam 'a ortalama 4 günde ve Halep 'e de 5 günde posta gidiyordu. Sıkışık vaziyetlerde, Şam 'a 3 günde varıldığı da oluyordu. Tâyin edildikleri yerlere bu teşkilât vasıtası ile giden memurların sevki hizmetinde bulunmak üzere, *savvāḳîn* adı verilen bir sınıf müstahdemler de mevcuttu. Yalnız orduların sevkinde değil, ticârî mübâdeleler hususunda da bu emniyetli ve muntazam yolların büyük hizmeti oluyordu. Lâkin berîd teşkilâtı, daha evvelki devirlerde de olduğu gibi, yalnız devlete âit işlerde kullanılmakta idi.

İlhanlıların Suriye 'ye karşı yaptıkları fasılalı fakat devamlı askerî hareketler neticesin-

de, bu teşkilâtın yavaş-yavaş bozulduğunu ve imparatorluğu içeriden ve dışarıdan sarsan türlü gâileler arasında bir daha eski intizamını bulamadığını, müverrih Maḳrîzî (*Ḫiṭaṭ*, I, 227) söyler. Mamafih bütün bu bozuklukları ile beraber, bu teşkilât XIV. asırda da devam etmiştir. Sultan Malik al-Muẓaffar Ḥâccî 'nin 747 'de bu hususta bâzı islâhat yaptığını Abū al-Muḥâsin kaydeder. Yalnız merkezî idarenin uğradığı mâlî zorluklar karşısında, zaman-zaman, bu masrafların hiç olmazsa bir kısmını yol üstündeki şehirlere yükletmek usûlüne baş vurulmuştur ki, bunun da, bir takım hoşnutsuzluklara sebep olması ve ağır vergiler altında ezilen halkın şikâyetlerine yol açması pek tabii idi; işte Trablusşam 'daki 826 tarihli bir kitâbe, Sultan Barsbay [b. bk.] 'ın emri ile, bu şehir halkına yükletilmiş olan berîd vergisinin kaldırıldığını ve bunun hükümdar tarafından ödeneceğini anlatmaktadır (bk. *CIA*, II, 1., nşr. Sobernheim, 1909, s. 62). Ḳalḳaşandî 'nin 815 (1412) 'te berîd teşkilâtının bozukluğu hakkındaki ifâdesi ve Maḳrîzî 'nin 818 (1415) 'de bunu te'yit eden sözleri ve nihâyet, yine Barsbay zamanına âit, *Mokṣid* adlı anonim kaynağın, „artık bu teşkilâtın mevcut sayılmayacağı" hakkındaki şahadeti, hakiki vaziyeti açıkça göstermektedir. Öyle görülüyor ki, Timur 'un Suriye seferini tâkip eden yıllarda, devlet postası intizamını büs-bütün kaybetmiş, eski teşkilât bozulmuş ve devletin posta ve istihbarat işleri, yol üstündeki köy ve kasabalarda yaşayan halkın hayvanlarını müsadere etmek gibi, çok eski zamanlardan beri tesadüf edilen fena bir usûl ile, iyi-kötü temine çalışılmıştır. Bu vaziyette, hakikî mânası ile, bir berîd teşkilâtının bahis mevzuu olamayacağı pek tabiîdir.

Selçuklulardan beri devam eden an'anenin tesiri ile, Memlûklerin merkez teşkilâtında da müstakil bir berîd divanı mevcut değildir. Baybars devri gibi, buna en ziyâde ehemmiyet verilen bir devirde bile, bu teşkilâtın idaresi *ṣāḥib dīvān al-inṣā'* (veya *kātib al-sirr*) denilen büyük âmire verilmişti ve berîd hizmetindeki memurların tâyini ona âitti. Bu sebeple kendisine *amīr al-barīd* unvanı da verilirdi. Memleketteki bütün posta menzillerinin vaziyeti, yollar ve menziller arasındaki mesafeler, hususî defterlerde en ince teferruatına kadar zaptolunmuştu. Bu divauda çalışmış memurlar tarafından, bu gibi resmî vesikalara dayanılarak, yazılan muhtelif inşa kitaplarında bu hususta çok etraflı mâlûmat verilmektedir. Postanın Kahire 'den hareketi veya oraya muvasalatı, muayyen bir takım merasime tâbi idi. Memleketin her tarafında berîd veya güvercin postası ile gelen haberleri *nā'ib al-mamlaka* sultana bildirir ve bunlara karşı alınacak tedbirler hakkında, onun alâmeti ile tevsik edilen tahrirî emirlerini alırdı. Bir posta geldiği zaman, postacı, *candār*, *devadār* ve *kātib al-sirr* [bk. madd.] vasıtası ile, sultanın huzuruna çıkarılarak, yer öper, mektubu devadâra verir, o da sultana takdim ederdi. Sultan mektubu kātib al-sirr 'a vererek, yavaşca okutup, dinler ve ona göre icap eden emirleri verirdi. Bu sırada eğer sultanın huzurunda başka emîrler bulunuyorsa, onların çekilmeleri usûldendi. Yola çıkan postacıların boynuna, sarı ipekten bir kordela ile, bu vazife ile mükellef olduklarını bildiren üstü yazılı bakır veya gümüş bir levha takılırdı. Postacı, vazifesini bitirince, bu levhayı almış olduğu yerin divanına verir ve bunlar, memur edilen postacılara verilmek üzere, kātib al-sirr 'ın nezareti altında saklanırdı. Bu levhaların üstünde sultanın ismi ve lâkapları ile âit olduğu nâipliklerin ismi yazılı bulunurdu. Daha evvelki devletlerde tesadüf edilmeyen bu âdetin, uzak şark kültür dâiresine âit olup, bütün moğul devletlerinde tesadüf olunan *baysa* (islâm metinlerinde بايزه) 'ların (bunlar hakkında bk. *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecm.*, 1939, II, 53—71) taklidinden ibâret olduğunu emniyetle söyleyebiliriz. Berîd menzilleri, bir emîr-i âhûrun emri altında olup, ayrıca bunların teftişi vazifesi ile mükellef *şādd* 'lar dahi bulunurdu. Bâzı hükümdarların (meselâ Melik İsmail Sâlih), bu berîd masrafını karşılamak üzere, bir takım arazinin varidatını vakfettiği, lâkin sonra bunların büyük bir kısmının iktâlara tahvil edilerek, vakıf varidatının azaldığı tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Resmî posta ve istihbarat teşkilâtı, orta çağın sâir büyük türk ve moğul devletlerinde mevcut olduğu gibi, daha sonra da devam etmiştir. Daha islâmiyetten evvel türk devletlerinde *ulaḳ*, *ulaġ* namı altında mevcut olan bu teşkilâtın, moğul devletlerinde de *yam* (yahut *ala'a*, yâni *ulaḳ*) ismi ile mevcut bulunduğu ve bu ıstılahların, sonradan islâm kültürü dâiresine giren muhtelif türk ve moğul devletinde yine devam ettiği mâlûmdur. Selçuklular devrinden başlayarak, muhtelif türk devletlerinde kullanılan *ulaḳ* ıstılahı, Osmanlı devletinde *berîd* kelimesinin yerine kaim olduğu gibi, moğul imparatorluklarının hâkim oldukları sâhalarda kurulan sonraki türk devletlerinde, meselâ Celâyirlerde, Timurlularda, Karakoyunlularda, Akkoyunlularda, Safevîlerde, Şibanîlerde, Kırım ve Kazan hanlıklarında, *yam* veya *ulaḳ* ismi altında, resmî devlet postasının bulunduğunu biliyoruz. Yine bunlarda tıpkı yukarıda bahsedilen islâm ve türk devletlerindeki sâî, ḳâsıd ve peyk gibi, koşucu habercilere ve casus

şebekelerine de tesadüf edilmektedir. Bu *alaḳ* yahut *yam* (bâzı devletlerde *çapar*) ismi altındeki teşkilâtın, tıpkı berîd teşkilâtı gibi, zaman zaman bâzı hükümdarlar tarafından muntazam ve mükemmel bir posta sistemi şeklinde tanzim edildiğini ve bâzı zamanlarda ise, „yollar üzerindeki köy ve kasabalar halkına yükletilmiş bir angariye ve müsadere şeklinde" devam ederek, bir çok suiistimâllere ve şikâyetlere yol açtığını görüyoruz. Mamafih bu angariyeye, yâni devlet postası için halkın hayvanlarını zaptetmek usûlüne, yalnız islâm ve Türk devletlerinde değil, eski İran'da da tesadüf edildiğini (Sayyid Taghi Naṣr, *Essai sur l'histoire du droit persan dès l'origine à l'Invasion arabe*, Paris, 1933, s. 219), Roma imparatorluğunda da mevcut olan bu usûlün bir aralık Hadrian tarafından kaldırıldığını (bk. A. Bouché-Leclercq, *Manuel des institution romaines*, Paris, 1931, s. 220), Merovenjler zamanında da *paravereda* ismi altında devam ettiğini (F. Lat, *La fin du monde antiqae*, Paris, 1927, s. 405) unutmamak lâzımdır. Muhtelif zaman ve mekânlarda, aynı mâhiyette idarî ve mâlî zaruretlerin doğurduğu bu angariye usûlünün birbirinden iktibas veya taklit edildiğini tasavvur etmek mânasız olur. Mamafih muntazam bir idare teşkilâtı kuran ve sağlam bir mâliyeye mâlik olan bâzı kudretli hükümdarlar ve devlet adamları, bu fena âdeti kaldırarak, büyük masraflar ile, posta ve istihbarat işlerini de tanzime çalışmışlardır. İlhanlılar imparatorluğunun büyük teşkilâtçısı Gazan Han bu hususta — Baybars'ınkinden hiç aşağı kalmayacak — muntazam ve geniş bir teşkilât vücuda getirmiş olduğu gibi (krş. Raşid al-Dîn, *Târîḫ-i mubârak-i Ġâzânî*, *GMNS*, 1940, XIV, 270—277), osmanlılar devrinde de muhtelif zamanlarda ve bilhassa kanunî devrinde, sadrâzam Lûtfi Paşa tarafından mühim ıslâhat yapılmış (Fuad Köprülü, *Lâtfi Paşa*, *TM*, 1925, I, 17—20), Safevîlerde ise, Şâh 'Abbâs tarafından bu hususta büyük gayretler sarfedilerek, muntazam yollar ve çaparhâneler (posta menzilleri) vücuda getirilmiştir. Osmanlı imparatorluğu, XVI. asırdan başlayarak, bilhassa hacc yolunun emniyet ve intizamını temin için, büyük bir faâliyet göstermiş, menzillerde yolcuların her türlü ihtiyacını temin edecek şekilde ve âdetâ müstahkem bir şehir minyatürü mâhiyetinde hanlar tesis etmiştir ki, bunlar, plânın büyüklüğü ve san'at itibarı ile, Memlûklerin mümâsil müesseseleri ile kıyas edilemeyecek kadar, azametli eserlerdir (J. Sauvaget, *Les Caravanserails syriens du Hacc*, *Ars Islamica*, 1937, IV, 98—121). Hükümdarlar veya devlet adamları tarafından tesis edilmiş vakıflar ile idare edilen bu gibi müesseselere, imparatorluğun ana yolları üzerinde dâimâ tesadüf olunmaktadır (XIII. asırdan beri moğul ve türk devletlerinde resmî posta ve istihbarat teşkilâtı hakkında tafsilât için bk. madd. ULAḲ, YAM. Bu mesele ile çok sıkı alâkası olan HAN, KERVANSARAYI, RIBAT maddelerine de müracaat edilmelidir). Türk ve islâm memleketlerinde, yalnız devletin değil, bütün halkın ihtiyacını karşılayacak umumî postalar, ancak XIX. asırda, garp medeniyeti te'siri altında, vücuda getirilmiştir [bk. POSTA].

Bibliyografya: Berîd teşkilâtı hakkında şimdiye kadar umumî mâhiyette geniş bir tetkik yapılmış olmadığı ve yapılan tetkikler sâdece Abbâsî ve Memlûk imparatorluklarına münhasır kaldığı için, istifâde ettiğimiz bütün mehazları yerli yerinde göstermek mecburiyetinde kaldık. Onların dışında olarak başlıca şu tetkikleri gösterebiliriz: M. Quatremère, *Histoire des Sultans Mamlouk* (Paris, 1845), II, 2, s. 87—90; A. v. Kremer, *Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (Wien, 1875), I, 170, 192 v.d.; Circi Zaydân, *Medeniyet-i islâmiye tarihi* (türk. trc., İstanbul), 1328, I, 213—217; Gaudfroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 239—249; A. Mez, *Die Renaissance des Islâms* (Heidelberg, 1922; idâre teşkilâtı kısmında; türk. trc. *Ülkü* mecm., Ankara, 1937, s. 123 v.d.). Güvercin postaları (ṭayr) hakkında: Quatremère, *ayn. esr.*, II, 2, s. 115—120; G. Demombynes, *ayn. esr.*, s. 250—254, bu iki eserde, Memlûkler devrine âit bütün kaynaklar gösterildiği için, onlara ilâve olarak, yalnız al-Ḳalḳaşandî'nin şu hulâsasını zikredeceğiz: W. Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzelei im islamischen Ägypten* (Hamburg, 1928); J. Sauvaget'nin adı geçen makalesinde hazırladığını söylediği *Suriye'de memlûklerin berîd teşkilâtına âit âbideler ve yollar* adlı eseri daha çıkmamıştır. Ribat hakkında bk. Fuad Köprülü, *Vakıflar dergisi* (İstanbul, 1942), II, 267—278.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

BERÎDÎ. AL-BARÎDÎ, bu nisbe, Muḳtadir ve halefleri zamanında Abbâsî hilâfetinin inkıraz devrinde mühim bir rol oynayan, Abû 'Abd Allâh Aḥmed, Abû Yûsuf Ya'ḳûb ve Abu 'l-Ḥusayn isminde, 3 kardeş tarafından, taşınmıştır. Bu âilenin reisi Abû 'Abd Allâh idi. Halifenin veziri 'Alî b. 'Îsâ'nın ona ve kardeşlerine mâdûn memuriyetler vermiş olmasından memnun olmayarak, bu şahsiyetin halefi olan İbn Muḳla [b. bk.]'ye verdiği 20.000 dirhem rüşvet mukabilinde, Ahvâz vilâyetinin idaresini almış ve kardeşlerine de diğer iratlı vazifeler verdir-

mişti (316 = 928). Bunlar mevkîlerinden o kadar iyi istifâde etmeği bildiler ki, ancak iki sene sonra, vezirin sukutundan mes'ûl tutularak, tevkif edildiklerinde, Muḳtadir tarafından talebedilen 400.000 dinar fidyeyi kolaylıkla verdiler. Muḳtadir'in katlinden sonra (320 = 932), Abū 'Abd Allāh işleri kendi keyfine göre idareye muvaffak oldu. İrtikâpla ve işitilmemiş bir zulümle zenginleşti ve memuriyetlerinde ibka edilmiş olan kardeşleri onun izini tâkip ettiler. Bu rezâletler halife Rāżī'nin saltanatı devrinde (322—329 = 934—940) devam etti. Çünkü bu 3 kardeşin eski dostları vezir İbn Muḳla yeniden mevki-i iktidara gelmişti. İdare ettikleri vilâyetlerin varidatını halifenin hazinesine verecek yerde, yalan ve ihtilâs yolu ile, kendilerine mal ediyorlardı. Tabiî bu soygunculuk, ebedî olarak, devam edemezdi. İbn Rā'iḳ [b. bk.], amir al-umarā' unvanı ile, devletin idaresini eline alınca (324 = 936), halife bile kıtaatı ile Abū 'Abd Allāh'a karşı hareket etti ve onun bütün bahâne ve hiyleleri ile İbn Rā'iḳ'ı kandırmağa muvaffak olamadı. Fakat bu biylekâr şahsiyet no yapması lâzım geldiğini biliyordu. Fars'a, Büveyhîleden 'İmâd al-Davla'nın yanına iltica etti ve onu Ahvūz ve Irak'ı fethetmesine iknada çok müşkilât çekmedi. Fakat sonraları Mu'izz al-Davla halifeye karşı sefere çıkınca, Abū 'Abd Allāh yardımını ondan esirgedi; çünkü o yeni bir hükümdarla uğraşmaktan ise, halifenin zayıf hükûmeti ile uğraşmağı tercih ediyordu. Bu vak'alar sırasında İbn Rā'iḳ, Türk Beckem [b. bk.]'in şahsında, bir rakip bulmuştu; Abū 'Abd Allāh, hâlin icabına göre, bu iki hasımdan, kâh biri, kâh diğeri ile birleşti; nihâyet 326 (938)'da Beckem ağır basınca, tamamen onun tarafına geçti ve hattâ kendisini, onun vasıtası ile, halifeye vezir tâyin ettirdi. Vâkıâ azledilmesi gecikmedi ve Beckem'in ölümünden sonra, Muttaḳī'nin halifelik devrinin başında (329 = 941) muvakkaten Bagdad'ı eline geçirdi ise de, kıyam eden askerler kendisini çar-çabuk şehirden koğdular ve o da bu sebeple Vāsiṭ'a dönmeğe mecbûr kaldı. Ertesi sene, 330 (942)'da Abū 'Abd Allāh, kardeşi Abu 'l-Ḥusayn'i ordu ile Bagdad üzerine gönderince, halife ile İbn Rā'iḳ, Musul Hamdânîlerine ilticaya mecbûr oldu. Her hâlde Abu 'l-Ḥusayn, mezâlimi ile, o kadar nefret celbetti ki, Hamdânîler onu müşkilât çekmeden Bagdad'dan ve hattâ Vāsiṭ'tan koğmaya muvaffak oldular. Bununla beraber, 331 (942)'de Obolla'yı fethederek, bir donanma ile Basra'ya yaklaşmış olan 'Ummān hükümdarına karşı masraflı bir harbi devam ettirmek mecbûriyetinde kalmalarına rağmen, bu 3 kardeş Basra'da tutunmağa muvaffak oldular. Bunlar düşman gemilerini yakmağa fırsat buldukları için, müstevliler 'Ummān'a dönmeğe mecbûr kaldı. Bu ve diğer harpler yüzünden varı-yoğu tükenmiş olan Abū 'Abd Allāh, topladığı hazinesini zaptedebilmek için, kardeşi Abū Yūsuf'u öldürmekten çekinmedi ise de, bu cinayetinden istifâde edemedi; çünkü aynı sene içinde (332 = 944) kendisi de öldü. — Üçüncü kardeş Abu 'l-Ḥusayn, kendi tarafdarları ile, mücadele vaziyetine düştü; çünkü bunlar, kendilerine reis olarak, Abū 'Abd Allāh'ın oğlu Abu 'l-Ḳāsim'ı tanımışlardı. Bunun üzerine Abu 'l-Ḥusayn, büyük müşkilâtla kaçarak, Bahreyn Karmatîlerinin reisine iltica etti. Bu reisin yardımı ile, yeğenini Basra'da muhasara etti ve nihâyet onunla anlaştı. Çok geçmeden, Basra vâliliğini ele geçirmek için, yine fesat çevirmeğe başladı ise de, muvaffak olamadıktan maada, 333 (945)'te muhakeme edilerek, idam olundu. Yeğeni Abu 'l-Ḳāsim Büveyhîlerden Mu'izz al-Davla ile ertesi sene bir musaleha akdetti. Lâkin bu da pek kısa sürdü. Çünkü 335'te Mu'izz al-Davla onun üzerine asker gönderdi ve 336'da kendisi de Basra'ya yürüyerek, onu Bahreyn Karmatîlerine ilticaya mecbûr etti. Gerçi al-Barīdī sonradan Mu'izz al-Davla'nın affına mazhar oldu ise de, ondan sonra artık hiç bir siyâsî faâliyette bulunmadı ve 349 (960)'da öldü.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII.

BERÎD-ŞÂHÎ. BARĪD-ŞĀHĪ, bir hind hânedanı olup, Behmenî [b. bk.] sülâlesinin 14. hükümdarı olan Maḥmūd Şāh (1482—1518)'ın veziri Ḳāsim Barīd tarafından, 1492'de, kurulmuştur. Maḥmūd Şāh hafif meşrep ve sefîh bir adamdı. Vâlilerinin isyanı yüzünden arazisi payitahtı Bīdār [b. bk.] ile civarından ibâret kalan devletin idâresini vezirine terketmişti. Kendisinden sonra sülâlesinden 4'ü hükümdarlık etmişlerse de, Behmenîlerin istiklâlleri, ancak sözde kalmış ve son hükümdar olan Kalīm Allāh Şāh 1527'de menfada ölmüştür. Ḳāsim Barīd ise, 1504'te vefat etti ve yerine oğlu emîr 'Alī Barīd geçti. Bunun halefleri, 1619'da, Ḳāsim'ın torununun oğlu 'Alī Barīd, Bīcāpūr hükümdarı İbrāhīm 'Ādil Şāh tarafından, esir edilinceye kadar, istiklâllerini muhafaza edebildiler. 'Alī Barīd ile oğulları esarette öldüler ve Bīdār da Bīcāpūr ülkesine ilhak edildi.

Bibliyografya: J. S. King, *History of the Bahmanī Dynasty, founded on the Burhân-i Ma'āṣir*, s. 122 v.dd.; Firishta, *Gulşan-i İbrāhīmī*, maḳāla, III; T. W. Haig, *Historic Landmarks of the Deccan*, s. 98 v.dd.

BERKA. BARḲA, şimâlî Afrika'da, evvelce Osmanlı imparatorluğuna âit, Bingazi mutasar-

rıflığında (1911 harbinden sonra İtalya'nın Cyrenaica eyâleti) bulunsa kadîm bir şehir ve bir memleket adıdır. Barḳa memleketi eskilerin Cyrenaica'sına tekabül eder. Burası 150 km. genişliğinde ve vasatî olarak, 4—500 m. irtifaında kireçli bir yayla olup, şimâlde, ekseriya çok dar bir alçak sâhil şeridi ile ayrıldığı Akdeniz üzerine dik yamaçlar ile iner; cenupta hafif meyiller ile Libya çölüne doğru uzanır. Yaylanın kenarları, Cebel Erkula ve Cebel al-Ḍakar namı altında, garptan şarka doğru, 250 km. bir sâhada imtidat eden yüksek bir dağ silsilesinden müteşekkildir. Bu dağların irtifâları Marabut Sîdî al-Ḥomrî civarında 868 m. ve Rez Zueyl zirvesinde 866 ve bunun garbında da 875 m.'ye varır. Bu silsilenin şimâl yamaçları, kırmızımtırak bir toprak ile, örtülüdür; bunun için araziuin bu kısmına Barḳa al-Ḥamrā ("kızıl Barḳa") ismi verilmiştir; hâlbuki yaylanın cenup basamakları kül renginde bir toprakla örtülü bulunduğundan, bu kısmına da Barḳa al-Bayżā ("ak Barḳa") ismi verilmiştir.

Büyük Sirt'te kâin Muḫtâr'dan, Sallum koyuna kadar, gâyet bâriz bir surette muhaddep bir münhani resmeden sâhilin şekli, Cyrenaica'yı her 3 taraftan deniz rüzgârlarına açık, hakikî bir yarım ada hâline koyar ve buraya, nisbeten bol, yağmurlardan istifade imkânlarını temin eder (senede 350—500 mm.). Her ne kadar bu yağmurlar dâimî nehirleri beslemeğe kâfî değilse de, hiç olmazsa bir çok menbâları besler. Çatlak kireç taşlarının arasından süzülen sular kayalık yarların etoklerinde meydana çıkar; başka yerlerde bu sular dağlar ile çerçevelenmiş ve ancak yazın tam ortasında kuruyan çukurlarda toplanır. Deniz kıyısı ile zirveleri arasında kademelenen yüksek ovalar, sulardan en ziyâde istifade eden sâhalardır. Buralarda, fundalar gibi, bodur nebatlar son derece inkişaf etmiştir. Dağları, yeşil bir örtü hâlinde, kaplayan incir ağaçları, keçi boynuzu, mazı ağaçları, yeşil meşeler, selviler v.s. arapların bu yüksekliklere verdikleri Cebel Aḫżar ("yeşil dağ") isminin yerinde olduğunu gösterir. Seyyahların anlattıklarına bakılırsa, bu mıntakanın iklimi gibi umumî manzarası da İtalya'nın en şirîn mıntakalarını hatırlatır. Cebel Aḫżar zirvelerinden sonra, cenûba doğru manzara değişir; yağmurlar seyrekleşir, ağaçlar kaybolur, otlar azalır ve böylelikle çabucak çöle geçilir.

İslâm fütuhâtından evvel Barḳa memleketi, istiklâllerini muhafaza etmiş olan Lovāta, Huvvāra ve Avrīġa guruplarına mensûp berberî kabîleleri ile, Afārika'nın, yâni az-çok yunan ve Roma medeniyetlerinin te'siri altında kalmış olan yerlilerin, işgâli altında bulunuyordu. Bütün bu ahali hayvan yetiştirmek ve ziraat yapmakla geçiniyordu. Hicrî I. asırda Mısır'dan gelen araplar Cyrene ile Pentapolis şehirlerini tahrip ettiler; fakat ahalinin yaşayış tarzı, mizac ve âdeti üzerinde ehemmiyetli bir te'sir icra etmediler. IV. asırda dahi Barḳa memleketinde, Lebda, Zavīla, Barḳa, Ḳaṣr-Ḥasan gibi, mâmûr şehirler ve toprağı verimli köyler vardı.

Milâdî XI. (V.) asırda Hilâlî istilâsı memleketi harap etti. İbn Ḫaldūn der ki: — „Göçebe ve çoban olan araplar her tarafı tahrip ettiler, gaddarâne yağmaları ile de bir çok mezrû yerleri çöl hâline getirdiler. İnsanın mevcudiyetini idâme ettirebilmesi için lâzım her türlü san'at buralarda yapılmaz oldu; medeniyet tahrip edildi ve memleket bir çöle döndü" (*Histoire des Berbères*, trc. Slane, I, 164).— İstilâ eden arap kabîlelerinden Banî Ḳurra ile, Sulaym'lerin bir kolu olan Hayb'ler, fethedilen arazide yerleştiler; bunlar yerli ahali ile o derece karıştılar ki, bugün halkın hangi kısmının fâtihlerin evlâdı, hangi kısmının yerli halktan olduğunu tâyin etmek imkânsızdır. Şehirler (Bingazi, Derne, Merc v.s.) ahalisi istisna edilirse, Barḳa memleketinin nüfusu tamamiyle göçebelerden müteşekkildir. Pacho'ya göre, Barḳa ahalisine verilen umumî isim Harabî adı olup, bunlar bir çok kabîlelere ayrılmışlardır. Bu kabîlelerin en mühimleri, arazileri Bingazi'nin şark ve cenûbuna doğru uzanan Avāġir'ler, Merc civarında oturan Dorsa'lar, Kyrene (Cyrene) harâbeleri yakınlarında oturan Hassa'lar, Cebel Aḫżar'de sâkin Brassa'lar, Derne kırlarında yaşayan Abeydest'ler v.s.'dir. E. Reclus'ye göre, bunların yekûnu XIX. asrın ikinci yarısında, 50.000 km². bir sâha üzerinde, 250.000'i aşmaz [kilometre murabbaına vasatî 4 kişi]. XX. asır başında İtalyan konsolosluğu makamatından aldığı mâlûmata istinat eden Minutilli'ye göre, bu rakamı 350.000'e çıkarmak mümkündür. [Bununla beraber, 1936'da italyanlar tarafından yapılan sayıma göre, memleketin ayrılmış olduğu Bingazi ve Derne eyâletlerinin 263.800 km². arazisi üzerinde, 162.132 nüfus yaşamakta olduğu anlaşılması, yukarıki tahminlerdeki mübalâgayı meydana çıkartmıştır]. Bütün bu kabîleler osmanlı hâkimiyetine karşı az-çok muhtarlıklarını muhafaza etmişlerdi; diğer taraftan, XIX. asrın yarısından itibaren, buralara yayılan Sünûsî tarikati akîdelerinin te'siri altında kalan bu kabîleler, avrupalılara karşı, haşmâne duygular beslerler. [Nasıl ki, italyanlar 1911 son baharında sâhile ayak bastıklarından itibaren, bin-başı Enver (Enveŕ Paşa), kol-ağası Muṣṭafa Kemâl (Ata-

türk) ve arkadaşlarının idaresindeki türk ve yerli kıt'aların kahramanca müdafaaları mütâreke ile hitâma erdikten ancak 1 1/2 sene sonra, sâhilden yalnız 20 km. mesafede bulunan Mere'e girebilmişler ve tekmil memleketi fi'len işgâlleri ise, 1914—1918 cihan harbinden sonra mümkün olmuştur]. Barḳa memleketi, uzun müddet mühmel kalmakla beraber, geçen asır imtidadınca bir çok ilmî tetkiklerin mevzuu oldu. Misâl olarak, della Cella (1817), Pacho, Beechey ve Barth (1847), Hamilton (1852), Roblfs, Camperio ve Haimann'ın yaptıkları seyahatleri zikredebiliriz.

Bütün memlekete kendi ismini veren Barḳa şehrine gelince, burası araplar devrinde, evvelce 551 (m. ö.) senesinde Cyrene'den gelen muhâcirler tarafından tesis edilmiş olan Barke şehrinin yerini tuttu. 21 (642) senesinde Barḳa, 13.000 altın dinar mukabilinde, ahaliye sulh bahşeden 'Amr b. al-'Âṣî tarafından, işgâl edildi. Hattâ çok geçmeden fatihler bu mevkii, idaresi eshâbdan Ruvayfa'ye tevdî edilmiş olan bir bölgeye merkez olarak seçtiler. Bu zatın türbesi al-Bakrî zamanına kadar burada mevcuttu. Ṭolmayṣa (Ptolemaïs) limanı sâyesinde, hâric ile münasebette bulunan ve diğer taraftan Fosṭāṭ'tan Ḳayravān'a giden büyük yolun üzerinde kâin olan ve bir çok kervan yolları sâyesinde Sahara vahaları ile irtibatta bulunan Barḳa, 4 asırlık bir müddet zarfında, oldukça yüksek bir umrana vâsıl oldu. İbn Ḥavḳal (bk. *Description de l'Afrique*, trc. Slane, *JA*, 1842) bu şehrin ticârî faâliyetini metheder. Ezcümle: —„ Magrib'de ticareti bu derece faâl olan pek az şehir vardır; buraya debağlanmak için, deri getirirler ve Avcila hurmaları sevkederler; çarşıları yün, biber, bal,balmumu, şark ve garptan gelen her türlü gıda maddeleri için, dâimî bir alış-veriş yeridir" — der. Bakrî civar mer'alarının zenginliğini bilhassa kaydeder. Mısırlılar kasaplık hayvanların büyük bir kısmını buralardan getirtirlerdi (Bakrî, *Masālik*, trc. de Slane, s. 15). İdrîsî, buralarda en iyi cins pamuk yetiştirildiğini yazar (İdrîsî, trc. de Goeje, s. 155). Fakat Hilâlî istilâsı yüzünden, Barḳa tamamiyle harap oldu. Çok sonradan burada Merc (al-Marc) adlı bir kōy teşekkül etti. [1840'ta türkler burada bir tepe üzerine, bir kale inşa etmişler ve Merc'i, Bingazi mutasarıflığına bağlı bir kaza olarak, teşkilâtlandırmışlardı. Kasaba, yukarıda adı geçen kaleniu bulunduğu tepe eteğinde, 30 km. uzunluk ve 12 km. genişlikte bir çukur sâha dâhilinde, deniz seviyesinden 285 m. yükseklikte yer almış bulunuyordu ve nüfusu, XX. asır başında, burada ikamet eden osmanlı garnizonu da dâhil olmak üzere, 1000 kişiyi pek geçmiyordu. Merc kasabası, 20 nisan 1913 tarihinde italyanlar tarafından işgâl edilerek, 30 seneye yakın onların elinde kaldı. İtalyanlar 1927 senesinde Merc'e eski adını (Barce) iâde ettiler. 1930'a doğru kasabanın nüfusu 250 yahûdi, 957 italyan ve gerisi müslüman olmak üzere, 3.680'e varmakta idi ve burası, bir demir yolu ile, Bingazi limanına bağlanmış bulunuyordu].

Bibliyografya: Della Cella, *Viaggio di Tripoli di Barberia alle frontiere dell' Egitto fatto nel 1817—1819*; Pacho, *Voyage dans la Marmarique et la Cyrénaique* (Paris, 1817); Beechey, *Expeditions to explore the north coast of Africa* (London, 1828); Barth, *Wanderungen in Nordafrika* (1847); Hamilton, *Wanderings in North Africa* (1852); Rohlfs, *Von Tripolis nach Alexandrien* (1885), 2 cild; Minutilli, *La Tripolitana* (Turin, 1902); Playfair, *Bibliography of the Barbary states*, kısım II, *Tripoli and the Cyrenaïca*. [Vinassa de Regny, *Libia Italica* (Milano, 1915); G. Stefanini, *Le Colonie Libiche* (Torino, 1928) ve italyanlar tarafından neşredilen dergiler: *Rivista della Tripolitana, Rivista della Cirenaica*, . . .]. (G. Yver.)

BERKA'ÎD. BARḲA'ÎD, yukarı Elcezire (Mezopotamya)'de, Nusaybin (Naṣîbîn, Nisibis) — Musul kervan yolu üzerinde kâin, eski bir şehirdir. Arap coğrafyacılarının birbirinden pek farklı olmayan kayıtlarına bakılırsa, Barḳa'îd'i Musul'dan ayıran mesâfe, 17—19 fersah (fersah = 5,7 km.)'tan, yâni 4 günlük yoldan, ibarettir (Yāḳūt). Barḳa'îd'den Nusaybin'e kadar 10 fersah hesap edilirdi. Yāḳūt'a nazaran Barḳa'îd, Musul ile Nusaybin arasındaki araziyi ihtiva eden muazzam Baḳ'ā' („ova" mânasına gelen *biḳ'a* olacak) kazasının başlıca şehri idi. Son derece faâl bir transit hareketi sâyesinde, Barḳa'îd, yavaş-yavaş ehemmiyetli bir ticaret merkezi oldu ve bilhassa III. (IX.) asırda en yüksek refah devresine vardı. Yāḳūt, şehrin 3 kapılı sûrlarını, müteaddit tatlı su çeşmelerini ve şaraphânelerinin çokluğunu (200) zikreder. Mamafih şehir halkı haydutluk ve hırsızlıkta o kadar fena bir şöhret kazanmıştı ki, „Barḳa'îd haydudu" (*laṣṣ barḳa'îdî*) sözü darb-ı mesel hükmünde idi. Şehrin bu kötü şöhreti yüzünden, kervanlar yavaş-yavaş oradan uzaklaşarak, bir az daha garpta Bāṣazzā şehrinde konaklamağa başladılar. Bu sebeple Bāṣazzā şehri, Barḳa'îd'in zararına olarak, gelişti. Von Oppenheim ile de Goeje, Barḳa'îd mevkiini bugün Tell Rumēlān harâbelerinin meydana getirdiği tepe ve Bāṣazzā'nın yerini ise, Çilōğā (türk haritalarında Çilâga) olarak farzederler. R. Kiepert'in haritasına nazaran, bu iki mevkiden birincisi 42° şarkî tûl (Greenw.), 36° 55′

şimâlî arz üzerinde [ingiliz *Eastern Turkey in Asia* haritasında: Tulul Rumman]; ikincisi ise, 41° 50′ tûl ile 36° 57′ arz üzerinde bulunmaktadır.

Homes'in verdiği, fakat mahallinde tahkik edilmesi icap eden mâlûmata göre (bk. Tucb, *gösl. yer.*), Barḳa'îd harâbe hâlinde olmakla beraber, bugün aynı isim ile mevcuttur. [Bu iki mevki, 1939 senesindeki vaziyete göre, Suriye'nin Irak hududu yakınında bulunmaktadır].

Bibliyografya: *Bibl. geogr. arab.* (nşr. de Goeje), tür. yer., bilhassa VI, 214, not (bir de s. 164); Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 571 v.dd., 701, 10; Abû 'l-Fidâ, *Taḳvîm al-buldân* (Paris), II, 294; Ḥarîrî, 7. maḳâm; le Strange, *The Lands of the eastern Caliphate*, (1905), s. 99; K. Ritter, *Erdkunde*, IX, 162 v.d.; F. Tuch, *ZMDG*, I, 62 v.dd.; M. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum persisch. Golf* (1900), II, 143 v.d.; 167 v.d. (de Goeje, not). (M. Streck.)

BERKE. BERKE B. CÜCÎ (?—1266?), ekser Mısır kaynaklarında, yanlış olarak, Berke b. Bâtû (İdil havzası türkleri arasında, Bereke) Altın-Ordu hükümdarı olup, Cengiz Han'ın torunu ve Cûci'nin 3. oğlu. Hayatının son senelerinde huzûruna kabûl ettiği Mısır elçilerinin rivâyetlerine göre, Batu'dan ancak bir kaç yaş küçük olmalıdır. Tahta çıkmazdan önceki hayatına dâir pek az şey biliniyor. 1237—1242 seneleri zarfında şarkî ve orta Avrupa'da vuku'a gelen harplere iştirâk etmedi; Moğulistan'da Batu'dan daha uzun zaman kaldı ve 1246 (Güyük'ün cülûsu) ve 1251 (Möngke'nin cülûsu) büyük kurultaylarında hazır bulundu; bu ikinci kurultaya, hükümdar âilesinin en yaşlı âzası sıfatı ile, reislik etti ve belki Çagatay ve Ügedey'in torunlarının mahkemesinde müessir bir rol de oynadı [bk. BATU HAN]. Ermeni Kirakos'un rivâyet ettiği gibi, Çağatay'ın torunu Alğu, sonraları âilesinin uğradığı felâketten Berke'yi mes'ûl tutmuştur.

Berke, bir müddet sonra, ülkesine döndü ve bir daha Moğulistan'a gitmedi. Rubruquis, seyahatnâmesinde Berke'nin ordugâhından da bahseder (1253); daha o zaman bile Berke müslüman bulunuyordu ve buna binâen ordugâhında domuz eti de men'edilmişti. Abu 'l-Ġāzî (nşr. Desmaisons, s. 172 v.d.)'nin, Berke'nin islâmiyeti, tahta cülûsundan sonra, kabûl ettiğine dâir, naklen rivâyet ettiği hikâye, sonradan uydurulmuş gibi görünmektedir. Cüzcânî'ye göre (*Ṭabaḳât-ı Nâṣiri*, trc. Raverty, s. 1284), Berke, daha gençliğinde Hocend'de, bu şehrin bir âliminden Kur'an dersleri almıştı. Yine Cüzcânî'nin naklettiği bir rivâyete göre (*ayn. esr.*, s. 129), Batu'nun hıristiyan dinine sâlik olan oğlu Sartak, amcasına, müslümanlığından dolayı, nefret beslemekte idi; bu rivâyet, ermeni Kirakos'un Berke'nin yeğenini zehirlediği hakkındaki ifâdesi ile karşılaştırılabilir. Bu iki prens arasında birbirine karşı hakikaten bu derece bir husûmet var idi ise, bu keyfiyeti yalnız din ayrılığından gelen bir nefretle izah etmek güç olur. Rubruquis, Sartak'ın vaftiz edildiğini red eder ise de, yalnız süryanî ve ermeni müellifleri değil (çağdaş olmakla beraber, birbirinden tamamiyle ayrı olan Cuvaynî ve Cüzcânî de dâhil), müslüman kaynakları bile Sartak'ın vaftiz edildiğini sarih bir surette kaydederler. Her ne de olsa, Rubruquis'e göre, 6 karısı bulunan ve Kirakos'a göre de, müslüman ve hıristiyan din adamlarını her türlü vergiden muaf tutan Sartak'ın hıristiyanlıktaki taassubu, payitahtı olan Saray'da 1261'de bir hıristiyan piskoposu bulunduran Berke'nin müslümanlıktaki taassubundan fazla değildir.

Cuvaynî'ye göre, Sartak, babası Batu'nun ölümünü, 653 (şubat 1255—kânun II. 1256)'te, Moğulistan'a büyük han Möngke'nin yanına giderken, öğrendi; fakat buna rağmen, seyahatine devam etti. Möngke, kendisini, Batu'ya halef olarak, Cûci'nin ülkesine hükümdar tâyin etti; Sartak bundan başka, mevkii itibariyle de, bütün imparatorlukta büyük handan sonra geliyordu. Fakat çok geçmeden, bâzı müelliflere göre, dönüş yolculuğunda, diğer müelliflere göre de, hemen avdeti akabinde, öldü. Hanın (Cuvaynî'ye göre, Sartak'ın, Raşîd al-Dîn'e göre'de, Batu'nun) oğlu olan sabî prens Ulakçı, büyük hanın mûtemedleri tarafından, Altın-Ordu hükümdarlığına geçirildi ve niyâbete de Batu'nun dul zevcesi Borakçın Hatun tâyin olundu. Rus vakayinâmelerine göre, „Ulavçiy"in ordugâhı, 1257'de hâlâ rus prensleri tarafından ziyaret edilmekte idi. Genç hanın, agleb-i ihtimâl bu 1257 senesinin sonunda, vukû bulan ölümünden sonradır ki, veraset Berke'ye intikâl etti.

Berke de, Batu gibi, saltanatının ilk senelerinde, yalnız babasından kalan ülkeyi değil, Mâverâünnehr'i de hüküm ve idâresi altında bulundurdu. Cüzcânî'ye göre, Buhara'ya giderek, şehrin ulemasına büyük bir hürmet ve itibar gösterdi; vatandaşları müslümanlara karşı yaptıkları tecavüzlere mukabele olmak üzere, Semerkand hıristiyanlarını şiddetle cezalandırdığı ve kiliselerinin yıkılmasını emrettiği de söylenir. Büyük hanın ölümü haberi gelince (1259), yalnız Mâveraünnehr'de değil, Horasan ve diğer İran eyâletlerinde hutbenin Berke namına okunduğu söylenmektedir (*Ṭabaḳât-i Nâṣiri*, trc. Raverty, s. 1292).

Müteâkip 4 sene zarfında (1260—1264), ölen büyük hanın kardeşlerinden ikisi, Kubılay ve Arığ-Buğa şarkî Asya'da, tahta geçmek için, çarpıştılar. Bulğar şehrinde darbedilen paraların gösterdiği gibi, düşmanı tarafından mağlûp edilen müdde'î küçük kardeşi Arığ-Buğa'dır ki, Berke tarafından, tahtın meşrû vârisi olarak, tanındı. Orta Asya'da, bu devirde Çagatay'ın torunu Alğu meydana çıktı; evvelâ Arığ-Buğa namına, sonra buna karşı isyan ederek, yalnız babasından intikâl eden bütün ülkeyi değil, aynı zamanda devamlı bir surette, Cûci hükümdarlığına ve ahfadına âit olan Ḫvârizm'i de bükmü altına almağa muvaffak oldu. Berke tarafından tâyin edilmiş olan vâliler ve memurlar, bulundukları şehirlerden tardedildi. Vaṣṣâf (Hind tabı, s. 51)'ın kaydettiği Berke ordusundan 5000 kişinin Buhara'da katli keyfiyetinin ne Vaṣṣâf'ın dediği Kubılay Han'a ve ne de d'Ohsson (*Hist. des. Mongols*, III, 381 v.d.)'un farzettiği Hulagu'ya atfedilmesi yerinde olmayıp, bu katlin mes'ûlü Alğu'dur. Berke ile Alğu arasındaki muharebe Alğu'nun ölümüne kadar sürdü ise de, hayatının son yıllarında bile, Arığ-Buğa'nın kat'î inhizamından sonra, Alğu'nun askerleri Otrar şehrini zaptederek, tahrip etmişlerdi. Kuvvetleri cenupta ve garpta tutulmuş olan Berke, şarktaki düşmana karşı bir harekete girişmedi; Ögedey'in Arığ-Buğa'nın ordusunda bulunan torunu Ḳaydu, Arığ-Buğa'nın hezimetinden sonra, kendiliğinden ve Berke'nin yardımı ile, Alğu'ya karşı harbe devam etti.

Garpta lehlilere ve 1257'de yalnız istiklâlini ilân ile kalmayan, aynı zamanda tatarlara karşı tecavüze de cür'et eden Galiçya kıralı Daniel'e karşı seferler, büyük bir ehemmiyeti hâiz değildir ve bu seferler hudut memleketlerinin muhafazası ile mükellef asker kıta'ları ile, Berke'nin bizzat müdahalesine lüzum olmadan, muvaffakiyetle nihâyete erdirildi. Kıral Daniel, ülkesinde yaptırmış olduğu kalelerin çoğunu, muzaffer kumandanın emri üzerine, tahribe mecbur oldu. Berke ile İran fâtihi olan amcazâdesi Hulagu arasındaki harp, daha mühim idi ve daha az muvaffakiyetle idâre edilebildi. Bu harp için muhtelif sebepler gösterilir. Evvelce Berke ile Sartaḳ arasındaki husûmet meselesinde olduğu gibi, bu harpte de Berke, bâzı müelliflereo, islâm müdâfii gibi tasvir edilir. Söylendiğine göre, Berke Hulagu'yu bir çok müslüman memleketlerin tahribinden ve hususiyle halîfe Musta'şim'in idamından dolayı, şiddetle muahaze etmiştir. İran'da yeni bir imparatorluğun te'sisi yüzünden, Cûci hânedanına mensûp prenslerin hukukunun tehlikeye mâruz kaldığını söyleyen müellifler, gâlibâ bu hususta daha ziyâde itimada lâyıktır. Yeni devlete, Arrân ve Azerbaycan gibi, Cûci memâlikine âit olan bâzı arazi ilhak olundu [bk. BATU HAN]. Bu memleketler üzerinde Altın-Ordu hükümdarları, beyhûde bile olsa, mütemadiyen hak iddia etmekte idiler.

Berke, İran'daki soydaşlarına karşı, iki defa harbe girişti. Birincisinde, Hulagu evvelâ gâlip geldi, Terek'in ötesine kadar ileriledi (teşrin II. — kânun I. 1262); fakat orada, Berke'nin askerleri tarafından, mağlûp edildi (han bizzat orduda değildi) ve ric'atte kuvvetlerinin büyük bir kısmını kaybetti; çoğu, atların nalları altında kırılan Terek buzları içinde, boğuldu. Bu harpten sonra, Hulagu, ülkesindeki Berke devletine tâbî bütün tüccarı öldürttü. Berke de, kendi ülkelerinde bulunan Hulagu imparatorluğu tebaasından tâcirleri ayni mukadderatla cezalandırdı; fakat müteâkip seneler zarfında, iki taraftan da harbe devam için, hiç bir teşebbüs vâkî olmadı.

İki hükümdar arasında harp patlamadan önce bile, Mısır sultanı Baybars, Berke ile münasebet peyda etmeğe ve müşterek düşman Hulagu aleyhine bir ittifak akdetmeğe karar vermişti. Bu niyetle, Kahire'den hemen daha 660 (26 teşrin II. 1261—14 teşrin II. 1262) senesinde Berke'ye bir mektup göndermişti. Muharrem 661 (15 teşrin II. — 14 kânun I. 1262)'de aynı maksatla ona bir elçi heyeti gönderilmişti. Bu heyetin geri dönmesinden evvel, Kahire'ye Berke imparatorluğunun bir elçi heyeti gelmişti (1263 ilk baharında). Bu elçilerin, geri döndüklerinde, Altın-Ordu hükümdarının sarayına gitmek için, sultan bunlara ikinci bir elçi heyeti terfik etmiştir. Bu münasebetlere dâir müelliflerin verdikleri muhtelif mâlûmatı bir biri ile te'lif etmek hemen hemen imkânsızdır. Bu iki elçi heyetine âit mâlûmatı Mısır tarihçilerinin bir birine karıştırmış oldukları muhakkaktır. Mısır elçilerinin hanın kıyafeti (seyrek sakallı, sarı benizli, saçları örgü hâlinde kulaklarının arkasına atılmış, bir kulağında, ortasında bir mücevher bulunan altın bir halka takılı, başında koca bir sarık, belinde yeşil bulgar meşininden ve üzerinde altın ile mücevherler bulunan, bir kemer ve ayaklarında kırmızı deriden pabuçlar) hakkında anlattıkları kayda değer. O zaman hanın 56 yaşında olduğu söylenir. Batu gibi, o da nikristen muzteripti. Bu elçi heyetleri ile münasebetdar olmak üzere, Bizans imparatoru aleyhine yapılan bir moğul seferinden de bahsedilir ki, bunun sebebi Mısır elçi heyetlerinden birinin, gâlibâ ikinci heyetin, imparator tarafından tevkif edilmiş olmasıdır. Balkan yarım adası, Ege denizine kadar, 1265 senesinde (Berke bizzat bu sefere iştirâk etmedi) moğul ordusu tara-

fından tahrip edildi; moğullar bundan başka, Anadolu 'dan çıkarılarak, Enos (Ege denizi kenarında) kalesine hapsedilmiş olan Selçuk sultanı 'İzz al-Dīn Kaykāvus 'u kurtarıp, Kırım 'a götürdüler.

1266 'da Berke, Hulagu 'nun halefi Abaḳa 'nın hüküm sürmekte olduğu İran 'a karşı harbe tekrar başladı; fakat bu seferden hiç bir netice alamadı. İki ordu uzun bir müddet Kür 'ün iki sâhilinde karşı karşıya hareketsiz kaldılar. Bu defa (İran menbâlarına göre) ordusunun başında Berke, Tiflis 'e kadar Kür 'ün menbâına doğru gitmek ve nehri bu yerde aşmak istiyordu; fakat yolda öldü ve ordusu da karargâhına döndü. Mısır menbâları Berke 'nin ölümünü 665 (2 teşrin I. 1266—21 eylûl 1267) senesinde gösterirler. 666 safer ayında (22 teşrin I.—19 teşrin II. 1267) halefi Möngke-Timur 'a Mısır 'dan bir tâziye mektubu gönderilmiştir. Rus vekayinâmeleri Berke 'nin hilkatin 6774. (1 eylûl 1265—1 eylûl 1266) yılında öldüğünü kaydederler.

Berke zürriyet bırakmadığından, kendisine Batu 'nun torunu Möngke-Timur halef oldu. Saltanatının son senelerinde kendisi artık, Batu Han gibi, mevkîce imparatorluğun büyük hanından sonra gelmiyordu. Bununla beraber müstakil bir devletin hükümdarı idi; gerçi bu istiklâl ancak ilk defa kendi adına para kestiren halefi zamanında tam bir mâhiyet aldı. Müslüman olan Berke 'nin moğullar arasında, islâmiyetin yayılmasındaki hizmet hissesini tâyin etmek güçtür. Mısır kaynakları çocuklara Kur'an okutulan mekteplerden bahseder. Yalnız ban değil, aynı zamanda, karıları ve emîrleri de konaklarında bir imam ile bir müezzin bulundururlardı; fakat aynı kaynaklardan öğreniyoruz ki, hanın sarayında, putperest âdetleri, Moğulistan 'da olduğu kadar, hüküm sürmekte idi. Hanın ilim ve irfandan ne kadar az nasîbi olduğu, kendisinin Mısır elçilerinden, Nil üzerinde insan kemiğinden muazzam bir köprü bulunduğu doğru olup-olmadığını sormasından anlaşılır. Yalnız Berke Han değil, kardeşlerinin bir çoğunun da islâmiyeti kabûl etmiş oldukları söylenir. Bununla beraber islâmiyet Altın-Ordu 'da Berke 'nin ölümünden ancak yarım asır sonra hâkim bir mevkie geçebilmiştir. Daha sonraki menbâların ekserisi, Aḳtübe üzerinde payitaht olan Saray şehrinin te'sisini Berke 'ye atfederler (bundan dolayı İbn Baṭūṭa, seyahat-nâmesinde, bu şehre, Saray-Berke ismini veriyor; nşr. Defrémery, II, 447). Bununla beraber şehir daha evvel (Rubruquis seyahat-nâmesinden bildiğimiz veçhile) Batu tarafından kurulmuştu. Asıl mânası ile bir şehir olması belki Berke zamanına tesadüf etmiştir.

Bibliyografya: Acem ve rus me'hazları ve bunların hususları için bk. mad. BATU HAN. Altın-Ordu 'ya âit mâlûmat W. Tiesenhausen tarafından toplanmıştır (*Sbornik materialov otnosyaşçihsya k istorii Zolotoy Ordı*, Petersburg, 1884, I, arapça metin ve rusça trc.; trk. trc. İsmail Hakkı İzmirli, *Altın-Ordu devleti tarihine âit metinler*, İstanbul, 1941); al-Mufaḍḍal, *al-Nahc al-sadīd* 'den alınan mâlûmat (*ayn. esr.*, a. 181 v.d., 193 v.d., bizzat eser için bk. Brockelmann, I, 348) bilhassa mühimdir. Quatremère dahi aynı bu mâlûmatı veriyor. Maḳrīzī, *Hist. des Sultan Mamlouks*, I, 1. kısm., s. 213 v.d.; Kirakos 'un eseri Patkanov tarafından tabedilmiştir (bk. *İstoriya mongolov po armyanskim istoçnikam*, II, Petersburg, 1874).

(W. BARTHOLD.)

BERKUK. BARḲŪḲ B. ANAŞ, AL-MALİK AL-ẒĀHİR SAYF AL-DİN AL-'OṢMĀNİ AL-YELBOĞĀVİ (?—1398), eğer Baybars II. [b. bk.] 'ın kısa saltanat zamanını nazar-ı itibara almazsak, Mısır tahtında, bir kaçı müstesnâ olmak üzere, hemen kâffesi çerkes cinsinden olan Burcī memlûkler silsilesinin ilk hükümdarı sayılabilir. Kendisini Kahire 'ye emîr Yelboğa getirmiş olup, sonra orada Sultan al-Aşraf Şa'bān 'ın oğullarının memlûkleri arasına girdi. Bu son hükümdarın sukutuna âlet olanlardan birisi idi ve onun oğlu Ḥācci 'nin saltanatı zamanında atabeg oldu. Rakiplerini yenmesi akabinde, 1382 (784) 'de sultan ilân olundu ve derhâl her taraftan kendisine bi'at edildi. Müteâkip bir kaç sene içinde Dulkadır-oğlu Sūlī Bey ve Sıvas hükümdarı Kadı Burhaneddin 'in teşvikı ile, Suriye 'deki bâzı vâlilor tarafından yer-yer fesatlar tertip edilmiş ise de, bunlar Berkuk tarafından kolayca bastırıldı. Berkuk mütemâdiyen kendisinden şüphe etmekte olduğu Halep vâlisi Yelboğa 'yı azle teşebbüs ettiği zaman, ilk hakikî tehlike zuhûr etti. Bu teşebbüsü önceden haber alan Yelboğa, Berkuk'un plânını bozdu; Malatya 'nın âsî vâlisi Mintaş ile ittifak ederek, Trablus ve Hama şehirlerini zaptetti. Berkuk âsîlere karşı büyük bir ordu gönderdi ve kumandanı İtmiş Şam 'a girdi. 1389 (791) baharında iki ordu karşılaştı ve sultanın ümerasından bir çoğunun kaçması üzerine, zafer âsîlere kaldı; tâkip edilerek yakalanan İtmiş, Şam şehrini istihkâmları ile birlikte teslime mecbûr oldu. Yelboğa ile Mintaş, bütün kuvvetlerini toplayarak, Mısır üzerine yürüdüler. Gözü pek korkmuş olan sultan Kahire 'den çıkmağa cesaret edemedi ve böylece, âsîler hiç bir mukavemete mârûz kalmadılar. Sultanın tarafdarları kendisini terk ettiler; o da kaleden kaçtı ve Yelboğa 'nın âtıfetine sığındı. Yelboğa ona oldukça iyi

muamele etti. Berkuk esir olarak, Yelboğa tarafından, Kerek'e gönderildi. Berkuk tarafından tahttan indirilmiş olan Ḥāccī tekrar tahta çıkarıldı; fakat devletin işleri üzerinde en âdî bir müdahale hakkı elde edemedi. Yelboğa mümkün olduğu kadar, müttefiki Mintaş'ı hiçe sayarak, devletin işlerine kendisi hâkim oluyordu. Böyle iki siyâset ortağı arasında muhalefet baş gösterdi; Yelboğa iç kaleyi, Mintaş da onun aşağısında Ḥasan câmiini tuttu. Yelboğa mücadelede mağlûp düştü ve kaçmağa mecbûr oldu ise de, İskenderiye'de yakalanarak, hapse atıldı. Mintaş Mısır'da kendi mevkiini ancak temin edebildiği bir sırada, sultan Berkuk'un serbest olduğu ve Suriye'de gayr-i memnûnları otrafına toplamakta bulunduğu haberi geldi. Berkuk kendine karşı ilerileyen Şam ve Gazze vâlilerini ve bedevî reisi Nu'ayr'i mağlûp ederek, her gün yeni taraftarlar kazanıyordu. Mintaş ona karşı, büyük bir ordu ile, ileriledi ve Şam'ın cenûbunda onun ile karşılaştı. İlk günü Berkuk ordusunun büyük bir kısmı kaçmağa mecbûr edildi; fakat o buna rağmen, muhasımlarının umumî karargâhını zapta ve sultan Ḥāccī ile halifeyi esir etmeğe muvaffak olmuş idi. Ertesi gün muharebeye yeniden başlandı ve her iki taraf mühim zayiata uğradıktan sonra, Mintaş ric'ate mecbûr oldu. Berkuk bundan sonra Kahire'ye gitti; bu esnada taraftarları orada vaziyete hâkim olmuş bulunuyorlardı.

Berkuk, tahttan indirilmiş olan Ḥāccī'ye hürmetkârâne muamele ve eski düşmanı Yelboğa'yı affederek, Kahire'de hasımlarını yatıştırmağa muvaffak olmuş idi. Mintaş'ın Suriye'deki mukavemeti, başlıca bedevî reisi Nu'ayr'in yardımı ile, iki sene daha devam etti. Mintaş nihâyet, esir edilerek, işkence ile öldürüldü. Mamafih Berkuk'a sükûn içinde yaşamak nasip değildi. Aleyhindeki fesatların ve bunlara karşı yapılmış olan itisafların ardı kesilmedi. Sultanın hâricî siyaseti muvaffakiyetli oldu. Osmanlı sultanlarından Murad III. ve Bayezid I. ile olan münasebetleri dostâne idi; hâlbuki Timur'dan tâ iptidadan şüphelendiğinden, açık husûmeti emniyetsiz bir sulha tercih ediyor idi. Bundan dolayı kendisi ile dostane bir ticaret muahedesi akdetmek isteyen Timur'un sefirlerini öldürttü ve Timur'un Bagdad'dan koğduğu sultan Aḥmed b. Uvays'e hüsn-i kabûl gösterdi. Kendini müdafaaya hazırlamak için, kitâbelerden mâlûmumuz olduğu vecihle, Suriye kalelerinde müdafaa vasıtalarını ihya etti. Tedbirlerinin, moğulların hücumuna karşı, tamamiyle gayr-i kâfi olduğu bilâhare görüldü. Timur ile Berkuk hiç bir zaman bilfiil çarpışmadılar; zirâ Timur diğer düşmanları ile pek fazla meşgûl idi. Memleketi içinde kendi şahsî emniyetinden dâimâ korkan Berkuk, hâricdeki memleketlerini devamlı surette müdafaa hususunda ehliyet gösteremedi. Zühd-ü takvasından ve hayır müesseselerinden dolayı, arap müverrihleri tarafından, fazla medholunan bu hükümdarın idaresi, kendi ülkesi için, pek az müfit olmuştu. 1398 (801)'de, büyük bir miras bırakarak, öldü. Farac, 'Abd al-'Azīz ve İbrāhīm adlarındaki 3 oğlundan ilk ikisi, kendinden sonra, hükümdar olmuşlardır.

Bibliyografya: Weil, *Geschichte der Chalifen*, IV, 541—556 ve V, 1—71 (mukaddime, s. V, — VIII, arapça yazmalar da zikrolunur). Tam biyografisi için bk. *Manhal al-ṣāfī* (yazm., Kahire, 1113, var. 316—337 b).

(M. SOBERNHEIM.)

BERKYARUK. BARKİYĀRŪḲ, ABU 'L-MUẒAFFAR RUKN AL-DĪN (1079? —1104), Selçuklu sultanı ve Malik Şāh'ın büyük oğludur. Doğum tarihi hakkında ihtilâf vardır. Fakat h. 570 yılından bir az sonra doğmuş olduğu ve babasının vefatında 16 şevvâl 485 (19 teşrin II. 1092)'te ancak 13/14 yaşında bulunduğu muhakkaktır. Malik Şāh'ın dessas ve harîs bir kadın olan zevcesi Türkân Hatun, küçük yaştaki oğlu Maḥmūd lehine emîrlerin biatini ve halifenin tasdikini istihsâl etmeden zevcinin vefatını bildirmedi ve bunu müteâkip Malik Şāh'ın vefatından sonra, İsfahan'da bulunan Berkyaruk'un tevkifi için emir gönderdi ve kendi de İsfahan'a gitti. Fakat vefat haberi duyulur-duyulmaz, maktûl vezir Niẓām al-Mulk'ün taraftarları ayaklanıp, Berkyaruk'u kurtardılar ve o, aynı sene zarfında, Rey'de sultan ilân edildi. Berkyaruk derhâl İsfahan üzerine yürüdü ve 485 senesinin sonlarında (kânun II. 1093) Berucird'de Türkân Hatun'un ordusunu mağlûp etti. İsfahan önünde kalmış olan Türkân Hatun, uzun süren bir muhasaradan sonra, sulh akdetmeğe mecbûr oldu. Bu muahede mûcibince, İsfahan ve Fars eyâletleri kendisi ile oğlu Maḥmūd'a bırakılıyor; Berkyaruk'u ise, sultan olarak tanılıyor ve diğer vilâyetler onun hükmü altında kalıyordu. Bununla beraber sulh uzun sürmedi. Berkyaruk'un dayısı ve Azerbaycan vâlisi olan İsmā'īl b. Yaḳūtī, Türkân Hatun'un entrikaları neticesi olarak, Berkyaruk'a karşı kıyam etti. Fakat 486 (1093)'da Karac yakınlarında mağlûp olarak, İsfahan'a iltica etti. [Ḳutb al-Davla İsmā'īl ile Türkân Hatun bir müddet iyi geçindiler, hattâ İsmā'īl ile Sultan Maḥmūd namına müştereken para basılıp, hutbe okundu; fakat bir müddet sonra İsmā'īl onlardan ayrılıp, Rey'de bulunan hemşiresinin ve Berkyaruk'un yanına geldi ise de, Berkyaruk hakkındaki suiniyeti tahakkuk ettiginden, bir kaç emîr tarafından orada öldürül-

dü.] Berkyaruk 'un amcası olan Tutuş b. Alp Arslan, Urfa vâlisi Buzan ve Halep vâlisi Aksungur ile ittifak akdetti ve onlara dayanarak, Musul'u zaptetti ve sonra Azerbaycan'a gitti. Fakat bu iki emîr, Berkyaruk 'un tarafına geçerek, onu terkettiklerinden, Tutuş Şam'a çekilmeğe mecbûr oldu. Berkyaruk ise, bu sırada Bagdad'a girip, 487 senesi muharreminde (şubat 1094) orada namına hutbe okuttu. Halife Muktadî öldü ise de, yerine geçen Mustaẓhir hutbeyi Berkyaruk adına okutmakta devam etti. Aksungur ile Buzan'ın kendisinden ayrılmasından sonra, yeni bir ordu toplamış olan Tutuş ise, Şam'dan çıktı ve vâliliklerine tekrar dönmüş olan Aksungur ile Buzan'a hücum etti; sadakatsiz vâlilerin her ikisi de yakalandı ve öldürüldü. Halep, Ḥarrân ve Urfa ona inkiyat eltiler. Tutuş, Mezopotamya, şarkî Anadolu ve Azerbaycan'dan geçti ve Hemedan üzerine yürüdü ve bir taraftan da Berkyaruk 'un yerine Bagdad'da sultanlığı ilân edildi. Türkân Hatun'un 487 ramazanında (eylül — teşrin I. 1094) vefatından sonra, henüz küçük olan oğlu Sultan Maḥmûd İsfahan'da kalmıştı. Berkyaruk kendini tehdit eden tehlikelere karşı, bu çocuğa iltica etti.

Maḥmûd'un taraftarları Berkyaruk 'u ortadan kaldırmak çârelerini düşünmeğe başladıkları sırada, şevvâl (teşrin II.) sonlarında Maḥmûd çiçek hastalığından vefat etti ve emîrler Berkyaruk 'un tarafına geçtiler. Bundan böyle Berkyaruk, Rey'e gelmiş olan Tutuş'a karşı, muharebeye devam edebilmeğe muktedir bulunuyordu. Kat'î muharebe 7 safer 488 (26 şubat 1095)'de bu şehir civarında yapıldı. Muhariplerden büyük bir kısmının sert ve merhametsiz Tutuş 'un ordusunu terk ederek, zayıf ve yumuşak kalpli Berkyaruk 'un tarafına geçmiş olmalarına rağmen, evvelkinin ordusunda hâlâ 15.000, Berkyaruk 'unkinde ise, 30.000 kişi bulunmakta idi. Daha muharebe başlamadan evvel, Tutuş, o zamana kadar sadakat göstermiş olanlardan mühim bir kısmının kendisini terk ettiğini gördü ve nevmidâne bir çarpışma sonunda, harp meydanında maktûl düştü. Aynı sene zarfında Horasan'da karışıklıklar baş gösterdi. İsyanın mürettibi ve Berkyaruk 'un diğer amcası olan Arslan Argun [b. bk.] bidâyette muvaffak oldu ise de, 490 (1096) senesinde, bir köle tarafından, katledildi ve bu keyfiyet Berkyaruk 'un şür'atle âsâyişi temin ve biraderi Sancar 'i Horasan vâliliğine tâyin etmesine imkân verdi. [Aynı senede Horasan'da Sultan Berkyaruk 'un amcazâdelerinden olup, emîr-i emîran lâkabını taşıyan Muḥammed b. Sulaymân b. Çağrı Bey isyan etti ise de, mağlûp oldu. Keza Horasan ümerasından Kodan ile Yaruktaş'ın isyanları da teskin edildi. Bu suretle bütün imparatorlukta Berkyaruk 'un doğrudan doğruya veya dolayısiyle hâkimiyeti teessüs etmiş oldu. Halife tarafından imparatorluğu kabûl edilmiş olan, kardeşi Muḥammed Tapar 'ı Arrân'a, diğer kardeşi Aḥmed Sancar 'i Horasan'a, amcazâdesi ve aynı zamanda dayısının oğlu Mavdûd b. İsmâ'îl 'i Azerbaycan hükümdarlıklarına tâyin ve amcası maktûl Tutuş 'un iki oğlunun Suriye'de babalarının yerine hükümdar olmalarını kabûl ve tasdik eden, diğer taraftan Anadolu'da babası Sulaymân Şâh 'ın tahtını ele geçirerek, bu kıt'ada sultanlığını ilân etmiş olan Kılıç Arslan I. 'ın ve Kirmân Selçuklu sultanı Turan Şah 'ın da metbûu olan büyük sultan Berkyaruk, pederi Melik Şâh 'ın imparatorluğunu yeniden toplamış görünüyordu. 1097 (490)'de haçlı ordularının gelmesi ve Anadolu sultanının bunlara karşı mağlûp olması yüzünden, haçlıların Anadolu 'yu baştan-başa geçip, Suriye 'ye inerek, Antakya 'yı kuşatmaları üzerine, Sultan Berkyaruk, Musul emîri Kedboğa [b. bk.] 'yı baş kumandan tâyin ile Musul ve Cezîre kıt'alarındaki bütün emîrleri ve reisleri onun maiyetine verdiği gibi, Suriye 'deki melikleri ve emîrleri de emri altına koydu. Fakat bu büyük islâm ordusu, Antakya önünde bozgunn uğrayarak, dağıldı. Bu bozgunluk haçlıların Suriye 'yi boydan boya katederek, Kudüs 'ü almalarına sebep olduğu gibi, büyük sultanın da mülûk ve ümerâ arasında maddeten ve mânen nufuz ve hâkimiyetinin sarsılmasını ve neticede emîrlerden bâzılarının kıyamına ve aynı zamanda bâzı şehzâdelerin muhalefet ve hattâ isyanlarına yol açtı].

Berkyaruk 'un biraderi Muḥammed Tapar, vâlisi bulunduğu Arran'da isyan etti ve Azerbaycan 'ı zaptederek, Rey civarına kadar ilerledi. Berkyaruk kardeşine karşı durmak istedi, fakat askerlerinin çoğu rakibinin tarafına geçti. Kardeşi Rey 'i zapt ve annesi Zübeyde Hatun 'u boğdurduğu esnada, Berkyaruk kaçarak kurtulmağa teşebbüs etti. Bagdad'da Muḥammed namına hutbe bile okundu. Bununla beraber Berkyaruk az bir zaman sonra yeni bir ordu teşkiline muvaffak oldu ve Irak emîrleri de onun tarafına geçtiler. 493 senesi safer ayı (1100) başlarında Bagdad'a yaklaştığı zaman, halife onun isminin de hutbede zikredilmesini kolaylıkla kabûl etti. Fakat aynı senenin recebi (mayıs — haziran) zarfında biraderi Muḥammed tarafından mağlûp edildi ve Horasan 'a çekildi. Bu vilâyetin vâlisi Sancar anadan da kardeşi bulunduğu gâsıp ile iş birliği yapmış bulunuyordu. Fakat Berkyaruk takviye kuvvetleri te'minine muvaffak oldu ve 494 cemaziyelâhır (nisan 1101) zarfında Muḥammed 'i He-

medan'da mağlûp etti. Bu sefer de Horasan'a iltica etmek sırası Muḥammed'e geldi. Bundan sonra harp, bir sulh muahedesinin münazaaya nihâyet vermesine kadar, her iki tarafın da kâh galip ve kâh mağlûp olması şeklinde, devam etti. 495 rebiülevvelinde (kânun I. 1101) imza edilmiş olan bu muahede mûcibince Berkyaruk sultan olarak tanılıyor ve Muḥammed, melik unvanı ve Mezopotamya ile Azerbaycan üzerindeki hâkimiyet hakkı ile iktifaya mecbûr oluyordu. Fakat bir kaç ay sonra Muḥammed muahedeyi bozdu ve iki kardeş arasındaki muharebe daha ziyâde şiddetle tekrar başladı. Muḥammed kaçmağa mecbûr oldu ve İsfahan'da muhasara edildi. Lâkin oradan da kaçmağa ve yeniden bir ordu teşkil etmeğe muvaffak oldu ise de, 497 (1103 sonu yahut 1104 bidâyeti)'de tekrar mağlûp olarak, sulha mecbûr oldu. Musul ve Irak-ı Arap dâhil olmak üzere, Mezopotamya, Ermeniye ve Azerbaycan'ın müstakil hükümdarı ve Horasan emîri olan biraderi Sancar'in metbûu olarak tanıldı. Berkyaruk ise, diğer vilâyetleri muhafaza ediyordu. Berkyaruk'un vefatı tarihi umumiyetle 498 senesi rebiülâhır (kânun I. 1104) olarak tesbit edilmektedir. Selçukî imparatorluğunun inhitatı onunla başlamıştır. [Tam 12 sene büyük sultan olan ve henüz 25 yaşında veremden ölüp, İsfahan'da kendisi için yapılmış olan türbeye gömülen bu imparator bütün saltanatı müddetince amcası, amcazâdeleri ve kardeşleri ile mücadele eylemiş ve kıyas kabûl etmez meşakkatler çekerek, tehlikeler atlatıp, bütün mânialarını yenmiş ve islâm ülkelerinin ekserisine kendi yüksek hâkimiyetini tanıtmağa muvaffak olmuştur. Eski müverrihler onu çok faziletli bir insan şeklinde tavsif ve halîm ve kerîm, âdil ve rahîm olarak medhederler].

Bibliyografya: İbn Ḫallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 109 (tre. de Slane), I, 251; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), X, *tür. ger.*; İbn Ḫaldûn, *'Ibar*, V, 13 v.dd.; Vullers, *Mirchondi Historia Seldschukidarum*, fasıl XIV—XV; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II, 82—90, 255—262; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 134 v. dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, II, 115 v. dd. (K. V. Zetterstéen.)

BERLE'AM İLE YÛDÂSEF (doğrusu BERLE'AM ve BÛDÂSEF), hindli prens Yûdâsef (hıristiyan tercümelerinde Josaphat)'in hıristiyan azizlerinden Berle'am (Berlaam) vasıtası ile hıristiyanlığı kabûl ederek, bu dini bütün tebeasına da kabûl ettirdikten sonra, tahtını bırakıp keşişlik hayatına geçtiğini hikâye eden bu meşhur roman, bütün orta çağ şark ve garp dünyalarında ve bilhassa hıristiyanlar arasında çok büyük bir ehemmiyet ve şöhret kazanmış, muhtelif zamanlarda bir çok dillere tercüme olunduğu gibi, orta çağda bâzı fransız ve alman şâirlerine mevzû teşkil etmiştir. Bu romanın pehlevi ve süryânî dillerine tercüme edildiği mâlûm olduğu gibi, arap, gürcü, yunan, lâtin, kopt (kıptî), ibrânî, habeş, ermeni, fransız, ingiliz, alman, isveç, italyan, ispanyol, romen ve muhtelif slav lisanlarına ve yeni fârisîye yapılmış eski yeni bir çok tercümeleri (yahut tâdil edilmiş şekilleri) de bugün elde mevcut bulunuyor. Bu eserin uygur türkçesine çevrilmiş bir parçasının mevcut olduğunu da biraz aşağıda göreceğiz. Yalnız bu tercümelerin mevcudiyeti bile, bu romanın orta çağda dünya edebiyatlarındaki ehemmiyetini anlatmağa kâfidir.

Hıristiyan kilisesine mensûp müellifler tarafından, asırlarca tarihî mâhiyette bir eser addedilerek, kahramanları Hindistan'da hıristiyanlığı tesis etmiş iki aziz sıfatı ile tebcil edilen ve 1583'te Martyrologie Romaine'e ithâl olunarak tebcil günü olarak da 27 teşrin II. tarihi tesbit edilmiş olan (*Analecta Bollandiana*, XXII, s. 131) bu romanın vüsûk derecesi, yâni tarihî mâhiyeti hakkında, daha evvelce de bâzı şüpheler gösterilmemiş değildi; lâkin bunun hakikî hüviyeti ve menşe'i, ancak XIX. asırda, hind filolojisi ve budizm hakkında müsbet bilgiler elde edildikten sonra, anlaşılabildi. İptida Laboulaye 1859'da bu hıristiyan azizlerinin hikâyesi ile *Lâlitavistâra* adlı meşhur hind eserinde mevcut Buddha menkıbesi arasındaki büyük benzeyiş üzerine dikkati çekti ve ertesi yıl, bu iki hikâyeyi etraflı bir şekilde tetkik ve mukayese eden Feliz Liebrecht, bu hıristiyan romanının tarihî kıymeti hâiz bir mahsûl olmayıp, Buddha'nın hayatına âit bir menkıbenin, hıristiyanlık telâkkilerine göre, tâdil edilmesi ile vücuda gelmiş olmakla beraber budizme âit bir takım izlerden temizlenmiş olmadığını kat'î surette gösterdi. 1870'te Max Müller ve daha başkaları da bu fikri kuvvetle müdafaa ettiler ve nihâyet katolik kilisesine mensûp bütün âlimler bu hakikati kabûle mecbûr oldular (meselâ bk. Hippolyte Delahaye, *Les Légendes hagiographiques*, Bruxelles, 1927, s. 60). Kelile ve Dimne [b. bk.]'deki gibi isti'ârî ve temsilî mâhiyette bir takım zengin rivâyetleri ihtivâ eden ve budist ascétisme'inin mahsûlü olan bu eser, asıl şöhret ve ehemmiyetini bu hususiyetine borçludur; ancak hıristiyan dillerindeki tercümelerinde bu ascétisme tamamiyle hıristiyanlık ruhuna uygun bir şekle sokulmuş, Aristide ve Agapetos'un eserlerinden geniş nisbette nakillerde bulunulmuş ve budist menkıbesindeki hindli Bikşu'nun yerine (krş. BAḤŞÎ) hıristiyan azizi olan Berle'am ikame edilmiş ve hikâyede

buna oldukça mühim bir yer verilmiştir. Hind menkıbesinde, Buddha'nın, içinde doğduğu dinî muhitin mâhiyetini anlayarak, onun yerine yeni bir din ikame etmek istemesi, sırf kendi düşünce ve duyguları ile kabildi; lâkin o bir hıristiyan azizi şekline konulmak istediği zaman, ona hıristiyanlık akîdelerini tâlim ve telkin edecek ikinci bir şahsa ihtiyac vardı ve işte hıristiyan romanında, hind rivâyetinden farklı olarak, Berle'am'a verilen büyük ehemmiyet bundan dolayıdır.

IX. asırdan beri şarkta ve XII. asırdan beri de orta çağ garp edebiyatları üzerinde çok büyük bir tesir yapan bu romanın menşe'i, mâhiyeti, muhtelif dillere tercümeleri, şarktan garba nasıl ve ne vasıtalar ile intikâl ettiği hakkında XIX.—XX. asırlar esnasında bir çok tetkikler yapılmıştır (bk. Bibliyografya). Biz burada bu tetkiklerin başlıca neticelerini kısaca göstermekle iktifa edeceğiz. Umumiyetle kabûl edildiğine göre, bu Buddha menkıbesi, iptidâ Sâsânîler devrinde — sâir bir takım hind eserleri ve msl. meşhur *Kelile ve Dimne* gibi — pehlevî diline tercüme edilmiş ve sonra Abbâsîler devrindeki büyük tercüme faâliyeti esnasında, arapçaya çevrilmiştir. *Kitâb al-fihrist*'te, pehlevî dilinden tercüme edildikleri muhakkak olan bir *Kitâb al-budd* ile *Kitâb Yūdāsef Mufrad* adlı diğer bir eserden ve bir de *Kitâb Yādāsef ve Balavhar*'dan bahsedilmektedir. Bir Buddha menkıbesinin hıristiyanlık ile te'lif edilmiş bir şeklini ihtivâ ettiği tahmin olunan bu üçüncü eser, bu mevzua âit elde bulunan bütün müslüman eserlerinin esasını teşkil eder. Mamafih bu müslüman rivâyetlerinde hıristiyanlığa âit hususiyetlerin ortadan kaldırıldığı göze çarpmaktadır. Bu romanın yunan, gürcü, süryânî, ermeni, ibrânî, kıptî ve habeş dillerine yapılmış tercümelerinin, bugün ortada bulunmayan eski bir arapça tercümeye dayanılarak vucuda getirildiği, büyük bir ihtimâl ile, söylenebilir.

Bu romanın yunanca metninin menşe'i, mâhiyeti ve müellifi meseleleri hakkındaki münakaşalar şu son zamanlara kadar devam etmiştir. Bu metin, uzun müddet, m. 750 yıllarına doğru Filistin'de Saint-Sabas manastırında ölmüş olan meşhur Jean Damascène'e isnat olunmuştu. Nitekim J. Horovitz, islâm ansiklopedisine yazdığı hulâsada, bunu tekrar etmiş ve elde mevcut arapça metinler ile hiç münasebeti bulunmayan bu yunanca rivâyetin sonradan, hıristiyan araplar için, arapçaya da tercüme olunarak bundan da habeşçeye çevrildiğini söylemişti. Hâlbuki ondan daha evvel Nöldeke ve F. Rosenberg, arapça metnin pehlevîden tercüme edildiğini ve bunun süryânî diline yapılan bir tercümesinin yunanca metne esas olduğunu kabûl etmişlerdi (A. Christensen, *L'Iran sous les Sasanides*, Copenhague, 1936, s. 424). Zotenberg ise, daha 1886'da bu yunanca metnin Jean Damascène'e âit olamayacağını kuvvetli deliller ile ortaya koymuş ve bu fikir Krumbacher gibi salâhiyetli âlimler tarafından da kabûl olunmuştu. Mamafih John B. O'Connor, 1910'da *Catholic Encyclopedia* (VIII, 459—461)'ye yazdığı makalede ve G. R. Woodward ile H. Mattingiy bu romanın 1914'te neşrettikleri ingilizce tercümesinde tekrar eski nazariyeye dönerek, bu yunanca metni yeniden J. Damascène'e isnat etmişlerdir (A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, 1932, I, 387 v.d.). Bunun gibi, G. Bardy de, daha XI. asırdan beri J. Damascène'e isnat edilen bu eserin ona âit olmayıp, ondan hiç olmazsa bir asır evvel yine Saint-Sabas manastırında yaşamış Jean adlı diğer bir keşişe âit olduğunu 1931'deki bir makalesinde kat'î surette iddia etmişti (bk. *Dictionnaire d'hist. et de géogr. Ecclésiastique*, VI, 813).

Nihâyet Paul Petters, bu mesele hakkındaki mühim bir tetkikinde, eldeki yunanca metnin ancak X. asır sonlarına âit olabileceğini, mamafih bunu vucuda getiren müellifin daha eski bâzı eserlerden istifâde etmiş olduğunu göstermiş ve bu yunanca metne, ondan bir az daha evvelki bir gürcü metninin kaaeva vazifesi gördüğünü meydana koymuştur. Métaphraste zamanından daha evvele âit olamayacağını söylediği bu gürcü metninin arapça bir tercümeden alındığını bildiren Paul Petters, yunanca tercümenin Saint-Eutyme l'Hagiorite'e âit olduğunu ifâde etmektedir. Görülüyor ki A. A. Vasiliev, belçikalı âlimin bu tetkikinden istifâde edememiştir. Bütün bu tetkiklerin neticelerine göre, bu meşhur romanın iptida Sâsânîler devrinde pehlevîye ve islâmın zuhûrundan sonra Abbâsîler devrinde arapçaya tercüme edilerek bu arapça metinden yapılan muhtelif tercümeler vasıtası ile X. — XI. asırlarda şark hıristiyan cemaatleri arasında ve daha sonra, yâni XII. asırdan başlayarak muhtelif Avrupa dillerine yapılan tercümeleri sayesinde şarkî ve garbî Avrupa'ya yayıldığı söylenebilir.

Muhtelif arapça tercümeleri vasıtası ile islâm dünyasında da şöhret kazanan bu romanın, sonradan yeni farsçaya da tercüme edildiğini ve en nihâyet XIX. asır sonunda âzeri türk şâiri Tebrizli Necat tarafından farsça ve mesnevî şeklinde manzûm olarak yazıldığını biliyoruz (bk. Mehmed Ali Terbiyet, *Dānişmandān-i Azarbaycān*, Tahran, 1314, s. 372; burada, muhtelif farsça tercümeler ve bunların yazma ve basma nushaları hakkında da, kısaca mâlûmat verilmiştir). Türk edebiyatında ise, bu romandan iktî-

bas edilmiş bâzı parçalara, Turfan'da bulunan eski uygur metinleri arasında raatgelinmektedir! A. von le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho*, s. 5 v.dd.'daki bir hikâye ile bu romanın arapça-farsça tercümelerinde mevcut bir rivâyet arasındaki münasebeti, iptidâ meşhur hind-müsteşriki S. Oldenburg meydana koymuştu (krş. W. Radlov, *Alttürkische Studien*, 1912, VI, 743—746, 779—782).

Yûdâsef ismine gelince, bu ismin, hind hükümdarının oğlu olup, sonradan Buddha mertebesine yükselen prensin eski unvanı olan Budârâf Bodhissattva'nın — arap yazısının tahrife çok müsait mâhiyetinden dolayı — tahrif edilmiş bir şekli olduğu meydandadır. Daha 1645'te Reinand'nun işaret etmiş olduğu veçhile, eski arap müverrih ve coğrafyacısı Mas'ûdî, budistlerin peygamberi olarak, Yûdâsef'i gösterdiği gibi, Ṭabarî, *Mafâtîḥ al-'ulûm* sâhibi Ḫvârizmî ve al-Bîrûnî de budistlerin peygamberi olarak Yûdâsef (Bûdâsef)'den bahsederler. ـ ve ـ harfleri arasındaki bir nokta farkından ileri gelen bu basit yanlışlığın artık tashih edilmesi ve bu ismin hiç olmazsa bundan sonra asıl doğru şekli ile Bûdâsef (asıl irânî şekli ile Bûdâsp) tarzında okunması lâzımdır (F. Justi, *Iranisches Namenbuch*, Marburg, 1895, s. 71). A. Christensen yukarıda adı geçen eserinde bu ismi böyle doğru şekilde kaydetmekle çok isabetli bir harekette bulunmuştur. Bu meşhur budist romanı, daha doğrusu, umumiyetle buddha menkıbeleri ile meşhur islâm sûfîsi belhli İbrahim Edhem'e isnat edilen bir takım menkıbeler arasındaki münasebetler ve ayrıca, budizmin islâm ve türkler üzerindeki nufuzu hakkında mâlûmat almak için bk. İbrahim Edhem, *Budizm*.

Bibliyografya: Yukarıda gösterilenlerden başka: Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, III, 83—112; *Kitâb Balavhar va Bûdasef fi 'l-mavâ'iẓ va al-amṯâl* (Boybay, 1906); Muḥammed Bâḳir Maclisî, *'Ayn al-ḥayât* (Lucknow, 1887); F. Liebrecht, *Die Quellen des Barlaam und Josaphat* (*Jahrbach für romanische and englische Literatur*, II, 186); ayn. mll., *Zur Volkskunde* (Heilbronn, 1879); Zotenberg, *Notice sur le livre de Barlaam et Joasaph* (*Notices et Extraits*, XVIII, 1—116); E. Cosquin, *la Légende des Saints Barlaam et Josaphat, son origine* (*Etudes folkloriques*, Paris, 1922, s. 27—49); E. Kuhn, *Barlaam und Josaphat* (*Abhand. d. Bayerischen Akademie*, 1897, XX); Hommel, *Oriental. Congresse, semitische Section* (1888, s. 45—165); Rahatshek, *JRAS*, N. S., XXII, 115 v.d.; J. Jacobs, *Barlaam und Joasaph* (London 1896); F. C. Conybeare, *The Barlaam and Josaphat legend* (Folk-Lore, 1896, VII, 101—142); N. J. Marr, *Arm. grus. Materialien zur Geschichte der erbaul. Erzählung von Barlaam und Joasaph* (rusça; Petersburg, 1897); E. Pereira, *O santo martyr Barlaam, Estudo de Critica historica* (Coimbre, 1901); G. Moldenhauer, *Die Legenden von Barlaam und Josaphat auf der iberischen Halbinsel* (Halle, 1929); Paul Petters, *La première traduction latine de Barlaam et Joasaph et son original grec* (*Analecta Bollandiana*, XLIX, cüz 3—4); J. D. Stefanescu, *Le roman de Barlaam et Joasaph illustré en peinture* (*Byzantion*, 1932, VII, cüz 2, s. 347—369); Gaston Paris, *Poèmes et légendes du moyen âge*, s. 181—215.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

BERMEKİLER, halifeler imparatorluğunun büyük vezirlerinin neş'et ettikleri iranlı bir âiledir. *Barmak = bermek* kelimesi, zannedildiğine nazaran, hiç kimsenin ismi olmamıştır. Bu unvan ancak Balḫ civarındaki Navbahār mâbedinin verâset ile intikâl eden büyük râhiplik rütbesine delâlet ediyordu. Bu mâbede merbut arâzi de bu râhip âilesinin mülkü idi. Bu arazi takriben 1568 km². genişliğinde bir mâlikâne teşkil ediyordu. Bu mâlikâne, veya hiç olmazsa bunun bir kısmı, sonraları da Bermekîlere kaldı. Yâḳût (II, 742), Balḫ'in şarkında bulunan „büyük ve zengin" Râvan köyünden bahsederken, bunun Yaḥyâ b. Ḫâlid'in mülkü olduğunu söyler. Yukarıda zikri geçen mâbed, adının da delâlet ettiği üzere (skr. *nôva vihâra* = „yeni manastır"), bir budist manastırı idi; VII. asırda çinli seyyah Hüang-Tsang (*Mémoires sur les contrées occidentales*, frans. tre. St. Julien, I, 30 v.d. ve *Histoire de la vie de Hiouen-Thsang*, s. 64) burayı bir budist mâbedi olarak tavsif eder. Hattâ İbn al-Faḳîh gibi arap coğrafyacıları (nşr. de Goeje, s. 322) bile, Navbahār'ın ateşgede olmayıp, bir puthâne (*'ibâdat al-avṯân*) olduğunu bilirlerdi. İbn al-Faḳîh'in verdiği izahat, mubalâgaları bir yana atılırsa, bir budist mâbedi tarifine tamamiyle uygundur. Anlaşılması pek kolay olan sebepler ile iranlılar, aslı iranlı olan bu âile ile Sâsânî devleti arasında bir rabıta bulmak isterler. Onlarca bu budist mâbedi bir ateşgede gibi gösterilmiş (krş. Yâḳût, IV, 819 v.d.) ve te'sisi de kadîm iran hükümdarlarına atfedilerek, baş râhiplerinin Sâsânî devleti nazırlarının soyundan geldiği iddia edilmiştir (bk. *Siyâsat-nâme*, nşr. Schefer, s. 151). Daha sonraki kitaplarda geniş yer bulmuş ve yalnız mahallî an'aneleri (*Faẓâ'il Balḫ*, Schefer, *Chrestomathie persane*, I, 71) değil, hattâ zamanımız âlimlerini (Browne, *A Literary History of Persia*, s. 257) bile

ANSİKLOPEDİDE KULLANILAN TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

A	ا	J	ژ	Ş	ش
A	آ	K	ك	T	ت
B	ب	Ḳ	ق	Ṭ	ط
C	ج	L	ل	U	ا
Ç	چ	M	م	Ü	او
D	د	N	ن	V	و
F	ف	Ñ	ڭ	Y	ی
G	گ	O	ا	Z	ز
Ġ	غ	O	او	Ż	ض
H	ه	P	پ	Ẓ	ظ
Ḥ	ح	R	ر	Ẕ	ذ
Ḫ	خ	S	س	ʿ	ع
I	ا	Ṣ	ص	ʾ	ء
I	ی	Ṯ	ث		

BAYBURT mad., s. 365 b. str. 24: *kale* yerine *kala içindeki şehir* ve str. 44: *Trabzun* yerine *Bizans*: s. 366 a, str. 31: *şehri* yerine *Erzurum'a* ve str 33: *şehrin* yerine *bu havâlinin, dolayısıyle Bayburt'un* olacaktır.

BAYEZİD I. YILDIRIM mad., s. 369 a. str. 13—14: *tranlı... Hâmidî* yerine *şâir Acem Hâmidî*; s. 374 a. not str. 5: *Safir* yerine *Sağir*; s. 375 a. str. 11: *ve* yerine, ; s. 377 b, str. 27 *iranlı* yerine *Acem*; s. 379 a, str. 33: *doğra değildir* yerine *doğrudur*: s. 379 b, str. 16: *tehdidinde* yerine *tehdidinden*; s. 387 b, str. 27: *muharebelere* yerine *muhaberelere*; s. 387 a str. 3: *baba dostu* yerine *babasının dostu* ve str. 47: *saltan* yerine *emir*; s. 384 a, str. 8: *Circis* yerine *Cercis*; s. 388 b, str. 3: *maharebe* yerine *muhubere* ve str. 56: *Hamdi* yerine *Hâmidî*; s. 389 b, str. 5: *bir* yerine *birer* ve str. 5: *işâret* yerine *işret*; s. 390 a, str. 31—32 *Timur .. çoğu* yerine *Timur'un mektupları Feridun Bey münşeatına*; s. 391 b. str. 42: Alfi. *Târih* yerine *Târih'i Alfi* ve str. 52: *frns trc.* yerine *ermeniceden frns trc*, ; s. 392 a. str. 4: *Geâaj* yerine *Gegaj* olacaktır

BAYEZİD II. mad., s 392 b, str. 18. *Nâcî-zâdeler*; yerine *Tâcî-zâdeler* s. 395 a, str. 10: *takgidatına* yerine *takayyüdatına*; s. 395 b, str. 3: *tâyin olunmak* yerine *yakın olmak*; s. 396a, str 9: *etmesi* yerine *etmemesi*, str. 17: *etmesinden* yerine *etmemesinden* ve str. 49: *Hesar-Fen* yerine *Hezâr-Fen ile*: s. 397 a, str. 2: *sinirlendirmişti* yerine *sindirmişti* ve str 42: *eglemiştir* yerine *edilmiştir* olacaktır.

BELGRAD mad., s. 476 b, str. 27: *Alba Grocca* yerine *Alba Graeca*; s. 476 b., str. 35 *Kalolidi* yerine *Karolidi*; s. 477 a, str. 35: *Ahmed Refik* yerine *Ahmed Vefik*; s 477 b., str. 56: *Les Ss,- Mamesde* yerine *Les st. Mamas de*; s. 479 b, str. 39; *Les prince.. deSavoie* yerine *Le Prince Eugène* olacaktır.

te'siri altında bırakmış olan bu fikirler, Hārūn al-Raşīd devrinden itibaren zuhûr etmiştir. İranlı olan İbn ol-Muḳaffa' da buna benzer fikirler serdetmiş olabilir. Muasırı olan Ḫālid 'in, her hâlde, Abu 'l-'Abbās ve Manşūr devirlerinde, sonraları Yaḥyā 'nın Hārūn zamanındaki nufuzu derecesinde bir nufuz sâhibi olmadığı muhakkaktır. Bununla beraber cömertliği sâyesinde bütün âilesini faydalandıran mevkii, millî au'aneleri Bermekî hânedanının emellerine uygun bir şekle sokacak derecede, parlaktı.

Belāẕorī 'ye nazaran (nşr. de Goeje, s. 409), Navbahār, Mu'āviya zamanında, takriben 42 (663/664; krş. Marquart, *Ērānşahr*, s. 69) senesinde tahrip edildi. Bununla beraber Ṭabarī (II, 1205), yerli prens Nīzak 'in 90 (708/709) senesinde Navbahār 'da ibadet etmiş olduğunu söyler. Biz ancak Ḫālid 'in babası olan son Bermek ile seleflerinin âkıbeti hakkında efsanevî mâlûmata sâhibiz. İbn Ḫallikān bile Barmak 'in mutlaka islâmiyeti kabûl etmiş olduğuna hükmedememiştir. İbn al-Faḳīh 'e nazaran (s. 324), Ḫālid, bu Bermek ile Şaġāniyān prensinin kızının oğlu idi. Ṭabarī (II, 1181) Ḳutayba b. Muslim 'in 86 (705) 'da isyan etmiş olan Balḫ ahâlisine karşı yaptığı seferden bahseder. Gûya büyük râhibin karısı esir edilenler arasında imiş ve Ḳutayba 'nin kardeşi 'Abd Allāh ile bir gece geçirmiş. O gece bu kadın Ḫālid 'den hâmile kalmış ve ertesi günü diğer mahbuslar ile birlikte, serbest bırakılmış. Ṭabarī 'nin bu hikâyenin menşe'i hakkında yaptığı ilâveden, bunun 'Abd Allāh 'ın oğulları tarafından uydurulmuş olduğu anlaşılıyor. Maksat bir iranlı âileyi, arap ceddinden göstererek, şereflendirmek olmayıp, halifenin nufuzlu gözdesi ile karabet tesis etmek sureti ile bir arap âilesine menfaatler te'min eylemektir. Bu hikâyeyi uydurmuş olanların, Ḫālid 'in doğum tarihini aşağı-yukarı doğru hesaplamış olmaları da imkânsız değildir. Ölümü 165 (781/782) senesi olarak tesbit edildiğine göre, Ḫālid 75 sene yaşamış oluyor. Babası Bermek, heyet ve felsefe ilimleri kadar tıbba da âşina idi ve emîr Maslama b. 'Abd al-Malik (Ṭabarī, *göst. yer.*) 'i bir bastalıktan kurtarmış olduğu söylenir. Bu son mâlûmattan Bermek 'in, halifelerin sarayına gitmek için, kendi yurdunu bıraktığı anlaşılıyor. Sonraki kayıtlarda Ḫālid 'in saraya 'Abd al-Malik devrinde, 86 (705) senesinde, yâni halifenin öldüğü sene gitmiş olduğu görülüyor. Zannedildiğine göre Bermek, sonraları, memleketine dönmüştür. Ḫālid 107 (725/726) 'de, vâli Asad b. 'Abd Allāh 'ın emri üzerine, Balḫ 'i yeniden imar etmiştir (Ṭabarī, II, 1490).

Ḫālid 'in tahsili ve ilk seneleri hakkında pek az mâlûmata sâhibiz. Hattâ onun ne zaman ve nasıl halife Abu 'l-'Abbās 'ın teveccühünü kazandığını da bilmiyoruz. Ne olursa olsun, onun halife ile samimiyeti o derecede idi ki, kızına, Abu 'l-'Abbās 'ın zevcesi ve Abu 'l-'Abbās 'ın kızına da Ḫālid 'in karısı süt vermişlerdir (Ṭabarī, II, 840). 132 (749/750) 'den itibaren biz onu Dīvān al-ḫarāc 'ın başında görüyoruz. Bâzı menbâlarda kendisine v e z i r dendiği de vâkidir (Mas'ūdī, *Kitāb al-tanbīh*, s. 340 ve 342; *Fragm. hist. arab.*, nşr. de Goeje, s. 215 ve 268). Zannedildiğine göre, Ḫālid birinci k â t i b idi. Onun elinde bu mevki vezaret mertebesine yükselmişti. Birinci „Vezir-i Āl Muḥammed" Abū Salama „kâtipler" arasında zikredilmez. Abū Salama bu kelimenin Kur'an (XX, 30 v.d., Hārūn 'un Musa 'ya vezir olması gibi) 'da kullanıldığı mâna ile ve tarihî eserlerde (krş. msl. Ṭabarī, I, 1817, 16; 2140, 16) meselâ halifo Abū Bakr 'in ağzından naklen söylenildiği tarzda v e z i r idi. Ḫālid bile, kelimenin sonra aldığı mânada, bir vezir değildi ve yalnız dirâyetli idâresi ve hakimâne re'yleri ile değil, askerî icraatı ile de temayüz etmişti. Ḫālid, Peygamber sülâlesi tarafından Emevîlere karşı açılan ve Abū Muslim ile kumandanı Kaḥṭaba b. Şabīb tarafından idâre olunan harplere iştirâk etmiştir. 148 (765) ve 152 (769) seneleri arasında, Taberistan vâliliğinde bulunurken, Demâvend dağı civarında Maşmuġān emaretini ortadan kaldırmıştır (krş. Marquart, *Ērānşahr*, s. 128). Bu zaferden sonra Taberistan ahalisinin kalkanlarına Ḫālid 'i ve muhasarada kullandığı âletleri tersim ettikleri söylenir (İbn al-Faḳīh, s. 314). 163 (779/780) 'te, yaşının epeyce ilerilemiş olmasına rağmen, rumların Samālū kalesinin fethinde de kendini göstermiştir (Ṭabarī, III, 497).

Ḫālid ismini ilk defa olarak, Bagdad 'ın tesisine (146 = 763/764) dâir rivâyetler arasında ve veliaht 'Īsā b. Mūsā 'nın 147 (764/765) 'de hukukundan feragati sıralarında, halife Manşūr 'un müşaviri olarak, zikredildiğini görürüz. Bagdad 'da inşa ettirdiği bir çok binalardan başka, Taberistan 'da vâliliği sırasında, Manşūra şehrinin kuruluşunu da ona atfederler. Manşūr 'un ölümünden bir az evvel, halifenin istediği 2.700.000 dirhemi vermek suretiyle, kendisini Musul ve oğlu Yaḥyā 'yı da Azerbaycan vâliliğine tâyin ettirmişti. Kendilerine karşı sert davranmamış olmasına rağmen, Musul ahalisi, Ḫālid 'e gösterdiği hürmeti başka hiç bir vâliye göstermemiştir. Mas'ūdī 'ye nazaran (*Murūc*, VI, 361), ahfadından hiç biri faziletçe ona denk olmamıştır.

İbn Ḫallikān 'a nazaran, oğlu Y a ḥ y ā (3 muharrem 190 = 29 teşrin II. 805) 70 yahut 74 yaşında vefat etmiştir; buna göre, 120 (738) 'de veya bir kaç yıl evvel doğmuş olması icap eder. kendisi bilhassa vâlîlik ve nâzırlıkta teme-

yüz etmiştir; askerî muvaffakiyetleriuden bahsedildiği vâkî değildir. Bir çok nâfia işleri arasında bilhassa Basra civarında Sîḥân kanalı zikredilir (Ṭabarî, III, 645; Belâẕorî, s. 363). Mahdî devrinde genç Hârûn 161 (777/778)'de onun terbiye ve ihtimamına tevdi edilmişti. 163 (779/780)'ten itibaren Hârûn'un Dîvân al-rasâ'il reisliğinde bulundu. O tarihte Hârûn garp havâlisine, yânî Azerbaycan ve Ermeniye de dâhil olmak üzere, Fırat nehrinin garbındaki bütün vilâyetlerin vâliliğine tâyin edilmiş bulunuyordu. Halife al-Hâdî'nin kısa süren saltanatı esnasında, Yaḥyâ, tahttan feragate icbar edilmek istenilen Hârûn'a taraftarlığından dolayı, ölümle tehdit edilmişti. Hârûn al-Raşîd'in hilâfet makamına geçmesinden sonra da „baba" demekte devam ettiği Bermekî, gayr-i mahdut salâhiyetler ile vezir tâyin edildi. Oğullarından Faẓl ve Ca'far (diğer iki oğlu Mûsâ ile Muḥammed'in adı daha az geçer)'in yardımları ile, Yaḥyâ'nın hilâfet ülkesini 17 sene (786—803) idâre ettiği söylenir.

Adı geçen iki oğlundan 148 (765/766)'de doğan büyüğü Faẓl, hiç şüphesiz en meşhurudur. 176 (792/793)'dan 180 (796/797)'e kadar Cibâl, Taberistan, Dunbavand ve Kûmis eyâletlerini ihtivâ eden bir vâliliğin ve bir müddet de Ermeniye ve Azerbaycan'ın başında bulundu; 178 (794/795)'den 179 (795/796)'a kadar Horasan vâliliğini de idâre etti. Ermeniye'de (daha doğrusu Dağıstan'da) Ya'ḳûbî'ye nazaran (*Târîḫ*, II, 516) muvaffakiyetsiz bir harbe girişti. Fakat kısa süren vâliliği esnasında, Horasan'da bâzı askerî icraatta bulunduğu söylenir. Rivâyete nazaran, yerlilerden halifeye 500.000 kişilik (!) bir ordu toplamış, bunun 20.000'ini Bagdad'a göndermiş, mütebâkisini Horasan'da bırakmış (Ṭabarî, III, 631); kezâ, bir çok büyük zaferler kazanmış ve bir çok câmi ve ribat inşa ettirmiş imiş. Faẓl, Balḫ'te yeni bir kanal açtırdı (Schefer, *Chrestomathie persane*, I, 71 ve 88) ve Buhara'da yeni bir cuma câmii yaptırdı. Söylendiğine göre, ilk defa olarak ramazanda minârelere kandiller astıran o olmuştur (Narşaḫî, nşr. Schefer, s. 48). Mas'ûdî (*Murûc*, VI, 363) bu mâlûmata, Faẓl'ın, idaresinin ilk zamanlarında kendisini ava ve havaî eğlencelere verdiğini ve ancak babasından aldığı bir mektuptan sonra, ıslah-ı hâl ettiğini ilâve eder.

Ca'far'e gelince, sanraları halk efsânelerinde sevimli bir sima alan bu zâtın (söylendiğine göre, 37 sene yaşamış; buna nazaran, 150 (767)'ye doğru doğmuştur) yazısının güzelliği, fesahati ve müneccimliğe âit bilgileri methedilmekle iktifa olunmuştur. Keza kendisinin giyinişteki zarafeti de kaydedilir. Bir rivâyete göre, boynunun uzunluğunu saklamak için, bir nevi yaka icat etmiştir (Câḥiẓ, *Bayân*, II, 151). Kardeşi Mûsâ'nın, 4 sene evvel, bir birleri ile mücadelede bulunan arap kabîlelerini barıştırmak gâyesi ile yaptığı kısa seyahati gibi, 180 (796/797)'de Suriye'ye vâki seyahati müstesna, zannedildiğine göre, halifeden hiç ayrılmamıştır; hattâ bu kısa ayrılıkta kederlerini ve avdetin doğurduğu sevinci taşkın bir hassasiyetle ifâde ettiği söylenir (Ṭabarî, III, 642). Büyük hâmisi onu hattâ bir çok defa geniş eyâletlerin vâliliğine tayin ettirmiş, o da bunları hep müsellimleri ile idâre eylemiştir. Kaynaklardan Ca'far'in, vezir sıfatı ile, işleri idâre edip-etmediği, binalar inşa ettirip ettirmediği veya diğer işlere girişip girişmediği belli olmuyor. Nufuzuna delâlet eden yegâne emâre halifenin paraları üzerinde isminin bulunmasıdır.

Bizzat babası da, 17 senelik idaresinde, iddia olunduğu kadar kudretli görülmemektedir. Ca'far, ilk senelerde, devlet işleri hakkında, halifenin annesi Ḫayzurân (ölm. 173=789/790)'a mâlûmat vermek mecburiyetinde idi. Annesinin vefatı akabinde halife, genç Ca'far'e tevdi edilmiş olan mühürü geri aldırmış ve işlerin büyük bir kısmını, bermekîlerin müstakbel düşmanı ve halefi olan Faẓl b. Rabî'a tevdi etmiştir. Faẓl 179 (795/796)'da Barmakî Muḥammed b. Ḫâlid'in yerine *ḥâcib* (baş mabeyinci) tâyin olundu. Zannedildiğine göre 'Alî b. 'Îsâ b. Mûhân'ın 180 (796/797)'de Horasan vâliliğine tâyini de vezirin arzusu hilâfına olmuştur (Ṭabarî, III, 702). Yaḥyâ 181 (798 başlarında)'de hacca gittiğinde Mekke'de kalmasına müsaade edilmesini (Ṭabarî, III, 646) dilemişse de, hemen ertesi sene Bagdad'a dönmüş ve zannedildiğine göre, işlerin idaresini de eline almıştır.

Bu söylenenlerden Bermekîlerin sukutlarının uzun zamandan beri hazırlanmış olduğu açıkça göründüğünden, bu hâdiseyi, halifenin fevrî bir hareketine atfetmek kat'iyen yanlıştır. 187 (29 kânun II. 803) yılı saferinin ilk gecesinde Ca'far, halifenin emri ile, öldürüldü; az sonra da Yaḥyâ ve diğer 3 oğlu tevkif edildiler ve malları da müsadere olundu. Vezirin torunları ve Yaḥyâ'nın kardeşi Muḥammed b. Ḫâlid ve âilesi serbest bırakılmışlar ve hiç bir suretle rahatsız edilmemişlerdir. Hârûn, Ca'far'in başını „orta köprüde" astırmış ve vucudunun iki parçasını da diğer köprülere bağlatmıştır. Vezir ve oğulları, nezaret altında, Raḳḳa şehrinde kaldılar. Yaḥyâ ve Faẓl, her ikisi de halifeden evvel öldüler; Mûsâ ve Muḥammed'e gelince, onların âkıbetleri hakkında hiç bir mâlûmatımız yoktur. Vezirin torunlarından yalnız 'Imrân b. Mûsâ temayüz etmiş olsa gerektir. 'Imrân b. Mûsâ, 196 (811/812)'da, Ma'mûn'un ordusuna karşı eski Sâsânî şehri olan Madâ'in'in

müdafii (Ṭabarî, III, 859 v.d.) ve 216 (831)'da Sind (*ayn. esr.*, III, 1105) vâlisinin mümessili olarak zikredilir. Abu 'l-Ḳâsim 'Abbâs b. Muḥammed Barmakî adında biri, Sâmânîlerin son vezirlerinden biri olarak, zikredilmekte ise de (Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolskago naşestviya*, II, 278, Gardîzî'ye göre), bu „Barmakî" 'nin aynı âileden gelip gelmediği bildirilmemektedir. V. (XI.) asırda halifenin sarayına bir çok defalar Gaznevîlerin murahhası olarak gelmiş olan bir Danişmend Ḥasan Barmakî'den de bahsedilmektedir (Bayhaḳî, nşr. Morley, s. 441 v.d.). *Ḥudây-nâme* mütercimi Muḥammed b. Cahm al-Barmakî'nin de âilenin mevlâsı olduğu zannediliyor. Ṭabarî (III, 497 v.d.)'nin 163 (779/780) senesi vekayii arasında zikrettiği müneccim hakkında aynı hükmü vermek mümkündür.

Mâlûmatımızın bugünkü hâli ile, bermekîlerin icraatı ile meziyet ve kusurlarının tam bir tablosunu çizmek haylı güçtür. Tarihî an'ane, onları dâimâ mütedeyyin ve mütekit birer müslüman olarak göstermekte ve hacca gitmelerini ve hayrât inşa etmelerini meth-i senâ etmektedir. Buna mukabil muhalifleri onları islâmiyete ve ahkâmına karşı lâkayt olmakla itham ederler. Câḥiẓ tarafından (*Bayân*, II, 150) zikredilen ve müellifi mechûl olup da İbn Ḳutayba (*'Uyûn al-aḫbâr*, nşr. Brockelmann, s. 71)'nin lisaniyatçı Aşma'î'ye izafe ettiği şiirde şöyle denilmektedir: „her hangi bir toplantıda dine mugayir bir şeyden bahsedilince, Bermekîlerin yüzleri nurlanır, Kur'an'dan bir sûre okunduğu zaman, onlar Marvak'in kitabından hikâyeler anlatmağa başlarlar" (bu kitap için bk. Ḥamza, nşr. Gottwaldt, s. 41). Bir başka şâir de (*Bayân* ve *'Uyûn, gôst. yer.*) kendisinin ancak zevki için câmiler inşa ettirdiğini, yoksa böyle şeylere, Yaḥyâ b. Ḫâlid gibi, onun da pek az ehemmiyet verdiğini söyler. Manşûr da veziri olan Ḫâlid'i, acem milliyetçiliği fikirlerinden dolayı, tayip etmişti (Ṭabarî, III, 320). Yaḥyâ'ya gelince, o da Hâdî'nin saltanatı zamanında küfür ile ittiham edilmişti (*ayn. esr.*, III, 572 v.d.). Hârûn'un, Bermekîler hakkındaki kararını haklı göstermek için bu ittihamları kullanmış olması muhtemel ise de, menbâlarda bu hususa dâir bir kayıt yoktur. Hakikî islâm an'anelerine dönüşün Bermekîlerin sukutuna tesadüf etmesi, 187'den itibaren yeni basılan paralarda, Mahdî devrinden beri âdet olduğu üzere, halife ve valiahd isimlerinin zikredilmesine nihâyet verilmiş olması, bunu isbata kifâyet eder.

Bermekîlerin yalnız devleti değil, kendi hânedanlarına mensûp olanları da zengin etmiş olmalarını, tarafdarları dahi inkâr etmemektedir. Anlaşılması kolay sebepler ile, şarkta tarihî an'ane, Bermekîlerin ekseriya müessisi olarak tanındıkları kalem ehline (*ahl al-ḳalam*) dâimâ müsait görünür. Bunun içindir ki, tarih, acem milliyetçiliğine delâlet eden vesikalardan da sarf-ı nazarla, bu âileyi ifrat derecede medih ve sena etmiş, kusurlarının çoğunu sükûtla geçiştirmiştir. Bu sebeple tarihin ne Hârûn al-Raşîd devrini, halifeler devletinin parlak devri diye, tavsif etmesine (Ṭabarî, III, 577 v.d.), ne de bâzı müverrihlerin Hârûn'un ancak bermekîler sayesinde muvaffakiyetle saltanat sürdüğü hakkındaki fikirlerine fazla kıymet atfedilmemelidir (Mas'ûdî, *Tanbîh*, s. 346; *Fragm. hist. arab.* s. 309). Bununla beraber bu iki noktada müverrihlerin kanaatini halk rivâyetleri de takviye ediyor. Bu iranî âilenin ne büyük meziyetlere sâhip olduğu, gerek *Kitâb al-aġânî*'nin eski bir âileden gelen ve arap an'anesine şiddetle bağlı olan müellifinin haklarındaki medih ve senâsından, gerek Suriye gibi koyu bir arap eyâletinde nizam ve intizamı te'sise muvaffak olmalarından anlaşılmaktadır.

Bibliyografya: Ziyâ al-Dîn Barnî, *Aḫbâr-i Barmakiyân* (Schefer, *Chrestomathie Persane*, II, 2—54); Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab*, VI, 361 v.d., 386 v.d.; İbn Ḫallikân (trc. de Slane), I, 301 v.d.; II, 459 v.d.; IV, 103 v.d.; bundan başka Ṭabarî (bk. fihrist) ve yukarıda zikredilen diğer menbâlar. (W. BARTHOLD.)

BERNİK. [Bk. BİNGÂZİ.]

BERR. BARR (A.), „dindar, hayırhah"; harf-i târifle, Allahın 99 isminden biri: „kerîm"; diğer mânaları için bk. lûgatler.

BERRÂDÎ. AL-BARRĀDĪ (ABU 'L-FAḌL ABV 'L-ḲĀSIM B. İBRĀHĪM AL-BARRĀDĪ AL-DAMMA'Ī), Cebel Nefûsa'de Dammer'dan olup, burada bir müddet kaldıktan sonra, Cerba'de yerleşmiş ve oradan ölmüştür. Hâl tercümesini yazan, doğum ve ölüm tarihlerini bildirmemiştir; fakat Barrâdî'nin hocaları arasında bulunan Abû Sâkin 'Âmir al-Şammâḫî'nin 792 (1390)'de ölmüş olduğun... bakılırsa, talebesinin de VIII. asır sonları ile IX. asır başlarında yaşamış olduğu tahmin edilebilir. En mühim eseri *Kitâb al-cavâhir al-muntaḳât* olup, Abu 'l-'Abbâs Aḥmed al-Sa'îd'in *Ṭabaḳât al-'alamâ*'sının bir tekmilesidir. Bu eserinde islâmın ilk zamanlarından rüstemî imamı Tahert (Tagdemt)'li Muḥammed b. Aflaḥ'ın hükümetine kadar olan devrin tarihini, abâzî görüşü ile, yeniden yazmıştır. Kitap, mezhepler üzerine yazılmış eserlere dâir, bir liste ile nihâyet bulur. Bunları A. de Motylinski neşir ve tercüme etmiştir (*Les livres sacrés de la secte abadhite*, Alger, 1889, s. 6—20). *Kitâb al-cavâhir*, 1306'da Kahire'de taş basması ile basılmıştır.

Bibliyografya: al-Şammāḫī, *Kitāb al-siyar* (Constantine, ts.), s. 974 v.d.; A. de Motylinski, *Les livres sacrés de la secte abadhite*, s. 33—36. (RENÉ BASSET.)

BERSÎSÂ. BARŞİŞÂ kıssası dâimâ Kur'an'ın LIX. sûresinin 16. âyetine bağlanır. (— „... nasıl ki, şeytan insana (veya insanlara) — îman etme — der, sonra o îman etmeyince de — bak ben senin suçundan berîyim; bak, ben Allahtan, âlemlerin rabbinden korkarım — der"). Müfessirlerce bu kıssa 3 suretle izah olunur: 1. umûmiyetle insanlara göre, 2. Badr muharebesinde şeytanın Abū Cahl'i idlâl edişine âit olan kıssaya göre (krş. Kur'an, VIII, 50 ve İbn Hişām, s. 474) ve 3. bir keşiş veya zâhit ile ilgili olarak. Aşağıdaki müfessirler yalnız ilk iki izahı vermektedirler: — Zamaḫşarî, Rāzî, (*Mafātîḥ*, VIII, 132, Kahire, 1308), Naysābūrî, Ṭabarî'nin hâşiyesi (*Tafsîr*, XXVIII, 33—Rāzî'yi yakından tâkip etmektedir), Abū Su'ūd, Rāzî hâşiyesi, VIII, 258. Fakat daha eski tefsir an'anesi aşağıdaki hikâyenin bir az daha kısa veya uzun şekli olan üçüncü izah tarzını tercih etmektedir. Hücresinde yaşayarak, uzun müddet (60 sene) şeytana mukavemet eden (İsrā'il-oğullarından yahut diğer bir kavimden) bir zâhit (*rāhib*, *'ābid*, *ḳass*) vardı; bu adam, nihâyet, yanına gelen veya getirilen bir kadın ile günaha giriyor (kadın bir çoban, bir komşu kızı, bir prenses, 3 veya 4 erkek kardeşli, hasta, cin tutmuş, keşişe emanet edilmiştir). Kadın gebe kalıyor ve keşiş, günahını örtmek için, onu öldürüyor; evinde bir yere veya bir ağaç altına gömüyor. Şeytanın mekr-ü hiylesinin nerelere kadar vardığına gelince, bu cihet, kıssalara göre, değişir. Kadın şifayap edilsin diye şeytanın onu hükmü altına aldığını hikâye ederler. Diğerleri diyorlar ki, kadın yanına getirildikten sonra, onunla günaha girsin diye — zâhidi şeytan igva etmiştir. Daha başkaları yalnız kadını öldürmekle işin içinden sıyrılmak yolunu ona gösterdi diyorlar. Şeytan bir rûyada veya başka bir suretle cinayeti ifşa ediyor; bu da cesedin bulunması ve onun gebeliği ile tesbit ediliyor. Zâhid yakalanıyor ve idama götürülüyor; şeytan zâhide, onun igvacısı olarak, kendini izhar ediyor ve kendisine tapar ise, ona halâs vaad ediyor. Zâhid öyle yapıyor ve şeytan, Kur'an'ın sözlerini söyleyerek, çekiliyor. Buna dâir Ṭabarî *Tafsîr*, XXVIII, 31 v.dd.) an'aneleri 'Alî'ye, İbn Mas'ūd'a, İbn 'Abbās'a ve Ṭā'ūs'a varan 4 rivâyet vermiştir. Fakat *Kanz al-'ummāl* (tab. Haydarâbâd, 1312, I, 268, nr. 4663)'de Ṭabarî'den daha eski salâhiyet sâhipleri dahi vardır. Hikâye 'Abd al-Razzāḳ b. Hammām *Cāmi'* adlı eserinde, İsḥāḳ b. Rāhavayh'in *Musnad*'ında, Aḥmed b. Ḥanbal'in *Zuhd*'ünde, 'Abd al-Ḥamîd, *Musnad* adlı eserinde, Buḫārî'nin *Târîḫ*'inde nakledilmiştir. *Kanz*'e nazaran, bu kıssa Ṭabarî'den sonra İbn al-Munẕir diye mârûf Muḥammed b. İbrāhîm, al-Ḥākim namı ile tanılan Abū 'Abd Allāh Muḥammed'in *Mustadrak* adlı kitabında, İbn Mardavayh namı ile mârûf Aḥmed b. Mūsā ve *Şi'ab al-îmān* adlı eserinde Bayhaḳī tarafından hikâye edilmiştir. Mu'în b. Şafî, *Cāmi' al-bayān* (tab. Dehli, 1296, s. 469) adlı eserindeki bir hâşiye notuna nazaran, Baġavî'nin bu kıssayı Barşişā namı ile hikâye ettiği söyleniyor ise de, Abū Layṯ al-Samarḳandî tarafından *Tanbîh al-ġāfilîn* adlı eserinde evvelce yazılmış idi. Ondaki kıssa tarzı hakkında bk. Goldziher-Landberg, *Legende vom Mönch Barşişā*, s. 6 v.dd. Keza orada kıssa Ḳazvînî tarafından (nşr. Wüstenfeld, I, 368) ve *Mustaṭraf* adlı eserin LXIV. mebhasında İbn İbşayhî tarafından nasıl rivâyet edilmişse öylece gösterilmiştir. Bayżāvî sâdece bir râhipten bahsediyor; fakat *Cāmi' al-bayān*'daki hâşiyeye göre hükmetmek câiz ise, Suyūṭî, *Durr al-manşūr* adlı eserinde bu kıssa hakkında çok şeyler hikâye etmiş olacak. Ṭabarî'nin zikretmiş olduğu salâhiyetdar menbâlara, bu kıssanın, İbn Umâma tarafından, doğrudan doğruya Peygamberden nakledildiğini de, Bayhaḳî'ye atfen, Suyūṭî ilâve ediyor. Daha çok mufassal şekli Şarbînî tab. 1299, IV, 243 v. dd.) 'nin *Sirāc al-munîr* adlı eserindedir. Bu zat 'Atā isminde biri vasıtası ile İbn 'Abbās'tan geldiğini beyan ediyor ise de, Ṭabarî'de İbn 'Abbās'a atfolunan şekilden oldukça başkadır. Goldziher-Landberg tarafından (*Kırk vezir*, tab. İstanbul, 1303, s. 120—126) verilen daha uzunca rivâyet şekline çok yakındır; bu mecmuada hikâye 850 (1446)'de dâimî bir yer bulmuştur. Bu *Kırk vezir*'de kıssa Pétis de la Croix ve Gibb tarafından tercüme edilen metinlere benzemez, daha çok tafsilâtlıdır. Nihayet Ḳalyūbî'nin *Navādir* (tab. 1324, nr. 52, s. 20)'indeki kıssalarından birini teşkil eder. Bu kıssa *Kırk vezir*'in muhtelif şekilleri ile Avrupa'ya geçmiş ve nihâyet M. G. Lewis'in *Ambrosio or the Monk* eserinin menbaı olmuştur. Kıssanın islâmdan evvelki menbâı hâlâ mechûldür. Bu kıssa bütün islâm âleminde söylenir. Goldziher-Landberg bunu Ḥaẓramavt'ta bulmuştur. Hartmann (*Der islamische Orient*, I, 23 v.dd.) onu Halep'te, mahallîleşmiş olarak, bulmuştur; İbn Baṭūṭa (I, 26) İskenderiye'nin şarkında Trabulus'tan gelen yol üzerinde *zâbid* Barşîş'ın bir kasrını bulmuştur. Daha mufassal mâlûmat için bk. Chauvin, *Bibliographie arabe*, VIII, 128 v. dd. (D. B. MACDONALD.)

[1. Müfessirler Barşişā kıssasını, bu âyetin tefsiri münasebetiyle, şeytanın insanı igvasına

bir misâl olarak, zikretmişlerdir; âyette bu kıssaya âit hiç bir îma yoktur (bk. *Tafsîr İbn Kaşîr*, tab. Menar, VIII, 300). 2. İbn Hişām *Siyar*'inde Badr vak'asındaki hâdisenin Abū Cahl ile mi, yoksa 'Umayr İbn Vahab ile mi olduğunun şüphe ile rivâyet edildiğini kaydediyor. 3. Müfessirler bu yerde Abū Cahl'i kat'îyetle zikretmemişlerdir. 4. Bu zâhide âit olan kıssa uzun ve kısa muhtelif rivâyetler hâlinde vârid olmuş ve hepsi de sahâbe veya tâbiin indinde mevkuf kalmıştır. Ancak al-Suhaylī'nin rivâyeti bize kadar gelirse de, pek zayıftır (bk. *al-Ta'rîf va 'l-i'lām*, Mısır, 1356, s. 127 v.d.). 5. Bu kıssanın sahâbeye olan isnadları, 'Alī İbn Abī Ṭālib'den olan rivâyet müstesna, zayıftır. 'Alī İbn Abī Ṭālib'den rivâyet edilen bu muhtasar kıssada ibret ve nasihat vardır. Bu kıssa Peygambere isnad edilen hadislerden çıkmayıp, ibret almak için, rivâyet edilen ve belki de sahabenin yahudilerden işittikleri ve ulemanın israiliyat dedikleri kıssalardan biridir. İster hakikî, ister gayr-i hakikî olsun, her hâlde âyeti tefsir için irâd edilmemiş, bu igvaya bir misâl olarak zikredilmiştir. 6. Kıssa kendisine isnad edilen zâhidin Barṣīṣā tesmiye edildiğine eskilerin kitaplarında ve eski rivâyetlerde rastlanmamaktadır (bk. *al-Ta'rîf va 'l-i'lām*, s. 128; *Tafsîr İbn Kaşîr*, VIII, 300). Yenilerden Baġavī (*Tafsîr*, tab. Menar, VIII, 300—303) bu ismi zikretmiş ve kendisinden sonra gelenler de ona uymuşlardır (Aḥmed Muḥammed Şākir'in *Dā'irat al-ma'ārif ol-islāmiya*'deki ilâvesinden hulâsaten alınmıştır)].

BERŞEVİŞ. BARŞAVİŞ, yunanca Περσεύς'ın arapçalaştırılmış şekli (Vullers, *Lexicon pers. lat.*, Parsiyāvūş şeklinde), yâni Perseus burcu; krş. Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld), I, 33 ve Ideler, *Untersuchungen über den Urspr. u. d. Bed. der Sternn.*, 86 v.dd.

BERUCİRD. [Bk. BÜRÛCİRD.]

BERZA'A. BARẒA'A, bir zamanlar Kafkasya'nın en büyük şehri iken, şimdi Terter suyunun Kür nehri ile kavuştuğu yerden 20 km. mesafede bir köy ve harâbedir. Sâsânî hükümdarı Kavāẕ I zamanında (488—531 m. s.) burada kuvvetli bir kale inşa edilmişti ve bu suretle Barẓa'a, Albania (Arrān) kıt'asının eski payitahtı olan Kavalak (arap. Ḳabala) şehrinin yerini almıştı. 628 senesinde Barẓa'a ahalisi hazarların hücumuna uğrayarak, kaçmağa mecbur olduklarsa da, düşman çekilince yine yerlerine döndüler. Halife 'Oṯmān zamanında zaptedilmiş ve çok geçmedon tahribe uğramış ise de, 'Abd al-Malik tarafından tekrar inşa edilmiş olan Barẓa'a Emevîler ve Abbâsîler zamanında Ermeniye'de hüküm süren arap vâlilerinin ekserisi tarafından merkez ittihaz edilmiştir. Halife Manṣūr'un vâlisi sıfatı ile, bu taraflarda hükümran olan Ḥasan b. Kaḥṭaba burada bir bahçe yaptırmış olup, bu mahâl şehrin civarında, diğer bâzı arazi ile birlikte, tâ III. (IX.) asra kadar bu vâlinin ismi ile anılmakta idi (Belāẕorī, nşr. de Goeje, s. 210). İṣṭaḫrī'ye göre (nşr. de Goeje, s. 182 v.d.), şehrin genişliği ve uzunluğu bir fersah (6—7 km.) idi; Irak ile Horasan arasında, Rey ve İsfahan müstesnâ, bundan büyük şehir yoktu. Cuma namazı kılınan câmi ile hazine ve vâli sarayı şehrin içinde ve çarşılar ise, civarında idi; „Kürt-Kapısı" (*Bāb al-akrād*) denilen yerde pazar günleri kurulan pazar bilhassa kalabalık olurdu. Şehrin civarında pek çok meyva bahçeleri vardı. Buradan Hûzistan ve Fars cihetlerine ipek ihrâc edilirdi. Binaların büyük kısmı tuğladan, büyük eâmiin sütunları kısmen aynı malzemeden, kısmen ağaçtan inşa edilmişti. İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg, VIII, 308 v.d.)'in, buranın 332 (943/944)'de ruslar tarafından yağma edildiğine dâir olan kaydı meşhurdur. Aynı vak'ayı ermeni müverrihi Moses Kalankatuaçi (X. asır) dahi zikreder. Ruslar, şehri ellerine geçirdikten 6 ay sonra, ordularında zuhûr eden taun yüzünden çekilmeğe mecbur olmuşlardır. Bu darbeden sonra Barẓa'a, anlaşıldığına göre, bir daha kendini toplayamamıştır. İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje, s. 241, 18) şehrin bu âkibetini „hükümdarların adâletsizliği ile delilerin divanece kararlarına" atfeder. Muḳaddesī (nşr. de Goeje, s. 375 11) Barẓa'a'yı bu diyarın „Bagdad'ı" diye tavsif etmekle beraber, kendi zamanında şehir sûrlarının yıkık bir vaziyette olduğunu, etraf ve civarın ıssız ve metrûk bir manzara arzettiğini söyler. Yāḳūt (I, 559)'un zamanında Barẓa'a, bugün olduğu gibi, etrafı bir çok harâbeler ile muhat bir köyden ibarettir. Moğul hâkimiyeti zamanında şehir, gâlibâ bir dereceye kadar, îmar edilmiş olacaktır; bu yerde el'an mevcut „üzerinde bir çok kitâbeler bulunan yüksek kule" o zamandan kalmadır. 1861 senesinde bu havâlide seyahat eden B. Dorn'un okunmaz bir hâlde bulduğu kitâbeler moğul devrine âit olup, hâlâ durmaktadır. Dorn'dan 13 sene evvel aynı havâliyi dolaşan Ḫanikov ise, bu yazılar üzerinde 722 (1322) tarihini iyice okuyabilmiştir. Şehrin son tahribi Nādir Şāh'a atfedilmektedir.

Bibliyografya: J. Marquart, *Ērānšahr* (Berlin, 1901); ayn. mll., *Osteuropäische u. astas. Streifzüge* (Leipzig, 1903), bk. fihrist; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 177 v.d.; A. Manandian, *Beiträge zur albanischen Geschichte* (Diss. Leipzig, 1897); B. Dorn, *Caspia* (Petersburg, 1875), bk. fihrist; *Mélanges Asiatiques*, IV, 452 v.d. (B. Dorn

'un seyahatnâmesinde); kulenin resimleri: *Atlas k patcşestviya B. A. Dorna* (Petersburg, 1895), levha VI. (W. BARTHOLD.)

BERZAH. BARZAḪ, „engel, mânia ve ayrılık" mânasına, farsça *barzan* („sokak ve köşe başı") 'den erapçalaştırılmış bir kelimedir. Kur'an 'da üç kere (XXIII, 102; LV, 20 ve XXV, 55) geçer; bâzan mânevî ve bâzan da maddî mânalarda kullanılır. Sûre XXIII, âyet 102 'de deniliyor ki: — „Allahı tanımayanlar, hayatlarında yapılmamış bıraktıkları hayrı icra için, arza dönmelerine müsaade edilmesini niyaz ederler; fakat önlerinde yolu kesen bir *barzaḫ* vardır". Zamaḫşarî bu kelimeyi burada „engel" demek olan *ḥā'il* kelimesi ile izah ve onu mânevî mânada tefsir ediyor; diğer müfessirler kelimeyi daha ziyâde maddî mânaya alıyorlar; onlarca *barzaḫ*, cehennem ile cenneti ayıran sınır yahut da dünya ile âhiret, yâni ölümden kıyamete kadar olan fâsıla (kabir), mânasına gelir. Kur'an 'ın diğer iki yerinde, iki deniz, yahut biri tatlı, biri tuzlu iki geniş su birikintisi arasında birbirine karışmalarına mâni olan bir *barzaḫ* mânasında geçer. Sûre XXVII, âyet 62 'de *barzaḫ* kelimesi yerine *ḥāciz* kelimesi bulunur. Müfessirlere göre, burada uzun mesafede denizin tuzlu suları içine aktığı hâlde, onunla karışmayan Şaṭṭ al-'Arab 'ın tatlı sularına imâ edilmektedir. Bu karışmaya mâni olan, Allahın koyduğu tabiat kanunudur. Buradaki mânia Allah tarafından tesis edilmiş olan tabiat kanununun bir neticesidir.

Âhirete âit bahislerde *barzaḫ* kelimesi gök, arz ve âlem-i esfelden ibaret olan bu dünya ile Allah ve ervâh-ı tayyibe arasındaki hududu tavsif için kullanılmıştır. Bu tavsif için bk. İbrâhîm Ḥakkî, *Ma'rifat-nâme*, resimler (Bûlâḳ, 1251 ve 1255); krş. Carra de Vaux, *Fragments d'eschatologie musulmane*.

Aynı tâbir „işrâkî" felsefede de bulunur ve muzlim cevherleri, yâni vucutları, ifâde eder. *Barzaḫ*, yâni vucut, mâhiyeti icabı, muzlimdir ve ancak ruhtan gelen nûr ile münevver olur. Felekler canlı veya yaşayan *barzaḫ* 'lardır; cansız vucutlar ise, ölü *barzaḫ* 'lardır (bk. Carra de Vaux, *La philos. illuminative d'après Suhraverdi Moqtoul* (*JA*, Jan. — Febr., 1902); Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn* (nşr. Springer), I, 114. (B. CARRA DE VAUX.)

BERZÂLÎ. AL-BİRZÂLÎ, ABU 'L-ḲÂSIM B. MUḤAMMED B. YÛSUF 'ALAM AL-DÎN AL-ŞÂFI'Î (1267—1339), arap müverrihlerinden olup, İşbiliye (Seville) 'de cemaziyelevvel 665 (şubat 1267) 'te Berber ana ve babadan doğmuştur. Tahsilini bitirdikten sonra, şarka seyahat ederek, 685 (1286) 'te evvelâ Halep 'te ikamet etti ve Mekke 'ye hacca gittikten sonra da, 688 (1289) 'de Şam 'da yerleşti. Burada, Aşrafîya darülhadisinde müderris oldu ve 713 (1313) 'te Ẓâhirîya müderrisliğini de aldı. Daha sonra Nûrîya 'de ve Nafsîya 'de baş müderrisliğe geçti. Dördüncü defa hacca giderken, Mekke ile Medine arasında, Ḫulayṣ kuyusunun bulunduğu merhalede 4 zilhicce 739 (14 haziran 1339) 'da öldü. En mühim te'lifi Abû Şâma tarafından yazılan Şam tarihinin 738 (1338) 'e kadar devamı olan ve *Târîḫ Miṣr va Dimaşḳ* ve yahut *Kitâb al-vafayât* (yazm., İstanbul, Köprülü kütüp., nr. 1047) adını taşıyan eserdir; talebesi Muḥammed b. Râfi' [b. bk.] eseri devam ettirdi. Büyük adamların ölüm tarihlerini, siyasî vak'aları ve mühim hâdiseleri gösteren *Muḫtaṣar al-mi'a al-sâbi'a* unvanı altında, 601—736 (1204—1335) senelerinin muhtasar bir vakayinâmesini yazmıştır (bk. Ahlwardt, *Verzeichnis der arab. Hdss. der K. Bibliothek zu Berlin*, nr. 9448).

Bibliyografya: Kutubî, *Fevât al-vafayât*, II, 130; Subḳî, *Ṭabaḳât al-şâfi'îya*, VI, 246; Suyûṭî, *Ṭabaḳât al-ḥaffâẓ*, XXI, 14; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber*, nr. 403; Brockelmann, *GAL*, II, 36.

(C. BROCKELMANN.)

BERZEND. BARZAND, Azerbaycan 'ın şimâl-i şarkî kısmında kâin bir şehirdir. Orta çağ arap coğrafyacılarına göre, bu şehir, Müğân denilen, şimâlde Aras (al-Raṣ) nehri, cenupta Ṭâliş dağları ve şarkta Hazer denizi ile çevrilmiş geniş bataklık ovalar bölgesinde bulunuyordu. Arap coğrafyasına âit mehazlar, msl. Yâḳût, Barzand 'i Ermenistan 'da gösterirlerse de, bu keyfiyet o şehrin Barzanc (Barẓa'a 'nın cenûb-i şarkîsinde) ile karıştırılmasından ileri gelmektedir. Barzanc hakkında krş. le Strange, *ayn. esr.*, s. 178, 230. Barzand cenûbî Erdebil 'den 14 (Yâḳût 'a göre, 15) fersah, yâni takriben 80 (veya 85,5) km. mesafede idi. Halife Mu'taṣim 'in kumandanı Kâvus b. Afşîn [b. bk.], hurremiye mezhebinden Bâbek 'in uyandırdığı tehlikeli isyanı 220—222 (835—837) 'de bastırmağa kalkıştığı zaman, karargâhını Barzand 'de kurmuştu ve metrûk olan bu şehri yeniden inşa eylemişti. Bunu tâkip eden devirde Barzand oldukça bir refah ve mâmuriyete erdi. İbn Ḥavḳal burasını ehemmiyetli bir şehir olarak gösterir (367 = 978); Muḳaddasî de (375 = 985) oranın mücâvir bölgelerden gelen ihracat mallarına depoluk eden pek işlek çarşılarından sitayişle bahseder. Mustavfî devrinde ise (740 = 1340), Barzand ehemmiyetsiz bir köy derecesine düşmüştü ki, bugün de aynı hâldedir (Barzand 'in coğrafî mevkii 39° şimâl arzı ile Greenw. 47 2/3° şark tûlünde 'dir).

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. arab.* (nşr. de Goeje), tür. yer.; Yâḳūt, *Mu'cam*, I, 562; Abu 'l-Fidā' (Paris), s. 402; Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 329; G. le Strange, *The lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 175 v.d.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 298, not. 2 (yanlış olarak Bezrend).

(M. Streck.)

BERZÛ-NÂME. BARZŪ-NĀMA, farsça bir destan olup, Firdavsī 'nin *Şāhnāme* 'si taklit edilerek ve onun devamı olmak üzere yazılmıştır; nâzımı mechûldür, fakat eserin V. (XI.) asırda veya VI. (XII.) asır başında yazılmış olması muhtemeldir. Rustam ve Sicistān dâiresine âit olup, Suhrāb 'ın oğlu ve Rustam 'in torunu Barzū 'nun mâcerâlarını tasvir eder; bunlar ancak Suhrāb ve Cihāngir 'in mâcerâlarının diğer bir şekli olduğundan, Nöldeke bu şiirin halk rivâyetlerine müstenit olmayıp, sâdece şâirin hayâlinden doğduğu fikrini ortaya atmıştır. Bu destanda devler gibi gösterilen slavlara (ki, kıraallarına Dēv Şiḳlāb adı verilmektedir) karşı yapılmış muharebelerden uzun-uzadıya bahsedilmektedir. Destanda turanlı ozan Sūsen 'in, İran kahramanlarının ileri gelenlerini, bir hiyle ile esir edip, zincirlere vurarak Afrāsiyāb 'ın ordugâhına götürmesine âit menkıbe ekseriyetle ayrı bir eser sayılmaktadır. Metnin bâzı parçaları Turner Macan 'dan (*Şāhnāme*, IV, 2160—2296), Kosegarten (*Fundgruben des Orients*, V, 309) ve Vullers (*Chrest. Schahnam.*, s. 87 v.dd.) taraflarından neşrolunmuştur.

Bibliyografya: J. Mohl, *Le Livre des Rois*, mukaddime, s. LXIV v.dd.; Nöldeke, *Grandr. d. iran. Philol.*, II, 209; Ethé, *agn. esr.*, s. 234; Vittorio Rugarli, *Susen la cantatrice, episodio del Libro di Berzu* (*Giorn. della Soc. As. ital.*, XI, 1897 v.d.).

(Cl. Huart.)

BESARABYA. [Bk. BUÇAK.]

BESÂSÎRÎ. BASĀSĪRĪ, Abu 'l-Ḥāriṯ Arslān (? —1060), kendisine al-Muẓaffar lâkabı verilmiştir. Son Büveyhîler devrinde yaşamış ve Bagdad askerî kumandanlığında bulunmuş olan bir türk serdarıdır. Halife al-Ḳā'im bi-Amr Allāh 'ın veziri oldu ve rā'is al-ru'asā unvanı ile tanınan İbn al-Muslima şi'î Büveyhîlere karşı, Selçukluların yardımını istediği zaman, bittabî Basāsīrī 'nin düşmanlığı ile karşılaştı ve bunun neticesi olarak, Basāsīrī Tuğrul Bey 'in 447 (1055) tarihinde Bagdad 'a girmesi üzerine, oradan çıktı; fakat bir kaç sene sonra 450 (1058) senesinde Bagdad 'a dönmek ve Abbâsî halifesi ile nefret ettiği rakibi İbn al-Muslima 'den intikam almak fırsatını buldu. Filhakika arada geçen müddet zarfında etrafına bir çok gayr-i memnunları toplamış ve Fâtimî halifesi al-Mustanṣir 'in tarafdarı olduğunu açıkça ilân etmek suretiyle, 'Oḳaylī 'lerden Ḳurayş b. Badrān [b. bk.] 'ın yardımını temin ederek, Bagdad 'ı zapta muvaffak olmuştu. Halife ile veziri, Ḳurayş 'e iltica ettiler. Ḳurayş halifeyi emniyet altına aldı ise de, Basāsīrī 'nin ısrarı üzerine, veziri kendisine teslim etti. Vezir, Basāsīrī 'nin emri ile, pek zalimâne bir surette işkence edilerek, öldürüldü. Fakat Basāsīrī yerinde tutunamadı. Tuğrul Bey tekrar Bagdad üzerine yürüyünce kaçtı ise de arkasından gönderilen asker kendisini yakalayarak 451 (1060) 'de öldürdü. Basāsīrī nisbesi, mârûf bir İran şehrinin ismi olan Basā yahut Fasā ile semâî olarak teşkil edilmiştir (Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld), III, 892.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IX, 297 v.dd.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, yk. bk., Arslān; Abu 'l-Maḥāsin (nşr. Popper), 171 v. dd., 225.

BESENİYE. BAṢANĪYA, Ahd-i atîk 'teki Başan 'a tekabül eden bu kelimenin, arapça *basna* „yumuşak ve mahsûldar toprak" 'tan iştikak ettiği söylenmektedir. Fakat tarih bakımından, baṣanīya Ahd-i atîk 'te zikrolunan Başan kıraallığına tevafuk etmez; çünkü bu kıraallık, Şarī'a 'nın şarkındaki ülkenin şimâl kısmını işgâl ediyordu. Baṣanīya ismi, ilk önce, Yunan-Roma devrinde, bu isimdeki kıraallığın merkezî kısmını teşkil eden diyara verilirdi. Nasıl ki, o zamanlar Gaulanitis, Trachonitis ve Auranitis bölgeleri Bataniye bölgesinden tefrik edilmekte ise, araplar da Baṣanīya 'den başka, Cavlān ve Ḥavrān 'ı bir birinden ayırmakta idiler. Batanea ile Baṣanīya 'nin aynı yer olduğu şununla da sâbittir: Eusebius 'un Bataniye 'de bir şehir olduğunu zikrettiği Adraa (Aẕri'āt, b. bk.) 'yı, araplar da Bataniye şehirleri arasında sayarlar. H. 13 'te araplar bu havâliye girdikleri zaman, Aẕri'āt, al-Baṣanīya 'nin merkezi idi; zira bu bölge, Aẕri'āt 'ın *ṣāḥib* 'i tarafından, müslümanlara *ḫarāc* arazisi olarak verilmiş idi. Araplar, ekseriya başka yerlerde yaptıkları gibi, bölgenin teşkilâtını muhafaza ettiler; çünkü coğrafyacılar ile müverrihler, Aẕri'āt 'ı, Baṣanīya 'nin merkezi olmak üzere, zikrederler. Müslümanlar devrinde de, yunanlılar zamanında olduğu gibi, Bataniye 'nin hudutlarını tahdit etmek kolay değildir; fakat bölgenin ortasında Nuḳra ile Nuḳra 'yı cenûb-i garbîden kuşatan Zumal tepeleri bulunmakta idi. Tubnā (Tibnā) Baṣanīya 'ye âit bir şehir olarak zikredildiğinden dolayı, Lecā' 'nın garbında bulunan ovanın da Bataniye 'ye âit olması icap eder. Baṣanīya, cenûb-i şarkîden, merkezi Baṣra [b. bk.] olan Ḥavrān ile çevrilmiştir; şimâl-i garbîden, Caydūr ile tahdit olunmuştur. Bunun garbında

yukarı Şarī'a ve Tabariye gölü boyunca Cavlān bölgesi uzanır; yunan devri müellifleri gibi, araplar da bu memleket isimlerinden bâzılarını daha geniş mânada kullanmışlardır. İşte bu suretledir ki, bir çokları Şarī'a 'nın şarkındaki havâlinin bütün şimâl yarısını „Başanīya ve Ḥavrān" ismi altında gösterirler; hâlbuki diğerleri ve bu meyanda Yāḳūt ise, Ḥavrān 'ı geniş mânada alır ve Yarmūk 'a kadar bütün cenup havâlisini buraya idhâl eder. Ancak Cebel Dürūz 'un şimâl-i garbî sath-ı mâiliui gösteren bugünkü Başanīya ve şimâldeki ova evvelce Buşanīya tesmiye olunurdu. Buranın Başanīya ile hiç münasebeti yoktur.

Başanīya ve Ḥavrān bölgeleri (ki, Eyyûb peygamberin çiftliklerinin burada bulunduğu rivâyet edilir) 'nin fevkalâde inbat kuvvetini, arap coğrafyacıları uzun-uzadıya medheder.

Bibliyografya: Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes z. Zeit Jesu Christi* (3. tab.), I, 425 v.dd.; Buhl, *Geographie des alten Palästina*, s. 83 v.d.; İṣṭaḫrī, *Bibl. geogr. arab.*, I, 13, 65, 67; İbn Ḥavḳal, *ayn. esr.*, II, 124; Muḳaddasī, *ayn. esr.*, III, 154, 160, 190; İbn al-Faḳīh, *ayn. esr.*, V, 105; Ya'ḳūbī, *ayn. esr.*, VII, 326; Mas'ūdī, *ayn. esr.*, VIII, 286; al-Bakrī, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), s. 138; Yāḳūt, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), I, 493; II, 159; al-Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 126; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 2154; III, 52, 2257; Wetzstein, *Reisebericht über Hauran und die Trachone* (1890), s. 83 v.dd.; Schumacher, *ZDPV*, XX, 67—70; Nöldeke, *ZDMG*, XXIX, 431. (FR. BUHL.)

BESİKA. [Bk. BEŞİKE.]

BESMELE. BASMALA (*bi'smi 'llāhi 'l-raḥmāni 'l-raḥīm*) „bağışlayan ve acıyan Allah adı ile" (XIV. asırda istinsah edilen türkçe Kur'an tercümesinde: *bağırsaḳ yarlıḳaġlı* (*yarlıḳadaçı*) *İdi atı birle*; Türk ve islâm âsârı müzesi kütüp., nr. 73) terkibinin unvanıdır. *Tasmiya* ise, umumiyetle „Allahın adını zikretmek" mânasına olup, yukarıdaki terkibi de ifâde eder. *Raḥmān* („sonsuz rahmet sâhibi") kelimesi, Allaha has bir isimdir. Bu kelime başkası hakkında kullanılmamış, ancak yalancı peygamber Musaylima 'ye, kabîlesi (Banī Ḥanīfa) tarafından, Raḥmān al-Yamāma adı verilmiştir (bk. *Lisān al-'arab*, *RHM*; al-Zamaḫşarī, *al-Kaşşāf*, Būlāḳ, 1318, s. 35). Lûgat üstadlarına göre, bu kelime, *rahmet* 'ten mübâlaga sıgasıdır; Kur'an 'dan önce de mevcut olup, Yemen 'de bir mâbûd ismi olduğu ve ibrânî dilinden geldiği ileri sürülmüştür (krş. ALLAH ve ARABİSTAN). Fakat islâmiyetten evvel arapların — Yamameliler hâriç — bu kelimeyi bilmedikleri muhakkaktır, Çünkü Ḥudaybiya musalâhasında, Peygamber *besmele* ile yazıya başlanılmasını emrettiği zaman, Suhayl b. 'Amr, *raḥmān* 'ın ne olduğunu bilmediklerini söyleyerek, evvelce olduğu gibi *bi'smika Allāhumma* ile yazıya başlanılmasında ısrar edince, dediği şekilde yazılmıştır (krş. İbn Hişām, *Sīrat al-nabawīya*, nşr. M. Muhyi 'l-Dīn 'Abd al-Ḥamīd, III, 365; al-Zurḳānī, *Şarḥ al-mavāhib*, Mısır, 1325, II, 195). *Raḥīm* („rahmet sâhibi") kelimesi ise, Allahtan başkasına da sıfat olabilir. Başkasına sıfat olamayacağından dolayı, has isim yerinde bulunan ve kendisinden daha çok şumûllü olan *raḥmān* 'dan sonra ve ona sıfat olarak gelmiştir. *Raḥmān* 'ın ifâde ettiği r a h m e t, kâinata şâmil, *raḥīm* 'in ihtivâ ettiği r a h m e t ise, mü'minlere hastır. İslâmiyetin başlangıcında, Peygamberin emri ile, yazıya başlanırken, *bi'smika Allāhumma* yazılırdı. *Hūd* sûresinin nüzûlünden sonra, *Bi 'smi 'llāhi macrāhā va mursāhā* (XI, 43) âyetinden *bi'smi 'llāh* alınarak, yazıya bununla başlanılmış; bilâhare *Banī İsrā'īl* sûresindeki *Ḳul ud'ū Allāha av ud'ū 'l-raḥmān* âyetinden de *raḥmān* alınarak, besmele 3 kelimeye çıkarılmış ve nihâyet *Naml* sûresindeki *İnnahu min Sulaymāna va innahu bi 'smi 'llāhi 'l-raḥmāni 'l-raḥīm* âyetinin nüzûlü ile, asıl terkip meydana gelmiştir. Bu hususta bk. tefsirler ve bilhassa Ṭabarī, *Cāmi' al-bayān* (tab. al-Maymaniya), I, 37—48; İbn Kaşīr, *Tafsīr al-Kur'ān* (tab. Ticāriyya, Mısır), 1937, I, 16—21; Abū Ḥayyān al-Andulusī, *al-Baḥr al-muḥīṭ* (Mısır, 1328), I, 14—17; Zamaḫşarī, *Al-Kaşşāf* (Būlāḳ, 1318), I, 21—37; Ḳurṭubī, *al-Cāmi' li-aḥkām al-Ḳur'ān* (tab. Dār al-Kutub), I, 79—93; Muḥammed Ḥamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935), I, 16—50, diğer tefsirlerdeki mâlûmatı ihtiva eder; Faḫr al-Dīn al-Rāzī, *Lavāmi' al-bayyināt* (nşr. Hanci), 1343, s. 114—140; *raḥmān* ve *raḥīm* kelimelerini ihtivâ eden hadisler için bk. Wensinck, *Concordance de la tradition Musulmane* (Leyden, 1936).

Aşağıda izah edileceği gibi, *Besmele* 'nin Kur'an sûrelerinin başında, o sûrelerden bir âyet olup-olmadığında ihtilâf edilmiş ise de, „Allahın adı zikredilmeden başlanılan her mühim iş kötü olur" hadisine (krş. Aḥmed İbn Ḥanbal, *al-Musnad*, II, 359) uyularak, Kur'an 'dan maada her yerde *Besmele* 'nin yazıldığı veya söylenildiği ittifak ile kabûl edilmiştir. *Besmele* 'siz hazırlanan şeyleri yememek hususunda âyet nâzil olmuş (Kur'an, VI, 120) ve Aḥmed b. Ḥanbal 'den maada, diğer üç imam, „Allahın adını zikretmeden abdest alanın abdesti tamam olmaz" hadisini (al-Ḥākim, *al-Mustadrak*, I, 146; al-Zayla'ī, *Naṣb al-rāya*, I, 3, nşr. al-Maclis al-'ilmī) delil getirerek, *tesmiye* 'yi, abdest almada, müstahab kılınışlardır. Ḥanbelî mezhe-

binde ise, vâcibdir (krş. al-Şa'rānī, *al-Mīzan*, Mısır, 1306, I, 105; Dimaşkī, *Raḥmat al-amma*, vużū' babı).

Besmele'nin *Naml* sûresindeki âyetten bir cüz olduğunda bütün müslümanlar ittifak ederler ise de, fakihler *Barā'at*'ten maada, bütün sûrelerden bir âyet veya âyetten bir cüz olup-olmadığı veyahut *Barā'at*'ten maada bütün sûrelerin aralarını ayırmak için nâzil olmuş müstakil bir âyet bulunduğu veya *Fātiḥa* sûresinin âyetlerinden birini teşkil edip etmediği veyahut aslen âyet olup olmadığı hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Mālik, Avzā'ī, Ṭabarī ve Dāvūd'un ne *Fātiḥa*'da ve ne de diğer sûrelerin başlarında *besmele*'nin Kur'an'dan olmadığına zâhip olduklarını al-Ṭaḥāvī, Abū Ḥanīfa ile Abū Yūsuf ve Muḥammed'den rivâyet etmektedir. Bu fikir, Aḥmed b. Ḥanbal'e de atfedilmiştir (krş. İbn Ḳudāma, *al-Muġnī*). Aḥmed b. Ḥanbal *besmele*'yi, *Fātiḥa*'nın başında bir âyet sayar; fakat diğer sûrelerin başında Kur'an'dan addetmez. Kûfeliler, ırāklılar ve mekkeliler de bu fikirdedir. İmam Şāfi'ī'ye ve şâfi'î ulemasına göre ise, *besmele*, *barā'at*'ten maada, bütün sûrelerde âyettir. Abū Bakr al-Rāzī al-Caṣṣāṣ (*Aḥkām al-Ḳur'ān*, İstanbul, 1335, I, 9), İmam Şāfi'ī'den başkasının bu fikri ileri sürmediğini iddia etmektedir. Bu zata göre, *Besmele*, yalnız *Fātiḥa*'da ve başka sûrelerde âyet olmayıp, m u s h a f t a yazılan her yerde âyettir ki, kendisi ile başlanılmak ve — *Anfāl* ile *Barā'at* müstesna — sûrelerin arasını ayırmak için, nâzil olmuştur. Abū Ḥanīfa'nın mutalâası budur. Muḥammed b. Ḥusaya „mushafın iki parçası arası Kur'an'dan sayılır" demiştir. Bu, İbn Mubārak'in mutalâası olup, Aḥmed b. Ḥanbal ile Dāvūd'dan da rivâyet edilmiştir. Zayla'ī „ulemadan hakikati görenlerin kanaatı budur" demektedir. Fakat bu fikrin Abū Ḥanīfa'ye nisbeti, istinbat yolu iledir (bk. al-Caṣṣāṣ, *ayn. esr.*, I, 8). Muḥammed b. Aḥmed al-Sarakhsī (*al-Mabsūṭ*, I, 16) *Besmele*'nin, sûreleri birbirinden ayırmak için nâzil olmuş bir âyet olduğuna kanidir.

Kıraat üstatlarına gelince, hepsi de *Besmele*'nin, *Barā'at* sûresinden maada, gerek *Fātiḥa*, gerek diğer bütün sûrelerin başında okunmasında müttefiktirler. Bunların hiç birinden, *Besmele*'siz kıraate başlamanın câiz olabileceğine dâir bir şey rivâyet edilmiş değildir. Yalnız tilâvet esnasında sûrelerin *Besmele* ile v a s l ı (bir sûreyi bitirip diğerine geçmek) hususunda ihtilâfa düşülmüştür (bk. Cazarī, *Kitāb al-naşr*, I, 262). Nâkiller ile âlimler arasında, 'Oşmān b. 'Affān'ın yazdığı ve sahabenin tasdik ettiği ana mushafların hepsinde, *Barā'at*'ten maada, bütün sûrelerin başında *Besmele*'nin yazıldığı ve sahabenin Kur'an'ı mushaflardan topladıklar zaman, Allahın kitabını korumak arzusu ve kendilerinden sonra gelenlerin şüpheye düşerek Kur'an'dan olmayanı Kur'an'dan zannetmeleri korkusu ile, Kur'an'dan olmayan her şeyi çıkardıkları, sûrelerin adları ile âyetlerin sayısının, hattâ *āmīn*'in bile yazılmasına izin vermedikleri ve her hangi bir kimsenin Kur'an'dan olmayan bir şeyi yazmasına mâni oldukları hususunda ihtilâf yoktur. Böylece, *Besmele*'nin Kur'an'dan olmadığını ileri sürmek, sahabenin Kur'an'a 113 *besmele* ilâve ettiklerini kabûl etmek demektir ki, buna imkân yoktur. İmam Mālik ile mâlikî ulemasına isnat edilen ve *Besmele*'nin âyet olmadığını gösteren fikrin, sâbit, aslî bir kaideye ve doğru kıraate uymadığı gibi, sûrelerin arasını, *besmele*'yi atarak, vaal-edenin kıraatinin de doğru olmayacağı meydandadır. Çünkü kıraatin doğru olabilmesi için mushafın yazılarına uymak şarttır. İmam Şāfi'ī'ye göre, *Barā'at* sûresi müstesna, Kur'an sûrelerinin başlarındaki *Besmele*'ler sûrenin bir cüzü sayıldıkları cihetle, karilerin kıraate *Besmele* ile başlamaları ve bir sûreyi bitirdikten sonra, yeni sûreye geçerken, yine *Besmele* okumaları, hattâ başka bir kariin başladığı kıraate devam edenlerin dahi, kıraate hangi âyetle başlanırsa başlansın, ilkin *Besmele* çekmeleri şarttır. Her hangi bir şiirden evvel besmele yazmak hususunda da âlimler ihtilâfa düşmüşlerdir; Sa'īd b. al-Musayyeb ile al-Zahrī bunu mekruh addetmiş iseler de, al-Naḥa'ī yazılmasına caiz olduğunu ileri sürmüştür. İbn al-Raşīk al-Ḳayravānī'ye göre ise şiir divanlarının, baş tarafına besmele yazmak lâzım gelirse de, her hangi bir kıt'a veya kasidenin evveline, besmele yazılmaz (krş. *al-'Umda*, nşr. Hanci, 1907, II, 237).

B i b l i y o g r a f y a: Yūsuf b. 'Abd al-Barr al-Ḳurṭubī, *al-Inṣāf* (Mısır, 1343); Zayla'ī, *Naṣb al-rāya* (hind tab., I, 168—191, nşr. al-Maclis al-'ilmī), I, 323—363; Fanārī, *'Ayn al-a'yān* (İstanbul, 1325), s. 10—13, 125—170; İbn 'Arabī al-Andulusī, *Aḥkām al-Ḳur'ān* (Mısır, 1331); Al-Şavkānī, *Nayl al-avṭār*, II, 215—229 (tab. al-Munīrīya, 1344); Suyūṭī, *al-Itḳān* (Mısır, 1179), I, 49, 132; Muḥammed b. Aḥmed al-Andulusī, *Bidāyat al-muctahid* (İstanbul, 1333), I, 97. — *Besmele*'nin havassı için bk. al-Yāfi'ī, *al-Durr al-naẓīm* (Mısır, 1821), s. 10—15; Şa'rānī, *al-Mīzān* (Mısır, 1306), I, 128; al-Bakrī, *I'āna al-ṭālibīn* (Bulak, 1307; *Bab. al-vażu' ve ṣıfat al-ṣalāt*); Marginānī, *al-Hidāya* (tab. al-Bābī 'l-Ḥalabī, 1936) I, 31; *Al-fiḳh 'alā 'l-maẕāhib al-arba'a* (tab. Dar-al-kutub al-Miṣrīyya, 1936), I, 53, 174. — Tasavvufî

kıymeti için bk. 'Abd al-Karîm al-Caylî, *al-Kahf va 'l-raḳîm* (Haydarâbâd, 1321). — Yazılışı için bk. Mustakim-zâde, *Tuhfa-i ḥaṭṭāṭîn* (İstanbul, 1928), s. 1—21. Aḥmed Muḥammed Şâkir, *Da'irat al-Ma'ārif*, mad. BASMALA, not. (KASIM KUFRALI.)

BESNİ. BEHESNİ (bugünkü resmî adı ve mahallî telâffuzu BESNİ; Kiepert'te de böyle yazılmaktadır), cenûbî Anadolu'da, Fırat nehrine Samsat aşağısında karışan Gök-Su tâbilerinden bir dere kenarında ve Malatya dağları kütlesinin cenup eteğinde, deniz seviyesinden 850—900 m. irtifâda kurulmuş bir kasabadır. Cenûb-i garbîsinde bulunan Gaziantep'e, garbında bulunan Maraş'a ve şimâl-i şarkîsinde bulunan Malatya'ya hemen-hemen müsâvi bir mesafede (80—85 km.) ve en yakın demir yol istasyonu olan Gölbaşı'na 27 km. uzaklıktadır. Bugün Malatya vilâyetie bağlı bir kazanın merkezidir.

Kasabanın arap eserlerinde Behesnâ şeklinde zikredilen adı, süryânice Bet Ḥesnâ'dan gelmektedir. Şehirde eski devirlerden kalma bâzı eserler ve bu arada, eskiden metâneti ile şöhret bulmuş bir kale harâbesi vardır. *Cihannumâ*, Behesni'nin Maraş ve Adana vilâyetinde, Maraş sancağına bağlı bir kaza olduğunu, bostanları ve „hayrat-ı kesîresi" bulunduğunu kaydeder. XIX. asrın ikinci yarısında vilâyet teşkilâtı kurulduktan sonra, Besni, Mâmûretülaziz vilâyetinin Malatya sancağına bağlanmıştır. Bu devre âit kaynaklar, Besni'yi bol suyu bulunmamakla beraber, meyva ve bilhassa kuru üzüm yetiştiren bir belde olarak tasvir eder. V. Cuinet, 1890 senesine doğru, kasabanın nüfusunu 1500 göstermekte ise de, seyyah Ainsworth'un burada 2.500 ev saymış olması ile, bu rakamın yanlışlığı anlaşılıyor. 1310 (1892) yılının Mâmûretülaziz vilâyeti sâlnâmesi de Besni'de 1.900'den fazla ev bulunduğunu ve nüfusun da 8.800 raddesinde olduğunu göstermektedir (Elisée Reclus'de ve *Ḳāmūs al-a'lām*'da 12.000 nüfus). Besni kazasının nüfusu ise, *Ḳāmūs al-a'lām*'da 32.000, Cuinet'de 45.000 olarak gösterilmiş idi. Bu nüfusun bir kısmı göçebe olup, bunlar uzun müddet serkeş olarak yaşamışlar ve Malatya-Halep caddesi üzerinde şekavette bulunarak, bu yol üzerindeki nakliyata bir çok zararlar ika eylemişlerdi (Balhasanoğlu, *Keleti Szemle*, 1903, s. 125'te Besni'de konuşulan lehceye bir kaç misâl göstermiştir). Besni kazasının 3.230 km². arazisi üzerinde 115 köy bulunmakta ve 1935 sayımına göre, 44.914 nüfus yaşamaktadır.

(BESİM DARKOT.)

T a r i h. Halife Ömer zamanında Maraş'ın fethinden sonra açılan ve Bizans hududundaki Ṣuġūr al-Şāmîya kalelerinden biri olan bu mevkî, bugün kendine bağlı bir nâhiyenin merkezi olup, gerek islâmın ilk zamanlarında, gerek Selçuklular devrinde pek ehemmiyetli ve müstahkem bir şehir bulunan Keysûm [b. bk.]'un mülhakatından sayılmakta idi. IX. asrın başında Amîn-Ma'mûn mücadelesi sırasında, Keysûm ile mülhakatının ve bu arada Behesni'nin, Amîn tarafdarı Mużar ve Rabî'a arapları ve bunların başında bulunan Naṣr b. Şabaṯ al-'Ukaylî tarafından epeyce bir müddet Ma'mûn'a karşı muhalefet ve mukavemet merkezi hâline getirildiğini görüyoruz. Bu müstahkem hudut kalesi, 949'da, Bizans imparatorluğunun şark d o m e s t i c u s'u olan Bardas Fokas tarafından, Maraş, Ḥadaṯ (bugünkü Göynük) ve Keysûm ile birlikte, Ḥamdân-oğlu Sayf al-Davla'den harben alınmış ve bir asırdan fazla, Bizans elinde kaldıktan sonra, yine Maraş ve Keysûm ile birlikte, 1084'te, Anadolu Selçuklu sultanlığının kurucusu Süleyman Şah I. b. Kutulmuş'un ümerasından Buldaçı adlı bir türk emîri tarafından zaptedilmişti. 1097'de Maraş'ın haçlılar tarafından zaptından sonra, Behesni, Keysûm ile birlikte, Kog Vasil („hırsız Vasil") adındaki meşhur ermeni sergerdesinin eline geçmiş ve bunun halefi Vasil Daga'nın elinden, 1116'da, Urfa kontu Baudouin II. tarafından, alınmıştır. Bundan sonra frankların eline geçip, Keysûm ile birlikte, Maraş senyörlüğünün arazisine katılan Behesni, 1149'a kadar bu senyörlüğe bağlı kalmış ise de, o sene son senyör olan Renaud'nun Suriye hükümdarı Nûr al-Dîn Maḥmûd'a karşı yaptığı bir muharebede maktûl düşmesi üzerine, bütün senyörlük arazisi ile birlikte, doğrudan doğruya Urfa kontu Joscelin II. idâresi altına geçmiştir. Fakat bu kontun 1150 mayısı içinde türkler tarafından esir edilmesi üzerine, ülkesi, Anadolu sultanı 'İzz al-Dîn Mas'ûd I. ile adı geçen Nûr al-Dîn Maḥmûd ve Harput ile Hısn Keyfa emîri Artuk-oğlu Kara Arslan arasında taksim edilmiş ve neticede Maraş, Keysûm, Behesni, Râban, Merzban, Ayıntap şehir ve kasabaları, Anadolu sultanının elinde kalmıştı. Sultan Mas'ûd'un 1155'te ölümünü ve Anadolu'da çıkan karışıklıkları fırsat bilen Nûr al-Dîn Maḥmûd bu kaleleri zaptetmiş ve Nûr al-Dîn Maḥmûd ile Kılıç Arslan arasında alınıp verilen Behesni, nihâyet Nûr al-Dîn Maḥmûd'un 1173'te yaptığı Anadolu seferinden sonra, onun elinde kalmış ve bilâhare, bütün ülkesi ile birlikte, Eyyûbîler eline geçmiş ve Eyyûbî devletinin Ṣalâḥ al-Dîn Yûsuf I.'un vefatı üzerine vukû bulan inkısamını müteâkip, Halep Eyyûbî hükümdarı Malik al-Ẓâhir Ġāzî b. Ṣalâḥ al-Dîn'e tâbi olmuştur. Bu hükümdarın vefatından sonra tahta geçen Malik al-'Aziz Muḥammed'in küçük yaşta olması ve Halep ümerası arasında ihtilâf çık-

ması, Anadolu Selçuk sultanı 'İzz al-Dīn Kaykāvus I. 'un Suriye ve bilhassa Halep üzerindeki ihtiraslarını tahrik ediyordu. Halep devleti ümerasından bir kısmı ve bu meyanda Behesni emîri Nacm al-Dīn Altun-Buğa al-Ẓahirī, açıktan-açığa Anadolu sultanına taraftarlık ediyorlardı. Bilhassa Altun-Buğa, kendini onun tâbii addetmişti. 1218 senesi yazının iptidasında Suriye 'ye yürüyen sultan 'İzz al-Dīn Kaykāvus, Behesni emîrini de beraberinde götürmüştü. Muhtelif muvaffakiyetler kazandıktan sonra, Halep önünde Malik al-Aşraf 'e karşı bozguna uğrayan ve geri dönmeğe mecbur kalan sultan, Altun-Buğa ile birlikte Behesni kalesi önüne geldiği zaman, kalenin doğrudan doğruya kendisine teslimini istemişti. Altun-Buğa, bu isteği kabûl etmiş ise de, kalede bulunan zevcesi buna rızı olmamış ve sultanın tehditlerine kulak asmamıştır. Sultan da hiddetlenerek, bir çok işkencelerden sonra, Altun-Buğa 'yı öldürtmüş ve Behesni 'yi muhasara etmiş ise de, Malik al-Aşraf 'in yaklaşmakta olduğunu duyunca muhasarayı kaldırıp Malatya 'ya gitmiştir. Behesni bu suretle Halep Eyyûbîlerinin elinde kalmıştır. Malik al-'Azīz 'den sonra hükümdar olan al-Malik al-Nāṣir Ṣalāḥ al-Dīn Yūsuf II. 'un zamanında, 1260 'ta Hulagu 'nun Suriye 'ye seferi vukua gelmişti. Kilikya ermeni kıralı Hethum, bu sefer esnasında onun maiyetinde bulunmuştu. Hulagu, bu hizmetine mükâfaten, Behesni de dâhil olmak üzere, bâzı kasaba ve kaleleri bu kırala hediye etmişti. Fakat Behesni ahalisi olan türkler, ermeni kıralına teslim olmak istemediler. Bunun üzerine, Hulagu 'nun emri ile, bu kale moğullar tarafından muhasara edildi. Moğullar evvelâ zapta muvaffak olamadılarsa da, ikinci bir muhasaradan sonra şehre girdiler. Fakat ahalinin ermeni kıralına tâbi olmamak hususundaki ısrarlarına dayanamayarak, bir müslüman hâkim tâyinine mecbur oldular.

Moğullar Suriye 'den çıkarılıp da bu kıt'a Mısır türk memlûkleri eline geçince ve emîr Şams al-Dīn Akkuş Borlu Halep şehrini zaptedince, Behesni ahalisi bu emîre haber göndererek, ermenilerin tecavüzüne karşı imdat istediler. Fakat mükerreren vukû bulan müracaatlarından bir netice çıkmadığını görerek, kasaba ve kaleyi ermeni kıralına teslim etmek mecburiyetinde kaldılar (1261).

1266 'da Mısır sultanı Malik al-Ẓāhir Baybars, Kilikya 'ya sefer ederek, kıral Hethum 'un oğlu Leyfon 'u esir etmişti. Ermeni kıralının islâmlardan almış olduğu kaleler, Behesni başta olmak üzere, geriye verilmek ve hanın yanında esir bulunan memlûk ümerasından Sunğur al-Aşkar kurtarılmak şartı ile, kıralın oğlunun tahliyesi hususunda muahede akdolundu. Esaretten gelen Sunğur 'un rieası ile, Mısır sultanı yalnız Behesni 'yi ermeni kıralının elinde bırakmağa muvafakat etti.

Sultan Malik al-Aşraf Ḫalīl b. Ḳalavun, 1293 'te büyük ümeradan Badr al-Dīn Bīdrā 'yı Kilikya 'ya taarruza memur etmişti. Bundan korkan ermeni kıralı, sultana elçiler ve hediyeler göndererek, Maraş şehri ile Behesni ve Tell Ḥamdūn kalelerini teslime hazır olduğunu bildirip, sulh talebinde bulundu. Sultan bu talebi kabûl etti. Emîr Badr al-Dīn Bektaş al-Manṣūrī, Behesni nâipliğine tâyin edildi. Şehrin imarına ve kalesinin tahkimine çalışıldı. Bu tarihten (1293) itibaren, Behesni Mısır Memlûk sultanlığının Halep vâliliğine tâbi nâipliklerinden biri oldu. Mısır tarihlerinde aradasırada Behesni nâiplerinin adlarına rastgelinmektedir. XIV. asrın ikinci yarısından itibaren, Dulkadır-oğullarının Elbistan havâlisinde kuvvet kazanmalarından sonra, bu kasaba ve havâlisi, arada-sırada onların istilâsı altına girmiş ve Dulkadırlı ulusuna mensûp muhtelif türkmen boy ve oymakları buraya yayılmıştır. Bu arada, Yıldırım Bayezid zamanında, ancak bir sene kadar osmanlı hâkimiyeti altında kalan Behesni, Timur 'un Sivas 'ı ve sonra Malatya 'yı zaptı (eylül 1400) sırasında, mısırlıların eline geçmiş ve Halep vâlisi tarafından Muḳbil adında bir zabit buraya nâip tâyin edilmişti. Eylûl ayının sonlarına doğru evvelâ Şâhruh tarafından başlanan ve sonra bizzat Timur tarafından idare edilen pek şiddetli muhasara neticesinde kale, 27 eylülde kapılarını açmıştır. Timur tarihleri bu Behesni kalesinin metanetini uzun-uzadıya anlatırlar (Şaraf al-Dīn, *Ẓafar-nāme*, Kalkutta, 1888, II, 282—285. tab.; Niẓūmi-i Şāmī, *Ẓafar-nāme*, Praha, 1937, s. 223). Mısır sultanları tarafından, Halep vâlilerine bağlı olmak üzere, Mısır 'dan tâyin edilen nâiplerin idare ve muhafaza ettiği bu kalenin XV. asrın ikinci yarısından sonra pek fazla kuvvetlenmiş olan Dulkadırlı hükümdarlarının eline düştüğü, fakat bu asrın sonlarında tekrar mısırlıların eline geçtiği anlaşılmaktadır. Behesni halkının, Malatya 'da konuşulan şaikî Anadolu türk şivesi yerine, Elbistan ve Maraş havâlisinde olduğu gibi, orta Anadolu şivesi ile konuşmaları burasının tâ XIV. asır ortalarından beri Dulkadırlı boy ve oymakları tarafından işgâl edilmesinden ileri gelmiştir. Kasabada bu devirden kalma bir takım eski emîr ve bey âileleri bulunmaktadır. Behesni 1516 ağustosunda, Yavuz Sultan Selim 'in kuvvetleri tarafından, Malatya 'nın alınmasından bir az sonra, mısırlılar elinden kurtarılarak, Dulkadırlı emaretine bağlanmış ve Kanunî Sultan Süleyman zamanında

bu emaretin ilgasından sonra teşkil edilen Zulkadriyye, yâni Maraş, eyâletine bağlı kazalardan biri olmuştur.

Bibliyografya: le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 408; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 123, 128; v. Kremer, *Nördl. Syrien*, s. 37; *Ḳāmūs al-a'lām*, II, 1418 v.d.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 376 v.d.; Ritter, *Erdkunde*, X, 895; Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, I, 265; *Cihannümâ* (nşr. Müteferrika), s. 599; *Mâmûretülaziz vilâyeti sâlnâmesi*, 1310 (sene 7); *1935 genel nüfus sayımı*, 75, 39, *Malatya vilâyeti broşürü*; İbn al-'Adîm, *Bağyat al-ṭalab fî târîḫ-i Ḥalab* (Ayasofya kütüp., nr. 3036), I, 333 v.d.; 'İzz al-Dîn Muḥammed b. Şaddâd, *A'lâḳ al-ḫaṭîra fî umarâ' al-Şâm va 'l-Cazîra* (Topkapısarayı, Revan köşkü kütüp., I, var. 144 v.d.); İbn al-Şihnat, *al-Durr al-muntaḫab fî târîḫ mamlakat Ḥalab* (Beyrut, 1909), s. 171; Michel le Syrien (fr. tre. Chabot, Paris), III, 199, 200, 290, 296, 297, 350; Matthieu d'Edesse (fr. tre. Dulaurier, Paris, 1858), s. 324, 332, 346, 360; Abū Şâmat, *Kitâb al-ravżatayn fî aḫbâr al-davlatayn* (Mısır, 1287), I, 100, 213; Maḳrîzî, *Sulûk al-ma'rifat duval al-mulûk* (Kahire, 1939), I, 552, 568, 569, 748, 784, 786, 791 v.d.; İbn İyâs, *Târîḫ-i Mişr* (Bulak, 1311—1314), *Fihrist al-a'lâm* 'ında s. 142 v.d.; Mükrimin Halil, *Maraş emirleri* (*TTEM*, sene 14, 15).

(MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

BESÛS. AL-BASŪS, Taġlibîler ile Bakrîler arasında 40 sene süren kardeş harbinin efsanevî müsebbibi olan kadındır. Basūs 'un beyitlerinde (aş. bk.) ismi geçen Carm kabîlesine mensûp Sa'd isminde birisi, Bakrîlerden Cassās b. Morra 'nın mevlâsı olup, aynı zamanda Basūs 'un da akrabası idi. Taġlib kabîlesinden Kulayb b. Rabî'a, yabancılara memnû olan çayırında bir gün Basūs 'un bir dişi devesine rastlar. Efsâneye göre, hayvanı, memesine isabet ettirdiği bir okla, öldürür. Cassās mevlâlarını o kadar candan müdafaa eder ki, öcünü çıkarmak için, kayını Kulayb 'i boğazlar. Basūs 'un Sa'd 'a ithaf ettiği ve Cassās 'ı kendisine yapılan haksızlığın mes'ûlü olarak gösteren şiirlerine *al-muvaşşibât* („muharrikler") derler. Çünkü Kulayb 'in Cassās tarafından öldürülmesine ve dolayısiyle iki kabîle arasında başlayan uzun ve kanlı münazaaya bu şiirler sebep olmuştur.

Kadınlar tarafından mersiye makamında terennüm edilen bu 4 kısa mısrâ, *taḥrîż* 'ın, yâni tahrikin bir nümûnesidir. Muhakkak eskiden beri mevcut olup, bu gibi ahvâlde söylenegelen şiirleri belki taklit ederek, daha Basūs harbinin başlangıcında — ki, bu kardeş harbine nihâyet bu ad verilmiştir — bir çok neşîdeler ile bezenmiş olan hikâyeye bu kıt'ayı sokan adam kim olursa olsun, bu zatın, arap edebiyatının bütün inceliklerine vâkıf olduktan başka, insan ruhunu da pek iyi bildiği söylenebilir. An'aneye göre, bu 4 mısrâ Cassās 'ın vahîm neticeler doğuran hareketinin sâikı olmuştur. Bu kıt'a hakikaten böyle bir rol oynayacak mâhiyet ve kuvvettedir.

Her hâlde bu esatirî ve hâilevî simaya karşı müstehzi bir aksülamelin neticesi olarak, yahudi menşe'inden gelme komik bir mâceranın kahramanı olan kadın da Basūs tesmiye edilmiş olsa gerektir. Yahudinin biri, Allahtan 3 dilekte bulunduğu takdirde bu dileklerin yerine getirileceği beşâretine nâil olmuş. Karısının zoru ile, onun Bani İsrā'îl kadınlarının en güzeli olmasını istemiş ve isteği de hemen oluvermiş. Fakat kadın bu yüzden kibirli ve çekilmez bir mahlûk hâline gelince, adamcağız karısının köpek şekline sokulmasını Allahtan dilemiş. Bu ikinci dilek de yerine gelmiş ve yalnız bir tek dilek kalmış. Nihâyet adamın çocukları, annelerinin tekrar eski hâline gelmesini istemişler. Bu, görüldüğü gibi, garpta „üç dilek" adı ile tanınan masalın mevzuudur. Kocasını üç dileğinden de mahrum bırakan bu kadın hakkında „Basūs 'tan da uğursuz" denir ki, bu darb-ı mesel, kahramanlık hikâyesinin hâilevî siması olan Basūs 'u ifâde etse gerektir.

Bibliyografya: *Ḥamâsa* (nşr. Freytag), s. 420 v.dd.; *Arabum Proverbia* (nşr. Freytag), I, 687; *Aġânî*, IV, 141 v.d.; lûgatler mad. *bss*; Ḥarîrî, *Séances, comm.* (nşr. de Sacy, 2. tab.), I, 307; Caussin de Perceval, *Essai*, II, 279 v.d.; Nöldeke, *Delectus*, s. 39. (N. RHODOKANAKIS.)

BEŞİKE. BESİKA, Anadolu 'nun garbında, Ege denizi kıyısında Bozca-ada 'nın karşısında ve bir az cenûbunda bulunan bir körfezdir. Açık olmakla beraber, şimâl ve şimâl-i şarkî rüzgârlarına karşı iyi bir demir yeridir ve yazın, cenup ve garp rüzgârları esmediği sırada, tamamiyle emniyetli bir sığınak olur. 1853 'te Kırım 'a hareket etmeden evvel, ingiliz ve fransız filoları burada toplanmışlardı.

(F. GIESE.)

BEŞİKTAŞ. [Bk. BOĞAZİÇİ.]

BEŞİR. BAŞİR (A.), iyi haberler getiren (*bişâra, buşrâ*); hıristiyan araplarda „İncil yazan veya hıristiyanlık akîdelerini telkin eden" demektir. Şark şehirlerinde mühim bir haber öğrenildiği zaman (hükümdar değişmesi veya yeni bir vâlinin tâyini gibi), hükûmet makamları ile alâkası olan kimseler sokaklara yayı-

lırlar ve kapı kapı dolaşarak, hâdiseyi haber verirler; buna mukabil kendilerine cüz'î bir bahşiş verilir.

Bibliyografya: Cl. Huart, *Littérature arabe*, s. 430 (Cl. Huart.)

BEŞÎR. BAŞÎR B. SA'D (?—633), sahâbelerden. Medineli olan Başîr, islâmiyetten evvelki devirde okuyup-yazma bilen nâdir araplardan biri idi. 622 'de 'Aḳaba 'deki ikinci bi'ate ve bundan sonra Peygamberin yaptığı bütün gazalara iştirâk etmiştir. Peygamberin emri ile 7 şâbanda (kânun I. 628) Fadak 'te, 30 kişi ile, Banî Murra 'ye karşı bir sefere çıkmıştır. Onlar ile karşı karşıya gelir gelmez Başîr 'in adamları kaçmışlar, fakat Başîr büyük bir cesaretle kendini müdafaa etmiş ve nihâyet ayağından ağır bir yara almıştır. Kendisini evvelâ öldü zannetmişler, fakat akşam olunca, Başîr kendini Fadak 'e naklettirmiştir; orada bir kaç gün bir yahudi tarafından tedâvi edildikten sonra, Medine 'ye dönmüştür. Aynı senenin şevval ayında (şubat 629) Ġaṭafān kabîlesinden bir mülrezenin, 'Uyayna b. Ḥiṣn 'ın kumandası altında, Medine 'ye hücum etmek maksadı ile, Fadak ile Vādi 'l-Ḳurā arasında Cināb (Cabār) ve Yumn civarında ordugâh kurduğu Peygambere haber verilmiştir. Başîr hemen 3000 kişinin başına geçirilerek, Ġaṭafānlara karşı gönderildi; bunun üzerine Ġaṭafānlar kaçışmışlar ve Başîr de pek çok koyun ve deve iğtinam etmişti. Rivâyetlere inanmak icap ederse, 12 (633) senesinde, Ḥîra 'nın teslîminden sonra, Başîr Ḫālid b. Valîd tarafından, Bāniḳiyā 'ya karşı gönderilmiştir. Bâzıları, doğru olarak, Ḫālid 'in bu muharebede bizzat kumandanlık ettiğini söylerler. Farruḫbandāẕ 'ın idâresi altındaki acem suvarisine karşı yapılan muharebede araplar muzaffer oldular; fakat Başîr, tehlikeli bir surette, yaralandı ve o sene 'Ayn al-Tamr muharebesinde öldü.

Bibliyografya: İbn Sa'd, III, 2. kısım, s. 83 v.d.; Ṭabarî, I, 1592 v. dd.; İbn al-Aṯîr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), II, 172 v.d.; 250 v.d., 303; ayn. mll., *Usd al-Ġāba*, I, 195; Navavi (nşr. Wüstenfeld), s. 174; Belāẕorî (nşr. de Goeje), s. 244, 248, 474; *Aġānî*, XIV, 119, 125 v.d.; Caetani, *Annali dell' Islām*, bilhassa II, 2. kısım, 1238.

(K. V. Zetterstéen.)

BEŞÎR ŞİHÂBÎ. BAŞÎR ŞİHÂBÎ II. (1767—1851), 1789—1840 'a kadar Lübnan havâlisinin emîri idi; daha önceleri, aynı âileden diğer bir Başîr, Lübnan 'da hüküm sürerek, 1708 'de ölmüş olduğu için, burada bahsedilen, hakikatte, ikinci Başîr 'dir. Şihāb 'lar, gerek ana ve gerek baba cihetinden, Kureyşîlerdendir. Bunlar Nūr al-Dīn devrine kadar Ḥavrān vâlisi olmuşlar ise de, o devirde emîr Munḳiẕ 'ın idâresi altında eski yerlerinden ayrılarak, gidip Cebel al-Şayḫ (Hermon) 'a yerleştiler ve Ḥāşbeyā 'yı kendilerine merkez yaptılar. Ma'n [b. bk.] âilesinden son dürzü prensinin 1109 (1698) 'da ölmesi üzerine, Şihāblar, Ma'nların yerine geçerek, Dayr al-Ḳamar 'e gittiler. Şihāb âilesinden ilk emîr olan zat, yukarıda zikrettiğimiz Başîr Şihābî 'dir. 1729 'a kadar Ḥaydar Şihābî, 1756 'ya kadar Melḥem II. ile kardeşleri Aḥmed ve Manṣūr ve 1788 'e kadar oğlu Yūsuf Lübnan emîrliğinde, sırası ile, kendisine halef olmuşlardır. Başîr Şihābî II., Yūsuf 'un emâreti zamanında, 1767 'de, dünyaya gelmiştir. Çok geçmeden babası ölmüş ve ağabeyi Ḥasan, Emîr Yūsuf 'un teveccühünü kazanmış olduğundan, kendisi tâli derecede bir rol oynayabilmiştir. Fakat büyüyünce, 'Akkā paşası Cazzār Aḥmed Paşa 'ya kendisini, amcası Yūsuf 'un yerine, Lübnan vâliliğine tâyin ettirmeğe muvaffak oldu. Yūsuf, Aḥmed Paşa 'ya şikâyet edince, öldürüldü (1790).

Babası tanassur etmiş olan Başîr, bilhassa Marunîlere güveniyordu. Bonapart 'ın Suriye seferi onu velînîmeti Cazzār Paşa nezdinde müşkil bir mevkie sokmuştu; bununla beraber, fransızlar gittikten sonra bile, mevkiini muhafaza etmeğe muvaffak oldu. Selefinin çocukları, muhakkak olarak, onun emîrliğini elinden almağa kalkışmışlar ve Mısır 'a çekilmeğe mecbur etmişlerdir. Fakat Başîr orada, Mehmed 'Alî 'nin dostluğunu kazandı ve Suriye 'ye dönüşünde iki amcazâdesini de öldürttü (1807). Bundan sonra merkezini Bayt al-Dīn 'e nakletti ve orada bir muazzam hükûmet konağı yaptırdı. Sulaymān Paşa 'nın ölümünden (1819) bir müddet sonra, 'Akkā 'nın türk vâlisi Abdullah Paşa, Şam vâlisi Derviş Paşa ile bozuşunca, Başîr de münazaaya karışmış ve tekrar Mısır 'a gitmek mecburiyetinde kalmıştır; kardeşi 'Abbās ise, Lübnan 'da kalarak, kendisini temsil etmiştir. Mehmed 'Alî İstanbul 'da efkârı Başîr ve Abdullah Paşa lehine çevirmeğe muvaffak oldu; bu suretle Başîr tekrar Suriye 'ye gidebildi ve gaybûbeti esnasında Lübnan 'da iktidarı ellerine alan öz kardeşlerine ve kuvvetli Canbulāṭ âilesinden eski arkadaşlarına karşı muvaffakiyetli mücadeleye girişti.

Mehmed 'Alî 'nin Başîr ile dostluğu siyasî bir plân idi. Çünkü emeli olan Suriye 'nin fethine muvaffak olabilmek için, emîrin yardımına muhtaçtı. 1831 'de tasavvurunu tahakkuk ettirmek zamanının geldiğine kani olan Mehmed 'Alî, oğlu İbrāhīm Paşa 'yı, bir ordu ile, 'Akkā 'yı muhasara etmeğe gönderdi. Başîr bu harekete mümâşât gösterdi ise de, ancak 'Akkā 'nın 1832 'de teslîminden sonra,

açıktan-açığa mısırlıları iltizama başladı. Bundan sonra İbrâhîm Paşa ile birlikte hareket etmiş ve kendisinden, hemen-hemen hâkim-i mutlak olarak idâre edebileceği, geniş arazi koparmıştır. Fakat İbrâhîm Paşa'nın yaptığı muharebeler çok insan ve paraya ihtiyac gösteriyordu. Suriyeliler de mısırlı efendilerine hem asker, hem para temin etmeğe mecbur tutuldular. Bu icbarlar, o zamana kadar âdetâ müstakil yaşamış olan Lübnan halkının hoşnutsuzluğunu arttırdı. İbrâhîm Paşa, arkasında tehlikeli bir ayaklanmanın zuhûruna mânî olmak maksadı ile, Başîr'e adamlarını silâhtan tecrit etmesini emretti ve Mehmed 'Alî'nin padişahla olan münazaasında büyük Avrupa devletlerinin Mehmed 'Alî'ye karşı vaziyet almaları ile beraber, gözünün önünde dürzülerin yeniden türklere yaklaştığını gördü. Mısırlıların ric'ati Başîr'in de sukutunu mûcip oldu. Zirâ, ümidinin aksine olarak, Fransa onun lehine müdahalede bulunmadı. Başîr 12 teşrin I. 1840'ta Sayda'da bir ingiliz gemisine binerek, Malta'ya gitti ve bir sene kadar orada kaldı. Sonra İstanbul'a gelerek, ölümüne (1851) kadar ömrünü İstanbul'da ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde geçirdi. Galata'da katolik ermeni kilisesine gömüldü.

Bibliyografya: Ṭannûs al-Şidyâḳ, *Aḫbâr al-a'yân fî Cebel Lubnân*; G. Zaydân, *Meşâhîr al-şarḳ*, I, 58 v. dd.; F. Perrier, *La Syrie sous le gouvernement de Méhémet Ali jusqu'en 1840* (*ZDMG*, V, 46 v. dd., 483 v. dd., VIII, 475 v. dd.); von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum pers. Golf*, I, 153 v. dd.; daha fazla bibliyografya mâlûmatı için bk. mad. MEHMED ALİ PAŞA.

BEŞLİK, Sultan Sulaymân II. (1099—1102 = 1687—1691)'ın meskûkât ıslâhatı ile tedavüle çıkmış olan bir türk sikkesidir. Bu ıslâhat, Orta Avrupada grossus denilen kuruş esasına dayanıyordu. Ecnebi kuruşu daha evvelden de Türkiye piyasasına girmişti; ıslâhattan sonra, devlet bu nevî sikkeyi kendisi basmağa başladı. Kuruşun eczasına para deniliyordu. Bidayette 5 para bir beşlik idi. Evvelden kuruşun kaç paraya tekabül ettiği bilinmiyor; Lane Poole, 20 paranın bir kuruş ettiğini farzeder. Kuruşun mütemâdiyen kıymetten düşmesi, aradaki bu nisbetin değişmesini intac etti. Umumiyetle kuruş 40 para değerinde tutulmuş olsa gerektir. Elimizde bulunan en eski beşlikler Ahmed III. devrinden (1115—1143 = 1703—1730) kalmadır. Muharrem 1260 (şubat 1844)'ta Abdülmecid'in saltanatı devrinde ihdas edilmiş olan yeni meskûkat sisteminde, aynı zamanda çeyrek de denilen beşlik muhafaza edildi. *Çeyrek*, 1/4 demek olan *çehâr gek*'ten gelme bir tâbirdir. Değeri mecîdiye'nin 1/4'üne yahut bugünkü 5 kuruşa muâdil idi.

Bibliyografya: Stanley Lane Poole, *Catalogue of oriental coins in the British Museum*, VIII, türk meskûkâtı (London, 1883); İsmail Gâlib Edhem, *Takvîm-i meskûkât-ı osmaniye* (İstanbul, 1307); fransızcada *Essai de numismatique ottomane* serlevhası altında (İstanbul, 1890); Bélin, *Essais sur l'histoire économique de la Turquie* (*JA*, 6. ser., III ve IV.)

BEŞPARMAK, bir otun (frns. quintefeuille) ismidir. Bu isim, *dağ* kelimesi ile beraber, dağ adı olarak, sık-sık geçer. En ziyâde mârûf olan Beşparmak dağı, cenûb-i garbî Anadolu'nun Menteşe bölgesinde Büyük-Menderes'in aşağı mecrâsı cenûbunda olup, eski çağlarda Latmos ismi ile anılan silsiledir. Çıplak beş dağdan mürekkep olup, 1.367 metre irtifaındaki en yüksek zirvesi, bütün silsileye adını vermiştir. (F. GIESE.)

BEŞŞÂR. BAŞŞÂR B. BURD AL-'AḲĪLĪ (?—783), Emevîlerin son zamanları ile, Abbâsîlerin ilk zamanlarında yaşamış bir şâir olup, künyesi Abû Mu'âẕ ve lâkabı al-Mura'aş („küpeli, ibikli") 'tır. Toharistanlı olan dedesi Yarcûḫ, al-Muhallab b. Abî Şufra tarafından esir edilerek köleleri arasına katılmış ve oğlu Burd de Muhallab'in karısı Ḥira al-Ḳuşayrîya'ye, kôle olarak, verilmişti. Ḥîra, Burd'ü bir müddet yanında alıkoyduktan sonra, evlendirerek, 'Aḳîl kabilesinden Umm al-Ẓibâ namında bir kadına boğışladı. Burd bu kadına kölelik ederken Başşâr dünyaya geldi. İki gözü kör olduğu için, sâhibi tarafından, âzâd edildi. Daha 10 yaşında iken şiir söylemeğe başlayan Başşâr, körlüğünün verdiği keder ile, kabîle halkını hicvederek, hedef olduğu istihzalara mukabele ederdi. Yaradılıştan gayet zeki olan Başşâr bulûga erdiği zaman, Basra'da hicvi ile herkesi korkutan bir şâir olarak tanındı. Şiirleri ile dâimâ basralı genç kız ve erkekleri zevk ve safaya teşvik ederdi. Pervasızca yazılan gazelleri Basra ahalisinin ahlâkı üzerine fena tesir ediyordu. Şöhreti o derece yayılmıştı ki, gazel ve kasîdeleri her kesin ağzında dolaşıyordu. Hayatı da, şiirlerinde tasvir ettiği gibi, sefihâne olan Başşâr, arapça yazmasına rağmen, ırkan olduğu gibi, ruh ve itikat bakımından da, bir iranlı olarak kalmıştır. 'Aḳîl kabîlesinde büyüdüğü için, kendisini 'Aḳîlî addederek, şiirlerinde onları medheden, fakat mukabilini görmeyince hicvetmekten de çekinmeyen Başşâr, 'Uḳba b. al-Salm ve Ḫâlid al-Barmakî müstesnâ, bütün methettiklerini hicvetmiş; bu iki zat ise, bol-bol câize vermek suretiyle, kendilerini onun dilinden

kurtarmışlardır. Başşâr 'ın ağzını kapatmak için, kesenin ağzını açmaktan başka çâre bulamayan ahali, şâirin elinden bîzâr kalmakla beraber, Mahdî 'den çekindiği için, sâdece öfkelenmekten başka bir mukabelede bulunamıyordu.

Başşâr Bagdad 'a geldiği zaman, halife Mahdî 'nin huzuruna kabûlüne tavassut etmesini Yazîd b. Mazyad 'den rica etmiş, fakat Yazîd bu işi savsaklayınca, Ravḥ b. Ḥâtim, Başşâr 'ın yalnız ismini işittiği hâlde, Mahdî 'nin huzuruna çıkmasına yardım etmek suretiyle, şâirin medbiyesine nâil olmuştur. Mahdî, kıskanç ve mutaassıp bir adam olduğu için, Başşâr 'ı *teşbîb* 'den men'ederek, kadın ve erkeklere dil uzatmasının önüne geçti. Fakat Başşâr, halkı hicvetmekten geri kalmamış, hattâ sunduğu kasîdesini boş çeviren vezir Ya'ḳûb b. Dâvûd 'u bile hicvetmekten çekinmemiştir. Düşmanlarının en korkuncu olan bu vezir, Başşâr 'ı yok etmek için, türlü desiselere baş vuruyordu. Caize alamayınca hicviye yazan Başşâr, halife Mahdî 'yi bile bundan istisna etmeyerek, kaleme aldığı hicviyeyi nahiv üstadlarından Yûnus 'un meclisinde okudu. Ya'ḳûb b. Dâvûd, bundan haberdar olunca, Mahdî 'ye haber vererek halifeyi gazaba getirmek suretiyle, nihâyet Başşâr 'ın katli vâcip bir kimse olduğuna onu ikna etti. Evvelce Başşâr 'ın zındık olduğunu mükerreren söylediği hâlde, Mahdî 'yi bir türlü inandıramamıştı. Halife bu hicviye üzerine, meseleyi tahkik için Basra 'ya giderken, Baṭîḥa 'da vakitsiz bir ezan sesi işitmiş ve tahkik edince, Başşâr 'ın sarhoşluk hâli ile ezan okuduğu anlaşıldığından, kendisine sopa vurulmasını emretmiştir. 90 yaşında bulunan Başşâr ancak 13 (bir rivâyete göre 70) sopaya kadar dayanabilmiştir (167 = 783; Başşâr 'ın medhiye sunarak Mahdî 'nin affına mazhar olmasından korkan Ya'ḳûb 'un, adam göndererek Başşâr 'ı öldürttüğü de söylenir). Başşâr 'ın bu suretle ölümünü duyan halk, sevincinde birbirini tebrike başlamış ve cenazesinde zenci câriyesinden başka kimse bulunmamıştır. Başşâr iri-yarı ve gâyet çirkindi. Körlüğü, hafızasına kudret verdiği ve sevmediği kimseleri görmek azâbından kendisini kurtardığı için, hayırlı bir felâket telâkki ederdi.

Başşâr şiirde yenilerin (*muḥdaṯîn*) başıdır. Edebî san'atlara pek ehemmiyet vererek, şâirlerin dikkatini celbetmek suretiyle, bir mektep tesisine muvaffak olmuş ve edebî çeşniyi değiştirmiştir. Muslim b. al-Valîd ile Salm al-Ḫâsir 'i o derece teshir etmiştir ki, her iki şâirin de eserlerinde Başşâr 'ı duymamak kabil değildir. Esasen Başşâr 'ın r â v i s i olan Salm, kendisini tamamen taklid etmiştir. Böylece devrinde bir cereyan yaratan Başşâr 'ın şiiri Muslim b. al-Valîd ile Abû Tammâm al-Ṭâ'î 'ye örnek olmuş ve nesri ise Badî' al-Zamân al-Hamadânî ve al-Ḥarîrî ile, tekâmülünün zirvesine çıkmıştır. Kasîde matlâları (*ibtidâ'*) bakımından câhiliye şiirinin başında İmru' al-Ḳays, islâmî şiirde al-Ḳuṭâmî ve yenilerin başında ise, âdetâ konuşur gibi, tekellüfsüz şiir söyleyen Başşâr gelir. Aşma'î, akıcı bir üslûbu olan Başşâr 'ı Nâbiğa al-Ẕubyânî ile A'şâ 'ya benzetir. Başşâr, şiiri günlük ihtiyaç hâline koymağa muvaffak olmuş, her mevzua temas ederek, asrındakilere her şeyden bahsetmek suretiyle, şiirlerini ağlayanlara bir teselli menbâı, gülen ve eğlenenlere bir şevk kaynağı hâline getirmiştir. Basra 'da hiç olmazsa iki gazel veya kasîdesini bilmeyen tek kimse bile yoktu. Büyük ve küçük ile olan teması, onları yakından tanımasına ve hayatlarını daha canlı olarak tasvir etmesine yardım etmiş, en canlı noktaları gözü görenlerin bile kadir olamayacağı bir maharetle belirtmiş ve bilhassa tasvirlerinde pek muvaffak olmuştur. Gariptir ki, halkı dâimâ hicveden Başşâr, hicvedilmekten çekinmiş, hattâ kendisini hicvetmemesi için, Abu 'l-Şamaḳmaḳ 'a senede 200 dinar maaş bağlamıştı. Başşâr, şöhret kazanmak için, kendisini hicveden ve aşağı derecede bir şâir olan Ḥammâd 'Acrad 'e cevap vermiş ve bu suretle kendi itibarını düşürmüş, hem de mârûz kaldığı hücumlardan pek müteessir olmuştur. Zâten doğuştan hazır cevap olan Başşâr, halk ile düşüp kalmak suretiyle, bir kat daha cerbezeli olmuştu. Muhtelif mezhepler arasında bocalayıp durmasının tezahürlerini şiirlerinde görmek mümkündür. Bu şiirlerinde müşterek olan nokta, zerdüşt dinine olan meylidir.

İlk zamanlarında mûtezilenin ileri gelen 6 siması ile düşüp kalkan Başşâr, sonra bunlardan ayrılıp, Vâṣil b. 'Aṭâ 'yı hicvederek, k â m i l i y e fırkasına meyl ile, r i c' a 'ya inanmış ve Peygamberden sonra her kesin dalâlete saptığını ilân ederek, halkı tekfir ve ateşi topraktan üstün tutmak suretiyle, şeytanın hareketini tasvip etmiştir. Bu fikrin kendisine ırkının dini olan zerdüştîlikten geldiğinde şüphe yoktur. Zâten Başşâr, dâimâ iranlılar ile iftihar ederek, alenen arap ırkını tezyif etmek suretiyle şâir Ḫuṭayya gibi, halkın kendisine karşı olan hakaretine mukabele etmekten zevk almıştır. Şiirlerinde dâimâ pervasız olup, açık teşbihler ile şuna-buna çatar, mısrâlarını tamamlayamazsa, mânasız kelime ve yabancı isimler ile doldururdu. Dil üstadlarından Aḫfaş ve Sîbavayh 'i, kendisini ayıpladıkları için, hicvetmiş ve bunlar da, onun dilinden kurtulmak için, kendisini şiirleri ile istişhad edilen son şâir saymışlardır.

Bâzı kimseler Başşâr'ı şâir Marvân b. Abî Ḥafṣa'dan aşağı telâkki ederlerse de, bu hüküm doğru değildir. Çünkü Başşâr'ın tilmizi olan Salm al-Ḫâsir çok defa kasideleri ile Marvân'ı gölgede bıraktığı gibi, bizzat Marvân da şiirlerini Başşâr'a taşhih ettirmek suretiyle, onun üstünlüğünü kabûl etmiştir. Marvân, eskilerin gittiği yoldan ayrılmayarak, yeknesak kaldığı hâlde, Başşâr, hayatın en karanlık köşelerine kadar nufuz edebilmiş ve devrinin bir türlü hazmedemediği yenilikler vucuda getirmiştir. Hicivleri ve kasîdeleri gâyet metin olup, *racaz*'leri âdetâ kasîde kadar uzundur. Halka hitap ederken başka, münevverlere hitap ederken yine başka bir dil kullanır.

Başşâr ile Abu 'l-'Alâ' al-Ma'arrî arasında kârlükten başka bir müşabehet ve münasebet aramamak lâzımdır. Al-Ma'arrî, muayyen bir felsefe sâhibi olduğu hâlde, Başşâr müphem fikirlere saplanmış, devrinin kendisini anlamamasından müteessir olarak, islâmiyete istihfaf ile verdiği isimle, „ezan asrında" bulunduğundan şikâyet etmiş reybî bir şâirdir. 1200 kasîde söylediğini bizzat ilân ettiği hâlde, dine karşı mübalatsızlığı, sefâheti ve her kesi hicvetmek âdeti yüzünden, şiirleri muhafaza edilmeyen bu şâir, eismânî bir aşk terennüm etmiş ve halife Mahdî'nin dediği gibi, halkın âşıkane heyecan ve ihtiraslarını Kuşayyir'in, Camîl'in, 'Urva b. Ḥizâm ile Ḳays b. Ẕarîḥ'in şiirlerinden daha ziyâde galeyana getirmiştir.

Bibliyografya: *Kitâb al-Aġânî* (nşr. Dâr al-kutub), III, 135—250; VI, 242—251; (nşr. al-Şinḳîṭî), XIII, 71, 75, 81, 88, 90, 97; Ḫatîb al-Bağdâdî, *Târîḫ-i Bağdâd* (tab. Ḥânci, 1931), VII, 112—118; İbn Kaşîr, *al-Bidâya* (Mısır, 1932), X, 149; Abu 'l-Falâḥ al-Ḥanbalî, *Şaẕarât al-ẕahab* (tab. Ḳudsî, 1350), I, 264; İbn Ḫallikân, *Vafayât al-a'yân* (Bulak, 1299), I, 110 v.dd.; İbn al-Mu'tazz, *Ṭabaḳât* (*GMS*, XIII, 1939, 1—6); İbn Ḳutayba, *al-Şi'r va 'l-şu'arâ* (nşr. de Goeje, 1904), s. 476—479; ayn. mll., *ayn. esr.* (tab. Ḥânci), s. 177 v.d.; al-Bustânî, *Dâ'irat al-ma'ârif*, V, 446 v.dd.; al-Sayyid al-Murtażâ, *al-Amâlî* (tab. Ḥânci, 1907), I, 95—98, IV, 44—48; al-Bakrî, *Simṭ al-La'âlî* (nşr. Maymanî), I, 196; 'Abd al-Raḥîm al-'Abbâsî, *Ma'âhid al-tanṣîṣ* (Mısır, 1274), s. 130—137; al-Ṣa'âlabî, *Ḫâṣ al-Ḫâṣ* (tab. Ḥânci, 1908), s. 84 v.d.; al-Mubârrad, *Kitâb al-kâmil* (nşr. Wright, Leipzig, 1804); al-Marṣafî, *Ġunyat al-'âmil* (Mısır, 1928), IV, 103; VI, 169; VII, 58, 114—118; al-Ḥusarî, *Zuhar al-âdâb* (nşr. Zeki Mubârak), I, 150; II, 132—140; IV, 164; ayn. mll., *Ẕayl zuhar al-âdâb* (tab. Ḥânci, 1353), s. 11, 13, 105, 110, 140, 283, 285; Câḥiz, *al-Bayân va 'l-tabyîn* (Mısır, 1311), I, 11 v.d., 23 v.d.; al-Ḳayravânî, *al-'Umda* (tab. Ḥânci, 1907), s. 70; al-Ṣafadî, *Nukat al-himyân* (tab. Aḥmed Ẕakî, Mısır, 1911), s. 125; Cevâlaḳî, *Şarḥ adab al-kâtib* (tab. Ḳudsî, 1350), s. 106; Mehmed Zihnî, *al-Ḳavl al-cayyid* (İstanbul, 1327), s. 132, 251; Üveys Vefâ, *Minhâc al-yaḳîn* (İstanbul, 1328), s. 90; Mehmed Fehmi, *Başşâr* (bk. Abdülhak Hâmid, *Mektaplar*, II, 155—183); Tornberg, *Chronicon*, VI, 58; Nicholson, *A Litterary History of the Arabs* (London, 1907), s. 373 v.d.; Huart, *A History of Arabic literature* (London, 1903), s. 68 v.d.; A. v. Kremer, *Kulturgeschtliche Streifzüge*, s. 37 v.d.; I. Goldziher, *Mahammedanische Stadien*, I, 162; C. Brockelmann, *GAL*, I, 74.

(KASIM KUFRALI)

BETEL, hind asması (*Piper Betel*) yaprakları. Cenûb-i şarkî Asya'da Betel cevizi de denilen *Areca Catecha* (Arek hurma ağacı) 'nun meyvası etrafına sarılarak, sakız gibi çiğnenmek için kullanılır. Hindce *tânbûl*, *tanbal* tâbirleri arapça ve farsçada da kullanılır.

Bibliyografya: İbn Baṭûṭa (tab. Paris), II, 204 v. dd.; L. Lewin, *Über Areca Catechu, Chavica Betle und das Betelkauen*.

BETELGEUZE, al-Cabbar (Orion) burcunun birinci kadirden α yıldızına orta çağlardan beri avrupalılarca verilmiş olan, arapçadan bozma, isimdir. Arap hey'etşinaslarınca bu yıldızın 3 adı vardır: *Mankib al-eavzâ'* („Orion'un omuzu"), *Yad al-cavzâ'* („Orion'un eli"), *Ẕirâ' al-cavzâ'* („Orion'un kolu"). Bugün umumîleşen bir fikre göre, Betelgeuze kelimesi, *Yad al-cavzâ'* isminiu tahrife uğramış bir şeklidir. Filvâki arapçada *y* harfi kolaylıkla *b* şeklini alabilir, fakat *t*'nin *d* olması pek uygun düşmemektedir. Bu izah Th. Hyde'e göredir. L. Ideler, Betelgeuze'ün *Ibṭ al-cavzâ'* („Orion'un koltuk altı") 'dan gelmiş olmasını daha muhtemel farzeder. Filhakika *Ibṭ* kelimesi Mısır halk arapçasında *bâṭ* şeklini almıştır. Bu kelimenin, Magrib lisanına da girerek, *bêṭ* şeklinde telâffuz edilmiş olması ihtimâli vardır. Pek kandırıcı olan bu faraziyeden bahsederken, şu noktayı da kaydetmek lâzımdır ki, şimdiye kadar felekiyata dair hiç bir arap eserinde *mankib* veya *yad* yerine *ibṭ* kelimesinin kullanıldığı görülmemiştir. Üçüncü bir izah teşebbüsü, *bet*'in *bayt*'ten gelebilmesi ihtimâline dayanır. Hey'etşinasların semayı 12 dâireye böldükleri ve bunlara *buyût* („evler") adını verdikleri mâlûmdur. Bu hâneler, birden on ikiye kadar adedler ile sıralanır. Orion burcunun α yıldızının bulunduğu hâneye, bir heyetşinas tarafından, *Bayt al-cavzâ'* adı verilerek, bu ismin de git-gide Orion'un ye

al-Cavzā' (Gemeaux) burclarının bu en parlak yıldızına alem olması da muhtemeldir. Diğer taraftan bir çok mârûf hey'etşinasların *al-Cabbār* („dev"), *al-Tav'amāni* („ikizler") gibi, ayrı ayrı adlar verdikleri Orion'u arapların niçin, ekseriya Gemeaux gibi, *al-Cavzā'* („ortasında beyaz beneği olan siyah koyun") adı ile zikrettikleri meselesine gelince, bunun münakaşası bizim çerçivemize girmez. Bu mesele için krş. Ideler'in aşağıda zikredilen eseri.

Bibliyografya: al-Battānī, *Opus astronomicum* (nşr. C. A. Nallino), II, 168, 179; III, 267; Ḳazvīnī, *Kosmographie* (nşr. F. Wüstenfeld), I, 38; L. Ideler, *Untersuchungen über dan Ursprung u. die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 212—223; *Libros del saber de astronomia del Rey D. Alfonso X de Castilla* (nşr. M. Rico y Sinobas), I, 91; *Tabulae long. ac latit. stellar. fixar. ex observat. Ulugh Beighi* (nşr. Th. Hyde, Oxon., 1665), s. 113 ve mülâhazalar, s. 45.

(H. SUTER.)

BETRÛN. AL-BATRŪN (şimdiki imlâ ile; arap coğrafyacıları, harf-i târifi hazf ettiklerinden, ekseriyetle BAŞRŪN yazarlar; bizanslılarca Botrys), Suriye'de Lübnan cumhuriyeti dâhilinde Cubayl ile Trablus arasında, sâhil boyunda küçük bir kale idi. Mısır Memlûkleri zamanın da bu mıntaka Trablus vilâyetine bağlı idi. Limansızlığı ve Lübnan'ın yüksek tepelerine yakın bulunması, inkişafına engel olmuştur. XIX. asrın başında ehemmiyetsiz bir köy olan Batrūn, Lübnan müstakil mutasarrıflığının ihdasından sonra, aynı isimdeki kaymakamlığın merkezi olarak, büyüdü ve 6.000 nüfuslu bir kasaba oldu. Ahalisinin arasında bir kaç müslüman âilesi de vardır.

Bibliyografya: Yāḳūt, I, 494; İdrīsī, *Palaestina et Syria* (nşr. Gildemeister), s. 17; Dimaşḳī, *Cosmographie* (nşr. Mehren), 213; Ritter, *Erdkunde*, XVII, 584—588; Renan, *Mission de Phénicie*, 249; E. G. Rey, *Familles d'Outremer*, 257—259; H. Lammens, *Le Liban, notes archéologiques, historiques, ethnographiques et géographiques* (arapça), I, 117 v.d.

(H. LAMMENS.)

BETTÂNÎ. AL-BATTĀNĪ (858—929), tam adı: ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. CĀBİR B. SİNĀN AL-BATTĀNĪ AL-ḤARRĀNĪ AL-ṢĀBİ' [Battānî'nin meşhur olan nesob silsilesi, *Aḫbār al-ḥukamā*'da Kadı Ṣā'id al-Andulusī'den nakledildiğine göre: Abū Ca'far Muḥammed b. Sinān b. Cābir al-Ḥarrānī]. Orta çağ garp müelliflerinin Albatenius yahut Albategni ismi ile tanıdıkları bu zat, arap hey'etçilerinin en büyüklerinden biri olup, 244 (858 ?)'ten evvel, pek kuvvetli bir ihtimâl ile, Ḥarrān'da veya bu şehir civarında doğmuştur. Al-Battānī nisbesinin menşe'i pek belli değildir. Al-Battānī müslüman olmakla beraber, âilesi evvelce Ṣābi'a dininde idi. İsmindeki el-Ṣābi' lâkabı da bundan gelmedir. Kendisi hemen dâimâ, bir çok Ḥarrānlı âilelerin yerleştikleri, Fırat nehrinin sol sâhilinde kâin bulunan al-Raḳḳ (Raḳḳa) şehrinde oturmuştur. 264 (877) senesinden itibaren mesâisini hey'et rasadlarına hasrederek, bütün ömrünce hep bunlar ile meşgûl olmuştur. Bâzı işleri için gitmiş olduğu Bagdad'dan dönerken, yolda, Diele'nin bir az garbında ve Sāmarrā' şehri civarında Ḳaṣr al-Ciṣṣ'te, 317 (929) senesinde ölmüştür.

Yazdığı eserleri şunlardır: 1. *Kitāb ma'rifat maṭāli' al-burūc fī mā bayna arbā' al-falak* („on iki burcun gök küresinin rubu dâhilindeki metaliini bilmek"), yâni muayyen zamanda husûf dâiresinin vetedinden [bk. ASTROLOJİ] biri olmayan noktalarının metaliini bildiren kitap olup, gayesi astrolojide delillerin (*haylāo*) „cibet"i meselesinin riyâzî bir surette hâllinden ibarettir.

[Bu eser tûllerin 0° 'den 36° 'ye kadar kıymetlerine tekabül eden metâli' cedvelinden başka bir şey değildir. Battānî'den evvel tertip edilen Ḥabaş al-Ḥāsib'in zîcinde bu cedvel yoktur; sonra tertip edilen belli-başlı zîclerde ise, görülmektedir. Battānî'nin bu eseri, müstakil bir eser olduğuna bakılırsa, tûllerin derece ve dakikalarına göre tertip edilmiş olması muhtemeldir. Bugünün hey'et cedvellerinde, yâni zîclerinde, mu'addil al-nibār'a ircâ (*reduction à l'équateur*) namı ile, aynı işte kullanılan cedveller mevcuttur. Bu eser, makale sâhibinin zannettiği gibi, sırf astroloji gâye tutularak yapılmış bir cedvel değil, hey'et mesaili ile alâkadar mühim bir hey'et cedvelidir].

2. *Risāla fī taḥḳīḳ aḳdār al-ittiṣālāt* (ittisalat mıkdarlarının tahkiki hakkında). Nazar-ı dikkate alınan yıldızların arzı bulunduğuna göre, *maṭraḥ al-ṣa'ā'* (*projectio radiorum*)'a âit ahkâmı meselenin müsellesât-ı küreviye ile sahib olarak hâllinden bahseder.

3. *Şarḥ al-maḳālāt al-arba' li-Baṭlamyūs* („Batlamyus'un dört kitap adlı eserinin şerhi").

4. *Al-Zīc* (hey'et ve hîye'î mebhaslar), müellifin en mühim ve elimizde bulunan yegâne kitabı olup, rasadlarının neticelerini ihtivâ etmektedir. Bu eser yalnız islâm âleminde değil, orta çağda ve rönesans devrinin iptidalarında, garpta da astronomi ve kürevî müsellesât (*trigonometrie sphériqae*) üzerinde büyük bir te'sir icrâ etmiştir. Eser 1143 senesinde İspanya'da Pampelune şehrinde vefat eden Robertus Retinensis yahut Ketenensis tarafından tercüme edilmiş ise de, tercüme kaybolmuştur. Bu eser

XII. asrın ilk yarısında Plato Tiburtinus tarafından da tercüme edilmiştir (bu tercüme 1537 'de, riyâziye cedvelleri hâric olarak, Nürnberg 'de ve 1645 'te Bologna 'da neşredilmiştir). Castilla kıralı Alfonso X. bu eseri doğrudan doğruya arapçadan ispanyolcaya tercüme ettirmiştir (1252—1282; bu tercüme tam değildir. Yanlış olarak al-Battānī 'ye izâfe edilivermiş olan astrolojiye âit 3 ehemmiyetsiz risâle vardır ki, bunların lâtince tercümesinin bir çok yazma nushaları mevcuttur). Bu nushalarda, müellif olarak, Bethem, Boetem, Bereni, Bareni v.s. isimleri görülür.

[İbn Nadîm 'in verdiği mâlûmata göre, Battānī tarafından iki zîc tertip edilmiş, ikincisi daha makbûl imiş. Tercüme ve tab'edildiği bildirilen zîcin hangisi olduğu belli değilse de, Bîrûnî ve diğer hey'etşinasların birinci veya ikinci kaydını koymayarak yalnız „Zîc-i Battānī" olarak yâdettiklerine bakılırsa bittabî daha mükemmel olması lâzım gelen ikincisi şöhret bulmuş ve birinci terkedilmiştir ki, buna göre, tercüme edilmiş olan zîcin ikinci olması çok muhtemeldir. Şarkta da bu zîc, İlhanî zîcinin intişarına kadar kullanılmıştır. Maatteessüf İstanbul kütüphanelerinde gerek bu zîclerin ve gerek diğer eserlerin nushasına tesâdüf edilmemiştir. Eğer bu tercüme mâlûm olmasa idi, bu büyük hey'etşinasın yüksekliği ve hey'ete olan hizmeti hakkında bu kadar da bilgimiz olmazdı.]

Battānī, büyük bir sıhhat ile, husûf dâiresinin meylini, medârî sene ve mevsimlerin müddeti ile güneşin hakikî ve vasatî hareketini tâyin etmiş ve arzın iki itidal noktasının arasındaki gerileme hareketini ve binnetice tâdil-i zamanın asırdan asıra batî bir tahavvüle tâbi olduğunu isbat ederek, Batlamyus 'un güneş evcinin sâbit olduğu hakkındaki mebdeini tamamiyle yıkmıştır. Batlamyus 'a karşılık olarak, güneşin zâhirî ve müzevva kutrunun tahavvülünü ve halkavî küsûf ihtimâllerini isbat etmiştir. Ay ve seyyârelerin bir çok hareketlerini tashih etmiş ve yeni ayın görülme şeraitini tâyin için yeni ve pek mâhirâne bir usûl bulmuş, Batlamyus 'un iki itidâl noktasının gerileme kıymetini tâdil ve ıslah etmiştir. [Battānī 'nin rü'yet-i hilâl hakkında tesbit-i usûl-ü halli, Bîrûnî 'nin vermiş olduğu mâlûmata göre, Ḥabaş al-Ḥāsib usûlünün tâdilinden başka bir şey değildir. Yalnız ihtilâf-ı manzar tesirini iyice incelemiş ve diğer bâzı mühim tâdilât ilâve ederek, meseleyi iyi bir astronomik şekle bağlamıştır. VII. (XIII.) asır ortalarına kadar arabî ay başlarının tâyininde bu usûl tâkip edilmiş ve yeriue Meraga rasadhanesi müessisi Nāṣir al-Dīn Ṭūsī tarafından konulan daha mükemmel usûl geçmiştir].

Husûf ve küsûf hakkındaki mükemmel rasadları, 1794 senesinde, ay hareketlerinin tâcil-i asrîsinî tâyin hususunda, Dunthorn 'un işine yaramıştır. Bunlara ilâve olarak, Battānī kürevî müsellesata âit bir takım meseleleri, müstakim inkişaf tersimi yolu ile, pek güzel bir surette halletmiş ve bu hall tarzları meşhur Regiomontanus (1436—1476) tarafından kabûl ve kısmen de taklit edilmiştir.

Bibliyografya: al-Baltānī sive Albatenii, *Opas astronomicum ... Arabice editam, Latine, versam a C.A. Nallino*, Mediolani Insubrum 1899—1907, 3 voll. in 4o.

(C. A. NALLINO.)

[Bu makale FATİN GÖKMEN tarafından tevsî edilmiştir].

BETÛL. BATŪL (A.), „bâkir" [bk. mdd. FÂṬIMA ve MARYAM].

BEVÂRDÎ. BAVĀRDĪ, „tüfekli". Mekke şerifinin „hür ve kölelerden müteşekkil ve tüfek ile müsellâh" muhafızlarına verilen isim idi; krş. C. Snouck-Hurgronje, *Mekka*, I, 197, not 3.

BEVÂZÎC. BAVĀZĪC yahut BAVĀZIC AL-MALIK, Irak 'ın Musul vilâyetinde, küçük Zāb ırmağının sağ sâhili üzerinde ve bu ırmağın kavuşağına yakın bir yerde eski bir şehirdir.

İsim süryânîce Bēṯ Vāziḳ („gümrükçüler yeri")'tır. Sâsânî devrinde şehirlere şâirâne isimler vermek âdet olduğundan, buraya Ḫunyā-Sābūr („Şāpūr neşîdesi") denilmişti. Bu mevki, eski coğrafyacılar ve müverrihler tarafından, Takrīt, Ṭīrhān ve Sinn ile beraber, kısaca zikrolunmuştur. Fakat şehri iyi bilen biri, İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje, s. 169, not g) 'in metni arasına, bu yer hakkında pek mufassal mâlûmat ilâve etmiştir. Bu mevki orta çağda hâricîlerin merkezi ve bir eşkıya yatağı olmakla şöhret bulmuştu. Yerli ahali kendilerinin 'Alī b. Abī Ṭālib askerlerinin ahfadı olduğunu söyler. Şehir Banī Şaybān bedevîlerinin soydukları kervanlardan getirdikleri eşyaya yataklık etmekle geçinirdi. Fakat Yāḳūt, aslen Bavāzīcli bir kaç âlim de zikreder. Ahalisinin bir kısmı hıristiyan imiş. Bir süryânî din-şehidi olan Bābōye 'nin kerametli te'sirleri olduğu kabûl edilen kemikleri de orada bulunuyordu. Bir zamanlar Bēṯ Remmān ilo Bēṯ Vāziḳ (yâni Bārimmā köyü) 'ta bir Ya'ḳūbī ve yahut Şennā (yâni Sinn) ile Bēṯ Vāziḳ 'ta bir nastûrî piskoposu vardı.

Şimdiye kadar şehrin harâbesi bulunmamıştır. Bundan evvel Dicle üzerindeki seyahatimde, 1907/1908 kışı esnasında, bu mıntakada bana Mbāūsīye isimli bir yer gösterdiler. Bavāzīc ile bu isim arasında bir münasebet olsa gerektir. Fırat üzerinde, Anbār-Fayrūzsābūr ci-

varında, diğer bir Bavāzīc ve cenūbî Arabistan'da Diyār Huzayl 'de bir Mavāzie vardı.

Bibliyografya: İbn Ḫurdāẕbeh (neşr. de Goeje), s. 94; İbn Ḥavḳal (neşr. de Goeje), s. 169, not g; Bakrî, s. 183; Yāḳūt, yk. bk.; G. Hoffmann, *Syrische Akten Persischer Märtyrer* s. 189 (bir notu için bk. İbn Ḫurdāẕbeh, trc. de Goeje, s. 68); E. Herzfeld, *Untersuchangen zur historischen Topographie ...* (*Memnon*, I, 1907, 1 ve 2); F. Sarre ve E. Herzfeld, *Archaeologische Reise im Euphrat- and Tigris-Gebiet* (1910/1911), fasıl III; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s 91 ve 98. (E. HERZFELD.)

BEY (BEG), türkmen. *beg*, şark türk. *big*, kazak. *bī* veya *bīy* şeklinde meveud olan eski türk unvanının osmanlı lehcesinde sonradan aldığı şekil.

Daha Orhun kitâbelerinde ve uygur metinlerinde tesadüf edilen ve müslümanlığın kabûlünden evvel ve sonra muhtelif türk şûbelerinde ve devletlerinde kullanıldığı şark ve garp kaynaklarından anlaşılan bu unvan ile moğul. *begi*, jüçen. *bögin* ve mancu. *beyle* unvanları arasında, iştikak bakımından, kat'î bir münasebet bulunduğu, Altay dilleri ile uğraşan âlimler tarafından hemen umumiyetle kabûl edilmektedir. E. Blochet (*Introduction a l'histoire des Mongols*, *GMS*, 1910, XII, 92)'den W. Kotwicz'e kadar bir takım lisancılar, bu unvanın çinlilerdeki eski *pek* unvanından alındığını iddia ediyorlarsa da, buna karşı, kelimenin Sâsânî hükümdarlarına verilen *baga* (eski fars. ve sanskrit. *bhagaḥ*; pehl. *bē*), yâni „Allah", kelimesinden alınmış olması ihtimâlini ileri sürenler de vardır (bk. C. Brockelmann, *Hofsprache in Alttürkestan*, Verzameling van Opstellen, 1929, s. 223). Menşe'i her ne olursa olsun, bu unvanın evvelâ türkler tarafından kullanıldığı ve diğer Altay kavimlerinin bunu türklerden almış oldukları, kuvvetli bir ihtimâlle, söylenebilir.

Bu kelimenin daha Gök-türkler zamanında ifâde ettiği başlıca mefhumlar şu suretle hulâsa olunabilir: 1. bu, küçük kabîlelerin yahut muhtelif kabîlelerden mürekkep daha büyük heyetlerin başında bulunan reislerin aldıkları bir unvan olup, *ḫan* veya *ḳaġan* unvanından daha aşağıdır; kırgızların reisi olan Bars Beg 'e, Gök-türk hükümdarı tarafından, *ḳaġan* unvanının verildiğini biliyoruz. 2. Beyler mefhumu, Orhun kitâbelerinde, alelâde halk tabakası (*badan*)'ndan farklı ve imtiyazlı bir tabaka teşkil eden asîller sınıfını ifâde eder. Bu umumî mânada, hükümdar âilesine mensûp prensler de bu zümrenin içine girmektedir. 3. Büyük veya küçük her hangi bir nufuz ve salâhiyet sâhibi olanlar, yâni memurlar (*bayraḳ*, *bayuraḳ*) da, umûmiyetle bu unvanı alırlar; kitâbelerin bâzı fıkralarında, bunlar her ne kadar budundan ve beylerden ayrı olarak zikredilmekte ise de, ayrıca buyuruk beyler ifâdesine de rastlanmaktadır (bk. kitâbelerin Thomsen ve Rodloff taraflarından neşredilen metin ve tercümeleri). Bu kelime, yine aynı mânalarda, uygurlarda meveud olduğu gibi (krş. Müller, Bang v.s. tarafından neşredilen metinler), Hazerlerde de bu unvanın bulunduğunu, gerek İbn Faḍlān gibi şark kaynaklarından, gerek Konstantinos Porphyrogenetos'tan öğrenmekteyiz (bk. Németh Gyula, *A Honfoglalo Magyarság Kialakalása*, Budapest, 1930, s. 218). Bu unvanın Proto-Bulgarlarda da meveud olduğunu, büyük bir ihtimâl ile, söylemek kabildir (krş. K. Kadlec, *Introduction à l'étude comparative de l'histoire des peuples slaves*, Paris, 1933, s. 68).

Türkler, müslümanlığı kabûl ederek, islâm medeniyeti dâiresine girdikten sonra da, bu unvan, eski zamanlarda olduğu gibi ve hemenhemen yine aynı mefhumları muhafaza ederek, devam etti. Karahanlılar devletinin büyük memurları bu unvanı taşıdıkları gibi (bk. meselâ Semerkand hükümdarı Ali-Tigin'in kethudası Mahmud Beg, *Tārīḫ-i Bayhaḳī*, neşr. Sa'īd Nafīsī, I, 420), Selçuklu imparatorluğunu kuran ilk Oğuz reisleri de iptidâ sâdece *beg* unvanını taşıyorlardı (bk. TOĞRUL BEG). XI. ve XII. asırlarda Oğuz ve Karluk kabîle reislerinin *beg* unvanını taşıdıklarını (Laçın Beg, Tutı Beg v. b.) tarihî kaynaklarda açıkça görüyoruz. XI. asırda Karahanlılarda görülen *begeç* unvanının da *beg* kelimesi ile alâkalı olup, bunun tasgir şekli olduğunu, Maḥmūd Kāşġarī (I, 297 v.d.)'den öğreniyoruz. Bir aralık Sultan Sancar'in vezirliğinde bulunan Kāşġarlı Togar (veya Tagar) Beg'in türk asîlzâdelerinden olduğu, taşıdığı bu unvandan anlaşılıyor.

Büyük Selçuklulardan başlayarak, muhtelif türk devletlerinde *beg* unvanının, arapça *amīr* mukabili olarak, kullanıldığını görmekteyiz: *amīr al-cuyūš* mukabilinde *cayūš begi*, *amīr dād* yerine *dād begi*, *amīr al-umarā'* yerine *beglerbegi* („beylerbeyi") gibi. Eski devlet divanı an'anelerinin te'siri ile, idare müesseselerinin eski arapça ve farsça isimlerini muhafaza etmelerine rağmen, onlar ile beraber, bu gibi türkçe isimlerin de kullanılmağa başlanması, konuşma dilinin resmî dil üzerinde az-çok tesir ettiğini gösteren bir delil gibi telâkki olunabilir ki, bu, büyük Selçuklular devrinin ayırıcı vasıflarından biri olarak, kabûl olunabilir. İlhanlılarda ve Altın-Ordu'da bu tesir daha kuvvetlenmiş ve *beg* unvanı, *amīr* karşılığı olarak, daha fazla kullanılmağa başlanmıştır (*ulus*

begi, tümen begi, min̄ begi, yüz begi ve *on begi* gibi).

Karahanlılar ve Selçuklular gibi *ḫakan, ḫan, sulṭān* [bk. madd.] unvanlarını taşıyan büyük sülâlelere mensûp hükümdarların yanında, bir takım küçük türk sülâlelerine mensûp hükümdarların ve prenslerin daha ziyâde *amîr* ve *beg* unvanlarını kullandıklarını görüyoruz: msl. ilk osmanlı hükümdarlarında, Anadolu beylerinde, Karakoyunlu ve Akkoyunlularda olduğu gibi (Aydın-oğullarında, sülâlenin büyük reisine *ulu beg* unvanı verildiği, Enverî'nin *Düstûrnâme*'sinden anlaşılıyor). XIV. asırda, Celâyirliler gibi, bâzı sülâlelerde de *beg* unvanının kullanıldığını bildiğimiz gibi, hattâ Timur gibi, büyük bir cihangirin bile, Cengiz soyuna mahsus sayılan *ḫan* unvanını kullanamayarak, sâdece *amîr* veya *beg* unvanını almakla iktifa ettiğine şâhit olmaktayız.

XV. asırda Timur çocuklarının hâkim oldukları sâhalarda ve türkmen devletlerinde, türk asîlzâdelerine ve kabîle reislerine *beg* unvanı verildiğini, yahut bunun arapça mukabili olarak *amîr* veya *mîr* kelimelerinin kullandığını görüyoruz. Yalnız türkçe unvan umumiyetle ismin sonuna getirildiği hâlde, bunun yerine arapçası kullanıldığı zaman başa getirilir: Mîr 'Alî Şîr yahut 'Alî Şîr Beg gibi. Ancak *beg* kelimesi, unvan olarak kullanılmayıp, Mürekkep bir has isim teşkil ettiği zaman, daha ziyâde başa getirilir: Beg-Tigin, Beg-Timur isimlerinde olduğu gibi; „zengin" mânasına gelen *bay* kelimesi ile teşkil edilen Bay-Tüz, Bay-Kara ve Bay-Bars gibi isimlerin teşkilinde de, bu kaideye riâyet edildiğini görüyoruz [bk. BAY]. Hindistan'da türk-moğul neslinden gelenler, yâni askerî aristokrasiye mensûp olanlar, isimlerinin sonuna, asâletlerini göstermek üzere, *beg* kelimesini ilâve ederler. *Ḫan* kelimesinin müennes şekli olan *ḫanum* (*ḫanım*) kelimesi gibi, *beg* kelimesinin müennesi olan *begim* kelimesine bilhassa Hindistan türk saraylarında çok tesadüf olunur [bk. BĀBURNĀME]. Mamafih *beg* kelimesinin kadın isimlerinde de kullanıldığını görmekteyiz: İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun kızı Satı-Beg Ḫan gibi. Bunun başka bir misâline Anadolu türkleri arasında eskiden beri kullanılan Beg-Ḫan isminde de tesadüf edilmektedir.

Beg unvanı, Safevîler devrinde, artık eski ehemmiyetini kaybetti; Safevî hükümdarları *şâh* unvanını kullandıklarından, devletin ileri gelenlerine *sulṭān* ve *ḫan* unvanlarını vermeğe başladılar. Bu suretle, siyâsî rakipleri olan osmanlı sultanlarının ve orta Asya hanlarının unvanlarını da küçültmüş oluyorlardı. Kabîle reisleri ve yüksek memurlar, *beg* unvanını taşımakla beraber, taltif ve terfileri icap edince, kendilerine önce *sulṭān* ve onun da üstünde olarak, *ḫan* unvanları veriliyordu (krş. *Aḥsan al-tavārīḫ*, *'Ālam ārāy-i 'Abbāsî* ve daha sâir Safevî kaynakları). Osmanlılarda da kabîle reislerine, askerî ve mülkî büyük memurlara ve büyük devlet adamlarının çocuklarına *beg* unvanı verildiğini görüyoruz. Mamafih *beglerbegi* unvanı, Anadolu Selçuklularında ve İlhanlılarda olduğu gibi, Osmanlılarda ehemmiyetini asırlarca muhafaza etmiş ve tanzimattan sonra da, mülkî rütbelerin kaldırılmasına kadar, *vezîr* ve *bâlâ* rütbelerinden sonra gelen bir rütbe olarak, devam etmiştir. (*Beglerbegi* unvanı hakkında bk. Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Bizans müesseselerinin osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bâzı mülâhazalar, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, 1931, I, 190—195). Osmanlı idaresinde „devlet müteahhidi" mânasında *beylikçi* kelimesi XIX. asırda mevcut olduğu gibi, merkezî idarede sadaret dâiresinin büyük memuriyetleri arasında da divan-ı humayun beylikçiliği vazifesinin saltanatın yıkılışına kadar devam ettiğini biliyoruz.

Beg kelimesi, türklerin tesiri ile, kürt kabîle reisleri arasında asırlardan beri bir unvan olarak kullanıldığı gibi (bk. Şaraf Ḫān Bitlîsî, *Şerefnâme*), osmanlı hâkimiyetinden sonra, muhtelif Balkan dillerine de girmiştir (Kari Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wöter orientalischen Ursprungs*, Heidelberg, 1927, s. 24). XIX. asır ortalarında, İran'da Kaçarlar devletinin askerî teşkilâtında *bigzâde* unvanını taşıyan bir kısım zabitler vardır ki, yüz kişiden mürekkep olan deste yâni bölüklerin, *sulṭān* unvanlı kumandanlarına vekâlet ediyorlardı; bunlar, yüksek âilelere mensûp oldukları için, bu unvanı almışlardı (A. Belin, *Notice sur les Chrestomathies orientales*, *JA* (1842), nr. 2, s. 38).

Bibliyografya: Makale içinde gösterilenlerden başka bk. W. Barthold, *İslâm Ansiklopedisi* (Leyden tab.) Ondan evvel A. Belin, Ali Şîr Nevâî'nin *Maḥbūb al-ḳulūb*'u hakkında *JA*'da neşrettiği bir makalenin hâşiyesinde, bu hususta bir az mâlûmat vermişse de, ehemmiyetli değildir. *Beg* ve onunla alâkalı olarak, Altay dillerinde mevcut sâir bâzı unvanlar hakkında en mühim tetkik için bk. Wladyslaw Kotwicz, *Contributions aux etudes altaïques*, A-B (*Collectanea Orientalia*, Vilno, 1920, nr. 2, s. 38—54). Moğullardaki *begi* unvanı hakkında, burada verilen mâlûmata ilâve olarak, bk. B. Vladimirtsov, *Moğulların ictimaî teşkilâtı; göçebe feodalizmi* (Leningrad, 1934, rusça; müellif burada *begi* (*beki*) moğul unvanının şamanlık, yâni sihirbazlık,

ile siyâsî hâkimiyeti ellerinde toplayanlara verildiği hakkındaki eski nazariyesini Raşîd al-Dîn'deki bir fıkra ile de te'yit etmektedir). (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

BEY'. BAY', satış muamelesi, malı nakid mukabilinde satmak demektir. Bununla beraber malın mal ile değiştirilmesi şeklinde olan muameleler de fıkıh kitaplarında muhtelif „bay' nevilerinden" olarak mutalâa edilir (krş. al-Navavî, *Minhâc al-ṭâlibîn*, nşr. V. d. Berg, I, 369). Bu nevi *bay'* muamelelerinin başlıcaları şunlardır: malın mal ile değiştirilmesi (*maḳâyada*), nakdin nakid ile değiştirilmesi (*ṣarf*), *salaf* veya *salam* denilen muamele (bu muamelede bir kimse görmediği, fakat kendisine iyice târif edilmiş olan bir şeyi, bedelini peşin vererek, satın alır); bunlardan başka bir de bir kimsenin, şer'an üzerinde hak sâhibi olduğu bir şeyi bırakarak, onun yerine, iki tarafın rızası ile, başka bir şey alması (*ṣulḥ al-mu'âvada*) şekli vardır.

Bay' bir kimseye bir kolaylık veya bir şeyden bir cihetten istifâde hakkı te'min eden bir akidden ibaret de olabilir; böyle akidler şer'an istifâde hakkının satın alınması mâhiyetinde telâkki edilir. Bu akid ile, satın alan, meselâ, birinin mülkünden geçmek (hakk-ı mürûr, *ḥaḳḳ al-mamarr*) veya o mülk üzerine bina kurmak (*ḥaḳḳ al-binâ'*) yahut yaptırdığı eve istinadgâh olmak üzere, komşusunun duvarından istifâde etmek kabilinden bir hakka sâhip olur. Diğer taraftan borç alma ve kira muameleleri fakihlerin pek çoğunca bay' 'dan sayılmaz; çünkü kirada kiracının istifâde hakkı bir müddetle tahdid edilmiştir; borçta ise, istikraz edenin geri verdiği meblağın aynen i'âdesi lâzım gelmez (krş. Bâcûrî, *bay'* bahsinin baş tarafı; Sachau, *Muhamm. Recht*, s. 275).

Müslüman fıkıh âlimleri *bay'* 'i 3 kısma daha ayırırlar: *murâbaḥa*, *muvâża'a* ve *tavliya*. *Murâbaḥa* 'da alınan şeyin bedeli, satana mal olduğundan daha yüksek, *muvâża'a* 'da daha aşağı, *tavliya* 'de ise, bu iki bedel birbirine müsâvîdir.

Kur'an, ribayı, yâni umumiyetle ihtikârı ve hususiyle faizciliği haram kıldığı hâlde, *bay'* 'i helâl sayar (II, 276). Bununla beraber bir şeyin *bay'* 'i sahih olabilmek için, o şeyin şer'an tâhir, yâni müslümanlarca ondan şer'an intifâın câiz olması şarttır. Bunun içindir ki, köpek, domuz, necis olan şeyler, istimâli haram olan musiki âletleri ve şaraplık üzüm gibi şeylerin „satılması" şer'an câiz değildir. Gerçi bir kimse bu gibi şeyler üzerindeki husûsî haklarını bir başkasına devredebilirse de, bu muameleye fıkıh kitaplarında *bay'* denmez; msl. „elden çıkarmak", „atmak", „defetmek" gibi tâbirler kullanılır; böyle şeyleri alan onları *iştilâ'* etmiş, yâni „kendi hükmü altına geçirmiş" olur; bunların teslimi için de *tamkîn* kelimesi kullanılır ki, „bir kimsenin bir şeyi alabilecek duruma konulması, yâni onun o şeyi alabilmesine imkân verilmesi" demektir.

Sâdece satılan şeyin teslimi ve satış bedelinin verilmesi, *bay'* 'in şer'an tam olması için, kâfi değildir. Bay' muamelesinin şer'an muteber olması için, satanın satmak niyetini sarih bir surette ifâde etmesi (*îcâb*) ve alanın da almak kararını yine sarih bir ifâde ile bildirmesi (*ḳabûl*) şarttır. Fakat müslüman fakihlerince, ehemmiyetsiz şeylerin alış verişinde bu şarta, yâni *îcâb* ve *ḳabûl* 'ün sarâhaten ifâdesine riâyet edilmemesi, *bay'* 'in mûteber olmasına mâni değildir. *Mulâmasa* ve *munâbaẕa* şeklinde (yâni satılacak şeyin, alıcı tarafından, sâdece „ellenmesi" veya satıcı tarafından alıcıya „atılması" akabinde, yâni alıcı alacağı şeyi lâyıkiyle muayene etmeden) yapılan *bay'* muameleleri hususî bir hadisle menedilmiştir (krş. başlıca Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*, *bayû'* bahsı, bab 62, 63).

Bir *bay'* muamelesinin akdi akabinde, akdin yapıldığı mahâlden ayrılmamış olmak şartı ile, iki taraftan biri, isterse, bu akdi bu hususta kararını sâdece ifâde etmek suretiyle, feshedebilir.

Bibliyografya: Fıkıh ve an'aneye dâir muhtelif kitap kolleksiyonlarında bulunan *bay'* 'e müteallik bahislere ilâveten: L. W. C. van den Berg, *De contractu „do at des" jure mohammedano* (Leidener Doktor-Dissert., 1868); ayn. mll., *Over het contract al-Bai'in het Mohamm. recht* (*Bijdragen tot de Taal-, land- en volkenk. v. N.-Indië*, 3. Volgr. IV, 109—204) (krş. Veth, *Tijdschr. v. N.-Indië*, 1869, I, 371—386); ayn. mll., *De beginselen van het Mohamm. recht*, 3. tab. 1883, s. 88—101 (krş. C. Snouck Hurgronje, *Ind. Gids*, 1884, I, 748—755); E. Sachau, *Muhamm. Recht nach schafiitischer Lehre* (Berlin, 1897), s. 265—315; Th. W. Juynboll, *Handbuch des islâmischen Gesetzes* (Leyden, 1910), s. 264—266; A. Sprenger, *A dictionary of the technical terms used in the sciences of the Musalmans* (Calcutta, 1862), I, 136—138; Mehmed Hüsrev, *Dürer al-ġurer* (İstanbul).

(TH. W. JUYNBOLL.)

BEY'A. BAY'A, aslında her hangi bir satış akdinin, el sıkma ile, tamamlanmasını ifâde eder (*Lisân*, IX, 374). Bir halifenin cülûsunda onun eli üzerinde edilen sadakat yemini mânasına gelişi bundan dolayı olup, türkçede bu merasime bi'at denilir. Bu merasim, hükümdarın açık eline el konması ile yapılır. Bunun şekli, Saḳîfa gününde, halife 'Omar tarafından tesbit edilmiştir. 'Omar: — „Ey, Abû Bekr, elini

aç — dedim; o elini açtı ve ben ona bî'at ettim" — demiştir (İbn Hişām, s. 1013). Bu hareket salâhiyetin bir diğerine devrinin remzidir (İbn Ḫaldūn, *Prolegomena*, I, 171). Bu kelime, dürziler arasında, onların akîdesini kabûl edenlerin ettikleri yemin veya ahde delâlet eder. Fakat kelimeyi dürzilerin muârızları *bî'a*, yâni hıristiyan kilisesi mânasına gelen kelime ile karıştırmışlar ve bir çok hatalı neticeler çıkarmışlardır.

Bibliyografya: al-Māwardī, *al-Aḥkām al-sulṭānīya* (trc. v. Ostrorog), I, 110, not 2; de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, II, 539; J. Khalil et Ronzevalle, *L' Epître à Constantin* (*Mélanges de Beyrouth*, III, 532, not 2). (CL. HUART.)

BEYÂN. BAYĀN (A.), v u z û h, i z a h. *'Ilm al-bayān*, ekseriya *'ilm al-balāġa* [bk. BALĀĠA] ile aynı mânada kullanılmakla beraber, *'ilm al-bayān*, *'ilm al-balāġa*'nın bir faslıdır.

BEYÂN. BAYĀN B. SAM'ĀN AL-TAMĪMĪ, 119 (737)'da, Muġīra b. Sa'd [b. bk.] ve bir kaç tarafdarı ile birlikte, Kūfa vâlisi Ḫālid b. 'Abd Allāh al-Ḳasrī'nin emri ile yakılan, t a r i k a t müessisi bir ş i ' î d i r. Bu zat, Kur'an (III, 132)'da — „Şu (ihtarımız) halka bir *bayān* (izah) ve kendilerini korumak isteyenlere vaaz ve irşaddır" — sözü ile, kendinin kastedildiğine hükmetmiş ve bundan dolayı, tarafdarlarınca bir peygamber ve ulûhiyetin insanlaşmış şekli olarak tanınmıştı. Bayān, LV, 26/27 ve XXVIII, 88 âyetleri, yanlış bir surette, tefsir ederek, Nūr meliki (Allah)'nin yüzü hâriç olmak üzere, tamamen eriyip, Peygamberde ve daha sonra 'Alī'ye mensûp imamlarda (Abū Hāşim b. Muḥamed İbn al-Ḥanafīya'ye kadar), daha sonra da kendinde tecellî ettiğini söylerdi. Görünüşe göre, akîdeleri, daha evvel Mandaî (cenûbî Bâbiliye'de gnostik bir tarikatin menşûpları)'lerde gördüğümüz itikatlara dayanır.

Bibliyografya: Ṭabarī (tab. Leyden), II, 1619 v.dd.; al-Şahrastānī (nşr. Cureton), 113 (Haarbrücker, 171); al-Baġdādī (nşr. Muḥ. Badr), 227 v.d.; Friedländer, *Journal of the Americ. Orient. Soc.*, XXIX, 88.

BEYHAK. BAYHAḲ, Horasan'da N i ş ā b û r eyâletinde bir b ö l g e d i r. İdâre merkezi, ilk önce Sabzvār'dan bir fersah (6 km.) mesafede Ḫusravcird iken, sonra Sabzvār oldu. Buraya tâbi olan köylerden biri, Sarbadār hânedanının müessisi emîr 'Abd al-Razzāḳ'ın doğduğu şehir olan, Bāştīn'dir. Ahalisi dâimâ mutaassıp şi'îlerden ibaret idi. Eskiden burada mermer ocakları işletilmiştir. Şâfi'î muhaddisi Abū Bakr Aḥmed b. al-Ḥusayn b. 'Alī de burada doğmuştur.

Bibliyografya: Barbier de Meynard, *Dictionnaire de la Perse*, s. 130; Muḥammed Ḥasan-Ḫān, *Mir'āt al-buldān*, I, 327; Muḳaddasī, s. 318, 326; Davlat-Şāh, *Taẕkirat al-şu'arā'*, s. 277. (CL. HUART.)

BEYHAKÎ. AL-BAYHAḲĪ, ABŪ BEKR AḤMED B. ḤUSAYN B. 'ALĪ B. MŪSĀ AL-ḪUSRŪCİRDĪ (994—1066), bir a r a p müellifi olup, muhaddisînden ve şâfi'î fakihlerindendir. Nîsābūr'dan 20 fersah mesafede Bayhaḳ bölgesinde, Ḫusravcird'de, 384 senesi şâbanında (eylûl 994) doğmuştur. Yaptığı büyük seyahatler sâyesinde, hadiste ve Aş'arî kelâmında geniş mâlûmat edindi. Memleketine döner-dönmez, bizzat İmam Şâfi'î'nin vaz'ettiği esasları ihtivâ eden eseri (*Kitāb nuṣūṣ al-Imām al-Şāfi'ī*; krş. *Bibliothecae Bodleianae eodd. mss. or. cat.*, I, 828) ile şâfi'î fıkhını tedris etmek üzere, Nîsābūr'a dâvet edildi. Bayhaḳī, Nîsābūr'da 10 cemaziyelevvel 458 (9 nisan 1066)'de vefat etti. *Kitāb al-sunan va 'l-āṯār* yahut *Kitāb al-sunan al-kabīr* adlı büyük hadis mecmuasının bir nushası, kendi el-yazısı ile, Kahire'de mahfuzdur. 'Alī b. 'Oṯmāa b. al-Turkmānī (ölm. 747 = 1346) tarafından bu eser hakkında *al-Cawhar al-naḳī fī 'l-radd 'alā 'l-Bayhaḳī* adlı kitap, 2 cilt olarak, 1316 (1898)'da Ḥaydarābād'da basılmıştı. Nübüvvet ve risâlete dâir telâkkileri hakkında krş. K. Nylander, *Über die Upsalaer Hs. der Dalā'il al-nabuwwa des Abū Bakr Aḥmed al-Bayhaqī* (Upsala, 1891). *Al-Cāmi' al-muṣannaf fī şu'ab al-īmān* (eseri nadı hakkında krş. Goldziher, *Revue de l'histoire des Religions*, XXVI, 133 v.dd.) adlı ahlâka müteallik başlıca eserinin yazmaları Kahire'de bulunur (*Fihrist*, I, 324); Escurial'de (H. Derenbourg, *Les mss. arab. de l'Escurial*, II, 743, 2) ve Leipzig'de de vardır (Vollers, *Katalog. der isl. a. s. w. Hss. der Universitätsbibliothek za Leipzig*, nr. 319). 'Amīd al-Mulk ile İmām al-Ḥaramayn'in babası al-Cuvaynī'nin mektupları, al-Subkī'nin *Ṭabaḳāt* (I, 272 v.dd.; III, 210 v.dd.)'ında bulunur.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, nr. 27; Yāḳūt, *Ma'cam*, 804; Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'iya*, III, 3; Suyūṭī, *Ṭabaḳāt al-Ḥaffāẓ*, XIV, 13; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, 203; ayn. mll., *Schafiiten*, 407; Brockelmann, *GAL*, I, 363. (C. BROCKELMANN.)

BEYHAKÎ. AL-BAYHAḲĪ, ABŪ 'L-FAḌL MUḤAMMED B. ḤUSAYN (996—1077), 30 ciltten fazla bir Gazneliler tarihi yazmış olan i r a n l ı bir müverrihtir. Bu eserden Sultan Mas'ūd I. (421—432 = 1030—1041)'un devrine âit olan küçük bir kısmı bize intikal edebilmiştir (V. cildin sonu, VI.—IX. cildler ve X. cildin başlangıcı). Bu eser umumiyetle *Tārīḫ-i*

Bayhaḳî adı ile bilinip, ilk defa bu isim ile, Morley tarafından, Calcutta'da (1862'de *Bibliotheca Indica*) ve sonra da Tahran'da (taş basma, 1307 = 1889/1890) neşrolunmuştur.

Bayhaḳî'nin, eserine umumî bir isim veripvermemiş olduğu da bilinmiyor. Elde bulunan cildlerde Sultan Maḥmûd'un saltanat devrine âit kısım, *Târîḫ-i Yamînî* (mısl. nşr. Morley, s. 158) yahut *Maḳâmât-i Maḥmûdî* (s. 176) isimleri ile, zikredilmiştir. Eser ve eserin müellifi hakkındaki mâlûmat bize müverrihin hemşehrisi Abu'l-Ḥasan Bayhaḳî tarafından, *Târîḫ-i Bayhaḳ*'ta verilmiştir. Abu'l-Ḥasan büyük eserin yalnız parçalarını görmüştür. Daha IX. (XV.) asırda Ḥâfiẓ Abrû (Barthold, *Turkestan*, 1. kısım, s. 157 v.d.)'da birinci cildden yapılmış bâzı iktibaslar (Sultan Maḥmûd'a dâir) görülmektedir. Zamanımıza kadar, müteâkip cildlerden yapılmış (Sultan Maḥmûd'un haleflerine dâir) hiç bir iktibasa henüz rastgelinmemiştir.

Bayhaḳî, 402 (1011/1012) tarihinde 16 yaşında olduğunu ve zilhicce 450 (kânun II.—şubat 1059)'de 65 yaşında bulunduğunu söylüyor (s. 207). O hâlde 386 (996) tarihinde doğmuş olması icap eder. Abu'l-Ḥasan, Bayhaḳî'nin Bayhaḳ bölgesinde Ḥârisâbâd köyünde doğduğunu söyler. Bayhaḳî, 431 senesi başlarında (1039 son baharı) vefat eden üstadı Abû Naṣr Mişkân (s. 749)'ın idâresi altında, tam 19 sene, Gaznevîlerin *dîvân-i risâlat*'inde hizmet etmiş ve bu suretle takriben 412 (1021/1022)'den itibaren devlet hizmetinde kalmıştır. Bayhaḳî, pek genç sayılarak, Abû Naṣr'ın yerine getirilmemiş ve bu memuriyette kendisine tercih edilen Abû Sahl Zûzanî'nin düşmanlığına uğrayarak, bir çok haksız muamelelere mâruz kalmıştır. Bayhaḳî istifâ etmiş ise de, Sultan Mas'ûd, gâliba müverrihin gönlünü alarak, bu istifayı reddetmiştir. [Sultan Mas'ûd, bir az sonra (1040) Dandânaḳan mağlûbiyetini müteakip, Gazne'ye rie'at edince, Bayhaḳî'yi terfi ettirerek, müşrifliğe (müfettişliğe) tâyin eylemiş ve hiyânetlerinden şüphe ederek, tevkif ettirdiği büyük kumandanlarını istintaka memur kılmıştır]. Sultan Mas'ûd'dan sonra gelen hükümdarlar Bayhaḳî'yo daha az teveccüh göstermişlerdir. Bayhaḳî, o sıralarda uğradığı bir nikbetten bahseder ki, bunun tesirini 20 sene sonra (hakikatte bir az daha az) eserini yazdığı devirde dahi unutamamıştır. Mamafih bir gençlik (o zamanlar 45 yaşlarında idi!) hatası yüzünden uğradığı bu nikbet, büs-bütün haksız da değildi. s. 754). Bilâhare tekrar 'Abd al-Reşîd (1049—1053)'in saltanatı zamanında hükûmet hizmetine alınıp, *dîvân-i risâlat*'in başına getirildi [ve Gazneliler ile Selçuklular arasında sürüp giden harplere son veren muahedeyi bizzat kaleme aldı; bk. Şadr al-Dîn Nîsâbûrî, *Aḫbâr al-devla al-Salçûḳiyya*, türk. trc. Necati Lûgal, Ankara, 1943]. Bu saltanat devrinin sonlarına doğru, Abu'l-Ḥasan'dan öğrendiğimize göre, Bayhaḳî kanuna mugayir olarak, mühürler kazdığı (*muḥrzanî*) için, Gazne kadısı tarafından, hapse mahkûm edilmiştir. Ümeradan gâsıp Tuğrul (kâfir-i ni'mat), kısa bir müddet, hânedanın yerini alınca, selefi 'Abd al-Reşîd'in memurlarını hapsettirdi ve Bayhaḳî de ḳâdînin zindanından çıkarak, Tuğrul'un kale-bendi oldu.

Tuğrul'un saltanatı ancak 57 gün sürmüş ve gâsıbın sukutu ile eski hânedanın yeniden tahta gelmesi üzerine, bütün memurlar ile, Bayhaḳî de serbest bırakılmıştır. Abu'l-Ḥasan'a göre, 451 (1059)'de Sultan Farruḫzâd'ın ölümünü müteâkip, kendini eserine vermek için, memuriyetten çekildi. Bununla beraber, bize kadar intikal eden tarihinin büyük kısmı (s. 466'ya kadar) Farruḫzâd'ın saltanatı zamanında yazılmıştır. Müellif, o sıralarda istirahate (s. 121: *payġûla-i 'afâlat*) çekilmişti. Abu'l-Ḥasan'a göre, safer 470 (2 ağustos—21 eylûl 1077)'te vefat etmiştir. *Târîḫ-i Bayhaḳî*, tam mânası ile, bir ülkenin veya bir memleketin tarihi değildir; bu eser, bir iranlı memurun efendilerinin hayatı, sarayı ve bu sarayda memleketin iç ve dış işleri hakkında edilen müzakereler ve verilen kararlar hakkındaki hâtıralarıdır. Müellif bizzat (s. 438) eserinin, kelimenin mûtat mânası ile, filanın filanı mağlûp ettiği, filanın da filana gâlik geldiğini bildiren bir tarih kitabı tarzında olmadığını, bütün gördüğü ve içinde yaşadığı hâdiseleri enine ve boyuna (s. 10: *ṭûl va 'arż*) tasvir eden bir eser olduğunu söylüyor. Böylece Sultan Maḥmûd devrinde Gaznelilerin saray hayatı ile Sebük-Tigin ve Maḥmûd tarafından kurulan devletin idaresi ile diğer orta çağ şark saraylarına dâir, bir misli daha bulunmayan ve asıl kaynağından toplanmış tafsilâta sâhip bulunuyoruz. Eser, daha eski zamanların tarihi hakkında ihtivâ ettiği müteaddit müşahedeler sâyesinde, bilhassa eski hânedanların tarihi hakkında, mühim bir kaynak teşkil etmekte ise de, Morley'in neşrettiği eserde bir fihrist bulunmaması, maalesef kitaptan istifâdeyi güçleştirmektedir. Bu eserden bir çok parçalar iktibas olunmuştur. Elliot, *History of India*, II, 53—154; bilhassa A. Biberstein-Kazimirski, tabettirdiği Manûçahrî divanına yazdığı medhâlde (Paris, 1887, s. 17—131), hulâsalar vermişlerdir.

Eserin elimizde bulunan kısmı 450 ve 451 (1058/1059) senelerinde yazılmıştır. Eserin hânedanın iptidasından başladığı çok defa söylenmiş ise de (Abu'l-Ḥasan Bayhaḳî do aynı

fikirdedir), bizzat Bayhaḳî eserinin 409 (1018/1019) senesinden başladığını kaydeder. Bunun içindir ki, dostu Maḥmûd Varrāḳ da yazmakta olduğu büyük tarihî eserini (bu esere dâir bir şey bilmiyoruz) bu tarihte bitirmiştir.

Eserin umumî plânına göre, hânedanın iptidasından Sultan Maḥmûd'un vefatına kadar geçen uzun devrenin sâdece dört buçuk cilde sığdırılabilmiş olması akla pek mülâyim gelmiyor. Abu 'l-Ḥasan, Bayhaḳî'nin tarihinden başka, *Zînat al-kuttāb* isminde, memurlar için, bir risâle daha yazmış olduğunu söylüyor ve tamamiyle mechûlümüz olan bu eserden alâka verici parçalar iktibas ediyor. (W. BARTHOLD.)

BEYHAKÎ. AL-BAYHAḲÎ, AḤMED B. 'ALÎ BŪCA'FARAK (1077—1150), arap filologlarından olup, 470 (1077) senesinde doğmuştur; al-Maydānî'nin talebesindendir. Tam bir inzivaya çekilerek, evinde ve Nîsābûr'da, imamı bulunduğu eski câmide yaşamış ve 30 ramazan 544 (31 kânun II. 1150)'te ölmüştür. Eserlerinden, arapçadan farsçaya masdarlar lûgati mâhiyetinde olan *Tāc al-maṣādir* kalmıştır; krş. Loth, *A Catalogue of the Arab. Mss. in the Library of the India office*, nr. 994—996; *Bibliothecae Bodleianae cod. mss. or. Cat.*, I, nr. 1089.

Bibliyografya: Yāḳūt, *The Irṣād al-arîb ilā ma'rifat al-adîb* (nşr. D. S. Margoliouth), I, 414—416; Suyūṭî, *Buġyat al-va'āt* (Kahire, 1326), s. 150; Brockelmann, *GAL*, I, 293. (C. BROCKELMANN.)

BEYHAKÎ. AL-BAYHAḲÎ, İBRÂHÎM B. MUḤAMMED, arap müellifi. Bu zat hakkında bütün bildiğimiz şunlardan ibarettir: İbn al-Mu'tazz'in edebî mesleğine mensûp olup, halife al-Muḳtadir zamanında (295—320 = 908—932) edebiyata dâir olan *Kitāb al-maḥāsin va 'l-masāvî* adlı eserini yazmıştır. Bu eser, F. Schwally tarafından, 1902 senesinde neşredilmiştir. 1906'da Kahire'de tekrar basılmıştır.

(C. BROCKELMANN.)

BEYHAKÎ. AL-BAYHAḲÎ, ẒAHÎR AL-DÎN ABU 'L-ḤASAN 'ALÎ B. ABÎ 'L-ḲÂSIM ZAYD B. MUḤAMMED B. AL-ḤUSAYN (1100—1170), İbn Funduḳ namı ile de mârûf islâm âlim ve müverrihi. Yāḳūt (*Mu'cam al-adabā'*, V, 208—218), onun hayatına ve eserlerine dâir mâlûmat vererek, muhtelif mevzûlara âit 74 eseri olduğunu zikretmiş ve bâzılarından nakillerde de bulunmuştur. Sonraki müelliflerden bâzıları bu eserlerden bir kısmını görüp, istifâde etmişler ve hattâ bâzı nakillerde bulunmuşlarsa da, bugün bunlardan elde bulunanlar pek mahdut olup, ancak 5 esere inhisar ediyor ve bunlardan yalnız ikisi şu son yıllarda neşredilmiştir.

İşte bu eserler sâyesinde, Bayhaḳî'nin hayatı 79 âilesi hakkında oldukça etraflı mâlûmat edinmek ve Yāḳūt tarafından verilen mâlûmatın yanlışlıklarını düzeltmek ve eksiklerini tamamlamak kabil olmaktadır. XI. — XII. asırlarda büyük ve ehemmiyetli bir kültür merkezi olan Bayhaḳ'ta yerleşmiş eski bir arap âilesine mensûp olan Abu 'l-Ḥasan Bayhaḳî, 27 şâban 493'te doğmuştur. Baba tarafından olduğu gibi, ana cihetinden de asîl bir âileye mensuptur: baba cihetinden Ḥâkimiyān veya Funduḳiyān ve ana cihetinden de Bayhaḳiyūn âilelerine mensûptu. Dedeleri, Gazneliler ve Selçuklular devrinde, büyük nufuz kazanmışlar, dinî ve idarî muhtelif vazifelerde bulunmuşlardır. Babası İmâm Abu 'l-Ḳāsim Zayd b. Muḥammed (1055—1123), 20 yıldan fazla Buhara'da bulunmuştu. Büyük babası, şeyhülislâm Abū Sulaymān Muḥammed b. al-Ḥusayn b. Funduḳ, 420 (1029), de Nîşāpūr'da doğmuş ve oranın hatipliği ve kadılığı vazifelerinde bulunarak, 501 (1107)'de ölmüştü. Müellifimizin gerek kendisi, gerek ecdadı hakkında, elimize geçen eserlerinde ve hususiyle *Târîḫ-i Bayhaḳ*'ta, oldukça zengin mâlûmata tesadüf edildiğinden, Barthold'un buna muhalif olarak verdiği mâlûmatın tashihi icap eder.

Zengin ve nufuzlu bir âlimler âilesinden yetişerek, mükemmel bir tahsil gören, devrinin en büyük âlim ve ediplerinden istifâde eden ve bir müddet Sultan Sencer'in hizmetinde de bulunan Abu 'l-Ḥasan Bayhaḳî, XII. asrın en dikkate lâyık ansiklopedist âlimlerinden biri olarak kabûl olunabilir. Aklî ve naklî ilimlerin hemen her şûbesine (fıkıh, kelâm, felsefe, riyaziye, tıp, nücûm, ensâb, tabakat, tarih ve edebiyat) âit, arapça ve farsça eserler yazmıştır. Son tetkiklere göre, Yāḳūt'un kaydettiği 74 eserden başka, ayrıca 5 eseri daha olduğu anlaşılmıştır. Bunlar arasında bugün elde bulunanlar, şunlardır:

1. *Târîḫ-i Bayhaḳ*. İptidâ Barthold'un oldukça istifâde etmiş olduğu bu farsça eser hakkında, son zamanlarda, Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî tarafından, mühim tetkiklerde bulunulmuş ve 1317 (hicrî-şemsî)'de Aḥmed Bahmanyār tarafından, Tahran'da bastırılmıştır. Faṣîḥî, bu eserin 544 (1149/1150)'te yazıldığını kaydederse de, bilhassa Londra nushasının sarih ifâdesi, bunun 563 (1167/1168)'te yazıldığını göstermektedir. Müellifin, bu eseri iptidâ 544'te tamamladıktan sonra, 563'te, ilâveler ve tâdiller ile, ikinci bir nusha daha vucuda getirmiş olması ihtimâl dışında değildir. Bayhaḳ havâlisine dâir mahallî bir tarih mâhiyetinde olan bu eserde, tarihin fâideleri, başlıca tarihler, Bayhaḳ'ın ehemmiyeti, buranın islâmlar tarafından fethi, bu havâlinin coğrafî hususiyetleri, buraya hâkim olan muhtelif sülâleler (Ṭâ-

hirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Gaznevîler, Selçukîler) ile buraya mensûp muhtelif büyük âileler, bir takım âlim ve şâirler ve nihâyet burada vukua gelen başlıca tarihî hâdiseler hakkında mâlûmat verilmiştir. Müellif bu eserini yazarken, kendi görüp-işittiklerinden başka, bir takım eski resmi vesikalara ve bâzıları tamamiyle mechûlümüz olan muhtelif eserlere müracaat etmiş olduğu için, tarihî bakımdan, bunun büyük bir ehemmiyeti olduğu meydandadır. Meselâ Nizâm al-Mulk âilesi hakkında burada verilen bir takım mâlûmata, başka hiç bir kaynakta tesadüf edilmez.

2. *Tatimma ṣivān al-ḥikma* yahut *Târîḫ-i ḥukamâ' al-İslâm*. X. asır âlimlerinden Abū Sulaymān Muḥammed Sicistānî 'nin *Ṣivān al-ḥikma* adlı eserini tamamlamak maksadı ile, 553—565 (1158—1170) yılları arasında ve büyük bir ihtimâlle 558 (1163) 'den sonra yazılmıştır. Beş muhtelif yazma nushanın mukabelesi ile vucuda getirilen tenkitli bir tabı, Muḥammed Şafî' tarafından, Lâhûr 'da neşredilmiştir (bk. *Pancab University Oriental Publication Series*, nr. 20). İslâmiyetten sonra yetişen feylesofların biyografilerini ve bilhassa onların felsefî vecizelerini ve hikmetlerini ihtivâ eden bu eserde, X.—XII. asırlarda Horasan ve Mâverâünnehr 'de yetişen feylesoflar, tabipler, münecimler ve riyaziyeciler hakkında çok kıymetli mâlûmata tesadüf olunur. Başka hiç bir kaynakta tesadüf edilmeyen bu mâlûmatı, Şams al-Dîn Muḥammed b. Maḥmūd Şahrzūrî, 586—611 yılları arasında yazdığı, *Nuzha al-arvāḥ* adlı eserine ihtisar suretiyle nakletmişse de, me'hazını her nedense zikretmemiştir. İlim ve felsefe tarihi bakımından, büyük bir ehemmiyeti olan bu eser, XIV. asır başlarında, Nāṣir al-Dîn b. 'Umdat al-Mulk Mustacib al-Dîn Munşî Yazdî tarafından, Ġiyāṯ al-Dîn Muḥammed b. Raşîd al-Dîn Ṭayyib namına, farsçaya tercüme edilmiştir ki, *Durrat al-aḫbār va lam'at al-anvār* adını taşıyan bu tercüme, iptidâ Muḥammed Şafî', tarafından, Lâhûr 'da ve 1318 (hicrî-şemsî) 'de, bâzı tashihler ve hâşiyeler ile, Tahran 'da bastırılmıştır (*Macalla-i mihr*, V, ilâve). Mamafih bu farsça tercüme, tam bir tercüme sayılamaz; çünkü arapça metindeki 111 biyografiden yalnız 107 'si alınmış olup, bunlardan bâzıları da ihtisar edilmiş ve ayrıca Şihāb al-Dîn Suhravardî Maktūl, İmām Faḫr al-Dîn Rāzî, Ḫvāca Naṣîr Ṭūsî ve Ḫvāca Raşîd b. Faḍl Allāh 'ın biyografileri ilâve edilmiştir.

3. *Cavāmi' al-aḥkām al-nacūm*. Son yıllarda İran 'da muhtelif yazmalarına tesadüf edilen bu farsça eser, henüz neşredilmemiştir. Müellif, eserinin mukaddimesinde, kendi tercümesi hâline âit mühim mâlûmat vermekte ve muhtelif eserlerinden bahsetmektedir. Meselâ bu sâyede, hesap, cebir ve nücûm ilimlerini Ustād-i Ḫorāsān 'Oṯmān b. Cāzūkār 'dan öğrendiğini anlıyoruz. Zîce ve nücûma âit 257 eserden istifâde ettiğini söyleyen müellif, „halkın ve hükümdarların nücûm ahkâmına inandıklarını, lâkin bunun şeriate muğayir olduğunu" da ifâdeden çekinmemektedir. Her hâlde, ilim tarihi bakımından, çok mühim ve yeni mâlûmatı ihtivâ eden bu eser, Bayhaḳî 'nin bu hususdaki büyük ihatasını göstermektedir.

4. *Kitāb al-lubāb fî ma'rifat al-ansāb*. Meşhed kütüphânesinde (nr. 362) mevcut olan bu arapça eser hakkında, Kâtib Çelebî (*Kaşf al-ẓunūn*) 'nin verdiği mâlûmatın tamamiyle yanlış olduğu anlaşılıyor. Yāḳūt 'un, *Lubāb al-ansāb* namı ile, zikrettiği bu eserin asıl ismi, yukarıda gösterdiğimiz gibidir. Arap kabîlelerinin ensâbına âit olan bu eserden evvel, müellifimizin yine aynı mevzua âit olarak, *al-Ta'rîf bi 'l-ansāb* isimli diğer bir eser vucuda getirmiş olduğu, mukaddimedeki ifâdesinden anlaşılıyor. Eser, 558 (1163) 'de yazılmıştır.

5. *Şarḥ Nahe al-balāġa*. Meşhed kütüphânesinde bir nushası mevcut olan bu arapça eser, 13 cemaziyelevvel 552 (1157) 'de yazılmış olup, gâliba *Nahe al-balāġa* 'ya yazılmış ilk şerhtir. İlk defa böyle bir eser yazmış olmasına ve burada 'Alî 'den bahsedilirken, dâimâ *amîr al-mu'minîn* lâkabına tesadüf edilmesine bakarak, müellifimizi şi'î addetmek isteyen Sa'îd Nafîsî 'nin bu mutalâasını ihtiyatla telâkki etmek lâzımdır. Müellifin nücûma âit eserinde, 'Oṯmān b. 'Affān 'dan bahsedilirken, bir tel'în cümlesine tesadüf edilmesi, bu hususta aslâ bir delil teşkil edemez; çünkü bu cümle, her hangi bir şi'î kâtibin ilâvesinden başka bir şey değildir. Hanefî ve şâfi'î tabakatına dâir eserler yazan, *Târîḫ-i Bayhaḳ* 'ında ecdadının hanefî olduğunu söyleyen müellifimizi, *Mucmil* müellifi Faṣîḥî 'nin sarih ifâdesine göre, hanefî olarak kabûl etmek, bizce daha doğrudur (mamafih, 558 'de ölen şi'î âlimi meşhur Raşîd al-Dîn Muḥammed b. Şahr Āşūb 'un *Ma'ālim al-'ulamā'* adlı meşhur eserinde, Bayhaḳî 'yi, belki de hususî bir maksatla, şi'î olarak gösterdiğini de ilâve edelim; bk. nşr. 'Abbās İḳbāl, Tahran, 1353, s. 45 v.d.). Bayhaḳî, bu şerhi, *Malik al-nuḳabā'* unvanı ile zikrettiği 'Alî b. Muḥammed b. Yaḥyā b. Hibat Allāh Ḥusaynî namına yazmıştır.

Bayhaḳî 'nin bugün ortada bulunmayan eserleri arasında, bilhassa *Maşārib al-tacārib va ġavārib al-ġarā'ib* adlı tarihinin büyük bir ehemmiyeti olduğu kat'iyetle söylenebilir. İbn al-Aşîr ile *Târîḫ-i cihānkuşā* ve *Târîḫ-i guzî-*

da müelliflerinin, Ḫvārizmşahlardan bahsederken, istifâde etmiş oldukları bu eser, Cuveynî 'nin zanettiği gibi, İbn Maskūn 'un meşhur *Tacārib al-umam* 'ine yazılmış bir zeyl olmayıp, müellifin kat'î ifâdesine göre *Târîḫ-i Yamînî* 'nin zeylidir. Bu eser meydana çıkacak olursa, burada XI.—XII. asırlar şark islâm dünyası hakkında yeni mâlûmata tesadüf edileceği muhakkaktır. Her hâlde bugün elde mevcut eserleri bile, Abu 'l-Ḥasan Bayhaḳî 'yi, edip, âlim ve tarihçi olarak, XII. asrın büyük islâm müellifleri arasında saymak icap ettiğini kat'î surette gösteriyor.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Mîrzā Muḥammed Ḫān Ḳazvînî, *Târîḫ-i Bayhaḳ* (*Macalla-i mihr*, Tahran, 1313 hicrî-şemsî, I, nr. 9,10,11; bu makaleler sonradan, müellifin *Bist maḳāla* (1313, II, 76—93) adlı kitabında da intişar etmiştir); ayn. mil., *Tatimma şivān al-ḥikma* hakkındaki bir tetkiki, *Bist maḳāla* (II, 94—102) 'de intişar etmiştir; Sa'îd Nafîsî, *İmām Aba 'l-Ḥasan Bayhaḳî va muallifāt-i o* (*Macalla-i mihr*, Tahran, 1313, II, 333—347, nr. 4 (burada Bayhaḳî 'nin bütün eserlerinin bir listesi de mevcuttur); ayn. mll., *Tatimma-i şivān al-ḥikma va tarcuma-i ān* (*Macalla-i mihr*, Tahran, 1315, III, 1192—1204, nr. 12; burada Muḥammed Şafî' tarafından bastırılan metinler hakkında mühim ilâveler ve tashihler vardır); ayrıca bk. bir de *Kitāb al-cavāmi' al-aḥkām al-nucūm* (*Macalla-i armaġān*, Tahran, 1932, XIII, 377; Sa'îd Nafîsî, her nedense bu makaleden hiç bahsetmemiştir); *Lubāb al-ansāb* ve tahrir yılı hakkında bk. *Dîvān-i ḥakîm Sanā'î-i Ġaznavî* (nşr. müderris Raẓavî, Tahran, 1320 hicrî-şemsî, mukaddime, ر, hâşiye; buradaki ifâdeye göre, İran âlimlerinden Sayyid Muḥammed Mişkāt, Abu 'l-Ḥasan Bayhaḳî hakkında, bir monografi hazırlamış ise de, henüz neşredilmemiştir).

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

BEYHÂNÜLKASÂB. BAYḤĀN AL-ḲAŞĀB, cenûbî Arabistan 'da bir mıntaka olup, Raṣṣūşlar ülkesi ile yüksek 'Avâlîḳ [b. bk.] 'ın şimâlinde, Yemen ile Ḥaẓramūt arasındaki arazinin en mühimidir. Müteaddit şehir harâbeleri ve bir çok kitâbelerden, yüksek arap kültürünün bir merkezi olmuş olduğu anlaşılır. Bütün cenûbî Arabistan 'da en müreffeh olan ahalisi pek kabiliyetli ve müteşebbistir. Bir çok kuyular sâyesinde, toprak verimli bir hâle gelmiştir. Muş'abayn 'de Bayḫān al-Ḳaṣāb kabîlesi oturur; bu kabîlenin, Muş'ab 'ın oğulları Aḥmed ve 'Arîf 'in adları ile, Āl Aḥmed ve Āl 'Arîf tesmiye edilen iki kolu dâimî bir münazaa hâlindedir. Bunlar Ḥarîblerin müttefiki olup, Raṣṣāşlar ve Me'rib emîrine düşmandırlar.

Bayḫān al-Ḳaṣāb 'ın en mühim kasabası, al-Ḳaṣāb 'dır; Aḥmed b. Muş'ab 'ın oğullarından birinin adına nisbetle, Ḥiṣn 'Abd Allāh diye de anılır; 400 ev, 12 kasr (ḥiṣn) ve 5 câmii ile, burası bütün Muş'abayn kabîlesi *'āḳil* 'inin mekarrıdır. Daha Hamdānî 'nin *Cazîra* 'sinde bile adı geçer. Çok asîl bir âile hâlâ al-Ḳaṣāb 'da ikamet etmektedir. Burada el san'atları (kuyumcu, çulha) ile geçinen yahudilerin, Şirḥa al-Yahūd adlı, 50 evli ayrı bir mahallesi vardır. Ticaret oldukça mühimdir; al-Ḳaṣāb 'da, her gün bir pazar kurulur ve burada memleketin mahsûlleri, hususiyle pamuk satılır. Bayḫān al-Ḳaṣāb 'ın diğer kasabaları arasında, Vādî Bayḫān 'ın sol sâhilinde (50 evi ve 3 kasrı olan) al-Fārî' 'i de zikretmek münasiptir; bunun civarında çok mikdarda kitâbeleri ile meşhur Mariama harâbeleri ve bütün 'Arîflerin *'āḳil* 'inin ikamet ettiği (200 ev ve 5 kasrı olan) Ḥaraca vardır.

Bayḫān al-Ḳaṣāb 'ın dağları arasında Vādî Bayḫān 'a hâkim, münferit iki tepe olan Ḳarnayn 'den başka, öteden beri Şābî'î kitâbeleri ile ve Ḳal'a Raydān ile şöhret bulmuş, Vādî Ḥirr üzerinde (700 m. irtifaında, uzanmış bir kol şeklinde), Ẓirā' Raydān 'ı zikretmek lâzımdır. Eski zamanlardan beri meşhûr olan bu dağ, bugün de büyük bir şöhrete sâhiptir ve Bayḫān ahalisinin bir ziyaret yeridir. Ahali 'Arafat gününden 5 gün evvel, bütün âileleri ile (kadınlar müstesnâ), Ḳal'a Raydān 'a çıkar ve kurban keserler; 4. günü ise, dağın eteğinde kalmış olanlar tarafından, sevinçle tüfekler atılarak ve kadınların şatâretli haykırışları ile istikbâl edilirler.

Bayḫān al-Ḳaṣāb, Bayḫān al-Asfal (Bilād al-Sāde ve al-Aşrāf da tesmiye olunur) ile, imtidat eder; Bayḫān al-Asfal ise, Ḥinū, al-Şaṭṭ, içinde al-Ḥima kasabası (250 ev ve 3 kasr) bulunan al-Ḥaḳba ve 'Asaylān (200 âile ve 4 kasr ile küçük bir kasabn) adında 4 küçücük araziyi ihtivâ eder.

Bibliyografya: Hamdānî, *Cazîra* (nşr. D. H. Müller), s. 94, 98 ve mad. BAYḤĀN, fihrist; H. C. Kay, *Yaman its early mediæval history* (London, 1892), s. 105, 126; C. Landberg, *Arabica*, V (Leiden, 1898), I, Bayḫān el-Ḳaṣāb, s. 3—63, II, Bayḫān al-Asfal, s. 67—77; H. Maltzan, *Reise in Südarabien* (Braunshweig, 1873), s. 310—313

(J. SCHLEIFER.)

BEYHESİYE. AL-BAYHASİYA, hâricîlerden bir kolun adı olup, bu kolu te'sis eden Abū Bayhas [b. bk.] 'in isminden gelmiştir.

BEYLÂN. [Bk. BELEN.]

BEYLEMÂN. AL-BAYLAMĀN, *al-baylamūnīya* adı ile şöhret kazanmış kılıçların imâl edildiği yerdir. Bu yeri Yāḳūt Yemen'de, Belāẕorī de Hindistan'da gösterir; krş. Schwarzlose, *Die Waffen der alten Araber* (Leipzig, 1886), s. 133. [*Al-suyūf al-baylamānīya* tâbiri, garpta Aristo'ya atfolunup, sonradan İbn Sīnā'nın *Kitāb al-şifā'* 'ındeki *„min al-ma'ādin va'l-āṣār al-'alvīya* makalesinden ibaret olduğu anlaşılan eserde [bk. ARİSTO] geçer. Hattâ bu makale lâtinceye tercüme olunurken, *al-suyūf al-baylamānīya, al-sayūf al-almānīya* okunarak, „alman kılıçları" diye tercüme edilmiş ve sonra E. J. Holmyard da bu yanlışı tashih ederken, bu tâbiri ancak *al-sayūf al-yamānīya* okuyarak, „Yemen kıt'asında yapılan kılıçlar" diye zikretmiştir (bk. Avicenna, *De Congelation et Conglutinatione lapidum*, nşr. E. J. Holmyard ve D. C. Mandeville).]

BEYNE. BAYNA (A.), *bayn*[un] („ara") isminden sonu nasbolunmuş ve sonra zarf hâline gelmiş bir kelimedir. *Bayna bayna* de „iyi ile kötü arası" mânasına zarftır. *Al-Hamza 'llatī bayna bayna* ise, asıl hemze ile harekesine tâbi olduğu elif arasında bir hemze sesidir (*Lisān al-'arab*, XVI, 214); yâni hemze iki sesli harf (hareke) arasında bulununca, bâzı şivelerde (Kureyşîler ile hicazlıların çoğunda) tahfifi câizdir (İbn Ya'īş, s. 1303, 5). Yalnız elif ile üstün idgam edilemeyeceği gibi, *bayna bayna* sesli (müteharrik) harflerde ötre (*u*) veye esre (*i*) ile de harekelenmez veya diğer bir tâbirle, bu nevi hemze, hareke olmayıp, Sievers (*Phonetik*, 5. tab., § 458)'in dediği gibi, hissedilmeden, akabinde bir harf-i illet (*diftong*) zuhûruna meydan vermeden, bir harekeden diğer bir harekeye intikal demektir. Bu garip hâlin sebebi arap yazısında iki müteâkip harekeyi göstermenin mümkün olamamasıdır. Bu nevi intikal, hemzenin makablinin ötre (*u-a*) veya esre (*i-a*) olmasına bağlı değildir (Sībavayh, nşr. Derenbourg, II, 169, 1—9; al-Zamaḫşarī, *Mufaṣṣal*, 2. tab., s. 166, 10 v.d.). Bu gibi hâlde bilhassa tahfif edildiği zaman, intikal sesi (*iya, uva*) meydana gelir.

Bibliyografya: Sībavayh (nşr. Derenbourg), II, 168—176; al-Zamaḫşarī, *Mufaṣṣal* (2. tab.), s. 165—167; İbn Ya'īş, s. 1302—1310; krş. bir de mad. ELİF. (A. SCHAADE.)

BEYOĞLU. [Bk. İSTANBUL.]

BEYRUT. BAYRŪT (BERŪT), Suriye sâhilinde, 23° 54' şimâl arzı ve 35° 30' şark tûlünde, Nehr-i Beyrut (eski Magoras) ağzı civarında, Lübnan cumhuriyetinin merkezi olan şehirdir.

Beyrut eski bir Fenike şehri olup, Tell al-'Amarna (*ZDPV*, 30, 1907, s. 13 v.d.) metinlerinde bile adı geçer. 1400 (m. ö.) senesine doğru müstakil kırallık iken, sonra Gebal (Byblos)'a tâbi oldu. Eski adının Beroe olması muhtemel ise de, bunun nereden geldiği iyi bilinmemektedir (bu hususta bk. Pauly-Wissova, *Realancycl. f. Altertumswiss.*, III, 321 v. dd.). Berytos, İskender devrinde de bir liman idi; İskender'in halefleri zamanında, mısırlıların hâkimiyetine geçti ise de, büyük Antiochus III. burasını mısırlılardan geri aldı. 140 (m. ö.) senesinde, Beyrut suriyeli Diodotos Tryphon tarafından, tahrip edildi. Sonra Roma imparatoru Augustus zamanında, Agrippa tarafından, yeniden bina edildi ve Roma askerî kolonisi (Colonia Julia Augusta Felix Berytus) mertebesine çıkarıldı. Beyrut'un civarı, güzelliği ve toprağının bereketi ile, meşhurdur. Plinius buranın bağlarını ve şarabını methetmektedir. İmparatorlar devri sonunda burası, Tyr (Sūr) ile birlikte, ipek ticâretinin merkezi idi. Müteâkip asırlarda Beyrut, belâgat, siyaset ve hukuk mektebi ile meşhur oldu; hattâ 349 (m. s.)'da, şehri haylı harap eden zelzele bile, bu mektebin şa'şaasını söndüremedi. 529'da yeni bir zelzelenin tahribine uğrayan şehir, pek zorlukla tutunabildi ve nihâyet 635'te Abū 'Ubayda'nın kumandasında ilerlemekte olan arap ordularının eline düştü.

Müslüman hâkimiyeti ile, Beyrut'ta yeni bir ikbâl devri başladı. Birinci Emevî halifesi Mu'āviya, bu havâlinin nüfusunu arttırmak için, İran'dan muhacirler getirtti. Burada gemiler de inşa ettirdi. Bu gemiler ile ilk deniz seferlerine girişti. Beyrut o zaman, bugün de olduğu gibi, Şam'ın iskelesi olmuştur. Burada irfan hayatı da yeniden canlandı; bir çok âlim ve muhaddis bu şehirde çalışmıştır. Coğrafyacı Yāḳūt burasını, meşhur bir şehir olarak, zikreder. Haçlı seferleri yeniden değişikliklere sebep oldu. Kudüs kıralı Baudouin I., iki ay muhasaradan sonra, 27 nisan 1110'da, Beyrut'u zaptetti; şehir, 1187'de Şalāḥ al-Dīn tarafından geri alındı ise de, 1197'de haçlılar burayı yine ellerine geçirdiler ve 1291'e kadar burada kaldılar. Bu devirlerin Avrupa kaynaklarında Beyrut'a Berutti, Baruti veya Baruth denilmektedir. Türkler devrinde şehri, Ma'n hânedanından emîrler elinde buluyoruz; bunlardan, hususiyle, meşhur dürzi emîri Faḫr al-Dīn (1595—1634) memleketin terakkisine çalıştı. Fakat, İbrahim Paşa'nın Suriye harekâtında, muharebelerin sebep olduğu karışıklıklar ve şehrin müttefik türk, ingiliz ve Avusturya donanmaları tarafından 10—14 eylûl 1840'ta bombardıman edilmesi, burasını yeniden inhitata sürükledi.

Beyrut'un tekrar kalkınması 1860'ta başlar. Muhtelif sebepler ile, Suriye ve Lübnan içlerinden Beyrut'a hicret eden hıristiyan ahali, şehrin

nüfusunu arttırdı. Şehrin nüfusu, 1800 'e doğru 10.000 tahmin edilirken, bu mikdar XIX. asrın sonuna doğru 100.000 'e varmıştı ve bunun 2/3 'sine yakın bir nisbetini hıristiyanlar teşkil ediyordu. Bu suretle Beyrut, Şam 'dan sonra, Suriye 'nin yalnız en büyük şehri değil, bütün suriyeli arapların irfan merkezi hâline geldi. Beyrut 'ta 1863 'te açılan amerikan üniversitesi (Syrian Protestant College), tıp, eczacılık ve ticaret tahsilini temin ettiği gibi, 1875 'te cizvitler tarafından kurulan Saint-Joseph üniversitesinde de teoloji, felsefe, tıp, eczacılık ve mühendislik tedris olunmaktadır. Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında Beyrut, iftirakçı Suriye-arap nasyonalist hareketlerine merkez oldu. Cihan harbinin sonunda (8 teşrin I. 1918) itilâf devletlerinin kuvvetleri Beyrut 'a girdi. Beyrut, milletler cemiyeti tarafından, Fransa „mandat" 'sı altına konan arazinin (Levant) yüksek komiserlik makarrı ve sonradan cumhuriyet hâlinde teşkilâtlandırılan „Büyük Lübnan" 'ın, 1 eylûl 1920 'den itibaren, merkezi oldu. 1922 'de şehrin nüfusu 94.920 olarak tesbit edilmiş olup, bunun 32.882 'si sünnî müslüman, 3.274 'ü şi'î müslüman, 17.763 'ü marunî, 13.216 'sı rum ortodoks idi ve ecnebilerin sayısı 14.206 'ya varıyordu. O yıllarda, sayısı bir-iki bini geçmeyen ermeniler, Adana 'dan hicret edenler ile, 20.000 'e vardı. Bu suretle Beyrut 'un nüfusu 1930 'da 162.000 'e çıktı. Şehrin faâliyeti, 1888—1895 arasında, limanın inşası ve 1895 'te Beyrut-Şam demir yolunun yapılması ile, inkişaf etti; daha sonra, Beyrut 'un iktisadî hinterlandı, yeni demir yolları sâyesinde, Halep de dâhil olmak üzere, şimâlî Suriye 'ye kadar genişledi. Sâhil boyunca şehri bir taraftan Trablusşam ve Lâzkiye üzerinden Halep 'e ve diğer taraftan da Hayfa 'ya bağlayan otomobil yolları yapıldı ve 1924 'ten itibaren, Beyrut ile Bagdad arasında muntazam otomobil seferleri açıldı. Liman faâliyeti, 1935 'te, 2.410.000 tonilatoluk 1007 gemiye varıyordu. Bununla beraber Beyrut, daha cihan harbinden evvel başlamak üzere, Hayfa limanının rekabeti ile karşılaşmış ve bu rekabet, Hayfa 'da yapılan modern tesisat sâyesinde, son senelerde te'sirini arttırmıştır.

Bibliyografya: Belâzorî, *Futûḥ al-buldân* (nşr. de Goeje), s. 126; Ya'kûbî, *Kitâb al-buldân* (*Bibl. Geogr. Arab.*, VII), s. 328; Sâliḥ b. Yaḥyâ, *Târîḫ-i Beyrût*, Meşrik, 1898, 1899; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (1890), s. 408 v.dd.; Ritter, *Erdkunde*, XVII, 432—456; M. Freih. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (1899), I, 1 v.dd. (J. HELL.)

[Bu makale tahrir heyeti tarafından tevsî ve ikmâl edilmiştir.]

BEYSÂN. BAYSĀN (ibrânî dilinde Bēt Še'ān, yunan. Skythopolis), garbî Filistin 'de araplar tarafından ilk fethedilen şehirlerden biridir. Baysān, geniş Şarî'a vâdisinin (Gavr) garb kenarında, bu ovanın Akdeniz 'e doğru açılan Esdrelon ovasına geçit yerinde, takriben 32° 30' şimâl arzı ve 35° 30' şark tûlünde, bugünkü Hayfa-Dar'ā demir yolunun güzergâhı yakınındadır. Bir kaç büyük çayın suyunu toplayan sed ve kanallar sistemi, civar mıntakanın sulanmasını ve sıhhî şartlarının ıslahını temin etmekte idi. Şehri düşman hücumlarına karşı müdafaa için, Bizanslılar, bataklık hâsıl edecek surette, sedleri yıktılar; arap süvarileri, az kalsın, balçığa saplanıp kalacaklardı. Bu geniş bataklıklar, bugün dahi mevcuttur. Bununla beraber engel bertaraf edildi ve Baysān teslim oldu. O zaman Baysān, Suriye 'nin yeni sâhibi olan araplar tarafından ihdas edilen, Şarî'a (Jourdain) *cund* 'una tâbi oldu. Emevîler ile olan münasebetleri ve 'Omar II. üzerindeki nufuzu ile meşhur Faḳîh Racā' b. Ḥayva (ölm. h. 112 'ye doğru) Baysān 'da doğmuştur.

Şehir, araplar idaresinde civarındaki Şarî'a vâdisi, bir nevi limonluk gibi olup, bol mikdarda çivit ve şeker kamışı mahsûlleri sâyesinde, refaha kavuşmuştur. Bâzı müellifler, Suriye 'nin fâtihlerinden biri olan Abū 'Ubayda İbn al-Carrāḥ 'ın kabrini bu şehirde gösterirler. Hicaz 'a kadar ihrac edilen şarabı methedilir. Hurmalıklarının namı da bir hadiste geçer. Şam 'a giden askerî yol üzerinde olduğu için, haçlı seferlerinde Baysān çok sıkıntı çekmiştir; civarındaki ovalarda bir çok muharebeler olmuştur. Godfroy de Bouillon tarafından zaptedilip, Ṣalāḥ al-Dīn ile vukua gelen muharebeler esnasında terkedilmiş olan şehir, Baybars 'ın saltanatı devrinde harap oldu ve bu darbeden ancak güçlük ile kalkınabildi. Yāḳūt, orada ancak iki hurma ağacı sayar. XV. asırda Maḳrîzî burasını bir kasaba olarak zikreder. Fakir bir köy hâline düşmüş olan Baysān, XIX. asırda, Mısır hâkimiyeti altında, kendini toplamağa başladı. XX. asır başında Baysān, bir nahiye merkezi teşkil ediyordu ve takriben 3.000 nüfusu vardır. Burası, yakıcı sıcağına ve sıhhata zararlı iklimine rağmen, büyümektedir. Hayfā —Dar'ā demir yolunun memlekete faydası olmuştur.

Bibliyografya: Bakrî (nşr. Wüstenfeld), s. 188; Ṭabarî, I, 2157 v.d.; Tirmizî, *Ṣaḥîḥ* (tab. Būlāḳ), II, 41; Mubarrad, *Kāmil* (nşr. Wright), s. 73; Aḫṭal, *Dîvân*, s. 3; *Kitâb al-Aġânî*, II, 86; IX, 80; Muḳaddasî (nşr. de Goeje), s. 162 v.d.; Yāḳūt, I, 201, 788 v.d.; İbn al-Cavzî, *Ṣifat al-Ṣafva*, I, 20 (yazm. Mısır kütüp.); G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 411. (H. LAMMENS.)

BEYŞEHİR. BEG-ŞAHR, BEYŞEHRİ, Konya vilâyetine bağlı bir kazanın merkezi olan kasaba olup, kendi adı ile yâd edilen gölün cenûb-i şarkî kenarında ve gölden çıkan Beyşehir çayının (daha ötede aldığı ad ile, Çarşamba-Suyu) iki yakasında kâindir. Beyşehir gölü eski çağlarda Karalis (Caralis Lacus) adını taşıyordu ki, bu ad, gölün şimâl-i şarkîsine 4 km. kadar mesafede bulunan Kirili köyünün (bugün bir nâhiye merkezi olan Kireli; *Cihannümâ*'da Karaeli) isminde, hâlâ yaşamaktadır. Eskilerin Karaliya veya Karalleia dedikleri şehir de bu gölün kenarında bulunuyordu. Bununla beraber bugünkü Beyşehir 'in kurulması Selçuklu sultanı 'Alâ' al-Dîn I. devrine rastlamış olmalıdır. XIV. asır başında Beyşehir, Hamîd-oğulları devletinin başlıca şehirleri arasında yer alıyordu. Bu havâli vakit vakit Karaman-oğulları 'nın istilâsına uğramıştır.

Nihâyet 1381 tarihine doğru, Hamîd-oğullarından Hüseyin Bey devrinde, osmanlı hükümdarı Murad I., oğlu Bayezid 'i Germeyan-oğlu Şah Çelebi 'nin kızı Sultan Hatun ile evlendirdiği sırada, burayı, Yalvaç, Akşehir, İsparta ile beraber, Hamîd-oğullarından satın aldı. Timur istilâsını müteâkip Karamanlıların eline geçen ülke, 1443 'te, Çelebi Mehmed devrinde, kat'î olarak, Osmanlı hâkimiyeti altına girdi. XVII. asır ortalarında Beyşehir, cenupta bozkıra kadar uzanan bir sancağın merkezini teşkil etmekte idi. *Cihannümâ*, Beyşehir 'in düz yerde Sultan 'Alâ' al-Dîn binası bir taş kale olduğunu, çarşı ve pazarın dışarıda „alarga" yerde, bulunduğunu söyler ki, bugün sûrların bakiyesi ile beraber, Selçuklu eserlerinin Beyşehir çayı şimâlinde, bâzan İçşehir veya İçerişehir denilen kısımda toplanmasına mukabil, asıl Beyşehir 'in çayın cenûbunda yer alması da bu ifâdeye uymaktadır. Beyşehir hakkında etraflı bir tasvir, XIX. asır sonunda burada dolaşmış olan alman seyyahı F. Sarre tarafından, yapılmıştır. Bu seyyah, iç şehir (şimâldeki kısım) 'de kadîm sûrdan bâzı bakiyeler ile bir kapı kalmış bulunduğunu, sûr dâhilindeki Selçuklu eserlerinden en mühiminin XIII. asra âit Eşref Rumî câmii (eski câmi) olduğunu, fakat bu câmiin, yumuşak kum taşından inşa edilmesi yüzünden, çabuk harap olarak, hâricî tezyinatının hemen-hemen tanınmaz hâle geldiğini ve câmi karşısında bir medrese ile muhteşem bir han harâbesi görüldüğünü söyler. Riefstahl, Beyşehir câmiini Selçuklu devrine âit tahta çatılı câmilerin ilk şekillerinden biri olarak telâkki etmekte ve murabbâ şekilli maksurenin önünde ve yaularında gâyet güzel çiniler bulunduğunu söylemektedir (bk. türk. trc. *Cenub-i garbî Anadolu 'da türk mimarisi*, İstanbul, 1941, s. 24). Yine Sarre 'nin tasvirine göre, güzel taşlardan yapılmış, fakat ziyâdesi ile harap olmuş 7 gözlü bir köprüden şehrin cenuptaki esas kısmına geçirilir ki, 600 kadar evden mürekkep olan bu kısımda dikkate değer eski bir bina bulunmamaktadır.

Bugünkü Beyşehir, 2.620 (1935) nüfuslu bir kasabadır. Civarındaki ovaların toprağı verimli olmakla beraber, sıtma yüzünden, bu araziden istenildiği derecede istifâde edilememektedir. 78 köyü ihtivâ eden Beyşehir kazasının 2.350 km². arazisi üzerinde, 47.386 nüfus yaşamaktadır.

Beyşehir gölünün satıh mesahası 651 km². olup, suyun yüzü, türk istikşaf haritalarına göre, deniz seviyesinden 1116 m. irtifâda bulunmaktadır. Etrafı 2000 m.'den fazla yükseklere çıkan dağlar ile çevrilmiş olan bu gölün fazla suyu cenûb-i şarkîde, Beyşehir kasabası civarında, halkın sâdece „ırmak" dediği mecrâ (Beyşehir çayı) vasıtası ile, Suğla gölüne ve oradan da Çarşamba suyu ile, Konya ovasına doğru akmaktadır. Gölün suyu tatlı olduğundan, bundan, Konya ovasının bir kısmını sulamak üzere, istifâde edilmektedir. Bunun için Beyşehir kasabası yakınında bir de sed yapılmıştı. Gölde balık da tutulur ve tuzlanıp kurutularak, epeyce uzaklara kadar sevkedilir.

Bibliyografya: W. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 390; F. Sarre, *Reise in Kleinasien* (Berlin, 1896), s. 118,130; *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 615; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri* (İstanbul, 1937), s. 15 v.d.; Pauly-Wiss., *Realencyclopädie* (1926), X; Ali Cevad, *Memâlik-i osmaniyenin tarih ve coğrafya lûgati* (İstanbul, 1314); *Ḳāmūs al-aʿlām*; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*.

(BESİM DARKOT.)

BEYT. BAYT (A.), ev; arapça harf-i târif ile, *al-bayt*, Allahın evi = Kâbe demektir; bundan maada *al-bayt al-ʿatīḳ* („eski ev") ve yahut *al-bayt al-ḥarām* („mukaddes ev") şeklinde de kullanılır. Bayt ile başlayan mevki isimleri pek çoktur. Bunlardan bâzıları aşağıda gösterilmiştir. — Şiirde *bayt*, „çift mısrâ" demektir; bk. mad. ARÛZ.

BEYT CEBRİN. BAYT CABRİN (CIBRİN) yahut bir halk etimolojisine göre, BAYT CIBRİL („Cabrâ'il 'in evi"), Yahuda diyarının cenûb-i garbîsinde bir şehirdir. Partlar tarafından tahrip edilmiş ve yeri Sandahanna 'de bulunmuş olan komşusu Mareşa şehrine halef olmuştur. Önce Joseph 'te (*Bell. jud.*, 4, 8, 1, buradaki Βηταβρις, hiç şüphesiz, bu ismin tahrif edilmiş bir şeklidir), sonra Batlamyus 'ta (V, 15, 5) Βαιτογαβρα ve Tabula Peutingeriana 'da Betogabri ismi ile zikredilmiştir. Talmud yazıla-

rında bu isim, Beth Gubrin şeklinde okunur. Roma imparatorluğu zamanında bu şehre Eleutheropolis adı verilmiş ise de, çok defa mümasil hâllerde olduğu gibi, yine eski ismini almıştır. Bu isim, hıristiyan muhitlerinde VIII. asrın sonuna kadar kullanılmakta idi; fakat arap müellifleri eserlerinde yalnız Bayt Cabrîn adını kullanırlar; nitekim haçlılar da, sonraları Gibelim şeklinde bozulan Bethgebrim'i bilirler. Vaktinde oldukça ehemmiyetli bir piskoposluk merkezi olan şehir, daha Abū Bakr zamanında, 'Amr ibn al-'Āṣ tarafından zaptedilmişti. 'Amr ibn al-'Āṣ burada, mücahitlerinden birinin adına izâfe ile, 'Aclān tesmiye edilen bir malikâne edindi. Müteâkip devirde şehir, bir çok hücum ve tahriplerden, haylı sıkıntı çekti. Mâr Sābâlı Stephan adında bir keşişin anlattığına göre, 796'da, arap kabîleleri arasındaki bir muharebede, Eleutheropolis tamamen harap oldu. Fakat, Ya'ḳūbî'nin, 891'de buradan Cuzāmîler ile meskûn eski bir şehir olarak bahsetmesine ve bir asır sonra da Muḳaddasî'nin bu şehri, eski azametini çoktan kaybetmiş olmakla beraber, hâlâ mühim bir emtia anbarı olarak tavsif eylemesine bakılırsa, şehir sonradan yine kendini toplamıştır. Haçlılar şehri yıktılar, fakat 1134'te burada kuvvetli bir kale inşa ettiler. İdrîsî (1154) burasından, bir konak yeri olarak, bahseder; fakat şehir 1187'de, Şalāḥ al-Dîn tarafından, Filistin'in diğer bir kaç şehri ile beraber, zaptedilmiş ve yıkılmıştır. Daha sonra Bayt Cabrîn, Memlûkler hükümdarı Baybars tarafından, 1244'te fethedilmiş ve yeniden inşa olunmuştur. Kalenin büyük kapısı üzerindeki bir kitâbe, bize şehrin 1551'de bir kere daha ihya edildiğini öğretiyor. Bayt Cabrîn, bugün bir köyden başka bir şey değildir; fakat geçmiş zamanların bir çok yâdigârlarını muhafaza etmektedir.

Bibliyografya: Thiersch (*Archäolog. Anzeiger*, 1908, s. 393); P. Thomsen, *Loca sancta*, s. 32, 59; Schlatter, *ZDPV*, XIX, 225 v.d.; Neubauer, *Géographie du Talmud*, s. 122 v.dd.; Stephanus, *Acta Sanctorum Martyr.*, III, 1679; Belāẕorî (nşr. de Goeje), 138; İbn al-Aṯîr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), II, 361; *Vita Saladini auctore Bohaddino* (nşr. Schultens), s. 72; Ya'ḳūbî (*Bibl. geogr. arab.*, VII, 329); Muḳaddesî (*ayn. esr.* III, 155, 174, 184, 186. 192); İbn al-Faḳîh (*ayn. esr.*, V, 103, 109); Yāḳūt, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), I, 776; II, 19; İdrîsî (*ZDPV*, VIII, 123), (metin, s. 5); Robinson, *Palästina*, II, 613—621, 672—680; Guérin, *Judée* III, 307—312, 331—340; *Palestine Exploration Fund, Memoirs*, III, 257 v.d., 266 v.dd.

(Fr. Buhl.)

BEYT RÂS. BAYT RĀS (şiirde fastlanan asıl şekli budur; bâzan, harf târifi üzerinde az veya çok durulmak sureti ile, Bayt al-Rās şeklinde de kullanılır; bu şekle haçlılara âit tarihlerde de rastlanmaktadır), şimdiki Mâverâ-i Ürdün'de Bizanslılar zamanından kalma eski Capitolias olması muhtemel bir harâbedir. Buradan şimâl-i şarkîye doğru bir saatlik mesafede, İrbid ('Aclūn) kazasına tâbi ve aynı ismi taşıyan, küçük bir köy mevcuttur. Bizans imparatorları zamanında tahkim edilmiş olup, Şarî'a havâlisinin fethinde zaptedilmiş ve Şarî'a *cund*'unu teşkil eden şehirlerden biri olmuştur.

Daha Nābiġa al-Ẕubyānî ve Ḥassān b. Ṯābit gibi câhiliye şâirleri tarafından senâ edilmiş olan şarabı, bu şöhretini sonraları da muhafaza etmiştir. Bugün köyde, iklimi çok müsait olmasına rağmen, bir tek üzüm kütüğü bile kalmamıştır. Emevî halifelerden Yazîd I.'in burada doğmuş olduğu rivâyet edilir. Haleflerinden, şaraba düşkünlüğü ile meşhur olan Yazîd II., gözdesi Ḥabāba ile buraya gelerek, yerleşmişti. Bu zâtın yaptırdığı kasrın bakiyesinin, bugün eski bir kilise harâbesi addedilen yerde bulunduğunu sanmaktayız. Ḥabāba burada ölmüş ve defnedilmiştir. Çok geçmeden Yazîd II. de vefat etmiştir. Mezarının İrbid'de bulunduğu sanılmaktadır.

Bayt Rās aynı zamanda Halep civarında, şarabı ile meşhur bir köyün adıdır.

Bibliyografya: Nābiġa al-Ẕubyānî, *Dīvān* (nşr. Derenbourg), XXVI, 10; Aḫṭal, *Dīvān* (nşr. Salhani), 207, 19; İbn Ḫordāẕbeh (nşr. de Goeje), s. 78; Yāḳūt, I, 776 v.d.; *Aġānî*, VIII, 11; XIII, 165 v.d.; Ṭabarî, II, 1463; Schumacher, *Abila, Pella and northern Aflūn*, s. 154—168; 'Aynî (Mısır kütüp. yazm.), XI, 150; Bakrî, *Geogr. Wörterb.*, s. 189; Belāẕorî (nşr. de Goeje), s. 116; İbn 'Asākir (Kahire, al-Azhar kütüp.).

(H. Lammens.)

BEYTÜDDÎN. BAYT AL-DÎN (kısalt. BTEDDÎN), Lübnan'da küçük bir kasabadır. Nüfusu 400 kadardır. Dayr al-Ḳamar'in yakınında olup, buradan sâdece derin bir boğaz ile ayrılır. 1812'de emîr Başîr Şihābî [b. bk.] burada, bir çok dâire ve bahçeleri ihtivâ eden, muazzam ve muhteşem bir saray inşâsına başlamıştı. Bu saray, XX. asır başında, Lübnan mutasarrıfına yazlık konak vazifesini görmekte idi. Beytüddîn'de, bu saraydan maada, daha bir çok köşkler ve ayrıca resmî binalar ve bir kaç dükkân bulunur.

Bibliyografya: Ritter, *Erdkunde*, XVII, 679 v.dd.; von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, I, 26 v.dd.; *Dalīl Lubnān* (Ba'abdā, 1906), s. 704.

(R. Hartmann.)

BEYTÜLFAKÎH. BAYT AL-FAḲÎH, eslı BAYT AL-FAḲÎH İBN 'UCAYL („fakîh İbn 'Ucayl 'in evi") olup, Yemen 'in Tiḥāma kısmında, Ḥodeyda 'nin cenûb-i şarkîsinde bir k a s a b a n ı n adıdır. Ġaleİḳa (Ġalāfiḳa) limanının tedricen kum ile dolması yüzünden, XVII. asırda, refaha kavuşmuş ve bir zaman kahve ticaretinin merkezi olarak ehemmiyet kazanmıştır. Şehrin bugün takriben 8.000 nüfusu vardır. İsmini aldığı fakîh, umumiyetle İbn 'Ucayl diye anılan meşhur veli Aḥmed b. Müsā b. 'Alî b. 'Omar 'dir ki, 690 (1291) 'da ölmüştür. Kendisi, burada Ġassāna (al-Ġassāna) adındaki küçük bir köye defnedilmişti; bu kabir bir ziyaret yeri olmuş (bk. İbn Baṭūṭa, tab. Paris, II, 171) ve sonraları bu civarda Bayt al-Faḳîh kasabası kurulmuştur. Bâzan bu isme *al-ṣaġîr* („küçük") sıfatı ilâve edilir; bunun sebebi kasabayı, daha şimâlde, şimdiki Bācil kazasında bulunan Bayt al-Faḳîh al-Kabîr (asıl adı Zaydiya) 'den ayırmaktır. Niebuhr, bugün harâbe hâlindeki eski al-Maḥcam şehrinin civarında, Loḥeia kazasında bulunan bu şehirden Südie adı ile bahsedip geçer. Eski coğrafyacılar, ne Bayt al-Faḳîh, ne de Zaydiya ismini bilirler. Şehrin zamanla adı değişmiş olsa gerektir. Bayt al-Faḳîh, arap coğrafyacılarının bahsettiği al-Maḥālib ile belki aynı şehirdir.

B i b l i y o g r a f y a: Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, s. 226; ayn. mll., *Reisebeschreibung*, I, 318; K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 872 v.dd.

BEYTÜLLAHİM. BAYT LAḤM, eski Bethlehem. Filistin 'de, Kudüs 'ün 9 km. kadar cenûbunda, 777 m. irtifâda bulunan küçük bir ş e h i r d i r. Arap coğrafyacıları bu şehri 'Îsā 'nın doğum yeni olarak gösterirler. Eşsiz derecede güzel bir kilise (Konstantin tarafından inşa edilmiş olan kilise), 'Îsā 'nın doğduğu magara, Dāvüd ve Sulaymān 'ın kabirleri (hıristiyan an'anesine göre bu şehirdedir; bk. R. Hartmann, *ZDPV*, XXXIII, 180 v.d.) ve Kur'an 'ın (XIX, 25) bahsettiği hurma ağacı buradadır. Havâlide hiç bir hurma ağacı bulunmadığına göre, bu ağacın mevcudiyeti, hakikaten bir harikadır. Piskopos Arculfus 'un Beytüllahim hakkındaki tasviri, arap idaresinin ilk devirlerine (670) kadar çıkar; şehir o zaman burçsuz, alçak bir duvarla ihata edilmişti. Haçlıların yaklaşması üzerine (1099), araplar, Meryem manastırı müstesna olarak, her yeri tahrip ettiler. Frenkler şehri yeniden inşa ettiler; fakat burası, 1187 'de, bir çok şehirler ile beraber, Ṣalāḥ al-Dîn tarafından zaptedildi. 1244 'te Beytüllahim Ḫwārizmlilerin akınları ile tahrip edildi; müstahkem kalesi ve sûrları temelinden yıkıldı; manastır da dahil olmak üzere, bütün binalar mahvoldu. Bu felâketten sonra şehir, uzun müddet, perişan bir hâlde kaldı ve ancak son asırlar içinde bir az kendini toplayabildi. Hıristiyan devrinde hiç bir yahudinin ikamet edemediği Beytüllahim, müslüman devrinde de, hıristiyanlık çehresini muhafaza etti. Müslümanların sayısı dâimâ pek azdı. 1831 'de, bilhassa kavgacı mizacları ile şöhret bulan hıristiyan ahali, müslümanları şehirden çıkardılar ve yeni vergileri vermekten imtina ettiler. 1834 'te, İbrahim Paşa, bir isyandan sonra, müslüman mahallesini yıktırdı. [1922 sayımına göre, şehrin nüfusu 6.658 olup, bunun 5.838 'i hıristiyan, 818 'i müslüman ve yalnız 2 'si musevi idi. Halkın bir kısmı ziraat ve çobanlık, bir kısmı da şehri ziyarete gelen ecnebilere ufak-tefek hediyelik şeyler yapıp satmakla geçinir. Şehir, Kudüs 'e iyi bir yol ile bağlıdır.]

B i b l i y o g r a f y a: İṣṭaḫrī, *Bibl. geogr. arab.* (nşr. de Goeje), I, 57 v.d., Muḳaddesī, *ayn. esr.*, III, 172; İbn al-Faḳih, *ayn. esr.*, V, 101; İdrīsī, *ZDPV*, VIII, (arapça metin, s. 9); Heratlı 'Alī (bk. Guy le Strange, *Palstine under the Moslems*, 299 v.d.); Yāḳūt, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), I, 779; P. Thomsen, *Loca sancta*, s. 39 v.d.; Wilken, *Geschichte der Kreuzzüge*, VI, 635; İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), XI, 361; Robinson, *Palästina*, II, 379—385; Tobler, *Bethlehem in Palästina*, (1849); Guérin, *Judée*, I, 120 v. dd.; *Palestine Exploration Fund, Memoirs*, III, 28 v. dd.; 83 v. dd.; Palmer, *ZDPV*, XVII, 89 v. dd. (FR. BUHL.)

BEYTÜLMÂL. BAYT AL-MĀL, „mal evi, hazine, hassaten devlet hazinesi ve mâliye dairesi" demektir. Bu tâbir, hem mâliye işlerinin idare edildiği binaya, hem de devlet mâliyesine delâlet eder. B e y t ü l m â l, devlet (islâm devleti) elinde toplanan malların bütününü ihtivâ eden hazinedir ki, ilk zamanlarda, mücerret bir mefhum iken, halife Ömer devrinde, müşahhas bir mâhiyet almıştır. Bu mallar, hukukî mâhiyetleri bakımından, iki kısma ayrılır ve bundan dolayı beytülmâlde de iki şûbe görülür:

1. S a d a k a b e y t ü l m â l i ki, buraya konulması mefrûz olan mallarda devletin eli, hukuk bakımından, bir müstevda' (emanet kabûl eden) 'ın eli gibidir. Yâni mal, hazinede emanettir, istihlâki devlet için zamanı (tazmin) icap ettirir. Devlet, bu malları şer'an muayyen sınıflara tevzi ve teslim ile mükelleftir. Bu sınıflar, Kur'an 'da *innamā al-ṣadaḳāt li 'l-fuḳarā'* (60, IX) âyetinde sayılan 8 sınıftır ki, şunlardır: 1. fakir sınıfı, 2. miskin (âcizler) sınıfı, 3. mükâteb sınıfı (bedelini çalışarak kazanıp ödemek şartı ile, azad edilen köle), 4. medyun (borçlu) sınıfı, 5. fisebilillâh münkatı' olanlar (Allah uğruna olan seyahatte yolda

kalanlar) sınıfı, 6. ibn sabîl (yollarda kalmış garip kimseler) sınıfı, 7. âmil (yâni bu malların cibayetine memur olanlar) sınıfı (ki, şâfi'î mezhebine göre, bu memurlara verilecek mıkdar, mevcudun 1/8 'ini tecavüz edemez), ve 8. *mu'allafat al-ḳulūb* (islâmın menfaati mülâhazası ile gönülleri hoşnut edilen muayyen kimseler) da müstakil bir sınıf teşkil eder.

Sadaka beytülmâline konmuş farzolunan mallar yukarıda sayılan sınıflara mensûp olanlara âit bulunduğu cihetle, devletin bunları başka masraflara tahsis veya kasten affetmesi hâlinde eksilen mıkdar, harac beytülmâlinden sadaka beytülmâline tazmin olunur. Yine bu telâkki neticesidir ki, sadaka beytülmâline dâhil malları sâhiplerine tevzi ve îsâl için mütevelliler, murakabe ve muhasebe icapları mahfuz kalmak üzere, önce kimseden izin almak mecburiyetine tâbi tutulmadıkları hâlde, fey' ve ganimet denilen mallardan, halifeden veya onun vekâletini hâiz makamdan mezuniyet almadıkça, tediyede bulunamazlar.

2. Harac beytülmâli ki, buraya konulmuş farzolunan mallarda devletin eli, bir mâlik (mal sâhibi) 'in eli gibidir. Yâni bu mallarda mülkiyet hakkı devlete âittir. „Raiyye üzerine tasarruf maslahata menut bulunduğu cihetle, devlet bu malları, umumî ihtiyacı gözeterek, *ray' vali al-amr* (emir vermek mevkiinde olanın rey'i) ile sarfeder ve maslahata dayanan bu sarfiyatından dolayı kendisine bir mes'uliyet tevcccüh etmez (halife Osman devrinde bâzı sarfiyattan neş'et eden dedi-koduların mesnedi, maslahatsızlık iddiası idi ki, bu yüzden çıkan ihtilâflar, telâfisi imkânsız hâdiselere sebep olmuştur).

Esasen beytülmâlin vâridatı ve vazifeleri hakkında ana telâkki şudur: dâr-i islâmda mâliki tâyin edilemeyen her şey, beytülmâle âittir ve raiyyenin menfaati için sarfı lâzım gelenleri tediyeye beytülmâl mecburdur. Bu telâkki neticesi olarak, beytülmâlde toplanan malları şu nevilere ayırmak mümkündür: 1. sadaka ki, bundan maksat zekâttır. Arazi-i üşriyeden alınan üşür de buna mülhaktır. 2. ganimet, muharebelerde ele geçirilen mallardır ki, 4 türlüdür:

a. harp esirleri, yâni düşman askerinden muharebede esir olanlar. Bunların kurtulması için verilen fidyeler, ganaime ilâve edilir;

b. âdî esirler, yâni muharebede ele geçen kadınlar, çocuklar;

c. arzi, anveten (zorla) veya sulhan ele geçen yabancı topraklar ve

d. eşya, mevaşi (koca baş ve küçük baş hayvanlar) ve nakli mümkün olan sâir mallar.

Ganimetlerin taksiminde esas, 4/5 'ün mücahidlere verilerek, kalan 1/5 'in devlet için alıkonmasıdır. Düşmandan maktûl düşenlerin elbise ve silâhları, eşya şümûlüne dâhil bulunmakla beraber, müstesna olarak, her mücahid öldürdüğü adamın üzerinde bulunanları alabilir.

3. Fey'. Sadaka ve ganimet nevileri dışında olarak, beytülmâle âit mallardır ki, bunları şöyle târif mümkündür: muharebede kazanılmadan ve istihsâli için hususî bir çalışmada bulunulmadan, kendiliğinden, beytülmâle gelen mallar. Cizye, harac (mukaseme, muvazzaf), ıktâ olunan arazi (arz-ı memleket, arz-ı havz) 'deki âşâr v.s. ile mâdenler ve emsâli de, bu tâbirin şümûlü içindedir.

Bu malların cem ve tevziine Peygamber bizzat nezaret ederdi. Mal geldikçe mescide götürülür, hiç bir şey kalmayıncaya kadar, tevzi olunurdu. Bu tevzilerde büyük-küçük, hür-köle, erkek-kadın müsavi hisse alırdı. Peygamberin irtihâlinden sonra, bu işe halifeler nezaret etti. Ömer zamanında, fethedilen memleketlerin dâimî iştgâl ve ilhakı dolayısiyle genişleyip çoğalan vâridat kaynaklarının, ganimetler gibi, taksiminde devam edilemeyeceğini takdir eden halife, vâridat ve sarfiyatın da anlaşılmasına lüzum gördüğünden, mevcudu bir deftere kayt ve zapt ile, sarfiyattan fazlasını hıfz usûlünü vazetmiş ve bu suretle o zamana kadar mücerret bir mefhum olan beytülmâl, ondan sonra tesis edilen divanlar ile, müşahhas bir mâhiyet almıştır. Nitekim dört büyük halife devrinin sonlarına doğru, teşkilâtta „beytülmâl mütevellisi" adı ile bir hazinedara tesadüf edilmektedir. Devlet işlerinde Bizans ve İran idare usûllerinin kabûlünden sonra da, halife Ömer 'in benimseyip tatbik ettiği bu devlet telâkkisi ile beytülmâl mefhumu bâki kalmıştır. Emevîler devrinde hazineye *dīvān al-ḫarāc* deniliyordu. İşte bu suretle devlete âit malların vaz' ve hıfzına mahsus umumî bir hazine mânasını ifâde eden ve maddeten de böyle olan beytülmâlin, Abbâsîler devrinde, sadakat emvâli, mezalim emvâli ve verese emvâli kısımlarını ihtivâ ettiği görülür.

Mirasçısı kalmadan ölenlerin malları da, fay' kabilinden olarak, beytülmâle konulduğu cihetle „veraset silsilesinde" beytülmâl, sırası terekenin sülüsünden fazlası kendisine vasiyet olunan kimseden sonra gelen bir mirasçı gibi görünürse de, hanefî mezhebine göre, beytülmâl, mirasçı sıfatını hâiz değildir. Şâfi'î mezhebine göre ise, bu sıfatı hâiz olup, mevcudiyeti ile *ẕavī 'l-arḥām* (mirasta muayyen sehmi bulunmayan ve asaba sınıfına da girmeyen hısımlar) denilen mirasçıları *ḥacb* (mirastan mahrum) eder ve bir takım mirasçıların da *radd*

(yâni muayyen sehme ilâve) yolu ile, miraa almalarına mâni olur. Zâten silsileye dâhil diğer mirasçılardan *mavlâ al-mavâlât* (kendisinden bir cinayet sâdır olursa, zâmin ve vefatında varis olmak üzere, diğeriyle mukavele yapan kimse; zaman ve veraset şartı mütekabil, yâni karşılıklı da olabilir), *muḳarrun lahu bi 'l-nasab 'alâ 'l-ġayr* (miras bırakanın başkasına nesebi hâmil suretiyle hısımlığını ikrar ettiği kimse. Bu ikrar nesebi isbat etmezse de, vasiyet olarak nazara alınır; „kardeşimdir! amcamdır!" ikrarında olduğu gibi); *Mâṣâ lahu bi eamî' al-mâl* (malın hepsi kendisine vasiyet edilan), bu mezhebe göre, esasen mirasçı olamaz. Muâsır medenî mevzuat hazineyi, yâni evvelki tâbiri ile beytülmâli, kanunî bir mirasçı olarak kabûl etmektedir (İsviçre kanûn-i medenîsinde ve türk medenî kanununda olduğu gibi).

(EBÜL'ULÂ MARDİN.)

BEYYİNE. BAYYİNA (A.), d e l i l, ş â h i t. XCVIII. sûrenin ismi.

BEYYÛMİYA. [Bk. BEYYÛMİYE.]

BEYYÛMİYE. BAYYÛMİYA, Ḳâdiriyya'ye bağlı bir t a r i k a t. Mısır'da, Bayyûm'da 1108 (1696) senesinde doğmuş olan 'Alî b. al-Ḥicâzî b. Muḥammed tarafından tesis edilmiştir. Bu tarikatin, Ḫalvatîyya *mukaddem*'i olan müessisi, Badavîya usûllerini ihya ederek, âyîn ve ibâdetlerini şiddetlendirmek sureti ile, bunları daha canlı bir hâle getirmiştir. Bu tarikatin Arabistan (Cidde ve Mekke)'da, Fırat ve İndüs vâdilerinde tekkeleri mevcuttur; dergâh, Kahire civarında bir kasabadadır. Zikirleri *„yâ Allâh"* nidası ile, kolları göğüs üzerinde kavuşturarak, başı eğmek ve müteâkiben de, başı kaldırarak, ellerini birbirine çarpmaktır.

B i b l i y o g r a f y a: Ḥasan al-Fâsî, *Kitâb ṭabaḳât al-ṣâẓilîya* (Mısır, 1347), s. 142 v.d.

(CL. HUART.)

BEYZÂVÎ. AL-BAYŻĀVÎ, 'ABD ALLĀH B. 'OMAR (?— 1291?), Kur'an müfessiri, Atabeg Abū Bekr b. Sa'd devrinde (623—658 = 1226—1260), Fars büyük kadısının (*ḳāżî al-ḳażāt*) oğlu olup, Şiraz'da kadılık etti ve nihâyet Tebriz'de yerleşip, orada öldü. Vefat tarihi, Şafadî'ye göre, 685 (1282) ve Subkî'ye nazaran, 691 (1291)'dir (bk. Suyūṭî, *göst. yer.*); fakat 716 (1316) olması da muhtemeldir (krş. Rieu, *Suppl. to the Cat. of the Arab. Mss. in the British Museum*, s. 116). Başlıca eseri olan *Anvâr al-tanzîl va asrâr al-ta'vîl* adlı tefsirinde Zamaḫşarî'nin *Kaşşâf*'ını esas tutmuş olmakla beraber, diğer kaynaklardan da istifâde ederek, bunu mühim bir surette genişletmiştir. „Bu eser sünnîleree en iyi ve âdetâ mübârek bir kitap olarak tanılır. Bu kitap kısa ve müciz bir çok maddeleri ihtivâ etmekle temayüz etmiştir; fakat bâzı yerleri çok müphem ve — tarihî tefsir, lûgat, sarf ve nahiv, mantık, kıra'at gibi—temas ettiği bahislerde verdiği mâlûmat aslâ tam değildir" (Th. Nöldeke, *Gesch. d. Ḳor'āns*, 1. tab., s. 29): Beidhawii *Commentarius in Coranum*, ex codd., Paris, Dresd. et Lipsiae, ed. H. O. Fleischer, Lipsiae, 1846—1848, 2 cild; *Indices ad Beidhawii commentarium in Coranum*, confecit Winand Fell, Lipsiae, 1878; D. S. Margoliouth, *Chrestomathia Baidawiana* (London, 1894). Bu tefsir şarkta da bir çok defalar basılmıştır: Bulak, 1282/1283; İstanbul, 1285, 1305 (litogr.), 1314; Kahire, 1313 (litogr.), 1320/1321; İran, 1283; Lucknov, 1869, 1873; Bombay, 1869 (litogr.). Bu tefsirin müteaddit şerhleri arasında basılmış olan şunlardır: İbn al-Tamcîd (takriben 880 = 1475), İstanbul, 1287, 7 cild; Muḥammed b. Muṣṭafā al-Ḳūcavî Şayḫzāde (ölm. 950 = 1543), İstanbul, 1283, 4 cild; 'Abd al-Ḥākim al-Siyālkūtî (ölm. 1060 = 1626'dan hemen sonra), İstanbul, 1271; al-Ḫafâcî (ölm. 1069 = 1658), Bulak, 1283, 8 cild ve İsmâ'îl b. Muḥammed al-Ḳōnavî (ölm. 1195 = 1781), İbn al-Tamcîd'in hâşiyesinde tabedilmişlerdir. Bayżāvî, sarf ve nahiv ve fıhka dâir bâzı küçük eserlerden başka, *Minhâc al-vuṣûl ilâ 'ilm al-uṣûl*'ü yazmıştır ki, bunun 'Abd al-Raḥmān b. Ḥasan al-İsnavî (ölm. 772 = 1370) tarafından yapılmış olan şerhi, Bulak, 1316'da, İbn Amîr al-Ḥâcc'ın *ol-Taḳrîr va 'l-taḥbîr*'i hâşiyesinde tabolunmuştur. Bayżāvî'nin metafiziğe âit olan *Ṭavâli' al-anvâr min maṭâli' al-anẓâr* adlı kitabı da çok makbûldür. Maḥmūd b. 'Abd al-Raḥmān al-İṣfahānî (ölm. 749 = 1348), bu esere bir şerh yazmıştır ki, bu eser de al-Curcānî (ölm. 816 = 1413)'nin hâşiyesi ile birlikte, 1323'te Kahire'de basılmış ve hâşiyeler ise, ayrıca 1305'te İstanbul'da basılmıştır. Nihâyet farsça *Niẓâm al-tavârîḫ* isimli ve Âdem'den 674 (1275)'e kadar bir cihan tarihi yazmıştır; krş. de Sacy, *Notices et extraits*, IV, 672—695; Rieu, *Brit. Mus.*, II, 823. Hamburger MS. Orient. 187'deki gibi — krş. *Katalog der orient. Hss. der Stadtbibliothek zu Hamburg, mit Ausschluss der hebr.*, 1. kısım, arapça v.s. yzm. nr. 231. C. Brockelmann tarafından, — bu eserin başlangıcından sonra Raşîd al-Dîn'in cihan tarihinden alınmış Çin tarihi gelir. Bu tarih şu yanlış unvan ile basılmıştır: Abdallae Beidavaei, *Historia Sinensis*, persice e gemino Manuscripto ed. lat. quoque reddita ab Andrea Mullero Greiffenhagio, Jenae, 1689.

B i b l i y o g r a f y a: Subkî, *Ṭabaḳât al-şâfi'îya* (Kahire, 1324), V, 59; Suyūṭî, *Baġyat al-va'â't* (Kahire, 1320), s. 286; Ḫvândmîr, *Ḥabîbu 'l-siyar* (Bombay, 1857), III, 77;

Elliot, *Hist. of India*, II, 252 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 416. (C. BROCKELMANN.)

BEZOAR. [Bk. PANZEHİR.]

BEZZİSTÂN. [Bk. BEDESTAN.]

BHARATPUR, ingiliz Hindistanı 'nda Rācpūtāna 'ya tâbî, 1.982 mil murabbaı (5153 km².) genişliğinde ve 1921 'de 496.437 nüfusu hâvî bir devlet olup, bu nüfusun 18 % 'i müslümandır. Hükümdarı, Cāṭ kastından olup, XVIII. asırda büyük hind-türk imparatorluğunun yıkılmasına yardım eden bir âilenin ahfadındandır. Meşhur reisleri Surac Mal 'in idâresi altında olarak, Cāṭlar, 1753 'te Dehli 'yi yağma ettiler ve 1761 'den 1774 'e kadar Agra 'yı işgâl ederek, Tāc-Maḥal 'i hasara uğrattılar. Bunların Şāh Ekber 'in mezarına da taarruz ettikleri mervîdir. İdâre merkezi Bharatpur, Agra 'dan 54 km. mesafede bulunan 33.500 nüfuslu bir şehirdir.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India*. (J. S. COTTON.)

BHARÛÇ. BHARŪÇ yahut BROACH, ingiliz Hindistanı 'nda Gucarāt 'ta Bombay reisliğinde 3.814 km². genişliğinde bir idâre bölgesi ve şehir olup, 1901 senesinde bölgenin 22 % 'si müslüman, ekserisi Bōhrā [b. bk.] olmak üzere, 291.763 nüfusu vardı. [1921 sayımına göre, şehrin nüfusu, 42.648 ve kazanın nüfusu 307.745 idi.] Narbadā çayının sağ sâhilinde bulunan şehir, denizden takriben 48 km. mesafede olup, çok eski zamanlardan beri Gucarāt 'ın en mühim limanı idi. Yunanlılar burasını Barugaza adı ile tanırlardı. 1901 'de şehrin nüfusu 42.896 kişiye bâlig oluyordu. Bharūç 'ta, hemen bütün sütûnları hindli mâbedlelerinden alınarak yapılmış bir câmi ile, XI. asırdan kalma olduğu söylenen Bāva Rahan isminde bir evliya mezarı harâbesi vardır.

Bibliyografya: *Broach Gazetteer* (Bombay, 1877.) (J. S. COTTON.)

BHAṬṬÎ. [Bk. BHATTÎ.]

BHATTÎ. BHAṬṬÎ yahut BHĀṬÎ, Pencâb ile Rācpūtāna hududu üzerinde bulunan bölgelerde oturan bir rāepūt kabîlesi olup, Bhaṭner ve Bhaṭinda şehirleri ile Bhaṭṭiyānā namındaki eski bir ingiliz idâre bölgesi, bu kabîlenin adına izafetle, isim almışlardır. Ahalisinin büyük kısmı, uzun zamandan beri, islâmiyeti kabûl etmişlerdir. Dehli imparatoru Fīrūz Şāh 'ın annesi Bhaṭṭī kabîlesinden olduğu gibi, Pencâb 'ın Phūlkiān Sikhlerinin reisleri do bu asıldan olduklarını iddia ederler.

Bibliyografya: W. Crooke, *The Tribes and Castes of the North-Western Provinces and Audh* (Calcutta, 1896), II, 42 v. dd. (J. S. COTTON.)

BHŌPĀL. [Bk. BHOPĀL.]

BHOPÂL. BHŌPĀL, merkezî Hindistan 'da, İngiltere 'ye tâbi, bir devlet olup, 22° 29′ ve 23° 54′ şimâlî arz ve 76° 28′ ve 78° 51′ şarkî tûl arasında kâindir. — Hindistan 'da, Ḥaydarābād 'dan sonra, en ehemmiyetli müslüman devletidir. Nüfusu, 95.000 'i müslüman olmak üzere, 692.448 'dir (1921).

Tarih. Bu devlet, genç yaşında sergüzeşt hayatına atılmış efganlı bir asker olup, hindtürk hükümdarlarından Avrangzēb 'in hizmetine giren Dōst Muḥammed Ḫān tarafından te'eis edilmiştir. Dōst Muḥammed, 1707 'de Avrangzēb 'in vefatını tâkip eden karışık devreden istifâde ederek, kısmen hizmetlerine mukabil kazandığı ve kısmen de siyâset ile elde etliği arazide, *navvāb* unvanı ile, istiklâlini ilân etmiştir. 1740 sıralarında 66 yaşında ölmüştür. Kendisine halef olan 2 oğlu ve 3 torunu, ya çocuk veya hükûmeti idareye kabiliyetsiz olduklarından, devlet işleri, hem muktedir, hem dürüst adamlar olan hindu nâzırlarının elinde kalmıştır. 1778 'de Ḥayāt Muḥammed Ḫān (Dōst Muḥammed 'in 3. torunu) zamanında Bhōpāl devleti, ilk defa olarak, ingilizler ile münasebete girişmiş ve o zamandan beri fâsılasız devam eden bir dostluğun temeli atılmıştır. XVIII. asrın sonuna doğru, Bhōpāl arazisi Pinḍārā (o devirde bütün merkezî Hindistan 'ı karıştıran çapulcu) 'ların taarruzuna uğramış ve onları tardetmek üzere yardıma çağırılan Marāṯhālar tarafından istilâ edilmiştir. Bu buhranda nevvâbın amcasının oğlu genç Vazīr Muḥammed Ḫān bütün işlerin idâresini ele alıp, kaybedilen yerlerin çoğunu istirdat etmeğe muvaffak olarak, Bhōpāl devletini inkırazdan kurtarmıştır. Fakat devlete hizmet uğrunda sarfedilen bütün bu gayretler, kıskançlık sevki ile, veliahd Ġavṣ Muḥammed Ḫān tarafından, Vazīr Muḥammed 'i Bhōpāl 'dan çekilmeğe icbar etmek için, evvelâ Pinḍārāların ve sonra Marāṯhāların memlekete çağırılması yüzünden, mütemadi müşkülâtla karşılaşmıştır. Kendisine karşı gösterilen itimatsızlığa rağmen, Vazīr Muḥammed 'in, memleketinin resmî hükümdarına karşı açıktan açığa hasmâne bir hareketten itina ile ictinap etmiş görünmekle beraber, Ġavṣ Muḥammed Marāṯhāların elinde bir kukla menzilesine düşünce, münasip bir fırsattan istifâde ederek, Bhōpāl 'e dönüp, Marāṯhāları şehirden atmıştır (1807; çoktan beri devlet işlerinden fi'len çekilmiş bulunan nevvâb Ḥayāt Muḥammed o yıl içinde ölmüştü). Bu zamandan itibaren, her ne kadar Ġavṣ Muḥammed tarafından nevvâb unvanı muhafaza edilmiş ise de, Vazīr Muḥammed devletin hakikî hâkimi olmuştur. 1812 'de Gvalior ve Nēgpūr Marāṯhā reisleri arasında, Vazīr Muḥammed 'i imhâ etmek üzere, bir ittifak yapılmış ve müteâkip yılın sonlarına doğru, müttefik orduları tarafından, Bhōpāl muhasara edil-

miştir. 8 ay süren muhasara esnasında Vazîr Muḥammed tarafından cesurâne bir müdafaa yapılmış ve Marâṭhâlar hiç bir muvaffakiyet gösteremeyerek, çekilmeğe mecbûr kalmışlardır. Bir sene sonra yeniden, muhasara için, harekete geçtikleri vakit, eğer İngiltere müdâhale etmemiş olsa idi, çok muhtemeldi ki, Bhōpāl 'i, müstakil bir devlet olarak, ortadan kaldıracaktı.

Vazîr Muḥammed Bhōpāl 'de, 9 sene hüküm sürdükten sonra, 1816 'da 51 yaşında vefat etmiştir. Yerine Ġavṣ Muḥammed 'in kızı Ḳudsiya Begim ile evlenmiş bulunan oğlu Naẓar Muḥammed Ḫān geçmiş; hâlâ *navvāb* unvanını muhafaza etmekle beraber, bir kenarda kalmış olan Ġavṣ Muḥammed de damadının iktidar mevkiine geçmesine itiraz etmemiştir. Naẓar Muḥammed, ilk iş olarak, İngiltere hükûmeti ile bir ittifak muahedesi akdine teşebbüs etmiştir; bu muahede ile, Pinḍārā çapulcularını ortadan kaldırmak üzere, ingilizlere askerî yardımda bulunmak taahhüdüne mukabil, Bhōpāl hâkimiyeti kendisi ve halefleri için kefâlet altına alınmıştır. Naẓar Muḥammed, üç buçuk sene saltanat sürdükten sonra, vefat etmiştir. Zamanında devlet yeni bir refah devrine girerek, vâridatı on kat artmıştır. Vefatında tek evlâdı kızı Sikandar Begim pek küçük olduğu için, niyâbetin dul kalan karısı Ḳudsiya Begim 'e tevdî edilmesi kararlaştırılmıştır. Nâibe, hâkimiyeti elinde muhafaza etmek için, kızının evlenmesini 1835 'e kadar geciktirmiş ve hattâ izdivacdan sonra bile niyabetten çekilmek istememesi üzerine, zuhûr eden dâhilî harp esnasında, damadı Naẓar Muḥammed 'in yeğeni Cihāngīr Muḥammed mağlûp olarak, kayın anasının ve karısının askerleri tarafından, bir kalede muhasara edilmiştir. İngiltere hükûmetinin tavassutu üzerine, devletin idaresi 1837 'de Cihāngīr Muḥammed 'tevdî edilmiş ve Ḳudsiya Begim bir tahsisat ile çekilmiştir.

1844 'te Cihāngīr Muḥammed öldüğü vakit yerine karısı Sikandar Begim geçerek, Bhōpāl 'i, 1868 'de vefatına kadar, idare etmiştir. Bu dikkate şâyân kadın, bütün idare şûbelerinde tecrübeli bir devlet adamına yakışır bir surette azim, gayret ve idarî kabiliyet göstermiştir. 6 seneda devletin bütün borçlarını ödemiş, vergileri mültezimlere ihâle sistemini kaldırmış ve köylerin ağaları ile doğrudan doğruya kendisi anlaşmıştır; ticaret ve el san'atları inhisarlarını lağvetmiş, polisi düzeltmiş ve daha başka haylı ıslâhat yapmıştır. Halkın arasına erkek kıyafeti ile çıkmıştır. 1857 'de, Sepoy kıyamı esnasında, İngiltere hükûmetine karşı sadakati ile temayüz etmiştir; memleketin ileri gelenleri cihad ilân edilmesini muairrâne istedikleri ve ingiliz zabitlerin kumandasında bulunan asker ayaklanarak, Dehli 'de âsîlerin yanına götürülmeleri için bağrıştıkları hâlde, hiç bir zaaf eseri göstermemiştir. İngiliz zabitlerinin sâlimen ingiliz topraklarına götürülmelerini te'min ve payitahtta heyecanı teskin etmiş, isyan eden askerî kıt'ayı şiddetle cezalandırmış ve nihâyet Bhōpāl topraklarının her tarafında nizamı iâdeye muvaffak olmuştur. Bundan başka, elinden gelen her suretle ingiliz askerlerine yardım etmiştir. Bu hizmetlere mukabil Sikandar Begim 'e unvanlar ve nişanlar tevcih edilmiş ve devletinin toprakları da haylı genişlemiştir. 1863/1864 'te kızını İngiltere hükûmetinin himâyesinde bırakarak, hacc etmek üzere, Mekke 'ye gitmiştir ve dönüşünde bir *Seyahat-nâme* neşretmiştir (Sikandar Begim ve sarayının ahvali hakkında bk. L. Ronsselet, *L'Inde des Rajahs*, Paris, 1877; ingl. trc., *India and its Native Rulers*, London, 1881).

Yerine geçen kızı Şāh Cihān 'da, anası gibi, büyük bir idare kabiliyeti vardı. 1867 'de, ilk kocasının vefatından sonra, her kesle görüşmüş, fakat 1871 'de ikinci defa Sayyid Muḥammed Ṣiddīḳ Ḥasan Ḫān adında biri ile evlenince, tekrar perdeye çekilmiştir. Fahrî olarak *navvāb* unvanı tevcih edilen ikinci kocası da, 1890 'da ölmüştür. Kendisi 1901 'de vefat ederek, yerine yegâne evlâdı olan kızı Sultan Cahān Begim geçmiş ve büyük oğlu Navvāb Muḥammed Naṣr Allāh Ḫān (doğm. 1876) 'ın yardımı ile, devleti bizzat idare etmiştir. [Sultan Cihān Begim (Bibiya Begim), ilk defa olarak, 1908 'den evvel Abdülhamid II. ile görüştüğü gibi, ikinci defa gelişinde Mehmed V. 'e mülâki olmuştur. Kendisi 1926 'da, küçük oğlu Navvāb Ḥacı Muḥammed Ḥamîd Allāh Ḫān Bahādur lehine, tahttan feragat etmiştir.

1927 senesinde, Hindistan imparatorluğu, bu hânedanda erkek vâris bulunmadığı takdirde, veraseti kadınlara da geçmesi hakkını tekrar kabûl etmiştir. Aynı sene Bhōpāl 'do bir teşrî'î şûrâ teşkil edilmiştir.]

Bibliyografya: H. H. Navvāb Şāh Cahān Begam, *Tāc al-iḳbāl tārīḫ-i Bhopāl* (Kānhpūr, 1289); Sir John Malcolm, *A Memoir of Central India* (London, 1823); G. B. Malleson, *An Hietorical Sketch of the Native States of India* (London, 1875); Sir Charles U. Aitchison, *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads relating to India* (Calcutta, 1909), IV; *Imperial Gazetteer of India. — Central India*; *A Pilgrimage to Meeca by the Nawab Sikandar Begam of Bhopal, G. C. S. I.* (London, 1870; Urdu dilinden tercüme edilmiş ve Mrs. Willoughby-Osborne tarafından neşredilmiştir ve lâhika olarak, Lieut.-Col. Willoughby-Osborne tarafından, Bhopâl hükümdar hânedanı tarihinin

bir hulâsası ilâve olunmuştur; H. H. the Nawab Sultan Yohan, *An Account of my Life* (London, 1910). (T. W. ARNOLD.)

BHOPÂL. BHŌPĀL, aynı adlı devletin payitahtı olup, müstahkem iki hat ile çevrilmiştir. Nüfusu 1901'de, 54% 'ü mülüman olmak üzere, 45.094 idi. Başlıca binaları saraylar, Ḳudsiya Begim tarafından erguvânî taşlar ile yaptırılmış olan câmi mescit ve Şāh Cihān tarafından şehrin en heybetli binası olmak üzere, yaptırılmağa başlanan ve tamamlanmamış olan Tāc al-Masācid 'dir. Sebâ melikesi Balḳīs 'i aldatmak üzere, Süleyman 'ın yere ayna döşetmiş olmasına nazîre olarak, Şāh Cihān 'da yaptırdığı câmiin zeminine ayna döşetmek istemiş ise de, ulemanın itirazı üzerine, o fikirden vazgeçmiştir.

Bî (< *biy* < *bey* < *beg*), Orhun âbidelerinde ve uygurca metinlerde bey [b. bk.], hükümdar ve prens mânalarında kullanılmış olan *beg* kelimesinin muhtelif devir ve sâhalarda, mânası genişlemiş olarak, aldığı şekildir; msl. *biy* (orta Asya türk., Koman, Karaim, Kırgız) „bey, prens, hükümdar, halk hâkimi"; *bī* (orta Asya türk., Kazan, Kazak, Kar.) „büyük âmir, vezir ve ileri gelen memurlara verilen unvan, kumandan, prens, halk hâkimi ve hâkim"; *pī* (Altay) „bey, devlet memuru".

Mürekkep şekillerde: *bī ata, bī ana, bī aġa* (kireşinlerde) „gelinin kayın pederi, kayın vâlidesi, kayın biraderi"; *ulu pī, ene pī* (Alt.) „çar, çariçe"; *bilik* (Kaz., Kazak, Kar.) „devlet, hükûmet, hâkimlik, kadılık" (*bilik ḳıl-* „adlî bir hüküm vermek"); *pilik* (Alt.) „hükûmet, yüksek memuriyet".

Bibliyografya: *Baburnāme* (nşr. A. S. Beveridge, Leyden-London, 1905), var. 80; Vámbéry, *Çagataische Sprachstudien* (Leipzig, 1867), s. 250; Zenker, *Dict. Turc-arabe-pers.* (Leipzig, 1866), I, 230; T. Kowalski, *Karaim. Texte* (Krakov, 1929), s. 168 v.d.; K. K. Judaḥin, *Kirgisko-russkiy slovar* (Moskova, 1940), s. 86; K. Grönbech, *Koman. Wörterbuch* (Kopenhagen, 1942), s. 57; Ş. Sulaymān, *Luġat-i caġatay va turkī-i 'oṣmānī* (İstanbul, 1928), s. 88; W. Radloff, *Vers. eines Wört. d. Türk-Dial.* (Petersburg, 1893), IV, 1324, 1338, 1737, 1739, 1765, 1790 v.d.

(MECDUD MANSUROĞLU.)

Bî'A. [Bk. BI'A.]

Bî'A. Bī'A (A.), „kilise" demektir; ârâmî dilinden alınma bir kelimedir; krş. S. Fränkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, s. 274 (bk. KANĪSA).

Bî'AT. [Bk. BEY'A.]

BİBÂN. [Bk. BİBÂN.]

BİBÂN. BİBĀN, türklerin „Demir-kapı" ve hâlen fransızların da „Portes de Fer" adını verdikleri, Cezayir 'deki meşhur dar geçitler. Bunlar, Seṭīf yaylasının şimâl kenarını teşkil eden ve Bībān adı dabi verilen dağ sıraları arasında itikâl ile husûle gelmişlerdir; bu geçitler Dira d'Aumale 'i küçük Ḳabîliya 'nin Baborlarına birleştirirler (bk. madd. CEZAYİR, ATLAS, KABİLİYE). Bu geçitler iki tânedir: dibinde Vād Şebba 'nın aktığı ve zamanımızda Cezayir 'den Constantin 'e giden yolun ve demir yolunun geçtiği *Bāb al-Kabīr* („büyük kapı") ve içerisinden Vād Büktün 'un akıp geçtiği, Bāb al-Ṣaġīr („küçük kapı"). Bunlardan sonuncusu daha dar olup, her iki tarafını 100—150 m. yüksekliğinde, aralıkları bâzan 50 m. 'yi bile zor bulan, yalçın kayaların tahdit ettiği, 6. km. uzunluğunda bir vâdidir.

Bu tehlikeli geçitler romalılar tarafından kullanılmamıştır; romalıların Caesarea 'dan Auzia 'ya giden yolu, Bībān silsilesinin cenûbundan dolaşmakta idi. Türkler, Cezayir 'den Constantine 'e giden kolları buradan geçirmek için, civarda bulunan kabîlelerin bitaraflığını, para vererek, temin etmek zorunda kalıyorlardı. 28 teşrin I. 1839 tarihinde, yanında Orleans dükünün de bulunduğu, Cezayir umûm vâlisi Mareşal Valée 'nin kumandasında, 8.000 kişilik bir fransız kuvveti, Bāb al-Ṣaġīr 'den, hiç bir hâdiseye mârûz kalmadan, geçmişlerdir. Bu yürüyüşe karşı koyabilecek durumda olan civar kabîlelerin, fransız dostu olan Mecâna başağası al-Moḳrānī 'nin delâleti ile, muayyen baçlarını daha evvelden almış olmaları buna sebep olmuştur. Bu harekette Tāfna muahedesinin ihlâlini gören 'Abd al-Ḳādir ile fransızların arası kat'î surette açılmıştır (bk. mad. ABDÜLKADİR, s. 85). (G. YVER.)

BÎBÂNÜLMÜLÛK. BIBĀN AL-MULŪK, yâni „kırallar kapısı"; Mısır 'da bir mahâl. Bībān al-Mulūk, Nil nehrinin garp sâhilinde, Luksor civarında kâin, eski mısırlıların XVIII. — XX. sülâlelerine mensûp hükümdar mezarlarının bugünkü arapça ismidir.

Bibliyografya: Bädeker, *Ägypten*, 6. tab., s. 267. (C. H. BECKER.)

BİBİ. BİBİ, banım mânasına olup, ism-i hasların başında kullanılır. *Ferheng-i Nāṣirī* 'ye alınmış olan Anvarī (XII. asır) 'nin bir mısrâında görülmektedir. Tahran civarındaki Ray harâbelerinde, son Sâsânî hükümdarı Yezdigird III.'ün kızı ve 'Alī 'nin oğlu Ḥusayn 'nin zevcesine âit türbe, Bībī Şahrbānū adı ile mârûftur. *Bibi Maryam*, hazret-i Meryem demektir.— Oyun kâğıtlarında kızın ismi de *Bibi* 'dir.

Bibliyografya: Edw. G. Browne, *A Year amongst the Persians*, s. 88; aynı mll., *A Literary History of Persia*, I, 130; Gobineau, *Religions et philosophies*, s. 275;

Ya'ḳūbī (ngr. Houtsma), II, 293 (= lâḳabı Ġazāla olan Ḥarār); Bogdanov, *Persiya* (rusça), s. 82. (CL. HUART.)

BİCÂN. [Bk. AHMED BİCÂN.]

BİCANAGAR. [Bk. VİCAYANAGAR.]

BİCÂPUR. [Bk. BİCÂPUR.]

BİCÂPUR. BİCÂPUR yahut VICAYAPURA („zafer şehri"), ingiliz Hindistanı'uda Bombay reisliği dâhilinde, mesâhası 14.739 km². ve 1901 'de 735.435 nüfuslu idarî bir b ö l g e ve ş e h i r olup, ahalisinin 11 % 'i müslüman idi. Arazisinin büyük kısmı kuraklıktan çok müteessir çorak bir yayladan ibarettir. Ahalisinin ekserisi Kanares dili ile konuşur ve büyük kısmı Lingāyat tarikatine sâliktir. Şehir (evvelce Kalādgi tesmiye edilirdi), 1885 senesinden beri idarî bölge merkezidir. 1921 'de, 3/4 'ü hind ve 1/4 'i müslüman olmak üzere, 32.485 nüfusu vardı. 1490 'da Behmenîlerden istiklâlini kurtaran 'Ādil-Şāh'ların payitahtı olmuş ve 1686 senesinde Avrengzēb tarafından fethedilmiştir. Güzel saraylar, câmiler, türbeler, daha bir çok âbideler ve büyük bir sâhayı kuşatan kale duvarları dahi el'an mükemmel surette mevcuttur. İbrāhīm 'Ādil Şāh (ölm. 1626)'ın türbesi ile Muḥammed 'Ādil Şāh (ölm. 1656)'ın Gül Gumbaz adı ile tanınan ve gûyâ dünyanın ikinci büyük kubbesi olan türbesi bilhassa dikkate şâyândır. Bundan başka 'Alī 'Ādil Şāh (ölm. 1673)'ın câmi mescidi meşhurdur.

B i b l i y o g r a f y a: H. Cousens, *Guide to Bijāpur* (Bombay, 1905); *Bombay Gazetteer*, XXIII; J. Fergusson ve P. Meadows Taylor, *Architecture at Beejapoor* (London, 1886); A. Cousens, *Bijapur and its architectural remains* (*Arch. Surv. India Imp.*, s. 27ª, Bombay 1916). (J. S. COTTON.)

BİCÂYA. [Bk. BİCÂYE.]

BİCÂYE (arap. BİCĀYA, ḳabîlîce BOUAYŞ, frns. BOUGIE), Cezayir sâhilinde, Constantioe vilâyetinde, 2° 49′ şark tūlū (Paris) ve 36° 49′ şimâl arzında bir ş e h i r d i r.

Şehir, Cebel Gürāya'nın (660 m.) etekleri üzerinde, açık denizin rüzgârlarına karşı kayalıklar ile korunan bir koyun kenarında, kademe kademe yükselir. Kışın Bicāya'nin havası pek mütedildir ve yağmuru da bol olduğu için, çok ağaçlıktır (zeytin ve meşe ağaçları, mantar meşeleri v.b.).

Bicāya'nin müslümanlar tarafından fethini müteâkip geçen 3 asırdaki tarihi hakkında çok az şey biliyoruz. Bugünkü şehrin yerinde bulunan Roma'nın Saldae şehrinin ne zaman kaybolduğunu bile söyleyemeyiz. Bununla beraber, öyle görünüyor ki, liman, gemilerin eskiden beri uğrağı olduğu gibi, Gürāya'nin eteğinde de oldukça mühim bir kasaba bulunyordu. Al-Bakrī (*Description de l'Afrique*, trc. de Slane, s. 192), Bicāya'yi, „endülusyalıların oturduğu ve kışı geçirmeğe elverişli iyi bir limanı olan" pek eski bir şehir olarak, zikreder. İbn Ḫaldūn (*Hist. des Berbères*, trc. de Slane, II, 51)'un bildirdiğine göre, bu yerde, Bicāya veya, kendi söyleyişleri ile, Biḳāya adında bir berberî kabîlesinin oturduğu bir kasaba vardı. Berberî tarihinde Bicāya, ilk defa olarak, Ḥammādī [b. bk.] sülâlesi devrinde, Ḳal'a sultanları, Hilâl arapları tarafından tecavüze uğrayıp da, sâhile doğru kaçtıkları zaman, bir ehemmiyet kazanır. 453 (1062/1063)'te Ḥammād'ın 4. halefi al-Nāṣir b. 'Alennās, Bicāya dağını zaptetti ve bir şehir inşa etti. Buraya kendisi al-Nāṣiriya ismini verdi ise de, yerliler tarafından yine Bicāya dendi. Bütün şehre gelip yerleşenleri vergiden muaf tutmuş ve bütün tebeasını birer ev yapmağa icbar etmiş, hattâ şehre ayak basan her kesin ev yapanlara ya bir taş getirmek veya bir altın vermek suretiyle, yardımda bulunmasını emrederek, şehre bir çok nüfus celbetmiştir. Bundan başka, bizzat kendisi de, 461 (1068/1069)'de buraya yerleşti ve Ḳaṣr al-Lu'lu'a („inci kasrı") adında bir saray, rıhtım, tersâne, su kemerleri ve burçlu sûrlar inşa ettirdi. Oğlu ve halefi al-Manṣūr, devlet merkezini Ḳal'a'dan Bicāya'ye naklettiği (483 = 1090/1091); Amīmūn kasrını yaptırdı. minâresi 60 arşın yüksekliğinde olan ve ön tarafında 17 revakı bulunan bir câmi inşa ettirdi ve bir kemerle Cebel Tūca'den su getirtti. Bu suretle Bicāya Magrib'in en mâmûr şehirlerinden biri oldu. Şehir 81 mahalleye ayrılmıştı ve 72 câmii vardı. Seyyahlar, şehrin zenginliğini, ihtişamını ve işlekliğini methederler. İdrīsī şöyle der: — „Bicāya, Banī Ḥammād'ın merkezidir. Buraya gemiler yanaşır, kervanlar gelir ve eşya depe edilir. Ahalisi türlü san'at ve zanaatlarda, maharet bakımından, diğer şehirleri geçer; bundan dolayı ticareti de müterakkidir. Bu şehrin tâcirleri, garbî Afrika, Sahra ve şarktaki tâcirler ile münasebet hâlindedirler; burada çeşit-çeşit eşya depo edilir. Şehrin etrafındaki ovalarda, pek bol olarak, buğday, arpa ve meyva yetiştirilir. Bicāya'yi çevreleyen dağlar ve vâdiler ormanlık olduğu ve bulardan en âlâ cinsten reçine ve katran çıkarıldığı için, büyük harp ve ticâret gemileri inşa edilir. Ahali, çok iyi cinsten demir mâdenlerini de işletirler; bâsılı şehirde durmadan çalışırlar. Burası bir münakale merkezidir" (İdrīsī, trc. de Goeje ve Dozy, s. 104). Ticâret ve sanayi gibi, maarif de inkişaf etmişti. Bizzat kendisi de bicâyeli olan mūverrih Ġubrīnī 104 kişinin tercüme-i hâlini yazmıştır ki, bunlar h. VII. asır esnasında bu şehirde yaşamışlar, ilim ve tekvaları ile meşhur

olmuşlardı. Bunların içinde zikre değer olanlar şunlardır: fakihlerden: 'Omāra b. Yaḥya 'l-Ḥusaynī, 'Abd al-Ḥaḳḳ b. Rabī' ve 'Abd al-'Azīz b. 'Omar al-Ḳaysī; müverrihlerden: 'Abd Allāh b. Muḥammed b. 'Ibāda, Muḥammed b. al-Ḥasan b. Maymūn, Aḥmed b. 'Īsa 'l-'Omarī, Abu 'l-Ḥasan b. Abī Nūr Nāṣir Fataḥ b. 'Abd Allāh; hekimlerden: aslen iranlı olan ve Çin, Hindistan ve Ermeniye'de yaptığı seyahatlerden sonra, Bicāya'de yerleşen Abu 'l-'Abbās Aḥmed, Aḥmed b. Ḫālid, Muḥammed b. Aḥmed al-Umavī, musullu Taḳī al-Dīn, 'Abd al-Ḥaḳḳ b. İbrāhīm b. Sebaim v.b.; Merakeş'e yaptığı bir seyahati manzûm olarak yazan şâir İbn Feḳūn, fakih al-Ḥusaynī'nin kızı ve Feḳūn'un rakîbi şâire 'Ā'işa. İbn Tümert'i, Bicāya'de 'Abd al-'Azīz devrinde vâiz olarak görüyoruz ve Sīdī Abū Madyan de burada senelerce tedrisatta bulunmuştur (bk. madd. İBN TÜMERT, ABŪ MADYAN).

Bicāya'nin inkişafı Ḥammādîler sülâlesinden sonra Muvahbidler zamanında da devam etti. 546 (1152)'da 'Abd al-Mu'min [b. bk.] şehri zaptetti; Sultan Yaḥyā'yı tahttan indirdi ve onun yerine kendi oğullarından birini geçirdi. Bu şekilde Bicāya, idaresi iktidar mevkiinde olan hânedana mensûp bir emîre tevdî edilmiş bir vilâyet merkezi oldu. 1183'te Bicāya, İbn Ġāniya tarafından zaptedildi [bk. MURABITLAR]; fakat az zaman sonra, Muvahbidîn tarafından, tekrar geri alındı; sonra Abū Zakarīyā' I., 629 (1298)'da şarkta istiklâlini ilân edinee, Ḥafṣîlere [b. bk.] geçti. Muvahbidîn gibi, Abū Zakarīyā' da oraya büyük oğlunu vâli tâyin etti. XIII. asrın ikinci yarısında ve müteâkip iki asırda Bicāya'nin çok hareketli bir tarihi vardır. Ḥafṣî vâlileri bir kaç defa, Tunus hâkimiyetini tanımayarak (1284—1309, 1310—1318 ve 1364—1368), Bicāya'yi bugünkü Constantine vilâyetinin büyük kısmını ihtiva eden müstakil bir devletin merkezi yaptılar. Buular, Tlemcenli 'Abdalvādîler ile Faslı Marīnîlerin taarruzlarına uğradılar [bk. ABDÜLVÂDİLER, ZEYYÂNİLER, MERİNİLER]. 'Abdalvādîler 1310, 1316 ve 1318/1319 senelerinde Bicāya'yi muhasara ettilerse de, muvaffak olamadılar. Şehri düşürmek ve daha sıkı muhasara edebilmek için, Summam vâdisinde Temzezdek'te devamlı olarak yerleştiler. Marīnîler, daha tâlili çıkıp, şehri almağa muvaffak oldular. 1347'de Abu 'l-Ḥasan Bicāya'ye muharebesiz girdi ve Marīnîlerin hâkimiyeti burada 1361'e kadar devam etti. O tarihte Ḥafṣîler hâkimiyetlerini yeniden tanıttılar ve Bicāya tekrar Tunus sultanının oğlu tarafından idare edilen bir emâret oldu. Bu emâret, tıpkı Constantine gibi, sultanın oğulları için, bir haa vazifesini görüyordu. Constantine ve Bicāya vâlileri birbirleri ile pek geçinemiyorlardı. Aralarındaki bitip tükenmeyen harpler, XV. asırda ve XVI. asrın ilk senelerinde Cezayir topraklarını kana boyadı.

Bu hâdiselere rağmen, Bicāya şimâlî Afrika'nın iktisadî hayatında ehemmiyetli bir mevkî almakta devam etti. Ḥammādîler başlangıçtan beri hıristiyan devletler ile, bilhassa papalık ve italyan cumhuriyetleri ile, dostâne münasebetlere itina göstermişlerdir. Hattâ al-Nāṣir, Pisalılar ile bir muahede imzalamış ve onlara kendi ülkesinde ticaret yapmak müsaadesini vermiştir. Muvahbidîn de, aynı politikayı tâkip ettiler, al-Nāṣir'ın Pisalılar ile akdettiği muahedeyi yenilediler ve cenovizliler ile marsilyalılara da buna benzer müsaadelerde bulundular. Ḥafṣîler zamanında Bicāya limanına (garp metinlerinde Bugia, Buzia, Bugea, Buzana) katalonyalılar, provensliler ve venedikliler muntazaman gelirlerdi. „Hıristiyan tâcirlerinin orada fundukları vardı ve yün, zeytinyağı, deri ve bal-mumu satın alırlardı". Fakat vaziyet, XIV. asrın sonuna doğru ve XV. asrın başlarında, zâten hiç bir zaman ortadan kalkmamış olan korsanlığın yeniden canlanması yüzünden, değişti. Bicāya ahalisi az zamanda, hıristiyan gemicilerin en çok korktukları korsanlar hâline geldiler.

Bundan dolayı ispanyollar berberî sâhillerinin başlıca noktalarını işgâle karar verince, Bicāya'yi de müslümanlar elinden almağı tasarladılar. Pedro Navarro, kânun II. 1059'da şehri zaptetti. Sûrlar tahkim edildi, fakat şehir yağma ve o zaman hâlâ duran Ḥammādîlerin sarayları tahrip edildi. 1513'te ispanyollar, Oruç Bey [b. bk.] tarafından taarruza uğradılar; fakat muvaffakiyetle dayandılar ve şehri 1555'e kadar ellerinde bulundurdular. Fakat hâkimiyetleri oldukça sallantıda idi. Muhafızlar, mütemadiyen Ḳabîliler ile uğraşmak mecburiyetinde kaldılar ve İspanya'dan da, asker, iaşe ve harp levazımı bakımından, pek az yardım gördüler. Sûrların yıkılmağa yüz tuttuğu sırada, beylerbeyi Ṣalāḥ Reis gelip, şehri kuşattı. 6 günde bütün kaleyi zapt ve vâli Don Alonso de Peralta'yı teslim olmağa mecbûr etti (28 eylûl 1555). İspanya'ya dönüşünde Peralta divan-ı harbe sevkedildi, ölüme mahkûm edilerek, başı kesildi.

Türkler 188 sene Bicāya'ye hâkim oldular. Şehre asker yerleştirdiler, fakat ne etrafta oturan Ḳabîlîlerin husûmetini izâle ettiler, ne de şehre eski parlaklığını iâde edebildiler. XVIII. asırda Bicāya'de, 168 yeniçeriden maada, sâdece 500—600 kişilik bir nüfus vardı.

Fransızların Cezayir'i aldıkları haberi üzerine, Ḳabîliler türk askerlerini Bicāya'den çı-

kardılar ve şehri zaptettiler. Fransız hükûmeti, evvelâ orada kendisine müsait bir reisi iktidar mevkiine getirmeği teerübe etti; fakat sonra, belki de başka bir devlet tarafından işgâlinin önüne geçmek için, şehri ilhaka karar verdi. Toulon'da hazırlanan kıt'a, general Trézel'in kumandasında, 29 eylûl 1833'te karaya çıktı. Trézel, çetin muharebelerden sonra (30 eylûl—12 teşrin I.), şehre hâkim oldu. Fakat Ḳabîliler fransızları mütemadiyen rahatsız ettikleri için, fransızlar uzun zaman müşkil vaziyette kaldılar ve çok defalar işgâli beyhûde görünen bu şehri boşaltmağı düşündüler. Ancak Ḳabîliya'nin zaptından sonra (1844—1857) şehir emniyet altına girdi. O zamandan beri Summam vâdisinin işletilmesi, bir çok mâden ocaklarının istismarı ve nihâyet Bicâya'yi bir taraftan büyük Ḳabîliya'ye, diğer taraftan Seṭîf yaylalarına ve Mecâna'ye bağlayan yolların ve demir yollarının yapılması sâyesinde, şehir terakki etti ve liman da ehemmiyetli münakale ve bir ticaret merkezi oldu. [Şehrin nüfusu 23.140 kişidir].

Bibliyografya: Féraud, *Histoire de Bougie* (Constantine, 1869); Cherbonneau, *Notices et extraits de Eanoûân ed Dirâia ft Mechalekh Bidjâia* yahut *Galérie des littérateurs de Bougie* (*Rev. Algér. et Coloniale*, 1859); *'Aïcha, poëtesse de Bougie* (*Rev. Africaine*, IV, 1898, 34); Daumas, *La Kabylie* (Paris, 1846), s. 43—96; al-Ġubrînî, *'Unvân al-dirâya* (Alger, 1911). (G. YVER.)

BİCNAVR. [Bk. BİCNEVR.]

BİCNEVR. BİCNAVR yahut BİCNOR, ingiliz Hindistanı'nda, birleşik eyâletlerde, Rohilkhand'da bir idare bölgesi ile bir şehrin adıdır. Bölgenin mesahası 4.657 km². ve nüfusu ise, 779.951 (1901)'dir; müslümanlar, nüfusun 35% 'i nisbetindedir. 17.583 (1901) nüfusu olan bu şehir pek ehemmiyetli değildir. Bicnavr bölgesi, Rohillarlar tarihinde rol oynamıştır. Bilâhare Dehli veziri Naciîb al-Davla tarfından 1750'de tesis edilen Naciîbâbâd, bölgenin şehirlerinden biridir. Naciîb al-Davla'nin oğlu Zâbita Ḫân'ın Naciîbâbâd nevvâbı unvanını taşıyan torunlarından biri, 1857 isyanında ingilizlerin en müthiş hasımlarından biri olmuş, hayatını hapishanede geçirmiş, bütün malı ve mülkü müsadere edilip sarayı da yıkılmıştır.

Bibliyografya: *Bijnor Gazetteer* (Allahâbâd, 1908). (J. S. COTTON.)

BİDAR. [Bk. BİDAR.]

BİDAR. BİDAR, 17° 55′ şimâl arzı ve 77° 32′ şark tûlünde eski bir hind şehridir. — İlk defa 1322'de müslümanlar tarafından fethedilmiş ve 1429'da Bahmanî [b. bk.] ve daha sonraları da halefleri Barîd Şâhî [b. bk.] hânedanının hükûmet merkezi olmuştur. Bir çok âbide ve bu meyanda son 10 Bahmanî hükümdarının muhteşem türbeleri, bu hânedanların îtilâ devrini gösterir. Barîd Şâhî hükümdarlarının mezarları daha zarif bir şekildedir; hususiyle 'Alî Barîd Şâh'ın lâtif renkli çiniler ile süslü fevkalâde güzel türbesi zikre değer. Bugün tamamen harâbe hâlinde olan Bahmaniler sarayının, halefleri Barîd Şâhîler tarafından bil'iltizam tahrip edildiği rivâyet edilir. Buna mukabil Barîd-Şâhîlerin yaptırdıkları sarayların ve bu meyanda harikulâde sedef kakmalar ile Rangîn Maḥall'in bakayası hâlâ azametini muhafaza eder. 1478/1479 senesinde Maḥmûd Gâvân [b. bk.] tarafından inşa edilen büyük medreseden, ancak, çiniler ile pek zengin surette süslenmiş ufak bir kısım kalmıştır.

Bibliyografya: James-Burgess, *Report on the Antiquities in the Bidar and Aurangabad Districts*, s. 42 v. dd. (*Archaeological Survey of Western India*, III, 1878); T. W. Haig, *Historic Landmarks of the Deccan* (Allahabad, 1907), s. 95—104.

BİD'AT. BİD'A (A.), bid'at, *sunna* (sünnet)'nin tam zıddı olup, benzeri daha evvel mevcut olmayan yahut yapılmayan bir şey veya fiil ve bareket tarzı gibi, bir yenilik mânasına gelir. Bu kelime, Peygamberin sünnetine tamamen uymak telâkkisine karşı isyana delâlet etmesi bakımından, kelâm ilminde ehemmiyet almış ve böylece islâm câmiasında, tabiî olarak, zuhûr eden yeni fikir ve âdetlerin doğurduğu, akaidin sünnete dayanan esaslarına aykırı ve itikat yenilikleri ile Peygamberin sünnetlerine uymayan gidiş yüzünden husûle gelen her türlü huzursuzluğa alem olmuştur. Bu itibarla kelime, tam imansızlığa (*kufr*) kadar varmamakla beraber, râsızîliğe sapan şahsî muhalefet ve istiklâl fikrine delâlet eder. Bu günkü arapçada umumî kanaate aykırı „paradoxe" mânasını da ifâde edebilir (krş. Dozy ve Badger).

Bid'at meselesinde iki büyük fırka zuhûr etmiştir. Biri muhafazakâr olup, yavaş yavaş kaybolmaktadır ki, eskiden en ziyâde hanbelîlerden ve şimdi de başlıca vehhâbîlerden teşekkül eder. Bularca mü'minin vazifesi uymak (*ittibâ'*) olup, yenilik çıkarmak (*ibtidâ'*) değildir. Diğer fırka, muhitin ve şartların değişmesi vâkıasını kabûl ederek, iyi ve hattâ zarûrî bid'atler bulunduğunu, muhtelif derece ve şekillerde, tâlim etmiştir. Şâfiî'ye göre, yeni olan ve Kur'an'a, sünnete ve hadislere (*âṯâr*) muhalif olan her şey dalâlete sâik bir bid'attir. Fakat bunlara muhalif olmayan iyi bir yenilik, müstahsen bir bid'attir. Daha etraflı bir tasnif ile bid'atler şeri'atin beş esasına (*aḥkâm*) göre ayrılır. İslâm ce-

maatinin uhdesine düşen vazifeler (*farż kifāya*) mâhiyetinde olan bid'atler şunlardır: Kur'an ve diğer dinî kitapları anlamak için, arap filolojisinin tahsili, sahih hadisleri mevzû hadislerden ayırt ederek, makbûl (*'ādil*) hücceti seçmek, şeriat ahkâmının tedvini (*fiḳh*) ve râfızîlerin red ve cerhi. Sünnî müslümanlığa muhalif olarak, ilbâda sapan bütün mezhepler memnûdur. Zâbidlere mahsus zâviyeler (*ribāṭāt*) ve mektepler yaptırılması şer'an hoş görülen (*mandūb*) bir bid'at olup, tavsiye edilir. Câmilerin ve mushafların tezyini gibi şeyler, mekrûh (*makrūh*) 'tur. Yemek ve içmek gibi hususlarda masraf ihtiyarı mübah (*mubāḥ*) 'tır.

Nihâyet memnû bid'at, râfızîlik ile imansızlık arasındaki fark bahsinde, bid'at ancak sahih bürhan hususunda bir temyiz noksanından ileri geldiği hâlde, küfrün muannidâne bir muhalefet (*ma'ānada*) olduğu izah edilir.

Bibliyografya: Bu meselenin nasıl zuhûr ve inkişaf ettiğine dâir bk. Goldziher, *Muh. Studien*, II, 22 v.d.; Macdonald, *Development of Muslim Theology*, mad. *bid'a* ve *mubtadi'*.

BİDİL. [Bk. BİDİL.]

BİDİL. BİDİL, MİRZĀ 'ABD AL-ḲĀDİR (1644—1720), aslen türk olup, Hindistan'da yetişmiş farsça yazan şâirlerin en büyüğüdür.

Hayatı. Bîdil, Babur zamanında hicret ederek, Bengâle tarafına gelen çagatayların Arlas boyuna mensûp olup, 'Aẓîmâbâd (Patna)'da yerleşen Mîrzâ 'Abd al-Ḥâliḳ'ın oğludur. Kendisi de 1054 (1644)'te aynı şehirde doğmuştur. 5 yaşında babasını kaybeden Bîdil'in terbiyesi ile annesi ve amcası Mîrzâ Ḳalandar meşgûl olmuşlardır.

Bîdil bir müddet medresede tahsil etmiş, fakat sonradan terke mecbur olmuştur. Medreseyi terkedince Şâh Fâżil, Şâh Ḳâsim Darvîş ve Şeyḫ Kamâl gibi, mazanneden şahsiyetler ile münasebet peyda etti. Bilhassa Şeyḫ Kamâl, amcasının ve âilesinin dostu idi. O zamanlar şiir söylemeğe de başlamış olan şâir, Şeyḫ Kamâl'in te'siri ile, daha evvel kullanmakta olduğu Ramzî mahlâsını bırakıp, Bîdil'i tahallüs etmiştir. Bîdil bu şeyhlerin tavsiyesi ile pek çok tasavvufî eserler okumuştur. Kendisinin kerâmete inanmak gibi, hayatının sonuna kadar devam eden bâzı itiyatlarının menşe'i budur. Bu tahsil senelerini müteâkip, Bîdil, evvelâ Şâh Cihân'ın ikinci oğlu Şucâ' (1658—1660)'ın hizmetine girdi; sonra Muḥammed 'Aẓîm Şâh (ölm. 1707)'a intisap etti. Bu hükümdar onun, yalnız memleketinin değil, bütün Hindistan'ın en yüksek şâiri olduğunu anlayınca, kendisi için, bir kasîde söylemesini istedi. Mîrzâ bunu reddederek, dostlarının nasihatlerine rağmen, çekilip, Dehli'ye gitti. Bundan sonra şâir, Navvâb Şukr Allâh Ḫân, oğulları Luṭf Allâh, 'İnâyat Allâh ve diğerleri gibi, bâzı küçük prenslerin hizmetinde bulunmuş, bâzan onlarla ve bâzan yalnız, Bengâle Orissa ve Birat'a seyahat etmiş; sonra tekrar Dehli'ye dönerek, münzevî bir hayat sürmüştür. Bununla beraber hükümdar ve büyük amîrler yine onun sohbetine rağbet etmekte idiler. Meselâ 'Âlamgîr (ölm. 1707) zamanında, Dehli'de vezir bulunan ve aslen türk olan Niẓâm al-Mulk (bugünkü Niẓâmların ceddi) lâkablı Çın-Kılıç şiirlerini ona gönderip, tashih ettiriyor, Bîdil'den gazel ve mesnevîler istiyordu. Diğer bir emîr, Şâkir Ḫân, 1698'de hükümdar olup, Dekken'i zaptedince, Bîdil'e mülk ve iktâ olarak, arazi vermek istemişti. Şâir, *Ruḳa'āt*'ında mevcut olan bir mektup ile, buna teşekkür etmiş, fakat araziyi kabûl etmemiştir.

Bu emîrler ve küçük hükümdarlar arasında, Bîdil ile en sıkı münasebeti olan zat, şâir Navvâb Şukr Allâh Ḫân olup, eserlerini birbirlerine göndererek, fikir teati ederlerdi. Bîdil *Ṭilsım-ı ḥayrat*'ını ona göndermiş, hükümdar da esere başlıklar yazmıştır.

Bîdil'in Dehli'de hemen hemen münzevî geçen hayatı, oldukça devam etmiş, nihâyet 1720 (1133) senesinde vefat etmiştir.

Eserleri. Bîdil'in, daha 8—10 yaşlarında, şiir söylemeğe başladığı yukarıda kaydedilmişti. Keudisi, *Çahār 'unṣur*'unda, irticâlen söylediği şiirlerden sık-sık bahsetmektedir. Eserlerinde dikkato çarpan tasannu'a rağmen, manzûm eserlerinin 100.000 beyite yaklaştığı düşünülecek olursa, ilhamının ne kadar kuvvetli ve nazım kabiliyetinin ne kadar gelişmiş olduğu anlaşılır. Şâir, bir kaç eserinin mukaddimesinde, bu tekellüflü gibi görünen eserleri büyük bir kolaylıkla yazdığını söyler. Gerek ayrı-ayrı, gerek külliyat hâlinde, muhtelif yerlerde (Taşkend'de ve Hindistan'ın bir çok şehirlerinde) sık-sık tabedilmiş olan eserleri, tarih sırasına göre, şunlardır. 1. *Muḫīṭ-i a'ẓam*. Bîdil'in h. 1074'te, henüz 20 yaşında iken, yazmış olduğu bu eser, müteferrik şiirleri istisna edilecek olursa, onun ilk eseridir; *mutaḳārib* bahrinde yazılmış, timsâlî bir sâkinâmedir. Bu eserde, bir mukaddime (*tamhīd*) ile 8 bab (*daur*)'da, kâinatın yaradılışını anlattıktan sonra, tekrar Allaha vusûlden bahseder. 2. *Ṭilsım-ı ḥayrat*. Bu da timsâlî bir mesnevîdir ki, burada padişah — ruhun, memleket—bedenin, kız—tedbirin, şahın oğlu—sıhhatin, saray—ciğerin, askerler ise—inzivanın sen bolüdür. Eser 1080 veya 1096'da ikmâl edilmiştir. 3. *Ṭūr-ı ma'rifat* veyahut *Gulgaşt-i ḥaḳīḳat*. Bîdil bu eserini, Şukr Allâh Ḫân ile beraber, Birat'a yaptığı seyahat esnasında (1097

'de veya bir az daha sonra), bir kaç gün içinde yazmıştır. Bu eserde, şâir seyahat intibâlarını anlatır. Fakat bu seyahatte onu en ziyâde meşgûl eden nokta, insanlardan ziyâde, kendisine her an Allahı ve hayat ile memat arasındaki farkları düşündüren tabiat manzaraları olmuştur. Şâir, dâimâ, cemadatta gizlenmiş olan ruh-ı mutlakı ve cemaadatın ruh-ı mutlaka olan aşkını sezmiş ve anlatmıştır. Bundan dolayıdır ki, eser, bir seyahatnâmeden ziyâde, Mîrzâ Bîdil'in kâinatı seyrederek, yaptığı tefelsüften ibarettir. 4. *Çahâr 'unṣur*. Bîdil'in en büyük mensûr eseri olup, 4 kitaptan ibarettir ve h. 1116'da ikmâl edilmiştir. Mevzû, ekseriya kendi hayatından alınmış küçük kıssalar ile muhtelif meselcler hakkındaki düşüncelerinden ibarettir. Şâirin tercüme-i hâli bakımından, fevkalâde mühimdir. 5. *Nikât*. Müstakil bir kitap olmayıp, *Çahâr 'unṣur*'dan yapılmış bir ihtisardır. 6. *Ruḳa'ât*. Bîdil'in mektuplarını ihtivâ eder. Bu mektupların ekserisi, yukarıda adları geçen hükümdar ve emîrlere, muhtelif vesileler ile, yazılmıştır. Çok mûlâk bir dil ile yazılmış olan bu mektuplar, gerek devrin tarîhi, gerek bizzat şâirin tercüme-i hâli bakımından, ehemmiyetlidir. 7. *'Irfân*. Tasavvufî meselelerden bahseden bu eser, Bîdil'in en büyük mesnevîsi olup, 1124'te ikmâl edilmiştir. 8. *Dîvân*. Gazeller, rubaîler ile kasîdelerden ibarettir. Fakat kasîdeleri, hükümdar veya emîrler için söylenmiş medhiyeler olmayıp, yalnız beyit adedinin gazellerdekinden fazla olması itibariyle, kasîdeye benzer.

F i k i r l e r i. Bîdil'in, şâirliği kadar, fikirleri de ehemmiyetlidir. Fakat onun muhtelif eserlerinde, muhtelif vesileler ile ortaya attığı fikirleri burada sistemli bir hâlde toplayacak değiliz. Ancak kâinatın yaratılışı ve Allaha vusûl gibi tasavvufî tefekkürün esası olan noktaları ve bu noktaların Bîdil'de aldığı şekli göstereceğiz. Bunun için de bir eserini, ilk mesnevîsi olmakla beraber, fikirlerinin esasını ihtivâ eden *Muḥîṭ-i a'ẓam*'ı yakından tetkik etmek kâfidir. Zâhiren bir sâkinâme olan bu mesnevîde anlatıldığına göre, âlem, halk edilmeden evvel, sıfatsız, keyfiyet ve kemiyeti olmayan, hâdisattan münezzeh bir şaraba benzer ki, bizzat Allahın aynıdır. Bu şarap *ladun* kadehinin şevki ile, harekete gelmiş ve kâinat zuhûr etmiştir. Fakat kâinatın zuhûru, bir gâye olamaz; çünkü kâinat kendi varlığından haberdar değildir. Onun için *tacallî* devam etmiş ve sıra insana gelmiştir. İnsan da, aşk şarabının tesiri ile, daha ziyâde yükselmek arzusu duyar; nihâyet hakikî nura, visâle erişir.

Bu kısa hulâsadan anlaşılıyor ki, Bîdil'in fikirleri, diğer mutasavvıflarınkiuden pek farklı değildir. Şu kadar var ki, Allaha erişmek makamında sık-sık kullanılan *fanâ' fi-'l-lâh* tâbirine onda hemen hiç tesadüf olunmaz. Diğer taraftan tecellînin, tekâmül denilebilecek bir izahını yapmış olmakla, diğer mutasavvıfları geçmiş gibi görünmektedir. Bîdil'e göre, her varlıkta, daha üstün bir varlık meydana getirmek kabiliyeti vardır. O bunu çok sevdiği ve sık-sık kullandığı *ḫamyâza* („gerinme") kelimesi ile ifâde eder ki, bu gerinme, onun *Ṭûr-i ma'rifat*'te anlattığı gibi, bir ağacı meydana getirecek olan tohumdan cemadata kadar her şeyde gizlidir ve Allaha karşı duyulan aşktır. Bîdil'de, bir de „heyulâ—suret" fikri vardır ki, buna göre, ruh muayyen suretleri almadan, onlara uygun bir heyulâya sâhip olmalıdır. Onun içindir ki, insanın da, insan olmadan evvel, insanlığa uygun bir heyulâya sâhip olması lâzım gelirdi ki, bu da maymunluk devridir. Onun Darwin'in fikirlerini daha evvel ifâde etmiş diye gösterilen meşhur mısrâı („adam, adam olmadan maymun idi"; *Ġazaliyât*, tab. Bombay, s. 160.) da, hakikatte Darwin'in fikirleri ile biç alâkası olmayıp, yukarıda anlatılmış olan sistemin tabiî bir neticesinden ibarettir.

Ş â i r l i ğ i v e t e ' s i r i. Bîdil, şiirde tasavvufî fikirlerinin ifâdesinde, daha evvelki mutasavvıflardan haylı ayrılmaktadır. Bîdil, gönlün iştiyakını duyduğu hakikî varlığa erişmek mâcerâsını, eski sufilerde olduğu gibi, his ve heyecanla değil, ekseriya alelâde hayattan alınmış misâller ile süslü fikirler hâlinde ifâde etmiştir. Onda, 'Aṭṭâr ve Mavlânâ'da görülen, mecazî aşka dayanarak yükselen hakikî aşkın izdiraplarından eser yoktur; insan zanneder ki, onlar henüz gâyeye varmak için çırpınırken, Bîdil gâyeye varmış ve oradan, soğuk kanlılıkla, bu âleme bakmaktadır. Bundan dolayıdır ki, Bîdil, en ziyâde lirik olması icap eden gazellerinde bile, evvelâ bir mısrâ ile fikrini söyler, ikinci mısrâda getirdiği misâl ile de, onu takviye eder. Bütün kuvvetini de fikrini ifâde de ve getirdiği misâlin canlılığında gösterir. İşte bundan dolayıdır ki, geniş hayâllere ve terkiplere daha müsait olan mesnevîlerinde, yine Mavlânâ'nın aksine olarak, gazellerinden daha çok muvaffak olmuştur. Şiirlerinin diğer bir hususiyeti de, fikirlerini iyice ifâde edebilmek için, yeni-yeni terkipler icat etmesidir. Öyle ki, bu yüzden Bîdil'in şiirleri her münevver tarafından anlaşılamamış ve Türkistan'da „Bîdilci" ve Efganistan'da ise, „Bîdilḫvân" denen ve Bîdil'i anlamakla iştihar eden bâzı kimseler zuhûr etmiştir. Bîdil, henüz hayatta iken, Hindistan'da meşhurdu; ölümünden sonra da şöhreti, Hindistan hudutlarını aşarak, Ef-

ganistan ve Türkistan'a kadar yayılmıştır. Bîdil bugün bile, o memleketlerde en büyük şâir ve şeyh addedilmektedir. Ölümünden sonra yetişmiş bir çok şâirlerde olduğu gibi, Hindistan'da son zamanların en büyük müslüman şâiri Muḥammed İḳbâl'de de tesiri, vâzıh olarak, görülür.

Bîdil, bu ülkelerdeki vâsî şöhretine rağmen, İran'da hemen hiç tanınmamıştır. Sebebi, belki, yeni terkipler ile dilde yaptığı inkilâp ile, şi'îler aleyhindeki fikirleridir.

Bibliyografya: Bîdil'in tercüme-i hâli için en mühim menbâ, bizzat kendisinin *Çahâr 'unṣur*'u ile *Ruḳa'ât*'ıdır. Şâirden bahseden tezkirecilerin eserleri — meselâ Ḫōşgū, *Saflna*; Şîr Ḫān Lūdī, *Mir'āt al-ḫayāl*; Azād Ḥusayn-i Vāsiṭī, *Ḫazā'in-i 'āmira* ve *Gul-i ra'nā* —, son zamanlara kadar basılmamıştır. Yalnız bu eserlerdeki Bîdil'e âit mâlûmat, bâzı kataloglarda kısmen hulâsa olarak, kısmen de aynen iktibas edilmiştir: Rieu, *Catalogue of the Persian Mss. in the British Museum* (London, 1881), s. 706b v.dd.; Ethé, *Catalogue of Persian mss. in the Library of the India Office*, bk. Index; Blochet, *Catalogue des Mss. Persans de la Bibliothèque Nationale* (Paris, 1905), I, 90; V. Rosen, *Les Manuscrits persans de l'Institut des langues orientales* (Petersburg, 1886), s. 167; *Catalogue of the Arabic and Persian Mss. in the Oriental puplic Library at Bankipor*, III, *Prepared by Maulawī Abdul Muqtadir* (Calcutta, 1912), s. 194. Bîdil'in tercüme-i hâli ile eserleri hakkında yazılmış tam ve yegâne tetkik için bk. Yāsīn Ḫān Niyāzī'nin uzun makaleler serisi (*Oriental College Magazin*, 1932; biz ancak bu zâtın *Maqāla-i āylna-i 'irfān* (Kâbil 1312), nr. 1—5'te çıkmış farsça tercümesinden istifâde edebildik). Türkiye'de Bîdil hakkında yazılmış makaleler şunlardır: Türkistanlı Meyân Büzürg, *Unutulmuş bir türk şâiri: Bîdil* (*Vakit* gaz., 17 ağustos 1925); ayn. mll., *Ḳādir-i Bîdil, Sarık ve softalar* (*Vakit* gaz., 11 eylûl, 1925, 4 kânun II. 1926). (AHMED ATEŞ.)

BÎDİL. BÎDİL, ḤĀCCĪ MĪRZĀ RAḤĪM (? — 1786), şirazlı bir şâir ve Safevîlere bir kaç tabip yetiştirmiş olan bir ulema âilesinin çocuğudur. Babası Mīrzā Muḥammed Ṭabîb, Vakîl Karīm-Ḫān Zend (ölm. 1779)'in teşebbüsü ile, İsfahan'dan Şiraz'a gelmişti; kendisi de Fatḥ 'Alī Şāh'ın tabibi idi ve Mekke'ye yaptığı bir haec seferinden dönerken, Ḳumm'da, Muḥammed Şāh devrinin başlangıcında vefat etmiştir (1786 sıralarında).

Bir de, Muḥammed Amīn Beg Bîdil isminde, nişapurlu bir şâir vardır.

Bibliyografya: Ethé, *Grundr. der iran. Philol.*, II, 300 v.d., 310, 335, 337; Rizā Ḳulī Ḫān, *Maema' al-fuṣaḥā*, II, 82.

(CL. HUART.)

BİDLİS. [Bk. BİTLİS.]

BİDPÂY veya BİLPÂY, PİLPÂY. Garpta *Kalîla va dimna* müellifine verilen isimdir. İsmin bu şekli arapça *Bîdbā* veya *Bîdbāh*'tan gelmektedir. Kitabın pehlevî dilinden hazırlanmış olan süryânî metninde, müellife *Bidug* veya *Bidvag* adı verilmiştir. Bu şeklin menşei, Benfey'e göre, sanskrit dilinde *vidyâpati*'dir ki, „ilmin sâhibi" demektir.

Bu (efsânevî) şahsiyet hakkında bütün bildiğimiz *Kalîla va dimna*'nın arapça nushasına Bahnūd b. Saḥvān veya, diğer ismi ile, 'Alī b. al-Şāh al-Fārisī tarafından yazılan mukaddimeden alınmıştır. Burada bu mâlûmatın kısa bir hulâsasını vereceğiz. Tafsilât için bk. mad. KELİLE VE DİMNE.

İskender'in Hindistan'a nasbettiği hükümdar oradan kovulunca, halk yerli bir sülâleye mensûp olan kıral Dabşalūn'u tahta geçirdi. Yeni kıral, çok geçmeden, keyfî hareketleri ile, tebeasının menfaatlerini ihmâl eylemeğe başladı. Onun bu hâli Bîdbā isimli hakîm bir brahmanı kızdırdı. Bîdbā, talebelerinin itirazlarına rağmen, bir divan esnasında kırala, fena idaresinden dolayı, alenen çıkıştı. Kıral brahmanı zındana attırdı; orada bir müddet kalarak, unutuldu.

Kıral bir gece, yıldızlar karşısında düşünceye daldığı sırada, Bîdbā'yı hatırlayarak, çağırttı. Evvelce yaptığı ulu-orta tenkitlerini kendisine affetti ve onu kendine vezir yaparak, ihsanlarda ve iltifatlarda bulundu. Bundan sonra kıral kendini tamamiyle ilim ve irfana verdi ve tıpkı ecdadı gibi, namına, halkın anlayabileceği bir ifâde ile, derin bir hikmet tâlim edecek bir kitap yazılması arzusunu gösterdi. O zaman Bîdbā, bir talebesi ile beraber, yiyecek, içecek ve çalışmak için lâzım olan malzemeyi alıp, inzivaya çekildi ve *Kalîla va dimna* adlı kitabını, talebesine söyleyerek, yazdırdı.

Kitap tamam olunca, kıral memleketin bütün halkını, eserde yazılı şeyleri dinlemeğe dâvet etti; kitap, Bîdbā tarafından, alenen kıralın ve halkın huzurunda okundu.

Bibliyografya: Benfey, *Einleitung za Kalilag und Damnag* (nşr. Bickell), s. XLIII, not 3; *Kalila va Dimna* (nşr. de Sacy, arapça metin), s. 3—31; (nşr. Cheikho, arapça metin), s. 5—18; bundan başka bk. mad. KALİLA VA DİMNA. (A. J. WENSINCK.)

BİDRÎ. [Bk. BİDRÎ.]

BİDRÎ. BİDRÎ, mâden kakma işleri; ilk defa Bîdar [b. bk.]'de yapıldıkları için bu ismi

almıştır. Bakır ile çinko, yer-yer değişen bir nisbette, bâzan kalay, kurşun veya çelik tozu ile de karıştırılarak yapılan halitadan imâl edilir. Üst satıhları altın veya gümüş ile işlenir, cilalanır; nişadır tozu ve güherçile ile bilhassa koyu yeşil veya siyaha boyanır. Tezyinat, ekseriya, çiçek örneklerine göre yapılır; en eski ve en makbûl örnek, haşhaş çiçeğidir. En ziyâde yapıldıkları yerler, Bîdar, Purniah, Lucknov, Dacca ve Murşidâbâd'dır; bu son üç şehirde bu san'at hemen tamamen müslümanların elindedir.

Bibliyografya: Benjamin Heyne, *An Accoant of the Biddery ware in India* (*Asiatic Journ.*, 1817, III, 220 v.dd.); George Smith, *Description of the manifacture of Biddery ware* (*Madras Journ. of Litterature and Science*, 1857, XVII, 81—84); Sir George Birdwood, *Industrial Arts of India*; T. N. Mukharji, *Bidri-Ware* (*Joarn. of Indian Art*, 1885, nr. 6); Sir George Watt, *Indian Art at Delhi*, 1903 (London, 1904), s. 46—49.

BİĠA. [Bk. BİGA.]

BİGA. BİĠA, garbî Anadolu'da, Marmara denizine dökülen Koca-Baş çayı (yahut Biga çayı; yukarı kısmında Çan deresi, eski adı ile Granikos) üzerinde, deniz kıyısına düz hat ile 18 km. ve iskelesi olan Kara-Biga'ya bağlı olduğu yol ile 24 km. mesafede, Çanakkale vilâyetine bağlı bir kaza merkezidir. Anna Komnen'in (XII. asır) Pigas (menbâlar) adı ile zikrettiği bu belde, eski Pegae'nin yerine kaim olmuştur. Koca-Baş çayının yukarı kısmında bâzan boğaz şeklini alan dar vâdisi, bu mevkiden sonra, denize doğru genişleyerek, ova hâline gelir. Bu sebeple ve şüphesiz telâffuz yakınlığı yüzünden, Biga'ya bâzan Boğaz şehri de denmiştir. milâttan 334 yıl önce, İskender'in Dârâ'ya karşı zaferi ile neticelenen büyük muharebe, bu civarda bir yerde yapılmış olmalıdır. Osmanlı imparatorluğunun eski eyâlet teşkilâtına göre, Biga sancağı, Gelibolu, Kocaeli, İzmir, Midilli, Sakız ve Rados ile kısmen Mora'yı da ihtiva eden ve kapudan paşalığa merbut olan Cezayir-i Bahr-i Sefîd eyâletinin bir cüz'ünü meydana getirmekte ve sancağın sâhası, kısmen Balıkesir vilâyetine taşmak üzere, şimdiki Çanakkale vilâyetininkine tekabül eylemekte idi. Bilâhare bu sancak, Hudavendigâr vilâyetine bağlanmış, daha sonra müstakil mutasarrıflık hâline konmuş olup, merkezi Çanakkale olduğu hâlde, yakın vakte kadar, Biga adını muhafaza etmişti. Evliya Çelebi Biga'nın 6 köşeli metrûk bir kalesi bulunduğunu, şehrin bağ ve bahçeli evlerinin „kâr-i kadîm" kârgir ve kiremit örtülü olduğunu, halkın türk ve yürüklerden mürekkep bulunduğunu kaydeder. Evvelce Biga, Çanakkale ile Bursa arasında oldukça ehemmiyetli bir transit ticâretinden istifâde ederken, imparatorluğun inhitat devrinde, yolların emniyetsizliği yüzünden, bu faâliyet hemen hemen sıfıra inmiş ve şehir de bundan çok zarar görmüştür. XIX. asrın sonunda kasabanın nüfusu 5.000 kadar tahmin ediliyordu (fakat Cuinet'de 10.000, bunun 8.400'e yakını müslüman). Bugünkü hâli ile, Biga, bir taraftan Çanakkale boğazından, diğer taraftan da İzmir—Bandırma demir yolu üzerinden geçen, büyük münakale yollarına uzak kalmış, yalnız toprağı verimli olan civarının mahsûllerini (koyunculuk, kümes hayvanları, hububat, bakliyat ve tütün ziraati) yetiştirmekle yaşayan bir kasabadır. 1935 sayımına göre, kasabanın nüfusu 7.480'dir. Biga kazasının 1575 km². lik sâhası üzerinde, 71.333 nüfus yaşamaktadır. Biga şehrinin iskelesi olan ve şimâl rüzgârına karşı bir burunla korunan Kara-Biga (halk arasında bâzan Kara-Boğa) kasabası (1935 sayımına göre, 2.302 nüfus) kadîm çağların işlek bir limanı olan Priapus'un mevkiinde bulunmakta ise de, şimdi burada o devirden kalma hiç bir eski esere rastlanmamaktadır.

Bibliyografya: Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 156; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, III, 752 v.d.; Ali Cevad, *Memâlik-i osmaniyenin tarih ve cografya lûgati*, s. 224 v.d.; *Kâmûs al-a'lâm*, II, 1441; Evliya Çelebi, *Seyâhat-nâme* (nşr. Ahmed Cevdet), V, 298; *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 667; 1935 *genel nüfus sayımı*, 75, 13; *Çanakkale vilâyeti broşürü*. (BESİM DARKOT.)

BİGHA. BİGHA, Hindistan'da kullanılan bir nevi arazi ölçüsüdür. Bir ingiliz dönümünün (acre) 5/6'i veya 3.025 yarda murabbaıdır (bir ingiliz dönümü = takriben 4 türk dönümüdür). *Bigha* ölçüsü Şah Ekber zamanında tesbit edilmiştir. Bu ölçü muhtelif zamanlarda ve Hindistan'ın muhtelif yerlerinde hayli değişikliğe uğramıştır.

Bibliyografya: Abu 'l-Faẓl, *Âʾîn-i Akbarî* (trc. v. Jarret), II, 61 v.d.; H. H. Wilson, *Glossary*, bk. mad.

BİH'ÂFRİD. [Bk. BİH'ÂFRÎD.]

BİH'ÂFRÎD. BİH'ÂFRÎD B. MÂHFARVADÎN, parsî bir din müceddidi olup, Emevî hilâfetinin son zamanlarında Nîsâbûr bölgesinde, Havâf'ta meydana çıkmış ve Mubidlerin tahriki üzerine, Abû Muslim'in emri ile, müridlerinin bir çoğu ile birlikte, öldürülmüştür. Başladığı teceddüt hareketinin iptidasında ilk 7 sene Çin'de yaşadıktan sonra, dönüşünde halka, ölmüş ve bu müddeti göklerde geçirmiş olduğunu söylediği rivâyet edilir. Diğer bir rivâyete göre de, hakikaten ölmüş gibi görünerek,

hazırlattığı mezarda bir sene kalmıştır. Göklerde öğrendiğini iddia ettiği dinî akîdeleri, farsça yazılmış bir eserde mevcuttur. Bu zat, kitabında, mecûsîliğin bâzı âyin ve âdetlerini, meselâ *zamzama*'yi, ateşe tapmağı, yakın akrabanın birbirleri ile evlenmelerini, şarap içmeği ve ölmüş hayvanların etini yemeği kaldırıyor ve yerine yeni bir takım ibâdetler, msl. günde 7 defa güneşe karşı dönerek, muayyen dualar okumak ikame ediyordu.

Bibliyografya: *Fihrist* (nşr. Flügel), s. 344; *Mafâtîḥ al-'ulûm* (nşr. van Vloten), s. 38; al-Bîrûnî, *Chronology of ancient nations* (nşr. Sachau), s. 210; *ayn. esr.* (trc. Sachau), s. 193 v.d.; al-Şahrastânî, *Milal va nihal* (nşr. Cureton), s. 187; *Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenl.*, III, 30 v. dd.

BİHÂR. [Bk. BİHÂR.]

BİHÂR. BİHÂR yahut BEHAR, ingiliz Hindistanı'nda Bengâle eyâletinde bir şehrin ve bir bölgenin ismidir. 45.063 nüfusu olan şehir, adını *Vihâra* (Budda mâbedi)'dan almıştır. Şehrin etrafı da budistlik (burkancılık) devrinden kalma eserler ile muhattır. Bihâr, islâm idaresi altında bulunduğu XIII. asrın bidayetinden hükûmet merkezinin Patna'ya nakledildiği Ekber zamanına kadar, eyâlet merkezi idi. Hindistan ile asıl Bengâle arasında bulunan bu eyâlet, hiç bir zaman müstakil bir devlet olamamıştır. Hind-türk imparatorluğu devrinde 8 *sarkâr*'a bölünmüş bir *sûbah*'lik teşkil eylemekle beraber, dâimâ Bengâle *sûbah*'liğine tâbi tutulmuş ve bu idarî vaziyette olduğu hâlde, 1765 senesinde, Bengâle, Bihâr ve Orissa'nın terki hakkındaki *Dîvânî* muahedesi mûcibince, ingiliz idaresine geçmiştir. Bununla beraber Bihâr, iklimi, toprağın işletilmesi, nüfusu ve lisanı itibarı ile, asıl Bengâle'den hemen-hemen her hususta ayrılır. Bengâle'deki müslümanlar nüfusun 54 %'ünü teşkil ettiği hâlde, burada nüfusun ancak 18 %'i müslüman, 82 %'si hindûdur. Lisanları Bengâle ile şarkî hindûca arasında bir lisan olarak târif edilebilen ve doğrudan doğruya eski Mâgadhî Prâkrit'ten gelen biharcadır. Bu dilin, Maythilî, Magahî ve Bhoepurî adlarında, 3 lehcesi vardır. Gürülüyor ki, XX. asır başında 34,5 milyon nüfusun konuştuğu bu lisan, nüfusu 23.380.000'den ibaret olan Bihâr'ın idarî hudutlarını haylıca aşmıştır. İdare bakımından Bihâr, Orissa ile beraber, bir eyâlet teşkil etmekte olup, bunun 215.378 km². arazisi üzerinde 34.002.189 (1921) nüfua yaşamaktadır.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India*; G. A. Grierson, *Bihâr Peasant Life* (Calcutta, 1885).

BİHÂRÎ. AL-BİHÂRÎ, MUḤİBB ALLÂH B. 'ABD AL-ŞUKÛR AL-ḴĀẒÎ AL-BİHÂRÎ († 1707), Hindistan'da Bihâr köylerinden birinde doğmuş olup, zamanının en ileri gelen âlimlerinden idi. 'Âlamgîr, kendisini ilkin Lucknov, sonra da Dakhan'da Ḥaydarâbâd kadılığına tâyin etti. Bir ara ikbâlden düştü ise de, tekrar teveccüh kazanarak, imparatorun torunu ve Muḥammed Mu'aẓẓam'ın oğlu Rafî' al-Ḳadr'in mürebbîliğine tâyin edildi. 'Âlamgîr'in vefatında, Şah 'Âlam I. unvanı ile, yerine geçen Muḥammed Mu'aẓẓam, Muḥibb Allâh'a Fâẓil Ḫân unvanını vererek, kendisini bütün hind-türk imparatorluğuna ḳāẓi'l-ḳużât (en büyük hâkim) nasbeyledi. Al-Bihârî, bundan bir kaç ay sonra, 1119 (1707)'da vefat etti. Al-Bihârî'nin yazdığı eserler şunlardır: 1. *al-Cavhar al-fard*, tecezzî kabûl etmez cüz hakkında (Lotb, Ind. Off., nr. 581, IX); 2. *Musallam al-ṣubût*, Abû Ḥanîfa mezhebi kaidelerine göre, islâm hukukunun esasları (nşr. Aligarh, 1297; Dehli, 1311); 3. *Sullam al-'ulûm*, mantık hakkında yazılmış olan bu eser uzun müddet Hindistan'da ellerde dolaştığından ve okunduğundan, bir kaç defalar yeniden basılmış ve buna bir çok şerhler ve şerhlerin şerhleri yazılmıştır.

Bibliyografya: Âzad al-Bilgrâmî, *Sabḥat al-marcân*, s. 76; Şiddîḳ Ḥasan, *Itḥâf al-nubalâ'*, s. 905; Faḳîr Muḥammed al-Lâhorî, s. 431; Brockelmann, *GAL*, II, 420; Loth, *Cat. of Arabic Mss., India Office*, nr. 332, 563, 567, 571. (M. HİDAYET HOSAYN.)

BİHİSTÛN. [Bk. BİSÛTÛN.]

BİHİŞT. [Bk. BEHİŞT.]

BİHḴUBĀẒ. [Bk. BİHKUBÂD.]

BİHKUBÂD. BİHḴUBĀẒ, orta çağlarda Irak'taki Savâd kıt'asının 3 bölgesine (fars. *astân*, arap. *kûra*) verilen isimdir. Bu sâhanın Sâsânîler devrinde, bilâhare araplarca da kabûl edilen, taksimatı şöyle idi: 1. Yukarı-Bihḳubāẓ (Bâbil, Ḥuṭarniya, yukarı ve aşağı Fallûca ve 'Ayn al-Tamr mevkilerini de ihâta eden 6 nâhiye = *ṭassûc*); 2. Orta-Bihḳubāẓ (Sûrâ ve Nahr al-Malik'i de ihtivâ eden 4 nâhiye); 3. Aşağı-Bihḳubāẓ (Furât Bâdaḳlâ ve Nistar'i de ihtivâ eden 4 nâhiye). Her 3 bölgeye bâzan kısaca bu kelimenin cemi şekli olan Bihḳubāẓât adı verilir. Bu isimle, umumiyet itibariyle, Fırat'ın Bagdad'dan itibaren cenûb-i garbîye doğru Kûfa'ye kadar imtidat eden iki sâhil boyu anlaşılmalıdır. Bihḳubāẓ ismi şu mânadadır: „iyi (yahut „daha iyi" [yeni farsça *bih*-, orta farsça *veh*])-Ḳubāẓ". Buna benzer isimler başka yerde de gösterilebilir; krş. Marquart, *ayn. esr.*, s. 41. Bu Ḳubāẓ (yeni farsça *ḳavāẓ*) kelimesi ilk Sâsânî hükümdarına (488 veya 496—531 yılları arasında hükümdarlık etmiştir) izafetledir ve

bu ismi taşıyan diğer bâzı mahâl ve eyâletler daha vardır. Krş. mad. EBERKOBÂD ve ERRECÂN. Moses-Korenaçi 'ye atfedilen coğrafyada Bihkubāz eyâleti Kavat adı altında görülmektedir; krş. Marquart, *göst. yer.*, s. 142.

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), *tür. yer.*, bilhassa III, 133; VI, 7, 236; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 770; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (*Lexic. geogr.*; nşr. Juynboll), I, 57, 183; IV, 98, 412 v. dd.; Belāẕurī (nşr. de Goeje), s. 271, 464; M. Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen* (1900) I, 16, 20; J. Marquart, *Ērānšahr* (*Abh. G. W. Gött.*, yeni seri, III, nr. 2 (1901), s. 142, 163 v. dd.). (M. STRECK.)

BİHRŪZ. [Bk. BİHRÛZ.]

BİHRÛZ. BİHRŪZ, MUCĀHİD AL-DİN (? — 1145), Selçuk sultanları namına, 502 (1108) 'den 536 (1141)'ya kadar, 30 seneden fazla bir müddet, kısa fasılalar ile, Bagdad ve bir aralık bütün Irak 'ın vâlisi olmuştur. Nihâyet 536 'da azledildikten sonra, mâlikânesi olan Takrīt şehrine çekildi ve ömrünün sonuna kadar orada yaşayıp, 540 (1145/1146)'ta vefat etmiştir. İdâresi zamanında, memleketin umranı ve refahı hususundaki gayretleri ve başardığı nâfıa işleri ile muasırlarının minnetdarlığını kazanmıştır.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), X, 330 v. dd.

BİHZĀD. [Bk. BİHZÂD.]

BİHZÂD. BİHZĀD, KAMĀL AL-DİN, USTĀD (? —1537 ?), ressâm ve minyatürcü.[1] Hayatına âit başlıca mehazlar şunlardır: 1. Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar*, Bombay, 1857, III, 350 (T. W. Arnold, *Painting in Islam*, Oxford, 1928, s. 140) ve aynı müellifin *Nāma-i Nāmī* eserinden iki vesika (Bibl. Nat., yazm., *Suppl. Pers.*, nr. 1842), Bihzād 'ın güzel yazılar ve minyatürler ile vucuda getirdiği bir albüm için bir methâl ile kendisinin saray kütüphâne müdürlüğüne tâyini fermanı (Muḥammed Qazwini — L. Bouvat, *Deux documents inédits relatifs à Behzad*, *RMM*, XXVI, 1914, s. 146—161); 2. *Bāburnāme*, nşr. Beveridge, London, 1921, s. 272, 291, 329; 3. Mirzā Muḥammed Ḥaydar Duġlāt, *Tārīḫ-i Raşīdī* (T. W. Arnold, *BSOS*, London, 1930, V, 672 v.d.); 4. Heratlı Dōst Muḥammed b. Sulaymān, *Bericht über ältere und zeitgenössische Maler vom Jahre 951 (1544)* im Bahrām Mīrzā Album, Topkapu Serai Bibl. İstanbul (Binyon-Wilkinson-Gray, *Persian Miniature Painting*, Oxford, 1933, s. 186); 5. İskandar Munşī, *Tārīḫ-i 'ālam ārāy-i 'Abbāsī* (T. W. Arnold, *Painting in Islam*, s. 141); 6. Muṣṭafā 'Alī, *Manāḳib-i hunarvarān* (995 = 1587), İstanbul, 1926, s. 37, 63 v. dd., 67.

1479 senesine âit en eski minyatürlerini nazar-ı itibara alınırsa, Bihzād 'ın 1450 'den sonra doğmuş olması icap eder. Gerek Dōst Muḥammed, gerek Ḥaydār Mīrzā kendisinin Mīrak Naḳḳāş denilen heratlı Amīr Rūḥ Allāh 'ın talebesi olduğunu söyler. Hâlbuki, türk san'at tarihçisi Âlī, Bihzād 'a tebrizli Pīr Sayyid Aḥmed 'in hocalık ettiğini kaydeder. Cihāngīr de, Bihzād 'ın Ḫalīl Mīrzā isminde bir san'atkârın tarzını inkişaf ettirmiş olduğunu söyler (*Tüzūk-i Cihāngīrī*, nşr. Roger-Beveridge, II, 116). Bihzād, ilk hâmisi olan Mīr 'Alī Şīr Navā'ī ile bunun dostu olup, Herat 'taki sarayında, Navā'ī, Cāmī ve Ḫvāndmīr gibi, zamanının en mümtaz fikir adamlarını toplayan Timurlulardan Ḥusayn Bayḳara sâyesinde san'atını inkişaf ettirmek hususunda her türlü kolaylığa nâil oldu. Timurluların Muḥammed Ḫān Şibanī tarafından ıskatından (1507) sonra da, Herat 'ta kaldı — bu zatın Bihzād 'ın minyatürlerini tashihe cür'et ettiğini Babur nakleder — ve Muḥammed Ḫān Şibanī 'yi mağlûp eden Safevîlerden Şāh İsmā'īl ile birlikte, Tebriz 'e gitti. Bu hükümdar nezdinde nâil olduğu teveccüh ve iltifat Âlī tarafından aulatılan bir fıkra ile te'yit edilmekte olup, bu fıkraya göre, Şāh İsmā'īl, Yavuz Sultan Selim ile olan muharebeleri esnasında bile, Bihzād 'ı düşünürmüş. Şahın ona karşı olan teveccühü, kendisini 27 cemaziyelevvel 928 (1522) 'de saray kütüphânesi müdürlüğü ile bütün hâfız-ı kütüpler, hattâtlar, nakkâşlar, tezhipçiler, kitap musavvirleri, altın varak yapanlar, kuyumcular ve lâcivert taşından lâhur çividi çıkaranlar kâhyalığına tâyin etmesi ile kendisini göstermiştir. Bihzād, Şāh Ṭahmāsp zamanında da bir çok mansıplara nâil olmuş ve Sultan Muḥammed ile Aḳa Mīrak 'in yanında, saray kütüphânesinde çalışmıştır. Faḫrī Sultan Muḥammed 'in *Laṭā'if-nāme* (927 = 1520 senesine doğru; Brit. Mus., Add. 7669, var. 98) 'sinde ihtiyar Bihzād 'ın çalışma tarzı hakkında, bir çok mâlûmatı ihtivâ eden bir hikâye vardır ki, buna göre, Bihzād, yanına horasanlı Dervīş Muḥammed Naḳḳāş isminde bir türk yardımcı almış, buna evvelâ boyaları hazırlatırken, sonra bütün işlerini kendisine bırakmıştır. Diğer menbâlarda, Ḥaydar Mīrzā — Bihzād 'ın talebesi arasında portreci (tasvirci) Ḳāsim 'Alī, Maḳṣūd ile Molla Yūsuf 'u, Âlī — horasanlı Şayḫzāde ile Aḳa Mīrak 'i, İskender Munşī ise — Muẓaffar 'Alī 'yi zikreder. Dōst Muḥammed 'in düşürdüğü bir tarihe göre, Bihzād, 942 (1536/1537)

1 Müellif her ne kadar bu san'atkârı iranlı olarak gösteriyorsa da, bu hususta sarih hiç bir delili yoktur. Hâlbuki bir türk küllür merkezi olan Ali Şîr Nevâî kütüphânesinde çalışarak yetişmiş ve tercihen bir türk çırak yetiştirmiş olması, kendisinin türk ırkından olması ihtimâlini hatıra getirebilir. T. H.

'de vefat ederek, Tebriz 'de hucendli şâir Şayḫ Kamāl 'in yanına dofnedilmiştir. Diğer bir rivâyete göre de, daha 1533/1534 'te ölmüş bulunuyordu. İstanbul 'da Üniversite kütüphânesinde bulunan bir minyatür, bize Bihzād 'ı Safevî kıyafetinde mütevâzi ve kendi hâlinde bir ihtiyar olarak gösteriyor (bk. A. Sakisian, *La miniature persane*, Paris-Brüssel, 1929, levha, 130).

Eski menbâlar Bihzād 'ı, zamanının en büyük san'atkârı olarak, göğe çıkarmalarına rağmen, bunlardan, onun san'atı hakkında, esaslı bir fikir edinmeğe imkân yoktur. Ḫvāndmīr haşve kaçan izahları ile, Bihzād 'ın minyatürlerinde kemâle ermiş zarafeti ve resimlerinde hayatı tasvirdeki kudreti üzerinde ısrar ediyor gibi görünmektedir. Ḥaydar Mīrzā, Bihzād 'ın san'atını, üstadı olan Mīrak 'in san'atından daha az olgun, fakat daha zarif bulur. Bundan başka, aynı mertebede gösterdiği, fakat Bihzād 'ın fırça kullanmada mahareti ve kompozisyonlarındaki kudreti bakımından, onu geçmekle beraber, incelikte ona erişemediğini söylediği Şāh Muẓaffar ile de mukayese eder. Babur, Bihzād 'ın, san'atındaki inceliğe hayran olmakla beraber, bilhassa sakallı yüzleri hayrete şâyân derecede tersim ettiğini, fakat sakalsız yüzlerde o kadar muvaffak olamadığını ve alt çeneleri lüzumundan fazla uzun gösterdiğini kaydeder. Babur 'a halef olanlar da, Bihzād 'ın takdirkârları arasında bulunuyorlar ve kütüphâneleri için, onun eserlerini elde etmeğe can atıyorlardı. Bu eserler bugün 3—5.000 rupya tutacak bir bedel ile satın alınıyordu. Bihzād 'ın cenk sahnelerini tasvirde fevkalâde muvaffak olduğu hakkında, başkalarının da naklettiği rivâyetler, ilk olarak, Cihāngīr 'den çıkmıştır. Mazhar olduğu umumî takdir dolayısı ile, Bihzād 'ın ismi, bir istiâre unsuru olmuş, eşsiz tasvirleri ile an'aneye girmiş ve Mānī ile birlikte zikredilmiştir. Bununla beraber Âlî, Bihzād 'ın muvaffakiyetini, bir dereceye kadar, hâmîlerinin nufuzuna medyun olduğunu imâ etmiştir.

Yeni araştırmalar, her şeyden evvel Bihzād 'ın orijinal eserlerini bulmağa tevcih edilmiştir. 1931 'de Londra 'da yapılan İran san'at sergisi münasebeti ile, Bihzād 'a atfedilen bir çok eserlerin sergiye getirilmesi sâyesinde, bu hususta bir dereceye kadar muvaffak olunmuştur. Mamafih Bihzād 'ın elde edilen hakikî eserlerinin kâfi mikdarda olmaması ve kendinden evvel gelen san'atkârlar ile muasırlarından da elde eser bulunmaması yüzünden, onun gerek inkişaf ve tekâmülü, gerek kendisini diğer san'atkârlardan ayıran hususiyetleri hakkında henüz kat'i bir fikir edinebilmek mümkün değildir. Bununla beraber, Bihzād 'ın şimdiden beliren şahsiyeti, kendisini, san'atta yeni bir çığır açmaktan ziyâde, Timur devri üslûbunu kemâline vardırmış bir san'atkâr olarak göstermektedir.

Blochet (Rieu, Brit. Mus., Add. 25,900) 'de bulunan Niẓāmī 'deki minyatürlerin 813 (1410) 'te yazılmış olan mecmuadaki minyatürlerin (Brit. Mus., Add. 27,261) derin tesiri altında kalmış olduğunu göstermiştir. Lâkin kompozisyon tekniğinde kendinden evvelkilerin yolunu tutmuş olmakla beraber, Bihzād 'ın eserlerinde büyük bir hamle görülmektedir. Minyatürler, tasvir ettikleri metin ile olan alâkaları noktasından da, gâyet üstâdâne kompoze edilmiştir. Pek büyük olmayan figürler, resmin eb'adına göre, gâyet güzel serpiştirilmiş ve sayıları da gâyet iyi hesaplanmıştır. Bu minyatürlerde renk zenginliği göze çarpar; bundan başka, tesiri kuvvetli mahallî renklerin, birbirlerine yakınlıkları ve pek zarif yarım renkleri bakımından, fevkalâde ince bir his ile hesaplanarak, birbirine eklenmiş olduğu görülür. Bihzād 'ın bâzı renklerden, bilhassa soğuk mâvîlerden pek ziyade hoşlandığı anlaşılmaktadır. Minyatürlerin yapılışı mükemmeldir; bilhassa çiçek açmış ağaçlar ile binalarda ve halılarda görülen zengin tezyin motifleri büyük bir incelik ile tersim edilmiştir. Bihzād 'ın minyatüleri şâirâne-romantik sahneler ile dramatik ve hareketli cenk sahnelerini ihtivâ eder. Teferruatta, o zamana kadar pek görülmemiş bir realizme rastlanılır. Bihzād, ekseriya, hâdiseleri, şahısların çehre ve hareketlerinde belirtmeğe gayret eder. Hayvanların harcketleri de görülerek yapılmıştır. Tezyinî motifler, meselâ halılar üzerindekiler, asıllarına tamamen benzerler.

Bihzūd şark ressamları arasında, küçücük harfler ile ve resmin görünmez bir köşeciğine olsa dahi, eserlerine imza koyan ressamlardan biri olmuştur. İmzası bulunmadığı zaman bile, hattatlar eserin hâtimesinde ressamın ismini zikretmişlerdir. Fakat büyük şöhreti dolayısı ile, asırlardan beri, ya maddî kazanc maksadı ile yahut kolleksiyonunda bu meşhur üstadın bir eserini bulundurmak hevesi ile, yahut da eserlerinin imza ilo birlikte kopye edilmiş olmaları yüzünden, bir çok resimlerde, yersiz olarak, Bihzād 'ın imzası görülür.

Az-çok doğru olarak, Bihzād 'a izâfe edilebilen minyatürler aşağıdaki eserlerde bulunmaktadır.

A. 1. Hattât Mīr Şayḫ Muḥammed b. Şayḫ Aḥmed 'in şevvâl 883 (1479) 'te yazdığı *Būstān* 'da (London, A. Chester Beatty kolleksiyonu) bulunan on bir minyatür. Eserin hâtimesinde ressamın Bihzād (*al-'Abd al-muẓnib B.*) olduğu gösterilmiştir.

2. Sultan Ḥusayn Bayḳara 'yı, maiyeti ile birlikte, bahçede tasvir eden ve 1485 'te yapılmış

iki parçalı minyatür (Tahran, Gulistân müzesi). İmza (belki de hakikî değil) yerinde, sâdece Bihzâd adı vardır. Sol yarısının nâtamâm olan bir kopyesi New-York'ta, Ph. Hofer kolleksiyonunda, bulunmaktadır.

3. Ḥusayn Bayḳara için hattat Sultan 'Alî al-Kâtib tarafından yazılıp, Mârî al-Muẕahhib tarafından tezhib edilen bir *Bastân* nushasında bulunan dört yahut beş minyatür. Bunlar Kahire'de Mısır kütüphânesindedir. Bunlardan dördü, *al-'Abd B.* imzasını ve ayrıca ikisi de, 893 ve 894 tarihlerini taşımakta olup, imzanın harfleri gâyet küçük yahut mimarî tezyinat unsuru hâlindedir; kitabın müzehheb çift yapraklı kapak sahifesi üzerindeki imzanın büyük kısmı silinmiştir; binaenaleyh bu minyatürlerin Bihzâd'a izâfe edilmesi, diğerleri kadar, itimada şâyân sayılamaz.

4. Niẓâmî'nin *Ḫamsa*'sının 846 (1442)'da yazılmış bir nushasında bulunan üç minyatür; fakat Bihzâd zamanında (var. 77 b) yapılmış olan diğer bir minyatürün tarihinden (recep 898), kitabındaki minyatürlerin 1493'te tersim edilmiş olduğu anlaşılıyor (Brit. Mus., Add. 25.900, var. 121b, 161a, 231b). Minyatürler kitabın metninde, beyit sütunları arasında, Bihzâd'ın eserleri olmak üzere (*al-'Abd B.*), zikredilmişlerdir. Bu eserde, belki ona âit daha başka minyatürler vardır.

5. Madalyon; meşhur hattatların yazı nümûnelerini hâvi 930 (1524) tarihli bir albümde bir kır manzarası içinde bir ihtiyar ile bir delikanlıyı tasvir etmektedir. Bu albüm eskiden Paris'te Kevorkian kolleksiyonunda idi. Minyatürlerin hakikî olduğu imzası (*al-'Abd B.*), medhâlde bir hâşiye ve Ekber zamanından beri hind-türk imparatorluğuna âit bulunmuş olan albümün üzerine şahın kütüphâne memurunun yazdığı bir not ile sâbittir. Albümün tertip tarihi kat'î surette belli değildir.

6. Eserin Bihzâd tarafından 1520—1525 senelerinde, 70 yaşında iken, yapıldığını gösteren bir kayıt (*faḳir-i nâ-murâd B.*) ile, iki devenin güreşini gösteren bir minyatür (Tahran, Gulistân müzesi).

Bizhâd'a izâfe edilmekle beraber, onun eseri olduğu, kanaat verecek surette, isbat edilemeyen minyatürler şu eserlerde buluuur:

B. 1. Ḥusayn Bayḳara'nın bitirilmemiş bir portre taslağı, Coll. L. Cartier, Paris (bk. Martin, Sakisian).

2. Ḥusayn Bayḳara'nın at üzerinde bir portre taslağı; Boston, Museum of Fine Arts (bk. Martin, Sakisian).

3. Amîr Şâhî'nin gazelleri için yapılmış 3 kuş resmi, imzalı (Bibl. Nat., *Suppl. Pers.*, 1955; bk. Blochet, Wilkinson).

4. Amîr Ḫusrav Dihlavî'nin 890 (1485)'da yazılan *Ḫamsa*'si için 13 minyatür; Londra, A. Chester Beatty'nin kolleksiyonu (bk. Martin, Schulz).

5. 'Alî al-Kâtib tarafından muharrem 891 (1486)'de yazılan *Gulistân* için, 3 minyatür; Paris, Coll. Maurice de Rothschild. Minyatürlerden biri *al-'Abd B.* şeklinde imzalıdır (bk. Wiet).

6. 872 (1467)'de Şîr 'Alî tarafından Ḥusayn Bayḳara için yazılan Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî'nin *Ẓafar-nâme*'si için 12 minyatür. Bu kitabın tezhiplerinin sonradan yapılmış olması muhtemeldir. Baltimore, Coll. R. Garret; minyatürler imzasızdırlar, lâkin Cihângîr tarafından Bihzâd'a izâfe edilmiştir (bk. Martin, Schulz, Kühnel, Arnold, Gray).

7. *Gulistân* için bir minyatür (bitmemiş); şâir, haydudun köpeğini koğuyor; Gulistân müzesinde. Eski bir kayda göre, Bihzâd'a âittir ve daha 1619'da Aḳa Riżâ tarafından, Bihzâd'ın bir eseri olarak, kopye edilmiştir.

8. Muḥammed Ḫân Şibanî'nin minyatür bir portresi, Paris, Coll. A. Sakisian (bk. Sakisian).

9. 935 (1529)'te yazılan Şaraf al-Dîn Yazdî'nin *Ẓafar-nâme*'sinin minyatürleri. İran devletinin malıdır. Bunların kendisine âit olduğu Bihzâd tarafından tezhip edilen hâtimedeki bir kayıttan anlaşılmakta ise de, üslûbu san'atkârın diğer eserlerindekinden çok farklıdır.

10. Şâh Ṭahmûsp'ı, ağaç tepesinde tasvir eden bir resim. Paris, Louvre; imza: *Pîr-i Ġulâm B.* (bk. Sakisian ve Wilkinson).

Metinlerde zikri geçip de, muhafaza edilmemiş olan eserler:

Mavlânâ Maḥmûd'un Şâh Ṭahmâsp için yazdığı Niẓâmî'nin bir *Ḫamsa*'si, Sultan 'Alî Meşhadî tarafından yazılmış bir *Timur-nâme* ve Ḫvândmîr'in mukaddime yazmış olduğu bir minyatür albümü.

Bihzâd'ın te'siri evvelâ çıraklarında görülür. Bunlardan, Ḳâsim 'Alî, Aḳa Mirak gibi, bâzıları hemen-hemen üstâdları derecesine çıkmışlardır. 900 (1495) senesi Niẓâmî yazmasının (British Mus. Or. 6810), uzun müddet, Bihzâd'a âit olduğu zannedilmişti. Bugün bu minyatürlerin ekserisi Ḳâsim 'Alî'ye isnad edildiği hâlde, bunlar arasında imzasız olanların bâzılarındaki üslûp o derece karakteristiktir ki, bunlar Bihzâd'ın eserleri addolunabilir. Safeviler zamanında zevkin oldukça çabuk değişmesine rağmen, XVI. asrın ilk otuz senesindeki intikâl devresi üslûbunda Bihzâd'ın XV. asırdaki eserlerinin bir çok hususiyetleri belirmektedir. Meselâ 1526 tarihli bir 'Alî Şîr Navâ'î yazmasındaki (Bibl. Nat., *Sappl. turc*, 316) minyatürler, Blochet'ye Bihzâd'ın eserleri olduğu kana-

alini vermiştir. Heratlı ressamlar Buhara'da Şibanîler sarayında Bihzâd'ın tarzını devam ettirdiler. Herat ve Bihzâd mektebinin an'anesi XVI. asrın ortasına kadar sürer. Bihzâd'ın te'siri altında bulunan san'at merkezlerinden gelen san'atkârlar sâyesinde, Herat üslûbu ve Bihzâd an'anesi Hindistan'a da girmiştir. Bu hususta en eski ve en hâlis deliller Cihângir'in albümünde bulunan (Berlin, Staatsbibl.) ve Kühnel'e göre 1520—1535 tarihleri arasındaki devre âit, iki minyatürdür. Bihzâd'ın üslûbu haylı değişmiş, fakat yine yer-yer hususiyetini muhafaza etmiş olarak, tam mânası ile hind-türk ressamlığının başlangıcını temsil eden bâzı *Hamza-nâme* minyatürlerinde de kendini gösterir.

Bihzâd tarzındaki minyatürler ve motifler, XVII. asra kadar az-çok sadakatle kopye edilmiştir. Kahire'deki *Bustân*'da bulunan Dârâ'nın hergeleci ile karşılaşması 1535 tarihli yazma bir *Bustân* ile (Paris, Coll. Cartier), 1556 tarihli diğer bir *Bustân* (Bibl. Nat., *Suppl. Pers.*, 1187)'da görüldüğü gibi, güreşen develeri de bir çok hind ve acem minyatürlerinde, XVII. asra âit hayvan resimli bir acem halısında (Berlin, Schloss-Museum), 1600 tarihine doğru yapılmış bir yeşil çini testide (London, Victoria and Albert Museum) görülür. Bundan başka Bihzâd'ın bir *Laylâ ve Macnûn* mesnevisi için vucuda getirdiği taslağı Rizâ-i 'Abbâsî'nin 1626'da ikmâl etmekle meşgûl olduğu söylenmiştir.

Bibliografya: Metninde zikredilen eserlerden başka bk. Cl. Huart, *Les calligraphes et les miniaturistes de l'orient musulman* (1908), s. 222, 239, 330 v. dd.; F. R. Martin, *The Miniature Painting and Painters of Persia, India and Turkey* (1912), s. 40 v. dd., şekil 39, levha 67—93; ayn. mll., *Les miniatures de Bihzad dans un Ms. persan, daté de 1485* (1912); ayn. mll. ve T. W. Arnold, *The Nizami-Ms... in the British Museum Or. 6810* (1926); G. Marteau-H. Vever, *Miniatures persanes* (1913), şekil 219; E. Blochet, *Les peintures des manuscrits orientaux de la Bibliothèque Nationale* (1914—20), s. 175, 187 v.d., 277—88, levha 34—39; ayn. mll., *Les enluminures des manuscrits orientaax — iurcs, arabes, persanes — de la Bibliothèqae Nationale* (1926), s. 89 v.d., 96—100; levha XLII, XLVIII; ayn. mll., *Bulletin de la Société Française de reproductions de manuscrits à peintures* (1926), X, s. 8—9 ve (1928), XII, s. 68, 85 v.d. (Blochet'nin eserlerinde geçen fikraların fihristi.); E. Kühnel, *Miniaturmalerei im islamischen Orient* (1923), s. 27—29, 57, levha 48—54; T. W. Arnold, *Painting in Islam* (1928), s. 33, 34 v.dd., 49 v.d., 71, 77, 129, 150 v.d.; ayn. mll., *Bihzâd and his Paintings in the Zafar-Nâmah Ms.* (1930); A. Sakisian, *La miniature persane* (1929), s. 47—50, 62—80, 85—7, 103—5; levha 2,37, 46—56, 65—67, 74—5; ayn. mll., *La Miniatare à l'exposition d'art persan de Burlington House, Syria* (1931), XII, 169—171; A. K. Coomaraswamy, *Les miniatures orientales de la collection Goloubew au Museum of Fine Arts de Boston* (1929), nr. 26—34, 71; M. S. Dimand, *Dated specimens of Mohammedan art in the Metropolitan Museum, Metrop. Mus. Studies* (1928/1929), I, 224 v. dd.; ayn. mll., *A Handbook of Mohammedan decorative Arts* (1930), s. 32—36, şekil 11; ayn. mll., *A guide to an exhibition of Islamic Miniature painting and book illumination in the Metrop. Mus. of Arts* (1933), s. 29—34, nr. 18—20, 31; B. Gray, *Persian Painting*, 1930, s. 57—66, levha 7; J. V. S. Wilkinson, *Fresh light on the Herat painters* (*Burlington Magazine*, şubat, 1931, s. 62—67); V. Minorsky, *Two unknown Persian manuscripts* (*Apollo*, şubat 1931); I. Stchoukine, *Les miniatures persanes au Louvre* (1932), s. 41 v.d. ve levha IX; L. Binyon, J. V. S. Wilkinson ve B. Gray, *Persian Miniature Painting* (1933), fasl. IV, V, levha LXII—LXXIV, LXXVIII, LXXXI, LXXXVI v.d., LXXXIX; G. Wiet, *L'Exposition persane de 1931* (1933), s. 74—78, levha E, 34—36; E. Kühnel ve H. Götz, *Indische Buchmalerei, aus dem Jahângîr Album der Staatsbibl. zu Berlin* (1924), s. 44, levha 3, 31, 33; H. Glück, *Die indischen Miniaturen des Haemzae Romans* (1925), s. 133, 139, levha 21.

(R. ETTINGHAUSEN.)

Bİ'İR. Bİ'R (A.), cemi *âbâr* veya *bi'âr*, „kuyu". Yer ismi olarak, cemi şeklinde ve terkip hâlinde geçer.

Bİ'İR ME'ÛNE. Bİ'R MA'ÛNA, Mekke ile Medine yolunda, dağlar üzerinde, Banî Sulaymlere âit mâden ve Ḥarra yakınında, bu kabîle ile Banî 'Âmir b. Ṣa'ṣa'anın arazisi arasında bulunan ve bu iki kabîleden hangisine âit olduğu, kat'î olarak, bilinemeyen bir kuyunun ismidir. Yakınında, bâzan yanlış olarak, *Sadd Mu'âviya* de denilen, *Sadd Ma'ûna* („Ma'ûna bendi") bulunmakta idi. Bi'r Ma'ûna mağlûbiyetine sahne olan bu havâli, coğrafyacıların nâdiren bahsettikleri bir yerdir. Bunların topladıkları eski topografik mâlûmat, her hâlde bu vak'a hakkındaki rivâyetlerden çıkarılmış olsa gerektir.

Mulâ'ib al-Asinna lâkabını taşıyan ve Banî 'Âmir'in reisi olan 'Âmir b. Mâlik Abû Barâ', Peygamberden, kabîlesi halkına islâmiyeti tâlim

BİHZĀD, Sultan Hüseyin Mirza bahçede.
1485 yıllarına doğru yapılmış
Gülistan müzesi, Tahran
(Wilkinson ve Gray *Persian Miniature Painting*, London, 1933, LXIX, nr. 83 (b).

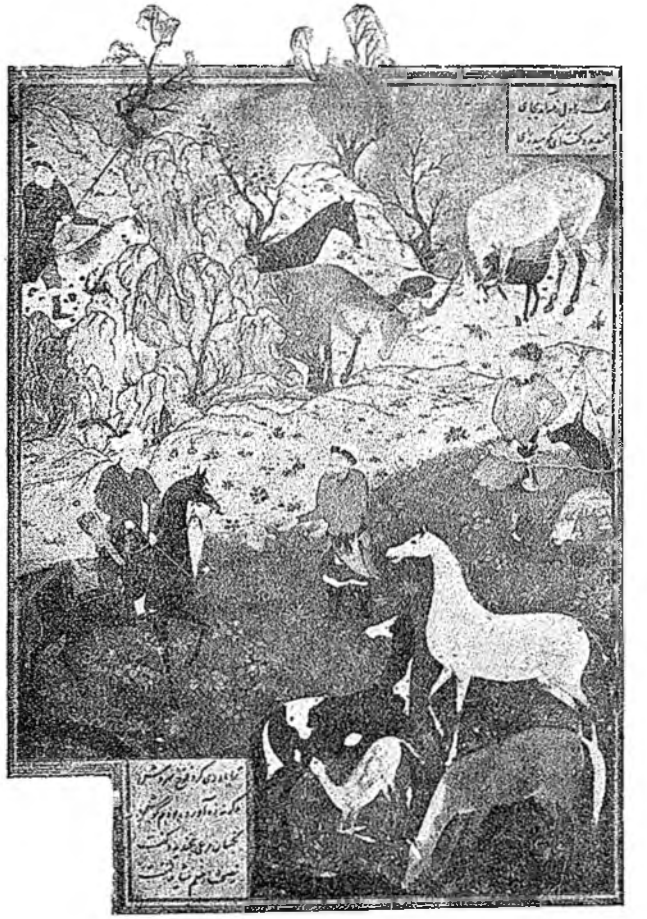

BİHZĀD. Dârâ ile Hergeleci
Sa'dî, *Bustān*'ın 1488 yılında yazılmış bir nushasında.
Kıral kütüphânesi, Kahire.

Bihzād'ın resmi.
İstanbul Üniversitesi kütüp., Yıldız, Murakkaāt nr. 1
(Ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı bilinmiyor)

BİHZĀD. Muhammed Şaybek Han.
1510 yılında yapılmış.
(Wilkinson ve Gray, *Persian Painting*, London, 1933 levha LXIII, B, 88).

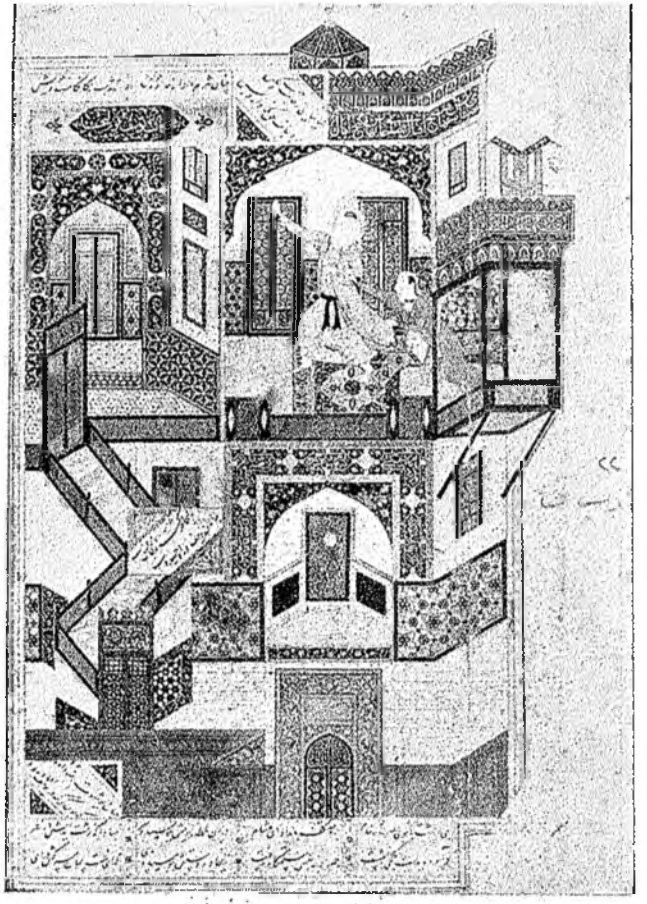

BİHZĀD. Yusuf ve Züleyha
(Sa'dî *Bustān* 'ın 1488 yılında yazılmış bir nushasında
Kıral kütüphânesi, Kahire.
Wilkinson ve Gray *Persian Miniatura Painting*, London, 19 3, LXXI, B. 83 (e.)

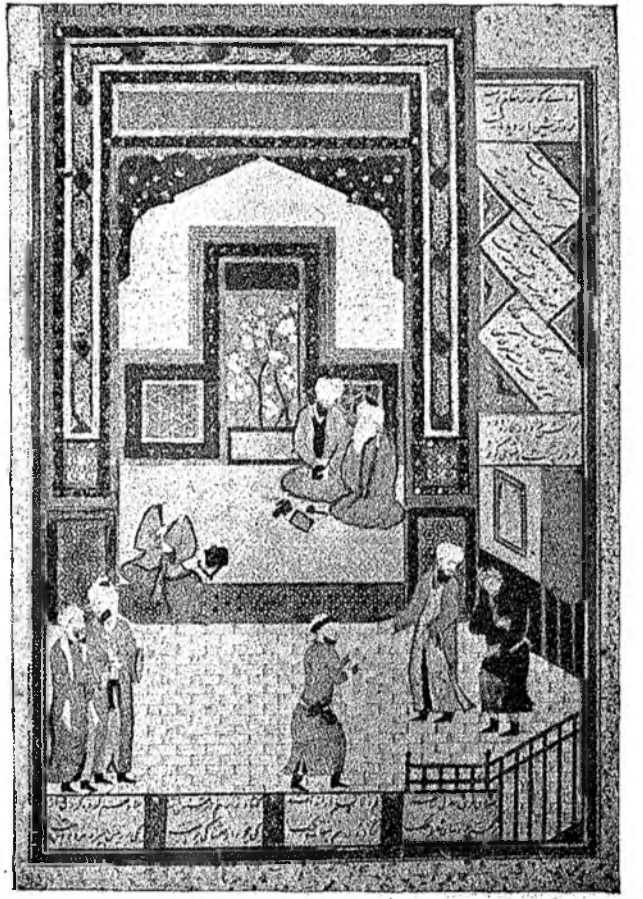

BİHZĀD. Câmide bir münazara.
Sa'dî, *Bustān* 'ın 1488 yılında yazılmış bir nushasında.
1489 yılında yapılmış.
Kıral kütüphanesi. Kahire.

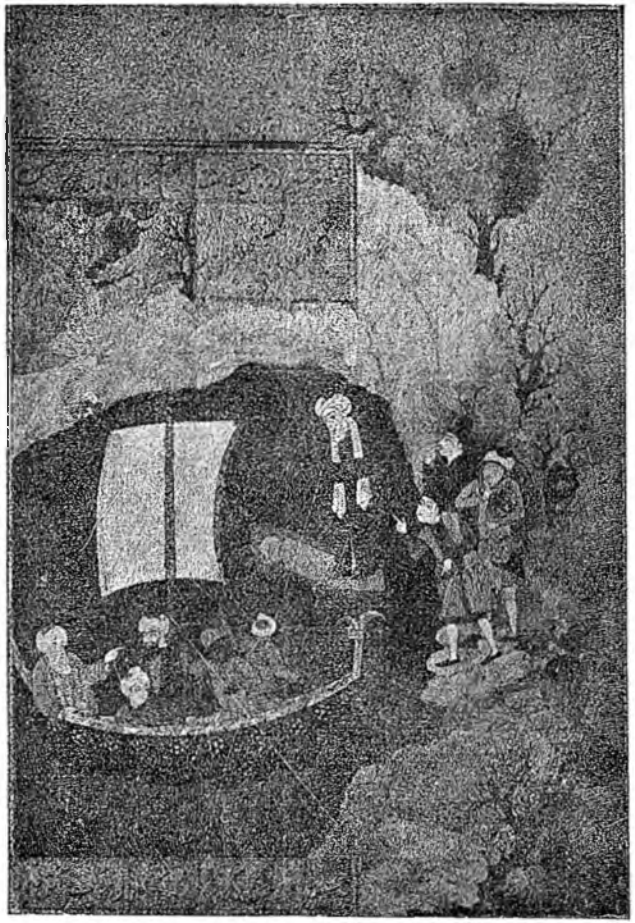

BİHZĀD. Fâryâblı Sûtî, seccâdesinin üzerinde, denizi geçiyor.
Sa'di, *Bustān*'ın 1479 yılında yazılmış bir nüshasında (var. 73b).
A. Chester Beathy kolleksiyonu. London.

BİHZĀT. Leylâ ve nevfel taraftarları arasında vuruşma.
Nizāmi, *Ḫamsa*'nın 1493 yıllarında yazılmış bir nüshada (var. 121b).
Bristish Museum, Add. 25 900.

etmek üzere, bir heyet göndermesini rica ve gelecek heyetin emniyetini tekeffül etmişti. Bunun üzerine Peygamber kendisine ensârdan 70 *ḳurrâ* göndermiş ve bu heyetin hepsi, bir kişi müstesnâ olarak, ʿĀmir b. al-Ṭufayl'in reisliğindeki Banî ʿĀmir tarafından, hâince katledilmiştir. Kur'an'da III, 163. âyetin bu vak'a ile münasebetdar olduğu söylenmektedir. Vak'anın *sîra*'lere geçmiş olan an'anevî şekli budur.

Hakikatte ise, bir askerî sefer mevzuubahs olup, *Maġāzî* kitabında bu suretle gösterilmektedir. Kaynakların mukayeseli tetkiki, bu hususta hiç bir şüpheye mahâl bırakmaz. Kur'an'ı öğretmek için, 70 *ḳurrâ*'ya lüzum yoktur; zâten Medine'de de bu kadar hâfız mevcut değildi. Bu gibi meselelerde Peygamberin âdeti, yalnız bir veya iki hâfız göndermek idi (krş. *Aġānî*, IV, 19, 9 v.s.). Banî Sulaym'in kolları olan Banî Liḥyān, Riʿl, Ẕakvān v.s. bizzat kendi kabîleleri efradına ve belki de Abū Barāʾ, rakibi olan ʿĀmir b. al-Ṭufayl'e karşı, Peygamberden böyle bir yardım rica etmişlerdir. Bu gibi dünyevî münazaalara karışmak Peygamberin siyâsetine uygun gelmemekte idi. Kendisinin gönderdiği ve hepsi de ensârdan olan 70 süvârî, Biʾr Maʿūna havâlisinde Banî Sulaymler tarafından pusuya düşürülerek, kılıçtan geçirilmiştir. Müşriklerin kumandanı ʿĀmir b. al-Ṭufayl idi ki, bunun ismi bütün muhaddisler tarafından nefretle yâdedilmektedir. Bu vak'a, hicretin 4. yılında yahut 36. ayında, Uḥud gazvesinden 14 ay sonra olmuştur. Medine'deki derin heyecanı yatıştırmak için, III, 163'ten başka, sonradan mensûh tutulan bir âyet daha nâzil olmuştur. Bizzat Abū Barāʾ ise, bu işte karışık bir rol oynamışa benziyor. Peygamber, uğradığı mağlûbiyetler arasında, Uḥud'dakinden sonra en müessirini teşkil eden bu bozgunluğun müsebbiplerini dâimâ lânet ile yâdetmekte idi.

Bibliyografya: İbn Ḥanbal, *Musnad* (Kahire), III, 109; Ṭabarî, *Annalen*, I, 1441 v. dd., 1446 v. dd.; İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, II, 1, s. 36—39; Yāḳūt, *Muʿcam*, I, 196, 435 v.d.; Sibṭ b. al-Cavzî, *Mirʾāt al-zamān* (yazma, İstanbul, Köprülü kütüp.), II, 239 v.d.; Caetani, *Annali dell' Islām*, I, 380, not 3; Nöldeke-Schwally, *Gesch. des Ḳorāns*, I, 177, 246 v.d.; Müller, *Der Islām*, I, 127 v.d.

(H. LAMMENS.)

BİʾR MEYMÛN. BİʾR MAYMŪN, Minâ yolu üzerinde, Mekke'ye bir saatlik mesafede bir kuyu olup, islâmiyetten evvel nereli olduğu hakkında ihtilâfa düşülen Maymūn adında biri tarafından kazılmıştır. Ḥamdānî (nşr. D. H. Müller, s. 129)'ye göre, bu kuyuya Kur'an (LXVII, 30)'da işâret edilmiştir. Halîfe Manṣūr, Mekke'ye hacca giderken (158 = 775), burada ölmüştür. Kuyu müteaddit defalar, meselâ 604 (1207/1208)'te, İrbil emîri tarafından tâmir edilmiştir.

Bibliyografya: Ḥamdānî'den başka bk. Yāḳūt, *Muʿcam*, I, 436; *Chroniken der Stadt Mekka* (nşr. Wüstenfeld), II, 124, III, 96.

BİḲĀʿ. [Bk. BUḲĀʿ.]

BİLĀD. [Bk. BİLĀD.]

BİLÂD. BİLĀD (A.; *balad*'in cemi) „bölge, eyâlet"; meleket isimlerini ifâde için, terkiplerde kullanılır; msl. *Bilād al-ʿarab*, Arabistan; *Bilād al-rūm*, Romalılar diyarı, Anadolu; *Bilād al-darūb*, Toros geçitleri havâlisi; *Bilād al-carîd*, aş. bk.

BİLÂDÜLCERÎD. BİLĀD AL-CARĪD („hurmalar diyarı") yahut, halk arasında kısaltma suretiyle, Carîd, cenûbî Tunus'ta bir memleket ismidir. Bugün Carîd ismi, Tüzer, Nefṭa, al-Üdiyān ve al-Ḥamma vâhaları gurubuna verilmektedir [bk. madd. TÜZER ve NEFṬA]. Carîd, şimâlden Şoṭṭ Ġarsa, cenuptan Şoṭṭ al-Carîd ve bunun şarka doğru uzaması olan Şoṭṭ Feeec ile Gabes'in kapılarından Cezayir hududuna kadar, hemen fasılasız bir hendek teşkil eden sâhalar ile tahdit edilmiş kayalık bir berzah üzerinde bulunmaktadır. Bir taraftan, dağlar ve vâhaların kumler tarafından istilâsını önlemek üzere, tesbit edilmiş kum eksibeleri ile kuşatılmış olan Carîd, tabiî bir kış bahçesi teşkil etmekte olup, burada senelik sühûnet vasatî 21° (bununla beraber, âzamî sühûnet 49° ve asgarî ise, —4° olabilir), yağmur kıttır (senede 120 mm. kadar); fakat pek çok kaynaklar vardır. Ahalinin daha al-Bakrî tarafından tasvir edilen bir sulama usûlünü mâhirâne tatbik etmesi sâyesinde, bu kaynaklar vâhaların inbat kuvvetini arttırmakta ve bir çok meyva ağaçları, bilhassa hurmalıklar, hububat tarlalarını gölgelemektedir. Hurmalıklar Carîd'in başlıca servetini teşkil etmekte olup, hemen 1 milyona varan bu ağaçlardan senede 29—30 mil. kilo kadar hurma alınmaktadır. Ahali, Tunus'ta haylı rağbet gören halılar, yünlü ve ipekli kumaşlar dokumak süreti ile de, kazanç te'min etmektedir. Bundan başka Carîd, orta çağda, hattâ zamanımızda bile, kervanların mühim bir uğrağıdır. Nefṭa, „Sahra limanı" unvanını hakketmiştir. Fakat Tunus beyi Ahmed Paşa zamanında, esir ticaretinin ilgasından sonra, ticaret haylı azalmış ve bugün bütün ehemmiyetini kaybetmiştir. Muhtelif vâhalarda değınık bir hâlde olan nüfusu 30.000 kadardır ve bunun 10.000'i Nefṭa'da, 9.000'i Tüzer'de, 1400'ü al-Ḥamma'da ve 8.000'i de Üdiyān'da bulunur.

Bugünkü Carîd, arap tarih ve coğrafyacıları tarafından, Bilād al-Carîd yahut Ḳasṭīliya diyarı ismi verilen yere uymamaktadır. İbn Ḥevḳal

(*Description de l' Afrique*, *JA*, 1842, s. 243)'e göre, Ḳasṭîliya, yalnız Tüzer şehrinin adıdır. Bekrî (*Description de l' Afrique*, nşr. de Slane, metin, s. 48; trc. s. 116 v.d.), bu ismi bütün havâliye teşmil eder ve Ḳasṭîliya diyarının, Tüzer, al-Ḥamma ve Nefṭa gibi, bir çok şehri ihtivâ ettiğini söyler. İbn Ḫaldûn (*Histoire des berberes*, trc. de Slane, I, 192), iki iemi bir sayar ve fazla olarak da şimâlde Gafsa (Ḳafṣa) ile cenupta Nefzāva'yi Carîd'e sokar ve — „hurmalıklı şehirler, Tunus'un cenup tarafında olup, Nefṭa, Tüzer, Gafsa ve Nefzāva arazisinde bulunan şehirlerden ibârettir; bütün bu havâliye Ḳasṭîliya diyarı denilir, nüfusu kalabalıktır" — der. Leo Africanus, Carîd'i yukarıki müelliflerden daha geniş gösterir ve bir taraftan Pescara (Biskra), diğer taraftan da Cerba civarından Akdeniz sâhillerine kadar olan yerleri Cerba'dan addeder (*Description de l'Afrique*, nşr. Schefer, III, fasıl 6, s. 296).

Nefzāva berberîleri ile meskûn bulunan ve romalılar tarafından da koloni hâline getirilmiş olan Carîd, islâm istilâsının ilk darbesine mârûz kaldı. Daha milâdın 647 senesinde Carîd, İbn Zuhayr ordusu tarafından, tahrip ve yağma edildi. 669'da da 'Oḳba ordusunun tahribine uğradı ve 'Oḳba, hıristiyanların buradaki yerlerini zaptederek, kendilerini islâmiyeti kabûle icbar etti. Bunların islâmiyeti kabûlleri ne umumî ve ne de devamlı oldu. Çünkü Muvahhidin devrine kadar memlekette hıristiyan cemaatleri varlıklarını idâme ettiler. İfrîḳiya hükûmetine bağlanan Carîd, Ḳayravân emîrlerinin hâkimiyetine, istemeyerek, boyun eğdi. Bir kaç defa ve bilhassa hicrî 137, 209 ve 224 senelerinde Carîd berberîleri Aġlabîlere karşı isyan ettiler. Fâtımî ihtilâlinin başlangıcında, *dâ'î* Abû 'Abd Allāh, Ḳasṭîliya diyarını, zorluk çekmeden, zaptetti. Esasen buranın ahalisi X. asırda sünnîliğe mugayir olan Abāżî mezhebini can atarcasına kabûl ettiler (İbn Ḥavḳal, *ayn. esr.*, s. 248) ve bu mezhepte kaldılar; zîra al-Bakrî (*ayn. esr.*, s. 119), Carîd ahalisinin hususiyetlerinde biri olarak, bugün dahi Cerba ve Mzāb'daki râfızîlerde görüldüğü, köpek eti yemek âdetlerini itina ile kaydeder. Bakrî'nin anlattığına göre, senelik vergi hâsılâtının 200.000 dinara (100.000 türk altını) çıkmış olmasından, Carîd'in o devirde büyük bir refah içinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mütecerrit ve mahfuz bir vaziyette bulunan Carîd, İfrîḳiya'de birbirini tâkip eden hânedanların hâkimiyetini ismen tanımakla beraber, fi'len dâimâ muhtariyetini muhafaza edebildi. Şehirler, Tüzer'de Banî Forḳān ve daha sonra Banî Vāṭās gibi, kudretli âilelerin hâkim oldukları eşraf meclisleri tarafından idâre edilen küçük birer cümhuriyet hâlinde idi. Carîd ahalisi Zîrîlerin hâkimiyeti altına girmeyerek, Ḥammâdîlere inkiyat etmiş ve onlar da mahallî meclislere dokunmamışlardır. Muvahhidîn bu teşkilâtı lağvetti. Muvahhidîn imparatorluğunun inkırazı üzerine, Ḥafṣî devleti ülkesine geçmiş bulunan Carîd'in ahalisi yeniden istiklâllerine kavuşmağa çalıştı. Tunus hükümdarları ile Bicāya hükümdarları arasında zuhûr eden dehilî muharebeler, bu vâhalar halkına bekledikleri fırsatı te'min etti. Tunus sultanlarının zaafından istifâde eden Carîd şehirleri yeniden birer cümhuriyet hâline geldi. Tüzer'de Banî Yemlüller, Nefṭa'da Banî Ḫalefler, Ḥamma'da Banî Abû Mani'ler gibi, nufuzlu âilelerin idaresinde, Hilālî kabîlelerinin yardımı ve Biskra [b. bk.]'de Banî Moznîlerin ittifakları ile, bütün XIV. asır boyunca Ḥafṣîlere karşı mücadele ettiler. Sultan Abû Bekr tarafından itaat altına alınıp, idaresi oğluna tevdi edilen Carîd, bu emîrin vefatında, tekrar isyan etti (1346). Marînîlerin hâkimiyetini kabûl ettikten sonra, Abu 'l-Ḥasan ordusunun Ḳayravân'da imhasını müteâkip, yeniden muhtariyetine kavuştu. XIV. asrın ikinci yarısında Ḥafṣîlerden Abu 'l-'Abbās'ın bunlara karşı kazandığı muvaffakiyetler, devamlı neticeler tevlit etmemiş olsa gerektir. XIV. ve XV. asırlarda Carîd fi'len müstakildi. Türk hâkimiyeti zamanında da vaziyet hemen hemen aynı kalmıştır.

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn, *'İbar*, tür. yer., bilhassa VI, 412—420; ayn. mll., *Histoire des Berbères* (trc. de Slane), III, 141—157.

(G. YVER.)

BİLĀL. [Bk. BİLĀL.]

BİLÂL. BİLĀL, Felemenk müstemlekelerindeki halk dilinde „müezzin" mânasına kullanılır.

BİLÂL. BİLĀL B. RABĀḤ (? — 641), islâmın ilk müezzinidir; habeş aslından olup, Cumaḥ b. 'Amr âilesinden birinin kölesi idi; islâmiyeti ilk kabûl edenlerden biridir. Bu yüzden kendisine, Peygamberin hasımları tarafından, eziyet edildi ise de, imanına sâdık kaldığı için, Abû Bekr tarafından satın alınarak, âzâd edildi. Bilāl, Peygamber ile Medine'ye hicret etti. ve orada Sa'd b. Ḫaysama'ye müsafir oldu. Sonra Abû Bekr'in evinde kaldı ve orada, âilenin diğer ferdleri gibi, o günlerde Medine'yi kasıp kavuran hummaya tutuldu. Peygamber onun ile Ḥaṣ'amî Abû Ruvayḥa'yı birbirine kardeş etti; böylece 'Omar tarafından kendilerine tahsisat bağlanan 5 gayr-i araptan biri sıfatı ile, Abû Ruvayḥa ile birlikte, maaş cedveline ismi yazıldı. Diğerlerine göre, Bilāl, 'Ubayda b. al-Ḥāriṯ b. al-Muṭṭalib ile kardeş olmuştur. Bir az tereddütten sonra, Peygamber

ezanı tesis edince, Bilâl 'i kendisine müezzin tâyin etti. Keza bayram namazlarında *'anaza* adı verilen mızrağı taşımak vazifesi de ona verildi. Bütün gazvelerinde Peygamberin yanında bulundu ve vaktiyle kendisine fenalık eden Umayya b. Ḫalaf 'in Badr 'de öldürülmesine gûya âmil oldu. Mekke alındıktan sonra, Kâbenin damından ezan okumak mazhariyetine erdi. Bir çok rivâyetlerden, seferler esnasında kendisinin erzak tedariki vazifesini üzerine aldığı anlaşılıyor ve Abû Ḥacar ona Peygamberin vekilharcı (*ḫāzin*) adını vermektedir.

Peygamberin ölümünden sonra, cihada gitmek arzusunu izhar etti ise de, bu emeline, bir rivâyette olduğu gibi, Abû Bekr zamanında değil, ancak 'Omar devrinde kavuştu. Suriye seferinde Abû 'Ubayda 'nin yanında bulundu. Fethedilen memleketleri ziyareti esnasında, 'Omar 'in arzusu üzerine, Bilâl 'in, hazır olanların göz yaşları arasında son ezanını okuduğu rivâyet edilir. 60 yaşında ve 20 (641) senesine doğru (diğerlerine göre, 21 veya 28 'de) Şam 'da öldü ve bu şehirde veya Dârêyâ yakınında bir mahalde, bâzılarına göre ise, Halep 'te gömüldü. Uzun boylu, zayıf ve sırtı hafifce mukavves, habeş renginde, ince yüzlü ve gür kır saçlı olarak tavsif edilir.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), 205, 345 v.dd., 414, 448; Vāḳidī (tre. Wellhausen), 401 ve tür. yer.; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1326, 2525, 2594; Belāẕorī (nşr. de Goeje), II, 455; İbn Sa'd (nşr. Sachau), III, 1, s. 165—170; İbn Ḥacar, *al-İṣāba*, I, 336 v.d.; Navavī, *Asmā' ricāl al-şoḥāba* (nşr. Wüstenfeld, *Biographical Dictionary*), 176 v. dd. (FR. BUHL.)

BİLBİS. [Bk. BİLBÎS.]

BİLBÎS. BİLBÎS, aşağı Mısır 'da, Kahire 'nin şimâl-i şarkîsinde ve çöl kenarında bir şehirdir.

Kıptî dilinde Phelbes 'ten gelen bu isme, Balbîs, Bulbîs, Bilbays gibi, bir çok şekillerde tesadüf edilir. Yāḳūt (I, 712) Bilbîs şeklini tercih etmekle beraber, halk dilinde Bilbays olduğunu kaydeder; yalnız bugünkü mahallî telâffuzu Belbês 'tir ki, kelimenin kıptî şekline de uygundur ve kelimenin daha doğru şekli Bilbays olmalıdır. Fütûhat devrinde, Suriye 'den Kahire 'ye giden yol üzerinde konak yeri olarak, az-çok ehemmiyetli bir mevki idi. Efsânede bu şehir ile Muḳavḳis 'in bir kızı arasında alâka görülmektedir. 109 (727) senesinde arap kabîleleri, ilk defa olarak, bu civarda tamamiyle yerleşmiş bulunuyorlardı. 386 (996) 'da Fâtımî halifelerinden 'Azîz 'in burada vefatı münasebeti ile, adı geçer. Fâtımî devrinin sonunda Kudüs kıralı Amaury ve daha sonra Eyyûbîler için, sevkülceyşçe ehemmiyetli bir nokta olmuştur. Uzun müddet, câmileri, pazarları, hamamları ve hastahânesi ile, mâmûr bir şehir ve Şarḳîya vilâyetinin merkezi idi. Yeni zamanların başlangıcında tedenniye yüz tutmuş gibi görünür. Bugün 9.873 (civarındaki mahalleler ile 11.267) nüfuslu bir kasaba olup, nâhiye merkezidir. Şarḳîya vilâyetine mülhak bulunan nâhiyenin bütün nüfusu 122.736 'dır

Bibliyografya: Boinet Bey, *Dictionnaire Géographique*, s. 116; Ḳalḳaşandī (tre. Wüstenfeld), s. 110; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 712; İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣār*, V, 51; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 183; 'Alî Mubārak, *Ḫiṭaṭ Cadîda*, IX, 70; Quatremère, *Description de l'Egypte*, s. 333; C. H. Becker, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens*, II, 126 v.dd.

(C. H. BECKER.)

BİLDÂR. [Bk. BİLDÂR.]

BİLDÂR. BİLDÂR (F.), „bel belleyen, yer kazan ve kürek çeken" mânalarına geldiği gibi, istihkâm neferi mânasına eski türkçe ve farsçada kullanılır (krş. mad. BABURNÂME).

BİLEAM. [Bk. BEL'AM.]

BİLECİK, Anadolu 'nun Marmara bölgesinde bu küçük vilâyet merkezi, Sakarya nehrinin tâbii Kara-Su vâdisinde, deniz seviyesinden 295 m. irtifâda, kendi adındaki istasyonun (Haydarpaşa 'dan 232, Eskişehir 'den 83 km. mesafede) garbında ve bu istasyona 5 km. bir şose ile bağlı bir şehirdir. Orta yükseklikte tepeler arasında ve bu tepelerin meyilli sathı üzerine kurulmuştur. Şehrin yukarı mahalleleri ile aşağı kısmı (Kara-Su 'ya dökülen Ham-Su 'yun Dabaghâne deresi adlı tâbii kıyısında Dabaghâne mahallesi) arasında 100 m. 'ye varan bir irtifa farkı bulunur ve râkımı 475 veya 515 m. olarak gösterilir. Peutinger cedvellerinde Nikaia (İznik)—Dorilaeion (Eskişehir) yolu üzerinde gösterilen ve Nikaia 'dan 24 mil mesafede olduğu bildirilen Agriiion (Agrilium), Bilecik 'in 4 km. kadar cenûb-i garbîsinde, Beşiktaş adı verilen mevkide bulunmaktadır (bk. W. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, s. 190). Geçen asrın sonunda, Bilecik 'in en işlek meydanına, çeşme olarak, konan mermer bir roma lahdi, buradan nakledilmiştir. Bizans devrinde şimdiki Bilecik 'in yerinde Belekoma adında, Ham-Su ve Dabaghâne deresi vâdileri arasında bir kaya çıkıntısı üzerine yerleşmiş bir kale vardı ki, bugün ancak temellerine rastlanmaktadır. Bütün bu havâli, XIII. asır sonunda Bizans ve Selçuklu devletleri arazisi arasında, bir akın sâhası olmuş ve Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında, Bilecik 'te ehemmiyetli hâdiseler cereyan etmiştir. Bu devre âit vekayinâmelerin anlattıklarına göre, Osman Gazi 'nin fütuhatını

çekemeyen Bizans tekfûrları, onun aleyhine Belekoma tekfurunun hazırladığı bir suikasta iştirâk ederek, kendisini bir düğüne dâvet etmişler, Köse Mihal 'ın bunu haber vermesi üzerine, bir pusu tertip eden Osman Gazi, rakiplerinden intikam alarak, gelini (Nilûfer Hatun), kendi oğlu Orhan Bey ile evlendirmiş, Bilecik 'te bir câmi ve kendisi için bir ev yaptırarak, mülhakatın vâridatını kendi âilesine tahsis etmiş, kadılığını da kayın babası Şeyh Edebâlî 'ye vermiştir. Osman Gazi 'nin, Yenişehir 'e gitmeden evvel, bir müddet Bilecik 'te ikamet ettiği rivâyet olunur ki, bu doğru ise, Bilecik 'in, velevki kısa bir müddet için, yeni devlete payitahtlık eden ilk şehir olması lâzım gelir. Müteâkip asırlarda Bilecik, Bursa veya İznik 'ten Eskişehir 'e giden ve daha ötede Anadolu içlerinde çatallanan yollar üzerinde (bilhassa, Bursa-Eskişehir ve Bilecik-Söğüt-Eskişehir yolu), bir konaklama yeri olarak, ehemmiyet kazanmış, civardaki toprakların verimliliği ile oldukça kuvvetli bir ziraat merkezi olmuş ve ziraatin temin ettiği iptidaî madde ile de bir takım mahallî san'atlar meydana gelmişti. Fabrika sanayiinin tesiri ile ortadan kalkmadan evvel, Bilecik, gerek şehirde ve gerek ipek işleyen bir takım köylerde dokunan kadifeleri ile, büyük şöhret kazanmıştı. Osmanlı devletinin eski eyâlet taksimatı içinde Bilecik, Anadolu eyâletinin Sultanönü sancağı dâhilinde bir kaza teşkil ediyordu. Bilâhare Bursa (Ḫudâvendigâr) vilâyetine bağlı Ertuğrul sancağı adı verilen mutasarrıflığın merkezi olan Bilecik, cümhuriyet devrinde vilâyet merkezi olmuştur.

XX. asrın ilk yıllarında, 1914—1918 harbine gelinceye kadar, Bilecik, ipekçilik bakımından, Bursa 'dan sonra ikinci merkez rolünü oynuyordu. Hemen bütün mülhakatında ipek yetiştiriliyor ve elde edilen kozalardan şehirde ve civarında kurulmuş müteaddit imalâthânelerde iplik istihsâl olunuyordu. Cuinet, XIX. asrın son yıllarında şehir ve civarında mevcut iplikhânelerin sayısını 17 olarak kaydeder. Senelik ipek ipliği istihsâli 45.000 kiloya varmakta idi. Ayrıca şehirde dericilik, biçakçılık, şarap imâli v.s. gibi san'atlar da vardı. Şehrin nüfusu 10.500 kadardı.

Bilecik civarında, millî mücadelenin mühim hâdiseleri cereyan etmiştir. 1921 senesi başlarında ve ilk baharında, Bursa 'dan gelen yunan kuvvetleri Bilecik 'i işgâl ettilerse de, her iki defasında da, İnönü 'nde mağlûp edilerek, Bursa önlerine kadar çekildiler. Aynı sene yazında vuku bulan büyük yunan taarruzunda, Bilecik tekrar yunanlılar tarafından işgâl edildi ve 6 eylûl 1922 'de istirdat olundu. Yunan işgâli sırasında bir kısmı şarkta Gölpazarı 'na çekilmiş olan bilecikliler, orduyu takîp derek şehirlerine döndükleri vakit, burayı tahrip edilmiş hâlde buldular. Yukarı mahallede yalnız bir kaç ev ile vâdi zeminindeki dağınık meskenler felâketten kurtulabilmiş, 1856 ev, 331 dükkân, 18 han, bütün fabrikalar, mektep binaları ve câmiler yanmıştı. 1927 sayımında şehir nüfusunun 3.581 'e düşmüş görünmesi, bu hâlin neticesidir; bu nüfus 1935 sayımında 4.102 'ye yükselmiştir. İstirdattan sonra Bilecik, yavaş yavaş inkişaf ederek, harâbeleri üzerinde kalkınmağa başlamışsa da, bu yeni gelişmesi, daha ziyâde ziraî sâhada kaydedilen terakkilerin eseri olup, 1914—1918 harbi sırasında husûle gelen sarsıntılar ve 1921/1922 yunan işgâli esnasında vukû bulan tahribat neticesinde tamamiyle ortadan kalkmış olan sanayi hayatı, henüz canlanamamıştır. İpek böceği yetiştirilmesinde inkişaf görülmekte ise de, istihsâl edilen kozalar artık mahallî sanayide kullanılmayıp, Bursa 'ya sevkedilmektedir. Buna mukabil ziraat mahsûlleri çeşitlidir: demir yolunun takîp ettiği Kara-Su vâdisi baştan başa meyva bahçesi hâlindedir. Burada elma, ayva, kiraz, ceviz v.s. yetiştirilir; yamaçlarda bağlar, geniş düzlükler üzerinde de hububat ve bakliyat tarlaları uzanır; şeker pancarı ziraati de son yıllarda inkişaf etmiştir. Yaylalar üzerinde koyun beslenir. Rize vilâyetinden sonra Türkiye 'nin en küçük vilâyeti olan Bilecik vilâyetinin merkez kazasından başka, Bozöyük, İnönü, Osmaneli, Söğüt kazalarına ayrılan 4.730 km². arazi üzerinde 125.421 nüfus (1935 sayımı) yaşamakta ve 285 köy bulunmaktadır. Vilâyet toprakları üzerinde ormanlar da geniş bir sâha kaplar.

Bibliyografya: V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, IV, 160 v.d.; V. D. Goltz, *Anatolische Ausflüge*, s. 145 v.d.; M. Cl. Huart, *Konia*, s. 22 v.d.; *Hudâvendigâr vilâyeti sâlnâmesi* (1325), 34. defa; Ali Cevad, *Cografya lûgati* (227); 1935 *genel nüfus sayımı*, s. 75—79; *Cihannümâ*, s. 643 E. Naumann, *Vom Gold. Horn z. Quell. d. Euph.* (München, 1893).

(BESİM DARKOT.)

BİLGRÂM. [Bk. BİLGRÂM.]

BİLGRÂM. BİLGRÂM, Hindistan 'da, birleşik eyâletlerde bir şehir olup (27° 10' 30" şimâl arzı ile 80° 4' 30" şark tûlü arasında), Ekber zamanından XIX. asra kadar, islâm ulemasının merkezi olmakla meşhurdur. *Â'în-i Akbarî* (nşr. Blochmann, I, 434), buranın ahâlisini ekseriyetle zeki ve teganniye düşkün olarak tasvir eder; kezâ bu şehirde öyle bir kuyunun mevcudiyetinden bahseder ki, 40 gün suyundan içenin zihni açılır ve kendisi de güzelleşirmiş. Bilgrâm seyyidleri, cedlerinin, Hulagu 'nun Bagdad 'ı zaptından sonra, Hindistan 'a hicret eden

Vâsiṭlı Sayyid Abu 'l-Faraḥ olduğunu söylerler. Bu âile bir çok şâir, âlim ve idareci yetiştirmiştir ki, bunlardan Sayyid 'Abd al-Calîl (ölm. 1733), Mîr Ġulâm 'Alî Âzâd (b. bk.; ölm. 1786) ve onun torunu Amîr Ḥaydar Ḥusaynî, *Sawâniḥ-i Akbarî* (Elliot-Dowson, VIII, 193) müellifi ve Kalkutta'da Ṣadr dîvânî 'adâlat müfettişi ve Hindistan dâhiliye nezareti meclisinde ilk müslüman azâ olan Navvâb 'Imâd al-Mulk Sayyid Ḥusayn Bilgrâmî'yi zikredebiliriz. Bilgrâm şeyhleri arasında (seyyidlerden evvel orada yerleşmiş bulunan) mümtaz bir çok şahsiyetler de mevcuttur: Gucarât vâli nâibi Rûḥ al-Amîn Ḫân, Şayḫ Allâhyâr (Aḥmadâbâd'da 1730'da öldürülmüştür) ve oğlu, *Ḥadîḳat al-aḳâlîm* müellifi, Murtażâ al-Ḥusayn ve Şayḫ Allâhyâr Ṯânî gibi.

Bibliyografya: Ġulâm 'Alî Bilgrâmî, *Ma'âṯir al-kirâm fî târîḫ Bilgrâm* (Berlin, yazm., British Museum ve India Office-Libraries nushaları); Sayyid Muḥammed b. Sayyid 'Abd al-Calîl, *Tabṣirat al-nâẓirîn*; Ġulâm Ḥasan Ṣiddîḳî Firşavrî Bilgrâmî, *Ṣarâ'if-i 'uṯmânî*; *Gazetteer of the Province of Oudh* (Lucknow, 1877), I, 311 v. dd.

BİLİTUNG. BİLLİTON (BLITUNG veya BELITOENG), Sumatra'nın cenûb-i şarkîsinde, etrafındaki 150 adacıkla 4.594 km². bir sâhayı kaplar ve vaziyet ve teşekkül (âzamî irtifâ Tanjiem Caki tepesi, 510 m.), hayvanlar ve nebatlar âlemi, nüfusu teşkil eden unsurlar, istihsâl (kalay), ziraat ve ticaret bakımından, tamamiyle Banka [b. bk.] adasına benzer. Bilitung'un nüfusu 1930'da 73.409 kişi idi. Ayrıca bir idare bölgesi teşkil eden adanın merkezi, Tanjoeng Pandan'dır.

Yerli nüfus (1905'te 34.181 kişi) çiftçilik eden müslüman malaylar ile kayıklarında yaşayan balıkçı veya sık ormanlarda işçilik eden ve yabani ağaçların meyvaları ile geçinen putperest Sekahlardan (± 1600) teşekkül eder. Bu Sekahların bir kabîlesi (*suka*) müslüman olup, çiftçilikle uğraşır. Tanjoen Pandan'da (4.800 nüfus) ecnebi tüccar (çinli ve arap) ile avrupalı memurlar bulunur.

1850'den evvel Bilitung ehemmiyetsiz bir korsan yatağından ibaret idi; 1861'den beri, geniş mikyasta kalay mâdeni işleten Billiton Maatschappi buranın iktisadî vaziyetine hâkim olmuştur. 1924'ten beri, hükümetin de iştirâk ettiği bu teşekküle Gemeenschaanelike Mijn Bouw Maatschappij denilmekte ve, ekserisi çinli olmak üzere, takriben 17.000 amele mâdencilikte çalışmaktadır.

Bibliyografya: Th. Posewitz, *Die Zinninseln im Indischen Oceane* (Budapest, 1885); C. de Groot, *Herinneringen aan Blitong* (La Haye, 1887, tam bibliyografya); *Koloniaal Verslag* 1891; *Indische Gids* 1883, 1892; *Tijdschrift v. h. Batav. Gen. v. Kunsten en Wetenschappen*, kısım 1, 9, 24, 26, 34.

(A. W. NIEUWENHUIS.)

BİLḲİS. [Bk. BELḲİS.]

BİLLAVR. [Bk. BİLLÛR.]

BİLLİTON. [Bk. BİLİTUNG.]

BİLLÛR. BİLLAVR, BALLÛR (yunan. βήρυλλος'tan gelip-gelmediği münakaşalıdır; bk. Dozy, *Supplément*, I, 110), billûr. Eskilerin taşlara âit eserlerinde, billûr bir nevi camdır; yalnız daha serttir ve daha kesiftir. Tabiî camın en gözel, en saf ve en şeffaf nevidir ve yakut renklerinde olanı da vardır. Bulanık renkli topaz da bir nevi billûrdur. Billûr sun'î olarak da boyanabilir. Güneş şualarını mihrakına toplar; öyle ki, siyah bir paçavra veya pamuk parçası alev alabilir. Kaya billûrundan (kuvarts), padişahlar için, kıymetdar kaplar yapılırdı. Billûrun âdî bir nev'i olan ve tuz manzarasında bulunan kuvarts çeliğe çarpılırsa, kıvılcım saçar ve saray adamları bunu çakmak yerine kullanırlardı. Plinius'un billûrun teşekkülü ve kuvartsın tevezuu hakkında verdiği mâlûmata müslüman eserlerinde tesadüf edilmez. Tîfâşî, Kâşġar'a 13 günlük mesafede iki dağın bulunduğunu ve bu dağların içinin tamamen kaya billûrundan müteşekkil olduğunu söyler. Bu billûr geceleyin çıkarılabilir; çünkü gündüzün, güneşin ışıkları çalışmağa imkân vermez imiş. Billûrun bulunduğu yerler hakkında en mufassal mâlûmat Akfânî (*al-Machriḳ*, 1908)'de bulunur. Buna göre, billûr Habeşistan (Zene), Badaḫşân, Ermeniye, Seylan ve Frenk memleketi ile Fas'tan gelir.

Bibliyografya: Clément-Mullet, *Essai sur la min. arabe* (*JA*, 6. seri, XI, 230); Tîfâşî, *Azhâr al-afkâr* (trc. Raineri Biscia), 2. tab., s. 118; Ḳazvînî (ngr. Wüstenfeld), I, 212; aynı mll. (trc. Ruska), s. 9; *al-Machriq*, XI, 762. (J. RUSKA.)

BİLLÛR KÖŞK, bir türk halk masalının adı. Bu masal, bir asra yakın bir zamandan beri, İstanbul'da bir çok defalar basıla gelen, 14 masaldan mürekkep bir külliyata da adını vermiştir; Georg Jacop, *Billûr köşk hikâyesi*'nin 1899'da elde ettiği tarihsiz bir nushasından ve içindeki ilk 3 masaldan bahseder (G. Jacop, *Türkische Volkslitteratur*, Berlin, 1901, s. 5 v.dd.). Konoş (*Türkische Volksmärchen aus Stambul*, Leiden, 1905, 5 v.d., not 2) bu masalların adlarını zikreder. Külliyatın, bu tabılardon başka, benim gördüğüm daha yeni tabıları şunlardır: 1. *Billûr köşk hikâyesi* (İstanbul, 1928) ve 2. *Resimli billûr köşk hikâyesi* (Selâmi Münir Yurdatap tarafından düzeltilmiş tabı, İstanbul,

1940, nşr. Rûşid). Kitaba adını veren *Billûr köşk* masalının basılmış başka varyantları şunlardır: 1. Naki Tezel, *İstanbul masalları* (nşr. Eminönü halkevi, X), İstanbul, 1938, s. 202 v.dd.; 2. Radloff, *Proben der Volkslitteratur...* VIII (Kunoş'un topladığı metinler, Petersburg, 1899, 5. kısım, nr. 19); Kunoş, *Materialien zur Kenntnis des rumelischen Türkisch* (Teil I: *Volksmärchen aus Adakale*, Leipzig-New York, 1907, s. 255—261, nr. L). — Masalın, Ankara Dil, Tarih-Coğrafya fakültesi folklor arşivindeki metinler arasında, basılmamış farklı 8 nusha bulunmaktadır. Bunlar arasından bâzıları *İncili çadır* diye adlandırabileceğimiz *Billûr köşk* külliyatındaki masaldan bir az farklı bir tip gösterirler. Bunda genç sultan ile şehzâde, ilk defa billûrdan yapılmış bir köşk yerine, incili bir çadırda buluşup, sevişirler; delikanlı, genç kızı orada bırakıp, kaçar. Memleketinde başka bir kız ile düğününü yaptığı sırada, eski sevgilisi, bir derviş kıyafetinde gelip, ona ilk mâcerasını hatırlatır; şehzâde düğünü bozar, son nişanlısını evine gönderir ve eski sevgilisi ile evlenir.

Billûr köşk ve *İncili çadır* masallarının, „uzun veya kısa bir zaman sevişlikten sonra, erkeğin kızı terk edişi, kadının, nişanlısını (veya kocasını) araması ve onu yeniden elde etmesi" şeklinde ifâde edebileceğimiz ana temasını, yunan mitolojisinin, *Amour et Psyche* efsânesinde (bk. Bolte-Polivka, *Anmerkungen...*, II, 266 v.d.), Hind edebiyatında, Kaligasa'nın Sakuntala adlı dramında ve masal edebiyatında da, başka-başka masallara girmiş temaler hâlinde, bir çok milletlerin halk masallarında buluyoruz (Brüder Grimm, *KHM*, nr. 56, 88, 113; Kunoş, *Volksmärchen aus Stambul*, nr. 10; bu motiflerin bulunduğu diğer masallar için bk. Bolte-Polivka, *ayn. esr.*, II, 229—273).

Billûr köşk masalı, her hâlde, yakın zamanlarda sözlü an'aneden, bir az yenileşip, masal vasıflarından bir kısmını kaybederek, kitaba geçmiş bir halk masalıdır; halk içinde hâlâ yukarıda gösterdiğim iki tip hâlinde yaşamaktadır. Bu türk masalının tam benzerlerine başka edebiyatlarda bugüne kadar rast gelinmemiştir; fakat içindeki ana temalar çok eski ve milletler arası temalardır.

(PERTEV N. BORATAV.)

BİLMA, Sahrây-ı Kebîr'de Çad gölünden Trablus'a giden kervanların yolu üzerinde, 305 m. irtifâda bir vâhadır. Bilma, araplarca Kavār ve Tebbularca Henneri Tughe („Kayalar vâdisi"; Nachtigal'a göre) denilen bir vâhalar gurubuna girer. Kavār, tebeşir devrine âit bir kum taşı havzasının merkezini işgâl eder ki, kum taşı altında, satha yakın su geçirmez bir şist tabakası, Tibesti dağlarından gelip sızan suları toplar. Burası, şimâlden cenûba doğru uzanan, takriben 80 km. uzunluğunda, Barth ve Nachtigal'a göre, 8—10 km. ve daha sonraki seyyahlara (Nonteil ve Chudeau Gadel) göre ise, 4—5 km. genişliğinde bir vâdidir. Takriben 100 m. irtifaında bir kaya duvarı, burasını, şarktan esen çöl rüzgârlarından korur. Tebbu-Dirku denilen ahalinin, asıl Tebbular ile Bornulu zencilerin melezi olması muhtemeldir. Bu yerliler orta boylu ve dayanıklı olmakla beraber, Tibesti Tebbuları kadar gürbüz ve cengâver değildirler. Eşrafın seçtiği *may* veya *darday* denilen bir reis tarafından idare edilirler; bunlar 12 köye dağılmış olup, meskenlerinin şekli, menşe'lerine göre, değişir. Tebbular, evlerini kayalara dayadıkları hâlde, Bornular bir birinden sokaklar ile ayrılmış ve duvarla çevrili toprak evler yaparlar. En mühim köyleri, Anay ve V. (XI.) asırda bir Bornu kolonisi tarafından kurulmuş olması muhtemel Dirku, Aşenuma, bir Senûsî zâviyesinin bulunduğu Şimendru, Kalala veya Kolo ve Garu'dur.

Garu, Bilma bölgesinin merkezi ve bütün Kavār'ın en mühim mevkiidir. Nachtigal'a göre, bu küçük şehrin nüfusu takriben 2.000 idi. Bu mıntakada Bornu unsuru hâkimdir va Kanûrî dili, Teda dilinden daha fazla kullanılır. Bilma mıntakasında, Kavār'ın diğer vâhaları gibi, oldukça ehemmiyetsiz hurmalıklar mevcut olup (Kavār'da takriben 100.000 hurma ağacı vardır), bir az da hububat ziraati yapılır. Fakat buranın asıl ehemmiyeti, Bornu'dan Fezzān'a giden yolların üstünde bir konak yeri olmasında ve civarında tuzlalar bulunmasındadır. *Kantu*'lar hâlinde eritilen ve 10 tânesi bir deve yükünü teşkil eden tuz, göçebeler vasıtası ile, Sahrâ vâhalarına ve Sudan'a nakledilir. Bu tuz kervanlarını Tebbular Tibesti'ye ve Dāzalar, Kānem ile Bornu'ya sevkederler. Ayr'lı Kēl-Vi [b. bk.]'ler şimâl ve şimâl-i şarkî cihetinde nakliyatı ellerine almışlardır. Barth'ın târif ettiği *ayrî* denilen senelik bir kervan teşkil ederler. Bu göçebeler Bilma üzerinde uzun zaman bir nevi hâkimiyet tesis etmişler ve vâha sâkinlerini büs-bütün kendilerine bağlamak için, onlara hububat ziraatini menedecek kadar ileri gitmişlerdir. Bu münakalenin ehemmiyeti hakkında gösterilen mikdarlar bir birinden çok farklıdır. Barth bunu senede 3.000 ve Chudeau 4.000 deve yükü olarak tahmin eder. Gadel ise, bunun 15.000, hattâ belki de 40.000 deve yükü olduğunu söyler. Başlıca gelirini teşkil eden esir ticâretinin men'i ve Rabah [bk. BORNU]'ın hâkimiyeti altında, Bornu'nun uğradığı harâbî yüzünden, pek müteessir olan transit ticâreti, bugün ehemmiyetsiz denecek bir hâldedir. Kervanların azalması şimdi

Kavār ve Bilma ahâlisiai yeni geçim menbâları aramağa ve ziraate ehemmiyet vermeğe sevketmiştir. Bilma, idâre bakımından, fransız garbî Afrika'sının Niger arazisi dâhilinde bulunmaktadır.

Bibliyografya: Barth, *Reisen*, IV, fasl. VI; Rohlfs, *Quer durch Afrika*, I; Nachtigal, *Sahara and Sudan*, I; Monteil, *De Saint Louis à Tripoli par le Tchad* (Paris, 1894), fasl. XIII; Chudeau, *Le Sahara Soudanais* (Paris, 1909), s. 118 v.dd.; Gadel, *Notes sur Bilma et les oasis environnantes* (*Revue Coloniale*, 1907), s. 361—386. (G. YVER.)

BİLMECE, osmanlı türkleri arasında ekseriya halk muammalarına verilen isimdir. Şimâl ve şark türkleri, bu mânada olmak üzere, *tap-* (*bul-*) kökünden gelen *tabışmak*, *tapmaca*, *tapkış*, *tabışkak*, *tabuşturmak* v.b. kelimelerini kullanırlar.

Hakikî halk bilmeceleri, lûgaz [b. bk.] veyahut muamma [b. bk.] gibi yapma bilmecelerden ekseriya, hemen nazara çarpan basit şekilleri, cinas ve mâna ikilikleri, akıl ve mantığa aykırı görünüşleri ile ayırt edilirler. Bilmecelerin bu son vasfı, yâni irrasyonalismi, şöyle bir mâhiyet arzeder: muhtelif eşya ve hâdiseler hakkında, mûtad ve tabiî görüş ve kavrayışla ancak müphem bir münasebeti bulunan ve mânalarını anlayabilmek için, evvelâ kendilerini bilmek lâzım gelen bâzı an'anevî tâbirler kullanılır. Demek, umumiyetle, bir bilmecenin tem sûret-i hallini mantıkî muhakeme ile bulmak mümkün değildir. Bir bilmeceyi halledebilmek için, evvelâ o bilmecenin üslûbu ile hiyeroglif mâhiyetinde bulunan hususî tâbirlerin mânasını kavrayabilmek icap eder. Esasen bu noktalar, yalnız türk halk bilmeceleri hakkında vârid değildir, umumîdir. Muayyen bir halk kütlesinin bilmeceleri, diğer halk kütlelerinin bilmecelerinden, ancak bâzı fer'î noktalarda ayrılır ki, bunlar, daha ziyâde, şekle dâirdir. Bilmecelerin türklüğe has vasıfları, her şeyden evvel, coğrafî mevki ile türk halk hayatına bağlılıdır. İstisnaî bir kaç hâlden maada, islâmiyetin damgası tâlî ve ehemmiyetsiz kalmıştır.

Zamanımızda bilmeceler, daha ziyâde, türk halk edebiyatının çocuklara has olan şûbesini teşkil eder. Fakat iptidada, bunların gâyet ciddî bir tarzda tasavvur olunduğunu ve halk hikmetinin bir kısmını teşkil ettiğini ileri sürecek kadar sebep ve delillere mâlik bulunuyoruz. Nitekim hikâye edebiyatında, âdetâ hakikî birer mısrâ hâlinde, bilmece yarışları yapıldığını ve bu yarışların mağlûplara bâzı ağır neticeler tahmil ettiğini görüyoruz. Keza kozmoloji ve cinsiyete mütealllik bilmecelerin mevcudiyeti de, bunların iptidâda çocuklar için icat olunduklarını vâzıhan gösterir. İctimaî rollerinin tahavvülü ile, bilmeceler haylı tâdile uğramışlar ve yeni mânalar almışlardır. Zâten bilmecelerin sûret-i halleri, onların ekseriya en ziyâde mütehavvil ve seyyâl bir unsurudur.

Bilmeceler ekseriya kısa bir kaziye şeklindedir. Meselâ mevcudiyeti daha XIV. asırda tesbit edilen ve bugün dahi gâyet yaygın bulunan şu yılan bilmecesine bakınız: *yer altında gağlı kayış*. Ekseriyetle halk bilmeceleri, iki kısımdan mürekkeptir. Aralarındaki sentaks muvaziliği sebebi ile, bu kısımların da ortasında secîler, daha doğrusu yarım kafiyeler, bulunur: *Allah yapar yapısını — bıçak açar kapısını* (karpuz). İki kısımdan mürekkep olan bilmeceler, ekseriya genişleyerek, türk halk nazmının çok karakteristik bir şekli olan muntazam dörtlükler (mâniler) hâline gelirler. Türk halk bilmecelerinde, taklid-i lafzîler ile âheng-i taklîdiye âit, her nevi unsura mebzûlen rast gelinir.

Bugüne kadar toplanan mâlzemeyi mukayeseli bir tetkikten geçirecek olursak, görürüz ki, birbirlerine rapt ve irca olunabilen bilmece gruplarını bâzı iptidaî tiplerin varyantları addetmek mümkündür. Hakikaten bilmeceler, gerek ağızdan ağıza geçerken, vukua gelen tahrifler yüzünden, gerek bâzı yeni sûret-i hallere göre, şuurlu bir tarzda ayarlanmaları sebebiyle, mütemâdî bir tahavvüle mârûzdur. Bu da varyantların hesapsız denecek kadar çoğalmasını intac eder. Fakat bu değişme kabiliyetine rağmen, asırlardan beri aynı şekli ve aynı sûret-i hal ve mânayı muhafaza etmiş olan bilmeceler de vardır.

Bilmecelere daha Mahmûd Kāşğarî'nin *Dîvān luğāt al-turk* (XI. asır)'ünde *tabuzğu neñi*, *tabuzğuk* ve *tobzuğ* kelimesi ile işâret olunmuştur. Fakat türk halk bilmecelerinin bilinen en eski nümûneleri, *Codex Cumanicus*'ta bulunup, bir haylı neşriyata mevzû teşkil etmiştir (G. Kuun, *Codex Cumanicus*, Budapeşte, 1880, s. 143—157, 236 v.dd.; W. Radloff, *Das Türkische Sprachmaterial des C. C.* (*Mém. de l'Acad. de St. Petersburg*, 1887, XXXV, 2 v.dd., nr. 6); W. Bang, *Über die Rätsel des C. C.* (*SB Pr. Ak. W.*, 1912, XXI, 334—353); J. Németh, *Die Rätsel des C. C.* (*ZDMG*, 1913, LXVII, 577—608); S. E. Malov, *K istorii i kritike C. C.* (*Izv. Akad. Nauk SSSR*, edebî kısım, 1930, s. 348—375); J. Németh, *Zu den Rätseln des C. C.* (*KCA*, II, 366 v.dd.).

Diğer cihetten muasır âlimler tarafından zaptelunmuş bilmeceleri ihtivâ eden başka birçok külliyat da mevcuttur. Fakat bugün bu mesai, türk halk kütlelerinde mevcut olan bilmece zenginliğini tüketmiş olmaktan haylı uzaktır.

Bibliyografya: A. N. Samoyloviç, *Zagadki zakaspiyskih Turkmenov* (*Živaya Starina*, 1909), s. 28—32. 1932 senesine kadar türk halk kütleleri arasında yapılan bilmece tetkiklerinin bir bibliyografyasını neşretmiştir. Bu bibliyografya (*RO*, IV, 4 v.d.; 1926 senesine kadar) S. Malov tarafından itmam olunmuştur. — Yalnız osmanlı bilmecelerine dâir bibliyografya, T. Kowalski tarafından şu makalede cemedilmiştir: *Türkische Volksrätsel aus Nordbulgarien* (*Festschrift für G. Jacob*), s. 130 v.d. (1932 senesine kadar). Türk bilmecelerini ihtivâ eden mühim külliyatlar: I. Kúnos, *Oszmán-török népköltési gyüjtemény* (Budapeşte, 1889), II, 141—177; T. Kowalski, *Zagadki ludowe tureckie* (Krakov, 1919); Sâdeddin Nüzhet ve Ahmet Ferid, *Konya vilâyeti halkiyat ve harsiyatı* (Konya, 1926), s. 225—233; Hammamî-zâde İhsan, *Bilmeceler* (Türk halk bilgisine âit maddeler), III, (İstanbul, 1930); T. Kowalski, *Türkische Volksrätsel aus Kleinasien* (*Archiv Orientální*), 1932, IV, 295—324. (T. KOWALSKI.)

BİNÂ'. [Bk. BİNA.]

BİNÂ. BİNÂ' (A.), asıl mânası „yapı" olup, bir gramer ıstılâhı olarak (bk. Sîbavayhi, nşr. Derenbourg, I, 2, 2 v.d.), son harf ve hecesi inşirâf (yâni *i'râb*)'a uğramayan kelime mânasında kullanılır. Bununla beraber *'aṣan* „asâ, baston" gibi kelimelerin sonları gerçekte inşirafa uğradıkları için, bunlara *mabnî* nazarı ile bakılamayacağı unutulmamalıdır. Bundan başka *binâ'* üç sınıf kelimelerin (isimler, fiiller ve edatlar) hepsinde vâki olabilir.

Bibliyografya: Sîbavayh (nşr. Derenbourg), I, 2, 1-2, 18—3, 12; İbn Ya'îş, s. 400—405 v.b.; İbn 'Akîl, İbn Mâlik 'in *Alfiya* eseri üzerinde tâlikat, kıt'a 15—17.

(S. SCHAADE.)

BİNBAŞI, bu kelime türkçede aşağıdaki şekil ve mânalarda görülür. *Binbaşı*, yüzbaşı ile yarbay (kaymakam) arasındaki rütbe sâhibi; ordu da — tabur kumandanı, donanmada — (*deniz binbaşısı*) tabura muâdil birlik kumandanı; *miñ begi* (tar.) „bin tarançıya nezaret eden memur". *Baburnâme*'de de, askerî unvan olarak, kullanılmıştır; msl. *Saki Beg Taşkendî Şıġavul Miñ-Begi.*

Bibliyografya: Mohammed Djinguiz, *Les Titres en Turquie* (*Rev. du Monde Mus.*, 1907, III, X, 252); Zenker, *Dict. turc-arabe-pers.* (Leipzig, 1866), I, 237; Redhouse, *Türkçeden ingilizceye lûgat* (İstanbul, 1921), 424; W. Radloff, *Vers. eines Wörterb. d. Türk.-Dial.* (Petersburg, 1893), IV, 1743, 2100. (MECDUD MANSUROĞLU.)

BİN BİR GECE. ALF LAYLA VA LAYLA (A.), arapça masal mecmualarından en meşhurunun adıdır. Bütün şarklılar gibi, araplar da, eskiden beri, masallardan pek hoşlanırlardı. Fakat asıl arapların zihnî ufukları haylıca dar olduğu için, masal mevzûları umumiyetle başka memleketlerden, İran ve Hindistan'dan alınmıştır. Nitekim bu keyfiyeti Peygamberin rakibi tâcir al-Naḍr hakkındaki menkulâttan da anlamaktayız. Arabistan ile İran (hattâ daha uzaktaki şark memleketleri) arasında VII. ve VIII. asırlarda başlayan münasebetler, masallara mevzû olacak pek çok mâlzemenin Arabistan'a girmesi için, geniş bir faâliyet imkânı vermiştir. Bu mâlzemenin, fert olarak, kimler tarafından Arabistan'a idhâl edildiğini bugün kat'iyetle tâyine imkân yoktur. *Kalîla va Dimna* kitabının menşei hakkında anlatılanlar, bu hususataki tek-tük istisnalardan birini teşkil eder. Çünkü masal nev'ine dâhil olan her şey, klâsik edebiyatın ve klâsik ediplerin sâhası dışında kalmıştır.

Sonraki asırlarda, arap kültürü daha zengin ve daha çeşitli bir hâle gelince, arap kültür merkezlerinde yeni ve orijinal hikâyeler doğdu ve her sâhadaki fikrî inkişafla birlikte, masal san'atı da yavaş-yavaş şarktan garba hicret etti. Arapçanın en büyük ve en zengin masal mecmuası olan *Alf layla va layla*, bütün bu intikal vetiresinin umumî bir icmâlini arzeder; bunda biz hakikaten, araplara has unsurlar yanında, şarktan gelen bir takım yabancı unsurlar buluyoruz. Bu kitabın meydana gelişi, umumiyetle şark kültürü inkişafının çok karakteristik bir devresini gösterir; fakat bu meydana gelişi, elimizde kâfi mâlûmat olmadığı için, ancak kaba taslak, takribî bir sıhhat ile, tesbit edebiliriz.

Alf layla va layla'nin menşe'i meselesi, ilk defa olarak, XIX. asrın başında esaslı bir surette münakaşa olundu. Bu meseleyi ilk ele alan âlim, modern arap filolojisini kuran Sylvestre de Sacy oldu (*Journ. des Savants*, 1817, s. 678; *Recherches sur l'origine du recueil des contes intitulés les Mille et Une Nuits*, Paris, 1829; *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres*, 1833, X, 30'daki aynı isimli mekale). Sacy eserin bir tek müellifin kaleminden çıktığı hakkındaki faraziyeyi cerh etti, eserin daha yeni bir devirde doğduğu fikrini (bu son iki yazıda) ortaya attı ve *Bin bir gece* masallarında İran ve hind unsurlarının mevcudiyetini tamamiyle inkâr ederek, bu noktayı sarahaten te'yit eden Mas'ûdî'nin bir fıkrasının sıhhati şüpheli olduğunu söyledi. Bütün *Alf layla va layla* tarihi için çok mühim olduğundan, Maa'ûdî'nin bu fıkrasını (nşr. Barbier do Meynard, IV, 89) tercüme etmeme müsaade buyurulsun: — „Bu masallar arasında (Şaddâd b. 'Âd ile onun

İram Ẕāt al-'Amād şehri masalı) İran, hind (bir yazmada „pehlevî") veya yunan metinlerinden tercüme edildikten sonra bize gelen eserler gibi, olanları vardır. *Hezār efsāne* — ki, „bin masal" demektir, çünkü acemce *efsūne* arapçadaki *ḫurāfa* ile aynı mânadadır — adlı kitap da bu nevidendir. — Bu kitap halk arasında *Alf layla* (iki yazmada ise, *Alf layla va layla*) adı ile tanınmıştır; bu, şah ile veziri ve vezirin kızı Şîrāzād ile kızın dadısı (başka yazmalardaki rivâyetlere göre, câriyesi) Dînāzād'ın hikâyesidir".

De Sacy'nin fikri hilâfına, Hammer-Purgstall, Mas'ūdî'nin bu fıkrasını, bundan çıkacak bütün neticeler ile birlikte, mevsûk addetti (*Wiener Jahrbücher*, 1819, s. 236; *JA*, 1. ser., X; 3. ser., VIII; *Die noch nicht übersetzten Erzählungen der Tausend und einen Nacht*, Stuttgart, 1823, mukaddime).

Alf layla'nin bir kısmına emekdar mütercimi William Lane, bütün meemuanın bir müellifin eseri olduğunu ve 1475 ile 1525 arasında meydana geldiğini isbata çalıştı (*The arabian Nights Entertainments*, London, 1839—1841, mukaddime).

Son zamanlarda münakaşa, de Goeje tarafından, yeniden ele alındı (*De Gids*, 1886, III, 385'teki *De arabische nacht vertellingen* ve *Encyclopedia Britannica*, XXIII, 316, mad. *The Thousand and one Nights*). Muḥammed b. Isḥāḳ al-Varrāḳ'ın *Fihrist*'inde, *Hezār efsāne*'nin Bahman'ın kızı Humay'ın teşviki ile, yazılmış olduğu hakkındaki fıkraya istinat ederek ve bu şahadeti Ṭabarî'deki bir fıkraya (I, 688) — ki, orada Bahman'ın annesine Esther deniyor ve Şahrazād adı Humay'a veriliyor — raptetmek suretiyle de, Goeje *Bin bir gece*'yi Esther kitabına yaklaştırmağa çalıştı.

A. Müller de aynı fikri daha ziyâde işledi (*Zu den Märchen der Tausend und einen Nacht*, *Bezzenbergers Beiträge*, XXII, 222). Bütün eseri muhtelif guruplara ayırarak, bunlardan birinin Bagdad'da ve daha büyük diğerinin de, Mısır'da meydana gelmiş olduğunu farzetti. Muhtelif guruplar fikri, her gurubun mümeyyiz vasıflarını takribî bir surette tâyin etmiş olan Nöldeke tarafından, daha büyük bir sarahat ve kat'iyet ile inkişaf ettirildi (*Zu den ägyptischen Märchen*, *ZDMG*, XLII, 68).

Oestrup, bu münakaşalardan hız alarak, hikâyeleri 3 guruba ayırmağı denedi (*Studier over 1001 Nat*, Kopenhagen, 1891; rus. tre., *Izsledovanie o 1001 noçi*, Moskova, 1905); bunlardan birincisi farsça *Hezār efsāne* adlı eserdeki masalları, ikincisi Bagdad'da meydana gelmiş olan masalları, üçüncüsü de Mısır'da ilâve olunmuşları ihtivâ eder. Büyük kahramanlık romanı olan *'Omar b. Nu'mān ile oğulları* gibi bâzı hikâyeler, daha sonraları araya sokulmuş gibi gösterilmiştir. Fakat Seybold, son zamanlarda kahramanlık hikâyelerinin hâric bırakılmasına itiraz etti (*Verzeichnis der arabischen Handschriften der Kgl. Universitätsbibliothek zu Tübingen*, Tübingen, 1907, s. 75). A. Krımskiy de, yukarıda zikredilen rusça tercümeye bir çok tenkidî ve tamamlayıcı hâşiyeler ilâve etmiştir.

Chauvin, külliyattaki her gurubu da parçalarına ayırdı (*La Recension égyptienne des Mille et une Naits*, Bruxelles, 1899); bu zat Mısır gurubunun, biri yahudi asıllı olmak üzere, iki kısma ayrıldığını gösterdi. Bundan başka gerek kendisi (*Bibliographie des ouvrages orabes* ve muhtelif küçük yazılar), gerek René Basset (*Revue des traditions populaires*, XIII, 37 ve 303'teki *Notes sur les 1001 naits*) muhtelif meseleler hakkında kıymetli mutalâa ileri sürdüler.

Tetkiklerin bugünkü vaziyetinde, oldukça sıhhatle iddia edilebilir ki, *Bin bir gece*'nin ilk esası, hicretten sonra III. asra doğru arapçaya tercüme edilmiş olan *Hezār efsāne* adlı farsça kitaptır. Bundaki masalların büyük bir kısmı da hind aslından gelmedir. Tarih itibariyle önceliği muhakkak olan iran ve hind kitaplarındaki mümâsil hikâyeler, bu en eski guruba âit masallar için, mîyar olabilir. Bu iran ve hind masalları da, mâhiyetleri itibariyle, iki türlüdür: ya arapçadaki masalların tam müşâbihleridir yahut, bâzı teferruat bakımından, arapçadaki hikâyeleri andırırlar. Bu teferruat ne kadar karakteristik ve bütün hikâyenin yapısı ve tahkiyenin muhtevası için, ne kadar mühim iseler, o derece kıymetlidirler. Bunlardan başka, eski acem isimleri, acem müesseseleri ve İran'da geçen hâdiseler gibi, tamamiyle hâricî mîyarlar da vardır. Hikâyelerin arap menşe'inden geldiğini müdafaa etmek isteyen Lane, nazariyesine destek hizmetini gören dış mîyarların kemiyetinde mubalâga etmiştir. Çünkü bir arap hikâyeci veya müstensihinin arap isimleri ve o zamanki arap âleminde geçen hâdiselere âit telmîhler derecedivermiş olduğunu kabûl etmek, eğer İran'a âit bu fosil hâline gelmiş eski tâbirler daha eski bir inkişaf derecesinin bakiyeleri değilse, nasıl olup da bunlara bu masallarda tesadüf edildiğini izah etmek daha kolaydır. Hind ve İran ile ilgili hâricî mîyarlar, bunun için, ötekilere nisbetle daha kıymetlidir; arap hikâyecileri yabancı bir hikâyeyi yerli bir muhit içinde yerleştirmeği bilirler; fakat buna mukabil, yerli bir hikâyeye, kasdî ve san'atkârâne bir câlîlik ile, yabancı bir görünüş ve bir başka memleketin rengini vermezlerdi.

Kitabın kadrosunu teşkil eden ilk masalda bile, yabancı bir menşe'i isbat eden iki mîyar vardır. Burada gördüğümüz Şâhzemân, Şâhriyâr v.s. isimleri acemcedir ve bu iki kardeş prensin karılarının sadakatsizliği ve bunun neticesi olarak, prenslerin seyahate çıkması hikâyesinin *Katha Sarit Sagara* adlı hind masallarında mütenazırları vardır (bk. *British and Foreign Review*, 1840, XXI, 266). Yine bu masaldaki, hayvanların dilinden anlayan, tâcire âit küçük masalın eşleri olan hind hikâyeleri de mevcuttur. *Alf layla va layla*'deki bâzı hikâyelerin çerçevelenişi ile hind eserlerininki arasında görülen benzerliğin hususî bir ehemmiyeti vardır. Böylece hikâyeleri birbiri içine sokma tarzı, Hind'e hastır; *Mahabharata*, *Pançatantra* ve *Vetalapaçaviṃsati* v.s.'de bunu görüyoruz. Bu tertiple akıl ve mantığa pek sığmayan şeylere ve rollerine uymayacak tarzda konuşan veya dinleyen şahısların rastgele ortaya çıkmalarına, hindli aldırış etmez. *Alf layla va layla*'deki zaman kazanmak ve ânî bir hareketin önünü almak için, hikâyeler anlatmak gibi, esas motiflere, orijinal hind hikâyesi olan *Yedi vezirler*'de ve başka bir şekilde, *Şukasaptati* adlı hind hikâyesinde de tesadüf olunur. Bu *Şukasaptati* masalında zeki bir papağan, kocasının bulunmadığı bir sırada âşıkının yanına gitmek isteyen bir kadına, her gün, bir hikâyenin bir parçasını anlatır ve — „Eğer bu akşam evde kalırsan arkasını sana yarın anlatırım" — diyerek, onu oyalar. Bu suretle kadın, kocası gelinceye kadar, bir türlü evden çıkıp da, âşıkının yanına gidemez.

Masallara böyle bir başlangıç yapmak âdeti, Hind'de ne kadar umumî ise, diğer memleketlerde de o kadar nâdirdir; Ovidius'un *Metamorphoses* („değişmeler") 'inden başka, eski çağda bu tarzda tertip olunmuş hiç bir eser bilmiyorum. Şu hâlde bu usûl, *Alf layla va layla*'deki bâzı unsurların hind asıllı olmasının bir mîyarı sayılabilir ve yalnız eserin sistemi değil, yazılışı da aynı şekildedir. Hind halk kitaplarında umumiyetle şöyle bir şey vardır: —„Falenın başına gelenlere uğramak istemezsen, ne şunu yap, ne de bunu". — Muhatap: — „Bu nasıl olmuş?" — diye sorar ve öteki de masala başlar. *Alf layla va layla*'nin şekli tamamiyle böyledir ve hikâyeler aynı kelimeler ile başlamaktadır. Arapça *va kayfa ẓālika* („bu nasıl oldu?") sanskritteki *katham etat*'a harfi harfiue uygundur ve ben esas kelimelerin *Hezâr efsâne*'de olduğu gibi, hindce aslında da tamamiyle böyle olduğunu farzedebilirim.

Alf layla va layla'nin bütün yazma ve basmalarının başında gelen hikâyeler (tâcir ile ifrit, balıkçı ile ifrit, Bagdad'daki hammal ile kalender ve üç hanım, kanbur), hind asıllarının ana çizgilerini hatırlatmaları itibariyle, tek başlarına, bu kadronun misâlleridir. Bu hususiyetler şunlardır: balıkçının şişeden kurtulan ifriti tekrar şişe içine sokmak için kullandığı hiyle — bunun eşlerine, *Simhasanadvatrimsati*'nin moğulca adaptasyonunda, yâni Arci Borci Ḫân ve Dubois'nın tercüme ettiği sözde „cenûbî" *Pançatantro*'da rastlanmaktadır — her ikisi de ifrit olan ak-yılan ile kara-yılan arasındaki mücadelenin de tatarca eşleri mevcut olup (*JA*, 7. ser., IV, 259), bunlar, Pavet de Courteille'in zannettiği gibi, müslüman aslından değil, hind aslından gelmedir; ifrit ile büyücü prenses arasındaki mücadele — tamamiyle bunun eşi bir hikâye *Vetalapançavimsati*'nin moğulca naklinde vardır (bk. Benfey, *Pançatantra*, I, 411) — şah ve hâkim Duban hikâyesinde meselâ kitabın yapraklarını kirletme ile zehirlenme gibi tafsilât, Hind'de görülen hâllerdendir (bk. Gildemeister, *De rebus indicis scriptorum Arabum*, s. 89). — Diğer taraftan ilk hikâyelerin bir çoğu, birbirine o kadar benzer ki, asıllarında bugünkü şekilleri ile yan-yana mevcut bulunduklarını kabûl etmek güçtür; bunların hepsi aynı menşe'den, *Hezâr efsâne*'den, olmakla beraber, sonraları mühim değişmelere uğramış olsalar gerektir.

Hind-iran aslından oldukları muhakkak olan diğer hikâyeler şunlardır: *Sihirli at* (Sâpôr gibi, acem isimleri ve Nevrûz ve Mihircân gibi, acem bayramlarının zikri ile) ki, bunun asas fikrini *Pançatantra*'ya çıkarmak mümkündür (bk. Benfey, *ayn. esr.*, I, 161). — *Basralı Ḥasan* (Habicht ve Hagen tercümesinde kahramanın adı, ihtimâl *şā'iġ* ile *ṣabbāġ*'ın karıştırılması yüzünden, „Kuyumcu Ḥasan" yerine „Boyacı 'Âsım"'dır). Bu hikâyenin başlıca iki hususiyeti, kuğu kuşunun tüylerinin çalınması ve kahramanın, miras için çekişen kimseleri, kaçan sevgiliyi geri getirmeğe muvaffak olabilecek surette kandırmak için, kullandığı hiyle hind aslındandır (bk. Benfey, *ayn. esr.*, I, 263) ve Hind'den şarka da geçmiştir (*ZDMG*, VI, 536; Stanislas Julien, *Avadanas*, Paris, 1859, II, 74). *Basralı Ḥasan* hikâyesinin ilk ve en büyük kısmı, *Alf layla va layla*'de bir defa deha, o da belki daha baştan yahudi unsurları ile karışmış olan *Ḥasib Karîm al-Dîn ve yılanlar melikesi* masalına katılmış bulunan *Cânşâh* hikâyesinde tekerrür ediyor. *Cânşâh* hikâyesi, sonradan yapılmış ve estetik bakımından, pek güzel olmayan bir taklittir. Dikkate lâyıktır ki, *Edinburgh Review*, 1886, s. 166'daki makalenin umumiyetle *Alf layla va layla*'nin acem asıllı olduğunu şiddetle inkâr eden müellifi, *Ḥasib Karîm al-Dîn* hikâyesine menşe

olarak, *Hezār efsāne*'yi göstermiştir. Sırf estetik mîyarlara fazla ehemmiyet vermemekle beraber, mânasız mubalâgalar ve tatsız tekrarlar ile dolu olan bu hikâyenin *Sihirli at, Basralı Ḥasan* ve diğerleri gibi, mükemmel bir terkibi olan hikâyeler ilo hiç bir vakit aynı asıldan gelmeyeceği kat'îyetle söylenebilir. — *Sayf al-Mulūk, Alf layla va layla* içinde, farsça tam bir eşi bulunan biricik hikâyedir. Kasdettiğimiz farsça yazmalar, Lane tarafından zikredilmiştir (*Arabian nights entertainment*, III, 744). — *Ḳamar al-Zamān ve Badūr Sultan.* — *Şehzāde Badr va Samandallı Cavhar Sultan.* — *Ardaşîr va Ḥayāt al-Nafūs.* Bu hikâye de, başka bir metin hâlinde, *Alf layla va layla* yazmasında vardır. Seybold'a rağmen, *Alf layla va layla* kadrosuna sonradan sokulmuş bir ilâve olarak göstermeğe cesaret ettiğim *'Omar b. Nu'mān* hikâyesi vardır ki, hemen harfi harfine *Ardaşîr va Ḥayāt al-Nufūs*'a tekabül eder. *Alf layla va layla*'de bulunan „ihtimâl daha muahhar" *Nūr al-Dīn 'Alī* ile *Kuşakçı kadın* hikâyesine bir çok noktalardan mutabık olan *'Alī Şîr* masalı ile bu masalın farsça aslı arasında olduğu gibi, *Kıskanç hemşireler* ve *Ahmed ile Parîbānū* (her ikisi de yalnız Galland neşrinde görülür) hikâyeleri ile bunların farsça asılları arasında kat'î bir münasebet tesisine imkân yoktur.

Hezār efsāne'den alınan bu esas, arap toprağında bir çok ilâveler ile zenginleşti. Birinci ilâve tabakasının menşei Bagdad'dır ve Hārūn al-Raşîd'in ismi etrafında döner. Bu tabakayı teşkil eden hikâyelerden bâzıları tamamiyle uydurmadır; diğer bâzıları da, tarihî bir menkıbenin genişletilmesi veya hikâye hâline getirilmesidir. *Aba l-Ḥasan* bikâyesi bu son kategorinin misâlidir; buna esas olan tarihî vak'a, al-İshāḳī'de vardır (bk. Lane, *ayn. esr.*, II, 376). Nitekim Abū Nuvās ve Abū Dulāma hakkında deverân eden fıkraların bâzılarından da edebiyatta aynı şekilde istifâde olunmuştur. Şüphesiz, Hārūn al-Raşîd isminin pek çabuk, eski iyi zamanların, bilhassa hârikalı ve efsânevî olan şeylerin, müşterek senbolü hâline geldiğini nazara almak lâzımdır. Bunun içindir ki, yalnız Hārūn al-Raşîd adının geçmesi, bir hikâyeyi Bagdad gurubundan saymağa kâfi bir delil teşkil etmez; bunu ancak dâhilî mîyarlar tâyin eder. Bir çok teferruat, tabiî, şüpheli kalacaktır. Fakat her yere Hızır gibi yetişen halife tarafından halledilen her hangi bir aşk entrikası etrafında toplanmış şehir halkına âit, iyi ve sağlam tertipli, küçük ve basit masalların menşei Bagdad'dır; hâlbuki hiylekâr (*'ayyār*) hikâyeleri ile umumiyetle beceriksizce tertip edilmiş olan ve içinde ifritlerin aşırı derecede yer işgâl ettiği masallar, daha muahhar olup, Mısır aslından gelmedir. Şurası da dikkata lâyıktır ki, hind ve fars asıllı en eski hikâyelerde ifritler çok defa kendiliklerinden ortaya çıktıkları hâlde, daha sonraki masallarda dâimâ her hangi bir tılısıma tâbidirler ve vak'anın oluşunu, cin ve ifritler değil, tılısımın sâhibi tâyin eder. Bagdad hikâyelerinde vak'alar, ekseriya, sihir karışmadan cereyan eder. Ayyârlık hikâyelerinde ise, Nöldeke (*ZDMG*, XLII, 68)'nin gösterdiği gibi, Mısır asıllı bâzı unsurlarla karşılaşılır; bütün bu nev'in klâsik nümûnesi, Heredot'un meşhur masalıdır: *Kıral Rhampsinit'in hazinesi*; *Alf layla va layla* (nşr. Habicht ve Fleischer, XI, 375)'de 8. mukaddemin Sultan Baybars'a anlattığı hikâyede, bu hikâyenin bir kısmının dikkate değer bir eşi vardır. Mısır gurubunun en az eski olan diğer kısmı, kaba sihirbazlık hikâyeleri ile beraber, Chauvin'in isbat etmeğe çalıştığı gibi (*La Récension Egyptienne des 1001 Nuits*, Brüxell, 1899), ihtimâl mısırlı bir yahudi müellife irca olunabilir; estetik bakımdan, bu hikâyeler en az kıymetli olanlarıdır.

Daha evvel işâret etmiş olduğumuz gibi, bugünkü yazılış şeklinde tam bir kat'îyet ile ayırt edilemeyen bu 4 muhtelif guruba, her biri yalnız başına, ancak bâzı yazmalarda bulunan bir çok daha büyük hikâye dâireleri eklenmektedir ki, bunlar, ihtimâl, gecelerin sayısını tamamlamak maksadı ile, ilâve olunmuştur. Bu hikâyeler şunlardır: *Yedi vezirler* (taklitleri olan *On vezirler* ve *Kırk vezirler*) ki, müstakil bir hind aslındandır; sonra *Kal'ād ve Şîmās.* — *Sindbād-i Bahrî* dâiresinin vaziyeti şüphelidir; fakat Bagdad ve Basra'nın parlak devrine âit olduğu âşikârdır; ihtimâl aslında müstakil bir eserdi. Bilindiği gibi, *Sinbād* dâiresinin pek eski bir çok Mısır ve Yunan eşleri vardır; menşe'de *Alf layla va layla*'ye âit olmayan *'Omar b. Nu'mān ile oğullarının kahramanlıkları* hikâyesi; Seybold tarafından neşrolunan (Leipzig, 1902) *Sūl va Şumūl* hikâyesinde de vaziyet aynıdır; bir birinden çok farklı olan didaktik hikâyeler, yâni sonraları İspanya'da çok yaygın bir kitap olan *Hakîm Tavaddud* (*La donzella Teodor*; Tavaddud yerine gelen Teodor veya Tndur çok kolay anlaşılabilecek bir paleografi hatasıdır; bk. Ticknor, *Historia de la literatura española, traducida por pascual de Gayangos y Enriqao de Vedia*, II, 554), bir de yahudi asıllı *Haykar Ḥakîm.*

Bu hacimli külliyat, kat'î olarak, Mısır'da, ihtimâl ki, son Memlûkler zamanında ve içinde çok geçen Kahire yakınındaki yerlerin isimleri doğru olduğuna bakılırsa, Kahire'de yazılmıştır. Keza kitabın muahhar edebî arapçanın serbest bir şeklinden ibâret olan ve bir çok nok-

talardan halk arapçasına yaklaşan diliaden de bu anlaşılıyor. Şüphesiz ki, muharrirler yanyana konulmuş parçaların gösterdiği büyük orijinal üslûp farklarını kaldırmağa muvaffak olamamışlardır. Muhtelif yazmalar, bu bakımdan da, birbirinden farklıdır. Chauvin (*ayn. esr.*, s. 86) iki Mısır gurubunun muharririnin edebî şahsiyetini, daha kat'î bir tarzda, tesbit etmeği denemiş ve bunun müslüman olmuş bir yahudi olduğu kanaatine varmıştır. Fakat muhtelif devirlerde *Alf layla va layla*'nin tertibine iştirâk etmiş muharrirler ile kassaslar (hikâyeciler), ihtimâl o kadar çoktur ki, bunların her birinin payını, doğru olarak, tâyine kalkışmak mümkün değildir.

Mas'ûdî'nin yukarıda zikrettiğimiz fıkrasında, farsça *Hezār efsāne* kitabının adı arapçaya *Alf ḫurāfa* suretinde tercüme edilmek lâzım geldiği, fakat bunun yerine *Alf layla* („bin gece") şeklinde tercüme edildiği söyleniyor. Sonraki *Alf layla va layla* („bin bir gece") şekli, ilk olarak Gildemeister (*göst. yer.*)'in isbat ettiği gibi, arapların (ve umumiyetle şarklıların) yuvarlak rakamları uğursuz saymalarından ileri gelmiştir. İhtimâl kitapların isimlerinde görülen bâzı yarım kafiye merakı da, unvanın bu şekli almasında âmil olmuştur. Fakat *Hezār efsāne*, tam bin hikâye ihtivâ etmediğinden — çünkü buradaki rakam, sâdece çokluğu gösterir — *Alf layla va layla*'de hikâyelerin tam bin bire taksimi, ihtimâl sonraki bir devrin eseridir. Buna, yazmaların bu hususta büyük bir farklılık göstermesi keyfiyeti ile de, hükmolunabilir ve işte tam adedi doldurmak için sarfolunan gayret, muhtelif büyük ara ilâvelerinin nasıl yapıldığını da izah eder. Bundan başka *Alf layla va layla* unvanı, halk arasında çok yayılmıştır; müstensihler bütün yazmalarda bulunan masallar arasında, her türlü dağınık şeyleri de bu unvan altında toplamaktan hoşlanırlardı; 1723 numaralı Paris yazması, bu nevi yazmaların mükemmel bir örneğidir.

Alf layla va layla masallarının büyük bir kısmına bir çok beyit de ilâve edilmiştir; bu hususta Bagdad gurubu en zenginidir. Bu beyitler çek defa konuşan şahsın ağzından çıkmış gibi gösterilir; ister hazz, ister elem bahis mevzuu olsun, maksat şiddetli bir heyecan uyandırmak olunca, masaldaki şahıs beyitlerle konuşmağa başlar. Fakat ekser hâllerde, bu beyitler hikâyeyi devam ettirmezler; bunlar, hind dramlarında olduğu gibi, daha ziyâde durak yerleri olup, bâzan bunlara ahlâkî düşünce ve mülâhazalar da raptolunur. Bunlar bile, beyitlerin asıl metinle aynı zamanda yazılmış olmayıp, belki sonradan yapılmış ilâveler olduğunu gösteren bir işârettir ki, bu, vaziyetlerin aynı olduğu yerlerde, aynı beyit nakillerini bulmamız keyfiyeti ile de teeyyüt etmektedir. *Va ḳāla ayżan fī 'l-ma'nā* („ve kezâ aynı mânada söyledi") ifâdesi ile bağlanmış olan aynı fikirleri hâvî muhtelif beyitlerin sık-sık bir araya gelmesi, bunun ikinci bir delilidir. Öyle misâller de vardır ki, konuşan şahsın vaziyeti ile okuduğu beyitler arasında zıddiyet görülür; bu da, yanlış anlamağı ve yahut beceriksizliği gösterir. Naklolunan beyitlerin şâirinin adı, ancak bâzı istisnaî hâllerde zikredilmiştir; en çok rastgelinen isimler Abū Nuvās, İbn al-Mu'tazz ve İsḥāḳ al-Mavṣilī'dir. Çok kere de yalnız *va ḳāla 'l-ṣā'ir* („ve şâir söyledi") klişesi bulunur. Beyitlerin çoğu daha sonraki bir devre âit olup, umumiyetle eski arap şiirinden daha sâdedir.

Alf layla va layla'nin yazmaları, Brockelmann (*GAL*, II, 60)'ın, Zotenberg'e dayanarak, tavzih ettiği gibi, 3 guruba ayrılır: 1. daha eski Asya yazmaları (bu guruptan olan yazmalar, bir istisnâ ile, eksiktir ve mecmuanın yalnız ilk kısmını ihtivâ eder); 2. daha sonraki Mısır yazmaları. Bu yazmalar arasındaki farklar mühimdir; birinci gurubun yazmaları arasında daha az fark vardır. Muhtelif tabıların ve Avrupa dillerine yapılmış tercümelerin bir cedveli Brockelmann (*ayn. yer.*) tarafından tertip ve Krımskiy tarafından (Oestrup'un *Studien*'inin zikrettiğimiz rusça tercümesinin mukaddimesinde) devam ve tevsî edilmiştir. Chauvin de, *Bibliographie des ouvrages arabes* (IV, 12—120)'inda bunun tafsilâtlı bir bibliyografyasını vermiştir. — Bu hikâyeler dâiresinin en doğru ve en tam tercümeleri, Burton (ingilizce; Benares-London, 1885; son zamanlarda almanca, „Inselverlag"'da) ve Mardrus (fransızcaya, Paris, 1899 v.d.)'unkilerdir. Arapça olarak neşredilmiş en iyi metin, iki ciltlik Bulak (1251) tabıdır; fakat (sık-sık basılan) 4 ciltlik en yeni Kahire tabı, daha kullanışlıdır ve ele geçirilmesi daha kolaydır.

(J. OESTRUP.)

Bin bir gece masalları, Avrupa'da ilk defa, Antoine Galland (1646—1715)'ın tercümesi ile ortaya çıktı. *Les Mille et une Nuits* (Paris, 1704—1717, 12 cilt)'nin 1706'da 7 cildi intişar etmişti; VIII. cilt 1709'da, IX. ve X. ciltler 1712, XI. ve XII. ciltler de, 1717'de, Galland'ın ölümünden iki sene sonra, çıktı. Son ciltlerin intişarında görülen bu betaet, Galland'ın icap eden mâlzemeyi temin etmekte uğradığı güçlüklere ve eserinin ilmî cephesi için, gösterdiği kayıtsızlığa delâlet eder. Galland anadan doğma bir hikâyeci idi; gerek iyi hikâyeler bulup çıkarmak, gerek onları güzelce anlat-

mak hususunda fıtrî bir istidat ve kabiliyeti vardı. Tercüme ettiği *Bin bir gece* masallarının muvaffakiyeti, bundan ileri gelir. Bundan başka, lâzım gelen mâlzemeyi elde etmek tâliine de mazhar oldu. İlk önce aslı bilinmedik bir yazmadan *Sindbād-i baḥrî* 'yi tercüme ile işe başladı; sonra bu yazmanın *Bin bir gece* denilen büyük bir masallar mecmuasının bir kısmı olduğunu öğrendi. Fevkalâde bir tâlih eseri olarak, kendisine Suriye 'den bu eserin 4 ciltlik bir yazmasını gönderdiler. Bu yazma, bugün de bildiğimiz yazmaların en eskisi olup, mevcut metinlerin en mükemmelini ihtivâ eder. Yazmanın ilk 3 cildi, Bibl. Nat. 'dedir; fakat 4. cildi kaybolmuştur. Tercümesinin ilk 7 cildinde, hâlâ elimizde bulunan arapça metnin 3 cildini aynen nakletti ve mâhiyeti mechûl bir yazmadan çıkardığı *Sindbād-nāme* ve *Ḳamar al-zamān* 'ı ilâve etti. Sonra, mâlzemesizlikten, işe 3 sene fasıla verdi. Nihâyet tâbi ne olduğu belirsiz bir yazmadan Galland 'ın tercüme ettiği *Ġānim* 'i ve Pétis de la Croix 'nın kendi *Les Mille et un joars* 'u için tercüme eylediği *Zayn al-aṣnām* ve *Codadad* (*Ḫudādād*) hikâyelerini ihtivâ eden VIII. cildi müsaadesiz neşrederek, Galland 'ı tekrar çalışmağa mecbur etti. Galland yeniden mâlzemesiz kaldı ve durdu; esasen bu işten bıkıp usanmıştı. Fakat 1709 'da seyyah Paul Lucas 'nın Paris 'e getirdiği bir halepli marûnî olan Ḥannā 'ya rastladı ve bu zatın ezberinde bir çok güzel hikâyeler bulunduğunu anladı. Ḥannā ona arapça hikâyeler anlattı, Galland da bunların bâzılarının hulâsalarını *Journal* 'ına dercetti. Ḥannā ona bâzılarını da yazılmış olarak verdi. Galland 'ın son 4 cildi böylece ikmâl olundu; *Journal* 'ı bize bütün bu tafsilâtı vermektedir. Ḥannā 'nın ağzından yazılan şeyler kaybolmuştur; fakat o zamandan beri 'Alā' al-Dīn 'in 2 ve 'Alī Baba 'nın 1 srapça yazması keşfolundu. Bunlar, *Bin bir gece* 'yi Avrupa 'ya tanıtan kitabın, gerek fransızca metninde ve gerek bundan yapılan bir çok tercümelerde, hâlâ ekser karilerin nazarında arapların *Bin bir gece* 'sini temsil eden masallardır. Daha fazla tafsilât için bk. Hermann Zotenberg, *Histoire d''Alā al-Dīn ou La Lampe Merveillease*, Paris, 1888 (*NE*, XXVIII/1, Paris, 1887, s. 167—320). Bu eser, bâzı *Bin bir gece* yazmalarının ve Galland 'ın *Journal* 'ine dercolunmuş hikâyelerin esaslı bir tetkikini de ihtivâ eder. Krş. bir de Victor Chauvin, *Bibliographie arabe* (Liége, 1900), 4ı kısım ve D. B. Macdonald, *A bibliographical and literary Study of the first Appearance of the Arabian Nights in Europe* (*The Library Quarterly*, 1932, II, 387—420, nr. 4).

Galland tercümesi bir asırdan fazla Avrupa 'da *Bin bir gece* 'yi temsil etti. Onun yazma ve şifahî menbâlarının bu evsafı hâiz olmasını büyük bir tâlih eseri gibi kabûl etmek lâzımdır. Bununla beraber *Bin bir gece* ile az-çok alâkalı olan başka yazmalar da keşfolunmuş ve tercüme edilerek, Galland 'ın mecmuasında muhtelif ilâveler şeklinde neşrolunmuştu. *Bin bir gece* yazmaları, ihtivâ ettikleri hikâyeler cihetinden, bir birlerinden çok farklı olduğundan, bu mütercimler arapçada buldukları her hikâyeyi *Bin bir gece* ile alâkalı saymağa mütemâyil idiler. Muayyen bir esas ve mevsûk ve mekbûl bir metin mevcut olmadığı için, kitabın bütün muhtevası bir temelsizlik ve hemenhemen bir sahtelik şüphesi uyandırırdı. Bir kısmı Galland tabılarına ilâve suretiyle, diğer kısmı ayrı olarak çıkarılan sonraki zeyiller, gerek kendi başlarına, gerek zamanları ile olan alâkalarını belirten işâretler olmaları bakımından, ehemmiyetlidir. Bütün bu zeyiller hakkında daha fazla tafsilât için krş. Chauvin, IV, 82—120.

1788 'de, *Cabinet des Fées* (XXXVIII—XLI) 'ye zeyil olarak, Denis Chavis 'nin arapçadan tercüme ettiği ve fransızcaya çevrilmesine Cazotte 'un yardım ettiği bir hikâye serisi neşrolundu; bu Denis Chavis, Baron Breteuil tarafından fransız hükûmeti hesabına Roma 'dan Paris 'e getirilmiş bir süryânî râhibidir. *'Alā' al-Dīn* hikâyesinin bir yasmasını bu Chavis 'ye borçluyuz. O zamanlar *Bin bir gece* masallarına karşı gösterilen alâka, 1792 'den 1794 'e kadar, Chavis ve Cazotte zeylinin ingilizce üç ayrı tercümesinin neşrolunması keyfiyetinden açıkça anlaşılır. 1795 'te Williame Beloe, *The Natural History of Aleppo* (1794) müellifi Patrick Russell 'in kendisine ağızdan tercüme ettiği bâzı arap hikâyelerini *Miscellanies* 'nin üçüncü cildinde neşretti. 1800 'de Jonathan Scott, *Tales, Anecdotes and Letters* adlı eserinde, Hindistan 'dan James Anderson 'un getirmiş olduğu *Bin bir gece* yazmalarından bâzı masalların tercümelerini neşretti. Kendisi daha 1797—1798 'de William Ouseley 'in *Oriental Collections* 'unda bu yazmalardan bir çok nakillerde bulunmuş ve 1811 'de Galland 'dan yaptığı ingilizce tercümesine Wortley-Montague yazmasından aldığı yeni masallar ile, altıncı bir cild ilâve etmiştir. Fakat daha 1806 'da Caussin de Perceval, kendi Galland tabına, iki cildlik bir zeyil (8. ve 9. ciltler) ilâve etmişti. Orada Cazotte 'un tercüme ederken süslediği Chavis yazmasının daha doğru bir tercümesi vardı. Bununla beraber, Edouard Gautlier, yaptığı Galland tabında (1822/1823) daha ileri gitti. Muhtelif kaynaklardan alınmış olan VI. ve VII. cildlere ilâve olarak, Galland 'ın neşrettiği *Bin bir gece* masalları arasına başka hikâyeler de soktu. Von

Hammer ise, zeylinde, daha sağlam esaslara dayanarak, asıl *Bin bir gece* masallarının tercümesini çıkardı. Mısır'da çok defa tabedildiği için, *Bin bir gece*'nin müesses ve mevsûk metni hâline gelen ve Zotenberg'in Mısır nakli adı ile tanılan (ki, biz bunu VEZ rumuzu ile göstereceğiz) naklin bir nushasını v. Hammer tedarik etmişti. Bu nakilden Galland'da mevcut olmayan bir çok hikâyeleri fransızcaya tercüme etti. Her ne kadar bu fransızca tercümesi kaybolmuş ise de, ondan yapılmış olan tercümeler elimizdedir: Zinserling'in almancaya yaptığı tercüme (1823'te, 3 cild); bundan Lamb'in ingilizce (1826'da, 3 cild) ve Trébutien'in de fransızca (1828'de, 3 cild) tercümeleri. 1825'te Habicht, yeni bir tercüme imiş gibi göstererek, Breslau'da 15 cild neşretti; fakat hakikatte bu, Caussin, Gauttier ve Scott'un muhtelif zeyilleri ve sözde bir Tunus yazmasından alınmış bir son parça ile birlikte aynen Galland'ın tercümesinden ibaretti. Aynı sene Habicht arapça metni neşre başladı; buna bir az sonra döneceğiz. İşte bu metin Weil'e arapçadan yaptığı yeni tercüme için esas olmuştur (4 cild, 1837—1841). Fakat Habicht metninin ağır çıkması ve tâbi ile arasında zuhûr eden ihtilâf, Weil'i Galland'a müracaata mecbûr bıraktı; Gotha yazmalarında bulunan mâlzemeyi kullandı. Kendisini ancak Habicht'in metni ile Bulak basması metne dayanmak suretiyle çıkardığı üçüncü tabı (1866/1867) tatmin edebildi.

Bununla beraber *Bin bir gece*'nin menşe'î ve edebî tarihi hakkında, bâzıları şiddetli, bir çok münakaşalar olmuştu. Sanskrit mütehassısı A. W. von Schlegel, masalların menşe'i olarak, Hindistan'ı kabûl ediyordu. Bu fikir bugün terkedilmiştir ve bütün dünyaya yayılmış bâzı folklor motifleri müstesna, *Bin bir gece* hikâyelerinin arap ve iran asıllı oldukları kabûl edilmiştir. Yalnız kadroyu teşkil eden baş hikâye, Em. Cosquin (*Revue Biblique*, nisan—kânun I. 1909) ve J. Przyluski (*JA*, 1924, s. 101—137) tarafından şarkî Hindistan masallarına irca olunuyor. Bu motif, acemlerin millî efsânelerine geçen *Esther* kitabına tesir etmiş ve acemce bu çeşit masal mecmualarından birinin çerçevesi olmuştur. Aynı hikâyenin müstekil bir şekli, şimâlî Afrika'ya geçerek, *Yüz bir gece* (Gaudefroy-Demombynes, *Les Cent et une Nuits*, Paris, ts.; masal mecmuaları hakkında mükemmel bir mukaddime ile) adlı arapça masal mecmuasının çerçevesini teşkil etti. Daha fazla tafsilât için bk. D. B. Macdonald, *Earlier History of the Arabian Nights* (*JRAS*, 1924, s. 355 v.dd.). De Sacy ile von Hammer bu münakaşaya iştirâk eden belli başlı şahıslardandı. De Sacy'nin mutalâası isabetli değildi. O kullandığı yazmalarda bulunduğunu zannettiği orta çağ Mısır izlerine o kadar saplanıp kalmıştı ki, *Bin bir gece* tarihinin İran'a kadar çıkan bu uzun evveliyatını kavrayamıyordu. Bu yüzden, yapılan münakaşalarda ortaya yeni bir şey atamadı. Diğer taraftan von Hammer *Bin bir gece*'nin bütün önceki tarihi ile alâkalı olmak üzere, Mas'ûdî'nin *Murûc al-ẕahab* (tab. Paris, IV, 59 v.d.)'inde, *Fihrist* (nş. Flügel, s. 304 v.dd.)'te mevcut iki parçayı meydana çıkardı. Bu eski münakaşalar üzerine daha fazla bibliyografik tafsilât için krş. Chauvin, IV, 1 v.dd.

Böylece hem şarkta, hem de garpta arapça metnin neşrine başlanmıştı. O zamanlar Oxford'da bulunan William Jones halepli bir âlim dostundan bugün kaybolmuş, fakat her hâlde Galland yazmasına çok yakın, noksan bir yazma almıştı; bu yazmanın bâzı parçalarını John Richardson, *Arabic Grammar* (1776)'de neşretti; tam bir neşri Joseph White tarafından kararlaştırıldı ve bir nümûnesi de basıldı (Schnurrer, *Bibl. Arabica*, s. 487, nr. 420). İki cildlik noksan, fakat yine Galland'ın tercümesine benzeyen ve aşağı yukarı aynı büyüklükte diğer başka bir yazma da, Patrick Russell tarafından Halep'ten getirildi; birinci cildi şimdi John Rylands kütüphânesindedir. Patrick Russell, Halep'ten gelen yazma hakkında, *Natural History of Aleppo* (1794)'da mâlûmat vermiş ve 1799 şubat tarihli *Gentleman's Magazine*'de bu yazmayı târif eden uzun bir mektup neşretmiştir. Patrick Russell yazmasının burada zikri, pek tabiî olarak bizi *Bin bir gece*'nin arapça tabı için yapılan ilk teşebbüslere götürür. Zirâ, „ilk 200 gecenin Calcutta tabı" denilen „birinci Calcutta tabı" (Calcutta, 1814, 1818, 2 cild; 2. tabı, taşbaması, Calcutta, 1929), bilvâsıta da olsa, bir çok tabılardan geçerek, yine bu yazmadan çıkmıştır; bu Calcutta tabının, fevkalâde karışık menşe'i meselesi için krş. E. G. Browne, hususî nusha, *Classification of Some Mss. of the Arabian Nights*, s. 307 ve 313 v.d. başlıklı yazım. Bu tabı, kısmen de L. Langles'in, *Les Voyages de Sind-Badh le Marin et la Ruse des Femmes*'ninden çıkıyor ki, bu zat tarafından Savary, *Grammaire de la Langue arabe* (Paris, 1813)'a ilâve olarak, 1814'te ise, ayrıca basılmıştır. Bu ilk Calcutta tabı J. L. Rasmussen tarafından Danimarka diline tercüme olunmuştur (4 cild, Kopenhag, 1824). Ondan sonra Mazimilian Habicht, kendi Breslau tabında bize *Bin bir gece*'nin arapça metnini verdi (8 cild, Breslau, 1825—18 38; devamı Fleischer tarafından 4 cild, 1842—1843). Habicht bunda, indî olarak, bir edebî *mythe* yaratmış ve *Bin bir gece* tarihine en büyük karışıklığı getirmiş olduğundan, bu tabıdan sinir-

lenmeden bahsetmek güçtür. Çünkü nâşir, elinde bir Tunus yazması olmadığı hâlde, ilk sahifesi üzerine „Nach einer Handschrift aus Tunis (bir Tunus yazmasından)" kaydını koymuştu; *Bin bir gece* 'nin bir Tunus naklinin mevcudiyeti hakkında elde hiç bir delil yoktur. Kendisine, muhtelif menbâlardan gelen bir kaç arapça hikâyenin yardımı ile, tıpkı yukarıda târif ettiğimiz tercüme tarzında yeni bir nakil uydurmuştur. Onun lehinde sayılacak yegâne hareketi, yazmalarını hiç bir zaman tashih etmeğe kalkışmayarak, harfi harfine neşretmiş olmasıdır; yâni metinleri, kelimenin tam mânası ile, halk ağzıdır. Hemen bütün diğer metinler ise âlim bir takım şeyhler (hocalar) tarafından gramer ve lûgat bakımından, „düzeltilmiştir." Habicht naklinin en iyi metinleri Galland yazmasından, fakat bilvâsıta çıkanlardır. Daha fazla tafsilât için krş. D. B. Macdonald *JRAS*, s. 685—704; temmûz 1909, Habicht nakli hakkındaki makale ve daha yukarıda zikrolunan tasnif (s. 314—317).

Bin bir gece 'nin diğer bütün arapça metinleri, yeni Mısır nakline bağlanırken, Zoteberg bunu yazma şekli ile tevsik etmek himmetinde bulunmuştur. Zotenberg, mevcut ve ele geçirilebilir yazmaların tetkiki ile, bu neticelere varmıştır. Biz de bu Mısır naklinin mevcudiyetine dâir hâricî bir delile mâlikiz. Seetzen, 1807 haziranında Kahire 'de bulunurken, hâtıra defterine (*Reisen*, III, 188) şunu kaydetmişti: Asselin, Mısır 'da ellerde dolaşan *Bin bir gece* yazmalarının takriben 26 sene evvel ölen ve Seetzen 'in hâtıratında ismini maalesef boş bıraktığı bir şeyhin derlemesi olduğunu ve asıl mecmuanın şeyhin eline geçtiği zaman 200 masalı ihtivâ ettiği hâlde, çoktan beri bilinen ayrı ayrı hikâyeleri yardımı ile, mütebâkisini bu şeyhin tertip ettiğini keşfetmiştir. Yine bu hâtıra defterinden Asselin 'in bu nakil hakkında bir makale kaleme almak niyetinde bulunduğunu görüyoruz. Zotenberg, Seetzen 'in bu parçasına telmihte bulunuyor ve Asselin, şüphesiz, „makale" 'sini yazmıştır; fakat biz bu hâtıra defterinde Zotenberg 'in faraziyesine parlak bir delil bulmaktayız. Bu ise, yazmaların gösterdiği gibi, bir çok defalar tekerrür eden şeylerdir. Bu mevzû hakkında aş. bk. Şu hâlde Z(otenberg), M(ısır), N(akli) hakikaten mevcut sayılabilir. *Bin bir gece* masallarının aded ve uzunluğu hususunda mechûl şeyhin usûlüne dâir bk. D. B. Macdonald, *Classification*, s. 320 v.d.

Birinci ZMN 'in tabına umumiyetle „birinci Bulak tabı" denir ki, 1251 (1835) 'de çıkmıştır. İkinci Bulak tabı da 1279 'da çıktı. Bu tabılardan pek çok şark tabıları doğdu ve bunlar *Bin bir gece* 'nin halk nushasını tesbit ve teşkil etti. Beyrut 'taki cizvit matbaası, aynı naklin başka yazmasından, müstakil, fakat tasfiyeye uğramış bir kitap neşretti (5 cild, 1888—1890). ZMN 'in bir yazması Hindistan 'a götürüldü ve orada da W. H. Macnaghten tarafından neşrolundu (4 cild, Calcutta, 1839—1842). Bu tab'a umumiyetle „ikinci Calcutta tabı„ veya „Calcutta tam tabı" denilir. Birinci cildin metni Breslau tabı ile birinci Calcutta tabından alınmıştır. Bunun taş basması bir tabı daha vardır (Bombay, 1297, 4 cild).

Daha yeni bütün garp tercümeleri ZMN 'den yapılmıştır. Von Hammer 'in yukarıda tavsif edilmiş olan fransızcaya kısmî bir tercümesi bu naklin Mısır 'da satın alınmış bir yazmasındandır. Yazma tam XIX. asrın başında satın alınmış olup, von Hammer, Zinserling 'in almanca tercümesine (Stuttgart, Tübingen, 1823) yazdığı mukaddimede, kendi yazması ile başka bir yazmanın keşfi hakkında tafsilât veriyor. Bedihîdir ki, aşağı-yukarı birbirinin aynı bir çok ZMN nushaları, bu devirde, Mısır 'da satılmakta idi. Macnaghten tabından ingilizceye yapılmış çok farklı bir tercümeye Henry Torrens başlamıştı. Neşrolunan ve yalnız ilk 50 geceyi ihtivâ eden yegâne cild (Calcutta ve London, 1838; mukaddimesinin tarihi: „Himalaya 'da Simla, 31 temmûz 1838") Galland 'dan *Bin bir gece* 'ye edebî bir çeşni vermek için yapılmış ilk denemedir. Lane tercümesinin ilânı Torrens 'i, kendi tercümesine devamdan alıkoydu; fakat John Payne, Torrens 'inki tamamlanmış olsa idi, kendi tercümesine teşebbüs etmeyeceğini yazdı. Noksan, fakat çok mufassal ve çok dikkate değer şerhleri ihtivâ eden Lane tercümesi 1839 'da kısım-kısım neşrolunmağa başladı ve 1841 'de ikmâl edildi. Bu tercüme, 1835 tarihli birinci Bulak tabından, Breslau tabına da müracaat edilerek, yapılmıştır. Payne 'in Macnaghten neşrinden yapılmış olan tam ve bizzat kendisi tarafından basılmış tercümesi 1882—1884 'te, 9 cild hâlinde, çıktı. Üç ilâve cild Breslau tabı ile birinci Calcutta tabında (1884) bulunan hikâyeleri, 13. cild ise (1889), 'Alā' al-Dīn ve Zayn al-aşnām 'ı ihtivâ ediyordu. Payne, 1916 'da öldükten sonra, eseri bir kaç kere basıldı. Sir Richard Burton 'un Macnaghten neşrine göre yapılmış olan tercümesi de, Payne 'den bir çok istiarelerde bulunur ve ekseriya onu kelime kelime tekrar eder (10 cild, 1885; 6 ilâve cild, 1886—1888). Smither (12 cild, 1894) ve Lady Burton (6 cild, 1886—1888) tabıları hâric, Sir Richard Burton 'un tercümesi, tanı olarak, bir kaç defa, yeniden tabolunmuştur. Peyne ve Burton nakilleri arasındaki garip yakınlık için krş. Thomas Wright, *Life of Sir Richard Burton* (2 cild, London, 1906) ve *Life of Jhon*

Payne (London, 1919). Ve bu ingilizce tercümelerin kıymetlerini mukayese için bk. D. B. Macdonald, *On translating the Arabien Nights* (*The Nation*, New-York, 30 ağustos ve 6 eylûl 1900). 1895—1897 arasında, *Reclams Universal-Bibliothek*'te 24 küçük cild hâlinde, Max Henning'in, Bulak tabından yapılmış, almanca bir tercümesi çıktı. Heyet-i umûmiyesi itibariyle bu tercüme itimada şâyân olmakla beraber, kısmen budanmış ve şiirlerin ancak yarısını muhtevidir. İlk 17 cild „gece" lerden, 18—24. cildler ise, bilhassa Burton'dan tercüme edilmiş muhtelif ilâvelerden ibarettir. 1899'da, Dr. J. C. Mardrus, *Bin bir gece* nin, sözde 1835 tarihli Bulak tabından yapılmış, fransızca bir tercümesine başladı. Bu eser, *Bin bir gece*'den başka mecmualardan alınmış her türlü hikâyeler araya katılıp karıştırılması ile, nihâyet 16 cilde vardı. Bu, kelimenin tam mânası ile, serbest bir tercümedir. Bununla beraber Vicente Blasco Ibanez tarafından ispanyolcaya, E. Powys Mathers tarafından ingilizceye ve kısmen lehçeye çevrilmiştir. Enno Littmann'ın, ilmî bir zihniyetle yapılan, almanca tercümesi (6 cild, Leipzig, 1921—1928), Mardrus'unki ile tam bir tezat teşkil eder. Bu tercüme tam olup, Breslau ve Kahire tabılarının da yardımı ile, doğrudan doğruya Macnaghten neşrinden yapılmıştır. Müellif buraya, Galland'ın en mükemmel şark şekillerine göre, eserine ilâve ettiği hikâyeler arasından seçilmiş zeyiller de katmıştır. Bu tercüme, hiç olmazsa, Lane ve Payne'inki kadar iyidir.

Bin bir gece tarihinin düğümlerini çözmek hususunda ilk büyük adımın, yeni Mısır naklini tanıyıp, bunu yazmalardan ayırt eden Zotenberg tarafından atıldığını evvelce görmüştük. Bundan sonra tenkide düşen vazife, bizzat yazmalara çıkmaktı. Bu yapılınca açıkça fark olunur ki, bu muahhar Mısır halk nushasının sözde „tam" yazmaları yanında tam versiyonları tesbit etmek için, nâdir olarak, muvaffakiyetli muhtelif teşebbüsleri gösteren bir sürü yazma vardır. Vâzıh olarak görülür ki, ellerinde evvelâ bir kaç hikâyeyi hâvi bir *Bin bir gece* parçasını (fragment) bulunduran bâzı kimseler dağınık hikâyeleri toplayıp ve bunları gecelere taksim ederek, ilk parçaya raptetmişlerdir. Misâl olarak Bodleiana (Oxford) kütüphânesindeki Wortley-Montague yazması ile Strassburg üniversitesi kütüphânesindeki Reinhardt yazması zikrolunabilir. Wortley-Montague yazması, mukteva itibariyle, hamal dâiresi (cycle) nihâyetine kadar Galland yazmasının aynı olmakla beraber, ondan sonra tamamiyle farklıdır. Bu çok yeni bir yazmadır. Bu da bize gösteriyor ki, XVIII. asrın ortasında umum tarafından kabûl edilmiş bir metin yoktur. Reinhardt yazması için de keyfiyet ayaıdır. Şu hâlde şimdi bize lâzım olan şey, Galland yazması ve Vatican'daki, Ryland kütüphânesinin eski yazmaları, Tübingen yazması v.s. gibi eski yazmaların bir tavsifi ve inceden-inceye tetkikini yapmak ve onları tasnife çalışmaktır. Bu, D. B. Macdonald'ın yukarıda adı geçen *Classification*'unda yapmak istediği ve Rudi Paret'in *Der Ritter-Roman von 'Umar an-Nu'mān* (Tübingen, 1927) ve *Früharabische Liebesgeschichten* (Bern, 1927) gibi çok takdire lâyık eserlerinde tahakkuk ettirmiş oldukları da işte budur. Fakat *Bin bir gece* yazması olduğunu kendiliğinden gösteren yazmalar yanında, daha çok mikdarda, *Bin bir gece* kadrosuna girebilecek veya giremeyecek hikâyeleri ihtivâ eden, müstakil yazmalar vardır. Bunlar aslında müstakil idiler; ihtivâ ettikleri hikâyeler *Bin bir gece*'den çıkarılmış gibi telâkki olunmamalıdır. H. Ritter tarafından İstanbul'da bulunan yazma hakkında da aynı şey vârittir. H. Ritter'in bulduğu yazma XIII. veya XIV. asra âittir ve içinde ZMN'de bulunan 5 hikâye vardır (Littmann tercümesi zeyli, VI, 692, 702 v. dd.). Aşikârdır ki, *Bin bir gece*'den alınma ayrı-ayrı hikâyeleri ihtivâ eden, ucuz basılmış küçük tabılar mevsuk iktitaflar (extrait)'dır. Bu ilâveler ile büyüme vetiresi şu neticeye varmamıza imkân verir ki, İran veya Bagdad'dan çıkmış görünen hikâyeler muahharen eklenmiş olup, mutlaka eski bir Bagdad metnine dayanmazlar. Diğer bir büyük karışıklık menbaı da, bir çok âlimlerin hemen hemen şuursuz olarak, ZMN'in *Bin bir gece*'yi temsil ettiğini ve bunun tarihini tetkikin ZMN ile başlaması lâzım geldiğini kabûl etmeleridir. De Sacy açıkça bu fikirde idi ve bütün araştırmaları bundan dolayı kusurlu olmuştu. Bu, Lane'in düşünüşünde de bir bulanıklığa sebeb oldu; bu noktayı daha açık şekilde de Goeje'nin *Encycl. Britannica*, 9., 10., 11. tabıdaki makalesinde de buluyoruz (daha tafsilâtlı *De Gids*, eylûl 1886). August Müller, De Goeje'ye hitâben kaleme aldığı *Sendschreiben*'de (*Bezzenbergers Beiträge*, XIII, 222—244) ve *Die Deutsche Rundschau* (1887, XIII, 77—96)'da, daha ziyâde halk için yazılmış, bir makalesinde, daha serbest bir görüş tarzına doğru yol açmış görünüyor. Bu makaleler, Zotenberg'in *Notice*'inden bile daha evveldir.

Çerçeve hikâyenin, kısmen şarkî Hindistan'da, kısmen de ZMN'de bulunan folklorik menbâları arasında büyük bir boşluk vardır. Bu boşluk üç kat'î tarihî kayıt ve hâlâ mevcut bir yazma sâyesinde, bir dereceye kadar, doldurulabilir. Mas'ūdī (m. 947'de ikmâl ve 957'de yeniden tashih edilerek neşredilmiş) *Mu-*

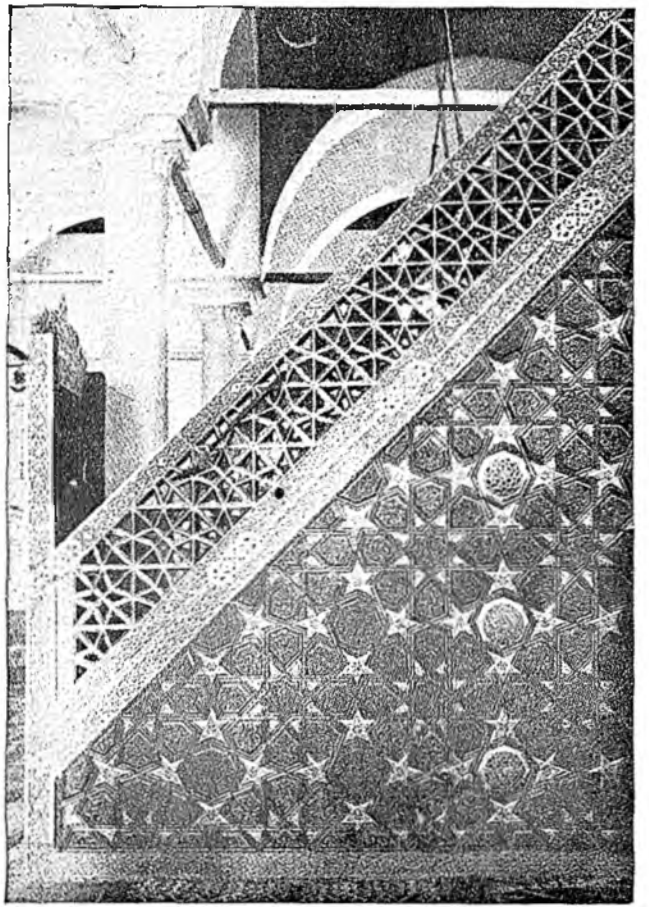

BİRGİ. Ulu-Câmi'in mimberi.

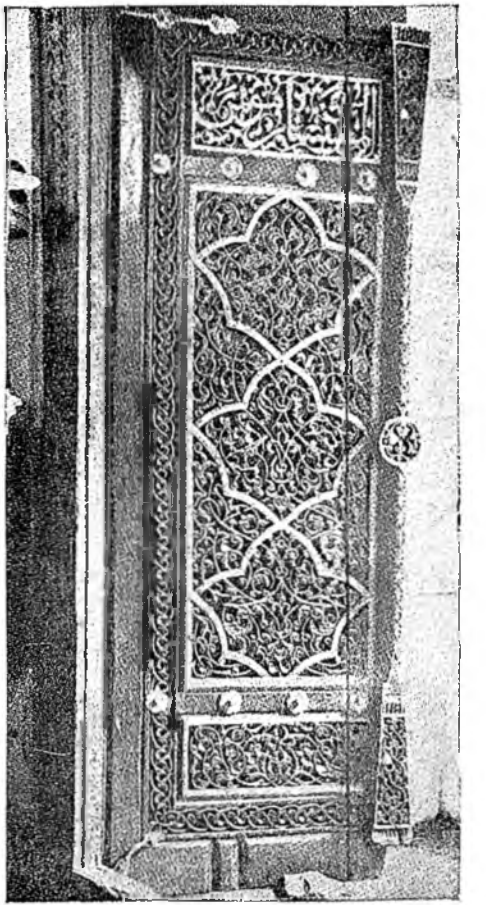

BİRGİ. Ulu-Câmi'de mimberin yanında ağaçtan oymalı bir kapı.

722 = 1322 yılına âit

Rudolf M. Reifstahl, *Cenub-ı garbi Anadolu'da Türk mimarisi*, İstanbul, 1941, resim. 37 ve 38).

rūc al-ẓahab (Paris, IV, 89 v.d.) 'iade bize „Bin hikâye kitabı" adlı acemce bir hikâye kitabından (fars. *afsāna*; ar. *ḫarāfa*) çevrilmiş *Bin bir gece* adlı arapça bir hikâyeler kitabından bahsediyor. Kendisinin bahsettiği çerçeve hikâye bizim *Bin bir gece* 'ninkinin hakikaten aynıdır. Bu demektir ki, Mas'ūdī 'nin devrinde arapça *Bin bir gece* masalları, acemce bir hikâye kitabının tercümesi idi; fakat bu hikâyelerin ne olduğunu bilmek için, elimizde bir vasıta yoktur. Aynı mâlûmat bize daha çok tafsilâtla, m. 987 'ye doğru iktitaf (compilation) suretiyle vucuda getirilmiş olup, sonradan ilâveler görmüş ve arap edebiyatının sistematik kataloğu mâhiyetinde olan *Fihrist* 'in müellifi tarafından verilmiştir. Müellif (nşr. Flügel, I, 304 v. dd.) evvelâ bu hikâye edebiyatının menşe'ini, geceleri söylenilen masallar ile münasebetlerini ve muhtelif nevilerini izah eder. Sonra hakikatte 200 'den daha az olan ve 1000 gecelik bir zaman içerisinde söylenilen acemce „Bin hikâyenin tarihi" 'ni anlatır. Bu mecmuanın arapçaya nasıl tercüme edildiğini ve ona benzer mecmuaların nasıl vucuda geldiğini söyler. Fakat bu hikâyelerin neden ibaret olduğunu yine bilmiyoruz; ancak çerçeve hikâye, aşağı-yukarı, *Bin bir gece* 'ninkidir. Bundan başka, Galland 'ın yazmasından ZMN 'e kadar, bugünkü *Bin bir gece* masallarının İran aslından değil, arap aslından çıktığı muhakkak görülüyor. Birinci hikâyeler dâiresi, yâni tâcir ve ifritler dâiresi—ki, orada tâcir hayatını tâlih eseri olarak, tesadüf ettiği üç seyyahın naklettiği hikâyelere borçludur — daha evvelden al-Mufaḍḍal b. Salama (250 = 865 'te yaşıyordu) 'nin bir ata sözleri kitabı olan *Fāḫir* (nşr. Storey, s. 137—140) 'inde nakledilmiş bulunuyordu. Bu hikâyeler bir arap ve çok aşikâr bir çöl arabı tipi gösteriyor ve iranî olan çerçeve hikâye ile belli bir tezat teşkil ediyor. Böylece bir arap hikâyesi bir acem hikâyesinin yerini almıştır. *Bin bir gece* hakkında yapılmış üçüncü sarih ve kat'î kayıt, kitabı, Fâtımîler devrindeki Mısır 'a irca ediyor. Bunu bize, son Fâtımî hükümdarı al-'Āḍid (555—567 = 1160—1171) devrinde bir Mısır tarihi yazan al-Ḳurṭī namında biri (bk. Brockelmann, *GAL*, II, 698 v.d.) anlatmaktadır. Fakat yine bu Fâtımî devrinin *Bin bir gece* hikâyelerinin ne olduğunu bilmiyoruz; ancak bildiğimiz şudur ki, bunlara *Alf layla wa layla* diyorlardı ve halk arasında çok yayılmış bulunuyordu. Bu yukarıda bahsi geçen şeyler hakkında daha fazla tafsilât için bk. D. B. Maedonald, *Earlier History*, s. 362 v.dd. ve trc. Littmann *Anhang*, (VI, 692 v.dd.).

Yazma, Galland 'ın kullandığı ve bir eşi de ZMN 'ip eski nushası olan yazmadır. Fakat Galland yazmasında bulunan hikâyeler Fâtımîlerin *Bin bir gece* 'sinde bulunamaz; çünkü bu hikâyeler daha sonraki hâdiselere telmihler ile doludur. Bu suretle hamal ve 3 hanım dâiresinde, müellifi 590 (1193) 'da ölmüş bir eser zikrolunuyor. Nūr al-Dīn 'Alī ve Badr al-Dīn Ḥasan hikâyesinde, öyle bir takım işaretler vardır ki, bunlar, William Popper 'i bu hikâyenin Baybars (650—676 = 1260—1277) saltanatından evvel olmayacağı neticesine götürmüştür (*JRAS*, 1926, s. 1—14). Bundan dolayı bu zat, yazmanın h. 706 'dan sonraya âit olduğu kanaatini izhar etmiştir. Kanbur dâiresi de açıkça 656 (1258) 'da Hulagu 'nun Bagdad 'ı zaptından sonraya âittir. Kahire topografyasına âit tafsilât 745 (1344) 'ten daha eski bir tarih kabûlüne müsait değildir; Prof. Popper de Naḳīb Barakāt 'a yapılan telmihin hikâyeyi 819 (1416) 'dan sonrasına irca ettiğini kabûl etmektedir. Bundan başka bu hikâyelerin, *Bin bir gece* mecmuasına girecek kadar, halk arasında yaygın bir hâle gelebilmesi için, zamana ihtiyac vardı. Şu hâle göre, Galland yazması, Fâtımîler devrinden kalma bir yazma olamaz.

Böylece *Bin bir gece* tâbirinden bildiğimiz çerçeve içerisine yerleştirilmiş hikâyeler mecmuası kastedilirse, umûmiyetle bunun aşağıdaki şekillerinin mevcut olduğuna dâir delillerimiz vardır: 1. *Hazār efsāne* („bin hikâye") 'nin acemce aslı. 2. *Hazār efsāne* 'nin bir arapça nakli. 3. *Hazār efsāne* 'nin çerçeve hikâyesi ile buna eklenen bilhassa arap asıllı hikâyeler. 4. Al-Ḳurṭī 'nin Fâtımîlerin son devrinde yaygınlığına şahâdet ettiği *Bin bir gece* 'si. 5. Galland yazmasının nakli; bu yazmadaki kayıtlara nazaran, 943 (1536) 'te Şam Trablus 'unda ve 1001 (1592) 'de Halep 'te bulunmuştur. Şüphesiz daha eski olabilir; fakat Mısır 'da yazılmıştır. Bu yazma ile yukarıda bahsedilen diğer eski ve müstakil yazmalar arasıadaki münasebetler meselesi şimdiye kadar hall'edilememiştir. Bu nevi den hiç olmazsa altı yazma hesaba girmektedir.

Bin bir gece 'nin (yâni ZMN 'in) muhtevasını şu zatlar tavsif ve tetkik etmişlerdir: Th. Nöldeke (*ZDMG*, XLII, 68) ve bundan maada daha bir çok yerlerde Oestrup, *Studier* (Kopenhag, 1891) 'inde bunun bir zeyil ve diğer müracaat notları ile birlikte, O. Rescher tarafından yapılmış almanca tercümesi (Stuttgart, 1925), Krimski 'nin uzun bir mukaddime ile yaptığı rusça tercümesi (Moskova, 1904) ve Emile Galtier 'in notlar ile birlikte bir fransızca hulâsası (Kahire, 1912) vardır. Rescher, *Studien* (*Isl.*, IX, 1—94) 'inde; Horovitz *Islamic Culture* (Ḥaydarābād, 1927) ve bir çok dağınık makalelerde; Littmann tercümesinin *Anhang* ve *Tausendundeine Nacht in der arabischen Litteratur* (Tübingen, 1923) 'ünde. Bütün

bu mesaiyi burada tetkik imkânsızdır. Fakat bâzı umumî mutalâalar üzerinde durmak mümkündür. 1. Müşterek folklor motiflerin bir arada bulunması bize, motifin menşe'i şu memlekette veya bu millettedir, dedirtmemelidir. Çünkü bu bizi, *Bin bir gece*'nin bir çin naklinin mevcudiyetini tesbite sevkedebilir; nitekim „açıl susam, açıl", cenubî Afrika'da bulunan bir motiftir. 2. Bir hikâye hem ZMN'de, hem de müstakil bir şekilde bulunduğu zaman, orijinal olan, hemen-hemen, muhakkak ki müstakil şekildir. Buna göre ZMN'de bulunan bir İran veya Bagdad hikâyesi, *Bin bir gece*'nin bir Bagdad veya İran naklinin mevcut olması demek olmayıp, belki yalnızca ZMN'e bu hikâyenin ilâve edilmiş olması demektir. III. Ferdî bir edebî-değer gösteren hikâyeler, bu bakımdan şimdiye kadar yapılandan daha iyi, daha yakından tetkik edilmelidir. Meselâ Ma'rûf, Cavdar ve Abû Ḳîr'i yaratmış olan mısırlı san'atkâr veya san'atkârlar kimdir? — Kanbur masalını kim ibda' etti ve berberi kim tasavvur etti? — Bagadadlı hamal ve onun hikâye dâiresi hangi şartlar içinde ve nasıl ibda' olundu, Arap 'Alā' al-Dīn'i kim yarattı? — Bütün bu ibdâlarda, garplı kariler gözünde iran ve hind uydurmalarının gayr-i şe'nîlikleri ile büyük bir tezat teşkil eden göze çarpıcı bir şe'nîlik ve insanîlik vardır. Bunlar *Ahd-i atik* hikâyeleri ile aynı seviyededirler. Bunlar, şark edebiyatında yegâne olduklarına göre, o hâlde bu müellifler hangi şartlar içinde yaşamışlar ve yazmışlardır? — Bu sırf bir edebiyat meselesidir ki, bu satırların müellifi bunun hâlli için, karilerin kendi yazdığı HİKÂYE makalesine müracaat etmelerini diler. Bu hususta *Fihrist*'te bulunan, edebiyat tarihine âit bir çok kayıtları göz önünde bulundurmak lâzım gelecektir ve gönül pek ister ki, H. Ritter'in İstanbul'da bulduğu eski hikâyeler mecmuası tamamiyle neşredilsin. Çünkü bu bir *Bin bir gece* yazması değildir; fakat aslı o *Bin bir gece* mâlzemesinin geldiği menbaa ve yapıldığı yere kadar uzanmaktadır.

Bibliyografya makale içinde gösterilmiştir.

[*Alf layla va layla*, Sultan Abdülmecid zamanında, Ahmed Nazif Efendi tarafından, müstehcen tarafları hazfedilmek suretiyle, ağır bir uslûpla türkçeye tercüme edilerek İstanbul'da, 4 ve 6 cild olmak üzere, iki defa tabedilmiştir].

(D. B. MACDONALD.)

BİNGÂZÎ. BİNĠĀZĪ, İBN ĠĀZĪ (mezarı bir az daha şimâlde, deniz kenarında bulunan bir murabıtın adından alınmıştır), eski osmanlı Afrika'sı dâhilinde, bu adı taşıyan mutasarrıflığın ve daha sonra da italyan Cirenaica'sının idarî ve iktisadî merkezidir. Derinliği pek fazla olmayan ve garba açık bir koyun şimâl müntehasında kâindir. Şehir şarktan yazın kuruyan bir tuzla (Salina Selman) ile cenûb-i şarkîden, ekseri med suları altında kalan bir kumluk arasına sıkışmıştır. Öyle ki, içeri kısımlarla karadan her zaman irtibatın te'mini, şimâldeki hurmalık kumsal sâyesinde mümkün olabilmektedir. Civar havâli çok verimli ise de, bugün pek az kısmı ekilidir; bu yüzden yek-nesak bir çöl manzarası arzeder. Bingâzî'de eski devirlerden kalma harâbe yoktur; belki bir kaç rıhtım bakiyesi bulmak mümkündür. Fakat şehrin altında, heykel, çanak-çömlek, yazı ve sikke gibi, bir çok eski eserler bulunur; sâde yapılı câmileri, havraları ve kiliseleri, bir-iki kattan ibaret evleri, dikkate değer hiç bir hususiyet arzetmez. Eskiden şehrin garbında kâin büyük bir *ḳaṣr*'da mutasarrıflık makamı ile kışla vardı. Bir zamanlar limana mütemâdiyen kum dolması ve civardan getirilen içilecek suyun azlığı yüzünden, çok zarar gören Bingâzî, bir taraftan büyük Sirt körfezinin şark kısmı ve şimâl sâhili ticâretine, diğer taraftan Cirenaica'nın 2/3'sinin iktisadî hayatına ve Avcila kavuşağından Kufra'ya, Tibesti ile Vadaî cenûb-i şarkî vâhalarına ve Murzuḳ'a giden kervan yollarına hâkimdir. Orta Sudan'daki siyâsî igtişaşlar neticesinde, Trablus aleyhine olarak, Bingâzî'de ticarî faâliyet muvakkaten artmış ise de, sonra yine eski hâline dönmüştür. İhracatı, bilhassa hayvanat, zahîre, yün ve süngerden ibarettir. Hükûmet, tuzlalardan çok tuz istihsâl eder. 500 (m. ö.) senelerinde, kıralcılar tarafından (Arkesilaos IV.), daha eski bir yerli şehrinin bulunduğu mahalde bina edilen Enhesperides kolonisi, Cyrenaica'nın Mısır Batlamyusları tarafından işgâlinden sonra, Batlamyus III.'un karısına cemile olmak üzere, Berenike adını almıştı. Geçici mâmûriyetini en çok oraya yerleşmiş olan yahudilere borçlu olan bu memleket, ıssızlaştıkça inhitata başladı. Ancak orta zamanda, bilhassa cenevizliler Akdeniz'de büyük bir devlet olduğu devirde, burası da bir az kalkınır gibi oldu. O zaman şehir Bernik ismi ile tanınıyordu (Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 595, İdrîsî, nşr. Dozy ve Goeje, s. 132 v.dd.). Bingâzî, Ceneviz cümhuriyeti ile birlikte, yeniden inkıraza sürüklendi ve sonradan korsanların faâliyeti, kendisine hiç bir fayda te'min etmedi. 1820'de Bingâzî'nin nüfusu en çok 2.000 tahmin ediliyordu.

[32° 7′ şimâl arzında ve 20° 4′ şark tûlünde bulunan Bingâzî'nin son zamanlarda nüfusu epeyce artarak, 31.000'i geçmiştir ki, bunun 20.200 kadarı arap müslüman, 7.900'ü italyan, 3.100'ü yabudidir. İtalyanlar Bingâzî'ye 10 teşrin I. 1911 tarihinde çıktılar ise de, uzun seneler zarfında dâhile nufuz edememişlerdi. Son

senelerde şehirde yeni yollar açılarak, bunlar etrafında vâli kasrı, umumî binalar, mektepler, otel binaları v.b. inşa edildi. Liman da islâh ve tevsî edildi; eski liman, geçen asır sonunda, türkler tarafından inşa edilmiş 305 metrelik bir dalga-kıran arkasında 44 hektarlık bir sâha işgâl ediyordu. İtalyan işgâlinden sonra, bu liman taranarak, su kesimi 4 metreye kadar olan gemilerin girmesine elverişli hâle getirildi; diğer taraftan 1927 'de yeni bir liman inşasına geçildi ki, bunun derinliği 8—13 metreye varacak ve ayrıca 486 metrelik bir sed ile korunmuş olacaktı. Bilhassa İtalya limanları (Messina, Catania, Siracusa) ile münasebette bulunan limana 1922—1926 seneleri arasında, vasatî olarak, 279.000 tonluk 452 gemi girmiş olup, bu gemilerden karaya 59.000 tondan fazla eşya çıkartılmış, gemilere de 37.000 tondan fazla emtia yüklenilmişti. Diğer taraftan Bingâzî, al-Abiar üzerinden Barce 'ye (108 km.) ve Soluch 'a (56 km.) iki demir yolu ile bağlanmıştır].

Bibliyografya: P. Della Cella, *Viaggio da Tripoli di Berberia alle frontiere* etc. (Genova, 1819); M. Pacho, *Relation, d'un voyage dans la Marmarique, la Cyrénaique* etc. (Paris, 1827); F. W. ve H. W. Beechey, *Proceedings of the Exped. to explore the Northern Coast of Africa* etc. (London, 1828); G. Rohlfs, *Von Tripolis nach Alexandrien* (1 cild, Bremen, 1871); G. Haimann, *Cirenaica* (Roma, 1882, 2. tab., 1886); Archiduc Louis Salvator, *Eine Yacht-Reise an den Küsten von Tripolitanien und Tunesien* (Leipzig, 1890), 2. tab.; H. Grothe, *Auf türkischer Erde* (Berlin, 1903), 2. tab.; G. Hildebrand, *Cyrenaïka* (Bonn, 1904); Benedetti, *Bengasi e la Cirenaica*.

(EWALD BANSE.)

BİNGÖL. BİN-GÖL, bir dağ kütlesi ve bir vilâyetin ismidir. Türkiye 'nin doğu Anadolu bölgesinde, Erzurum, Muş ve Bingöl (Çabakçur) vilâyetlerinin hududu üzerinde uzanan mârûf dağ kütlesinin başlıca zirvesinin coğrafî mevkii 41° 27′ şark tûlü ve 39° 20′ şimâl arzındadır. Bingöl dağının çatı çizgisi, cenûb-i şarkî—şimâl-i garbî istikametinde uzanan ve 10 km. 'lik bir mesafede, irtifaı 3.000 metreyi aşan hafif dalgalı bir sırt teşkil eder. Dağın başlıca zirveleri, bu sırt üzerinde, bir kaç yüz metre daha yükselir. Çatı çizgisi garba doğru tâkip edilecek olursa, hafif bir alçalmadan sonra, türk haritalarında Mirkeşoti adı ile kaydedilen zirvede yeniden 3.000 metreyi aşar ve daha garpta, Çevriş ve Şeytan dağlarında temadi ederek, görünüşe bakılırsa, Mercan ve Munzur (Dersim) dağlarına ulaşır. Şarkta ise, dağ kütlesinin yüksek mihveri, Hınıs ve Varto (Güngüm) ovalarını ayırmak üzere, cenûb-i şarkîye doğru bükülerek, sona erer. Bingöl 'ün, adları kat'î şekilde tesbit edilmemiş ve irtifâları sıhhatle tâyin olunmamış, başlıca üç zirvesi vardır: bunlardan en yükseği şarktaki olup, türk istikşaf haritasına esas teşkil eden kayıtlara göre, Kale-Tepe, Oswal-Lynch 'e göre ve keza R. Kiepert haritasında Demir (Timur)-Kale adı ile zikredilmiştir. 1874 'te dağı gezmiş olan Radde, başlıca zirvenin irtifaını 3.684 m. olarak tahmin etmiş, R. Kiepert haritasında ise, bu irtifâ 3.690 m. olarak gösterilmiştir. 1898 senesi yazında Bingöl 'de dolaşarak dağ kütlesinin 1:63.360 ve 1:190.080 mikyaslı iki krokisini almış bulunan H. F. B. Lynch ve F. Oswald, bu zirvenin 3.283 m. irtifaında olduğunu tesbit eylemiştir ki, Stieler 'in *Handatlas* 'ında da kaydedilen bu râkım daha evvel Strecker tarafından verilen irtifâdan (3.135 m.) bir az fazladır. Birinci cihan harbi senelerinde, türk harita dâiresi tarafından, alınmış 1:200.000 mikyaslı istikşaf haritasında, ismi kaydedilmemiş olan başlıca zirve 3.650 râkımı ile gösterilmiş ise de, bu haritaların tesviye münhanileri tetkik edilecek olursa, bunda bir yazı hatası bulunduğu ve zirve irtifaının 3.250 ile 3.300 m. arasında olduğu anlaşılır ki, Lynch haritasındaki râkım da buna uymaktadır. Esas zirveye nazaran, daha garpta bulunan diğer iki tepeden biri, Lynch 'in kaydettiği isim ile, Kara-Kale, daha ötedeki de, yine aynı müellifin gösterdiği gibi, Bingöl-Kale (Strecker 'e göre, Toprak-Kale) 'dir. Bu sonuncu tepe, Lynch 'e göre, başlıca zirveden pek az alçak (3.279 m.; R. Kiepert haritasında 3.180 m.) olup, bunun istikşaf haritasında 3.189 râkımını taşıyan zirveye tekabül etmesi mümkündür.

Bingöl kütlesinin şimâl ve cenup mâileleri birbirine hiç benzemez; şimâlden Erzurum civarındaki Palan-Döken dağından veya Tekman yaylasından bakıldığı zaman, az meyilli ve hafif dalgalı yaylalar üzerinde gâyet tedrici bir şekilde yükselen Bingöl, hiç de azametli bir dağ intibaı bırakmaz ve sırtı „bilardo masasına" benzetilebilir. Dağın asıl azameti, cenup eteğinden belli olmaktadır: dağ kütlesi burada, zemini 1.600 m. 'ye kadar inen Varto ovası üzerinde dik bir sed gibi yükselir. Dağın bünyesinde, kısmen bazalt nevinden akıcı, kısmen de andesit tipinden kıvamlı lavlar büyük yer tutar. Bunlar etekte yer yer görülen ve Toros dağ sistemine âit iltivalar neticesinde kıvrılmış olan rüsûbî araziyi, kalın bir örtü hâlinde, örterler. Bir lav yığınından ibaret olmasına rağmen, Bingöl dağını, Strecker ve Radde 'nin farzetmiş oldukları gibi, bir yanar dağı say-

mak ve yamaçlarındaki geniş çukurları, kenarı kısmen ortadan kalkmış volkan krateri telâkki etmek doğru değildir. Lavlar, üçüncü zaman ortasındaki iltiva hareketlerinden daha sonra vukua gelmiş kırılmalarla yer sathına çıkıp, bir örtü gibi, yayılmışlar ve daha yeni kırılmalar neticesinde de bu örtünün birliği kaybolarak bâzı kütleler çökmüş ve bâzıları ise yükselmiştir. Bingöl dağı ile cenûbundaki Varto ovası arasındaki büyük irtifa farkı bu suretle meydana gelmiş olacaktır. Dördüncü zaman içinde Bingöl dağı üzerinde, bir çok yüksek dağlarda olduğu gibi, karların birikmesi yüzünden, bir cümûdiye teşekkül etmiştir. Bu cümûdiye, dağın gölge tarafını meydana getiren şimâl yamacına yerleşmiş ve buzlar burada, arazinin meyline uyarak, şimâle doğru kaymıştır. Lynch 'in tasvirinde görüldüğü gibi, evvelce buzun birikmiş olduğu büyük dâirevî çukurların sarp civarları, geniş vâdi zeminlerini kaplayan köşeli kaya blokları, çizilmiş taşlar v.b. eski Bingöl cümûdiyesi buzlarının arazi üzerinde bıraktığı bâriz izlerdir. Buzun şimdi terkelmiş olduğu yatağın dalgalı zemininde, çukurları kaplayan killi topraklar üzerinde bir çok da sığ su birikintileri meydana gelmiştir ki, işte dağa bugünkü adını veren bunlardır. Lynch 'in krokisinde, 2.750 m. 'den daha yüksek irtifâda, bu su birikintilerinden 15 kadarı görülmektedir.

Bingöl dağı, yüksek irtifaı sâyesinde, bol yağmur ve kar alan mühim bir su deposu rolünü oynar. Bir çok akar sular, dağın yamaçlarından doğarak, dar boğazlara akmadan önce, yayla sathında yayaş yavaş cereyan eder. Aras [b. bk.] nehrinin kaynakları, Bingöl 'ün şimâl-i garbî yamaçlarında bulunur. Şimâl yamacından inen bir çok dereler ve sel yatakları, Aras 'ın yukarı mecrâsına katılır. Şimâl-i şarkîdedn çıkan Hınıs suyu, dağın bütün şark mâilesinin akar sularını toplayarak, Fırat nehrinin bir kolu olan Murad ırmağına dökülür. Cenup yamacının suları Çarbugar (Çarburh) çayının kollarını meydana getirir; cenûb-i garbî yamacının suları ise, Göynük çayına gider ve Peri suyunun bâzı kaynakları dağın garp yamacında bulunur. Bingöl 'ün eteklerinden doğan sayısız menbâların ve yüksek çukurlarda hiç ortadan kalkmayan kar yığınlarının beslediği dereler, etraftaki nehirlere her mevsimde, bilhassa ilk baharda ve yaz başlarında bol su verir. Uzun kış aylarından sonra, kar örtüsü Bingöl yamaçları üstünden sıyrılınca bu yamaçlar koyun ve keçi sürülerinin yayıldığı otlaklar hâlini alır. Vaktiyle bu otlaklara Mezopotamya 'dan bile büyük sürüler gelirdi. Şimdi de, kızgın yaz güneşi ovadaki otları kavurunca, tâze otlak arayan doğu Anadolu sürülerinin başlıca yayıldığı yerlerden biri Bingöl yaylalarıdır. Sularının bolluğu ve çayırlarının yeşilliği ile, Bingöl, eski ermeni an'anesine göre, cennet telâkki edilmeğe ve bugün bile doğu Anadolu göçebeleri arasında efsânevî bir şöhret sâhibi olmağa hak kazanmıştır.

Eski çağda Abus (Abos) Mons adı ile Aras nehrinin doğduğu yer olarak bilinen Bingöl (bk. Pauly-Wissowa, *Realencylopedie d. Klass. Altertumswiss.*, I, 108) 'e eski ermeni coğrafyasında Srmanç adı veriliyordu (bk. H. Hübschmann, *Indogerman. Forsch.* (1904), XVI, 370, 427). Orta çağ arap coğrafyacıları, bu dağın adını zikretmektedirler. Yeni çağ Avrupa seyyahları arasında ilk defa Bingöl adını zikreden J. B. Tavernier (XVII. asır ortalarına doğru) olsa gerektir.

Bingöl vilâyeti, Muş ve kısmen Erzincan vilâyetlerinin arazisinden tefrik edilmek suretiyle, son yıllarda teşkil edilmiştir. Hakikatte ancak şimâl-i şarkî köşesinde Bingöl dağına temas eden Murad ırmağı orta havzasının bir kısmına yayılan bu vilâyet, 8.607 km². arazi üzerinde, 1935 sayımına göre, 62.107 nüfusu ihtivâ etmekte ve vilâyet merkezi Çapakçur olmak üzere, Çapakçur, Genç, Kığı, Solhan ve Karlıova (vilâyetin teşekkülünden evvel bu son kazaya Bingöl adı verilmekte idi) kazalarına ayrılmış bulunmaktadır.

Bibliyografya: K. Koch, *Reise im pontischen Gebirge and türkischen Armenien* (Weimar, 1846), s. 365 v.d.; ayn. mll., *Der Kaukasus, Landschafts- und Lebensbilder* (Berlin, 1882); M. Wagner, *Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien* (1843), (Stuttgart, 1848), *s.* 272; P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure*, V. Géologie (Paris, 1767), I, 279—285; T. Kotschy, *Neue Reise nach Kleinasien* (Pet. Mitt., Gotha, 1860, V, 68—77); W. Strecker, *Beiträge zur Geographie von Hoch-Armenien* (*Z G Erdk. Berl.*, 1869, s. 512 v.d.); G. Radde, *Der Bin-göl-dagh, der Tausend Seen-Berg, das Quellgebiet des Aras* (*Pet. Mitt.*, Gotha, 1877, XXIII, 417—422); H. Abich, *Geologische Forschungen in den Kaukasischen Ländern* (Wien, 1882), II, 1, s. 77, 87 v.d.; E. Naumann, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat* (München, 1893), s. 321 v.d.; H. F. B. Lynch, *Armenia. Travels and studies* (London, 1901), II, 363—377; F. Oswald, *A treatise on the Geology of Armenia* (*Beeston. Notts*, 1906); ayn. mll., *Zur tectonischen Entwicklungsgeschichte des armenischen Hochlandes* (Pet. Mitt., Gotha, 1910, *tür. yer.*) (BESİM DARKOT.)

BİNT (A.), kız, genç kız.

BİNTŪ. [Bk. BİNTÛ.]

BİNTÛ. BİNTŪ, cemi *bintlyāt* olup, aslı italyanca *venti* 'dir. Mısır 'da halk arapçasında 20 frank kıymetindeki sikkeye bu ad verilmektedir.

BİNYĀMİN. [Bk. BONYAMİN.]

Bİ'R. [Bk. Bİ'İR.]

Bİ'R MA'ŪNA. [Bk. Bİ'İR ME'ÖNE.]

Bİ'R MAYMŪN. [Bk. Bİ'İR MEYMÖN.]

BİR AL-SAB'. [Bk. BİROSSEBİ'.]

BİRA. [Bk. BİRE.]

BİRCEND. BİRCAND, İran 'da bir şehir olup, 59° 10′ şark tûlü (Greenw.) ve 33° şimâl arzının bir az aşağısında, 1440 m. yüksekliğinde bir düzlük üzerinde kâindir. En eski arap coğrafyacılarında bu şehrin adı geçmez. Bircand 'i ilk defa zikreden ve onu hilâfet devrinde Horasan eyâletine tâbi Kühistân diyarının en güzel şehirlerinden biri olarak tasvir eden Yâḳūt (623 = 1225) 'tur. Bugün, Bircand, Kühistân 'ın merkezi sayılmaktadır. Hâlbuki orta çağda takriben 100 km. daha şimâle düşen Ḳā'in şehri bu rolü oynamakta idi. Mustavfî (740 = 1340) Bircand 'i, etrafı hububat ekimine pek müsait olmamakla beraber, büyük miktarda üzüm ve diğer meyveler yetiştiren mühim bir eyâlet şehri olarak tavsif eder; safran, bugün olduğu gibi, o zaman da çok yetiştirilmekte idi. Bircand, yukarıda adı geçen Ḳā'in ile birlikte, bu nebat ve boyayı, İran 'ın diğer şehirlerinden daha fazla istihsâl etmektedir. Bircand mıntakası, eskiden beri, hemen kâmilen Dereḫş köyünden (Bircand 'in 80 km. şimâl-i şarkîsinde) gelen ve bâzan çok pahalı satılan halıları ile meşhurdur. Bircand 'de deve tüyünden imâl edilen *berek* 'lere de çok kıymet verilir; bundan elbise yapıldığı gibi, keçe (*nemed*) olarak da kullanılır. Bugün Bircand İran 'ın en işlek ticâret şehirlerinden biridir; çünkü Samnān, Meşhed, Herat, Sîstān, Kirmān ve Yazd 'den gelen yollar burada birleşir.

Bircand bir tepe yamacında kurulmuş olup, hepsi kubbeli ve uzaktan arı kovanı gibi görünen evleri ile, güzel bir manzara arzeder. 4 yer-altı su yolu (*kārēz*) şehire bol su te'min eder. Civar köylerde yazın menbâlar kuruyunca, köyler halkı şehre akın ederler ve bu müddet zarfında şehrin nüfusu iki misline çıkar. Goldsmid (1873) şehrin nüfusunu 15.000, Stewart (1886), 14.000 ve daha yakınlarda Lorini, 18.000 olarak tahmin etmişlerdir; sonuncu tahmin için bk. *Petermann's Geogr. Mitteil.*, zeyl, nr. 135, s. 125.

Bincand XIX. asrın ortasından beri daha iyi tanınmıştır; Ritter (bk. *Erdkunde*, VIII, 263) 'de de bu şehir hakkında sarih mâlûmat yoktur. Bu şehrin ismi haritalarda, ekseriya yanlış olarak, Bircan şeklinde görülür (Ritter, *ayn. esr.*: Birdschun).

Bibliyografya: Yâḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 783; *Marāṣid al-iṭṭilā'*, *Lexic. geogr.* (nşr. Juynboll, Lugduni Batav., 1850 v. dd.), I, 188; IV, 426; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 362; F. J. Goldsmid, *Journ. of Roy. Geogr. Soc.*, 1873, s. 65 v. dd.; E. Reclus, *Nouv. géogr. univers.* (1894), IX, 227 v.d., 229; Stolze-Andreas (*Petermann's Geogr. Mitteil.*, zeyil, nr. 77, s. 17b, 24 v.d.); Prellberg, *Persien, eine histor. Landschaft* (Leipzig, 1891), s. 35; Barbier de Meynard, *Dictionnaire de la Perse*, yk. bk.

(M. STRECK.)

BİRE. AL-BİRA, umumiyetle eskiden ôrâmî dilinin konuşulduğu bölgede, bir çok yerlerin adıdır; çünkü *al-bira* kelimesi, „kale, hisar" mânasındaki arâmîce *birṯā* 'nın tercümesidir. En meşhuru şimâl-i garbî Mezopotamya 'da Fırat 'ın şark kenarında bulunan al-Bira olup, şimdiki adı Birecik [b. bk.] 'tir. Bira ismini taşıyan diğer mahaller için bk. Yâḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 787; Nöldeke (*Nachr. der Götting. Ges. der Wiss.*, 1876, s. 11 v.d.); de Goeje, *Bibl. Geogr. arab.*, IV (şerh), s. 441; le Strange, *Palestine under the Moslems* (1890), s. 423. (M. STRECK.)

BİRECİK, Anadolu 'nun cenûb-i şarkî mıntakasında, Fırat 'ın sol sâhilinde, 37° 55′ şarkî tûl (Greenw.) ve 37° 2′ şimâlî arzda, Urfa vilâyetine bağlı, bir kaza merkezi olup, 1935 sayımına göre, nüfusu 9.659 kişidir (kazanın nüfusu 35.476; merkeze ve Halfeti = Rûmkale nâhiyesine bağlı köylerin sayısı 73). Halkın *Bclecik* ve (Sachau 'ya göre) haleplilerin *Bārāclk* dedikleri Birecik ismi, küçük-Bira yâni „küçük kale" mânasına gelir (arapça Bira ile türkçe tasgir edatından mürekkeptir); yanlış etimolojiler için bk. Ritter, X, 951, 965 ve Moltke, *ayn. esr.*, I, 214.

Denizden yüksekliği 450 m. olan Birecik şehri, etrafı Fırat 'a dayanan dağlar ile yarım dâire şeklinde çevrilmiş bir ovanın merkezini teşkil etmektedir. Nehrin hemen sâhilinde tek başına yükselen mahrutî bir kaya parçası asıl şehre hâkim bir vaziyette bulunmaktadır ve nehrin müdafaası için, tabiî bir tarassut merkezi olarak, devirler boyunca dâimâ tahkim edilmiştir; zira Birecik şehri yakın şarkın en mühim mevkilerinden birini teşkil eder. Fırat nehri burada sarp dağlık arazi arasındaki dar mecrâsını bırakarak, Suriye-Mezopotamya ovasına girer ve munsabına kadar bu ovada akar. Keza Toros geçitlerinin tehlikeli şelâlelerini arkada bı-

rakarak gelen nehrin seyr-ü sefere müsait bir bâl alması da ancak bu noktadan itibaren başlar ve gene bu noktada nehrin en elverişli geçit yeri bulunur.

Asûrîlerin çivi yazılı kitâbelerinde ismi geçen Til („tepe")-Bursip veya Barsip'in bugünkü Birecik'in bulunduğu yerde olması lâzım geldiğinden hiç şüphe edilemez. Bu mevki IX. (m. ö.) asırda şimâlî Suriye'de ve bitişiğindeki Mezopotamya'da, küçük ârâmî hükümeti Bît-Adini'nin merkezi olarak, mühim bir rol oynamıştır. Salmanassar II. (859—824) şimâlî Suriye'ye yaptığı seferlerin hepsinde Fırat'ı buradan geçmiştir; kendisi burada zaptederek, *Kâr-Şulmanu-aşarîd* („Salmanassar") kalesi ismini verdiği (her hâlde bugün mevcut olan kale) bir kaleden tekrar tekrar bahsetmektedir ki, bu kaleye halefi Şamşi-adad V.'ın kitâbelerinde de aynı isim ile rastgelmekteyiz. Sanherib, Basra körfezini geçmek için, gemilere ihtiyacı olduğu zaman, bunları Til-Barsip'te inşa ettirmiş ve Fırat boyunca aşağıya indirmiştir. Burada mevzuubahs olan çivi yazılı kitâbeler hakkında krş. E. Schrader, *Keilinschr. u. Geschichtsforsch.* (Giessen, 1878), 143 v. dd., 219 v. dd. ve F. Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* (Leipzig, 1881), 4, 141, 263. Eski Barsip adının Batlamyus (V, 18, 5)'ta tahrif edilerek Πορσίκα (*πορσίπα* yerine?) şeklinde muhafaza edilmiş olması ihtimâl dâhilindedir. Asûrîler devrinde, metinlerden de anlaşıldığı gibi, nehirden tulumlar ile (bugün *kelek* deniyor) geçiliyordu. Selefkîlerin hâkimiyeti devrinden itibaren orta Fırat'ın Toroslardan çıkıp, ovaya girdiği yerde tombazlar üzerine kurulmuş iki köprü bulunmakta idi ki, Zeugma adı ile şöhret almış ve sık-sık zikredilmişti. Bunlardan şimâlde bulunanı ve daha az kullanılanı Kommagene'de Samesata (ar. Sumaysaṭ)'nın yakınında ve diğeri ise, cenupta Birecik civarındadır. Nehrin garp sâhilindeki iki köprü başından Mezopotamya tarafında bulunanı Seleukos I. tarafından kurulmuş ve karısının namına Apamea tesmiye edilmişti. Nehrin garp tarafındaki şehirler, şark sâhilindeki varoşları ile ekseriya karıştırılır (msl. Ritter, Forbiger, Mommsen, Chapot). Bu mesele hakkında krş. bilhassa H. ve R. Kiepert, *Formae orbis antiqui* (1910), fas. V, s. 1 v.d., 5; Fırat geçitlerinin bulunduğu bu mıntaka hakkında şu eserlere de bakmak lâzımdır: Mannert, *Geograph. d. Griech. u. Röm.* (Leipzig, 1831), VI, I, 389 v. dd.; Ritter, *Erdkunde*, X, 959—1003; Nöldeke, *Nachr. der Götting. Gesch. d. Wiss.* (1876), s. 1 v. dd.; Streck, Pauly-Wissova, *Realencykl. d. Klass. Altertumswiss.*, ilâve I, 99 (Apamea 4), 274 (Capersane, Caphrena); V. Chapot, *La frontière de l'Euphrate* (Paris, 1907), s. 272 v. dd. Cenuptaki geçit yerinde (Birecik) XV. asrın ikinci nısfına kadar bir tombaz köprüsünün mevcut olduğuna dâir mâlûmat vardır (krş. Ḫalîl al-Ẓâhirî). Mevkie bâkim ve kuvvetle tahkim edilmiş kalesi sâyesinde, şark sâhilindeki kasabanın garp sâhilindekine tefevvuk edeceği tabiî idi. Böylece garp sâhilindeki kasaba orta çağda tamamiyle kaybolmuş ve şarktakinin ehemmiyeti ise, günden güne artmıştır ve belki de hiç bir zaman tamamiyle yerleşemeyen resmî Apamea namı da ortadan kaybolmuş ve yerini, oranın yerlileri olan ârâmî ebelinin kullandığı Bîrgā („kale") tâbirine bırakmıştır. Ârâmîce konuşulan yerlerde Bîrgā tâbirine şehir ismi olarak çok tesadüf etmekteyiz (krş. mad. BİRE); Fırat'ın sağ sâhilinde bugünkü Dêr ez-Zôr (40° 8' şarkî tûl. Greenw.) dahi Batlam., Isid. Charac., Notit. dignit., Hierocl., Geogr. Cypr. (Birthon) ve Josue Stylites'in Suriye Kroniki'nde bahsettikleri böyle bir Bîrgā'nın yerinde bulunmaktadır. Bu Mezopotamya Bîrgā'sı çok defalar, yanlış olarak, Birecik ile aynı tutulmuştur; aksi için krş. C. Müller, *Geogr. graeci min.*, I, 245; Regling, tür. yer.; H. ve R. Kiepert, tür. yer., s. 5b.

Araplar Bîrgā tâbirini al-Bîra olarak almışlardır ki, bu, suriyeliler tarafından, sonraları Bîreh şeklinde kullanılmıştır (krş. msl. Barhebraeus, *Chronic. syriac.*, tab. Paris, s. 405). Bîra tâbiri tarihî eserlerde ilk olarak haçlılar muharebeleri zamanında göze çarpmaktadır. 1099'da Urfa kontu Baudouin tarafından zaptedilen bu mevki hemen yarım asır kadar frankların elinde kalmıştır. 539 (1144)'da Bîra kalesindeki franklar, o zamanki Urfa seneyörünün emri altında, kendilerini Musul emîri Zengî'nin ordusuna karşı kahramanca müdafaa etmişlerdir; lâkin şehir çok geçmeden, Zengî'nin korkusundan, Mârdîn Artuk-oğullarına kendiliğinden teslim olmuştur; krş. Weil, *Gesch. der Khalifen*, III, 288 v.d. ve o zamandan itibaren, muvakkat bir Bizans hâkimiyeti müstesnâ (krş. Ritter, X, 931, 950, 965), dâimâ müslümanların elinde kalmış olan bu yalçın Birecik kalesi XIII. asır Moğul istilâsı esnasında, islâmiyetin sağlam bir siperi olarak, kıymetini göstermiştir (krş. Abu'l-Fidâ', göst. yer.)

Eski arap coğrafyacıları ile Yâḳût'ta Bîra isimine hiç tesadüf edilmez. Bu isim ilk olarak XIII. asrın ortalarında bunların kitaplarında, msl. Dimaşḳî, Abu'l-Fidâ', *Marâṣid*, Ḫalîl al-Ẓâhirî'de görülmektedir. Suriye ve Mezopotamya türk hâkimiyetinin altına geçtikten ve türkler Bîra ahalisi arasında sayıca çahi fâikiyet kazandıktan sonra, bu arapça ismin yerine, yavaş yavaş türkçe Birecik adı kaim ol-

muştur. Avrupalı seyyahlardan bu ismi ilk olarak zikreden Niebuhr 'dur (1766); bundan evvelki diğer seyyahların hepsi Bir yahut Beer derler (C. Federigo, 1563; L. Rauwolff, 1574; Tavernier, 1638 ve 1644; Maundrell, 1699; Otter ve Pococke, 1737).

Daha yeni zamların harp tarihinde ise, Birecik şehri, hemen yakınında, Fırat 'ın 45 km. garbında, Nezib (Nisib) civarında, 1839 'da vukû bulan Türk-Mısır harbinin nihâî meydan muharebesi ile şöhret kazanmıştır. Serasker Hâfız Paşa kumandasındaki türk ordusu Birecik 'ten bir kaç saat mesafede, Fırat nehrinin sağ sâhilindeki tepelerde, mevzî almıştı. O zaman türk ordusunda yüz-başı rütbesinde olarak bulunan Moltke (maraşal) 'nin tavsiyeleri nazar-ı itibara alınmamıştır ve bu suretle 24 haziranda vukua gelen çarpışma, İbrahim Paşa kumandasında bulunan mısırlıların zaferi ile neticelenmiştir.

Bütün seyyahların söylediklerine göre, Birecik sevimli bir şehirdir. Evler nehir boyunca hemen 2 km. uzunluğunda, birbirine bitişik dört dağın yamaçları üzerinde, tarasa şeklinde inşa edilmiştir ve bunların ortasında en yüksek kayanın tepesinde de bir kale bulunur. Sayısız serviler ve evlerden daha yüksek ağaçların yetiştiği bahçeler manzaraya bir canlılık vermektedir. Sultan Kayıt-Bay tarafından, 887 (1482) 'de inşa ettirilen dört kapılı ve harap, yıkılmağa yüz tutmuş kuleler ile mücehhez olan bir sûr, sokakları eğri büğrü ve pis olan şehrin etrafını çevirmektedir (krş. van Berchem, *ayn. esr.*, s. 106[2]).

Birecik 'in en çok dikkate şâyân olan tarafı, kısmen tabiat ve kısmen de insan eli ile etrafla irtibatı tamamen kesilmiş, beyzî şekilde ve takriben 56 m. yüksekliğinde kireç taşından bir tepe üzerine inşa edilmiş olan ve bugün harap bir hâlde bulunan muazzam kalesidir. Kalenin bulunduğu tepe Fırat 'ın hemen yanında ve nehrin dar kayalık vâdilerden çıkarak, cenûba doğru genişlemeğe başladığı yerin bir az aşağısında bulunmaktadır. Bu sarp ve kısmen de sun'î olarak yükseldiğine ihtimâl verilen mahrutî tepenin etrafını bir zamanlar, el'an dahi kısmen mevcut olan, yontma taşlardan yapılmış bir sed çevirdiğinden, bunun üzerine inşa edilmiş olan kalenin zaptı hemen hemen imkânsızdı. Bu husûsta bize en fazla mâlûmat veren Moltke, bu kalenin, gördüğü yapıların en fevkalâdesi olduğunu söylüyor. Bu mâlûmata göre, kale, 3 ve hattâ 4 katlı gâyet muazzam kemerlerden mürekkepti ve bunların büyük bir kısmı bir çok şiddetli zelzelelere rağmen, bugün dahi sarsılmamış bulunuyor. Bu kalenin tarihi, hiç şüphe yok ki, eski zamanların en karanlık devirlerine kadar uzanmaktadır; bâzı kısımlarının, Regling 'in ihtimâl verdiği gibi, ta Selefkîler devrine âit olması imkân dâhilindedir; lâkin bugünkü yapı esas itibariyle her hâlde XIII. asra irca olunabilir. Üzerinde 6 tâne arapça kitâbe bulunmaktadır ki, bunlardan en eskisi Mısır 'daki Memlûk sultanlarından Barakat Ḫân (676—678 = 1277—1279) 'a ve en yenileri de Sultan Kayıt-Bay (887—888 = 1482—1483) 'a âitti. Bu sultan 882 (1477—1478) 'de Suriye seyahati esnasında (Birecik 'in yukarı tarafındaki) Rümḳal'a 'ya kadar tekmil kaleleri teftiş edip, tâmir ettirmiştir. Bu kitâbeler, Birecik 'in sûr kapılarında ve diğer binalarda bulunan 6 kitâbe ile beraber, M. van Berchem tarafından mufassalan tetkik edilmiştir (*Beitr. zur Assyriol.* (1909), VII, fas. I, 101—108). Kalenin muazzam kemerlerinden birinin altında tabiî cesametinden büyük ve kabartma olarak, üç renkli, garip iki adam tasviri görülmektedir; krş. T. J. Arne (Grothe, *Orientał, Archiv*, 1910, I, 82 v. dd.). Kalenin bugünkü ismi Ḳal'a-i Bēża („beyaz kale") 'dır ve bu isim tepenin müteşekkil olduğu gâyet beyaz tebeşir tabakalarından dolayı verilmiştir.

Birecik bölgesi, daha yeni arap coğrafyacılarına göre, Halep vilâyetinin bir kısmı idi; Osmanlı imparatorluğunun idarî taksimatında da burasını Halep vilâyetine tâbi idi.

Niebuhr 'a göre Birecik şehrinde takriben 500, Buckingham 'a göre, 400 (3.000—4.000 nüfus) ve Petermann 'a göre (1853), 2.000 kadar ev vardı. Czernik (1873), 2.000—3.000 nüfus kaydeder. Sachau 'nun tahmini (1879; 6.000 ev ve takriben 30.000 nüfus) her hâlde bir az mubalâgalı olsa gerektir. XIX. asır sonunda yerleşmiş nüfus mıkdarı 10.000 kadar tahmin ediliyordu (krş. Cuinet ve ayrıca *Petermann's Mitteil.*, göst. yer., s. 21; Bädeker, *Syr. und Paläst.* 7 (1910), s. 386). Kat'î adedin 10.162 olduğunu yazan Cuinet 'ye göre, 1892 'de nüfus, 8.702 'si bilhassa türk olmak üzere, müslümanlardan ibaretti. 7 câmi, 4 kilise ve 3 hıristiyan mektebi mevcuttu. Konuşma lisanı türkçedir; arapça konuşulan yerler bir az aşağıda, Sâcûr munsabı havâlisinde başlar.

Birecik 'in en büyük ehemmiyeti, yukarıda söylediğimiz gibi, şimâlî Suriye 'den Mezopotamya 'ya ve Bâbil 'e yapılan tekmil kervan ticâretinin geçit noktası olarak oynadığı rolden ileri gelmektedir. Akdeniz 'den Antakya, Halep ve Ayıntap yolu ile Dicle 'ye giden bütün eşya buradan geçmekte idi ve Ayıntap (55 km.), Urfa = Edessa (takriben 85 km.) ve Ḥarrân (takriben 130 km.) 'dan gelmekte olan üç mühim yol burada birleşir. Normal zamanlar 120 m. ve feyezan hâlinde 1000—2000 m. genişliğin-

de olan nehirden, eski tombaz köprüsü asırlardan beri ortadan kalkmış bulunduğundan dolayı, gayet iptidaî, bilhassa hayvan nakliyatı için yapılmış olan sallar (*felūka*) ile geçilmektedir ve münakale pek ehemmiyetlidir (Czernik'in yazdığı gibi); burada 5.000 devenin, yük almak veya yük indirmek için, beklediği çok görülmüştür. Garp sâhilinde büyük bir han meveuttur. Halkın geçinmesi bilhassa bu hararetli transit nakliyatı sâyesinde idi. Bu sebepten pazarlarında da çok mal bulunurdu. Buğday, yağ ve afyon ticâreti de gâyet ehemmiyetlidir. Bundan maada (H. Petermann'a göre) fellahlar için kaba yünden elbise ve hamamî yapılıp satılmaktadır. [1914—1918 cihan harbi ile bunu tâkip eden yıllarda vukua gelen hâdiseler, Birecik'in hayatında büyük değişikliklere sebep olmuştur. Bir taraftan yeni inşa edilen Bagdad demir yolunun Birecik'ten değil, fakat daha cenupta Carablus'tan geçmesi, diğer taraftan, evvelce Osmanlı imparatorluğuna âit arazinin Türkiye, Suriye ve Irak arasında parçalanması ve nihâyet, kervan ticâretinin umumî inhitatı, Birecik'in transit faâliyetine büyük zararlar vermiştir].

Chesney riyasetinde (1836/1837) Fırat'ı tetkik eden heyetin de tesbit ettiği gibi, nehir, Birecik'ten itibaren, büyük kayıkların ve hattâ su kesimi az olan vapurların seyr-i seferine elverişlidir. Chesney'in bu tecrübesi tekrar edilmemiş [Yalnız Midhat Paşa, Bagdad vâliliği sırasında, daha cenupta bulunan Meskene'ye kadar vapur işletmek teşebbüsünde bulunmuştu]. Son devirlerde nehir yolu ile sayısı pek az olan ve buğday nakleden sal ve kayıklar yalnız Birecik'ten Dēr ez-Zōr'a gitmekte idiler.

Bibliyografya: al-Dimaşkī (nşr. Mehren), s. 206, 214; Gregorii Abulfaragii, *Histor. orientat.* (*Muḫtaṣar al-duval*), nşr. Pococke, s. 255, 311; Abu 'l-Fidā' (tab. Paris), s. 269; *Marāṣid al-iṭṭilā'*, *Lexic. geogr.* (nşr. Juynboll), I, 189; Ḫalīl al-Ẓāhirī, *Zubdat kaşf al-mamālik* (Hartmann'ın Tübingen'deki Dissertaionu, 1907, s. 65, 84); le Strange, *Palestine under the Moslems* (1890), s. 423; — R. Pococke, *Beschreib. des Morgenl.* (Erlangen, 1791), II, 236 v.dd.; C. Niebuhr, *Reisebeschreib. nach Arabien ...*, II, 412 v. dd.; Buckingham, *Travels in Mesopotamia* (London, 1827), I, 45 v. dd., 57 v. dd.; H. v. Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenh. i. der Türkei* [3] (1877), s. 224 v. dd., 342 v. dd., 366 v. dd. (Nisib meydan muharebesi); C. Sandreczki, *Reise nach Mosul und Urmia* (Stuttgart, 1857), II, 411—417; H. Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), II, 17 v. dd.; J. Oppert, *Expéd. scientif. en Mésopotamie* (Paris, 1863), I, 44 v.dd.; Czernik, *Petermann's Geogr. Mitteil.*, zeyl, nr. 45 (1876), s. 24; Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883), s. 178—180; Ritter, *Erdkande*, X, 931, 933 v.d., 944—959, 989—994, 1003—1028; Fr. Spiegel, *Eranische Altertumskunde* (Leipzig, 1871), I, 165 v. dd.; Reclus, *Nouv. géogr. univers.* (1884), IX, 393, 441, 443; Cuinet, *La Turqaie d'Asie* (1892), II, 114, 132, 248, 265—269; K. Regling, *Klio* (1902), I, 446. (M. Streck.)

BİRGE. [Bk. BİRGİ.]

BİRGEVİ. [Bk. BİRGİVİ.]

BİRGİ (bâzan BİRGE yazılır; BERGİ ve BİRKİ şekillerine de tesadüf edilir), garbî Anadolu'da, İzmir vilâyetinin Ödemiş kazası dâhilinde bir nâhiye merkezi olup, Küçük-Menderes ovasını şimâlden kuşatan Boz-Dağ (2.157 m.)'ın eteğinde, tepeler arasında kurulmuştur. Bir şose ile bağlandığı Ödemiş'in 8 km. şimâl-i şarkîsinde, Boz-Dağ'dan inen derin bir sel yatağının (Sarı-Yar deresi) iki yamacı üzerinde olup, râkımı 365 metredir. Orta çağda, Tire ile beraber, Küçük-Menderes havzasının iki mühim şehrinden birini meydana getiren Birgi'nin daha eski mâzisi hakkında bilgimiz yok gibidir. Bizans devrinde burası Pyrgion (Dios Hieron) adı ile zikredilmektedir. Bu havza dâhilindeki bütün eski şehirler (Ödemiş'in şimâlinde bulunması muhtemel olan Hipaipa, Bayındır'ın cenûb-i şarkîsindeki Thyaira ve Tire'nin şarkındaki Ideiphyta) gibi, Birgi de, iptidâda tedafü'î mülâhazalar ile, ova kenarındaki tepeler üzerinde veya arasında kale inşasına elverişli bir mevkide kurulmuştur. Birgi'nin başlıca ehemmiyeti, VIII. (XIV.) asır başında, Aydın-oğullarının orta Ege havzasında kurmuş olduğu devletin merkezlerinden birini teşkil etmiş olmasındandır. Bu suretle Birgi Aydın-oğullarından kalma câmi ve medreseler ile türbeleri ihtivâ etmektedir. Birgi'nin, Aydın-oğulları devletini kuran Muḥammed b. Aydın Bey tarafından, 707 (1307/1308) tarihinde zaptedilmiş olduğu, kendi tarafından yaptırılan Ulu-Câmi kitâbesinde yazılıdır (bk. Fuad Köprülü, *Aydın oğulları tarihine âit, TM*, II, 422). Şehri Bizanslıların elinden alan, Emîr Menteşe'nin damadı, Gazi Sasa Bey olup, onun vefatından sonra şehir Mehmed Bey'in eline geçmiş ve Ulu-Câmi, bu hükümdar tarafından, 712 (1312) tarihinde inşa olunmuştur (krş. *Nikephoras Gregoras*, I, 214; *Pachymeres*, II, 589). Mehmed Bey, Ulu-Câmiden başka, Aydın-oğullarından 4 kişinin mezarlarını ihtivâ eden türbeyi de inşa ettirmiştir ki, bunun üzerinde, kendisinin vefatı yılı olan 734 (1333/1334) tarihi bulunmaktadır. *Masālik al-abṣār*'da Aydın ili,

Memleket-i Birgi adı ile, yâdedilmektedir. İbn Baṭūṭa, Aydın-oğlu Mehmed Bey'i şehir civarındaki sayfiyesinde ziyaret ettiğini, beraberce Birgi'ye döndüklerini ve onun tarafından ihsanlara nâil olarak, müreffehen seyahatine devam eylediğini yazar. Bu şehir, Aydın-oğullarından Umur Bey'in oğlu İsa Bey tarafından, vefatından önce, osmanlılara terkedilmiştir (793 = 1391). Timur istilâsından sonra, şehir yeniden Aydın-oğullarının ve bir aralık Cüneyd Bey'in eline geçmiş ise de, çok geçmeden, tekrar osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu devirde Birgi artık bir devlet merkezi olmaktan çıkmış ise de, medreseleri ile, XV.—XVII. asırlar arasında, mühim bir kültür merkezi olmakta devam etmiş, meşhur tabip Hacı Paşa [b. bk.] ders vermiş ve eser vucuda getirmiştir. Birgevî [b. bk.] adı ile mârûf Mehmed Efendi de burada yetişmiş, kütüphâne kurmuş ve uzun müddet tedriste bulunmuştur. Fakat daha sonraları, bir taraftan Aydın ve İzmir'in inkişafı ile, gerilemiş, diğer taraftan da, bilhassa XVII. asır başında vukua gelen kargaşalıklar sırasında, zarar görmüş, daha yakın bir safhada da, evvelce merkezi bulunduğu sâhada Ödemiş onun yerine kaim olmuş, hattâ kasaba 1216 (1869)'ya doğru, bir kaza merkezi olmaktan bile çıkmıştır. XVII. asrin ikinci yarısında buradan geçmiş olan Evliya Çelebi'nin, şehir topografyası ve âbideleri hakkında, verdiği mâlûmat, daha yeni devirlerde yapılan müşahedelere hayli uymaktadır. O sırada Anadolu vilâyetinin Aydın sancağı dâhilinde paşa hası bir kaza teşkil eden Birgi'nin „taşlı bir derenin nihâyetinde, iki tarafı uçurumlu bir bayır üzerinde" eski bir kalesi vardı. Evliya Çelebi, Celâlî Cennet-oğlunun bu şehirden çıktığını, kaleyi tâmir edip, idareye yerleşerek, etrafa akınlar yaptığını, nihâyet 1016 (1607—1608) tarihinde, Kuyucu Murad Paşa tarafından, tenkil edilerek, kalenin de tahrip olunduğunu yazmaktadır. Evliya Çelebi'nin kayıtlarına göre, şehrin kale içinde 400 mâmur ve mükellef eski yapı evi ile aşağı mahallede ayrıca 18 mahalleye ayrılmış 2.400 evi bulunduğuna bakılırsa, nüfusunun 15.000'den aşağı olmadığı tahmin edilebilir. Şehirde 7 mektep, 200 dükkân ile 2 handan mürekkep bir bedestan vardı. Evler ağaçlık bağ ve bahçeler içinde kaybolmuş idi; civarında kiraz, incir, üzüm, limon ve turunç yetişmekte ve şehirde beyaz iplik yapılmakta idi. XIX. asrın ilk yarısında burayı ziyaret eden Texier, bir sel yatağı üzerine kurulmuş zarif bir köprünün (Evliya Çelebi 4 ahşap köprüden bahseder) şehrin iki kısmını birbirine rapt ettiğini, sokakların güzel ağaçlarla gölgelendiğini, türlü renklerle boyanmış evlerin, kasabaya, diğer Anadolu şehirlerinde rastlanmayan, bir zenginlik ve şenlik manzarası verdiğini söylemekte, şehrin inşasında kadîm Hypaipa'ya âid sütûnlardan ve diğer bekayadan istifâde edilmiş olması şüphesiz bulunmakla beraber, burada ilk çağlara âid hiç bir âbide kalmamış olduğunu kaydetmektedir. Birgi, 1920—1922 seneleri arasında, yunan işgâline mârûz kalarak, çok zarar görmüş, yunanlıların ric'ati sırasında baştan-başa yakılarak, bir çok eski evleri, bilhassa derenin şarkına rastlayan mahalleler ortadan kalkmış, Ulu-Câmi yanındaki medrese harab olmuşsa da, câmi ile türbe yangından kurtulmuştur. Esasen ova şehirlerinin gelişmesi ile gerilemiş bulunan Birgi, bu son darbe ile büs-bütün inhitat etmiştir. 22 köyü ile beraber 13.955 nüfuslu bir nâhiyeye merkez olan bu kasabada, 1935 sayımına göre, 2.483 nüfus yaşamakta idi. Kasabada yakın zamana kadar ovanın kendir ziraatine dayanan urgancılık san'atı şimdi gerilemektedir. Bu gün motörle işleyen bir-iki zeytinyağı imalâthanesi bulunur. Birgi'nin bir kenarına yerleşmiş olduğu ova, ziraat mahsûlleri bakımından, çok verimlidir: çeşitli hububat, bakliyat ve pamuk ziraati yapıldığı gibi, zeytinlikler, yemiş ağaçları da büyük yer tutar.

Birge'nin türk âbideleri, bilhassa Ulu-Câmi, Aydın-oğlu türbesi ve derenin garp tarafında eski bir ev, Riefstahl tarafından, tedkik edilmiştir. Bu müellife nazaran, Birge'nin bu câmii Manisa'dakinden daha eski, müstatil bir plân üzerinde tertip edilmiş, güzel ve sâde bir binadır. Son cemaat yeri, yarım dâire şeklinde kemerler ile tutturulmuş sekiz sütûndan ibaret olup, üstü, meyilli bir tahta tavan ile örtülmüştür. Câmiin dâhilinde, her biri dörder sütundan müteşekkil, 4 sıra sütun bulunur; altı aded dâirevî ve beyzî kemer bu sütunlara istinat eder ve üstlerini kurşun kaplı ahşap bir tavan örter. Yalnız mihrabın üstüne rastlayan kısım, bir kubbe ile, örtülmüştür. Duvarlar tamamiyle düz olup, pencereler iki sıra meydana getirmektedir. Câmiin cenûb-i şarkî köşesinde hâricen kırmızı ve lâcivert renklerle sırlı tuğladan yapılmış yüksek ve müdevver bir minare bulunuyor. Câmiin içinde Selçuk çini tezyinatı nazar-ı dikkati çeker. Riefstahl'e göre, çinili mihrap, Konya ve iç Anadolu'daki bir çok eserler ile mukayese edilebilecek bir kıymettedir. En ziyâde dikkati çeken hususiyet, tahta üzerine yapılmış oyma işlerindedir. Evliya Çelebi'nin de takdir ile bahsetmiş olduğu, üstü işlenmiş minber, Selçuk oymacılığının güzel bir nümûnesi olup, 722 tarihini ve san'atkârının (Muẓaffar al-Dīn b. 'Abd al-Vāḥid b. Sulaymān al-Ġarbī) imzasını taşımaktadır. Aynı san'atkârın hazırlamış olması muhtemel bulunan pen-

cere kanatları da, hayranlık verecek bir tekâmül eseri gösterir. Aydın-oğlu türbesi, câmiin cenûb-i garbî köşesinde yer almış, kubbesi kurşun örtülü, mik'ap şeklinde bir bina olup, kitâbesinde 734 tarihi vardır. İçi lâcivert ve siyah çiniler ile süslüdür ve ihtivâ ettiği 4 mezardan biri, şehrin fâtihi Mehmed b. Aydın Bey'e, onun oğullarından 1344'te İzmir hıristiyanları ile harp ederken, vefat eden Umur Bey'e, diğerleri de İsa ve Babadır Bey'lere âittir. Şehrin diğer câmileri arasında Derviş Ağa câmii ile Kurşunlu-Câmi de sayılabilir ise de, mimarî bakımdan, bunların kayda değer ehemmiyetleri yoktur. Riefstahl'in tetkik ettiği eve gelince, müellife nazaran, XVIII. asırdan kalma olan bu üç katlı binanın dış tarafı, aralarında tahta ve sıva bulunan taşlarla kaplı olup, dışında boyalı tezyinat bulunmakta ve odaların duvarlarında çiçek süsleri ve tavanda resimler görülmektedir. Alt pencereler camsız olup, tahta kapakları vardır; üstteki pencerelerde ise, renkli camlar bulunur.

Bibliyografya: Mükrimin Halil Yınanç, *Düstûrnâme-i Enverî şerhi* (İstanbul, 1930); Ahmed Tevhid, *TOEM*, II, 619; Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, s. 279; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1935), IX, 173 v.d.; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika); Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 249 v.d.; Rudolf M. Riefstahl, *Türkisch Architectare in Southwestern Anatolia* (Cambridge, 1913; türk. tere., *Cenûb-i garbî Anadolu'da Türk mimarisi*, İstanbul, 1941, s. 20 v.d.; kitâbeler için bk. P. Wittek, s. 80 v.dd.). (BESİM DARKOT.)

BİRGİVÎ. BİRGAVI yahut BİRGİLİ, MUḤAMMED B. PİR 'ALİ (1522—1573), şöhreti halka kadar yayılmış bir türk âlimi 1. 928 (1522) 'de Balıkesir'de doğdu. Babasının yanında tahsiline başlayıp, az zamanda akranına tefevvuk edince, İstanbul'a gelerek, önce Ahî-zâde Mehmed Efendi'ye ve sonra da kazasker 'Abd al-Raḥmān Efendi'ye intisap etti. Tahsilini tamamladıktan sonra, İstanbul medreselerinde tedris ile meşgulken, Bayramiye [b. bk.] şeyhlerinden 'Abd al-Raḥmān Ḳaramānī'den inâbe alarak, tasavvuf yoluna girdi. Üstadı 'Abd al-Raḥmān Efendi'nin himmeti ile, Edirne'de kassâm-ı askerî olmuş, fakat bir az sonra memuriyet ve tedris hayatından el çekmek istemişse de, şeyhi vaaz ve tedristen tamamiyle vazgeçmesine râzı olmamıştır. İlmî kudretini takdir eden hemşehrisi Ataullah Efendi (Selim II.'in hocası) Birgi'de yaptırdığı medresenin müderrisliğini Mehmed Efendi'ye vermiş ve o da Birgi'de tedris, te'lif ve vaaz ile meşgûlken, 981 (1573) 'de 53 yaşında, vebadan vefat etmiştir. Birgivî veya Birgili diye anılması, hayatını burada geçirdiğinden dolayıdır.

Birgivî, İbn Taymîya gibi, şeriatı korumak için, her bid'atin şiddetle aleyhinde bulunmuş ve mevki hatırı için, dine karşı olan mübalata:zlıklara göz yummamış, hattâ son zamanlarında, müşahade ettiği yolsuzlukları ıslah maksadı ile, Birgi'den İstanbul'a kadar gelerek, vezir-i âzam Mehmed Paşa'ya nasihatte bulunmuştur. Dinî hususlarda son derece mutaassıp olan Birgivî, şeriatten kıl kadar inhirafı bile hazmedemeyerek, yazdığı risâlelerde bilhassa para ile Kur'an okutmanın ve her hangi bir ibâdet mukabilinde ücret almanın haram olduğunu ilân etmesi üzerine, zamanın âlimleri ile, haylı dedi-koduya sebep olan bir münakaşaya girişmiştir. Karşısına hasım olarak çıkan ve o zamanın meşhur kadılarından bulunan Bilâl-zâde, cevaben yazdığı risâlelerde Birgivî'nin fikrini cerhetmeğe çalışmış ve işe karışan şeyhülislâm Ebüssü'ûd Efendi de Birgivî'nin ortaya attığı bu meselelerden evkafın zarar göreceğini anlayınca, Birgivî aleyhine fetva vermiştir. Bunun üzerine Bilâl-zâde, işi daha ileri götürerek, bu meselenin Birgivî'nin riyakârlığından çıktığını iddia etmiştir.

Birgivî'nin eserleri arasında bugüne kadar yaşayan şöhretini temin edeni, *Vasiyetnâme* adı ile anılan, türkçe ilm-i hâlidir. Zamanımıza kadar dinî meselelerde halkın işine yaramış olan bu eser, konyalı şeyh Ali Efendi tarafından, şerhedilmiş ve Osmanpazarı müftisi İsmail Niyazî Efendi de bu şerhe ayrı bir şerh yazmıştır. Kadı-zâde Ahmed Efendi'nin de şerhettiği bu eser müteaddit defalar basılmış ve Toktamışoğlu tarafından, manzûm olarak, şimâl türkçesine de çevrilmiştir (bk. Zenker, *Bibliotheca orientalis*, I, nr. 1463 v.d.; II, nr. 1192 v.d.; *JA*, 1843, II, 32, 55; 1859, I, 524; Dieterici, *Chrestomathie Ottomane*, s. 38 v.d.; tercümeler için bk. bilhassa frans. trc. Garcin de Tassay, *L'Islamisme d'apres le Coran* ... (1874). Senelerden beri medreselerde okutulan nahiv kitaplarından *Iẓhār* ile *'Avāmil* de Birgivî'nin iki eseri olup, medreselerde arapça tahsilini, devrin usûllerine nisbetle, haylı kolaylaştırmıştır. Vaaz ve irşatlarını ihtivâ eden *al-Ṭarîḳat al-Muḥammediya* isimli arapça eseri ulemâ arasında büyük bir rağbete mazhar olmuş; hattâ 'Alî al-Ḳārī, uzun bir kasîde ile, Birgivî'nin islâm âlimleri arasındaki mevkiini tebarüz ettirmiştir. Hâdimli Muḥammed Efendi ile 'Abd al-Ġanī al-Nablisī taraflarından da şerhedilen bu eseri düstûr ittihaz ettiği için, *Tarikatçı* lâkabı ile mârûf bulunan Emin Efendi'den beri bu isimle yâdedilen bir tarikat bile vucuda gelmiştir.

Bibliyografya: 'Aṭā'î, *Ḥadîḳat al-ḥaḳā'iḳ* (1268), I, 179; 'Alî b. Bālî, *'Iḳd al-manẓûm* (Kahire, 1310, İbn Ḫallikān kenarında, s. 430); Kâtib Çelebi, *Mîzân al-ḥaḳḳ*; Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmânî*; Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), I, 255; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmûs al-a'lām*; Brockelmann, *GAL*, II, 440 v.d.; A. G. Ellis, *Catalogue of the Arabic Books in the British Museum*, I, 408; C. Rieu, *Suppl. to the Cat. of the Arabic manuscripts in the British Museum*, nr. 979/980, s. 619; aynı mll., *Catalogue of the Turkish Mss. in the British Museum*, 6b v.d. (KASIM KUFRALI)

BİRKA. [Bk. BİRKE.]

BİRKE. BİRKA (A.), su birikintisi, göl.

BİRMA. [Bk. BURMA.]

BİRS yahut BİRS NİMRÛD, eski eserlerde BURS, Fırat sâhilindeki Ḥilla şehrinin 13 km. cenûb-i garbîsinde ve Bâbil 'in takriben 18 km. cenûp cenûb-i garbîsinde Hindîya gölünün şark kenarında bir harâbedir.

Bu yer, Bâbil 'in eşi olan eski Borsippa şehridir ki, bu şehrin muazzam harâbeleri Bâbiliye devriden kalanların en büyüğünü teşkil eder. Araplar bu harâbelere Nimrûd İbn Kan'ān (*şarḥ Nimrûd*, Yāḳût, I, 136)'ın yahut Buḫtnaṣṣar (Yāḳût, I, 565)'ın sarayı nazarı ile bakmakta idiler. Zamanımızda bunlar, uzun müddet Bâbil kulesinin harâbesi zannedilmiş ve bu yanlış nazariye, H. Rawlinson bunların Borsippa 'daki Nebo mâbedi kulesinin harâbeleri olduğunu, kiiâbeler vasıtası ile, isbat ettikten sonra dahi, tamamiyle terkedilmemiştir. İslâmiyetin ilk devirlerinde, bu eski harâbelerin yerinde, başka bir şehrin bulunup-bulunmadığı iyice bilinmiyor. Belāẕurî, yalnız *Acamat Burs* denilen (âsûrî dilinde *agammē*) ve 'Alî b. Abî Ṭâlib 'in fethettiği göllük ve bataklık araziden bahsetmektedir. İbn Ḫurdāẕbeh 'te al-Sibayn ve al-Vuḳūf isimlerini taşıyan yukarı ve aşağı Burs, Ḳudāma 'de vergi defterlerinde orta Bihḳubāẕ vilâyetinin (*astān*) kazaları (*fassūc*) olarak göstermektedir. Kadîm devirde bile Bâbil mıntakası ve bilhassa Borsippa şehri, dokuma sanayii ile meşhurdu (msl. Strabon, XVI, 1, 7). Bu sanayi araplar zamanına kadar devam etmiştir. Burs eyâletinde imâl edilen kumaşlara, Mas'ūdî (*Murūc*, VI, 59)'ye göre, *barsîya* ve yahut (Hoffmann 'ın tashihine göre) *burs*, Bâbil ve Ḥilla arasındaki eyâlete izafeten *ḫutarnîya* dahi denmekte idi. Buna nazaran Yāḳūt (IV, 773)'taki *narsîya* tâbiri, *barsîya* şeklinde tashih edilmelidir.

Bibliyografya: İbn Ḫurdāẕbeh (nşr. de Goeje), s. 11; Belāẕurî, *Kitāb al-futūḥ*, fihrist; Ḳudāma (nşr. de Goeje), s. 238; Mas'ūdî, *Murūc* (tab. Paris), VI, 59; Bakrî, s. 149; Yāḳūt, I, 136, 565; IV, 773; M. Streck, *Babylonien nach den arabischen Geographen*, s. 16; A. Berliner, *Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens im Talmud und Midrasch*, s. 26; G. Hoffmann, *Syrische Akten Persischer Märtyrer*, s. 26, nr. 206; H. Rawlinson, *On the Birs Nimrûd or the Great Temple of Borsippa* (*JRAS*, XVII, 1860); H. V. Hilprecht, *Explorations in Bible Lands*, s. 182 v. dd. (ERNST HERZFELD.)

BİRÛNÎ. [Bk. BİRÛNÎ.]

BİRÛNÎ. BİRÛNÎ, ABU 'L-RAYḤĀN MUḤAMMED B. AḤMED AL-BİRÛNÎ AL-ḪVĀRİZMÎ (973—1051), yalnız islâm âleminin değil, bütün dünyanın orta çağlarda yetişmiş en büyük ilim simalarından biridir.

Hayatı. Dâimâ al-ustāẕ lâḳabı[1] ile anılan Bîrūnî 'nin 973 (362)'te Kāṯ (Madîna al-Ḫvārizm, bugünkü Şahabbas Velî)'te doğduğu umumiyetle kabûl edilmektedir.[2] Bîrūnî 'nin aslen iranlı olduğu iddiasını ileri sürenlerin, kendisinin İran milliyet duygusu ile dolu olup, bundan dolayı arapları hiç sevmediği (bk. E. Sachau, *al-Āṯār al-bāḳiya*, mukaddime, XXVII) yahut „fars kanından olan her insanı ve İran 'a mensûp olan her şeyi seven, hattâ onlara, irâdesine hâkim olamayacak derecede, âşık", hâlis bir İran milliyetçisi olduğu (Muḥammed Ḳazvînî, *Çahār maḳāla*, ilâveler, s. 196) bakkındaki mutalâalarının yanlışlığı, Bîrūnî 'nin kendi eserleri ile, sâbit olmaktadır. Filhakika Bîrūnî, *Taḥdîd nihāyāt al-amākin* ve *Kitāb al-ṣaydana* adlı eserlerinin mukaddimelerinde, farsçaya ve farslığa karşı nefretini, hâlbuki arap diline meclûbiyetini ve bu mevzu üzerinde yaptığı münakaşaları zikrederek, kendisine „arap dilinde söğülmüş olmanın, fars dilinde medhedilmiş olmaktan, daha tatlı geldiğini" söyler (bk. *Kitāb al-ṣaydana*, mukaddime, nşr. M. Meyerhof, s. 13). *Kitāb al-ẕumāhir fî ma'rifa al-ẕavāhir* (Kayserî, Râşid Efendi kütüp. nushası, var. 23a, 37a, 93a) adlı kitabında da, söz arasında, iranlıların ahlâkından, onların mubalâgacılık ve yalancılıklarından istihza ile bahseder; *Taḥdîd* ve *Ṣaydana* mukaddimelerinde ise, acemler ile deylemlilerin islâm âleminde hükümranlık da-

1 Fransızcada „alık, câhil" mânalarına gelen *Maître Aliboron* tâbirialo Bîrūnî 'nin adından geldiğine dâir, Littré lûgatinin zeyliedeki izah ve ona ilâvelik eden bâzı müsteşriklerin bu hususiaki fikirleri tamamen yanlıştır (bk. Antoine Thomas, *Maître Aliboron*, Paris, 1919; Mario Roques, *Romania*, XLVI, 169).

2 Celâleddin Rûmî 'nin muasırı olup, Konya 'da medfun bulunan tebrizli tabip İbrahim Gazanfer, Bîrūnî 'nin doğum tarihini, ay, gün, saat ve hattâ dakikasına kadar tesbit edilmiş olarak gösteriyorsa da, bunun ancak bir münecceim hesabı ile çıkarılmış olduğu aşikârdır.

vasına yeltenmelerinin neticesiz kalmış olmasından memnuniyetini izhar eder. Bundan başka, yine *Şaydana* mukaddimesinde, Bîrûnî, kendi ana dilinin ilim dili olmayan bir lisan olduğunu, bununla kitap yazamadığını, arap ve fars dillerinin ise, kendisine yabancı olup, onları sonradan öğrendiğini ve bu sebepten bu dilleri kullanmakta zorluk çektiğini anlatır (bk. nşr. Mayerhof, s. 13). Diğer taraftan fars dilinin de ilim dili olmayıp, sâdece eski „Kisrâlar" hakkında kıssalar söylemekten başka bir şeye yaramadığını kaydeder. Bîrûnî'nin ana diline gelince, bu dil ḫvârizmce olmasa gerektir; çünkü Bîrûnî „ḫvârizmliler İran ağacının bir dalıdır" (*Âṯâr al-bâḳiya*, s. 47) dediği gibi, ḫvârizmlilerin yüksek medeniyetinden ve ḫvârizm dilinde yazılmış eserlerden de bahseder ki, bu hâle göre, ḫvârizm dilinin „iptidaî" bir dil olmadığı anlaşılmaktadır. Ḫvârizmlilerin farsçayı gâyet iyi bildikleri ve muamelâtta bu lisanı kullandıkları mâlûmdur. Nitekim Bîrûnî de kendisinin arapça telif etmiş olduğu *al-Tafhîm fî avâ'il ṣan'at al-tanǧîm* adlı kitabını, Ḫvârizm büyüklerinden Ḥusayn al-Ḫvârizmî'nin kızı için bizzat farsçaya tercüme etmiştir (Nuruosmaniye kütüp., nr. 2780). Bîrûnî'nin arapçası bâzı garabetleri ihtivâ etmektedir (bu hususta krş. Taḳî al-Dîn al-Hilâlî, *Die Einleitung zu al-Birunis Stein buch*, s. 711). E. Sachau bu keyfiyeti, kâh Bîrûnî'nin ana dili zannettiği farsçanın tesiri ile (bk. *SBAK*, Wien, 1873, LXXIII, 484), kâh bir nevi riyaziyeci arapçası saymak suretiyle, izah etmiştir (bk. *Albîrûnis India*, I, mukaddime s. XXIII — XXVII). Fakat Bîrûnî'nin arapçasındaki garabetler bâzan türkçenin tesirini hatıra getirmektedir. Bîrûnî, Karabanlıları beğenmediği ve onların Sâmânîler ülkesini istilâ etmelerini barbar istilâsı telâkki ettiği hâlde, şimdiki Efganistan'da yaşıyan türklerin Hindistan seferlerini, oradaki fütuhatlarını, medeniyet için, büyük bir kazanç saymıştır. Bîrûnî, eserlerinde türk illerine ve türk etnografyasına çok yer vermiştir; Horasan'da Mezduran geçidinin doğusundaki yerlerin autochton ahalisi türkler olduğunu, orta ve aşağı Amu-Derya havzalarının milâttan önceki devirlerde bile Oğuzlar ve Peçenekler ile meskûn bulunduğunu, İran kavimlerinin oralara sonradan geldiklerini anlatmıştır. Her hâlde Bîrûnî'nin, bunları yalnız türk millî hislerinin ileası ile değil, aynı zamanda kendi tetkiklerinin neticesi olarak, kaydettiği kabûl edilmek lâzımdır. Bîrûnî'nin eserlerinde görülen türkçe kelimelerin yazılışlarında bir ittirat göze çarpmaktadır (msl. ısı, tengız, ḫız). Bunlardan, bu zatın türkçesinin, Ḫvârizm'in, bilhassa peçenekçenin te'siri altında kalmış olduğu anlaşılan yerli türkçesi olduğu görülmektedir. Bundan başka Bîrûnî, henüz çocuk iken, (*min ṣabâya*) Sir-Derya havâlisindeki Sütkent'ten Ḫvârizm (Kāṯ)'e gelerek, Ḫvârizmşaha hediye takdim eden ve mumya[1] getiren bir ihtiyar türkmene tesadüf ettiğini hatırladığından bahsetmekte olduğu gibi (Z. V. Togan, *Sifat al-ma'mûra 'ala 'l-Bîrûnî = Biruni's Picture of the World*, s. 84, 114), *Kitâb al-ṣaydana*'da gençliğinde Türkmen memleketinden tiryaklar ve otlardan yapılmış müfret ve mürekkep ilâçlar ile gâyet müessir mumya getiren bir ihtiyara daha mülâkî olduğunu söyler. Demek oluyor ki, Bîrûnî gençliğinde, hattâ çocukluğunda, türkçe bilmekte idi. Bu hâle göre kendisinin aslen türk olduğu iddiası ileri sürülebilir. Onun Bîrûnî nisbesi Sam'ânî ve Yâḳût'ta „yabancı" ve „taşralı" mânaları ile izah edilmişse de, bu kelimenin Beyrûn şekline de eski yazmalarda rastgelinmektedir (Sam'ânî ile Ġażanfar Tabrîzî de böyle yazıyorlar). 'Alî b. Zayd al-Bayhaḳî (*Tatimmat ṣivân al-ḥikma*, nşr. Muhammed Şâfî, s. 62), bu kelimeyi bir şehir ismi olarak gösterirse de, kaynaklarda Ḫvârizm'de bu isimde bir şehir görülmemektedir; yalnız *Ḥudûd al-'âlam* (var. 25a), Curcâniya'nın, Andarûnî ve Bîrûnî diye, iki şehirden teşekkül ettiğini ve Ḥamd Allâh Ḳazvînî (*Nuzhat*, nşr. Gibb, s. 179), Ürgenç ile Merv arasında Çâh-Bîrûn adında bir mahâll bulunduğunu kaydeder. Bîrûnî'nin kendi ifâdesinden anlaşıldığına göre (Yâḳût, *Irşâd*, VI, 313), babası, ihtimâl ki, daha Bîrûnî'nin çocukluğunda vefat etmiş olacaktır; çünkü Bîrûnî onu iyice hatırlayamadığını söylemektedir. Bîrûnî'nin anası topladığı odunları satmakla geçinen bir kadın imiş (Yâḳût, *Irşâd*, VI, 313). Bununla beraber Bîrûnî'nin, çocukluğunda Kāṯ'e gelen türkmen tabibini gördüğü sırada, Ḫvârizmşahların saraylarında terbiye görmüş ve saray ahvâline az-çok vukuf peyda etmiş bulunduğuna hükmedilebilir. Her hâlde şu cihet dikkate değer ki, Bîrûnî, Ḫvârizmşahlar sülâlesinden

1 *Mumya* (*mamyag*), farsçadan garp dillerine de geçmiş bir kelime olup, mâdenî zift (asfalt) mânasınadır. Bîrûnî'nin verdiği izahattan (bk. ayn. mll., *Sifat al-ma'mura 'Ali 'l-Bîrûnî*, s. 85, 137) anlaşılıyor ki, bu maddo o.ta şarkın muhtelif yerlerinde taşlar arasından çıkan bir mâyîdan (*bitume*) süzülüp donarak, hâsıl olmaktadır. Bîrûnî'ye göre, bir de *mumyây al-sirri* vardır ki, şûya onun nereden çıktığı bilinmezmiş. Semede bir kere sultanın emri ile açılan kapalı bir yerde bulunur ve oradan alınarak, hazineye konulur. Mamafih Bîrûnî'nin, türkmenin getirdiği mumyanın otlardan yapılmış bir ilâe olduğunu ilâve etmesine nazaran, bunun büs-bütün başka terkipte bir ilâe olması muhtemeldir (türkçedeki mânası için bk. Redhouse, *Türkçeden İngilizceye lûgat*).

meşhur âlim ve riyaziyeci Abû Naşr Manşûr b. 'Alî b. 'Irâk (nisbesi için bk. Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlân*, s. 10)'ı kendisini himâye eden hükümdarlar arasında, en başta olmak üzere, zikretmektedir (*İrşâd*, VI, 312; Max Krause, *Die Sphärik von Menelaos in der Verbesserung von Abu Naṣr Manṣûr b. 'Alî b. 'Irâḳ*, Berlin, 1939, s. 112).

Yâḳût, Bîrûnî'nin diğer bir üstadı olmak üzere, 'Abd al-Şamad b. Şamad al-Ḥakîm'i zikretmektedir. Ḫvârizm'i islâmiyetten önceki zamanlardan beri idare edip gelen bu eski Ḫvârizmşahlar sülâlesinin hükmü altında bulunan yer, merkezi Kâş olmak üzere, doğu Ḫvârizm kısmı idi; merkezi Curcânîya (Gürgenç) olan batı Ḫvârizm'i ise, rakipleri Ma'mûn-oğullarının idaresi altında bulunuyordu. Bunlardan Abû 'Abbâs Ma'mûn b. Muḥammed 995'te Kâş üzerine yürüyerek Ḫvârizm'i, son hükümdar olan Abû 'Abd Allâh Muḥammed b. Aḥmed b. 'Irâḳ'tan, aldı. Bu vak'anın cereyanı sırasında, Kâş civarında, rasatlar ile meşgûl olan Bîrûnî, bu yüzden tetkiklerini bırakmak ve dünya işleri ile mansıplarını terketmek mecburiyetinde kaldığını zikreder (Zeki Velidi Togan, *Şıfat al-ma'mûra 'alâ al-Bîrûnî*, s. 59). Bundan da Bîrûnî'nin eski Ḫvârizmşahlar sarayında bir mansıp sâhibi olduğu anlaşılır. Bundan sonra Bîrûnî'yi bir müddet Rey'de görüyoruz. Daha sonra da 1009 senesine kadar, Curcân'da Ziyârîlerden Ḳâbûs b. Vaşmgîr nezdinde bulunmuştur. 1000 senesinde, 28 yaşında, itmam ettiği büyük eseri *al-Âşâr al-bâḳiya 'an al-ḳurûn al-ḫâliya*'yi o hükümdara ithaf etmiştir. Bîrûnî, Ḳâbûs hakkında: — „kara yüreklidir; bana çok iltifat gösterdi ise de, kendisinden nefret ederdim" — demiştir. İşte bu sıralarda al-Bîrûnî'nin genç muasırı olan İbn Sînâ ile fizik ve hey'et meselelerine âit münakaşaları olmuştur. İbn Sînâ'nın bu münakaşalardaki cevaplarını hâvî olan iki risâlesi kütüphânelerimizde mevcuttur (bk. Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 822). Bu risâlelerden biri İstanbul'da Feyzullah Efendi kütüp., nr. 2188, diğeri ise, Bursa'da İnebeğ kütüp., 19 numaralı mecmua içindedir. Al-Bîrûnî, hey'et meselelerinde, İbn Sînâ'nın vardığı neticeleri tenkit ederken, onun çok zeki olduğunu itiraf etmekle beraber, bu hususta verdiği mâlûmatın sıhhatinden şüphe edilmek lâzım geldiğini ve ilmî hükümlerini eserini ithaf ettiği zevatın zevkine uydurmak âdeti olduğunu kaydetmektedir. Ma'mûn-oğullarından 'Alî b. Ma'mûn'un vefatı senesi olan 1009'da vâki olan dâveti üzerine, Bîrûnî Curcâniya'ye gitmiştir. Bîrûnî bu zatı, Ma'mûn-oğullarından kendisine hürmet gösteren ilk hükümdar olmak üzere, zikreder. Bîrûnî, Gazneli Sultan Maḥmûd'un Curcâniya'yi 1017 eylûlünde alıp, Ḫvârizm ülkesini ilhak etmesine kadar hep o şehirde kalmıştır. İbn Sînâ'nın da hocası olan Abû Sahl 'Îsâ al-Masîḥî ile tanışması o zamanlara rastgelir. Çünkü bu zat da o sırada Ziyârîler sarayında bulunuyordu ve oradan Curcâniya'ye, 'Alî İbn al-Ma'mûn'un nezdine geldi. Bîrûnî, gerek ondan ve gerek diğer o âyarda âlimler ile temas fırsatından istifâde ederek, süryânî dilini ve ihtimâl ki, yunancayı da öğrenmiştir. *Şaydana*'sının fârisî tercümesinde „rumî-yunânî" tâbiri yanında bir çok yerlerde bir de „lâtînî" tâbiri bulunmaktadır. Yâni al-Bîrûnî, yahut onun eserini tercüme eden zat, bu iki dilin farklı olduğundan haberdardır. Al-Bîrûnî'nin, eski yunan müelliflerinin eserlerinden, süryânîce tercümeleri vasıtasiyle, istifâde etmiş olduğu görülmektedir. Kendisi tıp müfredatının rumca ıstılahlarını, Ḫvârizm'de yaşayan bir rumdan öğrenmiş olduğunu kaydetmektedir. Filhakika Bîrûnî gerek bu ıstılahları ve gerek coğrafî rumca isimleri pek doğru bir surette arap harflerine nakletmiştir. Anlaşıldığına göre, sanskritçeyi bilen Bîrûnî, rumca ve ibrânîceyi de kolaylıkla okuyor, belki de anlayabiliyordu.

Gazneli Maḥmûd, Bîrûnî ile üstadları olan Abû Naşr Manşûr ve 'Abd al-Şamad'i beraberinde Gazne'ye götürdü. Bîrûnî'nin sözünden kendisinin Gazne'de mahbûs bulunduğu anlaşılmaktadır (Abu 'l-Faḍl al-Bayḥaḳî, *Târîḫ-i Sulṭân Mas'ûd*, nşr. Morley, s. 448). Yâḳût, Bîrûnî ile hocası 'Abd al-Şamad'in Gazne'de karmatîlikle itham edilerek, 'Abd al-Şamad'in idam olunduğunu, Bîrûnî'nin ise, her tarafta mârûf bir âlim olması ve bilgisinden devletçe istifâde edileceği mülâhazası ile, affedildiğini yazar. Bîrûnî din ilimleri ile uğraşmadığı gibi, itikat meselelerinde de müsamahakâr davranmıştır; kendisinin, daha Ḫvârizm'de iken, şî'î olduğuna dâir olan fikirler esassızdır. Bîrûnî şî'î olmadıktan maada, alevîliğin islâm dünyasını karıştırmak yolundaki gayretlerinin boşa çıkmış olmasından memnuniyetini, ihtiyarlığında olduğu gibi, gençliğinde yazmış olduğu eserlerde dahi belirtmiştir. Bîrûnî eserlerinde *Kur'an* ve *Tevrat* âyetleri ile yunan hakîmlerinin sözlerini yan-yana koymuş; hıristiyan âlimler ile düşüp kalkmış; dini, avamın ve hattâ fakihlerin anlayışından büs-bütün başka surette anlamıştır. Budistlerin göklerde bulunduğuna inandıkları efsanevî dağ ile birleştirdiği „Kaf-dağı" rivâyetlerinden veya Zülkarnayn'in Makedonyalı İskender olup-olmadığından bahsederken, bu münakaşaların „boşuna vakit zâyî etmek" olduğunu açıkça söylemiştir (*Cavâhir*, s. 93 a v.d.). Bîrûnî, aşağıda görüleceği üzere, bilhassa bâtıl itikatlar ile dâimâ mücadele etmiş ve onları

tecrübeye çekerek, boşluklarını isbata çalışmıştır. Bîrûnî arap yazısının bitişik harflerden teşekkül etmesi ve sâitler için, ayrı harf kullanılmaması sebebinden, buna şarklıların tashih ve mukabeledeki ihmâli de ilâve edilince, bu yazının ciddî ve ilmî işlerde kullanılması güç olduğunu ve eğer arap yazısının bu mahzuru olmasa idi, Oreibasius, Paulus, Galenos ve Dioskorides gibi müelliflerin eserlerindeki yunanca isimler kolaylıkla arapçaya naklolunabileceğini söylemiş ve bu hâlin ilim için, büyük bir mahzur (*âfat 'aẓîma*) teşkil ettiğini, şarkta (*fî 'âmi ḳavminâ*) dikkatsizliğin umumî bir belâ olup, bu yüzden yunanca eserler tercüme edilirken mütercim ve müstensihler tarafından tahrife uğradığını, bu gibi şeraitte arapçaya tercüme olunan eserleri bilip bilmemenin müsavi olduğunu, yâni bunların ilmî kıymetleri olmadığını ifâde etmiştir (*Ṣaydana*, nşr. Mayerhof, s. 8 a). Al-Bîrûnî 'nin arap alfabesi hakkındaki bu sözleri XIV. asırda İlhanlıların sarayında bir ulûm akademisi kurmuş olan Reşideddin Tabib 'in ayni alfabe hakkındaki fikirlerine benzetilmektedir (bk. Zeki Velidi Togan, *Türk dünyasında elifba meselesi*, İstanbul, 1928, s. 2). Maamafih al-Bîrûnî arap alfabesinin noksanlarından bahseden ilk âlim değildir; onun selefi olan Ḥamza İsfahânî (*al-Tanbîh 'alâ ḥudûṯ al-taṣnîf*, Mehmed Kazvini nushası, s. 23, 27) bu meseleyi daha etraflı olarak izah etmiş ve arap harfleri ile yazılan bir kelime harekelenmediği takdirde 200 'den fazla şekilde okunacağından, ilmî mefhumları ancak takribî suretle ifâde edebildiğini vazihan anlatmıştır. Bîrûnî, tarihî hâdiseleri iktisadî sebepler ile izah etmiş ve iktisadî tarihin esaslarını çizmiş ve tarihî hâdiseleri, din bakımından, mutalâa etmeği ilme aykırı bulmuştur. Bununla beraber Bîrûnî hakikî bir müslüman kalmıştır. Bîrûnî medeniyet âlemini şark ve garp olmak üzere, ikiye ayırdıktan sonra, çinliler ile türk ve hindlileri şark medeniyetinin mümessilleri olarak göstermiş; islâm medeniyetini ise, aslen yunan medeniyetinden gelen garp medeniyetinin devamı telâkki etmiş ve türklerin islâmiyeti kabûl etmeleri neticesinde bu medeniyetin çok geniş sahalara yayılmış olmasından dolayı insaniyetin bilhassa ilmin büyük kazançlar elde ettiğini beyan etmiştir (*Taḥdîd al-amâkin*, s. 245; Z. V. Togan, *Der Islam and die geographische Wissenschaft, Geographische Zeitschrift*, 1934, s. 369—371). Tarihe tam bir müsbet ilim kafası ile baktığı hâlde, Bîrûnî 'nin ilmî eserlerinde âyetler ve hadisler zikretmesi kendisinin yalnız *Kur'an* ve hadisteki vukufunu değil, aynı zamanda *Kur'an* 'a ve samimî olarak sevdiği ve saydığı Peygamberе olan bağlılığını da gösterir. Al-Bîrûnî *Kur'an* 'ın ilk muhatapları, iptidaî bir câmiaya mensûp ferdler olduğu için, bundaki teşbihlerin onların idrak ve zevk seviyelerine göre ifâde edilmiş olduğunu söylemekle beraber, bu teşbihlerden bâzılarını, hakikî bir müfessir gibi şerh ve izah etmiştir; meselâ, *Ḳavârîr min fiḍḍa* 'yi, arap folklorunu iyi bilen bir müdekkik (*al-Cavâhir*, var. 101b), *va kâna 'arşuhu 'alâ 'l-mâ'* 'yı bir heyetşinas (*Taḥdîd*, s. 32), *va 'llaẕîna ẏaḳnizûna al-ẕahaba va 'l-faḍḍata* 'yı da bir iktisatçı sıfatı ile (al-*Cavâhir*, var. 5a) büyük bir maharet ve Kur'an 'ın kudsiyetine karşı samimî bir imanla tefsir etmiştir. *Va la-âmirannahim fa 'l-yuġiranna ḫalḳa 'l-âhi* 'yi bir içtimaiyatçı sıfatı ile, *al-ḥâkum al-ṭakâşur* 'ü bir yunan hakiminin sözleri ile izah eden müellifin bu tefsirleri dolayısı ile Taḳî al-Dîn al-Hilâlî (*Die Einleitung zum Steinbach*, 1941, s. XII) pek haklı olarak „böyle bir tefsiri ancak islâmın büyük bir imamı yapabilir" demiştir. İbadet hususunda çok dikkatli davrandığı anlaşılan al-Bîrûnî islâmiyetin taharet şartını her fırsatta medheder (*al-Cavâhir*, var. 10a—12b), içki ve kumarı, zaten kısa olan ömrün kıymeti hakkında Allahın *Kur'an* 'da söylediklerini idrakten âciz insanların işi sayar. Şehirlerin tûl ve arzını ilim namına tesbit etmek yolunda gayret sarfederken, Gazne gibi bir şehirde Kıble 'yi doğru tâyin etmekle, kendisini, islâmların şükranına ve Allahın rızasına nail edecek bir iş yapmış sayarak bundan ferah duyduğunu imanlı müslüman sıfatı ile anlatır. Al-Bîrûnî islâm ülkelerinde zuhûr eden bütün ibahî mezhepleri, islâmiyetten önceki din ve kültürlerin, tanıdığı müslüman kavimler arasında yaşayan bakiyelerini, zerdüşt, buddizm, şamanizm, maniheizm, hıristiyanlık ve yahudilik gibi dinlerin muhtelif mezhep ve tarikatlerini büyük bir alâka ile öğrenmiş; fakat bunları, kendisinin mensûp olduğu dinin ve camianın diğerlerine faikiyetini müdrik bir medeni adam sıfatı ile, zamanımızda Afrika ve Asya 'daki yerli din ve kültürleri bitarafane öğrenen Avrupa âlimlerininkine benzer bir zihniyetle, tetkik etmiştir. Al-Bîrûnî 'yi bu nevi tetkikatında gösterdiği alâka ve tesamühü yüzünden, kendisini gûya müslümanlık dışındaki her mezhebe hürmetkâr, bilhassa zerdüştlüğe ve şi'îliğe mütemayil, hatta mütekit, sahte müslüman telakki etmek çok yanlıştır. Diğer taraftan Gazneli Maḥmûd 'u, Yâḳût (*İrşâd*, s. 71, 310) gibilerin ifâdelerine bakarak, büs-bütün mutaassıp bir şahsiyet telâkki etmek de doğru değildir. Bîrûnî 'nin Gazne 'ye geldiği günlerde takibata uğramış olması, daha ziyâde, siyasî sebeplerden ileri gelmiş sayılabilir. Çünkü bu zat, çok geçmeden hükümdar tarafından sevilmiş ve makbûl

olmuştur. Hattâ Bîrûnî, umumiyetle, müstebit hükümdarların, tebealarını kandırmak için, kendi şahsiyetlerine dâir türlü türlü yalanlar uydurduklarından bahsetmiştir. Bu fikirler, diğer hükümdarlar meyanında Maḥmûd 'a karşı da bir tenkit olmakla beraber, bu hükümdar Bîrûnî 'yi, böyle sözleri yüzünden tâkip ettirmemiştir. İşte Bîrûnî 'nin maddî ve mânevî hareket ve faâliyet içinde geçen 81 senelik hayatı 1051' de Gazne 'de hitama ermiştir. Bîrûnî 'nin vefatını, talebesinden Abu 'l-Faẓl al-Sarahsî, 440 senesi recebinin 2. (kânun I. 1048) cuma günü olmak üzere, gösterir ki, buna nazaran kendisinin kamerî hesapla 77 sene yaşamış olması icap eder. Hâlbuki kendisi son eserlerinden biri olan *Kitâb al-ṣaydana* 'yi te'lifi sırasında yaşı 80 'i geçmiş olduğunu kaydetmiştir. Yâḳût Ḥamavî, Bîrûnî 'nin 422 'de yazdığı eserinden bahsettiği hâlde, 403 tarihinde çok ihtiyar olarak vefat ettiğini bildirmektedir (*İrşâd al-arib*, VI, 312) ki, bu rakamın 443 olması iktiza eder.

Ererleri ve ilmî şahsiyeti. Bîrûnî, ekseri islâm âlimleri gibi, bir çok ilimleri tahsil ve tetebbû etmiştir. Bu ilimler arasında felsefe ve tıp bulunduğu gibi, bilhassa tabiî ilimler, fizik, riyaziyat, astronomi, kronoloji ve metroloji (ölçüler bahsi) 'de pek büyük ihtisas ve maharet göstermiştir. İşte bu muhtelif ilimlere dâir, 1037 senesine kadar yazdığı 113 kadar eserinin bir fihristi, Zakariya al-Rāzî 'nin eserlerinin fihristini tertip ederken, kendisi oraya ilâve etmiş ve bu fihrist, ismi yukarıda geçen Tabib İbrâhîm Ġażanfer yazısı ve şerhi ile Leyden kütüphânesinde (Or. 133) mevcut bulunmuştur. Bunun bir sureti, Ed. Sachau tarafından tercüme ve neşr olunan *Âṡār al-bāḳiya* 'ye, Bîrûnî 'nin 1037 senesinden sonra 12 sene zarfında telif ettiği eserlerin isimleri ile beraber, ilâve olunmuştur. Bu fihristteki hey'et, riyaziyat, takvim ve coğrafyaya âit olan 83 eserin ismi Sâlih Zeki 'nin *Âṡār-i bāḳiya* 'sinde (I, 174 v.d.) bulunduğu gibi, H. Suter ve E. Wiedeman tarafından da (*Beitr. Z. med. Naturwissesschaft, Geschichte zur Erlangen*, LX, 71—79 bk. fihrist) kaydedilmiştir.

Bîrûnî, Curcān 'da bulunduğu sırada, meşhur eseri *al-Âṡār al-bāḳiya 'an al-ḳurūn al-ḫāliya* 'yi, arapça olarak, telif ve oranın hükümdarı Ḳābūs b. Vaşmgîr 'e ithaf etmiştir. Ed. Sachau bu eserin metnini ve ingilizceye tercümesini 1878 ve 1879 senesinde neşretmiş olduğu gibi, 1923 'te tekrar bir tabı yapılmıştır. Bütün eski milletlerin kronolojiye âit mâlûmatını ve bayram günlerini v.s. bildiren ve aynı zamanda astronomiden bahseden bu eserdedir ki, Bîrûnî güneşin harareti hakkında muhtelif reyleri bildirirken, kendisi ile „delikanlı" fâdıl İbn Sînā arasında bu hususta münazakere ve münakaşa cereyan ettiğini ve bunu daha münasip olan bir eserinde zikredeceğini haber vermiştir. Umumî kütüphanedeki nr. 4667 de bulunan tam nushası üzerinden yeniden neşredilmek lâzımdır. Bîrûnî 'nin Gazne 'deki hayatı ilim sahasında kendisine yeni ufuklar açmış, gazneli Maḥmûd 'un Hind seferlerine iştirâk etmiş olduğu gibi, Efganistan ve Hindistan 'ın muhtelif noktalarında uzun seneler yaşamış ve öğrendiği sanskrit dili sayesinde, Hind din ve medeniyetini tetkik ederek, *Taḥḳîḳ mā li 'l-Hind* adlı ve bugün bile klâsik sayılan eserini yazmıştır. Eduard Sachau 1887 'de bu eserin metnini ve iki cilt hâlinde ingilizce tercümesini neşretmiştir (1888; bu tercüme 1910 'da tekrar neşredilmiştir). Bu eserde Hind din ve ilmi ve Hindistan coğrafyası hakkında çok geniş mâlûmat vardır. Bîrûnî, bu eserlerde umumî mâlûmat verdikten sonra, *Rigveda* ve *Atarvanaveda* adlı Hind kitapları ile Patanjalı, Brahmagupta, Aryabhata, Vaşita, Pulisa, Varahamihira adlı Hind müelliflerinin eserlerinden metinler nakil ve tercüme etmiştir. Bundan başka, müellif Hind felsefe ve ilmini naklederken, bu mâlûmatı islâm, yunan ve İran bilgileri ile mukayese etmiş ve kendi şahsî mâlûmat ve fikirlerini ilâve eylemiştir ki, bu suretle hakikaten emsâli bugün nâdir bir eser meydana gelmiştir. Eserin münderecatı, dinî, felsefî fikirler, edebiyat, garip âdetler ve batıl itikatlar, kronoloji, astronomi, metroloji, kanunlar, âdetler, bayramlar ve nihâyet astrolojiden ibârettir. Hindistan 'ın islâmiyete tamamiyle aykırı akîde ve âdetlerinden bahseden *al-Hind* 'de Bîrûnî 'nin yalnız hakikati seven bir âlim olduğu bâriz bir surette görülmektedir. Bu eserde Hind hayatının muhtelif safhalarını, ülkenin tarih ve coğrafyasını aydınlatmak gayreti, Bîrûnî 'ye felsefî, siyasî ve ictimaî meselelere âit şahsî fikirlerini tebarüz ettirmek fırsatını vermiştir. Görülüyor ki, Bîrûnî devlet idaresinde tam bir mutlakiyet tarafdarıdır. Eski hindu hükümdarları, siyasetlerini hep kitaba uydurup, idarede yumuşaklık gösterdikleri için, hindlilerin istiklâllerini ebediyen kaybettiklerini anlatır ve faziletli, idare kabiliyetini hâiz, azimli ve doğru muhakemeli şahsiyetlerin cemiyet için ne kadar lüzumlu olduğunu izah eder. Fakat aynı zamanda o, hindliler ve iranlılardaki kast'lardan bahsederken, islâmî telâkkilere dayanarak, müsavatçı bir zihniyette bulunduğunu gösterir.

İslâmiyetten önceki din ve medeniyetler ile bunların mâbeḍlerine müsamahakâr davranmış

olan hükümdarları takdir ettiği için, bâzıları Bîrûnî 'yi aslen hindli sanmışlar ve böylece Sind 'deki Nîrûn şehrinin ismini Bîrûn okuyup, bu büyük âlimin aslen hindli olacağını zanneden Abu 'l-Fidâ' ve İbn Uşaybi'a gibi müelliflerin sözlerini delil göstermek istemişlerdir. Bîrûnî Hindistan 'ın müslüman türkler tarafından fethedilmiş olmasını, bu ülke için bir kazanç olarak tasvir etmiştir (*Taḥdîd*, s. 245 v.dd.). O, bir taraftan islâm ülkelerinde müslümanların hâkimiyetini tezelzüle uğratacak şi'î, karmatî gibi rafizîler ile fars muhiplerini ve zerdüşt dini mensûplarının siyasî hareketlerinin bertaraf edilmiş olmasını memnuniyetle kaydetmiş, diğer taraftan islâmların hâkimiyetini, islâm medeniyetinin faikiyetini itiraf ve kabûl eden gayr-i müslim akalliyetlerin müslümanlar arasında rahat rahat yaşamasını istemiştir. Onun nazarında islâm (*Kalimat Allāh*), küçük küfür ve ilhad zümrelerinden artık korkmayacak bir üstünlük kazanmıştır. İşte bunun içindir ki, Maḥmûd 'un Hind seferine candan iştirâk eden Bîrûnî sanskritten arapçaya tercüme ettiği *Patanjali* 'nin mukaddimesine şu cümle ile başlamıştır: — „İnsanların fikir ve ictihatları türlü türlüdür ve cihanın mâmuriyeti de bu ictihatların tenevvüü ile kaimdir" (*Himām al-nāsi fi 'l-dunyā muḫtalifa wa 'imārat al-'alami bi-iḫtilāfihā muntaẓama*).

Bîrûnî Hind akîdelerini tetkik ederken, diğer mukayeseler ile birlikte, yunan felsefesinden de bahsetmiş ve bu münasebetle yunan müelliflerinden bol-bol nakillerde bulunmuştur. Bunu bahis mevzuu eden Sachau eski greko-baktriya medeniyetinin inkişaf sahası olan Gandgara 'da tetkikatta bulunan Bîrûnî 'nin Hind medeniyetini yunan medeniyeti ile mukayese ederek öğrenmiş olmasını, umumiyetle medeniyet tarihinde münferit büyük bir hâdise gibi kaydetmiş, gûya süryanîce ve yunanca bilmeyip bu dillerde yazılan eserleri ancak arapça tercümelerinden okuduğunu iddia ettiği bu âlimi yunan medeniyetinin hayranı saymış ve onu „Hind kapılarında Eflâtun" diye vasıflandırmıştır. Hakikaten Bîrûnî için yunan âlimleri büyük bir otoritedir. Mamafih Bîrûnî bu medeniyetin hayranı değil, onun meziyetleri ile beraber kusurlarını da güzelce takdir edebilen bir bilgindir (metin, s. 280, trc. II, 161). Umumiyetle Bîrûnî islâm devrinde medeniyetin, bilhassa coğrafya ilminin eski yunanlılar devrine nisbetle kıyas kabûl etmeyecek derecede terakki etmiş olduğunu ve bizzat kendisinin Batlamyus 'un tetkikatını bir çok noktada geride bıraktığını anlatır (*Taḥdîd*, 246 v.d.).

Bîrûnî Hind 'in ilim ve fen seviyesinden bahsederken muhtelif ilmî meseleler hakkında kendi fikirlerini anlatmış, ezcümle Hindistan 'ın kadîm jeolojisi meselesine de temas etmiştir (metin, 97, trc. I, 198). Bîrûnî kendi zamanının kimyasına inanmamış ve bunun sebeplerini de izah etmiştir (metin 92, trc. I, 187).

Kimya hususunda, Bîrûnî 'nin fikirlerine en ziyâde bu eserde tesadüf olunur. O zamanın şark kimyası ile Hind kimyasının mukayesesine ve Bîrûnî 'nin kimyada tuttuğu metodlara dâir, karakteristik mâlûmat vardır (bk. Aldo Mieli, *Pagine di storia della chimica*). Bîrûnî Hindistan 'a dâir bu eserinden başka, bâzı fıkralarını büyük eserine naklettiği hindli astronom Varahamihira 'nın iki eserini de tercüme etmiştir.

Riyaziyata ve astronomiye dâir araştırmaları ve buluşları pek çok olup, nushaları kütüphânelerde mevcut bulunanlarının listesi Brockelmann, *GAL*, I, 475; *Sup.*, I, 870—875 'te sayılmıştır. O cümleden eser olarak, *Kitāb istiḫrāc al-awtār fi 'l-dā'ira* adlı bir eseri vardır ki, 1910 'da, H. Suter tarafından, *Bibl. Mathamatica* 'da *Das Buch der Auffindung des Sehnen im Kreise* adı ile, neşredildiği gibi, *Kitāb tasṭîḥ al-ṣuwar wa taṭṭîḥ al-kuwar* isimli, diğer bir astronomi eseri de, yine aynı müellif tarafından, 1922 'de Erlangen 'de, *Über die Projection der Sternbilder und der Länder* adı ile, neşredilmiştir.

Bîrûnî riyaziyatta, bilhassa hey'et ve coğrafyaya âit tetkikatını 1029 'da yazdığı *Kitāb al-tafhîm fî awā'ili ṣanā'at al-tanjîm* 'inde ve 1030 'da ikmal ettiği *al-Ḳānūn al-Mas'ūdî fî 'l-hay'ati wa 'l-nujūm* ismindeki eserlerinde hulâsa etmiştir. Arapçasını aslen ḫwārizmli olduğu anlaşılan emîrlerden Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Abi 'l-Faḍl al-Ḥaṣṣî 'ye, farsçasını da Rayḥāna Bint al-Ḥusayn al-Ḫwārizmî 'ye ithaf ettiği *al-Tafhîm*, sual cevap tarzında yazılmış bir kitaptır. Arapçası ingilizce tercümesi ile birlikte yakında neşrolunan bu eser (*The Book of Instruction in the Elements of Art Astrology*, nşr. Ramsay Wright, London, 1934) bilhassa kültür tarihine âit bir çok meseleleri aydınlatacak mühim kayıtları ihtiva etmektedir. Bunlardan altıncı iklime ait parça J. Marquart tarafından (*Über der Volkstum der Komanen*, s. 39; Morquart tetkik ettiği kaydın *al-Ḳānūn* 'dan alınmış olduğunu zannetmiştir), yedinci iklime âit parça da tarafımdan (*ZDMG*, XC, s. 40 v.dd.) tetkik edilmiştir. Bir hey'î coğrafya demek olan *al-Ḳānūn al-Mas'ūdî* ise, Bîrûnî 'nin en büyük eseridir ki, Batlamyus 'un *Almageste* 'i gibi müsellesata âit geniş bir medhâl ile başlar. Bu eser Sultan Maḥmûd 'un halefi olan oğlu Sultan Mas'ûd 'un çok yakından alâkadar olduğu riyaziyat ve heyetin esas meselelerini aydınlatmak

maksadı ile kaleme alınmış olup, bu sultan namına ithaf olunmuş ve müellifi, kendisinden büyük ihsan görmüştür. Önce içindeki isimler noktasız yazılan nokasn Londra ve Berlin nushalarınca mâlûm olan *al-Ḳānūn*, İstanbul (bilhassa Veliyeddin Efendi ve Askerî müze kütüphânelerinde) ve Konya 'da bulunan nushaları sâyesinde, ilim âleminin istifadesine arzedilmiştir (bu nushalar hakkında bk. Zeki Velidi Togan, *Biruni's Picture of the World*, mukaddime, s. III). Bunun şimdilik yalnız cihan coğrafyasına âit kısmının metni (5. makale, IX. ve X. bâblar), muhtelif nushalar mukayese edilerek, hâşiyeler ile tarafımdan neşredilmiştir (*ayn. esr.*, s. 3—35); müsellesata âit kısım (3. makale, 1—10. bablar), Karl Schoy tarafından, ayrı bir eser hâlinde (*Die trigonometrischen Lehren des al-Bīrūnī*, Hannover, 1907), Gazne ve İskenderiye şehirlerinin tûl ve arzı ile arzın eb'adına âit olanlar (2. makale, 5—6. bablar; 7. makale, 5. bâb) ve diğer bâzı parçalar yine bu zat tarafından (*Isis*, V, 51—54; VI, 1471; VII, 536; VIII, 739) tercüme ve izah edilerek, neşrolunmuştur. Kitabın bâzı bahisleri, E. Wiedemann tarafından, kusurlu olarak tercüme ve izah edilmiştir. Bugün bn eser ile, başlıca, genç riyaziyatçı Max Krause meşgûl olmaktadır. Bîrûnî 'nin bu eseri, ciddî ehemmiyeti hâiz bir riyaziyat ansiklopedisi mâhiyetinde olup, bir çok yenilikleri ve keşifleri ihtivâ etmektedir (aş. bk.).

Gazne 'de, kendi eli ile, 1025 'te yazdığı tek nushası Fatih kütüphânesinde (nr. 3386) bulunan ve riyazî coğrafyanın tetkik metoduna âit *Taḥdîd-i nihâyât al-amâkin li-taṣḥîḥ-i masâfât al-masâkin* adlı eserinde, Ḫvârizm, Hindistan ve Efganistan 'da yaptığı rasadlar ile jeoloji ve jeodeziye âit meselelerden bahsetmektedir. Bu eserin ilmî kıymetine ilim âleminin dikkati, ilk defa olarak, tarafımdan 1926 'da celbedilmiştir (bk. Köprülü Fuad, *Yeni tetkikler*, *Hayat* mecm., 1926, sayı 3). Eserde orta Asya 'nın jeolojisine, Amu-Derya nehri mecrâsının geçirdiği tahavvüllere ve bu sahanın kadîm sekenesine âit, yunan menbâlarında mevcut mâlûmatı yerli kaynak sıfatiyle aydınlatan noktalar, keza islâm âleminin kültür tarihine, müellifin asrında cihanın coğrafî manzarasına taallûk eden yerleri tarafımdan tetkik edilerek (krş. mad. ALAN, AMU-DERYA ve *Geographische Zeitschrift*, Heidelberg, 1934, XL, 369—371; *Islamic Culture*, Haydarâbâd, 1934; *ZDMG*, XC, 39 v.d.), mukaddimesi ve coğrafyaya âit parçaları metin hâlinde neşredilmiştir (*Bîrûnî ve âsârı*, s. 25—45; 1926—1928 'de Devlet matbaasında basılmağa başlamış ise de, tabı yarıda kalmıştır; *Biruni's Picture*, s. 54—68). *Ḳānūn* 'da ancak hulâsaten anlatılan bir çok tûl ve arz tetkikleri hakkında bu eserde daha fazla tafsilât verilmiş, islâm riyaziyecilerinin eskileri ve muasırları arasında mesaî birliği hususu aydınlatılmıştır. Burada tetkik edilen riyazî meselelerden ceybin, *Taḥdîd* (nşr. 1025) 'de ceyb-i küllînin 60 'tan başladığı hâlde, daha sonra yazılan *Ḳānūn al-Mas'ūdî* 'de 1 'den başlamış olması mühimdir. Bu sâhada müsellesat tâbilerinin aded olduğu esası imâ olunmuştur ki, bu bugünkü vaziyete erişmek demektir (bk. P. Luckey, *Tābit b. Qura's Buch über die ebenen Sonnenuhren*, in *Quellen und Studien zur Geschichte der Mathematik*, Göttingen, 1937, seri B. IV, 133 v.d.).

Bîrûnî 'nin, doğrudan doğruya fizik ve tabiiyata dâir olan eserlerine gelince, bu araştırmalar hakkında Eilhard Wiedemann 'ın bir çok makaleleri vardır. Bunlardan, izâfî sıkletlerin şâyân-ı dikkat deredece doğruya yakın tâyinine, arzın tûl ve arzına, güneş ve ayın harekâtına, usturlap imâline, akşam karanlığı ve küsûf esnasında vukua gelen cevvî hâdiselere, deniz suyundan tuzun istihsâline ve nebatatta câri bâzı kanunlara (çiçeklerdeki yaprakların adedi) dâir olanlar, bilhassa kayda değer.

Sultan Mas'ûd 'un oğlu Mavdûd namına te'lif ettiği *Kitāb al-cumāhir fi ma'rifat al-cavāhir* adlı, kıymetli taşlar ve mâdenlerden bâhis kitabın ancak eksik bir nushası, Madrid yanındaki Escurial kütüphânesinde bulunmakta idi. Ahîren iki tam nushası Topkapısarayı kütüp. ile Kayseri 'de Râşid Efendi kütüphânesinde tarafımdan bulunmuştur. Bu eserde, Bîrûnî 'nin izâfî sıkletlerin tâyini hususunda vâsıl olduğu neticeler, şarkın tecrübî fizikte eriştiği neticelerin en mühimlerinden sayılmağa lâyıktır. Bîrûnî, izâfî sıkletleri, mahrûtî âlet dediği ve en eski pyenometre diyebileceğimiz bir âlet vasıtası ile tâyin etmekte idi. Bîrûnî 'nin sıcak su ile soğuk su arasındaki sıklet farkını daha o vakit 0,041677 olarak tesbite muvaffak olduğunu söylersek, kendisinin ne mâhir bir tecrübeci olduğunu ifâde etmiş oluruz. Altının, zümrüdün, kuvarsın izâfî sıkletlerini, Bîrûnî daha o zamanlar tâyin etmiştir. Bu eserin coğrafya ve etuografyaya âit kısımlarını, bir araya toplayarak, neşrettim (*Picture*, s. 69—107), Kreukov eserin tamamını 1937 'de Haydarâbâd-Deken 'de (sırf arapça bildiğine dayanarak, noksan bir surette ve izahatsız olarak) neşretti. Kitabın mukaddimesi Takiyeddin Halâlî tarafından almanca (*Die Einleitung zu al-Bīrūnī's Steinbuch*, Gräfenhainchen, 1941), Şerefeddin Yaltkaya tarafından hulâsaten türkçe (*TM*, V, 1—22) neşredilmiş, içinde zikredilen muhtelif dillerde yazılmış kaynaklar da. Ma-

ḥammed Yaḥyā al-Haşmî (*Die Quellen des Steinbuches des Bêrûnî*, 1935) tarafından ayrıca tahlil ve tesbit edilmiştir. Bundan maada eserde rastlanan bâzı felsefî fikirler F. Taeschner tarafından (*Der Islam*, XVIX, 45, v.d., 69—74), Çin porselenine âit kayıtları, Bîrûnî tetkikatında numûne olacak bir tarzda, P. Kahle tarafından (*ZDMG*, LXXXVIII, 16—20), cermenlerde demirciliğe âit kayıtları da tarafımdan incelenmiştir (*ZDMG*, XC, 22—30).

Bîrûnî, bir de müfredat-ı tıbba ve eczacılığa dâir, 1050 senesinde (80 yaşında iken), tamamladığı *Kitāb al-ṣaydana* adlı eserinin yalnız Ferganalı Abû Bakr 'Alî al-Kāsānî tarafından, 1229 'da yapılan eksik bir farsça tercümesi mâlûm iken (Brit. Mus. Or. 5849), Konya 'da yaşayan tebrizli tabip İbrahim Ğazanfar hattı ile yazılmış asıl arapça nushası, 1927 senesinde, Bursa 'da Kurşunlu câmi kütüphânesinde tarafımdan, tıp kitapları arasında bulunarak, ilim âlemine tanıtılmıştır.

Bîrûnî bu kitabında, ilâcların ve otların isimlerini arapça, farsça, yunanca, süryânîce, sanskrit dilinde, bâzan Hind 'in muhtelif dillerinde, türkçe, soğdca ve ḫvārizmce kaydetmiştir. Bu itibarla eser bir lisan hazinesidir. O cümleden bu eserde tarafımdan siczî, yâni eski Sistān, dilinden 44, Zâbilistan 'da konuşulan eski farsçadan 14, toharcadan 5, soğdcadan 6, Balh 'in mahallî lehcesinden 10, Buhârâ 'nın eski iranlı lehcesinden 6, Termiz şehrinin eski iran lehcesinden 7, Curcān 'daki farsçadan 3 ve türkler arasında yaşayan Esficab (bugünkü Sayram) soğdlularının dilinden 1 kelime tetkik edilmiştir. İran dillerinin ve farsçanın artık çoktan ölmüş olan bu lehcelerini öğrenmek için, Bîrûnî 'nin kayıtları başlıca kaynak teşkil etmektedir. Bu eserin mukaddimesinin metni, evvelâ Max Meyerhof tarafından, Berlin 'de 1932 'de almanca tercümesi ile beraber, neşredildiği gibi, bu mukaddime, Şerefeddin Yaltkaya tarafından, 1937 'de türkçeye tercüme ve İstanbul üniversitesi Tıp tarihi enstitüsü adına neşrolunmuştur.

Bîrûnî, sırf coğrafyaya âit olmak üzere, müstakil eserler yazmışsa da, bunlar ya tamamlanmamış yahut tamam olanları bize kadar gelmemiştir. Bu cümleden olarak, Batlamyus 'un *Coğrafya* 'sını da Cayhānî v.s. islâm âlimlerinin *Masālik va mamālik* kitapları ile mukayese ve kendi tetkikatı ile ikmâl ederek, büyük bir cihan coğrafyası vucuda getirmek işine başlamış ve bu maksad uğrunda bir çok masrafa katlanıp, haylı mesai sarfetmiş, kutru 10 arşın kadar büyük bir yarım küre vucuda getirerek, coğrafî mevkilerin tûl ve arzlarını kendi tetkiki ile tesbit ederek, bunun üzerine kaydetmiş, fakat Ḫvārizm 'de vâki olan inkılaplar yüzünden, bu eser ziyaa uğramıştır (*Taḥdîd*, s. 19). Bundan başka, onun *Taksîm al-aḳālîm* isminde bir coğrafî eseri bulunduğu biliniyorsa da, bu bize kadar gelmemiştir. Mamafih Bîrûnî 'nin bugün elde bulunan eserlerinde münderic coğrafî mâlûmat bir araya getirilirse, riyâzî sâhada olduğu gibi, beşerî coğrafya sâhasında da vâsıl olduğu neticeler anlaşılır. Şark sanayiinden, bilhassa porselen, çinicilik, demir, altın v. s. mâden imalâtı ile çay ve bambu istihsâli hakkında verdiği mâlûmat meraklı ve faidelidir. Bîrûnî Asya 'nın cenûb-i şarkî ülkeleri ile, oralarının mahsûlleri hakkında da, tâcirlerden maada (İbrāhîm al-Sindānî), Hindistan 'da Gaznelilerin sarayına deniz yolu ile geldikleri anlaşılan elçilerden de mâlûmat almıştır. Malay ve Cava adalarından bahsederken, Bîrûnî oralarda müstâmel para ve ölçüler hakkında da mâlûmat vermiş ve ora halkının dilinden bâzı tâbirler kaydetmiştir. Hindistan 'da iken, Afrika 'dna gelen muhacirlerden aldığı mâlûmat ile hatt-ı üstüvanın şimâlinde kış olduğu vakit cenûbunda yaz olduğunu nazar-ı itibara alarak, hayatın ancak şimâl nısıf küreye münhasır olduğu hakkında (meselâ *Taḥdîd* 'inde) ileri sürdüğü fikirleri düzeltmiştir. Yine Hind denizinin Atlantik ile birleştiği yerde, Afrika 'nın cenûbunda Barāsūn (yahut Yarāsūn ve Rāsūn) adında bir burun bulunduğunu kaydetmek suretiyle, Ümit burnundan haberdar olduğunu gösterir. Aldığı mâlûmata göre, Hind ve Çin denizlerinde kullanılan lifli gemilerin kırık parçaları, yâni enkazı, Atlantik denizinin şimâl kısımlarında bulunduğunu, okyanuslar arasındaki muvasala yollarını tesbit etmek için ehemmiyetli olan bir hâdise sıfatı ile kaydederken, bu tahtaların oraya Çin denizinden şimâl buz denizi yolu ile gelmiş olabileceği gibi, Afrika 'nın cenûbundan dolaşarak varabileceğini de muhtemel görmüştür. Bîrûnî 'nin Avrupa ve Asya 'nın şimâl kısımları hakkındaki mâlûmatının geniş olduğu, bilhassa *Taḥdîd* 'inin bulunmasından sonra anlaşılmıştır. Bîrûnî, bu eserinde İdil bulgarlarının şimâl hududunun Şimâl buz denizine yakın yerlere kadar uzandığını, bulgarlardan İsū (Ves) finleri ülkesine köpekler tarafından çekilen kızaklar veya ayaklara bağlanan kayaklar ile 20 günde gidildiğini, oradan ötesinin Yura (Yugra) ülkesi olduğunu, bunların garbında Varancı (Variag) 'ların yaşadığını, burada Baland = Lapland ülkesinin bulunduğunu anlatır. Bîrûnî Tuna bulgarları ile komşu olarak yaşadıklarını kaydettiği macarları bugünkü isimleri (Maeārdiya) ile anar. Hazer ve bulgarların dili hakkında verdiği mâlûmat Konstantin Porphirogenetos 'un verdiği mâlûmata uygundur (bk. *İbn*

Fadlan, 200 v.d.). Bîrûnî 'nin muhtelif islâm ülkelerinde mâden istihsâli hakkında verdiği mâlûmat dikkate değer. Türk hayat ve etnografyasına dâir verdiği mâlûmat da çok kıymetlidir.

Bîrûnî 'nin *Tafhîm* 'inden alınma bir harita da elde bulunmaktadır (bk. Yusuf Kemâl, *Monumenta cartographica Africae et aegypti*, fol. 713). Fakat asıl Bîrûnî haritası ancak onun tûl ve arz cedveline harita şekli vermekle husûle gelebilecektir.

Bîrûnî, mühendis ve coğrafyacı olduğu kadar da, büyük bir müverrih idi. Onun Ḫvârizm tarihine dâir *Aḫbâr al-Ḫvârizm* ve *Maşâhir al-Ḫvârizm* adındaki eserleri, gazneliler tarihine dâir *Târîḫ ayyâm al-sulṭân Maḥmûd* 'u manihaîler ve karmatîler tarihine dâir *Târîḫ al-mabayyaṣa ve'l-ḳaramiṭa* adlı eserleri ile tarih tenkidine âit olduğu isminden anlaşılan *Tankîḥ al-tavârîḫ* isminde bir eseri olduğu mâlûm ise de, bize kadar gelmemiştir. İlk eseri olan *al-Âṯâr al-bâḳiya* 'sinde ve diğer eserlerinde verilen tarihî mâlûmat, onun bize kadar gelmeyen ve diğer âlimler tarafından da kaydedilmemiş olan bir çok mühim kaynakaları elinde bulundurmuş olduğunu ve tarihî kaynaklardan tam bir ilmî zihniyetle istifâde ettiğini göstermektedir. Bîrûnî 'nin türk tarihine dâir kayıtları ise, son derece ehemmiyetlidir. Horasan 'da Mazdürân geçidinin şark ve şimâlindeki bütün ülkenin, yâni orta Asya 'nın, kadîm sekenesinin türk olduğuna (*Picture*, s. 41), buralara iranlıların sonradan gelmiş bulunduğuna kani olmuştur. Diğer türk menbâlarında olduğu gibi, Ordu-Kend tesmiye ettiği Kâşgar 'ın, ilk türk hakanlarının payitahtı olduğunu söylemiştir. Bîrûnî Ḫvârizmşahlar ve Sâmânîler için tehlike teşkil eden Karahanlıların nufuzunun artmasını hiç istememiş ve onların 382 (992) 'de uğradıkları hezimet dolayısiyle, sevinmiş (bk. *al-Âṯâr al-bâḳiya*, s. 134), belki de bunların istilâ tehlikesini anlatmak maksadı ile, *al-Taḥẕîr min ḳibal al-turk* adlı bir eser yazmıştır. Mamafih Ḫvârizmşahları Karahanlılar ile barıştıran da Bîrûnî olmuştur.

İşte, eserlerini bu suretle zikrettiğimiz Bîrûnî gibi büyük bir âlimin, hiç bir eserinin orta çağlarda Avrupa 'da mâlûm olmamış ve lâtinceye tercüme edilmemiş olması pek gariptir. Bu, belki, Bîrûnî 'nin şark ilminin garba başlıca intikal sâhası olan İspanya 'da o kadar meşhur olmamasından ileri gelmiştir. Diğer taraftan Bîrûnî 'nin başlıca yazmalarının Türkiye 'de bulunmaları da dikkati çekmektedir (bk. *Picture*, mukaddime, s. I, hâşiye 4). Hattâ *Şayadan* adlı bir eser bize konyalı Ğaṣanfer 'in eli ile yazılmış bir nusha ile vâsıl olduğu gibi, büyük âlimin bütün eserlerinin fihristi de, bu zatın himmeti ile, bize intikal etmiştir. *Al-Hind* 'in Sachau neşrine esas olan Paris nushaları da, bu zatın, eserin arabî metin mukaddimesinde tasrih ettiği vechile, İstanbul 'dan Paris 'e gitmiştir. Görülüyor ki, islâm milletleri arasında Bîrûnî, takdirkârlarını daha ziyâde türkler arasında bulmuştur. Bîrûnî 'ye karşı alâka, hiç şüphesiz Ed. Sachau 'un tetkikatı ile başlar. Bîrûnî, son zamanlarda Türkiye kütüphânelerinde bulunan eserleri ile oryantalizmin ve ilim tarihi âleminin nazarını yeniden üzerine celbetmiştir (bk. *Revue des Etudes Islamiques*, 1939, s. 201 v.d.; *OLZ*, 1934, s. 537—541; Krenkov, *Kitâb al-cumâhir fî ma'rifat al-cavâhir*, Haydarâbâd-Decken, 1937, *Ḫâtima al-ṭab'*, ilâve, s. 2 v.d.).

Bîrûnî bütün bu tetkikleri ve eserleri ile vâsıl olduğu neticelerin eski yunanlıların ve islâm ulemâsının vâsıl oldukları neticelere nisbetle, daha dakik ve daha sahih olmasını, islâm fütuhatı ile medeniyet sâhasının genişlemesine hamiederek, bundan dolayı Allaha şükreder ve ilmî faâliyetlerin insanlık tarihindeki ehemmiyetini iyice idrâk etmiş görünür (bk. Zeki Velidi Togan, *Der Islam and die geographische Wissenschaft*, *Heidelberger Geogr. Zeitschrift*, 1934, s. 369—371). Bîrûnî tabiat ilimlerine ve riyaziyeye âit eserlerinde, fırsat düştükçe, edebî ve felsefî mülâhaza ve mutalâalar karıştırmış; coğrafya tetkikleri arasında, münasebet düştükçe, etnografyaya ve kültür tarihine dâir kayıtlar ve daha bir çok tarihî mâlûmat da ilâve eylemiştir. *Kitâb al-cumâhir* ile *Kitâb al-şaydana* Bîrûnî 'nin felsefe sistemini, ahlâk telâkkisini ve dünya görüşünü de belirtir. Bîrûnî 'nin eserleri arasında Gazneliler devresinde yazmış olduğu eserler, bu büyük âlimin meslek hayatında erdiği en büyük inkişafı göstermeleri bakımından da, çok mühimdir. Bu devrede telif ettiği *Cavâhir* ile *Şaydana* 'nin bugün tercüme ve ilmî bir surette neşredilmesi bir tek âlimin yapabileceği bir iş değildir; çünkü bu kitaplarda, bir taraftan Asya ve Avrupa 'nın muhtelif kavimlerinin kültür tarihleri bakımından, mühim kayıtlar bulunduğu gibi, mâdenlere ve arap edebiyatına dâir dikkate değer şeylere de rastgelinir; hâlbuki bunların asıl mevzuları tabiiyat ve fizik âlimlerini alâkadar eder.

Zamanında orta Asya 'da başlayan ilim rönesansında Bîrûnî belli-başlı bir merkez ve mihver olmuştur. Gazneli Maḥmûd 'un sarayında müverrih, coğrafya, riyaziyat âlimi ve astronom sıfatı ile bulunduğu gibi, bir taraftan da güzel san'atlar ve mimarî işleri ile de meşgûl olmuştur. Hükümdarın mücevherat hazinesine memur olan Reyli Hasan ve Hüseyin kardeşler ile birlikte, Bîrûnî de, baş mutahassıs olarak,

hazinede çalışmış, yâni bugünkü mânası ile, hazine ve müzeler müdürlüğü vazifesini ifa etmiştir. Bîrûnî şiir ile de meşgûl olmuştur. Yazdığı arapça şiirler, teknik itibariyle, belki mükemmel sayılmazsa da, muhtevalarındaki samimiyet bakımından, onun iç duygularını en iyi belirten kaynaklardır. Kendisinin, mühendis sıfatı ile, inşaat işleri ile meşgûl olduğu hakkında da türlü rivâyetler vardır. Bunlardan birine göre, Bîrûnî, Nîsâbûr taraflarında yer altında kârizler ve lağımlar inşa etmiştir; kanal, nehir ve kuyulardan, dolap vasıtası ile, yükseklere su çıkarmak usûlü de Bîrûnî'ye atfedilmiştir (bk. Ḥakîm 'Alî Abû 'Abd Allâh İbn Nîsâbûrî, *Târîḫ Nîsâbûr*, Bursa, İğnebey, Hüseyin Çelebi kütüphânesi, tarih yazmaları, nr. 8, var. 65 a).

Bîrûnî'nin, gerek Kâş ve Curcâniya'de, gerek Gazne'de medresesi olup-olmadığı ve tedris tarzı hakkında bir kayda tesadüf edilemiyor. Fakat kendi eserlerinden anlaşıldığına göre, her üç şehirde bir çok genç âlimlerin onunla birlikte çalıştıkları âşikârdır. Bunlar arasında Gazne'de riyaziyat sâhasındaki mesaisi ile tanınan Abu 'l-Faẓl al-Saraḫsî ile rasad işlerinde Bîrûnî'nin kendisine „câsûs al-falak" lâkabını taktığı çok sevdiği talebesinden Maḥmûd al-Vaşcirdî, tıp sâhasında da Aḥmed al-Naḫsâ'î'yi zikretmek lâzımdır. Bîrûnî bütün ömrünü ilme vakfetmiş ve eserlerini, pek azı müstesna, hep arapça olarak yazmıştır.

Velhasıl uzun ve şâyân-ı dikkat hayatından, en mühim ve kıymetli eserlerinden yukarıda bahsettiğimiz Bîrûnî, şark ve garp bütün ilim tarihlerinin tasdik ettiği gibi, en has mânası ile, dâhi bir âlim idi. Doktor S. Sarton, *Introduction to the history of Science*'da, İbn Sînâ, İbn al-Haysam ve 'Alî b. 'Îsâ gibi, büyüklerin yetiştiği XI. asrın ilk nısfını, pek haklı olarak, bu büyük âlimin adına izafe etmiştir. Bîrûnî, tenkit fikri, fikir cesareti ve fikir namusu ile temayüz etmiş ve dâimâ dehâsının aydınlığı içinde yeni-yeni meseleler ortaya atmış ve keşifler yapmıştır; bilhassa bâtıl itikatları, ancak onları tecrübeye çekmek suretiyle, yıkmak yolunu tutmuştur (msl. *Kitâb al-cumâhir*'de yağmur taşının yağmur yağmasında müessir olmadığına, zümrüdün yılan üzerine tesiri mevcutb ulunmadığına dâir tecrübeler ve âlemin hilkati hakkındaki fikri için bk. *Taḥdîd*, s. 21). Diğer taraftan bu tenkidî fikri dâimâ positif ve objektif bir karakter muhafaza etmiş olduğu için Bîrûnî bize bâzan, XI. asırda yaşıyan modern bir âlim gibi gözükür, yâni garbın modern ilmine en ziyade yaklaşmış olan şarklı âlimdir.

İlâve I. Ḫvârizm ahalisi 'Alî'yi tanımayıp, namazlarda ondan tebri'e etmiş (bk. *İbn Faḍlan*, s. 13) ve Emevî an'anesi burada hâkim olmuş ise de, Bîrûnî Curcân'da yazdığı ilk eserinde (*al-Âṯâr al-bâḳiya*,) âl-i nebi tarafını iltizam ederek, Emevîleri şiddetle muahaze etmiştir. Fakat sonra yazdığı eserlerde, kendisi de Emevîleri hülefa-i râşidîn an'anesini yaşatan hakikî bir islâm ve arap sülâlesi sayıp, Abbâsî hânedanına İran te'siri altında sefahate düşkün bir sülâle nazarı ile bakmıştır (bk. *al-Cavâhir*, s. 30 a). *Al-Hind* de Emevîlerden Mu'âviya'yi siyasette mâhir bir halife olmak üzere, medheder (metin 60, trc. I, 124). Gazneli Maḥmûd'un, Multan'da karmatîlerin bina ettiği câmii kapatarak, Emevîler tarafından inşa olunup, düşmanları olan bu karmatîlerin metrûk bıraktıkları câmii ihya etmiş olmasını da, bu hükümdarın meziyet ve faziletleri arasında zikreder (metin, s. 56, trc. I, 116). Bîrûnî Hindistan'daki eski medeniyet eserlerinden bâzılarının Emevîler ve Gazneli Maḥmûd tarafından muhafaza edilmiş olmasını, bunları tetkikten islâm ulûmû müstefid olacağı mülâhazası ile, takdir ile karşılar. Sachau ise Bîrûnî'yi, bu yüzden, müslümanlığa ve islâmın ilk asırlarında yaptıkları tahribat dolayısiyle, umumiyetle müslümanlara karşı derin kin besleyen bir iran milliyetçisi ve Hind mecusîlerinin âdet ve akîdelerinin gizli âşıkı gibi göstermek istemiştir. Ona göre Bîrûnî Hind medeniyetinin Gazneli Maḥmûd'un „vahşi ve barbar orduları" tarafından tahrip edilmesine için-için yanmıştır (bk. *Alberunis India*, c. I. s. XIX; SB. Ak Wien, LXXIII, 1873, s. 499).

İlâve II. Bîrûnî, islâm devrinde Mâverâünnehr'de artık kullanılmaz olmuş olan 12 senelik türk takviminin mâhiyetine, *al-Âṯâr al-bâḳiya*'sini (s. 68—71) ve *Ḳânûn al-Mas'ûdî*'yi yazdığı zaman iyice vâkıf değildi. Kendisi bu takvimdeki hayvanların ve ayların isimlerini zikretmiş, takvimin kamerî ve şemsî sistemlerin birleştirilmesinden hâsıl olduğuna, seneler arasında bir kebise ayı bulunduğuna ve „doğu türkleri, Ḫıta, Uygur, Çin ve Tibetliler ile Manihaîler" tarafından kullanıldığına vâkıf ise de, bunun uzun devirlerin tâyininde nasıl tatbik edildiği kendisince mechûl kalmıştır (bk. *Ḳânûn*, Carullah Efendi kütüp., nr. 2277, var. 16ª). Fakat Bîrûnî bu takvime dâir tetkikatına devam ederek, bundaki kebise usûlünün, uzun devirler için, Selevkus takvimi ile birleştirerek, kullanıldığını tesbit etmiştir (bk. Mîrim Çelebi, Carullah Efendi kütüp., nr. 2275, var. 20 a). Bu itibarla Bîrûnî, türk tarihinde 12 senelik takvimin mâhiyetini tâyin ve uzun devirler için merkezî Türkistan'da tatbiki keyfiyetini tesbit edip, yazan ilk âlimdir. Onun tesbit ettiği

esaslar, Yedi-Su 'da bulunan süryânice-türkçe kitâbelerde bu takvimin İskender takvimi ile muvâzi olarak kullanılmış olması ile tahakkuk etmiştir. (ZEKİ VELİDİ TOGAN.)

ASTRONOMİ ve RİYAZİYATTAKİ FAÂLİYETİ.

Yukarıda da söylendiği gibi, Bîrûnî 384/385 seneleri arasında, daha pek genç iken, Ḫvârizm şehri civarında Buşkâtir 'de meyl-i küllî ve arz tâyini ile işe başlamıştır ki, bu iş için kullandığı taksimatlı dâirenin kutru 15 zirâ (takriben 11 m.) idi. Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Ma'mûn 'un dâveti üzerine, tekrar Ḫvârizm 'e dönüp, 387 (998) 'de Abu 'l-Vafâ al-Buzcânî ile karşılıklı rasadlar yaparak, Ḫvârizm şehrinin tûlünü, Bagdad 'a göre, tâyin etmiştir. Bu tûl tâyini için yaptığı rasadı, Bîrûnî, bir çok mevkilerin tûlleri için, esas almıştır. Curcân 'ın tûl ve arzını, Ray 'e ve Curcâniya 'ye tahtitî (geodesique) surette raptederek, bulmuştu. Curcân 'ın gerek Ray 'e ve gerek Curcâniya 'ye olan mesafesini yürüyüş mesahası ile bulmuştur ki, bu mesahanın kabalığına rağmen, Curcân için bulduğu arz mıkdarı Abu 'l-Faẓl Ḥaravî 'nin bulduğu arza yakın ve tûl dahi İbn Sînâ 'nın bulduğu tûlün civarındadır. Bîrûnî, bulunduğu yerin bilhassa arzını rasadla tâyin için, her fedakârlığa katlandığı kendi sözleri ve fi'liyatı ile mâlûm iken, bir çok zaman Curcân 'da bulunmuş olduğu hâlde, bilhassa arz rasadı yapmaması garip görünmektedir. Çok muhtemeldir ki, Şams al-Ma'âlî Ḳâbûs b. Vaşmgîr, iki mühim âlim tarafından tâyin edilmiş olan bu mıkdarların tekrar tâyinine lüzum görmemiştir. Kızı emîre Zarrîn Kays 'in İbn Sînâ 'ya tâyin ettirmiş olduğu tûlün kendine âit olan şerefini muhafaza için, bu işte müessir olduğu düşünülebilir.

Bir kasidesinden anlaşıldığına göre, Bîrûnî, Abu 'l-Ḥasan 'Alî 'nin son senelerinde Curcâniya 'ye gelerek, tâ Abu 'l-'Abbâs 'ın vefatına kadar orada bulunmuş olup, 407 (1009) senesinde meyl-i küllî ve arz rasadları ile meşgûl olduğunu ve tahtitî usûl ile, o şehrin tûlünü Ḫvârizm 'e raptettiğini görüyoruz. Aynı senenin sonlarında ise, Bîrûnî ilmî çalışma ve araştırmalar ile hayatının sonuna kadar müstakar bir merkezi olan Gazne 'ye geçiyor. Hükümdar sarayı hariminde bir rasad merkezi tesis ederek, 9 arşın (takriben 6,5 m.) kutrundaki bir dakikaya kadar taksim edilmiş dâire ile mücehhez âlet ile, Gazne 'nin arzını tâyin ettiği gibi, Ḫvârizm 'de bulduğu meyl-i küllî mıkdarı için, bir tetkik rasadı yapıyor. 409 senesinin ortalarına doğru Bîrûnî 'nin Kâbil şehrinde çalıştığını görüyoruz. Burada, bin müşkilât içinde, tertip edebildiği basit bir âlet ile, Kâbil 'in arzını tâyin eylemiştir. Yaptığı rasadların incelik derecesini bulmak içio, Ḫvârizm, Curcâniya ve Gazne 'de yapmış olduğu 3 meyl-i küllî rasadının vasatisi tetkik olunursa, görülür ki, bu vasatînin mikdarı 23° 36′ 00″ 'dir. 1000 (m. s.) tarihinde meyl-i küllînin doğru kıymeti 2″ kadar takribiyetle 23° 34′ 10″ 'dir ki, Bîrûnî 'nin bulmuş olduğu mıkdarda, 1′ 50″ hata edilmiş demektir. Bunun 1′ 20″ mıkdarının çıplak göz ile yapılan t e h d i f hatasından ileri geldiğini kabûl edersek, âlet hatalarının meemuu 30″ oluyor ki, zamanına göre, çok ince bir rasad demektir.

Bîrûnî, Hind 'den avdetinden sonra, ilmî mesai ve rasad işleri ile meşgûl olmuş ve evvelce söylediğimiz meyl-i küllî rasadından başka, şemsin bareket-i vasatiyesini, evcin hareketi mıkdarını, tâdil-i merkez sâbitesini ve nısıf kutr-ı zâhirisini tâyin etmiş ve şems cedvellerini bu rasadlar ile tertip ederek, *al-Ḳânûn al-Mas'ûdî* 'ye derceylemiştir. Tertip etmiş olduğu zîc cedvelleri *al-Ḳânûn al-Mas'ûdî* 'dedir. Bu cedvellerin güneşe âit olanlarını Gazne 'deki rasadları üzerine bina etmiştir. Ay ve seyyârelerinkini Ḥabaş al-Ḥâsib ve Battânî zîclerinden ve sâbit yıldızlara âit olanı da 'Abd al-Raḥmân Ṣûfî 'nin cedvelinden almıştır.

Bîrûnî, Batlamyus hey'etine âit, zamanın göz önünde bulundurduğu en müşkil meseleleri münakaşa etmiş ve bâzı karanlık noktularını aydınlatmıştır. Meselâ arzın dönmesi meselesi bunlardan biridir. Fizik ve mihanik ile alâkası bulunan yerlerde Aristo faraziyesine istinat eden Batlamyus hey'eti, arzın deverânını kabûle hiç bir vecihle müsaid değildir. Çünkü Aristo 'nun fizik ve mihanik prensiplerine göre, şâkulî olarak havaya atılan bir cismin atıldığı noktaya düşmesi arzın deverânı ile tenakuz teşkil ediyor ve arzın sâbit bir hâlde bulunmasının kabûlünü zarûrî kılıyordu. Bîrûnî zamanına kadar arzın âlemin merkezinde sâbit olması, Batlamyus astronomisine göre, tabiî ve zarûrî görülüyor ve hiç bir hey'etşinas bunun üzerinde şüpheye düşmüyordu. Bîrûnî, *al-Ḳânûn al-Mas'ûdî* 'nin arz bahsinde muasırı bulunan bir hey'etşinasın, cismin atıldığı yerde arzın deverân hareketini muhafaza eyleyeceği ve binaenaleyh tenakuzun kalkacağı şeklindeki, atâlet prensibinin bir ifâdesi olan sözü kendisinde şüphe uyandırmış ve meseleyi münakaşa etmiş, fakat müsbet bir neticeye varamamış gibi görünüyor. Diğer mühim bir tetkiki de inhitat-ı ufuk ile arzın eb'adını tâyin eylemesidir. Hindistan 'da Nendene kalesinde 34′ olarak bulduğu inhitat-ı ufuk ile bir dereceelik nısfınnehar tûlünü 56,07 mil bulmuştur. Bîrûnî bu ameliyeyi arzın, sahih olarak, eb'adını tâyin etmek için yapmamıştır. Bagdad 'da yapılan nısfınnehar mesahaları üzerine Ḥabaş al-Ḥâsib ile Farġânî 'nin bulduğu yekdiğerinden

ayrı neticelerden hangisinin doğru olduğunu tetkik için yapmıştır. Kendi bulduğu mikdar Ḥabaş al-Ḥāsib'inkine daha yakın olduğundan, tahtît-i tûl hesaplarında onunkini kullanmıştır. Arzın kutrunun bu usûl ile tâyini, ilk defa olarak, Birûnî taralından yapılmış olduğu, gerek bizde ve gerek garp eserlerinde söyleniyorsa da, *Taḥdîd*'inde, gene kendisinin söylediğine göre, ilk olarak, Abu 'l-Ṭayyib Sand b. 'Alî tarafından yapılmıştır.

Birûnî'nin, gerek *Ḳānūn*'unda ve gerek *Taf-hîm*'inde, ahkâm-ı nücûmun hey'et ile alâkadar kısımları ile meşgûl olmasından ve ona âit bâzı risâleleri bulunmasından, ahkâm-ı nücûmu sahih bir ilim telâkki eylediği neticesi çıkarılmamalıdır. Hind'in efsânelerini ve hurâfelerini, Hind cemiyetinin an'anevî itikatları olmak dolayısı ile, nasıl *Mâl al-Hind* isimli eserine almış ise, astrolojiyi de, insanların üzerinde çalıştığı esas olmak dolayısı ile, almıştır. *Taḥdîd al-amākin* adlı eserinde hemen-hemen bugünkü jeolojik hükümlerin bir çoğuna rastgelinmektedir. Meselâ tahmini mümkün olmayan zamanlardan beri kum ve çakılların dağlardan su ve hava itikâli ile ve yekdiğerinin ihtikâki ile husûle gelerek, alçak ovalarda teressüp ettiğini ve bir kısmının tahaccür eylediğini ve bu suretle ovalar husûle geldiğini ve zirvelerinde, çakıl taşları gibi, düzlenmiş taş bulunması delâleti ile, bâzı arazinin yükselerek, dağlar teşkil ettiğini, bâzı arazinin alçaldığını, bunun neticesi olarak, deniz ve göllerin kareya ve karaların deniz veya göllere çevrildiğini, nehirlerin mecrâlarını değiştirdiğini, bu tahavvülât tesiri ile, sulak arazinin kurağa ve kurak arazinin sulağa döndüğünü ve bunun neticesi muhaceretler vuku'a geldiğini söylüyor.

Meşhur vezir ve âlim Abu 'l-Faẓl b. al-'Amîd faraziyesini iltizam ederek, şems cenûbî nısıf kürede iken, arza şimâldeki vaziyetinden daha yakın bulunmasından, şimâl ve cenûp nısıf kürelerinde hatt-ı üstüvadan aynı uzaklıkta bulunan bölgelerin iklim şeraiti aynı olamayacağını, cenup tarafının daha sıcak bulunacağını ve bundan dolayı çok şiddetli rüzgârlar husûle geleceğini kabûl etmiş ve bu rüzgârların suları cenûba doğru sürükleyeceğini ve sıcaklığı da çekeceğini ve tebahhur dolayısı ile her iki nısıf kürenin mütenazır bölgelerinde iklim muvazeneleri teessüs edeceğini ve sıklet muvazenesinin teessüsü için de, karaların şimâl nısıf kürede yükseleceğini ve harekete geçeceğini münakaşa ederek, mevkilere âit tûl ve arzların zamanla tebeddüle düçar olacağı faraziyesine varmış ve ara-sıra bu vaziyetlerin tetkik ve taṣhih edilmeleri lüzumunu ileri sürmüştür.

Kendi muasırları ve selefleri gibi, sert bir bâlde kat'iyet ifâde eden hükümlerle değil, mülâyim şekilde, muhtemel olarak beyan ettiği bu faraziyelerin müstenit bulunduğu fizikî sebepler zamanımıza göre kıymetsiz ise de, tabiat tahavvülâtını bugünkü gibi tetkike uğraşması ve jeolojik tahavvüller hakkındaki görüşü bilhassa bugün ele alınmış olan karaların şimâle doğru kaymaları faraziyesinin taslağını dokuz buçuk asır evvel ileri sürüşü, Birûnî'nin tabiat âlemine olan nufuz-i nazarının ne kadar derin olduğunu gösterir.

Eserin jeodezi kısmında ise, arzın eb'adından, tûl ve arz tâyini usûllerinden ve tatbikatından bahseder. Tûl tâyininde kullandığı usûl şudur: evvelâ Ḫvârizm şehrinin, Bagdad'a göre, tûlünü tâyin eyledikten ve Gazne'yi Ḫvârizm'e bağladıktan sonra, orta Asya için bu iki mevkii mebde' almış ve diğer mahallerin arzlarını tâyin ve aralarındaki mesâfeyi âdî yürüyüş ile takdir ederek, müsellesâtî münasebetler ile mebde'lere rapteylemiştir. Bu usûl ile Ḫvârizm, Türkistan, Efganistan ve Sîstan'da ve şimâlî Hindistan'da belli başlı şehirlerin tûl ve arzlarını tâyin etmiş ve bugünkü jeodezi broşürleri gibi rasedlarını, usûllerini ve hesaplarını göstermiştir. Bu eser jeodeziye âit yazılmış ilk eserdir. İkinci olarak yazılmış olan jeodezi eseri bunu ancak 8 asır sonra tâkip edebilmiştir.

Yukarıda söylediklerimizden başka, Birûnî'nin gösterdiği ilmî tetkikler meyanında, şunlar da zikredilmeğe değer: evza', tetkip ve mübâdele hesapları ile uğraşmış, bâzı silsile mecmualarını bulmuş, kâ'im ve üstüvânî irtisam usûllerini vaz'etmiştir. Menbâları husûle getiren yer-altı su cereyanlarının muvazenet-i mâyiât esası üzerine olduğunu söylediği gibi, ziyanın bir sür'ati olacağını ve bu sür'atin sesvtın sür'atinden çok fazla bulunacağını ifâde etmiştir. (FATİN GÖKMEN.)

Bibliyografya: Hâl tercümesi için bk. E. Sachau, *Chronologie orientalischer Völker von Alberûnî* (Leipzig, 1878, yeni tab. 1923), mukaddime s. X—LXXII; ayn. mll., *Alberanis India* (London, 1888, yeni tab. 1910), I, mukaddime; Sayyid Ḥasan Bârûnî, *Al-Biruni, his life and work* (Alegarh, 1927). Yeni keşfolunan eserlerinden *al-Camâhir* için bk. Muḥammed Yaḥyâ Haschimî, *Die Quellen des Steinbuches des Birunis* (Gräfenhainchen, 1935); Taki ed-Din al-Hilali, *Die Einleitung zu al-Birunis Steinbuch* (Gräfenhainchen, 1941); *Şaydana* için bk. Max Meyerhof, *Das Vorwort zur Drogenkunde des Berûnî* (Berlin, 1932); riyaziyata âit tetkikatı için bk. E. Wiedemann, *Allgemeine Betrachtangen von al-Biruni in einem Werke über Astrola-*

bien (*Beiträge zur Geschichte der Naturwissenschaften*, LII — LIII, Erlangen, 1920—1921); ayn. mll., *Ein Instrument, das die Bewegang von Sonne und Mond dargestellt nach al-Biruni* (*Eders Jahrbuch für Photographie*, 1914); ayn. mll., *Über die verschiedenen bei der Mondfinsterniss auftretenden Farben nach al-Biruni* (*Archiv für Geschichte der Medizin*, 1923, XV, 43—52); aya. mll., *Meteorologisches aus der Chronologie von al-Biruni* (*Biologische Zeitschrift*, 1920, XL, 413—416); ayn. mll., *Über Gesetzmässigkeiten bei Pflanzen nach al-Biruni* (*Beiträge*, XXVII); aya. mll., *Über die Waage des Wechselns nach al-Khazini und die Lehre von den Proportionen nach al-Biruni* (*Beiträge* XLVIII); ayn. mll., *Über die Verbreitung der Bestimmungen des spezif. Gewichts nach al-Biruni* (*Beiträge*, 1913, XXXI); H. Suter, *Das Buch der Auffindung der Sehnen im Kreise, von al-Biruni* (*Bibl. Mathem.* 1903, ser. 3, IV, 127—129); C. Scboy, *Orlginalstudien aus al-Qānūn al-Mas'ūdi von al-Bīrūnī* (*Isis*, Bruxelles, 1922, V, 51—74); ayn. mll., Die *Bestimmung der geographischen Breite der Stadt Gazna nach al-Bīrūnī* (*Annalen der Hydrographie*, 1925, s. 41—48); aya. mll., *Die trigonometrischen Lehren des al-Bīrūnī* (Hannover, 1925), bk. bir de mad. MİZAN. Bîrûni'nin şark hıristiyanlarına dâir verdiği mâlûmat için bk. Kraçkovski (*Hristianskiy Vostok*, III, 1915. s. 225.42; *Zapiski Kallegiyi Vostokovedov*, V,); Ebermann (*Islamica*, III, 250—256); R. Cravean (*Les fêtes des melchites par Biruni*, *Patrologie Orientalis*, X, 289—312) ve A. Baumstark (*Orientalia Christiana Periodica*, 1936, II, 119—144) tarafından tahlil edilmiştir.

BÎRÜSSEBÎ'. BİR AL-SAB', cenûbî Filistin'de Beerşeba'ıo arapça adıdır. 'Aşkalān'ın cenûbunda bulunan bu mahalde İbrāhîm'in elleri ile kazdığı söylenen ve hakkında bir çok efsâneler anlatılan kuyular vardır. XIV. asırdan beri burası meskûn değildir. Şimdiki Bîr al-Sab'da bir çok yunanca kitâbeler bulunmaktadır. [Son yarım asır içinde Bîr al-Sab' yeniden iskân edildi. Birinci cihan harbi sırasında, IV. türk ordusu tarafından, çöl ortasında güzel küçük bir kasaba hâline getirilen bu mevkî, bilhassa 1917 senesi son baharında, türk ve ingiliz kuvvetleri arasında şiddetli muharebelere sahne oldu. Bîr al-Sab' şimdi, demir yolu ile Ġazza'ye bağlı olduğu gibi, bir şose ile de Kudüs'e raptedilmiştir. Nacd bedevîleri için ehemmiyetli bir pazar yeri olan Bîr al-Sab'ın 2.000 kadar nüfusu vardır.]

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), V, 14, st. 5; 'Alī al-Haravī (Oxford), var. 46; İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery ve S...guinetti), I, 126; le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), s. 402 v.d.; Robinson, *Biblical Researches*, I, 240; Guérin, *Judée*, II, 276—284; Th. Nöldeke, *Sieben Brunnen* (*ARW*, 1904, VII, 340—344); A. Legendre, mad. *Bersabée* (*Dict. de la Bible*, I/II, st. 1629—1634 ve zeyl, I, 963—968.

(E. HONIGMANN.)

BİRZĀLÎ. [Bk. BERZĀLÎ.]

BİSBARĀY. [Bk. BİSBERĀY.]

BİSBERÂY. BİSBARĀY B. HARİGARBHDĀS KĀYAŞ, kezâ B. HARKARN adında bir İran müellifi olup, *Vikramaçaritram* denilen masallar mecmuasını, kendinden evvelkilerin eserlerinden de istifâde ederek, Şāh Cihān devrinde, 1061/1062 (1651/1652)'de, sanskritten farsçaya tercüme etmiştir. Bu tercüme, *Singāsān Battīsī* adı ile tanınmış ve Lescallier tarafından, fransızcaya çevrilmiştir (New-York, 1817). Sanskrit aslının muhtelif tabıları ile farsça tercümeleri için bk. Ethé, *Grundriss der iranischen Philol.*, II, 353; Rieu, *Cat. Brit. Mus.*, II, 763 v.dd.; Pertsch, *Cat. Berlin*, 1034 v.dd.

BİSKİRE. BİSKRA, Cezayir ülkesinin cenûbunda, Constantine vilâyetinde 3° 22' şark tûlü (Paris) ve 39° 27' şimâl arzında bulunan bir vâhanın ve şehrin adıdır. Avrās'ın eteğinde 138 m. irtifaında bulunan ve Zībāu [bk. ZĀB]'ın en mühim vâhası olan Biskire, Vēd Biskire boyunca, 5 km.'lik bir mesafede uzanır. Vâhanın mesahası 1300 hektar ve içindeki hurma ağaçlarının sayısı da 150.000'dir. Yerli halk, şarkta Mşid ve Dār al-Ḥarb, garpta Rās al-Garrīya, Sidi Barkāt, Meceniş ve Gaddeşa köylerinde oturur. Bu köylerin hepsi birden „eski Biskire" 'yi teşkil eder. Garpta Banī Mora, cenupta Kora, cenūb-i şarkîde al-Alīya ve Filiyaş hurmalıkları asıl vâhanın birer parçasıdır. Şimdiki Biskire şehri, vâhanın yukarı tarafında ve fransızların, işgâlden sonra, inşa ettikleri kalenin etrafında kurulmuştur. Constantine'e bağlayan 340 km.'lik demir yolu sâyesinde, Biskire, kışlık ikamet şehri olarak, ehemmiyet kazanmıştır. 217 km.'lik ayrı bir demir yolu da, Biskire'yi Tuggurt'a bağlamakta ve oradan da, kervan yolu ile, Vargla'ya gidilmektedir. Biskire, 1926'daki sayıma göre, 10.887 (1395 avrupalı dâhil) nüfusu olan ve tam teşkilâtlı bir nâhiyenin merkezidir. Biskire, Zāb mıntakasının muhafazası için, bir karakol teşkil eden romalıların Vescera şehrinin yerinde kurulmuşa benziyor. Arap müelliflerinin kitaplarında Biskire ismine, ilk olarak, Zîbān halkının Aglebîlerden Abu 'l-Ġarāniḳ lâkabını taşıyan emîr Abū 'Abd Allāh Muḥammed'e karşı 251 (865) senesinde çıkardıkları bir isyanın bastırılması münasebeti

ile, tesadüf edilmektedir. Biskire şehri, isyanı bastırmak için gönderilen serdar Abū Ḥafāca 'ye mukavemetsiz teslim olmuştur. Ḥammādîler zamanında idare işleri eşraftan mürekkep bir meclisin elinde idi; bu meclisde Banī Rummān gâyet mühim bir rol oynamakta idi; „bu şehrin yerli âilelerinden olan Banī Rummān 'ın nufuzu, âile efradının kalabalık olmasında ve civardaki çiftliklerin hemen hepsine sâhip bulunmasından ileri gelmekte idi" (İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, VI, 405 = *Histoire des Berbères*, trc. de Slane, III, 125). Bu âile mensûplarından Ca'far, müstakil olmağa teşebbüs etmişti; Biskire şehri bunun nufuzu altında, 450 (1058) 'de, Buluggīn b. Muḥammed 'e karşı isyan etmiş ise de, bu hareket şiddetle bastırılmış ve Ca'far esir düşerek, Ḳal'at Banī Ḥammād 'da idam edilmiştir. Şehrin idaresi, Banī Hilāl 'i hükümleri altında tutabilecek iktidarda bulunan Banī Sindī 'nin eline geçmiştir; bunlar da Ḥammādîlere, bu sülâlenin Muvahhidîn tarafından iktidar mevkiinden düşürülmesine kadar, sâdık kalmışlardır.

O zamanlar Biskire şehri tam bir refah ve umran hâlinde idi. Al-Bakrī (*Description de l'Afrique*, nşr. de Slane, s. 52, trc. de Slane, s. 129 v.dd.), Biskire hakkında, „büyük ve güzel bir şehir" demektedir. Şehrin bir câmii, müteaddit mescidleri ve hamamları vardı; etrafını bir sûr ve hendek kuşatıyor, bunun ötesinde de geniş varoşlar uzanıyordu. Büyük bir kısmı mâlikî olan halk, *muvalladūn* 'lardan, yâni berberîler ile romalıların ahfadından, mürekkep, melez bir ırk idi; civarda ise, Sedrāta, Maġrāva v.s. kabîlelere mensûp berberîler yaşıyorlardı. Şehirde ilim de tahsil olunmakta idi. Al-Bakrī, nihâyet toprağın feyiz ve bereketini, hurmalıkların güzelliğini ve hurmalarının nefâsetini medhetmektedir ki, Fâtımîler zamanında, bu hurmaların bâzı nevileri hükümdarın şahsına mahsustu.

Ḥammādī sülâlesinin inkırazında Biskire şehri, Muvahhidîn hâkimiyeti altına geçmiştir. 598 (1201) tarihlerinde ise, Yaḥyā b. Ġāniya şehri eline geçirmeğe muvaffak olmuştur. Sonraları 621 (1224) 'de Biskire 'yi tekrar bunun elinde görüyorsak da, şehir çok geçmeden yine bir Muvahhidîn ordusu tarafından işgâl ve yağma edilmişti. Muvahhidîn devletinin inkırazı esnasında Biskire, tunuslu Ḥafṣîlerin eline geçmiştir. Fakat XIII. ve XIV. asırlarda şehrin hakikî hâkimleri, Laṭīf kabîlesinden bir âilenin reisleri olan ve Hilālî istilâsı esnasında, Zāb mıntakasına gelmiş bulunan Mozniler idi. Bunlar, önceleri Biskire şehrinin civarında oturmuşlar ve sonra asıl şehre yerleşerek, eşraf meclisine nufuz etmişler ve Banī Rummān ile rekabete başlamışlardır. Ḥafṣī sülâlesi emîrleri arasında mevcut münazaalar, Moznilere rakiplerini kuvvetten düşürmek fırsatını vermiştir. Faḍl b. Moznī, kardeşi al-Mustanṣir 'e karşı ayaklanan Abū Isḥāḳ 'a iltihak ederek, Biskire 'nin kapılarını bu emîre açmıştır. Firar mecburiyetinde kalan Faḍl, Endülüs 'e sığınmış bulunan Isḥāḳ 'ın yanına gitmiştir. Abū Isḥāḳ, 678 (1279) 'de, Tunus hükümdarı olunca, Faḍl 'a, sadakatine mükâfaten, Zāb mıntakasının idaresini vermiştir. Hasımlarının bu muvaffakiyetine pek kızan Banī Rummān, kendisini 683 (1284) 'te öldürtmüşlerdir. O zamanlar Tunus 'ta bulunan oğlu Manṣūr hapse atılmış ve 7 sene hapiste kalmıştır. Kendisini Constantine ve Bicāya emîri ilân eden Abū Zakarīyā Yaḥyā 'nın ayaklanması, Banī Moznilerin de mukadderatını değiştirmişti. Kaçmağa muvaffak olan Manṣūr 'a Zāb 'ın idaresi tevdi edilmiş ve o da bu memleketi Bicāya emîrine inkiyat ettirmiş ve Banī Rummān 'ı Biskire 'den koğmuştur. Şarīf Sa'āda 'nin tahrikâtı üzerine isyan eden cenuptaki „Murabıtları" mağlûp eden Manṣūr, yalnız Zāb 'ın değil, aynı zamanda Hodna, Avrās ve Vārglā 'nın da hakikî hâkimi olmuştu. Bicāya emîri Abu 'l-Baḳā' ile arası açılan Manṣūr bu emîre karşı da silâha sarılmış ve Constantine 'i muhasara etmiş ise de, çok geçmeden, kendisi ile barışmıştır. Fakat az sonra tekrar Ḥafṣîler ile bozuşan Manṣūr ölümüne kadar bunlara karşı muhalif bir cephe almıştır (725 = 1325). Oğlu ve halefi 'Abd al-Vāḥid, kısa bir saltanattan sonra, kardeşi Yūsuf tarafından, öldürüldü. Yūsuf Murabıtların yeni bir isyanını bastırmış ve Zāb mıntakasını Tunus sultanına inkiyat ettirmek için gönderilen bir Ḥafṣī ordusunu Vēd Rīġ 'e çevirmeğe muvaffak olmuştur. Ḥafṣîlere olan husûmeti dolayısiyle Marinilere karşı derin bir sevgi beslemekte idi ve Abu 'l-Ḥasan, Ḥafṣîlere karşı harbe giriştiği zaman, kendisini sevinçle karşılamıştı (748 = 1347). Constantine 'in muhasarası esnasında Abū 'Inān 'a yardımda bulunmuş ise de, Marinilerin bozguna uğraması üzerine, tekrar Ḥafṣîler tarafına geçmiştir. Oğlu ve halefi Aḥmed dahi, Zîbān mıntakasında oturan arap şeyhlerinin uygunsuzlukları ile uğraşmak mecburiyetinde olmasına rağmen, yine nufuzlu bir emîr idi.

Bu zamandan XVI. asra kadar Biskire tarihi hakkında hiç bir mâlûmata sâhip değiliz. Fakat Zāb mıntakasını Tunus sultanlığına bağlayan râbıtaların günden-güne gevşemiş olması ihtimâl dâhilindedir. XVI. asrın başında Biskire Ḥafṣī hâkimiyetinden tamamen kurtulmuş ve 30 sene kadar istiklâlini muhafaza etmiş olsa gerektir. 1541 'de cenuptan türkler gelmişlerdir. Biskire 'yi hükmü altına geçiren Ḥasan Ağa buraya bir garnizon yerleştirmiş ve bir de kale

yapmıştır. Fakat türk hâkimiyetinin hakikî mümessili, bu havâlinin en nufuzlu âilelerinden biri olan Bū-'Aokkaẓ âilesine mensûp, Şayḫ al-'Arab idi. Sonraları bu âilenin nufuzu türkleri kuşkulandırmağa başlamış ve XVIII. asırda Constantine beyi Ṣalāḥ bunların karşısına, rakip olarak, Ben Ganah âilesini çıkarmıştı. Biskire esasen çok gerilemişti. Daha XVI. asrın başlangıcında Leo Africanus (nşr. Schefer, III, VI, 351), halkın fakirliğini kaydetmektedir. Fakat islâm seyyahlarından al-'Ayyāşī (1662) ve Mülāy Aḥmed (1740)'in anlattıklarına bakılırsa, Biskire, vâhasının zenginliği ve bir ticâret mevkii olması sebebiyle, hâlâ oldukça bir ehemmiyeti hâiz idi. Bununla beraber XVIII. asrın ikinci yarısında şehir tamamiyle terkedilmiş ve ahalisi vâhaya yayılarak, bugünkü köyleri kurmuşlardır. Fransızların işgâli sırasında eski şehirde mevcut olan bir minare bugün bir harâbe yığını hâline gelmiştir.

1830'dan 1840'a kadar Bū-'Aokkaẓ âilesi mümessili Farhat b. Sa'îd ile Constantine beyi Aḥmed'in himâye ettiği Ben Ganah arasında Biskire şehri için mücadeleler olmuştur. 1831—1837 senelerinde Farhat fransızların kendi lehinde bir müdahalesini temine teşebbüs ettikten sonra, emîr 'Abd al-Ḳādir'e sığınmış ve emîr de, bu fırsattan istifâde ederek, Biskire'ye, Ḥusayn b. 'Azzuz adında, bir vekil göndermiştir. Aḥmed Bey'in dâvasını kat'î olarak kaybettiğini gören Ben Ganah 1837'de fransızlara iukiyat etmiştir. 2 mart 1840'ta 'Abd al-Ḳādir'in halifesini Salson'da mağlûp ederek, bozguna uğratmışlar ve ertesi sene de Farhat'ı defetmişlerdir. Bununla beraber kargaşalık ancak fransızların hâkimiyeti ile nihâyet bulmuştu. 21 mart 1844'te Duc D'Aumale Biskire'yi işgâl etmiştir; şehirde bıraktığı küçük askerî kıt'anın kılıçtan geçirilmesi üzerine, aynı sene 12 mayısta burada dâimî bir garnizon tesis ve bir kale inşa ettirmiştir. Biskire o zamanlar, yerli reislerin yardımı ile memleketi idare eden yüksek rütbeli bir askerin emri altında, bir bölgenin merkezi olmuş ve bu tarihten itibaren, Constantine'in cenûbundaki askeri harekâtın üssü hâline gelmiştir. (G. YVER.)

BİSKRA. [Bk. BİSKİRE.]

BİSMİ'LLĀH. [Bk. BESMELE.]

BİSṬĀM. [Bk. BİSTÂM.]

BİSTÂM. BİSṬĀM (BASṬĀM da denilir; bugün ekseriyetle BOSṬĀM denilmektedir), İran'ın Horasan eyâletinde Elbürz eteklerinde bir **şehir** olup, 55° şark tûlü (Greenw.) ve 36° 30' şimâl arzındadır. Halifeler devrinde Bisṭām, merkez olan Damġān'dan sonra, Ḳūmis bölgesinin en mühim mevkii idi. Bisṭām, Sâsânîlerden Ḫusrav II. Parvîz'in dayısı Bisṭām tarafından kurulmuş olsa gerektir; bu zat, âsî Bahrām Çōbîn'in bozguna uğratılmasından sonra, Horasan, Ḳūmis, Curcān ve Ṭabaristān vâlisi tâyin edildi ve bilâhare hükümdar unvanı ile, tahttan indirildiği tarihe kadar, takriben 6 sene saltanat sürdü (590—595). Yeni kurulan şehir de Bisṭām ismini aldı (orta iran. *Vistahma*, farsça *Bistahm*). Bu Bisṭām hakkında krş. Nöldeke, *Gesch. der Araber und Perser zur Zeit der Sasaniden* (Leyden, 1879), s. 96[3], 478—487; A. v. Gutschmid (*ZDMG*, XXXIV, 748); Marquart, *Ērānşahr* (*Abhandl. d. Götting. Gesch. d. Wiss.*, N. F., III., nr. 2 (1901), s. 71).

Bisṭām, tepeler ile çevrilmiş bir vâdinin içindedir; Elbürz dağlarından gelip, bu vâdiden akan bir ırmak, etrafı bol-bol sulayarak, şehrin civarındaki bir çok bahçeler ile tarlalara bereket getirir. Orta çağlarda burada yetişen güzel elmalar bilhassa çok meşhur idi ve Yāḳūt'un bize anlattığına göre, Bisṭāmî denen cinsi, bol-bol Irak'a ihrac ediliyordu. Bundan başka Yāḳūt, Bisṭām'ı bir çok pazar yerleri olan büyük bir şehir olarak, tasvir etmektedir; bilhassa bir tepenin üstünde bulunan ve İran şahlarından Şāpūr II. tarafından inşa edilen büyük bir hisar ile büyük sûfî Bāyazîd al-Bisṭāmî [b. bk.]'nin meşhur türbesini zikreder. Bugünkü câmi ile bu zatın türbesi, XVIII. asrın başlangıcında yapılmıştır; bu türbe hakkında bk. Houtum-Schindler, *JRAS* (1909), s. 161 v.d.; Sarre, *Zeitschr. der Gesch. für Erdk.* (1902), s. 110'da bir portre göstermektedir.

Bisṭām'da, bir çok câmiler ile beraber, başka evliya türbeleri de vardır; şehir bir çok yuvarlak kuleler ile takviye edilmiş bir sûrla çevrilidir. XIX. asrın sonunda nüfusu 7.000 olarak tahmin edilmekte idi. Orta çağda Bisṭām'ın, şimâlî İran kervan yollarının kavuşağı olması dolayısiyle, mühim bir mevkii vardı. Bir kaç asırdan beri bu rolünü cenûb-i garbîde 2 saatlik mesafede kâin Şāhrūd (orta çağ şark coğrafyacılarının hiç biri bu şehri zikretmez) şehrine bırakmıştır. Şimdi burası Tahran, Meşhed ve Astarābād'a giden yolların mühim bir kavuşağıdır. Münakalede vukū bulan bu değişiklik yüzünden, Bisṭām inhitat atmiş ve Şāhrūd da (XIX. asrın sonlarına doğru 8.000 nüfus vardı) bilakis gelişmiştir.

Bibliyografya: *Bibl. geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), tür. yer.; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 623 ve trc. Wüstenfeld; *ZDMG*, XVIII, 471 v.d., İbn Baṭūṭa (tab. Paris), III, 82; le Strange, *The Lands of the eastern Caliphate* (1905), s. 365 v.dd.; Ritter, *Erdkunde*, VIII, 339—341; A. D. Mordtmann (*SB Bayr. Ak.* 1869, s. 516—520; keza, bize 1822—1845 senelerinde de Fraser

ve Ferrier'in seyahat hikâyelerini de nakleder); Prellberg, *Persien, eine hist. Landschaft* (Leipzig, 1891), s. 24.

(M. STRECK.)

BİSTÂMÎ. AL-BİSṬĀMÎ, 'ABD AL-RAḤMĀN B. MUḤAMMED B. 'ALÎ B. AḤMED AL-ḤANAFÎ AL-ḤURŪFÎ (?—1454), Antakyalı bir mutasavvıf olup, bir çok tasavvufî eserlerden başka, tarihe ve biyografiye dâir eserler de yazmıştır. En mühimi, *al-Favā'iḥ al-miskîya fi 'l-favātiḥ al-Mekkîya* adındaki büyük eseridir. Kahire'de ve Bursa'da yaşadı ve 858 (1454)'de Bursa'da öldü. Krş. Brockelmann, *GAL*, II, 231 v.d.

BİSTÂMÎ. BİSṬĀMÎ, 'ALĀ' AL-DİN 'ALÎ B. MACD AL-DİN MUḤAMMED B. MUḤAMMED ŞĀHRŪDÎ-İ BİSṬĀMÎ (1400—1471), 803 (1400/1401)'te Bisṭām'ın Şāhrūd karyesinde doğmuştur. Bunun için kendisine Bisṭāmî veya Şāhrūdî lâkabı verilir. 812 senesinde kardeşi ile beraber Herat'a gitmiş, orada tahsil etmiştir. Edebî ilimleri, Calāl al-Dîn Yūsuf Ubahî ile talebesi Aḥmed b. Maḥmūd ve Haravî'den, şâfi'î fıkhını, Humam 'Abd al-'Azîz b. Aḥmed'den, hanefî fıkhını Faṣîḥ al-Dîn Muḥammed b. 'Allāvî'den okumuş, tasavvufa da meylederek, Zayn al-Dîn Ḥāfî tarikatinde bir şeyhten inabe almıştır. 20 yaşında kitap te'lifine başladığı için kendisine farsça „küçük musannif" mânasına gelen musannifek lâkabı verilmiş, 'Alā' al-Dîn bütün hayatınca bu lâkap ile tanınmıştır. 848 (1444/1445)'de Türkiye'ye gelip yerleşen 'Alā' al-Dîn buraya gelmezden önce, bir çok şerhler ve hâşiyeler yazmış, bir kaç eser telif etmiştir. Şerhlerinden bâzıları: 1. *İrşād* (823); 2. *Mişbāḥ* (825), 3. Abū 'Alî Sînā'nın *Kasîde-i ruhiye*'sine şerh (835), 4. *Vikāya şerhi*, 5. *Hidāya şerhi* ve 6. *Ḥadā'iḳ al-îmān* (839). Türkiye'ye gelip Konya'da müderrislik eden 'Alā' al-Dîn orada sağır olmuş, Fatih'in veziri Mahmud Paşa tarafından İstanbul'a dâvet edilerek, kendisine günde 80 akçe vazife tâyin edilmiştir. Türkiye'ye geldikten sonra yazdığı eserler şunlardır: 1. Zamaḫşarî'nin *Kaşşāf*'ına şerh (850); 2. evvelce arapça yazdığı *Ḥadā'iḳ al-îmān*'ın farsça tercümesi (856); 3. *Anvār al-ḥadā'iḳ* (856, farsça te'lif); 4. *Tuḥfat al-salāṭîn* (856, farsça te'lif); 5. Mahmud Paşa namına bâzı nasihatleri havî *Tuḥfa-i Maḥmūdîya* isimli te'lif (861); 6. *Tafsîr* (Alā' al-Dîn'in, bu tefsiri Fatih'in emri ile, 863'te Edirne'de yazdığı söylenir). 'Alā' al-Dîn Sultan Mehmed II.'in talebi üzerine, sadrâzam Mahmud Paşa tarafından Bosna kıralına bahşedilen kapütülâsyonun ilgasına dâir bir fetva da vermiştir. Kitaplarını Sahn medreselerine vakfeyleyen müellif, 875 yılında ölmüş ve Eyüp mezarlığına gömülmüştür.

Bibliyografya: Taşköprü-zâde, *Şaḳā'iḳ al-Nu'mānîya*; Sa'd al-Dîn, *Tāc al-tavārîḫ*, I, 496.

BİSTÂMÎ BÂYEZİD. [Bk. BAYEZİD AL-BİSṬĀMÎ.]

BİSTĀNÎ. [Bk. BUSTĀNÎ.]

BİSTÎ. [Bk. BİSTÎ.]

BÎSTÎ. BÎSTÎ (F.), „yirmilik"; mahmudinin 1/5 kıymetinde ufak bir acem sikkesidir (bk. Vullers, *Lexicon Persico-Latinum* = viginti denarioli). XIX. asrın sonundaki para sisteminde 10 dinar 1 bîstî, 1000 bîstî de, 1 tumān etmekte idi; şu hâlde 1 bîstî, takriban 2 paraya tekabül ediyordu.

BİSUTŪN. [Bk. BİSÜTÜN.]

BİSÜTÜN. BİSUTŪN, Bagdad'dan Hemedan'a giden yolun üzerinde Kirmānşāh'ın takriben 30 km. şarkında bulunan bir dağ ismidir.

Bu isim, yunan menbâlarında (Diodorus ve Isidoros Charax tarafından zikredilen Ktesias) Τὸ Βαγίστανον ὄρος ve Ḥamza al-Iṣfahānî ile al-Ḫvārizmî gibi, ilk arap müelliflerinde Baġistān (veya Baġastān) şeklinde görülür. Bu şekil eski iranca Bāgastāna („Tanrıların yeri") 'ye irca olunabilir. Bāga, Mitbra olduğuna göre, İran'ın şimâl-i garbîsinde en güzel dağlardan biri olan bu dağda, eskiden ibâdete tahsis edilmiş bir mahâlle bulunması akla gelebilir. Eski isimden, orta çağın ilk devrinde görülen Bahistūn (Bihistūn) şekli ile bugünkü Bîsutūn (Bîsitūn) şekli türemiştir. Orta çağ arapları ve iranlılar da artık bu kelimenin etimolojisini anlayamıyorlardı. Bu mevki, Horasan'a giden büyük askerî yolun üzerinde bulunduğu için, seyahatnâmelerde sık-sık zikredilir. Dağın yüksek bir yerinde, dar bir derecikte büyük Dârâ'ya âit bir zafer âbidesi vardır; bunun aşağısında Arsakîlerden Gotarzes (Gūdarz)'in muzafferiyetlerini hatırlatan bir alçak-kabartma bulunur ki, Arsakî devrine âit, kaya üzerine oyulmuş nâdir alçak-kabartmalardan biridir ve üstünde farsça bir kitâbe bulunan yeni devirlere âit bir oyukla, hayli tahribe uğramıştır. Abū Zayd al-Balḫî'ye istinat eden müelliflerde bu heykellere dâir kısa bir tasvir vardır; fakat bu tasvir müphem olduğu gibi, Ṭāḳ-i Bustān (Ḳaṭṭūs b. Sinimmar'in eseri olan Ḫusrav II. Parvîz ile atı Şibdîz'in heykeli) civarındaki Sâsânî heykellerinin tasviri ile karışmıştır. İbn Ḥavḳal'de Dârâ ile dokuz „yalancı hükümdarı" tasvir eden alçak-kabartmanın garip bir izahı görülür: burada talebesi ile bir hoca varmış ve Dârâ'nın elindeki yay, hocanın sopası imiş. Bîsutūn'da Dârâ'nın 3 lisanda (bâbilî, elamca ve eski farsça) yazılmış büyük kitâbesi, Sir Henry Rawlinson'a Bâbil çivi yazısını halletmeğe bir anahtar oldu ve böylece assirioloji tetkiklerinin temeli atıldı.

Bibliyografya: Ḥamza (nşr. Gottwaldt); al-Ḫvārizmī (nşr. Vloten), s. III v.d.; *Biblioth. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), I, 195 v.d, 203; II, 256, 265 v.d.; III, 396 v.d., 401; V, 255; VII, 166; Yāḳūt, yk. bk.; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 71; Ḥamd Allāh Mustavfī (nşr. le Strange), bk. Index; le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, s. 187 v.d.; Barbier de Meynard, *Dictionnaire de la Perse*, bk. mad.; J. F. Jones, *Memoirs (Selections from the Records of tha Bombay Government*, 1857 (H. Rawlinson ile beraber); Ch. Texier, *L'Arménie*, levha 62—68; Flandin ve Coste, *Voyage en Perse*, B. I, levha 16—19 ve metin, B. I, fasl. XXVIII; H. Rawlinson (*Journ. of the Royal As. Soc.* X ve XI (1847) ve XIV (1853 ve *Journ. of the Royal Geograph. Soc.*, IX, 112—116); G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, I, 563—566; F. Spiegel, *Die altpersischen Keilinschriften*, s. 143—148; F. Delitzsch, *Assyrische Grammatik*, 2. tab. (1906), s. 36 v.dd.; F. H. Weissbach, *Pauly-Wissowa's Realenzyklopädie*, 4. yarım cild, st. 2769—2771; *Keilschrftftexte der Achämeniden* (Leipzig. 1910), s. 8—79; F. Sarre ve E. Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*, levha, XXXIII — XXXV, s. 189—198, (ERNST HERZFELD.)

BĪŞA. [Bk. BİŞE.]

BİŞAR'. [Bk. BIŞER'.]

BİŞĀRĪN. [Bk. BIŞĀRĪN.]

BİŞÂRÎN. BİŞĀRĪN, Sudan Nil'i ile Kızıldeniz arasında, göçebe bir kabîledir. Bişārīnler, 'Abābde, Hadendoa, Banī 'Amer ve diğer bâzı küçük kabîleler ile ortaçağ arap müellifleri tarafından (vücut teşekkülâtı ve lisanlarının asılları bakımından) verilen Buga veya Beca [b. bk.] ismi altında tanılan bir vahdet teşkil ederler. Becaların kadîm tarihi hakkında, o maddedeki bibliyografyadan maada krş. bir de J. Marquart, *Benin*, CCCXI v.dd. Bişārīn kabîlesinin tarihi hakkında pek az mâlûmat vardır. Bizzat kendileri arap aslından geldiklerini söyler ve şecerelerini Bişar namında birisine irca ederler. Gerçi hâlis arap değillerse de, III. (IX.) asırda Rabī'aların Becalar ile karışmağa başladıklar ve IV. (X.) asrın başlangıcında mâden mıntakalarının hâkimi, Bişr b. Marvān b. İşhāḳ b. Rabī'a namında birinin, bu memlekete 30.000 kişilik bir Buga halkı ve bugüne kadar kendi adlarını muhafaza eden ve Bişārīn'in bir kolu sayılan Ḥadāribler ile birlikte, geldiği unutulmamalıdır.

Bişārīn adının şumûlü haylı müphemdir. Bâzan Hodendoalar Bişārīnlerden sayılır, bâzan da Ḥadāribler (Savakinlerin cenûbunda) müstakil bir Beca kabîlesi addedilir. Bundan dolayıdır ki, arazilerinin de kat'î olarak tâyini mümkün değildir. Bişārīn'in umumiyetle 'Abābdelerin [b.bk.] cenûbunda oturdukları söylenebilir. Fakat bunların Kızıldeniz sâhilinde al-Ḳuṣayr civarında bulundukları ve dâimâ Assuan'da da görüldükleri kaydedilmektedir (bk. Baedeker, *Agypten*, s. 335). Conupta da 'Atbara'nin ötesine yayılırlar. Hartmann (*Zeitschrift für Ethnologie*, XI, 1879, s. 197), nüfuslarını 50.000—60.000 olarak tahmin etmiş ve diğerleri ise, daha yüksek rakamlar ileri sürmüşlerdir.

Vücut teşkilâtı bakımından, bunların 'Abābdelere benzedikleri söylenir; dolikosefal, fasla çıkık alınlı, sevimli çehreli, avrupaî diyebileceğimiz bir profil, adalî ve zarîf yapılı, ten koyu veya kızıla çalan esmer renktedir (krş. Schweinfurth, *Petermann's Mitteilungen*, 1865, s. 338). Kötü huylu oldukları söylenir; misafirden hoşlanmaz, yalancı, sinsi, mütecessis, tamahkâr ve hırsız imişler.

Medeniyetçe pek geri bir hâldedirler. Sırf göçebe olup, pek çok deve, koyun ve keçi sürüleri vardır. Vahşi ve vesveseli olduklarından, ekseriya kuyulardan ve yollardan uzaklarda dolaşırlar; hâlbuki daha balîm ve dürüst bir kabîle olan 'Abābdeler kervancılık ederler. Bişārīnlerin kıyafeti, erkeklerde peştimal ve kadınlarda ise, mahrem yerlerini gizleyecek kadar, bir kuşaktan ibarettir. Baş tuvaletine pek ehemmiyet verirler; saçlarının bir kısmını iç yağı ile toplayıp, tepelerine bir topuz yaparlar ve kenardaki kısmı da keserler Heuglin (*Petermann's Mitteilungen*, 1806, s. 335), başlıca silâhlarının hafif mızrak ve topuzlar, fakat bilhassa hançerlerden ibâret olduğunu söyler.

Bâzılarının (bilhassa Ḥadāribler) 300 (912) senesine doğru kabûl ettikleri islâmiyet, kendileri üzerinde her hangi medenî bir te'sir yapmamıştır. Hakikaten arap müelliflerinin anlattıklarına bakılırsa, bundan 1000 sene evvel bugünkü seyyahların tasvirlerinde görülen hâlden çok daha yüksek bir kültür seviyesinde bulunuyorlardı.

Bibliyografya: ABÂBDE maddesinde yazılan eserlerden başka bilhassa bk. H. Almkvist, *Die Bischari-Sprache* (Upsale, 1881—1885), I, 7 v.d., bibliyografya; E. Chantre, *Les Bicharieh et les Ababdeh* (Lyon, 1900); E. W. Budge, *The Egyptian Sudan*, II, 435. (R. HARTMANN.)

BİŞBALIK, umumiyetle BİŞBALIḲ yahut BİŞBALIḲ („beş şehir"), şeklinde yazılmaktadır; çince Pei-t'ing („şimâl şehri"). Şarkî Türkistan'da, Tanrı dağlarının (T'ien-Şan) şimâlinde kâin bir şehirdi. VIII. asırdan (Orhun kitâbelerinde) XV. asra kadar kendisinden pek çok bahsedilen bu şehrin mevkii, ancak son

zamanlarda tesbit edilmiştir. Klaproth ve Abel Rémusat'dan beri sinologlar ve coğrafyacılar Bişbalık'ı bugünkü Urumçi civarında arıyorlardı. Grum-Grjimaylo (*Opisanie puteşestviya v zapadnig Kitay*, I, 221 v.d.), ilk olarak, 1896 'da bu şehrin daha şarkta olması ve takriben bugünkü Guçen'in olduğu yerde bulunması lâzım geldiği fikrini ortaya atmıştır ki, bu fikir, aynı eserin ikinci cildinde (1899, s. 42 v.d.), Popov tarafından, 1895 'te tercüme edilen *Meng-ku-yu-mu-ki* eserine istinad edilerek, daha esaslı bir surette izah edilmektedir. Ed. Chavannes (*Doeuments sur les Turcs occidentaux*, s. 11) 1903 'te Popov ve Grum-Grjimaylo'ya tâbi olmayarak, başka bir çince eserden (*Si-yu-şoei-tao-ki*) aynı mâlûmatı çıkarmıştır. 1908 'de Dolbejev tarafından, çinlilerin işaret ettiği mıntakada (Hu-pao-tes kasabası civarında; Tsi-mu-sa şehrinin takriben 10 km. şimâlinde), hakikaten oldukça mühim (bugünkü P'o-çöng-tse tesmiye edilen) bir şehir (4 km. kutrunda) harâbesinin bulunduğu tesbit edilmiştir (*Izvestiya russkago komiteta dlya izuçeniya Sredney i Vostoçnoy Azii*, nr. 9, s. 65 v.d.). Bütün bu araştırmaların neticelerinden, ne M. Hartmann (*Chinesisch-Turkestan*, Halle, 1908, s. 7), ne de E. Blochet (*Introduction à l'histoire de Rashid ed-din*, Leydon-London, 1910, s. 212 ve 316) haberdar olmamış ve bunlar, Bişbalık ile Urumçi'yi, eskisi gibi, aynı yer saymışlardır.

Çin kaynaklarına göre, bu şehir en eski zamanlarda (muahhar Han sülâlesi devrinden itibaren, m. s. 25—220) yerli bir prensin payitahtı olarak, Kaġan-Stūpa ismini taşımıştır (krş. Chavannes, *Documents...*, s. 19 ve 305); Kin-man ve Pei-t'ing gibi çin isimleri, ancak VII. asırda meydana çıkmaktadır. Pei-t'ing, 658 'den itibaren, çin himâyesindeki bir mıntakanın merkezi idi ve bu mıntakanın idaresi çinli vâlilere ve bâzan da türk beylerine tevdi ediliyordu. 714 'te çinli vâli, Mo-çö Han'ın oğlunun kumandası altındaki türk kabîlelerinin hücumunu püskürtmeğe muvaffak olmuş ise de, aynı asrın sonlarına doğru, türk ve tibetliler tarafından, bu havâlideki çin hâkimiyetine son verilmiştir. Uygurların eline geçen Pei-t'ing şehri, 791 'de Ḳarluḳlar tarafından alınmıştır. Sonraları Pei-t'ing şehrinden, bir uygur prensinin payitahtı olarak, basedilmektedir ki, 982 'de bu prensin sarayında, çin Sung sülâlesinin elçisi olan Wang-yen-té kabûl olunmuştur. Bişbalık hakkında elimizde mevcut bulunan en mufaṣṣal mâlûmatı, bu elçinin sefaretnâmesine borçluyuz (St. Julien tarafından tercüme edilmiştir; *JA*, 4. seri, IX, 50 v.d.). Bişbalık şehrinin ve P'o-çöng-tse harâbelerinin aynı oldukları hakkında bilhassa şu aokta gâyet mühimdir; Wang-yen-té 'nin, bu şehrin mevkii, civarı v. s. hakkında verdiği bütün mâlûmat, Dolbejev 'in isbata çalıştığı vecihle, P'o-çöng-tse 'de mevcut eserlerin tetkiki neticesinde, tesbit edilen noktalara tamamiyle uygun düşmektedir. Wang-yen-té 'nin kayıkla geçtiği ve eserinde tasvir ettiği göl, şehrin her hâlde şarkında idi. Burada bir takım sed bakiyeleri bulunmuştur ki, nehir bu sedler vasıtasiyle bir göl teşkil edecek şekilde genişletilmekte idi. Harâbelerin garbında, vaktiyle bir Buddha manastırının mevcut olduğu zannediliyor. Wang-yen-té 'ye göre, o zamanlar, Pei-t'ing 'de, daha 637 senesinde inşa edilmiş Buddha mâbedleri vardı. Halk, bahçıvanlıkla beraber, altın, gümüş, bakır ve demirden gâyet mâhirâne eşya imâl ederdi. Müslüman müelliflerinde Bişbalık hakkında, moğullardan evvelki zamana âit, yalnız bir kayda raatgelinmektedir: *Ḥudūd al-ʿālam* (372 = 982/983) 'de Ṭaḳḳān (T'ien-Şan) dağlarının şimâlinde kâin bir Panc̈ikaṯ („beş şehir"; Bişbalık 'ın her hâlde farsça tercümesi olacak) şehrinden bahsedilmekte ve bu yerin Tuğuzġuz beylerinin sayfiyesi olduğu söylenmektedir; yazın burada, Ṭaiḳān dağlarının cenûbundaki şehirlerden daha az sıcak olurmuş. Maḥmūd Kāşġarī (I, 317,4) 'de Bişbalık 'ın uygunların payitahtı olduğu ayrıca zikredilmektedir. Bugünkü Guçen gibi, Bişbalık 'ın da, bilhassa çöl içinden Moğulistan'a giden bir kervan yolunun başlangıç noktası olmak itibariyle, büyük bir ehemmiyet taşıdığı, moğul zamanından kalma kayıtlar ile, isbat edildiği hâlde, Gardīzī (Barthold, *Otçet op oyezdke v Srednyuyu Aziyu*, s. 86) 'de Tuğuzġuzların memleketinden Kögmen (Sajan) dağına giden yolun tasviri esnasında, Bişbalık (Panc̈ikaṯ) 'tan bahsedilmemektedir. Kervan yolunun başlangıç noktası olarak, Bişbalık havâlisi orta Asya'ın XIII. asırda evvelâ Moğulistan'dan, Cengiz Han'ın önünden kaçan kabileler ve sonraları da bizzat bu hükümdarın orduları tarafından iskân edilmiş ilk mıntakalarından biri idi.

Bişbalık o zamanlar, bugünkü Turfân civarındaki Kara-Hoca şehri ile beraber, İdikut unvanını taşıyan ve Kara-Hıtaylar ġurḫanının tâbii olan bir uygur prensin payitahtı idi. 1209 senesinde İdikut, Cengiz Han'ın zaferlerini fırsat bilerek, metbuuna itaatten vazgeçmiş ve moğulların himâyesine girmiştir. Müverrih Cuvaynī (*Tārīḫ-i Cihānguşāy*, Barthold, *Turkestān v epoḫu mongolskago naşestviya*, I, 115) 'de pek az itimada şâyân bir kayda göre, müteâkip 10 sene zarfında, Muḥammed Ḫvārizmşāh 'ın akıncıları, tâ Bişbalık'a kadar uzanmakta imiş. Moğul hâkimiyetinin ilk zamanlarında, İdikut'un tebeası ile islâmiyetin mümessilleri

arasındaki münasebetler hakkında en çok mâlûmatı, yine bu Cuvaynī'ye borçluyuz. İdikut'un da, 10.000 asker ile, iştirâk ettiği moğulların garptaki fütuhatı neticesinde, uygurların memleketi, orta Asya'nın islâm mıntakaları ile, siyasî bir bütün teşkil edecek surette, birleştirilmiş ve islâm dininin te'sirlerine uzun zaman mukavemet edememişti; zîra müslümanlar, zenginlikleri ve kültürleri sâyesinde, moğul imparatorluğunda, hattâ Çin'de gâyet nufuzlu mevkiler kazanmışlar ve moğulların ilk hocaları olan uygurların yerlerini yavaş-yavaş almışlardır. Bu sebepten uygurlar ile müslümanlar arasında müthiş bir düşmanlık baş göstermiştir. Möngke-Han zamanında (1251—1259) ḫᵛārizmli Maḥmūd Yalavaç'ın oğlu Mas'ūd Beg'e, Ḫᵛārizm'den Çin hududuna kadar uzanan bütün memleketlerin idaresi tevdî edilmişti; çinliler dahi, Mas'ūd Beg'den Bişbalık vâlisi olarak bahsetmektedir. Bişbalık'ta (belki de Mas'ūd-Beg'in nâibi olarak) bulunan Sayf al-Dīn, 650 (1252/1253) senelerinde İdikut'u, memleketteki bütün müslümanların katli için gizli bir emir vermek suçu ile, itham etmiştir; moğulların teşkil ettikleri mahkeme, prensi suçlu bulmuş ve bunun üzerine kendisi Bişbalık'ta idam olunmuştur. Cuvaynī, bizzat İran'daki moğul vâlisi Arġun Aġa'nın maiyetinde, Moğulistan'a bir seyahat yapmış (649—651) ve hiç olmazsa, dönüşte Bişbalık'a da uğramıştır. Fakat okuyucularına yalnız uygur kaynaklarından efsânevî hikâyeler nakletmektedir ki, bunlar arasında bir de Bişbalık'ın te'sisine âit bir efsâne vardır (krş. bilhassa W. Radloff, *Kutadġu-Bilig*, mukaddime, s. XLI v.d.). Bunda şehrin büyüklüğü v.s. hakkında hiç bir şey yoktur; XIII. asırda Bişbalık'ı ziyaret eden çinli Çang-Ç'un (1221; krş. Bretschneider, *Mediaval researches*, I, 65 v.d.) ve küçük Ermeniye kıralı Hethum (1255) gibi seyyahlar da, bu noktalar hakkında hiç bir mâlûmat vermemektedirler. Pegolotti (krş. Yule, *Cathay*, s. 288), Marignolli (*ayn. esr.*, s. 338 v.d.) ve diğerlerinin zikrettikleri Armalec (Kulca civarındaki Almalık)'ten Cambalec (Ḫānbalik, yâni Peking)'e giden yolun, her ihtimâle göre, Bişbalık'tan da geçmiş olmasına rağmen, moğullar devrinde buraya gelen avrupalı seyyahlar, bu şehirden hiç bahsetmemektedirler. Vaṣṣāf'a göre, Almalık'tan Bişbalık'a iki haftada gidiliyordu (Hammer, s. 24, s. 12).

Şehrin daha sonraki tarihi ve nihâyet nasıl tahrip edildiği hakkındaki bilgilerimiz çok azdır. Cengiz Han'ın kurduğu imparatorluğun inkırazından sonra, İdikut, büyük han ülkesi (Çin) ile orta Asya'daki moğul imparatorluğu arasında bir müddet, bitaraflığını muhafaza etmeğe muvaffak olmuş ve 1275 senesinde orta Asya'dan gelen bir istilâ muvaffakiyetle püskürtülmüştür (krş. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II, 451 v.d.). 1331'deki çin haritasına göre (Bretschneider, *Mediaval researches*, II, kabında), eski uygur devletinin bu iki kısmı, gerek Bişbalık, gerek Kara-Hoca, Çağatay-oğullarının [b. bk.] kurdukları devlete tâbi idi. Çağatay ile büyük han arasındaki mücadeleler esnasında, İdikut sülâlesi her hâlde mahvolmuştur; bu mücadeleler ile Çağatay-oğulları arasındaki düşmanlıklar, şehrin mevcudiyeti için, felâketli olmuştur. *Tārīḫ-i Raşīdī* (X. = XVI. asır) müellifi Muḥammed Ḥaydar'a göre, Bişbalık havâlisi, Balḫaş [b. bk.] gölünden Bars-kul (bugün Barkul)'a kadar Çin hududu boyunca uzanan Moğulistan'a âit idi (*Tārīḫ-i Raşīdī*, ingl. trc., London, 1895, s. 365); XIII. — XIV. asırlarda isimleri geçen bu havâlideki diğer şehirler (Balasagun, Almalık v.s.) gibi, Bişbalık da, o zamanlar, çoktan mahvolmuş ve çinliler dahi Bişbalık kelimesini XV. asırda yalnız bir bölge adı olarak kullanmış olsalar gerektir. Her ihtimâle göre, aynı asırda islâmiyet bu memleketlerde Buddha dininin yerini almıştır. Daha XV. asırda kalmukların Çağatay-oğullarının kurduğu imparatorluğa akınları hakkında mâlûmat mevcuttur; sonraları orta Asya'nın şark yarısındaki bütün memleketler kalmukların kurduğu büyük göçebe devlete ilhak edilmiştir. Bu ülke ancak 1755—1758 senelerinde, çinliler tarafından, zaptedilmiştir. Bu devir dahi, mâhiyeti icabı, şehir hayatının inkişafına müsait değildi; fakat isveçli küçük zabit Renat'ın kalmuklar nezdinde ikameti esnasında (1716—1733) çizdiği bir haritaya göre (*Carte de la Dzongarie dressée par le suédois Renat*, Petersburg, 1881), bugünkü Guçen havâlisinde Börbensin isminde bir şehir bulunmaktadır; bu şehir hakkında başka hiç bir mâlûmata tesadüf edilmemektedir. Guçen şehri (çin. Ku-ç'öng, türk. Küşang), ancak çin hâkimiyetinin iâdesinden sonra, tesis olunmuştur. (W. BARTHOLD.)

BİŞE. BİŞA (Bi'ṣa şeklinde, *hemze* ile de yazılır), Yemen'in kalabalık bir vâdisinde, Tabāla'dan 24 mil ve Mekke'den 5 günlük mesafede kâin mühim bir kasabadır. Bu vâdi, Hicaz dağlarından başlayarak, Nacd'e doğru uzanmakta ve Banī 'Uḳayllerin arazisinde nihâyet bulmaktadır. Bīşa'de Ḫaṯ'am, Hilāl, Suvā'a, Salūl, 'Uḳayl, al-Żibāb ve Ḳurayş kabîlelerinden olan bir çok âileler yaşıyorlardı ve burada Ḳurayşīlerin al-Ma'mal denilen mâlikâneleri vardır. Bīşa vâdisi hurma ağaçları ve fidanları ile ve içinde arslanlar bulunan bir ormanı ile meşhurdur. Krş. Ḥarīrī, *Maḳāma*, 48, sona doğru; *Kāmil* (nşr. Wright), s. 349, 16; 503, 14; *Kitāb al-Aġānī*, IV, 75; İdrīsī (nşr. Jaubert), Bīşa

ile Tabāla arasındaki mesafenin 50 mil olduğunu söyler. Bugünkü Ḳal'at Bīşa takriben 20° şimâl arzı, 43° 20′ şark tûlündedir (Greenw.). İbn Ḥavḳal, Baḥrayn'de bulunan bir Bīşa'den de bahseder. Krş. Geoje, *Bibl. Geogr. Arab.*, fihrist.

Snouck Hurgronje (*Mekka*, I, 181), Mekke şerifinin muhafızlarına da, cenûbî Arabistan kabîlesinin adı ile, Bīşa denildiğini söylemektedir.

Bibliyografya: al-Hamdānī (nşr. Müller), bk. fihrist.; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 791; Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 47; Ritter, *Erdkunde*, XII, 202, 949 v.dd.

BİŞER'. BİŞAR' (F.), tasavvufta nur alan kimseler için, şeri'atin mevcut olamayacağını ileri süren sûfîlere bu ad verilir.

BİŞERRE. BŞARRĀ yahut şimdiki telâffuza göre, BŞERRE, şimâlî Lübnan'ın en eski köylerinden biridir. Arap coğrafyacıları Bşerre mıntakasına ekseriya Cobbat Bşarrīya veya Bşarrā adını verirler; bu isim bugüne kadar kalmıştır. Memlûkler zamanında bu mıntaka Şam Trablus'u vilâyetine (*niyāba*) bağlı olup, dâimâ hıristiyan vâliler (*muḳaddam*) tarafından idare edilmiş olsa gerektir. Bşerre yakınında meşhur Lübnan çam ağaçları bulunur ki, islâm müelliflerinde bunlardan hiç bahsedilmez. Bşerre kasabası evvelce Batrūn (nüfusu 3.000) kaymakamlığına bağlı idi. Bütün mıntaka maronîler ile meskûndur.

Bibliyografya: Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā* (yzm. Beyrut üniversitesi kütüp.), II, 1177; aynı mll., *Żav' al-ṣubḥ* (Kahire, 1324 = 1906), s. 304; al-'Omarī, *al-Ta'rīf bil-muṣṭalaḥ al-şarīf* (Kahire, 1312), s. 182; Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 208; Ritter, *Erdkunde*, XVII, 659; H. Lammens, *Le Liban, notes archéologiques* etc., I, 127 v.d; *Dalīl Lubnān* (Ba'abdā, 1906), s. 687. (H. LAMMENS.)

BİŞR, Suriye'de bir dağın ismi olup, eyyâm-ı arapta meşhur olmuştur; bugünkü Cebel Bişrī olması muhtemel bulunan bu dağ, Palmyra'nın şimâl-i şarkisinden Fırat'a kadar imtidat eden uzun bir silsiledir. R. Kiepert haritasında Cebel Bişrī'nin ortasında Reḥūb isminde bir mevkî gösterilir. Bu isim eyyâm-ı arapta da geçer ki, böylece Bişr ile Cebel Bişrī'nin aynı olduğu meydana çıkmış olur. Bir su kemeri vasıtası ile, bu dağdan Oriza'ya kadar su gelmekte idi. Aḫṭal, Bişr'i Taġlibîlerin oturduğu mıntakanın garp hududunun en son noktasında kâin bir mevki olarak, tasvir eder. Ḫālid b. al-Walīd, Irak'tan Suriye'ye yürüyüşü esnasında, Taġlibîleri gafil avlamıştır. Şâyet Aḫṭal, kuvvetle sanıldığı gibi, Suriye'de doğmuş ise, memleketi her hâlde Bişr mıntakasında olmalıdır. Ḳays ve Taġlib kabîleleri arasında vahşiyâne muharebelerin sonuncusunda (Bişr günü) kendisi tesadüfen bu civarda bulunmakta idi.

'Abd al-Malik'in önünde Aḫṭal kendi kabîlesini göklere çıkarıp, Ḳaysîleri zemmederken, bilhassa Sulaymîlerden coşkun cesareti ile şöhret kazanmış Caḥḥāf b. Ḥuḳaym adında bir reise fazlaca tarizde bulunmuştu. Bu meydan okuma hiç de yerinde değildi. Çünkü Caḥḥāf başlangıçta her ne kadar Ḳays ve Taġlibîler arasındaki mücadeleye karışmış ise de, sonraları bitaraf kalmışlı. Târizden haberdar olan Caḥḥāf, intikam almağa yemin etti ve 1000 Ḳaysî ile beraber, karanlıktan istifâde ederek, Taġlibîlerin Bişr'deki karargâhına saldırdı; erkekleri kılıçtan geçirdiği gibi, gebe kadınların karnını deştirdi. Bu esnada Aḫṭal'in oğullarından Abū Ġiyāt da ölmüştür. Şâir, hazır cevaplığı sâyesinde, hayatını kurtarabildi; köle olduğunu söylediği için, kendisini serbest bıraktılar. Aḫṭal, Bişr'den Şam'a giderek, intikamının alınmasını halifeden rica etti. Caḥḥāf Bizans arazisine sığınmak mecburiyetinde kaldı ise de, bir kaç sene sonra, diyet vermeği kabûl eylediğinden, tekrar memleketine döndü.

Bibliyografya: H. Lammens, *Le chantre des Omiades*, s. 140 v.dd.; Aḫṭal, *Dīvān*, s. 10 v.d., 286; Barth, *Wiener Zeitschr. f. d. Kunde des Morgenl.*, 1901, s. 8; *Aġānī*, XI, 59 v.d.; Balāẕorī (nşr. Ahlwardt), s. 238; Yāḳūt, I, 631; Ṭabarī, I, 2068, 2072 v.d.; Carīr, *Naḳā'id* (nşr. Bevan), 401 v.d., 507 v.d. (H. LAMMENS.)

BİŞR. BİŞR B. ABĪ ḪĀZİM (yahut ḪĀZİM), câhiliye devrinin arap şâirlerinden olup, Asad b. Ḫuzayma kabîlesine mensûptur (*Kāmil*, nşr. Wright, I, 42, 9, 133, 7; İbn Ḳutayba, *Ṭabaḳāt*, nşr. de Goeje, s. 145 v.d.). 'Ukāẕ panayırında toplanan Ḥarb b. Umayya ile diğer Ḳurayşī rüesası, Ḥarb'in akrabasından al-Barrāẕ'ın Havāzin kabîlesinden 'Urva al-Raḥḥāl'i öldürmüş olduğunu Bişr'den haber aldılar. Bu suretle Havāzin tarafından hücuma uğramadan evvel (ikinci Ficār gazvesi, 585—589), 'Abd Allāh b. Cuẕ'ān'dan silâhlarını geri alıp, 'Ukāẕ'dan çıkıp gitmeğe muvaffak oldular. — Bişr Ḥātim al-Ṭā'ī'nin dostu idi. Bir gün al-Nābiġa al-Ẕubyānī, 'Ubayd b. al-Abraş al-Asadī ve Bişr, al-Ḥīra'li al-Nu'mān'a giderken, yolda iki deve gütmekte olan bir araba rastladılar ve ondan kendilerini müsafir etmesini istediler. Bedevî, Ḥātim idi; her biri için birer dişi deve kesti ve kendilerinin muhtelif kabîlelere mensûp olduklarını görünce, bu kabîleler arasında da cömertliği meşhur olsun diye, böyle bir ikramda bulunduğunu izah etti. Bu fıkradan, Bişr'in Asad kabîlesine değil, Ḳurayş'e mensûp oldu-

ğu anlaşılıyor. — Al-Nu'mān Avs b. Ḥārişa 'yi aynı kabîleden olan Ḥātim 'e üstün sayınca, Bişr, Avs 'e karşı hicviyeler yazdı. Fakat daha sonraları Ṭay'lerden bâzıları tarafından yakalanıp da, Avs kendisini bunlardan kurtarınca, vaktiyle söylediği her hicviyeye mukabil bir medhiye söyledi. Bişr 'in manzûmelerinde bâzı kusurlar görülür; Bişr ve Nābiğa, *ikvā'* (kafiyenin son hecesini hatalı olarak tertip etmek) 'dan çekinmeyen ilk klâsik şâirlere nümûne olarak zikredilirler. Fakat bu hata kendilerine gösterilince, artık bu yola sapmaktan çekindiler. Bişr 'in bâzan tasvirlerinde uygunsuzluklar da görülür. Nitekim bir defasında bir atı iki yeleli olarak tasvir etmiştir (bk. İbn Ḳutayba, s. 146). Şiirleri ekseriya, kelimelerin mûtad olmayan kullanışlarına misâl olarak, zikredilir (*Ḥamāsa*, s. 247). Bâzı kasîdelerinde al-Ḥāriṯ b. Ḥucr 'ü medheder (*Kitāb al-Aġānī*, XV, 87). Asad ile Ṭay 'ler arasındaki muharebeye iştirâk etmiş ve oğlu Navfal ile beraber, sulh müzakerelerinde bulunmuştur. Şiirlerinde Asad ile Ẕubyān 'ın Cuşam b. Mu'āviya 'yi mağlûp ettikleri *yavm al-nisār*'ı tasvir eden manzûmeleri, *Mufaḍḍaliyat* ve *Camharat aş'ār al-'arab* 'da bir araya getirilmiştir. Şiirlerinde bir çok garip fikirler ile *Mīmiya* kasîdesinde görüldüğü gibi, tuhaf tasvirler vardır. Bişr, Banī Vā'il ile yapılan bir muharebede, maktûl düşmüştür. Banī Vā'il 'den biri göğsüne bir ok atıp, atından aşağı yuvarlamıştır. Şâir yere düşünce, kızına öleceğini haber veren bir kaç beyit söylemiştir.

Bibliyografya: Yukarıda işaret edilen eserlerden başka bk. bir de Freytag, *Arabum Proverbia*; Caussin de Perceval, *Essai*. (T. H. Weir.)

BİŠR. BİŠR B. AL-BARĀ', sahâbedendir. 622 'de, babası al-Barā' b. Ma'rūr, 'Aḳaba mülâkatına iştirâk eden reislerden biri idi. Okçulukta mâhir olduğundan, Badr, Uḥud ve Hendek gazveleri ile, Ḥudaybiya seferinde ve Ḫaybar 'in fethinde bulundu. 7 (628) senesinde Ḫaybar 'deki musevî ahâlinin teslim olmasından sonra, Bişr, Zaynab bint al-Ḥāriṯ adında bir yahudi karısı tarafından, zehirlendi. Bütün erkek akrabasını harpte kaybeden bu kadın, bunların intikamını almak istiyordu. Bu maksatla bir koyun keserek, içine zehir koydu ve Peygambere hediye olarak getirdi. Peygamber bu hediyeyi kabûl etti ve aralarında Bişr de bulunan bir kaç kişiyi yemeğe çağırdı. Peygamber, ağızına koyduğu etin bozuk tadından, işin aslını anladı ve lokmayı tam zamanında yere tükürdü. Fakat Bişr saygısızlık olmasın diye, ağızına aldığı lokmayı yuttu; bâzılarına göre, hemen o anda öldü ve diğerlerine göre de, bu vak'adan bir sene sonra vefat etti.

Bibliyografya: İbn Sa'd, III, 2. kısım, 111, v.d.; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 309, 764; Ṭabarī, I, 1583 v.d.; İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), II, 170; ayn. mll., *Usd al-Ġāba*, I, 183 v.d.; Caetani, *Annali dell'Islām*. (K. V. Zetterstéen.)

BİŠR. BİŠR B. ĠAYYĀŠ B. ABĪ KARĪMA ABŪ 'ABD AL-RAḤMĀN AL-MARĪSĪ (? — 833), zamanında, mürci'a mezhebinin belli-başlı müctehidlerinden Bagdadlı bir yahudinin oğlu olup, Zayd b. al-Ḫaṭṭāb 'ın azatlısı idi. Ḳāżī Abū Yūsuf 'tan fıkıh öğrendi ve bir çok ilimlerde pek çabuk temayüz etti. Sonra mesaisini kelâm ilmine tahsis ederek, *Kur'an* 'ın halkedilmiş olduğu fikrini müdafaaya koyulduğu için, tâkibata uğradı. Bişr mütteki ve zâhit idi. Fakat o zamanlar hoş görünmeyen kelâm ilmini alenen tedris etmesi sebebinden, müslümanlar kendisinden yüz çevirdi. Abū Zur'a al-Rāzī, Bişr 'in zındık (imansız) olduğunu söyler. Bişr, 218 (833) senesinde ölmüştür.

Mûtezile, Hārūn al-Raşīd zamanında, o zamana kadar gizlemiş oldukları, *Kur'an* 'ın mahlûk olduğu hakkındaki kanaatlerini açığa vurdu. Bundan bahsedildiğini işiten halife: — „Haber aldım ki, Bişr al-Marīsī *Kur'an* 'ın mahlûk olduğunu iddia ediyormuş. Allah fırsat verir de elime geçirirsem, şimdiye kadar kimseyi öldürmediğim hâlde, kendisini vallahi öldüreceğim" — demiştir. Bunu duyan Bişr, Hārūn al-Raşīd 'in bütün saltanat devrinde, yânî 20 sene kadar, gizli yaşadı. Hārūn al-Raşīd 'in ölümünden sonra, oğlu al-Amīn zamanında da aynı hâl devam etti. Ancak ondan sonraki halife al-Ma'mūn zamanındadır ki, mûtezile mezhebi, hükümet nezdinde revâc bulabildi.

Şahrastānī Bişr 'in kelâmda tuttuğu mesleğin Ḥusayn al-Naccār 'ın mesleğine çok yaklaştığını işâret ediyor. Diğer mûtezilerin aksine olarak, her ikisi de hayır ile şerrin, hidâyet ile dalâletin Allahın ezelî takdirine bağlı olduğunu ve bunların ister-istemez vucuda geldiği akîdesini müdafaa etmişlerdir (krş. Şahrastānī, s. 62). Bişr „kebâiri" irtikâp etmiş olan mü'minlerin ebedî azaba duçar olacaklarını kabûl etmezdi. Ona göre, cezanın ebedîliği abestir ve adâlete mugayirdir. İmanda aynı zamanda dil ile ikrar ve kalp ile tasdik lâzım olduğunu tâlim eylerdi. Onca, puta tapmak, bizatihi küfür değilse de, küfrün bir alâmetidir. Fıkıhta Abū Ḥanīfa 'nın muakibi olan Bişr *ra'y* kaidesine tarafdardı.

Bibliyografya: M. Th. Houtsma, *De Strijd over het Dogma*, s. 79; W. Patton, *Aḥmed İbn Ḥanbal and the Miḥna*, s. 48; Şahrastānī (nşr. Cureton), s. 63, 106 v.d.,

161; Abu 'l-Maḥāsin (nşr. Juyaboll), I, 647 ve not; İbn Ḫallikān. (CARRA DE VAUX.)

BİŞR. BİŞR AL-ḤĀFĪ, „yalın ayak" (767—841), 150 (767)'de Marv mıntakasında Matersām köyünde doğmuş meşhur bir sûfîdir. Künyesi Abū Naṣr olup, babasının adı da al-Ḥāriṯ idi. Bagdad'da oturur ve evinde etrafına topladığı zâhidlere akîdelerini tâlim ederdi. 841 (226/227)'de Bagdad'da öldü. Bāb Ḥarb'da bulunan mezarı uzun müddet umumî bir ziyaretgâh idi.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (tab. Bulak, 1299), I, 158; Şa'rānī, *Ṭabaḳāt al-kubrā*, I, 57 v.d.; Farīd al-Dīn 'Aṭṭār, *Taẕkirat al-avliyā* (nşr. Nicholson), I, 106 v.dd.; al-Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb* (ingl. trc. Nicholson), s. 105 v.d.

BİŞR. BİŞR B. MARVĀN B. AL-ḤAKAM, halife Marvān'ın, Banī Kilāb kabîlesinden bir bedevî kadınından olan, 3. oğludur. Annesi cihetinden mensûbiyeti dolayısiyle, Ḳaysîlere taraftarlık etmiştir. Marvān Bişr'i büyük kardeşi 'Abd al-'Azīz'in terbiyesine tevdi etmiştir; fakat 'Abd al-Malik halife olunca, Bişr, büyük kardeşinden ayrılarak, 'Abd al-Malik'in yanında kaldı. Daha pek genç yaşta iken, Mare Rāhiṭ muharebesinde alemdarlık etmiştir. Muṣ'ab b. Zubayr'in ölümü üzerine, 'Abd al-Malik kendisini Kûfe vâliliğine tâyin etti. Şaraptan, musikişinaslardan ve şâirlerden hoşlanır, artist ruhlu bir emîrdi. Yalnız harpten kaçanlara karşı müthişti; onları tomruk direğine mıhlatırdı. İhsan ve ikramı ile, şâirlerin en hararetli medhiyelerini kazanmıştır. Arap edebiyatının yeniden doğduğu bu devirde en meşhur şâirler kasîdelerinde hep Bişr'i öğmüşlerdir. Bunlar arasında, üçüz bir gurup teşkil eden, Farazdaḳ ile Carīr bulunduğu gibi, Oḳayşir, 'Abd Allāh b. Zabīr ve Ayman b. Ḫoraym gibi, şâirler de vardı. 'Abd al-Malik bu genç vâlinin nezdine, meşhur fakih Racā' b. Ḥayva'den başka, en iyi ve en sâdık devlet adamlarından, Rawḥ b. Zinbā'ı da müşâvir olarak göndermişti. Çok geçmeden Bişr kendisini bunların vesâyetlerinden kurtardı. Hasta olan Ḫālid b. Asīd'in azlinden sonra, Bişr zâten elinde bulunan Kûfe vâliliğine Basra vâliliğini de ilâve etti. Bu arada Azrakîler tekrar ayaklandılar. İsyanı bastırmağa memûr edilen büyük kumandan Muhallab'den Bişr nefret ediyordu ve baş kumandana muhalefet etmesi için, Muhallab'in başlıca muavinlerinden birine emir verecek derecede ihtiyatsızlığı ileri götürdü. Faâliyeti felce uğrayan baş kumandan, haftalardan beri düşman cephesi karşısında duraklayıp dururkon, Bişr ânî olarak genç yaşta (74/75 = 694) ölüverdi. Ölüm haberi askerlerin kütle hâlinde kaçmalarına sebep oldu. Bu vahîm vaziyeti düzeltmek maksadı ile, 'Abd al-Malik bütün Irak'ın kumandasını enerjik Ḥaccāc'a tevdi etmeğe mecbur kaldı.

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, V, 24; *Aġānī*, I, 131, 134; VII, 52, 185 v.d.; XII, 42—45; XIX, 33; XX, 122; Aḫṭal, *Dīvān*, s. 40 v.d., 63 v.d., 129 v.d., 173; Mas'ūdī, *Murūc*, V, 254; İbn Ḳutayba, *'Uyūn al-aḫbār*, s. 207; Ṭabarī, II, 856; İbn 'Asākir (Şam nushası), III, 176—180; H. Lammens, *Chantre des Omiades*, s. 165; Farazdaḳ, *Dīvān* (nşr. Boucher), s. 118, 166, 185. (H. LAMMENS.)

BİŞR. BİŞR B. MU'TAMIR, mûtezile ulemasından olup, Hārūn al-Raşīd zamanında pek parlamış olan Bagdad mektebinin şeyhi idi. Şahrastānī (s. 44), bu âlimin diğer mûtezileden ayrıldığı 6 noktayı işâret eder. *Tavlīd* (*ta'rīfāt*) dahi denilen *tavallud* meselesini ilk önce ortaya atan Bişr olmuştur. Elde tutulan anahtar misâlinde olduğu gibi, fiil, fâilden bilvasıta zuhûr ederse, *tavlīd* mevzuubahstir. Anahtarın hareketi fâilin eli vâsıtası ile tecellî eden irâdesinden vukû bulmuştur. Şahrastānī'nin tebarüz ettirdiği gibi, fizikçiler daha evvel mütedâhil illetler meselesi ile uğraşmışlardı. Bişr, bu sâhadaki mülâhazaları, ahlâka tatbik ederek, mutavassıt fâilin fi'li nasıl değiştirdiğini ve asıl fâilin mes'âliyetini ne şekilde tahfif ettiğini göstermiştir. *Mevāfiḳ* (s. 116—125)'ın naklettiği bir çok münakaşalar bu mevzua dâirdir.

Bişr, ilâhî irâde ile de meşgûl olmuş ve bunun Allahın zâtı ile fi'linin sıfatı olduğunu kabûl etmiştir. Allahın çocuklara karşı adâleti ve risâletten mahrum milletlere karşı gösterdiği lütuf ve nikbinlik meselesi gibi, mühim kelâm meseleleri ile de uğraşmıştır. Allahın çocukları tecziye edebileceğini kabûl etmemektedir; çünkü böyle bir hâl çocukların cezaya müstahak bir varlık olduğunu kabûl etmek olur ki, mânasızdır. Risâletten mahrum kavimlerin, tabiat kanununa göre, kendilerini idare edebileceklerini ileri sürmüştür. İçinde yaşadığımız âlemin mümkün en iyi âlem olmadığını ve Allahın da en iyisini yaratmaktan ziyâde, yalnız lüzumlu gördüğü zamanda, tecellî etmek istediğini ortaya atmıştır. (CARRA DE VAUX.)

BİŞR. BİŞR B. AL-VALĪD B. 'ABD AL-MALIK, halife Valīd I. ile bir *umm valad*'in oğludur. İlmî sâyesinde Marvānî hânedânının âlimi (*'ālim Banī Marvān*) unvânını kazanmıştır ki, yanlış okuma neticesinde, bu unvan bâzan kardeşi Rawḥ b. al-Valīd'e izâfe edilir. Bişr 95 (714) senesinde hacca riyaset etmiştir. Anadolu'da bir çok akınlara iştirâk ettiği söylenir. Mısır donanmasına kumanda ederek, Trak-

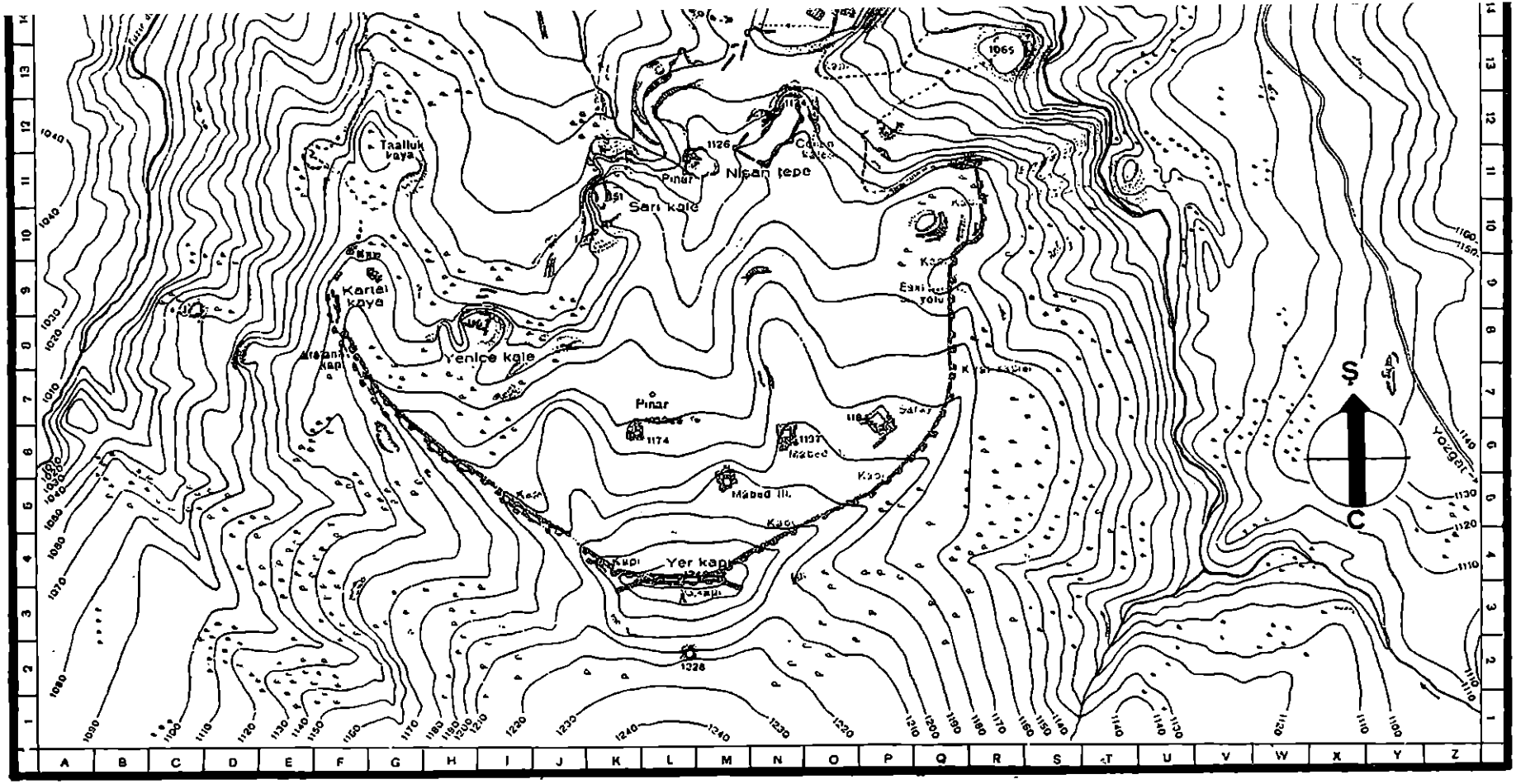

Taalluk kaya
Kartal kaya
Yenice kale
Sari kale
Nisan tepe
Pinar
Mabed
Mabed III.
Yer kapi
Kapi
Yozgat
S
C
1065
1126
1174
1228

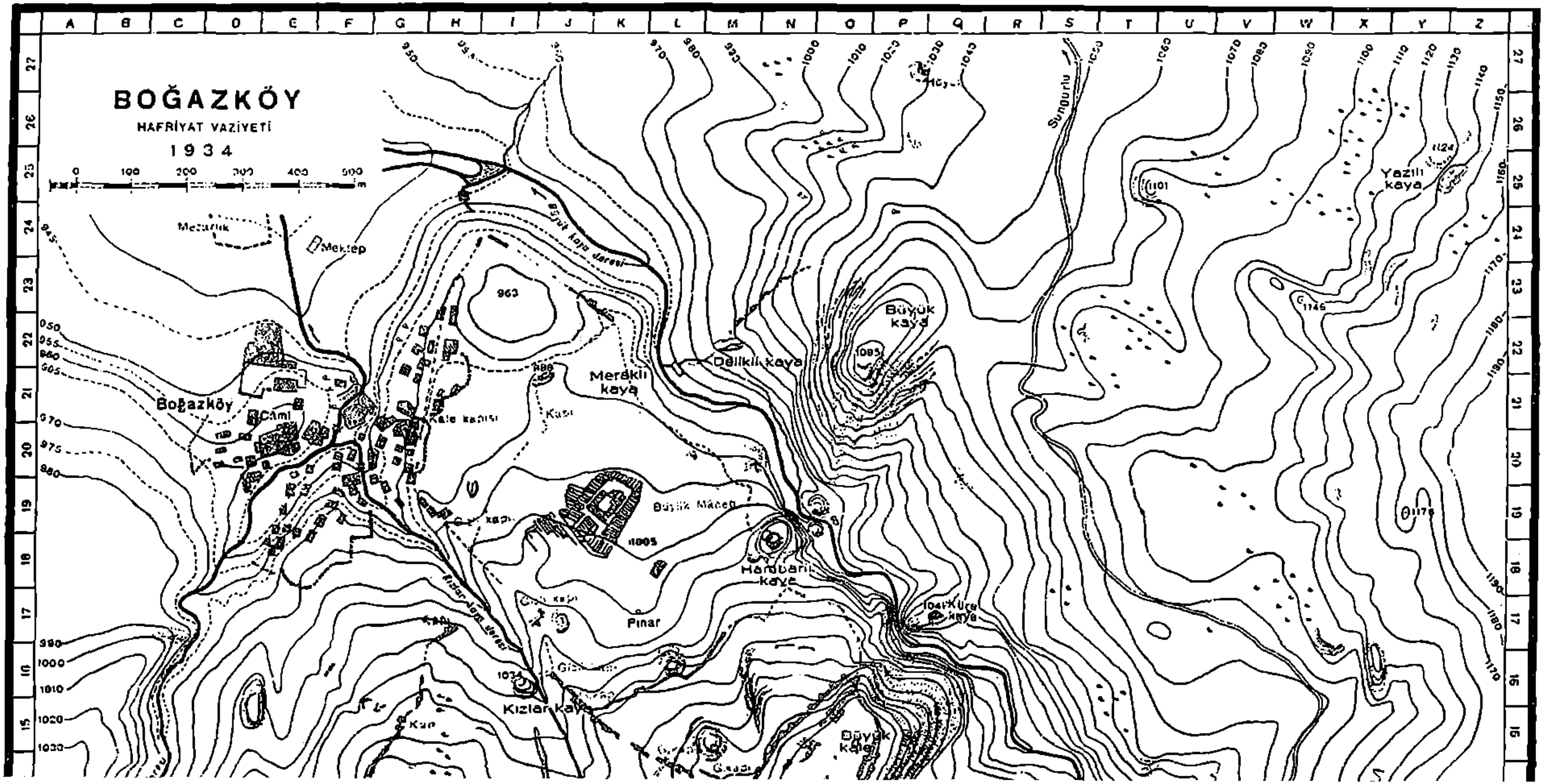

BOĞAZKÖY
HAFRİYAT VAZİYETİ
1934
0 100 200 300 400 500 m
Mezarlık
Mektep
Boğazköy
Cāmi
Kale kapısı
Kapı
963
Meraklı kaya
Büyük kaya dere̅si
Delikli kaya
Büyük kaya
1085
Büyük Mâbed
1005
Hambarlı kaya
Pınar
Kızlar kaya deresi
Kızlar kaya
Kuyu
1041 Küre kaya
Büyük kale
Sungurlu
Yazılı kaya
1101
1146
1124
1176

ya 'ya asker çıkarmış ve Edirne 'ye kadar ilerlemiştir. Hangi sene öldüğü bilinmiyor. Valîd II. 'in boşadığı Sa'dā ile evlenmiş ve halifeye karşı yapılan kıyama iştirâk etmiştir. Bişr 'in, halifenin katlinden sonra da, hayatta bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bibliyografya: İbn 'Asākir (Şam nushasının ikinci cildi); İbn Kutayba, *Ma'ārif* (Mısır tab.), s. 123; Mas'ūdī, *Murūc*, V, 362; İbn 'Abd Rabbihi, *'Iḳd*, II, 333; de Goeje, *Fragm. hist. arab.*, s. 12 v.dd.; Ṭabarī, II, 1270, 1787; *Aġānī*, VI, 137. (H. LAMMENS.)

BİTİGÇİ. [Bk. BİTİKÇİ.]

BİTİKÇİ (*< biti-g-çi*), yazıcı, kâtip. Kelimenin aslı çin. *pi ĕt* > *pi* („yazı fırçası") 'den geldiği düşünülmektedir (bk. Şiratori, *Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türkvölker*, Petersburg, 1902, II, 16; A. von Gabain, *Alttürk. Grammatik*, Leipzig, 1941, s. 303). *Biti-* „yazmak" fi'linden yapılmış kelimeler için krş. *bitig* (Or., Uyg.) ve bundan muhtelif türk şivelerinde *bitik* (şark türk.), *biti* (garp türk.), *bitiv*, *bitüv* (Kom.), *būtī* (Kaz.) „yazı, mektup, muska"; *bitiglig* (Kâşg.) „yazılı, sened sâhibi"; *bitiklik* (Kar.) „kitap dolabı, yazı mâlzemesi"; *bitigū* (Kâşg.) „mürekkep". Aynı kökten olup, *bitikçi* ile aynı mânaya gelen isimler için krş. bir de *bitigüçi* (*bitküçi*) ve *bitigeçi* (*bitkeçi*). *Bitig* ve *bitigçi* kelimelerinin mürekkep şekilleri için bk. *bitig tili* (Kom.) „kitap dili"; *bitig ostası* (Kom.) „mektep hocası"; *uluġ bitikçi* (şark türk.) „baş kâtip" *ulımġa bitigçi* (Kut. Bil.) „hükümdar kâtibi".

Şiratori 'de zikredilen çin kaynaklarına göre, T'o-pa Wei sülâlesi devrinde (388—588) *pi-ten* (*bitig* olabilir) sözü ve *pi-teh-çen* (*bitigçi* olabilir) unvanını taşıyan bir memur vardı (*ayn. esr.*) Kara-Hanlılar 'da *bitigçi* unvanı ile hükümdarın yazı işlerini idare eden, kendisi ile devlet esrarını paylaşabilen ve devleti idare eden vezir ile aynı ehemmiyette bir memuriyet kasdedilirdi. *Kutadġu Bilig* 'de bu memuriyet, *bitigçi*, *bitikçi ulımġa* unvanları ile, anılır (bk. *Kutadġu Bilig*, Fergana nushası, İstanbul, 1943, 198, 14, 298, 7). Kâşgarî (*Dīvān Luġāt al-Turk*, İstanbul, 1333, I, 127, türk. tre., I, 143) *ulımġa* kelimesini, „sultanın mektûplarını türk yazısı ile yazan kâtip" şeklinde izah etmektedir.

Bitigçi ve *bitikçi* sonradan türklerden moğullara da geçmiştir. Moğulcada *biçigü* („yazmak"), *biçikçi* („kâtip") ve *biçig-ün tüşimel* („bir mülkiye memuru, kançalarya memuru") tâbirleri de vardır (bk. Schmidt, *Mongolisch-Deutsch-Russisches Wörterb.*, Petersburg, 1835, s. 109). İlhanlıların dīvān-ı kebīr 'inde *uluġ bitikçi*, baş kâtip idi ve maiyetinde çalışan *bitikçi* ve *bahşı* [b. bk.] 'lar vardı. Bu memur divandan çıkacak olan emir ve kararları yazdırır ve divana ait mâlî işlere bakardı. Eyâlet divanlarındaki bitikçileri *uluġ bitikçi* seçerdi. Berat ve vesikalar onun nezareti altında yazılırdı. Emrindeki inşa dâiresi bitikçi ve bahşıları muhtelif ülkelere gönderilecek olan ferman ve emirleri oradaki halkın dili ile yazarlardı. Bitikçiler arazi tahrir ve tevziinde, devlete âit malların muamelelerinde ve hazine hesaplarında da istihdam olunurdu. Büyük *tamġa* 'nın saklandığı çekmecenin anahtarı ilk zamanlarda bitikçide bulunurdu (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhâl*, İstanbul, 1941, s. 223, 235—236, 257, 279, 280). Hind-türk imparatorluğunda da *bitikçi* ve *bahşı* 'ların buna benzer vezifelerde istihdam edildiğine hükmedilebilir. *Bābarnāme* (Leyden-London, 1905, var. 211 b) 'de bir bahşının bir hazineye memur edildiği yazılıdır.

Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularında *bitikçi* ve *bahşı* makamında, büyük divan âzası olarak, *sāhib-i tuġra* veya *tuġrā'ī* de denilen *nişancı* veya *pervançı* 'yı görüyoruz. Ferman ile berat yazmak ve arazi defterlerini tutmak bu memurun vazifesi idi. Karakoyunlu ve Akkoyunlu divanlarında da *pervançı* aynı vazileyi görmekte idi (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, İstanbul, 1941, s. 43, 62, 105, 127, 295, 299). Osmanlı devletinde Orhan zamanında defter emini adı ile bir memuriyet ihdas edildi. Bu memuriyet daha sonra sırası ile nişancı, tevki'i ve defter-i hakanî nâzırı isimleri ile anılmıştır. Müntesipleri divan âzası olup, vazifeleri ferman ve berat yazarak, tuğra çekmek, arazi tevcihlerini kanun ve nizam dâiresinde cereyan ettirmek ve fethedilen ülkelerin tahririne bakmak idi (bk. Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, 1836, III, 313 v.d.; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif kavaidi*, İstanbul, 1328, s. 165, 177, 259, 269).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de W. Bang ve v. Gabain, *Anal. Index* (Berlin, 1931), s. 15; Brockelmann, *Mitteltürk. Wortschatz* (Budapest-Leipzig, 1928), s. 38; Grönbech, *Koman. Wörterb.* (Kopenhag, 1942), s. 61; Radloff, *Vers. eines Wörterb. d. Türk-Dial.* (Petersburg, 1911), IV, 1775 v.d.; 1778); Zenker, *Dict. turc-arabe-pers.* (Leipzig, 1866), I, 176; Kowalski, *Karaim. Texte in Dial. v. Troki* (Krakow, 1929), s. 17; Vambery, *Çagat. sprachstudien* (Leipzig, 1867), s. 200 v.d.; Şeyh Süleyman, *Lagat-i çagatay ve türkî-i osmanî* (İstanbul, 1298), I, 89; Redhouse, *Türkçeden ingilizceye lügat* (İstanbul, 1921), s. 339, 340.

(MECDUD MANSUROĞLU.)

BİTLİS. BİDLİS, Türkiye'nin şarkî Anadolu bölgesinde, aynı adı taşıyan akar su kenarın-

da ve Van gölünün cenûb-i garbi kıyısındaki Tatvan iskelesinden 25 km. mesafede bulunan bir **vilâyet merkezidir**. Coğrafî mevkii 38° 20' şimâl arzı ve 42° 5' şark tûlü; deniz seviyesinden irtifâı, Lynch'e göre, 5.200 kadem (1585 m.), R. Kiepert haritasında (1914 tabı) 1.560 m.; fakat birinci cihan harbi yıllarında ilk defa, muntazam nirengi esasına dayanarak, alınan türk istikşaf haritalarında tesviye münhanilerinin durumuna göre, 1.400—1.450 m. arasındadır. Ermeniler tarafından Bageş (Pagiş) tesmiye edilmiş olan ve araplar tarafından Badlîs şeklinde yâdedilen bu şehrin adına evvelki türk eserlerinde Bidlîs şeklinde rastlanmaktadır.

Bitlis şehrinden geçen Bitlis suyu (eski haritalarda ve bilhassa aşağı kısmında Dicle'nin şarkî kolu gibi gösterilmektedir), Vaa gölü (sathının deniz seviyesinden irtifâı 1.720 m.)'nü Muş ovasından ayıran Nemrûd sönmüş volkan kütlesinin cenup eteğinde uzanan Rahva düzlüklerinden çıkarak, Siirt'in cenûb-i garbîsinde Bohtan (eski adı Centrites) suyu ile karışıp, daha cenupta Dicle'nin ana koluna dökülmektedir. Şehir, Bitlis suyunun yukarı Elcezire düzlüklerine inmezden evvel, şarkî Toroslar arasında açtığı dar ve derin bir vâdi içinde kurulmuştur. Bu vâdi, şehrin yerleşme sahasında, bir kaç derenin karışması ile, oldukça genişler. Ana vâdi ile garptan buna çok yaklaşan ikinci bir vâdi arasında, dik yamaçlı bir sırt üzerinde Bitlis'in şimdi kısmen yıkılmış heybetli kalesi yükselir. Şehrin toprak damlı taş evleri, vâdilerin kavak ve meyve ağaçları ile kaplı zemininden itibaren, dar ve intizamsız sokaklar boyunca, tamamiyle çıplak olan tepelerin yamaçlarına doğru, birbiri üstünde sıralanır. Üzerinden taş köprüler ile geçilen dâimî akışlı dere yatakları ve bunlar arasında yükselen sırtlar, binaları gibi, adları da çok eski olan mahalleleri birbirinden ayırır. Şimâl-i şarkîde, Bitlis suyunun yukarı kısmı boyunda, karşılıklı Sapkor mahallesi ile Baş mahalle, bunun üstünde ve kalenin gerisinde, bükümet konağının ve yeni halkevinin bulunduğu Gök-Meydan, garptaki vâdi boyunda, yine karşılıklı, Taş mahallesi ile Komes mahallesi, daha aşağıda, garpta Zeydan ve şarkta Kızıl-Mescit mahallesi, cenûba doğru Avul meydanı ve daha ötede, Bitlis suyuna şarktan katılan bir vâdi boyunca uzanan Avih mahallesi bulunur. Mamafih, Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sinde sayısı 17 olarak bildirilen bu mahallelerden bir kısmı, son yarım asır içinde vukua gelen hâdiseler neticesinde, hemen-hemen bir taş yığını hâlini almıştır. Eski ve yeni bütün eserlerde Bitlis'in sularının bolluğu övülmüş, şehrin hârici görünüşündeki pitoresk vasıf, bilhassa son asır içinde buraya uğrayan avrupalı seyyahlar tarafından tafsilen anlatılmıştır. Bununla beraber, mevkiinin yüksekliği ve bilhassa topografyasının dağlar arasında sıkışmış bir çukur hâlinde olmasından, Bitlis'in iklimi şiddetlidir; yazın gündüzleri fazla sıcak olur, kışları da sert geçer ve uzun sürer. Bitlis'in yağışları da boldur; kışın çok yağan kar, buraya gelen yolları örtecek ve şehrin sokaklarını kapatacak derecede fazla birikir. Yağmurlar, bilhassa ilk baharda, çok yağarsa da, yazlar hemen-hemen kurak geçer. Senelik yağış mikdarı (1 m. kadar), Van ve Diyarbekir'in yağışlarından 2,5 defa daha fazladır. Bu yüzden derelerin suyu bol ve muayyen geçit yerleri dışında, hele ilk bahar mevsiminde bunların aşılması güçtür.

Bitlis civarındaki avârızın hususiyeti göz önüne alınacak olursa, şehrin mevkiindeki ehemmiyet, kendini kolaylıkla belli eder. Toros dağları sisteminin Türkiye-İran hududu ile İskenderun körfezi arasında teşkil ettiği büyük hâricî kavsin şark kanadı, hem yüksek olduğu, hem de geniş sıralar meydana getirdiği için, geçilmesi hemen hemen imkânsız bir sed hâlindedir. İşte Bitlis şehri, bu dağ seddini nisbeten darlaşmış olduğu bir sâhada yarıp geçerek, insanlara tabiî bir yol hazırlamış bulunan bir vâdi üzerinde yer almıştır. Bu yol, bir taraftan Van gölü havzası, diğer taraftan Diyarbekir yaylaları ve Elcezire ovaları arasında yegâne irtibat vasıtası teşkil eder. Bitlis şimâlinde Rahva düzlüklerinden geçerek bir taraftan Van gölü kıyısına, diğer taraftan Muş ovası vasıtası ile, Murat nehri yukarı havzasına ulaşan kervan yolları, muhtelif geçitlerden aşarak, yukarı Aras havzasına, Erzurum'a varmakta ve oradan da Karadeniz kıyılarına ulaşmak mümkün olmaktadır ki, bir çok güçlükler bahasına da olsa, geçme imkânı bulunan bu yegâne tabiî yol üzerinde öteden beri kervan ve mekkâre nakliyatı yapılmakta ve sürüleri ile, göçebe kabîleler geçmektedir. Milâttan 4 asır evvel Xenophon'un on binleri de buradan geçmişlerdir. Yolun Bitlis'ten cenûba doğru inen öteki ucu ise, bir taraftan Siirt üzerinden yukarı Elcezire'ye, Musul'da muntazam seyr-ü sefere müsâit bir hâl alan Dicle vâdisine, o vasıta ile de, Basra körfezine; diğer taraftan, Diyarbekir'e uğrayarak, şimâlî Suriye'ye (Halep) ve Akdeniz kıyılarına (İskenderun) doğru uzanmakta idi. Bitlis kalesi, bu yolları ve bunların mühim kollarının birbirine düğümlenmiş olduğu bir noktada, en ehemmiyetli bir geçit yerinde kontrol etmekte idi. Asırlar boyunca kaleyi ellerinde tutan Bitlis beyleri buradan geçen kervanların münakalâtına, ancak ke

menfaatlerinin tatmin edilmesi şartı ile, müsaade etmişlerdir. Bu iş için, ellerinde fazla asker bulundurmak mecburiyetinde bulunan beyler, zahire ihtiyaclarını dağlık olan yakın civarlarından tedarik edemeyecekleri için, münbit Muş ovasını da hükümleri altında bulundurmağa itina ederlerdi.

Bitlis'in ilk defa ne zaman kurulduğu ve adının nereden geldiği hakkında kat'î mâlûmatımız yoktur. Bütün eski kaynakların tekrar ettikleri bir efsâneye göre, Bitlis mevkiindeki ehemmiyet ilk defa İskender'in nazar-ı dikkatini celbetmiş ve Lîs (Badlîs) adlı bir kumandan bu cihangir tarafından, burada gayr-i kabil-i teshir bir kale inşasına memur edilmişir. İnşaat tamamlandıktan sonra buraya gelen hükümdar, içeriye alınmamış ve kalenin cebren zaptı da, bir çok zayiat babasına mümkün olamamış, nihâyet İskender nevmid olarak dönerken, adı geçen kumandan kale kapılarını açtırmış ve hareket tarzını, hükümdarının emrine harfiyen riayet eylemek gâyesi ile izah ederek, affa mazhar olmuş ve şehrin adı da kaleyi inşa eden kumandanın isminden kalmış imiş. Bu efsânenin hakikatten uzak olduğu söylenebilirse de, daha ilk çağda böyle ehemmiyetli bir mevkie bir kale inşa edilmiş olması muhtemeldir. Orta çağın Bizans kaynaklarında Bitlis boğazının adı geçer (*Geogr. Cypr.* χειμοῦρα βαλαλείων). Bitlis, ermeni tarihinde mühim bir rol oynamış olup, eski ermeni kaynaklarında sık-sık zikredilmektedir (Gelzer, *Geogr. Cypr.*, Lipsiae, 1890, s. 168; H. Hübschmann, tür. yer., I, 317, 318). Kalenin, bir kaç defa tahrip edilerek, yeniden inşa veya tâmir edilmiş olması muhtemeldir. Shiel, bir kitâbedeki kayda nazaran, kalenin hicretten 300 yıl evvel inşa edildiğini bildirir. Streck, kale bedeninde arapça kitâbeler bulunduğunu zikreder; Lynch'e göre, bu kitâbelerin çoğu kopya edilmeden harap olmuş ve ortadan kalkmıştır. Arap kaynaklarında Bitlis'in adı türlü yerlerde geçer. Ḳudāma, Ahlat'tan 4 menzil mesafede bir belde olarak (*Bibl. geogr. arab.*, IV, 299), Abu'l-Fidā', İbn Ḥavḳal ve 'Azîzî'yi zikretmek suretiyle, Bitlis'i etrafı yarı harap bir sûr ile çevrili küçük ve mâmur bir şehir olarak bildirir. XVI. asrın ilk yarısında, buradan geçen bir seyyah, Bitlis'i İran şahının lâfzî hükümranlığı altında, bir kürt beyi tarafından idâre edilen ve pek büyük olmayan bir şehir gibi zikreder (*Italian Travels in persia*, *Haklayt Society*, London, 1873, s. 157). XVII. asrın biri yerli öteki avrupalı iki seyyahı, Bitlis hakkında oldukça etraflı mâlûmat verirler. Bunlardan Evliya Çelebi, Van eyâletine tâyin edilen Melek Ahmed Paşa refakatinde (1655) yaptığı seyahatte Bitlis'e uğramıştır. Evliya Çelebi şehrin tavsifinde de, 4.000 adım muhitinde tahmin eylediği kale içinde 300 ev bulunmakla beraber, buranın yarı yarıya han sarayı ile kaplandığını, sûrları o derece sağlam olmayan aşağı kalede iki başı demir kapılı bir çarşı, bir bedestan ve pazar ile bir kaç yüz ev, nihâyet bunun dışarısındaki 17 mahallede hepsi toprak örtülü, bahçeli ve müteaddit katlı 5.000 ev bulunduğunu, ayrıca civarda dağınık bir şekilde, binlerce bağ ve her bağda yaz evleri mevcut olduğunu, 110 mihrap teşkil eden câmilerden en mühimini sultan Şerefeddin câmii (Şeref Han'ın inşa ettirmiş olduğu Şerefiye câmii) meydana getirdiğini söyler. Aynı devirde buradan geçen Tavernier ise, kendi muvacehesinde mutantan bir geçit resmi yaptırmış olan Bitlis beyinin ne İran şahını, ne de padişahı tanımadığını, icabında sefere 20—25.000 suvariden mürekkep bir kuvvet çıkarabileceğini, birbiri arkasından gelen üç müteharrik köprü ile ancak varılabilen bir sarayda ikamet eylediğini yazar. O sırada Bitlis'te nüfusun büyük kısmı kürtler ile ermenilerden terekküp etmekte idi. *Cihannümâ*, ekseriyetin bu sonuncular tarafından meydana getirildiğini kaydeder. 1683'te buraya gelen cizvit rahipleri de Bitlis beylerinin sultana karşı lâfzî metbûiyetlerinin eülûs sırasında vergi göndermekten ibaret bir şekil ile muhafaza edildiğini yazarlar (Fleurian, *Estat présent de l'Arménie*, Paris, 1694). Beylerin bu serâzâd hayatları XIX. asır ortalarına kadar devam etmiş ve ingiliz konsolosu Brant'ın raporlarında maceralı hayatı tasvir edilen Şerif Bey adlı son sergerde Reşid Paşa harekâtı sırasında maglûp edilmiş (1894), kale o zamandan beri tamamiyle metrûk kalmış ve harap olmuştur. Osmanlı hâkimiyetinin kat'î olarak teessüsü üzerine, Bitlis büyük Erzurum eyâletinin Muş sancağına bağlı bir kaza teşkil ederken 1877—1878 türk-rus harbinden sonra, bu havâlinin merkeze bağlılığını tarsin etmek üzere, kânun I. 1295 tarihinden itibaren, vilâyet hâline konulmuştur. Van gölünün garp kıyılarından Dicle nehrine, Hakkâri dağlarının garp kısmından Bingöl dağı eteğine kadar uzanan bu vilâyet, Bitlis, Siirt, Muş ve Genç sancaklarına inkisam ediyor ve XIX. asrın son yıllarında, 30.000 km². yakın bir satıh üzerinde, 400.000'e yakın tahmin edilmiş nüfus ihtivâ eyliyordu. Hemen-hemen bugünkü Bitlis vilâyetine tekabül eden merkez sancağının — Cuinet'ye göre — mesahası 5.500 km²., nüfusu ise, 108.000 kadardı (70.000 kadarı müslüman, 33.000'e yakını ermeni, 4.000'den az bir mıkdarı süryânî-yâkubî ve 1.000 kadarı da yezidî). H. 1310 tarihli Bitlis vilâyeti salnâmesinde ise bu sancağın nüfusu, 46.000 kadarı müslüman ve

33.000'i ermeni olmak üzere, 77.000 gösterilmiştir. Bu rakamı aynen iktibas etmiş olan Lynch. tahrir noksanı dolayısiyle, yekûna 13 % ilâvesi lâzım geldiğini yazıyor. Bitlis şehrinin nüfusuna gelince, bu hususta XIX. asır seyyahlarının, ecnebi konsoloslarının, mahallî idare makamlarının verdikleri rakamlar birbirini pek tutmamakla ve esasen bir kısım kaynaklarda nüfus mikdarı doğrudan doğruya söylenmeyorek, umumiyetle daha kolay tesbit edilen ev sayısından tahmin yolu ile çıkartılmaktadır. XIX. asrın ilk yarısına âit kaynaklarda şehrin nüfusu 20.000'den az olarak gösterilmiştir.; Kinneir (1814) yarı-yarıya müslüman ve ermeni olarak 12.000; Brant (1838) 2/3 müslüman ve 1/3'i ermeni olarak, 15—18000; Taylor (1868)'a göre, 1500'ü hıristiyan olmak üzere, 4.000 âile. — Asrın son yıllarına âit rakamlar umumiyetle daha yüksektir; Müller Simonis ve Hyvernat (1888), 30.000 (ev sayısı, 5.000 kürt, 1.000 ermeni); Nolde (1891) 36.000 tahmin etmektedir. Cuinet'nin verdiği rakam (38.600; bundan 20.800 müslüman, 16.086 gregoryen ermeni, 1800 yâkubî, 200 protestan ermeni) yalnız şehre âit olmayıp, merkez kazasına şâmil bulunmaktadır. 1310 vilâyet sâlnâmesi merkez kazası için, 44.000 nüfus tesbit eylemektedir (30.000 kadarı müslüman). Lynch ise, Bitlis'i ziyareti sırasında (1898) şehrin nüfusunu 30.000 olarak tahmin ediyor (10.000 ermeni, 200 kadar süryânî, gerisi müslüman kürt). Rus kaynakları (Prjevalski, Kaluyakin) daha ziyade ev sayısını bildirirler. XX. asır başına âit böyle bir kaynakta Bitlis'te 5.100 ev bulunduğu ve bunlardan 550 evin türklere, 3.000 kürtlere ve 1.500 evin ermenilere âit olduğunu kaydedilmekte ve nüfusun „türkler ile türkleşmiş kürt ve ermenilerden terekküp ettiği" ilâve olunmaktadır.

XIX. asrın ortalarında Bitlis'i ziyaret etmiş olan seyyahlar, burayı canlı ve güzel bir şehir gibi tavsif ederler. Hommaire de Hell, gölgeli sokaklar, sağlam yapılı hanlar, kubbeli hamamlar ve dâimî cereyanlı dereler üzerindeki ojival stilindeki köprüler ile şarkın bütün cazip güzelliklerinin burada toplanmış olduğunu söyler. 20 sene kadar sonra (1869) buraya gelen Deyrolle de aynı fikre iştirâk eder. Kotschy (1859) ise, „muhteşem Bitlis"i „cazip ve romantik bir merhale" gibi anlatır. Bu sıralarda Bitlis epeyce mühim bir mahallî sanayi merkezi idi. Dereler boyunda bir çok değirmenler sıralanmıştı. Dokuma işleri başta geliyordu. Şehir ve köy evlerinde, başka yerlere de sevkolunan renkli pamuk bezleri ve halılar dokunurdu; gerek bu dokumaları, gerekse Evliya Çelebi'nin çok şöhretli olduğunu söylediği renkli sahtiyanları imâl hususunda kullanılan boyaların hazırlanması çok ileri gitmişti. 1310 sâlnâmesinde Bitlis'te 50 boyahâne mevcut olduğu yazılmış olduğuna göre, bu işlerin epeyce yakın bir devire kadar canlı kaldığı anlaşılmaktadır. Türlü yemişleri arasında bilhassa armut eski kaynaklarda medhedilmiştir. Bugün bile armut ve dut, Bitlis'in başlıca yemişlerini meydana getirmektedir. Evvelce Bitlis ve mülhakatından mazı, kitre zamkı, ceviz uru, cehri boyası, tütün, bal ve bal-mumu, çeşitli deri, barsak ve canlı hayvan ihrâc edilmekte idi.

Geçen asrın hemen-hemen son yıllarına gelinceye kadar, gerek mahallî beylerin hükmü altında, gerekse Osmanlı devletinin vâlileri idaresinde, türk, kürt, ermeni ve yâkubî gibi unsurlar, Bitlis'te normal bir hayat sürmekte idiler. Daha 1683'te cizvitler Bitlis'te bir misyon te'sis etmişler ve bey tarafından iyi karşılanmışlardı. XVIII. asırda bir italyan râhibi (Maurizio Garzoni), katolik propagandası yapmak üzere, kürtler arasında 18 yıl yaşamıştı. 1858'de amerikalılar tarafından Bitlis'te bir de protestan misyonu tesis edilmişti. Her ne kadar bu misyonlar, bütün faâliyetlerine rağmen, burada kendilerine çok taraftar bulamamışlarsa da, muhtelif mezheplere âit kiliselerde âyinler tam bir serbestî içinde yapılmakta idi. Fakat memleket dışında hazırlanan ve saf bir milliyet duygusundan ziyâde menfaât yolunu tâkip eden, ecnebi politikası ile desteklenen ermeni komitecilerinin faâliyeti, XIX. asrın son yıllarında, halk arasında gittikçe artan bir huzursuzluk tevlit etmiş ve bu hâl, mahallî idarenin aczi karşısında, Bitlis ve mülhakatında tam bir anarşiye ve muhtelif unsurlar arasında vakit vakit kıtallere sebep olmuş, bu havâli bu yüzden zarara uğramış, 1914—1918 harbinin son yıllarında vilâyetin büyük kısmının rus ordusu tarafından istilâ edilmesi ve ruslar çekildikten sonra, tenkil edilmeleri için, büyük askerî harekâta ihtiyac gösteren ermeni çetelerinin yaptıkları tahribat ile zararlar büs-bütün artmış, nüfus çok azalmış ve sınaî faâliyetler ortadan kalkmıştır. Şimdi Bitlis, uzun harp ve mücadele senelerini tâkip eden sulh ve sükûn devrinde, yavaş yavaş kalkınmağa çalışmaktadır. Şehrin nüfusu 1927 sayımında 9.050 ve 1935 sayımında ise, 9.994 olmuştur. Bitlis'in münakale bakımından gayr-i müsait olan vaziyeti de düzelmektedir. Birinci cihan harbinden evvel neşredilmiş eserlerde, Van gölü istikametinden gelen bir araba yolunun şehir şimâlinde, Diyarbekir'den gelen başka bir yolun da cenupta sona erdiği, Bitlis'in dar ve yokuşlu sokaklarından araba değil, ancak güçlükle mekkâri geçebildiği yazılmıştır. Hâlbuki bugün, henüz başlan başa şose hâline getiril-

memiş yollar üzerinde, Diyarbekir — Van arasında, Bitlis'ten geçmek suretiyle, bilhassa yaz mevsiminde, oldukça faâl bir kamyon nakliyatı mevcuttur. Bundan başka, Diyarbekir'den Irak hududu istikametinde inşa edilmekte olan demir yolu Bitlis'in 50 km. kadar eenûbundan, Siirt civarından geçeceği gibi, Elaziz'den başlayan diğer bir demir yolu da, Muş'tan geçerek, Tatvan civarında Van gölü kıyısına ulaşacaktır. Son yıllarda Bitlis'te büyük bir tütün atölyesi açılmış, hükûmete âit binalar inşa veya tâmir edilmiştir.

İdarî teşkilât bakımından, eski Bitlis vilâyetini meydana getiren sancaklar, cümhuriyet devrinde, ayrı vilâyetler hâline konulmuş, daha sonra, 1929 senesinde Bitlis, bir kaza hâlinde Muş vilâyetine bağlanmış ise de, 1936 tarihinde Bitlis vilâyeti tekrar te'sis edilmiştir. Bugün Bitlis, Tatvan, Ahlat, Mutki ve Hizan adlı 5 kazaya ayrılan bu vilâyetin 5.482 km². yer kaplayan arazisi üzerinde, 1935 sayımına göre, 58.223 nüfus yaşamaktadır. Kat'î neticeleri en son olarak neşredilmiş bulunan bu sayım sırasında Bitlis'in bağlı bulunduğu Muş vilâyetinde mevcut 143.899 nüfusun 143.502 (99,7 %)'si müslüman ve ancak 397'si gayr-i müslim idi. Yine aynı nüfus ana lisanı bakımından şu şekilde ihtisam eylemekte idi: kürtçe 99.433, türkçe 38.032, arapça 4961 ve diğer diller 1472.

Bibliyografya: *Bibl. geogr. arab.* (nşr. de Goeje), yk. bk.; Belâzorî (nşr. de Goeje), s. 176; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 529; G. le Strauge, *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 184; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 638, not. 2; H. A. Barb, *Geschichte der kurdischen Fürstenherrschaft* (Sitzungsber. der Wiener Akad., XXXII, 1859); Tavernier, *Les six voyages...* (Paris, 1676), I, 3, s. 303; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (nşr. Ahmed Cevdet), IV, 85 v.d.; *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 413; J. Saint Martin, *Mémoires sur l'Arménie* (Paris, 1818), I, 103; K. Ritter, *Erdkunde*, IX, 628, 630; E. Reclus, *Nouvelle Géographie universelle* (Paris, 1884), IX, 422; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), II, 521 v. d.; J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 881* (Paris, 1919); *Sâlnâme-i vilâyet-i Bitlis*, birinci defa, h. 1310 (1892/93), Bitlis, 1308; *Genel nüfus sayımı*, 20. X. 1935, neşriyat sayısı, 75, c. XLIV, Muş vilâyeti; J. M. Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan* (London, 1818), s. 393 v. d.; J. Shiel, *Journey from Tabriz, through Kurdistan* (1836; *JRGS*, London, 1838, VIII, 73); I. Brant, *Notes of a Journey through a part of Kurdistan* (1838; *JRGS*, London, 1840, X, 379 v. d.); H. Southgate, *Tour through Armenia, Kurdistan, Persia, and Mesopotamia* (New-York, 1840); W. F. Ainsworth, *Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia* (London, 1842); X. Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse* (*1846 — 48*), (Paris, 1854); A. H. Layard, *Ninveh und Babylon* (Leipzig, 1897), s. 35 v. d.; C. Sandreczky, *Reise nach Musul und durch Kurdistan nach Urumia* (Stuttgart, 1857); I. G. Taylor, *Travels in Kurdistan...* (*JRGS*, XXXV, London, 1868); Th. Kotschy, *Neue Reise nach Kleincsien* (*1859*) (*Petermann's Mitteilungen*, Gotha, 1860, VI, 68—77); T. Deyrolle, *Voyage dans le Lazistan et l'Arménie* (1869), *Tour du Monde* (1876), I, 369 v.d.; E. Chantre, *De Beyrout à Tiflis à travers la Syrie, la Haute Mésopotamie et le Kurdistan*, *Tour du Monde* (Paris, 1889), s. 269—304; G. Pisson, *De Trébizonde à Bitlis par Erzeruom, Tauris et Van* (*Bull. Soc. geogr. Commerciale*, XIV, Paris, 1891/1892); P. Müller-Simonis ve H. Hyvernat, *Du Caucase au golfe persique à travers l'Arménie, le Kurdistan et la Mésopotamie* (1888/1889), Paris, 1892; F. R. Maunsell, *Kurdistan* (*Geogr. Journal*, London, 1894, III, 81—95); E. Nolde, *Reise nach Innerarabien, Kurdistan und Armenien* (1892), Braunschweig, 1895, s. 237—241; W. Tomaschek, *Sasun und das Quellengebiet des Tigris* (Wien, 1895); H. Rassam, *Asshur and the Land of Nimrod* (New York, 1897), s. 104—384; M. Sykes, *Through Floe Turkish Provinces* (London, 1900); H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies 1898* (London, 1901), II, 145—159; C. F. Lehman-Haupt, *Armenien einst and jetzt* (Berlin, 1910), I, 327 v.d. (BESİM DARKOT.)

Tarih. Ermeni müverrihleri, Bitlis'in müslümanlar tarafından fethi hakkında, bir şey söylemezler; yalnız 641 senesinde islâmların Daron (Muş) bölgesini aldıklarını bildirirler. İslâm müverrihleri, halife 'Omar'in Elcezîre kumandanı 'İyâz b. Ganam'in, Erzen şehrini sulhen aldıktan sonra, Bitlis'e ve oradan Ahlat'a uğradığını, Ahlat batrîk (Patricius)'inin sulha râzı olduğunu, dönüşte Bitlis batrîkının da Ahlat haracı mikdarında harac vermeği kabûl ettiğini söylerler (Belâzorî, *Futûḥ al-buldân*, Mısır, 1901, s. 184). Vâkidî *Kitâb al-futûḥ*'unun Elcezîre kısmında, bu şehrin 'İyâz tarafından fethi hakkında uzunca mâlûmat vermiştir (Mısır, 1302, II, 152—154). Şarkî Roma imparatorlarının

Theodosiopolis (Erzurum) ve Âmid'do bulunan vâlilerinin nezareti altında olan ermeni reisleri meyanında, Bitlis hâkiminin de, islâmlara tâbiiyeti çok sürmemiş, burası, bütün şarkî Anadolu gibi, islâmlar arasındaki dâhilî mücadeleler sırasında, islâm tâbiiyetinden ayrılarak tekrar İstanbul kayserliğine tâbi olmuş, Mu'âviya tarafından bir kere daha itaat altına alınmış, ondan sonra vukua gelen büyük karışıklık devrinde yine islâmlar elinden çıktıktan sonra, 'Abd al-Malik zamanında kardeşi Muḥammed b. Marvân tarafından, doğrudan doğruya Elcezire vâliliği arazisi içine katılmış ve gönderilen âmiller vasıtası ile idare edilmeğe başlanmıştır. Bitlis ve havâlisi, civarındaki bir çok kasaba, şehir ve bölgeler gibi, Elcezîre umûm vâliliğine bağlı olan Diyarbekir âmilliliğine tâbi bir kale olarak kalmış, Abbâsîler zamanında Diyarbekir'de birbiri arkasına kurula Şayḫ, Ḥamdân ve Marvân-oğulları emâretlerinin devamı müddetince, bu emâretler ülkesinin içinde bulunmuştur. Bilhassa son iki hânedan zamanında (X. asır), Bizans imparatorluğunun fazla kuvvetlenerek yukarı Fırat havzasını geri alması, Murad çayı bölgesinde ilerlemesi, buralarda yeni temalar vucuda getirmesi ve diğer taraftan ermeni Vasporakan (Basfürcan, Van gölü havzası) kıralının islâm tâbiiyetinden ayrılarak İstanbul'a bağlanması yüzünden, Bitlis şehri de, Ahlat gibi, islâmın serhad şehri olmuştu. İslâm istilâsı dolayısiyle, Bakr b. Vâ'il ve Taġlib kabîlelerinin bâzı kolları, Diyarbekir bölgesine ve bittabi Bitlis'e ve havâlisine de yayılmışlardı. Marvân-oğullarının hâkimiyeti zamanında bu hânedanın mensûp olduğu Humeydî kabîlesi başta olmak üzere, muhtelif kürt kabîlelerinin kolları da bu hâvâliye dağılmışlardı.

Teşrin II. 1046'da Ahlat'a gelen ve ondan sonra Bitlis'e, daha sonra da Erzen ve nihâyet Meyyafârikîn ile Âmid şehirlerine uğrayan İran şâiri Nâṣir Ḫusrav, bu şehirler hakkında mâlûmat vermektedir. Büyük türk taarruzundan bir sene evvel bu seyahati yapmış olan şâir, Ahlat şehri halkının, arapça, fârisî ve ermenice olmak üzere, 3 dil konuşmakta olduğunu söylemesine nazaran (*Sefernâme*, Berlin, 1341, s. 8 v.d.), Bitlis şehrinin de, bu bakımdan, aynı vaziyette olduğu tahmin olunabilir.

XI. asırda türkler tarafından Anadolu'nun açılması esnasında, bir çok defalar türk boy ve oymaklarına, bilhassa sultan Alp Arslan'ın Malazgirt seferinde tûrk ordosuna uğurak olan Bitlis, Selçuklu imparatorluğunun tâbiiyetini kabûl etmiş olması dolayısiyle, yine Mervan-oğlunun elinde bırakılmış ise de, 1084'te Diyarbekir emîri tâyin edilen ve Mervanlı hükûmetini ortadan kaldırmağa memur olan Faḫr al-Davla Muḥammed b. Cuhayr bütün Diyarbekir emâretinin arazisini zaptederek, şehirleri ve kaleleri türk emîr ve beylerine taksim ve türk boy ve oymaklarına iktâ etti. Bu meyanda bu şehri de, maiyetindeki ümeradan olup, Anadolu'nun açılmasında başlıca rol oynayan beylerden Dılmaç veya Dimlaç-oğlu Mehmed'e vermiş ve o tarihten itibaren, burada Dılmaç-oğulları hâkim olmuştur. Mehmed'den sonra Bitlis hâkimi olan Ḥusâm al-Davla Yeltigin, 1100 tarihlerine doğru, Erzen şehri ile havâlisini emîr Şârûḫ'un elinden alarak emâretini büyütmüştür.

Diyarbekir emîrlerinin vasalı olan bu Bitlis-Erzen Emîleri, gerek haçlı savaşlarına, gerek gürcü muharebelerine, Artuk-oğullarının maiyetinde olarak, iştirâk etmişlerdir. Yeltigin'in oğlu Ḥusâm al-Davla veya Şams al-Davla Toġan Arslan, Emîr İlġâzi ile birlikte, hem frenklere, hem de gürcülere karşı harp etmiş ve Aras kenarındaki Dvîn şehri de onun idaresi altına girmiştir.

1134'te vefat eden emîr Toġan Arslan'dan sonra, yerine oğlu Ḥusâm al-Davla Kurtî geçmiş ve Ahlat melikleri ile birlikte gürcülere karşı muharebe etmiştir. Bu emîr zamanında Musul ve Halep emîri Atabeg Zengî, Ahlat'tan dönerken, Bitlis'i almak üzere, maiyeti erkânından Ṣalâḥ al-Dîn Muḥammed'i memûr etmiş ise de, Kurtî 10.000 dinar vererek, şehrini istilâdan kurtarmıştı (İbn Munḳiẕ, *Kitâb al-i'tibâr*, Princeton U. S. A., 1930, s. 89). 1134'te Kurtî'nin ölümü üzerine, yerine kardeşi Şams al-Dîn Yâḳût Arslan geçmiş ise de, çok yaşamayarak, 1145'te ölmüş ve yerine Atabeg Zengî'nin karargâhında bulunan kardeşi Faḫr al-Dîn Davlat Şâh getirilerek, emîr ilân edilmiştir.

1161'de Faḫr al-Dîn Davlatşâh, Ahlat emîri Sökmen II. ve Erzurum emîri 'İzz al-Dîn Saltuk ile birlikte, gürcü kıralı Giorgi III. ile Anî şehri önünde muharebe ettilerse de mağlûp oldular. Bu hezimet neticesinde 1162'de gürcüler Dvîn şehrini almışlar ve bütün şehri yağma ve tahrip etmişlerdi. Kızını Ḥişn Kîfâ ve Harput emîri Kara Aralan'ın oğlu Nâṣir al-Dîn'e vermiş olan Davlatşâh, bu emîr ile ve onun amcazâdesi olan Mardin emîri Naṣr al-Dîn Alpî ile birleşerek, Harput ve Çemişkezek taraflarını yağma etmiş olan Sivas hükümarı Yağıbasan ile muharebe etmek üzere, Harput'a gelmiş ise de, savaş olmamıştır.

1163'te Faḫr al-Dîn Davlatşâh, İran Selçuklu sultanı Arslan-Şâh [b. bk.]'ın reisliği altında Azerbaycan, Arran ve şarkî Anadolu ümerasının gürcülere karşı yapmış olduğu sefere iştirâk etmiş ve kazanılan muzafferiyetin âmille-

rinden biri olmuştur. Bize bu mâlûmatı veren İbn Azrak 'ın elimizde bulunan ve 1175 senesine kadar vukuatı ihtivâ eden tarihinde, Davlatşâh 'ın vefatından bahsedilmediğine bakılırsa, bu zâtın o tarihten daha sonraya kadar yaşamış olduğu anlaşılır. Kadı Ahmed Nigidî aynı zamanda, *al-Valad al-şafiḳ* diyo ad verdiği *Cāmiʿ al-tavāriḫ* (Fatih kütüp., nr. 4519) 'inde Davlatşâh 'ın 598 (1201/1202) yılına kadar yaşadığını ve o sene içinde Ahlat hükümdarı Sayf al-Dīn Beytimur 'un Bitlis 'i zaptetmiş olduğunu söyler. Beytimur 'un 589 (1193) 'da telef olduğu mâlûm olduğuna göre, burada bir istinsah batası olduğu şüphesizdir ve bu şehrin 588 'de Ahlat emîrinio eline geçtiği anlaşılmaktadır. Bitlis 'in zaptından sonra, Dılmaç veya Toğan Arslan hânedanı denilen bu sülâlenin hâkimiyeti, Erzen ve havâlisine münhasır kalmış ve orada bir müddet daha emâret sürmüştür (bk. ERZEN).

604 (1207) senesinde Ahlat şahlığı Eyyûbîler eline geçtikten sonra, Bitlis de Ahlat 'ta hüküm süren Malik Avḥad Nacm al-Dīn Ayyûb 'un ve sonra kardeşi Malik Aşraf Muẓaffer al-Dīn Mūsā 'nın idâresi altında kalmıştır. İşte bu Eyyûbî sülâlesinin hâkimiyeti zamanında Bitlis, Ahlat ve Van havzasına bu sülâlenin mensûp olduğu kürt Revvâdiye boyunun muhtelif oymakları Azerbaycan tarafından hicret ettikleri gibi, Hakkâriye kürtlerinin muhtelif oymakları ve bu meyanda Rûjekî aşîreti de, bütün tire ve uruğları ile birlikte, Bitlis havâlisine gelerek orada yaylaklar ve kışlaklar tesis etmişlerdi. Türkler ile meskûn olan ve etrafı da Erzurum, Erzincan, Harput, Erzen, Âmid ve Mardin gibi, Selçuklu türk emâretleri arasında bulunan bu havâlide tutunamayacaklarını gören Eyyûb oğulları, kürtleri oraya getirmek ve onlara istinat eylemek mecburiyetinde kalmışlardı.

1229 'da sultan Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh 'ın, uzun bir muhasaradan sonra, Ahlat 'ı zapt ile yağma ve tahrip etmesi ve daha sonra moğulların bu havâliye gelmeleri, Anadolu 'nun fethinden beri şarkî Anadolu 'da türklüğün en büyük ocağı ve bütün Anadolu 'nun o devirde en mühim ilim ve irfan merkezlerinden biri bulunan bu şehrin, her bakımdan, sukutuna sebep olmuştur. Buna mukabil Ahlat 'ın yanında bulunan Van ve Bitlis şehirleri, inkişafa başlamış ve bilhassa Bitlis, şarkî Anadolu 'nun mühim ilim merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Pek kısa süren Anadolu Selçuklularının hâkimiyetini müteâkip tekrar teessüs eden Eyyûb-oğullarının bu havâlideki hâkimiyetlerinin zevalinden ve şarkî Anadolu 'nun bu kısmının moğullar eline düşmesinden sonra, Bitlis şehrî ile havâlisinin tarihi, karanlık bir devre geçirir. XIV. asırda İran 'daki moğul imparatorluğunun yıkılmasını müteakip hâsıl olan büyük fetret devrinde, Karakoyunlu türkmenlerinin Van gölü havzasında tagallüpleri sıralarında, Rûjekî kürt aşireti de Bitlis 'e hâkim olmuş ve Şeref-oğulları diyeceğimiz Bitlis emîrleri sülâlesi kurulmuştur. Bu sülâleden olup, XVI. asrın sonunda Bitlis emîri bulunan Şeref Han [b. bk.] meşhur eserinde kendi hânedanının asıl ve menşe'ini, bir çok rivâyetler zikrettikten sonra, Eyyûbîler soyuna irca eder; Ahlat hükümdarı Melik Eşref 'in kardeşi Malik Macd al-Dīn 'i Bitlis 'e emîr tâyin ettiğini ve bunun soyundan gelen emîrlerin birbiri arkasına Bitlis 'e hâkim olduklarını söyler. Hâlbuki Melik Aşraf 'in Macd al-Dīn lâkabını taşıyan bir kardeşi mevcut değildir. Gerçi kardeşleri arasında bir Mucīr al-Dīn Yaʿḳūb var ise de, onun Bitlis emîri olduğu hakkında hiç bir mâlûmat yoktur (krş. Abu 'l-Farac İbn al-ʿİbrī, *Muḫtaṣar al-duval*, Beyrut, 1890, s. 458; Şihāb al-Dīn Muḥammed al-Nasavī, *Sīrat al-sulṭān Calāl al-Dīn*, Paris, 1891, s. 193 v.d.). XVII. asrın ilk yarısında Bitlis emîri olan ʿAbdāl (ʿAbd Allāh) Ḫān [b. bk.] ise, kendi soyunun Abbâsîlerden geldiğini ve sultan Avḥad adlı birinden indiğini Evliya Çelebi 'ye söylemiştir. Bu iddia, Avḥad 'ın Ahlat 'taki ilk Eyyûbî hükümdarı Malik Avḥad Nacm al-Dīn Eyyûb 'un yanlış olarak başka bir soya izafe edilmesinden çıkmıştır. Yalnız Malik Avḥad 'ın erkek evlâdı bulunmadığı ve binnetice Bitlis emîrlerinin onun soyundan olamayacakları aşikârdır. Evliye Çelebi ʿAbdāl Ḫān nezdinde bir müddet kalmıştır. Bu seyyah, Bitlis hanının sefer vukuunda Van serdarı ile beraber gelmesinin kanun iktizası olduğunu, şehre giron kervanlardan alınan bacın hana âit bulunduğunu, Muş ovası haracının Murad IV. tarafından, kayd-ı hayat şartı ile, hana bahşedildiğini, hanın da bu haractan kale dizdar ve neferatına tayinleri verdiğini, fakat şehir içinde Yâkubî ve arap reayasının cizyesi Van koluna tahsis edilmiş olduğunu, her sene başında Van 'dan bir ağa gelerek, bunu tahsil eylediğini, hanın emrinde 70 kadar kabîle ve eyâletinde ise, 13 zeamet ve 214 timar bulunduğunu söyler.

Şihāb al-Dīn ʿOmarī, XIV. asrın ilk rub'unda Bitlis 'te Şaraf al-Dīn Abū Bakr adlı birinin emîr olduğunu ve nusayrî mezhebine sâlik olmakla müttehim bulunduğunu, Bitlis 'in küçük ve varidatı az bir memleket olup, Mısır 'dan Azerbaycan 'a moğullar nezdine giden elçilerin buradan geçtiklerini, mamafih Bitlis emîrinin meşkûr hizmetler yapmış olduğunu zikreder (bk. *al-Taʿrīf bilmuṣṭalaḥ al-Şarīf*, Mısır, 1312, s. 35). Abu 'l-ʿAbbās al-Ḳalḳaşandī, bu mâlû-

matı tekrarladıktan sonra, *Kitāb al-taṣkīf* 'ten naklen Ziyā' al-Dīn Abu 'l-Favāris al-Rūşakī adlı birinin Bitlis emîri olduğunu; bunun kardeşi Ğars al-Dīn 'in Palu hâkimi bulunduğunu ve bu emîrden sonra oğlu emîr Ḥācc 'ın yerine geçtiğini ve 753 'te ona Mısır divanından mektup gönderildiğini ve aynı zamanda *Kitāb al-taṣkīf* müellifinin Bitlis emîrini kürt ümerası arasında saydığını bildirir (*Ṣubḥ al-a'şā*, Mısır, 1333, VII, 380; *Kitāb icābat al-sāyil ilā ma'rifat al-rasāyil* 'de de aynı mâlûmat mevcuttur, bk. Paris Bibl. Nat., arapça yazmaları, nr. 4437, var. 47).

XV. asrın ilk yarısında yazılmış olup, yegâne nushası Paris 'te Bibl. Nat. 'da arap yazmaları arasında 4439 numarada mukayyet olan *Kitāb al-maḳṣad al-rāfi' al-manşā al-ḥāvī ilā ṣinā'at al-inşā* adlı kitapta (var. 262) Bitlis 'ten muhtasaran bahsedilmekte ve kürt reislerinden Mehmed adlı birinin buraya hâkim olduğunu söylenmektedir. Bu Mehmed 'in Şāhruḫ ve Kara Yusuf ile muasır olan ve Kara Yusuf 'un oğlu İskender tarafından öldürülen emîr Şams al-Dīn olduğu şüphesizdir. Ḥāfiẓ Abrū başta olmak üzere Timurlenk 'e ve sülâlesine dâir yazılmış olan bütün tarihlerde, 795 senesi vukuatında Bitlis emîri Ḥaccī Şaraf 'in Timur 'a tâbiiyetinden uzun-uzadıya bahsedildiği gibi, 812 senesi vukuatında mezkûr emîrin oğlu ve Bitlis hâkimi Şams al-Dīn 'in Kara Yusuf 'un maiyetine iltihak ettiği ve 815 'te yine Kara Yusuf 'un maiyetinde bulunduğu ve 824 'te ise, Şāhruḫ 'un birinci yakın şark seferinde bu emîrin ona arz-ı tâbiiyet ettiği anlatılmıştır.

Fakat *Şerefnâme* 'nin Bitlis faslında (Mısır, s. 439—586) XIV. asrın ikinci yarısından, yâni emîr Ḥaccī Şaraf 'ten evvelki Bitlis emîrlerine ve Bitlis ile havâlisi vukuatına dâir verilen mâlûmatın çoğu, menkulât ve hikâyat kabîlindendir. Bitlis emâreti, Karakoyunlulara ve daha sonra Akkoyunlulara bağlanmış, Akkoyunlular tarafından bir müddet ilga edildikten sonra tekrar teessüs etmiş ve Safevîlere bağlandıktan sonra, Sultan Selim I. 'e arz-ı tâbiiyet ile Kanunî Sultan Süleyman zamanında yine bir müddet lağvedildikten sonra, tekrar dirilmiştir. (Bu emaretin uzun ve mufassal tarihi için bk. *Şerefnâme* ve *Kürtler*, istanbul, 1334). Evvelce türk emîrlerinin hâkimiyeti zamanında Mâverâünnehr ve Horasan ahalisinin ekseriyetle intisap etmiş olduğu hanefî mezhebi Bitlis halkının da mezhebi idi. Fakat Eyyûbîlerin hâkimiyetinden, kürtlerin bu havâliye hicretinden ve bilâhare Bitlis kürt emâretinin teessüsünden sonra, Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem ve Suriye sekenesinin çoğunun sâlik olduğu şâfi'î mezhebi intişara başlamış ve Bitlis ve havâlisi halkının ekseriyeti bu mezhebe girmiştir. Bitlis 'in Şeref Hanlar sülâlesi diyeceğimiz bu kürt beyleri devrinde, hakikî bir ilim ve irfan yuvası hâline geldiği görülmektedir. *Maṭāli'* şârihi 'Abd al-Raḥīm Bitlīsī, nahivden bâzı eserler yazmış olan Muḥammed Barḳal'ī, müverrih İdrīs Bitlīsī ve şâir Şukrī başta olmak üzere, bir çok ulema yetiştiren Bitlis, şarkî Anadolu 'nun üçüncü, belki ikinci derecede bir kültür merkezi olmuştur.

Şeref Han eserinde, kendi zamanında Bitlis 'te mevcut olan medreselerin bir listesini verdiği gibi, Evliya Çelebi de XVII. asır ortasında fazla çoğalmış olduğunu gördüğümüz bu medreseleri birer-birer sayar ve müderrislerin adlarını yazar. Bitlis emîrleri de bu ilim ve irfan muhitinde çok münevver ve âlim bir şahsiyet olarak yetişmişlerdi. Şeref Han 'ın eseri, onun tarihe olan vukufunun derecesini gösterir. Torunu 'Abdāl Han, âlim, fâzıl, şâir, san'atkâr, ilim ve marifet hâmisi ve bir çok meziyetleri kendinde toplamış ve emsâlsiz bir kütüphâne ile nefis eserler cemetmiş ve muhtelif eserleri tercüme ettirmiş mümtaz bir zat idi. Bitlis 'te ilim hayatının inkişaf ettiği bu devirde tasavvufun da çok ilerilemiş olduğu, bilhassa Abū al-Nacīb Suhravardī ve bunun bir şûbesi olan Naḳşibandī tarikatlerinin orada çok yayılmış bulunduğu görülmektedir. Şayḫ 'Ammār, müverrih İdrīs 'in babası Ḥusām al-Dīn 'Alī, Şayḫ Abū Ṭāhir bu tarikat şeyhlerinin belli-başlılarındandır. Tarikat ve şeyhlik bu bölgede, 1924 'te tekkelerin ilgasına kadar, kuvvetle yaşamış ve halk üzerinde geniş mikyasta nufuz ve tesir yapan ve hattâ bâzan isyan ederek, ara-sıra da ufak-tefek gâileler çıkaran bir takım şeyhler de görülmüştür.

(MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

BİTLİSİ. [Bk. İDRİS BİTLİSİ.]

BİTLİSİ. [Bk. ŞEREF HAN.]

BİṬRŪCİ. [Bk. BİTRÛCİ.]

BİTRÛCİ. AL-BİṬRŪCİ, NÛR AL-DİN ABŪ İSḤĀḲ, Avrupa müelliflerince ALPETRAGIUS adı ile tanılır; Endülüs hey'etçilerinden olup, İbn Ṭufayl 'in talebesidir ve VII. (XIII.) asırda şöhret bulmuştur; bk. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber* (*Abhandl. zur Gesch. der math. Wissensch.*, X, s. 131 ve ilâve XIV, s. 174).

BİZANS. [Bk. RÛM.]

BİZERTE. BİZERTA (arap. BENZERT), Tunus 'un şimâl sâhilinde ve Tunus şehrinin takriben 60 km. şimâl-i şarkîsinde, 7° 33′ şark tûlü (Paris) ve 37° 17′ şimâl arzı üzerinde, 35.000 nüfuslu bir **şehirdir**; uzunluğu 16 km., sathı 110 km². olan bir göl ile deniz arasında bulunmaktadır. Sicilya ile Afrika sâhili

arasındaki deniz yoluna hâkim bulunan Bizerte 'nin mevkii, askelik bakımından, pek ehemmiyetlidir.

Bizerte eski Fenike müstemlekesi olan Hippo-Diarrhytus (ital. *Hippone Zarito*, arap. *Benzert*) 'un bulunduğu yeri işgâl etmektedir; önceleri kartacalılara, bilâhare romalılara âit olan Bizerte, Augustus zamanında Roma müstemlekesi idi. Kalelerı Vandallar tarafından tahrip olunmuş şehir, 41 (661/662) 'de Mu'âviya b. Ḥodayc tarafından yağma edilmiştir. Bir müddet tekrar bizanslılar eline geçen Bizerte çok geçmeden, Ḥasan b. al-Nu'mān tarafından, Kartaca ile aynı zamanda, bizanslılardan kat'î olarak alınmıştır (78 = 698). III. (IX.) asırda İbn Ḥavḳal (*Descr. de l'Afrique*, trc. de Slane, *JA*, 1842, s. 179) bu şehri, o zamanlar hemen tamamiyle metrûk ve harap olmasına rağmen, sâhildeki Salfûra eyâletinin merkezi olarak, zikretmektedir. Lâkin şehir düştüğü bu harap hâlden kurtularak, tekrar inkişaf etmiştir; zira al-Bakrî zamanında bir sûr ile çevrilmişti; bir câmi ile bir kaç çarşısı vardı ve balık ticareti ehemmiyetli idi. Şehrin yukarı tarafında, bizanslıların hücumuna karşı, ahali için bir sığınak olan ve aynı zamanda münzevî zâhitlere zâviye (*ribāṭ*) 'lik eden bir kale yükselmekte idi. Limana o zamanlar Marsa 'l-Ḳubba („kubbeler limanı") adı veriliyordu (bk. al-Bakrî, *Descr. de l'Afrique*, nşr. de Slane, s. 257, trc. de Salne, s. 129). İdrîsî Bizerte 'de oldukça canlı bir ticaret hayatı olduğunu bildiriyor. Lâkin şehir, Tunus ülkesini harap eden dâhilî muharebelerden ve düşman hücumlarından, ziyâdesiyle müteessir olmakta idi. Hilâlî istilâsından sonra şehri eline geçiren al-Vard al-Laḫmî ismindeki arap bir mâcerâperest burada istiklâlini ilân etti. Bizerte 1160 'ta 'Abd al-Mu'min 'e teslim oldu; 1202/1203 'te ise, Murabıtlardan Yaḥyā b. Ġāniya 'ye tâbi bulunmakta idi. Bizerte, Endülüs 'ten gelen mültecilerin şehir civarında yerleşerek, „Endülüs kasabası" adı ile bir varoş vucuda getirmiş olmalarına rağmen, XVI. asra kadar durgun ve sönük bir hâlde kaldı. Leo Africanus (*Descr. de l'Afrique*, nşr. Schefer, III, 129) Bizerte 'yi, fakir ve sefil insanların ikamet ettiği bir kasaba olarak, tasvir etmektedir.

Korsanlık, Afrika 'daki diğer berber devletlerinin hepsinin limanlarında olduğu gibi, XV. asırdan itibaren Bizerte 'de de hıristiyan devletlerin müdahalesini icap ettirecek derecede, almış yürümüştü. Salerno baş piskoposunun kumandasında bir fransız-ceneviz harp filosu 1516 'da şehrin önlerine kadar gelmiş ise de, orayı zapta muvaffak olamamıştır. Buna mukabil, Barbaros Hayreddin [b. bk.] 1534 'te Tunus 'u zaptettiği zaman, Bizerte ahalisi, Ḥafṣîlerin hâkimiyetinden çıkarak, ona iltihak etmiştir. Fakat ertesi sene Charles-Quint (Şarlken) Tunus 'u zaptettikten sonra, Bizerte 'yi de hâkimiyeti altına geçirerek, buraya işgâl kuvveti yerleştirmiş ve kalelerini yıktırmış ise de, ispanyalılar çok geçmeden bugün dahi mevcut olan „İspanya kalesi" ile beraber, hepsini yeniden inşa etmişlerdir. İspanyol hâkimiyeti, Bizerte 'nin 1572 senesinde türkler tarafından kat'î olarak fethine kadar, devam etmiştir. Bütün XVII. asır boyunca Bizerte tekrar bir korsanlık yuvası olmuş ve bu limandan yola çıkan korsan filoları, Malta şövalyelerinin harp donanmalarına rağmen, hiç ara vermeden, Sicilya ve İtalya sâhillerini haraca kesmişler ve hattâ büyük hıristiyan devletlerinin gemilerine bile taarruz etmişlerdir. Bu zamanlarda Bizerte hapishânelerinde 20.000 'e yakın hıristiyan esiri yatmakta idi. Bir çok neticesiz müzakerelerden sonra Fransa, ancak XVII. asrın sonlarına doğru, enerjik harekete karar vermiş ve Bizerte 'yi Duquesne tarafından bombardıman ettirmiştir (1681 ve 1684). Aynı sebepler, XVIII. asırda amiral de Boves kumandasındaki bir fransız filosu tarafından şehrin tekrar bombardımanını icap ettirmiştir (4/5 temmûz 1770); bir başka defa da Venedik amirali Emo şehri bombardıman ederek, tamamiyle harabeye çevirmiştir (1785). Korsanlığın bastırılması ve limanın kumla dolması XIX. asırda Bizerte 'nin sür'atle sukûtunu intac etmiştir. Tunus seferinin başlangıcında, 1 mayıs 1881 'de, fransız kıt'alarının işgâl ettikleri Bizerte şehri harap ve ortasından, baştan-başa dar ve kum dolu kanallar geçen bir pazar yerinden başka bir şey değildi.

Fransız himâyesine geçtikten sonra gösterilen büyük mikyastaki faâliyet Bizerte 'yi tamamen değiştirmiştir. Eski kanal kısmen doldurulmuş, deniz ile göl arasında en büyük gemilerin geçebilecekleri yeni bir kanal açtırılmış, yeni bir liman inşa edildiği gibi, gölün sâhillerinde büyük te'sisat yaptırılmış ve Sîdî 'Abd Allāh 'ta denizden 15 km. mesafede bir tersâne tesis edilmiştir. Civardaki tepelere inşa edilen muazzam kaleler mevkiin müdafaasını temin etmektedir. Bunlardan başka, eski şehir ile kanal arasında bir de yeni şehir kurulmuştur. Bizerte, müessislerinin ümit ettikleri hadde çıkmamakla beraber, şimdiye kadar nüfus ve ticaretin artması bakımından, yine çok çabuk inkişaf etmiştir.

Bibliyografya: Erzherzog Ludwig Salvator, *Bizerte, son passé, son présent et son avenir* (Paris, 1900); R. C. Castaing, *Bizerte, Souvenirs du passé* (*Rev. maritime*, 1900); *Le nouveau port de Bizerte* (Paris,

1903); Comte Hannezo, *Bizerte* (*Revue Tunisienne*, 1904 v.d.). (G. YVER.)

BLİDA. [Bk. BÛLEYDE.]

BOABDİL. [Bk. EBÛ ABDULLAH.]

BOBASTRO. [Bk. BÛBEŞTER.]

BOGA. BOĞA AL-KABÎR (?—862), Mu'taṣim ile halefleri devrinde yaşamış bir türk kumandanı olup, baş kumandanlık ettiği bir çok seferlerde bilhassa, Medine etrafındaki bedevî araplara (230 = 844/845), ermenilere (237 = 851/852) ve bizanslılara karşı (244 = 858) yapılan seferler ile diğer harplerde şöhret kazanmıştır. 247 (861)'de, halife al-Mutavakkil öldürüldüğü zaman, Boğa, saraydan uzakta idi. Bu hâdise akabinde hemen saraya döndü ve çok geçmeden al-Muntaṣir da öldüğü için, al-Musta'în'i 248 (862)'de halifeliğe getirdi ve kendisi de aynı sene içinde öldü.

Bibliyografya: Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, 1174 v.dd.; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VI, 317 v.dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 299 v.dd.; Thopdschian (*Mitteil. des Seminars für orient. Sprachen*, 8, 2, s. 121 v.dd.).

BOGA. BOĞA AL-ṢARÂBÎ (?—868), Boğa al-Ṣaġîr adı da verilir. Muktedir bir kumandan olup, al-Mutavakkil devrinde Azerbaycan'da zuhûr eden isyanı bastırmıştır. Aynı halifeye karşı suikast tertip ederek, onu öldürten de yine kendisidir. Al-Muntaṣir ve al-Musta'în'in kısa süren hilâfet devirlerinde asıl idâre hakikatte Boğa ile müttefiki olan Vâṣif'ın ellerinde bulunuyordu; al-Musta'în 252 (866)'de hilâfetten çekilmeğe zorlandığı zaman, Boğa Hicaz vâliliğini alacaktı; fakat yeni halife al-Mu'tazz bunun önüne geçmeğe çâre buldu ve 254 (868)'te Boğa'yı haps ve idam ettirerek, bu maksadına erdi.

Bibliyografya: Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, 1348 v.dd.; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VII, 28 v.dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 356 v.dd.

BOĞÂR. [Bk. BOGÂR.]

BOGÂR. BOĞÂR (Boğâr = Abû Ġâr?), Cezayir'de bir ufak kasaba olup, Médéa (*Lamdîya*)'dan takriben 50 mil mesafede, Şelif'in sol kenarında ve deniz seviyesinden 900 m. yüksekliktedir; nüfusu 2.386 olup, bunun 345'i yabancıdır. „Cenûbun balkonu" olan Boğar'ın mevkii yaylaların kenarında Şelif'in Tell'e girdiği noktada teşekkül eden tabiî yolda ve aşîretlerin göç güzergâhlarında bulunması, sevkülceyş bakımından, her zaman büyük bir ehemmiyeti hâiz idi. Romalılar devrinde burası askerî bir mevki idi. 'Abd al-Ḳâdir burada bir kale inşa ettirdi ise de, kale 23 mayıs 1841'de, general Baraguay d'Hilliers tarafından, tahrip olundu. Fransızlar Boğar'da bir kale ile büyük askerî binalar inşa ettirdiler.

Boğar yeni bir mevkidir. (Yanlış olarak Boğari denilen) kadîm Boḥârî köyü 8 km. daha şarkta ve Şelif'in sağ kenarında 1.200 m. yüksekliktekâin olup, yaylalar ahalisinin pazar yeridir. Buranın yerli mahallesi Sahara-Ḳṣûr'a benzemeğe başlamıştır (krş. Fromentin, *Un été dans la Sahara* (1879), s. 25—35 ve Maupassant, *Au Soleil* (1884), s. 31 v.dd.). Bir efsâneye göre, Boḥârî bu isimde bir velî tarafından tesis edilmiştir. Takriben 1830'da Madanîya tarikatinden Si Mûsâ b. Ḥasan isminde bir derviş bu mahalde bir çok taraftar kazandı ve hattâ bir kaç sene sonra, 'Abd al-Ḳâdir'in yerine geçmeğe dahi teşebbüs etti ise de, bu emîre mağlûp oldu ve maiyeti olan Si Ḳuûider de fransızlar tarafından mağlûp edilince, Madanîya'nın nufuzu sona erdi. Yerini, Sidi 'Adda b. Ġulâm Allâh'ın nufuzu ve şeyh al-Mi'şûm (1825—1883)'un faâliyeti sâyesinde, Şâzaliya-Derḳâva aldı. Şeyh al-Mi'şûm Boḥârî'de mühim bir zâviye tesis etti ise de, bu da artık inkıraz hâlindedir (krş. A. Joly, *Etude sur les Chadouliyas*, *Revue Africaine*, 1906/1907).

3.387 kişisi yerli olmak üzere, 4.299 nüfuslu muhtar bir nâhiyenin baş kasabası olan Boḥârî, 3239 km², geniş likte 32.295 kişi yerli olmak üzere, 33.587 nüfuslu bir „muhtelit nâhiye"nin de baş kasabasıdır. (G. YVER.)

BOĞAZİÇİ. BOĞAZ-İÇİ, eski çağlardaki isimleri ile, pontus Euxinus (Karadeniz) ve Propontis (Marmara denizi) arasında bulunan boğazın Asya ve Avrupa (Anadolu ve Rumeli) kıyılarının heyet-i umumiyesinin aldığı addır. *Bosporus* kelimesinin *bos-* kısmı, trak dilinde bir kelimedir; *porus* (*-poros*) ise, yunancada „geçit" mânasına gelir. Yunan mitolojisine göre, bir ilâh burada öküz (*bous*) şekline girerek, Boğaz'ı geçmiş ve bu hâdise mahalli, ilk grek kolonileri tarafından, „öküz geçidi" mânasında, Bosforos ve daha sonra Bosporos tesmiye olunmuştur ki, bu kelime, Roma muharrirlerinde Bosphorus imlâsında görülmektedir. Modern dillerde görülen şekiller (frans. Bosphore, ital. Bosforo, ingl. Bosphorus, alm. Bosporus) bu iki telâffuz şekilinden çıkmıştır ve Azak denizini Karadeniz'e bağlayan Kerç boğazından (Bosporus Cimerius) tefrik için de, Bosporus Thracius denilmiştir (bk. Pauly-Wissowa, *Real Ancyclopedie*, I, 742 v.dd.). Türk kaynaklarında Halic-i bahr-i rûm, Halic-i bahr-i siyah, Halic-i Kostantiniye, İskender boğazı, Kostantiniye boğazı, Marc al-baḥrayn, Macma' al-baḥrayn, İslâmbol boğazı, İstanbul boğazı ve Boğaz isimleri ile de tesmiye edilir (krş. Âlî, *Kanh al-aḫbâr*, basılmamış kısımlar,

Üniversite kütüp., nr. 5959, var. 448 ve 532; Kâtib Çelebi, *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-biḥār*; ayn. mll., *Cihannümâ*, İstanbul, 1145, s. 664; Sâdeddin, *Tāc al-tavārīḫ*, I, 148; Urue Bey, *Tārīḫ-i āl-i 'Oṯmān*, s. 65; Âsım, *Tarih*, I, 59; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 37, 41)

I. **Boğaziçi'nin topografyası.** İstanbul boğazı, gerk şimâl medhalinden Büyükdere'ye kadar olan kısmında, gerekse cenup medhali ile Çengel-Köyü arasında uzanan parçasında, şimâl-i şarkî—cenûb-i garbî istikametini tâkip eder. Şimâlde, Büyükdere—Paşabahçe arasında, bu şimâl-i şarkî — cenûb-i garbî istikametli parçaya, sert bir dirsek ile, şimâl-i garbî — çenûb-i şarkî istikametli bir kısım eklenir. Paşabahçe — Yeniköy hattının cenûbundan itibaren Çengel-Köyü — Kuruçeşme'ye kadar, boğazın orta kısmı, bâzan tamamiyle şimâl — cenup istikametini alacak şekilde, hafifce cenûb-i garbîye mütevecciih bulunur ve bu kısım, Çengel-Köyü'nden sonra, yine oldukça bâriz bir dirsekle, cenup parçasına intikal eder. Boğaz kıyıları, hemen bütün imtidadı üzerinde her boy ve şekilde kıvrımlar resmetmekle beraber, bu kıyıların gidişinde derhâl göze çarpan karşılıklı bir muvazilik vardır. Cenuptan itibaren, Üsküdar çıkıntısı Dolmabahçe girintisine, Ortaköy (Defterdar-Burnu) çıkıntısı Çengel-Köyü koyuna, Kandilli burnu Bebek koyuna tekabül ettiği gibi, boğazın orta kısmında Yeniköy çıkıntısının mukabilinde Paşabahçe koyu görülür ve Büyükdere koyu karşısında Anadolu kıyısı bir çıkıntı resmeder; daha şimâlde, Karadeniz medhali yakınlarında, karşılıklı kıyıların muvaziliği bir dereceye kadar ortadan kalkar ve iki sâhil, tedricen birbirinden uzaklaşır.

Boğazın eb'adı. Boğazın Karadeniz'e açıldığı şimâl medhâli (Rumeli ve Anadolu fenerleri arası) ile Marmara denizine birleştiği cenup medhâli (Sarayburnu — Kızkulesi) arasında uzunluğu, tam ortadan geçen bir hat (Talweg hattı) boyunca, 29,9 km.'dir. Boğazın cenup medhâli olmak üzere, Ahır-Kapı feneri — Kavak burnu alınacak olursa, bu mesafe 32,2 km.'yi bulur. Eğer boğazın uzunluğu, kıyıların bütün girinti ve çıkıntılarını tâkip etmek suretiyle ölçülecek olursa, yukarıda verilen rakamlardan haylı farklı kıymetler elde edilir. Rumeli feneri ile Ahır-Kapı arasında (Haliç dâhil) Rumeli kıyısı 46 km.; Anadolu feneri ile Kız-Kulesi arası 34 km. Boğazın genişliği yer-yer çok değişir. Şimâldeki geniş medhâlden (fenerler arası 3600 m.) itibaren, Yenimahalle — Sütlüce (925 m.) arasına kadar olan ilk kısımda, koylar ve karşılıklı burunlar arasında sâhiller birbirine kâh yaklaşıp, kâh uzaklaşmakla beraber, tedricî bir darlaşma görülür. Bundan sonra, boğazın Büyükdere — Paşabahçe arasında uzanan ikinci parçasına geçilir ki, burada genişlik yeniden artar (bilhassa Büyükdere koyu ile Umur-Yeri arasında 3550 m.); fakat umumî istikametin değişmesi ile, boğaz oluğu yeniden darlaşır (Yeniköy ile Çubuklu gaz depoları arasında 1480 m.) ve İstinye (Tokmak burnu) ile Kanlıca (Çakal burnu) hattından itibaren, boğazın hemen-hemen şimâl — cenup istikametli en dar kısmına geçilir (Mirgün — Kanlıca arası 790 m.). Boğazın asgari genişliği Rumelihisarı (İskele) ile Anadoluhisarı (Kırmızı-Yalı) arasında 698 m. olarak kaydedilir. Kandilli burnu ile Bebek arasında da boğazın maktaı çok dardır (720 m.); daha cenupta, istikametin yeniden değişmesi ile, boğaz profili takrar genişler (Defterdar burnu — Beylerbeyi arası 980 m. ve Şemsipaşa — Salıpazarı arası 1675 m.) ve nihâyet boğaz, Şemsipaşa (Üsküdar) ve Sarayburnu arasında cenûba dönerek Marmara'ya açılır (Sarayburnu — Kız-Kulesi önü 1780 m. ve Ahırkapı — Kavakburnu arası 2240 m.). Boğazın boyuna ve enine âit bu mâlûmatı verirken, muhtelif kaynaklarda mevcut olan ve ekseriyetle birbirine tevafuk etmeyen rakamlar tekrar edilmeyerek, doğrudan-doğruya deniz haritaları üzerinde yapılan ölçmeler ile elde edilen neticeler yazılmış, Anadolu ve Rumeli kıyılarının uzunluğu hususunda, harita umum müdürlüğü tarafından ölçülüp, Türkiye cümhuriyeti istatistik yıllığında (1941/42, XIII.) neşredilen rakamlar alınmıştır.

Boğaz kıyılarının avarız ve bünyesi. Boğaziçi'nde, karşılıklı sâhillerin birbirine muvazi oluşu nev'inden, başka bir umumî karakter daha vardır ki, o da bu sâhillerin dik yamaçlar hâlinde olmasıdır. Bâzan kesif ağaçlıklar ile örtülü olan bu yamaçlar ancak vâdi ağızlarında inkıtaa uğrar ve dik yamaçlar önünde kıyı boyunda hemen dâimâ yalın kat bir sıra hâlinde dizilen evler, bu vâdi ağızlarında kendilerine, Boğaziçi köy ve kasabalarının az-çok kesif iskân nüvelerini meydana getirecek kadar geniş bir sâha bulurlar. Boğazın şimâl kısmında, Karadeniz medhâlinden, itibaren Yenimahalle ve Anadolu-Kavağı'na kadar uzanan kıyılar, yaşı ikinci zaman sonu olarak tesbit edilen yeşilimsi veya kızıl koyu renkli indifaî sahralardan (andesit lav ve tüfleri) müteşekkildir. Diğer kısımlarda ise, birinci zaman ortalarına (Devon devri) âit çeşitli rusubî araziden (killi şistler, az-çok kaba yapılı kum taşları, bunlardan daha sert kesif mavi kalkerler) mürekkeptir. İstanbul şehrinin bulunduğu yarım ada üzerinde ise, üçüncü za-

manın kireçli-killi yumuşak tabakalarına rastlanır. Gerek Boğaziçi oluğunun, gerekse boğaz bölgesindeki vâdilerin yamaçları dik olmakla beraber, yamaçların üstünde geniş düzlükler vardır. Yalnız, Anadolu yakasında, boğaza kadar sokulmayan tepeler bu düzlüklerin yeknesaklığını ihlâl ederler ki, bunlar, Devon devrine âit, gâyet sert kum taşlarından meydana gelmiştir (Çamlıcalar, Kayışdağı). Şu hâlde, İstanbul boğazı, tâbi vâdileri ile beraber, irtifaı 120—200 m. arasında değişen yayla şekilli düzlükler içine gömülmüş bir vâdi sistemi manzarası arzeder (bk. E. Chaput, *Voyages d'études géologiques et géomorphogeniques en Turquie*, Paris, 1936, s. 151—177, 237 v.d., 245, 259, 287—290 ve bibliyografya).

Boğazın deniz altı topografyası. XIX. asır ortalarından itibaren yapılmış iskandillere istinat edilerek, meydana getirilen haritalar, hiç olmazsa ana çizgileri bakımından, boğazın deniz altı topografyası hakkında doğru bir fikir ediumeğe elverişlidir. Bu haritalar üzerinde yapılan müşahedeler, Boğaziçi'nin su altında kalan kısmının bir çok intizamsızlıklar, çukurlar ve tümsekler meydana getirmekle beraber, cenuptan şimâle doğru takriben 0,001 değerinde umumî bir meyil arzettiğini, Dolmabahçe — Üsküdar'dan itibaren — 50 metreden daha derin bir oluğun boğazı başlan başa kat'ettiğini, her yerde boğazın ortasındaıı geçmeyerek, bâzan bir kıyıya, bâzan ötekine yaklaşan bu oluk dâhilinde, hemen dâimâ Boğaz profilinin darlaştığı sâhalara tekabül etmek üzere, göbek şeklinde çukurlar mevcut olduğunu, buna mukabil profilin genişlediği yerleriu nisbeten daha az bir derinlik gösterdiğini ortaya koymakta ve bu son kaideye uymak üzere, boğazın nihâyet bulduğu iki uçta, medhâller civarında, derinliğin azaldığı birer eşik bulunmaktadır. Cenûp medhâli önünde olan Saray-Burnu ile Selimiye arasıudaki eşik, A. Merz'in tesbit ettiği gibi, — 37 değil, fakat — 50 m. derinliğinde olmalıdır (B. Darkot). Şimâldekine gelince, oldukça sık bir iskaudil şebekesine dayanan bütün deniz haritalarında su seviyesinden aşağı 50 metreye kadar yükseldiği görülen bu eşik, bu civarda hiç bir iskaudil yapmamış olan A. Merz tarafından, her nedense, yok farzedilmiş ve boğaz oluğunun, mütemadî bir meyil ile, doğrudan doğruya Karadeniz'e açıldığı kabûl olunmuştur. Boğaz oluğu cenûpta Beşiktaş ile Üsküdar ve Kuzguncuk arasında, tam ortada kendi mihveri boyunca uzanan bir sırt (derinliği — 25 ile — 30 arasında) ile iki tâlî oluğa ayrılır ki, bu oluklarda derinlik — 50 metreyi bulmaz. Buradan itibaren şimâle doğru gidilince, ortadaki sırtın kaybolup tek bir oluk teşkil ettiği görülür ki, burada azamî derinlik tedricen — 70 metreye iner ve boğazın çok darlaştığı bu kısımda, yukarıda işaret edilen göbek şekilli çukurlara rastlanır. Bunlardan biri, fransız ve ingiliz deniz haritaları üzerinde, Arnavutköyü — Vani-Köyü arasında 106 m., bir ikincisi, Bebek câmii ile Kandilli burnu arasında 120 m. derinliğinde gösterilmiştir. Daha şimâlde âzamî derinlikler, yine evvelki gibi, 70—75 m. arasında (ingiliz amirallik haritalarına göre Kavaklar önünde 80 m.'den fazla) oynar ve nihâyet boğaz oluğunun dibi Garipçe ile Poyraz burnu arasında — 90 metreye indikten sonra medhâl önünde derinliği — 50 metreye varmayan bir eşik ile nihâyete erer. 1917/1918 senelerinde boğaz sularında hidrografya tetkikleri yapan A. Merz, daha eski kaynakların bildirdiği derinlik rakamlarının umumiyetle az-çok mubalağalı olduğunu, zîra derinlik ölçülerinde kullanılan iskandil ipinin boğazdan geçen üstlü altlı cereyanlar yüzünden, inhiraf a uğrayarak, bilhassa akıntıların hızı fazlalaşan dar yerlerde hakikî değerinden hayli farklı rakamlar elde edildiğini, işte bunun için, İstanbul boğazının en çukur noktasının — 120 değil, fakat — 92 m. derinliğinde olduğunu ifade etmiştir. Fakat Merz'in ölçüleri doğrudan doğruya derinlik tayinini istihdaf etmediği için, onun da gerçek kıymetleri bulduğu kat'iyetle söylenemez. Bu kıymetleri elde etmek içiu, modern iskandil metodları ile yapılacak ölçüleri beklemek lâzım gelmektedir.

Boğaziçi'nin deniz altı topografyasında, oluğun menşe'ini aydınlatmak bakımından, hesaba katılacak bâzı hususiyetler daha seçilir ki, bunlardan biri boğazın su altında kalan kısmında kaya döküntülerine, kum sığlıklarına pek az rast gelinmesidir (başlıcaları: Rumeli-Feneri önünde, Öreke taşı „îles eyannées" ve Büyükdere karşısında Umur-Sığlığı, Beykoz ile Servi burnu, İstinye ile Yeni-Köy arasında ve Kuruçeşme önündeki sığlıklar). Diğer bir hususiyet ise, iskandillerin hemen hiç bir yerde sert kayaya rast gelmemesi, su altındaki zeminin dâimâ kum, çakıl ve kavkan nevinden enkaz ile örtülü bulunmasıdır.

II. Boğaziçi'nde deniz akıntıları. Boğaziçi akıntıları, ilk önce, gemilerin seyr-i seferine tesir etmesi bakımından denizcileri alâkadar etmiş, eski müellifler arasında (Polybios, Dionysos ve Strabon) bu tabiat hâdisesini tasvir edenler olmuş, Boğaziçi'nde şimâlden cenûba giden büyük akıntı (Mega Reuma), Karadeniz'in fazla suyunun Marmara'ya doğru akması şeklinde izah edilmiştir. Filhakika, normal hava şartları altında, boğazın satıh sularında, şimâlden cenûba doğru bir cereyan var-

dır ki, nehirlerde olduğu gibi, yatağın mukaar kıyılarını tâkip etmeyerek, muhaddep kıyılar önünden akıp gider. Boğazın şimâl medhâli civarında takriben ortadan geçtiği görülen bu ana cereyan, daha cenupta Servi-Burnu önünden geçip, Rumeli kıyısında Yeniköy burnuna yaklaştıktan sonra Yamak (Kanlıca) burnu önünde boğazın dar kısmına girer ve burada sür'ati artarak Rumelihisarı önünde Şeytan-akıntısını meydana getirir, müteâkiben karşı sâhilde Kandilli burnu ve sonra tekrar Rumeli tarafında Arnavutköyü şimâlindeki akıntı burnu yakınından geçer, Vani-Köyü önünde Maskara-akıntısı teşkil ettikten sonra Beylerbeyi—Üsküdar (Şemsipaşa) arasında Anadolu kıyısına daha yakın bulunur; Nihâyet Kız-Kulesi açıklarından Sarayburnu'na atlar ve genişleyerek, Marmara'ya dâhil olur. Bu cereyanın vasatî sür'ati saniyede 0.90 m. ise de, Kandilli önlerinde 1,45 metreye (saatte 5 km.'den fazla) varır ve şimâl rüzgârları ile desteklendiği sırada daha da hızlanır. Bilhassa burunlar önünde, kendini hissettiren bu cereyana mukabil, büyük koylar içinde aksi cihete doğru akan anaforlar görülür ki, bu ters akıntıların en mühimi, Sarayburnu'nda başlayıp, Haliç'in ön kısmından geçer ve Tophane-Beşiktaş önünde Rumeli kıyısı boyunca Arnavutköyü'ne kadar tâkip edilebilir. Daha şimâlde Bebek, Küçüksu, İstinye, Beykoz ve Büyükdere koylarında da böyle ters akıntılar görülür ki, bunları, ana cereyandan ayrılarak, koyları dolaşıp sonra tekrar bu cereyana katılmak üzere Rumeli tarafında sağa, Anadolu kıyısı önünde de sola doğru kıvrılan tâlî kollar telâkki etmek mümkündür. Fakat boğaz mıntakasında şiddetli ve sürekli cenup rüzgârları estiği sırada satıh suları takımiyle aksi cihete doğru akmaktadır ki, buna gemiciler o r k o z adını verirler; orkozun hükün sürdüğü sırada şimâlden cenûba doğru olan sathî cereyan hemen-hemen ortadan kalkar, hattâ koylarda evelkinin aksine doğru ters akıntılar görülür.

Yukarıda söylenen ve varlığı pek eskiden beri bilinen satıh akıntılarından başka, boğaz oluğunun derinlerinde Marmara'dan Karadeniz cihetine doğru akan bir akıntı daha vardır. Balıkçılar, öteden beri, boğazın derin sularının satıhtaki ana cereyana nazaran aksi cihette aktığına dikkat etmişlerdi. Ağlarını suya bıraktıkları vakit, bunların, muayyen bir derinliğe vardıktan sonra, bâzan kayıkları yüzdeki akıntıya karşı hareket ettirecek kadar kuvvetli bir cereyanla sürüklendiğini görmüşlerdi. Bu akıntının mevcudiyetinden, bir takım ilmî mülâhazalara dayanarak, ilk defa bahseden Comte de Marsigli olmuştur ki, XVII. asırın sonuna doğru İsveç kıraliçesi Christine'e yazdığı mektuplardan, sathî suların Karadeniz'den Marmara'ya doğru cereyan etmesine mukabil, derindeki suların aksi cihete akması lâzım geldiğini izah etmişti. Kanal adı verilen bu akıntının varlığını ilmî metodlar ile tesbit edebilmek için, XIX. asrın ikinci yarısını beklemek lâzım gelmiştir. İlk defa Spratt (1871), bu akıntının mevcudiyetini ve aynı zamanda dipten akan suların, satıhtakilere nazaran, daha tuzlu olduğunu meydana koymuştur. Daha yeni müşahedeler ile de te'yit edildiği gibi, bu alt akıntının âzamî sür'ati (Kuzguncuk önlerinde) 1,22 m.'yi bulmaktadır. Karadeniz'den gelen sathî suların tuzluluğu 17/1000 iken, boğazın derin kısmındaki sular, kendilerine menşe' olan Akdeniz suları gibi, çok tuzludur (35/1000'den fazla).

B o ğ a z c e r e y a n l a r ı n ı n m e n ş e'i. XIX. asrın ikinci yarısı ile, XX. asrın başında, Boğaziçi sularında yapılan ilmî araştırmalar (Spratt 1871, Wharton 1872, Makaroff 1881/1882, Magnaghi 1884, de Gueydon 1886, Natterer 1894, Spindler 1890 ve 1894, Nielsen 1910 ve nihâyet Merz 1917/1918), bu suların fizikî ve kimyevî vasıflarını belirterek, boğaz akıntılarının menşe'i hakkında bir takım faraziyelerin ortaya konmasına imkân vermiştir ki, bunların müşterek esası, daha fazla su ile beslenen ve havzası üzerinde daha az tebahhura mârûz olan Karadeniz sularının satıhtan Marmara'ya doğru akması ve Marmara'nın derin kısımlarını dolduran tuzlu ve ağır suların da, hidrostatik tazyik farkı yüzünden, boğaz oluğunun alt tarafından geçerek, Karadeniz'e doğru gitmesi şeklinde hulâsa edilebilir. Bilhassa A. Merz tarafından yapılmış ölçüler, sühûnet dereceleri, tuzlulukları ve akış cihetleri farklı olan iki cereyanın ayrılma sathının, cenup medhâlinde su yüzüne daha yakın (Üsküdar önlerinde —20 m.) iken, şimâle doğru gidildikçe tedricen daha derinlere indiğini (orta kısımlarda — 30, 35 m., şimâl medhâli yakınlarında — 45 m. civarında) meydana koymuştur. Merz-Möller faraziyesine göre alt akıntı, bir nehir yatağında imiş gibi boğaz oluğunun dibinden akarak, Karadeniz'e kavuşmaktadır (Alfred Merz Lotte Möller, *Hydrographische Untersuchungen in Bosporus und Dardanellen*, Berlin, 1928). Bu hâdisenin mümkün olabilmesi için oluk zemininin şimâle doğru meyilli olması icap etmektedir ve müellifler, şimâl medhâli önünde bir eşik bulunmadığını kabûl ederek, bu hükme varmaktadırlar. Son senelerde Ph. Ullyott ve Orhan Ilgaz (1942—1944), suyun muhtelif derinliklerde subunet ve tuzluluğunu sür'atle tâyin eden elektrikli iskandil âleti ile sürekli ve

muntazam müşahedeler yaparak, dikkate değer bâzı neticeler elde etmişlerdir ki, bunlar daha şimdiden, Boğaziçi 'ndeki suların eski cereyan faraziyesini epeyce değiştirecek mâhiyette görünüyorlar. Bu müşahedeler, evvelâ boğaz mıntakasında şiddetli şimâl rüzgârı estiği sırada, Karadeniz 'in sathından gelen az tuzlu suların boğaz oluğunu tamamiyle kaplayarak, alt cereyanı büs-bütün kovduğunu belirtmektedir ki, bu suretle, 60 sene evvel Makaroff tarafından „Karadeniz seviyesi 80 santimetre daha yükselirse üst cereyanın boğaz dibine kadar inerek, Marmara 'dan Karadeniz 'e giren suların tamamiyle kovulacağı" şeklinde ifâde edilen bir hâdisenin bugün bile, bâzı şartlar altında vukua gelmekte olduğu anlaşılıyor. Yine bu yeni müşahedeler, sürekli cenup rüzgârlarının esmesi ile vukua gelen ve orkoz adı ile tanınan ters akıntının, satıh sularında tuzluluk nisbetini bir az arttırdığını, fakat alttaki sularda tuzluluğun, normale nazaran, eksildiğini meydana koymakta, müellifler bu suretle, suların şiddetli cenup rüzgârları ile itildiği sırada bile, çok tuzlu suların Karadeniz 'e giremediğini göstermektedirler. Normal hava durumuna gelince, mütedil şimâl rüzgârı eserken, boğaz oluğunun satha yakın kısmında, az tuzlu bir su tabakası, altta ise çok tuzlu sular bulunduğunu ve aradaki ayrılık sathının şimâle doğru meyilli olduğunu ifâde etmekle, müellifler eski müşahedeleri te'yit ediyorlar; fakat bu ayrılık sathının, mevcudiyeti üzerinde B. Darkot 'un ısrarla durmuş olduğu şimâl medhâli eşiği zirvesine varmadığını, binaenaleyh bu eşik üstünde yalnız az tuzlu Karadeniz sularının bulunduğunu, yâni normal şartlar dâhilinde, Marmara 'dan gelen alt cereyan sularının Karadeniz 'e çıkamayacağını ileri sürmek suretiyle, bütün eski nazariyelerden ayrılıyorlar. Bu sular, şimâl eşiği yakınlarına kadar gelmekle beraber, „turbulence" hâdisesi neticesinde, temos sathı civarında üst akıntıya karışıp tekrar geriye dönmekte, bu suretle alt akıntının haemı şimâle doğru tedricen azalmakta, diğer taraftan, ölçülerin sarih şekilde gösterdiği vecihle, üst akıntıda tuzluluk nisbeti, Marmara sularının karışması neticesinde, boğazın şimâl taraflarından cenûba doğru, muntazaman artmaktadır. Nazarî deliller faraziyenin doğruluğunu desteklediği gibi, müellifler ayrıca İstanbul 'da Robert Kolej müessesesinde, 1934 senesinde Boğaziçi 'nin bir modeli dâhilinde yaptıkları bir tecrübe ile, faraziyelerinin hidrodinamik imkânlara uyduğunu da göstermişlerdir (Philip Ullyott ve Orhan Ilgaz, *İstanbul boğazında araştırmalar*, *Türk coğrafya dergisi*, Ankara, 1943, II, ve 1944, V).

III. İstanbul boğazının menşe'i. İstanbul boğazının teşekkül tarzı, çok eskiden beri, insan düşüncesinin takıldığı bir mevzû olmuştur. Bu hususta, yakın vakte kadar, bir takım efsaneler ileri sürülürken, daha ilk çağlarda bile, boğazın men'şeini az-çok ilmî bir şekilde izah etmeği deneyenler olmuştur. Kadîm yunan müellifleri arasında, Karadeniz 'in şimdiki Hazer denizi gibi, büyük bir iç deniz iken, sonradan boğazların açılması ile hârice irtibat kazandığı fikri mevcut idi. XVIII. asır başında, seyyah Tournefort, eski Karadeniz gölü sularının hârice taşarak, aşındırma suretiyle, boğaz oluğunu açtığını tasavvur etmiş, onun müşahedelerine istinaden Pallas (1788), boğazın yakın bir devirde akar suların aşındırması veya menşe'i dâhilî bir hâdise ile açılmış olabileceğini ileri sürmüştür. XIX. asır başında Dureau de la Malle (1807), boğazın bu havâlide vukua gelen volkan indifâları neticesinde açıldığını ve şimâl medhâli civarındaki lavların da o sırada meydana çıkmış olduğunu iddia etmiştir. Bu düşünce, daha sonra P. de Tchihatcheff (1864) tarafından da tekrar edilmiş olup, ona göre, dördüncü zaman zarfında vukua gelen indifâlar sırasında kırılma neticesinde boğaz açılmış ve Karadeniz suları buradan Marmara 'ya doğru akmıştır. Yakın senelerde, yapılan müşahedeler, boğaz civarındaki indifaî arazinin yaşının kat'î surette ikinci zaman sonu olarak tesbit etmiş bulunduğundan, çok yakın bir devirde açılmış olan boğazın teşekkülünde indifaî hâdiselerin rolü olmayacağı anlaşılmış ve artık bu nazariye şimdi tamamiyle terkedilmiştir; bununla beraber, boğazın menşe'ini dâhilî âmillere atfetmek düşüncesini, indifâsız kırılmalar nevinden tektonik hareketler tasavvuru ile, daha yakın yıllara kadar müdafaa edenler olmuştur. Neumayr (1880) ve Boiatzis (1887) gibi ki, bu sonuncuya göre, Boğaziçi oluğu yeni bir çöküntü çukurundan başka bir şey değildir. Her ne kadar yeni müşahedeler bu tasavvurun yanlışlığını ortaya koymuş ve boğazın, buradan geçen akar sular tarafından kazılma suretiyle açıldığı fikrini sağlamlaştırmış ise de, Boğaziçi oluğunun birbirine az-çok kaim dirsekler ile eklenen parçalar şeklinde görünüşü ve bu parçalardan birinde, çöküntü çukurunu dolduran rusuplar bulunuşu, sular tarafından kazılmış vâdinin yerinin hiç olmazsa kısmen tektonik âmiller ile işâret edilmiş olduğu mülâhazasını bâzı müellifler nazarında hâlâ kabil-i müdafaâ telâkki ettirmektedir. Fakat bu müellifler bile, boğazın, deniz seviyesi şimdikinden daha alçak olduğu bir sırada, akar sular tarafından, normal îtikâl veliresine göre, açılmış bir vâdi olduğu fikrinde mütte-

fik bulunuyorlar. Bilâhare deniz seviyesi yükselerek, bu vâdiyi ve aynı zamanda onun tâbilerini (Haliç) kısmen işgâl etmiştir. Daha XIX. asır başında A. von Hoff (1822), boğazın teşekkülünü, fazla beslenen Karadeniz seviyesinin yükselmesi ile, bu denizi Marmara çukurundan ayıran eşiğin üzerinden akan suların itikâline atfetmiş bulunuyordu. Bu izah tarzı, bilâhare diğer müellifler tarafından daha esaslı şekilde işlenilmiş, XIX. asır sonunda, boğazın deniz tarafından istilâ edilen bir vâdi olduğu bütün alâkalılar tarafından kabûl edilmiş olup, yeni müellifler arasında ancak İstanbul ve Çanakkale boğazlarının aynı vâdiye âit parçalar olup-olmadığı ve bir de bu vâdiler içinden geçmiş bulunan nehir sularının akış cihetî üzerinde düşünce farkları görülmektedir. A. Philippson (1898), F. Toula (1898) N. Andrussow (1901), J. Cvijic (1901), İstanbul boğazını Karadeniz 'den Marmara 'ya doğru akan bir vâdi parçası olarak telâkki etmişler ve Th. English (1904) ile R. Hoernes (1909, 1911) bu vâdide akışın cenûptan şimâle olduğunu kabûl eylemişler; W. Penck (1919), menşe' bakımından, boğaz oluğunun marmara ile alâkası olmadığını ve bunun, yukarı mecrası Kâğıthane deresi (Haliç) tarafından meydana getirilmiş bir vâdinin temadisinden ibaret bulunduğu fikrini tervic etmiş, B. Darkot (*Coğrafî araştırmalar*, İstanbul, 1938), Boğaziçi vâdisinin açılmasını IV. zamanın cümûdiye devirleri ile münasebetdar olarak ele almış, cümûdiye istilâsına tekabül eden serin ve rutubetli bir iklim safhasında, fazla beslenen Karadeniz sularının, şimdi boğazdan geçen su hacmine nazaran, çok daha büyük bir kütle hâlinde akarak, boğaz oluğunun teşekkülündeki rolünü tetkik etmiş, boğazın cenup medhâlindeki eşiğin, W. Penck tarafından iddia edildiği gibi, Haliç-Boğaziçi vâdisini Marmara mâilesinden ayıran bir sırt olmayıp, Karadeniz 'den gelen büyük su kütlelerinin taşıdığı sulp maddelerin, bir nehir deltasında olduğu şekilde, oluğun ağzında birikmesi ile husule geldiğini ileri sürmüş, boğazda yapılan iskandillerin sert kayaya rastlamadığına işaret ederek, bugünkü deniz altı profilinin, sular tarafından açılmış oluğa tam olarak tekabül etmediğini ve bu oluğun şimdi, evvelkine nazaran, hacmi azalmış cereyanlar tarafından sürüklenemeyen enkaz ile örtülmüş bulunduğunu söylemiş, boğazın dar kısmında görülen göbek şeklindeki çukurları, cereyan sür'atinin nisbeten fazla olduğu yerlerde, terâküm maddelerinin az birikme sahaları olarak tefsir eylemiştir. Son yıllarda Sırrı F. Erinç (1939) tarafından yapılan bir araştırmada, İstanbul boğazının menşe'i meselesi, bütün bu yeni müşahedelerin ışığı altında tetkik edilmiş, boğazın umumiyetle birbirine müvâzî olan karşılıklı kıyıları boyunca görülen kıvrım ve dirseklerin vâdi yamaçlarına âit şekillere tam uygunluğu neticesine varılmış, B. Darkot tarafından ortaya konduğu gibi, terâküm maddeleri altında az-çok örtülü olan boğaz vâdisi tabanının Karadeniz medhâlinden Marmara çukuruna doğru meyilli olduğu ve binaenaleyh oluğun Karadeniz 'den Marmara 'ya doğru akan bir vâdi tarafından açıldığı kabûl edilmiş, şimâl medhâli civarında, karşılıklı kıyılar arasında müvâzîliğin zâil olmasında, açık deniz dalgalarının sebep oldukları i'tikâl hâdisesinin rolü gösterilmiştir. Boğaz vâdisinin yamaçları üzerinde görülen ve eski mecra parçalarına tekabül eden düzlükler (taraça) meyli de, akış cihetinin şimâlden cenûba doğru olduğu fikrini te'yit etmektedir. Netice itibariyle, Boğaziçi vadisinin III. zaman sonundan itibaren teşekkül etmeğe başlayarak, şimdikine nazaran en az 100 m. daha alçakta bulunan bir deniz seviyesine göre kazıldığı ve IV. zaman ortalarına doğru, bu vadinin deniz istilâsına uğradığı anlaşılmaktadır. (BESİM DARKOT.)

TARİHTE BOĞAZİÇİ

Boğaziçi 'nin çok eskiden beri fenikeliler ve hattâ kadîm yunanlılar tarafından „misafirperver" mânasına gelen kelimeler (msl. *euxinos*) ile isimlenen Karadeniz 'e bir mahreç olduğu mâlûmdu. Eski yunanlılar buraya, her hâlde boğazın nihâyetindeki sâhillerde tesadüf olunan bazalt sütunları ve mağaralar sebebiyle, „birbiri ile vuruşan kayalar" mânasına, Symplēgades demişler ve boğazdan ilk mitoloji kahramanlarından Herakles (Herkül) 'in, sonra Iason 'un riyasetinde, Kafkasya 'ya altın yapağı (*kolchis*, „sırma tüylü keçi postu") aramağa giden argonotların geçtiğini hikâye etmişlerdir. Boğaziçi kıyılarında, gerek bunlara gerek daha sonraki bizanslılara âit, bir çok hâtıralar mevcuttur. Boğaziçi hakkında eski çağlara âit oldukça tafsilâtlı mâlûmat Herodot, Polybios, Strabon, Plinius, Arrian, Philostratos v.s. 'de bulunduğu gibi, bizanslı Dionysios 'un 196 'dan evvel yazdığı ayrıca bir eser de vardır ki, muahharen C. Wescher tarafından, yeni bir yazması bulunan yunanca orijinal metni ile beraber, neşredilmiş olan bu eser (*Dion. Byz. de Bosp. navigatione quae super sunt*, Paris, 1874), evvelce uzun müddet P. Gillius 'un lâtince nushası ile bilinmekte idi (*De Bosporo Thracico libri*, I—III, Lyon, 1561). Türkler ise, daha İstanbul 'un fethinden önce, Boğaziçi ile alâkalanmışlar ve burunun askerî ehemmiyetini düşünerek, tahkimat yapmakla işe başlamışlardır. Fakat İstanbul alındıktan ve

bilhassa Karadeniz bir türk iç denizi hâline getirildikten sonra, boğazın müdafaa bakımından ehemmiyeti ikinci plâna düşmüş, zaman zaman bu hususta da tedbirler alınmakla beraber, son yıllara kadar, Boğaziçi türk İstanbul hayatında, hem muhtelif umran hareketlerine bir zemin, hem de bir eğlence yeri, şiir, musiki ve edebiyat mevzuu olarak kalmıştır.

Boğaziçi muhtelif devirlerde muhtelif safhalar ve değişiklikler geçirdi. Tabiî güzellikleri, mimarisi, nakil vasıtaları ve Boğaziçi'nde geçirilen hayat tarzı bakımından, bu değişmeler ehemmiyetli oldu. Fatih devrindeki Boğaziçi ile XVII. ve XVIII. asırdaki Boğaziçi arasında, bissolunaeak derecede, fark vardır. Türklerin eline geçtiği vakit, Boğaziçi'nde ihtişam ve azametten büyük bir eser yoktu. Bu tarihten itibaren her iki sâhil de, zaman-zaman ve yer-yer kurulan köyler, yapılan kasırlar, köşkler, yalılar, bahçeler, câmi ve çeşmeler ile gittikçe kalabalıklaştı ve güzelleşti ki, bu 5 asırlık türk hüviyet ve damgasını bugünkü hâlinde görmek ve bulmak hâlâ mümkündür.

XVII. asırdan itibaren hânedan, devlet ricâli, daha fazla nisbette Boğaziçi'ne yayıldılar ve onların yalıları (sâhilhâneler), köşkleri, hayır müesseseleri ile bu güzel dünya parçası mâmûr oldu. Boğaziçi'nin tarihî gelişmesini iyice tâkip edebilmek için, Rumeli kıyısının başladığı yerden, yâni Tophâne'den, diğer ucuna, Anadolu kıyısı nihâyetindeki Kuzguncuk'a kadar topografyası, tarih nokta-i nazarından, sırası ile aşağıda zikrolunmuştur.

T o p h â n e. Boğaziçi'nin Rumeli kıyısı, Byzantion [bk. İstanbul]'un bir mahallesi ve Galata'nın şark cihetini teşkil eden, Sykai (Karaköy)'dan sonra Megaralı Schoiniklos ve Amphiaras'a âit mâbed ve yine Artemis Phosphoros mukaddes mahâllinin bulunduğu Bolos („kale içi") 'u tâkip ederek, Metōpon (Tophâne)'a gelir. Bosporios Akra (Sarayburnu)'nın karşısında bulunan ve o zamanlarda ağaçlık olan bu civarda bir Apollon mâbedi vardı.

Tophâne, Galata [b. bk.]'dan itibaren, Fındıklı'ya kadar sâhilde olan mahalleleri içine alır. Burası bol ağaçlık bir yer olduğu için, her devirde, rengîn bir mahâl olerak, tasvir edilmiştir. Şehre yakın olması dolayısiyle, Fındıklı ile birlikte, eskiden en ovvel inkişaf eden ve bilhassa devlet ricâlinin rağbet ve ikamet ettikleri bir semt idi. Evliya Çelebi'nin baştan başa bağ ve bahçeli saray ve yalılarla dolu otuza yakın mahalleden mürekkep olduğunu söylediği Tophâne'de, onun zamanında, başta Sadreddinzâde, Melek Ahmed Paşa ve Ebû Said yalıları olduğu hâlde, bir çok yalılar, tekkeler ve mesireler vardı. Buranın mülkiye âmiri, Galata mollasının nâiblerinden biri, askerî kumandanı topçu-başı ve zabıta âmiri (leb-i derya hâkimi) de bostancı-başı idi. Burası ismini, belki fetihten evvel burada bulunmuş olup da, Fatih tarafından kurulup, Kanunî tarafından inkişaf ettirilen tophâneden almıştır. Bu tophâne sonradan zaman-zaman tâmir ettirilerek (1155'te tâmirine âit bir vesika için bk. Ahmed Refik, *XII. asırda İstanbul hayatı*, s. 157), Selim III. zamanında, bütün müştemilâtı ile birlikte, yeniden inşa edilmiştir. Padişahlar ve sadrâzamlar bâzan tophâneye gelir, topların kalıplara dökülmesinde bulunurlardı (bk. Vâsıf, *Tarih*, Bulak, 1246, I, 21, 45). Tophâne ocağı mescidi Kanunî tarafından inşa ettirildi. Fakat Mustafa III. devrindeki büyük Tophâne yangınından (1761) sonra, yeniden inşa edilmiştir. Asıl Tophâne câmii kapudan Kılıç Ali Paşa'nın 1580'de mimar Sinan'a Ayasofya tarzında, şadırvan, musluklar, sebil (krş. İzzet Kumbaracılar, *İstanbul sebilleri*, 1941 s. 8), mektep, medrese ve hamam ile birlikte bina ettirdiği büyük câmidir. Bu câmiin sebili karşısında Siyavuş Paşa bir çeşme yaptırdığı (1632) gibi, Murad IV.'ın silâhdarlığından sancak beyliğine çıkan Mustafa Paşa da bir çeşme ve sebil yaptırmıştır (1636). Daha sonra Ahmed III. tarafından Tophâne'ye Bahçeköyü'nden su getirilince (1142), Tophâne iskelesi sokağı karşısında, dört cepheli muazzam bir çeşme binaya başlanmış (1143) ve Mahmud I. tarafından ikmâl edilmiştir (1145). Tophâne'de top arabacıları kışlası yanındaki, Abdülmecid ve Abdülaziz devrinde her sene kadir alayının yapıldığı Nusratiye câmii (Mahmud II. tarafından vak'a-i hayriyeden sonra ve onun hâtırasına izâfeten yapılmıştır; câmiin yanındaki Nusratiye sebili de, Mehmed Emin Ağa'nın mimar başılığı zamanında Mahmud II. tarafından 1825'te yaptırılmıştı) ile Topbâne'nin şimâl-i garbîsindeki Cihangir câmii kayde değer ehemmiyetli câmilerdir. 1559'da şehzâde Cihangir nâmına babası Kanunî tarafından yaptırılan bu câmi 1132, 1136 ve 1238 yangınlarında üç defa yanmış, fakat 1239 (1823/1824)'de sadrâzam Silâhdar Ali Peşa tarafından tâmir ettirilmiş ve 1307'de tekrar bugünkü şeklinde inşa edilmiştir.

S a l ı p a z a r ı ve F ı n d ı k l ı. Daha ileride sâhilde bir Aiax mâbedi bulunduğu için, Salıpazarı civarına Aianteion, Salıpazarı câmiinin bulunduğu uca ise, Palinormikon burnu deniyordu. Bunun yakınında Ptolemaios II. Philadelphos mâbedi vardı.

Fındıklı Tophâne'nin devamı olup, ikisinin arasında Salıpazarı bir hudut itibar olunur. Salı-Pazarı, sonradan Tophâne'de kurulmakta olan salı pazarının vaktiyle burada kurulması

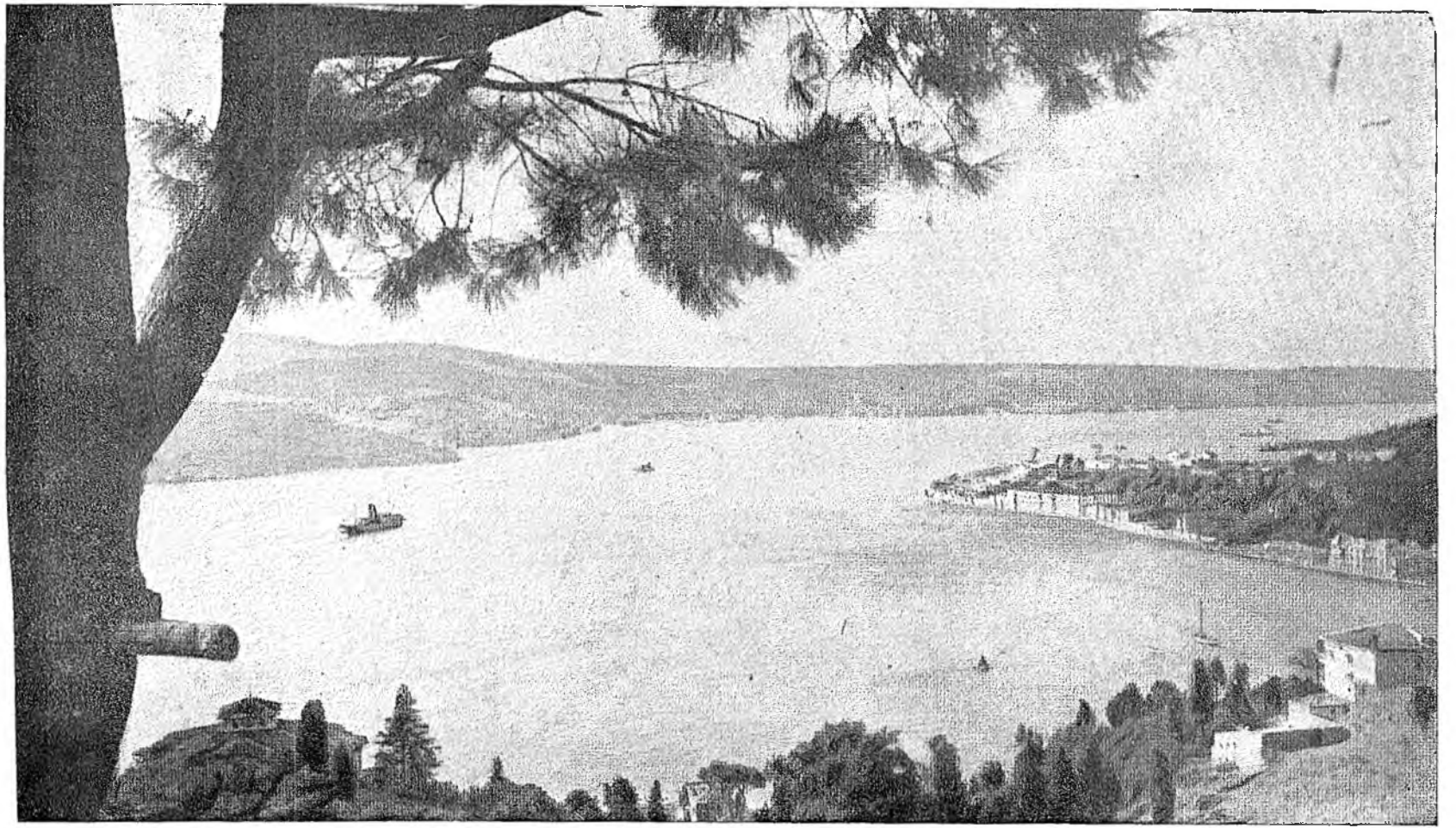

BOĞAZİÇİ'nden bir görünüş.

sebebiyle bu adı almıştı. Burada son zamanlara kadar bir iskele vardı (Salı-Pazarı iskelesi) ve İlyas-Çelebi, Cihangir, Alçak-Dam ve Dere-İçi mahalleleri Salıpazarı semtinden sayılırdı. Burada eskiden oldukça meşhur bir liman (Çivici-Limanı) ile pazar yeri, Fındıklı'nın aslen bir ticaret merkezi olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir. Buradaki derede fındık ağaçlarının bolluğu sebebiyle, bu semtin böyle bir isim almış olması muhtemeldir (Hammer'e göre, buradaki bir tüccar misafirhânesi *fondaco* 'dan gelmektedir). Sonradan, İstanbul'a yakınlığı dolayısiyle, padişahların ve devlet ricâlinin rağbet ettikleri bir yer oldu. Bunlardan bir çoğu câmi, mektep, çeşme ve hamam gibi, eserler bırakmışlardır. Mahmud Çavuş adında birinin çemenlik namazgâhtan tahvil ettirdiği Çivici-Limanı mescidi ile derya beylerinden Süheylî Bey'in yaptırdığı Salıpazarı câmiinden sonra, en mühim tesisler yine derya beylerinden Arab Ahmed Paşa'nın zevcesi Perizâd tarafından bahçesine bina ettirilen Hatuniye mescidi, çeşme (1575) ve tekke ile Mehmed Vusûlî Efendi (Anadolu kazaskeri; Molla Çelebi, Mîrim-Kösesi ve Hubbâ-Mollası isimleri ile de mâruftur; ölm. 1590) tarafında inşa ve sonra buna vakfından bir mektep ve hamam da ilâve edilen Fındıklı câmii bulunmaktadır (1748'de Küçük Çelebi-zâde Âsım Efendi'nin İstanbul kadılığı zamanında, bu câmiye müstakil vakıf tâyin edilmiş ve büyük yangından sonra tâmir olunmuştur). Bu câminin önüne Koca Yusuf Paşa bir sebil yaptırmıştır (1787). Hatuniye tekkesinin yanına sadrâzam Bıyıklı Ali Paşa (ölm. 1169 = 1755/1756), bir mektep ile bir çeşme yaptırdı. Yine bunun bitişiğinde aslen sultan sarayı olan büyük sâhilhâne ise, Arab Ahmed Paşa, Meş'aleci İbrahim Paşa ve oğlu müderrislerden Mehmed Esad Efendi, bilâhare, Esma Sultan kethüdası Ömer Ağa ve Husrev Mehmed Paşa gibi kimselerin ellerinde bulunduktan sonra (burada 1002 = 1593/1549 tarihinde ingiliz elçisi de oturmuştu; krş. Ahmed Refik, *XII. asırda İstanbul hayatı*, s. 15), 1238 (1822/1823) yangınında tekke ile birlikte yanmış; bu tekke Husrev Mehmed Paşa tarafında yeniden yaptırılmıştır.

Bu semtin uzun müddet, bilhassa ilmiye ricâline merkez olduğu anlaşılmaktadır. Bursa kadılığından mâzûl Abdullah Efendi (ölm. 1689)'nin yaptırdığı Pişmâniye câmii, İstanbul kadılığından mâzûl Kutb İbrahim Efendi (ölm. 1073 = 1667/1668)'nin aynı adı taşıyan mahalledeki Kadı mescidi, Seyid Yahya Efendi'nin, kendi mahallesinde, bina ettirdiği Emîr-İmam mescidi, şeyhülislâm Feyzullah Efendi (ölm. 1698)'nin buradaki yalısı bunu göstermektedir.

Fındıklı, XVIII. asır başında Damad İbrahim Paşa tarafından, Salıpazarı'nda evvelce Kara İbrahim Paşa yegeni Osman Bey'den devlete intikal eden yerde, Salıpazarı'adan ve Gümrükçü Hüseyin Paşa yalısından yer alınarak, Emnâbâd adı ile bir sâhilsaray inşasından sonra (1137 = 1724/1725), daha çok parladı (bk. Çelebi-zâde, s. 347). İbrahim Paşa'nın zevcesi Fatma Sultan'a temlik ettirdiği bu yalının yerinde bilâhare yine sultan sarayları, msl. Mahmud II.'un hemşiresi Âdile Sultan ile Cemile Sultan yalıları, kurulmuştur ki, Cemile Sultan yalısı, Çırağan yangınından sonra, 1325 (1909)'te, meclis-i meb'usana tahsis edilmiş ve bugün bu iki binada Güzel san'atlar akademisi ile şimdilik Edebiyat fakültesi bulunmaktadır. Vaktiyle bir çok ricâl yetiştirmiş olan Feyziye mektebi de Salıpazarı'nda idi.

K a b a t a ş. Fındıklı ve Kabataş'ın sâkinleri olan yunanlılara, Romanus Lecapenus tarafından, boğazda, şimâlilerin gemilerine karşı kazanılan zaferin hâtırası olmak üzere, Kabataş'ta dikilen ve Diplokionion („çift sütun") denilen taşa izâfetle, Diplokionites (Dethier, *Le Bosphore et Constantinople*, Viyana, 1873, s. 59 v.dd.) deniliyordu ki, bu halk bilâhare bu sâhilleri terkederek, Beşiktaş'a nakletmişler ve hattâ bu taşlar da bulundukları yerden sonraları, Barbaros'un mezarı için, buraya getirilmişti. Gillius devrinde Beşiktaş'ın yunanca adı olan Diplokion (Hammer, *Constantinopolis und der Bosporos*, II, Post, 1822, s. 185 v.dd.) bundan gelmiş olacaktır. Kabataş ve Beşiktaş mevkileri ve isimleri, Dionysios'un Boğaziçi hakkında verdiği mâlûmat arasında bahsettiği Petra Thermastis ile münasebetdar olmakla beraber (Hammer, *ayn. esr.*), Gillius, Thermastis'in Kabataş olduğunu tesbit ve bu taşın denize atılmış olmayıp, bu isim altında orada bulunduğuna işâret etmiştir. Bu Petra Thermastis'in açık limanı vaktiyle Pentêkontorikon („50 kürekli gemi limanı"; bugünkü Dolmabahçe) tesmiye edilmişti. Çünkü Girit'e gitmekte olan iskit Taurus'un 50 kürekli gemisi burada demir atmıştı. Bu sâhil eski çağlardan beri dolmakta ve şeklini değiştirmektedir.

Kabataş, Fındıklı ile Dolmabahçe arasındaki mahallelerden teşekkül eder. Bu semt, adını Köse Kethüda lâkabı ile mârûf Mustafa Necib Çelebi (ölm. 1239 = 1823/1824)'nin bu civardaki sâbilhânesini tâmir ettirdiği sırada tesadüf edip de etrafını yontturarak iskele hâline koyduğu bir taştan (her hâlde Petra Thermastis) almıştır. Bu iskele uzun müddet Kara-Bâlî iskelesi adını taşımıştır. Eskiden Fındıklı'ya dâhil olan Kabataş, bağlık bahçelik (bilhassa Kara-Bâlî bahçeleri) idi ve burada bir takım bağ odaları bulunuyordu. Sonradan

Elmas Mehmed Paşa mensûplarından bir kadın bir mescid (Bağ-Odaları mescidi, 1117 = 1705/1706), nişancılık pâyesi ile mütekait Avni Ömer Efendi, kendi mahallesinde, bir câmi (Kabataş câmii) ve Hekim-oğlu Ali Paşa ise, büyük bir çeşme (1145) yaptırmışlardır.

Dolmabahçe, Kara-Bâlî bahçeleri (Karabalı Mehmed Baba) ile Beşiktaş bahçesi arasındaki kısım olup, 1614 'te, Halil Paşa 'nın ikinci kapudanlığı esnasında gösterdiği lüzum üzerine, Ahmed I. 'in bir emri ile doldurularak, bu isim verilmiş ve padişah bahçeleri meyanına idhâl edilmiştir. Evliya Çelebi 'ye göre, bu doldurma işine Osman II. zamanında devam edilmiş, bir çok kayık ve mavnalar ile taşlar naklolunup, 400 arşın büyüklüğünde, cirit oyununa müsait bir meydan hâline getirilmiştir. 1719 'da Dolmabahçe 'nin harap bir hâle gelen kapı ve duvarları ile içindeki binalar tâmir ile Beşiktaş sarayına ilhak edildi ve aralarında mevcut Arabİskelesi kaldırılarak, buradan gelip-giden Fındıklı ahalisine Dolmabahçe 'den geçmek müsaadesi verildi. Selim II. devrinden beri burada mevcut köşk, Abdülhamid I. zamanında, İran tarzında, zeminden itibaren güzel çiniler ile süslenmek suretiyle, san'atkârâne bir şekilde, yeniden yapıldı. Beşiktaş sâhilsarayını mimâr Melling 'e yaptıran Selim III. 'in bu kasra da geldiği olurdu (Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul, 1928, II, 243). Bunun yerine, Mahmud II. tarafından, bir saray yaptırılmış ve 1853/1854 'te bu saray Abdülmecid tarafından yıktırılarak, yerine bugünkü Dolmabahçe sarayı inşa edilmiştir. Daha önce 1748 'de Dolmabahçe arkasındaki tepelerde, serviler arasında bir köşk (buna Kaşr-i Cihannümâ, Sâyebân-ı Humayûn ve Bayıldım köşkü derler idi) yaptırılmıştı. Abdülhamid I. Dolmabahçe iskelesi ile kayıkhâneler tesis etti ve zevcelerinden Humâşâh Kadın da bahçe köşesindeki çeşmeyi yaptırdı. Burada evvelce bulunan Çakır-Dede mescidi 1121 'de teraâne emini Hüseyin Efendi tarafından, yeniden yaptırılarak, câmiye tahvil ve bunun karşısında da 1270 'te Bezm-i Âlem Vâlde Sultan tarafından, büyük bir câmi inşasına başlanmış ve Abdülmecid tarafından tamamlanmıştır. Câmi karşısında sipâhiyân ağalığından mâzûl Hacı Mehmed Emin Ağa 'nın yaptırdığı (1153) İstanbul 'un en güzel sebillerinden biri vardır. Selim III. zamanında Dolmabahçe 'de bir tüfekhâne-i âmire yaptırılmıştır ki, Mahmud II. devrinde tâmir edilmişti. Bunun yerine daha sonraları ıstabl-i âmire inşa olundu.

Beşiktaş, tabiî güzelliği dolayısiyle, çok eski zamanlardan beri, hususî bir ehemmiyet kazanmıştır. Evvelce Iasonion tesmiye edilen bu yer, sonradan Sergion adını almış ve bizanslılar zamanında ise, Antakya 'nın aynı adı taşıyan meşhur güzel mevkiine benzetilerek, Daphne namı altında, büyük bir şöhret kazanmıştı. Sonradan da Diplokion adı ile tanındı. Alexis Komnen tahtından indirdiği kardeşi Isaak 'ı, gözlerini kör ettirerek, burada ikamete mecbur ettiği gibi, XIII. asır başında, haçlı seferleri esnasında ve Dandolo 'nun kumandası altında, Venedik kuvvetlerinin bir kısmı da yine burada karaya çıkmış ve İstanbul 'u muhasaraya girişmişti. Beşiktaş ile Ortaköy arasında, Gillius 'a göre, Barbaros 'un türbesinden 600 adım uzakta, şimdiki Çırağan sarayı civarındaki ağaçlı yamaçlara, Dionysios (Rhodiōn Periboloi) adını vermektedir ve Gillius zamanında bile burası Rhodakinion tesmiye olunmakta idi.

İstanbul 'un fethinden itibaren, osmanlı donanması, sefere çıkacağı vakit, kapudan paşanın emri altında, Dolmabahçe ve Beşiktaş önlerinden toplu olarak hareket ederdi (Vâsıf, *Tarih*, Bulak, 1246, I, 49). Bu sebep ile kapudan paşa yalısı Beşiktaş 'ta bulunurdu ki, Bayezid II. devrinde bu yalı (sonradan Cağaloğlu yalısı), bilâhare padişahlara intikal ederek, güzelliği ve padişahların başlıca vakit geçirdikleri yer olması ile şöhret alan ve yerinde muhtelif tarihlerde çok güzel köşk ve yalılar inşa edilen, Beşiktaş bahçesi idi. Sinan Paşa câmii, Barbaros Hayreddin Paşa (ölm. 1546) medresesi, türbesi, Beşiktaş 'ı süsleyen bu devir eserlerindendir. Beşiktaş 'ın adı da *Hadîkat al-cavâmi'* (II, 94) müellifine göre, Barbaros 'un burada sâbilde gemileri bağlamak üzere, 5 taş direk vaz'etmesi ile alâkadardır. Mamafih bu ismin içi insan şeklinde oyuk bir taşın burada bulunmasından dolayı yayıldığını ve bu taşın bilâhare bir çeşmeye konulduğunu kabûl edenler olduğu gibi, Petra Thermastis veya Gillius 'a göre, Barbaros 'un türbesine konan Diplokionion sütunları ile ilgili bulanlar (Hammer, *göst. yer.*; Dethier, *Le Bospore et Constantinople*, Viyana, 1873, s. 59 v.dd.) ve bu sütünlara, beşike benzediği için, Kounella denildiği ve bu ismin onun bulunduğu semte teşmil edilip, türklerce de tercüme olunduğunu ileri sürenler de vardır (Celâl Esad, *Eski İstanbul*, İstanbul, 1328, s. 75).

Beşiktaş 'ta Yahya Efendi mesiresi meşhurdur; Kanunî 'nin süt kardeşi olan bu zat, Âli 'ye göre, gördüğü bir rüya üzerine, Beşiktaş semtinde „temekkün kılmış" ve burada „mescit, medaris, hankah ve hamam inşa" ettirmiş ve buraya „Hızırlık" adını vermiştir ki, tekkesi ve türbesi son zamanlara kadar her kesin, bilhassa Abdülhamid II 'e gelinceye kadar saray ve devlet ricâlinin ziyâret ettiği bir yer

idi (*Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısımlar, Üniversite kütüp., nr. 5959, var. 448). Beşiktaş'ın yüksek bir tepesinde, evvelce Selçuk Sultan tarafından bina olunup, bilâhare Mehmed IV.'in darüssaade ağası Abbas Ağa tarafından tâmir edilerek, Abbas Ağa câmii adını alan bir câmi vardır. Beşiktaş sâhilsarayında doğan ve burayı çok seven Ahmed I., bunun yerine güzel bir köşk yaptırmıştı (Murad IV.'ın huzurunda şâir Nef'î'nin bir hicviyesini okuması ve tevbihe mârûz kalması hâdisesi bu sarayda cereyan etmiştir; Naimâ, III, 43). Mehmed IV. 1678'de Kara İbrahim Paşa'yı bina nâzırı tâyin ve 625.000 akçe sarfederek, arkasındaki yoldan ve saraya mülhak bostandan bir miktar yer almak suretiyle, burada „bir saray-ı dilkuşâ ve has oda önünde dahi leb-i deryada mücevvef ve sengîn kemerler üzerinde fevkanî bir kasr-ı zîbâ" bina ettirdi (Silâhdar, *Tarih*, İstanbul, 1928, I, 732). Devrinde Boğaziçi'nin en şa'şaalı bir safhasını açan, has bahçeleri ve kasr-ı humayunları büyük bir gayret ve zevkle imar ve tezyin ettiren Mahmud I. burada da 22 sütunlu bir „Kasr-ı dilârâ" (1747; İzzî, *Tarih*, var. 122 v.d.) yaptırdı. Selim III. yaz mevsimlerini, kendisinin de bir çok tesisler ve ilâveler yaptırdığı, bu sâhilsarayda geçirirdi. Mahmud II. devrinde, bâzı tâdiller gördükten ve yeni binalar ilâve edildikten sonra, Dolmabahçe sarayının inşası ile, Beşiktaş bahçesi ve Beşiktaş sâhilsarayı tarihe karıştı (bk. Naimâ, II, 107; Râşid, I, 245; III, 284; VI, 267; İzzî, var. 122). Bundan başka Beşiktaş'ta bir de Çırağan-Sarayı vardı. Burası evvelce Kazancı-oğlu bahçesi iken, sonra has bahçeler arasına girmiş ve Murad IV. tarafından hemşiresi ve Melek Ahmed Paşa zevcesi Kaya Sultan'a hediye edilmişti. İçinde çırağan şenlikleri yapıldığından, Çırağan yalısı denen bu yalı, Damad İbrahim Paşa tarafından, zevcesi Fatma Sultan'a tahsis olunmak üzere, yaptırılmıştır. Ahmed III. burada haftalarca kalır ve çırağan eğlenceleri tertip ettirirdi (Raşid, V, 205; VI, 29, 284). Babası Ahmed III.'in hal'inden sonra, Fatma Sultan, vefatına kadar, burada yaşamıştır. Selim III. burayı 1218 (1803/1804)'de yeniden yaptırmış ve daha sonra, Mahmud II. tarafından, klâsik bir cephe ile ve çok zarif bir şekilde yenilenerek, kendisi bu sarayda hayli zaman ikamet etmiştir. Abdülmecid de burada bir müddet kaldı, fakat Dolmabahçe sarayı yapıldıktan sonra, burasını yeniden inşa ettirmek maksadı ile, 1276 (1859/1860)'da yıktırmış ise de, yeni bir saray inşasına muvaffak olamamıştır. Abdülaziz, cülûsunun ilk senelerinde, Çırağan sarayını tekrar yaptırmağa muvaffak oldu ise de, az bir müddet ikamet ederek, yine Dolmabahçe'de oturmağı tercih etmiştir. Murad V., hal'inden sonra, ölünceye kadar burada mahbus kaldı. Daha sonra meclis-i mebusana tahsis edilen bu bina 1909'da kalorifer dâiresinden çıkan bir yangında yandı. Çırağan sarayının karşısında, Yıldız sarayının caddeye açılan kapısının dışında, Mecidiye câmii (1843) bulunduğu gibi, Yıldız sarayının [tafsilât için bk. mad. YILDIZ] önünde de Abdülhamid II. tarafından yaptırılan Hamidiye câmii (1308 = 1890/1891) vardır. Beşiktaş'ın arkasında, şirin bir vâdi olup, padişahların sık-sık gittiği ve bir zamanlar mesire olmak itibariyle de çok rağbet ettiği Ihlamur'da Ihlamur kasrı vardır ki, bulunduğu yer Hacı Hüseyin bağı ismi ile de mâruftur.

Beşiktaş'ın Maçka, Haseki-Tarlası, Yeni-Mahalle ve Kılıç-Ali gibi, bir çok mahalleleri vardı. Evliya Çelebi (I, 448)'ye göre, halkının çoğu Anadolu'dan gelme idi ve ekserisi âyân ve kibar olup, zevk ehli idi. Hâkimi, Galata mollasının nâibi idi. Sinan Paşa câmiinin bir köşesinde mahkeme-i şer'iye bulunmakta idi. Muhtesibi, subaşısı, bostancı-başısı ve Beşiktaş bahçesi ustası bütün işleri görürlerdi. Hayreddin (Barbaros) iskelesi, Rumeli'den Anadolu'ya veya Anadolu'dan Rumeli'ye sevkolunacak askerin geçeceği bir yer olmak itibariyle, çok mühimdi ve iskele başında yolculara mahsus meşhur bir han bulunmakta idi. İskele ile Dolmabahçe sarayının mutbak dâiresi arasındaki sâhil kısmına ve kapısında çifte ↄ yazılı bir levha asılı bulunan bir sarayın mevcudiyetinden dolayı, Çifte-Vavlar denilmekte idi. Burada bir çok câmi, tekke, ziyaretgâh, çeşme ve hamam mevcuttu. Câmilerinin adedi 20 olup, 15'i mahalleli câmi idi. Bunlar arasında kazasker Vişne-zâde Mehmed İzzetî Efendi'nin yaptırdığı mescid, Çanakçı-Limanı mescidi, Kılıç-Ali-Paşa iskelesi mescidi, Deli-Birader şöhreti ile tanınmış Gazâlî Mehmed Efendi'nin inşa ettirdiği mescid ile, aslen Beşiktaş'ta Çırağan sarayına bitişik iken, bir aralık Maçka'ya nakledilip, sonra yine bu sarayın arsasına getirilen ve sadrâzam Ohrili Hüseyin Paşa (ölm. 1622) tarafından kurulan Beşiktaş mevlevihânesi ve mescidi bulunmaktadır (*Ḥadîḳat al-cevâmi'*, II, 98 v.dd.; Evliya Çelebi, *ayn. esr.*, v.b.). Fâtih asrı ricâlinden ve Fâtih'in tuzcu-başısı Tuz-Baba ve ekmekçi-başı mescidini kuran, Fatih'in ekmekçi-başısı, Ali Ağa Beşiktaş'ta medfûndur. Bektaşîlerdan Kara-Abalı Mehmed Baba, Kanunî Süleyman'a rica ederek, Beşiktaş'taki Süleymaniye camiini yaptırmış ve Süleymaniye mahallesini ve aşağısındaki Kara-Bâlî bahçelerini tesis etmiştir.

O r t a k ö y. Oradan geçen bir derenin vâdisine, eskiden, Archias'a nisbetle, Archeion (sonradan St. Phokas) denilmiştir. Defterdar bur-

nu, argonotlara Karadeniz boğazından yolu gösterdiği rivâyet ve bâzılarınca Nereus, diğerlerince Phokys yahut Proteus diye kabûl edilen adama nisbetle, Senex marinus („ihtiyar gemici") tesmiye edilirdi. Diğer taraftan Kleidion („kilit") da denirdi. Bundan sonra Dionysios 'un tasvirine göre, Parabolos ve kamışının çokluğundan dolayı, Kalamos ve Bytbias denilen mevkiler geliyordu. Mamafih Hammer 'e göre, Parabolos mevkii Anadolu kıyısında ve Kuleli civarındadır. Bythias ise, Kuruçeşme 'dedir.

Ortaköy, Kanunî Süleyman devrinde türklerin de buraya yerleşmesi ile inkişaf etti ve ismini bu esnada aldı. Bilhassa defterdar İbrahim Paşa, bugün de adına izâfe edilen yerde (Defterdar-Burnu), bir câmi yaptırdıktan soura (bilâhare, bu köye yahudilerin ve hıristiyanların fazla gelmesinden dolayı, cemaati azaldığından, mahalleye rağbeti celbetmek için, Damad İbrahim Paşa kethüdası Mehmed Ağa tarafından yenilendi), bu sâhil ve Ortaköy deresi, devlet ricâlinin ve ileri gelenlerin rağbet ettiği bir semt hâline geldi. XVII. asır ortasında dere içinde bir islâm mahallesi, sâhilde âyân ve eşraf yalıları vardı. Bunlar arasında, Ortaköy câmiini yaptıran Baltacı Mehmed Ağa (Paşa), Safiye Sultan, Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa yalıları Evliya Çelebi 'de geçmektedir. Defterdar İbrahim Paşa câmii yerine, Abdülmecid tarafından, bugünkü zarif ve nârin minareli câmi inşa edilmiştir (1271). Defterdar-Burnu câmiinin ittisâlindeki, evvelce defterdar İbrahim Paşa 'ya âit olup, sonra Meselâcı Hasan Paşa 'ya nisbetle mârûf bulunan ve Şehid Ali Paşa 'nın vefatından sonra mîrîye intikal eden sâhilsaray yerinde, sadrâzam Damad İbrahim Paşa, tersâne emini Kıbleli-zâde Mehmed Bey vasıtası ile, bir köşk (Nişatâbâd) yaptırdı (1725/1726; Çelebi-zâde, s. 384). Bu köşkü sonradan Selim III., hemşiresi Hatice Sultan 'a vermiş, o da, civarındaki Selim Paşa (Abdülhamid I. ricâlinden) 'nın yalısına da tasarruf ederek, burada ressam ve mimar Melling 'e gâyet güzel bir saray yaptırmıştı. Bu yalı, bir aralık, meşhur hattât kazasker Mustafa Râkım Efendi 'ye intikal ettiği gibi, Abdülhamid II. devrinde de bunun yerinde ayrı ayrı iki yalı inşa edilerek, kızları Naime ile Zekiye Sultan 'a tahsis edildi (krş. Mehmed Ziya, *ayn. esr.*). Sâhilde, Mimar Sinan yapısı olarak, Tekeli Mustafa Paşa ve Selim Paşa taraflarından yaptırılmış iki çeşme vardı. Ortaköy 'de evvelce Galata mollasının bir nâibi, ayrıca su-başısı ve yeniçeri yasakçısı bulunuyordu (Evliya Çelebi). XVIII. asırda, Boğaziçi 'nin Tophâne, Beşiktaş, Ortaköy gibi semtlerinde de gayr-i türk unsurlar çoğalması üzerine, boş arsalara yahudi ve hıristiyanların bina inşa etmelerine hiç bir suretle müsaade olunmaması 1171 (1757/1758) ve 1181 (1767/1868) 'de emrolunmuştur (Ahmed Refik, *XII. asr-ı hicrîde İstanbul hayatı*, s. 213).

Kuru-Çeşme. Bundan sonra Defterdar-Burnu 'nu tâkip eden sâhil ile Tezkireci Osman Efendi tarafından yaptırılan câmiin yanında bulunup, yolu bozularak uzun müddet susuz kaldığından, Kuru-Çeşme tâbir edilen çeşmeye izafetle, adlanan köy vardır. Evliya Çelebi 'nin zikretmediğine bakılırsa, bu ismi bilâhare XVII. asır nihayetlerine doğru aldığı, ancak, bu çeşme Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa 'nın hemşiresi tarafından, yeniden yaptırıldıktan ve suyu getirildikten (1682) sonra da, bu ismin devam ettiği anlaşılmaktadır. Burada Damad İbrahim Paşa da bir çeşme yaptırmıştır (1141). Havasının ve suyunun letafeti ile mârûf olan bu mahâlde, eskiden beri bâzı ricâlin yalıları ve köşkleri vardı. Bunlardan Tırnakçı yalısı denilmekle mârûf ve sadrâzam Kara Mustafa Paşa 'dan torunu kapudan Mustafa Paşa 'ya intikal eden yalının arkasındaki yüksek tepeye, padişaha burada bir ziyafet vermek niyeti ile, Damad İbrahim Paşa 'nın tavsiyesi üzerine, kısa bir müddet içinde bir köşk (Kasr-ı Süreyyâ) yaptırıldı (1726; Çelebi-zâde, s. 480). Kuruçeşme 'ye daha sonra, sultanlara mahsus saraylar inşa ettirildi (1763 'te Esma Sultan, 1838 'de Atiye Sultan için inşa ettirilen saraylar hakkında bk. Başvekâlet arşivi, Cevdet, Saray, nr. 1661; 2025, 5039).

Sâhilden 150 m. açıkta ve Ortaköy hududu cihetinde, sığ bir mahâlde bir fener kayası olduğu gibi, iskele karşısında takriben 10.000 m². büyüklüğünde ve hâlen kömür deposu olarak kullanılan, eskiden bir ev ve bir bahçeyi hâvî olan bir adacık (Serkiz Bey adası) vardır.

Arnavut-Köyü. Gerek Arnavutköyü (Anaplus), gerek Akıntı-Burnu (Hestiai) adlarını, buraların ilk sâkinlerinden almışlardır (Plinius 'a atfen, Pauly-Wissowa). Anaplus 'ta, eski çağlarda, civardaki Medea 'nın defne ağacına izafeten, Laurus Medeae denilen bir adak yeri bulunuyordu ki, bilâhare büyük Konstantin tarafından, Mikâil adına kliseye çevrilmiş ve Justinianus tarafından, tecdit edilmiş ve buraya da, bu mâbedden dolayı, Vicus Michaelicus denilmiştir. Akıntı-Burnu 'ndaki kuvvetli akıntıya rumlar Mega rheuma demişlerdir ve buradaki eski adak yerine, Theodora namına bir kilise yapılmıştır. Bu köy Kuru-Çeşme 'yi tâkiben Akıntı-Burnu 'nun ilerisine kadar uzanan sâhilde ve iç taraflaki vâdide bulunan oldukça kalabalık bir köydür. Vaktiyle buraya yerleştirilen arnavutlara izafeten bu adı almışsa da, sonradan daha ziyade burada rumlar ve yahudiler ikamet

etmiştir. Evliya Çelebi, 1000 kadar bağlı-bahçeli mâmûr hâneleri olduğunu söylediği bu mahâllin hiç müslüman ahalisi bulunmadığını ve bunun için câmi, medrese ve imaretin mevcut olmadığını bildirir. Sonradan Selim III. tarafından h. 1219 'da çok san'atkârane bir çeşme, Mahmud II. tarafından da h. 1248 'de, Tevfikiye namı ile, bir câmi yaptırıldı. Eski zamanlarda Akıntı-Burnu 'ndan kayıkçılar yedekler ile geçerler ve bâzan fena havalarda, akıntı tehlikeli bir hâl aldığı zamanlarda, yolcular burada kayıktan inerek, boğazın öte taraflarına at ile veya yayan giderlerdi. Arnavut-Köyü 'nde bir de Sarraf-Burnu denen daha az sivri bir burun vardır. Her ikisi arasında küçük bir koy bulunur. Arnavut Köyü 'nün çileği meşhurdur.

Bebek. Akıntı-Burnu 'nun şimâlindeki koy, yolcuların karaya çıkmasını kolaylaştırmak maksadı ile, sâhil boyunca inşa edilen kademeleri dolayısiyle, Hêlai ve diğer rumca adı ile, Echelê tesmiye olunuyordu. Burada vaktiyle balıkçıların ve avcıların hâmisi Artemis (Diana) adak yeri vardı. Arnavut-Köyü ile Rumeli-Hisarı arasındaki koyun sâhilinden ibâret olan bu köyün şimâl kısmına — Küçük-Bebek, cenupta kısmen poyraza mârûz tarafına — Büyük-Bebek denilir. Bu koy, manzarası güzel, sâkin ve mahfuz bir koydur. Adını Fâtih 'in buraya tâyin ettiği ve lâkabı Bebek olan bölük-başından alan bu semtte, ona mahsus bulunup, sonradan „Bahçe-i Bebek Çelebi" namı ile has bahçeler arasına katılan ve içerisinde Selim I. 'in bir kasrını ihtivâ eden bahçe, uzun zamanlar bakımsız kalmış, köşk de harap olmuştur. Diğer taraftan bu civar, İstanbul 'da dâhilî vaziyetin karışık olduğu devirlerde, msl. XVIII. asır başlarında, ayak takımına melce' olmuştu. XVII. asır ortalarında, bu bahçenin ilerisinde yeniçeri ağası Hasan Halife ve daha ileride, bir kaç defa kapudan-ı deryalık yapmış ve Girit 'in fethinde büyük hizmette bulunmuş Deli Hüseyin Paşa (ölm. 1071 = 1660/1661) birer bağ vucuda getirmişlerdi. Naimâ (III, 100) 'nın, Hasan Halife 'nin, Bebek bahçesini temellük etmek suretiyle vucuda getirdiğini ve o vaktin ricâli arasında çok meşhur olduğunu söylediği, fakat, XV. ve XVI. asırlardaki Bebek bahçesinin hudutlarını tesbit edemediğimize göre, her hâlde ondan daha ötede bulunduğu muhakkak olan (bk. Evliya Çelebi, *göst. yer.*; Çelebi-zâde, s. 376) Hasan Halife bağı, sâhibinin 1041 (1631/1632) 'de yeniçeriler tarafından katledilmesinden sonra, mîrîye alınmış ve has bahçeler arasına girmişti. Boğaziçi 'nin yer-yer imâr edildiği, köşkler ve yalılar ile süslendiği bir devirde, burasının bakımsız hâli nazar-ı dikkati çekmiş, aşağısında ve yukarısındaki köyler gibi, mâmûr bir hâle getirilmesi düşünülmüş, bu maksatla, Bebek bahçesine sâhilde (Hammer 'e göre, eski Diana Dyctynna mâbedi yerinde veya yakınında) güzel bir köşk yapıldığı gibi, ayrıca bir câmi (Bebek Çelebi câmii; 1912 'de evkaf nezareti tarafından, mimar Kemâl Bey 'e tâmir ettirilmiştir) ile kâfi derecede dükkân inşa edilmiş, „kayalar ve Hasan Halife yalısına varıncaya kadar, sâhil ve cebel tarafları rağbet edenlere taraf-ı mîrîden bey' ve temlik" olunarak, bir kaç ay içinde burada güzel bir köy kurulmuştur (h. 1138; Çelebi-zâde, *ayn. esr.*). O vakit bu köşke verilen Humayun-âbâd ismi bu semte alem oldu. Bu kasrı asrın sonlarına doğru yeniden inşa ettiren kapudan-ı derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa 'dır. Abdülhamid I. arada-sırada buraya gelirdi. Kapudan paşa bu köşkü padişaha takdim ettikten sonra, vaktin reisülküttâbı ve ecnebi sefirleri zaman-zaman, bilhassa yaz mevsiminde, burada toplanarak, müzakereler yaparlardı. Bâzı ecnebi muharrirlerin buna „konferans köşkü" demesi bundandır (Andréossy, M., *Constantinople et le Bosphore de Thrace*, Paris, 1828, s. 362; Edmondo de Amicis, *Constantinople*, Paris, 1878, s. 181 v.d.).

Selim III. bu kasrı yeniden inşa ve tezyin ettirdi; onun zamanında köşkte kardeşi Beyhan Sultan oturuyordu (Hammer, *ayn. esr.*; Başvekâlet arşivi, Cevdet, saray, nr. 5805). Bu kasr, 1846 'ta, Abdülmecid tarafından, yıktırılıncaya kadar, Humayun-âbâd adını muhafaza etti. Bundan sonra yeniden yaptırıldı ise de, bu isim unutuldu; Bebek kasrı, Bebek köşkü diye tanındı. XIX. asır başında, şeyhülislâm, kahyabey v.s. gibi, bir çok devlet ricâlinin burada köşk ve sâbilhâneleri vardı. Bu meyanda Abdülhak Molla 'nın, teşrifatçı İbrahim Paşa 'nın babası bebekli Sâib Bey 'in, sonra Rauf Paşa 'ya, Emin Âlî Paşa 'ya ve nihâyet bidiv İsmail Paşa 'ya intikal eden Dürrî-zâde Arif Efendi 'nin yalıları burada idi. Mısırlı Halim Paşa yalısı büyük Bebek 'te bulunuyordu. Küçük Bebek 'te de sadrâzam mütercim Rüştü Paşa 'nın yalısı vardı; bu yalı sonradan Cevdet Paşa 'ya intikal etti. Bu yalılar ile köşklerin bulunduğu arazinin bir kısmı Robert College arazisine dâhildir. Yine Selim III. devrinde Bebek 'te, donanma için, bir kaç depo vardı.

Kayalar tarafında Mehmed IV. devrinde nişancı olan Ahmed Efendi (Paşa; ölm. 1662) tarafından yaptırılan Kayalar-mescidi vardı ve bunun altından bir ayazma geçerek, kayalardan inerdi. Yakınında ve deniz kıyısında olan çeşme (1177 h.) Tavukçu Reis adı ile mârûf reisülküttab Mustafa Efendi 'nin hayratından idi (bu çeşme 1332 'de yol tesviyesinde yıktırıl-

mıştır). Bu reisülküttâbın geniş bir bahçesi bulunan buradaki yalısı devrin devlet ricâlinin ve hattâ Avrupa elçilerinin sık-sık ziyaret ederek müzakereler yaptıkları bir yerdi. Yine mescidin civarında, Bayramiye tarikatinden Pîr Ali Aksarayî 'nin oğlu olup, 935 (1528/1529) 'te idam edilen ve Oğlan Şeyh namı ile mârûf bulunan İsmail Mâşûkî 'nin mezarının bulunduğu Kadirî dergâhı vardı. Reisülküttâbın evi ile kadirî dergâhının arkasındaki sırtlarda bulunan Deli Hüseyin Paşa bağı da Robert College 'in eline geçti. Bu dergâhın civarında Mahmud II. zamanında ismini Musahip Said Efendi 'nin verdigi Yılanlı-Yalı meşhurdur. Kayalar mezarlığının yanında, Durmuş Dede tekkesi vardı. İstanbul 'a gelen gemiler, bu dervişe eşya ve yiyecek getirerek, hayır duasını alırlar, İstanbul 'da odununu ve zahîresini satıp Karadeniz 'e selâmetle çıkmak isteyen yolcular da, buradan geçerken, sâhile öte-beri bırakırlardı.

Rumeli-Hisarı. Rumeli-Hisarı burnu, burada mevcut Hermes adak yerinden dolayı, Hermaion adını taşıyordu (Hermoeum promontorium, Hammer, *Hist. de l'Empire Ott.*, II, 375). Keza vaziyetinden dolayı Lemocopion ve dalgaların gürültüsü bir köpeğin havlamasına teşbih edilerek, Pyrhias Kyon („kızıl köpek") adları da verilmişti. Burada, iskitlere karşı harbe giden Dârâ 'nın ordusunu geçirmek üzere, sisamlı Androkles sallar ile meşhur bir köprü yapmıştı (bk. Dionysios, *ayn. esr.*).

Rumeli-Hisarı adı Fâtih 'in burada yaptırdığı hisardan [bk. RUMELİ-HİSARI] gelir. Bebek ve Baltalimanı koyları arasında genişçe bir çıkıntı üzerinde bulunan bir mevkidir.

Rumeli-Hisarı, yangını müteâkip, Mahmud I. tarafından yeniden yaptırılan (1746) İskele mescidi bânisi Hacı Kemâleddin mahallesi ile, mescidinin bânisi (1540) defterdar Mustafa Efendi olan arpa emini Ali Torlak (Ali Dede mescidinin bânisi), Kale-İçi ve Meydan mahallelerini hâvidir (*Ḥadîkat al-cevâmi'* ; *Mir'āt-i İstānbūl*). Evliya Çelebi burayı, hisar hâricindeki mahallelerden bağ ve bahçesiz, kayalar üzerinde 1000 'den fazla evden ibaret bir semt olarak gösterir. Buradaki muvakkithâne Beyhan Sultan (Mustafa III. 'nın kızı) tarafından yaptırılmıştır. Cuma ve bayram günleri hisara bayrak çekilir ve padişah boğaza çıktıkça, buradaki toplar onu selâmlardı (Başvekâlet arşivi, Cevdet, saray, 208, 6233). Her devirde saray ve devlet ricâlinden bir çoğunun burada bağ ve yalıları vardı. Bu meyanda XVII. asırda Vâlde Sultan (Mehmed IV. 'in vâldesi) 'ın yaptırdığı köşk (Başvekâlet arşivi, İbnülemin, saray, 633), XVIII. asır başlarında matbah emini Halil Efendi 'nin bağı (Çelebizâde, s. 569) ile XVIII. ve XIX. asırlarda, şeyhülislâmlardan Mekkî Mehmed Efendi (ölm. 1212 = 1792/1798), Sıdkı-zâde Ahmed Reşid Efendi (ölm. 1250 = 1834/1835) 'nin sâhilhânelerini zikretmek mümkündür (*Davḥat al-maşāyiḫ*, s. 112, 128). Rumeli-Hisarı 'nın en yüksek noktasında, tekkelerin kapatılmasına kadar, Nâfi Baba tekkesi adlı bir bektaşî tekkesi bulunduğu gibi, civarındaki şehitlikte meşahirden bir çokları medfundur; meşhur hattâtlardan Muṣṭafā b. 'Abd al-Raḥîm (ölm. 1173) ve Ahmed Vefik Paşa (ölm. 1308) bunlar meyanındadır. Köşkü de burada bulunan Ahmed Vefik Paşa, kendisini Hisar 'ın bekçisi sayardı. Abdülaziz zamanında bu kalelerden birisi yıkılarak yerine bir saray inşa edilmesi mevzuubahs olunca, gösterdiği asabiyet ve verdiği cevap, onun, bu muazzam türk âbidesine karşı duyduğu bağlılığın derecesini belirtir (bk. *Boğaziçi*). Kayalar sırtında Tevfik Fikret 'in *Âşiyân* adlı köşkü bulunmaktadır ki, bu köşk, 1939 'da edebiyat-ı cedide müzesi yapılmak üzere, İstanbul belediyesi tarafından satın alınmıştır. XIX. asrın son senelerinde hassas bir şâir olarak tanınan Nigâr Hanım 'ın kabri de Kayalar mezarlığındadır.

Balta-Limanı. Rumeli-Hisarı burnundan sonra, kıral Barbys 'in Phaidalia ismindeki kızının, üzerinden atlayarak, intihar ettiği kayaya ve kayanın civarında kâin yere Sinus Phidaliae (bugünkü Balta-Limanı) adı verilmiştir. Burası, bundan başka Portas Mulierum (Gynaikōn limēn „kadınlar limanı") adını taşımış ve Gillius 'a göre, Sarantakopa da tesmiye edilmiştir.

Fâtih 'in kapudan-ı deryası olup, İstanbul fethinde Haliç 'e indirilen gemileri burada inşa eden Balta-oğlu Süleyman Bey 'den adını alan bu koy, Rumeli-Hisarı ve Emirgân arasında, menbaı Levend çiftliğinde olan bir derenin munsabındadır. Burada Paşmakçı Şücâeddin tarafından tesis edilip, minberini İmam-i Sultanî (Ahmed III. 'in) adı ile tanınan al-Sayyid Muḥammed Efendi 'nin yaptırdığı bir câmi ile Hezarpâre Ahmed Paşa (sadrâzamlığı 1057 = 1647) 'nın bir çeşmesi vardır. Selim III. devrinde vâlide kethüdası giritli Yusuf Ağa da, dere içerisindeki çayırlıkta, bir biniş köşkü yaptırmıştı. Bâzan, sûr-i humayun münasebetiyle, burada vükelâ için çadırlar kurulur ve eğlenceler tertip edilirdi (Başvekâlet arşivi, Cevdet, saray, nr. 1178). 1236 'da Mahmud II. devrinde limanın ağzına bir tabya inşa edildi. Baltalimanı XIX. asırda İstanbul zenginlerinin rağbet ettiği bir mevki olduğundan, sâhil boyunda bir çok büyük yalılar mevcuttu. Büyük Reşid Paşa tarafından yaptırılan ve sonra yüksek bir fiyatla hükûmete satılıp, oğlu Ali Gâlib

Paşa ile onun zevcesi Fatma Sultan'a tahsis edilen büyük kârgir yalı, hâlâ durmakta ise de, yakınında yine o yalı ile birlikte hükûmete satılmış olan daha eski ve ahşap kısım yıkılmıştır. Bu kârgir yalı zevcesi Seniha Sultan'dan dolayı, en son Osmanlı sadrâzamlarından Damad Ferid Paşa (ölm. 1928)'ya intikal etmiş ve mütarekeden sonraki devrede (1918—1923) siyasî ve millî mücadele aleyhine müzakerelere ve Hürriyet ve İtilâf fırkası içtimalarına sahne olmuştur. Cümhuriyet devrinde burada bir müddet balıkçılık enstitüsü teşkil edilmiş ve bugün bir hastahâne hâline getirilmiştir. Son zamanlarda da Baltalimanı ile Emirgân arasında „Reşid Paşa arazisi" denilen mahâlde bir kısım yer ayrılarak Reşid Paşa namı ile yeni bir mahalle tesis edildi. Reşid Paşa, hâriciye nazırlığı zamanında, eski yalısında, 3 ağustos 1838 'de Belçika ile, 16 ağustosta İngiltere ile birer ticaret muahedesi akdetmiş, sadareti esnasında da Rusya ile 1 mayıs 1849 'da Eflâk-Boğdan beylikleri hakkında imzaladığı ahidnâme de, Balta-Limanı muahedesi adını almıştır.

Boyacı-Köyü. Balta-Limanı ile Emirgân arasında bir köydür. Semtin bu ismi almasına sebep, şayak v.s. boyamak ve bu san'atı memlekette tamim etmek üzere, Kırkkilise civarından Selim III. tarafından 1221 (1806/1807)'de 40 hâne muhacir getirilip, burada iskân edilmesi olmuştur. Köyde Topal Husrav Paşa hayratından iki eski çeşme vardır. Bunu takip eden sâhile, servi ağaçları ile kapalı olduğu için, Kyparödēs (bugünkü Kestane-Korusu) deniliyordu. Bir kaya üzerinde ilâhelerden Hekate'ye tahsis edilmiş bir adak yeri vardı.

Mirgûn (Emirgân). Buraya eskiden meşhur *Munşa'āt al-salāṭîn* müellifi Nişancı Feridun Bey (ölm. 991 = 1583)'e izafeten Feridun Bey bahçesi (Feridun Paşa bahçesi) denirdi. Murad IV.'ın Revan fethi sırasında bu kalenin kumandanı olup, kaleyi kâhyası Murad Bey ile birlikte teslim ve padişaha dehalet ederek, İstanbul'a gelen, mansıplar ve vezaret hasları alan Emirgûne'ye burası da tevcih edildi. Onun burada, ara sıra kendisini ziyaret eden padişaha (Murad IV.) bir taht kurdurmak suretiyle çok san'atkârâne ve İran zevkine göre inşa ve tefriş edilen müzeyyen bir köşk yaptırması ile, bu semt, daha fazla şöhret kazandı. Katlinden (1051 = 1641/1642) sonra Kara Mustafa Paşa'ya verilen bu kasr, onun da idamından sonra muhtelif kimselere geçti, fakat bir kısmı has bahçeye tefrik edilerek (1065 tarihine âit bir vesika için bk. Başvekâlet arşivi, İbnülemin, dâhiliye, nr. 448) Mirgûn ismi bütün semte alem oldu (krş. *Ḥadîḳat al-cevāmi'*).

Abdülhamid I. devrinde şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi'den mahlûl kalan buradaki köşk ve sâhilhânenin yerine, padişahın emri ile, yeni bir câmi ile dükkânlar ve hamam inşa edilerek, bir köy kuruldu ki, burası Selim III. devrinde daha ziyade inkişaf etti. Abdülhamid I. vakfından bir çeşme ile, Haseki kadın sarayı adı ile mârûf bir eve bitişik diğer bir çeşme (bânisi, Murad IV.), büyük Reşid Paşa hayratından üçüncü bir çeşme vardır. Emirgân'ın suyu boldur. Bu çeşmelere Vâlide bendinden su gelir. Kanlı kavak diye mârûf olan su da köyün suyu olup, menbaı 3 km. kadar cenûb-i garbîde ve Hacı Osman bayırındadır. Sâhilin şimâl kısmında Mısır hidivi İsmail Paşa'nın köşkleri bulunuyordu. Bunun yanındaki bahçe de meşhur bir mesire idi. Burası 1943'te İstanbul belediyesi tarafından, halka mahsus bir gezinti yeri hâline getirilmek üzere, satın alındı. Sâhilin cenup kısmında Mirgûn câmii bitişiğinde Şerif Abdullah Paşa sâhilhânesi vardır ki, bugün ahfadı elinde bulunan bu yalının tezyinatı çok güzel olan selâmlık dâiresi güzel bir sanat eseri sayılmaktadır. Gerek hidiv âilesinin, gerek Şerif Abdullah Paşa'nın Mirgûn'de yaptıkları bir takım hayrat daha vardır. Koru civarında tesis edilip de bilâhare harâbiye yüz tutması yüzünden belediyece yıktırılan hastahâne bu meyandadır. Boğaziçi'ndeki gümrüklerden biri de burada bulunuyor ve âidatı, beratla, saray mensûplarına v.s. tevcih ediliyordu (1211 tarihli bir vesika için bk. Başvekâlet arşivi, Cevdet, saray, nr. 1889).

İstinye. Çok güzel tabiî bir liman olarak, eski zamanlardan beri meşhur bulunan İstinye'nin eskiden 3 adı vardı: 1. Stenōs (boğazın medhâline yakın bir koy olmasından dolayı); 2. Leosthenes veya Leasthanes (Megaralıların burada yetiştirdikleri bir nebattan dolayı); 3. Sōsthenion (Argonotların Amykos'u mağlûp etmelerinin şükran hâtırası olarak inşa ettikleri adak yerinden dolayı). Burada daha evvelce Amphiaraos adak yeri bulunuyordu ve bunu büyük Konstantin bir hıristiyan mâbedine tahvil etmişti. Bizanslılar zamanında burada imparatorların sarayları vardı ki, 921 'de Boğaziçi'ne kadar gelen Tuna bulgarları, bunlardan Romanus'un sarayını yakmışlardı. Bizans'ı denizden istilâya gelen kavimlerin, bu meyanda rusların, gemileri burada demir atardı.

Boğaziçi'nin en derin koyu etrafında olan bu köy, XVI. asır ortasından itibaren inkişaf etmiştir. Sâkinleri yerli rum ahali ile daha ziyade denizcilerden (Kürekçi-başı Ahmed Bey, gemi kaptanlarından Derviş Reis v.s. gibi) ibaretti. Bunların sâhilhâneleri ve te'sis ve inşa ettikleri mescit ve mahallelerden baş-

ka, Bayezid II.'in torunu Nesli Şah Hanım Sultan'ın yaptırdığı mescit ve mahalle vardır ki, inşa tarihi ve bu mescidin İstanbul'daki vakıflarını gösteren vakfiyesi 947 (1540) tarihlidir (*Ḥadîḳat al-cevâmi'*). Evliya Çelebi zamanında limanın ağzında bir de misafirhane vardı (*Seyahatnâme*, göst. yer.). Koyun sâhilinde ve iç tarafta bulunan köşkler ve yalılar zenginlerin rağbet ettiği bu semti her devirde Boğaziçi'nin en mâmûr köşelerinden biri yapmış ve koyun nihâyetindeki çayırlık meşhur bir mesire hâline gelmiştir. Civarındaki tepelerde kireç ve taş ocakları bulunduğu gibi, bilhassa Cezayirli Gazi Hasan Paşa zamanında faâliyet gösteren ve en büyük gemilerin kalafat ve tâmir edilmelerine müsait bir kalafat yeri de mevcuttu. Meşrutiyet devrinde de burada „tâmir havuzları ve destgâhları osmanlı anonim şirketi" adı ile bir bahrî müessese tesis edilmiştir. Bu müessese cümhuriyet devrinde devlet deniz yolları idaresinin elinde, bu neviden işlere ayrılmıştır.

Y e n i - K ö y. Yeni-Köy sâhili, burada yetiştirilen çilek dolayısiyle, Komarödes ve bir az ilerisi Bakchiai tesmiye olunmuştu. — Kalender-Koyu, bir barbar kıralının adını (Pithēku Limēn) taşımakta idi. Aynı zamanda bizanslılar buraya, sâkin denizi sebebiyle, Eudios Kalos demişlerdir.

Kanunî'nin zamanında te'sis edilmekle bugünkü ismini alan bu köy (rum ahali tarafından verilen Neochorio veya Romanya'dan gelen ulahların te'sis ettiği hakkındaki rivâyetler için bk. *Boğaziçi*, nşr. Şirket-i hayriye), türklerin Boğazlçi'ndeki imarcı ve medenî rollerini ve hizmetlerini bâriz bir şekilde gösterir. Yeni-Köy, Evliya Çelebi zamanında, 3.000 evli ve bağlı bahçeli bir kasaba idi. Galata nâibi idaresinde olup, su-başısı, yeniçeri serdarı, çavuş ve yasakçıları vardı. Halkı hep trabzonlu ve Karadeniz sâhilinden gelme idi. Zâten Tarabya, Büyükdere, Sarıyer ahalisi de ekseriyetle bu gibi dışarıdan gelenlerden idi. Burada bânileri, Osman II. devrinde kapudan-ı derya ve sadrâzam olan Güzelce Ali Paşa (Çelebi Ali Paşa, ölm. 1620/1621) ile Zenbilli Ali Efendi'nin oğlu Fazlı Efendi (ölm. 1583) olan Ali Paşa ve Molla Çelebi câmileri ve Şeyh İsmail'in halvetî tekkesi de vardı (bk. *Ḥadîḳat al-cevâmi'*). Karadeniz'e çıkan gemilerin kaptanları peksimetlerini Galata ile Yenikōy'den alırlardı. Mahmud II. devrinde rum zenginleri, Yenikōy'de, osmanlı mimârîsine en güzel nümûne olacak zarif yalılar yaptırmışlardı. Burada rumlardan başka, ermeniler de vardı. Bunlar evlerini siyaha ve rumlar ise, kırmızıya boyatmak mecburiyetinde idiler. Mamafih sonradan bu usûl terkedilmiş, yeşil müstesna olmak üzere, hıristiyanlar ikametgâhlarını istedikleri renge boyatabilmişlerdir. Bir az ilerideki Köy-Başı'nda bir tabya ve daha ilerideki koyda Kalender köşkü vardı. Bu ad, burada medfun bu isimdeki bir dervişten alınmış olacağı gibi, sâkin denizi sebebiyle verilen Eudios Kalos'tan muharref bulunacağı da düşünülebilir (Hammer, *göst. ger.*). Buradaki köşk, Ahmed III. devrinde, Damad İbrahim Paşa tarafından yaptırıldı. O zamandan beri burası Boğaziçi'nin en güzel mesirelerinden biri oldu. 1243 (1827/1828) türk-rus harbinde Mahmud II. Sancağ-ı Şerifi çıkarıp, Kalender köşküne koymuş ve burası üssülharekât ittihaz olunmuştu.

T a r a b y a. Bu liman, İstinye gibi, denize hâkim milletler için, ehemmiyetli ticarî bir mevkî olmuştur. 1352 'de, cenevizler ile venediklilerin deniz harbi esnasında venediklilerin amirali Nicolo Pisani buraya çekilmişti. Bizanslılar devrinde burada, içinde harp esirleri hapsedilmekte olan bir mahpes bulunuyordu. Eski çağda Pharmacias adını taşıyan ve Medea'nın zehiri ile münasebetdar görülen bu yer, sonradan havasının güzelliğinden dolayı, Therapia („tedâvî") tesmiye olunmuştur. Musahipleri Şemsi Paşa, Celâl Bey ve şâir Bâkî gibi zevat ile Boğaziçi'nde muhtelif yerlerde, bas bahçelerde, manzarası güzel korularda ve sâhillerde ziyafetler tertip eden Selim II., o devirde balıkçı kulübelerinden başka bir şey bulunmayan Tarabya'da, bir kasaba kurulmasını ve kendisi için bir köşk yaptırılmasını Sokullu'ya emretmiş ve ondan sonra burası da mamur olmuştur (Evliya Çelebi, *ayn. esr.*). Sonradan, güzelliği dolayısiyle, bilhassa rum zenginlerinin ikamet ettiği bir yer idi. Hattâ hükûmet aleyhine bunların gizli tasavvur ve kararları burada konuşulur, Eflâk-Boğdan beyliklerindeki iftirakçı hareketler ile rum ihtilâlleri buradan idare edilirdi. Mârûf rum âilelerinden olup, bu gibi fesad hareketlerinde elebaşılık ettiği hükûmetçe anlaşılan Ypsilanti'lerin Tarabya'daki sâhilhâneleri, bu yüzden müsadere edilmiş ve Selim III. tarafından Fransa sefaretine bir sayfiye olmak üzere verilmişti. Bundan başka, vaktiyle burada bulunan İsveç ve Napoli elçilerine mahsus yalılara ilâveten, sonradan İngiltere, Almanya, Romanya ve Danimarka sefaretleri de birer sayfiye edinmişlerdir. Bu yalılar ekseriya şark zevkine göre tefriş edilirdi. Yazın buralarda hayat çok canlı olurdu. İsveçli seyyah Björnstahl'in buradan yazdığı dikkate değer mektupları bu hayattan bahseder (Hammer, *ayn. esr.*). Aynı zamanda, Tarabya koyunda nihâyetlenen yeşil vâdi de câzip bir mesire idi. Evliya Çelebi zamanında, Tarabya, 1033'te uğradığı kazak taarruz ve tahribatının izlerini muhafaza etmekle beraber,

imar da görmekte idi. Burada bânisi tüccardan Elhâc Osman Ağa olan bir câmi vardır ki, bu, evvelâ Mustafa III. devrinde, Alacacı Hüseyin Ağa, sonra 1244 'te Silâhdar-ı şehriyârî Ali Ağa taraflarından tâdil ve tevsi edilmişti. Tarabya 'da Mahmud II. ve Bezmiâlem Vâlide Sultan taraflarından yaptırılmış iki çeşme de vardır.

Kireç-Burnu. Buraya, boğazın şimâl ucu göründüğü için, Karadeniz 'in kilidi ve anahtarı mânasına „Kleides kai kleithra tou Pontou" denirdi. Bizanslılar devrinde burada Euphemia 'ya tahsis edilmiş ve her kesin ziyaret ettiği bir ayazma vardı. Kefeli-Köy 'e giderken yüksekte bulunan bir kaya, Dionysios zamanında, ismini bir efsâneden alan Dikaia Petra („âdil taş") çok meşhurdu.

Burası Tarabya ile Büyük-Dere arasında bir mahalledir. İskânı hususunda XIX. asırda, Fuad Paşa 'nın sadareti esnasında ve 1293 harbinde teşebbüsler ve gayretler gösterildi. Kireçburnu câmii namı ile bir câmi, Kireçburnu sedleri adlı iki sedd ile, biri 1163 'te gümrük emini İshak Ağa tarafından hayrât olarak, diğeri, 1237 'de tabyalar inşa edildiği vakit yaptırılan iki çeşmesi vardır. Ağaç-Altı namı ile tanınan mevkide rumların çok ziyaret ettiği bir ayazma bulunur.

Kefeli-Köy, Kireçburnu 'ndan sonra, Büyük-Dere körfezine dökülen derenin munsabında daha ziyâde balıkçıların oturduğu bir köydür. Adını, Kırım 'ın imparatorluğa ilhakından sonra, Kefe 'den getirilerek, buraya yerleştirilen muhacirlerden almış olması muhtemeldir. Burada Kapudan-ı derya Uluc Hasan Paşa (ölm. 1589/1590) 'nın yaptırdığı bir mescid vardır. Bilâhare, şeyhülislâm Damad-zâde Abu 'l-Ḫayr Ahmed Efendi (ölm. 1144 = 1731/1832) buradaki yalısında son zamanlarını geçirdiği esnada, bu mescide cuma vâizi tâyin eylemiştir (*Davḥat al-maşā'iḫ*, s. 89).

Büyük-Dere. Büyük-Dere ve vâdisi eskiden Bathykolpos adı ile tanınmıştı. Megaralılar tarafından vücuda getirilen Saron adak yerinden dolayı buraya Saron körfezi veya Saron burnu (Büyük-Dere burnu) deniyordu. Bundan başka güzelliği sebebiyle, Kalos Agros ve geniş çayırlığı dolayısiyle, Libadia adları ile mârûf idi. Buçayırlıkta „Yedi-Kardeş" tesmiye edilen 7 ağaçlı bir yer vardı ki, kat'î olarak bilinmemekle beraber, 1096 'da birinci haçlı seferinde Godefroy de Bouillon, ordusu ile, burada kalmıştı.

Vaktiyle Selim II. 'in büyük ve geniş çayırlığına sık sık geldiği bu semt, derin bir körfezin sâhilini işgâl eder ve adını körfeze dökülen bu dereden alır. Tarabya gibi, burası da Beyoğlu 'ndan kışlık sefarethâneleri olan, bâzı Avrupa sefirlerinin sayfiyesi idi. Rusya ve İspanya sefarethânelerinin yalıları burada bulunuyordu. Büyük-Dere 'de biri Kılıç Ali Paşa yanında çıraklık yapmış olan Mahmud Efendi, diğeri Mustafa II. zamanında sadaret kethüdası meşhur Kara Kethüda Ahmed Ağa taraflarından yaptırılan iki câmi mevcuttur. Mehmed Ağa 'nın bahçesi de (Kara-Kâbya bahçesi) buranın sayılı mesirelerinden biri idi. Kefeli-Köy ile Büyük-Dere, şehzâde Sultan Mehmed câmii vakfındandır.

Sarı-Yer (Sarı-Yar). Büyük-Dere limanının şimâle doğru nihâyet bulduğu kısım (Mesar veya Mezar-Burnu), *simas* („burun") kelimesinden bozulmuş olup, Sarıyer koyundaki küçük dere ise, Sklētrinas adını taşıyordu. Birincisinde bir Aphrodite heykeli, ikincisinde de Apollon adak yeri vardı. Vaktiyle burada bir mezar olduğu için Mezar-Burnu deniliyorken, bu isim Mesar 'a çevrilmiştir. Sarıyer 'in iskelesidir. Sarıyer, adını burada medfun „Sarı-Baba" namında bir zattan aldığı söylenirse de, eski eserlerde hep Sarıyar olarak geçmesi ve civarda, bakır ihtivâ eden ve sarı görünen, bir yarın mevcûdiyeti bu semte vaktiyle Sarı-Yar adını vermişken, sonradan bunun zamanla Sarıyer şekline girdiğini göstermektedir. Zâten burada hâlen metrûk bir bakır mâdeni vardır (Mehmed Râif, *ayn. esr.*). Sarı-Yer 'in havası iyi olduğu gibi, bilhassa güzel ve şifalı suları ile meşhurdur. Boğaziçi 'nin iyi suları Sarı-Yer civarında toplanmıştır. *Mahāh al-miyāh* 'ın „kesirülmıkdar bir mâ-i lezîz olup, Çamlıca suyu havassında" bulunduğunu bildirdiği Kestane suyundan başka, şifa hassası her kesçe bilinen Çırçır suyu ve Fındık suyu, Hünkârsuyu ve Şifa suyu Sarı-Yer 'e yakın tepelerin eteklerinden çıkar ki, yazın bu yüzden, buraları çok rağbet gören bir sayfiye ve mesiredir. (Boğaziçi 'nin Rumeli kıyısındaki meşhur sulardan bu eserde bahsedilen diğerleri İstinye yakınındaki Tokmak suyu ile Baltalimanı çayırı nihâyetinde Kanlı-Kavak 'tan çıkan ve o sâhilde Narhçı yalısı altındaki çeşmeyi teşkil eden Narhçı suyudur; krş. Âşir Efendi mahdumu Mehmed Hafid, *Mahāh al-miyāh*, İstanbul, 1271). Sarı-Yer 'de öteden beri meşhur bahçeler bulunuyordu. Murad IV. 'ın bir gezinti esnasında gördüğü ve „Hâdim al-haremeyn olduğum hâlde, böyle bir ravza-i cenâna mâlik değilim" diye hayretini izhar ettiği Çelebi Solak namı ile mârûf bir zatın bahçesi bu meyandadır (Evliya Çelebi, *göst. yer.*). Burada Ali Kethüda isminde birinin inşa ve meşhur Mehmed Kethüda 'nın tâmir ettirdiği bir câmi ile İbrahim ve Mehmed IV. 'in musahiplerinden Mes'ud Ağa 'nın 1055 'te yaptırdığı çeşme zikre değer (*Ḥadiḳat al-cevāmi'*). Sarı-Yer 'den sonra ge-

len Yeni-Mahalle'de Pazarbaşı ve sâhilde yüksekçe bir yerdeki Fırıldak bahçesi birer meslredir.

Rumeli-Kavağı. Bu civarda Milton (Telli-Tabya) ve Sarapicion vardı. Anadolu ve Rumeli-Kavakları kalelerinin bulunduğu yerde eskiden 2 mâbed vardı. Rumeli kıyısındaki bizanslıların ve Anadolu kıyısındaki Chalkedonluların mâbedi idi. Bilâhare bizans imparatorları karşı karşıya bulunan bu iki tepenin üstünde, boğazı müdafaa etmek üzere, iki kale inşa etmişler ve tepeden sâhile kadar uzanan bir duvar yapmışlardı ki, bir kıyıdan diğerine uzanan ve sâhildeki duvarlara merbut bulunan büyük bir zincir ile, boğaz kapatılır idi. Bu kalelerden Anadolu kıyısındaki, Ceneviz kalesi, oldukça sağlam bulunmasına mukabil, Rumeli kıyısındakinin ancak harâbeleri görülmektedir. Gillius'ta burası Rumeli Hieron (Hieron Rōmelins)'u şeklinde geçer. Kale duvarından sonra gelen vâdi, eskiden civardaki taşların altın ihtivâ ettiği sanıldığı için, Chrysorrhoas („altın su") adını taşıyordu. Burada, Gillius'un zamanında, Meryem'e izâfe edilen küçük bir kilise mevcuttu. Bu vâdinin nihâyetindeki menbâın bulunduğu tepede, her hâlde vaktiyle fener vazifesini gören, büyük ve yuvarlak bir kule bulunuyordu. Dionysios bunu Timea Turris tesmiye etmektedir.

Burası Murad IV. zamanında yaptırılan kale (Boğaz-Hisarı) sebebi ile, ehemmiyetli bir yer olmuştu. Bu kale dört köşesi bin adım olmak ve cenup tarafında bir kapısı bulunmak üzere, Anadolu-Kavağı ile birlikte, kazak ve rus hücumlarına karşı yaptırıldı; sonradan müteaddit defalar tâmir ve tâdilât gördü (aş. bk.). Evliya Çelebi, kalenin içinde muhafızlara mahsus 60 ev olduğunu ve bu mevkide Galata mollasının bir nâibi bulunduğunu kaydeder. Murad IV.'ın yaptırdığı bir câmi ile Karakeş Mustafa Çelebi'nin inşa ettirdiği bir mescid, sonradan, Vâlde Hatice Turban Sultan (Mehmed IV.'in annesi) tarafından kardeşi Yusuf Ağa namına bina ve Mahmud II. tarafından tâmir ettirilen Vâlde câmii buranın eski millî âbidelerini teşkil eder. Sâhilde Otuz-Bir suyu adı ile tanılan bir mesiresi de vardır.

Boğaz-ağzı (Rumeli). Romeli-Kavağı'ndan sonra, kayalıkların bir burun ile nihâyetlendiği yerde, Karadeniz'den girerken, boğazın Rumeli kıyısındaki ilk limanı vardır. Buna Ephesiātēs („Epheslilerin limanı"; bugünkü Büyük-Liman) denirdi. Sonra Aphrodision burnu (Taşlıca-Burnu voya Top-Taşı) vardır. Daha ileride eski Aphrodite heykeli ile Myreleion mevkii bulunuyordu. Bundan sonra gelen küçük koy, Limēn Dykiōn („Lykialıların limanı"; bugünkü Hamsi limanı) ve Karibce kalesi şimâlindeki liman da, Licnias tesmiye ediliyordu. Buradan itibaren sâhil daha taşlı ve daha hususî bir şekil alırdı ki, eskiden buraya akbaba ve kartalların yuva yapmasından dolayı Gypopolis („akbaba şehri") denmişti. İhtimâl ki, Papas-Burnu'na kadar devam eden bu yerde argonotları dâvet eden kıral Phineas'ın sarayı vardı. Boğazın nihâyet bulduğu yerdeki burun Panium (Gillius, Phanarion demektedir; Rumeli feneri burnu)'dur. Karşısında Kyaneai adacığı (Kızıl-Kayalar veya Kokonora adası) vardır. 1352'de burada Venedik ve Ceneviz donanmaları arasında, Karadeniz hâkimiyeti için, büyük bir muharebe olmuştu. Boğazın Rumeli kıyısındaki en son nokta Symplegades tesmiye olunuyordu. Boğazın hâricinde Hämus (İstiranca dağları) eteklerinde vaktiyle fener vazifesi gören ve Ovid kulesi tesmiye olunan bir yer kaydedilmektedir (bk. Pauly-Wissowa).

Bu mevkilerin (Büyük-Liman, Karipçe ve Fener) türk tarihinde, buralarda XVIII. ve XIX. asırlarda müdafaa tertibatı alınmasından başkaca bir değerleri yoktur (aş. bak). Ancak boğazın medhâlinde, gemilerin geceleyin karaya oturmaması veya yanlış işaret vererek, bunları yağma etmek isteyen bâzı hırsızlardan korumak için, zaman zaman çareler düşünülmüş, Abdülhamid I. zamanında sâhilde mahâlleler tesis edilerek, imarına çalışılmış ve bu suretle bu gibi mahzurların önüne geçilmek istenilmiştir. Abdülaziz devrinde ise, kazazedeleri kurtarmak maksadı ile, cankurtarn teşkilâtı yapılmış ve bu te'sis bugünkü tahlisiye teşkilâtına esas olmuştur.

Boğaz-ağzı (Anadolu). Boğazın Anadolu kıyısı, eskilerin Rhebas (yeni yun. Rivas ve türk. Irva) dedikleri derenin ağzında, aynı adı alan, Irva limanı ile başlar ve bundan sonra Kromion veya Kolone tesmiye olunan bir takım kayalıklar gelir. Burası taşlık bir sâhildir. Andréossy'ye göre, Fatih, İstanbul'u muhasara ettiği vakit, sûrları daha iyi tahrip edip, gedik açabilecek olan yuvarlak bazalt taşlarını buradan getirtmişti. Bu kayalıklardan sonra gelen buruna, burada gemi demiri bulunduğu için, Ancyreum (Yum-Burnu), yine burada yuvarlak ve bir kuleye benzeyen kayalığa da Pyrgos Mēdeias denilmişti. Anadolu feneri, Psonion ve garbındaki koy da Ampelodes (Çakal-Limanı; Hammer'e göre, Kabakos) adı ile mârûf idi. — Poyraz burnu, adını Boreas'tan almaktadır. Cenûbundaki koy (Poyraz-Limanı) Gillius'ta, Dios Sacra olarak gösterilmiştir. — Fil-Burnu, Korakion (Hammer'e göre, Poyraz-Burnu), bundan sonra gelen taşlık sâhil Panteikion ve Keçeli-Liman, Chēlai tesmiye edilmişti.

Türkler zamanında, boğazın medhâlinden itibaren, Anadolu-Feneri, Poyraz-Limanı ve Fil-Burnu mevkileri yine, boğazın müdafaası bakımından ehemmiyet almış, esasen tenha ve uzak oldukları için, İstanbul ve asıl Boğaziçi ile irtibat ve münasebetleri az bulunmuştur.

A n a d o l u - K a v a ğ ı. Boğaziçi'nin eski çağlarda Hieron Stoma („mukaddes ağız„) denilen kısmı üzerindedir ve eskilerde Fanum yahut Hieron şeklinde geçer. Burada 12 mâbut namına bir adak yeri vardı ki, evvelâ Phryxos ve sonra Iason (Kolchis'ten avdetinde) tarafından inşa edilmişti. Bundan başka ayrıca Karadeniz'e çıkacakların müsâit bir rüzgârla seyahat etmelerini te'min için, kurban kestikleri Zevs ve Poseidon namlarına yapılmış adak yerleri bulunuyordu. Esasen bütün bu sâhiller mukaddes idi. Çünkü eskiler Karadeniz hakkında o kadar korkunç bir fikre sâhip idiler ki, tanıdıkları bütün ilâh ve ilâhelere bir mukaddes yer te'sis etmeden ve bir şey adanmaksızın yolculuğa cesâret edemezlerdi (Tournefort, *ayn. esr.*). En eski zamanlardan beri hususî ehemmiyeti ve tarihî bir kıymeti hâiz olan Anadolu-Kavağı, aynı zamanda Boğaziçi sâhillerini, şimâlden istilâ edeceklere karşı, emniyet altında bulundurmak maksadı ile ve askerî kuvvetlerin bulundurulduğu müstahkem bir mevki ve boğazdan geçen gemilerden gümrük tahsilâtının yapıldığı bir yerdi. Nitekim Bithinya kıralı Prusias bir aralık bu bizans mevkiini ele geçirdi. Gotlar hücum ettiler ve 865 ile 941 'de ruslar geldiler. Sonra, Yorus kalesi tesmiye edilen Ceneviz kalesi, Ceneviz hâkimiyetinin buralarda mevcut olduğu zamanda, Paleologlar devrinde, bu ihtiyaclara karşılık inşa edilmişti. Burada bir taşa kazılmış bir haç işâreti ve 1190 tarihi göze çarpmaktadır ki, bu tarih cenevizlerin boğaza hâkim oldukları devirdir (Andréossy, *ayn. esr.*). — Müteâkip burun (Macar-Burnu), Argyrônion veya Argyronicum idi ve burada, Justinianus I. tarafından, mükemmel bir şekilde yeniden yaptırılmış Hagios Panteleimon kilisesi mevcut idi. Yine bu civarda, Prokop'a göre, Justinianus I.'un yaptırdığı bir dârülaceze ile Mökadion denen sâhilde (Anadolu-Kavağı'nın şimâlinde), yine onun tarafından, Mikâil namına inşa ettirilen bir kilise bulunuyordu.

Burası türkler devrinde bâzı yalıları ihtivâ eden, bilhassa istihkâmları bakımından ehemmiyetli bir yerdi. Kösem Vâlde Sultan'ın (Mahpeyker) inşa ettirdiği Anadolu-Kavağı mescidi ile kale hâricinde Midillili Hacı Ali Reis'in 1001 'de, kalenin inşasından 32 sene evvel, yaptırdığı câmi ve Kavak ustalarından Elhâc Mehmed Ağa'nın 1106 'da, yine kale dışında, inşa ettirdiği câmi (Yeni-Câmi) bu semtin XVII. asırda oldukça kalabalık bir yer olduğunu gösterir. Evliya Çelebi'nin de, limanından 300 gemi eksik olmaz demesi, bunun bir delilidir. Kavak ustası veya Kavak dizdarı buranın mülkiye âmiri idi. Burada Üsküdar mollasının bir nâibi bulunurdu. Eskiden mevcut misafirhâne 1143 'te Mehmed Kethüda tarafından tâmir ettirilmişti. Diğer taraftan öteden beri ehemmiyet verilen beynelmilel karantina işleri için, 1254 'te, meşhur Kavak tahaffuzhânesi ihdas edildi.

Anadolu-Kavağı'ndaki kaleden başka daha şimâlde bulunan Ceneviz-Kalesi'nde (Yoros kalesi) Bayezid II.'in yaptırdığı bir mescid (Yoros kalesi mescidi) vardı. Burada Hızırtaşı denen ve her kes tarafından ziyaret edilen meşhur bir taş vardı.

Y û ş â t e p e s i. Hereulis Klinē („Herkül'ün yatağı") ve Umur-Yeri Chalkedonluların Daphne namına inşa ettikleri adak yerinden dolayı, Daphnē Psychonous veya Insana laurus Nymphaion Chalkedonion adını taşıyordu. Mamafih burada, bir aralık, Amykos adını taşıyan bir mevki vardı (Pauly-Wissowa). Bundan sonra Sivri-Burun (Selvi-Burnu) Aietou rhymchos ve Bithinyalı bir kırala izâfetle adlanan Moukaporis (Hünkâr-İskelesi koyu) mevkii gelir. Burası, güzel bir liman ile birlikte, derince bir koydur. Tournefort'a göre, çok bereketli olan bu sâhilde her köy bir meyve adını taşıdığı gibi, Monocolos ve Moucaporis burunları arasındaki köy de, Toca („kirazlı") adı ile mârûf idi.

Yûşâ tepesi (Cebel-i Yûşâ), Boğaziçi'nde sâhile en yakın ve en yüksek bir tepedir (Yoros dağı adı hakkındaki rivâyetler için bk. *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, II, 147 v.d.;). Burada Osman III. sadrâzamlarından Mehmed Said Paşa'nın bina ettirdiği bir mescid vardır (1169). Mehmed Said Paşa bu sırada, halk arasında Yûşâ peygambere izafe edilen ve çok uzun olan mezarın etrafına kârgir bir duvar inşa ile müstakil türbedar tâyin etti ve kandil yakmak için, bademe ve hücreler yaptırdı. Câmi Abdülaziz devrinde yeniden tâmir olundu (bu tepeye Yûşâ tepesi ve orada gelen-gidene gösterilen uzun boylu mezara (ki, bu sebeple fransızlar tepeye Mont de Géant derler), Yûşâ peygamberin mezarı adını veren efsânelerden biri Musa peygamberin Macma' al-baḥrayn (Boğaziçi)'e geldiği zamanda yanındaki Yûşâ peygamberin o sırada burada vefat ederek, tepeye gömüldüğü efsânesidir (Hâlbuki tepeye, Karadeniz'den ilk görülecek en yüksek tepe olmak dolayısiyle, Fenikeliler tarafından Yûşâ='Yesu' („kurtarıcı") adı verilmiş olması da muhtemeldir). Dağın altında Tokat bahçesi, Tokat köşkü

vardı; bu köşk Fâtih ve Kanunî'den sonra evvelâ 1093'te (Başvekâlet arşivi, Cevdet, saray, 3901), bilâhare 1159 (1746)'da Mahmud I. tarafından, çok güzel bir tarzda, yeniden yaptırıldı ve şâir Nevres'in yazdığı güzel bir tarihle Kaar-ı humâyunâbâd denildi ('İzzî, var. 63 v.d.). Bu köşkün yanında Mâ-i cârî bahçesi adı ile bir mesire vardı ki, bu isim zamanla Macar şekline girmiş, bahçeye Macar-Bahçesi, Yûşâ tepesinin sâhile indiği buruna Macar burnu, hattâ Yûşâ tabyasına Macar-Tabyası, yahut Macar-Kalesi denilmiştir.

Ak-Baba ve Dereski köyleri. Boğazın Rumeli kıyısında Büyük-Dere'den içeride bulunan Bahçe-Köy ve Belgrad köylerinin (bk. BEND) Boğaziçi ile alâkası ne kadar kuvvetli ise, Tokat deresinin cenûb-i şarkîsinde uzanan ve Beykoz'a iki saatlik mesafede bulunan romantik bir vâdideki bu köylerin de Boğaziçi ve onun tarihi ile rabıta ve münasebeti o nisbette sıkıdır. Adı Fâtih devrindeki şahsiyetlerden birine bağlanan Ak-Baba köyünde (Ak-Baba sultan adı hakkında bk. Evliya Çelebi), Murad III. zamanında ve müteâkip devirlerde büyük bir rolü olan kethüda Canfeda Hatun'un yaptırdığı bir câmi yakınındaki bir bağda menbaı bulunan Kara-Kulak Ahmed Ağa'ya nisbetle Karakulak denen meşhur suyun bulunduğu Dereski köyünde de, Selim III. devrinde valide kahyası Yusuf Ağa'nın eseri olan san'atkârâne bir çeşme ve köşk (Âli, *Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısımlar, var. 475; *Ḥadîḳat al-cevâmi'*; *Maḥāḥ al-miyāh*) ile şeyhülislâm Molla Fenarî Mehmed Efendi (ölm. 954)'nin yaptırdığı Dereski mescidi kayda değer. Evliya Çelebi'ye göre, bundan başka, bu civarda meşhur olan Âl-i Bahadır, Koyun-Korusu ve Alemdağı mesireleri vardır. Ahmed Midhat Efendi'nin burada bir çiftliği bulunuyordu ve içinden çıkan Sırmakeş suyu, Boğaziçi'nin diğer iyi suları gibi, İstanbul'da tevzî olunurdu.

Sütlüce ve Umur-Yeri. Macar-Burnu'nu tâkip eden Sütlüce, güzel suları (Âb-i Hayat) ile, İstanbul'un mesirelerinden biri idi. Burada sa'diye tarikatine mensûp Hasîrî-zâde tekkesi vardır. Gerek burası, gerek sâhilde bunu tâkip eden ve yelken gemilerinin barınmasına müsâit bir koy olan Umuryeri limanı, taş ve kireç ocaklarını ihtiva eder.

Beykoz. Gillius'un rumlar tarafından Amya ve Ameae tesmiye edildiğini bildirdiği Beykoz körfezi, bir Bithinya kıralının adı ile, Amykos ve arkasındaki düzlük, Grönychia (Beykoz çayırı) tesmiye edilmekte idi; şüphesiz ki, Amya ismi Amycos'un bozulmuş bir şeklidir. Leunelavius burayı, Beykoz ile alâkadar olarak, Megalo cariya tesmiye etmektedir.

Eski türkçe vesikalarda Bey-kozu ve Bey-kos şeklinde görünen ve Servi-Burnu'nun cenûbunda bulunan bu köyün adı, bâzılarına göre, *koz* („ceviz") ile bir terkip hâlinde Bey-Kozu, bâzılarına göre ise, *kos* („köy") ile Bey-Kos (İstanbul'un fethinden sonra, evvelce burada ikamet eden bizanslı bir beyin köyü mânasına, bu ismin türklerce verildiği söylenir) olmak üzere, eski türk devrine âittir. Kocaeli fâtihinin burada oturmaş olduğu hakkındaki tarihî rivâyet ve sonraları Kocaeli vâlilerinin idâre makarrı bulunması, hattâ bir aralık Kocaeli vâliliğinin Boğaz muhafazasına memur kimselere tevcihi bu ikinci nokta-i nazarı kuvvetlendirmektedir. Bu semt, Beykoz ve Yalı-Köyü adı ile, iki kısma ayrılır. Yalı-Köyü civarında Beykoz çayırı denilen büyük bir mesire ve bunun sâhilinde, Beykoz kasr-ı humayunu ile, Hünkâr iskelesi vardır. Burada Bâbıâli ile Rusya arasında 1833'te Türkiye'nin zararına olmakla meşhur tedafüî ittifak muahedenâmesi imzalanmıştır. Bu muahededen sonra Servi-Burnu'ndaki tepede, ruslar tarafından, üzerinde rusça bir kitâbe ile Pertev Paşa tarafından türkçe yazılmış manzûm bir diğer kitâbe bulunan, bir taş dikilmişti. Boğaziçi-Taşı adı ile mârûf olan bu taş, Ayastafanos'taki rus âbidesi gibi, büyük harbin başlangıcında (1914) yıkıldı (tafsilât için bk. Osman Ergin, *Türkiye maarif tarihi*, II, 447). Beykoz'da hâlen mevcut köşk, Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa tarafından inşa ettirilerek, Abdülmecid'e takdim olunmuş, sonradan Abdülaziz tarafından tâmir ettirilmişti. XIX. asrın meşhur türk muharriri Ahmed Midhat [b. bk.]'ın Beykoz'daki yalısı bugün hâlâ mevcuttur. Beykoz'da vaktiyle su değirmenleri vardı; ustasına, uncu-başı denir ve acemi oğlanlarından müteşekkil ocağa „değirmen ocağı" adı verilirdi. Selim III. devrinde bu değirmenler yerinde bir kâğıthâne te'sis edildi (Başvekâlet arşivi, sadaret müleferrika defterleri, 707/2; Cevdet, askerî, nr. 2651). Gerek Hünkâr iskelesinde, gerek Yalıköyü'ndeki mescidler orada bulunan bostancı veya uncu-başıların eseridir. Beykoz câmiinin de bânisi yine bostancı-başı Mustafa Ağa idi. Bunun yanında, yine bostancı-başılardan olup, bilâhare 1017'de Kanije beylerbeyiliğinde vefat eden Ahmed Paşa bir mektep yaptırdı. Çeşmelerı bol olan Beykoz'da Mahmud I. de 1159'da gümrük emini İshak Ağa'nın nezareti ile bir çeşme yaptırmıştı ('İzzî, var. 64; *Ḥadîḳat al-cevâmi'*). İshak Ağa namına Yalı-Köyü'nde bir mahalle de vardı. Beykoz'un suyu bol olduğu için gemiler, sefere çıkacakları zaman, fıçılarını buradan doldururlardı. Burası XVII. asırda, bir çok büyüklerin köşk ve yalılarının

bulunduğu bir semt idi. Üsküdar mollasına tâbi olmakla beraber 150 akçe ile müneccim başılara meşruta bulunuyordu. Sultaniye bahçesi bostancı-başısı zabıta âmiri idi (Evliya Çelebi; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 664) Beykoz'da eskiden mevcut tabakhane (Başvekâlet arşivi, Cevdet, askerî, nr. 3069) sonradan tekmil edilerek, büyük ve modern bir kundura fabrikası hâline getirildi. Balıkçılık burada çok inkişaf etmiştir ve öteden beri dalyanları, kalkan balığı ve paçası ile meşhurdur.

Beykoz'a yakın olan Sultaniye mesiresi, Evliya Çelebi'ye göre, Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın Murad III.'a takdim ettiği mâlzeme ile acemkârî bir köşk yapıldıktan sonra, Azerbaycan'ın büyük bir şehri olan Sultaniye'ye izafeten, bu isim ile anılmağa başladı. Fakat Bayezid II.'den itibaren, bütün padişahların rağbet ve köşkler ile tezyin ettiği bu mevki, adını bundan dolayı da almış olabilir. Ahmed III. devrinde de alâka ve himmet gören Sultaniye bahçesi ve kasrı sonradan metrûk kaldı. Selim III. burada nişan tâlimleri yaptırırdı; bu sebeple buraya nişan taşı koydurmuş, sedler inşa ettirmiştir. Hammer, kendi zamanında burada reis efendinin bir köşkü bulunduğunu kaydeder. Sultaniye'deki bostancılar, geceleri Boğaziçi'nde dolaşarak, emniyet ve âsâyişi temin etmek vazifesi ile mükelleftiler. Sultaniye çayırına yakın bir yerde bulunan Gümüş-Suyu Boğaziçi'nin en iyi sularındandır.

Paşa-Bahçesi. Dionysios'un Palödes tesmiye ettiği yeri Paşa-Bahçesi yanında aramak lâzımdır. Çubuklu koyunun şimâlindeki burun, bol istiridye avlandığı için, Stiridia adını almıştır. Gillius'ta, Sultan Süleyman köşkü (Sultaniye köşkü) ile karşı karşıya olduğu için, Türk-Burnu şeklinde geçmektedir (Tournefort, *ayn. esr.*). Bu civar vaktiyle büyük bir incirlik hâlinde bulunduğu için, İncir-Köyü adını alan bir yer de vardı. Bu iki mevki Sultaniye'yi tâkip eden bir sayfiye yeridir. Bâzi reisülküttâb ve kazasker mazûllerinin burada yalıları vardı. Hezarpâre Ahmed Paşa'nın bir sarayı da burada idi; hattâ Paşa-Bahçesi adı da bu zatın bahçesinden gelmiştir. Bir aralık İncir-Köyü'nde çoğalan kahvehâneler „erbab-ı fısk-ı fücûra bir melce' olduğu" düşünülerek, yıktırılmıştı (Vâsıf, I, 146). Burada bostancı-başılardan Sinan Ağa'nın yaptırıp, sonradan, yine bostancı-başılardan bulunup, sadrâzam kethüdası olan Dürzî Hüseyin Ağa (ölm. 1173)'nın bir mektep ilâvesi ile yenilediği İncir-Köyü câmii vardır.

İncirli-Köy'ün cenûbunda bulunan Paşa-Bahçesi eskiden yalnız hıristiyanlar tarafından meskûn iken, bilâhare Mustafa III.'nın burada mektep, çeşme ve hamam ile birlikte bir de câmi inşasından sonra türklerin de rağbet ettiği bir semt olmuş, devlet ricâlinden bir çoğu burada bağ, bahçe ve yalı yaptırmışlardır. Paşa-Bahçesi'nde eskiden mevcud şişehâne bugün asrî bir cam fabrikasına tahavvül etmiştir. Bundan başka burada, 1932'den itibaren, inhisarlar idaresinin müskirat fabrikası bulunmaktadır.

Çubuklu. Katangion, Çubuklu koyu ve Oxyrros Kanlıca'nın şimâlindeki burundur ve bu sonuncusu Gillius'ta Magnum Glari olarak gösterilmiştir. Çubuklu, eskiden Akimitlerin manastırı ile meşhur idi.

Çubuk lûlesi yapıldığından veya Bayezid II. ile oğlu Selim I. arasında geçen bir hâdiseden dolayı, bu ismi alan bu semtte, eskiden beri Çubuklu-Bahçe denilen bir has bahçe ve bostancı ve neferlerine mahsus bir kışla vardı ve bu mesire civarındaki çubuklu-ocağı mescidi, bostancı-başılardan ağa-babası Halil Ağa tarafından yapılmıştı (adı hakkında bk. Evliya Çelebi, I, 465). Çubuklu'da köşk, havuz ve güzel bir çeşme inşası ile Çubuklu deresini güzelleştirerek, Feyzâbâd mesiresini tesis eden ve şenlendiren Damad İbrahim Paşa oldu. Havuzun başında şâir Vehbi'nin tarihini (1134) ihtivâ eden bir taş vardı. Çubuklu'da Keçeci-zâde İzzet Molla'nın yaptırdığı (1238) diğer bir çeşme ve Abdülmecid devri mâliye nazırlarından Rıfat Paşa'nın tesis ettiği bir mahalle vardır. Rıfat Paşa, bu semti şenlendirmek maksadı ile, bayır üzerinde halka parasız arazi vermiş ve bu suretle Çubuklu'nun imârına gayret göstermişti. Tepede Mısır hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın da güzel bir köşkü vardı ki, bülbülleri ile meşhurdu ve ilk baharda bir çokları bülbül dinlemek için, kayıklar ile buraya gelirlerdi. Bu köşk son zamanlarda İstanbul belediyesi tarafından satın alınmıştır.

Kanlıca. Uzun düz sâhili, Phrixou limēn ismini taşırdı. Burada, Hesychias'a göre, Iason tarafından tesis edilip, bilâhare yenilenen Artemis adak yeri bulunuyordu (Pauly-Wissowa). Bundan sonra Chalkedonlulara âit olan ve Gillius'ta Plaka tesmiye edilen Phiela (Kanlıca körfezi) geliyordu. Tournefort (Dionysios'a atfen)'a göre, eski Ciconium kasabasının mevkii Manoli körfezinin (Kanlıca körfezi) hemen yakınındadır ve Cornion denilmektedir. Mamafih bu addaki Trakyalı bir koloniye tarafından kurulmuş olan bu şehrin Kikonion (Çengel-Köyü) olduğu da tahmin edilmektedir (Pauly-Wissova). Bundan sonra gelen burun, şeklinden dolayı, Lembos adını almıştır. Burası Moltke haritasında, bir aralık Kıbrıs muhassıllığı da yapan kazasker Tahsin Efendi'ye âit olduğu için, Kıbrıs-muhassılı olarak gösterilmektedir ki, Anadolu-Hisarı ile körfez arasındaki burundur.

Bu semt adını, her hâlde kağnı arabası kullandıklarından dolayı, Kanglı (Kaygılı) tesmiye olunan (Németh Gyula, A *Honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapeşt, 1930, s. 34) bir türk kabîlesine mensûp kimselerin bu yer ile her hangi bir surette alâkaları bulunmasından almıştır. Daha İstanbul'un fethinden önce, boğazın Ana- dolu kıyısına sâhip olan türklerin bu mevkie bu addaki türk kabîlesi mensûplarını iskân etmiş olmaları ihtimâl dışında değildir. Hammer'in bu isimi, *kan* kelimesinden teşkil edilmiş k a n l ı sıfatı ile mûnasebettar görmesi (Hammer), bir bata olsa gerektir. Eski vakfiyelerde Kanlıcak olarak geçmesi de bu kanaati kuvvetlendirecek mâhiyettedir. Burası eskiden beri, bir sayfiye yeri olarak, çok rağbet gören bir semt idi. Kanunî devri ricâlinden olup, 976 (1568)'da Mısır vâlisi tâyin edilen İskender Paşa'nın 967 (1559/1560)'de mimar Sinan'a burada bir câmi ve hamam yaptırması, XVII. asırda Evliya tarafından iki mektep, İbrahim Çelebi ve Emir Paşa yalıları gibi, bir çok yalıları bulunan 1200 evli ve bağlı bahçeli bir şehir olarak gösterilmesi, mevkiin harikulâde nezaret ve güzelliğinden dolayı, bu semtin türklerin Boğaziçi'ne sâhip oldukları ilk devirlerden itibaren kalabalık ve mâmûr bir yer olduğunu izah eder. İskender Paşa eâmii sonradan, en sonuncusu 1942'de olmak üzere, bir çok tâmirler görmüştür (tafsilât için bk. Cabir Vada, *Boğaziçi konuşuyor*, s. 68 v.dd.). İskender Paşa ile oğlu Ahmed Paşa buradaki türbede medfundur. Yine câmiin sağ tarafında, *Bahcat al-fatāvā* müellifi şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi (ölm. 1156)'nin mezarı vardır. Bundan başka sûfîlerden Sinan Efendi (ölm. 974)'nin yaptırdığı mescid burada idi (*Ḥadîḳat al-cavāmi'*) ki, yeri bugünkü mescid çeşmesi ve arkasındaki Sinan Baba mezarının yakınında bulunuyordu. Gerek bu mescid, gerek *Ḥadîḳat al-cavāmi'*'in Bahaî körfezi yakınında gösterdiği ve Memiş Sinaneddin Efendi (ölm. 986)'nin yaptırdığını söylediği Dolayı mescidi hâlen mevcut değildir. Esasen Dolayı bağı (Amca-zâde Hüseyin Paşa yalısı arkasında Dolanma Dolayı pınarı da Boğaziçi'nin meşhur sularındandır; krş. Âşir Efendi mahdumu Mehmed Hafid, *Mahāh al-miyāh*) Anadolu-Hisarı hudutları içindedir (bk. Cabir Vada). Kanlıca câmiinin 1,5 km. cenûb-i şarkîsinde bânisi Şeyh 'Aṭā Allāh Efendi (ölm. 1204) olan bir nakşibendî dergâhı bulunuyordu. 1266 (1851)'da da Rifat Paşa tarafından yaptırılan bir muvakkithane mevcuttur. Sütü ve yoğurdu meşhur olan Kanlıca bilhassa mesireleri ile de Boğaziçi'nin en gözde bir semti idi. Mahmud I. devrinde tesis edilip, padişaha mahsus mûtenâ bir biniş mahalli olan ve sonra da zaman-zaman padişahların rağbet ettikleri bir yer bulunan Mîrâbâd (Mihrâbâd) mesiresi burada Fıstıklı yokuşundan körfeze inen sâhada idi. Yüksek fıstık, servi ve çınar ağaçları ile kaplı bulunan bu yer, Vecihi Paşa'dan sonra, metrûk kalmış ve Kanlıca halkının gezinti yeri olmuş ve bilâhare de mısırlı prenses Rukiye'nin tasarrufuna geçmişti. Kanlıca'ya yakın Göztepe'den çıkan meşhur Göztepe suyu buradadır ve kasabada müteaddit çeşmelere getirtilmiştir (Kanlıca'nın çeşmeleri hakkında tafsilât için bk. Cabir Vada). Kanlıca'da son asrın bâzı meşhur devlet adamlarının yalıları bulunuyordu; Abdülhamid II.'in hâriciye nâzırı Saffet Paşa yalısı Kanlıca'yı tezyin eden büyük ve güzel yalılardan idi. Bunlardan bir çoğu yanmış veya harap olduğundan, yıktırılmıştır (tafsilât için bk. Cabir Vada, *ayn. esr.*). Bundan başka burada akıntısı ile meşhur Çakal burnunda tarihî binalardan bir karakol vardır. Bu bina Abdülaziz devrinde Boğaziçi sâhillerinin münasip mevkilerine muhtelif tarzda inşa ettirilen ve bugün birer eşi Paşa-Limanı ile Çengel-Köyü'nde bulunan, fakat kullanış şekli değişen karakollardan biridir. Burada daha evvel bir tabye de yaptırılmıştı (aş. bk.). Kanlıca'nın Saffet Paşa bağı ile Yazıcı çiftliğinden başka en güzel mesireleri Kavacık ve Körfez'dir. Bunlardan birincisi, kazasker Hasan Tahsin Efendi tarafından te'sis edilmiş, tepede bir çiftliktir. Asıl cumartesi günleri kalabalık olan bu gezinti yerinde, 1253'te yaptırılmış bir havuz ve çeşme vardır. Burası 1317'den itibaren Mısır hidivi İsmail Paşa damadı Mahmud Sırrı Paşa'ya intikal etmiştir. İkinci mesire, Kanlıca'nın ve belki Boğaziçi'nin en güzel bir mevkii olan Körfez olup, Bülbül-Deresi'nin mansabında bulunmaktadır. Burası Mehmed IV.'in şeyhülislâm Mehmed Bahaeddin Efendi'ye ihsan etmesinden ve onun burada bir yalı yaptırmasından dolayı, Bahâî körfezi namı ile de yâdedilirdi. Bu yalı Mehmed IV. devrinde o kadar meşhur idi ki, İstanbul'a gelen Avusturya elçisine, hem yaz aylarında ve mehtaplı gecelerde emsâlsiz mehtap âlemlerinin yapıldığı ba pitoresk yerde, bu âlemlerden birini göstermek, hem de „Boğaziçi'nde bulunan cennet âsâ yalıları seyr" ettirmek üzere, burada sadrâzam bir ziyafet vermişti (Râşid, *Tarih*, 1076, I, 109). XIX. asırda Körfez'de mehtap âlemi Boğaziçi'nin en büyük câzibesi olmuştur.

Kanlıca'da sadrâzam Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın yaptırdığı bir yalı vardır. 1700'de Karlofça muahedesinin tasdiki münasebetiyle gelen Avusturya elçilerine burada bir ziyafet verilmiş ve İngiltere ile Hollanda elçileri de bu ziyafette bulunmuştu. Yalının *T* şeklinde olup,

çok zarif tezyinatı hâvi bulunan salonu, en ziyâde dikkati celbeden kısmıdır. Bu salonun çıkıntısındaki pencereler, boğazın her tarafını görmeğe müsait olduğu gibi, pencerelerin üst kısmında ve tavanda görünen mütenevvi tezyinat, duvarlarda göze çarpan çiçek resimleri, yalıyı ziyaret edenlerin hayranlığını celbetmiştir. Salonun ortasında san'atkârâne oymalar ile süslü bir de mermer havuz bulunmaktadır (tafsilât için bk. H. Saladin et R. Mesguich, *Le Yalı des Keuprulia Anatoli-Hissar*, Paris, 1915, Société des Amis des Stanboul).

Anadolu-Hisarı. Gök-Su vâdisine, Potamônion („tatlı su") deniliyordu ve bizzat dere eski çağlarda Aretas adı ile mârûf idi. Yine bu sâbilde Chalkedonluların bir deniz muzafferiyeti yüzünden meşhur olmuş bulunan Nausikleion isimli bir mahâl vardı. Gillius Küçük-Su 'yu, Napli deresi ve munsap olduğu koyu, Napli körfezi olarak, zikreder.

Bu semt Gök-Su deresinin boğaza munsap olduğu yerde ve kısmen, Göztepe ve Kavacık 'tan gelen sağrının şark yamacı üzerine kurulmuştur [bk. ANADOLU-HİSARI]. Burada ayrıca bir namazgâh ve yine amasyalı Sinaneddin Efendi 'nin yaptırdığı Sinan Efendi mescidi bulunuyordu (*Ḥadîḳat al-cavāmi'*). Kazasker ve şeyhülislâm mazûllerinden bir çoğu hisarda ikamete memur edilirlerdi. Gök-Su deresi ve cenûbundaki Küçük-Su deresi ve çayırlığı mârûf mesirelerdir. Gök-Su üzerinde bir köprü ve tepede Mahmud I. ve Selim III. tarafından vazedilmiş nişan taşları ile eskiden bu dere boyunca bahçe ve değirmenler vardı. Gök-Su deresi 1909'daki feyezan esnasında dolarak, bir çok hasarı mûcip olmuş, bundan sonra, kısmen bu yüzden, buraya rağbet azalmıştır. Derenin çamuru ile yapılan Gök-Su testileri meşhurdur. Küçük-Su kasrının bulunduğu yerde eskiden bir bostancı ocağı olduğu gibi, bir iki ahşap köşk de vardı. Mahmud I. 'un buraya rağbet etmesi üzerine, sadrâzam Devatdar Mehmed Paşa güzel bir kasr inşa ettirdiği gibi, ayrıca cenûbundaki tepeden su getirtmiş, havuz ve fıskıye yaptırmıştır (1752). Bu kasr Selim III. ve Mahmud II. devirlerinde tâmir edildikten sonra, 1273 'te Abdülmecid devrinde yeniden inşa olunmuş, Abdülaziz zamanında ise, „şen cepheli" ismini alacak bir tarzda tekrar tâmir görmüştür.

Kandilli. Tournefort Kandil bahçesinin eskiden Bosfor Nicopolis 'i adını almış olup, Bitbinya 'nın bir şehri olduğunu ilâve eder. Kuvvetli bir akıntının cereyan ettiği burun Echaia (Kandilli burnu) ismini taşır ve Gillius, bir megaralıya izâfeten, bu mevkii Molterino olarak kaydeder. Délhicr ise, kuvvetli akıntısı sebebiyle, Perirrous adını aldığını bildirir.

Murad III. 'ın havasını ve manzarasını severek, sık-sık geldiği Kandilli has bahçesi, adını, bir rivâyete göre, burada mevcut bir papazın bahçesinde Gök-Su mesiresinden dönen padişahlar için yaktığı kandil sebebiyle, diğer bir rivâyete göre de, Revan fethiden avdette (1042), evvelce burada inşasını Murad IV. 'ın emrettiği köşke gelince, Mehmed adında bir şehzâdenin doğması üzerine, yedi gece kandil donanması yapılmasından almıştır. Evliya Çelebi 'nin „bağ-ı irem, bâğ-ı cenan" olarak vasıflandırdığı Kandilli has bahçesi, Akıntı-Burnu 'nda bir kaya üzerinde müteaddit kasırlar ile süslü bir bahçe idi (Naimâ, III, 166; *Ḥadîḳat al-cavāmi'*, Boğaziçi). Fakat 981 'de „Bahçe-i kandil" mevcut olduğuna ve Kandilli burnu denilen yüksek yerde boğazın şimâl ve cenûbuna nâzır mahâlde eskiden beri bir fenerin mevcudiyetine nazaran, öteden beri bu isim ile tanındığı kabûl edilebilir.

Rumeli-Hisarı, Şehidlik tepesi ve kısmen Mirgün, Yeniköy ve kanlıca ile Anadolu-Hisarı ve Gök-Su ile Küçük-Su arasına nezareti olan bu semt bir taraftan Küçük-Su deresine, diğer taraftan Vanikôyü 'ne kadar uzanan yalılar ile ortadaki mahâllelerden müteşekkildir. XVIII. asrın başında Damad İbrahim Paşa 'nın, sadarete geldikten sonra, mîrî sarayların harap hâllerinin ecnebilere ve bilhassa tam o sırada hükümet merkezine gelecek olan Avusturya ve Venedik elçilerine fena te'sir edeceği mülâhazası ile, tâmirlerine karar verdiği sırada, Kandilli sarayını da ihya etmişti (Râşid, *Tarih*, V, 160). Mamafih Kandilli 'yi imâr eden Mahmud I. oldu. 1165 (1751/1752) tarihinde, evvelâ buradaki harap olmağa yüz tutan sâhilsarayın sınırları tâyin ve evkaf-ı humayuna ilhakı tesbit edilmiş, saray yenilendikten sonra merkezî bir mevkie bir câmi ile hamam ve dükkânlar inşa edilmiş, sonra „leb-i derya olan sevâhil-i taraf-ı humayundan icaretcyn ile talibine ve sevâhilin gayr-i mahalleri yalnız icare-i müeccele kaydı ile rağbet edenlere" verilmiş ve burası Nevabâd tesmiye olunmuştu (İzzî, var. 272). Kandilli 'de muhtelif kimseler tarafından müteaddit kuyular açtırılmış ve umuma tahsis edilmiştir. Bunlardan ikisini sadrâzam Siyavuş Paşa (ölm. 1066) ile Şam vâlisi Boynu-eğri Mehmed Paşa kazdırmışlardır. Kösem Sultan baş ağasının kazdırdığı kuyudan dolap ile çekilen su ise Devatdar Mehmed Paşa 'nın yaptırdığı boğaza nâzır çeşmeye akıtılıyordu.

Kandilli sarayı zamanla harap olduğundan, Abdülhamid I. 'in ilk devirlerinde yeri satıldı ve vakf-ı humayuna ilhak olundu. Mahmud II. Kandilli iskelesinin tam karşısında bir binek taşı vazettirmiştir ki, her vakit buradan ata

binerek, çok sevdiği İcâdiye'ye giderdi. Kandilli'de bâzı sultan yalıları da vardı. Bunlardan Cemile Sultan yalısı, mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa tarafından yaptırılmıştı. Sadrâzam Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın yalısı da burada idi. Kandilli burnu üstünde Mahmud II.'un kızı Âdil Sultan'ın bir sarayı vardır ki, şimdi Kandilli kız lisesi binasıdır. Bâzı mârûf fransız ve ingiliz âileleri Kandilli'ye rağbet göstermiş ve burada oturmuşlardır. Kandilli'nin yazmacılığı meşhurdur.

Vani-Köyü. Burası eskiden sâkinlerinden birine göre, Lykadion yahut Kykladion koyu ismini taşırdı. Bunun cenûbundaki sâhil Brochoi'dır ve Prokop'e göre, Justinianus I. burada (Dethier'e göre, Kuleli'de), Anaplus'ta olduğu gibi, Mikâil namına, bir mâbed te'sis etmişti. Bunun şimâlinde yine Justinianus I. ve Theodora tarafından inşa edilen, Metanoia adında, tevbekâr kadınlara mahsus bir manastır vardı.

Eskiden Papaz-Korusu (Papaz-Bahçesi) namı ile, mârûf olan bu civar, Mehmed IV. tarafından muallim-i sultanî Vânî Mehmed Efendi (ölm. 1096)'ye tevcih edildi. Bu zâtın burada evvelce bostancılara mahsus mescidi tevsî ve kendisi de bir yalı inşa ettirmesinden ve bâzı hayrâtı bu câmiye vakıf bırakmasından, bu mahâl onun adı ile anılmıştır (Evliya Çelebi; Râşid, I, 134). Bu câmide imamlık yapanlara İstanbul gümrüğünden para tahsis edilmişti (1215 tarihine âit bir vesika için bk. Başvekâlet arşivi, Cevdet, evkaf, nr. 2231). Câmi, Küçük-Su kasrının inşası sırasında (1166), Devatdar Mehmed Paşa tarafından, esaslı bir şekilde tâmir ettirildi. Vanikôy korusunun arkası dik bir tepedir (114 m.). Bu tepe daha evvel Kenan Efendi çiftliği adı ile tanınmıştı. Bu zat, burada bir kasır inşa ettirerek, Mahmud II.'a arazisi ile birlikte takdim etmiş, fakat, İcâdiye namı ile şöhret bulan bu köşk, Kırım harbi sırasında, ingiliz askerlerinin ikameti esnasında yanmıştır. Bu tepede 1917 ağustosuna kadar bir kuleli bina ile bir de kârgir iki katlı binadan ibaret te'sisat vardı ve harbiye nezaretine bağlı idi. 1911 senesine kadar buradan yangın ilân eden toplar atılırdı. 1917 senesineden itibaren, burada rasathâne tesis olunmuştur.

Kuleli. Eskiden Kule bahçesi adı ile, has bahçelerden biri bulunan bu semte Kanunî zamanında alâka gösterilmiş, bâzı binalar ve ezcümle bir Sarısonhâne ve bir mescid inşa edilmiştir (Evliya Çelebi, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*). Her hâlde burada mevcut bostancı-başı odaları da yine o vakitten kalma tesislerdi. Bunun yerinde, bilâhare, Mahmud II. ahşap olarak bir suvari kışlası yaptırdı ve sâhilde Kaymak Mustafa Paşa (ölm. 1143)'nın inşa ettirdiği mescidi, bâzı ilâveler ile, yeniledi (1244). Mahmud II. bâzan bu câmide namaz kılar ve kışlada askerin tâlimleri ile meşgûl olurdu. Bu kışla Abdülmecid devrinde yanmış, kısmen kârgir olarak tekrar yapıldıktan sonra, Kırım harbi esnasında, ingiliz yaralı hastahânesi iken, tekrar yangınla harap olmuş, fakat 1277'de kârgir olarak yeniden inşa olunmuştur. Burası 1289'da askerî idadî mektebi ittihaz edildi. 1293 (1876/1807) harbinde kışla bir müddet hastahâne hâline konuldu ise de, 1295 (1878)'te tekrar mektebe tahvil olundu. 1306'da hastahâne Beylerbeyi'ne nakledildi ve 1311'de ve daha sonra yeni kısımlar ilâve olundu. Yakın senelere kadar Kuleli askerî lisesi burada idi. Abdülmecid'in son devirlerinde, padişah ve hükûmet aleyhinde gizli olarak teşekkül edip, sonra meydana çıkan cemiyet âzası Kuleli kışlasında muhakeme edilmişlerdi; bundan dolayı bu vak'a „Kuleli vak'ası" namı ile mârûftur.

Çengel-Köyü. Kuleli'den sonra gelen bir koy içinde ve Çakal dağı eteklerinden çıkan Bekâr deresinin munsabında, üç mahâlleden mürekkep, büyükçe bir köydür. Evliya Çelebi, İstanbul fethedildiği zaman burada bulunan bir takım çengeller yüzünden, bu semtin bu adı aldığını söylerse de (*Seyahatnâme*; Hammer, *ayn. esr.*), burada gemi çapalarının yapıldığını, bunlara „çengel çapa" denmekte iken, yalnız, „çengel" adının bu köye izâfe edildiğini kabûl edenler de vardır (*Mir'ât-i İstânbûl*, *Boğaziçi*). Burada eskiden mevcut has bahçe Murad IV. zamanında tanzim edildi. Çengel-Köyü'nün başlıca mesiresi olan ve Havuz-Başı denen geniş vâdi, Beylerbeyi ile kendi arasındaki hududu teşkil eder ve burada Şeyh Nevres tekkesi (Kadirî) vardı. Çengel-Köyü'nde biri, Hacı Ömer Efendi tarafından inşa ve Sâliha Sultan (Mahmud I.'un vâlidesi) tarafından tâmir ettirilen Çengel kariyesi mescidi, diğeri Yenimahalle'de kapudan-ı derya Abdullah Paşa (Hamdullah Paşa)'nın yaptırdığı câmi olmak üzere, başlıca iki câmi ile, suyu Çamlıca'dan gelen ve Yusuf Ziya Paşa'nın tâmir ve ihya ettirdiği Vezir-Çeşmesi kayda değer âbidelerdendir (Çengelköyü'nde XVIII. asır başında mevcut fırın ve müştemilâtı hakkında bir vesika için bk. Başvekâlet arşivi, İbnülemin, dâhiliye, nr. 1268). XVII. asırda burası Üsküdar mollasının hükmünde bir su-başılıktı ve ahalisinin çoğu rumdu. İstanbul'a nazır tepelerden biri üzerinde, vaktiyle Abdülmecid'in ara-sıra geldiği ve son sâhibinin kendisine takdim ettiği Köçe-oğlu Agob'a âit köşk, cümhuriyetten önce, son osmanlı hükümdarı Vahideddin'in elinde bulunuyordu.

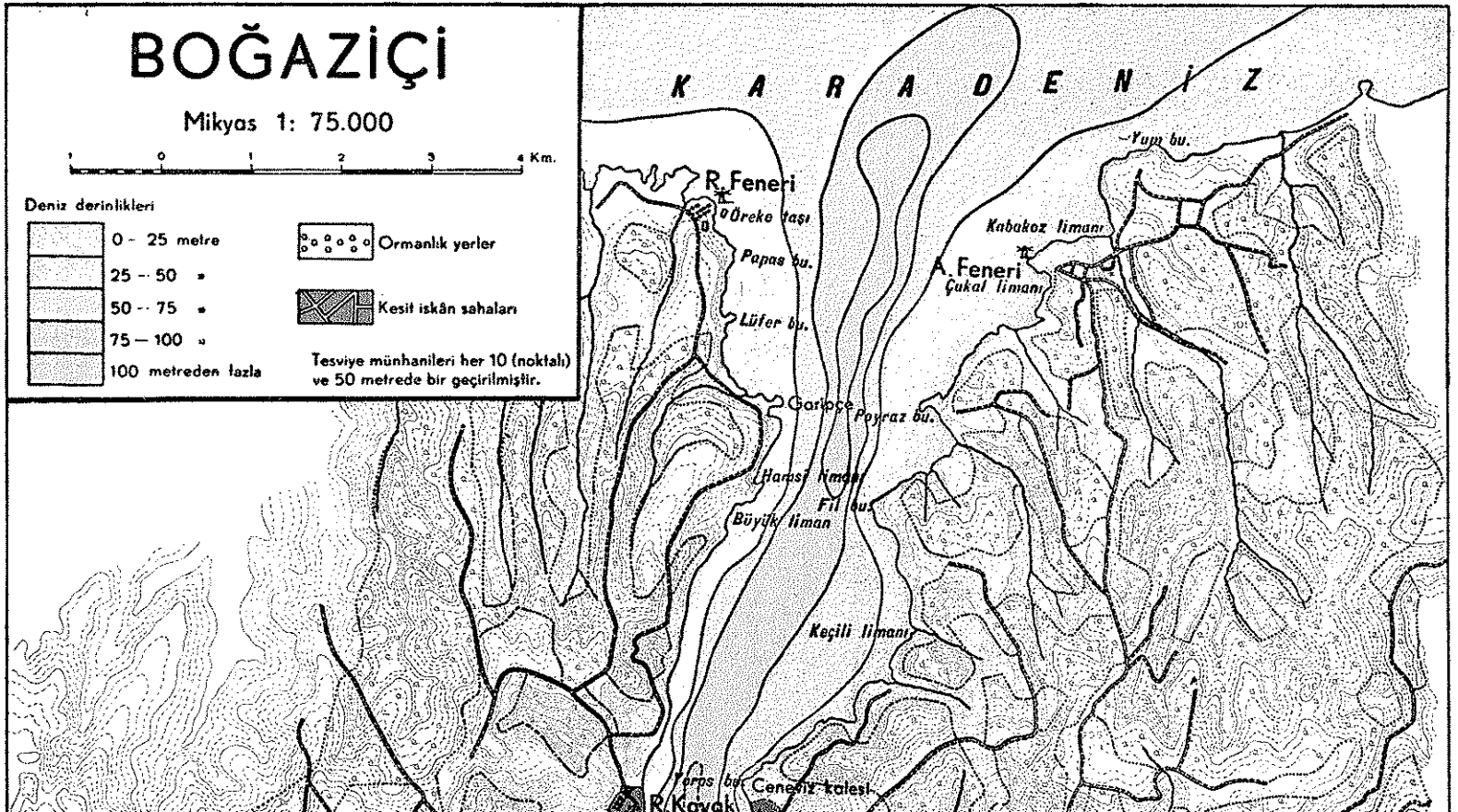
BOĞAZİÇİ
Mikyas 1: 75.000
0 1 2 3 4 Km.
Deniz derinlikleri
0 - 25 metre
25 - 50 »
50 - 75 »
75 — 100 »
100 metreden fazla
Ormanlık yerler
Kesit iskân sahaları
Tesviye münhanileri her 10 (noktalı) ve 50 metrede bir geçirilmiştir.
K A R A D E N İ Z
R. Feneri
Üreke taşı
Papas bu.
Lüfer bu.
Yum bu.
Kabakoz limanı
A. Feneri
Çukal limanı
Garipçe
Poyraz bu.
Hamsi limanı
Fil bu.
Büyük liman
Keçili limanı
Yarps bu.
Ceneviz kalesi
R. Kavak

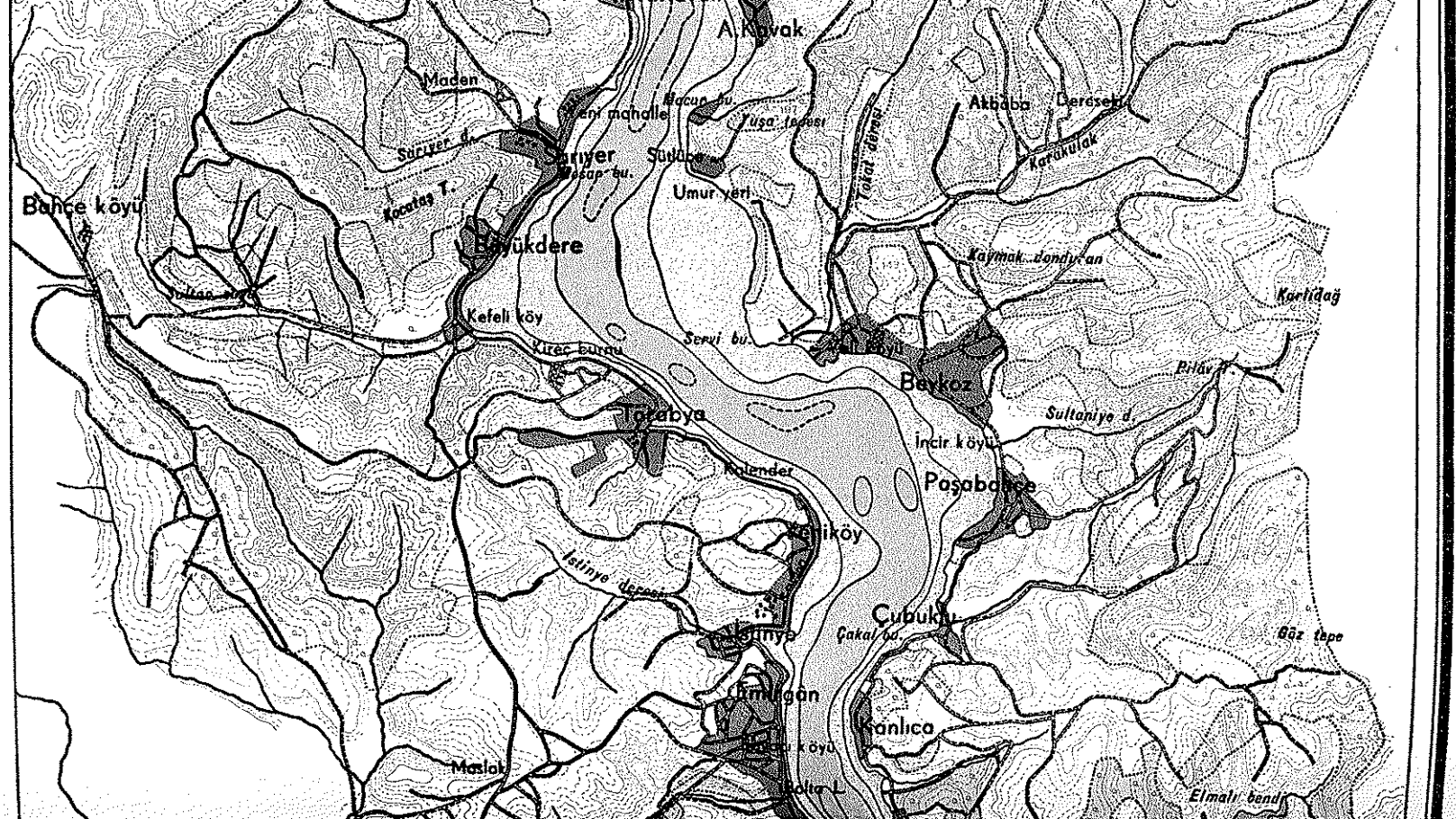

A. Kavak
Maden
Yeni mahalle
Macur bu.
Yuşa tepesi
Akbaba
Dereseki
Sarıyer d.
Sarıyer
Sütlüce
Karakulak
Umur yeri
Tokat deresi
Bahçe köyü
Kocataş T.
Büyükdere
Kaymak donduran
Karlıdağ
Kefeli köy
Servi bu.
Kireç burnu
Beykoz
Pilâv T.
Sultaniye d.
Tarabya
İncir köyü
Kalender
Paşabahçe
Yeniköy
İstinye deresi
Çubuklu
Çakal bu.
Göz tepe
İstinye
Emirgân
Kanlıca
Maslak
Bolta L.
Elmalı bendi

Cendere
R. Hisarı
A. Hisarı
Bölcük
Göksu
Kandilli
Bebek
Hekim başı
Vani köyü
Kasathane
Zincirli kuyu
Kuleli
Kuruçeşme
Kâğıthane k.
Balmumcu
Çengel köyü
Alibey k.
Hürriyet-i ebediye T.
Ali b. deresi
Defterdar bu.
Yildiz
Ortaköy
Beylerbeyi
Şişli
Istavroz d.
Silâhdarağa
Çırağan
Kuzguncuk
B. Çamlıca
Beşiktaş
Kısıklı
Paşa limanı
Dolmabahçe
Sultan tepesi
Bulgurlu
K. Çamlıca
Bağlar başı
BEYOĞLU
Kabataş
Findikli
Salipazarı
Şemsi paşa
Eyub
ÜSKÜDAR

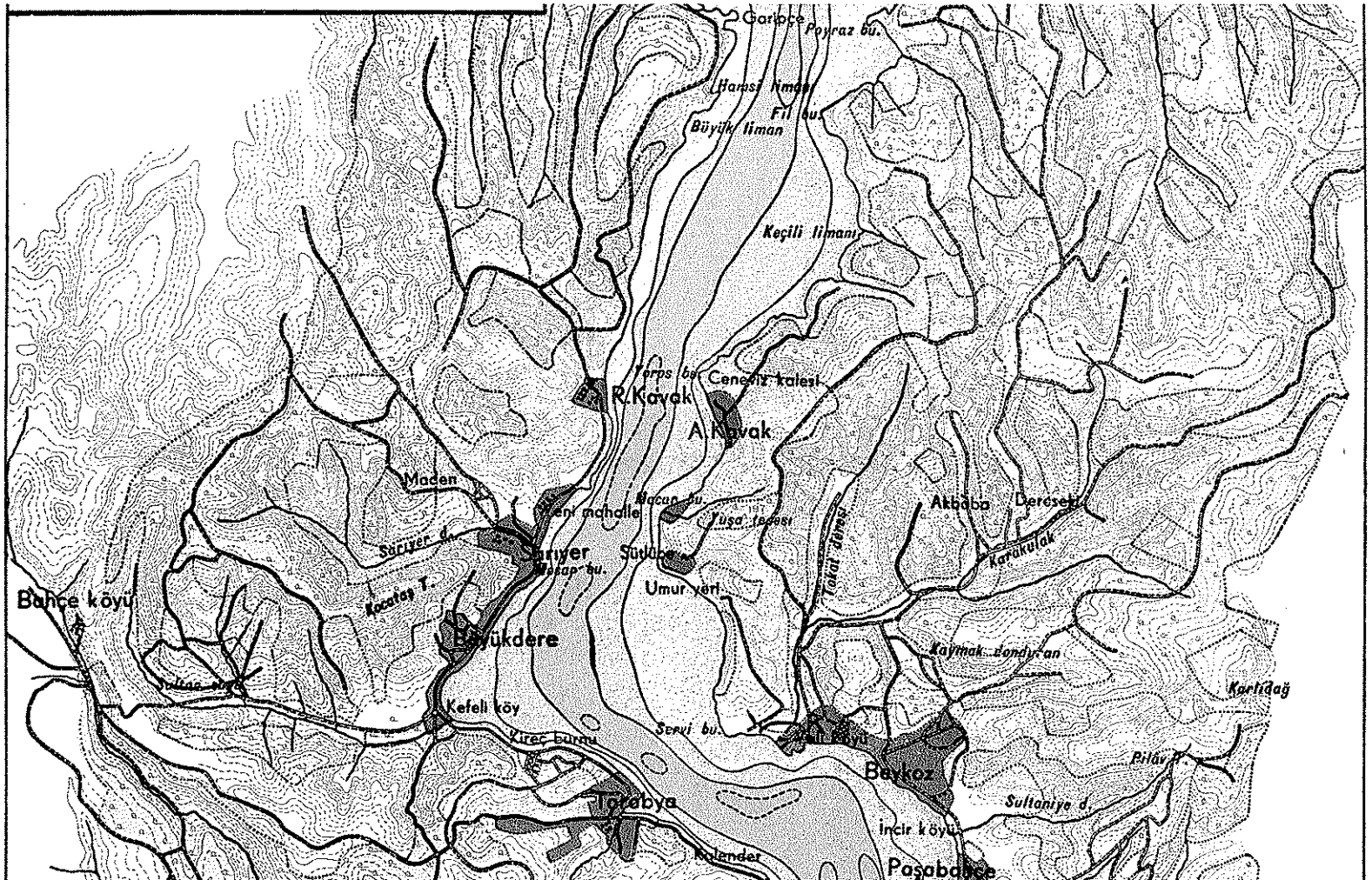
Garipçe
Poyraz bu.
Hamsi liman
Fil bu.
Büyük liman
Keçili limanı
Yorps bu.
Ceneviz kalesi
R.Kavak
A.Kavak
Maden
Yeni mahalle
Macar bu.
Yuşa tepesi
Akbaba
Dereseki
Sariyer d.
Sariyer
Mesap bu.
Sütlüce
Umur yeri
Tokat deresi
Karakulak
Bahçe köyü
Kocataş T.
Büyükdere
Kaymak donduran
Karlıdağ
Kefeli köy
Kireç burnu
Servi bu.
Beykoz
Pilâv T.
Sultaniye d.
Torabya
İncir köyü
Kalender
Paşabahçe

Istinye deresi
Çubuklu
Çakal bu.
Böz tepe
Kanlıca
Maslak
Bolta L.
Elmalı bendi
Cendere
A. Hisarı
R. Hisarı
Gölcük
Göksu
Küçüksu
Bebek
Kandilli
Hekim başı
Vani köyü
Kasathane
Zincirli kuyu
Kuleli
Kuruçeşme
Balmumcu
Kâğıthane k.
Alibey k.
Hürriyet-i ebediye T.
Defterdar bu.
Yıldız
Beylerbeyi
Istavroz d.
B. Çamlıca
Çırağan
Kuzguncuk
Beşiktaş

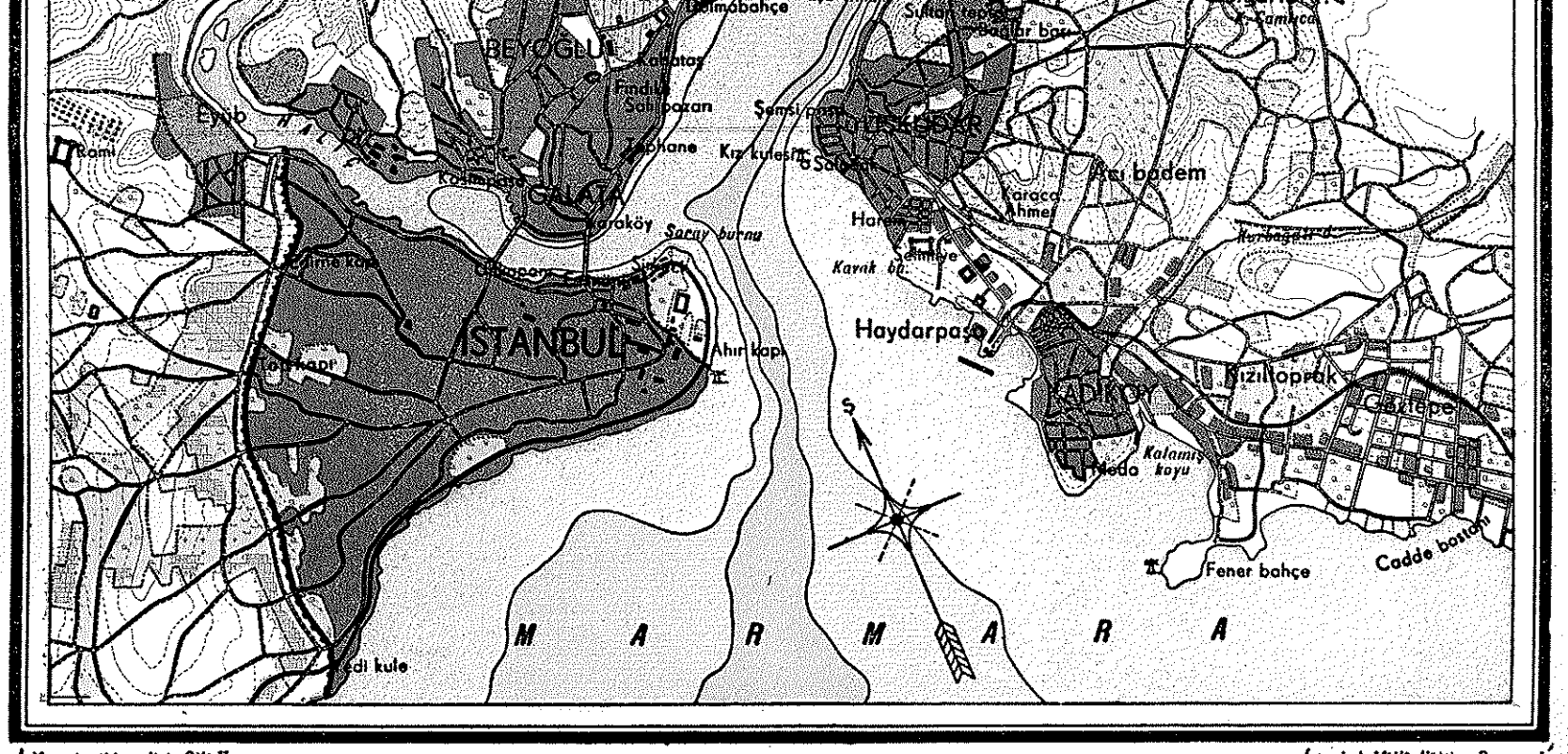
BEYOĞLU
Tatlımabahçe
Kasatas
Fındıklı
Salıpazarı
Şehzade
Eyüb
Rami
Kasımpaşa
GALATA
Karaköy
Sarayburnu
Ahırkapı
İSTANBUL
Eski kule
Şemsi paşa
Kız kulesi
Salacak
Üsküdar
Harem
Selimiye
Kavak bu.
Haydarpaşa
Sultan tepesi
Bağlar bur.
K. Çamlıca
Acı badem
Faraca Ahmet
Kurbağalı d.
Kızıltoprak
KADIKÖY
Göztepe
Kalamış koyu
Meda
Fener bahçe
Cadde bostanı
M A R M A R A

Beylerbeyi. Burası eskiden Archai Phoizousai tesmiye edilirdi. Yakınında iki yuvarlak kaya vardı ki, bunlardan biri büyük ve diğeri küçük Diskos idi (Pauly-Wissowa). İstavroz mevkii, adını burada Konstantin'in inşa ettirdiği kilisenin üzerine koydurduğu yaldızlı bir haçtan almıştır.

İstavroz bahçesi, has bahçeler (1093 tarihli bir vesika için bk. Başvekâlet arşivi, İbnülemin, saray, nr. 199) arasında bulunan bu semtte Mahmud I. Ferahfeza kasrını yaptırdı (1734). Mahmud I. vâldesine mahsus olmak üzere, yine bu civarda (Beylerbeyi ile Çengel-Köyü arasında) Şevkâbâd kasrını yaptırmıştı. Mahmud II. vaktile Murad III. devri beylerbeyilerinden Mehmed Paşa'nın sarayı yerine İstavroz sâhilsarayını yaptırdı (inşası hakkında 1243 ve 1244 tarihli vesikalar, için bk. Başvekâlet arşivi, Cevdet, saray, nr. 1040, 5544). Bundan sonra bu saray Beylerbeyi sarayı tesmiye edilmiş ve bu isim bütün semte alem olmuştur. Bu sarayda bir aralık yangın çıkmış ve padişah (Abdülmecid) Çırağan'a nakletmişti (1251, 1268 ve 1270 tarihli vesikalar, Başvekâlet arşivi, Cevdet, saray, nr. 39, 257, 608). Bugün İstavroz bahçesi yalnız Bostan deresine münhasır gibidir. Beylerbeyi sarayını baştan-başa beyaz mermerler ile yeniden yaptıran Abdülaziz'dir (1865). Bu saray, müzeyyen salonları, içindeki havuzları, üst kattaki hamamı ve bahçesi ile, güzel bir mimarî örneği teşkil eder. Yazlarını hep burada geçiren Abdülaziz, misafirleri olan hükümdar ve yüksek şahsiyetlere (Fransa imparatoriçesi Eugénie, Avusturya imparatoru François Joseph, İran şahı Nâsireddin) bu sarayı tahsis etmişti. Abdülhamid II. de hal'inden sonra, son senelerini burada geçirdi ve burada vefat etti.

Bânisi bostancı başılardan Abdullah Ağa (ölm. 1000) olan ve Mahmud I. ile Abdülhamid I.'in tâmir ettirdikleri İstavroz câmii ile Abdülhamid I.'in yaptırıp (1192), Mahmud II.'un bir minare ekleyerek, tâmir, tevsi ve kârgir bir iskele ile bir muvakkithâne ilâve eylediği Beylerbeyi câmii (1235), bu semtin başlıca mühim âbideleri teşkil eder. Beylerbeyi'nde, biri Bedeviye tarikatine mensûp Seyyid Efendi dergâhı, diğeride İstavroz dergâhı olmak üzere, iki tekke mevcuttu. Bu köyde bulunan evlerin ve arazinin hepsi Abdülhamid I. evkafından idi.

Selim I.'in Çaldıran seferinden dönüşünde Tebriz'den beraber aldığı ilim adamlarından Nakkaş Baba'nın Kuzguncuk'un şimâlinde Nakkaş Baba bahçesini ve bu isimle anılan köyü tesis etmiş olduğunu da biliyoruz (Nakkaş Paşa bahçesi olarak, XVII. asır ortasında da meşhurdur; krş. Evliya Çelebi, *ayn. esr.* ve Başvekâlet arşivi, İbnülemin tasnifi, saray, nr. 2855).

Kuzguncuk. Eski adı, ismini yaldızlı kiremit ile kaplı ve Justinianus II. tarafından yaptırılan bir kiliseden alan, Chrysokeramos idi. Burada vaktiyle St. Paul dârüleytamı ile bir hastahâne bulunuyordu. Bu mevkiden sonra gelen Chrysopolis (Üsküdar) ile, Bosporus Thracius'un Anadolu kıyısı nihâyet bulur.

Bugünkü adını Fatih devrinde burada yerleşmiş olan Kuzgun Baba adındaki bir velîden alan bu köy, öteden beri daha ziyâde rum ve yahudiler ile meskûn idi. Ancak son asırda bir câmi inşa edildi (Üryanî-zâdeler tarafından). Başlıca caddeleri İcâdiye, Paşa-Limanı ve Nakkaş olup, Hacı Kaymak, evvelce Kuzguncuk veya Frenk tepesi denilen Münir Paşa tepesi de belli-başlı mahâlleleridir.

Boğaziçi'nde nakil vasıtaları ve mesireler. Eskiden Boğaziçi'nde işleyen nakil vasıtaları premeler, çektiriler, pazar kayıkları ve padişahlara mahsus saltanat kayıkları idi. Premeler altı çift kürekle hareket eder ve Boğaziçi'ndeki bâzı iskeleler ile gezinti yerlerine işlerdi. Fakat asıl ihtiyacı karşılayan her semtte, hâsılatı her hangi bir hayrâta vakfedilen, pazar kayıkları idi. Bunlar halkın İstanbul ile olan irtibat ve münakalesini temin ettikleri gibi, isteyenleri mesirelere de götürürdü. Her mesirenin muayyen bir günü vardı. İstanbul'a gidip gelmek için, halka kolaylık olmak üzere, evkaf nezareti 1252 tarihinde Boğaziçi iskelelerinde pazar kayıklarını çoğaltmıştı. Gerek bunlar, gerek ateş kayıkları, küçük yelkenliler ile balıkçı kayıkları günlük seyr-i sefere kifayet etmediğinden, orta halli halk Boğaziçi'nden kolaylıkla istifade edemiyordu.

Padişahlar müzeyyen ve muhteşem saltanat kayıkları ile Boğaziçi'nde gezintiler yapar ve her bahçe veya kasrın sandal-ı humayun, tebdil-i humayun ve ağalar iskeleleri, ayrıca Küçük-Su'da piyâdegân-ı humayun iskelesi bulunurdu. Abdülmecid devrine gelinceye kadar devlet ricâli ve ileri gelenler çektiri ve müteaddit çifte kürekli kayıklar ile gidip-gelirlerdi. Son zamanlara kadar bu hususta bir teşrifat usûlü de vardı. Vükelâ ve yüksek mevki sâhipleri ile Eflâk-Boğdan beyliği ve patriklik makamı namlarına olan kayıkların ve küreklerinin şekil ve adedleri bir nizamnâme ile tesbit edilmişti. Meselâ vezirler beşer, bâlâ ricâli dörder, ûlâ evveli üçer, ûlâ sanisi ve mütemayizlerin ikişer çifte kayıklara binmeleri lâzımdı. Kaza-vezirlerin kayıklarında bir yaver, tüfekli ve paleskalı iki çavuş bulunuyordu. Teamüle göre, göç için mutlaka irâde-i seniye alınmasına lüzum görülür ve muayyen mevsimde herkes yalılarına nakledecek, yine muayyen mevsimde İstanbul'daki ovlerine dönerlerdi. Kayıklar saray veya

kasr-ı humayunlardan birinin önünden yahut vükelâdan birinin yalısı açığından geçerken, şemsiye kapamak hürmet iktizasından idi (Ali Rıza, ayn. makale, *göst. yer.*).

Mesirerlerden en rağbet göreni Gök-Su mesiresi idi. Bunun günü cuma idi. Mamafih hazirandan eylûl sonuna kadar olan mevsimde pazar ve çarşamba günleri de Gök-Su âlemi yapılabilirdi. Gök-Su deresinin 1 km. kadar olan mesafesi, muhtelif büyüklükteki piyâde denilen Boğaziçi kayığı, sandal v. s. gibi deniz vasıtalarının gezmelerine müsait ve bâzı günler o derece izdiham olurdu ki, giriş ve çıkışın dört saat sürdüğü vâki idi. Buradaki Barut-hâne çayırı ile Gök-Su ve Küçük-Su çayırları yaya, atlı ve arabalı zâirler ile dolu idi. Kadınlar araba ile gezerler, hattâ Rumeli cihetinde oturan sultanlar ile vükelânın haremleri hususî arabalar için, Anadolu kıyısında bir yer tedarik ederlerdi. Çok nezih olan bu mesireyi padişahların ve şehzâdelerin seyrettikleri de olurdu. Senenin muayyen günlerinde (eylûlün 8. günü ile müteakip pazar) ortodoks rumların Gök-Su 'daki ayazmayı ziyâretlerinin de hususî bir ehemmiyeti vardı. Yûşâ teferrücü, Kaulıca, Çubuklu ve Beykoz gezintileri yaz mevsiminin muayyen günlerinde Boğaziçi halkının, pazar kayıkları ile giderek, eğlendikleri yerlerdi.

Tanzimatın ilânı ve Kırım harbini takip eden senelerde, Boğaziçi daha fazla rağbet görmüş, hâli ve vakti yerinde olanlar burada birer yalı, köşk edinmeğe gayret göstermişlerdir. Bunun neticesi olarak, seyr-u sefer ihtiyacı artmış ve münhasıran Boğaziçi 'ne işlemek üzere, 1851 'de tersâneden bir vapur tahsis edilmiştir. Bu vapur o seuenin nisanından itibaren, günde bir defa köprüden hareket ederek, aldığı yolcuları Boğaziçi 'nin iki tarafındaki iskelelere çıkardıktan sonra, geceyi İstinye 'de geçirecek ve sabahleyin yine o suretle müşteri alıp, köprüye getirecekti (*Takvîm-i vekayi*, 29 cemaziyelahır, nr. 445). Boğaziçi 'nde bu suretle vapur işletilmeğe başlanması ve burada hayatın canlanması, bir şirket teşkili fikrini ilham etmiştir. Bu fikrin ilk müteşebbisleri, o zaman sadaret müsteşarı olan Fuad Paşa ile Cevdet Paşa, Bursa 'da bulundukları esnada, şirket-i hayriyeyi tasavvur etmişler ve İstanbul 'a dönüşlerinde de (1267) bu fikri tahakkuk ettirmişlerdir (Fatma Aliye, *Cevdet Paşa ve zamanı*). Şirket-i hayriyenin teessüsünden sonra, Boğaziçi daha fazla inkişaf etmiş ve türklerin İstanbul 'a sâhip olduklarından itibaren, şenlendirdikleri ve güzelleştirdikleri bu emsâlsiz yer, bir kat daha parlamış, fakat XIX. asrın son seneleri ile XX. asrın ilk senelerinde Anadolu kıyısındaki köylerin rağbete mazhar olmaması üzerine, Boğaziçi mâmuriyet ve şerefini kaybetmeğe başlamıştır.

Boğaziçi 'nde Cumhuriyet devrinde her iki sâhil boyunca, muntazam yollar açılmasına veya mevcutların genişletilerek, iyileştirilmesine ehemmiyet verildi. Çengel-köyü 'nden Beykoz 'a kadar yeni ve kısmen asfalt bir yol açıldığı gibi, evvelce mevcut Mecidiye-Köyü — İstinye — Büyük-Dere yolu da geniş ve asfalt olarak yapıldı, Bebek — İstinye yolu hâlen inşa hâlindedir. Bugün Taksim — Yeni-Mahalle arasında muntazam otobüs seferleri vardır.

Boğazın müdafaası. Karadeniz boğazının müdafaasına eski zamanlardan beri ihtimam gösterilmiştir. Leunclavius, Bizans imparatorları devrinde, boğazın en dar yerinde, biri Anadolu, diğeri Rumeli tarafında bulunan iki hisarın mevcudiyetini bildirir. Sonraları bunlar harap olmuş ve hapishâne olarak kullanılmıştı. Bu vâdide yapılan ikinci teşebbüs, XIV. asırda Boğaziçi 'ne hâkim olan cenevizlilerin Anadolu ve Rumeli kavaklarında, bugün de Ceneviz, Yoros ve İmroz kaleleri adı ile harâbeleri mevcut bulunan, kale ve tahkimatı inşa etmeleri ile vukua geldi. Bizanslılar boğazı, IX. ve X. asırlarda ruslara ve bulgarlara karşı müdafaa etmişlerdi. Cenevizliler ise, XIV. asırda Karadeniz ve boğaza hâkim olmak gâyesi ile, Kavaklardaki tahkimatı vücuda getirdiler. Osmanlılar Bizans 'ın ve Karadeniz boğazının büyük askerî ehemmiyetini çok erkenden anladılar ve İstanbul 'u zapta niyet ve muhasaraya teşebbüs eden Bayezid I., XIV. asrın sonlarında boğazı tarassut için, Güzelce-Hisar adı ile, Anadolu-Hisarı [b. bk.] 'nı yaptırdı. Murad II. Rumeli tarafında bir kale yapmağı düşündü ise de, bu tasavvurunu tahakkuk ettiremeden, öldü. Halefi Mehmed II. Bizans 'ın Karadeniz ile irtibatını kesmek için, Boğaz-Kesen adı ile, Rumeli-Hisarı 'nı, İstanbul 'un zaptından bir sene evvel, yaptırdı (1452; bk. BOĞAZ-KESEN). Keza Bayezid I. Kavak 'ın şimâlindeki Yoros kalesini de almış, sonra Fâtih buraya bir mikdar kuvvet koymuştu. Bundan sonra, Osmanlı imparatorluğunun bütün yükselme devrince Boğaziçi, müdafaa bakımından, hiç bir tedbir almağa, yeni tahkimat ile takviye edilmeğe ihtiyaç göstermedi. Ancak imparatorluğun dâhilî ve hâricî bâzı sarsıntılar geçirdiği XVII. asırdadır ki, burası dikkat nazarını çekmeğe ve müdafaası düşünülmeğe başlandı.

Boğaziçi osmanlılar devrinde ilk defa 1624 (şevvâl 1033) 'te Don kazakları tarafından bir baskına uğradı. Donanmanın meşgûl bulunduğu esnada Karadeniz 'i boş bulan kazaklar, 100 'den fazla gemi ile, boğaza geldiler ve Yeni-Köy, Tarabya, Büyük-Dere, Sarı-Yer mev-

kilerini yağma ve tahrip ettiler. İstabul 'dan bostancılar ile diğer kıt'aların, gemilere binerek, bunlara karşı gitmesi üzerine, derhâl çekildiler (Naimâ, II, 341). Bu hâdiseden sonra, divan kurularak, vezir kapudan Receb Paşa ve Kozlu Ali Ağa 'nın teklifi ile, boğazın ağzında Kavaklarda kaleler (kilidülbahr) inşa edilmesi kararlaştırıldı; kısa bir zamanda bu tahkimât ikmâl edildi ve içerisine muhafızlar ile topçular konuldu. Bu tahkimata Boğaz-Hisarı (Kavak-Hisarı; İzzî, var. 63) denildi (Evliya Çelebi; Katib Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul, 1145, s. 664). XVII. asrın sonuuda, Avusturya ve Rusya muharebeleri sırasında, boğazda bâzı müdafaa tedbirleri alınmakla beraber, bu işe ancak XVIII. asır nihâyetlerine doğru ehemmiyet verilmeğe başlandı. Rusya Kırım 'ı ve Karadeniz 'in bir çok limanlarını ele geçirmiş ve donanmasını kuvvetlendirmişti. Böylece Karadeniz boğazını tehdit edecek bir vaziyete geldi. Bu sebeple 1768 harbinde boğazın iç ve dışında eski kaleleri tâmirve yenilerini inşa etmek lüzumu hâsıl oldu. Öteden beri Boğaz-Kesen ve Güzelce-Hisar (Anadolu-Rumeli-Hisarı) kaleleriude birer kethüda ile muayyen mikdarda nefer bulunduğu gibi (bk. Başvekâlet arşivi, Ali Emîrî, Ahmed I. devri), Kavak hisarlarında da müstahfız adı ile, şâ'hinci ve çakırcı neferlerine boğazın müdafaa işleri tevdî edilmişti. Fakat bu teşkilâtın boğazın müdafaasına kâfi gelmediği görülerek, bundan sonra bir taraftan yeni tahkimat inşasına çalışılırken, diğer taraftan da, yeni müdafaa teşkilâtı yapıldı. Evvelâ boğazın dışında, Rumeli tarafında Kilyos (kale-i Bagdadcık) 'ta ve Anadolu tarafından Irva (kale-i Revancık) 'da iki ve medhâldeki fenerlerde (kale-i fener-i Anadolu, kale-i fener-i Rumeli) iki olmak üzere, dört kale yapıldı (1187; Başvekâlet arşivi, Cevdet tasnifi, askerî, nr. 2347, 5594; Cevdet, *Tarih*, III, 125). Buna sonradan Rumeli kıyısında Garipçe kalesi ve Büyük-Liman tersânesi, Anadolu kıyısında da Poyraz-Limanı kalesi olmak üzere, üç kale daha ilâve edildi ve „kılâ-ı seb'a" denildi. Bu teşkilâtı kuran kapudan-ı derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa olmuştur. Bu kalelere muayyen vazifeleri olan birer dizdar, kethüda ve lüzumu kadar müstahfız, topçu ve cephâneci neferleri tâyin edildi. Ayrıca Rumeli ve Anadolu Kavakları hisarlarında bostancı ocağından usta olarak gelenlerin de noksanları ikmâl olundu. Her kaledeki kıt'anın ne şekilde nöbet bekleyeceği ve tehlike vukuunda nasıl hareket edeceği önceden tesbit edildi (Cevdet, *Tarih*.). Bundan sonra, ruslar ile harp, kısa fasılalar ile, tekerrür ettiği için, boğazın müdafaası dâimâ günün meselesi oldu ve gerek eskilerinin mütemadiyen tahkim ve takviyesine, gerek yeni kale ve tabyelerin inşasına ehemmiyet verildi (kılâ-ı seb'ada tüfenk ve top tâlimi, Rumeli Kavağında padişah huzurunda yapılan ateşli top tâlimi için bk. Başvekâlet arşivi, Cevdet, askerî, nr. 3659, 4914). Selim III. 1794 'te (Baron Toth, Beaujour, s. 502—510) Fransa ve İsveç 'ten mühendisler (msl. fransız mühendisi Monnier,) getirttiği zaman, boğazın müdafaa ve tahkimât işlerine yeni bir hız ve istikamet verildi. Şöyle ki, Bagdadcık, Revancık, Rumeli-Feneri, Anadolu-Feneri, Garipçe, Büyük-Liman ve Poyraz-Limanı kalelerinin mevcut kuvvetleri, 500 nefer ilâvesi ile, zabitlerle birlikte 1.000 'e iblâğ ve bu kalelerden her birinde kayıkçı ve tâmircilerden başka, ne kadar nefer bulunacağı tesbit olundu. Kılâ-ı seb'a 'ya, boğaz nâzırı namı ile, bir ağa tâyin olunduktan başka, kapudan paşanın ve kendisi bulunmadığı vakit vekili tersâne emininin 15 günde bir gidip, muayene ve nezâret eylemesi kararlaştırıldı ve gece vakti gemilerin boğazdan geçmeleri yasak edildi.

Diğer taraftan İstanbul tarafında bulunan Kılâ-ı erba'a, yâni Rumeli-Kavağı, Anadolu-Kavağı, Yûşâ tabyesi ve Telli-Dalyan tabyesine, öteden beri olduğu gibi, bostancılar tâyin edildi. Bu kalelerde de Kılâ-ı seb'a 'da olduğu gibi, muhtelif maaşlar ile, kethüda, topçu-başı, cebeci-başı, bölük-başı veya oda-başı, bâzan hücreci-başı ve hücreci-halifesi, su-yolcusu, neferler v.s. vardı (bk. Başvekâlet arşivi, büyük kale defterleri, 91/4814, 94/4969, 96/4819; Cevdet tasnifi, askerî, nr. 3032, 3082, 9193, 9536, 5898, 353, 967, 969, 4606, 4159, 3483, 2323, 1931, 4943, 4944, 5007; Cevdet, *Tarih*, VI, 220). Bu esnada Anadolu (Yenice-Göksu) ve Rumeli (Boğaz-Kesen) hisarları da ihtimam görüyor, gerek bunların tâmir ve tahkimi, gerek yeni toplar ile techizi ihmâl edilmiyordu. 1807 'de burada da tabyeler yaptırıldı. Anadolu-Hisarı yakınında bir tophâne vardı (Başvekâlet arşivi, Cevdet, askerî, 4370, 2930, 9148, 7937, 8197, 5164). Karadeniz boğazı muhafızının (boğaz nâzırı, kaleler nâzırı ve boğaz seraskeri de denirdi ve bunun maiyetinde boğaz defterdarı da bulunurdu; 1219 tarihli bir vesika için bk. Cevdet, askerî, nr. 5810; Âsım, *Tarih*, II, 113), Anadolu ve Rumeli tarafına tecavüz eden düşmanı defetmek vazifesinden olduğu için, lüzumlu kuvveti dâimâ emre hazır bir hâldo bulundururdu. Selim III. 'in hal'i ile biten 1807 isyanından önce de, Trabzon 'dan 2.000 nefer getirtilmiş ve Kılâ-ı seb'a yamaklarına ilâve olunmuştu. O sırada boğaz nâzırı, ingiliz Mahmud Efendi de denilen, sâbık reisülküttâp Mahmud Efendi idi ve bostancı-başı Şakir Bey ile ara-sıra boğaza gidip, yamakları nizâm-ı cedîd

teşkilâtına sokmak gayretinde bulunuyordu. Nihâyet bu mesele bir isyana müncer olmuş, hem nâzır, hem de tabyelerden birinin (Macar tabyesi) zabiti Halil Hasekî bu arada katledilmişti. Bundan sonra mîr-i mîrandan İnce Mehmed Paşa, boğaz nâzırı olmuşsa da, nihâyet Kabakçı Mustafa Ağa Rumeli kaleleri nezaret ve ağalığına tâyin ile Anadolu kaleleri nezaret ve ağalığı da, yine sergerdelerden arnavut Ali Ağa'ya verilmişti (Cevdet, *Tarih*, VIII, 153, 155, 178). Kabakçı, bir müddet sonra (1808), İstanbul'a gelirken, Alemdar'ın gönderdiği Pınar-Hisar âyanı Hacı Ali Ağa tarafından, Rumeli-Fener ikalesindeki boğaz nâzırlığı konağında idam edildikten sonra (Cevdet, *Tarih*, VIII, 297), boğaz müdafaası eski hâline irca edildi ve Rumeli ve Anadolu Kavakları ile Telli, Yûşâ ve Kireç-Burnu tabyaları bostancı-başı ağaya ihâle ve bostancı neferlerinden lüzumu kadarı ikame edildi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul, 1942, vesika 26). Bundan sonra, bir müddet, Karadeniz boğazının Rumeli tarafı ayrı, Anadolu tarafı da ayrı bir muhafıza verildi. Mamafih 1826'da sâbık kapudan-ı derya Husrev Mehmed Paşa, Anadolu eyâleti ve Karahisar-ı Sâhib sancağı uhdesinde olduğu hâlde, Karadeniz boğazı muhafızı idi (Cevdet, askerî, nr. 7146) ve 1828'de mîr-i mîran Mustafa Paşa, 1829'da Abdülhamid Ağa müstakillen Karadeniz boğazı nâzırı idiler (Cevdet, askerî, nr. 359).

7 ve 4 (Kireç-Burnu tabyasının ilhakı ile 5) kaleden başka, zamanla diğer bir çok tabyalar da yapıldı. 1821 Mora isyanında, Rusya'nın müdahalesi ve ika ettiği fitne ve fesat göz önüne alınarak (bu esnada Büyük-Dere'de Rusya sefaretinin önüne, müsaadesiz olarak, bir gemi gelmiş ve demirleşmiştir; bk. Şânî-zâde, IV, 125), boğazın dâhil ve hâricinde daha bir takım kale ve tabyalar inşa ettirildi. Ezcümle Rumeli kıyısında boğazdan dışarıda, Kara-Burun ve Kısır-Kaya mevkilerinde birer tabya, Anadolu tarafında Irva'ya yakın yerde Elmas tabye, Boğaziçi'nde Rumeli kıyısında mevcutlara ilâveten, Papaz-Burnu, Mezar-Burnu, Köy-Başı tabyaları ile Tarabya tabyası, Balta-Limanı'nda Kumluk mevkiinde bir tabya, Anadolu kıyısında, Servi-Burnu, Çubuklu'da Çakal-Burnu, Macar-Burnu, Fil-Burnu tabyaları, nakkaş tabyası. Her birisi için civarında sâhilhânesi olan ileri gelenlerden biri bina emini nasb ve yakın bulunan köylerin cizyegüzarlarını cem'e bostancı-başı-ağa memur edilmek suretiyle, kısa zamanda meydana getirildi (Şânî-zâde, *Tarih*, IV, 98; Başvekâlet arşivi, büyük kale defteri, 108/4831, 107/4830, 137/4854; Cevdet, askerî, nr. 9121, 263 mükerrer, 569, 18315, 1017/2, 67, 92, 139, 186, 203, 9635, 10284, 12164). 1245 (1829/1930)'te Boğaziçi'nde sâhilin muhafazasına memur kuvvetler arttırılmıştı (Cevdet, askerî, nr. 6871).

Boğazın, emniyet ve âsâyişini ihlâl edecek gibi görünen unsurlardan temizlenmesi hususunda da zaman zaman tedbirler alınırdı. Meselâ bir aralık (1218) Boğaziçi'nde hırvatlar çoğalmış ve halkın emniyetini ihlâl eyledikleri cihetle, bunlardan Karadağlı olanlar memleketlerine iâde ve Avusturya devletine tâbi olanlar ise, Avusturya elçisine teslim edilmişti. Mamafih bâzan yeniçerilerin bu âsâyişi bozduğu, Rumeli kıyısındaki köylerde sâkin reayaya karşı taşkınlıklar yaptığı da vâki idi (Şânî-zâde, IV, 29; Cevdet, *Tarih*, XI, 145). (Boğazlar rejimi hakkında bk. *İslâm Ansiklopedisi*, zeyl, mad. BOĞAZLAR REJİMİ). (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

HAYATTA VE SAN'ATTA BOĞAZİÇİ.

Boğaziçi, İstanbul'dan ayrı, kendi çerçevesi içinde, yalnız kendine benzeyen iki sâhil boyunca, hem parça parça, hem de yekpâre bir mıntakadır; yüzlerce seneden beri, yerli ve ecnebi, milyonca insanın hayâline yekpare bir hüviyet gibi yerleşmiştir. İki sâhil üzerindeki köyler, ayrı ayrı bir hüviyet sâhibi oldukları hâlde, hepsinin birden, yekpâre bir âlemi vucuda getirmeleri, oradaki hayatın ve hâtıraların bir terkibidir. 1453'ten sonra peyda olan bu terkip yalnız türk eseridir. Ondan önce, şarkî Roma ve rum imparatorluklarının 1100 sene süren devrinde orada böyle bir âlem yoktu; göz kamaştırıcı bir imâr ve tezyinî kudreti olan Bizans medeniyeti, Boğaz diye, bütün hâlinde, bir mâmûre yaratmadı. Hattâ Bizans rumcasının nesrinde, Boğaziçi, bir civar mıntaka gibi görünür; şiirinde de, sonraları türk devirlerinde göründüğü gibi, belirmez. Dikkat edilecek bir noktadır ki, Anadolu'yu, Rumeli'yi ve İstanbul'u fethettikten sonra, türkler, pek çok yerlerde eski rumca adları türkçeye çevirmedikleri hâlde, Boğaziçi'ndeki köylerin adları — Tarabya ve İstinye müstesnâ — boydan-boya türkçedir. O köylerin hangi asırlarda ve nasıl kuruldukları ve adlarını nereden aldıkları yukarıda söylenmiştir. Bir kısmı tâ yunan efsânesine dayanan, bir kısmı da Bizans kilisesinden gelen ve asırlarca kullanılan o adların, türklüğün Boğaziçi'ne yerleştikten sonra kaybolmaları, türklerin, oralarını, fethettiği vakit, şahsiyetsiz yerler gibi bulmaları ile tefsir olunabilir. Yûşâ tepesi gibi yüksek ve tenha bir mevkiin bile Fenike efsânesinden, türk anlayışında bir „Yûşâ peygamber" efsânesine tenasuh edişi de gösterir ki, oralarda en eski efsânelerin bile adları silinmişti. „Basporus-Bosphore" tesmiyesi türkçeye hiç bir zaman

girmemiş, hattâ fransızcanın yayıldığı son asırlarda bile, kulağa dâimâ yabancı bir kelime tesiri yapmıştır. Türkler bu boğaza dâimâ „Karadeniz boğazı" demiştir, istanbullular ise, „boğaz" demeği kâfi görmüşlerdir.

Türklük boğazın Anadolu sâhiline, İstanbul 'un fethinden 60 sene evvel yerleşmiş ve bugünkü köylerin bâzıları daha o zaman peyda olmağa başlamıştı. Fakat fetihten sonra buralarda nüfusun ve hayatın taşması, tarihin en gözel cilvelerinden biri olarak Boğaziçi 'ni yarattı. İşte büyük bir garp şâirinin, Boğaziçi 'ni gördüğü vakit: — „Yer ve gök arasında dalgalanan en güzel çizgi budur" — dediği bu mâvi çizginin iki tarafında bir eşine daha ne şarkta, ne garpta tesadüf edilemeyecek kadar güzel bir çerçive belirdi. Bu güzel çerçivenin yaradılışında İstanbul 'un payitaht olunca husûle gelen bir çok iktisadî, ictimaî sebepler ve ince bir zevkin âmil olduğu düşünülse bile, Boğaziçi 'nin üslûbunu ve havasını veren başlıca âmil eski türk cemiyetinin zihniyeti olmuştur. Birbirinden güzel olan Adaların, Moda 'nın ve Marmara 'nın Anadolu kıyısının, osmanlı saltanatı zamanında ihmâl edildiği bâlde, Boğaziçi 'nin bilhassa g ö z d e m e v k i olması, iki taraftaki vâdiler, çayırlar, tepeler arasından boğazın ihtişamla akan bir nehir oluşu, orta Asya 'dan gelmiş bir milletin burada eski yurdunu hatırlatacak bir çerçive bulmasından ileri geldiği zannedilebilir.

Boğaziçi 'nin vucut bulmasına yalnız sayfiye olmak değeri sebep olmuştur demek de doğru olmaz. Çünkü iki sâhilin üzerinde ve arkalarında balıkçılıkla, çiftçilikle, odun ve kömürcülükle, sucuklukla, testicilikle, bahçıvanlıkla ve kayıkçılıkla geçinen bir yerli halk da vardır ve köylerin bir kısmını bu yerli halk yaratmıştır.

Boğazdaki güzelliğin sırrını ararken, böyle bir mukayesede bulunabiliriz: Anadolu-Hisarı iskelesinden Kanlıca körfezine kadar sıralanan yalıları saysak, sayıları ne kadar azdır. Bu yalılar, bir ikisi müstesnâ olmak üzere, ihtişamlı yapılar olmektan uzaktır; mimarînin, hendese ve harç itibariyle, büyük bir zenginliğini ifâde etmez. Böyle iken sâhilin o girintili, çıkıntılı çizgisi üzerinde çok gönül alıcı ve tahayyül ettirici bir hava yaratırlar. Türklüğün Anadolu ve Rumeli 'nin ve İstanbul 'un binbir köşesinde büyük servetlerin vucuda getirebileceği umrandan daha güzel bir manzara yaratabileceğine XIX. asırdan beri, bir çok anlayışlı san'atkârlar hayranlıkla dikkat ettiler. Boğaziçi o millî kabiliyetin bir eseridir.

Boğaziçi 'nde diğer dikkat edilecek bir hususiyet, tenevvu'un zenginliğidir. Birbirinden bir iki kilometrelik bir mesafe ile ayrılmış köyler birbirine benzemezler. Her birinin ayrı bir havası ve hüviyeti vardır. Ruh bu kadar zengin bir tenevvu içinde sıkılmağa vakit bulamaz. Bugün bile, bir gezinti esnasında, hissedilen bu tenevvu'u, eskiden oralarda oturanlar, daha fazla idrâk ederlerdi. Mevsimlerin değişmesi ile zevkleri değişen saatlere daha fazla hassastılar. İlk bahardan son bahara kadar o iklimin saatleri kendi içlerinde geçerdi. Anadolu sâhilinin yalıları, karşıda Defterdar burnundan Bebek 'e kadar giden sırtlarda, ergavanların açmasını beklerdi; Rumeli sâhilinin yalıları, karşıdan, doğan ayın gecelerini sayardı. Halkın iklimle olan imtizacından Boğaziçi 'nin eğlence sıraları, asırlarca, bir takvim hâline gelmişti.

Boğaziçi 'nde kayık, mehtap ve musikinin terkibinden hâsıl olan mârûf ş e h r â y î n, denilebilir ki, hiç bir zaman, hiç bir yerde bundan güzel olmamıştır. Sesin akis yaptığı Kanlıca körfezi, Bebek ve Kalender sâhili, lâkin bilhassa Kanlıca körfezi, asırlarca, bu şehrâyînin yapıldığı yerlerdir. Mehtabın, eski kamerî ay hesabı ile, on ikinci, on üçüncü ve on dördüncü gecelerinde, yukarı Boğaziçi 'nden kalkan, çoğala çoğala sâhilden sâhile bütün denizi dolduran kayık kafileleri, körfeze varır, geç vakte, bâzı geceler sabahlara kadar bir tek saz takımını ve bir tek okuyanı, emsâlsiz bir sükûn ve sükût içinde dinlerdi.

B o ğ a z i ç i gibi eşsiz güzellikler ile dolu bir tabiat parçasının edebiyatımızda az-çok akisleri olacağı şüphesizdi. Filvâki demin söylediğimiz gibi, türk hâkimiyeti altına girdiği zamandan itibaren rağbet ve ihtimam gören, köyleri, mesireleri, mehtap ve musiki âlemleri ile istanbulluların hayatında derin bir mevki tutan Boğaziçi, şâirlerin, ediplerin ilhâm aldıkları, tasvirine çalıştıkları, veya bir takım inşaat vesilesi ile bahsettikleri bir mevzû olmuştur.

XVII. asrın başlarında Nev'î-zâde Atâî, hamsesinin bir kitabı olan *Âlemnümâ* adlı sâkî-nâmedeki „sıfat-ı hisar vo târif-i nüzhetgâh-ı an diyâr-ı şöhretşi'âr" başlıklı bahsı boğazın ve bilhassa hisarların tasvirine tahsis etmiştir. Eskiler gibi taklit yoluna gitmeyip, mahallî mevzulara ehemmiyet veren şâir, boğazda her sınıf halkın iştirâk ettiği sandal sefalarını renkli çizgiler ile belirttikten sonra, iki sâhil sâkinleri arasında bu mübahasenin tafsiline girişir. Atâî, „semt-i rumu tutanlar" 'ın Anadolu yakası sâkinlerine, o tarafın, öğleden akşama kadar güneşe mâruz bulunduğunu ve o saatlerde kendilerinin „sâye-i kal'a" 'de rahat ettiklerini söyletir. Buna mukabil, Anadolu

ciheti ahâlisine de Rumeli yakasının öğleye kadar aynı hâlde bulunduğunu, fazla olarak orada oturanların gemici gürültüsünden baş alamadıkları cevabını verdirir. Mübahasenin sonunda şâir, ayrı güzelliklere mâlik olan bu iki sâhilin bir tutulmak lâzım geleceği neticesine varır. Bundan sonra Atâî hisarları ve bahusus mehtabına kıymet verdiği Gök-Su 'yu tasvir ettiği gibi, Durmuş Baba tekkesini, Yûşâ tepesini ve bir gün babası Nev'î Efendi ile gittiği Ak-Dabs 'yı anlattıktan sonra Nev'î 'nin Akbaba için yazdığı gazeli aynen alır.

Boğziçi hakkında şâir Fennî (ölm. 1120) 'nin *Sâhil-nâmesi* 'de göz önünde tutulacak bir manzûmedir. Her beyiti bir semte tahsis edilen bu eserde Galata 'dan başlayarak bütün Rumeli sâhili, sonra „Fenerden fenere" geçerek, Anadolu sâhili tâkip edilmekte, Üsküdar 'dan öteye Fenerbahçesi 'ne, Adalara kadar gidilmektedir. Semt isimleri bir mazmun içinde zikrolunan ve edebî san'atlardan birini göstermeğe vesile teşkil eden *Sâhil-nâme* 63 beyitten mürekkeptir (bk. *Hadîkat al-cavâmi'*, II, 251 v.d.).

Eski divanlar ve tezkireler gözden geçirilince, gazeller, kasideler ve şarkılarda Boğaziçi 'nin bir mesiresini, bir hususiyetini veya bir hâtırasını canlandıran parçalara çok tesadüf edilir. Msl. Safâî tezkiresinde Sâcidî 'nin hâl tercümesinde gördüğümüz „râyegân dinleyelim bülbülü İstinye 'ye gel", Tıflî 'nin „sipehre karşı komak isteyen, Hisar 'a gider", Rahmî 'nin „Beşiktaş 'ın geçilmez doğrusu âb-ı havasından" mısrâları ile Nedim 'in „ey şuh Nedim-â ile bir seyrin işittiktenhaca varup Gök-Su 'ya işret vâr içinde" beyiti ve Neccar-zâde Şeyh Rıza Efendi 'nin „Beşiktaş" redifli gazeli ile Ömer Faik Efendi 'nin aynı redifle yazdığı kasîde, Esrar Dede 'nin Şeyh Gâlib ile yaptığı bir mehtap âleminin hâtırasını canlandıran gazeli, bunlara pek mahdut bir kaç nümûnedir. Bunladan başka Boğaziçi 'nde yapılan câmi, saray, çeşme ve kışla gibi mütenevvî inşaatın tarihleri, padişahların yazlığa göç etmeleri veya bir mesireye gitmeleri münasebetiyle yazılan k u d u m i y e ve t e ş r i f i y e l e r eski edebiyatta mühim bir yekûn tutar. Bunlar birer edebî eser olmakla beraber, boğazın imâr tarihini aydınlatan kıymetli vesikalardır. Yazma ve basma divanların sathîce tetkiki bile bu kabil kıt'alara ve kasîdelere rastlamak hususunda kâfidir (binâ kitâbeleri için bk. *Hadîkat al-cavâmi'* ve *Mir'ât-i İstanbul*). Bâzı *surnâmeler* 'de de Boğaziçi 'ni alâkadar eden kısımlar göze çarpmaktadır. İçlerinden birinde (Rifat, *Gülşen-i hurremî*), Saliha Sultan ile Halil Rifat Paşa 'nın düğünü (1250) anlatılırken, Dolmabahçe 'de yapılan merasim ile, alayın Neşadâbâd 'a kadar gidişi, manzûm olarak, hikâye edilmiştir. Bilhassa XVIII. asırdan itibaren şâirler (msl. Nedim, Seyyid Vehbi, Rahmî, Şeyh Gâlib, Enderûnî Vâsıf ve Enderûnî Fâzıl) tarafından Boğaziçi hakkında haylı şarkı nazmedildiğini ve bunları büyük üstadların (msl. Kemânî Mehmed Ağa, İsmail Çavuş, Hafız Abdullah Ağa, Dede Efendi, Dellal-zâde) bestelediğini görüyoruz. Şarkılarda Beşiktaş, Gök-Su, Küçük-Su, Çubuklu ve Kalender gibi mahallerin isimleri geçmekte ve bu sâyede nerelerin daha ziyâde rağbet kazandığı anlaşılmaktadır. Boğaziçi 'ne dâir şarkı yapmak an'anesinin muahhar zamanlara kadar devam ettiği ve bestekârların (msl. Hacı Arif, Şevki ve Rifat Bey), an'aneye uydukları mâlûmdur. Bir kısmı hâlâ dillerde dolaşan Boğaziçi şarkılarında kâh bir mesire methedilmiş, kâh bir aşk macerasına telmih olunmuş, bâzan ismi geçen yerde görülen bir güzel hatırlanmıştır. Bu şarkılar için eski divanlardan başka, Haşim Bey mecmuası ve *Hânende* gibi, matbû musiki mecmualarına bilhassa eski yazmalara müracaat edilmelidir. Tanzimattan sonraki edebiyatımızda boğazın şâirlere ilham vermekle beraber, daha ziyâde romanda ve küçük hikâyede yer tuttuğu görülür. Bu mevzu ile alâkadar bütün romanları saymak imkânsızlığı karşısında ancak bir kaç misâl ile iktifa zarureti vardır. „Anadolu-Hisarı 'nda mezarlık" adlı manzûmesi ile Boğaziçi 'nden ilham alan bir şâir olduğunu gördüğümüz Nâbî-zâde Nâzım, *Zehrâ* ismindeki romanına, boğazın uzunca bir tasviri ile başlar. Halid Ziya Uşaklıgil 'in *Aşk-ı memnû* 'unda Anadolu sâhilinde bir yalı, sandal gezintileri, Gök-Su 'nun o zamana kadar görülmemiş tasvirleri vardır. Aynı müellifin *Bir yazın tarihi* 'nde, vak'a Çubuklu 'nun harap olmağa yüz tutmuş geniş bahçeli bir yalısında geçer. Boğazın daha ziyâde alafranga muhitinden hoşlanan Mehmed Rauf, hikâyelerine Büyükdere ve Tarabya 'yı dekor yapar. *Eylûl* 'de ise, Yeni-Mahalle 'yi intihap ettiği görülür. Mevzularında Boğaziçi 'nden istifâde ettiğini bildiğimiz Hüseyin Rahmi Gürpınar bâzan ismini vermediği kariyeleri seçmiş (msl. *Metres* ve *Cehennemlik* 'te olduğu gibi), fakat *Cadı* 'da Rumeli-Hisarı ile Balta-Limanı arasında bir eski ve büyük yalının hurafeler ile dolu esrarlı havasını canlandırmıştır. Boğaziçi tasvirleri bahis mevzuu olurken, Halide Edib 'in *Tatarcık* 'ını bilhassa tebarüz ettirmek lâzımdır. Bu romanda, denizin ışık, renk ve gölge oyunları, suların yalı önlerinde kaynaşması, günün muhtelif saatlerinde boğazın bin-bir tenevvüünü gösteren manzaraları keskin hatlarla resmedilmiştir. Yâkub Kadri Karaosmanoğlu, *Nur-Baba* 'da eski deniz âlemlerini ve Refik Halid Karay,

İstanbul'un iç yüzü'nde Kandilli'nin bir paşa yalısında geçen hayatı hatırlatırlar.

Edebiyatımızda boğazı müstakil bir mevzû olarak alan ve onun tarihinden, yalılarından, deniz, mehtap ve musiki sefalarından bahseden eserler de yok değildir. Ahmed Rasim'in *Külliyat-ı sa'y-u tahrir* adı ile topladığı makaleleri arasında, 40 sahifelik 3 makaleden mürekkep seri (*Eyyâm-ı tenezzüh*), *Boğazın Anadolu kıyısında* adını taşır ki, bu neviden bir eserdir. Saffetî Ziya, *Silinmiş çehreler, beliren simalar*'ında artık metrûk bir hâle gelen Gök-Su'da gruptan bir saat evvel başlayan sandal gezintilerini ve kibar tabakanın boğaz seyranlarını hüzünle anmaktadır. Rûşen Eşref Ünaydın, *Ayrılıklar*'ındaki, *Yol üstü bir kaç çeşme* adlı nesir, Paşa-Limanı'ndan Çengel-Köyü'ne kadar uzanan bir yürüyüşün ve rastlanıp beğenilen bir kaç çeşmenin bıraktığı intibalardır. Abdülhak Şinasî Hisar, *Boğaziçi mehtapları*'nda, duygulu bir insan için, bu emsâlsiz âlemin ne bitmez tükenmez bir tahassüs kaynağı olduğunu göstermiş, bir zaman, adâbı, erkânı, musikisi ve zarafeti ile başlı başına bir Boğaziçi medeniyeti bulunduğunu ortaya koymuştur.

Boğaziçi'ni muasır türk şiirinde bütün ihtişamı ile yaşatan şâir, Yahya Kemâl olmuştur. Bebek, Küçük-Su, Kandilli ve tepelerin saatten saate değişen rengi ve mânası, suyun ve ufkun insan ruhuna denk olarak akışı ve genişliği ve her şeyden ziyâde asırlarca Boğaziçi'ne sinen türk zevki, Yahya Kemâl'in şiirinde duyulur. Bütün bu renk ve şekil cümbüşüne şâirin âhengi, kâh şûh, kâh hazîn bir beste gibi, karışır ve Boğaziçi, perde perde yükselen, genişleyen ve değişen muhteşem bir musiki fasılına döner. Yahya Kemâl Boğaziçi'ni 5 asırlık türk hayranlığının heyecanı ile terennüm etmiştir.

BOĞAZ-KALE. [Bk. BOĞAZKÖY.]

BOĞAZKÖY. BOĞAZ KÖYÜ, Hitit başşehri Hattuşaş, bugün Çorum vilâyetine bağlı bir nâhiye merkezi olup, yeni adı Boğaz-Kale'dir. Kızıl-Irmak'ın teşkil ettiği büyük kavsin içinde, Budaközü denilen çayın kenarındadır. Bir az şimâlde birleşip, Budaközü'nü meydana getiren dereler ve dağlar için bk. kroki.

Batı Anadolu'dan, İzmir — Afyon-Karahisar — Eskişehir — Ankara boyunca gelen eski ve bugünkü yol, Yozgat'tan geçip, şarka gider. Fakat bu yolun eski şehrin gelişmesinde çok mühim ve başlı-başına bir rol oynadığı düşünülemez; çünkü yüksek tepeler, bu yolu Boğazköy'den ayırır. Buna karşılık Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan çok eski şimâl-cenup yolu Boğazköy yakınında, Kapak-Tepe geçidinden sonra, Kapadokya'ya varır.

Ele geçen arkeolojik vesikalar ve Hitit dilinden ayrı olup, Anadolu'daki „substrat" bir dil ile yazılmış tabletler (Kapadokya tabletleri) Boğazköy'ün XX. (m. ö.) asırda meskûn bulunduğunu göstermektedir (proto-hititçe adı: Hattuş). E. Forrer'e göre, 1950—1920 (m. ö.) yılları arasında yaşamış bulunan Kussura kıralı Anitta, Hattuşa kıralı Piyusti'yi yenip, şehrini zaptettiğini, yakıp yıktığını söylüyor ve Hattuşa'yı yeniden kurmağa teşebbüs edecek Kussura kıralına lânet ediyor. Mâhiyeti ne olursa olsun, bu tablet, „eski Hitit devleti çağı" denilebilecek bir çağda, Boğazköy'de mahallî bir hükümdarın bulunduğunu ortaya koymaktadır. Şehrin muhtelif yerlerinde yapılan kazılardan çıkan bâzı yapı bakiyeleri, küçük plâstik eserler ve çanak-çömlek de bunu te'yit etmektedir. Hattuşa'nın eski Hitit devleti kıralarına ne zaman payitaht olduğu açıkça bilinemiyor; yalnız Labarna'dan sonra gelen kıral Hattuşiliş I.'in adı ile bu şehrin adı arasındaki benzerliğe bakılırsa, bu zâtın orada iyice yerleşmiş olması icap eder. Murşiliş I. (XVII. asır), Telepinu metninde, Hattuşa'da kıralllık ettiğini söyler. Böylece Hattuşiliş I. yahut Murşiliş I. Hattuşa'da oturan sülâlenin müessisi oluyor. Mezopotamya şimâlinde ve Suriye'de Mitanni devletinin gelişmesi yüzünden, bir aralık Hattuşa eski ehemmiyetini kaybetmiş görünüyor. Her ne kadar XVI. (m. ö.) asrın sonlarından XV. asrın başlarına kadar Boğazköy'ün tarihi hakkında mâlûmat yoksa da, şehir bu müddet zarfında metrûk değildi. Tudhaliya II. ile başlayan yeni Hitit devletinin tarihi etraflıca bilinmektedir. Büyük arşivde bulunan sayısız tabletler, her çeşit kültür eşyası ile küçük, ve büyük plâstik san'at eserleri, bu bakımdan, birinci derecede mühimdir. Ayrıca başka bir dille yazılı kaynaklar da bu hususta çok faydalı olmaktadır.

XII. asrın başlangıcında bütün ön Asya'nın siyâsî muvâzenesini alt-üst eden kavimler akını vukû buldu. Ege göçü denilen büyük göçte Balkanlar'dan ve garbî Anadolu'da Troya üzerinden Anadolu'ya ve ön Asya'ya yayılan kavimler ve kavim grupları, eski devletleri yıkıp, yenilerini kurdular. Böylece eski ön Asya san'at ve dinlerine yeni kıymetler ve görüşler girmiştir. Hattuşa da bu akınlar neticesinde çökmüştür. Büyükkale'de ve şehrin diğer taraflarında ortaya çıkarılan son Hitit yapı tabakalarında yangın izleri bulunması bu hâdisenin bir delilidir. Ramses III. (1200—1168)'in Thebai'da, Medinet-Habu mâbedindeki bir kitâbesinde, Anadolu'dan geçip, Mısır'a kadar ulaşan bu akıncı kavimlerden bahsedilmekte ve; — „Hatti ilinde hiç kimse onlara karşı

duramadı" — denilmektedir. Hititlerden sonra Boğazköy'e frigler yerleşmiştir. Böylece Hattuşa'nın İ.Ö. fâtih kavim ile başlayan yeni tarihi az-çok arkeolojik vesikalar ve kitâbeler ile türk çağına kadar sürüp gelmiştir.

Eski Boğazköy harâbelerinin bulunması, Anadolu'da yapılan arkeoloji araştırmalarının büyük başarılarındandır. Yalnız bu harâbelerin vaktiyle hititlerin payitahtı olduğu hakikati ancak hititolojinin teessüs ve inkişafından sonra ve ilmî hafriyat neticesinde belirmiştir. Boğazköy'e ilk uğrayan Ch. Texier (1834) harâbelerin Herodot tarafından zikredilen Pteria şehri olduğunu sanmıştı. W. Hamilton (1842)'a göre, burası Galatların şehri Tavium olmalı idi. Daha sonra sıra ile H. Barth (1858), A. D. Mordtmann (1858), G. Perrot (1862), E. Chantre (1893/1894) Anadolu'ya yaptıkları büyük seyahatlerde Boğazköy'ü ve onun 2 km. şimâl-i şarkîsine düşen Yazılıkaya'yı görmüşler ve buraların arkeoloji ve san'at değerleri üzerinde durmuşlardır. H. Winckler ile Th. Makridi ve O. Puchstein Boğazköy, Büyükkale, Nişantepe ve Yazılıkaya'da 1906, 1907, 1911 ve 1912 yıllarında hafriyat yapmışlardır. Bu hafriyat neticesinde bâzı yapı bakiyeleri ile çivi yazılı bir kaç tablet meydana çıkarılmıştır. Şehrin olduğu kadar, Hitit san'at, dil, tarih ve kısaca Hitit medeniyetinin karakterini bütün çizgileri ile tanıtan yeni hafriyat devresini alman arkeoloji enstitüsü İstanbul şûbesi (Das Archaeologischer Institut des Deutschen Reiches, Abteilung İstanbul) ve alman şark cemiyeti (Deutsche Orientgesellschaft) açmış ve 1931 yılından 1939 yılına kadar temâdi ettirmiştir.

Hitit payitahtı olan Boğazköy, müstahkem bir şehir idi. Şehri kuşatan sûr, arazinin tabiatine uyuşu ve yapısının mâhiyeti itibariyle, kadim askerî mimarlığın mükemmel bir örneğidir. Eski Boğazköy'ün üzerine kurulmuş bulunduğu yüksek ve kayalık arazi, şimâle doğru, garp ve şark dereleri arasında kapanır. Şehrin sûrları da aynı manzarayı gösterir; derelerin dik yamaçları boyunca uzanır. Şimâlde ise, ancak yer-yer toprak yüzünde kalabilmiştir. Buna karşılık, cenup bölümü oldukça iyi ve tetkike elverişli bir durumda bulunmaktadır. F-R/9-12 quadratası arasında, bir yarım dâire biçiminde görünmektedir [bk. kroki]. Bu sûr bir iç ve bir de dış duvardan meydana gelmiştir. Dış ön duvar oldukça zayıf, dar ve alçaktır; arka ana duvar daha yüksek ve daha geniştir. Her iki duvarın da tabanları yekpâre taşlardan yapılmıştır. Bu taban üzerine kerpiçten duvar oturtulmuştur. Hem ön hem ana duvar üzerinde yer-yer dışa bakan kuleler vardır. Duvarlar bâzı yerlerde doğrudan doğruya kaya ve bâzı yerlerde de yığma topraktan düzlükler üzerine oturtulmuştur. Yer kazanmak ve duvar tabanı seviyesini yükseltmek kaygusu ile yığılan bu toprak taraçaların dış yanları taşlar ile kaplanmıştır. Böylece toprak kaymasına ve ön duvarlara karşı dışardan yapılacak taarruzların önüne geçilmek istenmiştir.

Şehrin 4 kapısı vardır. Üçü garpta, biri de şarktadır. Bu kapılar birbirine benzer: sağ ve sol yanlarında kitlevî birer kule bulunmaktadır. Kapının söğeleri iki monolitten ibarettir; kapının üst tarafında sivri bir kemer bulunur. Kıral kapısı adı ile anılan şark kapısının (Q/7) iç yanındaki monolit üzerinde kabartma bir muharip tasviri bulunmakta idi ki, adı da buradan gelir (kabartma bugün Ankara'da, Etnografya müzesi önündedir). Batıdaki kapıların en meşhuru Aslanlı-Kapı (F/8)'dır.

Boğazköy'ün mimarisinde askerî yer-altı kapıları ile poternlerin ayrı bir mevkii vardır. Poternler, hem müdafaa, hem de taarruz muharebeleri bakımından, ehemmiyetli idi. En tanınmışları Yer-Kapı (L-M/3-4)'dır. Bu kapının da yanlarında kabartma sphinx tasvirleri bulunmaktadır. Ayrıca şehir içinde kalan tepecikler takviye edilerek, ayrı-ayrı birer kalecik gibi kullanılmıştır. — Büyük-Kale (N-P/14-16). Şimâl ve şark yanları pek dik olup, Büyük-Kaya deresine bakar. Burası, bir akropoldür; Hitit kıralları burada otururlardı. Bu kale de pek mükemmel tahkim edilmiştir; hafriyat ile şimdiye kadar şimâl, şark ve garp duvarları meydana çıkarılabilmiştir. Sûrun garp ve şark bölümü iç ve dış duvarlıdır ve bu duvarlar yine arazinin tabiatına uydurulmuştur. Duvarlar arası boyunca taraçalar bulunur. Her iki duvar üzerinde iri taşlar ile yapılmış kuleler vardır. Büyükkale eski Hitit devleti zamanında meskûndu. Bu çağa (V. ve IV. a-c) âit yapı bakiyelerinde evler, ya iki yuhut bir kaç odalıdır. Bugünkü bina bakiyeleri ile arkaik çağ akropolünün tam plânını kurmak imkânı yoktur. Yeni Hitit devri yapıları heybetli binalar olup, geniş sâhalar kaplamaktadır; şimdiye kadar yapılan kazılar ile muhtelif mâhiyette 5 büyük yapı meydana çıkarılmıştır. Bu yapılar mâbed, depo ve arşiv kabilindendir. Ayrıca biri şehrin şimâlinde, üçü cenûbunda bulunan 4 mâbed, bu çağın büyük yapılarındandır. Büyük mâbed (I. mâbed) bir taraça üzerine kurulmuştur. Uzunluğu 160 m. ve genişliği 135 m.'dir; dört yanı uzun ve dar odalar ile, depolar ve kilerler ile çevrilidir. Mâbede bir sütûnlu medhâlden (propylon) girilir. Propylonun tam karşısına, büyük mâbedin cenûb-i şarkîsine düşen Halentua-Evi de, dinî bir binadır,

Büyük dinî merasime Halentua-Evi'nin açılması ile başlanır. Cenuptaki 3 mâbedin (II-IV) bir orta avlusu vardır. İnce ve dar odalar, bu avlu etrafında sıralanmıştır. Arkaik yapı tabakaları (V, IV a-c) ancak takribî olarak tarihlendirilebiliair. V. ve IV. yapı tabakasında bulunan bir kaç tablet parçası, Kapadokya tabletleri gurubuna girdiğine göre, bu tabaka XX. (m. ö.) asra âit olmalıdır. Yeni Hitit devleti çağına âit bulunan III. a ve III. b yapı tabakalarının tarihi 1450/20—1200 yılları arasındadır. Böylece arada bulunan üç safhalı (a, b, c) IV. yapı tabakasına verilecek tarih XIX. ve XVI. asırlar arası olur. Büyük-Kale'de 1200 yılından sonra firigler oturmuştur. Hitit ve firig kültür tabakalarını, ikisi arasına giren, çok bâriz bir yangın tabakası ayırır. Firiglerin yerleşmesi iki devirde vukû bulmuştur. Eski safhanın yapıları toprak yüzünden 2 m. derinlikte bulunmaktadır. Bunlar Hitit yapı bakiyelerinin mâlzemesinden istifade edilerek, hemen onların üzerine oturtulmuştur. Evlerin temel plânları 1 ve 2 oda esası üzerine kurulmuştur. Ev duvarlarının alt kısmı taştandır ve üstünün ise, kerpiçten olması ihtimâli vardır. Hitit yapı tabakasının bakiyeleri üzerine kurulan bu mimarînin başlangıcı, 1200 yıllarına tesadüf etse gerektir. Sonu ise, yeni firig mimarî tabakası başlangıcına rastgelir ki, burada bulunan çanak çömlek gibi eşyadan, bu tabakanın VIII. asır sonlarına âit olduğu tahmin edilmektedir. — Cenup burcu, Büyük-Kale'nin hemen cenûbunda bulunur. Bunun üzerinde de yapı tabakalarına rastgelinmiştir. Nişan-Tepe, cenup burcunun garbındadır. Büyük bir yapının, belki de bir sarayın, bakiyelerini ihtivâ etmektedir. Bu yapının şarkta bir kapısı ve bu kapı gerisinde de avlusu bulunmaktadır. Avlunun şimâlinde odalar vardır. — Sarı-Kale Nişan-Tepe'nin garbına düşer (K/11); burclar ile takviye edilmiş bir kale kuvarı ile çevrilidir. — Yenice-Kale Arslanlı-Kapı yanındadır (H-I/8). Üzerinde bulunan bir yapının yalnız şark duvarı kalabilmiştir. İri taşlar ile yapılmış olan bu duvar kale üzerine oturmuştur. Bu tek duvar bile, Hitit duvar işçiliği hakkında, etraflı fikir verebilmektedir.

Bibliyografya: *MDOG*, 73, 1935; 74, 1935; 75, 1937; 76, 1938; 71, 1939; Dr. K. Bittel, Dr. H. G. Güterbock, *Boğazköy* (Berlin, 1935), I, 5—19; Dr. K. Bittel, *Die Ruinen von Boğazköy*, 1937; Dr. Bittel, Dr. R. Naumann, *Boğazköy* (Berlin, 1938), I; Dr. H. Th. Bossert, *Altanatolien* (Berlin, 1942), s. 36—39, 44—50; Ch. Texier, *Description de l'Asie Mineur*, 1839, I, 209—233; W. Hamilton, *Researches in Asia Minor* (London, 1842), I; G. Perrot, Ch. Chipiez, *Histoire de L'Art dans L'Antiquité* (Paris, 1887), IV, 596 v.d.; K. Humann und O. Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nord-Syrien* (Berlin, 1890), s. 54 v.d.; O. Puchstein, H. Kohl, D. Kreucker, *Boghaskōi, Die Bauwerke* (*WVDOG*, 19, 1912). (CAHİD KINAY.)

BOĞDAN, Romanya'nın Moldavya eyâletinin türkçe adıdır. Eyâletin asıl ismi Moldova olup, bu kelime, aynı zamanda bir ırmağın [islavca Molidova (rêka) „çam ırmağı" terkibinden, Moldova] da adıdır ve bu ırmak boyundaki arazide XIV. asırda aynı isimle müstakil bir prenslik kurulmuştur. Osmanlı kaynaklarında bu eyâlet daha ziyâde Kara-Boğdan (bk. Âşık Paşa-zâde, nşr. Giese, s. 178—181, 187; İdris Bitlîsî, yazma, *Cild-i haftum*, *Dastān-i bistum*: Kara Boğdan; krş. Nasuh Matrakçı, *Fetihnâme-i Kara-Boğdan*, Topkapı sarayı yazmaları; tatarlar arasında Boğdan ili v.s.) şeklinde görülür ki, buradaki „kara" sıfatı „boyun eğmiş, inkiyad etmiş" mânasındadır. Moldova'nın türkçe ismi, prensliği kuran şimâlî transilvanyalı voyvoda Boğdan'ın adından gelmektedir. Orta çağ lâtince kaynaklarında da Moldavya'ya Boğdanya denildiği vardır, fakat hemen umumiyetle kullanılan isim, Moldova, Moldva veya Moldavia'dır; yalnız Polonya kaynaklarında bâzan Valachia („Ulahlar ülkesi") şekline de rastgelinir.

Moldavya'nın Romanya devletinin teşekkülünden önceki tarihi şöyle bulâsa edilebilir: bu yerler daha tarihten evvelki zamanlarda (Yaş civarında Cucuteni tipinde neolitik medeniyeti) meskûn bulunuyordu. Tarihî devirlerde, bu topraklara iskitlerden başka, Throk aslından olan daklar, buranın mâlûm olan ilk ahalisi idiler ki, I. ve III. asırlarda romalılar ile karışarak Romanya halkının esasını teşkil etmiştir. Sonra goth cermenleri, alanlar ve, VI.—VII. asırlarda da, islavlar ve arada bir çok da türk kavimleri gelmiştir. İlk gelen türkler hunlar (IV. asır)'dır, sonra avarlar (VI. asır) gelerek, macar ovalarına yerleştiler; Volga'dan gelen bulgarlar (VII. asır) Tuna'nın cenûbuna geçtiler; IX. asırda gelen macarlar da sonradan Macaristan olan topraklarda yerleştiler; IX.—XII. asırlarda peçenekler, XI.—XIII. asırlarda kumanlar ve nihâyet XIII. asırdan itibaren de tatarlar geldi. Bu kavimlerin çoğu asıl yerli halk kütleleri içinde kaynayıp giderek yalnız bâzı mevki adları — Covurlui, Pârâul Uzului (*uz*, türk. „dere"), Tamârtaşeni, Comaneşti v.s. gibi — ile şahsî isimlerde — Boldur, Tocsaba, Ciolpan ve Balaban gibi ki, bunlar aynı zamanda Moldavya'nın asil âileleri oldular — iz bıraktılar. Yalnız tatarlar ile

gagauzlar bugüne kadar mevcudiyetlerini muhafaza ettiler. Orta çağlar boyunca birbirini takip eden türk teşekkülleri, bâzı devirlerde ülkenin tarihi üzerinde müessir bir rol oynamış olmakla beraber, sağlam bir surette kökleşmedikleri için, yerli ulahların siyasî hareketleriui önleyemedi ve neticede bugünkü Romanya'yı vucuda getiren müstakil bir devlet teşekkül etti. Moldavya'nın, romanyalılar, yâni daco-roumain aslından olup, islavlar ve türkler ile karışmış bulunan halkına Ulah (Valah) adı XI. asırdan itibaren verilmiştir; çünkü daha evvelki asırlara âit pek zayıf tarihî kaynaklardan ancak mevki adlarına dayanılarak, bu havâlide lâtin ahalinin yaşamış olduğu istidlâl edilmektedir ki, yeni devletin kavi temelini bunlar teşkil ederlar.

XIV. asrın ilk yıllarında, merkezi Volga kenarında bulunan, Altın-Ordu devleti çökmeğe başlamıştı. Fransız-italyan Anjou hânedanının idaresi altında bulunan büyük macar kırallığı şarktan gelen mütemadi tecavüzlerin önüne geçmek için, Karpatların şarkında askerî bir serhad bölgesi (marche) teşkil etti. Bunun cenûbunda, ne müslüman ve ne de henüz hıristiyan olan kumanlar için ve ulahları katolikleştirmek maksadı ile, 1227'de papanın tesis ettiği „kumanlar piskoposluğu" 1241'de Batu tarafından ortadan kaldırılmıştı. Şark taraflarını macar hâkimiyeti altına almak için (1345 ?), oralara gönderilen rüesa arasında şimâlî Transilvanya'da Maramureş voyvodası Dragoş da bulunuyordu (Moldavya'nın yerli ahalisi arasındaki bir efsâneye göre, bu Dragoş Molda adındaki dişi köpeği ile bir yaban öküzü (bour) avlamış olduğundan, köpeğin adı oradan geçen nehire, sonra bütün ülkeye yadigâr kalmıştır).

Fakat Moldavya, yukarıda bahsi geçen Maramureş'te küçük bir ulah asilzâde âilesinin macar kıralı Lajos I.'a karşı isyan ederek, yerlerinden kalkıp buraya göçmesinden sonra ayrı başına müstakil bir devlet hâlini almıştır. Âsi („infidelis notorius") voyvoda Boğdan 1359'da dağları aşıp, bir çarpışmadan sonra, Dragoş'un oğullarını atlar ile (rumence „descalecare") kovalayıp sürerek, ülkeyi „dağdan engin denize kadar" birleştirdi ve böyle müstakil bir Moldavya vucuda getirdi. Türk kaynakları, Moldavya'ya, burada ilk müstakil prensliği kurmuş olan işte bu voyvodanın adını vererek, Boğdan derler.

Moldavlar ile osmanlı türkleri arasında ilk münasebetler daha sonraki asırda başlar. Moldavya devletinin kurulmasından, ülkenin osmanlı hâkimiyeti altına girmesine kadar süren devre boyunca, ülkenin tabiî hudutlarına kavuşarak, idaresinin teşkilâtlanması ve sağlamlaştırılmasına çalışan voyvodalar bir taraftan macar ve Polonya kırallarının hâkimiyet iddiaları, diğer taraftan onlarla rekabet eden Altın-Ordu devletinin ortaya sürdüğü talepler karşısında bir muvazene politikası takip ederek, memleketin istiklâlini, hukukî bakımdan değilse bile, fi'len idâme edebilmişlerdir. Hâlbuki cenuptaki Eflâk devleti osmanlı türklerinin hâkimiyetine boyun eğmişti.

Moldavya osmanlı türkleri ile doğrudan doğruya temasa gelmezden önce de, cenuptan gelen tehdide karşı vucûda getirilen müdafaâ teşkilâtına girmeğe mecbur kaldı; Macaristan kıralı Sigismond de Luxemburg ve Lehistan kıralı Wladislaw Jagello arasında akdedilen Lublin muahedesi (1412) ile Moldavya voyvodası Alexandru cel Bun (1400—1432), metbuu olan bu iki hükümdara türkler tarafından bir taarruza uğradıkları veya kendileri türklere karşı bir harekete giriştikleri takdirde, yardımda bulunmağı taahhüt etti. Böyle yapmadığı takdirde, memleketini bu iki komşu kırallık paylaşacaklardı. Türkler, Mehmed I. zamanında, 1420'de, Eflâk voyvodası Mihail'i mağlûp ederek, öldürdükten ve Dobruca ile aşağı Tuna kalelerini hükümleri altına aldıktan sonra, ilk defa olarak, Moldavya (Boğdan) topraklarına akın ederek, Dniester munsabındaki Boğdan liman ve kalesi Akkerman (Cetatea Albă)'yı kuşattılarsa da zaptedemediler. 1426'da lehliler ile macarlar ve moldavyalılar arasında, Nigbolu harbinde olduğu gibi, bir haçlı birliği vucuda getirmek teşebbüsü neticesiz kaldı. Eflâk prensi Aldea'ya müzaheret suretiyle Alexandru cel Bun 1431'de, Murad II.'ın ordularına karşı yeni bir zafer kazandı. Bununla beraber türk baskısı şimâle doğru da gittikçe daha ziyâde kuvvetleniyordu. Hususiyle İstanbul'un zaptından sonra türk istilâsı karşısında âciz kalan iktidarsız Petru Aron, 1455 eylûlünde, Fâtih Mehmed'in metbûluğunu tanıdı ve bunun neticesi olarak, Boğdan türk askerî sistemi içine katıldı. Padişahın murahhası Boğdan'dan 2000 altın („sloti") yıllık vergi (romen dilinde „haraciu" = harac) istedi. Logofat (başvekil) Mihail, vergiyi voyvoda namına padişaha takdime gitti. Çünkü padişah bu vergi için 3 ay mühlet vermiş ve: „Eğer onu bu müddet zarfında verirseniz tam bir sulh içiude yaşayacaksınız" — demişti. Petru Aron şu sözleri ile bu hareketini haklı göstermektedir: — „... çünkü kendimizi müdafaâ edecek hâlde değildik, çünkü lüzumu kadar askerimiz ve hiç bir yardımcımız yoktu". — Bu inkiyadı icap ettiren hâl ve şartlar hâlâ lâyıkı ile tenvir ve izah edilememiştir. Boğdanlı müverrih Cantemir, Lehistan kıralı Jan Sobieski'nin 1686'da, Yaş

'ta, bu inkıyada âit hatt-ı şerifleri isteyip alarak yaktığını kat'iyetle kaydeder. Müverrih C. Giurescu (*Capitulatiile Moldovei cu Poarta Otomană*, Bucureşti, 1908) 'nun kanaatince — ki, Iorga da bu fikirdedir — ortada bir hatt-ı şerif yoktu; Fâtih Mehmed kayıtsız şartsız tam bir inkıyat istemiş; ne bir, hak ve ne de bir imtiyaz tanımıştı. Hukuk-ı esasiye nazariyatçılarından P. Negulescu ise, eğer hiç bir imtiyaz tanımamış ise, beyin mutlak bir salâhiyete, orduya sâhip olmak, harp açmak ve sulh akdetmek haklarına sâhip olması nasıl mümkün olabileceğini, haklı olarak, sorar. Türklerin Boğdan 'da yerleşmeğe ve o topraklarda câmi inşa etmeğe v.s. hakları yoktu. Türk vekayinâmeleri de yalnız Boğdan 'ın Fâtih Mehmed zamanında inkıyat ettiğini yazmakla iktifa etmişlerdir. Anlaşıldığına göre, padişah ülkeyi vergiye — ki, bu vergi mütemadiyen yükseltilmiş ve hediyeler (peşkeş) de ilâve edilmek suretiyle, miktarı arttırılmıştır — bağlamış ve inkıyadı kabûl ederek, daha öteye gitmeğe, Boğdan 'ın iç işlerine ve beyin imtiyazlarına müdahale etmeğe lüzum görmemiştir. Böylece beyliğin mevcudiyeti mahfuz kalmış ve Boğdan, Bulgaristan, Sırbistan ve hattâ Macaristan 'da yapıldığı gibi, bir türk paşası tarafından idare edilen, bir osmanlı eyâleti hâline getirilmemiştir. Türklerin yeni ve kat'î bir âmil olarak Boğdan tarihine girmeleri üzerine, beyliğin vaziyeti, Eflâk beyliği ile hemen-hemen muvazi olarak inkişaf etmiştir.

Kuvvetli bir siyasî ve askerî şahsiyet olan Ştefan cel Mare (1457—1504), ilk senelerde vergiyi ödemekle beraber, türklere karşı hareketo geçerek, istiklâlini kazanmağa kalkıştı. İlk iş olarak Eflâk voyvodaları Radu, Basarab Laiota ve Tzepeluş 'u sürüp çıkardı. Türkler, bu hareketi tenkil için, 1475 'te Rumeli beylerbeyi Hâdım Süleyman Paşa kumandasında, bir ordu gönderdilerse de, Boğdan voyvodası Vaslui de bu orduyu fena bir mağlûbiyete uğrattı. Hoca Sâdeddin bundan bahsederken (I, 558): — „Sipahî islâmîn askerin şehid ve dilâverlerin çoğu arsa-i peykârdan nâbedid oldular. Paşa-ı Hâdım mukabeleden nâdim olup, güçle varta-i helâkten halâs oldu". — der. Leh vak'anüvisi Dlugosz hıristiyanların türklere karşı muntazam bir muharebede kazandıkları bu ilk zaferden sitayişle bahsetmektedir. Papa, Ştefan 'a „Athleta Christi" (İsa 'nın pehlivanı) unvanını verdi. Ştefan hıristiyan hükümdarlarına müracaat ederek, bundan sonraki hareketleri için, kendisine yardım etmelerini istedi ise de, bunlar „kâfirlere" (yâni türklere) karşı birleşecek kabiliyette değildiler. Bunun içindir ki, o sıralarda Kırım 'da cenevizlerden Kefe 'yi almış olan Fâtih, 1476 'da, bizzat idare ettiği seferde, dağlar içinde Akdere (Valea Alba) denilen mevkide boğdanlıları — Moldova vekayinâmesinin tâbiri ile — „nihâyet ezdi" ve „bundan dolayı Moldavya ile etrafındaki bütün memleketlere ve senyörlüklere büyük bir keder çöktü". Beylik merkezi olan Suceava yakıldı ise de, kalesi dayandı. Boğdanlıların, iskitlerin yaptığı gibi, her tarafı tahrip ederek çekilmeleri, yeniçeriler arasında veba çıkması ve Macaristan 'ın da hazırlıklara başlaması haberi üzerine, Fâtih Mehmed tasavvurlarını tamamlamadan, geri çekildi.

Bir taraftan Tuna sancak beyleri ile Kırım tatarlarının akınları devam edip dururken, polonyalılar türkler ile anlaşıyor, venedikliler onlarla sulh akdediyor, Macaristaa da 1483 'te bir adem-i tecavüz muahedesi imza ediyordu ki, bu sırada Ştefan Bayezid II. tarafından tertip edilen seferin neticelerine katlanmak mecburiyetinde kaldı. Padişah 1484 'te, Eflâk voyvodası Vlad 'ın ve tatarların yardımı ile, „Boğdan 'ın anahtarları ve kapıları" olan Tuna üzerinde Kili (Chilia) ile Karadeniz kenarında Akkerman (Cetatea Albă) 'yı muhasara ve zaptetti. Boğdan birliği kırıldı. Bu iki müstahkem şehrin civarındaki yerler Boğdan beyliğinden alınarak, türk hâkimiyeti altına konuldu ve oralara asker yerleştirildi. Bu hâl, Boğdan 'ın iktisadî vaziyeti üzerine ağır bir te'sir icra etti. Ştefan Venedik 'e gönderdiği bir raporda: — „bu iki şehir bütün Moldavya 'dır, Moldavya ise, bu iki şehirle birlikte, Macaristan ve Lehistan için bir duvardır" — diyerek, ülkesinin, müslüman istilâsına karşı hıristiyanlığın bir kalesi olmak bakımından, ne kadar mühim bir rolü olduğunu göstermektedir. Ştefan, o iki şehri geri almak için, bir kaç defa harekete geçti ise de, gayreti boşa gitti. Lehistan kıralı Kazimierz 'den yardım bile dilendi (1485), fakat bu zelilâne müracaatı da neticesiz kaldı. Buna karşılık olarak, o da, türkler üzerine yürümek bahanesi ile, Boğdan 'ı istilâ ve tahrip eden Lehistan kıralı Jan Albrecht 'i, 1467 'de macar kıralı Mâtyâs Corvin (Hunyadi) 'i de uğrattığı gibi, ağır bir mağlûbiyete uğratarak, parlak bir zafer kazandı. Ştefan 'ın Kırım ve osmanlı kuvvetleri ile çarpışmada yine devam ettiği şüphesiz ise de, hıristiyan komşularından gördüğü muamelelerin acı tecrübesi ile, ömrünün sonlarına doğru osmanlı kudretine boyun eğerek, 4.000 altına çıkarılmış olan vergiyi ödedi.

Daha sonraki romen vekayinâmelerinin nakilleriue göre, bu cengâver voyvoda, oğlu Boğdan 'a, „memleketi, öteki milletlerden daha hâkim ve kavi oldukları için, türklere teslim ederek, başkalarına vermemesini" vasiyet etmiştir. Ştefan cel Mare 'nin bu siyasî vasiyetine hemen-hemen

istisnasız bütün Boğdan voyvodaları tarafından riâyet edilmiştir.

Ştefau 'ın halefi vergiyi bir defa daha arttırdı. Fakat şedit ve serkeş bir adam olan diğer oğlu Petru Rareş (1527—1538; 1542—1546) yeniden türklerin darbesine uğradı. 1526 'da meşhur Mohaç zaferinden sonra, Kanunî Süleyman Macaristan 'ı zaptetmiş, yalnız Erdel (Transilvanya), diğer romen memleketlerinin âkibetine uğrayarak, yâni padişahı metbû tanımak şartı ile, varlığını muhafaza edebilmişti. Rareş Erdel 'e girmiş ve o memleketin büyük kısmını hükmü altına almıştı. Fakat Tarnowski 'nin kumandasındaki lehlilere Obertyn 'de mağlûp oldu (1531). Kanunî 'nin gözdesi Venedikli Alvisio Gritti, üç Karpat memleketinde bir hükümdarlık kurmak tasavvuru ile, Erdel 'e geldi ise de, Mediaş 'ta muhasara edildiği için, Rareş 'e teslim olmağa mecbur kaldı ve idam edildi. Erdel voyvodası olup, János Zâpolya Boğdan voyvodasının hasmı bulunan — ve bir taraftan da Avusturya imparatoru Ferdinand 'ın teveccühünü kazanmağa çalışan — Zapolya Sultan Süleyman 'a büs-bütün inkiyat etmiş bulunuyordu. Üstelik Rareş padişahın istediği 1.000 süvariyi göndermekten imtina etmiş ve osmanlı devleti ile kuvvetli bir dostluk tesis etmiş olan lehliler de Boğdan voyvodasının azlini talep etmişlerdi. 1538 'de Kanunî Süleyman bir te'dîb seferi tertip ve boyarların kendisiae ihaneti üzerine, Rareş 'in türlü maceralar ile Erdel 'de Ciceu 'ya kaçması akabinde, Succava 'yı zapt etti; bir taraftan Kırım hanı Sâhib Giray da Yaş şehrini yakmıştı. Irak, Macaristan ve Rodos fâtihi „Şehinşah-i Cihan" Kanunî Süleyman Boğdan tahtına kendisine daha mutî bir voyvoda geçirerek, Dnester üzerinde müstahkem Tighina şehri ile birlikte, bütün Bucak diyarını (cenûbî Besarabya) Osmanlı imparatorluğuna ilhak etti. Tighina şehrine Bender adı verildi. Böylece Boğdan, arazisinin mühim bir kısmını daha kaybetti. Voyvoda Ştefan 'ın yanında muhafız olarak 500 yeniçeri bulunması, o sıralarda memleketinde zuhûr eden çekirge âfeti — ki, bundan dolayı kendisine „çekirge" („lacusta") lâkabı bile takılmıştı — sebebi ile halk kendisinden yüz çevirdi. Boyarlar, yâni memleketin idaresine karışan tabaka, bu hâlin karşısında acizlerini şöyle itiraf ederler: — „Ştefan (lacusta) 'ın memleket topraklarını yavaş yavaş padişaha bırakmağa başladığını görüyoruz. Maksadı Tuna 'dan dağlara kadar olan bütün yerleri ve baştan-aşağı bütün Dnester 'i de terketmektir. İşlerin bu gidişi karşısında ahali prenslerini hıristiyanlardan ziyâde türklere tarafdar addetmeğe alıştı". — Ştefan öldürüldü. Halefi olan Alexandru Cornea, lehlilerin müzaheretı ile, Kili, Akkerman ve Bender şehirlerine taarruz etti ise de, hiç bir netice alamadı. Bunun üzerine padişah Rareş 'i İstanbul 'da huzuruna kabûl ederek, elini öptürdü. Bu voyvoda padişahın tekrar itimadını kazanmak dirayetini gösterebilmiş olduğundan, hükümdar tahtını kendisine iâde etti ve vergisini de yılda 12.000 dukaya yükseltti. Rareş memleketin istiklâlini kurtarmak ümidini hiç bırakmamıştı; bunun içindir ki, o sırada türklere karşı bir haçlı seferi tertibini tasarlayan Prens Joachim von Brandenburg ile, gizlice uyuştu; hattâ Rareş bu prense 200.000 macar florisi bile gönderdi ise de, bu mühim meblâğ boşu boşuna sarfedildi. Rareş 'in oğlu ve halefi Iliaş rehine olarak uzun müddet İstanbul 'da kaldı. Padişahın emri ile 1550 'de Erdel 'deki ordusunu Avusturya imparatoru Ferdinand 'ın tarafdarları ile çarpışmak için harekete geçirdi. Daha sonra islâm dinini de kabûl etti ki, bu Moldavya tarihlerinde bir eşi daha görülmemiş bir vak'adır. Iliaş Silistire sancak beyi oldu ise de, ömrünün sonunu Halep 'te geçirdi ve gâliba orada zehirlenerek öldü (1562).

İki defa prensliğe geçen voyvoda Alexandru Lapuşneanu ve hususiyle aslen yunanlı bir maceraperest olan Iacob Heraclid Despot (1562—1564) — ki, Charles Quint 'ten müzaheret görmüş ve renaissance ve réforme hareketlerinin Moldavya 'ya nufuz etmesinde büyük tesiri olmuştur — Moldavya prensliğinin ve prenslerinin zayıf bir vaziyete düşmesine sebep oldular. Despot, ülkenin hudutlarını Tuna 'ya ulaştırmak ve „Moldavya 'nın kâfirler elindeki şehirlerini" geri almak emelinde olduğunu beyan etmişti. Fakat eski sülâlenin düz koldan gelen zürriyeti kalmamış olduğu için, prensler artık osmanlı büyüklerinin keyif ve arzularına göre, hareket edebiliyorlardı. Yalnız Ştefan cel Mare 'nin torunu ve yiğit bir adam olan İoan cel Cumplit (1572—1574) verginin 80.000 liraya çıkarılmasını kabûl etmedi. Türk ve Eflâk kuvvetlerini, kazakların yardımı ile, Bucak (Yilişte) 'de mağlûp etti. Bunun üzerine Selim II, Ahmed Paşa 'nın kumandası altında, Tuna sancak beylerini ve Kırım hanı Âdil Giray 'ı Boğdan 'a göndererek, Ioan 'ı inhizama uğrattı. Ioan teslim oldu ise de, idam edildi. Osmanlı hükûmetinin ve hususiyle vezirlerin Boğdan 'da hüküm ve nufuzları gittikçe artıyordu. Petru Schiopul yüz binlerce duka vermek suretiyle, iki defa Boğdan tahtına geçirildi; nihâyet verginin tekrar arttırılması teklifi karşısında bütün servetini bir araba kafilesine yükleterek, Tirol 'a kaçtı ve orada öldü.

1591 'de Aron Tiranul (Zâlim Aron) 'un prensliğe geçmesi 1.000.000 altına mal oldu. Bütün

selefleri gibi, o da yeni vergiler yaratmak mecburiyetinde kalınca, osmanlı hükûmeti ile münasebeti kesmeğe karar verdi ve Avusturya imparatoru Rudolf II. ile Erdel prensi Sigismond Bathory'ye bir murahhas gönderdi. Boğdan 1594'te, türklere karşı kurulan ve papa Clément VIII.'ın himâyesi altında bulunan „mukaddes bağlılık" („ligue sainte") unvanlı alman konfederasyonuna kabûl edildi. Konfederasyona dâhil devletler Boğdan'ı türklere karşı müdafaâ etmeğe ve Boğdan prensine, icabında, kendi ülkelerinde melce vermeğe mecbur oluyorlar ve buna karşılık olarak, Aron da imparatorun türklere karşı hareketinde bütün ordusu ile yardım etmeği taahhüt ediyordu. Hattâ Bathory'yi kendisine metbû bile tanımıştı. 13 teşrin II. 1594'te Yaş şehrinde prensin bütün türk ve rum alacaklıları öldürüldü. Nitekim, voyvoda Mihai de Bükreş'tekileri aynı âkıbete uğratmıştı. Tuna üzerindeki İsmail kalesi işgâl edildi; Boğdan askerleri Dobruca'ya girdi. Fakat Aron'dan, haksız olarak, şüphelenen Bathory onu tevkif ve idam ettirerek, yerine Ştefan Razvan'ı geçirdi ve bu voyvoda da türklere karşı isyan hareketine devam etti. Lâkin bu Ştefan da osmanlılarla dost olan lehlilerin adamlarından Ieremia Movila tarafından öldürüldü.

Osmanlı imparatorluğu aleyhindeki Avrupa koalisyonu büyük bir iş göremedi. Yalnız Eflâk'in, Mehmed III.'in ordularına karşı daha ziyâde mevziî mâhiyette, oldukça muvaffakiyetler kazanmış olan cesur prens Mihai Viteazul, Erdel prensi, Andreas Bathory'nin türkler ile tekrar dostluğa başladığını görünce Erdel'i işgâl etti (1599) ve serî bir hareketle, ordularını Hotin'e kadar ilerleterek, Boğdan'ın da hâkimi oldu (1600) ve Movilâ'yı ülkesinden koğup çıkardı. Aynı sene içinde „Eflâk, Boğdan ve Erdel hâkimi (Domn)" unvanını takındı. Bu suretle türk tehdidinin neticelerinden biri olan romen ülkeleri birleşti ise de, 1601'de Mihai'nin Avusturya generali Basta tarafından katli üzerine, bu birlik pek kısa sürdü ve memleket tekrar inkısama uğradı.

XVII. asır boyunca, Boğdan'da, siyaset bakımından, hemen-hemen hiç bir değişiklik olmadı. Bu asır, bilhassa kültür bakımından ehemmiyetlidir. Movila âilesinden meşhur Kief metropolidi Petru, rus kilisesini teşkilâtlandırdı ve Boğdan'da bir çok manastırlar açıldı, kitaplar basılmağa başlandı.

Lehistan kırallığı, bir kaç defa, Boğdan'ın dâhilî işlerine karıştı. Movilaları himâye eden lehliler yukarı Dnester'deki Hotin kalesini zaptettiler. Osman II. 1620 eylûlünde kaleyi istirdat etmek teşebbüsünde bulundu ise de, lehlileri buradan çıkaramadı.

Bu devirde dikkate çarpan diğer bir vak'a da, Boğdan'da rum nufuzunun artması idi. Vaktiyle İstanbul rum patrikleri tarafından Boğdan'a bâzı ruhanîler gönderilmişti. Boğdan kilisesi, İstanbul patrikliğine tâbi bulunuyordu. Sonraları, Ştefan cel Mare'yi müteâkip, Aydoroz ve diğer mukaddes mahallere izafeten, manastırlar da yapıldı. Voyvoda Radu Mihnea, etrafında bir çok İstanbul rumu ile birlikte, Boğdan'a geldi ve ülkede iki kere (1616—1619, 1623—1626) hüküm sürdü. Bu rumlar, yalnız ticaretle iştigâl etmeyip, memleketin dâhilî işlerine karışmağa başladılar.

Vasile Lupu (1634—1635), rumlara karşı vukû bulan bir kıyamı müteâkip tahta geçti. Kendisi gâyet zengindi ve bir vak'anüvisin kaydettiği gibi, „hal ve tavru voyvodavâri olmaktan ziyade şahâne idi". Kültür bakımından gâyet mühim olan devri, Eflâk tahtını da ele geçirmek gayreti ile geçti. Fakat bu uğurda girişiği mücadeleler, muvaffakiyetle neticelenmedi. Transilvanya ile olan münasebetleri, oldukça değişiktir. Emellerini tahakkuk ettirmek için güzel kızı Ruxandra'yı, evvelce kırımlılarlar ile birlikte Boğdan'a akın etmiş olan kazak hetmanı Timuş Chmielnicki'nin oğlu ile evlendirdi. Lupu Transilvanya'ya da hücum etti; nihâyet azledilerek, Yedikule'de 6 sene hapsedildikten sonra, İstanbul'da öldü.

Bu devirde osmanlılar ile lehliler arasında vukû bulan muharebeler esnasında, Mehmed IV. zamanında Kameniçe (Kamienec)'nin fethini (1672) müteâkip Jan Sobieski'nin şimâlî Boğdan'da Hotin civarında Hüseyin Paşa'yı mağlûp etmesini (1673) kaydedebiliriz. Ertesi sene Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa, bu bozgunun intikamını aldı. Hotin kalesi ile arazisi Boğdan ülkesinde kaldı. Boğdanlı vak'anüvis Neculce, sadrâzam ile kendisi de vak'anüvis olan boyar Miron Costin arasında geçen şu muhavereyi nakleder: Köprülü, ulahların Podolya'da Kameniçe'nin zaptından memnun olup-olmadıklarını sorunca, Costin şöyle bir cevapta bulundu: — „Biz ulahlar, osmanlı imparatorluğunun genişlemesinden memnun oluruz; fakat kendi memleketimiz üzerinde tevessû etmesinden de hoşlanmayız".

1681 Boğdan prenslerinden Gheorghe Duca (1665—1684 arasında üç defa beyliğe tâyin edilmiştir)'ya Bâbıâli tarafından, Ukrayna'nın yakın zamanlarda osmanlı ülkesine ilhak edilmiş olan büyük bir kısmı ve Bucaş muahedesi mûcibince, Osmanlı devletine tâbi olan Podolya ile birlikte, Boğdan beyliği tevcih edildi. Duca'ya, vezirelere mahsus üç tuğ ile, Boğdan voyvodası unvanından başka Ukrayna hetmanlığı da verildi. Duca, Tsiganauca ile Ni-

mirov'da birer saray yaptırdı ve Nimirov şehrini ikinci bir payitaht hâline getirmek istedi; Dineper üzerinde Kanev'de bir kale inşa edildi ve bu yeni ülkenin cazibesine kapılan bir çok boğdanlılar gelip, bu havâlide yerleştiler.

Duca'nın da Boğdan ordusu ile türklerin safında iştirâk ettiği Viyana seferi (1683) muvaffakiyetsizlikle neticelenince, Sobieski'nin orduları iki kere Boğdan'a girdi. Fakat voyvoda Constantin Cantemir, Sobieski'nin fütuhat emellerine muhalif bir cephe alarak, mukavemet etti. Bu vesile ile Mustafa II.'nın murahhasları Boğdan'a karşı olan taahhütlerine sâdık kaldılar. Neculce bu hususta şunu kaydeder: —„Lehliler (nihâyet 1799'da musalehanın akdedildiği Karlofça'da) Boğdan'ı ısrarla talep ettilerse de türkler, bu memleketin hür bir memleket olup, kılıçla değil, inkiyat suretiyle Osmanlı devletine tâbi bulunduğunu ileri sürerek, Lehistan'a teslim edilemeyeceği cevabını verdiler".

Constantin'in oğlu olup, türk kaynaklarından istifâde ederek, Osmanlı tarihine dâir ilk tenkidî eseri (*Historia incrementorum atque decrementorum aulae othmanicae*, 1734; eser bilâhare muhtelif garp dillerine çevrilmiştir) vucuda getiren Dimitrie Cantemir, İstanbul'da uzun müddet yaşamış ve „küçük Kantemiroğlu" adı ile iştihar ederek, bir çok münasebetler te'sis etmiştir. Türk bestekârları arasında mühim bir mevki olan bu zâtın bir çok bestelerinden başka, harfler ve rakamlardan mürekkep olmak üzere, tertip ettiği bir de notası vardır. Cantemir „*Kitâb 'ilm al-musîkî 'alâ' vach al-hurûfât*" namı ile yazdığı eseri Ahmed II.'e takdim etmiştir. Bugün dahi Salmatomruk civarında, eski ve küçük bir Bizans kilisesine Boğdan sarayı derler ki, burası her hâlde Boğdan'ın Bâbıâli nezdindeki murahhaslarına (kapı kethüdaları) âit konağı teşkil eden bina şebekesine dâhil bulunmuş olsa gerektir. Hâlbuki Cantemir'in inşa ettirdiği saray, Haliç'e inen Sancaktar yokuşu üzerinde olup, bilâhare Ahmed III.'in kızlarından birine intikal etmiştir. Cantemir büyük Petro ile bir ittifak akdetti ve Rusya bu suretle ilk defa olarak Romanya siyasetine karışmış oldu. Yaş muahedesi ile Boğdan Tuna ve Karadeniz'deki eski hudutlarına kavuşmuş olacaktı; voyvodalık Cantemir âilesinde kalacak ve hattâ Rusya 10.000 askerin maaşlarını tediye edecekti. Ruslar, bunun karşılığı olarak, hiç bir vergi talep etmiyorlardı. Fakat başlarında çarları olmak üzere, rus ordusu, Prut nehri üzerinde Stanileşti köyü yakınında, sadrâzam Baltacı Mehmed Paşa tarafından, çevrildi (11 temmûz 1711). Sadrâzam, bir çok kaleleri teslim etmesi ve harp tazminatı vermesi şartı ile ruslar ile bir masalâha akdetti (bk. BALTACI MEHMED PAŞA). Cantemir Rusya'ya kaçarak, çarın müşaviri oldu ve orada öldü.

Hıristiyan âleminin siyasetine iştirâk etmek temayülü gittikçe kuvvet buldu ve Cantemir'in ihanetinden sonra Eflâk voyvodası, Brâncoveanu da aynı temayülün kurbanı oldu. Bunun üzerine Ahmed III., Boğdan voyvodalığını — bir kaç sene sonra da Eflâk voyvodalığını — artık yerli prenslere değil, dâimâ Bâbıâlinin kontrolü altında kalabilecek rum beylerine tevdi etmeği münasip gördü. Büyük tercüman Alexandru Mavrokordato'nun oğlu Nikola Mavrokordato, Boğdan'a izam edildi ve böylece Memleketeyn'in tarihinde, 1821'e kadar devam eden fenerli rum beyleri devri (romence „Epoca Fanariotzilor" (açılmış oldu. Bütünlüğü ile de alındığı takdirde bu devir, gerek Boğdan, gerek Eflâk için, bir inhitat devresi olmuştur. İçlerinde Mavrokordato, Moruzi, Suço (Sutzu), Ipsilanti gibi fenerli rum beylerinden başka uzun zamandan beri romenleşmiş bir arnavut âilesinden olan Ghica veya Racovitza ve Calmış (Callimachi şeklinde yunancalaştırılmıştır) gibi, hâlis romenler de bulunan ve garp kaynaklarında Hospodar denen bu prensler, padişahın alelâde birer memuru hâline geldiler. Türkler bunlara „Bâbıâlinin Avrupa'ya çevrilmiş iki gözü" diyorlardı. Bunlar sık-sık değiştirilirdi; bu devirde, rus işgâlleri hâriç, Boğdan'dan 36 voyvoda gelip geçmiştir. Voyvodalığın müddeti de 3 sene olarak tespit edilmişti. Eskiden kalma mükelleﬁyetlerden maada, her cülûsta ve her sene başında, miktarı değişen ve „mükerrer" adı verilen vergiler de konuldu. Memleketin ahlâkî bünyesi de sarsıldı; entrikalar, bahşiş ve rüşvet aldı yürüdü. Gayr-i mütecânis unsurlar, gittikçe artan bir sür'atle, Boğdan'a sızmağa başladı. Mamafih cemiyet nizamında bâzı terakkiler de vukua geldi. Serfilik lâğv edildi. Constantin Mavrokordato köylülerin şahsî hürriyetini tanıdı. Memleketin bir çok yerinde hastahâneler ile mektepler açıldı. Alexandru Ipsilanti, Abdülhamid I.'den reayanın mükelleﬁyetlerinden bir kısmını affeden ve vergi cibâyetini düzenleyen bir ferman istihsâl etti (1774).

Mamafih bu devir, gerek Osmanlı imparatorluğu, gerek Boğdan için, avusturyalılar ile ruslara arazi terkedilmesi bakımından, dikkate şâyândır.

Küçük Kaynarca muahedesi (1774) ile, rus sefirlerinin Eflâk ve Boğdan voyvodalıkları ve osmanlı imparatorluğunun ortodoks tebeası lehinde bâzı müdâhalelerde bulunabilmeleri kabûl olundu. Ruslar, Boğdan ile Eflâk'de konsolosluklar te'sis ettiler. Diğer cihetten Türk-Avus-

turya harbi esnasında fırsatlan istifâde ederek, hududunu şimâlî Boğdan arazisi dâhiline kadar ilerletmişti. Polonya'nın taksiminde Avusturya imparatoriçesi Mario Theresa, nâzırı Kaunitz'in himmeti ile, Galiçya'yı ele geçirmiş bulunuyordu; bu seferde Bâbıâli lehinde ve Rusya aleyhinde takındığı tavrın mükâfatı olarak, Abdülhamid I.'den Galiçya'nın cenup hududu üzerinde, Galiçya'dan Tansilvanya'ya geçmek için zarurî bâzı taleplerde bulundu. Divan-ı humayuna uydurma bir harita arzolundu ve bilhassa rüşvet kuvveti ile, Boğdan'ın eski manastırları ve millî kahraman Ştefan cel Mare'nin mezarı ile voyvodalığın beşiği olan şimâl kısmı Avusturya'ya intikal etti (1775). Avusturyalılar bu eyâlete Bucovina dediler. Boğdan voyvodası Grigore Ghica bu emr-i vâkiyi protesto etti ise de, padişahın murahhası Kapıcı-Başı Ahmed Bey'e meramını dinletemedi.

Yaş muahedesi ile sona eren diğer bir türk-rus harbi (1787—1792), rusları doğrudan doğruya Boğdan'ın komşusu hâline getirdi. Çarlık, Bug ile Dnester nehirleri arasındaki osmanlı arazisini ilhak ederek, Dnester'i hudut tanıdı. Katerina II., Memleketeyn'i birleştirerek, bir rus grand-dukasının idaresinde bir yeni Daçya kurmak tasavvurunda idi. Boğdan'ı rus nufuzuna celbedip parçalamak siyasetini güdüyordu. Büyük fransız ihtilâlî esnasında kısa bir sükûn devresi hâsıl oldu. Fakat 1812'de Dnester ile Prut arasındaki arazi Rusya'ya ilhak edildi. Alexandr I.'ın Mahmud II.'a karşı 1806'da açtığı harbin neticesinde ruslar gâlip gelince, Memleketeyn'de sağlamca yerleşmiş olmalarına ve bu defa Avusturya'nın Türkiye'ye yardım edecek vaziyette bulunmamasına rağmen, Napoleon tehlikesi karşısında 1812'de Bükreş'te alelacele bir musâleha akdetmek mecburiyetinde kaldı. Bâbıâlinin murahhasları olan divan tercümanı Panayotaki Moruzi ile kardeşi Dimitraki, ruslara tarafdarlık ederek, Osmanlı devletinin ve binnetice Boğdan'ın menfaatlerine ihanet ettiler. Her ne kader bunlar idam edildi ise de, Boğdan voyvodalığının o zamana kadar hiç parçalanmamış olan şark kısmı (Cetatea Alba) Akkerman [b. bk.], Kili ve Bender'deki türk ahalisi ile birlikte, Rusya'ya ilhak edildi. Rusların Bezarabya dedikleri bu eyâlet, 1918'e kadar 106 sene müddetle rus hâkimiyeti altında kaldı. Boğdan boyarlar meclisi bu ilhakı protesto etti ve Boğdan voyvodası Callimachi'ye 26 teşrin I. 1812'de, „Boğdan'ın ecdadtaa miras kalan tamamiyetinin istikbâlde muhafazası" için, bu arazinin tekrar memlekete iâdesi hususunda müdâhalede bulunmasını mutazammın bir muhtıra verdi. Fakat bütün bu teşebbüsler, hiç bir netice vermedi ve Boğdan arazisinin yarısını böylece kaybetmiş oldu.

Fenerli beyler devresi, Tudor Vladimirescu tarafından, Eflâk'te rumlar aleyhiude çıkarılan millî bir kıyam neticesinde, sona erdi (1821). Odesa'da Alexandr Ipsilanti'nin teşkilâtlandırdığı rum ihtilâl hareketi, Boğdan'ın payitahtı Yaş tariki ile yapılmağa başladı. Ipsilanti, Boğdan voyvodası rum Mihail Snço tarafından, iyi karşılandı, fakat bu hareket Eflâk'te söndü. İhtilâl ancak Yunanistan'da netice verdi.

Mahmud II. Memleketeyn'in fenerli beylerin idâresine tahammül edemediğini görerek, yeniden yerli prenslerden birini voyvodalığa getirmeğe karar verdi ve Ion Sandu Sturdza tâyin olundu (1822—1828). Ruslar ile türkler arasında Akkerman anlaşması (1826) ile Memleketeyn voyvodalarının 7 sene müddetle memuriyetlerini muhafaza etmeleri kararlaştırıldı.

Türkiye ile Rusya arasında vukû bulan diğer bir muharebe dolayısiyle, ruslar tekrar Memleketeyn'i işgâl ettiler. Edirne muahedesi (1829) ile Karadeniz ve Tuna'da seyr-i sefer serbestisi kabûl edildi; Osmanlı devletinin ihtiyacları için, zahîre verilmesi mecburiyeti kaldırıldı. Ruslar Tuna deltasını ilhak ettiler. Bundan başka rus ordusu, harp tazminatı tediye edinceye kadar, Memleketeyn'de kalacak idi. General Kiselef, vâli sıfatı ile, Eflâk ve Boğdan'da oldukça eskiiik tarafdarı boyarlardan mürekkop bir meclis toplayarak, „Regulamentul Organic" adında bir teşkilât-ı esasiye tanzim ettirdi. Bu kanun Boğdan'da 1830'da tatbik mevkiine konuldu. Bu kanuna göre, köylülerden maada bütün sınıflara mensûp 132 kişiden mürekkep bir mebusan meclisi, hem prens („domn") intihap edecek, hem kanunlar yapacaktı. Fakat bu kanunların, metbû devlet olan Türkiye ve Rusya tarafından tasdik edilmesi lâzım geliyordu. Boğdan'da, istisnaî olarak, Mihail Sturdza, intihapla değil, tâyin suretiyle prensliğe getirildi (1834—1849). 1848'de Yaş'ta, rus ordularının yeniden memleketi işgâli ile neticelenen zayıf bir ihtilâl hareketinden sonra, Memleketeyn'in iki hâmi devleti, Balta-Limanı anlaşması (1849) ile, Boğdan mebusan meclisini lâğvederek, Grigore Ghica (1849—1854)'yı prens tâyin ettiler. Memleketeyn'de her gün bir az daha kuvvetli bir millî cereyan beliriyor ve iki prensliğin birleştirilmesini istihdaf ediyordu. Bilhassa Boğdan'da bir çok münevver bu uğurda çalışmakta idi.

Paris muahedesi (1856) ile neticelenen Kırım muharebesinden sonra, ruslar Boğdan'a Tuna munsabındaki Cahul, İsmail ve Bolgrad vilâyetlerini iâde etmek mecburiyetinde kaldılar. Osmanlı imparatorluğu, Memleketeyn'in yegâne

metbuu oldu; mamafih Fransa, İngiltere ve İtalya da Eflâk ile Boğdan 'ın tamamiyetini taahhüt ettiler. Her iki prensliğin millî fırkasının mutalebatı kabûl edilerek, hususî divanlarda tesbit edildi ve Paris 'te toplanan sulh konferansına gönderildi. Bâbıâli, Avusturya ile birlikte, Memleketeyn 'in birleşme temayülüne muhalefet ediyordu. Napoleon III., İngiltere kıraliçesi Victoria 'yı bu dâvaya imâle etti ise de, neticede iki prens ve iki hükûmet ibka edilerek, ancak gümrükler ile askerî ve adlî işlerin birleştirilmesi hususunda müdahalede bulunuldu. Bu esnada prens kaymakamı rum aslından Vogoride, birleşmeğe mâni olmak için, „plebiscite" neticelerini tahrif etti. Fakat tekrar yapılan bir plebisiti, 1307 'ye karşı 68.262 rey ile birleşme taraftarları kazandı. 5 kânun II. 1859 'da, Besarabya 'nın üç vilâyeti de dâhil olmak üzere, Boğdan 'a miralay Alexandru Ion Cuza prens intihap edildi. Bu zat aynı senenin 24 kânun II. 'da Eflâk 'te de intihap olundu. Her prensliğe bir prens intihabını derpiş eden, fakat aynı şahsın her iki memlekette de prensliğe getirilmesine mânî bulunmayan Paris anlaşmasına bu suretle riayet edilmiş oldu. İki romen devletinin birleştiği bu 24 kânun II. tarihi, romen vahdetinin millî bayramıdır.

Cuza, İstanbul 'da Abdülaziz 'i ziyarete geldi, Fransız sefiri Moustier 'nin tâbiri ile, „gerek kendi, gerek bütün Romanya milleti namına sultanın hâk-i Pâyine yüz sürdü" ve İstanbul 'daki ikameti esnasında Küçük-Su kasrında ağırlandı. Abdülaziz, nihâyet Memleketeyn 'in Romanya adı ile bir ülke hâlinde birleşmesi emr-i vâkiini kabûl etti.

Cuza 'nın idaresi devrinde (1859—1866), millî vahdetin tamamlanmasına çalışıldı. Cuza vucûda getirdiği bir teşkilât-ı esâsiye ile, yeni devletin siyâsî, askerî, iktisadî ve medenî temellerini kurdu. Fakat memleketin geri kafalı unsurları kendisini prensliğinden feragate mecbur ettiler. Cuza 'nın yerine Hohenzollern-Sigmaringen alman hânedanına mensûp prens Karol intihap edildi. Prens Karol, 10 mayıs 1866 'da, Romanya 'nın payitahtı olan Bükreş 'e girdi. 1877 türk-rus harbinde Kırım 'da Livadia 'da Bratianu ile Gorçakov arasında yapılan bir muahede ile tamamiyeti temin edildikten sonra, Romanya bilfiil harbe iştirâk etti. Gazi Osman Paşa 'nın kahramanca müdafaâ ettiği Plevne karşısında muvaffakiyetsizliğe uğrayan rus orduları baş kumandanlığının telgrafla vukû bulan ısrarları, Romanya 'nın bir-on evvel harbe girmesinde rol oynadı. Mebusan meclisi, derhâl Romanya 'nın istiklâlini ilân etti. Evvelâ Ayastafanos (Yeşilköy), sonra da Berlin muahedesi ile (1 temmûz 1878, 43 maddo) Romanya 'nın istiklâli tanındı ve 1881 'de Romanya bir kırallık hâline geldi. Mamafih 1856 'da Boğdan 'a ilhak edilen cenûbî Besarabya 'nın üç vilâyeti, Berlin muahedesi ile, tekrar ruslara verildi ve buna mukabil Romanya Dobruca 'yı aldı. Büyük harbi müteâkip, gerek Besarabya, gerek Bucovina 'nın tekrar Romanya 'ya ilhak edilmesi ile, Romanya bugünkü şeklini almış oldu.

Bibliyografya: Tursun Bey, *Târîḫ-i Abu 'l-Fath Sulṭân Mehmed Ḫân* (nşr. Arif Bey; *TOM*, 1914—1916); Aşık Paşa-zâde, *Tavârîḫ-i âl-i 'Oşmân* (nşr. Âli Bey), İstanbul, 1332; İdris Bitlîsî, *Heşt Behişt* (yzm., İstanbul 'un müteaddit kütüphânelerinde); Nasuh Matrakçı, *Fetihnâme-i Kara-Boğdan* (Topkapı sarayı kütüp.); Feridun, *Münşa'ât al-selâṭîn* (2. tab.), II, 602 v.d.; Kanunî Sultan Süleyman 'ın Boğdan seferi; Lûtfî Paşa, *Tavârîḫ-i âl-i 'Oşmân* (nşr. Âli Bey), İstanbul, 1341; Koca Nişancı, *Ṭabaḳât al-mamâlik ve daracât al-masâlik* (Ayasofya kütüp., yazm., nr. 3296); Su'd al-Dîn, *Tâc al-tevârîḫ* (İstanbul, 1280), I—II; 'Âlî, *Kunh al-aḫbâr* (İstanbul, 1285), IV, 1 v.d.; Selânikî, *Târîḫ* (İstanbul, 1863); Peçevî İbrahim, *Târîḫ* (İstanbul, 1281—1283), I—II; Solakzâde, *Târîḫ* (İstanbul, 1297); Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1315—1318, bilhassa V, VI, VII); Yusuf Nâbi, *Tarih-i Kamînça* (İstanbul, 1281); Naimâ, *Târîḫ* (Müteferrika tab.), İstanbul, 1147, I—II; Râşid, *Târîḫ* (İstanbul, 1153), I—II; Sâmî, Şakir ve Subhi, *Târîḫ* (İstanbul, 1198); Süleyman Şamdanî-zâde, *Mar'i al-tevârîḫ* (İstanbul, 1338); Ahmed Vâsıf, *Maḥâsin al-âṯâr va ḥaḳâ'ik al-aḫbâr* (İstanbul, 1319), I—II; Ahmed Âsım, *Târîḫ* (İstenbul, ts.), I—II; Halim Giray, *Gülbün-i Hanan* (İstanbul, 1287); Mehmed Sâdık Zâim-zâde, *Vak'a-i Hamidiye* (İstanbul, 1289); Ataullah Mehmed Şânîzâde, *Târîḫ* (İstanbul, ts.), I—IV; Ata Bey, *Târîḫ* (İstanbul, 1293), I—V; Cevdet Paşa, *Târîḫ* (İstanbul, 1271—1301), I—XII; Ahmed Lûtfî, *Târîḫ* (İstanbul, 1290—1328), I—VIII; Akdes Nimet Kurat, *XII. Karl ve Osmanlı imparatorluğu* (Ankara, 1940); İ. Halil Sedes, *1877—1878 Osmanlı, rus ve romen savaşı* (İstanbul, 1935), I—VI.— Vesikalar. E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor* (Bucureşti, 1887—1922), I—XIX, zeyl. I, 1—6, II, 1 v.d.; M. Costăchescu, *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare* (İaşi, 1931—1932), II; I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare* (Bucureşti, 1913), II; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti* (Bucureşti, 1929—1938), c. X; N.

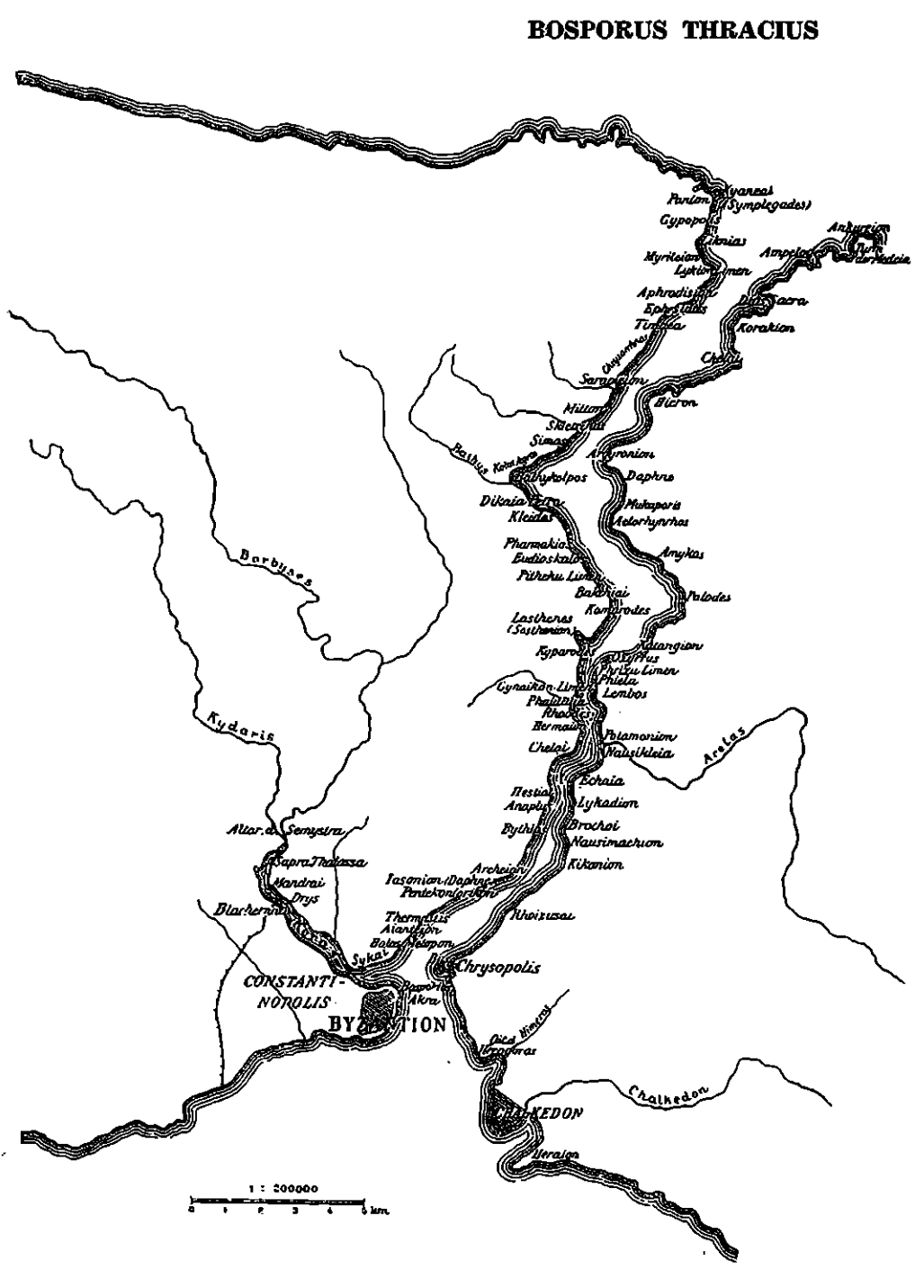

Pauly-Wissowa. *Real-Encylopädie*, s. 749.

Iorga, *Studii şi documente* (Bucureşti, 1910—1916), 31 cild. — Tarih ve tarihçiler. M. Kogalnieeanu, *Cronicele României saa Letopisetele Moldaviei şi Valahiei* (tab. 2. Bucureşti, 1872—1874), III; D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae* (Bucureşti, 1872); O. Gorka, *Cronica epocei lui Ştefan cel Mare* (Bucureşti, 1937); Miron Costin, *Chronicon Terrae Moldaviae* (nşr. Barwinski), Bucureşti, 1916; Grigore Ureche şi Simion Dascalul, *Letopisetul Tării Moldovei* (nşr. C. C. Giurescu), Craiova, 1934; Ioan Neculce, *Letopisetul Tării Moldovei* (nşr. Procopovici, Craiova). — Umumî tarihler. A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Daeia Traiana* (nşr. Vladescu, Bucureşti, 1927), 14 cilt; N. Iorga, *Istoria Românilor* (Bucureşti, 1936—1939), 10 cild; C. C. Giurescu, *Istoria Românilor* (Bucureşti, 1935—1937), II; N. Iorga, *Istoria Românilor prin calatori* (Bucureşti, 1928—1929), IV; A. Philippide, *Originea Românilor* (Iaşi, 1923—1928), II; R. W. Seton-Watson, *A History of the Roumanians from Roman times to the completion of unity* (Cambridge, 1934); N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes* (Gotha, 1905), II; ayn. mll., *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Gotha, 1908), V. — Hususî tarihler: V. Dumitreseu, *L'Art préhistorique en Roumanie* (Bucarest, 1937); R. Grousset, *L' Empire des steppes* (Paris, 1939); G. I. Bratianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain* (Bucarest, 1941); B. Krupnickyi, *Geschichte der Ukraine* (Leipzig, 1939); E. Beau de Loménie, *Naissance de la nation roumaine. De Byzance à Etienne le Grand de Moldavie* (Bucarest, 1937); P. P. Panaitescu, *De ce au fost Tara Românească şi Moldova ţări separate?* (Bucureşti, 1938); D. Onciul, *Originele Principatelor române* (Bucureşti, 1899); N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetătii Albe* (Bucureşti, 1899); G. I. Bratianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Alba* (Bucarest, 1935); I. Nistor, *Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien* (Wien, 1910); ayn. mll., *Die Auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau* (Gotha, 1911); P. P. Panaitescu, *La route commerciale de la Pologne à la mer Noire au Moyen Age* (*Revista Istorica Română*) (1933), III; F. Babinger, *Intâial tribut al Moldovei pentru Sultan* (*Omagiu Al. şi L Lapedatu*, Bucureşti, 1938); Gen. R. Rosetti, *Studii asupra chipului cum se făptuia războiul de către Ştefan cel Mare* (*Analele Academiei Române, Istorice*, 1925, IV); D. Onciul, *Geschichte der Bukowina* (Wien, 1898); ayn. mll., *Istoria Basarabiei* (Cernăuţi, 1923); A. V. Boldur, *Istoria Basarabiei* (Chişinău, 1938—1940) III; Ch. U. Clark, *Bessarabia* (New-York, 1927); N. Iorga, *Neamul românesc in Basarabia* (Bucureşti, 1905); St. Ciobanu, *Basarabia* (Chişinău, 1926); N. Iorga, *La vérité sur le passé et le présent de la Bessarabie* (Bucureşti, 1931); N. P. Smochina, *Die Rumänen in Sowjetrussland* (Iaşi, 1939); C. Andreescu, *La France et la politique orientale de Catherine II.* (Paris, 1929—1930), II; G. East, *The Union of Moldavia and Wallachia* (Cambridge, 1929); T. W. Riker, *The Making of Roumania, Study of an International Problem* (Oxford-London, 1931); A. V. Boldur, *Le problème des frontières russo-roumaines pendant la guerre de 1877—1878* (Bucarest, 1928); P. P. Panaitescu, *Alexandru cel Bun* (Bucureşti, 1932); I. Ursu, *Ştefan cel Mare* (Bucureşti, 1925); ayn. mll., *Die auswärtige Politik des Peter Raresch* (Wien, 1909); C. Marinescu, *Jacques Basilicos „Le Despote", prince de Moldavie, écrivain militaire* (*Mélanges d'histoire générale*), Cluj, 1939, II; B. P. Hasdeu, *Ion Voda cel Cumplit* (2. tab., Bucureşti, 1896); I. Minea, *Dimitrie Cantemir* (Iaşi, 1926); A. Stourdza, *Règne de Michel Stourdza* (Paris, 1932); Carra J. L., *Histoire de la Moldavie et de la Valachie* (Neufchatel, 1781); J. C. Fillitti, *Rôle diplomatique des Phanariotes de 1700 à 1821* (Paris, 1901); Comte de Hauterive, *Mémoire sur l'Etat ancien de la Moldavie* (Bucarest, 1902); Zallony, M., *Essai sur les Phanariotes* (Marseilles. 1824); I. C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic* (Bucureşti, 1915); A. D. Xenopol, *Domnia lui Caza Voda* (Bucureşti, 1902), II; P. Lindenberg, *König Karl von Rumänien* (Berlin, 1908).

(AUREL DECEI.)

BOGRA, ingiliz Hindistanı'nda, şarkî Bengâle'de bir sancak. 3.533 km². arazide 854.533 nüfus yaşar ki, bunun 82 % 'si müslüman olup, bu eyâlette müslümanların nüfus nisbeti en yüksek dereceye vâsıl olmuştur.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India.*

(J. S. COTTON.)

BOHORA. [Bk. BOHORÂ.]

BOHORÂ. BOHORÂ (BOHRÂ, BAHÛRÂ), garbî Hindistan'da (müntesipleri başlıca hindû aslından olan) bir müslüman tarikati. Müntesiplerinin çoğu İsmâ'îlî şî'îlerinden ve bunların, Mısır Fâtımî hilafeti zamanında, kardeşi Nizâr'a karşı çıkarak, babası al-Mustanşir'e halef olmak iddiasında bulunan al-Musta'lî (487—495 = 1094—1101) 'nin dâvasına iltihak edenlerden

müteşekkildir. Nizār'a iltihak edenlere bugün Hindistan'da Ḫocalu [b. bk.] (eski Ḫaşīşiyūn) denmektedir. Bōhorā ismi „satıcı" (< gucarātī *vohorvu* = „alış-veriş etmek") mânasına gelir ve bize, islâmiyeti ilk defa kabûl eden hindlilerin ne ile meşgûl olduklarını öğretir; fakat bu isim yalnız müslümanlara mahsus değildir; çünkü 1901 senesindeki nüfus tahririnde, 6.652 hindû ve 25 Cayn kendilerini Bōborā olarak kayıt ettirmişlerdir. Müslüman Bōhoraların sayısı 146.255 kişiyi bulmakta, bunlardan 118.307'si Bombay idarî bölgesine düşmekte idi. Bunlar iki ana guruba ayrılırlar. Bu guruplardan büyüğünü (sünnî olan Ca'farī Bōhoraları istisnâ edilirse), ticaret ile meşgûl olan şi'îler teşkil eder. Köy sâkinlerinden ve çiftçilerden mürekkep olan diğer gurup ise, sünnîdir.

Şi'i Bōhorā'dan bâzıları, kendilerini arap ve mısırlı muhacirlerin ahfadı addederler; fakat bunların çoğu hindû aslından olup, cedleri, İsmā'īlī misyonerler tarafından, o mezhebe sokulmuşlardır. Bu dâ'îlerden birincisinin 'Abd Allāh adında olduğu söylenir; rivâyete göre, bu zat, Yemen'deki Musta'lī tarafdarı İsmā'īlīlerin imamı tarafından Hindistan'a gönderilmiş, 460 (1067) tarihinde Kambay'a çıkmış ve orada mezhebin neşri yolunda büyük bir gayret sarfetmiştir. Diğer bir rivâyete göre ise, Hindistan'a gelen ilk müslüman dâ'î, Kambay'daki mezarı bugün bile büyük bir hürmet gören, Muḥammed 'Alī (ölm. 532 = 1137)'dir. O vakitler Gucarāt'ta, Anahilāvāża'dan gelen Çālukya hânedanı kükûm sürmekte idi. Anlaşıldığına göre, Hindû hükûmeti, İsmā'īlī dâ'îlerine propagandalarını, hiç bir engele uğramadan, serbestçe yapmak müsaadesini vermişti. 1297'de Hindû hükûmeti inkıraz bulduğu zaman Gucarāt, bir asır müddet, az veya çok sıkı olarak, Dehlī'ye tâbi bulunuyordu. Gucarāt'ın, sünnî mezhebini tutan, müstakil kıralları zamanında (1396—1572), Bōhorālar, muhtelif vesileler ile, şiddetli tâkibata mâruz kalmışlardır.

946 (1539) tarihine kadar tarikatin şeyhi Yemen'de otururdu. Bōhorālar şeyhlerini ziyaret için Yemen'e giderler, ona öşürlerini verirler ve dâva ve nizâlarını hallettirirlerdi; fakat 946'da Yūsuf b. Sulaymān Yemen'den Hindistan'a hicret etti ve Sidhpur (şimdi Baroda'da bir şehirdir)'da yerleşti. Takriben 50 sene sonra, tarikatın o zamanki başı Dā'ūd b. 'Acab Şāh'ın ölümünü müteâkip (1588), bir ikilik busûle geldi. Gucarāt Bōhorāları, ona halef olmak üzere, Dā'ūd b. Ḳuṭb Şāh'ı seçtiler ve bu seçimi hem-mezheplerine bildirdiler. Diğer Bōhorālar ise, Dā'ūd b. 'Acab Şāh'tan almış olduğu sarih bir vekâletnâmeye (bu vesikanın şimdi de Sulaymānīlerin elinde bulunduğu beyân edilmektedir) istinaden, kendisini onun meşrû halefi ilān eden Sulaymān isminde birinin nâmzedliğini koydular. Sulaymān Gucarāt'a geldi, fakat iddialarına oradaki Bōhorālardan pek azı alâka gösterdi. Sulaymān Aḥmedābād'da vefat etmiştir; hem kendisinin, hem de rakibi Dā'ūd b. Ḳuṭb Şāh'ın mezarları orada olup, her ikisi tarafdarlarınca büyük bir hürmetle ziyaret edilir. Sulaymānīlerin, yâni Sulaymān tarafdarlarının, dâ'îsi Yemen'de oturur. Fakat Hindistan'da, Baroda şehrinde, bir vekili bulunmaktadır. Sulaymānīlerin sayısı hâlen pek azdır. Bōhoraların çoğu (aş. yk. 130.000 kişi) Dā'ūdīdir. Başlarında bulunan mollā veya dā'îleri, XVIII. asrın ikinci yarısından beri, Surat'ta oturmaktadır. Dā'ī'nin dinî veya medenî meseleler hakkındaki hükümleri kat'îdir. Cemaatin inzibatı para cezaları ile temin olunmakta ve ağır suçlar, suçlunun cemaatten çıkarılması suretiyle cezalandırılmaktadır. Dā'ūdīlerin, baş mollalarına kazançlarının 1/5'ini ve ayrıca da, doğumlar, düğünler ve başka münasebetler ile, hediyeler vermeği taahhüt ettikleri söylenir. Ehemmiyetlice bir vaziyette olan her Dā'ūdī cemaatinde baş mollanın bir vekili bulunmaktadır.

Dā'ūdīlerin iki ehemmiyetsiz kolu şunlardı: 1. 'Alīya Bōhoraları. Bunlar 1624'te baş mollā olan Şeyh Ādam'in halef tâyin ettiği Şeyh Ṭayyib'e karşı, Şeyh Ādam'in torunu 'Alī'nin tarafını tutmuşlardı. 2. 1789 tarihinde 'Alīya tarikinden ayrılmış olan Nāgōşīler; bunların mezhebince et yemek günah sayılır; cemaatin ismi de bundan gelir (*gōşt*, *gōş* = „et").

Bōhorālar din kitaplarını gizli tutmaktadırlar; yalnız bir iki ehemmiyetsiz dua kitabı, meselâ *Ṣaḥīfat al-ṣalāt* (kısmen arapça, kısmen de gucarātī dilinde) neşredilmektedir. Hâlen basılmamış olan tarikat kitapları meyanında, şi'î kelâmına göre, islâm akâid ve usûllerini anlatan ve Bōhorā dā'îleri hakkında mâlûmatı ve bunların sözlerini ihtivâ eden *Dā'im al-islām va 'l-ḥaḳā'iḳ* zikre şâyândır.

Ca'farī Bōhorālar, ekseriyet itibariyle, Muẓaffar Şāh (1407—1411) ile onu tâkip eden Gucarāt hükümdarları zamanında, sünnî olan Dā'ūdī Bōhorālardan gelmektedirler. Ayrıca Hindû mühtedileri de bunlara inzimam etmiştir. Bu cemaat adını, ahfadına bugün de ruhânî reis sıfatı ile hürmet gösterdikleri, Sayyid Aḥmed Ca'far Şīrāzī (XV. asır) isminde bir velîden almaktadır.

Bibliyografya: Nūr Allāh b. Şarīf al-Şuṭarī, *Macālis al-mu'minīn* (*Maclis-i duvūm*, sonu); 'Alī Muḥammed Ḫān, *Mir'āt-i Aḥmadī* (Bombay, 1307), II, 87; A. K. Forbes, *Rās Mālā, or Hindoo Annals of the Province*

of Goozerat (London, 1856), I, 343 v.d.; *Gazetteer of the Bombay Presidency* (Bombay, 1899), IX, kısım II, s. 24 v.dd.; D. Menant, *Les Bohoras du Guzarate* (*Revue du Monde musulman*, X, 465 v.dd.).

(T. W. ARNOLD.)

BOHTĀN. [Bk. BUHTĀN.]

BOKRAT. BUḲRĀṬ, Hippokrates adının arapça şeklidir. — Hippokrates şarklılar arasında büyük bir itibar kazanmış olup, eserlerinin bir çoğu tanınmıştır. Ras 'Ayn 'li Sergius, onun eserlerini süryânî diline çevirdi; Ḥunayn b. Isḥāḳ, Ḳosṭā b. Lūḳā, 'Īsā b. Yaḥyā ve 'Abd al-Raḥmān b. 'Alī, eserlerinin arapçada başlıca mütercimleridir. Ḥunayn, salgın hastalıklara dâir kitabını tercüme etti; araplar bu isim altında 7 kitap bilirlerdi ki, bunların yalnız birincisi ile üçüncüsü hakikaten Bokrat 'ındır. Aynı mütereim *Prognostica* ve *De natura hominis* adlı kitapların tercümelerini yapmıştır. 'Īsā b. Yaḥyā, arapçada *Kitāb al-amrāż al-ḥādda* tesmiye edilen hâd hastalıklarda perhize dâir kitabını (περὶ διαίτης ὀξέων) tercüme etti. Aforizma kitabı, *al-Faṣūl* adı ile, yukarıda adı geçen 4 âlim tarafından tercüme edilmiştir.

Bu meşhur eserlerden başka, Kâtib Çelebi, Hippokrates 'e atfedilen diğer bir çok kitaplar zikrediyor; Wenrich (*De auctoram graecorum versionibus et commentariis*, 95—114) bunlardan 50 kadarını saymıştır.

Şark âlimleri, büyük yunan hekiminin eserlerini tercüme ile kalmayıp, şerh ve tefsir de ettiler. Bilhassa *Prognostica* ile *Aforizma* 'yı şerh etmişlerdir. Ṣābit b. Ḳurra, *De aëre aqua et locis* adındaki kitabı telhiṣ etti; ve filosof al-Kindī, Hippokrates tababeti hakkında, *Kitāb al-ṭibb al-Buḳrāṭī* adlı eseri yazdı.

Araplar, Hippokrates 'in hayatında ona şeref veren şöyle bir efsâne naklederler. İran ülkesini kasıp kavuran bir veba salgını esnasında, İran hükümdarı Ardşīr Derâzdest („uzun elli Artaxerxes") İstanköy 'de ikamet eden Hippokrates 'i çağırttı ve kendisine çok şerefli mevkiler ile mühim mikdarda para teklif etti; fakat âlim, memleketinin düşmanlarına hizmet etmek istemediğini ve evvelâ kendi vatandaşlarına bakmakla mükellef olduğunu söyleyerek, teklifi reddetti. Mas'ūdī 'nin söylediğine göre (*Tanbīh*, trc. Carra da Vaux, s. 184), kendisi bu vak'ayı, Ḥunayn b. Isḥāḳ tarafından tercüme edilen Hippokrates 'in „Yeminler kitabı" adlı eserine, Calinus tarafından, yapılan şerhten öğrenmiş; Mas'ūdī, İstanköy 'ün o zamanlar, Artaxerxes (Ardşīr) 'e tâbi olduğunu ilâve ediyor ve Artaḫşast dediği bu hükümdarı İsbendiyād 'ın oğlu Bahmān ile aynı şahıs sayıyor. *Tārīḫ al-ḥukamā'* müellifine göre bu hükümdar Ardşīr idi.

Arap müellifleri Hippokrates 'in İskender 'den takriben 100 sene evvel yaşamış olduğunu söylüyorlar. *Tārīḫ al-ḥukamā'* 'ya göre, Buḳrāṭ Ḥims 'te ve sonra Şam 'da ikamet etmiş ve Şam 'ın bahçelerinden birinde, hâlâ „Hippokrates sediri" (*Ṣuffat Buḳrāṭ*) tesmiye edilen bir yerde tedrisatta bulunmuştur.

Bu büyük hekimin oğullarından bâzıları da aynı isimle hekimlik etmiş olduklarından, araplar bunları birbirlerine karıştırmışlar ve böyle 4 Hippokrates 'ten bahsetmişlerdir. Hattâ bu kelimenin cemini bile uydurmuşlardır (*al-Buḳrāṭān*). Hippokrateslerin kaç tâne olduğu meselesini Ṣābit b. Ḳurra ileri sürmüştür (*Tārīḫ al-ḥakamā'*). Ona göre, birinci Hippokrates Âsknlap 'ın soyundandır; ikincisi, Heraklides 'in oğludur; birincisi ile ikincisi arasında, Âskulap ile birincisi arasında olduğu gibi, 9 batın vardır. İkinci Hippokrates üç evlât bırakmıştır. Ṭāsilus, Dārḳan ve kardeşlerinden daha ziyâde şöhret alan Mānārīsā adlı bir kız. İki erkek kardeşten her birinin Hippokrates adlı bir oğlu olmuştur. — Aynı esere göre, eski zamanlarda, Âskulap 'tan Calinus 'a kadar, 8 tıp üstâdı, hemen-hemen muntazam fasılalar ile, birbirini tâkip etmiştir. Bu suretle, şark âlimlerinin ve bilhassa Sâbi'îlerin, ilk çağ hekimlerinin bir nevi peygamber telâkki etmek hususundaki temayülleri göze çarpar. Sülâleleri, Âskulap gibi, bir yarı-tanrı bulunan bu büyük hekimler silsilesi fikri, peygamberlerin biribirini müteâkip zuhûruna benzemektedir. — Krş. *Fihrist*, İbn Abī Uṣaybi'a, *'Uyūn al-anbā' fī ṭabaḳāt al-aṭibbā'*, I, 24 v. dd.

(CARRA DE VAUX.)

BOLĀN. [Bk. BOLĀN.]

BOLÂN. BOLĀN, Belûcistan 'da bir dağ geçidinin adıdır.

BOLU, şimâlî Anadolu 'nun garp kısmında, Filyos nehrine karışan Bolu suyu (Büyük-Su) 'nun üzerinde ve etrafı dağlar ile çevrili (cenupta, eskilerin Galatya Olymposu dedikleri Aladağ silsilesi — en yüksek zirvesi Köroğlu tepesi: 2378 m. — eteklerini meydana getiren Semen dağı: 1854 m.; şimâlde, Sünnice yahut Kara-Dere dağı: 1829 m.) büyük bir ova (Bolu ovası, eski çağlarda Salonites Campus) içinde, deniz seviyesinden 710 m. irtifâda, aynı adlı vilâyetin merkezi olan bir **şehirdir.**

Bolu, önceleri Bithynion (Bithynium) ve daha sonra Claudiopolis denilen bir ilk çağ beldesinin yerine kaim olmuştur. Bu belde, Bithynia ile Paphlagonia arasında hudut çizgisi gibi gösterilen Billaios (Billaeus; Plinius 'a göre, Billis — şimdiki adı ile Filyos) nehri üstünde Strabon

'a göre (XII, 565), Tios (Tium) 'un (şimdiki Filyos ağızında) yukarısında bulunmakta idi ve civarında kaplıcalar vardı (Plin. ep., X, 39, 48). Bununla beraber, kadîm Bithynion 'un şimdiki Bolu yerinde, yâni ovanın ortasında değil, fakat kenarında bulunması ve mevkiinin de, Bolu 'nun şimâlinde dağ eteğinde, halkın Eski-Hisar (Kiepert haritasında Hala-Hisar) dediği harâbe yerine tekabül etmesi mümkündür. Şüphesiz ki, bu mevki, tahkime elverişli olmak bakımından, ova ortasında müdafaası güç bir yere tercih edilmiş ve ancak daha sonraları, bugünkü Bolu 'nun yerinde kurulan şehir bu eski beldeyi istihlâf etmiştir. Roma devrinden önce bu mevkiin pek ehemmiyeti olmadığı, ancak Salonia ovasında ve etrafındaki dağlarda yetiştirilen sürülerin verdiği sütten istihsâl olunan peynirlerin Roma 'ya gönderilecek kadar meşhur olduğu kaydedilmektedir. Salon şehrinin kadîm Bolu 'ya tekabül edip etmediği kat'îyetle bilinmiyor. Roma devrinde, imparatorun adı ile, beldeye Claudiopolis denilmiş, şehrin kalesi şimdi orta okulun bulunduğu ve ova zemininden 50 m. kadar yüksek bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Tepenin en yüksek kısmında bir hisar ve daha aşağıda da, beldeyi kuşatan bir sûr vardı. Yakın asırlarda, lüzûmu kalmadığı için harap olan ve mâlzemesi de kârgir mebani inşasında kullanılan hisarın ve sûrların şimdi hemen hiç bir izi kalmamıştır. XVII. asır ortasında Evliya Çelebi 'nin topraklı bir tepe üzerinde dört köşe harap bir kalecik diye târif ettiği hisarın bir kaç parçasına XIX. asır ortalarında A. D. Mortdmann rastlamıştır. 1334 (1916) sâlnâmesinde, hisarın bâzı izlerinin yalnız Karga tepesinde kaldığı, sûrun ise yakılıp toprak yığını hâline geldiği, 1886 senesine doğru idâdî mektebi (orta okul) binası inşa ettirilirken, sûr harâbelerinden taş alındığı kaydedilmektedir. Her ne olursa olsun, kadîm belde, Hadrian zamanında, bu imparatorun nedimi, Antinous 'un — ki, ölümünden sonra mâbut deresine yükseltilmişti — doğduğu yer olarak çok itibar görmüş ve Claudiopolis adına inzimamen, Hadrian 'ın adını da almıştır. Pausanias (L, XII, 9, 7), yanlış olarak, Sangarius (Sakarya) kıyısında gösterdiği bu şehrin Arkadya muhacirları ve Mantineenler tarafından iskân edildiğini ve burada Antinous şerefine her 5 yılda bir şenlikler yapıldığını kaydeder. Kayser Theodosius, bu şehri Bithynia 'nın şark kısmında teşkil edilen Honorias eyâletine merkez ittihaz etmiştir. Şehrin mevkii, Peutinger tabulasında doğru olarak gösteriliyor (IX, 3). İlk çağların sonuna doğru şehrin şiddetli bir zelzele yüzünden harap olduğu kaydedilmektedir. Daha yakın devirlerde ise, ahşap inşaat dolayısiyle, sık-sık yangınlar vukua gelip, bâzan şehrin hemen tamamiyle harâbiye uğradığı biliniyor. Şehrin bugünkü adının, Claudiopolis isminin „belde" mânasına gelen son parçasından çıkmış olması muhtemeldir; bununla beraber şimdiki ad ile Filyos nehrinin eski adı (yukarıda kaydedilen Billaios, Billis; başka kaynaklarda Bilion, Bilem (*Geogr. Rav.*, II, 17), Byleum (Peutinger, IX, 4) arasındaki yakınlık dikkati çekiyor. Bolu adının ne zamandan beri yerleştiği, hattâ şehrin hangi tarihte türkler tarafından fethedildiği kat'îyetle mâlûm değildir. VII.—IX. asırlar zarfında Anadolu içinde defalarca garba doğru ilerlemiş islâm ordularının, arada bulunan büyük dağ engelleri yüzünden buralara kadar sokulamamış olduğu söylenebilirse de, XIII. asırda Anadolu Selçuklularının parlak devrinde ve müteâkip asrın başlarında İlhanlılar hâkimiyeti sırasında, yâni Ankara havâlisi gibi iç Anadolu 'nun şimâl-i garbî kısımlarında türk hâkimiyeti tesis ettikten sonra, bütün bu havâlinin de istilâ edilmiş olması ve Bizans nufuzu altında kaldığı devirlerde bile akınlara mârûz kalmış bulunması mümkündür. Bolu, Osman Gazi devrinin sonuna doğru Konur-Alp (halk arasında Konrapa) tarafından istilâ edilmiştir. Orhan Gazi devrinde Geyve, Göynük, Mudurnu üzerinden Bolu 'ya gelen İbn Baṭūṭa, bu havâliyi yalnız türkmenler ile meskûn görmekle kalmıyor, aynı zamanda hemen her uğradığı şehir ve kasabada a h î zâviyelerinde konaklıyor. XV. asır başında, Yıldırım Bayezid devrinde Anadolu 'nun bütün şimâl-i garbî kısmı osmanlı hâkimiyeti altına girmişti. Timur istilâsından sonra Bolu havâlisi İsfendiyar-oğullarının tecavüzüne uğramış ise de, Mehmed I. ve müteâkiben Murad II. devrinde bunlar tardedilmiş ve ondan sonra artık askerî harekât vukua gelmediğinden, Bolu 'nun müstahkem mevki rolü sona ermiştir. Osmanlı idaresi altında Bolu, evvelâ uzun müddet Anadolu, daha sonra Kastamonu eyâletinin bir sancağı olmuş ve XVII. asırdan sonra bir müddet de kaza şeklinde idare edilmiş, 1867 'den itibaren, Kastamonu vilâyetinin sancağı olarak, teşkilâtlandırılmış, meşrutiyetten sonra müstakil sancak ve nihâyet cümhuriyet devrinde vilâyet şeklini almıştır.

XVII. asır ortalarında Bolu, 34 mahalleye dağılmış 3.000 kadar, ekserisi tahta ve bir kısmı kiremit örtülü evden mürekkep ve çarşısında 7 han, bedestan ve 400 kadar dükkân bulunan bağ ve bahçeler ile çevrili ve *Cihannümâ* 'ya göre, etrafı sûrsuz bir şehir idi. Her ne kadar o asrın ikinci yarısında buradan geçmiş olan seyyah Tavernier, şehrin ekseriyetle rumlar ile meskûn olduğunu söylemekte ise de, bu mâlûmat, muasır kaynaklarda te'yit edilmediği gibi,

XIX. asırda ecnebi seyyahların ifâdesi de bunun aksini göstermektedir. Bolu, geçen asırlar zarfında, Anadolu 'nun en işlek yollarından biri üzerinde, kısmen İstanbul 'dan Ankara 'ya, hattâ İran 'a kadar giden veya oradan gelen kervanların bir menzili rolünü oynamış, kısmen de, öteden beri zenginliği medhedilen bir ovanın teşkil ettiği ziraat sahasına merkez hizmetini görmüş, toprak ve hayvan mahsûllerinin (hububat, yün, tiftik, cehri boya nebatı, kereste, meyve v. b.) faâl bir pazarı olmuştur. Texier, XIX. asır ortalarına doğru Bolu 'nun nüfusunu 25.000 kadar tahmin eder. Büyük ticaret cereyanlarının ağırlaşıp, yollarını değiştirmesi sebebiyle, daha sonraları Bolu ehemmiyetini kısmen kaybetmiş ve nüfusu da azalmıştır. Cuinet (XIX. asır sonu), Bolu 'nun 10.796 nüfusu olduğunu kaydeder (9.642 müslüman, 758 rum ortodoks, 380 gregoryen ermeni, 18 katolik). Daha yakın devirlerde Bolu doğrudan doğruya harp sahnesi olmamışsa da, mücadele yıllarının sarsıntıları burada da ağır akisler bırakmıştır. 1935 sayımına göre, şehrin nüfusu, 7835 idi. Bolu 'nun durgunlaşmış hayatında son yıllarda yeni inkişaflar görülmektedir. Burada bir orta okul, bir orman orta okulu, bir un fabrikası, müteaddit kereste tezgâhları bulunmakta ve şehir elektirikle aydınlatılmaktadır. Bolu şehrinde kadîm çağlardan kalma san'at eserleri yoktur. Başlıca câmiler, Yıldırım Bayezid tarafından vakfedilmiş çifte minareli Ulucâmi, Demir Taş Paşa 'nın oğlu Mehmed Bey 'in eseri olan Kadı câmii, Şemsi Paşa (İmaret) câmii ve Karaköy 'de, İsfendiyar-oğullarından Musa Paşa tarafından, X. (XVII.) asır başında inşa ettirilmiş olan Ilıca câmiidir. Evvelce Bolu 'da müteaddit tekke ve medrese vardı; 1334 (1916) Bolu sâlnâmesi, şehirde 32 câmi, müteaddit tekke ve 12 medrese bulunduğunu kaydetmektedir. Şehrin dışındaki kaplıcalardan eski ve yeni mehazlerde bahsedilir.

Bolu vilâyeti, 11.140 km². arazi üzerinde, 1935 sayımına göre, 248.027 nüfusu ihtivâ etmekte ve Bolu, Akçakoca, Düzce, Göynük, Mudurnu ve Gerede kazalarına ayrılmaktadır. Bolu kazasının 2.925 km². arazisi üzerinde 61.036 nüfusu vardı. 1314 (1896/1897) Kastamonu sâlnâmesine göre, Bolu kazasının nüfusu 46.434, aynı kaynakta, şimdiki vilâyete bağlı kazaların mecmu nüfusu 163.776 gösterilmektedir. 1334 (1916) Bolu sâlnâmesinde ise, aynı kazaların nüfusu 215.000 'e yakın gösterilmiş olduğuna göre, bu rakamlar hakikate az-çok uygun sayılacak olursa, son devirlerde, her ne kadar Bolu şehrinin nüfusu azalmışsa da, vilâyet nüfusunda artma vukua geldiği anlaşılmaktadır. Vilâyet arazisinin 30 % kadarı ormanla kaplı olup, bugün bu ormanlar, asırlardan beri yapılan tahribat yüzünden, ovalardan, şehir ve kasabalar civarından çekilmiş ise de, arızalı sâhalarda çok kesif ağaçlıklar şeklinde ve vilâyetin başlıca zenginlik kaynağı olarak, bâki kalmıştır. Vilâyetin hârice sevkedebileceği mahsûller arasında, hububat, bakliyat, patates, tütün, fındık, ceviz ve elma gibi, yemişler, kereste, canlı hayvan, yün, tiftik, kümes hayvanları ve yumurta sayılabilir. Eski çağlarda Bolu 'nun Karadeniz Ereğlisi ile ticarî irtibatı mevcut idi. Bu istikamette eski bir yolun izine hâlâ Bolu ovasının şimâl kısmında rastgelinmektedir. Daha yakın devirlerde, Bolu 'nun mahsûlleri, kısmen Düzce üzerinden, Karadeniz kıyısında Akçaşehir (şimdiki adı ile, Akçakoca; Düzce kazasına bağlı bir nâhiye merkezi) 'e sevkedilirdi. Şimdi ticaret faâliyeti Hendek ve Düzce üzerinden, 118 km. 'lik bir şose ile Adapazarı istasyonuna doğru çekilmektedir. Diğer taraftan Bolu, şarkta Gerede-Kızılca-Hamam üzerinden, 242 km. 'lik bir şose ile Ankara 'ya bağlanır.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie d. Altertumswiss.*, III, 472, 542; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 147; G. Perrot, *Exploration de la Galatie*, I, 42 v.d.; ayn. mll., *Souvenir d'un voyage en Asie Mineure*, s. 241 v.d.; A. D. Mortdmann, *Inschriften aus Bithynien* (*SB Bayr. Ak.*, 1863, 1, 212 v.d.); W. von Diest, *Von Pergamon über den Dindymos zum Pontus* (*Peterm. Mitt.*, Ergz. 94, 1889, s. 59); M. Anton, *Neue Forschungen im nordwestlichen Kleinasien* (*Pet. Mitt.*, Ergz. 116, 1895, s. 88 v.d.); R. Leonhard, *Paphlagonia. Reisen und Forschungen im nördlichen Kleinasien*, s. 30, 150; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, IV, 493 v.d.; İbn Baṭūṭa *Seyahatnâme* (trc. Mehmed Şerif), I, 348; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 172; *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), 651; *Kastamonu sâlnâmesi*, 1314 (1896/1897), 19. defa; *Müstakil Bolu sancağı sâlnâme-i resmîsi*, 1334 (1916); *1935 nüfus sayımı* (istatistik um. müd. neşriyatı) 75, X; *On beşinci yılda Bolu*, 1937.

(BESİM DARKOT.)

BOLVADİN, iç Anadolu 'nun garp cihetinde, Sultan-Dağı ve Emir-Dağı arasında uzanan ve ortasından Akşehir gölüne dökülen Akar-Çay 'ın geçtiği bir ovanın şimâl kenarında, Afyon vilâyetine bağlı bir kazanın merkezi olup, Afyonkarahisar 'a 47 km. mesafede bulunan Çay istasyonuna 8 km. 'lik bir şose ile merbût ve deniz seviyesinden takriben 1000 m. irtifâda kâindir. Bizans müverrihlerinin Polybotum adı ile zikrettikleri bu kasaba civarında hububat, bakliyat ve haşhaş ziraatine elverişli, münbit bir ova vardır ve evleri etrafında de mey-

ve bahçeleri uzanır. Kasabanın müteaddit câmileri arasında Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrâzamlarından Rüstem Paşa'nın yaptırdığı ve mimar Sinan'ın eseri olduğu söylenen güzel bir câmi bulunur. Osmanlı saltanatı devrinde Bolvadin, İstanbul'dan gelerek Eskişebir-Seydigazi üzerinden Akşehir—Konya ve Suriye'ye giden ticaret yolu üzerinde mühim bir menzil teşkil ediyordu. XIX. asrın son senelerinde inşa edilen Konya demir yolu kasabanın bu bakımdan ehemmiyetini azaltmış ise de, yine buradan Emir-Dağı (Aziziye) — Çifteler veya Seydigazi üzerinden Eskişehir'e kamyon ve araba nakliyatı yapılmaktadır. Millî mücadele yıllarında 1921 mart sonunda taarruza geçerek Dumlupınar mevzilerini düşüren yunan kuvvetleri, Afyon'u işgâl edip, Çay—Bolvadin hattına kadar ilerlemişlerse de, ikinci İnönü zaferini müteâkip şimâlden sevkedilen kuvvetler tarafından ric'at hatlarının kesilmesi tehlikesi karşısında, burada kalamayarak, bir hafta içinde geri çekilmeğe mecbur olmuşlardı. 1922 senesi ağustos sonunda türk ordusu taarruza hazırlanırken Bolvadin mühim bir askerî karargâh rolünü oynadı. Kasabanın nüfusu 1927 sayımında 7,953 ve 1935'te ise, 9.195 idi. Bolvadin kazasının 2420 km². arazisi üzerinde Çay (kasabanın nüfusu 4.820) ve İshaklı (oldukça ehmmiyetli selçukî eserleri ve bir medrese barâbesi bulunan küçük bir kasaba; nüfusu 1.450) nâhiyelerine bağlı 47 köy bulunmakta idi ve kazanın nüfusu 43.119 olarak tesbit edilmiştir.

Bibliyografya: W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor* (London, 1842), II; Ch. Texier, *Asie Mineare* (Paris, 1839—1849), s. 448; W. Ramsay, *The Historical geography of Asia Minor* (London, 1890); V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), IV, 240; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1315), III; Besim Dakort, *Coğrafi araştırmalar* (İstanbul, 1938), I, 66 v.d.; *1935 genel nüfus sayımı*, 75, 3; *Afyon vilâyeti broşürü*. (Besim Darkot.)

BOMBAY, Hindistan'ın garp sâhilinde, bir ada; bugün dolma geçitler ile karaya bağlanmış aynı isimdeki eyâletin baş şehri olup, Hindistan'ın en mühim limanı ve pamuk ve pamuklu kumaş ticâretinin merkezidir; 57 km². lik bir saha kaplar. Nüfusu 1921 'de 1.175.914 idi. Bombay isminin, bir hind ilâhesinin adı olan Mumbâdevî'den iştikak ettiğinde şüphe yoktur. Mâbedi bugün bile hürmet ve tâzim görmektedir. Bombay adası, Hindistan'ın büyük gemilere melce olabilecek yegâne limanını ihtivâ etmesine rağmen, ancak 1661'den itibaren tarihte bir rol oynamağa başlamıştır. Bu tarihte portekizliler şehri, Catherine de Braganee'in cihazı arasında, Charles II.'a terkettiler. 1668 'de aynı kıral, şehri şarkî Hindistan kumpanyasına (East Indıa Company) bıraktı; kumpanya 1687'de başlıca merkezini, Surat'tan Bombay'a nakletti.

Şehirde 1921'de müslüman nüfusu umûm nüfusun 20 % 'si idi. Bu müslüman nüfus içinde, islâmiyeti kabûl eden bütün milletlerin mümessilleri bulunmaktadır (arap, iranlı, türk, efganlı, malay ve afrikalı). Bunların başında mıkdar ve nufuzları ile kudretli 3 tüccar gurupu vardır: Memonlar, Bohorâlar ve Hocalar. Bunların ticarî faaliyetleri bilhassa Basra körfezi ve Zengibar'a yapılmakta ise de, ticaret maksadı ile, Avrupa'yı ve ingiliz müstemlekelerini ziyaretten çekinmezler. Bunlar sınaî ve malî teşebbüsleri, hayırperverlik teşkilâtları ve belediye idaresine iştirâkleri ile de hemen-hemen aynı derecede temayüz etmişlerdir. Diğer bâzı sınıflar da zikre şayandır; hindli ana ve arap babalardan dünyaya gelip, ilk zamanlarda denizci iken, bugün mürefleh bir cemaat teşkil eden Konkanlı Navaytlar, millî kıyafetleri ile göze çarpan at canbazı (at tüccarı) araplar, kısmen uzun zamandan beri bu sâhil boyuna yerleşmiş Sîdî veya afrikalılar ve nihâyet şimâlî Hindistan'daki pamuk ipliği fabrikalarına kadar çalışmağa giden Culahalar bunlardandır. — Câmi ve mescid ancak 1802 'den beri mevcuttur. En eski müslüman âbidesi, Paru Şeyh 'Alî 'nin mezarı olup, 1431'e doğru inşa edilmiş, 1674'te yeniden tâmir olunmuştur. Bunun yakınında ber sene, mühim bir panayır kurulmaktadır. Muharremin tes'idi Bombay'da şi'îler ile sünnîler arasında sık-sık arbedelere vesile olur.

Bibliyografya: Sir J. M. Campbell, *Materials towards a Statistical Account of the Town and Island of Bombay* (Bombay, 1894); S. M. Edwardes, *The Rise of Bombay* (Bombay, 1902); J. M. Maclean, *Guide to Bombay*. (J. S. Cotton.)

BOMBAY, Hindistan'ın garp kısmında bulunan ve idare merkezi aynı isimde olan bir eyâlet (presidency)'tir. Sind'den başlayıp, Gucarât etrafından Konkan'a kadar ve Ghâtlar arasından Dakkan ve Carnatic'e kadar uzanır. Goa, Damân ve Diu gibi, Portekiz müstemlekeleri ve Baroda devleti, Bombay eyâletinin hudutları dâhilinde bulunur. Kızıl denizin medhâlindeki Aden müstemlekesi de, idarî nokta-i nazardan Bombay'a tâbidir. Bu eyâleti diğerlerinden ayırt eden hususiyet, arazinin 1/3 'inden fazlasının yerli, tâbi devletlerden müteşekkil olmasıdır. Sahası, bu devletlerinki ile beraber, 490.737 km²., mecmu nüfusu ise, 1921 'de 26.757.000 'dir. Bombay'ın müslüman hâkimiyeti altındaki tarihi, daha aşağılarda Guca-

rât, Dakkan ve Sind maddelerinde anlatılacaktır. Hâl-i hâzırdaki en mühim müslüman devletleri şunlardır: Sind 'de Ḫayrpur [b. bk.], Kāṭhiāvār 'da Cunagarh [b. bk.], Cambay [b. bk.], Gucarāt 'ta Pālanpur [b. bk.] ve Rādhanpur [b. bk.] ve Konkan 'da Cancīra [b. bk.]. Vaktiyle eyâlet tamamiyle müslüman hâkimiyeti altında bulunuyordu. Hâlbuki ingilizler, Sind [b. bk.] müstesna olmak üzere, eyâleti, Marāṭhālardan zaptettiler. 1921 'de eyâletin umum nüfusunun 18 % 'ini temsil eden, 4.800.000 müslüman nüfus vardı (hindûlar 20.500.000). Bununla beraber, Sind 'den ṣarf-ı nazar edilirse, müslüman nüfusunun mikdarı 2.000.000 'dan aşağı düşer ki, bu aded ancak 7 % nisbetini verir. Müslümanlar Sind 'de, umumî nüfusun en aşağı 76 % 'sını teşkil ederken, Bombay şehri, Gucarāt 'ın iki idarî bölgesi ve Carnatic 'in iki sancağından başka yerlerde 10 % nisbetini geçmezler. Bu gayr-i muntazam dağılma, Dakkanlı Marāṭhāların, müslüman hâkimiyeti altında, hemen-hemen 4 asır yaşamış olmalarına rağmen, bunlar arasında islâmiyetin hiç bir vakit tamamiyle nufuz etmediğini isbat eder. Hindistan 'ın her tarafında olduğu gibi, Bombay eyâleti müslümanlarının ekseriyeti de sünnîdir (takriben 97 % 'si). Sâdece Ḫōca [b. bk.] 'lar (50,837) ile Bōhorā [b. bk.] 'ların bir kısmı (188,307), şi'îdir. Bōhorāların diğer kısmı, müreffeh vaziyette olan tüccarlardır ki, Gucarāt 'ta ikamet ederler ve şi'î olmayıp, sünnîdirler. Merhum Ḳādiānlı Ġulām Aḥmed tarafından te'sis edilen Ahmediye mezhebi, söylendiğine göre, Bombay 'da 10.000 müntesip kazandı. Diğer cemaatler ve milletler arasında, 1901 'de, 97.000 Memon, bilhassa Sind 'de 543.000 Balōç (belûcistanlı), 262.000 arap, 170.000 Pathan veya efganlı ve yalnız 28.000 moğul bulunduğu gösteriliyordu. Sind 'in tezayüt eden refah ve mamûriyetinden ṣarf-ı nazar edersek, müslümanların, nüfusun mütebaki kısımlarından daha sür'atle çoğaldıklarını kabûl etmek için bir sebep yoktur.

Bibliyografya: *Census Reports*, 1872, 1381, 1891 ve 1901 seneleri; Sir J. M. Campbell, *Bombay District Gazetteers* (Bombay, 1877—1901); *Imperial Gazetteer of India, Provincial Series, Bombay Presidency* (Calcutta, 1909). (J. S. COTTON.)

BONA (frns. BÔNE), Cezayir sâhilinde Konstantin vilâyetine bağlı bir şehir olup, 36° 53′ 58″ şimâl arzı ve 5° 25′ 4″ şark tûlü (Paris) üzerindedir. Seybouse ırmağının munsabında garpta — Garde burnu ve şarkta — Rosa burnu arasında bulunan bir körfezin garp sâhilindedir. Şehir deniz ile Ezūğ dağlarının son yamaçlarını teşkil eden orınanlık şırtlar arasına kurulmuştur. Arap coğrafyacılarının Bōna dedikleri bu şehre yerliler 'Annāba derler.

Nüfusu 51.900 'dür. Bugünkü Bōna şehri Hippone (Hippe-Regius) 'un mevkiinden takriben 2,5 km. mesafededir. Fenikeliler tarafından tesis edilip, Kartacalıların eline geçen ve daha sonra Numidya kırallarının ülkesine dâhil olan Hippo, Jugurtha hezimetinden sonra, romalıların Afrika eyâletine ilhak edildi. Roma imparatorluğu devrinde büyük bir refah ve ikbâle kavuşan bu şehir, hıristiyanlığın yayılmasını müteâkıp, memleketin dinî merkezlerinden biri oldu. Burada 393, 395 ve 426 'da dinî meclisler toplandı. St. Augustin buranın piskoposu idi. 430 'da Vandallar ve onu tâkip eden asırda bizanslılar tarafından zaptedilip, arap istilâsına kadar Bizans elinde kaldı. Şehir, her hâlde Kartaca ile hemen aynı zamanda, Ḥassān b. al-Nu'māa 'ın vâliliği esnasında ve VII. asrın sonları yahut VIII. asrın başlangıcında, müslümanların eline geçti.

Bunu tâkip eden asırlarda Avraba ve Maṣmūda kabîlesine mensûp berberîler Bōna mıntakasına yerleştiler (al-Bakrī, *Descr. de l'Afrique*, trc. de Slane, s. 134) ve sırasiyle Aġlabîler, Fāṭimîler, Zīrîler ve nihâyet Ḥammādîler Kayravān 'da oturan arap vâlilerine tâbî oldular. Bu devirde, belki hıristiyanların sâhile taarruzlarına mâni olmak maksadı ile, eski Hippon 'dan bir az ötede, deniz kenarında yeni bir şehir inşa edildi. İbn Ḥavḳal (*Description de l'Afriqae*, trc. de Slane, *JA*, 1842, s. 182) 'in anlatlığına göre, „şehrin vâlisi müstakil olup, elinin altında, ribāṭlara yerleştirilen kıt'alar gibi, her zaman harekete hâzır bir berberî kuvveti bulundururdu". Al-Bakrī (*ayn. esr.*, s. 133), biri eski, diğeri yeni olmak üzere, iki şehri açıkça birbirinden ayırt eder. Eski şehir, Oḳoṣṭīn (St. Augustin) 'in vatanı olup, çıkılması güç bir tepe üzerine kurulmuştur ve Medînat Zāvī adını taşırdı ki, Slane 'in de tahmin ettiği gibi, bu isim her hâlde şehrin, Zīrîlerin dördüncü hükümdarı olan Mu'izz b. Bādīs tarafında akrabası Zāvī b. Zīrī 'ye iktâ edilmiş olmasından gelmiştir.

İkinci şehir ise, 3 mil mesafede olup, Yeni-Bōna adındadır. 450 (1038) senesinden sonra etrafı sûrlar ile çevrilmiştir. Medînat Zāvī 'nin ne zaman ortadan kalktığı bilinmiyor. Mamafih Hippone mevkiinde, bir kaç Roma eserinin izinden başka, bir şey kalmamıştır. Her iki coğrafyacı da bu şehrin umranını ve civarının, meyve, hububat ve hayvanat bakımından, zenginliğini medhetmekte birleşirler. Burada deri ve yün ticâreti gâyet ehemmiyetli olduğundan, bilhassa endülüslü tâcirler sık-sık gelip-giderlerdi. İbn Ḥavḳal 'in zamanında, beytülmâl için alınan vergilerden maada, Bōna her sene Ḥam-

mādī sultanının hassa hazinesine 2.000 dinar temin ederdi. Bu devirde ve bunu tâkip eden asırda şehirde bâzı yerli hıristiyanlardan başka, bir de piskoposluk makamı bulunduğu, Papa Gregor VII. 'un Sultan al-Nāṣir b. Ḳilnās 'a 1076 'da yazdığı mektuptan anlaşılır (krş. Mas Latrie, *Traités entre Chrétiens et Arabes au Moyen âge, Introd. hist.*, s. 22; mad. CEZAYİR).

Bōna ahalisinin korsanlık etmesi hıristiyanları kızdırdı. 1034 'te Pisa ve cenevizlilerden mürekkep bir donanma şehri yağma ve tahrip etti. Bir asır sonra Sicilya kıralı Roger II., Muvaḥḥidîn 'in Bicâye ülkesini tahribinden istifâde ederek, amiralı Mahdîyali Philipp 'e Bōna 'yi işgâl ettirdi ve oraya Ḥammādī hânedanına mensûp emîri, kendi mümessili olarak, yerleştirdi. Bōna, hıristiyan hâkimiyetinde kısa bir zaman kaldıktan sonra, 1160 'ta Muvaḥḥidîn 'in eline geçti. XIII. asırda şehir, 2 sene için (599—601=1203—1205) Muvaḥḥidîn 'in elinden çıkarak, Yaḥyā b. Ġāniya 'ye tâbî oldu. Muvaḥḥidîn imparatorluğunun parçalanmasında Bōna, Tunus 'taki Ḥafṣî hissesine düştü ve bilâhare Tunus, Bicâye ve Constantine 'de hüküm süren emîrler arasında bir mücadele mevzuu oldu ve Ḥafṣî emîri al-Faḍl 'ın kurduğu küçük bir emâretin (1358—1360) merkezi oldu. 1366 'da Bicâye emîri Abu 'l-'Abbās burasını yeğeni Abū 'Abdullāh Muḥammed 'e verdi. Bununla beraber şehir yalnız müslümanların değil, hıristiyan tâcirlerin de uğrağı olan bir ticaret limanı olmakta devam etti; Pisalılar, cenevizliler, marsilyalılar ve katalanların burada ticarethâneleri vardı. Fakat korsanlığın gelişmesi yüzünden, deniz ticareti daralınca, Bōna inhitat etti. Burası XV. asrın başında 300 evlik bir köy hâline gelmişti (Leo Africanus, nşr. Schefer, III, 107).

Türklerin Cezayir 'e yerleşmesi, Bōna ahalisini Ḥafṣî hâkimiyetinden kurtardı. Bōnalılar 1533 'te sultan Mūlāy Ḥasan 'a karşı ayaklandılar ve Barbaros Ḥayreddin 'den imdat istediler; Barbaros Bōna 'ya geldi ve orada hazırlıklarını tamamlayarak, Tunus 'un istilâsına girişti (1535). Fakat şehrin ispanyollar tarafından işgâlini müteakip, Charles V. yeniden tahta geçen Mūlāy Ḥasan 'dan Bōna 'yı aldı. Marquis de Mondejar gelip, şehrin kalesine 600 kişilik bir kuvvet yerleştirdi; bu kuvvet, türkler ile yerliler tarafından, tam bir muhasaraya alındı ve 5 sene sonra burasını tahliye zorunda kaldı. (1535—1540). İspanyolların kalkıp gitmesinden sonra, türkler şehre hâkim oldular ve burada bir garnizon te'sis ederek, 1830 'a kadar mevkilerini muhafaza ettiler. Bu 3 asır zarfında korsanların ticarete engel olmasına rağmen, Bōna 'ya sık-sık fransız tacirleri geliyordu. Bir takım Marsilya tacirleri tarafından te'sis edilen Compagnie du Corail XVI. asrın ortalarında, burada bir ticarethâne tesisi için, müsaade istihsâl etti. Bu müessese 1609 'da tahrip edildi, fakat Sanson Napollon 'un delâleti ile, 1628 'de tekrar kuruldu ve 1799 'a kadar devam etti. „Compagnie d'Afrique" namı altında şimâlî Afrika ile ticaret yapan muhtelif şirketler bu şehri, bilhassa deri, yün ve hûbubat mübayeası için, muamelât merkezi ittihaz ettiler. Bōna o kadar ehemmiyet kazanmıştı ki, Louis XIV. burasını ele geçirip, müstahkem bir mevki hâline getirmeği düşünüyordu. Bōna 'daki ticarethâne, 1801 'de fransızlara iâde edilmesine rağmen, bilâhare geri alınarak, ingilizlere verildi ve 1807 'den 1815 'e kadar onların elinde kaldı. 1815 'te tekrar fransızlara devredildi ise de, Fransa ile Cezayir dâyısı Hüseyin 'in araları açılınca, tahliye edildi.

Cezayir 'in fransızlar tarafından zaptından sonra, Bōna 'ya da kuvvet gönderildi. General Damrémont 'un kumandasındaki kıt'alar, 2 ağustos 1830 'da şehire girdiler ve iç kaleyi ele geçirdiler. Fakat general de Bourmont geriye çağırıldı ve 15 ağustosta Cezayir 'e girdi. Konstantine beyi Aḥmed 'in hâkimiyetini tanımayan şehir ahalisi, Aḥmed 'in muavinleri tarafından yapılan hücûmlara rağmen, istiklâllerini muhafaza ettiler. Fransızların, burada yerleşmek için, 1831 'de giriştikleri diğer bir teşebbüs de muvaffakiyetsizliğe uğradı ve seferî kuvvete kumanda etmiş olan bin-başı Huder ile yüzbaşı Bigot 'nun katli ile neticelendi; eski Constantine beylerinden olup, kendi hesabına Bōna 'yı ele geçirmek isteyen İbrāhīm 'in bu cinâyette parmağı vardır. Bununla beraber, bir sene sonra Constantine beyinin halifesi Ben Aissa (İbn 'Īsā) 'nın hücumlarına daha ziyâde dayanamayacağını anlayan şehir halkı fransızlardan yardım istemek mecburiyetinde kaldılar. D'Armandy ile Yūsuf, cür'etli bir hareket ile, iç kaleye bir kaç kara ve deniz askeri sokmağa muvaffak oldular ve türklerin mukavemetlerine rağmen, buraya fransız bayrağını çektiler (27. mart 1832). İbrāhīm kaçtı ve İbn 'Īsā şehri yaktıktan sonra uzaklaştı. Bir müddet sonra, bir fransız garnizonunun yerleştiği Bōna, şark eyâletinde yapılan askerî harekâtın üssü oldu ve Konstantine 'e karşı 1836 ve 1837 'de gönderilen kuvvetler, buradan hareket ettiler.

O zamandan beri Bōna 'nın mâmuriyeti artmaktadır. Seybouse vâdisinin ziraate elverişli bir hâle getirilmesi, Ezūġ ormanlarının işletilerek, hârice sevkiyat yapılması, Makṭa' al-Ḥadīd demir mâdenleri ile Bōna 'ya hâlen bir demir yolu ile bağlı olan Tebessa mevkiinin son zamanlarda işletilmeğe başlanılan fosfatları,

bu şehrin serî bir surette inkişafında âmil olmuştur. Şimdi Böna limanı Cezayir 'in üçüncü iskelesidir ve parlak bir istikbâli vardır. Nüfusu günden güne artan yeni Böna şehri eski şehrin yanında inşa edilmiştir. Eski şehirden ise, XIV. asırda Ḥafṣî 'ler tarafından inşa edilip, bilâhare şekli tamamiyle değişmiş olan iç kale müstesnâ, pek az iz kalmıştır.

Bibliyografya: R. Bouyac, *Histoire de Bône* (Paris, 1892, 12° 'de); Féraud, *Documents pour servir à l'hist. de Bône* (*RAfr.*, 1873). (G. YVER.)

BONDĀRÎ. [Bk. BUNDĀRÎ.]

BONDU. BONDŪ, Senegal 'de bir memleket olup, şimâlde — Bakel sâhası, garpta — Senegal 'i Ferlo 'dan ayıran Gambien ırmağının tâbîlerinden Sandugu, cenupta — Fuladūgū ve şarkta — Senegal 'i Bambūk 'tan ayıran Senegal nehrinin tâbîlerinden Falémé ile hududlanmıştır. Bondū şarktan garba tahminen 190 ve şimâlden cenûba 170 km. uzanır; 13° 12′ ve 14° 49′ şimâl arzı dereceleri, 14° 20′ ve 15° 50′ (Paris) garp tûlü dereceleri arasında imtidat eder ve tahminen 32.000 km². bir sâhayı kaplar.

Bondū, 80—100 m. yüksekliğinde, dik yamaçlı ve münferit tepecikleri olan bir ova manzarası arzeder. Bu memleket cenûba doğru yükselir ve burada hemen hemen 100 m. râkımını geçmeyen tepelerin teşkil ettiği hatlar, Falémé havzasını Gambie havzasından ayırır. Böylece suların bir kısmı, 150 km. bir güzergâh üzerinde Bondū 'yu uzunluğuna kat'eden Falémé ırmağı ile şimâle ve bir kısmı da Gabie 'nin, en ehemmiyetlisi Niaule olan (300 km. uzunluğunda), ayakları ile cenûba akar. Bu ırmaklardan maada, ekseriya içinde bütün yıl su bulunan birikintiler ile toprak sathından 2—20 m. derinlikte bir su tabakası memleketin su ihtiyacını te'min eder. Yağmurlara gelince, hazirandan teşrin II. 'e kadar bol bol yağar.

Ekseriya demir mürekkebatını ihtivâ eden toprağın inbat kuvveti, yerine göre, değişir. Ferlo 'ya yakın garp mıntakası kurak mevsim devamınca, bozkır hâlindedir ve ilk yağmurlardan sonra burasını bir ot tabakası kaplar. Merkezde bozkır ve münbit topraklar yine birbiri ile karışır. Cenupta medarlara has nebat cinsleri görünmeğe başlar, demir-hindi, peynir ağacı nevileri, bambu ve yabani incir ağaçları seyrek olup, orman hâlinde değildir. Sahne olduğu harpler ve ahalisinin ziraat hususundaki cehâleti yüzünden, Bondū 'da ziraat, yer fıstığı, killi topraklarda darı ve dâimî su birikintileri civarında pirinçten ibaret kalmıştır. At, öküz ve merkep gibi, ehlî hayvanların çokluğuna rağmen, hayvan yetiştirmek henüz pek iptidâî bir şekildedir. Maden kaynakları pek azdır. Falémé ırmağının kumlarını yıkayarak, çıkarılan altın, azlığı dolayısiyle, kârlı bir işletmeğe imkân vermez. Demir mâdeni damarları ehemmiyetsizdir. Ticârî muamelelerde para yerine geçen kumaş toplarını temin eden dokumacılık istisna edilirse, sanayi, ev hayatının ihtiyac gösterdiği eşyayı imâlden ibarettir.

Ahali pek muhtelif unsurlardan mürekkeptir. Esası teşkil eden Mandé ırkından olan Malinké, Soninke ve Bambāra kabîlelerine Volof, Tukulōr ve en nihâyet Fūta Callon 'dan az miktarda gelen, fakat bir nevî aristokrasi teşkîl eden, Fulbeler inzimam ettiler.

Bondū, Bakel 'in cenûbunda Būlbanē 'de oturan *almamy* tarafından idâre edilmektedir. Raffenel 'e nazaran, harp ilânı için, başlıca köy muhtarlarının re'yini almakla mükellef olmasına rağmen, *almamy*, aynı zamanda askerî ve dinî reis olarak, mutlak bir otoriteye sâhiptir; iktidar makamı irsen oğula değil, ölen *almamy* 'nin büyük erkek kardeşinin büyük oğluna intikal eder. Köyler muhtarlar tarafından idare edilir ve muhtarlık babadan oğula geçer. Bu muhtarların yanı-başında *marabut* denilen kimseler de ehemmiyetli bir mevki sâhibidirler. Bunlar 3 sınıfa ayrılırlar: miras taksimi işlerine bakan imamlar, *almamy* ile köy muhtarları arasında mutavassıt kadılar (*tamsir*) ve maarif ile din işlerine bakan *talibe* 'ler.

Bondū, rivâyete göre, Fūta Sissibeleri tarafından te'sis edilmiştir. Karışıklıklardan dolayı memleketlerinden kaçan bu firarîler, Galam reisi veya *tanka* 'sına gelip sığındılar; *tanka* onları iyi kabûl etti ve oturacakları yeri seçmek hakkını kendilerine bıraktı. Sonra iki devletin hududu, merkezlerinden aynı günde hareket edecek olan iki şefin yekdiğerî ile karşılaşacakları bir noktada, tesbit edildi. Hattâ Raffenel 'in zamanında bile senbolik merasim; Bondū 'nun Galam 'a tâbiiyetini hatırlatıyordu. İlk zamanlarda epeyce mahdut olan Bondū arazisi, müteâkiben komşu kabîleler ile yapılan muzafferâne harpler sâyesinde, genişledi ve ahalisi Fūta, Fūta Callon ve bir çok Sarrakole müstâmerelerinden gelen muhacirler ile çoğaldı.

Ticaret ile iştigâl eden Soninke tarafından yapılan islâm propagandasına rağmen, Bondū ahalisi uzun müddet putperest kaldı. XVIII. asrın ilk yarısında, *almamy* bulunan 'Abd al-Ḳādir 'in sevk ve idaresi altında Bondū 'yu istilâ eden Fūta Callonlu Pul 'lar islâmiyeti, bizzat kendilerinin henüz kabûl etmiş oldukları bu dini, Bondūlulara cebren kabûl ettirdiler. Netice olarak Pul 'lar ile Bondū ahalisi arasında sonu gelmeyen harpler çıktı. Bu harplerde 'Abd al-Ḳādir, kardeşini katlettirdiği

Bondū *almamg*'si Sego tarafından öldürüldü. XIX. asırda Bondū hükümdarları Fransa tarafına geçtiler. *Almamg* Bū Bakar Sa'ada, ölümüne kadar, fransız tarafdarı kaldı. Bilhassa marabut al-Ḥâcc 'Omar [b. bk.] iltihak etmeği istemediğinden, bu adamın çeteleri Bondū 'yu yağma ve tahrip ettiler. Ölümünden sonra halefi 'Omar Penda 'ya muhalif bir fırka, fesatçı Maḥmadu Lamîn 'in tarafını iltizam etti. 1885 'ten 1887 'ye kadar Bondū yeniden tahribata uğradı. Maḥmadu, *almamg* 'yl Bondū 'dan koğdu ve Frey 'in kıtaatı tarafından püskürtülüneeye kadar, memleketin hâkimi olarak kaldı. Uzun zamandan beri Tiedānîyelerin mezhebini kabûl etmeyerek, islâmiyete karşı oldukça lâkayıt bulunan Bondū halkının vaziyetinde son zamanlarda ehemmiyetli bir değişiklik oldu ve ahali Avrupa nufuzuna muhalif olan bu tarikatin fikirlerini benimsemeğe başladı.

Bibliography: Muako Park bei Rennel, *Voyages et découvertes dans l'intérieur de l'Afrique*, sene VI, s. 110 v.d.; Raffenel, *Voyage dans l'Afrique occidentale* (Paris, 1846), fasıl IV, V, IX, s. 268 v.dd.; Tardieu, *Sénégambie* (Paris, 1847), s. 24 v.dd.; Rançon, *La Bonda* (*Bulletin de la Société de Géographie commerciale de Bordeaux*, 1894); Le Châtelier, *L'Islam dans l'Afrique occidentale* (Paris, 1899), s. 30 v.dd., 229 (G. YVER.)

BÔNE. [Bk. BONA.]

BŌNÎ. [Bk. BŪNÎ.]

BONNEVAL. [Bk. AHMED PAŞA, BONNEVAL, Humbaracı Başı.]

BORAK. [Bk. TENEKÂR.]

BORNEO, Malezya takım adalarının en büyüğü ve Yeni-Gine 'den sonra arzın en büyük adası (746.000 km²); hatt-ı üstüva üzerinde olup, en yüksek zirvelerine kadar, sıcak iklim ormanları ile kaplıdır. Dağlarının garp-şark istikametinde oluşu bu adaya kütlevî bir şekil vermiştir. Bu kütle şekli, bilhassa, Borneo 'yu, garpta — Datu burnundan ve şarkta — Mangkalihat burnuna kadar, baştan-başa kat'eden ve yukarı Kapuas sıra-dağlarının işgâl ettiği mıntakada kendini gösterir. Yukarı Kapuas silsilesi billûrî arduvazlardan müteşekkil olup, irtifâları çok değişir (150—2000 m.). Bu silsileden, muvâzi yarıklar ile ayrılmış üçüncü zamana âit kum taşından müteşekkil yüksek yaylalar cenûba uzanır; bunlar Melavi ırmağının şimâlinde Mahdi yaylası ve bu nehrin cenûbunda Schvaner dağlarıdır. Bu dağ sistemi garpta Çin denizine ve şarkta, jeolojik nokta-i nazardan, henüz pek az araştırılmış bir mıntakaya kadar uzanır. Yukarı Kapuas havzasının cenûbunda yüksek yaylalar, sular tarafından derin bir şurette aşındırılmış tüflerden müteşekkil Müller dağları ile kat'edilmiştir. Dağların şarkgarp istikameti yukarı Kapuas silsilesinin şimâlinde de görülür. Rüsûbî teşekkülâttan ibaret olan bu dağlar, granit ve andezit kütleleri ile kat'edilmiştir. Şimdi rüsûbların umumî çöküntüleri neticesinde, bu granit ve andezit kütleleri civardaki yükseklikleri geçmekte veya ovada münferit sivri tepeler hâlinde yükselmektedir. Şimâlde Kinabalu dağı (4175 m.) ve merkezde Gunung Raja (2278 m.) dağları bu dağ sisteminin en yüksek zirveleridir.

Fazla mıkdarda yağan yağmurlar (garp sâhilinde aş. yk. 4.000 mm., Bancarmasin 'in cenûbunda 2.800 mm.), kaynaklarını adanın ortasından alan kuvvetli akar suların teşekkülünde âmil olur. Sambas ve Kapuas nehirleri garp sâhiline dökülür; bunlardan Kapuas 'ın genişliği 1500 metreye kadar varır. Kahajan, Kapuas-Murung ve Barito (aş. yk. 1000 km. uzunlukta) cenup sâhiline; Mahakam (Barito ile aynı uzunlukta) ve Kajan nehri şark sâhiline; Baram nehri, Batang Recang ve Batang Lupar şimâl sâhiline dökülür. Bu akar sular ve bir çok daha küçükleri, eskiden beri geçtikleri vâdileri ve ovaları çakıl, kum ve mil ile doldurmuşlardır. Böylelikle teşekkül eden alüviyonlu mıntakalar gittikçe genişliyor ve gittikçe sığlaşan mücavir denizlere doğru her gün daha fazla ilerliyor. Nehirlerin munsablarında sâhiller pek münhattır; bataklık ve rhizophore fasilesinden ağaçlar ile kaplıdır. Yalnız şark sâhilinde alçak bir dağ silsilesi yükselmiş ve bugünkü Kutei 'yi denizden ayırarak, burada bir havza meydana getirmiştir. Buraya akan ırmaklar nihâyet kıyı gölünü doldurmuş olduklarından, burası şimdi, içlerinde su bulunan göller ile, gâyet düz bir mıntaka teşkil eder.

Borneo her devirde, toprağındaki kıymetli mâdenleri ve elmasları ile, meşhurdu. Bununla beraber, gerek her tarafta rüsûbatına rast gelinen alüvyonlu arazide, gerek iptidaî kayalıklar içinde bulunan bu servetler, avrupalılara, işletilmeğe değecek kadar, bol görünmemiştir. Fakat yerliler, bu yolda kendilerine tekaddüm eden garp sâhili çinlilerinin verdiği misâle uyarak, oldukça varidat te'min etmekten geri kalmıyorlar. Seravak, prenslik oluşunu başlıca antimon ve civa mâdenlerine borçludur. Bir çok yerlerinde arzettiği üçüncü zamana âit kömür tabakaları ile Borneo adası, avrupalılara ancak istisnâî olarak, epeyce yüksek bir randıman te'min eder (msl. cenûb-i şarkî sâhilinde Pulu Laut 'ta). Buna mukabil bâzı yerlerde (Kapuas ve Barito ırmaklarının orta havzalarında) sathî bir işletme, yerlilerin ihtiyaclarına kifayet ediyor. Bu son zamanlarda petrol sanayii kayda değer bir ehemmiyet ka-

zsanmıştır. Bu sanayiin merkezleri Mahakam nehrinin munsabı ile Balik Papan koyudur.

Bol yağmurlar ile sulanan sıcak iklim ormanları ile kaplı olan Borneo adası guttapereha (Getah pertja), kauçuk, hind kamışı, kâfûru istihsâl ve ihrac eder. Ziraat ve hayvan yetiştirme yerliler arasında pek az inkişaf etmiştir. Bunun içindir ki, ada nisbeten az mıkdarda kopra, karabiber ve sagu ihrâe eder. Avrupalılar şimâl-i şarkîde ve cenupta, Avrupa ve Amerika için iyi cinsten tütün yetiştirirler.

Garp, cenup ve şark sâhilleri nehir havzaları (553.300 km².) Holanda 'ya âittir; şimâl sâhili nehir havzaları (197.500 km².), ingilizler ile yapılan 20 haziran 1891 tarihli anlaşmaya nazaran, İngiltere 'ye âittir. Bu mıntaka, gapta Seravak prensliğinden ve şarkta şimâlî Borneo kumpanyasının (British North-Borneo Company) sâhasından ve aşağıdaki ingiliz müstemlekelerinden (Labuan adası, Brunei şehri ve merkezde ufak bir arazi) terekküp eder.

Holanda 'ya âit arazi iki nâipliğe ayrılır: idare merkezi Pontianak olan ve adanın merkezinden garp sâhiline uzanan „Borneo 'nun garp kısmı" (Wester-Afdeeling van Borneo) nâipliği ve idare merkezi Bancarmasin olan (Zuideren Ooster-Afdeeling van Borneo) „Borneo 'nun cenûb-i şarkî kısmı" nâipliği.

Birinci nâiplik Sambas, Mampava, Pontianak, Kubu, Simpang ve Matan ülkelerini; Kapuas boyunca da Landak, Tajan-Melian, Sanggau, Sekadau, Sintang, Silat, Suhaid, Salimbau, Piasa, Djongkong ve Bunut ülkelerini ihtivâ eder. Ülkelerin hükümdarları kendilerine sultan, Panembâhan, Pangéran v. b. unvanlarını verirler ve tamamiyle Holanda 'ya tâbîdirler. Ülkelerinde hepsi de mutlak hükümdardır. Her birinin birer nâibi ve hânedan azası ile mühim hass sâhiplerinden müteşekkil birer devlet şurası vardır. Müslüman malaylar ile putperest ve köleleştirilmiş dayaklardan terekküp eden halk kütlesinin sebeb-i vucudu, gayr-i muntazam ve keyfî bir şekilde tarhedilen vergileri vermek sureti ile, hükümdar ve asilzâdelerin keyfine hizmet etmek olsa gerektir.

Tarihî bakımdan Borneo, Malezya takım adalarının en sonra tanınan adası olmuştur. Vâkıa Batlamyus, Orang Utan ve Kinabalu (?) diyarını târif etmiştir. Kutei 'de görülen ve Hindistan eski çağlarından kalma Vişnu mâbedleri Borneo adası ile ön Hindistan arasındaki sıkı münasebetleri gösterir (fasl. III, 2 ve 3). Kapuas ve Barito havzalarındaki âbidelere gelince, bunlar Hindistan medeniyetinin Cava 'da görülen âbideleri ile aynı menşe'den gelmişe benziyor. Fakat ilk ve kat'î tarihî mâlûmatı çin vekayinâmelerinde bulmaktayız. Bu vekayinâmeler adanın garp sâhiline âit vak'alardan bahsetmektedir. Hakikaten Sung sülâlesi tarihine göre (kitap 489), milâdın 977 senesinde Çin bu mıntakadan kâfûr vergisi almakta idi. Ming sülâlesi tarihi, 1370 ve 1405 'te buna benzer bir hâdiseden bahseder. Çinliler bu devirde, şimâl sâhilinde mühim bir şehir olan Brunei ve Bancarmasin ile aynı zamanda Karimata adaları ile ticârî münasebetlerde bulunuyorlardı. Bu mıntakanın yerli ahalisi hakkında çin seyahatnâmelerinde bulunan mâlûmat, bir çok noktalardan, bugünkü vaziyete uymaktadır. Bundan maada çinliler, sâhil boyunca mühim ülkelerin mevcudiyetinden bahsederler. Bu ülkelerin bâzıları Cohor malayları tarafından (msl. garp sâhilinde — Brunei ve Sambaslar), diğerleri de cavalılar tarafından te'sis edilmiştir (garp sâhilinde — Sukadana, cenup sâhilinde — Kotavaringin ve Bancarmasin ve şark sâhilinde — Kutei). Kapuas boyunca bir çok küçük ülkelerin hükümdarları, XIV. asırda bu mıntakada yerleşen Sukadanalı hind prenslerinin neslinden gelir.

İslâmiyet XVI. asrın ortasında, Sukadana 'da Palembang ve Matan 'da intişar etti. İlk müslüman hükümdar olan Giri Kusuma 1590 'da Sukadana tahtına çıktı. Bu hükümdarın zamanında, avrupalılar adanın garp sâhiline yanaşmağa başladılar (van Waerwijck 1602); hâlbuki şimâl sâhilindeki Brunei ülkesine bir asır evvelinden beri portekiz ve ispanyollar uğramakta idi (Gomez 1518 'de, Menezes 1528 'de ve 1521 'de Magelhaens (Macellan) 'in gemilerinden biri ile, Pigafetta).

Borneo 'nun sâhil devletleri istiklâllerini, Malezya takım adalarının bir çok diğer adalarındaki devletlerden daha uzun zaman muhafaza edebildiler. Hemen-hemen 3 asır zarfında portekizliler, ispanyollar, hollandalılar, ingilizler ve diğer avrupalı milletler orada ticaret yapmak ve ticarethâneler te'sis etmek için, bu devletlerin payitahtlarına geldiler; fakat müesseseleri pâyidar olamıyor ve bu yabancı milletler birbirlerinin yerini alıyorlardı. Avrupa hâkimiyetini cebren kabûl eden ilk devlet, Bancarmasin oldu; hollandalılar XVIII. asrın ortasında bu devletin istiklâlinin bir kısmını gasbettiler. Garp sâhilinde Sukadana, bir müddet, garbî Cava 'daki Bantam [b. bk.] kıralığına tâbi kaldı (1699); fakat 1725 'e doğru Célébes adasındaki Buginliler, hürriyetine tekrar kavuşması için, Sukadana 'ya yardım ettiler. O vakitten beri bir çok Buginli garp sâhili boyunca yerleşti ve hattâ bir takım devletlerin hükümdarları bunların içinden çıktı (msl. Mampawa). Ancak 1786 'dadır ki, Sukadana, hollandalıların ve Pontiana sultanının ta-

arruzları ile mağlûp oldu; hükümdarları yalnız Matan'ı hâkimiyetleri altında muhafaza edebildiler. Pontiana sultanlığını, Mampawa'daki bugün ziyâretgâh olan Şarîf Ḥusayn b. Aḥmed al-Ḳādirī'nin bir Dayak karısından oğlu olan, Şarîf 'Abd al-Raḥmān adında, bir arap mâceraperesti kurmuştur. Bu mâceraperest, faâliyet ihtiyacını ve servet hırsını tatmin etmek için, gençliğini ticaret seferlerinde ve korsanlık ile geçirdi. Bu yüzden dindar pederinin bedduasını aldı; sonra Mampawa'yı terkederek, 1772'de çetesi ile Kapuas ve Landak ırmaklarının kavuşağına yerleşti. Mahâret ve enerjisi sâyesinde, bu müsait mevkide tutunabildi ve orada mühim bir ticaret merkezi, yâni bugünkü Pontianak'ı, kurdu. 1779'dan itibaren kendisini, „Hollanda şarkî Hindistan kumpanyası (Malezya adalarının Hollanda'ya âit olanları)" tarafından, Pontianak sultanı olarak tanıtmağa ve bu kumpanya ile bir itilâf akdine muvaffak oldu. Ahfadı bugün bile hâlâ, Hollanda hükûmetinin sıkı tâbiyeti altında, Pontianak'ta saltanat sürer.

Sambas sultanlığı (payitahtı Sambas), bidayette hükümran olan Cohor malezleri tarafından te'sis edildi. 1609'dan itibaren bu devlet, „Hollanda şarkî Hindistan kumpanyası" ile ticarî bir itilâf akdetti. XVII. asrın ilk yarısında Sambas'ta hükümran olan hânedan, Sambas'ta yaşayan Brunei prensi Raca Tengah ve bir Sukadana prensesinin oğlu olan Radin Sulaymān tarafından memleketten dışarı atıldı. Radin Sulaymān, Muḥammed Şafî al-Dīn unvanı ile tahta çıktı ve bugünkü hânedanı te'sis etti. XVIII. asırda Sambas, bir korsanlık merkezi olarak tanınmıştı; hattâ 1811'de (bu yüzden ingilizlerin hücumuna mârûz kaldı) korsanlık Borneo'nun şimâl ve garp sâhilleri ülkelerine bir çok yabancı unsurlar celbederek, adanın mukadderatı üzerinde büyük te'sir icra etti. XVIII. asrın ortalarından itibaren, çinliler aynı havâlinin nehir sularında altın aramağa başlayınca, bu hâl ırkların birbirine karışmasını kolaylaştırdı. Çinlilerin Borneo ile ilk münasebetleri, çin vekâyinâmelerine nazaran, şüphesiz daha VII. asrın ortasından başlar. Çinliler o vakitten beri, bilhassa Brunei ve garp sâhili ile, ticarî münasebetler idame ettiler ve bu merkezlerde yerleştiler. Ancak sonraları, Malay prenslerinin gittikçe artan hayasızca istismarlarından kurtulmak için, çinli tüccarlar Borneo'ya yaptıkları seyahatlerine fasıla verdiler. Bununla beraber çinlilerin yerli kadınlar ile evlenmelerinden doğan nesiller adanın limanlarında ikamet etmektedirler. Hattâ şimâl sâhilinin bâzı Bayak kabîlelerinde çinli kanının bulunduğu kuvvetle zannedilmektedir.

1760 senesine doğru Mampava ve Sambas'ın Malay prensleri Brunei'den memleketlerine ilk çinli altın arayıcılarını getirttiler. Bunlar adada çok kâr te'min ettiklerinden, hemşehrileri de, yüzlerce kişilik kafileler hâlinde, akın etmeğe başladılar. Çinli altın arayıcılar âdetlerine tevfikan, her yerde, sayıları zamanla değişen mâdencilik cemiyetleri veya Kongsi adındaki gizli teşkilât kurdular ve komşuları Malay ve Dayakların hüküm ve nufuzlarından az zamanda sıyrılmağa muvaffak oldular. 1774'ten itibaren çin cemiyetleri arasında şiddetli rekabetler baş gösterdi; o vakitten beri bu rekabetler tâzelenmekten geri kalmadı, bu vaziyet çinlilerin yeniden dağılmalarını intac etti. Netice olarak çinliler yalnız Larah ve Lumar mıntakalarını değil, hattâ Montrado ve Mandor'u da ele geçirdiler, Hollandalılar ancak XIX. asrın ilk yarısındadır ki, bunları tamamiyle itaat altına alabildiler. Ekseriyet itibariyle çinliler altın arayıcılıkla uğraşmaktan vazgeçtiler ve bugün Borneo'nun yerleşik çinli halkı ziraat ile geçinmektedir.

Sārawak prensliğinin (merkezi Kutching) doğuşu ve gelişmesi, Avrupaî prensiplerin enerjik ve aynı zamanda mûtedil tatbiki sâyesinde, yerli halkın siyasî ve iktisadî vaziyetinde ne kadar hayırlı neticeler elde edilebileceğine dâir nâdir ve dikkate şâyân bir misâl teşkil eder. Bu prensliğin müessisi bir ingiliz bahriye zâbiti olan James Brooke, 1838'de bizzat donattığı bir gemi ile Brunei kırallığının garp sâhiline yanaşınca, orada halkın istismarı, korsanlık, esaret, katiller ve mıntakanın Malay reislerinin zulüm ve taddilerinin sebebiyet verdiği korkunç bir vaziyetle karşılaştı. Aczine rağmen, hüsnüniyet sâhibi olan prens Muda Hassim, Brooke'un yardımı ile, âsâyişi bir dereceye kadar temin etmeğe muvaffak oldu. 1842'de Brunei sultanı ingiliz zabitini Sārawak ülkesi racası olarak tanıdı. Sir Brooke bilhassa diğerlerinden ziyâde zulüm gören putperest Dayakların müzaharetine dayanarak ve antimon mâdenlerinin iradını kullanarak, anarşiye bir nihâyet verebildi ve halkın birbirine düşman olan çinli ve Malay unsurlarının isyanlarını bastırdı. Ancak şarktaki Malay ve Dayaklar ile birlikte korsanlık eden arap reislerine karşı giriştiği mücadelelerde (1845), İngiltere'nin yardımını gördü. Avrupa'dan gelmiş muhacirler ile aynı muameleye tâbi tuttuğu yerli halkın reislerinden müteşekkil hükûmetine, pek az avrupalı soktu ve ülkesini pek güzel idare etti. Bu suretle memleketin iktisadî vaziyeti iyileştiği gibi, siyasî hudutları da bir hayli genişledi. 1863'te yeğeni Charles Brooke'a, bugün Limbang ırmağı havzasına kadar imtidat

eden muntazam idareli bir devlet bıraktı. Sërawak İngiltere 'nin himâyesine girmiştir.

Şark sâhilinde, payitahtı Tengaron ve ticaret limanı Samarinda olan Kutei sultanlığı Mahakam ırmağının aşağı mecrâsını ihtivâ eder. Bu ırmak boyunca görülen kadîm Hind 'e âit oldukça mühim âbidelerden, takım adalar tarihinin hind devresinde (1500 'e kadar) buralarının, uzun müddet bir müstâmere hâlinde bulunduğu neticesi çıkarılabilir. Hakikaten Kutei, Cava 'nın Modjopahit kırallığına tâbi ülkeler meyanında, zikredilir. Sonraları bu mıntaka Bancarmasin devletine tâbî oldu. Kutei sultanları XIX. asır zarfında Hollanda hükûmeti ile, ülkelerini muhtariyetten mahrum eden muhtelif muahedeler akdettiler.

1905 sayımına göre, Hollanda müstemlekelerinde nüfusun vaziyeti şu idi; 1382 avrupalı, 55.522 çinli, 3.141 arap, takım adaların diğer adalarından gelen 746 yabancı ve 1.172.864 yerli. Ancak bu sonuncu rakam kısmen takribî bir tahminin neticesidir. Borneo 'nun yerli halkı dâhilde yaşayan dayaklardan ve sâhil boyundaki müslüman Malaylardan mürekkeptir. Demek oluyor ki, adanın nüfusu gâyet azdır. Burada tahminen 2.000.000 insan yaşar ki, kilometre murabbaına 1—3 kişi isabet eder. Dayaklar ziraatçidirler, kuru tarlalarda pirinç, yumru köklü nebatlar, mısır v.b. ekerler; avcılık ve balıkçılık ile de geçinirler. Büyük nehirlerin menbâları yakınındaki ormanlarda Ot, Punan, Bëkëtan v.b. adlar ile tanınmış, yalnız avcılık ile meşgûl bir takım küçük kabîleler doleşır. Ziraatçi Dayaklar, muhtelif lehceler konuşan ve pederşâhî olarak teşkilâtlandırılmış bir çok küçük klânlar hâlinde dağılmışlardır. Bu klânlar birbirleri ile mütemâdiyen kavga ettiklerinden, müttehit bir kütle teşkil eden Malaylara karşı ancak zayıf bir mukavemet gösterebiliyorlardı. Dayak kabîleleri, Malay takım adaları halkının en eski tabakasına âittir; fakat şüphesiz, diğer ırklar ile karışma neticesinde, kendi aralarında oldukça büyük farklar arzederler. Adanın merkezindeki müstakil Dayaklar kabiliyetli insanlardır. Bilhassa el san'atları sahasında takdire şâyândırlar. Fakat kâfi derecede inkişaf edememeleri yüzünden, kendilerini saran muzir tesirlere hemen kapılmışlardır ve yiyecek, giyecek ve mesken hususunda, ellerindeki mâlzemeden faydalanmasını pek bilmezler. Bu Dayaklar nüfus ve medeniyet sâhasında yavaş ilerliyorlar, eski devirlerden beri insan avlayıp, başlarını kesmekle iştigâl ettikleri için, fena bir şöhrete sâhiptirler. Fakat bu zâlimâne âdetlerini, oldukça mülâyim görülen huylarına değil, ruhçu dünya görüşlerine atfetmek icap eder. Dayakların oldukça sıkı bir surette Malay prenslerine tâbî oldukları mahallerde, kendilerinde az-çok bir tereddî müşahede edilir. Bu, putperest kabîlelerin evvelce müslüman hükümdarlar tarafından istismar edilmelerinin neticesidir.

Sâhil halkına gelince, müteşekkil olduğu unsurlara göre, fizikî, zihnî ve ictimaî nokta-i nazardan ehemmiyetli surette tahavvül eder. Bu halk, Buginiiler ile iyice karışmış olan Kapuas deltası müstesnâ, garp sâhilinde ırkî safiyetini muhafaza etmiştir. Pontianak ve Sambas gibi, ticarî merkezlerde çinlilerden maada zengin tüccarlar, Bancareler ile Buginlilerdir. Malayların dâhile doğru en fazla yayıldıkları yer Kapuas nehri boyudur ve burada ekseriya Dayak kadınları ile evlenirler. Bundan maada bir Dayak islâmiyeti kabûl edince, artık Malay sayılır. Bunun içindir ki, Malaylar arasında, damarlarında ya pek az Malay kanına mâlik olan ve yahut da bundan tamamiyle mahrum olanlara rastlanır.

Bu Malaylar umumiyetle pek az terakki etmişlerdir. Sanayi bakımından, iptidaî Dayaklardan daha az istihsâlde bulunurlar. Ancak ihtiyac dolayısiyle tatbik ettikleri zirnate karşı heves duymazlar. Kendilerini ticarete, balıkçılığa (eskiden korsanlığa), avcılığa ve gezgin bir hayat geçirmeğe vermeği tercih ederler. Bununla beraber daha sağlam olan siyasî teşkilâtları, dinlerinin ve dillerinin daha kuvvetli vahdeti, ithâl ettikleri silâhlar ve emtianın üstünlüğü kendilerine adanın hâkim ırkı olmalarını temin etti. Bu yolsuz memleketin yegâne münakale vasıtası olan nehirlerin munsaplarında yerleşmiş olan Malaylar, bütün nehir havzalarının ithalât ve ihracatına hâkim olmakta gecikmediler. Adanın her tarafında olduğu gibi, oralarda da avrupalıların guttapereha, kauçuk, kâfûr ve hind-kamışı gibi orman mahsulâtı hususundaki dâimî talepleri, Malayları bu işler ile uğraşmağa ve dâimâ memleketin dahiline doğru sokulmağa sevketti. Böylece Malaylara, münferit veya gurup hâlinde olarak, hattâ en uzak yerlerdeki Dayak kabîleleri nezdinde bile rastlanır; bunlar oralarda, gayr-i iradî olarak, Malay medeniyetini ve islâmiyeti neşrederler. Diğer taraftan Avrupa hâkimiyetinin vucuda getirdiği terakki ve temin ettiği âsâyiş, tüccarların nehir mecrâlarında daha yukarılara kadar çıkmalarını ve dayaklar arasına daha kalabalık olarak gitmelerini temin ederek, aynı neticeleri doğuruyor.

Cenup sâhilinde, cavalılar ile iyice karışmış olan ve Bancares denilen Malaylar, kadîm Bancarmasin [b. bk.] ülkesinde bir medeniyet ve bir cür'etkâr teşebbüsler merkezi teşkil ediyorlar.

Şark sâhilinde, teşebbüs fikri ve ticarî istidatları ile şâyân-ı takdir bir kavim olan Buginlilerin kesretle mevcudiyeti, siyasî ve iktisadî nokta-i nazardan, ehemmiyetli bir rol oynar. Pasir, Kutei, Gunung Tabur, Sambaliung ve Bulungan gibi, eski veya yeni devletlerde ikamet eden malay halkı, kültür nokta-i nazarından, garp sâhili halkının seviyesinden daha yüksek bir seviyede bulunmamaktadır.

Bibliyografya: Borneo adası kavimleri ve ülkeleri hakkında neşredilen eserler buraya aynen alınamamıştır. Borneo'ya dâir bibliyografya, 1854 senesine kadar, P. J. Veth tarafından (Zaltbommel, 1854), *Borneo's Wester-Afdeeling* 'de gösterilmiş bulunmaktadır. 1889 'a kadar, Th. Posewitz tarafından, *Borneo, Entdeckungsreisen und Untersuchungen* (Berlin, 1889); H. Ling Roth tarafından, *The Natives of Sarawak and British North Borneo* (London, 1896), bundan maada *l'Encyclopaedie van Nederlandseh-Indië* 'nin DAYAK maddesinde mufassal bibliyografya verilmiştir. O zamandan beri neşrolunan en mühim eserler şunlardır: A. W. Nieuwenhuis, *In Centraal-Borneo* (Leyden, 1900); A. C. Haddon, *Headhunters* (London, 1901); W. H. Furness, *The Homelife of Borneo Headhunters* (Philadelphia, 1902); O. Beccari, *Nelle Foreste di Borneo* (Firenze, 1902); G. A. F. Molengraaff, *Geological Explorations in Central Borneo* (Leiden, 1902); A. W. Nieuwenhuis, *Quer durch Borneo* (Leyden, 1904 ve 1907); H. H. Juynboll, *Catalogus des Ethnographischen Reichsmuseums, Borneo* (Leyden, 1909 ve 1910); J. P. J. Barth, *Boesangsch-Nederlandsch Woordenboek* (Batavia, 1910).

(A. W. NIEUWENHUIS.)

BORNU. BORNŪ, orta Sudan 'da bir sultanlık olan Bornū, şimâlde — Büyük-Sahra, garpta — Hausa memleketi, cenupta — Adamaua, cenûb-i şarkîde — Bagirmi ve şarkta — Çad gölü ile hudutlanmıştır. Sahra civarında ve diğer taraflarda, hudutlar, siyasî hâdiseler yüzünden, değişir durur. Ancak XIX. asrın son rub'uuda Bornū 'nun 14° 30′ ve 11° 19′ şimâl arzları ile 7° 30′ ve 14° şark tûlleri (Paris) arasındaki sâhayı kapladığı farzolunabilir. Satıh ölçüsü 150.000 km². kadar tahmin edilebilir.

Bornū kelimesinin menşe'i henüz mechûldür. Bunun, „Nūḥ 'un memleketi" mânasında, *barr Nūḥ* kelimesinden iştikak etmiş olduğu hakkındaki fikir kabûl olunamaz. Barth (*Reisen*, II, 7. bab, 293) bu kelimeye berberî dilinde bir menşe' gösteriyor ve bu meselede *beruuni* (Bornūalılar), *berdoa* veya *berdāva* (Libyalı bir âile olup, an'aneye göre, Bornū 'nun ilk kıralları bu âileden çıkmıştır) kelimeleri arasındaki benzeyişe ve Hausa 'ların, komşuları Bornū 'lara *Ba-bérbertsché* (*Berber* kavmi) adını vermelerine de istinad ediyor. Bornū ismine, ilk defa olarak, İbn Faḍl Allāh al-'Omarî (*Ta'rîf bi 'l-maṣṭalaḥ al-şarîf*, Kahire, 1312, s. 87) 'de البرنو şeklinde tesadüf ediliyor. Bornū memleketine gelince, burası ancak, İbn Sa'îd, İbn Ḫaldūn ve Maḳrîzî gibi, arap tarih ve coğrafyacılarının ve bilhassa XVI. asır başlarında bu memlekette kısa bir müddet ikamet eden Leo Africanus (*Description de l'Afrique*, nşr. Schefer, 3. kısım, VII, bahis 14) 'un verdikleri bâzı mâlûmat ile tanınmıştır. Bornū 'yu, garp âlemine asıl tanıtanlar, 1823 'te bu memlekette seyahat etmiş olan Denham, Oudney ve Clapperton olmuştur. Richardson 'un 1851—1854 seneleri zarfında tertip ettiği sefer heyetinden tek başına sağ kalan Barth bir çok eyâletleri gezdi ve üç defa uzun müddet ikamet ettiği Kūka 'da yerlilerden topladığı bir çok vesikalar ve öğrendiği an'aneler sâyesinde, ana hatları ile, bir Bornū tarihi yazdı. Barth 'ın araştırmaları, Vogel (1854—1856), Beurmann (1860), Rohlfs (1866), Şayḫ 'Omar 'e Prusya kralı Wilhelm 'in hediyelerini götürmeğe memur Nachtigal (1870—1872), Matteuci ile Massari (1880/1881), Monteil (1892) ve daha sonraları Nigerya, Kamerun, garbî Afrika ve fransız Kongo 'su memur ve zâbitlerinin araştırmaları ile tamamlanmıştır.

Asıl Bornū hemen-hemen düz bir ovadan ibaret sayılabilir. Arazi ancak bu geniş ovanın kenar çevrelerinde, şimâl-i şarkîde Munio ve Zinder (bâzı yerlerde 1000 m.) 'de, bir de cenûb-i şarkîde Marghî ve Mandara 'lar da yükselir. Toprağın tabiatı yer-yer değişir. Çad gölü civarında toprak suların nufuz etmesine müsaittir ve cenûba doğru ise, su geçirmez geniş kil tabakaları yayılır; kurak mevsimde çatlayan bu toprakları yağmur mevsiminde durgun su birikintileri kaplayarak, bataklık hâline sokar. Suları, Yō veya Ye-u vasıtası ile, Çad gölüne akar. Barth bu suya, yanlış olarak Komadugu Vaube ismini vermiştir; hâlbuki *komadugu* kelimesi, „bataklık su kütlesi" mânasına geldiği gibi, „göl ve hakiki dere" mânasında da kullanılır. Ye-u cenûb-i garbîden şimâl-i şarkîye akar ve en büyükleri solda Tschaba ve sağda Koşe olmak üzere, bir çok kollar aldıktan ve 700 km. kadar bir mecra tâkip ettikten sonra, Kūka 'nın 20 km. şimâlinde Çad gölüne dökülür. Çad gölü, şimâl-i garbî köşesinde Ngigmi şehrinden Şāri deltasına kadar, Bornū 'nun hududunu teşkil eder. Sâhilleri çok kararsızdır; bâzan gölün geniş bir kısmı kurur ve bilhassa şimâl-i şarkî kısmı hastalık kaynağı bir bataklıktan başka bir

şey değildir. Bâzan da bilâkis, anî feyezanlar ile, civar mıntakayı su altında bırakır. Son tetkiklerden anlaşıldığına göre, gölün şimâl-i garbî sâhilini sular aşındırarak, ehemmiyetli toprak ve çamur yığınları husûle getirmiştir; bunun içindir ki, Barth zamanında Kûka 'nın limanı olan Kaua bugün gölden 29 km. içeridedir.

Hatt-ı istiva mıntakası ile medar mıntakası arasında mutavassıt bir vaziyette bulunan Bornû, gerek iklim, gerek hayvan ve nebatları bakımından, bu iki mıntakanın birbirine yakın kısımlarının bütün evsafını arzeder. Burada, Kongo 'da olduğu gibi, yalnız bir veya garbî Sûdân 'daki gibi, iki değil, üç mevsim vardır. Teşrin II. 'den marta kadar süren kurak-soğuk mevsimde 14° 'ye kadar düşen sühûnet 35° 'yi aşmaz; kurak-sıcak mevsim marttan hazirana kadar olup, termometre 40° civarında kalır. Yağış mevsimi hazirandan teşrin I. 'in sonlarına kadar sürer; çok şiddetli fırtınalar ile mebzûl sağanaklar bu mevsimin hususiyetleridir ve hastalıklar da bu mevsimde çoğalır. Sıtma, dizanteri v. s., gerek avrupalıların, gerek yerlilerin en çok çektikleri hastalıklardır. Nebatat, şimâlden cenûba gittikçe, zenginleşir. Sahra civarında, zemin, tek-tük bodur ağaçlar ve cılız otlar ile örtülü bir bozkır bölgesi hâlinde uzanır; kurak mevsimde bu çorak ve susuz mıntaka yağmurlardan sonra „hoş manzaralı" yeşil bir ovaya döner. Asıl Bornû 'ya girince ağaç nevileri çoğalır: akasyaların yerine demir-hindî, baobab, dub-hurmaları, tereyağ-ağaçları ve pamuk-nebatı kaim olarak, küçük korular hâlinde guruplanır iseler de, hakikî orman teşkil edecek kadar, kesif değildirler. Ormanlar bilhassa Bornû 'nun ancak cenup kenarlarındaki mıntakada görülür. Yabani nebatlar yanında insan eli ile yetişen ziraat nebatları büyük bir inkişaf gösterir. Mükemmel çiftçi olan Bornulular darı, susam ve yalnız sultanlar için, buğday ekerler. Tütün de ekildiği gibi, muttarit ve mevkut surette su basan sâhalarda veya yağmur mevsiminden sonra kalan su birikintilerinde, pirinç ziraati yapılır. Her ne kadar şehirler civarında, bahçelerde limon, incir ve nar ağaçları bulunursa da, çok ağaç yetiştirmek ile uğraşmazlar. Memleket halkının gıdalarından biri olan hurma Kânem 'den ve Sahra vâhalarından idhâl edilir. Bornû hayvanatça, çok zengindir. Hususiyle Sahra 'nın çölden sonra başlayan bozkırlarında gazaller, ceylanlar, zürafalar, arslanlar, sırtlanlar ve bir çok nevi kuşlar (leylek, balıkçıl, güvercin v.s.) pek boldur. Bataklıklarda ve dere kenarlarında sürü ile filler ve su-aygırları görülür. Timsahlar ile diğer sürüngen hayvanlar bol olduğu gibi, böcekler de çok olup, bunların beyaz karınca (termit) ile âdi karınca gibi nevîleri, gâlibâ büyük cüsseli hayvanlardan ziyâde, insanlara zarar vermekledir. Ehlî hayvanları at, sığır, eşek, koyun ile domuzdan ibarettir. Yalnız deve Bornû 'nun toprağına ve iklimine alışamamıştır.

A h a l i. Hepsine birden Berauni adı verilen Bornû halkı muhtelif unsurlardan müteşekkildir: Kanûri, Zencî, Arap, Berber, Fulbe.

1. K a n û r i l e r (Barth ve Nachtigal 'e göre, hepsi 5.000.000 olan nüfusun 1.500.000'i), adeden fâik oldukları gibi, siyâsî nufuzları itibari ile de, üstün bir unsurdur. İsimleri henüz izah edilmemiştir. Nachtigal 'e göre, yerlilerce bu isim, arapça *nûr* kelimesi ile *k* ön- ekinden mütesekkil olup, bunların eskiden beri müslüman bulunmaları ve islâmiyeti putperest halk arasında yaymaları („nurlu" insanlar olmaları) dolayısiyle kendilerine verilmiştir. Diğer bir faraziyeye göre, *kanûri* kelimesinin ilk şekli *kânemri* olup, bu da XIV. asırda Bornû 'ya girerek, orada yerleşen bir kısım müstevlilerin asıl vatanları olan Kânem ile alâkalıdır. Her ne olursa olsun, *kanûri* kelimesi hususî bir ırkın adı olmadığı gibi, muayyen bir kabîleye de delâlet etmez. *Kanûri* kelimesi, asıl yerli halktan başka bu gurubu vucuda getiren muhtelif menşe'li kavimlerin birbirine karışmasından husûle gelmiş ahaliye verilen isimdir; bu kavimlerin bâzıları bugün bile ayrı bir hâlde yaşar ve hususiyetlerini muhafaza eder. Bugünkü Kanûrilerin ecdadı XIV. asırda Kânem 'den gelmişlerdir. Bu müstevliler arasında, uzun zamanlardan beri Kânem 'de yerleşmiş olan ve asıllarının arap olduğunu söyleyen kabîleler ile, Kânembu, Tubû ve izleri Bornû ahâlisi arasında sezilen, daha başka unsurlar da vardır; meselâ, Munio, Zinder, Dukko ve Neyalma eyâletlerinde, ufak guruplar hâlinde, yayılmış olan Mâgomiler birinci zümreye dâhildir. Koyâm nüfusunun büyük bir kısmını teşkil eden Kay-Dâza'lar, Bornû ülkesinin her tarafına yayılmış olan Ngalma ile Turâ v.s. Tubûlardandır. Diğer taraftan asıl müstevliler de zencî kabîleler ile karışmışlar ve bundan, Dikoa ve Ngornu arasındaki yerlerde oturan Ngoma gibi melez guruplar husûle gelmiştir.

Vücut yapılışları bakımından, Kanûriler, Tubû ile zencîler arasında mutavassıt bir tipi temsil ederler; birinciler gibi zayıf değildirler ve azaları ikincilerinkinden daha mütenasiptir. Profilleri, zencîlerden ziyâde, avrupalılarınkine yakındır; fakat saçları, zencîler gibi, kıvırcık, çene kemikleri çıkık ve dudakları kalındır. Tenleri kızıla kaçan kahve rengi ile siyaha yaklaşan esmer arasında tahavvül eder. Kanûriler, ahlâk ve ictimaî hayat bakımından da, komşularından kolayca temyiz edilebilirler. İçkiye düşkün de-

gildirler; ekseriya zencîlere atfedilen aylaklık ve tenbellik gibi kusurlara mukabil, bunların çalışmağa karşı olan şiddetli arzuları bir tezat teşkil eder. Kadınlı erkekli ziraat ve dokumacılık ile meşgûl olurlar. Erkekler memleketin karakteristik elbisesi olan Tobes imâline mahsus şerit şeklinde kumaşları birbirine eklerler, kadınlar nakış işleri yaparlar. Kanûrilerde sepetçilik, çömlekçilik ve demircilik gibi, bir çok san'atlar da vardır. Bunların siyahîlerin en çalışkan ve en hünerlileri olduklarından şüphe edilmez; yalnız büyükleri el işlerini ve bedenî faâliyeti hakir görürler; o derecede ki, yaya yürümeğe mecbur oldukları zaman, şeref ve haysiyetlerine nakise gelmiş gibi, müteessir olurlar.

Kanûrilerde kadınlar, ekseri Afrika kavimlerinde olduğundan çok daha iyi muamele görür. Kızlar büyük serbestiye sâhiptir ve delikanlılar ile görüşmekten men'edilmez. Evlenince çalışmağa mecbur değildir, poligamya ancak prensler arasında, bir de, prensleri taklit ederek, bir çok kadın alan büyük şahsiyetler arasında cârîdir. Seyyahların şahadetine göre, Kanûrilerde âile hayatı haylı inkişaf etmiştir. Cemiyetin her tabakasında kadının nufuzu çoktur; sultanın annesi yâni *magera*, çok büyük imtiyazlara, bilhassa muhtelif yerleri, dilediği gibi, idare etmek hakkına mâliktir. Sultanın ilk karısının da buna benzer imtiyazları vardır. Sultanın ve yüksek şahsiyetlerin sülâleleri baba ismi ile değil, ana ismi ile anılır. Bu hususiyetlerde, Kanûri kavmini teşkil etmiş olan unsurlardan bâzılarının berber aslından geldiğini sezmek de belki mümkündür (?). Barth ve Nachtigal bu hususta fazla mubalâga etmiş olsalar bile, Kanûriler de berberîler gibi, yabancılara karşı dostluk gösterirler ve pek misafirperverdirler.

2. Kanûrilerden lisan ve âdetçe ayrı olan yerli halk. Bunlar arasında aşağıdaki kavimler sayılabilir:

Mekkari veya Kotoko'lar, Bornû'nun cenûbunda Kotoko eyâletinde ve vassal bir ülke olan Logon'da otururlar. Bunlar orta Şâri'den gelmiş ve mıntakanın ilk sekenesi olan Sō'ları hükümleri altına aldıktan sonra, kendileri de, Kanûriler tarafından, memleket dışına çıkarılmış olsa gerektir. Vücutça daha iri ve tenleri daha koyu olan bu insanlar ziraat ve balıkçılık ile meşgûl olurlar.

Keribinalar da aynı hâvalide yaşarlar; bunların Sō'ların bakiyesi olmaları muhtemeldir.

Mobberler, Kūka'dan 3 gün ötede Ye-u'nun sol sâhiline yerleşmişlerdir.

Mangalar, Ye-u'nun 200 km. şimâlindeki sâhaya yayılmışlardır. Barth bunları asıl yerli halk ile Kanûrilerin melezi sayar. Nachtigal ise, mağlûp yerli bir ırkın bakiyesi telâkki eder.

Bedde ve Kerrikerriler, Manga'nın cenûbunda;

Fīka ve Bābirler Adamaua civarında;

Marghīler, Bābirlerin cenûb-i şarkîsinde;

Gamergular;

Mandara veya Vandalalar, Gamergu'ların cenûbunda veya şarkında;

Musgolar, Mandara'lar diyarı ile Logon arasında yaşarlar.

Nachtigal'e göre, bu karışık ahâlinin nüfusu 1,5 milyona varır.

3. Araplar. Arapların Vassili denilen gelip-geçici tüccarların aksine olarak, Bornû'da yerleşmiş olanlarına Şoa veya Şvā derler. Bunlar, tence, yerliler ile melezleşme derecelerine göre, az veya çok açık renklidir. XVI. asrın bidayetinde bunların, Asela, Cō'ama ve Selāmāt'lar gibi, bâzı kabîleleri, Barth'a nazaran, şarktan gelmişlerdir; Ūlād Hamet ve Ḫozzām'lar gibi, diğerleri de ancak XIX. asrın ilk yıllarında Kānem'den Bornû'ya gelerek, Bornû'da yerleşmişlerdir. Bunlar Kotoko, Logon, Mandara eyâletlerinde ve dağınık bir hâlde bulunur. Buralarda tesis etmiş oldukları köylerde yağmur mevsimini geçirirler; kurak mevsimde ise, sürüler ile göçebelik ederler. Bunlardan bâzılarının sürüleri sâri hastalıklardan mahvolduğu için, göçebe çobanlıktan vazgeçerek, tamamen yerleşmişlerdir. Barth'ın 290.000 kişi olarak tahmin ettiği bu ahâli, o devirden beri, çok azalmıştır. Nachtigal'e göre, sayıları 150.000'i geçmez.

4. Muhtelif kabîleler. Yukarıda zikredilen kabîlelere Tuāreg'leri de ilâve etmek icap eder; bunlar Zinder civarında Dutşi bölgesinin şimâl hududunda asırlarda beri yerleşmiş ve Kindīn ismi ile tanınmışlardır. Fellāta (Fulbe, Pūl)'lar XVI. asırdan beri muhtelif noktalarda müstâmereler teşkil etmişlerdir. Nihâyet, Kanûri, Fellāta ve Tuāregler ile karışarak, Zinder ve Gummel eyâletlerinde oturan Hausa'lar vardır.

Umumiyetle Bornû halkı göçebe değildir. Bâzıları haylı büyük olan kasaba ve köylerde otururlar. XIX. asrın sonunda, bunların ehemmiyetlisi, merkez olan Kūka idi. Çad'dan 14 km. mesafede bir ovada, Muḥammed al-Kānemī tarafından, 1814'te te'sis edilmiş olan bu şehir sür'atle büyüdü. Barth'a göre, 120.000 ve Nachtigal'e göre, 60.000 nüfusu vardır. Rabah tarafından Bornû'nun fethinden evvel, buraya gelen son avrupalı Monteil de nüfusu 50.000 olarak tahmin etmiştir. Şehir, bir kale duvarı ve pazar kurulan geniş bir meydan ile, birbirinden ayrılan iki kısımdan ibarettir. Garp

kısmında, fakir halktan maada, memleketin belli başlı âileleri ile sihriyet peyda etmiş, Trablus'tan gelme Turavalar başta olmak üzere, tacirler oturmakta idi. Bu kısmı, Dendal ismi verilen geniş bir yol baştan-başa kat'eder ve pazar yerine müntehi olur. Şehrin şark kısmında sultanın sarayı ile eşrafın evleri bulunur. Trablus'tan kervanlar ile nakledilen Avrupa mâmulâtı burada bakır, fildişi, deve kuşu tüyü ve bilhassa esirler ile trampa edilirdi. Pazara bâzan 15—20.000 kadar insan gelirdi. Bu refah devri artık mâziye karışmıştır. Hakikaten Kūka, Rabah tarafından baştan-başa tahrip edildi ve bu felâketten sonra kalkınamadı. Bornū'nun diğer şehirlerinden şunlar zikredilebilir:

Ngornū, Çat sâhillerinde Barrava, stepler hududunda gölün şimâl-i garbî köşesinde Ngigmi, Ye-u havzasında Ngurutava, Bosāri, Meşene, Zinder, Gucba, Çad'ın cenûbunda Yedī, Ngāla, Şāri havzasında Gufei, Logone üzerinde Karnak Dikoa, Mandara memleketinin merkezi Doloo.

Bornū'da muhtelif lisanlar kullanılır. En taammüm edeni Kanūri'dir. Bu dil Tubū lehcesi ile Bagrimma gibi bâzı Sudan dilleri ile benzerlikler arzeder. Koelle'ye nazaran, bu dil çok zengindir. Yazılı bir edebiyat yoktur, fakat yerlilerin ağzından masallar, efsâneler ve tarihî fıkralar toplanmıştır. Kanūr dili diğer kavimler tarafından da (msl. Mangalar) kabûl edilmektedir ve bugün, resmî dil olarak, git-gide daha ziyâde arapçanın yerine kaim oluyor. — Arapçayı, sultanın etrafındakilerden başka, Şoalar konuşur. Kullandıkları lehceler şimâlî Afrika lehcelerinden, hissolunacak derecede, farklıdır ve kendilerine menşe' saydıkları Hicaz lehcelerine yakındır. Şoalar dillerine bağlı kalmışlardır ve Kūka civarında yaşayanlar bile Kanūri lisanının tesirine kapılmamıştır.

Hâkim din islâmiyettir. Asırlardan beri sâlik bulundukları islâmiyeti, orta çağda buraya sokan Kānem'den gelme müstevlilerdir; hükümdar, eşraf ve başlıca şehirlerin ahalisi müslümandır. İslâmiyet garp ve cenupta fetişist kavimler arasında gittikçe daha ziyâde yayılmaktadır. Marghīler ve Mandaralar islâmlaşmışlardır ve tebeaları her ne kadar putperest iseler de, Musgoların reisleri islâmiyeti kabûl etmişlerdir. Kanūri dilinde Allah mefhumunu ifâde edecek bir tek kelime yoktur. Allah mukabili olarak, kullandıkları *kema* sâdece sâhip ve efendi mânasına gelir. Halk kütlesi islâm dininden yalnız ibadet şekillerini almışlar, cennet ve cehennem hakkında da kendi hayâllerine göre, fikirler edinmişlerdir. Eski ilâhlarından orman perisi (kolyram) ve su perisi (ngameram) unutulmuş, fakat pek çok bâtıl itikatlar muhafaza edilmiştir. İslâm bayramları bile, burada, meselâ ayın safhaları, yağmur devrelerinin ve mevsimlerin sıralanması kabilinden tabiî hâdiselerin muayyen devrelerdeki tezahürlerine tekabül eder gibi görünmektedir. Bu itibarla Bornūlularda islâmiyet haylı değişik bir şekil almış olduğu gibi, halkın müslümanlık ile irtibatı da gevşekçedir. Hakikaten bura ahalisinin müsamahakâr olduğunu ve başkalarını kendi dinlerini kabûle zorlamak gayretinden uzak olduklarını seyyahlar ittifakla söylerler. Tarikatlar çok silik bir rol oynar; bunlardan en yayılmış olanı Tīcānīya tarikati olup, sultan bu tarikattendir. Ḳādirīliğe intisap edenler vardır; Senūsī tarikati müntesipleri pek az görülür. Bütün bu hususlarda, lisanları ile beraber, dinî taassuplarını da, canlı olarak, muhafaza etmiş olan Şoalar istisnâ teşkil eder. Nitekim Şoaların, 1850'de sudanlı müslümanlar arasında hakikî bir muhaceret havası uyandırmış olan Fulbe kabîlesine mensûp Ḥaccī Şaraf al-Dīn'in peşine takılarak, kalabalık bir kütle hâlinde, Mekke'ye gitmek için, Bornū'dan hareket ettikleri görülmüştür. Her hâlde islâmiyet, bütün zencî memleketlerinde olduğu gibi, Bornū'da dahi temdin rolünü ifa etmiş ve bu memleketi komşularının haylı fevkine çıkarmıştır. Bununla beraber, Bornū bâzı seyyahların iddia ettikleri şöhrete lâyık olmaktan uzaktır. Burada maarif namına mevcut olan şey XIX. asrın başında arapçayı doğru dürüst yazabilmekten ibaret idi. Bugün dahi erkek çocuklara mahsus mektepler pek nâdir olup, ancak bir kaç büyük şehirde bulunur. Kūka'da iâne ile ve çocukları okutan eşraf ve ayânın semahatleri ile yaşayan 2—3.000 talebenin devam ettiği bir medrese de vardı, fakat buradaki tedrisat arapça okuyup-yazmakla bir kaç sûrenin ezberlenmesine inhisar ediyordu. Bornū'nun, diğer zencî memleketlerinden çok daha karışık bir manzara arzeden siyasî teşkilâtı, bir çok bakımdan, orta çağdaki Avrupa devletlerininkini hatırlattığından, buralara gelen ilk seyyahların dikkatini çekmiştir. Bornū devleti XIX. asrın nihâyetlerinde inhilâl ettiğinden, bugün o teşkilâtın izlerinden başka bir şey kalmamıştır. Bu siyasî teşkilâtı tetkik etmek için, Barth, Rohlfs ve Nachtigal'in bizzat tetkiklerde bulundukları 1850—1872 devresini ele almak icap eder. O zaman Bornū devleti birbirinden ayrı iki gurupu ihtivâ ediyordu:

1. Asıl Bornū veya *Bled* (Bilâd)-*Kūka*, doğrudan doğruya sultan tarafından idare edilirdi; 2. yerli reislerin idaresindeki tâbi sultanlıklar. Bu ikinci kısma İngleva (payitahtı Būne), Munio, Zinder, Beddeler memleketi, Kerrikerriler, Maşena, Gummel, Mandara, Kotoko, Logone, Ūcde dâhildi. Bu muhtelif memleketlerin reisleri civar halkına akınlar yaparak, elde et-

tikleri esir ve mallardan sultana vergi vermekle mükellef idiler. Bunlar meyanında, Kotoko ve Logone sultanları gibi, bâzıları az-çok müstakil idiler. XIX. asrın ortasına kadar Bornū sultanı, Sultan veya *mai* unvanını taşırdı. Sayfua sülâlesinin son mümessilinin 1846 'da ölümünden sonra hükümdarlar yeni sülâlenin müessisi olan Muḥammed al-Kānemī 'nin Şayḫ unvanı ile iktifa ettiler. Muḥammed al-Kānemī tam mânası ile mutlak bir hükümdar olup, ruhanî ve cismanî kudreti nefsinde cemetmişti; tebaasının malına, canına dilediği gibi tasarruf ederdi. Mamafih etrafında azasına Kōkenāva denilen bir meclis (nōkena) vardı ki, Nachtigal bunu, hakikatte hiç salâhiyeti kalmamış bulunan Bornū 'nun eski eşrafının şekilden ibaret bir devamı addeder. Bu meclis veliahd (*yerīma*) ile sultanın oğulları, kardeşleri, akrabası (*maina*) veya yüksek mansıp sâhipleri ile serdarları da ihtivâ ederdi. Bornū devletine dâhil diğer kavimler de, Bornūlu memurların nezareti altında ve varidatlarını 1/4 'ini sultana vermek şartı ile, kendi reisleri tarafından idare edilmekte idiler.

Sultanın XVI. asırda tüfekli 1.000 piyâdesi ile 1.000 suvarisi ve mızrak ve yay ile mücehhez 3.000 askeri vardı. Bundan maada 20 kadar topu bulunan bir topçu kuvveti ile 1.000 kadar zırh gömlekli bir muhafız kıt'ası bulunuyordu. Askerlerinin maaşları yoktu, fakat sultan kendilerine arazi verir, onlar da bu arazide ekip biçerek geçinirlerdi. Bornū 25—30.000 asker çıkarabilirdi. Suvarisi ve ateşli silâhları sâyesinde, silâhları pek iptidaî olan zencî kabîlelere üstün bulunuyordu.

T a r i h. Barth, memlekette topladığı rivâyetlerden maada, bir çok yazılı vesikalardan da istifâde ederek, Bornū 'nun bir tarihini yazmıştır. Fakat Nachtigal bâzı noktalarda Barth 'ın verdiği mâlûmatı değiştirmiştir. Meselâ yukarıda gösterilen devirde saltanat süren hükümdarların adedini 67 'den 64 'e indirmiştir, bâzı saltanat tarihlerini de değiştirmiştir. Fakat umûmiyetle selefinin eserine yeni bir şey ilâve etmemiştir.

Bornū, XIX. asrın ortalarına kadar Sayfua (Sayfiya) sülâlesi tarafından idare edilmiştir. Bu hânedan asırlarca Kānem 'de hükümran olduktan sonra, Çad 'ın garp sâhiline geçti. Bu sülâle ismini Zī Yazan 'ın oğlu Sayf 'ten almıştır. Son Yemen kıralının oğlu olan bu efsânevî kahraman, rivâyete göre, bu havâlide yaşayan bir çok kabîleleri (Tubū, Berber, Kānembu) hâkimiyeti altına alarak, Kāmen 'de bir kırallık vucuda getirmiştir. Hakikatte ise, Kānem 'deki müslüman devletini kuran, şarkî Sahara 'da göçebe yaşayan bir kabîle olup, 1100 sonesine doğru Bardoalar diyarından gelerek, burayı istilâ eylemiş olsa gerektir. İmâm Aḥmed 'e göre, bu kırallığın merkezi Nelmī idi. İlk Sayfîler hakkında elde ettiğimiz mâlûmat tamamen efsâne mâhiyetindedir. Sayf sülâlesi zaten V. (XII.) asrın sonunda Selma'a ile sona ermiş bulunuyordu. Efsâneye göre, saltanat aynı âilenin başka bir kolu olan Banū Ḥamī (yahut Ḥumē) 'ye geçti; bu hânedanın müessisi Ḥamī (479—490 = 1086—1097) belki de, Maḳrīzī (bk. C. H. Becker, *Islam*, I, 171) 'deki Muḥammed b. Cabal ('Abd al-Calīl) b. 'Abd Allāh, Kānem tarihinde ilk hakikî şahsiyettir; bu zat islâmiyeti kabûl etmiş ve hacca gittiği sırada, Mısır 'da ölmüştür. İslâmiyetin kabûlü ile hükümdarların kudret ve kuvveti sür'atle arttı. Dūnama (491—545 = 1098—1150) muvaffakiyetli harpler ile ülkesini genişletti. Başlıca kuvvetini suvari teşkil eden bir ordu kurdu. Üç defa Mekke 'ye hacca gitti; fakat son defasında ihtirasından ve muvaffakiyetlerinden endişe eden mısırlılar tarafından, Süveyş körfezinde boğduruldu. Oğlu Bīrī ilimde ve fıkıhta mâhirdi.

Bütün bu hükümdarlar beyaz ırktan idi. Vekayinâmeler, tenlerinin, araplarınki gibi, açık olduğunu kaydeder. Hicretin VI. asrından itibaren bunların yerine zencî hükümdarlar geçmiştir. Bu hükümdarların birincisi Selmama (590—617 = 1194—1220), komşularına galebe çalarak, her kesin itaatini te'min etmiştir. Tunus Hafsîleri ile dostluk münasebetlerinde bulunmuş ve halefleri de buna devam etmişlerdir. Sonra Dūnama (618—657 = 1221—1259) gelir; bu zat 7 sene muharebeden sonra Tubūları mağlûp etti. Fezzânlılara otoritesini tanıttı ve ülkesini Çad 'ın cenup sâhillerinden Nil 'e ve Niger 'e kadar genişletti. Kendisinden sonra memleket dagdagalı bir devre geçirdi. Sultanlar Çad ile Ye-u arasında oturan Sōlara karşı uzun süren harplere girişmek zorunda kaldılar. Bu kabîle Kānem hükümdarlarının hükümleri altında iken, bilâhare onlara karşı ayaklanmışlardı. Aneak XIV. asrın ortasında (754—778 = 1353—1376) sultan İdrīs bunların mukavemetini kırabildi. Haleflerinden bir çokları Bulālaları durdurmağa gayret ederken, aynı âkıbete uğradılar, nihâyet İdrīs 'in oğlu 'Omar (796—800 = 1394—1398) Kānem 'i terkederek, merkezî Uce ile Gueba arasındaki Kaḳā 'ya nakletti. Bulālalar Sayfîleri hırpalamakta devam ettiler ve bunlar da düşmanlarından kurtulmak için mütemadiyen yer değiştirerek Sōların memleketinde bataklık bir sahaya sığındılar. Bu durum, dâhilî harpler, salgın hastalıklar ve açlıklar yüzünden, gittikçe vahîmleşerek, 70 sene kadar sürdü.

Sulh ve sükûn ancak 'Alī Dūnamamī 'nin hükümdarlığı zamanında teessüs etti (877—909 = 1472—1505). Bu suretle yeniden kurulan Bornū 'nun kudreti, İdrīs Katakarmābi 'nin idaresi altında, daha ziyâde arttı (910—932 = 1504—1526). Oğulları Muḥammed ve 'Alī zamanında Dūnama Ġamarāmi Bulālaların bir isyanını bastırdı, Ḳaṣr-Eggomo 'yu tahkim etti ve Trablus paşası Turgut Reis ile bir ittifak muahedesi imzaladı. Mezarının bulunduğu yerin adı ile Alaōma dahi denilen İdrīs Amsāmi 'nin daha kudretli bir hükümdar olduğu görünür.

Alao (الو) 979—1011 (1571—1603) arasında saltanat sürmüştür. Annesinin kısa süren nâipliğinden sonra tahta çıkan bu zat ülkesinin gayr-i mütecânis unsurlarını itaat altına almağa başladı. Kanavalar bütün kalelerini kaybettiler, yalnız eteğinde bilâhare Kanō şehri kurulan Dalā kayası ellerinde kaldı. Ülkenin şimâl hudutlarını yağmalayan şimâl-i garbî Tuāreklerî ile Ayr berberîleri mağlûp edildi. Keza şark ve cenup taraflarındaki putperest kabîleler (Marghī, Mandara v.s.) de hezimete uğratıldı.

Bornū tarihinin en parlak devri XVI. asra rastlar. XVII. asırda ise, gâlibâ hükümdarların gevşekliği ve devlet işlerine alâkasızlığı yüzünden, inhitata başlamıştır. Yalnız İdrīs 'in 4. halefi Ḥâcc 'Omar 'in oğlu 'Alī (1055—1096 = 1645—1685) bir dereceye kadar faâliyet göstermiştir. Ḥâcc 'Omar, Agades sultanına karşı müşkül bir harbe girişmek mecburiyetinde kaldı. Tuāreg ve Kōanalar tarafından payitahtı çevrildiği hâlde, hasımlarının aralarını bozmağa muvaffak oldu ve sonunda Tuāregleri Sahra 'ya sürdü. Fakat halefleri atâlet ve sefâhat içinde ömür sürdüler, komşularının Bornū ülkesine tecavüzlerine aldırmadılar; bir taraftan mütemadi bir şekavet yüzünden dedirgin olan halk, diğer taraftan da hastalıktan kırılıp, açlıktan helâk olduğu için, tarlasını ekmekten vazgeçmişti. XIX. asrın başlangıcında, Bornū 'nun kuvvetli düşmanlara mukavemet etmekten âciz olduğunu gören Pūl yahut Fulbeler ülkeye saldırdılar.

Fulbe istilâsı Aḥmed b. 'Alī (1208—1225 = 1793—1810) 'nin saltanatı zamanında vâki oldu. Münevver ve şefkatli bir hükümdar olan bu zat azim ve kudretten mahrum idi. Fulbeler, ilkin Bornū 'ya vergi veren Haussa eyâletlerini ellerine geçirdikten sonra, XVI. asırdan beri Bornū 'nun muhtelif yerlerinde yerleşmiş olan kendi kabîledaşları ile ittifak ederek, ülkeyi istilâ ettiler. Aḥmed bunlara mukavemet etmeğe çalıştı ise de, ordusu Ḳaṣr Eggomo civarında inhizama uğradı ve merkezini Kurnava 'ya nakletti (1224 = 1808). Fulbeler Ḳaṣr Eggomo 'yu ele geçirerek, tahrip ettiler.

Bornū, bu müşkül vaziyetten Muḥammed al-Amīn al-Kānemī (Şeyḫ Laminū) adında bir yabancının müdahalesi ile kurtarıldı. Aslen fizanlı olup, Kānem 'de sultan Nġāla 'nın kızı ile evlenmiş, dindarlığı ve ilmi ile şöhret kazanmış olan bir zat, Fulbelerin yaklaşması üzerine, memleketi terketmeğe razı olmadı. Teşkil ettiği küçük bir Kānembu kuvveti ile, müstevîlerin Çad 'a doğru ilerlemesine mukavemet etti ve Ngornō 'da kat'ī bir zafer kazandıktan sonra, Bornū 'nun şark kısmını kurtarmağa muvaffak oldu. Muḥammed al-Amīn al-Kānemī 'den istimdat ile ordusunun kumandasını ona bırakan ve kendisini payitahtına götüren Aḥmed, çok geçmeden vefat etti (1810).

Aḥmed 'in oğlu Dūnama Fulbelere karşı yalnız başına mücadeleye devam etmeğe gayret etti ise de, mağlûp olarak, şehirden şehire dolaşmak zorunda kalınca, o da Muḥammed al-Kānemī 'nin yardımını rica etmek mecburiyetinde kaldı ve neticede Bornū 'da iki hükümdar bulunuyordu. Muḥammed Şeyḫ unvanı ile iktifa etmekle beraber, devlet işlerini fi'len o idare ediyor ve Ngornū 'da oturuyordu; yalnız lâfzan hükümdar vaziyetine düşmüş olan Aḥmed ise, Berberuā 'da kalıyordu. Aḥmed, şeyhin vesâyetinden ve bu hakir vaziyetten kurtulmak için, Berberuā 'yı terkedip, Çad 'ın şimâl-i garbîsinde Vūdi 'ye yerleşti ise de, istiklâlini kurtarmağa muvaffak olamadı; hal'edilerek, yerine amcalarından biri geçirildi. Bununla beraber bu yeni sultan da şeyhin irâdesine boyun eğmeği kabûl etmeyip, Ngornū 'nun 2 mil şimâl-i şarkîsinde Birni al-Cadīd 'de kendisine bir merkez inşa etmeğe başladığından Muḥammed onu da iktidar mevkiinden çekerek, yerini, 1818 'de ölümüne kadar sultan unvanını muhafaza eden Dūnama 'ye verdi.

Aynı devirde, şüphesiz eski sülâleye karşı istiklâlini iyice tebarüz ettirmek maksadı ile, Muḥammed kendisine yeni bir merkez inşasına karar verdi. 1814 'te Kūka 'nin inşasına başladı. Şeyhin sarayını inşa ettireceği ovada baobab ağacı bulunuyordu; yeni şehire bundan dolayı Kūka adı verildi (kanuri dilinde *kūka* = baobab). Şeyh Muḥammed, bir taraftan da, Bornū 'nun eski kudret ve nufuzunu iâde etmeğe çalışıyordu. Fulbeler tarafından zaptedilmiş bir kısım eyâletleri geri alıyor ve şark akvamına karşı da seferler açıyordu. Vaday sultanı 'Abd al-Karīm Sabūn 'u ittifakına alarak, Bagirmi sultanı 'Oṯmān Burgumanda 'ya harp ilân etti [bk. BAGİRMİ, VADAY]. Fakat Sabūn Bagirmi 'yi talan ettikten sonra, akdettiği bir sulh ile, bu memleketi kendi idaresi altına aldı. Bu muvaffakiyetsizliği tâmir etmek için, Muḥammed 1818 'de Fizzān şeyhi ile birleşip Bagirmi 'nin

şimâlini yağma ve tahrip etti. Massenya 'ya da girdi ise de, Şâri 'nin gerisinde kuvvetli bir surette yerleşmiş olan hasmı ile başa çıkamadı. Harp 1824 'e kadar devam etti ve bornuluların Ngāla 'de kat'î bir zaferi ile sona erdi. Sonra Muḥammed silâhlarını garba çevirdi. Butchi eyâletini aldı ise de, sultan Bello 'ya mağlûp olduğu için Fulbeler ile sulh yapmağa (1826) mecbur kaldı. Kānem 'i itaat altına almak için, muhtelif teşebbüslerde bulundu. Şeyh Muḥammed, büyük oğlu Bagirmilere karşı harp ederken öldüğünden (1817), mevkiini ikinci oğlu 'Omar 'e bırakarak, 1835 'da vefat etti.

Şeyh 'Omar (1835—1881) ülkeyi, ilkin, Dūnama 'nin kardeşi sultan İbrāhīm namı altında idare etmekle iktifa etti (1233—1263 = 1818—1846). Barış ve sükûnu sevdiğinden, Fulbe ve Bagirmililer ile sulh hâlinde yaşadı ve istiklâl kazanmağa çalışan eyâlet vâlilerini itaat altında tutmakta çok zorluk çekti. Bu karışıklıkları fırsat sayan Sayfua 'nın tarafdarları, Vaday sultanının yardımı ile, eski sülâleyi yeniden iktidar mevkiine getirmeğe ve Kānemîleri devirmeğe kalkıştılar. Gayr-i memnunlar ile uyuşmuş olan Vaday sultanı Muḥammed Şāliḥ, şeyhin askerlerinin Bornū 'yu istilâ etmek için, Zinder mıntakasında seferde bulunmasından istifâde etti. 'Omar bunu haber alınca, İbrāhīm 'i hapsettirdi ve toplayabildiği askerler ile Vaday ordusuna karşı yürüdü ise de, tamamen mağlûp oldu. Bunun üzerine sultan, İbrāḥīm 'i idam ettirdikten sonra, garp eyâletine ilticaya mecbur oldu. Vadaylar Bornū 'yu yağma ettiler, Kūka 'yı yaktılar; fakat Zinder 'den gelen bir Bornū ordusunun yaklaşması üzerine, çekildiler. Çekilmeden evvel Muḥammed Şāliḥ, Birni al-Cadīd 'de İbrāḥīm 'in oğlu 'Alī 'yi sultan yapmıştı. Yalnız kendi kuvvetleri ile kalan bu hükümdar, Şeyh 'Omar 'e karşı mücadeleye girişti ise de, muvaffak olamadı ve Minārem 'de vukû bulan bir muharebede mağlûp oldu ve öldü. Böylece eski Sayfua sülâlesinin son mümessili de ortadan kalkmış oldu. Âsîler her tarafta hezimete uğradılar, Sayfua tarafdarları tenkil edildi ve Birni al-Cadīd harâbeye çevrildi. Bununla beraber vezir Ḥācc Başīr 'in şeyh üzerindeki nufuzunu kıskanan 'Omar 'in kardeşi 'Abd al-Raḥmān 'ın teşviki ile, 1853 'te yeni bir kıyam baş gösterdi. Âsîler muzaffer oldular. Başīr öldürüldü. 'Omar de saltanatı terke mecbur edildi; fakat Dikoa 'ya nefyedilmekle tehdid edilen şeyh, 'Abd al-Raḥmān 'ı tepeledi ve 1854 'te idam ettirdi.

'Omar bu andan itibaren ölünceye kadar (1881), hiç bir muhalefete marûz kalmaksızın, memleketi idare etti. 'Omar sultan unvanını alabilirdi; fakat babası gibi şeyh unvanı ile iktifa etti. Âdil ve sulh sever bir hükümdar oldu. Avrupalılara karşı teveccühü olduğundan, Nachtigal ve Barth 'ı çok iyi karşıladı. Fakat enerjisi yoktu ve etrafındakilerin nufuzu altında kalıyordu. Veziri Başīr 'in ölümünden sonra, şeyh namı altında, Bornū 'nun hakikî hâkimi olan harem ağası Settima 'nın nufuzu altına girdi. Şeriate muhalif olarak, hâkimiyetin oğullarına geçmesini isteyen 'Omar 'in vasiyetini yerine getirdi ve bunların istihlâf sıralarını tâyin etti. Cömertliği ve askerî kabiliyeti ile şöhret kazanan böyük oğlu Bū Bakr ancak 3 sene saltanat sürdü (1881—1884) ve Vaday 'ya karşı bir sefer hazırlarken, öldü. Kardeşi şeyh İbrāhīm, onun yerine geçti (1884/1885). Bunun da yerine 'Omar 'in diğer oğlu şeyh Hāşim (1885—1894) geçti. Bu hükümdarı ziyâret eden Monteil, onu liyakatli bir adam ve mütedeyyin ve münevver bir müslüman olarak tasvir eder. Bu zat devlet işleri ile pek az meşgûl oluyor ve sarayda müteaddit kadın ve çocukları arasında yaşıyordu. Gözdesi Maladam 'ın nufuzu altında kaldığı için, halk tarafından pek sevilmiyordu. Şeyh 'Omar 'in son zamanlarda başlayan Bornū 'nun inhitatı günden güne bâriz bir hâl almıştı. Toprak ile uğraşan halk cengâverlik hasletlerini tamamen kaybetmişlerdi. Hükümdarların, en mühim memuriyetleri köle soyundan gelme kimselere tevdî etmeleri üzerine, hiç kimse devlet işlerine alâka göstermiyordu. Teşkilâtın bozukluğunu gösteren alâmetler çoğalıyordu. Vergiye bağlı prensler ile ulema, diledikleri gibi hareket ediyorlardı. Zinder sultanı cizye vermeği reddediyordu; *Galadīma* mıntakası kendini müstakil addediyordu. Vadaylılara mütemadi akınlar yapıyorlar, hattâ Kūka şehrinin pazarına kadar gelip hiç bir tâkibe mârûz kalmadan, hırsızlıklar ve katiller irtikâp ediyorlardı. Hulâsa Bornū sultanlığı, dağılması için, en ufak bir darbenin kâfi geleceği çürümüş bir bina gibi idi; bundan dolayı Rabah (b. bk.) 'ın darbeleri altında yıkıldı.

1893 'te Rabah, Bagirmi 'yi istilâ ettikten sonra, Bornū 'ya girdi. Karnak Logone 'yi adlı ve orada Sokoto tahtına bak iddia eden müttefiki Hayatu ile birleşti. Buna karşı gönderilen Bornū ordusu, Karnak 'ın yakınında Gilba 'da ve Dikoa ile Ngāla arasında Hamje 'de mağlûp oldu. Şeyh Hāşim 'in şahsen kumandası altında bulunan kıt'alar da, Çad sâhillerinde Ham Habiū 'da bozguna uğradı. Bu muzafferiyet Rabah 'ın, muharebe vermeksizin, Kūka 'ya girmesine yol açtı. Bunun üzerine Hāşim onunla müzakereye girişmeğe çalıştı ise de, 1894 'te yeğeni Abū Kiari tarafından katledildi. Abū Kiari mücadeleye devam etmeğe çalıştı, fakat Kūka civarında yenildi ve öldürüldü. Rabah Kūka 'yı yıktı ve

Dikoa'yı kendisine payitaht yaptı. Hāşim'in oğullarından bâzıları, gâlibin yanında kaldılar; diğerleri ise, Zinder'e çekildiler ve orada bidayette Mandara sultanının yanına sığınmış olan meşrû veliaht 'Omar Sanda ile birleştiler.

Bornū'da Rabah'ın hâkimiyeti kısa sürdü. Afrika fâtihi 22 kânun II. 1900'de, Kossuri civarında, Lamy'nin kumandasındaki fransız kıtaatı tarafından öldürüldü. Kâşif Foureau'nun Zinder'de gördüğü 'Omar Sanda, Bornū sultanı olarak, tekrar tahta çıkarıldı. Fakat bir az sonra, vaziyetin müşkülâtını daha iyi karşılayacağı tahmin edilen kardeşi Cerbay onun yerine geçirildi. Filhakika Rabah'ın oğlu Faḍl Allāh bir taarruz hazırlıyordu. Cerbay onu durdurmak için, uğraştı ise de, mağlûp oldu ve Kānem'e atıldı. Faḍl Allāh'tan Bornū'yu kurtarmak için, fransız kıtaatının yeniden müdahalesi lâzım geldi. Faḍl Allāh, 2 şubat 1901'de bozguna uğradı ve Nigeria'ya iltica etti. Oradan Bornū'ya yeni bir akına teşebbüs etti ise de, Gueba'da 23 ağustos 1901'de fransız kıt'aları ile çarpıştı ve muharebede öldü.

Faḍl Allāh'ın ortadan kalkması, Kānemī âilesinin tekrar Bornū'ya yerleşmesini temin etti. Bununla beraber bugün artık sultanlık ehemmiyetini tamamen kaybetmiştir. Bornū'yu teşkil eden arazi üç büyük Avrupa devleti (Fransa, İngiltere, Almanya) arasında teksim edildi. Bu nufuz mıntakaları Çad gölüne kadar uzanıyordu. Kānem ile Damergu, fransız müstemlekesi olmuştur. Yeniden inşasına başlanmış olan Kūka ile birlikte asıl Bornū ve Ngornū İngiltere'nin hissesine düşmüş ve cenup mıntakaları ile hâl-i hazırda en kalabalık şehir olan Dikoa, alman müstemlekelerine bağlanmış idi; fakat 1914 harbinden sonra, ingiliz Nigeria'sına ilhak edildi (1918).

Bibliyografya: H. Barth, *Reisen and Entdeckungen in Nord- und Central-Afrika*, II, fasl. IV—XI; O. Blau, *Chronik der Sultane von Borna* (*ZDMG*, 1852, VI. 305 v.dd.); Denham ve Clapperton, *Travels and Discoveries*; Escayrac de Lauture, *Le désert et le Soudan* (Paris, 1853); E. Gentil, *La chute de l'empire de Rabah* (Paris, 1902); Koelle, *Grammar of the Kanuri language* (London, 1854); ayn. mll., *African native litteratare and vocabulary* (London, 1894); Nachtigal, *Sahara and Sudan* (Berlin, 1873); Decorse et Gaudefroy Demombynes, *Rabah et les Arabes du Chari* (Paris, ts.); A. Barth, *Sammlung und Bearbeitang zentralafrikanischer Vokabularien* (Gotha, 1862); Norris, *Grammar of the Borna or Kanari langaage* (London, 1853); *Dialogues in english... and bornu languages* (London, 1853); Monteil, *De Paris à Tripoli par le Tchad* (Paris, 1894); G. Rohlfs, *Quer durch Afrika* (Leipzig, 1874 v.d.), I, fasl. XIV. v.dd., II, fasl. I—VIII; M. von Oppenheim, *Rabeh und das Tschadseegebiet* (Berlin, 1902); C. H. Becker, *Zur Geschichte des östlichen Sūdān* (*Islām*, I, 153—177); J. Marquart, *Benin* (Leyden, 1911), tür. yer. (G. YVER.)

BOROLLOS. [Bk. BURULLUS.]

BOSNA-HERSEK. Balkan yarım adasının şimâl-i garbî köşesinde bulunan Bosna-Hersek, XIX. asrın sonlarında, Avusturya'ya âit Dalmaçya'nın meydana getirdiği dar arazi şeridi ile, Adriyatik denizi sâhilinden ayrılmakta idi. Ancak Narenta (islavca adı: Neretva) munsabı cenûbunda ve bir de Cattaro (Kotor) körfezinin garp kıyısında denize ulaşır. Şimâlde — Una ve Drin sularının kavuşakları arasında, Sava nehri mecrası bu memleketi Macaristan'a âit Hırvatistan-Slavonya topraklarından ayırmakta, şarkta — Sırbistan hududu, hemen bütün imtidadınca, Drina (Drin) vâdisini tâkip eylemekte ve cenupta — islavların Raşka dedikleri tepelik bölgede (Yeni-Pazar sancağı yahut kısaltılmış bir tâbir hâlinde, Sancak), Osmanlı devletinin Kosova vilâyeti arazisine ve daha garpta — Dinar dağlarının yüksek zirveler sahasında Karadağ (Montenegro, Çrnagora) topraklarına komşu bulunmakta idi. Bu hudutların kuşattığı araziye, memleketin ortasından cenup — şimâl istikametinde akıp, Sava nehrine dökülen Bosna suyunun adı teşmil edilerek, Bosna denilmiş ve burası Osmanlı devletinin bir eyâletini (sonradan vilâyet) meydana getirmiştir. Hersek'e gelince, bu memleket, hakikatte Bosna eyâletinin cenup-garp kısmında ona bağlı bir sancak olup, adını orta çağ sonunda burada teşekkül etmiş bulunan bir dukalıktan (herzog, hersek = duka ve bundan Hercegovina) almıştır. Bosna-Hersek'in mesahası 51.027 km². olup, bunun 9.119 km². Hersek sancağına âit bulunmakta idi. Osmanlı idaresinin son yıllarında Bosna vilâyetinin ayrılmış olduğu sancaklar şunlardır: Saray (7 kaza), İzvornik (Tuzla, 10 kaza), Banaluka (Banjaluka, 5 kaza), Bihke (Bihaç, 6 kaza), Travnik (5 kaza) ve Hersek (merkezi Mostar, 9 kaza). Bu taksimat, hemen-hemen tâdile uğramaksızın, Avusturya-Macaristan imparatorluğu çerçivesinde muhafaza edildiği gibi, Yugoslavya devletinin yeni mülkî teşkilâtında, hiç olmazsa küçük idare bölgeleri şeklinde, pâyidar olmuştur.

Memleket arazisinin en büyük kısmı, Dinar dağ sistemi ile işgâl edilmiş olup, bu sistem, memleketin bilhassa cenûb-i garbî yarısında, şimâl-i garbî — cenûb-i şarkî istikametli mü-

teaddit dağ sıralarını (bilhassa cenûba doğru 2.500 metreyi bulan zirveler, Durmitor: 2.526 m.) ihtivâ eder. Bu sıraların arasında veya iki tarafında, aynı istikamette tûlânî çukurlar ve garpta denize doğru ise, yüksek yaylalar uzanır. Ovaların, burada, her boyda nümûnelerine rastlanır. Bâzıları, ekseriya, kışın diplerinde sığ bir su birikintisinin toplandığı ve yaz mevsiminde bir az ziraat yapılabilen küçük çukurlar (*dolin*), bir kısmı ise, içinde bir çok köylerin ve şehirlerin yerleşmiş olduğu hakikî ovalardır (*polje*). Münakale imkânlarının pek mahdut olduğu bu memlekette her ova çanağı, ayrı bir kabîlenin vatanı olmuştur ki, bunlardan her biri, buraya ektikleri patates ve mısır gibi mezruat ve meyva ağaçlarının mahsûlleri ve koyun sürülerinin hâsılâtı ile geçinirler.

Zagora („dağ ötesi") yüksek yaylaları, çıplak ve beyaz bir dağ duvarı ile, deniz kıyısından tecrit edilmiştir. Cenup islavlarının Primorje („deniz kenarı") dedikleri bu kıyı, iklimi, mahsûlleri ve halkının yaşama tarzı ile, büs-bütün başka bir âlemdir. Burası kış mevsiminde, soğuk ve sert şimâl rüzgârının (*bora*) te'sirine mârûz bulunmakla beraber, bilhassa dağların eteğinde bu rüzgârlardan korunan yerlerde Akdeniz kıyılarının çeşitli meyva ağaçlarının, nar, incir, limon, zeytin v.b. yetiştiği bir sâhadır. Fakat dağ seddi kıyıya o kadar yakındır ki, bâzan yamaçlar doğrudan doğruya denize dalar, alçak sâhil şeridinin genişliği çok yerde 100 metreyi bile bulmaz ve nâdir olarak, 2—3 km.'ye varabilir. Akdeniz iklimi ve nebatları, ancak müstesnâ olarak, bu sâhile açılan vâdiler boyunca bir dereceye kadar içeriye sokulur. Sâhillerde nüfus kesafeti çok fazla olduğu gibi, halkın başlıca meşgalesi de denizciliktir. Venedik'ten gelen Akdeniz medeniyeti bu dar şerit üzerinde yerleşmiş, Cattaro (Kotor), Ragusa (Dubrovnik), Spalato (Split) ve Zara (Zadar) gibi, bir kaç şehir de bir dereceye kadar tutunabilmiştir. Osmanlıların en kuvvetli zamanında bile bu sâhil, Bosna-Hersek'ten ayrı bir âlem olarak yaşamış, fakat bu iki ayrı iktisadî bölge arasında ticarî münasebetler hiç eksik olmamıştır. Bu dağların şarkında manzara değişir; koyu renkli şistlerin çok bulunduğu bir sâhada orman başlar. 800—1600 m. irtifâ arasında yerleşen orman, evvelâ bilhassa kayın ve meşe ağaçları, daha yükseklerde çamlıklar şeklinde kendini gösterir ve daha yukarılarda ise, yerini dağ otlaklarına bırakır. Burada dağlar ekseriyetle „planina" adını taşır ve bu ad, daha ziyâde, geniş sırtlı otluk yaylalar manzarasını ifham eder. Ormanlar, bilhassa son yıllarda, daha faâl bir şekilde işletilmekte olduğu gibi, otlaklarda da koyun sürüleri beslenir. Çobanlar yazın bu yükseklere çıkarak, Alp şalelerine muâdil kulübelerde (*katan*) yaşarlar. Bosna'da çam ormanlarının açılmış yerlerinde yaşayan çoban-çiftçi halka sırplar e r a adını verirler. Bu dağlar, yeşil yamaçlı vâdiler ile yarılmış olup, bu vâdiler boyunca, birbirinden tecrid edilmiş, her boyda ovalar dizilir; Bosna vâdisi üzerinde Saray ve Neretva boyunda Mostar ovası gibi. Deniz te'sirinden çok uzak kaldıkları için, bu ovaların iklimi şiddetli, bilhassa kışlar sert, yağışlar boldur. Münakale bakımından, Bosna'nın bu kısımları, Zagora sâhası kadar değilse de, yine pek müsait bir durumda olmadığından, iskân bölgeleri arasında az-çok infirad hâlini muhafaza etmiştir. Bununla beraber, toprağın elverişli olduğu yerlerde, çeşitli ziraat yapılır. Memleketin başlıca iskân kesafeti bu kısımlarda ve bir de şimâlde, vasatî irtifaın çok azalarak, Slavon ovalarına geçilen Sava boylarında görülür.

Memleketin büyük kısmı, suların akışı bakımından, Tuna havzasına tâbî bulunur ve suların çoğunu, şimâl hududunu teşkil eden Sava nehri toplar. Bunların başlıcaları, memleketin şimâl-i garbî kısmından geçen Una ve tâbii San, daha şarkta Vrbas, Saray ovasından gelen Bosna ve nihâyet, Tara ve Piva kolları ile Karadağ serbadlarından çıkan Drin'dir. Adriyatik denizi mâilesinin hissesi daha az olup, Hersek'in başlıca mecrası olan Narenta sayılabilir. Bütün bu akar suların (Sava müstesna) yatakları çok meyilli ve rejimleri çok intizamsız olduğundan, nakliyata faydaları yoktur; vâdiler, ancak çok dar olmadıkları yerde, yolların ve şimendiferlerin geçmesine elverişlidir.

N ü f u s v e s i y a s î d u r u m. 1875 senesinde, yâni osmanlı idaresinde bulunduğu devrin sonunda, yapılmış bir sayımda, Bosna-Hersek'in nüfusu 1.051.000 olarak tesbit edilmişti; Avusturya-Macaristan idaresi altında 1895'te, 219.511'i Hersek'e âit olmak üzere, 1.591.036 ve 1910 son baharında yapılan sayımda ise, 1.898.044'e varmıştı. Bunlardan 612.090'ı müslüman idi. aynı sayım, bu nüfustan 1.668.587 kişinin ziraat ile geçindiğini, geri kalanların ise, bilhassa ticaret ve sanayi ile meşgûl olduklarını tesbit ediyordu.

Cihan harbini müteâkip (31 kânun II. 1921) yapılan sayım, Bosna-Hersek'te 1.889.929 nüfus mevcut olduğunu tesbit etmiştir ki, bu rakam, 1910 sayımında elde edilmiş olan neticeden bir az eksiktir. 1921 ile 1929 arasında neşredilen istatistik kitaplarında, yukarıda zikredilenden başka tafsilâta rastlanmamakta olup, 1929 tarihinde ise, Yugoslavya hükûmeti Bosna-Hersek arazisini baştan başa yeni bir idarî teşkilâta

tâbî tutarak, Bosna-Hersek 'in siyasî vahdetini değiştirmiş olduğu için, elde daha yeni toplu bir nüfus rakamı mevcut değildir. Filhakika bu tarihte Bosna-Hersek arazisi, çoğu Yugoslavya 'dan geçen nehirlerin adları ile tevsim edilen hanlıklardan (banovine) beşi arasında parçalanmıştır: Vrbas banlığının (merkezi Banjaluka) tamamı, Drin banlığının (merkezi Serajevo, Bosna-Saray) garp yarısı, aynı zamanda Hersek, Karadağ ve Raska 'yı da ihtiva eden Zeta banlığının garp kısmı, orta Dalmaçya 'ya yayılan Primorje hanlığının iç kısımları ve ayrıca şimâl-i garbîde Sava banlığına âit küçük bir kısım arazi. Her ne kadar elimizde Bosna-Hersek 'e âit daha yeni toplu nüfus rakamları mevcut değilse de, Yugoslavya 'nın nüfusunda, son 18 yıl zarfında vukua gelmiş olan artma nisbeti Bosna-Hersek için de aynen kabûl edilirse, bu nüfusun 1939 senesine doğru 2.275.000 'i geçmiş olacağı anlaşılır.

Berlin sulh konferansında Avusturya-Macaristan murahhası Kont Andrassy, hükûmeti namına, kongraya uzun bir muhtıra tevdî ederek, burada âsâyişin te'mini Avusturya-Macaristan devletince şiddetle iltizam olunduğunu ve aynı zamanda arazi meselesinin de neticelendirilmesi icap ettiğini ileri sürmüş, alman baş vekili Bismarck 'ın da bu nokta-i nazara iştirâki üzerine, padişahın hukuk-ı hükümrânisi muhafaza edilmek şartı ile, Bosna-Hersek 'in muvakkat, fakat gayr-i muayyen bir müddetle, Avusturya-Macaristan tarafından işgâli Berlin kongrasınca kararlaştırılmıştı (13 temmûz 1878). Aynı zamanda, Sırbistan ile Karadağ arasında mühim bir geçit sahası teşkil eden Yeni-Pazar (Novi-Bazar) sancağında da, Bosna 'nın yeni hudutlarını bu cihetten gelebilecek tecavüzlere karşı korumak üzere, Avusturya tarafından askerî garnizon bulundurulması hakkı kabûl edilmiş, yalnız mülkî idare burada Osmanlı devletine bırakılmıştı. Avusturya idaresi altında Bosna-Hersek 'te umumî âsâyişin muhafazası, yollar, demir yollar inşası, ziraî ve sınaî sâhalardaki inkişaflar gibi, bâzı müsbet neticelere varılmış ise de, arazi meselesi esaslı bir şekilde halledilememiş ve bu memleketin avusturyalılar tarafından işgâli, burayı müstakbel büyük islâv devletine âit bir toprak gibi telâkki eden sırplılar tarafından şiddetli hoşnutsuzlukla karşılanmıştı. İmparatorun 5 teşrin I. 1908 'de hükümranlık hakkını Bosna-Hersek 'e teşmil ettiğini ilân etmesi (Yeni-Pazar sancağı osmanlı devletine iâde edilmiştir), cenup islavlarının ümidini büs-bütün kırmak suretiyle, derin bir aksi tesir bırakmış, sırplılar ile Avusturya arasındaki uçurumu ziyâdesi ile derinleştirilmiştir ki, 28 haziran 1914 'te imparatorluk veliahdinin Bosna-Saray 'da katledilmesi, bunun doğrudan doğruya bir neticesi gibi telâkki olunabilir. Birinci cihan harbinin sonunda, Avusturya-Macaristan imparatorluğu dağılırken, Zagreb 'de toplanan millî konseyin kararlarına uygun olarak, teşrin II. 1918 'de Bosna-Hersek cenup islavlarına âit diğer topraklar ile birleşmiş, bu vaziyet Saint-Germain muahedesi ile de tasdik olunarak, memleket 28 haziran 1921 'de kanun-ı esasîsi ilân olunan Sırp-Hırvat-Slovenler kıralığı ülkesinden bir parça olmuştur.

1921—1929 seneleri arasında Bosna-Hersek, yeni devletin varlığında büyük sarsıntılara sebep olan fırka mücadelelerinin ve muhalif siyasî cereyanların te'siri altında kaldı. Müslümanlar, kuvvetli hırvat kütlesi tarafından, sırp merkeziyetçiliğine karşı açılan muhalefete iştirâk etmek suretiyle, muhtariyetçi bir politika tâkip ettikleri gibi, Belgrad 'da millet meclisine gönderdikleri meb'uslar, bilhassa devletin girişmiş olduğu toprak reformuna karşı şiddetli mücadeleye başladılar. Bu mücadelelerde bilhassa Dr. Mehmed Spaho ile müslüman yugoslavlar birliği fırkası mühim rol oynadı. Hırvatistan 'da çok ileri giden ve Bosna-Hersek 'te de oldukça müsait zemin bulan iftirakçılık cereyanlarına karşı, kıral Alexandr I. meclisi dağıtmak ve memleketę Yugoslavya adını veren 3 teşrin I. 1929 kanun-ı esasîsini ısdar etmekten başka bir çare bulamadı. Aynı zamanda, devletin yeni mülkî taksimatına göre, Bosna-Hersek 'in siyasî vahdeti de sona ermiş bulundu (yk. bk.). Bununla beraber, bu çift isim coğrafî bir mefhum olarak bâki kalmıştır.

İ k t i s a d î d u r u m. Bosna-Hersek 'te halkın başlıca geçimi toprak mahsûllerine ve hayvancılığa dayanır. Ekilir arazi nisbeti, memleketin dağlık olan cenup taraflarında az (10 % ve daha düşük) ise de, şimâlde Sava nehri boyundaki ovalara doğru artar (50 % ve daha yüksek). Toprak mahsûlleri arasında en fazla hububat ve hususiyle mısır ekilir. Sınâî mezruattan tütün ve keten zikredilebilir. Dalmaçya ile beraber Hersek 'in şarap imâli kayda değer bir derecededir. Hayvan besleme, memleketin ziraate elverişli kısımlarında çiftçilik ile beraber yürüdüğü hâlde, dağlık sâhalarda ayrı bir faâliyet şekli olmak üzere, sürüler ile koyun, keçi beslenir. Katır ve eşek, dağlık yerlerde nakliyatın başlıca vasıtası olur. Vasatî olarak, memleketin hemen-hemen 50 % 'sine muadil bir saha (2.500.000 hektar) ormanla kaplıdır.

Ziraat işletmesi bakımından, Bosna-Hersek, yakın vakte kadar, feodal bir usûlün tatbik sâhası olarak kalmıştı. Memleket ęrafına âit geniş çiftliklerde ikamet eden ve *kmet* denilen

arazisiz köylüler, işlodikleri araziden elde ettikleri mahsûlün bir kısmını aynen arazi sâhibine verirlerdi. Eğer *kmet* 'in kendisine verilmiş olan araziyi işletmekte ihmâlinden şikâyet edilir ve bu hâl tahkikat neticesinde sâbit görülürse, hükûmet onu bu araziden çıkartırdı. Kmetler ile toprak sâhipleri arasındaki münasebet 24 safer 1276 (12 eylûl 1859) kararnâmesi ile tesbit edilmiş, bu kararnâmenin hükümlerine, işgâlden sonra, Avusturya-Macaristan hükûmeti tarafından da riâyet olunmuştu. Kmet, arazi sâhibi ile uzlaştığı takdirde kendi işlettiği toprağı satın alıp, bu toprağa tasarruf edebilirdi. Bu suretle 1879 ile 1909 arasındaki 30 yıl içinde 26.221 mülk, köylünün tasarrufuna geçmişti.

Yugoslav hükûmetinin giriştiği toprak reformu bilhassa Bosna-Hersek 'te büyük ölçüde tatbik edildi. Bu reform, büyük çiftlikleri parçalayarak, hiç toprağı olmayan yahut sâhip olduğu arazi kendilerine yetmeyen köylüleri, bilhassa sırplıları memnun ettiği nisbette, büyük arazi sâhibi olan müslüman eşraf için çok zararlı oldu ve tekmil bosnalı müslümanlar tarafından, kendi aleyhlerinde bir hareket gibi telâkkî edildi. Devlet, ferdî tasarrufun azamî haddini Hersek ve Dalmaçya 'da 100 hektar, mezrû arazinin azamî haddini de 50 hektar, Bosna 'da ise, aynı hadleri 400 ve 150 hektar olarak tesbit ediyor ve büyük toprak sâhiplerinin mallarını, kıymetinin 1/3 'ini para ile ödeyerek, 2/3 'sini de kendilerine 4 % fâizli esham vermek suretiyle ellerinden alıyordu. Evvelce Bosna 'da 111.000 âile, 10.500 büyük toprak sâhibinin arazisini işletirken, reformun tatbiki neticesinde bir çok topraksız âileler arazi sâhibi oldular.

Bosna-Hersek, ilk ve orta çağlarda bir mâden memleketi olarak tanılırdı. Dinar dağı sisteminin iç sıralarından birine Bosna mâden dağları denilmesinin sebebi budur. Sırp kralları XIII. asırda saksonyalı mâdencileri memleketine çağırıp, iskân etmişlerdi. Bosna-Saray şimâlinde bulunan Vareş 'in bir çok izabehanelerinden 1643 'te 1200 ton demir elde ediliyordu. Evliya Çelebi de Bosna eyâletinde mâdenlerin çokluğundan bahsetmektedir. Şimdi, Bosna arazisinden en ziyâde lignit (Tuzla havâlisinde 1.000.000 ton kadar), aşağı cinsten mâden kömürü (Tuzla, Zenica ve Banjaluka havâlisinde 3.000.000 ton kadar), demir (Vareş 'te ve memleketin şimâl-i garbî cihetinde, Krajina bölgesinde, 300.000 ton kadar), bakır, manganez ve çinko elde edilmektedir. Tuzla adı bugün de Bosna 'nın şimâl-i şarkîsinde ehemmiyetini muhafaza eden bir kaya tuzu havzasında pâyidâr olmuştur (senede 50.000 tondan fazla).

XIX. asrın ikinci yarısına kadar, memlekette mahallî ihtiyaçları karşılamağa mâtuf ve daha ziyâde tezgâh işi mâhiyetinde, çeşitli san'atlar vardı ve bununla meşgûl olanlar da esnaf birlikleri hâlinde teşkilâtlanmışlardı. Silâh imâli, dericilik, halı, çuha ve bez dokunması gibi işler, eyâletin çerçivesi dışına taşan bir şöhret kazanmışlardı. Müsait mevkilerde Viyana ve Peşte sermâyedarlarının teşebbüsleri ile kurulan büyük sanayi, Yugoslav devletinin teşekkülünden sonra sermaye kıtlığı ve bir takım iptidâî maddeler tedarikindeki güçlük dolayısiyle, epeyce sarsıntılara uğramıştır. Yüksek fırınlar ve demirhâneler, orta Bosna 'da Vareş ve Zenica 'da temerküz etmiştir. Ormanların bolluğu sellüloz sanayiinin inkişafına, pirit cevherlerinin ve tuz mâdenlerinin zenginliği asit sülfirik ve soda imâlinin ileri gitmesine hizmet ettiği gibi, Jajce 'de su kuvvetinden istihsâl edilen elektrik enerjisi ile mâdenî gübre imâl edilmektedir. Ziraî san'atların bir kısmı henüz el ve tezgâh işleri seviyesini aşmamış bulunuyor. Bununla beraber, müteaddit bira ve ispirto fabrikaları, yünlü ve pamuklu dokuma tezgâhları ve Bosna-Saray 'da türk ve acem taklidi halı yapan imalâthâneler bulunmaktadır.

1910 'da Bosna-Hersek 'teki demir yollarının uzunluğu 1629 km. olup, normal genişlikteki hatlar bu yekûnun 1/10 'ini bile bulmuyordu. Yugoslavya devleti teşekkül ettikten sonra, kendi eline geçen memleketlerde mevcut demir yollarını birbirine bağlamak maksadı ile, müteaddit yeni hatlar inşa ettirerek, Bosna demir yollarını eski Sırbistan demir yollarına bağladığı gibi, Adriyatik denizi limanlarına inecek yeni bir demir yolu şebekesinin meydana getirilmesine teşebbüs etmiştir. Dubrovnik, Split ve Şebenik limanları iç taraflara demir yolu ile bağlanmıştır. Diğer taraftan, Bosna-Hersek 'i de yakından alâkadar eden turism faâliyetlerini canlandırmak üzere, bir çok da şose yolları inşa olunmuştur.

Bibliyografya: Iovan Cvijic, *La Péninsule balkanique, Géographie humaine* (Paris, 1918); P. Vidal de la Blache ve L. Gallois, *Géographie universelle*, VII: *Méditerranée. Péninsules Méditerranéennes*, 2. kısm. (Paris, 1934); I. Ancel, *Peuples et nations des Balkans* (Paris, 1926); *La Bosnie et l'Herzégovine* (*Revue générale des Sciences pures et appliquées* (nşr. A. Colin, Paris); Eugène Pittard, *Les peuples des Balkans, Recherches anthropologiques* (Paris, Geneve, Lynon, 1920); N. Krebs, *Die antropogeographischen Räume der Balkanhalbinsel* (Festband Albrecht Penck, Stuttgart, 1918); Niederle, *Manuel de l'antiquité slave* (Paris,

1923) I; I. Dedijer, *Hercegovina* (Beograd, 1909); Milon Ivsic, *Les problèmes agraires en Yougoslavie* (Paris, 1926).

(BESİM DARKOT.)

Tarih. Balkan yarım adasının şimâl-i garbî köşesi, pek eski zamanlardan beri, cenûb-i şarkîden gelip, garba giden yahut şimâlden gelip, cenûba inen muhtelif kavimlerin geçtikleri bir köprü başına benzer. Romalılardan evvel, Bosna ve Hersek, muhtelif Illirya kabîlelerinin hâkimiyeti altında idi. Memleketin Roma devrinden evvelki medenî vaziyeti hakkında elimizde bulunan yegâne menbâ tarihten önceye âit âbidelerdir. Bosna-Saray civarında Butmir mevkiinde bulunmuş olan en eski eserler taş devrine âittir. Illiryalılar bir çok küçük kabîlelere ayrılıyorlardı. Eski çağ müellifleri bunların sâhillerde oturanlarına „korsan" ve içerilerde oturanlarına da, „eşkiya" derlerdi. Illirya kabîlelerinin en cesur olanları şimdiki Bosna-Hersek arazisinde oturmakta idi. Romalılar bunların mukavemetlerini ancak uzun muharebelerden sonra kırabildiler (m. ö. VI. — m. s. IX.). Bosna-Hersek 4 asır müddetle Roma'ya tâbi oldu. Buraları evvelâ Illyricum denilen eyâletin bir kısmını teşkil etti. Daha sonra Dalmaçya adı ile Adriyatik'in sâhil mıntakalarına birleştirildi. Milâdın I. ve II. asırlarında Bosna'daki mâdenler, gâyet faâl bir surette, işletildi. Mâden cevherlerinin naklini kolaylaştırmak ve aynı zamanda Sava ile Tuna arasında ve Tuna'nın şimâlindeki memleketleri (Pannonia) müdafaa etmek için, bugün Split (Spalato) denilen Salona'dan başlayıp, yine bugünkü Sisek ve Mitrovica şehirlerine ve haltâ daha öteye giden yollar yapıldı. Bosna-Saray'ın yakınında Ilıca mevkiinde güzel bir kaplıca vardı ve Hersek'te Stolac kasabasında da güzel mozayik döşemeler bulunmuştur. II. ve III. asırlarda pannonialı ve illiryalı bir çok muharip imparatorlar görülür. Illiryalı en büyük imparator Diocletian olmuştur ki, vatanı ve en sevgili eyâleti olan Dalmaçya'ya pek çok iyilikler etmiştir. İmparatorluğunun taksimatında Bosna-Hersek İtalya'ya, yâni garp imparatorluğuna, bağlı kalmıştır. Bu yüzden hıristiyanlık evvelâ sâhil şehirlerinde ve oralardan da Bosna dağlarında intişar etmiştir. İmparatorluğun inkısamından sonra (395) yeni payitaht olan İstanbul'un nufuzu buralarda hüküm sürmüştür.

Türk ve islav kavimlerinin (Avarlar ve Slovenler) VII. asırda vukua gelen istilâsı Roma medeniyetinin son kırıntılarını da ortadan kaldırarak, Bosna ile Hersek'in sâhil havâlisine şimdiki etnografik mâhiyetini vermiş ve burası o vakit Hum (Chlm) ismini almıştır. Aralarındaki bağlar pek gevşek olan islav kabîleleri voyvoda denilen reisleri tarafından idare ediliyorlardı ve 626'da İstanbul'a hücum eden Avarların inhizamına kadar, bu kavmin hâkimiyeti altında kaldılar. 626 ile 640 senesi arasında müştereken Sırp ve Hırvat namını taşıyan mühim kabîleler Avarların boyunduruğunu sarsarak, Balkan yarım adasının şimâl-i garbîsini istilâ ile Dalmaçya, şimdiki Bosna-Hersek, Karadağ, Arnavutluk'un şimâli ve Novi-Bazar mıntakasını zaptettiler. Çetine'ye kadar şimdiki Dalmaçya'yı ve bugünkü Bosna'da Vrbas çayına kadar uzanan sâhayı işgâl eden islav kabîlelerine Hırvat ismi verildi. Bu kabîlelerin başında büyük jupan denilen bir reis bulunuyor ve bütün jupanlar ona itaat ediyorlardı. Asıl Sırplar Karadağ ve havâlisi ile Zeta ve aynı ismi taşıyan nehirden iktibas ile, Raska ismi verilen mıntakada yerleştiler. Hırvat kavmi bilâhare Roma katolik dini dâiresine girdi, hâlbuki Sırplar daha başlangıçta rum ortodoks dinini tanımışlardır. Böylece Sırp ve Hırvat kavimlerine iakisam eden bu kabîleler ortasında aynı dil ile konuşan ahali ile meskûn bulunan Bosna meydana geldi. Bosna-Hersek hanlıklara taksim olundu. Ban unvanı ve ismi Avarlardan kalmıştır.

VII. asırdan XII. asra kadar Bosna-Hersek ahalisi Sırplar ile Hırvatların mukadderatına iştirâk ettiler ve bilâhare XII. asır başlarında Macar devletinin ülkesine veya daha doğrusu nufuz mıntakasına idhâl edilinceye kadar, hiç değilse dolayısiyle, Bizans imparatorlarının hâkimiyetini tanıdılar. Macarlar evvelâ Hırvatistan'ı, sonra da daha cenûba inerek, Roma suyunun Neretva (Narenta) nehri ile kavuştuğu sâhayı ele geçirmişlerdir. Hâkimiyetini yalnız eski Hırvat kırallığının içerilerine değil, Dalmaçya sâhillerine kadar genişleten Macar kıralı Koloman'ın saltanatı zamanında (1096—1116) Bosna kısmen işgâl edildi. 1137 senesinde Bosna, kıral Bela II.'ya inkiyat etti ve kıral da 5 yaşında olan Ladislas'ı „Bosna dukası" yaptı; fakat macar hükümranlığı yerli şeflerin otoritesini kaldırmadı, eski âdetler ile kanunlar ibka olundu ve memleketin muhtariyetine hiç bir zarar gelmedi. Ne Roma katolikliği ve ne de ortodoksluk Bosna'da tam bir zafer kazanamadı. Dinar dağlarının yeni islav sâkinleri daha uzun müddet putperest kaldılar ve sonraları da din hususlarında bitaraf davrandılar. İki din sâhası arasında bulunan bir kavmin bu vaziyeti bogumilizm denilen ve papalar ile sırp ve macar kırallarının şiddetli tâkiplerine rağmen, gittikçe genişleyip yerleşen ve Bosna tarihinde orijinal bir iz bırakan yeni bir mezhebe zemin hazırlıyordu. Az-çok kaba bir biçimde ve çok defa pek büyük eb'adda yapılmış olan

binlerce mezar, memleketin her tarafında bugün dahi bu mezhebin eski kudretine delâlet etmektedir. Bunlar arasında Stolac ve Kakany-Doboy'daki muhteşem mezar taşları hasseten zikre değer. Bosna ve Hersek'in eşrafı, yâni voyvoda ve knezler, Bogumil mezhebine girdiler ve hattâ memleketin reisi olan b a n bile bir müddet bu mezhebe tarafdar olduğunu ilân etti.

1137'den 1878 senesine kadar Bosna tarihi 6 devreye ayrılabilir: 1. Banların bütün memlekete hâkim oldukları devir (1137—1251), 2. nufuzları zâfa uğramış banların idaresi (1251—1314), 3. iki Kotroman devri (1314—1377), 4. Bosna kırallığı ve St. Sava dukalığı (1377—1463), 5. memleketin Macaristan ve Osmanlı imparatorluğu arasında taksimi (1463—1528) ve 6. Osmanlı imparatorluğunun bir eyâlet ve vilâyeti (1528—1878, askerî ve mülkî idarenin fi'len kalkması).

Bosna'da b a n l a r hâkimiyetinin birinci devresi, en ehemmiyetlisi Ban Kulin olan 4 banın idare zamanlarına tekabül eder. XII. asrın nihâyetinde Bogumil mezhebi inkişaf etti ve papalık buna karşı şiddetli tedbirler aldı. 1180 senesinde Ban Kulin'in memlekete hâkim olduğu görülüyor. Bu banın memleketin maddî refahına büyük hizmetlerde bulunduğu rivâyet edilir. Bosna'nın islâm eşrafından olan Kulenoviç beyleri bu banın ahfadı olduklarına kaildirler; fakat bunu isbat edecek hiç bir vesika yoktur. Ban Kulin'in vefatından sonra bir karışıklık devresi başladı. Katolik partisi Kulin'in kabîlesinden Priyezda'yı hükümdar saydı, hâlbuki ekseriyeti teşkil eden millî Bogumil fırkası Mate Ninoslav'ı tuttu. Mate Ninoslav, uzun müddet süren hükümdarlığında, kâh Macaristan ile sulh akdetti, kâh papalığın yardımını diledi ve dâimâ en güç vaziyetlerden kurtulmanın kolayını buldu. Çünkü Ninoslav'ın hüsn-i tâlii eseri olarak, macar orduları, aralarındaki rekabet yüzünden, birbirleri ile didişen Dalmaçya şehirleri ile meşgûl bulunuyordu. Fakat Minoslav'ın XIII. asrın ortalarına doğru (1250—1260 arasında) vefatından sonra, Bosna devleti sarsılmağa başladı. Macar kıralı Bela IV. Sırbistan'ın garp tarafı ile Maçva kalesini, kızı Anna ile evlenmiş olan rus dukası Rostislav'a tevdi etmişti. Timar ve zeamet sâhibi olan bir çok Dalmat ve Hırvat âileleri, başta Zrinyislerin eczadı olan Subiçler olmak üzere, moğullara karşı kıralın yardımına koşmuş olduklarından, bunların kudret ve nufuzları gittikçe arttı. Bela, bâzı mıntakalarda bu âileler için, Soli (Tuzla) ve Usora (Ozora) gibi, banlıklar ihdas etti. Bu suretle Bosna ufak beyliklere ayrılmış oldu; Hersek'te ise, bir kaç büyük âilenin derebeyiliği devam etmekte idi. Macaristan'da hüküm süren Arpad hânedanının zevâlinden sonra çıkan karışıklıklar bu parçalanmaya hız verdi.

1314 senesinde Bosna'da bir hânedan peyda oldu: Priyezda ahfadından Kotroman âilesi. Stefan Kotroman (ölm. 1353) 30 sene hükümdarlık etti. Etrafında katolik papasları bulunmasına rağmen o da bogumil idi; fakat karısının katolik olduğu muhakkaktır. Macaristan ile ittifakı kuvvetli bir surette idame etti ve Macaristan'dan himâye istedi; lâkin menfaati icap ettirince, gizlice bu devlet aleyinde cephe aldı. Kızı Elisabeth Ofen (Peşte)'de macar sarayına gitti ve kendisine âşık olan genç kıral Büyük Lajos ile evlendi.

Kotromanoviç'in vefatında yeğeni Twrtko, b a n unvanını aldı. Kendisi çok genç olduğu için, hükümdarlığının ilk zamanlarında annesi ona vasî oldu. Tebaasının bir çok kıyamını bastırdı (Dreznica kayasındaki kitâbenin de gösterdiği gibi) ise de, amcasının sultası altına girmek zorunda kaldı. Fakat bütün bu nikbetler, düşmanlarının zaaflarını pek iyi bilen ve memleket tarihinin şüphesiz en bâriz siması olan prensin seciyesini kuvvetlendirmekten başka bir te'sir yapmadı. Twrtko 1377'de k ı r a l unvanını aldı ve kilisede taç giyerek, ömrü pek kısa olan Bosna kırallığını ihdas etti. Macaristan kıralı Lajos bu vaziyete hiç bir itirazda bulunmadı. Twrtko'nun kıral olması hakkında bundan fazla mâlûmat yoktur. Twrtko'nun saltanatı zamanının en mühim kısmı, Lajos'un vefatından sonra vukua gelen karışıklıklar devridir (1382—1391). Macaristan ve Hırvatistan'ın cenûbunda âsîlerin kıraliçe Elisabeth'e karşı ayaklanması neticesinde, o havâlide macar idaresinin zaafa düşmesinden istifade edilerek, memleketi genişletmiştir. Zara şehri müstesna olmak üzere, Dalmaçya şehirleri de kendisine inkiyat etti. 15 haziran 1389'da Kosova meydan muharebesinde sırplar ile birlikte muharebe etti ve sâhil şehirlerinde onların mirasına kondu. Twrtko sırp kıralı unvanını almış olmakla beraber, tamamiyle ortadan kalkan Sırp imparatorluğu idealine tarafdar olup-olmadığı belli değildir; şu kadar var ki, tam bir istiklâle kavuşmuş ve müstakil bir kırallık kurmuştur. Twrtko I.'dan sonra küçük kardeşi Stefan Dabişa (ölm. 1395) hükümdar oldu ve onu da Twrtko I.'nun gayr-i meşrû oğlu Stefan Ostoya (ölm. 1418) istihlâf etti. O zaman hükümdarlık Ostoya I.'nın meşrû oğlu Stefan Ostoyiç (1418—1421) ile Stefan I. Twrtko'nun oğlu Stefan II. Twrtko arasında paylaşıldı (1404—1443). Bundan sonra Ostoya'nın gayr-i meşrû oğlu Stefan Tomaş (1444—1461) tahta geçti ve bunun oğlu Stefan Tomaşeviç de Kotromanoviç'lerin son erkek vârisi oldu.

Twrtko 'nun saltanatı zamanında elde edilen büyük neticeler Stefan Dabişa devrinde hebâ oldu. Bu kıral macar kıralı Sigismond 'un tâbii idi ve bu yüzden Dalmaçya şehirleri Bosna kıralına karşı olan itimatlarını kaybettiler. Macar kıralı Sigismond 'u halk sevmiyordu. Kosova hezimetini türklerin Niğbolu 'da kazandıkları zafer tâkip etti (1396). Macar kıralının muhalifleri türkler ile bir ittifak akdettiler. Balkanlardaki hıristiyan prensler de aynı yolu tuttular. Bosna kıralları bu devirde kendilerine tâbi derebeylerinin (*magnato*) zebûnu olmuştu. Siyaseti, hakikî birer devlet adamı olan, 2 kişi idare ediyordu; bunlardan biri Bosna 'da olup, Hrvatin soyundan Spalato dukası Hervoya (ölm. 1416) idi ve diğeri de cenupta voyvoda Hranya Vukoviç 'in oğlu Sandaly Hraniç (ölm. 1435) idi ki, sonraları Hersek 'te, müstakil prens olarak, hüküm sürenler bunun âilesinden gelmiştir. 1408 'de Dobor kalesi, Sigismond 'un generalleri Nicolas Garay ile Jean Marothy 'nin çetin bir hücumu neticesinde, zaptedildi ve kıral Twrtko II. esir düştü.

Bu muharebeden istifâde eden Osmanlı imparatorluğu oldu. Yukarıda adı geçen Hervoya, macar kıralının vâlisi idi; fakat 1415 'te türklerin yardımı ile, bir macar ordusunu imha etti ve kendi inşa ettirdiği Yaytse kalesine çekildi. Fakat türkler, küçük bir kısmında (şimdiki Bosna-Saray 'ın cenûb-i şarkîsi) bile olsa, yine Bosna arazisinde kaldılar. Bu zamandan itibaren Bosna, türkler, macarlar ve venedikliler için, bir nufuz sâhası hâline gelmiş gibi görünmektedir. Bosna birliğine Sandaly 'nin yeğeni Stefan Vukçiç tarafından, büyük bir darbe vuruldu. Bu voyvoda 1448 'de kendiliğinden St. Sava dukası unvanını aldı. Bundan sonra ülkesine Herzegovina namı verilir. Harâbiye yüz tutan memleket 1463 senesine kadar çok hazin bir ihtizar levhası arzeder; hattâ Hunyadi Janoş 'un zaferleri bile türk nufuzuna girmiş olan Bosna kıral-larını kurtaramadı. İstanbul 'un zaptından (1453) sonra garp ve şimâl memleketlerinin osmanlı istilâsı altına düşmesi artık bir zaman meselesinden başka bir şey değildi; nihâyet Türkiye Bosna 'yı da zaptetti. Son kıral Stefan Tomaşeviç iki yüzlülüğünün kurbanı oldu. Muasırları onu babasını öldürmüş olmakla itham ederler. Onun Semendere kalesini türklere sattığından da şüphe ediliyordu. Hâmi devletler artık vaadlerine inanmadılar ve onu kendi hâline bıraktılar. Kıral müstahkem Yaytse hisarına çekildi. Çünkü mülkünün cenup mıntakalarında artık kendisini emniyette görmüyordu. Türk orduları çabucak Bobovaç, Yaytse ve Klyuç kalelerini aldılar ve kıral da esir düşerek, idam edildi (bugün bile Yaytse 'de bir iskelete takılmış bir kafayı Stefan Tomaşeviç 'in başı diye gösterirler).

Bosna daha tamamiyle türk hâkimiyetine girmemişti, macar kıralı Mathias memleketin şimâl taraflarını türklerden istirdat etti (1463), Yaytse 'yi zaptetmek için, harbe girişti ve yeniçerilerin kahramanca mukavemetlerine rağmen, kaleyi ele geçirdi. İşgâl ettiği arazinin muhtariyetini resmen idame ile 1471 'de Nikolas Uylaki isminde zengin bir asilzâdeyi buraya kıral yaptı. Bu arazi eski Bosna banlığını ihtiva ediyordu (şimdiki Tuzla kazası olan Srebrenitsa 'ya kadar, Sava mıntakası). Zvornik civarındaki Teoçak da bu mıntakaya dâhil idi. Yaytse banlığı askerî bir idareye tâbi tutuldu ve dâimâ aşağı Slavonya kasabaları ile sıkı bir münasebet idâme eyledi. Nikolas Uylaki 'nin hükümdarlığı kısa sürdü. Daha sonra 1491 'de oğlu Jean Bosna 'ya kıral nâibi oldu ve macar orduları, Mohaç hezimetinden sonra bile, türkleri Bosna 'da ilerletmediler. 1528 senesine kadar türkler yalnız Hersek ile Bosna 'nın cenûbuna hâkim idiler. Ancak 1526 senesinde Macar kırallığının ezilmesinden sonradır ki, o zamana kadar müstakil kalmış olan memleketler de sukut etti ve Kanunî Sultan Süleyman 'ın azimli hareketi ile, Bosna nihâyet tam bir türk eyâleti oldu. Halkın zengin ve münevver tabakası, emlâk ve arazi sâhiplerinin büyük kısmı müslüman oldular ve eski imtiyazlarına dokunulmadığı için, islâmiyete can ve gönülden bağlandılar. Bosna-Hersek 'in osmanlılar tarafından fethinden sonra bu memleketlerin tarihi türk imparatorluğu tarihine karışır. XVI. ve XVII. asır vekayinâmeleri Habsburglar Macaristan 'ına karşı yapılan muharebeler ile doludur. „Evvelce bogumil mezhebine sâlik olup, dâimî ve çetin harpler içinde büyümüş, fıtraten kumanda etmeğe istidatlı, Macaristan 'ı ve macarları iyi bilen ve papalığa karşı derin bir kin besleyen yerli âyân ve eşraf Macaristan 'a karşı yapılan muharebelerde mühim bir rol oynamışlardır".

Türk istilâsının devam ettiği ve alman imparatorluğu ordularının Macaristan 'ı türk hâkimiyetinden kurtarmaktan âciz kaldığı müddetçe, Bosna hıristiyanları hiç bir harekette bulunamadılar. Macaristan 'ın türkler idaresinde bulunan kısmında da temâyüz etmiş olan Bosna müslümanları hâkim unsuru teşkil ediyorlardı. Askerî ve mülkî makamlara bunlar getiriliyordu. 1544 'ten 1611 senesine kadar Bosna yerlilerinden 9 devlet adamı sadrâzamlığa kadar yükseldiler. Müslüman boşnaklar yalnız başlarına imparatorluğun şimâl-i garbî hududunu müdafaa ettiler. Bosna-Hersek müslüman müverrihleri ilk vâlinin 1418 'de bu makama tâyin edilen İshak Bey olduğunu zikr-

ederler. 1418 'den 1878 senesine kadar Bosna 'ya 264 vâli tâyin olunmuştur. Bosna vâlilerinin en meşhuru ve memleket müslümanları arasında en derin hâtıra bırakmış olanı, Gazi Husrev Bey (1506—1512 ve 1520—1542) 'dir. Yapılan bir tahmine göre, bu zâtın ilmî ve insânî hususata tahsis ettiği vakıflar mikdarı bir kaç milyon kuruna bâliğ olmaktadır. Bu vakıf emlâk ile kütüphâneden bir kısmı hâlâ muhafaza edilmektedir. Bosna-Saray 'da yaptırdığı câmi, medrese ve tekye, halkça dâimâ derin bir tebcil görmektedir. 1583 senesine kadar Bosna bir beylik idi, bu tarihten itibaren eyâlet oldu. İlk Bosna paşası Sokullu Ferhad Paşa idi. Vâliler evvelâ Bosna-Saray 'da, daha sonra bütün Bosna türklerin eline geçince, Banyaluka 'da ve 1686 'yı mütesâkip (bâzı müverrihlere göre daha evvel), Travnik 'te otururlardı. Türk Bosnası iç Bosna 'yı, Krayina (XVI. asrın sonlarında fethedilen Bihaç ile birlikte, türk Hırvatistanı) 'yı, Yeni-Pazar sancağını ve bir de, Trebinye ve Zeta ile birlikte, Hersek 'i ihtivâ etmekte idi. Mevkileri babadan oğula intikal eden serdarların kumandasında sipahilik teşkilâtına bağlı bulunan kıt'alar, türk hâkimiyeti devam ettiği müddetçe, sadakat ve fedakârlıkla vilâyet makamına tâbi kaldılar ve Bosna türk imparatorluğunun bir kalesi oldu. XVII. asırda harp tâlii değişti; Budin (Ofen) sukut etti. 1697 'de prens Eugene de Savoye Bosna-Saray 'ın varoşlarını yaktı ve Bosna zaptedilmez bir kale olmak şöhretini kaybetti. 1718 'de akdedilen Passarofça muahedesi ile, imparator-kıral Karl III. 'a Bosna 'nın Sava nehri aşağı mecrâsındaki kısmını terkedildi ise de, türkler, kazandıkları zafer ile, 1739 'da bu yerleri geri aldılar.

Habsburglar siyâsetinin garba müteveccih olduğu müddetçe, XVIII. asırda Bosna rahatça türk hâkimiyeti altında kaldı. Şark siyasetinde Viyana devlet adamları garp hükûmetleri ile mutabık olarak, osmanlı imparatorluğunun tamamiyeti prensipini kabûl ettiler. Bu hâl imparatorluğun inhitatına, Sırbistan ile Mısır 'ın ve Yunanistan 'ın ziyâ'larına rağmen, devam etti. Mamafih XIX. asrın ilk sülüsünden itibaren, Bosna 'da vaziyet gittikçe karıştı. Bâbıâlice yapılan bâzı yenilikler Bosna 'da pek hüsn-i kabûl görmedi, hattâ Bosna müslümanları, 1830 'da Gradaçaç kaptanı Hüseyin 'in kumandası altında, silâhla muhâlefete kalkıştılar. 1840 'ta vezir Mehmed Vecihî Paşa Gülhâne hatt-ı humayununda bildirilen yeni idare tarzını tatbik etmek istedi ve kazalarda bulunan yerli kaptanların yerine İstanbul 'dan tâyin edilen memurları ikame etmeğe başladı. Boşnak beyleri bu hareketten pek müteessir oldular ve Bosna-Saray müslümanları vezire karşı isyan ettiler, fakat padişahın ordusu tarafından, Travnik sancağında Vitez mevkiinde bozguna uğratıldılar. 1843 ve 1846 'da Krayina (türk Hırvatistan 'ı) islâm ahâlisinin vermek istemedikleri vergileri ve tekâlifi vâli cebir ile tahsile kalktığı için, isyanlar çıktı. Âsiler iki defa dağıtıldılar. İsyanların sebebi ekseriya müslüman arazi sâhipleri (sipahî, bey, ağa) ile topraksız köylüler (*kmet*) arasındaki münasebetlerin vâzıh olmayışı idi. Köylüler, arazi sâhiplerinin keyiflerine bırakıldıklarından, şikâyet ediyorlardı. 1848 'de vâli Tâhir Paşa arazi sâhiplerinin şahsî arazilerinde (beylik) köylülerin çalışmak mecburiyetini lağvetti ve köylülerin kendi topraklarında yetiştirdikleri hububat ile meyva ve sebzelerin 1/3 ile, biçilen otun yarısını beylere vermelerini kararlaştırdı. Bu karardan köylüler de, sâhipleri de memnun olmadı. Nitekim Tâhir Paşa bütün müslüman ve hıristiyanlara ev başına 2 defa 44 'er kuruş vergi ve hıristiyanlara ayrıca adam başına 7 kuruş harac kesip, âşârın bütün arazi mahsûlleri üzerinden verilmesini isteyince, müslümanlar, Krayina 'da isyan ile, Bihaç kalesini muhasara ettiler. İsyan Hersek veziri Ali Paşa Rizvanbegoviç tarafından da gizlice teşvik edildi ve çabucak bütün Bosna 'ya sirâyet ederek, serdar Ömer Paşa tarafından 1850/1851 kışı içinde bastırılıncaya kadar, devam etti. 1851 ilk baharında serdar, Buoa (Mostar civarında) 'da Ali Paşa Rizvanbegoviç 'i tevkif ve hapsettirdi. Ali Paşa yolda, gûya kazaen, öldü. Diğer mevkuflardan bir kaçı idam edildi; geri kalanları da nefyedildi ve idare sistemi yenileştirildi. Vilâyet makamı Travnik 'ten Bosna-Saray 'a naklolundu ve boşnak beylerinin nufuzları kırıldı. Bosna müslümanlarının isyanına muvâzi olarak, 1839 ve 1856 'da hatt-ı humayun ile yapılacağı vaadedilen ıslâhat yapılmadığından şikâyet eden hıristiyanların memnuniyetsizlikleri de arttı. Bâzı mıntakalarda hıristiyan köylüler islâm arazi sâhipleri aleyhine ayaklandılar ve türkler bu harekete karşı şiddetle mukabele edince, bir çok Bosna hıristiyanları Avusturya 'ya kaçtılar ve Avusturya imparatorunun tavassutunu dilediler (1858). Türkiye elçisine de, padişaha arzedilmek üzere, arazi sâhibi olan beylere karşı himâye dileyen bir ariza verdiler. Bâbıâli, bu ihtilâfı halletmek üzere, Bosna 'ya bir hey'et gönderdi. Nihâyet 1859 senesinde (14 safer 1276 = 12 eylûl 1859) köylülerin arazi sâhiplerine verecekleri âidât ile her iki tarafın birbirlerine karşı hukuk ve vazifelerini tesbit eden kararnâme tanzim edildi. Lâkin bu kararnâme pek fena tatbik edildiğinden, yeni ihtilâflara meydan verdi. 1875

senesi ilk baharında Hersek hıristiyanları ayaklandı; Bosna'daki bu hareket ortodoks sırplara da sirâyet etti ve ancak Avusturya-Macaristan imparatorluğunun 1878'de Berlin kongresinde elde ettiği (25. madde) kararına uygun olarak, Bosna-Hersek'i askerî işgâl altına almasını müteâkip durdurulabildi. Osmanlı devletinin son Bosna vâlisi Ahmed Mazhar Paşa'dır.

5 teşrin I. 1908'de Bosna-Hersek'in Avusturya Macaristan'a ilhakı ilân edildi. Avrupa devletleri, hattâ Türkiye buna muvafakat ettiler. O gün Avusturya-Macaristan imparator ve kıralı Franz Joseph I., hâriciye nazırı Kont von Aehrenthal'e, kendi el yazısı ile gönderdiği bir mektup ile, hükümranlık bukukunu Bosna ve Hersek'e de teşmil ettiğini ve imparatorluk hânedanının tevarüs kanunlarının bu memleket için de câri olacağını bildirdi. Türk hükûmeti bu ilhakı evvelâ reddetmiş ve hattâ halk Avusturya mallarına ve bilhassa fese karşı boykotaj ilân etmişti. Nisan 1909'da hükûmet, Bosna-Hersek'teki emlâk-i emîriye bedeli olmak üzere, 2,5 mill. altın alarak, ilhakı tasdik etmiştir.

Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhakını müteâkip, mevcut kanunlar, yerlerine yenileri neşredilinceye kadar, mer'î kalacakları ilân edildi ve 1910'da teşkilât kanunu neşredilinceye kadar, memleket muvakkat kanunlar ile idare olundu. Teşkilât kanunu ile aslî ve müntahap azadan mürekkep bir diyet (*sabor*) kuruldu. Diyetin teşri'î salâhiyeti yalnız mahallî meselelere münhasır idi. Diyet meclisi 1910 haziranının 15. günü Bosna-Saray'da merasimle açıldı. Avusturya-Macaristan işgâli müddetince ve ilhaktan sonra da 1914—1918 harbi sonuna kadar Bosna-Hersek'in Avusturya ve Macaristan hükûmetlerinin 1880 yılında neşrettikleri 2 ayrı kanun ile, bu iki devletin müşterek bir nezareti olan mâliye nezaretine bağlı ve o nezaretin yüksek murakabesi altında bir idarî vahdet hâline konulmuştu. Eyâletin idaresi ve eyâlet dâhilinde kanunların infazı Bosna-Saray'da mahallî hükûmete tevdî edilmişti. Mahallî hükûmetin başında, ordu kumandanı ve ordu müfettişi gibi, yüksek mevkilere ermiş bir general bulunurdu. Hükûmet reisinin sivil bir muavini vardı. Mahallî hükûmet, idarî, siyasî, adlî ve mâlî-iktisadî olmak üzere, dört şûbeye ayrılmıştı. Her birinin başında bir şûbe şefi bulunurdu. Avusturya-Macaristan idaresi altında Bosna-Hersek'in idarî taksimatı, pek küçük bâzı değişiklikler ile, Türkiye zamanındaki şeklini muhafaza etmişti.

D i n, m e z h e p l e r ve m a a r i f. Avusturya-Macaristan işgâlinden evvel, Osmanlı imparatorluğunun diğer kısımlarında olduğu gibi, Bosna-Hersek'te de müslümanlar, din bakımından, hususî bir teşkilâta bağlı değildiler. Resmen rumlar ile bir sayılan ortodoks sırplar ile katolikler ve yahudiler ayrı-ayrı birer m i l l e t itibar olunmuştur. Rum katolik mezhebi ile protestan mezhebi memlekete işgâlden sonra girmiştir. 1905'te yeniden teşkilâtlandırılan ortodoks sırp kilisesi, o sene çıkartılan bir nizamnâme ile, din ve tedris müesseselerini, mahallî kanunlara uymak şartı ile, serbestçe ve devletin murakabesinden âzâde olarak, idare etmek hakkını kazandı.

İslâmlar 1881 senesinde kendilerine bir m e c l i s - i u l e m â n ı n yardımı ile din işlerini idare etmek üzere, bir r e i s ü l ' u l e m â tâyin olunmasını istemekte idiler. Bu talep 1882'de is'af edilerek, bir meclis-i ulemâ teşkil olundu. Bu hey'et 1 reis ve 4 âzadan teşekkül etmekte idi. 1883'te memleketin bilcümle vakıflarını tesbit, idarelerini murakabe etmek ve evkafın idaresi için, yeni nizamlar kaleme almak üzere, muvakkat bir evkaf kamisyonu ihdas olundu. 1884'te daha vâsî mikyasta olarak, bütün kazalarda muvakkat vakıf komisyonları ihdas edildi ve bu komisyonlara, kadıların riyâseti altında, kazada mevcut bilcümle evkafı meydana çıkarmak, bütün câmileri ve vakıf müesseselerini teftiş etmek ve hususiyle mütevelliler ile evkaf müstahdemlerini nezaret altında bulundurmak, hesaplarını evkaf merkez komisyonuna vermek ve bu komisyonun kararlarını icra eylemek vazifeleri tahmil edildi. 1894'te evkaf idaresinin teşkilâtı yeniden tanzim edildi. Muvakkat evkaf komisyonu yerine, karar ve hüküm salâhiyetini hâiz, bir umumî evkaf komisyonu ile bunun kararlarını icraya memur bir evkaf müdüriyeti ikame edildi. Evkaf komisyonu 1 reis, 1 müfettiş, 1 kâtip, meclis-i ulemâdan 4 âza, 2 şer'iye hâkimi ve memleketin 6 dâiresi (sancağı) eşrafı arasından seçilerek, üçer sene müddetle hükûmetçe tâyin edilen 2 âzadan müteşekkil idi.

Bu vaziyet, müslümanların da 1905 senesinde ortodoks sırplara bahşedilen hukuk gibi, kendi dinî işlerini istiklâl ile idare etmek hakkını ihraz ettikleri, 1909 senesine kadar kaldı. Müslümanların din ve kültür işlerini teşkilâtlayan yeni nizamnâme şu esasları ihtivâ ediyordu: e v k a f v e m a a r i f idaresinin vazifesi câmiler, dinî, tedrisî ve insânî gâyeler ile diğer islâmî müesseseler kurmak, mevcutlarını idare ve idame etmek, dinî müesseseler ve mektepler için adam yetiştirmek, müslüman çocuklarına islâm dininin esaslarına ve ruhuna göre tâlim ve terbiye vermek, müslümanlar arasında islâm dinî akîdelerini yaymak ve onların dinî rûbıtalarını mümkün olduğu derecede kuv-

vetlendirmek idi. Evkaf ve maarif idaresinin teşkilâtı şöye idi: cemaat hey'etleri, cemaat meclisleri, kaza komisyonları, vilâyet hey'eti ve bu hey'etin meclisi. Ayrıca da hususî intihap hey'etleri hâlinde kaza encümenleri ve bu encümenlerin komisyonları vardı. Yukarıda zikredilen bütün hey'etler nizamnâme hükümlerine göre, islâm ahâli tarafından, intihap olunurdu. Din ve maarif vakıfları makamatı hususî nizamnâme mucibince salâhiyetleri dâhiline giren hususları, tamamiyle müstakil olarak, tasviye ederlerdi. İttihaz ettikleri kararlara karşı, bunlar memleketin umumî kanunları ile taaruz etmedikçe, hükûmetin müdâhale ve himâyesine müracaat olunamazdı. Muhtariyeti hâiz ve icra salâhiyeti olan bir makam tarafından ittihaz edilen bir karar mahallî bir kanunla taaruz ettiği takdirde, mahallî hükûmet makamlarının yalnız o kararı feshederek, yeniden tetkik ile yeni bir karara raptetmek üzere, vazifedar makama iâde etmek hakkını hâizdi. Mahallî hükûmetin meclis-i ulemâ ve vilâyet encümeni ile encümen komisyonundan maarif vakıfları teşkilât ve idare tarzları hakkında mâlûmat istemeğe salâhiyeti olduğu gibi, o makamlar da bu talebi is'afa mecbur idiler.

İslâm ahalisi asgarî 100'e bâlig olan bir mahallin bütün müslümanları, bir maarif vakfı cemaati teşkil ederlerdi. Cemaat meclisi 3 sene için intihap olunurdu. Bir kaza dâhilindeki cemaatler mümessilleri de kaza encümeni teşkil ederlerdi.

Maarif vakıfları vilâyet encümeni Bosna ve Hersek'te maarif vakıfları emvâlinin en yüksek ve harekетlerinde istiklâli hâiz murakabe makamı idi. Encümen hükûmet merkezi olan Bosna-Saray'da idi. Reisül'ulemâ ile Banjaluka, Bihaç, Mostar, Travnik, Tuzla ve Bosna-Saray müftileri ile maarif vakıfları müdürü ve kaza komisyonlarınca intihap edilen 24 mümessil, vilâyet evkaf encümeninin âzaları idi. Bosna-Hersek müslümanlarının dinî işlerinin en yüksek mercii Bosna-Saray'da bulunan meclis-i ulemâ idi. İntihap hey'eti tarafından İstanbul'da şeyhülislâmlık makamına bir arzuhal ile müracaat olunarak, imparator-kıralın tâyin ettiği reisül'ulemânın dinî vazifeyi deruhte etmesi için salâhiyet (*menşûr*) verilmesi rica olunurdu. Bu arzuhal meşihat makamına Avusturya ve Macaristan'ın İstanbul sefareti vasıtası ile gönderilirdi.

Bosna ve Hersek'in her dâire (sancak) merkezinde bir müfti bulunurdu. Müftiler meclis-i ulemânın teklifi üzerine, mahallî hükûmet tarafından tâyin olunurlardı. 1909 senesinde evkafın büdee vaziyetine göre, masrafı 761.114 kron ve vâridat 768.277 kron olup, 7.163 kron vâridat fazlası vardı.

1909 senesinde Bosna ve Hersek'te 434 ilk mektep vardı. Bunların 289'u resmî, 134'ü dinî cemaatlere âit ve 11'i hususî idi. Bu mekteplere 38.950 talebe devam ediyordu. Müslümanların dinî ve ictimâî hususî vaziyetleri düşünülerek, memleketin 6 dâiresi (sancak)'nin idare merkezlerinde ve Brçka kazasında ayrı ilk mektepler ve rüşdiyeler ihdas edildi. Esas itibariyle resmî mektepler ile aynı programı tâkip eden ve aynı tedris gâyesini güden bu müesseselerde, fazla olarak, türkçe ve arapça da öğretiliyordu. Müslüman kızlarının tahsil etmelerine de imkân verildi. Bu neviden en büyük müessese Bosna-Saray'da kurulmuş olan islâm kız mektebi idi. Eyâlet büdcesinden verilen tahsisat ile idare olunan bu mektebin, ilk mekteplerin ilk sınıflarına muallim yetiştirmek üzere, ayrıca bir de muallim kısmı vardı. Diğer tedrisat müesseseleri şunlardı: muhtelif yerlerde 9 ticaret mektebi, yerli çocuklar için yatılı 1 askerî idadî mektebi, 3 resmî kız mektebi, cemaatlerce idare edilen 12 küçük san'at mektebi, 1 fen mektebi, 1 orman mektebi, 1 muallim mektebi, rahiblerin idaresinde 1 mürebbiye mektebi, cemaatlerce idare edilen 2 lise, 1 fransisken râhip mektebi ve 1 de vilâyet yüksek mektebi. Bütün bu müesseselerde din derslerinin lâyıkı ile verilmesi için, her mezhepten bir din tedrisatı müdürü bulunurdu. Liselerde islâm talebe, yunanca yerine, arapça öğrenebilirlerdi. İslâm cemaati tarafından idare olunan tedris müesseseleri, mektepler ve medreseler ile bir de Bosna-Saray'da bulunan dârülmuallimîn idi. İslâm çocuklarının resmî „umumî" ilk mekteplere girmeden önce, akaid-i islâmiyeyi öğrenmek için, islâm ilk mekteplerine devam etmeleri kaide icabından idi. 1909 senesinde müslümanların eski usûlde sıbyan mektepleri ile yeni usûlde 92 mektepleri vardı. Bunların 83'ü erkek çocuklara ve 9'u kız çocuklara mahsus idi.

Bosna-Hersek'te 1909'da 1613 talebenin devam ettiği 42 medrese mevcut idi. Bunların en meşhurları Bosna-Saray'da Gazi Husrev Bey vakfı tarafından masrafları temin edilen Kurşunlu ve Hankah medreseleridir. 1893'te Bosna-Saray medresesine bir pedagoji kısmı ilâve edilmiştir. Bundan maksad ekserisi türkçe ve arapça tedris edilen derslere ilâveten, talebeye ana dilleri ve fen mâlûmatı ile birlikte, coğrafya, tarih, hesap ve pedagoji esaslarını öğretmekti. Bunlar bu suretle mektep muallimliğine ve din dersleri hocalığına hazırlanacaklardı. Tedrisat 3 sene devam ediyordu. Şer'iye mahkemelerine hâkim yetiştirmek maksadı ile, 1887'de Bosna-Saray'da açılan mekteb-i nüvvâb da mühim bir islâm maarif müessesesidir.

Bosna-Hersek kültür müesseseleri arasında bir de Bosna-Saray memleket müzesi zikrolunmak lâzımdır. 1885 'te te'sis edilen bu müzeyi hükûmet 1888 'den itibaren idaresi altına almıştır. Bu müzenin 1889 senesinden beri 3 ayda bir intişar eden *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* adlı bir mecmuası çıkmaktadır. Bu risâlede intişar eden yazıların mühimleri her sene *Wissenschaftliche Mitteilungen aus B. u. H.* adı altında basılmakta idi.

Matbuata gelince, Bosna-Hersek 'te 1909 senesinde 35 gazete ve mevkut mecmua intişar ediyordu. Bunların 6 'sı sırp, 6 'sı hırvat, 13 'ü bitaraf, 4 'ü müslüman, 4 'ü Roma katoliği ve 2 'si ortodoks-sırp emellerine hizmet ediyordu.

İşgâlden evvel türk fikrî hayatına karışmış ve arapça veya türkçe yazılar yazmış olan Bosna-Hersek müslümanları, edebiyat vâdisinde olduğu kadar, fen vâdisinde de gittikçe daha ziyâde lisanlarını kullanmağa başlamışlardır. Bir aralık, bilhassa hocalar muhitinde, dinî mevzuat üzerinde yazılan yazıların hiç olmazsa slav lisanı ve arap harfleri ile yazılması hususunda bir hareket peyda olmuş ve hattâ Bosna-Saray muallimler ve imamlar birliğinin organı olan *Muallim* mecmuası arap harfleri ile islavca olarak çıkarılmış ise de, bu hareket, taraftar kazanamayarak, sönmüştür. Bugün müslüman boşnaklar dillerini, hırvatlar gibi, latin harfleri ile yazmaktadırlar.

Bibliyografya: Mauro Orbini, *Il regno degli Slavi oggi corrottamente detti Schiavoni* (1601); M. Schimek, *Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama von 867 bis 1741* (Wien, 1787); L. Gebhardi, *Geschichte der Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien, Rascien, Bosnien* u.s.w. (Wien, 1895); Omer Efendi, *The war in Bosnia* (*Oriental Transl. Fund*, London, 1830); G. Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topographische statistische Beschreibangen des Vilajets Bosnien* (Wien, 1867); G. Thomson, *L'Herzogowina* (Paris, 1875); Charles Yriarte, *Bosnie et Hercégovine* (Paris, 1876); G. Kinkel, *Die christlichen Untertanen der Türkei in Bosnien and der Hercegovina* (Basel, 1876); Grandin, *L'insarrection de l'Hercégovine* (Paris, 1876); A. J. Evans, *Bosnia and the Hercegovina during the insurrection 1875* (London, 1876); *Okkupation Bosniens and der Hercegovina darch die k. k. Truppen im Jahre 1787. Nach authentischen Quellen dargestellt in der Abteilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegsarchives* (Wien, 1879); E. Marbeau, *La Bosnie depais l'occupation austro-hongroise* (Paris, 1880); Safvetbeg Başagic, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od godine 1463—1850* (Sarajevo, 1900); *La Bosnie et l'Hercégovine*. Louis Ollivier 'nin idaresi altında, L. Bertrand ve P. Boyer tarafından neşredilmiş eser (Paris, 1901); Josef Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit* (nşr. G. Grassl, Wien ve Leipzig, 1905); J. Koetschet, *Osman Pascha, der letzte Grosswezir Bosniens und seine Nachfolger* (nşr. Grassl, Sarejevo, 1909); L. v. Thallóezy, *Untersuchungen über den Ursprung des bosnischen Banates* (*Wissensch. Mitt. aus Bosnien und der Hero.*, Wien, 1909); Spalaikowitsch, *La Bosnie et l'Hercégovine* (Paris, 1909); C. R. v. Saz, *Die Wahrheit über die serbische Frage und das Serbentüm in Bosnien* (Wien, 1909); L. v. Thallóczy, *Die österr. ung. Monarchie in Wort und Bild*, c. 19, *Bosnien und die Hercegovina*. Bu maddenin tarihî faslı ekseriyet itibariyle bu müverrihin kaleminden istinbat olunmuştur; *Dustūr*, I (İstanbul, 1289 h.), s. 765'te kmet 'lerle erazi eshabı arasındaki kanunî münasebata âit olan 14 safer nizamnamesi vardır; *Gezetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina* 1878—1910 (Wien, 1881, 1878—1880 seneleri için ve Sarejevo, 1881—1910); Safvetbeg Basagic; Bosna ve Hersekte Osmanlılar devrinde türkçe, arapça ve ya farsça eser yazanlar hakkında sırp-hırvat lisanında yazdığı doktora tezi, Ṣāliḥ Ṣidḳī ibn H. Ḥusayn ibn Fayżullāh al-Sarāyi, *Tārīḫ-i diyār-i Bosna ve Hersek* (1876 senesine kadar Bosna-Hersek 'in tarihi hakkında yazılmış olan bu eser el yazısı olarak vilâyet müzesindedir); bu eserin müellifi Bosna-Saray da Gazi Husrev Bey camiinde muvakkit idi ve 1889 senesinde vefat etmiştir; 'Omer Efendi, *Tārīḫ-i ġazavāt diyār-i Bosna der 1150* (İstanbul, 1154); *Tārīḫ-i Peçevî* (İstanbul, 1283).

(J. KRCSMARIK.)

BOSNA-SARAY (veya Saray-Bosna; islâv dillerinde ve Avrupa kaynaklarında Sarajevo), Bosna ülkesinin orta kısmında, Bosna ırmağının Miljaçka suyu ile birleştiği yerde, deniz seviyesinden 537 m. irtifâda, Osmanlı imparatorluğu devrinde ekseriyetle Bosna eyâletinin, daha sonra Avusturya-Macaristan 'ın müşterek idaresinde (1878—1918) ve birinci cihan harbinden sonra ilk önce Sırp-Hırvat-Slovenler kırallığı hükmünde (1918—1929) Bosna-Hersek arazisinin, nihâyet 1929 son baharından itibaren, Yugoslavya devletinde şarkî Bosna ve garbî Sırbistan 'ı ihtivâ eden Drin banlığının merkezidir.

Bosna-Saray 'ın inkişafı, XV. asır ortasında, bu ülkenin türk hâkimiyeti altına geç-

mesi ile başlar. Daha evvel burada Vrbosna adlı ehemmiyetsiz bir kasaba bulunmakta idi ve başlıca ticarî faâliyet merkezi, 25 km. kadar şimâl-i şarkîde, bugün 4700 nüfuslu bir kasaba olan, Visok idi. Dubrovnik (Ragusa) ve Makedonya'dan Macaristan'a giden yolların kavuşağında daha müsait bir durumda olan Bosna-Saray, bunun yerini alarak, sür'atle inkişaf etti. Şehir, adını fetihten sonra burada inşa edilen bir saraydan almış, kurnluşundan bir asır sonra burası bir çok câmi ve medreseleri ile bedestanı olan bir şehir hâline gelmişti. Şebrin başlıca câmiini yaptıran, medrese ve imarethâneler ile müteaddit vakıflar bırakan, türbesi de yine burada bulunan Husrev Paşa (ölm. h. 948; câmiin inşa tarihi, kitâbesine göre, h. 937) bu şehirde oturan vâlilerin en mârûfudur. Sokullu Mehmed Paşa, burada mimar Sinan eli ile, bir imaret yaptırdığı gibi, diğer vâliler de yine câmi, medrese, imarethâneler inşa ettirmişlerdir. XVII. asır ortasında şehri ziyâret eden Evliya Çelebi, Bosna-Saray'ın tepedeki küçük kalesi dışında ve akar suyun iki tarafında, bir çok türk mahalleleri ile sırp, bulgar ve eflâk reayasının ikamet ettiği 10 mahalle ve 2 yahudi mahallesinde ekserisi müteaddit katlı, üstü kiremit, bâzan da tahta örtülü 17.000 kârgir ev ve 1080 dükkân bulunduğunu, sokakların temiz ve kaldırım döşeli olduğunu, kârgir binalı bedestanda venedik ve Dubrovnik (Ragusa)'ten gelen her türlü eşyanın satıldığını, çarşının üstü kalın direkler ile örtüldüğünü ve şehirde, 77'sinde cuma namazı kılınan, 177 câmi, 180 sıbyan mektebi, 47 teke, 3 kervansaray, 23 han ve 7 imaret mevcut olduğunu kaydeder.

XVII. asrın son yıllarında Bosna-Saray, prens Eugen kumandasındaki Avusturya kuvvetlerinin tecavüzüne uğradı ise de, XIX. asrın ikinci yarısı ortalarına kadar osmanlı hâkimiyetinde kaldı. Berlin muahedesine göre, Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan işgâline terkedilince, bu işgâli fi'len te'sis edebilmek için, çetin savaşlar lâzım geldi ve general Baron von Philippovich kumandasındaki kuvvetler 9 ağustos 1878'de Bosna-Saray'a girdiler. 28 haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan veliahdı arşidük Franz-Ferdinand, Bosna-Saray'da gizli bir sırp cemiyetinin tertip ettiği suikasta kurban olarak, Princip adlı bir gencin kurşunları ile can verdi ki, bu hâdisenin, Avusturya-Sırbistan arasında harp açılarak birinci cihan harbinin meydana gelmesine sebep olduğu mâlûmdur.

Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında Bosna-Saray'ın nüfusu 41.000, 1910 senesinde ise, 52.000 iken, 1921'de 66.300 ve 1931'de ise, 78.173 olmuştur. Evvelce müslümanlar mutlak ekseriyet hâlinde iken, son sayımdaki rakamlara nazaran, bugün ancak nisbî ekseriyete sâhip bulunmaktadırlar (38 %); diğer unsurlar katolikler (25 %), ortodokslar (27 %) ve sayısı 7.000'i bulan ve Türkiye yahudileri gibi ispanyolca konuşan yahudiler (9 %)'dir. Evleri pazar etrafında sıkışmış yahut bahçeler arasına dağılmış müslüman mahalleleri yanında, Avusturya idaresi, büyük umumî binalar ile, idarî ve sınaî bir şehir kurmuştu. Şimdi ise, Bosna-Saray daha ziyâde büyük bir ticaret antreposudur. Yugoslavya'nın mühim demir yolları, burada düğümlenir: biri — Mostar üzerinden, Dubrovnik'e, diğeri — Travnik üzerinden, Sebenik ve Split'e giden iki hat, burasını Adriyatik'in kıyılarına bağlar; bir hat, Bosna vâdisini takip ederek, Sava nehri üzerinde Brod'da, Belgrad-Zagreb ana hattına kavuşur; nihâyet bir üçüncüsü, Uzica üzerinden geçerek, Belgrad-Selânik ana demir yoluna bağlanır.

Bibliyografya: Y. Chataigneau, *Géographie Universelle* (Paris, 1934), II, 450; ayn. mll., *Le Bassin de Saragevo, Annales de Géographie*, 1928, XXXVII, 306—327; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul, 1315, V, 427—441; diğer kaynaklar için bk. mad. BOSNA-HERSEK.

(BESİM DARKOT.)

BOŞRĀ. [Bk. BUSRĀ.]

BOSTÂN. [Bk. BUSTÂN.]

BOSTANCI (< *bustā-çı*), eski osmanlı teşkilâtında hükümdar saray ve kasırlarının bahçe ve bostanları ile, saraya âit kayıkhâne ve kayıklarda hizmet eden efrada (hamlacı) verilen isimdir. Devşirme kanunu tatbik edildiği müddetçe, bunlar devşirme usûlü ile, hizmete alınırlardı. Bostancılar, birbirinden müstakil 2 ocak olup, biri İstanbul ve diğeri ise, Edirne'de idi; bostancı-başı bunların âmiri idi. Bu 2 bostancı ocağına devşirmelerin güçlü ve kuvvetlileri alınırdı; bunlar ya doğrudan doğruya devşirmeler arasından yahut acemi ocağından seçilirdi. Bostancı ocağı 9 dereceli idi. Ocağa alınan bostancı acemisi, evvelâ beline beylik çuha kenarı sarar; en son dereceye çıkan bostancı ise, yeşil renkte „mukaddem" denilen kuşak bağlardı. Bundan sonra zâbit sınıfına geçerek, sırası ile, hamlacı, haseki ve bostancılar-kethüdası ve nihâyet bostancı-başı olurdu. Bostancılar, muayyen müddet hizmetten sonra, yeniçeri-ocağına çıkarılırlardı; bu çıkmada her nefere 1.000 akçe silâh parası verilirdi. XVII. asır sonu ile XVIII. asırda bunların kapı-kulu suvari ocağına verildikleri görülmektedir. Bostancılar gerek sarayda, gerek saray hâricinde hizmet görürlerdi. Bun-

dan başka bir kısmı doğrudan doğruya bahçeler ilo bostanlarda, diğer bir kısmı da kayıkhâneler ile buna müteallik işlerde çalışırlardı. İstanbul ve civarındaki bahçelerin sayısı, Topkapısarayı 'ndaki has bahçe hâriç olarak, 61 olup, başlıcaları boğazın Rumeli sâhilinde Dolmabahçe, Beşiktaş, Orta-Köy, Kuru-Çeşme, Bebek, Mirgûn, Kalender, Büyük-Dere ve Anadolu sâhilinde Tokat, Sultaniye, Paşabahçesi, Çubuklu, Üsküdar, Marmara 'nın Anadolu sâhilinde Ayazma, Salacık, Haydarpaşa, Fenerbahçe ile Florya, Davutpaşa, Topçular, Vidos, Ali-Bey köyü, Kâğıthâne, Kara-Ağaç ve Has-Köy bahçeleri idi. Buralarda hem çiçek, hem sebze yetiştirilirdi. Amasya, Manisa, Bursa ve İzmit gibi, padişahlara âit yerlerde de bostancılar vardı. İstanbul bostancılarının yukarıdaki hizmetlerinden başka, sarayın muhafazası, padişahlara saray ve câmi inşaatı dolayısı ile icap eden mâlzemeyi taşımak, İzmit tarafından kereste ve odun nakleden gemilerde çalışmak gibi vazifeleri vardı (*Kanunnâme-i âl-i osman*, nşr. Ârif Bey, *TOEM*, ilâve 2, s. 25).

Bostancılara âit maaş defterlerinde, bahçe ve bostanlarda hizmet eden bostacılar, *ġilmān-i bāġça-i ḫāṣṣa* ve *ġilmān-ı bostāniyān* diye, 2 ayrı sınıf olarak gösterilmektedir. 984 (1576) tarihli maaş defterinde has bahçeliler 20 bölük ve bostanda hizmet edenler 25 cemaat olarak gösterilmiştir. Bu tarihte has bahçe gılmanlarının mevcudu 645 ve bostancıların sayısı ise, 971 olup, 1174 (1760) ve 1192 (1778) senelerine âit mevacip defterlerinde, has bahçe bostancılarının 20 bölük ve hâricdeki bahçe ve bostan efradının 64 cemaat oldukları görülmektedir. Bostancılar, hizmet ettikleri bahçelerin bulunduğu mıntakanın i n z i b a t ı ile de alâkadar ediler. Bunların her cemaati bir mıntakada bulunup, başlarında u s t a denilen zabitleri vardı; ustalar bulundukları mıntakanın karakol kumandanı gibi idiler. Bu ustalar, bostancı ocağında bulunan 4 baltacıdan ustalığı arzu edenler arasından tâyin olunurdu. Bâzı tarih ve vesikalarda gördüğümüz Kadı-Köyü ustası ve Bebek ustası gibi tâbirler, bu bahçelerin ustaları demektir. Her ustanın maiyetinde, bahçenin ve mevkiin ehemmiyetine göre, 20—30 bostancı bulunurdu. Kayıkhâne ve kayık bostancıları, hususî olarak bu hizmete ayrılmış olup, padişahın deniz yolu ile bir yere gidişinde veya deniz gezmelerinde, hamlacı-başının idaresi altında, padişaha mahsus 24 kürekli kayıkta kürek çekerlerdi. Thévenot, sağ kürekçilerin acemi oğlanı ve sol kürekçilerin türk çocukları olduklarını yazıyorsa da, kat'î değildir.

Bostancıların hizmet ettikleri bahçe ve bostanların hasılât defteri her sene kasımda bostancı-başı vasıtası ile hükümdara takdim edilir ve parası iç hazineye alınırdı. Bu paranın içinden bir kesesi (500 kuruş) bostancılara ihsan olunur ve bir kesesi de Davud Paşa câmii vakfına ayrılırdı. Bu suretle hasılâtın takdimi sırasında, bostancıların en kıdemlilerinden 12 kişiye dirlik verilir ve bunlar kapı-kulu sipahi ocağına veya müteferrikalığa naklolunarak, terfi ettirilirlerdi.

Bostancıların, icap ettikçe, sefere gittikleri de görülmektedir; msl. 1152 (1739) senesinde bunlardan 3.000 nefer, ruslara karşı harp etmek üzere, gemiler ile Bender tarafına sevkedilmişlerdi (Subhî, *Tarih*, s. 127).

Botancıların mevcudu, zaman zaman değişmiştir; XVI. asır başlarında — 3.396, ortasında — 2.947 ve sonunda ise — 1.998 idi. XVIII. asrın ilk senelerinde 2.400 bostancı vardı.

Edirne bostancı ocağı müstakil olup, ayrı teşkilâtı vardı. Bu ocağın mevcudu, İstanbul 'a nazaran, haylı az olup, XVII. asır başlarında — 445, aynı asrın sonunda — 751, XVIII. asrın başlarında ise — 777 kişi idi. Edirne hassa bostancıları 10 bölük olup, bunlardan başka diğer 3 bahçede hizmet eden bostancılar da vardı. Bostancılar başlarına, *barata* denilen, bir serpûş giyerlerdi; evvelce devşirmeler arasından alınanlar bekâr idiler; sonradan evlenmelerine müsaade edildi. Bostancıların âmirleri olan bostancı-başıdan başka, bostancılar-kethüdası, hasekiağa, hamlacı, kara-kulak, baş-tebdil ve odabaşı unvanı ile, zâbitleri de vardı. Bundan başka, b a l t a c ı ismi verilen 4 bostancı da ocağın itibarlı adamlarından idiler. Bostancılar zaman-zaman, serkeşlikler ve bâzı isyan hareketlerine iştirâk ile, padişahların itimadını kaybetmişlerdir. Bu sebeple Ahmed III. bunları değiştirmek mecburiyetinde kalmıştır. Selim III. 'i şehid edenlerden birisi de deli Mustafa isminde bir bostancıdır. Bostancılar nizâm-ı cedîd ve sekbân-ı cedîd hareketlerinde de menfi bir vaziyet almışlardı. Yeniçeri ocağı kaldırılıp asâkir-i mansûre teşkilâtı yayılınca, inzibatı bostancılara tevdi edilmiş olan yerlerin idare ve âsâyişi bu yeni askere bırakıldığından, bostancıların hizmetleri bahçıvanlık ile bekçiliğe inhisar etmişti. Muharrem 1242 (ağustos 1826) tarihinden itibaren, bostancılar da yeni nizama idbâl edilmişlerdir; bu yeni kanuna göre, bostancıların içlerinden seçilen 1.500 kişi, bir binbaşının kumandasına verilmiş ve hassa askeri olarak, saray ve o civarın (Orta-Köy ve Dolmabahçe ve etrafı) muhafazasına tâyin olunmuştur. İşte osmanlılarda h a s s a a s k e r i ismi ile kulanılan muhafız kıt'asının nüvesi bu teşkilât olup, bunların maaş, elbise v. s. işlerine bakmak üzere, *bostâniyân-ı hassa nezâreti* ismi

ile, bir de nezaret ihdas edilmiştir. Edirne bostancı ocağı ise lağvolunmuştur.

Bibliyografya: Eyyubî Efendi, *Kanun-nâme* (hus. kütüp.); Naimâ, *Tarih* (2. tab.), IV, 386; Râşid, *Tarih*, III, 85, 89; Subhî, *Tarih*, s. 127; Lûtfî, *Tarih*, I, 200; Mustafa II. zamanına âit bir vesika (Başvekâlet arşivi, Emirî tasnifi, nr. 14954); bostancı ocağının nizamına dâir bostâniyân-ı hassa nâzırı Hasîb Efendi ile bostancı-başı Osman Hayrî Ağa'nın takrirleri (Başvekâlet arşivi, dolap vesikaları); bostancı ocağı nizamına dâir kanun (Başvekâlet arşivi, dolap 3, sandık 92); Ehl-i san'at defteri (Başvekâlet arşivi, Kâmil tasnifi); Chalcondyle, *Hist. générale des Turcs* (Paris, 1662; teşkilât kısmı); Rycault, *Hist. d. l'état présent de l'Empire Ottoman* (fr. trc. 1671); *Le voyage de M. d'Aramon* (nşr. Schefer, Paris, 1887), s. 39; A. Ollivier, *Voyage dans l'Empire Ottoman* (1801, I, fas. 4); Enderûnî Ata, *Tarih*, I; *Gdmân-ı acemiyân maaş icmâlleri* (Başvekâlet arşivi); M. Thevenot, *Relation d'un voyage fait au Levant*, 1663, s. 114 v.d.

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

BOSTANCI-BAŞI, bostancı ocağının en büyük zâbitidir; maiyetinde, bir kaç sınıfa ayrılmış bostancılar vardı [bk. BOSTANCI]. Saray-Burnu mevkiinde Yalı-Köşkü'nde otururdu. Halic, Marmara ve Boğaziçi'nin inzibatı ile alâkadar olduğundan, 30 nefer maiyeti ile, denizden dâimâ buralarda dolaşır, aynı zamanda İstanbul etrafındaki kırları ve ormanları da teftiş ederdi. Padişah kayık ile bir yere giderken, kayığın dümenini kullanmak bostancı başının vazifesi idi (*Kanunnâme-i âl-i Osman*, *TOEM*, ilâve 2, s. 24). Bundan dolayı padişah ile görüşmek fırsatını bulur ve padişah kendisinden doğru-yanlış bir çok şeyler öğrenirdi. Bu sebeple, haklarında bir isnatta bulunmaması veya kendilerine dostluk göstermesi için, vezir-i âzam başta olduğu hâlde, bütün devlet adamları, bostancı başıya mümâşât ederlerdi. Bostancı-başıların, bâzan saraydan çıkışında, padişahın koltuğuna girmek ve atının özengisini tutmak gibi, hizmetleri de vardı.

Bostancı-başılar mutlaka bostancı ocağından yetişir ve hâricden, hattâ Edirne bostancılarından bile, aralarına kimseyi karıştırmazlardı. 1072 (1661) senesinde, Fâzıl Ahmed Paşa sadaretinde, Edirne'den İstanbul'a gelen Mehmed IV., yolda bermûtad avlanırken, arzu ettiği kadar av bulamadığından dolayı, bostancı-başı Şâban Ağa'yı azletmiş ve yerine haseki ağalığında Edirne bostancı başısı olan Bodur Sinan Ağa'yı bostancı-başı yapmıştı. Fakat bostancı eskileri, "âhar ocaktan bize ağa olmak mûtad ve kanun değildir" sözleri ile, bu tâyine itiraz eylemişlerdir (Silâhdar, *Tarih*, I, 223).

Bostancı-başıların, her sene ilk baharda, Kâğıthâne'de padişaha ziyafet vermeleri âdetti (Vâsıf, *Tarih*, I, 13). Bostancı başılar, dışarıda bir vazifeye tâyin olundukları zaman, kapıcı-başı veya sancak-beyi olarak çıkarılmaları usûldendi. Fakat iltifata mazhar olanlarına, beylerbeyilik de verilirdi; teşkilât bozulduktan sonra, vezir olanları da görülmüştür. Bostancı başılıktan yetişerek, hükûmet hizmetine girip, sadrâzam olanlar da vardır ki, Derviş, Hasan, Topal Receb, Halîl, Moldovancı Ali, Hâfız İsmail ve Abdullah Paşa'lar bunlardandır.

Bostancı-başıların, asıl bostancılardan başka, Topkapısarayı dâhilinde vazifeleri muhtelif olan Topkapı Yalı-Köşkü, Sepetçiler, Soğuk-Çeşme, Bağcılar, İşlemeciler, Bamyacılar, Kuşhâne, Gülhâne, İncili, Dolap-Değirmen, Balıkhâne, Mezbele-Keşân v.s. ocaklarının zâbiti olmak itibariyle de, vazifeleri vardı. Enderûnî Ata'ya göre, bu ocakların nezareti silâhdar, çuhadar, kapı-ağası ve kapıcılar-kethüdası gibi, enderûn ve saray ricâline âit ise de, bunların fazla meşgûliyetlerine binaen, inzibat ve idareleri bostancı-başılara bırakılmıştı. Bostancı-başının emri altında bir de haseki sınıfı vardı. Bu ocaklardan balıkhâne ocağı korkulu ve netameli bir yer olup, katil veya nefyedilecek vezirler ve sadrâzamlar buraya getirilip, ya öldürülür veyahut hazırlanan gemi ile nefyedilirdi. Vezir-i âzamların azil ve katilleri bostancı-başıların takdim edecekleri şerbet kadehinin rengi ile bilinirdi; kadehin rengi beyaz ise, nefye ve kırmızı ise, katle işaretti.

Bostancı başılar, azil veya başka hizmete nakillerinde, yerlerine bostancılar kethüdası veya bostancılar hasekisi (haseki-ağa) tâyin olunurdu. Baş hasekiliğe de hamlacı-başı geçerdi. Mamafih bu kanunun bâzan değiştiği de vâkidir. Bostancı-başılığa tâyin olunanların sadrâzam huzurunda hil'at giymeleri usûldendi (İzzî, *Tarih*, s. 110). İstanbul bostancı başılarının sâhillerdeki mevki ve yalılara âit bir defterleri olduğu da görülmektedir.

Edirne bostancı-başısı, Edirne ve etrafının inzibatı ile de alâkadar idi; burası devletin ikinci payitahtı olduğundan, Rumeli eyâletine tâbi olmayıp, şehrin idaresi doğrudan doğruya Edirne bostancı-başılarına bırakılmıştı. Bostancı başıların gelirleri mühim ve suiistimâle çok müsaitti. Bâzan acemileri kesime bağlayıp, hâricde çalıştırırlardı.

Bibliyografya: Silâhdar, *Tarih*, I, 223 ve II, 347; Vâsıf, *Tarih*, I, 13; Râşid, *Tarih*, III, 89, 144; V, 90; Râşid ve Çelebi-zâde, *Tarih*, s. 61, 371; İzzi, *Tarih*, s. 246, 287; di-

ğer eserler için bk. mad. BOSTANCI, *bibliyografya.* (İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI)

BOUGİE. [Bk. DİCÂYE.]

BOZANTI. [Bk. POZANTI.]

BÖLÜK (< *böl-ü-k*), „kısım, parça, sınıf" mânalarına gelir. Şark türkçesinde ve farsçada „vilâyet veya bölge" mukabili olarak da kullanılır. Anadolu türkçesinde, tanzimattan beri, yüzbaşı kumandasındaki piyâde veya suvari birliğine denilir. Eski osmanlı ordu teşkilâtında, bölük, kapı-kulu ocakları ile eyâlet ve maiyet askerlerinde kullanılmış, zamana ve ocağa göre, muhtelif şekiller almıştır; 1000 kişiden ibaret ilk yeniçeri ocağı, her biri 100 kişilik 10 bölüğe ayrılmıştı. Bölük kumandanına yayabaşı deniliyordu. İptidâ 400 mevcudu bulunan Gelibolu acemi ocağı, 50'şer kişilik 8 bölükten mürekkepti; bölüğe çorbacı denilen bölük kumandanı bakardı. İstanbul acemi ocağı ise, 31 bölük olup, ağa bölüğü adı verilen birinci bölük, ayrıca kendi içinde 9 bölüğe ayrılırdı. 9 bölükten her biri, bölük-başı denilen en kıdemli acemi tarafından idare edilir ve 9 bölüğün hepsine birden kumanda eden kimseye, baş-bölükbaşı denilirdi. Diğer bölük-başıları çorbacı adını alıyordu. İlkin 10 bölükten ibaret olan yeniçeri ocağı bilâhare 101 bölüğe (bunlara cemaat veya orta da deniliyordu) kadar çıkarılmıştı. Her bir bölüğün sayısı, vazifesi ve ismi ayrı idi. Meselâ 1.—5. bölükler „cemaat-i şütürbân", 28. bölük „imam-ı hazret ağa", 60.—63. bölük „solak-ortası" v.b. adını taşıyordu. 1451 yılına kadar müstakil bir ocak olan seğbânlar, bu tarihte Fatih Sultan Mehmed tarafında yeniçeri ocağının 65. ortası telâkki edilerek, ayrı bir teşkilât olmaktan çıkarılmış, fakat kendi içinde 34 bölükten ibaret, yeniçeri ocağına bağlı, yarı ayrı bir sistem hâlini muhafaza etmiştir. Seğbân bölüklerinin de her birinin nefer adedi, vazifesi ve ismi muhtelif idi. Bayezid II. veya Selim I. devrinde, yeniçeri ağasının idare ettiği bir karışıklık üzerine, bundan böyle ocağı muvazene hâlinde tutar ümidi ile, saraydan tâyin edilen bir yeniçeri ağasının idaresi altında, „ağa bölükleri" adını taşıyan 61 bölükten ibaret ayrı bir teşkilât kurulmuştur. Asıl bölük veya bölükler denilince, bu ağa bölükleri kasdolunur. Cebeci, topçu ve top-arabacı ocaklarında, bölüklerden bahsolunurken, „falan ocağın filan bölüğü" diye tasrih olunurdu. Kapı-kulu suvari ocağında, 6 bölük vardı. Bunların hepsine bölük halkı veya altı bölük kalkı denilirdi. Kapı-kulu suvarilerinin sipah ve silâhdardan maada diğer 4 bölüğüne „bölükât-ı erbaa" tâbir olunurdu. Osmanlı devletinin Mısır'daki 7 ocağı „bölükât-ı seb'a" adı ile anılırdı. Bütün bu teşkilâtlarda, her biri, sayı, vazife ve isim bakımından, birbirine benzemeyen bu bölüklerin nefer ve kumandanları ayrı mikdarda maaş alır ve ayrı surette terakki ederdi. Keza hükûmet nazarında, ocaklar gibi, bâzı bölükler de, zamana göre, muhtelif kıymetler taşıyordu. Ocak ve bölükler hakkında mufassal mâlûmat için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtından kapu kulu ocakları*, 1943, I. (İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

BÖLÜK-BAŞI, mülkî teşkilâtta muhtelif işçi guruplarının reisine denilir. Eski osmanlı ordu teşkilâtında, yeniçeri ocağı bölük kumandanlarına, umumiyetle yaya-başı, ser-piyâde, acemi ocağı bölük âmirlerine umumiyetle çorbacı denildiği hâlde, yalnız ağa bölükleri bölük kumandanlarına bölük-başı denilir ve bunların en kıdemlileri baş-bölük-başı adını taşırdı. Bölük-başıları atlı idiler. Eğerlerinde bir bozdoğan (demir gürz) ile bir kalkan asılı idi. Padişahın câmiye çıkışlarında müzeyyen elbise ve haşalar (*ğāşiya*) ile ellerinde mızrak yerine uzun bir kamış tutarak, hazır bulunurlardı. Başlarında börk yerine kıymetli taşlar ile süslü bir serpuş taşırlardı. Kanunî devrinde 58 ağa bölüğü bölük-başısı vardı. Bunların yevmiyeleri 9 akçe idi. Bilâhare sayıları ve ulûfeleri de artmıştı. Bölük-başıların en kıdemlisi baş-bülük-başı olup, ocakta terfi ederse „katar ağaları" denilen ocağın bölük ağalıklarından en küçüğüne tâyin edilirdi. Ağa bölük-başıları timara çıkacak olurlarsa, kale muhafızlığı hizmetinde bulunurlar ve zamanına göre, 8.000 veya 15.000 dirlik alırlardı. Yeniçeri ocağındaki bölük-başıdan başka, kapı-kulu suvarisinin de her bölüğünün bölük-başıları ve bundan başka sarıca, seğbân, levend ve tüfenkçi denilen eyâlet ve maiyet teşkilâtlarındaki askerlerin de bölükbaşıları bulunurdu. Tafsilât için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtından kapu kulu ocakları*, 1943, I. (İ. HAKKI UZUNÇARŞILI.)

BÖRİ. [Bk. KURT.]

BÖRİ B. AYYÜB TÂC AL-MULÛK MACD AL-DİN (? — 1183), Şalāḥ al-Dīn'in küçük kardeşi olup, 578 (1182) seferinin başlangıcında, Şalāḥ al-Dīn tarafından, ordunun ağırlıkları ile, Şam'a gönderildi. Aynı sene Musul'un neticesiz kalan muhasarasında al-'İmādī kapısı önünde çarpışan askere kumanda etti. Halep'in teslîminden sonra, muhasara esnasında, dizinden aldığı bir mızrak yarasından vefat etti (579 = 1183). Yiğit ve âlicenap, şahsında maddî ve mânevî en güzel evsafı birleştirmiş bir zat idi. Ölümünden bir az evvel, kardeşi ona: — „Halep'i aldım; onu sana veriyorum" — demişti. Böri buna şu cevabı verdi: — „çok iyi, eğer yaşarsam; fakat sen benim kıymetimde bir adam pahasına bu şehri aldın".

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), XI, 315, 320, 328.

(CL. HUART.)

BÖRİ, TĀC AL-MULŪK (? — 1132), Şam emîri; hemen-hemen çocukluğundan beri babası Tuġ-Tigin'in haçlılara karşı olan muharebelerinde cesaretle ona yardımda bulundu. 522 (1128)'de babasını istihlâf etti. İsmailîye [b. bk.] tarikati, vezir Ṭāhir al-Mazdaġānī vasıtası ile, Şam'da büyük bir nufuz te'min etmeğe muvaffak olduğundan, bu vezirin mümessili Abu 'l-Vafā âdetâ bizzat Böri kadar kudretli bir şahsiyet hâline geldi. İsmailîler, hile ile Şam'ı haçlılara teslim etmek ve onun yerine Sūr (Tyr)'u almak hususunda Ṭāhir ile mutabık kaldılar. Böri, bu suikasdi öğrenince, vezirini öldürdü ve sayıları 20.000'e varan bütün İsmailîleri kılıçtan geçirtti. Şam müdafaâ hâline kondu ve franklar çekilmeğe mecbur oldular; bununla beraber İsmailîlerin intikamı gecikmedi; gönderdikleri fedaîlerden biri Böri'yi 525 (1131)'te bir pusuda vurdu. Böri, aldığı yaranın tesiri ile, bir sene sonra öldü.

Bibliyografya: *Recueil des Historiens des Croisades. Orient.*, I, 6, 17, 19, 20, 206, 207, 315, 372, 384, 392, 393, 395; III, 534, 535, 538, 539, 567 v. dd., 661, 662, 664 v.d.

(M. SOBERNHEIM.)

BÖRİ-BARS B. ALP-ARSLAN (? — 1095), Selçuklulardan olup, Alp-Arslan'ın Horasan'da müstakil bir devlet kurmağa kalkışan diğer oğlu Arslan Arġun'a, Berkyaruk tarafından gönderilmiştir. İki kardeş arasındaki muharebede evvelâ, Böri-Bars muzaffer oldu ise de (488 = 1095), ikinci karşılaşmada ordusu dağıtıldı ve kendisi de esir edilerek, kardeşinin emri ile, katledildi.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), X, 179; *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldj.*, II, 257.

BÖRİLER, 503—549 (1109—1154)'a kadar Şam'da, atabeg olarak, müstakillen hüküm süren bir sülâlenin adıdır. Hânedanın müessisi olan Tuġ-Tigin, 497—503 (1103—1109)'e kadar Selçuk sultanının sabî oğlu Duḳāḳ (ölm. 497 = 1103) ve bilâhare Duḳāḳ'ın kardeşi Bektaş namına atabeg idi. Sülâlenin ismi Tuġ-Tigin'in oğlu Böri [b. bk.]'ye izafeten verilmiştir. Böri'nin torunu, iktidarsız, vesveseli ve zâlim Muẓaffar al-Dīn Abaḳ (534—549 = 1139—1154) sülâlenin son ferdi oldu; bu zat, kendi sâdık bendelerini bile öldürtmüş ve yalnız haçlılara bel bağlamıştı. Şam'ın frankların ellerine düşmesine mânî olmak için, Nūr al-Dīn şehri zaptetti; Abaḳ'ı Ḥimṣ ile iktifaya zorladı. Abaḳ, bilâhare buradan da çıkarak, uzaktaki Bālis'e çekilmek zorunda kaldı.

Bibliyografya: *Recueil des Historiens des Croisades. Orient.*, I, 25, 27, 31, 435, 459, 467, 495, 497.

(M. SOBERNHEIM.)

BÖRİ-TİGİN, Mâverâünnehr'de Karahanlılar yahut İlighanlar sülâlesinden bir hükümdardır. Bütün yazmalarda ismi, Bör-Tigin olarak geçer (türkçe *böri*, „kurt" kelimesinin, Minūçahrī'deki vezin icabı olarak da, bu telâffuz şekli de vardır; nşr. Biberstein-Kazimirski, metin s. 47, st. 62).

Böri-Tigin'in adı, ilk defa *Tārīḫ-i Bayhaḳī* (nşr. Morley, s. 682)'de, 429 (1037/1038) senesi vak'alarından bahsedilirken, geçer. Burada metin şüphesiz tahrife uğramıştır; doğru ibareyi *Bā-Iṣḥāḳ Ibrāhīm pusar-i Īlig-i Māżī* okumak lâzımdır. Yâni Böri-Tigin Abū Iṣḥāḳ İbrāhīm, Mâverâünnehr fâtihi İlig Naṣr'ın oğlu ve bilâhare, Semerkand hanı olarak, şöhret bulan Ṭamġac Ḫān İbrāhīm b. Naṣr ile aynı şahıs idi. Hayatının ilk zamanlarına dâir, yalnız, 'Alī-Tigin'in oğulları tarafından hapiste bırakılmış olduğunu biliyoruz. Böri-Tigin mahpesten kaçıp, evvelâ Üzgend (Ferġāna)'de kardeşi 'Ayn al-Davla'nın yanına gitti. Oradan Gaznelilerin vezirine bir mektup gönderdi ve sultan Mas'ūd tarafından, emîr olarak, tanındı. Sultan Mas'ūd'un cevabı o şekilde kaleme alınmıştır ki, mektup 'Alī-Tigin'in oğullarının ellerine geçse bile, itiraz etmelerine imkân bırakmıyordu. Bir az sonra Böri-Tigin, Çaganiyan'ın şimâlindeki dağlarda ve civarındaki bölgelerde oturan yarı vahşi dağ kabîlesi olan Kumīcī (doğru okunuşu budur; muhtelif şekillerin mukayesesi için krş. Barthold, *Turkestan v epoḫu mongol'skago naṣestviya*, I, 9, nr. 4) nezdine gitti; oradan, 3.000 kişinin başına geçerek, Ḫutlān ve Vaḫş'a doğru akın etti. Bu topraklar o tarihte Gazneliler devletine âit idi. Böri-Tigin her ne kadar kendini sultan Mas'ūd'a tâbi ilân etti ise de, atlı kuvvetleri, bir düşman memleketi imiş gibi, buralarını tahrip etti. Böri-Tigin, itiraz etmek için, bir elçi gönderdi; bununla beraber muharrem 430 (teşrin I. 1038) sonunda kendisine karşı 10.000 kişilik bir ordu sevkedildi. Böri-Tigin Ḫutlān'ı tahliye etmeğe ve Kumicilerin arasına çekilmeğe mecbur kaldı; Mas'ūd, müşavirlerinin tavsiyesi hilâfına, Böri-Tigin'e karşı orada bir kış seferine girişmeğe karar verdi. 19 rebiülevvel 430 (18 kânun I. 1038) pazartesi günü Minūçahrī'nin bahsettiği bir tombaz köprüden Amu-Derya'yı geçti; hiç bir mukavemete uğramaksızın, aynı ayın sonu olan pazar günü (31 kânun I.) Çaganiyan (şimdiki Dih-i Nav) şehrine ulaştı. Oradan daha şimâle ilerîledi ise de, memleketinden aldığı haberler yüzünden, geri dönmek zorunda kaldı. Senenin bu mev

siminde girişilen böyle bir acele ric'at, kendisine mühim zayiata mal oldu. Artık ordusu, Böri-Tigin ve atlıları tarafından, devamlı surette tâciz ediliyordu; sultan eşyasının, deve ve atlarının bir kısmını geride bırakarak, zoru-zoruna Amu-Derya'ya varabildi.

Bu muvaffakıyeti sâyesinde, Böri-Tigin'in nufuzu arttı ve etrafına yeni yeni taraftarlar toplandı. Muharrem 431 (23 eylül — 22 teşrin I. 1039)'de sultan Mas'ûd, Böri-Tigin'in 'Alî-Tigin oğullarını mağlûp edip, hemen bütün Mâverâünnehr'i ellerinden aldığını öğrendi. Bu haberler her hâlde mubalâğalı olsa gerektir. Gazneliler ile Selçuk beyleri arasındaki harp Dandânaḳân muharebesinde Selçuklular lehine neticelendiği zaman (8 ramazan 431 = 23 mayıs 1040 perşembe), gâlipler bu muzafferiyeti hem 'Alî-Tigin oğullarına hem de Böri-Tigin'e bildirmek üzere, bir sefaret heyeti gönderdiler (Bayhaḳî, s. 788). Bu, Böri-Tigin hakkında elimize geçen son kayıttır. Bundan sonra onun yerine artık Ṭamġaç-Ḫân İbrâhîm b. Naṣr'ı buluyoruz ki, ilk defa 438 (1046/1047)'de sikkeler üzerinde bütün unvanı ile (*'Imâd al-dawla wa tâc al-milla ṣayf ḫalîfat Allâh Ṭamġāç Ḫân*) adı geçer. Buhârâ'da 433 (1041/1042) senesinde basılan sikkelerde, hiç unvansız, sâdece İbrâhîm b. Naṣr şeklinde ismi görülür. Bu İbrâhîm b. Naṣr'ın Böri-Tigin ile aynı şahıs olduğu hiç bir yerde tasrih edilmemiştir; fakat bunların bir tek şahıs olduğundan şüphe etmeğe sebep yoktur.

Bibliyografya: *Târîḫ-i Bayhaḳî* ana menbaından başka, Böri-Tigin, Gardîzî (krş. Barthold, *Turkestan* ..., metin, I, 91 ve Minûçahrî (*Dîvân*, nşr. Biberstein-Kazimirski, metin, s. 47)'de dahi zikredilmiştir; krş. Biberstein-Kazimirski, *Menoutchehri* (Paris, 1887), medhâl, s. 112 v.d. ve Barthold, *Turkestan* ..., II, 318 v.d., 323 v.d.

(W. BARTHOLD.)

BRAHMANLAR. İslâm müellifleri arasında hind brahmanlığını en iyi bilenin Bîrûnî olduğu söylenebilir. Bîrûnî'nin Hindistan hakkındaki eseri (*Taḥḳîḳ mâ li'l-Hind*, nşr. tic. Sachau, 1888) onun bu memleketi ne büyük bir ihtimamla tetkik ettiğini, felsefe, edebiyat ve ilim sâhalarında ne kadar geniş bir ihata ve kabiliyete sâhip olduğunu gösterir. Bîrûnî bu eserinde Hindistan'ın „renkler" denilen kastlarından, brahmanlarından ve bunların hayatlarından, kitaplarından, dinlerinden ve ilimlerinden salâhiyetle bahseder. Bîrûnî sanskrit lisanını öğrenmiş ve bu lisandan arapçaya bir çok eserler tercüme etmiştir. Meselâ Vedalar ve Purânaların ne olduğunu bildiği gibi, sanskrit arûzuna da vâkıftır. Brahman isminin metafiziği ile esatirine de yabancı değildir. Brahmanın yumurtası, brahmanın hayatı, dünya hayatının devreleri, kalpalar ve yogalar, tenasüh, muhtelif âlemlerde ve âmâl ve ef'âlin göreceği mükâfat ve ukûbât ve necat hakkında pek alâkaya değer mâlûmat verir. Bîrûnî eserini Gazne'de yazmıştır (1030 yılına doğru) ki, o yıllarda burada bir çok hindû yaşıyordu. Kendisi daha evvel de, Pencâb'a da seyahat etmiştir.

Bu güzel eser bir tarafa bırakılırsa, İslâm müelliflerinde brahmanizm ve Hindistan hakkındaki mâlûmat pek hafîftir. Bulunması lâzım gelen yerlerde vâzıh tafsilât ile emin mâlûmata rast gelinmez. Ne Mas'ûdî gibi iyi bir müverrihte, ne de mütehassıs bir din âlimi olan ve buddizmi de bir az bilen Şahrastânî'de brahmanizme dâir mâlûmat olmadığı gibi, menşei hind olduğu anlaşılan *Kalîla va dimna* hikâyeleri ile münhasıran Hindistan'da seyahatten bahseden *'Acâ'ib al-Hind*'de ve *Silsilat al-tavârîḫ* ismindeki eserde de yoktur. Şu nokta da kayda değer ki, arap gemicilerine en az mechûl olan Seylan adası bir buddhist memleketidir.

Mas'ûdî hind dinî cemaatlerine dâir yazan iki arap müellifinin ismini zikreder. Bunlardan biri Abu 'l-Ḳâsim al-Balḫî ve diğeri al-Ḥasan b. Mûsâ al-Nawbaḫtî'dir. Bu müverrih brahmanları, bir nevî hükümdar, râhip ve âlim olan Brahmân'ın ahfadı olarak gösteriyor; Brahmân hakimleri bir ictimaa dâvet etmiş ve onlar ile birlikte dinin esaslarını vaz'eylemiş, astronominin devreler nazeriyesini kurmuş, rakamları icat eylemiş ve itidâl noktalarının hareket-i ric'iyesini hesaplamış imiş. Brahmân'ın itikadına göre, dünyanın ömrü 12.000 × 36.000 yıl sürecektir. Dünyanın hayatı, ilk devirlerinde inbisat üzere iken, sonraları inkıbaz hâline düşer ve son devrelerinde seyri gittikçe ağırlaşır. Başka bir yerde de bu devrenin 70.000 seno süreceği söylenerek, buna *kazarvân* adı verilir.

Şahrastânî'nin iddiasına göre, Barhâm, bir çok sebeplere dayanarak, nübüvvet ve risâleti red eder. Hindû dini hakkında hiç bir mâlûmatı ihtiva etmeyen bu tafsilâtın bir müslimin, nübüvvet ve risâlet akîdesi üzerine, bir kâfirle yaptığı bir münazara neticesinden ibâret olduğunda hiç şüphe yoktur. Arap müellifleri indinde brahmanlar kâhinler ile feylesoflar arasındadırlar. *Kalîla* mütercimi nazarında Brahmân Bidpây, sâdece âkil bir nâsih, hikmet ve fetânet ehli bir zattır; „onun akıl ve hikmetçe öyle bir şöhreti vardır ki, her türlü müşkilât için re'yine müracaat edilir". Bu mâlûmatı veren müellif: — „Hindliler arasında bâzı kimseler vardır ki, bunlar kendilerini tamamiyle dine ve ilme vakfetmişlerdir. Bunlara brahmanlar arasında da brahmân ismi verilir. Kıralın sarayında ya-

şayan şâirler, hey'etşinaslar ve kâhinler vardır". — Şahrastânî müneccimler ile falcıları da „brahmān" sınıfından sayıyor.

Seyahatnâmelerde ekseriya, brahmanlardan ziyâde, târik-i dünya râhipler anlatılır. Hayat tarzları pek güzel tasvir edilmiş olan ve „çanak yerine, kafa tası" kullandıkları söylenen bu zâhidlere, *bikarcî* veya *bikār* adı verilmektedir ki, bu *bikşu* kelimesinin tahrif edilmiş bir şeklidir (bk. *Merveilles de l'Inde*). İran şâirlerinden Sa'dî Şirāzî, ateşe tapanlara „brahmān" adını vermektedir (bk. *Būstān*, trc. Barbier de Meynard, s. 331). (B. CARRA DE VAUX.)

BRAHŌY. [Bk. BELÛCİSTAN.]

BREHMEN. [Bk. BRAHMANLAR.]

BROAÇ. [Bk. BHARÛÇ.]

BŞARRĀ. [Bk. BİŞERRE.]

BTEDDĪN. [Bk. BEYTÛDDİN.]

BŪ. [Bk. EBÛ.]

BU'ĀS. [Bk. BU'ĀS.]

BU'ÂS. BU'ĀŞ, Medine'de bir mevki olup, Peygamberin, tarafdarları ile beraber, şehre hicretinden bir kaç sene evvel Evs ve Ḫazrac kardeş kabîleleri arasında cereyan eden muharebenin mahalli olmakla meşhurdur. Bu mevki yahudi Ḳurayẓa kabîlesine âit idi ve Samhūdî'ye göre, Medine'nin şarkında (daha doğrusu cenûb-i şarkîsinde) 2 fersah mesafede Ḳavrā namında bir ekin tarlasının üstünde kâin idi. Mevkii daha kat'î bir surette tesbit etmek hususunda, rivâyetlerin bilmünasebe verdiği bâzı mâlûmat işimize yarayabilir. Ka'ab b. Aşraf'i katleden, Peygamberin tarafdarları, Banî Ḳurayẓa'dan ve sonra Bu'āṯ'tan geçerek, Harrat al-'Urayż'a varmışlar ve buradan hareketle, şehrin şarkında kâin, Baḳî' al-Ġarḳad'a vâsıl olmuşlardı. Ḫavvāt b. Cubayr, Ḳurayẓa'lılara karşı hücumunda, evvelâ 'Abd al-Aşhal, Zuhra ve sonra Bu'āṯ'ın önünden gizlice geçmiş ve bu suretle Ḳurayẓalılara yaklaşmağa muvaffak olmuştu. Bir sıra küçük çarpışmaların son safhasını teşkil eden muharebe, Evs kabîlesi için, gayr-i müsait şeraitle başlamış, fakat Ḫazrac'lilerin tam bir hezimeti ile neticelenmişti. Bu hâdise bir çok neşîdelerde terennüm edilmiştir.

Bibliyografya: Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV, 33—36 ve 52—64; İbn al-Aṯīr, *Kitāb al-Aġānī* ve *Ḥamāsa* (alâkadar fasıllar); Wüstenfeld, *Die Geschichte Medinas* (*Abh. G. W. Gött.*, 1860, 9), s. 52; Yāḳūt, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), I, 670 v.d.; Ṭabarî, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1372; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 385 v.d., 552; Vāḳidî (trc. Wellhausen), s. 97, 198. (FR. BUHL.)

BUBĀŞTAR. [Bk. BUBAŞTAR.]

BUBAŞTAR. [Bk. BÛBEŞTER.]

BUCAK (rumen. BUGEAC), Besarabya'nın İsmail, Kahul, Cetatea Alba (Akkerman) ve Tighina (Bender) vilâyetlerini ihtivâ eden cenup kısmının adıdır. Tuna, Karadeniz ve Dnester arasında bulunan bu arazi, itibarî bir hudut ile Prut'a kadar uzanır. Bucak XV. ve XVI. asırlarda Boğdan'dan tefrik edilerek, Osmanlı imparatorluğuna ilhak edildi ve XIX. asra kadar Osmanlı idaresinde kaldı.

Bucak kelimesinin aslı türkçe olup, köşe ve zâviye mânasına gelir. Kelimenin eski şekli *buçġaḳ*'tır (krş. *Dīvān luġāt al-turk*, I, 387, 16). Vaktiyle Bucak'ta yaşamış bir türk halkı olan Kumanlara âit meşhur eserde (*Codex Cumanicus*, nşr. Geza Kuun, Budapeşte, 1880, s. 215, 302) *bucak* kelimesi, *Kuun tausning buegakindan* cümlesinde olduğu gibi, köşe (angulus) mânasındadır. *Bucak* kelimesinin Besarabya cenûbunda ırmak boyunca uzanan arazinin manzarasını izah eden diğer bir mânası da, Anadolu'nun muhtelif mahallerinde rast gelindiği gibi, „ırmak kenarlarındaki kumluk, çalılık yerler" demek olmasıdır (krş. *Türkiye'de halk ağzından söz derleme dergisi*, İstanbul). *Bucak* kelimesine Türkiye'de, Antalya, Diyarbekir ve Trabzon vilâyetlerinde mahall ismi olarak rast gelinir (krş. Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*). Bucak'ın üç tarafından sular ile çevrili olan cenup kısmı, bir çok gölleri (Alibey, Kunduk, Şagani, Chitai = Kitai, Katlabuk, Yalpug ve Kahul) ihtiva etmesine rağmen, kumluktur; hâlbuki şimâl kısmının yarısında, fevkalâde münbit kara topraklar bulunur. Ahâlisinin başlıca meşgûliyeti, ziraat, hayvan yetiştirme ve bağcılıktır. Hemen-hemen tarihî Bucak'a tekabül eden 4 vilâyetin nüfusu, 1938 istatistiklerine göre, 528.000 romen, 285.000 rus ve ukraynalı, 178.000 bulgar, 106.000 türk (gagauz), 80.000 alman ile bir mikdar Kırım türkü, yahudi ve ermeniden ibarettir.

Bucak'ta eskiden diğer bir çok kavimler de yaşamış ve inkıraz bulmuştur. Efsânevî Kimerlerden maada, burada İskitler, Sarmatlar, Trak Getleri — hattâ bugünkü Bucak'a II. asırda Get çölü derlerdi —, I.—III. asırlarda romalılar (Bucak, romalılar zamanında, Roma imparatorluğuna ilhak edilmiş ve cenûbî Tuna Moesia'sına bağlı olduğu için, Ad Moesiam adını almıştır), sonra Gotlar, Hunlar ve Avarlar yaşamıştır. İslavlar („Antae") buradan geçmişler ve ihtimâl, V. asırdan itibaren, burada yerleşmişlerdir. Bunlar daha sonraları, Balkan yarım adasına yayılmışlardır. VII. asırda, Kubrat-Kurt devrinde Karadeniz'in şimâlinde büyük bir imparatorluk te'sis etmiş olan eski Bulgarlar [b. bk.], bir müddet Bucak'ta bulunmuşlar ve Asparuh (İsperih) devrinde, 679'da

Bizans 'tan şimâl-i şarkî Bulgaristan 'a yerleşmek hakkını istihsâl etmişlerdir. Bu münasebetle Bizans kaynakları, Bulgarların muvakkaten bulundukları mahalli Ὄλγος (Ὄγκλος, Ὄγλος şekilleri de vardır) adı ile gösterirler ki, eski islavca *O^ngl* („zâviye, köşe") kelimesinden başka bir şey değildir. Schafarik ve Jireçek 'e göre, bu isim, bilâhare Bucak 'a gelip yerleşen türkler tarafından alınıp, kendi dillerine B u c a k şeklinde çevrilmiştir. Bu etimoloji kabûl edilse bile, Bucak ismini, Bulgarlardan önce Avarlar ile Hunlara izafe etmek icap eder. Kat'î olan bir şey varsa o da, sonraları (X. asır) Bucak 'ın macarların muvakkaten iskân etmiş oldukları ülkenin bir kısmı addedilmesidir. O zamanlar Bucak 'a Etelköz („ırmaklar arası"; Constantin Porphyrogenete, Ἀτελκούζου, *De adm. imp.*, 40) denir ve bu tâbir ile Dnepr ile Siret ırmakları arasındaki arazi kastedilirdi. Macarlar bu havâliden 896 'da, Bulgarlar ile Peçeneklerin müşterek bir hareketi neticesinde, tardedilmişlerdir. Peçenekler Bucak 'a yerleşmişlerse de, XI. asırda Kumanlara inkiyat etmişlerdir. Kumanlar, Karadeniz 'in şimâline, Boğdan ve Eflâk ovalarına olduğu gibi, Bucak 'a da hâkim olmuşlardır. 1241 'de Bucak Altın-Ordu 'ya ilhak edilmiştir. Fransa kıralı Louis IX. 'nin moğul sarayına gönderdiği elçi Guillaume de Rubruck 1254 'te şunu kaydeder: —„Don nehrinin munsabından garpta Tuna 'ya, hattâ Tuna 'dan da öte İstanbul 'a doğru her yer, Asanların memleketi olan Eflâk ve küçük Bulgarya da, tatarlara âit idi". — Bucak, XIV. asra kadar Altın-Ordu 'ya tâbi kaldı. O asrın başında seyyah İbn Baṭûṭa, Bucak 'ı, sâhil şehirleri ile kaleler hâric, ıssız ve çorak bir yer olarak tasvir eder.

Voyvoda Basarab cel Mare (isminin aslı kumancadır: Basar-Aba), ilk müstakil rumen devleti olan Eflâk voyvodalığını te'sis ettikten sonra, hâkimiyetini 1345 senelerine doğru, Tuna deltasının şimâlinde, Canibek 'in elinden alınan (krş. B. Grekov ve A. İakoubovski, *La Horde d'Or*, Paris, 1939, s. 93) ve o tarihten sonra Besarabya denen ülkeye teşmil etti. Büyük Basarab 'ın oğlu Nicolae Alexandru Basarab, Altın-Ordu 'ya karşı yaptığı muharebelerde, Bucak 'ın ancak cenup kısmını işgâl edebilmiştir. Akkerman (Cetatea Alba) kalesi, Altın-Ordu 'nun elinde idi. 1396 'da lâtince yazılmış bir emirnâmede, Bucak 'ın bu kısmı ile bütün Eflâk 'a Besarabya denilmekte idi. Rumenler ile yabancılar bu tâbiri, ancak sonraları Bucak adı ile bilinen mıntaka için, kullandılar. 1812 'de, Dnester ile Prut arasındaki Boğdan toprağının ruslara ilhakından sonra, Besarabya tâbiri, haksız olarak, bütün bugünkü Besarabya 'ya teşmil edildi.

İkinci müstakil rumen devleti olan Boğdan voyvodalığının 1359 'da teessüsünden sonra, Bucak tedricen yeni devletin hudutları içine alındı. 1392 'de voyvoda Roman devrinde, Boğdan Karadeniz sâhillerine kadar genişlemişti. Alexandru cel Bun devrinin başlangıcında Tuna kenarındaki Kili ve Dnester munsabındaki Akkerman şehirleri, Boğdan 'ın birer parçası oldu. „Tatar yolu" (drumul tataresc) buradan geçiyor ve Macaristan ile Lehistan, şark memleketleri ile bu yoldan ticârî mübadelelerde bulunuyordu. Bu tarihten sonra Bucak 'ın mukadderatı artık tamamen Boğdan 'ın mukadderatı ile birleşti.

XV. asır başlarından itibaren Bucak, daha evvel Dobruca 'yı işgâl etmiş olan, Osmanlı türklerinin akınlarına uğradı. Boğdan 'ın iki müstahkem şehri olan Kili ile Akkerman 'ın Bayezid II. tarafından alınması türklerin Bucak 'ı fethetmesine başlangıç oldu. 1484 yazında, Kırım 'da Kefe 'yi işgâl ettikten sonra, padişah, karadan ve denizden asker yollamak ve denizden Tuna ağızlarına kadar ağır toplar göndermek sureti ile, bizzat sefere girişmişti. İsakçı (Isaccea) 'da — ki, boğdanlılara, lehlilere ve ruslara karşı seferlerinde türkler hep buradan harekete geçmişlerdir — Tuna 'yı geçtikten sonra, 15 temmûzda, padişahın ifadesi ile, „bütün Boğdan, Macaristan ve Tuna havâlisi kapısının kilidi" olan Kili zaptedildi. Boğdan voyvodası Ştefan cel Mare, Suceava 'dan gelip yetişememişti. Sefer, Mengli Giray 'ın kumandasında 50.000 kırımlının da yardımı ile, yıldırım gibi ilerledi. Akkerman, bir kaç günlük muhasaradan sonra, 9 ağustosta fethedildi. Bu hareket Boğdan 'a vurulabilecek darbelerin en büyüğü idi. Romanyalı müverrih C. C. Giurescu bu kaybın ehemmiyetini şu sözlerle belirtir: — „Bu her şeyden evvel siyasî ve askerî bir darbe idi. Kili ve Akkerman ile sâhillerde yerleşen türk askerleri, her istedikleri zaman, memlekete akınlar yapabiliyordu; bu hâle göre, voyvodanın o zamana kadar tuttuğu politikadan vazgeçerek, padişahın nufuzunu tanıması zarurî oluyordu. Aynı zamanda bu iktisadî bir darbe de olmuştu; çünkü bu iki ticaret anbarının elden çıkması ile Boğdan 'ın vâridatı hayli azalacaktı. Kili ile Akkerman 'ın düşmesinden sonra, Ştefan cel Mare 'nin voyvodalık devresinde yeni bir safha, hattâ Boğdan 'ın tarihinde yeni bir devir açılmış olduğu da söylenebilir. Türkler memlekete yerleşerek, hâkimiyetlerini gittikçe arttırmak sureti ile, burada 3 asırdan fazla kaldılar". — Lehistan kıralı Kazimir ile Macar kıralı Mâlyâs tarafından terkedilen Ştefan, iki şehri geri almak için, bir kaç faydasız teşebbüse girişlikten sonra, türklere „boyun eğmek

mecburiyetinde olduğunu" kabûl etti ve 1492 'de iki şehir ile binterlandları hârio olmak üzere, Boğdan için padişaha cizye vererek, bi'at etti. 1500 'de *vornic* (dâhiliye nazırı) Boldur 'un şehirleri yakması ile başlayan yeni bir istirdat teşebbüsü, kalelere erişemeden ve hiç bir neticeye varamadan, sona erdi.

Kanunî Süleyman 'ın 1538 'de voyvoda Petru Rareş üzerine açtığı tenkil seferi ile, Bucak Osmanlı imparatorluğuna tamamiyle ilhak edildi [bk. BOĞDAN]. Peçevî (I, 212) padişahın Boğdan ve hususiyle Bucak hakkında ittihaz ettiği kararları şöyle nakleder: — „İtaat eden vilâyet-i Boğdan boyarları ve beyleri v.s. ûyân-ı memleket biesrihim rikâb-ı humayuna müetemi' olup, izhâr-ı ubûdiyet edip, cânibi saltanattan her ne ferman olunursa, mutî ve münkat ettiklerin izhâr ve ilân ettiklerinden, cümle salip ve çelipalarına imanı edip, ol hiynde İstevan voyvoda oğlu Çetine kendilere voyvoda nasbolunmak babında istida-i inâyet eyleyip, haraca iltizam etmekle inâyet olunup ve Kili ve Akkerman kalelerin hududu hususunda ekser nizâdan hâlî olunmağla vasat-ı vilâyet Boğdan 'dan bir mikdar arazi ifraz olunup, zikrolunan Prut nehrinin Akkerman tarafından Kılıç (Ciubarciu) nam şehrin mukabelesinin Turli (Turla = Dnester) suyuna varınca muayyen hudut tâyin olunup ve hudud-u merkumenin iki cânibinde iki hisar-ı muayyen bina olunmak şartı ile ve evâmir-i aliyye ile her ne ferman olunursa, muhalefet olunmayup ve her iki yılda memleket haracı ile voyvoda kendi nefsi ile âsitâne-i saadete gelmek üzere, şurût ve uhûd kaydolunup ve eline berât-ı şerife verilip ve âdet-i kadîme-i osmaniyan üzere, kızıl börk ve altın üsküf ve hilâ-ı husrevânî ilbas olunup, dahi varup, dârülmülk-i Boğdan olan Sincav (Suceava) şehrinde tabi ve nekkara ve alem ve sancak ile mûtad-ı kadîm üzere bağlanıp, vilâyet-i Boğdan ol günde memâlik-i osmaniyan hükmüne dâhil oldu".

Kanunî, o zamandan itibaren Bender adı verilen, Tighina 'da bir kale bina edilmesini ferman etti. Kalenin büyük kapısı üzerine konulan türkçe bir kitâbede âsî voyvodanın „padişahın atının nalları altında" ezildiği ilân olundu. Evliya Çelebi (V,117) 'ye göre, kalenin bânisi Sinan ibn Mennân Ağa 'dır. Akkerman ve Kili 'nin Bizans devrinden kalan ve Ştefan cel Mare tarafından tâmir ve tecdid edilen kaleleri de sonraları türkler tarafından tekrar tâmir ve tevsî edildi.

Büyük Ştefan 'ın yeğeni olan yeni voyvoda Ştefan Lacusta, böylece bütün Boğdan 'ın Osmanlı imparatorluğuna ilhakını kabûl etmiş oldu. Bu memlekete ondan sonra bep Bucak denilmiştir. Bütün memlekotin mukadderatı, ülkedeki türkler, medenî, dinî ve mülkî bütün haklardan kemâliyle istifâde etmek üzere, Akkerman ve Kili sancak beyi Hasan 'ın eline bırakıldı. O zamanlarda hemen tamamiyle türkler tarafından meskûn olan Dobruca ile steplerde câri olan Osmanlı hâkimiyeti bu suretle Boğdan 'a da teşmil edildi. Karadeniz bir türk gölü hâline geldi ve Bucak da imparatorluğun serhadlerinden biri oldu; buradan Boğdan 'da ve Lehistan 'da olan biten işler göz önünde bulundurulabilecekti.

Padişahın Bucak 'ta bıraktığı voyvodanın âkıbeti hayırlı olmadı. Çok geçmeden, vatanî duyguları kabaran boyarlar Rareş 'e ihânet ettiler. Aynı sene içinde Lehistan 'a gönderilen bir muhtırada, „yeni voyvodanın bir türk veya arap gibi kabûl edildiği, onun, dağlara kadar bütün Tuna kenarları ile tekmil Dnester 'i, yavaş-yavaş padişaha vermeğe başladığı ve bu hâli gören memleket halkının ondan nefret ettikleri, çünkü voyvodanın kendilerine, hıristiyanlara değil, türklere yaranmak yolunu tuttuğu" bildirildi. Voyvoda 1540 'ta öldürüldü. Yerine geçen Alexandru Cornea, lehlilerin yardımı ile, Kili, Akkerman ve Bender ile Dnepr 'e karşı müstahkem Ocakof (Kara-Kerman veya Uzun-Kale) kalesine taarruz etti ise de, bu hareketi neticesiz kaldı. Aynı tecrübeyi Selim II. zamanında (1574) İoan cel Cumplit de, Bucak 'ta girişliği mücadeleler ile, tekrar etti. Boğdan eyâletinin istirdadı için, bir teşebbüse daha girişildi. Voyvoda Ştefan Petricicu, 1684 'te, memleketi türklere karşı ayaklandırdı. Lehlilerin ilhak iddiaları 1689 'da Avusturya imparatoru Leopold I. 'ün müdahalelesi ile karşılaştı; imparator, türkler Besarabya 'nın cenûbundan çıkarılınca, „Bucak Boğdan 'a iâde edilmek suretiyle, bu memleket eski hudutlarına kavuşmalıdır" diyordu. 1711 'de çar Petro ile voyvoda Cantemir arasında aktedilen muahedenin 2. maddesinde „Dnester, Kamenice ve Bucak ülkesi ile birlikte Bender, Tuna..." 'nın Boğdan 'a âit olması tasdik ediliyordu.

Bununla beraber Bucak, kaleleri ile birlikte, türklerde kaldı; Kili, Akkerman ve Bender, sancak beyleri tarafından, idare edilmekte devam etti. Osmanlı hâkimiyetinin ilk zamanlarında Bucak, Rumeli beylerbeyiliğine ilhak edilmişti; fakat XVI. asır sonlarına doğru, Murad III. 'ın idare teşkilâtında yapılan ıslâhat neticesiade, Kili, Akkerman ve Bender sancakları (veya livaları) ile bütün Bucak toprakları, Hotin (daha sonra Silistire eyâletini teşkil eden sancaklar) gibi, eyâlet merkezi Özü şehri olan Özü (veya Ocakof = Uzun-Kale yahut Kara-Kerman) eyâletine bağlandı. 'Ayni 'Alî,

Ḳavānîn-i āl-i 'Oṣmān (1607) 'da Akkerman 'ın 914 timarı ihtivâ ettiğini söyler ki, diğer sancaklara nisbetle, haylı mühim bir mikdardır; 'Aynî 'Alî Bender 'i zikrediyorsa da, buradaki timarların adedini bildirmiyor. 50 yıl kadar sonra Evliya Çelebi (V, 107), Akkerman 'ın 340.000 akçe vâridatı olduğunu, 14 „erbab-ı timarı" ve 4 „zu'aması" bulunduğunu söyler. Bender sancağının da 340.000 akçe varidatı, 312 „erbab-ı timarı" ve 40 „zu'aması" (V, 116) vardı. Evliya Çelebi 'nin bu bahse dâir olan kısmında, İsmail 'in „nâhiye ve köyleri cümle tatar köyleridir" kaydı görüldüğü gibi, 'Aynî 'Alî de „Bucak tatarlığı" (s. 12) 'ndan bahsetmektedir.

Evliya Çelebi, Akkerman kalesini tavsif etmeden evvel, orada (ve muhakkak Bucak 'ın diğer kalelerinde) XVII. asır ortalarında ikamet eden büyük memurları şöyle saymaktadır: kale dizdarı, azab ağası, beşli ağası, sipah kethüdası, yeniçeri serdarı, gümrük emini ve muhtesib ağası. Bu kalelerin içinde bir çok câmi ile medrese ve hamam vardı. Yâni türklük hayatı tam mânası ile inkişaf etmişti. Yine o „seyyah-ı âlemin" bildirildiğine göre, Bender kalesinin 500 asker muhafızı vardı. O zamanlar Bender 'de, müslümanlardan başka, „yedi Eflâk ve boğdanlı mahallesi" bulunmuyordu. Kili 'ye gelince, Evliya Çelebi (V, 226), burada da, kaledeki askerlerden başka, şehrin „Eflâk ve Boğdan ve bâzan da Rus" reayası bulunduğunu söyler.

Her ne kadar Osmanlı imparatorluğu kadrosunda, Bucak ile Boğdan arasında, idare ve rejim bakımından, haylı farklar varsa da, bu iki memleket arasında bir iş birliği idâme edilmekte idi. 1661 'de, adı belli olmayan bir „yalı ağası", genç voyvoda Ştefanitza Lupu 'nun mülteci sıfatı ile, Yaş 'ta yerleşmesine yardım etti. Bunun arkasından Mehmed IV., voyvodaya Bender 'e giderek, kaleyi kazaklara karşı takviye etmesini emretti; voyvoda, Bender ordugâhında tifüsten öldü. 1663 'te, padişahın emri ile, voyvoda Ghica, Bucak tatarlarını da birlikte alarak, ordusu ile Erdel (Transilvanya) 'e girdi ve şimâlî Macaristan 'da Ujvar (Neuhäusel) 'a kadar ilerleyen sefere iştirâk etti. Sadrâzam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Bucak 'la âsâyişsizliğe nihâyet vermek için, Bucak memleketini bir nevi Nogay voyvodalığı şekline koymağı ve bu suretle memleketin vergi tahsilâtını emniyet altına almağı düşünerek, Romanya vekayinâmecilerinin ifâdelerine göre, Eflâk voyvodası Antonie din Popeşti 'ye „Bucak nogaylarını Boğdan hudutlarından koğup çıkarmasını" emretti; „çünkü bunlar gittikçe artarak, Bucak ve Boğdan ahâlisini iz'ac etmekte idiler". Bu mesele, nogayların Dnester 'in şarkına çekilmeleri (1669) ile neticelendi. Daha sonra da, Viyana muhasarası akabinde Jan Sobieski Boğdan ve aşağı Tuna işlerine müdahale etti. Boğdan voyvodası Constantin Cantemir, Jan Sobieski 'nin muvaffakiyeti mülhak olmak şartı ile, bu harekete iştirâke hâzır idi; hattâ ihtiyar voyvoda, eğer Lehistan kıralı „Bucak 'ı temizlemeğe" âmâde olsa imiş, o sırada İstanbul 'da rehine olarak tutulan oğlundan bile vazgeçmeği göze almış imiş; fakat mâlûm olduğu gibi, Sobieski giriştiği harplerde muvaffakiyete eremedi. Cantemir de Lehistan hâkimiyetine silâh ile mukabele etti ve neticede Bucak yine eski hâlinde kaldı.

Tecavüzlere en çok mâruz kalan Bender kalesini, Dimitrie 'nin kardeşi voyvoda Antioh Cantemir, 1707 'de, esaslı surette tâmir ettirdi. İsveç kıralı Demirbaş Karl, Poltava mağlûbiyetinden (1709) sonra, Varnitza 'da yerleşmeden önce, Bender kalesine iltica emişti. Karl, tâ Prut üzerinde Stanileşti muharebesinde çar Petro 'nun Baltacı Mehmed Paşa tarafından mağlûp edilmesine kadar, türk topraklarında kaldı. Petro ile yapılan muharebelerde Bucak etrafındaki Boğdan köyleri büyük hasarlara uğradı. Bunun neticesi olarak, Dnester boyundaki „ban köylerinin" tatarları 1672 'de tesbit edilen „Halil Paşa hududunu" aşarak, oraları işgâl ettiler. Voyvoda Mihai Racovitza osmanlı hükûmetine müracaat ederek, bir tahliye fermanı aldı; fakat tatarlar, ellerinde tuttukları toprakların vergisini vermekten başka, bir taahhüt altına girmediler. Boğdan 'dan ayrılmış olan bu yeni arazi şeridi Bender 'den başlayıp, evvelâ imparator Trajan 'ın büyük hendeğini („Valul lui Traian ve Traianul"), sonra Yalpug ırmağını takip ederek, Tobac köyüne varmak üzere, „boyu 32 ve eni 2 saatlik bir mesâfe tutuyordu". Prut boyunda dar bir arazi parçası da yine Boğdan 'a bağlı kalıyordu.

Fakat XVIII. asırda, Osmanlı imparatorluğunun tevakkuf devrinde, Boğdan 'ın fenerli beyler tarafından idare edildiği zamanlarda, Bucak başka buhranlara uğradı. 1727 'de Bucak türkleri Kırım hanı Mengli Giray 'a karşı ayaklandılar. Voyvoda Grigore Ghica, Ahmed III. 'ün emri ile, ecnûba inince, kıyamcılar yatışlılar ve işitilmemiş bir hâl olarak, Boğdan voyvodasına 700 kise tazminat verdiler; bununla beraber 1729 'da bir hükme tebean, Ghica aldığı parayı geri vermeğe mecbur olduktan başka, Bucak ahâlisinin hayvanları ile birlikte, Boğdan hududunu aşarak, şimâle doğru ilerlemelerine de müsaade etti.

Bucak, aynı asrın son yarısında, türk-rus harbinin harekât sahnesi oldu. 1768—1774 harbini, Polonya meselesi yüzünden, Mustafa III. ilân

etmişti. Kırım hanı Kırım Giray muhasamata başladı ve 25.000 rus askerini esir ederek, Bender'e getirmeğe muvaffak oldu. Katerina'nın gönderdiği ordu, prens Galitzin kumandası altında, Besarabya'da Dnepr'i geçti. Voyvoda Constantin Callimachi, Hotin, Bender ve Tuna'daki türk garnizonlarına erzak göndermedi. Sadrâzam Nişancı Mehmed Emin Paşa, Prut kenarındaki Han tepesine (rumencesi Movila Rabâiei olup, Mehmed IV.'in Kameniçe seferinde inşa edilmişti) kadar ileriledi ve orada voyvodanın azledildiğini bildirdi. Voyvoda İstanbul'a gönderildi ve orada boğduruldu. Yeni sadrâzam Moldovancı Ali Paşa, yeni voyvoda Grigore III. Ghica'nın yardımı ile, Bucak'ta ruslar ile bir kaç defa çarpıştı. 1 ağustos 1770'te Kahul civarında mağlûp edilerek, düşmana 140 top bırakmak zorunda kaldı; İsmail kalesi 6 ağustosta ve Kili ise, 30 ağustosta rusların eline düştü. Bender 27 eylûlde ve Akkerman ise, teşrin I.'de teslim oldu. Bucak'taki türk mirzaları resmen çara inkiyat ettiler. Harp devam ettiği hâlde, boyarlar meclisi, Katerina'nın bir beyannâmesi üzerine, Boğdan'da yeni bir rejim te'sis edilmesi, „memleketin sırtında açık bir yara gibi duran" Bender de dâhil olmak üzere, devletin Tuna'ya kadar olan eski hudutlarının iâdesi hakkında çariçeye bir mutalebat muhtırası takdim etti. 1773'te yapılan bir mütarekeden sonra, harp yeniden başladı ve nihâyet Küçük-Kaynarca muahedesi ile sona erdi. 10 temmûz 1774'te akdedilen muahedede (krş. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897, I, 319), Bucak hakkında şu ahkâm vardı: „her iki imparatorluk tarafından bütün Kırım, Bucak, Kuban, Yedisan, Canboluk ve Yediçkul tatarları, istisnasız, hür ve her türlü ecnebi hâkimiyetinden tamamiyle müstakil addedilip, Cengiz Han soyundan olan kendi hanlarının doğrudan doğruya hâkimiyet ve idaresi altında bulunacaklardır" (mad. 3). Ne Rusya, ne de Bâbıâli hanın intihabına müdahale etmeyeceklerdi. 16. maddeye göre, Rusya Bâbıâliye, bütün civar ve mülhakatı ile birlikte, Akkerman, Kili ve İsmail şehirleri ile diğer kasaba ve köylerden ibaret bulunan bütün Besarabya'yı ve bu meyanda Bender kalesini iâdo edecekti. İbrail, Hotin, Bender civarı ile diğer yerlerde evvelce kendilerine âit iken, haksızlıkla ellerinden toprakları alınan ve kendilerine reaya denilen hususî eşhas ve manastırlara âit arazi, sâhiplerine iâde edilmek şartı ile, Eflâk ile Boğdan da Bâbıâliye geri verilecekti. Bug nehri hudut sayılmış ve Rusya'ya Eflâk ile Boğdan lehinde icabında Bâbıâli nezdinde tavassutta bulunmak hakkı tanınmıştı.

Bucak da dâhil olmak üzere, Rusya'nın cenûbundaki türklere hürriyet ve istiklâl bahşedilmesi, haddizatında Rusya'nın bu memleketleri ilhak etmek politikasının ilk icraatı idi. Türkiye-Avusturya muharebesine müvâzi olarak vukû bulan 1787—1792 türk-rus harbi esnasında, general Suvorov kumandasındaki rus ordusu İsmail'e kadar geldi; şehir kahramanca bir müdafaâdan sonra işgâl edildi ve içindeki türk garnizonu ile bütün ahâlisi kılıçan geçirildi. Yaş muahedesi (9 kânun II. 1792) mucibince, Dnester nehri her iki devlet arasında hudut teşkil ediyordu (madde 3, krş. Noradounghian, *ayn. esr.*, II, 17). Bender, Akkerman, Kili ve İsmail ile birlikte Besarabya, yeniden Bâbıâliye iâde ediliyordu (madde 4).

Selim III.'in Osmanlı imparatorluğunda bâzı islâhata giriştiği sıralarda Rusya, kendisine tarafdar olan Eflâk ve Boğdan voyvodaları İpsilanti ile Moruzi'nin azledilmelerini vesile ittihaz ederek, harp ilân etmeksizin, 22 teşrin II. 1806'da general Michelson'un kumandasındaki bir orduyu Boğdan'a soktu. Bender kalesi derhâl işgâl edildi; Akkerman ile Kili, 6 kânun I.'da düştü ise de, İsmail mukavemet etti. Bu vaziyet karşısında Selim III., 24 kânun I. 1806'da harp ilân etti. Ruslar, ilerilemelerine devam edip, Eflâk'a ve Dobruca'ya girdiler. Fakat harp, Napoleon'un müdahalesine kadar, uzadı. O zaman sulh müzakerelerine başlandı. İptidada Rusya, „Rumeli cihetinde Bucak tâbir olunan Besarabya kıt'ası ile beraber, Eflâk ve Boğdan memleketlerinin kendisine terkini" talep etti (Cevdet, *Tarih*, X, 4). Sadrâzam Ahmed Paşa, hâdisat dolayısiyle, fazla isticâl gösteren ruslara, Dnester ile Siret arasındaki Boğdan arazinini vermeğe râzı olmuştu (bk. Cevdet, *Tarih*, s. 24); fakat Selim III. buna muvafakat etmeyerek, Bucak hâriç kalmak üzere, Prut nehrini hudut olarak teklif etti. Rus baş kumandanı bu teklifi reddetti; mamafih 28 mayıs 1812'de Bükreş'te imzalanan muahedenâme Besarabya ile birlikte Osmanlı devletine ilhak edilmiş bulunan eski Boğdan toprağı Bucak'ın vaziyetini şu şekilde tesbit etmişti (madde 4; Noradougbian, *göst. yer.*, II, 87): „Prut nehrinin memleket-i Boğdan'a duhûlünden nehr-i Tuna'ya munsab olduğu mahalle kadar ve andan nehr-i Tuna'nın sâhil yesarisi Kili boğazı ile bahre kadar devleteynin hadd-i faslı" olacaktı (bk. Şâni-zâde, *Tarih*, II, 165). Bu harp esnasında Besarabya'dan Rusya'ya geçen Yedisan türklerine gelince, „bunlar arzu ettikleri takdirde, muhaceretleri ve yerleştirilmeleri hususunda Rusya'nın yapmış olduğu masraflar Bâbıâli tarafından tazmin edilmek şartı ile, osmanlı memâlikine" avdet edebile-

ceklerdi (madde 7; krş. Cevdet, *Tarih*, s. 27; Şânî-zâde, *Tarih*, s. 123). Türkiye'nin Bükreş muahedesini tasdik etmemesi için, Napoleon'un Andreossy delâleti ile yaptığı müdahale geç kalmıştı. Hakikaten Cevdet Paşa (*ayn. esr.*, s. 59)'nın dediği gibi, „vükelây-i devlet-i aliyenin imza tahtına alınmış olan Bükreş musalâhasını reddeylemeleri pek müşkil idi". Bucak böylece, „guberniya" denilen Besarabya'nın mütebaki kısmı ile birlikte, Rusya'ya ilhak edilmiş oldu. 1812 tarihinden itibaren Besarabya'nın cenûbunda bâzı etnik tahavvüllerin vukû bulduğunu görüyoruz. Ruslar Bucak'a alman muhacirleri getirip, yerleştirdiler. 1822'de Württenberg ve Bavyera'dan gelen almanlar Sarata'ya ve 1823'te gelen isviçreliler de Saba'ya yerleştiler. Svetoslav devrinde XIV., asrın ilk senelerinde, geçici bir Bulgar hâkimiyetinin kurulduğu havâliye de Bulgarlar iskân edildi (krş. G. I. Bratianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Alba*, Bucarest, 1935, s. 113). 1827'de Bucak'ta, msl. Bolgrad, Gradina, Taşbunar, Comrat, Cartal v.b. 48 bulgar kolonisi vardı. Bunlar ile birlikte gelen Gagavuz toplulukları, Bucak'taki türk unsurunu kuvvetlendirdi.

Kırım harbine kadar Bucak tamamiyle rusların hâkimiyeti altında kaldı; Paris muahedesi (1856) ile Tuna nehrinin munsabları ile civarındaki arazi ve bu meyanda Kili, İsmail ve Kahul, Boğdan'a iâde edildi ve bu arazi 1878'e kadar Boğdan'da kaldı. Berlin muahedesi ile buraları tekrar Rusya'ya verildi ise de, 1918'de, Bucak ile birlikte, bütün Besarabya Romanya'ya iâde olundu.

Bibliyografya: Bu madde ile Boğdan maddesi metninde adı geçen kaynaklardan başka bk. M. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottomane* (Paris, 1854), VII; C. Yiroçek, *Geschichte der Bulgaren* (Prag, 1876); A. Schafarik, *Slavische Altertümer* (Wien, 1845), I—II; I. Moga, *Rivalitatea polono-custriacă şi orientarea politică a ţărilor române la sfârşitul secolului XVII* (Cluj, 1933); Gh. I. Năstase, *„Hotarul lui Halil Paşa" şi „cele două eecsuri"* (Bucureşti, 1932); P. I. Cazacu, *Moldova dintre Prut şi Nistru* (Bucureşti, 1924); Carl Ritter von Sachs, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19 Jarhunderss* (Wien, 1913). (AUREL DECEI.)

BUCNURD. [Bk. BÜCNÜRD.]

BUDAN, BĀBĀ, bir müslüman velînin adıdır. Onun adına izafe olunan dağlar, Hindistan'daki Mysore yaylasının en yüksek dağlarıdır. 13° 35' ile 13° 23' şimâl arzı ve 75° 37' ile 75° 52' şark tûlü arasındadır. Bābā Budan'ın XVII. asırda hacdan dönüşünde Hindistan'a kahve zirâatini sokan zat olduğu söyleniyor. Müslümanlar kabrini bir mağarada göstermelerine mukabil, hindûlar hekim Dattâtreya'nın bu mağarada gözden nihan olduğu ve günün birinde, bir Vişnu'nun son tecellisini tehşir etmek üzere, yine buradan zuhûr edeceğini söyleyerek, bu yeri takdis ederler. Bu makam, bu yüzden, her iki din sâliklerinin de ziyaretgâhıdır.

Bibliyografya: Gazetteer of Mysore and Coorg (von L. Rice; Bangalore, 1876), II, 429.

BUDAPEŞTE. [Bk. BUDİN.]

BUDAYL. [Bk. BÜDEYL.]

BUDDA. *Budd* ve *budda* sözü muhtelif mânalarda kullanılır ve pagoda veya Buddha'nın kendisine yahut diğer mâbûd heykellerine ıtlak olunur. Kelime, meselâ *'Acā'ib al-Hind* (nşr. ve trc. Marcel Devic, s. 5)'in bir fıkrasında pagoda mânasında kullanılmakta ve Seylan adasının bir şehrinde 600 büyük budda bulunduğu söylenmektedir. Fakat kelimenin en nâdir kullanışı bu mânadadır.

Budd ve *budda* Mas'ûdî, Bîrûnî, Şahrastânî gibi müelliflerin eserlerinde bâzan Buddha mânasında kullanılır. Meselâ Mas'ûdî Multân'da „Altın-ev" diye mârûf olan mâbedden bahsederken, hindlilerin bu mâbed içinde ilk Buddha'nın zuhûrundanberi, yânî 12.000 defa 36.000 yıl müddetce, vekeyinûmelerini burada sakladıklarını söyler (*Livre de l'avertissement*, s. 201; krş. Bîrûnî, *India*, trc. v. Sachau, I, 368; II, 18). Bîrûnî brahmanizm hakkında çok iyi mâlûmat sâhibi olduğu hâlde, budizm hakkındaki mâlûmatı pek azdır. Şahrastânî hakkında bunun aksini söylemek doğru olur. Çünkü onun budizm hakkındaki yazıları bir dereceye kadar ehemmiyeti hâizdir. Şahrastânî, Budd'u, bu dünyada mevcut olup, doğmamış, evlenmeyen, yemeyen, içmeyen, yaşlanmayan ve ölmeyen bir şahıs diye tarif eder. Bu tariften maksadın, insan şekline girmiş ve yahaut yaşayan buddalar olduğu âşikârdır. Şahrastânî (nşr. Cureton, s. 416) birbirini müteâkip buddalar geldiği itikadına, dolayısiyle, işâret eder. Çünkü ilk Buddha'nın hiçretten 5.000 yıl önce zuhûr ettiğini ve adının *Şâkmûn* (Şâkyamuni'nin arapça şekli) olduğunu söyler. Bu müellif, Bodhisattva'ları da bilir. Onca Buddha'dan sonra gelen bu mertebe, Büdîs'iya'ye, yânî hakikat yolunu arayan kimselere, hastır. Bu mertebeye sabır, dünyayı terk, arzulardan teceerrüt ve başkalarına acımak, velhasıl 10 fazilete sâhip olmak ve en belli başlıları canlı bir şeyi öldürmek, zina etmek, yalan söylemek, iftira etmek ve başkalarını fasl etmek olan 10 günahtan çekinmek sureti ile erişileceğini anlatır. Buddhalar muhtelif şekillerde zuhûr ederler.

Budistler, cihanın ebediyetine ve başka bir âlemde hesap verileceğine inanırlar, islâm âlimlerinin budizm hakkındaki bütün bilgileri hemen hemen bundan ibaretti. Şahrastānī 'ye göre, bu dinin Hindistan 'da yayılması, memleketin iklimi ile zâhidleriniu çokluğu yüzündendir. Araplar, sâbiîler dininin esatirî müessisine Būdasp ismini verirler. Tahmuret yahut Tahomers devrinde, Būdasp 'ın daha önce *ḥunafā'* 'dan olan iranlılara, dinini ilân ettiği söylenir. Bütāst 'ın muharrefi olan Bütāsp irancada mevcuttur (*Bundahiş*, XXVIII, 34). Bu kelime doğrudan doğruya *budda* kelimesinden değil, daha ziyâde *Bodhisotva* 'dan gelmiştir (bk. *Avesta*, J. Darmesteter, II, 259 ve III, s. XLVII; Mas'ūdī, *Livre de l'avertissement*, trc. Carra de Vaux, s. 130).

Badd ismi ekseriya, sanem mânasında da kullanılır. *Muḥtaṣar al-'acā'ib* müellifi: — „Hindû dininin en hâriz vasfı Budda 'ya ibadettir" — der. *Silsilat al-tavārīḫ* (nşr. Reinaud, s. 134 v.d.) budd yahut buddanın Hindistan 'ın bir memleketinde kendisine tapınılan ve fâhişeler adanan bir put ismi olduğunu söyler ve *budd* kelimesi burada *ṣanam* kelimesi ile ifâde edilir. Laristan 'ın merkezi olan Somenat 'taki sanem, müslümanlarca çok mâruftur. Sa'dī, *Būstan* (trc. Barbier de Meynard, s. 334) 'da heykelin kollarını kımıldatmak için ipleri çeken kâbini ansızın yakaladığını anlatır. Fakat bu hikâyenin uydurma olduğu âşikârdır. Dimaşkī (*Nuḫbat al-dahr*, nşr. Mehren, s. 170 v.d.) Somenat sanemini mufassal bir surette târif eder. Onun tasvirine göre, sanemin Şiva mezhebine âit olduğu âşikârdır. Müellif budd ismini asıl ibâdetin hedefi olan ve erkek ile kadının tenasül uzuvlarını temsil eden 2 taşa ıtlak etmektedir. Bunlar kıymetli taşlar ile süslenmiş ve on adamın ayakta durmasına müsait derecede geniş bir kaidenin üzerine konmuştu. Kaide ise, 9 basamaklı bir ehrâmın üzerinde idi ve basamakların her biri insan şeklinde putlar ile dolu idi. Bu ilâhlara pek sıcak yemekler sunuluyor, yemek tabaklarından yükselen buharın sanemi ve onu çevreleyen putları ve ölülerin ruhlarını beslediği sanılıyordu (krş. Reinaud, Multan sanemi hakkında, bk. *JA*, 1844 ve 1845). Türklerde Buddha ve Bud için bk. mad. BURKAN.

(CARRA DE VAUX.)

BUDİN, Osmanlı imparatorluğunun, Macaristan 'daki, başlıca bir eyâletinin ve bu eyâletin merkezi olup, şimdiki Budapeşte 'nin bir kısmını teşkil eden şehrin ismidir. Türk kaynaklarında ismine بودين، بودن، بدون، بودون، بودين، بودم şekillerinde rastladığımız bu şehre en ziyâde Budin denilmekle beraber, resmî vesikalarda (msl. mühimme defterlerinde) onu dâimâ بدون olarak görmekteyiz. Budin, Buda kelimesinin islâv dilindeki şeklidir.

Tarih. Buda ve Peşte 'nin teessüs tarihlerini kat'î olarak tâyin etmek mümkün değilse de, bu şehirlerin çok eskiden beri mevcut bulunduğu muhakkaktır. Tuna 'nın bir zamanlar bataklıklar ile dolu olan sâhillerinde Gellért dağı civarının işlek bir geçit teşkil etmesi, anlaşıldığına göre, bugün Peşte 'nin Eskü-tér denilen kısmında bir iskân yeri meydana gelmesine sebep olmuştur. Tuna 'nın sağ sâhilinde Ó Buda („eski Buda") 'um şimâlinde ise, keltler tarafından Ak-ink („bol su") adlı bir kasabanın kurulduğunu ve bununn yerine, II. asra doğru, romalıların bir castrum („kale") tesisi ile, Aquincum tesmiye ettiklerini biliyoruz. Gittikçe ehemmiyeti artıp, imparator Hadrianus ve Septimus Severus zamanlarında büyük bir inkişaf gösteren Aquincum şehri, karşı sâhile (Contra Aquincum), tombazlar üzerine atılmış bir köprü ile bağlı idi. Asıl vazifesi geçidi kontrol etmek ve imparatorluk hudutlarını yabancı kavimlere karşı korumak olan bu belde, zamanla, bir ticaret şehri hâline gelmiş ve romalıların barbarlar ile temas noktası olmuştur. Gündüz Aquincum 'a gelen yabancılar, şehirde gecelemek hakkına mâlik olmadıklarından, akşam karşı sâhile dönerlerdi. Bu sâhilde romalılara âit tarassut kulelerinden birinin bakiyesine son zamanlarda tesadüf edildiği gibi, Aquincum 'da yapılan hafriyatta da bâzı Roma eserlerinin bakiyeleri ortaya çıkarılmıştır. Kavimler muhacereti devrinde, imparatorluk toprakları, birbiri adınca, istilâya uğradığı esnada, bu havâliye Gotlar, Hunlar, Vandallar, Suevler, Alanlar ve Lombardlar gelmiş, daha sonra Avar ve islâv istilâları vukû bulmuştur. Aquincum, Frankların menşe'i ile alâkalı bir efsâneye göre, bu kavmin bir zaman oturduğu Sicanıbria zannedilmiş ve, bir rivâyete göre de, Hunların merkezi olup, adına Etele (Attila) şehri veya Buda denildiği ileri sürülmüştü. Fakat Buda ile Pest isimleri, avar devrine âit olsa gerektir. Romalılar devrinden beri bu mevkilerde kireç ocakları ve tuğla imalâthaneleri bulunduğundan, ikisi de ocak mânasına gelmek üzere, birine islâvlar Pest, diğerine (Buda 'ya) almanlar Ofen demişler ve macarlar Pannonia 'ya geldikten sonra, Pest ve Buda isimlerini kabûl etmişlerdir. Macarların gelişini takip eden asırlarda, memleketin karışık vaziyeti büyük ölçüde ticarî faâliyete mâni olmakla beraber, Peşte 'nin bu bakımdan az çok ehemmiyet kazandığı söylenebilir. Şehir 1241 'de, Oktay Kağan 'ın kumandanı Batu tarafından, zapt ve tahrip edildikten sonra, orayı zengin mavunacılar loncası yeni baştan yaptırmıştır. Bu istilânın vekayinâmesini yazan Ro-

gerius 'un Peşte hakkında yaptığı tasvir, bize şehrin o zamanki vaziyetini anlatmaktadır. Bu tasvirden, çğ enildiğine göre, merkezi Eskü-tér olan şehrin hudutları, bugünkü Bristol otelinin, postahâne binasının, Ferenciek-tere 'nin ve Váciutca 'daki manastırın yerlerinden geçmekte idi. Moğul istilâsından sonra, macar kıralı Bela IV. (1235—1270) Tuna 'nın sağ sâhilinde, Peşte 'nin karşısında, o zamana kadar iskân edilmemiş olan tepede bir kale yaptırdı. Bu kaleye Buda ve onun şimâlinde bulunan eski beldeye Ó Buda („eski Buda") denildi. Önceleri tehlike zamanlarında peşteliler için melce vazifesini gören Buda, git-gide inkişaf etti ve gerek Buda, gerek Peşte etrafında bir çok mâmureler peyda oldu. Kıral hânedanı sık-sık Buda ve Ó Buda 'ya gelir, ava tahsis edilen Nyulak Sziget („tavşan adası") 'teki şatoda otururdu. Bu adada manastırlar ve zâdegâna âit köşkler de bulunuyordu. Bela IV. 'nın kızı azize Margit, râhibe olarak, orada yaşamış ve bilâhare tamamen ruhânî tarikatlerin eline geçen adaya Margit Sziget denilmiştir. Kıralların Czepel adasında da şatoları vardı. Buda ve Peşte bu zamanlarda bilhassa sığır, şarap ve meyva, biraz da şark metaları ticareti ile meşgûl olan, bâzan biri ve bâzan diğeri tefevvuk eden iki rakip ticaret şehri iken, yavaş-yavaş Macaristan 'ın siyasî merkezi hâline gelmeğe yüz tuttu. Diyet meclisi, Peşte civarında Rákos sahrasında toplandığı gibi, Almanya imparatorluğuna seçilen macar kıralı Zsigmond (1387—1437) Budada oturmağı tercih ederek, kalede Szent György meydanında, bugünkü sarayın şimâl cenahının bulunduğu yerde, gotik tarzında bir saray yaptırdı. Buda ve Peşte 'ye renaissance san'atının girmesi, kıymetli yazmalardan mürekkep bir kütüphânenin te'sis edilmesi, kıral Korvin Mátyás (1458—1490) zamanındadır. Bu hükümdarın ölümünden sonra Macaristan 'da tefrika baş göstermiş ve Jagello sülâlesi devrinde payitaht bir takım enterikalara sahne olmuştur.

Osmanlı hâkimiyeti. *a.* Himaye devri. Budin, ilk defa Kanunî Sultan Süleyman 'ın macar kıralı Lajos II. 'u mağlûp ettiği Mubaç (Mobács) muharebesinden (28 ağustos 1526) sonra, Türklerin eline geçmiştir. Muzaffer türk ordusu ileri hareketine devam ederken, başta kıraliçe Marie olmak üzere, bir çok ileri gelenlerin kaçmağa başladığı ve o sırada Földvar 'da bulunan padişaha Budin 'den gönderilen bir heyet tarafından şehrin anahtarları teslim edildiği görülüyor. Padişah, 9 eylûl (3 zilhicce) salı günü, Budin önüne gelerek, ertesi gün şehre girmiş, sarayda ve kırallara mahsus av mahallinde bir müddet vakit geçirdikten sonra, Tuna üzerine kurdurduğu köprüden 19 eylûlde Peşte yakasındaki ordugâhına inmiştir. Osmanlı kuvvetleri, Budin ve Peşte 'de bulunurken, her iki beldede çıkan yangınlar, sadrâzam İbrahim Paşa 'nın söndürmek hususunda gösterdiği gayrete rağmen, büyük tahribata sebebiyet vermiştir. Budin 'de ele geçen mühim ganimetler arasında, vaktiyle Fatih Sultan Mehmed 'in 1456 'da Belgrad önünde terkettiği iki büyük top ile kıral Mátyás 'ın kitapları, tunçtan mâmul Diana, Apollon, Herkül heykelleri ve iki tunç şamdan vardı. Kıral sarayının önünden alınan heykellerin İstanbul 'da At-meydanı 'nda İbrahim Paşa sarayı önüne rekz edildiği ve şamdanların da Ayasofya câmiinde mihrabın iki yanına konulduğu mâlûmdur. Budin 'in hıristiyan ve müslüman ahâlisinden bir kısmı, osmanlı topraklarına nakledilmiş, hıristiyanların bâzıları İstanbul 'da Yedikule civarına, musevilerin bâzıları ise, Selânik 'e yerleştirilmiştir (*Konakhay-ı sefer-i Budin*; Feridun Bey, *Münşa'āt al-salāṭīn*, İstanbul, 1274, I, 554 v.d.). Kanunî Süleyman Peşte 'de macarlara, Erdel (Transilvanya) zâdegânından Szápolyai János 'u Macaristan kıralı nasbedeceğini vaad ettikten ve kaleye muhafız olarak bir mikdar yeniçeri bıraktıktan sonra, 23 eylülde Budin 'den ayrılmıştır.

Lajos II. 'un vârissiz olarak Muhaç muharebesinde maktûl düşmesi, Macaristan 'da buhrana yol açtığından, macarların bir kısmı başlarında bir yerli hânedanın bulunmasını, yâni kırallığa Szápolyai (Zapolya) 'nin geçmesini, bir kısmı da maktûl kıralın kız kardeşi Anna 'nın kocası ve imparator Karl V. (Charles-Quint) 'ın erkek kardeşi Archiduc Ferdinand 'ı münasip görüyordu. Ferdinand, eski an'anelere dayanarak, macar tahtının kendine âit olduğunu ileri sürmekte idi. Binaenaleyh bir taraftan Szápolyai kıral seçildiği hâlde, diğer taraftan Ferdinand onu gâsıp ve kendini kıral ilân ederek, Macaristan 'a bir ordu gönderip, 20 ağustos 1527 'de Budin 'i ele geçirdi. Macaristan 'a fethettiği bir ülke nazarı ile bakan ve bu şehrin Habsburglara bağlanmasını devletin emniyeti için tehlikeli bulan Kanunî Sultan Süleyman, ordusu ile 3 eylûl 1529 (29 zilhicce 935) 'da, Budin önüne gelerek, derhâl şehrin varoşunu işgâl ettirdiği zaman, macar ve alman muhafızlar kaleye çekilmişlerse de, müdafaa hususunda anlaşmış değildiler. Osmanlı ordusu, muhasara hazırlıklarını tamamladığı sırada, kapılardan biri teslim olduğu (7 eylûl) cihetle, bombardımana lüzum görülmeksizin, hücuma geçilerek, çğ 'e vakti kale fethedilmiştir (kale kumandanlarının ihaneti meselesi için bk. Peçevî İbrahim, *Tarih*, İstanbul, 1283, I, 142; J. von Hammer, *Hist. de l'Emp.*

Ottoman, Paris, 1836, V, 117; A. Lefaivre, *Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie*, Paris, 1902, I, 52, not. 1). Fetihten bir hafta sonra, Szápolyai'nin macar tahtına iclâs edildiğini ve kalenin muhafazası için, İlbasan sancak beyi Husrev Bey maiyetine, bir kuvvet tahsis edildiğini biliyoruz. Padişah evvelce hazineye alınmış olan Macar tacını, kıralın rieası üzerine bilâhare kendisine yollamıştır. Bir müddet sonra, Macaristan'ın henüz hükmü altına girmeyen yerlerini elde etmeğe çalışan Szápolyai, o sırada 3.000 yeniçeri ile Budin muhafazasına memur bulunan Kasım Paşa'yı, macar kuvvetleri ile birlikte, Szigetvár üzerine gönderdi. İstanbul'da giriştiği teşebbüsler ile, Macaristan'ı kendine bıraktırmak için çalışan ve bu defa Budin'in zayıf tutulduğunu anlayınca, fırsattan istifâde etmek isteyen Ferdinand da, general von Roggendorf kumandasında bir ordu sevk ile, kaleyi muhasara ettirdi (21 şubat 1531 = 3 cemaziyelevvel 937). Budin'in imdadına yetişmek üzere bir kaç sancak beyi, Muhaç ovasında kuvvet toplarken, Kasım Paşa, emrindeki asker ile, kaleye girmeğe muvaffak olmuştur. Türkler ve macarlar ile birlikte venedikli Aloisio Gritti de müdafaâya iştirâk ediyordu. Serhad beyleri, Budin'e yaklaştığı sırada, içlerinde bulunan Yahya Paşa-zâde Mehmed Bey, sadrâzam ordusunun yolda olduğu şayiasını çıkardı. Buna inanan ve müşkül bir vaziyete düşeceğini anlayan von Reggendorf ric'at zorunda kaldı. Muhasara, türk kaynaklarına göre (mes. Celâl-zâde Mustafa, *Ṭabaḳāt al-mamālik*, Fatih kütüp., nr. 4423, var. 154 a), 57 gün ve Hammer'e göre (*ayn. esr.*, V, 157), 6 hafta sürmüştür. Sancak beylerinin bu muhasaraya karşılık, Ferdinand'a tâbi topraklara muvaffakiyetli bir akında bulunduklarını biliyoruz (Peçevî, I, 158). Eszék'e taarruza kalkışan Katzianer'i Yahya Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın hezimete uğratması gibi hâdiseler bir tarafa bırakılacak olursa, Kanunî Süleyman'ın alman seferinden sonra, bir müddet Macaristan'ın büyük seferlere sahne olmadığı görülür. 1538'de Ferdinand ile macar kırallığına âit meselelerin hallini mutazammın bir muahede akdeden Szápolyai (Lefaivre, *ayn. esr.*, I, 66), daha sonra Lehistan kıralının kızı İsabelle ile evlendi ve 15 günlük bir erkek çocuk (Zsigmond János) bırakarak, 22 ağustos 1540'ta öldü. Osmanlı hükümeti, yine harekete geçeceği anlaşılan Ferdinand'a karşı Macaristan'ı muhafazaya karar verdi. Kendisini bu memleketin meşrû kıralı addeden Ferdinand, İstanbul'da siyasî teşebbüslere girişmekle beraber, Macaristan'da bir kaç kale ile Peşte'yi zaptettirdi ise de, Leonhard Fels'in Budin'e taarruzu neticesiz kaldı. 1541 baharında von Reggendorf ile Perényi Péter'in kumanda ettikleri kuvvetler, Budin'i kuşattığı zaman, Szápolyai tarafdarları, başta piskopos Martinuzzi olduğu hâlde, Habsburgları Macaristan için hakikî tehlike sayarak, şehri müdafaaya başladılar. Bu sırada vezir-i sâlis Mehmed Paşa emrinde bir osmanlı ordusu Budin'in imdadına gönderilmişti. Sefere çıkan padişah, daha macar payitahtının önüne gelmeden, türk kuvvetleri muhasara ordusunu feci bir hezimete uğrattılar (22 ağustos 1541 = 29 rebiülâhır 948). Kanunî Sultan Süleyman, beraberinde iki şehzadesi ve vezir-i sâni Rüstem Paşa ile, eski Budin'e otağını kurduğu zaman, Budin ve Peşt ekurtulmuş bulunuyordu. Padişah Szigmond János ile macar zadegânını huzuruna kabûl ettiği esnada, Budin kalesi işgâl edilip, burclara „a'lâm-i ẓafer āyāt" çekilmiş (Peçevî, I, 228) ve bu ülkelerin osmanlı devletine ilhak edildiği ve Erdel hanlığı tevcih edilen küçük kıral ile annesine de şehirden uzaklaşmaları lüzumu bildirilmiştir. Padişahın Budin'e girişi, 2 eylûldedir.

b. Osmanlı idaresi. Kanunî sultan Süleyman, artık himâye altında olarak muhafazasına imkân görmediği ve bunun için eyâlet hâline koyduğu Budin'e, ilk beylerbeyi olmak üzere, aslen macar milletine mensûp bulunan vezir Süleyman Paşa'yı, kadılığına da, Hayreddin Efendi'yi tâyin ve kaleye 2.000 yeniçeri, 1.000 sipahi, 1.000 martoloz ve 300 solak ile bir kaç yüz gemici ve bir çok gemi tahsis etti. Lûtfî Paşa, padişahın — „Budin'i muhkem kapı edip yeniçeri ve azab ve gönüllü ve beşlü" koyduğunu ve bunların 20.000'e yaklaştığını söyler (*Tavārīḫ-i āl-i 'Oṣmān*, İstanbul, 1341, s. 389). Osmanlı idaresinin, mutadı üzere, reaya hukukuna ehemmiyet verdiğini ve vucuda getirilen Budin kanunnâmesinin Ebussu'ûd imzasını taşıyan dibacesinde „ahali yerli-yerinde mukarrer olup nefislerine ve evlâdına asla bir fert taarruz" etmeyeceği tasrih edildikten sonra, menkûl ve gayr-i menkûl mallar ile toprağın tâbi olacağı hukuk kaidelerinin tesbit olunduğunu görüyoruz (*Başvekâlet arşivi*, tapu defteri, 449). Bu arada macarların büyük hâkimliğine de bir macarın (Verbőczy) tâyin edildiğine bakarsak, osmanlı idaresinin reaya hukukuna ne kadar ehemmiye verdiğini anlarız (Hammer, V, 337).

Osmanlıların Macaristan'a yerleşmesine mâni olamayan ve yaptığı siyasî teşebbüslerde de muvaffakıyetsizliğe uğrayan Ferdinand, Avrupa hükümdarlarının türkler ile mücadelesine tarafdarlığı ile mârûf papa Paul III.'ün müzaharetini temin ederek, Almanya'da büyük bir ordu hazırladı. Mevcudu 80—100.000 kadar tahmin olunan ve Joachim von Brandenburg ku-

mandesında bulunan bu haçlı ordusunda, fransızlar müstesna, Avrupa'nın hemen her milletinden insan vardı. Tuna üzerinde bir donanma ile birlikte hareket eden bu istilâ ordusundaki macarlara Perényi Péter ve papanın gönderdiği kuvvetlere A. Vitelli ile J. de Medici kumanda ediyordu. Teşebbüsü fransız elçisinden haber alan osmanlı hükümeti, bu sırada vefat eden Süleyman Paşa'nın yerine Budin'e Bâli Paşa'yı tâyin etmiş ve Rumeli beylerbeyi Ahmed Paşa'ya Sofya'da hazırlanması bildirilmekle beraber, Rumeli'nin, Ulama Paşa, Arslan Bey ve Dukakin-zâde Mehmed Bey gibi sancak beylerini Budin'e yardıma göndermişti. Bu suretle, eyâlet merkezinde, seğban-başı Yusuf Ağa emrindeki 3.000 yeniçeri ile beraber, 8.000 kadar asker toplanmış oluyordu. İstilâcılar, ikide birde karşılarına sultan Süleyman'ın çıkıvereceği korkusu içinde, ağır ağır ilerleyip, Peşte önüne gelince, müdafiler derhâl çıkarak, muharebeye tutuştularsa da, düşmanlarının sayı üstünlüğü karşısında, kaleye kapanmak zorunda kaldılar. Peşte, Tuna nehrine mukabil düşen kara tarafındaki sûrlardan, kuşatıldı. Vitelli topların iyi yerleştirilmesini temin etmiş ve şiddetli bir bombardımandan sonra sûrlarda büyük rahneler açılmıştı. Fakat müdafiler, gediklerin iç tarafında hendekler, metrisler, kazamatlar yapmak suretiyle, müstahkem bir hat vucuda getirdiklerinden, içeri saldıran düşman kuvvetlerini fena bir hezimete uğrattılar. Eğer bu sırada büyük bir çıkış hareketi yapılsa idi, muhasra ordusu tamamen imha edilirdi — diyenler bulunduğu gibi, bu hatayı, „Rumeli başı'uğu olan kimesnenin müptedi" olmasına hamledenler de vardır (Lûtfî Paşa, s. 413). Fakat Peşte müdafilerinin, düşmanlarına nazaran, 1/10 nisbetinde olduğunu unutmamak lâzımdır. Velhâsıl, son derece yıpranan ve maneviyatı bozulan düşman, ric'ate karar vermiş ve çekilirken, türklerin giriştiği hücumlar ile, büs-bütün perişan olarak, kumandanlarından bir kaçı telef olmuştur. İstilâcılarıu mühim bir kısmı geldiği yere dönebilmişse de, yolda osmanlılara tâbi kalelerden yapılan baskınlar ile zayiata uğradıkları da söyleniyor (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1318, VI, 252 v.d.). Peşte muhasarası hakkında tafsilât veren müellifler (Peçevî, I, 232 v.d.; Chalcondyle, Artus Thomas, *L'Hist. de la décadence de l'Empire grec et l' establissement de celuy des Turcs, Continuation*, Paris, 1662, I, 573 v.d.) onun yalnız senesini kaydederler. Muhasaranın 7 gün sürdüğünü söyleyen Hammer (V, 360) ile istilâ ordusunun eylûlde harekete geçtiğini kaydeden Lefaivre (I, 86) sarih izahat vermezler. Bu hususta bizi en ziyâde tenvir eden Lûtfî Paşa (*ayn. esr.*, s. 413), vak'anın 949 senesi „şaban ayının avasıtında", yâni mezkûr ayın 11'i ile 20'si arasında cereyan ettiğini bildirir ki, bu da 20—29 teşrin II. 1542 demektir.

Peşte müdafaasını müteâkip, 1543 baharında Kanunî Sultan Süleyman sefere çıktığı sırada, serhad beylerinin fütuhata giriştiğini ve padişah tarafından Macaristan'ın en mühim kalelerinden olan Esztergom (Usturgon) ile Székesfehérvár (İstolni Belgrad)'ın fethedilerek, Budin eyâletine bağlandığı mâlûmdur. Bu sırada ele geçen yerler arasında Pécs de vardı (türk kaynaklarında پچ şeklinde yazılıp Peçevî okunan bu kelimenin Peçoy okunması daha doğru görünüyor; bk. Peçevî, *ayn. esr.*, I, 346; II, 236; Kâtib Çelebi, *Cihannüma*, basılmamış Rumeli kısmından naklen Âli Bey, Namık Kemâl, *Kanije muhasarası*, İstanbul, 1335, zeyil, s. 190). Ertesi sene Visegrád, Nögrád (Noygrad), Hatvan, Simontornya alınmış ve 1552'de Budin beylerbeyi Hadım Ali Paşa, Szeged (Segedin) önünde bu kaleye taarruza kalkışan bir düşman kuvvetini tepelediği gibi, aynı sene içinde Szolnok (Solnok), Szécsény (Seçen) ve Fülek (Filek) zaptedilmiştir. 1556 senesinde de Budin beylerbeyilerinden Tuygun Paşa ile sancak beylerinin Macaristan'daki hareketleri, eyâletin hudutlarını genişletmiş ve nihâyet Kanunî Süleyman'ın son seferinde Szigetvâr'ın fethi, Budin'e yeni bir sancak kazandırmıştır (1566). XVI. asırda bir gozâ diyarı hâline gelen Budin eyâletinde, serhad beylerinin çoğu mechûl kalmış veya unutulmuş menkıbelerinden bize kadar gelenler, o diyardaki kahramanlıklar hakkında kâfi bir fikir vermektedir (bk. *Göröjgal kadısının destanı*; Peçevî, I, 355 v.d.). Budin eyâleti, oldukça uzun bir zaman, gittikçe artan serhad çarpışmaları içinde yaşadıktan sonra, nihâyet 1592 seferinin zuhûru ile, yeni baştan harp sâhası hâlini aldı. Osmanlı devleti ile Nemçe (Alman imparatorluğu) arasında çıkan bu harbin daha bidayetinde Fülek, Szécsény, Nögrad düşman eline geçti. Osmanlılar tarafından Raab (Yanık-Kale, Györ)'ın fethi akabinde, Esztergom'un sukutu ile, Budin kalesi serhad hâline geldi. Mehmed III.'in Eğri (Eğre, Eğer) fethi ve Haçova zaferi (1596) ile türkler lehine dönen harp talihi, müteâkiben vukû bulan düşman ilerleyişi ile tekrar aksine bir inkişaf göstererek, Nemçe kuvvetleri Budin önünde göründü. Eyâleti baştan-başa harap eden ve reayanın çoğunu haydutluğa sevkeden hâdiselere Peçevî İbrahim Efendi bizzat şâhit olmuş ve —: „Bu abd-i âciz Peçoy'da fakirhanemizde gice oldukça ahşamdan kılıcımız kuşanur ve tüfengimiz kucağımıza alur öyle yaturduk"—(*Tarih*, II, 158) demekle, Budin eyâletinin o zamanki vaziyetini canlandırmıştır. 1598 senesinde (tahminen ey-

lûlün sonunda) Archiduc Mathias kumandasında bir ordunun Budin civarına gelerek, şehrin cenûbunda, Gellért (Gürz İlyas) tepesindeki hisarı ele geçirdiğini ve Budin'i şiddetle topa tutarak, varoşu zaptettiğini biliyoruz. İçinde Tiryakî Hasan Paşa'nın da bulunduğu kale, güç bir vaziyete düştüğü sırada, Szolnok beyi Kulaksız Osman Bey'in ve daha sonra diğer yardımcı kuvvetlerin yetişmesi, bir taraftan bunların, diğer taraftan müdafilerin hücuma geçmeleri üzerine, Mathias 40 gün kadar süren muhasaradan sonra, Budin önünde fazla kalamamış ve varoşu baştan-başa yakıp çekilmiştir. 1599'da ordusu ile Budin'e gelen sadrâzam İbrahim Paşa'nın giriştiği sulh müzakerelerinin akamete uğraması, 1600'de türklerin Kanije (Nagy Kanizsa)'yi, nemçelilerin İstolni Belgrad'ı almaları ve 1601'de Kanije'yi muhasara eden bir düşman ordusunun Tiryakî Hasan Paşa tarafından imha olunması gibi hâdiselerden sonra, ağustos 1602'de sadrâzam Yemişçi Hasan Paşa, İstolni Belgrad'ı istirdat etmiş ve tahminen bu ayın sonlarında, düşman Budin'e tekrar taarruz eylemiştir. Bu taarruzda eski Budin civarından köprülerden Tuna'nın sol sâhiline geçen nemçe ordusu, Peşte'yi işgâl edip, Gürz İlyas palangasını alarak, Budin'i kuşatırken, Erdel'den gelen Yemişçi Hasan Paşa da Peşte'yi muhasara ediyor ve düşman Budin'i, türkler Peşte'yi topa tutuyordu. Fakat kıtlıktan sıkıntı çeken Budin sadrâzamın ordusunu beslemekten âcizdi. Binaenaleyh beylerbeyi Kadı-zâde Ali Paşa ile Habil Efendi'nin ricaları üzerine, Hasan Paşa, Budin'de Lala Mehmed Paşa'yı bırakıp, Belgrad'a çekildi (18 eylûl). Bu müdafaâda türkler, içine demir parçaları ile barut doldurulup, düşman safları arasına yuvarlanan bir varil kullandılar. Haylı telefat verdiren bu bir nevî kara torpili, Budin beylerbeyilerinden Dev Süleyman Paşa tarafından icat edilmişti. 27 eylûlde Lala Mehmed Paşa'nın ova kapısından yaptırdığı ve Budin kadısı sekbanlık Habil Efendi'nin de iştirâk ettiği huruc hareketinden (10 rebiülâhır = 27 eylûl) sonra, Archiduc Mathias ric'ate mecbur oldu (Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul, 1286, I, 182; Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, I, 292). Hammer bu hâdisenin tarihini 18 teşrin II. olarak gösteriyor (*ayn. esr.*, VIII, 20). Budin müdafaâsında kazandığı muvaffakiyet dolayısiyle, vezir-i sâlisliğine terfi ve serhad işlerinin idaresine memur edilen Lala Mehmed Paşa, bir müddet sonra, Belgrad'da kuvvet toplayıp, Budin'in cenûbunda Eresi (türk kaynaklarında Erçin) civarında Hamza Bey palangasına geldiği zaman, Peşte'ye hâkim bulunan düşman ordusu, Csepel adasına köprü kurmuş ve Tuna'yı keserek, Budin'e yardım edilmesine mâni oluyordu. Lala Mehmed Paşa ordusunda tam bir inzibat mevcut bulunmadığından, mezkûr adaya köprü atmak için yapılan teşebbüs ilerlememiş ve Derviş Paşa kumandasında olarak geçirilen kuvvet, 4 safer 1012 (14 temmûz 1603)'de, düşman tarafından imha edilmiştir (Kâtib Çelebi, *ayh. esr.*, I, 198; Naimâ, II, 317; Muḥammed b. Muḥammed, *Nuḫbat al-tavārīḫ va 'l-aḫbār*, İstanbul, 1276, s. 215; Hammer, VIII, 35, hâdisenin tarihini 27 eylûl gösterir). 12 safer (23 temmûz)'de Budin'e zahîre sokmak istenirken, kargı tarafın bir hücumundan ve daha sonra eski Budin'de cereyan eden bir muharebeden sonra, düşmanın Peşte'ye çekildiği ve nihâyet kaleyi takviyeye muvaffak olan Lala Mehmed Paşa'nın 21 eylûlde Belgrad'a döndüğü görülür. 1604'te sadaret mevkiini ihraz eden Mehmed Paşa, sefere çıktığı sırada, düşman Peşte'yi tahliye ettiğinden, eylûl sonlarında Budin'e varıp, bu şehri Peşte'ye bağlayan köprüyü yeniden kurdurmuş, Hatvan'ın tahliyesi haberini almış, Vác kasabasını ele geçirmiştir. Sadrâzam o sene başaramadığı Usturgon fethini ertesi sene temine muvaffak olmakla kalmayıp, fütuhatına Ciğerdelon (Pârkâny) ile Tepedelen (St. Thomas)'i de ilâve etmiştir. Bu arada Visegrád'ın, daha sonra Tiryakî Hasan Paşa tarafından Veszprém ile Palota'nın, Erdel'de, osmanlı siyasetine uygun hareket eden İstván Bocskay tarafından da Ujvâr'ın zaptedilmesini ve nihâyet 20 teşrin II. 1605'te Lala Mehmed Paşa'nın Rákos sahrasında Bocskay'a taç giydirip, macar kıralı ilân etmesini göz önünde tutacak olursak, bu uzun harp devresinde devletin bir zaman kaybettiği kudreti yeniden iktisap ettiğini anlarız. Harp devam ettiği müddetçe, ara-sıra vukû bulan, fakat netice vermeyen sulh müzakerelerinin, bu muvaffakiyetleri müteâkip, tekrar başladığını ve bir nemçe memurunun müteaddit defalar Budin'e gelip-gittikten sonra, Kuyucu Murad Paşa'nın serdarlığı zamanında, 11 teşrin II. 1606'da Zsitvatorok muahedesinin imzalandığını biliyoruz (bk. mad. AHMED I.). Bu muahededen sonra devam eden serhad mücadeleleri esnasında, her iki taraf mütekabilen akın yapmaktan vazgeçmemiş, 1626'da Nögrád'ı muhasara eden Budin beylerbeyi Murtaza Paşa, ertesi sene, Segedin ve Peşte civarına sokulan alman, macar ve hırvat kuvvetlerini Peşte sahrasında hezimete uğratmış ve nihâyet 13 eylûl 1627'de, Szöny muahedesi akdolunmuştur.

Fâzıl Ahmed Paşa'nın Ujvár seferi, Budin eyâletinin yine harp sâhası hâline geldiği bir devredir. 1664 başlarında sadrâzam, Belgrad'da kışlarken, macarların Szigetvar, Babocsa, Eszék

BUDİN. Şehrin Türkler zamanında umumî görünüşü
A — Gürz-İlyas (Gellért) tepesi, B — Kızıl-Elma sarayı, C — câmi, D — Yeşil- Direk ılıcası
G. Houfnagel tarafından yapılmış bir gravürden (1617)
(E. W. Trencsényi, *British Travellers in old Budapest*, Budapest, 1937)

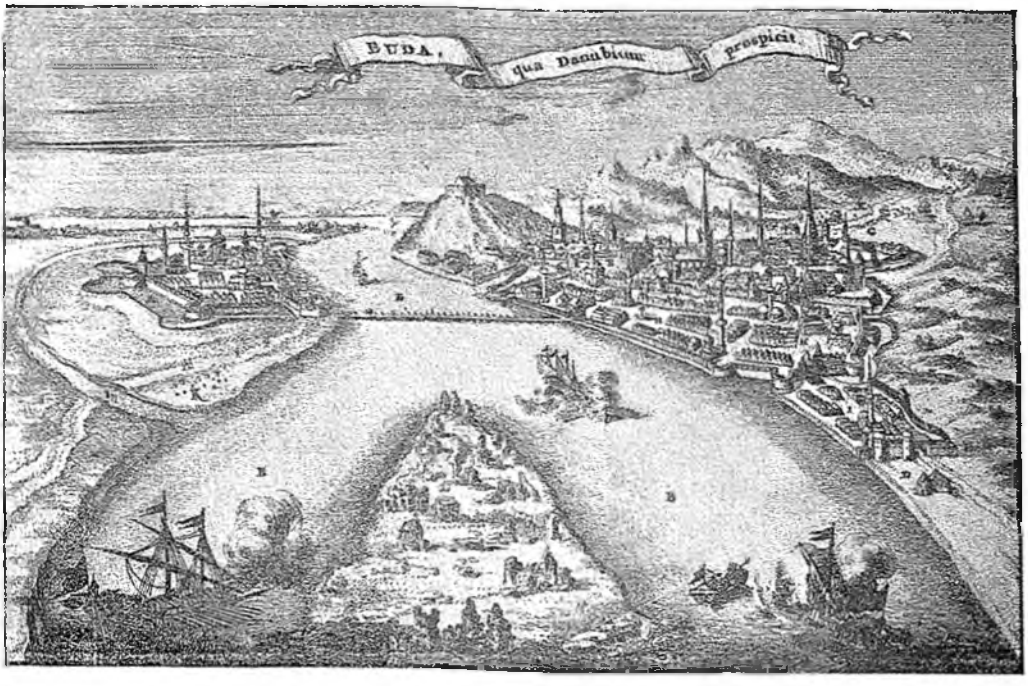

BUDİN. Peşte, Margit adası ve Tuna nehri üzerindeki tombaz köprünün Türkiye zamanındaki görünüşü.

Siebmacher tarafından yapılmış bir gravürden (1620)

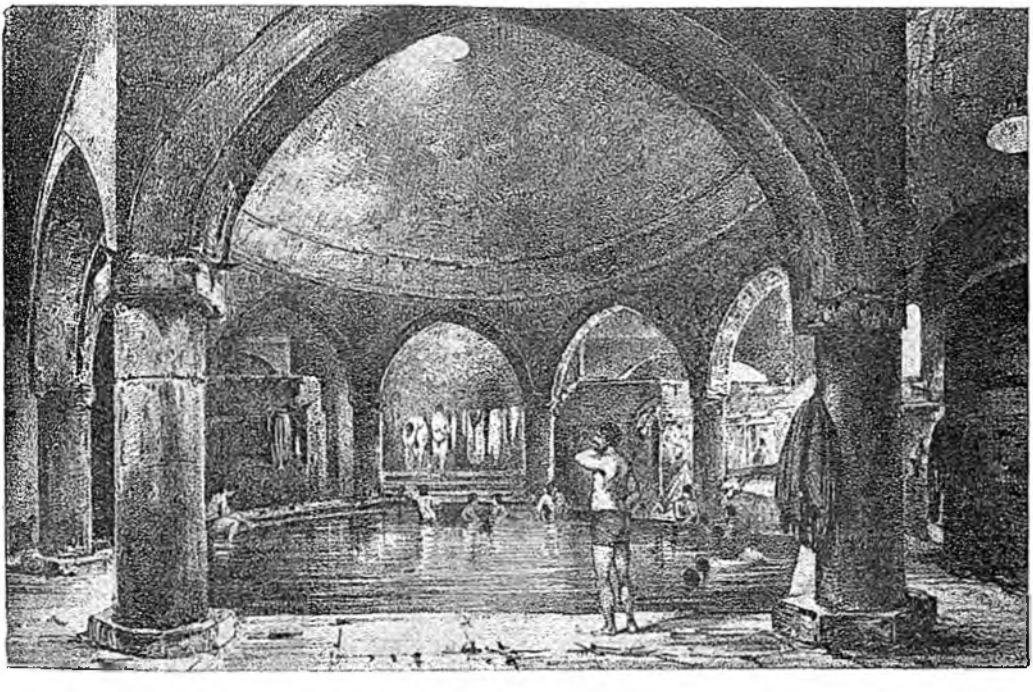

BUDİN. Türkler zamanından kalma Yeşil-Direk (Rudas) ılıcası.

Rodolf Alt'ın bir tablosundan

(E. W. Trencsényi, *British Travellers in old Budapest*, Budapest, 1937)

ve Mohâcs havâlisine taarruz ettiği, fakat sadrâzamın kış ortasında sefere çıkması üzerine, mütearrızların çekildiği görülür. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana seferi ile açılan ve Budin eyâletini baştan-başa harâbeye çeviren harp devresi ise, Macaristan'da osmanlı hâkimiyetinin zevâli ile neticelendiğinden, bu hususta bir az tafsilât vermek icapeder.

Sadrâzam Kara Mustafa Paşa'nın, macar zâdegânından olup, imparator Leopold I.'a isyan eden Thököly İmre'ye yardım etmesi ve zaptolunan Fülek kalesi civarında taç giydirilerek, orta macar kıralı ilân edilmesi, Osmanlı devleti ile Alman imparatorluğunun arasını açmıştı. İmparator tarafından İstanbul'a gönderilen elçinin tekliflerine kulak asmayan ve 1683 senesinde büyük bir ordu ile Viyana'yı muhasara eden Kara Mustafa Paşa'nın bu şehir önünde müthiş bir hezimete uğrayıp, perişan bir hâlde Budin'e ric'atini ve bu sırada da beylerbeyi Kara Mehmed Paşa'nın Charles de Lorraine (Karl von Lothringen) ve Jean Sobieski ile Ciğerdelen (Párkány)'de tutuştuğu muharebede mağlûbiyetini müteâkip, Usturgon'un sukut ettiği (teşrin I. 1683) mâlûmdur (bu vak'aların az-çok farklı olarak gösterilen tarihleri için krş. Râşid, *Târîḫ*, İstanbul, 1282, I, 421 v.d.; Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Târîḫ*, İstanbul, 1928, II, 96, 101; Hammer, *ayn. esr.*, XII, 129 v.d.).

Kara Mustafa Paşa'nın idamından sonra, Macaristan'daki harekâtı idare eden Tekfur-Dağlı Mustafa Paşa zamanında, Charles de Lorraine'in Visegrad'ı alıp, Vâc önüne gelmesi Budin'i tehlikeye soktuğundan, Kara Mehmed Paşa kumandasında, bu kale civarına asker gönderildi. Vukû bulan muharebe (27 haziran 1684) osmanlıların aleyhine neticelenerek, Vâc düştü. Düşman kuvvetleri, Peşte'ye doğru ilerlerken telaşa uğrayan Budin muhafızları, sûrları harap bir hâlde bulunan Peşte'yi boşaltıp, yaktılar ve aradaki köprüyü keserek, Budin'e kapandılar. İmparatorluk ordusu, Râkos sahrasına indikten sonra, Peşte'yi işgâl etmiş ve bu sırada serdar Mustafa Paşa, Gürz-İlyas civarına konduğu gibi, Peşte, Budin kalesinden top ateşi altına alınmıştı. Bundan sonra Peşte'de biraz kuvvet bırakan Charles de Lorraine'in, ordusu ile tekrar şimâle doğru gidip, Vâc karşısında Szt. Endre adasından Tuna'nın sağ sâhilinde türklerin Bulgar-Boğazı dedikleri mahalle geçtiği ve eski Budin civarında Ak-kilise tesmiye edilen mahalle vardığı görülür. Budin'in muhasara edileceğini anlayan ve hafif kuvvetler ile Ak-Kilise'den düşmana hücum eden Mustafa Paşa, bidayette galebe eder gibi oldu ise de, o civarın sarp ve taşlık olması yüzünden, kuvvetlerini toplu tutamadı ve mağlûp olarak, çekilmek zorunda kaldı. Düşmanın üstün kuvveti karşısında Budin muhafızları takviye edildikten sonra, serdar ordusunun çekilmesi reyinde bulunan serhat ihtiyarlarının fikri kabûl olunarak, kaleye Divrikli vezir Şeytan İbrahim Paşa muhafız bırakıldı ve serdar ordusu Budin civarından Hamza Bey palangasına nakledildi. İşte bunun üzerine vaziyeti müsait bulan Charles de Lorraine, 14 temmûz 1684 (1 şâbân 1095) cuma günü, eski Budin'den kalkarak, Budin karşısında Moanat tepesi altına kondu ve sûrların Horoz kapısından Ova kapısına kadar uzayan kısmını dövmeğe başladı. Duvarların iç tarafında müstahkem bir hat vucuda getiren Kara Mehmed Paşa ise, yalın kat sûrda açılan gedikler önünde, 2 gün çarpıştıktan sonra, şiddetli bir çıkışla düşmana ağır zayiat verdirdi ise de, 19 temmûz günü vukû bulan bir düşman hücumu karşısında, varoşu terkederek, kaleye çekilmek zorunda kaldı. Bu hâdiseyi müteakip düşman, Gürz-İlyas'a, Karga bayırına ve Ova kapısı karşısına tabyalar yaparak, kaleyi şiddetli bir ateş altına almış ve 10 ağustos günü Kara Mehmed Paşa şehid olduğundan, müdafaayı Şeytan İbrahim Paşa idareye başlamıştır. Bu vak'alar cereyan ederken, Budin civarına istikşafa gelen serdar Mustafa Paşa, Hamza-Bey'de bulunduğu sırada düşmanın şiddetli bir hücumu neticesinde fena hâlde bozularak, Eszek'e kadar ric'at etti. Çekilen osmanlı askeri, macar kumandanlarından Batthyány (türk kaynaklarında Bekân-oğlu) ile Zrinyi tarafından taarruza uğradı ve Hamza-Bey'den Eszek kadar uzanan yerler tahrib edildi. Fakat Budin'in müdafaâsına çok ehemmiyet veren osmanlı hükûmeti, Mustafa Paşa ordusunu sür'atle takviye etti. Serdar 6 eylûlde Eszek'ten çıkarak, İstolni Belgrad'a ve oradan da bu kale ile Budin arasında bir mahalle geldi. Eğri beylerbeyi Ahmed Paşa'nın Peşte önüne ilerleyerek, bir düşman kolunu mağlûp etmesiyle cesaretleri artan ve Bavyera elektörünün teslim olmaları teklifini reddeden Budin müdafileri, işgâl altındaki varoşa inerek, düşmanı Horoz kapısına kadar sürdüler (17 eylül). Bundan 2 gün sonra, Diyarbekir beylerbeyi Siyavuş ve ve Rumeli beylerbeyi Kadıköylü Mehmed Paşa'lar, Gürz-İlyas civarında muhasara kuvvetlerine ağır zâyiat verdirdiler. Müverrih Râşid'in ifâdesini yanlış anlayan Hammer, Siyavuş Paşa'nın bir hurûc hareketinden bahsediyorsa da, o sırada paşanın kalede bulunmadığını biliyoruz (XII, 155; krş. Râşid, I, 456). Siyavuş Paşa'nın 24 eylûlde Beç kapısından, Ova kapısına, oradan da mezarlığa ve Safer-Baba türbesine kadar uzanan muhasara hatlarına yaptığı 7

saatlik hücum, aynı zamanda müdâfilerin Ova kapısından hurucu ile birlikte vukû bulmuş ve neticede muhasara hattı yarılarak kaleye imdat kuvvetleri girmişti ki, Silâhdar (II, 161)'ın „muharebe-i azîme" diye vasıflandırdığı bu savaştan sonra, çarpışmalar umumiyetle türk kuvvetlerinin lehine inkişaf ederek, çıkışlar birbirini tâkip etmiştir. Bunu müteakip 24 teşrin I.'de Eğri beylerbeyi Ahmed Paşa'nın Peşte yakasındaki düşman ordusuna karşı muvaffakiyetle giriştiği muharebe esnasında, müdafiler tarafından varoş zaptedilmiş ve kaleye yeni imdat kuvvetleri sokulmuştur. Kaleye tevcih edilen hücumların def'i ve lâğımların iptâl edildiğini, sekizinci defa olarak, müdafilerin hurûc hareketi yaptığını ve osmanlı ordusunun mütemadiyen takviye aldığını gören düşman, muhasara mevsiminin geçip, salgın hastalıkların başladığını nazar-ı itibara aldı ve Baden markgrafının iştirâk ettiği bir harp meclisinden sonra, ağırlıklarından götüremediklerini bırakıp, kalanların bir kısmını yakarak, 24 zilkâde (2 teşrin II.) akşamı Budin önünden ric'at etti (Silâhdar, II, 179; krş. Râşid, I, 457). Budin'in türkler arasında büyük bir sevinç uyandıran kurtuluşu üzerine, bir hatt-ı hümayun ile „Şeytan" lâkabı „Melek"'e tahvil edilen İbrahim Paşa, Macaristan serdarlığına, Arnavud Abdi (Abdürrahman) Paşa da Budin beylerbeyiliğine getirildi. Fakat İbrahim Paşa 1685'te Usturgon önünde mağlûp olmuş, Ujvâr kalesi general Caprara tarafından zaptedilmiş, daha sonra Szolnok düşmüş ve Eszék yakılmıştır.

Budin'in sukut ile neticelenecek olan son muhasarası, 25 recep 1097 (17 haziran 1686)'de başlar (başlangıç tarihindeki ihtilâflar için bk. Râşid, I, 492; Silâhdar, II, 249; Hammer, XII, 199). Bu muhasarada, Alman imparatorluğunun 90.000 kişilik ordusuna mukabil, muhafızların, Abdi Paşa'nın rivâyet edilen hatası neticesinde, 16.000 gibi, kifayetsiz bir adede düştüğü tahmin olunuyor. İstilâcılar arasında Avrupa'nın her milletine mensûp bir çok zâdegândan başka, papanın gönderdiği papas Marco d'Aviano'nun da bulunduğuna bakılacak olursa, bu hareketin bir haçlı seferi mâhiyetinde olduğuna hükmedilebilir. İstilâ ordusu, Tuna'nın sağ sâhilinden Charles de Lorraine, ve sol sâhilinden de Bavyera elektörü Max-Emmanuel kumandasında ilerleyip, kara tarafında Beç kapısından Gürz-İlyas'a kadar sûru kuşattığı gibi, Peşte yakasına da top koyup, Budin'i her taraftan çevirmiş oldu. Bu sırada Kız adasında (Margit sziget), aralarında Abdi Paşa'nın haremi de bulunan kadın ve çocukları Belgrad'a göndermek üzere hazırlanmış 20 gemi, Batthyány tarafından ele geçirilerek, kadınların güzelce olanları ordugâhta harac mezat satıldı. Günlerce süren şiddetli muharebeler neticesinde, şehrin varoşu sukut ettikten sonra, temmûz ortalarında cephâneliğe isabet eden bir kumbara, binlerce kantar ağırlığındaki barutu ateşleyip, kıral sarayı ile kalenin bir kısmını uçurduğundan, sûrlarda geniş bir rahne açıldı. Fırsattan istifâde etmek isteyerek, Abdi Paşa'ya teslim olmasını teklif eden Charles de Lorraine, red cevabı ile karşılaşınca, 27 temmûzda büyük bir taarruza geçti ise de, ric'ata mecbur oldu. Bu sırada Hamza Bey palangası civarında bulunan sadrâzam Süleyman Paşa, Budin'e yardım etmek için, muhasara hatlarına yaklaşarak, Lokum-Tepesi denilen mahalle gelmiş (bu mahal hakkında bk. Hammer, XII, 202), kaleye hâkim bir mevki olan Karga-Bayırı'nı zaptetmek üzere, muharebeye tutuşmuş, fakat yenilerek ric'at etmiştir (ağustos). Muhasaraya mâni olmak ümidini kaybeden sadrâzamın kaleye imdat sokmak için yaptığı birinci teşebbüs neticesinde, büyük bir çarpışmayı müteâkip, Budin'e ancak 500 kişinin girmesi temin edilebilmiş ve ikinci teşebbüs ise, düşmana zayiat verdirmekten başka bir şeye yaramamıştır. Gerçi kalenin müdafaâsı her türlü sitâyişin fevkinde idi. Fakat bir avuç kahramanın sığındığı bir harâbe hâline gelen Budin, artık türk hâkimiyetinin son günlerini geçiriyordu. Nihâyet, 2 eylûlde vukû bulan büyük taarruzda, düşman Toprak-Kale tarafından şehre girdi. Sokaklarda boğaz boğaza çarpışmalardan sonra, türkler iç kaledeki Bali Paşa meydanına çekilip, muharebeye devam ettilerse de, Abdi Paşa'nın şehid düşmesi üzerine, müdafaa sona erdi. Başsız kalan müdafilerin bir kısmı, Tuna yolu ile kaçmağa çalışırken, esirlerin öldürüldüğünü görenler ümitsiz bir hâlde silâha sarılarak, tekrar mücadeleye kalkışıyordu. Budin yanıyor, ahâlisi, kadın, çocuk ve ihtiyar ayırt edilmeden, boğazlanıyordu (M. Vanel, *Abrégé nouveau de l'Histoire générale des Turcs*, Paris, 1689, IV, 420). Kıtalden kurtulanların da akıbeti feci olmuştu; yağmacılar tarafından çırçıplak soyulan bu biçareler açlıktan ve soğuktan telef olup gitmiş ve ancak ufak bir kısmı, Tuna'ya atılarak veya sallara binerek, hayatını kurtarmıştır (Silâhdar, II, 250). Budin felâketinden doğan teessürün büyüklüğünü acı bir hâtıra hâlinde asırlarca söylenen *Aldı Nemçe bizim nazlı Budin'i* türküsünden anlıyoruz.

Budin'den sonra, Simontornya ve Siklos kaleleri sukut ettiği gibi, sadrâzam Süleyman Paşa'nın 12 ağustos 1687 Muhaç (Mohacz) mağlûbiyetini müteâkip, Eszek kalesi ve bütün Sirmiye (Serem) toprakları istilâya uğradı. İrtibatı kesilen İstolni-Belgrad ile Szigetvar açlıktan teslim

oldu. Elden çıkan Belgrad ile Semendire 'nin bilâhare istirdat edildiğini ve Karlofça muahedesi (26 kânun II. 1699) ile, Budin eyâletinin Macaristan 'daki kısımlarından vaz geçildiğini biliyoruz (bk. mad. BELGRAD).

Şehir ve civarı. Osmanlı hâkimiyeti devrinde Budin, Tuna 'ya hâkim tepelerde bir kale, sâhilde etrafı sûr ile çevrili ve kaleye bağlı bir aşağı şehir ile, cenupta bir varoştan mürekkepti. Evliya Çelebi (VI, 229 v.d.) tarafından Orta-Hisar ve Orta-Kale, yabancı seyyahlar (msl. *Voyage de Levant fait par le Commandement du Roy en l'année 1621 par D. C.* (*Deshayes*), Paris, 1624, s. 41 v.d.) ve Hammer (XII, 149 v.d.) tarafından Yukarı-Şehir denilen kısmın uzunluğu, genişliğinden fazla idi. Evliya Çelebi „Gül-Baba yerinden nazar olunsa, bademsi ..., Gürz-İlyas Baba dağından bakılsa Osmanlı başterde kadırgası" gibi görünen kalenin cenup kısmını geminin arkasına, ortadaki çarşının iki tarafında bulunan dükkânları, yanlarına ve Ulama Paşa kulesi cihetini, burnundaki çıkıntıya benzetir. Kıral sarayının bulunduğu cenuptan garba doğru Ova-Kapısı 'na kadar çift, ondan ötesi yalın kat olan sûrlar, kayalık bir yamaç üzerinde idi ve önünde hendek yoktu. Fakat bu kısım müteaddit kuleler ve tabyalar ile tahkim edilmişti. Bunların arasında en ziyâde ismi geçenler Firengi-Kule, Toprak-Tabya, Kasım Paşa ve Karakaş Mehmed Paşa tabyalarıdır. Ekserisi adını taşıdığı bir osmanlı veziri tarafından yapılan ve duvarları muka'ar bir şekilde olan bu kulelerde müteaddit toplar ile kâfi mikdarda asker muharebeye hâzır dururdu. Kalenin dışarıya açılan kapıları, şimâle doğru Beç kapısı ile Karga bayırı (Nap hegy) karşısında ve Kasım Paşa kulesi civarındaki Ova kapısı, bir de Firengi-Kule kapısı idi ki, Hammer 'in İstolni Belgrad kapısı dediği kapının bu kapı olması muhtemeldir. Kaleyi aşağı şehre bağlayan kapılara gelince, bunlar da Kafesli kapı, Saray kapısı, Tophâne kapısı ve Hisar-Peçe kapısından ibaret idi (Evliya Çelebi, VI, 231 v.d.; krş. Silâhdar, II, 147; Hammer, XII, 150). Yukarı şehirde, irili ufaklı 1060 ev ile kışlalardan başka, sûr üzerinde Tuna 'ya ve Peşte sahrasına nâzır, şahnişli bir yapı olan ve Kara Murad Paşa 'nın beylerbeyiliği zamanında tevsi edilen Paşa Sarayı vardı. Bu sarayın cenûbunda, Tophâne kapısının yanındaki meydanlıkta top dökûmhâneleri, kumbarahâne ve cephânelik bulunuyor ve çeşit çeşit toplar görenlerin hayretini mûcip oluyordu. 1691 'de Budin 'e gelen Wratislaw von Mitrowitz, burada bâzıları gâyet büyük bir çok top gödüğünü söyler (bk. André Lefèvre, *La Hongrie sous les Turcs*, *Nouvelle Revue de Hongrie*, Janvier, 1939; Wratislaw 'ın hâtıraları, *Son posta gazetesi* 'ne 1939 'da tefrika edilmiştir). Tophâne meydanından iki arslan tasvirini hâvi bir kapı ile iç kaledeki Bâlî Paşa meydanına girilirdi ki, burası „İstanbul 'daki At-Meydanı gibi dernek yeri" idi (Evliya Çelebi, VI, 335). Meydanın cenûbundaki kapıdan da diğer bir meydana, kıral sarayının önüne çıkılırdı. Gerek Evliya Çelebi, gerek Wratislaw, burada üst kısmı tunçtan kabartma relief hâlinde bir takım deniz hayvanları ile süslü bir havuzu tasvir etmişlerdir. „Kubbelerinde birer altın top asılı olduğundan, adına Kızıl-Elma sarayı" denildiğini Evliya Çelebi 'den öğrendiğimiz kıral sarayını gezerken, Wratislaw, Korvin Mátyás 'ın, duvarlarında bir sema haritası ile iki hey'etçi resmi ve lâtince bir beyit bulunan eski kütüphâne odasını görmüş ve kırala âit bir salondan bahsederken, bunun beylerbeyileri için toplantı yeri olduğunu söylemiştir. Evliya Çelebi ise, Divanhâne duvarında celî hat ile yazılı tarih kitâbesini kaydettikten sonra, sarayda dizdar ile muhafızlardan başka kimsenin bulunmadığını, mahzenlerin silâh deposu olarak kullanıldığını ve her gece saray civarında „dokuz kat mehter-i osmanî" çalındığını kaydeder. Kanunî Süleyman 'ın Budin 'e ilk gelişine tesadüf eden yangında padişah tarafından bir müddet ikamet edildiği için, sarayın muhafaza olunduğu göz önünde tutulursa (Feridun Bey, I, 564), hükümdara âit sayılan sarayda neden beylerbeyilerinin oturmadığı tahmin edilebilir. Yukarı şehrin cenûbunda, harp zamanında düşmanın zaptederek kaleyi dövdüğü hâkim tepeler bulunduğundan, bu taraftaki sûrlar iki sıra idi. Aşağıda Suluk kapısının (ihtimâl Su kapısı) iç tarafında, 7 ağa ve 100 asker tarafından idare edilen büyük bir tabya vardı. Şehirdeki 21 câmi ile 16 mescidden Sultan Süleyman, Fethiye ve Orta câmi, kiliseden çevrilmişti. Evliya Çelebi (VI, 238), Kanunî Süleyman 'ın Budin fethinde Sultan Süleyman câmii kapısında bulunan ve süngü ile bir ejderha öldüren atlı resmini tahripten kurtardığını söyler. Yukarı şehirde mevcut 7 medreseden en mühimi, Sokullu Mustafa Paşa medresesi olup, ders-i âmı İstanbul 'dan gönderilirdi. Sokakları kaldırım ile döşeli olan şehirde 300 dükkân, harapça bir bedestan, mükemmel bir aktarlar çarşısı ve 5 han vardı. Kalede bir çeşme ile müteaddit sebil, sarnıç ve kuyu, su ihtiyacını temin ederdi.

Budin 'in ikinci kısmı, türk kaynaklarının varoş veya büyük varoş dedikleri, Tuna sahilindeki aşağı şehir idi. Kalenin Tuna 'ya bakan yamacından sâhile uzanan ve cenuptan şimâle doğru gittikçe genişleyerek, yukarı şehrin şimâlini de kaplayan bu semt, yalınkat duvarlar ile muhat ve birbirinden ayrılmış 4 bölmeden mü-

rekkep olup, sâhilde „Tuna içinde cezire gibi büyük“ tabyaları vardı. Bunlardan en mühimi köprü başında bulunan ve Kız-Adası 'na kadar hâkim olan Ali Paşa kulesi idi. Şimâlde, kara tarafında sâhile yakın Horoz kapısı (bugün Fö-utca 'nın Pálffy-tér 'e açılan yerinde) ile, daha ileride Yeni-Kapı (Széna-tér civarında) ve Minâre kapısı vardı. Hammer bunlardan başka bir de Mezarlık kapısından bahsetmektedir. Evliya Çelebi 'ye nazaran, varoşun bütün kapıları sâhile açılan 7 kapı ile birlikte, 10 'a bâlig oluyor. Bu semtin 24 câmiinden en mühimleri Hacı Safer, Osman Bey, Tuygun Paşa ve Sokullu Mustafa Paşa câmileri idi ki, son ikisinin birer de medresesi vardı. 2500 hâneli büyük varoş, debağhâne varoşu ile birlikte, 24 mahalleden mürekkep bulunmakta ve bu mahallelerden bir kısmı zikredilen câmilerin ismini taşımakta idi.

Budin 'in üçüncü kısmı, cenupta Tuna kenarında, kale ile Gürz-İlyas dağı arasındaki Debağhâne varoşu idi. İskele kapısı ile büyük varoşa bağlı bulunan bu semtin 9 mahallesi, 11 câmii ve diğer semtlerde olduğu gibi, bir kaç sıbyan mektebi ve 100 tane debağ dükkânı vardı.

Budin 'in kadim zamanlardan beri istifâde edilen kaplıcalarına türklerin pek ziyâde ehemmiyet verdiklerini ve üzerilerine binalar yaptırıp, halka parasız açtıklarını biliyoruz. Evliya Çelebi Budin 'de 8 ılıca bulunduğunu söyledikten sonra, her birini ayrı ayrı anlatır. Bu izahattan, Debağhâne varoşunda Açık ılıca (Szent Imre); Debağhâne ılıcası ve Yeşil-Direkli (Rudas) adları ile, 3 kaplıcanın ve büyük varoşta da Veli Bey (Csâszâr) ılıcası ile onun yakınındaki Baruthâne ılıcasının çok rağbet gördüğünü ve bütün şehirde ancak iki adî hamam bulunduğunu öğreniyoruz. Tuna kenarında Sokullu Mustafa Paşa 'nın yaptırdığı Yeşil-direkli ılıca, her kemerin altında bir kurnası olan ve ortası büyük havuzlu bir bina olup, Evliya Çelebi (VI, 242 v.d.) tarafından uzun uzun tasvir edilmektedir. Kaplıcalardan bir kısmında eski türk yapıları, olduğu gibi, durmaktadır (krş. Hammer, XII, 151 v.d.; V. Bierbauer, *Les bains turcs en Hongrie*, Europa I., Budapest, 1943).

Budin 'in karşısında ve Tuna 'nın sol sâhilindeki düz arazi üzerinde Peşte kasabası bulunmakta idi. Kara tarafı sûrlar ve geniş hendekler ile çevrili olan bu dört köşe kasabanın eski hudutlarını muhafaza etmekte olduğu söylenebilir. Peşte 'nin Tuna cihetinde sûr yoktu (Naimâ, I, 298). Fakat 5 büyük tabya vardı ki, araları dolma rıhtım, palanga duvar olup, sûrlarında 12 kule bulunuyordu (Evliya Çelebi, VI, 254). Şimâle — Vaç, şarka — Hatvan ve cenûba — Szolnok kapıları açılırdı. Kasabada 5 câmi, 6 mescid, 2 tekke, müteaddit sıbyan mektebi ile, halk alış verişini Budin 'de yaptığı için, ancak 50 kadar dükkân vardı. Budin 'i Ali Paşa kulesi yanından Peşte 'ye bağlayan ve zincirler ile birbirine merbut tombazlar üzerine kurulan köprü, icabında açılır kapanırdı. Bu köprünün baharda kurulup, kışa doğru kaldırıldığını ve bağları, bahçeleri Budin yakasında bulunan Peştelilerin kışın naszâd denilen kayıklar ile nehri geçtikleri anlaşılıyor (Başvekâlet arşivi, mühimme defteri, nr. 28, s. 238).

Budin civarında en göze çarpan ve en çok adı geçen mevkî, şehrin cenûbunda hâkim bir vaziyette olup, üzerine 1542 'de bir hisar inşa edilen Szt. Gellért 'tir ki, türkler buna Gürz-İlyas tepesi demişlerdir. Manzarasının letafeti, bağ ve bahçeleri ile, Budin 'in mesiresi olan Gürz-İlyas 'a bu ismin verilmesine sebep olan menkıbeler hakkında Peçevî (I, 237) ve Evliya Çelebi (VI, 290) 'de tafsilât vardır. Bunlardan ve diğer türk kaynaklarından anlaşıldığına göre, Gürz-İlyas 'ın Gellért olduğu meydana çıkıyorsa da, Hammer, Gürz-İlyas 'ı kâh kalenin şimâlindeki Kalvaria veya Jozef dağı, kâh Karga-Bayırı zannetmiş, Jozef dağını da bâzan Mihnet tepesi olarak göstermiştir (XII, 150, 154). Hâlbuki Karga-Bayırı 'nın Ova-Kapısı karşısında bulunduğunu ve bugün Nap hegy ismini taşıyan mahal olduğunu tahmin ediyoruz. Bundan başka kaleye hâkim mevkilerden biri olup, türk kaynaklarında (Evliya Çelebi, VI, 237, 247; Silâhdar, II, 146; Râşid, I, 451), Mvhabat, Mvhabad, Mvhanad, Mḥnt ve Mḥns adları ile anılan tepeye bugün Sas Hegy denilmekte ve türk ordusunun dâimâ hazırlığını tamamladığı Kelenföld (türk. Kile ovası) civarında bulunduğundan dolayı, doğrusunun Mo'ânât („techizat“) olmak lâzım geleceği ileri sürülmektedir (Fekete Lajos, *Moanat, a budai Sas-hegy török neve, Nyelvtudományi közlemények* 'ten ayrı basım, 1936). Evliya Çelebi 1663 yazında Kile ovasında Fâzıl Ahmed Paşa 'nın Budin eyâleti erkânı tarafından karşılandığını görmüş, Gürz-İlyas tepesinden de bu ovada karargâh kurmuş olan türk ordusunun kaynaştığını seyretmiştir (VI, 213, 251).

Budin civarında, bağlık bahçelik mesirelerden başka, bir takım hisar ve tekkeler de mevcuttu. Horoz kapısı dışında bir tepede bektaşi dervişlerinden olup, Kanunî Süleyman zamanında Budin 'e gelen Gül-Baba 'nın türbe ve tekkesi büyük bir şöhret almıştı. Bunun yakınında Yahya Paşa torunlarından Arslan Paşa 'nın yaptırdığı Baruthâne kalesi ve kale duvarına bitişik baruthâneler vardı ki, bu semt, şehrin mesirelerinden biri idi. Gül-Baba türbesi tarafındaki Miftah Baba âsitânesi, Ova-Kapısı dışında Cafer Baba ve adını taşıyan dağda Gürz-İlyas Gazi tekkeleri, şehir hâri-

cindeki 7 tekke arasında bulunuyordu. Şerhat gazalarında yararlık gösterip, öldükten sonra velî derecesinde tutulanların türbe ve mezarları ziyâret yeri sayılır, ezcümle orta kalede Paşa câmii yanında Gazi Ahmed Bey, kendi ismi ile yâdedilen meydanda Bâlî Paşa ve Yeşil-Direkli ılıca yakınında Muhtar Baba türbeleri çok hürmet görürdü. Budin ve Peşte'nin, Gül-Baba semtinde bulunan, kabristanında daha „nice Zal-oğlu Rüstem geçinen dilâverân" yatıyordu. Evliya Çelebi, Budin bacdârından aldığı mâlûmata istinaden, Kile ovasından eski Budin'e kadar uzanan yerlerde 7.000 bağ bulunduğunu söylüyor. Türklerin şehir civarında meyve yetiştirmeğe pek ziyâde ehemmiyet verdiklerini ve bilhassa muhtelif şeftali nevileri getirerek, aşılamak sureti ile, yetiştirdiklerini ve Budin ile Peşte'nin cenûbunda Tuna üstündeki Kovin veya Koyun adasında (Csepel) bir çok köyden başka müteaddit bağlar mevcut olduğunu ve Budin havâlisinde, eskisi gibi, koyun ve sığır ticaretinin devam ettiğini biliyoruz.

Budin, Peşte ve civarı hakkında verilen mâlûmatı tamamlamak için, Osmanlılar devrinde bu civarı gösteren resimleri gözden geçirmek fâideli olur. Bunlar bize, macarlar zamanından kalma bir kaç büyük bina bir tarafa bırakılacak olursa, kubbeli câmiler ve ince uzun minâreler ile şehrin bir türk beldesi hâline getirilmiş olduğunu açıkça gösterir. Resimlerden biri, Budin'in sukutundan sonraki harap manzarasını belirtmek noktasından, ayrıca ehemmiyeti hâizdir (bunlar için bk. Halil Edhem, *Bibliyografya*, *TOEM*, sene 5, cüz 26; Emeric W. Trencsény, *British travellers in old Budapest*, Budapeşte, 1937). Budin'in fetihten itibaren Osmanlılar tarafından imar edildiği ve bir çok beylerbeyileri tarafından, şehre ve eyâletin diğer kalelerine itina gösterildiği, yaptırılan binalardan anlaşılır (bk. Evliya Çelebi, VI ve VII). Bilhassa macarlar arasında, adâletinden ve iyi idaresinden dolayı, hürmetle yâdedilen Sokullu Mustafa Paşa zamanında şehir baştan aşağı güzelleştirilmiş, câmiler, medreseler, han ve ılıcalar inşa ve kalenin sûrları tâmir edilmişti. Fakat 1571 yangını ve 1578 zelzelesinin ve cephâneliğe isabet eden yıldırımdan mütevellit infilakın yaptığı tahribat Budin'i acınacak bir hâle sokmuştu (Peçevî, II, 7 v.d.; Hammer, VII, 62; Takáts Sándor, *A török hódoltság koráből*, tab. Genius, Sokullu Mustafa Paşa'ya âit makale). Mamafih bu mühim eyâlet merkezinin tekrar imar edildiği, fakat 1592—1606 harbinde geçirdiği muhasaralar yüzünden yine harap olduğu mâlûmdur. 1605'te Budin'i ziyâret eden alman seyyahı Bocatine (bk. Albert Lefaivre, *ayn. esr.*, I, 83 v.d.) şehri pek berbat bir hâlde bulup, bunu türk idaresinin fenalığına atfetmesi, garazkârlıktan başka bir şey değildir. Bu sıralarda Budin beylerbeyiliğinde bulunmuş olan Kadızâde Ali Paşa'nın müslüman ve hıristiyan halk arasında kazandığı haklı şöhret düşünülecek olursa, türk idaresinin hiç olmazsa o devirde kötülüğünden bahsetmek haklı bir iddia olamaz. Osmanlı hâkimiyetinin son senelerinde bile kalenin ve sûrların tâmirine ehemmiyet verilmiş, 1684 senesi nihâyetinde Koca Siyavuş Ağa vasıtası ile, oldukça mühim inşaat yapılmıştır (bu tâmirden sonra türklerin çizdiği Budin kalesi plânı için bk. Halil Edhem, ayn. makale; Budin sûrlarının makta'ı ile duc de Lorraine'in hücumu için bk. Comte de Marsigli, *L'Etat militaire de l'Empire ottoman*, La Haye-Amsterdam, 1732, II, levha 52, 53). Türkler tarafından Budin'de tahsile de az çok ehemmiyet verildiği ve câmiler ile medreselerdeki kütüphânelerde haylı yazma kitap bulunduğu görülüyor. Sukut ettiği gece şehre girenler arasında bulunan ve İstanbul'da yaşadığı zamanlar şark eserleri ile alâkadar olan Marsigli, câmilere koşmuş, odalar dolusu kitap bulduğu gibi, saray mahzenlerinde kıral Korvin Mátyás'ın kütüphânesinden kalan kitapları da keşfederek, bundan işgâl makamlarını haberdar etmişti. 1825'te Bologna enstitüsünü ziyâret eden Hammer burada gördüğü yazmaların Marsigli tarafından nakledilen şark eserleri olduğunu söyler (XII, 206, 510 v.dd.).

Teşkilât. 1541'de Osmanlı imparatorluğuna ilhak olunan Macaristan toprakları, vaktiyle payitahtlık etmiş şehirler gibi, devletin en mühim beldelerinden biri sayılan Budin merkez olmak üzere, yeni bir eyâlet teşkil edilmiş ve bütün diğer eyâletler gibi, bir beylerbeyinin idaresi altına konulmuştur. Bu itibarla Budin beylerbeyilerinin, teşrifat nokta-i nazarından, ehemmiyetli bir mevkii olduğu, koçulu kayığa binmek, rikâbda peyk ve solak yürütmek ve bâzı tevcihatta bulunabilmek gibi, salâhiyetlere mâlik bulunduğu görülmektedir. Budin beylerbeyiliği uhdesinde kalmak üzere, 1574'te vezir olan Sokullu Mustafa Paşa'ya gönderilen hükümde kendisinin, eskiden olduğu gibi, mahlûl tımar tevcihi, hisar müstahfızları ve kethüda yeri tâyini haklarına sâhip olduğu tasrih edilmiştir (Başvekâlet arşivi, mühimme defteri, nr. 26, s. 97; Evliya Çelebi, I, 177; Mustafa Paşa, *Natā'ic al-vuḳū'āt*, İstanbul, 1327, I, 127). Budin beylerbeyileri mühimce hudut muharebelerinde toplanan kuvvetlere kumandan tâyin edilir, civar eyâletlerin komşu devletle olan ihtilâfları, diğer mahallî makamlar tarafından hallolunmazsa, onun hakemliğine tev-

cih olunurdu. Nitekim Zsitvatorok muahedesinin 8. maddesindeki „Temeşvar ve Eğri ve Kanija serhadlarında barışığa muzur hâl zuhûr ederse, hâkimlerine arzolunup, hak icra olunmazsa. Budin beylerbeyisi cümleye başbuğ tâyin olunup, ana arzoluna ki, hakkı icra eyleye" fıkrası buna delildir (Naimâ, I, 437). Beylerbeyi, Nemçe hükümdarı (alman imparatoru) ile muhaberede bulunur, sulh müzakerelerine iştirâk eder, Erdel kıralları ile olan münasebatı idare eylerdi. İmparatorun bir zamanlar Osmanlı devletine verdiği senelik vergiyi getiren memura beylerbeyinin gönderdiği çavuş refakat ederdi. Adı geçen muahedede Kadı-zâde Ali Paşa 'nın murahhaslığı, Köprülü Mehmed Paşa 'nın Erdel seferinde Kenan Paşa 'yı Barcsay ile mükâlemeye memur etmesi, Budin beylerbeyilerinin sarhad işlerindeki faâl rolünü açıkça gösterir. Ara-sıra zuhûr eden akıncılık vak'alarında nemçe hükûmetinin şikâyetlerini muhtevi listeler Budin beylerbeyilerine verildiği gibi, onlar da karşı taraf akıncılarının Osmanlı ülkesinde ika ettikleri zarar ve ziyanı tesbit ederler ve karşı tarafa bildirirlerdi (bu listeler için bk. Hammer, VII, 382; L. Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy*, Budapest, 1932, s. 136 v.d.: Musa Paşa 'nın listesi). Beylerbeyi, macarlar ile muhabereyi temin için, yanında dil bilen kâtipler (deák) istihdam ederdi. Bu cihete bilhassa ehemmiyet veren Kadı-zâde Ali Paşa 'yı, macarcayı diplomaside kullandığından dolayı, macarlar minnetle yadederler (Takáts Sándor, *ayn. esr.*, Kadı zâde Ali Paşa makalesi).

Budin 'de Paşa-Sancağı 'nın hasları 880.000 akçe olup, cebelûlerinin mikdarı 176 idi (Ayn-ı Ali, *Ḳavânîn âl-i 'Oṣmân der ḫulâṣa-i maẕâmîn defter-i dîvân*, İstanbul, 1280, s. 17). Evliya Çelebi (VI, 227) paşaların — „cebelûleri ile 4.000 asker beslemesi kanundur" — der. Sokullu Mustafa Paşa 'nın vezaret hükmünde kendisine „12 kere 100.000 akçe" hass tahsis edildiği mezkûrdur. Osmanlı hâkimiyeti altında kaldığı müddetçe, ismi geçenlerden başka, içlerinde Arslan, Murtaza, Sofu Sinan, Kara Murad Paşa ve Seydi Ahmed Paşa gibi zatlar bulunan Budin beylerbeyilerini göstermek üzere, Hammer ve Mehmed Süreyya Bey tarafından yapılan listeler birbirine uygun olmadığı gibi, her ikisi de tam ve kat'î telâkki olunamaz (krş. Hammer, VI, VIII, X,XII, *Tables généalogiques*; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, 837 v.d.). Budin 'de hazine defterdarı ve kethüdası ile timar defterdarı mühim erkân arasında idi. Bunlardan başka defter emini ile kethüdası gibi mal memurları, mahlûl kâtibi, muḳataacı, çavuşlar emini, ruznamçeci, kıla' tezkirecisi, şehir ve gümrük eminleri gibi, mütenevvî hizmetlere bakan memurlar vardı. Büyük zabitlerden yeniçeri ağası, dizdar, sipah kethüda yeri, turnacı başı, cebeciler ağası, topçu, kumbaracı ve barutçu-başılar zikredilebilir. Mühim makamlardan biri olan Tuna veya Budin kapudanının, emri altındaki gemiler ile nehirde âsâyişi temin ve köprünün kurulmasına ve muhafazasına nezâret ettiği görülmektedir (mühimme defteri, nr. 30, s. 245). Evliya Çelebi, Budin 'deki timar ve zeamet sâhiplerinin mikdarı hakkında mâlûmat verdikten sonra, alay-beyi, çeri-başı, yüz-başı gibi, ağaları saymaktadır. Budin kadılığı da ehemmiyetli mevkilerden biri idi. Müteaddit nâipleri bulunan kadının, mûtad işlerden başka bâzan siyasî vazifeler de ifa ettiği, meselâ Zsitvatorok 'ta Habil Efendi 'nin, 1627 'de Szöny muahedesinde İsa Efendi 'nin gösterdikleri faâliyetten anlaşılıyor.

Budin 'e bağlı olan Peşte 'ye gelince, bu kasabada bir mal defterdarı ile bir nâip ve bir dizdar oturur, muhafız kıt'aların ve martolozların ağaları bulunurdu. Debağhâne varoşu da keza bir nâip ve bir de su-başı tarafından idare edilirdi. Merkezin mütenevvî askerî sınıfları meyanında yüksek bir yekûna varan yeniçeri, müstahfız ve eyâlet askeri vardı. Mamafih harp zamanlarında bu kadarla iktifa edilmez, sancaklardan başka, civar eyâletlerden de binlerce asker gelir ve icabında vüzeradan bir de muhafız tâyin olunurdu. Sancakların mütemadiyen çoğalıp azaldığı göz önünde tutulacak olursa, eyâletteki hass ve timarların ve bunlara bağlı askerlerin mikdarı hakkında toplu mâlûmat vermeğe imkân olmadığı ve her sancağı ayrı-ayrı tetkikten sonra, muayyen zamanlardaki vaziyetin tesbiti kabil olacağı anlaşılır (bk. Ayn-ı Ali, s. 17 v.d.). Budin sancaklarındaki teşkilât eyâlet merkezinin küçük bir örneğidir. Başta bulunan sancak beyinden sonra, kadı, dizdar ve yeniçeri zabitleri gibi, âmirler gelir, sancak mevkiinin hususiyetine göre teşkilât yapılırdı. Meselâ serhad üzerinde bulunan Usturgon 'da akıncılık ile muvazzaf sınıfların daha kuvvetli olması buna misâldir. Sancak beyleri, beylerbeyine tâbi olmakla beraber, devlet merkezi ile muhabere etmek hakkına mâlik idiler.

S a n c a k l a r. Budin eyâletinin sancakları hakkında muhtelif eserlerde görülen mâlûmat birbirini tutmaz. Bunun sebebi, eyâletin teşekkülünden son devrine kadar sancak adedlerinin sık-sık değişmesi, yâni icabına göre, bâzılarının ilga olunup, yenilerinin ihdas edilmesi, bir kısmının başka eyâletlere ilhakı ile bir kısmının ziyaa uğramasıdır. Hammer (V, 550), fethi takip eden senelerde Budin eyâletinin 12 san-

caktan mürekkep olduğunu ve bilâhare ona 4 sancak daha ilâve edildiğini söyler. Celâl-zâde (*ayn. esr.*, var. 11) 18 olarak gösterdiği Budin sancakları arasında Arnavutluk'ta Vulçetrin (Vutchitren), Sırbistan'da Alaca-Hisar (Kruşevatz) ve Bosna'da İzvornik (Zvornik) de vardır. Fakat 965 (1549)'te Alaca-Hisar'ın Temeşvar'a ilhak edildiği görülüyor (mühimme defteri, III, 149). 972 (1565)'de eyâletin 19 sancağı arasında Vulçolrin'in dâhil bulunmaması onun da Budin'den ayrılmış olduğunu gösterir. XVI. asır bidâyetinde bu sancak Rumeli eyâletine bağlanmış görünmektedir. 981 (1573)'de Budin eyâleti, Paşa-Sancağı (Budin), Semendire, İzvornik, Serem (merkezi Mitrovitza), Segedin, Pozsega (Pojega), Muhaç, Peçoy, Szigetvar, İstolni Belgrad, Simontornya, Szekszard (Seksar), Halvan, Filek, Seçen, Nögrad, Koppány (Kopan), Szolnok, Usturgon, Szeczö (Sekçoy), Görozsgal (Göröjgal)'dan ibaretti (mühimme defteri, XXIII, 224). Ayn-ı Ali (s. 17) ile Feridun Bey (II, 404)'de Ösek (Eszék), Budin'in bir sancağı olarak gösterildiğine ve Peçevî (I, 250)'nin Ösek sancak beyi Murad Bey'den bahsettiğine bakılırsa, bir zaman bu kalenin de sancak bir merkezi olduğu neticesi çıkarılabilir. Eğri ve Kanije'nin (bu iki kale hakkında bk. Ayn-ı Ali, *göst. yer.*) fethinden sonra, bunlar birer eyâlet hâline konulunca, Budin'in Tisza havzasındaki sancakları Eğri'ye, Drava havzasındaki sancakları ise, Kanije'ye ilhak edilmiş, Filek, Seçen ve Nögrad sancakları elden çıkmış ve Pojega ile İzvornik Bosna'ya ilhak olunmuştur. Bu suretle Semendire'den Usturgon'a kadar yalnız Tuna havzasına münhasır kalan Budin eyâleti, son devresinde, Paşa-Sancağı (Budin), Serem, Semendire, Seksar, Simontornya, İstolni Belgrad ve Usturgon'dan ibaret kalmıştır. Fâzıl Ahmed Paşa tarafından fethedilen Uyvar eyâlet hâline konulduğu zaman, Nögrad'ın ona bağlandığı görülmektedir. Karlofça muahedesi ile Osmanlı devletinin elinde Budin eyâletinden yalnız Semendire sancağı kalmış ve o da, bilâhare, Rumeli eyâletine raptolunmuştur (XVII. asrın ikinci yarısında, Budin eyâletinin hudutları için bk. Evliya Çelebi, VI, 227 v.d.; Macaristan'daki Osmanlı eyâletlerinin vaziyeti için bk. Fekete, *Türkische Schriften*, harita).

Osmanlı idaresi altında iken, Macaristan'ın her şehir ve kasabasında mühim bir müslüman kütlesinin yaşadığı ve muhtelif mâhiyette binaların yapıldığı ve her beldede nice serhad şehitleri yatan kabristanlar bulunduğu mâlûmdur. Hattâ Szigetvar önünde Kanunî'ye muvakkat mezar hizmeti görüp ahşasının da medlun olduğu mahâlde türbe, câmi ve tekke yapılmış ve etrafına palanga çekilerek muhafızlar tâyin edilmişti (mühimme defteri, nr. 33, s. 340). Macaristan'daki Osmanlı eserleri hakkında, eski kaynakları, hattâ kısaca Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sini gözden geçirmek bile kâfi bir fikir verebilir. Bu ülkelerde osmanlı hâkimiyeti zevâle erdikten sonra müslümanların imha olunması veya muhacerete mecbur tutulması, binaların tahrip yahut tahvil edilmesi yüzünden oralarda pek az şey kalmıştır. Mamafih yine şurada burada türk eserlerinin bakiyelerine tesadüf olunmaktadır. Buda'da Gül-Baba türbesi ile Sokullu Mustafa Paşa kaplıcası, Pécs'te vaktiyle câmi olan bir bina, Eğri'de bir minâre gibi hâtıralar, Macaristan'ı gezenlerin dâimâ bahsettikleri kalıntılardır (meselâ bk. Rumbeyoğlu Fahreddin, *Macaristan'da bâzı âsâr-ı osmaniye*, *TOM*, İstanbul, 1328, sene 3, s. 924 v.d., İstanbul, 1329, sene 4, s. 1391 v.d.; Reşid Saffet, *Kaybolan türkler*, *Aydabir*, sayı 11; İsmail Habîb, *Tuna'dan batıya*, İstanbul, 1935, s. 64 v.d.).

Osmanlılar zamanında nufusu 56.000 tahmin edilen Budin, harâbe hâlinde elden çıktıktan sonra, bir müdet inhitat hâlinde kalmış ve 1710'daki veba salgınından sonra ahâlisi 1.000'den aşağı düşmüştür. Bu tarihten 10 sene sonra ise nüfusu ancak 12.000'den ibaretti. XVIII. asrın ikinci yarısına kadar Buda ile Peşte'de ruhânî tarikatların faâliyet gösterdiğini ve bunlar tarafından kilise, manastır gibi binalar yaptırıldığını görüyoruz. Her iki şehrin asıl inkişafı, imparatoriçe Marie-Thérèse zamanında başlayarak, ilerilemiş, Jozef II.'in cermenleştirmek siyaseti macar millî şuurunun uyanmasına yaramıştır. Buda ile Peşte'yi köprü ile bağlayıp, ilk defa olarak, Budapest birleşik ismini kullanan Széchényi İstvân'dır. 1848 ihtilâlinde avusturyalıların işgâli ve macarların muhasara ve zaptı sıralarında Buda'nın kısmen yandığı, Peşte'nin topa tutulduğu ve ihtilâlin yatıştırılmasını tâkip eden devrin macarlar için bir tazyık devri olduğu mâlûmdur. Nihâyet 1867'de, imparator Franz Jozef zamanında bir uzlaşma vukû bularak, Avusturya imparatorluğu ile Macaristan kırallığı Habsburg sülâlesinin uhdesinde toplandıktan sonra, Macar payitahtı hâline gelip, 1873'te tek bir şehir olmak üzere birleşen ve pek ziyâde inkişaf eden Budapeşte, birinci cihan harbinden sonra Avusturya'dan ayrılan Macaristan'ın merkezi bulunmaktadır. Şehrin, civar ve etrafı ile beraber, nufusu, 1930'da, 1.420.000 idi.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. *Arşiv kılavuzu* (Topkapı sarayı müzesi, İstanbul, 1938), s. 82 v.d.; Kemâl Paşa-zâde, *Muhaç-nâme* (nşr. Pavet de Courteille), Paris, 1859; Selânikî Mustala, *Târih*

(İstanbul, 1281); Solak-zâde Mehmed, *Târîḫ* (İstanbul, 1297); Mehmed Halife, *Târîḫ-i ġilmânî* (İstanbul, 1340); Michel Baudier, *Inventaire de l'histoire des Turcz* (Paris, 1620); Demetrius Cantemir, *Histoire de l'Empire Othoman* (Paris, 1743); E. Lavisse ve-Rambaud, *Hist. Gén.* (Paris, 1894/1895), IV, V, VI; W. Heyd, *Histoire du Commerce da Levant au Moyen âge* (Leipzig, 1936), I, 82 v.d.; Busbecq, *Türk mektupları* (trc. H. C. Yalçın, İstanbul, 1939); Alexandre Eckhardt, *De Sicambria à Sans Souci* (Paris, 1943), s. 11 v.d.; *Les Visages de Hongrie* (Paris, 1938), s. 86 v.d.; Emm. de Martonne, *Europe Centrale, Géogr. Univ.* (Paris, 1931), s. 524 v.d.; *Révai Nagy Lexicona* (Budapest, 1912), IV; *Enciclopedia Italiana*, mad. AQUINCO ve BUDAPEST. (M. CAVİD BAYSUN.)

BUDOH. [Bk. BEDÛH.]

BUDUN. [Bk. BUDİN.]

BUGDAN. [Bk. BOĞDAN.]

BUGİ. [Bk. CELEBES.]

BUĞRA. BUĞRA kelimesi türkçede şu mâna ve şekillerde kullanılmaktadır: 1. deve aygırı (bundan azgın ve güreşçi deve). Eski türk metinlerinden beri türkçede gördüğümüz bu kelime bugünkü şivelerde de *buġra* (Anad., şark türk.), *būra* (Kazak, Kırg.), *puġra* (Tel.) şekilleri ile mevcuttur. Bozkırlarda yaşayan türklerin hayatında devenin mühim bir mevkii olduğu, düğün ve bayramlarda bunların güreştirildiği, bu maksatla hususî bir itina ile güreşçi develer yetiştirildiği ve deve etinin türklerde yemek için makbûl bir et olduğu söylenebilir (krş. msl. *Dede Korkut*: (*toy edüp*) *attan ayġır, deveden buġra, ḳoyundan ḳoç ḳırdur-* (*öldür-*) „(ziyafet verip), at, deve ve koyunun erkeklerini kestirmek"). Bugün dahi halk bayramlarında deve güreşi mühim bir eğlence mevzuudur. Deve aygırının erkekçe vasıflarına telmihen, *buġralan-* („deve aygırı evsafında olmak") ve *buġraġu* („deve aygırı gibi") tâbirleri vardır (bk. Kâşg. III, 150, 10 ve *Kut. Bil.* Fergana, 93, 3, 441, 7); krş. bir de Kâşg. I, 262, 12: *aḏġırlan-* („aygır olmak").

2. Bir çok kuş ve diğer kayvan isimlerinin, türklerde şahıs ismi veya unvan olarak, kullanılması gibi, *buġra* da şahıs ismi veya unvan olarak görülmektedir. Msl. Karahanlılardan 'Abd al-Karîm Satuḳ Buġra Ḫān [b. bk.], Şahâb al-Davla Hârûn Buġra Ḫān, Maḥmûd-i Evvel Buġra Ḫān, Hârûn Buġra Ḫān, Bengâle vâlilerinden Nâṣir al-Dîn Buġra Ḫān, Şihâb al-Dîn Buġra Şâh (bk. Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, İstantanbul, 1927, s. 181, 182, 472, 473). Bir Ḫvârizm hükümdarının isminin de Buġra olduğunu öğreniyoruz (bk. İbrâhîm Ḳivâm-i Fârûḳî, *Şaraf-nâme-i Aḥmed Munîrî*, Üniversite kütüp., farsça yazmalar, ar. 613, var. 28 a.).

3. Şark türkçesinde, makarna, şehriye ve erişte nevinden, undan yapılmış bir yemek ismi olup, bunun Buġra Ḫān tarafından icat edildiği söylenmektedir (bk. Zenker, I, 202). Farsçada da *buġra* ve *buġraḳ* isimleri ile hamur, et v. s.'den yapmış bir nevî yemek vardır (bk. Steingass, s. 207).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de H. N. Orkun, *Eski türk yazıtları* (İstanbul, 1941), IV, 29; Brockelmann, *Mitteltürk. Wortschatz* (Budapest-Leipzig, 1928), s. 42; Süleyman Buharî, *Lûgat-i çağ. ve türkî-i osmanî* (İstanbul, 1928), I, 82; P. de Courteille, *Dict. turc-orient.* (Paris, 1870), s. 172; Radloff, *Vers. eines Wörtb. d. Türk.-Dial.* (Petersburg, 1911), IV, 1362, 1807, 1817; Yudaḫim, *Kirgizsko-russkiy slovar* (Moskova, 1940), s. 107; Redhouse, *Türkçeden ingilizceye lûgat kitabı* (İstanbul, 1921), s. 403. (MECDUD MANSUROĞLU.)

BUĞRA-HAN. BUĞRA-ḪĀN, ilig veya Karahanlı türk sülâlesinden bir çok hükümdarların unvanı olup, en meşhurları şunlardır:

1. Satuḳ-Buġra-Han 'Abd al-Karîm, Karahanlı sülâlesinden islâmiyeti ilk kabûl eden ve bu dini ülkesinde yayan hükümdardır. Müellif İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg, XI, 54) kendisine Satuḳ (metinde yanlış olarak Şabuḳ) Ḳarâ-Ḫâḳân adını verir. Hiç bir eserde onun umumiyetle saltanat devri ve islâm dinini kabûl etmesi hakkında, itimada lâyık mâlûmata tesadüf edilmez, yalnız İbn al-Aṯîr (VIII, 396)'in ve 349 (960) senesinde kalabalık bir türk kavminin ihtidasına dâir verdiği mâlûmat bu hükümdarların tebeasına âit olabilir. Camâl al-Ḳuraşî'nin rivâyetine göre (bk. Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolskago naṣestviya*, I, 130 v.d.), Buġra Han 344 (955/956)'te ölmüştür; Kâşgar civarında Artuç'ta bulunan kabri bugün bile bir ziyaregâhtır. *Taẕkira-i Buġrā-Ḫān* adı ile bilinen ve G. Grenard (*JA*, 9. seri, XV, 5 v.d.) tarafından üzerinde çalışılan eser tamamiyle efsânevî mâhiyettedir. Bu efsânenin yalnız bâzı kısımlarına, eldeki kaynakların en eskisi olan Camâl al-Ḳuraşî'de tesadüf edilir: üst tarafı sonradan ilâve edilmiştir. Bu efsânelerin tarihî vak'alara müstenit olup-olmadığı tesbit edilemez.

2. Buġra-Han Hârûn b. Mûsâ (İbn al-Aṯîr, IX, 68'de Hârûn b. Sulaymân denilmektedir) evvelkinin torunudur. Bu sülâleden Mâverâünnehr'i fetheden ilk hükümdardır. Sâmânî devletinin kudreti, Nûḥ b. Manṣûr zamanında (365—387 = 977—999), dâhilî kargaşalıklar yüzünden, sarsılmıştı; Mâverâünnehr fâ-

tihi payitahtı olan Balasagun [b. bk.] 'dan gelip, 380 (990) senesinde Sâmânîler ülkesinin şimâl-i şarkîsinde kâin hudut şehri olan İsfîcâb (bugünkü Çimkent civarında bulunan Sayram) önünde görününce, hiç bir ciddî mukavemetle karşılaşmadı ; hattâ Sâmânîlere düşman olan eşraf kendiliklerinden türkleri dâvet etmiş olsalar gerektir. Rebiülevvel 382 (7 mayıs — 5 haziran 992) tarihinde Buğra-Han Sâmânîlerin payitahtı olan Buhârâ şehrine girdi ise de, gûya fazla meyva yemekten uğradığı ağır bir hastalık üzerine, memleketi terk edip, çekilmeğe mecbûr oldu. Aynı senenin cemaziyelâhır ayı ortasında bir çarşamba günü (17 ağustos) Nûḥ kendi payitahtına avdet etti ; Buğra-Han, Kâşgar 'dan Ḳoçḳar-Başı 'ya giden yol üzerinde, bugün dahi Ḳoçḳar adını taşıyan Çu kaynağına yakın bir yerde vefat etti. Vesikalarının başlıca kaynağı olan 'Utbî 'nin *Târîḫ-i yamînî* adlı eserinde hiç bir sarih tarih bulamayan İbn al-Aṯîr (IX, 68 v.d.), Buhârâ 'nın Buğra-Han tarafından zaptı tarihini 383 (993/994) olarak kaydeder ; ancak bu kayıt Gardîzî (Barthold, *Turkestan...*, I, 12) ile Bayhaḳî (nşr. Morley, s. 234) 'nin birbirine uygun olan rivâyetleri ile kat'i surette tekzip edilmiştir.

3. Buğra-Han Muḥammed b. Yûsuf, evvelkinin torunudur. Kâşgar 'da saltanat süren babası Ḳadır-Han Yûsuf 'un hayatında Yıġan-Tigin unvanını taşımıştır ; 423 (1032) senesinde, babasının vefatından ve büyük kardeşi Arslan-Han Sulaymân 'ın cülûsundan sonra, Buğra-Han unvanı ile birlikte, Taraz (bugünkü Avliyâ'-Ata) ve İsfîcâb haslarını almıştır. Beylik ve hanlığında Gazneliler ile ittifak etmiş ve onların yardımı ile, rakibi olan 'Alî-Tigin [b. bk.] 'i Mâverâünnehr 'den koğmağı tasarlamış ise de, bu emeline erememiştir. Sultan Maḥmûd 'un kızı ve Mas'ûd 'un hemşiresi Zeyneb ile evlenmek üzere, 416 (1025) senesinde, Maḥmûd 'un saltanatı zamanında (krş. Bayhaḳî, nşr. Morley, s. 655 v.d.), Belh 'e kadar gitmiş ise de, evlenmeğe muvaffak olamamıştır. Bu izdivac sultan Mas'ûd zamanında dahi muhalefete uğramış olduğundan, Buğra-Han Selçukluların sıhriyetine girerek, hem Gazneliler, hem de kendi kardeşi Arslan-Han ile düşman oldu ; fakat Mas'ûd tarafından gönderilen ve 7 zilkâde 428 (23 ağustos 1037) tarihinde Gazne 'den hareket ederek, bir buçuk sene türklerin memleketinde kalan İmâm Abû Ṣâdiḳ Tabânî, Buğra-Han 'ı teskin etmeğe ve kardeşi ile barıştırmağa muvaffak oldu. O sene Mâverâünnehr 'de Buğra-Han adına sikkeler basıldı ; bundan hâkimiyetinin bu memlekette de tanınmış olduğu neticesi çıkarılabilir. İbn al-Aṯîr (IX, 358) 'e göre, 436 (1044/1045) senesinde Mâverâünnehr 'de bir şi'î kıyamını kanlı bir şiddetle bastırmıştır. Bu devirde şi'î dâ'îleri memleket içinde Fâtımîlerden Mustanṣir (427—487 = 1036—1094) için taraftarlar toplamağa başlamışlar ve buna muvaffak olmuşlardı. Buğra-Han bizzat şi'îleri himâye eder gibi görünerek, onları aldattı ; şi'îler, hanın himâyesi sâyesinde, kendilerini her tehlikeden masun saydıkları bir sırada, ansızın gerek payitahtta, gerek vilâyetlerde bütün şi'îlerin katledilmeleri emredildi. İbn al-Aṯîr (IX, 211) 'e göre, Buğra-Han ancak 439 (1047/1048) senesine kadar yaşamıştır ; fakat muasır müelliflerden olmak itibarı ile, daha ziyâde itimada lâyık olan Bayhaḳî (s. 230) onun 449 (1057/1058) senesine kadar yaşadığını iddia eder. Bu iki kaynağa (*Târîḫ-i Bayhaḳî* adlı yazmaların metni burada âşikâr bir surette tagyir edilmiştir ; bu 1307=1889/1890) 'da litografya ile basılmış olan acemce nushanın 193. sahifesinde dahi açıkça görülmektedir), vefatından az zaman evvel kardeşi Arslan-Han 'ı kovarak, ülkesini eline geçirmişti. İbn al-Aṯîr 'e göre, Buğra-Han, zevcesi tarafından, zehirlenmiştir. Bu kadın Buğra-Han 'ın mahbus olan büyük kardeşini de boğdurmuştur.

4. Buğra-Han, Kâşgar emîri olup, Balasagunlu Yûsuf Ḥâṣṣ Ḥâcib, 462 (1069/1070) senesinde telif ettiği *Ḳutaḍġu-Bilig* adlı manzûm eserini bu zata ithaf etmiştir. *Ḳutaḍġu bilig* (Fergana, 178—9) 'de Ṭavġaç Uluġ Buğra Ḳara-Han Abâ 'Alî Ḥasan b. Arslan-Han ve 474 (veya 494) senesine âit bir vesikada (bk. *Türkiyat* mecm., I, 221—226) Ṭavġaç Buğra Ḳara-Han Abî Alî al-Ḥasan b. Sulaymân Arslan Ḳara Ḫâḳân adı ile zikredilmektedir. Bu Buğra-Han evvelâ kardeşi Tuğrul Ḳara-Han 'ın nâibi sıfatı ile 16 sene, sonra kendi başına hükümdar sıfatı ile daha 29 sene Kâşgar, Hoten ve Balasagun 'da saltanat sürmüştür. Vefatı tarihi olarak, 496 (1102/1103) senesi gösterilir. İbn al-Aṯîr 'in 482 (1089) senesinde sultan Malik Şâh 'a mutavaat eden „Kâşgar hanı" hakkında verdiği mâlûmat (X, 112 v.d.) bu Buğra-Han 'a âit olmalıdır ; bu han ile kardeşi Ya'ḳûb-Tigin (Atbaş hâkimi) ve Tuğrul isminde diğer bir prens arasında bâzı muharebeler vukuundan dahi bahsedilmiş ise de, bu muharebelerin neticeleri hakkında bir şey söylenmemiştir. (W. BARTHOLD.)

BUHÂRÂ, BUḪÂRÂ, Türkistan 'da Zerefşan 'ın aşağı mecrası üzerinde bir **şehirdir.** İslâmdan önceki tarihi hakkında elimizde tektük dağınık mâlûmattan fazla bir şey yoktur. Bununla beraber, pek eski zamanlarda Zerefşan üzerinde, iranlıların kolonileri, hattâ şehirleri bulunduğundan şüphe edilemez ; hattâ Büyük İskender zamanında Sogdiana 'da nehrin

alt mecrası üzerinde Marakanda (Semerkand) 'dan başka bir şehir daha vardı. Fakat bunun bugünkü Buhârâ şehri olup olmadığı belli değildir. Hicretin ilk asırlarına âit mahallî rivâyetlerde, bu civarda „Buhârâ 'dan daha eski" meskûn mahallere âit tasvirler bulunur. Bunların biri olan Rāmīšan, Riyāmīšan yahut Aryāmīšan (bugünkü Çārşamba-i Ramitan) köyünü, Muḳaddasī (nşr. de Goeje, s. 282), „eski Buhârâ (Buḫārā al-ḳadīma)" telâkki etmektedir.

Her hâlde bugünkü Buhârâ 'nın bulunduğu yerde, islâmiyetten asırlarca evvel bir şehir kurulmuş bulunuyordu. Çin müellifleri, milâdın V. asrından itibâren, bu şehri Nu-mi adı ile zikrederler ki, bu isim müslümanlık devrine kadar yaşayan eski Nūmickaṣ ismine tekabül etmektedir. Buhârâ ismi (çin. Pu-ho), ilk defa olarak, çinli seyyah Hüang-Tsang tarafından (630 yıllarında) verilmiş gibi görünmektedir. Bu ismin, söylendiği gibi, sanskrit dilindeki *vihāra* („manastır") kelimesinin türk dilindeki şekli olan *buḫar* ile bir olması ihtimâl hâricinde değildir; Cuvaynī (krş. Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 122) VII. (XIII.) asırda kelimeyi böyle izah etmiştir. Her hâlde şu cihet mâlûmdur ki, Belh 'te ve Semerkand 'da olduğu gibi, Buhârâ 'da veya bu şehrin civarında bir budda manastırı bulunuyordu. Şehrin IV. (X.) asırdaki topografyasına âit olup, daha aşağıda vereceğimiz mâlûmat manastırın bulunduğu yeri, takribî bir surette tâyine yaramaktadır.

Yalnız araplardan önce burada hüküm süren yerli (belki de türk) Buḫār-Ḫudāt (yahut Buḫārā-Ḫuẓāh) hânedanının beyleri hakkında, bu prenslerden birinin, 627 senesinde atalarının 22 batından beri burada hüküm sürdüklerine dâir olan sözünü yalnız çin kaynaklarından öğreniyoruz. Buḫār-Ḫudāt hakkındaki mülebâkî mâlûmatımız islâm devri müverrihlerinden alınmıştır. Umumî tarih hakkında yazılan eserlerin yahut fütuhata dâir kitapların ihtivâ ettiği mâlûmatlan başka, şehrin, Muḥammed Narşaḫī tarafından 332 (943/944) 'de yazılan ve elimizde yalnız sonradan yapılmış bir telhisi mevcut olan, bir hususî tarihi vardır. Bir çok kıymetli mâlûmatı ihtivâ eden bu eser, bilhassa şehrin tarihî topografyası bakımından, ayrıca bir kıymeti hâizdir. Bununla beraber Narşaḫī 'nin, Buhârâ 'nın islâmdan evvelki tarihi hakkında anlattıklarının pek de itimada değer rivâyetlere dayanmadığı âşikârdır. Meselâ Buhârâ 'da ilk sikke basan Buḫār-Ḫudāt 'ın halife Abū Bakr (11—13 = 632—634) ile muasır olduğuna dâir, Narşaḫī tarafından verilen mâlûmatın sağlam bir vesikaya dayandığı son derecede şüphelidir.

Mâverâünnehr 'da ilk arap fütühatı hakkındaki mâlûmat da kısmen efsanevî mâhiyettedir ve intikadî tetkiklere muhtacdır. İlk arap ordusunun, 'Ubayd Allāh b. Ziyād 'ın kumandası altında, 54 (674) 'te Buhârâ önünde göründüğü söylenir. Bu sırada Buhârâ 'da hüküm süren, evvelce ölmüş olan hükümdarın dul karısı idi ki, kendisine dâimâ Ḫātūn denirdi (Ṭabarī, II, 169, bunu Ḳabac-Ḫātūn adı ile zikr ve kendisinden evvelki hükümdarın dul refikası olarak değil, hüküm sürmekte olan türk hükümdarının zevcesi olmak üzere, bahseder). Narşaḫī (nşr. Schefer, s. 7) 'ye göre, bu kadın küçük oğlu Tuġşāda namına 15 yıl saltanat nâipliği etmiştir (Ṭabarī, II, 1693: Türk Siyāda). Fakat aynı Buḫār-Ḫudāt 'ın, 91 (710) senesinde henüz genç olduğu Ḳutayba b. Muslim 'in, hasımlarını bertaraf ettikten sonra, kendisini Buhârâ emîrliğine tâyin ettiği de, yine Ṭabarī 'de görülür. Buhârâ 'da islâm hâkimiyetini, ilk defa olarak, sağlam bir surette yerleştiren Ḳutayba 'dır. Hattâ Tuġşāda de müslümanlığı kabûl ederek veya hiç olmazsa kabûl etmiş gibi görünerek, 30 sene Buhârâ 'da hüküm sürdükten sonra, 121 ramazanında (11 ağustos — 9 eylûl 739) Semerkand 'da vâli Naṣr b. Sayyār 'ın ordugâhında, eşraftan iki kişi tarafından, öldürülmüştü. Uzun süren saltanatı devrinde arap hâkimiyetine karşı bir çok isyanlar vukû bulmuş ve türkler memleketi bir kaç defa istilâ etmişlerdi. Araplar 110 (728/729) 'da Buhârâ şehrini de kaybettilerse de, ertesi yıl muhasara ederek, tekrar ele geçirdiler (Ṭabarī, II, 1514 ve 1529). Tuġşāda 'nin bu harpte nasıl hareket etmiş olduğu bilinmiyor.

Tuġşāda 'nin oğlu ve halefi, arap fâtihine hürmeten, Ḳutayba adını almış ve ilk önce iyi bir müslüman gibi hareket ederek, peygamber evlâdının şükranını kazanmıştı. Fakat 133 (750/751) 'te arap Şarīk b. Şayḫ yeni hilâfet hânedanına karşı Buhârâ 'da isyan bayrağı kaldırdığı zaman, Abū Muslim 'in gönderdiği Ziyād b. Ṣāliḥ, isyanı, Buḫār-Ḫudāt 'ın yardımı ile, bastırdı; fakat sonraları Buḫār-Ḫudāt o havâlide islâmiyetin inhitatından mes'ûl tutularak, Abū Muslim 'in emri ile, idam edilmişti; kardeşi ve haleli Buniyāt (bu ismin nasıl okunması lâzım geldiği belli değil) da halife Mahdī (159—169 = 775—785) devrinde aynı âkıbete uğradı; halife onu, zındıklardan al-Muḳanna' tarafdarlığı ile itham ederek, katlettirdi. Bu devirden sonra Buḫār-Ḫudātlar memleketin idâresinde ehemmiyetlerini kaybetmiş görünüyorlarsa da, ellerindeki büyük arazi dolayısiyle, nufuzlu bir mevki sâhibi bulunuyorlardı. Sâmânî İsmā'īl devrinin ilk senelerinde, kardeşi Naṣr 'ın henüz hayatta olduğu sıralarda, Abū İsḥāḳ İbrāhīm

isminde bir Buḫār-Ḫudāt 'tan bahsolunuyor. Ismā'īl, Abū Isḥāḳ Ibrāhīm 'i arazisinden tamamiyle mahrum etmiş ise de, kendisine, devlet hazinesinden, arazisinden aldığı irâdın tutarı kadar (20.000 dirhem) tahsisat bağlamıştı. Hükümetin Buḫār-Ḫudāt 'a veya haleflerine karşı bu taahhüdü ne zamana kadar ifâ ettiği kaydedilmemiştir.

Buhârâ 'da yerli bir prens olan Buḫār-Ḫudāt 'tan başka, arap fethinin ilk yıllarından (hiç değilse, Ḳutayba b. Muslim zamanından) itibaren, merkezi Merv 'de bulunan Horasan emîrine tâbi olmak üzere, bir arap emîr veya âmil (vâli) bulunuyordu. Buhârâ ise, coğrafî vaziyeti dolayısiyle, Semerkand 'dan ve Mâverâünnehr 'in diğer şahirlerinden ziyâde, Merv 'e bağlı idi. Hattâ Buḫār-Ḫudāt 'ın Merv 'de hususî bir kasrı vardı (Ṭabarī, II, 1888, 14; 1987, 7; 1992, 16). III. (IX.) asırda Horasan emîrleri hükûmet merkezini Nîşāpūr 'a nakledince, Buhârâ 'nın idaresi Mâverâünnehr 'in diğer kısımlarının idaresinden ayrı kaldı. Buhârâ 260 (874) senesinde Sâmânîlere tâbi değildi; doğrudan doğruya Ṭāhirîlere karşı mes'ûl bir vâlinin idaresinde bulunuyordu. Bu vâlilerin ahfadının daha sonraları da Merv 'de kasırları vardı (İṣṭaḫrī, nşr. de Goeje, s. 260). Ṭāhirîlerin sukutundan (259 = 873) sonra, tahtlarını gasbeden Ya'ḳūb b. Layṯ Buhârâ 'da, kısa bir zaman için, Horasan emîri tanınmıştı; fakat ulema ile halk Semerkand 'a hâkim olan Sâmânî Naṣr b. Aḥmed 'e müracaat ettiği için, o da küçük kardeşi İsmā'īl 'i Buhârâ vâliliğine tâyin etti. Bu suretle Buhârâ, Sâmânîlerin sukutuna kadar, İsmā'īl ile haleflerinin hükmü altında yaşadı. İsmā'īl, kardeşi Naṣr (279 = 892) 'ın ölümünden sonra, bütün Mâverâünnehr kendi hükmü altına geçtikten ve 'Amr b. Layṯ 'e karşı zafer kazanarak (287 = 900), halife tarafından Horasan emîrliğine nasbedildikten sonra da, Buhârâ 'da ikamet etti. Bu sâyede şehir kudretli bir hükümdar hânedanının payitahtı ve büyük bir saltanat merkezi oldu (hükûmet memurları da Buhârâ 'da ikamet ederlerdi). Bununla beraber Buhârâ, büyüklük ve zenginlikçe Mâverâünnehr 'in eski merkezi olan Semerkand 'ın derecesine asla erememiştir.

Sâmânîler devrinin Buhârâ 'sını, IV. (X.) asrın arap coğrafyacıları mufassal bir surette tavsif ederler; bundan başka bir çok mâlûmatımızı da Narşaḫī ile, onun eserini sonraları tâdil ve tashih etmiş olanlara borçluyuz. Bu mâlûmat şehrin bugünkü hâli ile mukayese olunursa (bilhassa Ḫanikov, *Opisanie Buḫarskago ḫanstva*, Petersburg, 1843, s. 79 v.d.), Semerkand, Merv v. b. 'nin hilâfına olarak, Buhârâ 'nın tarihî devirlerde sâhaca genişlemiş olmakla beraber, ötekiler gibi, yerini değiştirmemiş ve bir yerden başka yere nakledilmemiş olduğu vâzıh bir surette anlaşılır. Gerçi Buhârâ da, orta Asya 'nın diğer şehirleri gibi, kılıç ve ateşten kurtulamamış ise de, her defasında hep aynı saha üzerinde ve III. (IX.) asırdaki plânına göre, yeninden inşa edilmiştir. Bu keyfiyet şehir hakkında tafsilâtı ihtivâ eden me'hazları iyice anlamamızı ziyâdesiyle kolaylaştırmaktadır. Orta çağ şehirlerinden her hangi birinin topografik vaziyetini ve inkişafının seyrini, Buhârâ 'da olduğu kadar, kat'îyetle tâyin etmek nâdiren mümkün olan hâllerdendir.

Arap coğrafyacıları, İran şehirlerinin çoğunda yaptıkları gibi, Buhârâ 'nın da başlıca 3 kısmını tebarüz ettirirler: iç hisar (fars. *kuhandiz* „eski-hisar"; arapçada umumiyetle *ḳuhandiz* yazılmaktadır; sonra *kundiz* yahut *kunduz* şeklinde kısaltılmıştır), asıl eski şehir (arap. *madina*, fars. *şahristān*) ve asıl şehir ile islâm devrinde inşa olunan yeni sûr arasındaki kısım (fars. eserlerde de, arapça *rabaż* tâbiri ile zikredilir).

Hisar, en eski zamanlardan beri, bugün bulunduğu yerde, Sâmânîler devrinde olduğu gibi, bugün de „Rigistān" namı ile anılan sâhanın şarkındadır. O devirde hisara giden iki kapı vardı (ki, bugün bunlardan Rigistān tarafında olanı kalmıştır). Rigistān kapısı garpta ve Güriyān kapısı yahut „Cuma mescidi kapısı" şarkta idi. İki kapı arasında bir yol vardı. Hisarın sâhası, üzerinde inşa olunduğu arazi ile tabiî bir surette mahdut olduğu için, ihtimâl ki, burası en eski zamanlardan beri hiç bir değişiklik geçirmemiştir; bugün çevresi 1,5 km. kadardır ve bütün sâha 9,2 hektar genişliğindedir. Hisarın içinde, belki de Buhârâ emîrlerinin sarayı bulunduğu yerde, Buḫār-Ḫudāt sarayı vardı. Bu bina, VII. (m. s.) asırda ve fetihden evvel inşa edilmiş olmalıdır. Bina, dübb-i ekberi (*banāt al-na'ş*) temsil eden taştan yapılma 7 sütûn üstüne kurulmuştu. Sarayın medhâlinde bulunan bir taş levha üzerinde bânisinin ismi yazılı idi. Halk arasında şâyi olan bir itikada göre, hiç bir emîr düşman karşısında bu saraydan kaçmamış, hiç bir emîr de onun içinde ölmemiş, hepsi de saray dışında vefat etmişlerdi. Cemaziyelevvel 522 (mayıs 1128) 'de yazılan *Tārīḫ-i Buḫārā* mütercimi Aḥmed al-Ḳubavī hisarın ilk defa kendi devrinde yıkıldığını ve bânisinin adını taşıyan levhanın da o hâdise sırasında mahvolduğunu anlatır. Her hâlde, İṣṭaḫrī (s. 306) 'nin de anlattığı gibi, hisar Sâmânîler devrinde mevcuttu ve onlar tarafından kullanılmış idi. Fakat son Sâmânîler artık orada oturmadılar. Muḳaddasī (s.

280, 9) 'ye göre, sarayda yalnız hazineleri ve hapishâneleri bulunuyordu. Hisarın içinde saraydan başka Ḳutayba tarafından inşa olunan en eski cuma mescidi vardır. Söylendiğine göre, burada eski zamanlarda bir putbâne bulunmakta idi. Eski câmiin yerine daha büyüğü inşa olunduğu zaman, eski bina „vergi dâiresi" (*dīvān al-ḫarāc*) olarak kullanılmıştı. Hisar VI. (XII.) ve VII. (XIII.) asırlarda bir kaç defa yıkılmış ve tekrar yapılmıştı. Eski binalardan kalan en son enkaz, 560 (1164/1165) 'ta şehrin yeni sûrlarının tamiratında kullanılmıştır.

Diğer bir çok şehirlerin hilâfına olarak, hisar, şehristanın (asıl şehrin) içinde değil, dış tarafta bulunuyordu. Aralarında ve hisarın şarkında açık bir sâha vardı ve Cuma mescidi, II. (VIII.) asırdan VI. (XII.) asra kadar burada bulunuyordu. Bugünkü şehrin hangi kısmının şehristana tekabül ettiğini tamamiyle tâyin etmek mümkündür. Çünkü İṣṭaḫrī (s. 307) 'ye göre, gerek hisarda, gerek şehristanda mevkilerinin yüksekliği (bir sed üzerinde idiler) dolayısiyle, akar su yoktu. Ḫanikov 'un eserindeki plâna göre şehrin bu yüksek kısmı hisar sâhasının iki misli kadar geniştir. Tabiîdir ki, şehir artık çoktan beri, eski zamanlarda olduğu gibi, bir sûr ile çevrili değildir. O zamanlar bu sûrun 7 kapısı vardı ki, Narşaḫī ile arap coğrafyacıları bunların isimlerini bildirmektedirler. Orta Asya 'da ve İran 'da hemen her yerde olduğu gibi, islâmdan evvelki devirde çarşı, şehir sûrları hâricinde, daha sonraları pazar-Kapısı diye tanılan ve Narşaḫī tarafından Aktarlar-Kapısı (*Dar-i 'aṭṭārān*) diye anılan, fakat araplarca Demir-Kapı (*Bāb al-ḥadīd*) adı verilen kale kapısı önünde bulunuyordu; bu kapı yeri şehrin şark tarafında olsa gerektir.

Narşaḫī 'nin sarih ifâdesine göre (s. 29), fetih zamanında bütün şehir, yalnız şehristan, yâni asıl şehirden ibaretti. Bunun dışında münferit bir kaç saray ile küçük meskûn mahaller vardı. Bunlar henüz, sonradan olduğu gibi, birbiri ile birleşmiş değildiler. Narşaḫī, bize şehristanın topografyası hakkında oldukça geniş tafsilât verdiği için, bugünkü şehrin caddeleri içinde hangilerinin onun tarafından zikredilen caddelere tekabül ettiğini tâyin etmek mümkündür. Buhârâ şehristanı, diğer bir çok şehirlerin hilâfına olarak, şehir tevsi edildikten sonra dahi ilk ehemmiyetini kısmen muhafaza etmiştir. Arslan-Ḫān Muḥammed b. Sulaymān 515 (1121/1122) 'te şehristan dâhilinde, belki de cenup kısmında, bir yeni cuma mescidi inşa etmişti. X. (XVI.) asırda inşa olunan büyük câmi ile Mīr-'Arab medresesi ve büyük minâre de hâlâ buradadır.

Ancak islâm devrinde şehristan ile şehir dışındaki havâlî birleşerek, tek bir şehir hâline gelmiş ve Narşaḫī 'ye göre, 235 (849/850) 'ten sonra hepsi birden bir sûr ile çevrilmiştir. IV. (X.) asırda eski sûrdan başka, ondan daha geniş bir sâhayı çevreleyen yeni bir sûr yapılmıştır. Bu sûrların her biri, şehrin şimdiki sûru gibi, 11 kapılı idi. İç sûr kapıları ile dış sûr kapıları arasındaki mesafe hakkında, ne yazık ki, hiç bir mâlûmat verilmemiştir; elimizde bu mâlûmat olsa idi, şehrin payitaht olduktan sonra ne kadar inkişaf ettiğini tâyin edebilirdik. Araplar tarafından şehir kapılarına verilen isimlerin bugünkü isimlere ne derece tekabül ettiği meselesine, kat'iyetle cevap vermek mümkündür. Şimâl tarafında bulunan ve „Semerkand-Kapısı" denilen kapı bugün de, Sâmânîler zamanında iç ve dış sûrların buna tekabül eden kapılarının adını taşımaktadır; öteki kapılar da kolaylıkla teşhis olunabilir. İṣṭaḫrī iki sûrun kapılarının isimlerini de tam sıraları ile verir ve dış sûrdaki *Bāb al-maydān* („Meydan-Kapısı") ile başlar. Bu kapı, cenûb-i garbîde idi. Oraya Horasan (bugünkü Ḳarakol-Kapısı) yolundan gelinirdi. Bundan sonra, „Darb İbrāhīm" (bugünkü Şayḫ Calāl-Kapısı) gelir. Bu kapı birincinin hemen şarkındadır; İṣṭaḫrī bu suretle cenup, şark, şimâl ve garp tarafındaki kapıları sırası ile sayar. İç kapıları sayarken, şimâlde Semerkand kapısından başlar. Fakat sonra gelen kapının, bu kapıya nisbetle, cihetini bildirmediği için, arapça metindeki sıradan bugünkü kapıların tâyininde istifâde etmek mümkün değildir. Bununla beraber Narşaḫī (s. 93 v.d.) 325 (937) senesinde çıkan yangından bahsederken, İṣṭaḫrī tarafından anlatılan kapılardan hangisinin büyük kanalın şimâlinde ve hangisinin cenûbunda olduğuna dâir, bize bir ip ucu veriyor. Muḳaddasī (s. 331) 'den sarih bir surette anlaşıldığına göre, bu kanal, hâl-i hâzırda şehrin ortasından geçen kanala tevafuk ettiği için (Kellābād kapısı şehrin şarkında olan şimdiki Karşı kapıya tekabül etmektedir) Narşaḫī 'nin verdiği mâlûmat kapıların yerini tâyini kolaylaştırmaktadır. İṣṭaḫrī, dâhilî kapıları anlatırken, Semerkand kapısından başlamış ve öteki kapıların isimlerini şark, cenup ve garp istikametlerine göre sıralayarak, saymıştır.

Bu isimlerden her birinin tesbiti, şehrin eski tarihine âit mâlûmatı anlamağa yardım ettiği için, ehemmiyeti hâizdir. Dış sûrun kapılarından birinin adı „Navbahār" olduğuna göre (şimdiki adı Mazār kapısıdır), onun bu ismi bir Buddha manastırından almış olması muhtemeldir. Bugün de Buhârâ civarında en mühim islâm mezarı olup, VIII. (XIV.) asırda vefat eden Bahā' al-Dīn Naḳşband 'in türbesine giden yolun aynı kapıdan geçmesi ve kapının bu me-

zardan adını alması dikkate değer. İṣṭaḫrī 'nin şehristanda ve havâlisinde bulunduğunu haber verdiği bu Navbahār adını taşıyan yerler ile bu manastır arasındaki münasebeti tâyin eylemek güçtür. İç sûrun şehrin cenûb-i şarkî kısmına düşen 2 kapısı „Māḫ câmii" 'ne nisbet edilmiş olduğundan, bu mâbedin sâhasını da, takribî bir surette, tesbit etmek mümkündür. Narşaḫī (s. 19) 'nin anlattığı gibi, câmi, ilk önce butlara ibadet için (ihtimâl ki, Budda mezheplerinden biridir), daha sonra ateşe tapmağa tahsis olunan bir sâhaya kurulmuştu. Christensen (*Orient. Litt. Zeit.*, VII, 49 v.d.) 'in farzettiği gibi, *māḫ* kelimesinin *māh* („ay") 'in bir lehce şekli olduğu ve bunun da iptidada aya ibadetle münasebetdar bulunduğu oldukça şüphelidir. Narşaḫī (dğm. 286 = 899), kendi zamanında dahi, burada, senenin iki muayyen gününde p u t satıldığını anlatıyor. Belki de bunlar, Semerkand 'da yapılan hafriyat arasında sık-sık bulunanlar gibi, çamurdan yapılmış küçük heykellerdi. Bunlar IV. (X.) asırda her hâlde oyuncak sayılıyordu

İç duvarın diğer kapılarından zikredilmeğe değer bir kapı da şehrin şimâl-i garbîsinde olan *Bāb sikka muğān* („sihirbazlar yolunun kapısı") 'dır. Sâmânîler devrine kadar *Köşk-i muğān* („sihirbazlar köşkü") adını taşıyan semtin burası olması muhtemeldir. Narşaḫī (s. 28 v.d.) 'ye göre, fetihden sonra Kaş-Kuşān denilen zengin tâcirler şehrin bu kısmına çekilmişlerdi. Ḳutayba ile yapılan anlaşmaya göre ahâli evlerinin ve malikânelerinin (*ziyā'*) yarısını araplara vereceklerdi. Fakat bu muahede asıl şehre, yâni yalnız şehristana, tatbik edilmiş olsa gerektir. Kaş-Kuşānlar şehristandaki evlerini kâmilen araplara bırakıp, civarda kendilerine 700 saray inşa ettiler. Bu saraylardan her birinin önünde bir bahçe ile hizmetçi dâireleri bulunuyordu. Abū Muslim devrinde bu semtin nüfusu asıl şehir nüfusundan daha çoktu (Narşaḫī, s. 62). Bu sarayların, bir halk kıyamı esnasında, tahrip edildikleri söyleniyor. Üzerlerinde âit oldukları kimselerin putları bulunan bu saray kapıları cuma câmiini genişletmek için yapılan inşaatta kullanılmıştı. Yukarıda adı geçen Aḥmed al-Ḳubavī bu kapılardan birinin kendi devrinde henüz mevcut olduğunu söylüyür (VI. = XII. asır; Narşaḫī, s. 47 v.d.).

İslâmiyetten önce Buhârâ emîrlerinin, iç kaleden başka, Rīgistān 'da da sarayları vardı. Daha sonraları Sâmânîlerden Naṣr II. (301—331 = 914—943) burada bir saray kurdu. Saray kapısının önündeki binalarda devletin, Narşaḫī tarafından isimleri sayılan 10 dâiresi (*dīvānhā*) için yerler hazırlanmıştı (s. 24). Manṣūr b. Nūḥ devrinin (350—365 = 961—976) ilk senelerinde bu saray, yangın yüzünden, kâmilen harap olmuş ve bir daha yeniden inşa olunmamıştır. Bununla beraber Muḳaddasī (s. 280 v.d.), Dār al-Mulk 'ün rīgistānda iç kalenin karşısında hâlâ durduğunu anlatır ve islâm âleminin başka hiç bir yerinde bu kadar güzel bir bina görmediğini söyler. 360 (971) senesine kadar Rīgistān namazgâh olarak kullanılıyordu.

Sâmânîler devrinde Cū-i Mūliyān kanalı kenarında da, iç kale ve rīgistān yakınında ve şimâl istikametinde bir saray daha bulunduğu anlaşılıyor. Bu saray İsmā'īl b. Aḥmed tarafından inşa olunmuş ve bu hânedanın düşmesinden sonra harap olmuştu.

Manṣūr b. Nūḥ devrinde, Rīgistān 'ın namaza gelen mü'minleri istiap etmediği görülerek, yeni bir namazgâh inşa olunmuştu. Yeni namazgâh 360 (971) 'ta iç kaleden 1/2 fersah (3—4 km.) mesâfede, Samtīn köyü yolu üzerinde inşa olunmuştur. Maalesef bu köy hakkında daha fazla bir şey bilmiyoruz. Sâmânîler devrinde Mâverâünnehr 'de silâh taşıma âdeti henüz câri olduğu için, halk bu gibi toplantı yerlerine silâhlı olarak gelirdi (Hilāl al-Ṣābi', nşr. Amedroz, s. 402).

İç kale ile şahristān arasında, cuma mescidine bitişik bir yerde, dokuma tezgâhları vardı ki, buna *kārgah* yahut *bayt al-ṭirāz* denilirdi. Narşaḫī (s. 18) 'ye göre, buranın imâlâtı (halı v.s.) tâ Suriye, Mısır ve Diyâr-ı Rûm 'a kadar ihrac edilirdi. Muḳaddasī (s. 324) 'nin Buhârâ 'dan ihrac edilen eşya hakkında verdiği mâlûmat ticaret ve sanayiin büyük bir inkişafa mazbar olduğuna delâlet eder. Hattâ hapishânelerde (*fi 'l-maḥābis*) yapılan gemler (*ḫuzm al-ḫayl*) de ihrac olunuyordu.

Buhârâ IV. (X.) asırda da fazla kalabalık, gayr-i sıhhî, suyu kötü ve havası bozuk bir şehir olarak tanınmıştı. Sokaklar geniş olmakla beraber, şehrin nüfusuna kifâyet etmiyordu. Muḳaddasī (s. 281) ile bâzı şâirler (*Yatīmat al-dahr*, IV, 8 v.d.) şehrin kusurlarından, şiddetli bir lisanla, şikâyet ederler. Muḳaddasī 'ye göre, Buhârâ bu havâlinin mezbelesidir. Muḳaddasī şehre âit saydığı kusurlar arasında, yangın tehlikesini tebârüz ettirir. Anlaşılan o devirde şehirde bugünkünden fazla ahşap bina vardı. Hattâ büyük câmi minâresinin üst kısmı ahşaptan yapılmış ve bu yüzden 460 (1068) 'ta tahta geçmek isteyen iki zat, iç kaleyi ele geçirmek için, döğüştükleri zaman minâre ateş almış ve yangın büyük câmiyi de harap etmişti. Minâre bu hâdiseden sonra kâmilen tuğladan inşa edilmiştir (Narşaḫī, s. 49).

Narşaḫī ile arap coğrafyacıları, Buhârâ havalisi (*rustāḳ*, cem. *rasātīḳ*) hakkında mufassal

mâlûmat verirler. İṣṭaḫrî (s. 310 v.d.) ile Narşaḫî (s. 30 v.d.), tarlaların sulanması için Zarafşân'dan ayrılan kanalların isimlerini verirler. İṣṭaḫrî'ye göre, bu kanallardan bâzıları ancak islâm devrinde kazılmıştır. Sitnyakovskiy (*Izvestiya Turkest. otdela imp. russkago geograf. obşç.*, II, 1. kısım, s. 136 v.d.)'nin gösterdiği gibi, bu isimlerin bir çoğu bugüne kadar yaşamıştır. Orta Asya'da arâzinin hâli ve tarihî zamanlarda bu bakımdan husûle gelen tagayyüratı tetkik etmek hususunda elimizde bulunan mâlûmata nazaran, islâmiyetten evvelki devre âit kanalların sonrakilerine nisbetle bugün daha derin yataklardan akıp-akmadığını tesbit etmek pek mühim olacaktır. Fakat bu mesele henüz tetkik edilmemiştir.

Şehri ve havâlisini, kabîlelerin akınlarından korumak için, Abbâsîler devrinde inşa olunan uzun sûrlara âit izlerin hâlâ mevcut bulunduğu hakikatinin tesbitini de Sitnyakovskiy'e borçluyuz. Narşaḫî (s. 39 v.dd.)'ye göre, bu sûrların inşasına 166 (782/783)'da başlanmış ve ancak 215 (830)'te ikmâl olunmuştu. Bunun, Mas'ûdî'nin dediği gibi (*Tanbîh*, s. 65), eski sûrun sâdece bir tâmirinden ibâret olup-olmadığı araştırılmağa değer. Mamafih orta Asya'da buna benzer inşaatın pek eski devirlerde bile mevcudiyeti Strabon (fasl. 516)'da Margiane (bugünkü Merv havâlisi) hakkındaki tasvirden de anlaşılmaktadır. Şehrin kendisi merkezde değildi. Belki duvarların içinde bulunan sâhanın garp yarısında idi. Meselâ Buhârâ'dan 7 fersah mesâfede olup, Semerkand yolu üzerinde bulunan Tavâvîs köyü, bu sûrların çevresi içinde idi (İṣṭaḫrî, s. 313). Horasan'a giden yol üzerinde ise, sûrun kapısı Buhârâ'dan ancak 3 fersah mesâfede bulunuyordu (İbn Ḫurdâẕbeh, nşr. de Goeje, s. 25 ve *Tanbîh*, göst. yer.). Buhârâ'nın şimâlindeki köylerden olan Zandana (şehirden 4 fersah mesâfede) ve Maġkān (5 fersah; krş. İṣṭaḫrî, s. 313 ve 315) sûrların çevresi içinde idi. Sûrların cenupta nereye kadar uzandığına dâir bir kayıt yoktur. Hattâ şehrin bu istikamette mümâsil inşaat ile himâye edilip-edilmediği mechûldür. „Ben hayatta kaldıkça Buhârâ'ya duvar olacağım" dediği anlaşılan İsmâ'îl b. Aḥmed'in zamanında sûrların tâmirine lâyıkı ile ehemmiyet verilmiyordu. Daha sonraları harap sûrlara Kanparak (belki de „ihtiyar kadın" mânasında olan *kampirak* okunabilir) adı verilmiştir. Bu eski sûrların *Kampîr-duvâl* („ihtiyar kadın duvarı") adını taşıyan bakiyesi zamanımızda, hiç değilse, şimâl-i şarkîde, Buhârâ ile Karmina'nın ekili sâhaları arasındaki steplerin hududunda pâyidar kalmıştır (*Protokoli turk. krujka lüb. arḫeologii*, III, 89 v.d.).

İlig Naşr b. 'Alî'nin Buhârâ'ya girişi (10 zilkâde 389 = 23 teşrin I. 999) burada Sâmânîlerin saltanatına son verdi. Bununla beraber fâtihler, vaziyete hâkim olmak için, Sâmânîler hânedanının son mümessili olan İsmâ'îl al-Muntaṣir ile bir kaç sene mücâdeleye (395 = 1004/1005 senesine kadar) mecbur kalmışlar ve hattâ bir aralık saltanatın eski payitahtından koğulmuşlardı. Sâmânîlerin düşmesi üzerine, şehir eski siyasî ehemmiyetini kaybetti. Bundan sonra emirler veya vâliler tarafından idare edildi ve ancak X. (XVI.) asırda daha mühim bir devletin payitahtı oldu. İlig veya Karahanlıların ancak bir kaçı Buhârâ'da ikamet ederek, şehirde binalar inşa etmişlerdir. V. (XI.) asrın son nısfında han Şams al-Mulk Naşr b. İbrâhîm şehrin cenup kısmında kendine bir saray yaptırmış ve bir av sâhası vücuda getirmişti. Fakat Şamsâbâd adındaki bu saray, hükümdarın halefi olan Ḫiżr-Ḫân'ın ölümünden sonra, metrûk ve harap bir hâlde kaldı. Arslan-Han Muḥammed b. Sulaymân'ın devrinde, 513 (1119/1120)'te av sâhasının yerinde bir *muṣallâ* (namazgâh) vücuda getirildi. Burası hâlâ namazgâhtır. Buhârâ'da daha bir çok binalar (krş. Narşaḫî, s. 23 ve 28 ve büyük câmi hakkında yk. bk.) aynı emîre izâfe edilir. Ḳılıç Tamġaç Han Mas'ûd'un da 560 (1165)'ta sûrları tâmir ettiği görülmektedir.

Şehir, siyasî inhitat devrinde dahi, islâmın direği ve dinî ilimlerin kaynağı olmak şöhretini muhafaza etti. III. (IX.) asırdan başlayarak, *al-Câmi' al-ṣaḥîḥ* müellifi gibi, şöhretli âlimler Buhârâ veya civarında yetiştiler. VI. (XII.) asırda, daha sonraları *āl-i Burhān* [bk. BURHÂN] diye tanılan bir ulemâ âilesi Buhârâ'da bir nevi dinî sulta kurmağa muvaffak olarak, şehir ile civarındaki araziyi, hiç olmazsa bir müddet için, metbûlarından tamamiyle müstakil hâle getirdiler. Ḳaṭvân muharebesinden (5 safer 536 = 9 eylûl 1141) sonra, islâm fethinden beri ilk defa olarak, bütün memleket, müslüman olmayan bir devletin, yânî Ḳarâ-Ḫitayların, idaresine geçince, Buhârâ *ṣadr* (cem. *ṣudūr*)'ı düşman karşısında bile nufuzunu idâme etti. Ṣadr Ḥusâm al-Dîn 'Omar b. 'Abd al-'Azîz şehrin zaptı sırasında maktul düşmüştü. Bununla beraber kendisinin biraderi olduğu anlaşılan Ṣadr Aḥmed b. 'Abd al-'Azîz Ḳara-Ḫitayların tâyin ettiği vâliye müşavir oldu (bk. *Recueil de textes relatifs a l'histoire des Seldjoucides*, II, 278 ve *Çahār maḳāla*, nşr. Mirzâ Muḥammed, s. 22). İbn al-Aṯîr (XI, 205), katledilen Muḥammed b. 'Omar (559 = 1163/1164)'in oğluna, gâliplerin itidâlini medheder yollu sözler söyletir. Sadırlar VII. (XIII.) asrın ilk senelerinde bir halk kıyamı neticesinde Buhâ-

râ 'dan koğuldukları zaman Ḳarā-Ḫıtaylara iltiʿaya mecbur olmuş ve bu sırada malları da müsadere edilmişti ('Avfī, *Lubāb al-albāb*, nşr. Browne, II, 385).

Cuvaynī 'ye göre, bu kıyamın başında bir kalkan satıcısının (*macānn-furūş*) oğlu olan esnaftan bir adam bulunuyordu. Bu adam şehrin âyân ve eşrafını (*aṣḥāb-i ḥurmat*) hakarete mârûz bıraktı. Aynı adam „Sincar-Malik" unvanı ile bir müddet, müstakil bir emîr gibi, şehre bâkim olmuş ise de, çok geçmeden Buhârâ (604 = 1207) Ḫʷārizm şahı Muḥammed b. Tekiş 'in bükmü altına girmiş ve bu zat emîr Sancar 'ı ve bilâhare Ṣadr Burhān al-Dīn 'i Ḫʷārizm 'e getirtmiştir. Evvelce de bir defa, kısa bir müddet için, Muḥammed 'in selefleri tarafından zaptedilmiş olan şehir, müteâkip seneler, belki bir kaç fâsıla ile (Ḳara-Ḫıtay emîrlerinin son teşebbüs ve muvaffakıyetleri sırasında), Ḫʷārizmşāh Muḥammed 'in hâkimiyeti altında kalmış ve bu devirde şehrin hisarı tâmir ve bir kaç bina da inşa edilmişti.

Muḥammed tarafından kurulan saltanatın moğullar tarafından yıkılmasını müteâkip, Buhârâ, İbn al-Aṯīr (XII, 239) 'e göre, 4 zilhicce 616 (10 şubat 1220) 'da Cengiz Han 'a inkiyat eden ilk şehirlerden biri oldu; iç kale ise, 12 gün sonra teslim olmuştu. Cengiz şehrin yağma edilmesine müsaade etti; bu aralık çıkan yangın, tuğladan inşa edilmiş olan cuma mescidi ile bir kaç saraydan maada, şehri baştan-başa yaktı. Buhârâ çok geçmeden bu felâketi de atlatmış ve Cengiz Han 'ın halefi Ögedey devrinde, büyük, kalabalık ve ilim merkezi bir şehir olarak zikredilmiştir. 636 (1238/1239) 'da moğullar aleyhinde olduğu kadar şehrin hâli vakti yerinde sınıflarını da istihdaf eden bir halk kıyamına mârûz kalmış, fakat Hocend 'de oturan vâli Maḥmūd Yalavaç, ihtilâli bastırarak, şehri moğulların intikamından korumağa muvaffak olmuştu. Bu hâdiseler hakkında biricik mercî olan Cuvaynī 'nin anlatışına göre (krş. metin Defrémery, *JA*, 4. ser., XX, 372 v.d. ve Schefer, *Chrestomathie Persane*, II, 127 v.d.), bu ihtilâl 30 yıl evvel kopan ihtilâl gibi, esnaf arasından değil, köylülerden çıkmıştı.

Moğul hâkimiyetinin ilk seneleri zarfında şehir ile havâlisinin nasıl idare olunduğu hakkında, elde itimada değer mâlûmat yoktur. Cuvaynī uygur Kürküz (krş. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 107 v.d.) 'un hayatından bahsederken, Sayın-Malikşāh 'ı, Buhârâ emîri olarak, zikreder. Fakat bu emîr hakkında başka mâlûmatımız yoktur. Vaṣṣāf (nşr. Hammer, s. 25, tab. Hind, s. 12) 'a göre, Ögedey devrinden itibaren, moğullardan Buḳa-Buşa ile birlikte Semerkand ve Buhârâ vâlisi olarak, her hâlde çinli olması lâzım gelen, Çönksān-Ṭāylū 'nun adı geçer. Bu keyfiyet o devirde Buhârâ 'da üzerinde çince yazılar bulunan bakır sikkelerin basılmasını izah etse gerektir. O sıralarda ikisi de Ḫʷārizmli müslüman olan Maḥmūd Yalavaç ve daha sonra oğlu Mas'ūd Bey (bk. BİŞBALIK) Mâverâünnehr hükûmetine iştirâk ediyorlardı. İslâm uleması moğullara karşı memleketin müdafaâsında büyük bir rol oynamışlar ve daha sonraları gâliplere karşı düşman kalmışlarsa da, moğul devrinde mollalar ile seyyidler ve diğer dinlerin ruhânîleri gibi, her vergiden muaf idiler. Cuvaynī (krş. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II, 267) 'nin daha şâyân-ı dikkat bir kaydı da şudur: büyük hanlardan Möngke ile Ḳublay 'ın anaları olup, hıristiyan dinine sâlik bulunan Siyurkukteni, Buhârâ 'da kendi parası ile Ḫānīya adı verilen bir medrese te'sis etmiştir. Meşhur âlim Sayf al-Dīn Bāḫarzī (ölm. zilkade 659 = 27 eylûl — 26 teşrin I. 1261) bu medresenin müderrisliğine ve mütevelliliğine tâyin olunmuştu. Mas'ūd Bey de, kendi adına izâfetle, „Mas'ūdiya" diye tanılan bir medreseyi Buhârâ meydanında, belki de Rīgistān 'da kurmuştu. Bu iki müessesenin her birinde 1.000 kadar talebe vardı.

7 recep 671 (28 kânun II. 1273) 'de Buhârâ, İlhan Abaka 'nın serdarlarından Nikpey-Bahadur 'un kumandası altındaki İran moğulları (b. bk.) tarafından zaptedilerek, 7 gün talan edilmiş, bu sırada bütün şehir ateş ve kılıçla tahrip ve ahâlisi de hemen kâmilen imha olunmuştur; kurtulanların ellerinde kalabilen malı da, 3 sene sonra Çagatay rüesasından Çuba ile Ḳayan zaptetti. Şehir hiç bir vakit böyle bir felâkete uğramamıştı; Vaṣṣāf (nşr. Hammer, s. 148, tab. Hind, s. 78) 'ın dediği gibi, ondan sonra 7 sene Buhârâ 'da bir tek insan kalmamış, ancak 1283 'te, Ḳaydu 'nun emri ile, Mas'ūd Bey şehri yeniden kurmak ve kaçan ahâliyi yerlerine getirmek için, tedbirler almıştı. 671 (1273) 'de tahrip edilmiş olan Mas'ūdīya yeniden inşa edilmiş ve bânisi, şevvâl 688 (18 teşrin I.—15 teşrin II. 1289) 'de burada gömülmüştür (Camāl al-Ḳuraşī, Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolskago naşestviya*, I, 139). Memleket recep 716 (19 eylûl—18 teşrin I. 1316) 'da İran moğulları ile müttefikleri olan Çagatay prensi Yasavur tarafından bir daha tahrip edilmiş ve Buhârâ ile diğer bir çok şehirler ahâlisinin bir çoğu zorla yerlerinden çıkarılarak, Ceyhun 'un cenûbundaki araziye yerleştirilmişti (krş. D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 567 v.d.).

Çagatay [b. bk.] hânedanı ve daha sonra Timur ve Timur-oğulları devrinde, Buhârâ Mâverâünnehr 'in siyasî hayatında mühim bir mevkie sâhip olmamış gibi görünmektedir. Şehrin

bu devirden evvel ve sonraki faâl siyasî ve dinî hayatı hakkında, garbî Avrupa 'da hemen-hemen bilinmeyen, fakat Rusya 'da bir çok yazma nushaları bulunan *Kitāb-i Mullāzāde* 'de bir çok mâlûmat vardır. Bu kitap, Mu'în al-fuḳarā' lâkabı verilen Aḥmed b. Muḥammed tarafından, gâlibâ IX.— XV. asırda yazılmıştır (parçalar için bk. Barthold, *Turkestan...*, I, 166 v.d.). Bahā' al-Dīn Naḳşband (ölm. 791 = 1389) ile üstatları ve tilmizleri ve te'sis ettiği naḳşbendî tarikati hakkında bk. Ḥusayn al-Ḳāşifī, *Raşaḥāt 'ayn al-ḥayāt* (krş. Ethé, *Grundriss der iranischen Philologie*, II, 365). İlim hâmisi olarak nam alan Ulug Bey (ölm. 853 = 1449) de Buhârâ 'nın çarşısında (şehrin merkezinde) bir medrese inşa etmişti. (W. BARTHOLD.)

Buhârâ hanlığı. XVI. asrın başından 1868 yılına kadar müstakil, o tarihten 1920 'ye kadar, Rusya 'nın himâyesi altında, yarı müstakil bir türk hanlığı olan Buhârâ 'da bu müddet zarfında 3 türk sülâlesi hükümet sürmüştür: Şıban-oğulları (1500—1599), Can-oğulları yahut Astırhan hanları (1599—1785) ve Mangıt hanları (1785—1920). Şıban-oğulları, asıl şûbeleri Sibirya 'da kalmış olan Cengizliler den Muḥammed Şayhak Şıbanî 'den geliyordu. Buhârâ 1500 senesi yazında Şaybak Han 'ın kumandası altındaki özbekler tarafından zaptedilmişti. Özbekler, Timur-oğullarının birbirleri ile uğraşmakta olan son mümessillerini devirerek, Türkistan 'da bir özbek devleti kurmağa muvaffak oldular ki, bu devlet sonraları Buhârâ ve Hive hanlıkları hâlinde asırlarca pâyidar oldu. İlk devirlerde Semerkand payitaht olarak kalmıştı. Şıban-oğullarından 'Ubayd Allāh b. Maḥmūd (ölm. 1539) ve 'Abd Allāh b. İskender (ölm. 1598) zamanında devlet merkezi Buhârâ 'ya nakledildi ve bu hanlar sâyesinde, Buhârâ hakikî bir siyâset ve fikir merkezi hâline geldi.

Şıban-oğulları bir asır kadar hükûmet sürmüşlerdir. Onları istihlâf eden Can-oğulları veyahut Astırhan hanları kız tarafından Şıban-oğulları ile sıhriyet peyda etmişlerdi. Şarkî Avrupa 'da, Altın-Ordu devletinin enkazı üzerinde kurulmuş olan hanlıklardan Astırhan hanlığının da, Kazan hanlığını müteâkip, ruslar tarafından istilâsı üzerine oradan tard olunan reislerden Yar Muḥammed ile oğlu Can, İskender Şıbanî ile birlikte Buhârâ 'ya iltica etmişti. Can, İskender 'in kızı ile evli idi. Bu izdivacdan dünyaya gelen Bāḳī Muḥammed, dayısı olan ve Şıbanlıların Buhârâ şûbesinde bulunan 'Abd Allāh II. 'a vâris olup, XVI. asrın nihâyetinde Can-oğulları ve yahut Astırhan hanları sülâlesini kurdu. Bunlar da memleketi Buhârâ 'dan idare ettiler. Eski payitaht olan Semerkand ise, bilhassa XVIII. asrın ilk yarısında, ehemmiyetini kaybetmişti.

XVI. asırdan itibaren orta Asya ile ruslar arasında devamlı bir münasebet te'sis edilmişti. Bu sâyede Buhârâ Rusya 'da ve garbî Avrupa 'da eskisinden daha iyi tanındı. XVII. ve XVIII. asırlarda Tobol bölgesine kadar ilerleyip, buralarda koloniler kurmuş olan ruslar, orta Asya ahâlisine sâdece Buhârâlılar („buḫartsı") adını veriyorlardı. Nitekim Çin idaresinde bulunan şarkî Türkistan 'a da, aynı ad verilerek, „Küçük Buhârâ" denilmiştir.

'Abd al-'Azīz 'in hanlık devrini (1050—1095 = 1645—1680), sonraki yerli tarihçiler Buhârâ 'nın en son parlak devri sayarlar. Onu tâkip eden hanlar, memleketin vahdetini te'min edemiyorlar, müstakil bir vaziyet almış olan türk beyleri karşısında, Buhârâ 'da eski ülkenin ancak küçük bir kısmına hüküm geçirebiliyorlar; asıl hükûmet ise, atalık denilen vezirin elinde bulunuyordu. İşte Buhârâ bu vaziyette iken, 1740 'ta Nādir Şāh tarafından zaptedildi. Nādir Şāh 'ın ölümünden sonra memleket yeniden istiklâline kavuştu ise de, Can-oğulları sülâlesi de sona erdi. Can-oğullarının yerini 1785 'te Mangıt sülâlesi aldı. Sülâlenin reisi atalık Muḥammed Raḥīm idi. Bu sülâle de Türkistan 'a Şaybak Han ile birlikte gelmiş ve reisleri Muḥammed Raḥīm ve oğlu Dānyāl Buhârâ 'da vezirlik etmişlerdi. Can-oğullarından son han olan Abu 'l-Ġāzī, kızını mangıtlardan Dānyāl 'ın oğlu Mīr Ma'şūm Şāh Murād 'a vermiş olduğu için, mangıtlar ile Can-oğulları arasında da sıhriyet hâsıl olmuştu. Mangıt sülâlesinin asıl müessisi addolunan Mīr Ma'şūm Şāh Murād ilk defa han unvanını almış ise de, onun halefi kendisine emîr dedirtmişti. Gerek Mīr Ma'şūm Şāh Murād, gerek oğlu ve halefi Ḥaydar şeriatin tatbikında pek sıkı itina gösteriyorlardı. Bu devirde „Buhârâ-i şerif", daha ziyâde bir islâm ve şeriat şehri olmak üzere, şan ve şeref kazanmıştı. Bu zatlar hususî hayatlarında da dinî vecibelere son derecede riâyet ederlerdi. Emīr Ḥaydar dinî bahislere dâir dersler ve mev'izalar verirdi. Kendi adına Buhârâ 'da para bastıran en son hükümdar da odur; ölümünden sonra sikkeler, „merhum Ḥaydar" ibâresi ile, yine onun adına basılmakta devam etmiştir.

Ḥaydar 'ın halefi olan Naṣr Allāh (1242—1277 = 1827—1860) tahtının nufuzunu arttırmağa ve ülkesinin hudutlarını genişletmeğe muvaffak olmuştur. Mangıt sülâlesi ilk devirlerde yalnız Zerefşan vâdisi ile Amu-Derya 'ya kadar cenuptaki araziye, cenûb-i şarkîde de Surhan 'a kadar olan arazi ile Merv ve Belh 'e hâkim bulunuyordu. Mâverâünnehr 'in geri kalan kısmı Hokand hanlarının elinde idi. Buhârâ

emîri bu yerler için yaptığı muharebelerde muvaffak oldu ve 1842 'de Hokand şehrini de zaptederek, bütün Mâverâünnehr 'i bir hükümdarın idaresi altında birleştirdi. Seyyahlardan Mayendorf 'un tahminine göre, emîr Ḥaydar devrinde (1820) Buhârâ hanlığı 2.478.000 nüfusu ihtivâ ediyordu ki, bunun 1.726.000 kadarı türk (özbek, türkmen, kırgız, kara-kalpak v.b.) ve 650.000 kadarı tacik olup, geri kalan ahâliyi arap (50.000), iranlı (40.000), efganlı (4.000), yahudi (4.000) ve çingeneler (2.000) teşkil etmekte idi.

Naṣr Allāh 'tan sonra emîr olan Muẓaffar al-Dīn tahtına oturduğu sırada (1860—1885), Sır-Derya nehrinin aşağı mecrasında yerleşmiş bulunan ruslar buradan Türkistan 'ın içerilerine doğru yavaş-yavaş ilerliyorlardı. Emîr, rusların ilerlemesine mâni olmak için, bir çok muharebelere girişti ise de, yeni silâhlar karşısında mağlûp oldu. 1868 'de son Zire-Bulak muharebesinde ruslara mağlûp olunca, hacca gitmek bahanesi ile, memleketini terketmek istedi ise de, ingiliz rekabetini göz önünde tutan Rusya buna müsaade etmedi ve Buhârâ 'yı yarı müstakil bir hanlık hâlinde yaşatmağı daha münasip buldu. Hattâ Buhârâ hanlığının, rus silâhı sâyesinde, komşuları hesabına genişlemesini teşvik etti; bu suretle bir asırdan fazla bir zamandan beri Buhârâ emîrinin hükmü hâricinde kalan Şehr-i Sebz, Hisar ve Dervaz havâlisi de Buhârâ 'ya ilhak edildi. 1873 'te Hive hanlığından aldıkları arazinin bir kısmını da ruslar Buhârâ emîrinin idaresine verdiler. İlk devirlerde Buhârâ hanlığı tamamiyle müstakil addedilip, Rusya 'ya yalnız dostluk muahedesi ile bağlı idi. Buhârâ emîri Taşkend 'deki rus umumî vâlisi ile değil, doğrudan doğruya Petersburg ile münasebette bulunduğu gibi, Türkiye 'ye de hususî bir elçi göndermişti. Fakat çok geçmeden, Buhârâ hâric ile temastan men'edildi ve doğrudan doğruya rus hâriciye nezaretine bağlı olduğunu göstermek için, Türkistan 'da hususî bir rus ajanlığı te'sis olundu. Hanlığın, siyasî istiklâli gibi, askerî kudreti de ortadan kaldırılmıştı. Buhârâ emîrinin bir rus memuru hâline gelmesinden memnun olmayan ahâlinin kıyamlarını tenkil için, dâimâ rus askerî kuvvetinden istifâde ediliyordu. Muẓaffar al-Dīn 'in oğlu 'Abd al-Aḥad (1885—1910) rus-kazak askerî teşkilâtına ithâl edilerek, kendisine „general adyutant" rütbesi verilmişti. 'Abd al-Aḥad 'in hükümdarlığı devrinde ruslar daha bir çok imtiyazlar elde ettiler. Buhârâ arazisinden geçen demir yolu üzerinde rus kasabaları te'sis edilerek, buralara rus ahâli getirilip, yerleştiriliyordu. Bundan başka Buhârâ — Efganistan hududunun muhafazası ile gümrük işleri de rusların eline geçmişti. 1901 'de Buhârâ 'nın para darbetmek hakkı elinden alındı. Bu husûsta cereyan eden müzakereler sonunda Buhârâ emîrinin, mikdarı 25.000.000 tenkeyi (rublenin aş. yk. 1/3 kıymetidir) geçmemek ve rus bankasında bulundurulmak şartı ile, para darbetmek hakkını tanıdılar. Çarlık Buhârâ 'da her türlü islahat ve terakki teşebbüslerine de mâni oluyordu. Buhârâ 'da bulunmuş olan rus memurlarından D. N. Logofet 1909 'da şunları yazıyor: — „Buhârâ ingiliz hâkimiyeti altında bulunmuş olsa idi, çoktan medenî bir memleket hâline gelmiş olurdu".

Buhârâ hanlığını içinden çürütmeğe ve ortadan kaldırmağa matuf faâliyet 'Abd al-Aḥad 'in oğlu ve halefi Mīr 'Alīm (1910—1920) devrinde de devam etti. Dâhildeki teceddüt ve islâhat hamlelerine karşı müteassıp zümreyi himâye ve mezhep ihtilâfını tahrik eden Rusya ve onun Türkistan 'daki memurları idi. Fakat gittikçe hızını arttıran bu hareket nihâyet „genç buhârâlılar cemiyeti" şeklini aldı. 1917 'de patlayan büyük rus ihtilâli üzerine, Buhârâ hanlığının rus boyunduruğundan kurtulma zamanının gelmiş olduğu takdir edilmeğe başladı ise de, emîr, „genç buhârâlıların" teceddüt ve islâhat hareketine karşı daha şiddetli tedbirler almaktan geri kalmadı. Buhârâ emîri, nisan 1917 'de, rus memurlarının şiddetle mâni oldukları teceddüt ve islâhat hakkında bir ferman neşretti ise de, ertesi gün „genç buhârâlılar" 'ın nümâyişini de şiddetle tenkil ettirerek, daha mürteci bir hükûmet teşkil eyledi. Mart 1918 'de rus bolşevikleri Buhârâ 'ya muvaffakıyetsiz bir sefer icra ettiler. Bunun üzerine Buhârâ 'da bir çok münevverler katledildi. Eylül 1920 'de Buhârâ, rus bolşevikleri tarafından, işgâl olundu ve emîr Mīr 'Alīm Ḫan önce şarkî Buhârâ 'ya ve oradan 1921 şubatında Efganistan 'a iltica etti. Bu suretle Buhârâ 'da Mangıt sülâlesi sona erdi ve yerine Buhârâ cümhuriyeti te'sis olundu.

„Genç buhârâlıların" gâyesi, Buhârâ emîrliği yerine tam müstakil millî bir hükûmet ikame etmek idi ve bu husûsta bolşevik ordusundan yardım göreceklerini umuyorlardı. Filhakika bolşevik ordusu ilk günlerde genç buhârâlılara bâzı ümitler telkin etmekten geri durmadı; yeni hükûmete „Buhârâ halk cümhuriyeti" adı verilmesi genç buhârâlıları memnun etmişti. Ekseriyeti genç buhârâlılardan ibaret olan yeni hükûmet, teşrin I. 'de, Buhârâ hanlarının sarayında, Buhârâ halkının umumî kurultayını topladı. Bu kurultay yeni rejimi tasdik ve yeni Rusya ile sıkı bir münasebet te'sis ediyordu. Buhârâ halk cümhuriyeti, evvelce Buhârâ emîrlerinin hâiz olduğu para

darbetme hakkını muhafaza ediyor ve Moskova 'ya olduğu gibi, Ankara, Kâbil ve Bakû 'ya da birer elçi (ḳāṣid) gönderiyordu. Fakat askerî kuvvet, eskiden olduğu gibi, yine ruslarda kalıyordu. Şarkî Buhârâ 'da yeni rejime karşı baş gösteren kıyam hareketini tenkil için, Buhârâ halk cümhuriyeti hükûmeti bu rus kuvvetinden istifâde ediyordu. Buhârâ halk cümhuriyeti, Türkistan 'da „b a s m a c ı l ı k" adını alan millî kıyam hareketinin devamı müddetince yaşayabildi. Bilâhare iġfâl edilmiş olduklarının farkına varan genç buhârâlıların da iltihak ettikleri ve Osmanlı harbiye nazırı Enver Paşa 'nın iştirâki senelerinde en şiddetli safhasında bulunan bu millî kıyam hareketinin, bilhassa Enver Paşa 'nın şehâdetinden sonra, zaafa uğraması neticesinde, Buhârâ halk cümhuriyeti 1924 'te ortadan kaldırılarak, arazisi o sıralarda teşkil olunan Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan cümhuriyetleri arasında taksim edildi. 178.750 km². arazisi olan Buhârâ, 3.000.000 'a yakın nüfusu ihtiva ediyordu.

B u g ü n k ü B u h â r â. Rusların orta Asya demir yolu üzerindeki Kagan istasyonunda inşa ve „Yeni-Buhârâ" adını verdikleri kasabadan ayırt edilmek için, „Eski-Buhârâ" tesmiye edilen ve Buhârâ hanları ile Buhârâ halk cümhuriyetinin idare merkezi olan tarihî Buhârâ şehri, 1924 taksiminde Özbekistan cümhuriyetiue isabet etmiş ve bugün aynı adı taşıyan vilâyetin idarî ve iktisadî merkezi olmuştur. 1926 nüfus sayımına göre, yalnız Buhârâ şehrinde, 82,1 % 'i türk, 8,4 % 'ü tacik, 0,2 % 'si türkleşmiş arap olmak üzere, 48.000 nüfus vardı. 7 kazaya ayrılan Buhârâ vilâyeti ise, 16.300 km². mesaha-i sathiyeyi ve 346.000 nüfusu ihtiva etmekte idi.

Buhârâ, yalnız Özbekistan için değil, belki bütün Türkistan için mühim iktisadî bir merkez rolünü oynamaktadır. Buhârâ 'da tertip edilen panayırların muamelâtı kabarık rakamlar ile ifâde olunuyor. Panayırların ithâl maddelerini ağaçtan mâmûl eşya ile kumaşlar, buğday, pirinç, şeker, petrol ve gaz-yağı teşkil eder. İhrac maddeleri ise, kuru üzüm, pamuk, yün, kara-kül (astıragan) derileri, mahallî dokuma mamulâtı ve buular arasında bilhassa halı ve ipekli kumaş gibi şeylerdir. Yalnız kara-kül 15.000.000 ruble gelir temin ediyordu. Bir kültür merkezi olmak itibariyle Buhârâ 'da 1924 yılında 15 ilk mektep, 1 lise, 6 sau'at mektebi, 2 ana mektebi, 1 yaşlılara mahsus mektep, 4 kütüphâne, 4 klüp, 1 müze, 1 tiyatro ve 1 matbaa vardı. Bunlardan başka câmilerde eski usûlde tedrisata devam eden bir çok medreseler dahi mevcut idi.

Buhârâ, san'at eserleri bakımından, orta çağ mimarîsi için, âdetâ bir müze gibidir. Kapalı çarşıdaki yer-altı câmii eski bir ateşgede olup, islâm devrinden çok evvel inşa edilmiştir. İslâm devri mimârî âbidelerinden Sâmânîlerden İsmail (ölm. 907) 'in türbesi hasseten zikre değer. Murabbâ bir plân üzerine inşa edilmiş olan bu türbenin dört köşesinde sütûnlar vardır ve duvarları tuğla tezyinat ile süslenmiştir. XII. asır âbidelerinden 1127 'de Arslan-Han tarafından yaptırılan Kalyan minâresi ile XII. asır plânı üzerine 1540 senesinde inşa edilmiş olan Ulu câmi de tarihî ve bedîî âbidelerdendir. XIV. asır âbidelerinden en kıymetlisi Bayan Kulu Han türbesidir. Ulug Bey 'in medresesi XV. asra âittir.

Buhârâ mimarîsinin parlak devri XVI. asra rastlar. Mîr 'Arab (1536) medresesi ile 'Abd al-Ḫān medresesi bu devir eserlerindendir. XVII. asır mimarîsinde nebatî tezyinatta ifrata gidilmiş olduğu göze çarpmaktadır ('Abd al-'Azîz medresesi gibi). XVIII. ve XIX. asırda mimarlıkta bir inhilat başladığı görülüyorsa da, Halif Niyaz Kul tarafından 1807 'de inşa edilmiş olan 4 kuleli medrese bedî'î bir kıymeti hâizdir.

B i b l i y o g r a f y a: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de Muḥammed Vafā Karmînagī, *Tuḥfat al-Ḫānī* (XVI. ve XVII. asırların mebânisine âit); *Tārīḫ-i Mīr Sayid Šarīf Rākim* (krş. Bar. V. Rosen, *Collections scientifiques de l'institut des langues orientales du ministère des affaires étrangères*, III, 115 v.d.); Vāṣifī, *Badā'i' al-vakā'i'*; Maḥmūd b. Amīr Valī, *Baḥr al-asrār fī manāḳib al-aḫyār* (Cod. Ind. off., nr. 575); Halil Ethem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927), s. 431—439 (Şiban ve Can-oğulları ile Mangıt hanlarının şeceresi); Şihāb al-Dīn b. Bahā' al-Dīn al-Marcānī, *Kitāb mustafād al-aḫbār fī aḥvāl Ḳazān va Bulġār* (Kazan, 1303); Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, II, 1250 (mad. BUHÂRÂ); A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türkistan ve yakın mâzisi* (Kahire, 1929—1940; *Türk ili tarihi*, İstanbul, 1943); P. Malev, *Oçerki Buḫarskago ḫanstva* (Taşkent, 1876); L. Kostenko, *Turkestanskiy kray*, II, 102 v.d.; Kuznetsov, *Darvaz* (Noviy Margelan, 1893); A. A. Semenov, *Etnograficeskie oçerki Zarafşanskiḫ gor, Karategina i Darvaza* (Moskova, 1903); A. A. Bobrinskoy, *Gortsı verḫov'ev Pyanca* (Moskova, 1908); A. Serebrennikov, *Pamir* (*Ejegodnik Ferganskoy oblasti*, I, 90 v.d.); Ḫanikov, *Opisanie Buḫarskago ḫanstva* (Petersburg, 1843); D. N. Logofet, *Buḫarskoe ḫanstvo pod russkim protektoratom* (Petersburg, 1911), I — II; A. İ. Makşeev, *Obzor Turkestana i nastupitelnogo dvijeniya na nego russkiḫ*, (Petersbug, 1890); A. N. Kuropatkin, *Zavoyevanie Turkmenii s oçer-*

kom voyennih deystvii v Sredney Azii (1839—1879), Petersburg, 1899; *Bolş. Sov. Entsik.* (Moskova, 1927), VIII, 267—269, 286 v.d. (Buhârâ); Barthold, *Orta Asya tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927; bilhassa 12. ders.); Vambery, *Geschichte Boehara's oder Transoxaniens* (Stuttgart, 1872); Howort, *History of the Mongols*, II, 686 v.d.; F. H. Skrine ve D. Ross, *The Heart of Asia* (London, 1899) G. le Strange, *The lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 460 v.d. (MİRZA BALA.)

BUHÂRÎ. AL-BUḪĀRÎ, ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. İSMĀ'ĪL AL-CU'FÎ AL-BUḪĀRÎ (810—869), hadis imamlarının en büyüğüdür. 13 şevvâl 194 (21 tommûz 810)'te Buhârâ'da doğdu; daha küçüklüğünde, babası öldüğünden, yetim olarak büyüdü. Ceddi Bardizbah (bu ismin iran. *pardāz* „kavmi lehçesi" kelimesinden geldiği zannedilerek, garplı müsteşrikler tarafından iranlı olduğu ileri sürülmüşse de, bu delil Buhârî'nin milliyetini tesbite kâfi değildir) olup, bunun oğlu al-Muğîra, Buhârâ âmili al-Yamān al-Cu'fî tarafından müslüman edilmiş ve bu sebepten kendisine, mânevî mevlâsına izâfetle, al-Cu'fî nisbesi verilmişti. Buḫārî daha 11 yaşında iken, hadis ile meşgûl olmağa başladı; muhaddis al-Dāḫilî'nin meclisine devam etti; zekâsının keskinliği ve hâfızasının kuvveti ile etrafındakilerin hayret ve takdirlerini kazandı. Hattâ al-Subkî'nin rivâyetine göre (*Ṭabaḳāt al-şāfi'iya*, II, 4), al-Dāḫilî bâzı hatalarını o zaman 11 yaşında bulunan Buḫārî'nin yardımı ile tashih etmiştir. Buḫārî 16 yaşında İbn al-Mubârak ve Vakî'in eserlerini ezberlemiş bulunuyordu. Memleketinin bütün ulemasının derslerinde bulunduktan sonra, 210 senesinde annesi ve kardeşi Aḥmed ile birlikte, Mekke'ye gitmiş ve hacc ifâdan sonra, kardeşi tekrar Buḫārā'ya dönmüş ise de Buḫārî orada kalmıştır. Mekke'de bilhassa 'Abd Allāh b. al-Zubayr al-Ḥamîdî (ölm. 834)'den şâfi'î fıkhını öğrenmiş ve 18 yaşında sahâbe ve tâbi'inin hüküm sureflerini ve sözlerini toplamış ve *al-Ṣaḥîḥ*'indeki ricâli tenkit için, hadis râvilerinin tercüme-i hâllerini ihtivâ eden ve bu sâhada büyük bir kıymeti hâiz bulunan *al-Tārîḫ al-kabîr* (bk. Ayasofya kütüp., nr. 3069 ve 3071; Harovitz, *MSOS*, X, 1, 40; bu eser *al-Tārîḫ al-ṣaġîr* adı ile Buḫārî tarafından hulâsa edilmiş ve bu hulâsa 1325'te Hindistan'da tab'edilmiştir. 251 sahife olan bu matbû nushanın sonunda Buḫārî'nin *al-Żu'afā al-ṣaġîr* isimli kitabı vardır; bk. Ahlwardt, *Verzeichnis der ar. Hss. der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, nr. 9914)'ini „mehtaplı gecelerde ve Peygamberin kabri yanında" yazmıştır. Kitabında zikrettiği râvilerden „her birine dâir bir-iki kıssa bildiğini, fakat ihtisara riâyeten, hepsini zikretmediğini" söylemektedir.

Mısır, İran, Irak ve Hicaz'ı dolaşarak, pek çok kimselerden hadis rivâyet eden Buḫārî, 6 sene Hicaz'da ve 5 sene de Basra'da kalmıştır. Buḫārî Mısır'dan Mâverâünnehr'e kadar tanınmış ilim merkezlerinde hadis tedris ettikten sonra, Buhârâ'ya döndü. Burada da bir müddet kalıp, şehrin âmili Ḫālid b. Muḥammed'in kasrında hadis okutması için, vâki olan talebini reddedince, şehri terke mecbur kaldı. Semerkandlıların dâvetine icâbeten Ḫartank'e kadar giden Buḫārî, Semerkandlılardan bir kısmının kendisini istemediklerinden dolayı, aralarında münâzaa çıktığını işitince, bir müddet Ḫartank'te kalmış ve bu esnada hastalanmıştır. Nihâyet ikinci ve kat'î dâveti müteâkip ata binmek üzere iken, kendisine fenalık gelmiş ve bir müddet sonra hayata gözlerini yummuştur (30 ramazan 256 = 31 ağustos 869). Buḫārî zayıf, orta boylu, derin zühd ve takva sâhibi ve cömert bir zat olarak tanılır.

Buḫārî'yi islâm âleminde en yüksek mevkie çıkaran eseri, *Kur'an*'dan sonra en sahih kitap olarak tanınan *al-Cāmi' al-ṣaḥîḥ*'idir. Al-Kutub al-sitta („altı kitap") 'nin en meşhuru olan bu kitabında Buḫārî, tanınmış bir sahâbeden rivâyet edilen ve râvileri şika'dan olup, aralarında rivâyet hususunda ihtilâf bulunmayan hadisleri toplamış ve bu suretle bütün râvî halkalarını birbirine bağlayarak, hadisin kaynağına kadar gitmiştir. Eserini 97 kitaba ve bunları 3.730 bâba ayırmıştır. Bu kitaplar da *'ibādāt*, *mu'āmalāt*, *siyar*, *maġāzî*, *mu'cizāt* ve *Ḳur'ān* âyetlerinin tefsirine dâir olup, Taḳî al-Dîn İbn al-Ṣalāḥ'a göre, mükerrerleri ile birlikte, 7.275 hadis zikretmiştir. Buḫārî'nin bu kitabını 16 senede ve 600.000 kadar hadisten intihap ederek, meydana getirdiğini söylediği rivâyet edilir. Fıkıh meselelerini zikre ihtimam gösterdiği için, metinlerin arasına bunları yerleştirmek suretiyle, kitabını daha faydalı bir şekle sokmuştur (*al-Ṣaḥîḥ*'in tertibi hakkında daha fazla mâlûmat için, bk. al-'Asḳalānî, *Muḳaddima fatḥ al-Bārî*, Bulak, 1301).

Al-Cāmi' al-ṣaḥîḥ'in bugün tanınmış olan metni, 'Alî al-Yūnînî (ölm. 1260) tarafından meydana getirilmiştir. Al-Yūnînî, kendi nushasını, 676 senesinde nahiv imamlarından Camâl al-Dîn İbn Mâlik (ölm. 1273)'in yardımı ile, al-Ḥāfiẓ Abū Ẕarr al-Haravî, al-Aṣîlî, şamlı müverrih İbn 'Asâkir ve Abu 'l-Vaḳt'tan dinlenilen nushalar ile mukabele ederek, kitabın sahih bir metnini meydana getirmiştir. Al-Yūnînî'nin, bu ihtimam ve itinasından dolayı her kes tarafından istinsah edilen bu nusha, ulema arasında

itibar kazanmıştır (krş. ayrıca L. Krahl, *Le Recueil de tradition musulmanes*, Leyden, 1862—1868 ve Juynbol, IV. *ayn. esr.*, 1908). Al-Yūnīnī 'nin el-yazısı ile olan nusha şimdi Kahire 'de Ak-Boğa medresesi kütüphânesindedir. Yazma nushaları hakkında krş. R. Basset, *Giornale della Società astat. ital.*, X, 76—91; El Bokhari, *Les tradiction islamiques* (trc. O. Houdas ve W. Marçais, *Pabl. de l'école des langues or. viv.*, seri IV, cild VI v.d.), I—III, Paris, 1903, 1906, 1908; *Le livre des testaments du Çahih d'el Bokhari* (trc. şerh ve izah, L. Peltier), Paris, 1909; C. Rieu, *Suppl. to the Cat. of arabic Mss. in the Brit. Mus.*, s. 77. *Al-Cāmi' al-Ṣaḥīḥ* 'in pek çok tabıları varsa da, (Bulak, 1280, 1282, 1284, 1289; Kahire, 1279, 1305, 1307; Bombay, 1269, 1869, 1873; Mutah, 1873) 1315 senesinde Matbaa-i Âmirede, 8 cild olarak, Hacı Zihni Efendi 'nin tashihi ve al-Ḳasṭallānī şerhinin yardımı ile, harekeli basılan tabı ve Abdülhamid II. 'in emri üzerine Mısır ulemasından mürekkep bir hey'et tarafından al-Yūnīnī 'nin nushası esas tutularak, nusha farkları tesbit edilmek suretiyle, 1312 senesinde 9 cild hâlinde basılan tabı en iyisidir (krş. Sergis, *Ma'cam al-kutub al-'arabīya*, s. 53). *Ṣaḥīḥ* 'in müteaddit şerhleri arasında şunlar meşhur ve matbûdur: 1. İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *Fatḥ al-Bārī fī şarḥ al-Buḫārī* (14 cild, Bulak, 1300/1301); 2. Maḥmūd b. Aḥmed al-'Aynī, *'Umda al-ḳārī' fī şarḥ al-Baḫārī* (Kahire, 1308; İstanbul, 1309; bilâhare Kahire 'de İdāra al-ṭiba'a al-munīrīya tarafından, 25 cüz hâlinde basılmıştır); 3. Aḥmed b. Muḥammed b. Abī Bakr al-Ḳasṭallānī, *İrşād al-sārī fī şarḥ al-Buḫārī* (Bulak, 1275/1276, 1288, 1304/1305; Kahire, 1307, 1325/1326); Zakarīya al-Anṣārī, *Tuḥfa al-bārī* (Luknow, 1869, 1876; Dehli, 1891); Valī Allāh al-Dahlavī, *Şarḥ tarācim abvāb al-ṣaḥīḥ al-Buḫārī*; Muḥammed Enver al-Kaşmīrī, *Fayż al-Bārī 'alā' ṣaḥīḥ al-Buḫārī* (Kahire, 1357, 4 cild); krş. bir de A.G. Elis, *Cat. of arabic Books in the British Mus.*, s. 200 v.d.

Ṣaḥīḥ 'i hulâsalar arasında en meşhur ve mütedâvil olanları, 'Abd Allāh İbn Abī Camra, *Cam' al-nihāya fī bad' al-ḫayr va 'l-ġāya* (297 hadisten ibâret olan bu hulâsa, bizzat İbn Abī Camra tarafından, *Bahcat al-nufūs* ismi ile, şerh-edilmiş ve 4 cüz olarak, 1355 senesinde Mısır 'da basılmıştır; 'Abd al-Macīd al-Şarnūbī tarafından da şerhedilerek, 1302 'de Mısır 'da tabedilmiştir) ile Aḥmed b. Aḥmed al-Zabīdī, *al-Tacrīd al-ṣarīḥ li aḥādiṣ al-cāmi' al-ṣaḥīḥ* (isnat ve mükerrerler çıkarılmış; Bulak, 1285, Kahire, 1306, 2 cild) isimli eserlerdir. *Al-Tacrīd*, Aḥmed b. İbrāhīm al-Şarḳāvī (*Fatḥ al-mabdī bi şarḥ maḫtaşar al-Buḫārī*, Mısır, 1307 ve 1330, 3 cild) ve Muḥammed b. Ḳāsim al-Ġazzī tarafından, arapça olarak, şerhedilmiş ve Aḥmed Naim Bey tarafından da türkçeye çevrilmiş ise de, ancak 2 cildi basılmıştır (bk. *Tacrīd-i şarīḥ tercümesi*, Evkaf mat., 1928). Bakiyesi, diyânet işleri reisliği tarafından, Kâmil Milas 'a tercüme ettirilmektedir. Muḥammed Şiddīḳ Ḥasan Ḫān tarafından, Zabīdī 'nin muhtasarına *Kitāb 'uyūn al-Bārī li ḥalli adillat al-Buḫārī* isimli bir şerh yazılmıştır. Buḫārī 'nin te'lifatı arasında, 3 râvî ile Peygambere ulaşan hadisleri ihtivâ eden ve Muḥammad Şāh b. Ḥāc Ḥasan tarafından şerh-edilen, *al-Ṣalāṣiyāt* (Hindistan 'da basılmıştır), yine hadîse dâir ve al-Suyūṭī tarafından ihtisar edilen *al-Adab al-mufrad* (Hind., 1306; İstanbul, 1319), Buḫārā âmilī Ḫālid b. Aḥmed ile aralarında geçen hâdise üzerine, kulların fiillerinin mahlûk olduğuna dâir yazdığı *Ḫalḳ af'āl al-'ibād* (Dehli, 1306) isimli eserleri vardır. Buḫārī 'ye bu eserlerinden maada *Tafsīr al-Ḳur'ān* (bk. Casiri, *Bibliotheca arabico-hispana*, nr. 1255, ayrıca krş. Fagnan yzm., Alger, 1683, 3), *Tanvīr al-'aynayn bi daf' al-yadayn* (Kalkutta, 1256, ordu diline tercümesi ile birlikte) ve *Ḫayr al-kalām fī 'l-ḳirā'a ḫalf al-imām* (Mısır, 1320) isimli eserler de isnat edilmektedir. Bu son eserin kenarındaki *Ḳurrat al-'aynayn* ise, *Tanvīr al-'aynayn* 'in aynıdır. Krş. bir de Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn*; Sergis, *ayn. esr.*; İbn al-Nadīm, *al-Fihrist* (Mısır, 1348), s. 321.

Bibliyografya: Makale içinde gösterilenlerden başka bk. al-Ḫaṭīb al-Bağdādī, *Tārīh Baġdād*, Mısır, 1931 (nşr. Ḫancī), 424; İbn al-Kaşīr, *al-Bidāya* (Mısır, 1932), XI, 24 v.d.; Abu 'l-Falāḥ al-Ḥanbalī, *Şaẓarāt al-ẓahab* (Mısır, 1350), II, 134 v.d.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Bulak, 1299), I, 576; Al-Navavī, *Taḥẓīb al-taḥẓīb*, (Haydarâbâd, 1326), IX, 47; al-Şavḳānī, *Nayl al-avṭār* (Mısır, 1344), I, 10; 'Alī al-Ḳārī, *Şarḥ tuḥfa al-fikar* (İstanbul, 1327), s. 65, 142, 196; Al-Suyūṭī, *Tadrīb al-rāvī* (Mısır, 1306), s. 24 v.d., 37; Abu 'l-Fidā', *al-Muḫtaşar* (Mısır, 1323), II, 48; al-Ḫazracī, *Ḫalāṣa al-taḥẓīb* (Bulak, 1301), s. 327; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Ḫancī), Mısır, 1906, II, 85; Taşköprülü-zâde, *Miftāḥ al-sa'ada* (Haydarâbâd, 1329), II, 4 v.d., (trk. trc. *Mavzū'āt al-'ulūm*, İstanbul, 1313, I, 577 v.d.); 'Abd al-Raḥmān Aşraf, *Taẕkira al-ḥikam* (Bulak, 1252), s. 186; *Dā'irat al-ma'ārif* (Beyrut, 1881), V, 229; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*; Broekelmann, *GAL*, I, 157, *Suppl.*, I, 260. (KASIM KUFRALI.)

Bu makale KASIM KUFRALI tarafından tâdil ve tevsi edilmiştir.

BUHÂRÎ. Aʿ. BUḪĀRĪ, MUḤAMMED B. 'ABD AL-BĀḲĪ ABU 'L-MA'ĀLĪ 'ALĀ' AL-DĪN AL-MEKKĪ, arap müelliflerinden olup, Suyūṭī 'ye

ilâve olarak, 991 (1583) yılında habeşlerin meziyetlerine dâir, *al-Ṭirāz al-manḳūš fî maḥāsin al-ḥubūš* unvanı ile, bir eser yazmıştır (krş. Ahlwardt, *Verzeichnis der ar. Hdss. der kgl. Bibliothek zu Berlin*, nr. 6118; Pertsch, *Die arab. Hdss. der herzogl. Bibliothek zu Gotha*, nr. 1694; Vollers, *Katalog der islam. u. s. w. Hdss. der Universitätsbibliothek zu Leipzig*, nr. 738; *Catalogus codd. mss. or. qui in Museo Brit. asserv.*, II, codd. arab., nr. 325, 1268; Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Arabic Mss. in the Brit. Mus.*, nr. 1268; *Bibliothecae Bodleianae codd. mss. or. cat.*, I, 659 (bâzı kulâsalar için bk. II, 1363); *Fihrist al-kutubḫāne al-Ḫidiviye*, VI, 81.

Bibliyografya: Flügel, *ZDMG*, V, 81; XVI, 696—709 (C. Brockelmann.)

BUḤAYRA. [Bk. BUHAYRE.]

BUḤAYRA AL-MUNTİNA. [Bk. LÛT GÖLÜ.]

BUḤAYRE. BÛḤAYRA (BÉHÉRA), „göl"; *baḥr* („deniz") 'in ism-i tasgiri ve aynı zamanda Mısır 'ın şimâl-i garbî vilâyetinin ismidir. Nil'in *Raşîd* (Rosetta) kolunun garbına düşen bütün bavâliyi ihtivâ ve şimâl hududunu deniz teşkil eder. Cenupta 30° 25' şimâl arzında, Vâdi Naṭrûn 'un cenûb-i şarkî nihâyetleri hizasında, Cîze eyâleti ile hemhudut olur. Nüfusu 631.225 olup, 7 kazaya (*markaz*) taksim olunmuştur: Abū Ḥummuṣ, Şubrā Ḫīt, Damanhûr, Kafr al-Davār, al-Nacîla, Raşîd, Etya'i (Teh okunur) ve al-Berūd. Bu kazalarda 365 şehir ve köy ile 2.582 aded ufak obo mevcuttur. İskenderiye ise, bu vilâyete bağlı olmayıp, başlı başına idare edilmektedir.

Fâtımîlerden Mustanşir zamanında Mısır vilâyetlere taksim edildiği zamandan beri, Buḥayra vilâyeti mevcuttur. Takriben eski Ḥavf Ġarbî 'ye tekabül eder. Ḥavf Ġarbî, Mustanşir 'ın ıslahatından evvel 11 kazaya (*kūra*) taksim edilmişti. Ḳuḍā'î tarafından zikredilen bu eski kazalardan birinin ismi, al-Buḥayra idi. Ḳalḳaşandî bundan „Büḳîr gölünün" murad olunduğunu tahmin etmektedir. Bu mutalâa, Buḥayra isminin şimâlde bâzı mevsimlerde tamamiyle kuruyan büyük göllerin birinden bütün vilâyete verilmiş olması ihtimâline dayanıyorsa, doğrudur. Mamafih Buḥayra aynı zamanda, Lane 'e göre, „geniş bir arazi sâhası, alçak veya sıkıntılı memleket" mânasına gelen *baḥra* kelimesinin ism-i tasgiri de olabilir. Orta çağlarda Buḥayra, bugün Ġarbîye 'yo mülhak olan Fuvva kazası dâhil olduğu için, daha geniş idi. Vilâyet taksimatından sonra, Damanhûr Buḥayra 'nin merkezi oldu. İbn Cî'ân tarh edilmiş olan vergi mikdarını 741.294 dinar ve nâhiyelerinin sayısını da 222 olarak kaydeder.

Bibliyografya: W. Willcocks, *Egyptian Irrigation*, 2. tab., s. 221 v.d.; Boinet Bey, *Diction. Géographique de l'Egypte*, bk. Béhéra; Ḳalḳaşandî, *Ṣav' al-ṣubḥ*, 8. 239; ayn. mll. (tre. Wüstenfeld), 99, 111; İbn Dukmāḳ, V, 101; İbn Cî'ân, *al-Tuḥfa al-saniîya*, 4; Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 72 v.d., 169; Yāḳūt, I, 514. (C. H. Becker.)

BUHLŪL. [Bk. BÛHLÛL.]

BUHTAN. BUHTÂN (Bohtân), Dicle nehrinin tâbii olan bir akar suyun ismi olup, yine bu isim altında, bir taraftan Dicle ile Buhtân suyu, diğer taraftan Meğâra yakınında Dicle 'ye dökülen (küçük) Ḫâbūr arasında bulunan arazi anlaşılır. Etrafını kuşatan araziden kuvvetli nehir kolları ile ayrılan bu bölge, kaidesi Buhtân suyu, dılı'ları bir taraftan Dicle ve diğer taraftan Ḫâbūr olan epeyce gayr-ı muntazam bir müselles teşkil eder ki, şimâlde — Şirvân, cenupta — Zāḫō, garpta — Ṭūr 'Abdîn ve şarkta — Ḥakkārî ile tahdid edilmiştir.

Buhtân suyu ismini, çıktığı mıntakadan alır. Siird 'in 15 km. cenûb-i garbîsinde, şimâlden gelen Bitlis çayını aldıktan sonra, bir az daha aşağıda Til yakınında Dicle 'ye dökülür. Buhtân suyunun menbaını tanıtan R. Wünsch (1883) 'ün seyahatleri olmuştur. Arap coğrafyacıları bu ırmağı Vâdi 'l-Zarm namı altında tanıyorlar (krş. M. Hartmann, s. 65 v. dd.).

Buhtân idarî bir mefhum olmayıp, coğrafîdir. Buhtân 'a izâfe edilebilen mahaller Erûh, Cizre ve Şirnak 'tan ibâret olmakla beraber, halk bu ismi yukarıdaki hudutlara dâbil memleket hakkında kullanmaktadır.

Bu isim bugün umumiyetle Bohtân diye telâffuz olunur. Avrupalı seyyahlar bunu Bootân ve Bottân şeklinde yazmışlardır. Yeni süryânî lisanında buna, Botān ve Boṭān denilmektedir. Fakat kelimenin ilk şekli Boḫtān idi; bu husûsta en kuvvetli salâhiyet sâhipleri (Balāzorî, s. 176; Yāḳūt; bk. madd. ĀBÎL, BÂZ ve CURZAḲÎL; Şaraf al-Dîn 'in kürt kroniki) bu memleket ahâlisinin sıfatını dâimâ Buḫtayya şeklinde yazıyorlar. Aynı şey süryânî müelliflerinde de görülmektedir (*Buḫtayyē*); bk. *ZDMG*, I, 59. Bu isim, asırlardan beri bu havâlide oturan ve vaktiyle hâkim ırk vaziyetinde bulunan Boḫtî kürtlerinden kalmıştır. Nöldeke (*ayn. esr.*) ve bu zatın fikrine iştirâk eden H. Kiepert (*Lehrb. der alt. Geogr.*, 1878, § 81), bir çok kısımlara ayrılmış olan bu kabîlenin Herodot (III, 93) 'ta ermenilerin yanı-sıra zikredilen Παχτυες 'lere tekabül ettiğini tahmin etmektedir. M. Hartmann (*ayn. esr.*, s. 103), dudak seslerindeki fark dolayısiyle, böyle bir yaklaştırmayı şüpheli bulmaktadır.

Orta zaman arap müelliflerinde Bohtân veya Buḫtân 'ın coğrafî ismine hiç tesadüf olunmuyorsa da, evvelce söylediğimiz gibi, yalnız abâ-

lisine nisbet gösteren sıfatlara rastlanıyor. Mevzuubahs olan memleketi ifâde etmek lâzım geldikçe, bu müellifler bir az daha şumûllü olan Zavazān kelimesini kullanıyorlar. Yāḳūt bu mıntakanın Ermeniye dağları ile Azerbaycan, Diyarbekir ve Musul arasında olup, halkının ekseriyeti ermeni olmakla beraber, içinde kürt kabîlelerinin de bulunduğunu söylemekte ve bu kürtler arasında müstahkem hisarları bulunan Başnavī ve Boḫtīlerin mevkilerini göstermektedir. Curzaḳīl Boḫtīlerin en ehemmiyetli kalesi sayılıyordu ve kıralларının ikametgâhı idi.

Buhtān 'ın genişliği tahminen 5.000 km². kadardır. Bu mıntakayı 1887 'de baştan başa dolaşan Hyvernat ve Müller-Simonis o zaman meskûn mahallerin mikdarını 300 olarak tahmin etmişlerdir. M. Hartmann 'ın 269 meskûn mahalli ihtivâ eden listesinde, bunun 230 'u Buhtān 'a âit olduğu söylenebilir. Umumiyetle meskûn mahallerin mühimleri, başlıca ırmakların kenarında bulunmaktadır; msl. Bâzabdā (bugünkü Cazīrat ibn'Omar), Finik ve Siirt. Siirt, bu mıntakanın hudutları hâricinde bulunduğu hâlde, bugün Bohtān 'ın en büyük şehri addedilmektedir. Arap coğrafyacıları diğer meskûn yerler arasında, Ardumuşt, Alḳī, meşhur dağ kalesi Dērgulī v.b. zikrederler. Buhtān 'ın nüfusu XX. asır başlarında, Lehmann 'a göre, muhtelif 10 aşîretten ibâret olan kürtlerden terekküp ediyordu. Bunlardan Şüvā aşîreti reisi, kendisine Buhtān Ağası unvanını vermekte idi. Buhtān 'da ermenilere ile nasturîlere de rastlanmakta idi.

Coğrafî bakımdan Buhtān az araştırılmıştır. XIX. asır seyyahlarından (J. Rich, Layard, Sandreczki, Socin, Çernik, Sachau, Müller-Simonis, Lehmann-Haupt ve Belck) ekserisinin verdiği mâlûmat pek muhtasardır. Bunlar daha ziyâde dolaştıkları Dicle ve Buhtān sâhillerine âittir. Memleketin dâhilini ancak 1883 'te Wünsch, Maunsell ve H. Burckhardt (1894) görebilmiştir. Dicle ve Ḫābūr arasında küçük bir ova istisna edilirse, bütün Buhtān yüksek ve vahşi dağlardan müteşekkildir. Bunların en meşhuru Cūdī [b. bk.] olup, müslümanlara da geçmiş olan Mezopotamya an'anesine nazaran, Nūḥ 'un gemisinin oturduğu dağ bu idi. Birinci cihan harbi senelerinde Türk haritacıları bütün bu hâvalinin 1: 200.000 mikyaslı bir istikşaf haritasını almışlar ve böylelikle, o zamana kadar pek az bilinen bu geniş sâha hakkında, ilk defa doğru bir fikir edinilmesine imkân vermişlerdir.

Buhtān, coğrafî bakımdan, şarkî Anadolu 'nun bir parçasını teşkil eder. Fakat tarihte her zaman göçebe aşîretler ile meskûn olan bu mıntaka, şimâlin Hind-Avrupa âlemi ile cenûbun sâmî âlemi arasında mutavassıt bir vaziyette bulunmuştur. Osmanlı idare kadrolarında Buhtān 'ın işgâl ettiği mevki evvelce pek muayyen değildi. Hattâ 1514 'te Çaldıran muharebesinden sonra bile, memleket ahâlisi arazinin serp vaziyetinden istifâde etliler. Ancak geçen asrın ikinci yarısından itibaren, Bâbıâli yavaş yavaş bu mıntaka kürt reislerinin mutlak kudretlerini azaltmağa ve Buhtān 'ı doğrudan-doğruya merkeze bağlamağa başlamıştır.

Buhtān üzerine kıymetli bir tarihî ve topografik tetkiki M. Hartmann 'a borçluyuz (bk. *bibliyografya*). Bu eser daha ziyâde bu neviden bir izaha hizmet edecek mâlzemeyi hâvidir. Aralarında başta zikredilmesi muvafık olan mahal isimleri listelerini ihtivâ eden bu mâlzeme, 1. al-Ḫālidī 'nin kürtçe-arapça kamusundan (*Dictionnaire Kurde-arabe*, İstanbul, 1310), 2. arap coğrafyacılarından, bahusus Yāḳūt 'tan, 3. Şaraf al-Dīn (ölm. 632 = 1137) 'in kürt vekayinâmesinden (*Şaraf-nāme*, nşr. Veliaminof-Zernof, Petersburg, 1860—1862) ve 4. resmî türk sâlnâmelerinden, 5. garplı seyyahların nakil ve rivâyetlerinden iktibas edilmiştir. Zeyil bundan maada Urmiyeli iki süryânî râhibin, yeni süryânîce olarak yazdıkları ve 1852 'de neşredilen seyahatnâmeyi ihtivâ eder. Fazla olarak süryânî ve ermeni eserleri Buhtān hakkında kıymetdar mâlûmatı ihtivâ ediyorsa da, üzerlerinde daha henüz çalışılmamıştır.

Bibliyografya: Yāḳūt, *M. 'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 57, 957, yk. bk., Curzaḳīl ve Zavazānu; Ritter, *Erdkunde*, IX, 708 v.dd.; Roediger ve Pott (*Zeitschr. f. d. Kunde des Morgenl.*, III, 9, Buhtān kürtleri üzerine); Nöldeke, *Neusyrische Grammatik* (Leipzig, 1868), s. XVIII, not. 2 (Buhtān ismi üzerine); *Petermann' Geogr. Mitteil.*, 1889, s. 115 v.dd., 139 v.dd.; Maunsell (*Geografical Jurnal*, (1894), III, 81 v.d.); Hyvernat ve Müller-Simonis, *Vom Kaukasus zum persischen Golf* (Mainz, 1897), s. 236 v.dd.; M. Hartmann, *Bohtān* (*Mitteil. der Vorderasiat. Ges.* (1896), I, nr. 2, s. 85—144; II, 1897, nr. 1, s. 103; her iki kısımda ardı arası kesilmeksizin tâkip edilen sahife rakamları: s. 1—163; bibliyografya, s. 147—149); Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt* (Berliu, 1910), I, 334 v.d.

(M. STRECK.)

BUḪT-NAṢAR. [Bk. BUHTUNNASR.]

BUHTUNNASR. BUḪT-NAṢAR [Nabokodonosor II. (m. ö. 604—561), Bâbil hükümdarı olup, Nabopolassar'ın oğludur.; hükümdarlığının iptidâlarında mısırlıları Filistin ile Suriye 'den tardederek, Fırat sâhilindeki Karḫemiş mahallinde fir'avn Neḫao II. 'yu ağır mağlûbiyete uğrattı (605). Suriye prensleri, ittifak akdederek, Mısır ile birlikte, Buhtunnasr 'a kar-

şı mukavemeti devam ettirmek istedilerse de, bu teşebbüs, Kudüs'ün zaptı ve yahudilerin Bâbil esâretine düşmesi ile neticelendiği gibi (587), Mısır ile Bâbil arasında 568'de vukû bulan neticesiz bir muharebeye de sebep oldu. Buhtunnasr, bilâhare Bâbil hâkimiyetini kabûle mecbur olan Finike'nin Tyr şehrini de, uzun muhasaraya rağmen, zapta muvaffak olamadı. Buhtunnasr'ın bıraktığı sayısız kitâbeler, *Kitab-ı Mukaddes* ile kadim yunan müelliflerinin bahsettikleri askerî muvaffakiyetlerden çok az bahsederler. Bu kitâbelerden başlıcasında Buhtunnasr'ın inşaat sâhasındaki faâliyetini öğreniyoruz; daha babası tarafından başlanmış olan Bâbil şehrinin tahkimatını ikmâle muvaffak olmuş ve bu şehri, zaptı zor bir kale hâline getirmiştir; meşhur „asma bahçeleri" inşası ile bir çok şehirlerdeki mâbedlerin tâmirleri de Buhtunnasr'a âittir].

Araplar Buḫt-Naṣar adı altında, Nabonassar ile Nabuchodonosor'u birbirine karıştırmışlardır. Hippark'tan sonra, Batlamyus'un, *Almacastî* adlı eserrinde, milâddan 747 sene evvel başlayan Nobonassar takvimini kullanmıştır. Bîrûnî ve Mas'ûdî (*Tanbîh*, trc. s. 265) bu takvimi biliyorlardı. Mas'ûdî, bu tarihi fars seneleri ile mukayese ederek, Buḫt Naṣar mebdei tarihi ile Yezdigird mebdei tarihi arasında farkın 1379 fars senesi ve 3 aydan ibaret olduğunu kaydeder. „Birinci" Nebukadnezar (Nabonassar) ile ikincisi, yâni Nabuchodonosor, arasında, Bîrûnî takriben 143 sene geçmiş olduğunu kaydeder (*Chronology*, s. 31; Nabonassar devri hakkında bk. Paul Tannery, *Recherches sur l'hist. de l'astronomie ancienne*, 1893, s. 158, 162).

Bîrûnî (s. 31)'ye göre, ismin fârisî şekli Buḫt-Narsî'dir ki bu, bâzılarına nazaran, „çok feryad ve figan eden" mânasını ifâde eder; Buḫtanaṣṣar bunun araplaşmış şeklidir.

Müslüman müverrihler Kitâb-ı mukaddes'teki Nabuchodonosor fıkrasını haylı tahrif etmişlerdir. Onlar ekseriya bu zatı, o zamanlar Belh'te ikamet ve İran hükümdarı namına icray-ı hükmeden bir satrap veya bir Irak *marzbân*'ı olarak gösterirler (Mas'ûdî, *murûc*, I, 117). Kudüs'ün fethi esnasında Nabuchodonosor, kıral Manasse'yi esir etmiş imiş; bu, Kitâb-ı mukaddes'teki Sedekia'dır (*Chronique de Ṭabarî*, trc. Zotenberg, I. 491). Mas'ûdî'nin söylediğine göre, Nabuchodonosor Benî İsrâ'îl'den 18.000 kişiyi, esir olarak, götürmüş; Tevrat'ı eline geçirmiş ve bir kuyuya atmış. İsraililer, menfadan avdetlerinde, Tevrat'ı oradan çıkarmışlar (*ayn. esr.*). İran hükümdarı veya bizzat Buḫt-Naṣar, Dînûzâd adlı bir yahudi kızı ile evlendi; bu kadın bilâhare dindaşlarının kendi memleketlerine iâdesini te'min etti. İşte Mas'ûdî, Esther'in tarihini bu şekilde tağyir eder ve diğer cihetten bu vekayiin bir çok şekillerde hikâye edildiğini söyler.

Buḫt-Naṣar iki defa Kudüs'ün önlerine geldi ve iki defa şehri tahrip etti; birinci muhasaranın akibinde Mısır'ı eline geçirdi. Farsça Ṭabarî hülâsasında arslan çukurundaki Danyal ile hayvan şekline giren Nabuchodonosor fıkrası vardır. (B. CARRA DE VAUX.)

BUḪTURÎ. [Bk. BUHTURÎ.]

BUHTURÎ. AL-BUḪTURÎ, ABÛ 'UBÂDA AL-WALÎD B. 'UBAYD, III. asırda (aş. yk. 204—284 = 819—897) yaşamış bir arap şâiridir. Nisbesinden de anlaşılacağı gibi, bu zat Ṭay' kabîlesinin Banî Buḫtur aşîretinden olup, aşîretinin şan ve şerefini sık sık tebcil etmiştir. Doğum yeri Manbic (yahut bir rivâyete göre, Manbic civarında Zardafna isminde bir köy)'dir. Manbic'de doğduğunu bir çok defalar söylemiş olan Buḫturî nihâyet orada bir mülke sâhip oldu ki, bu mülk, İştaḫrî zamanında orada bulunan oğlu Ṣâbit'e intikal etmiştir. Âşıkane kasîdelerinin „nesiblerine" mevzû teşkil eden 'Alva bint Zurayḳa ismindeki kadın, Halep civarında Buṭyâs'landır. Al-Fatḥ b. Ḫâḳân (I, 44)'a takdim ettiği bir manzûmede, Buḫturî bu kadından, nesibden başka olarak, Suriye'de bıraktığı „mahbûbe ve kalbinin sürûru" tâbirleri ile bahseder. Diğer bir şiirinde ise, aynı kadını müstehcen sözler ile, hicvetmiştir; bu hâle göre, 'Alva'nin hakikî bir şahsiyet olduğu şüphesizdir. Nesiblerinde bahsettiği diğer kadınlar ise, böyle değildir. Buḫturî'nin, yine Ṭay' kabîlesine mensûp, büyük şâir Abû Tammâm ile görüşmüş oldukları itimada lâyık görünen rivâyetlerden anlaşılıyor ise de, bu mülâkat hakkında verilen mâlûmat birbirini tutmamaktadır. Söylendiğine göre, Abû Tammâm, Buḫturî'yi Ma'arrat al-Nu'mân ahâlisine, kasîdeci olarak, tavsiye etmiş ve onlar da şâiri, 4.000 dirhem maaş ile, yanlarına almışlardır. Eğer bu rivâyet doğru ise, bu zamanda yazmış olduğu şiirleri divanına idhâl etmemiş olacaktır; çünkü „al-Nu'mân köyü", divanda şâirin hayatında pek sonraları bir rol oynamış olması lâzım gelen İbn Ṣavâba [b. bk.] ile münasebetinden dolayı geçer. Divanındaki şiirlerin en eskileri (*Aġânî*, IX, 102) Abû Naḥṣal'in üç kardeşleri olan Banî Ḥumayd'ler, Abû Muslim, Abû Ca'far (aynı isimde olup, 214'te Bâbek tarafından öldürülmüş olan şahıs ile bir olup olmadığını tâyin güçtür) ve Abû Tammâm ile buluştuğu evin sâbibi Abû Sa'îd Muḥammed b. Yûsuf (ölm. 236) gibi, kabîlesinin mârûf âilelerine ithaf edilmiştir. Abû Sa'îd'e ithaf ettiği kasîde (*Dîvân*, I, 169), gâliba divandaki kasî-

delerin en eskisi (227 senesinde yazılmış olması muhtemeldir) olacaktır; bunda şâir, halife al-Mu'taṣim'ın vefatı dolayısiyle, Abū Sa'īd 'i teselli etmektedir. Al-Wāṯiḳ'ın saltanatı zamanında (II, 194), hakkında medhiyeler yazdığı vezir Muḥammed b. 'Abd al-Malik b. al-Zayyāt, Buḥturī'nin ilk hâmisi olmuştur. Medhiye ithaf ettiği diğer bir âile de 'Abd Allāh b. Ṭāhir âilesi idi; bu zatın oğlu Muḥammed 237'de Bagdad nâibi nasbedilmişti. O tarihten pek sonra yazılmış olmaması icap eden şiir ile Buḥturī Muḥammed'in memuriyetini tebrik etmektedir (II, 125). Şâir, 'Abd Allāh'ın diğer iki oğlu Sulaymān ve 'Ubayd Allāh ile uzak akrabasından diğer bir zata da medhiyeler yazmıştır. Buḥturī'nin, al-Mutavakkil'in saltanatı zamanında, ilk defa olarak, saray şâiri tâyin edilmiş olması muhtemeldir. Bu sırada kendisine *Ḥamāsa*'sini ithaf ettiği al-Fatḥ b. Ḫāḳān'dan himâye görmekte idi. Şâir, al-Fatḥ ile bir aralık araları açılmış olmasına rağmen, her iki hâmisine de bir çok medhiyeler yazdı. Al-Mutavakkil'in 3 oğlunu da veliahd tâyin ettiği 235 senesinden sonra, ermenilerin isyanı (237), halifenin muvakkaten Şam'da ikameti (243), Nayrūz'un tekrar iâdesi (245) ve Mutavakkilīya'nin inşası (245/246) gibi, ber mühim vak'ayı Buḥturī'nin bir medhiyesi tâkip etmiştir. Mas'ūdī bize bir hikâye nakletmektedir ki, bunda Buḥturī, iki velinimetinin kendi gözü önünde öldürüldüklerini anlatır; al-Mutavakkil için yazdığı mersiyede (I, 28), vak'ada hâzır bulunduğu hâlde, yanında silâh olmadığı için, velinimetini gereği gibi müdafaa edememiş olmasından dolayı mâzûr olduğunu ve bununla beraber elleri ile yapabileceği kadarını yaptığını söyler. Buḥturī, al-Mutavakkil ile Fatḥ'i kendisinin en büyük hâmileri gibi yâdetmekten fârig olmamıştır (II, 163; I, 112). Bu felâketten sonra, şâir Manbiʿ'e çekildi; fakat çok geçmeden, al-Muntaṣir için yazdığı bir medhiye ile tekrar meydana çıktı ve gerek al-Muntaṣir, gerek onu tâkip eden halifelerden al-Musta'īn, al-Mu'tazz, al-Muhtadī ve al-Mu'tamid devirlerinde saray şâirliği vazifesini görmekte devam etti. Bilhassa al-Mu'tazz nezdinde pek mergup olmuş gibi görünüyor. Ona bir çok kasîdeler ithaf ettiği gibi, halife ile 'Abd Allāh b. al-Mu'tazz arasında çıkan bir hâdisede Buḥturī, halifenin emri ile, meyancılık bile etmiştir. Fakat al-Mu'tamid'in saltanatının son yıllarında nufuzunu kaybetmiş gibi görünmektedir.

Saray şâirliğindeki muvaffakıyeti sâyesinde, tabiî olarak, hilâfetin bütün nufuzlu erkânı ile münasebetler te'sis etmiştir. Nitekim şiirlerinde zikrettiği zatlar mârûf şahsiyetlerdir. Bunlar arasında vezir 'Ubayd Allāh b. Yaḥyā b. Ḫāḳān, Ḥasan b. Maḥlad, Sulaymān b. Vahb ve İsmā'īl b. Bulbul gibi vezirler, Aḥmed b. Ṭūlūn, Mālik b. Ṭavḳ ve biraderi Muḥammed gibi, serdar veya vâliler, İbn Ṣavāba, Abū Nūḥ 'Īsā b. İbrāhīm gibi, divan erkânı, 'Alī b. Munaccim ve İbn Ḥamdūn gibi, saray kurenası ile, gramerci Mubarrad, coğrafyacı İbn Ḫurdāẕbeh ve üdebadan Abu 'l-'Aynā bulunmaktadır. Şâirin divanı, gerek bahsettiği zatların tam isimlerini vermek ve gerek tarihçilerin ihmâl ettikleri hâdiselerden bahsetmek ve yaşadığı zamanlara âit bir çok tafsilâtı ihtivâ etmek suretiyle devrinin vekayinâmelerini tamamlamaktadır.

Halifelere ithaf ettiği kasîdelerde Abbâsîlerin bir taraftan 'Alī tarafdarları, diğer taraftan da Emevîlere karşı yaptıkları mücadelelere dâir bir çok telmihler vardır. Yalnız bir defa bir islâm memurun bir hıristiyan yüzünden işkenceye konulmuş olması dolayısiyle, Emevîler devrine hasretini ifâde etmiştir. Buḥturī bunlarda, umumiyetle, amcanın hilâfete tevarüs etmek hakkı, 'Abbās'ın şahsî meziyetleri ve şâirin, yağmur üzerinde sâbir bir te'sir gibi göstermek istediği 'Abbās'ın *s i ḳ a y a*-imtiyazı üzerinde durur; bundan başka *m a v ā l ī* namı verdiği iranlıların islâmiyete olan hizmetleri ve bunların araplara müsâvî olduğunu, Abbâsîlerin alevîlere ifa ettikleri hizmetleri, al-Manṣūr'a yaptığı gibi ve hemen-hemen aynı üslûp ile, tebarüz ettirir. Buḥturī sarayları tavsif etmekten büyük bir haz duyar. Meselâ *Z a v v* ismi verilen gemi gibi, sâbih sarayı, al-Mutavakkil tarafından yaptırılan sarayları, al-Mu'tazz'in yaptırdığı Ma'ṣūḳ ve Maṣūḳ ismi verilen binaları ve oğlu Abu 'l-Ġavṯ ile birlikte ziyâret edip, hakkında çok alâkaya değer bir manẓûme yazdığı eski İran hükümdarlarının İvân harâbelerini târif eder (I, 108). Bir harp gemisini de yine böyle sitayişle (I, 257) ve al-Mu'tazz'in hacılar için yaptırdığı su yollarını da tavsif etmiştir (II, 146). Eserinde, al-Muvaffaḳ ile kumandanlarının âsî Zenclere karşı olan muharebelerine dâir de, tabiî, bir çok imâlar vardır.

Buḥturī, diğer bu sınıf şâirler gibi, dâimâ rica ve niyaz eder: ya haractan kurtulmak (I, 106, 127, 189) yahut arazi ve emlâk istemek maksadı ile (I, 150; II, 152) veya kendisini haksız vergiler ile soymak isteyen memurlara karşı himâye edilmesi için, yalvarır dururdu (II, 153). Çok defa da kâfi derecede mükâfat görmediğinden (I, 257) yahut da kendisine edilen vaidlerin tutulmadığından şikâyet ederdi (I, 222). Aġānī Buḥturī'nin, para koparmak için, kullandığı garip bir kurnazlıktan bahsediyor. Kölesi Nasīm'i, dostlarına satar, sonra da bundan ayrıldığından o derecelerde acı bir surette şikâyet ve tazallum eder imiş ki, köleyi alanlar

onu yine kendisine iâde ederlermiş. İbrâhîm al-Mudabbir'e yazdığı şiirlerde bundan da bahsedilmektedir (I, 179—181).

Buḥturî ölüm yatağında iken hicviyelerinin imha edilmesini vasiyet etmiştir. Aġānî müellifi de hakikaten, bunların en iyilerinin zay' olmuş bulunması mümkün olduğunu söylüyor. Bununla beraber bir çoğu mahfuz kalmıştır. Kalanlardan anlaşıldığına göre, yazdığı medhiyelerinde tâkip ettiği ve o sınıf şâirlerin umumiyetle tuttukları usûl, bu medhiyeleri kabûl edilmediği takdirde bunların yerine hicviyeler yazılacağını imâ eden tehditler ile para koparmaktan ibarettir. Bunun içindir ki, divanında bir çok defalar aynı zatın medih ve zemmine âit şiirler görülmektedir. Bir çok defalar da yalnız şahsî hisler ile değil, siyâsî mülâhazalar ile lisan değiştirdiği görülür (İbn Ṭūlūn hakkında olduğu gibi). Edebî rakipleri arasında 'Alî b. al-Cahm (II, 88, 99, 107) ile Ḥasan b. Racā (II, 107)'yı tahkir ve terzîl etmiştir; buna mukabil Di'bil ile arasının iyi olduğu görülmektedir (II, 177). Şiirlerinin birinde gramercilere (II, 132) ve bir çoklarında da hıristiyanlara hücum etmektedir (II, 96, 112).

Arap münekkitleri kendisini, Abū Tammām ve al-Mutanabbî ile, Abbâsîler devrinin en mühim şâirlerinden addetmektedirler. Buḥturî ile Abū Tammām'ın mukayesesi, bu münekkitlerin pek hoşlandıkları bir münakaşa mevzuudur ve buna dâir bir çok makaleler yazılmıştır. Şâirin kendi fikrine göre, şiirlerinin en iyileri Abū Tammām'ın şiirlerinin en iyilerinden aşağı ise de, kendi şiirlerinin en fenaları onun şiirlerinin en fenalarından iyidir. Mas'ūdî, kitabının bir kaç sahifesini bu mevzua tahsis etmiştir; Ḥasan b. Bişr al-Āmidî (*Kitāb al-muvāzana bayna Abī Tammām va 'l-Buḥturî*) bu bahsi uzun-uzadıya mutalâa eder; fakat bu müellif de, Buḥturî'yi yükseltmek için, açıktan açığa tarafgirlik etmiş olmakla itham olunur. Avrupalı münekkitler, Buḥturî'yi, Mutannabî'ye nisbetle, daha dûn mertebede, fakat her hâlde Abū Tammām'dan çok daha kuvvetli bir şâir sayabilirler.

Fihrist, Buḥturî'ye, divanından başka olarak, bâzı „şâirâne fikirler" hakkında bir eser ile birlikte, bir de *ḥamāsa* izafe etmektedir. Bunların ikisi de, Leyden'de bir yazma eser içinde bulunarak, 1909'da facsimile hâlinde neşredilmiştir. Divanı, görünüşe göre, 424 senesinden kalma bir yazmadan çıkarılarak, 1300'de İstanbul'da basılmıştır. Kasîdeler ithaf edilmiş oldukları âile ve şahıslara göre, şöyle-böyle tasnif edilmiş ise de, bu usûle tam riâyet edilmemiştir. Viyana kütüphânesinde de böyle bir yazma vardır (*Katal.*, I, 436). Bunda şiirler, Şūlî tarafından, alfabe sırası ile tanzim edilmiş olup, bu mecmuanın bir kısmı Münich'te (*Katal.*, nr. 508) mahfuzdur. Buḥturî'nin şiirlerini, mevzûlarına göre, mükemmel bir surette tedvin eden zatın 'Alî b. Ḥamza al-İṣfahānî (Yāḳūt, *Mu'cam al-udabā*, V, 200'ü olduğu söylenir (*Fihrist*, s. 165). Buḥturî divanının bâzı nushalarında *Salāsil al-ẕahab* unvanı da görülür. Buḥturî divanı üzerine, Abu 'l-'Alā' tarafından *'Abaṣ al-Valīd* unvanı ile, yazılan şerhin bâzı parçaları *Muḳtabas*'te neşredilmiştir. Bu müellif (Abu 'l-'Alā'), *Rasā'il* (tab. Oxford, s. 90) adlı eserinde, garip bir şurette, Buḥturî'nin „tavus ayaklı" olduğunu kaydetmektedir.

Bibliyografaya: *Aġānî*, XVIII, 167—175; İbn Ḫallikān (trc. de Slane), III, 657—666. (D. S. MARGOLIOUTH.)

BŪḲ. [Bk. BÛK.]

BÛK. BŪḲ, boru nevinden, her çalgıya verilen isimdir. Kadeh biçiminde ağızlıkları olan nefesli çalgılar iki kısma ayrılır: 1. mahrûtî boru tipi ve 2. üstüvânî boru tipi.

1. Mahrûtî boru tipi. *Kur'an* (VI, 73; LXXIV, 8; LXXVIII, 18)'da zikredilen *ṣūr* ve *nāḳūr*'un, al-Cavharî (ölm. 1003)'nin dediği gibi, mahrûtî boru tipinde olup-olmadığı şüphelidir; her hâlde islâmiyetten önceki arap ve acemler, hayvan boynuzundan yapılmış üstüvânî boru şeklinde bir musikî âleti bilirlerdi. Bunun bir örneğini IV. (m. ö.) asırda, bir yunan san'at eserinde görmekteyiz; bu eserde bir asyalı muharip böyle bir çalgı çalmaktadır (Gerhard, *Apulische Vasen*, levha II). Araplar, bu çalgıyı âsûr dilinde *ḳarnu* ve ibrânîde *ḳeren*'den müştak *ḳarn* adı ile tanımış olsalar gerektir. Bu çalgı hâlâ şarkta, bâzı tarikatler arasında, kullanılmakta olup, türk rivâyetine göre, esâtirî İran hükümdarlarından Minuçihr (Evliya Çelebi, I/II, 238) tarafından icat edilmiştir. Bu çalgının resimleri için bk. Advielle, s. 9; Lavignac buna *nafir* demektedir (s. 3075). Bu çalgının zamanımızdaki nümûnelerini müzelerde, meselâ New-York'ta, Crosby Brown Collection'unun 2454 numarasında, bulmak mümkündür. Bu âlet muhtelif boylarda yapılmış olup, en küçük örneği Avrupa'nın büğülü muâdili olarak, 25—35 cm. uzunluğundadır (Buhle, *Die musikalischen Instrumente in den Miniaturen des frühen Mittelalters*, levha 1 ve 3). Daha büyük bir tipi, Avrupa'nın olifant veya askerî borusuna yaklaşan ve 50—100 cm. kadar uzunluğunda (Buhle, *tür. yer.*, levha 2) olup, İbn Baṭṭūṭa (ölm. 1377)'nın târif ettiği, bir fildişinin içi oyularak yapılmış Sudan borusuna bir az benzer. Endülüs araplarından al-Şaḳundî (ölm. 1231) muazzam bir *ḳarn*'dan, yânî *abā ḳurūn* („boynuzlar babası") denilen

büyük bir borudan, bahseder (al-Maḳḳarī, *Analectes*, II, 144) ki, Muḥammed al-Ṣaġīr (*Taẕkirat al-Nisyān*, s. 45)'in de zikrettiği adam boyundaki kocaman boru ile bâzı benzerlikler arzetse gereklir. Londra'da Victoria and Albert müzesinde (salon 63, nr. 2953—1862), X. veya XII. asra âit Endülüs üslûbunda fil dişinden güzel bir boru vardır.

Büyük kavkaalardan yapılmış borular VIII. asırda Endülüs araplarınca mâlûmdu. Al-Layṯ b. al-Muẓaffar bu borunun değirmenciler tarafından kullanıldığını ve helezon şekliude bir kavkaa olup, *minḳāf*'a benzediğini söylemesine göre, her hâlde hindlilerin *şankh*'ına müşabih olacaktır (Day, *Music and Musical Instruments of Southern India*, s. 151). Arapların *būḳ* dedikleri çalgı bu idi. Bu devirde araplar muharebede boru kullanmadıkları için, *būḳ*, cenklerde çalınan bir âlet değil idi (İbn Ḫaldūn, *NE*, XVII, 44). Al-Aşma'ī (ölm. 828)'nin bahsettiği bir şâir, bu çalgının hıristiyanlar tarafından kullanıldığını söylemektedir (al-Farazdaḳ'ta da aynı kayıt görülür). Cavharī'ye göre de, bu çalgının harpte kullanılmasını araplar hıristiyanlardan almışlardır. Filhakika *būḳ* kelimesi yunanca βυκάνη ve yahut latince *buccina*'dan gelmiş gibi görünmektedir (Dozy, *Suppl. aux dict. arabes*, yk. bk.). Mamafih *Tāc al-'arūs*'a göre, farsçanın *bārī* kelimesi *būḳ*'un etimolojik menşe'i olarak gösterilmekte ise de, bu iştikak „her hâlde gayr-i vâridir" (Lane, *Lexicon*, yk. bk.). X. asırda, İḫvān al-Ṣafā' risalelerinde (nşr. Bombay, I, 89), sada bahislerini izah etmek için, *būḳ*'a müracaat ediyorlar. Bu zamandan itibaren *būḳ* harp ve dinî merasim musikisinde, bütün islâm ülkesinde mühim bir rol oynuyor (bk. mad. ṬABL-ḪĀNA). *Alf Layla wa-Layla* (nşr. Macnaghten, I, 80; II, 382, 403) hikâyelerinde bu âletten dâimâ bahsedilmekte olup, *nafīr* yâni borudan yalnız bir defa bahsolunmaktadır (II, 656). *Būḳ* tâbiri, gerek kavkaadan ve hayvan boynuzundan, gerek mâdenden olsun, gerek düz veya kıvrık bulunsun, bütün mahrûtî borulu çalgılara denilir. Mâdenî boru (türk. *pirinc boru*)'nun Selçuklular tarafından (Evliya Çelebi, I/II, 238) getirildiği iddia olunmaktadır (XI. asır). Boru imâlâtında, mâden kullanma sâyesinde, kıvrık çalgılarda daha bâriz münhanîler yapılabildi. Şüphesiz bu borular, türklerin ve Akdeniz kıyısı Araplarının kullandıkları borular olup, bunlar haçlılar tarafından zikredilmiş ve hattâ istimâl olunmuştur. *Būḳ* yahut düz veya kıvrık mahrûtî borulu çalgıların resimleri için krş. *The Legacy of Islām* (resim 91); *Ars Asiatica* (XIII, levha I); Brown, *Indian Painting under the Mughals* (levha XXXI, XLVI); Abu 'l-Faẓl, *Ā'in-i Akbarī* (nşr. Blochmann); Kaempfer, *Amoenitatum exoticarum* (s. 743). *Būḳ*'a İran'da Firdavsī (ölm. 1020) devrinden beri rastgelinmekte olup, zamanımızda da mevcuttur (Advielle, s. 9; Lavignac, s. 3075). Bu çalgıya Gürcüslan'da *buki*, Kongo'da *embuchi* (= *al-būḳi*) ve Balkanlarda *buça* denilmektedir. Endülüs magribîlerinde *būḳ*'un ağızlığı kadeh şeklinde olmayıp, içinde kamıştan bir dil bulunurdu ve böylece ağaçtan mâmûl nefesli çalgılar arasına girmekte idi; bk. mad. MIZMĀR. İşte bu çalgı Juan Ruiz (XIV. asır)'in *albogón* (= *al-būḳ*)'udur. Orada *būḳ* ismi altında bir boru da vardı (krş. *bavvāḳ* (!); Schiaparelli'de *Vocabulista in Arabico* ve Pedro de Alcala).

Arapça *būḳ* kelimesinin türkçe ve acemce mukabili *boru* ve *bori*'dir. Bu kelime Mısır ve bugünkü Suriye arapçasında da bulunur (Amery, *English-Arabic Vocabulary*, bk. *bugle*; Ronzevalle, *MFOB*, VI, 29). Bu kelime Balkanlarda *bore* ve *boriye*, Altın-Sâhili'nde *buro* ve Hindistan'da *bhariyā* oldu. *Burġu*, orta Asya müslüman ordularında kullanılan kocaman borudur. İbn Ġaybī (ölm. 1406) bunun, *nafīr* veya alel-âde borudan daha uzun olduğunu söylüyor. Bu kelimenin hindcedeki *buruga*'da görünmekte bulunduğu (Day, s. 153; Lavignac, s. 358) ve yahut bunun „karnâ" mânasına gelen başka bir kelime olduğu ihtimâli vardır.

Mahrûtî boru tipinde olmak üzere, arap müelliflerinin zikrettiği diğer bir çalgı da *şabbūr*'dur. A. X. Idelson (*Yewish Music*, s. 495)'un bu kelimeyi *şafur* şeklinde zikretmesi ile münasebetdar olarak, J. Reider (*YQR*, kânun II. 1934)'in ileri sürdüğü mülâhazalar ihtiyatla telâkki edilmelidir. Buna karşı al-Cavharī bu kelimenin arapça olmadığını söylemiştir. Şüphe yok ki, İbn al-Aṣīr Maed al-Dīn'in zannettiği gibi, bu kelime ibranîcedeki *ṣōfār* kelimesinden iştikak etmiştir. Firdavsī kadîm İran'ın harp âletleri arasında *şaypūr*'u zikreder. Fétis (*Hist. gén.*, II, 157) bu isim ile arapların bugüu kullandıkları bir borudan bahsediyor. Fakat bu çok şüphelidir (bk. *The Saturday Review*, 1882, s. 696); zirâ onun resmini çizdiği çalgının ne idügü belli değildir (krş. Mahillon, I, 182).

2. Üstüvânî boru tipi, üstüvânî borulu çalgılar sınıfından bir âlet; bu isim ekseriya boru tipinden düz bir çalgıya verilmiş olmakla beraber, *nafīr*'dir (bk. Höst, *Nachrichten von Marokos and Fes*, levha XXXI). *Nafīr* kelimesinin Selçuklular devrinden önce (XI. asır) bu mânada kullanıldığı görülmez; fakat bu tipin daha eskiden beri mevcut olması mümkündür. Curt Sachs, bu kelimeyi *nafḫ*'tan iştikak ettirmekle, hata ediyor (*Reallexikon der*

Musikinstrumente, yk. bk.). Aslen *nafîr* kelimesi „bir milletin harbe koşması“ demektir ve bu gâye ile kullanılan boruya da *būḳ al-nafîr*, yâni „askerî boru“ adı verilirdi. İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *Faḫrî* adlı eserinde, *būḳ al-nafîr*'in aynı bir *būḳ*'tan bahsediyor (s. 30). Bundan alelâde *būḳ*'un *nafîr*'den küçük olduğunu çıkarabiliriz. *Nafîr*'in üstüvânî borusu sâyesinde çıkardığı tannân ve keskin sesi, işaretler vermek hususunda *būḳ*'un mahrûtî borusu ile çıkardığı boğuk sesten daha elverişli idi. Bu âletlerin çalınmasını söylemek için kullanılan fiiller, bunlar arasındaki farkı gösterir. Filhakika *būḳ*'u çalan için, *nafaḫa* („üflüyor“) denildiği hâlde, *nafîr* çalan için, *ṣāḥa* („gürlüyor“) denilmektedir. Askerî muzikalarda *būḳ*'lar ile *nafîr*'lerin ne mikdar ve nisbette olduğunu anlamak için, bk. mad. ṬABL-ḪĀNA. İbn Ġaybî zamanında *nafîr*'in boyu 168 cm. (= 2 gez) idi. Arap, acem ve türk işi olarak, bir çok *nafîr* örneği mevcuttur (bk. Martin, *Miniature Painting and Painters of Persia, India and Turkey...*, levha 58; *Ars Asiatica*, XIII, nr. 68). Hindistan'ın *nafîr* yahut *nafîrî*'si de üstüvânî borulu bir çalgıdır (Day, s. 153; Lavignac, s. 358); fakat başka yerlerde bu âletin diğer şekilleri de vardır (Kaempfer, s. 743; Advielle, s. 9). Fakat bu tipin üstüvânî borulu ve düz olanlarının şarktan geldiği (Buhle, s. 28; Schlesinger, XXVII, 326, 353; Galpin, *Old English Instruments of Music*, s. 200) umumiyetle kabûl edilmektedir. Bu çalgı Alphons X. (ölm. 1284) ve Juan Ruiz (ölm. 1350) ile diğer Avrupa orta çağ müelliflerinde görülen *añafil*'dir.

İbn Ġaybî'ye göre, *karnā* arkaya doğru ekseriya „S“ şeklinde kıvrılmış bir boru idi. Kelime, acem lugatçilerinin, Firdavsî'nin *Şāhnāme*'de verdiği şekle uyarak, *karranāy* tarzında telâffuz etmelerine rağmen, şüphesiz sâmî lisanlardan (âsûrî.: *ḳarnu*; arap.: *ḳarn*) iştikak ediyordu. *Nafîr* gibi bu da çok uzun bir boru olup, XVII. asırda İran ve hind-türk askerî mızıkalarının belli-başlı çalgısı idi (Chardin, *Voyages en Perse*; Abu 'l-Faẓl, *Ā'în-i Akbarî*). Mamafih son zamanlarda *karnā* adı düz bir âlete verilmektedir (Kaempfer, s. 743; Advielle, s. 9; Lavignac, s. 3075). XI. asırda Endülüs araplarında, *ḳarn*'ın lâtincedeki *tuba* ve *tuba buccina*'ya muâdil olduğunu görüyoruz (*Glossarium Latino-Arabicum*).

Avrupa üstüvânî ve düz *nafîr*'i şarktan almıştır. Fakat Sultan al-Manṣûr (1567—1602) zamanından beri, Fas'ta bakırdan yapılmış *nafîr* (*Taẕkirat al-nisyān*, s. 117; mütercim *negir* şeklinde yazıyor) kadar uzun olan *ṭrunbaṭa* (= isp. *trompeta*) kullanmaktadır. Türkiye'de *frenk* borusu ve bakırdan yapılmış kıvrık ingiliz borusu (Evliya Çelebi, I/II, 238) mâlûmdur. İran'da da bu âlet kullanılır. XVIII. asrın nihâyeti ve XIX. asrın iptidasında Niebuhr (*Voyage en Arabie*) ve Villoteau (*Description de l'Égypte*), bu tipteki boruyu târif ederek, resimlerini de neşretmekte ve Niebuhr buna *surme* (!) ve Villotcau ise, *nafîr* adını vermektedir.

Bibliyografya: Evliya Çelebi, *Travels of Evliya Efendi* (London, 1846); Advielle, *La musique chez les Persans* (Paris, 1885); Lavignac, *Encyclopédie de la musique* (Paris); *Catalogue of the Crosby Brown, Collection of Musical Instruments* (New-York, 1904—1905); Mahillon, *Catalogue ... du Musée Instramental du Conservatoire Royal de Musique de Bruxelles* (Gent); aynı mll., *La Trompette, son histoire* ... (Brüssel, 1907); Curt Sachs, *Reallexikon der Musikinstrumente* (Berlin, 1913); Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge), İstanbul, 1943; Toderini, *Letteratura Turchesca* (Venedik, 1787); İbn Ġaybî, *Ǧāmi' al-alḥān* (yazm., Bodleian kütüp., Marsh, nr. 282, var. 80); Fétis, *Histoire générale de la musique* (Paris, 1869—1876); Schlesinger, *Encyclopaedia Britannica*; mad. TRUMPET; Chardin, *Voyages en Perse*, 1735; Kaempfer, *Amoenitatum exoticarum* ... (Lemgo, 1712); Corneillo le Brun, *Voyages par la Moscovie, ne Perse, et aux Indes Orientales* (Amsterdam, 1718), I, 200; Bonanni, *Gabinetto armonico* (Roma, 1772); Villoteau (*La Description de l'Égypte, état moderne*, Paris, 1809—1826); Abu 'l-Faẓl, *Ā'în-i Akbarî* (nşr. Blochmann).

(H. G. FARMER.)

BUKA. BŪḲĀ, türk aşîretlerinden biri olan oğuzların reisi olup, müellif İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb., IX, 267 v.d. ve 348) ve Bayhaḳî (nşr. Morley, s. 71)'nin eserlerinde adı geçer. Oğuzların bir kısmı 420 (1029) senesinde, Mâverâünnehr'de diğerlerinden ayrılarak, Horasan hududunu geçmişlerdi (bk. BALḪĀN); Buka bunların arasında bulunuyordu. Bu oğuzlar, hizmetinde bulundukları Sultan Mas'ûd'un emri ile, Nişapur'da Taş-Ferrâş'ın ordusuna iltihaka mecbur oldular. Taş-Ferrâş 422 (1031) senesinde 'Alā' al-Dawla b. Kakūya (krş. DUŞMANZİYĀR) üzerine sevkedilmişti. Horasan'da, gerek bu vesile ile ve gerek Mas'ûd'un seleti Maḥmûd zamanında, yaptıkları şekavetlerden dolayı, Taş bunların reislerinden 50'den fazlasını yakalatıp öldürtmüştür. Aşîretin bir kısmı katliâm edilmiştir. Diğerleri batıya doğru gitmişler, sonraları Horasan'dan Diyarbekir'e kadar muhtelif vilâyetleri dolaşmışlar ve Diyarbekir'de emîr Ḳarvāş b. Muḳallad (Banî 'Oḳayl sülâlesinden)'in kumandası altında bu-

lunan araplara yenilmişlerdir (20 ramazan 435 = 21 nisan 1044). Aynı sene bunlar Damġān 'dan Musul 'a kadar bir çok şehirleri tamamiyle yağma ve tahrip etmişlerdir; fakat bu defa bu göçebe kavmin sebep olduğu felâketler uzun sürmemiştir; İbn al-Aṯīr 'in ifâdesine göre (IX, 277), oğuzlar „bir yaz bulutu gibi" gelip geçmişlerdir. Ba şekavetler hikâye edilirken, Buḳa 'nın ismi sık-sık geçer; bilhassa bu zattan, Azerbaycan 'dan Rey 'e dönen ve bu şehri ikinci defa yağma edip, bilâhare Hemedan şehrinin muhasara ve zaptına iştirâk eden kolun reisi olması dolayısiyle, bahsedilir. Keza Buḳa ismi 434 (1042/1043) senesinde kendilerini maiyetine almak isteyen hemşehrileri sultan Tuġrul Bey 'in teklifini en kaba bir tarzda reddeden reisler arasında da zikredilmektedir. Buḳa, Ḳarvāş 'a karşı yapılan son muharebede dahi hazır bulunmuştur.

(W. BARTHOLD.)

1044 senesi nisanında Musul hükümdarı Ḳarvāş 'a mağlûp olduktan sonra, Diyarbekir bölgesine gelen Buḳa ve arkadaşları Anası-oğlu ile Manşūr ve Göktaş Bey 'ler islâm ülkelerini bırakarak, Bizans memleketine gaza yapmaları yolunda emir gönderen Sultan Tuġrul Bey 'in arzusu üzerine, daha yukarıya çıkıp, Murad suyu istikametini tâkip ederek, Bizans 'a tâbi ve ermeniler ile meskûn olan şehir, kasaba ve köylere akınlar yapmağa başladılar. Bundan sonra Erciş şehri önüne geldiler ve Vaspuragan (Van gölü havzası) 'da vâli (kalapan) olan Stefanos 'a haber ve hediye gönderip, Azerbaycan 'a geçebilmeleri için, müsaade istedilerse de, Stefanos bunu kabûl etmeyerek, bunlara taarruza kalktı; fakat mağlûp ve esir oldu. Bu vak'ayı bize nakleden ermeni tarihçisi Urfalı Matthieu (frns. trc., Dulaurier, s. 80 v.d.) türklerin vâliyi Azerbaycan 'a götürüp, orada Her (Eher) kasabasında öldürdüklerini söyler. İbn al-Azrāḳ ayrıca Sultan Tuġrul Bey 'in, Anası-oğlu ile Buḳa 'yı, 10.000 atlı ile, Diyarbekir bölgesine gönderip, bu havâliyi onlara iktâ ettiğinden, bu iki beyin bu ülkede bir çok gâretleri müteâkip, Mayyāfāriḳīn önüne geldiklerinden, Diyarbekir emîri Naṣr al-Davla Aḥmed b. Marvān 'ın müdafaaya hazırlandığından, nihâyet onlara, 50.000 altın mukabilinde, geriye dönmelerini teklif ettiğinden ve fakat bunların kabûl etmeyerek, şehri muhasaraya hazırlandıklarından bahseder. Diğer taraftan bir gece, sarhoşluk esnasında, bu iki türk beyinin kavgaya tutuşup, birbirini yaraladıklarını, bunun neticesinde her ikisinin de telef olduğunu ve ertesi gün bunu duyan maiyetindeki boy ve oymakların, başsız kalarak, şaşkın bir hâlde, birbirlerine düştüklerini ve bunu fırsat bilen Naṣr al-Davla 'nın şehirden çıkarak, baskın yapıp, onların bir kısmını telef ve esir eylediğini söyler. İbn al-Azrāḳ 'ın vermiş olduğu tarih hatalıdır; bu vak'anın 1047 senesinde vukua geldiğini kabûl etmek zarûrîdir.

(M. HALİL YINANÇ.)

BUKA. BŪḲĀ yahut BŪḲA şeklinde yazıldığı görülen bu mevki, ilk defa olarak, Cerâcime Merda'i 'lerin Suriye 'ye akın etmeleri münasebeti ile zikredilmiştir. Bu isim Emevî halifeleriuden Hişām 'ın devrinde yapılan fütuhatın hikâyesinde de tekerrür eder. İlk defa tabrip edildikten sonra yeniden inşa edilmiş olan Būḳā, X. asırda Antakya ve Tīzīn bölgesinden sonra zikrolunmaktadır. Coğrafyacı Yāḳūt zamanında burası yine mevcut imiş. Būḳā 'nın Antakya ile Cabal al-Lukkām (cenûbî Amanus) 'dan uzakta olmadığını biliyoruz. Bizce Būḳā 'Amḳ yahut aşağı Antakya ovasında ve bilhassa Cūma 'de olsa gerektir. Būḳā arazisinin o zaman bataklıklı olması icap eder; zîra Valîd I. zamanında Ḥaccāc 'ın Irak 'tan gönderdiği mandalar ile zuṭṭları buraya yerleştirmişlerdir. Bu tasvir Curcum köyünün bulunduğu havâliye uygun düşmektedir. Bu köyün ismi Cerâcimelerin hâtırasını muhafaza ediyor. Bu tasvir belki *Bōḳā* kelimesinin muhtemel süryanî etimolojisine de uymaktadır ki, „sivri-sinek ve kurt" mânasında olmasına göre, arazinin bataklık olduğunu hatırlatır. Būḳā 'nın Merda'ilere âit bulunmuş olması gerektir.

Bibliyografya: Ed. Sachau, *SB Pr. Ak. W.*, 1892, s. 327 v.dd.; H. Lammens, *Etudes sur le calife Mo'āviya* I., s. 17; Yāḳūt, I, 762; II, 55; İbn Ḫurdāẕbeh (nşr. Goeje), s. 75; Balāẕurī, *Futūḥ*, s. 149, 162.

(H. LAMMENS.)

BŪḲĀ. [Bk. BUKA.]

BUK'A. [Bk. BUK'A.]

BUK'A. BUḲ'A yahut BAḲ'A (A.); lûgatçilere göre, civarındaki yerlerden her hangi bir suretle bir ayrılığı olan bir arazi parçası mânasına gelmekte olup, *baḳ'a* ise, hassaten suların toplanıp, bataklık teşkil ettiği yere delâlet etmektedir. Bu kelimeye ve bunun tasġīrî şekli olan *al-buḳē'a* kelimesine, çayırlık ovalara verilmiş bir isim olmak üzere, çok rastgelinir. Cemi şekli olan *al-biḳā'* kelimesi bir taraftan Lübnan silsileleri, diğer taraftan Hermon ve Anti-Lübnan dağlarının arasında bulunan büyük Suriye çöküntüsünün, uzunlama olarak, orta kısmını teşkil eden ve vasatî irtifaı 1000 m. olan ovaya alem olmuştur. Eskiden çok revaçda iken, Th. Nöldeke tarafından (*Hermes*, X, 167) reddedilen bir nazariyeye göre, Κοίλη Συρία („çukur Suriye") adı bu ovadan gelmekte imiş. *Al-biḳā'* kelimesi çok defa ibrânîce „yarık ve vâdi" mânasına gelen *biḳ'āh* kelimesinden işti-

kak ettirilmiş ve hattâ o havâlinin en büyük şehri olan Baalbek [b. bk.] 'in ismi misâl olarak gösterilmiştir. Bu ismin izahı için, kelimenin arapça mânasına uygun olarak, Karak Nūḥ ile 'Ayn al-Carr (bugünkü 'Anear) arasında bulunan ve Şam vâlisi Tengiz tarafından 1330 'da kurutularak, ahâli yerleştirilen bataklık mıntakaya işâret etmek daha münasip olur. — Al-Biḳā', tâ eski zamanlardan beri Şam *cund* 'üne tâbi idi. Memlûkler zamanında bu mıntaka 2 dâireye ayrılmıştı: şimâlde — al-Biḳā' al-Ba'labakkī ve cenupta — idâre merkezi Karak Nūḥ 'ta olmak üzere, al-Biḳā' al-'Azīzī, ki bunlar Şam niyâbetinin şimâl vilâyetine (*şafaḳa*) tâbi idiler. Arap müellifler al-Biḳā' al-'Azīzī ismini Ṣalāḥ al-Dīn 'in oğlu al-'Azīz [b. bk.] 'den ve yeni âlimler ise, bunu tercihen Ἀζιζος ilâhından iştikak ettirmektedirler (bk. Pauly-Wissowa, yk. bk.). Hakikaten Nūḥ 'un mezarı, Ḳabr Elyās ve Nebī Şīṯ gibi, bir çok mukaddes makamlardan bir zamanlar bu mıntakaya hususî bir kudsiyet izâfe edilmiş olduğu istidlâl olunabilir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 699; İbn Cubayr (nşr. de Goeje), s. 281; İbn Faḍlallāh al-'Omarī, *Ta'rīf* (Kahire, 1412), s. 179; Ḳalḳaşandī, *Żav' al-ṣubḥ* (Kahire, 1906), I, 289; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 69 ve 422; Quatremère (Maḳrīzī, *Hist. des Salt. Maml.*, II, 1, s. 257 v.dd.); Ritter, *Erdkande*, XVII, 213 v.dd.

(R. HARTMANN.)

BŪḲALAMŪN. [Bk. BUKALEMŪN.]

BUKALEMŪN. BŪḲALAMŪN, Abū Ḳalamūn yahut Bū Ḳalamūn, türkçedo bâzan „kaya keleri" adı da verilen hayvanın türkçe ve farsça ismidir; kelime arapçada bu mâna ile nâdiren kullanılır. *Abū ḳalamūn* kelimesi, aslında elyafından, sırma gibi, parlak bir dokuma yapılan (*Byssus*, „deniz yünü", *ṣūf al-baḥr*) bir kavkaanın adıdır (*Pinna*, yun. ὑποκάλαμον). Filologlar (Şirāfī, Azharī ve Cavharī) *abū-ḳalamūn*'u, bizanslılar tarafından satılan, yanardöner bir kumaş olarak tanırlar. Kelimenin asıl mânası unutulmuştur. Bâzıları Şam 'ın yanındaki Ḳalamūn dağı ile bu kelimeyi alâkalı görüyorlar. İspanya sâhillerinde „deniz yünü" istihsâl ve istimâlinden haberdar olan Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld, II, 364) *abū-ḳalamūn*'u yalnız *abū-barāḳiṣ* [b. bk.] renklerinde dokunmuş bir kumaş sayar.

Bibliyografya: Muḳaddasī (nşr. de Goeje), s. 2401 ve krş. Jacob, *Studien in arab. Geogr.*, cüz 2, s. 61; Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld), I, 406; Iṣṭaḫrī (nşr. de Goeje), s. 42; Dozy, *Suppl.*, I, 6, 853 (*ṣūf al-baḥr*).

(HELL.)

BUKAYR. [Bk. BÜKEYR.]

BŪḲĪR. [Bk. EBUKĪR.]

BUḲRĀṬ. [Bk. BOKRAT.]

BŪLĀḲ. [Bk. KAHİRE.]

BULANDŞAHR. [Bk. BÜLENDŞEHİR.]

BULĀY. BULĀY, POLEİ, arap muharrirleri tarafından Bulāy şeklinde yazılan Polei, cenūbî İspanya 'da bir kalenin eski ismidir. Bulây 'ın yeri Cordova eyâletinde, Cabra ve Lucena 'nın 20 km. şimâl-i garbîsinde, 13.000 kadar ahâlisi bulunan ve bugün Aguilar de la Frontera adını taşıyan küçük bir şehre tekabül eder. Polei 'in Aguilar ile aynı yer olduğu 1258 tarihli bir fermanın verdiği mâlûmata dayanarak, Dozy tarafından tesbit edilmiştir. Endülüs Emevî emîrlerine karşı meşhur 'Omar b. Ḥafṣūn [b. bk.] isyanı tarihinde mühim bir rol oynayan bu mevki, daha XII. asırda, coğrafyacı İdrīsī tarafından, zikredilmiştir. Bugün burada müslüman devrine âit bir kalenin harâbeleri görülmektedir.

Bibliyografya: İdrīsī, *Description de l'Espagne* (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), metin, s. 205; trc., s. 253; İbn Ḥayyān, *Muḳtabis* (Bodleiana yazmaları), *tür. ger.*; Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, yeni tab. (Leyden, 1932), II, 62 v.dd.; ayn. mll., *Recherches*³, I, 307. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

BULDUR. [Bk. BURDUR.]

BULGAR. BULĠĀR, İdil (Volga) havzasında yaşayan bir türk kavmi, VII.—XV. asrın ortalarına kadar devam eden bir türk devleti ve bu devletin merkezi olan bir şehrin adıdır. Bulgar devleti, siyasî bir kuvvet olarak, ortadan kalktıktan sonra, Bulgar adı da, bu devlet dâhilinde yaşayan ahâlinin ismi olarak, tarihe karışmıştır. Bulgar adı yerine, yanlış olarak, yabancılar tarafından Altın-Ordu ahâlisine verilen ve sonra bu devlete dâhil diğer türk kavimlerine de teşmil edilmiş olan Tatar adı kaim olmuş ve bu ad rus istilâsını müteakip, idarede kullanılmakta devam etmiştir. İdil havzası türkleri bugün daha ziyâde Kazan veya şimâl türkleri ismi ile anılmaktadır.

Tarih. Orta İdil ve Ural sâhasının eski yerli ahâlisi Fin-Ugor kavimleri (Çirmiş, Mokşı, Mar, Urmud) ise de, buraya, çok erkenden batı Sibir veya cenup Ural istikametinden muhtelif türk kavimleri gelmişlerdir. II. asırdan IV. asrın ortalarına kadar, İdil-Çolman sâhasında kalan Hunlar, İdil ve Ural sâhasında görülen ilk türk kavmidir. 375 senelerine doğru Balamır 'ın idaresinde Don üzerinden cenūb-i şarkî Avrupa 'ya doğru harekete geçen Hun kütlelerinin bir kısmının orta İdil sâhasında kalmış olması lâzım gelir. Orta İdil havzasının,

300 yıl kadar süren, uzun bir Hun hâkimiyeti devresinde buradaki Fin kavimlerinden bâzılarının türkleşmiş olmaları da kuvvetle muhtemeldir. Bulgarları, Çin kaynaklarında adları geçen „Ting-ling" 'lere bağlamak isteyenler vardır. Bulgarların cedleri sayılan Onogurların milâd sıralarında batı Sibirya 'yı işgâl ederek, İdil havzasına kadar yayıldıkları zannolunuyor (bk. L. Rasonyi, *Dünya tarihinde türklük*, s. 74 v.d.). Bilâhare büyük Hun kütlesi içine karışmışlar ve bunların bir parçasını teşkil etmişlerdir.

Attila 'nın kurduğu büyük Hun imparatorluğu yıkıldıktan sonra, Hun bakayasından olan Kutrigurlar ve Utigurlar Azak denizine yakın bir sâhaya göç ediyorlardı. Bu iki zümrenin müşterek adı, bâzı dilcilerin fikrine göre, „karışık" mânasına gelen B u l g a r olduğu sanılmaktadır. İlk defa imparator Zenon zamanında, 482 'de, asıl adları ile zikredilen Bulgarların Hun kabîleleri arasındaki mevkileri ve Hun ilinden muhaceretleri, „proto Bulgar" meselesine âit bir mevzû olduğundan, Burada o mesele ile meşgûl olmayacağız. İdil Bulgarlarının ise, Bulgarların Utigur kısmı ile ilgileri olduğu sanılmaktadır. Bilindiğine göre (bk. V. N. Ziatarski, *İstoriya na Blgarskata drzava*, I, 1, 1—84) Kutrigurlar Azak denizinin batı tarafında, Utigurlar da doğu kısmında, Kuban boylarına göç ediyorlardı. İki zümre arasında mücadele eksik olmuyordu. 555 yıllarında Utigur Bulgarlarının şimâlî Kafkasya 'ya yakın bir yerde bulundukları, Zachariae Rhetor 'un *Kilise tarihi* 'nde görülür. Tam bu tarihlerde orta Asya 'da vukû bulan büyük kavmî hareketler, şimâlî Kafkasya, Kuban ve Don boylarındaki kavimlerin durumunu da alt-üst etti. 552 'de, Kök-Türklerin baskısı altında, Avarlar İdil 'i geçip, İskit bozkırlarına girdiler ve buradaki kavimleri hâkimiyetleri altına aldılar. Belki de bu Avar gelişi, Kuban ve Don boyundaki Bulgarların (Kutrigur ve Utigurlar) başka başka istikametlere göç etmelerine sebep olmuştur. Mamafih bu sıralardaki durum çok karışık olduğundan, hangi kavmin hangi âmiller altında, nereye ve ne zaman gittiği kat'î olarak bilinemiyor. Nitekim Utigurların bir kısmı addedilen İdil Bulgarlarının, Kuban boyundan, orta İdil sâhasına gelişleri keyfiyeti de karanlıktır. Yine o sıralarda, Sabir (Savir, Suvar) kavminden hiç bahsedilmemesi ve diğer yandan Hazarların yükselmeleri, vaziyeti bir kat daha karıştırıyor. Z. Gombocz (*Bulgarische Lehnwörter im Ungarischen*, Helsingfors, 1912) ve M. Poppe (*Çuvaşy i ih sosedi Çeboksary*, 1927) 'nin dil tetkiklerinden açıkça görüldüğü üzere, macarlar, daha orta İdil sâhasına yakın bir yerde iken, ziraat ve hayvan besleme usûllerini İdil Bulgarlarından öğrenmişlerdir. Buna göre, Bulgarların orta İdil sâhasına VI. asrın sonlarında gelmiş olmaları icap eder. Diğer yandan Votyak ve Zıryan dillerindeki bulgarca unsurlarının, bu iki kavmin müşterek bir dil kullandığı, yâni pro-perm dili devrine mensûp olduğu anlaşılmıştır. İdil Bulgarlarının Kama mıntakasına VI. asırda gelmiş olduklarını bu nokta da te'yit etmektedir.

Utigur Bulgarlarının Avar veya Hazar tazyiki altında — yahut Kök-Türklerin baskısı ile — batıya değil de, İdil boyunca şimâle çıkmalarının sebebi, düşmanları olan Kutrigur Bulgarlarının yolları tutmuş olmalarından ileri gelse gerektir. Kutrigur Bulgarları ise, Özü (Dnepr) ve Turla (Dnestr) aralarında bir müddet kaldıktan sonra, Avar boyunduruğundan kurtulup, 679 'da, Asparuh 'un idaresinde, Balkanlarda bir devlet kurdular. Utigurların bir kısmı da Kafkas dağlarına sığınmışlar ve gâlibâ „Kara-Bulgar" adı ile tanınmışlardı (Kon. Porphyrogennetos, *De adm. imp.*, s. 81 ἡ μαύρη Βουλγαρία). *Ḥudūd al-ʿālam* 'in „iç Bulgarları" bunlar olsa gerektir (nşr. Barthold, s. 38b). Şimâlî Kafkasya 'daki Balkarlar ile bu Bulgarlar arasında münasebet olduğu zannedilmektedir (dil kısmına bk.).

Bulgarlar, VI. asır sonlarında orta İdil sâhasına gelince, burada, eski Hunlardan kalan bâzı türk zümrelerini (msl. Suvarları), türkleşen Fin-Ugor unsurlarını ve yerli Fin-Ugorları bulmuşlardır. Kök-Türk imparatorluğunun batı sınırlarının İdil nehrine dayandığı düşünülürse, İdil boyu Bulgarlarının da, Kök-Türk devletine tâbi oldukları anlaşılır. Bulgar devlet teşkilâtında Kök-Türk te'sirinin de mevcut olması mümkündür. Yine Hazarların da önce Kök-Türk devleti içinde bir beylik teşkil ettikleri ve sonraları kendi başlarına bir devlet kurdukları tahmin edildiğine göre, Bulgar ve Hazar devetlerinin başlangıçları aynı zamanlara rastlasa gerektir. Hazarlar ise, Bizans ve islâm dünyası ile daha çok temasa geldiklerinden, kaynaklarda onlara dâir daha eski kayıtlar bulunuyor. Yazılı kültür âleminden çok uzakta bulunmaları sebebinden İdil Bulgarları hakkında ise, Bizans kaynaklarında tek bir kelimeye tesadüf edilmediği gibi, arap kaynaklarındaki kayıtlar da ancak IX. asır soularında başlamaktadır.

Bulgarların VII.— IX. asırlardaki vekayiine dâir bilgimiz yok denecek derecededir. Bilinen cihet, Hazarlar doğu Avrupa 'da en kuvvetli devlet mertebesine erdikten sonra, İdil Bulgarlarının da Hazar kağanına tâbi olmalarıdır. Bunun ne zaman ve hangi şartlar içinde vukû bulduğu bilinemiyor. Mamafih bu tâbiiyetin pek sıkıcı olmadığı, Bulgarların iç idarelerinde

tamamiyle serbest kaldıkları anlaşılıyor. Hazarların merkezi İdil büyük bir ticaret yeri olunca, Bulgarların da İdil nehri boyunca yapılan büyük ticarete faâl bir şekilde karışmaları mümkün olmuştur. VIII.— IX. asırda İdil boyunca yapılan ticaret bir taraftan Ḫwārizm, İran ve diğer islâm ülkelerini yakından ilgilendirdiği gibi, diğer yandan asılları iskandinavyalı olan Varyagruslar da bu nehir boyunca ticaret yapıyorlardı. Bunun neticesi olarak, İdil Bulgarları ülkesi, muhtelif ülkelerden gelen tüccarların ve ticaret eşyasının karşılaşma veya transit sâhası oldu. Bu durum Bulgarların erkenden ticaret faâliyetine atılmalarını teşvik etti. Orta İdil havzası topraklarının ve ikliminin müsaitliği sayesinde, bu yerlerde ziraat pek erken inkişaf etmiştir. Bulgarlar, yeni yurtlarına girince, kendilerini ziraate verdiler ve orta İdil hayat şartlarına tamamiyle uyarak, toprağa bağlanıp, yerleştiler. Bununla beraber eski âdetlerine göre, senenin muayyen zamanında (ilk bahar ve yaz), çadırlara çıkmağa devam ettikleri anlaşılıyor. Bulgar tüccarlarının, gerek Hazar ilinde ve bilhassa Ḫwārizm'de, gerek umumiyetle Sâmânîler ülkesinde, islâm tüccarları ile sıkı temasları, Ḫwārizmlilerden bâzılarının Bulgar iline kadar gelmeleri — ve belki de yerleşmeleri — neticesinde, Bulgarlar arasında islâm dini yayılmağa başladı. IX. asrın tam sonunda olmak üzere Bulgarlara âit itimada değer en eski kayıtlar, onları, câmileri ve mektepleri olan, tâcir ve çiftçi bir kavim olarak göstermektedir.

İdil Bulgarlarına âit en eski kayıtlar İbn Rūsta'nin *Kitāb al-aʿlāḳ al-nafīsa* adlı eserinde görülmektedir. İbn Rüsta'nin eserinde Bulgarlar hakkında şu mâlûmat veriliyor: „Bulgar, Burdas (Burtas) memleketine komşudur. Hazar denizine dökülen ve İdil (Volga) tesmiye edilen nehir boyundadır. Hazar ve sakalibe (memleketleri) arasındadır; hükümdarları müslüman olup, adı Almuş'tur; memleketleri ormanlıktır. Bulgarlar 3 kısım olup, biri Barsula, diğeri Asġıl ve üçüncüsü Bulgar'dır; bunlar aynı sâhada yaşarlar; Hazarlar bu kavimler ile alışverişte bulunurlar. Buraya ruslar (da) ticaret için gelirler. Bu nehir boyunda oturan bütün (kavimler) onlar (Bulgarlar) ile samur, kakum ve sincap derileri üzerine ticaret yaparlar. Bulgarlar ziraat ile meşgûl bir kavimdir; başlıca buğday, arpa (kaplıca = buray), darı ve diğer tahıl nevileri ekerler. Ekserisi islûm dininde olup, câmileri, mektepleri vardır; müezzinleri ve imamları vardır. Kâfirler (yâni şaman dininde olanlar) yolda karşılaştıkları büyüklere secde ederler. Burdas (Burtas) ile bu Bulgar memleketi arasında 3 günlük yoldur. Bulgarlar onlara (Burtaslara) cenkleşerek, mallarını yağma ve kendilerini esir ederler. Bulgarların atları, zırhları ve tam tertip silâhları vardır. Hükümdarlarına at ve başka şeyler verirler; hükümdar evlenen kimselerden, hediye olarak, bir at, ticaret maksadı ile gelen islâm gemilerinden 1/10 gümrük alır. Giyimleri müslümanlarınkine benzer, kabirleri de müslüman mezarları gibidir. Onların malları (servetleri) ekseriyetle kürklerden ibâret olup, altın ve gümüş (sikke)'leri yoktur; zîra kıymet mıkyasları kürktür; bir kürk (?) onlar arasında 2½ dirhem addedilir; beyaz ve yuvarlak dirhemleri ise, islâm memleketlerinden mübâdele ederek (satın alarak) getirirler" (*BGA*, VII, 141 v.d.).

Bâzı küçük değişiklikler ile al-Bakrī (bk. Chwolson, *al-Bakrī ...*) ve Gardīzī (bk. W. Barthold, *Otçet o poyezdke v Sred. Az.*, Petersburg, 1897) tarafından da nakledilen bu mâlûmatın, İbn Rüsta'nın eseri gibi, şimdiye kadar kitabı bulunamayan Cayhānī'nin eserinden alındığı iddia edilmekle beraber, yukarıda naklettiğimiz parçanın IX. asır sonlarındaki Bulgar ilini anlattığında şüphe edilemez. Görülüyor ki, Bulgarlar X. asır başlarken artık müslüman kültür dâiresine epey girmiş bulunuyorlardı. İdil Bulgarlarının, IX. asır sonlarında bâzı siyasî faâliyetle de bulunduklarını görüyoruz. Bulgar hükümdarı ile Bagdad halifesi arasında elçiler teati edilmesi, bunun bâriz bir misâlidir. Halife tarafından Bulgar iline gönderilen elçi heyetine İbn Faḍlān da dâhil idi.

Bulgar hükümdarı Şelkey (Şilki?) oğlu Almuş 920/921 yılında (?) 'Abd Allāh Başto al-Ḫazārī adlı bir zatı Bagdad halifesi Muḳtadir Bi'llāh'a, elçi olarak, göndermişti. Halifeye hitâben yazılan mektupta, Bulgar hükümdarı „islâm dinini öğretecek fakihler, câmi ve bilhassa istihkâmlar yapmasını iyi bilen ustalar göndermesini ve istihkâmların masrafı için de, ayrıca para yollanmasını" rica etmişti. Halife Bulgar hükümdarının ricasını kabûl etmiş, Sausan al-Rāsī namında bir zatı elçi seçmiş ve maiyetine de bir kaç kişi vermişti; halifenin mektubunu Bulgar hükümdarına okumağa ve hediyelerini teslime Aḥmed İbn Faḍlān [b. bk.] memur edildi. Elçi heyeti 11 safer 309 (2 nisan 921)'da Bagdad'dan kalkarak, Horasan üzerinden Ḫwārizm'e, oradan da Yayık ve Kinel nehirlerini geçerek, tam 70 günlük bir seyahatten sonra, Bulgar iline vardı (12 muharrem 310 = 12 mayıs 922). İbn Faḍlān'ın Bulgar memleketinde ne kadar kaldığı tasrih edilmiyorsa da, gündüzlerin en uzun olduğu mevsimde Bulgar yurdunda bulunduğu biliniyor. Aḥmed İbn Faḍlān Bagdad'a döndükten sonra, bu seyahati ve Bulgar ilinde bulunduğu günlere âit bir eser yazarak, o devir Bulgar tarihi için eşsiz bir kaynak bırakmıştır.

Bütün islâm kaynaklarında orta İdil havzasındaki bu türk ilinin adı „Bulgar memleketi" ve hükümdarı da „Bulgar meliki" diye tesmiye edildiği hâlde, İbn Faḍlān'ın eserinde Bulgar hükümdarı „Malik al-ṣaḳāliba" olarak adlanmıştır. Vâkıa bâzı arapça tarihlerde „ṣaḳāliba" ile, İdil boyundaki „sarışın" kavimler de, yâni, islâvlardan başka finlerin de kastedildiği biliniyorsa da (Abü A'ṣam al-Kūfī, Topkapı-Sarayı, nr. 2956), IX. ve X. asır islâm coğrafyacıları (İbn Ḫurdāẕbeh, İbn Rüsta ve İṣṭaḫrī) „ṣaḳāliba" adı ile açıkça şark islâvlarını, yâni Kiyef ve Novgorod islâvlarını kastediyorlar; bu eserlerde rus adı ile, iskandinavyalı Normanlar, rus vekayinâmelerinin Varyagları kastedilmektedir. İbn Faḍlān'ın ise, Bulgar hükümdarına „malik al-ṣaḳāliba" demesi, onun ya umumiyetle badd-i zatında sarışın „kumral" olmaları lâzım gelen Bulgarları islâvlara benzetmesinden veya bu ad ile yerli fin ahâliyi de kasdetmesinden ileri gelse gerektir (Westberg, *JMNP*, şubat, 318 v.d.). İbn Faḍlān, Bulgar hükümdarına „Malik al-ṣaḳāliba" dediği gibi, iki yerde kaydettiği üzere, „Bulgar meliki veya Bulgar emîri" adını da veriyor. Hutbelerinde de adı böyle geçiyordu. O hâlde, İbn Faḍlān, kullandığı bu tâbir ile, Bulgar hükümdarının aynı zamanda „ṣaḳāliba meliki" olduğunu da göstermek istemiştir.

İbn Faḍlān, Bulgar hükümdarının adını Almış b. Şilki Yiltvar olarak yazmaktadır. İbn Rüsta'da, harekeli olarak, Almuş, Gardīzī'de Amlān (Barthold, *Otçet o poyezdke v Sred. Az.*, s. 97) ve *Ḥudūd al-'ālam* (s. 38)'de sâdece Ms şeklinde kaydolunmuştur. Müellifin Alms'ın başındaki *al*'ı, harf-i târif zannı ile, bıraktığı sanılıyor. Bu ismi Almas şeklinde okumak isteyenler varsa da, ilk macar kıralı Arpad'ın babasının adı Âlmos (Âl'moş) ile birleştirilerek, Almış veya Almuş okunması daha uygundur. Barthold, bu devreye âit Bulgar sikkelerinden birinde bunu Barman diye okumak istemişse de (*EI*, I, 821), Vasmer (*Über die Münzen der Wolga-Bulgaren*) Bilṭvar olduğunu iddia etmiş ve bunun Bulgar hükümdarlarının lâḳabı olduğunu ileri sürmüştür. Yiltvar'a gelince, Bayhaḳī (tab. Tahran, 1317, s. 53)'de şahıs adı olarak gösterilmiştir. Bu söz Frähn'den başlayarak, bir çok müsteşrikler tarafından ele alınmış ve izah edilmek istenilmiştir. Marquart (*Streifzüge*, s. 114) bunun şahıs adı olduğu ve Alp-ilätvär şeklinde, Aşmarin (*Bulgary i Çuvaşy*, s. 62) ise, bir lâkap olduğu ve *bektavar* (beydoğar) okunması lâzım geldiği fikrindedir. Marquart tarafından tesbit edilen esası ve Poppe'nin Çuvaş diline dâir görüşlerini ele alan Z. Velidi Togan bunun eski bir türk lâkabı *elteber*'in çuvaşca şekli *ġaltavar* olduğunu kabûl ediyor (*İbn Faḍlān's Reisebericht*, s. 105, 106, not 1 b.); bütün bunlara rağmen bu kelimenin şahıs adı mı, unvan mı olduğu ve nasıl okunacağı kat'î olarak halledilmiş değildir.

İbn Faḍlān'ın ziyâreti esnasında, Bulgar hükümdarı Almuş'un genç bir adam olmadığı anlaşılıyor. İbn Rüsta'nın eseri, şâyet 903 tarihinden önce yazılmışsa, Almuş'un X. asır başlarında tahta çıktığı anlaşılıyor. Babası Şelkey Yaltavar (?)'ın ise, hangi tarihlerde yaşadığı bilinmiyor. İslâm kaynakları umumiyetle, Bulgarların islâm dinini Almuş zamanında kabûl ettiklerini kaydederler; Mas'ūdī (II, 16) ise, Bulgar hükümdarının halife Muḳtadir Bi'llāh zamanında, 310 tarihinden sonra müslüman olduğunu yazar. Mas'ūdī'nin böyle kat'î bir lisan kullanması, Bagdad halifesiuin Bulgar iline elçi göndermesi münasebetiyle yazılan şeyleri tekrardan ibarettir. Hâlbuki İbn Faḍlān'ın eserinde açıkça görüldüğü gibi, 310 yılında Bulgar hanı ve ahâlinin hiç olmazsa büyük bir kısmı artık müslümandı. X. asır başında Bulgar ilinde mescidler ve mektepler bulunması, ahâlinin kıyafeti ile mezarları başka illerdeki müslümanlarınkine benzemesi, İdil havzasında müslümanlığın IX. asrın sonlarında artık kök salmış olduğunu gösterir. İbn Faḍlān'ın seyahati zamanında Bulgar ahâlisinden eski dinlerinde kalanlar da olduğu anlaşılıyor. Yerli fin-ugor ahâlisinin, alelumûm, islâm te'sirinden uzakta kalmış oldukları muhakkaktır. Müslüman olan Bulgar kütlesi arasında eski âdetlerin devam edip gittiğini görüyoruz; bunların memleketinde, bütün türk dovletlerinde görüldüğü gibi, dinî toleransın hüküm sürdüğü kabûl edilebilir.

Almuş devrinde Bulgar ilinin Hazar kağanının yüksek hâkimiyetini tanıdığı ve oğlunun kağanın yanında, rehine olarak, kaldığı anlaşılıyor (İbn Faḍlān, s. 77 v.d.). Bulgar memleketindeki her evden, Hazar kağanına gönderilmek üzere, birer samur kürk alındığı da bildirilmektedir. Bulgar hükümdarı Hazar kağanının hâkimiyetini tanımakla beraber, iç ve dış işlerinde serbest ve müstakil idi. Bagdad halifesine elçi gönderebilmesi bunu göstermektedir; Hazar memleketinden gelen ticaret gemilerinden Bulgar hükümdarı gümrük alabiliyordu; bütün bunlar Bulgar ili üzerindeki Hazar hâkimiyetinin pek fazla olmadığına delâlet eder.

Şelkey oğlu Almuş zamanındaki Bulgar devletinin sınırları kat'î olarak tesbit edilemiyor. Devletin merkezi, İdil'den 6,5 km. mesâfede bulunan Bulgar şehridir. Bulgarların doğuda — Şuşma, cenupta — Kinel, şimâlde — Kazan nehri ve batıda ise — İdil'in sağ sâhilinde, Züye'nin öte tarafına kadar yayılmış olmaları muhtemeldir (bk. V. P. Semenov, *Rossiya*, VI, 115, harita).

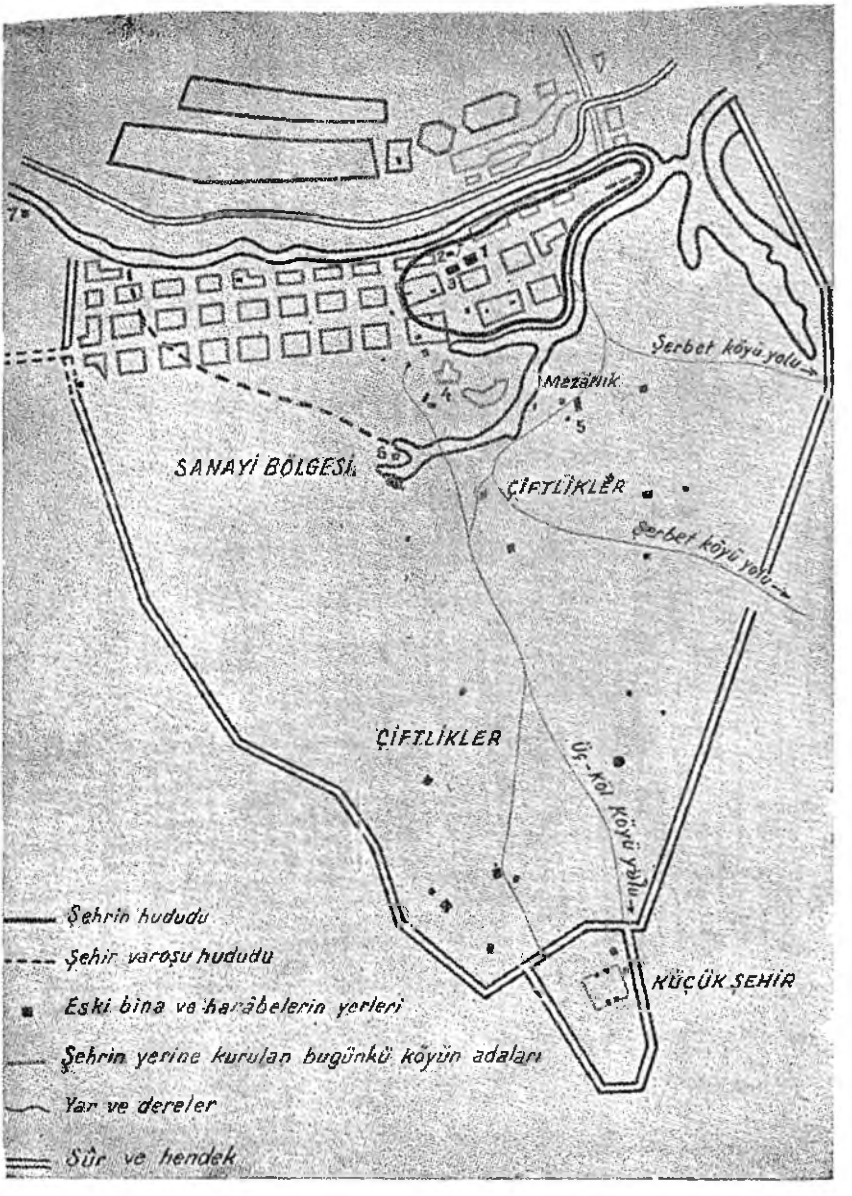

BULGAR şehrinin plânı.

1. Sarayın bulunduğu zannedilen yer. 2. Türbeler 3. Câmi harâbesi Dört-Püçmak), 4. Kara-Saray, 5. Küçük-Minâre, 6. Ak-Saray ve 7. Yunanlılara âit bir bina.

(Istoriya Tatarii v materialah i dokumenta'ı. 1937, s. 170.

Bu sâhada, Bulgarlardan başka, muhtelif fin-ugor kavimleri de yaşıyorlardı; fakat hiç birinin siyâsî teşkilâtı mevcut olmayan bu kavimlerin ormanlar arasında dağınık olarak yaşadıkları, kültür bakımından da pek aşağı bir seviyede bulundukları ve devlet idaresinin tamamiyle Bulgarlar elinde olduğu muhakkaktır. Bunun içindir ki, orta İdil sâhası, hep „Bulgar ili" olarak zikredilir. Bulgarların da bir tek zümreden teşekkül etmediğini biliyoruz. Bunların, daha önce gelen, Suvar, Aşğıl ve Biler gibi, türk kavimlerinin bakiyesi olmaları muhtemeldir; hattâ bu kavimlerin kendi beylerini ve teşkilâtlarını muhafaza etmiş olduğu anlaşılıyor. İslâm kaynaklarında Bulgar ili ahâlisinin 3 kısımdan teşekkül ettiği görülmektedir: Barsula, Aşğıl ve Bulgar (İbn Rüsta'da — Blkar, Asğl, Brşula; *Ḥudūd al-ʿālam*'de — Blğar, Askl, Bhžula ve Gardizî'de — Blkar, Askl, Brsula). Bu 3 zümreden, sarih olarak, ancak B u l g a r biliniyor. Aşğıl (Asğıl, Isğıl) ise, İdil'in sağ sâhilinde, Kama munsabındaki bir Bulgar şehri olup, rus vekayinâmelerinde Oşel (*Polnoe sobr. rus. letop.*, sene 1164, I,) tesmiye edilen Bulgar şehri ile ilgili görülmektedir. Buna göre, Aşğıl (Isğıl) veya Eşkil'ler, İdil'in sağ sâhilinde yaşıyorlardı. Barsula'ya gelince, böyle bir kavmin izi, sarih bir surette, tesbit edilemiyor; Kinel nehrine akan Buruslan suyu bugünkü Buruslan; rus. Buguruslan), belki de bu kavmin bir hâtırasıdır. İbn Faḍlān, ancak Aşğıl (Eşkil, Eskil)'lardan bahseder ve bunların „melikleri" olduğunu söyler (§ 73) ve Brşula zümresinden bahsetmez. Buna mukabil bir de Barancar (Brncar) ve Suvar'ların adı geçer. Barancar'ların bir kavim mi, yoksa ayrı bir zümre (tüccar?) mi olduğu tasrih edilmeyerek, „ahl-i beyt" tâbiri kullanılmıştır. Bunların 5.000 kişi olduklarını öğreniyoruz. Suvar'a gelince, İbn Faḍlān, bunun bir kavim olduğunu ve melikleri bulunduğunu kaydeder (§ 73 ve 78). Suvar adını taşıyan bir şehrin, Bulgar şehrine yakın bir yerde olduğu İṣṭaḫrī tarafından zikredilmektedir (*BGA*, I, 225); bu şehrin harâbeleri, bugünkü Kuzneçiḫa köyü yanındadır (Westberg, *JMNP*, 1908, şubat 412; Barthold, *EI*, I, 822). Suvar şehri ile Saksın (Saḫsın)'ın aynı olduğunu *Dīvān luġāt al-turk* (İstanbul, 1333, I, 365,9)'te buluyoruz. Suvar'ın, eski Savir veya Sabir ile ilgisi olduğu uzak bir ihtimâl sayılmasa gerektir. Suvarların yahut Sabirlerin V. asırlarda batı Sibirya'da büyük bir kuvvet ve nufuz sâhibi oldukları, sonraları göçerek, İdil boyunda yerleştikleri, bir kısmının burada kaldığı sanılmakta, bir kısmının da şimâlî Kafkasya'ya gittiği ve Bizans ülkesine kadar akınlar yaptığı bilinmektedir (bk. Rasonyi, *Dünya tarihinde türklük*, s. 62 v.d.). Bulgarlar VI. asırda İdil havzasına geldiklerinde Aşğıl ve Suvarları bulmuş ve hâkimiyetleri altına almış olmalıdırlar; her iki kavim başında ayrı birer „melik" ve bunlar ile Bulgar hanı arasında sıhriyet râbıtası bulunduğunu öğreniyoruz. Bu suretle Bulgar devleti, âdetâ 3 beylikten teşekkül eden ve başında Bulgar „meliki" bulunan feodal bir devlet oluyordu. Beyliklerin adedi sonraları (Biler beyliği katılması ile) dörde çıkmış olacak.

İbn Faḍlān zamanında, Bulgarlar arasında göçebelik devrindeki kabîlelerin izleri artık silinmişe benziyor. Bulgarların en yakın komşuları olarak, şunlar gösterilmektedir: B u r t a s l a r [b. bk.], İdil ile Don arasındaki sâhayı işgâl ediyorlardı. H a z a r l a r, Bulgar ili üzerinde bir nevi hâkimiyet icra ettikleri gibi, Hazar kağanının psyitahtı olan İdil şehri o devrin en büyük ticaret merkezlerinden biri olduğundan, burası Bulgar tüccarlarının da sıksık ziyâret ettikleri bir yer olmuştur. İdil'in yukarısından (menbâlarından) gelen iskandinavyalı r u s l a r da, Bulgarların doğrudan doğruya komşusu olmasalar bile, Bulgar yurdunu gelen yabancılar arasında mühim bir yer tutuyorlardı; onların Bulgar şehrine yakın iskelede, İdil (İtil) kenarında, uzun müddet kaldıkları da olurdu. Kiyef i s l â v l a r ı IX. asır sonu ve X. asır başlarında, Bulgar ilinden henüz uzakta idiler; bunlar ile Bulgarlar arasında, dağınık bir hâlde, ormanlarda yaşayan muhtelif fin kavimleri mevcuttu. Mamafih islâvların doğu istikametinde Bulgar ili cihetinde yayılmak istidatları artık belli olmağa başlamıştı. Aşğıl (Isğıl) Bulgarlarının ise, göç sâhaları Don'a kadar gelen ve 1060'tan beri Kıpçak sâhasının sâhipleri olan K u m a n l a r (Kıpçak) ile temas ettikleri muhakkaktır. Şark ve cenûb i şarkîdeki komşularına gelince, Ak-İdil havzasından cenûbî Ural'a kadar Başkırtları görüyoruz; daha XIII. asır başlarında, macarca konuşan bâzı zümreleri bulunan (bk. S. A. Anninskiy, *Izvestiya o Tatarah, XIII. — XIV. v., Istoriçeskiy arḫiv, Ak. N.*, III, 1940; macar râhibi Julian'ın sayahati, s. 99: *Quia omnino habent Vngaricum idioma*) fin-ugorlar ile türk unsurlarının karışmasından türeyen bu kavmin gâyet harpçi, fakat çok iptidâî bir kültür seviyesinde bulunduğunu İbn Faḍlān (s. 40 v.d.) açıkça kaydeder. Başkırtların, hiç olmazsa bir kısmının, Bulgarlara tâbi oldukları İṣṭaḫrī (*BGA*, I, 225) kaydeder. Cim (Emba) ve Yayık boyunda göç eden Oğuzlar (Guz) ve Kumanların (Kıpçak) bir kısmı ile Bulgarlar arasında ticaret münasebetleri vardı (İbn Faḍlān, § 69). Bunlardan başka Bulgarların en çok Ḫvārizm ahalisi ile münasebette bulundukları mâlûmdur. Bulgar tüccarları Ḫvārizm

şehirlerine gittikleri gibi Ḫvārizmlilerden de bir çoğunun Bulgar iline geldikleri ve hattâ yerleştikleri anlaşılıyor (§ 76). Ḫvārizm'den başka, islâm diyarının diğer ülkelerinden de, bilhassa Sâmânîlere tâbi yerlerden, Bulgar şehrine gelenler ve yerleşenler olsa gerektir. İbn Faḍlān Bulgar ilinde bagdadlı bir terzi ile görüşmüştür (§ 50). Sonraları bir çok ermeni tüccarının Bulgar şehrinde yerleştikleri mâlumdur.

Bulgarların, kıymetli kürkler tedariki maksadı ile, Kama, Vyatka ve İdil'in şimâlinde yaşayan muhtelif kavimlerin memleketlerine kadar gittiklerini öğreniyoruz; bunların umumî adları Viso (Ves) idi (§ 69). Bulgarların, Vyatka nehri boyunca koloniler te'sis ettikleri tesbit edilmiştir; kazanlı tarihçilerden Ali Rahim, Kazan türklerine âit, Gürye-Kala adlı bir köy yanında, XIV. asra âit Bulgar mezar kitâbeleri bulunduğuna göre (*Materialı po oḫrane pamyatnikov Tataristana*, Kazan 1930, IV, 49—64), Bulgarların şimâl istikametinde, oldukça uzaklara gittikleri meydana çıkmış oluyor. Z. Velidi Togan, hattâ, Bulgar tüccarlarının bugünkü Arḫangelsk'e kadar, yâni şimâl Beyazdenizi sâhillerine ulaştıklarını zannediyor (*ZDMG*, XC, 46—50). Bu kadar uzaklara gidişin daha sonraki devirlere âit olması lâzım gelmekle beraber, X. asır başı Bulgarlarının da oldukça uzak memleketlere gittiklerine şüphe edilmemelidir.

Elde mevcut bütün kaynaklar, X. asırda İdil Bulgarlarının mükemmel çiftçi bir kavim olduklarını kaydeder. Orta İdil ve aşağı Kama sâhasının, Zey, Şuşma, Çirmişen, Mişe, Kinel ve Züye nehirleri boylarının çok münbit kara topraklı arazi olduğu cihetle, buraları ekin yetiştirmeğe bilhassa müsait idi. Müslüman coğrafyacılarının eserlerinde de bu cihet tasrih edilmiştir. İbn Rūsta Bulgarların çiftçi bir kavim olduklarını, buğday, arpa, darı ve her cins hububat ektiklerini yazar (*BGA*, VII, 141). Gardīzī, bu hususta daha fazla tafsilâta girişerek, Bulgarların „kabak, mercimek ve bezelye" yetiştirdiklerini de ilâve eder (Barthold, *Otçet*, s. 97).

Ne İbn Faḍlān ve ne de diğer islâm müellifleri, Bulgarların ziraat sistemleri ve âletleri hakkında mâlûmat vermemektedirler. Mamafih bu hususta yer altından çıkarılan ziraat âletleri bir fikir verecek durumdadır. Bunların hangi zamana âit oldukları kat'iyetle tesbit edilmiyorsa da, Bulgar ilinde ziraat usûlünün erkenden iptidaî çerçiveden çıkıp, „demir âletlerin" kullanıldığı anlaşılıyor. XI. asır başlarında (1024) dış memleketlere ihracat yapacak kadar ekin eken bir memlekette, ziraat âletlerinin pek basit olmadığı kendiliğinden anlaşılmaktadır (*Lavrent, evskaya letopis*, sene 6532).

İslâm kaynaklarında görüldüğü vecihle, Bulgarların ikinci bir hususiyeti de tüccar bir kavim olmalarıdır. Bulgarlar, ziraat ve ticaret ile uğraştıkları için, yaşayış ve istihsâllerine ona göre düzen vermişlerdir. Bulgarlar, o taraflarda köy ve şehir hayatı yaşayan ilk türk kavim olsalar gerektir. IX. ve X. asırlar şark-islâm ticaretinin bilhassa parlak bir devridir. Ḫvārizm ve Türkistan'ın diğer şehirlerinde, İran ve Irak'ta, Suriye ve Mısır'da şimâl memleketlerinden gelen mallar, bilhassa kıymetli kürkler, pek rağbet görüyordu. İşte bu kürklerin büyük bir kısmının ya doğrudan doğruya Bulgar ilinden çıktığı veya Bulgar tüccarları tarafından, daha şimâldeki ülkelerden getirtilerek, cenup pazarlarına sevkedildiklerini biliyoruz. Bulgarların alıp-sattıkları mallar hakkında Muḳaddasī'nin eserinde (*BGA*, III, 324 v.d.) ayrıca şu tafsilât vardır: — „Bulgar ilinden gelen mallar şunlardır: samur, sincap, kakım, kürkleri ile çiriş, balık dişi, kunduz göbeği, kehribar, sahtiyan, bal, fındık, av köpeği, kılıç, zırh, kayın ağacı (mâmûlâtı), islâv köleleri, koyun ve boynuzlu hayvan". — Burada sayılan bütün eşyanın Bulgar ilinden çıkmadığı mâlûmdur. Bunlardan bir kısmı, Viso memleketinden celbediliyordu; hele kara tilkilerin (bugünkü gümüş tilki) şimâlden getirildiklerini biliyoruz (İbn Faḍlān, § 69). Bu münasebetle şöyle bir kayıt bile vardır: 530 (1135/1136) tarihlerinde Bulgar şehrini ziyaret eden Abū Ḥāmid al-Andulusī'nin anlattığına göre, Bulgarlar, Viso (Ves)'ları soğuk getirmesinler bahanesi ile, şehirlerine bırakmazlarmış; bunun asıl sebebi ise, Visoları, Bulgar iline gelen yabancı tüccarlar ile temas ettirmemek ve bu suretle gâyet pahalı olarak yabancılara sattıkları kürkleri, Vesolardan ne kadar yok fiyatına aldıklarını belli etmemek imiş (*Tuḥfat al-albāb*, nşr. G. Ferrand, Paris, 1925). Bulgar ilinde fındık ağacının pek çok olduğunu İbn Faḍlān kaydediyor (§ 54); aynı suretle ormanlarda yabanı arıların çokluğunu da yazıyor (§ 68). Ḫvārizm'de Bulgarların kayın ağacı kabuğundan çıkardıkları bir madde (şimâl türk. *tuz*) ile tabaklar yapıp sattıkları biliniyor (Bīrūnī, *Picture of the World*, nşr. Z. Velidi Togan, 86 v.d.; İbn Faḍlān, § 73 c). Bulgar mâmûlâtı arasında sahtiyanın mühim bir yer tuttuğu anlaşılıyor. Umumiyetle Bulgarların işlenmiş deri ihracatının ehemmiyetli bir dereceye vardığı muhakkaktır. Bulgar meşinleri, derileri *bulgarî* adı ile öteden beri şöhret bulmuşlardı; Kazan'da ve Kazak-Kırgızlarda *bulgarî* adı ile tanınan derinin, eski Bulgar devrinden kalan usûller ile işlenen deri olduğu mâlûmdur. Bulgar çizmelerinin Türkistan'da tanınmış olduğunu Barthold kaydetmiştir (*EI*, I, 822);

rusçada sahtiyan mânasına gelen *yuft* sözünün bulgarcadan alındığı anlaşılıyor. Bütün bunlar işlenmiş deri ticaretinin Bulgarlarda gâyet mühim bir yer tuttuğuna delâlet eder; Kazan türklerinin de kürk ve deri ticareti ile, deri mâmûlatında gösterdikleri mahâret, eski an'anenin devamından başka bir şey değildir.

Bulgarlar ile Viso (Ves) ahâlisi arasındaki kürk ticaretinin „sessiz mübâdele" şeklinde yazıldığını gösteren kayıtlar vardır. Ḳazwīnī 'nin bildirdiğine göre, Bulgarlar Vesler ile sessiz, yâni birbirlerini görmeden, ticaret yaparlardı; ticaret eşyalarını muayyen bir yere koyarlar, bunların fiyatlarını bildiren işaretler yaparlar ve oradan uzaklaşırlardı; tekrar oraya gidince, Veslerin mübadele için teklif ettikleri muhtelif eşyayı bulurlardı; Bulgarlar eğer bundan memnun kalırlarsa, Veslerin bıraktıklarını ve memnun kalmazlarsa, kendi mallarını alıp dönerlerdi Ticaret emtiası olarak, mâdenden imâl edilen eşyanın (bu arada silâhların) da çok oluşu, Bulgar ilinde mâdenciliğin inkişaf ettiğini gösterir.

İbn Faḍlān, „bütün Bulgarların çadırlarda yaşadıklarını, hükümdar çadırının ise, 1000 kişi alabilecek vüs'atte olduğunu" yazar (§ 61). İṣṭaḫrī 'nin dediğine bakılırsa, bununla yazlık çadırlar kasdedilmiş olmalıdır. İbn Faḍlān 'dan daha önce yazılmış olması icap eden İbn Rūsta 'nın eserinde, Bulgarların mescidleri ve mekteplerinden bahsedildiği hâlde, çadırlarından hiç bahsedilmiyor. Bilakis İbn Rūsta, onların çiftçi bir kavim olduklarını tebarüz ettiriyor (*BGA*, VII, 141). Ziraat ile meşgûl olmaları sebebinden, Bulgarların köylerde yaşadıkları ve bâzı köylerin ticarete elverişli bir yerde olmaları sâyesinde, şehir derecesine yükseldikleri tahmin edilebilir.

İbn Faḍlān, ne köylerden ve ne de şehirlerden bahseder; fakat bir-iki defa çarşı veya pazar yerini zikreder (§ 60 ve 71). Pazar yeri ile, Bulgar şehrinin İdil boyundaki iskelesini kasdettiği anlaşılıyor. Bulgar şehrinin bu sıralarda mevcut olup-olmadığı da bilinmiyor. Almuş Han halifeden kale yaptırmak için ustalar istemişse de, böyle bir kalenin inşa edildiğine dâir ufak bir îma bile yoktur. Bulgar şehrinin ne zaman yapıldığı meselesi de hâlâ halledilmiş değildir. İṣṭaḫrī (eserini 950 yıllarında yazmış) Bulgar şehrinden bahsettiği gibi, ona yakın bir yerde Suvar şehri olduğunu da yazar ve her ikisinde de câmi ve mescid bulunduğunu kaydeder; hattâ iki şehirden 10.000 suvari çıktığını bile yazar (s. 225); kendisine bu hususta mâlûmat verenin „Bulgar memleketinde hatiplik yapmış bir zat" olduğunu söyler. X. asır başlarında, Bulgar şehrinin emtia deposu hâlinde olan iskelesi ile tanındığı da biliniyor (al-Balḫī 'den naklen Chwolson).

Şimdiye kadar bilinen sikkelerde Bulgar şehrinin adını ihtivâ eden en eskisinin tarihi 336 (976) 'dır (*Istoriya Tatarii v materialaḫ i dokumentaḫ*, s. 21, N. Kalinin tarafından tertip edilen liste). Rus vekayinâmelerinde, 1164 yılı vak'aları münasebeti ile, Bulgarların payitahtı „büyük şehir" diye adlanıyor. Kaynaklarda verilen noksan mâlûmatta bile, Bulgar şehrinin, zamanına göre, büyük bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin geniş bir sâha işgâl ettiği, iç şehirden başka, etrafı (biste), san'at erbabı mahallesi ve ayrıca bir de hisarın ve hükümdar sarayının bulunduğu „küçük şehir" vardı. Şehirde câmiler ve hamamlar, kervansaraylar da vardı. Mamafih 1237 'de vukû bulan moğul tahribatından evvelki Bulgar şehrinin binaları hakkında, kat'î olarak, hiç bir şey söyleyecek durumda değiliz (aş. bk.).

Bulgar şehrinden sonra, ikinci büyük şehir Suvar (harâbeleri bugünkü Çistay mıntakası, Kuzneçiḫa köyü yanında olup, Bulgar şehrinin 40 km. kadar cenup doğusundadır) idi. Bunun da ne zaman yapıldığı bilinmiyor; İṣṭaḫrī 'ye göre, Suvar şehrinde de câmi ve mescidlerin bulunduğu anlaşılıyor. Sikkelerde Suvar şehrine ilk olarak 337 (948) 'de tesadüf ediliyor (*Istoriya Tatarii v materialaḫ*, s. 21). *Ḥudūd al-'ālam* 'deki bir kayda göre, Bulgar ve Suvar şehirleri, İṣṭaḫrī 'nin dediği gibi, 10.000 değil, 20.000 suvari çıkarırmış.

Bulgarların mâlûm olan diğer şehirlerinden rus vekayinâmelerinde zikredilen Oşel bilhassa mühim idi; Kama munsabının tam karşısında, İdil 'in sağ kıyısında yükselen bu şehir, Asġıl (Isġıl) veya Eskil kavminin merkezi olsa gerektir; burası kuvvetli bir kale hâline getirilmişti; anlaşılan bu kale, Oka ve İdil tarafından gelecek her hangi bir hücumu, yâni rusları, durdurmak maksadı ile inşa edilmişti. Kalenin meşe kazıkları arkasında 2 sûr ve bunların arasında yüksek toprak tabya vardı (*PSRL*, VII, 127). Rus kaynaklarında adı geçen ikinci bir şehir de İbrahim (Brachimov) şehri idi (*Lavrent, evskaya letopis*, 6672 = 1164 yılı). Bu şehrin, rus hücumlarına açık bulunduğuna göre, her hâlde İdil nehrinin sağ tarafında olması lâzım gelir. Bulgar şehrinin doğusunda 40 — 50 km. mesâfede Küçük-Çirmişen nehri üzerindeki Biler veya Büler (Bilyarsk) şehri de, vaktiyle bir beyliğin merkezi olsa gerektir; bugün büyükçe bir rus köyünde kalan Biler harâbelerinde de Bulgarlara âit bir çok eser bulunmuştur. Gümüş-Bulgar adı ile rus kaynaklarında zikredilen zümrenin bunlar olduğu sanılmaktadır (*Rossiya*, s. 21, harita). Kama 'nın cenup sâ-

hilinde, bugünkü Çistay şehrine yakın bir yerde bulunduğu muhtemel olan Cüke-Tavı („ihlamur dağı") şehri de mühim bir ticaret yeri olmuştur. Mamafih bu şehrin mevkii lâyıkı ile tesbit edilemiyor. Kazan nehri üzerindeki Kazan, Kama boyundaki Layış, Mamadış ve bu şehire yakın Kirmençik, Şuşmanehrl üzerindeki Tubulgu-Tavı, Bulgar şehrinin hemen bir az cenû bundaki Bulımer ve İdil 'in sağ sâhilinde Bulgar şehrinin azıcık cenûbundaki Tetiş ve daha aşağıdaki Ükek gibi, bir çok şehirlerin de, X. asırda Bulgar devrine âit şehirler olması muhtemeldir (bk. *Rossiya*, VI, 115, harita). Diğer Bulgar şehirlerinden Kaşana ile Nokrat mâlûmdur. Kaynaklarda ayrıca Basov, Ernas, Merhn, Sobekul ve Çalmat şehirleri de zikrediliyor (bk. *Istoriya Tatarii*, s. 35, nr. 52).

Bulgarların devlet teşkilâtı hakkında kaynaklarda hemen hemen hiç bir şey yoktur. Mâlûm olan cihet, burada bir sülâlenin mevcut olması, hükümdarlar namına hutbe okunması ve para basılmasıdır. X. asır başlarında devlet teşkilâtının pek basit olduğunu ve Bulgar ahâlisinin hükümdarların örf ve âdetlere bağlı ve riayetkâr olduklarını belirten sözler, İbn Faḍlān 'ın eserinde görülür; Bulgar hükümdarı tek başına çarşıda dolaşır ve maiyetinden kimse kendisine refakat etmezmiş (§ 60). Ahâlinin, bilhassa tâbi fin unsurlarının, tab'an yumuşak ve uysal olduğu bilinen bir cemiyette, şiddetli bir rejime ihtiyac olmadığı kolayca anlaşılır bir şeydir. Tehlikeli yabancıların da o sıralarda Bulgarları rahatsız edecek bir durumda olmadıklarına göre, Bulgar ilinde askerî teşkilâtın pek yüksek olmadığına hükmetmeliyiz.

Bulgar ilinde ahâliden gâyet az vergi alındığı ayrıca kayda değer. Hazar koğanlığı için toplanan samur kürklerden başka, evlenenlerden hazineye, mahsûlden bir mikdar alındığı mâlûmdur; bir de samur kürk veya öküz derisi vergisi vardı. Bulgar devletinin, tüccar gemilerinden alınan 10 % nisbetindeki gümrükten mühim gelir te'min ettiği anlaşılıyor. İbn Faḍlān, ictimaî müesseseler hakkında hiç bir mâlûmat vermiyor; ancak bâzı örf ve âdetleri zikretmekle iktifa ediyor. Kabûl resimlerinde hükümdarın karısının da bulunması, eski türk âdetinin bir devamıdır. Hükümdar ile karşılaşan her kes ayağa kalkar, başını açardı. Kadın ve erkeklerin münasebetleri gâyet serbest, fakat çok ahlâkî idi. Kadınlar ve erkekler hep birlikte nehirde yıkanırlardı (İbn Faḍlān, § 67); katil, fuhûş ve hırsızlığın cezası ölüm idi. İbn Faḍlān 'ın ziyâreti esnasında âile münasebetleri ve verâset usûlünün islâm memleketlerininkine uymadığını öğreniyoruz. Erkek çocuk büyük babası tarafından büyütülür, babanın ölümünde, çocuğu değil, biraderi vâris olurdu.

İbn Faḍlān, Bulgarların yemeklerine âit de bâzı teferruat veriyor: darı (yarması), at eti ve etli arpa çorbasının pek makbûl olduğunu ve kendi dillerinde *süçü* dedikleri bal içkisi ve buğdaydan (arpa ?) içki yaptıklarını da öğreniyoruz. İbn Faḍlān 'ın kımızdan bahsetmeyişi, Bulgarlarda bu içkinin yapılmadığını gösterir. Zâten Kazan türklerinde de kımız hemenhemen yok gibidir. İbn Faḍlān, Bulgar memleketinde zeytin ve susam yağı olmadığından, yemeklere hep balık yağı kullandıklarını bildiriyor (§ 58). İdil boyunda bulunmaları hasebi ile, Bulgarların balık yiyen bir kavim oldukları anlaşılıyorsa da, yemek için balık yağı kullanılmasının no dereceye kadar doğru olduğu ve bununla orta İdil havzasında çok iyi yetişen kendir yağının kastedilmiş bulunup bulunmadığı bilinmez. Çünkü alışık olmayan için, kendir yağı da fena kokar.

İslâmiyetin Bulgar ilinde derin kök salmasını müteâkip, islâm memleketleri ile münasebetlerin arttığı görülüyor. İbn Faḍlān 'dan az bir zaman sonra, 943/944 yılında, Bulgar meliki Almuş 'un oğlu hacca gitmiş ve bu münasebetle, Bagdad 'dan geçerken, halifeyi (Muḳtadir Bi 'llāh) de ziyaret etmiş, ona bir sancak, siyah kürkler ve hediyeler takdim etmişti (Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab*, I, 16). İbn al-Aṯīr, 433 (1041/1042) yılı vak'alarını anlatırken, Bulgar hacılarının Mekke 'ye giderken, Bagdad 'a uğradıklarını yazar. Bulgarların kendilerine komşu memleketlerde islâmiyeti yaymak teşebbüsünde bulundukları da mâlûmdur. Kiyef knezi (beyi) Vladimir, yeni bir din kabûl etmek istediğinde, Bulgarlar tarafından islâmiyete dâvet edildiği anlaşılıyor (*PSRL*, I, 6494 = 986 yılı).

Bulgarlar ile Türkistan arasındaki münasebet, muhtelif göçebe kavimlerin İdil ve Cim (Emba) arasındaki faâliyetleri neticesinde, sık-sık sekteye uğratıldığı gibi, Hazar ilinin gittikçe mârûz kaldığı rus tazyiki ve rus hücumları neticesinde, İdil boyu ticaretinin de epey sekteye uğradığı ve bundan Bulgarların islâm memleketleri ile münasebetleri azaldığı muhakkaktır. Buna rağmen, XI. asır sonlarına doğru, Bulgar şehri, islâm âleminde çok tanınmış bir türk şehri sayılıyordu (Maḥmūd Kaşġārī, *Dīvān luġāt al-turk*, I, 380,13).

Ḫwārizm ve umumiyetle Türkistan ile gâyet sıkı münasebetin bâzı izleri XII. asır ortalarında yaşayan Bayhaḳī 'nin eserinde bulunuyor. Onun anlattığına göre, Bulgar emiri (hanı) Abū Isḥāḳ İbrāhīm, 415 (1024/1025) 'te, gördüğü bir rûya tesiri ile, Nişapur yanındaki Bayhāḳ 'ta bir câmi inşası için vakıf yapmıştı;

bu vakıf münasebeti ile Bulgar hanlarından bâzılarının adları da zikrediliyor (Bayhekī, *Tārīḫ*, Tahran, 1317, s. 53).

Bulgar iline karşı islâm dünyasında gösterilen alâkanın XII. asır başlarında da canlı olduğunun bir misâli, Abū Ḥāmid al-Andulusī'nin, 530 (1135/1136)'da burayı ziyaretidir. Mamafih bu seyyah, Bulgar memleketi ve şehri hakkında, gâyet az mâlûmat vermiştir. Abū Ḥāmid al-Andulusī, Bulgar şehrinde, kadı Nu'mān b. Ya'ḳūb adlı bir zata tesadüf ettiğini, onun *Tārīḫ al-Bulġar* adı ile, memleketine âit bir eser yazdığını bildiriyor. Böyle bir eser, maalesef, şimdiye kadar bulunamamıştır. Bulgar âlimlerinden bâzılarının uzak şimâle giderek, astronomi tetkiklerinde bulunduklarını da aynı seyyah bildiriyor. Fakat memleketin ahâlisi ve devlet teşkilâtı hakkında hiç bir şey söylenmediği gibi, hattâ hükümdarın adı bile zikredilmiyor. Bu suretle bu seyyah, İbn Faḍlān'dan 200 yıl sonra Bulgar'a geldiği hâlde, çok az mâlûmat bırakmıştır.

Rus vekayinâmelerinde ilk Bulgar-Rus münasebetine dâir 985 yılına âit, bir kayıtta şu mâlûmat verilmektedir: Kiyef knezi Vladimir, amcası Dobrınya ile birlikte, gemilere binip, Bulgarlar üzerine yürüdü; Torkları (bu tâbir ile o zamanlar cenûbî Rusya'da bulunan Uzlar, yâni Oğuzlar kastediliyor) ise, atlı olarak, nehir boyunca getirdi ve Bulgarları yendi. Dobrınya Vladimir'e: — „Ben esirleri gözden geçirdim, onların hepsi çizmelidirler; bunlar (Bulgarlar) bize vergi vermezler, çarıklıları arayalım" — demiş. Bunun üzerine Vladimir Bulgarlar ile barış yapmış ve Kiyef'e dönmüştür. Bunu müteâkip Kiyef ile Bulgar devleti arasında normal münasebetlerin yeniden başladığı görülüyor. Öyle ki, vekayinâmede, 986 tarihinde Bulgarların Vladimir'e elçi göndererek, islâmiyete dâvet ettiklerini okuyoruz. Bunun hakikate ne kadar tevafuk ettiği bilinmiyorsa da, o sıralarda Bulgarların ve islâm ülkelerinden gelen müslümanların Kiyef'te kültür te'sirleri epey büyük olduğu belirmektedir. Mamafih Bizans ile münasebetleri çok daha fazla olduğundan, ruslar ortodoksluğu kabûl etmişlerdir. Buna rağmen, 1006'da, Bulgarlar ile ruslar arasında bir ticaret anlaşması yapılmıştır.

Bulgarların en büyük düşmanları yukarı İdil ve Oka sâhasından gelen rus korsanları (uşkuyniki) idi. Bunlar, İdil boyunda rastladıkları Bulgar tüccarlarını soydukları gibi, Bulgar iline kadar iniyorlar ve köyler ile şehirleri yağmadan geri durmuyorlardı. 1088'de cereyan eden böyle bir vak'ayı rus vekayinâmeleri de naklediyor. Bulgarlar bunu rus knezleri Oleg ve Yaroslav nezdinde protesto etmişlerse de, tatmin edici cevap alamayınca, kendileri harekete geçerek, Murom şehrini zapt ve bir çok rus köylerini tahrip etmişlerdi (Tatişçev, *Istoriya*, III, 98).

Rusların Bulgarlara karşı yaptıkları seferler vekayinâmelerde 985, 1120, 1164, 1184, 1186, 1205 ve 1220 yılları vekayii arasında zikredilmiştir. Bunlardan 1164, 1186 ve 1220 yıllarındakiler büyük mikyasta yapılmışlır. 1164'te ruslar, Bulgarların İbrahim (Brachimov) şehrini zapt ve tahrip etmişlerdi. 1220'de de rus knezi Yuriy, Bulgarların Oşel (Aşgıl, Isgıl?) kalesini almış ve yıkmıştı. Bunlardan zarar gören Mordovaların beyi Purgaz (Burtas ?) da ruslara karşı mücâdeleye girişmiş ve ruslar tarafından 1221'de Oka'nın İdil ile kavuştuğu yerde te'sis edilen Nijniy-Novgorod şehrine hücum etmiştir. Oşel'i yıkan rus knezi ile Bulgarlar arasında 6 yıl süren anlaşamamazlıktan sonra, nihâyet barış akdedilmiş, esirler mübâdele olunmuş ve karşılıklı rehineler verilmiştir. Mamafih buna rağmen bir rus tüccarı, rus kaynaklarının iddialarına göre, hıristiyanlığı yüzünden, Bulgar şehrinde idam edilmişti (Karamzin, *Istoriya*, III, 174). Rusların İdil-Oka kavuşağında bir şehir ve kale yapmaları, Volga boyunca aşağıya doğru inmek yolunda yeni bir merhale idi; zayıf Mordva ve Çuvaş unsurunun bu hareketi durdurmasına imkân yoktu. Teşkilâtlı yegâne kuvvet İdil Bulgarları olduğundan, rus ilerileyişi Bulgar sınırlarına yaklaşınca, duraklamak mecburiyetinde kaldı. 1220'de rus knezi Oşel'i yıkmakla beraber, esas Bulgar kuvvetlerini yenemediğinden, 1230 yıllarına doğru Bulgarlar ile Ruslar arasında sulh teessüs etti.

Bulgar-rus münasebeti yalnız rus hücumları ile buna karşı Bulgarların mukabelelerinden ibaret kalmamıştır. Bulgar ilinden ruslara hububat ihrac edildiği gibi, 1024 yılında Suzdal (Moskova'ya yakın)'da açlık olduğu zaman, ahâliden bir çoğu Bulgarlardan hububat alarak barınabilmişli (*Lavrentevskaya letopis*, sene 6532). Bulgar memleketinden bâzı usta ve iş adamlarının rus şehirlerinde çalıştıkları bildirilmektedir. Novgorod knezi Svyatoslav Vsevolodoviç zamanında (XIII. asır başları), Yur'ev (Dorpat) şehrinde eski bir kilise yıkılarak, yerine, bir Bulgar ustası tarafından, çok süslü yenisi yapılmıştı (Tatişçev, III, 456). Bulgar derilerinin Rusya'da çok satılan ticaret eşyası arasında olduğu anlaşılıyor.

Cengiz'in zuhûrunu müteakip, moğulların büyük bir kuvvet olarak fütuhata başlamaları, bir müddet sonra Bulgarların moğullar ile temasa gelmelerini mûcip oldu. Cengiz'in orduları 1220/1221'de garbî Türkistan'ı istilâ ettiklerinde Subutay ve Cebe'nin kumandasındaki

2 moğul tümeni Kafkasları geçmişler, 1223 hazirânında Kalka çayı boyunda Kıpçaklar (Kumanlar) ve rusları yendikten sonra, esas moğul kuvvetlerine katılmak üzere, Hazer denizinin şimâlinden yürümekte idiler. Bu kuvvetler, Bulgar ilinin cenup sâhasından geçerken, pusuya düşürülmüşler ve Bulgarlar tarafından bir çok moğul askeri öldürülmüştü (İbn al-Aşir, XII). 1229 'da toplanan büyük kurultayın kararı ve Ögedey Kağan 'ın tasvibi ile Subutay Yayık boyunda yaşayan Kumanlara ve oraya yakın olan Saksın şehrine karşı harekete geçmek emrini almıştı. Bu hücum neticesinde kumanlardan ve Saksın ahâlisinden bir çoğunun aşağı İdil sâhasından Bulgar yurduna iltica ettiklerini rus kaynakları yazıyor (Tatişçev, III, 465). Mamafih bu moğul akını, 7 sene sonra kopacak büyük fırtınanın ancak başlangıcı idi. 1236 veya 1237 ilk baharında, Batu Han 'ın idare ettiği büyük moğul-türk ordusu Bulgar yurdu üzerine yürümeğe başladı.

Hudutlarının, daha doğrusu nufuz sâhalarının, doğuda — Ak-İdil, batıda — Sura (hattâ Norom civârına kadar), cenupta — bugünkü Saratav mıntakasına kadar geldiği ve şimâlde — Kazan 'ın epey ötesine geçtiği anlaşılıyor. Moğul istilâsı başlamadan bir kaç yıl önce (1234—1236) macar râhiplerinden dominiken tarikatine mensup Julian, İdil boyunu ziyâret etmiştir. Bu seyahate dâir kayıtlarda Bulgar memleketi hakkında gâyet az mâlûmat verilmektedir; büyük Bulgar ilinin kalabalık, kuvvetli ve zengin şehirleri olan bir devlet olduğu bilinmekte ve bu memleketin büyük bir şehrinden 50.000 asker çıktığı kaydedilmektedir. (C. Anninskiy, *İzv. o tatarah*, s. 98 v.d.: *Est vero Magna Bulgaria regnum magnum et potens, opulentas habens civitates. In una magna elasdem provincie civitate, de qua dicuntur egredi quinquaginta milia pugnatorum*). Eğer bu rakam doğru ise, Bulgar şehrinin, moğul istilâsı arifesinde hakikaten büyük bir şehir ve aynı vecihle Bulgar devletinin de bu sıralarda kuvvetli bir devlet olması lâzım gelir.

Batu Han 'ın kuvvetleri, islâm kaynaklarına göre (Raşîd al-Dîn), 1236, rus kaynaklarına göre, 1237 son baharında Bulgar şehrini zaptetti, Rus vekayiinâmelerinde „Bulgar şehrinin tamamiyle yakıldığı ve halkının külliyen imha edildiği" söylenmektedir (*Lav. let.*, 6744). Fakat az bir zaman sonra burada tekrar sikkeler basıldığına göre, şehrin yeniden kendiui topladığı anlaşılmaktadır. Bulgar ilinde yapılan mücâdelelerin teferrüatı bilinmiyor. Her hâlde moğul kuvvetleri Bulgar ili üzerinden bir silindir gibi geçmiştir; şehirlerden mukavemet edenleri yıkılmış, köyler tahrip edilmiş, ahâlinin bir çoğu öldürülmüş ve esir edilmiştir. Çünkü moğullar 1223 öcünü almak istedikleri gibi, 1229 'da moğullardan kaçan Kuman ve Saksın ahâlisini kabûl ettikleri için Bulgarları cezalandırmak istemişlerdir. Bulgar ahâlisinin bir kısmının Çirmişen ve Şuşma boyundaki ormanlara, Kama nehrinin şimâl sâbasına sığınmış olmaları lâzım gelir; bir kısmının da Oka nehri sâhillerine kadar kaçarak, Ryazan knezliğine iltica ettiklerini ve rus beyinin de bunlara yer ve yurt verdiğini öğreniyoruz. Bu suretle, 1236 veya 1237 'de vukû bulan bir darbe ile VI. asır sonlarından beri İdil boyunda devam edip gelen Bulgar devleti yıkıldı. Yüksek kültürlü, ziraatı, ticareti, köy ve şehir hayatı inkişaf etmiş olan bu türk-islâm devleti, medeniyet bakımından, kendilerine nisbeten „barbar" sayılacak derecede aşağı olan bir kavmin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı.

Altın-Ordu kurulduktan sonra da, Bulgar hanlığının devam ettiği mâlûmdur. Bulgar hanlarının da, rus knezleri gibi, Batu Han 'ın ordugâhına gelip, hâkimiyet için yarlığ aldıkları biliniyor. Bulgar şehri, tahribattan bir müddet sonra, yeniden yapılmış ve eski durumuna yükselmiştir. Mengü Kağan (1251—1259) zamanında Bulgar şehrinde kesilen paralar bilindiğine göre, buranın yeniden idare ve ticaret merkezi olduğu anlaşılıyor. Seyyah Rubruquis, Fransa kıralı Louis IX. 'nin elçisi sıfatı ile, 1253 'te Moğulistan 'a giderken, bulgar şehrine 5 günlük bir yoldan, daha cenuptan geçmişti; Bulgar şehrini görmemiş olmakla beraber, burayı „şehir ahâlisi ile meskûn son mahal" diye tavsif etmiş ve Bulgaria Major („büyük Bulgariya") adını vermiştir.

Bir taraftan Altın-Ordu 'nun payitahtı Saray şehrinin gittikçe ticaret merkezi olması, diğer taraftan gâlibâ şimâle kaçan Bulgar ahâlisi tarafından, Kazan suyu boyunda, Kazan şehrinin kurulması, Bulgar şehrinin gittikçe küçülmesini mûcib oldu. Zaten siyasî ehemmiyetini kaybetmiş olan bu şehir, iktisadî kıymetten de düşünce, büs-bütün çökmeğe başlamıştır. Öyle ki, 1333 yıllarında burayı ziyâret ettiğini söyleyen İbn Baţûţa Bulgar şehri hakkında maalesef hiç bir izahat vermemektedir. Mamafih buranın, bir şehir olarak, XIV. asrın ortasından sonra da mevcut olduğunu biliyoruz. Altın-Ordu 'da başlayan karışıklıklar esnasında, Cengiz oğullarından Bulat-Timur Bulgar ilini ele geçirmiş ve kendisine mukavemet etmek isteyen Bulgar şehrini 1361 'de tahrip etmiştir. Bu tahribat, yersiz olarak, Timur 'a isnad edilmektedir. Hâlbuki Timur 'un İdil sâhasında bu kadar ileri lediği mâlûm değildir. 1361 yıkımından sonra Bulgar şehrinin yeniden yapıldığını biliyoruz.

1375 yılında İlmen gölü sâhilinden hareket eden Novgorod korsanlarının Kostroma ve Nijniy-Novgorod şehrinde elde ettikleri rus kadın ve çocuklarını Bulgar şehrinde müslümanlara satmışlardır (Solov'ev, I, 990). Altın-Ordu beylerinin kıt'aları 1399 'da rusların Nijniy-Novgorod şehrini yağma etmişlerdi. Bunun üzerine Moskova knezi Vasiliy Dmitroviç, Bulgar iline bir sefer açmış, Bulgar, Cüke-Tavı, Kazan ve Kirmençik şehirlerini zaptetmiş, bir çok ganimet aldıktan sonra, geri dönüp gitmişti (Solv'ev, I, 1011). Bu vak'adan sonra da Bulgar şehrinin tekrar kendisini topladığı biliniyor. Uluğ Muhammed Han, Altın-Ordu 'da han iken, Bulgar şehrinde para kestirmişti (831 = 1427/1428). Bu tarihten sonra Bulgar şehrinin adına artık tesadüf edilmiyor. Her hâlde Uluğ Muhammed Han 'ın 1437 'de Kazan hanlığını ve (yeni) Kazan şehrini kurması ile, Bulgar şehri ehemmiyetini büs-bütün kaybetmiş olmalıdır.

Moğul istilâsı zamanında hâkimiyet süren Bulgar hanı ve diğer şehirlerdeki (Suvar ve Büler?) beylerin akibetleri belli değildir; Bulgar hanları sülâlesinin ne zaman ve nasıl sona erdiği de tesbit edilemiyor. Zâten daha evvelki devrin sülâleleri ve hânedan azâlarından ancak mahdut kimseler mâlûmdur. Ḥusâm al-Dîn al-Bulġārī 'nin efsanevî mâhiyetteki eserinde nakledilen han adlarının neye istinaden yazıldığı meçhûldür.

İslâm kaynaklarında verilen mâlûmatta, bilinen sikkelerde tesadüf edilen han isimlerine göre, Bulgar hanları şeceresi, çok eksik olmakla beraber, şöyle tesbit edilebilir:

1. Şelkey Yaltavar (?, IX. asır sonu),
2. Almış Yaltavar (müslüman adı Ca'far b. 'Abd Allāh, X. asır başı),
3. .....
4. Aḥmed (948 'den önce),
5. Ṭālib (948 ? — 958 ?),
6. Mu'min (976 senelerinde),
7. Ḥasan (?),
8. Yaltavar (?),
9. Muḥammed,
10. İbrāhīm (1024/1025 senelerinde?),
11. İsḥāḳ (?).[1]

Gerek Bulgar şehirlerinin ve gerek bu devlete dâhil ülkelerin son asırlara kadar mârûz kaldığı tahribat, tarihî eserlerin büyük bir kısmını ortadan kaldırdığı gibi, buradaki kültür hayatına âit eserlerin de kaybolmasına sebep olmuştur. Seyyahların kayıtlarında ihmâl etmedikleri fikir hayatı ile alâkadar eserler hakkında araştırmalar henüz yapılmamış olduğundan, bunun mâhiyeti ve bu fikir hayatına iştirâk eden şahıslar hakkında fazla mâlûmat vermek imkânı bulunmamakla beraber, Bulgarî lâkabını taşıyan bir çok adamlara tesadüf edildiği mâlûmdur. Bunlardan bilhassa Nu'mān oğlu Yāḳūb Bulġārī (ölm. 559; Bulgar şehri kadısı olup, Bulgar tarihine âit bir eserin müellifidir. Abū Ḥāmid Endülüsî 529 'da Bulgar'ı ziyâreti esnasında, bu zatla görüşmüş ve kendisinden nakillerde bulunmuştur), İdrîsoğlu Abu 'l-'Alā' Ḥāmid Bulġārī (Bulgar şehri kadısı), Dāvūd oğlu Sulaymān Saḳsīnī (Abu-'l-'Alā' Ḥāmid Bulġārī 'nin talebesi olup, *Zahra al-riyāż va nuzhat al-ḳulūb al-mirāż* isimli eserin müellifidir) zikredilebilir (bk. Mercânî, *Mustafād al-aḫbār fī aḥvāl Ḳazān va Bulġār*, Kazan, 1885, s. 85 v. dd.).

Daha X. asırda yerleşik bir hayat süren Bulgarların Bulgar, Suvar, Biler, Cüke-Tavı v. b. şehirlerinin bulundukları mahallerde, Bulgar devrine âit bir çok bakiyeler vardır. Bulgarların payitahtı olan Bulgar şehrinde yapılan kazılar neticesinde bulunan eşya ile meydana getirilmiş zengin bir kolleksiyon bugün Kazan 'da cümhuriyet merkez müzesinde bulunmaktadır (krş. A. Liḥaçev, *Bitovie pamyatniki velikoy Bulgarii*, Petersburg, 1876 ve *Risunki k trudam II. arheologiçeskago s'ezdo*, Petersburg, 1876, I). Bulgar, Suvar ve Biler şehirler harâbeleri üzerlerinde de araştırmalar yapılmış ve bir çok şeyler bulunmuştur. Bütün bunlardan İdil Bulgarlarının maddî kültürleri hakkında bir fikir edinmek mümkün oluyor.

Meydana çıkarılan eşya arasında, silâhlardan, ziraat âletlerine, mâdencilik ve yapı işlerinde kullanılan âletlerden hayatın diğer faâliyetleri ile alâkalı âlet ve vasıtalara kadar bir çok şeyler vardır. Mâdenî eşya arasında, örülmüş demir sap, potalar, bakır mâdeni köpüğü, döküm kalıpları, demircilikte kullanılan âletler (testere, kerpeten v.s.), kuyumculuk âletleri, gümüş teller, bakırcılıkta kullanılan küçük çekiçler (bunlardan birinin başı ayı başı biçimindedir), kilitler, demir çıkmak ve anahtarlar. Biler şehrinde bulunan eşya arasında 541 (1146/1147) yılına âit Aḥmed oğlu Abū Bekr adlı bir usta tarafından yapılan ve arapça bir yazıyı ihtivâ eden tunçtan kilit bilhassa mühimdir (bk. A. Malov, *Zap. koll. vost.*, Leniograd, 1927, II).

1 Mercânî (*Mustafād al-aḫbār...*, s. 91 v. dd.) 'ye göre, Bulgar hanları şu şekilde sıralanmaktadır: Tokı, Aydar, Zubayr, Silkey, Almaş (= Ca'far b. 'Abd Allāh; islâmiyeti kabûl eden ilk hükümdar). Aḥmed (Almaş 'ın oğlu), Ṭālib (Aḥmet 'in oğlu, 338 senesine âit paraları var), Mu'min (Ṭālib 'in oğlu, 366 senesine âit paraları var), Hayder, Muḥammed, Sa'id (Muḥammed 'in kardeşi), Barac, İbrāhim (560 'ta hayattadır: İbrāhim kalesini kurmuştur), Salim, İlhām (625 moğullar ile harp etmiştir), Pulad Timur (762 'de bunun zamanında Nijniy şehri alınıyor), Abdullah, Hasan (770, 776, 778 senelerine âit paraları vardır), Meḥmūd ve 'Abd Allāh (Timur tarafından öldürülmüştür).

Bundan başka sapan demiri ve sapan bıçağı, kazma, tırpan ve orak gibi ziraat eşyası da mevcuttur. Bütün bu eşyanın tarihi kat'iyetle tesbit edilemiyorsa da, bâzılarının şekil ve yapılışlarından, oldukça eski devreye âit oldukları düşünülebilir. Koyun kırpmak için gâyet iyi yapılmış ve kullanışlı bir makas ve yapağı tarağı ile, biri kürklü hayvanları vurmak için deriyi yırtmayacak şekilde tığ gibi, diğeri başka hayvanlar için ve kalın uçlu olmak üzere, iki türlü ok kullanılırdı; Bulgarların bu sâhalarda oldukça ilerilemiş olduklarını bundan anlayabiliriz.

XI—XIV. asra âit oldukları tesbit edilen taş yontma âletleri için (Bulgar harâbelerinde rastlanan çiniler, bütün islâm dünyasında olduğu gibi, burada da çinicilik san'atının inkişaf etmiş olduğunu göstermektedir; krş. *Tarih*, II, levha 31—34), pişmiş tuğlalar, pişmemiş tuğlaların nümûneleri vardır. Bulgar tuğlalarının Hazar kalesi olan Sarkel'de yapılan hafriyatta çıkarılan tuğlalar ile Ḫvârizm'de kullanılan tuğlalara benzediği de anlaşılmıştır (M. I. Artamonov, *Sarkel i nekotorıe drugie ukrep. lenıya v sev.-zap. Chazarii*, *Soveiskaya Arheologiya*, 1940, IV, 142). Bulgarların terazilerinden ve (tartı) dirhemlerinden bâzı nümûneler çıkmıştır. Bulgar ve Biler şehirleri harâbelerinde bakırdan vaya topraktan mâmûl bir çok kap, desti, tencere ve kazan bulunmuştur (*İstoriya Tatarii v dokumentah i materialah*, s. 15).

Bulgar şehrinin harâbeleri, bugünkü Tataristan cümhuriyeti, Spassk bölgesinde, Kazan şehrinden 115 km. cenupta, İdil nehrinin sol sâhilinde ve 6,5 km. mesâfede bulunmaktadır. Burada XIX. asırda yapılan araştırmalarda şehir hakkında mühim mâlûmat elde edilmiştir. Buradaki binaların VII.— VIII. (XII.— XIV.) asırlara, yâni moğul istilâsından sonraki bir zamana âit oldukları anlaşılıyor.

Bulgarlarda yapıcılığın yüksek bir dereceye vardığını Bulgar şehri harâbeleri açıkça göstermektedir. Çar Petro'nun burayı ziyâretinde (1722) bir çok bina henüz yıkılmamış idi. Fakat ondan sonra buraları, bilhassa rus köylerine ve manastırlarına kilise yapmak için, yağma edilmiştir. 1767 yılında Katerina II., Bulgar harâbelerini ziyâret ederken, buranın çok tahrip edilmiş oduğunu görmüş ve nâzırlardan Panin'e, şöyle bir mektup yazmıştı: — „Buradaki (henüz kalan) binalar, gâyet iyi taşlardan yapılmıştır. Bu harâbelerin bir tek tahripkârı vardır: Kazan baş-papası Luka, mütevffa çariçe Elisaveta Petrovua zamanında bunlara haset ederek, bir çoğunu yıktı; enkazını kilise ve manastır inşasında kullandı. Petro ise, bu eski eserlerin muhafazası için emir vermişti" (bk. Solov'ev, VI, 330). Bu mektuptan da açıkça görüldüğü üzere, rus papasları, hıristiyanlık taassubu ile, islâmî devirlerden kalan bütün izleri yok etmek maksadını güderek, Bulgar eserlerini de imha etmişlerdir. Bugün sağlam kalan bina adedi azdır. Abū Ḥāmid al-Andulusī, Bulgar şehrinde evlerin ağaçtan olduğunu zikretmiştir. Hâlbuki harâbeler hep taş binalara âittir. Mâlzeme İdil'in sağ sâhilinden getirilmiştir. Şehrin çevresi 10 km. kadar olup, 3,5 km². sâhayı kaplamaktadır. Şehir üç taraftan (şimâl tarafını nehirin dik sâhili teşkil ettiği için, buraya tabya yapılmamıştır) hendek ile kuşatılmıştır. Bunlardan başka bir de meşeden bir duvar ile toprak tabya (diğer Bulgar şehirlerinde de aynı tertibat görülmektedir) çevrilmiştir. Şehir şimâlden cenûba doğru tedricen daralan bir murabbaa benziyor. Büyük sûrun cenûbunda ve ona bitişik olup, Küçük-Şehir adını taşıyan ayrıca toprak tabya ve hendek ile kuşatılmış olan bir mahal vardır. Burası şehrin ileri müdafaa kalesini teşkil etmiş olmalıdır. V. N. Zlatarski'ni araştırmaları buradaki müdafaa sistemi ile Tuna Bulgarlarına âit Şırımla (Bulgaristan) kaleleri arasındaki benzellikleri tesbit etmiştir. Küçük-Şehir'deki harâbeler henüz iyicetetkik edilememiştir.

En mühim binalar şehriu şimâl kısmında idi. Her birinin yüksek minâresi olan 2 büyük câmi ve gâyet muhteşem bir hamam vardı (Berezin'in tâbiri ile, „bu hamam İsfahan, Kahire ve hattâ İstanbul'a yakışacak kadar güzeldi"). Berezin, câmilerin büyüklüğünü nazar-ı itibara alarak, Bulgar şehrinin 50.000 ahâlisi olduğunu kabûl ediyor. X. asrın başında bu mikdarın daha az olduğu biliniyor.

Bulgar şehrinde son zamanlara kadar muhafaza edilen ve az-çok araştırılmış olan mimârî eserler şunlardır:

1. Ak-Saray, büyüklüğü, dış ve iç mimarîsi ve tezyinatının zenginliği ile meşhurdur; 2,1 m. yüksekliğinde bir kubbe ile kaplı olup, döşemeleri cilâlı taşlardan ve teshin için, döşeme altı tertibatına mâliktir. Binanın yapısında kullanılan eski mezar taşlarından, bunun XIV. asırda yapılmış olduğu tahmin edilmektedir. Bina 1860 senelerinde yıkılmıştır.

2. Kara-Saray, Bulgar şehrinde bugüne kadar en iyi muhafaza edilenlerdendir. Bu binanın alt kısmı 4 ve daha yukarısı 8 köşeli olup, üstü kubbelidir. İçi, üst kısmında küçük sütünlar, pencereleri kemer şeklinde rölyefler ve yapıştırılarak işlenmiş tezyinatla süslenmiştir. Pencerelerin dış kısmı da bu şekilde süslüdür. Binanın Bulgarlar'ın mahkemesi olduğu

tahmin edilmektedir. Bugünkü ismin verilmesi hakkında halk arasında şu rivâyet vardır: şehir düşmanlar tarafından işgâl edildiği vakit, han, âilesi ile birlikte, buraya saklanmış; düşmanlar binanın etrafına odun yığarak, yakmışlar. Yangında kararan bina sonra bu isim ile anılmağa başlamıştır.

3. Küçük-Minâre, alt kısmı 4, sonra 8 köşeli ve daha sonra yuvarlaktır; en üstü ortaya oturtulmuş daha ince yuvarlak kısmı ile tamamlanıyor. Pencere ve kapı kenarları ile 8 köşeli kısmın köşeleri oyma taşlarla süslenmiştir. Minâre, etrafındaki binaların birine bitişik idi.

4. Han-Kabri, Küçük-Minâre etrafında bir çok binaların harâbeleri mevcuttur. Bunlardan bugüne kadar muhafaza edilenlerden biri, mimarî bakımdan mühimdir; alt kısmı 4, sonra 8 ve daha yüksekte 16 köşeli olan bu binanın da, en üst kısmı yuvarlak ve bir kubbe ile kapalı bulunmuş olması muhtemeldir. İçi küfî yazılar, hendesî çizgiler, çiçek tezyinatı ve parlak cilâlı taşlar ile süslenmiştir. Taşların renkli kısımları bâlâ renklerini muhafaza etmektedir. Diğer kısımlar, sıvalıdır. Teferruatı tesbit edilememekle beraber, etrafındaki diğer binaların da buna benzediği görülmektedir. XIV. ve XV. asır başlarında yapılmış olduğu tahmin edilen ve her biri 8,5 m. olan bu binaların hanların türbeleri olduğu düşünülmektedir. Etraftaki mezar taşları ve burasının civardaki müslümanlarca bir ziyaret yeri olması, bu fikiri te'yit etmektedir.

5. Han sarayları. Han ve diğer büyüklerin ikametgâhlarını teşkil eden bu binaların büyük bir kısmı yıkılmıştır. Bunların da döşeme altı teshin tertibatına mâlik oldukları görülmektedir.

6. Dört-Köşe (Dört-Puçmak) ismi ile tanılan harâbenin bir câmiye âit olduğu düşünülmektedir. Bina yontulmuş taştan yapılmış ve içerisi her sırada 5'er olmak üzere, 4 sıra sütûnlar, ayrıca binanın dış köşeleri de sütûnlar ve oyma taşlarla süslenmiştir. Binanın bulunduğu kumluk sâha, sağlamlığı te'min etmek için, evvelâ kazıklar vurularak, tahkim edilmiş ve üzerine, ufak taşlar dövülerek, kireçle temel tabakası vucuda getirilmiştir.

7. Büyük-Minâre, câmi civarında olup, 1837'de türkler tarafından tâmir edilmişse de, 1841'de çökmüştür. Bu çökme her hâlde civarındaki yer-altı yollarının bozulmasından ileri gelmiş olacaktır (resmi için bk. Erdmann ve Pallas).

8. Bu civarda, 1889'da tâmir edilerek, rus manastırlarının kileri olarak kullanılan bir köşk veya câmi binası vardır ki, bunun da alt kısmı 4, duvar kısmı 8 köşeli olup, çatısı kabartma yıldız biçimindedir. Medhâlinde, kapı önünde galeri bulunmakta idi.

Bulgar şehri sûrları hâricinde bulunan ve bugün Yunan sarayı ismi ile anılan harâbeler, her hâlde etrafında hıristiyan mezarlığı bulunduğuna göre, Bulgar civarında yerleşen ticaret kolonilerine âit olacaktır.

Bulgar şehrinden kalma daha bir çok bina harâbeleri mevcuttur ki, bunlar şimdiye kadar iyice tetkik edilememiştir. Bunlara âit bâzı süs ve mozayık döşeme parçaları müzelere kaldırılmıştır. Bunların en mühim kısmını ihtivâ eden Zausaylev kolleksiyonu bugün Helsingfors (Finlandiya) müzesinde bulunmaktadır.

Bulgar binalarının, temel kısmı 4, 8 ve 16 köşe şeklinde sıra ile yükselmesi hususiyetine Kazan şehrindeki eski binalarda da tesadüf edilmektedir. Han-Mescidi veya Süyüm-Bike minâresi ismi ile tanılan yüksek minâre, eski Bulgar mimarîsinin daha uzun müddet bu sâhada devam etmiş olduğunu gösteren canlı bir örnektir.

Suvar şehri mahallin de yapılan araştırmalar neticesine şehrin 5. km. kadar dâiresi olduğu anlaşılmıştır; iç kalenin tam ortasında, tuğlada yapılan bir sarayın temel bakiyeleri bulunmuştur (*İstoriya SSSR*, 1941, I).

İbn Rüsta, Bulgarlarda sikke basılmadığını, onun yerine kıymetli kürkler kullanıldığını kaydeder ve bir kürkün 2,5 dirhem kıymetinde olduğunu da bildirir. En küçük para olarak da sincap derisi kullanıldığı anlaşılıyor. Bunun izi hâlâ şimâl türklerinde görülmektedir; en küçük paraya tiyin (aynı zamanda „sincap" demektir) denilmektedir. Bu sözün Bulgarlardan kaldığında şüphe edilemez. Bilâhare sikke yerine gümüş parçaları kullanılmıştır ki, bunun 200 gr. kadar ağırlığında olanlarına sum (bugün = 100 tiyin) denilirdi. İbn Rüsta Bulgarlar'ın islâm memleketlerinden beyaz ve yuvarlak gümüş dirhemler getirdiklerini kaydeder. Bilhassa Sâmânî sikkelerinin Bulgar iline ithâl edildiği biliniyor. Hafriyat esnasında hattâ Sâsânîlere (VI. asır) âit bir kaç sikke de meydana çıkmıştır. Sâmânî hükümdarlarından İsmâ'îl b. Ahmed'in namına basılan sikkelere Bulgar yurdunda çokça rastlanmıştır; bunun, Bulgarlar'ın ticaret işlerinde, Sâmânîlere âit ülkeler ile fazla temasta bulunmuş olmalarının bir neticesi olduğu şüphesizdir.

Bulgar hanlarının kendi adlarına bastırdıkları sikkelere X. asırdan itibâren rastlanmaktadır. N. Kalinin (*İstoriya Tatarii*, s. 21) tarafından tanzim edilmiş bir listeyi buraya alıyoruz.

Bulgar hanlarının adı, sikkenin basıldığı yer ve tarihleri:		
Mikā'il b. Ca'far	Semerkand	306 (918)
» » »	Balḫ	306 (918)
» » »	»	308 (920)
» » »	al-Sas	308 (920)
» » »	Nişapur	308 (920)
Ṭālib b. Aḥmed	Suvar	337 (948)
» » »	»	338 (949)
» » »	»	341 (952)
» » »	»	347 (958)
Mu'min b. Aḥmed	Bulgar	— —
» » »	Suvar	366 (976)
Mu'min b. al-Ḥasan	Bulgar	366 (976)
» » »	»	370 (980)

Diğer Bulgar sikkelerine âit daha etraflı mâlûmat için bk. R. Vasmer, *Über die Münzen der Wolga-Bulgaren* (*Wiener numismatische Zeitschrift*, 1924, s. 57).

Bulgarların menşe'i hakkında olduğu gibi (yk. bk.), kaynakların sarahatsizliği, konuştukları dil hakkında da karışık mutalaaların yürütülmesine sebep olmuştur. Msl. İṣṭaḫrī (*BGA*, I, 222) ve Yāḳūt (*Mu'cam al-buldān*, II, 438), „Hazar dilinin türkçeden ve farsçadan başka olup, (diğer) kavimlerin dillerine benzemediğini" söyledikleri gibi, İṣṭaḫrī (*BGA*, I, 225)'de bir de bulgarcanın hazarca gibi olup, Burtas dilinin bunlardan başka olduğu kaydedilmektedir. Hazarlar ile Bulgarların, menşe' bakımından olduğu gibi, dil bakımından da birbirine yakın bulunması tabiîdir (Hazar kağanı Yūsuf'un endülüslü yahudi Hasday Şaprut'a yazdığı mektupta geçen „ceddi Hazar'ın Bulgar ile kardeş olduğu" tâbiri hakkında bk. Haravi, *Skazaniya evreysk. pisateley o Ḫazarah, Trudı vost. otd.*, XIII). Diğer taraftan Bizans kaynakları da Hazarları, açıkça, bir türk kavmi olarak tavsif etmektedir (bk. Theophanes, I, 485 v.dd.). Tuna Bulgarlarına âit şahıs isimleri ile unvanlar ve onlarda da hayvan takviminin kullanılmış olması, bu zümrenin de türk olduğunda şüphe bırakmamaktadır. Macarcaya geçmiş olan türkçe kelimelerin bir kısmının da (msl. *arpa, buğday, darı* v.b.), Bulgar türkçesinden geldiği tesbit edilmiştir (bk. Gombocz, *Die Bulgarischen Lehnwörter in Ungarischen*).

Bulgarlar hakkında en çok mâlûmata borçlu olduğumuz İbn Faḍlān'da, *sūçā* (baldan yapılan bir nevi içki)'den başka, bulgarca kelime geçmemektedir.

Bulgarların dili hakkında, diğer şivelere nisbetle çok az olmakla beraber, en çok mâlûmat veren zat Maḥmūd Kāşğarī (*Dīvān luğāt al-turk*, İstanbul, 1333 ve tre. Besim Atalay, Ankara, 1939–1943) olmuştur. Maḥmūd'a göre, bulgarca ile suvarca, bir çok kelimelerin sonları kesilerek, kısaltılmış olan türkçe olup, umumî hususiyetleri bakımından, suvarcadan başka, yemek, oğuz, kıpçak ve peçenekçe ile bir arada zikredilmektedir. Bulgarcada *ń* sesi yerine *n* (*ḳanaḳ* „tere yağı") ve *ẓ* sesi yerine *z* (*azaḳ* „ayak", *toz-* „doy-"; suvar, yemek ve kıpçakça ile müşterek), zaman, mekân ve âlet isimlerine delâlet etmek üzere, fiilden isim yapma eklerinden *-ası* ve *-esi* (umûmî yazı dilindeki *-ġu* ve *-gū* yerine; oğuz, kıpçak ve peçenekçe ile müşterek) ekleri kullanıldığı gibi, ayrıca *avus* („mum" kıpç. *avus*), *kökleş-* ve *kökteş-* („ilişmek, sokulmak") kelimeleri de türk-bulgar lehcesine âit kelime olarak kaydedilmiştir.

Bulgarlar ile yaa-yana zikredilen suvarcaya gelince, yukarıda işâret edilen müşterek vasıflardan başka, suvarca için ayrıca *m*-sesi yerine *b-* (*ben* „ben", *bün* „çorba"; oğuz ve kıpçakça ile müşterek), eklerden *-daçı* (*-ġuçı* yerine; oğuz, kıpçakça v.b. ile müşterek; umumî yazı dilinde her iki ek de kullanılmıştır) ve kelimelerden bilhassa *yalınguḳ, yalnguḳ* („câriye") kaydedilmektedir.

Bulgarların kendilerinden kalma dil mâlzemesine gelince, bunların kitaba geçmiş olanları, yukarıda işâret edildiği gibi, kaybolmuş; yer ve şahıs adları ile diğer kültür kelimeleri ise, bu bakımdan henüz tetkik edilmemiştir. Bulgar sâhasında yazılıp, bugüne kadar muhafaza edilen vesikalar, mezar kitâbelerinden ibârettir. Sayısı oldukça mühim bir yekûn tutan bu kitâbelerin en eskisi 642 (1244/1245) yılına âit olup, Ayneddin Aḥmer tarafından okunmuştur: ... *aldında 84 yaşında 'aded tarih altı yüz ḳırḳ iki-de 642* (adedler arap rakamları ile yazılmıştır). Diğer bir kitâbe, *hüv el-ḥayy la yemut yigit-ler körki köngül-ler özeki 'alim-lerni ağırlaġan yetim tul öksüzlerni asraġan Musa oġlı Altunçı Şehidullah ziyareti tarur ... himmet kılsun şehr rebi'ul-evvel-ning ortasında tarih -ka 717* (=1313; bk. Ali Rahim ve A. Aziz, *Tatar edebiyatı tarihi*, Kazan, 1925, s. 43) ibâresini ihtivâ etmektedir.

Bu gibi türkçe kitâbelerden başka ve daha az mikdarda mezar kitâbeleri vardır ki, bunların ibâresi de yukarıdakilerinki gibi türkçe olup, yalnız tarihleri farklıdır; msl. *hicretten altı cüz tuḫur vanem cal* („hicretten altı yüz doksan yıl"; bk. *Istoriya Tatarii*, s. 26).

Bibliyografya: İbn Rüsta, *Kitāb al-a'lāḳ al-nafisa* (nşr. M. J. de Goeje, *Bibliotheca geographorum arabicorum* = *BGA*), VII, 141 v.d. (bu eserin tarihi, bâzı delillere göre, 290 = 903'ten evvele kadar gider); Abū İsḥāḳ al-Fārisī al-İṣṭaḫrī, *Kitāb al-ma-*

sālik al-mamālik (nşr. de Goeje = *BGA*), I; İbn Faḍlān, *Riḥla*; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld); A. Z. Velidi Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht* (bu eserin metni, müellifin 1923 'te Meşhed kütüphânesinde bulduğu tam bir nushadan almanca tercüme ve izahlar ile neşrolunmuştur), Leipzig, 1939; *Puteşestvie Ibn Fadlana na Volgu* (faksimile, rus. trc. ve izab. İ. Y. Kraçkovskiy), Leningrad, 1939; Muḳaddasī (*BGA*, III), *Ḥudūd al-'ālam* (Tumanskiy yazm., nşr. W. Barthold), Leningrad, 1930 (ingl. trc. ve izah V. Minorsky, *Gibb Memorial NS*, XI), London, 1937; D. A. Chwolson, *Izvestiya o ḫzarah, buriasah, bolgarah, madyarah, slavyanah i russkih Ibn Dasta* (Petersburg, 1869); A. Kunik ve V. Rosen, *Izvestiya al-Bakri i drugih avtorov o Rusi i slavyanah*, (Petersburg, 1878, 1903); Gardīzī, *Zayn al-aḫbār* (nşr. W. Barthold, *Otçet o poezdke v Srednyüyü Aziyü* = *Otçet...*), Petersburg, 1897; Abū Ḥāmid al-Andulusī, *Tuḥfat al-albāb* (nşr. G. Ferrand), Paris, 1925; 'Avlī, *Cami' al-ḥikāyāt* (nşr. W. Barthold, *Zap. vost. otd.*, IX); Maḥmūd Kāşğarī, *Divān luğāt al-turk* (İstanbul, 1333); Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (nşr. C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille), Paris, 1861; Aḥmed Ṭūsī (Fâtih kütüp., 4173 ve Topkapı, 343); İbn Baṭūṭa, *Riḥla* (tab. Mısır), s. 257 v.d. (türk. trc. Şerif Paşa); Bayhaḳī, *Tārīḫ* (Tahran, 1317); Ḳazvīnī, *Nuzhat al-ḳulūb* (Bombay, 1311 = 1894, *Gibb Mem.*, XXIII); *Polnoe sobranie russkih letopisey* (rus vekayinâmeleri = *PSRL*); Ch. M. Frähn, *Ibn Fadlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit und ihre Nachbarn* (Petersburg, 1823); ayn. mll., *Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgaren aus Ibn Fodlan's Reisebericht* (Petersburg, 1832); Ḥusām al-Dīn b. Şeraf al-Dīn al-Bulğārī, *Tavārīḫ-i Bulğāriya* (Kazan, 1887; tarihî vak'alar bakımından kıymetsiz, fakat bâzı eski rivâyetleri ve yer adları nakletmesi itibariyle faydalıdır). Ch. M. Frähn, *Drei Münzen der Wolga Bulgaren aus dem X. Jahrhundert n. Chr.* (*Mém. de l'Acad. de St. Petersbourg*, VI, 1832, s. 171 v.d.); *Istoriya Tatarii v dokumentah i materialah*, s. 21 v.d.

N. P. Ryçkov, *Jurnal ili dnevnie zapiski puteşestviya* (Petersburg, 1770; Büler şehri harâbeleri için bk. s. 12); J. Klaproth, *Notices et explicatione des inscriptione de Bolghari* (*JA*, 3. ser., VIII (1836), 483 v.d.); İ. İ. Lepeḫin, *Drevnie zapiski puteşestviya po raznym provintsiyam Rossiyskogo gosudarstva 1767—17* (Petersburg, 1771—1780, 1722 'de islinsah edilen Bulgar mezar taşları yazılarının tercümesi); İ. Berezin, *Bulgari na Volge* (Kazan, 1853); V. Grigor'ev, *Voljskiye Bulgari* (*Bibl. dlya çteniya*, XIX); D. Spilevskiy, *Drevnie goroda i drugie Bulgarsko-Tatarskie pamyatniki v Kazansk. gub.* (Kazan, 1877); A. F. Liḫaçev, *Bytovre pamyatniki Velikoy Bulgarii* (Petersburg, 1876); A. F. Liḫaçev, *Risunki k trudam II. arḫeologiçeskogo s'ezda* (Petersburg, 1876), 1; A. Şlukenberg, *O zemledel'çeskih orudiyah drevnyago Bulgara* (*Uçen. zap. Kaz. univ.*, 1896, haziran-temmûz); P. A. Ponomarev, *Danne o gorodah Kamsko-Voljskoy Bolgarii* (*Izv. obşç. arḫ. ist. i etn. Kaz. univ.*, 1892, s. 273—288); P. Keppen, *O voljskih Bulgarah* (*Jurn. min. nar. prosv.*, 1836, I); N. İ. Aşmarin, *Bulgari i çuvaşi* (Kazan, 1908); N. Poppe, *Çuvaşi i ih sosedi* (Çeboksarı, 1927), Hüseyin Feyizhan, *Tri nadgrobnih bolgarskih nadpisi* (*Izv. imp. arḫ. obşç.* IV—V, 1863). Şahâbeddin Mercânî, *Mustafād al-aḫbār fī aḥvāli Ḳazān va Bulğār* (Kazan, 1885; I. cild Bulgarlar için gâyet mühim mâlzemeler ihtivâ eder); Remzi Murad, *Talfiḳ al-aḫbār va talḳīḥ al-āsār fī vakā'i' Ḳazān va Bulğār va mulūk al-tātār* (Orenburg, 1908; arap ve bâzı mâlûm olmayan diğer kaynaklardan istifade edilerek yazılan ve Bulgarlara âit çok mühim kayıdları ihtiva eden bir eser); Ayneddin Aḥmer, *Risāla-i tārīḫ-i Bulğāriya* (Kazan); Hâdi Atlasî, *Kazan hanlığı* (Kazan, 1913; 2. tab., 1920); A. Rahim ve A. Aziz, *Tatar edebiyatı tarihi* (Kazan, 1925); *Vestnik nauçnogo obşç. Tatarovedeniya* (I.—VIII. nushalarındaki muhtelif yazılar), Kazan, 1924—1930. Abdullah Battal, *Kazan türkleri* (İstanbul, 1925); L. Rásonyi, *Dünya tarihinde Türklük* (Ankara, 1942); W. Barthold, *Enzykl. des Islam*, I, 819—825 (mad. BULGHAR); F. Westberg, *Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa* (Petersburg, 1900); ayn. mll., *K analizu vostoçnih istoçnikov o vostoçnoy Evrope* (*Jur. min. nar. prosv.*, 1908, şubat-mart); J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften* (Leipzig, 1898); ayn. mll., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903); Fr. M. Schmidt, *Ueber Rubruk's Reise* (Berlin, 1885); V. F. Smolin, *Razvalini goroda Bulgari* (Kazan, 1926); W. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927); N. F. Katanov, *Epigrafiçeskiy pamyatnik voljskoy Bulgarii* (*Izv. obşç. arḫ. Kaz. un.*, 1905, XXI, 266 v.d.); N. Firsov, *Çteniya po istorii srednego i nijnego Povolj'ya* (Kazan, 1921); *Istoriya*

Tatarii v dokumentah i materialah (Institut istorii Akad. Nauk.), Moskova, 1937; S. Solev'ev, *İstoriya Rossii*; N. M. Karamzin, *İstoriya gos. Rossiyskogo*; Tatişçev, *İstoriya Rossii*; V. F. Smolin, *Burungu Bulgar harâbeleri arasında* (trc. İ. Remi), Kazan, 1926; K. A. Ardaşev, *Razvalini Bolgar i dreonie Bolgari* (Kozan, 1901); P. Golubovskiy, *Bolgari i Hazari vostoçnie sosedi Rusi pri Vladimire* (*Kievskaya Starina*, XXII, 1888, s. 25—56). (AKDES NİMET KURAT.)

BULGAR DAĞI. BULĞAR DAĞI, aslında BUĞA DAĞI (Toros = Taurus, türk. „boğa" demektir) olması gereken bu ismi türkler, Adana Torosları [b. bk.]'nın Külek boğazı garbında kalan kısmına vermişlerdir. Bugün buna Bolkar Dağı da denilmektedir.

BULGAR MÂ'DENİ. BULĞAR MA'DENİ (Bulgar dağı mâdeni), Bulgar dağının şimâl yamacında, Konya Ereğlisi'nden Külek boğazına giden büyük kervan yolunun cenûbunda Ulu-Kışla'nın cenûb-i şarkîsinde bulunan meşhur gümüşlü kurşun mâdeni olup, 1825'ten birinci cihan harbine kadar, fasılalı ve kusurlu bir şekilde, işletilmekte idi. Orta çağlarda bile İbn Fażl Allāh, Lu'lu'a (Tarsus yakınında) civarındaki bir gümüş mâdeninden bahsetmektedir ki, bu da Bulgar Ma'deni'nin aynıdır.

BULGARİSTAN. TUNA BULGARLARI. Bulgaristan'da oturan Bulgarların menşe'i meselesi, bilhassa son zamanlarda Macar âlimlerinin tetkiklerinden sonra, artık iyice aydınlatılmış bulunmaktadır. Bu son araştırmalara göre, Bulgarlar hakkındaki mâlûmat Mete (Mo-tun; m. ö. 210—174) devrinde Hun devletine tâbi olan Ting-ling'lere kadar çıkmaktadır. Bu sonuncuların Onogurlar ile aynı oldukları ve V. (m. s.) asırda, Ogur-Macarlar ile birlikte, Kafkas dağları civarına geldikleri ve Avrupa Hunlarının şark zümresine dâhil bulundukları düşünülmektedir. 460'tan sonra, Azak denizi ile Karadeniz mıntakalarında bulunduğunu bildiğimiz bu zümreye dâhil kavimlerden şunlar bilinmektedir: Ogur, Onogur, Şaragur (Sarıogur), Uturgur (Oğuzogur?) ve Kuturgur (Dokuzogur?). Bunlardan son ikisi, Bizans kaynaklarında, Utigur ve Kutrigur şeklinde geçmektedir. Utigurların, Kuban havzasında ve Kutrigurların ise, Don-Özü sâhasında göç ettikleri mâlûmdur. Bu kavimlerin her biri ayrı siyasî hayat sürmesine ve çok defa birbiri ile mücâdele hâlinde bulunmuş olmasına rağmen, kaynaklarda bunlar müşterek **Bulgar** ismi ile zikredilmektedir. Bulgar adına ilk defa 482 senesine âit kayıtlarda tesadüf edilmektedir. Bizans tarihçisi Yan, imparator Zenon'dan bahsederken, 482'de Zenon'un Bulgarları yardıma çağırdığını kaydettiği gibi (Müller, *FHG*, IV, 619), o devirlerde yaşayan Pavia piskoposu Ennodiy, Teodorik'i, Bulgarlara karşı kazandığı zaferinden dolayı, tebrik etmiştir (*Mon. ger. hist.*, XII, 1894, s. 240). Bu zafer 485 senesinde vukû bulduğuna göre, artık bu devirde Bulgar adının umumîleşmeğe başlamış olduğu düşünülebilir.

İmparator Justinianus zamanında, Bulgar birliğine dâhil Kutrigurların Zabergan (Zaber-Han?) idaresinde bulundukları ve 558'de Balkanlara yapılan akınları bunun idare ettiği mâlûmdur. Bizanslılar bu akınlara karşı durabilmek için, o zaman Don nehrinin şarkında ve cenûbunda oturan Utigurları elde etmişler ve bunun neticesinde bu iki kardeş kabîle mücadelesi tekrar başlamış ve bu vaziyet Avarların bu sâhalara gelişine kadar devam etmiştir. Avarların faâliyeti neticesinde bu sâhadaki etnik vaziyet çok değişmiştir. Utigurların bir kısmı İdil havzasına doğru hareket etmiş, Kutrigurlar ise, Avar hâkimiyeti altına girmişledir. Daha sonra Avarların kegani Bayan'ın garba doğru seferleri esnasında Kutrigurların bir kısmı Balkan'ın garp köşesine, Pannonya veya Tissa boylarına kadar gelmişlerdir.

Avar devleti yerine Kök-Türkler kaim olunca, cenûb-i şarkî Avrupa'nın büyük bir kısmı da Kök-Türklerin hâkimiyeti altına girmiş ve garp Avarlarının nufuz mıntakası artık Özü (Duepr) nehrinin şark tarafına geçmemiştir. 583 senelerinde Utigurların, Dulo âilesine mensûp Kubrat'ın idaresi altında birleşerek, tedricen Kutigurları da kendi hâkimiyetleri altına aldıkları ve böylece Bulgar birliğinin vucuda geldiğini görüyoruz. Kubrat devrinde (583—642) Bulgarlar Turla (Dnestr) ile Özü arasındaki sâhayı işgâl etmekte idiler. 635—641 tarihlerinde Avarlara tâbi Bulgar kavimlerinin de Kubrat tarafına geçtikleri anlaşılmaktadır.

Kubrat tarafından vucuda getirilmiş olan Bulgar birliğinin başlıca 3 guruptan teşekkül ettiği ve bunlardan her birinin başında Kubrat'ın bir oğlu bulunduğu anlaşılıyor. Bunlardan Kubrat'ın büyük oğlu Batabayan idaresinde bulunan Kupi-Bulgarları, VI. asrın sonlarında teşekkül eden Hazar kaganlığı hâkimiyeti altına girmiş; ikinci oğlu Kotrağ idaresinde bulunan Koço-Bulgarları ise, İdil boyunca şimâle doğru hareket ederek, İdil Bulgarlarının esas zümresini teşkil etmişlerdir. Kupi-Bulgarları bilâhare şimâlî Kafkasya'da yerleşmişler (rus vekayinâmelerinde çerme Bolgarı „kara Bulgarları" ve Konst. Porphyrogeunetos'ta ἡ Μαυρὶ Βουλγαρία, bk. *De adm. imp. bel.*, 12, s. 1). Bulgar birliğine dâhil esas Bulgar kütlesi ise, Kubrat'ın ölümünden sonra, oğlu Asparuh (İsperih,

Asparuh; eski türk kitâbelerinde görülen *aşbara, işbara* unvanı ile ilgisi hakkında bk. Pelliot, *T'oung-Pao*, 1525, XXVI, 211) idaresi altında kalmıştır.

Asparuh, Hazarların tazyiki altında, Turla havzasına çekilmiş ve nihâyet Bizans'a müracaat ile, Tuna munsabında yerleşmeğe müsaade almıştır; buna mukabil Bizans imparatorluğunun buralarda hudut muhafızlığını deruhde etmiş olmalıdır (660). Arapların Bizans'ı meşgûl etmeleri ve 670—677 senelerinde İstanbul'a hücumları, Bizans'ın Tuna hududunu zayıf düşürdüğünden, Bulgarların buralarda daha serbest hareket etmek imkânını buldukları anlaşılıyor. 679'da Bizans kuvvetleri Bulgarlara karşı harekete geçmiş ise de, yenilmiştir. Bunun üzerine Bulgarlar, Varna civarından başlayarak, Tuna ve Şumnu'ya kadar uzanan sâhaya yerleşmişlerdir.

Asparuh ile birlikte gelen Bulgarların sayısı hakkında sarih mâlûmat yoktur; Marquart (*Osteurop. Streifzüge*, s. 484)'a göre, 10.000 ve Zlatarskiy (*Period. Spisanie*, Sofya, 1902, s. 325—330)'ye göre ise, 20—25.000 olarak tahmin edilmektedir. Bulgarların, yerli ve civardaki islâv ve trak kavimlerini de kendi hâkimiyetleri altına alınca, aheliye nisbetle azlıkta bulunan hâkim bir tabaka teşkil ettikleri muhakkaktır. Bizans'ın ağır boyunduruğundan kurtarıcı sıfatı ile Bulgarların hâkimiyetini kolaylıkla kabûl eden kabîlelerin çoğalması ve hâkimiyet sâhalarının genişlemesi ile, bu nisbetin asıl türk Bulgar kavmi aleyhine daha çok değişmiş olduğu düşünülebilir.

Dula sülâlesinin üçüncü büyük hanı Tervel (701—718)'dir. Bu hanın lâkabı Bizans kaynaklarında ὁ κάναρ ὑβηγη şeklinde geçmektedir. ὑβηγη (*übege*) kelimesinin kumancadaki *öveghu*'ya tekabül ettiği ve „yüksek, büyük ve şanlı" mânasına geldiği kabûl edilmekte olup, bunun eski türk unvanlarından olan *yabğu* ile ilgili olması muhtemeldir. Tervel zamanında, Bizans'taki taht mücadelelerinin de yardımı ile, Bulgarların nufuzu daha çok artmıştır. Justinianus II., 695'te tahtından koğulduktan sonra, Hazar kaganına iltica etmiş ve oradan Tervel'in yanına gelmiş ve nihâyet Bulgarların yardımı ile, 705'te tekrar Bizans tahtına geçmiştir. Böylece Bulgarlar Bizans'ın dâhilî işlerine karışmağa başlamışlardır. Tervel 705/706 kışını İstanbul yakınında geçirmiştir. Bundan sonra Bulgarlar Bizans'ın Balkan siyâsetlerinde çok mühim rol oynamağa başlamışlardır. Theodosius III. 716'da Bulgarlar ile anlaşmak ve bu devletin hudutlarını tanımak mecburiyetinde kalmıştır. Bu anlaşmanın en mühim bir te'siri arapların 717/718'de İstanbul'a hücumları esnasında görülmüştür; Bulgar kuvvetlerinin müdâhalesi ile araplar İstanbul muhasarasından vazgeçmek ve geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Tervel'den sonra 718—724 senelerinde hâkimiyet süren hanın ismi mechûldür. 724—739 yıllarında Bulgarların başında Sevar Han bulunmuş ve bununla Dulo sülâlesi sona ermiştir. Dulo sülâlesinden sonra, Bulgarların başına geçen âileler hakkında sarih mâlûmat yoktur. Vokil veya Ukil âilesinden gelen Kormisoş (739—756) ile Vine (Vinekh, 756—761) ve Ugain âilesinden gelen Teletz (761—764) Han'lar mâlûmdur. Bundan sonra Bulgar ilinde taht kavgalarına şâhit oluyoruz.

Yeni Bulgar sülâlesinin en meşhur hükümdarı Krum Han (803—814) devri, Tuna Bulgarları tarihinin en mühim bir devrini teşkil etmektedir. Avar kuvvetlerinin 796 ve 803 senelerinde Karl tarafından hezimete uğratılması ve nihâyet bu devletin ortadan kaldırılması ile, Avarların bir çok zümreleri de Bulgarlara iltihak etmiştir. Krum Han'ın genişleme siyâseti Bizans için de tehlikeli bir vaziyet yaratmış ve Bulgarlara karşı harekete geçen imparator Nikefor I. (802—811) ordusunun Vrbişki geçidinde, Bulgarların ânî bir hücûmu ile, imha edilmesi ve imparatorun maktûl düşmesi (25/26 temmûz 811) ile bu vaziyet daha çok ciddileşmiştir. 813'te Krum Han İstanbul'u muhasara etmiş ise de, hanın ânî ölümü şehrin zaptına mânî olmuştur.

Krum'un ölümü üzerine oğlu Omurtağ Han (814—831) tahta geçmiştir. Omurtağ Han zamanında Bizans ile Bulgarlar arasında 30 yıllık bir barış yapılmış ve Bulgar hudutları teferruatı ile tesbit edilmiştir. Bu uzlaşma uzun müddet Bulgar-Bizans münâsebetinin esasını teşkil etti. Omurtağ Han zamanında, Bulgar devletinin hudutları, Tuna'nın şimâlinde Transilvanya'ya ve Tissa boyuna kadar uzanmakta olup, Tuna'nın cenûbunda da hayli geniş bir sâhayı ihtivâ ediyordu. Omurtağ'ın Frank kıralları ile münâsebette bulunduğu da biliniyor. Omurtağ zamanında Bulgar devletinin merkezi Şumnu'ya yakın Aboba-Pliska mevkiinde idi; Omurtağ Han'ın burada bir çok yapı bıraktığı mâlûmdur. Bulgar türkleri hanlarının, yazılı taşlar diktirdiklerini de biliyoruz. Bunlardan Omurtağ Han'a âit, biri Çatalar (bugünkü adı Krumov, Preslav — Krumova demir yolunun şimâlinde)'da, diğeri Tırnov (Tırnova)'da olmak üzere, iki kitâbe meydana çıkarılmış ve yazıları okunmuştur; her ikisi de yunan dilinde yazılmıştır. 8 eylûl 821 tarihli Çatalar kitâbesi şu meâldedir:

„Doğduğu yerde Tanrı tarafından hükümdar edilen büyük Omurtağ Han, Pliska karargâhında kaldığında,

Tuça (suyu) boyunda bu avul (saray)'u yaptırdım ve büyük kuvvetleri rumlara ve islâvlara karşı koydum. Avul'un arkasında, Tuça üzerinde, ustaca bir köprü yaptırdım. Kalenin içine ise, 4 sütün diktirdim ve sütünlerin arasına tunçtan iki arslan koydurdum. Tanrı'nın (yardımı) ile hükümdar olan (hana) Tanrı; Tuça nehri aktıkça, Bulgarların bir çok düşmanı dırdıruldukça, imparatoru ayakları ile çiğnemek şerefine nâil etsin; düşmanlarını kendine eğdirsin ve neş'e içinde 100 yıl yaşatsın. Bu yapının tarihi, Bulgar (takvimine) göre, sigor olem ve rum (bizans) takvimine göre, 15 indictiondur" (Zlatarski, I, 1, s. 443 v.d.).

Bu sıralarda Bulgar-türk ahâlisinin, yerli islâv zümresinden bâriz bir surette ayrılmış olması ehemmiyetli bir vâkıadır.

Omurtağ'dan sonra Malamir (Balanur ? 831—836), han oldu. Onun zamanında Bulgar-türk unsurunun sür'atle islâvlaştığı ve hıristiyanlaştığı anlaşılıyor. Fakat Bulgar hanlarının gittikçe artan hıristiyan propagandasını şiddetle men'e çalıştıkları, hattâ Malamir Han'ın bu yüzden kardeşini öldürttüğü biliniyor. Hanların tâkibatına rağmen, yerli islâv unsuru arasında derin kök salmış olan Bizans dini ve kültürü Bulgar zümreleri üzerinde kuvvetle te'sir icra ediyordu. Bir taraftan islâvlara karışan, diğer taraftan hıristiyanlığın te'sirinde kalan hâkim Bulgar unsuru, gittikçe türk husûsiyetini kaybetmekte idi.

Presiyan (Presiam) Han'dan sonra Bulgar tahtına geçen Bogoris (Boris; 859—890) devri, Bulgar tarihinde ayrı bir ehemmiyeti hâizdir. Boris 864 yılında hıristiyanlığı kabûl etmekle, Bulgarları ve kendisine tâbi islâv zümresini hıristiyan çerçevesine sokmuş oldu. Bir müddet Roma ile Bizans te'siri arasında kalan Bulgarlar, nihâyet Bizans ortodoksluğunu tercih ederek, Bizans kültürü dâiresine girmişlerdir. İslâvları hıristiyanlaştırmak ve hıristiyan islâvlar için dinî kitaplar ve dualar hazırlamak maksadı ile, selânikli Konstantin (keşiş olunca, Kyrillos adını almıştır) ve Methodioa adlarında iki kardeş bir alfabe tertip etmiştir. Bu alfabe bütün ortodoks islâv milletler tarafından kullanılır. Methodios ile Kyrillos *İncil*'i Makedonya islâv lehçesine tercüme ettiler. Bu lehçeye „kilise islavcası" ve „eski bulgarca" adı verilmektedir. Bulgarların hıristiyanlığı kabûl etmeleri ile Bulgaristan'da İstanbul patriğine bağlı bir piskoposluk ihdas edildi.

Çar Boris'in oğlu Simeon (893—927) saltanatı zamanı Bulgar tarihinin umumiyetle en parlak devrini teşkil eder. Gâyet enerjik bir şahıs olan Simeon, Bizans'a karşı bir çok sefer açmış, Balkanlarda tam bir Bulgar hegemonyası kurmuştur. 931'de Simeon İstanbul'u muhasara etti. 20 ağustos 917'de, Anchilus (Ahyolu-Burgazı) yakınında, büyük bir Bizans ordusu Bulgarlar tarafından imha edildi. Simeon'un hâkimiyeti Karadeniz'den yunan denizine kadar yayıldı; Niş ve Belgrad Bulgarların eline geçti; fakat Ege denizi sâhilleri Bizans'ın elinde idi. Simeon 923'te tekrar İstanbul'u muhasara etti ve aynı zamanda „han" unvanını atarak, Papa ona „Bulgarların ve greklerin çarı" unvanını verdi ve çarlık tacını giydi.

900 tarihlerinde Tissa ve orta Tuna havzasının macarlar tarafından işgâli üzerine, Bulgarlar, yalnız Peçeneklerin değil, macarların da tehdidi altında kaldılar. Diğer yandan sırp ve hırvat beyleri de Bulgarlar için tehlike teşkil etmekte idi. Simeon'un halefleri zamanında Bulgar ilinde iç mücâdeleler patlak verdi. Bunun neticesinden, boyarlardan (yüksek âileye mensûp) Tırnovolu Şişman, Bulgaristan'ın batı ülkelerinde (Makedonya ve Epir dâhil), merkezi Ochri (Ohri)'de olmak üzere, kendi başına bir devlet kurdu. Nihâyet imparator Yoannis I. Tzimiszes (Çemişkezekli) zamanında Bulgar çarlığı ve patrikliği ilga edilerek, Bulgaristan bir Bizans eyâleti hâline getirildi (971).

Bulgarlar, imparator Tzimiszes'in ölümünden sonra (976), isyan ettiler. Bizans tahtına geçen ve Bolgaroktonos („Bulgar katili") lâkabını taşıyan Basil II. (976—1025)'in saltanatı, bilhassa Bulgar isyanlarını bastırmakla yapılan seferler ile meşhurdur. Bütün Bulgarlar, Şişman'ın oğlu Samoel'i çar tanımışlardı. Bulgaristan 1018'de tamamen Bizans hükmü altına girdi; böylece birinci Tuna-Bulgar devleti sona ermiş oldu.

Tuna Bulgarları hanları şeceresi ve zamanları (584—852).

1. Dulo âilesinden (584—739):
   Kubrat (Kuvrat, Kurt), 584—642
   Asparuh (İsperih), 679—701
   Tervel, 701—718
   Adı bilinmeyen han, 718—724
   Sevar, 724—739.
2. Vokil veya Ukil âilesinden (739—761 ve 764—766):
   Kormisoş, 739—756
   Vineb, 756—761
   Sabın (kadın tarafından), 764—766
   Umar (40 gün), 766.
3. Ugain âilesinden:
   Teletz, 761—764
4. Adı bilinmeyen bir âileden:
   Toktu, 766—767
   Pagan, 767—768
   Telerig, 768/769—777
   Kardam, 777 (?)—803
   Krum, 803—814

Omurtağ, 814—831
Malamir, 831—836
Presiyan, 836—852
Boris (hıristiyanlığı kabûl etmiştir; 859—890).

Bulgaristan'ın türkler tarafından zaptı. 1240—1241'de rus yurdunun ve Kıpçak bozkırlarının türk ve moğollar tarafından istilâya uğraması neticesinde, Kumanlardan bir kısmının Bulgaristan'a gelerek, Balkanlardaki Kuman (türk) kalabalığını arttırdıklarını görüyoruz. 1280 yıllarına doğru Kuman beylerinin ve Kuman kıt'alarının Bulgaristan'da mühim rol oynadıklarına şâhid oluyoruz. Bizans sarayının te'siri altında bulunan çar Asen III. zamanında, aslan bir Kuman olan Yurgi (Gregoriy) Terteri ehemmiyet kazandı. Bulgar beyleri arasında çok büyük bir nufuz sâhibi olan bu Kuman beyi devlet idaresini elinde tutuyordu. İç mücadeleler esnasında büyük bir şöhret kazanan „sâbık domuz çobanı" İvailo, Bulgaristan'da tutunamayınca, Altın-Ordu beylerinden Nogay'ın yanına iltica etti ve 1280'de büyük türk-moğul kuvvetleri ile Bulgaristan'a girdi ve bir müddet istediği gibi hareket etti ise de, Nogay'ın emri ile İvailo öldürüldü. Çar Asen III.'ün, devlet hazinesini alarak, İstanbul'a kaçması üzerine, Bulgar büyükleri Gregoriy Terteri'yi tahta çıkardılar ve bu suretle aslen Kuman olan bir boyar çar oldu.

Terteri'nin hâkimiyetinin ilk yıllarında, Altın-Ordu beylerinden Noğay Han Bulgaristan'a girdi ve Bulgaristan'ın idaresinde bazı isteklerini kabûl ettirdi. Bunu müteâkip türk-moğul kuvvetri sık sık Bulgaristan'a girmeğe ve devlet idaresinde te'sirlerini göstermeğe başladılar; diğer yandan Nemanza sülâlesi idaresinde yükselmekte olan Sırp devleti de, Bulgarlar hesabına büyümekte idi; öyle ki, sırp kıralı Stefan Uroş III., 28 haziran 1330 tarihinde, Velbuzd (bugünkü Köstendil) mevkiinde Bulgar çarı Mihail'i ağır bir mağlûbiyete uğrattı; Bulgar çarı bir kaç gün sonra öldü.

Osmanlı türklerinin 1355'ten itibâren Gelibolu'dan başlayarak, Balkanlara doğru sür'atle ilerledikleri sıralarda, gerek Stefan Duşa'nın halefllerinin hüküm sürdüğü Sırbistan'da ve gerek Bulgar çarı İoan Alexandr'ın oğlu ve veliahdı İoan Şişman ile ilk karısının oğlu İoan Stratisimir arasında mücâdele başlamış ve Bulgaristan parçalanmıştı. Bir taraftan macarlar da 1365'te Vidin'i zaptetmişlerdi. İoan Şişman tahta geçtikten sonra da vaziyet düzelmedi. Evvelâ 1363'te Hacı İlbey'in kumandasındaki küçük bir türk ordusu, büyük bir sırp ordusunu (daha doğrusu muhtelif hıristiyan ordusunu) perişan etti (Sırp-Sındığı muharebesi); sonra 26 eylûl 1371'de Çirmen yanında türk ordusu yeniden sırpları yendi ve sırp kıralı Vukaşin ile biraderi Uybyeşa muharebe meydanında öldüler. Bu zaferden sonra vaziyetin ne tarzda gelişeceğini anlayan sırp beyleri türklere karşı birleşmek teşebbüsünde bulundular; 1387'de Toplıca suyu boyunda birleşmiş sırp kuvvetleri Timur-Taş Paşa'nın 15—20.000 kişilik bir türk kuvvetini bozdular. İlk ve son zaferlerini kazandılar; sırplara Bulgar çarı Şişman da katıldı ve Ulah (Eflak) prensi Mirçe de türklere karşı mücâdele edeceğini bildirdi. Fakat Murad I.'ın orduları bu „Balkan blokunu" alt-üst etti. Osmanlı kuvvetleri, Ali Paşa'nın kumandasında, 1388'de Bulgaristan'a girdiler; büyük Nigbolu (Nikopolis) yanında mağlûp edilen Şişman, osmanlı padişahı tarafından çok iyi muamele gördü ve tâbî sıfatı ile tahtında bırakıldı. Birinci Kosova (Pole) meydan muharebesinden sonra (15 haziran 1389) osmanlı tahtına geçen Yıldırım Bayezid, Bulgaristan'ı tamamiyle işgâle karar verdi. Üç ay süren muhasarayı müteakip, 17 temmûz 1393 tarihinde Bulgaristan'ın payitahtı olan Tırnova şehri hücumla zapledildi. Bu sırada çar Şişman payitahtında bulunuyordu. Yıldırım Bayezid, Tırnova'da esir edilen Bulgar patriğinin hayatını bağışladı. Şişman'ın âkıbeti ise, açıkça bilinmiyor. „Bulgar kroniğine" göre, Şişman 3 haziran 1395'te, sultanın emri ile, öldürülmüştür. Çarın oğullarından biri islâmiyeti kabûl etti; büyük oğlu Stratisimir ise, türk sultanının metbuu sıfatı ile, daha bir müddet Vidin'de kaldı. Bu suretle 1393 yılında Tırnova'nın türkler tarafından zaptı ile, ikinci Bulgar devleti sona erdi; artık 1878'e kadar süren 500 yıllık Bulgar tarihi osmanlı tarihi içine girmiş oldu.

Bulgar türklerinin kültürü. Tuna Bulgarlarına âit yazılı kaynaklar, maddî kültür izleri ve bâzı lâkaplar bu kavmin türk dünyası ile olan ilgilerini açıkça göstermektedir. Bulgarların tarihine âit ilk kayıtlar ve sonraki devirlere âit etraflı mâlûmat Bizans kaynaklarında bulunuyor (Antakyalı Yan, Prokopios, Theophanes, Agathias, Konstantin Porphyrogennetos v.b.). Bunlar arasında Bulgar hanlarının toplu bir şeceresi de bulunmaktadır (bk. Zlatarski, I, 1, s. 379—382). Evvelâ yunanca olarak kaleme alınan ve muhtelif zamanda tertip edilen bu şecere, Zlatarski'ye göre, iki kısımdan ibâret olup, ikinci kısmı Asparuh ile başlamaktadır. Burada efsânevî veya tarihî en eski Bulgar hanlarının hükümdarlık devirleri, türklerin eski 12 yıllık devreli hayvan takvimine göre, gösterilmiştir. Bunların arasında Kubrat veya Kurt Han tarihî bir şahsiyettir.

Bulgarlarda, 12 hayvan takvimi ile birlikte, kamerî senenin kullanılması ayrıca dikkati çekmektedir; bunun hattâ arap-islâm te'siri ile münasebeti olduğu zannedilmiştir; hâlbuki Tuna Bulgarları arasına müslümanlık ya hiç girmemiş veya pek az girmiştir. Gerek 12 devreli hayvan takvimi ve gerek yıl adları ve ay sıraları Tuna Bulgarlarının türk kültürü ve an'anesi ile olan bağlarını açıkça gösterir; bu takvimin, hiç olmazsa Omurtağ Han zamanında, henüz kullanıldığı yukarıda naklettiğimiz kitâbe tercümesinden belli olmaktadır.

Bulgar devlet teşkilâtının tamamiyle aristokratik esaslara dayandığı görülmektedir. Başta bir h a n ve onun etrafında da, yüksek âilelere mensûp, b o l y a r (boyar)'lar bulunur. Devlet teşkilâtının teferruatı hakkında bilgimiz yoktur. Bulgar hükümdarlarının h a n lâkabı taşıdıkları kitâbelerdeki kayıtlar ile tesbit edilmiştir; diğer lâkapların da eski türk hükümranlık telâkkisinin devamı olduğu hakkında bk. G. Fehér, *Les monuments de la culture protobulgare* (*Archaeologica Hungarica*, VII) ve *Les titres des khans bulgares, d'après l'inscriptian du chevalier de Madara* (*L'art byzantin chez les slaves*; *premier recueil dedié à la memoire de Th. Uspenskij*, Paris, 1930, s. 3—8); krş. bir de Fuad Köprülü, *Proto-Bulgar hukukuna dâir notlar* (*Türk hukuk ve iktisat tarihi* mecm., 1939, II, 1—6).

Omurtağ Han'a âit Çatalar kitâbesi için yk. bk.; aynı hana âit, Tırnova kitâbesi de mâlûmdur (Zlatarski, *İstoriya* ..., I, 1, 445, 447). Bunlardan başka, Madara (Pliska yakınında) harâbelerinde de mühim kitâbeler bulunmuştur (bk. G. Fehér, *ayn. esr.* ve *Türko-Bulgar, macar ve bunlara akraba olan milletlerin kültürü.—Türk kültürünün Avrupa'ya te'siri*; İkinci türk tarihi kongresi zabıtları, İstanbul, 20—25 eylûl 1937, tab. 1943). Kök-Türk kağanları gibi, Bulgar hanlarının da kitâbeler yazdırdıkları ve anıtlar diktirdikleri meydana çıkmıştır.

Omurtağ Han'dan önce Bulgar payitahtı olan Aboba-Pliska şehri harâbelerinde yapılan araştırmalarda bulunan âsâr bilhassa mühimdir. Burada İstanbul'daki eski rus arkeoloji enstitüsü ve Bulgar millî müzesi tarafından kazılar yaptırılmıştır. 1899/1900 yıllarında, tanınmış rus bizantinist ve arkeologu Fedor Uspenskiy'nin riyâseti altında çalışan bir rus heyeti çok mühim neticeler elde etmiştir (mufassal rapor için bk. *Drevnebulgarskie dokumenti: Aboba-Pliska, Izv. russk. arh. obşç. v Konstantinopole*, 1905, X). Sonraları burada Bulgar ve macar arkeologları çalışmışlar ve bunlardan bilhassa Geza Fehér'in araştırmaları mühimdir.

En eski Bulgar payitahtı olan Pliska mevkii 23,3 km². bir sâha olup, burada çevresi toprak tabya, hendek ve sûrların izleri ve bu sâhanın ortasında 0,5 km². 'lik bir yerde taştan yapılan kalenin ve diğer binaların harâbeleri bulunmaktadır. Kale duvarlarının köşeleri büyük taş bloklardan (1, 5 × 0,6 m.) yapılmıştır; duvarın kalınlığı 2,6 m. 'dir; üstüvâne şeklinde burclar olduğu gibi, köşedeki burclar 5 köşeli ve kapı yanındaki çifte burclar da 4 köşelidir; kapılara arslan heykelleri yerleştirilmiştir. Kalenin ortasında alt kısmı 56 × 25,5 m. eb'adında, 2,2 × 2,6 m. kalınlığında duvarları ve üst katında 21,8 × 22,4 genişliğinde bir holü ve 31, 4 × 12 m. büyüklüğünde bir salonu olan muazzam bir saray bulunuyordu. Ona yakın bir yerde, murabbâ şeklinde, putperest Bulgar hanlarının saray mâbedi olması lâzım gelen, sonları kiliseye çevrilen bir bina vardı. Bir az uzakta han ve âilesine âit bir bina manzûmesi bulunuyordu; burası tuğladan yapılan bir duvarla dış âlemden ayrılmıştı; Bulgar hanlarının hususî hayatları burada geçerdi. Dışarıdan derin bir hendek ve toprak bir tabya ile çevrilen, içeriden de kalın duvarlı „iç kalesi" olan bu müstahkem mevki, Avarlarda görülen ve „hring" denilen, dâirevî müstahkem kalelerin aynı olduğunda şüphe yoktur. Pliska kalesinin tetkiki, diğer türk kavimleri müstahkem mevkilerini tanımak bakımından da mühimdir.

Geza Fehér'den aldığımız yukarıdaki tafsilâttan sonra, aynı müellif „Madara'nın en büyük hususiyeti, Türk-Bulgarlarca mukaddes sayılan bir taşı ihtiva eden, bir mâbedin bulunmasıdır" diyor. Tuna Bulgarlarında „mukaddes taş kültü" bu suretle meydana çıkmış oluyor. G. Fehér bunun macarlara da geçtiğini söylüyor. Fehér, Madara'daki hamam ile havuzu da bir ibâdethâne olarak kabûl ediyor ve Bulgarlarda s u y u n mukaddes sayıldığını ileri sürerek, aynı şeye hazarlarda ve macarlarda rastlandığını hatırlatıyor. Madara'daki kazılardan, Bulgarların „mağaraları" da takdis ettikleri anlaşılıyor; çin kaynaklarının birinde, „Tu kiue hükümdarlarının atalara kurban vermek üzere „atalar mağarası" denilen bir mağaraya gittikleri" söylendiğine göre, Kök-Türkler ile Tuna Bulgarları arasında bu bakımdan da benzeyiş görülüyor. G. Fehér, Madara'da 1924—1936 arasında yapılan hafriyat hakkındaki umumî fikri şöyle hulâsa etmiştir: — „burası, tabiî güzelliği ve bol suları ile, en eski devirlerden beri kült merkezi olmuştur. Madara'da yalnız Türk-Bulgar atalar kültünün en güzel anıtı olan, bir kabartma atlı tasviri bulunuyor. Türk-Bulgar mâbedi, kült havuzu, mukaddes taş ve mukaddes mağara hepsi burada-

dır. Haltâ harâbe arasında eldo edilen, Omurtağ Han'a âit bir kitâbede, türk-bulgarca bir kelime olan Tangra (yâni Tenri) 'dan bahsediliyor" (*İkinci türk tarih kongrası zabıtları*, s. 301).

Müşterek türk kültür dâiresine mensûp bakiyelerden biri de Madara 'da bulunan „kamennie babı" (taş babalar), yâni Orhun anıtlarına ve Kıpçak bozkırlarında bulunan „babalara" (balbal) tekabül eder. Ölenlerin heykellerini veya figürlerini yaptırmak âdeti orta Asya'daki ve doğu Avrupa 'daki türklerde olduğu gibi, Tuna Bulgarlarında da vardı.

Madara 'daki bu atlı kabartması, eski Bulgarların alâmetleri ve kıyafetlerine âit bâzı ip uçları vermektedir. Şöyle ki, kısa bir mızrağın ucuna takılan bir at kuyruğunun sancak olarak kullanıldığını görüyoruz; at kuyruğunun bu şekilde istimâlini te'yit eden yazılar çıktığını Fehér bildiriyor (s. 306). At kuyruğunun diğer türk kavimlerinde kullanılışı, hele osmanlı türklerinin tuğları hatırlanırsa Madara süvarisiuin tamamiyle türk an'anesini aksettirdiği görülmektedir. Bu süvarinin uzun saçlı olduğu bildiriliyor; hâlbuki Fehér 'e göre, Bulgar halkı başlarını tıraş ederlerdi. Yalnız asiller, kafalarının ön kısmını tıraş ederler, asâlet nişânesi olarak, arkada 3 örgü saç bırakırlardı; saçlı gezmek yalnız hana mahsus bir imtiyazdı.

Gerek Pliska ve gerek Madara 'daki binalarda kullanılan tuğlalar ve taşlar da dikkate şâyândır. Taşlarda, sütûnlarda, tuğla ve kiremitlerdeki karakteristik türk-bulgar oyma yazıları ustaların Bulgar olduğunu gösterir. Hazar kâğanının ricası üzerine, 839 'da bir Bizans mimarının nezaretinde yapıldığı bildirilen Sarkel kalesinde (Konst. Porphyrogennetos, *De adm. imp.*, bab 42) kullanılan tuğlalarda da bâzı Hazar alâmetleri olduğuna ve Bizans tuğlalarına benzemediklerine göre (bk. M. Artamonov, *Sarkel i nekotorıe drugie ukrepleniya v severo-zap. Chazarii*, *Sovetskaya Arheologiya*, VI, 1940), Hazar ve Tuna Bulgarları yapı mâlzemesi arasındaki münâsebetin tesbiti dikkate değer neticeler verecektir. Madara 'da bulunan eserlerden Bulgarlarda kuyumculuk san'atının da çok yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Gerek Pliska ve gerek Madara harâbelerindeki araştırmalar Bulgarların erkenden yerleşik hayata geçmeğe başladıklarını, büyük taş binalar yaptırdıklarını açıkça göstermektedir; İdil Bulgarlarında (bk. mad. BULGAR) da aynı şeyi görüyoruz; şu hâlde gerek İdil Bulgarları ve gerek Tuna Bulgarları yeni yurtlarına geldikleri zaman, oldukça yüksek bir medenî seviyede olup, ziraat ve yerleşik hayat esaslarını benimsemiş bulunuyorlardı.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, en esaslı eser V. N. Zlatarski, *İstoriya na blgarskata drjava prez srednite vekove* I, 1 (1. tab. Sofya, 1918), (2. tab. 1938); K. Jirecek, *Geschichte der Bulgaren* (Prag, 1876); J. Bury, *A History of the Later Roman Empire* (395—800), London, 1889, I/II; F. Uspenskiy, *İstoriya vizantiyskoy imperii* (1912), I; bilhassa 768—788, II (1927); *The Cambridge Mediaeval History IV* (*The Eastern Roman Empire*), Cambridge, 1927; Steven Runciman, *A History of the Firs Bulgarian Empire* (London, 1930); J. Marquart, *Osteuropäische and ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903), s. 204 v.d.; Akdes Nimet Kurat, *Peçenek tarihi* (İstanbul, 1937), s. 110 v.d.; Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (nşr. Ali Bey, İstanbul, 1332); *Bulgar kroniği* (1296—1413; nşr. Joan Bogdan, *Archiv f. Slav. Philol.* XIII, 1891, cüz 4, 526—535). Z. Nilderle, *Manuel de l'antiquité Slave* (Paris, 1923) Tmaschek (Pauly-Wssova, *Realencyclop.*; mad. BULGAROI); Osman Turan, *On iki hayvanlı türk takvimi* (İstanbul, 1941); J. Mikkola, *Tarks-Bulgarske letosçislenie* (*İzv. otd. rus. yaz. i slov.*, XVIII, 1913, 1, s. 243—247); ayn. mll., *Die Chronologie des türk. Donaubulgaria* (*JSTOUZ*, 1614, Helsinki, s. 1—25); J. Marquart, *Die Chronologie des alttürk. Inschriften* (Leipzig, 1848). I. Bury, *The chronogical eycle the Bulgarians* (*Byzant. Zeitschr.*, XIX, 1910, s. 127—144); S. Gombocz, *Die altbulgar. Lehnwörter in Ungarischen* (Helsingfors, 1912); Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, II (*Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Turkvölker*; Turkvölker-Bulgaren, s. 52—58; Tuna Bulgarlarına âit toplu bibliyografya verilmiştir), Budapest, 1942; St. Mladenov, *Vestiges de la langue des Protobulgares touraniens d'Asparuch en bulgare moderne* (*Revue des etudes slaves*, 1921, I, 38—53); I. Marquart, *Altbulgarische Ausdrücke in der Bulgar. Fürstenliste* (*T'oung-Pao*, 1910, II, 649—680).

(AKDES NİMET KURAT.)

Bulgarlar, 5 asra yakın bir müddet (1396—1878) doğrudan doğruya osmanlı hâkimiyeti altında kaldıktan sonra, 1877—1878 türk-rus harbinin sonunda, ruslar tarafından, Ayastafanos muahedesi ile, Tuna boyundan Ege kıyılarına (Kavala 'dan Selanik 'e) ve Karadeniz 'den Ohri gölünün batısına kadar yayılan büyük bir Bulgaristan teşkiline teşebbüs edilmişti. Bu suretle bin yıl önce „bütün Bulgarların ve Greklerin çarı ve mutlak hâkimi" (tsar i oamodrzhetz vsêm Blagrom i Grkom) unvanını takınan Boris I. (893

—927) devrinde, Bulgarların bir aralık kurmağa muvaffak olmuş bulundukları küçük mikyasta orta-çağ imparatorluğu, kısmen olsun ihya edilmek istenmişti. Fakat Berlin muahedesi, Tuna 'dan Balkanlara kadar (yk. bk.), Osmanlı tâbiiyeti altında bir Bulgaristan prensliği ve Balkanlar ile garbî Trakya 'nın şimâl hududu arasında bir şarkî Rumeli muhtar vilâyeti vucuda getirerek, Bulgar milliyetçilerini hayâl sukutuna uğratmıştı. Bununla beraber, Bulgarlar tarihî hulyalarını tahakkuk ettirmek emelinden vazgeçmemişlerdir. 1885 'te şarkî Rumeli 'yi istilâ ederek, doğrudan doğruya Bulgaristan 'a ilhak ettikleri gibi, Bulgar azlıkları bulunan Makedonya ile garbî ve hattâ şarkî Trakya 'da milliyetçi faâliyetlerine mütemadiyen artan bir hızla devam etmişlerdir.

Emellerinin tahakkuku için istinat edegeldikleri Rusya ile 1902 'de gizli bir muahede yapmışlar ve 20 temmûz 1903 'te dinî bayramlarından Ilinden (azîze Elena) gününde, Makedonya 'da ve garbî Trakya 'da bir isyan hareketi vukua getirmişlerdir. Bunun üzerine, başta Rusya olmak üzere, büyük devletlerin müdahaleleri ile, o havâlide beynelmilel bir jandarma teşkilâtı kurularak, Osmanlı hâkimiyetine ağır bir darbe vurulmuştur. 4 sene kadar devam eden bu teşkilât, memleketimizde meşrutî idarenin tekrar kurulması (1908) üzerine ilga olunmuştur. Bir az sonra Bulgaristan tam istiklâlini ilân etmiş (5 teşrin I. 1908) ve prens Fordinand, çar unvanını almıştır.

Bu vak'aları takip eden zahirî sükûn devresinde, Bulgarlar emellerini takip etmekten bir an vazgeçmemişler ve büyük askerî hazırlıklara girişmişlerdir. 1909 senesi harp bütçeleri, nisbeten, bütün Avrupa devletlerinin harb bütçelerinden yüksek bir raddeye varmıştır. O yılın son ayında, Rusya ile, „Balkan yarım adasındaki islâv kavimlerinin takip ettikleri mefkûrenin tahakkuku için, Rusya ile Almanya ve Avusturya arasındaki siyasî çarpışmanın muvaffakıyetli bir şekilde halledilmesi lâzım geldiğini" kaydeden bir gizli muahede daha akdetmişlerdir. Siyasî sâhada da, Rus çarlığının Türkiye aleyhindeki faâliyeti boş durmayarak, Belgrad 'daki Rusya sefiri Hartwig 'in delâleti ile, Bulgaristan ile Sırbistan arasında 1909 'dan itibaren bir takım müzakereler başlamıştır. 1910 'da İtalya 'nın tecavüzü ile başlayan ve uzayan Trablusgarp harbi bu müzakereleri hızlandırmış, çabucak müsbet ve fi'ilî bir mâhiyet almalarına sebep olmuştur.

Başlangıçta Bulgarlar, ileride tamamile kendilerine mal etmek hesabiyle, Makedonya 'nın aralarında taksimine yanaşmayıp, muhtariyeti şeklini iltizam etmişlerse de, Sırpların ısrarı üzerine, nihâyet paylaşılmasına râzı olmuşlardır. 1910/1911 'de Time's gazetesinin Balkanlar muhabiri ve o sırada Yunan başvekili bulunan Venizelos 'un dostu Bourchier 'in delâleti ve tabiî ortaya çıkmak istemeyen İngiltere hükûmetinin mâlûmatı ve hâttâ tâlimatı ile, Yunanlılar ile Bulgarlar arasında da müzâkereye girişilmiştir.

Bu görüşmeler neticesinde akdolunan muahedelerden bulgar-sırp muahedesi (9 şubat 1912), zâhiren tedafüî mâhiyettedir; fakat aynı zamanda yapılan ve gâyet gizli tutulan ikinci bir muahede, hazırlanan suikastı açığa vurarak, tecavüzî bir mâhiyet arzeder. Bu muahede ile Makedonya 'nın iki ortak arasında nasıl paylaşılacağı ve hangi tarafa âit olacağı hususunda, evvelden uyuşulamayan parçanın taksiminde, Rusya çarının hakemliğine müracaat edileceği kararlaştırılmıştır.

3 ay sonra Yunanistan ile akdolunan muahedenin (16 mayıs) gûya tedafüî mâhiyetine riayet edilerek, Bulgarlar tarafından Makedonya ve garbî Trakya hakkında arazi meselelerine temas etmekten çekinilmiş bulunması, dikkati çekmeğe lâyık ve gelecek vukuatı evvelden ihsas eden bir hususiyettir.

Bu hazırlıklar sırasında, Makedonya ve garbî Trakya 'da suikastler, bombalar ve tahrik edilmiş kıtâller ile karışıklıklar çıkarmaktan geri kalınmamış, bu vesileler ile, bilhassa Bulgaristan 'da gürültüler koparılmış ve büyük devletlere müracaat edilmiştir; fakat bu şikâyet bahanelerine çare bulmak üzere, büyük devletler tarafından yapılan yatıştırma teşebbüsleri hiç bir netice vermemiştir. Nihâyet Balkan müttefikleri, mezkûr yerlerde Berlin muahedesinin 23. maddesinin, büyük devletler ile beraber, kendilerinin de murakabeleri altında tatbikini istemek üzere, Bâbıâliye bir ültimatum vererek (13 teşrin I.), harbi sakınılmaz bir hâle getirmişlerdir.

Balkan harbinde askerî harekâtın Türkiye aleyhinde inkişaf etmesi üzerine, 3 kânun I. 1912 'de Bulgaristan ve Sırbistan ile mütareke akdedilmiş, fakat Londra 'da toplanan ilk sulh konferansı, muhasarada bulunan Edirne ve Yanya kalelerinin teslimine râzı olamayışından dolayı, muvaffakiyetsizlikle dağılmış (17 kânun II. 1913) ve 3 şubat 1913 'te muhasamat tekrar başlamıştır. Edirne kalesinin düşmesi (26 mart) üzerine, 16 nisanda Bulgarlar ile ikinci bir mütareke yapılmış ve Londra 'da yeniden toplanan sulh konferansında müstakil bir Arnavutluk teşkil olunduktan sonra, Midya-İnos (Eneç) hattının garbındaki bütün topraklar galiplер arasında paylaşılmak üzere, büyük devletlere devredilmiştir (30 mayıs 1913).

Burada üzerine dikkat çekilmesi lâzım gelen diğer bir nokta da, Balkan harbinin arifesinde, türk silâhlarının zaferi ihtimâline karşı, netice ne olursa olsun, arâzi değişikliğine müsaade edilemeyeceğine dâir Fransa başvekili ve hariciye nazırı Poincaré tarafından yapılan ve başkaları tarafından itiraza uğramayıp, hiç olmazsa sükûn ile kabûl edilen beyanat, Türkiye mağlûbiyetinin tahakkuku üzerine, devletler tarafından hükümsüz sayılmıştır. Ancak Balkan müttefikleri arasında bu paylaşma işi kolay olmamıştır. Türkiye aleyhinde giriştikleri harbin hiç ummadıkları bir muvaffakiyetle bitmesi üzerine sırplılar, paylaşmağa dâir muahede hükümlerinin değiştirilmesini istemişler ise de, Bulgarlar buna yanaşmamışlar ve her iki devlet de meseleyi, gizli muahede şartına uyarak, rus çarının hakemliğine sunmaktan çekinmişlerdir.

Bütün Makedonya'yı zaptetmek emelinden vazgeçmeyen Bulgarlar, haziranda ordularını şarkî Trakya'dan çekip Makedonya'da tahşit etmeğe başlamışlar ve bu hazırlıklardan kuşkulanan ve zâten işgâlleri altında bulunan yerleri bırakmak niyetinde olmayan sırplar ile yunanlılar da, Selânik'te (1 haziran 1913), Bulgarların muhtemel tecavüzlerine karşı bir muahede akdetmişlerdir. Bu suretle 29 haziranda taarruza geçen IV. bulgar ordusu, karşı tarafı gâfil avlayamayıp, mağlûp olmuş ve müteakiben Romanya ordusu Tuna'yı geçerek, Sofya üzerine yürümüştür. Osmanlı ordusu da Çatalca hattından ilerileyerek şarkî Trakya'yı işgâl edip Edirne'ye girmiş (temmûz) ve bu vesile ile Romanya kıralı Karol, Sultan Mehmed V.'e bir tebrik telgrafı çekmiştir. Bu vak'alar neticesinde akdolunan Bükreş muahedesi (17 ağustos 1913) ile sırplılar ve yunanlılar Makedonya'yı paylaşmışlar ve Bulgarlara, garbî Trakya'da Dede-Ağaç'tan Kara-Ağaç (Port Lagos)'a kadar bir parça bırakılmıştır. Bundan başka Bulgaristan Dobruca'nın cenûbunda ehemmiyetli bir parçayı (Silistre) Romanya'ya terketmeğe mecbur olmuş ve ayni senenin sonlarına doğru Bâbıâli ile akdettiği İstanbul muahedesi ile de, garbî Trakya'dan Dimetoka havâlisini Türkiyeye bırakmıştır.

Bu suretle derin bir hayâl sukutuna uğrayan Bulgarlar, ağustos 1914'de birinci cihan harbinin zuhûrunu, güttükleri geniş emelleri tahakkuk ettirmek ve eski müttefiklerinden intikam almak için fırsat sayarak, Almanya-Avusturya grupuna iltihaka karar vermişlerdir. Bu yolda, evvelâ Osmanlı hükûmeti de 2 ağustos tarihli bir muahede ile Almanya ile ittifak etmiş, fakat harekete geçmeden evvel, Bulgaristan tarafından emin bulunmak ihtiyacında bulunmuş olmasından istifâde ederek, arada açılan anlaşma müzakeresine Midya-İnoz hattından itibaren şarkî Trakya'yı istemekle başlamışlar, fakat Almanyanın tavassutu ile, nihâyet Meriç nehri hudut kesilerek, Bulgarların bu nehrin aşağı mecrasına tamamiyle hâkim olmaları şartı ile, bir anlaşma muahedesi yapılmıştır (6—19 eylûl 1915). Ayni zamanda merkez devletleri ile bir askerî mukavele yapan Bulgaristan, 12 teşrin I.'de Sırbistan'a harp ilân etmiştir. Bu harp esnasında evvelâ cenûbî Sırbistan'ı ve Makedonya'yı (1915) işgâl eden Bulgarlar, iki sene sonra, almanlar tarafından istilâ edilen Romanya ile akdolunan Bükreş muahedesi (7 mayıs 1918) mûcibince, Dobruca'yı da alarak, Balkan harbindeki kayıplarını telâfi etmişler ise de, çok geçmeden, müttefikler tarafından kurulmuş bulunan Selânik cephesinde mağlûp olarak, 29 eylülde mezkûr devletler ile kayıtsız ve şartsız bir mütareke akdi zorunda kalmış lardır. Bulgar kıralı Ferdinand, tahttan çekilerek, yerini oğlu Boris III.'e bırakmağa ve memleketi terketmeğe mecbur olmuştur. Bu ikinci sergüzeşt neticesinde Bulgaristan, ileride bir iktisadî mahrec verileceğine dâir mübhem bir vaad ile, Ege denizi sâhilinden atılarak (Neuilly muahedesi, 27 teşrin II. 1919), garbî Trakya Yunanistan'a verilmiş ve tabiî Romanya da Dobruca'da eski hududunu elde etmiştir.

İki cihan harbi arasında Bulgarlar, hârice karşı küskün bir vaziyette kalarak, dâhilde müfrit bir milliyetçilik cereyanına kapılmışlar, en ehemmiyetli kütlesini türklerin teşkil ettikleri azlıklara karşı ilisaf derecesine varan bir siyâset tâkibine koyulmuşlar, Balkan birliği teşebbüslerine karşı çekingen bir tavır alarak, bu yeni vaziyeti kabûl etmemişler. Esasen 1920 istatistiklerine göre, Bulgaristan'da hâlâ 1.000.000 kadar türk yaşamaktadır.

(Rauf Ahmed Hotinli.)

BULKİNİ. [Bk. BÜLKİYNİ.]

BULÛĞ. [Bk. BÜLÛĞ.]

BULUKKİN. [Bk. BÜLÛKKİN.]

BULUVÂDİN. [Bk. BOLVADİN.]

BUNDUK. BUNDUK, Funduḳ (lat. (*nux*) pontica „fındık"; bk. FINDIK) ve bundan türkçe, arapça ve farsçada fındık şeklinde mermi ve daha sonra bu mermiyi atan tatar oku, fitilli tüfek ve filinta mânalarında kullanılmıştır. Bu sözün türk dillerinde görülen muhtelif şekilleri şunlardır:

1. *Bundakçı* (Anad.) „bunduk atan; ok, mancınık ve tüfek kullanan kimse veya asker"; *bundukdar* „memlûklerde alay ve merasimde hükümdar ve emîrlerin maiyetinde torba veya zenbil içinde onlara âit bunduḳ tâbir olunan mermileri taşıyan memur" (bk. İ. H. Uzunçar-

şılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhâl*, İstanbul, 1941, s. 352, 369).

2. *Funduḳ* (*fındık*). Yeniçerilerde askerî ıstılahlarda *fındık serpmek* tâbiri vardır; harbe başlarken, yeniçeriler saf hâlinde düşmanı karşılarlar ve birinci saf ateş ederek, çöktükten sonra, dolduruş yaparken, ikinci saf ateş eder ve hareket böylece müteâkip saflarda devam ederdi (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtında kapu kulu ocakları*, Ankara, 1943, s. 375 v.d.). Bundan osmanlılarda da mermiye *funduḳ*, *fındık* denildiğini öğreniyoruz.

Diğer türk şivelerinde, t ü f e k ve f i l i n t a mânasına kullanılmakta olan *mıntık*, *mıltık* [b. bk.] ve müştaklarının da bu kelime ile münasebeti düşünülebilir.

B i b l i y o g r a f y a: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de Zenker, *Dict. turc-arabe-pers.* (Leipzig, 1866—1876), I, 211; II, 671; Redhouse, *Türkçeden ingilizceye lûgat kitabı* (İstanbul, 1921), s. 388, 1938; Steingass, *Persian-English Dict.* (London, 1930), s. 202.

(MECDUD MANSUROĞLU.)

BUNDUḲDĀR. [Bk. BAYBARS.]

BUNDUḲÎ. BUNDUḲÎ, bir altın sikkenin adı olup, türkçe fındık altını; Venedik'in arapça ismi olan *Bundukiya*'den gelen bir kelimedir (Abu 'l-Fidā', *Geogr.*, arapça metin, s. 210), almancadaki Venedig gibi, bu da *venecticum* kelimesinden bozmadır.

BUNDUḲİYA. [Bk. BUNDUKİYE.]

BUNDUKİYE. BUNDUḲİYA, tatar o k u, t ü f e k; *bunduḳ* [b. bk.] sözünden genişletilmiş olup, arapçada ve bâzı türk şivelerinde müstamel bir sözdür (bk. Zenker, *Dict. turc-arab-pers.*, Leipzig, 1866, I, 211; Redhouse, *Türkçeden ingilizceye lûgat kitabı*, İstanbul, 1921, s. 388). Bu söz arap dil âleminin daha fazla şark mıntakasında yaşamaktadır (bk. Wetzstein, *Sprachlichcs aus den Zelttagern*, *ZDMG*, XXII, 126, not 1); mamafih bâzı Cezayir şivelerinde de görülür.

BŪNÎ. [Bk. BÛNÎ.]

BÛNÎ. AL-BŪNÎ, MUḤYİ 'L-DÎN ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. 'ALÎ AL-BŪNÎ (?—1225), Bona şehrinden olup, „ulûm-i gaybiye" ile iştigâl etmiş arap müelliflerinin en mühimlerinden biridir; 622 (1225)'de ölmüştür. *Sirr al-ḥikam* gibi, kebânet ve tefaule dâir bir kitap ve *basmala* ile esma-i hüsnânın ve ebced harflerinin hassaları hakkında bir kaç risâlesi vardır. Bu risâlelerde sihirli murabbâ ve „nûrânî harfler" ile diğer tılısımlardan bahisler vardır.

Bugün dahi al-Būnî'nin kitapları, sihir ve muskacılık ile meşgûl olan müslümanların en ziyâde kullandıkları eserlerdir. Bu eserlerden Reinaud'nun *Monuments arabes, persans et turcs du cabinet de M. le Duc du Blacas* (1828) sihrin mevzuubahs olduğu yerlerde ve M. Doutté'nin *Magie et religion dans l'Afrique du Nord* (Alger, 1909) adlı kitabının bir çok fıkralarında istifâde edilmiştir.

Paris Bibliothèque Nationale (nr. 2662)'e âit sihre dâir dikkati câlip bir yazma, kısmen al-Būnî'nin kitaplarına dayanılarak, kaleme alınmış olduğu hâlde, al-Būnî'nin ismi, her hâlde yanlışlıkla, Şaraf al-Dîn olarak zikredilmiştir (bk. Carra de Vaux, *Notes sur les Talismans et conjurations arabes*, *JA*, 1907, I, 529; ayn. mll., *Charms and Amulets*; *Encyclopedia of Religion and Ethics*; keza krş. Brockelmann, *GAL*, I, 497). (B. CARRA DE VAUX.)

BUNN. [Bk. KAHVE.]

BURAK. BURĀḲ, *barḳ* („yıldırım") 'a yakın olan bu kelime, rivâyete göre, Mi'rāc gecesinde Peygamberin üzerine bindiği efsânevî hayvanın ismidir. *Kur'an* (XVII, 1, 62; LIII, 1—18)'da Peygamberin bir gece zarfında Mekke'den Kudüs'e gidip, oradan da göklere urûc ettiği telmih olunmakta ise de, ne Burāḳ ismi, ne de böyle bir hayvana âit tavsif yoktur. Fakat müfessirler Peygamberin o gece Beyt-i Mukaddesin *ḥicr*'inde, yâni Kâbe'nin iç çevresinde, bulunduğunu ve Cabrā'îl'in ona Burāḳ'ı getirmiş olduğunu söylerler.

Bu efsâne, bir çok cephelerden işlenip süslenerek, şâirlerin ve minyatür ressamlarının pek sevdikleri bir mevzû hâline gelmiştir. Burāḳ, ince tafsilâtı hâvi olan tasvirlerde, kadın başlı ve tavus kuyruklu bir kısrak olarak gösterilmektedir. Bu hususta, *Magasin pittoresque* (1876, s. 364) şâyân-ı dikkat bir iran minyatürünün kopyasını ihtivâ etmektedir. Aynı koleksiyonda (1884, s. 4) Farîd al-Dîn 'Aṭṭār'ın mirâc-ı nebiyi tasvir eden farsça şiirinin uygurca tercümesini ihtivâ eden meşhur yazmadan alınma, ikinci bir minyatür bulunmaktadır (neşr. Pavet de Courteille; keza krş. Abu 'l-Fidā', Buḫārî v. s.). Burāḳ, aynı zamanda, Mekke'ye atılmış olan oğlu İsmā'îl'i görmeğe gittiği sırada, İbrāhîm'e de binek hizmetini görmüştü (bk. Ṭabarî, *Chronique persane*, trc. Zotenberg, I, 165).

(B. CARRA DE VAUX.)

BŪRAḲ. [Bk. TENEKĀR.]

BURĀḲ. [Bk. BURAK.]

BURĀḲ-ḤĀCİB. [Bk. BARAK HÂCİB.]

BURĀḲ-ḪĀN. [Bk. BARAK HAN.]

BŪRĀN. [Bk. BÛRÂN.]

BÛRÂN. BŪRĀN veya BŌRĀNDUḪT, Ḫusrav Parvîz'in kızı; 630 senesinde kısa bir müddet hüküm süren Sâsânî melikesi.

B i b l i y o g r a f y a: Nöldcke, *Geschichte der Perser und Araber* v. b., s. 390 v.dd.

BÛRÂN. BŪRĀN (807—884), halife al-Ma'mūn 'un zevcesi. Bâzılarına göre, asıl ismi Ḥadîca olup, Būrān lâkabıdır. Babası Ḥasan b. Sahl sarayda büyük bir nufuz ve itibar sâhibi idi. Safer 192 (kânun I. 807)'de doğmuş ve daha 10 yaşında bir çocuk iken, halife ile nişanlanmıştır; düğün, o zamana kadar görülmemiş bir debdebe ile, ancak ramazan 210 (825/826)'da Fam al-Şilḥ mevkiinde yapılmıştır. Şark müellifleri, bütün masrafı Ḥasan b. Sahl tarafından görülen bu şenlikleri yazmakla bitiremezler. Bu münasebetle Būrān 'ın, tavassut ederek, saltanat müddeisi İbrāhîm b. al-Maḥdî 'yi serbest bıraktırdığı rivâyet olunursa da, diğer müellifler İbrāhîm 'in affedilmesini vezir Aḥmed b. Abî Ḫālid 'in nufuzuna hamlederler. Būrān, hemen-hemen 80 yaşında iken, rebiülevvel 271 (eylûl 884)'de ölmüştür.

Bibliyografya: Ṭabarî, III, 1029, 1081 v. dd.; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VI, 248, 279; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 119 (trc. de Slane, I, 268 v. dd.); Ṣa'ālibî, *Laṭā'if al-ma'ārif* (nşr. de Jong), s. 73 v.d.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 256, 272, Muir, *The caliphate, its rise, decline and fall* (3. tab.), s. 503 v. dd. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

BURAYDA. [Bk. BÜREYDE.]

BURC, *burgus* kelimesinin, süryânîceden geçerek, arapçalaşmış şekli (krş. Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arab.*, s. 235), h i s a r. Bu kelime astronomide mıntakatülburûc hâneleri mânasına kullanılır.

BURCÎ. [Bk. BURCI.]

BURCÎ. BURCÎ, Mısır sultanlarından Ḳalavun tarafından türk ve çerkeslerden teşkil edilip, Kahire kalesi burclarında iskân olunan memlûk kıt'asına verilen isimdir. Sultan Berḳuḳ devrinden itibaren (784—801 = 1382—1398), hükümdarlar bu kıt'a içinden seçilmişlerdir. Mısır tahtına cülûs eden Burcî memlûklerinden birincisi Baybars II. [b. bk.] olsa gerektir. Sonuncusu da, Selim I. tarafından 1517 (922)'de idam edilen Tuman Bay 'dır. (M. SOBERNHEIM.)

BURDA. [Bk. BÜRDE.]

BURDUR, iç Anadolu 'nun cenûb-i garbîsinde bir vilâyet m e r k e z i olup, aynı adı taşıyan ve sathı deniz seviyesinden 845 (860) m. irtifâda bulunan bir gölün cenûb-i şarkî kıyısından 4 km. mesafede, bu göle dökülen bir akar su (Kurna deresi) üzerinde, göl seviyesinden takriben 100 m. kadar yüksekte ârızalı bir zemine kurulmuştur.

Eski çağ kaynaklarında Limobraına adı verilen beldenin, Limnobria ("göl şehri") adından tahrif edilerek, şimdiki Burdur 'a tekabül etmesi imkân dışında değil (bk. W. Ramsay, *The Historical geography of Asia Minor*) ise de, Burdur 'un şimdi bulunduğu mevkie kurulmadan önce, bir kaç defa yer değiştirmiş bulunması mümkündür. Şehrin bugünkü adı, orta çağda bu mevkie verilen Polydorion isminden gelmiş olduğu söylenebilir (halk arasında bâzan buraya Buldur denildiği gibi, avrupalı seyyahlar da çok defa şehrin adını bu suretle zikretmişler ve hattâ bu civarda tetkik edilen bâzı kavka'alara da bu ismi vermişlerdir: *Dreissensia buldurensis*).

XIX. asrın başında, bu havâlide Selçukluların yerine kaim olan Ḥamîd-oğullarının bıraktıkları eserler arasında Burdur 'daki Muzafferiye medresesi zikredilebilir. 1329 senesine doğru Antalya 'dan buraya gelen İbn Baṭūṭa, Burdur 'u, suyu bol ve bahçelik bir küçük belde olarak tasvir eder ve kalesinin „bir cebel-i şâhik üzerinde" bulunduğunu söyler ki, bugün bundan bir eser görülmemektedir. Burdur, XIX. asır sonuna doğru, Yıldırım Bayezid devrinde osmanlı mülküne ilhak edilmiş, uzun müddet Anadolu eyâletinin Ḥamîd-İli (İsparta) sancağına bağlı bir kaza hâlinde idare olunmuş, bilâhare bu kaza Konya vilâyetine bağlanarak, sancak hâline konulmuş ve nihâyet bu sancak da vilâyet şeklini almıştır.

XIX. asrın sonuna âit bir çok kaynaklar Burdur civarında çeşitli hububat, bakliyat ve meyva yetiştiğini kaydederler. Bağları geçen cihan harbi sırasında zarar görmüş olmakla beraber, yeniden kalkınmaktadır. Burdur ve civarında da, İsparta gibi, gül bahçeleri vardır ki, bunların mahsûlünden gül yağı istihsâl olunur. Mer'alarda bilhassa keçi ve koyun yetiştirilir. Halıcılık öteden beri meşhur olmakla beraber, son yıllarda az-çok gerilemiştir. Evvelce, Burdur 'da çeşitli yün ve pamuk dokumaları imâl edilirdi. Alaca adı verilen pamuklu dokumalar bugün de ehemmiyetlidir. Evvelce Burdur 'da müteaddit debbağhâneler ve yağhâneler de vardı; bunlardan bir kısmı şimdi de mevcuttur. 1305 sâlnâmesinde Burdur şehrinde 5.213 ev, 648 dükkân, 6 değirmen, 7 yağhâne, 34 debbağhâne, 4 han, 6 hamam, 24 câmi ve mülhakatın ilâvesi ile 26.600 nüfus bulunduğu kaydedilmiştir. Şehrin nüfusu 1935 sayımında 13.633 olarak tesbit olunmuştur. Bugün Burdur 'da, 20 câmi, 1 orta mektep ve müteaddit ilk mektep ile 4 un fabrikası bulunmaktadır. 1936 senesinde şehir, Burdur-Baladız hattının inşası ile demir yoluna kavuşmuştur.

Burdur vilâyeti, 6.615 km². arazi üzerinde 1940 sayımına göre, 14.603 nüfus ihtivâ etmekte ve Burdur, Tefenni, Bucak ve yeni ihdas edilen Yeşilova kazalarına ayrılmış bulunmaktadır (Burdur kazasının mesahası 2.000 km²., nüfusu 47.639).

Burdur gölünün eski çağda Askania limne (Ascanius lacus) adı ile yâdedilen göl olması muhtemeldir. Gölün sathı Kiepert ve Philippson haritalarında, deniz seviyesine nazaran, 920 m. irtifada gösterilmiş ise de, türk istikşaf haritalarına göre, 845 m.'dir. Mamafih, demir yolu tesviyesine göre, yapılan tahminlerde bu irtifaın 15 m. kadar daha yüksek olması icap etmektedir. Şimâl-i şarkî—cenûb-i garbî istikametinde 30 km.'lik bir tûlü olan gölün satıh mesahası 176 km².'dır. İklimin şimdikine nazaran daha râtip olduğu yakın bir jeoloji devrinde göl sularının daha yüksek bir seviyeye vardığı ve hattâ İsparta havzasına doğru cereyanı bulunduğu tahmin edilmektedir. Bugün Burdur gölünün hârice cereyanı olmadığı gibi, çok tuzlu olan ve fazla olarak arsenikli mahaller ihtivâ eden suyunda balık da yaşamamaktadır.

Bibliyografya: İbn Baṭûṭa, *Seyahatnâme* (trc. Mehmed Şerif, s. 314); İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri*, s. 17, 92; *Sâlnâme-i vilâyet-i Konya* (1305) 21. defa; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 800 v.d.; Hamilton, *Researches in Asia Minor*, I; Leake, *Journal of a Tour in Asia Minor*, 145; P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure*, I; F. Loewe, *Beobaehtungen während einer Durchquerang Zentralanatoliens im Jahre 1927* (*Geog. Annal.* 1935); H. Louis, *Eiszeitliche Seen in Anatolien* (*Zeit. d. Gesellsch. f. Erd. zu Berlin*, 1938, nr. 718); *1935 genel nüfus sayımı*, 75/11 Burdur vilâyeti. (Besim Darkot.)

BURĠŪSĪYA. [Bk. bergûsiye.]

BURHĀN. [Bk. bûrhan.]

BURHĀN AL-DĪN. [Bk. bûrhaneddîn.]

BURHĀN AL-DĪN AL-MERĠĪNĀNĪ. [Bk. marġînânî.]

BURHĀNPUR. [Bk. bûrhanpur.]

BŪRÎ. [Bk. bûrî.]

BŪRĪNĪ. [Bk. bûrînî.]

BŪRĪNĪ. AL-BŪRĪNĪ, AL-ḤASAN B. MUḤAMMED AL-DIMAŠḲĪ AL-ṢAFFŪRĪ BADR AL-DĪN (1556—1615), 963 ramazanı ortasında (1556 temmûz) Calîl'de Şaffûriya'de doğmuş arab müverrih ve şâirî olup, 10 yaşında, babası ile birlikte, Şam'a gelmiş ve orada al-Ṣâliḥiya medresesinde okumuştur. 974 (1567)'te kıtlık yüzünden, 4 sene müddetle tahsili bırakıp, Kudüs'te oturmağa mecbur kalmıştır. Tahsilini bitirerek Şam'a dönünce, bir çok medreselerde ders vermiştir. 1020 (1611)'de suriyeli hacılar kafilesinde kadılık etmiştir. 1024 cemaziyelevvelinde (11 haziran 1615), ölmüştür. Başlıca eseri 205 zat hakkında, uzun fasılalar ile topladığı mâlûmatı hâvi, *Tarâcim al-aʿyân min abnâʾ al-zamân* adlı hâl tercümeleri olup, 1023 (1614)'te tamamlanmıştır. Faḍl Allâh b. Muḥibb Allâh, bu eseri tertipleyerek, bir zeyil ilâvesi ile, 1078 (1667)'de neşretmiştir (b. Ahlwardt, *Verzeichnis der Arab. Hdss. der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, nr. 9889; Flügel, *Die arab., pers. und türk. Hdss. der Kgl. Hofbibliothek zu Wien*, nr. 1190, *Fihrist al-Kutubḫâne al-Ḫidiviya*, V, 33). Al-Būrînî divanı İstanbul'da bulunur (Köprülü kütüp., nr. 1287). Şiirlerinden bir kısmı Berlin (Şûfî Muḥammed b. Abî 'l-Barakât al-Ḳâdirî'ye İthaf edilen mersiyeler bk. Ahlwardt, *tür. yer.*, nr. 7858, 3). Gotha (As'ad b. Muʿîn al-Dîn al-Tabrîzî al-Dimaşḳî'ye şâirâne bir mektubu ile onun cevabı, bk. Pertsch, *Die arab. Hdss. der Herzogl. Bibl.*, nr. 44, 23) ve Londra (*Catalogus codd. Orient, Muss. Brit.*, II, nr. 630,2)'da bulunmaktadır. Bir de 'Omar b. Fâriż divanına, 1279'da Kahire'de basılmış olan bir şerh yazmıştır. *Tâʾîya al-ṣuġrâ* tefsirini, 1002 (1593)'de bitirmiştir; bk. Derenbourg, *Les Mss. ar. de l'Escurial*, nr. 420, 4.

Bibliyografya: al-Noʿmânî, *al-Rovż al-ʿâṭir* (cod. Wetzstein, II, 289; Ahlwardt, tür. yer., nr. 9886), var. 112ᵛ; Muḥibbî, *Ḫulâṣat al-aṯar*, II, 51; al-Ḫafâcî, *Rayḥânat al-Alibbâʾ* (Kahire, 1294), s. 17—22; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 551; Brockelmann, *GAL*, II, 290. (C. Brockelmann.)

BURLUS. [Bk. burullus.]

BURMA, Birmanya, Hind-i Çînî'nin İngiltere'ye bağlı olan kısmıdır. Birmanya'da 366.000 (1921) müslüman vardı ve bunların yarısından ziyâdesi Akyab limanında bulunup, şehrin nüfusunun 30 %'unu teşkil ediyordu. Rangoon şehrinde de bir çok zengin müslüman tâcir vardır. En ziyâde dikkate şâyân müslümanlar Zayrbâdîler denilen ve anaları Birmanya yerlisi kadınlar ve babaları Hindistan müslümanları olanlardır. Bunların yekûnu 93.000'e çıkar. Yukarı Birmanya Zayrbâdîlerinin erkek cedlerinin 3 asıldan geldikleri söylenir: bir kısmı — şimâlî Hindistan'dan gelen muhacirlerdir, diğerleri — Arakan (cenubî Birmanya'da, merkezi Akyab) ile Manipur (şimâlî Birmanya'da Assam'a bitişik dağlık bir mıntaka)'dan gelme harb esirleridir. Zayrbâdîler, islâm dinine sâdık olmakla beraber, Birman kıyafetini kabûl etmişlerdir ve umumî surette birmancadan başka bir dil konuşmazlar.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India*. (J. S. Cotton.)

BURSA. Osmanlı Türkiye'sinin kuruluş devrine âit âbideleri, mârûf kaplıcaları ve tabiatının çeşitli güzellikleri ile, Anadolu'nun en meşhur şehirlerinden biri olan eski payitaht, Bursa, Uludağ (eski adı ile Keşiş dağı, kadîm Olympos mysios)'ın, şimâl-i garbî eteğinde ve Marmara denizi sâhil dağlarının (Mudanya

dağları) denizden tecrit ettiği bir ovanın cenup kenarındadır. Mudanya iskelesine şose yolu ile, 31 km. mesafede bulunan Bursa şehrinin kurulmuş olduğu meyilli zemin, deniz seviyesinden 150 (istasyon civarı) —300 m. irtifadadır.

Heybetli bir dağın eteğinde, kendisine verilen yeşil sıfatına, nemli bir iklimin ve bol suların inkişaf ettirdiği gür bir nebat örtüsü ile hak kazanan Bursa'nın mevkiindeki güzellik, burayı ziyaret eden, yerli ve ecnebi, hemen bütün seyyahların yazılarında hayranlıkla tasvir edilmiştir. Yamaçları zeytinlikler ve bağlar ile kaplı Marmara sâhil dağları aşılınca, zirvesi senenin büyük kısmında karlar ile örtülü olan ve irtifaı 2.500 m.'ye varan Uludağ'ın eteğine şirin bir intizamsızlık içinde serilen Bursa, servi ve kavak ağaçlarının, dutlukların ve meyva bahçelerinin koyu veya açık renkli yeşilliği arasında, beyaz minâreleri ve azametli kubbeleri ile, birden bire seyyahın karşısına çıkar; ilk intibaın sihri şehrin içine girilince de zâil olmaz. H. von Moltke Osmanlı imparatorluğunun iki payitahtından eskisinin mi yahut yenisinin mi daha güzel bir mevkie sâhip olduğu sualine cevap vermekte güçlük çektiğini söyler; diğer bir seyyah (P. Gehbardt) burayı „gerçekten bir arz-ı mev'ûda" benzetir ve Bursa'yı „yeşillikler ile kuşatılmış bir belde", dağını da „büyük bir bahçe" gibi tasvir eder; başka bir seyyah (A. Philippson), Bursa'da tabiata ve insana âit her şeyin eşsiz bir ahenk içinde bir araya gelmiş olduğunu söyler ve âbidelerin, İstanbul'daki câmiler gibi meskenlerin kalabalığı arasında kaybolmayıp, bahçelerin sükûneti içinde yahut servilerle kuşatılmış tepeler üzerinde kurulmuş olduğuna işaret eder. Bursa'nın bulunduğu yerden görülen manzara da hârikulâdedir; ovadan fışkıran yeşillik, Bursa'nın dekorunda eksik kalan deniz mâvisini hemen-hemen aratmaz. Şehrin yukarı semtlerinden dağa doğru tırmanıldıkça, manzara büs-bütün genişler; sırası ile Gemlik körfezi, Armutlu yarım adası ve İstanbul önlerine kadar Marmara denizi ufuk dâiresi içine girer ve bu genişlik, Bursa tabiatının ayrılmaz bir unsuru olan Uludağ'ın zirvesinde, açık havada, âzamî haddine varır.

Mihveri cenûb-i şarkî — şimâl-i garbî istikametinde uzanan, bünyesi esas itibariyle granit ve billûrî şistlerden mürekkep bulunan, fakat zirvesinde mermerleşmiş bir kalker bloku taşıyan Uludağ'ın Bursa ovası üzerine hâkim dik yamaçlarından kuvvetli seller iner. Bunlardan biri olan Gök-Dere, derin yatağı ile, Uludağ'ın daha şarkta kalan asıl yüksek kısmını, cenûptan gelen Nilüfer çayının ovaya çıktığı yere kadar uzanan garptaki daha alçak kısmından ayırır. Bursa şehrinin büyük kısmı, Uludağ'ın bu alçalmış ucu önünde yer almıştır. Dağın eteği burada, hemen-hemen düz olarak, cenûb-i şarkî — şimâl-i garbî istikametinde uzanır. Bunun önünde Bursa ovası, şimâlde Mudanya dağlarının eteğine doğru 90 m. irtifaa kadar alçaldığı hâlde, cenûba, yâni Uludağ'a, doğru tedricî bir surette yükselir ve nihâyet yakın bir jeoloji devrinde kireçli suların tersip etmiş olduğu travertinlerden meydana gelmiş dik yamaçlı bir basamağın (taraça) eteğine varır. Bu basamak, Bursa'nın ilk kurulduğu yer olan Hisar mevkiinde (irtif. 250 m.), ovanın kenarına hemen 60 m. 'lik dik bir cidarla hâkim geniş bir düzlük hâlini alır. Daha şarkta, bilhassa Gök-Dere vâdisinin ötesinde bu travertin taraçası, evvelce Uludağ'dan inmiş i'tikâl mahsûlü enkaz yığınının meydana getirdiği, üzeri bahçelor ve evler ile kaplı meyilli bir satıh („birikinti şevi") ile örtülmüştür. İşte Bursa şehri, bir taraftan ovaya doğru inmek, bir taraftan da, meyli müsait olan yerlerde, dağın ilk yamaçlarına tırmanmak üzere, bu taraça ve şev üzerinde kurulmuştur. Şehrin şarktan garba doğru 4 km. kadar bir uzunluğu varsa da, genişliği, nâdir olarak, 1 km.'yi geçer.

Dağdan gelen sellerin derin yatakları, ovaya inip Nilüfer çayına kavuşmadan öuce, Bursa'nın kurulmuş olduğu taraçayı yarmak suretiyle, şehri enlemesine bölerek, 4 büyük semte ayırır. Bu semtler şarktan garba şunlardır: 1. Şehrin şark ucu — şimâlde Yıldırım tepesini ihtivâ ederek, cenûba doğru tedriceu yükselir ve Işıklar yüksekliğinin (irtif. 300 m.) daha gerilerine kadar uzanır. 2. Aşağı kısmında Yeşil câmiyi ihtivâ eden semt ki, bu da daha şarktaki kısım gibi, arazi meyline uygun olarak, garptaki mahallelere nisbeten daha yükseklere kadar çıkar ve derin Gök-Dere vâdisi ile, bu mahallelerden ayrılır. 3. Şehrin orta kısmı — *a.* şarkta Ulu câmi, bedesten, çarşı ve bugün yalnız bâzıları mevcut olan hanlar ile hükûmet konağını ihtivâ eden mahalleler; *b.* bunun garbında, Bursa'nın eski iç kalesi, Osman Gâzî ve Orhan Gâzî türbeleri, saat kulesi ile Hisar meydanını ihtivâ eden semt. Bu kısmın gerisinde dağın etekleri, 300 m. irtifâdan itibaren, birden yükselir ve bu etekten büyük bir su kaynağı çıkar (Pınarbaşı). 4. Nihâyet daha garpta, Hisar mahallesinden Cilimboz deresi vâdisi ile ayrılan Muradiye semti bulunur. Bundan sonra şehrin esas kütlesi sona ererse de, zamanla ortadan kalkacak gibi görünen küçük bir inkıtaı müteakip, Bursa'nın başlıca banliyösü ve meşhur kaplıcaları ihtivâ eden Çekirge semti başlar. Evliya Çelebi'nin verdiği mâlûmata göre, XVII. asır ortalarında, Bursa'nın iç kalesinde 7 mahalleye

ayrılmış 2000 ev, aşağı şehirde 176 müslüman, 7 ermeni, 9 rum, 6 yahudi mahallesinde cem'an 23.000 ev, pazarında 9000 dükkân, bedestende 300 dolap vardı. Şehirde 357 'si sultanlar, vezirler ve âyân tarafından yaptırılmış câmiler olmak üzere, 1040 namazgâh bulunuyordu.

Bursa şehrinin kuruluşunda rol oynayan âmiller arasında, bol su te'min eden dağın eteğinde fevkalâde mahsûldâr bir ovanın mevcudiyeti ile beraber, mevkiin tahkime müsait oluşu da hesaba katılmalıdır. Bu mevki, İnegöl ve Yeni-Şehir ovaları vasıtası ile şarktan, iç Anadolu 'dan, orta Sakarya havzasından gelen yolların garptaki ovalara, Susurlu ırmağı havzasına intikal ettikleri yerde hususî bir ehemmiyet kazanır; diğer taraftan, Marmara 'nın cenûbundaki alçak dağlar da Bursa ve civarının denizle irtibâtına ciddî bir mânia teşkil etmez. Bununla beraber, şehrin hemen cenûbunda yükselen Uludağ kütlesi, bu istikamette, memleketin iç kısımlarına nufuz bakımından, büyük bir engeldir. Bu mülâhaza, Bursa 'nın yeni doğan Osmanlı devletine, mahdut bir sâhaya inhisar ettiği sırada, payitaht olarak seçildiği hâlde, ülke genişleyince, yalnız payitahtın Bursa 'dan ayrılmakla kalmayıp, Anadolu eyâleti merkezinin de neden Kütahya 'ya nakledilmiş olduğunu izah eder. Yakın zamanlarda bile, Bursa 'nın, merkezi bulunduğu Hüdavendigâr vilâyetine dâhil sancakların çoğu ile teması güçlükle mümkün olmakta idi. Bugün de şehrin hâric ile irtibatı, kendisini Marmara kıyısına rapteden yollar (Bursa-Mudanya, Bursa-Gemlik-Yalova) ve şark-garp istikametli diğer şose yolları (şarkta İne-Göl üzerinden Anadolu demir yolunun Kara-Köy istasyonuna, Yeni-Şehir üzerinden Bilecik veya İznik 'e giden yollar, garpta, Karaca-Bey üzerinden Susurlu havzasına giden yol) ile te'min edilmektedir. Cenup istikametinde ancak ıslah edilmiş bir dağ yolu, Bursa 'yı Uludağ cenûbunda Orhan-Eli (Beyce) 'ne bağlamaktadır. Bursa henüz Anadolu 'nun büyük demir yolu şebekesine bağlanmamıştır. Bursa-Mudanya arasında, 1874 senesinde hükûmet tarafından inşa ettirildiği hâlde, işletilmeyip, bilâhare bir ecnebi şirketine devredilerek, 1892 'de faâliyete geçen 42 km. 'lik dar hatlı demir yolu pek işe yaramamıştır.

Bursa şehrinin yakın tarihteki hayatı gözden geçirilecek olursa, umran derecesinin bilhassa ipek istihsâli faâliyetindeki gerileme ve ilerilemelere bağlandığı ve vakit vakit yangın ve zelzele tahribatı ile zarara uğradığı görülür. XVI. asır ortalarına doğru Anadolu 'da seyahat etmiş olan fransız tabiiyecisi P. Belon (*Observations*, s. 204), Bursa 'nın ipek sanayii sâyesinde büyük bir şöhret kazandığını anlatırken, her yıl 1000 'den fazla deve ile Anadolu ve Suriye 'den getirtilen ipeklerin burada işlendiğini, iplik ve kumaş hâline getirildiğini, boyandığını, sonra satılmak üzere de başka memleketlere nakledildiğini söylemektedir. İpek böceği beslenmesinin ve ipek sanayiinin Bursa havâlisinde doğması epeyce eski (ipek böceği tohumlarının, VI. asır ortalarına doğru, Justinianus devrinde iki râhip tarafından gizlice Çin Türkistanı 'ndan nakledildiği söylenir) olmakla beraber, ipekçiliğin inkişafının ancak bu havâli Osmanlı imparatorluğu sınırlarına dâhil olup, sükûn ve âsâyişe kavuştuktan sonra başladığı mâlûmdur. Bursa 'da istihsâl edilen ipeklerden dokunan ağır ipekli kumaşlar ve kadifeler meşhurdu; hattâ bunlar Avrupa 'ya da ihrâc olunurdu. Fransız seyyahı Tournefort ve italyan tabiiyecilerinden Sestini, Bursa ipekçiliği hakkında etraflı mâlûmat veriyorlar. Evliya Çelebi seyahatnâmesinde ve *Cihannüma* 'da, Bursa 'nın başlıca mahsûlleri arasında yine ipek sayılmaktadır.

XIX. asrın ilk yarısında Avrupa 'da ipeğe rağbet arttı ve daha evvelden mevcut olan fabrikalar, bilhassa Lyon 'da, buharlı makinelerin kullanılması ile, faâllyetlerini genişlettiler ve uzak şarktan ipek getirtmekle kalmayıp, evsafı çok beğenilen türk ipeklerine daha fazla ehemmiyet verdiler. Bundan sonra memleketin ham ipek ihracatı arttı ise de, ecnebi mallarının rekabeti karşısında, mahallî ipekli dokuma sanayii git-gide geriledi. Bursa 'da ilk buharlı iplikhâne (filâtür), 1845 'te isviçreli bir tüccar Falkeisen tarafından kuruldu ve az zaman içinde bunu diğerleri tâkip etti. Mordtmann 'a göre, 1851 'de Bursa 'da ancak 5, 1855 'te 23 (mülhakat ile beraber 33) filâtür varken, 1856 'da bunların sayısı 45 (mülhakat ile 64) olmuştur. 1860 senesine doğru, karataban (pébrine) salgını ipekçiliğe büyük zararlar verdi ve daha evvel senede 600.000 kiloya varmış olan ham ipek istihsâlini 2/3 nisbetinde azalttı. Aynı zamanda 1855 'te şiddetli bir zelzele, şehri alt-üst etti. 1861 senesi ilk baharında Bursa 'yı ziyaret eden frausız arkeologu Perrot, şehri hemen-hemen bir harâbe yığını hâlinde tasvir ve nüfusunu da ancak 35.000 kadar tahmin ederek, muasır seyyahların bu nüfusu 60.000 göstermelerinde büyük bir mubalâga hissesi buluyor. Bununla beraber, Perrot 'nun seyyahati sırasında, Bursa 'da, 7—8 'i avrupalılara âit olmak üzere, 35 kadar buharlı filâtür vardı ve hemem bütün bursalılar, bu işle pek uğraşmayan yahudiler müstesna, ipek istihsâl ediyorlardı. Fabrikalarda çalışan işçilerin çoğu kadın idi ve bunlar arasında türk kadınları da vardı. Böylece kadın türk işçilerinin ilk defa fabrikalarda çalış-

mağa başladıkları şehir Bursa 'dır. Bunun bilhassa dinî an'anelere bâzan taassup derecesinde bağlılık göstermiş olan ve hattâ 1861 (1278) 'de, müslüman mezarlığı üzerine kurulmuş olduğu için, bir fabrikayı yakan bursalılar arasında görülmesi ayrıca dikkate şâyândır.

Bunu takip eden senelerde Bursa 'nın yavaş yavaş yeniden kalkındığını görüyoruz ki, bunda yine ipekçiliğin bir rolü olduğu anlaşılıyor. Pasteur usûlü ile temizlenmiş ve kontrol edilmiş tohumların kullanılması, hastalıkların önünü alıyor ve 1881 senesinden itibâren ipeğin vâridatı düyûn-i umumiye idaresine bırakıldığından, bu idarenin teşviki ile 1888 'de Bursa 'da bir Harîr dârüttâlimi açılıyor, yeniden dutluklar tesis ediliyor; bu suretle Bursa 'da ham ipek istihsâli XX. asrın ilk yıllarında mütemâdiyen artarak, birinci cihan harbi arifesinde 1000 tonu aşmış ve buna muvazi olarak, tohum istihsâli de gelişip, 1.000.000 ons kadar tohum Balkan memleketlerine, İran ve Rusya 'ya satılmış idi. Bu inkişaf birinci cihan harbi ile inkıtaa uğramış, yunan işgâli (8 temmûz 1920—10 eylûl 1922) sırasında, işçilerin dağılması, dutlukların tahribi ve ihracat piyasasının kapanması yüzünden, büyük bir gerileme olmuş ve ancak sulhun avdetinden sonra, yeniden kalkınma başlamış ve bilhassa son yıllarda Bursa 'da, İstanbul 'da kurulan ipek sanayii ile desteklenerek, inkişaf etmiştir. Son senelerde ipek istihsâli Bursa ve Bilecik 'te 250 tona yaklaşmıştır.

Son yarım asır içinde Bursa şehrinde nüfusun ne suretle değiştiği hakkında doğru mâlûmat yoktur ve mevcut kayıtlar bu hususta iyi bir fikir vermemektedir. Cuinet 'ye nazaran, Bursa şehrinin nüfusu, XIX. asır sonlarına doğru, 76.303 idi (58.902 müslüman, 8444 ermeni, 5158 rum, 2548 yahudi ve 1251 ecnebi). Philippson ve oudan naklen Banse, şehrin nüfusunu, 2/3 türk olmak üzere, 90.000 kadar tahmin ediyorlar. İlk doğru neticeler ancak yeni sayımlar ile elde edilmiş ve Bursa nüfusunun 1927 'de 61.690, 1935 'te 72.187 ve 1940 'ta ise, 77.598 olduğu anlaşılmıştır. Nüfus itibariyle Türkiye 'nin beşinci şehri olan Bursa nüfusunun, 1935 sayımına göre, 70.140 'ı müslüman olup, ayrıca 1900 yahudi, 86 katolik ve 47 ortokos vardı ve bu nüfustan 10.045 'i sanayi ve küçük sanatlar, 3.653 'ü ticarat, 1.285 'i nakliyat işleri ile geçiniyorlar, 3.524 'ü çiftçilik ve toprak işleri ile meşgûl oluyorlar ve 4.760 'ı da memurlar ve serbest meslekler zümresine dâhil bulunuyorlardı. Bu sayımlar, Bursa nüfusunun pek sür'atli değilse bile, devamlı bir suretle arttığını gösterirken, Bursa şehrinin harsî ve iktisadî sâhada inkişafı da bununla beraber yürümüştür. Bugün Bursa 'da bir çok tahsil müesseseleri (erkek ve kız liseleri ile askerî lise, kız enstitüsü, kız öğretmen, orta, san'at, ziraat mektepleri ve eski harîr dârültâlimi yerine kaim olan ipekçilik enstitüsü), müteaddit kütüphâneler, 1904 'te açılmış olan bir arkeoloji müzesi vardır. İktisadî sâhada Bursa havâlisinde tütün, hububat, bilhassa meyva ziraati genişlerken, ticaret de inkişaf etmiştir. Sınaî sâhada, evvelce mevcut olan ipek flâtürlerine ilâveten, yenileri kurulmuş, ipekli dokuma müesseseleri açılmış ve 1938 senesi başında büyük bir yün ipliği fabrikası te'sis edilmiştir.

İdare bakımından, Bursa uzun zaman Anadolu eyâletine bağlı bir sancak merkezi olmuştur. Vilâyet te'sisi 1841 tarihine rastlamakta ise de, 1859 'da Bursa tekrar sancak hâline konulmuş ve 1867 tarihinde, kat'î olarak, Hüdavendigâr vilâyetine merkez olmuştu. Bu vilâyet, birinci cihan harbinden evvel Bursa, Ertuğrul (Bilecik), Kütahya, Afyon-Karahisar, Karasi (Balıkesir) sancaklarına ayrılan, 81.878 km². arazi üzerinde (1905 kayıtlarına göre) 1.691.000 nüfusu ihtivâ eden büyük bir idarî bölge meydana getiriyordu. Bilâhare sancaklardan bir kısmının vilâyete irtibatı kaldırılmış ve cümhuriyet devrinde, hudutları hemen-hemen eski Bursa sancağına tekabül eden ve fazla olarak, İne-Göl ve Yeni-Şehir kazalarını da içine alan Bursa vilâyeti teşkil olunmuştur. Bursa vilâyetinin 10 kazaya (Bursa, Gemlik, İne-Göl, İznik, Karaca-Boy = Mihaliç, Mudanya, Mustafa Kemâl Paşa = Kirmasti, Orhan-Eli = Pazar-Köy, Orhan-Gazi = Beyce, Yeni-Şehir) ayrılan 13.565 km². arazisi üzerinde, 1935 sayımına göre, 442.760 nüfûs vardı.

Bibliyografya: I. P. de Tournefort, *Relation d' un voyage du Levant...* (Lyon, 1717), II, 469 v.d.; R. Grisebach, *Reise durch, Rumelien und nach Brussa* (Göttingen, 1841), s. 66 v.d.; H. von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei* (1835—1839), 7. tab. (Berlin, 1911, s. 69 v.d.; Ch. Texier, *Asie Mineure* (coll. Univers.); Paris, 1862), s. 115 v.d.; A. D. Mordtmann, *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien* (1850—1859), Hannover 1920, s. 290 v.d, 350 v.d; G. Perrot, *Souvenir d'un voyage en Asie Mineure* (Paris, 1864); P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure* (Paris, 1866), I, 326 v.d.; E. Haeckel, *Brussa und der asiatische Olymp* (Berlin, 1875); V. Cuinet, *La Turquie d'Asie Mineure* (Paris, 1894); A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, III (*Petermann's Mitteilungen*, Ergänzungsheft), Gotha, 1913, nr. 177, s. 69 v.d.; E. Cahput, *Voyages d'etudes... en Turquie* (Paris, 1936), s. 188 v.d.; C. L. Stotz, *The Bursa region of*

Turkey (*Geographical Review*, New-York, 1939), 81 v.d.; *Hudavendigâr vilâyeti sâlnâme-i resmîsi*, 34. def'a, 1325 (1907); 1935 *Nufus sayımı*, sayı 75, 12, Bursa vilâyeti.

(BESİM DARKOT.)

Tarih. Bursa'nın eski tarihine dâir bilgimiz çok eksiktir. Şehrin bugünkü adı, kendisine ilk çağlarda verilen Prusa isminden tahrif edilmiştir. Prusa'nın Bithynia kırallarından Prusias zamanında te'sis edilmiş olması muhtemel ve hattâ bu devirde mevcut diğer Prusa'lardan tefrik edilmek üzere, Prusa ad Olympum diye tesmiye olunduğu mâlûmdur. Şehri te'sis eden hükümdarın, Kresus (Strabon) veya Kurus (Stephen)'a muasır (m. ö. VI. asır ortaları) olduğu nakledilmekte, hâlbuki genç Plinius'a göre, Prusa'nın II. (m. ö.) asır sonlarında Prusias II.'a iltica eden Annibal'in teşebbüsü ile kurulduğu rivâyet olunmaktadır. Bununla beraber, Bithynia hükümdarları tarafından, şimdiki hisar yerinde, te'sis edilmiş olan şehrin, daha evvelden mevcut bir mevkii istihdâf etmiş olması da muhtemeldir. Bursa, Lucullus'un Mitridat'ı mağlûp etmesinden sonra, romalılar eline geçerek, ilk önce Nicomedia'ya bağlanmış ve imparator Trajanus zamanında, genç Plinius Bursa'ya vâli olmuş ve şehri müteaddit binalar ile donatmıştır. Plinius'un hükümdar ile yeni bir hamam inşasına dâir muhaberelerinde sıcak sular bahis mevzuu olmadığına ve Çekirge'deki kaplıcalar ancak daha sonra, Bizans eserlerinde zikredildiğine göre, bunların meydana çıkması yahut hiç olmazsa rağbet görmesi, asırlarca sonraya kalmış demektir. Bizanslıların Pythia dedikleri Çekirge'deki kaplıcalar İstanbul'dan ve daha başka yerlerden gelenler tarafından ziyaret edilirdi; Justinianus burada bir hamam ve saray yaptırmıştı. Bursa'da türklerin yerleşmesinden evvelki devre âit eserler bugün yok gibidir; buna sebep olarak, Bursa'nın o devirde Nikaia (İznik) ve Kyzikos (Edincik) gibi, iki meşhur belde arasında tâli bir ehemmiyeti hâiz olması ile orta çağdan itibaren ve bilhassa türk hâkimiyetinden sonra, Bursa inkişaf ederken, eski binalara âit mâlzemenin yeni inşaat için, geniş ölçüde, kullanılmış bulunması gösterilebilir.

Emevî halifeleri zamanında, İstanbul'u zaptа gelen islâm ordularının Marmara havzasını işgâl ettiğinden bahseden Bizans vak'anüvisleri, Bursa'nın onların eline geçmiş olduğuna dâir bir şey söylemedikleri gibi, yine onların İznik ve Bergama gibi batı Anadolu şehirleri üzerine yaptıkları hücum ve taarruzları kaydeden aynı vak'anüvisler Bursa üzerine yapılan hiç bir teşebbüsten bahsetmezler. Anadolu kıt'asının fatihi Selçuklu sultan Süleyman Şah b. Kutulmuş, 1080'de İznik'i alarak devlet merkezi yapmasını müteâkip, Kyzikos da dâhil olduğu hâlde, bütün Marmara havzasını zaptettiği esnada, Bursa'yı da fetheyemişti. 1097'de İznik'in tekrar Bizans eline geçmesinden sonra Bursa'nın da bizanslılara geçip-geçmediği hakkında Bizans kaynaklarında hiç bir mâlûmat yoktur. Fakat 1107'de, sultan Kılıç Arslan I.'ın ölümünü müteâkip, şehzâdeleri arasında çıkan mücadeleler sırasında, bu şehrin türkler elinden çıktığı muhakkaktır. Sultan Şehinşah b. Kılıç Arslan'ın saltanatı zamanında, 1113 senesinde, ümeradan Mengulük, Gündoğmuş, Mehmed ve Oğrat idaresindeki türk kuvvetleri, Bursa da dâhil olarak, Marmara'nın bütün cenup sâhilini tekrar zaptetmişlerdir. Fakat imparator Aleksis Komnenos bizzat Anadolu'ya geçmiş ve Uludağ etrafında yapılan bir çok muharebelerde, Bizans kumandanlarını bozguna uğratan türk emîrleri ile savaşa girişerek, onları ric'ate mecbur eylemiş ve neticede Bursa'yı ve diğer şehirleri geri almağa muvaffak olmuştur. Bunu müteâkip Alaşehir'e gitmiş olan imparatorile sultan arasında sulh muahedesi yapılmıştır (Anna Comnene, *Hist. de l'Empereur Alexis*, *Hist de Constantinople* frans. trc. Cousin (Paris, 1672), IV, 581—587; Lebeau, *Hist. du Bas-Empire* (Paris, 1833), XV, 444—447). Şartları mâlûm olmayan bu sulh, Marmara sâhillerinin Bizans imparatorunun idaresi altına geçmesi emr-i vâkiini kabûl ettiğini göstermektedir. Bu tarihten itibaren, Bizans imparatorluğu elinde bulunan batı Anadolu bölgelerinin orta Anadolu'dan gelen türk akıncılarının XIV. asır başına kadar devamlı istilâ ve akınlarına mârûz olduğunu gördüğümüz hâlde, Bursa'nın hücum ve tazyika mârûz kalmış olduğu hakkında Bizans kaynaklarında hiç bir kayda rast gelemiyoruz. Bizans menbâları, Osmanlı devletinin kurucusu Osman Bey'in, 1302 tarihlerine doğru, İznik ve Bursa civarlarında görünüp bu havâlide yerleştiğinden ve bu iki şehri uzaktan tazyike başladığından bahsederler (E. de Muralt, *Essai du Chronographie Bgzantine*, Petersburg, 1871, s. 479). Yine Bizans müverrihi Pachymeres, Osman Bey tarafından tazyik edilmekte olan Bursa şehrinin, müzakereye girişerek 1308'de onunla müsalâha yapmış olduğunu nakleder (s. 500).

Eski Âl-i osman tarihleri, 715 (1315)'te Osman Bey'in, Bursa etrafında 2 kale yaptırıp birincisine biraderzâdesi Ak Timur'u, ikincisine ümeradan Balabancık'ı muhafız bıraktığından, Abdal Murad'ın her iki kale arasında irtibatı te'min etmeğe memur olduğundan, uzaktan yapılmakta olan bu muhasaraya Osman Bey

'in de iştirâkinden, muhasaranın 10 seneden fazla sürmesi dolayısile ve Osman Bey 'in hastalanması üzerine emaretin bütün işlerini idareye memur olan oğlu Orhan Bey 'in muhasaraya devam ettiğinden, Bursa şehrinin yardımsızlıktan dolayı âciz ve zebûn, aç ve perişan bir hâle geldiğinden, Orhan Bey 'in, Köse Mihal 'i göndererek, Bursa tekfurunu teslime dâvet ettiğinden ve tekfurun bâzı şartlar ile şehri teslime razı olarak şehrin türkler tarafından 726 'da alınmış olduğundan uzun-uzadıya bahsederler. Bursa 'yı teslim eden Bizans tekfurunun adı, eski yazmalarda Bursuk, Bersak, Barşak, Busak şekillerinde görülmektedir. Fakat asıl doğrusu Bursuk olup, diğer şekiller, müstensihlerin hatası yüzünden vukua gemiş olsa gerektir. Eski türk ümerasından bir çoğunun adının Bursuk olmasına göre, Bursa muhafızının Bizans hizmetinde bulunan bir hıristiyan türk olduğu tahmin edilebilir. Bursa 'nın bu fethini, o zamanın Bizans müverrihleri, hemenhemen hiç tafsilât vermeksizin, yalnız zikretmekle iktifa ederler. Bunlardan Gregoras, imparator Andronik II.'in, Bursa 'ya yardım etmek isteyen torunu ve saltanat şeriki Andronik III.'e müsaade vermemiş olduğundan dolayı Bursa 'nın türkler tarafından alınmış olduğunu söyler. Şehrin zaptının hangi sene içinde vukua geldiği hakkında, Bizans müverrihlerinde sarih bir kayıt yoktur. D. Muralt, yukarıda ismini zikrettiğimiz eserinde yalnız bunları işhad ederek, 1326 senesini göstermiştir ki, XV. asırda yazılmış olan Âl-i Osman tarihleri ile sultan Mehmed II. 'in ilk saltanatı senelerinde kaleme alınmış olan muhtelif tarih takvimlerinin verdiği 726 hicret senesine tetabuk ediyor (D. Muralt, *ayn. esr.* s., 539).

Bursa 'yı aldıktan sonra, yerlilerine adalet ve merhametle muamele eden Orhan Bey, Bursa 'nın fethinden daha evvel vefat ederek Söğüt 'te gömülmüş olan babası Osman Bey 'in vasiyetini yerine getirip bir müddet sonra onun lahdini Bursa 'ya naklettirmiş ve hisarda câmiye çevrilen Aya Elia manastırı içinde yaptırmış olduğu türbeye defnettirmişti. Bizans imparatorluğu zamanında pek de ehemmiyeti hâiz olmayan, aşağı yukarı kale içine münhasır kalıp kale hâricinde dış mahalleleri pek az yer tutan Bursa, türklerin işgâlinden sonra, ehemmiyet kesbetmiş, Bizans devrinde Marmara havzasının en büyük şehri olan İznik 'in mevkiini almış ve kendinden bir kaç sene sonra fethedilen bu şehir, artık bundan sonra Bursa 'nın yanında sönük bir hâle düşmüştür. Bursa 'nın fethini müteâkip, yeniden tesis edilircesine büyütülen şehre, her taraftan ahâli nakli ve iskân edilmiş ve kale içindeki saraylarında yerleşen osmanlı hükümdarları zamanında, yavaş yavaş bugünkü büyük Bursa meydana gelmiştir. Orhan Bey kale içindeki manastırı câmiye tahvil ettikten başka, ayrıca iki mescid daha yaptırmıştır. Fethinden 9 sene sonra buraya gelen İbn Baṭûṭa (*Seyahatnâme*, trc. Şerif Paşa, İstanbul, 1335, I, 339—342), Bursa 'yı büyük bir şehir olarak kaydettikten sonra kısaca târif ve tasvir eder.

Elimizde o zamandan kalma mufassal vekayinâmeler bulunmaması ve ilk osmanlı padişahları zamanlarına âit resmî vesikaların ele geçmemesi yüzünden, Bursa 'nın ne suretle yeniden teessüs ve inkişaf ettiğini tesbit müşküldür. Ancak vucuda getirilen mâbedler ile diğer hayır müesseselerinin inşa tarihlerine bakılarak bâzı tahminlere varmak mümkündür. Aynı zamanda bu menbâ yokluğu veya azlığı yüzünden, Bursa 'ya iskân edilen türk halkının etnografik vaziyetini tesbit eylemek, yâni bunların Anadolu 'nun nerelerinden getirilmiş olduklarını veya türkmenlerin hangi uluslarına mensûp boylar veya oymaklar olduklarını tavzih etmek de müşküldür. Bundan başka bu beldenin ictimaî vaziyetini belirtmek, yâni sadr-i islâmda teessüs eden Kûfe, Basra veya Fusṭâṭ gibi bir cité mi, yoksa Suriye 'deki Dimeşk (Şam), Kinnesrin veya Elcezire 'deki Ḥarrân gibi, yayılan ordulara merkez vazifesini gören askerî bir şehir mi veya Bagdad gibi her cins ve meslekten ahâli ile teşkil edilen ve tam mânasiyle şehir diyeceğimiz mâhiyette bir belde mi olduğunu kat'î surette söylemek kabil olamamakla beraber, anlaşıldığına göre Bursa 'nın birinci kategoriden olan Konya 'dan farklı bulunduğunu ve daha ziyade ikinci kategoriye yaklaşan bir teessüs olduğunu tahmin etmek mümkündür. Orhan Bey 'den sonra gelen hükümdarlar zamanında daha ziyade büyüyen ve bu hükümdarlar ile bu devirdeki ümera ve ulemanın hayır eserleri ile süslenen Bursa, XIV. asrın sonunda, Anadolu 'nun her bakımdan en büyük şehirlerinden biri ve bu kıt'anın her tarafından gelen âlimlerin ve şeyhlerin yerleştiği yer olmuş ve kültür kıymeti bakımından Konya, Kayseri ve Âmid şehirleri ile boy ölçüşecek bir hâle gelmiştir. Bütün batı Anadolu türkmenleri tarafından benimsenen ve onların reisleri olan muhtelif beyler tarafından Ege adalarına ve Rumeli 'ye akın şeklinde başlayan gaza hamlesi, XIV. asrın yarısından İstanbul 'un fethine kadar, Bursa 'da temerküz etmiştir. Bilâhare faâliyet merkezini Edirne 'ye ve daha sonra İstanbul 'a nakleden Osmanlı imparatorluğu merkezi olan ve âdetâ Emevîler zamanındaki Dimeşk (Şam) 'ın rolünü oynayan Bursa şehri cemiyetinin nasıl vucuda geldiğini ve islâm dininin en büyük mefkûresinin kimler tarafından bu şehir-

de yeniden canlandırıldığını sarahatle tesbit etmek, yine vesaik fıkdanından dolayı kabil olmamakla beraber, islâm diyarının ve bilhassa Anadolu 'nun her tarafından bu şehre gelmiş olan muhtelif tarikatlere mensup şeyh ve dervişler ile din âlimlerinin bu işi yaptıklarını kabûl etmek lâzım gelmektedir. Filhakika Bursa XIV. asır içinde Yasavî ve Suhravardî tarikatlerinin muhtelif kolları ile Akbarî ve Abû İshâk Kāzrūnî tarikatlerinin te'siri altında kalmış ve XV. ve XVI. asırlar içinde de Suhravardî tarikatinin başka şûbeleri ile Rufā'î tarikatinin bir şûbesi ve Kāzrūnî tarikatinin müritleri orada baukahlar ve zaviyeler tesis etmişlerdir. Başta padişahlar olmak üzere, ümera ve ulemanın ekserisi tarikat müntesibi olduklarından, bittabi bütün halk tabakaları da tarikatlere intisap etmişlerdir. Bundan dolayı Bursa şehri Konya ve Kayseriye gibi fakihlerin nufuz ve te'siri altında kalan bir şehir olmaktan ziyade, mutasavvıfların nufuzu altında kalan bir belde olmuştur. Bu suretle gayet mütesanit olan Bursa, nihâyet bütün Anadolu 'ya hâkim olmak iddia ve mücadelesinde bulunan Konya ve Sıvas şehirlerine rakip olacak hâle gelip, bir müddet sonra her ikisini de kendi idaresi altına almağa muvaffak olmuş ve hemen-hemen bütün Anadolu 'nun merkezi olmağa hazırlanmıştır. Sultan Murad I. Bursa hisarındaki câmi ile Çekirge 'deki câmiyi yaptırmış, imâret, medrese ve han inşa ettirerek, şehri imâr ettiği gibi, Yıldırım Bayezid de 12 direkli ve 20 kubbeli Ulu câmi ile medrese, han, hamam, darüşşifa ve bir de zâviye inşa ettirmiştir.

Yıldırım Bayezid zamanında bütün Rumeli 'yi fetheden mücahid ümeranın, başta Şams al-Dīn Muḥammed al-Cazrī, Şams al-Dīn Muḥammed al-Fanārī, Şams al-Dīn Muḥammed al-Buḥārī olmak üzere, Anadolu 'nun ve diğer islâm ülkelerinin her tarafından gelen büyük âlimlerin ve şeyhlerin karargâhı hâlini alan ve Murad I. zamanına nazaran, daha mâmûr ve büyük bir şehir olan Bursa, 1402 'de Ankara harbini müteâkip, akına çıkan Timur kuvvetleri tarafından yağma edildikten sonra, ateşe verilmiş ve iç kale ile Yıldırım Bayezid 'in hazineleri de zaptedilmiştir [bk. BAYEZİD I.]. İlk osmanlı padişahları zamanına âit resmî vesikalar ile o devirde te'lif edilen eserlerin büyük bir kısmı bu sırada zayi olmuştur.

Bu vak'adan sonra yeniden inşa edilen Bursa, fetret devrinde Yıldırım Bayezid 'in şehzâdeleri arasındaki mücadeleler sırasında İsa, Mehmed ve Süleyman Çelebi 'lerin ve nihâyet Mehmed Çelebi 'nin eline geçerek, onun devlet merkezi olmuştur. Mehmed Çelebi 'nin, kardeşi Musa Çelebi ile Rumeli 'de muharebesi esnasında, 1413 'te, Karaman-oğlu Mehmed Bey, Bursa 'ya hücum ile, şehri almış ve kaleyi muhasara etmiştir. Fakat Hacı İvaz Paşa 'nın müdafaa ettiği kaleyi alamayan Karamanlı hükümdarı, bir ay muhasaradan sonra çekilirken, şehri yağmalamış ve Yıldırım Bayezid 'den sonraki osmanlı hükümdarlarının, Bursa 'yı yine payitaht saymakla beraber, dâimî ordu karargâhlarını Edirne 'de te'sis etmeleri bu şehrin maddî ve manevî inkişafını az-çok durdurmuş ve Bursa 'nın eşrafı ile ulemasının bir kısmının bu yeni rakip merkeze gitmesine sebep olmasına rağmen şehir, bütün osmanlı ülkesinde ve Anadolu 'da her bakımdan yine birinci plânda bir belde olarak kalmıştır. Sultan Mehmed I. bu şehirde yeşil câmii ve türbeyi, meşhur medrse ile imaretini yaptırarak, şehrin tezyinine ve imârına çalıştığı gibi, oğlu Sultan Murad II. da kendi adı ile tesmiye edilen câmi, medrese ve imâreti yaptırmıştır. Sultan Murad II. zamanında, 1432 senesinde, Bursa 'ya gelmiş olan Bertrandon de la Brocquière (*Le voyage d'Outremer*, nşr. Schefer, Paris, 1892, 131—137) şehri uzun uzadıya tasvir eder.

Kamussat (Kara Musa?) Paşa adlı birinin Bursa muhafızı olduğunu bildiren bu seyyah, Bursa 'nın türk şehirlerinin en büyüğü olup, güzel binalarla ve bilhassa imâretler ile süslenmiş bulunduğunu, bunlardan dördünde her gün fıkaraya yemek dağıtıldığını, şehrin nihâyetinde yüksek bir mevkide olan geniş kalesinin içinde 1000 ev mevcut ve padişah sarayının orada olduğunu söyledikten sonra, Bursa 'nın çarşılarının târifine geçerek, bunların birinde her cins ipekli kumaşların, kıymetli taşların ve incilerin ucuz fiyatlarla satıldığını her cins ticaret eşyası bulunduğunu ve diğer birinde de hıristiyan esirlerin satılmakta olduğunu, çarşılarda venedikliler ile cenevizlerin ve diğer garp hıristiyanlarının da ticaret ettiklerini söyler.

İstanbul 'un fethi ve saltanat merkezinin oraya nakli üzerine, Bursa ahâlisinin bir kısmı, bilhassa ulema ve ümerası, yeni payitahta hicret ettiler. Bu yüzden Bursa 'nın siyasî hiç bir ehemmiyeti kalmadığı gibi, kültür merkezi olmak bakımından da kıymeti azaldı. Mamafih İstanbul 'a gidip orada ilim neşreden fuzelâdan bâzılarının yine Bursa 'ya döndüklerini de görmekteyiz. Bayezid II. 'in ilk cülûsu sırasında biraderi Cem Sultan Bursa 'ya girmiş ve 18 gün kadar padişahlık ederek, adına para bastırmış ise de, bir az sonra Bursa 'dan ayrılmağa mecbur kalmıştır. Bilâhare Avrupa 'da ölen Cem 'in naaşı da Bursa 'ya getirilmiş ve Muradiye türbesine gömülmüştür.

Sultan Ahmed I. zamanında Bursa Kalenderoğlu 'nun başında bulunduğu Celâlîlerin istilâsı

tehlikesine mârûz kalmıştı. Celâlîler Bursa civarına yağma ve şehirde yangınlar îka etmişlerse de, tutunamayarak, çekilmişlerdir. Keza Sultan Mehmed IV. zamanında Abaza Hasan Paşa gâilesinde Bursa epeyce tehlikeye mârûz olmuştur. 1271 (1855)'de vukua gelen büyük zelzelede Bursa çok zarar görmüş ve bu meyanda Ulu câmi, Yıldırım, Şehadet ve Emîr Buhârî câmileri ile bir çok türbeler, hanlar ve hamamlar ve Uzunçarşı yıkılmış, Yeşil câmide çatlaklar vucuda gelmiştir. Bu binaların çoğu sonradan tâmir edilmiştir. Payitahtın İstanbul'a naklinden sonra Kütahya'da oturan Anadolu beylerbeyiliğine tâbi bir sancak beyliği hâlinde idare edilen Bursa 1257 (1841)'den itibâren vilâyet merkezi olmuş vedevlet ricâlinin en güzideleri buraya vâli olarak gönderilmiştir. Cevdet, Hamdi, Saffet, Hüseyin Avni ve Ahmed Vefik Paşa'lar bunların en meşhurlarıdır. Bunlardan Ahmed Vefik Paşa, ilk defa olarak, Bursa'da bir tiyatro inşa ettirmiş ve burada oynanmak üzere, kendisi piyesler tercüme ve adapte etmiştir.

XVII. asırdan itibâren zamanımıza kadar osmanlı padişahları arasında Sultan Ahmed I., Murad IV., Mehmed IV. ile Abdüloziz ve Mehmed V.'den başka, Bursa'ya merasimle seyahat ve eski padişalar türbesini ziyâret eden kimse görmüyoruz.

1919 senesine kadar İstanbul'dan gönderilen vâliler tarafından idare edilen Bursa, o senenin martında yunanlıların İzmir'i işgâli üzerine, bütün garbî Anadolu'da yer-yer teessüs eden kuva-i milliye harekâtında faâl bir rol oynamış ve zahiren İstanbul'a bağlı kalmakla beraber, kuva-i milliyeye ve sonradan Ankara'da Büyük Millet Meclisine bağlanmıştır. Yunan kuvvetleri 9 temmûz 1920'de Bursa'yı işgâl etmişlerdir.[1] 2 sene, 2 ay ve 2 gün süren ve Orhan Bey'in fehtinden beri — Timur ordularının bir kaç aylık işgâli müstesna — hiç bir düşman istilâsı görmeyen Bursa, bu müddet zarfında en acı günlerini yaşamış, zâhiren İstanbul hükûmeti tarafından gönderilen memurlar, hakikatte, yunan işgâl kuvvetleri tarafından idare edilmiştir. 1922 ağustosunun sonunda Büyük Millet Meclisi hükûmetinin orduları 12 eylûlde de Bursa'ya girmişlerdir.

Bir kaç asır payitahtlık yapan ve uzun zamanlar bütün Anadolu'nun birinci derecede kültür merkezlerinden biri bulunan Bursa, Kara Timur Taş Bey âilesi başta olmak üzere, Osmanlı devletinin en mühim eşraf ve âyanına merkez olmuştur. Kara Timur Taş oğulları Umur, Ali ve Oruç Bey'ler ile diğer Timur Taş, Hacı İvaz, Hamza Bey-zâde Mustafa, Cezerî Kasım ve Fenarî-zâde Ahmed Paşa'lar bu şehirden yetişen ve ön safta gelen devlet adamlarıdır. Şemseddin Mehmed al-Fenarî ile oğulları, Abdurrahman Bistâmî, Kadı-zâde Rûmî, Molla Husrev, Molla Hayâlî, Hoca-zâde, Molla Yegân, Molla Zeyrek, Abdüllâtif Mukaddesî, Şeyh-zâde, Hızır Şah, Eşref-oğlu, Lamiî ve Üftâde başta olmak üzere, bursalı olan veya bu şehirde tevattun eden büyük âlim, mutasavvıf ve tarikat şeyhlerine merkez olan bu belde, Mısrî, Süleyman Çelebi, Ahmed Dâ'î, Ahmed Paşa ve Belîg ile Niyazi gibi belli-başlı şâirleri, Taceddin, Ömer Şifaî, başta gelmek üzere, bir çok hekimler ile, riyaziyeci Cenânî'yi, bir çok âlim ve hattatları yetiştirmiştir. *Tezkire-i şu'arâ* sâhibi Kınalı-zâde Hasan Çelebi de Bursa'da tevattun ve vefat ettiği gibi, Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi de sürgün olarak bulunduğu bu şehirde ölmüştür.

İlk türk müverrihlerinden Neşrî, kendi adı ile tesmiye edilen bir tarihin müellifi olan Cizyedar-zâde Ahmed ile, *Gülşen-i maarif* müellifi Ferâizci-zâde Said bursalı oldukları gibi, *Avżah al-masâlik* müellifi Sipahi-zâde Mehmed de buralıdır. Bundan başka Bursa şehrinden yetişen büyüklerden bahseden muhtelif kitapların müelliflerini ve bu arada *Ravżat al-avliyâ*, müellifi Baldır-zâde Mehmed (ölm. 1060), *Guldasta-i riyâż-i 'irfân* sâhibi Belîg İsmail (ölm. 1342), *Vafayât-i Bursa* müellifi Süleyman Halis, *Gulzâr-i ṣulaḥâ* müellifi Eşrafzâde Ziyaeddin (ölm. 1198), *Zubdat al-vakâyi'* müellifi Raşid Mehmed (ölm. 1232), *Ravżât al-muflihûn* müellifi 'Abd al-Lâṭif (ölm. 1247) ve *Gulzâr-i 'irfân* müellifi Şeyh Fahreddin (ölm. 1272)'leri zikretmek lâzımdır. Osmanlı ordusunun büyük kumandanlarından Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile teracüme dâir muhtelif eserler yazan bursalı Mehmed Tâhir Bey de bu şehrin son devirde yetiştirmiş olduğu şahsiyetlerdendir.

XIV. asır arap müellifleri, İbn Baṭûṭa müstesna olmak üzere, yalnız Bursa'nın ismini zikrederek, şehrin târif ve tavsifine dâir bir şey yazmamışlardır. XV. asrın başında Abu 'l-'Abbâs al-Ḳalḳaşandî, Bursa'nın tuğla ve taştan yapılmış olduğunu, sakflarının ahşap idiğünü ve çoğunun kubbeli bulunduğunu, mescidleri, çarşıları ve hamamları ihtivâ eylediğini, bâzı hamamlarının yerden çıkan sıcak menbâlardan ileri geldiğini ve şehrin büyük bir sûr ile çevrilmiş olduğunu söyledikten sonra, bu şehrin ortasında sarp ve müstahkem bir kalesi bulunup, hükümdarının orada oturduğunu ve burada müteaddit büyük

[1] Bu işgâl Türkiye Büyük Millet Meclisinde şiddetli münakaşa ve teessürleri mûcip olarak, verilen bir karar ile, şehrin istirdadına kadar kaldırılmamak üzere, riyâset kürsüsüne siyah bir örtü konulmuş ve fiilhakika bu örtü 13 eylûl 1922'de kaldırılmıştır. (A. A. A.)

saraylar ile câmi ve 3 hamam mevcut olduğunu zikreder (*Ṣubḥ al-aʿşā*, Mısır, 1915, V, 343). Müverrih 'Aynî ise, Bursa'nın tüccar merkezi bir şehir olup, sof, keten ve ipek kumaşların burada dokunduğunu, bir çok medreseleri ve zâviyeleri muhtevi bulunan bu beldenin ehl-i ilim mecmaı olduğunu söyler (*ʿIḳd al-cumān*, iklimler fasılı, 7. kısım., *Bilād al-Rūm*, Veliyeddin Efendi kütüp., nr. 2374).

Osmanlı coğrafyacıları arasında XVI. asır sonunda 'Āşiḳ Meḥmed Rūmî, *Manāẓir al-avālim*'inde, XVII. asır müelliflerinden Abū Bakr Dimaşḳî *Coğrafyā-i kabîr*'inde ve Kâtib Çelebi *Cihannümâ* (İstanbul, 1145, 656—658)'sında Bursa hakkında bir az mâlûmat vermişlerdir. Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, II, 4—54), bu şehir hakkında uzun-uzadıya tavsifler ve tasvirlerde bulunmuştur. XVIII. asır coğrafyacısı Bartınlı Hamdi, Kâtib Çelebi'nin mâlûmatına ufak-tefek şeyler ilâve etmiştir. XIX. asrın ilk yarısında Abū Bakr Fayżî Efendi, *Ḥalāṣa aḥvāl al-buldān fî mamālik āli ʿOṣmān* (hus. kütüp., s. 281—292) adlı eserinde, Bursa şehrinin tavsif ve tasviri ve bilhassa halkının âdetleri hakkında, gâyet uzun ve mufassal mâlûmat vermiştir. Garp seyyahları içinde XVI. asırda fransız Belou (1548), alman Gerlach (1576) ve ingiliz Newbridge (1582) Bursa'yı ziyâret ve tasvir etmişlerdir. Bunlardan Belon (*Les observations de plusieurs singularitez...* Paris, 1588, s. 450) Bursa'nın dünyada en harikulâde bir mevkiye mâlik bir şehir olduğunu, Lyon'dan daha büyük bir mesahaya mâlik bulunduğunu ve İstanbul kadar servet ve nüfusu olduğunu söyledikten sonra orada sûrun kapısında gördüğü bir kılıcı Şarlman'ın meşhur kumandanı Roland'ın efsânevî kılıcı zannetmek safdilliğinde bulunuyor ve türklerin onu kendilerinden sandıklarını da ilâve ediyor.

XVII. asırdaki seyyahlar arasında fransız Thevenot (1656), Des Mouceaux (1670) ve Spon ile ingiliz Wehler (1677), XVIII. asırda ise, fransız Tournefort (1701), Lucas (1705), ingiliz Pococke (1738), danimarkalı Niebuhr (1766), italyan Sestini (1779) Bursa'ya seyahat ve eserlerinde bu şehri tavsif etmişlerdir. XIX. asır içinde gelen seyyahlar, evvelkiler gibi, Bursa'yı yalnız tasvir ve tavsif ile iktifa etmemişler, aynı zamanda bilhassa tarih ve arkeoloji bakımından, araştırmalar yapmışlardır. J. von Hammer 1803—1808 seneleri arasında Bursa'ya gitmiş ve bu şehir ve havâlisi hakkında mühim eserini yazmıştır ki, 1818'de Peşte'de basılan bu kitap ingilizceye ve aynı zamanda *Relation d'une excursion de Constantinople à Brousse, au mont Olympe, à Nicée et à Nicomédie* unvanı ile fransızcaya çevrilmiştir. Bundan sonra ingiliz Kinneir (1814), alman von Richter (1816), haçlılar müverrihi Michaud ile arkadaşı Poujoulat (1830) Bursa'yı târif ve tavsif eylemişlerdir. 1834'te Charles Texier bu şehre gelmiş ve yazdığı eserlerde Bursa'nın eski tarihini ve arkeolojisini iyice tetkik ve târif eylemiştir. Onun dilimize çevrilen küçük *Asie Mineure* (I, 209—243; türk. trc. Ali Suad, *Küçük Asya*, İstanbul, 1339)'ünde bu şehir hakkında uzun-uzadıya mâlûmat verilmiştir. Bundan iki sene sonra yâni 1836'da Bursa'ya gelen Hamilton, bu şehri tetkik etmiştir. Bursa zamanımıza kadar bir çok âlimler ve ilim cemiyetleri tarafından tarih, arkeoloji ve güzel san'atlar bakımından mühim tetkiklere sahne olmuştur.

Bibliyografya: Makalede zikri geçen eserlerden başka bk. Vivien de Saint-Martio, *Description historique et géographique de l'Asie Mineure* (Paris, 1852), II, *tür. yer.*; Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi* (Bursa, 1332); Hasan Tâib, *Mir'ât-ı Bursa*, 1323; Memduh Turgut Koyunlu-oğlu, *İznik ve Bursa tarihi* (Bursa, 1935); Bursa'daki islâmî kitâbeleri en evvel toplamış olan Ahmed Tevhid Bey'dir. Bu kitâbelerin bir kısmını *TOEM*'de neşretmiş ve neşretmediği diğer kısımları bana vermişti. Bunlar mühim bir yekûn tutmaktadır. Memduh Turgut Koyunlu-oğlu, bir çok yanlış ve eksikleri olmasına rağmen, bu kitâbelerin mühim kısmını eserinde neşretmiştir. Bursa'ya âit müteaddit mühim kitâbe suretleri ve fotografileri için bk. *Vakıflar dergisi* (Ankara, 1942), II, 437—448; H. Turhan Dağıoğlu, *On altıncı asırda Bursa* (Bursa, 1940). (MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

Eski devir için bk. Kaynaklar: *Plinius naturalis historia*, V, 148; *Strabon*, XII, 564; *Dio von Prusa Orationes*, 40, 44; *Plinius epistulae ad Trajanum*, 17 A, B. 18; 23. 24. 70. 71. Kitâbeler: *Corpus Inscriptionum Graecarum*, II, 3717—3721. Add. 1136; *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III, 343. 6993—6995; *Inscriptiones Graecae ad res Romanas Pertinentes*, III, 32—35; *Mitteilungen des deutschen Archaeologischen Institutes* (Athenische Abteilung, 12, 1887, 168 v.d.); *Jahrbuch des deutshen Archaeologischen Institutes*, 18 (1903), 39; *Bulletin de correspondance hellénique*, 24; (1900) 24; 25 (1901) 206; *Supplementum Epigraphicum Graecam*, II, 120; IV, 136; L. Robert, *Etudes Anatoliennes* (Paris, 1931) 225—235. Eserler: Mendel, *Catalogue des Monuments grecques du Musée de Brousse* (*Bulletin de correspondance hellénique* 33 (1909), 245 v.dd.). Sikkeler: *Head historia numorum*, 517; Waddington-Babelon-

Reinach, *Recueil Général des Monnaies grecques d'Asie Mineure*, I, 575. Umumî bibliyografya: Koerte, *Mitteilungen d. Dtsch. Arch. Inst.* (Athen. Abt. 24, 1899, 412); Eduard Meyer, *Realencyclopädie der klassisch. Altertumswissenschaft*, III, 519; v. Arnim, *Leben und Werke des Dio von Prusa*; Sölch, *Klio*, 19 (1925) 156 v.d; B. Kandis, Ἡ Προῦσα, Athen 1883; H. Wilde, *Brussa, eine Entwicklungsstätte türkischer Architektur in Kleinasien unter den ersten Osmanen*, Berlin, 1909; J. G. Droysen, *Geschichte des Hellenismus*, III, 2 (1878) 258.

Âbideler.

1. Câmiler. Bir çok binalar ile süslenmiş bulunan Bursa, osmanlı saltanatının başlangıç devrine âit inşa san'atı bakımından, büyük ehemmiyeti hâizdir. Bursa'daki câmiler iki tipte yapılmıştır.

a. Eskiden beri ayaklara istinat ettirilmiş ve üstü çatı ile örtülmüş olan binaların bir devamıdır. Câmi, hâricî bir duvarla, avlunun etrafını çerçeveleyen revaklı sâhadan ayrılmıştır. Bu suretle iki kısma ayrılan câmide revaklı kısım eski ehemmiyetini kaybetmiş ve bir müddet sonra tamamen ortadan kalkmıştır. Aynı zamanda câmi içinde de bâzı değişiklikler vuku geldiği görülür. O zamana kadar çatı ile örtülmüş olan bu kısmın üstü kubbeler ile kapatılmış ve böylece mâbedler de âbidevî bir bacım kazanmağa başlamıştır.

Ayaklar üzerine istinat ettirilen kubbeler ile örtülmüş olan câmi tiplerine Ani, Van, Manisa, Bursa, Edirne, Filibe, Sofya (şimdiki millî müze) ve İstanbul (Zincirli-Kuyu)'da rastlamaktayız. Bursa'daki câmilerin en büyüğü ve en güzeli, Yıldırım Bayezid zamanında (1395 tarihlerinde) başlayıp, Mehmed I. zamanında tamamlanmış olan Ulu câmidir. 48,63 m. genişlik, 45,48 derinlikte ve 4 duvarla çevrili olan bu câmide, inşa edildiği zaman bir adam boyu irtifaa kadar altın yaldızla boyanmış, 12 muzaam ayak mevcuttu. Bu ayaklar câmi dâhilini genişliğine 5 sahına ayırır. Bu 5 sahın, her biri 4 kubbeli olmak üzre, 20 kubbe ile örtülmüştür. Yalnız orta sahının cümle kapısından itibaren ikinci kubbesinin ortası, ilk câmilerde olduğu gibi, açık bırakılmışken, son zamanlarda burası da bir camekân ile kapatılmış bulunuyor. Bu üstü açık kubbenin altında şimdi bina dâhilinde bulunan bir şadırvan vardır. Cümle kapısından geçen kıble mihveri, yan kapılardan geçen arzânî mihveri bu şadırvanın bulunduğu mevkide kat'eder ve böylece her medhâlden şadırvana gidilir. Duvarların dış yüzleri, sivri kemerli vasatî niş şeklinde, kitâbelere taksim edilmiş olup, bu kemerli nişlerin genişliği iç kemerlere muâdildir. Bu kemerli kitâbelerin üst kısmında iki sivri kemerli pencere vardır. Dört sivri kemer ve pandantif üzerine oturtulmuş olan kubbeler, hâricden daha alçak köşeli kasnaklar ile çevrilmiştir. Bu kubbelerin kasnaklarında da pencereler açılmıştır. Bunlardan içeri giren ışık kubbe boşluğuna, huzmeler hâlinde, yayılır. 16 köşeli şadırvan havuzuna sular ortadaki fıskiyeden akarak, aşağıya doğru genişleyen, 3 katlı ve 8 delikli yalakların birinden diğerine dökülmektedir. Havuzun etrafında, abdest almak için, 16 musluk vardır. Bu şadırvan XVIII. asır eserlerindendir ve barok üslûbundadır. Şadırvanın çevresindeki sofalar, *Kur'an* okumağa mahsustur. Mihrap 4 köşeli bir hücre şeklindedir. Sağ ve solunda istelaktit başlıklı iki sütûnca vardır. Mihrap hücresi ve yanları renkli bezemelerle süslenmiştir. Mihraba teveccüh olunduğu zaman, sağ taraftaki minber islâm mâbedlerinde mevcut bulunanların en büyük ve güzellerinden biridir. Minberin yanları 8 köşeli panocukların birleştirilmesi ile vucuda getirilmiş ve bunların üstleri, kabartma tarzında, kıvrık dallar ile süslenmiştir. Minberin sağ kanadında ustasının ismi vardır (ʿAmel al-ḥacc Muḥammed b. ʿAbd al-ʿAzîz Dakâvanî). Câmiin kapısının üstünde şu kitâbe vardır (عمل برسم السلطان المعظم بايزيد خان بن مراد بتاريخ اثنين وثمانمائة; 802 = 1399).

b. Bursa'da nümûneleri çok bulunan selâtin câmileri bu tipte olup, esas itibariyle, kıble mihveri üzerinde sıralanmış iki kubbenin örttüğü câmi harimi ile, bu kısımların iki yanında daha ufak kubbelerle örtülmüş murabbâ 2 odadan ibârettir. Böylece câmilerin plânları L şekline benzetilebilir. Ekseriya iki tarafa ilâve edilen odalar, duvarlar ile tecrit ve ancak dar geçitler ile câmi harimlerine raptedilmiş olduğundan, plânın bu görünüşüne te'sir etmez. Bu plân tipi Orhan Gâzî câmiinde de tatbik olunmuştur. Bu câmiin daha sonra yeniden tâmir edildiği ve plânın değiştiği zannedilmekte ise de, yapılan tetkikat plânın eski fârikalarını tebarüz ettirmektedir. Çekirge'deki Murad I. câmii (1360—1389), câmi ile medresenin birleştirilmesinden doğan hususî tipte bir yapıdır. XIV. asır sonunda yapılan bu binanın alt katı câmi ve üst katı medrese olarak kullanılmıştır. Merkezî kubbe ile mihrap tarafındaki büyük tonoz, iki katı örtmektedir. Yanlarda, birinci katın tonozları üstüne, ikinci katın odaları ve bunları birbirlerine bağlayan galeriler inşa olunmuştur. Cümle kapısının önündeki son cemaat mahalline muâdil, revaklı kısmın üstüne ikinci bir kat daha te'sis olunmuştur ki, ayaklar arasına sıralanan sütûnların tuttuğu sivri

kemerlerle çevrelenen bu galeri, binada Venedik saraylarını hatırlatan debdebeli ve ferah bir te'sir yaratır. Birinci katı hudutlandıran kornişe kadar kesme taş ve cephenin daha yukarı kısmı ise, tuğla hatıl sıraları ile değişen kesme taştan yapılmıştır. Üst kattaki Bizans sütûn ve başlıkları eski kaplıca yakınında bulunan bir Bizans harâbesinden getirilmiştir. Binanın yan duvarlarında iki sıra pencereler vardır.

Murad I. câmiinin iç kısmında, sivri kemerler yerine, daha yuvarlak kemerlerin te'siri hâkim olup, merkezî kubbe cenahlarda her biri tonozla örtülmüş 9 odanın iç duvarlarına istinat etmektedir. Ortada alelâde ve son asırda yenilenmiş bir şadırvan bulunur. Şadırvanın üstündeki kubbenin ortası önce açık iken, tâmirlerden sonra kapatılmıştır. 16 dılı'lı bir kasnaktan kubbeye pandantiflerle geçilir. Bu kasnakta görülmekte olan 16 konsol taşının 1855 senesindeki zelzelede yıkılan eki kubbeye âit olduğu zannediliyor. O tarihte minârenin yeniden inşası lâzım gelmiştir. Üst katta, bütün binayı çerçeveleyen, tonozla örtülü koridorda medrese hücreleri sıralanmıştır. Mihrabın üst tarafındaki hücrenin pencerəsinden câmiin içi görülmektedir. Merkezî kubbenin istinat ettiği duvarlara açılmış olan kemerler sâyesinde, üst kattaki galeriye ışık verilebilmekte olduğu gibi, buradan da mâbedin içi seyredilirdi. Ancak son asırda yapılan tâmirler neticesinde bu kemerler kapatıldığından, odaların sıralandığı galeriler tamamen karanlık kalmıştır. Yuvarlak kemerli derin bir nişin dâhiline konulmuş olan mihrabın üstü, Selçuk yapılarında kullanılmış kademevâri Anadolu istelaktitleri ile süslenmiş, sağ ve soluna iki sütunca yerleştirilmiştir. Boya tezyinatı ise, yenidir.

Yıldırım Bayezid (1389—1403) de, Bursa'nın mukabil cihetinde, şark nihâyetindeki câmii muhteşem bir üslûpla başlatmış, fakat Timur istilâsı (1402) yüzünden, yarıda kaldığından, Musa Çelebi tarafından tamamlanmıştır. Bu bina, mermer işçiliği bakımından, dikkate şâyândır. Devlet merkezinin değişmesinden sonra, bu mâbed bakımsızlıktan harap olduğundan, Hammer, 1818'de kubbenin yerinde ahşap bir çatının mevcudiyetinden bahseder. 1855 zelzelesinden sonra câmi tekrar yapılarak, bugünkü hâlini almıştır. T şeklindeki plânı ile bu tip câmilere örnek olmuştur. Bina profili ziyâdesi ile yüksek ayaklara müstenit kubbeler ile örtülü, son cemaat mahalli ile üstleri kubbe ve tonozlar ile kapatılmış, muhtelif eb'adda 8 salon ve hücreden müteşekkildir. Orta kubbe kıble tarafındaki kubbe ile tûlânî mihveri ve eyvanları örten kubbeler ile de, arzânî mihveri teşkil etmektedir. Bu mihverlerin hâricinde binanın köşelerine, beşik tonoz ile örtülü, 4 oda inşa edilmiştir. Bunlardan kıble cihetindekilerin duvarları, dolaplar ve ocaklar ile süslenmiştir. Murabbâ plândan kubbeye geçiş, bina merkezinde tromplar ile, kıble tarafında ise, bir ma'înî kasnak ile te'mîn edilmiştir. Bu kubbelerin restorasyonu esnasında eski şeklin muhafaza edilip-edilmediği tesbit olunamıyor. Cenahlara tesadüf eden eyvanlarda, duvarlardan kubbelere geçilirken, kasnak bir kaç müsellese ayrılmış, tromplar kullanılmıştır.

Bu tip câmilerin, kronolojik sıraya göre, üçüncüsü, Hacı İvaz tarafından, Çelebi Sultan Mehmed I. (1413—1421) adına inşa edilen Yeşil câmidir. Hâlâ mevcut kemer başlangıçlarından anlaşılacağı vecihle, bu câmlin plânı da 5 kemerli bir son cemaat mahallini hâvî olmak üzere tasarlanmış ise de, bu kısım tamamlanamamıştır. Son cemaat mahalli pencerelerinin söğelerinden birinde yarım kalmış bir kitâbenin mevcudiyeti, bu câmiin son cemaat mahallinin ikmâl edilemediğini gösteriyor. Bu mâbedin plânı da Yıldırım câmiininkine benzer. Bu câmide de sultana mahsus mahfil, maiyeti için yapılmış odalar, bütün câmie hâkim olmak üzere, eümle kapısının üst tarafına, iki kat olarak, inşa edilmiştir. Yeşil câmiin şöhretini binanın her tarafını kaplayan zengin süslemeler te'min ediyor. Bütün duvarlar takriben 2 m. yüksekliğine kadar 6 köşeli koyu yeşil, açık ve koyu mâvi renkli çinilerle kaplıdır (bk. levha). Câmiin hariminde ve yanlardaki eyvanlarda, mâvi zemin üzerine beyaz renkte yazılmış, sûre ve âyetlerle süslenmiş bir firiz dolaşmaktadır. Kıble tarafındaki yan odalar alçı ocaklar ve hücrelerle süslenmiştir. Merkezî kubbe ma'înî şekillerle murabbâdan dâireye intikal eden bir kasnak üzerine oturtulmuştur. Yan hücreler ise, istelâktitli trompların vucuda getirdiği mudallâ kaideler üstüne yerleştirilmiş olan kubbelerle örtülmüştür.

Hünkâr mahfilinin duvarları, mâvî ve yeşil zemin üzerine, kabartma girift dallarla bezenmiş ve tavan ise, çok zengin motiflerin vucuda getirdiği bir rozasla güzelliği ikmâl olunmuştur.

Takriben 15 m. yüksekliğinde olan mihrap, aynı şekilde ve tamamen çiniden imâl edilmiştir. Mihrabın ortası 5 köşeli beyaz, açık ve koyu mâvî, siyah ve altın renkli çini kabartmalarından müteşekkildir. Bu çinilerin renkleri Horasan'da Hargird medresesi (1440) ve Timur devrinin Meşhed, Herat ve Semerkand yapılarındakine benzemektedir. Aynı mektebe mensûp işçilerin her iki tarafta çalıştıkları şüpheden vârestedir. Çünkü mihraptaki kitâbe (*'amal-i ustâdân-i Tabriz*) bu hakikatin en

BURSA'dan bir görünüş; Muradiye câmii ve türbeler.

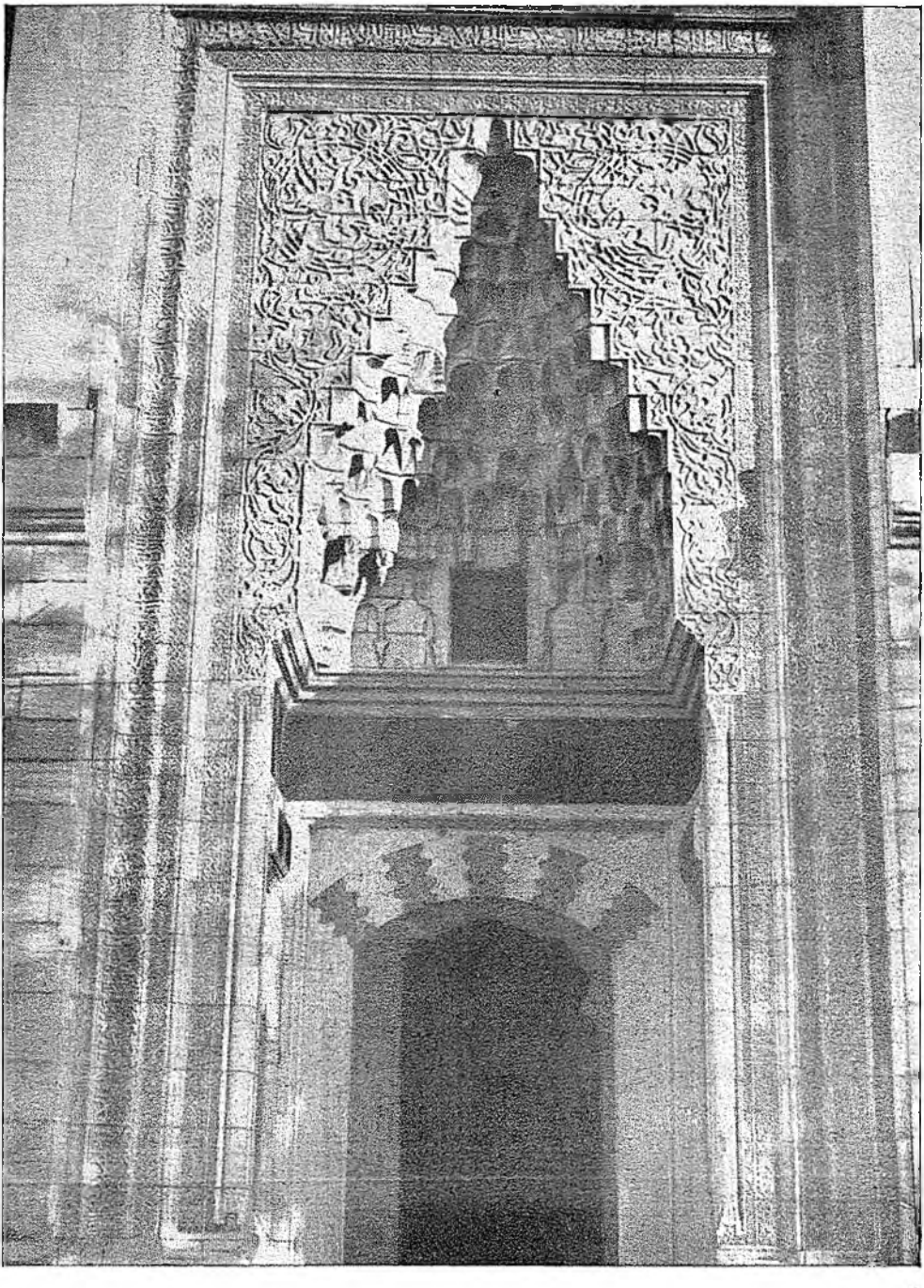

BURSA. Yeşil-Câmi, kapı.

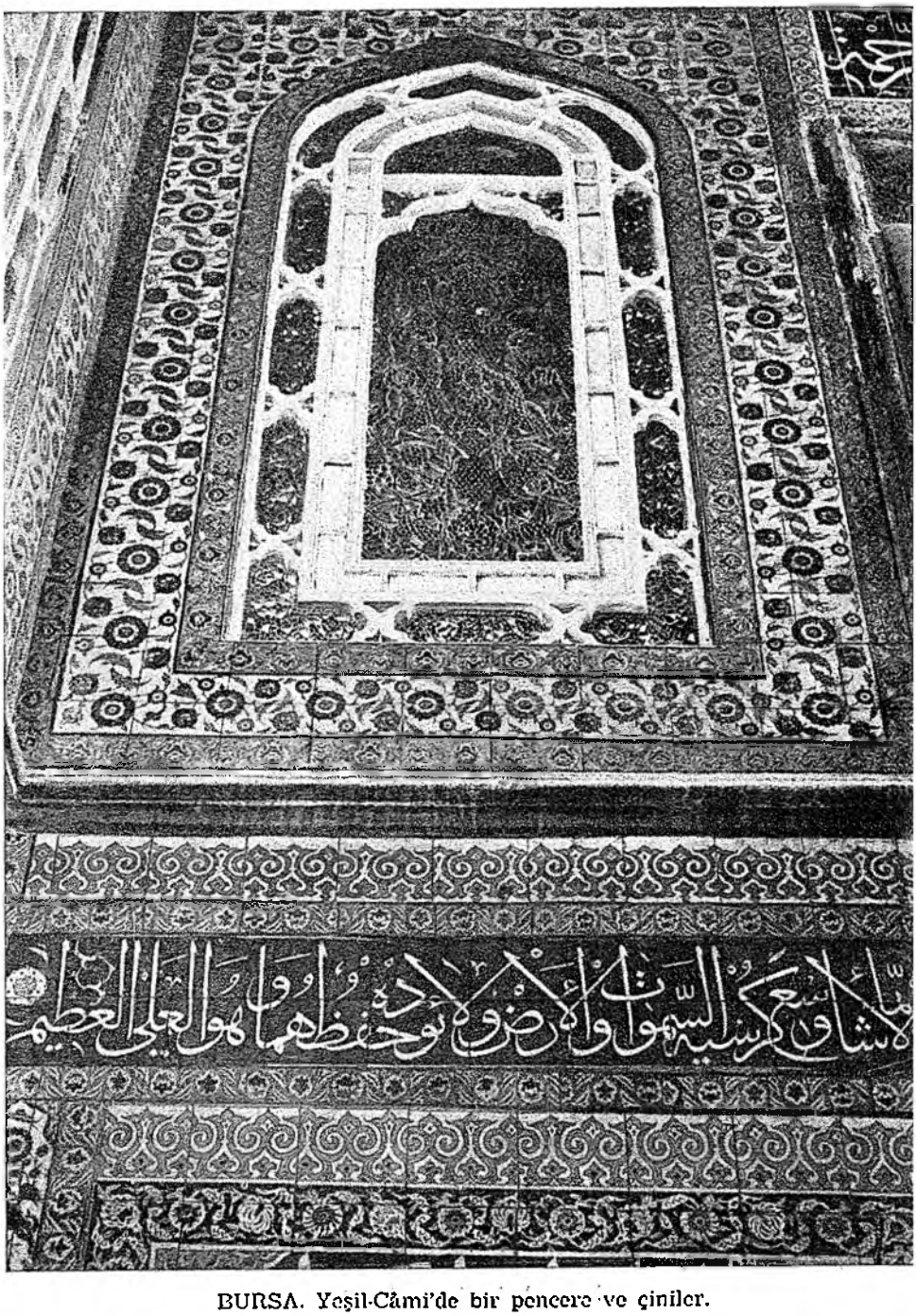

BURSA. Yeşil-Câmi'de bir pencere ve çiniler.

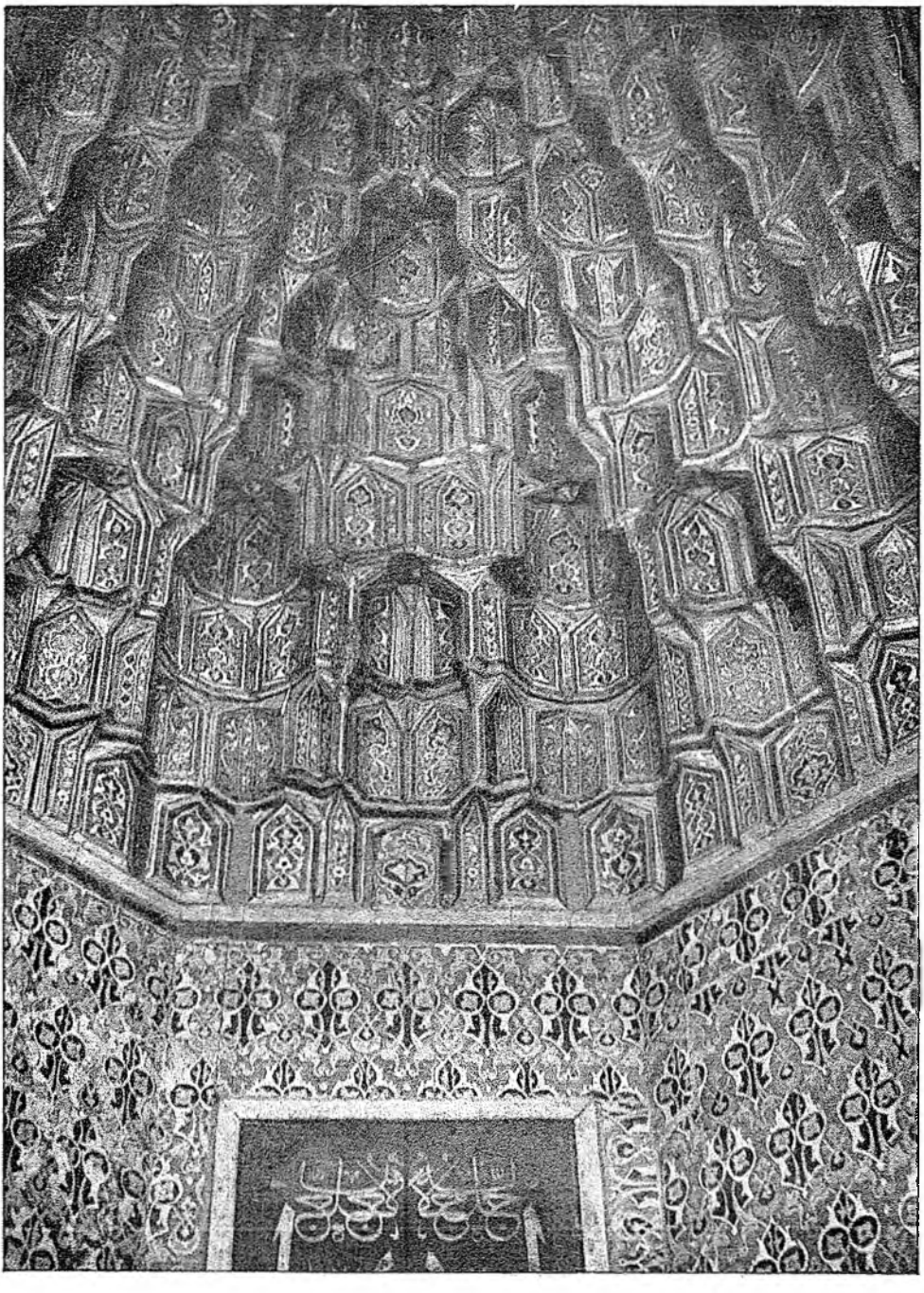

BURSA. Yeşil-Câmi iç tezyinatı.

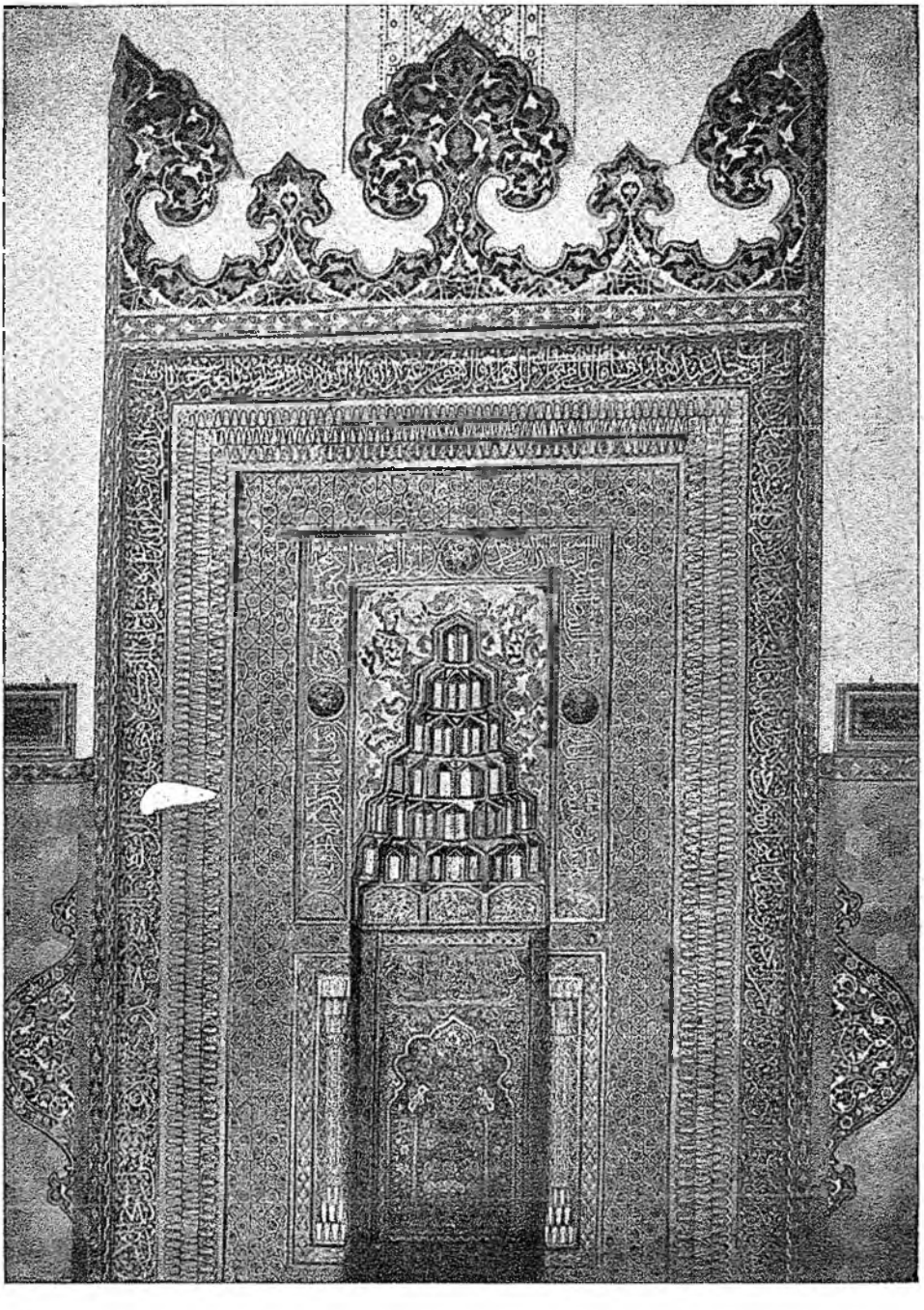

BURSA. Yeşil-Türbe, iç tezyinatı.

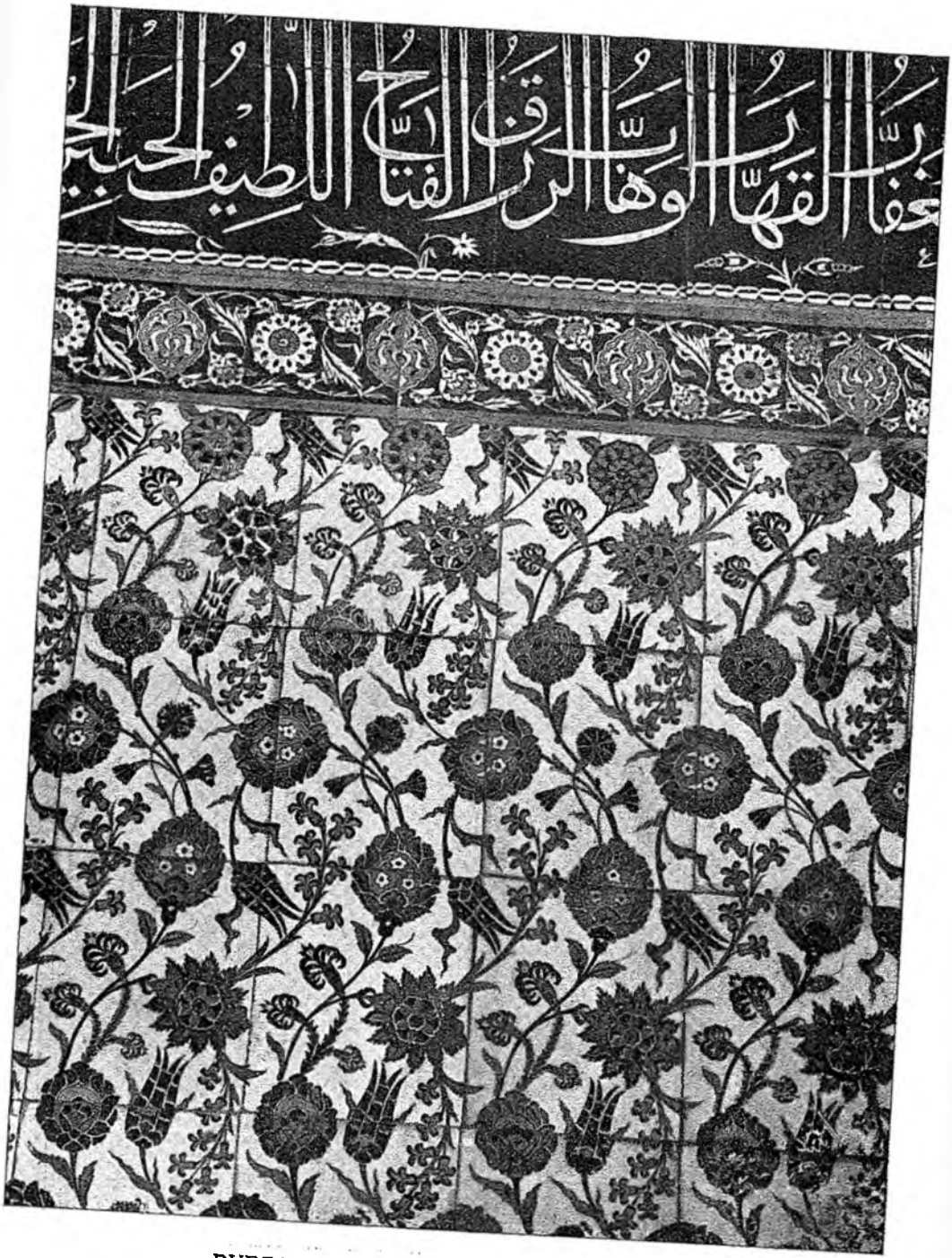

BURSA. Mâvi çini tezyinatından bir nümûne.

güzel delilidir. Bundan anlaşılıyor ki, Timur çini imâlâthânelerinin Tebriz'de de bir şûbesi vardı. Takriben 20 yıl sonra hâlâ yegâne örnek olan Gök-Mescid'in çini tezyinatı bunlar tarafından imâl olunmuştu.

Murad II., 1447'de, selefinin yaptırdığı câmi tipinde, bir mâbed inşa ettirmiştir. Bu binada yalnız T şeklinde bir plân kullanılmış olup, köşelerdeki odalarda bu plân tatbik edilememiştir. Bu şekil Edirne'de tekrarlanmış ve yine Hamza Bey câmiine de esas olmuştur. Bu câmiin de kubbe ve minâresi, 1855 zelzelesinden sonra, yeniden inşa edilmiştir. Bursa'da umumiyetle duvarlar taş ve tuğla tabakalar hâlinde değişmektedir. 5 kemerli son cemaat mahalli binanın cephesini kaplar. Murabbâ plândan kubbeye geçiş ma'înî türk kasnağı ve yine aynı şeklin bir devamı olan pandantiflerle te'min edilmiştir. Ma'înî şekillerle süslü kasnakta 8 pencere açılmış olup, bunların 4'ü köşelere tesadüf etmektedir. Kıble cihetindeki sahın, merkezî kubbenin örtlüğü kısımdan muntazam bir kemerle ayrılmıştır. Duvarlar da çiniler ile kaplıdır. Bu câminin çinileri, Yeşil câmideki emsâli kadar zengin değilse de, yeni nümûneler ve tekniğin ilerilemesi dolayısı ile, san'at ve tekâmül bakımından, daha mühimdir. Son cemaat yerinin cephesi ve kemerlerin aralarında teşekkül eden müsellesî kısımlar tuğladan hendesî şekillerle süslenmiş olup, bu tezyinat yönünden de mühimdir. Bu şekiller İlhanlılar zamanında İran'da yapılan türk binalarında rastlanan ve türklerin, kumaş ve halı san'atları dolayısı ile, zâten mâlûmu bulunan hendesî örgüleri göstermektedir. Dekorasyonda bu temâyül koyu bir çini zemin üzerine beyaz hatlar şeklinde tecelli eder.

Murad II. câmii ile, Bursa'da ilk osmanlı yapı san'atı tarihi kapanmaktadır. Mehmed II. zamanında hükûmet merkezinin İstanbul'a nakli ile şehir ikinci plânda kalmıştır. Sonradan yapılan bir kaç câmi ise, bey ve paşaların eserleridir. Daha Murad II.'ın hükûmeti sırasında yapılmış ve bu hükümdarın câmiinde görülen plâonun bir devamı olan Hamza Bey câmii bu cins eserlerden biridir. Bu binadaki yenilik, sivri kubbelere düşkünlükten ibârettir. Kıble cihetindeki büyük ve yan odaları örten küçük kubbeler, gerek ma'înî kasnaklar, gerek kademe kademe yükselen istelâktitli pandantif ve tromplar üstüne oturtulmuş, merkezî kubbe, üstüne bindirildiği dilimli kemerler ile bezenmiş 8 dılı'lı kasnaklar ve köşeleri dolduran istelâktitli tromplara istinat ettirilmiştir. Kasnakta açılan sivri kemerli pencereler her dıl'ın ortasına tesadüf etmekte ve renkli camlarla süslenmiş bulunmaktadır. 8 dılı'lı kasnaktan da kubbeye geçerken, yine ufak çapta, istelâktitli püsküller vucuda getirilmiştir. Yanlardaki odaların da hususî mihrapları vardır. Câmiin asıl mihrabı, Bursa'da sık-sık görülen zevksiz boya tâmirleri neticesinde, bozulmuştur.

Bursa'da T tipindeki câmilerden başka plânda olan ve Selim III. zamanında baştan başa esaslı bir tâmir gören Emîr Sultan câmii vardır. Bu câmi Bursa'da tam bir istisna teşkil ediyor. Ahşap sütûnlar üzerinde sık sivri kemerli revaklarla çevrili şadırvan avlusunun kıble cihetine câmi ve mukabiline 8 köşeli bir türbe ilâve olunmuştur. Câmiin dört duvarından kubbeye geçiş, alelâde tromp ve pandantiflerle te'min edilmiş ve mihrap ahşaptan yapılmıştır. Buna mukabil İpek-Hanı mescidi, Anadolu hanlarının mescidleri gurupuna dâhildir. 8 köşeli ve 2 katlı olan mescidin alt katında, şadırvana benzer, bir havuz bulunur. Üstündeki mescidin merkezde 1 ve yanlarda 8 ayaktan ibâret 9 istinatgâhı vardır. Merkezî ayak, cepheleri süsleyen kemerlere doğru, yıldızvârî bir tonozla bağlanmakta ve böylece mescidin kârgir döşemesi vucut bulmaktadır. Bu mescide dışarıdan bir merdivenle çıkılır. Binanın üstü kurşun örtülü mahrûtî bir çatı ile kaplıdır. Buna benzer bir bina Konya civarında eski Sultan-Hanı'nda bulunmaktadır. Pavyon şeklinde yapılan mescidlere, Selçuklular zamanından beri, bir çok Anadolu hanlarında rastlanmaktadır.

Bursa'da devlet erkânı tarafından inşa edilen câmi ve mescidlerin orijinal olanları da çoktur. Bilhassa Demir-Taş Paşa'nın câmii önündeki şadırvanı, İpek-Hanı'nda görülen havuz kadar tipik olup, dikkate değer. Bu şadırvanın üstüne tuğladan güzel ve mütenasip bir minâre inşa edilmiştir. Şadırvanın üstünü örten revaklar ile minâreyi tutan ayaklar Bayezid I. câmiinin son cemaat yeri kemerlerini andırır.

2. **Türbeler.** Hammer'in tasvirine göre, ilk osmanlı padişahının mezarı eski bir bizans kilise binasında idi. Hâlen bu bina mevcut değildir. Osman'ın şimdiki türbesi 8 köşeli ve kubbe ile örtülü bir bina ve kapı revakından ibârettir. Orhan'ın türbesi 4 köşeli bir bina olup, 4 sütûna müstenit kubbesi ve tonozla örtülü kirişi vardır. Murad I.'ın Çekirge'de yine tâmir görmüş olan türbesi de, ona benzer plândadır. Buna mukabil Yıldırım Bayezid'in câmiinin yanındaki türbesi eski şekli ile bâki kalmış ise de, kubbesi yeniden yapılmıştır. Bursa'da mevcut türbelerin en güzeli, Yeşil câmiin yanında bulunan ve 1421 tarihinde Mehmed I.'in ölüm yılında inşa edilmiş olan Yeşil türbedir. Bu türbe 8 köşeli bir bina olup, dıştan yüksek kasnağı ve sivri kubbesi görülür. Bu türbe ismini, dâhilinde kubbe kasnağına kadar yükse-

len ve 8 köşeli plâk hâlinde kesilmiş çinilerle süslü duvarlarından almıştır. Alt pencerelerin söğeleri 4 köşeli dar, kıvrık dal ve çiçek motifleri ile süslenmiş olan çinilerle kaplıdır. Her pencerenin üstünde sivri kemerli ve çiçek helezonları ile kaplanmış çini alınlıkları lâcivert zemin üzerine mâvî kenarlı ve beyaz renkli yazıları da hâvîdir. Cümle kapısı önüne inşa edilmiş olan revak 1855 zelzelesinde yıkılmıştır. Buna mukabil kirişin iki yanındaki nişler, Selçuk mâbedlerinden intikal eden hâtıralardır. Eskiden tamamen çiniden yapılmış olan dış sivri kemer ise, mimar Parville tarafından, mermer olarak, yenilenmiştir. Cümle kapısının vucuda getirdiği hücre ma'înî şekillerdeki çıkıntılara oturtulan dilimli ve sivri bir kemerle nihâyetlenir. Alt tarafında iki mermer peyke vardır. Kapı hücresinin mühim bir kısmı yukarıya kadar çini ile kaplıdır. Ahşap kapılar koyu zemin üzerine açık renk mâlzeme ile hendesî girift tezyinatla süslenmiş olup, kitâbesine göre, Ahmed Tebrizî tarafından imâl edilmiştir. İç duvarlar 3 m. yüksekliğine kadar koyu yeşil yaldızlı rozaslar ile canlandırılmış çiniler ile kaplıdır. Bunun üstünde duvar yine çiniden koyu mâvî sivri beyzî madalyonlarla süslüdür. Mâvî çinilerle örtülü 8 köşeli bir kademe üstünde, Mehmed I. ve âilesinin kısmen alçı, kısmen çini ile örtülü lahitleri bulunmaktadır.

Bursa 'da ikamet etmiş olan son hükümdar ile âilesinin ve bir kaç şehzâdenin türbeleri bu hükümdarın câmii etrafında eski çınar ağaçları arasında, ayrı bir gurup hâlinde, islâm dünyasının en âsûde mezarlıklarından birini teşkil ediyor. 4, 6 ve 8 köşeli plânlar üzerine te'sis edilmiş olan bu türbeler 11 tânedir. Dış duvarları kefekî taş ve tuğla tabakaları ile işlenmiştir. Bu gurupun en eski yapısı, Murad II. ve âilesi efradının yattığı, sâde şekilli türbedir. 4 ayağa ve aralarındaki direklere istinat eden kubbenin örtülüğü murabbâ plânlı bina, Orhan ve Murad I. türbelerinin tipini andırıyor. Ayaklar arasındaki sütûnlar da Bizans eserlerinden alınmış ve bâzan başlık ve bâzan da kaide olarak kullanılmış sütûn başlıkları görülür. İçinde oğullarından dördünün yattığı yandaki türbeyi esas binadan ayıran duvara bitişik sivri kemerleri taşıyan bir Bizans sütûnu ve başlığı vardır. Her iki türbede de duvarlardan dâirevî kubbe kasnağına basit istelâktitler ve tromplar ile geçilmiştir. Murad II. türbesinin saçağı eski olup, hendesî ve yıldız şekilleri ile süslenmiştir. Diğer türbeler hep Murad II. zamanından sonraya âittir. Fâtih 'in ve Kanunî Süleyman 'ın oğullarına âit türbeler, Murad II. türbesinin yanına inşa edilmiştir. Bu türbelerin 8 köşeli plânları vardır. Fâtih 'in oğlu Mustafa 'nın türbesinin önünde mermer bir revak bulunur. Duvarların iç tarafında iki sıra sivri kemerler resmedilmiştir ki, üstteki kemerlerin arasında kubbeyi tutan pandantifler görülür. Duvarlar, 2,5 m. yüksekliğine kadar, 6 köşeli lâcivert ve türk mâvîsi çiniler ile kaplıdır. Bunlar bir örneğe göre dizilmişlerdir. Beyaz bir zemin üzerine açık mâvî dalcıklardan bir şerit bu çini kaplamanın kenarını kuşatmaktadır. Koyu mâvî zemin üzerine beyaz harfler ile çiniden bir yazı firizi üst kısmı hudutlandırır. Lahidler mermer kaplamaları ile, emsâlinden daha ziynetlidir.

Kanunî Süleyman 'ın oğlu Mustafa 'nın türbesi dâhilen 3 m. yükseklikte, beyaz zemin üzerine, karanfil ve zanbak motifleri görülen 4 köşe çiniler ile kaplıdır. Bu kaplama koyu mâvî zemin üzerine, kıvrık dallarla yapılmış bir şeritle çerçivelenmiş olup, üst kısmına yazı firizi kaplanmıştır. Bu guruptan bir az uzakta Fâtih 'in oğlu şehzâde Cem 'in 6 köşeli türbesi vardır. İç tezyinatı 6 köşeli açık ve koyu mâvî çinilerden müteşekkil bir alt firiz ve dilimli kemer şekilleri ile meydana gelen zarif tezyinatı, yeni yapılan boya tâmirleri ile, bozulmuştur. Diğer türbeler ve Hamza Bey câmii yanındaki 8 köşeli türbe birbirine benzerler ve zikrolunanlardan daha basit örneklerdir. Selim I. 'in zevcelerinden biri olan Hâcer Sultan türbesi daha evvelki devirlerin üslûp fârikalarını taşıyan ve kapısı önünde revakı bulunan Bizans bakiyesi sütûnlarla yapılmış bir eserdir.

3. **Medreseler.** Bursa 'nın medreseleri, yukarıda zikredilen Murad I. medrese ve câmii müstesna, umumiyetle açık revaklı bir avlu etrafına sıralanmış odalar ve dershâne olarak kullanılan, büyük bir kubbe ile örtülmüş, bir salondan ibarettir. Bu tarzda yapılan, Yıldırım câmiinin yanındaki, Yıldırım medresesi harap olmağa yüz tutmuştur. Bugün müze olarak kullanılan Yeşil medrese de, plân itibarı ile, bu tipe yaklaşır. Bu medresenin avlu revaklarının sivri kemerleri Bizans gövdeli ve başlıklı sütûnlara müstenittir. Murad II. medresesi, Yeşil medresesi ayarında ve benzer plânda, nefis bir eserdir. Renkli tuğla ve çinilerle bezenmiş olan avlu cephesi diğer medreselerinkinden üstündür. İne Bey medresesi de, bina teşkilâtı bakımından, daha serbest bir düşüncenin mahsûlüdür. Emîr Sultan, Bayezid Paşa ve Lala Şâhin medreseleri de, san'at bakımından, zikre değer eserlerdir.

4. **Hamamlar.** Bir çok sıcak su menbâları bulunan Bursa, daha Romalılar zamanında bir kaplıca merkezi olmuştu. Bursa 'da mevcut temizlik ve sıhhat müesseselerini, kaplıcalar ve hamamlar olmak üzere, iki kısma ayırmak icap eder.

K a p l ı c a l a r, tabiî sıcak sulardan faydalanmak üzere, inşa edilen binalardır. Bu cins binalarda sıcak sular ya havuzlarda toplanır, veya musluklardan akıtılarak istenilen şekilde dökünülebilir. Bizanslıların inşa ettikleri kaplıcalarda tabiî sıcak olan şifalı su ile doldurulan havuzlara girilirdi. Türkler ise, bu cins havuzlardan başka, yıkanmak için, ayrıca inşa ettikleri hamamlar tarzında tertibat da yapmış ve kullanmışlardır. Kaplıca tipi hamamlara örnek olarak, Murad I. tarafından tâmir edilen (tahminen 1360) Bizans işi Eski-Kaplıca ile tamamen türk üslûp ve tekniği ile yapılmış olan Yeni-Kaplıca'yı ve Büyük-Kükürtlü hamamını sayabiliriz.

Suyu ısıtılan hamamlar ise, her şehirde olduğu gibi, Bursa'da lüzum görüldüğü mahalle inşa edilmiştir. Bursa hamamlarında dikkate değer plân şekillerine tesadüf olunuyor. Bunların içinde sütûnlara müstenit kemerler üstüne inşa edilmiş bir kubbenin örttüğü 4, 6 ve 8 aded halvetin çerçevelediği yıldızvârî, murabbâ ve müstatil plânda sıcaklık kısımları ile bunlara bitişik tonoz veya kubbeli ılıklıkları, murabbâ veya 8 dılı'lı câmekânları bulunanlar vardır.

Bursa'nın umuma mahsus sıhhat müesseseleri arasında, yukarıda sınıflandırılan plân çeşitlerine örnek olmak üzere, Bitpazarı, İncirlice, Perşenbe, Kara Mustafa, Ulu câmi, Yeşil ve Atpazarı hamamları ile isimleri yukarıda sayılan kaplıcalar zikrolunabilir.

5. H a n l a r, Anadolu'nun her tarafında olduğu gibi, büyük bir avlunun etrafını çeviren iki kat ayakların vucuda getirdiği galerilerin arkasında sıralanan ve üstleri tonozlarla örtülü oda ve mağazalardan müteşekkildir. Bu binalarda kullanılan mâlzeme taş ve tuğladır. Bursa'nın ticaret yollarından uzakta kalması üzerine, bu hanlar harap olmağa başlamış ve mühim bir kısmı şimdiden yok olmuştur. Bursa'nın en eski ve en mühim hanı Emîr-Hanı'dır. Bu han Orhan Gâzî'nin eseridir. Kapan-Hanı Murad I. tarafından yaptırılmıştır. İpek-Hanı Mehmed I. zamanına âittir. Koza-Hanı şehrin en san'atli, büyük ve güzel hanıdır. 1451 yılında yâni Murad II.'ın son günlerinde tamamlanmıştır. Mahmud-Paşa ve Tuz-Hanı'nın inşası Mehmed II. zamanına tesadüf eder. Pirinç-Hanı Bayezid II.'in vakfıdır. Bu binaların mimarları tamamen türk inşa usûllerine vâkıf türklerdir ve isimleri, vesikalara dayanılarak, tesbit edilebilmiştir. Bu binaların kiracıları da, mahkeme kayıtlarına göre, türk tüccarlarıdır.

6. İ m â r e t l e r. Bursa'da ekser mimarî manzûmelerin yanına bir de imaret inşa edilmiştir. Bugün dahi bu binalara rastlıyoruz. Başlıcaları Hudavendigâr, Yeşil, Murad II., Emîr Sultan, Demir-Taş Paşa ve Ebû İshak imaretleridir. Bursa'da Yıldırım darüşşifası adı ile anılan bir hastahâne de vardır. Maalesef bu sıhhat müessesesi pek harap olduğundan, ortadan kalkmak üzeredir.

7. K ö p r ü l e r. Osmanlı türklerinin yaptıkları mimarî eserler arasında Nilüfer-Suyu üzerindeki Nilüfer-Hatun köprüsü ile Selçuk-Hatun köprüsünü saymak icap eder. Ancak Nilüfer-Hatun köprüsünden bir eser kalmamış ve yerine yeni bir köprü yapılmıştır. Hâlbuki Selçuk Hatun'un inşa ettirdiği köprü, kitâbesi ile birlikte, sağlam kalmıştır. Burada Osmanlı köprülerinin güzel ve karakteristik bir örneğini görmek kabildir. Köprünün ortasındaki kitâbe kulesinin içindeki tarihe göre, 870 (1465)'te vucuda getirilen bu eser, ilk osmanlı eserleri arasına girer. Bu köprüye Mihraplı-Köprü de denilmektedir.

Yine Bursa'ya girerken, tüccardan Abdal-Çelebi'nin 1085 (1674)'te yaptırdığı, Abdal (Acemler)-Köprüsü de, karakteristik bir türk eseridir. (E. DİEZ.)

BURSŪḲ. [Bk. BURSUK.]

BURSUK. BURSŪḲ („porsuk"), Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in a z a d l ı s ı ve dostu olup, Bağdad yangınından sonra (451 = 1059), bu şehrin inzibatına (*şiḥna*) memur edilmiştir. [1077 senesinde, sultan Malikşah'ın emri ile, mühimce bir kuvvetin başında Anadolu'ya gönderilen bu emîr, Anadolu'yu fethettikten sonra, bir türlü aralarında paylaşamayan ve yeni açılan ülkede hâkimiyet te'sisi yüzünden, birbirleri ile harbe tutuşan Kutulmuş'un iki oğlu (Mansur ile Süleyman) arasındaki münazaayı halle ve Mansur'u te'dibe memur olmuş ve giriştiği bir muharebede onu mağlûp ve katletmiştir.] 479 (1086)'da Melikşah tarafından Halep'e karşı gönderilen ordunun öncülerinden bir kıt'aya kumanda etti ve 480 (1087)'de, Melikşah'ın kızının halife ile evlenmesi münasebeti ile yapılan alayın başında yürüdü. [Anadolu fâtihi ve ilk sultanı olan Süleyman b. Kutulmuş [b. bk.]'un ölümünü müteâkip, bu kıt'ada vukû bulan fetreti durdurmak isteyen büyük sultan Melikşah, Anadolu sultanının beylerbeyisi olup, metbuunun ölümü üzerine, onun saltanat merkezi olan İznik şehrine hâkim olarak, bütün Marmara havzasını ve hattâ Anadolu'nun bir kısmını ele geçirmiş ve kendisini bu kıt'anın hükümdarı addetmeğe başlamış bulunan emîr Abu 'l-Ḳāsim'ın bu kıt'anın hükümdarlık menşûrunun kendisine gönderilmesi yolundaki talebini reddetmiş ve emîr Bursuk'u onun te'dibine ve aynı zamanda onun tegallübü altındaki memleketlerin işgâline memur kılmıştır. Maiyetinde

oğullarından bâzıları ile azadlısı Aksungur bulunduğu hâlde, 1088 senesinde, mühimce bir kuvvetin başında Anadolu'ya gelen Bursuk, türk istilâsı neticesinde harap olup, ahâlisi dağılmış bir takım şehir ve kasabaları, Konya ve Aksaray beldeleri başta olmak üzere, yeniden te'sis ve imâr ettirmiş ve ondan sonra İznik'e yürüyerek, bu şehri muhasara etmiş ise de, muvaffakıyetsizliğe uğramıştır. Bu muvaffakıyetsizlik üzerine büyük sultan ihtiyar emîri İran'a geri çağırmış ve onun vazifesini Urfa emîri Buzan'a vererek, Anadolu'ya göndermiştir]. Berkyaruḳ'un, amcası Tutuş ile mücadelesinde, Berkyaruk tarafını tuttu ve onun mağlûbiyeti üzerine, kendisi ile birlikte, 487 (1094)'de İsfahan'a kadar gitti; ramazan 490 (ağustos 1097)'da İsmâ'îlîlerden biri tarafından öldürüldü. Timar olarak almış olduğu Ḫûzistān'ın bir kısmı (al-Ahvāz ve Hemedan arasındaki Tustar ve Sābūrḫvāst) evlâdına intikal etti. Bunlar, âsî Mengü-Bars'ı esir ederek, sultan Muḥammed'e gönderecek kadar kudretli idiler (İbn al-Aṯīr, X, 274). Sultan, ellerindeki timara ilâveten, 499 (1106)'da Dīnāver ve havâlisini verdi. — Yine Bursuk adında olan oğlu, Berkyaruk tarafından, sultan Muḥammed'in kumandanlarından biri olup, Rey'i zaptetmiş bulunan İnal'a karşı gönderildi ve onu bu beldenin sûrları önünde mağlûp etti (497 = 1103). Sedye ile götürülmeğe mecbur olacak derecede nıkris hastalığından rahatsız olmasına rağmen, Suriye'de Muḥammed'in ordularını sevk ve idareye muvaffak oldu (505 = 1111/1112). Sultan Muḥammed tarafından, evvelâ isyan eden İlgâzî ve Tuğ-Tigin üzerine ve ondan sonra da haçlılara karşı gönderilen orduya kumandan nasbedildi (508 = 1115); Rakḳa'da Fırat'ı geçerek, Hama üzerine yürüdü ve bu şehri işgâl etti. Antakya önünde müslümanların ordugâhını yağma etmekte olan haçlılara hücum etmek üzere iken, Antakya prensi Roger'nin baskınına uğrayarak, ric'ate mecbur kaldı. İyi ve dindar bir adam idi; ric'at ettiğine dâimâ nedamet ederdi. Yeniden harbe hazırlanmakta iken, ansızın öldü (510 = 1116/1117). — Torunu Bursuk, halife Mustarşid'in tarafına geçmek için, sultan Mas'ūd'dan ayrılan türk emîrlerinin isyanına iştirâk etti ve halife ile anlaştı (529 = 1135); 10 ramazan (24 haziran)'da Day-merc muharebesinde sağ cenahın bir kısmına kumanda etti. Mas'ūd'a karşı 530 (1136)'da kıyam eden ve ertesi sene kendisi ile anlaşan emîrlerin arasında bulunuyordu.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *Kāmil*, X, 6, 97, 106, 151, 159, 185, 196, 243, 321, 342, 356 v.dd.; XI, 14, 23, 30; İbn Aybek al-Davādār, *Kanz al-durar*; Canābī, *al-'Aylam al-zāḫir*; Bar Hebraeus, ing. trc., s. 227; Mükrimin Halil, *Türkiye tarihi Selçuklular devri* (İstanbul, 1932), s. 105 v.d. (CL. HUART.)

BURSUḲÎ. [Bk. AKSUNGUR.]

BURTAS. BURṬĀS yahut BURDĀS (Bakrī'de FURDĀS), İdil (Volga) havzasında putperest bir kavimdir; Burṭāsların cenup ve şimâl komşuları olan Hazar ve Bulgarlar ile münasebetleri hakkında krş. mad. BULGAR. Mas'ūdī (*Murūc*, II, 14 ve *Tanbīh*, s. 62) İdil nehrine akan bir ırmağı da Burṭās adı ile zikretmektedir. Marquart (*Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, s. 336) bu suyu Samara nehri ile bir tutar. Hazarlar ile Bulgarların aksine, hiç bir kaynakta Burṭāslar arasında islâmiyetin intişarı hakkında mâlûmata rast gelinmez. Yāḳūt (I, 567), İṣṭaḫrī (nşr. de Goeje, s. 225)'nin Bulgarlar hakkında naklettiklerini yanlışlıkla Burṭāslara atfetmiştir. İbn Rusta (nşr. de Goeje, s. 140 v.d.), al-Bakrī (Kunik ve Rosen, *Izvestiya al-Bekrī...*, I, 44) ve Gardīzī (Barthold, *Otçet o poyezdke v Srednyuyu Aziyu*, s. 96 v.d.), Burṭāsların dini hakkında, mezheplerinin Ġuzz (Oğuz)'larınkinin aynı olduğunu ve bu kavimden bir takımı ölülerini yaktıkları hâlde, öteki kısmın gömdüklerini söylemekle iktifa ederler. Burṭāslar, medeniyet itibariyle, komşularından çok geri kalmışlardır. Her kabîlede işlere kabîlenin ihtiyarları baktığından bunlarda ayrıca bir hükûmet otoritesi yoktu. İslâm dünyasının, Burṭāslar ile, ehemmiyetli sayılabilecek, alış-veriş münasebetleri, yalnız kürk ticaretinden ibaret idi. Yāḳūt Burṭāsların kürkleri (*firā'*)'nden de bahseder. Burṭāslar, rusların Fin halkından Mordva dedikleri (Rubruquis'te *Merdua*) şûbe ile bir tutulurlar. [Mas'ūdī'deki Burṭās nehrinin Samara nehri olmadığı, 921'de burada bulunan İbn Faḍlān'ın Samur adını verdiği Samar nehrinden ve, yine isimlerini tasrih ettiği, Kinel ve Sok gibi kollarından geçerek bu taraflardaki ahâli hakkında etraflı mâlûmat verdiği hâlde, Burṭās isminde bir kavimden bahsetmemiş olmasından bellidir (bk. Z. V. Togan, *Ibn Faḍlān*, s. 39). Mas'ūdī'deki Burṭās nehri İdil nehrinin kendisidir. IX. asrın ikinci yarısında peçenekler İdil'in garbına geçtikleri, bu nehrin aşağı kısımlarının şark tarafı henüz oğuzlar tarafından işgâl edilmemiş olduğu sıralarda İdil'in şarkında ve Hazer denizinin şimâlinde bulunan ülkelerin Burṭāslarının elinde olduğu anlaşılmaktadır; Mas'ūdī bun'ların malikânesi Ḫvārizm sınırlarına kadar uzandığını tasrih etmiştir (bk. *Kōrösi Csoma Archivum*, 1940, III, 57 v.d.). Burṭāsların orta İdil'in garp sâhilinde yaşayan esas kısımlarına Burdās, yahut Burdās ismi de verilir. Bunları „Bortas" ve „Mordova" kelimelerinin müşabe-

hetine dayanarak, Finlerden olan Mordovalar ile birleştirenler de varsa da, Burṭāslar, lisan itibariyle Bulgarların bir kısmı olan, Suvarlara yakın bir kavimdir. Z. V. Togan.]

(W. BARTHOLD.)

BURṬĀS. [Bk. BURTAS.]

BURŪC. [Bk. BŪRŪC.]

BURULLUS (Borollos), Nil deltasında bir kaza ve bir gölün adıdır. Nil'in başlıca kolları doğrudan doğruya denize döküldükleri hâlde, daha küçükleri bir takım göllere akar; bu göller Akdeniz'den, bir sıra kum tepecikleri ile, ayrılır. Bu dar tepecikler sırası, Nil deltasının münbit ovalarını şimâl tarafından kapar. Nil'in Raşīd ve Dimyāṭ kolları arasındaki büyük tuzlu gölün bugünkü adı Burullus'tur. Göl bütün sena büyük bir sathı (180.000 acre, 1 acre = takriben 5.200 m².) kaplar ve med esnasında bu satıh iki misline çıkar. Gölü denize bağlayan kanal, Nil'in feyezanı esnasında, nehrin tatlı sularını Akdeniz'e döker, fakat nehrin suları azalmağa başladığı vakit, bilâkis, göle tuzlu su getirir. Bu göl balıklarının bolluğu ile meşhur olup, bilhassa gölün şimâlindeki ahâli balıkçılık ile geçinir.

Burullus (Borollos, Borlos) veya daha doğrusu Barallos (Yāḳūt ve İbn Baṭūṭa) adı, eski çağlardan beri vardır. Kıptî dilindeki Parallou ve Tparalia adları ile yunanca Nikedules ve Nikedaules de denilen eski bir piskoposluk merkezinin adı olan Παραλου da, bundan gelir. Al-Kindī, Burullus'u Mısır'ın hudut kaleleri (*ṣuġūr*) arasında kaydeder. Bugün bu adda bir şehir yok ise de, göl sularını denize döken kanalın şarkında, gölü şimâlden kapayan berzahın ucunda kâin küçük mahallerin eski Burullus'un bakiyeleri olmaları pek muhtemeldir. Bugün gölün şimâl-i şarkîsinde kâin Ġarbiya vilâyetinin 18.163 nüfuslu bir kazasını teşkil eden bütün mıntakaya bu isim verilmektedir. Kazanın merkezi, daha İbn Baṭūṭa zamanında, eski Burullus'u geride bırakmış olan Balṭīm'dir.

Ortaçağda gölün adı Burullus değildi. Nastarū(h) yahut Nastarāve idi. Göle bu adı veren mahallin neresi olduğu henüz tâyin edilememiş ise de, gölün ayağı olan kanalın garbındaki dar gölcüğün sâhilinde kâin ve bugün metrûk Kōm Moṣṭorūḥ'un yerini işgâl eden bir mahal olması kuvvetle muhtemeldir. İbn Duḳmāḳ (V, 113)'a göre, daha onun zamanında kuma gömülmüş bulunan kadîm Nastarāve, tam bu mevkide bulunuyordu.

Bibliyografya: Yāḳūt, I, 593; IV, 780; İbn Cī'ān, *al-Tuḥfa al-saniya*, s. 137; İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣār*, V, 81, 113; İbn Baṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), I, 56 v.dd.; Ḳalḳaşandī (tre. Wüstenfeld), s. 29, 115; 'Alī Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadîda*, IX, 30 v.d.; Boinet Bey, *Dictionnaire Géographique de l'Egypte*, s. 126; Amélineau, *La Géographie de l'Egypte à l'Epoque Copte*, s. 104 v.d.; en iyi harita Survey Department tarafından tabedilmiştir, 1: 50.000, Sheet N. W. VII, 1—2; N. O. VIII, 1. (C. H. BECKER.)

BURZULĪ. [Bk. BŪRZŪLĪ.]

BUṢAYNA. [Bk. BŪSEYNE.]

BUSḤĀḲ. [Bk. BUSHAK.]

BUSHAK. BUSḤĀḲ, AḤMED ABŪ İSḤĀḲ (ekseriya kısaca Busḥāḳ diye anılır; ? —1427), Şiraz'da doğmuş, uzun zaman İsfahan'da Timur'un torunu İskandar b. 'Omar Şayḫ'in sarayında yaşamış ve 1424 yahut 1427'de o şehirde ölmüştür. İran lûgatlerinde, aşçılıktan iyi anlayan biri sıfatı ile, adı geçer. Her ne kadar ilkin şâire *Busḥāḳ al-aṭ'ima* yahut farsça olarak, *Busḥāḳ-i aṭ'ima* lâkabı takılmışsa da, sonraları yalnız Aṭ'ima denmiştir. Kendisi ise, Busḥāḳ mahlâsını kullanmıştır. Eserleri yemek bahsinde büyük salâhiyet sâhibi olduğuna delâlet eder ise de, hayatına dâir pek az mâlûmatımız vardır. Divanı (yazma nushaları Londra, Viyana ve İstanbul'da bulunur; sonuncusu 1303'te basılmıştır) şu bahisleri ihtivâ eder: *Kanz al-iṣṭihā* („iştah hazinesi"), kasîdeler ve diğer manzûmeler; *Asrār-i çangūl* („çöreklerin esrarı"), safranlı pilav ve börek hikâyesi (mizahî bir destan), pilav ve börek (nazım ve nesir karışık), rüya (rüyada kendisini yemeklerden yapılmış bir türbede görmesi); *Munāẓara* (ekmekle helva arasında rekabet, bk. Ethé, *Litteraturgesch.*, s. 304), divana dâhil değildir. Nihâyette şâirin nesirle anlattığı yemeklerin bir cedveli vardır; fakat maatteessüf, mâlzemenin mıkdarlarını göstermediği için, târifelerine göre, bu yemekleri pişirmek mümkün değildir. Küçük manzûmelerin hemen hepsi Sa'dī, Ḥāfiẓ ve Salmān'ın şiirlerinin tehzîl kılıklı taklitlerinden ibaret ise de, bir tanesi, kiçri-pilav (kavunlu pilav) hakkındaki manzûmesi, doğrudan doğruya kendisine âittir.

Busḥāḳ, tam mânası ile bir yemek meraklısıdır. İran şikemperverliğini temsil eder; yüksek ve bedîî san'at ile hiç alâkası yoktur. İyi yemekten anlayan ve hoşlananları tavsif için, *şikem-perest* tâbirini kullanmıştır; „ağzının tadını bilen, nefis yemek zevkinden anlayan" makamında kullandığı bu tâbirin zevk ile hiç bir münasebeti olmadığı gibi, meselâ yunanlıların *gastrosoph* („ehl-i mide") mefhumu ile de alâkası yoktur. Sâdece *şikem-perest* („karnını seven") demekle iktifa etmiştir. „Okuyucu, seni eğlendirse de, sıksa da, dönüp-dolaşıp dâimâ yemekten bahsedeceğim" cümlesi onun dil peşrengidir.

Bibliyografya: P. Horn, 26 ve 27 kânun II. 1899 tarihli ve 21 ve 22 numaralı, *Beilage zur Allg. Zeitung in München*; Ferté, *Shafi'a Asar, poète satyrique et recueil de poésies gastronomique d'Abou Ishaq Halladj Shirazi*; E. G. Browne, 1895, s. 787 v.d., 793; *JRAS*, 820 v.d. (PAUL HORN.)

BÛŞİR. [Bk. BÛSİR.]

BÛSİR. **BÛŞİR** (ABÛŞİR de yazılır; doğru imlâsı ABU 'L-ŞİR 'dir), Mısır'da bir kaç mahallin adıdır. Bu isme, eskiden delta mıntıkası mâbedlerinden Osiris ile ilgili olduğundan dolayı, şimâlî Mısır 'da daha ziyade rastlanır. İskenderiye 'nin cenûb-i şarkîsindeki kadîm Taposiris Magna harâbeleri Abûşîr adını muhafaza etmiştir; aynı suretle Daḳahliya müdüriyetinde Sinbellavayn kasabasında 336 nüfuslu bir köy de bu ad ile anılmaktadır. Ġarbiya müdüriyetinde Maḥalla al-Kubrā kazasında 6.271 nüfuslu ve aynı adlı daha mârûf bir kasaba vardır ki, orta çağlarda Büşîr Banā diye anılırdı. Kahire 'nin cenûb-i garbîsinde Saḳḳāra ile Cîze (Gize) arasında bir dördüncü Büşîr vardır. Şimdi 2.456 nüfusu bulunan bu mahalle, aynı adlı başka yerlerden ayırt etmek için, Büşîr al-Sidr adı verilmektedir. Buradaki ehramlara ve mezarlara dâir 'Abd al-Laṭîf dikkate değer mâlûmat verir (krş. De Sacy, *Relation de l'Egypte*, s. 171, 220 v.d.). Son zamanlarda buralarda almanlar tarafından hafriyat yapılmıştır. Sık-sık zikredilen başka bir Büşîr de, Banî Suēf (evvelce Bahnasā) müdüriyetinde Fayyûm 'un mahrecindeki Büşîr al-Malaḳ 'tır. Eskiden Büşîr Kuraydis (yahut Ḳuraydis, Kurîdis, Ḳurîdis v.s.) diye anılan bu mahallin, son Emevî halifesi Marvān II. 'ın 132 (749/750) 'de vefat ettiği yer olduğu söylenir. Hâlâ burada mezarı gösterilmektedir. Bu suretle mahallî an'ane, umumî rivâyete uyduğu cihetle, Marvān 'ın Aşmunayn müdüriyetinde, hakkında başka bir şey bilinmeyen, diğer bir Büşîr 'de öldüğünü kaydeden al-Kindî (nşr. Guest, 96; Yāḳūt, I, 670) yanılmış olsa gerektir. Bugün Büşîr al-Malaḳ 'ın 3.319 nüfusu vardır. Vilâyetlere taksimden evvel, yâni islâm devrinin başlangıcında, ayrı bir *kūra* (vilâyet) idi. *Burda* şâirinin künyesi bu Büşîr 'e nisbetledir. Fayyûm 'da bugün 1411 nüfuslu bir Büşîr Dafanū (orta çağ. Dafadnū) daha vardır. İkinci şelâledeki kayanın adı, Nübya dilinden bir kelimenin araplaştırılmış şekli olsa gerektir ve Osiris ile hiç bir alâkası yoktur.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 760; ayn. mll., *Muştarik*, s. 70 v.d.; İbn Ci'ān, *al-Tuḥfa al-saniya*, s. 73, 139, 151, 159; Ḳalḳaşandî (trc. Wüstenfeld), s. 93; İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣār*, fihrist; 'Alî Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadîda*, VIII, 25; X, 6 v.dd.; Boinet Bey, *Dictionnaire Géographique*, mad. ABOU SİR; Amélineau, *La Géographie de l'Egypte à l'Epoque Copte*, s. 7 v.dd.; Baedeker, *Ägypten*, fihrist (Abûşîr). (C. H. BECKER.)

BÛŞİRÎ. [Bk. BÛSİRÎ.]

BÛSİRÎ. AL-BÛŞİRÎ, ŞARAF AL-DÎN MUḤAMMED B. SA'ÎD B. ḤAMMĀD B. MUḤSİN (1213—1296), bir arap şâiri olup, berber aslındandır. Bu keyfiyet al-Şanhācî künyesinden de belli olmaktadır. Abûşîr ve yahut, al-Suyūṭî 'ye göre, Dilāṣ civarında (kendisine al-Dilāṣî de denilir) 608 senesi (7 mart 1213) şevvâlinin birinde doğmuştur. Hayatına dâir pek az mâlûmat vardır. Bilbîs 'te ikamet etmiştir. Mâhir bir hattât idi. Sûfî Abu 'l-'Abbās Aḥmed al-Marsî 'nin derslerine devam etti. Hadis ilminde şöhret kazandı. Vefatı tarihi kat'iyetle bilinmiyor. Maḳrîzî ve İbn Şākir 696 (1296/1297) 'da, Suyūṭî 695 (1295/1296) 'te ve Kâtib Çelebi ise, 694 (1294/1295) 'te öldüğünü kaydederler. İmâm Şâfi'î 'nin yanına gömülmüştür. Kasîdeleri de vardır ve en meşhuru türkçeye de *Kasîde-i Bürde* adı ile tecüme edilen *Burda* [b. bk.] 'dir. Ekseriya neşrolunan ve şerhedilen *Ḥamziya fi 'l-madā'iḥ al-nabaviya* dahi zikre değer. *Duḥr al-ma'ād 'alā vazn Bānat Su'ād* namındaki eserinde Ka'b b. Zuhayr 'in meşhur manzûmesini taklit etmiştir; bir de şu eserleri vardır: *Ḳasîdat al-ḥamriya*, *Ḳasîdat al-muzariya fi 'l-ṣalāt 'alā ḫayr al-barriya* ve *al-Tavaṣṣul bi 'l-Ḳur'ān*.

Bibliyografya: İbn Şākir, *Favāt al-vafayāt* (Būlāḳ, 1299), II, 205; al-Suyūṭî, *Ḥusn al-muḥāżara* (Kahire, 1293), I, 260; İbn Aşūr, *Şifā' al-kalb al-cariḥ* (Būlāḳ, 1292); R. Basset, *Einleitung zur Übersetzung der Burda* (Paris, 1894), s. I—XI; C. Brockelmann, *GAL*, I, 264 v.d.; Gabrieli, *al-Burdatain* (Florenz, 1901), s. 24—29. (RENÉ BASSET.)

BUSR. [Bk. BÛSR.]

BUSRÂ. BOSRĀ (BOSTRA), bugün „Eski Şam" da denir; bir nâhiyenin merkezi olup, Ḥavrān 'da fakir bir köydür; muazzam harâbeleri ehemmiyetli bir mâziyi hatırlatır. Şehrin Makkabîler zamanından (1 Makk. 5,26) itibaren mevcudiyetine kat'iyetle hükmedilebilirse de, bundan sonraki devirde daha sık adı geçer. Şehir, Roma devrinde Nova Trajana Bostra ismi ile genişletilmiş ve tahkim edilmiştir; Diocletian devrinden itibaren, Arabia vilâyetinin merkezidir. Şehir Ġassānîlerin değil, doğrudan doğruya bizanslıların hâkimiyeti altında bulunmuşa benziyor. 613 veya 614 senesinde, Azrî'at [b. bk.] gibi, iranlılar tarafından tahrip edilmiş ve bundan sonra eski ikbâline hiç bir zaman kavuşamamıştır. Rivâyete göre, Peygamber, çocukluğunda amcası Abü Ṭālib ile,

Boṣrā 'yı ziyaret etmiş ve orada yaşayan keşiş Baḥîrā [b. bk.] tarafından, peygamber gibi kabûl olunmuştur. Sonraları Peygamber Boṣra *ṣāḥib* 'ine, yâni daha doğrusu oradaki Bizans kumandanına, bir elçi gönderm iştir. Bu elçi yolda öldürülmüştür. Boṣrā, arapların Suriye 'de fethettikleri ilk şehir olup, 634 senesinde Ḫālid 'e teslim olmuş ve cizye vermeği taahhüt etmiştir. Burası arap idaresinde, Ḥavrān mıntakasının merkezi sıfatı ile, mevkiinin ehemmiyetini muhafaza etmiştir. 906 senesinde şarkî Şarî'a 'nın şimâlindeki memleketler gibi, Abū Ġānim idaresindeki müttefik Karmatîlar ve Kelbîlerden bizar olmuştur. Haçlı seferleri esnasında hain kumandan şehri Baudouin III. 'e teslim etmiş, fakat Nūr al-Dīn hıristiyanların buraya sâhip olmasına mânî olmuştur. Ṣalāḥ al-Dīn ve halefleri şehri o kadar kuvvetle tahkim etmişlerdir ki, hıristiyanlar sonraları dahi burasını ele geçirememişlerdir. Moğullar, diğer bütün Suriye kaleleri gibi, Boṣrā 'yı da tahrip etmişler ise de, şehir 1261 zaferinden sonra, Baybars tarafından yeniden kurulmuştur. Memlûkler zamanında da Şam 'a tâbi bir idare mıntakasının merkezi olarak kalmıştır. Harâbelerin büyük bir kısmı Roma devrinden kalmadır. Bir kaçı da, kitâbelerin gösterdiği gibi, Eyyûbîler zamanındandır. Bir zamanlar çok muhteşem olan Cāmi' al-'Arūs tedricen harap olmaktadır.

Abu 'l-Fidā' Boṣrā 'yı, evleri (bütün Ḥavrān 'da olduğu gibi) kiremit gibi kullanılan siyah taşlardan yapılmış, Banî Fazāra ve Murra 'nin oturduğu çok eski bir şehir olarak, tasvir eder; câmii, Şam'ı hatırlatan kaleyi ve orada kurulan pazarı da zikreder. Muḳaddasî, Nābiġa 'nın da telmih ettiği Boṣrā 'nın bağlarını medheder ve oradaki, rivâyetlere göre, Baḥîrā 'ya izâfe edilen ve masarifi için sultan tarafından hususî vergi tarholunan manastırdan hayranlıkla bahseder.

Bibliyografya: P. Thomsen, *Loca sancta*, s. 44 v.d.; Porter, *Five years in Damaseus*, II, 142—169; Schumacher, *ZDPV*, XX, 145—150; De Vogüé, *Syrie Centrale, Architeet.*, s. 40, 63 v.dd., levha 5. 22—23, Inscriptions 103; M. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, I, 197—202; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 115; Ṭabarî, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1124 v.d., 2125; Vāḳidî (trc. Wellbausen), s. 309; Balāẕorî, (nşr. de Gooje), s. 112 v.d.; *Biblioth. geogr. arab.* (nşr. de Goeje), I, 65; III, 151 v.d.; V, 165; VII, 326; VIII, 265, 286, 373; Yāḳūt, *Geograph. Wörterbuch*, I, 654; II, 647, 704; *Géographie d'Aboulféda* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 253; Maḳrīzī, *Histoire des Saltans Mamlouks* (trc. Quatremère), I, 141; İbn Faḍlallāh al-'Omarî, *al-Ṭa'rîf bil-maṣṭalaḥ al-şarîf* (Kahire, 1312), s. 182; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 425 v.d., 428.

(FR. BUHL.)

BUST. [Bk. BÛST.]

BŪSṬA. [Bk. BÛSTA.]

BÛSTA. AL-BŪSṬA, BOSTA [b. bk.], türkçe posta kelimesinin arapça telâffuzu.

BUSTAN, aslen farsça olan bu kelime, Būsitān (*bū* „koku" *-sitān*, mekân edatı) tarzında okunur ve „gül bahçesi, güzel kokular yeri, çiçeklik ve çiçek bahçesi" mânalarını ifâde eder. Gulistān yalnız „gül bahçesi" mânasına geldiği hâlde, Būsitān, bütün güzel kokulu çiçekleri ihtivâ eden bahçedir. Türkçeye *bostan* tarzında geçmiş olan bu kelime, bilhassa zerzevat yetiştirilen bahçe ve kavun, karpuz mânasında kullanılır. Bâzı yerlerde karpuza da b o s t a n denir. Arapçaya da geçen bu kelime, *basātîn* tarzında cemilenir. Beyrut 'ta dutluklara b o s t ā n denildiği gibi, aynı kelime Cezayir 'de s e r v i mânasına da gelir.

Būstān, Sa'dî 'nin manzûm bir kitabının adıdır. Bahr-i mütekarip ile yazılmış olan bu kitap, „adâlet, ihsan, sevgi, tevazû, rıza, kanaat, terbiye, şükür, tevbe, münacat ve hâtime" 'den ibaret, 10 bâba ayrılmıştır. Sa'dî, kitabında, yer-yer kendinden önceki şâirlerden istifâde ettiği gibi, bâzı sergüzeştlerini ve hayatına âit vak'aları da anlatır. 655 (1257) 'te, yâni *Gulistān* 'dan bir yıl önce, te'lif edilmiştir. Kilisli Rifat Bilge (*Farhang-nāma-i Sa'dî* yahut *Muḫtaṣar Būstān tercümesi*), gördüğü 60 nushanın yalnız birinde *Adab-nāma-i Sa'dî* adına rastladığını, fakat *Būstān* adının eserde açıkça anılmadığını bildiriyor. Çok eskiden beri, farsça öğrenmek için, okunan bu kitabı Sūrûrî (ölm. 969 = 1561), Şem'î (ölm. 1000 = 1591) ve Sûdî, Bursalı Havâyî (ölm. 1017 = 1608) şerhetmişlerdir. En güzeli, Havâyî 'nin şerhidir (bk. *Kaşf al-ẓunūn*, İstanbul, 1941, s. 244 v.d.). Türkçeye Rifat Bilge tarafından çevrilmiş ve 1934 'te basılmıştır. Forbes Falconer tarafından ingilizceye (*Selections*, London, 1838), Graf tarafından, manzûm olarak, almancaya (*Sadis Lustgarten*, 1856), Baron Sehlechta-Wssehrd tarafından, yine almancaya (Viyana, 1852) ve nihâyet Barbier de Meynard tarafından, fransızcaya (Paris, 1880) çevrilmiştir. *Būstān* 'ın bir de seçme beyitlerinden meydana getirilmiş *Farhangnāma-i Sa'dî* adlı muhtasarı vardır. Muhtelif nushalarından bir tanesini seçen *Suhayl ve Navbahār* müellifi Mas'ūd b. Aḥmed, bu muhtasarı 755 (1354) 'te, manzûm olarak, türkçeye çevirmiştir ki, bu eser, Veled Çelebi İzbudak ve Kilisli Rifat Bilge 'nin hâşiyeleri ile, İstanbul 'da tabedilmiştir (1340—1342).

(ABDÜLBÂKİ GÖLPINARLI.)

BUSTÂNÎ. AL-BUSTĀNĪ, maronîlerden mârûf bir âilenin ismidir. Bu âileden bir çok müellifler yetişmiştir. Bunlar arap lisan ve edebiyatına, pek büyük hizmetler ifa etmişlerdir. Evvelâ bunlardan Buṭrus al-Bustānī'yi zikretmek lâzımdır. Bu zat Dibbiya (Şaydā ile Beyrut arasında)'da 1819'da doğmuş ve 1883 mayısında ölmüştür. İlk tahsilini 'Ayn Varḳa seminerinde gördü, fakat 1840'ta Beyurt'taki Amerikan misyonerleri ile tanıştı ve protestan oldu. 'Abayh'teki bir mektebe muallim tâyin edildi ve *Kaşf al-ḥicāb* isminde, bir hesap risalesi telif etti. 'Abayh'te 2 sene bulunduktan sonra Beyrut'a gitti. Orada E. Smith tarafından başlanan Kitab-ı Mukaddes tercümesinde çalıştı. Bir taraftan da *Muḥīṭ al-muḥīṭ* (tab. 1867—1869) namındaki arapça lûgati hazırlıyordu. Sonra bunu ihtisar ederek, *Ḳaṭr al-muḥīṭ* adı ile, Beyrut'ta 1869'da bastırdı. 1870'te *al-Canna* gazetesini te'sis etti. Sonra *al-Cunayna* isminde diğer bir ceride çıkardı ve nihâyet *al-Cinān* mecmuasını neşretti. Lûgatini bitirdikten sonra has isimleri ihtivâ eden bir kamus tertip etmek niyetinde idi. Sonra bu niyetini genişletti ve 1875'te oğlu Salīm al-Bustānī ve diğer mesaî arkadaşları ile beraber *Dā'irat al-ma'ārif* isminde arapça bir ansiklopedi yazmağa girişti ve 1876 tarihinde, Sultan Murad V.'a ithaf ederek neşretmeğe başladı. 7. cildin neşri esnasında Buṭrus öldü ise de, oğlu Salîm neşriyatı idare etti. 1884'te bunun da vefatında, diğer oğulları ile akrabasından Sulaymān al-Bustānī (aş. bk) ve başkaları tarafından çalışılarak, 1898'de eser tamamlandı.

BUSTÂNÎ. AL-BUSTĀNĪ, SULAYMĀN (1856—1925), arap âleminde *İlyada* mütercimi olarak meşhurdur. 22 mayıs 1856'da cenûbî Lübnan'da kâin Şûf kazasının Bkaşlîn köyünde Ḥaṭṭār al-Bustānī adlı bir çiftçinin ilk oğlu olarak dünyaya geldi. Burada amcası Maṭrān al-Bustāni'nin himâyesinde tahsiline başladı. 7 yaşında babası kendisini Beyrut'ta, Buṭrus al-Bustāni tarafından te'sis ve idare olunan *al-Madrasa al-waṭaniya*'ye gönderdi. Burada Nāṣîf al-Yāzîcî ve Yūsuf al-Asîr'in derslerine devam etti. 1871'de mektepten çıktıktan sonra, Buṭrus al-Bustānī'ye âit, *al-Cinān* adlı, 15 günde bir çıkan bir mecmua ile *al-Canna* adlı haftada iki defa çıkan bir mecmuada çalıştı ve bir müddet de Salîm al-Bustānī tarafından te'sis edilmiş olan *al-Cunayna* gazetesini idare etti. Ancak bu sonuncu gazete 1871'den 1875'e kadar devam edebildi. Daha o zaman *Dā'irat al-ma'ārif*'e makaleler yazmıştı. 1876'da Kasım Zuhayr etrafın da toplanan Basra ileri-gelenleri onu, bir mektep ve gazete te'sis etmek maksadı ile, Basra'ya dâvet ettiler. Fakat bundan bir sene sonra Zuhayr, âilesi ile birlikte, hurma ticaretine başladı, sonra Bagdad'a giderek, burada ticaret mahkemesine âza oldu. Uzun seyahatler ile Arabistan'ı, Ḥaẓramut'a kadar, esaslı bir şekilde tanıdı ve bu seyahatlerindeki müşâhadelerinden Arabistan kabîleleri arasında parya vaziyetinde kalan Ṣalāblar hakkında bir tetkik vucuda getirerek (bk. W. Pieper, *MO*, XVII, 1/75, 1923), 1887'de *al-Muḳtaṭaf*'ta neşretti.

1885'te Beyrut'a döndü ve bir sene önce ölmüş olan yeğeni Salîm yerine *Dā'irat al-ma'ārif*'in idaresini eline aldı. Yeğeni, yardımcı bir heyetle, eserin türkçeye tercümesine başlamıştı. Fakat maarif nezaretinden tabı müsaadesi istihsâl etmek icap ediyordu. Bu maksatla İstanbul'da 3 ay kalarak, osmanlı bürokrasisine bütün teferruatı ile âşina olmuş ve *'İbra va zikrā* (s. 73)'da bundan bahsetmiştir. Nihâyet sadrâzam Said Paşa'nın şahsî müdahalesi ile müsaade istihsâl edildikten sonra, Beyrut'ta eserin tabına teşebbüs etti; fakat mahallî sansür, işine o kadar engel oldu ki, 1887'de gücenerek, vatanını terk ile Mısır'a gitti. Hidiv Tevfik Paşa ansiklopedideki stenografi maddesi ile alâkalanmıştı ve Mısır mekteplerinde, arapça için, bu yazının tatbikini teklif etmeği düşünüyordu. Al-Bustānī bu sebeple bunu daha etraflıca hazırladı. Mamafih *al-Iḫtizāl va al-istinografiya* tetkiknâmesi ancak 1920'de intişar edebildi. Fakat 1888'de yeniden seyahate çıkmıştı ve Hindistan yolu ile İran'a giderek, burada iki sene kaldı ve İran edebiyatını iyice öğrendi. Bagdad'da da 2 sene bulundu ve burada evlendikten ve tamamlamağa muvaffak olamadığı arap tarihi üzerinde çalışmağa başladıktan sonra, İstanbul'a gitti. 1893'te umumî serginin türk şûbesi hükûmet komiseri maiyetinde, Şikago'ya gönderildi ve burada, *Şikago sergisi* adlı, türkçe bir gazete te'sis etti. Fakat gazetenin idaresini 'Ubayd Allāh Efendi'ye tevdî etmişti. İstanbul'a dönünce Irak'ta sulama işlerine dâir bir proje tanzim etti. Genç Türklere karşı çoktan beri beslediği, fakat o zamana kadar açığa vuramadığı sempati gittikçe kendinde kuvvet buldu (bk. *'İbra va zikrā*, s. 96 v.d.)

İstanbul'da tamamlanıp 1904'te Kahire'de Matbaa-i hilâlde, *İlyāẕat Homiros mucarraba...* adı ile, *İlyada* tercümesi intişar etti. Çok mufassal olan başlangıcında müellif, Homer'i ve Homer meselesini ve nihâyet tercümeyi nasıl yaptığını anlatır. Müellif daha gençliğinin ilk senelerinde Milton'un *Paradise Lost*'unu okuduğunu, bir çok parçalarını ezberlediğini ve arap edebiyatında destan bulunmadığına çandan eseflendiğini söyler. Tercümede çok de-

fa asıldan ayrılmak mecburiyetinde bulunmakla beraber, metnin mânasına mümkün olduğu kadar bağlı kalmıştır. Vezin meselesini de çok mâhirâne bir şekilde halletmiştir. Müellif eserinde münhasıran san'at gâyesi gütmekle beraber, arkaizme gitmekte de ifrata kaçmamıştır.

1898 'de al-Bustânî, Lübnan civarındaki küçük köyüne dönerek, sâkin bir çalışma içinde *İlyada* ile ansiklopedisinin basılmasına hâil olan siyasî engellerin kalkmasını bekledi. Bu eserler intişar ettikten sonra, teşrin I. 1908 'de *'İbra va ẕikrā, al-davla al-'oṯmāniya ḳabl al-dustūr va ba'duh* kitabını neşretti. Kitap, sâkin ve her türlü mugalatadan uzak bir edâ ile, eski idare altında devletin durumunu anlatır. Burada yalnız her şeyi kötü göstermez, aksine msl. din serbestisi üzerinde, fransızlarda hâkim olan klerikalizmden misâller getirerek, müteaddit defalar durur. Fakat her vesile ile, hükûmetin ihmâli yüzünden, kaybolmuş memleket servetinden bahseder ve bunların işletilmesi için tekliflerde bulunur. Dikkate değer cihet, kendisinde arap milliyet hissinin henüz mevcut bulunmaması veya siyasî dostlarını düşünerek, bunu açığa vurmamış olmasıdır. Genç Türkler ile birlikte, devletin selâmetini hıristiyanlar ile müslümanların bir arada askerlik yapmalarında ve devlet dili olarak, türkçenin bütün devlet ülkesinde mecburî öğretilmesinde görürdü.

İttihat ve Terakki fırkası âzası olarak 1908 'de Beyrut 'tan meb'us seçildi. Daha sonra devletin itimadını kazanarak, 1910 'da meclis-i âyana âza ve sonradan reis vekili oldu. 1913 'te Said Halim Paşa kabinesinde ticaret-ziraat-orman ve mâden nezaretini deruhte etti. Fakat, İttihat ve Terakki kabinesinden, hâricî siyasetleri ile uyuşamadığı için, istifa ederek, harb başlangıcında İsviçre 'ye çekildi; burada bastalandı. 1924 'te vatandaşlarının dâveti üzerine Birleşik Amerika 'ya gitti. New-York 'ta parlak bir şekilde karşılandı. Fakat tamamen kör olması üzerine münzevî yaşamağı ihtiyar ile burada 1 nisan 1925 'te öldü. Kadirşinas vatandaşları kendisi için Beyrut 'ta bir âbide dikmişlerdir.

Bibliyografya: G. Zaydān, *Maşāhīr al-şarḳ*, II, 24 v.dd.; Cheikho, *al-Maşriḳ*, XII, 929 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, II, 495; *ZDMG*, XXXIV, 579 v.dd.; Sarkīs, 560; *Circî Niḳōlā Bāz*, s. al-Bustānî, Bayrūt, 1925; 'Īsā İskender al-Ma'lūf, *Caridat al-istiḳlāl*, 1926, V, 6—8; *al-Muḳtaṭaf* (1925), s. 341—347; C. Zaydān, *al-Hilāl* (1908), XVII; Būlus Gānim, *Man huva*, s. al-Bustānî; *Lisān al-ḥāl* (1925), V, 3—6; F. E. Bustānî, *al-Maşriḳ*, XXIII, 778—791, 824—843, 908—925; İlyās s. Sabaka, *al-Ḳişāra*, s. 82 v.d. *mersiya*, 131 v.d.; İ. Krackovsky, s. al-Bustānî, *Ukraynskaya Akademiya Nauk, Otd. ottisk. iz jubileynogo sbornika v çest akad. Bagaliya* (Kiev, 1927); Rafā'īl Naḫla, *Muḫtarāt* (1931), II, 184—196.

(C. BROCKELMANN.)

BUSTÎ. [Bk. BÛSTÎ.]

BÛŞANC. [Bk. BÛŞENC.]

BUŞATLI MUSTAFA PAŞA. [Bk. MUSTAFA PAŞA BUŞATLI.]

BÛŞENC. BÛŞANC, BŪŞANG yahut FŪŞANC (islâmdan evvel PŪŞANC telâffuz edilmiş olması muhtemeldir), Harî-Rūd 'un cenûbunda Herat 'tan aşağıya doğru ve bu şehirden bir günlük yahut 10 fersah (Yāḳūt 'a göre, I, 758) mesafede bir **şehir**. Mu'în al-Dîn İsfizārî tarafından 897 (1491/1492) 'de te'lif edilmiş olan Herat tarihinde (*Rawżāt al-cannāt*, Cod. Univ. Petrop., 33[a]) Būşanc 'in Horasan 'da en eski şehir olduğu ve efsanevî Peşeng b. Afrāsiyāb tarafından te'sis edilmiş bulunduğu hikâye edilir (İran destanlarında Peşeng Afrāsiyāb 'ın oğlu değil, babasıdır); bu rivâyetin, sâdece, iki adın müşabehetlerine müstenit olduğu aşikârdır. İran şehirleri cedvelinde (bu eser hakkında krş. *Grundriss der Iran. Philol.*, II, 118) Būşenc 'in te'sisi ve orada Harî-Rūd üzerinde bir köprü yaptırılması Sâsânî hükümdarlarından Şāpūr I. (III. asır) 'a atfolunur (Marquart, *Ērānşahr*, s. 49). Tomaschek (*Zur Historischen Topographie von Persien*, I, 78) bu adı Theophrastus 'un παράγγαι 'sine benzetir. Şehrin islâm devrinden evvel mevcut bulunduğu muhakkaktır. 588 senesi Synod meclisinin zabıtlarında bir nestûrî piskoposluğu ruhânî dairesi olarak adı geçer (krş. Marquart, *Ērānşahr*, s. 64).

Būşenc, Horasan 'ın başka tarafları gibi, hicretin ilk asrında araplar tarafından zaptedilmiştir. Banî Ṭāhir devletinin müessisi Ṭāhir b. Ḥusayn (III. = IX. asır) Būşenc 'den gelmiştir. Şehir, IV. (X.) asırda Herat 'ın yarısı kadar büyük idi; Herat, Nīşāpūr ve Ḳūhistān yolları üzerinde 3 kapısı vardı (İṣṭaḫrī, nşr. de Goeje, s. 268). Nīşāpūr 'dan Herat 'a giden ve İbn Rūsta (nşr. de Goeje, s. 172) tarafından etraflı surette târif edilen cadde, Būşenc 'den geçerdi. Yāḳūt, buralardan geçerken, Būşenc 'e uğramamış ve şehri yalnız uzaktan görmüştür. İbn Rūsta, Būşenc 'in müstahkem bir kale olarak da, ehemmiyetinden bahseder. Şehrin civarındaki arazi fevkalâde münbitliği ile meşhur idi; şehir bir kereste ticareti merkezi idi ve oradan bir çok yerlere kereste ihrac olunurdu.

Harî-Rūd üzerinde bulunan diğer şehirler ve köyler gibi, Būşenc de moğul istilâsından nisbeten kısa bir zamanda kurtularak, payitahtları Herat olan Kurt sülâlesi (643—791 = 1245—1389) zamanında yeniden refah ve um-

rana kavuşmuştur. İsfizārī (var. 11b)'nin anlattığına göre, Banī Kurt'u övmek için, bir manzûme (*Kurt-nāma*) yazmış olan şâir Rabī'ī, Büşenc şehrinden idi. Zilhicce 782 (mart 1381)'de Büşenc Timur tarafından muhasara ve bir hafta sonra zaptedilerek, gâyet zâlimâne bir surette tahrip olunmuş ise de, yeniden inşa edilmiştir; bu devirde şehir pek müstahkem idi. IX. (XV.) asırda da Büşenc'in sık sık zikri geçer; Ḥāfiẓ Abrū (Cod. Bodl. Elliot, 422, var. 325a) da Herat ile Kūsūya (bugünkü Kuhsan) yolu üzerinde, Büşenc köprü başını (*sarpul*) kaydeder. İsfizārī (var. 33a)'ye göre, o zaman Büşenc'de bir câmi ile peygamber İbrāhīm tarafından te'sis edildiği rivâyet olunan bir ribāṭ vardı. Ribāṭın taşlarındaki çukurlara İbrāhīm'in ayak izleri nazarı ile bakılırdı. Tomaschek'e göre, Büşenc bugünkü Gūriān'dır; Gūriān'ın etrafındaki arazi hâlâ Harī-Rūd boyundaki en münbit yerlerden sayılır. Bu dere istikametinde, Herat'tan sonra gelen bir çok başka şehirler gibi, Büşenc de özbek ve türkmenlerin akınları ile en sonra tahrip edilmiş olsa gerektir. (W. BARTHOLD.)

BŪŞİR. [Bk. BŪŞIR.]

BŪŞİR. BŪŞİR, BENDER-BŪŞİR (BŪŞEHR), İran'ın başlıca limanı olup, Fars eyâletinde 50° 50′ şark tûlü (Greenw.) ve 29° şimâl arzındadır. Şehir, şimâlden cenûba doğru uzanan dar bir adanın (Mesambria, kadîm müelliflerde Χερόνησος) şimâl ucunda yükselmektedir ve karaya muntazaman suların istilâsına mârûz butaklık bir berzah (Meşîlel; bk. Stolze-Andreas, s. 46) ile bağlıdır. Bu adanın, daha doğrusu yarım adanın, cenup ucunda Rîşehr'in harâbeleri bulunmaktadır. Bu şehrin civarı, yalnız bir kaç hurma ağacının canlandırdığı çorak bir çöldür. Büyük dağlar, epeyce uzaktan, Büşîr'in geniş ve alçak sâbil şeritlerini çevreler. Suların derinliği o kadar azdır ki, gemiler limandan çok uzak mesafede demirlemek mecburiyetindedir. Büyük vapurlar şehrin cenûb-i garbîsinde, 6 km. uzakta demir atar.

İran körfezinin diğer mühim bir limanı olan Bender-'Abbās [b. bk.] gibi, Büşîr de ancak son asırlar zarfında terakkî etmiştir; bu iki şehrin tekâmülü de daha eski yerlerin zararına olmuştur. Bender-'Abbās Hurmūz'un yerini tutarken, Büşîr de yukarıda zikredilen Rîşehr'in yerini alıyordu. Bu şehrin kuruluşu ihtimâl Bâbil'in ikbâl devrine kadar ircâ edilebilir. Zira şehrin hemen civarında yakılmış ölülerin küllerini ihtivâ eden bir çok çömlekler ve müteaddit defalar da 1873 (Andreas hafriyatı)'te ve 1877'de çivi yazısı ile tuğla kitâbeler (şimdi Berlin müzesinde ve British Museum'dadır) bulunmuştur. Charax'tan İşidoros'un „yunan şehri" ('Ιώναχα)'nin Rîşehr olduğu söylenebilir; krş. Tomaschek. Rev-şahr'in bir kısaltması olan bugünkü Rîşehr ismi Sâsânîler devrinden kalmadır; şehrin yeniden kurulması onlara atfediliyor. Bu şehri, Arracān [b. bk.] bölgesinde bulunan aynı isimdeki bir yerden ayırt etmek için, orta zamanların Arap müellifleri, hattâ bâzan Rāşahr de yazdıkları Rîşahr (krş. msl. Balāẕorī, nşr. de Goeje, s. 387)'i Ṭavvāc'ın yakınında gösterirler. Bu şehrin ahâlisi, yakın zamanlara kadar, deniz ticaretine ehemmiyet vermişlerdir. XVI. ve XVII. asırlardaki Portekiz deniz haritaları üzerinde Reixer yahut Reixel (Rîşehr) ismi, bu şehrin o zamanlarda İran sâhillerinin en mühim bir ticaretgâhı olduğuna işâret etmek için, kırmızı harflerle yazılmıştır. Chorene'li düzme-Moses'nın ermenice coğrafyasının verdiği mâlûmata göre (bk. Marquart, *Ērānšahr*, 1901, s. 27, 146), İran körfezinden çıkarılan en nâdide inciler Rîşehr piyasasına getirilirdi. Portekizli de Barros'a nazaran, XIV. asırda şehirde 2000 ev vardı. Büşîr'in büyümesi ile Rîşehr mütemâdiyen geriledi ve nihâyet, yalnız civarda bir çok köyün değil, aynı zamanda Büşîr'in de büyük bir kısmının inşasına yarayan bir taş ocağı hâline geldi. Eski şehirden bugün bakiye olarak, her hâlde Portekiz devrinden evvele âit olmayan, eski kale harâbelerinin vücuda getirdiği muazzam bir mustaṭilden başka bir şey kalmamıştır. Rîşehr şimdi Büşîr'de bulunan avrupalıların sayfiyesidir.

Büşîr kelimesine Abū Şahr („şehirlerin babası") mânasına gelen kısaltılmış ve daha evvelki şekli olan Büşahr (Rîşahr?) hâlinde, ilk defa olarak, Yāḳūt (I, 503)'ta rastlanmaktadır. İngiliz bahriyelileri, şehrin ismini tahrif ederek, Büşeer ve Buşire hâline sokmuşlardır. XVIII. asrın ortalarına kadar Büşîr fakir bir balıkçı köyünden başka bir şey değildi. Burasını şehir mevkiine çıkararak, bütün İran donanmasının limanı yapmakla bugünkü ehemmiyetiuin temellerini atan Nādir Şāh olmuştur. Nādir Şāh'ın vakitsiz ölümü onun deniz projelerini akim bıraktı ise de, Büşîr'e karşı gösterdiği ihtimamın neticesi, İran körfezindeki ticarî faâliyeti orada temerküz ettirmek oldu; öyle ki, Büşîr nihâyet büyük Şāh 'Abbās zamanından beri sularında ticaret hegemonyasına sâhip olan rakibi Bender-'Abbās'ı gölgede bıraktı. Bugün Büşir bütün İran sâhillerinin en mühim limanıdır. Daha Nādir Şāh zamanından beri ingiliz-hind ticareti Büşîr'de üstün vaziyettedir. İngiltere, Hindistan ve diğer ingiliz müstemlekeleri hemen-hemen münhasıran ithalâta ve yarı-yarıya da ihracata iştirâk etmektedir. Toptan ticaret başta gelir. Başlıca

ihracat malları şunlardır: ilk plânda afyon, sonra yünlü kumaşlar, buğday ve tütün. İthalât, esas itibariyle, pamuklu kumaş, silâh, cephâne, çay ve çivit boyasını ihtivâ etmektedir. Seferlerini oldukça muntazam yapan vapurların yanında, ekserisi iranlı, türk ve araplara âit bir çok yelkenli, Büşîr limanına demirler. Büşîr'i, sâhil ile İran'ın dâhili arasında başlıca ticaret merkezlerinden biri olan ve aşağı-yukarı 200 km. bir mesafede bulunan Şiraz'a, bâzı mühim yerlere (hepsinin başında Kāzerūn gelmektedir) uğrayan ehemmiyetli bir kervan yolu bağlamaktadır. Bu yol fevkalâde zahmetlidir. Zîrâ Büşîr ile Şiraz arasında bir çok sarp geçitler ve birbirine muvazi 5 dağ silsilesi aşmak lâzımdır.

Büşîr şehri deniz seviyesinden bir az yüksek, yarı harap burcları bulunan kötü bir sûr ile çevrilmiştir. Asıl müdafaâsını, ancak küçük deniz vesaitinin yanaşmasına müsait olan sâhillerinin sığlığı teşkil etmektedir. Şehrin sokakları dar olup, çarşıları oldukça genîştir; hemenhemen tahammül edilmez derecede olan sıcaklık yüzünden, binalarda, farsça *bādgîr* („rüzgâr yakalayan") denilen bacalar vardır.

Büşîr'in iklimi çok sıcak olmakla beraber, mütehassısların dediklerine göre, doğrudan doğruya sıhhata muzır değildir.

XIX. asrın başında Büşîr'in nüfusu 6—10.000 ve bugün ise, ekseriyeti arap aslından olmak üzere, 25.000 tahmin edilmektedir.

Bibliyografya: Ritter, *Erdkunde*, VI, 712; VIII, 779—789 (bilhassa eski seyyahlar, Niebuhr, Morier, Fraser'in seyahatnâmeleri); Fr. Spiegel, *Eranische Altertumskunde* (Leipzig, 1871), I, 90; Stoltze-Andreas, *Pet. Geogr. Mitt.* (1885), zeyl, nr. 77, s.7, 8,46 v.d., 69—73; W. Tomaschek, *SBAk. Wien.* (1890), c. 121, fasıl VIII, s. 61 v.dd.; Prellberg, *Persien, eine histor. Landschaft* (Leipzig, 1891), s. 58; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 261, 271, 296; W. Ouseley, *Travels in various Countries of the East* (London, 1819 v.dd.), I, 183—249; III, 578 (fihrist); Wellstedt, *Travels to the City of the Caliphs* (1840), I, 130 v. dd.; W. Monteith, *JRGS* (1857), s. 108 v.dd.; W. A. Shepherd, *From Bombay to Bushire and Bussora* (London, 1857) ve aynı zamana âit başka makaleler (bk. *ZDMG*, XIV, 228 başlıklarına); H. Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), II, 154 v.d.; K. Mertens, *Eine Reise nach dem pers. Golf*, II; Bushire (*Deutsche Geogr. Blätter*, 1887, s. 49 v.dd., 113 v.dd.); de Morgan, *Mission scientif. en Perse, étud. géogr.* II; M. Frhr. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum persischen Golf* (Berlin, 1900) II, 310—317; E. Sachau, *Am Euphrat und Tigris* (Leipzig, 1900), s. 12 v. dd.

(M. Streck.)

BŪT. [Bk. BŪT.]

BUṬNÂN. [BUTNÂN.]

BUTNÂN. BUṬNÂN, Suriye'de Halep'in şarkında bir bölgenin adıdır. Arap orta çağında Nahr al-Ẕahab ve kollarının suladığı araziye Vādî Buṭnān denilirdi. Her hâlde Buṭnān bu mahallin pek eski bir adıdır. Süryânî müelliflerin kullandıkları Baṭnān ârâmî şekli, Sachau tarafından tahmin edildiği gibi, Âsûrî devrinde sık-sık bahsedilen bir küçük Ârâmî devletinin, çivi yazısı ile yazılmış Bīt-Adini (*Tevrat*'ta Benē 'Eden) isminden gelmiş olabilir. Fırat'ın iki sâhili üzerinde kurulmuş bu devlet, şimâlde takriben Ayıntab'ı Urfa ile birleştiren bir hat ve cenupta Halep'i Ḥarrān ile birleştiren bir hat ile hudutlanmış olup, merkezi Til-Barsip (bugünkü Birecik; b.bk.) idi. Kadîm müelliflerden de, Suriye ile Mezopotamya arasındaki bu arazide, Batnae (Bathnay, Batane) adı ile, hiç olmaza iki mahal kaydederler ki, bunlardan Kyrrhestike (Halep ile Fırat arasında bir bölge)'de bulunanı, o zamanlar daha ziyâde ehemmiyet kazanmış olan Vādî Buṭnān şehri olmalıdır (bk. Pauly-Wissowa, *Realenc. d. klass. Altertumswiss.*, III, 125, 140 ve zeyl I, 244 v.d.; bundan başka, Nöldeke, *Nachr. der Götting. Ges. d. Wissensch.*, 1876, s. 9; Chapot, *La frontière de l'Euphrate* (Paris, 1907), s. 305 v.dd., 342; H. ve R. Kiepert, *Formae orbis antiqui*, 5. cüz (1910), s. 3, 5).

Buṭnān adının muhtemel menşe'ine ve eskiliğine dâir yukarıda serdettiğimiz mutalâalardan sonra, arap coğrafyacılarının (msl. Yāḳūt, aş. bk.) bu ismi arapça *baṭn* („vâdi dibi") kelimesinin cemi gibi göstermelerini, bir halk etimolojisi telâkki etmek zorundayız.

Bu Buṭnān'ı aynı adlı diğer mahallerden ayırt etmek için, ona Buṭnān Ḥabîb adı da verilirdi ki, buna sebep, halife 'Omar I. zamanında Suriye fâtihleri Abū 'Ubayda ve yahut 'Iyāẕ b. Ġanim tarafından gönderilen Ḥabîb b. Maslama'nın şehrin müdafaasını te'min eden iç kale veya ḥiṣn'ı zaptetmiş olmasıdır; bk. Balāẕorī, nşr. de Goeje, s. 149; Yāḳūt, I, 664. Bu iç kale şüphesiz sık-sık adı geçen Buzā'a [b. bk.] hisarı veya kalesidir.

Coğrafyacı Bakrī ve Yāḳūt, Vādî Buṭnān'ın Ṭarṭar (Ṭalṭal şekli de vardır) şeklinden başka bir adını da kaydederler; krş. Halepli müverrih İbn Şiḥna (ölm. 890 = 1485) tarafından aynı mıntakada zikredilen Abū Ṭalṭal (Ṭarṭar mevkii; keza A. v. Kremer, *Denkschr. d. Wien. Akad. d. Wiss.*, 1852, III, fas. 2, s. 38).

Arap coğrafyacılarının Vādī Buṭnān bakkındaki bilgileri kısmen birbirini nakzeder. Bu coğrafî adın hakikî mânasına dâir bir anlaşamamazlık husûle geldiği aşikârdır. Bu müellifler, umumî surette, Buṭnān 'ı garpta Halep ve şarkta Menbic arasında bulunan ve Nahr al-Ẓahab (Dimaşkī 'de yanlış olarak, Nahr Sācūr) tarafından sulanan bir ova gibi târif ederler. Daha ziyâde tasrih ettikleri vakit, Bāb ile Buzā'a arasındaki mıntaka olarak gösterirler; fakat Buṭnān 'ın en ehemmiyetli iki mevkii olan bu mahalleri, yanlış olarak, Halep 'ten ziyâde Menbic 'e yakın gibi kaydederler.

Yukarıda zikrettiğimiz Nahr al-Ẓahab („altın ırmak"), Halep 'e takriben 30 km. mesafede (takriben 37° 35′ Greenw. şark tûlünde), umumiyetle şimâlden cenûba doğru akarak, Ḳweris (Ḳuvayris) 'ten geçip, al-Sabḫa yahut Cebbūl tuzlu gölüne (36° şimâl arz dâiresinin bir az altında) dökülür. Al-Ẓahab nehri Bāb, Tāẓif ve Buzā'a 'dan gelen derelerden teşekkül eder. Aşağı mecrasında yatağı, Herzfeld 'e göre, takriben 30 m. genişliğindedir. Yāḳūt ve Ḳazvīnī 'nin anlattıklarına göre, halepliler Nahr al-Ẓahab 'i dünyanın acibeleri arasında sayarlardı; zira, onların istiâreli üslûpları ile menbaında terazi ile tartılır, fakat munsabında kile ile ölçülürdü. Bu darb-ı meselin mânası, Nahr al-Ẓahab yukarı mecrasında ağırlığına göre satılan pamuk, buğday ve nefîs meyvalar yetiştirir, menbaında ise, hacmine göre satılan tuz istihsâl edilir, demekti. Orta çağda Nahr al-Ẓahab tuzlaları, Suriye 'nin bir çok mıntakalarına tuz verirdi. İyi sulanması sâyesinde münbit olmasından dolayı, Buṭnān 'ın nüfusu, eskiden pek kesif idi. Bununla beraber, bu mıntakaya verilen Buṭnān („çamurlu") isminin delâlet ettiği gibi, bâzı yerlerinde büyük bataklıklar bulunsa gerektir. Bu hususa dâir krş. Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz* (1902), s. 117, not 2; başlıca kasabaları Buzā'a, Bāb ve Tāẓif idi ki, bunlar bugün de mevcuttur; daha ziyâde tafsilât için bk. mad. BUZĀ'A.

Vādī Buṭnān, bilhassa 'Abd al-Malik 'in saltanatı zamanında, harp tarihinde mühim bir rol oynamıştır. 69—71 (689—691) seneleri arasında Muṣ'ab ile harbe tutuşan 'Abd al-Malik ordugâhını Buṭnān 'da kurarak, kışı orada geçirmeği itiyat edinmişti. Askerini orada toplar ve askerî harekât orada başlardı. Bu noktaya dâir krş. Wellhausen, *ayn. esr.*, s. 117—119; Weil, *Geschichte der Chalifen*, I, 397, not 2; *Ḥamāsa* (nşr. Freytag), s. 658, V. 6. Abbâsîlerin Suriye Karmatîleri ile harpleri esnasında Buṭnān 'ın yine adı geçer. Hakikaten al-Muktafī tarafından Abu 'l-Aġarr kumandasında gönderilen ordu, burada, 290 (903) 'da Karmatîler tarafından gâfil avlanarak, tamamiyle perişan edilmiştir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 664; II, 29, 200; al-Dimaşkī (nşr. Mehren), s. 205; Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld), I, 173; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (tab. Paris), s. 267; *Marāṣid al-iṭṭilā'i, Lexic. geogr.* (nşr. Juynboll), I, 159, 239; IV, 345; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (1890), s. 406, 426, 460; G. Freytag, *Selecta ex historia Halebi* (Paris, 1819), s. 28, 36, 112; E. Sachau (*Zeitschr. für Assyriologie*, XII, 50 v.d.); R. Pococke, *Beschreib. des Morgenl.* (Erlangen, 1791), II, 244; Sarre ve Herzfeld, *Archaeol. Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet* (Berlin, 1911), I, 114 v.d., 119 v.d.

(M. STRECK.)

BUṬRUS AL-BUSTĀNĪ. [Bk. BUSTÂNÎ.]

BUVAYṬ. [Bk. BÜVEYT.]

BUZĀ'A. [Bk. BÖZÂ'A.]

BUZĀBA. [Bk. BUZABA.]

BUZABA. BUZĀBA (?—1147), Selçukîler devrinde Fars eyâletinin vâlisi. Buzāba, Fars vâlisi Mengü-Bars 'ın emîrlerinden biri idi ve Ḫūzistān eyâletini onun namına idare ediyordu. Bu sebepledir ki, Mengü-Bars, diğer emîrler ile müttefikan, Selçuk sultanı Mas'ūd 'a karşı yürüdüğü ve Kurşenbe muharebesinde (bâzı kaynaklar muharebe yerini Penc Anguşt olarak gösteriyor) esir ve bilâhare idam edildiği zaman (532 = 1137/1138), Buzāba, metbûnun ordusunda bulunuyordu. Zaferi müteâkip sultanın askerleri düşman ordugâhını yağmaya başlarken, Buzāba üzerlerine hücum etti ve onları dağıttı; sultanın ileri gelen bir çok emîrini yakaladı ve bizzat sultan, ancak büyük müşkilât ile, atabeg Kara-Sungur ile birlikte, kaçıp kurtuldu. Metbûnun katline pek hiddetlenen Buzāba, esirlerin hepsini, Kara-Sungur 'un oğlu da dâhil olduğu hâlde, öldürttü. Kara-Sungur, oğlunun intikamını almak için, ertesi sene Fars eyâletine sefer etti ve Selçuk beyi, Selçuk Şāh 'ı bu eyâlete getirdi. Kara-Sungur, askerleri ile henüz yola düzülmüştü ki, bu arada Safīd Diz (Ḳal'at al-Bayżā) kalesine çekilmiş olan Buzāba tekrar meydana çıktı ve ordusuz kalan Selçuk Şāh 'ı esir etti (534 = 1139/1140). Sultan Mas'ūd, Fars eyâletini ona vermeğe mecbur oldu ve Buzāba, al-Rayy emîri 'Abbās ve 'Abd al-Raḥmān Toġanyürek adında diğer iki emîr ile ittifak akdederek, mevkiini sağlamlaştırdı. Sultan bu emîrlerin vesâyetine bir müddet tahammül etti, fakat nihâyet her ikisini de katlettirerek, onlardan kurtuldu. Buzāba, bunun üzerine, sultana karşı sefere çıkınca, Hemedan 'dan bir günlük yolda, Mare Ḳaratigin muharebesinde esir edildi ve 542 (1147) 'de idam olundu,

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), XI, 39 v.dd.; *Recueil de textes relatifs à l'hist. des Seldjoucides*, II, 170 v.dd.; Mirkhond, *Hist. Seldjukidarum* (nşr. Vullers), s. 214; *Tārīḫ-i Gazīda* v.s.

BUZAHA. BUZĀḪA, Arabistan'da, Asad kabîlesi arazisinde bir ç e ş m e d i r. Burada, 11 (632)'de, Ṭulayḥa b. Ḫuvaylid al-Aasadī, Ḫālid b. al-Valīd taralından, mağlûp edilerek, kaçmağa icbar edilmiştir; krş. mad. ESED.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 601 v.dd.; Caetani, *Annali dell' Islam*, II, 604 v.dd.

BUZĀḪA. [Bk. BUZAHA.]

BUZCĀNĪ. [Bk. ABU 'L-VAFĀ'.]

BUZURG. [Bk. BÖZÖRG.]

BUZURGMİHR. [Bk. BÖZÖRGMİHR.]

BUZURGUMMİD. [Bk. BÖZÖRGÖMMİD.]

BÜBÂŞTER. [Bk. BÜBEŞTER.]

BÜBEŞTER. BOBASTRO, Endülüs'te Kurtuba yakınlarında bir ş e h i r d i r. Araplar zamanında Rayya vilâyetine bağlı olan Bübeşter, bugün Kurtuba (Cordoba)'ya bağlıdır. İdrîsî bu şehrin gâyet sarp bir yol üzerine kurulmuş, son derece müstahkem bir kale olduğunu söylemektedir. Casiri ile Conde Bobastro'yu hem Aragon [Aragon kelimesinin, hatasız olarak, arapçalaştırılmış şekli Aracūn'dur. *Naṣḥ al-ṭīb* bu kelimeyi, bâzan bu şekilde, bâzan da Araġun şeklinde zaptetmekle beraber, Marākaşī Araġun şeklinde kaydetmektedir. İbn Ḫaldūn ise, bu son imlâyı muhafaza eder. Aracün, Araġūn ve Araġon, şimâlî İspanya ile Arcūna (ispany. Arjona, Jaen eyâletine bağlı) arasında bir mıntakadır. Arapların Aracün mıntakasına verdikleri isim al-Saġr al-'alā'dır. Denize müntehi olup, düşmana yakın bulunduğu ve deniz hücumlarına mârûz kaldığı için, bu adı vermişlerdir.]'daki Bobastro, hem de Granada vilâyetinin şimâl-i şarkî ucundaki Fuscar ile karıştırdıklarından, Dozy (*Recherches*, I, 323—327 ve *Histoire des Musulmans*, II, 195) de burasını Guadalhorce [Vivian de St. Martin'in coğrafyaya dâir tetkiknâmesine göre, bu isim arapça *hurs* („öğütülmüş buğday") ile *vādī* kelimelerinden mürekkeptir.] vâdisinin yukarı kısmında Antequara [Malaka ile Granada arasında bir kaledir. Bugün ise, Malaka eyâletinin şehirlerinden addolunur. Malaka şehrinin 40 km. şimâl-i şarkîsindedir. Lâtince adı Antecria olup, araplar eski bir şehrin harâbeleri üzerine yeniden bina ederek, müstahkem bir mevki hâline getirmişlerdi.]'nın garbında ve Teba civarındaki kadîm Municipium Singiliense Barbastranse (Singilia Barba, bugünkü Cazdila) harâbeleri ile bir saymıştır. Simonet, daha doğru olarak, Bobastro'nun Laş Mesas de Villaverde'de Antequera, Ardales ve Casarabonela arasında, bugünkü Carratraca'nın 1,5 fersah şimâl-i şarkîsinde, orta Guadalhorce'ye dik bir duvar gibi hâkim ve çıkılması çok güç bir tepe üzerinde bulunan Estabanez Calderon olduğu mutalâasındadır. 267 (880/881)'den sonra âsî 'Omar b. Ḥafṣūn [b. bk.] bu kayalık sığınağa girerek, kendini müdafaa etmiştir.

Bibliyografya: krş. bilhassa Simonet, *Historia de los Mozarabes de España*, s. 513 v.d. (*şimâl-i garbî* yerine *şimâl-i şarkî* olmalı); *Dā'irat al-ma'ārif al-islāmīya*, III, 334 v.d.

BÜCNÛRD, Horasan'da bir ş e h i r d i r. Eski ismi Būzancird idi. Elbürs'ün şimâlinde, Atrek vâdisinin yukarı taraflarında, şimâlinde — Naḫçîrküh, cenûbunda — Ala-Dag ve Sehlük arasında bulunur. Burada aş. yk. 4.000 ev vardır. Şehrin hâkim bir yerinde, içerisinde vâlinin oturduğu iç kale bulunur. Ağaçlı düz bir yol, kalenin kapısından şehrin ucuna kadar uzanmaktadır.

Bibliyografya: Nāşir al-Dīn Şāh, *Siyāḥat-nāme-i Ḫurāsān*, s. 348.

(CL. HUART.)

BŪDEYL. BUDAYL B. VARḲĀ' (? — 632 ?), Mekke civarındaki Banī Ḫuzā'a kabîlesinin reisi. Bu kabîle, Peygambere casusluk ederek, onu kureyşîlerin harekâtından haberdar eyliyordu. Bunlar, Ḥudaybiya muahedesinin akdinden (6 = 628) itibaren, müslümanların müttefiki olmuşlardır. Budayl, Ḥudaybiya karargâhına, ilk defa olarak, Peygambere mekkelilerin mukavemete hazırlanmakta olduklarını bildirmek için gelmiştir. Geri dönüşünde, Mekke'ye Peygamberin tekliflerini götürmüştür. Budayl, Mekke'de bir *dār* sâhibi idi. Banī Ḫuzā'a kabîlesi, Kureyşî tarafdarı olan ve bunlar tarafından iltizam edilen Banī Bakr ile muharebe ettikleri sırada, bu *dār*'a sığınmışlardı. Bu hareket, Banī Ḫuzā'aları Peygamberin müttefiki olarak tanıyan Ḥudaybiya muahedesine mugayirdi. Bunu vesile addeden Peygamber, doğduğu şehrin üzerine yürümek fırsatını kaçırmadı. Budayl, Muḥammed ile anlaşmak üzere, hemen Medine'ye koştu ve dönüşte, yine bir uzlaşmaya varmak maksadı ile, Medine'ye gitmekte olan Abū Sufyān [b. bk.] ile karşılaştı. Bunların her ikisinin de, Medine'de Peygamber ile, Mekke'nin sulhan teslimi hakkında, bir anlaşmaya varmış olmaları icap eder. Peygamber, Banī Ḫuzā'a'nın intikamını almak vesilesi ile, 10.000 kişilik bir kuvvetin başına geçti ve Mekke üzerine yürüdü. Marr al-Ẓuhrān'a muvasalatından (8 senesi ramazanının ortası = 630 senesi kânun II. başlangıcı) bir gün önce, Budayl ile Abū Sufyān, birlikte, kar-

şiya gittiler. Bunlar evvelce anlaşmamış olsalardı, Abū Sufyān sefere sebebiyet vermiş olan Ḫuzā'a reisi ile birlikte yola çıkmağa, böyle buhranlı bir zamanda, muvafakat etmezdi. Her ikisi de, Peygamberin çadırına girdikten sonra, kendisine bi'at ve islâmiyeti kabûl ettiler. Budayl 'in ihtidası daha evvel vukua gelmiş olamaz; çünkü ismi, Mekke 'yi „fetheden müslümanlar" arasında zikredilmektedir. Kendisine, bundan böyle, Mekke 'deki evinin muhariplere bir melce' olması imtiyazı verildi. Mekke 'nin fethinden sonra Budayl, tarafdarları ile birlikte, Peygambere, Ḫunayn gazasında refakat etmiştir. Ḫunayn 'de elde edilen ganimetleri Cir'āna ordugâhında muhafaza altında bulundurmakla tavzif edilmiş olduğundan, Ṭā'if muhasarasında bulunamamıştır. Bu tarihten itibaren ismine rast gelinmez. Peygamberden önce, yâni 9 ve 11 seneleri (630 ve 632) arasında ölmüş olması ieap eder.

Bibliyografya: Ṭabarī, *Annales*, I, 1335, 1621—1628, 1634; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, II, 1. kısım, s. 70 v. d., 98; *Aġānī*, VI, 97; Balāẕorī, *Futūḥ* (nşr. de Goeje), s. 35 v.d.; İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), s. 807; İbn al-Aşīr, *Usd al-Ġāba*, I, 170; Caetani, *Annali*, II, 1. kısım, yıl 8, nr. 21, 39, 40, 43, 46, 51, 57.

(H. LAMMENS.)

BÜHLÛL. BUHLŪL AL-MACNŪN, ABŪ WUHAYB, B. 'AMR B. AL-MUĠĪRA AL-ṢAYRAFĪ AL-KŪFĪ (? —799), *'uḳalā' al-macānīn* („akıllı deliler") 'den biri ve halife Hārūn al-Raşīd 'in muasırıdır. Kendisine bir çok ahlâkî ve zâhidâne menkıbeler ile fazîlet telkin eden manzûmeler izâfe olunur. Zamanında Buhlūl isminin „budalalık" ile hiç bir ilişiği yoktu. Lûgat kitaplarında (*Ṣaḥāḥ*, *Ḳāmūs*, *Lisān*, XIII, 77 ve Lane, I, 267c) „gülücü, cömert veya necip insan" ve „bütün iyi sıfatları nefsinde toplayan reis" mânaları görülmektedir; İbn Taġriberdī 'nin *al-Nucūm al-ẓāhira* (I, 513, 697; II, 185) 'sinde, 183, 233 ve 298 senelerinde ölmüş, bu isimde aklı başında ve haysiyet sâhibi şahsiyetlere rastlanmaktadır. İbn Taġriberdī 'ye nazaran, Buhlūl al-Macnūn 'un ölüm yılı olan 183 senesinde vefat edenlerden birinin Buhlūl al-Raşīd isminde olması, bahis mevzuu olan Buhlūl ile Hārūn al-Raşīd 'in yarı efsânevî oğlu al-Sabtī 'nin aynı şahsiyet olduğu hakkındaki rivâyeti (İbn Taġriberdī, I, 518; Vollers, *ZDMG*, XLIII, 115, bugünkü Kahire halk masallarına dâir yazı) izaha yarayabilir (Chauvin, *Bibliogr. ar.*, VI, 193). Buhlūl 'den, ilk defa, al-Ḥasan b. Muḥammed al-Naysābūrī (ölm. 406) 'nin *Kitāb al-'uḳalā' al-macānīn* adındaki eserinde (Kat. Berlin, IX, 316, nr. 8328) bahsedilmiş olmakla beraber, 325 'te ölmüş olan Muḥammed b. Mazyad 'in bu neviden bir kitabında (Derenbourg, *Kat. Escur.*, nr. 482; Brockelmann, *GAL*, I, 154) da bu isme rastgelinir. Kern (Meissner, *Neuarab. Geschichten*, s. V) 'e göre, İbn Zūlāḳ (ölm. 387), *Aḫbār Sibavayhi al-Miṣrī* (Kat. Kahire, V, 7) unvanlı eserinde Buhlūl 'den „tanınmış bir şahsiyet" olarak bahsetmektedir. İbn al-Cavzī (ölm. 597), Hārūn al-Raşīd 'in 188 senesinde, Kūfa 'de Buhlūl ile buluştuğunu, Buhlūl 'un halifeye Paygamberin hadislerinden birini naklettiğini ve hiç bir ihsan kabûl etmediğini anlatır (Amedroz, *JRAS*, 1907, s. 35); bu zatın *Aẕkiyā'* (s. 180 v. dd., tab. 1277) adlı eserinde de Buhlūl 'ün menkıbeleri vardır. İbn Taġriberdī (ölm. 870 veya 874) Buhlūl 'e büyük bir kısmı Ẕahabī (ölm. 748) 'den alınmış olan, oldukça uzun bir fasıl tahsis etmiştir. Buhlūl 'ün deliliği vakit-vakit kendini gösterirdi (yâni Sa'dūn al-Macnūn 'un deliliğine benzerdi; Şa'rāai, *Ṭabaḳāt*, tab. 1316, s. 54). Buhlūl güzel söz söylerdi; fıkralarından bâzıları hazır cevaplılığını gösterir. Ẕahabi 'ye göre, Bahlūl, 'Amr b. Dinar 'Āṣim b. Bahdala ve Ayman b. Nā'il 'den hadisler nakleylemiş ise de, naklettiği hadisler ne kabûl ve ne de reddedilmiştir. Hiç bir muhaddis Buhlūl 'den hadis almamıştır. Buhlūl, Hārūn al-Raşīd 'in bütün hilâfet devrinde yaşamış ve halifeye ikaz ve irşad yollu sözler söylemiş, lâkin onun hediyelerini almaktan imtina eylemiştir. Aralarında geçen bir muhavere ile halifeye verdiği bir nasihati al-Şa'rānī (ölm. 973) *Ṭabaḳāt* (s. 54) 'ında nakletmektedir. Al-Yāfi'ī 'nin *Ravż al-rayāḥīn* 'inde, Buhlūl adında birine âit iki menkıbe (tab. 1315, s. 33 ve 45) varsa da, bunlardan biri, 334 'te ölmüş olan Şiblī ile bir muhavereye âittir. Şiblī Buhlūl 'e, bir kamışa ata biner gibi binmiş, eline de bir değnek almış olduğu hâlde, Allahın huzuruna giderken rastlıyor. Aralarındaki muhavere, daha evvel naklettiği muhaverelere benzemektedir. Buhlūl 'ün bizzat naklettiği ikinci menkıbeye göre, Buhlūl, Basra 'da, Ḥusayn b. 'Alī ahfadından muttaki bir çocukla konuşmaktadır. Bunun diğerlerinden farkı, nasihat verenin çocuk olmasıdır.

Niebuhr Buhlūl 'ün Bagdad 'da mezarını görmüştür. 501 senesinden kalmış olan mezar taşının üzerinde kendisinden, *maczūb* (meczûb, Allahın câzibesine tutulmuş veli) 'lar sultanı, nefesi örtülmüş, görünmez olmuş (*al-nasf al-muṭammasa*) diye bahsolunmaktadır. Niebuhr 'da, ondan „Bahlūl-i dānā" (hakîm Buhlūl) ismi ile bahsolunmuş ve Hārūn al-Raşīd ile karabeti bulunduğu ve bu halifenin saray musahibi olduğu anlatılmıştır. Kahvelerde nüktedanlığa ve hakimâne sözlerine âit hikâyeler anlatılırmış.

Demek oluyor ki, ilk zamanlarda efsânelerdeki zâhit aptal Buhlûl'ün hüviyeti tamamiyle değiştirilmiştir (*Reisebeschr.*, II, 301 v. dd.; le Strange, *Baghdad*, s. 350). Bu değişiş, Buhlûl 'ü al-Ma'mûn'un muasırı olarak gösteren Nafzâvî (XV. asrın başlangıcında Tunus'ta ölmüştür) 'nin *Ravż al-'āṭir* (tab. Kahire s. 14; tab. 1315, s. 9) adlı eserinde olduğu gibi, Buhlûl'ün âşıkane hikâyelerin kahramanı yapılması ile en yüksek derecesini bulmuştur. Aynı zamanda bk. Meissner, *Neuarab. Geschichten*, s. V ve 73—83. İbn Ḫaldûn (ölm. 808), *Bahâlil*, yâni yalnız akıllarını kaybetmiş oldukları hâlde nefs-i nâtıkaları masun kalan ve bundan dolayı ermiş mertebesine çıkmaları mümkün olan aptallar ile, nefs-i nâtıkaları da bozulmuş olan deliler (*macânîn*) arasında bir fark gözetmektedir. Fakat yukarıdakilerden açıkça görülmektedir ki, bu fark, ancak *buhlûl* kelimesi sıfat gibi kullanılmağa başladıktan sonra, meydana gelmiştir. Aynı vecihle İbn Baṭûṭa (ölm. 779) bir *buhlûl* ile başından geçmiş olan ehemmiyetsiz *karâmât*'ından birini nakleder (II, 89). Buhlûl isminin bu tarzda kullanılışına âit daha sonraki ve daha yeni şekiller, bunlardan bilhassa Magrib'de görülenleri, mufassalan E. Doutté'nin *Les Marabouts* adlı eserinde (s. 75 v.dd.) mevcuttur. Bu eserde, *Bahâlil* (*buhlûlât* şekli de vardır) 'ün kahkaha ile gülmek mânasına gelmiş olması dikkate şâyândır. *Buhlûl* kelimesinin ilk mânasının böyle garip şekilde yaşamakta devam etmesinde, Buhlûl'ün tarihî mevcudiyeti ne derecede âmil olmuşsa, kelimenin asıl kendisi de o kadar âmil olmuştur denilebilir. *Ḳâmûs* tercümesinde arapçada bu kelimenin „güleğen kişi" mânasında olduğu gösterilmiştir. İçerisinde Buhlûl'ün ekseriya saray tıflısı olarak göründüğü hikâyeler, Chauvin'in *Bibliogr. ar.*, adlı eserinde (VII, 126 v.dd.) bulunur. Gûya Buhlûl tarafından yazılmış olan şiirler ile kendisi hakkındaki menkıbeler için bk. Kat. Berlin, III, 251, nr. 3437; VII, 170, nr. 8061; s. 233, nr. 8193; s. 670, nr. 8784; VIII, s. 51, nr. 9065; Bibi. Nat. Kat., s. 623, nr. 3653.

(D. B. MACDONALD.)

BÜKEYR. BUKAYR B. MÂḤÂN ABÛ HÂŞIM, (?—745), Abbâsîlerin en faâl dâîlerinden biridir. Bukayr, evvelâ, Hind vâlisi Cunayd b. 'Abd al-Raḥmân nezdine tercümanlık veya kâtiplik ile gönderildi; fakat vâlinin azli üzerine, 105 (723/724)'te, Kûfa'ye gitti; orada Abbâsî fırkacılarının arasına katıldı ve onlara bir çok para te'min etti. Abbâsî dâîsi Maysara'nin ölümünden sonra, Abbâsîlerin reisi bulunan Muḥammed b. 'Alî tarafından Irak'ta propaganda yapmağa gönderildi. Horasan halkını Abbâsîlere tarafdar kazanmak için, fevkalâde enerjik bir faâliyet gösterdi. 107 (725/726)'de bu eyâlete müteaddit adamlar gönderdi. Fakat bunlar yakalanarak, oranın vâlisi Asad b. 'Abd Allâh tarafından idam olundu. Bunlardan yalnız 'Ammâr al-Abbâdî, kaçarak, Bukayr'in yanına geldi. Ertesi sene Bukayr gûya ikinci bir teşebbüse girişmiş, fakat bu da 'Ammâr'ın ölümü ile neticelenmiş ve bu sefer de 'Ammâr'ın arkadaşları kaçmağa muvaffak olmuş. Fakat bu aynı hâdisenin ikinci bir rivâyetinden başka bir şey değildir. 118 (736)'de Bukayr, 'Ammâr b. Yazîd'i Horasan'da Abbâsî propaganda teşkilâtının başına getirdi. 'Ammâr, Ḫidâş adını alarak Merv'de yerleşti ve Muḥammed b. 'Alî hesabına bilfiil çalışmağa koyuldu. Bir çok muvaffakiyetler elde etmeğe başladığı bir sırada, Ḫurramî mezhebini kabûl ederek, dinsizlik ve en âdî ahlâksızlıklara cevaz veren vaızlar vermeğe başladığı için, Asad tarafından, müthiş işkenceler içinde öldürüldü. Bu adamın hareketlerinin bir neticesi olarak, Muḥammed b. 'Alî Ḫidâş tarafdarları aleyhine döndü ve onlar ile münasebetini kesti. Horasan'dakiler, Muḥammed b. 'Alî'yi teskin için, 120 (738)'de, Sulaymân b. Kaṯîr'i gönderdiler. Muḥammed b. 'Alî avdetinde ona, üzerinde yalnız *bi'smi'llâhi'l-raḥmâni'l-raḥîm* kelimeleri yazılmış bir mektup verdi; bundan başka, Ḫidâş mezhebini alenen red ve takbih etmek üzere, Bukayr'i Horasan'a yolladı ise de, halk kendisinin hâlinden şüphe ettiği için, Bukayr maksadına nâil olamadan avdet etti. O zaman Muḥammed, Bukayr'i bir defa daha, fakat kendisine bir kısmı demir, diğer kısmı bakır asâlar vererek, Horasan'a gönderdi. Bukayr, asâları fırka reislerine tevzî edince, bunlar yapmış oldukları hatayı anlayarak, tecdid-i imân ettiler. 124 (741/742)'te Bukayr tevkif edildi, çünkü Kûfa'de bir evde yapılan ictimalarda Abbâsî propagandasının başında bulunması sebebinden mes'ul tutulmuştu. Bukayr hapiste bile Abbâsîler için çalışmaktan fârig olmadı ve 'Îsâ b. Ma'kil'i de Abbâsî dâvasına kazanmağa muvaffak oldu. 'Îsâ'nın, Abû Muslim adında, bir kölesi verdi ki, bilâhare askerî kumandan ve Horasan'a vâli olan bu adamı Bukayr, bâzı rivâyetlere göre, 'Îsâ'dan satın alarak, onu Muḥammed b. 'Alî İbrâhîm'e vermiş olacaktır. Hâlbuki Abû Muslim'in azat edilişine dâir olan rivâyetler arasında farklar vardır. 126 (743/744) senelerinde, Abbâsî tarafdarlarına Muḥammed'in vefatını ve İbrâhîm'in ona halef olduğunu bildirmek üzere, bu zatın emri ile, Horasan'a gitti. Horasanlılar İbrâhîm'e bi'at ettiler ve Bukayr de Abbâsî dâvası için, Horasan'da topladığı paraları alarak, Kûfa'ye döndü. Bukayr 127 (744/745)'de öldü. Ölüm döşeğinde Abû Sala-

ma Ḥafṣ b. İbrāhīm 'in kendisine halef olmasını vasiyet etti. Bu intihabı İbrāhīm dahi tasdik ederek, Abü Salama 'yi kendisinin tam salâhiyetli bir elçisi olarak tanıdı.

Bibliyografya: Ṭabarī, II, 1467 v.d.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), V, 93, 101 v. dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 383; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 628; Wellhausen, *Das Arabische Reich und sein Sturz*, s. 316 v. dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

BÜKEYR. BUKAYR B. VASSĀC (? — 697), Horasan vâlisi. Bukayr adı, Horasan vâlisi 'Abd Allāh b. Ḫāzim ile Tamīmîler arasında vukua gelen mücadelelerde, sık-sık geçer. İbn Ḫāzim rakip halife 'Abd Allāh b. al-Zubayr 'in tarafdarı idi ve Emevîlere karşı kıyam etti. Vaziyete hâkim olur-olmaz, Horasan 'ın her tarafına yayılmış olan Tamīmîleri sıkıştırmağa başladı. Bunlar 65 (684/685) senesinde, onun Herat 'ta bulunan ve Tamīmî kabîlesine mensup bir kadından olan oğlu Muḥammed 'e müracaat edince, İbn Ḫāzim, kumandanları Şammās b. Dişār ve Bukayr b. Vassāc 'a yazarak, Tamīmîleri geri sürmelerini emretti. Şammās onların tarafına geçti; fakat Bukayr emri yerine getirmeğe çalıştı ise de, Tamīmîlerin şehre girip, Muḥammed b. 'Abd Allāh b. Ḫāzim 'i öldürmelerine mâni olamadı. İbn Ḫāzim 'Abd al-Malik 'e biatten imtina edince (72 = 691/692), Bukayr, halife tarafından, Horasan vâliliğine tâyin edildi. Sonra İbn Ḫāzim Merv üzerine yürüdü; fakat Baḥīr b. Varḳā' ona yetişti ve yapılan muharebede İbn Ḫāzim maktûl düştü. Bukayr onun öldürülmesi şerefini kendisine hasretmek isteyerek, Baḥīr 'i hapsettirdi. Horasan ahâlisi, yeni karışıklıklar çıkmasından endişe ederek, kureyşî bir vâli istediler. Bukayr 74 (693/694) senesinde azledilerek, yerine Umayya b. 'Abd Allāh b. Ḫālid tâyin edildi. Baḥīr serbest bırakıldı ve o da Bukayr ile barıştı. 77 (696/697) senesinde Umayya, Buhârâ 'ya karşı bir sefer hazırlayarak, kumandasını Bukayr 'e verdi. Fakat, Baḥīr, Umayya 'ye Bukayr 'den sakınmasını tavsiye ettiği için, o da oğlunu Merv 'de bırakıp, Bukayr 'i yanına alarak, bizzat kendisi sefere çıktı. Fakat Umayya, Amu-Derya 'yı geçer-geçmez, Bukayr, geri dönmesini imkânsız bırakmak maksadı ile, gemileri yaktırdı ve Merv 'e dönerek, istiklâlini ilân ve Umayya 'nın oğlunu tevkif ettirdi. Bunun üzerine Umayya, Buhârâ ahâlisi ile sulh akdedip, Bukayr 'in üzerine yürümeğe mecbur oldu. Diğer bir rivâyete göre, Bukayr, Umayya ile beraber gitmeyerek, sefer esnasında Merv 'de kalmıştı. Her ne olursa olsun, isyan, Umayya-'nın Bukayr 'e şerefli şartlar ile teslim olmasına müsaade etmesi ile neticelendi. Bunlar arasında Umayya, Baḥīr 'in Bukayr aleyhindeki iftiralarına ehemmiyet vermeyeceğini de vaad etmişti. Bununla beraber Bukayr, Baḥīr 'in ihbarı üzerine, hiyanetle itham ve aynı sene idam edildi.

Bibliyografya: Ṭabarī, II, tür. yer.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IV, 130, 171, 295 v.dd., 359 v.dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 324; Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 415 v.dd.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, I, 448.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

BÜKREŞ, Romanya 'nın payitahtı (tarihi için bk. Eflâk). 28 mayıs 1812 'de bu şehirde Rusya ila Türkiye arasında bir sulh muahedesi imzalanmıştır ki, bu muahedeye göre, Prutb nehri munsabına ve buradan itibaren Tuna ağzına kadar, bu nehrin sol sâhili hududu teşkil etmekte idi.

BÜKSAR, Hindistan 'ın doğrudan-doğruya ingiliz idaresinde bulunan kısmında, Bombay-Kalkütta demir yolu üzerinde, Bankipur 'un garbında, bir mahâl olup, 1764 'te, Munro kumandasında, ingilizlerin burada Oudh navvāb veziri ve türk-hind padişahı Şāh 'Ālam 'i mağlûb ettikleri muharebe dolayısı ile mârûftur.

BÜLBÜL. Dünya folklor ve edebiyatında rast gelinen bülbül motifi, şarkta, bilhassa fars ve türk edebiyatlarında büyük bir yer tutar. Muhtelif türk şivelerinde, ayrı adlar ile anılan (bk. *Tarama dergisi*, s. 160) ve hakkında, *Divān laġāt al-turk* 'te, *Ḳutadġu Bilig* 'te ve muhtelif türk halk edebiyatlarında görüldüğü gibi bir çok mâni, destan ve koşma yazılmış bulunan bülbül motifinin, türk edebiyatına doğrudan doğruya fars edebiyatından geçtiğini iddia etmek, pek doğru olmasa gerektir. İçinde bülbül motifi bulunan bir çok türk ata sözüne rast gelmekteyiz. Anadolu halk edebiyatında bülbülü, daha XIV. asırda, Yunus Emre 'nin şiirlerinde, lirik bir hassasiyetin timsâli olarak görürüz. Müteâkip devirlerde, hemen her halk şâiri, bülbülü, muhtelif şekillerde ele alır (bir kaç misâl için bk. Sadeddin Nüzhet, *Halk edebiyatı antolojisi*, İstanbul, 1938; XV. asır, Öksüz Dede, s. 13; XVII. asır, Âşık, s. 30; Kuloğlu, s. 38; XIX. asır, Erzurumlu Emrah, s. 109 v.d.). Divan edebiyatında bülbül motifi her şâir tarafından, sık-sık kullanılır; halk şâiri, bülbülü, daha serbest bir muhayyile ve hassasiyetle işlediği hâlde, divan şâiri, onu, dâimâ aynı kadro dâhilinde ele almıştır; yâni bu edebiyatta, diğer unsurlar gibi, bülbül de bir „mazmûn" 'dur. Bu mazmûne göre, bülbül, kendisine dâimâ naz ve cefa eden güle âşıktır. Terennümü, ya güle aşkını ilân veya istirabını ifâde içindir. Devamlı ve güzel öttüğünden dolayı, divan şâirleri, bülbüle „şirin güftar, hoş nağme, destan serâ, kıssa hvân" v.b. dedikleri gibi, mustrip

ve çılgın bir âşık olması münasebeti ile de, „şeydâ, şuride, zâr, biçare" v.b. sıfatlarını verirler. Mutasavvıf veya tasavvufa meyyâl şâirler, bülbülü daha geniş mânalı bir alegori olarak kullanırlar. Bu istimâle göre, bülbül, ilâhî aşkla yanan can veya ruhun timsâlidir ki, bu dünya veyahut ten kafesinin içinde, uzak kaldığı ezelî gül bahçesinin hasreti ile feryat eder. Bâzı şâirler „bülbül" kelimesini redif yaparak, onu daha geniş bir şekilde terennüm etmişlerdir. O zamanda bülbül *a.* tabiatta bir mahlûk, *b.* şâirin kendisinin dünyevî timsâli, veya *c.* tasavvufî bir alegori olarak, ele alınır. Divan edebiyatında bilhassa XVII. asırdan itibaren, bülbül redifli gazellere çok tesadüf edilmektedir. Msl. bu asırda şeyhülislâm Yahya Efendi 'nin, bülbülü, timsâlî bir tefsire kaçmadan, tabiatta bir mahlûk gibi anlatan bir gazelini görüyoruz. Daha sonra şeyhülislâm Bahâî Efendi de, yine aynı tarzda, fakat bülbüle hitab eden bir gazel söylemiştir ki, bu gazel, devrinde ve müteâkip asırlarda yazılan bülbül redifli gazellere örnek olmuştur. Tanzimatı müteâkip Recâî-zâde Ekrem, meşhur bülbül redifli şiirini bu gazelin edasını taklit ederek yazmıştır. XVII. asırda, hayâllerinin mâlzemesini hayattan almak suretiyle üslûp neseninde bir yenilik yapmağa çalışan Sâbit, aynı temayül ile, bülbül mevzuunu da ele alıp, klâsik bülbül mazmûnunun çerçivesini bir az kırmıştır. Aynı asırda Fehim ve Neşati de, bülbül hakkında alegoriye kaçmayan birer güzel gazel yazmışlardır. XIX. asrın ikinci yarısında eski edebiyat vâdisini bırakmayan şâirler arasında „bülbül" redifli gazeller tekrar çoğalır. Şeyhülislâm Ârif Hikmet, bülbülü kısmen dinî bir fikir ile tefsir eden bir gazel söylemiştir. Bu devirde yazılmış bütün bülbül şiirleri içinde, Osman Şems Efendi 'ninkine, tasavvur ve üslûp bakımından en nefisidir, denilebilir. Osman Şems Efendi, bülbülü „riyâz-ı vahdet" 'ten uzak düşmüş bir „ruh" olarak ele alır; onda „mekâna" hapsolunmuş bir „lâmekân" mahlûkunun bütün istirabını duyar (Hersekli Ârif Hikmet Bey, Osman Şems Efendi 'nin bu şiirine bir nazîre söylemiştir; bk. Bulgurlu-zâde, *Bedâyi-i edebiye*, s. 385 v.d.). Yeni türk edebiyatında, Recai-zâde Ekrem, bülbül mevzulu bir çok şiirler kaleme almıştır. Bunlardan ilki *Zemzeme I.* 'dedir (s. 41—43) ki, sabife altında konulan kayda göre, şâir, bu manzûmesini Viyana köylerinden birinde bulunduğu sırada 18 haziran 1291 'de yazmıştır. Bu şiirde dikkate şâyân olan cihet, bülbülün feryadı ile reel vatan hasreti arasında bir münasebet te'sis edilmesidir. Bu münasebet, bir halk darb-ı meselinde (*bülbülü altın kafese koymuşlar, ah vatanım demiş*) bulunduğuna göre, pek de orijinal sayılamaz. Recâî-zâde 'nin ikinci bülbül şiiri, hitabîdir ve üslûp bakımından Şeyhülislâm Babâî Efendi 'nin yazdığı şiirin devamı olan bülbül şiirlerinin karakterini taşır Recai-zâde, bu şiirinde, Osman Şems Efendi 'nin kafiyelerini takip etmiştir. Muhteva bakımından bu şiirde de vatan duygusu galiptir. Hazine-i evrakta çıkan (1297, nr. 7) bu manzûme, o devirde pek hoşa gitmiş ve 12 şâir buna nazîre söylemiştir. Servet-i fünûn edebiyatında geniş ve terkibî bir tabiat görüşüne gidildiği için, „bülbül" müstakil bir motif olarak kullanılmamıştır. Daha sonra yazılan bir çok bülbül mevzulu manzûmeler içinde Mehmed Âkif 'inki dinî-ictimaî bir hassesiyetle dolu, eidden güzel bir şiirdir. Son 20 senelik türk şiirinde bu muvzu hemen-hemen terkedilmiş gibidir. O artık eski bir motif intibaını uyandırmakta, hattâ bâzı şâirler, bu eskimişlikten istifâde ederek, bülbülü, eski ve şark dekorlarını süsleyen bir tezyinat olarak kullanmaktadırlar (bk. Yahya Kemâl, *Rindlerin ölümü*). Bülbül mevzulu hikâyeler: türk ve fars edebiyatında bülbül yalnız şiire değil, manzûm ve mensûr bâzı hikâyelerede mevzu olmuştur. Bu nevi edebî mahsûllerde de bülbülün karakteri şiirdekinin aynıdır; yâni o yine çok güzel sesli, güle âşık ve mustarip bir kuştur. Mesnevî ve münazaralarda bülbül ve gülün muaşakası, İran edebiyatında Şeyh Attar 'dan itibaren müteaddit şâirler tarafından işlenilmiştir. Bu müellifin *Mantik al-tayr* isimli eserini 1317 'de Gülşehri Anadolu türkçesine çevirmişti. Türk edebiyatından bu mevzua dâir eserlerden şunları zikredelim:

1. **Bülbülnâme.** Taş basması bir *Hikâya-i Abû 'Alî Sînâ* risâlesinin sonuna ilâve edilmiş 14 sahifeden ibaret bu mensûr bülbül hikâyesinin ne zaman ve kim tarafından yazıldığı kayıtlı değildir. Mevzuu kısaca şudur: diğer kuşlarla beraber bülbül de kanatları ile hazret-i Süleyman 'a şemsiye vazifesini görmektedir. Bahar gelince, erkek bülbül yerinde duramaz olur, gül bahçelerine gitmek ister. Dişi bülbül, hazret-i Süleyman 'dan izin almalarını, o zaman rahat rahat „seyr-i bağ" edebileceklerini ısrarla rica ederse de, erkek bülbül izin verilmemesinden korkarak, başını alır gider; dişisi çar nâçar ardına düşer. İki bülbül gül bahçesinde terennüme ve eğlenmeğe başlarlar. Hazret-i Süleyman tahtına otururken yüzüne bir yerden güneş sızdığını görür ve bülbüllerin orada olmadıklarını anlar. Derhâl kuşların sultanı simurgu çağırtır ve bülbüllerin kendisinden „düstur ve icazet almaksızın" nereye gittiklerini sorar. Simurg, çavuşu kuzguna, derhâl bülbülü yakalayıp getirmesini söyler. Kuzgun

gül bahçesine varır. Fakat „bülbülün gözü gülü göricek dergâh-ı Süleymanı" unutmuştur. Kendisini azarlayarak geri çağıran kuzguna: „hazret-i Süleyman da kim oluyor?" diye cevap verir. Kuzgun, bu cevabı derhâl Süleyman'a yetiştirir. Hazret-i Süleyman güler, bülbülün coşkunluğunu affeder; „bırakın eğlensin" der. Fakat kuzgun ve diğer kuşlar bülbüle verilen bu hürriyeti kıskanırlar ve hazret-i Süleyman'a bülbül aleyhinde çok kötü şeyler söylerler. Süleyman tekrar hiddetlenir. Bu sefer şahine bülbülü derhâl yakalayıp getirmesini emreder. Şahini görünce bülbülün aklı başına gelir, boyun eğer ve şahinin pençesinde Süleyman'ın dergâhına avdet eder. Bundan sonra hazret-i Süleyman'ın huzurunda büyük bir mahkeme kurulur. Bütün kuşlar şâhit olarak çağırılır. Bunların hepsi bülbülün aleyhinde bulunurlar. Büyük bir hatip olan bülbül, onların her söylediğini cerheder. Şehâdetlerini çürütür. Yalnız kırlangıç ile leylek bülbül hakkında iyi sözler söylerler. Bülbül de onları medheder ve onların hakikati söylediklerini gösterir. Hazret-i Süleyman bülbülü haklı bulur. Onu azâd, kuzgunu tecziye eyler.

2. Gül ve bülbül. 1563'te ölen divan şâiri Kara Fazlı tarafından yazılmış bir mesnevidir. Şâirin „kimseden istiare etmediğini" öğünerek söylediği bu mesnevinin mevzuu kısaca şöyledir: bahar şahının oğlu gül, suda aksini görerek, güzelliğine âşık olur ve nesime güzelliğinden bahseder. Nesim, gülün güzelliğini bülbüle tasvir edince, bülbül güle âşık olur. Fakat gül çekingen davranır. Bülbül istirap içinde kıvranarak, aşkını her kese ilân eder. Bahar şahı bu dedi-koduya kızarak, bülbülü yakalattırıp bir kafese hapsettirir. Bu esnada temmûz şahı ortalığı yakarak gelir. Bahar şahını gülşenden kovar. Onun arkasından hazan şahı gelir. Temmûz şahını çıkarır. Onun ardından kış şahı gelir. Nihâyet nevruz şahı görünerek, bahar şahını gülşene tekrar hükümdar yapar. Bu sefer gül, mahbus sevgilisi bülbülü ziyaret eder ve âşık ile mâşuk birbirlerine kavuşurlar. Fazlı, eserinin sonunda, mesnevisinin kuru bir hikâyeden ibaret olmayıp, orada her varlığın bir fikri temsil ettiğini bilhassa kaydeder. Şâirin dediğine göre bahar şahı aklı, gül ruhu, gülşen teni, bülbül de gönlü temsil eder. Bu orijinal eser, 1834'te Joseph von Hammer tarafından manzûm tercümesi ve metni ile birlikte neşredilmiştir.

3. Bülbüliye. 1707'de Manisalı Birrî tarafından yazılmış olan bu hikâye, müellifi belli olmayan *Bülbülnâme*'nin bâzı şiirler ile süslenmiş ve ağır bir nesir üslûbuna dökülmüş şeklinden ibarettir (Üniversite kütüp., T. Y., nr. 274, 892, 144, 1700, 3341 nushaları vardır).

4. Bülbüliye. 1169'da İlmî tarafından yazılmış olan bu küçük mesnevî, şâirin dediğine göre, Hayatî isimli bir müellifin mensûr Bülbüliye'sinden nazma çekilmiştir. Mevzuu, esas itibariyle Bülbülnâme'nin bir az değiştirilmiş ve kısaltılmış şeklinden ibarettir. Şeyh Gâlib'in *Hüsn-ü aşk*'ında olduğu gibi, bülbüle, bâzı mesnevilerde, tâli bir şahsiyet olarak da rastgelinir. (MEHMED KAPLAN.)

BÜLEND-ŞEHİR. BULAND-ŞAHR („yüksek şehir"), Hindistan'ın ingilizlere âit olan kısmında, Birleşik eyâletlerde Doāb'da bir bölgenin ve merkezi olan şehrin ismidir. Mesahası 4.947 km². olan bu mıntakanın nüfusu, % 19'u müslüman olmak üzere, 1.138.101 idi. Kālī Nadi kenarına inşa edilmiş olan bu şehrin asıl ismi Baran idi; burada doğmuş olan müverrih Żiyā' al-Dīn Barani [b. bk.]'nin ismi bundan gelmektedir. Şehrin nüfusu 18.959 kişi olup, yarısı müslümandır. Çoğu sonradan müslüman olmuş Rācpütlar ile Paṭhānlardan teşekkül eden müslümanların bu mıntakada mühim mülkleri vardır.

Bibliyografya: F. S. Growse, *Bulandshahr* (Benares, 1884); *Bulandshahr Gazetteer* (Allahabad, 1903). (J. S. COTTON.)

BÜLEYDE. BLİDA (BULAYDA; „küçük şehir"), Cezayir'de, Mitīca ovasının cenup kenarında, 250 m. irtifaında kâin, 6.000'i avrupalı olan 29.000 nüfuslu bir şehirdir. Bahçeler ve portakallıklar ile çevrilen şehrin içinden, Atlas dağlarının Cezayir'in bu kısmında en yüksek zirvesi olan Cabal 'Abd al-Ḳādir'den inen suları Şifa'ya akıtan Vād al-Kebīr geçmektedir.

Blida, te'sis tarihi X. (XVI.) asırdan daha evvele gitmeyen, yeni bir şehirdir ve bir efsâneye göre, o zamanın meşhur murabıtlarından biri olan Sīdī Aḥmed al-Kabīr tarafından te'sis edilmiştir. Bu velī uzun seneler bir çok yerlerde dolaştıktan sonra, Vād al-Rummān (bugünkü ismi ile Vād Sīdī Aḥmed al-Kebīr ve yahut kısaca Vād al-Kebīr) denilen bir vâdiye yerleşmiş, şâkirdlerinden mürekkep bir gurup da onun yanında mesken tutmuşlardır. Çok geçmeden, Şenūa kabîleleri tarafından, ilk yerleştikleri yerlerden sürülmüş olan ve Atlas eteklerinde kendilerine sığınak arayan Endülüs muhacirleri de bunlara iltihak etmiştir. Murabıtın ricası üzerine, Ūlād Sulṭān kabîlesi yeni gelenlere, ev yapmak için, arazi vermiş ve bu esnada Sīdī Aḥmed al-Kebīr'i ziyaret eden Cezayir beylerbeyi Barbaros Ḫayr al-Dīn Paşa bir câmi, bir hamam ve bir fırın inşasını emretmiş ve bu te'sisat etrafında endülüslülerin yaptıkları evlerden vucuda gelen kasabaya, 942 (1535) senesinde Blida ismi verilmiştir. Pek çabuk inkişaf eden bu şehrin

etrafı, portakal ziraatını memlekete sokan ve yerlilere İspanya'daki sulama usûllerini öğreten endülüslülerin çalışmaları sâyesinde, bağ ve bahçeler ile donanmıştır.

Blida, türk hâkimiyeti esnasında doğrudan doğruya Cezayir beyi tarafından idare edilen mıntakaya (*Dār al-Sulṭān*) tâbi idi. Beyin, türk ırkından gelme bir vâli veya hâkimi Blida'da oturmakta ve bir yeniçeri kıt'ası şehrin garnizonunu teşkil etmekte idi. Endülüslülerin ahfadından, magribîlerden, yahudi ve mzâbîlerden terekküp eden şehir sekenesi, güzelliği, zevk ve safaya düşkünlükleri ile meşhurdur. Her ne kadar Aḥmed b. Yūsuf kendisine atfedilen bir hicviyede bu şehre *Blida* („küçük şehir„) değil, *Vrīda* („küçük gül") demek lâzım geldiğini beyan etmekte ise de, daha sıkı ahlâkçılar buraya, pek açık ve hafif olan ahlâkından dolayı, *ḳaḥba* („fâhişe") lâkabını takmışlardır. Cenuptan gelen ve Tell ile Sahra arasındaki ticaretleri ile Blida'da büyük depolara mâlik bulunan kervan yolcuları burada kolayca eğlenmeğe fırsat buldukları gibi, korsanlık ile zengin olmuş reisler ile Cezayir devlet memurlarının, hovardaca yaşadıkları bu şehirde, sayfiyeleri vardı ve bunlar şehre büyük servetler getirirlerdi. Gerçi gözden düşen memurlar da buraya nefyedilmekte idiler ise de, bu menfa onlar için çekilir bir yerdi. Blida şehri umumiyet itibariyle yalnız tabiî felâketlerden müteessir olmuştur. Meselâ veba, bilhassa XVII. ve XVIII. asırlarda, bütün şiddeti ile, hüküm sürmüş ve bir çok zelzeleler şehirde büyük zararlara sebep olmuştur. 1827'de vukua gelen en büyük zelzelede şehir hemen tamamiyle harap olmuştur. Ahâli önceleri bir az uzakta yeni bir şehir kurmağı düşünmüş iseler de, sonraları bu fikirden vazgeçilmiş ve Blida yine eski yerine inşa edilmiştir.

1830'da Cezayir'in fransızlar tarafından işgâlinden sonra da, şehir daha bir kaç sene, kendi hâkimlerinin idaresi altında, istiklâlini muhafaza etmiştir. 1830 haziranında Bourmont, bir ordu ile, şehrin önüne gelmiş ve aynı senenin 19 teşrin II. de Clauzel, şiddetli bir çarpışmadan sonra, şehre girmiş ise de, bir kaç gün sonra tekrar tahliyeye mecbur kalmıştır. Duc de Rovigo 1832'de şehri yağma etmiş, fakat orada hiç kalmamıştır. Fransa'nın Mitîca'yı işgâlini tasdik eden Tāfna muahedesinden (30 mayıs 1837) sonra, Mareşal Valée, 'Abd al-Ḳādir'in tahrikâtına nihâyet vermek maksadı ile, kıt'aları ile Blida'ya doğru ilerilemiş ve 1839'da şehri, kat'î olarak, hâkimiyeti altına geçirmiştir. Bu tarihten itibaren şehir Fransız hâkimiyeti altında kalmıştır. 1865'te yeni bir zelzele geçiren şehirde islâm devrine ait yapılardan yalnız bir kaçının bakiyeleri ayakta kalabilmiştir. Yerli ahâlinin hayatında pek az değişiklik olmuştur. Halk âdet ve an'anelerini muhafaza etmiştir.

Bibliyografya: Trumelet, *Blida* (Alger, 1887), 2 cild; Desparmet, *La Poésie populaire actuelle à Blida* (*Actes du XIVe congrès international des Orientalistes*, 3. kısım), Paris, 1907; ayn. mll., *Contes populaires sur les Ogres, recueillis à Blida* (Paris, 1909/12), 2 cild. (G. YVER.)

BÜLḲİNÎ. AL-BULḲİNÎ (yeni Mısır telâffuzu ile al-Bulḳaynī), 'OMAR B. RASLĀN SIRĀC AL-DĪN AL-KINĀNĪ AL-'ASḲALĀNĪ (1324—1403), meşhur f a k î h. Şâban 724 (ağustos 1324)'te Mısır'da Bulḳīna'da doğmuş, 738 (1338)'de Kahire'de yerleşmiş ve 740 ve 747 senelerinde hacca gitmiştir. 765 (1363)'te Dār al-'Adl müftülüğüne tâyin edilmiş ve kayın biraderi İbn 'Aḳīl 769 (1367)'da Şam'a kadı nasbedilince, nâip sıfatı ile, onunla birlikte oraya gitmiştir. Al-İsnavī'nin ölümünden sonra, Kahire'de Mālikiya'ye müderris olmuş, bilâhare Tolun câmiine nakledilmiş ve nihâyet ḳāżī al-'askar nasbedilmiştir. Uhdesindeki mansıplardan bâzılarını oğullarına devrettikten sonra, zilkâde 805 (haziran 1403)'te ölmüştür. Yazdığı bir kaç şerhten başka, *Kitāb al-tadrīb fi 'l-fiḳh 'alā maẕhab al-imām al-ṣāfi'ī* (bk. Alhwardt, *Verzeichnis der ar. Hdss. der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, nr. 4606; Vollers, *Katalog der islam. u. s. w. Hdss. der Universitätsbibliothek zu Leipzig*, nr. 381; *Catalogus codd. orient. qui in Museo Brit. ass.*, II, codd. ar. nr. 900; *Fihrist al-kutubḫāna al-Ḫidīvīya*, III, 206) ismindeki eseri te'lîf etmiştir. Buna oğlu, *Tatimmat al-tadrīb* (Ahlwardt, *ayn. esr.*, nr. 4607) ismi ile, bir zeyil yazdı. 791 (1389)'de doğmuş olan bu oğlu, Barḳūḳīya'de tefsir ve Kayıtbay medresesinde hadîs müderrisi, 826 (1423)'dan itibaren de Kahire kadısı idi. 868 (1463)'de ölmüştür. Yukarıda ismi geçen zeyilden başka, *Tarcama ṣaiḫ al-islām al-Bulḳīnī* (İstanbul, Köprülü kütüp., nr. 1061) ismi altında, babasının tercüme-i hâlini ve bir de *al-Cavhar al-fard fīmā yuḫāltf fihi 'l-ḥurr al-'abd* (Ahlwardt, *ayn. esr.*, nr. 4993) ismi altında, hür insanlar ile kölelerin mütekabil münasebetlerini izah eden eserini yazmıştır. Ramazan 763 (temmûz 1363)'te doğmuş olan büyük oğlu 'Abd al-Raḥmān b. 'Omar 804 (1401) senesinde Şam kadısı olmuş ve bir kaç kere azil ve yeniden nasbedildikten sonra, şevvâl 824 (teşrin I. 1421)'te vefat etmiştir. *Nahr al-ḥayāt* (bk. *Catalogus codd. mss. orient. qui in Museo Brit. ass.*, II, nr. 1553—1557) ismi altında, bir *Kur'an* tefsiri ile bir kadının muhtac olduğu şeylere dâir *al-Naṣīḥa fī daf' al-faẓīḥa* (Ahl-

wardt, *ayn. esr.*, nr. 5615) ismi ile bir eser yazmıştır.

Bibliyografya: Şaraf al-Dīn al-Nu'mānī, *Kitāb al-ravż al-'āṭir* (Wetzstein, II, 289, bk. Ahlwardt, *ayn. esr.*, nr. 9886), var. 183r, 153r; 'Alī Paşa Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-tawfīḳiyya al-cadīda*, IX, 80, 81; Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāḍara*, I, 253; Brockelmann, *GAL*, II, 93, 96, 112, *Suppl.*, II, 110, 112. (C. BROCKELMANN.)

BÜLÛCİSTAN. [Bk. BELÛCİSTAN.]

BÜLÛG. BULŪĞ („erginlik"). Şâfiî mezhebine göre, eğer daha evvel bâlig olduğuna dâir alâmetler görülmemiş ise, 15 yaşını dolduran bir genç, bâlig sayılır. Fakat şâyet 9 yaşını bitirmeden evvel bâlig olursa, sabîlikten çıkmış sayılmaz. Hanefî mezhebine ve mâlikîlerden bir kısmına göre, çocukluk devrinin bitmesi için, 15 yaşının doldurulması şarttır. Diğer cihetten, mâlikîlerin ekseriyetine göre, çocukluk 18 yaşının bitmesi ile sona erer. Abū Ḥanīfa 'nin şahsî fikrine göre, bu had, erkek çocuklar için, 18 ve kız çocuklar için, 17 yaşını doldurmakla tamam olur.

Fıkıh kitaplarında erginlik yaşına varana, henüz o yaşa varmayanlara verilen *ṣagīr* („küçük") yahut *ṣabī* („çocuk") unvanının zıddı olarak, *bāliġ* (yâni „ergin") denilir. Erginliğe pek yaklaşmış bulunan bir sabîye *marāhiḳ* denilir.

Bibliyografya: Muhtelif mezheplerin fıkıh kitaplarında *ḥacr*'e dâir fasıldan başka bk. bir de Dimaşḳī, *Raḥmat al-umma fi-'ḫtilāf al-a'imma* (Bulak, 1300), s. 79; E. Sachau, *Muhamm. Recht nach schafiit. Lehre*, s. 26; A. von Kremer, *Culturgesch. des Orients*, I, 517, 532. (TH. W. JUYNBOLL.)

BÜLÜKKİN. BULUKKĪN (BOLOGGĪN) B. MUḤAMMED B. ḤAMMĀD (?—1062), Hammâdîlerden Muḥammed b. Ḥammād 'ın oğlu ve al-Muḥsin 'in amcazâdesi olup, diğer Bulukkīn gibi, bir kolu Banī Ḥammādların Ḳal'a 'sini payitabt yaparak, şarkî Cezayir 'de hüküm süren büyük Şanhūcalar âilesine mensûp idi. Al-Ḳā'id 'in kardeşi ve al-Muḥsin 'in amcası Yūsuf, Magrib 'de isyan eylediğinden, Ḥammādî hükümdarı Bulukkīn 'i ona karşı gönderdi. Lâkin Bulukkīn 'e emniyet edemediğinden, ona muavin olarak verdiği iki arap reisine, Ḫalīfa b. Meggen ile 'Aṭyat al-Ṣarīf 'e kendisini öldürmek emrini verdi. Bunlar keyfiyetten Bulukkīn 'i haberdar ettiler; bunun üzerine o da, bu iki arap reisi ile birlikte, isyan etti ve Ḳal'a 'ya iltica eden al-Muḥsin 'i ele geçirerek, öldürdü (447=1055/1056). Bulukkīn zeki ve cesûr, fakat gaddâr bir adamdı. Biskra şehri, vâlisi Ca'fer b. Abī Rummān 'ın tahrikâtı ile isyan edince, oraya Ḫalaf b. Ḥaydar 'ı göndererek, kıyamı bastırdı. İsyanın başlıca mürettipleri Ḳal'a 'ya getirilip, öldürüldü. 4 yıl sonra (454 = 1062), Bulukkīn murabıtlar üzerine yürüdü ve çöle doğru sürdü; Fas şehrini ele geçirerek, ileri gelenlerini rehine gibi götürdü. Aynı sene dönüşünde, Tessala 'de amcazâdesi al-Nāṣir tarafından, katledildi. Al-Nāṣir, onun emri ile öldürülmüş olan kız kardeşi Tanmīrt 'in intikamını almak istiyordu. Bulukkīn bu kadının kendisinin biraderi olan kocası al-Muḳātil 'in ölümüne sebep olduğunu zannetmişti.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar*, VI, 173; İbn Aẓārī, *Bayān*, I, 209. (RENÉ BASSET.)

BÜLÜKKİN. BULUKKĪN (BOLOGGĪN) B. ZĪRĪ (?—984), Zīrī 'nin oğlu olup, hem hâricîlere, hem de Endülüs Emevîlerine taraftarlık eden Zenātaların aksine, ilk zamanlarda Fātımîlere bağlanmış olan Şanhāca isminde büyük berberî âilesine mensûp idi. Abū Yazīd 'in mağlûbiyetinden sonra, Zīrī, halife al-Manṣūr tarafından, Magrib vâliliğine getirilince, oğlu Bologgīn 'e, henüz te'sis, daha doğrusu ihya, edilen 3 şehrin (Cezayir, Medea ve Miliana) idaresini tevdî etti. Harp Maġrāvalara karşı şiddetli bir şekilde devam etti. Her ne kadar Zīrī önce Muḥammed b. Ḫāzir 'i mağlûp etti ise de, kendisi de bilâhare mağlûp oldu ve öldürüldü. Musul 'a gidip yerleşmek isteyen al-Mu'izz, merkezi Ḳayravān olmak üzere, Magrib ve İfrīḳiya eyâletlerinin idaresini Bulukkīn 'e verdi. Bulukkīn, bütün Zāb bölgesini zaptetmek ve Zenātaları, Sicilmāsa 'ya kadar, çöle sürmek suretiyle, babasının intikamını almış bulunuyordu. Endülüs halifesi ona, Abu 'l-Futūḥ unvanını ve Yūsuf ismini verdi (22 zilhicce 361 = 4 teşrin I. 972). Bulukkīn bu intihaba lâyık olduğunu gösterdi. Melbuu gittikten sonra, Zenātalara karşı muharebeye yeniden başladı ve Tlemsen 'i ele geçirerek, ahâlisini Aşīr 'e sürdü (362 = 973). Buna mükâfat olarak, al Mu'izz 'in halefi olan halife al-Nizār 'dan Trablus eyâletini alıp, ülkesine ilhak etti ve Endülüs Emevîlerinin müttefiki olan Zenātalara karşı harbe devam ederek, Fas ile Sicilmāsa 'yı zaptetti (369). Mamafih pek mühim kuvvetler ile Kota 'ya çıkmış olan Emevî veziri al-Manṣūr 'a hücum etmeğe cür'et edemedi. Berġavāṭalar üzerine yürüyerek, emîrleri 'Īsā b. Abi 'l-Aoşār 'ı öldürdü. Bu seferden dönüşünde Sicilmāsa ile Tlemsen arasında Vareksen (veya Vārkenfār) 'de 21 zilhicce 373 tarihinde vefat edip, mevkiini o zaman Aşīr vâlisi olan oğlu al-Manṣūr 'a bıraktı.

Bibliyografya: İbn Abī Zar', *Rawż al-ḳirṭās* (nşr. Tornberg), I, 95; me'haz zikroluanamaksızın, al-Salavī tarafından, *Ki-*

tāb al-istiḳṣā' (I, 87)'da tekrar olunmuştur; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar*, VI, 155, v.d.; VII, 20, 28 v.d.; İbn Aẓārī, *Bayān*, I, 237, 239 v.d.; 245 v.d., 248; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII, 453 v.d.; 459—461; IX, 24 v.d.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Bulak, 1299), I, 115 v.d.; al-Ḳayravānī, *Kitāb al-mu'nis* (Tunis, 1286), s. 74 v.d.; Fournel, *Les Berbères*, III, 355—369. (RENÉ BASSET.)

BÜNDÂRÎ. AL-BONDĀRĪ, AL-FATḤ B. 'ALĪ B. MUḤAMMED AL-İṢFAHĀNĪ, *Ḳıvām al-Dīn* unvanı ile mârûf bir müverrih olup, 'İmād al-Dīn 'in Selçuklular tarihini, *Zubdat al-nuṣra va nuḫbat al-'usra* (nşr. M. Th. Houtsma, *Recueil des textes relatifs à l'Histoire des Seldj.*, II) ismi ile telhis etti. Bu eserinden evvel yine 'İmād al-Dīn 'in *al-Barḳ al-Şāmī* adındaki eserini de telhis ettiği söylenir. Firdavsī 'nin *Şāh-nāme* 'sini arapçaya tercüme ile Eyyûbîlerden Malik al-Mu'aẓẓam (ölm. 624 = 1227)'a ithaf etmiştir. Bundārī 'nin ölümü tarihi ile hayatı hakkında, kat'î olarak, hiç bir şey bilmiyoruz.

Bibliyografya: Houtsma 'nın yukarıda söylenen eserinin 2. cildinin dibacesinde, s. 37 v.d.; Brockelmann, *GAL*, I, 321.

BÜNYÂMÎN. BİNYĀMĪN (Zamaḫşarī 'nin *Kaşşāf* namındaki matbû eserinde Bunyāmīn şeklindedir), Ya'ḳūb 'un oğullarından biridir. Müslümanlarda Bunyāmīn hakkındaki efsâneler esaslı noktalarında *Tevrat* 'ın hikâyesine uygundur. Bununla beraber, bâzı ilâveleri ile israiliyâta da uyar. *Tevrat* 'ta bulunmayan unsurlar şunlardır: kardeşleri geldiği zaman Yūsuf, kendilerine bir ziyafet tertip etmiş ve onları çift-çift sofraya oturtmuş. Sofrada tek başına kalan Bunyāmīn ağlayarak: — „Yūsuf sağ olsaydı beni yanına alırdı" — demiş. Bunu işiten Yūsuf, Bunyāmīn 'i yanına oturtmuş ve çocuklarını sormuş. Bunyāmīn, 10 çocuğu olduğunu ve hepsinin ismi ile kaybolan kardeşi Yūsuf 'un adı arasında bir münasebet bulunduğunu söylemiş. Bunun üzerine Yūsuf: — „Yūsuf 'un yerine kardeşin ben olayım, istermisin?" — demiş. Bunyāmīn de: — „Senin gibi bir kardeş kime nasip olur? Ama sen Ya'ḳūb ile Rahel 'in oğlu değilsin" — demiş. Bu sözü işiten Yūsuf ağlamış ve: — „Ben senin kardeşin Yūsuf 'um" — cevabını vermiş.

Keza, hikâye ederler ki, kardeşleri içeri girince, Yūsuf, kadehine vurarak: — „Bu kadeh bana sizin 12 kardeş olduğunuzu ve içinizden birini sattığınızı anlatıyor" — demiş. Bunun üzerine Bunyāmīn Yūsuf 'un ayaklarına kapanmış ve: — „Ey Aziz, kadehinize sorun bakalım, kardeşimiz Yūsuf nerede?" — demiş. İki kardeş birbirini tanımış ve biribiri ile anlaşmış. Kadeh veya buğday ölçeğini Bunyāmīn 'in eşyası arasına gizlemişler.

Diğer bir rivâyete göre, Kadeh hikâyesi saklandıktan sonra, yâni kardeşleri Yūsuf 'un yanına dönünce vuku'bulmuştur.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 397—404; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), I, 105 v.dd.; *Kur'an* tefsiri, sûre, 12, 69 v.d.; Grünbaum (*ZDMG*, XLIII, 12).

(A. J. WENSINCK.)

BÜRDE. BURDA, 1. islâmdan önceki devirlerden beri, gecleyin örtü ve gündüzün aba olarak kullanılan yünlü bir libastır. Meşhur olanı, Peygamberin bürdesidir. Peygamber Ka'b b. Zuhayr [b. bk.]'e, bir kasîdesine câize olarak, kendi bürdesini hediye eylemişti [Necib, *İs'ād* (türk. şerh), Mekke, 1314; Ahmed Üsküdarî, *Şerh kasîde Banat Suad* (trk. şerh), türk. trc. Eyyûb Sabri Paşa]. Bu bürde Mu'āviya tarafından şâirin oğlundan satın alındı ve Bagdad 'ın moğullar tarafından zaptına kadar, Abbâsî halifelerinin hazinesinde hıfzedildi. Hulagu bunu yaktırmıştır. Fakat bilâhare asıl bürdenin kurtarılmış olduğu iddiası ortaya atıldı. Bu bürde (hırka-i şerîf) hâlâ İstanbul 'da Topkapı sarayı müzesindedir.

Bibliyografya: Dozy, *Dictionnaire des noms des vêtements chez les Arabes* (Amsterdam, 1845), s. 59—64; R. Basset, *La Bānat So'ād* (Alger, 1910), s. 90 v. d. ile orada gösterilen bibliyografya.

2. *Barda*, aynı zamanda al-Buṣīrī [b. bk.]'nin meşhur bir kasîdesinin ismidir. Rivâyete göre, şâir kasîdesini, bir tarafı meflûc iken, yazmış ve bu derdinden Peygamber kendisini, ruyasında görünerek ve bir vakitler Ka'b b. Zuhayr 'e yaptığı gibi, sırtındaki hırkayı şâirin omuzlarına atarak, iyi etmiştir. Bu mûcize şâyi olarak, o vakite kadar *al-kavākib al-durriya fī madḥ ḫayr al-barriya* ismini taşıyan kasîdeye artık *Ḳaṣīda-i burda* (veya hastalığı iyi ettiğinden dolayı *bur'a*) adı verilmeğe başlanmıştır. Müslümanlar bu kasîdenin kerametine inanarak, bugün bile muska olarak kullanmakta ve tedfin esnasında okumaktadırlar. Arapçada, bunun kadar şöhret kazanmış başka bir şiir yoktur. Arapça, farsça, türkçe ve berberce dillerinde olmak üzere, 90'dan fazla şerhi vardır [türkçe şerhleri şunlardır: şeyhülislâm Ahmed Mekkî, *Tavassul* (Necib tarafından ihtisar edilmiştir); Ahmed Mekkî ve Muḥammed Naḥīfī tarafından türkçe tahmis edilen bu kasîde Şemseddin Sivasî, Abdurrahim Karahisarî, Şeyh Esasî, Marmara müftisi Hulûlî, Seyyid Ahmed Leâlî, Kemal Paşa-zâde (bk. İstanbul Ali Emîrî kütüp., nr. 655) ve hastalığı esnasında Bâbur tarafından, teberrüken manzûm olarak türkçeye çevrilmiştir. Kayacıklı Süleyman Efendi tarafından da şerhedilmiştir (İstanbul, 1289). Ayrıca

krş. Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn*.]. *Taḫmîs, taşlîş* ve *taştîr*'leri sayılamayacak kadar çoktur. Kasîde, eski arap usûlünde *nasîb* ile başlar, ondan sonra şâir gençlik saikasiyle işlediği günahları esefle yâdeder. Şâirin hâl ve tavru müteâkip beyitlerde mûcizelerinden bahsedilen Peygamberinki ile taban-tabana zıttır. Son olarak da şâir Peygamberden şefaat diler ve kasîde, Peygamberin şânını i'lâ eyleyen bir kaç mısrâ ile biter. Şiirde tasavvuftan hiç bir eser görülmez. Bu da belli başlı meziyetlerinden biridir. En mühim şerhlerinden zikre şâyân olanları şunlardır: zaman itibariyle başta Abū Şāma 'Abd al-Raḥmān b. İsmā'îl al-Dimişkî (596—665; Paris, Bibl. Nat., nr. 1620, Münich, ur. 547), Tlemsenli İbn Marzūḳ (ölm. 842) bir çok defalar, bâzan da İbrāhîm al-Bācūrî (ölm. 24 zilkade 1276) şerhi ile birlikte basılmış olan Ḫālid al-Azharî (ölm. 905), İbn Aşūr (Kahire, 1296) şerhleri. Kasîdenin metni, ilk defa olarak, Uri tarafından, 1761'de Leyden'de, *Carmen mysticum Borda dictum* adı ile ve lâtince tercümesi ile birlikte, neşredilmişti. Bundan sonra kasîde, bilhassa şarkta, bir çok defalar basılmıştır. Bu kasîdeyi ihtivâ etmeyen hemen-hemen hiç bir *macmū'a* yoktur denilebilir. Garptaki neşriyat arasında, Rosenzweig'in, almanca tercümesini ve notları ihtivâ eden, *Funkelnde Wandelsterne zum Lobe des Besten der Geschöpfe* (Wien, 1824) ismindeki eseri zikre şâyândır. Kasîdenin en iyi tabı, farsça, türkçe ve almanca tercümeleri ihtivâ eden ve Ralfs tarafından hazırlanarak, ölümünden sonra, Behrnauer tarafından neşredilmiş olan *Die Burda, ein Lobgedicht auf Muḥammad* (Wien, 1860)'dir. Fakat bu eserde, Rosenzweig'de bulunan gayr-i mevsûk mısrâlardan bir çoğu mevcut değildir. *Burda* bir çok dillere çevrilmiştir. Yukarıda zikredilenlerden maada, bir kaçını aşağıya yazalım: fransızcadakilerden, 'Alî Birgivî'den Garcin de Tassy tarafından tercüme edilen *Exposition de la foi musulmane* (Paris, 1822) eserinin sonuna ilâveten, de Sacy'nin yaptığı tercüme; R. Basset tarafından, şerhi ile beraber, yapılan tercüme (Paris, 1894); ingilizcedekilerden Redhouse'un tercümesi (*The Burda*, W. A. Clouston'un *Arabian Poetry for English Readers* adlı eserinde, Glasgow, 1881, s. 322—341); italyancadakilerden Gabrieli (*al-Burdatain*, Florans, 1901, s. 30—85, notlar ile beraber)'nin tercümesi.

Bibliyografya: R. Basset, *Les manuscrits arabes des bibliothèques des zaouias d'Ain Madhi et Temacin* (Alger, 1886), s. 46—54; I. Goldziher, *Revue de l'histoire des religions*, XXXI, 304 v.d.; C. Brockelmann, *GAL*, I, 264 v.dd. (RENÉ BASSET.)

BÜREYDE. BURAYDA yahut BEREYDA (*burda*'den ism-i tasgir), Necd'de Ḳaşîm eyâletinde 26° 17′ şimâl arzı ve 43° 55′ şark tûlü üzerinde kâin, büyük bir köydür. Vādî Rumma'nın sol sâhilinde, karşı tarafta bulunan 'Onayza'den 10 mil mesafededir. Doughty'ye göre, her iki mevkiin de isimleri o mahalde bulunan dağların isimlerinden alınmıştır. Burayda her hâlde eski çağlarlaki Γοῥδα'nın yerindo bulunuyor (bk. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*). Bugünkü kasaba, 300 veya 400 sene evvel, Tamîmîler tarafından kurulmuştur. Vahhābî devletinin inkırazından sonra, Burayda, 'Alayyān âilesinden gelme resilerin idaresinde, müstakil oldu (Palgrave). Sa'ūd yahut Vahhābî hânedanından Fayṣul kaybedilmiş olan yerlerin büyük bir kısmını geri aldıktan sonra, Burayda'yi hiyle ile oline geçirmiş ve idaresini, Palgrave'ın ziyareti (1862) esnasında orada vâli bulunan, Muḥanna isminde al-Riyāżlı bir adama vermiştir. Doughty Burayda'ye geldiği zaman, bu mevkii Muḥanna'nin oğlu Ḥasan işgâl ediyordu. Palgrave şehrin nüfusunu 25.000 ve Doughty ise, 5.000 veya, civarındaki küçük köyleri de hesaba katarak, 6.000 tahmin etmiştir. Halk ticaret ve kervancılık ile yaşar. Şehir kerpiçten yapılmış ve etrafı yalnız 2 ayak kalınlığında bir sûr ile çevrilmiştir ve sûrun etrafını bahçeler kaplar. Irmak tarafında hurmalıklar ve ekili arazi 3 mil uzunluğundadır. Toprak, kum içerisinde kazılmış olan kuyular ile, sulanmaktadır. Su buralarda çok görülen *ıgl* ağacından mâmûl bir altlık üzerine oturtulmuş olan dolaplar vasıtası ile çekilmektedir. Palgrave zamanında Burayda'de kalabalık bir pazar kurulurmuş ve bu pazarda garbî Ḳaşîm'den getirilen kaya tuzu çok geçen bir meta imiş. Sokaklar oldukça geniş ve muntazam imiş. Minâresinin yüksekliği nazar-ı itibara alınacak olursa, câmiin Vahhābî [b. bk.]'lerin zuhûrundan evvel inşa edilmiş olması icap eder. Câmiin takriben 200 senelik olması muhtemeldir. Palgrave hisarı, kısmen taştan olduğu için, daha eskiden kalma addetmiştir. Mimarî bakımından ehemmiyeti yoktur. Şehirde kitâbeler bulunmadığı anlaşılıyor.

Bibliyografya: Palgrave, *Central and Eastern Arabia*; Doughty, *Arabia Deserta*; Ritter, *Erdkunde*, XIII, 454 v.dd.

(T. H. WEIR.)

BÜREYDE. BURAYDA B. AL-ḤUṢAYB, Aslam b. Afṣā kabîlesinin reisi olup, eshabdandır. Peygamber Mekke'den hicret ederken, Aslam'lerin al-Ġamîm'deki makarrından geçtiği sırada, Burayda, kabîlesinden 80 âile ile birlekte, dehâlet ederek, islâmiyeti kabûl etmişti. Kendisi ancak Uḥud gazasından sonra

Medine 'ye gelmiş ve o zamandan itibaren Peygamberin bütün gazalarına iştirâk eylemiştir. 9 (630) 'da Aslam ve Ġifâr kabîlelerinden vergi tahsiline memur edilmişti; ertesi sene de 'Alî 'nin Yemen selerine iştirâk ettiği rivâyet olunur. Peygamber Tabûk üzerine harekete hazırlandığı zaman, Burayda 'yi Aslam kabîlesine, yardımına dâvet etmek üzere, göndermişti.

Peygamberin irtihâlinden sonra, Burayda, Basra 'nın te'sisine kadar, Medine 'de kalmış ve Basra 'da kendisi için bir mesken yaptırmıştır. 51 (671) senesinde, al-Rabi' b. Ziyâd ile birlikte, Horasan 'a gitmiş ve Yazîd b. Mu'âviya devrinde Merv 'de vefat etmiştir.

Bibliyografya: İbn Sa'd, 1. kısım, IV, 178 v.d.; Ṭabarî, III, 2348 v.d.; İbn al-Aṯîr, *Chron.* (nşr. Tornberg), III, 408; ayn. mll., *Usd al-ġāba*, I, 175 v.d.; Navavî (nşr. Wüstenfeld), s. 173; Balāẕorî (nşr. de Goeje), s. 410; Caetani, *Annali dell'Islām*, bk. index. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

BÜRHAN. BURHĀN ("delil"), *Burhan-ı ḳāṭi'* lûgatinin müellifi Muḥammed Ḥusayn b. Ḫalaf al-Tabrîzî 'nin mahlası (bk. mad. TEBRİZ).

BÜRHAN ÂİLESİ. BURHĀN, Buhârâ 'da bir hânedan olup, VI. (XII.) asırda bu şehir hanefîlerinin reisliğinde bulunmuşlar ve bu makam âile arasında babadan evlâda intikal etmiştir. *Ṣadr-ı cihān* (cemi şekli *ṣudūr*) unvanı, yalnız âilenin reisine değil, bütün azasına da verilmişti. Bâzı şâirler bu imamları Sâmânî hânedanının emîrleri ile mukayese ederler ki "bu sarıklılar" (*ahl al-'amā'im*) "taclılar" (*arbāb tîcān*) 'dan daha yüksek bir mevki sâhibi idiler. *Ṣadr-i cihān* unvanı daha sonraları moğul devrinde Buhârâ ve Semerkand 'da din ve idare işlerinin başında bulunan yüksek memurlara da verilmişti. Burhān âilesine âit hemen bütün fıkralardan, bunlardan, dinî vazifelerinden allâmeliklerinden maada, büyük servet sâhibi oldukları anlaşılmaktadır. Âilenin nufûzu her hâlde esas itibariyle zenginliğine dayanmakta idi. *Ṣudūr* hemşehrileri arasında âdetâ emîr mevkiine çıkmış bulunuyordu. Bunların Semerkand 'da oturan türk banları ile ne tarzda münasebetlerde bulunduklarını iyice bilmiyoruz. Bu hanlardan bir kaçı Buhârâ 'da hükümranlık haklarını tanıtmışlar ve *ṣudūr* 'u tebaa telâkki etmişlerdir. Diğer devirlerde Buhârâ 'yı münhasıran *ṣadr-i cihān* 'ın hâkimiyeti altında bulunan bir şehir olarak görmekteyiz. Bu sıralarda şehir siyâsî bakımdan Semerkand 'dan tamamiyle müstakil görünmektedir. Mamafih bu meselenin dâimâ sulh ve müsâlemet yolu ile halledilemediği de muhakkaktır. Mu'în al-fuḳarā' (*Kitābi Mullāzāda*; Barthold, *Turkestan v epoḥu mongol'skago naṣestviya*, I, 169) 'nın vücuda getirdiği şecerede, birincisi müstesna olmak üzere, diğer bütün *ṣudūr* 'un "şehid" tesmiye edilmiş olması dikkate değer.

Ṣudūr 'un halife 'Omar 'in ahfadı gibi gösterildiği bu şecereden başka *ṣudūr* 'a müteallik vesikalar son zamanlarda Mirzā Muḥammed b. 'Abd al-Vahhāb Ḳazvînî (*Part I of the Lubāb 'l-albāb of Muḥammed 'Avfî*, nşr. Browne, London-Leide, 1906, s. 332 v.d.) tarafından bir araya getirilmiştir. Bu hânedanın hâkimiyetini "ikinci No'mān" (Abū Ḥanîfa), Burhān al-Millat va 'l-Dîn 'Abd al-'Azîz b. 'Omar Māza te'sis etmiştir. Muḥammed 'in, 'Avfî 'nin *Cāmi' al-ḥikāyāt* 'ından iktibas ettiği fıkaralar, bizzat Muḥammed 'in zannettiği gibi, 'Abd al-'Azîz (daha sonraları yaşamıştır) 'e değil, bu *ṣadr* 'a âit olmalıdır. Bu zatın hüküm devri, aşağı yukarı Abu 'l-Ḥasan Bayhaḳî (*Tārîḫ-i Bayhaḳ*, Cod. mus. Brit. nr. 3587, v.d. 6 la) 'nin bir kaydı ile tesbit edilmektedir. Bayhaḳî, 1 şevvâl 447 (24 kânun I. 1055) 'de doğup, 27 cemâziyelâhır 517 (23 ağustos 1123) perşembe günü ölmüş, babasını, bu *ṣadr* 'ın mektep arkadaşı olarak gösterir.

İkinci *ṣadr* Ḥusām al-Dîn 'Omar, birincisinin oğlu olup, 536 (1141) 'da Buhârâ 'nın Kara-Ḫıtaylar tarafından zaptı esnasında ölmüştür (*Recueil de textes relatifs a l'histoire des Seldjoucids*, nşr. Houtsma, II, 278 ve Niẓāmî 'Arūżî, *Çahār maḳāla*, nşr. Mirzā Muḥammed, s. 22). Bununla beraber putperest Kara-Ḫıtayların tâyin ettikleri vâli (Niẓāmî 'Arūżî 'ye göre) 'nin her meselede İmām Aḥmed b. 'Abd al-'Azîz (öldürülen imamın kardeşi olsa gerektir) 'in re'yine müracaat etmek emrini aldığı zannolunmaktadır. İbn al-Aṯîr 'e göre, 559 (1163/1164) senesinde (bu tarih hiç de doğru değildir; krş. Barthold, *Turkestan...*, II, 358) öldürülen son reisin oğlu reis Muḥammed, fatihlerin gösterdiği mülâyim muameleleri medh ve sena etmiştir. Şecerede bu Muḥammed 'e de *ṣadr* denilmektedir. Yine aynı kaynağa nazaran *ṣadr* 'lık ondan oğlu Burhān al-Dîn Muḥammed 'e, daha sonra da torununun oğlu Sayf al-Dîn Aḥmed 'e intikal etmiştir. O devirde yaşayanların verdikleri mâlûmata göre, en genç *ṣudūr* 'u en eskilere bağlayan şecere münasebetlerine dâir büs-bütün başka bir fikir edinmemiz lâzım geliyor. Fakat bu mâlûmat mâlesef gâyet kifayetsizdir ve böylece karanlık noktalar kalmaktadır. 'Avfî, 'Abd al-'Azîz II. 'i 'Omar 'in oğlu olarak gösterir (*Lubāb*, I, 211). Muḥammed b. Zufar 'in 574 (1178/1179) senesinde *Tārîḫ-i Narşaḫî* (nşr. Schefer, s. 2 v. d.) 'sini ithaf ettiği zat her hâlde 'Abd al-'Azîz II. olmalıdır. Bununla beraber bu *ṣadr* 'a eserde 'Abd al-'Azîz b. 'Abd al-'Aziz

denmektedir. 'Abd al-'Azîz II.'in oğlu olan *ṣadr* Sayf al-Dîn Muḥammed b. 'Abd al-'Azîz, *Lubāb*'ın yazıldığı tarihte (617 = 1220/1221), hayatta idi (*Lubāb*, I, 180). Niẓāmî 'Arūżî'nin zikrettiği Aḥmed b. 'Abd al-'Azîz'in oğulları olmak üzere, şunlar tesbit edilebiliyor:

1. Oğlu Burhān İslām Tāc al-Dîn 'Omar ile torunu, Niẓām al-Dîn Muḥammed'i bizzat 'Avfî'nin tanımış olduğu (*Lubāb*, I, 169 v. d.), Mas'ūd b. Aḥmed.

2. Hanefî fıkhına âit bir çok eserlerin müellifi bulunan Burhān al-Dîn Maḥmūd b. Aḥmed (Brockelmann, I, 375).

3. İbn al-'Aṯîr (Torab., XII, 170) ve Nasavî (nşr. Houda, s. 23 v. d. ve 39)'nin zikrettikleri Burhān al-Dîn Muḥammed b. Aḥmed. Bu zat, İbn al-Aṯîr'e nazaran, 603 (1206/1207) senesinde Mekke'ye hacca gitmiş ve evvelâ büyük bir hürmetle karşılanmış ise de, sonraları tavır ve hareketi ile her yerde hoşnutsuzluğa sebep olmuş ve bu yüzden unvanı *ṣadr-ı cahannam* şekline konulmuştur. Mekke'de görülmedik bir ihtişam içinde yaşayan bir „Buhârâ ṣadrı" na âit 'Avfî'nin fıkrası (Barthold, *Turkestan...*, I, 88) her hâlde bu hacc hâdisesine tealluk etse gerektir.

Tam bu sırada Buhârâ'da Cuvaynî'nin (bu mesele hakkında bk. Barthold, *Turkestan...*, II, 381) bahsettiği bir halk kıyamı vuku buldu. Esnaf tabakasından bir kalkan tâcirinin (*macānn ṭarūṣ*) oğlu iktidarı eline geçirdi ve kendine Melik Sancar dedirtti. Şehrin ileri gelenleri (*aṣḥāb-ı ḥurmat*) her türlü zulüm ve i'tisafa mârûz kaldılar. *Ṣudār*'un da, şehri bırakarak gidenler meyanında olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 'Avfî (*Lubāb*, II, 385) *ṣudūr*'un Kara-Hıtay kâfirlerine sığınmak mecburiyetinde kaldığını, bunlara kendi düşmanları Melik Sancar'i şikâyet ettiklerini ve icap eden beratları almalarına rağmen, basımlarına karşı her hangi bir harekete geçemediklerini (o devirde Kara-Hıtayların kudreti inhitat hâlinde idi) söyler. Bunlar borca girmişler, köyleri susuz kalmış, eşyaları da yağma olunmuştur. Kara-Hıtaylara sığınmaya gitmeleri şâir Şamsî'ye alaylı bir manzûme ilham etmiştir ki, 'Avfî bu manzumeyi eserine derceder. Ṣadr Burhān al-Dîn her hâlde, bir çok şark emirleri gibi, hal'ini müteakip, hacca gitmiş olacaktır.

'Avfî vaziyetin az sonra başka bir renk aldığını ilâve edebilirdi. Hakikaten Buhârâ 604 (1207; bk. Barthold, *Turkestan...*, II, 386) son baharında Ḫvārizmşahlardan Muḥammed b. Tekeş'in eline geçmiştir. Melik Sancar, bizzat 'Avfî'nin kaydettiği (*Lubāb*, II, 393) bir beyitten anlaşıldığı vecihle, evvelâ Amu-Derya üzerinde Āmūi (bugünkü Cārcūy)'ye götürülmüş ve bilâhare Ḫvārizm'e nakledilerek, orada dadaha bir çok seneler yaşamış ve adı Nasavî (nşr. Houdas, s. 21) tarafından zikredilmiştir. Nasavî'nin Ṣadr Burhān al-Dîn Muḥammed hakkında yazdıkları, *ṣadr*'ın Buhara'ya geldiğini ve orada bir müddet hanefîlerin r e i s i ve h a t i b i olduğunu ve evvelki gibi, büyük bir ihtişam içinde yaşadığını açıkça gösterir. Müellife göre, 6000 f a k i h kendisinden maaş almakta imiş. Daha sonra Ḫvārizmşah kendisini reislikten azletti ve Ḫvārizm'e getirtti. 617 (1220) senesinde Ḫvārizmşah'ın vâlidesi Terken Hatun moğulların önünde kaçmak mecbûriyetinde kalınca, s a d r ı, kardeşi İftiḫār-Cihān ve oğulları Malik al-İslām ve 'Azîz al-İslām ile birlikte, Amu-Derya'ya attırdı. Ḫvārizm'de mahbus bulunan diğer bütün emîr ve beyler de bu suretle öldürülmüşlerdir.

Burhān âilesinin nufuzu bu hâdiseler ile ortadan kalkmadı, hattâ moğul istilâsından sonra bile devam etti. Sultan Ulcaytu (703—716 = 1304—1316)'nun muasırı olarak zikredilen *ṣadr-ı cihān*'ın Mîrzā Muḥammed'in zannettiği gibi, Burhān âilesine mensûp olup-olmadığı henüz kat'iyetle tesbit edilememiştir. Mamafih Cuvaynî, 636 (1238/1239) kıyamından bahsettiği sırada, o zamanki *ṣadr-ı cihān*'ı „Burhān âilesinin ahfadından" olarak gösterir (*sulāle-i hānadān-ı Burhānî*, krş. Schefer, farsça metin, II 129 ve Defremery, JA, 4, bk. XX, 377; şeceresi hakkında krş. Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî, *Çahār Maḳāla* hâşiyeleri). (W. BARTHOLD.)

BÜRHAN İMÂD ŞAH. BURHĀN 'İMĀD ŞAH (1560—1572), Berār'da 'İmād Şāh [b. bk.] hânedanının son hükümdarı. Tahta çıktığı vakit henüz çocuk olduğundan, veziri Tufāl Ḫān kendisini Narnāla [b. bk.] kalesinde hapsetti ve iktidarı eline geçirdi. 1572'de Aḥmednagar hükümdarı Murtażā Niẓām Şāh kaleyi muhasara etti ve hem Burhān 'İmād Şāh'ı, hem de vezirini yakalayıp öldürdü.

B i b l i y o g r a f y a: Firişta, *Gulşan-ı İbrāhīmî*, makale III.

BÜRHAN ŞAH I. BURHĀN ŞĀH I. (1508—1553), Niẓām Şāh [b. bk.] hânedanının ikinci hükümdarı.

BÜRHAN ŞAH II. BURHĀN ŞĀH II. (1591—1595), Niẓām Şāh [b. bk.] hânedanının yedinci hükümdarı.

BÜRHANEDDİN. [Bk. KADI BÜRHANEDDİN.]

BÜRHANEDDİN. BURHĀN AL-DİN ḲUṬB-I 'ĀLAM (? —1453), Hindistan'ın meşhur evliyasından olup, yine mârûf evliyadan Şeyḫ Celāl Maḫdūm-i Cihānyān (707—785 = 1308—1384)'ın torunudur. Aḥmedābād civarında Batva'de Gucarāt hükümdarı sultan Aḥmed I.'in

sarayında yaşamış ve 857 (1453)'de orada vefat etmiştir. Kendisine büyük bir türbe inşa edilmiştir. Oğlu Şâh-i 'Âlam (ölm. 1495)'in kabri de aynı mahalde muhteşem bir câmi içinde bulunmaktadır.

BÜRHANEDDİN MERGİNÂNÎ. [Bk. MERGİNÂNÎ.]

BÜRHANPUR. BURHĀNPUR, ingiliz Hindistanı'nda orta eyâletlerde bir şehir olup, Tāpti nehrinin sağ sâhilinde ve 21° 18′ şimâl arzı, ve 76° 14′ şark (Greenw.) tülündedir. Şehir 1400 senesinde Fārūḳī [b. bk.] sülâlesinin ilk müstakil prensi olan Nāṣir Ḫān tarafından kurulmuştur. Fārūḳîler hükûmetinin 1600 senesinde türk-hind imparatorluğuna ilhakından sonra, Ekber ve vârisleri Burhānpur şehrini her cihetten güzelleştirdiler ve burası Dekhan eyâletinin en mühim merkezlerinden biri oldu. Şehir hâlâ bir sûr ile çevrilmiş bulunmakta olup, sûrun başlıca yollara açılan büyük kapıları vardır. Câmi v.b. bina harâbeleri şehrin, en yüksek umrana erdiği devirde, 5 mil murabbaı kadar bir sâha işgâl ettiğini göstermektedir. 1588'de 'Alī Ḫān tarafından inşa ettirilen ve güzel yontma taşlar ile tezyin edilen câmi-meseid hâlâ iyi bir hâlde bulunmaktadır. XVII. asırda Cihāngīr tarafından yaptırılmış olan su kemerleri son zamanlarda, baştan-başa tâmir edilerek, kullanılır hâle getirilmiştir.

Bibliyografya: *Central Provinces Distr. Gazett. Nimar District* (Allahabad, 1908).

BÜRÛC. BURŪC (A.), *al-bare'*un cemi.

BÜRÛCİRD. BARŪCİRD (BURŪCİRD), Lûristan şehirlerinden biri olup, Hemedan'ın cenûbundadır. Selçukîlerden Berkyaruk 485 (1093)'te Sultan Terken (Türkân) Hatun'u burada mağlûp etmiş ve kendisi de 498 (1104)'de yine burada ölmüştür.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 596; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 200 v.dd.; de Bode, *Travels in Luristan and Arabistan*, II, 302 v.dd.

BÜRZÜLÎ. AL-BURZULÎ, ABU 'L-ḲĀSİM B. AḤMED B. MUḤAMMED B. AL-MU'TALL AL-ḲAYRAVĀNÎ AL-MĀLIKÎ (? —1438), arap müelliﬁdir. Hacc dolayısiyle, 806 (1403)'da Kahire'ye geldi. Zaytūna'de imamlık, Tunus'ta müftilik, vâizlik ve müderrislik etti ve 25 zilkâde 841 (20 nisan 1438)'de (başkalarına göre, 844 = 1440 yahut 842) vefat etti. *Cāmi' masā'il al-aḥkām mimmā nazala min al-ḳażāyā lil-muftîn va'l-ḥukkām* adlı eseri yazdı (krş. *Catalogus codd. mss. or. qui in Museo Brit. ass.*, II, cod. ar., nr. 244—246; *Catalogue général des mss. des bibliothèques publiques de France*, Départements, XVIII, Alger, E. Fagnan tarafından, nr. 1833/1834). Brit. Museum, cad. arı. nr. 247 numarasında, ihti mâlbu eserin müellifi tarafından yapılmış, bir telhisi bulunmaktadır. IX. asrın ikinci yarısında Aḥmed Ḥulūlū, al-Burzulī'nin kitabından *Masā'il* adında bir müntehabat çıkardı. Cezayir yazmaları arasında 1337 numaralı eser, aynı eserin 1149 (1716)'da yapılmış bir hulâsadır (ismi yok).

Bibliyografya: Zarkaşī, *Tārīḫ al-davlatayn al-Muvaḥḥidîya va'l-Ḥafṣîya* (Tunus, 1289 = 1872), s. 122; İbn Maryam, *al-Bustān* (Alger, 1908), s. 150; Brockelmann, *GAL*, II, 247. (C. BROCKELMANN.)

BÜSEYNE. BUṢAYNA, aşk yolundaki macerası dolayısı ile şöhret bulmuş şâirlerden Camîl [b. bk.]'in mâşukası.

BÜSR. BUSR B. ABÎ ARṬĀT yahut B. ARṬĀT (daha az mevsûktur), Kureyş kabîlesinden Banî 'Āmir'dendir. Mekke'de hicrete tekaddüm eden 10 senelik bir devre içinde doğdu. Yalnız şi'î te'siri altında kalan an'ane kendisine sahâbe unvanını vermemektedir. Ḫālid b. al-Valîd'in kumandasındaki yardım kolu ile Şam'a hareket ederek, orada şecaati ile temayüz etti ve bilâhare Afrika'nın fethine iştirâk eyledi. 'Omar'in dua ve mükâfatına nâil oldu. Dâhilî muharebe esnasında keudisinin Mu'āviya ile birlik olduğunu âleme ilân etti ve Kindîlerin nufuzlu reisi Şoraḥbîl b. al-Simṭ'ı Mu'āviya tarafına geçirdi. Şiffîn'de biz onu şamlılar safında buluyoruz. Ondan sonra, Mu'āviya hesabına, Mısır'ı yeniden fethetmek hususunda, 'Amr b. al-'Āṣ'a yardım etti. Bu halifenin kumandanları arasında Busr ihtimâl en orijinal sima olarak gözükür. Eğer şi'î an'anesi, 'Alī'nin bu can düşmanını tasvirde fazla mubalâga etmemiş ise, Busr tam mânası ile taş yürekli bir bedevî tipidir. 'Alī'nin tarafdarlarına karşı Arabistan'a gönderilen Busr, hasımlarına kat'îyen aman vermedi. Mekke ve Medine'de 'Oṡmān'a düşman olanların evlerini yıktırdı ve Emevîlere karşı tam bir sadakat gösterdi. Bu sadakat hususunda ancak sonraları Muslim b. 'Oḳba ile Ḥaccāc kendisine tefevvuk edebilmişlerdir. Yemen'de 'Ubayd Allāh b. 'Abbās'ın iki genç oğlunu öldürttü. 'Alī'nin oğlu Ḥasan'ın feragati ile biten kısa muharebe esnasında öncü kuvvetlerine kumanda etti. Buna karşılık Basra vâlisi oldu. Irak'ta az bir müddet kaldı; fakat Ziyād b. Abîhi'nin oğullarını yakalamak ve buşeidt tedbirler ile, 'Alī'nin son müsellâh tarafdarlarını imha etmek için, tekrar Irak'a döndü. Biz onu bundan sonra Bizans imparatorluğuna karşı gönderilen müteaddit deniz kuvvetlerinin başında görüyoruz. Mu'āviya'nin âdetâ sağ eli mesabesinde olan ve nöbet nöbet kumandanlık ve amirallik eden bu adam, 50 senesinden itibaren siyaset sahnesinden çekildi; bununla beraber ölünceye

kadar hükümdarın sarayında ikamet etmiştir. Şi'îlerin deyişine göre, 'Alî 'nin bedduasına uğrayarak, delirmiştir. Valîd I. 'in hüküm sürdüğü zamana kadar kendisinden hiç bahsedilmemiştir; fakat onun zamanında Afrika 'ya gönderilen orduya iltihak ettiğini söylerler. Bâzıları da 'Abd al-Malik zamanında Medine 'de öldüğünü iddia ederler. Son derece ihtiyarlayarak, bunadığı da rivâyet olunur.

Bibliyografya: H. Lammens, *Etudes sur le règne de Mo'âviya I*, 42—48, 284; Balâẕorî, *Futûḥ*, s. 226—228, 456; İbn Ḥacar, *İṣâba*, I, 300; İbn al-Aṯîr, *Usd al-Ġâba*, I, 179 v.d.; II, 392; Mas'ûdî, *Murûc*, V, 474 v.d.; *Aġânî*, IV, 131 v.d.; X, 45—47; Ṭabarî, I, 2109, 3242, 3406, 3450—3452; II, 11—14, 22; Tirmiẕî, *Ṣaḥîḥ*, I, 274 (tab. Bulak); *Taṣḥîf al-muḥaddiṯîn* (Kahire, Hidiv kütüp., yazm.); Müller, *Islam*, I, 337, 349 v.d.

(H. LAMMENS.)

BÜST. BUST, eskiden, bugünkü Efganistan 'da, Helmend nehrinin Arġandâb ile birleştiği noktanın bir az aşağısında ve Helmend 'in sol yakasında bulunan bir şehirdir. Bu şehrin iki nehrin arasındaki câviyede, garptan gelen yolların (Herat ve Zaranc) birleşip şarka doğru Belûcistan ve Hindistan 'a gitmek üzere, Helmend 'i geçtiği ve nehrin seyr-i sefâine elverişli bir hâle gelmeğe başladığı noktadaki mevkiinin gâyet müsait olduğu anlaşılıyor.

Kadîm İran medeniyetinin merkezlerinden birini teşkil etmiş olan Bust 'ün civarındaki geniş toprak tahkimatı eski zamanlarda bu şehrin büyük bir refah içinde bulunduğuna delâlet eder. VI. asrın başlangıcında Bust 'ü Eftalitlerin elinde buluruz. Husrav I. Anûşirvân bu şehri onlardan almıştır.

Şehir, 'Abd al-Raḥmân b. Samura tarafından zaptolunarak, islâmın idaresi altına geçmiştir. Bilâhare bu şehir, şarktan komşu memleketlerin *Zunbîl* (bk. mad 'ABD AL-RAḤMÂN B. MUḤAMMED B. AL-AŠ'AṮ; Marquart, *Ērânşahr*, s. 250) adı veya unvanını taşıyan yerli prenslere karşı müslüman hâkimiyetinin bir hudut kalesi oldu. Araplar Bust 'ü bâzan Sîstân 'da imiş gibi gösterirlerse de, bu bölge, şarka doğru bu kadar uzanmamıştır. Sîstân 'dan gelip, İran 'da Saffârî hânedanını kurmuş olan Ya'ḳûb b. al-Layṯ (254—265=868—878) 'in, seferleri arasında, Bust 'te bir sene kaldığı söylenir. Şehir 366 (976) 'da, Gaznevî devletini kuran Sebüktiğin tarafından zaptolunmuştur. Şehrin İṣṭaḫrî ve Muḳaddasî tarafından tasviri, tarih sırası ile, bu vak'dan bir az evvel ve bir az sonradır. İṣṭaḫrî Bust 'ün Hindistan ile ticaretinden bahseder; her ikisi de Helmend üstüne dubalar ile kurulmuş köprüyü kayd ve civarındaki zengin bostanları medhederler. İslâm devrinde Bust 'ün en parlak zamanı Gaznevî idaresine tesadüf etse gerektir. Muḳaddasî, şehre 1/2 fersah mesafede, al-'Askar (şimdiki Laşkar-i Bâzâr harâbeleri) adlı, bir askerî şehirden bahseder ki, burası sultanların bir nevi ikametgâhı idi. Bust 'ün, merkez olarak, sık-sık adı geçer. 447 (1048) 'de 'Abd al-Raşîd 'in kumandanları, Dâ'ûd 'un ve Alp Arslân 'ın Sîstân içlerine akın yapan Selçuklularını Bust yakınlarında mağlûp etmeğe muvaffak oldular; bununla beraber 100 sene sonra, Gaznevî ülkesi öyle bir felâkate mârûz kaldı kî, bir daha kendini toparlayamadı. Ġûrîlerden 'Alâ' al-Dîn Cihânsûz, Bahrâm Şâh 'ın mülkünü yağma ve payitahtı Bust 'ü tamamiyle tahrip etti. Bust 'ün parlak devri bu darbe ile nihâyete ermiş ve ancak mevkiinin müsait olması sâyesinde, bir kaç asır daha, sönük bir hâlde mevcudiyetini muhafaza edebilmiştir. Daha müreffeh bir istikbâl ümitleri de, VIII. (XIV.) asır sonlarında Timur ordularının istilâsı ile, suya düştü. Rüstem bendinin tahribi Helmend 'de yapılan sulama te'sisatı sâyesinde refaha kavuşmuş olan bu bölgeyi tam bir çöle çevirmiştir.

Yalnız Bust kalesi, stratejik mevkii sâyesinde, 1738 'de Nâdir Şâh tarafından tamamiyle tahrip edilinceye kadar, bir çok hücumlara dayanmıştır. Duvarları bugün de Helmend kıyısında yükselir; geniş bir harâbe yığını bu eski Gaznevî payitahtının mâzî olmuş ihtişamına şahadet eder.

Bibliyografya: Balâẕorî (nşr. de Goeje), bk. fihrist; İṣṭaḫrî (nşr. de Goeje), s. 242, 244 v.d.; Muḳaddasî (nşr. de Goeje), s. 304; şehrin tarihi hakkında bk. bilhassa İbn al-Aṯîr ve *Ṭabaḳât-i Nâṣirî*; G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 344 v.d.; J. Marquart, *Ērânşahr*, bk. fihrist; Bellew, *From the Indus to the Tigris* (London, 1874), s. 172—177.

(R. HARTMANN.)

BÜSTÎ. AL-BUSTÎ, 'ALÎ B. MUḤAMMED ABU 'L-FAṮḤ (971—1010), bir arap şâiri olup, 360 (971) 'ta Efganistan 'da Bust 'te doğdu. Gençliğinde, doğduğu şehrin hükümdarı olan Bâtyûr 'un kâtipliğinde bulundu. Bâtyûr Sebük-Tigin tarafından mağlûp edilince, al-Bustî yeni hükümdara intisap etti. Sebük-Tigin 'in oğlu onu türkler diyarına göndermek istedi ise de, şâir yolda 401 (1010) 'de öldü. Divanından, Leyden 'de mevcut bâzı parçalardan başka, elimizde bir şey kalmamıştır (bk. *Catalogus codd. or. Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae*, 2. tab., I, nr. 633). İki şiiri Gotha 'da mahfuzdur (bk. Pertsch, *Die ar. Hdss.* der *herz. Bibl.*, nr. 26, 1). Eserleri arasında en meşhuru, ahlâkî temizliğe yarayan, *Nûniya* yahut *'Unvân al-ḥilm* unvanlı kasîdesidir (bk. Baillie, *Five*

Books on Arabic Grammar, III; *Macānî al-adab*, IV, 95; Subḳī, IV, 5). Bu kasîde 'Abd Allāh b. Aḥmed al-Nuḳrakār (ölm. 776 = 1374) tarafından şerhedilmiştir. Bk. Ahlwardt, *Verz. der arabisch. Hdss. der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, nr. 7594/7595; *Catalogus codd. or. Bibl. Ac. Lugd.-Bat.*, I, nr. 634; Vollers, *Katalog der islam .... Hdss. der Universitätsbibliothek zu Leipzig*, nr. 519, 520; Pertsch, *ayn. esr.*, nr. 2236/2237, *Codices or. Bibliothecae Regiae Havniensis*, ur. 242, 7; 'Abd al-Raḥmān al-'Omarī al-Maylānī tarafından da şerhedilmiştir (760 = 1378'e doğru; bk. Ahlwardt, *ayn. esr.*, nr. 7596); iki beyiti 'Abd al-Ḳādir b. 'Aydarūs tarafından da şerhedilmiştir (Ahlwardt, *ayn. esr.*, nr. 7597).

Bibliyografya: Sa'ālibī, *Yatīmat al-dahr*, IV, 204—231; İbn Ḫallikān (Bulak, 1299), nr. 443; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 612, 19; İbn Taġriberdī (nşr. Popper), II, 605, 12 v.dd.; al-Subḳī, *Ṭabaḳāt al-šāfi'iya*, IV, 4; Tallquist, *Geschichte der Ḫalifen*, s. 109; Brockelmann, *GAL*, I, 251. (C. BROCKELMANN.)

BÜT. BUT ve BŪT, arapça BUDD [b. bk.] kelimesinin fârisî şekli; *bütparast* („pulperest") kelimesi bundan gelir.

BÜVEYHÎLER, Büveyh-oğulları (Āl-i Buvayh), Abū Şucā' Būya (Buvayh) tarafından te'sis olunan bir İran hânedanıdır. Abū Şucā', bir çokları tarafından, Sâsânî hükümdarı Bahrām Gūr'un ahfadından biri olarak gösterilir. Evvelce Deylem'de ücretli askerlik yapan Büveyhîlerin bu iddialı şeceresi hakikatte onları Sâsânî hükümdarının kendisine değil, fakat sâdece veziri Mibr Narsē'ye bağlar. Sülâleye şan ve şeref izâfe etmekten başka bir gâyesi olmayan bu şecereye fazla bir ehemmiyet vermemelidir. En çok deylemlilerden mürekkep bip muharip güruhunun reisi olan Abū Şucā', 'Alī tarafdarları ile Sâmânîler arasındaki muharebelerde, mühim bir rol oynamıştır. Fakat sür'atle inkişaf eden bu sülâlenin hakikî müessisleri Şucā''ın üç oğlu 'Alī, Ḥasan ve Aḥmed'dir. Bunlar, hemşehrilerinin âdetlerine uyarak, şi'î oldular; fakat bu yırtıcı muharipler için, dinî meseleler ikinci derecede kalıyordu. Büveyh-oğulları, 320 (932)'ye doğru, ikbâl devresinde bulunan Mardāvīc b. Ziyār'ın hizmetine girmiş olduklarından, kardeşlerin en büyüğü 'Alī, Karac (Hemedan cenûb-i şarkîsinde) vâlisi tâyin edildi. Fakat 'Alī, halife al-Ḳāhir'in ordusunu mağlûp ve İsfahan'ı işgâl edince, Mardāvīc Büveyhîlerin gurûr ve hırsından korkmağa başladı ve İsfahan'ı halifeye geri verdi. Bunun intikamını almak için, 3 kardeş Mardāvīc'e karşı açıktan-açığa ayaklandılar. Halifenin askerleri Arracān'ı daha evvel boşaltmışlardı. Hemen bunu müteâkip Navbendecān düşmekte gecikmedi. 'Alī burasını 321 (933)'de zaptetti, diğer taraftan Ḥasan da Kāzrūn'daki arap garnizonunu sürüp çıkarmıştı. Ertesi sene, 3 kardeş Şiraz'ı ve bütün Şiraz eyâletini ele geçirmeğe muvaffak oldular. Mardāvīc 323 (935)'te katledilince, kardeşi ve halefi Vaşmgīr Medya'yı muhafaza edemedi ve burası Büveyhîlerin eline düştü. 'Alī Fars'ta kaldı, Ḥasan Medya'da saltanat sürüyordu; Aḥmed de 324 (935/936)'te Kirman'ı zaptetti ve mütemadiyen garba doğru ileriledi. Nihâyet 334 cemâziyelevvelde (kânun I. 945) Bagdad'a girdi ve halife al-Mustakfī, onu derhâl emîrülümera tâyin ederek, kendisine Mu'izz al-Davla unvanını verdi. 'Alī ve Ḥasan aynı zamanda 'İmād al-Davla ve Rukn al-Davla unvanını aldılar; artık Büveyh hükümdarları hep bu tantanalı unvanlar ile yâd olundular. Bir kaç hafta sonra, 334 cemâziyelâhırda (kânun II. 946) Mu'izz al-Davla tâli'siz halifenin gözlerini çıkarttı ve yerine al-Muḳtadir'in oğlu Abu 'l-Ḳāsim al-Faḍl'ı, al-Muṭī' ismi ile tahta geçirdi. Hilâfet tam bir inhitat devresine ve emîrülmü'min de Büveyh emîrlerinin elinde bir oyuncak menzilesine düştü. Bir menbaa göre, Mu'izz al-Davla, sultan unvanını bile almıştır. Fakat bu keyfiyet sikkeler ile te'yit edilmiyor. Paralarda Büveyhîler sâdece emîr yahut melik olarak zikrolunurlar. 338 (949/950)'de 'İmād al-Davla, erkek evlât bırakmadan, vefat etti. İkinci kardeş, Rukn al-Davla hânedanın reisi ilân edildi ve oğlu 'Aẓūd al-Davla Fars'ta iktidarı eline aldı. Fakat çok geçmeden, geçimsizlikler başladı. Mu'iz al-Davla 356 (967)'da vefat etmiş olduğundan, oğlu 'Izz al-Davla Baḫtiyār Kirman, Huzistan ve Irak hükümdarı olarak, babasının yerine geçti. Bununla beraber bu hükümdar, kısmen deylemlilerden ve kısmen ücretli türklerden mürekkep asker arasında inzibatı muhafazaya muktedir olamadı. Yeğeni 'Aẓud al-Davla'nın müdâhalesine baş vurmağa mecbûr oldu. Bu zat, Baḫtiyār'ın ordusunda intizamı iâde edince, bizzat Baḫtiyār'ı esir edip, memleketi eline geçirdi. Fakat Rukn al-Davla ara buldu ve Baḫtiyār'a mülkü geri verildi; Rukn al-Davla 336 (976)'da vefat edince, rekabetler yenidcu başladı. Filhakika Rukn al-Davla ülkesini iki oğlu arasında taksim etmişti ve bir çok defalar fena neticeler vermiş olan bu tedbir Büveyhîler için de meş'ûm oldu. 'Aẓud al-Dovla bütün devlet üzerinde nufuz sâhibi olurken, Mu'ayyad al-Dnvla İsfahan'a tâyin edildi. Üçüncü kardeş Faḫr al-Davla de Medya'nın kalan kısmını aldı. 'Aẓud al-Davla, Baḫtiyār'ın ordusunu mağlûp edip, bütün Irak'ı itaat altına al-

dıktan sonra, kardeşi Faḫr al-Davla 'nin ülkesini de eline geçirdi. Bu zat, müstakil bir hükümdar gibi, harekete yeltendiğinden, taarruza uğradı ve sonunda Horasan 'a iltica mecburiyetinde kaldı. Artık bundan sonra 'Aẓud al-Davla 'nin, bütün devleti kendi idaresi altında birleştirmesine hiç bir mâni kalmamıştı ve bu zatın zamanında hânedan kuvvet ve kudretinin en parlak noktasına varmıştı. Fakat 372 (983) 'de vefat edince, üç oğlu arasında harp başladı. Ertesi sene Mu'ayyad al-Davla, çocuk bırakmadan, öldü. Diğer cihetten 'Aẓud al-Davla 'nin çocukları Şaraf al-Davla, Şamṣām al-Davla ve Bahā' al-Davla aralarında dövüşürlerken, amcaları Faḫr al-Davla, ileri gelenler tarafından, çağırıldı ve Medya, Tabaristan ve Gurcan hükümdarı ilân olundu. Bu esnada üç kardeş arasındaki harp 380 (990) 'de Bahā' al-Davla 'nin zaferi ile nihâyet buldu. Bahā' al-Davla 403 (1212) 'te öldü ve dört oğlu Sulṭān al-Davla, Muşarrif al-Davla, Ḳivām al-Davla ve Calāl al-Davla ve torunlarının zamanlarında dâhilî tefrika, türk ve deylemli maiyet rüesasının gittikçe artan itaatsizliği, devletin tedricen parçalanmasına sebep oldu. Hiç de iyi olmayan bu vaziyet karşısında Calāl al-Davla 'nin au'anevî emîr unvanını bırakarak, eski İran usûlü üzere şehinşah unvanını alması gülünç bir te'sir yaptı.

İlk yıkılan Faḫr al-Davla kolu oldu. 338 (998) 'den itibaren Ḳābūs b. Vaşmgīr Cürcan ve Taberistan 'ı zaptetmişti. 10 sene sonra kürt Kākōyîler İsfehan 'ı aldılar. Hemedan da ellerine düştü ve 420 (1029) 'de Faḫr al-Davla 'nın oğlu âciz ve kabiliyetsiz Macd al-Davla, Maḥmūd b. Sebüktiğin tarafından, iskat ve esir edilerek, Horasan 'a götürüldü.

Bundan sonra sıra öteki Büveyhîlere geldi. Sulṭān al-Davla 'nin oğlu 'İmād al-Davla zamanında vaziyet bir dereceye kadar düzgün idi. Fakat 440 (1048) 'ta vefatını müteâkip, mûtad karışıklıklar vukua geldi. Bagdad 'da sünnîler ve şi'îler birbirleri ile mücâdele ederlerken, vilâyetlerde 'İmād al-Dīn 'in oğulları Ḫusrav Fīrūz ve Fulād Sutūn adlı iki kardeşin taraftarları arasında bir dâhilî harbe sahne oluyordu. Kaçmağa mecbur olan Fulād Sutūn Selçuklulara iltihak etti; Ḫusrav Fīrūz ise, al-Malik al-Raḥīm lâkabı ile, Irak emîri tanındı. Fakat 447 (1055) 'de Selçuk sultanı Tuğrul Bey Bagdad 'a girdi ve Büveyhîlerin hâkimiyetine nihâyet verdi. Bu sülâlenin son emîri al-Malik al-Raḥīm ölünceye kadar hapishânede kaldı.

Büveybîlerin şeceresi

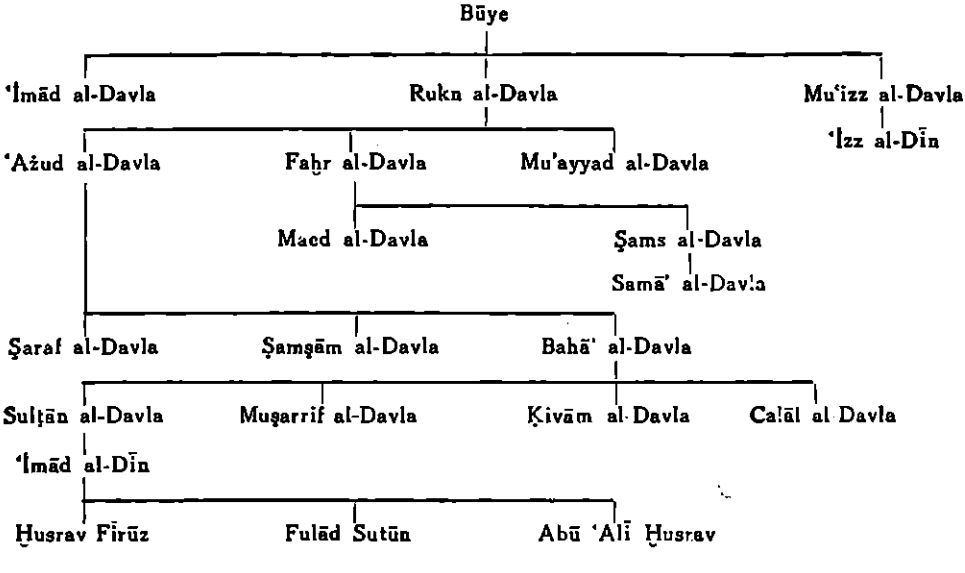

'Aẓud al-Davla 'den maada, Büveyhîler muharebeden baş alamadıkları için, memleketin imarı ile pek az meşgûl oldular. 'Aẓud al-Davla şâir ve âlimleri teşvik [bk. BAḲILLĀNĪ], câmiler, hastahâneler v. s. umumî müesseseler inşa etmek, bozulmuş kanal ve kuyuları temizlemek ve fakirlere devlet tarafından muavenet etmek suretiyle, dâhilde ülkenin refahını temin için, elinden geleni yapmıştır. Fakat bu iyi idare kısa sürdü ve 'Aẓud al-Davla 'nin ölümünden sonra Büveyhîler devleti sür'atle inkıraza doğru yuvarlandı.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr., Tornberg), VIII, IX, X; Abu 'l-Fidā' (nşr. Re-

iske), II, 372 v.dd.; al-Makīn (nşr. Erpenius), s. 202 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar*, IV, 426 v.dd.; Ḥamd Allāh Mustavfī-i Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne), I, 413 v.dd.; Wilken, *Gesch. der Sultane aus d. Geschl. Bujeh nach Mirchond*; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 650 v.dd.; III, 1—95; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, II, 40 v.dd.; Muir, *The caliphate, ist rise, decline and fall* (3. tab.), s. 580 v.dd.; Lane-Poole, *The Mohammadan dynasties*, s. 139—144; Geiger und Kuhn, *Grundriss der iranischen Philologie*, II, 564—566. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

BÜVEYT. BUVAYṬ, Mısır'da müteaddit mahallerin adıdır. Boinet Bey (*Dictionnaire Géographique*)'e göre, şimdiki hâlde Mısır'da bu isimde, fakat Buviṭ telâffuz edilen, iki yer vardır.

1. Buḥayra vilâyetinde Damanhūr kazasında bir nâhiye ve 2. Asiūṭ vilâyetinde Badārī kazasında bir nâhiye.

3. ʿAlī Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadīda*'de, bu isimde üçüncü bir mahal zikreder ki, Banī Suēf vilâyetinin al-Zāviya kazasındadır. Bu mahalle, Boinet Bey tarafından, Abouiṭ adı verilmektedir ve Vasṭa kazasına tâbidir. Bundan başka Bavīṭ (Asiūṭ vilâyetinde Dayrūṭ kazasında) mevkiini de burada kaydetmek gerektir. Bu mahallerden biri orta çağda bir dâire veya *kura*'nin merkezi idi (Ḳalḳaşandī, tre. Wüstenfeld, s. 94). Bu dâirenin adı evvelce Abu 'l-Fidā' tarafından Abvayṭ suretinde yazıldığına göre, onun yukarıda 3 rakamı ile kaydedilen mahal olduğu tahmin edilebilir. Bununla beraber, Ḳalḳaşandī'den nakledilen fıkra bu dâirenin daha ziyâde ar. 2 ile aynı olduğuna delâlet eder. Al-Şāfiʿī'nin meşhur tilmizi ve muasırı Yūsuf b. Yaḥyā (ölm. 231 = 845/846)'nin al-Buvayṭī lâkabı, bu mahallerden birinden (çok muhtemeldir ki nr. 3'ten) gelir.

Bibliyografya: Evvelce zikredilen eserlerden başka bk. bir de ʿAlī Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadīda*, X, 16; Yāḳūt, *Muştarik*, 72; ayn. mll., *Muʿcam*, I, 765 v.d.; W. Patton, *Aḥmed İbn Ḥanbal*, s. 119. (C. H. BECKER.)

BÜZÂ'A. BUZĀʿA (veya Buzāʿā), Suriye'de, Halep'in şarkında, 37° 65′ şark tûlünde (Greenw.) ve 36° 13′ şimâl arzında orta çağda Buṭnān [b.bk.] bölgesinin merkezi olan bir mahaldir. Buzāʿā'nın başka bir şekli olarak Yāḳūt'ta görülen Bizāʿa, bugünkü telâffuza uyan yegâne şekildir. Buzāʿa'nın görünüşü, daha VI. (XII.) asırda İbn Cubayr'in dediği gibi, köy ile kasaba arasındadır. Bilhassa sularının bolluğu, bahçelerinin ziyneti ve çarşılarının güzelliği ile meşhurdur. Bir hisar veya kale şehre hâkim bulunuyordu ve Abu 'l-Fidā'nın hikâye ettiğine göre, kasabanın hârieinde halife ʿAlī'nin kardeşi Aḳīl b. Abī Ṭālib [b. bk.]'in türbesi veya meşhedi vardı. M. von Oppenheim Buzāʿa'nın garp ucundaki eski câmiin 3 kitâbesini kopye etmiştir: bunlarda 569'den 577 (1174—1181)'ye kadar hüküm süren Nūr al-Dīn'in oğlu Malik Ṣāliḥ İsmāʿīl'den bahsolunmaktadır; bk. van Berchem, *ayn. esr.*, nr. 70—72. Haçlılar 532 (1138)'de, kalesini 7 gün muhasara ettikten sonra, Buzāʿa'yı zaptetmişlerdir. Fakat Zengī aynı yıl içinde şehri onlardan geri almış ve burası 571 (1175)'de Ṣalāḥ al-Dīn'in hâkimiyetine geçmiştir.

Buzāʿa'nın 7 km. şimâl-i garbîsinde, deniz seviyesinden 388 m. yükseklikte al-Bâb (bk. Bädeker, *Palästina*[7], s. 386) vardır ki, orta çağda Halep — Manbic yolu üstünde, her iki şehre takriben birer gün mesafede olmakla beraber, Halep'e daha yakın mühim bir konak yeri idi. Eskiden al-Bāb, Buzāʿa'nın bir nevi varoşu gibi telâkki edilirdi ve bundan dolayı bâzan ona Bāb al-Buzāʿa adı da verilirdi. Yāḳūt zamanında Bāb, Şam'a veya Mısır'a sevk edilen pamuklu kumaşların ehemmiyetli bir pazarı idi. Zâten Halep ve Manbic arasındaki bütün bölge eski çağlardan beri yetiştirdiği pamukla meşhurdur. Bāb'dan gelen ve XIV. ve XVII. asırlara âit 5 arap kitâbesi hakkında bk. van Berchem, *ayn. esr.*, nr. 63—67. Buzāʿa'nın cenûbunda ve bu şehre Bāb'dan daha yakın Tāzif (bugün Tēdif) köyü vardır; buradan gelen iki arapça kitâbe hakkında bk. van Berchem, *ayn. esr.*, s. 68 v.d.

Bibliyografya: İbn Cubayr (nşr. de Goeje = *Gibb Memorial*, V), s. 249; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüsteofeld), I, 437, 603, 811; al-Dimaşḳī (tab. Mehren), s. 114, 205; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (tab. Paris), s. 267; *Marāṣid al-iṭṭilāʿ*, *Lexic. geogr.* (nşr. Juynboll), I, 111, 150, 194; IV, 326; Ḫalīl al-Ẓāhirī, *Zubdat kaşf al-mamalik* (R. Hartmann'ın, Tübingen tetkikleri), 1907, s. 62; İbn Şiḥna, *Tārīḫ Ḥalab* = A. v. Kremer, *Denkschr. der Wien. Akad. d. Wissensch.*, 1852, III, bahis 2, s. 37, 38; Arnold, *Chrestom. arabica* (Halis, 1853), II, tasnif, s. 17 (bâzı parçalar derceder); G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (1890), I, 406, 426, 540; M. v. Berchem (M. von Oppenheim'ın kitâbeler mebhası), *Beitr. zur Assyriol.*, VII, cüz 1 (1909), s. 56 v.d.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, 282, 285, 357; R. Pococke, *Beschreib. des Morgenl.* (Erlangen, 1791), II 244; Ritter, *Erdkunde*, XVI, 1695; Sarre ve Herzfeld, *Archaeol. Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet* (Berlin, 1911), I, 114 v.d. (M. STRECK.)

BÜZÜRG. BUZURG B. ŞAHRİYĀR, Rāmhurmuzlu bir gemici (IV. = X. asır) ve *Kitāb*

'acā'ib el-Hind'in müellifi. M. Devic'in bir tercümesi ile beraber, P. A. van der Lith tarafından, neşredilen (Leyden, 1883—1886) bu eser, Hind okyanusu memleketleri hakkında, çok kere hayâl ve mubalâga ile dolu, mamafih hakikate dayanan bir takım gemici hikâyelerinden ibârettir.

BÜZÜRGMİHR. BUZURGMİHR B. BAḪTAGAN, mervli olup, Sâsânî hükümdarı Anūşirvān'ın meşhur veziridir. Rivâyete göre, darb-ı mesel olmuş bir çok hakimâne sözleri vardır. Krş. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber* v.b., s. 251, not.; *Grundriss der Iranischen Philologie*, II, 346'da Ethé.

BÜZÜRGÜMMÎD. BUZURGUMMĪD, KIYĀ (?—1138), İran Ḥaşîşiyîn yahut İsmā'îllilerinin ikinci büyük reisi olup, Rūd-Bār'da doğmuştur; mezhebe kabûlünü müteâkip, Ḥasan Ṣabbāḥ tarafından, Lemser kalesinin zaptına memur edilmiştir. 20 zilkâde 495 (5 eylûl 1102) gecesi kaleyi baskınla ele geçirmiş ve 20 sene orada kalmıştır. Safer 511 (haziran 1117)'de Selçuklu sultanı Muḥammed'in kumandanı Atabeg Nūş-Tigin Şirgīr tarafından muhasara edilmiştir. Ḥasan Ṣabbāḥ rebiülâhır 518 (mayıs-haziran 1124)'de hastalanınca, Buzurgummīd'i, nezdine dâvetle, kendine halef ilân etmiş ve aynı ayın 26 (haziran 12)'sında Ḥasan'ın vefatı üzerine Buzurgummīd onun yerine geçmiştir. Selefinin prensipleri dairesinde, 14 sene Alāmūt'ta hüküm sürdükten sonra, riyâset yerini oğlu Muḥammed'e bırakarak, 20 cemâziyelevvel 532 (11 mart 1138)'de ölmüştür.

Bibliyografya: 'Alā' al-Dīn Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihān-guşāy* (C. Defrémery, *Essai sur l'hist. des Ismaéliens*, *JA*, 1856), s. 86, 89 v.d.; J. v. Hammer, *Gesch. der Assassinen* (trc. Hellert ve de la Nourais), s. 114 v.dd.; Mīrḫond, *Ravżat al-ṣafā*, IV, 65; Ḫvandmīr, *Ḥabīb al-siyar*, II, 4. kısım, s. 74.

DÜZELTMELER

ATTÂR mad., s. 9 b, str 47: *Hacâc* yerine *Hullâc* ve s. 11 a, str. 53: *Bişr ve Hâfî* yerine *Bişr al-Ḥâfî* olacaktır.

AYAS mad., s. 42 b, str. 7: *Lagazzo* yerine *Lajazzo* olacaktır.

AYASLUK mad., s. 57 b, str. 2: *bulunuyor* yerine *balanagorda* olacaktır.

AYASOFYA mad., s. 48 a, str. 18: *Konstantin* yerine *Konstantius*; s. 49 a, str. 27: *XVI. asır* yerine *XIV. asır*; s. 50 a, str. 10—11: *mihrabın iki tarafında iki büyük şamdan* yerine *mihrabın yakınında duran iki şamdan*; s. 50 a, str. 30: *50 arşın* yerine *4,05 metre* ve s. 50 a, str. 51—52: *gağ . . . binaya* yerine *gağ mâlzemesi vaftizhânenin şimâlinde bulunan bir dâireye* olacaktır.

AYNÜLVERDE mad., s. 74 a, str. 55: *'Abd Allâh b. Zayyâd* yerine *'Ubayd Allâh b. Zayyâd* ve s. 74 b, str. 8: *Târîḫ al-imam* yerine *Târîḫ al-amam* olacaktır.

AZERBAYCAN mad., s. 103 a, str. 21: *İlhanlılar* yerine *kaanlık* ve heritada *Acanur* yerine *Aci-Nohur* olacaktır.

ÂZERÎ mad., s. 125 b, str. 41: *XVI. asırda* yerine *XIV. asırda* olacaktır.

AZİZİ mad., s. 156 b, str. 26: *Bayâlî* yerine *Bayânî* olacaktır.

BÂBIÂLİ mad., s. 175 a, str. 28: *Marigli* yerine *Marsigli* olacaktır.

BABUR mad., s. 180 b, str. 42: *Mîrânşâh* 'ın oğlu *Abû Sa'îd* 'in oğlu yerine *Mîrânşâh* 'ın oğlu *Muḥammed* 'in oğlu *Abû Sa'îd* 'in oğlu; s. 187 a, str. 38: *Benoît* yerine *Boucat* olacaktır.

BAGDAD mad., s. 203 a, str. 40—41: *„tir kaasi şeklinde tûlü 2 mil"* yerine *bir kavsin veteri şeklinde tûlü 2 mil* ve s. 205 b, str. 10: *Masla* yerine *Masulla* olacaktır

BÂKÎ mad., s. 250 b, str. 19: *Vusûlî* yerine *Vasûlî*, olacaktır.

BÂLÂ mad., s. 263 a, str. 11: *Mehmed IV.* yerine *Mehmed VI.* olacaktır.

BALKAN mad., s. 283 b, str. 5: *Bands* (بندس) yerine *Bandas* (بندس; İdrîsî 'de بانذوس = πανδος) olacaktır.

BALYOS mad., s. 294 a, str. 1: *ve . . . te-* fazladır; s. 294 a, str. 20: *Sh.* yerine *Ph.* ve s. 295 a, str. 1: *beası arasında* yerine *ve ticârî meseleler ile uğraşırdı. Venedik tebeası* arasında ve s. 295 b, str. 19: *Silberschmiat* yerine *Silberschmidt* olacaktır.

BARBAROS mad., s. 311 a, str. 47: (*belki Saros*) fazladır.

BAŞMAK mad., s. 333 b, str. 2: *isin* yerine *isim*; s. 334 a, str. 25: *897* yerine *797* ve 334 a, str. 22: *hassa* yerine *haslar* olacaktır.

BATTAL mad., s. 348 b, str. 52: *Danişmendlilerin* yerine *Danişmendlileri*; s. 349 b, str. 47: *ile* yerine *ise* ve s. 350 a, str. 54: *tro.* yerine *türkçe* olacaktır.

BAYBARS mad., s. 363 b, str. 13: *Rene Grousset* yerine *René Grousset* ve s. 363 b, str. 16: *De Morgan* 'in yerine *De Morgan* 'ın olacaktır.

BAYBURT mad., s. 365 b, str. 24: *kale* yerine *kale içindeki şehir* ve str. 44: *Trabzon* yerine *Bizans*; s. 366 a, str. 31: *şehri* yerine *Erzurum* 'u ve str. 33: *şehrin* yerine *bu kaedlinin, delaysiyle Bayburt* 'un olacaktır.

BAYEZİD I. YILDIRIM mad., s. 369 a, str 13—14: *iranlı . . . Hâmidî* yerine *şâir Acem Hâmidî*; s. 374 a, not str. 5: *Safîr* yerine *Şağîr*; s. 375 a, str. 11: *ve* fazladır; s. 377 b, str. 27: *iranlı* yerine *Acem*; s. 379 a, str. 33: *doğru değildir* yerine *doğrudur*; s. 379 b, str. 16: *tahdidinde* yerine *tehdidinden*; s. 380 b, str. 27: *muharebelere* yerine *muhaberelere*; s. 382 a, str. 36: *baba dostu* yerine *babasının dostu* ve str. 47: *sultan* yerine *emir*; s. 384 a, str. 8: *Ciretz* yerine *Cercis*; s. 388 b, str. 3: *muharebe* yerine *muhabere* ve str. 56: *Hamdi* yerine *Hâmidî*; s. 389 b, str. 5: *bir* yerine *birer* ve str. 51: *işaret* yerine *işret*; s. 391 a, str. 30—32: *Timur . . . çoğu* yerine *Timur'un mektupları Feridun Beg münşeâtına*; s. 391 b, str. 42: *Alfî, Târîḫ* yerine *Târîḫ-i Alfî* ve str. 52: *frns. trc.* yerine *ermenieeden frns. trc.* ve s. 392 a, str. 4: *Goña j* yerine *Gega j* olacaktır.

BAYEZİD II. mad., s. 392 b, str. 18: *Nâsî-zâdeler* yerine *Tâcî-zâdeler*; s. 394 a, str. 50—51: *Mora 'nın İnebahtı (Lepanto), Modon ve Koron mevkilerinden maada* yerine *Yunanistan'da İnebahtı (Lepanto) ile Mora'nın Modon ve Koron mevkilerinden maada*; s. 394 b, str. 5: *1599* yerine *1499*; s. 394 b, str. 6: *ertesi . . . oralar* yerine *(906=1500) padişah tekrar sefere çıkarak, oralar*; s. 395 a, str. 10: *takyidatına* yerine *takayyüdâtına*; s. 395 b, str. 3: *tâyin olanmak* yerine *yakın olmak*; s. 396 a, str. 9: *etmesi* yerine *etmemesi*, str. 17: *etmesinden* yerine *etmemesinden* ve str. 49: *Hasar-Fen* yerine *Hesâr-Fen ile*; s. 397 a str. 2: *sinirlendirmişti* yerine *sindirmişti* ve str. 42: *eylemiştir* yerine *edilmiştir* olacaktır.

BAYRAK mad., s. 408 a, str. 34: *Karyâbî* yerine *Fargâbî* olacaktır.

BÂYSUNGUR mad., s. 429 b, str. 50: *Muhrasp* yerine *Lahrasp* olacaktır.

BELGRAD mad., s. 475 b, str. 27: *Alba Grosca* yerine *Alba Graeca*; s. 476 a, str. 40: *1459* yerine *1456*; s. 476 b, str. 35: *Kalolidi* yerine *Karolidi*; s. 477 a, str. 33: *Ahmed Refik* yerine *Ahmed Vefik*; s. 477 b, str. 56: *Les Ss.-Mamasde* yerine *Les St. Mamas de*: s. 479 b, str. 39: *Le Prince . . . de Savoie* yerine *Le Prince Eugène* olacaktır.

BELİG mad., s. 489 a, str. 3: *Memiş-zâde* yerine *Muhsin-zâde* ve str. 52: *şâiri* yerine *şa'iri*; s. 489 a, str. 43 ve s. 489 b., str. 39: *Hagât-nâme* yerine *Hayyât-nâme* olacaktır.

BERGAMA mad., s. 538 a, str. 41: *ile* yerine *da* olacaktır.

BEŞŞÂR mad., s. 574 b, str. 23: *al-'Akîlî* yerine *al-'Ukaylî* ve str. 32, 51 ve 52: *'Akîl* yerine *'Ukayl* olacaktır.

BİRGİVÎ mad., s. 634 a, str. 52: *hemşehrisi* kelimesi fazladır.

BÎRÛNÎ mad., s. 636 a, str. 14: *İran* yerine *fars*; s. 638 a, str. 52: *tarihe tam* yerine *dinî ve ictimaî meselelere tam*; 638 b, str. 17: *bu tefsirleri dolayısiyle* yerine *bu tefsiri hakkında*; s. 639 a, str. 31: *fihristi* yerine *fihristini*; s. 639 b, str. 6: *Ummî* yerine *Âsâr-ı Bâkıge 'nin Ummî*; s. 640 a, str. 35: *Gandgara* yerine *Gandhara*; s. 643 a, str. 55: *Sayadan . . . eser* yerine *Saydana adlı eseri* ve s. 643 b, str. 49: *başlayan* yerine *kemâline erişen* olacaktır.

BOĞAZİÇİ mad., s. 670 a, str. 51: *1934* yerine *1943*; s. 673 a, str. 42: *1549* yerine *1594*; s. 673 b, str. 31: *Post* yerine *Pest*; s. 675 a, str. 36: *hemşiresi* yerine *kerimesi*; s. 676 a, str. 26. (*Papa*) kelimesi fazla; s. 676 b, str. 3: *1868* yerine *1768*; s. 678 b, str. 3: *1792* yerine *1797*; s. 680 a, str. 45: *1620/1621* yerine *1621*; s. 681 a, str. 36: *1589/1590* yerine *1590* ve str. 38: *1832* yerine *1732*; s. 681 b, str. 4: *çıraklık* yerine *cerrahlık* ve str. 6: *Ahmed* yerine *Mehmed*; s. 685 a, str. 13: *Evliya Çelebi* yerine *Hammer 'e göre* ve str. 52: *1173* yerine *1179*; s. 686 a, str. 42: *Memiş* yerine *Muhaşşî*; s. 688 a, str. 6: *Âdil* yerine *Âdile*; s. 688 b, str. 10: *1807* yerine *1877*; s. 689 a, str. 17: *1244* yerine *1245*; s. 691 a, str. 27: *devri* yerine *devri, 1044 tarihli ve 370 numaralı vesika* ve s. 694 b, str. 2: *Seyyid Vehbi* yerine *Şâkir, Sehrî* olacaktır.